האנציקלופדיה העברית

כללית, יהודית וארצישראלית

כרך שנים־עשר
דובה – דקדוק

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
ירושלים – תשי״ט – תל־אביב

ENCYCLOPAEDIA HEBRAICA

הנהלה ראשית של החברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ
מאיר (ז"ל) וברכה פלאי

הכרך סודר ונדפס בדפוס מסדה בע"מ, רמת־גן. ההגהות — ע"י עוזר רבין ושרה יפה, M. A.
התמונות הצבעוניות נדפסו בדפוס מסדה. הגלופות הוכנו בצינקוגראפיה מ. פיקובסקי, ירושלים
ציור ומיפוי — ב. י. ברוייר; עוזרות: רבקה קלירס, רעיה שטראי

המערכת הכללית לכרך י״ב

המערכת המרכזית

המזכירות המדעית

עורכי מדורות בכרך

רשימת המחברים המשתתפים בכרך י"ב

אבי־יונה מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / ידיעת הארץ; ארכאולוגיה; המזרח הקדום

אבנארי חנוך, ד"ר רס"ן
תל־אביב / מוסיקה

אבנימלך משה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / גאולוגיה

אבנרי (ליכטנשטיין) צבי, ד"ר
חיפה / תולדות ישראל

אגרוד סרן, ד"ר
קופנהאגן, פרופסור באוניברסיטה / אנתרופולוגיה

אדלמן רפאל, ד"ר
קופנהאגן, מרצה באוניברסיטה / תולדות ישראל

אדלר שאול, ד"ר, F. R. S.
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / פאראזיטולוגיה ואפידמיולוגיה

אולסן ארלינג, cand. pol.
קופנהאגן, מרצה באוניברסיטה / כלכלה של דנמארק

אופנהימר הלל, ד"ר
רחובות, פרופסור באוניברסיטה העברית / חקלאות

אחימאיר אב"א, ד"ר
רמת־גן / היסטוריה וספרות רוסית

אטינגהאוזן ריצ'רד, ד"ר
וושינגטון, Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art / אמנות וארדיכלות איסלאמית

אטינגן דליה, B. Sc.
חיפה / טכניקה

אטינגן שלמה, אינז'
חיפה, פרופסור בטכניון העברי / טכניקה

אטינגר שמואל, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / תולדות ישראל

אייזנשטדט שמואל נח, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / סוציולוגיה

אייכנבאום פולה, Lic. Lett.
חיפה, המוזיאון העירוני לאמנות חדישה / אמנות

איכנבאום יוחנן, אינז'
חיפה, מרצה ראשי בטכניון העברי / בניה

אליצור יהודה, M. A.
ירושלים, מרצה באוניברסיטה בר־אילן / מקרא

אלכסנדר ארנסט, ד"ר אינז'
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / פיסיקה

אסף שמחה, הרב (ז"ל)
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / תולדות ישראל

אפלבאום שמעון, ד"ר
ירושלים / היסטוריה עתיקה

אריאל אהרן, M. A.
ירושלים / היסטוריה חדשה

ארצי פנחס, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה בר־אילן / המזרח הקדום

אשבל דב, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / מטאורולוגיה

אשכנזי שמואל
ירושלים / ספרות רבנית

באומגרטן־טראמר פרנציסקה, ד"ר
ציריך, פרופסור באוניברסיטה / פסיכולוגיה

בונדי אהרן, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / תזונה

בילסקוב־יאנסן פרדריק יוליוס, ד"ר
קופנהאגן, פרופסור באוניברסיטה / ספרות דנית

בלום חיים קארל, ד"ר (ז"ל)
ירושלים / ביזאנטינולוגיה; באלקאנולוגיה

בלומנטל נחמן, Mag. Phil.
תל־אביב / תולדות ישראל

בן־אבא דב, M. Sc.
ירושלים / היסטוריה של אה"ב

בנדיכסן קירסטן, M. A.
קופנהאגן / היסטוריה של דנמארק

בן־טוביה אדם, ד"ר
חיפה, התחנה לחקר הדיג הימי / דיג

בן־מאיר יצחק, ד"ר
ירושלים / יחסים בין־לאומיים

בן־צבי יצחק, ד"ר
ירושלים, נשיא מדינת ישראל, יו"ר מכון בן־צבי של האוניברסיטה העברית / יהודים בארצות האיסלאם

בן־שמאי מאיר הלל, ד"ר
ירושלים / פיסיקה; כימיה

בן־ששון חיים הלל, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / תולדות ישראל

בן־תור יעקב, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / מינראלוגיה; פטרוגראפיה

בער יצחק, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / תולדות ישראל

בקי רוברטו, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / דמוגראפיה

בר ישראל, ד"ר ס/אלוף
תל־אביב, מרצה באוניברסיטה של תל־אביב / צבא

בראוור אברהם יעקב, ד"ר
ירושלים / תולדות ישראל

בראון ארם נח, ד"ר
ירושלים, חבר־מחקר באוניברסיטה העברית / ספרות יהודית־ערבית

ברגמן שמואל הוגו, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / פילוסופיה

ברויאר מרדכי, הרב
רחובות / פרשנות המקרא

ברור משה, M. A.
תל־אביב / גאוגראפיה

גבריאל ראובן קונו, ד"ר
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / דמוגראפיה

גולדברג אברהם, ד"ר
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / תולדות ישראל

גורביץ יוסף, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / אימונולוגיה

גלון עזרא, M. Sc. (Agr.)
רחובות, מכון ויצמן / בוטאניקה

גנצל ברנרד רב, ד"ר
ניו־יורק / גאוגראפיה והיסטוריה של ארצות אמריקה הלאטינית

גרבל אירנה, ד"ר
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / בלשנות

גרבר־טלמון יונינה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / סוציולוגיה

גרזון־קיוי אסתר, ד"ר
ירושלים, חברת־מחקר באוניברסיטה העברית / מוסיקה

גרינץ יהושע מאיר, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה של תל־אביב / מקרא

גרשוני ק. גרשון
ירושלים / תאטרון; קולנוע; באלט

דבורצקי אריה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / מאתמאטיקה

דיויס קאתברט קולין, M. A.
אוכספורד, מרצה באוניברסיטה / היסטוריה של הודו

דה פריס אנדרה, ד"ר
פתח־תקוה, פרופסור־חבר קליני באוניברסיטה העברית / ביולוגיה; רפואה

הברמן אברהם מאיר
ירושלים, מנהל ספריית שוקן / ביבליוגראפיה

הורוביץ יהושע, ד"ר
בני־ברק / ספרות רבנית

הימן הוגו חיים, ד"ר
חיפה, פרופסור בטכניון העברי / כימיה תעשייתית

הלד קריסטיאן, ד"ר
קופנהאגן, פרופסור באוניברסיטה / הלשון הדנית

הלפרין אברהם, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / פיסיקה

הרדי פיטר, ד"ר
לונדון, מרצה באוניברסיטה / המזרח הרחוק

וולמן משה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / רפואה

וייל אריק, ד"ר
ליל, פרופסור באוניברסיטה / פילוסופיה

ויינרייך אוריאל, ד"ר
ניו־יורק, פרופסור־חבר באוניברסיטת קולמביה / בלשנות

וילך־פאו אירנה (סידה), ד"ר
חיפה / מוסיקה

וימן אלכס, ד"ר
קאליפורניה / המזרח הרחוק

ורבלובסקי ר. י. צבי, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / דת

זהרי מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בוטאניקה

זיו מיכאל, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה של תל־אביב / היסטוריה

זליגר מנחם, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / מדע המדינה

חשין שניאור זלמן, ד"ר
ירושלים, שופט בית המשפט העליון / משפט

טדסקי גד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / משפט

טוכנר משלם, M. A.
ירושלים / ספרות עברית חדשה

טורי יעקב, M. A.
חיפה / היסטוריה חדשה

טיברגר פריץ, ד"ר (ז"ל)
ירושלים / ספרות גרמנית

טל אורי, M. A.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / חסידות

טל יוסף
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / מוסיקה

טרגן מלכה, M. Sc.
ירושלים / בוטאניקה; זואולוגיה

יהושע יעקב
ירושלים / משפט איסלאמי

ימר משה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה בר־אילן / תולדות המדע

ירון (רונה) ברוך, ד"ר
ירושלים / ספרות הונגארית

ירושלם אדמונד מאיר, ד"ר
ירושלים / היסטוריה של יה"ב והעת החדשה

כחן חיים י., M. A.
ירושלים, אסיסטנט־משתלם באוניברסיטה העברית / איסלאם

כהן יהודה פנחס (לאו), ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / פוליטיקה

כהן שלום יעקב, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

כהנא פנואל פ., ד"ר
ירושלים, מחלקת העתיקות / אמנות עתיקה

כ"ץ שמחה, M. A.
ירושלים / תולדות ישראל

לדור יוסף, ד"ר
ירושלים / יחסים בין־לאומיים

לווינגר יעקב, M. A.
ירושלים / פילוסופיה יהודית; פרשנות המקרא

לזר משה, ד"ר
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / ספרות צרפתית

ליבוביץ גרטה, ד"ר
ירושלים / מאתמאטיקה; פיסיקה; חינוך

ליבוביץ יהושע, ד"ר
ירושלים / רפואה; תולדות הרפואה

ליבוביץ ישעיהו, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / מדעי הטבע; רפואה; פילוסופיה

ליבנה אליעזר
ירושלים / מדע־המדינה; סוציאליזם

לינדמן מרדכי, ד"ר
חיפה, פרופסור־מישנה בטכניון העברי / טכניקה

ליפצין סול (שלמה), ד"ר
ניו־יורק, פרופסור בסיטי קולג' / ספרות יידית

ליפשיץ ברוך, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה

מארכום שמעון, ד"ר
ירושלים / תולדות היהודים בארצות האיסלאם

מייזל יוסף, ד"ר (ז"ל)
ירושלים / תולדות ישראל

מלמט אברהם, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / המזרח הקדום

מנדילוב אדם אברהם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

מנדלסון היינריך, ד"ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטה של תל־אביב / זואולוגיה

מפינג חיים
חולון / היסטוריה ותולדות ישראל ברוסיה

מראני אבישלום, ד"ר
רחובות, מדריך באוניברסיטה העברית / חקלאות

נוי דב, ד"ר
בני־ברק, חבר־מחקר באוניברסיטה העברית / פולקלור

נון מנדל
עין־גב / דיג

ניר דב, M. A.
ירושלים, אסיסטנט־משתלם באוניברסיטה העברית / גאוגראפיה

נקמורה סופומו ז., M. A.
קאליפורניה, מרצה באוניברסיטה / המזרח הרחוק

פירמונטה יוסף ברוך, ד"ר
ירושלים / היסטוריה ופילוסופיה של יה"ב והרנסאנס; היסטוריה וספרות איטלקית

סקובקוד קריסטיאן, cand. pol.
קופנהאגן, פרופסור באוניברסיטה / חקלאות של דנמארק

עמיצור שמשון אברהם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / מאתמאטיקה

פוזננסקי רחל, M. Sc.
ירושלים, מדרשה לתזונה ולכלכלת הבית / תזונה

פוזנר עקיבא ברוך, הרב ד"ר
ירושלים / תולדות ישראל

פולוצקי ח. יעקב, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בלשנות

פוקס אלכסנדר, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה

פז ישראל, אינז'
חיפה, מדריך־משתלם בטכניון העברי / אלקטרוניקה

פיגנבאום אריה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / אופתאלמולוגיה

פיינמן דניאל א., ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

פינס שלמה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / פילוסופיה עתיקה ואיסלאמית

פלוסר דוד ג., ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / תרבות קלאסית; דת; נצרות

פליישמן יעקב, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / פילוסופיה

פלסנר מאיר, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / איסלאם; ספרות ערבית; מזרחנות

פרגר יוסף, ד"ר
חיפה / גֵרוֹלוֹגיה ופסיכיאטריה

פרוידנתל היינץ
שטוקהולם / מוסיקה דנית

פרי חירם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / ספרות כללית; ספרויות רוֹמאניות; ספרות גרמנית

פרידלנדר הנרי
ירושלים / דפוס

פרלמוטר אלפרד, ד"ר
חיפה, התחנה לחקר הדיג הימי / דיג

פרלמן שלום, M. A.
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה

פרנס אברהם
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / גאולוגיה

פרנקל אברהם הלוי, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / מאתמאטיקה

צימלס צבי יעקב, ד"ר
לונדון, מרצה ב Jews' College / ספרות תלמודית

צ'ריקובר אביגדור, ד"ר (ז"ל)
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה

קומלוש יהודה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה בר־אילן / ארמית

קופף לותר, ד"ר
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / איסלאם

קטן משה, Lic. Lett.
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / היסטוריה של צרפת וספרות צרפתית

קילבו איב, M. Sc.
קופנהאגן / דנמארק

קסטנברג־גלדשטיין רות, ד"ר
חיפה / ספרות גרמנית וצ'כית

קסטקין סרג', M. A.
קאליפורניה, עובד מדעי ב Institute of International Studies של האוניברסיטה / המזרח הרחוק

קפלן צבי
ירושלים / תלמוד

קצבורג נתנאל, M. A.
ירושלים, מרצה באוניברסיטה בר־אילן / היסטוריה של הונגאריה

רבין חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / דקדוק עברי

רבינוביץ צבי מאיר, M. A.
תל־אביב, מרצה באוניברסיטה של תל־אביב ובאוניברסיטה בר־אילן / חסידות

רוזלאר מרדכי, ד"ר
ירושלים, מוסיקה; תרבות קלאסית; היסטוריה של הולאנד

רוזן חיים, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / בלשנות

רוזן שבתאי, ד"ר
ירושלים, היועץ המשפטי של משרד החוץ / יחסים בין־לאומיים

רוזנבליט פנחס, ד״ר
מקוה־ישראל / היסטוריה כללית

ריינר מרדכי, ד״ר
חיפה, פרופסור בטכניון העברי / טכניקה

רימר שלמה B. Sc. (Econ.)
ירושלים / כלכלה

שטייניץ היינץ, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / זואולוגיה

שטקליס משה, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / פרהיסטוריה

שיף פריץ, ד״ר
חיפה, מנהל המוזיאון העירוני לאמנות חדישה / אמנות

שלוי אלים (עליזה), M. A.
ירושלים, אסיסטנטית באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

שלום גרשם, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / קבלה

שלזינגר שמעון ש., הרב ד״ר
ירושלים / ספרות רבנית

שליט אברהם, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / היסטוריה רומית

שמני־בירנבוים יפה, B. A.
ירושלים / גאוגראפיה

שמעוני יעקב
ירושלים, משרד החוץ / המזרח התיכון

שמרוק חנא, M. A.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / ספרות יידית

שפיר אוטו עמנואל
רמת־גן / פילוסופיה

ראשי־תיבות של שמות המחברים

א. א.	ארנסט אלכסנדר
א. א. מ.	אדם אברהם מנדילוב
א. או.	ארלינג אולסן
א. אח.	אב"א אחימאיר
א. ב. ט.	אדם בן־טוביה
א. ג.־ק.	אסתר גרזון־קיוי
א. בו.	אהרן בונדי
א. ג־ל	אירנה גרבל
א. ד. פ.	אגדרה דה פריס
א. דב.	אריה דבורצקי
א. ה. פ.	אברהם הלוי פרנקל
א. הל.	אברהם הלפרין
א. ו.	אריק וייל
א. י. בר.	אברהם יעקב בראוור
א. לי.	אליעזר ליבנה
א. מ.	אבישלום מראני
א. מ. ה.	אברהם מאיר הברמן
א. מ. י.	אדמונד מאיר ירושלם
א. מל.	אברהם מלמט
א. נ. ב.	אדם נח בראון
א. ע. ש.	אוטו עמנואל שפיר
א. פ.	אריה פיגנבאום
א. פו.	אלכסנדר פוקס
א. פר.	אברהם פרנס
א. צ׳.	אביגדור צ׳ריקובר
א. ק.	איב קילבו
א. ש.	אברהם שליט
אה. א.	אהרן אריאל
או. ו.	אוריאל ויינרייך
או. ט.	אורי טל
אל. פ.	אלפרד פרלמוטר
אר. ו.	אירנה (סידה) וילן־פאו
ב. ד. ג.	ברנרד דב גנצל
ב. ל.	ברוך ליפשיץ
ג. ט.	גד טדסקי
ג. ל.	גרטה ליבוביץ
ג. ק. גר.	גרשון ק. גרשוני
ג. ש.	גרשם שלום
ד. א.	דב אשבל
ד. א. פ.	דניאל א. פיינמן
ד. אט.	דליה אטינגן
ד. נ.	דב נוי
ד. ב־א.	דב בן־אבא
ד. ני.	דב ניר
ד. פ.	דוד ג. פלוסר
ה. או.	הלל אופנהימר
ה. ה.	הוגו חיים הימן
ה. מ.	היינריך מנדלסון
ה. פ.	היינץ פרוידנתל
ה. פר.	הנרי פרידלנדר
ה. ש.	היינץ שטייניץ
ח. אב.	חנוך אבנארי
ח. ה. ב־ש.	חיים הלל בן־ששון
ח. י. כ.	חיים י. כהן
ח. מ.	חיים מסינג
ח. פ.	חירם פרי
ח. ק. ב.	חיים קארל בלום
ח. ר.	חיים רוזן
ח. רב.	חיים רבין
י. א.	יהודה אליצור
י. אי.	יוחנן איכנבאום
י. ב.	יעקב בן־תור
י. ב.־מ.	יצחק בן־מאיר
י. ב. ס.	יוסף ברוך סירמונטה
י. ב. צ.	יצחק בן־צבי
י. בע.	יצחק בער
י. גו.	יוסף גורביץ
י. גר.	יונינה גרבר־טלמון
י. הו.	יהושע הורוביץ
י. טו.	יעקב טורי
י. טל	יוסף טל
י. י.	יעקב יהושע
י. ל.	ישעיהו ליבוביץ
י. לד.	יוסף לדור
י. מ. ג.	יהושע מאיר גרינץ
י. מי.	יוסף מייזל
י. פ. כ.	יהודה פנחס (לאו) כהן
י. פז	ישראל פז
י. פל.	יעקב פליישמן
י. פר.	יוסף פרגר
י. קו.	יהודה קומלוש
י. שמ.	יעקב שמעוני
יה. ל.	יהושע ליבוביץ
יע. ל.	יעקב לוינגר
יפ. ש.	יפה שמגי־בירנבוים
יש. ב.	ישראל בר
ל. קו.	לותר קופף
מ.	מערכת
מ. א.	משה אבנימלך
מ. א. י.	מיכאל אבי־יונה
מ. בר.	משה ברור
מ. ה. ב.	מאיר הלל בן־שמאי
מ. ז.	מיכאל זהרי
מ. זי.	מיכאל זיו
מ. זל.	מנחם זליגר
מ. ט.	מלכה טרגן
מ. טו.	משולם טוכנר
מ. י.	משה ימר
מ. לי.	מרדכי לינדמן
מ. נ.	מגדל נון
מ. פ.	מאיר פלסנר
מ. ק.	משה קטן
מ. רו.	מרדכי רוזלאר
מ. שט.	משה שטקליס
מר. ב.	מרדכי ברויאר
מר. ר.	מרדכי ריינר
מש. ו.	משה וולמן
נ. ב.	נחמן בלומנטל
ס. אג.	סרן אגרוד
ס. ל.	סול (שלמה) ליפצין
ס. ק.	סרג׳ קסטקין
ע. ג.	עזרא גלון
פ. אי.	פולה אייכנבאום
פ. אר.	פנחס ארצי
פ. בא.	פרנציסקה באומגרטן־טראמר
פ. הר.	פיטר הרדי
פ. י. ב.	פרדריק יוליוס בילסקוב־יאנסן
פ. פ. כ.	פנואל פ. כהנא
פ. ר.	פנחס רוזנבליט
פ. ש.	פריץ שיף
צ. ו.	ר. י. צבי ורבלובסקי
צ. י. צ.	צבי יעקב צימלס
צ. מ. ר.	צבי מאיר רבינוביץ
ק. ב.	קירסטן בנדיכסן
ק. ה.	קריסטיאן הלד
ק. ס.	קריסטיאן סקובקור
ק. ק. ד.	קולין קאתברט דיויס
ר. א.	ריצ׳רד אטינגהאוזן
ר. אד.	רפאל אדלמן
ר. ב.	רוברטו בקי
ר. ג.	ראובן קונו גבריאל
ר. ק.־ג.	רות קסטנברג־גלדשטיין
רח. פ.	רחל פוזננסקי
ש. א.	שמחה אסף
ש. א. ע.	שמשון אברהם עמיצור
ש. אד.	שאול אדלר
ש. אט.	שמואל אטינגר
ש. אפ.	שמעון אפלבאום
ש. אש.	שמואל אשכנזי
ש. ה. ב.	שמואל הוגו ברגמן
ש. ז. ח.	שניאור זלמן חשין
ש. י. כ.	שלום יעקב כהן
ש. מ.	שמעון מארכוס
ש. נ. א.	שמואל נח אייזנשטדט
ש. פ.	שלמה פינס
ש. פר.	שלום פרלמן
ש. ר.	שבתאי רוזן
ש. רי.	שלמה רימר
ש. ש. ש.	שמעון ש. שלזינגר
של. א.	שלמה אטינגן

ראשי־תיבות וקיצורים

אב"ד = אב בית דין
אדר"נ = אבות דרבי נתן
אה"ב = ארצות הברית
אה"ע = אבן העזר
או"ח = אורח חיים
איכ"ר = איכה רבתי
אנגל' = אנגלית
ארמ' = ארמית
ב"ב = בבא בתרא
ביבל. = ביבליוגרפיה
בי"ד = בית דין
ביהכ"נ = בית־הכנסת
ביהמ"ד = בית־המדרש
ביה"ס = בית־הספר
ביצ' = ביצה
בכור' = בכורות; בכורים
ב"מ = בבא מציעא
במד' = במדבר
במד"ר = במדבר רבה
בע"ח = בעלי־חיים
ב"ק = בבא קמא
בר' = ברכות
ב"ר = בראשית רבה
ברא' = בראשית
ברכ' = ברכות
בת"ס = בתי־ספר
ג' = גראם
גיט' = גיטין
גל' = גליון; גליונות
גרמ' = גרמנית
ד"א = דאודר
דב' = דברים
ד"ה = דיבור המתחיל
דהי"א = דברי הימים א'
דהי"ב = דברי הימים ב'
די"י = דברי ימי ישראל
דנ' = דניאל
דק"ס = דקדוקי סופרים
הו' = הושע
הו"ל = הוציא לאור; הוצא לאור
הונג' = הונגארית
הוצ' = הוצאה; הוצאת
הור' = הוריות
הל' = הלכה; הלכות
הע' = הערה
וגו' = וגומר
ויק' = ויקרא
וכד' = וכדומה
וכו' = וכולי
וכיו"ב = וכיוצא בזה
ז. א. = זאת אומרת
ז"א = זאת אומרת
זכר' = זכריה
זל"ז = זה לזה
ח"א = חלק א'
ח"ב = חלק ב'
חג' = חגיגה
ח"ג = חלק ג'
ח"ד = חלק ד'
חוב' = חוברת; חוברות
חול' = חולין
חו"מ = חושן משפט
חיד"א = חיים יוסף דוד אזולאי
השמ"א = חשמונאים א'

חשמ"ב = חשמונאים ב'
טוש"ע = טור — שולחן ערוך
ט"ז = טורי זהב
יבמ' = יבמות
יה"ב = ימי הביניים
יהו' = יהושע
יו"ד = יורה דעה
יונ' = יוונית
יחז' = יחזקאל
ילק"ש = ילקוט שמעוני
יצ"ו = ישמרהו צורו וגואלו
ירו' = ירושלמי
ירוש' = ירושלמי
ירמ' = ירמיהו
ישע' = ישעיהו
ית"ש = יתברך שמו
כה"י = כתב היד
כה"ע = כתב העת
כה"ק = כתבי הקודש
כוז' = כוזרי
כ"י = כתב יד, כתבי יד
כ"ע = כתב עת, כתבי עת
כר' = כריתות
כתה"י = כתב היד, כתבי היד
כת"י = כתב יד, כתבי יד
לאט' = לאטינית
לסה"נ = לספירת הנוצרים
לפסה"נ = לפני ספירת הנוצרים
מ' = מטר; משנה
מ"ג = מיליגראם
מגל' = מגלה
מדר' = מדרש
מהד' = מהדורה; מהדורת
מו"נ = מורה נבוכים
מו"צ = מורה צדק
מו"ק = מועד קטן
מטכ"ל = מטה כללי
מי' = מיכה
מל"א = מלכים א'
מל"ב = מלכים ב'
מלח' = מלחמות
מ"מ = מילימטר
מ"ק = מטר מעוקב
מ"ר = מטר מרובע
מנח' = מנחות
מס' או מס. = מספר; מסכת
מ"ץ = מורה צדק
משנ' = משניות
מת' = מתיה
נדר' = נדרים
נו' = נולד
נחמ' = נחמיה
נ"י = ניו־יורק
ס' = ספר; סימן
סי' = סימן
ס"מ = סנטימטר
סמ"ק = סנטימטר מעוקב
סמ"ר = סנטימטר מרובע
סנה' = סנהדרין
ס"ת = ספר תורה
סת"ם = ספרים, תפלין, מזוזות
ע' = עיין; עמוד; ערך
ע"א = עמוד א'
ע"ב = עמוד ב'

עוב' = עובדיה
עז' = עזרא
ע"ז = עבודה זרה
עי' = עיין
עיר' = עירובין
עמ' = עמוד, עמודים
ענ"מ = על נהר מיין
ע"ע = עיין ערך; עיין ערכו; עיין ערכים
ערב' = ערבית
ערה"ש = ערב ראש השנה
פ' = פרשת; פרק
פדר"א = פרקי דרבי אליעזר
פי' = פירוש
פס' = פסחים
פסי' = פסיקתא
פסיר"כ = פסיקתא דרב כהנא
פסי"ר = פסיקתא רבתי
פפד"מ = פראנקפורט דמיין
צרפ' = צרפתית
ק"ג = קילוגראם
קדמ' = קדמוניות
קה"ר = קוהלת רבה
קיד' = קידושין
ק"מ = קילומטר
קמ"ר = קילומטר מרובע
ר' = ראה; רבי
רדב"ז = ר' דוד בן זמרא
רד"ק = ר' דוד קמחי
ר"ה = ראש־השנה
רוס' = רוסית
רו"ר = רות רבה
רות"ר = רות רבה
רלב"ג = רבי לוי בן גרשון
רמ"א = רבי משה איסרלש
רמב"ם = רבנו משה בן מימון
רמב"ן = רבי משה בן נחמן
רש"י = רבנו שלמה יצחקי
ר"ת = ראשי תיבות; רבנו תם
ש' = שנה; שנת
שה"ש = שיר השירים
שהש"ר = שיר השירים רבה
שופ' = שופטים
שו"ע = שולחן ערוך
שו"ת = שאלות ותשובות
שי"ר = שלמה יהודה רפאפורט
שמ' = שמות
שמו"א = שמואל א'
שמו"ב = שמואל ב'
שמו"ר = שמות רבה
ש"צ = שבתאי צבי
תהל' = תהלים
תוס' = תוספות
תוספ' = תוספתא
תוש' = תושבים
ת"ח = תלמיד חכם
ת"י = תרגום יונתן בן עוזיאל; תרגום ירושלמי
תמ' = תמונה; תמונות
תנח' = תנחומא
תענ' = תענית
תרג' = תרגום, תרגם
תשב"צ = תשובות ר' שמעון בן צמח (דוראן)
תשוב' = תשובות

צוקי דובֶר וטירתה

דוֶה, הַינְרִיךְ וִילְהֶלְם — Heinrich Wilhelm Dove — (1803, ליגניץ — 1879, ברלין), פיסיקן גרמני, ממניחי־היסוד של המֶטאורולוגיה (ע"ע) החדישה. דו' למד באוניברסיטות בּרֶסלאו וברלין. ב1845 נתמנה לפרופסור לפיסיקה בברלין, וב1848 קיבל על עצמו את ניהול המכון המטאורולוגי שם, ובתקופת הנהלתו פיתח רשת של יותר מ80 תחנות־תצפית. כפיסיקן עסק דו' במחקר באופטיקה ובתורת־החשמל. בין תגליותיו האופטיות — שימוש בסטראוֹסקוֹפּ לגילוי שטרי־כסף מזוייפים. אולם עיקר מחקריו והשׂגיו של דו' היו בשטח המטאורולוגיה. כבר ב1830 פיתח את רעיון חזיתות־האויר, תורה שנשכחה אח"כ ולא חודשה אלא ע"י אסכולת בֶּרגֶן (ע"ע בְּיֶרקְנֶס). דו' היה הראשון אחרי א. הומבּולט (ע"ע) ששירטט מפּות אקלימיות עולמיות, כגון מפּות חָדשיות ועונתיות לטמפּראטורה ממוצעת ומפּות של הסטיות (החיוביות והשליליות) מן הטמפּראטורה הממוצעת לפי הרוחב הגאוגראפי. חידושיו של דו' בקלימַטולוגיה בשנים 1857—1869 הקנו לו פירסום רב. בעיקר קשור שמו ב„חוק הרוחות" (1857): לפי דו' נקבע מזג־האויר בתחום הלא־טרוֹפּי ע"י שני זרמי־אויר עיקריים, שזורמים שם זה על־יד זה: זרם קֻטבי — שהוא בעל אויר קר וכבד, וזרם מַשווני — בעל אויר חם וקל. סיבּוב הארץ סביב צירה מַקנה לזרמים אלה סטיות מכּיווניהם „עם השמש", ז"א בחצי־הכדור הצפוני בכיוון תנועת מחוגי־השעון ובחצי־הכדור הדרומי בכיוון הנגדי. סטיה זו של שני הזרמים העיקריים מכּיווניהם גורמת לסיבּוב מעגלי שלם של הרוח. אע"פ שתורתו של דו' נדחתה ע"י התורה הסינופּטית, המדגישה את תלות מזג־האויר בלחץ, יש לראות בדו' אחד מחלוצי הרעיונות החדישים על הציקלונים (ע"ע).

H. Neumann, *H. W. D.*, 1925.

ד. א.

דוּבּוֹסַרִי (Дубоссары), עיר ברפובּליקה הסובייטית המולדאווית בברה"מ, על הגדה השמאלית של הדנֶיסטר. דו' נוסדה ב1792 כישוב כפרי ע"י בולגארים ומולדאוואנים, אך כעבור זמן קצר נתיישבו שם אוקראינים, וביחוד יהודים. התפּתחותה הכלכלית של דו' באה בשל סחר העצים והובלתם על־פּני הדנֶיסטר. ב1897 מנתה האוכלוסיה של דו' 12,000 נפש, מהם כ5,200 (כ43%) יהודים. ב1903 אירעה בדו' עלילת־דם, שגרמה להסתה פרועה נגד היהודים; ב1919 סבלו יהודי העיר — כמו כל יהודי אוקראינה — מרדיפות קשות בידי כנופיות ההַידאמאקים בראשותו של פֶּטליוּרה. ב1926 היו בדו' כ3,700 יהודים (כ81% של האוכלוסיה הכללית). לפני הקמת המשטר הסובייטי עסקו היהודים בדו' במסחר, במלאכה ובחקלאות (גידול תבואה, כרמים, טאבּאק, עצי־פרי ודבורים). באותה תקופה היו קיימים בעיר ישיבה, בתי־ספר יהודיים ובי"ח יהודי.

שוב הגיע לאמסטרדאם, ושם חי בעוני רב עד יום־מותו. באמסטרדאם הוציא דו׳ את פירושו למסורה של כל התורה („תיקון סופרים״, תקס״ג). רשימת הספרים שבספרייתו, שנתפרסמה אחרי מותו, כוללת יותר מ2,000 ספרים, מהם יקרי־מציאות, ויותר מ100 כתבי־יד.

פירושו של דו׳ לס׳ „בראשית״ הולך בעיקרו בעקבות הפרשנים של יה״ב, אלא שדו׳ הוסיף עליהם בירורים היסטוריים וגאוגראפיים ודרשנות אפולוגטית להצדקת השקפתו המסרתית; אך אין בהם משום העמקה מדעית ומחשבתית. ערכו הפרשני של הפירוש אינו אלא בכך, שהוא עורר לראשונה בפרשנות העברית תשומת־לב לחשיבותם הגדולה של המבנה ושל סיגנון ההרצאה בסיפורי התנ״ך. — מלבד החיבורים הפרשניים חיבר דו׳ כתבים שונים בשירה ובמחקר, שמקצתם (ביניהם אולי גם פירוש ליתר חלקי התורה) לא ראו אור.

י. צינברג, די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידען, VII, 55–58, 1936; פ. סנדלר, הביאור לתורה של משה מנדלסזון, תש״א; מ. נ. צובל (על הספר הנ״ל), „קרית ספר״ י״ח, 126–132, תש״א–תש״ב; ר. מאהלר, דברי ימי ישראל, ד׳: דורות אחרונים, 31–33, 1956; F. Delitzsch, *Z. Gesch. d. jüd. Poesie*, 188, 1836; B. H. Auerbach, *Gesch. d. israelit. Gemeinde Halberstadt*, 67, 179, 1866.

יע. ל.

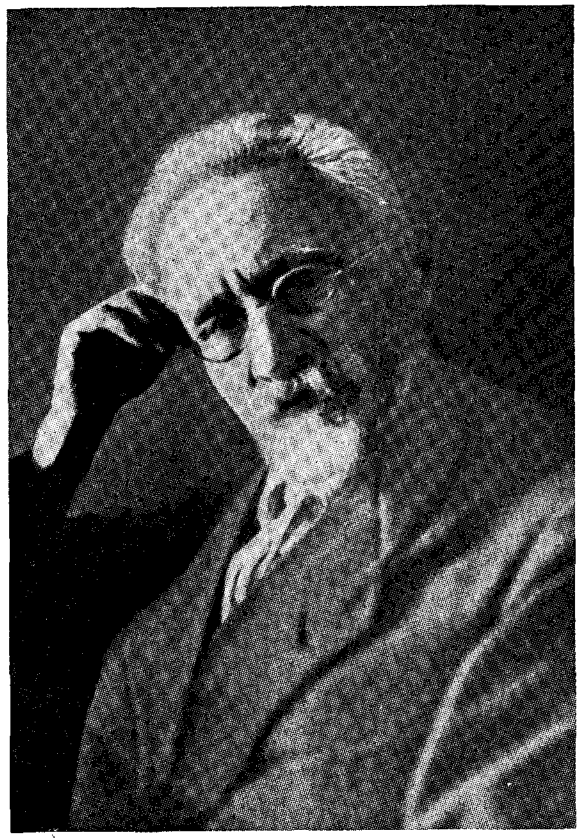
דוּבְּנוֹ (דובנא, Дубно), עיר בגליל רובנו באוקראינה המערבית על נהר אוקבה, בסביבת ביצות. ב1940 מנתה דו׳ כ13,000 נפש, שמחציתם היו יהודים ויתרם פולנים ואוקראינים. עיקרה של כלכלת דו׳ — טבקנות. — דו׳ נזכרת לראשונה בתעודות ב1099. עד 1386 היתה נחלתם של אצילים דרום־רוסיים, ובאותה השנה נמסרה ע״י המלך וְלַדיסלַב יַגֶלוֹ לנסיך אוסטרוז׳סקי. בסוף המאה ה15 נבנתה הטירה של דו׳, שעמדה בזמנים שונים בפני התקפות הקוזאקים והטאטארים. מסוף המאה ה17 היתה דו׳ מרכז מסחרי חשוב. ב1774 עבר „יריד־החוזים״ מלבוב לדו׳, אולם ב1794 הועבר לקיוב, ובזה החלה הירידה הכלכלית של דו׳. בחלוקה השלישית של פולין ב1795 סופחה העיר לרוסיה. על סף מלחמת־העולם I היתה דו׳ עמדה מבוצרת רוסית בוולין. אחרי כמה תהפוכות בתקופת מלחמת־העולם I והמלחמה הסובייטית־פולנית שאחריה, סופחה העיר לפי חוזה ריגה (1921) לפולין. בחלוקת פולין בין ברה״מ וגרמניה בספטמבר 1939 סופחה דו׳ לאוקראינה הסובייטית ונשארה בתחומה גם אחרי מלחמת־העולם II.

יהודים בדו׳ נזכרים לראשונה ב1532 בקשר לסחר־בהמות; המצבה היהודית הקדומה ביותר היא מ1581. בראשית המאה ה17 נזכרים חוכרי כפרים מבין יהודי דו׳. בזמן ההוא עדיין היתה קהילת דו׳ כפופה לאוסטרהא (ע״ע; השו׳ תשובת המהר״ם מלובלין מי״ג באדר ש״ס לשאלת השל״ה), אולם אח״כ זכתה למעמד עצמאי, ובראשה עמדו רבנים חשובים. דו׳ סבלה קשות בגזירת ת״ח—ת״ט. לפי מקורות שונים הושמדו כ200 משפחות או כ1,100—1,500 נפש, שהפולנים מנעו בעדם להימלט אל המצודה. קברי קדושים אלה נמצאים ליד הכותל המזרחי של ביהכ״נ הגדול, ויהודי דו׳ נהגו להשתטח על הקברות בט׳ באב. ק״ק דו׳ התאוששה מהר אחר גזירת ת״ח. ב1660 כבר כיהן בה רב, ובשנת תכ״ג חתם רבה של „ק״ק דו׳ הגדולה״ על הסכמה כאחד מן „הרבנים הגדולים מורי צדק אב״ד ור״י ישיבות בארבע ארצות״. מעמדם החוקי של יהודי דו׳, זכויותיהם, חיוביהם ומסיהם, נקבעו בפקודות מטעם אדוני העיר (נסיכי בית לובומירסקי) ב1699 וב1713. קהילת דו׳ היתה מסובכת במשפטן של שתי גיורות ב1716, והיהודים נידונו לעָנשי־ממון ולעָנשי־גוף. בראשית המאה ה18 היתה דו׳ הקהילה היהודית הגדולה ביותר במחוז לוצק, ורבה היה יו״ר ועד ארבע ארצות, שנועד ביארוסלאב ב1724. ב1765 נפקדו בדו׳ 1,923 יהודים, ב1788 — 2,525, ובפיקוח קהל־דו׳ — 3,022 יהודים. פריחת ק״ק דו׳ קשורה עם העברת היריד מלבוב לעיר זו. ביהכ״נ הגדול נבנה ב1794, ובאותה שנה הוקם דפוס יהודי בדו׳, שהתקיים 47 שנה. גם בשנים 1894—1922 היה קיים בדו׳ דפוס יהודי. מאישי דו׳ היו ר׳ יעקב קראנץ, המגיד מדו׳, והמדקדק חיים צבי לֶרנר, שנולד בה ב1815; בדו׳ חי א. ד. גוטלובר (ע״ע); שלמה מַנְדֶלְקֶרן (ע״ע) נולד בכפר סמוך לדו׳. ב1847 נמנו בדו׳ 6,330 יהודים, ב1897 — 7,108, ב1921 — אחרי המלחמה והמהפכה — 5,315 יהודים. הקהילה הושמדה בידי הנאצים באוקטובר 1942; תיאור של אומץ־לבם של היהודים ושל האימה שבהשמדתם הגיע לידינו.

יון מצולה לר׳ נ. נ. הנובר, תפ״ז, תש״ה; טיט היון לר׳ ש. פ. פידל, 1892; י. מ. היבנר, שער בת רבים, תרל״ו; א. הרכבי, לתולדות ועד ד׳ ארצות, 1881; ח. ז. מרגליות, דו׳ רבתי, תרע״א; פ. פסיס, עיר דו׳ ורבניה, 1902; ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניא, 81, תרצ״ב; С.А. Бершадский, Матерьялы по истории евреев в Югозападной Росии и Литве, 1879; G. Reitlinger, *The Final Solution*, 205–207, 1956.

א. אח.

דוּבְּנוֹב, שִׁמְעוֹן (ב׳ דר״ה תרכ״א/1860, מְסְטִיסלַב [פלך מוהילוב] — י״ח כסלו תש״ב/1941, ריגה [נרצח בידי הנאצים]), היסטוריון יהודי, פובליציסטן ועסקן, מאבות שיטת ה„אוטונומיזם״ (ע״ע). דו׳ קיבל חינוך מסָרתי בבית זקנו בנציון דו׳, אולם כבר בימי נעוריו פרש מן המסורת. את השכלתו הכללית רכש בדרך אוטודידאקטית, ב„אוניברסיטה של בית״ (לפי דבריו). ב1880—1884 גר בפֶטרבורג (לנינגראד) באורח לא־לגאלי (כיהודי); מ1884 עד 1890 (בהפסקות קטנות) שוב עשה בעיר־מולדתו. ב1890—1903 פעל דו׳ באודסה בחוגם של אחד־העם, מנדלי מו״ס, רבניצקי, ביאליק, רב צעיר וחבריהם. אחרי שהות של שלוש שנים בווילנה (1903—1906) השתקע (ע״פ רשיון ארעי לזמן מוגבל, שהשיג בקשָיים רבים) בפטרבורג, ופעל שם — נוסף על עבודתו הספרותית — כמורה אקדמי. ב1906/7 היה מרצה לתולדות ישראל בביה״ס הגבוה של פרופסור לֶסְגַפְט, מ1908 ואילך — בקורסים למדע המזרח (מיסודם של הבּארון דוד גינצבורג [ע״ע] ואחרים) ומ1919 ב„אוניברסיטה העממית היהודית״, שנתמכה בידי הממשלה. דו׳ היה ממייסדי החברה היהודית ההיסטורית־אֶתנוגראפית וממנהליה ועורך מ1909 עד 1918 את רבעונה. בתחילת משטר הבולשביקים הוזמן דו׳ להשתתף בוועדות שונות להכנת פירסומים שונים על נושאים יהודיים, אך שום חיבור מאֵלה לא ראה אור. ב1922 עזב דו׳ את רוסיה. הוצע למנותו לפרופסור לתולדות־ישראל באוניברסיטה שבקובנה, אך הצעה זו נתקלה בהתנגדות הפרופסורים הליטאים. דו׳ העתיק את מושבו לברלין (1922—1933), ועם עלותו של היטלר לשלטון ביקש לו מקלט בבירת לאטוויה ריגה. שם המשיך הישיש בעבודתו המדעית בבדידות, אך בהתמדה, עד מלחמת־העולם II. אחרי כיבוש ריגה בידי הגרמנים, בליל הזוועות של אור ל8 בדצמבר 1941, בשעת גירוש קהילת ריגה למחנה־השמדה, נהרג דו׳ בידי שוטר לאטווי.

שמעון דובנוב

מפעל־חייו של דו׳ היה מחקר תולדות ישראל, איסוף המקורות לכך וכתיבת התיאור „הסוציולוגי״ של ההיסטוריה היהודית. הוא החל בהערכתם של אישים — י. בר לווינזון, שבתי־צבי, יעקב פרנק וכיתתו („ראזסווייט״ 1881, 1883; „ווסחוד״ 1882). סמוך לכך החל במחקר החסידות „ווסחוד״ 1888—1893; „פרדס״ 1894; „השלח״ 1901). דו׳ הכיר, שעדיין חסרו היסודות למחקר תולדות היהודים באירופה המזרחית, ופנה ברוסית („ווסחוד״ 1891, גל׳ 4—9) ובעברית („פרדס״ א׳: „נחפשה ונחקורה, קול־קורא אל הנבונים בעם, המתנדבים לאסוף חומר לבנין תולדות ישראל בפולין וברוסיא״) לציבור היהודי לאסוף את שרידי העבר ולייסד חברה למחקר היסטורי. ב„ווסחוד״ (1893—1895) פירסם סדרת תעודות ומחקרים מתחום חיי היהודים באירופה המזרחית — תקנות הקהל ומוסדותיו, היחס בין היהודים והרפורמאציה בפולין במאה ה16, ועוד. הוא תירגם את ספר ההיסטוריה של צ. גרץ (ע״ע) לרוסית וכתב לו מבוא — „ההיסטוריה היהודית מהי״ —, שאותו פירסם כחיבור לחוד („ווסחוד״ 1893, כספר ברוסית; תרגום גרמני 1897, אנגלי 1903, עברי 1953), לאחר שהצנזורה הרוסית פסלה את גוף הספר של גרץ. מסה זו היתה כולה מושפעת מהספיריטואליזם של צונץ וגרץ. ב1896/7 נדפס עיבודו של דו׳ לתולדות היהודים של שמואל בק ומרדכי ברן בשני כרכים, בתוספת פרק משלו על קורות היהודים בפולין וברוסיה. בהקדמה שהקדים לספר זה הביע דו׳ בפעם הראשונה את רעיונו המרכזי, שתולדות ישראל בגלותו הן בעיקר תולדות המרכזים הארציים, המתחלפים מתקופה לתקופה, וקורות השפעתם שלהם — ה„הגמוניה״ בלשונו — על הארצות „הכפופות״ להם מבחינת ההנהגה הציבורית־הרוחנית. מ1898 ואילך החל דו׳ במפעל הכתיבה של תולדות־ישראל בכל הקפן. המפעל התפתח שלבים־שלבים: תחילה בצורת ספר־לימוד ב3 כרכים, ומ1905 — בצורת ההיסטוריה הכללית של היהודים (רוסית במקורה), אף היא בתחילה כשיפור והרחבה של חיבורם של בק־ברן (3 כרכים, ואח״כ 5 כרכים). אך דו׳ גילה יותר ויותר עצמאות בדרך תיאורו ומחשבתו ופיתח את גישתו הלאומית־האוטונומיסטית. ב1914 הופיעה ברוסית „ההיסטוריה החדשה של העם היהודי, 1789—1881״, וב1916—1920 נדפסו באמריקה 3 כרכים של „תולדות היהודים ברוסיה ופולין״, שתורגמו לאנגלית (בידי ישראל פרידלנדר) מכה״י הרוסי.

גולת הכותרת לסינתזה של החומר ההיסטורי לפי „התפיסה הסוציולוגית״ ולפי קביעת המרכזים האוטונומיים כציר תולדות־ישראל בגולה הוא החיבור „דברי ימי עם עולם״ חיבור זה הופיע בשלמותו בראשונה בתרגום גרמני (בידי אהרן שטיינברג; ברלין 1925—1929, 10 כרכים) ובתרגום עברי (בידי ברוך קרופניק; כרכים ח׳—י׳: ברלין תרפ״ג—תרפ״ד; א׳—ז׳: תל־אביב תרפ״ט—תרצ״ח). ברוסית וביידית נדפסו מקודם כרכים בודדים בלבד, ורק בשבתו בריגה זכה המחבר להוצאת החיבור בשלמותו בשפת המקור — ברוסית. בעברית הופיע בשנת ת״ש כרך נוסף (י״א) — כעין „אפילוג״, המוביל עד לסוף מלחמת־העולם II.

גם בתקופה שעסק דו׳ בכתיבת חיבוריו ההיסטוריים הכוללים והמקיפים לא פסק ממחקרים של הפרטים. ב1924 פירסם את „פנקס המדינה או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא, קובץ תקנות משנת שפ״ג עד שנת תקכ״א״. בזקנתו עיבד מחדש את מחקריו על החסידות ופירסמם בתור „תולדות החסידות״ (ת״א תר״ץ—תרצ״ב, 2 כרכים). — דו׳ היה גם מעורכי האנציקלופדיה היהודית ברוסית ובאנגלית.

את פעולתו הפובליציסטית התחיל דו׳ כעורך הכרוניקה של חו״ל ב„ראזסווייט״ (1881—1883), ומראשית 1883 ניהל את המדור לביקורת הספרותית ב„ווסחוד״, שבו היה קשור במשך חצי־יובל.

דו׳ האמין, שעיונו בתולדות נותן בידו מפתחות להבנת העבר, וכן לשיפור ההווה, ואף פתרון לעתידו של עם ישראל. הוא ראה את ישראל בגלותו כעם שאיבד כמה מן הגורמים המקיימים כרגיל עם ושפיתח לעצמו, בדרך של פיצוי ,טבעי׳, משטר חברתי והלך־רוח ציבורי מיוחדים, שאיפשרו לו לקיים את עצמו תחת ידי אחרים ובארצות זרות במשטר של אוטונומיה משפטית ועצמאות נפשית. בכל תקופה בעבר נמצא קיבוץ יהודי ששיכלל יותר מאחרים את מידת ההנהגה העצמית ואת גילויי היצירה הלאומית, והוא היה „המרכז״: בבל בראשית יה״ב; ספרד ואשכנז הרינית בעיצומם של יה״ב; פולין־ליטא של הוועדים בשלהי יה״ב ובראשית העת החדשה. ביה״ב היתה אומתנו לאומה „אירופית״, וכך נשארה לתמיד. דו׳ האמין, שגם בעת החדשה ייתכן להקים משטר של עצמאות פנימית כזאת במסגרתה של מדינה זרה, ולא זו בלבד אלא שהוא יהא משוכלל ומבוסס יותר מאשר ביה״ב. באמונתו זו היה דו׳ מושפע מהתכניות — שרווחו בימיו בחוגים ליבראליים באירופה המזרחית והמרכזית — של „מדינת־לאומים״ בצורת אירגון ממלכתי, שתהיה מסוגלת לקיים את אחדותן של המסגרות הקיסריות של רוסיה ושל אוסטריה־הונגאריה ויחד עם זה גם לספק את רצונם של העמים הרבים שבתוך מסגרות אלה לשלטון עצמי. מה

צוקי דוֹבֶר וטירתה

דוֶבה, הַיְנְרִיךְ וִילְהֶלְם — Heinrich Wilhelm Dove — (1803, ליגניץ — 1879, ברלין), פיסיקן גרמני, ממניחי־היסוד של המֶטאורולוגיה (ע"ע) החדישה. דו' למד באוניברסיטות ברֶסלאו וברלין. ב1845 נתמנה לפרופסור לפיסיקה בברלין, וב1848 קיבל על עצמו את ניהול המכון המטאורולוגי שם, ובתקופת הנהלתו פיתח רשת של יותר מ80 תחנות־תצפית. כפיסיקן עסק דו' במחקר באופטיקה ובתורת־החשמל. בין תגליותיו האופטיות — שימוש בסטראו־סקופ לגילוי שטרי־כסף מזוייפים. אולם עיקר מחקריו והשׂגיו של דו' היו בשטח המטאורולוגיה. כבר ב1830 פיתח את רעיון חזיתות־האויר, תורה שנשכחה אח"כ ולא חודשה אלא ע"י אסכולת בֶּרגֶן (ע"ע בְּיֶרקְנֶס). דו' היה הראשון אחרי א. הומבולט (ע"ע) ששירטט מפות אקלימיות עולמיות, כגון מפות חָדשיות ועונתיות לטמפראטורה ממוצעת ומפות של הסטיות (החיוביות והשליליות) מן הטמפראטורה הממוצעת לפי הרוחב הגאוגראפי. חידושיו של דו' בקלימַטולוגיה בשנים 1857—1869 הקנו לו פירסום רב. בעיקר קשור שמו ב„חוק הרוחות" (1857): לפי דו' נקבע מזג־האויר בתחום הלא־טרופי ע"י שני זרמי־אויר עיקריים, שזורמים שם זה על־יד זה: זרם קָטבי — שהוא בעל אויר קר וכבד, וזרם מַשווני — בעל אויר חם וקל. סיבוב הארץ סביב צירה מַקנה לזרמים אלה סטיות מכיווניהם „עם השמש", ז"א בחצי־הכדור הצפוני בכיוון תנועת מחוגי־השעון ובחצי־הכדור הדרומי בכיוון הנגדי. סטיה זו של שני הזרמים העיקריים מכיווניהם גורמת לסיבוב מעגלי שלם של הרוח. אע"פ שתורתו של דו' נדחתה ע"י התורה הסינופטית, המדגישה את תלות מזג־האויר בלחץ, יש לראות בדו' אחד מחלוצי הרעיונות החדישים על הציקלונים (ע"ע).

H. Neumann, *H. W. D.*, 1925.

ד. א.

דוּבּוֹסַרִי (Дубоссары), עיר ברפובליקה הסובייטית המולדאווית בברה"מ, על הגדה השמאלית של הדנֶיסטר. דו' נוסדה ב1792 כישוב כפרי ע"י בולגארים ומולדאוואנים, אך כעבור זמן קצר נתיישבו שם אוקראינים, וביחוד יהודים. התפתחותה הכלכלית של דו' באה בשל סחר העצים והובלתם על־פני הדנֶיסטר. ב1897 מנתה האוכלוסיה של דו' 12,000 נפש, מהם כ5,200 (כ43%) יהודים. ב1903 אירעה בדו' עלילת־דם, שגרמה להסתה פרועה נגד היהודים; ב1919 סבלו יהודי העיר — כמו כל יהודי אוקראינה — מרדיפות קשות בידי כנופיות ההַידאמאקים בראשותו של פטליורה. ב1926 היו בדו' כ3,700 יהודים (כ81% של האוכלוסיה הכללית). לפני הקמת המשטר הסובייטי עסקו היהודים בדו' במסחר, במלאכה ובחקלאות (גידול תבואה, כרמים, טאבאק, עצי־פרי ודבורים). באותה תקופה היו קיימים בעיר ישיבה, בתי־ספר יהודיים ובי"ח יהודי.

בימי המשטר הסובייטי הועסקו יהודים רבים בבתי־החרושת שנוסדו מאז.

S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland,* III, 10 ff., 1920; Еврейское население СССР, 1927; Евреи в СССР, 1929, 50; L. Greenberg, *The Jews in Russia,* II, 51, 1951; S. M. Schwarz, *The Jews in the Soviet-Union,* 1951.

דוֹבִּינְיִי, שַׁרְל־פְרַנְסוּאָה — Charles François Daubigny — (1817, פאריס — 1878, שם), צייר וגראפיקן צרפתי. דו׳ היה בן למשפחת־ציירים; מורו הראשון היה אביו. ב1834/35 שהה באיטליה. עם שובו לפאריס המשיך ללמוד אצל אמני הדור, ולשם פרנסה עסק בציור אילוסטראציות ובעבודות גראפיקה שימושית, אולם יחד עם זה לא הניח ידו מציור תמונות. ב1838 הציג תמונה בשם „מראה מכנסיית נוטר־דאם שבפאריס", שזכתה בהצלחה. לאחר מכן עסק ברישום תמונות־נוף, והציג אותן כעבור שנה. בשנות ה40 נתקרב לציירי אסכולת בַּרבּיזון (ע"ע); מכאן ואילך הלכו צבעיו ונתבהרו. לתמונות־הנוף של דו׳ יצאו מוניטין, וב1857 נתמנה לאביר לגיון־הכבוד. משהרוויח קצת כסף קנה לעצמו סירה, התקין בתוכה אולפן ושט בה לאִטו על־פני הנהרות שבלב צרפת, בין הגבעות והכפרים שעל גדות הסין, המארן והאואז. דו׳ נמנה עם ציירי המאה ה19, שגילו לעיני רבים את אותם מראות־הנוף, שלא נחשבו עד אז ל„מעניינים". דו׳ צייר את הנהרות על מימיהם זרועי־השמש, את הערבות על מחצבותיהן, אגמיהן וביצותיהן, את הים וחופיו — לעתים גם אניות וסירות, עדרי־צאן, טחנות־רוח, כל מה שחשב לראוי להעלותו על הבד. הוא היה רַשָּם טוב, שתיאר את הנוף הכפרי לא כאידיליה אלא כמות־שהוא, על העגלות, מסילות־הברזל והאנשים שבו. ביחוד הצליח לצייר את תמונותיו בגונים הבהירים של אור־השמש כפי שראם בסביבות פאריס. צבעיו משוחים מימשח רחב ואִטי, המשַווה לתמונותיו את קצב המים בנהרות, המתנהלים לאטם. הקומפוזיציות שלו אינן אלא הארמוניה מוצלחת של צבעים. הוא נמנה עם נציגי הפלֵנֵריזם (ע"ע), שפילסו את הדרך לאימפרֶסיוניזם (ע"ע). עד סוף ימיו עמד דו׳, שדבריו היו נשמעים הרבה בשעתו, באמונה ובעוז לימין הציירים הצעירים. רוב תמונותיו, מיתווֹתיו ורישומיו נמצאים

ש.־פ. דוביניי: מעבר־הנהר (תחריט)

ר׳ שלמה דובנא. תחריט משנת תקנ"א/1791
(מאוסף האוטוגראפים והפורטרטים ע"ש אברהם שרון, הספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים)

במוזיאונים ובאספים פרטיים של צרפת, וכן מצויים מהם באנגליה, בגרמניה ובאה"ב.

D. C. Thomson, *The Barbizon School of Painters,* 1890; L. Bourges, *D., souvenirs et croquis,* 1900; J. Laran, *D.,* 1913; E. Moreau-Nélaton, *D. raconté par lui-même,* 1925; A. Maillard, *Étude sur la vie et l'œuvre de D.,* 1939; J. Rewald, *History of Impressionism,* 1946; E. Bénézit, *Dictionnaire des peintres, sculpteurs* etc., III, 1955.

פ. ש.

דוּבְּנָא, שְׁלֹמֹה (1738, דובנו — 1813, אמסטרדאם), פרשן וחוקר המסורה; ממחברי ה„ביאור" לתורה מטעמו של משה מנדלסזון (ע"ע). רוב חייו של דו׳ עברו בנדודים; בנעוריו חי זמן־מה בלבוב; ב1767—1772 ישב באמסטר־דאם; אח"כ עבר לברלין, שבה התפרנס מהוראה פרטית. הוא ישב בביתו של מנדלסזון, ועם תלמידיו נמנה גם יוסף, בנו של זה האחרון. דו׳ היה מן הממריצים את מנדלסזון למפעל ה„ביאור"; הוא הוציא את הפרוספֶקט, הכולל הקדמה ארוכה ל„ביאור" („עלים לתרופה", 1778), ובעצמו חיבר את הפירוש העברי לס׳ „בראשית" (חוץ מלפרק א׳) ואת הפירוש לנוסח המסורה, המצורף לפירוש („תיקון סופרים") לספרים „בראשית" ו„שמות" („נתיבות השלום", 1783). ב1780 הוציא דו׳ את ספרו של רמח"ל „לישרים תהלה", שהקדים לו מבוא. ב1781 עזב פתאום את ברלין — לפי הנראה מחמת האוירה החדשה שנשתררה בחוגו של מנדלסזון, שלא היתה לפי רוחו. דו׳ השתקע בווילנה; אולם ב1786 (אחרי מותו של מנדלסזון) חזר לגרמניה, וממנה

שהיה יוצא מן הכלל ומיוחד לעם היהודי ביה״ב עתיד להיות הכלל של חיי עמים רבים ומדינות עצומות באירופה.

את „המרכז״ של התקופה החדשה בתולדות־ישראל ראה דו׳ ביהדות רוסיה־פולין, ואת הגורם הקובע את מציאותה של יהדות זו — בשאיפתה העקשנית לשלטון עצמי ובכוחה הרוחני. הוא קיווה, שבתנאים החדשים תשתחרר היצירה היהודית מן המעטה הדתי שעטתה על עצמה במסיבות של תקופת התלמוד ויה״ב. בשפה היידית ראה כלי וביטוי לתרבות היהודית החדשה הזאת. תפיסתו ההיסטורית וגישתו האַקטואַלית עשאוהו למתנגד חריף לציונות מזה ולהתבוללות לגוניה מזה. במשך הזמן ריכך את יחסו כלפי הציונות, בלי לוותר על עמדתו העקרונית (והשווה את הנוסח העברי המתוקן ו„המטוהר״ של „מכתבים על היהדות הישנה והחדשה״ [תרצ״ז] עם המקור הרוסי המלא מ1907). את עמדתו לגבי שאלת היהודים הסביר בזמן מלחמת־העולם I בשורת מאמרים (1914/5), שבהם דרש פתרון בין־לאומי לבעיה. את הטראגדיה של איש יהודי בצבא לא־יהודי תיאר ב„היסטוריה של חייל יהודי״ (1918).

דו׳ לקח חלק פעיל בכמה פעולות פוליטיות. יחד עם הציונים נלחם בקרב „חברת מפיצי השׂכלה״ לחינוך לאומי על־ידי הקמת בתי־ספר יהודיים־לאומיים. אחרי הפוגרום בקישינֶב (1903) נמנה עם הפעילים, שדרשו הגנה עצמית של היהודים. בניגוד לאנשי „הבונד״, שלא השלים אתם בגלל עקרון מלחמת־המעמדות שלהם, עמד דו׳ בתוקף על השתתפות היהודים בבחירות לדומה הממלכתית ברוסיה, ייסד קבוצה יהודית של מפלגת ה„קָדֶטים״ ודרש סיפוח הצירים היהודיים למפלגה זו. הוא השתתף גם בעבודת ה„ברית להשׂגת שיווי־זכויות גמור לעם ישראל ברוסיה״ (1905); אך כאשר נתגלו ניגודים בתוך ה„ברית״, יסדו דו׳ וחבריו את „מפלגת העם היהודית״ (פאָלקס פארטיי) ע״פ עיקרי תכניתו המדינית (1906). השפעתה של מפלגה זו לא היתה גדולה, וגם היא נחלשה מחמת מריבות פנימיות; היא פעלה בשיתוף עם אירגונים אחרים עד 1918.

המקור החשוב ביותר לחייו של דו׳ ופעלו הוא ספרו Книга моей жизни („ספר חיי״) — זכרונות בצירוף פרקים מיומנו. שני החלקים הראשונים הופיעו ב1930—1934 (חלק מהם תורגם לעברית [בידי מ. בן־אליעזר], תרצ״ו). החלק השלישי, שדו׳ סיימו ב1940, נדפס בריגה זמן מועט לפני כיבושה בידי הגרמנים, והמהדורה הושמדה ע״י הכובשים. רק טופס אחד ניצל, שנתגלה ב1956, וממנו הודפסה מהדורה חדשה בניו־יורק ב1957. — חלק מארכיונו הפרטי של דו׳ נמצא ב„ארכיון כללי לתולדות ישראל״, בירושלים.

י. מי.

דו׳ כ ה י ס ט ו ר י ו ן. בנעוריו הושפע דו׳ מן הפוזיטיוויזם (ע״ע) של קונט (ע״ע) והקרובים אליו, ובייחוד מהגותו של ג׳. ס. מיל (ע״ע), ה„אֶוואנגליון של האינדיווידואַליזם״ ושל „החופש המוחלט של המחשבה והדיבור״. כמה שנים היה דו׳ נאמן לשיטת מוריו אלה ותקף בצורה חריפה את היהדות בשם היחיד, המחשבה המדעית והחירות.

לאחר מכן כבש העולם ההיסטורי של היהדות את לבו. ב1887, אחרי משבר נפשי וגופני קשה, החל לשאוף למזיגה של „הידיעות הכלליות שקניתי ושאיפותי האוניוורסאליות״ עם „אוצרות חכמת־ישראל שקיבלתי בירושה ועם האידיאלים הלאומיים״. למזיגה זו נוספו בקיאות בחיים ובתולדות של רוסיה ויהודיה, חריצות ומסירות ללא גבול לחשוף מקורות טמונים לתולדות האומה, וההשפעה שהושפע מרְנַן (ע״ע) ומטֵין (ע״ע). בעקבות טֵין — שעמד על החשיבות של petits faits significatifs, שמהם נובעים בְמחקר הכללים — מדגיש אף דו׳ בעבודתו את החשיבות של ה פ ר ט הנלמד לאמיתו מן המקור. משני ההיסטוריונים מוריו קיבל דו׳ את התפיסה ה א ו ר ג א נ י ת של ה ל א ו ם (שהם קראו לו „גזע״), ומטֵין ביחוד קיבל גם את ההנחה, שהמצב והמגמות של האומה כולה משתקפים נאמנה ביצירות־הרוח של גדוליה. תפיסתו ההיסטורית של רנאן הקלה על דו׳ את המעבר מן הביקורת השוללת את יצירות הדת היהודית אל הביקורת המחייבת את גילויי הרוח הלאומית שבהן. „תערובת של תורת רנאן ותורת טולסטוי״ היתה „היסוד המכריע במצב־רוחו״, כשבא לחקור את החסידות, וכן את חיי ישו הנוצרי והשליחים. כללם של דברים — ל ה ל כ ה היה דו׳ תמיד חסיד האינדיווידואַליות הקיצונית, אך ל מ ע ש ה העריץ כהיסטוריון את הגוף הלאומי הכולל ואת צרכי חייו, גם אם מגבילים הם את היחיד; הוא היה ראציונאליסטן מושבע בעיון, ויחד עם זה העריך את הדת ותנועותיה כמגן וכביטוי לאומה ולרוחה. בכתיבת ההיסטוריה העדיף דו׳ את תיאור התהליכים והמסיבות ,האוביקטיוויים׳, המתגלים מתוך רשימת פרטי המעשים, מציור האישים והבלטת הרגשות והיצרים; הוא אף חשב לזכות לעצמו שבמהדורות מאוחרות של חיבוריו „הושמטו הרבה מקומות ליריים״.

יסוד מוסד בהשקפתו ההיסטורית של דו׳ על ישראל וגורלו היא ההנחה, שהאומה היא אורגאניזם החי ומתפתח לפי סביבתו ותנאיה ולפי רצונו להגיב עליהם. את מהלך תולדות ישראל תיאר במשלים אורגאניזמיים: „במשך מאות בשנים הולך השפיר הלאומי הגלמי ומתבדל... לובש צורה לאומית מסויימת, בונה מדינה ומאבדה... צורת הטיפוס הלאומי מגיעה לגמר שיכלולה בימי החורבן המדיני הראשון״. הגלות — כאילו גזירה קדומה היא על עמנו, משעה שבא לארץ־ישראל, הנמצאת בצומת דרכי המעבר וההשפעה של הממלכות הגדולות של העולם העתיק. אף בסוף מעשה־חייו — ערב שואת יהדות־אירופה (1939) — חזר דו׳ וניסח בחריפות את מחשבתו, ש„על־פי ההשקפה של ההיסטוריזם, בניגוד לדוגמאטיזם, היתה הגלות לא רק אפשרית־המציאות, אלא מחוייבת־המציאות. עם קטן בכמות וגדול באיכות, שעמד על אֵם־הדרך בין איתני אסיה ואפריקה, אי־אפשר היה לו לשמור על מדינתו ולאומיותו ביחד, ומוכרח היה לשבור את החבית ולשמור את יינה — הפלא הגדול בתולדות האנושות״. מכאן הגדרתו את העם היהודי כ„עם שכל העולם הוא מקומו״. מכאן הכרתו, „כי חטיבה זו שיהדות שמה אינה אלא פרי גידולה של האומה והסתגלותה לתנאי־חיים, שאמנם הם מיוחדים במינם, אבל אינם חורגים מגדר חוקי־ההיסטוריה הכלליים״: „...שבטים קדומים מתחברים לגוף לאומי אחד ומתרכזים במדינה או במלוכה מיוחדת. חרבה המלוכה — והגוף הלאומי נפרד לחלקיו, שהם הקהילות; ומשום שלא פסק הכוח החיוני בתאים אלה של הגוף, הם מתחברים שוב לגופים קטנים בארצות הגולה״. זו היא „שלשלת האוטונומיה... של קהילות־ישראל בכל הארצות״. משוכנע היה דו׳ שבנידון זה קדמה האומה היהודית בהתפתחותה לגויים רבים במאה ה20: „כנסת־

ישראל הולכת בדרכה ההיסטורית... — מלוכה בתוך מלוכה, קיבוץ אוטונומי פנימי בתוך קיבוץ ממלכתי חיצוני, וכך טבע הדבר מחייב: עתידות כל האומות התרבותיות, שנכללו במסיבות העיתים בתוך גופים ממלכתיים שונים, ללכת בדרך זו, והתנועה החדשה של המיעוטים הלאומיים... במדינות אירופה תוכיח".

את ה ד ת בישראל ראה דו' כרוכה בלאומיות עד המאה ה19 כמכשיר ההתגוננות של האומה, שנשללו ממנה כמה כלים שניתנו לאומות אחרות. על מפעלם המשותף של עזרא ונחמיה, למשל, הוא כותב, שנחמיה „כדי לחזק סדר לאורך־ימים צ ר י ך ה י ה לתת בלב העם את ההכרה כי סדר זה כרוך ביסודות התורה... כאן ז ק ו ק ה י ה נחמיה לסיוע עזרא תופש־התורה ונתחבר עמו לפעולת־גומלין". מצב זה נתהווה מכוחם של התנאים בעת העתיקה: שעה „שעם ישראל בהשקפתו המונותאיסטית נעשה לחטיבה מיוחדת בתוך עולם־האלילות הקדמון וצריך היה לעמוד על נפשו כדי שלא יתבולל בסביבה הזרה, הכרח היה שישתמשו מנהיגיו בכוח הדת לשם הגנה על קיום האומה". ואילו במאה ה19 החל „רנסאנס" יהודי של השתחררות היחיד ויחד עם זה של התעניינות מחודשת, חילונית, בחיי הגוף הלאומי; מסימניה של תנועת רנסאנס ראה ב,חכמת־ישראל' של המאה ה19 בגרמניה. דו' ניסה לגלות הבנה אפילו לרוחם של המומרים בתקופת הטרקלינים (דבריו אלה הושמטו במהדורה העברית של ,דברי ימי עם עולם'), שהרי הנומוקראטיה הדתית כסגפנות הכרחית של האורגאניזם הלאומי היהודי לא היתה רצויה אלא לשעתה, עד לימי האֶמאנציפאציה, כשלא היתה לעם היהודי תרבות מסונפת לזו של שאר העמים, ואינה רצויה עוד מן האֶמאנציפאציה ואילך. החסידות נראתה לדו' כגילוי חדש של כוחות־היצירה של הדת במסגרתה של היהדות באירופה המזרחית, שבה עדיין נשמר כוח רב של הישן וטרם נוצר השיתוף עם התרבות של אומות־העולם, שיאפשר קיום ליהדות כאומה אירופית בעלת תרבות חילונית — אומה שעתידה להיות מיעוט תמידי בארצות אירופה. לפי תפיסה היסטורית זו נראו לו הנסיונות של הציונות לחדש את המדינה במקומה הישן כהרפתקה משיחית כוזבת, ובמפורש השווה את הרצל לשלמה מולכו ואת אחד־העם לששפורטש ועמדן.

ב. דינבורג (דינור), שמעון דובנוב ליובלו השבעים וחמש (ציון, א', 95–128), תרצ"ו; ספר שמעון דובנוב (ערך ש. רבידוביץ), תשי"ד; J. Meisl, *S. D.: Abhandlungen u. Schriften* (Soncino-Blätter, I, 223–247), 1926; id., Festschrift z. S. D.s 70. Geburtstag, 266–293, 1930; С. Дубнова-Эрлих (בתו של ש. דו'), Жизнь и творчество С.М.Д.а, 1950.

ח. ה. ב—ש.

דוֹבְּסוֹן, הֶנְרִי אוֹסְטִין — Henry Austin Dobson — (1921—1840), משורר וחוקר־ספרות אנגלי. דו' נתחנך באנגליה ובצרפת; לפי מקצועו היה פקיד במשרד־המסחר, אך כל ימי שירותו לא הניח ידו מכתיבת שירים ודברי־פרוזה. שיריו, שנתפרסמו בכ"ע שונים, כונסו בשני קבצים ב1873 וב1877. דו' הרבה להשתמש בצורות השירה הצרפתית, כגון הבאלאדה, הטריולֶט והרונדו, ועי"כ הנהיג והפיץ את הצורות האלו באנגליה. מ1885 ואילך כתב בעיקר דברי ביקורת וביוגראפיה; ביחוד עסק בחקר הספרות של המאה ה18, שאותה הכיר וחיבב ביותר. בחיבוריו הביקרתיים מסתתרת חקירה למדנית מאחרי מסווה נאה של פרטים ביוגראפיים ותיאורי־רקע. — כל שיריו: Complete Poetical Works (הוצא ע"י א. ת. א. דובסון), 1923.

A. T. A. Dobson, *A. D.: Some Notes*, 1928.

דוֹבֶר (Dover), עיר־נמל ועיר־רחצה אנגלית, בנפת קֶנט, כ110 ק"מ מזרח־דרום־מזרחית מלונדון; 35,000 תושבים (1951). דו' יושבת על שפכו של הנחל דַאור (Dour, מכאן שם העיר) אל מיצר־דו', והיא הנקודה הקרובה ביותר ליבשת־אירופה באנגליה. מעל לחופה של דו' מתנשאים צוקי קרטון תלולים, שלָבנם המבהיק למרחק נעשה אחד מסמליה של בריטניה. מצבה הגאוגראפי עשה את דו' לנקודת־מוצא לשירותי תחבורה ימית, ביחוד בהעברת נוסעים ודואר, בין בריטניה ויבשת־אירופה. היא קשורה בקווי־ספנות לקאלֶה (המרוחקת ממנה 33 ק"מ) ולאוסטאֶנדֶה, וכן יש בה מעגן לדוברות המעבירות רכבות על נוסעיהן לדֶנקֶרק; שירות זה מאפשר קשר־רכבת ישיר בין פאריס ללונדון. נמלה של דו' פותח ושוכלל ע"י הקמת מספר מזחים. הוא קולט ספינות בנפח של 3—3½ מיליון טונות בשנה (1948—1954); יבוא של 350 אלף טונות וייצוא של 150 אלף טונות (בממוצע שנתי) עוברים דרך נמל זה. — מעל לעיר, בגובה של 90 מ' מעל פני־הים, מתנשאת טירה עתיקה, ששימשה כמבצר במשך כ2,000 שנה. משערים, שיסודותיה הונחו עוד לפני התקופה הרומית; שרדו בה מגדלור רומי וכנסיה מן התקופה הסאכסונית. עיקר הביצורים הוקמו ע"י הנורמאנים במאה ה12; הם חודשו וחוזקו בימי מלחמות נאפוליון (ר' תמונה, עמ' 25/6).

דו' היא מקום־ישוב עתיק. לראשונה הוזכרה ע"י פיתֶּאַס במאה ה4 לפסה"נ, והיא דובריס (Dubris) הרומית. כבר לרומאים שימשה דו' נמל־מעבר מבריטניה ליבשת, וכן בסיס לשייטת שהופקדה על חופי הים הצפוני והתעלה לשם הגנה מפשיטות שודדי־ים פראנקים וסאכסונים. הרומאים ביצרו את העיר והקימו בה מגדלור בגובה של 115 מ' (ר' לעיל). בתקופה האנגלו־סאכסית גדלה חשיבותה הימית של דו' בעקבות המאבק עם הפושטים הסקאנדינאוויים. אֶדוורד המוַדה (במאה ה11) העניק לה פריווילֶגיות תמורת התחייבות להעמיד לרשותו ספינות „לשמירת הים". אחרי הכיבוש הנורמאני התגבשה סביב דו' ברית „חמשת־הנמלים" (Cinque Ports) — דו', רוֹמְני, הַית (Hythe), הֵיסְטִינְגז, סֶנדוויץ' —, שזכתה ב1205 למגילת־זכויות מטעם המלך; ברית זו שירתה את מלכי־אנגליה שירות חשוב במאבקם עם צרפת במאות ה13—ה15. אך „חמשת־הנמלים" עסקו גם בשוד ימי. אחרי גירוש היהודים מאנגליה ב1290 התקיפו שודדי־ים מדו' את אניות הגולים, רצחו את נוסעיהן ושדדו את חפציהם. במלחמת־הוורדים נודעה לדו' חשיבות רבה, הן כעמדת־מפתח לקשרים שבין הצדדים הלוחמים ובין תומכיהם ביבשת, והן בגלל מצודתה האדירה, ותושבי העיר ניצלו עובדה זו כדי להרחיב את זכויותיהם. זמן־מה אף נקבע ע"י צו מלכותי, שהמעבר מאנגליה ליבשת יהיה דרך דו' בלבד. דו' שמרה על חשיבותה כתחנת הקשר עם היבשת גם לאחר שארבעת הנמלים האחרים ירדו מגדולתם. — במלחמת־העולם I שימשה דו' כבסיס ל„משמר־דו'" — שירות להגנת המעבר החפשי בתעלה האנגלית, שפעל בעיקר בעזרת עשרות אניות שולות־מוקשים. במלחמת־העולם II היתה העיר נמל־מקלט עיקרי למפוני דֶנקֶרק (ע"ע); אחר־כך — ועד 1944 — הופגזה קשה על־ידי סוללות גרמניות

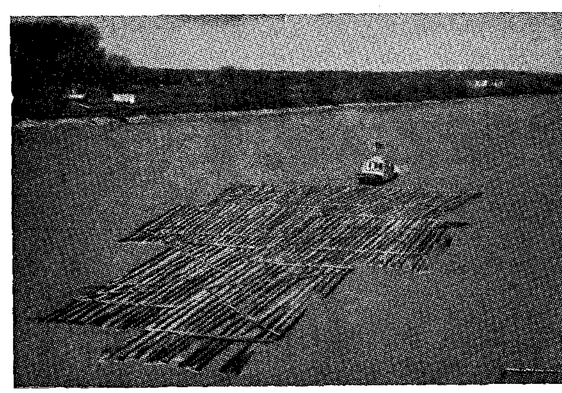
מן החוף הצרפתי, וכן בהתקפות מן האויר, וסבלה נזקים רבים.

S. P. H. Statham, *The History of the Castle, Town and Port of D.*, 1899; Y. B. Jones, *Annals of D.*, 1916; id., *The Records of D.*, 1920; K. M. E. Murray, *Constitutional History of the Cinque Ports*, 1935.

מיצר־דו׳ (בצרפ׳ Pas de Calais) הוא מיצר־ים המפריד בין אנגליה לצרפת והמחבר את התעלה האנגלית עם הים הצפוני. בפְּלֵיסטוֹקֶן היה מיצר־דו׳ גשר יבשתי בין אנגליה וצרפת, ורק לפני כ10,000 שנה הוצף ע״י הים והועמק ע״י סחיפה ימית. אָרכּוֹ כ35 ק״מ, רָחבּוֹ בין 28 ל40 ק״מ. הנמלים החשובים על חופיו הם: באנגליה — פוֹלקְסטוֹן ודו׳; בצרפת — קאלֶה, דֶנקֶרק ובּוּלוֹן.

יפ. ש. — אה. א.

דּוֹבְרָה (רפסודה, אסדה), גוף־שׂחיה מורכב מקורות־עץ, שהן מחוברות יחד בקשרים גמישים ע״י חבלים, תיל או שרשרות. הקורות מסודרות זו על־יד זו, כשהן מונחות בכיוון מקביל, בשכבה אחת או בשכבות אחדות משוּכּלות זו על גבי זו. הדו׳ משמשת לשיט באגמים, בנהרות ואף בים שקט, לשם הובלת חומר הדו׳ עצמה (עצים) או כל

דוברה במיסיסיפי

משא אחר; בעבר שימשה גם לשיט בני־אדם. העץ לעשיית הדו׳ צריך להיות מאחד הסוגים שמשקלם הסגולי קטן מ1 גם לאחר ספיגת מים לתוך הקורות. מידת לחות העץ מחמת הספיגה תלויה בסוג העץ, גילו, עביו, מצב פניו (אם קליפתו עליו או הוסרה ממנו), במשך השהייתו במים, במהירות הזרם, בטמפראטורה ובהרכב המים (מתוקים או מלוחים). בנהרות צרים ורדודים אין נפח הדו׳ (=כמות־העץ המושטת) עולה בדרך־כלל על 200 מ״ק; בנהרות רחבים ואגמים הוא יכול להגיע לאלפי מ״ק רבים, ביחוד כשמספר דו״ נסחבות ביחד.

העברת הדו׳ לאורך נתיב־מים צר נעשית בכוח־אדם או ע״י זרם־המים בלבד; בנתיבי־מים עמוקים ורחבים יש ומשתמשים גם באניות־גרר.

הדו׳ היתה בשימוש כבר בתקופה פרֶהיסטורית כאמצעי לתחבורה במים. ב„אודיסיאה" מתאר הוֹמֶרוס בניין דו׳ ע״י אודיסֶוּס. חירם מלך צור השיט עצים בדו״ לבניין מקדש שלמה (מל״א ה, כג). האינקאים השתמשו בדו״ ככלי־שַׁיִט ימיים, ויש סברה, שבדרך זו אף חצו האינדיינים את האוֹק־יינוֹס השקט; אפשרות דבר זה ביקש תוֹר הַיֶארדאל להוכיח במסעו המפורסם על דו׳ מפרו אל איי־מַרקֶסאס („קוֹן־טיקי", 1949). בתחילת המאה ה19 היה לדו״ שימוש רב באמריקה הצפונית, ביחוד במערכת הנהרות אוֹהיוֹ־מיסיסיפי. בזמן החדיש אמנם דחתה אניית־הקיטוֹר את הדו׳ ככלי־תחבורה להעברת אנשים, אבל כמכשיר של הוֹבלה זולה — הן לחומר שממנו היא עשויה והן לסחורה אחרת — נמצאת הדו׳ בשי־מוש נרחב עוד היום, ביחוד בנוֹרווגיה, שוודיה, פינלאנד (תמונה: השטת עצים בנהר [כרך ג׳, עמ׳ 87]), ברה״מ, אה״ב, קאנאדה, פרוּ, בראזיל, הודו. אספקת עצים מיערות קאנאדה לערי החוף המערבי של אה״ב מושתתת על הוֹבלה בדו״־ענק בים השקט מן נהר־קולמביה לסאן־פראנציסקו. במסע אחד מובלות 7—8 אלפים קורות, ששָׁוויין כ60,000—70,000 דולאר; משקל שרשרות־החיבור בלבד מגיע ל100 טונות. עמים פרימיטיוויים עדיין משתמשים היום בדו׳ להעברת אנשים (תמ׳: ע״ע אַמַזוֹנַס, עמ׳ 942).

לדו׳ יש עוד שימוש נוסף כאמצעי לצליחת נהרות (במקום גשר [ע״ע, עמ׳ 712]). על הקורות הצפות מורכבת מִיסעה מקרשים, שעליה מועברים חפצים ואנשים — לפעמים גם חטיבות־־צבא שלמות על ציודן, וכן היא משמשת גם כאמצעי־הצלה זול במקום סירת־ההצלה. במזרח התיכון משתמשים גם בדו״ עשויות עורות מנופחים של בעלי־חיים (כֶּליך).

של. א.

דוּבְּרוֹבְנוֹ (Дубровно), עיר ברפובליקה הסובייטית הבֵּילוֹרוּסית בברה״מ, על גדות הדְנֵיפֶּר העילי. — דו׳ היתה קהילה יהודית חשובה. בפעם הראשונה נזכרים יהודים בדו׳ ב1685. ב1738 אירעה בה פרשת התגיירותו של קצין הצי הרוסי א. ווֹזניצין (ע״ע). ב1766 נמנו בדו׳ ובנותיה 801 יהודים; ב1847 הגיע מספרם ל4,481. ב1897 מנתה דו׳ 4,364 יהודים — 57.5% מכל האוכלוסיה. ב1926 עוד חיו בה 3,105 יהודים, שהיו כ39% מהאוכלוסיה.

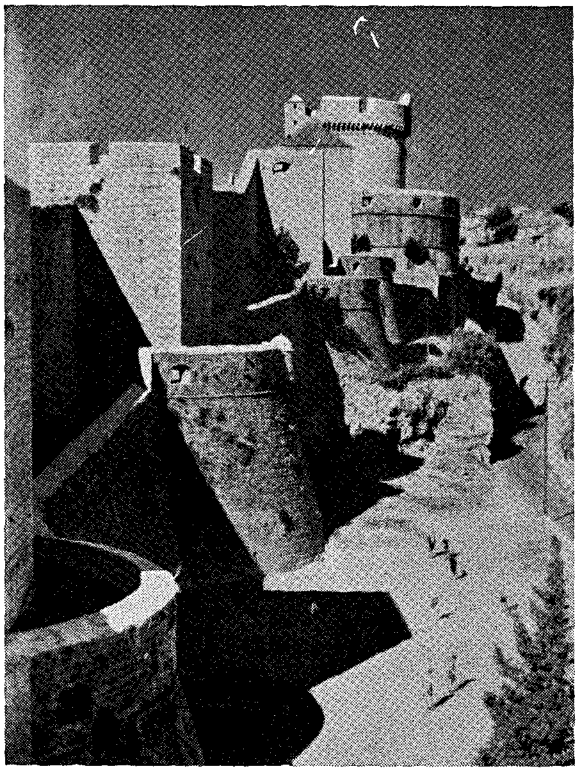
דו׳ היהודית היתה מרכז תעשייתי ניכר. תעשיית האריג שלה היתה בסוף המאה ה19 הגדולה בכל האיזור. בראשיתה היתה זאת תעשיה ביתית, שהעסיקה כ500 פועלים עצמאיים. ב1902 רוכזו רובם בבית־חרושת אחד, שהוקם בסיוע יק״א (ע״ע), הבּארוֹן ה. גינצבּוּרג (ע״ע) ואחרים. היה זה בית־החרושת הגדול הראשון בעולם, שמנהליו, פקידיו ופועליו היו יהודים ואשר יום־מנוחתו השבועי חל בשבת. ליד בית־החרושת היו צרכניה ובית־ספר עממי. דו׳ היתה גם מרכז של תעשיית טליתות, ורבּוּ בה סופרי־סת״ם; הללו התארגנו בראשית השלטון הסובייטי לאגודה מקצועית. ב1921 יצא לברלין, ברשות השלטון הסובייטי, קרון טעון 30 אלף זוגות־תפילין, שהצטברו בדו׳ עקב המלחמה. ב1929 נחרבה תעשיית הטליתות בדו׳, אולם בית־החרושת לאריג עוד העסיק כ1,000 פועלים, רובם יהודים. יהודי דו׳ והסביבה (כ4,000 נפש) נהרגו בידי הגרמנים ותושבי־המקום הנוצריים בסוף 1941. ב1956 לא נמצאו בדו׳ אלא 7 משפחות יהו־דיות. — מ. אוּסישקין (ע״ע) והאחים פּוֹלְיַקוֹב (ע״ע) היו ילידי דו׳.

א. אח.

דוּבְּרוֹבְנִיק (Dubrovnik [איט׳ רַגוּזָה]), עיר־נמל יוגוֹ־סלאווית, בתחום קרוֹאַטיה, על החוף הדאלמאטי של הים האדריאטי. 16,000 תושבים (1948); העיר המור־חבת — 52,000 תושבים (1952). העיר שוכנת על לשון־יבשה קטנה לרגלי הר. המפרץ הקטן אינו יכול לספק את צרכי השיט החדיש, ולכן התפתח נמל בכפר גרוּז (Gruz), הנמצא צפונית לדו׳. נמל זה מוגן היטב, ובו עוגנות גם ספינות גדולות; הוא קשור עם דו׳ עצמה ועם פנים יוגוסלאוויה ע״י

מס"ב, ודרכו עובר סחר רב, הכולל בעיקר עצים ותוצרת חקלאית ליצוא, ומינראלים שונים ומכונות ליבוא. ענפי התעשיה המקומית הם הכנת ליקֶרים וגבינה ועיבוד משי ועורות. — העיר עשירה בעתיקות מתקופת גדולתה בשלהי יה"ב וראשית התקופה החדשה: חומה עצומה ומגדלי־ביצורים, כנסיה מן המאה ה15, ארמון־הממשלה מן המאה ה16 עם אוסף־אמנות יקר־ערך, וכו'. — אקלימה הנוח של דו', נופה הנהדר ועתיקותיה עשו אותה למרכז נופש ותיירות.

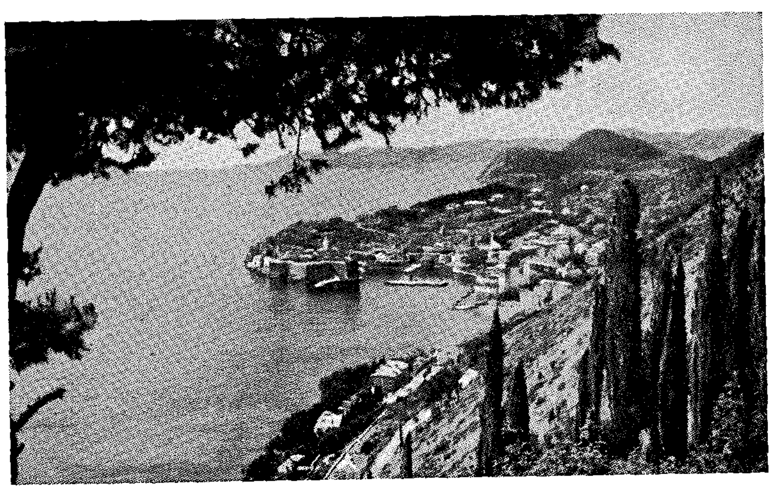
היסטוריה. דו' נוסדה ע"י פליטים מאֶפּידַאורוס (ע"ע), שנמלטו מפני פלישת שבטי האווארים והסלאווים לדַלמַטיה (ע"ע) במאה ה7. הפליטים התרכזו בחצי־האי הסלעי ראגוזה, הנוח להגנה ולביצור. מראשית היווסדה מצאה דו' את מחייתה מן הים והפכה במהרה לעיר־מסחר חפשית ולמרכז ימי חשוב. השם דו' בא לה מרובע סלאווי, שנספח לעיר במאה ה13. עד המחצית הראשונה של המאה ה11 נשארה דו' בתחום שלטונה של הקיסרות הביזאנטית ושימשה כנקודת קשר ומעבר עיקרית בין קושטא ובין ראוֶנה, בירת השלטון הביזאנטי באיטליה. עָצמתה הימית של דו' הלכה ורבה במאות ה9—10; צי העיר פעל להדברת השודדים הסַרקֶניים בים האדריאטי, ולאחר מכן לחם בציי הקרוַאטים והנארֶנטינים, שהטרידו אף הם את חופיו. במחצית השניה של המאה ה11, בתקופת המלחמות בין מלכות הנורמאנים באיטליה הדרומית ובין בּיזַנטיון, עברה דו' לצידם של הראשונים; תמורת זה הוסיפה לשמור על הפריווילגיות שלה, ואף קיבלה זכויות מסחריות בנמלי אַפּוליה. במאה ה12 נמצאה להלכה חליפות בתחום שלטונם של קיסרי ביזאנטיון ושל מלכי סיציליה; אך למעשה שמרה על אופי של רפובליקה ימית חפשית. ב1205, בעקבות עלייתה של ויניציאה והשתלטותה על חופי הים האדריאטי והים התיכון המזרחי, באה דו' תחת חסותה ונשארה בה עד 1358, כשהיא שומרת יחד עם זה על מידה רבה של עצמאות. בימי השלטון הוויניציאני נתפתח מסחרה של דו' בים וביבשה עם איטליה ועם ביזאנטיון והארצות הסלאוויות הבאלקאניות, וכן הורחב שטחה ביבשה ובאיים וגדלה עצמתה. בדומה לוויניציאה היתה דו' רפובליקה אריסטוקראטית: השלטון בפועל היה בידי „מועצות” מבני המשפחות המיוחסות, בצירוף נציג השלטון הוויניציאני; „כנס־העם”, שנקרא אף פארלאמנט והיה מורכב מבני המעמד הבינוני, לא נתכנס אלא במקרים מועטים. דו'

דוּבּרוֹבניק: חומה ומגדלים מימי־הביניים

היתה חייבת לשלם לוויניציאה מכס על סחורות שהיתה מביאה מן החוץ, אולם היתה רשאית לחתום על חוזי־מסחר עם מדינות אחרות. העיר הותקפה תכופות ע"י שליטי האיזור הסֶרבּוֹ־קרוַאטי — שבקרבו שכנה —, ששאפו לספחה אל תחום־שיפוטם. ב1358 הכירה ויניציאה במרות ההונגארים על דו'. אולם דבר זה רק הוסיף כוח ועצמאות לעיר, אשר ניצלה את הסיכסוכים המתמידים בין שליטי הונגאריה כדי לשמור על חירותה. למעשה הגיעה אי־תלותה בתקופה זו לשיאה, עד שבסוף סירבה לבוא לעזרת מלך הונגאריה במלחמותיו נגד ויניציאה. תקופת השיגשוג החָמרי במאה ה15 היתה גם תקופת פריחה לתרבות ולאמנות בדו'.

חופש המסחר הגמור, שממנו נהנתה דו' בימי מרותה של הונגאריה עליה, איפשר לה גם להימנע מכל סיכסוכים עם האימפריה התורכית, שעלתה והתעצמה במחצית השניה של המאה ה15. לאחר נצחון התורכים על ההונגארים (1526) קיבלה דו' את מרותו של השולטאן ושילמה לו מס, אך שמרה על האוטונומיה שלה; שווקיה בחצי־האי הבאלקאני ובמזרח המוסלמי נתקיימו בידיה, וכן הצליחה לפתח את קשרי־מסחרה עם מדינות הים התיכון, בעיקר עם ספרד. אולם בעקבות נפילת כל איזור הים התיכון המזרחי בידי התורכים מצד אחד ובעקבות גילויי אמריקה מצד שני ירד ערכה של דו' כנמל ים־תיכוני והחלו להצטמצם קשרי־מסחרה. רעידת־אדמה ב6 באפריל 1667, שבה נהרסה העיר כמעט

דוּבּרוֹבניק

כולה ונהרגו 20% מתושביה, החישה את ירידתה הכלכלית והתרבותית. ברבות הימים נחלשה הנטיה לשמור על המורשה הלאטינית־איטלקית, ובעקבות גידולה של האוכ־לוסיה הסלאווית נתפתחה שם תרבות, שהיתה בחינת תערובת של יסודות לאטיניים וסלאוויים. בשל חשיבותה הספרותית, האמנותית והמדעית זכתה דו׳ בהקדם לתואר „אתונה של הסלאווים הדרומיים" והשפיעה מבחינה תרבו־תית אף על הארצות הסמוכות. ראוי לציון, שבדו׳ ובכל מושבותיה נתבטלה העבדות כבר ב1416.

הרפובליקה הראגוזָנית התקיימה עד ראשית המאה ה19. ב1808 פקד המארשאל מארמוֹן, שנתמנה מטעם נאפו־ליון ל„דוכס־ראגוזה", על פירוק הממשלה והסֶנאט של העיר, וב1809 סופחה דו׳ ל„פרובינציות האיליריות" הצרפתיות, שהקים נאפוליון. בתוקף החלטתו של קונגרס־וינה (1815) עברה העיר לרשות אוסטריה, למרות מחאתם הנמרצת של הפאטריוטים הראגוזָניים, ומאז היתה חלק של דאלמאטיה ושותפת לגורלה המדיני.

הארכיון של דו׳ — שנשתמר — הוא בעל חשיבות גדולה לא רק לחקר תולדות העיר אלא גם לחקר היחסים שבין הממלכות המערביות ובין המזרח הביזאנטי והמזרח התורכי יורשו, שכן היתה דו׳ מעין נקודת־תצפית של המערב בתחומן של הקיסרויות המזרחיות. חלק גדול של מקורות אלה נת־פרסמו, ורבים הולכים ומתפרסמים.

L. Gelcich, *Dello sviluppo civile di R.*, 1881; C. Jireček, *Die Bedeutung R.s in d. Handelsgesch. d. M. A.*, 1899; F. Kirchmayer, *Das Ende d. aristokr. Freistaates R.*, 1900; L. Villari, *The Republic of R.*, 1904; J. Ch. Engel, *Gesch. d. Freistaates R.*, 1907; L. Vojnović, *D.*, 1922; B. Cojectcović, *Dubrovácka diplomacja*, 1923; J. Dujčev, *Avvisi di R.*, 1935; N. V. Djordjević, *R., étape royale*, 1938; *Anali Historijskogo Instituta u D.u*, I–II, 1952–1953.

היהודים בדו׳. לפי מיסמך אחד הגיעו ב1280 כמה פליטים יהודים מאיטליה ומאלבאניה לדו׳; אולם בארכיון העיר לא נשתמרו שום תעודות הנוגעות ליהודים לפני המאה ה14. לשירות הרפובליקה דו׳ ב1326 נכנס רופא יהודי, שהשלים את לימודיו באיטליה. ב1368 חתמו יהודים מדו־ראצו על הסכמי־מסחר עם סוחרי דו׳. ב1380 נתבררה לפני בית־המשפט בדו׳ תביעתם של קבוצת יהודים ויהודיות נגד סַפָּנים מזאדאר (זארה), ששדדו ספינה שהביאה כותנה ממאלטה לבארי ולאַנקונה.

במאה ה14 היה רובע יהודי מחוץ לחומות דו׳, שבו נתגוררו היהודים שלא באו לעיר אלא לזמן קצוב. במאה ה15 — תקופת שיגשוגה של דו׳ — באו לשם סוחרים יהודים מארצות המערב, וכן מערי־החוף שבאלבאניה. יהודים מאי־טליה הדרומית ומפרובאנס עסקו בציד האלמוגים בקרבת האיים השייכים לדו׳ ובייצואם לאיטליה, לסוריה ולמצרים. ידועים שמותיהם של כמה מן הרופאים היהודים שפעלו בדו׳ במאה ה15. באמצע המאה ה15 נעלמו הסוחרים היהודים מדו׳ כמעט לגמרי — כנראה בגלל התקפת הסלאווים על דו׳ ובגלל התנאים הנוחים שניתנו ליי־דים בתחום כיבו־שיהם של התורכים. אולם בסוף המאה — בפרט לאחר גירוש ספרד — שוב גדל מספרם בדו׳. רבים מבין פליטי האינקוויזיציה באו לדו׳ וזכו ליחס יפה מצד שלטונות העיר, מאחר שהשולטאן מחמד II המליץ עליהם באיגרת מיוחדת. מספר היהודים הלך וגדל בראשית המאה ה16, כשנוספו עוד פליטים מאיטליה. אמנם בשנים 1510—1515 נגזרו גירושים על היהודים, אולם אלה לא בוצעו בשלמות. ב1502 נתרחשה בדו׳ עלילת־דם, שבעקבותיה הוצאו להורג כמה יהודים. החל מ1532 באו לדו׳ סוחרים יהודיים מארצות הבאלקאן. מעמד היהודים בדו׳ נקבע אז במאבק בין המגמה של פיתוח נמל־העיר, שגרמה מתן זכויות להם, ובין רצון האוכלוסיה הנוֹ־צרית לגרשם שוב מן העיר. השכונה שהוקצתה ליהודים אז נקראת „רחוב היהודים" עד היום.

במחצית השניה של המאה ה16 באו לדו׳ סוחרים יהודים רבים מתורכיה ואיטליה. הם׳ עסקו במסחר יצוא ויבוא בין תורכיה מצד אחד, ובין איטליה, אנגליה ופלאנדריה מצד שני; 30 מ50 הסרסורים שבעיר היו יהודים. הגטו הישן לא היה בו כדי לקלוט את כל היהודים, והממשלה נאלצה להקצות להם בניינים ורחובות נוספים. בימי המלחמות עסקו יהודי דו׳ בפדיון שבויים (לרבות נוצרים). בראש הקהילה עמד „קונסול העברים"; בשירות הממשלה פעלו רופאים יהודים. באותה התקופה ישבו בדו׳ אֲמַטוּס לוּזִיטַנוּס (ע"ע, תמונה, עמ׳ 949) והמשורר דידָקוּס פִּירוּס (ע"ע); גרַסיה מֶנדֶס (ע"ע) שהתה שם בדרכה לקושטא, ואף היו לה סוכנים קבועים בדו׳, והיא עצמה הושיטה עזרה לעתים קרובות לצירי העיר בחצר השולטאנים.

במחצית השניה של המאה ה16 שוב גברה הנטיה לצמצם את זכויות היהודים בדו׳ ונגזרו עליהם גזירות שונות, בעיקר בשל הסתת ההגמונים נגדם. ב1622 שוב נתרחשה עלילת־דם בדו׳, והסוחר היהודי יצחק ישורון נאסר ועונה במשך 3 חדשים ולסוף נידון ל20 שנות מאסר. בעת בירור המשפט, שנמשך 3 שנים, נכלאו כל יהודי דו׳ (כ250) בתחומי הגטו. ב1625 זכה ישורון לחנינה, עלה מיד לירושלים ומת שם. בעקבות עלילת־דם זו יצאו כמעט כל היהודים מדו׳ לתור־כיה; אולם אחרי 1630 התחילו לחזור לשם וזכו לחסות השלטונות. כמה פעמים, כשראו היהודים את עצמם מקופחים ע"י תקנות חדשות בענייני מסחר, היו מערערים עליהן, והשלטונות נענו להם כמעט בכל מקרה; מקצתם קיבלו אף זכיונות מיוחדים להחיאת סחר־המעבר בנמל. מלבד זה השתתפו היהודים בחברות ימיות, ואחדים מהם היו להם גם אניות משלהם. כמו כן עסקו בביטוח ימי. לעומת זה היה מספר בעלי־המלאכה (בורסקאים, סַבָּנים וכובענים) ביניהם קטן. במאות ה16—ה17 נהגה ממשלת דו׳ למַנות קונסולים יהודים בוואלונה (אלבאניה).

במאה ה17 עדיין ישבו היהודים בגטו, אולם בשעות־היום יכלו לנוע בתוך העיר ללא הגבלות, אלא שב1680 נצטוו — בשל התערבות הארכיהגמון — לשאת אות מיוחד. תמורת זכות הישיבה בעיר היו משלמים 250 דוקאטים של זהב לשנה. ב1815 היו בדו׳ 308 יהודים. ב1873 זכו יהודי דו׳ — יחד עם כל יהודי דאלמאטיה, קרואַטיה וסלאווניה — לאֶמאנ־ציפאציה האזרחית. ב1939 היו בדו׳ כ250 יהודים, מהם כ100 משלמי־מיסים. בימי כיבוש יוגוסלאוויה בידי הנאצים הובאו יהודי דו׳ לאי אַרבֶּה (ראבּ) למחנה השמדה. באותם הימים מת על קידוש־השם אף הרב יעקב ברוך (מטראווניק), שוויתר על אפשרות הבריחה והעדיף להישאר בקרב עדתו. לאחר שיחדורה של יוגוסלאוויה שוב נתיישבו בדו׳ משפחות יהודיות אחדות. ב1948 עלו 28 יהודים מדו׳ לישראל. היום מגיע מספר היהודים בדו׳ ל50 בערך, מהם 20 משלמי־מיסים. רבה של העיר משמש כרב ראשי לתחום דאלמאטיה

הדרוֹמית, הֶרצֶגוֹבינה וּמוֹנטֶנֶגרוֹ וּמקבל תמיכה מטעם הממשלה.

C. A. Kaznačić, *Processo di Isak Jesurun*, 1882; M. Levi, *Iz prošlosti jevrejske opštine u D.* (Jevrejski Almanah, IV, 59–70), 1928; L. Šik, *Neue Beiträge z. Gesch. d. Juden im alten D.* (Morgenblatt Zagreb, 1929, Nr. 89); J. Tadić, *Jevreji u D. do polovine XVII stoljeća*, 1937.

ח. ק. ב.

דוֹבְּרוֹבְסְקִי, יוֹזֶף — Josef Dobrovsky — (1829—1753), בלשן והיסטוֹריוֹן צֶ'כי. דו' השתייך למיסדר הישוּעים; לאחר חיסול המיסדר בקיסרוּת האוסטרית (1773) שימש מחנך במשפחות אצילים צ'כים, אשר איפשרו לו להקדיש את חייו למחקר. דו' יצא מחקירת השׂפה הצ'כית, עמד על קירבתה ליתר השׂפות הסלאוויות ועל זו שמקורותיה־שבכתב הם הקדומים ביותר: השׂפה הסלאווית־הכנסייתית העתיקה; הוא חקר את המבנה הדיקדוקי של זו האחרונה, ובזה הניח את היסוד לסלאוויסטיקה. אף בבלשנוּת הצ'כית פילס דו' את הדרך, חיבר דיקדוק מדעי, מילון גרמני־צ'כי וחיבורים על תולדות השׂפה והספרות. גם כהיסטוֹריוֹן ביקש דו' להגיע למקורות ראשונים. הוא היה הראשון שהשתמש באופן שיטתי ותוך ביקורת באוצרות העשירים של כה"י — בצ'כיה, בשוודיה (חומר שהועבר לשם במלחמת שלושים השנה) וברוּסיה. גם בתחום ההיסטוֹרי התעניין בעיקר בתקוּפה העתיקה (ע"ע קירילוס וּמֶתוֹדיוס). דו' היה פעיל במוּזיאוֹן הלאומי הצ'כי ויסד את בטאונו המדעי (1818), המוסיף להופיע גם היום.

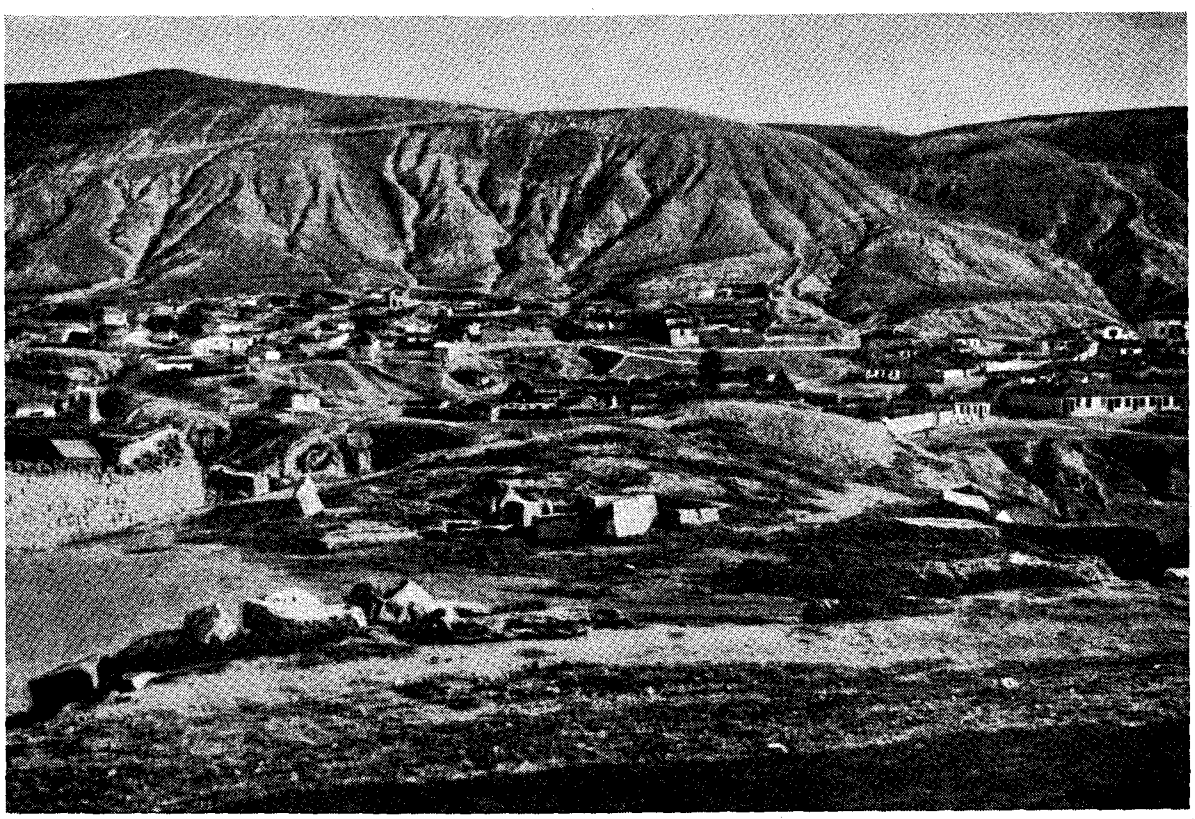
ברוח ההשׂכלה ביקש דו' בחיבוריו למסור דברים בדוּקים בלבד, ללא אגדות והגזמות. הוא היה היחיד אשר הבחין בזיופו של הַנְקָה (ע"ע; וע"ע מַסַריק), אע"פ שהאמונה בו נחשבה לחובה לאומית. — את חיבוריו פירסם דו' לא בצ'כית כי אם בלאטינית ובגרמנית, אולם ע"י מפעלו המדעי הביא לידי הרגשת קירבה בין העמים הסלאוויים וסייע לתחיית עמו. — כתביו החשובים: Gesch. d. böhm. Sprache u. älteren Lit., 1792; Liter. Nachrichten v. e. Reise in Schweden und Russland, 1796; Die Bildsamkeit d. slawischen Sprache, 1799; Deutsch-Böhmisches Wörterbuch, I—II, 1802—21; Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, 1822; Cyrill u. Method, der Slawen Apostel, 1823.

J. Palacky, *J. D.s Leben u. gelehrtes Wirken*, 1833; V. Brandl, *Život Jos. D.ého*, 1883; И. М. Снегирев, И.Д., 1888; W. Nehring, *J. D.*, 1893; И.В. Ягич, История славянской филологии, 1910; R. W. Seton-Watson, *History of the Czechs and Slovaks*, 1943.

ר. ק.־ג.

דוֹבְּרוּגָ'ה (רומנ' Dobrogea, בולג' Добруджа), חבל בצפון־מזרח הבאלקאן, בין הדאנוּבה התחתית (הגדה הימנית) ובין הים השחור; חלקו הצפוני (15,800 קמ"ר, כ0.6 מיליון תושבים) משתייך לרומניה, חלקו הדרומי (7,600 קמ"ר, כ0.3 מיליון תושבים) — לבולגאריה. מקובל לייחד את השם לחלק הרומני בלבד.

דו' היא בעיקרה טבלה גירית בצורת רמה נמוכה; בצפון היא הררית ומתרוממת עד 500 מ', בדרום — מישוֹרית (כדי גובה של 400 מ'). היא בנויה מסד של סלעים מֶטאמוֹרפיים (צפחות) ומאגמתיים (גראניט, פוֹרפיר), שעליו מונחים סלעי־משקע פאלֶאוֹזוֹאיים וּמֶסוֹזוֹאיים. בצפון מצוּיים העתקים ושרידי התפרצוּיות וולקאניות מן הקרטיקוֹן. המישור הגלי במרכז בנוי שכבות שלישוֹניוֹת וכסוּת של לֶס. בדרום

כפר בדוֹבּרוּג'ה

שולטים סלעי־גיר מן הקרטיקון, שמחלחלים מים. השטח בחלקו ערבה צחיחה ושוממה — ארץ־גזרה קארסטית; בשטחים המכוסים אדמת לֶס־חול פוריה היא ערבה תרבותית. אפיקי־נחלים מועטים נמצאים בגיאָיות עמוקים בין מצוקים. מדרונות הערוצים מכוסים עצים נמוכים ושיחים קוציים („היער הרע"). איזור החוף נמוך ושטוח; לאָרכו — וכן בדֶלתת הדאנובה בצפון — משתרעים לאגונות, מלחות וביצות, שרטונות וחוליות. החקלאות מבוססת על מרעה ועל גידולי זרעים: תירס, חיטה, קטניות, פשתה; היא מספקת תוצרת חקלאית גם ליצוא. על חופי הים השחור מפותח מאד הדיג, במיוחד דיג החַידקָן לייצור קאוויאר. מחצבי האיזור: קצת נחושת ואבן־בניין. את מרכז האיזור חוצה תעלת הים השחור—דאנובה. — אוכלוסיית דו' בדורות האחרונים היתה בליל עמים וגזעים שונים: לפני מלחמת־העולם I היתה מורכבת מרומנים (כ50%), בולגרים (כ15%), תורכים וטאטארים (כ12%), רוסים ואוקראינים (כ10%; בעיקר דייגים שהתיישבו בדלתה), יוונים (כ3%), מתיישבים גרמנים (שהגיעו מבסאראביה), ארמֶנים, צוענים ויהודים; בין הטאטארים נבלעו — כנראה — שרידי הגותים (ע"ע) מקֻרים. חילופי־אוכלוסיה בעקבות שתי מלחמות־העולם גרמו לרומניזאציה של הישוב (כ85% רומנים ב1948). בדו' הדרומית מהווים הבולגארים רוב. העיר הראשית ונמלו של האיזור היא קונסטַנצה (ע"ע).

ד. ני.

ה י ס ט ו ר י ה. כראשוני תושבי דו' בתקופה העתיקה ידועים שבטים תראקיים. מן המאה ה7 לפסה"נ ואילך נתיישבו על חוף דו' יוונים, ביחוד מילֶסיים, שייסדו שם ערי־מסחר פורחות (איסטרוס, טומֶי). ב29 לפסה"נ צורפה דו' לפרובינציה הרומית מֶסיה; באותה התקופה היתה מיושבת בעיקר גֶטים וסקיתים, שחדרו לתוכה מעֵבר לשפך הדאנובה (בכתבי סטראבון היא נקראת „סקיתיה הקטנה"). בערי־החוף נשתמרו אף בימי השלטון הרומי השפה והתרבות היווניות, ואילו בפנים־הארץ נתפשטה התרבות הרומית. שרידי ביצורים ומבנים רומיים אחרים נשתמרו בדו' עד היום. בסוף המאה ה3 חדרו לדו' הוויזיגותים ושררו בה כמאה שנים; אחרי הגותים באו ההונים. להלכה השתייכה דו' לתחום קיסרות ביזאנטיון, אך הביצורים שהקים יוסטיניאנוס על גדות הדאנובה התחתית לא יכלו לעמוד בפני פלישות נוספות של הבַּרבּרים מעבר לדאנובה. בסוף המאה ה5 חדרו לדו' האַוָרים (ע"ע) בלוויית המוני סלאווים, ששמו קץ לשלטון הרומי־הביזאנטי שם; הסלאווים אף נתיישבו בדו' ישיבת קבע. באמצע המאה ה7 עברו הבולגארים את הדאנובה, ודו' סופחה לממלכתם ב680. ב969 ניסה סוויאטוסלאב הרוסי לכבוש את דו', אולם נכשל. עם כיבוש בולגאריה בידי באסיליוס II סופחה גם דו' לממלכת ביזאנטיון, אולם מ1186 ואילך שוב היתה חלק של הממלכה הבולגארית השניה. במאה ה12 ובמחצית הראשונה של המאה ה13 הפכו הקומאנים והפֶּצֶ'נֶגים, שבאו מערבות רוסיה הדרומית, לרוב האוכלוסיה בדו'. הקיסר מיכאל VIII משך את הטאטארים לצדו, והם עלו על דו' ב1365 והחריבוה. לאחר גירושם מדו' שוב הפכו הקומאנים לאוכלוסיה השלטת בדו'. תחילה היו כפופים למרות השליט הבולגארי, אולם בעקבות התפוררותה של המלכות הבולגארית הצליח דוברוטיץ', הרפתקן ממוצא קומאני (כפי הנראה), לייסד ב1374 נסיכות עצמאית, שבירתה היתה בווארנה ושנקראה על שמו „ארץ־דוברוטיץ'" — היא דו'. ב1394 כבש השולטאן באיאזיד I את דו', שנשארה תחת שלטון התורכים עד קונגרס־ברלין (1878). לפי חוזה־ברלין חולקה דו' בין רומניה ובין בולגאריה. לאחר מלחמת־הבאלקאנים השניה (1913) הועברה גם דו' הדרומית לרומניה. בימי מלחמת־העולם I נכנס לדו' צבא גרמני־בולגארי (1916); לפי חוזה־השלום של בוקארסט (1918) נמסרה דו' לבולגאריה, אולם חוזה־השלום של נֵיי (1919) החזיר את המצב לישנו. לפי חוזה־קראיובה (ספטמבר 1940) נאלצה רומניה בלחץ גרמניה וברה"מ להחזיר את דו' הדרומית לבולגאריה, דבר שהיה כרוך בחילופי־אוכלוסים; מצב זה אושר גם בחוזה־השלום של פאריס (1947).

J. Weiss, *Die D. im Altertum*, 1911; F. Lebrun, *La D.*, 1918; M. G. Markoff, *Bulgaria's Historical Rights to D.*, 1918; A. Ischirkoff, *La Bulgarie et la D.*, 1918; R. Netzhammer, *Die christ. Altert. der D.*, 1918; P. Traeger, *Die Deutschen in d. D.*, 1922; I. Simionescu, *Dobrogea*, 1928; R. Vulpe, *La D. a travers les siècles*, 1935; P. Mustafčiev, *Dobrudža*, 1947; H. Petri, *Gesch. d. deutsch. Siedlungen in d. D.*, 1956.

ח. ק. ב.

ה י ה ו ד י ם ב ד ו'. שרידים של מצבות וכתובות מעידים על מציאותם של סוחרים יהודים מאלכסנדריה בטומֶי שבדו' במאה ה2 לסה"נ ועל תושבים יהודים בה במאה ה3. בין המתיישבים היוונים בדו' לאחר כיבושה בידי הביזאנטים במאה ה11 היו גם יהודים „רומַנים" (כלומר ביזאנטיים) רבים. — קהילה יהודית בסיליסטריה (דו' הבולגארית) ב1377, כלומר עוד לפני הכיבוש התורכי, נזכרת בחיבור שהופיע בקושטא ב1743. מ1394, שבה סופחה דו' לתורכיה, ואילך היה גורל היהודים שם כגורל אחיהם בתורכיה (ע"ע). כשסופחה דו' ע"י חוזה־ברלין (1878) לנסיכות רומניה, ישבו שם יהודים ספרדים ואשכנזים מעטים, בעיקר בקהילות קונסטַנצה וטולצֶ'אה. היהודים, שהיו עד אז נתינים עותמאנים, הפכו לאזרחים רומניים. מצבם החברתי של יהודי דו' עד לשנות ה30 של המאה ה20 היה טוב משל אחיהם משאר חלקי רומניה; אוכלוסיית המחוז היתה מעורבת מעמים שונים, ומספר הרומנים גדל רק בתמיכת השלטונות המרכזיים. מספר היהודים בדו' לפני מלחמת־העולם II היה כ6,000. בימי המשטר הפאשיסטי הועברו יהודי דו' למחנות־ריכוז בקובאדין ובכפרים הסמוכים לה. לאחר שכבר נשלמו כל ההכנות להשמדתם, הצליחו בני קהילת קונסטאנצה לשחד מפקד־משטרה גבוה, ממונה על המחנות, והוא הסכים לפרק אותם באמתלא של סכנת־מגפה. לאחר מכן הועברו כל הגברים בגיל 18—50 לעבודה במחצבות, והשאר הוחזרו למקומות מגוריהם הקודמים. היהודים הבסאראביים, שישבו בדו' וקיבלו לאחר סיפוחה של בסאראביה לברה"מ (28 ביוני 1940) את הזכות לשוב למולדתם, נהרגו בידי משמר הגבול הרומני בשעה שניסו לעבור את הגבול. — על מצבם של יהודי דו' בימי משטר הרפובליקה העממית ע"ע רומניה.

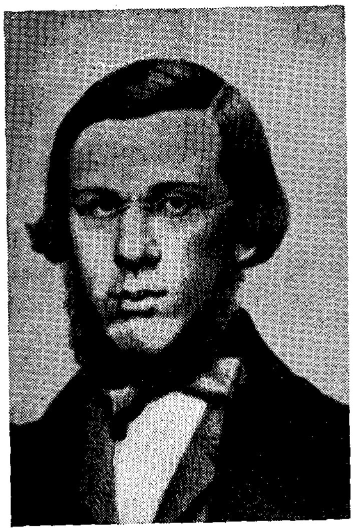
תשובות ר' שלמה אברהם כהן, ליוורנו שנ"ב; E. Sincerus (E. Schwarzfeld), *Les Juifs en Roumanie*, 1901; E. N. Adler, *Jewish Travellers*, 68 ff., 1930; J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, I, 495 ff., Nr 682–691, 1936.

ח. ק. ב.

דוּבְּרוֹלְיוּבּוֹב, נִיקוֹלַי אַלֶכְּסַנְדְרוֹבִיץ' — H. A. Добролюбов (1836, ניז'ני־נובגורוד [היום: גורקי] — 1861, פטרבורג), מבקר ספרותי ופובליציסטן רוסי.

דו' היה בן כומר פראווסלאווי. כבר בילדותו — כתלמיד בבי"ס כנסייתי — גילה כשרונות לא־רגילים. כבן 17 נכנס לסמינריון כנסייתי בפטרבורג, אולם כעבור שנה עזב אותו, עבר לאקאדמיה הפדאגוגית, ובה סיים את לימודיו ב1858. בתקופת שהותו באקאדמיה נתגבשה השקפת־עולמו והתחילה פעילותו הספרותית. באותן השנים אף דאג במסירות לאחיו ואחיותיו הקטנים, שנשארו יתומים אחרי מות אביהם. 4 שנים היה דו' קשור במערכת הירחון Современник („בן־הדור") כחברו וידידו של צֶ'רנישֶבסקי (ע"ע). דו' מת משחפת בגיל 25.

דו' היה דמות טיפוסית של אסכולת „הבנים" בתרבות הרוסית של שנות ה60, שהיו צאצאי כמרים, סוחרים, פקידים, בורגנים־זעירים — פרולטארים רוחניים שעל הכתיבה פרנסתם — בניגוד ל„אָבות", הסופרים מבני המעמדות האצילים והאמידים שמשנות ה40. דו' היה מרדן ומהפכן. הוא היה הראשון באנשי הביקורת הספרותית הרוסית, ששלל שלילה מוחלטת את „האמנות הצרופה" וחיפש ביצירה האמנותית את היסוד החברתי. הוא דגל באמנות

נ. א. דוברוליובוב

מגמתית מדעת, ואף הביקורת הספרותית לא היתה בשבילו אלא אמצעי להפצת דעותיו הניהיליסטיות (ע"ע ניהיליזם). דו' היה „הֶגֶליאני שְמאלי" ותלמידו של לודוִיג פויאֶרבַך (ע"ע). תמצית השקפותיו הציבוריות ניתנת לסיכום בכמה ממשפטיו: „מלחמת האריסטוקראטיה והדמוקראטיה מהווה את כל תוכן ההיסטוריה — השמדת האוכלים ואינם־עושים"; „הבעיות המרכזיות נפתרות באמצעים מהפכניים בלבד". בהתאם לכך נתן דו' פירוש ניהיליסטי גם ליצירות סופרים שמרנים. החשובים במאמרי־הביקורת שלו הם: (1) Что такое обломовщина? („מהי אובלומוביות?"), שבו נאחז דו' ברומאן של גונצַ'רוב (ע"ע) „אובלומוב" לשם מתיחת ביקורת על הווי־החיים של האחוזה, ערב ביטול צמיתות־האיכרים ברוסיה; (2) Луч света в темном царстве („קרן־אור במלכות־החושך"), שבו השתמש דו' בביקורת המחזות של אוסטרובסקי (ע"ע) למתיחת ביקורת על המעמד העירוני הרוסי מהדור הישן; (3) במאמר Когда придет настоящий день? („מתי יבוא היום האמיתי?"; עבר': ח. ש. בן־אברם, תשי"א) נאחז דו' ברומאן של טורגֶניֶב (ע"ע) Накануне („על הסף") וקשר כתרים לגיבורו הראשי אינסארוב, המהפכן הבולגארי. דו' ערך גם מוסף סאטירי לירחון „בן־הדור" בשם Свисток („המשרוקית"), שבו הגיע לביקורת קיצונית על ערכי־החברה המקובלים.

בחייו הפרטיים וביחסיו אל בני־משפחתו ואל נשים שהתקשר עמן גילה דו' טוב־לב, רגשות עדינים וצניעות. אולם בעיני מתנגדיו נראה כחצוף, ארסי, פרחח ואישיות אפלה. טורגֶניֶב ציין את ראשי הניהיליסטים באמרו: „צ'רנישבסקי הוא נחש ודו' — נחש־משקפיים"; ודו' שימש לו טיפוס־אב לבאזארוב, הגיבור הראשי ברומאן „אבות ובנים". לעומת זה ראה מארכס בדו' את דידְרו ולֶסינג הרוסי כאחד. — השפעת דו' על הספרות הרוסית היתה גדולה בדור שאחריו, והוא הוחזר והועלה על נס באסכולה הרוחנית הרשמית של רוסיה הסובייטית.

הוצאה חדשה של כתביו ב3 כרכים, מוסקווה 1950/2. — Н. Г. Чернышевский, Матерьялы для биографии Н. А. Д.а, 1890; А. А. Волынский, Д. (Русские критики, 1894; А. М. Скабичевич, Д. 1894; Г. В. Плеханов, Д. и Островский, 1911; Е. Аничхов, Дела и дни Д.а, 1911; F. Frisch, *D.* (Russische Kritiker). 1921; В. С. Кружков, Мировоззрение Н. А. Д.а, 1950.

א. אח.

דוגוֹנְג, ע"ע פָּרַת־יָם.

דוֹגְמָה (יוו' δόγμα), במובן רחב — כל אמונה או דעה, המנוסחת ניסוח מסויים והמחייבת חסידי דת מסויימת; במובן מצומצם — האמונה הנקבעת ע"י הכנסיה הנוצרית כאמת שאין לערער עליה.

מקורה של המלה דו' הוא בביטוי δοκεῖ μοι (= „נראה לי"; להבדיל מהמלה דוגמה, דוגמא או דיגמא [מיוו' δεῖγμα], שמקורה δείκνυμι = „אני מראה"), ויש לה ביסודה שתי הוראות שונות זו מזו: 1) ההוראה האחת היא „מה שנראה לגופים המחוקקים", ז"א חוק או החלטה חוקית. במובן זה מופיע המונח בתרגום השבעים („כדת מדי ופרס", דנ' ו, ט), בנוסח תֶאודוטיון (ע"ע), וכן בברית החדשה לציון צווי הקיסר (לוקאס ב', א'; מעשי השליחים י"ז, ז'), תקנות השליחים (מעשי השליחים ט"ז, ד'), וגם חוקי־התורה (אֶפֶסים ב', ט"ו; קולוסים ב', י"ד — בשני המקומות בטעם לגנאי). השימוש האחרון נפוץ גם ביהדות ההֶלֶניסטית; יוסֵפוס, למשל, קורא בשם דו" לחוקי־אל שבכתבי־הקודש, שהיהודים מוכנים למסור עליהם את נפשם (נגד אפיון א', 42). 2) ההוראה השניה היא „מה שנראה לנכון להוגי־הדעות", ז"א אמונות ודעות עיוניות־פילוסופיות. אולם הקדמונים לא הבדילו יפה בין שתי ההוראות, וראיה לכך — שגם את המלה דו' בהוראה של דעות עיוניות־פילוסופיות נהגו הסופרים הרומיים לתרגם במלה decretum, המורה על צו או תקנה.

אבות־הכנסיה הראשונים נהגו בדרך־כלל להשתמש במלה דו' בהוראתה השניה, ז"א בהוראה של אמונות ודעות של הנצרות. אולם מאחר שלדעת הנוצרים אמונותיהם ודעותיהם נובעות מהתגלות אלוהית, קיבלה המלה דו' בנצרות במשך הזמן גם את המשמעות הראשונה: של חוק או החלטה חוקית. מן המאה ה4 ואילך החל השימוש במלה דו' במובן המצומצם — כאמת של הכנסיה שאין לערער עליה, ומכאן קיבלה המלה את ההוראה המקובלת של אמונה דתית מסויימת.

אמנם ביה"ב היה נדיר השימוש במלה דו' במובן הכנסייתי המצומצם, אך בעקבות הֶרפורמאציה והקונטרארֶפורמאציה נעשה המונח רווח. החל מוועידת הכנסיה בטרֶנטו במאה ה16 — ועוד יותר מהוועידה הוואטיקאנית (1869/70) — מקובל המונח בטֶרמינולוגיה הקאנונית; הפרוטֶסטאנטים מדברים על „תאולוגיה דוגמתית" החל מאמצע המאה ה17.

הדו" במובן הרחב — כאמונות דתיות מנוסחות המוטלות על חסידי דת או כת דתית — אין להן מקום אלא בדתות או בכיתות דתיות שבהן תופסת מקום מרכזי תֵאולוגיה עיונית, ביחוד אם זו מבקשת להתבסס על התגלות אלוהית, וביותר אם בדת זו מיוחסת לדברים שבלב פונקציה גאולתית, או שהדת מקפידה על הבדלה בינה לבין חברותיה מבחינת עניינים שבלב ובאמונה דווקא. מכאן, שדתות־ההתגלות המונותֵאיסטיות הן בדרך־כלל דוגמתיות יותר מן האליליות; יוצאים מן הכלל — הבאים לאַשר את הכלל — בעולם האלילי הם זרמים המתבססים גם הם על התגלות אלוהית, כגון האורפיזם, דתות־המיסתורין וכד׳. — על הבעיה, אם קיימות דו" ביהדות, מתנהל ויכוח של דורות בין הוגי־דעות וחוקרים. אמנם ביקשה התאולוגיה של היהדות להתבסס על ההתגלות, אך היא לא ייחסה לאמונה שבלב תפקיד גאולתי, וכן מעולם לא הגדירה היהדות את עצמה באופן בלעדי בדברים שבאמונה; לפיכך לא היתה מחוייבת להטיל על מאמיניה דו" מסויימות. מכל מקום מעולם לא נוסחו ביהדות דו" בצורה מחייבת את כלל „קהל־המאמינים", מאחר שלא היתה תאולוגיה יהודית אחידה ואין בה שיטה אחידה ומחייבת של עיקרי־האמונה. הנסיונות השונים, שנעשו ביהדות התלמודית מאז תקופת המשנה לציין ולמיין את סוגי הכופרים, שכפירתם מוציאה אותם מכלל־ישראל, והנסיונות השונים שנעשו במחשבה היהודית ביה"ב לקבוע לדת היהודית עיקרי־אמונה — לא ביקשו בדרך־כלל אלא לתחום את האמונה הראויה מדעות זרות או להגדיר את הדת במושגי יסוד (ע"ע עקרים); ספק אם נתכוונו להטיל על העם דו" מחייבות. בהלכה לא נחשב בדרך־כלל ככופר אלא מי שמביע בפירוש דעות שליליות ביחס לאמונות מסויימות (השו׳ משנ׳ סנה׳ י"א, ב׳; וע"ע אפיקורוס [2]). גם האמונות שנתפסו בהלכה כחיוב דתי לא נתפסו בעם במשמעות אחידה. רק בקרב החוגים היהודיים בזמן החדש, הרוצים להשתחרר מעול השיטה ההלכתית המסָרתית, בא לידי ביטוי הרצון לדלות מהמסורת היהודית דו" מחייבות. דו" ממש במסגרת היהדות ההיסטורית אין למצוא אלא באי־אלו כיתות, שהתבדלו משאר העם בשל תורות מסויימות. כת כזו, שניסחה לעצמה דו" מחייבות, היא כת מדבר־יהודה (השו׳ מגילת־הסרכים, עמ׳ ג׳—ד׳). לפי יוֹסֵפוס (מלחמות ב׳, 142) נשבע כל אסיי, ש„לא ימסור לאיש את הדוגמות" (δόγματα — כנראה, במובן של תורות ושל חוקים גם יחד) של הכת בצורה שונה משקיבל אותן. האופי הדוגמתי של תורות הכיתות הללו יסודו באַפיין הכיתתי דווקא, ובנקודה זו הן דומות לנצרות הקדומה בראשיתה.

ה ד ו׳ ב נ צ ר ו ת. האופי הכיתתי של הנצרות הקדומה גרם לכך, שכבר בראשיתה התחילה להתפלג לכיתות שונות, והפולמוס האידאולוגי, שנוצר ע"י כך, גרם לגיבוש הדוגמאטיקה בתוך הנצרות. ועידות־הכנסיה מראשיתן ועד הוועידה הוואטיקאנית (1869/70) היה תפקידן להגן על האמונה „הבריאה" נגד סטיות מסטיות שונות, ולכן קידמו הוועידות הללו את הדוגמאטיקה הנוצרית; הפולמוס כלפי חוץ גרם, איפוא, להתפתחות הדו" בנצרות.

ברם, גם האופי המיוחד של הדת הנוצרית גרם לאָפיה הדוגמתי המובהק. כבר בראשיתה היתה האמונה, במיוחד האמונה בישו, התנאי לישועת הנוצרי. רק האמונה הנכונה מבטיחה את ישועת הפרט, ועל הכנסיה וחכמיה — שעליהם לדאוג לישועת המאמינים — להגדיר לשם כך את האמונה הנכונה. התוכן העיקרי של הנצרות הוא האמונה במעשה־הישועה של ישו האדם — שהוא יחד עם זה פרצוף אחד משלושת פרצופי האל —, שמת וקם לתחיה בגופו. מוטיווים מיתיים אלה ומוטיווים אחרים נוספים — כגון החטא הקדמון, שכר ועונש אחרי המוות, יום־הדין האחרון ותחיית־המתים, הסאקראמֶנטים (כגון הטבילה וסעודת־הקודש), ובתקופה מאוחרת יותר המיתוס על מרים אמו של ישו — לקוחים משיטות דתיות שונות זו מזו, ולכן קיימת ביניהם פעמים הרבה אי־התאמה. מכאן חשיבות הדו׳ בנצרות, שעליה ליישב ניגודים אלה וליצור שיטה אחידה הגיונית במידת האפשר. אבות־הכנסיה היו מעורים ביוונות על האינטֶלקטוּאַליזם שבה ועל חיבתה לעיון דיאַלֶקטי; לפיכך נתנה להם הדוגמאטיקה הנוצרית הזדמנות לפילפול חריף לשמו. התוצאה של ריבויו ורב־גוֹניותו של החומר הדוגמתי שבאמונת הכנסיה הנוצרית ושל סידורו המחושב היא, שאמנם מצווה מצד אחד הקאתולי הפשוט לשם ישועתו להאמין אמונה אורתודוכסית לפי הדוגמאטיקה הכנסייתית, אולם — מצד שני — אין הוא מסוגל לכלול ולתפוס את עיקרי אמונתו, והבנתם המעמיקה והנכונה שמורה כסגולה רק למלומדים. התוצאה השניה של הדוגמאטיקה המפותחת בקרב הנצרות הקאתולית היא, שהיא גרמה להיווצרות מחודשת של מינויות שונות, כשקבוצת מאמינים לא רצתה לקבל מסקנות דוגמתיות מסויימות והיתה לה בנקודה הנדונה שיטה דוגמתית שונה; דבר זה הביא לפלוגתות רעיוניות, שהוכרעו לפעמים באמצעי־כוח חילוניים. אמצעים אלה הופעלו נגד הקבוצה שנוצחה גם לאחר ההכרעה, ומכאן רדיפות המינים שבנצרות.

לפי השקפת הנצרות מקור הדו" היא ההתגלות האלוהית, ביתר דיוק — תורותיו של ישו ומעשה־הישועה שלו. היא מייחסת לישו עצמו את ההבטחה, שאחרי מותו „הפרקליט רוח־הקודש, אשר ישלחנו אבי בשמי, הוא ילמדכם את הכל ויזכירכם את כל אשר הגדתי לכם" (יוחנן י"ד, כ"ו). הכנסיה מאמינה, איפוא, שרוח־הקודש השוכן בתוכה הוא גם המורה שלה בענייני האמונה, ותפקידו לשמור את הכנסיה מפני טעויות בעניין הדוגמאטיקה. מכאן ההחלטה של הוועידה הוואטיקאנית, שהכרעות מסויימות של האפיפיור, שהן מופנות כלפי כל העולם הנוצרי ועניינן באמונה ובמוסר, אין בהן טעות. אולם מבחינה עקרונית אין הדו׳ נקבעת רק בכוח החלטת ועידת־כנסיה או הכרזת האפיפיור, כי אם מספיקה לכך הסכמה כללית של הנצרות. רק מטעמים מעשיים מתגברת במאות השנים האחרונות — ביחוד החל מוועידת טרֶנטו — בכנסיה הקאתולית הנטיה לתת לדו" כוח חוקי חיצוני ע"י הכרזה עליהן; אולם אין מכריזים על דו׳ חדשה אלא אם־כן כבר נתקבלה פחות או יותר בחוגי הכנסיה. הדו׳ האחרונה, שעליה הכריזה הכנסיה הקאתולית, היא הדו׳ של עליית מרים, אמו של ישו, בגופה השמימה (assumptio virginis, „אסיפת הבתולה השמימה"), שעליה הכריז האפיפיור פיוס XII ב1950.

ההתפתחות הדוגמתית של הכנסיה היוונית־אורתודוכסית נסתיימה למעשה בוועידת הכנסיה הכללית השביעית ב787. כנסיה זו נתפלגה סופית מן הכנסיה הקאתולית במאה ה11, כשזו האחרונה קיבלה את הדו׳ שרוח־הקודש יוצא לא רק מן האב, אלא גם מן הבן.

כדוגמה להתפתחותה של דו׳ קאתולית טיפוסית יכולה

לשמש התהוות הדו׳ של ה„התעברות ללא־פגם" (immaculata conceptio) של מרים, אמו של ישו. אע"פ שהברית החדשה ואבות־הכנסיה הראשונים לא גילו יחס חיובי מיוחד לאם המשיח, עלה קרנה באמונה העממית, ודבר זה הוא אחד הגורמים של פולחן מרים ביה"ב. מבחינה דוגמתית נודעת למרים חשיבות מיוחדת, כי היא מקשרת את ישו עם האנושות; קיימת, איפוא, הבעיה, אם מרים היתה חוטאה כשאר בני־אדם, וביחוד — אם חל עליה החטא הקדמון. אַוגוסטינוס (ע"ע) לא ענה ברורות על השאלה האחרונה, אך קבע, שמרים כיחידה מבני־אדם (בדומה לישו) לא חטאה. לדעה זו הסכימו גם הבאים אחריו. לדעת בֶּרנרדוס מקֶלרוו (ע"ע) נולדה מרים כבר מרחם אמה כקדושה, בדומה לירמיה הנביא וליוחנן המטביל. אולם ברנארדוס — ובעקבותיו תומאס מאַקווינו והדומיניקנים אחריו — התנגדו לדעה שמרים נולדה, כמו ישו בנה, בלי להיות כפופה לחטא הקדמון. בדעה זו, שהיא קיצונית יותר ומסדירה את יחסו האנושי והאלוהי של ישו בצורה מושלמת יותר, דגלו דונס סקוטוס (ע"ע), ובעקבותיו הפראנציסקנים, ואח"כ הישועים. דעה זו ניצחה ביה"ב המאוחרים, ולבסוף הוכרזה כדו׳ ב1854 ע"י האפיפיור פיוס IX.

בדוגמאטיקה של הקאתוליות קיימת התפתחות מיוחדת במינה, השונה מכמה בחינות מהתפתחותה הרעיונית בכלל: א) אין אפשרות — לפחות להלכה — לבטל במרוצת התהליך את שלב־הדו׳ הקודם, מאחר שאי־אפשר לבטל שום דו׳; משום כך מספר הדו" הולך וגדל. ב) קיימת, אמנם, השפעה רעיונית, חברתית ופוליטית של התקופות השונות על התפתחות הדו׳, אך ההשפעות הללו חלות רק על השכבה שהתפתחה מתוך התקופה המשפיעה. ג) משתי הסיבות הנ"ל ומחמת האופי הנורמאטיווי של הדו׳ מכוונת התפתחות הדו׳ ע"י החוקיות הפנימית, הנובעת מתָכנה הרעיוני של הדו׳, יותר מאשר ע"י נסיבות הזמן. ד) מכל זה מתחייב, שהחשיבה השוררת בעולם הדוגמאטיקה הקאתולית היא בעיקרה חשיבה קאזואיסטית ומתוכה נוצָרים החידושים בדוגמאטיקה.

מן הבחינות הללו דומים חוקי ההתפתחות של הדוגמאטיקה הקאתולית לחוקי ההתפתחות של ההלכה, שנודעת לה ביהדות חשיבות דומה לזו של הדוגמאטיקה בקאתוליות. קירבה נוספת קיימת בין דו׳ להלכה בביסוסן האידֶאולוגי בהתגלות אלוהית. אולם התוכן של שתי התופעות שונה לחלוטין, מאחר שהיהדות הקלאסית מבוססת על קיום המצוות, ואילו הנצרות — על האמונה; וכן שוללת ההלכה כל אינטֶרווּנציה של רוח־הקודש בהכרעותיה. ברם, הקירבה באָפיין הנורמאטיווי הכולל של ההלכה ושל הדו׳ הקאתולית בולטת במקרים שבהם שתי השיטות מתנגשות זו בזו, למשל במקרה של האנוּסים: האנוּס הוא לפי הדו׳ הקאתולית נוצרי, מאחר שהטבילה מביאה באופן אוטומאטי ללידה חדשה של הנטבל כנוצרי, והיא בחינת character indelebilis („טביעה שאי־אפשר למחקה"), ואילו לפי ההלכה מי שנולד מאֵם יהודיה הוא יהודי בכל התנאים ובכל הנסיבות. הקירבה הדיאלֶקטית בין הדו׳ וההלכה בולטת בתופעה, שדווקא בקרב אותם החוגים היהודיים, הרוצים להשתחרר מעול השיטה ההלכתית המסָרתית, נשמעים קולות הדורשים לחפש ולמצוא ביהדות דו" — אולם במובן הפרוטסטאנטי (ר׳ להלן) של מושג זה.

הרֶפורמאציה התכוונה להחזיר את הכנסיה לקדמותה, למצב שנחשב לבלתי־מושחת ובלתי־מקולקל מבחינת האמונה הנוצרית. רווחה הדעה, שהסטיה מן הדרך הנכונה חלה בכנסיה בדרך־כלל במאות ה6 — ה7. מכאן, שמבחינה עקרונית לא דחו הרפורמאטורים את הדו׳ בנצרות. ברם, רעיון הרפורמה זיעזע באופן עקרוני את המסורת ההיסטורית; החל מהופעתו של יַן הוס (ע"ע) נחשבו כקנה־מידה היחיד לנכונות הדו" כתבי־הקודש של הנצרות, ולדעת הפרוטסטאנטיזם מותר לנוצרי לפרשם כהבנתו. הפרוטסטאנטיזם עירער, איפוא, את הֶרכבה ואת תָכנה של הדוגמאטיקה. הגישה הדוגמתית, שלא בוטלה גם במאות הראשונות של הפרוטסטאנטיזם, חוזקה אח"כ עוד יותר בכנסיות הפרוטסטאנטיות מחמת הפלוגתות האידֶאולוגיות, שבהן ניסתה כל אחת ואחת מהן להגדיר את האמונה ה„בריאה" השוררת בתוכה. ביחוד מפורסמת הפלוגתה בעניין סעודת־הקודש, שבה נקט לוּתֶר עמדה שמרנית יותר מיריביו, כגון צְוינגלי. הדגש על הדו׳ הובלט גם בעקבות מלחמות הכנסיות הפרוטסטאנטיות עם יריבים שהיו קיצוניים מהן לגבי ביקורת הנצרות המקובלת, כגון האנאבאפטיסטים ושוללי האמונה בשילוש (ע"ע סֶרוֶטוּס). התוצאה היתה התפתחות דוגמאטיקה פרוטסטאנטית, השונה מזו של הכנסיה הקאתולית, ומן המאה ה17 ואילך משתמשים אף הפרוטסטאנטים בפירוש במלה דו׳, שחודשה כבר קודם בקרב הכנסיה הקאתולית בעקבות התנגשותה עם הרפורמה.

ברם, רשות הביקורת של כל נוצרי, עירעור השיטה הדוגמתית הכנסייתית של יה"ב והעמדת כתבי־הקודש כקנה־מידה לנכונות האמונה — הכינו את הקרקע לעירעור הדוגמאטיקה הפרוטסטאנטית עצמה, כשהתקופה היתה בשֵלה לכך. זרמי־מחשבה מסויימים של המאות ה18 וה19, ביחוד מקצת הזרמים של הפילוסופיה המודרנית, הליבראליזם והפוזיטיוויזם, התנגדו לדתות־ההתגלות ולעצם מושג הכנסיה, והמלה דו׳ הפכה בפיהם לכינוי־גנאי. תנועות אלו השפיעו גם על הפרוטסטאנטיזם עצמו והולידו זרמים ליבראליים בקרבו, שהם קיימים עד היום. הם מתיימרים להמשיך במסורת המקורית של הפרוטסטאנטיזם, שנוצר כפגיעה בדו" הכנסיה הקאתולית. הליבראליזם הפרוטסטאנטי העקבי מתנגד בדרך־כלל לדו", ואפילו הזרם המנוגד לו, שמוצאו ברומאנטיקה, משתדל להשתמש במושג „תורת־האמונה" (Glaubenslehre, ע"ע שלַיאֶרמַכֶר), במְקום דוגמאטיקה.

גם המחקר ההיסטורי המדעי גרם לשינוי הגישה אל הדוגמאטיקה. כשהוכר שההיסטוריה השפיעה על התפתחות הדו׳, התחילו לפעמים אף להפריז בהערכת השפעה זו. מתוך שרבים ראו בתולדות הדו" התפתחות, הפך מושג הדו׳ אצל כמה מן החוקרים לדבר חיובי. קבוצת תֵאולוגים קאתולים „מודרניסטיים" (שנגדם מכוונת האֶנציקליקה משנת 1907) אף ביקשה לפשר בדרך זו בין השקפת־עולם מודרנית ובין הדוגמאטיזם הקאתולי.

המדע עירער גם את קנה־המידה של הדוגמאטיקה הפרוטסטאנטית, המבוססת על כתבי־הקודש של הנצרות, כי נתברר שאף על התהוותם של אלה חלה השפעת התקופה, והביקורת הספרותית־היסטורית הרסה את אחדותם. הרשות שנותן הפרוטסטאנטיזם לכל אחד לפרש את כתבי־הקודש לפי מצפונו שלו גרמה לכך, שתוצאות החקירה המדעית חדרו לחוגים רחבים של הפרוטסטאנטים, וחלק גדול של כמריהם אינו מאמין באלוהותו של ישו, ורבים אף אינם מקבלים

את הדו׳ על תחייתו, ויחד עם זה רואים הם את עצמם כנוצרים נאמנים. מכאן באה הדרישה הראדיקאלית של בּוּלטמַן (ע״ע) לסילוק המיתוס (Entmythologisierung) מן הנצרות.

ברם, הראקציה של הזרמים הדוגלים באיראציונאליות נגד רוח הליבראליזם של המאה ה19 גרמה ליחס חיובי יותר למושג הדו׳, ויש גם פרוטסטאנטים הטוענים שקיימות דו״ בנצרות, אולם הם משתמשים במונח זה לא במובן המקובל בכנסיה הקאתולית, ואף לא במובנו המקובל בחוגי האורתו־דוכסיה הפרוטסטאנטית, אלא במובן שימושו בפי אבות־הכנסיה הראשונים; ז״א: לדעתם הדו״ הן האמונות והדעות היסודיות של הנצרות. מושג זה של הדו׳ דומה, איפוא, ל„עיקרים״ שביהדות. חוקרים יהודיים מודרניים מסויימים, הדנים בבעיית הדו״ בהדות, מתכוונים על־פי רוב למושג שהוא נהוג היום בחוגים פרוטסטאנטיים. — מחַדשה של שיטה דוגמתית בפרוטסטאנטיות בשנים האחרונות הוא קַרל בַּרְת (ע״ע).

F. E. Schleiermacher, *Der christl. Glaube*, I–II, 1830[2]; C. F. Baur, *Vorles. üb. d. christl. Dogmengesch.*, I–III, 1866/7; id., *Lehrb. d. christl. Dogmengesch.*, 1867[3]; Matthew Arnold, *Literature and D.*, 1873; F. Loofs, *Leitfaden z. Studium d. Dogmengesch.*, 1906[4]; Pius X, *Encyclica Pascendi*, 1907; R. Seeberg, *Lehrb. d. Dogmengesch.*, I–IV, 1922–1933[3]; K. Barth, *Die christl. Dogmatik im Entwurf*, 1927; id., *Credo: d. Hauptprobleme d. Dogmatik*, 1936; id., *Die kirchl. Dogmatik*, I–IV, 1938–1953; J. M. E. McTaggart, *Some D.'s of Religion*, 1930[2]; A. v. Harnack, *Lehrb. d. Dogmengesch.*, I–III, 1931[5]; A. Deneffe, *D.: Wort u. Begriff* (Scholastik 6), 1931; J. Tixérant, *Histoire des dogmes*, I–III, 1931–1936[2]; M. Werner, *Die Entstehung d. christl. D.s*, 1941; R. Dragut, *Histoire du dogme catholique*, 1947; M. Schmaus, *Katholische Dogmatik*, 1953[3].

על בעיית הד׳ ביהדות: M. Wiener, *Jüd. Frömmigkeit u. relig. D.* (MGWJ 70), 1926; J. Scheftelowitz, L. Baeck, F. Goldmann, J. Guttmann (ויכוח על הדו׳ ביהדות), MGWJ, 70–71, 1926–1927.

ד. פ.

ד ו׳ ב א י ס ל א ם. נסיון ראשון לקבוע דו״ המחייבות את כל המוסלמים אפשר למצוא בניסוח השַהאדָה („העֵדות״), אשר אמירתה שימשה סימן להתאַסלמות כבר בתקופה קדומה מאד בתולדות האיסלאם. הניסוח הוא: „אני מעיד שאין אֵל אלא אללה, ואני מעיד שמוחמד הוא שליח אללה״ (יש חילופי־נוסחאות קלים). יש סמוכין להשערה, שקדם לכך ניסוח שבו העיד המתאַסלם רק על אמונתו באחדות האל. הכנסת העדות לגבי שליחותו של מוחמד לתוך השהאדה נבעה מן הדרישה להצהרה המהווה סימן־הכר מפריד בין המוסלמים ובין היהודים והנוצרים.

עם התפתחות התאולוגיה באיסלאם פסקו מערכות הדו״ השונות, המצויות באיסלאם, לשמש את מטרת ההבדלה בין האיסלאם ובין הדתות האחרות, ונעשׂו תְזות, שקבעה כל כת ואסכולה תאולוגית לעומת הכיתות והאסכולות האחרות.

הכת הראשונה באיסלאם, שפיתחה באופן שיטתי דוגמא־טיקה עיונית, היתה כפי הנראה, המֻעתַזִלַה (ע״ע), שקמה במאה ה8. אנשי המועתזילה חילקו את הסוגיות התאולוגיות לפי 5 „שרשים״ (אֻצוּל), שהיו רובם ככולם מעין דו״. לחלוקה זו לשרשים היתה השפעה מעמיקה בתאולוגיה האיסלאמית, והיא קובעת במידה רבה גם את מבנה „ספר האמונות והדעות״ לר׳ סעדיה גאון. אע״פ שאין סדרם של השרשים קבוע תמיד, הרי בדרך־כלל הראשון הוא שורש הייחוד (אלתַוְחִיד), הקובע בשיטת המועתזילה לא רק את אחדותו של האל, אלא גם את דחיית גשמיותו ואת הזיהוי של תאריו עם עצמותו. השני הוא שורש הצדק (אלעַדְל), הקובע שכל מעשׂיו של האל מותאמים לצדק ומכוונים לטובת הברואים; השורש הזה קובע גם את חופש פעולתו של האדם (וע״ע גזרה קדומה, עמ׳ 587). השלישי הוא שורש ההבטחה והאיום (אלוַעְד ואלוַעִיד), הדן בבעיות אֶסכאטולוגיות. הרביעי הוא שורש הדרגה בין שתי הדרגות (אלמַנזִלַה בַּיְן אלמַנזִלַתַיְן), הדן, בין השאר, במעמדו של החוטא שהוא מאמין — בעיה שיש לה קשר הדוק עם תורת המדינה והתכונות הדרושות למועמד לח׳ליפות, ושבעטיה נוצרה כת המועתזילה. החמישי הוא שורש החובה לצוות על המשובח ולאסור את המגונה (אַלאַמְר בִּאל־מַעְרוּף וַאלנַהְי עַן אלמֻנְכַּר); שורש זה מחייב פעילות מעשׂית. — אנשי הכיתות השיעיות, שהושפעו מן המועתזילה, מונים לעיתים שורש ששי, הקובע את חובת הנאמנות למשפחת מוחמד ועלי.

האיסלאם הסוני, שלא קיבל את תורת המועתזילה, גיבש — במידה רבה אגב פולמוס נגד המועתזילה — את האורתודוכסיה של האַשְעַריה (ע״ע אשערי), שנזקקה לדוג־מאטיקה משלה. ניסוח קדום (כנראה מן המאה ה10) של הדו״ הללו ניתן ב29 הסעיפים של הכתב אלפִקה אלאַכְבַּר. הסעי־פים הללו מכילים, בין השאר — בניגוד למועתזילה — דברים הקובעים שלאֵל יש תארים עצמיים; שהקוראן לא נברא; שהאל בורא את מעשׂיו של האדם, ואילו זה האחרון „רוכש אותם״, אבל מקבל את האחריות להם; שהנביאים אינם חוטאים, שמוחמד הוא שליחו ואהובו של האל, ושארבעת הח׳ליפים הראשונים הם הטובים שבבני־אדם אחרי מוחמד. הוא מחייב גם את האמונה לגבי פרטים אֶסכאטולוגיים שונים. — במשך הדורות חיברו מורים גדולים סיכומים חד־שים של הדו״, המשקפים בניסוחיהם את הוויכוחים התאו־לוגיים שהתנהלו בינתיים. חיבורים אלה, שבהם השתלבו גם משפטים פילוסופיים, משמשים, עם פירושיהם, חומר־לימוד בבתי־הספר האיסלאמיים הגבוהים.

העובדה, שבאיסלאם הסוני חסר מוסד בעל סמכות תאו־לוגית מוחלטת, גרמה לכך שאע״פ שבאַשעַריה מצויים עיק־רים המקובלים אצל כל אנשי האסכולה הזאת, לא נתקבל אצלם — בניגוד למצב הקיים בקאתוליות — נוסח של דו״ המחייב את כולם. אותו מצב קיים גם לגבי זרמים מקבילים לאשעריה. — ניסוחים של דו״, שהן שונות מאד מאלו המקובלות באיסלאם הסוני, נמצאים אצל כיתות שיעיות קיצוניות, כגון האִסמאעיליה (ע״ע).

A. J. Wensinck, *The Moslem Creed*, 1932; H. S. Nyberg, *Al-Mu'tazila* (EI); R. Strothmann, *Islamische Konfessionskunde* (Der Islam, XIX, 193); L. Massignon, *La Passion d'Al-Hosayn Ibn Mansour Al-Hallaj*, II, 1922; S. Pines, *OLZ*, 1935, p. 622 sq.

ש. פ.

דוֹגְמַטִיזְם וּבִקֹּרֶת, כמושׂגים פילוסופיים — שתי דרכי־חשיבה מנוגדות זל״ז: דו׳ פירושו — חוסר ביקורת, חוסר בחינה עצמית. לפי הוּסֶרְל (ע״ע), הדו׳ הוא „גישה תמימה״, ז״א תמימוּת פילוסופית או מֶחדָל מחשיבה פילו־סופית אמיתית. בניגוד להגדרה האפלטונית של הפילוסופיה אין הדוגמאטיקן מתרומם עקרונית מעל סברות (δόξαι), ז״א: אין הוא מנסה להגיע להנמקת רעיונותיו מתוך יסודות

החשיבה עצמה ולבחון את תָקפם לאור הוודאיות של יסודות אלה.

דוגמתית היא חשיבתנו הרגילה והטבעית (השו׳ משל־המערה של אפלטון [ע״ע]). חשיבה תמימה זו בדרך של ניסוי וטעיה רווחת לא רק בחיי יום־יום אלא גם במדיניות וברוב השיטות הפילוסופיות. אף בכל המדעים מצויה גישה תמימה של למידה, תפיסה וידיעה ללא הבנה ברורה של מהות ההכרה, של משמעותה ושל תכליתה; ובפרט לא ברור לאנשי־המדע לעתים קרובות, אילו הקדמות מכילה חשיבתנו מלכתחילה (ע״ע אַפריוֹרי), ובאיזו זכות אנו מקדימים את ההקדמות הללו. התפיסה הטבעית, הפוזיטיווית של העולם בנסיון החיים והמדע דוגמתית היא; אולם דוגמתי לא פחות ממנה הוא הרעיון — המנוגד לפוזיטיויזם (ע״ע) — של עולם טְראנסצֶנדֶנטי אמיתי (עולם אור־השמש במשל־המערה של אפלטון). בלי בחינה והצדקה של יסודותיהן אין שתי הגישות הללו גם יחד אלא משפטים קדומים.

השיחרור מכל גישה דוגמתית הוא בחינת מהפכה של דרך החשיבה; שיחרור זה חל בפילוסופיה הטְרַנסצֶנדֶנ־טלית (ע״ע) מיסודו של קנט (ע״ע), אבי הפילוסופיה הביקָרתית. הוּסֶרל — שלא היה קאנטיָני — חידש את דרך החשיבה הטראנסצנדנטאלית, הסותרת את הדו׳, וקבע לה תחום וערך אוניוורסאליים.

הדו׳ המֶטאפיסי שלפני קאנט טען, שהוא יכול להכיר את העולם כשהוא לעצמו ע״י התבונה הטהורה; הוא האמין בכוח כזה של תבונתנו, והאידֶאל המֶתוֹדי שלו היה המופת השׂכלי. קאנט הסביר שלא נוכל להתקדם במטאפיסיקה ללא ביקורת מוקדמת של התבונה הטהורה. הביקורת או הפילוסופיה הביקרתית — היא לפי קאנט הביקורת העצמית של התבונה, היינו בדיקת כְּשרה של התבונה האנושית בכלל, וקביעת גבולותיה. קאנט ראה בדו׳ את השלב הראשון בתולדות המטאפיסיקה; אותו מצא עוד באסכולה של לַיבּניץ (ע״ע) וכריסטיאן וולף (ע״ע), ששלטה בימי נעוריו. לשלבה השני הגיעה המטאפיסיקה בספקנות, בעיקר בזו של יום (ע״ע), שעורר את קאנט „מתרדמתו הדוגמתית" והניעו לבדוק את אפשרות ההכרה ע״י התבונה הטהורה, לאחר שאפשרות זו חוייבה ע״י הדו׳ ונשללה ע״י הספקנות. בבדיקה זו, „ביקורת התבונה הטהורה", ראה קאנט את השלב השלישי, נחלתו של „כוח־השיפוט הבוגר והגברי". בדיקה זו הוכיחה לקאנט, שאין ביכלתנו להגיע להכרות מֵעבר לגבול אפשרות הנסיון, ובזה נמצא הדו׳ של המטא־פיסיקה העיונית מבוטל. אולם עם זאת טען קאנט, שתבונתנו הטהורה יש לה כושר וזכות לחקיקה מוסרית־מעשית. תָקפו של המוסר מושתת על התבונה בלבד ואינו תלוי בשום נסיון. על היסוד הזה של האֶתיקה שלו בנה קאנט תורה מטאפיסית, שהוא עצמו כינה אותה כמעבָר מעשי־דוגמתי לְמַה שמֵעבר לחושים. על סמך ביקורת־התבונה שלו הצדיק את הדו׳ החדש הזה — שהוא מעין אַפלטוניוּת המצומצמת למטאפיסיקה מעשית ודֶאִיזם (ע״ע) מטוהר משׂרידי הדוגמות התאולוגיות.

הגדרת הדו׳ כמשפט קדום וכחוסר ביקורת הניעה הוגים רבים לאחר קאנט להשתמש במושג דו׳ כבמלת־גנאי סתם. אולם הֶגֶל שוב הגיע למשפט על הדו׳, שיש בו במקצת משום לימוד־זכות עליו. הן בדו׳ כבקשת הכרתו של המוחלט — המבוצעת אמנם בחוסר ביקורת — והן בביקורת רואה הגל בחינות חלקיות של האמת, ששתיהן אינן אלא דרגות בתהליך ההתפתחות ההיסטורית של החשיבה, כלומר: דרגות בהתפתחותה של הפילוסופיה האחת והאמיתית.

ועי״ע דבר כשהוא־לעצמו; הכרה, תורת ה־; טרנסצנדֶנ־טלי; שפוט, כח ה־.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת ההכרה, ת״ש; ע. קאנט, ביקורת התבונה הטהורה (תרגמו והוסיפו מבוא ש. ה. ברגמן, נ. רו־טנשטרייך), 1954; א. ע. שפיר, אמונה וביקורת, „הפועל הצעיר", תשט״ז, מס׳ 24; F. W. J. Schelling, *Briefe über D. und Kriticismus*, 1796; G. W. F. Hegel, *Encycl. d. philos. Wissenschaften im Grundriss*, 1830[3]; A. Riehl, *Der philosoph. Kritizismus u. seine Bedeutung für d. positiven Wissenschaften*, 1876–87; E. Husserl, *Ideen zu e. reinen Phänomenologie*, 1913; id., *Gesammelte Werke (Husserliana)*, 1950 ff.

א. ע. ש.

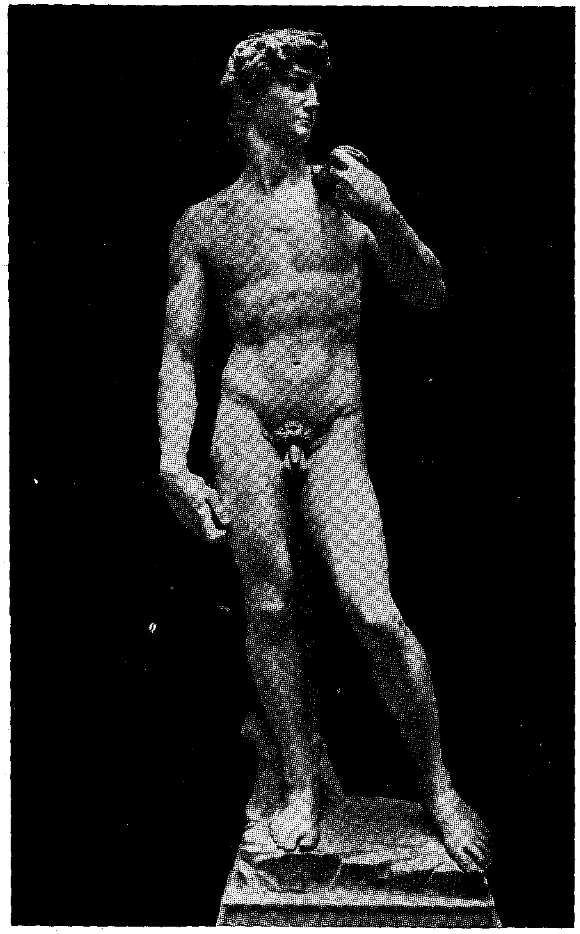
דוֹג׳סוֹן, צַ׳רְלְז, ע״ע קֶרוֹל, לְיוּאִיס.

דָּוִד מלך ישׂראל, המלך השני בממלכה המאוחדת של יהודה וישׂראל (בערך 1010—970 לפסה״נ). השם דוד (כך בנביאים ראשונים, ברובם של נביאים אחרונים ובתהילים; בתרי־עשׂר, בעזרא ונחמיה ובדה״י — דויד) יחיד בתקופת המקרא (וגם אחריה עד תקופת הגאונים). יש מי שסבר (על סמך שמו״ב כא, יט, שבו נזכר אחד אלחנן שהרג את גלית), ששמו של דוד אחר היה ורק כינויו היה דוד, אבל המקום שנסמכו עליו במקרא הוא ודאי משובש (השו׳ דהי״א כ, ה), ואין לסברה זו ראיה של ממש מן המקרא. אין גם יסוד לדעה — שהובעה על סמך כתובות מארי ומתוך הבנה מוטעית בלשון האכדית —, שדָוִדֻם היה תואר לשׂר־צבא.

המקור היחיד שיש בידינו על חייו ועל מלכותו של דוד הוא המקרא. הידיעות על דוד באות בס׳ שמואל (שמו״א, מפרק טז ואילך, וכל שמו״ב) ובתחילת ס׳ מל״א (א — ב), וכן — בעיקר על סוף ימיו — בדהי״א (מפרק י ואילך). על הבעיות ההיסטוריות והכרונולוגיות הנוגעות למקורות על חייו וימי־מלכותו של דוד — ע״ע שמואל, ספר.

דוד היה בנו הצעיר של ישי בן עובד, מבית־לחם יהודה, שנתייחס אל נחשון, נשׂיא שבט יהודה בדור־המדבר (רות ד, כ—כב; דהי״א ב, יא—טו). בילדותו בבית אביו היה רועה־צאן במדבר. כבר אז ניכרו בו תכונות גוף ונפש, שייחדו אותו אח״כ והעבירוהו דרך חיים הרפתקניים ומעלות ומורדות לשׂיא הגדולה בשלטון ובחיי־הרוח — עוז־נפש ועוז־רגש; חכמת־חיים; יופי גופני וקסם נפשי הלוקח לב כל רואה: הוא היה „יודע נגן וגבור חיל ואיש מלחמה ונבון דבר ואיש תֹאר וה׳ עמו" (שמו״א טז, יח); וכן מתואר הנער דוד כ„אדמוני עם יפה עינים וטוב ראי" (שם שם, יב). המסופר בס׳ שמואל על השתלשלות המאורעות שהביאו את דוד להצר המלך שאול אינו מצטרף לתמונה ברורה. ראשית קיום ייעודו לעתיד מיוחסת כבר לאותם הימים שהיה עדיין רועה־צאן בבית־אביו: שמואל, שנתייאש אותה שעה משאול, נשלח בדבר ה׳ לבית־לחם למשוח בסתר את דוד (שם שם). מצד אחד נראה (שם יז, כח), שאף אֶחָיו לא ידעו על הקדשתו למלוכה, אולם מצד אחר ניכר מכמה רמזי דברים הנאמרים לדוד במקרים שונים שקדמו להמלכתו על ישראל (שם כג, יז; כה, כח—ל; שמו״ב ה, יב), שכבר בתקופה זו האמינו בעם ביעודו המלכותי. מאותה שעה, לפי המשך הסיפור, „צולחת רוח ה׳ אל דוד", ואילו „מעם שאול" היא „סרה", ו„רוח רעה מאת ה׳" מבעתת אותו. לבית שאול מתבקש

איש „יֹדֵעַ מנגן בכנור", שיעמוד וינגן לפני המלך, וכך מתגלגלים הדברים שדוד נקרא לעמוד לפני שאול ונעשה לו „נֹשא כלים" (שמו"א טז). כנגד זה מסתבר מסיפור מעשה גלית (ר' להלן), שלא הכיר שאול את דוד לפני מאורע זה (שם יז, נח). אם אין כאן שתי מסורות סותרות זו את זו — יש כאן חילוף סדר־הזמנים, וכבר נאמרה הסברה (ע"י גרֶץ ואחרים), שתחילת מעשה־הנגינה מאוחרת בזמן למעשה־גלית, אלא שמחבר ס' שמואל הקדים את מעשה־הנגינה, כדי לקשר עניין „הרוח הרעה" היורדת על שאול עם ראשית עלייתו של דוד. עכ"פ ברור, שהמאורע שהוציא את הנער דוד לרשות־הרבים יעשהו נושא להערצת העם היה מעשה־גבורתו בקרָב־יחיד עם גלית הפלשתי (שם יז). בשעת מלחמה בין שאול ובין הפלשתים בסביבת עמק־האֵלָה (=ואדי א־סַנט) „בין שׂוֹכֹה ובין עזקה באפס דמים" ניצב לפני מחנה הפלשתִים אדם ענק בקומתו, לבוש תחמושת כבדה, וקרא לעבר מערכות־ישראל להעמיד מביניהם איש־ביניים להלחם בו (השו' מנהגי הגיבורים שב„איליאס"). שאול הכריז, שהמנצח את גלית יהיה חתן־המלך, אך איש לא העז לצאת נגד גלית. דוד, שנזדמן לשדה־הקרב, התחמץ לבו למשמע החירופים של גלית, וביחוד לחילול־השם שבהם; הוא — שכבר גבר על חיות־טרף בהגינו כרועה על צאן אביו — בטח בה' והתנדב לקרב. הוא יצא נגד גלית במקל ואבני־קלע בלבד, הכריע אותו בקליעת אבן במצחו והמיתו. מחנה־פלשתים ברח בבהלה ונרדף על־ידי ישראל „עד בואך גיא ועד שערי עקרון". בבת־אחת התעלה דוד הצעיר לגיבור לאומי; הנשים, המשחקות לקראת המנצחים השבים משדה־הקרב, שרו: „הכה שאול באלפיו ודוד ברבבותיו". יונתן, בכורו של שאול, נפשו „נקשרה בנפש דוד"; מיכל, בתו הצעירה של שאול, התאהבה בו. שאול הסכים לתתה לו לאשה, אחרי שנתן דוד מוהר כפליים ממה שנדרש ממנו: מאתים ערלות פלשתים שהכה (שם יח). אבל באותה מידה שדוד הצליח וקנה לבבות לאהבה ולהערצה — עורר בלב שאול קנאה וחשד. כל הצלחה של דוד הגבירה במלך את ה„רוח הרעה", שנשתלטה עליו מאז נעזב ע"י שמואל; בדוד ראה מתחרה לכס־המלכות, העתיד להיות לרועץ לו ולביתו. שנאתו לדוד — המהולה בפחד מפניו — גברה ביחוד משעה שגילה ביונתן סימני הערצה לדוד עד כדי נכונות לוותר על המלכות לטובתו. שאול חש את עצמו מוקף קושרים; בהתקפת־זעם חולנית, בשעה שדוד ניגן לפניו, ניסה להמיתו בחנית, וכשהשתמט דוד מפניו — ציווה לתפסו. דוד ניצול — פעם בעזרת מיכל ופעם בעזרת יונתן (שם יח—כ). הוא נמלט תחילה לשמואל בנָיוֹת ברמה, ומשבא שאול אחריו גם שמה — לנוֹב עיר־הכהנים. באמתלה שהוא שלוח מטעם המלך, קיבל מידי אחימלך, הכהן לבית עלי, אוכל — מלחם־הפָּנים „המוּסָרים" — ואת חרבו של גלית השמורה שם. דוד המשיך בבריחתו לגת, ניצול מנקמת הפלשתים ע"י העמדת־פנים כ„משתגע", והגיע לבסוף למדבר־יהודה (שם כא). מכיוון שנסתתמו בפניו כל הדרכים לחזור וחייו היו תלויים לו מנגד, נעשה ראש לקבוצת אנשים שהתארגנו סביבו — ספק כנופיית מורדים, ספק גדוד לוחמים חפשיים. ארבע מאות איש, ובהם בני בית־אביו ו„כל איש מָצוֹק וכל איש אשר לו נשא (=נוֹשה) וכל איש מר־נפש" (כב, ב), התקבצו אליו למערת עדולם (שיש מזהים אותה עם עיד־אל־מא). כדי שהוריו לא ישמשו בידי שאול בני־תערובות, הפקיד אותם

מיכֶּלאַנג'לו: דוד הצעיר

בידי מלך מואב (כב, ג—ד). מעתה ועד שהגיע למלכות חי במשך כמה שנים חיי נדידה והרפתקנות, עפ"ר במדברות ובאיזורי־הספָר של א"י, עם הגדוד, שגדל במשך הזמן עד שש מאות איש (שם כג, יג; כה, יג) ושימש גרעין לצבאו הסדיר בעתיד. בגדוד זה הגן על תושבי יהודה (שם כג, ב—ה; כז, ח—ט; שמו"ב ג, כב) והשיב גמול לשוסים מבין גודדי־המדבר והפלשתים. אל הגדוד נספחו גם מהנביאים; בין הבאים אליו היה גד הנביא (שמו"א כב, ה), ולאחר השחיטה שעשה שאול בכהני־נוב על תמיכתם המדומה בדוד — גם אביתר בן אחימלך הכהן; ע"י שנַים אלה שאל דוד בה'. הגדוד פעל גם בתוך הארץ, ואנשיו גבו תשלומים מבעלי־נכסים תמורת חסות ושמירה שנתנו לעדריהם. על רקע זה פרץ סיכסוך חמור בין דוד ובין נבל הכרמלי העשיר, ושפיכות־דמים לא נמנעה אלא בזכות השתדלותה של אביגיל אשת נבל. אחרי מות נבל לקח דוד את אלמנתו לאשה, וכן לקח לו באותה תקופה את אחינֹעם היזרעאלית. לעומת זה נלקחה ממנו מיכל, שדוד נאלץ להשאירה בחצרו של שאול, והלה נתָנה לאיש אחר (שם כה). מחתן המלך נהפך דוד לכאורה לאויב המלך ולמתחרהו. אולם פעולותיו מעידות עליו, שלא נתכוון למרוד בשאול, שהיה בעיניו „משיח ה'" (כד, ו), אע"פ שאמונה שלמה ביעודו — שהוא עתיד למלוך ולייסד בית־מלוכה חדש — פעמה בו והיתה ידועה גם ברבים (כד, כ—כב; כה, ל; שמו"ב ג, י). כל אותו זמן התחמק דוד מלהיפגש בשאול, שרדף אחריו ממקום למקום; וכשנפגשו והמלך ניתן במקרה בידו — נזהר מלפגוע בו. הסיפורים על

פגישות אלה במדבר עין־גדי (שמו"א כד) ובמדבר זיף (שם כו; יש רואים בשני סיפורים אלה שתי נוסחות למעשה אחד) הם מן הדראמאטיים ביותר במקרא. שאול התפייס לכאורה עם דוד, אך הלה הוסיף לחשוש לשלומו והחליט לחפש לו מקלט מחוץ לתחום שלטונו של שאול — אצל אָכיש מלך גת, שעמד בראש ברית חמשת סרני־הפלשתים. אָכיש קיבלו ונתן לו את צִקְלַג (בנגב הצפוני) למושב לו ולגדודו (כז). גם בהיותו בנכר טרח דוד לשמור על יחסיו עם בני־שבטו. לאָכיש הבטיח לפשוט על נגב־יהודה, אך למעשה התנפל על השכנים השוסים בדרום — *הגשורי, הגרזי והעמלקי* —, ואף שלח „ברכה משלל אויבי ה'" לזקני יהודה בנגב (ל, כו). אך שהותו בארץ נכריה כאורחו של אויב עמו העמידה אותו פתאום במצב קשה, כשיצא אָכיש למלחמה על שאול ורצה לסַפח גם את דוד וגדודו על צבאו. למזלו של דוד חשדו בו סרני־הפלשתים, שהוא זומם להכשילם בקרב, ועו"פ דרישתם החזירו אָכיש לצקלג (כט). כשבא שמה מצא את העיר שדודה ושרופה, והנשים והטף בשבי העמלקי. דוד רדף אחר השוסים, הכה אותם והשיב את הנפש ואת הרכוש. בשובו ממסע זה קיבל את הידיעה על השינוי הגורלי שחל בחייו: שאול ורוב בניו נפלו בקרב עם הפלשתים. בזה נפתחו לפני דוד האפשרויות שציפה להן עד כה באמונה ובסבלנות. הוא קונן ברגש רב על שאול ועל ידיד־נעוריו יינתן שמתו מות־גיבורים, ומיד עלה עם אנשיו לחברון, בירת יהודה, ונמשח ע"י זקני שבטו למלך (שמו"ב א—ב). באותה שעה היה דוד כבן 30. הוא ראה את עצמו כיורשו הטבעי של שאול (שם ב, ז), אע"פ ששאר ישראל המליכו עליהם את הבן האחרון של המלך המת — איש־בושת (איש־בעל), שהיה, כנראה, דמות לא־חשובה. בין יהודה וישראל פרצה מלחמת־אחים, שבה היתה יד בית־דוד מתחילה על העליונה. ההכרעה הסופית הוחשה עי"כ, שאבנר בן נר, שר־הצבא של שאול ומי שקיים למעשה את מלכות איש־בושת, רב עם זה בגלל פילגש שאול והחליט לעבור לצדו של דוד, לדרישת דוד החזיר לו את מיכל, שנלקחה ממנו קודם ע"י שאול, ובזה חזר והוכר דוד כ„חתן המלך". אבנר אף בא בדברים עם זקני־ישראל לקבל עליהם את מלכות דוד ובא בשליחותם לחברון להציע לו את המלוכה. בדרכו מחברון הביתה נהרג — למורת־רוחו של דוד — בידי יוֹאָב, בן־אחותו ושר־צבאו של דוד, בתורת נקמה על רצח אחיו, שנפל מידי אבנר בהתנגשות קודמת בין צבא יהודה וצבא ישראל. מיד לאחר מכן נרצח איש־בושת בידי שניים מקציניו, ואז באו זקני־ישראל לחברון, כרתו ברית עם דוד ומשחוהו למלך. כך הגיע דוד, כשנתיים או שלוש שנים אחרי מות שאול, לשלטון על כל שבטי־ישראל. אמנם רישומי ההפרדה בין מלכות־יהודה ומלכות־ישראל נשארו קיימים לדורות, אלא ששתי המלכויות היו מאוחדות באופן אישי בידי דוד (שם ג—ה).

האיחוד הממלכתי החדש של עם־ישראל בהנהגתו של איש־צבא מנעוריו הועמד מיד במבחן מלחמתי. הפלשתים, שראו את עצמם שליטים בישראל, פתחו במלחמה (שם ה, יז וגו'; דהי"א יד, ח וגו') ופשטו עד עמק־רפאים (הוא „בקעה" שליד ירושלים). דוד עזב, כנראה, את חברון והתבצר תחילה בעדולם; ידיעות על המלחמות הפארטיזאניות בין גיבוריו ובין הפלשתים בזמן ההוא נשתמרו במקור קדום אחד (שמו"ב כג, יג וגו'; דהי"א יא, יג וגו'). אחרי כמה קרבות־ביניים הצליח דוד להכות את הפלשתים בבעל־פרצים (המקום לא זוהה) בקרב, שזכרו נשתמר לדורות (ישע' כח, כא). הפלשתים חידשו את המלחמה, אך גם הפעם נחלו תבוסה שלמה, כנראה בפס דמים (דהי"א יא, יג), ודוד רדף אותם עד „באך גזר" (שמו"ב ה, כה), ז"א עד תחום גבולם האֶתני.

הנצחון על האויב החיצון העיקרי של עם ישראל מזה דורות פתח לפני דוד את הדרך לביסוס אחדות הממלכה מבפנים ע"י חיסול המובלעות הנכריות, שנתקיימו בתחום ישראל מימי יהושע והשופטים. אחרי 7½ שנים של ישיבה בחברון, שמהן מלך כ5 שנים על כל ישראל (שמו"ב ב, יא; שם ה, ה), עלה תחילה על המצודה היבוסית **ירושלים**, כבש אותה ועשה אותה בירתו (שמו"ב ה, ו—ט; דהי"א יא, ד—ח). זה היה אחד המאורעות המכריעים בתולדות ישראל. חברון, שהיתה רחוקה ממרכז הארץ וגם מיוחדת ליהודה, לא הלמה מושב־מלך לכלל־ישראל. לעומת זה עמדה ירושלים על הגבול בין בית יוסף ובנימין מזה ובית־יהודה מזה, ועם זה לא נשתייכה בפועל אף לאחד מן השבטים, ולפי כיבושה — דוד כבש אותה בידי אנשיו — נחשבה כיבוש־יחיד ורשותו הבלעדית של המלך; דוד גם קרא את המצודה על שמו: „עיר דוד" (שמו"ב ה, ט). המעשה השני, שהיה השלמתו — ובמידת־מה גם תכליתו — של הראשון, היה לקבוע מקום לארון, שמאז גלותו בימי עלי לא נמצא לו מקום־מנוחה ועמד בשעתו באופן ארעי בבית פרטי בקרית־יערים. ברוב פאר, בהמון רב, בשירה וזמרה העלה עתה דוד את הארון. בדרך אירעה תאונה מחמת פגיעה בקודש, ומפחד הסכנה הטה דוד את הארון שוב לבית פרטי (בגת), אבל חזר והעלהו כעבור שלושה חדשים — לאוהל מיוחד, הנטוי לו על הר־ציון (שם ו; דהי"א יג; שם טו—טז).

את מפעלו זה נתכוון דוד להשלים ע"י **בניין בית־המקדש**, ואף עשה הכנות לכך. אולם מעשה זה נאסר עליו ע"י נתן הנביא בדבר ה'. להתנגדות זו ניתן טעם בדה"י בלבד: „כי דמים רבים שפכת ארצה לפני" (דהי"א כב, ח; וכן שם כח, ג). יחד עם זה הבטיח הנביא בשם ה' מלכות עולם לדוד ולזרעו — „ונאמן ביתך וממלכתך עד עולם": הבית לה' ייבנה ביד בנו, אחרי בוא ימי מנוחה (שמו"ב ז; דהי"א יז). — זמן המאורע הזה אינו ברור. מהחישוב הכרונולוגי של יוסף פלאוויוס (קדמוניות ח', ג', א'; נגד אפיון א', י"ז—י"ח) יוצא, שלא קדם הדבר לשנת 30 למלכות דוד, ואילו לפי סדר הדברים במקרא ולפי הֶקשֵר העניינים שם נראה שדברים אלה היו בתחילת מלכותו.

לאחר איחוד הממלכה וביסוס המלוכה בירושלים אירעה שורה של מלחמות עם כל שכני ישראל ואויביו על כל גבולותיו. ע"י הנצחון במלחמות אלה נעשה דוד לכובש אדיר, ומלכות ישראל הפכה מעצמה גדולה. תחילה סיים דוד את מאבק־הדורות בין ישראל ובין הפלשתים, שכבר נהדפו מגבול ישראל (ר' לעיל), אך עדיין שלטו על־פני כל החוף. דוד כבש את גת (דהי"א יח, א; „מֶתֶג הָאַמָּה" שבמקבילה בשמו"ב ח, א, אינו מבורר), בירת הסרנים, ובזה הכריע את הכף: כל ארץ־פלשתים נשתעבדה לו (מל"א ה, א); העמק עד בית־שאן, שפשטו עליו פלשתים במות שאול, והמובלעות הנכריות בחלק המערבי של הארץ — החבלים בנחלת דן הקדומה (מל"א ד, ט), שם ישבו עוד חלקים מן האמורי בימי שמואל כחטיבה עממית עצמאית (שמו"א ז, יד), ונפת־דאר, שעליה משלו (כפי שיוצא מן התעודה המצרית של

ון־אמון) שבטים מאיי־הים, שבאו לארץ יחד עם הפלשתים, ובזמן זה היו אולי נתונים למרותם, או היו בברית אתם —, כל אלה סופחו למלכות ישראל (מל״א ד). אמנם את אָביש השאיר דוד על כנו (מל״א ב, לט), ודאי מפני זכרון ידידותו אתו בימי נדודיו, אבל תָקפם הצבאי של הפלשתים נלקח מהם; יתר על כן: מעתה מופיע חיל „הכְּרֵתי" ו„הפְּלֵתי" (שמו״ב ח, יח; טו, יח; כ, כג; דהי״א יח, יז) כחלק מחילו האישי של דוד. זמן־מה אחרי מלחמה זו (כנראה באמצע מלכות דוד) באה — לפי סדר הכתובים — מלחמה במואב, שנסתיימה בהכנעתו (שמו״ב ח, ב; דהי״א יח, ב), ובסמוך לה — בעמון. סיבת המלחמה במואב אינה ידועה לנו. לפי מידת האכזריות שנתגלתה במלחמה זו (שמו״ב שם) יתכן להניח, שהתחילה בהתגרות מצד מואב (אפשר יש גרעין היסטורי בסיפור המדרש [במד״ר י״ד], שמלך מואב הרג את בית־אביו של דוד, שהוליכם אצלו בזמן שברח מפני שאול). המלחמות האחרות, עם שסופן היה כיבוש, התחילו כמלחמות־מגן — כתגובה על התגרות מן החוץ. המלחמה בעמון (שמו״ב ח — י — יב; דהי״א יט — כ) היתה תוצאה מפגיעה מעליבה שפגע חנון מלך עמון במתכוון בישראל ובדוד, שהיה ידידו של אביו נחש (לפי הסיפור האגדי [ר׳ לעיל] הציל נחש את אחד מאחי דוד בשעת רצח משפחתו בידי מלך מואב). העמונים קראו לעזרתם את המדינות הארמיות שבצפון (בית־רחוב, מעכה, טוב, צובה), והמלחמה הפכה להתנגשות בין ישראל וארם, שתוצאותיה היו הכרעה על ההֶגֶמוניה בכל תחום ארץ־הייעוד. קרב גדול היה על־יד רבה, בירת בני־עמון, שעליה צרו בני־ישראל; על צבאם ניצחו יוֹאָב ואבישי אחיו. הארמים ניגפו, והֲדַדְעֶזר מלך צובה הזעיק לעזרה גם את ארם אשר מֵעבר לנהר־פרת. בקרב שעל־יד חֵילָם, אי־שם בעבר־הירדן הצפוני, בהנהלת דוד עצמו, הוכרעה המלחמה: נצחון ישראל היה שלם; בין רבבות הנופלים, רגלים ופרשים, מהארמים היה גם שר־צבאם שובך (או שופך), ואלפים נלקחו בשבי, ובהם גם 700 רכב. יוֹאָב חידש את ההתקפה על רבת־עמון והזמין את דוד למקום המערכה להשלים את כיבוש העיר. דוד הוכתר למלך בני־עמון, אבל ייתכן שאחד מבני המלך הקודם (שֹׁבִי) הושאר למלא תפקיד־מה (שמו״ב יז, כז). המלחמה עם הארמים נסתיימה בקרב בגבול הפרת, שבו הוכה הדדעזר, ועמו גם דמשק העוזרת לו. ע״י מלחמה זו נקבע גורלה של סוריה: צובה, ועמה המדינות הכפופות לה, נשתעבדו לישראל; דמשק, שעזרה לצובה, הושמו בה נציבים, וגבול מדינת־ישראל הועמד בצפון על הפרת (מל״א ה, א). בכל חבל סוריה נשתיירו רק חמת בצפון, רצועת הערים הפיניקיות (צוֹר, צידון) על החוף הצפוני והמדינה הארמית הקטנה גשור (שמלכה היה קשור עם דוד בקשרי־חיתון); אך כל אלה היו בעלי־ברית לדוד. תֹּעִי מלך חמת אף שלח לו מתנות — כלי כסף, זהב ונחושת — ביד בנו הֲדוֹרָם. — מלחמתו האחרונה של דוד היתה בנגב — באדום. זו היתה מלחמה קשה ואכזרית ביותר, שעלתה בדמים מרובים לשני הצדדים (שמו״ב ח, יג—יד; מל״א יא, טו—טז; תה׳ ס, ב; דהי״א יח, יב—יג). היא הוכרעה לבסוף ע״י אבישי (לפי דהי״א; בתה׳ מיוחס הנצחון ליוֹאָב) בגיא־מלח (כנראה מקום בערבה); המלוכה בוטלה, ובאדום הושמו נציבים. ע״י כיבוש זה נפלו בידי ישראל מכרות־הנחושת במדינה זו והנמל של אילת או עציון־גבר על ים־סוף — שני דברים שהאדירו עושר בארץ לאחר־זמן, בימי שלמה. בסיום מלחמות אלה נוצרה המדינה הגדולה ביותר בתולדות עמי סוריה, ואותה שעה גם המדינה התקיפה ביותר בכל המזרח התרבותי (מפת מלכות דוד: ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 277/8).

אולם כבר בימי דוד נראו במבנה המעצמה הישראלית ומלכות־ישראל עצמה נקודות־תורפה, שהיו בחלקן תוצאות מליקויי המבנה, אך בחלקן גם תוצאות מאישיותו ואָפיו של מייסדן האדיר. המלחמות הרבות, שבהן נשפך דם רב מבני־העם, הורגשו כמעמסה כבדה, מאחר שהכיבושים נחשבו כיבושי־יחיד של המלך, וטובת־הנאתם היתה בעיקר לבית־המלכות. בלי ספק ראה העם בעין רעה גם את חיל הזרים (הגִּתים, הכרתי והפלתי), ששימשו כשומרי־ראש המלך. כל אותה שעה לא כבתה, כנראה, גם הקנאה הישנה של אפרים וההתחרות בין שבט־יהודה מזה ובני־רחל מזה. גם כמה אסונות בידי־שמים הוסיפו על האיבה. במשך 3 שנים — אולי עוד לפני המלחמות הגדולות (יש קובעים את המעשה בשנים 13—16 למלכות־דוד) — היה רעב בארץ, וכששאל דוד בה׳ ניתנה לו התשובה, שזו תוצאה מחטא רדיפת הגבעונים בידי שאול. כשנשאלו הגבעונים לטיב הכפרה — דרשו מיתת שבעת בני שאול, והמלך לא העז להמרות פיהם; ע״כ נראה דוד כמשמיד בית־המלוכה שקדם לו (שמו״ב כא). כעבור זמן קרה שוב מקרה זר: פרץ דֶבר כבד, ובעם תלו זה בחטאו של דוד, שערך מיפקד של העם — ודאי לצורך גביית מיסים או לקביעת כוחו הצבאי (שם כד; דהי״א כא).

אולם גם בבית־המלוכה ובהרמון־המלך לא היתה נחת, והזעזועים בחייו האישיים של דוד ובמשפחתו, ענייני נשיו ובניו, פגעו כמה פעמים בשלום המדינה. מנשי דוד נזכרות במקרא שמונה בשמותיהן, וייתכן שמספרן היה רב יותר (לפי המדרש התלמודי [סנה׳ כ״א, ע״א] — 18), מלבד הפילגשים. מן המְלָכות היתה לפחות אחת בת־נכר: מעכה בת תלמי מלך גשור, ולפי הסיפור התלמודי [קיד׳ ע״ו, ע״ב] היו לדוד הרבה בנים „בני יפת־תואר", ז״א בני שבויות־מלחמה. הקשרים והיחסים בין דוד ובין כמה מנשיו היו מלאי דראמאטיות, ואף טראגיות. כבר בפרשת דוד ואביגיל (ר׳ לעיל) מרובה הסתום והנרמז מן המפורש. פרשת־חיים מזעזעת היא פרשת דוד ומיכל — מאהבתם העזה בנעוריהם, הפרדתם מאונס ואיחודם לאחר כמה שנים, עד לאותה שעה שגבה הר בין בת־המלך הגאה ובין בעלה איש־העם שירש את מקום בית־אביה — „ותִּבז לו בלבה" (שמו״ב ו, כ—כג; דהי״א טו, כט). אולם המאורע החמור ביותר אירע בתקופה מאוחרת יותר, בימי המלחמה עם עמון, כשנפתה דוד ליפי בת־שבע, אשת אוריה החתי — אחד הגיבורים שהתהלכו אתו מימי נדודיו (שמו״ב כג, לט; דהי״א יא, מא). כששהה אוריה במלחמה במצור רבת־עמון, לקח דוד את בת־שבע לארמונו בירושלים, וכשהרתה לו — סיבב שאוריה ייהרג בקְרָב. הפשע האיום גרר את תוכחתו הזועמת של נתן הנביא, והמלך הכיר והודה בחטאו, קיבל תוכחה והכניע עצמו לפני ה׳ ולפני נביאו (שמו״ב יא—יב). אולם בת־שבע היתה לו לאשה — בוודאי למורת רוחן של הנשים הוותיקות ואנשי־החצר —, ואף קיבלה הבטחה מדוד שבנה ימלוך. בעיית ירושת המלוכה היתה יגעה, מאחר שלא היה קיים חוק מסדיר את הירושה. בין בני הנשים השונות שררה איבה, וכן היו כמה מבני המלך נתונים לפריצות ולהפקרות, ואילו

דוד גילה חולשה וסלחנות יתרה ביחסיו לבניו המתפרעים. אמנון בכור־בניו, בן אחינועם היזרעאלית, אנס את אחותו־חורגתו תמר בת מעכה; למלך „חרה מאד”, אך הוא לא עשה כלום לבן הפושע. אבשלום אחי תמר נקם את נקמתה ורצח את אמנון, ואח״כ נמלט אל אבי־אמו מלך גשור (שם יג). כעבור שנים אחדות התפייס דוד עם אבשלום בתיווכו של יואָב והחזיר את בנו זה — שהיה אהוב עליו ביותר — לחצר־המלך (שם יד), ואף לא מיחה בידו כשהחל אבשלום לנהוג גינוני יורש־עצר. ניכר, שדוד המזדקן החל להזניח את תפקידיו הציבוריים, ואולי אף את החשוב שבהם — השיפוט (שם טו, ב — ג). אבשלום, שנתפס לבולמוס של המלוכה, קשר קשר עם כמה מזקני העם ושרי־המלוכה ואנשי־הצבא — ביניהם גם מן הקרובים לדוד, כגון יועצו אחיתופל —, הרים יד באביו והמליך עצמו מלך בחברון (לפי המשוער — בשנת 33/4 למלכות דוד). העם נהר בהמוניו אחרי הבן המורד. דוד ראה עצמו נעזב מרוב מקורביו, עבדיו וחייליו; הוא נאלץ לנטוש את ירושלים ולבקש לו מפלט בעבר־הירדן בחסות צבאו האישי, ששמר לו אמונים. אבשלום נכנס לירושלים. אולם השגיאות הפוליטיות והטאקטיות של יועציו, וכנגדן תחבולותיהם המחוכמות של דוד ויועציו, וביחוד כשרונו הצבאי וגבורתו של יואָב, שנשאר נאמן לדוד — גרמו למפנה. בקרב המכריע בעבר־הירדן ניצח צבאו של דוד בפיקודו של יואב את צבא העם, ואבשלום עצמו נהרג בידי יואב (שמו״ב טו—יח. בזה דעכה המרידה מעצמה, אולם דוד — ההמום מצער על מות בנו־אהובו — לא ידע הפעם לכלכל את מעשיו בתבונה, ושובו למלוכה אירע במסיבות שעוררו ריב בין זקני ישראל וזקני יהודה, כשהראשונים ראו עצמם כאילו הם נחותים במעמדם לגבי האחרונים (שם יט). בריב זה השתמש איש מבנימין, שבע בן בכרי — אולי מחסידי בית־המלוכה לשעבר —, לעורר מרד חדש. דוד שלח את שׂר־צבאו עֲמָשָׂא נגד המורדים. יואב, שראה בו את מתחרהו, סילק אותו — כשם שסילק בשעתו את אבנר (ר׳ לעיל) —, ואח״כ הכריע גם מלחמה זו לטובת שלטונו של דוד (שם כ).

רֶמבּרַנט: דוד מתפייס עם אבשלום (1642)

שנותיו האחרונות של דוד היו תקופת שקט ושלווה לממלכה הגדולה שהקים, הן בפנים והן כלפי חוץ. אולם המלך הזקן עצמו היה מוקף תככי־חצר עד יומו האחרון. עם מותו של אבשלום הגיעה המלוכה — לפי סדר הבכורה — לאדוניה בן חגית, שתמכו בו רעיו הוותיקים של המלך: יואב ואביתר, בני־המלך ו„אנשי־יהודה”. אדוניה אף התחיל לנהוג כמלך־לעתיד ולאסוף את תומכיו סביבו. אבל נתן הנביא, שבשעתו הוכיח את דוד את תוכחתו הקשה על מעשהו עם בת־שבע, תמך בשלמה בן בת־שבע — כנראה בגלל ההבטחה שנתן דוד לאשתו זו — ובהשפעתו ציווה דוד למשוח את שלמה למלך ולהכריז עליו כמלך בעודו בחייו. סמכותו של דוד הזקן היתה גדורה עד כדי כך, שהדבר בוצע בלי כל התנגדות (מל״א א). בצוואתו לשלמה הזהיר אותו דוד לשמוע בקול ה׳ ולשמור את תורתו ומצוותיו; יחד עם זה הטיל עליו לגמול טובה לנאמנים עם אביו, אך גם להפרע מאלה שנטר להם דוד שנאה על הפגיעות שפגעו בו במלכותו — ביניהם יואב (שם ב; השו׳ דהי״א כב, יב—יג; שם כח, ט). דוד מָלך 40 שנה בחברון ובירושלים; כבן 70 היה במותו.

אירגון ממלכת ישראל בידי דוד. שאול עדיין המשיך במשטר ובאורח־החיים שמימי השופטים, אם כי כמלך כבר ניתנו לו כמה סמכויות שלא היו לנשיאי־השבטים. עם עלייתו של דוד ניתנו פנים חדשות למלוכה והוכנסו שינויים עיקריים בכל תחומי המדינה והצבא. כתוצאה מחיין ההרפתקניים של דוד קם, בצד צבא העם, צבא פרטי של המלך, מורכב מבני שבטים שונים, ואף מבני־נכר (אפרים, בנימין, גד; ארמים, עמונים, מואבים, הגרים — שמו״ב כג, ח—לט; דהי״א יא, י—מז), ביניהם גם חתים (שם: שמו״א כו, ו) — ודאי קצינים־הרפתקנים, פליטים מארצותיהם. זה היה צבא קטן של חיילים מקצועיים, מאומן וממושמע להפליא ונאמן ומסור למפקדו ללא סייג; הוא היה מחולק ליחידות של „שלושים” ו„שלושה”. בכוח צבא זה נעשו בעיקר המלחמות בפלשתים וכיבוש ירושלים, והוא שעמד לדוד להשיבו למלוכה בימי מרד אבשלום ושבע בן בכרי. על „הכרתי

והפלתי״, שאורגן מתוך צבא־הפלשתים אחרי כיבוש גת, פקד שר־חיל גתי (אִתַי), ומעליו הועמד שר מיוחד, בניהו בן יהוידע (שנעשה אח״כ לשר־הצבא הכללי). על כלל־הצבא ו„שרי־החיל״ (שמו״ב כד, ד) עמד יואב — נאמנו של דוד ומי שהלך אתו מראשית נדודיו ועשה את כל המלחמות הגדולות, אע״פ שמפעם לפעם נפלו סיכסוכים קשים בינו ובין המלך.

ע״פ דוגמת המדינות השכנות הגדולות, ביחוד — כנראה — מצרים, נתכוננו זו הפעם הראשונה גם המשרות החשובות של שרים לתפקידים קבועים בחצר־המלכות: הסופר — המנהל, כנראה, את הקורספונדנציה המלכותית והרושם את מצוות המלך; המזכיר — אולי המנהל את הלשכה המלכותית, המביא את בעלי־הדינין לפני המלך, ואפשר גם הממונה הראשי על השירות האזרחי במדינה; „רֵעֶה המלך״; יועץ ראשי; מחנך לבני־המלך; ממונה „על המס״, ז״א על העבדת יתר הכנעני כסבלים וחוצבים; כשרים נחשבו גם הכהנים — אֶבְיָתָר מבני־עלי וצדוק מבני־אלעזר; אחרי מלחמת אבשלום היה לדוד גם כהן „פרטי״ (עִירָא הַיָּאִירִי) (שמו״ב ח, טו—יח; כ, כג—כו; דהי״א כד, ו; כז, כה—לא). ברם, שלא כבמצרים, הוחזק המשפט בידי המלך, ולמשפט צדקו של דוד יצא שם (שמו״ב ח, טו; דהי״א יח, יד), אלא שפרט לתקנה אחת הנוגעת לצבא — עוד מזמן היות דוד בצקלג (שמו״א ל, כד) — לא נשתמר לנו ממשפט המלך ולא כלום.

בידי המלך נצטבר רכוש קרקעי וכספי רב מן השלל, ועליו נתמנו „שרי רכוש ומקנה״ (דהי״א כז, כה—לא). אין סימן להפרדה בין אוצר־המלך ואוצר־המלוכה. קרן בפני עצמה היו ההקדשות משלל המלחמות הרבות, שנועדו לצרכי קדשים ומקדש (דהי״א כו, כז; והשו׳ שמו״ב ח, י—יב; מל״א ז, נא); על רכוש זה נתמנו כמה מראשי־האבות מן הלְוִיִּם (דהי״א כו, כ—כו).

ד ו ד ו ה מ ק ד ש. בס׳ דברי־הימים נמסר תיאור מפורט של תיכנון מדוקדק של בניין בית־המקדש מטעם דוד ושל הכנותיו הנרחבות בחמרים ובאנשים לצרכי מפעל זה; וכן מיוחס לדוד אירגון הכהונה והלְוִיָּה למשמרותיהן, חלוקת הלְוִיִּם לשוערים ומשוררים, התקנת השירה במקדש וכו׳ (דהי״א כב, ב—ה, יד—טז; כג—כו; כח, יא—כט, ח). תיאור זה לפרטיו דומה שהוא משקף מעמד של בית בנוי וקיים ושל משטר קבוע מדורות; לפיכך יש מניחים, שאין זה אלא תיאור של מציאות מאוחרת, שמוצגת ע״י המחבר כהוראה מטעם דוד. אולם מסתבר יותר, שתיאור זה נכון בעיקרו וביסודו, שכן בשעת אירגון העבודה במקדש בתחילת ימי הבית השני מושתתים כל הסידורים על מסורת ידועה ומקובלת מדוד (עז׳ ג, י; נחמ׳ יב, כד, מה—מו). מסורת זו אף תואמת להפליא את רוחו של המלך ואת מגמותיו המשתקפות במעשיו הידועים לנו. דוד לא העלה את הארון לירושלים אלא במטרה תחילה לבנות את הבית (ביטוי עמוק להרגשה זו ניתן בתה׳ קלב). קרוב לוודאי, שהמלך ראה את עיקר תעודת ימיו האחרונים, אחר שוך סערת מלחמות־חוץ וסיכסוכי־פנים, בהכנת בניין הבית. המקום, שעליו עתיד היה לעמוד בית־המקדש כעבור שנים לא־רבות, נקנה בידי דוד מידי תושב־ירושלים היבוסי אֲרַוְנָה (או אֲרַנְיָה או אָרְנָן [שמו״ב כד; דהי״א כא]). השירה והנגינה כליווי לעבודת־ה׳ כבר היתה ידועה בישראל (למשל בהעלאת הארון [ר׳ לעיל]), והסדרתה בידי המלך־המשורר אינה אלא טבעית.

א י ש י ו ת ו ש ל ד ו ד, כפי שהיא מצטיירת במקורות המקראיים — אף בלי להזקק למסורת, שהוסיפה על דמותו קווים רבים (ר׳ להלן) — היא עשירה ומורכבת מאד. נפגשים בו קווי־אופי שונים, ואפילו מנוגדים, המתמזגים יחד ליחידה אישית מופלאה. מצד אחד — דוד הוא גיבור ואיש־מלחמה. מילדותו הוא לוחם עז־נפש, המכה „את הארי ואת הדוב״; כנער הוא מכריע את גלית הפלשתי, לוחם את מלחמות ישראל בשירות המלך שאול, מצטיין כראשון בין גיבוריו; אח״כ — מנהיג גדוד לוחמים חָפשיים מרי־נפש ולוחם בראשם מלחמה פארטיזאנית בשוסי עמו; כמלך הוא מצביא גדול, מנצח וכובש. איש־הצבא האמיץ והנועז הזה הוא גם תכסיסן מחוכם ודיפלומאט ערום, הכורך את השגת מטרתו האישית במילוי תפקיד של מנהיג מדיני גדול, איש היודע לחַשב כל צעד, להשתמש בכושר דיפלומאטי מופלא בשעת־צורך ולהמתין בסבלנות לבוא מועד: עזוב ונרדף ע״י המלך שאול — הוא מתקשר עם מתי־המעט שאִתו עם מלך־מואב, עם בני־עמון, ואף עם מלך־פלשתים, שאך ,תמול׳ הכה בחייליו ב„רבבות״; כמלך בחברון הוא מתחתן במלך־גשור הארמי, שכנו של איש־בושת בצפון; נעזב ע״י רוב העם ומחפש מפלט ב,נכר׳ — הוא מפליא לסַכל מרחוק עצת יועץ חכם (אחיתופל) ולהמציא לעצמו ע״י סוכניו ידיעות על כל הנעשה בעירו. שנים הוא נושא בלבו ייעוד המלכות, אך כאילו אינו נוקף אצבע להחיש מלכותו — עד בוא השעה ויריביו מסולקים ע״י אויבים מבחוץ או ע״י סיכסוכים ביניהם לבין עצמם. הוא מאַרגן בעל יָזמה, היודע זמן לקָרב ולרַחק. מיום שהוא יודע שנועד למלוכה אין המטרה הזאת סרה מנגד עיניו, אך השגתה הופכת בידו להגשמת ייעוד לאומי גדול. כחוט־השערה פעמים בינו ובין אָבדן או צעד אל עֵבר האויב, אך דוקא מ,עַז׳ הוא מוציא ,מתוק׳: עזוב ונרדף, הוא מאַרגן צבא־ריקים כאילו בעל־כרחו, אך בידו המאומנת הם הופכים לצבא „גיבורים״, שעתידים לעשות מלחמותיו הגדולות; מאין ברירה הוא מסגיר עצמו לשרת בצבא אויב־עמו הגדול — וזה עצמו משמש לו חיפוי להכות באויבי־עמו האחרים, וכעבור שנים — אף בפלשתים גופם, ואפילו להוציא מידי הפלשתים את צבאם ולהעמידו לשירותו. הוא מתקשר לצָרכו המדיני עם מלכי־הכנענים מחוץ לארץ ההתנחלות, אך כל זה אינו אלא אמצעי כדי להפוך את כל יתר „ארץ־כנען״ לשעבר ל„ארץ־ישראל״. הוא עולה — אמנם בדרך זיגזאגית ו„אנושית״ מאד — צעד אחר צעד, אך כל צעד הוא גם צעד עליָה לעמו. הוא מגדיל כבוד ביתו ע״י העלאת הארון, אבל צעד זה הוא הקובע מרכז לאומי, ממלכתי ודתי לעמו.

וכנגד גדלות המעשה — עומק הרגש. דוד אינו גיבור־מלחמה ומנהיג מדיני גדול בלבד; הוא משורר גדול — „נְעִים זְמִרוֹת ישראל״ (שמו״ב כג, א) —, עדין הרגש ועז הביטוי. הוא מנגן מופלא בכלי־שיר, מפורסם לדורות (השו׳ עמוס ו, ה; נחמ׳ יב, לו); כמלך הוא מחזיק „שרים ושרות״ (שמו״ב יט, לו); המשל הציורי משפיע עליו השפעה עזה (השו׳ משל נתן הנביא [שם יב], משל האשה התקועית [שם יד]). רגשות אנושיים טבעיים חזקים פועמים בו: אהבת רֵעים, שלה ניתן ביטוי גדול בקינותיו על מות אהוביו, ביחוד על שאול ויונתן (שם א, יז—כז) — קינה שהיא מן העדינות והמופלאות בספרות המקראית; אהבת אב לבניו ורחמי אב עליהם — עד

כדי חולשה —, אפילו כלפי בן סורר ומורה כאבשלום; ואהבת נשים. כל אישיותו של דוד עטופה הילה של אֶרו־טיקה — פעמים דקה ועדינה, ופעמים עזה וקשה. קסם אישי שופע ממנו וקונה לב רבים, כנשים כגברים, לאהבה תלויה בדבר ולאהבה שאינה תלויה בדבר (מיכל, אביגיל; יונתן, יואב).

ברם מידתו העיקרית והראשית של דוד היא דבקותו בה׳, אמונתו העמוקה בו ובחסדו, בטחונו הגמור בו, הרגשת עצמו כעבד־ה׳, כעושׂה שליחותו ונושׂא ייעודו, ומכאן — היענותו התמידית והמוחלטת לדבריו. לא זכה דוד להיות ירא־חטא בכל דרכיו ומעשׂיו, ופעמים שנמשך אחרי תאוותיו ויצריו — תאוות־בשׂרים ויצר־השלטון —, אך יראת־שמים ואהבת־ה׳ שבו לעולם אינן נפגמות. לפיכך הוא מכיר בחטא ומקבל בהכנעה עמוקה תוכחה ועונש. גדולתו ומלוכתו אינן בעיניו השׂגים שהשׂיגם בכוח עצמו ולא בזכות עצמו, אלא חסד ה׳ ותפקיד שהוטל עליו מטעם ה׳. הוא מלך בעם — ועבד לפני אלוהיו; לפיכך הוא מבטל כבודו מפני כבוד ה׳, מוחל על כבודו כמלך ומשתף עצמו עם פשוטי העם — עם „אֲמהות עבדיו" בשׂמחה של מצווה, כ„מכרכר בכל עז" (שמו"ב ו, יד), כ„מרקד ומשׂחק" (דהי"א טו, כט) לפני ה׳, בחגיגת העלאת הארון. אף כמלך הוא רואה עצמו לא כמושל לכבודו ולהנאתו אלא כעושׂה דבר־אֵל למען עמו ישׂראל אשר בחר (שמו"ב ז, יח—כט). בשירת־הנצחון הנפלאה שלו (שם כב; המקבילה: תה׳ יח) אין הוא מזכיר כלל את גבורתו המלחמתית אלא את גבורת ה׳ אשר הראה נפלאות בו, ולעצמו אין הוא מייחס זכות אלא קיום צו־אל ושמירת מצוותיו: „כי כל משפטו לנגדי, וחקֹתיו לא אסור ממנה... ויָשֶׁב ה׳ לי כצדקתי, כבֹרי לנגד עיניו... כי בכָה ארוץ גדוד, באלהי אדלג שור". ב„דברי דוד האחרונים" (שמו"ב כג, א—ז) נשמעת תחושת־יעוד עמוקה, הרגשת „ברית־עולם" לו ולביתו „עִם אל" — הרגשת־יעוד, שממנה (ומדברי נתן הנביא אליו [שם ז, טז] התחילה צמיחת הרעיון המשיחי בישׂראל.

ד ו ד ה מ ל ך ו ס פ ר ת ה ל י ם. שמו של דוד כעבד־ה׳ וכמשורר אלוהי קשור קשר בל־ינתק בס׳ תהלים. מ150 מזמורים שבתהלים כוללים 73 (ג—ט, יא—לב, לד—מא, נא—סה, סח—ע, פו, קא, קג, קח—קי, קכב, קכד, קלא, קלג, קלח—קמה) בכותרותיהם את הציון „לדוד"; עוד אחד (קלב) מיוחס לו בבירור מבחינת תָכנו, ועוד שנים אחרים (קה—קו) מיוחסים לו ע"פ דהי"א טז, ז—לו; הסיומת של ספר שני של תהלים היא: „כלו תפלות דוד בן־ישי" (שם עב, כ — בסיומו של פרק שאינו מיוחס „לדוד" אלא „לשלמה"!). אין להכריע היום, אם הכותרת „לדוד" מתכוונת בכל מקרה ומקרה לציין את דוד כמחבר המזמור, או שמא אין היא — לפחות בכמה מקרים — אלא הקדשה לדוד, או ציוּן של מזמור המותאם לו או מושר לפי לַחן המיוחס לו. רובם המכריע של המזמורים המיוחסים לדוד הם „מזמורי־יחיד" מובהקים, ויש מהם ההולמים להפליא את דוד, ואף רק את דוד בלבד, בסיטואַציות מסויימות המפוֹרשות בגוף הפרק, כגון: יח, נא (עד פס׳ יט), ס (=קח), סג (גם נו, נז, קמב, קמד); רובם של המזמורים מתאימים לנפש כל אדם בהגותה לפני אלוהיה; אך יש גם מזמורים שיחוסם לדוד מלך ישׂראל אינו מתקבל על הדעת. המסורת של תושבע"פ והתודעה העממית (ר׳ להלן) קיבלו את ס׳ תהלים כיצירתו של דוד. חקר־המקרא החדיש בדורות שלפנינו, שלא מצא עדויות מסייעות לכך מן החוץ ושדבק בדעות מוקדמות מסויימות על תולדותיהם והתפתחותם של הרעיונות הדתיים בישׂראל, שלל את בעלותו של דוד על כל המזמורים הנקראים על שמו בתהלים — או עכ"פ על רובם ככולם —, ויש ששללו ממנו אפילו את השירים המיוחסים לו בס׳ שמואל. היום, לאור ידיעתנו את השירה הדתית של שכני ישׂראל ואת הדמיון הרב במוטיווים ובמליצה שבין מזמורי תהלים ובין רֵעיהם במזרח הקדמון (מצרים, בבל, כנען) — קרוב שנקבל את עדות המסורת ב י ס ו ד ה. על־כל־פנים עדות זו היא עתיקת־ימים מאד, שהרי כבר בכותרת שירתו בס׳ שמואל נחשב דוד לראש משוררי ישׂראל, ושירתו היתה ידועה ומפורסמת בימי עמוס ובראשית ימי בית שני (ר׳ לעיל). רבגוניותם של המזמורים המיוחסים לדוד והפָּנים השונות, אף המנוגדות זו לזו, שבהן מתגלה מחַברן מבחינת מעמדו בחיים, הלכי־רוחו ומצבי־נפשו — אינן מעוררות כל תמיהה, כי אך טבעי הוא שמשורר גדול, אשר חי חיים סוערים גדושי תהפוכות ועלילות, מאוויים ופעולות, מצוקה וגאוּת, מעלות ומורדות — נתן ביטוי בשירתו להשתפכות לבו בכל המסיבות המתחלפות הללו.

ד מ ו ת ד ו ד ב מ ס ו ֹ ר ת ה מ ק ר א י ת. מעשׂיו המדי־ניים והצבאיים של דוד עם גדולתו הדתית, כבונה מלכות ישׂראל, מכונן קדושת ירושלים והמקדש וכחסיד האמיתי, יחד עם שירתו ועם לבטיו האישיים — כל הצירוף המופלא הזה, היחיד במינו, עשׂה אותו, עם כל הפגמים האנושיים־טבעיים שנתגלו בו מפעם לפעם, לאישיות הדגולה והמרכזית במקרא. דוד הוא האיש היחיד בתולדות ישׂראל ובתולדות דת־ישׂראל, שלא היה לא כהן ולא נביא, ואעפ"כ נעשׂה סמל דתי. לנביאים דוד הוא עבד־ה׳ ומשיח־ה׳, ומלכותו היא מופת נצחי לכל הדורות וסמל לאהבת ה׳ ולחפץ ה׳ בעם. מעשׂי דוד הם דוגמה לכל הדורות הבאים (מל"א ג, ג; שם יא, ד, לח; מל"ב יח, ג; שם כב, ב), ולמען דוד מקיים ה׳ חסדי המלוכה (מל"א ב, מה; שם יא, לב; מל"ב יט, לד; ישע׳ לז, לה; שם נה, ג; ירמ׳ ל, ט; הושע ג, ה; עמ׳ ט, יא; דהי"ב ז, יח; שם כא, ז, ועוד), ובזכותו תוחזר המלכות לישׂראל (יחז׳ לד, כג—כד; שם לז, כד). ברית ה׳ עם דוד ובית־דוד היא ברית־עולם כימי השמים על הארץ (ירמ׳ לג, כא).

י. קופמן, תולדות האמונה הישראלית, ב׳, 171–183, 204–205, תש"ב; הנ"ל, הסיפורים על דוד ושלמה (מולד, ט"ו), תשי"ז; ב. דינבורג, הסיפור על כיבושה של ירושלים בימי דוד ומשמעותו ההיסטורית (ציון, י"א, 153–167), תש"ו; מ. צ. סגל, מבוא המקרא, ב׳ (מלואים), תש"ז; הנ"ל, ספר שמואל, תשט"ז; י. מ. גרינץ, ארץ היעוד (ספר השנה ליהודי אמריקה, י"ג, 59–62), תש"ט; י. כהן, דוד (מאזנים, ו׳ [כ"ט], 305–322), תשי"ח; E. Stähelin, *Das Leben D.s*, 1866; G. Rawlinson, *The Five Great Monarchies of the Eastern Ancient World*, II, 333 sqq., 1877; B. Baentsch, *D. u. sein Zeitalter*, 1907; W. Caspari, *Aufkommen und Krise d. israelit. Königtums unter D.*, 1909; M. H. Segal, *Studies in the Book of Samuel* (JQR, NS, V–XI), 1914–1920; R. Kittel, *Gesch. d. Volkes Israel*, II, 86–146, 166–169, 1925; id., *Gestalten u. Gedanken in Israel*, 1932[2]; L. Rost, *Die Überlieferung üb. d. Thronnachfolge D.s*, 1926; A. Alt, *Die Staatenbildung d. Israeliten in Palästina*, 1930; id., *Das Grossreich D.s*, 1950; id., *Das Königtum in d. Reichen Israel u. Juda* (Vet. Test., VI, 1–22), 1955; R. de Vaux, *Titres et fonctionnaires égyptiens à la cour de D. et Salomon* (RB 48), 1939; J. Bergrich, *Sofēr and Mazkīr* (ZAW 58, 1–29), 1940; W. F. Albright, *From Stone Age to Christianity*, 222–224, 1940 (עברית: מתקופת־האבן ועד הנצרות, 173–175, 1953); id., *The Biblical Period* (L. Finkelstein: The Jews, I, 23–26), 1949; G. Schmitt, *D. the King*, 1946; M. Noth, *Geschichte Israels*, 155–177, 1950; H. Tadmor, JNES, XVII, 129, 1958.

י. מ. ג.

דוד בתלמוד, במדרש ובמסורת העממית. לשני הגוֹנים המקראיים של דוד — הגיבור־הלוחם והמשורר־החסיד — מצטרף באגדה התלמודית גוֹן נוסף: של תלמיד־חכם העוֹסק בתורה. השם עֲדִינוֹ הָעֶצְנִי (שמו"ב כג, ח) נדרש ככינוי לדוד, ש„כשהיה יושב ועוסק בתורה — היה מעדן עצמו כתולעת; ובשעה שיוֹצא למלחמה — היה מקשה עצמו כעץ על שמונה מאות חלל בפעם אחת" (מו"ק ט"ז, ע"ב). בזה מובלטת המזיגה של שני יסודות הנראים כסוֹתרים זה לזה — שנתמזגו באישיותוֹ של דוד. כן מציינת האגדה את ההשלמה ההדדית בין רוח־השירה שבו לבין התעסקותו בתורה: „כינור היה תלוי למעלה ממיטתו של דוד, וכיון שהגיע חצות־לילה — באה רוח צפוֹנית ונוֹשבת בו ומנגן מאליו; מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד־השחר" (ברכ' ג', ע"ב). מקראות שלפי פשוטם הם מטפלים במאוֹרעות ממלחמותיהם וגבוּרוֹתיהם של דוד ואנשיו — נדרשים באגדה כמתייחסים ל„מלחמתה של תורה", לדיונים בהלכה בינוֹ לבינם (למשל: ב"ק ס'—ס"א). מלאך־המות לא יכול לו לדוד, כשבא ביום־השבת ליטול את נשמתו, כיון „דלא הוה פסיק פומיה מגירסא" (= שלא פסק פיו [של דוד] מלימוד), והיה נאלץ להפסיק את דוד ממשנתו על־ידי תחבולה — ורק אז יכול לו (שבת ל', ע"ב). לפי אגדה אחרת נפטר דוד בחג־השבועות — יום מתן־תורה (יר' חג' ב', ג'; רות"ר ג'). דוד מופיע גם כפוסק־הלכות וכאב־בית־דין; ל„בית־דינוֹ של דוד" מיוחסת, למשל, הגזרה על ייחוד פנויה (בעקבות מעשה אמנון ותמר [סנה' כ"א; ע"ז ל"ו, ע"ב]). למזיגה זוֹ של מלך ושל איש־ההלכה באישיות אחת משווה האגדה גוֹן סטוֹאי — ככיבוש פינוּקיה ופארה של המלוכה ע"י הצֶנע וההחומרה של שירוּת התורה ועבודת־ה' (בדומה לקיסר־הפילוֹסוֹף מארקוּס אוּרֶליוּס): „לדוד... שמרה נפשי כי חסיד אני" (תה' פו, א—ב) — „כך אמר דוד לפני הקב"ה: לא חסיד אני?! — שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלוש שעות ואני חצות לילה אקום להודות לך — שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות־אגודות בכבודם — ואני ידי מלוכלכות בדם (= דם־נידה) — — כדי לטהר אשה לבעלה" (ברכ' ד', ע"א). וכן אמרו על דוד: „בשעה שהיה יושב בישיבה (= בבית־המדרש) לא היה יושב על גבי כרים וכסתות אלא על גבי קרקע — — אמרו לו: ישב מר על כרים וכסתות; לא קיבל עליו" (מו"ק ט"ז, ע"ב).

אולם דמותוֹ של דוד כתלמיד־חכם אינה מאפילה על אָפיוֹ המוּסי. השירה ליוותה אותו בכל דרכי חייו: „דר במעי־אמוֹ ואמר שירה, — — יצא לאויר־העולם ונסתכל בכוכבים ומזלות ואמר שירה, — — ראה במפלתם של רשעים ואמר שירה, — — נסתכל ביום־המיתה ואמר שירה" (ברכ' י', ע"א). הארמוֹניה זוֹ בין אישיותו האינטֶלֶקטואלית ואישיותו הפיוּטית של דוד מסוּכּמת בדבריו של רב אשי: „עד חצות־לילה היה עוסק בתורה, מכאן ואילך — בשירות ובתשבחות" (שם ג', ע"ב).

מקור תלמודי, העוסק בשאלת מחבריהם של כתבי־הקודש, יודע שתהלים הוא יצירה קוֹלֶקטיווית, והוא רואה בדוד את אחד המשוררים ואת עורכו של הקובץ כולו: „דוד כתב ספר תהלים ע"י עשׂרה זקנים" (ב"ב י"ד, ע"ב); מקוֹר מדרשי מסביר, ש„אע"פ שעשׂרה בני־אדם אמרו ספר תהלים — לא נאמר על שמותם אלא ע"ש דוד מלך ישראל" (קה"ר ז'). ואילו ר' מאיר אומר: „כל תושבחות האמורות בספר תהלים — כולן דוד אמרן" (פס' קי"ז, ע"א).

דרך־חייו של דוד — מרועה למלך — הגיעה, לפי האגדה, לביטוי במטבע שלו: „ומה היה מוניטון שלו? מקל ותרמיל מכאן — ומגדל מכאן" (ב"ר ל"ט). התנהגותו של דוד כרועה היתה מבחן, אם ראוי הוא להיות מלך — בדומה למבחנו של משה רבנו לפי האגדה: „מי שהוא יודע לרעות הצאן איש לפי כוחו — יבוא וירעה בעמי" (שמו"ר, ב').

האגדה טיפלה במיוחד בחטאו של דוד, במעשה בת־שבע. קשה לה לאגדה לקבל את העובדה הנוראה כפי פשוטה האמור במקרא ולהצטרף לכל חומר גזר־הדין שהמקרא חורץ עליה בפי נתן הנביא. אין היא מכחישה את עצם היות החטא — אלא משתדלת לעַדנו ולגלות גורמים מקילים — שלא היתה בת־שבע אשת־איש אלא גרושה מאוריה (בתור יוצא למלחמה), ושאוריה עצמו נתחייב מיתה משום שהימרה את צו המלך; לפיכך אין חטאו של דוד במעשה עצמו אלא במגמתו וכוונתו הרעות (שבת נ"ו, ע"א). כנגד זה מדגישה האגדה — בהתאם למקרא — את עומק חרטתו של דוד, את קבלתו את תוכחת הנביא, את תשובתו, שבגללה זכה למחילת עוונו; אות למחילה זו ניתן בימי שלמה, „שלא נענה... עד שאמר: אלהים, אל תשב פני משיחך, זכרה לחסדי דויד עבדך (דהי"ב ו, מב) — מיד נענה; באותה שעה נהפכו פני כל שונאי דוד כשולי־קדירה, וידעו כל העם וכל ישראל שמחל לו הקב"ה על אותו עוון" (שבת ל', ע"א). האגדה העמידה את דוד כסמל לבעלי־תשובה, ודרשה את הכתוב: „נאם דוד בן־ישי ונאם הגבר הוּקם על" (שמו"ב כג, א) — „שהקים עולה של תשובה" (מו"ק ט"ז, ע"ב) — „שהוא שב תחילה ונתן דרך לשבים" (רש"י). — לעומת זה מהמירה האגדה בראיית חטא אחר של דוד — שלקח ממפיבושת מחצית־שדהו ונתנה לציבא עבדו (שמו"ב יט, ל): „קיבל דוד לשון־הרע"; ומשום כך: „בשעה שאמר דוד למפיבושת: אתה וציבא תחלקו את השדה — יצתה בת־קול ואמרה לו: רחבעם וירבעם יחלקו את המלוכה!" (שבת נ"ו).

דוד נחשב באגדה כאישיוּת מרכזית בתולדות האנושות. כל חייו ניתנו לו מאדם הראשון, שוויתר למענו על שבעים שנה מאלף השנה שנקצבו לו (ילק"ש תה' תתמ"ג). ד' מזמורים שהיה על אדם הראשון לאמרם נאמרו ע"י דוד (שם שם תרכ"ט). כל שלשלת־היחוס של דוד הבאה בסוף מגילת־רות לא נבראה אלא למענו (ב"ר ל"ט), והאגדה כוללת בין אבותיו גם את מרים אחות משה (ספרי במד' ע"ח). סיפורי־מעשיות נפלאים לרוב על לידתו, ילדותו ונעוריו של דוד נמצאים בילקוט המכירי (מהד' בובר, ב', 214). האגדה מטפלת בדוד גם לאחר מותו — מקומו בגן־עדן במחיצת האבות והנביאים, ואפילו בראשם; דוד הוא שיימצא ראוי לברך על היין בסעודה שתיערך לצדיקים לעתיד־לבוא (פס' קי"ט, ע"ב). יתר על כן: בזכות מזמור שיאמר דוד ביום־הדין הגדול ו„אמן" שיענו אחריו הרשעים בגיהינם — ייוושעו גם אלה (בית־המדרש לא. יעללינעק, ה', 45/6, 168, ו', 25/6).

בהתאם לדברי נתן לדוד (שמו"ב ז) ול„דברי דוד האחרונים" (שם כג) קובעות ההלכה והאגדה כאחד, שהמלכות ניתנה לדוד ולזרעו לעולם (רמב"ם, הלכ' מלכים א', ז'—ט') ושרק מלכי בית־דוד הם מלכים לֶגיטימיים, ואילו זכויותיהם וסמכותם של מלכים אחרים מוגבלות הן: „אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית־דוד בלבד" (סוטה מ"א, ע"א); „כל החולק על מלכות בית־דוד ראוי להכישו נחש" (סנה' ק"י, ע"א); „מלכות דוד אין לה הפסק לעולם ועד" (ילק"ש בלק

תשע"א). דוד נעשה סמל גדולתו, תוחלתו ונצחיותו של עם ישראל: „דוד מלך ישראל חי וקיים" (ר"ה כ"ה, ע"א). מן הרמזים הראשונים שבנבואת נתן וב„דברי דוד האחרונים" (ר' לעיל) התפתח והתגבש רעיון היעוד המשיחי הקשור בדוד ובזרעו. המשיח עתיד להיות מבית־דוד, וכינויו הרגיל בתלמוד ובמדרשים הוא „בן־דוד". ולא זו בלבד, אלא שחזון גאולת־ישראל נתקשר בחזון החזרת מלכות בית־דוד: „כל שלא אמר מלכות בית־דוד בבונה־ירושלים לא יצא ידי חובתו" (ברכ' מ"ח, ע"ב). דוד עצמו נעשה ההתגלמות הראשונה של דמות המשיח: „...שני המשיחים — משיח הראשון שהוא דוד שהושיע את ישראל מיד צריהם, ומשיח האחרון שעומד מבניו ומושיע את ישראל מיד בני־עשו באחרונה" (רמב"ם, הלכ' מלכים י"א, א').

חיבה יתרה נודעת לדוד המלך בפולקלור ובתודעה העממית, ואולי ייתכן לקבוע שהוא נעשה הדמות הפופולארית ביותר מבין אישי המקרא. גרם לכך בעיקר הקשר עם ספר תהלים — דמות המלך האדיר, אשר התחטאותו והשתפכות־נפשו לפני קונו מביעות את הסבל, את הגעגועים ואת התקוה של לב כל אדם. ביחוד נעשה דוד כעין פטרונם של פשוטי המוני העם, אשר לא יכלו למצוא גישה לתלמוד־תורה ולעָמקה של ההלכה או להגות הדתית הפילוסופית או המיסטית ומצאו ביטוי לרגשותיהם במזמורי־תהלים.

באגדה עממית מאוחרת דוד המלך — שהוא „חי וקיים" (ר' לעיל) — מתואר כחבוי או כישן במערה ומצפה שם לשעה היעודה, או למעורר שיעירנו, כדי לצאת ולגאול את עמו משעבודו וגלותו. באגדה זו — שמצאה חיקוי באגדת קיפהויזר הגרמנית על הקיסרים פרידריך בארבארוסה או פרידריך II — יש משום זיהוי גמור של אישיותו של דוד עם זו של המשיח.

A. Rosner, *D.s Leben u. Charakter nach Talmud u. Midrasch*, 1908.

מ.

ד ו ד ב ק ב ל ה. המקובלים ראו בדוד את האיש המסמל את מידת המלכות, העשירית והאחרונה בין עשר הספירות. בס' הבהיר נאמר, שלכל אחד משלושת האבות הוצעה מידה זו, אבל כל אחד מהם ביקש שתינתן לו המידה המיוחדת לו, עד שבא דוד וניתנה לו מידה זו. שמו של דוד משמש כינוי קבוע לספירת המלכות, שמצאה ביטוי בהנהגתו. כנגד דוד המלך יש לו להקב"ה „דוד אחרא", הממונה על כל אוכלוסי מעלה, והיא השכינה (זוהר ח"ג, פ"ד, א'). יחד עם אברהם, יצחק ויעקב מהווה דוד את „הרגל הרביעית של המרכבה" או של הכסא, בהרחבת מאמר המדרש (ב"ר מ"ז, ז'): „האבות הן־הן המרכבה". לסימבוליקה של המלכות — כספירה שאין לה אור משלה, אלא היא מקבלת אורה משאר תשע הספירות שעליה, כדוגמת הירח לגבי השמש — נמצא סמך גם באגדה המדרשית, שלא נועדו חיים לדוד אלא שעות אחדות בלבד, ושאדם הראשון בראותו כך בצפייתו נתן לו שבעים שנה מאלף השנים שנועדו לו (זוהר). לימודו בתורה, שלא פסק פומיה מגירסא, נדרש (בס' הבהיר) על היותו סמל למידת ה„תורה־שבעל־פה", שגם היא הספירה העשירית. בס' הפליאה נתבאר מעשה דוד בבת־שבע ואוריה כחזרה סמלית על מעשה חטא אדם הראשון, לשם תיקון החטא: הריגת אוריה, שהוא מסמל את הנחש הקדמון, היא תיקון החטא, שכן דוד המלך הוא גילגולו של אדם הראשון (אד"ם — ראשי־תיבות: אדם, דוד, משיח). מידות הרע והקליפה מוצאות את תיקונן בדוד גם באופן אחר: דוד „אדמוני" כמו עשו הרשע, אבל מה שהיה בעשו אדמוניות „בלי תערובת של טוב ויופי" תוקן בדוד שהוא „אדמוני עִם יפה־עינים"; כי עֵשָׂו ירש את החרב ושפיכת־דמים, אבל דוד ירש את מידת המלכות — „לעשות חסד ורחמים ולהרוג על פי דין" (ס' שערי אורה לר"י ג'יקאטילה). גם יחוסו מרות המואביה נדרש הרבה ע"פ הסוד: דוד, משיח־ה' הראשון ודוגמת המשיח האחרון, מוכרח היה לבוא מצד תערובת ה„סיטרא אחרא", כדי שיהיה לו כוח להתגבר על כוח הרע המושרש בזה האחרון, כי אין אדם מתגבר אלא על מה שיש בו (ר' יוסף קארו בס' מגיד מישרים). כשנתפשט המנהג לערוך סעודת „מלווה־מלכה" כסעודה רביעית במוצאי־שבת (בהשפעת קבלת האר"י), נקראה סעודה זו „סעודתא דדוד מלכא".

ג. ש.

ד ו ד ב ס פ ר ו ת ה ע ב ר י ת ה ח ד ש ה. הדמות רבת־הפנים של דוד המלך תוארה בספרות העברית החדשה בהתאם לרמה האמנותית ולמגמות החברתיות, ששלטו בה מתקופת ההשכלה ועד ימינו. לאמיתו של דבר, לא הושגה אף ביצירה אחת רמה אמנותית קלאסית, ההולמת את הדמות במלואה. החליפות והתמורות בהתהוות האישיות, על מלוא הקֶפה הביוגראפי, לא הוארו על יריעה רחבה ובצורה ממַצה הראויה לשמה. גם הסטיות המנוגדות באָפיו, שבהן המרומז רב על הגלוי, והסגולות המופלאות, המסתברות לטעמים הרבה — משורר־מנגן וגיבור־מלחמה, תמים ובעל־מזימות, חוטא ומודה, סולח ונוטר וכו'... — לא עוצבו עיצוב מקורי, המאיר מחַדש את ישותו העשירה של דוד, כפי שהיא ידועה מן המקורות. לעומת זה יוחסו לדמותו משמעויות סמליות ואקטואליות רבות, החורגות מתחומי מציאותה ההיסטורית.

ב ס פ ר ו ת ה ה ש כ ל ה, השומרת על נאמנות למקורות, ללא תוספת אור לנוף ההיסטורי וללא פיענוח תעלומות־נפש, נתלוו לדמות הוראות בהתאם לאידיאלים של הזמן: בדראמה „מלוכת שאול" (1794) של יוסף האפרתי מטרופלוביץ מסַמל דוד את הנהיה הרומאנטית של הדור לשוב לחיות ב„אהלי־תום" של רועים ואיכרים. הטעָמה אידילית של הרקע ורגשנות רומאנטית של הדמות מצויות גם בשתי יצירות של שלום הכהן: ב„מזמורים חדשים מקורות דוד", הכלולים ב„מטעי קדם על אדמת צפון" (1800) ובאֶפוס „ניר דוד" (1834). באותה מידת הטעמה מיוחסות הסגולות הרומאנטיות של הדור לדוד גם בשתי הפואֶמות של י. ל. גורדון: ב„אהבת דוד ומיכל" דוד הוא גיבור האהבה הרגשנית, וב„דוד וברזילי" — טיפוס מיוסר בחרטה ובתוגת־געגועים להוויית־חיים פשוטה. כגואל לאומי, המצפה לשעת־כושר לקום ולהושיע את עמו, בנוסח האגדה העממית על דוד המלך במערה, מתואר דוד בפואֶמה „מחזיונות בת עמי" (1894) של ק. א. שפירא. על מוטיו זה בנוי גם המחזה הסמלי של יעקב כהן „דוד מלך ישראל".

ב ס פ ר ו ת ה ת ח י ה מוטעם יותר היסוד הלירי בהווייתו של דוד, המסַמל את הכמיהה לחזון ולשירה הגואלת. מוטיו זה מופיע בשיריהם של יעקב כהן — „כנורו של דוד" ושל יעקב פיכמן — „אבל דוד", „יואָב" ו„תפלת ערב לדוד". ואריאציות ופרקי־פרוזה פיוטיים על מאורעות והוויות מחיי דוד מתוך אגדות ומסורות עממיות כתבו ח. נ. ביאליק: „מאגדות המלך דוד" („ויהי היום"), ויעקב כהן „משלי

קדומים — מימי המלכים". „ימי דוד" (1929) של ארי אבן־זהב הוא רומאן היסטורי, שנועד בעיקרו לבני־הנעורים. אינטרפרטאציה הרואה בהליכותיו של דוד לבטוי־כפיה של גורל מֻנחה מצויה במחזה „שאול מלך ישראל" (1944) של מאכס ברוד וש. שלום. תפיסה קיצונית, הרואה בדוד המלך איש תככים ותועבות, מובעת ב„לוחות גנוזים" של ז. שניאור. לעומת זה מתעלים „הוד מלכות דוד" וכיבושיו לסמל מיתי ואידיאולוגי אקטואלי כאחד ביצירתו של א. צ. גרינברג. סיפור היסטורי מחייו של דוד, שהדמות המרכזית בו היא אוריה החתי, נכתב לאחרונה ע"י משה שמיר („כבשת הרש", 1957).

מ. טו.

דוד בנצרות. חשיבותו של דוד בשביל הנצרות נובעת מן העובדה, שישו נחשב למשיח בן דוד. אמנם מן האוואנ־גליונים (מרקוס י"ב, ל"ה—ל"ז; מתי כ"ב, מ"א—מ"ז; לוקס כ', מ"א—מ"ד) נראה, שישו עצמו לא טען ליחוס על בית־דוד, וגם בני־זמנו לא ידעו על יחוס כזה (יוחנן ז', מ"א—מ"ב). תואר „בן־דוד", שניתן לו ע"י הסובלים שפנו לעזרתו, אינו מציין אלא את המשיח סתם, כמו שנקרא גם בר־כוכבא במקורותינו „בן דוד". ברם, כבר בדורו של פאולוס (רומיים א', ג') האמינו הנוצרים במוצאו של ישו מבית דוד (טימו־תיאוס ב' ב', ח'; עברים ז', י"ז). אמונה זו גרמה לעריכת שני אילני־יוחסין של ישו (מתי א', י'—י"ז; לוקס ג', כ"ג—ל"ח); שניהם שונים זה מזה ומלאכותיים מאד.

השתייכותו של ישו לבית־דוד גרמה לכך, שדוד הפך אצל הסופרים הנוצריים ל„טיפוס" של ישו, ואת מעשיו המסופרים במקרא דורשים על ישו. פסוקי תהלים מובאים בברית החדשה כדברי דוד; עד תקופת מדע־המקרא האמינו הנוצרים, שכל הספר נתחבר ע"י דוד המלך. בעיני סופרי יה"ב דוד הוא הטיפוס הנעלה של המשורר; הוא היה פטרונה של גילדת־המשוררים (Meistersinger). דוד נחשב אצל הנוצרים גם לנביא; לפי השיר הכנסייתי המפורסם Dies irae ניבא על אחרית־הימים. כן רואים הנוצרים בדוד התגלמות של הגבורה, ולכן היה הוא גם בעיני אנשי יה"ב כעין אביר־למופת. מלבד זה נחשב ביה"ב גם כמלך למופת, וקארולוס הגדול אהב שאנשי חצרו יכנוהו „דוד חדש"; שושלת מלכי־ארמֶניה הבאגראטידים התייחסה על דוד ובת־שבע, וכן מתייחס שליט־חבש על שלמה בן דוד. דוד נחשב בעיני הכנסיה לדוגמה של מלך הנשמע לצווי הכנסיה, ומשיחתו ע"י שמואל שימשה יסוד למשיחת המלכים והקיס־רים ביה"ב ע"י הכנסיה.

י. ליוור, לבעית היוחסין של בית דוד (תרביץ כ"ג, 139–243), תשי"ב; E. Meyer, *Ursprung u. Anfänge d. Christentums*, II, 446, 1922; E. Hennecke, *Neutestamentliche Apocryphen*, 108–9, 1924.

ד. פ.

דוד במסורת האיסלאמית. הקוראן מכיר את דוד מבחינות שונות, שאך מקצתן יסודן ביהדות. דוד נחשב לאחד הנביאים או השליחים שנתכבדו בקבלת ספר קדוש. הספר שניתן לו נקרא בקוראן (ד', קס"ג — י"ז, נ"ה) זַבּוּר (=ספר); הכוונה, כנראה, לס' תהלים. על המלוכה שניתנה לדוד נאמר: „דוד, הנה אנחנו שמנו אותך לח'ליף (מְמלא־מקום, יורש־מקום) על האדמה, ושפטת בין האנשים בצדק" (ב', רנ"א; ל"ח, כ"ו).

הקוראן יודע על מלחמת דוד בגלית (ב', רנ"א), וכן על שירתו, שבה משתתפים ההרים והציפרים (כ"א, ע"ט; ל"ד, י'; ל"ח, י"ח—י"ט). התוכחה של נתן לבשה בקוראן (ל"ח, כ"א וכו') צורה של סיפור על שני אנשים הבאים לפני דוד ומביאים אותו לידי תשובה; אולם החטא עצמו לא נזכר. שני האנשים מזוהים בספרות המאוחרת יותר עם המלאכים גבריאל ומיכאל.

הקוראן מייחס לדוד בכמה מקימות תכונות של שלמה, בעיקר את חכמתו של זה (ב', רנ"א; כ"ז, ט"ו; ל"ח, כ'). במקום אחד מופיע דוד כשופט־צדק יחד עם שלמה (כ"א, ע"ח). ידיעה שאין לה יסוד או מקבילה במסורת היהודית אומרת, שאללה לימד את דוד לעשות שריונים (כ"א, פ') וריכך בשבילו את הברזל (ל"ד, י'). כבר בשירה הערבית שלפני האיסלאם מדובר הרבה על שריוני־דוד, ותמיד באותן המליצות; מכאן שהדבר היה מעין משל. יש אומרים, שהכוונה ליהודי בשם דוד שהיה מפורסם במלאכה זו, ושמוחמד חשב אותו לדוד המלך; אך יתכן שדבריהם של המשוררים מבוססים על „מגן דוד" שבברכות ההפטרה.

בספרי הפרשנות וההיסטוריה שלאחר הקוראן, וכן בסוג הספרותי הנקרא „קִצַץ אל־אַנבִּיַא" (סיפורי הנביאים), מדובר הרבה על דוד, ביחוד באגדות על הקרב עם גלית. בכמה מקומות מסופר, שבעת שהסתתר דוד במערה (שמו"א, כד) ניצל מפני שאול ע"י קורי־עכביש שבפתח המערה (הסיפור מובא גם בא"ב דבן־סירא). בזמן מרידת אבשלום הולך דוד על קברו של אוריה ומשיג ממנו את סליחתו. את זמנו היה דוד מחלק בין עבודת־אלוהים, נשיו (היו לו 99 לפני בת־שבע) ומשפט; לכל אחד משלושת עיסוקיו אלה היה מקדיש יום אחד. הרבה מדובר על המוסיקה שלו, וכן על עבודת־האלוהים שלו, שבעת עריכתה היו המלאכים מבקרים אצלו.

א. ז. הירשברג, ישראל בערב, התש"ו; B. Carra de Vaux, EI, s. v. *Da'ūd;* B. Heller, ibid., s. v. *David;* M. Grünbaum, *Neue Beiträge z. semitischen Sagenkunde*, 1898; H. Speyer, *Die biblische Erzählung im Qoran*, s. d.;*al-Kisā'ī, Vita Prophetarum* (ed. I. Eisenberg), 1922/3; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen*, 1926; S. I. Katsh, *Judaism in Islam*, 1954.

מ. פ.

דוד באמנות. דמותו של דוד נמנית עם הדמויות המקראיות המצויות ביותר הן באמנות היהודית והן באמנות הנוצרית.

באמנות היהודית מופיעה דמותו של דוד כבר בסוף התקופה העתיקה. בביהכ"נ של דורה אֵורוֹפּוֹס (ע"ע) מתוארת משיחתו למלך בידי שמואל, כפי שמעידה על כך כתובת ארמית; תמונות נוספות שם מתפרשות כתיאורי דוד ושאול במדבר־זיף ודוד המכרכר לפני ארון־הברית. יש רואים את דמותו אף בתמונת המשורר־הרועה באמנות העתיקה, המזכירה את תיאורי דורה אֵורוֹפּוֹס. אף תיאור של קרב דוד וגלית על נר של חרס מן המאה ה1—3 — אפשר שנעשה בידי אמן יהודי.

דמותו של דוד מופיעה גם בכה"י המצויירים של יה"ב, ביחוד בהגדות, כגון הגדה של נירנברג, הגדה של יהודה ועוד, וכן במחזורים. בהגדות מודפסות, כגון זו של גרשון כהן מפראג, מופיע תיאורו של דוד בחיתוך־עץ בעיטור בשולי הדף. לאחר מכן תואר גם במנורות־חנוכה (בראש הקנה), כשבידו ראש גלית.

בעת החדשה תוארה דמותו של דוד על־ידי כמה ציירים יהודים, כגון לֶסֶר אורי (ע"ע), יוסף ישראלס (ע"ע) ואח־רים. בעיקר מעניינים התיאורים ברישומים לתנ"ך של מַרק שַגַל (ע"ע); כאן נתפסת דמותו של דוד — כשאר הדמויות המקראיות — כדמות מוחשית של הפולקלור היהודי של מזרח־אירופה.

באמנות הנוצרית של סוף התקופה העתיקה ושל תחילת יה"ב תוארה דמותו של דוד לעתים קרובות, לפעמים מעורבת בסמליות גנוסטית (כך, למשל, בציורים שבקפלות־הקברות הקופטיות שבמצרים). בגילופים שבגלוסקמות אין היא מצויה אלא לעתים רחוקות, אך לעומת זה מצויה היא לרוב בעבודות של מלאכת־מחשבת, בקופסות, על כיסויי־ספרים וכד'. עם החשובים שבתיאורי דוד באותה התקופה נמנים התבליטים בדלת־העץ של כנסיית אמברוסיוס הקדוש במילאנו.

רוב התיאורים של דוד ביה"ב נמצאים בכה"י המצויי־רים. בימי פריחתו של ציור־הספרים בביזאנטיון ובאירופה המערבית במאה ה9 הירבו לצייר מקרים ומאורעות שונים מקורות דוד. בתקופה הרומאנית, כשגברה הנטיה הסיפורית, מצויים תיאורי דוד לרוב בעבודות של מלאכת־מחשבת. בצדם של תיאורים עממיים אלו היו מצויות — בפרט באנג־ליה — תמונות של קורות דוד, שבהן מודגש יותר היסוד החצרני (ר' תמונות: כרך א', עמ' 138, 151). דמותו של דוד הופיעה גם בתיאורי „שורש־ישי", כלומר: אילן־היוחסים של ישי, בכנסיות שונות. כן מצויה היא לפעמים בין פסלי הקדושים או ברצפות־פסיפס בכנסיות.

בתקופה הגותית, כשגברה הנטיה לנושאים שהיה בהם עניין לגבי חיי־החצר, מצוייר ומתואר דוד בעיקר בהדר־מלכות. בסופה של אותה התקופה ניכרים באמנות לראשונה קווים אנושיים מובהקים (כגון תיאורו של גלית האוחז בראשו מרוב הכאב [באחד מכה"י הצרפתיים]). התיאורים הנהדרים ביותר, שזכתה להם דמותו של דוד בגותיקה, מצויים ב„גאלֶריות־המלכים" שבקאתדראלות של פאריס, אַמיֶן, רֶנס ועוד.

בתקופת הרנסאנס יש לציין: בארצות שמצפון לאַל־פים — את פסלו האדיר של המלך־המשורר ב„באר־משה" שבדיז'ון (מעשה־ידיו של קְלַאוּס סלוּטֶר), את ציורו הנהדר של קונראד ויץ, וכן את המיניאטורות שצייר זָ'ן פוּקֶה ל„קדמוניות־היהודים" של יוסףוס פלוויוס; באיטליה — את התבליט המתאר את מלחמת דוד וגלית (ב„שער גן־עדן" שבפירֶנצה — מעשה־ידיו של גִיבֶּרטי), את פסלי דוד הנער־הגיבור, פטרונה של העיר פירנצה, מעשי־ידיהם של דוֹנַטֶלוֹ וֶורוקיוֹ (תמונות: ע"ע איטליה, עמ' 776/7, לוח י'), ובעיקר את הפסל המונומנטאלי מעשה־ידיו של מִיכֶּלאַנג'לו, המביא לידי ביטוי את הרגשת כובד־השליחות שהוטלה על דוד (ר' לעיל, עמ' 58). מיכֶּלאַנג'לו תיאר גם את מלחמת דוד וגלית על תקרת הקאפֶּלה הסיכסטינית שבוואטיקאן. המראות מקורותיו של דוד, שצוירו בלוג'ה של הוואטיקאן בידי רפאל ותלמידיו בין שאר התיאורים האידֶאליים של דמויות מקראיות, השפיעו לאחר מכן השפעה מרובה על על כל מציירי־המקרא. בצדן של התמונות הרבות, המתארות את דוד אוחז בראשו של גלית והנראות כדמויות־דיוקנות יותר משהן נראות כתיאורי נושא מקראי (מג'ורג'וֹנֶה עד לקַרַוַג'וֹ וּבֶרנַרדוֹ סְטְרוֹצי), בולטים מעתה בעיקר המראות הלקוחים מפרשת בת־שבע, המספקים בידי האמנים, היוצרים ברוח האמנות הקלאסית, אפשרות לצייר תמונות־עירום של אשה (מֶמלינג, קְרַנַך, פַּרנַצ'ביגוֹ, ועוד).

בין חיתוכי־העץ ותחריטי־הנחושת בספרי קורות־העולם והוצאות־המקרא המודפסות, שנתרבו בעקבות המצאת הדפוס באמצע המאה ה15, נקבע מקום חשוב לדמותו של דוד; בעיקר ראויות לציון יצירותיו של הַנְס הולבֵּין בשטח זה.

בתקופת הבארוק בולטים שוב דמותו של מנצח־גלית (בפסלו רב־התנופה של בֶּרניני), וכן נושאים מפרשת בת־שבע (רוּבֶּנס ואחרים). יותר מכל הגדיל והעמיק לעשות בתיאור דוד רֶמבּראנט: בצעירותו צייר את דוד ושאול מתוך גישה של מתנגד־מבקר כלפי זה האחרון; אולם בזקנותו חזר וצייר אותו נושא ברוח המתח הטראגי, המכוונת לרוחו של הסיפור במקרא. מזעזע הוא תיאור התפייסותו של אבשלום לדוד (ר' לעיל, עמ' 63/4). בגראפיקה שימשה דמותו של דוד לרֶמבּראנט, בין השאר, נושא לאילוסטרא־ציות ל„אבן תפארת" של מנשה בן־ישראל.

עם רמבראנט הגיע הקץ לתיאורי דוד באמנות הדתית הגדולה. דמותו הוסיפה להופיע ברקעי־התמונות של הקלאסי־ציסטים הצרפתים קלוד לוֹרֶן וניקולה פּוּסֶן, ובעיקר בשפע הציורים — רובם ככולם פחותי־ערך — להוצאות־המקרא, שהופיעו בהולאנד, בצרפת, בגרמניה ואף באיטליה. במאה ה18 נעלמו הנושאים המקראיים מן האמנות כמעט לגמרי, אך ראוי לציון ציורו הנהדר „דוד וגלית" של הוויניציאני פַּרנצ'סקוֹ גוַרדי.

במאה ה19 ניסו כמה ציירים בעלי נטיות היסטוריות לתאר את דוד; בין השאר, צייר הרוסי רֶפּין את אביגיל משתחווה לפני דוד, ואף הרומאנטיקן המאוחר גיסטַו דוֹרֶה הכין חיתוכי־עץ למקרא, שבהם מתוארות בפרוטרוט קורות דוד. אולם אף אחת מן היצירות הללו אין לה ערך אמנותי של ממש.

נ. שנייד, ציורי ביהכ"נ בדורא־אירופוס (ציורים ו', כ"ה), תש"ד; א. ל. סוקניק, ביהכ"נ של דורא־אברופוס וציוריו, ס'—ס"ב, ק"ג—ק"ה, קכ"א/ב', קמ"ז—קמ"ט, תש"ז; O. Wulff, *Altchristl. u. byzant. Kunst*, I–II, 1912; Th. Ehrenstein, *Das AT in d. bild. Kunst*, 1921; A. Woltmann - K. Woermann, *Malerei d. MA.s*, 1920; E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, I–IV, 1953/4; *The Bible in Art... inspired by the OT* (Phaidon), 1956.

פ. ש.

דוד במוסיקה. דוד המנגן והמשורר משמש מוטיו רוֹוֵח מראשית תולדות המוסיקה לא רק כמשורר, נעים־זמירות ומיטיב־נגן, אלא גם כממציא כלי־זמר. ישו מתואר בציור הכנסייתי הקדום בצורת דוד המנגן על כינור. הדעה, שהמוסיקה משפיעה לטובה על ריפוי החולים (על־סמך הפגת הרוח הרעה משאול ע"י נגינתו של דוד), הביאה לידי תיאורו של דוד בדמות אֶסקוּלַפּוס, אֵל הרפואה. בדרך־כלל היתה דמותו של דוד כרוכה במושג המוסיקה המכוונת להלל ולשבח את הבורא ולעָבדו. אולם חשיבות בראש נודעה לספר תהלים, ששימש ספר־תפלה לכנסיה וטֶכּסט לנגינות דתיות. בניגוד לקאלווין, ששלל את תפקידה היוצר של המוסיקה, שאף לוֹתר להוכיח את פעולת המוסיקה על נפש האדם, בהסתמכו על דוגמת דוד ושאול; בזה ביסס את הסיגנון הרגשי של המוסיקה הנוצרית של תקופות הרנסאנס והבארוק. — מתקו־פת ההשכלה ואילך אין היצירות המוסיקאליות המושתתות על קורות דוד כרוכות עוד ברעיון דתי. החשובות שביצירות

אלה עד ימינו הן: „הריב בין דוד וגלית", מתוך הצגה מוסיקאלית של כמה מסיפורי המקרא ב6 סונאטות לנגינה בפסנתר, של י. קוּנַאוּ (Kuhnau); הקאנטאטה „דוד בעל־התשובה" ל ו. א. מ ו צ ר ט (K. 247); המזמור הסימפוני „המלך דוד" לא. הוֹנֶגֶר; האופרה „דוד" לד. מִיוֹ, שנכתבה ליום 3,000 השנה לעיר ירושלים והוצגה שם לראשונה ב1954; האופרה „דוד ושאול" לקארל נילסֶן.

י צ י ר ו ת י ש ר א ל י ו ת: הקאנטאטה „דוד וגלית" לא. ו. ש ט ֶ ר נ ב ֶ ר ג; האופרה הקטנה „דוד וגלית" ל ק. סַ ל ו מ ו ן; „דוד", הסימפוניה מס' 2 למ. אַ ב י ד ו ם; סימ־פוניית־התהילים מס' 3 לפ. ב ן ־ ה י י ם; „כינורו של דוד המלך" לכינור ולפסנתר לח. י ע ק ב י.

י. טל

דָּוִד בֶּן אַבְרָהָם הַלָּבָן (בערך 1300), מקובל, חי בצרפת או בספרד (אביו־זקנו היה רב בקוֹצי בצרפת).

מחבר ס' „מסורת הברית", קונטרס של קבלה פילוסופית, המצטיין בניסוח קיצוני של הדעות הקבליות בדרך־הטענה של פילוסופים נֶאו־אפלטוניים ובאופן שאינו רחוק משיטות פאנתֶאיסטיות: כל הדברים היו במחשבת הבורא „בפועל רוחניות", ואין בין מעמדם במחשבת הבורא ובין מעמדם עתה אלא שנגשמו, היינו — „שלבשו צורת גשמות בזמן". כל בריאת יש מאין היא בריאה מעצם כבודו או מאמרו, ועכ"פ מכוח המאציל הראשון עצמו, ו„אין" זה הוא ישות יותר מכל ישות אחרת שבעולם. תהליך ההשתלשלות של כל הנמצאים המחודשים בפעולת החפץ עד לדומם וחזרתם למקור מציאותם בחפץ האלוהי נקרא „סוד הגלגול האמתי".

קובץ על יד (מקיצי נרדמים), סדרה חדשה, א', 1936; G. Scholem, *Ein unbekannter jüdischer Mystiker* (Gaster Anniv. Vol., 503–508), 1936.

ר' דָּוִד (בֶּן אַבְרָהָם) הַנָּגִיד (1212, קאהיר — 1300, שם), נכד הרמב"ם, נגיד על קהילות מצרים, סוריה וא"י.

דוד נתמנה לנגיד בגיל צעיר, אחרי מות אביו שכיהן באותה משׂרה. בשעת הפולמוס על ה„מורה נבוכים" (ע"ע משה בן מימון) היה דוד מן הפעילים המובהקים בהגנה על תורת סבו. סמוך ל1285 הודח דוד ממשׂרתו ונאלץ להיעזר מבחינה מוסרית וחמרית ע"י הרשב"א, שאסף גם כספים למענו. דוד התיישב בעכו, שהיתה אז בירתה של מלכות הצלבנים. סמוך ל1290 חזר למצרים ושוב עלה על כסא הנגידוּת. בשנים האחרונות לחייו השתתף בנו אברהם במשׂרת הנגידוּת. דוד נקבר בטבריה; מצבתו נמצאה ב1932 בבניין ערבי והובאה לקאהיר לבית־הנכוֹת של הקהילה.

לדוד מיוחסים 3 חיבורים כתובים ערבית, אך מסתבר שאין הם משלו: (1) ס' „דרשות ר' דוד" על פרשיות התורה (הדרשה על פ' בראשית נדפסה באלכסנדריה תרע"ד, ובתרגום עברי בירושלים תש"ז). דרשות אלו כתובות בלשון ערבית מדוברת והיו במשך דורות רבים חביבות על קהילות ישראל בארצות המזרח, ובמצרים היו קוראים אותן בבתי־הכנסת בכל שבת אחרי תפילת מנחה. המחבר בקי בספרות המדרשית וב„זהר", שמהם הוא לוקח את החומר לדרשותיו; הוא משתמש גם בטרמינולוגיה של הפילוסופים. הוא מזכיר גם את הרמב"ם, אך לא כזקנו. מאורעות הזמן אינם נזכרים כלל, אולם הביטויים הערביים, התארים של פקידים ושמות של עניינים מתאימים לזמנו של דוד. (2) פירוש לפרקי אבות (נדפס באלכסנדריה תרס"א ובקאהיר תרצ"ב, ובתרגום עברי בירושלים תש"ד), שהוא שונה מהדרשות הן מצד תכנו והן מצד ההשקפות המובעות בו ובמידה מסויימת גם מצד הלשון, וקשה להניח שמחבר אחד חיבר את שני החיבורים. (3) פירוש לספר אַפּוֹקַליפּטי קטן הנקרא „נבואת הילד נחמן" (אוצר מדרשים לי. ד. אייזנשטיין). ר' גדליה אבן יחיה, המעתיק את דברי המקובל ר' אברהם הלוי, מספר, שחכמי ברצלונה פנו אל דוד וביקשו ממנו להודיע להם, אם יש לו משהו על סוד הקץ, ודוד שלח להם את הסיפור על הולדת הנער ונבואותיו עם פירוש קצר בסופה של כל נבואה.

י. ד. אייזענשטיין, אוצר מדרשים II, ב', 396–397, תרפ"ח; א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים, I, 117–143, תש"ד; ד. נוישטדט, בענין נגידותו של הרמב"ם (ציון, 147–148), תש"י; A. Katsh, *From the Moscow Manuscript of D. H.'s Midrash on Genesis* (JQR, XLVIII, 140), 1957.

א. נ. ב.

ר' דָּוִד בֶּן אַרְיֵה לֵיבּ לִידָא (אמצע המאה ה17, ווֹלין — 1696, לבוב), רב ומחבר. ר' דוד היה בן־אחותו של ר' משה רִבקש, בעל „באר הגולה". הוא למד תורה מפי הרב ר' יהושע הֶשיל מקרַקא. ב1671 נקרא לרבנות בעיר לידא; אחר־כך שימש ברבנות בשוואל, אוסטרוג, מאינץ (1677) ובקהילה האשכנזית של אמסטרדם (1681). שם הואשם בנטיה לשבתאות ואח"כ גם בגנבה ספרותית בקשר לספרו „מגדול דוד" (1680), פירוש למגילת רות, שאת מחברו האמיתי ראו בר' חיים כהן. דוד הודח ממשׂרתו, שב לפולין והגיש את טענותיו לפני ועד ד' ארצות, וגם הדפיסן בקונ־טרס „באר עשק" (1683/4 [?]). רבני פולין הצדיקוהו ותבעו מקהילת אמסטרדם להשיבו על כנו. בשובו לאמסטרדם נתבררו ענייניו שנית בפני חכמי הספרדים, ואף הם הצדי־קוהו; אולם אחר זמן מועט שוב חזר לפולין.

דוד חיבר הרבה חיבורים בדרך דרוש וקבלה, מהם: „סוד ה'" (1680) על ענייני מילה; „שומר שבת" (1683) על ענייני שבת; „עיר מקלט" (1690) על תרי"ג מצוות. אוסף של 14 כתבים של דוד הוצא לאור בשם „יד כל בו" (1727). כמו כן חיבר ביאור לשולחן־ערוך אורח־חיים, שלא ראה אור. — ביחס לספר הנדפס הראשון של דוד, „דברי דוד" (1671), ספר מוסר, כבר נתברר, שכל תכנו לקוח מאחרים. גם החיבור „עשׂרה הלולים", פירוש ל„תהלים" (שבקובץ „יד כל בו", פפד"מ תפ"ז), לקוח מהפירוש לתהלים של החוקר הנוצרי ה. י. בַּסהַאוּזן, שיצא לאור ב1712, אבל הוא יוחס לדוד שלא בצדק ע"י המוציאים לאור.

הרבה מהריב סביב דוד מסתבר מאישיותו הלוחמת והמקטרגת, שעוררה שׂנאה אליו; אך גרמה לכך גם מהימ־נותו המפוקפקת כמחבר הכתבים שהוציא ושהוצאו בשמו. בין מקטרגיו החריפים של דוד נמנה גם ר' יעקב עֶמדן.

ח. מיכל, אור החיים, 318, 1891; א. פריימן, המבוא ל„באר עשק" (ס' היובל לסוקולוב), 1904; J. Markon, E. J., 837–8, 1930.

יע. ל.

דָּוִד בֶּן בֹּעַז, מכונה גם דוד הנשׂיא או אַבּוּ סַעִיד דוד בן בעז קָרָא (המאות ה10—ה11), חכם קראי. במסורת הקראית נחשב דוד לבן הדור החמישי מעָנָן (ע"ע) ולאחיו של יאשיה בן בעז; על אביהם נמסר שנהרג על ייחוד שם ה'. לפי מסורת אחת השתתף דוד עם אחיו בפולמוס שבין ר' סעדיה גאון ודוד בן זכאי (930—937); אולם לפי מסורת

אחרת לא חיבר את פירושו לקהלת אלא ב993. יש מזכירים אותו בין יפת בן עלי ובנו לוי בן יפת, ויש מזכירים אותו אחרי לוי בן יפת. אפשר שמסורות אלו אינן סותרות, ושדו׳ הגיע לזקנה מופלגת. — דו׳ היה נשיא הקראים בירושלים; משרה זו עברה אליו בירושה, כנראה, מאביו וסבו, והוא הורישה לבנו אחריו. מחיבוריו — שנכתבו בערבית — ידועים: 1) תרגום של התורה עם פירוש, שממנו נשתמרו רק חלקים מסויימים על ספרי שמות, ויקרא ודברים (כת״י המוזיאון הבריטי, כת״י פטרבורג); בפירושו זה חולק דו׳ על דעותיו של ר׳ סעדיה גאון, אך סיגנון פולמוסו מתון; הוא מביא גם מאמרי התלמוד, ביאורי התרגומים ופירושי מדקדקים עברים. 2) פירוש לקהלת (כ״י המוזיאון הבריטי). 3) מיוחס לדו׳ חיבור על היסודות העקרוניים של התורה, שלא הגיע לידינו. — דעותיו ונתונים עליו מובאים ע״י חכמי הקראים — אבן אל־חיטי, שלמה הנשיא, יוסף אל־בסור בס׳ המועדים, יהודה הדסי בס׳ אשכול הכופר, אהרן בן יוסף בס׳ המבחר, ר׳ אהרן בן אליהו בכתר תורה, ר׳ אליהו בשיצי בס׳ אדרת אליהו. כן נזכרו דעותיו ויחוסו בס׳ דוד מרדכי, ה׳, ב׳, וינה 1830.

ש. פינסקר, לקוטי קדמוניות, 53, 71, 86, 106, 1860; א. ד. ב. גוטלובר, ס׳ בקורת לתולדות הקראים, 162, תרכ״ה; P. Frankl, *Karäische Studien* (MGWJ, 20), 1876; S. Poznanski, *The Karaite Literary Opponents of Saadia Gaon*, N. 11, 18 f. 1908; J. Mann, *The Jews in Egypt*, II, 213, 1922; id., *Texts and Studies*, II, 132–133, 1935; *Karaite Anthology* (ed. L. Nemoy), 123, 231, 1952.

י. הו.

ר׳ דָּוִד בֶּן בֶּנְצִיּוֹן, הַמַּגִּיד מִמַּקּוֹב (רובנו—מאקוב, תקע״ה/1814), רב ומגיד, מתקיפי המתנגדים לחסידות. — ר״ד נמנה בנעוריו עם חסידיו של ר׳ מנחם מנדל (ע״ע) מוויטבסק. משנת תקל״ב/1772 היה רב ומגיד במאקוב (פולין); שם הצטרף אל מחנה המתנגדים לחסידות. ר״ד ראה את עצמו כתלמידו של הגאון מווילנא ושאף לעורר התנגדות לחסידות בפולין, דוגמת זו שהתפשטה בימיו בליטא־רַיסין. לדעתו של ר״ד אין החסידות אלא המשך לשבתאות ולפרַנקיזם, מכניסה פירוד בציבור היהודי ומחלישה את כוח הקהילה ואת מוסדותיה. הוא מאשים את חצרות הצדיקים בפיתוח הוללות, זילזול במצוות, רדיפת בצע ומעשי תרמית והונאה, וכן הוא מותח ביקורת קשה על אישיותם של רבים מגדולי החסידות, וביניהם הבעש״ט עצמו, שאותו חשב לבור וְעם־הארץ.

לפי עדות עצמו לא זכה הפולמוס של ר״ד נגד החסידות להשפעה בציבור. אולם בספרות האנטי־חסידית של ההשכלה, כגון בכתבי י. פֶּרל (ע״ע) ופרץ (פֶּטֶר) בֶּר (ע״ע), ובדברי מתנגדים ניכרים הדים לדברי הביקורת של ר״ד נגד החסידות. חיבוריו חשובים היום כעדות היסטורית לתולדות החסידות, ובפרט לתולדות המחלוקות והרדיפות בין חסידים ומתנגדים בשנים תקל״ב—תקנ״ח. ההיסטוריוגראפיה היהודית החדשה הסתמכה על דבריו של ר״ד, אע״פ שנכתבו מנקודת־ראות חד־צדדית של מתנגד קנאי.

ר״ד הוא מחבר הסאטירה המחורזת נגד החסידים „זמיר עריצים״ (תקנ״ח/1798 [?]; ניואַרק, 1899); המהדורה הראשונה הופיעה בעילום שם־המחבר ומקום־הדפוס. ספר פולמוסי־סאטירי אחר של ר״ד נגד החסידות, שנקרא בנוסחותיו השונות „שבר פושעים״, „זאת תורת הקנאות״ או „זמרת עם הארץ״, נפוץ הרבה בכ״י, אך לא נדפס אלא בשנת תש״י/1950 בניו־יורק (המהדורה כולה נשרפה). — ר״ד חיבר גם פירושים לתנ״ך ולמשנה, שנשארו בכתובים ונשרפו בסרוֹצק ב1893.

ש. דובנוב, תולדות החסידות, תר״ץ–תרצ״ב; א. ח. מלאכי, ספר שלא זכה לראות אור (ס׳ היובל של „הדאר״, 286–300), תשי״ב; מ. וילנסקי, תעודה „מתנגדית״ בדבר שרפת „זמיר עריצים וחרבות צורים״ (תרביץ כ״ז, 550–555), תשי״ח; M. L. Wilenski, *The Polemic of R. D. of M. against Hasidism* (Proc. Amer. Acad. for Jew. Res., XXV), 1956.

אר. ט.

דָּוִד בֶּן זַכַּאי, ראש־גולה של בבל (917 [?]—940). דוד ירש את משרתו מעוקבא דודו. עד שלא נבחר לראש־גולה ישב מחוץ לבגדד, ב„מקום אחד הנקרא קצר בדרום בבל״. הוא היה לרה״ג בימי מחלוקת קשה, שעה שדודו היה מגורש ממקומו „ונשארה השררה של ראשות־הגולה כמו ד׳ או ה׳ שנים בלא ראש, עד שהיה קשה הדבר מאד על ישראל״. אלה שגירשו את דודו היו ראש ישיבת פומבדיתא כהן צדק וסיעתו. את דוד העלה ראש ישיבת סורא. המתנגדים העיקריים לראשות־הגולה היו העשירים המקורבים למלכות, שרצו, כנראה, לסלק את ההנהגה הקבועה, המושרשת בייחוס.

שיווי־המשקל בהנהגה העצמית היהודית בבבל היה מופרע בראשית ימיו של דוד גם מחמת ירידתה של ישיבת סורא וסכנת סגירתה, שהיתה משאירה את פומבדיתא והגאון שבראשה לבדם כגורם יחיד מול ראש־הגולה. דוד גילה יָזמה ונכונות ללכת בדרכים בלתי־מקובלות כדי להציל את הישיבה העתיקה ואת הכפילות של הגאונות. הוא מינה תחילה לגאון־סורא אדם „אע״ג דאורג היה״; לאחר מכן מינה את רב סעדיה (ע״ע) גאון ש„לא מבני רבנן דמתיבתא הוה אלא ממצרים״. דוד הכירהו מימי המלחמה שניהלו יחד למען עצמאותה של בבל בענייני הלוח נגד גאון ארץ־ישראל בן מאיר. באותו מאבק ראה רב סעדיה את דוד כמנהיג; הוא כתב עליו כעל „ראש־הגולה יעזרהו קדושינו וכל ראשי־הישיבות יאמצם משגבנו״. מסופר, שידיד הזהיר את דוד מפני אֳפיו התקיף של זר זה, אך „אמר לו ראש־גלות: כבר נפלה עצתי והסכמתי״ עליו. דוד שמר בתקיפות גם על כבוד משרתו ועל הכנסותיה במחוזות המרוחקים. מסופר על הרמות ועל התערבות הממשלה לצדו, שהביאו לגביית „ממון הרבה״ מיהודי פרס. התיאור שתיאר נתן הבבלי, בן־זמנו של דוד, את טכס מינויו של ראש־הגולה ואת משטר־המסים שלו מוסב, כנראה, על דוד, והוא היחיד מבין ראשי־הגולה שעליו ידועים לנו גם פרטי הנהגתו אלה.

בשנתיים הראשונות לאחר מינויו של רב סעדיה היו היחסים בינו ובין דוד כתיקנם, ואף יש בידינו מיסמך משפטי, שבו רשם הגאון דברי תשבחות לצד ההלכי של אחד מפסקי־הדין של ראש־הגולה. אולם סמוך ל930 פרץ ריב עז בין דוד ובין רס״ג, שעל סיבתו יש שתי גירסאות ממקורות שהיו מקורבים לשני הצדדים או ששאבו בתקופה מאוחרת יותר ממקורות אלה (וע״ע רב סעדיה גאון). מתקבל על הדעת שהיתה זו התנגשות על העליונות בהנהגה בין שני אישים תקיפים באוירה של מתיחות ושל הפרעת שיווי־המשקל בצמרת היהדות בבבל. התוצאות היו קשות: מסביב לגאון התלכדו אלה שלחמו מקודם נגד ראשות־הגולה בהנהגתו של גאון־פומבדיתא, „מפני שהיו עם רב סעדיה... וכל עשירי בבל״, והללו מינו ראש־גולה שכנגד — את יאשיהו־חסן, אחי דוד; ואילו דוד מינה גאון־סורא שכנגד — את רב יוסף בר יעקב.

המאבק התנהל בחריפות ובמרירות, בצורת האשמות הדדיות, חרמות וחרמות־שכנגד, והובא אף לפני הערכאות של חצר הח'ליף. ידם של אנשי דוד גמרה: יאשיהו גורש, ורב סעדיה הורד מתפקידו לגמרי. דוד התנהג בתקיפות יתרה נגד יריבו, ו„בשביל אימת מחלוקת דוד הנשיא" היו רס"ג ואנשיו נרדפים. אך לבסוף הגיעו שני היריבים לידי התפשרות ביניהם (פורים 937).

חייו של דוד ריש־גלותא עברו בסערה; אך כשמת היתה ראשות־הגולה חזקה מביום עלייתו. הוא שהציל את ישיבת־סורא מכליה. כלוחם תקיף וקשה לכבוד נשיאותו ולשמירת הצורה המסורתית של ההנהגה העצמית היהודית מנע מ„פינות־העדה", שכבת העשירים העולים, מהשתלט על ההנהגה ההיא.

סדר עולם זוטא (מהדורת נויבאואר), סדר החכמים וקורות העתים, ב', 78–87; אגרת רש"ג (מהדורת ב. מ. לוין), 117; אגרת רס"ג (ס' הישוב, ב', 103); א. א. הרכבי, זכרון לראשונים, ד', סי' תקנ"ה, 276/7. M. Auerbach, *Der Streit zwischen Saadja Gaon u. d. Exilarchen D. B. S.* (Jüdische Studien, Joseph Wohlgemuth z. seinen 60ten Geburtstage), 1928.

ה. ה. ב"ש.

ר' דָּוִד בֶּן חַיִּים הַכֹּהֵן [מהרד"ך] (קורפו, סוף המאה ה15 — אדרינופולי, 1530), מגדולי התלמודיים של דורו. ר' דוד למד אצל ר' יהודה מינץ בפאדובה והושפע מדרך לימודם המפולפל של חכמי אשכנז. הוא שימש ברבנות וייסד ישיבה בקורפו; משם נדד לפטרוס, פעל במצרים ולבסוף באדרינופולי. דוד עמד במו"מ של הלכה עם כמה מגדולי דורו, עם ר' אליהו מזרחי, ר' משה אלאשקר, ר' יעקב בן חביב ואחרים. בין תלמידיו נמנו ר' שמואל קלעי וחתנו ר' דוד ויטאל. דוד חיבר כמה ספרים, שאבדו בשרפה באדרינופולי. לא נשארו ממנו אלא 33 תשובות, שנדפסו ע"י בנו ר' חיים בשם שו"ת מהרד"ך (קושטא רצ"ז). בתשובות אלה מתגלה דוד כפוסק גדול, המפלפל בחריפות ובקי בספרות הרבנית. נראית אצלו נטיה להחמיר; הוא יוצא בחריפות נגד האנוסים, שיש באפשרותם לברוח מארצות השמד ואינם עושים זאת, ומציין אותם כ„מומרים" (שו"ת, כ"ח).

ר' דָּוִד בֶּן יְהוּדָה הֶחָסִיד (ראשית המאה ה14), מקובל ספרדי; לפי דבריו — נכדו של הרמב"ן, וכן גם מצאצאי רבי יהודה החסיד מרגנשבורג. דוד חיבר כמה ספרים, המשקפים את התפתחות הזרמים השונים בקבלה בדור שלאחר פירסום הזוהר: בצד דברי הרמב"ן — מסורות מדברי מקובלי קאסטיליה ומס' הזוהר, וגם מחוגי חסידי־אשכנז. דוד חיבר את הפירוש הראשון על אחד מחלקי הזוהר, הידוע לנו — ס' הגדול (על האדרא רבא). מלבד זה חיבר: ס' מראות הצובאות על התורה (נשתמר רק בחלקו), המיוסד על הזוהר — שאת לשונותיו הוא מביא בתרגום עברי — בתוספת הרבה מאמרים ממסורות אחרות; ס' אור זרוע, פירוש ארוך על סדר התפילות בדרך קבלה; מאמרים על סודות האלפא־ביתא, על מעשה־בראשית ומעשה־מרכבה. ספריו של דוד, שנשארו בכמה כ"י, מובאים ע"י מקובלים רבים עד תקופת צפת (ועד בכלל).

ג. שלום, ר' דוד בן יהודה חסיד נכד הרמב"ן (קרית ספר, ד', 302–327), 1928; ד. ס. ששון, אהל דוד, 1001–1010, 1932; A. Marmorstein, *David ben Jehuda Hasid* (MGWJ 71, 39–48), 1927.

ר' דָּוִד בֶּן יְהוּדָה בֶּן יְחִיאֵל מֵסִיר לֵיאוֹן (1470/2[?], מנטובה — 1526[?], שאלוניקי), רב וחוקר. ר' דוד למד בישיבת אביו בנאפולי ושם נסמך בהיותו בן 18 ע"י חכמים ורבנים מצרפת ומאשכנז. אח"כ עבר לישיבת ר"י מינץ בפאדובה. ב1494 התגורר בפירנצה, סמוך ל1505 עבר לשאלוניקי. סמוך ל1512 נתקבל לרבנות באבילונא (Va-lona) אשר באלבאניה. בעיר זו רבו הסיכסוכים בין הקהילות השונות בעקבות שאיפתם של מגורשי ספרד ופורטוגאל להשליט את מנהגיהם על הקהילות הקיימות. דוד היה מעורב בסיכסוכים השונים; בפולמוסו נגד מאיר אבן וירגא נאלץ לנדות את איש־ריבו. בשעת מחלוקת קשה בעצם ליל יום־הכיפורים בין הקהילות השונות נפגע גם כבודו של דוד, והוא נידה שני חכמים מראשי־הקהל שהתנגדו לו. פסקו שנתחבר על רקע פולמוס זה, שבו ניסה להוכיח שהצדק עמו ושנידוייו קיים לפי הדין, נתפרסם בשם „כבוד חכמים" (ע"י ש. ברנפלד, ברלין 1899). הריב הזה הניעו לחזור ולשוב לשאלוניקי. — דוד מיזג בקיאות עצומה במקצועות היהדות בהשכלה כללית מקיפה, ביחוד בפילוסופיה. בלימוד התורה העדיף את שיטת רבני אשכנז וצרפת על שיטותיהם של רבני ספרד. הוא היה ממעריציו של הרמב"ם, ובספריו „מגן דוד" (כת"י) ו„עין הקורא" (פירוש ל„מורה נבוכים") לימד סניגוריה על שיטתו הפילוסופית והשתדל לבטל את תלונות משיגיו. הוא התנגד עקרונית לרלב"ג ולאברבנאל בגלל נטיית דעותיהם משיטת הרמב"ם. שאיפתו הכבירה להשכלה כללית, המתמזגת עם ערכי תרבות יהודית־דתית מקורית, משתקפת מתוך שאלתו לר' יעקב בר' דוד פראווינציאלי: „על דעת חכמי התלמוד על לימוד חכמת הטבע, הגיון, פילוסופיה ורפואה"; התשובה (נדפסה בקובץ דברי חכמים לר' אליעזר אשכנזי, מיץ תר"ט), כי „כל חכמה מהשבע חכמות המדעיות הן משובחות ונערכות בעיני חכמינו", מופנית לדוד כאל מי שיעשה „פרי למעלה ולא יעזוב השורש כדי להחזיק בקליפה". דוד עסק בקבלה, אע"פ שאביו סירב להרשות לו לעסוק בה „לרכות שנתו", ודוד מעיד על עצמו „שבסתר למדתיה". חיבורו בפילוסופיה דתית, „תהלה לדוד", תשובותיו ופסקיו, מכתביו, פיוטיו ושיריו, רובם עודם בכת"י.

י"ט. ל. צונץ, כרם חמד, V, 139, 1841; ח. מיכל, אור החיים, 327, סי' 727, 1891; ש. ברנפלד, כבוד חכמים, 1899; ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, I, 79–85, 107–110, תר"ץ; ש. אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, II, צ"ט–ק"א, תרצ"א; ד. תמר, על ספר כבוד חכמים לר' דוד מיסיר ליאון (קרית ספר, כ"ו, 96–100), תש"י; S. Schechter, *Notes sur Messer David Leon* (REJ, 1892, 118–138), M. Steinschneider, MGWJ 42, 263, 1898; id., Berliner-Festschrift, 353, 1903; id., *Ges. Schriften*, I, 219, 1925.

י. הו.

דָּוִד בֶּן מֵאִיר הַכֹּהֵן פְרִיזֶנְהוֹיזֶן (תקי"ח [1758], פריזנהויזן — תקפ"ח [1828], קרלסבורג), רב ומחבר, מאתמאטיקן ותוכן. דוד למד תחילה בישיבות פירת וברלין. עד גיל שלושים היה מקדיש כל ימיו לתורה בלבד, כעדות עצמו: „יומם ולילה היו לי למשמרת, להגות באמרי שפר התלמוד והפוסקים ראשונים ואחרונים". אחרי זה השתלם במאתמאטיקה ובתכונה. ב1797 פירסם בברלין את ספרו „כליל החשבון" על יסודות האלגברה. ב1806 עבר להונסדורף שבהונגאריה, ובה שימש דיין. בחוברת מיוחדת הציע לפתוח בית־מדרש לרבנים, שבו ילמדו גם שפות

ומדעים מדוייקים, אולם רבני פֶּשט התנגדו להצעתו. ב1820 הדפיס בווינה את ספרו „מוסדות תבל", המכיל ענייני תכונה לפי שיטת קופרניקוס, ביאורים בגאומטריה של אֶוקלידס וחקירות על מציאות ה', הישארות הנפש, אמיתת הנבואה ותורה מן השמים. בראש הספר נמצאת הסכמת הגאון ר' משה סופר מפּרֶסבּורג, המעיד על חכמת המחבר וידיעתו בתורה.

ש. פין, כנסת ישראל, ערך ד', תרמ"ז; י. י. גרינוולד, היהודים באונגריא, 36, 1912.

ר' דָּוִד בֶּן שְׁלֹמֹה אִבְּן [אֲבִי] זִמְרָא (רדב"ז; 1479[?], ספרד — 1573, ירושלים), רב, פוסק ומקובל. רדב"ז היה נצר למשפחה מיוחסת ועשירה. גם אביו היה תלמיד-חכם. הוא היה בין מגורשי ספרד, ויש סברה שהגיע תחילה לפאס, אך עכ"פ בהיותו בן שלוש-עשרה כבר היה — לפי עדות עצמו — בצפת. אח"כ עבר לירושלים, ושם נשאר עד שירד למצרים זמן מועט לפני 1513, כנראה מחמת מצבם הכלכלי הגרוע של יהודי ארץ-ישראל. הוא חי במצרים 40 שנה. לאחר שהיה קצרה באלכסנדריה עבר לקאהיר אל בית-דינו של הנגיד ר' יצחק שולל; שמו של הרדב"ז חתום על תקנה מקאהיר מ1514. עם שקיעת משׂרת הנגיד אחר כיבושה של מצרים ע"י התורכים, נעשה הרדב"ז ראשה הרשמי של יהדות מצרים. לא דיין בלבד היה אלא גם ראש-ישיבה, מיופה-כוח של ההקדש וגבאי-צדקה; בכל המשׂרות הללו שירת ללא תשלום, ואף לא דרש שׂכר-בטלה. הוא גם לא היה *זקוק לכך, כי מלבד* היותו בעל-נכסים נראה שגם הצליח בעסקים ובהלוואות בריבית לנכרים. ספרייתו המפורסמת הכילה כתבי-יד נדירים, ביניהם יצירות אשר אבדו לנו. ביתו היה פתוח לכל; ר' יצחק עקריש, אחד ממעריציו, חי אתו שנים רבות והיה מחנכם של ילדיו ונכדיו. השפעתו הגדולה של הרדב"ז על בני-דורו נראית בהצלחתו ליישב סיכסוך בין היהודים המסתערבים והמערביים (בני צפון-אפריקה), וכן בתקנות מרובות שתיקן לטובת יהודי מצרים. המפורסמות שבהן הן: א) ביטול מניין-השטרות והמרתו במניין השנים לבריאת-העולם; ב) יסוד חברה קדישא — לפני-כן היה הכרח לקבור את הנפטרים בהחבא, מחשש להתקפות מצד הנכרים: המת נמסר לידי אדם פרטי, אשר לפעמים לא מילא את חובתו והשליך את המת; ג) איסור העסקת נכריות כרקדניות וכמנגנות בחתונות; ד) החזרת הנוהג העתיק, שלפיו מתפלל הקהל תפילת שמונה-עשרה והחזן חוזר (מימי הרמב"ם היה נהוג במצרים, שהחזן בלבד היה אומר תפילת שמונה-עשרה). שמו של הרדב"ז התפרסם גם מעֵבר לגבולות מצרים. שאלות דתיות ומשפטיות הופנו אליו מעדות וממדינות שונות. בתוקף תפקידו כראש יהדות-מצרים היה עליו להגן על היהדות בכלל, ועל האמונות הרבניות בפרט, בוויכוחים רבים עם מלומדים מוסלמים וקראים. הוא הדף את התקפות המוסלמים על היהדות והוכיח את חוסר העקביות שבאמונת הקראים. בראשונה היה הרדב"ז מתון במקצת בגישתו לקראים, אך אח"כ נעשה יחסו אליהם קשה יותר. — זמן מועט לפני 1553 חזר הרדב"ז לא"י והתיישב בירושלים; אך לאחר שסבל שם מהמושל המקומי וממתנגדים יהודים עבר לצפת. רבניה החשובים של צפת כיבדוהו ביותר, והוא חי שם כ20 שנה עד לפטירתו בזקנה מופלגת.

עולמו הרוחני של הרדב"ז היה עולמן של ההלכה והקבלה בלבד. אע"פ ששיבח לפעמים תלמידי-חכמים שהתעסקו בלימוד מדעי-הטבע, וכן את הפילוסופים היהודים, אסר על תלמידיו את לימוד הפילוסופיה, ועם בואו בימים נעשה יחסו אל הפילוסופיה שלילי עוד יותר. כשנשאל, באיזו שיטה של עיקרי-האמונה הוא נוקט, אם בזו של הרמב"ם, בזו של קרֶשׂקשׂ או בזו של אלבו — השיב כי הוא מתנגד לכל שיטה, כיוון שכל מצווה ומצווה היא בעלת חשיבות עילאית. הוא התנגד לכל ראציונאליזאציה של דברי הנבואה או התורה ודחה את פירושיו של אבן-עזרא. לאגדה ייחס אותה הקדושה כמו לשאר חלקי התושבע"פ, שנתן לה שני פירושים: נגלה ונסתר. הוא מתח ביקורת חריפה על הרד"ק, שאמר על אגדה מסויימת שענייננה „רחוק מן השׂכל"; האמין בשדים, אך דחה מנהגים הקשורים באמונה זו, כשהם נוגדים את ההלכה.

דרך לימודו של הרדב"ז כתלמודי היתה ביקָרתית; הוא בדק את הטֶכסטים תוך השוואת כתבי-יד שונים ועקב אחרי מקורותיהם הראשוניים וחקר את נאמנותם, אך תיקן נוסחתם רק בעת הצורך — כאשר אי-אפשר היה למצוא פתרון אחר. דעותיו היו מבוססות לעתים קרובות גם על הניסוי ועל ההסתכלות. כפוסק בהלכה נמנה עם המחמירים, אולם בדרך-כלל התנגד להטלת גזירות חדשות.

הרדב"ז חיבר חיבור על כללי התלמוד, וגם אחדות מתשובותיו מוקדשות לשאלות מתודולוגיות. בפסקיו סומך הוא על הגאונים, על רבנו חננאל, הרי"ף („שדבריהם דברי קבלה הן"), הרמב"ם („אתריה דמר הוא") והרא"ש. הוא קבע כללים שלפיהם פסק הלכות במקרה של מחלוקת בין בני-סמכא אלה שלו או במחלוקת בין ראשונים לאחרונים או בסתירה בין פסק של אחד החכמים ב„תשובה" ובין פסק אחר של אותו חכם (שהוא בחינת „הלכה ואין מורין כן"). על אף היותו מקובל מובהק, התחשב בפסקיו בקבלה רק במידה שאינה מתנגדת לתלמוד או כשלא נקבע פסק סופי בתלמוד. כשהקבלה מתנגדת לתלמוד — העדיף את התלמוד ולא חשש כלל להוראה או לנוהג מנוגדים הבאים מן הקבלה.

בצעירותו כתב הרדב"ז חיבור קבלי על האותיות העב-ריות (כנראה סמוך ל1510; הוא חזר וערך אותו ב1535). אח"כ חיבר יצירות העוסקות בקבלה מבחינה כללית יותר. לאמונתו בגלגול-נשמות ניכרת אף השפעה בפסקי-הלכה שלו (כגון בענייני חליצה). הוא הירבה לעסוק במהות הספירות וביחסן לאין-סוף. הוא מסכים לדברי המקובלים הקדמונים, המבדילים בין האין-סוף ובין עולם הספירות: „אבל האמת הברור מה שכתבו המקובלים הראשונים, שהיו מקובלים באמת, שהכתר מכלל מנין העשׂר ספירות, ויש למעלה מן הכתר עילת כל העילות" („מגדל דוד" פ"ג); „הוא יתברך אחד ומתיחד בכל הכחות כולן כשלהבת קשורה בגחלת... והמדות מתחלפות כפי הבנת-המקבלים" (הקדמה ל„מגן דוד"). הוא היה אחד האחרונים שהגן על תורת-השמיטות והתנגד בתוקף למקובלים בעלי השקפות אחרות.

מחיבוריו: „כללי הגמרא" (בתוך „מהררי נמרים", 1599, 1749[2]); „תשובות הרדב"ז", 7 חלקים (1882), ובהם יותר מאלפיים תשובות. מתוך כתבי-יד נתפרסמו בינתיים תשובות נוספות (מארכס, REJ, 1930; צ. י. צימלס, „שמונה תשובות להרדב"ז" [ספר היובל לקרויס], תרצ"ז; ש. אסף [מנחה לדוד], תרצ"ה); „יקר תפארת", פירוש לאותם מחלקי „משנה תורה" שלהם אין „מגיד-משנה" (הפלאה, זרעים, קדושה

ושופטים); נדפס בחלקו בכמה מהדורות של „משנה תורה" (הפירוש על הלכות שלוחים ושותפין והלכות עבדים נתפרסם ע"י ב. ורנר, ירושלים, 1945); „מגן־דוד", חיבור קבלי על האותיות העבריות, אמסטרדאם 1713; „מצודת דוד", פירוש לתרי"ג מצוות לפי הפשט ולפי הקבלה, 1862; „מגדל־דוד", פירוש קבלי על שיר השירים, 1883; „כתר מלכות", פיוט ליום הכיפורים, שיר דידאקטי על יסודות הקבלה; נדפס גם במחזורו של היידנהיים, 1800.

ח. מיכל, אור־החיים, מס' 779, 1891; ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה: א', 193, ב', 151, 181, ג', 327, 1930–1938; א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה, ב', 458, תשי"א; H. J. Zimmels, *Rabbi D. b. S.* (Jahresber. d. Rabb.-Sem. in Breslau, 1932).

צ. י. צ.

ר' דָּוִד בֶּן שְׁלֹמֹה צְבִי מִלֶּלוּב [Lelów] (תק"ו/1746 — תקע"ד/1814), מאישי חסידות פולין. ר"ד היה תלמידם של ר' אלימלך מליזֶנסק ור' יעקב יצחק „החוזה" מלובלין. הוא התנגד לאופי ההמוני של החסידות, נהג פרישות וסגפנות והירבה להתבודד בטבע. עוד בחיי רבו מלובלין נתרכזה סביבו חבורת חסידים קטנה ומלוכדת, שחבריה היו ניכרים בין שאר חסידי לובלין בהתבדלותם, בריבוי תעניות ובדבקות מיוחדת בתפילה; כיס אחד היה לבני חבורה זו לצורך הצדקה והעזרה ההדדית. ר"ד מתח ביקורת על אורח־החיים בחצרות אדמו"רים וטען נגד התנַשאותם של צדיקים מעל פשוטי־העם; בהתאם לכך אף לא ייסד חצר חסידית דוגמת האדמו"רים שבימיו. לעומת זה הירבה להשפיע על יחידים בכוח אישיותו העצמאית; בין השאר השפיע על ר' יעקב יצחק „היהודי מפשיסחא", שבשיטתו תמך במחלוקת שפרצה בין תלמידי „החוזה" וה„יהודי". בין אותם שקירב ר"ד לחסידות היה ד"ר ברנהַרד מפיוטרקוב, רופאם הפרטי של המלך סטאניסלאו אַוגוסט ושל הנסיך וילהֶלם מפרוסיה (אח"כ המלך והקיסר וילהלם I); רופא זה היה לבעל־תשובה ונתפרסם אח"כ כצדיק חסידי בשם ר' חיים דוד בר' יששכר דב. — ר"ד נערץ על־ידי ר' שניאור זלמן מלאדי; הוא היה מפורסם גם בין הנוצרים שבסביבתו. — ר"ד לא הניח אחריו כתבים, ואמרותיו מפוזרות בחיבורי חסידים רבים.

בנו, ר' משה מלֶלוב, חתנו של „היהודי מפשיסחא", עלה לא"י בשנת תר"א וייסד את שושלת האדמו"רים המכונה ע"ש אביו ר"ד מללוב.

מ. ברוקמן, מגדל דוד, א', תר"ץ; ס' קדש הילולים, תולדות ר' דודל לעלובער זצ"ל, תש"ט.

א. ט.

ר' דָּוִד בֶּן שְׁמוּאֵל הַלֵּוִי (שמ"ו/1586, לודמיר [ולאדימיר, וולין] — תכ"ז/1667, לבוב), רב ופוסק; ידוע בכינויו „ט"ז", ע"ש ספרו „טורי זהב". ר' דוד למד תורה מפי אחיו הבכור ר' יצחק הלוי; הוא נשא לאשה את בתו של ר' יואל סירקיש (ע"ע), בעל „בית חדש" (ב"ח), ואחרי נישואיו ישב זמן־מה בבית חותנו ולמד בישיבתו. לאחר מכן קבע את בית־מדרשו בקראקא; שם מתו עליו בניו הקטנים, והוא הצדיק את הדין, בהאמינו שנענש על שקבע דירתו למעלה מבית־הכנסת. סמוך לשע"ח (1618) נתקבל לרב בפוטיליצ'ה שליד רַוה (גאליציה); אחר־כך כיהן ברבנות בפוזנאן כעשרים שנה. סמוך לשנת ת"א (1641) היה לרבה של אוסטרַהא שבוולין; שם קיים ישיבה, ועליה היתה גאוותו: „מעולם לא ראיתי קיבוץ ישיבה חשובה כמוה".

בעקבות גזרות ת"ח ות"ט נמלט ר' דוד תחילה למבצר אוליק; את הצלתם בדרך נס של היהודים שנתבצרו במבצר זה תיאר ב„סליחות" שחיבר ליום כ"ו בסיון (נדפסו בתוך „ילקוט מנחם" לר' מנחם מנדל ביבר, וילנה תרס"ג). אח"כ הגיע ללובלין „בתוך הגולה אשר גלתה מחמת המציק", ושם היה „חונה ע"פ השדה, כי נתבטלו כמעט כל ספרי־הקודש בגזירה... אין בידי ספרים... זולתי גמרא וטור" (מתשובה מכסלו ת"י/1649 [שו"ת ב"ח החדשות, סי' ע"ח]). לסוף נדד אף הוא — כרבים מחכמי פולין — מערבה, ובכל קהילות מוראוויה, שאליהן נזדמן, הובאו לפניו שאלות רבות בהלכה. אחרי ששקטה הארץ במקצת חזר לפולין ונתמנה (תי"ד/1654) לרב בלבוב, לקהילה ש„מחוץ לעיר" (ע"ע לבוב); משם נסע פעם בפעם להשתתף באסיפות „ועד ארבע ארצות" (ע"ע), והוא חתום על כמה פסקים והסכמות מטעם מוסד זה.

בפרוע פרעות ביהודי לבוב (ח' באייר תכ"ד/1664) נהרגו שני בניו ר' מרדכי ור' שלמה. בנו ר' ישעיה ובנו חורגו, ר' אריה ליב בר' שמואל צבי, נשלחו על ידי ר' דוד, בימיו האחרונים, לתהות על קנקנו של שבתי צבי (ע"ע). הם חזרו נלהבים ובידיהם איגרת ומתנות לאביהם הישיש, שקיבל, כנראה, את דבריהם.

„טורי זהב" (ט"ז) הוא בעיקרו פירוש לארבעת חלקי השולחן ערוך. ט"ז לאבן העזר (ז'ולקווא תקי"ד) ולחושן משפט (עד סי' רמ"ו — האמבורג תנ"ב; כולו — ברלין תקכ"ו) אינם פירוש שיטתי, אלא פלפולים בדברי הטור ובדברי התלמוד ומפרשיו. ט"ז לאורח חיים (נדפס בשולי השו"ע, בצירוף פירושו של ר' אברהם אבלי גומבינר [ע"ע], בשם „מגיני ארץ": „מגן דוד" ו„מגן אברהם", דיהרנפורט תנ"ב) הוא פירוש שיטתי, ברם יותר משהוא מוסב על השו"ע הוא מוסב על הטור. לחלק זה של הט"ז נכתבו הערות והגהות ע"י מחברים שונים; מהם מפורסם ביותר „פרי מגדים" („משבצות זהב", פפד"א תקמ"ה) לר' יוסף בר' מאיר תאומים (ע"ע). אולם החשוב והמקובל ביותר מכל החלקים הוא ט"ז ליורה דעה (לובלין ת"ו; מהדורה שניה, בשולי השו"ע ובצירוף פירושו של ר' שבתי כהן [ע"ע, בעל „ש"ך"], בשם הכללי „אשלי רברבי", וילהֶרמסדורף תל"ז), אשר בו הוא מנמק את פסקי השו"ע ומברר את מקורותיו. חלק זה נתפשט מיד עם הופעתו בכל הישיבות ונתקבל להלכה בין מורי־ההוראה בישראל. בסוף הספר נספח ע"י המחבר „דף אחרון", הכולל דברי בקורת על „שפתי כהן" (ש"ך) ליורה דעה, שהופיע אף הוא באותה שנה; גם חלק זה זכה לפירושים שונים, ביניהם „פרי מגדים" („משבצות זהב", ברלין תקל"א־ב). ר' דוד הוסיף שני ספרים של הגהות, תיקונים ומילואים לט"ז (האלי ת"ע; „זהב מזוקק", דיהרנפורט תפ"ה). כן חיבר פירוש לרש"י על התורה, בשם „דברי דוד" (שם תמ"ט). מהדורה שניה של הט"ז לאבן העזר, וכן אוסף של שו"ת, שעדיין היו בידי החכמים דור אחרי מותו, לא הגיעו לידינו.

חיבוריו של ר' דוד השפיעו בדורות הבאים הרבה על פסק ההלכה למעשה: „הלכה כמותו ברוב המקומות, ולאורו אנו הולכים, שהוא גדול שבאחרונים, שאין למעלה ממנו" (מדברי ר' יעקב יהושע [ע"ע] בר' צבי הירש, בעל „פני יהושע"). יוחס לו חלק בתיקון תקנות להסדר חיי־הכלכלה

ע"פ דין־תורה. בפסקיו ניכרת לעתים נטיה להקל, בהשפעתה של המציאות החברתית־הכלכלית (ר', למשל, ט"ז ליו"ד, סי' קי"ז).

י"מ צונץ, עיר הצדק, 150—154, 1874; ש"י פין, כנסת ישראל, 239, תרמ"ז; ח"נ דמביצר, כלילת יופי, א, מ"ח-ע"ז, תרמ"ח; חיים מיכל, אור החיים, 252, 351–353, תרנ"א; ש. בובר, אנשי שם, 56–59, תרנ"ה; מ"מ ביבר, מזכרת לגדולי אוסטרהא, 53–58, 1907; ש"מ חונס, תולדות הפוסקים, 266–270, תרע"א; ח. טשרנוביץ (רב צעיר), תולדות הפוסקים, ג, 139, תש"ח; מ"א שולווס, בית ישראל בפולין, ב, 20–21, תשי"ד; ר' יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי (הוצ' י. תשבי, 76–79), תשי"ד; ח. ה. בן ששון, תקנות איסורי שבת של פולין ומשמעותן הכלכלית והחברתית (ציון, כ"א, 193), תשט"ז; ג. שלום, שבתי צבי, 500–502, תשי"ז.

ש. אש.

דָּוִד הָרְאוּבֵנִי, מעורר משיחי ומבשר גאולה במחצית הראשונה של המאה ה16. שמו וזהותו האמיתיים אינם ידועים. המקור העיקרי, שממנו אנו למדים על פעולו־תיו, הוא ספר בצורת יומן־מסעות, כתוב עברית, שחובר — כנראה — בידי עצמו. לפי העברית המוזרה שבחיבורו ניסו החוקרים להתחקות על מוצאו: יש טוענים שהוא יהודי אשכנזי, שישב זמן מרובה במזרח, ויש טוענים שהוא יהודי מזרחי — ואין להכריע בדבר. הוא עצמו טען, ששמו דוד והוא בן למלך שלמה ואחיו הצעיר של המלך יוסף, מלכם של שלושים רבוא בני־ראובן, בני־גד וחצי־שבט המנשה, היושבים במדבר חָבוֹר; מכאן גם הכינוי „הראובני". אולם במקומות אחדים ייחס עצמו לשבט־יהודה ולבית־דוד, ואף רשם את אילן יחוסו עד דוד מלך ישראל. לפי התיאורים של רואיו נראה בשעת הופעתו באירופה כבן 40 שנה, ולפי זה מסתבר שנולד בשנות ה80 של המאה ה15.

בספר מסעותיו אין הוא מוסר דבר על עצמו לפני זמן צאתו לשליחות, פרט לעובדה שהוא איש־מלחמה והיה אצל אחיו ממונה על הצבא. לכל סיפור מסעותיו במזרח ובא"י עד בואו לאיטליה אין כל אישור ממקור אחר, והוא ברובו המכריע דמיוני ומבוסס על שמועות ואגדות, שהיו מהלכות באותו הזמן.

הופעתו ההיסטורית הראשונה של דוד היתה בוויניציאה, בכסלו רפ"ד (1523); הוא דרש מיהודי המקום עזרה כדי להגיע אל האפיפיור ברומא בשליחות חשובה. אם כי חלק מן היהודים התייחס, כנראה, לדבריו בחוסר־אימון, זכה לתמי־כתם של נכבדים אחדים. באדר רפ"ד (1524) הגיע לרומא, „רוכב על סוס לבן" (לדבריו), ונתקבל ע"י החשמן אֶג'ידיוֹ די־ויטֶרבּוֹ, הומאניסטן, שהתעניין ביהדות ולמד עברית מפי אליהו (ע"ע) בחור. תמיכתו של החשמן חיזקה את מעמדו של דוד בין יהודי רומא, שנצטוו, כנראה, לדאוג לכל מחסורו. זמן קצר אחרי זה נתקבל גם ע"י האפיפיור קלֶמֶנס VII (ע"ע) והציע לו כריתת ברית בין מדינתו ובין המדינות הנוצריות נגד המוסלמים, וכנראה דיבר גם על גישה למקורות התבלין, שברית זו עשויה להבטיחה. דוד ביקש מן האפיפיור אגרות אל קארל V ופרַנסוּאה I, כדי ששני השלי־טים הללו יגישו לו עזרה, בעיקר בתותחים; כן ביקש איגרת אל „פרֶסטֶר יואַן" (ע"ע) האגדי. עם כל להיטותו של קלמנס VII להקים ברית למלחמה בתורכים, התייחס אל דוד, כנראה, בהסתייגות מסויימת, שכן רק כעבור שנה נתן לו שני מכתבים, אחד למלך פורטוגאל ואחד למלך חבש, ובהם ביקש משני המלכים לברר את אמיתות דברי השליח, ואם אלה יתאמתו — לסייע לו, שכן מזה יכולה לצמוח טובה לנצרות.

הקהילה היהודית ברומא התייחסה אל דוד בספקנות מרובה, ורק בחוג של בנקאים (דניאל מפיזה, יחיאל נסים מפיזה) ושל הנשים המשכילות, הקרובות לתרבות הרנסאנס, היה מקובל יותר. ביחוד תמכה בדוד ה„סינורא מנאפולי" (בֶּנווינידה אברבנאל, אשתו של שמואל אברבנאל); נוסף על כסף שלחה לו גם „דגל משי יפה, כתוב בו עשרת הדב־רות", אשר יחד עם דגליו האחרים של דוד שימש הוכחה לשליחותו המלכותית.

החלק החשוב ביותר של מסעיו המדיניים של דוד היה ביקורו הממושך בפורטוגאל. הוא קיבל כתבי־בטחון ממלך פורטוגאל, שהבטיחו את מעמדו כשגריר מוכּר. מיד עם בואו למדינה התלכדו סביבו אנוסים רבים, ובעברו בערים השוגות שהה בדרך־כלל בבתיהם של אנוסים; הוא מספר: „ובכל מדינה (עיר) הגעתי בה באו אנוסים קטנים וגדולים, נשים ואנשים וינשקו את ידי, לפני (בנוכחות) הנוצרים". כמעט שנה וחצי שהה דוד בפורטוגאל (1525/7), ובמשך הזמן הזה ירדה קרנו בעיני האצילים והפקידים, שעשאוהו ללעג; הוא אף הפך נושא לקאריקאטורה. אולם כל כמה שפחתה חשיבותו המדינית גדלה חשיבותו בין היהודים כמבשר גאולה. הוא העֵז לאמר ל„שׂר גדול ישמעאלי", שליחו של השולטאן מפאס: „ואנחנו נרצה ללכת בע"ה בירושלים ולקחת כל ארץ־ישראל מיד הישמעאלים, כי הגיע הקץ והישועה". הוא קיים קשרים עם יהודים מאפריקה ושלח להם אגרות התעוררות. בין האנוסים עורר צפיה משיחית ממש, ואפילו „הבנים הקטנים בני ארבע שנים מן האנוסים מתענים שני וחמישי ושני בצניעות ומקוים ישועת ה'". התעוררות זו עוררה חששות רציניים בחוגי החצר, ולדברי דוד קרא לו המלך וגער בו: „כי אתה באת כדי להחזיר האנוסים יהודים (ז"א להשיב אותם ליהדות)! ואני שמעתי איך האנוסים הם מתפללים עמך וקוראים בספרים שלך ביום ובלילה, ואתה עשית בית־כנסת להם". עם התגיירותו של דייֶגוֹ פֵּירֶס, הוא ש ל מ ה מ ו ל כ ו (ע"ע), הוגדשה הסאה, ודוד נצטווה לעזוב את פורטוגאל.

גם בדרכו חזרה ליווהו האנוסים והיו „מצטערים צער גדול ובוכים על נסיעתינו... ואמרתי להם: „בטחו לה' עדי־עד, כי אתם תזכו ותראו בנין ירושלים. ואל תפחדו; ... ו ז א ת ה פ ע ם ל א ב א ת י כ י א ם ל ב ש ר א ת כ ם א י ך ה י ש ו ע ה ק ר ו ב ה ל ב ו א". לבסוף גורש דוד מן המדינה, וכאשר קרבה ספינתו לחופה של ספרד נתפס ונאסר, עד שהגיע כתב מאת קארל V לשחררו, והוא המשיך דרכו ביבשה.

במקום הזה נפסק יומן־מסעותיו, אך יש בידינו ידיעות נוספות על דוד. בחשוון רצ"א (נובמבר 1530) נמצא בוויניציאה, לאחר שסובב במקומות שונים באיטליה. הוא ניסה להציע תכנית חשובה לשלטונות העיר הזאת, והשתדל להביא את תכניותיו גם בפני הקיסר. הופעתו היתה מלאת הדר, בליווי משרתים; לדברי בן הזמן: „יהודים רבים באים אליו שם (בוויניציאה), והוא דורש דרשות גדולות על השחרור הזה של עם ישראל, אשר אלוהים קבע שיהיה בקרוב, ושהוא מקווה להיות בכוח להנהיג את העם הזה לארץ בחירתו".

בקיץ רצ"ב (1532) הופיע דוד יחד עם שלמה מולכו בפני הקיסר, אך בפקודתו נתפסו ונאסרו, לאחר מכן הובאו למנטובה ושם נשרף מולכו על קידוש־השם, ואילו דוד הובל

באזיקים לספרד. מאז אין עוד ידיעות עליו, וכנראה מת שם במאסרו.

דוד עולה מסיפורו כאיש שצרת ישראל נגעה עד לבו ועוררה את רגשותיו. מתיאורו מסתבר, שהתבונן ביהדות המזרח ומצא את „היהודים אשר הם... בכל מלכות ישמעאל, יש להם מורך־לב ויראה ופחד", ואילו בבואו לאיטליה מצא שם „יהודים חזקים... וגבורים, ולבם כלב הארי לכל דבר". אל אלה היהודים שקירבוהו התכוון הוא בהופעתו המפוארת, בגילויי „האבירות" שבמעשיו, ולטעמם המיוחד כתב, כנראה, את סיפורו. אף הם נתרשמו מאותן תכונות בו, שגילה הוא בהם. המקורב ביותר אליו, הבנקאי ר' דניאל מפיזה, משבחו כאדם „גדול הנפש, אביר הלב, לא יירא מרבבות עם". וכך מצא איש הדמיון האבירי את קהלו, קהל של יהודים ואנוסים אמונים על תרבות הרנסאנס ושואפים לגאולה בדרך הקרובה ללבם.

סיפור מסעותיו של דוד, שברובו המכריע הוא סיפור דמיוני ובלתי־מציאותי, נועד לשמש ספר־תעמולה להתעוררות משיחית. הכשרים ביותר להתעוררות זו היו דווקא אלה היהודים והאנוסים, שהתלכדו סביבו וחשו ביתר שאת את השפלתו של עם ישראל נוכח ההתעוררות הדתית והמדינית שעברה על אירופה באותו זמן. עם כל הפרימיטיוויות שבמחשבתו המדינית של דוד, הבחין כי האפיפיורים נושאים נפשם למסע־צלב נגד תורכיה, כאמצעי היחיד שנשאר בידם להצלת מעמדם שנתערער בתחום הדת והמדיניות כאחד. דוד חש, שהופעה מעוררת כבוד אצל העמים ותכנית מדינית הנראית כראלית, עלולות לסייע להצלחת התעמולה המשיחית בקרב היהודים והאנוסים. מכאן ההדגשה החוזרת ונשנית בספרו על כך, שאיננו נביא ואיננו משיח, אלא ש ר ־ צ ב א, איש חוטא „הורג נפשות", וכל הסיפורים המנופחים על הוצאותיו המרובות, על משרתיו הרשעים ועל אוצרותיו הגדולים, שסבור היה שכך מנהגם של אנשי שררה — כפי שלמד, כנראה, מקריאה ברומאנים על אבירים או מפי השמועה. אולם כל העמדת הפנים של „השר דוד הראובני" אין בה כדי להסתיר את קלסתר־פניו של החסיד, המקפיד על קיום מצווה קלה כחמורה, המתענה ששה ימים רצופים לילה ויום, של אדם יהודי אשר הרגיש בקרבו, כי ההשגחה בחרה בו להיות מבשר לבני־עמו המדוכאים והנאנסים „איך הישועה קרובה לבוא".

א. ז. אשכלי, סיפור דוד הראובני, ת"ש; י. בער, קרית ספר, י"ז, 302–312, ת"ש; א. ש. יהודה, התקופה, ל"ג־ל"ד, 599–625, ת"ש.

ש. אט.

ר' דָּוִד מִטַּלְנָה, ע"ע טְבֶרְסְקִי, מִשְׁפַּחַת־.

ר' דָּוִד מֹשֶׁה בֶּן ר' יִשְׂרָאֵל מֵרִיזִ'ין (תקפ"ג/1823, ריז'ין — תרס"ד/1904, צ'ורטקוב), אדמו"ר נערץ

ונקדש בדורו על המוני חסידים בגליציה ובאוקראינה. האגדה מספרת, שאביו, הצדיק הנודע מריז'ין, אמר עליו בהיותו תינוק: „זוהי נשמה גדולה שתקרב לבבות ישראל לאבינו שבשמים". תחילה גר ר' ד"מ בזלוטיפוטוק ואח"כ בצ'ורטקוב, שהפך אותה למרכז חסידי גדול. חצרו היתה נודעת בעֲשרה ופְאֵרה. חסידיו שיבחו את מידותיו הטובות, עדינות־נפשו ואצילות־רוחו. אהבת־ישראל שלו היתה נודעת, וייחסו לו גם סירוב לקלל גוי המיצר לישראל: „אני מתפלל להרמת קרן ישראל, שלא יוכל הגוי להרע לו, ועם הגוי עצמו אין לי שום עסק". הוא הטעים את חובת הצניעות של הצדיק בעבודת־ה', כי לדעתו „פנימיות הצדיק טמירה ונעלמה בפנים ולא תיראה מבחוץ לבני־אדם, אלא בוערת בקרבו כאש עצורה בעצמותיו". אחרי שאחיו ר' דֹּב (ע"ע) בֶּר מִלֵּיאוֹבה יצא לתרבות רעה, הכריז ר' חיים הַלְבֶּרשטַם (ע"ע) חרם על חסידי צ'ורטקוב וסדיגורה, ביחוד מתוך התנגדות לחיי־המותרות של בית־צ'ורטקוב. ר' ד"מ הגיב על החרם ועל כתבי־הפלסתר נגדו בשתיקה ממושכת. כשנלחץ פעם ע"י בן־אחיו לחוות דעתו על המחלוקת ועל התגובה נגדה, ענה בפסוק: „בזאת ידעתי כי חפצת בי, כי לא יריע אויבי עלי" (תה' מא, יב, וע' מדר' תה' שם): אין ברצוני לגרום שהאויב יתאונן עלי וייענש על־ידי. — בנו ר' ישראל מילא את מקומו בווינה. — ש"י עגנון (ע"ע) נתן תיאור אמנותי של חסידות־צ'ורטקוב ומנהגיה („אורח נטה ללון", פרק ל"ד).

ר. זק, כנסת ישראל, תרס"ו; ישראל ברגר, ס' זכות ישראל הנקרא „עשר אורות", 145–150, תרס"ז; ר. מרגליות, תפארת אדם, תש"ד; מ. בובר, אור הגנוז, 375–378, תש"ז; ש. א. הורודצקי, החסידות והחסידים, ג', קכ"א–קנ"ט, תשי"ג; א. מרכוס, החסידות, 274–276, תשי"ד.

צ. מ. ר.

ר' דָּוִד קִמְחִי, ע"ע קִמְחִי, ר' דָּוִד.

דּוּדָא, דּוּדָאִים (Mandragora), סוג של צמחים ממשפחת הסולניים (ע"ע), וכן שם פירותיהם. הסוג כולל 4 מינים — 3 בני האיזור הים־תיכוני ומין הימאלאיי, כולם עשבים רב־שנתיים. הדו' הרפואי (M. officinarum [Atropa mandragora]) הוא צמח, שגָבהו כ60 ס"מ ושָרשו עמוק, מתעקם ומסתעף בצורה המזכירה לפעמים דמות אדם על ראשו וגפיו. עליו גדולים ומקומטים ומרוכזים בשושנת הצמודה לקרקע, ומביניהם יוצאת תפרחת של פרחים גדולים, כחלחלים ודמויי־פעמון; זיריהם של 5 האבקנים מורחבים ושעירים בבסיסיהם, ועי"כ מוגן הצוף הנפרש בתחתית השחלה. הפרי — ענבה גדולה דיחנית, מרובת־זרעים, צהובה בתחילתה ואדומה בהבשלתה; הזרעים נפוצים ע"י ציפרים ובע"ח אחרים. הדו' מכיל א ל ק ל ו א י ד י ם (ע"ע) מקבוצת הטרופין, בעיקר היאוסציאמין וסקופולאמין (ע"ע אַטרופין; בֶּלַדונה); מכאן הפעולות של ההרדמה, של שכרון־החושים ושל הרפיית מתח השרירים, הנגרמות ע"י הפירות, המיצים וע"י תכשירים המופקים מן הצמח.

הדו' נחשב לפנים כצמח רפואי בשל תכונותיו הפארמאקולוגיות והשפעתו על הגוף ועל הנפש. אך עוד יותר מזה היה

הדודא הרפואי (Mandragora officinarum)
אמצע: שושנת. ימין: פרח; פרי. שמאל: שורש

דודא נעקר מן הקרקע ע"י השבעות וקסמים
(מספר־תרופות עממי גרמני, סמוך ל1500)

מפורסם בימי־קדם וביה"ב — ומפורסם אף היום בקרב עמי־הארץ — באמונות תפלות ואגדות הבל שנתלו בו בתרבויות שונות, כנראה בגלל הפעולה המשַׁכרת של פירותיו, וביחוד בגלל הצורה המשונה של שרשו. הוא היה מוחזק לא רק סם רפואי בלבד, אלא גם סגולה להבאת עושר ואושר, וכן אמצעי קסם וכישוף; ביחוד ייחסו לו פעולות שונות בחיי־המין, כמעורר חשק, מקל חבלי־לידה וכד'. — הדו' נזכר במקרא בקשר לדברים שבינו לבינה (ברא' ל, יד—טז; שה"ש ז, יד); ייתכן שהשם דו' עצמו נגזר מדודים (=אהבה). האמונות הכרוכות בדו' (=יברוחא) נזכרות גם בתלמוד (יר' שבת ו', ב'). הדו' נזכר בפאפירוס הרפואי של אֶבֶּרס, וכן בכתבי היפוקראטס; דיוסקורידס מתאר את פעולתו המַרגיעה והמרדימה. בערבית נקרא הדו' تفاح الجن („תפוח־השדים") או تفاح المجانين („תפוח המשוגעים"), בשל האמונה שאכילת פירותיו גורמת לשגעון או למוות. שֵיקספיר מזכיר את פעולת הדו' ב„אותֶלו", ואילו ב„רומֶאו ויוליה" מסופר על הצריחות הנשמעות כשצמח זה נעקר משרשו והעלולות להוציא את האדם מדעתו. בפולקלור הגרמני נקרא הדו' Alraun (מגותית runa, סוד); רווחה האמונה, שהשורש דמוי־האדם נוצר מזרעו של תלוי, היוצא ממנו בשעת יציאת הנשמה. מוטיו זה מונח ביסודו של רומאן של ה. ה. אֶוֶרס (ע"ע). מן השורש היו נוהגים לגלף בובות, ששימשו כקמיעות; נושאן היה מוגן מפני עין־הרע, נושא חן בעיני הבריות וכו'.

J. Löw, *Die Flora d. Juden,* III, 217, 364, 396, 495, 1924; L. Lewin – J. Loewenthal, Janus, XXX, 236–244, 1926; H. Marzell, *Alraun* (Bächtold-Stäubli, *Hndwb. d. dt. Aberglaubens,* I, 312/4), 1927; H. N. Moldenke – A. L. Moldenke, *Plants of the Bible,* 137, 283, 1952; H. Rahner, *Die seelenheilenden Blumen* (Eranos-Jb. 12), 1954.

מ.

דוֹדֶה, אַלְפוֹנְס — Alphonse Daudet — (נים, 1840 — פאריס, 1897), סופר צרפתי. מוצאו הפרובאנסאלי הטביע את חותמו באָפיו האישי והספרותי; אע"פ שלמד בליון והתגורר רוב ימיו בפאריס, נשאר קשור בכל נימי לבו למחוז־מולדתו, ולשם חזר לפרקים לנוח ולקבל השראה מן הנוף ומן ההווי (ר' קובץ הסיפורים הקצרים Les Lettres de mon moulin, 1869; עברית ע"י י. שטיינברג: „מכתבים מהטחנה", תרע"ט). ב1855—1857 שימש משגיח בפנימיית ביה"ס התיכון שבאַלֶס, ואת סבלו באותה התקופה תיאר לאחר מכן בסיפור האוטוביוגראפי Le Petit Chose (1868; עבר' „קטינא", ע"י י. בורנשטין, תרפ"ג, וע"י מ. בן־אליעזר, תרפ"ד). ב1857 בא דו' לפאריס, ושם נעזר באחיו אֶרנֶסט דו' (1838—1921, היסטוריון, סופר, ואח"כ עסקן מלוכני). תחילה פירסם דו' קובץ שירים, Les Amoureuses („האוהבות", 1858), אך מהרה עבר לסיפור הקצר ולרומאן. רבים מסיפוריו נתפרסמו בעיתונות היומית וצורפו אח"כ ל„סיפורי שני־בשבת" (Les Contes du lundi, 1873—6; עבר' ע"י מ. בן־אליעזר, תרפ"ג, תשט"ו[2]). לשם פרנסה עבד דו' במשׂרות שונות, בין השאר כמזכירו של יושב־ראש הסנאט, הדוכס דֶה מורני, בן־נאפופיה של אם הקיסר, שאותו תיאר ברומאן Le Nabab (1877). דו' כאב מאד את כאב עמו אחרי מפלת 1871, ונימה זו מופיעה בסיפורים רבים. 13 שנות־חייו האחרונות סבל ממחלה ממארת שאת יסוריה תיאר בספר La Doulou („המכאוב", נדפס רק ב1931). — אשתו ז'יליה אַלאר (Julia Allard, 1847—1940) היתה משוררת עדינה; היא האריכה ימים אחריו ופעלה הרבה להנצחת זכרו. — בניהם לאון דו' (ע"ע) וליסיֶן דו' (1880—1946) נתפרסמו גם הם כסופרים.

רוב יצירותיו של דו' קשורות לחייו, שכן שאף לתאר את המציאות על כל צדדיה, ובזה הוא שייך לאסכולה הנאטוראליסטית, שרוב חבריה בני־זמנו היו מידידיו. אולם על גיבורי סיפוריו נוסך דו' רגש וחן כיד רוחו הטובה עליו, ופעמים הוא מפליג עד להומור תוסס, בתיאור הרפתקאותיו של איש־הדרום, המתרברב וחי בעולם־דמיונו ואינו חושש לכל אמת אובייקטיווית — „טַרטַרֶן איש טרסקון" (1872, המשכים 1885, 1890; עבר' ע"י א. בן־ישׂראל, תרפ"ד, תרפ"ה). כל אדם שדו' מעלה בספריו, הוא יצור חי שמורגש כקרוב לנו, כאח ורֵעַ. דבר זה יש ליחסו במידה רבה לסיגנונו הקל, החמים והלבבי, המושך כל סיפור כדו־שיח ידידותי עם הקורא.

משאר ספריו: Fromont jeune et Risler ainé („פרומון הבן וריסלר האב", 1874), רומאן מחיי־סוחרים; Jack (1876), חיי פועל ביש־מזל; Rois en exil („המלכים בגלותם", 1879), סיפורים על פליטי המהפכות הפוליטיות של המאה ה19; Numa Roumestan (1880), המתאר את איש־הדרום בפאריס; L'Evangéliste („בעל הבשורה", 1883), דמות של קנאי דתי בפאריס; „סַפפו" (1884), מעשה באשה אמנית, ההורסת את חיי מאהביה; L'Immortel („בן־האלמוות", 1888), קאריקאטורה על חבר האקאדמיה הצרפתית.

אלפונס דודה

דו' הציג כמה מהרומאנים שלו גם כמחזות. על סיפורו L'Arlésienne („בת

ארל״, 1872) מושתתות שתי הסוויטות בשם זה, שחיבר ביזה. — דו׳, ואף אשתו, כתבו זכרונות מלאים עניין.

אע״פ שבדרך־כלל לא אהד דו׳ את היהודים, התיידד עם הרצל במשך שהותו של זה בפאריס ונתלהב מרעיונו הציוני.

Léon Daudet, *A. D.*, 1898; id., *Quand vivait mon père*, 1940; P. et V. Margueritte, *A. D.*, 1908; M. Burns, *La langue d'A. D.*, 1916; Ernest Daudet, *Mon frère et moi*, 1921; E. Lancier, *Das Kind in d. Werken A. D.s*, 1935; E. Fricken, *A. D. et la société du Second Empire*, 1940; M. J. Moore, *A. D* (Modern Languages, 1940); Lucien Daudet, *La Vie d'A. D.*, 1941; Y. Martinet, *La jeunesse d'A. D.*, 1931; Y. E. Clogenson, *A. D., peintre de la vie de son temps*, 1946; G. Benoit-Guyod, *A. D., sa vie et son œuvre*, 1947; G. V. Dobie, *A. D.*, 1949.

מ. ק.

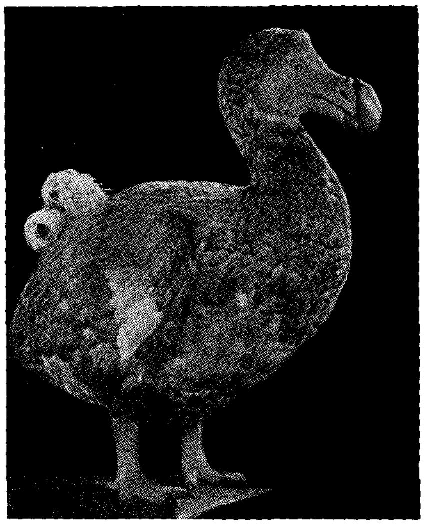
דוֹדֶה, לֵאוֹן — Léon Daudet — (1867—1942), סופר ועסקן פוליטי רֵאַקציוני צרפתי, בנו בכורו של אַלפונס דו׳ (ע״ע). ל. דו׳ למד רפואה, אך במהרה פנה לעיתו־נאות. בימי משפט דריפוס (ע״ע) שיתף פעולה עם א. דרימוֹן (ע״ע) האנטישמי. ב1907 יסד עם ש. מוֹרַס (ע״ע) את העיתון היומי L'Action française („הפעולה הצרפתית״), שהיה בטאון המלוכנים הקיצוניים והאריך ימים עד 1944. מ1919 עד 1924 היה חבר בית־הנבחרים. אחרי תבוסת צרפת ב1940 היה מתומכי פֶּטֶן (ע״ע). — דו׳ היה ידוע בשל קיתוני לעג ועלבון שנהג לשפוך על אנשי השמאל ועל מוסדות הרפובליקה ועל כל מי שראה בהם את אויביו — מטעמים פוליטיים או אישיים —, וביחוד על היהודים. בפולמוסו הירבה להשתמש בהשמצות ועלילות. התנהגות זו הביאה אותו כמה פעמים לבית־הכלא, אבל מדי צאתו משם היה מתקבל ע״י חסידיו בתשואות, ובמהרה היה חוזר לסורו; מ1927 עד 1930 נאלץ לחיות בגולה (בבריסל). כוח־דמיונו העשיר, השכלתו הרחבה וסיגנונו העז עשוהו לסופר פורה ומעניין בכל התחומים. הוא חיבר רומאנים, ספרי רפואה ופסיכולוגיה, כתבים פוליטיים, כתבי ביקורת ספרותית (בעיקר נגד הרומאנטיקה ונגד הרֵאליזם של המאה ה19), זכרונות מלאים קאריקאטורות אכזריות על חוגי הספרות, המדיניות, האמנות והרפואה, וכן מסות שנונות שונות.

R. Guillou, *L. D.*, 1918; E. Mas, *L. D.: son œuvre*, 1928; H. Sauvenier, *L. D.*, 1933; *Le Souvenir de L. D.* (auteurs divers), 1943; P. Dresse, *L. D. vivant*, 1948.

דוֹדוֹ (Raphus [Didus]), סוג של עופות גדולים חסרי כושר־תעופה, ממשפחת Raphidae (Dididae), מסידרת דמויי־יוניים. עופות אלה היו נפוצים עד העת החדשה באיי האוקיינוס ההודי, נודעו לאירופיים סמוך ל1600 ונכחדו לגמרי במאות ה17—18 ע״י בני־אדם ובע״ח (כלבים וחזירים), שאכלו את ביציהם ואת גוזליהם.

הדו״ קרובים ליוניים, אך נבדלים מהם בכמה סימנים: ראש גדול מאד — מגודל שאינו מצוי כיום בעופות; מַקוֹר רחב, שלסתו התחתונה נפוחה ביותר ומסתיימת בוו מאונקל; פנים חשופות, חסרות נוצה; שינויים עונתיים במשקל הגוף; דו־פרצופיות מינית בולטת. הם מטילים ביצה אחת בלבד.

הדו׳ האפור (R. cucullatus) חי באיי מַאוריציוס; גדלו היה בערך כשל תרנגול־הודו — אָרכו כ75 ס״מ ומשקלו כ25 ק״ג. גופו כדורי וכבד, רגליו קצרות ועבות. צבעו — כחול־אפור, כנפיו וזנבו צהובים. עצמות כנפיו קטנות, ועצם רכס־החזה, המשמשת בסיס לכנפיים, מנוונת לגמרי. על הביולוגיה והאֵקולוגיה של הדו׳ ידוע לנו מעט מאד; כנראה ניזון מפירות. רוב ידיעותינו על הדו׳ באות לנו מתיאורי המסעות במאה ה17, מציורים ומשרידי שלדים. עוף זה נתגלה להולאנדים, שביקרו באי ב1598, תואר לראשונה ע״י האדמיראל י. ק. ואן נֶק ב1601, ולאחרונה — ע״י בֶּנג׳מן הֶרי (B. Harry) ב1681; פ. לֶגִיאָה (F. Leguat), ששהה במאוריציוס ב1693, כבר אינו מזכירו בין העופות המצויים באי. בשנים 1610—1640 הובאו פרטים אחדים להודו וגם לארצות־אירופה, אך נאכלו אחר־כך.

דוֹדוֹ (שחזור)

יש ציורי־שמן, רישומי־עט ותחריטי־נחושת של העוף, שהוכנו בשעתם. במאה ה19 נמצאו בביצות טובעניות במאוריציוס שרידי־שלדים, ואף שלדים שלמים של הדו׳. — הדו׳ הלבן (R. imperialis), מן האי רֵאיניון, נודע מתיאורי מסעות של כמה נוסעים מראשית המאה ה17; באמצע המאה ה18 עדיין היה קיים, אך ב1801 כבר לא נמצא באי.

מלבד הסוג דו׳ שייך למשפחת Raphidae עוד הסוג Pezohaps. מיניו בעלי רגליים וצוואר ארוכים יותר ומצטיינים גם הם בדו־פרצופיות מינית בולטת. P. solitarius מן האי רודריגס תואר ע״י לֶגִיאָה ב1681; הוא נעלם, כנראה, לפני סוף המאה ה18. P. apterornis (Didus borbonicus) מרֵאיניון היה העוף הראשון ממשפחה זו שהובא לאירופה; הוא נעלם, כנראה, זמן מועט אחרי אמצע המאה ה17.

H. E. Strickland - A. G. Melville, *The D. and its Kindred*, 1848; G. R. v. Frauenfelds, *Neue aufgefundene Abbildung d. Dronte*, 1868; P. Mundy, *Travels*, 1919; K. Lamprecht, *Hndb. d. Palaeornithologie*, 1933; M. Hachisuka, *The D. and Kindred Birds or the Extinct Birds of the Mascarene Islands*, 1953.

מ. ט.

דוֹדוֹנָה או דוֹדוֹנִי (Δωδώνα, Δωδώνη), עיר עתיקה באֵפִּירוס (ע״ע), מקום אוֹרקוּלוֹם (ע״ע) יווני קדמון. במקדש דו׳ עבדו את „זֶוּס הַפֶּלַסגִי״ (כלומר: אֵל הפלאסגים הקדמונים) ואת דִיוֹנֵי (Διώνη — צורת־הנקבה של שמו של זֶוּס). האוראקוּלום בדו׳ מקורו, כנראה, עוד בתקופה הקְדָם־הוֹמֶרית ואולי אף הקְדָם־יוונית. בתקופה הארכאית והקלאסית נודעה לו חשיבות יתרה, ושמו יצא מֵעֵבר

לגבולות יוון (השו' את שיר־התהילה של פינדארוס לזֶוּס הדודוני). בתקופה ההֶלניסטית ירד המקדש מחשיבותו, וב219 לפסה"נ אף נהרס בידי האֵיטולים; אולם הוא הוסיף להתקיים גם בתקופה הרומית. בימי הנצרות היתה דו' מושב להגמון, ובחורשת המקדש העתיק נבנתה כנסיה, שנעלמה — כנראה — במאה ה6. מאז חרב המקום.

המסורת הספרותית על דו' מתחילה בכתבי הומֵרוס (איליאס ט"ז, 233/5; אודיסֵאה, י"ד, 327/8; י"ט, 296/7), וממנה מסתבר שנאום האל נשמע מאַוושת אלונים בחורשה הקדושה. גם הֶסיודוס, ואחריו איסכילוס (פרומֵתֵוּס 830/2) מזכירים את „הפלא לא־יתואר, העצים המדברים". מסורות מאוחרות יותר מוסיפות על ידיעותינו על האוראקולום בדו', אך סותרות במקצת את דברי הקדמונים. לפי הֶרודוטוס (ב', 55 ואילך) היו כוהנות־דו' מתנבאות לשמע המיית יונים קדושות שבחורשה; אפלטון (פַידרוס) חוזר על סיפור אוושת־האַלון, אך גם הוא שם את הנבואה עצמה בפי כוהנות. לדברי פליניוס וסֶרוויוס נשמע דבר האל משיקשוק נחל־פלאים, ולפי מקורות אחרים — מקולות שהשמיעו כיורי־נחושת במגע הרוח; כן היו מכים את הכיורים בפסלו של נער המחזיק בידו שבט.

חרבות דו' זוהו לראשונה ב1830 ע"י ת. ל. דונַלדסון. ב1875 נערכו שם חפירות ע"י ס. מינֵיקוֹ, וב1877 נחשף המקדש במורד של אמפיתיאטרון ע"י ק. קאראפאנוס. באתר נתגלו 3 גושים נפרדים: 1) העיר העתיקה על־גבי גבעה, שבמורדותיה נמצאו (2) תיאטרון ו(3) המקדש; זה האחרון היה, כנראה, חורשה בלבד בלי בניין. בין הממצאים — פסלוני־ברונזה של זֶוּס מן התקופה הארכַאית המאוחרת ולוחות־עופרת מרובים מן התקופה ההלניסטית, ועליהם שאלות לאוראקולום.

O. Kern, *D.* (Pauly-Wissowa, Realenc. d. class. Altert., I, 1257 ff.), 1878; C. Carapanos, *D. et ses ruines,* 1878; L. R. Farnell, *Cults of Greek States,* I, 35 ff., 1907/9; D. Evangelides, *D.* (Praktika, 1930–1932); J. Friedrich, *Dodoniaca,* 1935; E. Dyggve, *Dodonaeiske Problemer* (Festskr. til F. Poulsen), 1941; M. P. Nilsson, *Gesch. d. griech. Religion* (Hndb. d. Altertumswiss., I), 1941.

מ. דו. — פ. פ. כ.

דֵוִידסוֹן (דאֵווידזאהן), **יִשְׂרָאֵל** (בן דוד זאב מובשוביץ), (1870, יאנובה [ליטא, רוסיה] — 1939, ניו־יורק), חוקר ספרות ישראל ביה"ב. דו' נתייתם בילדותו מאביו ומאמו ונתחנך בבית דודו בגרודנו. בן 15 בא ללמוד בישיבת סלובודקה. ב1888 בא לאמריקה בלי ידיעת הלשון האנגלית ובלי מקצוע של פרנסה. הוא מכר גפרורים ברחובות, שירת בחנויות ושימש מלמד־דרדקי; בלילות למד אנגלית והתכונן לכניסה לאוניברסיטה. ב1902 גמר את לימודיו באוניברסיטה קולַמביה, וב1905 הוזמן כמדריך לבית־המדרש לרבנים מיסודו של שֶכטר. עבודה זו לא פירנסה את בעליה, ודו' שימש במשך כמה שנים מנהל בית־יתומים יהודי וגם רב של בית־הסוהר הניו־יורקי „סינג־סינג".

ב1898 פירסם דו' את מאמרו העברי הראשון ב„העברי" בניו־יורק. ספרו הראשון הוא Parody in Jewish Literature, 1907. הוא נתמנה פרופסור לספרות יה"ב בביהמ"ד לרבנים ופירסם במשך השנים מחקרים וספרים רבים באנגלית ובעברית. מספריו: „ספר שעשועים" לר' יוסף זַבּארָה (עם מבוא אנגלי), 1914 (מהדורה שניה עם המבוא בעברית, תרפ"ה); Saadia's Polemic against Hiwi al-Balkhi (ויכוחו של

ישראל דוידסון

רס"ג עם חוי הבלכי), 1915; „מחזור יניי", 1919 (על יסוד פַלימפססטים יווניים, שבכתב העליון שבהם הכיר דו' את פיוטי יניי); „מַחברת משירי קודש אשר לשלמה בן יהודה אבן גבירול", 1923; „גנזי שעכטער, ג': פיוטים ושירים מן הגניזה שבמצרים", 1928. גולת־הכותרת של עבודתו הוא „אוצר השירה והפיוט מזמן חתימת כתבי־הקודש עד ראשית תקופת ההשׂכלה", ב4 כרכים ותוספת, 1925—1933, 1937—1938. ספר זה שזכה לפרס־ביאליק למדע ב1937, מסודר בסדר אלפבית ע"פ ההתחלות של השירים והפיוטים ומכיל למעלה מ35,500 התחלות־שירים. ב1934 הוציא דו' לאור את „ספר מלחמות ה'", כולל טענות הקראי סלמון בן ירוחים נגד רב סעדיה גאון". דו' גם ההדיר את הפיוטים שב„סדור רב סעדיה גאון", שיצא לאור לאחר פטירתו, ב1941. גם אוצר הפתגמים מכל ספרות ישראל, שבאיסופו עסק דו' עשרות שנים, לא יצא לאור אלא ב1947 בירושלים בשם „אוצר המשלים והפתגמים".

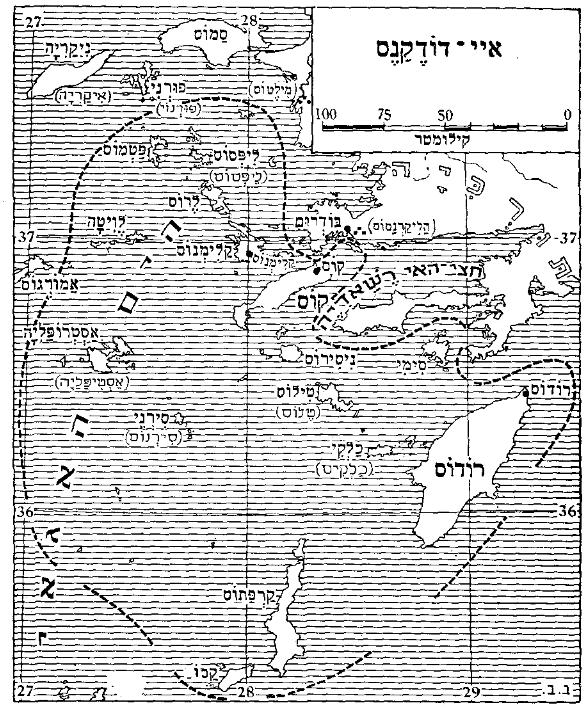
ש. שפיגל, י. דו' („הדואר", י"ח באייר תר"צ); א. מ. הברמן, י. דו' („גליונות" כ"ד, 109–112 תרצ"ו/ז, שם כ"ט, 180–181, תרצ"ט); ב. קלאר, מחקרים ועיונים, 379–382, תש"ד; L. Finkelstein, *J. D.* (Amer. Jew. Year-Book 5700, 35–56), 1939; O. Davidson, *Out of Endless Yearnings: a Memoir of I. D.,* 1946.

א. מ. ה.

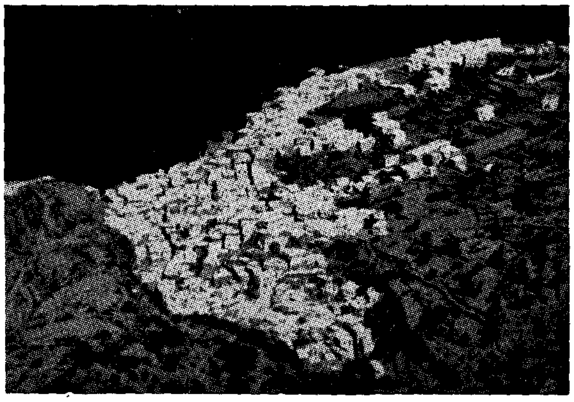
דוֹדֶקָנֶס (Dodecanesos, מיוו' δώδεκα, שנים־עשר, νῆσος, אי), קבוצת איים יווניים, בדרום־מזרח הים האֶגאי, סמוך לחוף התורכי. לאמיתו של דבר מורכבת הקבוצה לא מ12 אלא מ14 איים וכ40 שוניות וכפים. השטח הכללי 2,682 קמ"ר; 121 אלף תושבים (1951). הגדול שבאיי הדו' — רודוס (ע"ע); אחריו — קארפאתוס, קוס, קאלימנוס, לֶרוֹס.

האיים בנויים בעיקרם סלעי־גיר וסלעים וולקאניים, וסימני פעילות וולקאנית ניכרים גם בהווה במעיינות הגאזים הגָפריתיים (סולפאטארה) באי ניסירוס. הארכיפֶלגוס נוצר ע"י פעולות־שבירה, שמתבטאות גם בימינו ברעשים חזקים. החופים תלולים ומבותרים. אדמת האיים, פרט לזו של רודוס, סלעית וצחיחה (קארסט), ואספקת המים בהם לקויה. היער הים־תיכוני הטבעי הושמד במשך הדורות. החקלאות — ים־תיכונית, המבוססת על גידול עצי־פרי וירקות (זית, גפן, טבק, תות ותולעי־משי). המבנה הסלעי, המפרצים הרבים והצמחיה הים־תיכונית, עם הטירות והמנזרים מיה"ב, מצטרפים לנוף ציורי ויפה. ענפים עיקריים בכלכלת האוכלוסיה הם הספנות והדיג, ביחוד דיג־ספוגים. מן המלאכות מפותחת מאד מלאכת האריגה הביתית.

היסטוריה. בעת העתיקה היו איי הדו׳ מדינות־ערים יווניות ומרכזי תרבות יוונית, וכמה מגדולי יוון העתיקה באו מהם. לאחר מכן היה הדו׳ בתחום שלטונה של רומא (אח״כ ביזאנטיון). באיים נמצאו שרידים חשובים של הבניה והאמנות הקלאסית. במאות ה7—8 נכבשו לתקופה קצרה ע״י הערבים, אך אח״כ שוב היו תחת ידיה של הקיסרות הביזאנטית עד סוף המאה ה12. עם עלייתן של הרפובליקות הימיות של ג׳נובה וויניציאה ובעקבות מסע־הצלב הרביעי, הפכו איים אלה במאה ה13 למורשה של משפחות אצילות מן הרפובליקות הללו, שאליהן נצטרפו הרפתקנים ושודדי־ים גם מיוון ומכרתים. במאה ה14 נרכשו האיים ע״י מיסדרי־האבירים היוהאניטיים (ההוספיטאליים), שהפכו אותם למעוז אחרי גירושם מא״י. ב1522 נכבשה רודוס בידי התורכים, וכל הדו׳ נשאר בשלטונם עד ראשית המאה ה20, אף לאחר שיחרורם של יוון והאיים האגאיים המערביים. בימי השלטון התורכי נהנו איי־דו׳ משלטון עצמי פנימי, שהובטח להם ע״י השולטאנים. הוטל עליהם מס שנתי, אך ענייניהם הפנימיים התנהלו ע״י אסיפת־עם וע״י שני ראשי־קהילות (דמוגרונטים), שנבחרו בבחירות חפשיות. האוכלוסיה שמרה על אפיה היווני. במלחמת טריפוליטאניה (1911/12) נכבשו האיים בידי האיטלקים. בחוזה־השלום התחייבה איטליה להחזירם לתורכיה, אך באמתלאות שונות השהתה את ביצוע ההתחייבות הזאת עד פרוץ מלחמת־העולם I. כשכבשו האיטלקים את האיים ב1912, נתקבלו ע״י האוכלוסיה כמשחררים, מאחר שהתושבים האמינו שעם תום השלטון התורכי תוענק

להם עצמאות גמורה או יאופשר להם הסיפוח ליוון. תקוות אלו לא נתגשמו. בראשית מלחמת־העולם I הבטיחו מעצמות־הברית לאיטליה בחוזה חשאי — בין השאר — „חזקה גמורה" בדו׳, תמורת השתתפותה במלחמה לצדן. אחרי המלחמה, ב1919, הוסכם בין איטליה ויוון, שהראשונה תמסור את איי־דו׳ (פרט לרודוס) לאחרונה, כנגד תשלום כל ההוצאות שהוציאה איטליה באיים על צרכי־ציבור בתקופת שלטונה. איטליה התחמקה גם ממילוי הסכם זה, ולמעשה

מדרגות־הרים ועצי־תאנים באי ניסירוס

נשארו האיים בידיה, וב1930 אף הצהירה הממשלה הפאשיסטית על סיפוחם הסופי לאיטליה בשם: „איי הים האגאי האיטלקיים".

בימי הכיבוש האיטלקי הוטלה על האוכלוסיה היוונית איטליאניזציה מאונס. רוב בה״ס היווניים נסגרו, האיטלקית הונהגה כשפת־הלימוד; חופש הדיבור והעיתונות בוטל. הארכיהגמונות הקאתולית חודשה למורת־רוחה של האוכלוסיה האורתודוכסית. בשל הגזרות והרדיפות היגרו רבים מתושבי האיים לארצות אחרות, והאוכלוסיה — שמנתה ב1912 כ143,000 נפש (133,761 יוונים, 6,874 תורכים ו2,445 יהודים) — פחתה עד 1939 ל60,000. במלחמת העולם II הקימו האיטלקים והגרמנים באיים בסיסים ימיים ושדות־תעופה; על הבסיס שבאי לרוס התחולל ב1943 מאבק קשה בין הגרמנים ובין הבריטים. לאחר כניעתה של איטליה (בסתו 1943) נתכנסו נציגים פליטים מן הדו׳ בניו־יורק והכריזו על איחוד האיים עם יוון. באביב 1945 נמצאו רוב האיים משוחררים, ותושביהם החליטו בהתלהבות על איחודם עם יוון. דבר זה אושר בחוזה־פאריס, שקבע גם את פירוזם המוחלט של האיים; הסיפוח ליוון בוצע ב7 במארס 1948.

על היהודים בדו׳ ע״ע רודוס.

וע״ע יוון, היסטוריה; רודוס; קרפתוס; קוס; פטמוס.

ח. ק. ב.

Y. Z. Stephanopoli, *Les Iles de l'Egée*, 1912; B. Melli, *La guerra italo-turca*, 1914; G. Gerola, *I monumenti medievali delle tredici Sporadi* (Ann. Scuola Arch. di Atene, 1915); E. Driault, *La question d'Orient*, 1921; M. D. Volonakis, *The Island of Roses and her Eleven Sisters*, 1923; A. Tsakalatis, *Le Dodecanèse*, 1928; id., *The Dodecanese*, 1944; C. D. and I. Booth, *Italy's Aegean Possessions*, 1928; G. Gianni, *Le Isole Italiane dell'Egeo*, 1928; L. Villari, *The Expansion of Italy*, 1930; J. Casavis, *Italy and the Unredeemed Isles of Greece*, 1935; A. Giannini, *L'ultima fase delle questione orientale*, 1939; N. G. Mavris, *The Greek Dodecanese*, 1944; *The Eastern Mediterranean and Greece* (Social Science, Jan. 1946).

דוו, לואי־ניקולה, דוכס אוארשטט, נסיך אקמיל – Louis-Nicolas Davout, duc d'Auerstaedt, prince d'Eckmühl

— (1770—1823, פאריס), מצביא צרפתי. דו׳ היה בן למשפחת־אצילים, למד בבי״ס לקצינים ושירת מ1788 ואילך כקצין בצבא המלכותי. עם פרוץ המהפכה הצטרף לשורותיה, קיבל את הפיקוד על גדוד מתנדבים, השתתף בקרבות בבלגיה ב1793 והגיע לדרגת גנראל־בריגאדה.

אעפ״כ הורחק באופן זמני מהשירות בגלל מוצאו האריסטרקראטי, אולם כעבור זמן מועט הוחזר אליו. השתתף בקרבות על הרֵינוּס ב1795—1797 ואחר־כך במסעו של נאפוליון במצרים 1798/99, שבו הצטיין. דו׳ נעשה חסידו הנלהב של נאפוליון ושמר לו אמונים עד הסוף, ונאפוליון מצדו ראה בו את אחד מעוזריו המוכשרים ביותר. ב1802 נתמנה דו׳ לגנראל־דיוויזיה ולמפקד של המשמר הקונסולארי, וב1804 למארשאל ולמפקד־קורפוס.

דו׳ התבלט לראשונה באופן מיוחד כמצביא במערכה של אַוּסטֶרליץ (ע״ע) ב1805. כיוון שבמילוי תפקיד זה גילה יָזמה וכושר־שיפוט אשר עלו על אלה של רוב המארשאלים חבריו, מסר לו נאפוליון תפקידים עצמאיים גם במערכות אחרות. השׂגו הגדול ביותר היה נצחונו בקרב אַוּאֶרשטֶט (ע״ע יֶנָה ואוּאֶרשטֶט) ב1806, שבו נטל את החלק העיקרי בהכרעת המערכה כולה. הצלחתו הגדולה השלישית של דו׳ חלה במערכה של אֶקמיל ב1809 נגד האוסטרים. בקיץ של אותה השנה הצטיין דו׳ במיוחד במערכה של וַגרַם (ע״ע), שבה הביא את המפנה לטובת הצרפתים ע״י איגוף נועז, לאחר שהתקפות החזיתיות המנוהלות על־ידי נאפוליון עצמו נכשלו כולן.

ל. נ. דַוּ

בעת המסע לרוסיה ב1812 הצטיין דו׳ במערכות של סמולֶנסק ובורודינו (ע״ע). ב1813 נעדר משדה הפעולות העיקריות, כיוון שהוטל עליו להגן על האמבורג המנותקת; הוא הגן על העיר בהצלחה, למרות יחסה העויין של האוכלוסיה ונוכח כוחות עדיפים בהרבה של הצרים עליה, ולא הסגיר אותה אלא לאחר גמר המלחמה ב1814.

עם הדחתו הראשונה של נאפוליון עזב דו׳ את שירות הצבא. בתקופת „מאת הימים" ב1815 חזר והצטרף מיד לנאפוליון והתמנה לשר־המלחמה; הוא אף ניסה לארגן את הגנת פאריס גם אחרי ואטרלו. עם נפילתו הסופית של נאפוליון והחזרת הבורבונים לשלטון בצרפת נשללו מדו׳ כל תאריו והוא הודח מכל התפקידים. אולם ב1819 התפייס אתו לואִי XVIII, החזיר לו את מעמדו כמארשאל ומינהו אותו לחבר הבית העליון.

בניגוד לרוב מצביאי־המשנה של נאפוליון, אשר היו מסוגלים רק לבצע את ההוראות של המפקד העליון בצורה מכאנית ונכשלו כאשר הועמדו במבחן בעצמם ולבדם, הוכיח דו׳ את כשרונו לפעול באופן עצמאי. דו׳ הוא אחד המעטים בין המארשאלים הנאפוליוניים, שיש לו בהיסטוריה הצבאית ערך משלו כמצביא. דווקא הוא, ה„אציל" בין המארשאלים של נאפוליון, דבק עד סוף ימיו בתכסיסי־התימרון הגמישים של צבאות־המהפכה, גם לאחר שהקיסר עצמו זנח אותם.

דו׳ היה בעל אופי קשה ושלט ביד חזקה באיזורי־כיבוש, שעליהם הופקד ע״י נאפוליון כמושל צבאי. כמו־כן היה גם מקפיד ומחמיר בענייני משמעת צבאית, אולם זכה להוקרה והערצה מצד פיקודיו.

G. Chenier, *Histoire de la vie militaire, administrative et politique du maréchal D.*, 1866; Marquise de Bloqueville (בתו של דו׳), *Le maréchal D.*, I–IV, 1879–1888; F. Holzhausen, *D. in Hamburg*, 1892; A. Montégut, *Le maréchal D.: son caractère et son génie*, 1895; M. Vachée, *Étude du caractère militaire du maréchal D.*, 1908; G. Six, *Les généraux de la Révolution et de l'Empire*, 1948.

יש. ב.

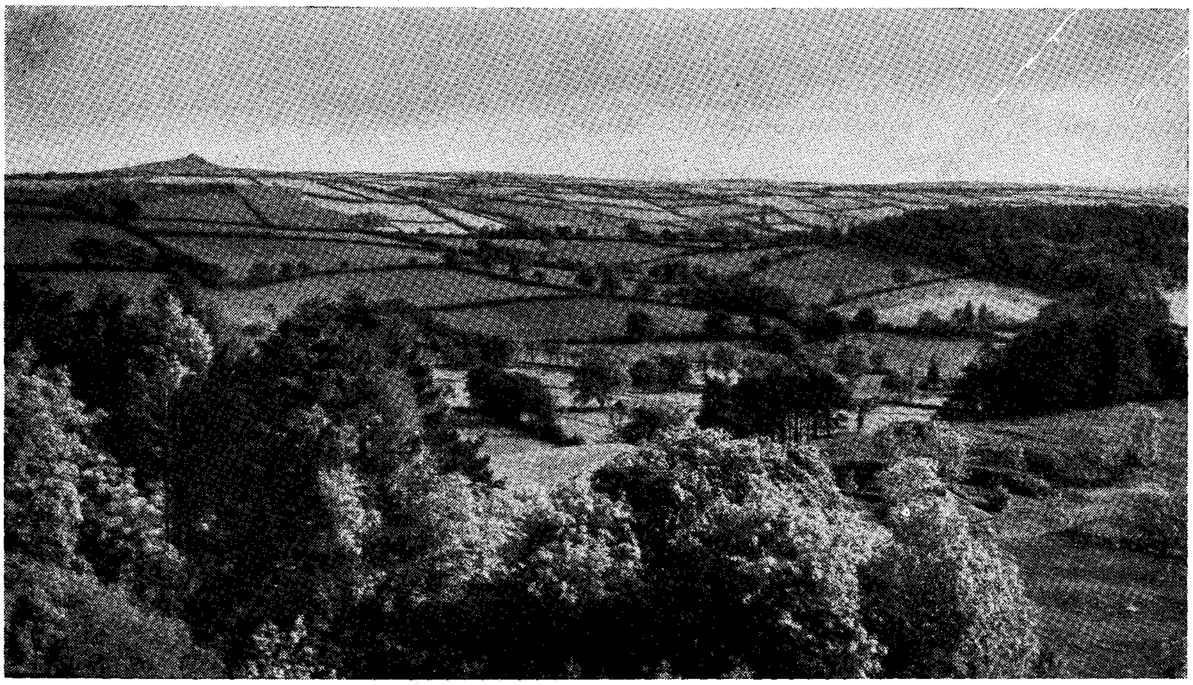
דֶווֹן או דֶווֹנְשִׁיר (Devon), נפה בדרום־מערב אנגליה, בין מפרץ־בריסטול בצפון ומיצר לַה־מאנש בדרום. השטח 6,765 קמ״ר; 798,000 תושבים (1951). המבנה הגאולוגי של דו׳ הוא בעיקרו אגן קארבוני, גדור בצפון ובדרום בטורים אַרמוריקניים בנויים צפחות חרסית, אבן־חול גסה אדמדמה (אבן־חול אדמה קדומה [ע״ע]) וגיר מתקופת דֶווֹן (ע״ע; שמה של שכבה גאולוגית זו ניתן לה מן המחוז). באיזור דַרטמור שבדרום־מערב דו׳ חדר מאסיו גראניטי בין תצורות הדֶווֹן והקארבון; הגראניט החשוף והמבותר ע״י תהליכי־סחיפה יוצר נוף הררי שומם; רק העמקים שבתוכו נוחים ופוריים. מהמאסיו באו מרבצי נחושת, בדיל, עופרת, ברזל, ואף זהב וכסף, שנוצלו לפנים עד שנתדלדלו; בימינו נעזבו רוב המכרות. המחצבים החשובים היום ביותר הם וולפראם, קאולין, חרסית, צפחות ואבני־בניין (גראניט, פורפיר, גיר). — פרט לאיזור דַרטמור ההררי, הנפה ברובה הגדול היא ארץ של גבעות, מכוסות יערות וכרי־מרעה, ושל עמקים רחבים. נהרות ונחלים קצרים רבים מבתרים את הארץ. החופים תלולים לרוב אָרכם; הנמלים נמצאים בשפכי הנהרות. — אקלים דו׳ הוא מהנוחים ביותר בבריטניה; הטמפראטורה הממוצעת של החודש הקר ביותר (יאנואר) היא 6.5°, ושל החודש החם ביותר (יולי) — 16°. גשמים יורדים בשפע בכל עונות־השנה.

כ25% מהשטח מעובדים. מגדלים בעיקר שבולת־שועל, חיטה, שעורה, מספוא, ירקות ופירות. הנפה מייצאת כמויות גדולות של תפוחים ומפורסמת בייצור יין־תפוחים. כ65% מהשטח משמשים למרעה; גידול־בקר ומשק־החלב הם הענף הראשי של החקלאות בדו׳, המספקת כמויות גדולות של חלב ומוצרי־חלב לאיזורי הישוב הצפוף של דרום־אנגליה. חופי דו׳ עשירים בדגים, והַדיג מפותח בהם. — התעשיה כוללת מוצרי־חרסינה, מוצרי־עור, מוצרים כימיים, בגדי־צמר, שימורי־מזונות ועוד.

הנפה מושכת טיילים רבים, בכל עונות השנה, מאיזורי הישוב הצפוף של בריטניה. ביחוד מפורסמת כמרכז־נופש העיר טורקִי (Torquay). הערים החשובות הן כולן עריינמל על החוף הדרומי; הגדולה שבהן — פלימוּת (ע״ע). בירת המחוז — אֶכּזֶטֶר (ע״ע).

יפ. ש.

היסטוריה. הסאכסים פלשו לדו׳ רק במאה ה7, וב766 סופחה לממלכת וֶסֶכּס (ע״ע). מאחר שבאותה התקופה כבר היו הסאכסים נוצרים, נתערבבו במחוז זה — שלא כברוב מחוזות אנגליה — בבריטים. הכיבוש הסקאנדינאווי לא הגיע עד דו׳, ובאוכלוסיתה נעדר היסוד הסקאנדינאווי המצוי ברוב מחוזותיה של אנגליה. בני דו׳ היו מן המתנגדים האחרונים לכיבוש הנורמאני; ב1068 צר ויליֶם הכובש על אֶכּזֶטֶר, ולסוף בא לידי הסכם עם תושביה ללא כיבוש. הנורמאנים הפכו את דו׳ לרוזנות (earldom). במאה ה12

נוף בדֶווֹן

נודעה לדו' חשיבות כלכלית רבה בשל מכרות־הנחושת ומכרות־הבדיל שבה. הבדיל היה מיוצא ליבשת אירוֹפה בכמויות גדולות; יהודים עסקו אף הם במסחר זה (צו מ1198 אוסר את יצוא הבדיל ללא רשיון מיוחד הן על יהודים והן על נוצרים). במאה ה13 ירדה תפוקת הבדיל, אך תחת זאת פרחה תעשיית הצמר והבגדים, ביחוד מאריגי צמר גס, ונמליה של דו' קשרו קשרי־מסחר עם נמליה של צרפת, ובעיקר עם בּוֹרדוֹ. בסוף יה"ב היתה פלימוּת אחת הערים הגדולות באנגליה, וגם דַרְטְמוּת ואֶכְּזֶטֶר היו בין הערים החשובות. רוב ימאיה הגדולים של אנגליה האליזאבתנית באו מדו'. בתקופת הרֶפוֹרמאציה הפכו ערי דו' למבצרי הפרוֹטֶסטאנטיוּת. אולם הישוב הכפרי התנגד תחילה לדת החדשה, וכשהונהג ב1549 נוסח־התפילה האנגליקני אף פרץ מרד, והמורדים צרו על אֶכְּזֶטֶר עד שנפוצו בידי תומכי הממשלה. במלחמת־האזרחים תמכו רוב התושבים בפאר־לאמנט נגד המלך צ'ארלז I. ויִלֶם מאוֹרַנְיֶה נחת ב1688 במפרץ־טוֹר שבדו' וזכה בתמיכת התושבים נגד גֵ'ימז II. באותה שנה נאמד מספר התושבים בדו' ב300 אלף מתוך כ6 מיליון תושבי אנגליה, והיא היתה אחת הנפות מרובות־האוכלוסין שבמדינה. אך כבר במאה ה17 החלה ירידתה, מחמת התחרותם של נמלי הצפון בנמליה. תהליך זה התגבר במאה ה18, והירידה פגעה אז גם בחקלאותה, שתוארה כאחת הנחשלות ביותר באנגליה ולא התאוששה אלא במאה ה19.

R. N. Worth, *History of D.*, 1895[2]; *Cambridge Mediaeval History*, V, 481 ff., 503, 547; *An Historical Geography of England before A. D. 1800* (ed. by H.C. Danby), 1951.

אה. א.

דֶווֹן (Devonian), בגאולוגיה — מערכת ותקופה מן הפאלֶאוֹזואיקון; נקראת ע"ש הנפה בדרום־אנגליה, שהיא איזור טיפוסי למערכת זו. בגלל השיבוש הטֶקטוֹני הרב של שכבות דו' באיזור זה נקבעה הסטראטיגראפיה לפי שכבות מקבילות בבלגיה, צרפת וגרמניה המערבית. הדו' התחיל בערך לפני 300 מיליון שנה ונמשך כ30 מיליון שנה. תקופת דו' נתונה במסגרת תנועות אורוֹגֶניות: הקאלֶדוֹניוֹת הקודמות לה וההֶרצִיניוֹת שאחריה. אולם קשה לקבוע גבול ברור בין סילוּר לדו' ובין דו' לקארבּוֹן.

הצומח של הדו' מצויין בהתפתחות הבולטת — שהיא אולי ההופעה הראשונה — של צמחי־יבשה; החי — בהתפתחות העשירה של בעלי־חוליות שוכני מי־ים ומי־יבשה, שהיקנו לדו' את הציון „תקופת־הדגים". בתקופה זו קיימים גם צמחים נחותים מאד, כגון Psilophyton, Rhynia, וגם צמחים עציים הקרובים ל Lepidodendron ול Cordaites. בכמה איזורים, כגון באי שפיצבֶּרגן ובסין הדרומית־מערבית, מצויים בשכבות־דו' מרבצים של פחם.

מחַסרי־החוליות של הדו' הם האלמוגים הארבע־זרוֹעיים (Tetracorallia), בעלי תפוצה נרחבת — בדומה לשוּניות האלמגים (ע"ע) של איזורים טרוֹפיים בהווה. צורה מיוחדת בין האלמוגים הבודדים (הלא־שוּנָתיים) הוא המין בעל המִכסה Calceola sandalina. באוֹכלוסיה הימית מרובים הזרוע־רגליים, וביניהם בולטת — כבעלת חשיבות סטראטיגראפית רבה — קבוצת Spirifer. בדיוֹנוּנים (ע"ע) חל בדו' שינוי מכריע: בצדם של השִיטנִיים מופיעים האַמוֹנִיטים (ע"ע) הראשונים, המיוצגים ע"י הקבוצה החשובה של הגוֹניאטיטים (Goniatites). הטרילוֹבּיטים (ע"ע) ממשיכים את קיומם מן התקופות הקודמות, אולם הם פוחתים והולכים. לעומתם נפוצים סרטני־ענק (Gigantostraca), השוכנים ביחוד בנהרות ובחופיה של יבשת „אולד־רֶד" (ר' להלן). הגרַפטוליתים (ע"ע), האָפייניים לאורדוביקוֹן ולסילוּר, נעלמים בדו' לגמרי. אולם העובדה החשובה ביותר בתקופה זו היא ההתפתחות והתפוצה של בעלי־חוליות דמויי־דגים, הן של מים מתוקים והן של הים, שמהם מופיעות כמה וכמה קבוצות: משוריינֵי־עוֹר (Placodermi), צדפי־עוֹר (Ostracodermi), דגי־גרם גאנוֹאידיים, דגי־ריאוֹת, מצוייצי־סנפירים (Crossopterygii).

דמותו הפאלאוגאוגראפית של כדור־הארץ בדו׳ נקבעה בעיקר ע״י הקימוט הקאלדוני של הסילור, שפעולתו נמשכה במקרים מסויימים גם בדו׳. כתוצאה ממנו התחבר המשלט הסקאנדינאווי־באלטי ליבשת האטלאנטית, שבה נכלל גם המשלט הלאורנטי של אמריקה הצפונית; היבשת הצפון־אסייתית (יבשת־אנגרה) גדלה כתוצאה מן הקמטים שהורמו כלפי דרום; גדלה גם היבשת של דרום־מזרח סין. באיזור קו־המשווה השתרעה היבשת הענקית של גונדונה (ע״ע), שכללה את הודו, את רובה של אפריקה ואת בראזיל; בין היבשת הדרומית והיבשות הצפוניות הבדיל אוקיינוס טבעתי נרחב — הטתיס (ע״ע). על־פני היבשת האטלאנטית נרבדו שכבות עצומות של אבן־חול אדמה קדומה (ע״ע), המכונה בקיצור „אולד־רד״ (Old Red). במשך התקופה הארוכה של הדו׳ היו גבולות היבשות משתנים הרבה, וכתוצאה מזה נתחלפו תכופות לסירוגין שכבות יבשתיות בשכבות ימיות באיזורי השוליים של היבשות. ליבשת האטלאנטית (יבשת ה„אולד־רד״) השתייכו בריטניה, סקאנדינאוויה, האיזור הבאלטי וצפון־מערב רוסיה. עביין העצום של שכבות ה„אולד־רד״, המגיע לפעמים לכמה אלפי מ׳, מעיד על קיום אגנים יבשתיים נרחבים, שנמצאו בתהליך של שקיעה אטית. על־סמך מאובני הדגים מחלקים את המשקעים של ה„אולד־רד״ לתחתונים ועליונים.

אוקיינוס הטתיס כלל בדו׳ את מרכז האוקיינוס האטלאנטי, את הים התיכון ואת שטחי דרום־אסיה של היום. בשוליו, כלפי צפון וכלפי דרום, התפשטו ימים רדודים, שבהם אירעה סדימנטאציה לא־רצופה ולא־שלמה; האופי הליתולוגי של השכבות משתנה תכופות, וכן גם האופי האקולוגי של המאובנים הכלולים בתוכן. מוצרי סדימנטאציה זו הם איזורים כגון דרום־אנגליה (דוון), בלגיה, צרפת המערבית (ברטאן) והצפונית־מזרחית, גרמניה הדרומית־מערבית. באיזורים שלא נפגעו קשה מן הקימוט ההרציני מודגמים היטב סדרן ואפיין של שכבות הדו׳; כאן נמצאים רוב המקומות הטיפוסיים של המערכת.

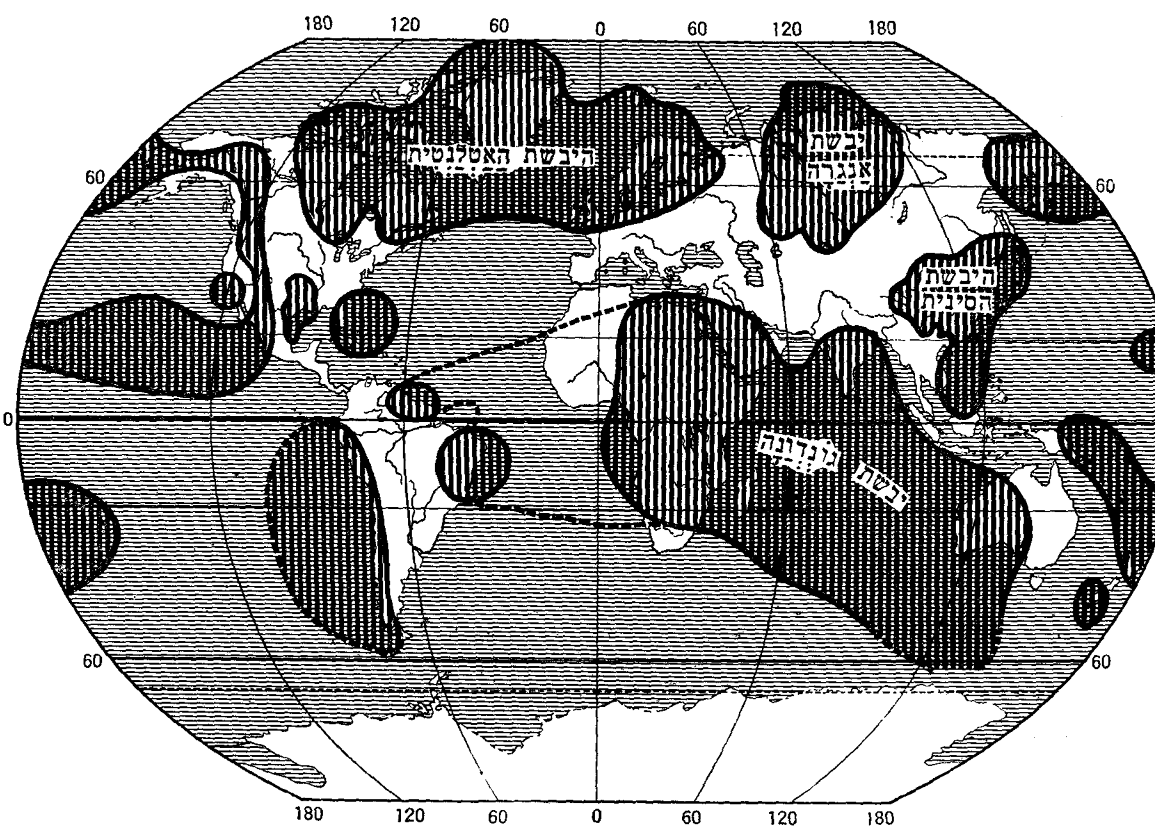
בשטחים הגאוסינקלינאליים של הטתיס — באירופה המרכזית והדרומית — מעידות שכבות הדו׳ על סדימנטאציה רצופה, בלתי־מופרעת, חד־גונית מאד מבחינה ליתולוגית ודלה במאובנים; איזורים אלה נפגעו לעתים קרובות קשה על־ידי הקימוט ההרציני ואף ע״י הקימוט האלפיני, שהפכו את הסלעים למטאמורפיים ואינם מאפשרים הבדלה מדוייקת של הגיל. כאלה הם, למשל, האיזור שבדרומו של המסיו המרכזי הצרפתי, איזור הווגזים, חלקים גדולים של הדו׳ האנטולי. בדרום מגיעה ההצפה של הטתיס הדווני עד מרכזה של הסחרה.

באמריקה הצפונית מתגלות שכבות הדו׳ באלאסקה, באיזור האגמים הגדולים, באיזור ניו־יורק, בהרי האפאלאצ׳ים ובהרי־הסלעים. מתפוצת הסלעים הדווניים ניכר, שאוקיינוס נרחב כיסה שטחים מערבית ודרומית מן היבשת הלאורנטית (מזרח־קאנאדה).

שכבות־דו׳ אינן עשירות ביותר באוצרות מינראליים. מעיין־הנפט הראשון, שהתגלה באה״ב ב־1859, נובע משכבות דו׳ (פנסילווניה). מאז נתגלו באותן השכבות מקורות־נפט רבים ועשירים למדי.

W. Salomon, *Grundzüge d. Geologie*, II, 1925; C. O. Dunbar, *Historical Geology*, 1949[5]; M. Gignoux, *Géologie stratigraphique*, 1950[4]; A. K. Miller, *Introduction to Historical Geology*, 1952[6]; E. Neaverson, *Stratigraphical Palaeontology*, 1955[2].

מ. א.

מפת־העולם של הדוון

דֶוֹנְשִׁיר, רוֹזְנִים וְדוּכָּסִים מִ־. רוזנות־דו׳ היתה מסוף המאה ה13 בידי המשפחה הצרפתית־נורמאנית קורטְנִי (Courtenay). רוזני בית זה מילאו תפקיד פעיל ב„מלחמת־הוורדים" באנגליה במאה ה15 וגילו התנגדות להקמת מלוכה חזקה בימי בית־טיודור. כמה מהם הוצאו להורג או הוגלו, וב1556 בטלה הרוזנות. היא נתחדשה במאה ה17, ומ1618 ואילך היתה לנחלת בית קֶוֶנְדִיש (Cavendish). אחרון הרוזנים מבית זה וראשון הדוכסים היה וִילְיַם קֶוֶנְדִיש (1640—1707), שהיה ממייסדי המפלגה הוויגית. כלוחם במגמות הקאתוליות של מלכי בית־סטיוארט האחרונים ניסה למנוע את עלייתו של ג׳ימז II למלוכה, וב1688 היה בין שבעת החתומים על ההזמנה לוילֶם מאוֹרַנְיֶה לבוא לאנגליה ולהדיח את ג׳ימז; ב1694 ניתן לו תואר דוכס. יורשיו היו אף הם פעילים כולם במפלגה הוויגית, וטירותיהם — וכן טרקליני נשיהם — היו מרכזי הסיעה האריסטוקראטית שניהלה את המפלגה. וִילְיַם קֶוֶנְדִיש, הדוכס ה4 (1720-1764), היה ראש ממשלת בריטניה בתחילת מלחמת שבע השנים (1756—1757).

החשוב שבדוכסי דו׳ היה סְפֶּנְסֶר קוֹמְפְּטוֹן קֶוֶנְדִיש, הדוכס ה8 (1833—1908), שהיה ידוע רוב־ימיו בתואר מארקְוֶס ה א ר ט י נ ג ט ו ן. הוא נבחר ב1857 לפארלאמנט כליבראלי מאסכולתו של גְלַדְסטון (ע״ע). הארטינגטון היה נציג טיפוסי של שיירי האריסטוקראטיה הוויגית הישנה, כבד־תנועה ורדום, וחובב מירוצי־סוסים; אולם הקאריירה המדינית שלו היתה רב־גונית. הוא היה חבר הממשלות הליבראליות של פּאלמרסטון, רַסל וגלַדסטון בשנות ה60—70, וב1874 נעשה מנהיג המפלגה הליבראלית באופוזיציה. בינו ובין גלדסטון (ע״ע) החלו חיכוכים, מאחר שהארטינגטון היה שמרני מגלדסטון במדיניות־פנים וגם לא סיגל לעצמו את איבתו הקיצונית של גלדסטון למדיניות של דיזראלי (ע״ע) במזרח הקרוב. עם נצחון הליבראלים ב1880 הוזמן הארטינגטון להרכיב ממשלה, אך סירב וכיהן בממשלתו השניה של גלדסטון כשר לענייני־הודו ואח״כ כשר־המלחמה; בתפקידו זה היה מן האחראים לשליחת גורדון (ע״ע) לסודאן. הארטינגטון התנגד נמרצות לתכניתו של גלדסטון למתן מינהל עצמי לאירלנד, וסייע ב1886 לכשלון תכנית זו בפארלאמנט ולנפילת הממשלה. בזה פילג את המפלגה הליבראלית ונעשה — יחד עם ג׳וֹזֶף צֶ׳ימְבֶּרְלֶן (ע״ע) — ממייסדיה של המפלגה היוניוניסטית. כמנהיגה של מפלגה זו שוב הוצעה לו ב1894 ראשות־הממשלה, והוא חזר ודחה אותה. ב1895 הצטרף לממשלה השמרנית של סוֹלְזבֶּרִי (ע״ע) וכיהן בה — ובממשלתו של בַּלפוּר (ע״ע) אחריה — כנשיא־המועצה (כהונה שכללה בתוכה את ניהול ענייני החינוך). כמצדד במסחר החפשי התפטר ב1903 מן הממשלה, וכן מראשות המפלגה היוניוניסטית, בשל התנגדותו למדיניות הכלכלית השמרנית בדבר מכסי־מגן.

I. Grove, *Lives of the Earls and Dukes of D.*, 1764; B. Holland, *Life of the 8th Duke of D.*, 1911.

אה. א. - י.טו.

דָווֹס (Davos), נוֹף שוויצי — עמק קרחוני צר וארוך באלפים הרֵטיים בקאנטון גראובינדן (ע״ע). הגובה הממוצע של קרקעית העמק כ1,300 מ׳, ואילו פסגות ההרים המקיפים אותו מגיעות לגובה של 3,000 מ׳. בעמק זורם הנהר לַנְדְוַסֶר (Landwasser), מיובלי הרֵינוּס העילי. בגלל יפי הנוף, אוירו הצח והיבש ואקלימו הנוח (טמפראטורה ממוצעת בחורף ‎-3°, בקיץ ‎+10°), נתפרסמה דו׳ כמרכז נופש וכמקום־מרפא, ביחוד לחולי־שחפת, וכן היא משמשת אחד המרכזים החשובים באירופה לספורט־החורף (מגלשיים, הוֹקֵי־קרח). בשני הישובים העיקריים שבעמק־דו׳ (בגובה 1,560 מ׳) יושבים 10,400 תושבים קבועים (1950), ברובם הגדול דוברי גרמנית. פרנסת התושבים בעיקר על התיירות; בשני הכפרים מספר גדול של בתי־מלון ובתי־הבראה, ומספר האורחים מגיע ל30,000 בשנה. אחד ההרים שליד דו׳ עם בית־ההבראה הגדול שעליו הוא „הר־הקסמים", שהוא מתואר ברומאן של תומס מַן, הנקרא בשם זה. על הר אחר בגובה 1,850 מ׳ — המכון לחקר השחפת והאקלים ותנאי־החיים של הגבהים.

דָווֹס־פְּלַץ

ישוב של מגדלי־בקר דוברי רוֹמַנשית היה קיים במקום עוד במאה ה12. הישוב בעמק מנה ב1860 רק כ1,700 נפש; הוא החל להתפתח אחרי שגילה הרופא הגרמני אלכסנדר שְפֶּנְגְלֶר ב1865 את השפעתו המבריאה של אקלים־המקום, בעיקר על חולי־ריאות.

H. Bach, *Das Klima v. D.*, 1907; J. Ferdmann, *Die Anfänge d. Kurorts D.*, 1938.

דְוֹוֹר, ע״ע דְיוֹאַר.

דוֹז, צְ׳רְלְז גֵיטֶר — Charles Gater Dawes — (1865—1951), כלכלן ומדינאי אמריקני. במלחמת־העולם I היה קצין במטה החיל האמריקני באירופה כאחראי לענייני אספקה והגיע לדרגת גנראל. לאחר שביתת־הנשק עסק בחיסול רכושו של החיל האמריקני באירופה. ב1921 נעשה המנהל הראשון של לשכת־התקציב (Budget Bureau) הממשלתית, ובמשרתו זו תרם הרבה לסידור ענייני התקציב של אה״ב. הוא נתפרסם בעיקר בגלל „תכנית־דוֹז" לפתרון בעיית השילומים מגרמניה (ע״ע גרמניה, עמ׳ 469). ב1924 נבחר דוז להיות המועמד הרפובליקני למשרת סגן־נשיא אה״ב, ולאחר נצחון המפלגה שימש בתפקיד זה והתרכז בבעיה של תיקון כללי־הנוהל של הסנאט. ב1925 הוענק לו, יחד עם סר אוסטן צ׳ימברלן (ע״ע), פרס־נובל לשלום. בתום תקופת כהונתו כסגן־נשיא נתמנה דוז ב1929 שגריר אה״ב בלונדון, ושם שירת עד 1932. בשובו לאה״ב נתמנה לנשיא מועצת השיקום הכספי (Reconstruction Finance Corporation), שהוקמה ע״י רוזוולט.

דוּזֶה, אֶלֶאוֹנוֹרָה — Eleonora Duse — (1859, ויגֵוואנו [על־יד מילאנו] — 1924, פיטסבּרג [אה״ב]), שחקנית איטלקית. דו׳ היתה בת למשפחת שחקנים־נודדים

אֶלֶאוֹנוֹרָה דוּזֶה

ותיקה מוויניציאה. ימי ילדותה ונעוריה היו מלאי סבל ויסורים. היא נולדה בקרון־רכבת ובילדותה ניטלטלה עם משפחתה במסעות להצגות־אורח. כבר בגיל 4 החלה מופיעה בהצגות. את הצלחתה הראשונה רכשה כבת 14 בוֶרונה בתור יוליה ב„רוֹמֶאוֹ ויוליה". אח"כ נדדה כ5 שנים עם להקות שונות; לפני הגיעה לגיל 20 נישאה לשחקן־עיתונאי, אך נפרדה ממנו אחרי זמן מועט. בהופעתה ב1878 בנאפולי הוכרה לראשונה כדגולה שבאמניות־הבימה במולדתה. היא ערכה הצגות רבות בערי איטליה בהצלחה הולכת וגדלה, ואח"כ הופיעה ברוב הערים הגדולות באירופה, וב1893 גם בניו־יורק. תפקידיה המצוינים בתקופה זו של פעולתה האמנותית היו: מַרגֶריט גוֹטיֶה (ב„הגברת עם הַקמֶליות") לדימָה, מַגדה (ב„מולדת") לזודֶרמַן, סַנטוצה לוֶרגה (ב Cavalleria rusticana), ומירַנדולינה לגולדוֹני (בLa Locandiera). אופי משׂחקה היה מצויין ברֶאַליזם רומאנטי, שינק מרגישות עמוקה וטהורה.

תקופה חדשה באמנותה של דו' נפתחה ב1896, כשהתחילה להציג את דמויות הנשים במחזותיו של איבּסֶן (ע"ע). לשׂיאי השׂגיה הגיעה בתור אֶלידה („האשה מן הים"), הֶדָה גַבּלֶר, נורה, רבקה וֶסט („רוסמֶרסהולם"). כוחה האֶמוֹציוֹנאלי וכִשרה לייצג סבל נפשי הביאו אותה לזֶהות מוחלטת עם הדמויות שהציגה: „תריסר נשים בי, ואני סובלת את ייסוריה של כל אחת מהן". משׂחקה היה נקי מכל אפקטים מלאכותיים־תיאטראליים ומבוסס על הבעה רוחנית־נפשית בלבד. אמצעיה היו קולה, משחק ידיה היפות וביחוד הבעת־פניה. היא נמנעה מלהשתמש באיפור, שלא היה בעיניה אלא כיסוי תווי־הפנים, המצמצם את חופש המימיקה ומהווה מכשול למשחק האמיתי. הביקורת האמנותית, שהירבּתה להשוות את דו' עם בת־זמנה שׂ ר ה בֶ ר נַ ר (ע"ע), הטעימה את ההבדל שבין הכנות והעומק הנפשי המזעזע של אמנותה של הראשונה ובין הפאתוס המחושב והזֶ'סטה הקרה של השניה, וגדולי אמני־הבימה והמבקרים התיאטרוניים (קוֹקלֶן, ג'. ב. שוֹ, אַלפרֶד קֶר) העריצוה.

באותה תקופה חלה פגישתה של דו' עם ד'אַנונציו (ע"ע), ושניהם נתקשרו קשרי אהבה לוהטת. ד'אַנונציו כתב מחזות המותאמים במיוחד לה, ואילו מישחקה העילאי במחזות אלה חיפה על חולשתם האמנותית והוציא מוניטין למחברם; מתוך התמסרותה הגמורה למאהבה לא הופיעה דו' במשך כמה שנים אלא במחזותיו בלבד. אולם כעבור זמן־מה ניתקו קשריהם, ולדו' אף נגרם פצע נפשי עמוק, שממנו לא נרפאה עוד: ד'אַנונציו לא נמנע מלהפוך את פרשת יחסיהם לנושא ספרותי וגולל אותה לעיני העולם בצורה שקופה ברומאן „האש", שבו השתמש אפילו במכתבים שכתבה לו דו'. התעללות זו, יחד עם עייפות כללית וחולשה גופנית, גרמו לדו' לנטוש את ההופעה הציבורית ולהסתגר בתוך עצמה במשך 12 שנה. רק ב1921, והיא אז בת 62, חזרה לבימה, כשנאלצה לכך ע"י מצוקה כספית. היא סירבה לחבוש פיאה נכרית והופיעה על הבימה בשׂער־שׂיבתה הטבעי ובפעם השלישית כבשה את העולם בחידוש מפליא של גאוניות נעוריה. היא מתה בשעת סיורה בהצגות־אורח באה"ב.

L. Rasi, *La D.*, 1901; J. Bab, *Die Frau als Schauspielerin*, 44/5, 1915; A. Kerr, *Die D.* (Die Welt im Drama, V, 261–279), 1917; G. Ferruggia, *La nostra vera D.*, 1924; E. Schneider, *E. D.*, 1925; B. Segantini – F. v. Mendelssohn, *E. D.*, 1926; C. Antona-Traversi, *E. D.: sua vita, sua gloria, sua martirio*, 1926; A. Symons, *E. D.*, 1928; G. B. Shaw, *Our Theatres in the Nineties*, 1931; E. A. Reinhardt, *Das Leben d. E. D.*, 1943[20]; F. Winwar, *Wings of Fire*, 1957.

ג. ק. גר.

דוֹזָ'ה, גֶ'רְג' — Dózsa György — (1474[?]—1514), מנהיג מרד־האיכרים בהונגאריה ב1514. דו' היה אציל סֶקלֶרי מטראנסילוואניה, שהצטיין במלחמות נגד התורכים. ב1514 נתמנה ע"י הארכיהגמון של הונגאריה כמארגן ומצביא של מסע־צלב נגד התורכים. דו' אסף אל מחנהו במשך זמן קצר כ40,000 חיילים, ברובם בני המעמדות הנמוכים — איכרים צמיתים, תלמידים נודדים וכמרים —, אשר נקראו קורוצים (kuruc — שיבוש של crux, הצלב). האצילים ראו את התנועה בעין רעה וביקשו למנוע בכוח את הצטרפותם של איכריהם אליה, מאחר שהללו יצאו ע"י כך ממרות אדוניהם. בין האצילים והאיכרים אירעו התנגשויות־דמים, והתנועה הפכה למרידה נגד האצילים, שאלפים מהם נהרגו במיתות משונות וטירותיהם הועלו באש. דו' איבד את השליטה על התנועה. צבאותיו לכדו ערים חשובות, ביחוד בטראנסילוואניה. אולם מחוסר ציוד וזיון מתאים והעדר סדר ומשמעת נחלש כוח המורדים, והם נוצחו בקרב על־יד טֶמֶשוואר על־ידי צבאות יאן זאפוליה ואישטוואן באטורי. דו' נלקח בשבי והומת מיתה אכזרית.

למרידת־האיכרים היו תוצאות חמורות לגבי היחסים החברתיים והפוליטיים בהונגאריה. הפארלאמנט חוקק חוקים, שהחמירו את שיעבודם של האיכרים לאדוניהם ואת צמיתותם למקומות־מושבם. בין האיכרים הצמיתים — שהיו רובה של האוכלוסיה העובדת במדינה — ובין האצילים קמה איבה עמוקה, שמנעה בעד התפתחות תקינה של החיים המדיניים בהונגאריה במאות השנים הבאות.

J. Eötvös, *Magyarország 1514-ben*, 1847/8 (Der Bauernkrieg in Ungarn, I–III, 1850); S. Marki, *D. G.*, 1913[2].

נ. קצ.

דוזי, רֵינְהַרְט פִּיטֶר אַנֶה — Reinhart Pieter Anne Dozy — (1820, לֵידֶן — 1883, שם), היסטוריון ומזרחן הולאנדי, מ1857 ואילך פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת לֵידן. דו׳ חיבר שורה של חיבורים לְכּסיקאליים במקצוע מחקר הלשון והתרבות הערבית. החשוב שבהם — ויחד עם זה יצירתו הגדולה ביותר — הוא Supplément aux dictionnaires arabes („מילואים למילונים הערביים"), 1877—1881, 1927[2], בשני כרכים גדולים. אך רוב כתביו של דו׳ מוקדשים לתולדות ספרד האיסלאמית. ספרו Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides („תולדות המוסלמים בספרד עד כיבושה של אנדאלוסיה בידי המראבּטין"), 1861, 1931[2], הוא ספר־המופת בתחום זה עד ימינו. בהיסטוריה הישראלית נגע דו׳ בספרו De Israëlieten te Mekka („בני־ישראל במכה"), 1864. הוא ביקש להוכיח, שהמקדש במכה נוסד בזמנו של שאול המלך ע״י גולים ישראליים משבט שמעון, ושבזמן גלות־בבל הגיע לשם גל שני של יהודים. הנחתו העיקרית נדחתה ע״י המבקרים.

M. J. de Goeje, *Levensbericht van R. D.*, 1883; F. G. Stokes, *R. D.: Spanish Islam...*, 1913; J. Fück, *Die arab. Studien in Europa*, 181–185, 1955.

דוּחוֹבּוֹרִים (духоборы = „לוחמי מלחמת־הרוח") או „אחווה עולמית נוצרית" (Христианское все-мирное братство), כת אֶוואנגֶלית־ראציונאליסטית רוסית. תורת הדו׳ היא תורה שבע״פ, הכלולה ב„ספר־החיים" (Животная книга) — קובץ פזמונים, שרובם מבוססים על האֶוואנגליון ומיעוטם על התנ״ך ומקורות עממיים. הדו׳ שוללים את השלטון המדיני, את הכנסיה, את הנצרות ההיסטורית, את אלהות ישו ואמונת־השילוש; את קורות ישו, יסוריו ותחייתו בגופו רואים הם כסמליים בלבד. לדעתם ישו הוא דוגמה לסבל לשם האמת, ועדיין הוא מוסיף לסבול בנפש כל אדם, שרוח־אלהים מפעמת בקרבו. הדו׳ מאמינים, ש„רוח המשיח" יורדת בכל דור ודור בנפש אדם מסויים — בין גבר ובין אשה —, שבו הם מכירים את מנהיגם ולמשמעתו הם סרים. — ראשית הדו׳ במחצית השניה של המאה ה18 באיזור יֶליסַאוֶטְגראד (היום קירובוגראד) שבאוקראינה. מכאן נפוצו בפלכי טאמבוב, וורונֶז׳ ותארקוב, ונרדפו ע״י השלטון הרוסי. בתקופה הליבֶּראלית של ראשית מלכות אלכסנדר I (ע״ע), ב1804, רוכזו הדו׳ באיזור נהר מולוץ׳נאיה שמצפון לים האַזובי, ושם הקימו, תודות לחריצותם והתנזרותם ממשקאות חריפים, ישובים פורחים. בראשונה חיו הדו׳ בתנאי משק משותף, אבל במידה שנתבססו עברו לתנאי משק פרטי. מנהיגם ס. קאפוסטין העביר את הרכוש הציבורי של הכת על שמו ועל שמות מקורביו. במלכות ניקולַי I (ע״ע) ב1837, הוכללו הדו׳, מטעם הרשות הרוסית, ברשימת „הכיתות המסוכנות ביותר". ילדי הדו׳ הוכרזו לממזרים והועברו בכוח לחיק הדת הפראווסלאווית. בשנות 1841—1843 הוגלו הדו׳, שמספרם הגיע ל11,000 נפש, לאיזור אחאלקאלאקי שבטראנס־קאווקאז, ושם ייסדו 18 כפרים פורחים, למרות הקדחת, אדמת־הטרשים ושכנות שבטים שחיו על הביזה. בשנות 1865—1885 עמדה בראש הדו׳ לוּקֶריה קאלמיקובה. בתקופת הליבֶּראליזם של אלכסנדר II (ע״ע) נעזבו הדו׳ — שנהגו לשלם מסיהם כשורה — לנפשם, עד אשר הונהג גם בקאווקאז חוק השירות הצבאי הכללי (1885). בהשפעת מנהיג הדו׳, פיוטר ו. וֶריגין, גבר בהם הכיוון הקנאי. הדו׳ התנזרו מעישון וממשקאות, החלו לנהוג פרישות, סירבו להישמע לחוקי הממשלה ולשרת בצבא, והמגוייסים שרפו את נשקם בפומבי. ב1895 חידשה הממשלה את רדיפות הדו׳. חייבי הגיוס שמן הדו׳ וראשי הכת הוגלו למנזרים, לחבלי הצפון ולסיביר; משלחות קוזאקים ערכו בהם פוגרומים מטעם הרשות. מ4,300 דו׳, שפוזרו בכפרים גֶאורגיים, מתו ברעב במשך שנתיים כ600. ממקום גלותו פיתח וֶריגין את תורת הדו׳, בהרכיבו על האמונה העממית המקורית את תורת ל. טולסטוי (ע״ע). ב1898 הסכימה הממשלה להגירת הדו׳ מרוסיה, פרט לגולים ולחייבי שירות צבאי. לצרכי ההגירה נערכו מגביות ברוסיה ובאנגליה, ול. טולסטוי תרם 35,000 רובל (שׂכר־הסופרים מהרומאן שלו „התחיה"). בקאווקאז נשארו כ12,000 דו׳ מתונים, ואילו מן הקיצונים היגרו תחילה כ1,100 לקפריסין. ב1899 הופנתה הגירת הדו׳ לקאנאדה, שממשלתה פטרה אותם משירות צבאי והקציבה להם שטחי־קרקע. יחד עם החוזרים מקפריסין התיישבו בקאנאדה כ7,500 דו׳, ועוד כמה מאות הגיעו לשם עד 1914. ממשלת הליבראלים בקאנאדה, וכן חברת מסילת־הברזל וחברת מפרץ־הַדסון היו מעוניינות ביישוב השטחים השוממים שבמערב הארץ וסייעו בידי המהגרים. לעומת זה התנגדו להגירת הדו׳ אגודות הפועלים, שחששו להורדת שׂכר־העבודה, והמפלגה השמרנית, שחששה לאורח־החיים הזר של הדו׳. הממשלה הקציבה לדו׳ מאה אֵיקר לכל בית־אב. הדו׳ הקימו 47 כפרים במדינת סַסְקֶצ׳וָן. הניגוד בין הרוח האינדיווידואַליסטית־מערבית הקאנאדית ובין הדו׳ — חדורי רוח של משמעת עיוורת למנהיגם ורוח של נדידה תוך חיפוש אחר „הארץ היעודה" — גרם ל„בעיית הדו׳", הקיימת בקאנאדה מאז 1899 עד היום הזה. הדו׳ משתמטים מחינוך־חובה, מרישום הקרקע על שמו של ראש־המשפחה, ממיפקדי־העם ויתר הרישומים הסטאטיסטיים. בממשלת קאנאדה רואים הדו׳ „ממשלה לא־נוצרית", הדומה לממשלה הרוסית. ב1903 התפלגו הדו׳ המתונים: „חברת הדו׳ הבלתי־תלויים", שבראשם עמד פ. מאקארוב, עו״ד וחניך הקוויקרים, ושמנו כ2,000 נפש, עברו לאורח־חיים פרטי ונשארו ברובם בסַסקֶצ׳וָן במשקים של שדות־תבואה, ובחלקם היגרו לקאליפורניה ואוֹרֶגון שבאה״ב; בראש הדו׳ האורתודוכסים, בני־„העדה", הוסיף לעמוד פ. וֶריגין (המכונה „פֶּטרושקה"), שהגיע לקאנאדה ב1902. 2,000 דו׳, שסירבו לחתום על השאלונים הממשלתיים בהתאם לחוק־הקרקעות, ויתרו ב1907 על 100,000 אֵיקר, שחזרו לממשלה. אולם הם קנו ב646 אלף דולאר, בעיקר מחסכונותיהם, שטחי קרקע בדרום־מזרח קולַמביה הבריטית; ב1912 היו שם למעלה מ5,000 בני־ה„עדה", שהקימו להם שוב משקים פורחים של גני־ירק וגני־פירות, וגם בתי־חרושת לריבה, נסורת, טחנות ומִלבָּנות. הקיצונים — „בני־החופש" או „אנשי האמונה הכֵּנה" — הטיפו לחיות ככתוב באֶוואנגליון: „כעוף־השמים, שאינו זורע ואינו קוצר" — הפקירו את רכושם, פרקו מעל עצמם את הדאגה ליום־מחר ואת עול העבודה והתחילו לערוך, בעיקר בימות החמה, מסעי צליינות תוך חיפוש „הארץ היעודה", כשהם ערומים וניזונים מעשב־השדה ומכל הבא לידם. מהם חיו חיי־אישות משותפים בלי לקבוע את האבהות של הילדים; מהם ניסו לצום 40 יום, כמספר ימי צומו של ישו. הקנאים החלו לשׂרוף ולפוצץ בתים ציבוריים,

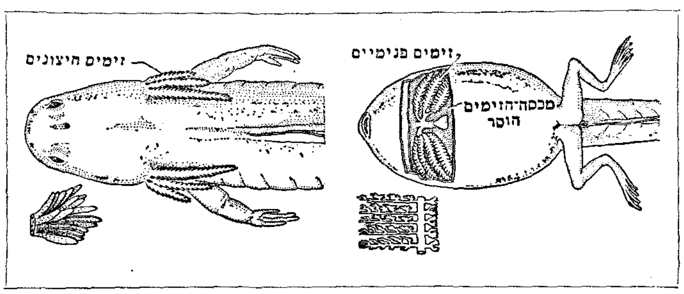
בעיקר בתי־ספר וגשרים. לפי הערכת ועדת־החקירה הממשלתית הגיעו הנזקים ל10 מיליון דולאר. גם ביתו של וֶריגין פוצץ. ב1924 נהרג וֶריגין בפצצה בתא של רכבת; „בני־העדה", שהאמינו שיד הממשלה היתה ברצח מנהיגם, החלו לערוך צליינות לקברו. ב1927 הגיע מרוסיה בנו, פיוטר וֶריגין הצעיר, שבני „העדה" הכירו בו כבמנהיגם, בלי לייחס לו את הסגולות שבהן נצטיין אביו. בנאומו הראשון הכריז וריגין השני, ש„ביום־הדין יישבו משני צדדיו של האלוהים ישו והוא עצמו". היחסים בין „הרוסים המשוגעים" ובין הציבור הקאנאדי הורעו במיוחד מאז 1914, כשטענו הקאנאדים שהדו', שלא התגייסו למלחמה, „עושים כסף, בשעה שבנינו נהרגים". במיפקד 1931 סירבו הדו' להיפקד: „אלהים הוא היודע את מספרנו"; על שאלת הפוקדים: „היש לכם ילדים?" — היתה התשובה: „כולנו ילדים". ב1939 מת פ. וריגין השני, ובנו, וואיקין ג'וני וריגין השלישי, הכריז על עצמו כעל קאנאדי נאמן. ב1947 מנוּ הדו' בקאנאדה כ17,000 נפש, מהם 2,500 „בני־החופש", המרוכזים בעיקר בקולַמביה הבריטית. היום הולכים ומתבוללים רוב הדו' באורח־החיים הקאנאדי המקובל, ואילו הקיצוניים שבהם מוסיפים להוות בעיה לממשלה ולציבור הקאנאדי.

О. Новицкий, Д., их история и вероучение, 1882[2]; V. Tschertkoff (ed.), *Christian Martyrdom in Russia*, 1897; Ображение канадских Д.ов 1902; J. Elkinton, *The D.*, 1903; A. Maude, *A Peculiar People: the D.*, 1904; M. Bach, *They Have Found a Faith*, 1920; G. Verigin, *God is not in Power, but in Truth*, 1935; J. F. C. Wright, *Slava Bohu*, 1940; J. P. Zubek – P. A. Solbery, *Doukhobors at War*, 1952.

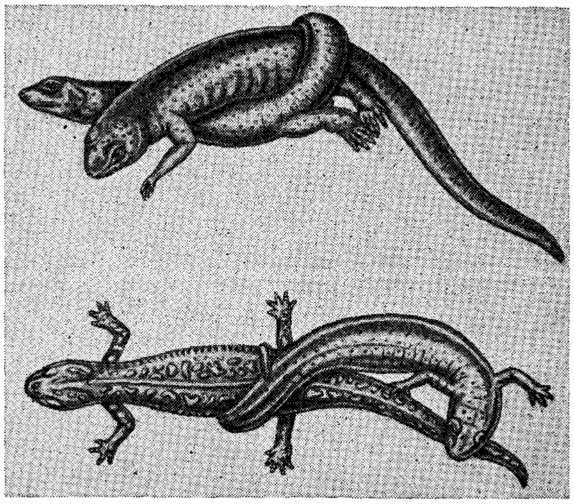
א. אה.

דוּחַיִּים (Amphibia, מיוו' ἀμφί, כפול, βίος, חיים; או Batrachia, מיוו' βάτραχος, צפרדע), בזואולוגיה — מחלקת חולייתיים, הכוללת כ2,500 מינים ב3 סדרות: (1) **זנביים**; (2) **חסרי־זנב**; (3) **חסרי־גפים**; צורות אחרות ידועות כמאובנים מתקופות גאולוגיות קדומות.

שם המחלקה מציין את תכונתה העיקרית: נציגיה הטיפוסיים חיים במים מתוקים בצורת זחלים־ראשָנים נושמי־זימים ואח"כ ביבשה כנושמי־ריאות. המחלקה היא חוליית־ביניים בין הדגים שוכני־המים ובין הזוחלים היבשתיים המובהקים, ומבחינה היסטורית היא הראשונה למחלקות החולייתיים היבשתיים מרובעי־הרגליים; סימני־ההכר משותפים לרוב מיני הדו', המבדילים ביניהם ובין הדגים, הם: 1) 4 גפי הליכה ושחיה בעלי 4—5 אצבעות — במקום סנפירים; 2) ריאות במקום זימים, כוֹאֲנוֹת כאמצעי־עזר לנשימה, עור העומד בפני האויר; 3) לב בנוי מחדר אחד ושני פרוזדורים;

צפרדע (Rana catesbeiana) מהגחון — **זימי דוחיים** — אַמבּיסטוֹמה (אַכּסוֹלוֹטל) (Ambystoma tigrinum) מהגב

אפני־הזדווגות בזנביים מהסוג Euproctus: הזכר כורך את זנבו מסביב לנקבה ומתהפך כדי להצמיד את ביכו לביבה

4) איברי ראיה ושמיעה, המסוגלים לפעול בשני תחומי־המחיה: מים ואויר.

קבוצת הדו' בכללותה תופסת היום מקום קטן במערכת החיים, אע"פ שכמה ממיניה מצויים בשפע מבחינת מספר פרטיהם. מינים אחדים של דו' חשובים ביותר מבחינת הבנת הביולוגיה — למחקר האֶמבריולוגי ולמֶכאניקת־ההתפתחות.

גודל הדו'. רוב הזנביים ארכם 8—20 ס"מ; הסַלַמנדרה היאפאנית הענקית (Megalobatrachus japonicus) מגיעה לאורך של 1.7 מ', ואילו הסלמנדרה המכסיקנית רק ל4 ס"מ. בחסרי־הזנב מגיעה הצפרדע האפריקנית הענקית (Gigantorana goliath), החיה ביערות קונגו, לאורך של 27 ס"מ ולמשקל של 2 ק"ג, ואילו קרפדת־האילנות (Phyllobates) בקובה — ל1 ס"מ וה־Dendrobates הדרום־אמריקני הארסי ל2 ס"מ בלבד. מחֲסרי־הגפיים מגיע ה־Typhlonectes שבצפון אמריקה הדרומית לאורך של יותר מ1 מ'. — בין המאובנים נמצאים מינים ענקיים, שארכם הגיע ל5 מ'.

רטיבות עורם של הדו' באה מן הבלוטות השקיקיות שבו, שבהן הוא נבדל מעור הדגים. רוב הבלוטות מפרישות ריר, שהוא משמש חומר־סיכה לעור במים ואמצעי לשמירה על רטיבות העור באויר. ע"י הרטבה המתמידה נעשה העור מחיצה שבה מתאפשר חילוף־גאזים, ז"א: הוא נעשה איבר־נשימה יעיל. בעורן של סלמנדרות וקרפדות, ביחוד בחלק האחורי והצדי של גופן ובגפיים, מצויות גם בלוטות־אֶרס; הן מפרישות חומר סמיך המכיל טוכסינים — שהם מבחינה כימית סטרואידים (ע"ע) — ומשמש להגנת הדוחי מפני אויביו. חמרי־רעל אלה מסוגלים לפגוע ברקמות הריריות של העין והפה ולגרום שיתוקים עצביים; בגללם אין בעליהם נאכלים ע"י יונקים או עופות טורפים אלא במקרים נדירים. עפ"ר נודפים מן ההפרשות גם ריחות חריפים. כמות ההפרשה וטיבה שונים במיני דו' שונים. יש קרפדות שאינן מפרישות אלא כתגובה על גירוי חזק מן החוץ, ויש דו' שמגע קל בהם מספיק לעורר הפרשה חזקה.

צבעי הדו' — ירוק, צהוב, אדום, חום, שחור. כל הגונים מיוסדים על מציאותם של גרגירי־צבע באפידרמיס ושל **כרומטופורים**

בדרמיס (ע"ע דג, עמ' 910/11). פיזורם של חמרי־הצבע שבתאים או ריכוזם יחד גורמים לחילופי־צבעים, שבאמצעותם מתאים הדוחַי את עצמו לסביבתו המתחלפת. חילופי־הצבע נגרמים ע"י גירויי חוש הראיה וכן ע"י השפעת שינויי טמפראטורה ושינויי לחות בעור. המכאניזמים של חילופי־הצבע הם בחלקם הורמונאליים (יתרת־המוח ויתרת־הכליה) ובחלקם עצביים.

השלד. גולגולת הדו' היא בעלת מבנה פשוט ומעוטת עצמות. בדרך־כלל היא רחבה ושטוחה; במרכזה נשאר מקום קטן בלבד למוח. בניגוד לגולגולת הדגים היא מסוגלת להתנועע כלפי עמוד־החוליות; בשני פולֵי־מפרק היא מתקשרת לחוליה הראשונה. חיבור הלסת העליונה לגולגולת הוא אוטוסטילי, כמו בCeratodus (ע"ע דגי־רֵאות). הלסת התחתונה מתמַפרקת אל העצם החיכית־ריבועית. העצם הלשרנית־לסתית, שהשתחררה מתמיכת הלסת העליונה, הופכת לעצם־שמע (Columella auris). עם התפתחות לשון אמיתית — שהיא חסרה בדגים — מהוות עצמות־זימים אחדות שלד תמיכה והנעה ללשון. שלד מכסה־הזימים נעדר בדו' לגמרי. מן הסימנים הפרימיטיוויים שנשתמרו בגולגולת הדו' — התגרמות מועטת של השלד הראשוני (החסחוסי). לרוב הדו' שיניים בלסת העליונה ובשאר עצמות גג־הפה; לרוב הסלמנדרות שיניים בשתי הלסתות; לקרפדות אין שיניים. השיניים מתחלפות.

עמוד־החוליות מתחלק לארבעה איזורים: צוואר, גוף, אגן ועָצֶה. הצוואר והאגן בנויים כל אחד מחוליה אחת. מספר החוליות הכללי בדו' שונה ונמצא בגבולות שבין 9 (צפרדעים) ובין יותר מ200 (אחדים מחַסרי־הגפיים). בסלמנדרות, בחסרי־גפיים ובכמה קרפדות מחוברות לעמוד־החוליות צלעות, והללו אינן קשורות לעצם־החזה.

שלד־הגפיים בנוי לפי הטיפוס הכללי של חוליְתיים עילאיים (ע"ע גַפַּים): אל חגורת הכתפיים או המתניים מתמפרקת עצם ארוכה, זרוע או קולית, ובה מתחבר פרק בנוי משתי עצמות מקבילות (אמה וסובב בקדמית, קנה גדול וקטן באחורית); מורכבות עליהן — היד או הרגל, הבנויות משורש, כף ואצבעות; בין אצבעות הגפיים האחוריות — קרומי־שחיה. שלד טיפוסי זה ניתן למודיפיקאציות בהתאם להבדלי אורח־החיים בסדרות השונות של דו'. חסרי־הגפיים, החופרים באדמה, הם גם חסרי זנב. גופם מְאֹרָךְ, וכן גם גוף הזנביים, אלא שלאחרונים אף זנב רב־החוליות. בSirenidae חסרות גפיים אחוריות. מספר חוליות־הגוף בחסרי־הזנב מצומצם מאד, וחוליות־זנב אין להם; גפיהם האחוריות — המשמשות לקפיצה — ארוכות מהקדמיות.

איברי־העיכול. חלל־הפה רחב ומותאם לקליטת הטרף החי. בדרך־כלל מצויידות הלסתות בשיניים רבות קטנות מאד, ולפעמים מסייעת ללכידת הטרף לשון, שהיא דבוקה בקדמת־הלסת וחפשית בשוליה האחוריים; היא מסוגלת להשתלף מתוך הפה לכל אָרכה. האוכל נבלע ללא לעיסה, עובר דרך הוושט ומגיע לקיבה הפשוטה וממנה למעי, שאליו מחוברות שתי בלוטות־העיכול הגדולות — הלבלב והכבד.

התזונה. כל הדו' הם טורפים: הם ניזונים מחרקים, תולעים, חלזונות. הגדולים שבהם תוקפים צפרדעים, לטאות, עכברים וכיו"ב. זחלי הצפרדעים והקרפדות ניזונים בעיקר מאצות ומרקב של פגרי־חיות. — מבחינת הביוכימיה של חילוף־החמרים דומים הדו' ליונקים דווקא: כאלה כן אלה הם בע"ח אורֶאוטליים, ז"א מפרקי חלבון לשתְנָה המופרשת בשתן. בכך נבדלים הדו' הן מאבותיהם: דגי־הגרם, שהם מפרישי אמוניה ואַמינים — והן מצאצאיהם: הזוחלים, מַפרישי חומצת־שתן.

הפרשת פסולת חילוף־החמרים מבוצעת במידה רבה דרך הכליות, הבנויות לפי מתכונת כליית־ביניים. הכליות מקבלות אספקת־דם כפולה, עורקית וורידית. השתן מתרכז בצינור־הכליה, שהוא משמש גם מוביל־זרע בזכר, אך אינו קשור למערכת־המין בנקבה. מובילי־השתן מתקשרים לביב, שהוא מקבל גם את המעי הסופי. בהסדר רֶפלֶקטורי מיוחד עובר השתן מן הביב לכיס־שתן, הנמצא בצד הבטן והמסוגל להתמתח ולאכסן כמות ניכרת של שתן. הוא מתרוקן מחמת התכווצות השרירים שבדפנותיו, והשתן יוצא מן הגוף כשהוא חוזר ועובר דרך הביב.

הנשימה. בדו' היבשתיים הנשימה נעשית בכמה דרכים: בריאות; בעור־הגוף החיצון; בקרום הרירי של דפנות חלל־הפה. שלא כבחוליְתיים הגבוהים, **הריאות** הן שני שקים לא־מחולקים, השקועים בחלל־הגוף וקשורים לחלל־הפה בצינורות קצרים. פתחי כניסת האויר לגוף הם הנחיריים החיצוניים; מחללי־האף יוצא האויר אל הפה דרך נחיריים פנימיים — הכואַנות. אגב העלאה והורדה של קרקע־הפה חודר אויר לחלל־הפה. ע"י סגירת הנחיריים והתכווצות חלל־הפה נדחף האויר אל תוך הריאות. דרך־נשימה זו דומה יותר לזו של הדגים מאשר לזו של החוליְתיים העילאיים. — הנשימה דרך **העור** מבוצעת ע"י רשת ענפה של נימי־דם בעור הלח תמיד, והוא הדין בנשימה דרך **רירית־הפה**. — יש מינים יבשתיים של דו' בעלי ריאות מנוונות או חסרי ריאות, והם נושמים דרך העור ורירית־הפה בלבד.

זחלי הדו', וכן מיני זַנביים שאינם עוברים גילגול, נושמים בזימים בעודם במים. במיני דו' מסויימים (Perennibranchiata), שאינם עוזבים את המים, מצויים זימים חיצוניים נוסף על הריאות.

נשימת החוליְתיים היבשתיים, הנעשית ע"י שאיבת אויר פנימה, קשורה בפיתוח מֶכאניזם להשמעת קולות. בקרפדות ובצפרדעים נמצאים לרוחב הגרון **מיתרי־קול** עשויים רקמת־חיבור, הנתונים לזעזועי האויר הבא מהריאות. עָצמת הזעזועים והקולות הנגרמים על־ידיהם מתחזקת ע"י התהודה המבוצעת בשקי־קול, המצויים בזכרים ומחוברים לחלל־הפה.

מחזור־הדם. הפרוזדור הימני של הלב אוסף את הדם הוורידי החוזר מן הגוף ומעבירו אל תוך החדר; באותו הקצב מעביר לתוכו הפרוזדור השמאלי את הדם העורקי הבא מן הריאות. חדר־הלב אינו חלל אחיד ופתוח; מערכת של בליטות־קיר גורמת לכך שהדם העורקי והדם הוורידי אינם מתערבבים זה בזה אלא במידה מצומצמת בלבד. במחזור הדו' חלה הפחתה במספר קשתות־העורקים בהשוואה למחזור־הדם של הדגים. מנגנון מסובך של שסתומים בפתח האַאורטה (קונוס) מחלק מנות־דם לעורקים השונים: את הדם העורקי ביותר, הבא מצד שמאל — לעורק־הראש, שהוא הומולוגי לקשת־העורקים III של הדגים; את הדם הוורידי ביותר, הבא מצד ימין — לעורק־הריאות, שהוא הומולוגי לקשת־העורקים VI של הדגים; ואת הדם המעורב שמשמאל ומימין — לאב־עורקים, שהוא הומולוגי לקשתות העורקים IV—V של הדגים והוא המזרים את הדם לגוף כולו.

מערכת־העצבים והחושים. המוח הוא קטן ופשוט מזה של שאר החולְיתיים היבשתיים. המוח הקטן מצומצם יותר מאשר בדגים. המוח הקדמי מחולק לשני חצאים (בדומה למוחם של דגי־ריאות). מן המוח יוצאים 10 זוגות־עצבים, ולא 12 כבשאר החולְיתיים.

עין הדו׳ משוכללת מזו של הדגים. עפ״ר היא מצויידת בשמורות ובבלוטות־דמעות, המגינות עליה ומחזיקות אותה במצב של לַחות בחיי היבשה. ההתכַוונות נעשית לא על־ידי שינוי צורת העדשה כבחוליתיים העילאיים, אלא ע״י שינוי מקומה, בדומה לנעשה בדגים (ע״ע דג, עמ׳ 901). אולם בדו׳, כבבע״ח יבשתיים, העין הנחה מוכוונת לראיית־רוחק, ופעולת ההַכוָנה לראיית־קירבה מבוצעת על־ידי שריר (M. protractor lentis) שבקשתית, המרחיק את העדשה — שהיא כדורית כמעט — מן הרשתית. מערכת שרירים חיצוניים מסייעת להכְוונת מבט־העיניים לכל הצדדים. הקבוצות השונות של דו׳ נבדלות זו מזו מבחינת טיב הראיה, חדותה וכושר הבחנת הצבעים. מינים החיים על עצים או ביבשה עיניהם גדולות מעיני החיים במים. יש מינים בעלי עיניים קטנות מאד, ואף מינים עיוורים; הללו מודרכים בעיקר ע״י חוש־הריח.

הבדלים גדולים קיימים בין דו׳ שונים מבחינת חוש השמיעה. עם המעבר לחיי היבשה, תוך הגילגול הכללי, מתפתחת אוזן פנימית: שק־הזים שבין הלסת ובין עצם־הלשון, המופיע בדגים כחריץ (spiraculum), הופך לחלל האוזן התיכונית ולחצוצרת־אוסטכיוס, וקרומו הדק נעשה בחסרי־זנב עור־התוף; בתוך חלל זה הופכת העצם הלסתית־לשונית לארכוף (columella; ר׳ לעיל, עמ׳ 113; וע״ע אֹזֶן). מינים של חסרי־גפיים ושל זנביים חסרים עור־תוף ואוזן תיכונית. במיני צפרדעים ובזנביים החיים ביבשה מצוי — נוסף על הארכוף — מכסה (operculum): לוח גרמי או חסחוסי, ששריר מחבר אותו לחגורה העליונה, ושהוא אולי מעביר תנודות מהקרקע דרך הגפיים הקדמיות לפרילימפה. המכסה חסר בזחלים וברוב ה Perennibranchiata. — מסתבר, שתפקיד האוזן וחוש־השמיעה בדו׳ מצומצם. כושר ההבחנה של הצלילים מועט; בצפרדעים מקיפה השמיעה את התחום של 50—10,000 תנודות בשניה. בעונת הייחום משמיעים הזכרים בצפרדעים ובקרפדות את קולותיהם („קירקור"), ובאותה העונה גם התגובה לקולות חזקה יותר.

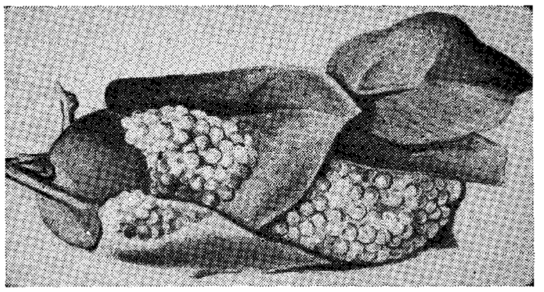
לכל זחלי הדו׳ מערכת קוי־צד (ע״ע דג, עמ׳ 901/2) מפותחת. זרמים ותנודות במים ניחושים באיברים אלה, המפוזרים בעור־הראש ובקו אמצעי לאורך צדי־הגוף. בחסרי־הזנב מתנוונים כל האיברים האלה לחלוטין בתקופת הגילגול. בזנביים חלה במנגנון זה התנוונות חלקית כשהבוגרים עוזבים את המים, אולם האיברים חוזרים למצבם המפותח והפעיל כשמבוגרים יורדים למים לשם רביה.

הרביה. האשכים בזכר והשחלות בנקבה נמצאים סמוכים לכליות. האשכים שולחים לכליות מספר צינוריות עדינות, המובילות את תאי־הזרע. מן הכליה מוצאים תאי־הזרע דרך צינור־וולף, המשמש לניקוז השתן והזרע כאחד, אל הביב ומן הגוף החוצה. לנקבה צינורות־מוצא מיוחדים (צינורות־מילר) לביצים המבשילות, הנמשכים מן השחלה אל הביב על־יד פתח צינור־השתן. בצינור־הביצים מתעטפות הביצים בקרום קרישי שקוף התופח במים. קריש זה מדביק את הביצים יחד לגושים; ביצי הקרפדות ערוכות בשרשרת, ביצי הצפרדעים — בערימות; מינים מעטים מטילים ביצים בודדות. ביצי סלמנדרות יבשתיות נדבקות בגופים מוצקים. מספר הביצים המוטלות בהטלה אחת שונה במינים השונים. הצפרדע הקטנה Sminthillus מקובה מטילה ביצה אחת; סלמנדרות יבשתיות מטילות כ30, צפרדעים קטנות וקרפדות־עצים — עד 1,000 ויותר; המין Rana catesbeiana — 25,000; הקרפדה Bufo marinus — 32,000 ביצים.

בעונת הייחום ניכרת בדו׳ דו־פרצופיות מינית. היא מתבטאת בזכרים בהופעת כָּריות באצבע הראשונה הפנימית (בצפרדעים) או בכמה אצבעות (בקרפדה), שהן מסייעות לזכר להחזיק בנקבה, וכן בהופעת צבעים חזקים ומגוונים ובהשמעת קירקור; הזנביים הם בדרך־כלל חסרי קול.

דרכי הרביה שונות: הפראה חיצונית בחסרי־זנב, פנימית בזנביים; יש גם מינים משריצים. בחסרי־זנב הזכר חובק את הנקבה מגַבה (תמונה ע״ע א״י, עמ׳ 218), ובהימצאו מעליה מתיז הוא את זרעו אל המים במקום ההטלה; תאי־הזרע מתפזרים במים ומפרים את הביצים. בבעלי־הזנב הזכר מפריש סביבו ספֶּרמאטופור — גוש המכיל מספר רב של תאי־זרע במעטפת קרישית, ומניחו על קרקעית המים. הנקבה קולטת את הספרמאטופור לתוך ביבה, ותאי־הזרע המשתחררים ממנו עולים בצינורות־הביצים וחודרים לתוך הביצים. במינים המשריצים, כגון הסלמנדרה הכתומה, הביצה מתפתחת בגוף־הנקבה, והעובר הצעיר מוחזק בה במשך זמן מסויים.

בדרך־כלל מוטלות הביצים למים, במקרים מסויימים — במקומות לחים ביבשה, למשל לתוך עלים מקופלים בצורת שפופרת (האילנית הדרום־אמריקנית Phyllomedusa). אך יש מינים שנושאים את הביצים ואת הצעירים המתפתחים

נושי־ביצים של האילנית הדרום־אמריקנית (Phyllomedusa) בין עלים מקופלים של עץ

מהם על גופם (Notoderma, Pipa); עור־הגב ומקומות אחרים (שקיקים בגרונו של Rhinoderma darwini) משמשים כיסי־דגירה במקרים אלה. בקרפדה מסוג Alytes כורך הזכר, לאחר ההפראה, את הביצים סביב לרגליו ותוקע עצמו לתוך גומה לחה עד לבקיעת הביצים והופעת הראשָנים.

ההתפתחות. על ההתפתחות העוברית של הדו׳ ע״ע אַמבריולוגיה, עמ׳ 867/8 (ציורים 3, 5), 871. על דו׳ במחקר מכאניקת־ההתפתחות ע״ע התפתחות; אינדוקציה. — זמן ההתפתחות מן הביצה עד לבוגר שונה מאד במינים השונים ואף מושפע מגורמי הסביבה, כגון טמפראטורת המים. צפרדעים וקרפדות מגיעות לשלב הסופי של התפתחותן בדרך־כלל תוך חדשים אחדים; ביצי Scaphiopus מתפתחות לקרפדות צעירות תוך חודש; אך יש מקרים שתהליך זה נמשך 2—3 שנים.

הגילגול. בחסרי־זנב הזחל הוא ראשַן: בעל זנב, עטור סנפיר, נושׂא זוגות זימים חיצוניים; הלב עשׂוי עליה אחת וחדר אחד; משני צדי גופו מערכת קווי־צד; פיו קטן מאד; בעזרת גבשושיות קרניות וזוג לסתות קרניות הוא גורד פירורי מזון צמחי, ובהתאם לכך מעיו ארוכים, דקים ומפותלים. הזימים החיצוניים מתנוונים, ובמקומם מופיעים זימים פנימיים המכוסים במכסה. עם הגילגול באים שינויים קיצוניים באורח־חייו ובמבנה גופו של הדוחַי: הפה מתרחב ונעשׂה גדול, הלסתות הקרניות נעלמות; הזימים ופתחי־הזימים נעלמים, מופיעות הריאות, ויחד אתן מתפתח מחזור־ריאות מיוחד; מערכת קווי־הצד בטֵלה; מופיעות הגפיים; המעיים מתקצרים ומותאמים למזון חי; הזנב נעלם; בעור מתפתחות בלוטות־ריר המתחילות בהפרשה; בעיניים ובאוזן חלים שינויים המתָאמים אותן לפעולה באויר.

בדרך־כלל ההבדל בין הזחל ובין המבוגר גדול בחסרי־זנב הרבה יותר מאשר ב ז נ ב י י ם. באלה האחרונים הראשַן דומה יותר למבוגר: ארוך וצר כמוהו וניזון כמוהו מן החי, מאחר שהוא מצוייד בשיניים אמיתיות; ארבע גפיו מקדימות לצמוח; בגילגולו אין שלב של הופעת זימים פנימיים, ועוד קודם לאיבוד הזימים החיצוניים מתפתחות הריאות.

על מכאניזם הגילגול ועל נֶאוֹטֶניה ע״ע גלגול, עמ׳ 745—747.

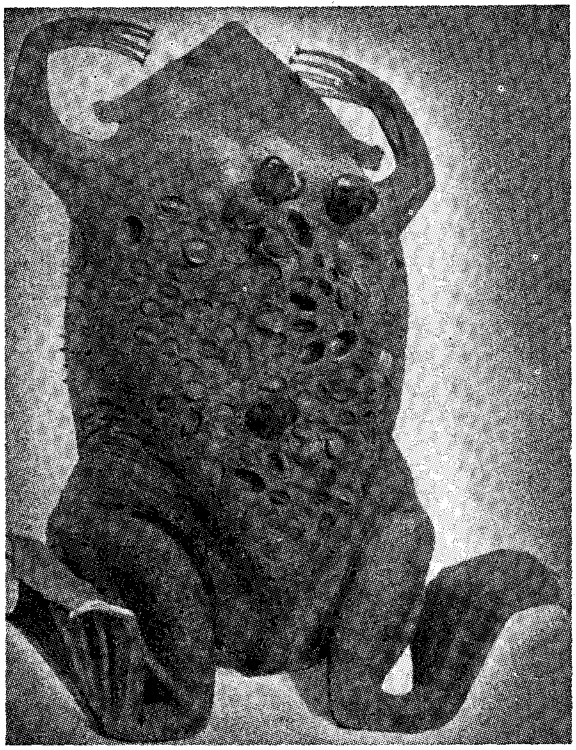
אורגאניזם הדו׳ מצטיין בכושר של רֶ גֶ נֶ רַ צ י ה (ע״ע).

סיסטֶמאטיקה. את הדו׳ הקיימים מחלקים לשלוש סדרות: זַנביים (Caudata [או Urodela]), חסרי־זנב (Salientia [או Anura]), חסרי־גפיים (Gymnophiona).

ה ז נ ב י י ם הם הדומים ביותר לבעל־חוליות טיפוסי. סימניהם המיוחדים: גוף צר, שמסתיים בזנב ארוך, עפ״ר בצורת משוט; מספר חוליות־השדרה רב; ביבשה הם מהלכים בזחילה ואינם מקפצים; אוזן תיכונית חסרה; המחיצה בין שני פרוזדורי־הלב אינה שלמה; בקונוס העורקי אין שסתום־שְתי; ההפראה היא פנימית; הזחלים דומים מאד לבוגרים ונושאים שיניים בשתי הלסתות; רובם עוזבים את המים כשזימיהם מתנוונים בגילגול; כמעט כולם חוזרים זמנית למים בתקופת הרביה הקצרה, אך מיעוטם נשארים במים וממשיכים לנשום באמצעות הזימים המתמידים. הקבוצה כוללת כ־100 מינים. הסלמנדרה הכתומה וטריטון־הפסים, החיים בא״י, משתייכים לקבוצה זו. טיפוסים מיוחדים של זנביים הם: הפרוטֶאוס (Proteus) העיוור, החי במערות וחסר פיגמֶנטאציה; הסירֶן (Siren), שגופו הארוך חסר רגליים אחוריות; משפחת הסלמנדרות חסרות־הריאות (Plethodontidae); האכסולוטל (ע״ע).

(תמונות: ע״ע א״י, עמ׳ 216, 217).

ח ס ר י ־ ה ז נ ב הם הצפרדעים, הקרפדות וקרוביהן. סימניהם המיוחדים: חוסר זנב; הראש והגופה מאוחדים; הפה רחב בדרך־כלל; הגפיים הקדמיות קצרות, האחוריות ארוכות ומשמשות לקפיצה; מספר חוליות־השדרה 10; צלעות מעטות או חסרות לגמרי; ההפראה חיצונית. מעטים ממיניהם נשארים במים גם אחר הגילגול, כגון Xenopus האפריקני; רובם הם „דו״ מובהקים, ז״א מחלקים את זמנם בין מים ויבשה; יש גם יחידים שאינם חוזרים המימה אפילו לשם הטלת ביצים. הסדרה כוללת כ־1,700 מינים. — סדרת ח ס ר י ־ ה ג פ י י ם כוללת עשרות אחדות של מינים בלבד, שהם הנציגים המוזרים ביותר של הדו׳ (ע״ע תְלָעַן).

הקרפדה הסורינאמית (Pipa) נושאת על גבה את ביציה ואת הצעירים המתפתחים מהן

התפוצה. דו׳ מצויים בכל העולם, פרט לאיזורים הקרים ביותר או היבשים ביותר. הם מצויים בשפע באיזורים ממוזגים לחים, במים מתוקים או במקומות של טחב ולחות. אין מוצאים דו׳ במים מלוחים, ונדירים הם במקומות גבוהים ובאיזורים הצפוניים.

גבולות תפוצת הזנביים נקבעים ע״י גורמים אקלימיים: כדי לשמור על הנשימה דרך עורם, זקוקים הדו׳ למידת לחות מסויימת בסביבתם. הם חסרי מנגנון לוויסות חום־גופם, והטמפראטורה שלהם משתנית בהתאם לטמפראטורת הסביבה. הקור וקפיאת המים והקרקע מגבילים את תפוצתם בצפון. בכמה מאיזורי הדרום מונע היעדר מקווי־מים פתוחים מן הזנביים לקיים את הרביה ולהקים דור צעיר. נציגי חסרי־הזנב נמצאים בכל היבשות, בצפון ובדרום, באיזורים טרופיים כבאיזורים ממוזגים, פרט לאיזור של תנאי־אקלים קיצוניים. צפרדע (או צפרדע־אילנות) נמצאה בסיירה נֶוואדה בגובה של 3,600 מ׳, וקרפדה — בהימאלאיה בגובה של 4,500 מ׳, ויש שמיני־צפרדעים מגיעים עד לאַרקטיס. גם באיזורים הצחיחים יש ומוצאים קרפדות וצפרדעי־האילנות; המין Bufo punctatus נפוץ מטֶכּסאס עד קאליפורניה המזרחית ועמק־המוות. — בא״י מיוצגים הזנביים ע״י 2 מינים בלבד, חסרי־הזנב — ע״י 6 מינים (ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 216—218).

ח ס ר י ־ ה ג פ י י ם מצומצמים באיזורים הטרופיים בלבד (אמריקה הדרומית, אפריקה, אסיה הדרומית־מזרחית), והם שייכים ברובם למתחפרים במקומות־סתר.

לדו׳ בתי־גידול שונים: המים, הקרקע, העצים, מקומות־סתר. החיים במים, בעיקר מן הזנביים, הם בעלי זימים חיצוניים, זנב ומערכת קווי־צד. החיים על־פני היבשה הם בעיקר חסרי־זנב, שרגליהם התפתחו יפה לקפיצה ולהליכה. השוכנים על העצים (צפרדעי־האילנות) מצויידים בכפתורי־הצמדה בקצות אצבעותיהם או בקרום דק המתוח

בין האצבעות, המסייע להם להיאחז בעצים, או אפילו לפרוח באויר למרחקים קצרים בפרשם את אצבעותיהם.

אורך־החיים בדו׳. יש בידינו נתונים על אורך־חייהם של מיני דו׳ על סמך תצפיות במינים המוחזקים בשביה. מסופר על טריטון יאפאני (Triturus pyrrhogaster) שהגיע לגיל 25 שנה, ועל טריטון ספרדי (Pleurodeles waltl) שהוחזק 20 שנה באקוואריום. הקרפדות האירופיות מגיעות לגיל 35 שנה וקרפדות־האילנות ל10—22 שנה. על סלמנדרה ענקית (Megalobatrachus maximus) בהולאנד ידוע שהוחזקה באקוואריום 52 שנה. האמונות הרווחות עד היום, שקרפדות מאריכות ימים עד מאות שנים, בהסתתרן תחת נקיקי־סלעים או בבורות עתיקים, אין להן אחיזה של ממש.

אויבי הדו׳. זחלי הדו׳ נשמדים בהמוניהם על־ידי חרקי־מים וזחליהם. הבוגרים נתקפים ע״י טפילים רבים, פנימיים וחיצוניים, מבין החד־תאיים והתולעים. דגים גדו־לים, נחשי־מים, צבים, ציפרים ויונקים — דביבונים ובאשים — ניזונים מהם. אלה האחרונים מגלגלים את הקר־פדות — כדי להיפטר מן הארס שעל־פני עורן (ר׳ לעיל, עמ׳ 112) — לפני שהם אוכלים אותן.

ערכם הכלכלי של הדו׳. תועלתם העיקרית של הדו׳ לאדם היא בחקלאות — כמשמידי חרקים ושבלולים מזיקים. במידה מצומצמת משמשים דו׳ מזון לאדם. בארצות־אירופה מסויימות ובאה״ב נוהגים לאכול בשר רגלי־צפרדעים גדולות. לפיכך נעשה ציד הצפרדעים גם ענף כלכלי, ואף נעשו נסיונות לגדל צפרדעים בבריכות (בדומה לדגים). באפריקה ניצודה ונאכלת הצפרדע הענקית Gigantorana goliath; האכסולוטל נאכל במכסיקו. ביאפאן ובסין נמכר בשר קרפדות וצפרדעים לצרכי מאכל ורפואה, ועורם משמש לבורסקאות.

תולדות הדו׳. דו׳ מאובנים ידועים במספר לא־קטן. חקירתם והשוואתם עם הדו׳ בהווה מחייבות אותנו להוסיף על 3 הסדרות הקיימות עוד כ5 סדרות, שמאובניהן שייכים לתקופות שמן הדווֹן עד הטריאס, ושאין להן נציגים כיום; נציגי הקבוצות החדישות נמצאים כמאובנים מן הקרטיקון והטריאס ואילך. אין לנו ידיעה ודאית בנוגע לקשר הפילוגנטי בין הקבוצות העתיקות והחדישות. מסתבר, שהדו׳ החדישים אינם סעיפים מתפצלים של קבוצה עתיקה אחת, ושיש לחפש את מקורם בקבוצות שונות.

הדו׳ הראשונים מופיעים בדווֹן, ומסתבר שהתפתחו מדגים מקבוצת Crossopterygii (ע״ע קְלַקָּנִית) — שדגי־הריאות (ע״ע) קרובים להם —, שסנפירי־הכף שלהם עלולים היו ליהפך לגף מחומשת־האצבעות. הדו׳ הקדומים שייכים לקבו־צת משוריני־הראש (Stegocephalia), אשר שריון גרמי כיסה את שלד־ראשם מלמעלה, ולפעמים חיפה גם שריון־קשקשים את בטנם. משוריני־הראש נעלמו בטריאס, ובאותה תקופה מופיע דוחי דמוי־צפרדע. ביורה־קרטיקון מופיעים דו׳ זנביים וחסרי־זנב. שרידי הדו׳ מן השלישון כבר דומים לדו׳ של זמננו.

תולדות הסיסטמאטיקה של הדו׳. המונח „שרצים״ במקרא כולל דו׳, זוחלים, ואף יונקים קטנים (ויק׳ יא, כט—ל). אריסטו כולל את הדו׳ יחד עם הדגים, הזוחלים והציפרים בקבוצת „מטילי־ביצים״ (ע״ע ביולוגיה, עמ׳ 319—320). לינאוס היה הראשון שהשתמש בכינוי „דו׳״ (Amphibia) לגבי מחלקה מיוחדת, שבה כלל יחד את מה שאנו קוראים היום דו׳ וזוחלים; בעקבותיו הלך גם קיוויה. אל. ברוניר (ע״ע) הבחין ב1797 שקיימים הבדלים יסודיים בין זוחלים (Reptiles) ובין „צפרדעיים״ (Batrachiens). לאטריי (Latreille) קיבל את הנחותיו של ברוניאר והציע ב1804 לחלק את הקבוצה הכוללת של לינאוס לשתי מחלקות: זוחלים ודו׳. מֶקֶל (ע״ע) בגרמניה ובלנוויל (Blainville, 1816) ואחרים בצרפת חיזקו את החלוקה הזאת בנימוקים הלקוחים מן האנאטומיה המשווה והאמבריולוגיה, ביחוד מבחינת ההבדל שבין עורם מכוסה־הקשקשים של הזוחלים האמיתיים ובין עורם הערום של הדו׳, וכן מבחינת מציאות שפיר ושק־שתן בעוברי הזוחלים והעדרם בעוברי הדו׳ (ע״ע אמבריולוגיה, עמ׳ 872). — באופן סופי נקבע מקומם הסיסטמאטי של הדו׳ ע״י הַכְּסלי (ע״ע), גגנבאור (ע״ע) והֶקֶל (ע״ע).

ב. אהרני, דו־חיים, ת״ש; F. Werner, *Die Lurche und Kriechtiere* (Brehm's Tierleben, IV–V), 1902/13[4]; id., *Reptilien u. Amphibien*, I–II, 1922[2]; H. Gadow, *Amphibia and Reptiles*, 1923[2]; A. Meyer, *Lurche* (Brehm's Tierleben, XXIII), 1926[5]; G. K. Noble, *The Biology of the Amphibia*, 1931; T. Barbour, *Reptiles and Amphibia*, 1934[2]; W. Kahle, *Lurche u. Kriechtiere*, 1934.

ה. ש.

דויבְּלֶר, תֵּאוֹדוֹר — Theodor Däubler — (1876, טרי־אסטֶה—1934, דרום־גרמניה), משורר גרמני. דו׳ היה בנו של סוחר אמיד וליבראלי מגרמניה הדרומית; בעיר־מולדתו התחנך על ברכי התרבות הגרמנית והאיטלקית גם יחד ולמד באוניברסיטות של נאפולי ווינה. הוא היה בעל השכלה מקיפה, איש־שיחה ונואם מרתק בכמה שפות, וגם בולט בהופעתו החיצונית; מחסידיו היו שייחסו לו כוחות מאגיים ורוח נבואית. מנעוריו לא הסתגל דו׳ למסגרת־חיים קבועה, לא בביה״ס ולא בחיי הפרנסה, ורוב ימיו נע ונד ללא אמצעים ברוב ארצות אירופה; במשך תקופות שונות גר בברלין, פאריס, פירנצה, רומא, דרזדן, ז׳נווה, אתונה, והגיע לתורכיה, א״י ומצרים מזה ולסקאנדינאוויה מזה. דו׳ כתב סיפורים, מסות ושירים רבים ושני רומאנים. יצירתו העיק־רית היא ספרו הראשון, Das Nordlicht („הנוגה הצפוני״), 1910, 1922[2] — אפוס קוסמולוגי בעל 30,000 חרוזים, המביע בסמלים מיתיים את רעיון מסע האנושות מן הגשמיות אל האור והגאולה. המיתוס של דו׳ נראה קרוב לתורות הגנוסיס (ע״ע). דו׳ נמשך אחרי חכמת המזרח ואגדותיו, ואמונה שלמה האמין רק בסיום המיתוס, ז״א: בתיקון העולם ע״י הרוח. על אף עומק המחשבה, להט הרגש ושפע התמונות זכה דו׳ אך מעט להתרומם אל שירה מושלמת, משום שהיה מקריב בדרך־כלל את ההארמוניה של ההבעה לאפקטים בארוקיים, ואף צורמים, של צילצול וחריזה. — בהתאם למהותו האכסטאטית גרס דו׳ רוחניות דינאמית, המעלה את האדם מעל לתנאי המציאות המכאניסטית־מאטריאליסטית — נושא המופיע וחוזר בשיריו ובסיפוריו. משום מגמה יסודית זו הזדהה עם האסכולה האכספרסיוניסטית באמנות ובספרות והיה בין המועטים אשר העמיקו בהסברת תנועה זו: Der neue Standpunkt („נקודת־הראות החדשה״), 1917; Im Kampf um die moderne Kunst („במאבק על האמנות החדישה״), 1918.

מכתביו. אספי־שירים: Der sternhelle Weg („הדרך לאור הכוכבים״), 1915; Das Sternenkind („בן־הכוכבים״),

1916; Attische Sonette („סוֹנֵטוֹת אַטִיוֹת"), 1924. — רומאנים: Die Göttin mit der Fackel („הָאֵלָה נוֹשֵׂאת הלפיד"), 1924; L'Africana, 1928. — סיפורים: Der heilige Berg Athos („הר־אַתוֹס הקדוש"), 1923. — דברי־מסה: Lasar Segal, 1920; Griechenland („יוון"), 1947. על א"י: Heilige Stätten d. Bibel („מקומות קדושים מן המקרא"), 1929. — אוסף יצירותיו וכתביו יצא ב־1956.

C. Schmitt, *Th. D.'s Nordlicht*, 1916; E. Buschbeck, *Die Sendung Th. D.s*, 1920; H. E. Schröder, *Geist u. Kosmos bei D.* (Preuss. Jbr., 233), 1933; H. Ulbricht, *Th. D., Einführung u. Auswahl*, 1951.

ר. ק.-ג.

דָוִיד, אֶדוּאַרְד — Eduard David — (1863—1930), מנהיג סוציאליסטי גרמני. בצעירותו היה דו' מורה בבית־ספר תיכון. בגיל 25 הצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקראטית. הוא היה חבר הפארלאמנט של מדינת הֶסֶן מ־1896 עד 1906 וחבר הרַיכסטאג הגרמני מ־1903 עד מותו. ב־1919 שימש נשיא האסיפה הלאומית המכוננת, שניסחה את חוקת־וַימאר הרפובליקנית והדמוקראטית (ע"ע גרמניה, עמ' 465). פעמיים שימש מיניסטר בממשלת הרפובליקה הגרמנית. במאבקים הפנימיים במפלגה הסוציאלדמוקראטית צידד תמיד במגמתו הרֶפוֹרמיסטית והליבראלית של אֶדוּאַרְד בֶּרנשטַין (ע"ע), לעומת המארכסיזם האדוק של קָרל קָאוּטסקי (ע"ע).

עיקר חשיבותו של דו' היא בכתביו ועיוניו בשאלות המשק החקלאי (ספרו הראשי: „סוציאליזם וחקלאות", 1903). בניגוד גמור למארכס, בא דו' להוכיח, שלמשק המשפחתי־האיכרי יש יתרונות כלכליים וחברתיים בולטים לעומת האחוזה הקאפיטאליסטית ולעומת חווה המתנהלת על־ידי פקידות. דו' הכיר בדרך עיונית וסטאטיסטית, שהמשק האיכרי — בניגוד לתאוריה המארכסיסטית — לא זו בלבד שאינו נדחק אחורנית, אלא אף מתקדם על חשבון האחוזה הגדולה במרבית ארצות העולם המערבי, תוך היעזרות בעקרון הקוֹאוֹפֵּראציה החפשית. לאחר ויכוח ממושך נתקבלו דעותיו במפלגה הסוציאלדמוקראטית הגרמנית ובמרבית המפלגות הסוציאליסטיות (להבדיל מהמפלגות הקומוניסטיות). — משנתו של דו' השפיעה על מייסדי התנועה של מושבי־עובדים בארץ־ישראל.

F. Mehring, *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie*, 1922[12].

א. לי.

דָוִיד, גֶרַרְד (קרי: חֶרַרד) — Gerard David — (1450/1460, אוֹנדֶרוואטר [הולאנד] — 1523, בְּרֻחֶה [פלאנדריה]), צייר בארצות־השפלה. בחייו זכה דו' להערכה רבה; אולם שמו נשתכח במהרה ולא הועלה שוב אלא במאה ה־19 אחרי חקירת־הארכיונים. דו' נזכר כתושב בְּרֻחֶה מ־1485 ואילך; הוא היה חבר גילדת־הציירים, שימש בה במשׂרוֹת הגבוהות ביותר והיה מקבל הזמנות לרוב מצד מוסדות־השלטון, מנזרים ואנשים פרטיים. אשתו — בת צורף־זהב —, שנישאה לו ב־1495, היתה, יחד עם בתה, תלמידתו הראשונה באסכולת־המיניאטוריסטים שהוקמה על־ידו.

החשובות שביצירותיו הן תמונות היסטוריות־אַלֶגוֹריוֹת שצייר על לוחות־הקיר של אולם־הישיבות בבית־העיריה של בְּרֻחֶה (נסתיימו ב־1498). ב־1502—1507 צייר ע"פ הזמנת נדבן על מזבח־אגפים את „טבילת־ישו" ודיוקנות של בני משפחת המזמין. מתמונותיו, שנושאיהן לקוחים רובם ככולם מן הברית החדשה, מצויות היום רבות במוזיאונים שונים.

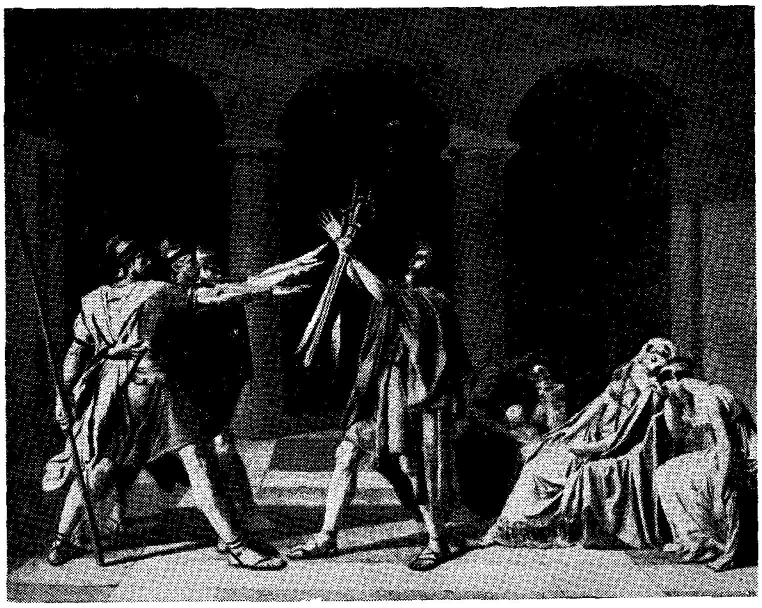
אָמנותו של דו' הושפעה מזו של מֶמלינג (ע"ע); הרנסאנס האיטלקי לא השפיע עליו אלא מעט. יצירתו מושתתת על רוח „הדבֵקוּת שבכניעה", שבזמנו כבר הפכה לשיגרה באמנות ארצות־השפלה. לפי זה מעוצבות דמויותיו, אפילו במראות הדראמאטיים, עיצוב מאונך ומלא כניעה. הצורות שקטות במתוויהן וחמות בצבעיהן; תנועות עזות וניגודי־צבעים נעדרים כמעט לגמרי. — דו' היה מַגְוון מעולה, שידע היטב לתאם את הצבעים ביצירותיו ולשוות לתמונותיו אופי של רגש פנימי עמוק.

E. v. Bodenhausen, *G. D. u. seine Schule*, 1905; M. J. Friedländer, *G. D. (Die altniederländische Malerei*, VI, XIV, 1926, 1934; K. G. Boon, *G. D.*, 1946.

פ. ש.

דָוִיד, זַ'ק־לוּאִי — Jacques-Louis David — (1748, פאריס — 1825, בריסל), צייר ופוליטיקן־אמנות צרפתי. דו' היה בנו של סוחר בפאריס, וכבר בנעוריו למד באקאדמיה לאמנות; אמו חשבה למָסרוֹ לידי בּוּשֶׁה (ע"ע), אולם הלה סירב לקבלו, וב־1769 נכנס דו' לאולפנו של הצייר הקלאסיציסטי מ. וְיֶן. ב־1774 הוענק לו פרס־רומא, בזכות תמונתו „אנטיוֹכוֹס חולה־אהבה לסטרַטוֹנִיקֵי", המצויירת כולה ברוחה התיאטראלי של אמנות־הרוקוקו. דו' נסע לרומא יחד עם מורו וְיֶין ועבד שם באקאדמיה עד 1780. בהשפעת משנתו של וינקֶלמַן (ע"ע) וראייתו את האמנות העתיקה התקומם דו' נגד האמנות הצרפתית של זמנו, שהיא תופסת נושאים קלאסיים תפיסה אֶרוֹטית. אולם כדי להשתכר די־מחייתו נאלץ הוא עצמו תחילה לעסוק בציור דיוקנות ברוח המסורת הצרפתית. ב־1781 חזר לפאריס, ושם צייר את תמונת „בֶּליסריוס פושט־יד", המזכירה בסֶנטימנטאליות שלה את תמונות גרֶז (ע"ע), וכן דיוקנות, ביניהם תמונתם המצויינת של חותנו וחותנתו; ב־1783 נתקבל לאקאדמיה בשל תמונתו „יגון אַנדרוֹמָכֵי", שאף היא עדיין סנטימנטאלית מאד. את סיגנונו העצמי מצא דו' סוף־סוף בתמונתו „שבועת בני־הוֹראַטיוּס" (1785): הקומפוזיציה של תמונה זו וביצועה ברורים, פלאסטיים ודינאמיים, ודו' נתן בה ביטוי לאידיאַל השלמות האזרחית הרומית, שהיה רוֹוח בחברה המַשׂכִּלת והמתקדמת ערב המהפכה. את התמונה הזאת לקח דו' עמו בנסיעתו השניה לרומא, ושם מצאה חן רב בעיני גֶתֶה. כשחזר דו' לפאריס, היה שמו הולך לפניו. הוא הוסיף לצייר דיוקנות ותמונות על נושאים קלאסיים — בין השאר: „אהבי פַּריס והֶלֶנה"; „מוֹת סוֹקראטס" (שאותה שיבח רֵינוֹלדז [ע"ע] בדברים נלהבים) —, יצירות שבהן ניכרת לראשונה עציבה קרירה ואדישה כלשהו של הדמויות; בזה נוצר הקלאסיציזם באמנות הצרפתית.

בעקבות כיבוש הבאסטיליה צייר דו' את „הליקטוֹרים מביאים את גופות הבנים שהוצאו להורג", שבה עיצב את אידיאל מסירות־הנפש למען החירות. אמנם תמונה זו תיאטראלית וסנטימנטאלית יתר על המידה; אולם הגישה המוסרית־אזרחית מצאה בה ביטוי עז ביותר, ועוד הסוציאליסטים של סוף המאה ה־19 ראו בה מופת לכל אמנות־הציור. — ב־1790 הצטרף דו' למועדון היעקובינים, ומאז לקח חלק פעיל בתנועה הרפובליקנית. הוא הטיף לקשר בין רוח החירות ובין האמנות, ובזכות פעולתו הוכרה באסיפה

ז'.־ל. ־דויד: שבועת בני־הוראטיום

הלאומית האמנות כצורך חיוני למערכת החברה המתקדמת. כמו כן השיג דו' דמוקראטיזאציה של האמנות ע"י מתן רשות לכל האמנים — חברי האקאדמיה ושאינם חברי האקאדמיה, צרפתים ובני חו"ל כאחד — להשתתף בתערוכה שנערכה אותה השנה. ביָזמתו הקציבה המדינה סטיפֶּנדיות גדולות לאמנים, אך הוא עצמו דחה את הסטיפנדיה שהוצעה לו. יצירתו הגדולה באותן השנים היא „השבועה באולם המשחק־בכדור", המנציחה רגע מכריע בתולדות המהפכה. „השבועה" היא התמונה ההיסטורית הראשונה, שאינה משתמשת במוטיו עתיק, אלא מתארת חוויה שעברה על האמן עצמו, והיא הטובה שבתמונותיו הפוליטיות של דו'. ב1792 נבחר דו' לציר בקונוונט; הוא היה בין המצביעים למען גזר־דין של מוות על המלך, ובגלל זה עזבה אותו אשתו. דו' היה חבר בוועדת־האמנות של הקונוונט ונתן את כל לבו להחדרת האמנות לעם: בהשפעתו בוטלה האקאדמיה הרֶאַקציונית; הוא ערך תכניות לבניין ערים; ערך את הטקס החגיגי של העברת עצמות וולטֶר לפאנתֶאון, סידר טקסי־הלוויות מלאים רוח לוחמת לרפובליקנים שנפלו קרבן לכוחות הראקציה, אירגן את „חג הישות העליונה", ולבסוף — את חג הרפובליקה בסיסמת „אהבת האנושות". ב1793 צייר את „רצח מארָה" — אחת מתמונותיו המזעזעות ביותר —, את „מותו של המתופף הצעיר ז'וזף בארָה", את דיוקנו של סֶן־ז'יסט ואת דיוקנותיהם הנהדרים של חברי־הקונוונט מישל זֶ'ראר ובני־ביתו.

עם נפילת רובֶּספייֶר נאסר אף דו' לזמן־מה. בכלאו צייר את דיוקן־עצמו ואת הגן הסתווי של ארמון־ליכסַנבּור שבו היה כלוא. — דו' הלך בדרך רוב בני־חוגו, נטש את הקיצוניות המהפכנית והשלים עם שלטון הדירקטוריון; אשתו חזרה ונתפייסה עמו. אעפ"כ פוטר ב1795 ממשרתו. באותה שנה צייר את הדיוקנות של גיסו סֶריזִיֶה ושל בתו, וכן השלים את „חטיפת הסאביניות"; כאן חזר לעציבה תיאטראלית של הדמויות; התמונה כולה חסרה דחף מהפכני, אולם הקומפוזיציה שלה עשויה לפי מיטב המסורת הצרפתית.

תוך הסתגלות להתפתחות הכלכלית של דורו הנהיג דו' לראשונה תשלום דמי־כניסה לתערוכות שלו ושל חבריו־למקצוע לטובת האמנים הנצרכים. הוא סירב להשתתף בחגיגת־הפתיחה לתערוכת אוצרות־האמנות, שנשדדו ברומא ע"י הגנראל בונאפארט. אולם אח"כ נתפס אף הוא לרושם אישיותו של נאפוליון, שבו ראה את יורש המהפכה, ונעשה חסידו הנלהב עד סוף ימיו. ב1800 צייר את הקונסול הראשון העובר את האַלפים, כשהוא רכוב על סוסו רכיבה תיאטראלית. באותה שנה צייר את מרת רֶקַמְיֶה (ע"ע) שכובה על הספה; תמונה זו — שלא נשלמה בכל פרטיה — היא יצירת־מופת של הסיגנון הקלאסיציסטי. ב1804 זכה דו' לתואר „האמן הראשון של האימפריה" וקיבל מן הקיסר הזמנות לתמונות ההיסטוריות הגדולות „הכתרת נאפוליון" ו„חלוקת הנשרים". בהצגה הראשונה של ה„הכתרה", שנערכה בטקס רב־פאר, נוכח נאפוליון עצמו; קומפוזיציית התמונה נאה, אך חסרה היא כל כוח של חזון, כל העזה לתפיסה ראליסטית של הדמויות המתוארות בה; היא צויירה מתוך התפעלות אידיאליסטית בלבד. התמונה השניה חסרת־ערך עוד יותר.

ב1814 השלים דו' את תמונתו „לֶאונידס במעבר־תֶרמוֹ־פילַי". המוטיו הקלאסי והרוח ההֶרוֹאית שוב לא משכו את לבה של החברה הצרפתית, ששָׂבעה בינתיים נושאים עתיקים והתחילה הולכת בדרך לרומאנטיקה.

עם החזרת הבורבונים לכסא־המלכות ב1815 נאלץ דו' — כאחד מ„רוצחי־המלך" — לברוח מפני נקמת המלוכנים; אף הוא עצמו לא היה מוכן להשלים עם הראקציה. הוא השתקע בבריסל וחי שם עד סוף ימיו. את תמונתו „פרידת טֶלֶמכוס מאֶוּכַריס" הציג בגֶנט לטובת מחוסרי־העבודה. בסיגנון תמונותיו הקלאסיות לא נשתנה כלום גם בזקנתו, אך בכמה מן הדיוקנות שצייר — בעיקר ב„שלוש גבירות מגֶנט" — ניכרת חמימות חדשה בצבעים, שניתן ליחסה להשפעת הרומאנטיקה הצעירה.

רבה היתה השפעתו של דו' על תלמידו גְרוֹ (ע"ע), ואף יצירת אֶנְגְר (ע"ע) לא נתכְנה אלמלא שקדמה לה אמנותו של דו'. אולם, בסופו של דבר ועל־אף השגיו, לא יצאה יצירתו של דו' מגדר אמנות של „צרפתי בינוני", שנתחנך על ברכי דור־ההשכלה ולחם לטובת האמנות.

תמונות משלו מצויות באספים לאומיים ופרטיים בצרפת, ורק מעטות מהן נמצאות בארצות אחרות.

E. J. Delécluze, *L. D., son école et son temps,* 1855; E. Chesneau, *L. D., chef d'école,* 1861; J. David, *Le peintre L. D.,* I–II, 1880; Ch. Saunier, *D.,* 1903; L. Rosenthal, *L. D.,* 1904; R. Cantinelli, *L. D.,* 1930; A. Humbert, *L. D., peintre et conventionel,* 1947; A. Maurois, *J.-L. D.,* 1948; D. L. Dowd, *Pageant-Master of the Republic: J.-L. D. and the French Revolution,* 1948.

פ. ש.

דָוִיד, יַעֲקֹב יוּלְיוּס — Jakob Julius David — (1859—1906), סופר אוסטרי יהודי. דו' היה בן למשפחת עניים, ובנעוריו סבל מחסור, ורוב יצירותיו מתארות דמויות הלוחמות את מלחמת הקיום החָמרי. הוא למד גרמניסטיקה

באוניברסיטה של וינה ועבד אח״כ כעיתונאי בשביל עיתונים וינאיים. הוא מת בעוני משחפת אחרי שנתעוור ונתחרש. — דו׳ היה מטבעו טיפוס רומאנטי, אבל התקדם לקראת רֵאליזם מובהק, ומצד זה הוא מקורב לתֵאודור שטוֹרם, וילהֶלם ראבֶּה, לטורגֶנֶיב, וביחוד לקַרל אֶמיל פְרַנְצוֹס (ע״ע); הצד השווה שבפראנצוס ובדו׳—ההתעניינות בבעיות של שותפות־החיים בין יהודים, גרמנים וסלאווים. חשיבות מיוחדת נודעת לסיפוריו המתארים את מולדתו מוראוויה, למשל: Die Hanna (1904); Mährische Dorfgeschichten („סיפורים מהכפר המוראווי״), 1910. שִׂיאֵי אמנותו — רומאן נוער־ללב מחיי־הסטודנטים, Am Wege sterben („למות בצד הדרך״), 1899, ורומאן־משפחה גדול, Der Übergang („המעבר״), 1903. דו׳ פירסם גם קובץ־שירים (1891) ודראמה Hagars Sohn („בן־הגר״), 1891. את השקפותיו הספרותיות הסביר בספר Vom Schaffen („על היצירה״), 1906. — את כל כתביו הוציא מורו אֶריך שמיט ב1907 (ב6 כרכים).

E. Spiero, *J. J. D.*, 1920; A. Farinelli, *J. J. D.'s Kunst Aufsätze, Reden u. Charakteristiken z. Weltliteratur*, 1925; H. Grœneweg, *J. J. D. in seinem Verhältnis zu Heimat, Geschichte, Gesellschaft u. Literatur* (Deutsche Quellen u. Studien, IV), 1929; H. Kloos, *J. J. D. als Novellist*, 1930.

דָוִיד, פְּיֶר־זָ׳ן (המכונה דָוִיד מֵאַנְזֶ׳ה) — Pierre-Jean David (d'Angers) — (1788, אַנְזֶ׳ה — 1856, פאריס), פַּסָל צרפתי. דו׳, שגם אביו היה פסל, למד תחילה בעיר־מולדתו. ב1808 בא לפאריס והתפרנס שם מעבודות פיסול קישוטי. ברוחה של הנטיה הקלאסיציסטית של אותה תקופה ניסה לתאר את תמונות פּוּסֶן (ע״ע) בתבליטים. עבודותיו אלו זכו להצלחה, הוענק לו פרס־רומא, והוא נסע לאיטליה ועשה שם 5 שנים. באותן שנים מצא עוז ברוחו לעמוד בפני הסנטימנטאליות החלקלקה המתגלית ביצירות קָנוֹבָה (ע״ע), שנחשב לראש אמני הדור באיטליה. היסוד לתהילתו של דו׳ אחרי שובו למולדתו הונח, כשהשלים — על־פי הזמנה — את אנדרטת הנסיך קוֹנְדֶה („הגדול״), שביצירתה התחיל פסל אחר. ב1826 נתמנה דו׳ לאביר לגיון־הכבוד ולמורה באקדמיה. ב1828 התנקש בחייו, מתוך קנאה, אחד מבני־אמנותו, אלא שדו׳ ניצל ממוות; עד לסוף ימיו סירב לגלות את שמו של המתנקש, שהיה ידוע לו. ב1848 עמד לימין אנשי־המהפכה הקיצוניים ונאלץ לברוח מצרפת. תחילה נסע לבלגיה, ומשם ליוון. ב1851 חזר לפאריס ועסק בפיסול עד סוף ימיו.

דו׳ הניח אחריו כ700 פסלים, פרוטומות, פסילונים, תבליטים ומֶדאליות, ברובם דיוקנות אנשי־שם, בעיקר מבני־זמנו — מנהיגים מדיניים ולאומיים, משוררים, הוגים, אמנים — בלבוש הדור; כמו כן ביצע כמה תבליטים על נושאים היסטוריים. דו׳ יצא מתוך הסיגנון הקלאסיציסטי, המתבטא בכובד הגופים; אולם בעציבתם, ובעיקר בהבעת פניהם, ניכרים התרגשות, מתיחות פנימית ופאתוס רציני, ההופכים את דו׳ לרומאנטיקן. בעיקר הצטיין בטיפול מעולה בשיש. בתולדות הפיסול בצרפת תופס דו׳ מקום דומה לזה שקנה לעצמו אֶנְגְר (ע״ע) בתולדות הציור הצרפתי.

H. Jouin, *D. d'A., sa vie, son œuvre, ses écrits et ses contemporains*, I–II, 1878; id., *D. d'A. et ses relations littéraires*, 1890; L. Gonse, *La sculpture française au XIXe siècle*, 1895; A. Fontainas et L. Vauxcelles, *Histoire générale de l'art français*, 2: *La sculpture*, 1922; G. Varenne, *Les relations entre D. d'A. et Gœthe* (Études Germaniques, 4), 1949.

פ. ש.

דָוִיד, פֶלִיסְיֶן סֶזָר — Félicien-César David — (1810—1876), קומפוזיטור צרפתי. אחרי לימודים בבי״ס ישועי באֶכּס (Aix), למד ב1830 תורת הקומפוזיציה ואורגאנון בקוֹנסֶרוואטוריון בפאריס. באותה תקופה נצטרף לסֶן־סימוֹניסטים (ע״ע סֶן־סימוֹן) ובשליחותם נסע לארצות המזרח הקרוב. משם הביא אוסף מנגינות מזרחיות, ובהן השתמש אח״כ ביצירותיו, ועי״כ נעשה לאחד הפולקלוריסטים הראשונים במוסיקה. להצלחה רבה זכתה האודה הסימפונית שלו Le Désert („המדבר״), 1844, שסיגנונה התיאורי קבע לו מקום בין הרומאנטיקנים הרֵאליסטיים מן האסכולה של בֶּרליוז (ע״ע). השימוש ביסודות מזרחיים שנהג ביצירותיו השפיע על האימפרֶסיוניסטים הצרפתיים מבחינת הניסוח המוסיקאלי של צביון מקומי.

C. Saint-Saëns, *Harmonie et mélodie*, 1885; R. Brancourt, *F. D.*, 1911.

דָוִיד, פֶרְדִינַנְד — Ferdinand David — (1810, האמבּורג — 1873, קלוֹסטֶרס [שוויץ]), מוסיקאי גרמני־יהודי. אביו, שהיה סוחר אמיד, העניק לו חינוך מעולה. מנעוריו הצטיין ככנר ולמד אצל מוסיקאים מעולים. ב1825 ערך לראשונה סיבוב של קונצרטים. בלַיפציג קשר קשרי־ידידות הדוקים עם פ. מנדלסזון־ברתולדי (ע״ע), שנתקיימו עד סוף ימיו. שנים אחדות שימש כנר בתיאטרון בברלין, ואח״כ — כנר ראשי בתזמורת פרטית של אציל באלטי, שבאחוזתו השתקע ואת בתו נשא לאשה; משם ערך כמה מסעות לרוסיה. ב1836 נתמנה לראש התזמורת ב-Gewandhaus שבלַיפציג, וב1843 — בהשפעתו של מנדלסזון — לפרופסור לכינור. דו׳ לקח חלק רב ביצירת הקונצ׳רטו לכינור של מנדלסזון והשתתף בביצועו הראשון. — עיקר חשיבותו של דו׳ היה בפעילותו הפדגוגית; מגדולי הכנרים במחצית השניה של המאה ה19 היו מתלמידיו, ביניהם יוֹאַכים (ע״ע). דו׳ חיבר „אסכולה לכינור״, הזוכה עד היום למהדורות חדשות, וכן אֶטיודים מרובים. דו׳ עסק בההדרת יצירות־המופת מתקופת הבארוק ועד זמנו; אך בהתאם לרוח זמנו היה נוהג לעתים קרובות חירות יתרה בפיגוראציה, ומקצת הטֶכּסטים שההדיר מתרחקים מן המקור ריחוק ניכר. יצירותיו שלו היו חביבות מאד על הקהל בשעתן, אך חשיבותן לא האריכה ימים לאחר מותו בשל סיגנונן הווירטואוזי־הריקני.

I. Eckardt, *F. D. u. d. Familie Mendelssohn-Bartholdy*, 1888; A. Bachmann, *Les grands violinistes du passé*, 1913.

דָוִיד, פֶרֶנְץ — Dávid Ferenc — (1513[?] — 1588), אישיות בולטת בתולדות הרפורמציה (ע״ע) בהונגאריה; עבר בדרכו מן הקאתוליות את כל הדתות שנאבקו אז ביניהן. דו׳ השתלם באוניברסיטות גרמניות. בגלל למדנותו המופלגת נבחר להגמון הראשון של הלוּתֶראנים בטראנסילוואניה, אולם עד מהרה עזב אותם ונעשה מטיף קאלויני, ואח״כ — מטיף אוניטארי (אנטי־טְריניטארי). בהשפעתו קיבלה האספה המחוקקת בטוֹרְדָה (טראנסילוואניה) את חוק חופש־הדתות, הראשון באירופה (1557); אולם חוק זה היה מכוון ל„שלוש הדתות הגדולות״ בלבד — הקאתולית, הקאלוינית והאוניטארית. — דו׳ דחה את האמונה בשילוש ובגזירה הקדומה והעדיף את התנ״ך מן הברית החדשה. בהדרגה התקרב ליהדות, ולבסוף הצטרף לכת „שומרי־שבת״ (שהתגיירו בתקופה מאוחרת יותר והיו ליהו־

דים לכל דבר). — תורתו של דו' כבשה זמן־מה את רוב מזרח־הונגאריה. אולם כבר בסוף ימיו, כשמתו תומכיו הפוליטיים, פנו לו עורף גם חסידיו. כדי למנוע רדיפות קשות על כנסייתו הסגיר דו' את עצמו בידי השלטונות; הוא מת בכלא.

Szerb Antal, *Magyar irodalom történet*, 57, 1935.

דָוִיד־נֶל, אַלֶכְּסַנְדְרָה — Alexandra David-Neel — (נו' 1874, פאריס), תיירת וסופרת צרפתית. עוד בילדותה נתגלתה בה נטיה עזה למיסתורין, ובבגרותה נמשכה למסעות ולפילוסופיה של המזרח הרחוק. למדה בסורבון (בין השאר טיבֶּטית), וזמן־מה שימשה פרופסור ב„אוניברסיטה החדשה" של בריסל. באותן שנים חיברה את Socialisme chinois („סוציאליזם סיני"), 1909. לראשונה באה לטיבֶּט ב1912; לאחר מכן — עם התמחותה בלשון הטיבטית — באה במגע עם נזירים מתבודדים במרומי ההרים. היא קיבלה את הדת הבודהיסטית, אימצה לה לבן את הלאמה יונגדֶן, וזה עזר לה בחיבור ספרים רבים על הדת הטיבטית, שניתרגמו ל8 לשונות. מהם ראוי לציון מיוחד Mystiques et magiciens du Thibet („מיסטיקנים וכַשפים של טיבט"), 1926.

דָוִידוֹב, דֶנִיס וַסִילְיֶוִיץ' — Д. В. Давыдов — (1781—1839), איש־צבא ומשורר רוסי. דו' השתתף כקצין במלחמות נגד נאפוליון ב1807, נגד שוודיה ב1809 ונגד תורכיה ב1809. במלחמת 1812 היה יוזם מלחמת־הגריליה נגד צבא נאפוליון שפלש לרוסיה; הוא הצטיין כמפקד פארטיזאנים, והפשיטות המוצלחות שביצעו יחידותיו על דרכי־התחבורה, מחסני־האספקה וכו' של האויב היו מן הגורמים שסייעו בהרבה לתמוטת הצבא הצרפתי בשעת נסיגתו הגדולה (ע"ע גֶריליה, עמ' 334). במסעי־המלחמה במערב ב1813—1814 השתתף דו' כקולונל, ובסיומה של המלחמה הועלה לדרגת גנראל. ב1827 השתתף במלחמה נגד פרס, וב1831 — נגד הפולנים. — שירי דו' מבטאים רוח העזה, הרפתקנות ותאוות־חיים. רובם שייכים ל„סיגנון ההוסארי": תָכנם — נשים, יין, הוללות. הוא שר שירי־מזמור ל„גבורה ללא־חישוב", הן בשדה־הקרב וכן בתענוגות־החיים. שיריו מתקופת־חייו האחרונה נעשו אֶלֶגיים־סֶנטימֶנטאליים בהשפעת אהבתו לנערה צעירה. דו' כתב גם שירים סאטיריים חריפים על אישים שונים מבני־דורו. שיריו אינם בעלי עומק רוחני או נפשי וחסר בהם גם ליטוש סיגנוני; אעפ"כ העריך פושקין את המקוריות שבהם. — דו' כתב גם מאמרים ומסות, שמקצתם זכרונות ומקצתם דברי־פולמוס בענייני צבאיות וספרות. — את האיש דו' תיאר ל. טולסטוי ב„מלחמה ושלום" בדמותו של „דֶניסוב".

דוֹיזִי, אֶדְווֹרְד אֶדְלְבֶּרְט — Edward Adelbert Doisy — (נו' 1893), ביוכימאי ופיסיולוג אמריקני. את השׂכלתו המקצועית רכש באוניברסיטות אילינוי והַרוורד. אחרי שירות בצבא במשך שנתיים במלחמת־העולם I התחיל להורות ביוכימיה באוניברסיטת־וושינגטון, ושם נתמנה לפרופסור. מ1923 ואילך הוא פרופסור לביוכימיה באוניברסיטת סֶנט לואיס. השגיו הגדולים הם בתחום מחקר ההורמונים והוויטאמינים. ב1923 פיתח — יחד עם א. אֶלֶן (A. Allen) — מבחן ביולוגי־היסטולוגי להכרת הורמון־הנקבות ע"פ השפעתו על נרתיק העכברת. ב1929 בידד את הורמון־הנקבות הראשון, האֶסטרון (דבר שהושג באותה השנה גם על־ידי בּוּטֶננט [ע"ע]), וב1935 — את האֶסטראדיול (12 מ"ג מ1.5 טון של שחלות־חזירות [ע"ע הורמונים; מין]). ב1939 היו דו' ועוזריו אחת מ3 קבוצות של חוקרים שהצליחו לבודד ולהבהיר את המבנה של הוויטאמין K_1, ואילו הכנתו והכרתו של הוויטאמין K_2 היו השגה של קבוצה זו לבדה באותה שנה (ע"ע ויטמינים; דם, קרישת־). — דו' תרם גם להכרת האינסולין וההורמונים הגונאדוטרופי והתירוטרופי של יותרת־המוח, וכן חקר את מֶכאניזם ויסות החומציות של הדם. — ב1944 חולק פרס־נובל לרפואה ופיסיולוגיה בין דו' ובין דם (ע"ע).

דוֹיטִינְגֶר, מַרְטִין — Martin Deutinger — (1815—1864), פילוסוף גרמני, כומר קאתולי. דו' היה מתלמידי בַּדֶר (ע"ע) ושֶלינג (ע"ע). הוא ניסה לתאם בין המדע והאמונה; מצד אחד התנגד למאטֶריאליזם, מצד שני — לאידֶאליזם המוחלט של הֶגֶל, אולם היה מושפע במידה רבה מזה האחרון באֶסתֶטיקה, שהיא חלק חשוב משיטתו של דו'. במסגרת של תֵאיזם ספֶקולאטיווי־אידֶאליסטי הורה דו' מטאפיסיקה של האישיות: את אישיותו של האדם רואה הוא באחדות יחסית סינתֶטית של יסודות ההוויה, ההכרה והרצון. האל הוא האחדות המוחלטת של שלושת היסודות האלה ואדון ההוויה; הוא נעלה מעל לחשיבתנו, ואין אנו יכולים להכירו אלא על יסוד התגלותו. — מחיבוריו: Grundlinien e. positiven Philosophie als vorläufiger Versuch e. Zurückführung aller Teile d. Philosophie auf christliche Prinzipien („קווי־יסוד של פילוסופיה פוזיטיווית כנסיון ארעי להסקת כל חלקי הפילוסופיה מעקרונות הנצרות"), 7 חלקים, 1843—1853; Verhältnis d. Kunst z. Christentum („יחס האמנות לנצרות"), 1843; Verhältnis d. Poesie z. Religion („יחס השירה לדת"), 1861.

L. Kastner, *D.s Leben u. Schriften*, 1875; E. v. Hartmann, *Die dtsch. Aesthetik seit Kant* (Aesthetik, I, 169–198), 1886; J. A. Endres, *M. D.*, 1906; M. Ettlinger, *Die Aesthetik M. D.s*, 1914; H. Fels, *M. D.*, 1938; E. Reisch, *M. D.s dialekt. Geschichtsthcol.*, 1939; J. Fellerer, *Das Verhältnis v. Philos. u. Theol. nach M. D.*, 1940; F. X. Gerstner, *Das Bild d. Menschen bei D.*, 1943; H. Meyer, *Gesch. d. abendl. Weltansch.*, IV, 405–412, 1950.

דוֹיטְשׁ, אֶרְנְסְט — Ernst Deutsch — (נו' 1890, פראג), שחקן גרמני יהודי. דו' הוא בן למשפחה בורגנית והיה חברם ללימודים של הסופרים פרנץ וֶרפל, פאול קוֹרְנפֶלד, אֶרְנסְט וַיס ורוּבֶּרט וֶלטש. בניגוד לרצון הוריו הכשיר עצמו לתיאטרון. אחרי צעדים ראשונים על בימות וינה ופראג שיחק ב1916 בדרֶזדֶן את התפקיד הראשי במחזה „הבֵּן" להאזֶנקלֶוור בהצלחה מרובה ונעשה למבשרו של האֶכּספרֶסיוניזם על הבימה הגרמנית. פעולתו האמנותית הפוריה ביותר היתה בתיאטרון של רֵינהַרט (ע"ע) בברלין. במזגו הלוהט ובמרץ האֶקסטאטי של דיבורו, בגמישותו ובזריזות־תנועותיו, הצליח לעצב דמויות של אופי ולהביא לידי ביטוי הן תכונות לִיריוּת דֶקלאמאטוריות, והן התפרצויות דראמטיות. הוא הירבה לעצב דמויות של יהודים: את מוריץ שארף ב„עלילת־דם בהונגאריה" לארנולד צוַיג; את סמאל ב„חלום יעקב" לר. בר־הופמאן; את הצעיר היהודי העשיר ב„שומרי־אמונים" של גולזוורתי. אחד מהשגיו הגדולים היה העיצוב האדיר של דמותו של סֶן־ז'יסט הקנאי ב„מות דאנטון" של

ביכנר. — עם עליית היטלר לשלטון היגר דו׳ לחו״ל ופעל בתיאטרון ובקולנוע באנגליה ובאמריקה. אחרי המלחמה הוזמן לחזור לבימה הגרמנית בווינה ובברלין. ב1957 שיחק בהצלחה רבה את „נתן החכם״ בשתי הערים הללו.

J. Bab, *Schauspieler u. Schauspielkunst*, 1928[4]; A. Zweig, *Juden auf d. deutschen Bühne*, 1929.

דוֹיטְשׁ, יוּלְיוּס — Julius Deutsch — (נו׳ 1884), מנהיג סוציאליסטי אוסטרי, יהודי שפרש מן היהדות.

בהיותו שוליה בבית-מסחר בווינה הצטרף לתנועה הסוציאליסטית; אח״כ למד באוניברסיטה בציריך. מ1912 ואילך היה ממנהיגי המפלגה הסוציאלדמוקראטית באוסטריה. השתתף כקצין במלחמת-העולם I ונתמנה ב1918 לשר-הבטחון בממשלת הרפובליקה החדשה. ב1920 התפטר ונעשה מפקדו של אירגון-ההגנה הסוציאלדמוקראטי — „הברית להגנת הרפובליקה״ (ע״ע אוסטריה, עמ׳ 967/8, 971/2). אחרי דיכוי ההתקוממות של „ברית-ההגנה״ בפברואר 1934 ברח דו׳ לצ׳כוסלובאקיה, ואח״כ לצרפת, ופעל יחד עם אוטו באואר (ע״ע) למען המפלגה הסוציאלדמוקראטית האוסטרית, שירדה למחתרת. במלחמת-האזרחים בספרד שימש כגנראל בצבא הרפובליקני. ב1940 הלך דו׳ לאה״ב ושימש שם בימי המלחמה כיועץ במשרד-המלחמה. אחר נפילת היטלר ושיחרור אוסטריה חזר דו׳ למולדתו וניהל עד 1954 את מזכירות-החוץ של המפלגה הסוציאלדמוקראטית. — דו׳ חיבר ספרים וחוברות הרבה על נושאים פוליטיים, סוציאליים והיסטוריים.

דוֹיטְשׁ, לֶב (יהודה) — Лев Дейч — (1855, קיוב — 1936[?]), מהפכן רוסי יהודי ממייסדי המפלגה הסוציאלדמוקראטית ברוסיה. דו׳ היה בן למשפחה יהודית אמידה. כבר בנעוריו הצטרף לתנועת המהפכנים הנרודניקים (ע״ע). ב1877 ניסה להקים (יחד עם י. סטֶפנוביץ׳) אירגון-איכרים מהפכני ולעורר מרד-איכרים בפלך קיוב. הנסיון נכשל; דו׳ נאסר, אך הצליח להימלט לשוויץ. שם, בימי לימודיו באוניברסיטת באזל, התקרב תחילה לאגף האַגראַרי והטֶרוֹריסטי הקיצוני של הנארודניקים, אולם במהרה התאכזב מן הרעיון ומן המעשה הטרוריסטי, סיגל לעצמו את יסודות המארכסיזם, וב1883 יסד — יחד עם פלֶכָנוב, זסוליץ׳ ואַכסֶלרוד — את הקבוצה הסוציאלדמוקראטית הרוסית הראשונה: „שיחרור-העבודה״. ב1884 נאסר דו׳ בפריבורג (גרמניה), ובלחץ הממשלה הרוסית הוסגר לידה. הוא נידון ל13 שנות עבודת-פרך, שמהן עשה 5 שנים בכלא סיבירי; ב1890 הוחלף ענשו לחיוב ישיבה בעיר מרוחקת בסיביר. ב1901 ברח ממקום-גלותו בריחה נועזת ומלאת הרפתקאות, והגיע ליאפאן. משם חזר (דרך אמריקה) לשוויץ והצטרף לחבריו הסוציאלדמוקראטים הרוסים. הוא נעשה חבר למערכת Искра („הניצוץ״), בטאון המפלגה ובימת הוויכוחים שהתנהלו בקרבה בקשר לגיבוש שני זרמיה: הבולשוויקים והמֶנשֶוויקים. בימי המהפכה הרוסית הראשונה ב1905 חזר דו׳ לפטרבורג באופן בלתי-לגאלי. ב1906 שוב נאסר ע״י השלטונות הצאריים, הוגלה לסיביר ושוב ברח לחו״ל. אחרי המהפכה ב1917 חזר לרוסיה, בלי להשתתף עוד בפעולה פוליטית, כנראה משום אי-השלמתו עם העריצות הבולשוויקית. על שנות-חייו האחרונות אין אלא ידיעות מעטות. האֶנציקלופדיה הסובייטית הגדולה מעלימה את זכרו, ואפילו אינה מזכירה את שמו.

דו׳ הצטיין באומץ לב בלתי-רגיל ובכשרון ספרותי ניכר. ספרו „שש-עשרה שנה בסיביר״ (1902), וכן מאמרו „ארבע בריחות״ (1908), זכו להיתרגם לשפות רבות. בסוף חייו התמסר לכתיבת תולדות התנועה המהפכנית (האנטי-צאריסטית) ברוסיה. ב1923 יצא לאור בברלין הכרך הראשון של ספרו על „היהודים בתנועה המהפכנית ברוסיה״.

א. לי.

דוֹיל, (סֶר) אַרְתֶּר קוֹנֶן — Sir Arthur Conan Doyle — (1859, אֶדינבּוֹרוֹ — 1930, לונדון), סופר בריטי.

דו׳ נתחנך בעיר-מולדתו ובאוסטריה. מ1876 עד 1882 למד רפואה באוניברסיטה של אֶדינבּוֹרוֹ. אח״כ שימש שנים אחדות רופא, ויחד עם זה התחיל בכתיבת רומאנים. קרוב ל1892 פרש ממקצוע הרפואה והקדיש את כל זמנו לספרות.

דו׳ נתפרסם כמחבר ספרי-בלשים, שזכו למיליוני קוראים וניתרגמו ללשונות רבות. הוא יוצר דמותו של הבלש שֶרלוֹק הוֹמז (Sherlock Holmes) — אב-טיפוס לכל דמויות הבלשים בסוג זה של הספרות בשני הדורות האחרונים. עלילות גיבור זה מתוארות ברומאנים, שהופיעו כספרים נפרדים, ובסיפורים קצרים שנתפרסמו בקבצים או בכתבי-עת בין 1887 ל1917 (עם השלמה ב1927). כל המחזור כולל 68 סיפורים ארוכים או קצרים; את הצלחתם יש לזקוף במידה ניכרת לזכות הרקע הרומאנטי של אחדים מהם, ההומור היבש שבתיאורים ובשיחות, הראיה החדה וההגיון החריף שבהם מצטיין הגיבור עצמו, המפענח תעלומות ע״פ סימנים ועקבות שעין-האדם מתעלמת מהם כרגיל. המשובח והמפורסם שבספרי אותו מחזור הוא הרומאן The Hound of the Baskervilles („כלבם של בני-באסקרוויל״), 1902, שבו מצטרפת למתח הבילוש אף אוירה של אימה. מעשיות שרלוק הומז תורגמו ללשונות רבות, מהן גם לעברית. — נוסף על סיפורי שרלוק הומז, שהכניסו למחברם הון רב, כתב דו׳ גם רומאנים היסטוריים, כולם סיפורי-הרפתקאות רבי-מתח וטובי-מבנה, אולם מעוטי ערך ספרותי.

דו׳ היה אימפֶריאליסט בריטי נלהב. שימש רופא במלחמת-הבּוּרים, וכתב חוברות-תעמולה במלחמה זו וגם מחקר היסטורי עליה (1900); אחרי המלחמה הוענק לו תואר אצילות (1902). הוא כתב גם חיבור גדול על מלחמת-העולם I (ב6 כרכים, 1915—1920). באותה מלחמה נפל בנו, והאב השכול נתפס לרעיון הספיריטיסטי, כתב עליו כמה חיבורים וטען שהצליח להקים קשר בינו ובין רוח בנו המת.

דו׳ חיבר גם כמה מחזות, קבצי-שירים ואוטוביוגראפיה: My Memories and Adventures („זכרונותי והרפתקאותי״), 1924.

J. Lamond, *A. C. D.*, 1931; H. W. Bell, *Sherlock Holmes and Dr. Watson*, 1932; V. Starrett, *The Private Life of Sherlock Holmes*, 1933; M. Pearson, *C. D.: His Life and Art*, 1943; J. Dickson Carr, *Life of Sir A. C. D.*, 1948; M. Harrison, *In the Footsteps of Sherlock Holmes*, 1958.

ש. י. כ.

דְוִינָה הַמַּעֲרָבִית (הַבַּלְטִית) (Западная Двина), נהר במערב בריה״מ האירופית. מקורותיה של הדו׳ בגבעות ואלדאי ברוסיה המרכזית. היא זורמת דרומית-מערבית דרך ביצות מיוערות ומגיעה לצפון בילורוסיה; שם היא פונה לצפון-מערב וחוצה את לאטוויה — שהיא נהרה הראשי — ונשפכת למפרץ-ריגה. ארכה כ1,030 ק״מ, והיא מנקזת שטח של 85,400 קמ״ר. הדו׳ מקבלת מספר יובלים, שבחלקם הם ראויים לשַיִט: הדְריסה, האֵיוֶקסְטֶה והאוּגרֶה

מימין, המֶזָ'ה, האוּלָה והדִסנה משמאל. על הדו' יושבות הערים ויטבּסק (ע"ע), פולוצק (ע"ע), דַאוּגָוְפילס (דְוִינסק, ע"ע) והנמל הגדול ריגה (ע"ע). ליד ריגה מגיע רוחב הנהר ל600 מ' ועָמקו ל4—8 מ'.

הנהר ראוּי לשיט ספינות קטנות לאורך שני־שלישים מאָרכּו; ספינות־ים בינוניות עולות בו עד ריגה, והוא משמש בעיקר מסלול־מים להעברת דוברות־עצים מיערות רוסיה המערבית לריגה ליצוא. — הדו' קפואה 120—130 יום בשנה; בתקופת ההפשרה היא גורמת לפעמים לשטפונות. — תעלה מחברת את דו' עם הבֶּרֶזינה, יובל של הדְנֶיפֶּר. בדו' יש שפע של סלמונים וצמָדים.

דְוִינָה הַצְּפוֹנִית (Северная Двина), נהר בצפון בריה"מ האירופית. הנהר נוצר ע"י חיבורם של הסוּחוֹנה והיוּג בצפון רוּסיה המרכזית, זורם צפונית־מערבית דרך מישוֹרי ביצות ויערות, ונשפך למפרץ־דו' של הים הלבן, כ40 ק"מ צפונית לארכאנגֶלסק. אָרכּוֹ ממקום התחברות שני מוֹצאותיו 756 ק"מ; אגן־ניקוּזו כ365,000 קמ"ר. לדו' נשפכים מספר יובלים חשובים, הראויים לשיט: הוִיצֶ'גְדָה והפִּינֶגָה מימין, הוַגָה והַיֶמצָ'ה משמאל. על גדותיו יושבות הערים: קוטלאס, וסמוך לשפכו ארכאנגֶלסק — נמל־העצים האַרקטי החשוב. הנהר קפוּא 160—180 יום בשנה; אעפ"כ יש לו חשיבות רבה כדרך העיקרית להעברת דוברות־עצים מאיזוֹר היערות ליצוא, דרך ארכאנגלסק. — הדו' מחוּברת ע"י תעלות עם הוולגה והנֶוָה.

דְוִינְסְק (Daugavpils לאטווית, Двинск), עיר בברה"מ, ברפובליקה הסובייטית הלאטווית; במפקד 1935 מנתה האוכלוסיה *46,000 נפש*, היום היא נאמדת ביותר מ60,000. דו' יושבת על הדווינה המערבית, והיא נמל פנימי, וכן צומת מסילות־ברזל חשוב. בעיר העתיקה — טירה פולנית מן המאה ה16. בעיר החדשה — מפעלי־תעשיה, שהחשוב בהם בית־חרושת גדול לתיקון קטרים וקרונות, וכן מפעלים לתעשיית עץ (רהיטים), פשתן, חמרי־מזון, ועוד. ממוסדותיה התרבותיים של העיר — מכון פדגוגי.

דו' נוסדה ב1278 כמבצר ע"י אבירי המיסדר הליווֹני ונקראה דינאבורג (Dünaburg, מצודת־הדווינה); היא שמרה על שמה הגרמני עד 1893. עם התפוררוּת שלטון המיסדר בארצות הבאלטיוֹת סוּפחה העיר ב1561 לממלכת פולין־ליטא. במאה ה17 ובמלחמת־הצפון בראשית המאה ה18 התחלפו בה כמה פעמים השלטון הפולני, השוודי והרוסי, אולם לסוף נשארה בתחום פולין עד לחלוקתה הראשונה ב1772, כשכל האיזור סוּפח לרוסיה. ב1795 הציתו הפולנים את דו' והחריבוּה. ב1812 היתה זמן־מה כבוּשה בידי הצרפתים. בשלהי המאה ה19 מנתה העיר כ80,000 תושבים, וערב מלחמת־העולם I — כ130,000, והיא נעשתה מרכז מסחרי ותעשייתי חשוב, בעיקר הודות ליהודים, שהיו כמחצית האוכלוסיה (ר' להלן); המחצית האחרת היתה בליל של לאטווים, בילורוסים, ליטאים, פולנים ורוסים. מלחמת־העולם I גררה ירידה יישוּבית וכלכלית של דו'. ב1919 נכללה בתחום מדינת לאטוויה, וב1940 סוּפחה — יחד עם המדינה כולה — לברה"מ. במלחמת־העולם II נכבשה דו' ע"י הגרמנים ובחלקה נהרסה על־ידיהם. אחרי המלחמה שוקמה ופוּתחה על־ידי השלטון הסובייטי.

י ה ו ד י ם החלו, כנראה, להתיישב בדו' במחצית השניה של המאה ה18, אולם נאסר עליהם להקים בניינים בתוך המבצר. ב1805 היו בדו' כ800 יהודים; ב1847 כבר נמצאה בדו' קהילה יהודית מגובשת, אשר התפתחה במהירות רבה. ב1897 נמנו בדו' כ32,000 יהודים, וב1913 — כ56,000. היהודים עסקו בעיקר במסחר ובחייטות, אולם תרמו גם לפיתוח התעשיה והמלאכה בעיר. קהילת דו' היתה מרכז כלכלי וציבורי חשוב של יהדות רוסיה. בסוף המאה ה19 ובראשית המאה ה20 התפתחו בה חיי תרבות יהודיים ערים, מסרתיים וחילוניים: ליהודים היו בתי־כנסת, תלמודי־תורה וישיבות חשובות, בתי־ספר כלליים ומקצועיים, תיאטרון ומועדונים. באותה התקופה כיהנו ברבנות בדו' שניים מגדולי־התורה של הדור: ר' מאיר שמחה הכהן (ע"ע) כרבם של המתנגדים ור' יוסף רוזין (ע"ע) כרבם של החסידים. — מלחמת־העולם I, שהביאה לידי ירידתה של דו', גרמה גם ליציאה המונית של היהודים מן העיר. ב1920 ישבו בדו' כ12,000 יהודים, ובפרוץ מלחמת גרמניה—רוסיה ב1941 — כ13,000.

מיד עם כניסתם לדו' (28.6.1941) הסיתו הכובשים הנאצים את האוכלוסיה הלאטווית להחריב את בתי־הכנסת ולערוך פרעות ביהודים. הלאטווים שיתפו פעולה מלאה עם הגרמנים בהתעללות אכזרית ביהודים. באוגוסט 1941 הוקם בדו' גֶטו. בנובמבר של אותה השנה הושמדו רוב יהודי דו'; בגטו נשארו רק כ900 איש, בעלי־מקצוע מומחים, שהיו דרושים להחזקת משק העיר. הגטו חוסל במאי 1942, ושרידי היהודים נשלחו למחנות ריכוז והשמדה. — אחרי המלחמה שוב התיישבו בדו' יהודים מעטים, והיום הם מהווים — לפי אומדן — 1—2% מכלל־התושבים.

M. *Kaufmann*, *Die Vernichtung d. Juden Lettlands*, 269–285, 1947.

ח. מ.

דַוִיסוֹן (דָוִידסון), **בּוֹגוּמִיל** — Bogumil Dawison — (1818, וארשה — 1872, דרֶזדן), שחקן יהודי על הבימה האירופית. דו' היה בן־עניים, בנעוריו עבד כשוליה וכלבלר, אך בגיל צעיר נקשר בתיאטרון. מ1837 הופיע על הבימה הפולנית בווארשה ובלבוב, ומ1847 — על הבימה הגרמנית. ב1849 הוזמן לבּורגתיאַטר בווינה וב1854 — לתיאטרון־החצר בדרֶזדן. דו', שהיה בעל יצרים עזים ורוח סוערת, שלא ידעה מעצור, הסתכסך בכל מקום עם חבריו ועם הממונים עליו; מ1864 ואילך לא נתקשר עוד עם תיאטרון־של־קבע, אלא עבר בארצות אירופה ובאה"ב בהצגות־אורח, שהוציאו לו שם רב והכניסו לו הון־תועפות. דו' הוּכּר בדורו כאחד האָמנים הגדולים בתיאטרון הגרמני. הוא ריתק את הצופים והשומעים בדֶמוּניוּת שבהופעתו, בעָצמה ובלהט של הבעתו, וגם בקולו החודר. כמה מן המבקרים ראו בו נציג טיפוסי של „אמנות תיאטרונית יהודית". השגיו הגדולים ביותר היו בתפקידי הגיבורים הטראגיים של שֵיקספיר, פראנץ מור ב„שודדים" לשילר, מֶפיסטו ב„פאוסט" לגֶתה, אַרפאגוֹן ב„כילי" למולייֶר.

A. v. Wurzbach, *B. D.* (Zeitgenossen, 11), 1872; E. Devrient, *Gesch. d. dtsch. Schauspielkunst*, 1905; L. Speidel, *Schauspieler*, 1911; A. Winds, *Der Schauspieler*, 1919.

דוֹיסֶן, פָּאוּל — Paul Deussen — (1845—1919), היסטוריון גרמני של הפילוסופיה והדתות. בנעוריו בגימנסיה היה דו' חברו ללימודים של ניצ'שה. אח"כ למד

פילוסופיה, פילולוגיה קלאסית וסאנסקרט, היה מרצה בז׳נֶוה, באַכֶן ובברלין, ומ1889 ואילך — פרופסור בקיל. בהשפעת ניצ׳שה נעשה דו׳ לחסידו הנלהב של שופֶּנהאוּאֶר; יחד עם זה עסק ב„ביקורת״ של קאנט. עיקרי תורות קאנט ושופֶּנהאוּאֶר נראו לו כאחדות, כביטוי המושלם ביותר לאותם תכני־הכרה שמצא בשיטות־מחשבה עתיקות, ביחוד של הפילוסופים ההודיים והיווניים, ושבהם ראה אף את גרעין הנצרות. לעמודי־התווך הקבועים של הפילוסופיה והדת חשב דו׳ בעיקר את ההבחנה בין התופעות הכרוכות במקום ובזמן ובין הישות המֶטאפיסית המתגלה בהן, וכן את תודעת החוק המוסרי, שבה האדם מתגבר על סדרי־העולם החושניים־הטבעיים. שטח־עבודתו העיקרי של דו׳ היתה הפילוסופיה ההודית, שעליה חיבר כתבים חשובים; הוא אף תירגם ספרים מסאנסקרט. ב1893 ביקר בהודו ונשא נאום בבומבַּי על הפילוסופיה של הוֶדאנטה. ב1911 ייסד דו׳ את „חברת־שופנהאוּאֶר״, ובפיקוחו הוחל באותה שנה בהוצאה הכללית והביקרתית של כתבי שופנהאוּאר ומכתביו. — הגדול בחיבוריו של דו׳ הוא Allgemeine Geschichte der Philosophie mit besonderer Berücksichtigung der Religionen („היסטוריה כללית של הפילוסופיה תוך התחשבות מיוחדת בדתות״), 2 חלקים ב5 ספרים, 1894—1917, 1922[5]. נוסף על חיבור זה ועל כתביו בפילוסופיה ההודית כתב זכרונות על ניצ׳שה ועל מסעו להודו ואוטוביוגראפיה: Mein Leben („חיי״), 1922.

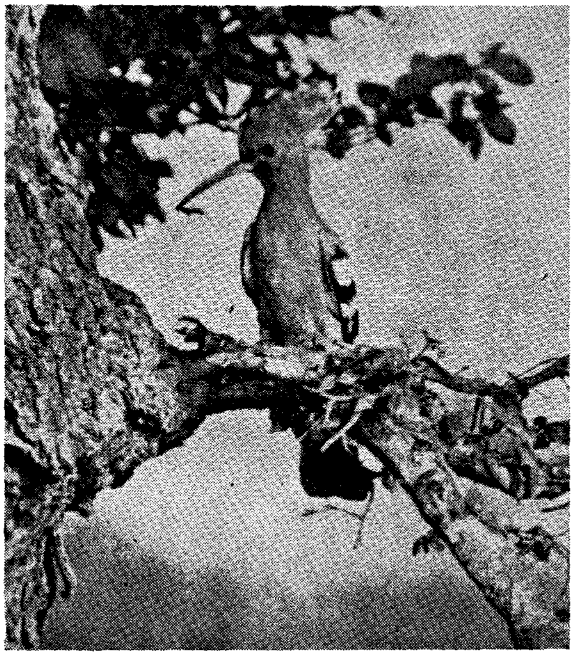
F. Mockrauer, *P. D. als Mensch und Philosoph* (9. Jahrb. d. Schopenhauer-Ges., 1–84, 1920; R. Biernatzki, *Kant u. d. höchsten Güter d. Religion nach P. D.*, 1926.

א. ע. ש.

דוּכִיפַת (Upupidae), משפחת עופות מסדרת הכְּחָלִיים (ע״ע); כוללת סוג אחד בלבד. סימני־ההכר הבולטים: מַקור ארוך, דק ומחודד וכפוף במקצת; לשון מנוונת; על הראש ציצית של נוצות ארוכות, המזדקרת עם כל תנועה; רגליים קצרות, מכוסות מגנים קטנים, עם אצבעות חפשיות; כנפיים גדולות.

מיני הדו׳ נפוצים באירופה, אסיה ואפריקה. ה ד ו ׳ ה מ צ ו י ה (Upupa epops) משקלה 60—80 ג׳; צבעה הדור — חום־ורדרד או חום־צהבהב, כנפיה וזנבה שחורים עם פסי־רוחב לבנים, קצות־הציצית שחורים. תעופתה של הדו׳ דומה לתעופת הפרפר: תנועות־כנפיים מהירות מתחלפות לסירוגין בתנועות אִטיות יותר. הדו׳ ניזונה מטרף שהיא אוספת אותו על־פני האדמה ובתוכה — חרקים, זחלים ותולעים; במַקורה היא נוברת באדמה ומוציאה ממנה את טרפה. מאחר שאין היא יכולה להיעזר בלשונה המנוונת בשעת הבליעה, נוהגת היא לזרוק את טרפה בתנועה פתאומית כלפי מעלה ולבלוע אותו תוך כדי נפילתו אל פיה. הדו׳ מקננת עפ״ר בתוך עצים חלולים, ולפעמים בחור באדמה, בחומה או תחת גג. אין היא בונה קן ממשי, אלא מקיפה את הביצים בקש. הנקבה בלבד דוגרת על הביצים, שמספרן עפ״ר חמש; הזכר מאכיל את הנקבה בזמן ההטלה ובזמן הדגירה. לגוזלים, המכוסים פלומה לבנה, עדינה וארוכה מאד, אמצעי־התגוננות מיוחד: בלוטת־השומן שלהם מפרישה חומר מסריח, שהם מתיזים אותו על אויב שחודר לתוך הקן, יחד עם הפֶּרֶש המעוכל־למחצה, שאף הוא מסריח.

הדו׳ נראית בא״י כשהיא עוברת בנדידת־הסתיו מן הצפון

דוכיפַת (Upupa epops)

לדרום, ויש שהיא דוגרת בשפלת־החוף באביב ובקיץ. בשל תנועותיה המוזרות, שירת הזכרים העמומה: הופ, פופ — ואורח־חייה המוזר, נתרקמו סביבה אגדות רבות.

הדו׳ האמורה במקרא — שהיא עוף טמא (ויק׳ יא, יט; דב׳ יד, יח) — מזוהה עם „תרנגול־הבר״ שבתלמוד (רש״י שם). עוף זה מופיע באגדות על שלמה המלך כשומר אבן־הפלאים שמיר (גט׳ ס״ח, ע״ב); אגדה זו נרמזת, כנראה, גם בקוראן (כ״א, פ״א). גם אגדה אחרת מייחסת לדו׳ את השימוש בסגולות־פלאים של עשבים (ויק״ר כ״ב). — ראשוני הקראים נמנעו מאכילת תרנגולות מחשש זהותן עם הדו׳. — אגדות ערביות מיה״ב מייחסות להפרשת־הסרחון של הדו׳ סגולות ריפוי, ויש שהן מפרשות אותה כתחבולה להסתיר אוצר יקר מעיני האויבים. בין הבדוים בא״י שוררת האמונה, שחלקים מסויימים מגופה של הדו׳ משמשים סגולה לאהבה בין איש ואשתו. — בסיפורי־עם של עמי אירופה מופיעה הדו׳ בקשר למעשיות על כשפים, שדים ורוחות.

ה. מ.

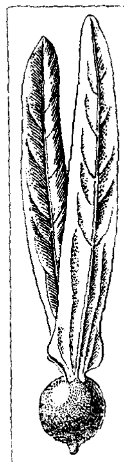
דוּכְנָפִיִּים (Dipterocarpaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים, הכוללת כ20 סוגים וכ400 מינים של עצים ושיחים טרופיים, רובם ביערות־עַד של הודו וצֵילון, מאלאיה, אינדונֶזיה והפיליפינים; 2 סוגים ידועים באפריקה. הקבוצה חשובה בשל העֵצה והשׂרף של רבים ממינֶיה.

מסימניהם העיקריים של הדו׳ — הפרי, שהוא אגוזית או תרמיל, עטוף עלי־גביע, שאחדים מהם מתפתחים אחרי ההפריה לכנפיים, המשמשות אמצעי־תפוצה לפרי (מכאן שם המשפחה). עלי הדו׳ פשוטים ומסורגים, הפרחים דו־מיניים ונכונים, ומספר האבקנים גדול. אָפיינים לדו׳ — צינורות־שׂרף העוברים בלִבּה, בעלים ובתפרחת, ובעצה ובקליפה של חלקים אחרים.

מסוגי הדו׳: ה ד ו כ נ ף (Dipterocarpus; 70 מינים), שמיניו D. turbinatus ו־D. turbeculatus הם עצים אדירים, שגָבהם מגיע ל60 מ׳ וקוטר־גזעם ל2 מ׳. מפיקים מהם שמן

בשמי („גורג'וּן"), המשמש כסם־מרפא לפצעים חיצוניים וכן כחומר־חיטוי לשמי־רת רהיטים נגד טֶרמיטים, וחלקי־סירות נגד צדפות קודחות ספינות. עֵצם משמש לבניית בתים וסירות.

הסוג שוֹרֵיאָה (Shorea, כ100 מינים) מצטיין בעֵצָה המשובח של מיניו. S. robusta נותנת עצה הדומה לטִיק (ע"ע), וגידולה ביערות הודו נמצא בפיקוח צי־בורי. „מאהאגוֹני פיליפיני" הוא העצה של מיני־שוֹרֵיאָה, הגדלים באסיה הדרומית־מזרחית ואִיה, והדומה למאהאגוני אמיתי או לאלגֹם (ע"ע).

דוכנף (D. turbinatus): הפרי

הסוג Dryobalanus: מן המין D. camphora (aromatica) מופק קאמפור־בּורְנֶאוֹ (או ־סומאטרה), שהוא דומה לקאמפור האמיתי ונחשב בעיני המאלאיים והסינים יותר ממנו — כסם למרפא, לקטורת ולחניטת־מתים. — מרבים ממיני הסוג הוֹפֵיאָה (Hopea, כ60 מינים), וכן מכמה מיני שוֹריאה, הגדלים במאלאיה ובאינדונזיה, מופק השׂרף הבשׂמי דַמַר (Dammar), המקובל כבוֹשׂם באסיה הדרומית־מזרחית ומשמש כחומר־גלם בהכנת לַכּוֹת בהירות בשביל רהיטים או נייר־לַכָּה. מאלאיה מייצאת בשנה כ3,000 טונות מחומר זה בשווי של מיליון דולאר (ע"ע שׂרף; לַכָּה).

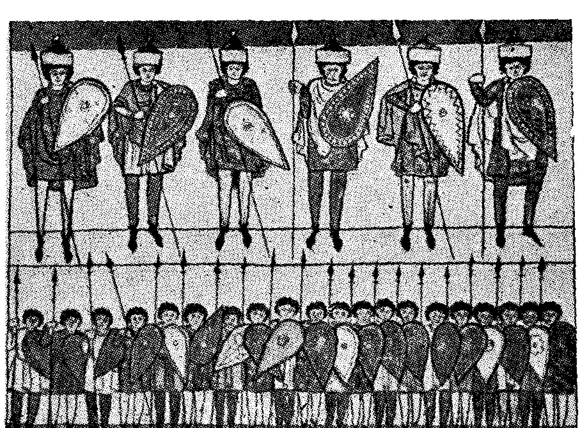
מ. ט.

דוּכְּס (מלאט' dux, מנהיג), תואר־כבוד, ולאחר מכן — תואר־אצולה. בתקופת הרפובליקה הרומית ובימיה הראשונים של הקיסרות ניתן התואר עפ"ר לנציבי המחוזות ולמצביאים שהצטיינו במעשי־גבורה מיוחדים; מעמדם של הדו" היה נמוך ממעמד הקונסולים והפרוקונסולים. החל מימי דיוֹקְלֶטיינוס הוכתרו בתואר זה הנציבים או המושלים הצב־איים, שהיו ממונים על מחוזות הקיסרות. סמכויותיהם של הדו" היו נרחבות ביותר, אולם נסַבּוּ רק על עניינים צבאיים; לעתים באוּ הדו" אף לידי התחרות וסכסוך עם הרשות האזרחית שלא היתה כפופה להם. הדו" היו עפ"ר אנשי־צבא שהגיעו לתפקיד גבוה בשל כשרונותיהם הצבאיים, בניגוד לאנשי המינהל האזרחי, שהשתייכו לבני האצולה הרומית. בתקופת התפוררותה של הקיסרות הוטל על הדו" של מחוזות־הספר תפקיד ההגנה על הגבולות, והתקפותיהם החוזרות של שבטי הבַּרבַּרים על גבולות הקיסרות גרמו לכך, שהסמכות האזרחית והסמכות הצבאית נתאחדו בידי הדו". משום כך נשתנה גם תכנו של התואר, אשר קיבל את המשמעות של שליט איזורי כמעט עצמאי.

גם בקיסרות הביזאנטית היה התואר דו' בתחילה זהה עם התואר στρατηγός—מצביא. אולם מן המאה ה8 ואילך ציין התואר δούξ את התפקיד של מושל מחוזי או איזורי אשר ריכז בידו, נוסף על הסמכות הצבאית, גם את הסמכויות האזרחיות, האדמיניסטראטיוויות, המשפטיות והכלכליות, בעיקר באיזורים או בערים, שהיו מוחזקים בידי הביזאנטים באיטליה ובבאלקאנים. הוראה זו של השם נשתמרה בתואר דוֹגֶ'ה (doge), הוא מושלה העליון של הרפובליקה הוויניציאנית.

השם דו' נתקבל גם בלשונות הרומאניות ובאנגלית (duca, duc, duke), אולם תָכנו נשתנה עקב התאמתו למבנה האירגוני של השבטים הגרמנים שכבשו את אירופה. במשך הזמן נזדהה או הותאם התואר דו' לתואר herzog או herizog (Heer — צבא, ziehen — נהוֹג), שהיה מקובל במבנה האירגוני הצבאי של השבטים האלה, שטַקיטוּס כבר מזכיר אותו בספריו. הherzog השתייך לקבוצת אנשי־שלומו של המלך, ותפקידיו, שמתחילה היו מלחמתיים בלבד, הפכו במשך הזמן לתפקידי ניהול, בשם המלך, של האיזור שנכבש על־ידיו. כשנתאחדה המסורת האירגונית־הצבאית של הכו־בשים עם המבנה האירגוני־המינהלי של הארצות הכבושות, תפס הherzog את תפקידיו ואת סמכויותיו של הdux הרומי, ובארצות הלאטיניות כוּנה בשם דו', כגון ב„דוכסויות" (ducati), ששׂרדו מן המינהל הביזאנטי ושמצאו הלאנגובּארדים באיטליה בבואם לשם ושהפכו לנסיכויות קטנות עצמאיות־כמעט. בארצות הכבושות בידי הפראנקים, הסאכּסים והבּא־ווארים מצאו להם מוסד הדו' והסמכויות הקשורות בו מקום במבנה האירגוני של החברה הפאוּדאלית כ„תארי־כבוד" (honores), שניתנו מאת המלך לאנשי הצמרת הצבאית הקרובה אליו ביותר. לידי הדו' עברה הפונקציה הציבורית והמינהלית של הdux הרומי, יחד עם הזכויות והסמכויות שהיו מיוחסות לו כאציל, שהיה בעל מעמד מוגדר במבנה החברה הפאוּדאלית. ביחוד בצרפת ובגרמניה חילקו המלכים הקארולינגים ומלכי השושלות הגרמניות את ארצותיהם לנסיכויות נרחבות, שניתנו בידי דו" ושכונו „דוכסויות" (Herzogtümer, ducati).

בצרפת בימי המֶרוֹבינגים היו התואר דו' והתפקידים הקשורים בו תלויים ברצונו של המלך, שהיה ממַנה את הדו", קובע את סמכויותיהם, ואף היה רשאי להוריד אותם ממעמדם. אולם כבר בימי הקארולינגים התרחבה עצמאותם של הדו" וגרמה לאי־תלותם במלך. בגרמניה ובקיסרות הרו־מית הקדושה, שבה נשתמרה המסורת של השבטים הגרמנים, קמו דוכסויות או נסיכויות נרחבות — מעין מלכויות עצמ־איות נפרדות. כאן — יותר מאשר בצרפת — היה התואר דו' צמוד למעמד טֶריטוֹריאלי מסויים. סמכויותיו של הדו' היו ריבוניות ודומות בכּוֹל לסמכויות המלך, וכפיפותו הפאוּדאלית לקיסר היתה פורמאלית בלבד. הקיסרים הרא־שונים, כגון הֵינריך I ואוטו I, ניסו לכפות על הדו" את המרות הפאוּדאלית והדגישו את תלותם בהסכמת הקיסר, אך נסיונם לא הוכתר בהצלחה. לאחר המאה ה12 הפך התואר

דוכסים וחֵילותיהם

(מיניאטורה דרום־צרפתית מאמצע המאה ה11)

דו׳ לתואר שבירושה, והקיסר לא היה רשאי ליטול אותו ולהעבירו לאדם אחר. רבות מן הדוּכּסוּיוֹת הגרמניות הוסיפו להתקיים כמדינות עצמאיות נפרדות עד לתחילת המאה ה20; הרַיך הביסמארקי (1871—1918) עדיין כלל 6 „דוּכסוּיות גדולות" ו5 דוּכסוּיות, כולן טריטוֹריות בינוֹניות או זעירות (ע"ע גרמניה, היסטוריה, עמ׳ 455). שליט לוּכּסֶמבּוּרג נושׂא עד היום את התואר „דוכס גדול". — בצרפת ובשאר ארצות אירופה הובלטה יותר התלות הפאודאלית של הדו׳ במלך. אמנם קמו גם כאן נסיכוּיוֹת נרחבות עצמאיות־כמעט, כגון הנסיכות של אַקְוִיטַניה (ע"ע) או של בוּרגוּנדיה (ע"ע), אך כולן נתחסלוּ לפני סוף יה"ב. — כשנתפוֹרר מבנה החברה הפאודאלית וקמו המדינות הלאומיות הגדולות, הפך התואר דו׳ לתואר של אצולה (ע"ע אצילים), העובר בירושה מאב לבן. התואר ציין את האצולה הגבוהה, ביחוד את זוֹ הקשורה בקשרים משפחתיים עם בית־המלוכה; אולם שוב לא היה כרוך בריבּוֹנוּת ממשית ומדינית על טריטוֹריה עצמאית מסוּיימת, ואף לא בתפקיד מינהלי הניתן על־ידי המלך.

י. ב. ס.

דוֹכְּסוֹגְרַפִים (יוו׳ δόξα, דעה, סברה), כינוי שניתן לסופרים העתיקים, אשר כתבו על תורותיהם של הפילוסופים היוונים. כבר אריסטו (ע"ע) נהג לסקור בחיבוריו השיטתיים את דעותיהם של הפילוסופים שקדמו לו. תלמידו תֶאוֹפרַסטוֹס (ע"ע) הוא ראשון הדו׳. קטע גדול מחיבורו על דעות הפילוסופים הקדומים נשתמר, וכן יש ביכָלתנו לשחזר עוד חלק מן הספר. שיטתו של תאופראסטוֹס היתה לסקוֹר את דעותיהם של הפילוסופים שקדמו לו עפ"י העניינים ולא לפי הסדר הכרונולוגי; חיבורו שימש יסוד לדו׳ שבאו אחריו. הספרים הדוכסוגראפיים העיקריים שנשתמרו הם: Placita philosophorum („דעות הפילוסופים"), שנכללו בכתבי פלוּטַרכוֹס (ע"ע), והחיבור Eclogae physicae לסטוֹבֵּיוֹס (המאה ה5 לסה"נ). מסתבר, שהמקור המשותף לשניהם היה חיבורו של אַאֶטיוֹס (ע"ע) Περὶ ἀρεσκόντων συναγωγή („אוסף התורות המקובלות"). גם בחיבורים של סופרי התקופה ההֶלֶניסטית והרוֹמית על חיי הפילוסוֹפים יש יסודות דוֹכסוֹגראפיים; אחד החשובים שבהם היה חיבורו של דיוֹקלֶס ממאגנֶסיה. הרבה מן החומר הזה נשתמר לנו ב„חיי הפילוֹסוֹפים" לדיוֹגֶנס לַאֶרטיוס (ע"ע). קטעים דוֹכסוֹגראפיים נשתמרו גם בחיבוריהם של אבות־הכנסיה.

חלקים ניכרים מהספרות הדוכסוגראפית תורגמו לערבית והשפיעו עי"כ על הספרויות של היהדות והאיסלאם ביה"ב. הספר המיוחס לפלוּטַרכוס (ר׳ לעיל) נמצא בידינו בתרגום הערבי. גם מחברו של הספר האלכימי Turba philosophorum („המון הפילוסוֹפים") היה בקי בספרוּת הדוכסוֹגראפית והשתמש בה לשם הצגת רעיונות אלכימיים בתוך „נאומים" של פילוסוֹפים קְדַם־סוֹקרטיים.

ד. צ. בנעט, מקור משותף לר׳ בחיי בר יוסף ואלגזאלי (ספר מאגנס, 26, הע׳ 26), תרצ"ח; י. גוטמן, דעות הפילוסוֹפים היוונים על מהות הנפש אצל רס"ג (שם, 80–88); מ. פלסנר, משהו על הגבולות של מושג ההלניסמוס וכו׳ (ספר יוחנן לוי, 125–138, תש"ט; *Doxographi Graeci*, ed. H. Diels, 1879; J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, 33–37, 1930[4]; P. Kraus, *Jābir ibn Hayyān*, II, 331–339, 1942; Aristotelis *De Anima et Plutarchi De Placitis Philosophorum* etc., ed. Abdurrahman Badawi, 1954; M. Plessner, *The Place of the Turba Philosophorum in the Development of Alchemy* (Isis, XLV, 331–338), 1954.

א. פו. — מ. פ.

דוֹכְּסוֹלוֹגְיָה (יוו׳ δοξολογία, אמירת־שבח), בתפילה ובשימוש הדתי — נוסחות קבועות של אמירת שבח לאל. דו" במובן זה הם הסיומים המסכמים של חמשת ספרי תהלים: ספר ראשון — „ברוך ה׳ אלהי ישראל מהעולם ועד העולם אמן ואמן" (תה׳ מא, יד), שהיה מטבֵע שטבעו ל„חותמי־ברכות במקדש" (משנ׳ ברכ׳ ט׳, ה׳); וכיו"ב בספר שני (תה׳ עב, יח—יט), שלישי (שם פט, נג) ורביעי (שם קו, מח), ואף סיום הספר כולו — „כל הנשמה תהלל יה הללויה" (שם קנ, ו). כעין דו׳ היא גם כל ברכת „ישתבח" המסכמת את פסוקי דזימרא בתפילת שחרית. אפשר, שכל „הללויה" שבתהלים יש לראותה כדו׳. כמתכנתה נוצרה בנצרות הקדומה סיסמת הדוֹנַטיסטים (ע"ע) Deo laudes („השבח לאל").

במובן מצומצם נקראות בשם דו׳ שתי תפילות נוצריות. א) „הדו׳ הקטנה" (Gloria patri — „השבח לאב"), שהנוסח הקדום שלה היה: „השבח לאב ולבן ולרוח־הקודש גם עתה ותמיד ולעולמי־עולמים אמן"; בנוסח הריטוּס הלאטיני — „השבח לאב ולבן ולרוח־הקודש, כמו שהיה בתחילה כן גם עתה ותמיד ולעולמי־עולמים". צורת הסיום הלאטיני נוצרה, כנראה, ברומא במאה ה4, והיא מופיעה בפולחנות נוצריים בהרחבות נוספות. מסתבר, שנוסחות אלו של הדו׳ אינן אלא נוסחות יהודיות (השו׳: „יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא"), ששובשו ע"י הכנסת זכר השילוש הקדוש; להשערה זו מסייעת גם העובדה, שהיו אומרים אותה אחרי אמירת תהילים. היום אומרים אותה בנוסח התפילה של הכנסיה הלאטינית בחלק הראשון של המיסה (אחרי ה„מבוא"). — ב) „הדו׳ הגדולה" היא ביסודה דברי המלאכים שבלוקאס ב׳, י"ד: „שבח לאלהים במרום, שלום עלי ארץ ולבני־אדם רצון". אמירת הדו׳ הגדולה מקובלת מן המאה ה3—4. היוונים אומרים אותה בתוך המיסה ובפתיחה לשחרית; במיסה הלאטינית היא נמצאת בנוסח שונה במקצת, וכיום שרים אותה בכל החגים וימי־השמחה.

I. Elbogen, *Der jüd. Gottesdienst*, 86, 494/5, 1931; I. Schuster, *Liber Sacramentorum*, I, 83, IV, 38, 1934–1938.

ד. פ.

דוֹלְגוֹרוּקִי או דוֹלְגוֹרוּקוֹב (Долгорукий, Долгоруков), משפחת־נסיכים רוסית, מן האצולה הרמה המתייחסת על ריוּריק (ע"ע). מוצאה ממיכאיל וְסֶוולוֹדוֹביץ׳, נסיך צֶ׳רניגוֹב, שהוצא להורג על־ידי הטאטארים ב1246 והוכרז לקדוֹש מטעם הכנסיה הפּראווֹסלאווית. אחד מצאצאיו במאה ה15 היה הנסיך איוואן אַנדרֵיביץ׳ אוֹבּוֹלֶנסקוֹי, המכוּנה דו׳ (= „ארוך־הזרוֹע"), שליט נסיכוּת קטנה על נהר־אוֹקה, שנבלעה אח"כ במלכות־מוֹסקווה; הוא אביה של משפחת דו׳, שהעמידה מצביאים, מדינאים וסופרים במאות ה17—19 ותפסה מקום מרכזי במאורעות מלכות פיוֹטר II (ע"ע) ועליית אנה איוַנוֹבנה (ע"ע) על כסא־המלוכה. — מבני־המשפחה:

(1) יעקב פיוֹדוֹרוֹביץ׳ דו׳ (1659—1720), מראשוני הנכבדים הרוסיים שרכשו להם השכלה מערבית. היה מתומכיו של פיוֹטר I במאבקוֹ על השלטון עם אחותו סוֹפיה ובימי מרד הקַלְעים. נלווה לפיוטר במסע על אַזוֹב (1699) ובראשית המלחמה בשוודים. בקרב־נארווה (1700) נפל בשבי השוודים והוחזק 10 שנים במעצר, עד שהצליח להימלט.

באותן שנים למד את דרכי המימשל והמינהל השוודיים, ואחרי שובו לרוסיה היה יועצו של פיוטר באירגון המינהל הפנימי לפי מתכונת אירופית. ב1717 נתמנה למבקר־המדינה; בניגוד לרוב השרים והפקידים בדורו יצאו לו מוניטין כאדם ישר ונקי־כפיים.

(2) ואסילי ולאדימירוביץ' דו' (1667—1746), היה תחילה ממקורביו של פיוטר I. הוא דיכא ביד חזקה ובאכזריות את מרד בולאווין ב1708 והשתתף בהצטיינות במלחמה נגד השוודים. אולם הוא התנגד לתיקונים הקיצוניים של פיוטר וצידד ביורש־העצר אַלֶכּסי פטרוביץ' (ע"ע). לפיכך הודח ב1718 ממעמדו והוגלה ע"י הצאר, אולם ב1724 הור־שה לשוב, ובמלכותם של יֶקטֶרינה I ופיוטר II עלה לדרגת פֶלדמארשאל ולגדולה בשלטון. במשבר שאחרי מות פיוטר II היה ו. דו' מן המתנגדים לתכנית של הגבלה קונסטיטוציונית של השלטון הצארי; לפיכך אף לא נרדף תחילה ע"י אנה איוואנובנה עם שאר בני־משפחתו (ר' להלן [4—5]), ורק לאחר שהביע את התמרמרותו על רדיפתם — הורחק, וכשנת־גלתה פרשת זיוף צוואתו של פיוטר II — נכלא במנזר. הקיסרית יֶליזָוֶטה (ע"ע) החזירה אותו למעלתו.

(3) ואסילי לוקיץ' דו' (1670—1739), השתייך לחבורה הראשונה של אצילים רוסיים צעירים, שנשלחו ע"י פיוטר I לאירופה לשם חינוך. פעל בשירות הדיפלומטי הרוסי כציר בפולניה, בדנמארק, בצרפת ובשוודיה. במלכות פיוטר II היה מחברי מועצת־הסתרים העליונה וראש בני־משפחתו תאבי־השלטון. הוא היה מעורב בפרשת זיוף הצוואה ומעורכי ה„תנאים" שהוצגו לאנה. קיסרית זו גירשה אותו מיד לסיביר ואחר־כך למנזר בצפון, שבו נכלא 8 שנים; כשנתגלתה פרשת זיוף הצוואה — הוצא להורג.

(4) אַלֶכּסֵי גְריגוֹריֶביץ' דו' (מת 1734), שימש בתפקידים מינהליים ומדיניים שונים בימי פיוטר I ויֶקאט־רינה I, ובימי פיוטר II היה שליטה־בפועל של רוסיה הודות לידידות שבין בנו איוואן (5) ובין הצאר־הנער. א. דו' גרם להדחתו של מֶנשיקוֹב (ע"ע), השתלט על הצאר ושידך לו את אחת מבנותיו. אחרי מותו של פיוטר II היה א. דו' החבר היחיד במועצת־הסתרים העליונה שהצביע נגד המלכה אנה איוואנובנה. הקיסרית החדשה הגלתה אותו ואת משפחתו לסיביר, ושם מת.

(5) איוואן אַלֶכּסֵייֶביץ' דו' (1708—1739), בנו של (4). בגיל צעיר היה לידידו ומקורבו של יורש־העצר פיוטר אַלֶכּסֵייֶביץ', שנעשה צאר ב1727. הצאר־הינוקא דבק בידידו בן ה19, והלה ניצל ידידות זו להעלאת קרנם של בית־דו'. כשחלה הצאר הצעיר למות, זממו בני־דו' להחתים את הגוסס על צוואה, הממנה את ארוסתו — אחותו של א. דו' — ליורשת המלוכה, וכשלא הספיקו לבצע זאת — זייף א. דו' את חתימת הצאר. אחרי מות פיוטר II נרתעו בני־דו' מפני השימוש בתעודה המזוייפת ושרפו אותה. עם עליית אנה איוואנובנה לשלטון הָגלה א. דו' עם רוב בני־משפחתו לסיביר, ושם חי 8 שנים בתנאים נוחים למדי. בעקבות סיכסוך — בקשר לאחותו היפהפיה, ארוסת־הצאר לשעבר — שאירע בינו ובין קצין־המשמר שפיקח עליו, הואשם בקשירת קשר נגד הקיסרית. הוא עונה והודה בזיוף הצוואה. כתוצאה מכך נידונו הוא וכמה נסיכים אחרים לבית־דו' (ביניהם [3]) למיתה והוצאו להורג. — אלמנתו, הנסיכה נאטאליה בּוֹריסוֹבנה (מבית שֶרֶמֶטיֶב) דו', שהיתה חברתו בגלו־תו וילדה לו שם שני בנים, הורשתה לשוב לרוסיה האירופית. לאחר שגידלה את בניה נכנסה כנזירה למנזר בקיוב ושם כתבה את זכרונותיה, שלא נתפרסמו אלא במאה ה19; הם רבי־ערך הן כיצירה ספרותית והן כתעודה היסטורית.

(6) ואסילי מִיכַילוֹביץ' דו' (1722—1782), מצביא רוסי. מנצח הטאטארים וכובש קרים במסע־מלחמה מזהיר ב1774. בסוף ימיו היה מפקד העיר מוסקווה ורכש את לב הציבור בישרו ובטוב־לבו.

(7) פיוטר וְלאדימירוֹביץ' דו־וֹב (1817—1868), סופר פוליטי ליבראלי. ב1842 פירסם בחו"ל ספר, התוקף קשה את בתי האצולה הגבוהה ברוסיה, ועל כך נענש בגירוש לאיזור נידח באוראל. מ1859 חי בקביעות בצרפת ובשוויץ; שם עסק בפובליציסטיקה המכוונת נגד המשטר הצארי; הוא הוקיע אותו בספרו „האמת על רוסיה" (1860), וכן כמש־תתף ב„פעמון" של הֶרצֶן (ע"ע). הוא נענש בשלילת תארו, החרמת אחוזותיו ואיסור השיבה לרוסיה. פ. דו' הניח אחריו „זכרונות" (בצרפתית) מעניינים.

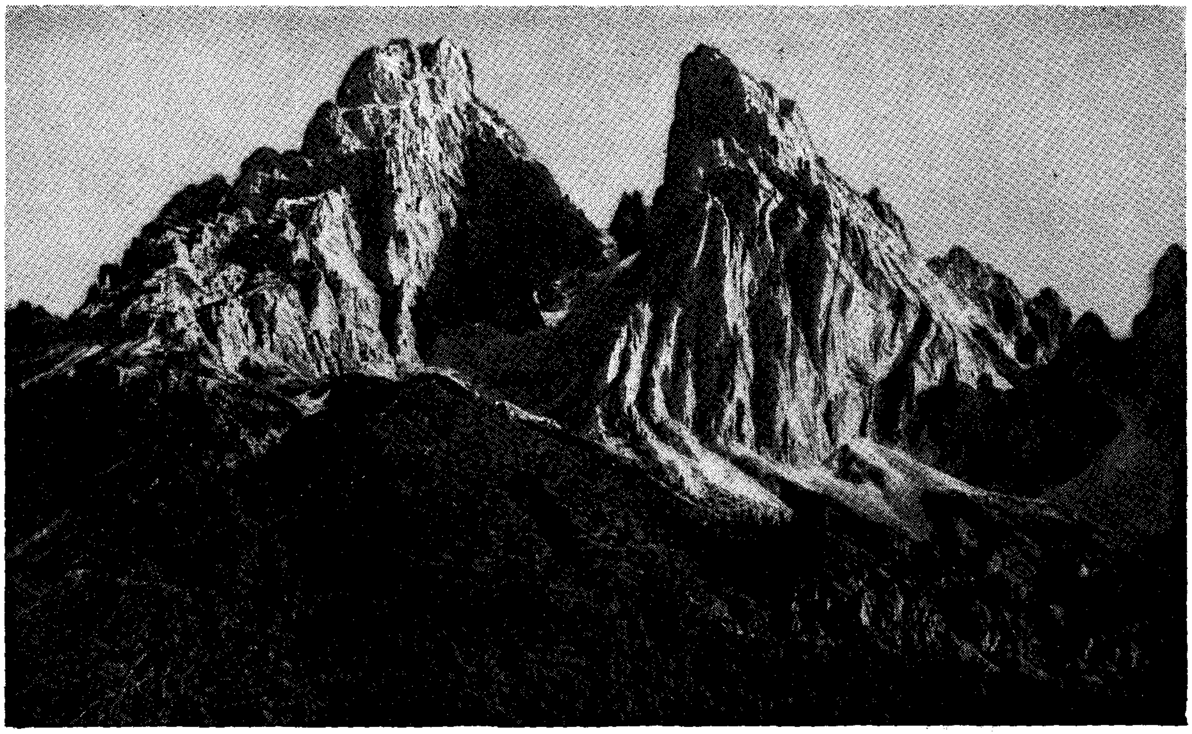
(8) הנסיכה יֶקאטֶרינה מִיכַילוֹבנה דו' (1846—1922), היתה מגיל תשע עשרה פילגשו של אלכסנדר II (ע"ע), שדבק בה עד מותו; היא ילדה לו כמה ילדים. אחרי מות הקיסרית מאריה אלכסנדרובנה ב1880 נשא הקיסר את י. דו' לאשה, בהסכמת השרים הליבראליים ולמורת־רוחם של בני־משפחתו וחוגי השמרנים; ניתן לה התואר של נסיכה יוּרְיֶווסקָיָה. אחרי הירצחו של אלכסנדר II ב1881 עזבה י. דו' את רוסיה והתיישבה בניצה שבצרפת. היא פירסמה (בשם הבדוי Victor Laferté) ספר־זכרונות: Alexandre II, détails sur sa vie intime et sa mort („אלכסנדר II, פרטים על חייו האינטימיים ועל מותו"), 1882.

(9) האחים פָּוֶל דימיטרייֶביץ' (1886—1927) ופיוטר דימיטרייֶביץ' דו', עסקנים ליבראליים, מראשי מפלגת ה„קאדטים", חברי הדומה אחרי מהפכת 1905. עם נצחון הבולשוויקים במלחמת־האזרחים נאלצו שניהם להגר לחו"ל. פאוול דו' ניסה לחזור לרוסיה בדרך בלתי־לגאלית, נאסר ע"י השלטונות והוצא להורג. פיוטר דו' חי בפראג, ועקבותיו נעלמו משעה שנאסר בעת כיבוש העיר ע"י הצבא הסובייטי ב1945.

П.В. Долгорукий, Петербургские очерки, 1934.

א. אח.

דוֹלֶה, אֶטְיֶן — Étienne Dolet — (1509, אורלֶאן — 1546, פאריס), הומאניסטן ומדפיס צרפתי. דו' למד פילו־לוגיה ומשפטים. ב1535 השתקע בתור מדפיס בליון. בין הספרים שהדפיס היו גם 15 ספרים משלו, ביניהם: Cato Christianus (1538 — ניסיון לתאם בין הפילוסופיה העתיקה והנצרות); מחקר גדול באֶטימולוגיה לאטינית — Commentarii linguae latinae (2 כרכים, 1536—8); La manière de bien traduire („איך להצליח בתרגום", 1540). — דו' היה הוגה־חפשי נועז ושוחר דת שכלתנית, ומתחת מכבשו הופיעו גם כתבי רַבֶּלֶה וכמה ספרים קאלוויניסטיים. דבר זה הקים נגדו את האינקוויזיציה של ליון: פעמיים נאסר, פעמיים ברח ופעמיים חזר; את הרדיפות שנרדף תיאר בסאטירות מחורזות: L'enfer d'E.D. („תָּפְתּוֹ של א.ד.", 1544). אחרי מאסר שלישי, עינויי בית־דין והטלת חרם על שלושה־עשר מספריו נשרף חי בפאריס; נמסר, שבעלותו על המוקד התלוצץ ואמר את הֶהֶכְּסָמֶטֶר הבא בלשון־נופל־על־לשון: Non dolet ipse Dolet, sed mox pia turba dolebit („דו' עצמו אינו כואב, אך ההמון החסיד יכאב עוד מעט"). משום

נוף בדולומיטים

דעותיו, אומץ־לבו ומותו הפך דו' בזכרון הדורות לאחד מגיבורי חופש הדת והרוח בצרפת, וב1889 הוקמה לו אנדרטה בפאריס בכיכר שבה נשרף.

R. Copley–Cristie, *E. D., le martyr de la Renaissance, sa vie et sa mort*, 1886; O. Galtier, *E. D.*, 1908.

דולוֹמִיט, מינראל, וכן שם סלע הבנוי ממנו: מבחינה כימית — הקארבונאט הכפול של סידן ומאגנזיום, $CaMg(CO_3)_2$. הדו' מתגבש במערכה הרומבוֹהֶדרית; קשיותו 3½—4, משקלו הסגולי 2.85. דו' נקי הוא מחוסר צבע, וגבישיו שקופים עד אטומים. אך לפעמים הוא בעל גונים לבנים, צהובים, אפורים או חומים בגלל תערובת של כמויות קטנות של ברזל ושל יוֹנֵי מתכות כבדות אחרות בשריגו; לפעמים מוחלף חלק של המאגנזיום בברזל דו־ערכי. — הדו' דומה בתכונותיו החיצוניות לקאלציט, אך בניגוד לזה האחרון אין הוא מותקף ע"י חומצת־מלח מהולה קרה.

בסלעים המורכבים בעיקר גבישי דו' מבחינים מבחינת התהוותם דו" מקוריים ודו" משניים. הקבוצה הראשונה כוללת: דו" הידרותֶרמאליים, הנוצָרים בהתגבשות ישירה מתמיסות מאגמתיות מימיות חמות; דו' ימי מקורי, הנוצר לפעמים בהתגבשות ישירה ממי־הים; דו' בְּראקי, הנוצר ממשקעים מקוריים של אגמים מלוחים. דו" משניים נוצרים מגיר ע"י החלפה מֶטאסומאטית (ע"ע מֶטַמורפוזה), שבה מוחלפת מחצית יוני־הסידן ביוֹנֵי־מאגנזיום, עפ"ר בעקבות מגע של גיר עם מי־הים, לפעמים גם עם מי אגמים מתוקים או אפילו עם מי־תהום. הפיכה זו של גיר לדו' — הדולומיטיזאציה — חלה בעיקר באבני־גיר נקבוביות. ידועים כל שלבי־המעבר בין סלעי־גיר לדו'. דוגמה מפורסמת של דולומיטיזאציה היא הפיכת גיר־אלמוגים לדו', תופעה שנתגלתה באיי־אלמוגים אחדים של האוקיינוס השקט הדרומי.

דו" מקוריים עפ"ר משוכבים היטב, ואילו דו" משניים הם לעתים קרובות מאסיוויים ויוצרים נוף של צוקים (ע"ע דולומיטים). באיזורים גשומים נוטים הדו" למיניהם לבליה בצורת קַרסט (ע"ע), ומצויה בהם רשת של תעלות ומערות; הסלע נעשה חלול או מתפרק כולו לאבק.

הדו" תופסים מקום חשוב בין סלעי־המשקע של כל התקופות, אך שכיחותם הולכת ופוחתת במשך התקופות הגאולוגיות. בא"י דו" נפוצים מאד, מן הקאמבּריון עד סוף הקרֶטיקון. הם מגיעים לשיא התפתחותם בקֶנוֹמן ובטורון; בתצורות אלו הדו" הם לפעמים סוג־הסלע השולט. דו' מסוג קִרית־ענבים הוא סלע־משקע ימי מקורי, לבן, רך, גרגירי, שכבתי; זהו אחד הסלעים השולטים בהרי־יהודה, בנגב, בכרמל ובגליל. דו' מסוג מיזי־יַהודי הוא סלע מאסיווי, צפוף, צוקי, בעל צבע אפור־בהיר עד אפור־כהה, המופיע ברוב חלקי א"י ההרריים; ואריאציה אדמדמה שלו, מיזי־אחמַר, מופיעה בעיקר באיזור ירושלים. דו' בראקי, מן השלישון התיכון, מופיע בהר־סדום.

לדו' שימושים תעשייתיים רבים. בין השאר הוא משמש בהיתוך ברזל (כאמצעי להורדת נקודת־ההתכה), בייצור סיד מאגנֶזי, כדשן חקלאי, כחצץ לבניין כבישים ולצרכי־בניה אחרים. במלחמת־העולם II נוצל דו' בקנה־מידה רחב כבצֶר לשם הפקת מאגנזיום מתכתי; וכן הוא חומר־גלם בתעשיה הכימית להכנת שורה ארוכה של תרכובות־מאגנזיום.

דו' שרוף הוא חומר רֶפראקטֶרי (עמיד בפני חום ואש) בעל שימוש רב כלבֵנים רפראקטֶריות וכציפוי לתנורי־ההיתוך בתעשיית הפלדה. מדו' מכינים את הקארבונאט הבסיסי של מאגנזיום, שהוא — מעורב באַזבֶּסט (ע"ע) — חומר חשוב לבידוד תֶרמי („מאגנֶזיה 85%").

בא"י משתמשים בדו' בקנה־מידה רחב כאבן־בניין, ביחוד בסוגים של מיזי־יַהודי ומיזי־אחמַר, הידועים בשם האבן הירושלמית.

י. ב.

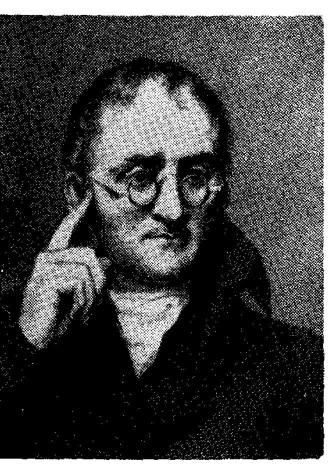
דולוֹמִיטִים, חלק מהאַלפים הדרומיים־מזרחיים, בטירול הדרומית שבתחומי איטליה (מחוז טרנטינו־אדיג'ה־עילי), בין האַדיגֶ'ה ויובלו איזַרקו במערב ובין הפיאַוֶה העילי במזרח. ההרים בנויים ברובם משכבות עבות של אבן־

גיר קשה — הדולומיט (ע"ע). הנוף פראי ורב־גוני, ומרובים בו צוקים מחודדים, מצוקים, וחומות ענקיות של סלעים. השיא — מארמולַטָה (Marmolatta), 3,342 מ'. ההרים קֵרחים ברובם, כי לא נצטברה עליהם אדמה; למרגלותיהם מרובים תלים של שברי־סלעים וחצץ. מחמת שממונם ופראותם אין בהם ישוב אלא בעמקי־הנהרות, שבהם מצויה אוכלוסיה העוסקת בעיקר בחקלאות. הדו" מושכים תיירים רבים; ספור־טאים מעפילים לפסגות הצוקים, שעל רבים מהם לא דרכה רגל אדם עד סוף המאה ה19. המעבר בדו" קשה והדרכים מעטות; רק סמוך לקצה המזרחי של הדו", בעמק אחד מיובלי הפיאווה, עובר עורק־תחבורה חשוב. — התושבים בדו" הם טירולים דוברי גרמנית.

מבחינה גאולוגית שייכים הדו" לסידרות־הסלעים של הטריאס האלפיני הימי, שבסיסם סידרה של סלעים חוואריים וחוליים מן הטריאס התחתון, ומעליה סידרה עצומה של סלעי־דולומיט וגיר־דולומיט, המתחלפים בסלעים רכים יותר מן הטריאס האמצעי. החלק העליון של הסידרה הדולו־מיטית, הבנוי דולומיט וגיר של אלמוגים, יושב על מרבדים של סלעי־פרץ מאגמתיים רבגוניים. במקומות אחדים ניתן להבחין בין סידרת הדולומיט התחתון ובין הדולומיט העליון או הדולומיט הראשי שמן הטריאס העליון. תצורות דולומי־טיות אלו נפרדות זו מזו, ואף מתחלקות בתוך עצמן, ע"י רבדים רכים עם מאובנים אָפייניים, שסייעו לקביעת סדרי־הזמנים של הטריאס. תצורות אלו מתפשטות מעבר לדו" בכל האיזור של האלפים הדרומיים ומופיעות גם באלפים הצפו־ניים והמערביים, בפרט בדופינֶה (ע"ע), וכן בחלקים שונים של הקארפאטים. הפרֵשי הבְּלִיָה של הדולומיט הקשה והסלעים הרכים יותר הטביעו את חותמם באָפיו של הנוף, והם שגרמו לפראותו ולתלוליותו.

א. פר.

דולְטון, ג'ון — John Dalton — (1766, אִיגְלֶספִילד [קַמבֶּרלֶנד], — 1844, מֶנצֶ'סטר), כימאי ופיסיקן אנגלי, מאבות הכימיה החדשה. דו' היה בנו של אורג עני מכת הקוֶיקרים. את חינוכו הראשון קיבל מידי אביו ומידי מו־רה בבית הספר של הקוויקרים בעיירת־מולדתו, ובעודו נער הורה בעצמו בבי"ס זה בשכר 5 שילינגים לשבוע. ב1781 עזב את עיר־מולדתו ונע־שה עוזר לקרובו, שהיה בעל בי"ס בקֶנ־דל. שם ישב עד 1793, ובמשך השנים האלה למד מעצמו והרחיב את השכלתו, עד שנקרא להורות מאתמאטיקה ופיסיקה בניו־קולֶג' שבמֶנצֶ'סטר. במשרה זו החזיק עד 1799, שאז עבר הקולג' ליורק. דו' נשאר במֶנצֶ'סטר והתפרנס מהרצ־אות שהרצה בערי אנגליה על חידושים במדעי־הטבע.

ג'ון דולטון

כבר בזמן ישיבתו בקֶנדל התחיל דו' ברישום תצפיות מֶטאוֹרולוגיות, שבהן המשיך לעסוק כל ימיו. הוא עצמו הכין את המכשירים למדידותיו ורשם למעלה מ200,000 תצפיות; בין השאר הכיר את טבעו החשמלי של הזוהר הצפוני. מקצת מחקריו במטאורולוגיה פירסם ב1793 בספר „תצפיות ומאמרים מֶטאוֹרולוגיים". שנה לאחר מכן נבחר חבר של החברה הספרותית והפילוסופית במנצ'סטר, ולה מסר לפירסום את מאמרו הדן בעוורון־לצבעים (ע"ע צבע, פיסיולוגיה; ראות, תורשה), שאותו גילה בו בעצמו ובאחיו; תופעה זו מכונה עד היום בשם „דולטוניזם". ב1801—1803 פירסם מחקרים בהתנהגות הגאזים, שנעשו אבני־הבניין הראשונות לפיתוח התפיסה החדישה של המצב הגאזי ושל התיאוֹריה הקינֶטית של הגאזים (ע"ע גַז): הוא קבע את חוק הלחצים החלקיים בתערובת־גאזים (הנקרא על־שמו [ר' להלן]), חקר את תלות הלחץ בטמפראטורה, מצא — בלי קשר לגֵי־ליסַק (ע"ע) — את מקַדם־ההתפשטות של הגאזים ומדד את מסיסותם של גאזים שונים בנוזלים. בין השאר הביע דו' את ההשערה, שאפשר לעבּוֹת את כל הגאזים בלחץ גבוה ובטמפראטורה נמוכה — דבר שלא הוכח בפועל אלא זמן רב אחרי מותו.

ב1808 פירסם דו' את ספרו הראשי „שיטה חדשה במדע הכימיה" (New System of Chemical Philosophy), שבו תיאר את תורת־האטומים החדשה שלו. מאז נודע שמו בעולם, והוא זכה לכיבודים מטעם מוסדות־מדע בבריטניה ומחוצה לה; הוא היה לחבר החברה המלכותית, שהעניקה לו מֶדַליה של זהב על התגלית הגדולה ביותר במדע (1826). לעת זקנתו ניתנה לו גם קיצבה צנועה מאת המלך.

דו' קנה לו את מקומו בתולדות הכימיה ע"י מציאת חוק המנות הכפולות, שנעשה בידו יסוד לחידוש תורת־האטומים הישנה, שהיתה כולה איכותית־ספֶּקוּלאטיווית, ולבנייתה על יסודות כמותיים־ניסויים (ע"ע אטום, עמ' 478; כימיה, תולדות ה־). מפנה מכריע זה בהתפתחות מדע־הטבע התבטא ביצירת מושג המשקל האטומי (ע"ע אטומי, משקל) בידי דו', שעשה את הנסיונות הראשונים לקביעת גודל זה ביסודות שונים על־סמך מימצאים אנאליטיים. תחילה הסתמך על חקירותיו של פרוּסט (ע"ע), אח"כ הרחיב את החקירה על תרכובות של גאזים והניח ביסוד חישוביו את המנות של החמצן. כך מצא, למשל, שכל 100 חלקים של בדיל קושרים 13.5 או 27 חלקים של חמצן, שהם מנה אחת או שתים, וכן שבתחמוצות השונות של החנקן כמויות החמצן הקשורות לחלק אחד של חנקן עומדות ביחס של 5:4:3:2:1 זו לזו.

„חוק־דו'" בגאזים: כלל־הלחץ של תערובת של גאזים, שאינם מתחברים זה עם זה, שווה לסכום הלחצים החלקיים של הגאזים היחידים שיש להם חלק בתערובת זו; הלחץ החלקי הוא הלחץ שהיה לו לגאז זה כמות־שהוא בשיעורו, אילו היה תופס לבדו את חללה של כל התערובת כולה באותה הטמפראטורה.

W. C. Henry, *Life and Researches of D.*, 1854; A. Smith, *Memoir of J. D. and History of the Atomic Theory*, 1856; H. E. Roscoe, *J. D. and the Rise of Modern Chemistry*, 1895; H. E. Roscoe–A. Harden, *New View of the Origin of D.'s Atomic Theory*, 1896; J. P. Millington, *J. D.*, 1906; L. J. Neville-Polley, *J. D.*, 1920; G. Budde, *D.* (*Das Buch d. grossen Chemiker*, I), 1929; P. Lenard, *D.* (*Grosse Naturforscher*), 1930[2].

מ. ה. ב.

דוֹלְטוֹן, תָּכְנִית־, נסיון־רֵפורמה של מבנה־ביה"ס ושיטות־ההוראה, שבוצע לראשונה בדולטון (מֶסֶצ'וּסֶטס, אה"ב) מ1920 ואילך.

השיטה פותחה ובוספה ע"י הֶלֶן פַּרקהֶרסט (Helen Parkhurst), בהשפעת רעיונותיהם של דיואִי (ע"ע), מוֹנטֶסוֹרי (ע"ע) והאסכולה הפדגוגית החדשה, הדורשת עבודה עצמית יוצרת מצד התלמיד. לפי שיטה זו מבוטלת לגמרי ההוראה הכיתתית בכל המקצועות, חוץ משיעורי דת והתעמלות. החלוקה המקובלת לפי כיתות־גיל מוחלפת בחלוקה לכיתות־מקצוע. בכיתה נמצאים כל מכשירי־הלימוד של המקצוע, שהכיתה מיועדת לו, ומורה מקצועי עומד לרשות התלמידים לשם ייעוץ. לכל תלמיד ניתנת חוברת, שבה מצויין החומר השנתי לכל מקצוע, כשהוא מחולק ל10 מנות חדשיות, שהן מורכבות מ4 מנות שבועיות או מ20 „בעיות". עבודת התלמיד חפשית; היא נעזרת ע"י ספרי־לימוד המיוחדים לכל יחידת־עבודה וע"י ספריית הכיתה ומכשיריה ונבדקת בשיטת־בדיקה מיוחדת בנוכחות מורה־המקצוע, המוסר את תיקוניו ועצותיו לכל תלמיד באופן אינדיווידוּאַלי. פעם אחת בשבוע מנהלים התלמידים — בנוכחות המורה — שיחות וויכוחים כיתתיים.

יתרונה של ת"ד — בהתאמה האינדיווידוּאַלית של ביה"ס לצרכי התלמיד; הילד עובד לפי קצבו הוא ומתחנך לעצמאות ולאחריות. חסידיה של השיטה טוענים, שהיא משפרת את האוירה ואת המשמעת בביה"ס ע"י מניעת שיעמום וכפיה. כנגד זה הוכיח הנסיון, שהביסוס על תרגילים־בכתב מביא לידי מֶכאניזאציה בלימוד ולהדגשת־יתר של הפיתוח השכלי ומרופף את הקשר האישי בין התלמיד והמורה.

ת"ד זכתה לראשונה בהוקרה ניכרת. באה"ב, וגם בארצות רבות באירופה, נוסדו בתי־ספר לפי ת"ד (וע"ע דקרולי). כיום חוזרים בדרך־כלל להוראה המקובלת בכיתות, אבל שומרים על „יחידות־עבודה" בהתאם לת"ד. השפעתה של ת"ד ניכרת בכל תכניות הלימודים המודרניות. בישראל נהוגה שיטה זו ברוב המוסדות החינוכיים של „הקיבוץ הארצי".

H. Parkhurst, *Education on the D. Plan*, 1923; id., *The Rise and Progress of the D. P.*, 1926; A. J. Lynch, *Individual Work and the D. P.*, 1924; M. Steinhaus, *Helen Parkhurst's D. P. u. seine Verwendung in England*, 1925; S. Hessen, *D. P.* (Erziehung, 1926).

ג. ל.

דוֹלִיצְקִי, מְנַחֵם מֶנְדֶל (1856, ביאליסטוק — 1931, לוֹס־אנגֶ'לֶס), משורר ומספר עברי ויידי. דו' היה בן שו"ב תלמיד־חכם; עד גיל 17 למד תורה, ויחד עם זה למד בביה"ס של זַמֶנהוֹף (ע"ע). בגיל 19 חיבר פּוֹאֶמה סאטירית — „ליקוי שני המאורות, או שני צדיקים שחבלו זה בזה" („השחר" 1878; יצא כספר ב1879), שבה תיאר בלעג את ה„צדיקים" ואת הווי השטיבלאך החסידיים. אח"כ היה מורה לעברית בערים שונות. הוא היה עֵד־ראִיה לפוֹגרוֹמים בדרום־רוסיה ב1881; בשירו „האיכר והנוצה" (1884) ובסיפוריו „בתוך לבאים" („המליץ" תרמ"ד, גם כספר) ו„מבית ומחוץ" („המליץ" תר"ן—תרנ"א, גם כספר) תיאר את תלאותיהם של היהודים ברוסיה. אחרי הפּוֹגרוֹמים הצטרף דו' לתנועת „חיבת־ציון" וחיבר שירי־ציון ברוחה של תנועה זו; השירים לקויים בחדגוֹניות ומליציוּת, אך חדורים המימוּת ורומאנטיקה תמימה. ב1882—1892 חי דו' במוֹסקווה כמזכירו העברי של הגביר הנדבן ק. ז. ויסוֹצקי (ע"ע) והשפיע עליו להצטרף ל„חיבת־ציון"; הוא חיבר את הביוֹגראפיה של ויסוֹצקי בשם „מופת לרבים" (תרנ"ד). באותו הזמן הוציא אֲגרוֹנים שונים („שבט סופר", תרמ"ג; „ניב שפתים", 1892; מאוחר יותר — „העט", תרס"ו), שבהם נשתמרו בין השאר מכתבים מעניינים משל מאפּוּ וסמוֹלנסקין, שדו' מביא אותם כדוגמות. בעקבות גירוש היהודים ממוֹסקווה ב1892 היגר דו' לאמריקה. שם לא מצא אפשרות של קיום מכּתיבה בעברית, והתחיל לכתוב ביידית, בעיקר סיפורים סנסאציוֹניים בעיתונות היוֹמית, בטעם ההמוני שנדרש ממנו. מעטו יצאו כ40 רוֹמאנים וסיפורים, בחלקם גם בצורת ספרים. ב1897—1898 ייסד וערך דו' את הירחון „די צייט", שלא החזיק מעמד מחוסר קוראים.

בנעוריו ועד צאתו מרוסיה זכה דו' להערכה רבה כסוֹפר ומשורר עברי; שיריו וסיפוריו, למרות מה שערכם הספרותי לא היה רב, וכן אֶגרוֹניו, היו בשעתם מקובלים מאד בקהל קוראי עברית. י. ל. גורדון — בשיר ברכה שכתב לדו' לרגל צאתו לאמריקה — רואה בו את יורשו בשירה העברית („הא לך עטי, עלה רש מקומי"). אך עם צאתו של דו' לאמריקה ירד שמשו. בשנותיו האחרונות חי חיים עלובים מאד ונשכח מן הלב לגמרי.

קבצי כתביו של דו': „כל כתבי מ. מ. דאָליצקי", א'—ב', תרנ"ה; „שירי מנחם", 1900; „נגינות שפת ציון", תרס"ד.

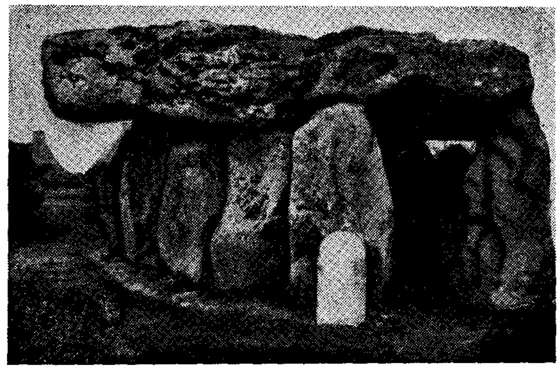
י. קלוזנר, מ. מ. דו' (לוח אחיאסף, י"א, 263), תרס"ד; הנ"ל, יוצרים ובונים, א', 247, 1925; ח. תורן, מ. מ. דו' (מאזנים, ט"ו, 243, 308), תש"ג.

א. אח.

דוֹלְמֶטשׁ (Dolmetsch), משפחת מוסיקאים אנגלים ממוצא אלזאסי. החשוב שבבניה — **אַרנולד דו'** (1858—1940), מוסיקאי ובונה־כלים. מנעוריו התעניין ביחוד במוסיקה הקדומה, ואחרי השתלמות יסודית בתורת־המוסיקה להלכה ולמעשה פנה כולו להחיאת המוסיקה הכלייתּ הנשכחת של המאות ה16 וה17 והצליח לשחזר כלים קדומים ולתפוס את טכניקת־הנגינה המיוחדת להם. ב1914 בא להשתקע באנגליה והקים את בתי־המלאכה שלו בהֶיזלמיר (Haselmere). הוא בנה קלאוויכורדים וצֶ'מבּאלוֹת, נבלים, רֶבֶּקים (כינורות ממוצא מזרחי) וחלילי־משרוקית, חידש את הלוּת וההארפסיכורד, ושיחזר את הוויאוּאֶלה (Vihuela) — מין כלי־מיתרים ספרדי. מ1925 ואילך נערכים מדי שנה בשנה בהֶיזלמיר פֶסטיוואלים למוסיקה קדומה. ב1928 הוקם „מוסד־דו'" לקידום לימודי המוסיקה הקדומה וביצועה. — בדו' נתאחדו מידות המוסיקאי הגדול, בעל־המלאכה המעוּלה והחוקר הדייקן. חיבוריו על המוסיקה הקדומה משמשים בסיס לעבודתם של חוקרי המוסיקה ושל מבצעיה כאחד. חיבורו הראשי: The Interpretation of the Music of the 17th and 18th Century, 1915.

R. Donington, *The Work and Ideas of A. D.*, 1932; S. Grove, *D.*, 1940; M. Dolmetsch, *Personal Recollections of A. D.*, 1957; Th. Dart, *The Achievement of A. D.* (The Listener 59, 400), 1958.

דוֹלְמֶן (מבְּרֶטוֹנית: dol — שולחן, men — אבן), בארכֶאוֹלוֹגיה — מיבנים מאבנים גדולות לא־מסותתות, המשתייכים לקבוצת הציוּנים ה„מֶגאליתיים". דו' הוא קבר — בודד או קיבוצי. הדו' הטיפוסי הוא מבנה בצורת ארגז גדול, בנוי ארבע אבנים, ששטח כל אחת מהן כ3×4 מ' ועביין 0.6—1 מ', ואבן חמישית, אף היא גדולה ועבה מאד, המכסה אותן. כל דו' היה עטור גלגל אבנים קטנות לא־מסותתות, ולפעמים גלגל כפול, והמיבנה כולו היה מכוסה גל אבנים קטנות עם חצץ או עפר — „טוּמוּלוּס" (tumulus), שבסיסו היה מכוּתר גלגל־אבנים. במרוצת הזמן נתפוררו הכיסויים, והדו" עומדים עתה חשופים. — טיפוס של דו', שהוא מסובך יותר מבחינה ארכיטֶקטוֹנית, הוא המיבנה שאליו צורף

דולמֶן בברֶטאן

פרוזדור מָארך מכוסה אבנים גדולות או פרוזדור שממנו התפצלו גומחות מלבניות. לפעמים נמצאים בדו״ גומות או דגמים חקוקים על האבנים.

דומים במיבנם לדו״ הם ארונות־אבן למתים, שמידתם קטנה יותר ושבנויים אבנים שטוחות לא־מסותתות; עקרון־הבניה משותף להם ולדו״: אבנים ערוכות בדמות ארגז ומכוסות אבן חמישית. לפעמים הארגז מרוצף אבנים קטנות בפנים. אבן־המרגלות עומדת תמיד בהטיה, ומכאן ראָיה שאבן זו הוצבה לאחר שהגוויה הונחה בארון. לפעמים הדפנות בנויות אבנים קטנות בכמה נדבכים, ואף הכיסוי עשוי מאבנים אלה. הרווחים בין אבן לאבן נסתמו בחצץ.

הדו״ נבנו בתקופה הנֶאוליתית־כאלקוליתית, בעקבות התהוות מושגים חברתיים מפותחים, שהתבטאו בהקמת ציונים מונומנטאליים למתים. הם מצויים באיזורים גאו־גראפיים שונים: באירופה — בדרום־שוודיה, דנמארק, אנגליה, אירלנד, ספרד, פורטוגאל (תמ׳: ע״ע איבֶריה, עמ׳ 603); באפריקה — במארוקו, תוניסיה, אלג׳יריה, סודאן וחבש; במזרח הקרוב — בתורכיה, עבר־הירדן וארץ־ישראל (תמונות: ע״ע אבן־בניה, עמ׳ 178; א״י, עמ׳ 245); באסיה הדרומית והמזרחית — בהודו, קוריאה, יאפאן.

מ. שט.

דוֹלֶנְד, ג׳וֹן — John Dowland — (1562—1625/6), קומפוזיטור אנגלי ווירטואוז של נגינה בלות. דו׳ זכה לתואר מוסמך־למוסיקה מטעם האוניברסיטות של אוכס־פורד (1588) ושל קֶימבריג׳ (1597). הוא הירבה לנדוד בארצות־אירופה: ב1579 היה בפאריס, ב1595 — בגרמניה; באיטליה למד את סיגנון־המאדריגאלים האיטלקי, ואחר־כך שימש מוסיקאי בחצר־המלכות של דנמארק. מ1612 ואילך היה נגן־לות בקאפֶּלה המלכותית שבחצר־המלכות האנגלית. דו׳ הוציא 4 קבצים של זְמָרים בליווי של לות וויולה (1597—1610) וקובץ־ריקודים (Lachrymae, 1604). עיקר חשיבותו של דו׳ בחיבור זְמָרים לקול (סולו) בלוויית כלי־נגינה, דבר שהיה בו משום חידוש גמור בתקופה שבה הגיעה לשיאה זימרת־המקהלה הפוליפונית. בפרטים רבים הקדים דו׳ את הסגולות שמייחסים אותן כרגיל לזֶמר הרו־מאנטי של המאה ה19: פירוש רגשי מלא עצבות אצי־לית, הניתן לטֶכסט, וטיפול עדין ביותר במשקלי־השירה. — הוצאות חדישות של יצירותיו: An Elizabethan Song-Book (המו״ל נ. גרינברג), 1955.

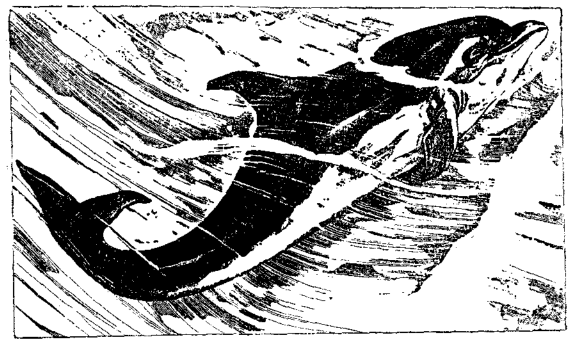
E. H. Fellowes, *The English School of Lutenist Song-Writers,* 1920–1924; id., *The English Madrigal Composers,* 1948[2].

דוֹלְפוּס, אֶנְגֶלְבֶּרְט — Engelbert Dollfuss — (1892—1934), מדינאי אוסטרי. דו׳ היה בן איכר; הוא היה פעיל בתנועת האיכרים האוסטרית ובמפלגה הנוצרית־סוציאלית. ב1931 נתמנה לשר־החקלאות ובמאי 1932 לראש־הממשלה ולשר־החוץ, ואח״כ ריכז בידיו גם את משרד הבטחון והמשטרה. באמצעות חֶבר־הלאומים השיג הלוואה של 300 מיליון שילינג למלחמה במשבר הכלכלי הקשה, שעבר אז על אוסטריה, תמורת הבטחה שלא לאַחד את אוסטריה עם גרמניה ב20 השנים הבאות — דבר שעורר התנגדות קשה מצד הלאומנים האוסטריים, שנגררו אחרי הנאצים הגרמניים. במדיניותו זו לשמור על עצמאותה של אוסטריה נתמך דו׳ ע״י מוסוליני. במדיניות־הפנים שלו נשען על אירגוני „חזית־המולדת" ועל האירגון הצבאי הפאשיסטי „משמר־המולדת". דו׳ היה קאתולי אדוק, ושמרן מבחינה פוליטית וחברתית. הוא שאף להקים באוסטריה משטר קורפוראטיווי־אוטוריטארי לפי המתכונת של הפאשיזם האי־טלקי, אך בתוספת גוון קלֶריקאלי מובהק. משום כך אף התנגד לנאצים ולסיפוחה של אוסטריה לגרמניה הנאצית. בסתיו 1933 ביטל את המשטר הפארלאמנטארי והטיל איסור על כל המפלגות הפוליטיות. הסוציאלדמוקראטים קראו למרד נגד הדיקטאטורה של דו׳, אולם נסיון השביתה הכללית נכשל, ואף בהתנגדות המזויינת בווינה ובלינץ השתתפו פלוגות „הברית להגנת הרפובליקה" בלבד, ללא תמיכה פעילה מצד המוני הפועלים. דו׳ דיכא את ההתקוממות בכוח ובאכזריות, אחרי הפגזת־תותחים של שיכוני־הפועלים בווינה (פברואר 1934). במאי של אותה שנה הטיל דו׳ על אוסטריה חוקה חדשה, שבה הכריז עליה כעל מדינה „נוצרית, גרמנית, פדראלית, המתבססת על העקרון הקורפוראטיווי" ברוח האֶנציקליקה של האפיפיור מ1931. אחרי דיכוי השמאל הרפובליקני ניצב דו׳ לבדו מול הנאצים האוסטריים, שניסו כבר ביולי 1934, בתמיכתו של היטלר, לתפוס את השלטון במדינה. הנסיון נכשל, אולם בשעת הקרבות נרצח דו׳ בידי נאצים, אשר פרצו לבניין ראש־הממשלה. וע״ע א ו ס ט ר י ה, עמ׳ 967/8.

J. D. Gregory, *D. and his Times,* 1935; H. Maurer, *Kanzler D.,* 1935[2]; J. Messner, *D.,* 1935; Ch. A. Gulick, *Austria from Habsburg to Hitler,* 1948; L. Rambaud, *Le grand petit chancelier D.,* 1948; H. Benedikt, *Geschichte der Republik Oesterreich (1918–1945),* 1954; U. Eichstaedt, *Von D. zu Hitler, 1933–1938,* 1955; F. Funder, *Als Österreich d. Sturm bestand,* 1958.

מ. זי.

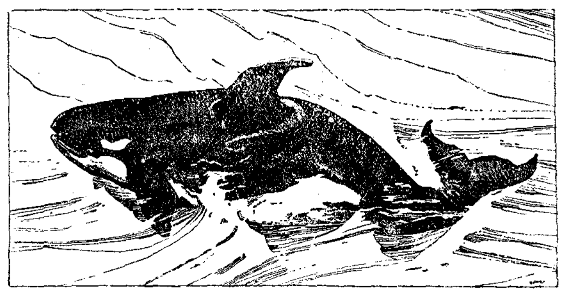
דוֹלְפִין, בזואולוגיה — השם המקובל לקבוצה של בעלי־חיים מסדרת ה ל ו י ת נ י ם (ע״ע), בת־סדרת לוויתנים בעלי־שיניים. הקבוצה כוללת 2 על־משפחות: 1) דו״ ימיים (Delphinoidea) — 3 משפחות; 2) דו״ של מים מתוקים (Platanistoidea) — משפחה אחת. סימנם המובהק של הדו״, המבדיל ביניהם ובין שאר הלוויתנים חסרי־השיניים — פתח־יציאה אחד לאויר מן הלוע החוצה. הדו״ הם לוויתנים מגודל קטן או בינוני; יש סוגים שחלק־גופם הקדמי מעוגל, ויש בעלי מַקור ברור ומוגדר. — כבר אריסטו ידע, שהדו״ אינם „דגים" אלא משריצי־חיים, ז״א יונקים. גם התלמוד יודע, ש„הדולפנין פרין ורבין כבני־אדם" (בכור׳ ח׳, ע״א [לפי הגירסא הנכונה]). כבעל־חיים ימי שאינו דג נעשה הדו׳ נושא לאגדות ואמונות עממיות בתרבויות רבות (וע״ע אַריון).

הדולפין הבינוני (D. delphis)

דו״ר ימיים. משפחת Delphinidae — רובם בעלי מַקור ומרובי שיניים (במינים מסויימים עד 260); השיניים חרוטיות, קטנות, יושבות בשתי הלסתות; חוליות־הצוואר הראשונות מחוברות יחד. מיני משפחה זו אָרכם עפ״ר מ1.5 מ׳ עד 4—5 מ׳; Orcinus מגיע ל9—10 מ׳. הם חיים בלהקות גדולות, ומצויים בכל הימים בנדידה מתמדת בעקבות טרפם, הדגים. הידוע בהם הוא הדו׳ הבינוני (Delphinus delphis), השוחה במהירות ועובר מרחקים גדולים בקלות; מכאן כינויו: „חץ־הים״. מימי־קדם דו׳ זה חביב על האדם, והרבה אגדות כרוכות בו. במיתולוגיה הוא מופיע כרתום למרכבת אלי־הימים; בנצרות הקדומה היה סמל האהבה והחריצות. בין הימאים מוחזק הדו׳, המלַווה את האניות, סימן מבשׂר טובות, ביחוד מבשׂר מזג־אויר נוח. — הסוג Prodelphinus מצוי בימים הטרופיים. — Tursiops tursio מצוי באוקיינוסים האטלאנטי וההודי, וגם בים התיכון; אורך־גופו מגיע ל4 מ׳, ושיניו גדולות. — בני הסוג Globicephala מגיעים לאורך 8 מ׳; ראשם גדול, כדורי בחלקו הקדמי (מכאן שמם) וחסר מַקור. המין G. melas מכונה בפי הימאים הבריטיים pilot-whale („לוויתן־נַווט״): הוא חי בלהקות גדולות של מאות פרטים, שכולם עוקבים בנדידתם את רב־הלהקה השט לפניהם, ולפעמים — מסיבות לא־ידועות לנו — כל הלהקה מגיעה לחוף ונספית שם. — הסוג האפריקני Sotalia הוא היחיד בין הלוויתנים הניזון מצמחים. — הסוג Orcinus הוא הטורף המסוכן ביותר בקבוצת הדו׳. ראשו עגול, חסר מַקור בולט, סנפיר־גבו גבוה, סנפירי־בטנו רחבים וחזקים, בפיו 40—46 שיניים חזקות ורחבות. בני המין O. orca — „הלוויתן הרוצח״ או „הגלאדיאטור״ —, החי בימים הקטביים, מגיעים לאורך 9—10 מ׳; לוויתן זה תוקף גם לוויתנים אחרים, כלבי־ים וכד׳ — הלוויתן היחיד שניזון מיונקים אחרים, ובכללם בני־מינו.

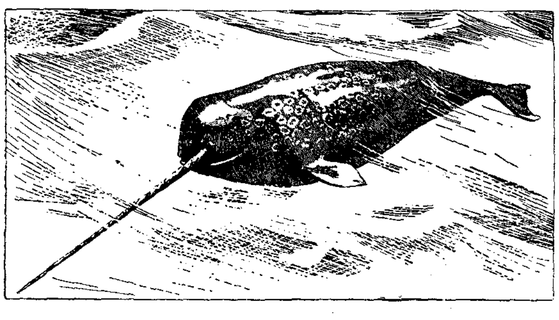
משפחת Phocaenidae כוללת מיני־לוויתן קטנים, בעלי ראש חד ללא מַקור נבדל; מספר שיניהם 64—108.

הלוויתן־הרוצח (הגלאדיאטור) (Orcinus orca)

הPhocaena הוא הקטן שבלוויתנים בימים האירופיים; אָרכו 1.6 מ׳ ומשקלו כ50 ק״ג. הוא ניזון מדגים, סרטנים, דיונונים; בשׂרו טעים למאכל. אמונות הימאים מייחסות לדו׳ זה את הסגולה לחזות מראש סערות בים, וכן רווחות אגדות עליו כמגיש עזרה והצלה לטובעים בים. — בבני משפחת Delphinapteridae כל חוליות־הצוואר אינן מחוברות, ולפי־כך צווארם מסוגל להניע את הראש. אלה הם בע״ח גדולים של הימים הארקטיים, והם ניזונים בעיקר מדיונונים. הדו׳ הלבן או בלוגה (Delphinapterus leuca) [רוס׳ белуга]) הטורף, שאָרכו 3.5—4.5 מ׳, ניצוד בכמויות גדולות ע״י עמי־הצפון, הנהנים מבשׂרו, משומנו ומעורו. בשרו הוא מזון חשוב ואחד מאמצעי־הקיום העיקריים של האסקימואים והקוריאקים (השוכנים על חוף ים־אוכוצק); האחרונים אף עורכים חגיגות שנתיות עם טקסים מיוחדים לכבודו. הבלוגה משמיע קולות מתחת לפני־המים, ומכאן כינויו „הכנרי הימי״.

למשפחה זו שייך גם ה„חד־קרן״ (Monodon), המצוי בימים הארקטיים (עד 65° רוחב צפוני) והמופיע לעתים רחוקות בפרטים בודדים גם באיזורים דרומיים יותר. סימנו המובהק — פחיתת השיניים במספר ובגודל עד כדי היעלמות רובן; אולם בזכר נשארת השן הקדמית — הניב — בלסת העליונה השמאלית ומתפתחת לאורך, עד שהיא קורעת את הלסת ופורצת החוצה כעין קרן; היא מוסיפה לצמוח כעין חנית המתברגת מסביב לצירה ונעשית איבר הגנה והתקפה,

החד־קרן (Monodon)

שאָרכו במבוגרים מגיע ל2—2.5 מ׳. גופו של החד־קרן, שהוא לבן עם כתמים שחורים המפוזרים על־פניו, מגיע לאורך של 4—6 מ׳. בימי־קדם (פליניוס), וביחוד ביה״ב, רבו הסיפורים והאגדות על חיה משונה זו, שרק מעטים ראוה בפועל (עוד ק. גסנר [ע״ע] מביא תמונה ממנה, שהיא דמיונית לחלוטין); ביחוד ל„קרן״ ייחסו סגולות כישוף וריפוי נפלאות. — יש סברה, שהתיאור הניתן בתלמוד (שבת כ״ח, ע״ב) ל„תחש״ המקראי (שמ׳ כה, ה; שם כו, יד; במד׳ ד, ו, ועוד) מוסב על חיה זו (אהרני, תרביץ ח׳, 319—330, תרצ״ז).

במשפחת הדו״ של המים המתוקים כלולים טיפוסים ארכאיים אחדים. תפוצתם מוגבלת לכמה נהרות גדולים באסיה ובאמריקה; כרגיל הם שוכנים בטיט בקרקעית שפכי הנהרות, אך לפעמים הם עולים ושטים מאות או אף אלפים של קילומטרים בנהרות אלה. בדו״ אלה, בניגוד לדו״ הימיים, כל חוליות־הצוואר חפשיות; אורך־גופם 1.5—3 מ׳, סנפירי־בטנם רחבים, מַקורם צר וארוך; הם ניזונים מדגים וסרטנים קטנים. — דו׳־הגאנגס (Platanista gangetica) חי בגאנגס, בבראהמאפוטרה ובאינדוס; עיניו קטנות וראייתו חלשה מאד, צבעו אפור־שחרחר כעין העופרת. — המין האמריקני

תיאורים ישנים של דולפינים:

1. נקבת הלוויתן־הרוצח עם ולָדה המחובר לשילייתה (לפי בֶּלוֹן [ע"ע], 1551); 2. נקבת־לוויתן מניקה את נורה ומותקפת ע"י לוויתן־רוצח (לפי גֶסנר [ע"ע], 1558)

Inia geoffroyensis (המכונה בּוּטוֹ) חי באמאזונאס ובאוֹרִי־נוֹקוֹ ומגיע עד פֶּרוּ ובוֹליוויה. דו'־האמאזונאס עטור אגדות (שדוגמתן רווחות גם באירופה) על עלייתו מן המים בצורת נערה, המפתה ביָפיה גברים ומורידה אותם למעמקים. — Lipotes הוא דו' החי בנהרות ובאגמים בסין; אָפייני לו סנַפִּיר־הגב, המזדקר מעל לפני־המים כעין תורן. גם עליו רווחות אגדות ואמונות תפלות; הסינים אינם צדים ואינם אוכלים אותו, אך שומנו משמש להם סם־מרפא למחלות שונות.

F. E. Beddard, *A Book of Whales*, 1900; *Brehms Tierleben, Säugetiere* 3, 1915; ibid. (bearb. v. A. Meyer), 11, 36–71, 1926; E. Hentschel, *Naturgesch. d. nordatlantischen Wale u. Robben* (Hndb. d. Seefischerei Nordeuropas 3, I), 1937; J. R. Norman – F. C. Fraser, *Giant Fishes, Whales and Dolphins*, 1948.

מ. ט.

דוֹלְצ'י, קַרלוֹ — Carlo Dolci — (1616, פירֶנצֶה — 1686, שם), צייר איטלקי מן הבארוק. דו' נודע בעיקר כצייר של דמויות־למחצה וראשים של המאדוֹנה, בעלי הבעה של דביקות דתית, וכן של דמויות־קדושים מרובות, שבהן תיאר לעתים קרובות אישים מבני־האצולה שבדורו. הוא היר־בה לתאר את צֶציליה הקדושה מנגנת באורגַנוֹן, וכן צייר את שלומית, ובידה ראשו של יוחנן המטביל, ואת דוד, ובידו ראשו של גלית. סיגנונו של דו', שזכה בדורות הקודמים להערכה מופלגת, הוא נאטוראליסטי; המיתווה בציוריו מעיד על כושר מעולה; האורות העזים משַווים לתמונותיו אופי פיסולי וציורי כאחד, העושה רושם רב; בעיקר נתגלה כשרונו הרב בצבעים. אולם הוא משחית את הרושם שעושות תמונותיו ע"י השטחיות והמתיקות המופרזת שבהבעת־הפנים; רק בדיוקנותיו ובתמונות בודדות אחדות הגיע לתפיסה מעמיקה יותר של הנושאים.

F. Baldinucci, *Notizie dei professori del disegno*, V, 335–364, 1847; G. Hay, *C. D.*, 1908; K. Busse, *C. D.* (U. Thieme—F. Becker, *Künstler-Lex.* IX, 385 ff.), 1913; L. Cust–A. Malloch, *Portraits by C. D.* (The Burl. Mag. XXIX, 272 sqq.), 1916.

דוֹלַר (dollar), יחידת־המטבע של ארצות שונות, בייחוד של ארצות־הברית של אמריקה (1 דו' = 100 סֶנט). השם נגזר משם המטבע הגרמנית הישנה טַלֶר (ע"ע מטבע). סימנו — $ או $ — הוא שיבוש הספרה 8, זכר ל8 היחידות, ה„רֵיאליות", שבפֶּסוֹ־הכסף הספרדי, שהיה עובר לסוחר במושבות הספרדיות והאנגליות בשני חלקי אמריקה, ושנקרא בפי דוברי־האנגלית ביבשת ההיא בשם דו'. משום כך נת־קבל שם זה בחוק משנת 1792 כשמה הרשמי של יחידת־המַטבע של אה"ב. אותו החוק קבע את ערכּן ואת הרכּבן של מטבעות הזהב והכסף כאחת. מאז הוצאו מטבעות־כסף בשווי של דו' אחד ופחותות מזה, ומטבעות־זהב בשווי של 20 דו', 10 דו', 5 דו', ו2.51 דו'. משקל דו'־הכסף נקבע ל412.5 גראן (26.7296 ג'), מזה 371.25 גראן (24.0566 ג') — כלומר 90% — כסף צרוף. משקל דו'־הזהב נקבע תחילה ל25.8 גראן (1.6718 ג'), מזה 23.22 גראן (1.5046 ג') — כלומר 90% — זהב צרוף. ב1900 ביטלה אה"ב את שיטת הבי־מֶטאליזם (ע"ע מטבע) ועברה לבסיס הזהב. ע"י כך הפך דו'־הכסף למטבע סמלית, כלומר: ערכו הנקוב עלה למעשה על ערך־הכסף המתכתי שבו. מטבעות־כסף בעלות שווי קטן יותר הפכו לסמליות כבר ב1853. ב1934, בשיא השפל הכלכלי הגדול, הופחת ע"י צו הנשיא משקל הדו' ל$15^{5}/_{21}$ גראן, מהם 90% זהב צרוף —, כלומר ל59.06% מערכו המקורי; מגמת צעד זה היתה העלאת רמת־המחירים ועידוד פעילות כלכלית. בהתאם לכך הוגדל מחירה של אונקיית־הזהב מ20.66 דו' ל35 דו', שהוא מחירה עד היום הזה. בימי אותו משבר־בנקאות עיכבה הממשלה הפדראלית את תשלומי הזהב ע"י הבאנקים והאוצר, וכל מטבעות־הזהב הוצאו מן המחזור. בחוק קניות־הכסף מ1934 קבעה הממשלה הפדראלית, שהכיסוי של המטבע הממלכתית יהא מורכב מכסף בשיעור רביעית ומזהב בשיעור שלושת־רבעים. בספטמבר 1956 הגיע מלאי־הזהב שבידי ממשלת אה"ב ל630 מיליון אונקיות זהב צרוף, ששָווייָן כ22.05 מיליארד דו', ואילו מלאי הכסף הגיע ל2.7 מיליארד אונקיות כסף צרוף.

היום מהווה הדו' האמריקני את המטבע היציבה שבעולם, שמאחוריה עומדים עָצמתה הכלכלית האדירה של אה"ב ועודף סחרה עם שאר ארצות העולם, ביחוד עם ארצות אירופה. מבחינות מסויימות — כגון מבחינת יצוא ההון — תפס הדו' האמריקני באמצע המאה ה20 את המקום שתפסה הלירה שטרלינג הבריטית במאה ה19 כיחידת־מטבע עולמית, ועמדה זו חוזקה ע"י הסכמי ברטון־וודז (ע"ע).

שער־החליפין הרשמי בין הדו' האמריקני ובין המטבע של כמה ארצות אחרות הוא דלקמן (לפי המצב ב1956):

בלגיה	50	פראנק בלגי
צרפת	350	פראנק צרפתי
איטליה	625	לירה
יוגוסלאוויה	50	דינר
גרמניה המערבית	4.200	מארק גרמני
בריטניה	0.357143	לי"ש
נורווגיה	7.14286	קרונה נורווגית
שוודיה	5.17321	קרונה שוודית
שוויץ	4.37282	פראנק שוויצי
ישראל	1.800	ל"י

מלבד באה"ב נהוג הדו' כיחידת־המטבע הרשמית בקא־נאדה, בהונדוּרַס הבריטית ואיי הודו המערבית הבריטיים, בחבש, בברית המאלאית, בפורמוזה, בהונגקונג, בצפון־בּוֹרְנֶאוֹ הבריטית.

J. Scheffler, *Das Geldwesen d. USA im 19. Jh.*, 1908; D. R. Dewey, *Financial History of the US*, 1936[11]; O. Pfleiderer, *Pfund, Yen u. D.*, 1937; E. A. Goldenweiser, *Monetary Management in USA*, 1949; Th. Bellogh, *The D. Crisis*, 1950; A. Nussbaum, *A History of the D.*, 1958.

ש. רי.

דוֹלֶרִיט (dolerite, מיוו' δολερός, מַטְעָה), סלעים מאגמתיים מקבוצת הגַּבְּרוֹ (ע"ע), בעלי מבנה גרגרי־גבישי ללא זכוכית, המורכבים בעיקר לאבראדוריט (ע"ע פְּלַגְיוֹקְלַז) ואוגיט (ע"ע), לפעמים עשיר בטיטאן. מינראלים אחרים, המופיעים עפ"ר בדו', הם: אוליוין (ע"ע), היפֶּרסְתֶּן (ע"ע פירוֹכְּסֶן) ובצרי־ברזל; דו"ר רבים מכילים במקום האוליווין כמויות קטנות של קווארצה. ההרכב הממוצע של דו':

פְּלַאגיוקלאז	45—55%
פירוֹכְּסֶן	35—45%
בצרי ברזל	8%
אוליווין או קווארצה	3%

דומים לדו"ר במוצאם ובהרכבם הדיאבאזים (מיוו' διάβασις, מעבר), שהם דו"ר שהשתנו במֶטאמורפוזה קלה או בבליה תת־קרקעית; יש משתמשים במונחים דו' ודיאבאז כשמות נרדפים. צבעם של הדו"ר והדיאבאזים ירוק־כהה עד שחור. — דו"ר ודיאבאזים נפוצים מאד ובונים דייקים וסילים גדולים, למשל במדינת ניו־יורק באה"ב, בצפון־אנגליה, באיזור־קארו באפריקה הדרומית. בא"י הם מופיעים באיזור תמנע־אילת בדייקים מסוף הקדם־קאמבריון. — בגלל צבעו ובגלל שטח־פניו החלק והמבהיק, שניתן לשַׁווֹת לו ע"י עיבוד מתאים, מקובל הדו' כאבן למצבות.

דוּ־לְשׁוֹנִיּוּת (bilingualism), ידיעת שתי לשונות והשימוש בהן. יש מייחדים מונח זה לשליטה גמורה על שתי הלשונות, אך נוח יותר לחשוב את הבקיאות היחסית בשתיהן כעניין של דרגה, הניתן לשיעורין. כשמדובר ביותר משתי לשונות, מקובל המונח רב־לשוניות (multi-lingualism).

הדו' שימשה נושא לדיון בענפי־מדע שונים. הפסיכולוגים חוקרים הבדלים אינדיווידואליים בכשרון לרכישת לשונות נוספות על שפת־האם ובכושר המעבר מלשון ללשון, שהוא מפותח בדוברים דו־לשוניים במידה שונה. בקביעת ההשגים האינדיווידואליים בשטח זה יש, כנראה, חלק להשפעת גורמים־שבסביבה יחד עם זו של גורמים־שמלידה. תוצאות הדו' לגבי מידת השכל ועיצוב־האופי שימשו נושאים למחקרים מרובים. בדרך־כלל לא ניתן להוכיח עד עתה את הטענות להשפעתה המזיקה של הדו' מפאת עצמה. הסוציולוגים סקרו את העמדות שנוקטות תרבויות שונות כלפי הדו' כשהיא לעצמה וכלפי ידיעת לשונות מסויימות שמלבד לשון־האם.

לעתים קרובות מבחינים בין (א) חברות דו־לשוניות, שכל חבריהן משתמשים בשתי לשונות לפי תפקידים שונים והזדמנויות שונות, ובין (ב) חברות הכוללות קבוצות־משנה, שכל אחת מהן מדברת בשפת־אם משלה. פרטי היחסים בין קבוצות בעלות שפות־אם שונות, החיות במגע הדוק זו עם זו, וכן מעתקי־הלשונות (המעבירים מן השימוש בלשון אחת לשימוש בשניה) שימשו אף הם נושאים חשובים לסוציולוגיה של הדו'. במדינות דו־לשוניות או רב־לשוניות, כגון בלגיה, שוויץ, הודו, נובעות בעיות משפטיות־מעשיות רבות מן השימוש המקביל בלשונות שונות.

מאחר שלעתים קרובות הלשונות משפיעות זו על זו ע"י מבטא זר, מלים שאולות, העתקת דפוסים תחביריים וסטיות אחרות מן התֶקֶן, המצויות לרוב באוכלוסיות דו־לשוניות, משמש מחקר הדו' נושא חשוב אף לגבי הבלשנות. מתברר, שמבנה הלשונות עצמן והתנאים החברתיים־התרבותיים, שבהם הן באות במגע זו עם זו, קובעים כאחד את תהליכי ההשפעה הלשונית בכל מקרה. באיזורים שבהם באות לשונות רבות במגע הדוק זו עם זו — כגון ישראל או אה"ב — מצויות הזדמנויות למחקר רב־ערך בשטח זה.

הפדגוגיה מביאה את הדו' בחשבון בעריכת תכניות־לימודים, בחיבור ספרי־לימוד, בפיתוח טכניקה מיוחדת להוראת לשונות זרות, וכן באירגונם וניהולם של בתי־ספר באיזורים שבהם מתעוררות בעיות לשוניות. בארצות דו־לשוניות או רב־לשוניות, כגון וֵילז, לוּכּסמבּוּרג, אפריקה הדרומית, אה"ב וברה"מ, הוקדשה תשומת־לב מיוחדת למחקר הדו' מבחינה פדגוגית.

לגבי עמים רב־לשוניים — כגון הקאנאדים, השוויצים, ההודים — מהווה הדו' בעיה לאומית־תרבותית ראשונה במעלה. בעיית הדו' היתה קיימת ברוב קיבוצי היהודים בגולה ובעם היהודי כולו במעמדו בעולם. עם תחיית העברית והקמת מדינת־ישראל לבשה בעיית התרבות הדו־לשונית לגבי היהודים צורה חדשה, אך לא עברה מן העולם: הגבלות התרגום, אפשרות של יצירה אינדיווידואלית בשתי לשונות או יותר, קשרים יעילים בין הקיבוצים היהודים בארצות השונות — כל אלה לא פסקה חשיבותם לגבי מדעי־היהדות והפילוסופיה של התרבות היהודית.

ש. ניגער, די צוויי־שפּראַכיקייט פון אונדזער ליטעראַטור, 1941; U. Weinreich, *Languages in Contact; Findings and Problems*, 1953; N. T. Darcy, *A Review of the Literature on the Effects of Bilingualism Upon the Measurement of Intelligence* (J. of Genetic Psychol., LXXXII, 21–67), 1953; E. Haugen, *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*, I–II, 1953; id., *Bilingualism in the Americas: A Guide to Research*, 1957.

או. ו.

דוֹם, כְּרִיסְטִיאַן וִילְהֶלְם פוֹן — Christian Wilhelm von Dohm — (1751—1820), היסטוריון, כלכלן ודיפלומאט גרמני, מראשוני התובעים את „תיקון" היהודים ומוסרם ושיפור מצבם האזרחי. דום למד תאולוגיה ומשפטים והיה ממייסדי כתב־העת Deutsches Museum („המוזיאון הגרמני"). ב1776 נתמנה פרופסור למדעי־הפינאנסים ולסטאטיסטיקה בבְּראונשוַיג. ב1779 עבר לשירות פרוסיה כארכיונאי מלכותי בברלין, וכאן הכיר את משה מנדלסזון (ע"ע). ב1786 היה ציר של פרוסיה בגליל רֵינוּס־תחתי של האימפריה, וב1797 ייצג את פרוסיה בקונגרס של ראשטאט. לאחר שלום טילזיט עבר ב1807 לשרת את מלכות וֶסטפאליה הנאפוליונית. ב1810 פרש משירות המדינה. — דום עסק בהיסטוריה ובתורת־המדינה וחיבר כמה ספרים במקצועות אלה. בסוף ימיו כתב Denkwürdigkeiten meiner Zeit („זכרונות זמני"), שלא השלימם.

חיבורו המפורסם בשאלת־היהודים הוא Über die bürgerliche Verbesserung der Juden („על אודות שיפורם האזרחי של היהודים", 1781, 1783[2]); דום ניגש לכתיבת הספר בהשראתו של מנדלסזון, שביקש ממנו תזכיר לטובת יהודי אלזאס. פֶּתח טענותיו של דום היא התורה, „שריבוי מתמיד של האוכלוסיה הוא תנאי־בל־יעבור לאושר כללי רב ככל האפשר", והוא מגמת כל שלטון נבון; דום מביע תמיהתו, „שעדיין מוציאים ברוב המדינות מעקרון כללי זה מעמד מסויים של אנשים" — את היהודים. דום סוקר את תולדות היהודים בגלותם, כדי להראות את ההרעה המתמדת של מצבם בעקבות לחץ ופגיעה בהם. הוא טוען, שדיכוי מוליד

תמיד קילקול האופי — והאידים והצוענים יוכיחו. ראיות היסטוריות אלו באות לאַשר את תיאור האופי היהודי בימיו: מצד אחד „יש ליהודים... חכמה, חריפות, חריצות, התמדה, והכשרון להתמצא בכל מצב", ואף המצוות המעשיות, עם שהן גורמות לקטנוניות, הרי הן מחנכות להקפדה במילוי חובות; מצד שני יש לה לאומה זו „נטיה מופרזת... לרֶוַח בכל צורה שהיא, אהבה לנֶשך (Liebe zum Wucher) ...חסרון המוגבר ברבים מהם ע"י הסתגרות מחמת עיקרי הדת וע"י פילפולים רבניים (rabbinische Sophistereyen) ...הפרת חוקי־המדינה המגבילים את המסחר, יבוא או יצוא של סחורות אסורות, זיוף המטבע והמתכות היקרות הן התוצאות הטבעיות" של פגמים אלה שבאופי. ברם, „אם דרך מחשבתנו צודקת, הרי מצאנו בלחץ שהעיק עליהם עד היום ובהגבלת הפרנסות של היהודים את הסיבה האמיתית לקילקולם, ויחד עם זה גם גילינו את האמצעים לרפאם משחיתותם זאת ולעשותם לאנשים טובים יותר ולאזרחים מועילים". דוֹם אינו מוצא רע מהותי בדת היהודים ובספריהם ומתווכח בנידון זה עם הצורר אַיְזֶנְמֶנְגֶר (ע"ע). דוֹם מעריץ את המשכילים היהודים שבימיו — „אלה האנשים היקרים, שהגיעו למדרגה גבוהה במדעים ובאמנויות".

לשם עקירת הרעה משרשה ולביטול תוצאותיה מציע דוֹם שורה של אמצעים להטבת מצב היהודים ולשיפור אָפיים. יש בהצעתו מדרכי האבסולוטיזם הנאור, והיא קרובה מכמה בחינות למה שחוקק הקיסר יוזף II (ע"ע) באותה התקופה בכתב־הסובלנות שלו. הוא מתכוון לחנך את היהודים להתקרב למדינה ולשרתה — ע"י ביטול הלחץ וההגבלות הכלכליות וע"י עידוד כניסתם לתרבות הכללית. המאמץ החינוכי ומתן ההזדמנות הכלכלית והאזרחית ליהודים כדאיים הם למדינות הנאורות, השואפות לצדק ולריבוי התושבים. טובים היהודים ממתיישבים חדשים, שהרי הם „בכל מדינה מושרשים יותר משיכול להיות מושרש הזר, אף אחרי זמן ניכר; אין הם מכירים מולדת אחרת מזו שיש להם כבר, ואין הם מתגעגעים לבית בארץ רחוקה".

דוֹם היה לפֶה להלכי־הרוח שהיו רווחים בחוגי המשכילים הנוצריים והיהודיים בברלין. הוא עורר את המחשבה הציבורית בגרמניה לתת את דעתה על שאלת־היהודים כשאלה מדינית־חברתית. לדעותיו היה הד עצום, והן עוררו ויכוח רב וסוער. שונאי־ישראל האשימוהו שנקנה ע"י היהודים; המשכילים היהודים הכירו לו טובה על אופן תיאורו את מצב היהודים ועל מגמתו שהסכימו לה ביסודה.

צ. גרץ (תרג' י. א. טריווש), דברי ימי היהודים, ט', 52–57, 1909; ב"צ דינור, במפנה הדורות, לפי האינדכס; W. Gronau, *Ch. W. v. D.* 1824; F. Reuss, *D.s' Schrift Über d. bürg. Verb. d. Juden*, 1880; M. Rapaport, *D., d. Gegner d. Physiokratie u. seine Thesen*, 1908; W. Cohn (ZGJD, 255–261), 1929.

ח. ה. ב־ש.

דוֹמְבְּרוֹבְסְקִי, יַן הֶנְרִיק — Jan Henryk Dąbrowski — (1755—1818), מצביא ומנהיג לאומי פולני. דו', שאמו היתה גרמניה, שירת בנעוריו בצבא הסאכּסי; אח"כ התגייס לצבא הפולני. הוא לחם בהצטיינות בהתקוממות קוֹשציוּשקוֹ, ואחר התבוסה וחלוקת־פולין השלישית יצא לחו"ל. ב־1796 הציע — בשיתוף־פעולה עם פאטריוטים מהגרים פולניים אחרים — לדירקטוריון הצרפתי הקמת גדודי־מתנדבים פולניים, אשר ילחמו יחד עם צבאות הרפובליקה הצרפתית נגד אוסטריה. הדירקטוריון שלח את דו' לנאפוליון בּוֹנאפארטה לאיטליה, ושם הקים דו' — על דעת נאפוליון — לגיון פולני (1797), ששפת־פיקודו, מדיו ודגליו היו פולניים. הלגיון מנה כ־5,000 מתנדבים, בעיקר מבין עריקים ושבויים פולניים מן הצבא האוסטרי. הלגיון של דו' קיווה להלחם על חירות פולין, וביטוי לכך נתן השיר, שחובר ע"י אחד מעוזריו של דו' ונעשה ההימנון הלאומי של פולין. שלוֹם־קאמפוֹפוֹרמיוֹ מנע מדו' ואנשיו את מבוקשם. במלחמת הקואליציה השניה שוב לחם הלגיון של דו' באיטליה, אולם עצמאותו צומצמה הרבה. שלום־לינֶוויל (1801) ושאיפתו של נאפוליון להסכם עם אלכסנדר I גרמו לחיסולו של הלגיון, ואנשיו נשלחו ברובם להאיטי לדיכוי מרד הכושים. — עם פרוץ המלחמה נגד פרוסיה ב־1806, חידש דו' את פעולתו בחסותו של נאפוליון, השתתף במלחמה זו, וכן במלחמה נגד אוסטריה ב־1809, וכן עמד בראש חיל פולני (מן הדוכסות הגדולה ווארשה) בקורפוס של פוֹניאטוֹבסקי במסע נגד רוסיה (1812) ונפצע בקרבות בֶּרֶזינה (ע"ע). כשאר הפולנים שמר דו' אמונים לנאפוליון עד הסוף ולחם בקרב־לַיפּציג. רק אחר התבוסה חזר למלכות־פולין שבשלטונו של אלכסנדר I.

S. Askenazy, *Napoleon a Polska*, 1918/19.

מ. ז'.

דוֹמְבְּרוֹבְסְקִי, יַרוֹסְלַב — Jarosław Dąbrowski — (1836—1871), לוחם לאומי־מהפכני פולני. דו' למד באקאדמיה הצבאית הרוסית בפטרבורג. ב־1862 הועבר לשירות בווארשה, ושם הצטרף ל„ועד הלאומי המרכזי", שהכין את ההתקוממות נגד השלטון הרוסי. הוא נאסר ונידון ל־15 שנות מאסר ועבודת־פרך. ב־1864 הצליח להמלט מבית־הסוהר, וב־1865 הגיע לפאריס ונעשה אחד ממנהיגי האֶמיגראציה הפולנית המהפכנית. עם הקמת הקומונה (ע"ע) הפאריסאית ב־1871 הצטרף דו' מיד למנהיגותה. הוא פיקד על חטיבה של צבא הקומונה, התבלט כמנהיג צבאי מוכשר, ובימיה האחרונים של הקומונה נתמנה למפקד העליון של כל צבאה. הוא נפל בקרָב על אחת הבאריקאדות האחרונות.

דוֹמַג, גֶרְהַרְד — Gerhard Domagk — (נו' 1895), רופא־חוקר גרמני. דו' שירת בצבא הגרמני במלחמת־העולם I; אח"כ למד רפואה בקיל. ב־1924 נתמנה מרצה בגְרַיפְסוַלְד וב־1928 פרופסור לפאתולוגיה במינסטֶר. ב־1927 נתמנה למנהל המעבדות לפאתולוגיה ובאקטריולוגיה ניסויית של J. G. Farben בווּפֶּרטאל. שם חקר את פעולתן התראפּוּטית של תרכובות אַזוֹ (ע"ע), וב־1932 גילה את פעולתו התראפּוּטית של הפרוֹנטוֹזיל נגד זיהומי עכברים בּנַקדי־מוגלה, אבל המשיך בניסויים בלי לפרסם את תוצאותיהם. רק ב־1935, אחרי הצלחות מזהירות בריפוי זיהומים שמחמת סטאפילוקוקים וסְטְרֶפְּטוֹקוֹקים, פירסם את תגליתו. בין החולים הראשונים שנרפאו ע"י הפרונטוזיל היה בנו של דו'. — כחלק הפעיל בתרופה החדשה הוכר כעבור זמן מועט הp־אַמינוֹ־בֶּנְזֶן־סולפאנילאמיד, חומר־המוצא של מספר גדול של סמים כימותראפיים חדשים (ע"ע סולפה, חמרי־).

ב־1939 הוענק לדו' פרס־נובל. אחרי שהודיע על נכונותו לקבל את הפרס — בניגוד לרצונו של היטלר, שהטיל חרם על ועד הפרס —, נעצר דו' ע"י הגסטאפו ונאלץ לדחות את קבלת הפרס. רק ב־1947 קיבל רשמית את התעודה ואת

מדליית־הזהב של הפרס; את ההענקה הכספית, אמנם, לא קיבל. — ב1946 הכניס דו׳ את הקונטובן וב1952 את הנאוטבן לשימוש קליני כאמצעים יעילים נגד ה ש ח פ ת (ע״ע).

פירסומיו: Pathol. Anatomie u. Chemotherapie d. Infektionskrankheiten, 1947; Chemotherapie d. Tuberkulose mit Thiosemicarbazonen, 1950; Entdeckung d. Heilwirkung d. Isonikotinsäurehydrazids (Neoteben) u. seiner Derivate z. chemotherap. Behandlung d. Tuberkulose, 1950, 1951

דוּמָה (Дума), שם כולל למוסדות מייעצים ומחוקקים ברוסיה הצארית. בתקופת ממלכת־מוסקווה היתה קיימת „הדו׳ הבויארית״ כמוסד מייעץ לצאר. לפי חוק־הערים, 1870, נקראה העיריה הנבחרת בשם „דו׳ עירונית״. — בימי התנועה המהפכנית ב1905 ניסתה הממשלה תחילה להרגיע את הרוחות ע״י הבטחת הקמת „ד ו׳ מ מ ל כ ת י ת״ (Государственная дума), בעלת דעה מייעצת, הצעה שלא נתקבלה אפילו על דעת הציבור הליבראלי המתון וכל שכן על דעת החוגים המהפכניים. תחת לחץ השביתה הכללית וההמומות ברוב חלקי הארץ פורסם מינשר־הצאר מיום 17 (30) לאוקטובר 1905, שבו הוכרז, בין השאר, על הקמת „דו׳ ממלכתית״ מ ח ו ק ק ת. לפי חוק מדצמבר 1905 ניתנה זכות־הבחירה לכל האזרחים מבני 25 ומעלה, אלא שהבוחרים חולקו לקוריות, בהתאם לרכושם ולמעמדם. קול אחד של בעלי־האחוזות היה שקול כנגד 3 קולות של עירונים, 15 קולות של איכרים ו451 קולות של פועלים. הצירים נבחרו בכמה דרגות, פרט לשש הערים הגדולות ברוסיה, שבהן היו הבחירות ישירות. לדו׳ ניתנה הסמכות לחוקק חוקים, לדון על התקציב ולפקח על המינהל; אולם חלק גדול מן התקציב (צבא, מדיניות־חוץ, חצר־הצאר) הופקע מסמכות הדו׳. המיניסטרים לא היו אחראים בפני הדו׳.

רוב המפלגות הסוציאליסטיות החרימו את הבחירות לדו׳ הראשונה באביב 1906. אעפ״כ היה בה רוב שמאלי, שעיקרו — מפלגת חופש־העם (קונסטיטוציונאליסטים־דמוקראטים — ק״ד) הליבראלית־ראדיקאלית ומפלגת־העבודה (עמלנים) הסוציאליסטית־עממית, וכן היו בה נציגויות חזקות למיעוטים הלאומיים (פולנים, מוסלמים וכו׳); ליהודים היו 12 צירים. הדו׳ הראשונה התקיימה רק 2½ חדשים (מאי—יולי 1906). היא תבעה מן הממשלה תיקון חוק־הבחירות ברוח דמוקראטית, הקמת מימשל פארלאמנטארי, רפורמה אגרארית וחנינה כללית. כל הדרישות נדחו ע״י הצאר. הניגודים בין הדו׳ ובין הממשלה החריפו בשל בעיית עָנשי־המוות ובעקבות הפוגרום ביהודי ביאליסטוק. ראש־הממשלה גוֹרֶמיקין (ע״ע) פיזר את הדו׳, ויורשו סטוליפין (ע״ע) קבע בחירות חדשות. חברי הדו׳ ראו בפיזור מעשה לא־חוקי, ו180 צירים, רובם אנשי ק״ד, נועדו בוויבּוֹרג שבפינלאנד ופירסמו קול־קורא, בו דרשו מן העם להתנגד לממשלה התנגדות פאסיווית, לא לשלם מסים ולא לשרת בצבא. בדצמבר 1907 נידונו החותמים על „כרוז־ויבּוֹרג״ למאסר 3 חדשים ונאסרה עליהם ההשתתפות בבחירות לדו׳ ובמוסדות ציבוריים. — הדו׳ השניה, שבבחירתה השתתפו גם הסוציאליסטים, היתה בהרכבה שמאלית יותר מקודמתה, ואף היא לא האריכה ימים (מארס—יוני 1907). המאבק בינה ובין הממשלה התנהל בעיקר בשל השאלה האגרארית. הדו׳ סירבה לבטל את חסינותם של 55 הצירים הסוציאלדמוקראטים, שנאשמו ע״י הממשלה באירגון קשר צבאי. דבר זה גרם לפיזורה בפקודת סטוליפין. ביוני 1907 פורסם חוק־בחירות חדש, שצימצם את הנציגות של האוכלוסיה הלא־רוסית והגדיל את מספר הצירים בקוריות של בעלי־האחוזות על חשבון מספרם בקוריות האיכרים והפועלים. בהתאם לחוק זה נערכו הבחירות לדו׳ השלישית, שהתקיימה מ1907 עד 1912, ובה היה רוב לתומכי הממשלה; היהודים הצליחו להעביר אליה 2 צירים בלבד.

גם בדו׳ הרביעית, שנבחרה ב1912 (ושכללה 3 צירים יהודים), היה לממשלה תחילה רוב מוחלט. אולם בעקבות המשבר הצבאי וכשלון המשטר במלחמת־העולם I התגבש בה „גוש מתקדם״ („הבלוק הפרוגרסיווי״), שהיה מורכב מן הליבראלים ומן השמרנים המתונים; האישיות הבולטת שבבלוק היה מיליוקוב (ע״ע), מנהיג הק״ד. „הבלוק״ דרש את גיוס הכוחות הציבוריים לניהול המלחמה עד לנצחון, ולשם זה — „מיניסטריון הנהגה מאימון הציבור״, חנינה פוליטית, אישור האגודות המקצועיות, ביטול ההגבלות מטעמי דת ולאום (הכוונה היתה ליהודים); במטרות המלחמה כלל ה„בלוק״ הקמת פולין מאוחדת ועצמאית, המאוחדת עם רוסיה ע״י הכתר המשותף. ה„בלוק״ ביטא את התנגדות הציבור לחבורת החצרנים — עם רַספוטין (ע״ע) —, שהקיפה את הצאר ושלטה בפועל במדינה. אולם כל דרישות ה„בלוק״ נידחו ע״י הצאר והצארית. האופוזיציה של הדו׳ כלפי הממשלה גברה, והתקפות אנשי ה„בלוק״ על שיטות המימשל והמינהל ועל אישיו החריפו. במשך 1916 אף החלו להתרקם קשרים בין אנשי הדו׳ ואנשי־צבא לשם ביצוע מהפכת־חצר. אולם הפיכת ההמונים הקדימה את ההפיכה מלמעלה. ב12 במארס 1917 סיימה הדו׳ את קיומה עם מינוי „ועד זמני של חברי הדו׳ הממלכתית״, אשר הקים — בהסכמת „מועצת הפועלים והחיילים״ — את הממשלה הזמנית.

פעולתן של 4 הדו״ בתיקון המשטר ע״י התחיקה היתה מועטת, אבל מעל בימותיהן הושמעו דברי־ביקורת והתקפות על הממשלה והמשטר, אשר תרמו להכשרת הקרקע למהפכה.

О. Б. Ключевский, Боярская дума, 1907; В. Брунянин, Указатель книг и статней о государственной думе, 1913; К. И. Лазаревский, Русское государственное право, 1913; O. Hoetzsch, *Russland*, 1917; O. Gittermann, *Geschichte Russlands*, III, 1949; O. Seton-Watson, *The Decline of the Russian Empire*, 1952.

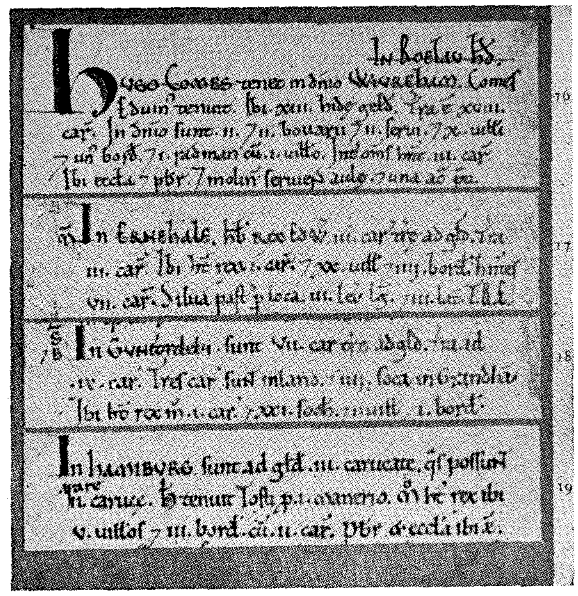
א. אח.

דוֹמָה, זָ׳ן — Jean Domat — (1625—1696), גדול המשפטנים הצרפתים במאה ה17. חיבורו הראשי הוא Les lois civiles dans leur ordre naturel („החוקים האזרחיים לפי סדרם הטבעי״) 1689—1697. בּוּאַלוֹ (ע״ע) אמר על דו׳, שהוא שהחזיר את עטרת־התבונה בתורת־המשפט לְיָשנה; ויש שהפליגו בשבחו ואמרו, שתכניתו לחברה האזרחית היא המסודרת שבתכניות שהוצעו בכל הזמנים. דו׳ השפיע על התפתחות המשפט בצרפת במאה ה18, והיה אחד ממפלסי־הדרך לספר־החוקים הנאפוליוני מ1804, שהוא קיים בתָקפו בצרפת ובכמה ארצות אחרות עד היום.

כתביו: I—IX, 1821—1825; I—IV, 1828—1830.

V. Cousin, *D.* (Journ. des Savants, 1842); H. Loubers, *D., philosophe et magistrat*, 1873; R. F. Voeltzel, *J. D.*, 1936; B. Baudelot, *Un grand jurisconsulte du XVIIe siècle*, 1938.

דוּמְזְדֵי, סֵפֶר־ (Domesday Book, „ספר יום־הדין האחרון"), השם שניתן מראשית המאה ה12 ואילך לספר רישום הקרקעות והרכוש, המסכם סֶקֶר מקיף של מלכות אנגליה, שבוצע ב1085/6 בפקודתו של וִילְיָם הכובש (ע"ע). בספר ניתן תיאור מקיף של הערים, הכפרים, החוות החקלאיות והאחוזות הפאודליות, של שמות אדוניהם בימי

קטעים מן „הדומזדי הגדול" (כ"י מן המאה ה12)

אֶדוּורד המאמין (ע"ע) ובימי וִילְיָם, גודל השטחים ומידת פוריותם, ביצורם וזיוונם של המבצרים ומספר האנשים, חפשים ועבדים, הנמנים אליהם; פרטים על פדיונן וערכן של האחוזות לפני הכיבוש הנורמאני ואחריו ובשעת ביצוע הרישום; מקורות־הפרנסה השונים של כל מקום ומקום, כגון טחנות־קמח, איזורי הצַיִד והדַּיִג, שטחי־מרעה וכו'; הערות על מידת כוח־הניצול המשוער של האחוזות ועל בעיות משפטיות שנתעוררו בעקבות הכיבוש, ואף פסקים על יישוב חלק מבעיות אלו. הסקר נתן למלך ולצֶוֶות־עוזריו תמונה מושלמת של הרכוש הקרקעי של בית־המלוכה, של ההכנסות המשוערות, של מידת המיסים והחובות הפאודאליות שאפשר להטיל, של כוחם הכלכלי והצבאי של בעלי־האחוזות השונים. איסוף הידיעות נעשה ע"י שליחי־המלך ברוזנויות השונות, שכינסו נציגים של מועצות, איזורים וכפרים וקיבלו תשובות על שאלותיהם ע"פ עדות בשבועה. הסקר קבע את מכסת המיסים, אגרות בתי־הדין והזכויות של בית־המלוכה. התשובות סודרו לאחר מכן לפי רוזנויות ונשלחו לבית־האוצר המלכותי; שם מויינו וסודרו מחדש ונרשמו בספר.

ספר־דו' הוא תעודה מיוחדת במינה, שהיא עד היום פרק יסודי בתודעתה ההיסטורית של אנגליה. מספר זה אפשר לעמוד על עובדות רבות הזורעות אור על המבנה החברתי והכלכלי של אנגליה בעשור שקדם לכיבוש הנורמאני ובתקופת כיבוש זה. כל נתוניו מעידים על מבנה פאודאלי מובהק, שעל־פיו אורגן השלטון הנורמאני. ניכרים בו גם שרידי המשטר האנגלו־סאכסי הקודם, שאף הוא היה פאודאלי בחלקו. ע"פ ספר־דו' אפשר אף לעמוד על מעמדם של המנזרים ושל הרכוש הכנסייתי ולקבל נתונים שונים על כמה מערי אנגליה הבינוניות (לונדון ווִינְצֶ'סטר אינן מופיעות בו), וגם לאסוף ידיעות אחדות על אישים היסטוריים מסויימים. הספר מעיד על הכשרון האירגוני והמדיני ועל כוח־הריכוז של המלוכה הנורמאנית, אשר השליטה באנגליה אירגון פיסקאלי־ממלכתי, שלא היו לו דומים באירופה באותה תקופה (אולי חוץ ממלכות־הנורמאנים בסיציליה).

ספר־דו' מורכב משני כרכים: הדו' הגדול והדו' הקטן; שניהם נכתבו בתחילת המאה ה12 ע"י סופרים ומאספים שונים. על שני הכרכים האלה יש להוסיף 2 ספרים, שהם למעשה חזרות בלתי־שלמות על הסקר או אולי שלב בלתי־מוגמר של איסוף הנתונים. נשתמרה גם תעודה המוסרת את העדויות שנאספו ברוזנות קֶימְבְּרִיג', וממנה אפשר לעמוד על דרך איסוף נתוני ספר־דו' ועל הרכב השאלות שהופנו אל השלטונות המקומיים. — שני ספרי־דו' נשמרו בתחילה בווינצ'סטר והועברו במאה ה14 לכנסיית־וֶסטמינסטר בלונדון; ביה"ב שימשו ספרי־עזר לקביעת המיסים לאוצר־המלוכה ואף תעודה משפטית בדבר בעלות על הקרקעות והזכויות הפאודאליות שנבעו מכך. במאות האחרונות טיפלו בתעודות אלו מלומדים רבים, היסטוריונים, חוקרי־התרבות וכו'. ספר־דו' הו"ל לראשונה ב1783 ע"י בית־הלורדים האנגלי; הנספחים שלו נדפסו ב1816.

D. Studies (ed. P. E. Dove), 1888–91; J. H. Round, *Feudal England,* 1895; id., Engl. Hist. Rev. 5, 15, 23, 29, 38, 1890–1923; A. Ballard, *The D. Boroughs,* 1904; id. *The D. Inquest,* 1906; P. Vinogradoff, *The Growth of the Manor,* 1905; id., *English Society in the 11th Century,* 1908; F. W. Maitland, *D. Book and Beyond,* 1907^2; id., *D. Book,* 1921; F. M. Stenton, *William the Conqueror,* 1908; id., *Anglo-Saxon England,* 1943; D. C. Douglas, *The D. Survey* (History, XXI), 1937; V. H. Galbraith, *D. Books, Studies in the Public Record,* 1948; H. C. Darby, *The D. Geography of Eastern England,* 1952; *D. Re-Bound* — Public Record Office of England, 1954.

י. ב. ס.

דוּמִי (אוקראינית думї [לשון־רבים]), שירי־עם אוקראיניים. המונח מופיע לראשונה במאה ה16 ככינוי לשירי־אֵבל בשעת לוויה. הזַמרים והמנגנים של הדו" נִקראו קוֹבזארים או באנדוריסטים ע"ש כלי־הנגינה המיתריים קוֹבזה ובאנדורה, שמקור שמותיהם טאטארי. הקוֹבזה היא בעלת צוואר ארוך וכרס קטנה, והבאנדורה צווארה קצר; שתיהן מכילות מ12 עד 28 מיתרי־ברזל. הדו" נתגבשו במשך המאות ה18 וה19 ע"י זַמרים ומנגנים, רובם עיוורים, שהיו מופיעים בירידים, בחגיגות ובעצרות־מועד.

רובן של הדו" שירים ליריים לפי צורתן החיצונית ואֶפִּיים־היסטוריים לפי תָּכנן. מבחינה זו מזכירות הן את „הרומאנסוס" הספרדיים או את שירי היוּנאקים הסֶרביים. לחניהן מלודיים, עגומים ופשוטים; החרוז חפשי, ואין להן משקל אחיד. הזַמר־המנגן הוא המפרש את השיר לפי טעמו ומצב־רוחו; לפעמים, בהתקרבו לסיום, מפסיק הוא את השיר ומביע את דעתו — עפ"ר כמוסר־השכל. הנימה השלטת בדו" היא אֶלֶגית או סאטירית.

הדו' מפגינה את קשר העם למולדת ולנצרות ואת אחוות הלוחמים למענן. השכבה הקדומה של הדו" דנה, בעיקר, במלחמות הקוזאקים בתורכים ובטאטארים; הקוזאקים מתוארים לעתים קרובות כמנוצחים, נשבים וסובלים. השכבה השניה של הדו" מוקדשת לתקופת בּוֹגדַן חמֶלניצקי (ע"ע); כאויבי העם מופיעים בה הפריץ הפולני והמוכס היהודי.

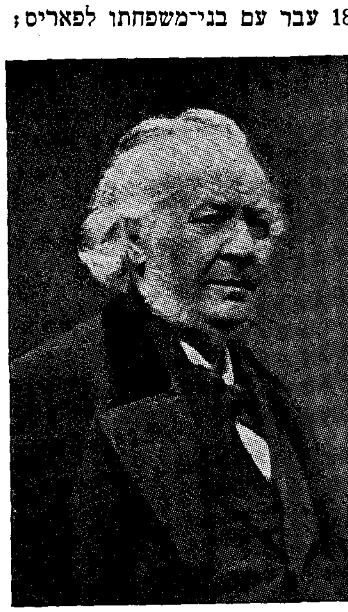
אחרי כיבוש אוקראינה ע"י הרוסים נפסקה התפתחות הדו", מאחר שהשלטון הרוסי השתדל לטשטש את הפרצוף

האוקראיני-לאומי. התנועה האוקראינית-לאומית החדישה גאוותה היתה על הדו". בקֶרב הפאטריוטים האוקראיניים היתה נטיה לראות בדו" המשך של השירה הרוסית המקוֹרית של המאה ה12. אולם, לאמיתו של דבר, אין קשר בין הדו' האוקראינית, שנוצרה במאות ה15—17 בימי השלטון הפולני, ובין הבילינה (ע"ע) הרוסית העתיקה מן התקופה הקֹדם־טאטארית. מחברי הדו" היו פרחי בה"ס הכנסייתיים, ה„בורסאקים" הנודדים במאה ה17. מהם שהשתתפו במסעות־המלחמה של הקוזאקים, ובתור נכי־מלחמה היו מזדמנים לפונדקים. — אָספי הדו" בתקופה החדשה הושפעו מן הרו־מאנטיקה האירופית ומקַבצי הבילינות. הדו" מצדן השפיעו על הסיפורים העממיים האוקראיניים של גוגול (ע"ע) ועל השירים האוקראיניים־לאומיים של שֶוְצֶ'נְקוֹ (ע"ע). כמו־כן השפיעו על התיאטרון האוקראיני, ששימש גורם חשוב לתחיה הלאומית באוקראינה.

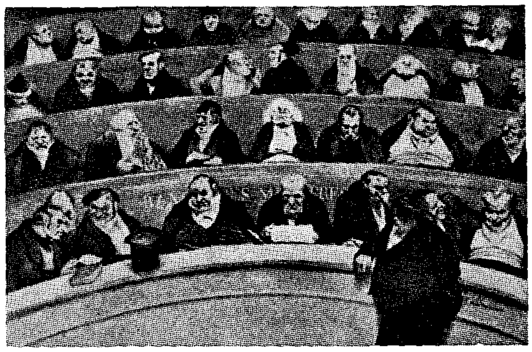
В. Антонович-М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, I-II, 1874/5; І. Франко, Студiї над украïньскими народнiми пiсиями, 1913; Ф. Колесса, Мелодiї украиньских народиïх дум, 1910-1913.

א. אח.

דוֹמְיֶה, אוֹנוֹרֶה — Honoré Daumier — (1808, מאר־סֵי — 1878, פאריס), צייר, גראפיקן ופַסָל צרפתי. אביו של דו' היה זגג, עושה־מסגרות, משחזר־תמונות, ואף משורר לעת־מצוא. ב1816 עבר עם בני־משפחתו לפאריס; שם הכיר דו' הילד לראשונה — אגב הצגת מחזה של אביו — את הבימה ואת שחקניה, ותוך עבודתו במשרדו של עורך־דין (1820) — את אנשי המשפט, וכשוליה בבית־מסחר לספרים — טיפוסים שונים של בני החברה הפאריסאית. כל הרשמים הללו השפיעו לאחר מכן על יצירתו השפעה עמוקה. ב־1822 נכנס דו' לאולפן של ציירים, אולם דעתו לא נחה מן הרוח האקאדמאית ששׂררה שם. משום כך ומשום צרכי־פרנסה התחיל עוסק בטכניקה הליתוגראפית, שעדיין היתה חדשה באותם ימים. המציאות החברתית בצרפת של ימיו הפנתה אותו לקאריקאטורה, והוא נעשה אחד הגדולים בסוג־אמנות זה ע"י מיזוג מושלם של הקוֹמי והטראגי. בציור־בצבעים הוא מייצג רומאנטיקה ספוגה נאטוראליזם ורוח־ביקורת, הנובעת מקנאה לאמת ולצדק חברתי. ב1828 התחיל דו' משתתף בכתב־עת קאריקאטוריסטי; תחילה שלח את חיצי לעגו הציורי בבורבונים, ומיולי 1830 ואילך — ב„מלך הבורגני" לואי־פיליפ ובכל משטרו, שפָתח פֶתח לרדיפת־בצע פרועה ולשחיתות על כל צורותיה. ב1831 נידון דו' למאסר על קאריקאטורה גרוֹטֶסקית־דֶמוֹנית של המלך.

א. דוֹמְיֶה

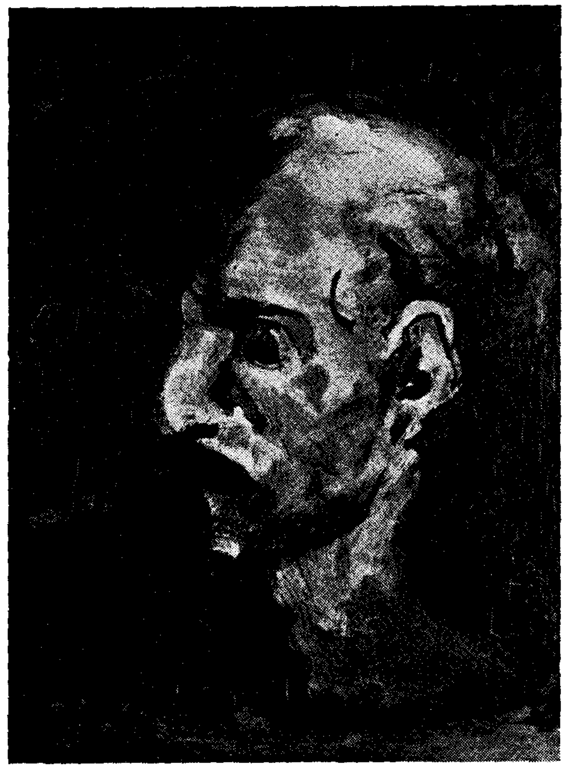
א. דוֹמְיֶה: הכרס המחוקקת (קאריקאטורה של הפארלאמנט)

עם צאתו מבית־הסוהר נִפרד ממשפחתו, ומאז חי במחיצת קבוצת של סופרים וציירים (גַוַרְנִי [ע"ע] ואחרים). מיצירותיו העזות ביותר באותן השנים — הליתוגראפיות „הכרס המחוקקת" (Le ventre législatif) — סאטירה ציורית אכזרית על הפארלאמנט, וה„רצח ברחוב טראנסנוֹנֶן" — בעקבות הריגת משפחת־עובדים ע"י אנשי־המשטרה לאחר הפגנת־פועלים. ב1835 נאסרה מטעם הפארלאמנט הקאריקאטורה הפוליטית, ועל כך ענה דו' בסידרה נוספת של קאריקאטורות חריפות, שהופיעו בכתב־עת קאריקאטוריסטי חדש. אעפ"כ לא היתה לו ברירה אלא לפנות לקאריקאטורה של המידות ושל ההווי; כך נוצרו סידרות־ציורים, המראות את הבורגני על כל הצדדים שבחייו, ונושאים אלה הוסיפו להעסיקו עד יומו האחרון.

ב1836 התחיל דו' לצייר סְדָרוֹת של ליתוגראפיות על נושא „העסקן־הרמאי". בשנות ה40 פנה לתיאור אנשי־המשפט, „הרועים אותם ואת עמי לא רעו". באותן שנים נוצרו אף „הנציגים המיוצגים" (Les Représentants représentés) — סידרת דיוקנות של מדינאים, סופרים ואמנים. בסידרות־קאריקאטורות אחרות התקיף דו' את התיאטרון ועמו את הפולחן המזוייף של התרבות העתיקה. — דו' עשה גם ציורים לספרים, כשהוא מושפע מן הטכניקה הרכה של גאווארני; חלק מאותם הציורים נעשו בטכניקה של פיתוח־עץ (ע"ע גרפיקה, עמ' 667/8). כבר ב1835 התחיל לצייר באקווארל, ומ1840 ואילך אף בצבעי־שמן.

דו' היה ליבראל אמיתי, שהתנגד לא רק לשחיתות הרכושנית, אלא לכל דבר שנראה בעיניו ככפיה חברתית, כגון הסוֹציאליזם והאֶמאנציפאציה של האשה, שבה ראה מגמה להשתלט על הגבר. הקאריקאטורות, שבהן הוקיע את שתי התופעות הללו (1847/8), עוררו סערת־תרעומת בחוגי השמאל. עם הכרזת הרפובליקה השניה ב1848 הצטרף לה דו' בהתלהבות, שנתן לה ביטוי בליתוגראפיות ובתמונות־שמן על נושאים מהפכניים ועל מוֹטיווים רפובליקניים סמליים. יחד עם זה לא נמנע מלצייר אז — לפי הזמנה — את „המגדלית בעלת־התשובה". את התנגדותו ללואי־נאפוליון הביע בפסל קאריקאטורי, הנמנה עם החשובות שביצירות הפיסול באותו הדור. לאחר התקסרותו של לואי נאפוליון פנה דו' לצייר את דמותו של ישו, שבו ראה את הלוחם־הסובל למען הצדק. בשנות ה50 נוצרה, כנראה, אף תמונת „הרחוב", המתארת נפשות ללא־מחסה והחורגת מגבולות תקופתו.

באותן השנים הרפה דו' במקצת מן הליתוגראפיה. אמנם הוסיף להוציא סדרות של קאריקאטורות של מידות ושל

א. דומיֶה: דון קישוט

הווי; אולם במידה הולכת וגדלה פנה לציור בצבעים. תוך התקרבות לציירי ה„פְּלֶנְאֶר", אנשי אסכולת בַּרביזון (ע"ע), דוֹבִּינְיי (ע"ע), ובעיקר קוֹרוֹ (ע"ע); הוא צייר טיפוסים שונים שברחובות פאריס, שתיינים (הוא עצמו היה שטוף בשתיה), ילדים במשחקם, אולם בעיקר נמשך לתיאור התיאטרון. לבסוף הזניח את הליתוגראפיה לגמרי, ומשום כך פוטר מהעבודה בכה"ע הקאריקאטורי שעליו היתה פרנסתו (1860), ונאלץ להעתיק את דירתו לשכונת מונפארנאס — מקום מושבם של ציירים צעירים, שעתידים היו ליצור את האימפרֶסיוניזם. באותן שנים צייר בני שכבות־עם שונות, המזדמנים בקרונות־הרכבות, ועלובי־חיים למיניהם. האילוסטראציות הרבות ל„דון קישוט" ניכר בהן בבירור קלסתר־פניו של הקיסר נאפוליון III, שעמו לא השלים דו' מעולם, ויחד עם זה מוצאת בהן את מלוא־ביטויה גדולתו הטראגית של האביר הנלעג.

ב1863 עלה בידי ידידיו, ובראשם בּוֹדְלֶר (ע"ע), להחזירו לעבודתו הקבועה. מעתה הפכה לנושא העיקרי בליתוגראפיות שלו הסכנה שאיימה על אירופה מצד פרוסיה המתרבּרבת. לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה וצרפת צייר ליתוגראפיה, שהיא התקפה חריפה על הקיסרות כאחראית למלחמה, אולם לאחר כניעתו של נאפוליון III — ליתוגראפיות בעלות תוכן פאטריוטי. באותה תקופה צייר פלאקאט גדול לפירסום הפחם של איוְרי, ובזה הקדים את הגראפיקה השימושית החדישה. יחד עם זה לא הניח את ידו מן הציור־בצבעים ומן הפיסול. בציור הושפע מן הספרדים ריבֶּרה (ע"ע) וגוֹיָה (ע"ע), בסוף ימיו — מפְּרַגוֹנַר (ע"ע), ובתמונותיו האחרונות הגיע עד לגבולות האֶכספרֶסיוניזם.

ב1873 גברה עליו מחלת־העיניים, שקיפחה את כוח־עבודתו ואת מצבו החמרי. ב1878, זמן מועט לפני מותו, ערכו ידידיו תערוכה של כל יצירותיו.

יצירתו של דו', המשקפת את חיי פאריס במאה ה19, כוללת 4,000 ליתוגראפיות וציורים גראפיים אחרים, 300 מיתוות־יד, 200 תמונות, ורישומים לאין מספר. ערכה המלא לא נתגלה אלא בתערוכה של שנת 1901.

בגראפיקה צייר דו' על אבן — כמעט תמיד בגיר, ולעתים רחוקות בדיו; פיתוחי־עץ לא עשה כמעט אלא לצרכי אילוסטראציה. מ1833 ואילך יצר סיגנון משלו: הדמויות מצויירות בצורה פלאסטית־מונומֶנטאלית, עפ"ר תוך תנועה ותוך קיצורים; השטחים המצוללים מצויינים בקיווקוו. מ1840 ואילך נעשה עיבּוד השטחים מגוון יותר, והקווים נעשו רכים יותר. לאחר מכן הפך הטיפול בקומפוזיציה ובפרטיה חפשי וציורי יותר. בשנותיו האחרונות חזר דו' למונומנטאליות, בלי לוותר על אמצעֵי הרושם הציורי.

בציוריו צבעיו דמויי־משחה, כביצירותיהם של שאר כל הציירים הרומאנטיים; הקומפוזיציה דינאמית כמעט תמיד, בניגוד מכוון לקלאסיציזם. התמונות של שנות ה40 מצויירות עפ"ר בגונים כהים וחמים. אחרי 1850 הלכו הגונים ונתבהרו בהשפעת ציור ה„פְּלֶנְאֶר". השפעתו של דו' ניכרת ביצירות־נעוריהם של סֶזַן (ע"ע), של וַן גוך (ע"ע) ושל רואו (ע"ע).

החוש לערכים פלאסטיים, שזיכה את דו' עוד בנעוריו לתואר „מיכל־אנג'לו של הליתוגראפיה" (דוֹבִּינְיי), בא לידי ביטוי מושלם בפסלים המועטים שהגיעו אלינו.

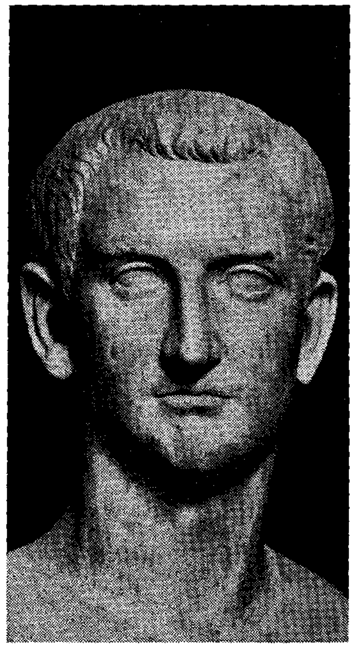
A. Alexandre, *H. D.: l'homme et l'œuvre,* 1898; Henry James, *H. D. Caricaturist,* 1899; E. Waldmann, *H. D.,* 1923; E. Klossowski, *H. D.*, I–IV, 1923[2]; R. Escholier, *D., peintre et lithographe,* 1923; id., *D.*, 1938; L. Delteil. *H. D.: Description de l'œuvre graphique,* I–XI, 1926–1931; D. Lassaigne, *D.*, 1939; P. Valéry, *D.*, 1943[2]; *D. raconté par lui-même et par ses amis,* 1945; J. Erényi, *D. als Lithograph,* 1946; id., *H. D., Formprobleme seiner Kunst,* 1946; G. Ziller, *D.*, 1947; M. Gauthier, *D.*, 1948; J. Adhémar, D., 1954.

פ. ש.

א. דומיה: משפטנים על מדרגות בית־המשפט

דוֹמִיטְיָנוּס, טִיטוּס פְלַוְיוּס — Titus Flavius Domitianus — (51—96 לסה"נ), קיסר רומא (81—96), בנו של אספסיינוס (ע"ע) קיסר. על נעוריו לא ידוע לנו הרבה. בקרבות שפרצו ברומא בשנת 4 הקיסרים (69), לאחר שהוכרז אביו לקיסר, היו חיי דו' בסכנה; דודו סבינוס נהרג, והוא עצמו הצליח בקושי להתחמק. אולם כשנהרג ויטליוס (ע"ע), קיבל דו' את השלטון לידו כממלא־מקום אביו ושלט בשרירות־לב עד ש־הגיע אביו לרומא (70 לסה"נ). מאז ועד מות אחיו טיטוס (ע"ע) לא היה לדו' שום חלק בשלטון; הוא רק נת־כבד כמה פעמים בקונסולאט. דחיקתו לקרן־זווית הגדילה את מרירותו ואת תאוות־השלטון שהי־תה טבועה בו. היחסים בינו ובין טיטוס לא היו תקינים, אע"פ שטיטוס נהג בו מנהג של נדיבות. כשעלה דו' לשלטון אחרי מות אחיו, נסתמנו בו תיכף קווי עריץ. שאיפתו הברורה היתה לעקור את כל שרידי הסמכות, שעדיין נשארו לסנאט, ולרכז את כל השלטון בידו. הוא סטה מדרך אביו ואחיו גם בשאיפה לכיבושים ולהרחבת גבולות האימפריה. ב83 ניצח את החאטים והחל בבניין קו־המגן (limes) בין הריינוס והדאנובה. מלחמות קשות היו בימיו בין הרומאים ובין הדאקים (ע"ע דקיה), והרומאים נחלו בהן מפלות כבדות. דו' נאלץ לקנות את השלום בתשלום כסף שנתי למלך הדאקים בגלל ההכרח להלחם במארקומאנים ובסארמאטים. בשעת מלחמת הדאקים מרד בדו' סאטורנינוס, נציב גרמניה העליונה; אולם המרד דוכא, וסאטורנינוס נהרג. ב89 חזר דו' לרומא, חגג טריומפוס וקיבל את התואר Dacicus. ב92 נלחם הקיסר בסארמאטים בלא הצלחה יתרה. לעומת זה הצליח נציבו אגריקולה (ע"ע) במלחמתו בבריטניה; אולם הוא הוחזר משם, כנראה מקנאת דו' בו.

דומיטיאנוס קיסר
(המוזיאון הקאפיטוליני)

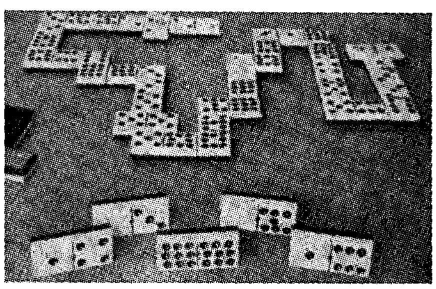
לעומת אי־כשרונו הצבאי הראה דו' זריזות וכשרון בהנהלת המדינה. הוא השתדל לתקן ליקויים בשיפוט ובמוסר הציבורי: העניש קשה שופטים ופקידים מושחתים; הוציא להורג את הבתולות הוסטאליות שנתפסו בקלקלתן; על נשים גרושות נאסר לקבל ירושה; דו' נתן דעתו גם על השפעתן של הצגות תיאטרוניות מסויימות על המוסר ואסר את הצגות המימוסים; וכן חידש את החוקים נגד ניאוף. אולם קפדנותו בשמירת המוסר הציבורי לא פעלה כל פעולה ורק עוררה התמרמרות כללית, הואיל והקיסר עצמו היה שטוף בזימה. — דו' התנגד בתוקף לפולחנות שחדרו לרומא מן המזרח, ונהג בחומרה גם כלפי קרוביו, הקונסול פלאוויוס קלֶמֶנס ואשתו פלאוויה דומיטילה, שקיבלו — כנראה — את הנצרות, שנחשבה לכת יהודית; קלמנס הוצא להורג, ואשתו הוגלתה.

גדולה היתה שנאתו של דו' לסנאט, ומבחינה זו הזכירו ימי דו' את שנות שלטונו של קליגולה (ע"ע). סנאטורים ואזרחים נכבדים ועשירים לרוב סובכו במשפטים על עלבון הקיסר והוצאו להורג. ההריגות והחרמות הרכוש היו בחלקן תוצאה מן המצוקה הכספית, שבה היה דו' נתון במשך שנות מלכותו; הוא פנה למעשי אלימות כדי לזכות בכסף, כקאליגולה ונירון בשעתם. גם התנהגותו של דו' כלפי היהודים — גביית „המס היהודי" בכל חומר־הדין — מת־בארת אולי ע"י מצוקתו הכספית של הקיסר. סיבות המצוקה היו ההוצאות העצומות על בניית מקדשים מפוארים, אצטד־יונים וקירקסים ברומא (בין השאר — השלמת הקולוסיאום) ובאנטיוכיה, על סלילת כבישים באיטליה ובפרובינציות, הגדלת שכרם של החיילים והענקות לטובת הציבור ברומא. חמסנותו של הקיסר גררה אחריה שורה של קשרים נגדו, שדו' הרגיש בהם. הוא לא היה בטוח בחייו, כל אנשי סביבתו נעשו חשודים בעיניו, והוא התחיל להוציא פסקי־מוות על אנשים בלי כל בירור משפטי. לבסוף חששה גם דומיטיה אשתו לחייה והשתתפה בקשר נגד בעלה. דו' נרצח בחדר־האמבט שלו. עם מותו נפסקה שושלת הפלאוויים.

A. Imhof, *T. Flavius D.*, 1857; F. Pichlmayer, *T. Flavius D.*, 1885; S. Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur D.*, 1894; P-W, RE, VI [2], 2541–2596, 1909; R. Syme, *The Imperial Finances under Domitian, Nerva and Trajan* (Journ. of Roman Studies, XX[1]), 1930; Cambridge Ancient History, XI, 22–45, 1936.

א. ש.

דוֹמִינוֹ, משחק־אבנים ל2, 3 או 4 אנשים. הוא מורכב מ28 (או 36 או 45) טבליות שפניהן מלבנים, עשויות עץ, עצם או שנהב. המלבן מחולק לשני ריבועים, שהם חלקים או נושאים מערכות־נקודות; ע"כ הם מסמלים את המספרים מ0 עד 6 (או עד 9). שני הריבועים הסמוכים בטבלית אחת מסומנים במערכות־נקודות שוות או שונות;

משחק הדומינו

לפיכך מופיע כל מספר פעם אחת כפול (פַּש [Pasch]) ופעם אחת על־יד כל אחד משאר המספרים.

מן האבנים, שמונחות פניהן כלפי מטה, נוטלים המשחקים 7 כל אחד (במקרה של 2 משחקים) או 5 כל אחד (כשיש יותר מ2 משחקים). מן האבנים הנותרות („הקופה") מושכים להם המשחקים במשך המשחק לפי הצורך. על המשחקים לבנות יחד טור־אבנים. לשם קביעת המתחיל מושך כל אחד אבן ומגלה את נקודותיה, ובעל הפש הגבוה ביותר או מספר הנקודות הגדול ביותר מתחיל ומניח אחת מאבניו כהתחלת

הטור. המשחקים מחברים חליפות לאחד הקצוות של טור־האבנים אבן ליד אבן, באופן ששני הקצוות המתחברים הם בעלי מספר־נקודות שווה, או — לפי כלל אחר („מאטא־דור") — שסכום נקודותיהם הוא 7. אם אין למשחק אבן שקצה מתאים לחיבור, הוא נאלץ למשוך מן „הקופה". המשחק המתפטר לראשונה מכל אבניו, או זה שנשאר לו המספר הקטן ביותר של נקודות, זוכה, והוא מצרף לזכותו את מספר־הנקודות העודף של יתר המשחקים. אח"כ חוזרים על המשחק, עד שלזכות המנצח מצטרפות 500 נקודות.

משחק־הדו' הוא עתיק־ימים בסין. גם על מיניאטורות פרסיות מן המאה ה12 מופיעים משחקי־דו'. באירופה הופיע המשחק לראשונה במאה ה18, ואין יודעים את מקורו. הוא הגיע מאיטליה לצרפת וגרמניה; בתקופת הבידרמיאר היה נפוץ מאד. כיום הוא מקובל באיטליה, בצרפת הדרומית, בספרד ובבלגיה. — אצל האסקימואים מורכב המשחק מ148 אבנים, ופרס לזוכה היא אשה. בקוריאה כולל המשחק 32 אבנים, והמספר 0 איננו מופיע כלל.

A. Czepa, *D.*, 1919; O. S. Adler – F. Jahn, *Sperr-D.*, 1924[4]; R. Hülsemann, *Das Buch der Spiele*, 1930[2]; A. H. Morehead, *The Modern Hoyle*, 1944.

ג. ל.

דומיניקה (Dominica), אי בקבוצת איי־וינדוורד הבריטיים בהודו המערבית (ע"ע). שטחה 754 קמ"ר; 63,000 תושבים (אומדן 1955). דו' היא ממוצא געשי, ועדיין ניכרים בה סימנים לפעילות געשית בעבר לא־רחוק (מעיינות־גפרית, מעיינות חמים, התפרצויות אדים). אופי האי הררי; שיאו מגיע לגובה של 1,771 מ' — הנקודה הגבוהה ביותר באיי האנטילים הקטנים. הקרקע הוולקנית פוריה; האקלים טרופי, לח וחם, יציב כל ימות השנה; לפיכך מצמיח האי צמחיה עשירה, השופעת מינים רבים, מהם מיוחדים לדו'. המדרונות מיוערים יער־עד גשום; מפגש הים, הצמחיה העשירה וההרים עושה את האי ליפה ביותר בין האנטילים.

הכלכלה מושתתת על מטעים טרופיים. היצוא: קפה, קאקאו, אגוזי־קוקוס, בננות ופרי־הדר. תעשיה חקלאית: סוכר, שמני־מאכל. — התושבים ברובם כושים ובני־תערובת; בדו' נתקיימה קבוצה קטנה של קאריבים. הלבנים המועטים רובם ממוצא צרפתי.

דו' נתגלה ע"י קולומבוס במסעו השני ב1493. במלחמות הקולוניאליות בין הצרפתים והאנגלים במאה ה18 עד ימי נאפוליון עברה דו' כמה פעמים מיד ליד, עד שנכבשה סופית בידי האנגלים ב1805. התושבים עדיין מדברים צרפתית ואנגלית. מ1951 ואילך זכתה דו' במידה מרובה של שלטון עצמי, וב1958 נכללה בברית הקאריבית. — העיר הראשית היא רוזו (Roseau), 13,000 תושבים.

דומיניקוס (דומינגו דה גוזמן) — Domingo de Guzman — (1170, קאלרואגה [קאסטיליה הישנה] — 1221, בולוניה), מטיף נוצרי, מייסד מסדר־הנזירים שנקרא על שמו (ע"ע דומיניקנים); מקדושי הכנסיה הקאתולית. דו', שהיה בן למשפחה ספרדית מיוחסת, נשלח על־ידי הוריו להתחנך בבית־מדרש כנסייתי בפאלנסיה. הוא התבלט בין חבריו בשל דרכי פרישותו ובשל התעמקותו בכתבי־הקודש; ב1198 נתמנה סגן ראש־המנזר שבאוסמה (Osma). ב1204 נשלח לצרפת יחד עם הגמון עירו, כדי ללוות את בת מלך־צרפת בדרכה לספרד להיות אשה לבנו של אלפונסו IX מלך־קאסטיליה. בעברו בצרפת הדרומית, נפגע דו' קשה מהתפשטות כיתות המינים בנצרות ומהשפעתה של כת האלביגנזים (ע"ע) על העם. דו', שהיה כולו חדור רוחה הקנאית של הנצרות הספרדית, החליט להקדיש את חייו למלחמה במינים ולהחזרתם לחיק האפיפיורות הרומית. תחילה פתח במסע של הטפה וויכוח בערי צרפת הדרומית, ושם הצטרפו אליו כמה חברים. ב1206 הגיע לרומא והתוודע לאפיפיור אינוצנטיוס III; זה האחרון עודד אותו לפתוח במסע של תעמולה דתית נגד האלביגנזים. בשובו לצרפת אירגן קבוצת נזירות, שהיתה לגרעין הראשון של מיסדר חדש. על אף מאמציו לא הצליח דו' בתחילת פעולתו להחזיר רבים לאמונה הקאתולית; אולם במסע־הצלב נגד האלביגנזים השתתפו הוא ונזיריו שיתוף פעיל ע"י תעמולה ערה בדרך הסתה, הטפה וויכוחים פומביים עם המינים. כך נכנסה לתוקף לראשונה השיטה של הטפה מאורגנת לחיזוק עיקרי הנצרות הקאתולית בין המאמינים ולכפייתם על הבלתי־מאמינים. ב1215 השתתף דו' בכנס הלאטראני הרביעי וניסה לקבל הכרה רשמית למיסדרו; כעבור שנה השיג את מבוקשו מידי האפיפיור הונוריוס III. מ1217 עד 1219 ישב דו' ברומא ונתמנה למורה לתאולוגיה. יחד עם זה המשיך בפעולתו האירגונית והתעמולתית. פעמים רבות עשה סיבובים בצרפת ובאיטליה וייסד מינזרים רבים. ב1220, בכנס הראשון של המיסדר בבולוניה, קבע את תקנון המיסדר והעביר את הנהלתו לידי תלמידו יורדאנוס מסאכסוניה, שהיה אחר־כך הביוגראף הראשון של רבו. — האפיפיור גרגוריוס IX הכריז על דו' כקדוש כבר ב1234, שנים מעטות אחרי מותו.

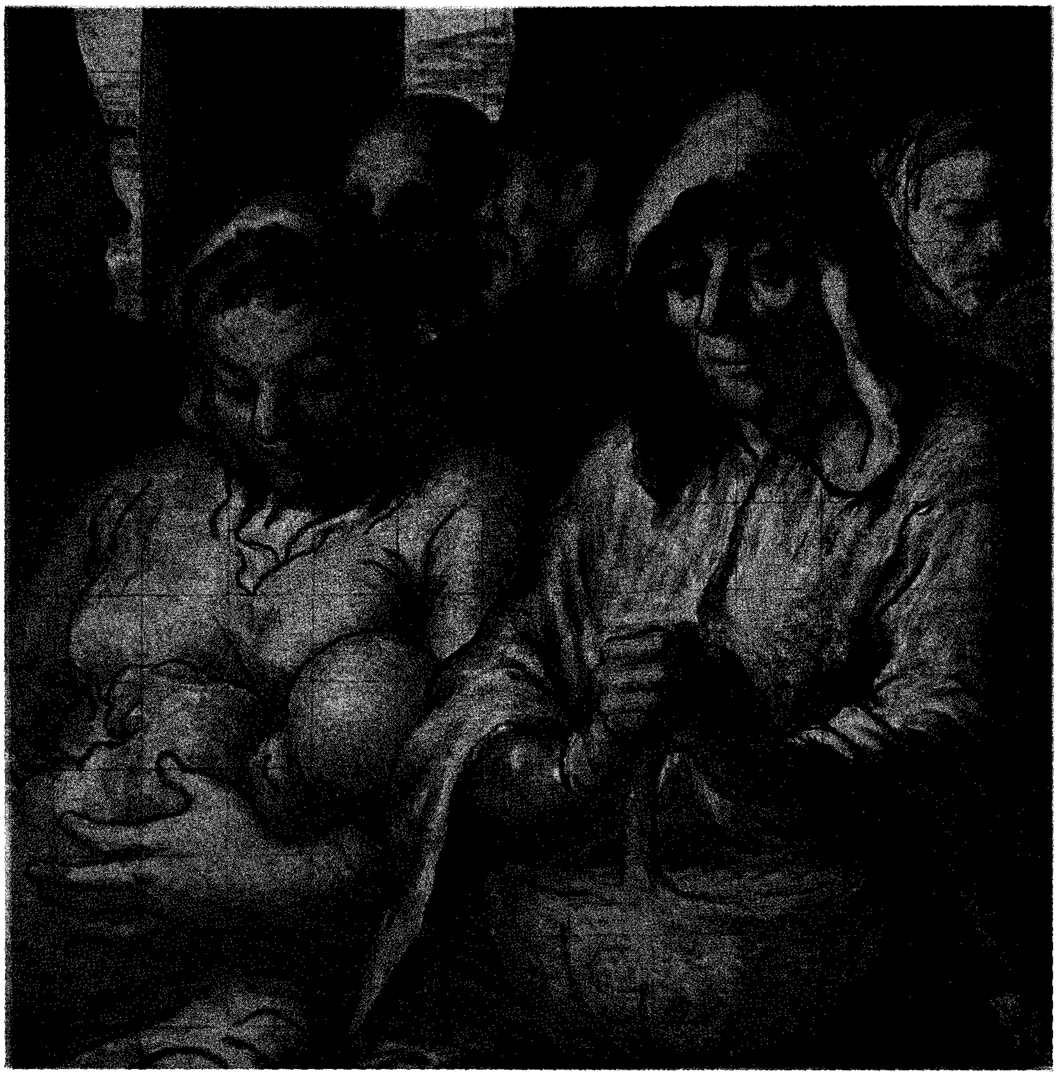
תמונה: ע"ע אינקויזיציה, עמ' 977/8.

Jordanus de Saxonia, *Libellus de principiis O. P.* (ed. H. Scheeben), 1935; D. Lacordaire, *Vie de St. D.*, 1871[3]; B. Altaner, *Der hl. D.*, 1922; B. Jarret, *The Life of St. D.*, 1924; H. Scheeben, *Der Heilige D.*, 1927; P. Mandonnet, *St. D.: L'idée, l'homme, l'œuvre*, 1937[2]; H. Wilms, *Der hl. D.*, 1949; M.-H. Vicaire, *Histoire de St. D.*, I–II, 1955.

י. ב. ס.

דומיניקוס גונדיסלינוס — Dominicus Gundissalinus — (או גונדיסאלווי), מחשובי המתרגמים מערבית ללאטינית ביה"ב בספרד. חי בטולדו, ואח"כ, כנראה, כארכידיאקונוס בסגוביה, במחצית השניה של המאה ה12 ועסק בתרגומיו בפקודת הארכיהגמון של טולדו. במלאכת־התרגום היה לו שותף לעבודה — יהודי המכונה Avendauth, שהוא — אולי — זהה עם ר' אברהם אבן דאוד (ע"ע), בעל „אמונה רמה". יחד תירגמו את המאמר על הנפש מס' ריפוי־הנפש לאבן סינא, ואולי עוד חלקים אחרים של ספר זה. חשיבות מיוחדת נודעת לתרגום של ס' מקור חיים לגבירול (ע"ע) בידי דו' בשותפות עם „מאגיסטר יוהאנס" (שעליו אין אנו יודעים מאומה). בעזרת אותו יוהאנס תירגם דו' גם את ס' „כוונות הפילוסופים" לגזאלי (ע"ע).

לדו' מיוחסים גם כתבים פילוסופיים מקוריים או קומפילאציות פילוסופיות. הספר De divisione philosophiae („על חלוקת הפילוסופיה"), המציע מיון של המדעים בהתאם לתורתו של אל־פאראבי, חשוב כמקור הראשון להכללת מדעי המטאפיסיקה, הפיסיקה, תורת־הנפש, הפוליטיקה, האקונומיקה והאתיקה במערכת המדעים של אירופה הלאטינית, שהיתה מצומצמת בtrivium ובquadrivium. הספר De processione mundi דן בבריאת־העולם, וניכרת בו השפעתם

אונוֹרֶה דוֹמְיֶה: בקרון של מחלקה שלישית
(חלקית)

קשורה בשיכנוע שכלי —, המעיטה את חשיבותם של הדו׳. מאז היו שני המיסדרים מתחרים זב״ז ואוייבים זל״ז במסגרת הכנסיה. דבר זה התבלט, למשל, בתולדות המיסיה הישועית בארצות המזרח הרחוק, אשר נגדה התקוממו הדו׳ בטענה, שהישועים מוותרים לילידי הארצות הללו יתר על המידה בשמירת מנהגיהם האליליים.

בתקופת האבסולוטיזם הנאור, ההשכלה, המהפכה הצרפתית ולאחריה נשבר מיסדר הדו׳ כליל. במקומות רבים נעלמו הדו׳ לגמרי; מספר המינזרים והנזירים ירד פלאים; עליית הממשלות החילוניות לשלטון גררה אפילו חקיקת חוקים לסגירת מינזריהם ולהחרמת רכושם לטובת המדינה. לעומת זה כבש המיסדר איזורים נרחבים בעולם החדש, ביחוד באמריקה הדרומית. בצרפת נעשה במאה ה19 נסיון לחידוש המיסדר ע״י לַקוֹרְדֶר (ע״ע), והטפותיו הביאו להתעוררות דתית חזקה בכיוון של התאָמת המסורת הנוצרית לרוח־הזמן. בעת החדשה היתה תרומתם של הדו׳ לתרבות האירופית זעומה, וזאת בעיקר בשל דבקותם הדוֹגמתית בסכוֹלַסטיקה ובהשקפת־העולם התוֹמיסטית, שמנעה מהם כל ויתור לזרמי־המחשבה החדשים ואף הניעה אותם להלחם בזרמים אלה; אולם הם פעלו רבות בחקר תולדות הכנסיה ותולדות יה״ב. היסטוריונים נודעים מבין הדו׳ בזמן האחרון הם דֶניפְלֶה (ע״ע) ומַנְדוֹנֶה (Mandonnet), וכן חשובות הקאתדרות לתאולוגיה נוצרית אשר במכללה הקאתולית של פרַיבּוּרג בשוויץ, בלַה סוֹשוּאַר (La Saulchoir) שבבלגיה וב„אַנגֶליקוּם" ברומא, שכולן נתונות בידי דו׳. אחרי מלחמת־העולם II התחדש הניגוד בין הדו׳ ובין הישועים בעניין ה„כמרים־הפועלים" שבצרפת: הפעם היו הישועים השמרנים, והדו׳ מילאו תפקיד מהפכני (ע״ע סוֹציאליזם נוצרי).

היום מאוּרגנים הדו׳ ב33 גלילות (provinciae), המקיפים את העולם כולו; לגלילות האלה צמודים 2 איגודים (congregationes). כל גליל כולל לפחות 3 מינזרים; המיסדר מונה היום כ8,500 נזירים, המפוזרים ב400 מינזרים. הנהלת־המיסדר נמצאת ברומא; בראשה עומד גנראל, שלפנים היה נבחר לכל ימי חייו, מ1862 ואילך — ל12 שנה.

כנהוג בשאר המיסדרים, צמוד למיסדר הדו׳ כבר מתחילת קורותיו מיסדר דומה של נזירות, העוסקות בעיקר בפעולת הוראה ובעבודות סוֹציאליות. מיסדר זה מוֹנה כ5,500 נזירוֹת ב300 מינזרים („מיסדר ב׳") וכ40,000 „אחיות" („מיסדר ג׳").

הדו׳ מקיימים פעילות מיסיונרית בארצות הסקאנדינאוויות הפרוטסטאנטיות באירופה, וכן בארצות המזרח התיכון והרחוק, בהודו המערבית ובאמריקה הדרומית ובאפריקה המרכזית (קוֹנגוֹ). — לבושם של הדו׳ הוא גלימה לבנה עם מעיל שחור.

Monumenta O. F. P. historica, I–XXII, 1896—1949; F. Mortier, *Histoire des maîtres généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs*, I–VIII, 1903—1920; M. Heimbucher, *Die Orden u. Kongregationen d. kath. Kirche*, II. 1907²; W. Bonniwell, *A History of the Dominican Liturgy*, 1914; J. B. Reeves, *The Dominicans*, 1930; P. Lemonnyer, *Les Frères Prêcheurs*, 1924; G. R. Galbraith, *The Constitution of the Dominican Order 1216—1360*, 1931; M. Davy, *Les Dominicaines*, 1934; A. Walz, *Compendium Historiae O. P.*, 1948²; *Dictionnaire de Theologie Catholique*, s. v. *Frères Prêcheurs*.

י. ב. ס.

דוֹמִינִיקָנִית, רֶפּוּבְּלִיקָה — Republica Dominicana — (לפנים סַנְטוֹ דוֹמִינְגוֹ [Santo Domingo]),

מדינה בחלק המזרחי של האי היספַניולה (ע״ע) שבאיי הוֹדוּ־המערבית; כוללת כ⅔ משטח האי. השטח: 49,540 קמ״ר; האוֹכלוּסיה: 2.54 מיליון (1956).

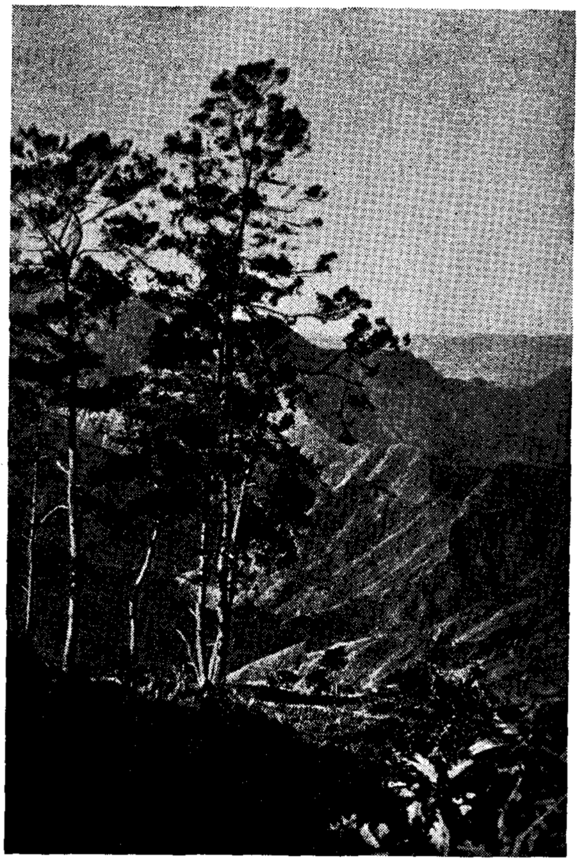

החוף בקרבת טרוּחיליו

שטח הרפובליקה הררי מאד. רכס קוֹרדילֵירה סיבַּאוֹ (Cordillera Cibao), הנמשך מדרום־מזרח לצפון־מערב, מהווה את חוט־השדרה של הארץ, ושיאו, פּיקוֹ טרוּחיליוֹ (Pico Trujillo, 3,170 מ׳), הוא הגבוה שבהרים באיי הודוּ־המערבית. במקביל לגוש־הרים מרכזי וקדום זה נמשכים כמה רכסים, שנוצרו בזמן מאוחר יותר ע״י פעולות טֶקטוֹניות; ביניהם מפרידים שקעים, כגון עמקי וֶגה רֶאַל (Vega Real) וסיבַּאוֹ הפוֹריים והמאוכלסים בצפיפוּת, שהם משתרעים מצפוֹנוֹ של הרכס המרכזי. עמקים שוֹנים, שנוצרו מדרומו, מצטרפים כמעט לחטיבה אחת, שבמרכזה יושבת עיר־הבירה סיוּדאד טרוּחיליוֹ. הארץ לוקה לעתים תכופות ברעידות־אדמה קשות. ההרים מיוערים בצפיפות (בעצי־מחט), אך חשובים יותר מבחינה כלכלית הם היערות באיזור הגשמים הטרוֹפיים (בעמקים), המכילים מיני עצים יקרי־ערך לרוב, כגון עצי מאהאגוֹני והָבְנֶה, ארזים ועצי עפיצה וצביעה. הארץ שייכת לאיזור המַשווני, ותנודות הטמפראטורה קטנות, בעיקר באיזורי החוף; הטמפראטורה הממוצעת בעיר־הבירה היא 25°. רוחות הפּאסאטים הצפוניים־מזרחיים, המנשבים בקביעות (חוץ מבחדשי־החורף), מביאים משקעים בשפע, בעיקר במדרונות־ההרים הצפוניים והמזרחיים, ומשום כך האקלים נוח גם ליוצאי־אירופה. חלקה הדרומי של הארץ יבש יותר, ובמקומות רבים הוא זקוק להשקאה מלאכותית. סוּפוֹת מסוכנוֹת (הוריקאנים), המתחוללות עפ״ר בשלהי הקיץ ובסתיו, גורמות במקרים רבים להרס רב, ולעתים משמידות גידולים חקלאיים למשך שנים.

האוכלוסיה. כ70% של האוכלוסיה הם מוּלאטים — בני־תערובת של כושים ולבנים (ספרדים); שיעור הלבנים הוא כ20%, שיעור הכושים כ10%. עד לסוף המאה ה19 היתה האוכלוסיה דלילה, אך בשני הדורות האחרונים גדלה מ½ מיליון עד 2½ מיליון.

הלשון הרשמית של המדינה היא ספרדית. כנסיית־המדינה היא הכנסיה הקאתולית, אולם ניתן חופש גמור לשאר כל הדתות. הלימוד בבתי־הספר עד גיל 14 הוא לימוד חובה וחינם. לשם מלחמה בבערות הוקמו בדור האחרון אולפני־דחק מרוּבים, ושיעוּר האנאלפאביתים ירד מ75% ב1930

נוף הררי ברפובליקה הדומיניקנית

ל33% ב1955. האוניברסיטה, שנוסדה ב1538 בסאנטו דו־מינגו (שמה הקודם של עיר־הבירה), היא הקדומה שבאוני־ברסיטות הקיימות בחצי־הכדור המערבי. — רובם של האוכלוסין יושבים בעיירות ובישובים מעין־כפריים. העיר הגדולה היחידה היא עיר־הבירה סיוּדַד טרוחיליו (ע"ע), השוכנת על החוף הדרומי. על אותו החוף נמצאים גם הנמלים סאן־פֶּדרו דה מאקוריס (San Pedro de Macoris) ובאראונה (Barahona), המשמשים ליצוא־הסוכר. בשטח ההררי שבצפון המדינה שוכנות: סאנטיאגו דֶה קאבאליֶרוֹס (Santiago de Caballeros, 75,000 תושבים) — צומת־דרכים חשובה — ולַה וֶגָה; על החוף הצפוני — פּוּאֶרטו פלאטה (Puerto Plata), הנמל השני בחשיבותו של המדינה.

כלכלה ותחבורה. החקלאות והענפים הקשורים בה מעסיקים 80% של האוכלוסיה. הגידולים העיקריים לצריכה מקומית הם אורז, תירס, פולים, אֲווקאדו ויוקה (שממנה טוחנים קמח); ליצוא — תנובת המטעים הטרופיים; קנה־סוכר, קפה, קאקאו, טבק, בננוֹת ומיני פירות. התוצרת החקלאית העיקרית היא קנה־הסוכר, שאותו מגדלים ומעב־דים על שטחי־מטעים נרחבים, שפותחו בעיקר בקרבת החוף, כדי לחסוך הוצאות־תעבורה. כ75% של כל היבול מעובדים בידי שתי חברות זרות גדולות. שָוויו של יצוא הסוכר מהווה כמחצית שוויו של היצוא הכללי; אחריו באים יצוא הקאקאו, הקפה, הטבק והבננות. ניצול יעיל של העצים יקרי־הערך שביערות שבפנים־המדינה נמנע לפי שעה בגלל תנאי־התחבורה הגרועים. — ענף־התעשיה העיקרי הוא עיבוד הסוכר ומוצרי־הלווי שלו. קיימות גם תעשיות של סיגרים וסיגריות, כובעי־קש, עורות ונעליים.

בדור האחרון הוקמו למעלה מ2,000 מפעלי תעשיה זעירה. הארצות הקונות את התוצרת הדומיניקנית הן בעיקר אה"ב — המקבלת כמחצית היצוא (בעיקר קפה וקאקאו), אנגליה — הצרכנית העיקרית לסוכר, ואחריהן — ארצות־השפלה וקאנאדה. כ⅔ מן היבוא באים מאה"ב וכוללים מכונות, כלי־רכב, טכסטילים, מוצרי ברזל ופלדה, וצרכי־מזון. המאזן המסחרי של הרפובליקה חיובי מזה שנים רבות.

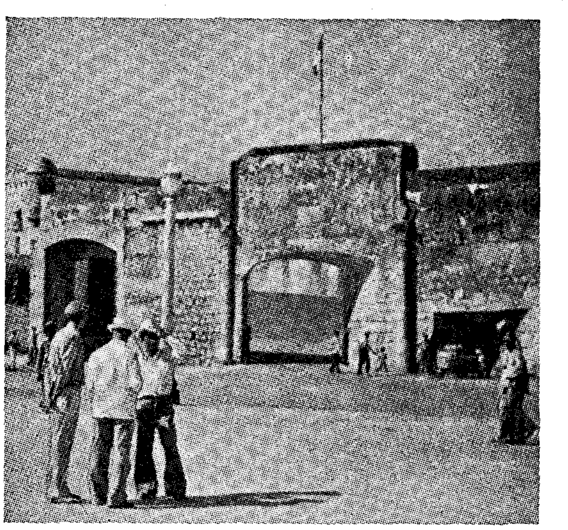
סחר־החוץ (במיליונים פֶּסוֹת־זהב)

השנים	1950	1952	1955
יבוא	43.6	96.7	90
יצוא	86.9	115.4	110

בכמה חלקים של המדינה אין התחבורה מפותחת עדיין אלא מעט. רשת מסילות־הברזל הממלכתית אינה כוללת אלא כ280 ק"מ; מסילות־ברזל פרטיות, שאורך קוויהן עולה על 1,000 ק"מ, שייכות לחברות הגדולות למטעי סוכר ובננות ומשמשות לתעבורת המצרכים האלה בלבד. לצרכי תחבורה ממוכנת נסללו עד עתה כ3,000 ק"מ של כבישים; אך באיזורים המרוחקים מן הישובים הגדולים עדיין משתמשים בקרונות־שוורים ובפרדות.

חוקה. לפי החוקה, שניתנה ב1942 ואושרה ב1947, נתונה הרשות המבצעת בידי הנשיא, הנבחר בבחירות ישי־רות למשך 5 שנים ושמותר לבחרו שנית. מוסדות הרשות המחוקקת הם הסנאט (המורכב מ23 צירים — 22 כמספר הפרובינציות וציר אחד של מחוז סאנטו דומינגו) ובית־הנבחרים, המורכב מ52 צירים (ציר אחד ל60,000 תושבים). על־סמך סמכויות מיוחדות שהוענקו לנשיא ב1948 ו1951 הוא שולט למעשה שלטון בלתי־מוגבל.

משפט. ב1845 הונהגו ברפובליקה ספרי־החוקים הצר־פתיים. בהמשך הזמן הוכנסו בהם שינויים מסויימים ע"י חוקים דומיניקניים. כך, למשל, הונהגו ב1924 הוראות מיוחדות בענייני אזרחות והתאזרחות. שלא כספר־החוקים הצרפתי לא הכיר החוק הדומיניקני — בהשפעת הכנסיה הקאתולית — מתחילה בגירושין, אולם אח"כ הונהגו אלה ע"י החוק מ1897. חוק מ1928 היטיב את מצבו החוקי של הילד הלא־חוקי והרשה את החקירות על דבר אביו; נחקק

שער העיר העתיקה של סיודאר־טרוחיליו (לפנים סאן־דומינגו) מימי קולומבוס

גם חוק חדש על הנישואין. ספר־החוקים למסחר, שנלקח גם הוא מצרפת, תוקן ע״י כמה תקנות ופורסם במהדורה חדשה ב1924.

היסטוריה. האי, שנתגלה ב1492 על־ידי קולומבוס ונקרא על־ידו בשם לה אֶספאניולה, היה נתון במשך 200 שנה לשלטון הספרדי. על החוף הדרומי הוקם ב1496 הישוב האירופי הראשון בעולם החדש, העיר סאנטו דומינגו, שנעשתה במהרה לבירת האי, ועל־שמה נקרא האי כולו. הכובשים הספרדיים השמידו את אוכלוסיית הילידים הקאריבים ויישבו את האי בעבדים כושים. לאחר שנכבשו מכסיקו ופֶרו העשירות, ירדה חשיבותו של האי, שמרבצי־הזהב שבו אפסו כעבור 20 שנה; נוסף על כך סבל מרעידות־אדמה קשות ומפשיטות של שודדי־ים אנגליים, צרפתיים והולאנדיים. כל אלה גרמו להזנחת האי ע״י השליטים הספרדיים ולהתמעטות האוכלוסיה. במאות ה16—18 היתה כלכלת הארץ מבוססת בעיקר על עיבוד קנה־הסוכר, גידול טבק וגידול־בהמות בקנה־מידה גדול.

עפ״י חוזה־רַיסוַיק (1697) ויתרה ספרד לטובת צרפת על חלקו המערבי של האי, ומאז נוצר ניגוד חריף בין החלק „הספרדי״ ובין החלק „הצרפתי״ (ע״ע האִיטי), ניגוד שהוסיף להתקיים גם אחרי ביטול השלטון הקולוניאלי. בחוזה־השלום של באזל (1795) סופח אף החלק המזרחי לצרפת. כשהתמרדו הכושים במערב בשלטון הצרפתי, פלשו המורדים ב1801 גם לחלקו המזרחי של האי ובזזו אותו. אלפי בעלי־מטעים לבנים ברחו מן הארץ מפחד משטר־האימים. לזמן־מה אוחד האי כולו בשלטונם של הכושים. לאחר מרידה שפרצה ב1808 גורשו הכושים של הַאִיטִי מן הארץ בעזרת כוחות־צבא בריטיים, וב1809 שוב סופחה סאנטו דומינגו לכתר הספרדי. אולם השלטון הספרדי המחודש לא ארך; כבר ב1821 הכריז נוניֶס דֶה קאסֶראס (Nuñez de Caceras) על אי־תלותה של סאנטו דומינגו בספרד („הרפובליקה הראשונה״) ושאף לאיחודה עם קולומביה־רבתי. תכנית זו לא בוצעה בגלל המלחמה בין סאנטו דומינגו ושכנתה האיטי. החלק המערבי של האי נופל, אמנם, בגָדלו מן המזרחי, אך הוא עולה עליו בגודל האוכלוסיה, ופשיטות מן המערב אל המזרח חזרו ונשנו עד הזמן האחרון. ב1822 שוב נכבש שטח הרפובליקה ע״י צבא כושי מהאיטי, ובעקבות כך באה תוספת דם כושי לאוכלוסיית הארץ; זמן־מה אף עודדו השלטונות החדשים הגירת כושים מאה״ב. ב1844 הצליחו בני־הארץ לגרש את הכושים ההאיטיים; הוכרז על רפובליקה דו׳ עצמאית („הרפובליקה השניה״), ומאז קיימות באי שתי מדינות עצמאיות, שאינן תלויות זב״ז. עשרות־השנים הבאות היו שנות מלחמות־אזרחים בלתי־פוסקות, בשל התחרות בין בואֶנאוֶנטורה בַאֶס (Buenaventura Baez) ופֶדרו סאנטאנה (Pedro Santana), שכל אחד מהם תבע את הנשיאות לעצמו. ב1861 מסר סאנטאנה שוב את השלטון לספרדים, אלא שהללו פרשו מן האי כעבור שנים מועטות (1865) בעקבות מרידה שפשטה בו. לאחר מותו של סאנטאנה נעשה בַאֶס לאישיות המנהיגה במדינה. הוא ניסה לשווא לזכות בתמיכת אה״ב, שלה הציע את מפרץ־סאמאנה הנוח להקמת נמל. לאחר מותו ב1884 נסתבכה הארץ במלחמות־דמים פנימיות חדשות, שהושם להן קץ ע״י הנשיא אוּלִיסֶס אֶרו (Ulises Heureaux), מולאט תקיף ששלט על הארץ שלטון־עריצים מ1889 (בהפסקה קצרה) עד שנרצח ב1899; בתקופת שלטונו סיבך את הארץ בחובות עצומים. יורשיו ניסו לשפר את מצבה הכספי של המדינה, אולם בימיהם פרצה מלחמת־אזרחים חדשה, שגרמה לאנארכיה גמורה כמעט. אה״ב, שקיבלה על עצמה כבר ב1905 את גביית המכסים הדומיניקניים לשם הבטחת ההון האמריקני שהולווה למדינה, כבשה ב1916 את שטח הרפובליקה כיבוש צבאי, ע״פ פנייתו של הנשיא חימנס (Jimenez), שנואש מנסיונו לייצב את המצב הפנימי. בעקבות המימשל הצבאי האמריקני, שנמשך 8 שנים, נשתפר במידת־מה מצב החינוך והתברואה, וכן נסללו כבישים חדשים; מבחינה כספית הועמדה המדינה בפיקוח של אה״ב.

לאחר שעזבו כוחות הצבא האמריקני את הארץ ב1924 הוכרז על „הרפובליקה השלישית״. אולם כשביקש הנשיא אוראסיו ואסקֶס (Horacio Vasques), שנבחר ל4 שנים, להציע את מועמדותו שנית, הודח ע״י הפיכה, וב1930 נבחר לנשיא הגנראל רפאל ל. טרוחיליו (ע״ע) מולינה, והוא הוסיף לעמוד בראש המדינה עד 1952 (חוץ מבשנים 1938—1942, שבהן כיהן כנשיא מועמד שהוצע על־ידו). נשיאותו של טרוחיליו היתה רודנות עריצה, ואף מוכתמת ברציחת רבים ממתנגדיו, אולם היא הביאה שינוי גמור בדברי־ימי הרפובליקה הדו׳. בארץ, שבמשך יובל אחד עברו עליה כ100 הפיכות ומלחמות־אזרחים, נשתרר סו״ס שלום פנימי. סכסוכי־הגבול עם האיטי, שנמשכו למעלה מ100 שנה, יושבו על־ידי חוזים. חלה התקדמות ניכרת מבחינה כלכלית ותרבותית — ביחוד בשטח החינוך, שבו היתה הארץ מפגרת בהרבה אחרי שאר הרפובליקות האמריקניות —, וכן בשטח התברואה, החקלאות (ע״י מפעלי השקאה והנהגת שיטות־עבודה חדישות במקום השיטות הפרימיטיוויות שהיו נהוגות עד אז), התחבורה (ע״י סלילת כבישים), והשיכון והדיור (ע״י הקמת בתים בנויים מעץ, צמנט ולבנים במקום הסוכות המכוסות סכך של עלי־תמרים). עיר־הבירה סאנטו דומינגו, שנהרסה כמעט כליל על־ידי הוריקאן איום בספטמבר 1930, נבנתה מחדש, הפכה לעיר־נמל מודרנית, ונקראה (1936) על שם הרודן. אולם זכות מיוחדת קנה לעצמו טרוחיליו על־ידי הבראת המשק הכספי של הרפובליקה; תוך שנים מועטות הצליח לסלק את כל חובות־המדינה ועי״כ לשים קץ לתלותה במדינות־חוץ: הפיקוח העליון של אה״ב על המכסים הדומיניקניים בוטל ב1941; במקום סניפי הבאנקים האמריקניים והקאנאדיים שהיו קיימים עד אז נוסד הבנק הדומיניקני הלאומי. החל ב1947 הושווה פֶסו־הזהב הדומיניקני בערכו לדולאר האמריקני. אולם המשטר הרודני נשאר בתקפו. ב1952 הסתלק רפאל טרוחיליו מן השלטון, אחרי הבטיחו את בחירת אחיו אֶקטור (Hector) ב. מולינה טרוחיליו לנשיא־המדינה; הלה חזר ונבחר לתפקיד זה ב1957.

המושבה היהודית סוסואה (Sosua). ב1938 הצהיר טרוחיליו בוועידת אֶויאַן (ע״ע), שהוא מוכן לקבל 100,000 פליטים יהודים למדינתו. אגרו־ג׳וינט הקציב סכום ניכר לביצוע תכנית זו, ובאה״ב נוסדה לשם כך אגודה בשם Dominican Republic Settlement Association (DORSA). בחוזה שנחתם בין אירגון זה וממשלת הרפובליקה הדו׳ הובטחו למתיישבים החדשים ולצאצאיהם זכות־אזרחות מלאה וחופש גמור בכל שטחי החיים התרבותיים והחברתיים. ב1940 הוקם על החוף הצפוני של האי, בקרבת עיר־הנמל פואֶרטו פלאטה, המושב השיתופי סוסואה על שטח של 9,000

הקטאר, על קרקע שהיא — לדעת מומחים — אינה נוחה לעיבוד ודורשת מיתקני־השקאה ועמל רב כדי להפכה לאדמה פוריה. הפליטים העירוניים, שרובם באו מגרמניה ומאוסטריה, לא היו מסוגלים לעבודה קשה. מספר המתיישבים בסוסואה לא הגיע אף ל500, וגם מהם היגרו רבים במשך השנים הבאות לאה״ב. ב1947 מנו תושבי סוסואה 338 נפש, מהם היו 126 חקלאים ו212 ישבו בישוב השכן בַּטֵי (Batey), העירוני־למחצה; בתחילת 1956 ישבו במושב 181 נפש, ובבאטי — 15. באיזור־הבחירות, שלו שייכת סוסואה, נבחר אחד המתיישבים היהודים כציר לפארלאמנט. — בכל הרפובליקה הדו׳ נמנו במפקד 1950 463 יהודים.

A. Rodriguez, *La Cuestion Dominico-Haitiana*, 1919[2]; Sumner Welles, *Naboth's Vineyard: The Dominican Republic 1844—1924*, 1928; W. Gerling, *Wirtschaftsentwicklung u. Landschaftswandel auf d. westl. Inseln Jamaica, Haiti u. Puerto Rico*, 1938; *Refugee Settlement in the Dominican Republic* (The Brookings Institution, Washington), 1942; C. M. Bishop–A. Marchant, *Guide to the Law and Legal Literature of Cuba, the Dominican Republic and Haiti*, 1944; J. I. Osario Lizarazo, *La isla iluminada*, 1946; S. Walker, *Journey toward the Sunlight: A Story of the Dominican Republic and its People*, 1947; A. R. Nanita, *Trujillo*, 1954[5].

ב. ד. ג.

דומֶניקו (דִי בַּרְטולומֶאו) וֶנֶציאַנו — Domenico (di Bartolomeo) Veneziano (סמוך ל1400, ויניציאה [?] — 1461, פירֶנצֶה), צייר איטלקי. על חייו לא ידוע אלא מעט מאד; ב1438 שהה בפֶּרוג׳ה, ומשם הוזמן — כנראה ע״י קוזימו דֶי מֶדיצ׳י — לפירנצה. מן היצירות הוודאיות שלו נשתמרו רק מעטות, ובעלותו על יצירות רבות המיוחסות לו שנויה במחלוקת. אולם בשעתו — וגם בקרב חוקריי האמנות החדישים — היה דו׳ מוחזק לאחד ממפלסי־הדרך לאמנות החדשה של קַסטַניו ושל אוּצֶ׳לו, ביחוד בגלל הפרספקטיוה הקווית והפרופורציות הטבעיות של הגופים המתוארים בתמונותיו. שתי תמונות של מאדונות — התמונות היחידות שעליהן חתום שמו של דו׳ — מלאות רוח פרישות מן העולם, שהיתה אָפיינית לחוגי האצילים והנזירים בגותיקה המאוחרת, אך הצבעים בחלקיהן הארדיכליים דמיוניים להפליא. יותר מאשר בתמונותיו הדתיות מתגלה דו׳ כצייר הרנסאנס בציורי דיוקנות, ביחוד בפרוטומות הגברים והגבירות המיוחסות לו במידה רבה של ודאות. אלו הן דיוקנות־פרופיל, מצויירים על לוחות־עץ בצבעי־טֶמפֶּרה מבהיקים, וע״י קיצורם הפֶּרספֶּקטיווי של הגופים נוצר בהם רושם עז של עומק התמונה; הפרטים — הלבוש, התכשיטים, השיער — מתוארים בדיוק נאטוראליסטי רב, והפנים מביעים יוהרה ומרץ.

H. G. Wagner, *D. d. B.*, 1898; A. Schmarsow, *D. V.* (L'Arte, XV), 1912; R. van Marle, *The Development of Italian Painting*, V, 1934; M. Salmi, *Paolo Ucello, Andrea Castagno e D. V.*, 1935; M. L. Gengaro, *D. V.* (L'Arte, N. S. 7), 1936; C. Brandi, *Quattrocentisti Sienesi*, 1949.

דומֶנִיקִינו (Domenichino), הוא דומֶניקו צַמְפִּיֶרִי — Domenico Zampieri — (1581, בולוניה — 1641, רומא), צייר איטלקי. דו׳ פעל מנעוריו ברומא. הצלחתו הגדולה עוררה קנאה, והוא נאלץ לברוח מפני שונאיו לעיר־מולדתו. האפיפיור גרֶגוריוס XV החזיר אותו לרומא ומינה אותו לארדיכל וצייר של הוואטיקאן. בשנים 1630/4—1635/8 צייר בנאפולי. — ציוריו של דו׳ מצטיינים במבנה ברור, במונומֶנטאליות קלאסיציסטית ובקור רֶאַליסטי. את ציורי־הנוף הֶחיה בסצֶנות היסטוריות או מיתולוגיות. בשעתו נחשב כשני לגְוִידו רֶנִי (ע״ע) באמנות; בין מעריציו היה גם גֶתה. בעיני בני־דורנו פג ערכו של אמן זה, ואין רואים בו היום אלא בעל־מלאכה חרוץ ללא דמיון רב, שהיה ממלא תפקידים שהוטלו עליו בפשטות ובאמונה ללא הבלטת אישיות חזקה. — החשובות בין יצירותיו הן הפרֶסקות ברומא (בגאלריית־פארנֶזֶה ובכנסיית סאן אַנדרֶאה דֶלה ואלֶה) ובנאפולי (בקאתדראלה).

C. Landon, *Works of D.*, 1825; Bolognini, *Life of D.*, 1839; L. Serra, *Il D.*, 1921; J. Pope-Hennessy, *The Drawings of D. at Windsor Castle*, 1948.

דומֶר, פּול — Paul Doumer — (1857—1932), מדינאי צרפתי. תחילה היה מורה. ב1888 נבחר לראשונה כציר לבית־הנבחרים. בראשית הקאריירה הפוליטית שלו היה ראדיקאלי, אולם בהדרגה עבר אל הרפובליקנים השמרנים. ב1895/6 שימש שר־האוצר בממשלת בורז׳וֹאָ (ע״ע), ומ1896—1902 — מושל בהודו־סין; בתפקיד זה הצטיין כאדמיניסטראטור. עם שובו לצרפת שוב נבחר לבית־הנבחרים, וב1905 היה נשיאו. בבחירות לנשיאות־הרפובליקה ב1906 נכשל כמועמד הימין. ב1912 נבחר לסנאט. אחרי מלחמת־העולם I שוב היה שר־האוצר בממשלות שבראשותו של בּריאַן (ע״ע) ב1921/2 וב1925/6 ופעל הרבה לאיזון התקציב וייצוב המטבע. ב1929 נבחר לנשיא־הסנאט, וב1931 — לנשיא־הרפובליקה (כמועמד־נגד לבריאן). חדשים מעטים לאחר שנבחר נרצח בידי מהגר רוסי, גורגולוב, שהיה — כנראה — לא־שפוי בדעתו.

דומֶרג, גַסְטוֹן — Gaston Doumergue — (1863—1937), מדינאי צרפתי. דו׳ בא ממשפחת־כורמים פרוטסטאנטית. לפי השכלתו ומקצועו היה עורך־דין; הוא עבד בשירות המשפטי הקולוניאלי הצרפתי בהודו־סין (1892—1898) ובאלג׳יריה (1893). אחרי שובו לצרפת נבחר ב1893 לאספה הלאומית כציר מטעם הראדיקאלים, וב1910 — לסנאטור. מ1902 עד מלחמת־העולם I היה חבר בכמה ממשלות של השמאל כשר המושבות, המסחר והחינוך, וכן היה שנים רבות יו״ר חברת תעלת־סואֶץ. ב1917 נשלח לרוסיה, כדי לחזק את הברית אתה ולהשפיע על הממשלה הזמנית שלא לעשות שלום עם גרמניה. אחרי המלחמה תמך — כנשיא הסנאט — במדיניותו התקיפה של פואנקַרֶה (ע״ע) לגבי גרמניה, וביחוד בשאלת כיבוש הרור. ב1924 נבחר — כפרוטסטאנט ראשון — לנשיא הרפובליקה. עם סיום תפקידו זה ב1931 נתכוון לפרוש מן החיים הציבוריים ונתיישב באחוזתו בגאר. אולם ב1934, בשעת הזעזוע של המשטר בעקבות שערוריית סטאוויסקי, נקרא דו׳ — כאישיות הנהנית מאימון ציבורי רחב — לעמוד בראש ממשלה של קואַליציה לאומית, כדי לחסל את המשבר ולהרגיע את הרוחות. הוא שימש בתפקיד זה כ¾ שנה והצליח במידה מרובה במשימה שהוטלה עליו. אח״כ חזר לחיים הפרטיים.

דוֹן (Дон — שמו העתיק טַנַאִיס [Tanais]), הנהר השלישי בארכו ברוסיה האירופית. מקורו באיזור מוסקווה ושפכו במפרץ־טאגאנרוג של הים האַזובי. אָרכו 1,970 ק״מ ואגן־ניקוזו 442,500 קמ״ר. בחלקו העליון זורם הדון דרומה בתוך מישור גלי פורה. לא הרחק ממקורו הוא מחובר עם האוקה, יובלה של הוולגה, על־ידי תעלת־יֶפיפאן. בחלקו

התיכון הוא כורה את אפיקו בסלעים מן הקרטיקון, כששפתו הימנית גבוהה והשמאלית נמוכה ושטוחה. הוא זורם דרומית־מזרחית בעיקולים במישור ערבתי, באפיק שחלקו סלעי וחלקו חולי. ליד סטאלינגראד הוא מתקרב לוולגה כדי 60 ק"מ, ובמקום זה שני הנהרות הגדולים מחוברים בתעלה חדשה (מ1952). אח"כ הדון מתעקל ומשנה את כיוונו לדרום־מערב; נמצא, שכל חלקו התיכון מהווה קשת גדולה, הקמורה לצד מזרח. בחלקו התחתון עובר הדון איזור של ביצות, הנתון לשטפונות בעונת הפשרת השלגים והקרח. אחרי רוסטוב הנהר מתפצל לזרועות ויוצר דלתה, ששטחה 340 קמ"ר.

היובלים החשובים של הדון הם: החופיור (Хопёр) והמאניץ' משמאל, והדונֶץ מימין.

יעילותו של הדון כאמצעי־תחבורה מצומצמת: בחלקו העליון הוא קפוא מנובמבר עד אפריל, ואפילו בחלקו התחתון מדצמבר עד מארס; וכן קיימת תנודה גדולה מאד בגובה המים, שהם גואים באביב ורדודים בסוף הקיץ. הדון גורף כמויות גדולות של סחף, שאף הוא מקשה על השיט.

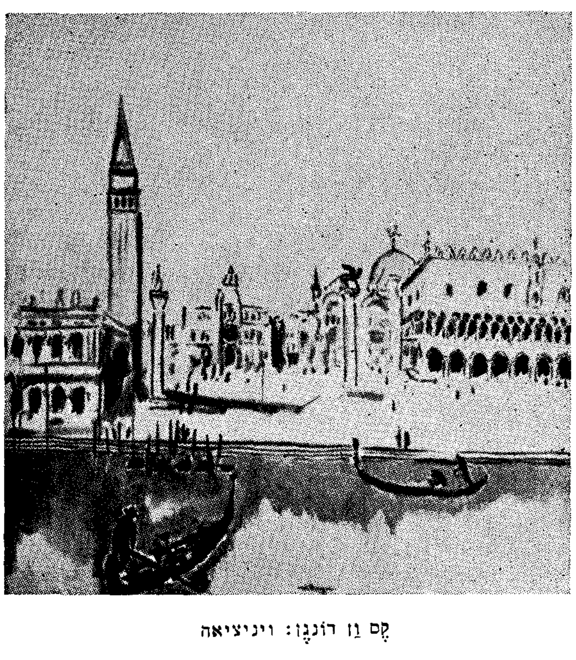
אניות־ים מגיעות עד ל ר ו ס ט ו ב (ע"ע), שהיא העיר הגדולה ביותר על גדות הדון, וספינות קטנות מגיעות עד קַלַץ'. — בחלקו התחתון מפותח הדַיִג, בעיקר בעונות האביב והתורף.

יפ. ש.

דון, חֶבֶל־הַ־, ע"ע קוזקים.

דוֹנגֶן, קֶס (קוֹרְנֶליוּס) וַן — Kees (Cornelius) van Dongen — (נו' 1877), צייר צרפתי ממוצא הולאנדי.

דו' למד באקאדמיה של רוטֶרדאם, ב1897 השתקע בפאריס וגם רכש (ב1929) נתינות צרפתית. תחילה היה מצוי בחוגי האמנות של מונמארטר והושפע מטולוז־לוטרֶק (ע"ע). אח"כ נתקרב לפיקַסוֹ (ע"ע) וב1906 נצטרף ל„פובים". דו' נמשך לאמנות הדיוקנית ולתיאור רֶאַליסטי־ביקרתי של חיי החברה הפאריסאית, לפעמים בתוספת נימה תוקפנית ואירונית. הוא צייר בעיקר מַראות מנשפי־ריקודים, מן התיאטרון ומשדות־האימונים לסוסי־מירוץ. בין דיוקנותיו מרובים הם אלה של

קֶס וַן דוֹנגֶן: ויניציאה

אישי הציבור, המדינה, הספרות והאמנות. מעמדו באמנות — בין האימפרֶסיוניזם המאוחר ההולאנדי ובין האֶכּסְפּרֶסיוניזם והרֶאַליזם. התפיסה הפסיכולוגיסטית, המאַפיינת את דיוקנותיו, מזכירה את הגדולים שבציירי הפורטרֶטים של ארץ־מולדתו.

E. de Courrières, *V. D.*, 1925.

דוֹנֶה, מוֹרִיס — Maurice Donnay — (1859, פאריס — 1945, שם), מחזאי צרפתי.

דו' היה לפי מקצוע־לימודיו מהנדס, אך הקדיש עצמו כולו לספרות, ובשעתו — ביחוד סמוך ל1900 — היה מוחזק אחד המחזאים העיקריים של צרפת החדישה; ב1907 נבחר כחבר לאקאדמיה הצרפתית. לאמיתו של דבר ביזבז אוצרות כשרון ושאֵר־רוח על יצירות קלות מדי, שכבר הולכות ונשכחות. ראשית פירסומו היתה בחיבור פזמונים לקאבארֶט, מהם מבדחים ומהם ליריים ורגשניים. אחר־כך כבש את הבימה הפאריסית בשורה של קומדיות על חיי החברה של זמנו, הממֻזגות בהצלחה אירוניה ורגש, צחוק ודמע, ומצטיינות בדו־שיח מבריק (מהן: „ליזיסטראטה", 1892, 1919[2]; Amants [„נאהבים"], 1895; Le torrent [„הזרם"], 1898; La clairière [„מַעֲרֵה־היער"], 1900; L'autre danger [„הסכנה האחרת"], 1902; Les éclaireuses [„הצופות"], 1913; La chasse à l'homme [„צֵיד הגבר"], 1920). מחזהו היחיד שרקעו בעבר, Le ménage de Molière („חיי־בית של מולייֶר"), 1902, הוא קומדיה בחרוזים, כתובה בסיגנון קלאסי מובהק, עדינה ולפעמים נוגעת ללב. — דו' חיבר גם מחזה במגמה ציונית, Le retour de Jérusalem („שיבת ירושלים"), 1903.

L. Treich, *L'esprit de M. D.*, 1926; H. Duvernois, *M. D.*, 1928; P. Bathille, *M. D. et son œuvre*, 1932.

דוֹנוּ, פְּיֶר־קְלוֹד־פְּרַנְסוּאָה — Pierre-Claude-François Daunou — (1761—1840), היסטוריון ומדינאי צרפתי.

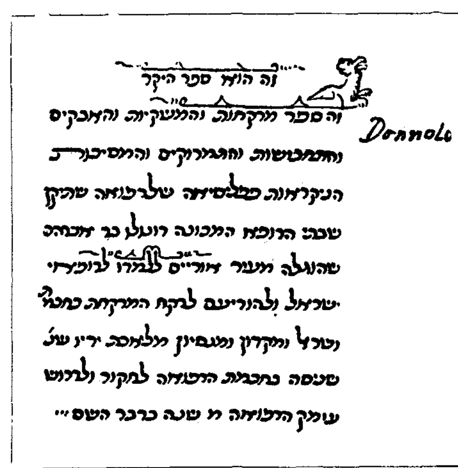
דו' רכש לו השכלה רחבה, ומ1780 עד המהפכה שימש מורה ומרצה בכמה מוסדות חינוך ומדע. עם פרוץ המהפכה הצטרף אליה בהתלהבות והפיץ את רעיונותיה במאמרים ותזכירים. ב1792 נבחר לקונוונט; שם הצטרף לז'ירונדיסטים, הצביע בעד הדחתו של המלך, אבל השיג על סמכותו של הקונוונט לדון אותו והסתייג מפסק־הדין שהוצא נגדו. ב1793 נאסר, אולם עם הפיכת ה9 בתֶרמידור שוחרר מבית־הסוהר, חזר לקונוונט והיה פעיל בו מאד, בין השאר בחיבור החוקה הדירֶקטוריאלית. בתקופת הדירֶקטוריון היה חבר מועצת ה500 ויו"ר שלה. ב1798 הוטל עליו לצאת לאיטליה ולחבר חוקה לרפובליקה הרומאית. בשובו לפאריס לא הצטרף לתכניות ההפיכה של סִייֶס ובונאפארט, ואע"פ שהשתתף בתיכנון החוקה החדשה — לא השלים עם משטרו הרודני של הקונסול הראשון. אמנם נתמנה לחבר הטריבונאט, אבל הוצא ממנו ע"י נאפוליון בגלל השקפותיו הליבראליות. ב1804 נתמנה למנהל הארכיון הממשלתי; בימי הרסטוראציה הודח מכהונה זו לזמן־מה. ב1819 נתמנה לפרופסור להיסטוריה בCollège de France, ופירסומיו על דרכי המחקר ההיסטורי וביקורת המקורות עוררו תשומת־לב רבה. ספריו ומאמריו קובצו יחד ב20 כרכים.

Fr.-S.-U. Mignet, *Notice historique sur la vie et les travaux de D.*, 1843; Ch.-Fr. de Saint-Beuve, *D.* (Portraits contemperains, III), 1846; M. Teillandier, *Documents biographiques sur D.*, 1847[2].

דונולו, שַׁבְּתַי בֶּן אַבְרָהָם

(913, אוריה [איטליה הדרו־מית] — אחרי 982), רופא ואסטרונום יהודי; ראשון בזמן לסופרים הרפואיים במערב. המקור היחיד כמעט לתולדות חייו של דו׳ הוא ההקדמה לספרו „חכמוני״ (ר׳ להלן). היא פותחת בחרוזים, אשר ראשיהם מצטרפים כדלקמן: „שבתי בר אברהם חזק הוא דונולו הנולד מאורס חזק״. דו׳ מספר, שבהיותו בן שתים־עשרה, ב925, נתפס „על ידי חיל ישמעאלים״ עם בני־משפחתו, אחרי שנהרגו ע״י הפושטים עשרה רבנים וראשי־הקהל. דו׳ נפדה ע״י יהודי אוטראנטו, ואילו הוריו וקרוביו הֻגלו לפאלֶרמו ואפריקה. הוא נשאר „בארצות אשר תחת הרומיים״ ועסק ברפואה ואסטרונומיה „מספרי ישראל הקדמונים״, ...„ספרי יון ומוקדו(ן) ככתבם ובלשונם ופרושם וגם מספרי בבל והודו״. אח״כ מצא „גוי אחד חכם מבבל ושמו בגדש״, אשר הדריכו ב„חכמת הכוכבים ומזלות״. דו׳ נזכר גם בתולדות אחד הקדושים הנוצריים כ„איש משכיל מאד ומלומד במלאכת־הרפואה״. על קורות חייו המאוחרים ושנת־פטירתו אין למצוא עדות היסטורית נאמנה. מדבריו על עצמו נראה, שעסק ברפואה לכל הפחות ארבעים שנה; ומתאריך שהוא מציין: „בדור הזה של שנת ארבעת אלפים ושבע מאות וארבעים ושתים לבריאת עולם...״ — נראה, שב982 עדיין היה בחיים.

דו׳ וספרו „חכמוני״ או „תחכמוני״, כולל פירוש „נעשׂה אדם בצלמנו כדמותנו״ (בר׳ א, כו), מוזכרים ע״י רש״י (עיר׳ נ״ו, ע״א). את ההקדמה של ספר זה פירסם לראשונה א. גַיגר ב1840; הספר נדפס בחלקו לראשונה ב1854 ובשלמותו

מכה״י של „ספר היקר״ לדונולו

ב1880. זהו פירוש ל„ספר־יצירה״, מאותה תקופה שבה כתב גם רב סעדיה גאון את פירושו; לספר נודעת חשיבות בחקר הקבלה, וכן בתולדות האסטרונומיה והקוסמוגראפיה העברית. חלקים אחדים בו עוסקים בתיאור חלקי גוף־האדם ותפקידיהם; הפיסיולוגיה היא טֶלֶאולוגית בנוסח גַלֶנוס. שמות האיברים ניתנים בעברית צחה בלי תערובת של מונ־חים ממקורות ערביים. המחבר נותן הקבלה בין חלקי־הגוף ובין אלה של גרמי־השמים — כעין הארמוניה של שמים וארץ.

ספר היקר או ספר המרקחות, חיבור פארמא־קולוגי, הוא שמקנה לדו׳ את מקומו בתולדות הרפואה העב־רית והכללית. החיבור נשתמר ב2 כ״י בלבד; הוא נתגלה ע״י שטינשניידר ופורסם על־ידו ב1867 (הוצאה חדשה על־יסוד שני כה״י עם ביאורים נרחבים ע״י ז. מונטנר, 1949). תָכנו של הספר — הכנת מרקחות רפואיות תוך הדגשת הצד הפארמאצֶוטי, בלי הוראות רפואיות לשימוש בתרופות שהוא מזכירן. בספר נמנים 120 מינים של רפואות. דו׳ שאף לייצר מרקחות ש„יאריכו ימים להישמר״. ערך הספר הוא לא בחי־דושים רפואיים מיוחדים, כי אם בהיותו עֵד לפעילות מדעית מקורית בקרב היהודים במאה ה10, לפני השתלטות ההשפעה הערבית בספרות הרפואית העברית. דו׳ ידע היטב את השפה היוונית והשתמש בה במונחים הבוטאניים והרפואיים. את שמו של היפוקראטס הוא כותב „אפוקרש״ (לפי כ״י אחד) או „איפוקרט״ (לפי כ״י שני) — ולא אבוקראט, כמקובל בין הערבים ובין הסופרים העברים המאוחרים. רבים מן הביטויים של דו׳ מזכירים את ספר אסף (ע״ע). — ספרו של דו׳ לא זו בלבד שהוא החיבור הרפואי הראשון בעברית על אדמת אירופה, אלא הוא גם התעודה הרפואית הראשונה באיטליה אחרי חורבן האימפריה הרומית. הוא המקרה הראשון הידוע לנו של העברת חומר מדעי יהודי מקורי וחומר יווני לאירופה בלבוש עברי לפני החדרת הרפואה הערבית לבית־הספר הרפואי בסאלֶרנו במאה שלאחר דו׳.

א. גייגר, מלא חפנים, 29–33, 95–99, 1840; ח. שירמן, השירה העברית באיטליה, ט״ו, תרצ״ד; ס׳ חכמוני לר׳ ש. דו׳ (י״ל ע״י הרב ש. הלפרין), 1945; ז. מונטנר, ר׳ ש. דו׳, א׳–ב׳, 1949; L. Zunz, *Gottesdienstliche Vorträge*, 378–380, 1832 (עברית: הדרשה בישראל, תש״ז, 477/8); E. Carmoly, *Notice sur S. D., médecin, astronome et cabbaliste du Xe siècle*, 1832; A. Jellinek, *Der Mensch als Gottes Ebenbild, v. d. Arzt u. Astronomen R. S. D.*, 1854; M. Steinschneider, *D.*, 1867; id., *D.* (Virchow's Arch. 38, 65–91, 1867; 40, 80–124, 1867; 42, 51–112, 1868); D. Castelli, *Il commento di S. D. sul libro della creazione*, 1880; A. Neubauer, *Un chapitre inédit de S. D.* (REJ 22, 213–218), 1891; H. Friedenwald, *Jews and Medicine*, 148–152, 171/2, 223/4, 1944.

יה. ל.

דונוסו קורְטֶס, חוּאַן, מַרְקֶס דִי וַלְדֶגַמַס — Juan Donoso Cortés, marqués di Valdegamas —

(1809—1853), פילוסוף־היסטוריה ומדינאי ספרדי. דו׳ פעל בשירות הדיפלומאטי של ארצו ועשה כציר־ספרד בארצות שונות. את הקאריירה הפוליטית שלו התחיל כליבֶראל, אך בהשפעתה העמוקה של מהפכת 1848 ובהשפעתם הספרותית של בּוֹנַל (ע״ע) ודֶה מֶסְטְר (ע״ע) פנה עורף לרעיונות הליבראליים והפך ללוחם קיצוני של התנועה הפוליטית־קאתולית בספרד. דעותיו מצאו בשעתן הד חזק באירופה, ביחוד בצרפת; השפעתו הרוחנית התחדשה בשנים שלפני מלחמת־העולם II. הביטוי העיקרי של מחשבותיו ניתן בספרו „מסה על הקאתוליות, הליבראליזם והסוציאליזם״ (Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialismo), 1851.

דו׳ ראה, שאירופה נתונה בתקופה מהפכנית, שבה הבחין שלושה שלבים, שכל אחד מהם מקביל לשלטונה של מֶטאפיסיקה מסויימת. א. דֶאיזם (ע״ע) — וכנגדו המונארכיה התחוקתית; ב. פַּנתֶאיזם (ע״ע) — וכנגדו הרפובליקה; ג. אַתֶאיזם (ע״ע) — וכנגדו ההתפוררות של כל שלטון וחורבן החברה. לדעתו של דו׳ כבר נתונה אירופה במעבר מן השלב השני אל השלישי. בהשגים הטכניים ראה דו׳ — בניגוד לחסידי הקידמה בדורו — לא התקדמות לקראת החירות והשיכלול המוסרי של האנושות אלא גורמים המס־כנים את שלום החברה והמחייבים ממשלה מרכזית חזקה.

אך הבורגנות הליבראלית והפארלאמנטאריזם אינם מסוגלים להקים שלטון חזק ולפתור את הבעיות החברתיות הנוצרות ע״י הטכניקה. גורל החברה נמסר לידי המהפכה או הרוד־נות — משמאל או מימין. „אילו יכולתי לבחור בין החופש ובין הרודנות — הייתי בוחר בחופש. אך חופש־בחירה זה כבר ניטל ממנו. אין לנו ברירה אלא בין רודנות של מרידה ורודנות של ממשלה — ובעל כרחי אני בוחר ברודנות של ממשלה, מכיוון שהיא מעיקה פחות ומביישת פחות. אין לנו ברירה אלא בין רודנות שתבוא מלמטה ורודנות שתבוא מלמעלה — ואני מעדיף רודנות שמלמעלה. אין לנו ברירה אלא בין רודנות־הפגיון ורודנות־הסַיִף — ואני מעדיף את רודנות־הסיף, כיוון שהיא אצילה יותר״.

דו׳ רואה את האנושות עומדת על סף המערכה המכרעת בין הקאתוליות ובין „הסוציאליזם״ או האַנַרכיזם האַתֶאיסטי. כנגד המאמינים בטובו הטבעי של האדם קובעת הפילוסופיה של דו׳, שהרע הוא המובן מאליו ושרק חסדי־האל יכולים להציל את האדם מדי פעם בפעם. אין האדם יכול לעמוד ברשות עצמו; האוטונומיה של האדם היא אשליה, מאחר שטבעו מלא ניגודים וסתירות. לכן החירות האמיתית אפשרית רק על־ידי הציות מרצון: „אני מציית, כדי שאהיה חפשי״ (השו׳: „אין לך בן־חורין אלא מי שעוסק בתורה״, אבות ו׳). בהיסטוריה מנצח תמיד הרע. האנושות דומה לספינה הנטרפת בסערת־הים, והיא נתונה בידי צֶוות מורד וגם צווח ורוקד, עד שכעסו של האל מטביע את הספינה בים. אין תקופה בהיסטוריה שאינה מסתיימת בקאטאסטרופה. החברה שרויה, איפוא, במצב מתמיד של מלחמה; לכן הכהן והחייל הם הסמלים של האדם. הכנסיה והצבא הם הנציגים האמיתיים של תרבות־אירופה.

דו׳ היטיב לראות מראש כמה כיווני־התפתחות בהיסטוריה של אירופה במאה ה20 — יותר מבני דורו הליבראלים והסוציאליסטים. בין השאר ניבא ב1848, שהמהפכה הסוציא־ליסטית הבאה תפרוץ בפטרבורג ולא בלונדון, ושהברית בין הסוציאליזם ובין הגזע הסלאווי תהיה המאורע המכריע של הדור הבא. אולם לפֶסימיזם שלו לגבי האדם התנגדו לא רק הסוציאליסטים, אלא גם הקאתולים הליבראליים, אשר ראו בעמדתו חטא מבחינת הדוגמות של הכנסיה הקאתולית.

ספריו של דו׳ יצאו בהוצאה חדשה ב4 כרכים ב1904. הוצאה צרפתית בתרגומו של ל. וֵייוֹ (L. Veuillot) ב3 כרכים כבר הופיעה ב1858/9. בגרמנית יצא ב1933: Der Staat Gottes, eine kathol. Geschichtsphilosophie; מבחר כתביו בגרמנית, בשם Kulturpolitik, יצא ב1945, מבחר מכתביו ונאומיו הפארלאמנטאריים — ב1950.

M. Menéndez y Pelayo, *Los Heterodoxos,* III, 1918; E. Schramm, *Der Junge D. C.,* 1933; id., *D. C., Leben und Werk e. span. Antiliberalen,* 1935; D. Westemeyer, *D. C., Staatsmann u. Theologe,* 1940; H. Barth, *Fluten u. Dämme: die philos. Gedanken in d. Politik,* 1943; L. Diez del Corral, *El liberalismo doctrinario,* 1945; C. Schmitt, *D. C. in gesamteuropäischer Interpretation,* 1950; F. Suarez, *Evolución política di D. C.,* 1950; E. Przywara, *Humanitas,* 243 sq. (השוואה של דו׳ עם ניצשה), 1955.

ש. ה. ב.

דון חואַן (Don Juan; ברוב הלשונות האירופיות מקובל המבטא דון ז׳וּאַן, באיט׳ דון ג׳וֹבאני), דמות אגדתית ממוצא ספרותי ספרדי, המשמשת בכל הלשו־נות סמל לטיפוס של הגבר המוכשר לכבוש לב הנשים והנהנה מפיתויָן.

מ. סלֶפוֹגט: הזמר ד׳אַנדרַדֶה בתפקיד דון חואן

מוֹצא האגדה בספרד, ויש עדות על כך, שבסֶווילִיה היתה כבר במאה ה16 מסורת על בן־בליעל ורודף־נשים בשם ד״ח, בן למשפחת טֶנוֹריוֹ האצילה, שרכשה לה תהילת־גבורה במלחמות נגד המאורים. לפי אותה מסורת היה ד״ח זה מקורב למלך פֶּדרוֹ האכזרי (1350—1369). פסלו של האביר אוליוֹאָה (Ulloa), שאותו רצח ד״ח אחרי שהתעלל בבתו חירַלדָה, בא אליו וגרר אותו לשאול. מוטיו זה חוזר כמעט בכל עיבודיה הספרותיים של אגדת ד״ח. היצירה שהכניסה לראשונה את דמותו לספרות היא מחזהו של טירְסוֹ (ע״ע) דֶה מוֹלינה El burlador de Sevilla y el Convidado de Piedra („המתלוצץ מסוויליה והמוזמן מאבן״), שהופיע ב1630. המחזה הזה — שהוא נקודת־המוצא למאות חיבורים ספרותיים על המפתה מסוויליה — חדור פשטות טראגית ופאתוֹס דתי־מוסרי. ד״ח עוסק בפיתוי־נשים, לפעמים בצורה הקרובה לאונס, באיט־ליה ואח״כ בספרד; קרבנותיו הן בנות אבירים ודוכסים, אך גם בנות דייגים ואיכרים. הוא פולש לחדרה של דוֹניה אַנה בתו של האביר גוֹנסאלו דה אוליוֹאָה, במסווה חתנה; העלמה מזעיקה את אביה, וד״ח הורג אותו. אח״כ נתקל ד״ח בפסלו של גונסאלו באחת הכנסיות בסוויליה ומזמין אותו בלעג לסעודה בביתו. הפסל בא, סועד על שולחנו ומזמין אותו לביקור־גומלין על קברו. ד״ח הכופר החצוף, שברוב יהירותו אינו נרתע בפני שום דבר שבעולם, מתייצב אצל המת, המודיע לו כי יום־דינו הגיע. לשווא מבקש ד״ח ארכה להתוודות ולחזור בתשובה; המת תופס את ידו תפיסת־עינוי, השורפת עד לשד־עצמותיו; האדמה מתבקעת, וד״ח יורד שאולה.

מחזהו של טירסו הגיע במהרה לאיטליה, ולהקות ה„קו־מדיה דֶל אַרטֶה״ (ע״ע) מצאו עניין רב בדמותו של ד״ח. אחד

מעיבודיה הרבים של העלילה הוא Il Convitato di pietra („המוזמן מאבן") מאת צ'יקוניֵיני (Cicognini), סמוך ל1650. צ'יקוניֵיני הכניס למחזה — ביהוד ע"י דמותו של מלווהו־משרתו של ד"ח — מתעלולי הקונדסים המוקיוניים המסרתיים של ה„קומדיה דל ארטה", וכך יצר את המעבר של הנושא מטראגדיה (טירסו) אל הטראגיקומדיה (מולייר ומוצארט, ר' להלן).

בעקבות הקומדיאנטים האיטלקיים, שהציגו מחזות על ד"ח בשפתם גם בפאריס, החלו מחברים צרפתיים לטפל באותו נושא. המעולה שביצירותיהם הוא מחזהו של מו־לייֵר (ע"ע) Dom(!) Juan ou le Festin de Pierre („דום חואַן או הארוחה של אבן"), 1665. מולייר הפך את ד"ח לאפיקורס וכופר־בעיקר, היודע להתחסד בשעת הצורך, ונתן צביון בורלֶסקי למעשי־הפיתוי של גיבורו תוך הרחבת תפקיד משרתו סגאנארֶל; סופו הקודר של ד"ח נמצא סותר את האוירה הכללית של העלילה. בעקבות מחזהו של מולייר חיבר לוֹרֶנְצוֹ דָה פּוֹנְטֶה (ע"ע) ב1787 את הליבּרֶטוֹ ל„דון ג'ובאני" של מוצרט (ע"ע). מולייר ומוצארט הם שנתנו לדמותו של ד"ח פירסום בכל אירופה והולידו מאות עיבודים ספרותיים ומוסיקאליים של נושא זה עד ימינו.

מן היוצרים החשובים, שעיצבו את דמותו של ד"ח או השתמשו במוטיווים מאגדתו בדרכים שונות של הביטוי האמנותי: בדראמה — שֶׁדוֶל (אנג', 1676), פ. קורנֵי (צרפ', 1677), סאמורה (ספר', 1714), ואן מאנטר (הול', 1719), גולדוני (איט', 1732), הֵיבֶּרג (דנ', 1814), גראבֶּה (גרמ', 1829), דימה־האב (צרפ', 1830), פושקין (רוס', 1830), סוריליה (ספר', 1844), א. ק. טולסטוי (רוס', 1862), הַיזֶה (גרמ', 1884), ג'. ב. שוֹ (אנג', 1903), מוֹנֶה־סִילי (צרפ', 1906), דֶה רֶנְיֶה (צרפ', 1908), לְנורמאן (צרפ', 1910), שטרנהַים (גרמ', 1910), לוביץ'־מילוש (צרפ', 1913), לֶסיה אוקרַאינְקה (אוקר', 1913), גראו (ספר', 1913), טראקְל (גרמ', 1914), אֶצֶ'גאראי (ספר', 1920), א. רוסטאן (צרפ', 1920), מונתֶרלאן (צרפ', 1957); בשירה — בַּירוֹן (אנג', 1819—1824), מִיסֶה (צרפ', 1840), אֶספרוֹנְסֶדה (ספר', 1840), לֶנאוּ (גרמ', 1844), גובינוֹ (צרפ', 1844), גֶרה ז'וֹנְקֵירוֹ (פורט', 1874), קאמפוֹאַמוֹר (ספר', 1887), א. גראף (איט', 1905), האגֶל־שְׁטאנגֶה (גרמ', 1948); בסיפור — א. ת. א. הופמאן (גרמ', 1814), באלזאק (צרפ', 1830), מרימֶה (צרפ', 1834), אַלמְקוויסט (שווד', 1840), בארבי ד'אוֹרוִיי (צרפ', 1874), רישפֶּן (צרפ', 1896), שֶׁנאַיך־קארולאת (גרמ', 1908), בונזֶלס (גרמ', 1920), אַסוסין (ספר', 1922), לינקְלֵיטר (אמר', 1937); במוסיקה — פֶּרסֶל (אנג', 1692), גלוק (גרמ', 1759), ריגיני (איט', 1777), צ'ימארוזה (איט', 1782), גאצאניגה (איט', 1787), ר. שטראוס (גרמ', 1887), ר. האן (צרפת', 1921).

יוצר דמותו של ד"ח — טירסו — וכל אלה שטיפלו בנושא אחריו עד המאה ה18 ראו כעיקר באָפיין של ד"ח לא את מה שנקרא כיום הדונז'ואניות, כלומר — ריבוי הרפתקאות־אהבה, כי אם את יחסו המרדני כלפי הדת והמוסר: משום יהירותו ומשום זלזולו בעולם־הבא פורק ד"ח את עול המוסר, והלקח המזעזע שבירידתו שאולה הוא העיקר באגדתו, אשר לה צביון קאתולי מובהק. לעומת זה התרשמה תקופת הרוקוקו (מוצארט) מחושניותו התוססת וחדוות־החיים המתגלמת בדמותו, ואילו הרומאנטיקה — החל מא. ת. א. הופמאן — גילתה בד"ח צד חדש חיובי: מעברו המתמיד מאשה לאשה נתפס כנובע מתוך שאיפה („פאוס־טית"), אידיאליסטית ואף ספיריטואליסטית, מתוך הכיסופים האינסופיים הרומאנטיים לאהבה השלמה, „האחרונה", זו שתעניק לו לבסוף את הסיפוק המוחלט, בין אם הסופר מניח את ד"ח עד הסוף באי־יכָלתו הטראגית למצוא את האשה העילאית הנכספת (מֶרימֶה), ובין אם הוא מזכה את ד"ח שלו בסוף בחוויית־אהבה אמיתית, שבה הוא מיטהר ונגאל (סוריי־ליה). תפיסה רומאנטית זו, או תפיסה דומה לה, עדיין ניכרת גם בכמה סופרים של הדורות שאחרי הרומאנטיקה; אולם בדרך־כלל שונה תפיסת דמותו של ד"ח במאת השנים האח־רונות הן מתפיסתו בגלגולה הראשון, הקאתולי, והן מתפיסתו בגלגולה השני, הרומאנטי: ריבוי הרפתקאות־האהבה מוסבר עתה לרוב כתוצאה מחולשה יסודית ונסתרת, ביולוגית ופסי־כולוגית, שבד"ח — אי־יכולת לאהוב אהבה אמיתית ועזה: הן המחזאים, המספרים והמשוררים, והן הפסיכולוגים, ביחוד מן האסכולה הפסיכואנאליטית (אוטו ראנק), רואים את שורש ה„דונז'ואַניות" בתסביך־נחיתות של גבר לקוי בגברותו.

לתפיסה פאראדוכסאלית זו האומרת לגלות בד"ח — שהיה לכאורה, מבחינת הצלחותיו האֶרוטיות, גבר מובהק — מעין נשיות נסתרת, מקבילה הנטיה לראותו יותר באור של פאסיוויות מאשר באור של אקטיוויות: ד"ח מוצג לפע־מים — כבר ע"י בַּירון — לאו דווקא כמפתה וכובש, כי אם כנאהב, ואפילו נרדף, ע"י נשים רבות, אם משום יָפיו או השפע האֶרוטי הנאצל ממנו, ואם משום ששֵמע הצלחותיו המרובות מושך אליו את הנשים; מתפיסה פאסיווית זו של ד"ח הוציא ברנארד שוֹ אֶפֶקטים של אירוניה פאראַ־דוכסאלית חדשה.

ד"ח בפילוסופיה. קירקֶגור (ע"ע) בחר בדמותו של ד"ח כאמצעי תיאור של אחת משלוש האפשרויות הניתנות לאדם, כדי לחיות את חייו: האֶסתֶטית, האֶתית, הדתית. ד"ח משמש דוגמה לחיים ה„אֶסתטיים", חיי התענוגות הרגעיים. האדם האֶסתֶטי חי באי־אמצעיות, בתגובה טבעית־רגעית לסביבתו — הוא חי בהווה, בהנאה בלתי־אמצעית מן הרגע. בכוח־דמיון בלתי יגֵע הוא מחפש את המעניין בחיים והולך את דרכו ללא התקשרות, ללא נאמנות וללא אחריות; הוא מפתה נשים — כי זה מעַניין, אך בורח מפני הנישואים — שהם בעיני קירקגור סֵמל הייצוב הנפשי והעמדה המוס־רית. — בפרק הראשון של ספרו „או — או" נותן קירקגור אנאליזה של „ד"ח" של מוצארט. הוא רואה בו התגלמות של הגאוניות החושנית, ואת ביטויה המוסיקאלי — כמייצג את האֶרוטיקה הנוצרית, שמקורה בתודעת הניגוד שבין בשׂר ורוח, בניגוד לאֶרוטיקה היוונית השלֵמה עם עצמה.

F. de Simone Brouwer, *D. Giov. nella poesia e nell' arte musicale*, 1894; A. Farinelli, *D. Giov.*, 1896; J. Bolte, *Üb. d. Ursprung d. D. J.-Sage* (Zeitschr. f. vergl. Lit. gesch., 1899); V. Said Armesto, *La leyenda de D. J.*, 1908; G. Gendarme de Bévotte, *La légende de D. J.*, I–II, 1911; H. Heckel, *Das D. J.-Problem in d. neueren Dichtung*, 1915; R. Menéndez Pidal, *Sobre los origines de El Convidado de Piedra* (Estudios literarios, 101–36), 1920; O. Rank, *Die D. J.-Gestalt*, 1924; R. de Maeztu, *D. Quixote, D. J. y La Celestina*, 1926; S. de Madariaga, *D. J. y la Don-Juanía*, 1930; J. Austen, *The Story of D. J.*, 1939; Albert Camus, *Le Donjuanisme* (Le Mythe de Sisyphe, 1942); G. Marañón, *D. J.*, 1943[3]; Cl. Elsen, *Le dossier 'D. J.'* (Homo eroticus, 1953).

ח. פ. — ש. ה. ב.

דוֹנַטוּס, אֶלִיוּס — Aelius Donatus — (אמצע המאה ה4 לסה"נ), מדקדק לאטיני. מחייו ידוע דק שלימד ברומא ושהיה מורו של הִירוֹנִימוּס (ע"ע). דו' חיבר שני חיבורים בדקדוק לאטיני: „הדקדוק הקטן" או ה„ראשון" (ars minor, prima), העוסק — בצורת שאלות ותשובות — בשמונת חלקי-הדיבּר; „הדקדוק הגדול" או „השני" (ars maior, secunda) ב3 חלקים — היסודות הדקדוקיים, כגון צליל, אות וכו'; דיון מורחב בשמונת חלקי-הדיבּר; מעויות בלשון וקישוטים פיוטיים. שני ספרי-הדקדוק של דו' היתה להם השפעה עצומה בתקופתו וביה"ב, ושיטתם משפיעה עד היום בלימוד הלאטינית ושאר הלשונות בבתי-הספר. אין מחבר דקדוק לאטיני שהירבו לצטטו כמו דו', ואף נתחברו פירושים רבים לדבריו מימיו ועד המאה ה10. גם המתנגדים מתוך אמונה נוצרית צרופה למדעים החילוניים, וגם הדוגלים בגישה הומאניסטית יותר, היו מזכירים את ספרי-הדקדוק של דו'. — דו' חיבר גם פירוש לקומדיות של טֶרֶנְטִיוּס (ע"ע) ופירוש לוֶרגיליוס (ע"ע) עם תולדות-חייו. — הוצאה חדישה של החיבורים הדקדוקיים: H. Keil, Grammatici latini IV, 1864; הפירוש לטֶרֶנטיוס יצא ב1902.

J. E. Sandys, *Hist. of Class. Scholarship*, I², 230, not. 7, 1906; M. Schanz, *Gesch. d. röm. Lit.*, IV, 161–165, 1914; M. Manitius, *Gesch. d. latein. Lit. d. Mittelalters*, § 832, 1914.

דוֹנַטִיסְטִים, חסידי דוֹנַטוּס (ר' להלן) — סיעה נוצרית פורשת, שקמה בצפון-אפריקה במאה ה4 ונתקיימה עד לכיבוש האיסלאם במאה ה7.

מוצא הדו' ברדיפות הנוצרים בימי דִיוֹקְלֶטְיָנוּס (ע"ע) קיסר (303—305). נראה, שרבים נכנעו אז לצו הקיסר והקריבו קרבנות לכבודו, ורבים מן ההגמונים אף מסרו לרשויות — על-פי דרישתן של אלו — את כתבי-הקודש הנוצריים. אחרי גמר הרדיפות פרצה שנאת הנאמנים — שעמדו בנסיון — כלפי משתפי-הפעולה עם השלטונות; הללו נקראו בפיהם traditores („מוסרים", „מסגירים", „בוגדים"). לידי קרע גלוי הגיעו הדברים בקרת-חדשת ב311, כשהקיצונים בהנהגתו של ד ו ֹ נ ַ ט ו ּ ס פסלו את ההגמון קֶקִילִיאַנוּס לכהונה בטענה שהיה מן „המוסרים". דונאטוס עצמו נעשה ב313 הגמונה של קרת-חדשת מטעם הפורשים.

סיעת הדו' היתה מורכבת בעיקר מבני השכבות הנמוכות של קרת-חדשת ומבני נוּמידיה הבֶּרבֶּריים. הללו ראו את עצמם בלבד ככנסיה הנוצרית האמתית — „כנסיית המתים על קידוש-האמונה", שקמה מול „כנסיית-המוסרים". הערצה יתרה של הנהרגים על קידוש-האמונה ושנאה עזה לכנסיה הרשמית (הקאתולית) היו מסימניה המובהקים של הסיעה כל ימי קיומה. הגישה המחמירה של הדו' בהבנת הנצרות עוררה בהם גם התנגדות לעולם החילוני ומכאן — גם למדינה, בין אם היא אלילית ובין אם היא נוצרית. הדו' דגלו בדעה, שהטבילה הופכת את האדם ליצור חדש, ומכאן הסיקו, שאם נוצרי עזב את הדרך הנכונה (כקאתוליים) — הרי טבילתו לא תפסה, והוא צריך לטבול שנית. כשהושלטה הנצרות על מלכות-רומא בידי קוֹנסטאנטינוס קיסר, נוצר לגבי הדו' מצב חדש. הקיסר כינס ב313 אסיפה כנסייתית ליישוב הסיכסוך, שבה היו מיוצגים שני הצדדים. אסיפה זו קבעה, שקֶקיליאנוס חף מפשע, ויחד עם זה פקדה שבכל מקום שבו נתמנו שני הגמונים ע"י שני הצדדים — יש לציית לזה שהוקדש ראשונה ולהעביר את השני למשרה במקום אחר. אולם סידור זה לא נתקבל באפריקה, מאחר שהדו' לא קיבלו עליהם את מרותו של קקיליאנוס. אסיפה כנסייתית שניה, שכונסה ע"י קונסטאנטינוס ב314 בארל (שבגאליה הדרומית), גינתה את הדו', אולם גם החלטה זו וגם נסיונותיו של הקיסר לחסל את הפילוג באמצעי-לחץ לא השפיעו. הרדיפות רק העמיקו את הקרע, מאחר שהדו' זיהו את רודפיהם הקאתוליים עם עובדי-האלילים שרדפו את הנצרות לפָנים. ב321 נאלץ קוֹנסטאנטינוס להוציא צו סובלנות כלפי הדו' ולמסור את דינם לשמים. כשתפסו הדו' ב330 בעיר קוֹנסטאנטינה כנסיה המיועדת לקאתולים, נאלץ הקיסר לבנות לקאתולים כנסיה אחרית.

באותה תקופה הגיעה השפעת הדו' עד רומא, והם אף העמידו בה הגמון משלהם; אך למקומות אחרים לא הצליחו לחדור. בסופו של דבר נצטמצמה תנועתם לאפריקה בלבד, ומשום כך התחילו לפַתח אידאולוגיה מיוחדת לשם הצדקת קיום הכנסיה הנוצרית האמיתית בארץ אחת בלבד (השו' האידאולוגיה הסטאליניסטית של „סוציאליזם בארץ אחת" אחרי כשלון תנועת „המהפכה העולמית"). החל מ340 קמה בין הדו' תנועה טֶרוֹריסטית — ה circumcelliones („סובבי-התאים", ז"א השוהים בסביבות היכלות קטנים של קדושים, שבהם מצאו את מחייתם). אנשי תנועה זו היו איכרים נוּמידיים, ובתנועתם היו גורמים סוציאליים משולבים בגורמים דתיים. הם היו קנאים קיצוניים — שהתלהבותם הדתית מצאה לה לפעמים פורקן בשִכרות —, נדדו ממקום למקום, לא הסתפקו בהערצת המתים על קידוש-האמונה, אלא שאפו בעצמם למות-קדושים וביקשו את מוֹתם בהתקפות על נוצרים-קאתוליים ועל עובדי-אלילים, ולפעמים היו מזהים התאבדות המונית ממש עם מות-קדושים. יחסם של הדו' הרשמיים לcircumcelliones היה דו-פרצופי: בתקופות שלום ושלווה ביקשו את עזרת השלטונות נגדם, ובתקופות של רדיפות השתמשו בעזרתם תוך הסכמה מפורשת או בלתי-מפורשת.

ב346 פנה דוֹנאטוס לקיסר קוֹנסטאנס ודרש ממנו, שיכיר בו כבהגמונה היחידי של קרת-חדשת. תגובת הקיסר היתה חידוש רדיפות הדו'. אחד ממנהיגיהם, ההגמון מַרקוּלוּס, נהרג והפך לאחד מן הקדושים החשובים בעיני הדו'; דונאטוס עצמו נתפס והוגלה ומת בגלותו, ואסיפות כנסייתיות ברחבי אפריקה הכריזו על חידוש אחדות הכנסיה. אעפ"כ לא הצליחו הקאתולים לבער את הדוֹנאטיזם אלא מן העיר קרת-חדשת בלבד. הרדיפות הופסקו בימי הקיסר יוּלְיַנוּס (ע"ע) הכופר (361 — 363); הדו' הגולים חזרו לארצם, והכנסיות שנלקחו מהם הוחזרו להם. אחרי מות יוליאנוס נתחדשו רדיפות הדו'. הטבילה השניה והפולחן הדוֹנאטיסטי נאסרו, אולם פקודות אלו לא הוצאו לפועל, ושתי הכנסיות הוסיפו להתקיים זו בצד זו. ב398 הצטרף ההגמון הדונאטיסטי הנומידי אוֹפטַטוּס לגִילדוֹ, מורד במלכות-רומא באפריקה. המרד דוּכּא, והקאתולים ניסו לחסל את הדונאטיזם בעזרת המלכות. ב405 הכריז הקיסר הוֹנוֹריוּס על הדו', שאין הם פורשים מן הכנסיה, אלא מינים (haeretici); לפיכך יש להחזיר את כל רכושם לכנסיה האמיתית, יש לאסור את פולחנם ולהגלות את כהניהם; רק עונש-מוות לא הוטל עליהם, מחמת החשש שמותם יעורר בחסידיהם התלהבות דתית יתירה. ב411 נתכנסה בקרת-חדשת אסיפה כנסייתית, שהכריעה בגורלם של הדו'. באסיפה זו נערך ביזמת הקאתולים ויכוח בין שתי הכנסיות, שהיה דומה ברוחו

ובתוצאותיו לוויכוחי הכנסיה עם היהודים ביה"ב: הוויכוח סוכם בהכרזה, שההשתייכות לדונאטיזם נחשבת למעשה פלילי; כל הכהנים של הדו" הוגלו למקומות נידחים, וכל רכוש הכנסיה הדונאטיסטית עבר לידי הכנסיה הקאתולית. אעפ"כ הוסיפו שרידי הדו" להתקיים באפריקה, ביחוד בין הבֶרבֶּרים, וידיעות עליהם נשתמרו עד הכיבוש האיסלאמי.

החלטות הקיסרים מזה ואַוגוסטינוס (ע"ע) מזה פסקו, שהדו" הם מינים; לאמיתו של דבר לא היו אלא פורשים. מבחינה חברתית ביטאה פרישתם את הניגודים שבין דלת־העם של קרת־חדשת והנוּמידים הכפריים מצד אחד ובין האזרחוּת העירונית מצד שני; מבחינה דתית היתה פרישתם מחאה על החילוניות הגוברת והולכת של הכנסיה. מתוך קנאות דתית רצו הדו" לחזור להשקפות הנוצריות של הכנסיה הקדומה. לדעתם — שיש לה על מה שתסמוך בדברי הברית החדשה — הכנסיה היא חבורת בחירי החסד האלוהי, וקרָב תמידי נטוש בינה ובין הבוגדים והכוחות החילוניים של המדינה; המצב הטבעי של הנוצרי הוא מצב של נרדף. מימי קין והבל יש מלחמה בין שתי העדות, והנוצרים — המיוצגים ע"י הגמונים מוסמכים — רשאים להשתמש בכוח, מה שאין כן ההגמונים הבוגדים, נציגי קלגסי הרשע. הדו" חידשו, איפוא, את הדוּאַליזם (ע"ע) של הטובים והרעים שבנצרות הקדומה, וממנו שאבו את האַקטיוויזם שלהם. — דואַליזם זה השפיע גם על אוגוסטינוס, שקיבל — לפי הודאת עצמו — הרבה מחיבוריו של הדו' המתון טירוֹניוּס. אולם אוגוסטינוס היה הלוחם הגדול נגד הדו", הן כפולמוסן והן כיוזם רדיפות: הוא טען שהדו" מינים הם ולא פורשים, שכן „המינות היא התפלגות (schisma) שנשתרשה". הוא הצדיק את השימוש בלחץ נגד הדו", על סמך פרשנות מפוקפקת של דברי ישו (לוּקאס י"ד, כ"ג), וכן בנימוק שהרדיפות, הכופות על המינים את השיבה לחיק הכנסיה, מצילות אותם מאֵשה של גיהנום. עמדתו של אוגוסטינוס שימשה דוגמה וסיפקה בסיס אידיאולוגי לרדיפות המינים ביה"ב.

D. Völter, *Der Ursprung d. Donatismus,* 1883; L. Duchesne, *Le dossier du Donatisme,* 1890; P. Monceau, *Hist. litt. de l'Afrique chrétienne,* IV, VI, 1913, 1923; E. Buonainti, *Il crist. nell' Africa romana,* 1928; H. v. Soden, *Urkunden z. Entstehungsgesch. d. Donatismus,* 1950[2]; W. H. C. Frend, *The Donatist Church,* 1952.

ד. פ.

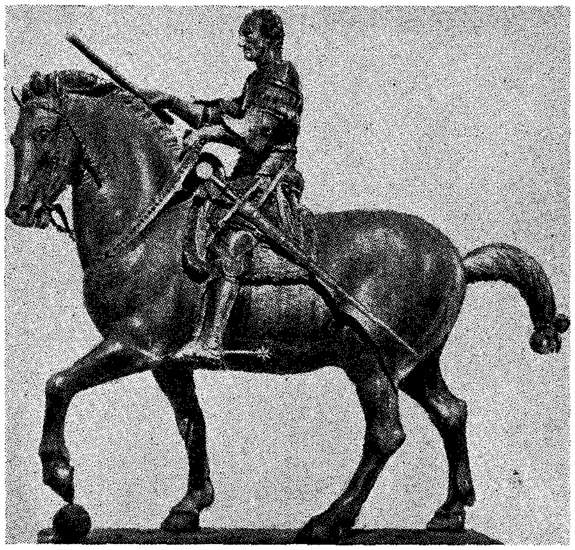
דוֹנַטֶלוֹ (דוֹנַטוֹ דִי בֶּטִי בַרְדִי, המכונה דו') — Donato di Betti Bardi: Donatello — (1386, פירֶנצֶה — 1466, שם), פַסָל איטלקי, מגדולי אמני הרנסאנס וממחוללי תרבותו ההומאניסטית־אמנותית.

דו' היה בנו של נַפָּץ־צמר, ויש סבורים שהרֵאַליזם של יצירותיו יסודו במוֹצאו החברתי. מ1406 ואילך לקח חלק בפיסולי־שַיש בכנסיות שבעירו. בעבודותיו הראשונות עדיין ניכרת השפעת הגוֹתיקה המאוחרת. בעבודותיו הבאות התגבר על היסודות החצרגיים־סנטימנטאליים של אותו סיגנון, אולם בולטת בהן הנטיה האידיאליסטית־נאטוראליסטית של אותה תקופה. יצירות נעוריו הן: פסלי דוד הנער (1411), מארקוס הקדוש (1411/2), יוחנן המטביל (1415), גֵאוֹרגיוּס הקדוש (1416). סמוך ל1416 התחיל דו' ביצירת פסלי־השיש של נביאים וקדושים בשביל מגדל־הפעמונים שבדוּאוֹמוֹ. לאחר מכן עבר לפיסוּל בעץ (הצלוב, 1420 — שבוֹ ניכר לראשונה הכיווּן הראליסטי) ובברוֹנזה: בפסל־הבּרוֹנזה המוֹנוּמנטאלי של לוּדוֹביקוּס הקדוש (1423) ניכרים האותות הראשוֹנים של גישה „בארוקית", ואילו בפסל־הברונזה של יוחנן המטביל (1423) מתגלה ראליזם ציורי. הדמות האַלֶגוֹרית של „התקווה" (Spes, 1428) נוצרה שוב בסיגנון אידיאליסטי, אולם גם בה מסתמנת הגישה ה„בארוקית". בתבליט־השיש „ריקודה של שלומית" (1428) מושפע דו' מנסיונותיו של בּרוּנֶלֶסקי (ע"ע) להפוך את השטח לחלל מדומה על־ידי תחבולות פֶרספֶקטיוויות; הבעת־הפנים והתנועות ראליסטיוֹת ביותר. מצבת־הקבר לאפיפיור יוהאנס XIII (1425/7) עשויה שיש וברונזה, משולבת בשיטוּחה למבנהו הארדיכלי של בניין הכנסיה, והוא הדין בשני תבליטי־השיש „מסירת מפתח־השמים לפטרוס" (1428) ו„עליית מרים" (1429).

מ1433 עד 1435 שהה דו' ברוֹמא. שם יצר ארון־קודש משיש בכנסיית־פטרוס, שבו צוֹרפוּ יסודות קישוטיים, שמקוֹרם בסיגנוֹן התקופה העתיקה, לקוֹמפוֹזיציה אחידה ומקוֹרית, וכן „קבורת ישו", שדמויותיה מביעות רגש נסער.

עם שובו לפירנצה ב1435 השלים דו' את פסלי־הנביאים שהתחיל בהם עוד ב1416; בסדרה זוֹ בולטות ביותר דמוּיוֹתיהם של ירמיהו ושל חבקוק, רבות התנועה וההבּעה. מעתה התחיל דו' לעבוד בשביל קוֹזימוֹ דֵי מֶדיצ'י. הפּוּטוֹת (פרוּטוֹמוֹת־הילדים) שלו, הרוקדות על רקע פסיפס־של־זהב, נראות בלהט הדיוֹניסי של תנועותיהן כעין יצירות־רנסאנס ברוּח יוון העתיקה.

באותה השנה יצר דו' שתי יצירות, שלכאוֹרה שונות הן זוֹ מזוֹ תכלית השינוּי: תבליט גדול באבן־חול, „הבשורה למרים" — שבו בולט הניגוד בין הדמויות של המלאך ושל מרים, ו„ריקודה של שלומית" (בשיש) — שבו משולבות

דונאטלו: פסל גאטאמֶלאטה (ברוֹנזה) בפאדובה

דונאטלו: תבליט של פוּטוֹת מבימת־הזמרים בדואוֹמוֹ בפירֶנצֶה

הדמויות, המלאות תנועה דראמתית, ביסודות ארדיכליים חמורים. פסל־הברונזה של דוד (סמוך ל1440; תמונה: ע״ע איטליה, לוח י׳ [אחרי עמ׳ 776]) יש בו משום מיזוג של שלמות פלאסטית עתיקה ושל עציבה גותית, האָפיינית ליצירת־נעוריו של האמן. בשביל דלת הכנסיה ע״ש סאן־לוֹרֶנצוֹ יצר דו׳ עשׂרה תבליטים של זוגות קדושים מתווכּחים — שוב ברוח הרנסאנס.

ב1443/4 פעל דו׳ בפאדוּבה, ושם יצר את אחת הגדולות שבאנדרטות־הפרשים שבתולדות האמנות — זו של הקוֹנדוֹטיֶרֶה גאטאמֶלאטה, המצויינת בשלמות פלאסטית וכובד־ראש. בפיסולים כנסייתיים ותבליטי־מזבח שלו באותן שנים ניכרת זיקה ההולכת וגוברת לאמנות העתיקה, והם מצטיינים בדראמתיות ובראליזם.

לאחר שובו לפירנצה ב1456 יצר דו׳ לפי הזמנת בית־מֶדיצ׳י את פסל הברונזה „יהודית והולוֹפֶרנס", שבו מצא פתרון גאוני לתיאור שתי דמויות מתנגשות זו בזו, אך מצורפות זו עם זו לאחדות פלאסטית; באותה יצירה לא זו בלבד שהקדים את אמנות הבּארוק, אלא אף עבר אותה. לאחר מכן שוב יצר את דמותו של המטביל (בברונזה), שהיא אימפרסיוניסטית ממש בפירוק הציורי של שטחה. בפסל־העץ של „המגדלית" יצר דו׳ דמות של בעלת־תשובה, הנובעת מחוויה עמוקה. יצירתו האחרונה היא „קבורת־ישו", שבה צורפו כל חוויות־חייו לאחדות מושלמת.

דו׳ נערץ ע״י מיכֶּלאַנגֶ׳לו, רפאל ושאר גדולי הרנסאנס; אולם במאה ה18 וראשית המאה ה19 נשכח כמעט. גאוניותו וערך מפעלו חזרו והוכּרו במלוא עָצמתם רק בעקבות התערוכה הגדולה של יצירותיו בפירנצה לכבוד יום־הולדתו ה500 ב1886.

C. J. Cavalucci, *Vita ed opere del D.*, 1886; G. Milanesi, *Catalogo delle opere di D. e bibliografia*, 1887; H. Semper, *D.s Leben u. Wirken*, 1887; G. Geffroye, *D.*, 1907; E. Berteaux, *D.*, 1910; P. Schubring, *Ital. Plastik d. Quattrocento*, 1919; id., *D.*, 1922²; M. T. Sadleir, *D.: the Man and the Artist*, 1924; A. Colasanti, *D.*, 1931; H. Kauffmann, *D.*, 1939²; L. Goldscheider, *The Sculpture of D.*, 1941; L. Planiscig, *D.*, 1943²; E. Cecchi, *D.*, 1943; H. W. Janson, *The Sculpture of D.*, I–II, 1958.

פ. ש.

דוֹנִי, אַנְטוֹן פְרַנְצֶ׳סְקוֹ — Anton Francesco Doni (1513, פירֶנצֶה — 1574, מוֹנסֶליצ׳ה [בקרבת פאדוֹבה]), איש־ספרות איטלקי. דו׳ היה נזיר ואח״כ כומר, וכן למד משפטים. מ1540 ואילך חי חליפות בפירנצה ובוויניציאה, כמתרגם יצירות מן הספרות הקלאסית, כמחבר, כמו״ל וכמדפיס. מ1555 ישב בעיר הקטנה מוֹנסליצ׳ה כמתבודד, זר לחברה ולאורח־חייה. — דו׳ חיבר חרוזים, מכתבים וקוֹמדיות, וכן הניח את היסוד לביבליוגראפיה איטלקית (Le Librerie [„הספריות"], 1550—51); אולם ברשימתו מובאים ספרים שנכתבו באמת בצד חיבורים מדומים. חיבוּריו העיקריים הם דיאלוֹגים מוסריים או היתוליים, מאמרים או בדיחות, סיפורים — מקוֹריים או מועתקים מאחרים —, דברי־הערכה על בעיות הזמן, הערות או רשימות משונות, עוֹקצניות, חריפות ומבדחות, בלי דרך רעיונית קבועה מראש. ספריו הם בחינת עיתונים־לפני־זמנם, כתובים בסיגנון עיתוֹנאי, עצבני, מהיר ובלתי־מתוקן, קרוב לדיבור העממי והיום־יומי, ומכאן הטעם החדיש שבהם. דו׳ הגיע לפעמים אף לאינטואיציות חדישות ובישׂר את המאות הבאות: בין השאר הביע את הדעה — בלי קשר לקוֹפרניקוס — שכדור־הארץ מסתובב סביב לשמש, והיה מצדד במדינה סוֹציאליסטית כדוגמת החלום האוטוֹפי של תוֹמס מור (ע״ע). מתוך רמיזות בספריו ניכר, שהיה לו מגע עם יהודים, שמהם למד ואתם שׂוחח באופן חָפשי ותוך יחס חיוּבי ביותר. — חיבורו העיקרי: האוסף I Marmi („אבני־השיש"), הוצ׳ חדשה 1928; כתבים נבחרים של דו׳, הוצ׳ חדשה 1951.

S. Bongi, *Vita e catalogo delle opere di A. F. D.*, 1863; G. Petraglione, *A. F. D.*, 1900; E. Chiorboli, *A. F. D.* (Nuova Antologia), 1928; B. Croce, *A. F. D. (Poeti e scrittori del pieno e tardo Rinascimento*, I), 1945; A. Momigliano, *La Maschera del D.* (Studi di Poesia), 1948².

י. ב. ס.

דוּנַיֶבְסְקִי, אִיסַק (יִצְחָק) — Исаак Осипович Дунаевский (נו׳ 1900), קומפוזיטור רוסי, יהודי. דו׳ הוא יליד אוקראינה; הוא למד בקונסרוואטוריון בחארקוב, שבו היה גם תלמידו של יוסף אחרון (ע״ע). במשך שנים רבות שימש מחבר מוסיקה ומנצח בתיאטראות של חארקוב, מוסקווה ולנינגראד. בזכות תרומתו למוסיקה הסוֹבייטית הפופולארית הוענקו לו אותות־הצטיינות, ובכללם התואר „אמן־העם". — יצירתו של דו׳ נתרכזה בעיקרה בתחום המוסיקה הבימתית הקלה ובפיתוח השיר העממי ליחיד ולמקהלה. כן חיבר כמה אוֹפֶּרֶטוֹת — תחום, שבו היה מראשוני היוצרים במוסיקה הסוֹבייטית, ואף כמה יצירות במוסיקה קאמֶרית. אך עיקר פירסומו בא לו בזכות המוסיקה הקולנוֹעית שחיבר. שיריו השונים (שירי־עמל, פזמונים ושירים ליריים), שהושרו בקוֹמדיות מוסיקאליות מוסרטות, נתפשטו ברחבי רוסיה וזכו לפופולאריות מרובה, תודות למיזוג המיוחד במינו של היסודות המוסיקאליים של השיר העממי, הרוסי והאוקראיני, על נימתו הלירית־האָפית ברוח הרוֹמאנס, עם סיגנון נוסח האוֹפֶּרֶטה. — דו׳ הוא גם הראשון שהכניס, בשנות ה20—30, למוסיקה הסוֹבייטית את הג׳אז מתוך נסיון למזגו במֶלוֹס הרוסי. אך מחמת יחסם העויין של החוגים השליטים ל„מוסיקה הבּוּרגנית של המערב" נטש את הג׳אז.

דוּנִין־בּוֹרְקוֹבְסְקִי, סְטַנִיסְלַאוּס, רוֹזֶן — Graf Stanislaus Dunin-Borkowski (1864, לבוֹב — 1934, מינכן), פילוסוף, תאולוג ופדאגוג קאתולי פולני־גרמני. ד״־ב׳ היה ישועי מגיל 19; הוא למד פילוסופיה ותאולוגיה ופעל כמורה ומדריך במוסדות־חינוך קאתוליים בהולאנד ובגרמניה. מ1899 ואילך עסק במחקר שפינוזה (ע״ע); הוא היה בקי ורגיל בספרות המאה ה17, עקב אחרי כל הקווים שנמשכו ממנה אל שפינוזה וביקש להבין את תורותיו על רקע תולדות חייו ויצירתו; כידידו ק. גֶבּהַרט (ע״ע) ראה בפילוסופיה של שפינוזה ביטוי לתקופת־הבּארוק. במאמציו להבין את נפשו של האיש שפינוזה נעזר ד״־ב׳ הרבה בהכשרתו הפדגוגית. יצירתו העיקרית היא החיבור הגדול „שפינוזה", ב4 כרכים, 1910—1936; וכן יש לציין את ספרו הקטן Spinoza nach dreihundert Jahren („שפינוזה כעבור 300 שנים", 1932), שנכתב בעיקר בשביל מומחים וכולל סקירה ביקָרתית של הספרות על שפינוזה מראשיתה. — ד.־ב׳ כתב גם ספרים ומאמרים בבעיות החינוך הדתי והמוסרי ברוח הקאתוליות, וכן חיבר אוטוביוגראפיה (1926).

של אבן סינא, גבירול ובוֹאֶתיוס. הספר De immortalitate („על אל־מות הנפש") יונק מאבן סינא; בחיבור De unitate („על האחדוּת") ניתן להכיר בהשפעת גבירול. — ההשקפה המֶטאפיסית האישית, הניכרת בספרים אלה, היא מזיגה של דעות מהזרמים האפלטוֹניים והנֵאוֹ־אפלטוֹניים באיסלאם וביהדות עם דעות קרובות להן, שהיו רוֹוחות בסכוֹלאסטיקה הנוצרית הקדוּמה.

Cl. Baeumker, *D. G. als Philosophischer Schriftsteller* (C. r. du 4e Congrès Scient. Internat. des Cathol., III, 50 sqq.), 1898; L. Thorndike, *A History of Magic and Exper. Science*, II, 7/8 sqq., 1922; M. Alonso, *La fuentes literarias de D. G.* (Al-Andalus, XI), 1946; id., *Traducciones del Arcediano D. G.* (ibid., XII), 1947; E. Gilson, *La philosophie au Moyen-Âge*, 371–380, 1947[3]; G. Sarton, *Introduct. to the Hist. of Science*, II, 172/3, 1950[2]; M. T. d'Alverny, *Avandauth?* (Homenaje a Millás-Vallicrosa, I, 19–43), 1954.

ש. פ.

דוֹמִינִיקָנִים, מיסדר־נזירים שנוסד ע"י דוֹמיניקוס (ע"ע) הקדוש; השם הרשמי — „מיסדר האחים־המטיפים" (O.F.P. — Ordo Fratrum Praedicatorum). נוהגים לקבוע את שנת ייסוד המיסדר ל1206, שבה כינס דומיניקוס במנזר אשר בפרוּי (Prouille) שבצרפת מספר נזירות על מנת להרחיקן מסכנת המינות האַלביגֶנזית; אולם ההכרה הרשמית מטעם האפיפיוֹרוּת הרוֹמית לא ניתנה למיסדר אלא על־ידי הוֹנוֹריוס III ב1216. מתחילת ייסוד מיסדרם היה תפקידם העיקרי של הדו' מלחמה נגד שיטות־המינות השונות והפצת רעיונות הנצרות, לשם הרמת קרנה של הדת הקאתולית וחיזוקה בלב המאמינים. הדו' ניהלו מלחמה מעשית נגד כיתות־המינים בדרך של הטפות ופעולה תעמולתית, ומכאן שמם (בדרך היתולית דרשו בלאטינית את שמם הנגזר משם מייסדם כDomini canes, ז"א „כלבי־האֵל"). תפקיד ציבורי ומעשי זה, שהיה משותף לכל התנועה הרפוֹרמית הקאתוֹלית בתחילת המאה ה13, הבדיל את מיסדר־הדו' מן הקודמים לו, שכן הרחיק את הנזירים במידה רבה מאורח־החיים של התבודדות והתבוננות, שהיה אָפייני לנזירות של תחילת יה"ב. אמנם קיבלו הדו' עליהם את נדרי הנזירות ודרכי הסיגוף לפי הנוֹהג של אַוגוּסטינוּס (ע"ע) הקדוש ואת עוֹל העניות בדוֹמה לפראנציסקנים, אולם את מינזריהם ייסדוּ בתוך הערים ובין הבריות, ושם מילאוּ את תפקידם המיסיוֹנרי, בהקדישם חלק גדול מזמנם ללימוד, להוראה ולהטפה מעשית. התפתחותו הגדולה של מיסדר הדו' חלה בדורות שאחרי מות מייסדו: באותן שנים נתפזרו הדו' על פני כל אירופה, יסדו מספר רב של מינזרים חדשים (בסוף המאה ה13 כבר מנה המיסדר למעלה מ600 מינזרים ובהם עשרת אלפים נזירים) והיו לגורם מכריע בכל חיי הרוח של אירופה. סיבת הצלחתם נעוצה בעיקר בשני גורמים: א) במשמעת החזקה והצבאית־כמעט ששררה באירגון המיסדר והקיפה את כל חבריו, מן הדרגות הנמוכות עד לגנראל הכללי; ב) בריכוז מאמצים מיוחדים לכיבוש לב המלומדים וציבור אנשי־המחשבה של אותו הזמן. הדו' הקימו ליד כל מינזר בית־ספר, וליד המינזרים הגדולים הוסיפו כיתות לחינוך גבוה; נוסף על כך יסדו בערים הגדולות קאתדרות לתאולוגיה ולהוראת כתבי־הקודש, שהפכו ברבות הימים לקאתדרות הרשמיות והמוכרות של האוניברסיטות המקומיות. במכללות המפורסמות של פאריס, אוֹכספורד וערים רבות באיטליה וספרד היו קאתדרות אלה שמוּרוֹת באופן קבוע לדו'; ע"כ פחתה ממילא השפעתם של מתנגדיהם או מתחריהם על הלימוד הגבוה. בתקופה מאוחרת יותר הורו הדו' גם לשונות זרות (כגון יוונית, עברית וערבית), הדרושות להכרת מקורות הנצרות או להכשרת נזירים לפולמוס דתי ולפעולה מיסיוֹנרית בקרב הבלתי־מאמינים. במאות ה13 וה14 היו חלק גדול מן המלומדים והוֹגי־הדעות הנוצריים דו', כגון אלבֶּרטוס (ע"ע) הגדול ותלמידו תוֹמַס, בעלי הSummae theologicae (מכלולי לימוּד־הדת) הגדולות, ובתקופה מאוחרת יותר — התאולוגים פּיסִיקר וקילווֹרְדבּי, המיסטיקנים אֶקהַרט, סוּזוֹ, טַאוּלֶר והקדושה קאתרינה מסִייֶנָה. רבים היו הדו' המטיפים והאַפּוֹלוֹגֶטים שנתפרסמו באירופה כולה, כגון רֵימוֹנד דֶה פֶּנְיַפּוֹרט, בעל הDecretalia (אוסף חוקים קאנוֹניים) ורֵימוֹנד מארטיני, מחבר הPugio fidei (פגיון־האמונה). הדו' קיבלו את שיטות הסכוֹלַסטיקה (ע"ע) לפי שיטתו של חברם תוֹמַס (ע"ע) מַאקוִינוֹ כתורה הפילוסופית הרשמית של המיסדר. מאז נעשו הדו' לבעלי־סמכות בכל עניני הדוֹגמאטיקה הנוצרית ובכל בעיה הדרכתית ועקרונית של אוצר המחשבה הקאתולית. מסורת זו של ממשיכי ה„תוֹמיזם" (ע"ע) ושומרי „הפירוש הנכון" של בעיות תאולוגיות ופילוסופיות נתקבלה ע"י האפיפיורות הרומית, שבה משמשים הדו' עד היום כמורים ופוסקים רשמיים בכל הבעיות הנוגעות לאמונה. — גם במדעי־הטבע הצטיינו בתי־ספריהם של הדו'; אך דווקא במקצוע זה גברה עליהם התחרות האסכולות הפראנציסקָניות.

בסוף המאה ה14 נתרופפה השפעתם של הדו' במידה רבה: התאבנות הסכוֹלסטיקה, הסימנים הראשונים להתעוררות מחשבת העולם ההוּמניסטי, ובעיקר פילוגה של אירופה לגושים נפרדים בעלי גון לאומי במקום הרקע האחיד שבתרבות הנוצרית — הגבילו את ערך מפעלם התרבותי והחינוכי של הדו'. במאות ה15 וה16 התרכזה פעילותם של הדו' באירגון האינקוויזיציה ובניהולה, ואח"כ בפעולות מיסיוֹנריות מעֵבר לים (בעיקר באימפריה הקוֹלוֹניאלית הספרדית). הם הוסיפו להתפלמס עם זרמי המחשבה והדת החדשים (כך ניהלו מלחמה רעיונית באַוֶרוֹאיזם [ע"ע אִבְּן־רשְׁדיים], ברֶפורמאציה ובתורות הנאטוּראליסטיות של הרנסאנס), אולם איבדו את המונופולין הרוחני על התרבות האירופית. מחשובי הדו' באותה תקופה היו ג'ירוֹלַמוֹ סַווֹנַרוֹלה (ע"ע), החשמן תוֹמַסוֹ דֶה ויוֹ — איש מדינה ותאולוג, ובַרתוֹלוֹמֶאה לַס קַסַס, המטיף שהגן על זכויותיהם של האינדיאנים באימפריה הספרדית. — מיסדר הדו' הצטיין מראשיתו בשנאת־ישראל ובפעילות קנאית ואכזרית נגד היהודים, וביחוד נגד האנוסים. שוֹנא־ישראל מובהק היה רֵימוֹנד דה פֶּנְיַפּוֹרט (ר' לעיל); למיסדר השתייכוּ מקימי האינקוויזיציה בספרד, ובראשם טוֹרקֶמַדָה (ע"ע), וכן רבים ממחבריהם של דברי פולמוס וגנאי נגד היהודים שבאותם הימים.

בתקופת הקוֹנטראָרפוֹרמאציה ולאחריה קיבלו הדו' תנופה חדשה וטיפוח מיוחד ע"י הכנסיה הרומית, שהשתמשה בהם, וכן במיסדר־הישועים הצעיר, במלחמתה הרעיונית נגד הרפורמאציה: בידם ניתן התפקיד של חיבור רשימת הספרים האסורים בקריאה למאמין, ועל־ידיהם נוסדו מוסדות חינוך חדשים להכשרת מורים לטיפול בבעיות הזמן החדש. אולם גם רמתם האינטלקטוּאלית וגם רמתם המוסרית של הדו' ירדה, לאחר שבמאתיים השנים הקודמות נטשו במידה רבה אותם חוקי העניות והענוה, שלפיהם נהגו בעת ייסוד המיסדר, והתערבו בצורה מופרזת בעניינים מדיניים וחילוניים. הקמת מיסדר הישועים, אשר השתמשו בשיטות־חינוך חדישות יותר והיו מתונים יותר בהטפתם — שהיתה אצלם

קשורה בשיכנוע שכלי —, המעיטה את חשיבותם של הדו׳. מאז היו שני המיסדרים מתחרים זב״ז ואויבים זל״ז במסגרת הכנסיה. דבר זה התבלט, למשל, בתולדות המיסיה הישועית בארצות המזרח הרחוק, אשר נגדה התקוממו הדו׳ בטענה, שהישועים מוותרים לילידי הארצות הללו יתר על המידה בשמירת מנהגיהם האליליים.

בתקופת האבסולוטיזם הנאור, ההשכלה, המהפכה הצרפתית ולאחריה נשבר מיסדר הדו׳ כליל. במקומות רבים נעלמו הדו׳ לגמרי; מספר המינזרים והנזירים ירד פלאים; עליית הממשלות החילוניות לשלטון גררה אפילו חקיקת חוקים לסגירת *מינזריהם* ו*להחרמת רכושם לטובת המדינה*. לעומת זה כבש המיסדר איזורים נרחבים בעולם החדש, ביחוד באמריקה הדרומית. בצרפת נעשה במאה ה19 נסיון לחידוש המיסדר ע״י לַקוֹרְדֶר (ע״ע), והטפותיו הביאו להתעוררות דתית חזקה בכיוון של התאָמת המסורת הנוצרית לרוח־הזמן. בעת החדשה היתה תרומתם של הדו׳ לתרבות האירופית זעומה, וזאת בעיקר בשל דבקותם הדוגמתית בסכולַסטיקה ובהשקפת־העולם התומיסטית, שמנעה מהם כל ויתור לזרמי־המחשבה החדשים ואף הניעה אותם להלחם בזרמים אלה; אולם הם פעלו רבות בחקר תולדות הכנסיה ותולדות יה״ב. היסטוריונים נודעים מבין הדו׳ בזמן האחרון הם דֶניפְלֶה (ע״ע) ומַנְדוֹנֶה (Mandonnet), וכן חשובות הקאתדרות לתאולוגיה נוצרית אשר במכללה הקאתולית של פְּרִיבּוּרג בשוויץ, בלַה סוֹשוּאַר (La Saulchoir) שבבלגיה וב„אַנְגֶליקוּם״ ברומא, שכולן נתונות בידי דו׳. אחרי מלחמת־העולם II התחדש הניגוד בין הדו׳ ובין הישועים בעניין ה„כמרים־הפועלים״ שבצרפת: הפעם היו הישועים השמרנים, והדו׳ מילאו תפקיד מהפכני (ע״ע סוציאליזם נוצרי).

היום מאורגנים הדו׳ ב33 גלילות (provinciae), המקיפים את העולם כולו; לגלילות האלה צמודים 2 איגודים (congregationes). כל גליל כולל לפחות 3 מינזרים; המיסדר מונה היום כ8,500 נזירים, המפוזרים ב400 מינזרים. הנהלת־המיסדר נמצאת ברומא; בראשה עומד גנראל, שלפנים היה נבחר לכל ימי חייו, מ1862 ואילך — ל12 שנה.

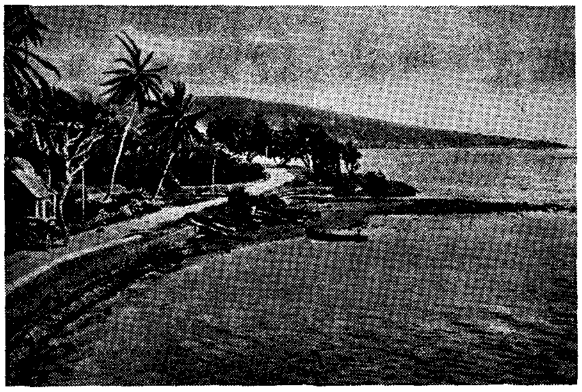
כנהוג בשאר המיסדרים, צמוד למיסדר הדו׳ כבר מתחילת קורותיו מיסדר דומה של נזירות, העוסקות בעיקר בפעולת הוראה ובעבודות סוציאליות. מיסדר זה מונה כ5,500 נזירות ב300 מינזרים („מיסדר ב׳״) וכ40,000 „אחיות״ („מיסדר ג׳״).

הדו׳ מקיימים פעילות מיסיונרית בארצות הסקאנדינאוויות הפרוטסטאנטיות באירופה, וכן בארצות המזרח התיכון והרחוק, בהודו המערבית ובאמריקה הדרומית ובאפריקה המרכזית (קונגו). — לבושם של הדו׳ הוא גלימה לבנה עם מעיל שחור.

Monumenta O. F. P. historica, I–XXII, 1896—1949; F. Mortier, *Histoire des maîtres généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs*, I–VIII, 1903—1920; M. Heimbucher, *Die Orden u. Kongregationen d. kath. Kirche*, II. 1907²; W. Bonniwell, *A History of the Dominican Liturgy*, 1914; J. B. Reeves, *The Dominicans*, 1930; P. Lemonnyer, *Les Frères Prêcheurs*, 1924; G. R. Galbraith, *The Constitution of the Dominican Order 1216—1360*, 1931; M. Davy, *Les Dominicaines*, 1934; A. Walz, *Compendium Historiae O. P.*, 1948²; *Dictionnaire de Theologie Catholique*, s. v. *Frères Prêcheurs*.

י. ב. ס.

דוֹמִינִיקָנִית, רֶפּוּבְּלִיקָה — Republica Dominicana (לפנים סַנְטוֹ דוֹמִינְגוֹ [Santo Domingo]), מדינה בחלק המזרחי של האי היספניולה (ע״ע) שבאיי הודו־המערבית; כוללת כ⅔ משטח האי. השטח: 49,540 קמ״ר; האוכלוסיה: 2.54 מיליון (1956).

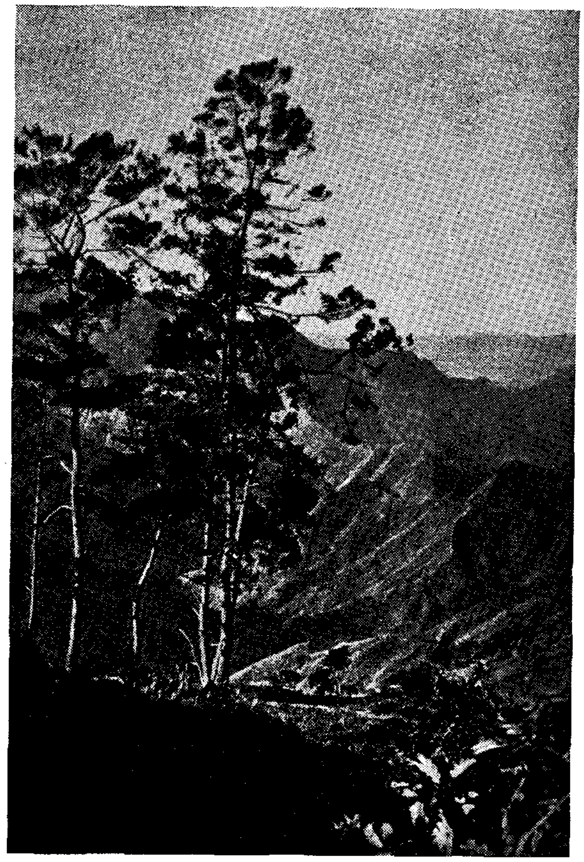

החוף בקרבת טרוחיליו

שטח הרפובליקה הררי מאד. רכס קורדילירה סיבַּאוֹ (Cordillera Cibao), הנמשך מדרום־מזרח לצפון־מערב, מהווה את חוט־השדרה של הארץ, ושיאו, פיקו טרוחיליו (Pico Trujillo, 3,170 מ׳), הוא הגבוה שבהרים באיי הודו־המערבית. במקביל לגוש־הרים מרכזי וקדום זה נמשכים כמה רכסים, שנוצרו בזמן מאוחר יותר ע״י פעולות טֶקטוֹניות; ביניהם מפרידים שקעים, כגון עמקי וֶגה רֶאַל (Vega Real) וסיבַּאוֹ הפוריים והמאוכלסים בצפיפות, שהם משתרעים מצפונוֹ של הרכס המרכזי. עמקים שונים, שנוצרו מדרומו, מצטרפים כמעט לחטיבה אחת, שבמרכזה יושבת עיר־הבירה סיודאד טרוחיליו. הארץ לוקה לעתים תכופות ברעידות־אדמה קשות. ההרים מיוערים בצפיפות (בעצי־מחט), אך חשובים יותר מבחינה כלכלית הם היערות באיזור הגשמים הטרופיים (בעמקים), המכילים מיני עצים יקרי־ערך לרוב, כגון עצי מאהאגוני והָבְנֶה, ארזים ועצי עפיצה וצביעה. הארץ שייכת לאיזור המַשווני, ותנודות הטמפראטורה קטנות, בעיקר באיזורי החוף; הטמפראטורה הממוצעת בעיר־הבירה היא 25°. רוחות הפאסאטים הצפוניים־מזרחיים, המנשבים בקביעות (חוץ מבחדשי־החורף), מביאים משקעים בשפע, בעיקר במדרונות־ההרים הצפוניים והמזרחיים, ומשום כך האקלים נוח גם ליוצאי־אירופה. חלקה הדרומי של הארץ יבש יותר, ובמקומות רבים הוא זקוק להשקאה מלאכותית. סופות מסוכנוֹת (הוריקאנים), המתחוללות עפ״ר בשלהי הקיץ ובסתיו, גורמות במקרים רבים להרס רב, ולעתים משמידות גידולים חקלאיים למשך שנים.

האוכלוסיה. כ70% של האוכלוסיה הם מולאטים — בני־תערובת של כושים ולבנים (ספרדים); שיעור הלבנים הוא כ20%, שיעור הכושים כ10%. עד לסוף המאה ה19 היתה האוכלוסיה דלילה, אך בשני הדורות האחרונים גדלה מ½ מיליון עד 2½ מיליון.

הלשון הרשמית של המדינה היא ספרדית. כנסיית־המדינה היא הכנסיה הקאתולית, אולם ניתן חופש גמור לשאר כל הדתות. הלימוד בבתי־הספר עד גיל 14 הוא לימוד חובה וחינם. לשם מלחמה בבערות הוקמו בדור האחרון אולפני־דחק מרובים, ושיעור האנאלפאביתים ירד מ75% ב1930

נוף הררי ברפובליקה הדומיניקנית

ל33% ב1955. האוניברסיטה, שנוסדה ב1538 בסאנטו דו־מינגו (שמה הקודם של עיר־הבירה), היא הקדומה שבאוניברסיטות הקיימות בחצי־הכדור המערבי. — רובם של האוכלוסין יושבים בעיירות ובישובים מעין־כפריים. העיר הגדולה היחידה היא עיר־הבירה סיודד טרוחיליו (ע"ע), השוכנת על החוף הדרומי. על אותו החוף נמצאים גם הנמלים סאן־פדרו דה מאקוריס (San Pedro de Macoris) ובאראונה (Barahona), המשמשים ליצוא־הסוכר. בשטח ההררי שבצפון המדינה שוכנות: סאנטיאגו דה קאבאליירוס (Santiago de Caballeros, 75,000 תושבים) — צומת־דרכים חשובה — ולה וגה; על החוף הצפוני — פוארטו פלאטה (Puerto Plata), הנמל השני בחשיבותו של המדינה.

כלכלה ותחבורה. החקלאות והענפים הקשורים בה מעסיקים 80% של האוכלוסיה. הגידולים העיקריים לצריכה מקומית הם אורז, תירס, פולים, אווקאדו ויוקה (שממנה טוחנים קמח); ליצוא — תנובת המטעים הטרופיים: קנה־סוכר, קפה, קאקאו, טבק, בננות ומיני פירות. התוצרת החקלאית העיקרית היא קנה־הסוכר, שאותו מגדלים ומעבדים על שטחי־מטעים נרחבים, שפותחו בעיקר בקרבת החוף, כדי לחסוך הוצאות־תעבורה. כ75% של כל היבול מעובדים בידי שתי חברות זרות גדולות. שוויו של יצוא הסוכר מהווה כמחצית שוויו של היצוא הכללי; אחריו באים יצוא הקאקאו, הקפה, הטבק והבננות. ניצול יעיל של העצים יקרי־הערך שביערות שבפנים־המדינה נמנע לפי שעה בגלל תנאי־התחבורה הגרועים. — ענף־התעשיה העיקרי הוא עיבוד הסוכר ומוצרי־הלווי שלו. קיימות גם תעשיות של סיגרים וסיגריות, כובעי־קש, עורות ונעליים.

בדור האחרון הוקמו למעלה מ2,000 מפעלי תעשיה זעירה. הארצות הקונות את התוצרת הדומיניקנית הן בעיקר אה"ב — המקבלת כמחצית היצוא (בעיקר קפה וקאקאו), אנגליה — הצרכנית העיקרית לסוכר, ואחריהן — ארצות־השפלה וקאנאדה. כ⅔ מן היבוא באים מאה"ב וכוללים מכונות, כלי־רכב, טכסטילים, מוצרי ברזל ופלדה, וצרכי־מזון. המאזן המסחרי של הרפובליקה חיובי מזה שנים רבות.

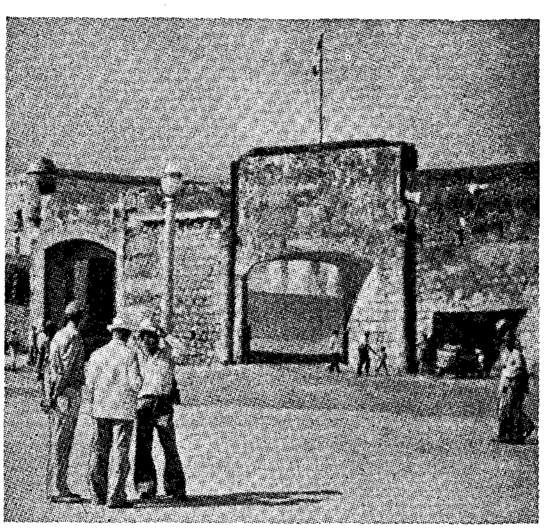
סחר־החוץ (במיליונים פסות־זהב)

השנים	1950	1952	1955
יבוא	43.6	96.7	90
יצוא	86.9	115.4	110

בכמה חלקים של המדינה אין **התחבורה** מפותחת עדיין אלא מעט. רשת מסילות־הברזל הממלכתית אינה כוללת אלא כ280 ק"מ; מסילות־ברזל פרטיות, שאורך קוויהן עולה על 1,000 ק"מ, שייכות לחברות הגדולות למטעי סוכר ובננות ומשמשות לתעבורת המצרכים האלה בלבד. לצרכי תחבורה ממוכנת נסללו עד עתה כ3,000 ק"מ של כבישים; אך באיזורים המרוחקים מן הישובים הגדולים עדיין משתמשים בקרונות־שוורים ובפרדות.

חוקה. לפי החוקה, שניתנה ב1942 ואושרה ב1947, נתונה הרשות המבצעת בידי הנשיא, הנבחר בבחירות ישירות למשך 5 שנים ושמותר לבחרו שנית. מוסדות הרשות המחוקקת הם הסנאט (המורכב מ23 צירים — 22 כמספר הפרובינציות וציר אחד של מחוז סאנטו דומינגו) ובית־הנבחרים, המורכב מ52 צירים (ציר אחד ל60,000 תושבים). על־סמך סמכויות מיוחדות שהוענקו לנשיא ב1948 ו1951 הוא שולט למעשה שלטון בלתי־מוגבל.

משפט. ב1845 הונהגו ברפובליקה ספרי־החוקים הצרפתיים. בהמשך הזמן הוכנסו בהם שינויים מסויימים ע"י חוקים דומיניקניים. כך, למשל, הונהגו ב1924 הוראות מיוחדות בענייני אזרחות והתאזרחות. שלא כספר־החוקים הצרפתי לא הכיר החוק הדומיניקני — בהשפעת הכנסיה הקאתולית — מתחילה בגירושין, אולם אח"כ הונהגו אלה ע"י החוק מ1897. חוק מ1928 היטיב את מצבו החוקי של הילד הלא־חוקי והרשה את החקירות על דבר אביו; נחקק

שער העיר העתיקה של סיודאד־טרוחיליו (לפנים סאן־דומינגו)
מימי קולומבוס

גם חוק חדש על הנישואין. ספר־החוקים למסחר, שנלקח גם הוא מצרפת, תוקן ע״י כמה תקנות ופורסם במהדורה חדשה ב1924.

ה י ס ט ו ר י ה. האי, שנתגלה ב1492 על־ידי קולומבוס ונקרא על־ידו בשם לה אספאניולה, היה נתון במשך 200 שנה לשלטון הספרדי. על החוף הדרומי הוקם ב1496 הישוב האירופי הראשון בעולם החדש, העיר סאנטו דומינגו, שנעשתה במהרה לבירת האי, ועל־שמה נקרא האי כולו. הכובשים הספרדיים השמידו את אוכלוסיית הילידים הקאריבים ויישבו את האי בעבדים כושים. לאחר שנכבשו מכסיקו ופרו העשירות, ירדה חשיבותו של האי, שמרבצי־הזהב שבו אפסו כעבור 20 שנה; נוסף על כך סבל מרעידות־אדמה קשות ומפשיטות של שודדי־ים אנגליים, צרפתיים והולאנדיים. כל אלה גרמו להזנחת האי ע״י השליטים הספרדיים ולהתמעטות האוכלוסיה. במאות ה16—18 היתה כלכלת הארץ מבוססת בעיקר על עיבוד קנה־הסוכר, גידול טבק וגידול־בהמות בקנה־מידה גדול.

עפ״י חוזה־רִיסְוִיק (1697) ויתרה ספרד לטובת צרפת על חלקו המערבי של האי, ומאז נוצר ניגוד חריף בין החלק „הספרדי" ובין החלק „הצרפתי" (ע״ע הַאִיטִי), ניגוד שהוסיף להתקיים גם אחרי ביטול השלטון הקולוניאלי. בחוזה־השלום של באזל (1795) סופח אף החלק המזרחי לצרפת. כשהתמרדו הכושים במערב בשלטון הצרפתי, פלשו המורדים ב1801 גם לחלקו המזרחי של האי ובזזו אותו. אלפי בעלי־מטעים לבנים ברחו מן הארץ מפחד משטר־האימים. לזמן־מה אוחד האי כולו בשלטונם של הכושים. לאחר מרידה שפרצה ב1808 גורשו הכושים של הַאִיטִי מן הארץ בעזרת כוחות־צבא בריטיים, וב1809 שוב סופחה סאנטו דומינגו לכתר הספרדי. אולם השלטון הספרדי המחודש לא ארך; כבר ב1821 הכריז נוּנְיֶס דֶה קאסֶראס (Nuñez de Caceras) על אי־תלותה של סאנטו דומינגו בספרד („הרפובליקה הראשונה") ושאף לאִיחודה עם קולומביה־רבתי. תכנית זו לא בוצעה בגלל המלחמה בין סאנטו דומינגו ושכנתה האיטי. החלק המערבי של האי נופל, אמנם, בגָדלו מן המזרחי, אך הוא עולה עליו בגודל האוכלוסיה, ופשיטות מן המערב אל המזרח חזרו ונשנו עד הזמן האחרון. ב1822 שוב נכבש שטח הרפובליקה ע״י צבא כושי מהאיטי, ובעקבות כך באה תוספת דם כושי לאוכלוסיית הארץ; זמן־מה אף עודדו השלטונות החדשים הגירת כושים מאה״ב. ב1844 הצליחו בני־הארץ לגרש את הכושים ההאיטיים; הוכרז על רפובליקה דו׳ עצמאית („הרפובליקה השניה"), ומאז קיימות באי שתי מדינות עצמאיות, שאינן תלויות זב״ז. עשרות־השנים הבאות היו שנות מלחמות־אזרחים בלתי־פוסקות, בשל התחרות בין בוּאֶנאוֶנטורה בַּאֶס (Buenaventura Baez) ופֶדרו סאנטאנה (Pedro Santana), שכל אחד מהם תבע את הנשיאות לעצמו. ב1861 מסר סאנטאנה שוב את השלטון לספרדים, אלא שהללו פרשו מן האי כעבור שנים מועטות (1865) בעקבות מרידה שפשטה בו. לאחר מותו של סאנטאנה נעשה בַּאֶס לאישיות המנהיגה במדינה. הוא ניסה לשווא לזכות בתמיכת אה״ב, שלה הציע את מפרץ־סאמאנה הנוח להקמת נמל. לאחר מותו ב1884 נסתבכה הארץ במלחמות־דמים פנימיות חדשות, שהושם להן קץ ע״י הנשיא אוּלִיסֶס אֶרוֹ (Ulises Heureaux), מולאט תקיף ששלט על הארץ שלטון־עריצים מ1889 (בהפסקה קצרה) עד שנרצח ב1899; בתקופת שלטונו סיבך את הארץ בחובות עצומים. יורשיו ניסו לשפר את מצבה הכספי של המדינה, אולם בימיהם פרצה מלחמת־אזרחים חדשה, שגרמה לאנארכיה גמורה כמעט. אה״ב, שקיבלה על עצמה כבר ב1905 את גביית המכסים הדומיניקניים לשם הבטחת ההון האמריקני שהולווה למדינה, כבשה ב1916 את שטח הרפובליקה כיבוש צבאי, ע״פ פנייתו של הנשיא חימנס (Jimenez), שנואש מנסיונו לייצב את המצב הפנימי. בעקבות המימשל הצבאי האמריקני, שנמשך 8 שנים, נשתפר במידת־מה מצב החינוך והתברואה, וכן נסללו כבישים חדשים; מבחינה כספית הועמדה המדינה בפיקוח של אה״ב.

לאחר שעזבו כוחות הצבא האמריקני את הארץ ב1924 הוכרז על „הרפובליקה השלישית". אולם כשביקש הנשיא אוראסיו ואסקֶס (Horacio Vasques), שנבחר ל4 שנים, להציע את מועמדותו שנית, הודח ע״י הפיכה, וב1930 נבחר לנשיא הגנראל רפאל ל. טרוחיליו (ע״ע) מולינה, והוא הוסיף לעמוד בראש המדינה עד 1952 (חוץ מבשנים 1938—1942, שבהן כיהן כנשיא מועמד שהוצע על־ידו). נשיאותו של טרוחיליו היתה רודנות עריצה, ואף מוכתמת ברציחת רבים ממתנגדיו, אולם היא הביאה שינוי גמור בדברי־ימי הרפובליקה הדו׳. בארץ, שבמשך יובל אחד עברו עליה כ100 הפיכות ומלחמות־אזרחים, נשתרר סו״ס שלום פנימי. סכסוכי־הגבול עם האיטי, שנמשכו למעלה מ100 שנה, יושבו על־ידי חוזים. חלה התקדמות ניכרת מבחינה כלכלית ותרבותית — ביחוד בשטח החינוך, שבו היתה הארץ מפגרת בהרבה אחרי שאר הרפובליקות האמריקניות —, וכן בשטח התברואה, החקלאות (ע״י מפעלי השקאה והנהגת שיטות־עבודה חדישות במקום השיטות הפרימיטיוויות שהיו נהוגות עד אז), התחבורה (ע״י סלילת כבישים), והשיכון והדיור (ע״י הקמת בתים בנויים מעץ, צמנט ולבנים במקום הסוכות המכוסות סכך של עלי־תמרים). עיר־הבירה סאנטו דומינגו, שנהרסה כמעט כליל על־ידי הוריקאן איום בספטמבר 1930, נבנתה מחדש, הפכה לעיר־נמל מודרנית, ונקראה (1936) על שם הרודן. אולם זכות מיוחדת קנה לעצמו טרוחיליו על־ידי הבראת המשק הכספי של הרפובליקה; תוך שנים מועטות הצליח לסלק את כל חובות־המדינה ועי״כ לשים קץ לתלותה במדינות־חוץ: הפיקוח העליון של אה״ב על המכסים הדומיניקניים בוטל ב1941; במקום סניפי הבאנקים האמריקניים והקאנאדיים שהיו קיימים עד אז נוסד הבנק הדומיניקני הלאומי. החל ב1947 הושווה פֶסו־הזהב הדומיניקני בערכו לדולאר האמריקני. אולם המשטר הרודני נשאר בתקפו. ב1952 הסתלק רפאל טרוחיליו מן השלטון, אחרי הבטיחו את בחירת אחיו אֶקטור (Hector) ב. מולינה טרוחיליו לנשיא־המדינה; הלה חזר ונבחר לתפקיד זה ב1957.

ה מ ו ש ב ה ה י ה ו ד י ת ס ו ס ו א ה (Sosua). ב1938 הצהיר טרוחיליו בוועידת אֶויאַן (ע״ע), שהוא מוכן לקבל 100,000 פליטים יהודים למדינתו. אגרו־ג׳וינט הקציב סכום ניכר לביצוע תכנית זו, ובאה״ב נוסדה לשם כך אגודה בשם Dominican Republic Settlement Association (DORSA). בחוזה שנחתם בין אירגון זה וממשלת הרפובליקה הדו׳ הובטחו למתיישבים החדשים ולצאצאיהם זכות־אזרחות מלאה וחופש גמור בכל שטחי החיים התרבותיים והחברתיים. ב1940 הוקם על החוף הצפוני של האי, בקרבת עיר־הנמל פוּאֶרטו פלאטה, המושב השיתופי סוסואה על שטח של 9,000

הקטאר, על קרקע שהיא — לדעת מומחים — אינה נוחה לעיבוד ודורשת מיתקני־השקאה ועמל רב כדי לְהָפכה לאדמה פוריה. הפליטים העירוניים, שרובם באו מגרמניה ומאוסטריה, לא היו מסוגלים לעבודה קשה. מספר המתיישבים בסוסואה לא הגיע אף ל500, וגם מהם היגרו רבים במשך השנים הבאות לאה"ב. ב1947 מנו תושבי סוסואה 338 נפש, מהם היו 126 חקלאים ו212 ישבו בישוב השכן בַּטֵי (Batey), העירוני־למחצה; בתחילת 1956 ישבו במושב 181 נפש, ובבאטי — 15. באיזור־חבחירות, שלו שייכת סוסואה, נבחר אחד המתיישבים היהודים כציר לפארלאמנט. — בכל הרפוּבּליקה הדו׳ נמנו במפקד 1950 463 יהודים.

A. Rodriguez, *La Cuestion Dominico-Haitiana*, 1919[2]; Sumner Welles, *Naboth's Vineyard: The Dominican Republic 1844—1924*, 1928; W. Gerling, *Wirtschaftsentwicklung u. Landschaftswandel auf d. westl. Inseln Jamaica, Haiti u. Puerto Rico*, 1938; *Refugee Settlement in the Dominican Republic* (The Brookings Institution, Washington), 1942; C. M. Bishop–A. Marchant, *Guide to the Law and Legal Literature of Cuba, the Dominican Republic and Haiti*, 1944; J. I. Osario Lizarazo, *La isla iluminada*, 1946; S. Walker, *Journey toward the Sunlight: A Story of the Dominican Republic and its People*, 1947; A. R. Nanita, *Trujillo*, 1954[5].

ב. ד. ג.

דוֹמֶנִיקוֹ (דִי בַּרְטוֹלוֹמֶאוֹ) וֶנֶצִיאַנוֹ — Domenico (di Bartolomeo) Veneziano — (סמוך ל1400, ויניציאה [?] — 1461, פִירֶנְצֶה), צייר איטלקי. על חייו לא ידוע אלא מעט מאד; ב1438 שהה בפֶּרוּג׳ה, ומשם הוזמן — כנראה ע״י קוזימוֹ דֶי מֶדיצ׳י — לפירנצה. מן היצירות הוודאיות שלו נשתמרו רק מעטות, ובעלוּתו על יצירות רבות המיוחסות לו שנויה במחלוקת. אולם בשעתו — וגם בקרב חוקרי־האמנות החדישים — היה דו׳ מוחזק לאחד ממפלסי־הדרך לאמנות החדשה של קַסטַניוֹ ושל אוּצֶ׳לוֹ, ביחוד בגלל הפרספקטיוה הקווית והפרופורציות הטבעיות של הגופים המתוארים בתמונותיו. שתי תמונות של מאדונות — התמונות היחידות שעליהן חתום שמו של דו׳ — מלאות רוח פרישות מן העולם, שהיתה אָפיינית לחוגי האצילים והנזירים בגוֹתיקה המאוחרת, אך הצבעים בחלקיהן הארדיכליים דמיוניים להפליא. יותר מאשר בתמונותיו הדתיות מתגלה דו׳ כצייר הרנסאנס בציורי דיוקנות, ביחוד בפרוטומות הגברים והגבירות המיוחסות לו במידה רבה של ודאות. אלו הן דיוקנות־פרופיל, מצויירים על לוחות־עץ בצבעי־טֶמפֶּרה מבהיקים, וע״י קיצורם הפֶּרספֶּקטיווי של הגופים נוצר בהם רושם עז של עומק התמונה; הפרטים — הלבוש, התכשיטים, השיער — מתוארים בדיוק נאטוראליסטי רב, והפנים מביעים יוהרה ומרץ.

H. G. Wagner, *D. d. B.*, 1898; A. Schmarsow, *D. V.* (L'Arte, XV), 1912; R. van Marle, *The Development of Italian Painting*, V, 1934; M. Salmi, *Paolo Ucello, Andrea Castagno e D. V.*, 1935; M. L. Gengaro, *D. V.* (L'Arte, N. S. 7), 1936; C. Brandi, *Quattrocentisti Sienesi*, 1949.

דוֹמֶנִיקִינוֹ (Domenichino), הוא דוֹמֶנִיקוֹ צַמְפִּיֶרִי — Domenico Zampieri — (1581, בּולוֹניה — 1641, רומא), צייר איטלקי. דו׳ פעל מנעוריו ברומא. הצלחתו הגדולה עוררה קנאה, והוא נאלץ לברוח מפני שונאיו לעיר־מולדתו. האפיפיור גרֶגוֹריוּס XV החזיר אותו לרומא ומינה אותו לארדיכל וצייר של הוואטיקאן. בשנים 1630/4—1635/8 צייר בנאפולי. — ציוריו של דו׳ מצטיינים במבנה ברור, במונוּמֶנטאליוּת קלאסיציסטית ובקוֹר רֶאַליסטי. את ציורי־הנוֹף הֶחיה בסצֶנות היסטוריות או מיתולוגיות. בשעתו נחשב כשני לגְוִידוֹ רֶנִי (ע״ע) באמנות; בין מעריציו היה גם גֶתֶה. בעיני בני־דורנו פג ערכו של אמן זה, ואין רואים בו היום אלא בעל־מלאכה חרוץ ללא דמיון רב, שהיה ממלא תפקידים שהוטלו עליו בפשטוּת ובאמונה ללא הבלטת אישיות חזקה. — החשובות בין יצירותיו הן הפרֶסקוֹת ברומא (בגאלריית־פארנֶזֶה ובכנסיית סאן אַנדרֶאה דֶלה ואלֶה) ובנאפולי (בקאתדראלה).

C. Landon, *Works of D.*, 1825; Bolognini, *Life of D.*, 1839; L. Serra, *Il D.*, 1921; J. Pope-Hennessy, *The Drawings of D. at Windsor Castle*, 1948.

דוּמֶר, פּוֹל — Paul Doumer — (1857—1932), מדינאי צרפתי. תחילה היה מורה. ב1888 נבחר לראשונה כציר לבית־הנבחרים. בראשית הקאריירה הפוליטית שלו היה ראדיקאלי, אולם בהדרגה עבר אל הרפוּבליקנים השמרנים. ב1895/6 שימש שר־האוצר בממשלת בּוּרז׳וּאָ (ע״ע), ומ1896—1902 — מושל בהודו־סין; בתפקיד זה הצטיין כאדמיניסטראטור. עם שובו לצרפת שוב נבחר לבית־הנבחרים, וב1905 היה נשיאוֹ. בבחירות לנשיאות־הרפוּבליקה ב1906 נכשל כמועמד הימין. ב1912 נבחר לסנאט. אחרי מלחמת־העולם I שוב היה שר־האוצר בממשלות שבראשותו של בּריאַן (ע״ע) ב1921/2 וב1925/6 ופעל הרבה לאיזון התקציב וייצוב המטבע. ב1929 נבחר לנשיא־הסנאט, וב1931 — לנשיא־הרפוּבליקה (כמועמד־נגד לבריאן). חדשים מעטים לאחר שנבחר נרצח בידי מהגר רוסי, גוֹרגוּלוֹב, שהיה — כנראה — לא־שפוי בדעתו.

דוּמֶרג, גַסְטוֹן — Gaston Doumergue — (1863—1937), מדינאי צרפתי. דו׳ בא ממשפחת־כורמים פּרוטסטאנטית. לפי השכלתו ומקצועו היה עורך־דין; הוא עבד בשירות המשפטי הקולוניאלי הצרפתי בהודו־סין (1892—1898) ובאלג׳יריה (1893). אחרי שובו לצרפת נבחר ב1893 לאספה הלאומית כציר מטעם הראדיקאלים, וב1910 — לסנאטור. מ1902 עד מלחמת־העולם I היה חבר בכמה ממשלות של השמאל כשר המושבות, המסחר והחינוך, וכן היה שנים רבות יו״ר חברת תעלת־סוּאֶץ. ב1917 נשלח לרוסיה, כדי לחזק את הברית אתה ולהשפיע על הממשלה הזמנית שלא לעשות שלום עם גרמניה. אחרי המלחמה תמך — כנשיא הסנאט — במדיניותוֹ התקיפה של פּוּאנקַרֶה (ע״ע) לגבי גרמניה, וביחוד בשאלת כיבוש הרוּר. ב1924 נבחר — כפרוטסטאנט ראשון — לנשיא הרפּוּבליקה. עם סיום תפקידו זה ב1931 נתכוון לפרוש מן החיים הציבוריים ונתיישב באחוזתו בגאר. אולם ב1934, בשעת הזעזוע של המשטר בעקבות שערוריית סטאוויסקי, נקרא דו׳ — כאישיות הנהנית מאימוּן ציבורי רחב — לעמוד בראש ממשלה של קוֹאַליציה לאומית, כדי לחסל את המשבר ולהרגיע את הרוחות. הוא שימש בתפקיד זה כ¾ שנה והצליח במידה מרובה במשימה שהוטלה עליו. אח״כ חזר לחיים הפרטיים.

דוֹן (Дон — שמו העתיק טַנַאִיס [Tanais]), הנהר השלישי בארכּוֹ ברוסיה האירופית. מקורו באיזור מוסקווה ושפכו במפרץ־טאגאנרוֹג של הים האַזוֹבי. אָרכּוֹ 1,970 ק״מ ואגן־ניקוזו 442,500 קמ״ר. בחלקו העליון זורם הדון דרומה בתוך מישור גלי פורה. לא הרחק ממקורו הוא מחוּבּר עם האוֹקָה, יובלה של הוולגה, על־ידי תעלת־יֶפּיפאן. בחלקו

התיכון הוא כורה את אפיקו בסלעים מן הקרטיקון, כששפתו הימנית גבוהה והשמאלית נמוכה ושטוחה. הוא זורם דרומית־מזרחית בעיקולים במישור ערבתי, באפיק שחלקו סלעי וחלקו חולי. ליד סטאלינגראד הוא מתקרב לוולגה כדי 60 ק״מ, ובמקום זה שני הנהרות הגדולים מחוברים בתעלה חדשה (מ1952). אח״כ הדון מתעקל ומשנה את כיוונו לדרום־מערב; נמצא, שכל חלקו התיכון מהווה קשת גדולה, הקמורה לצד מזרח. בחלקו התחתון עובר הדון איזור של ביצות, הנתון לשטפונות בעונת הפשרת השלגים והקרח. אחרי רוסטוב הנהר מתפצל לזרועות ויוצר דלתה, ששטחה 340 קמ״ר.

היובלים החשובים של הדון הם: החופיור (Хопёр) והמאניץ׳ משמאל, והדונֶץ מימין.

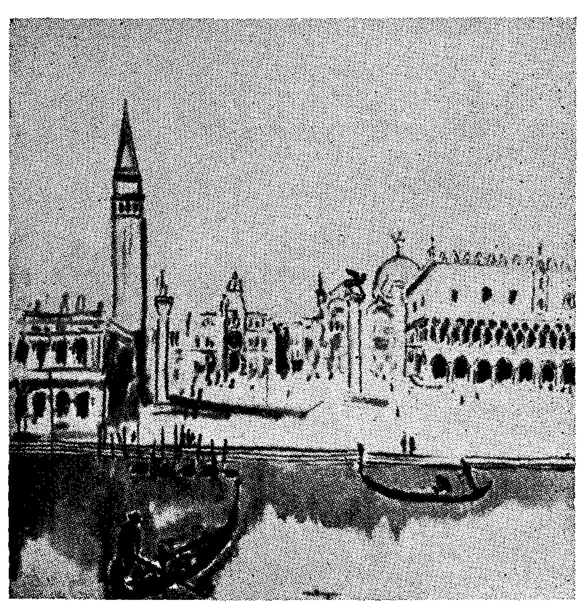
יעילותו של הדון כאמצעי־תחבורה מצומצמת: בחלקו העליון הוא קפוא מנובמבר עד אפריל, ואפילו בחלקו התחתון מדצמבר עד מארס; וכן קיימת תנודה גדולה מאד בגובה המים, שהם גואים באביב ורדודים בסוף הקיץ. הדון גורף כמויות גדולות של סחף, שאף הוא מקשה על השיט.

אניות־ים מגיעות עד לרוסטוב (ע״ע), שהיא העיר הגדולה ביותר על גדות הדון, וספינות קטנות מגיעות עד קַלַץ׳. — בחלקו התחתון מפותח הדַיִג, בעיקר בעונות האביב והחורף.

יפ. ש.

דון, חֶבֶל־הַ־, ע״ע קוזַקים.

דוֹנְגֶן, קֶס (קוֹרְנֶלְיוּס) וַן — Kees (Cornelius) van Dongen — (נו׳ 1877), צייר צרפתי ממוצא הולאנדי. דו׳ למד באקאדמיה של רוֹטֶרדאם, ב1897 השתקע בפאריס וגם רכש (ב1929) נתינות צרפתית. תחילה היה מצוי בחוגי האמנות של מוֹנמארטר והושפע מטולוּז־לוֹטרֶק (ע״ע). אח״כ נתקרב לפיקַסוֹ (ע״ע) וב1906 נצטרף ל„פוֹבים״. דו׳ נמשך לאמנות הדיוקנית ולתיאור רֵאַליסטי־ביקָרתי של חיי החברה הפאריסאית, לפעמים בתוספת נימה תוקפנית ואירונית. הוא צייר בעיקר מַראות מנשפי־ריקודים, מן התיאטרון ומשדות־האימונים לסוּסי־מירוץ. בין דיוקנותיו מרובים הם אלה של אישי הציבור, המדינה, הספרות והאמנות. מעמדו באמנות — בין האימפְּרֶסיוניזם המאוחר ההולאנדי ובין האֶכּסְפְּרֶסיוניזם והרֶאַליזם. התפיסה הפסיכולוגיסטית, המאַפיינת את דיוקנותיו, מזכירה את הגדולים שבציירי הפורטרֶטים של ארץ־מולדתו.

קֶס וַן דוֹנגֶן: ויניציאה

E. de Courrières, *V. D.*, *1925*.

דוֹנֶה, מוֹרִיס — Maurice Donnay — (1859, פאריס — 1945, שם), מחזאי צרפתי. דו׳ היה לפי מקצוע־לימודיו מהנדס, אך הקדיש עצמו כולו לספרות, ובשעתו — ביחוד סמוך ל1900 — היה מוחזק אחד המחזאים העיקריים של צרפת החדישה; ב1907 נבחר כחבר לאקאדמיה הצרפתית. לאמיתו של דבר ביזבז אוצרות כשרון ושאֶר־רוח על יצירות קלות מדי, שכבר הולכות ונשכחות. ראשית פירסומו היתה בחיבור פזמונים לקאבארֶט, מהם מבדחים ומהם לידיים ורגשניים. אחר־כך כבש את הבימה הפאריסית בשורה של קומדיות על חיי החברה של זמנו, הממֻזגות בהצלחה אירוניה ורגש, צחוק ודמע, ומצטיינות בדו־שיח מבריק (מהן: „ליזיסטראטה״, 1892, 1919[2]; Amants [„נאהבים״], 1895; Le torrent [„הזרם״], 1898; La clairière [„מַערֵה־היער״], 1900; L'autre danger [„הסכנה האחרת״], 1902; Les éclaireuses [„הצופות״], 1913; La chasse à l'homme [„צֵיד הגבר״], 1920). מחזהו היחיד שרקעו בעבר, Le ménage de Molière („חיי־בית של מולייֶר״), 1902, הוא קומדיה בחרוזים, כתובה בסיגנון קלאסי מובהק, עדינה ולפעמים נוגעת ללב. — דו׳ חיבר גם מחזה במגמה ציונית, Le retour de Jérusalem („שיבת ירושלים״), 1903.

L. Treich, *L'esprit de M. D.*, 1926; H. Duvernois, *M. D.*, 1928; P. Bathille, *M. D. et son œuvre*, 1932.

דונו, פְּיֶר־קְלוֹד־פְרַנְסוּאָה — Pierre-Claude-François Daunou — (1761—1840), היסטוריון ומדינאי צרפתי. דו׳ רכש לו השׂכלה רחבה, ומ1780 עד המהפכה שימש מורה ומרצה בכמה מוסדות חינוך ומדע. עם פרוץ המהפכה הצטרף אליה בהתלהבות והפיץ את רעיונותיה במאמרים ותזכירים. ב1792 נבחר לקונוונט; שם הצטרף לז׳ירונדיסטים, הצביע בעד הדחתו של המלך, אבל השיג על סמכותו של הקונוונט לדון אותו והסתייג מפסק־הדין שהוצא נגדו. ב1793 נאסר, אולם עם הפיכת ה9 בתֶרמידור שוחרר מבית־הסוהר, חזר לקונוונט והיה פעיל בו מאד, בין השאר בחיבור החוקה הדירֶקטוריאלית. בתקופת הדירֶקטוריון היה חבר מועצת ה500 ויו״ר שלה. ב1798 הוטל עליו לצאת לאיטליה ולחבר חוקה לרפובליקה הרומאית. בשובו לפאריס לא הצטרף לתכניות ההפיכה של סִייֶס ובונאפארט, ואע״פ שהשתתף בתיכנון החוקה החדשה — לא השלים עם משטרו הרודני של הקונסול הראשון. אמנם נתמנה לחבר הטריבונאט, אבל הוצא ממנו ע״י נאפוליון בגלל השקפותיו הליבראליות. ב1804 נתמנה למנהל הארכיון הממשלתי; בימי הרסטוראציה הודח מכהונה זו לזמן־מה. ב1819 נתמנה לפרופסור להיסטוריה בCollège de France, ופירסומיו על דרכי המחקר ההיסטורי וביקורת המקורות עוררו תשומת־לב רבה. ספריו ומאמריו קובצו יחד ב20 כרכים.

Fr.–S.–U. Mignet, *Notice historique sur la vie et les travaux de D.*, 1843; Ch.–Fr. de Saint-Beuve, *D.* (Portraits contemperains, III), 1846; M. Teillandier, *Documents biographiques sur D.*, 1847[2].

הקטאר, על קרקע שהיא — לדעת מומחים — אינה נוחה לעיבוד ודורשת מיתקני־השקאה ועמל רב כדי להפכה לאדמה פוריה. הפליטים העירוניים, שרובם באו מגרמניה ומאוסטריה, לא היו מסוגלים לעבודה קשה. מספר המתיישבים בסוסואה לא הגיע אף ל500, וגם מהם היגרו רבים במשך השנים הבאות לאה"ב. ב1947 מנו תושבי סוסואה 338 נפש, מהם היו 126 חקלאים ו212 ישבו בישוב השכן בַּטֵי (Batey), העירוני־למחצה; בתחילת 1956 ישבו במושב 181 נפש, ובבאטי — 15. באיזור־הבחירות, שלו שייכת סוסואה, נבחר אחד המתיישבים היהודים כציר לפארלאמנט. — בכל הרפובליקה הדו' נמנו במפקד 1950 463 יהודים.

A. Rodriguez, *La Cuestion Dominico-Haitiana*, 1919[2]; Sumner Welles, *Naboth's Vineyard: The Dominican Republic 1844—1924*, 1928; W. Gerling, *Wirtschaftsentwicklung u. Landschaftswandel auf d. westl. Inseln Jamaica, Haiti u. Puerto Rico*, 1938; *Refugee Settlement in the Dominican Republic* (The Brookings Institution, Washington), 1942; C. M. Bishop–A. Marchant, *Guide to the Law and Legal Literature of Cuba, the Dominican Republic and Haiti*, 1944; J. I. Osario Lizarazo, *La isla iluminada*, 1946; S. Walker, *Journey toward the Sunlight: A Story of the Dominican Republic and its People*, 1947; A. R. Nanita, *Trujillo*, 1954[5].

ב. ד. ג.

דוֹמֶנִיקוֹ (די בַּרְטוֹלוֹמֶאוֹ) וֶנֶצִיאָנוֹ — Domenico (di Bartolomeo) Veneziano (סמוך ל1400, ויניציאה [?] — 1461, פירֶנצה), צייר איטלקי. על חייו לא ידוע אלא מעט מאד; ב1438 שהה בפֶרוג'ה, ומשם הוזמן — כנראה ע"י קוזימו דֶי מֶדיצ'י — לפירנצה. מן היצירות הוודאיות שלו נשתמרו רק מעטות, ובעלותו על יצירות רבות המיוחסות לו שנויה במחלוקת. אולם בשעתו — וגם בקרב חוקרי־האמנות החדישים — היה דו' מוחזק לאחד ממפלסי־הדרך לאמנות החדשה של קַסטַניוֹ ושל אוּצֶ'לוֹ, ביחוד בגלל הפרספקטיוה הקווית והפרופורציות הטבעיות של הגופים המתוארים בתמונותיו. שתי תמונות של מאדונות — התמונות היחידות שעליהן חתום שמו של דו' — מלאות רוח פרישות מן העולם, שהיתה אָפיינית לחוגי האצילים והנזירים בגותיקה המאוחרת, אך הצבעים בחלקיהן הארדיכליים דמיוניים להפליא. יותר מאשר בתמונותיו הדתיות מתגלה דו' כצייר הרנסאנס בציורי דיוקנות, ביחוד בפרוטומות הגברים והגבירות המיוחסות לו במידה רבה של ודאות. אלו הן דיוקנות־פרופיל, מצויירים על לוחות־עץ בצבעי־טֶמפֶּרה מבהיקים, וע"י קיצורם הפֶּרספֶּקטיווי של הגופים נוצר בהם רושם עז של עומק התמונה; הפרטים — הלבוש, התכשיטים, השיער — מתוארים בדיוק נאטוראליסטי רב, והפנים מביעים יוהרה ומרץ.

H. G. Wagner, *D. d. B.*, 1898; A. Schmarsow, *D. V.* (L'Arte, XV), 1912; R. van Marle, *The Development of Italian Painting*, V, 1934; M. Salmi, *Paolo Ucello, Andrea Castagno e D. V.*, 1935; M. L. Gengaro, *D. V.* (L'Arte, N. S. 7), 1936; C. Brandi, *Quattrocentisti Sienesi*, 1949.

דוֹמֶנִיקִינוֹ (Domenichino), הוא דוֹמֶניקוֹ צַמפִּיֶרי — Domenico Zampieri (1581, בולוניה — 1641, רומא), צייר איטלקי. דו' פעל מנעוריו ברומא. הצלחתו הגדולה עוררה קנאה, והוא נאלץ לברוח מפני שונאיו לעיר־מולדתו. האפיפיור גרגוריוס XV החזיר אותו לרומא ומינה אותו לארדיכל וצייר של הוואטיקאן. בשנים 1630/4—1635/8 צייר בנאפולי. — ציוריו של דו' מצטיינים במבנה ברור, במונומנטאליות קלאסיציסטית ובקור ראַליסטי. את ציורי־הנוף החיה בסצֵנות היסטוריות או מיתולוגיות. בשעתו נחשב כשני לגווידו רֶני (ע"ע) באמנות; בין מעריציו היה גם גֶתֶה. בעיני בני־דורנו פג ערכו של אמן זה, ואין רואים בו היום אלא בעל־מלאכה חרוץ ללא דמיון רב, שהיה ממלא תפקידים שהוטלו עליו בפשטות ובאמונה ללא הבלטת אישיות חזקה. — החשובות בין יצירותיו הן הפרֶסקוֹת ברומא (בגאלריית־פארנֶזֶה ובכנסיית סאן אַנדרֶאה דֶלה ואלֶה) ובנאפולי (בקאתדראלה).

C. Landon, *Works of D.*, 1825; Bolognini, *Life of D.*, 1839; L. Serra, *Il D.*, 1921; J. Pope-Hennessy, *The Drawings of D. at Windsor Castle*, 1948.

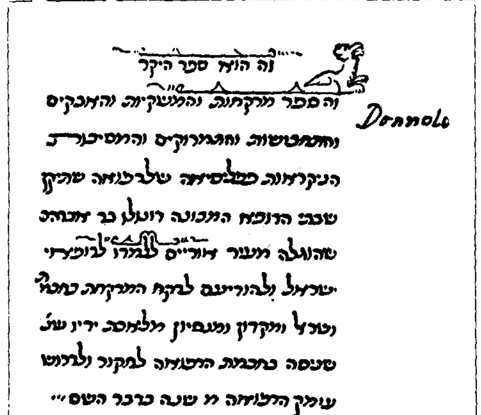
דוּמֶר, פּוֹל — Paul Doumer — (1857—1932), מדינאי צרפתי. תחילה היה מורה. ב1888 נבחר לראשונה כציר לבית־הנבחרים. בראשית הקאריירה הפוליטית שלו היה ראדיקאלי, אולם בהדרגה עבר אל הרפובליקנים השמרנים. ב1895/6 שימש שר־האוצר בממשלת בורז'וּאָ (ע"ע), ו1896—1902 — מושל בהודו־סין; בתפקיד זה הצטיין כאדמיניסטראטור. עם שובו לצרפת שוב נבחר לבית־הנבחרים, וב1905 היה נשיאו. בבחירות לנשיאות־הרפובליקה ב1906 נכשל כמועמד הימין. ב1912 נבחר לסנאט. אחרי מלחמת־העולם I שוב היה שר־האוצר בממשלות שבראשותו של בריאַן (ע"ע) ב1921/2 וב1925/6 ופעל הרבה לאיזון התקציב וייצוב המטבע. ב1929 נבחר לנשיא־הסנאט, וב1931 — לנשיא־הרפובליקה (כמועמד־נגד לבריאן). חדשים מעטים לאחר שנבחר נרצח בידי מהגר רוסי, גורגולוב, שהיה — כנראה — לא־שפוי בדעתו.

דוּמֶרג, גַסטוֹן — Gaston Doumergue — (1863—1937), מדינאי צרפתי. דו' בא ממשפחת־כורמים פרוטסטאנטית. לפי השכלתו ומקצועו היה עורך־דין; הוא עבד בשירות המשפטי הקולוניאלי הצרפתי בהודו־סין (1892—1898) ובאלג'יריה (1893). אחרי שובו לצרפת נבחר ב1893 לאספה הלאומית כציר מטעם הראדיקאלים, וב1910 — לסנאטור. מ1902 עד מלחמת־העולם I היה חבר בכמה ממשלות של השמאל כשר המושבות, המסחר והחינוך, וכן היה שנים רבות יו"ר חברת תעלת־סואֶץ. ב1917 נשלח לרוסיה, כדי לחזק את הברית אתה ולהשפיע על הממשלה הזמנית שלא לעשות שלום עם גרמניה. אחרי המלחמה תמך — כנשיא הסנאט — במדיניותו התקיפה של פואנקָרֶה (ע"ע) לגבי גרמניה, וביחוד בשאלת כיבוש הרור. ב1924 נבחר — כפרוטסטאנט ראשון — לנשיא הרפובליקה. עם סיום תפקידו זה ב1931 נתכוון לפרוש מן החיים הציבוריים ונתיישב באחוזתו בגאר. אולם ב1934, בשעת הזעזוע של המשטר בעקבות שערוריית סטאוויסקי, נקרא דו' — כאישיות הנהנית מאימון ציבורי רחב — לעמוד בראש ממשלה של קואַליציה לאומית, כדי לחסל את המשבר ולהרגיע את הרוחות. הוא שימש בתפקיד זה כ¾ שנה והצליח במידה מרובה במשימה שהוטלה עליו. אח"כ חזר לחיים הפרטיים.

דוֹן (Дон — שמו העתיק טַנַאִיס [Tanais]), הנהר השלישי בארכו ברוסיה האירופית. מקורו באיזור מוסקווה ושפכו במפרץ־טאגאנרוג של הים האַזובי. אָרכו 1,970 ק"מ ואגן־ניקוזו 442,500 קמ"ר. בחלקו העליון זורם הדון דרומה בתוך מישור גלי פורה. לא הרחק ממקורו הוא מחובר עם האוקה, יובלה של הוולגה, על־ידי תעלת־יֶפיפאן. בחלקו

דונולו, שַׁבְּתַי בֶּן אַבְרָהָם (913, אוריה [איטליה הדרו־מית] — אחרי 982), רופא ואסטרונום יהודי; ראשון בזמן לסופרים הרפואיים במערב. המקור היחיד כמעט לתולדות חייו של דו' הוא ההקדמה לספרו „חכמוני" (ר' להלן). היא פותחת בחרוזים, אשר ראשיהם מצטרפים כדלקמן: „שבתי בר אברהם חזק הוא דונולו הנולד מאורס חזק". דו' מספר, שבהיותו בן שתים־עשרה, ב925, נתפס „על ידי חיל ישמעאלים" עם בני־משפחתו, אחרי שנהרגו ע"י הפושטים עשרה רבנים וראשי־הקהל. דו' נפדה ע"י יהודי אוטראנטו, ואילו הוריו וקרוביו הֻגלו לפאלרמו ואפריקה. הוא נשאר „בארצות אשר תחת הרומיים" ועסק ברפואה ואסטרונומיה „מספרי ישראל הקדמונים", ...„ספרי יון ומוקדו(ן) ככתבם ובלשונם ופרושם וגם מספרי בבל והודו". אח"כ מצא „גוי אחד חכם מבבל ושמו בגדש", אשר הדריכו ב„חכמת הכוכבים ומזלות". דו' נזכר גם בתולדות אחד הקדושים הנוצריים כ„איש משכיל מאד ומלומד במלאכת־הרפואה". על קורות חייו המאוחרים ושנת־פטירתו אין למצוא עדות היסטורית נאמנה. מדבריו על עצמו נראה, שעסק ברפואה לכל הפחות ארבעים שנה; ומתאריך שהוא מציין: „בדור הזה של שנת ארבעת אלפים ושבע מאות וארבעים ושתים לבריאת עולם..." — נראה, שב982 עדיין היה בחיים.

דו' וספרו „חכמוני" או „תחכמוני", כולל פירוש „נעשה אדם בצלמנו כדמותנו" (בר' א, כו), מוזכרים ע"י רש"י (עיר' נ"ו, ע"א). את ההקדמה של ספר זה פירסם לראשונה א. גַיגר ב1840; הספר נדפס בחלקו לראשונה ב1854 ובשלמותו

מכה"י של „ספר היקר" לדונולו

ב1880. זהו פירוש ל„ספר־יצירה", מאותה תקופה שבה כתב גם רב סעדיה גאון את פירושו; לספר נודעת חשיבות בחקר הקבלה, וכן בתולדות האסטרונומיה והקוסמוגראפיה העברית. חלקים אחדים בו עוסקים בתיאור חלקי גוף־האדם ותפקידיהם; הפיסיולוגיה היא טֶלֶאולוגית בנוסח גַלֶנוס. שמות האיברים ניתנים בעברית צחה בלי תערובת של מונ־חים ממקורות ערביים. המחבר נותן הקבלה בין חלקי־הגוף ובין אלה של גרמי־השמים — כעין הארמוניה של שמים וארץ.

ספר היקר או ספר המרקחות, חיבור פארמא־קולוגי, הוא שמקנה לדו' את מקומו בתולדות הרפואה העב־רית והכללית. החיבור נשתמר ב2 כ"י בלבד; הוא נתגלה ע"י שטינשנידר ופורסם על־ידו ב1867 (הוצאה חדשה על־יסוד שני כה"י עם ביאורים נרחבים ע"י ז. מונטנר, 1949). תָכנו של הספר — הכנת מרקחות רפואיות תוך הדגשת הצד הפארמאצֶוטי, בלי הוראות רפואיות לשימוש בתרופות שהוא מזכירן. בספר נמנים 120 מינים של רפואות. דו' שאף לייצר מרקחות ש„יאריכו ימים להישמר". ערך הספר הוא לא בחי־דושים רפואיים מיוחדים, כי אם בהיותו עֵד לפעילות מדעית מקורית בקרב היהודים במאה ה10, לפני השתלטות ההשפעה הערבית בספרות הרפואית העברית. דו' ידע היטב את השפה היוונית והשתמש בה במונחים הבוטאניים והרפואיים. את שמו של היפוקראטס הוא כותב „אפוקרש" (לפי כ"י אחד) או „איפוקרט" (לפי כ"י שני) — ולא אבוקראט, כמקובל בין הערבים ובין הסופרים העברים המאוחרים. רבים מן הביטויים של דו' מזכירים את ספר אסף (ע"ע). — ספרו של דו' לא זו בלבד שהוא החיבור הרפואי הראשון בעברית על אדמת אירופה, אלא הוא גם התעודה הרפואית הראשונה באיטליה אחרי חורבן האימפריה הרומית. הוא המקרה הראשון הידוע לנו של העברת חומר מדעי יהודי מקורי וחומר יווני לאירופה בלבוש עברי לפני החדרת הרפואה הערבית לבית־הספר הרפואי בסאלֶרנו במאה שלאחר דו'.

א. גייגר, מלא חפנים, 29–33, 95–99, 1840; ח. שירמן, השירה העברית באיטליה, ט"ו, תרצ"ד; ס' חכמוני לר' ש. דו' (י"ל ע"י הרב ש. הלפרין), 1945; ז. מונטנר, ר' ש. דו', א'–ב', 1949; L. Zunz, *Gottesdienstliche Vorträge,* 378–380, 1832 (עברית: הדרשה בישראל, תש"ז, 477/8); E. Carmoly, *Notice sur S. D., médecin, astronome et cabbaliste du Xe siècle,* 1832; A. Jellinek, *Der Mensch als Gottes Ebenbild, v. d. Arzt u. Astronomen R. S. D.,* 1854; M. Steinschneider, *D.,* 1867; id., *D.* (Virchow's Arch. 38, 65–91, 1867; 40, 80–124, 1867; 42, 51–112, 1868); D. Castelli, *Il commento di S. D. sul libro della creazione,* 1880; A. Neubauer, *Un chapitre inédit de S. D.* (REJ 22, 213–218), 1891; H. Friedenwald, *Jews and Medicine,* 148–152, 171/2, 223/4, 1944.

יה. ל.

דונוסו קוֹרְטֶס, חוּאַן, מַרְקֶס דִי וַלְדֶגַמַס — Juan Donoso Cortés, marqués di Valdegamas —

(1809—1853), פילוסוף־היסטוריה ומדינאי ספרדי. דו' פעל בשירות הדיפלומאטי של ארצו ועשה כציר־ספרד בארצות שונות. את הקאריירה הפוליטית שלו התחיל כליבֶראל, אך בהשפעתה העמוקה של מהפכת 1848 ובהשפעתם הספרותית של בּוֹנַל (ע"ע) ודֶה מֶסְטְר (ע"ע) פנה עורף לרעיונות הליבראליים והפך ללוחם קיצוני של התנועה הפוליטית־קאתולית בספרד. דעותיו מצאו בשעתן הד חזק באירופה, ביחוד בצרפת; השפעתו הרוחנית התחדשה בשנים שלפני מלחמת־העולם II. הביטוי העיקרי של מחשבותיו ניתן בספרו „מסה על הקאתוליוּת, הליבראליזם והסוֹציאליזם" (Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialism), 1851.

דו' ראה, שאירופה נתונה בתקופה מהפכנית, שבה הבחין שלושה שלבים, שכל אחד מהם מקביל לשלטונה של מֶטאפיסיקה מסויימת. א. דֶאיזם (ע"ע) — וכנגדו המונארכיה התחוקתית; ב. פַּנתֶאיזם (ע"ע) — וכנגדו הרפובליקה; ג. אַתֶאיזם (ע"ע) — וכנגדו ההתפוררות של כל שלטון וחורבן החברה. לדעתו של דו' כבר נתונה אירופה במעבר מן השלב השני אל השלישי. בהשגים הטכניים ראה דו' — בניגוד לחסידי הקידמה בדורו — לא התקדמות לקראת החירות והשיכלול המוסרי של האנושות אלא גורמים המס־כנים את שלום החברה והמחייבים ממשלה מרכזית חזקה.

אך הבורגנות הליבראלית והפארלאמנטאריזם אינם מסוגלים להקים שלטון חזק ולפתור את הבעיות החברתיות הנוצרות ע״י הטכניקה. גורל החברה נמסר לידי המהפכה או הרודנות — משמאל או מימין. „אילו יכולתי לבחור בין החופש ובין הרודנות — הייתי בוחר בחופש. אך חופש־בחירה זה כבר ניטל ממנו. אין לנו ברירה אלא בין רודנות של מרידה ורודנות של ממשלה — ובעל כרחי אני בוחר ברודנות של ממשלה, מכיוון שהיא מעיקה פחות ומביישת פחות. אין לנו ברירה אלא בין רודנות שתבוא מלמטה ורודנות שתבוא מלמעלה — ואני מעדיף רודנות שמלמעלה. אין לנו ברירה אלא בין רודנות־הפגיון ורודנות־הסַיִף — ואני מעדיף את רודנות־הסיף, כיוון שהיא אצילה יותר״.

דו׳ רואה את האנושות עומדת על סף המערכה המכרעת בין הקאתוליות ובין „הסוציאליזם״ או האַנרכיזם האַתֵאיסטי. כנגד המאמינים בטובו הטבעי של האדם קובעת הפילוסופיה של דו׳, שהרע הוא המובן מאליו ושרק חסדי־האל יכולים להציל את האדם מדי פעם בפעם. אין האדם יכול לעמוד ברשות עצמו; האוטונומיה של האדם היא אשליה, מאחר שטבעו מלא ניגודים וסתירות. לכן החירות האמיתית אפשרית רק על־ידי הציות מרצון: „אני מציית, כדי שאהיה חפשי״ (השו׳: „אין לך בן־חורין אלא מי שעוסק בתורה״, אבות ו׳). בהיסטוריה מנצח תמיד הרע. האנושות דומה לספינה הנטרפת בסערת־הים, והיא נתונה בידי צֶוות מורד וגם צוֹוח ורוקד, עד שכעסו של האל מטביע את הספינה בים. אין תקופה בהיסטוריה שאינה מסתיימת בקאטאסטרופה. החברה שרויה, איפוא, במצב מתמיד של מלחמה; לכן הכהן והחייל הם הסמלים של האדם. הכנסיה והצבא הם הנציגים האמיתיים של תרבות־אירופה.

דו׳ היטיב לראות מראש כמה כיווני־התפתחות בהיסטוריה של אירופה במאה ה20 — יותר מבני דורו הליבראלים והסוציאליסטים. בין השאר ניבא ב1848, שהמהפכה הסוציאליסטית הבאה תפרוץ בפטרבורג ולא בלונדון, ושהברית בין הסוציאליזם ובין הגזע הסלאוי תהיה המאורע המכריע של הדור הבא. אולם לפֶסימיזם שלו לגבי האדם התנגדו לא רק הסוציאליסטים, אלא גם הקאתולים הליבראליים, אשר ראו בעמדתו חטא מבחינת הדוגמות של הכנסיה הקאתולית.

ספריו של דו׳ יצאו בהוצאה חדשה ב4 כרכים ב1904. הוצאה צרפתית בתרגומו של ל. וֵייוֹ (L. Veuillot) ב3 כרכים כבר הופיעה ב1858/9. בגרמנית יצא ב1933: Der Staat Gottes, eine kathol. Geschichtsphilosophie; מבחר כתביו בגרמנית, בשם Kulturpolitik, יצא ב1945, מבחר מכתביו ונאומיו הפארלאמנטאריים — ב1950.

M. Menéndez y Pelayo, *Los Heterodoxos*, III, 1918; E. Schramm, *Der Junge D. C.*, 1933; id., *D. C., Leben und Werk e. span. Antiliberalen*, 1935; D. Westemeyer, *D. C., Staatsmann u. Theologe*, 1940; H. Barth, *Fluten u. Dämme: die philos. Gedanken in d. Politik*, 1943; L. Diez del Corral, *El liberalismo doctrinario*, 1945; C. Schmitt, *D. C. in gesamteuropäischer Interpretation*, 1950; F. Suarez, *Evolución politica di D. C.*, 1950; E. Przywara, *Humanitas*, 243 sq. (השוואה של דו׳ עם ניצשה), 1955.

ש. ה. ב.

דון חוּאַן (Don Juan; ברוב הלשונות האירופיות מקובל המבטא דון ז׳וּאַן, באיט׳ דון ג׳וֹבאני), דמות אגדתית ממוצא ספרותי ספרדי, המשמשת בכל הלשונות סמל לטיפוס של הגבר המוכשר לכבוש לב הנשים והנהנה מפיתוּיָן.

מ. סלֶפוֹגט: הזמָר ד׳אַנדרַדֶה בתפקיד דון חואן

מוצא האגדה בספרד, ויש עדות על כך, שבסֶוויליה היתה כבר במאה ה16 מסורת על בן־בליעל ורודף־נשים בשם ד״ח, בן למשפחת טֶנוֹריוֹ האצילה, שרכשה לה תהילת־גבורה במלחמות נגד המאורים. לפי אותה מסורת היה ד״ח זה מקורב למלך פֶּדרוֹ האכזרי (1350—1369). פסלו של האביר אוּליוֹאָה (Ulloa), שאותו רצח ד״ח אחרי שהתעלל בבתו חירַלדָה, בא אליו וגרר אותו לשאול. מוטיו זה חוזר כמעט בכל עיבודיה הספרותיים של אגדת ד״ח. היצירה שהכניסה לראשונה את דמותו לספרות היא מחזהו של טירְסוֹ (ע״ע) דֶה מוֹלינה El burlador de Sevilla y el Convidado de Piedra („המתלוצץ מסוויליה והמוזמן מאבן״), שהופיע ב1630. המחזה הזה — שהוא נקודת־המוצא למאות חיבורים ספרותיים על המפתה מסוויליה — חדור פשטות טראגית ופאתוס דתי־מוסרי. ד״ח עוסק בפיתוי־נשים, לפעמים בצורה הקרובה לאונס, באיטליה ואח״כ בספרד; קרבנותיו הן בנות אבירים ודוכסים, אך גם בנות דייגים ואיכרים. הוא פולש לחדרה של דוניה אַנה בתו של האביר גוֹנסאלוֹ דה אוּליוֹאָה, במסווה חתנה; העלמה מזעיקה את אביה, וד״ח הורג אותו. אח״כ נתקל ד״ח בפסלו של גונסאלו באחת הכנסיות בסוויליה ומזמין אותו בלעג לסעודה בביתו. הפסל בא, סועד על שולחנו ומזמין אותו לביקור־גומלין על קברו. ד״ח הכופר החצוף, שברוב יהירותו אינו נרתע בפני שום דבר שבעולם, מתייצב אצל המת, המודיע לו כי יום־דינו הגיע. לשווא מבקש ד״ח ארכה להתוודות ולחזור בתשובה; המת תופס את ידו תפיסת־עינוי, השורפת עד לשד־עצמותיו; האדמה מתבקעת, וד״ח יורד שאולה.

מחזהו של טירסו הגיע במהרה לאיטליה, ולהקות ה„קומדיה דֶל אַרטֶה״ (ע״ע) מצאו עניין רב בדמותו של ד״ח. אחד

מעיבודיה הרבים של העלילה הוא Il Convitato di pietra („המוזמן מאבן") מאת צ׳יקוניני (Cicognini), סמוך ל1650. צ׳יקונייני הכניס למחזה — ביחוד ע"י דמותו של מלווהו־משרתו של ד"ח — מתעלולי הקונדסים המוקיוניים המסרתיים של ה„קומדיה דל ארטה", וכך יצר את המעבר של הנושא מטראגדיה (טירסו) אל הטראגיקומדיה (מולייר ומוצארט, ר׳ להלן).

בעקבות הקומדיאנטים האיטלקיים, שהציגו מחזות על ד"ח בשפתם גם בפאריס, החלו מחברים צרפתיים לטפל באותו נושא. המעולה שביצירותיהם הוא מחזהו של מ ו ל י ר (ע"ע) Dom(!) Juan ou le Festin de Pierre („דום חואַן או הארוחה של אבן"), 1665. מולייר הפך את ד"ח לאפיקורס וכופר־בעיקר, היודע להתחסד בשעת הצורך, ונתן צביון בורלסקי למעשי־הפיתוי של גיבורו תוך הרחבת תפקיד משרתו סגאנארֶל; סופו הקודר של ד"ח נמצא סותר את האוירה הכללית של העלילה. בעקבות מחזהו של מולייר חיבר ל ו ר ֶ נ צ ו ד ֶ ה פ ו נ ט ֶ ה (ע"ע) ב1787 את הליברֶטו ל„דון ג׳ובאני" של מ ו צ ר ט (ע"ע). מולייר ומוצארט הם שנתנו לדמותו של ד"ח פירסום בכל אירופה והולידו מאות עיבודים ספרותיים ומוסיקאליים של נושא זה עד ימינו.

מן היוצרים החשובים, שעיצבו את דמותו של ד"ח או השתמשו במוטיוויים מאגדתו בדרכים שונות של הביטוי האמנותי: ב ד ר א מ ה — שֶדוֶל (אנג׳, 1676), פ. קורנֵי (צרפ׳, 1677), סאמורה (ספר׳, 1714), ואן מאנטר (הול׳, 1719), גולדוני (איט׳, 1732), הֵיבֵּרג (דנ׳, 1814), גראבֶּה (גרמ׳, 1829), דימה־האב (צרפ׳, 1830), פושקין (רוס׳, 1830), סוריליה (ספר׳, 1844), א. ק. טולסטוי (רוס׳, 1862), הַיזֶה (גרמ׳, 1884), ג׳. ב. שו (אנג׳, 1903), מונֶה־סילי (צרפ׳, 1906), דֶה רֶנְיֶה (צרפ׳, 1908), לֶנורמאן (צרפ׳, 1910), שטרנהַים (גרמ׳, 1910), לוביץ־מילוש (צרפ׳, 1913), לֶסיה אוקרַאינקה (אוקר׳, 1913), גראו (ספר׳, 1913), טראקל (גרמ׳, 1914), אֶצֶ׳גאראי (ספר׳, 1920), א. רוסטאן (צרפ׳, 1920), מונתֶרלאן (צרפ׳, 1957); ב ש י ר ה — בַּירון (אנג׳, 1819—1824), מיסֶה (צרפ׳, 1840), אֶספרונסֶדה (ספר׳, 1840), לֶנאו (גרמ׳, 1844), גוביגו (צרפ׳, 1844), גֶרה ז׳ונקֵירו (פורט׳, 1874), קאמפואַמור (ספר׳, 1887), א. גראף (איט׳, 1905), האגֶל־שְטאנגֶה (גרמ׳, 1948); ב ס י פ ו ר — א. ת. א. הופמאן (גרמ׳, 1814), באלזאק (צרפ׳, 1830), מרימֶה (צרפ׳, 1834), אַלמקוויסט (שווד׳, 1840), בארבי ד׳אורוִיי (צרפ׳, 1874), רישפֶּן (צרפ׳, 1896), שֶנאַיד־קארולאת (גרמ׳, 1908), בונזֶלס (גרמ׳, 1920), אַסוסין (ספר׳, 1922), לינקלֵיטר (אמר׳, 1937); במוסיקה — פֶּרסֶל (אנג׳, 1692), גלוק (גרמ׳, 1759), ריגיני (איט׳, 1777), צ׳ימארוזה (איט׳, 1782), גאצאניגה (איט׳, 1787), ר. שטראוס (גרמ׳, 1887), ר. האן (צרפת׳, 1921).

יוצר דמותו של ד"ח — טירסו — וכל אלה שטיפלו בנושא אחריו עד המאה ה18 ראו כעיקר באָפיו של ד"ח לא את מה שנקרא כיום ה ד ו נ ז ׳ ו א נ י ו ת, כלומר — ריבוי הרפתקאות־אהבה, כי אם את יחסו המרדני כלפי הדת והמוסר: משום יהירותו ומשום זלזולו בעולם־הבא פורק ד"ח את עול המוסר, והלקח המזעזע שבירידתו שאולה הוא העיקר באגדתו, אשר לה צביון קאתולי מובהק. לעומת זה התרשמה תקופת הרוקוקו (מוצארט) מחושניותו התוססת וחדוות־החיים המתגלמת בדמותו, ואילו הרומאנטיקה — החל מא. ת. א. הופמאן — גילתה בד"ח צד חדש חיובי: מעברו המתמיד מאשה לאשה נתפס כנובע מתוך שאיפה („פאוסטית"), אידיאליסטית ואף ספירִיטואליסטית, מתוך הכיסופים האינסופיים הרומאנטיים לאהבה השלמה, „האחרונה", זו שתעניק לו לבסוף את הסיפוק המוחלט, בין אם הסופר מניח את ד"ח עד הסוף באי־יכָלתו הטראגית למצוא את האשה העילאית הנכספת (מֶרימֶה), ובין אם הוא מזכה את ד"ח שלו בסוף בחוויית־אהבה אמיתית, שבה הוא מיטהר ונגאל (סוריליה). תפיסה רומאנטית זו, או תפיסה דומה לה, עדיין ניכרת גם בכמה סופרים של הדורות שאחרי הרומאנטיקה; אולם בדרך־כלל שונה תפיסת דמותו של ד"ח במאת השנים האחרונות הן מתפיסתו בגלגולה הראשון, הקאתולי, והן מתפיסתו בגלגולה השני, הרומאנטי: ריבוי הרפתקאות־האהבה מוסבר עתה לרוב כתוצאה מחולשה יסודית ונסתרת, ביולוגית ופסיכולוגית, שבד"ח — אי־יכולת לאהוב אהבה אמיתית ועזה: הן המחזאים, המספרים והמשוררים, והן הפסיכולוגים, ביחוד מן האסכולה הפסיכואנאליטית (אוטו ראנק), רואים את שורש ה„דונז׳ואַניות" בתסביך־נחיתות של גבר לקוי בגברותו.

לתפיסה פאראדוכסאלית זו האומרת לגלות בד"ח — שהיה לכאורה, מבחינת הצלחותיו האֶרוטיות, גבר מובהק — מעין נשיות נסתרת, מקבילה הנטיה לראותו יותר באור של פאסיוויות מאשר באור של אקטיוויות: ד"ח מוצג לפעמים — כבר ע"י בַּירון — לאו דווקא כמפתה וכובש, כי אם כנאהב, ואפילו נרדף, ע"י נשים רבות, אם משום יָפיו או השפע האֶרוטי הנאצל ממנו, ואם משום ששֵמע הצלחותיו המרובות מושך אליו את הנשים; מתפיסה פאסיווית זו של ד"ח הוציא ב ר נ א ר ד ש ו אֶפֶקטים של אירוניה פאראדוכסאלית חדשה.

ד"ח בפילוסופיה. קירקֶגור (ע"ע) בחר בדמותו של ד"ח כאמצעי תיאור של אחת משלוש האפשרויות הניתנות לאדם, כדי לחיות את חייו: האֶסתֶטית, האֶתית, הדתית. ד"ח משמש דוגמה לחיים ה„אֶסתטיים", חיי התענוגות הרגעיים. האדם האֶסתֶטי חי באי־אמצעיות, בתגובה טבעית־רגעית לסביבתו — הוא חי בהווה, בהנאה בלתי־אמצעית מן הרגע. בכוח־דמיון בלתי יגֵע הוא מחפש את המעניין בחיים והולך את דרכו ללא התקשרות, ללא נאמנות וללא אחריות; הוא מפתה נשים — כי זה מעַניין, אך בורח מפני הנישואים — שהם בעיני קירקגור סֵמל הייצוב הנפשי והעמדה המוסרית. — בפרק הראשון של ספרו „או — או" נותן קירקגור אנאליזה של „ד"ח" של מוצארט. הוא רואה בו התגלמות של הגאוניות החושנית, ואת ביטויה המוסיקאלי — כמייצג את האֶרוטיקה הנוצרית, שמקורה בתודעת הניגוד שבין בשר ורוח, בניגוד לאֶרוטיקה היוונית השלֵמה עם עצמה.

F. de Simone Brouwer, *D. Giov. nella poesia e nell' arte musicale*, 1894; A. Farinelli, *D. Giov.*, 1896; J. Bolte, *Üb. d. Ursprung d. D. J.-Sage* (Zeitschr. f. vergl. Lit. gesch., 1899); V. Said Armesto, *La leyenda de D. J.*, 1908; G. Gendarme de Bévotte, *La légende de D. J.*, I–II, 1911; H. Heckel, *Das D. J.-Problem in d. neueren Dichtung*, 1915; R. Menéndez Pidal, *Sobre los origines de El Convidado de Piedra* (Estudios literarios, 101–36), 1920; O. Rank, *Die D. J.-Gestalt*, 1924; R. de Maeztu, *D. Quixote, D. J. y La Celestina*, 1926; S. de Madariaga, *D. J. y la Don-Juanía*, 1930; J. Austen, *The Story of D. J.*, 1939; Albert Camus, *Le Donjuanisme* (Le Mythe de Sisyphe, 1942); G. Marañón, *D. J.*, 1943[3]; Cl. Elsen, *Le dossier 'D. J.'* (Homo eroticus, 1953).

ח. פ. — ש. ה. ב.

דוֹנַטוּס, אֶלְיוּס — Aelius Donatus — (אמצע המאה ה4 לסה"נ), מדקדק לאטיני. מחייו ידוע רק שלימד ברומא ושהיה מורו של הִיֶרוֹנִימוּס (ע"ע). דו' חיבר שני חיבורים בדקדוק לאטיני: „הדקדוק הקטן" או ה„ראשון" (ars minor, prima), העוסק — בצורת שאלות ותשובות — בשמונת חלקי־הדיבֵּר; „הדקדוק הגדול" או „השני" (ars maior, secunda) ב3 חלקים — היסודות הדקדוקיים, כגון צליל, אות וכו'; דיון מורחב בשמונת חלקי־הדיבר; טעויות בלשון וקישוטים פיוטיים. שני ספרי־הדקדוק של דו' היתה להם השפעה עצומה בתקופתו וביה"ב, ושיטתם משפיעה עד היום בלימוד הלאטינית ושאר הלשונות בבתי־הספר. אין מחבר דקדוק לאטיני שהירבו לצטטו כמו דו', ואף נתחברו פירושים רבים לדבריו מימיו ועד המאה ה10. גם המתנגדים מתוך אמונה נוצרית צרופה למדעים החילוניים, וגם הדוגלים בגישה הוּמאניסטית יותר, היו מזכירים את ספרי־הדקדוק של דו'. — דו' חיבר גם פירוש לקומדיות של טֶרֶנטיוּס (ע"ע) ופירוש לוֶרגיליוּס (ע"ע) עם תולדות־חייו. — הוצאה חדישה של החיבורים הדקדוקיים: H. Keil, Grammatici latini IV, 1864; הפירוש לטֶרֶנטיוס יצא ב1902.

J. E. Sandys, *Hist. of Class. Scholarship*, I², 230, not. 7, 1906; M. Schanz, *Gesch. d. röm. Lit.*, IV, 161-165, 1914; M. Manitius, *Gesch. d. latein. Lit. d. Mittelalters*, § 832, 1914.

דוֹנַטִיסְטִים, חסידי דוֹנַטוּס (ר' להלן) — סיעה נוצרית פורשת, שקמה בצפון־אפריקה במאה ה4 ונתקיימה עד לכיבוש האיסלאם במאה ה7.

מוצא הדו" ברדיפות הנוצרים בימי דיוֹקְלֶטְיָנוּס (ע"ע) קיסר (303—305). נראה, שרבים נכנעו אז לצו הקיסר והקריבו קרבנות לכבודו, ורבים מן ההגמונים אף מסרו לרשויות — על־פי דרישתן של אלו — את כתבי־הקודש הנוצריים. אחרי גמר הרדיפות פרצה שנאת הנאמנים — שעמדו בנסיון — כלפי משתפי־הפעולה עם השלטונות; הללו נקראו בפיהם traditores („מוסרים", „מסגירים", „בוגדים"). לידי קרע גלוי הגיעו הדברים בקרת־חדשת ב311, כשהקיצונים בהנהגתו של ד ו נ ַ ט ו ס פסלו את ההגמון קֶקיליאנוס לכהונה בטענה שהיה מן „המוסרים". דונאטוס עצמו נעשה ב313 הגמונה של קרת־חדשת מטעם הפורשים.

סיעת הדו" היתה מורכבת בעיקר מבני השכבות הנמוכות של קרת־חדשת ומבני נומידיה הבֶּרבֶּריים. הללו ראו את עצמם בלבד ככנסיה הנוצרית האמתית — „כנסיית המתים על קידוש־האמונה", שקמה מול „כנסיית־המוסרים". הערצה יתרה של הנהרגים על קידוש־האמונה ושנאה עזה לכנסיה הרשמית (הקאתולית) היו מסימניה המובהקים של הסיעה כל ימי קיומה. הגישה המחמירה של הדו" בהבנת הנצרות עוררה בהם גם התנגדות לעולם החילוני ומכאן — גם למדינה, בין אם היא אלילית ובין אם היא נוצרית. הדו" דגלו בדעה, שהטבילה הופכת את האדם ליצור חדש, ומכאן הסיקו, שאם נוצרי עזב את הדרך הנכונה (כקאתוליים) — הרי טבילתו לא תפסה, והוא צריך לטבול שנית. כשהושלטה הנצרות על מלכות־רומא בידי קונסטאנטינוס קיסר, נוצר לגבי הדו" מצב חדש. הקיסר כינס ב313 אסיפה כנסייתית ליישוב הסיכסוך, שבה היו מיוצגים שני הצדדים. אסיפה זו קבעה, שקֶקיליאנוס חף מפשע, ויחד עם זה פקדה שבכל מקום שבו נתמנו שני הגמונים ע"י שני הצדדים — יש לציית לזה שהוקדש ראשונה ולהעביר את השני למשרה במקום אחר. אולם סידור זה לא נתקבל באפריקה, מאחר שהדו" לא קיבלו עליהם את מרותו של קקיליאנוס. אסיפה כנסייתית שניה, שכונסה ע"י קונסטאנטינוס ב314 באַרל (שבגאליה הדרומית), גינתה את הדו", אולם גם החלטה זו וגם נסיונותיו של הקיסר לחסל את הפילוג באמצעי־לחץ לא השפיעו. הרדיפות רק העמיקו את הקרע, מאחר שהדו" זיהו את רודפיהם הקאתוליים עם עובדי־האלילים שרדפו את הנצרות לפָנים. ב321 נאלץ קונסטאנטינוס להוציא צו סובלנות כלפי הדו" ולמסור את דינם לשמים. כשתפסו הדו" ב330 בעיר קונסטאנטינה כנסיה המיועדת לקאתולים, נאלץ הקיסר לבנות לקאתולים כנסיה אחרית.

באותה תקופה הגיעה השפעת הדו" עד רומא, והם אף העמידו בה הגמון משלהם; אך למקומות אחרים לא הצליחו לחדור. בסופו של דבר נצטמצמה תנועתם לאפריקה בלבד, ומשום כך התחילו לפַתח אידאולוגיה מיוחדת לשם הצדקת קיום הכנסיה הנוצרית האמיתית בארץ אחת בלבד (השו' האידאולוגיה הסטאליניסטית של „סוציאליזם בארץ אחת" אחרי כשלון תנועת „המהפכה העולמית"). החל מ340 קמה בין הדו" תנועה טֶרוֹריסטית — הcircumcelliones („סובבי־התאים", ז"א השוהים בסביבות היכלות קטנים של קדושים, שבהם מצאו את מחייתם). אנשי תנועה זו היו איכרים נומידיים, ובתנועתם היו גורמים סוציאליים משולבים בגורמים דתיים. הם היו קנאים קיצוניים — שהתלהבותם הדתית מצאה לה לפעמים פורקן בשִכרות —, נדדו ממקום למקום, לא הסתפקו בהערצת המתים על קידוש־האמונה, אלא שאפו בעצמם למות־קדושים וביקשו את מותם בהתקפות על נוצרים־קאתוליים ועל עובדי־אלילים, ולפעמים היו מזהים התאבדות המונית ממש עם מות־קדושים. יחסם של הדו" הרשמיים לcircumcelliones היה דו־פרצופי: בתקופות שלום ושלווה ביקשו את עזרת השלטונות נגדם, ובתקופות של רדיפות השתמשו בעזרתם תוך הסכמה מפורשת או בלתי־מפורשת.

ב346 פנה דונאטוס לקיסר קונסטאנס ודרש ממנו, שיכיר בו כבהגמונה היחידי של קרת־חדשת. תגובת הקיסר היתה חידוש רדיפות הדו". אחד ממנהיגיהם, ההגמון מַרקוּלוּס, נהרג והפך לאחד מן הקדושים החשובים בעיני הדו"; דונאטוס עצמו נתפס והוגלה ומת בגלותו, ואסיפות כנסייתיות ברחבי אפריקה הכריזו על חידוש אחדות הכנסיה. אעפ"כ לא הצליחו הקאתולים לבער את הדונאטיזם אלא מן העיר קרת־חדשת בלבד. הרדיפות הופסקו בימי הקיסר יוּלִיַנוּס (ע"ע) הכופר (361—363); הדו" הגולים חזרו לארצם, והכנסיות שנלקחו מהם הוחזרו להם. אחרי מות יוליאנוס נתחדשו רדיפות הדו". הטבילה השניה והפולחן הדונאטיסטי נאסרו, אולם פקודות אלו לא הוצאו לפועל, ושתי הכנסיות הוסיפו להתקיים זו בצד זו. ב398 הצטרף ההגמון הדונאטיסטי הנומידי אופּטַטוּס לגילדוֹ, מורד במלכות־רומא באפריקה. המרד דוכא, והקאתולים ניסו לחסל את הדונאטיזם בעזרת המלכות. ב405 הכריז הקיסר הונוריוס על הדו", שאין הם פורשים מן הכנסיה, אלא מינים (haeretici); לפיכך יש להחזיר את כל רכושם לכנסיה האמיתית, יש לאסור את פולחנם ולהגלות את כהניהם; רק עונש־מוות לא הוטל עליהם, מחמת החשש שמותם יעורר בחסידיהם התלהבות דתית יתירה. ב411 נתכנסה בקרת־חדשת אסיפה כנסייתית, שהכריעה בגורלם של הדו". באסיפה זו נערך ביזמת הקאתולים ויכוח בין שתי הכנסיות, שהיה דומה ברוחו

ובתוצאותיו לוויכוחי הכנסיה עם היהודים ביה"ב: הוויכוח סוכם בהכרזה, שההשתייכות לדונאטיזם נחשבת למעשה פלילי; כל הכהנים של הדו' הוגלו למקומות נידחים, וכל רכוש הכנסיה הדונאטיסטית עבר לידי הכנסיה הקאתולית. אעפ"כ הוסיפו שרידי הדו' להתקיים באפריקה, ביחוד בין הבֶּרבֶּרים, וידיעות עליהם נשתמרו עד הכיבוש האיסלאמי.

החלטות הקיסרים מזה ואוגוסטינוס (ע"ע) מזה פסקו, שהדו' הם מינים; לאמיתו של דבר לא היו אלא פורשים. מבחינה חברתית ביטאה פרישתם את הניגודים שבין דלת־העם של קרת־חדשת והנומידים הכפריים מצד אחד ובין האזרחות העירונית מצד שני; מבחינה דתית היתה פרישתם מחאה על החילוניות הגוברת והולכת של הכנסיה. מתוך קנאות דתית רצו הדו' לחזור להשקפות הנוצריות של הכנסיה הקדומה. לדעתם — שיש לה על מה שתסמוך בדברי הברית החדשה — הכנסיה היא חבורת בחירי החסד האלוהי, וקֶרֶב תמידי נטוש בינה ובין הבוגדים והכוחות החילוניים של המדינה; המצב הטבעי של הנוצרי הוא מצב של נרדף. מימי קין והבל יש מלחמה בין שתי העדות, והנוצרים — המיוצגים ע"י הגמונים מוסמכים — רשאים להשתמש בכוח, מה שאין כן ההגמונים הבוגדים, נציגי קלגסי הרשע. הדו' חידשו, איפוא, את הדואַליזם (ע"ע) של הטובים והרעים שבנצ־רות הקדומה, וממנו שאבו את האַקטיוויזם שלהם. — דואַליזם זה השפיע גם על אוגוסטינוס, שקיבל — לפי הודאת עצמו — הרבה מחיבוריו של הדו' המתון טירוניוס. אולם אוגוסטינוס היה הלוחם הגדול נגד הדו', הן כפולמוסן והן כיוזם רדיפות: הוא טען שהדו' מינים הם ולא פורשים, שכן „המינות היא התפלגות (schisma) שנשתרשה". הוא הצדיק את השימוש בלחץ נגד הדו', על סמך פרשנות מפוקפקת של דברי ישו (לוקאס י"ד, כ"ג), וכן בנימוק שהרדיפות, הכופות על המינים את השיבה לחיק הכנסיה, מצילות אותם מאשה של גיהנום. עמדתו של אוגוסטינוס שימשה דוגמה וסיפקה בסיס אידיאו־לוגי לרדיפות המינים ביה"ב.

D. Völter, *Der Ursprung d. Donatismus*, 1883; L. Duchesne, *Le dossier du Donatisme*, 1890; P. Monceau, *Hist. litt. de l'Afrique chrétienne*, IV, VI, 1913, 1923; E. Buonainti, *Il crist. nell' Africa romana*, 1928; H. v. Soden, *Urkunden z. Entstehungsgesch. d. Donatismus*, 1950[2]; W. H. C. Frend, *The Donatist Church*, 1952.

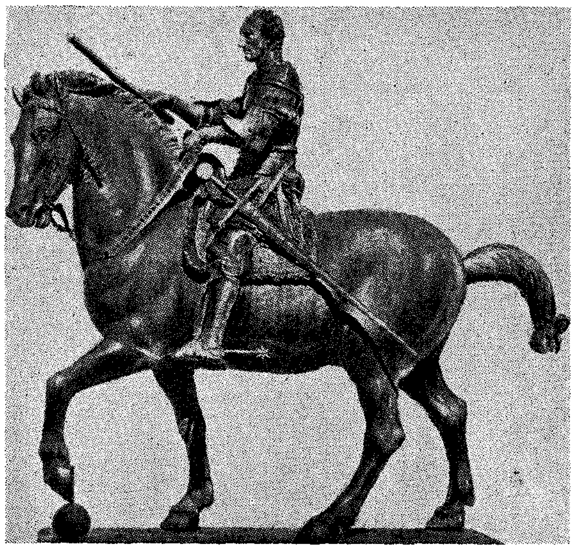
ד. פ.

דוֹנַטֶלוֹ (דוֹנַטוֹ דִי בֶּטִי בַּרְדִי, המכונה דו') — Donato di Betti Bardi: Donatello — (1386, פירֶנְצֶה — 1466, שם), פַּסָּל איטלקי, מגדולי אמני הרנסאנס וממחוללי תרבותו ההומאניסטית־אמנותית.

דו' היה בנו של נַפָּח־צמר, ויש סבורים שהרֵאַליזם של יצירותיו יסודו במוצאו החברתי. מ1406 ואילך לקח חלק בפיסולי־שַיש בכנסיות שבעירו. בעבודותיו הראשונות עדיין

דונאטלו: תבליט של פּוּטוֹת מבימת־הזמרים בדואוֹמוֹ בפירֶנְצֶה

דונאטֶלו: פסל גאטאמֶלאטה (ברוֹנזה) בפאדובה

ניכרת השפעת הגוֹתיקה המאוחרת. בעבודותיו הבאות התגבר על היסודות החצרניים־סנטימנטאליים של אותו סיגנון, אולם בולטת בהן הנטיה האידיאליסטית־נאטוראליסטית של אותה תקופה. יצירות נעוריו הן: פסלי דוד הנער (1411), מארקוס הקדוש (1411/2), יוחנן המטביל (1415), גֶאוֹרגיוּס הקדוש (1416). סמוך ל1416 התחיל דו' ביצירת פסלי־השיש של נביאים וקדושים בשביל מגדל־הפעמונים שבדואוֹמוֹ. לאחר מכן עבר לפיסול בעץ (הצלוב, 1420 — שבו ניכר לראשונה הכיוון הראליסטי) ובברוֹנזה: בפסל־הברוֹנזה המוֹ־נוּמנטאלי של לוּדוֹביקוס הקדוש (1423) ניכרים האותות הרא־שונים של גישה „בארוֹקית", ואילו בפסל־הברוֹנזה של יוחנן המטביל (1423) מתגלה ראליזם ציורי. הדמות האַלֶגוֹרית של „התקווה" (Spes, 1428) נוצרה שוב בסיגנון אידיאליסטי, אולם גם בה מסתמנת הגישה ה„בארוקית". בתבליט־השיש „ריקודה של שלומית" (1428) מושפע דו' מנסיונותיו של ברוּנֶלֶסקי (ע"ע) להפוך את השטח לחלל מדומה על־ידי תחבולות פֶּרספֶּקטיוויוֹת; הבעת־הפנים והתנועות ראליסטיות ביותר. מצבת־הקבר לאפיפיור יוהאנס XIII (1425/7) עשויה שיש וברוֹנזה, משולבת בשיטוּתה למבנהו הארדיכלי של בניין הכנסיה, והוא הדין בשני תבליטי־השיש „מסירת מפתח־השמים לפטרוס" (1428) ו„עליית מרים" (1429).

מ1433 עד 1435 שהה דו' ברוֹמא. שם יצר ארון־קודש משיש בכנסיית־פטרוס, שבו צוֹרפוּ יסודות קישוטיים, שמקורם בסיגנון התקופה העתיקה, לקוֹמפּוֹזיציה אחידה ומקוֹרית, וכן „קבורת ישו", שדמויותיה מביעות רגש נסער.

עם שובו לפירנצה ב1435 השלים דו' את פסלי־הנביאים שהתחיל בהם עוד ב1416; בסדרה זו בולטות ביותר דמויו־תיהם של ירמיהו ושל חבקוק, רבות התנועה וההבעה. מעתה התחיל דו' לעבוד בשביל קוזימוֹ דֵי מֶדיצ'י. הפּוּטוֹת (פּרוּטוֹמוֹת־הילדים) שלו, הרוקדות על רקע פסיפס־של־זהב, נראות בלהט הדיוֹניסי של תנועותיהן כעין יצירות־רנסאנס ברוח יוון העתיקה.

באותה השנה יצר דו' שתי יצירות, שלכאורה שונות הן זו מזו תכלית השינוי: תבליט גדול באבן־חול, „הבשורה למרים" — שבו בולט הניגוד בין הדמויות של המלאך ושל מרים, ו„ריקודה של שלומית" (בשיש) — שבו משולבות

הדמויות, המלאות תנועה דראמתית, ביסודות ארדיכליים חמורים. *פסל־הברונזה של דוד* (סמוך ל1440; *תמונה*: ע"ע איטליה, לוח י' [אחרי עמ' 776]) יש בו משום מיזוג של שלמות פלאסטית עתיקה ושל עציבה גותית, האפיינית ליצירת־נעוריו של האמן. בשביל דלת הכנסיה ע"ש סאן־לורנצו יצר דו' עשרה תבליטים של זוגות קדושים מתווכחים — שוב ברוח הרנסאנס.

ב1443/4 פעל דו' בפאדובה, ושם יצר את אחת הגדולות שבאנדרטות־הפרשים שבתולדות האמנות — זו של הקונדוטיירה גאטאמלאטה, המצויינת בשלמות פלאסטית וכובד־ראש. בפיסולים כנסייתיים ותבליטי־מזבח שלו באותן שנים ניכרת זיקה ההולכת וגוברת לאמנות העתיקה, והם מצטיינים בדראמתיות ובראליזם.

לאחר שובו לפירנצה ב1456 יצר דו' לפי הזמנת בית־מדיצ'י את פסל הברונזה „יהודית והולופרנס", שבו מצא פתרון גאוני לתיאור שתי דמויות מתנגשות זו בזו, אך מצורפות זו עם זו לאחדות פלאסטית; באותה יצירה לא זו בלבד שהקדים את אמנות הבארוק, אלא אף עבר אותה. לאחר מכן שוב יצר את דמותו של המטביל (בברונזה), שהיא אימפרסיוניסטית ממש בפירוק הציורי של שטחה. בפסל־העץ של „המגדלית" יצר דו' דמות של בעלת־תשובה, הנובעת מחוויה עמוקה. יצירתו האחרונה היא „קבורת־ישו", שבה צורפו כל חוויות־חייו לאחדות מושלמת.

דו' נערץ ע"י מיכלאנג'לו, רפאל ושאר גדולי הרנסאנס; אולם במאה ה18 וראשית המאה ה19 נשכח כמעט. גאוניותו וערך מפעלו חזרו והוכרו במלוא עצמתם רק בעקבות התערוכה הגדולה של יצירותיו בפירנצה לכבוד יום־הולדתו ה500 ב1886.

C. J. Cavalucci, *Vita ed opere del D.*, 1886; G. Milanesi, *Catalogo delle opere di D. e bibliografia*, 1887; H. Semper, *D.s Leben u. Wirken*, 1887; G. Geffroye, *D.*, 1907; E. Berteaux, *D.*, 1910; P. Schubring, *Ital. Plastik d. Quattrocento*, 1919; id., *D.*, 1922[2]; M. T. Sadleir, *D.: the Man and the Artist*, 1924; A. Colasanti, *D.*, 1931; H. Kauffmann, *D.*, 1939[2]; L. Goldscheider, *The Sculpture of D.*, 1941; L. Planiscig, *D.*, 1943[2]; E. Cecchi, *D.*, 1943; H. W. Janson, *The Sculpture of D.*, I–II, 1958.

פ. ש.

דוני, אנטון פרנצ'סקו — Anton Francesco Doni — (1513, פירנצה — 1574, מונסליצ'ה [בקרבת פאדובה]), איש־ספרות איטלקי. דו' היה נזיר ואח"כ כומר, וכן למד משפטים. מ1540 ואילך חי חליפות בפירנצה ובוויניציאה, כמתרגם יצירות מן הספרות הקלאסית, כמחבר, כמו"ל וכמדפיס. מ1555 ישב בעיר הקטנה מונסליצ'ה כמתבודד, זר לחברה ולאורח־חייה. — דו' חיבר חרוזים, מכתבים וקומדיות, וכן הניח את היסוד לביבליוגראפיה איטלקית (Le Librerie [„הספריות"], 1550—51); אולם ברשימתו מובאים ספרים שנכתבו באמת בצד חיבורים מדומים. חיבוריו העיקריים הם דיאלוגים מוסריים או היתוליים, מאמרים או בדיחות, סיפורים — מקוריים או מועתקים מאחרים —, דברי־הערכה על בעיות הזמן, הערות או רשימות משונות, עוקצניות, חריפות ומבדחות, בלי דרך רעיונית קבועה מראש. ספריו הם בחינת עיתונים־לפני־זמנם, כתובים בסיגנון עיתונאי, עצבני, מהיר ובלתי־מתוקן, קרוב לדיבור העממי והיום־יומי, ומכאן הטעם החדיש שבהם. דו' הגיע לפעמים אף לאינטואיציות חדישות וביַשר את המאות הבאות: בין השאר הביע את הדעה — בלי קשר לקופרניקוס — שכדור־הארץ מסתובב סביב לשמש, והיה מצדד במדינה סוציאליסטית כדוגמת החלום האוטופי של תומס מור (ע"ע). מתוך רמיזות בספריו ניכר, שהיה לו מגע עם יהודים, שמהם למד ואתם שוחח באופן חפשי ותוך יחס חיובי ביותר. — חיבורו העיקרי: האוסף I Marmi („אבני־השיש"), הוצ' חדשה 1928; כתבים נבחרים של דו', הוצ' חדשה 1951.

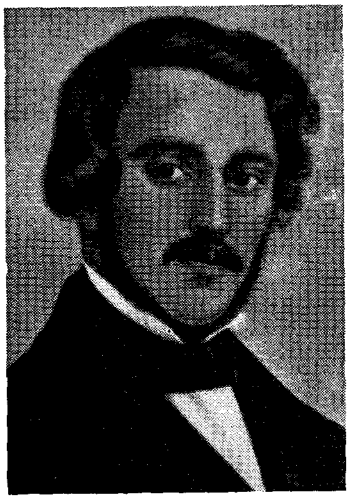
S. Bongi, *Vita e catalogo delle opere di A. F. D.*, 1863; G. Petraglione, *A. F. D.*, 1900; E. Chiorboli, *A. F. D* (Nuova Antologia), 1928; B. Croce, *A. F. D. (Poeti e scrittori del pieno e tardo Rinascimento*, I), 1945; A. Momigliano, *La Maschera del D.* (Studi di Poesia), 1948[2].

י. ב. ס.

דונייבסקי, איסק (יצחק) — Исаак Осипович Дунаевский — (נו' 1900), קומפוזיטור רוסי, יהודי. דו' הוא יליד אוקראינה; הוא למד בקונסרוואטוריון בחארקוב, שבו היה גם תלמידו של יוסף אחרון (ע"ע). במשך שנים רבות שימש מחבר מוסיקה ומנצח בתיאטראות של חארקוב, מוסקווה ולנינגראד. בזכות תרומתו למוסיקה הסובייטית הפופולארית הוענקו לו אותות־הצטיינות, ובכללם התואר „אמן־העם". — יצירתו של דו' נתרכזה בעיקרה בתחום המוסיקה הבימתית הקלה ובפיתוח השיר העממי ליחיד ולמקהלה. כן חיבר כמה אופרטות — תחום, שבו היה מראשוני היוצרים במוסיקה הסובייטית, ואף כמה יצירות במוסיקה קאמרית. אך עיקר פירסומו בא לו בזכות המוסיקה הקולנועית שחיבר. שיריו השונים (שירי־עמל, פזמונים ושירים ליריים), שהושרו בקומדיות מוסיקאליות מוסרטות, נתפשטו ברחבי רוסיה וזכו לפופולאריות מרובה, תודות למיזוג המיוחד במינו של היסודות המוסיקאליים של השיר העממי, הרוסי והאוקראיני, על נימתו הלירית־האפית ברוח הרומאנס, עם סיגנון נוסח האופרטה. — דו' הוא גם הראשון שהכניס, בשנות ה20—30, למוסיקה הסובייטית את הג'אז מתוך נסיון למזגו במלוס הרוסי. אך מחמת יחסם העויין של החוגים השליטים ל„מוסיקה הבורגנית של המערב" נטש את הג'אז.

דונין־בורקובסקי, סטניסלאוס, רוזן — Graf Stanislaus Dunin-Borkowski — (1864, לבוב — 1934, מינכן), פילוסוף, תאולוג ופדאגוג קאתולי פולני־גרמני. ד־ב' היה ישועי מגיל 19; הוא למד פילוסופיה ותאולוגיה ופעל כמורה ומדריך במוסדות־חינוך קאתוליים בהולאנד ובגרמניה. מ1899 ואילך עסק במחקר שפינוזה (ע"ע); הוא היה בקי ורגיל בספרות המאה ה17, עקב אחרי כל הקווים שנמשכו ממנה אל שפינוזה וביקש להבין את תורותיו על רקע תולדות חייו ויצירתו; כידידו ק. גבהרט (ע"ע) ראה בפילוסופיה של שפינוזה ביטוי לתקופת־הבארוק. במאמציו להבין את נפשו של האיש שפינוזה נעזר ד־ב' הרבה בהכשרתו הפדגוגית. יצירתו העיקרית היא החיבור הגדול „שפינוזה", ב4 כרכים, 1910—1936; וכן יש לציין את ספרו הקטן Spinoza nach dreihundert Jahren („שפינוזה כעבור 300 שנים", 1932), שנכתב בעיקר בשביל מומחים וכולל סקירה ביקרתית של הספרות על שפינוזה מראשיתה. — ד.־ב' כתב גם ספרים ומאמרים בבעיות החינוך הדתי והמוסרי ברוח הקאתוליות, וכן חיבר אוטוביוגראפיה (1926).

דוֹנִיצֶטִי, גַאֶטַנוֹ — Gaetano Donizetti — (1797, ברגאמוֹ — 1848, שם), קומפוזיטור איטלקי. דו׳, שהיה בן למשפחה עניה, התחיל בגיל 9 ללמוד בביה״ס למוסיקה שבעיר־מולדתו. כבן 14 חיבר יצירות לזמרה ולנגינת־כלים ועורר רושם רב באימפרוביזאציות שלו בפסנתר. הוא נשלח לבולוניה לשם השתלמות בקומפוזיציה בהדרכת מאטאי, מי שהיה מורו של רוסיני (ע״ע). יצירתו של זה האחרון השפיעה השפעה מכרעת על דו׳ הצעיר, שסיגל לעצמו את סיגנונו. אפיינית לדו׳ היתה הקלות והמהירות בקומפוזיציה; על אחת הסימפוניות שלו כתוב: „נעשתה תוך שעה ורבע". מנעוריו נתן את דעתו בעיקר לתיאטרון ולאופרה. האופרות של דו׳ זכו להצלחה והוציאו לו מוניטין אף במרכזים המוסיקאליים בארצות אירופה האחרות. לשם פרנסה עסק דו׳ גם בשטחי־מוסיקה אחרים; כך שימש מורה־לזמרה, מדריך, בימאי ומנצח. ב1829 נתמנה למנהל מוסיקאלי באופרה של נאפולי, ובעיר זו נשתקע לאחר שנשא אשה. תוך התמרמרות על הקיצוצים שהוכנסו מטעם הצנזורה באחת האופרות שלו עזב ב1839 את איטליה ועבר לפאריס, ושם פעל באופרה האיטלקית. משם היה עורך מסעות כמנצח לערים גדולות אחרות. ב1842 נתמנה למנהל תזמורת־החצר בווינה. אולם כעבור זמן מועט חזר לפאריס, ושם כתב תוך 11 ימים את המוסיקה לאופרה האחרונה שלו „דון פאסקוואלה", הנחשבת עוד היום ליצירתו המצויינת ביותר. בשנת 48 לחייו נתגלו בו סימנים של מחלת־רוח בעקבות שיתוק מתקדם. הוא הוכנס למוסד ליד פאריס, אח״כ הועבר לעיר־מולדתו ושם מת.

ג. דוניצטי

דו׳ היה המוצלח שבמחברי־האופרות בתקופה שבין רוסיני וורדי. אפייניות לסיגנונו הן מנגינות קלות — בנוסח האופרטה — ומלאות צלילים נאים באופרה הקומית, אריות שופעות ערגה ורבות רושם דראמאטי באופרה הרצינית, מיקצבים קלים וגמישים וצורות הארמוניה פשוטות בנוסח המקובל.

רשימת יצירותיו כוללת כ600 חיבורים: אוראטוריות, קאנטאטות, הימנונים, מיסה של רקויים — קינה על מות בליני — וכ70 אופרות. מן האופרות שלו מועלות גם היום על הבימה האופרה הטראגית Lucia di Lammermoor (1835) והאופרות הקומיות l'Elisir d'amore („שיקויי־האהבה", 1832), La fille du régiment („בת־הגדוד", 1840), וביחוד „דון פאסקוואלה" (1843).

F. Cicconetti, *Vita di G. D.*, 1864; E. C. Vergini, *Le opere di G.D.*, 1897; Ch. Malherbe, *D., catalogue bibliographique*, 1897; id., *Le Centenaire de. D. et l'Exposition de Bergame*, 1897; G. Zavadini, *Catalogo generale del Museo Donizettiano di Bergamo*, 1936; G. Donati-Pettoni, *G. D.*, 1939[2]; G. Zavadini, *G. D.*, 1948[2]; G. Barblan, *L'opera di D. nell'chè romantica*, 1948.

אר. ו.

דוֹנְמֶה (ביתר דיוק — דֶנְמֶה), כת מוסלמית־שבתאית (ע״ע שבתי צבי); זה שמם בפי התורכים (Dönme = מהופך, מומר), ואילו הם קוראים לעצמם „מאמינים" (Ma-mina) או „חברים" (Haberim); היהודים קראו להם „מינים", ובאדריאנופול — „דגים קטנים" (סַזַניקוס = Sazanicos).

ראשיתה של כת־הדו׳ ב250 משפחות של שבתאים מסלוניקי שהתאסלמו ב1683. ההמרה באה בעקבות המרתו של שבתאי צבי ושל כמה מתלמידיו, דוגמה שנראתה מחייבת לראשוני הדו׳. מתנגדי הדו׳ טוענים, שאותם אנשים קיוו להנצל ע״י ההתאסלמות מתוצאות האשמתם בעברות מוסריות. במשך 240 שנה (עד 1923) ישבו בני הכת בסלוניקי בשתי שכונות מיוחדות כעדה לעצמה ותפסו עמדות חשובות בבנקאות, במסחר וברוכלות, ומהם שחדרו גם למשרות ממשלתיות.

הדו׳ אסרה על בניה את החיתון הן עם המוסלמים והן עם היהודים. כשקמו פלגים בתוכה (ר׳ להלן), נמנעו מנישואין אף עם בני הדו׳ שאינם משלהם. לכן רבו בדו׳ נישואי קרובים, ובעטיים — תופעות פאתולוגיות שונות בבני הכת. מכל מקום לא צומצם ריבויים; באמצע המאה ה18 כבר מנתה הכת כ600 משפחות (כ3,000 נפש); בסוף המאה ה19 — למעלה מ10,000 נפש, ובזמן היציאה מסלוניקי בעת גירוש האוכלוסיה התורכית מיוון ב1923 — 13,000—15,000 נפש. קשה לקבוע את מספרם כעת, כי פזורים הם בערים שונות ובשכונות שונות ברחבי תורכיה. יש מעריכים את מספרם הכולל ב10,000 נפש; הם בעצמם מעריכים את מספרם בקושטא בלבד באלף משפחות (כ5,000 נפש). במצבם החברתי והתרבותי חלה תמורה בסוף המאה ה19, שעה שאמידים שביניהם החלו לשלוח בניהם לאוניברסיטאות של אירופה, והכת הקימה בתי״ס מודרניים. מבני הדו׳ יצאו רופאים, מהנדסים, עורכי־דין, וכד׳, וכן רבו קשריהם המסחריים עם אירופה, וכמה מהם נתעשרו. המשכילים החדשים האלה חרגו מתחומה של הכת; מהם שפנו לפעילות ציבורית כלל־תורכית ומהם שהיו פעילים בלשכות „הבונים החפשיים" בתורכיה, ויש שנצטרפו לתנועת „התורכים הצעירים". אחדים לקחו חלק במהפכה התורכית הראשונה ב1908 ובהדחת השולטאן עבדול־חמיד ב1909, ומהם היו בין מנהיגי המהפכה. תמורה נוספת במעמדם ובגורלם חלה עם השתלטותה של יוון הנוצרית על סלוניקי (1912); אז החלו להגר מעירם, וב1923, עם חילופי־האוכלוסין בין יוון ותורכיה, נאלצו רובם ככולם, יחד עם כל האוכלוסיה המוסלמית, לעבור לתורכיה. עשיריהם התיישבו בערים הגדולות, וקהילות שבתאיות של הדו׳ קמו בקושטא, באיזמיר, באנקארה, בברוסה ובקוניה. הבינוניים והעניים שבהם נפוצו בערים הקטנות בכל רחבי תורכיה האסייתית. מאז החל משבר בכת; העיתונות התורכית תקפה אותם בשל המיסתורין האופף את אמונתם; בהשיבם לקיטרוג, גילו לראשונה כמה ממסתרי הדת. אחדים מהדו׳ — בייחוד מכיתת ה„יעקוביים" (ר׳ להלן) — התבוללו והתחתנו עם שכניהם; אבל לפי השמועה עדיין מחזיקים הם במוסדות צדקה ועזרה הדדית משלהם, עכ״פ בקושטא.

מתוך הידיעות וקטעי־הספרות שהגיעו אלינו עד היום קשה לעמוד על שרשיה ההיסטוריים והרעיוניים של הכת, שכן אין האינפורמאציה מלאה ולא תמיד היא מהימנה. ברי שהמחתרת הרעיונית והחברתית־דתית האפילה על חיי הדו׳.

כלפי חוץ הופיעו בני הכת כמוסלמים לכל דבר. ביניהם לבין עצמם היו אדוקים באמונתם בשבתאי־צבי המשיח והיו מקיימים בסתר מנהגים ותפילות משלהם. במרוצת הזמן נת־פלגו לכיתות, שהיו ביניהן מחלוקות מכריעות לא רק במנהגי הדת אלא אף ביסודות האמונה. לגבי רובם הגדול של הדברים שהגיעו אלינו, הן בע״פ מפי בני הכת עצמם, והן מכתביהם ומהספרות הפולחנית שלהם, אין בטחון אם מתייחסים הם לדו׳ בכללה או שמא לאחת מכיתותיה בלבד. בשלהי המאה שעברה נודעו כמה מתפילות בני־הדו׳; נמסר על 13 ימי־חגיה של כת הדו׳, וכן נודעו 18 עיקרי־אמונה שהחזיקה בהם, וביניהם גם מצוות ומנהגים של ישראל (כגון: מילת הבנים ביום השמיני ואמירת מזמורי־תהלים כל יום). לאחר היציאה מסלוניקי, כאשר כבר החלו סודות הכת להיגלות ברבים, נרשם תיאור „חג־הכבש״ של הדו׳, שחל בכ״ב באדר: עיקרו — סעודת־ערב חגיגית של שתי משפחות בחבורה; חלק מן החגיגה הוא כיבוי האורות והחלפת הנשים בין ראשי־המשפחות ללילה זה. הנולדים מיחסי־מין אלה נחשבים בדו׳ לקדושים. נתפרסמו תפילות שונות של הדו׳ בעברית, בארמית ובספרדית; בהן משתקפים ניגודים גדולים באשר למעמדו של שבתאי־צבי באמונת הדו׳, שיש מתפללים אליו כאל אלוהות, ויש חושבים אותו בן־אדם משיח־ה׳ בלבד.

הפילוגים בדו׳ נגרמו בשעתם בעיקר ע״י השאלה, מי הם יורשיו ונושאי משיחיותו של שבתאי־צבי לאחר מותו. מתוך כך צמחו שלוש בנות־כיתות בתוך הדו׳:

א. ה„יַעֲקוֹבִיים״, שנקראו ע״ש רבם יעקב קֶירִידוֹ (בתורכית: עבדאללה יעקוּב), אחי יוכבד אשתו של ש״צ, ויורשו הרוחני לדעתם; הוא מת, לפי מסָרתם, כעולה־רגל מוסלמי בדרכו למכה. היעקוביים הם הפלג הוותיק ביותר בדו׳, ולפי דבריהם עדיין תופסים הם את המקום הראשון בכת. הם היו מגדלים זקן, אך מגלחים שער־ראשם למשעי. בדרך־כלל מצטיינים היעקוביים בקרבתם היתירה לתורכים, רבים מהם מדברים ביניהם תורכית, מהם יש גם משמשים כפקידים בממשלה. הם היו ידועים כמוכרי־טבק. בסלוניקי דרו בשכונה מרוחקת מזו של שתי הכיתות האחרות. העדה היעקובית היתה ידועה כעדת אמידים וקיימה תמיד קופות צדקה וגמילות־חסד לעניים.

ב. ה„ק א ר א ק א ש ל א ר״ (=שחורי־הגבות) או „קוֹנ־יוֹזוֹס״ מאמינים בעוֹתמאן בַּבָא — לפי השמועה, עם־הארץ וחולה חולי־נופלים —, שהוא גילגולו של שבתאי־צבי המשיח האלוהי, ובברוך קוניו (=חוניו) או ברוכיה רוסו, שהוא נביא־האמת של המשיח. הפילוג אירע ב1690, כשנהרו רוב בני הדו׳ אחרי נבואתו של ברוכיה. בני כיתה זו גם הם מגדלים זקן, אך אינם מגלחים שער־ראשם. בתפילתם הם מזכירים בנשימה אחת את ש״צ ואת ברוכיה, שזכרו, לפי הנראה, נתערבב במסָרתם עם זכרו של עותמאן באבא. כיום עוסקים כמה מבני כיתה זו במלאכה ובעבודה פשוטה, אולם רובם אמידים ובהם גם עורכי־דין, בנקאים, סוחרים, סוכני־מסחר, ומהם עשירים מופלגים. בכיתה זו קמו בכל דור מנהיגים „יורשי המשיח״. אחרי עותמאן באבא עלה עַבְּד אַ־רַחְמאן בנו, ואחריו דֶרְוִיש אֶפֶנְדִי, שהיה לפי המסורת „מקובל״ ו„מחדש״. דרויש אפנדי פעל באמצע המאה ה18 בזמנו של יעקב פרַנק (ע״ע). הוא הנהיג את שיתוף הנשים לכל בני־הכיתה, מנהג שאותו נימק מתוך פסקאות מעורפלות מן ה„זהר״ ומיתר ספרות הקבלה; עקבות תורתו עוד נראו ימים רבים בקרב הכיתה. עדיין לא הובהר, אם יש קשר רעיוני־דתי — או אפילו קשר היסטורי — בין המנהג הארעי של שיתוף הנשים בכיתת הקאראקאשלאר והטכס הנזכר של חילוף הנשים ב„ליל הכבש״. באמצע המאה ה19 עמד בראש הכיתה אַמְבַּרְג׳י, פיסח ועיוור, עריץ ושופך־דמים, שניהל את עדתו ביד קשה וכונה „תֵּימוּר לֶנְג״.

ג. ה„קאפאנְג׳ילאר״ (=בעלי־המאזניים) צצו מתוך פירוד בתוך ה„ק ו נ י ו ז ו ס״ אחרי מותו של עותמאן בבא בשנות ה20 למאה ה18. הכיתה רואה את עצמה כתנועת שיבה לשבתאות הצרופה מתוך דחיית קירידו מצד אחד ומתוך כפירה במשיחיותו של עותמאן באבא מצד שני. בני הכיתה, בניגוד לבני הכיתות הקודמות, מגולחי זקן ואינם מגלחים שער־ראשם. כיום הם מהווים חוג של משכילים; ביניהם מורים, רופאים, וטרינארים, מהנדסים, עורכי־דין ובעלי שאר אמנויות חָפשיות; רבים מהם סוחרים, בעיקר באריגים ובסחורת סדקית. — שתי הכיתות שנפלגו מה„יעקוביים״ היו דרות בסלוניקי בשכונה משותפת לשתיהן, ולמרות הפילוג ביניהן הן רואות עצמן קרובות זו לזו יותר מאשר ל„יעקוביים״.

בין היהודים לא התגבשה דעה אחידה לגבי מעמדם של בני הדו׳ כיהודים. מצד אחד היו שראו בהם גויים לכל דבר, שיינם יין־נסך. מצד שני היו שהראו נכונות בסתר לסייע להם בסיפוק צרכיהם הדתיים הקשורים ביהדות, כגון מילת ילדיהם.

מכתביה של הדו׳ הופיעו: „סדר תפלות של ה„דונמה׳ מאיזמיר״ (ע״י ג. שלום [קרית ספר, י״ח, 298—312, 394—408, י״ט, 58—64]) תש״א, תש״ב; „ספר שירות ותשבחות של השבתאים״ (ע״י י. בן־צבי, בתרגומו של מ. אטיאס), תש״ח.

צ. גרץ, די״י ח׳, ציון ד׳, 572, תרנ״ח; א. דאנון, כת יהודית־מושלמנית בארץ תוגרמא (ס׳ השנה לנ. סוקולוב 154), תר״ס; ד. כהנא, תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים, א׳, 117, 176, תרע״ג; י. בן־צבי, סלוניקי היהודית, (התרן, גל׳ ל׳), תרע״ו; הנ״ל, לקוטים שבתאיים (ציון, ט, 142), תש״ד; הנ״ל, מקום קבורתו של ש״צ והעדה השבתאית באלבניה (ציון, י״ז), תשי״ב; הנ״ל, השבתאים בזמננו (מצדה, ז׳), תשי״ד; הנ״ל, הקדמה ל„ס׳ שירות ותשבחות״ (ר׳ לעיל); הנ״ל, נדחי ישראל, 111, 125, תשט״ז; י. ר. מלכו, חומר לתולדות ש״ץ והדונמים (רשומות, ו׳), תר״ץ; הנ״ל, ברוכיה רוסו (מחקרים ופעולות, ב׳), תשי״ז; ש. רוזאנס, קורות היהודים בתורכיה ובארצות־הקדם, ד׳, 447, תרצ״ב־תרצ״ה; ג. שלום, ברוכיה ראש השבתאים בשאלוניקי (ציון, ו׳), תש״א; הנ״ל, הקדמה לסדר תפלות של הדנ׳ (ר׳ לעיל); H. Grätz, *Überbleibsel d. Sabbat. Secte in Salonichi* (MGWJ, XXXIII), 1884; J. T. Bendt, *Die Dönmes od. Mamenim* (Longman's Magazine, 188, 206), 1888; A. Danon, *Une secte Judéo-Musulmane en Turquie* (REJ 35), 1897; A. Galanté, *Nouveaux Documents sur Sabbatai Sevi*, 1935; Islâm Ansiklopedisi, s. v. *Dönme*, 646, 1944.

י. ב. צ.

דוֹנֶן, פְּרֶדְרִיק ג׳וֹרְג׳ — Frederic George Donnan — (נו׳ 1870), כימאי־פיסיקן בריטי, אירי. דו׳ היה תלמידם של רֶמזי (ע״ע), אוֹסטְוַלד (ע״ע), וַנְ׳ט הוֹף (ע״ע). מ1902 עד 1937 היה פרופסור לכימיה פיסיקאלית ולכימיה בליוורפול, דַבלין ולונדון. עיקר מחקריו של דו׳ — בקינֶטיקה הכימית; ביחוד חקר את שיווי־המשקל של אלקטרוליט (ע״ע אלקטרוליזה) בשתי תמיסות המופרדות זו מזו ע״י מחיצה, שאחת מהן מחזיקה יונים החודרים דרך

המחיצה, והשניה — חלקיקים שאינם חודרים דרכה, כגון פרוטאינים (ע"ע דיאליזה; קולואיד). דו' הוכיח — תחילה (1911) בדרך האנאליזה התרמודינאמית ואחר־כך בדרך הניסוי —, שבמצב שיווי־המשקל אין תרכוזת האלקטרוליט שווה משני צדי המחיצה. בתמיסה מהולה שיווי־המשקל ניתן לתיאור ע"י המשוואה:

$$\frac{x}{c_1} = \frac{c_1}{c_2+2c_1}$$

(x — כמות האלקטרוליט שעברה דרך המחיצה, c_1 — תר־כוזתו של האלקטרוליט בתמיסתו בתחילת ההעברה בדרך הפיעפוע, c_2 — תרכוזת החלקיקים שאינם עוברים בתמיס־תם). השבר x/c_1 הוא החלק מן האלקטרוליט שעבר בנוכחות התרכוזת c_2; הוא קטן והולך ככל שגדולה c_2 לעומת c_1. הפוטנציאל שמתהווה בין שני צדי המחיצה („פוטנציאל־דו'") נתגלה כאחד הגורמים החשובים ביותר בחילוף החומר בין תוך־התא ובין סביבתו בתהליכים ביוכימיים.

דונגט (או ד'אוננט), סר ויליםם — Sir William Davenant (D'Avenant) — (1606—1668), מחבר־מחזות ומשורר אנגלי. דו' היה בנו של פונדקי באוכספורד, שלפונדקו היה שיקספיר מזדמן לעתים קרובות, ובשנות־חייו האחרונות אהב דו' לרמוז, שאביו האמיתי הוא שיקספיר. דו' למד באוניברסיטה באוכספורד, ולאחר מכן בא לחצר־המלכות ונתחבב שם כמשורר וכמחבר משחקי־מסכות ומח־זות; ב1638 נתמנה ל„משורר־המלכות". באותן שנים חיבר את הטראגיקומדיה The Platonick Lovers („הנאהבים האפלטוניים") ואת קומדיית־ההווי The Wits („ליצני־הדור"), שהיו ביטוי לסנסאציונאליזם הרומאנטי ששלט בדורו. דו' לקח חלק במלחמת־האזרחים בצד המלך וזכה לתואר־אצילות מידי צ'ארלז I. לאחר תבוסתם של המלוכנים נתלווה לפמליה המלכותית שגלתה לצרפת. ב1650 יצא דו' בשליחות המלוכנים לאמריקה, אולם בדרכו נתפס ונכלא במצודת לונדון. לאחר שחרורו ב1654 התחיל מחבר טכסטים להצגות, שהיו מורכבים מדברי־דיקלום המתחלפים במוסיקה וזמרה; על הצגות כאלה לא חל האיסור שהטילו הפוריטא־נים על התיאטרון. החשובה שביצירותיו אלו היא The Siege of Rhodes („מצור רודוס"), שיש רואים בה את האופרה האנגלית הראשונה, וגם את ראשיתו של ה„מחזה ההרואי" — סוג של דראמות שנתחבב על הקהל ביותר לאחר החזרת המלוכה. לאחר הרסטוראציה נתמנה דו' למנהל להקת־קומדיאנטים בחסותו של הדוכס מיורק ותרם הרבה לטיפוח שתי הצורות החדשות של האמנות הדראמתית באנגליה. בין האופרות שלו — עיבודי „מקבת" ו„הסערה" של שיקספיר (האחרון נכתב בשיתוף־פעולה עם דריידן [ע"ע]).

A. Harbage, *Sir W. D.*, 1935; A. H. Nethercot, *Sir W. D.*, 1938.

ד. א. פ.

דוננט, צ'רלז — Charles Davenant — (1656, לונדון — 1714, שם), סופר אנגלי בענייני כלכלה ומדיניות, בנו בכורו של סר ויליס דו' (ע"ע). דו' למד באוכספורד, ואח"כ פעל בשירות המדינה; ב1683—1688 היה ממונה על הבלו, ומ1705 ועד מותו — המפקח הכללי על היבוא והיצוא. הוא נבחר לפארלאמנט 3 פעמים, היה טורי מובהק והתבלט בפולמוסו נגד הוויגים, בעיקר נגד מדיניותם המכוונת לצימצום הסחר עם צרפת.

בענייני מסחר היו דעותיו בחינת תערובת של מרקנטי־ליזם (ע"ע) ורעיונות ליבראליים. בתורת־הכסף הקדים את בני־דורו בהכרה, ש„הכסף ביסודו של דבר אינו אלא אמצעי־חישוב בעסקיהם של בני־אדם זה עם זה", ושערכו — כשל כל דבר — נקבע ע"י „ביקושו או מחסורו". חשיבותו של דו' בתורת־הכלכלה יסודה בשלושה השגים: (א) הוא היה מן הראשונים שהבחינו ביחסי־הגומלין שבין תופעות כלכליות וראו בכללן מערכת אורגאנית, שכל חלקיה תלויים זה בזה; (ב) הוא עסק בעבודת־מחקר מקורית בשטח תורת־הכסף, תורת הסחר הבינלאומי ותורת־הפינאנסים; (ג) הוא היה בין הראשונים שהבינו את תורת האריתמטיקה הפוליטית ותרמו לפיתוחה. תורה זו, שנוסדה ונוסחה על־ידי סר ויליס פטי (ע"ע), היתה שיטה של חקירת עובדות — לאו דווקא מספריות —, שבמובנים מסויימים הקדימה את האקונומטריקה של ימינו (ע"ע כלכלה, תורת ה־). דו' עצמו הגדיר את האריתמטיקה הפוליטית הגדרה שנעשתה לקלא־סית: כ„מלאכת החשיבה על עניינים הכרוכים בניהול־המדינה על יסוד מספרים".

כתבי דו' ב5 כרכים יצאו ב1771. כתבים נוספים, שנתגלו בזמן האחרון, נתפרסמו ב1942.

Y. Ballière, *L'Oeuvre économique de Ch. D.*, 1913; W. Casper, *Ch. D., Ein Beitrag z. Kenntnis d. engl. Merkantilismus* (Beitr. z. Gesch. d. Nationalökonomie, II), 1930; J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, 210/1, 1954.

ש. רי.

דונס סקוטוס, יוהנס — Johannes Duns Scotus — (1266, מכסטון [סקוטלנד] — 1308, קלן), פילוסוף ותאולוג נוצרי. בילדותו נכנס דו' לאחד ממנזרי הפרנציס־קנים שבארצו. בשנת 1281 קיבל על עצמו את נדרי הכמורה, וכעבור זמן קצר הלך לאוכספורד על מנת ללמוד שם תאולוגיה ופילוסופיה. בין 1293 ל1296 היה בפאריס, שם שמע את שעוריו של גונסלוו דה באלבואה; מפאריס חזר לאוכספורד והיה בין תלמידיו של גוליילמוס מואר (Gulliel-mus de Warra). ב1300 החל הוא עצמו להורות; כעבור שנתיים חזר לפאריס, ושם הוכתר בתואר של דוקטור לפילו־סופיה. גורש מצרפת במסיבות שלא הובררו (אולי בשל התנגדות מיסדרו ליחסו המדיני של פיליפ היפה [ע"ע] לאפיפיורות הרומית); לאחר שובו לפאריס הוסמך לדוקטור לתאולוגיה (1305). ב1307 נשלח לקלן ובעיר זו נפטר ב1308.

דו' הוא גדול הוגי־הדעות של הסכולאסטיקה המאוחרת; בשל חריפותו ודקות הבחנותיו התאורטיות כונה ע"י בני־זמנו בשם Doctor subtilis (החכם החריף והשנון).

בימי חייו הקצרים הספיק דו' לתרום להגות הפילוסופית בניין מחשבתי מושלם, שהוא מצד אחד גולת־הכותרת של השיטה הסכולאסטית, ומצד שני — תחילת הריסת הבניין המחשבתי האריסטוטלי, המשותף לעולם יה"ב ולעולם העתיק כאחד. עבודותיו העיקריות של דו' הן: „עבודת אוכספורד" — פירוש על ה Sententiae (פסקי־דברים) של פטרוס לומבר־דוס; Reportata Parisiensia (דינים־וחשבונות פאריסאיים) וQuaestiones Quodlibetales (שו"ת), פרי פעילותו של דו' בפאריס; Tractatus de primo Principio (המסכת על ההתחלה הראשונית), שהיא בעלת חשיבות סיסטמאטית רבה ביותר. יש מייחסים לדו' גם את Tractatus de Rerum

Principio („מסכת על תחילת הדברים"), שהיא אולי פרי־נעורים של הפילוסוף.

נימות רבות והשפעות שונות, מעין סיכום ההגות הסכולאסטית בכללותה, ניכרות בעבודתו של דו׳: מן המסורת הפראנציסקנית של מיסדרו — וביחוד משיטתו של בּוֹנַוֶנטוּרה (ע"ע) — קיבל השפעה אַוגוסטינית ונֵאוֹ־אפלטונית מובהקת, אשר התבטאה בנטייתו לאֶמפיריזם ובקירבתו לתורות האינטואיציוניות; מן הפילוסופיה הערבית־יהודית קיבל את הוולונטַריזם ואת רעיון צורניות החומר; באחרונה מצטרפות לבניינו המחשבתי כל הדרישות הביקָרתיות של השיטה האריסטוטלית־תומיסטית, שהגיעה אז עם תומאס מאקווינו לשלטון מוחלט על מחשבת אירופה הנוצרית. בעיקר ניכר מאמצו של הוגה־הדעות זה להתגבר על הניגודים והסתירות הפנימיים, הטמונים בתוך הנחותיה של הפילוסופיה הסכולאסטית, ולהביאם לידי יישוב; אולם נסיון זה הביא לתוצאות הפוכות דווקא, כי במסקנותיו הפילוסופיות של דו׳ היה היסוד הראשון להריסת אותן ההנחות הסכולאסטיות עצמן.

הפילוסופים הסכולאסטיים, שקדמו לדו׳, נסתבכו בבעיה יסודית אחת, והיא: איך נוכל להכיר את העולם שבו אנו חיים, כלומר, איך נוכל לעמוד על מציאות כל מה שסובב אותנו ולקבל ממציאות זו ידיעה „מדעית" בטוחה, בו בזמן שמציאות זו ניתנת רק להכרת החושים, שהיא אֶמפירית ומעורפלת? הקרובים יותר לשיטה האריסטוטלית־תומיסטית אמרו, שע"י הוצאת „הצורות" מן הכוח אל הפועל והפשטתן אנו בונים לעצמנו בניין של מושכלות — מערכת מדעית, שהיא ציור מדוייק של המציאות שמחוצה לנו; ההכרות המופשטות הן צילום אוֹבְּיקטיווי של העולם שמחוצה לנו — מעין פנים אחרות של מטבע אחד. הנוטים לנאו־אפלטוניות אוגוסטינית אמרו, שבתוך עולם הפרטים מצויים מעין ניצוצות רוחניים (rationes seminales), שהם כאילו מזדהים — הודות להארה אלוהית — עם ההכרות המופשטות הטבועות בנפשנו מראש, וזהו המאפשר לנו הכרה בטוחה ומדעית של העולם.

דו׳ מתח ביקורת על שתי השיטות גם יחד. נגד התומיסטים טען, שהחומר אינו יכול להיות שלילי גרידא, בחינת אַין; בהיותו „יש", מן הדין שיהיה בעל צורה איזו־שהיא. החומר נמצא־בפועל, ולא ייתכן להוסיף לדבר שהוא בפועל את הצורות, שהן עצמן ההוצאה לפועל (actualitas) של החומר. מסקנתו היתה, שאין בפנימיות החומר דבר שמניע אותו להיות בפועל, וגם אין בו ניצוצות רוחניים או אידיאות שהונחו בו על־ידי האל, אלא הוא יכול לקבל כל צורה שהיא לפי רצונו החפשי של האל; לפיכך אין במורכב מחומר וצורה אותה האחדות, שאותה מניחים האריסטוטליים־התומיסטים לגבי דבר, שהוא מצד אחד בכוח ומצד שני בפועל. בסופו של דבר נמצא שלא ייתכן מדע אמיתי ובטוח של המציאות שמחוצה לנו.

דו׳ מתח ביקורת גם על ההשקפה התומיסטית, שיש ביכָלתנו להשיג את עולם השכלים הטהורים ואת מהות האל בדרך גזרה־שווה (analogia). לדעתו אין אנו יכולים לדבר על מהות האֵל אלא מתוך מה שיש ב„מהות" זו מן הדמיון למהותנו הצורנית (essentia formalis). אולם בדרך גזרה־שווה אפשר להשתמש רק כשאנו מכירים את שני הדברים גם יחד ומכניסים את שניהם למושג כולל אחד, המשותף לשניהם; לפיכך לא נוכל לעבור מ„מהות" בני־האדם ושאר הדברים המוחשים אל מהות שאינה מוכרת לנו מלכתחילה ושכל הכרתנו אותה אינה באה אלא לאחר שאנו מכירים אותם הדברים המוחשים עצמם. דו׳ דוחה גם את ההסתמכות של האוגוסטיניים על שאיפה המביאה אותנו להתקרב לעולם הרוחני העליון. הנחות יסודיות אלו של דו׳ סופן עלול להיות ספקנות והפרדה גמורה בין תחום הפילוסופיה — המגיעה למסקנות שליליות לגבי הכרת האל והכרה מדעית של העולם הסובב אותנו, ובין התאולוגיה — שבה שולט רצון האל, ואין בה מקום אלא לאמונה הנובעת גם היא מפעולה רצונית. אולם מתוך ביקורת ההנחות האלו ניסה דו׳ להקים בניין מחשבתי חיובי משלו.

דו׳ מוצא אחדות בין עולם־הרוח ובין עולם־המוחש — בכלליות האוניוורסאלית ובחד־המשמעות שבמושג ה„הוויה" (esse-essentia). מושג זה, במשמעותו הרחבה ביותר, מובן אחד לו, בין אם נייחס אותו למקרים הפרטיים, או לכל עצם, או לצורות, או אף לאל עצמו. על כן אין כאן גזרה־שווה בין המהויות השונות, אלא „המהות עצמה" היא בעלת משמעות אחת (univoca) גם לגבי היוֹצר וגם לגבי הנוֹצָרים. מושג זה דומה מאד ל„עצם" (substantia) של שפינוזה (ע"ע): כשפינוזה סבור גם דו׳, שכל התופעות החושניות והשכליות מופיעות כאָפני־הוויה (modus essendi) אין־סופיים, אלא שבניגוד לשפינוזה עדיין בנוי מושג זה בתורת דו׳ על יסוד המציאות האוביקטיווית הממשית שמחוצה לנו, ואנו מגיעים אליו בדרך של הפשטה פורמאלית לפי השיטה הסכולאסטית המקובלת.

על יסוד ראשוני ובלתי־מוגדר זה נבנה כל עולם החושים וההכרות: ההוויה הבלתי־מוגדרת, בהיותה סובייקטיווית ואובייקטיווית כאחת, מופיעה לעינינו כאוניוורסאלית, הודות לתהליך ההפשטה של תודעתנו; אך יחד עם זה היא גם פרטית וחושנית, כי בה כבר טמון היסוד גם של הפרטיות וגם של הכלליות, וכל הבחנה שאנו מבחינים במציאות זו נעשית על יסוד מה שתופסים חושינו ממושג־ההוויה עצמו (distinctio formalis a parte rei). דבר זה מתבטא בבירור בבעיית תארי־האל: כשאנו מייחסים לאל תארים (חכמה, צדק, רחמים וכו׳), אנו מבחינים בו מהויות שונות, ולדברי התומיסטים אין הבחנה זו אלא פרי שכלנו, שאם לא כן אנו נמצאים פוגעים במהות האחידה הראשונית והפשוטה של האל; אך אם אין להבחנה זו כל אמת במציאות — איך נוכל לאמר שהאל יודע, חכם וכו׳? דו׳ אומר, שההבחנה נעשית „מצד הדבר" (a parte rei), ז"א שהתארים השונים קיימים באמת במהותו האין־סופית של האל, ואין דבר זה פוגע כלל באחדותו; שכן על אף היותם דבר אחד, מַביעים תארים אלה אָפָנים (modalitates) שונים של מהות זו, שאין באפשרות שכלנו להשיגם כמות שהם.

מן ההנחות האלה נבעו מסקנות רבות: לגבי תורת־ההכרה — אין אנו יכולים להניח שהחומר הוא שנותן את „ההכרה האינדיווידואלית" (principium individuationis), ז"א לא נוכל לאמר, שמַה שמבדיל את ראובן משמעון הוא החומר, בהיותם שניהם משותפים במושג כולל „אדם", אלא אנו תופסים מיד את מהותו של כל פרט (ראובן, שמעון וכו׳) מתוך „המהות הזהותית" (haecceitas) שבו. מושג הhaecceitas הומצא על־ידי דו׳ כדי להביע את המיוחד והבלתי־חוזר שבכל פרט ופרט שבמציאות. הנחת הhaecceitas כמשהו שנתפס בצורה מיידית ע"י החושים וכמשהו נוסף על החומר והצורה והמורכב, הביאה אתה את המסקנה

שהכרת החושים ה„אינטואיטיווית" קודמת להכרה „שכלית". הנחה זו פתחה את הדרך לנוֹמינַליזם (ע"ע) של אוֹקַם (ע"ע) ולכל מחשבת האֶמפיריזם האנגלי, שראה את הכרת המקרים כקודמת להכרת המושגים הכוללים, שהם נוצרים רק לנוֹחיוּת הדיבור, אך חסרים כל מציאוּת הוויָתית; זה היה הפרץ הראשון בבניין מערכת המושׂגים המופשטים והמאתמאטיים שבתורה האריסטוטלית.

דו' עצמו לא הוציא מסקנות אלו מתורתו; במקומן בָּנה את התאוריה של „הדרגתיוּת הצורות" (formalitates), שלפיה אין אנו מכירים מיד את הפרט בבירור, אלא רק בצורה מעורפלת: מן האינטואיציה המעורפלת מפיקים אנו את כל הדרגות השכליות השונות (formalitates, אשר גם הן יסודן במציאות); ז"א: מן האינטואיציה הראשונית עוֹברים אנו למין „אדם", וממנו לסוג רחב יותר (כגון „בעל־חי") עד המושׂגים הכוללים ביותר.

לגבי תורת־הנפש — ולעולם לפי עקרון של הבחנה פוֹר־מאלית „מצד הדבר" — מדגיש דו' את אחדותה של תורה זו: כוחות הנפש אינם סגולות אלא חלק מעצמותה ומהותה; ליד הנפש קיימת גם „צורת הגופניות" (forma corporeitatis), שאם לא כן היה גוף זה צריך להיעלם מעינינו מיד עם הפֵּרֵד הנשמה ממנו.

לגבי הבעיה הקוסמולוגית קיבל דו' את העקרון של צוֹרניוּת החומר כפי שהובע ע"י אבן גבירול (ע"ע). החומר משותף גם למציאות החושנית וגם לכל המהויות הרוחניות; הוא נמצא בפועל, ופעולתיוּת זו — אם כי היא חלשה — אינה ניתנת לו ע"י הצורה: זו היא פעולת המציאות (existentia) עצמה, ועליה מתווספות כל הצורות השונות בדרך של פירוט (specificatio) הגדל והולך. החומר מחוייב להיות בעל מהוּת עצמית איזו־שהיא, מאחר שאין כל אפשרות שמ„אין" ב„כוח" ייווצר יש „בפועל", כפי שסברו התוֹמיסטים.

מסקנות אלו הדגישו למעשה את ההפרדה הגמורה שבין ההגות המחשבתית ובין העקרונות המוחזקים בדרך האמונה. לדעתו של דו' אין כל אפשרות לקבל את הוכחת מציאות האל בדרך התוֹמיסטית של התנועה והמניע הבלתי־מוּנע, כי הוכחה, היוצאת מן התוצאה אל הסיבה ומן המסוֹבָב אל הסוֹבֵב, אינה הוֹכחה מספקת —, והוא הדין לגבי בעיות כגון הישארוּת הנפש ונצחיותה; כל הבעיות הללו הן אמיתות שבאמונה, והוֹכחותינוּ הן לכל היותר אפשריות, אך לא ודאיות. דו' הר־גיש במיוחד בקרע שבין שני העולמות, ובמסקנות המעשיוֹת של תורתו (הethica) אפשר לראות זאת בבירור. בעולם המעשה והמוסר פועל, לפי דו', רצונו הבלתי־מוגבל והאין־סופי של האל, אשר מרצונו ברא את כל הנבראות בלי כל הכרחיות הגיונית לבניין זה: בסתירה גלויה לכך הרי גם האדם, כמו האל שבראו, חפשי ברצונו. הרצון עדיף מן השכל; דו' קובע, שהשיפוט השכלי חסר כל יכולת קובעת לגבי מעשיו של האדם: אני יכול להודות שדבר אחד טוב מדבר אחר, ולבחור בכל זאת בדבר הגרוע. כל המצוות המעשיות שעל הנוצרי לקיים חסרות כל בסיס חוץ מרצונו של האל. מהכרה זו מתחייב, שכשמתרוקנות מצוות אלו מתָכנן האמוּני — הן נופלות ואובדות מחוסר כל מובן הגיוני. — דו' מדגיש את הצורך שבחוֹפש הפרט וחוסר כל הכרחיות שבמעשיו; אך מצד השני נותן הוא לאל אפשרות לקבוע לפי רצונו הבלתי־מוגבל את כל המתרחש בעולם (תורת הפרדסטינאציה [ע"ע גזרה קדומה]).

ההשפעה הגדולה של תורתו המחשבתית של דו' הורגשה ביהוד במאה ה14; האסכולה הפראנציסקנית גברה במכללות רבות, ויש מתלמידיו של דו' שניסו להמתיק את המסקנות הנובעות משיטה זו והמסַכּנות את עיקרי־האמונה, אך יש גם שלא נרתעו ממסקנות אלו. תנופה חזקה מתורתו קיבלו גם הנטיה לאֶמפיריזם שבאסכולות הפראנציסקניות אשר באנ־גליה, וגם זרם המיסטיקנים הגרמנים; אך ביחוד — ובתקופה מאוחרת יותר — השפיע הווֹלונטאריזם האוגוּסטיני שבתורתו של דו' במידה עצומה על כל ההגות של הרֶפורמאציה, אע"פ שדו' עצמו נשאר בכל תורתו ודפוסיו המחשבתיים בתוך תחומה המובהק של המחשבה הסכולאסטית ומהווה דווקא את הפרי הבשל ביותר של הגות זו.

כתביו: I—XII, ליון, 1639; פאריס, 1891—1895; שני הכרכים הראשונים בהוצאה ביקרתית, ואטיקאן, 1950.

R. Seeberg, *Die Theol. d. D. S.*, 1900; P. Minges, *Der Gottesbegriff d. D. S.*, 1906; id., *Das Verhältnis v. Glauben u. Wissen, Theol. u. Philos. bei D. S.*, 1908; id., *J. D. S. doctrina philos. et theol.*, I–II, 1930^{2}; M. Heidegger, *Die Kategorien- u. Bedeutungslehre d. D. S.*, 1916; A. Landry, *D. S.*, 1922; E. Longpré, *La philosophie du Bienheureux D. S.*, 1924; id., *Le Bienheureux D. S., docteur du Verbe Incarné*, 1933; C. R. S. Harris, *D. S.*, I–II, 1927; Ch. Balić, *Les commentaires de J. D. S.*, 1927; D. Scaramuzzi, *Il pensiero di G. D. S.*, 1927; J. Binkowski, *Die Wertlehre d. D. S.*, 1936; E. Bettoni, *D. S.: Vent'anni di studi scotici (1920–1940)*, 1940; R. Messner, *Schauendes u. begriffliches Erkennen nach D. S.*, 1942; Ch. Balic–A. Epping–A. Emmen–B. Körver, *Doctor Subtilis* (Collect. Franciscana VII, 1), 1946; A. B. Wolter, *The Transcendentals and their Function in the Metaphysics of D. S.*, 1946; G. Stratenwerth, *Die Naturrechtslehre d. D. S.*, 1951; E. Gilson, *D. S. à la lumière des recherches historico-critiques*, 1951; id., *J. D. S.: Introduction à ses positions fondamentales*, 1952; B. de Saint-Maurice, *J. D. S.*, 1954.

י. ב. ס.

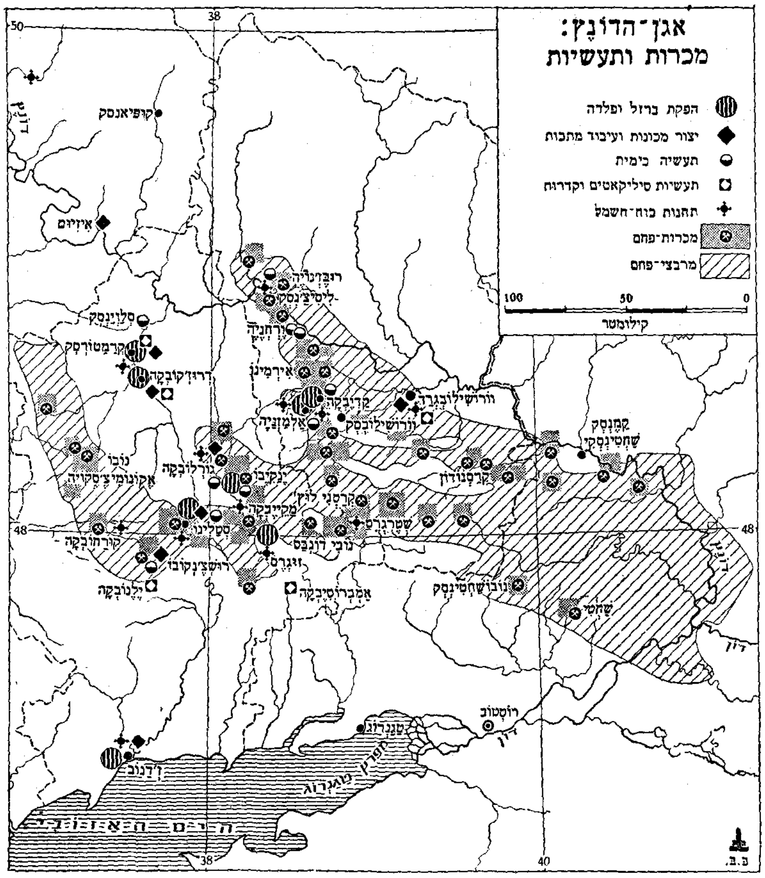
דֶוֶנְפּוֹרְט (Davenport), עיר על גדת המיסיסיפי, בדרום־מזרח מדינת אַיוֹבה, אה"ב; 75,000 תושבים (1950). חשיבות מסחרית רבה נודעת לדו' כמשווקת ראשית של תבואות ושמן מן הסביבה החקלאית העשירה המקיפה את העיר. דו' קשורה קשרי־תחבוּרה ענֵפים (מסילות־ברזל ודרכי־מים) עם ערים גדולות אחרות. היא משמשת מרכז תעשייתי גדול למכונות חקלאיות (הגדול בעולם), לקטרים, מכונות־כביסה, פחי־אלוּמיניום (המפעל הגדול בעולם), למַצ־למוֹת, מלט, בגדי־גברים, שימוּרי־בשׂר ומוצרי־חלב.

דו' נוסדה ב1835 ע"י קוֹלוֹנֶל ג'ורג' דֶוונפּוֹרט, מראשוני המתיישבים באותו איזור; ב1851 קיבלה מעמד של עיר. ב1853 הוקם בה הגשר הראשון על המיסיסיפי.

דוֹנֶץ, אַגַּן הַ־ (ר"ת [רוסית] דוֹנבַּס: Донецкий бассейи, Донбасс), איזור מכרוֹת־פחם ומרכז תעשייתי חשוב בברה"מ, על גדות הדוֹנֶץ, יובלו הימני של הדון (ע"ע), ברוסיה האירופית הדרומית. האגן מקיף את המחוזות סטאלינוֹ־ווֹרוֹשילוֹבגרַד ברפובליקה האוקראינית וחלק ממחוז רוֹסטוֹב ברפוּבליקה הרוסית; שטחוֹ כ25,000 קמ"ר. מירבצי־הפחם נמצאים ברצועה הנמשכת מצפון־מערב לדרום־מזרח, באורך של 375 ק"מ וברוֹחב של 160 ק"מ. כמות הפחם באה"ד נאמדת ב60—90 מיליארד טוֹן — הכמות הגדולה ביותר באירופה. באיזור יש גם מכרות של חרסית, קאוֹלין, מלח, גבס, וקצת כספית, עופרת ואבץ. התפתחותו התעשייתית היתה תוצאה של קשירת התפוקה המקומית של פחם עם

הבאת עפרות־ברזל מאיזור קריבוי־רוֹג הסמוך לו; אחר־כך התפתחה בו גם תעשיה קלה. היום התעשיה כוללת: פלדה, מכונות כבדות (קטרים, טראקטורים) וקלות, כימי־קאלים. אה״ד מפיק כ־50% מהפחם ויותר משליש מהברזל והפלדה המופקים בברה״מ בכללה. באגן מצטופפות ערי־תעשיה: 3 ערים (סטאלינו, מאקייבקה, וורושילוב־גראד) שאוכלוסייתן עולה על $\frac{1}{4}$ מיליון, עוד 3 ערים של יותר מ־100,000, ולפחות 8 ערים של 50—100 אלף תושבים כל אחת; באיזור גם רשת מסה״ב הצפופה ביותר במדינה. — חלקו המזרחי של האגן הוא גם איזור חקלאי עשיר, המגדל חיטה, חמניות וכותנה.

יפ. ש.

ה י ס ט ו ר י ה. במאות ה־11—13 היה באה״ד הישוב ד ו נֶ ץ — היום תל סמוך לחארקוב, שנערכו בו חפירות. האוכלוסיה של דונץ היתה, כפי הנראה, קומאנית (פולובצית), אבל זמן־מה שימש הישוב עמדת־ספָר רוסית על גבולה הדרומי־מזרחי של רוסיה של אז. דונץ נהרסה על־ידי הטאטארים ב־1239, בעלותם על קיוב. מאז עד המחצית השניה של המאה ה־18 היה אה״ד שטח שומם, שדרכו, בעיקר, ערכו הטאטארים מן הקרים את פלישותיהם על רוסיה. לפי שלום־בֶלגראד, 1739, סופח האיזור לרוסיה. פיתוח המכרות התחיל בשנות מלחמת־קרים (1853—1856), כשרוסיה היתה מנותקת מהפחם האנגלי. ההתפתחות התעשייתית החלה סמוך ל־1870 עם הקמת מפעל־הפלדה הראשון, והיא הוחשה בסוף המאה ה־19, כשנסללה רשת מסילות־הברזל בדרום־מזרח רוסיה האירופית. ב־1904 הוקם הסינדיקאט להפקת פחם Продуголь, שהיה שייך ברובו להון צרפתי. ב־1913 סיפק האיזור למעלה מ־87% מכל הפחם שנכרה ברוסיה. ממארס עד נובמבר 1918 היה האיזור כבוש בידי הגרמנים. במלחמת־האזרחים הרוסית (1918—1920) התנהל מאבק משולש על אה״ד — בין הבולשוויקים, בין הלאומנים האוקראינים ובין צבא־דֶניקין „הלבן", והאיזור עבר כמה פעמים מיד אל יד. הצבא האדום מצא סעד רב בפועלי האיזור במלחמתו ב„לבנים"; הוא כבש אותו כיבוש סופי בסתיו 1919. בתקופת הנאֶ״פ (1921—1929) חודש פיתוח תעשיית האיזור. במלחמת־העולם II כבשו הגרמנים את אה״ד בסתיו 1941, אחרי שהציפו הרוסים לפני נסיגתם את רוב המכרות והרסו את רוב מפעלי התעשיה. הגרמנים גורשו בקיץ 1943; האיזור שוקם במהירות ופותח מאז במידה רבה.

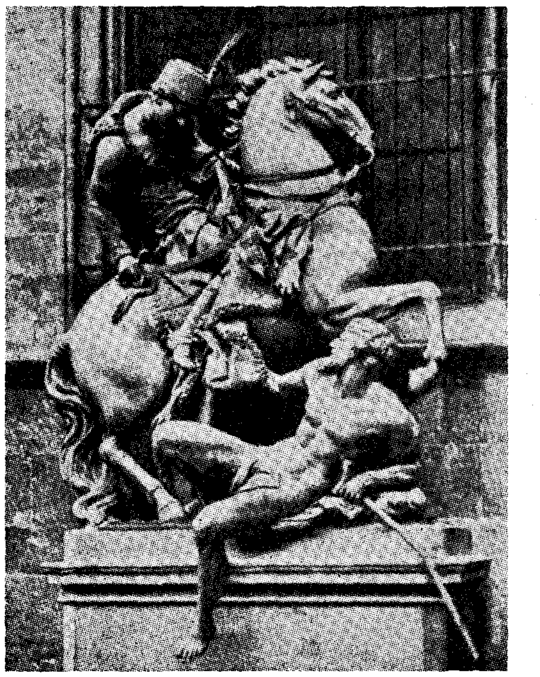
א. אח.

דַוַנְצַטִי, בֶּרְנַרְדוֹ — Bernardo Davanzati — (1529, פירֶנְצֶה — 1606, שם), כלכלן איטלקי. דו׳ היה סוחר ומלומד. בין השאר תירגם את כל כתבי טַקיטוס, ותרגומו נמנה עם יצירות־המופת של הספרות האיטלקית. ככלכלן היה בין הראשונים שהבינו את הקשר שבין הקֵף הכסף במחזור ובין רמת־המחירים, ואף הבחין בפונקציה של מהירות מחזור־הכסף, בהתאם לַמה שנקרא לאחר דורות רבים בשם „תורת־הכמות של הכסף". על יסוד הבנה זו יכול היה להסביר את העליה הגדולה ברמת־המחירים שחלה במאה ה־16 כתוצאה מזרימת הזהב מאמריקה. דו׳ צידד בטביעת־מטבעות חפשית ומתח ביקורת חריפה על השליטים, שהנמיכו את ערכו המתכתי של מַטבעם תוך רדיפה אחר רווחי־שעה. הוא הטעים את חשיבותם של גורמי המחסור והערך הסובייקטיווי — או התועלת — בקביעת המחירים. — חיבוריו הראשיים: Notizia dei cambi („הערה על החליפין", 1582); Lezione della moneta („הרצאה על המטבע", 1638).

H. R. Sewald, *The Theory of Value before Adam Smith* (Amer. Econ. Assoc. Publ., II, 25—55), 1901; G. C. Noaro, *La teoria dei cambi esteri di B. D.*, 1920.

דוֹנֶר, גֶאוֹרְג רַפָאֶל — Georg Raphael Donner — (1693—1741), פַסָל אוסטרי. דו׳ נועד תחילה ללימוד תאולוגיה, אולם במהרה פנה לאמנות. אחרי שנות־נדודים באיטליה הצפונית פעל בזַלְצבּוּרְג, פְּרֶסבּורג, וינה וגורק. — דו׳ נחשב כאחד הפַסָלים החשובים של המאה ה־18; הוא היה הראשון בתחום האמנות הגרמנית שניסה להשתחרר מן הפאתוס התיאטראלי של הבארוק האיטלקי ולהגיע — בהשפעת האמנות הצרפתית — לידי צורות ברורות ומתונות יותר. כבר באמצע ימיו נעשה — כיחיד — ליוצר של סיגנון קלאסיציסטי, שלא היה עתיד להפוך לסיגנון התקופה אלא לאחר 30 שנים.

כחומר לפיסולו שימשה לו — מלבד השַיש — גם עופרת יצוקה. מיצירותיו החשובות: הפסלים בחדר־המדרגות של ארמון מיראבֶל שבזאלצבורג, פסל מארטינוס הקדוש בדום בפרסבורג; יצירתו העיקרית: הבאֵר שבשוק החדש בווינה

ג. ר. דוֹנֶר: מארטינוס הקדוש

(1737—1739). לעת זקנה יצר את „האֵבל על ישו" שבכנסיית המנזר בגוּרק.

A. Mayer, *G. R. D.*, 1907; E. Tietze-Conrat, *Österr. Barockplastik*, 1920; G. Sobotka, *Die Bildhauerei d. Barockzeit*, 1927; A. Pigler, *G. R. D.*, 1929; K. Blauensteiner, *G. R. D.*, 1944.

פ. ש.

דוּנָשׁ בֶּן לַבְרָט (או לְבר(א)ט, אלאבראט, גם אדוֹנים הלוי [תרגום שמו הבֶּרבֶּרי, כאילו היה ספרדי — dueños]; אמצע המאה ה10), בלשן ומשורר עברי. משה אבן עזרא קורא לו „איש בגדאד לפי מקורו ואיש פאס לפי חינוכו". דו' היה בן משפחה מיוּחסת, למד אצל רב סעדיה גאון בבגדאד, נקרא „נשׂיא" ו„גביר", והיה רב ודיין. בהיותו בן 30 כבר היה מורה מפורסם. יש להניח שחי זמן־מה בקוֹרדוֹבה. שנת־מותו אינה ידועה.

דו' כבלשן. בקורדוֹבה עבד אז מנחם בן סרוק (ע"ע), מזכירו של חסדאי אבּן שפרוט, על מילונו „המחברות". דו' כתב נגדו „תשובות" חריפוֹת והגישן לחסדאי (אחרי 958). לפי דבריו עירער על 200 נקודות; בטכּסט שלפנינו יש רק 160 סעיפים. 68 מהם כלולים בשיר „לדורש החכמות", שסעיפי־הפרוֹזה המקבילים מפרשים אותו — צורה שאולה מן הספרוּת המקצועית הערבית. הערות רבות של דו' דנות בפירושים העלולים, לפי דעתו, להטעות בענייני הלכה ואמונה; בחינה דתית זוֹ אולי מסבירה את חריפוּת ההתקפה. אמנם הוּדח מנחם ממשׂרתוֹ בהאשמת אפיקורסוּת או מינוּת, אך אין הוֹכחה לסברה, שדו' גרם בכוונה לכך ושנהנה באיזו צורה ממפלת מנחם. עוד בחיי חסדאי יצאו נגד דו' שלושת תלמידי מנחם: אבן קַפרוֹן, יצחק אבן גִ'יקַטִילָה (מוֹרוֹ של אבן גַ'נַאח) ויהודה חַיּוּג' (ע"ע) ב„תשובות" המחקות בצורתן את שירו של דו': הם דנים ב50 נקודות; תלמיד דו', יהודה בן ששת, ענה להם בתוקפנות באותה צורה. רש"י ידע על הפולמוס בין אסכולת מנחם ואסכולת דו', ומצטט את דו' כ20 פעם. רבנו תם כתב „הכרעות" בין דעות דו' ומנחם, ור' יוסף קמחי כתב נגדו הכרעות לטובת דו' ב„ספר הגלוי".

אע"פ שדו' צדק ברוב השׂגוֹתיו, אין שיטתו הדקדוקית עולה על זוֹ של מנחם: שניהם דבקים בדקדוק המסוֹרה, כלומר חושבים שיש שרשים בעלי אות אחת או שתי אותיות. במבוא לתשובות מונה דו' ראשי־פרקים של ספר־דקדוק עברי כפי שצריך הוא להיות, אך כנראה לא כתב ספר כזה. — לדו' מיוּחסות „תשובות על רב סעדיה גאון", אך חוקרים רבים מטילים ספק בבעלוּתוֹ על ספר זה, שהוא כתוב בפרוֹזה ובסיגנוֹן מלא ערביזמים, ויש בו הכרה ברורה שהשרשים הנחים הם בני שלוש אותיות. אך יש גם חושבים שדו' כתב רשימות אלה בזקנותו, אולי בהשפעת חיוג', מייסד השיטה החדשה לכל הדעות.

דו' כמשורר. רוב החוקרים מסכימים, שדו' הוא שהתאים את המשקלים הערביים לשירה העברית; בזה הניח את היסוֹד לצוּרתה של שירת יה"ב. לפי דבריו התחיל בזה עוד לפני מות רב סעדיה גאון (940). למרוֹת התנגדות עקרונית מסויימת נתקבל החידוש מיד, אפילו ע"י תלמידי מנחם. אבן גבירול, בשיר־תהילה לר' יהודה הלוי, מדבר על דו' כעל גדול המשוררים עד הזמן ההוא. אולם רק מעטים משיריו נתגלו עד כה; רבים ידועים רק ע"י קטעים המצוטטים בתוך ה„תשובות". משירי־הקודש של דו' — הזמירה לשבת „דרור יקרא", וכן „דְוַי הָסֵר" שנתקבל בברכת־המזון של סעודת הנישׂוּאין. שירי־החול שלו רוּבם ככוּלם שירי תהילה וִידידוּת הם, כמנהג הזמן. מורגשת בהם נימה חזקה של הטפת מוסר, למשל נגד שתיית יין. מקטע־גניזה אנו למדים, שיש לייחס לדו' גם 10 חידות בחרוזים, שיוחסו קודם לאבן גבירול. — דו' ידע לכתוב גם בסיגנון הפיוט, כפי שמוּכח ע"י שרידי קרובה ליום הכפוּרים וקטעים אחרים.

„תשובות" דו' הוצאו לאור ע"י צ. פיליפּוֹבסקי, 1855; שירי הוויכוח של תלמידי מנחם ודו' — ע"י ז. ג. שטרן, 1870; ה„תשובות על רס"ג" — ע"י ר. שרֶטֶר, 1866; קובץ שירי דו' הוּצא לאור ע"י ד. כהנא בתרנ"ד וע"י נ. אלוני בתש"ז (והשו' א. מירסקי, קרית־ספר כ"ד, 16—19, תש"ז); שיר ופולמוס לדו' בן לברט (הוצ' מחברות לספרוּת), תש"ד.

ת. ברודי, על המשקל הערבי (ס' היובל לקרויס, 117–126), תרצ"ו; ד. ילין, להשגת תלמידי מנחם בן סרוק (שם, 127–175); הנ"ל, התאבקות דו' בן ל' (ס' הזכרון לא. גולאק ולש. קליין, 105), תש"ב; הנ"ל, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, 67–93, תש"ה; נ. אלוני, דונש בן לברט, שירים, תש"ז; הנ"ל, מלשוננו של דו' בן ל' (לשוננו ט"ו, 161–172), תש"ז; הנ"ל, תורת המשקלים, תשי"ב; W. Bacher, *Die hebr. Sprachwissenschaft*, 27, 1892; id., *Die Anfänge d. hebr. Grammatik: D. b. L.* (ZDMG 49, 367), 1895; id., *Die Echtheit der D. zugeschriebenen Kritik gegen Saadia* (MGWJ 46, 478), 1902; H. Hirschfeld, *Literary History of Hebrew Grammarians and Lexicographers*, 26, 1926; H. Englander, *Rashi's View of the Weak* ע"ע *and* פ"נ *Roots with Special Reference to the Views of Menahem b. Saruk and D. b. L.* (HUCA 7, 389; 11, 367; 12–13, 505), 1930–1936–1938; D. Herzog, *The Polemic Treatise against Saadya* (Saadya Studies, 26–46), 1943; N. Aloni, *Ten D. b. L.'s Riddles* (JQR 36, 141), 1945; D. Merowsky, *Hebrew Grammar and Grammarians*, 64, 1955.

ח. רב.

דוּנָשׁ בֶּן תָּמִים הַבַּבְלִי — אדונים בן תמים; ערב' אַבּוּ סַהְל — סוף המאה ה9, קַיְרְוַאן — אחרי 958), פילוסוֹף, תוֹכן, רופא, חוקר־הלשון ומפרש. ר' משה אבן עזרא מהלל את דו' כאחד הראשונים שעסקוּ בחקר הקירבה הלשונית של עברית, סורית וערבית ובהשוואתן, ביחוד בנוגע למוצא המלים; דו' ראה בעברית את הקדומה והצחה

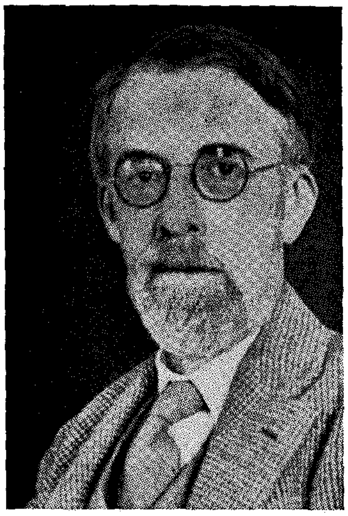
בכל הלשונות, שממנה נסתעפו שאר לשונות בני־קדם („שירת ישראל" לרמב"ע, נ"ד). גם ר' אברהם אבן עזרא מזכירו בין „זקני לשון הקודש" הראשונים ומייחס לו „ספר מעורב מלשון עבר וערב" (הקדמה לס' „מאזני לשון־הקודש"). דבריו של דו' בדקדוק הלשון מובאים בפי מדקדקים, סופרים ופרשנים שונים. דו' היה שקוד על „ספר־יצירה" מנעוריו וחיבר עליו פירוש בערבית בדרך המחקר, מאחר שפירושו של רב סעדיה גאון לא הניח את דעתו. פירוש זה היה מפורסם בשעתו, והוא הגיע לידינו בכמה תרגומים ועיבודים עברים (ע"י ר' משה בן יוסף וע"י ר' נחום המערבי); מן המקור לא נשאר אלא שריד בלבד. בתוך פירושו של דו' מובאים דברים מתוך פירוש „ספר־יצירה" לר' יצחק הישראלי (ע"ע), ואפשר שדו' היה תלמידו (יש שטעו וזיהו את שני המחברים). דו' חיבר גם ספר בחכמת התכונה במצוַת הח'ליף מנצור איסמאעיל מקַירואן (מת ב953), ובו הובעה הסתייגות מסויימת מהאסטרולוגיה שהיתה מקובלת מאד בימים ההם. גם ספרים אחרים בחכמת החשבון וברפואה נזכרים בשמו; אבל שום ספר משלו לא נשמר עד ימינו.

ספר יצירה... עם פרוש... אבו סהל דונש בן תמים (י"ל ע"י מנשה גרוסברג), תרס"ב; ש. א. פוזננסקי, אנשי קירואן (זכרון לאברהם אליהו הרכבי, 190–192), תרס"ט; L. Dukes, *Literaturhistorische Mitteilungen*, 117, 1844; M. Steinschneider, *Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters*, 395–397, 1893; id., *Die Arabische Literatur der Juden*, 72–73, 1902.

א. מ. ה.

ר' דּוֹסָא בֶּן הָרְכִּינַס, מראשוני התנאים. הוא תפס עמדה חשובה בין החכמים עוד בזמן הבית והכריע במחלוקות הלכתיות (משנ' כתוב' י"ג, א'—ב') נגד דעתו של ר' יוחנן בן־זכאי (ע"ע). ר' דו' האריך ימים אחר החורבן, עד לימי נשיאותו של רבן גמליאל השני (ע"ע) ביבנה ועד בכלל; הוא חלק על דעתו של הנשיא בשאלה הנוגעת לקידוש־החודש (משנ' ר"ה ב', ח'—ט'), ואעפ"כ דרש לציית למעשה להכרעת בית־דינו של הנשיא (וע"ע לוח, הלוח העברי). בתקופת יבנה כבר היה זקן ביותר ולא יכול לבוא לבית־המדרש, אבל דעתו היתה חשובה ומכרעת בעיני חכמים, ויש שבאו במיוחד לביתו לשם שמיעת דעתו; עמדתו הכריעה לגבי קביעת הלכה כבית־הלל בשאלת צרת־הבת (יר' יבמ' א', ה"י [ג', א']; בבלי יבמ' ט"ז, ע"א). לעומת זה היה אחיו הצעיר יונתן — שנודע בחריפותו — מתלמידי בית־שמאי (שם). במשנה מובאים משמו של ר' דו' דברים בהלכה, בעיקר בדיני טומאה וטהרה (עדיות ג', א'—ה'; אהלות ג', א'; נגעים א', ד'; טהרות ח', ח'), ואף דברי הדרכה להנהגתו המוסרית של האדם (אבות ג', י').

דוסון, כְּרִיסְטוֹפֶר — Christopher Dawson — (נו' 1889), הוגה־דעות אנגלי קאתולי, חוקר תולדות התרבות הרוחנית והמדינית של אירופה. דו' רואה את שרשה של כל תרבות — אף של העת שלפני הנצרות — בדת, שממנה היא שואבת רוח של קדושה וערובה לאמיתותה. הוא מפרש בחיבה יתרה את התהוותה של אירופה הנוצרית ואת איחודה ע"י הדת ביה"ב. לעומת זאת מבקר הוא קשות את תרבותה ואת תולדותיה של אירופה בעת החדשה בגלל התרחקותה מן הנצרות, ומגיע לשלילה של האמונה בקידמה. המשבר התרבותי והמדיני הקשה של ימינו — שמשנתו הפילוסופית־היסטורית מתיימרת להסבירו — הגבירה את השפעת ביקרתו ואת רושם קריאתו לחידוש „הסדר הנוצרי"; תרמה לכך אף אמנות הסיגנון והניסוח שלו. מ1940 ואילך דו' פעיל בתנועת „חרב־הרוח" (Sword of Spirit) — תנועה קאתולית להתחדשות רוחנית. — מספריו: Progress and Religion („קידמה ודת", 1929); The Making of Europe („התהוותה של אירופה", 1932); Religion and Culture („דת ותרבות", 1933); Religion and the Rise of Western Culture („הדת ועליית התרבות המערבית", 1950); Understanding Europe („הבנת אירופה", 1952); Medieval Essays („מסות על יה"ב", 1953); Dynamics of World History („הדינאמיקה של ההיסטוריה העולמית", 1957).

כריסטופר דוסון

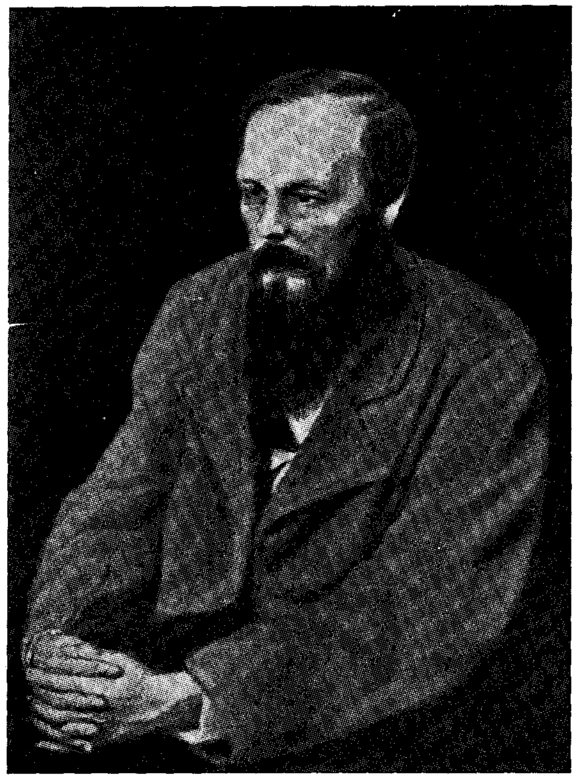
א. ע. ש.

דוֹסְטוֹיֶבְסְקִי, פְיוֹדוֹר מִיכַיְלוֹבִיץ' — Ф. М. Достоевский — (1821, מוסקווה — 1881, פטרבורג), סופר רוסי, מגדולי ההוגים וחוקרי־הנפש בספרות העולמית.

תולדות חייו. דו' היה השני לשבעת ילדיו של רופא בבית־חולים לדלת־העם במוסקווה, ממשפחה מהאצולה הבֵּילורוסית, שנתרוששה במשך השנים. האב היה מחמיר, אך הוגן, ביחסו לילדיו; האם — בת סוחרים ממוסקווה — היתה עדינה, בעלת דמיון ונטיה לאמנות. דו' למד בבית־ספר טוב, שבו הכיר יפה את הספרות הרוסית; הוא התלהב ל„היסטוריה של רוסיה" מאת קַרַמזין (ע"ע), ועוד יותר — לפושקין (ע"ע).

בהיותו בן 16 נתייתם דו' מאמו, ואותה שנה עצמה הוכנס לבית־הספר הצבאי להנדסה בפטרבורג, שאווירתו, רוחו הצבאית ותכנית־לימודיו היו קשות עליו. הוא ביקש מפלט בספרי גתה, שילר והרומאנטיקנים הגרמניים והצרפתים, וכבר אז החל לחלום על עבודה ספרותית. באותו זמן נתמוטטו חיי משפחת דו': האב דו' זנח את עבודתו אחרי מות אשתו ועבר לגור באחוזתו הקטנה; אָפיו נשתנה, הוא נתן בכוס עינו, נהיה חשדן, כילי, אכזר וברוטאלי, לקח לו פילגש מן האיכרות הצמיתות, וסופו שנרצח ב1839 על־ידי צמיתיו. ניכר, שרושם האסון על דו'־הבן היה אדיר, וכעין הד לו נשמע ברומאן שלו „האחים קאראמאזוב"; יש אומרים, שאף הֶתקף האֶפילֶפְּסיה (ר' להלן) הראשון פקד אותו עם הידיעה על רצח אביו.

ב1843 סיים דו' את חוק־לימודיו בבית־הספר הצבאי ונתמנה כפקיד במשרד־ההנדסה הצבאי בפטרבורג. העבודה הכבידה עליו; הוא לא קשר קשרים עם בני־אדם, חי חיי בדידות, עוני ומצוקה נפשית, והתעניין בספרות בלבד. כבר

פ. מ. דוסטויבסקי

ב1844 התפטר מהשירות הצבאי, והמהנדסות והצבאיות לא השאירו ביצירותיו אלא עקבות קלושים בלבד. הוא התוודע אל אישי הספרות והביקורת — גריגורוביץ' (ע"ע), נֶקרַסוֹב (ע"ע), טורגֶנֶיב (ע"ע) ובֵּלִינסקי (ע"ע). ב1846 סיים את כתיבת סיפורו הראשון Бедные люди („אנשים עניים"); הסיפור עשה רושם אדיר על ידידיו הסופרים והמבקרים, שהכריזו על מחברו כעל „גוגול חדש". גם בציבור היתה הצלחת הסיפור רבה כל־כך, שדו' הועמד מיד בשורת הסופרים המהוללים של רוסיה. בין 1846 ו1849 פירסם דו' עוד שורה של סיפורים, כולם באותה רוח של פילאנתרופיה וחדירה לנפשם של אנשים קטנים, עניי־עולם וענווי־עולם; החשובים בהם הם: Двойник („דמות־משנה"), Хозяйка („בעלת־הבית"), Белые ночи („לילות לבנים"), Слабое сердце („הלב החלש"), Чужая жена и муж под кроватью („אשת־הזר והבעל מתחת למיטה"). אולם הללו הכזיבו את המבקרים ולא העלו את קרנו של דו' בציבור. את הרומאן „נֶיטוצ'קה נֶיֶזווַאנובה" לא הספיק דו' לסיים, בגלל מאורע קאטאסטרופאלי בחייו, שהפסיק את פעילותו הספרותית ל10 שנים.

ב1848 החל דו' לבקר בחוג המחתרת הסוציאליסטי־אוטופיסטי של פֶּטְרַשֶׁבְסְקִי (ע"ע), שדגל בעיקר ברעיונותיהם של פוּרְיֶה ופרודון; דו' נמשך אחריהם בעיקר מתוך מניעים הומאניטאריים־פילאנתרופיים. ב1849, אחרי חיפוש־משטרה, נאסרו כל חברי חוג פטראשבסקי, ביניהם דו' ואחיו מיכאיל — גם הוא איש־ספרות, מתרגם ועורך —, שהיה קרוב לו מכל אֶחָיו. מיכאיל שוחרר כעבור זמן קצר, ואילו פיודור דו' נידון למוות יחד עם קבוצה שלמה של מהפכנים. יום 12 בדצמבר 1849 נקבע להוצאת פסק־הדין אל הפועל. באותו יום הוצאו הנידונים לכיכר־קסרקטין בפטרבורג, והרובים כוונו אליהם; אותו רגע עצמו הוכרז שדינם הומתק והומר בעבודת־פרך בסיביר. 4 שנים עברו על דו' בבית־הסוהר לעבודות־פרך חמורות באוֹמְסְק, בין פושעים פליליים, רוצחים, גנבים, אנסים; נשללה ממנו הזכות לקרוא כל ספר, פרט לֶאוואנגליון; הוא אף הוכרח להשתתף בביצוע ענשי־גוף בחבריו למאסר. בריאותו נתערערה, ופקדוהו הֶתקֵפי אֶפִילֶפּסיה, שלא הרפו ממנו כל חייו. ב1854 שוחרר דו' מן המאסר ונשלח לעיר סֶמִיפאלאטינְסק לשרת כטוראי בצבא. ב1856, כשניתנה ע"י אלכסנדר II חנינה חלקית לנידונים פוליטיים, הועלה דו' לדרגת קצין. ב1857 נשא לאשה את מ. ד. איסאיֶבה, אלמנה ואם לבן — אשה שחפנית, בעלת־חלומות והיסטרית; שני בני־הזוג לא זכו לשלום־בית. נישואים אומללים אלה, דמות אשה זו — וביחוד דמות בעלה הראשון, פקיד שיכור — משתקפים בכמה תיאורים ביצירותיו של דו' לאחר מכן. — ב1859 הורשה דו' לחזור לרוסיה האירופית שמחוץ לשתי ערי־הבירה, אך כעבור זמן מועט קיבל רשיון לחזור לפטרבורג. אותה שנה פירסם את הסיפורים Дядющкин сон („חלום הדוד") ו Село Степанчиково („הכפר סטֶפאנצ'יקובו"). ב1860 יסד יחד עם אחיו מיכאיל את כתב־העת Время („הזמן"), שזכה להצלחה מרובה, וב1861 פירסם בו את הרומאן Униженные и оскорблённые („חלכאים ונדכאים") — האחרונה שביצירותיו הסנטימנטאליות־הומאניות־פילאנתרופיות —, ואת הספר המתאר את חיי הנידונים לעבודות־פרך: Записки из мертвого дома („רשימות מבית־המוות"). היו אלו שנות הרפורמות של אלכסנדר II (ע"ע) וההתעוררות הליבראלית בציבוריות הרוסית. דו', שחזר מארץ־הגזרה, ש„קיבל יסורים בגלל רעיונות מהפכניים", נתקבל כגיבור וקדוש ע"י החוגים המתקדמים בפטרבורג. זכרו לו את חסד תיאור חיי־העניים בסיפוריו הראשונים; ה„רשימות מבית־המוות" נתקבלו כמחאה נגד המשטר. אך במהרה נוכחו החוגים הללו לדעת שאינם אלא טועים: דו', שחזר מסיביר, היה לאחר. עשר השנים 1849—1859, מהן חדשים אחדים של צפיה לפסק־דין של מוות, רגעים אחדים של עמידה על הגרדום מול פני המוות, שנות עבודת־הפרך והשירות הצבאי בסיביר, ואולי גם חָליו — גרמו זעזוע עמוק בנפשו. הוא מאס בחזון ה„קידמה" הראציונאליסטי ונהפך להיות מונארכיסטן, לאומני רוסי ונאמן הכנסיה הפראווסלאוית. עד מהרה נתאכזבו ממנו ה„מתקדמים", ובינו ובין רבים מידידיו לשעבר — כגון טורגֶנֶיב — נוצר יחס של איבה. האינטליגנציה הליבראלית התחילה לראות בו את „עמוד־התווך של הראקציה". אולם גם יחס החוגים השמרניים והרשמיים אליו היה בחזקת „כבדהו וחשדהו", שכן חשו — בצדק — כי טמון בו חומר־נפץ המסוכן לכל מסגרת חברתית בעלת גושפנקה של שלטון קבוע. „הזמן" שימש בטאון ל„אנשי־הקרקע" (Почвенники), שהיו חדורים יחס חיובי ביותר לממלכתיות הרוסית בהתפתחותה ההיסטורית, כפי שתוארה ע"י קאראמזין, ומתחו ביקורת על „המערבניים", חסידי ה„אירופאיזאציה" של רוסיה, בשל חוסר קשרים וחיבה למציאות הרוסית. אך דו' הסתייג גם מן הסלַווֹ־פילים, שראו במסורת הרוסית הקדַם־פיוטְרית מהרהורי־לבם. „הזמן" הטיף לטישטוש הקרע בין המשכילים לבין המוני־העם הרוסיים, שבגרימתו ראה — בדומה לסלאווֹפי־לים — את המשגה הגדול של פיוטר I. חילוקי־הדעות בין

דו' ובין כל השכבות והמגמות שברוסיה נמשכו עד סמוך לשנות־חייו האחרונות של דו'.

ב1862 יצא דו' למסעו הראשון לאירופה, לכאורה כדי לדרוש ברופאים, אך לאמיתו של דבר לשם בירור יחסו לרוסיה ולמערב. בז'נווה נפגש עם הרצן (ע"ע), אך פגישה זו לא פייסה אותו עם תנועת־המהפכה. בתרבות־המערב לא ראה בעיקר אלא את הכיעור־שבעוני של הרובעים הפרולטאריים בלונדון ואת הכיעור־שבעושר של הבורגנות הצרפתית בתקופת הקיסרות השניה. את רשמיו מאירופה, השליליים לחלוטין, פירסם בשובו בשם Зимние записки о летних впечатлениях („רשימות־חורף על רשמי־קיץ"), 1863. אולם ככמה משוללי־המערב הגדולים בין נושאי התרבות הרוסית — כגוגול, טיוטצ'ב, הרצן, גורקי — העדיף גם דו' לחיות במערב, והוא חזר וביקר באירופה פעמים רבות. ב1867—1871 חי בה ארבע שנים רצופות בברחו מפני נושיו (ר' להלן), ובשנות־חייו האחרונות ביקר במקומות־מרפא מערביים כמעט מדי קיץ בקיץ.

ב1862/3, כשנטתה אשתו למות, נתקשרה לדו' הניהיליסטית פולינה סוסלובה, בת 22, אשה גאה, הפכפכה, שלטנית, שדמותה מופיעה בגילגולים שונים — אך דומים זה לזה — ברוב הרומאנים והסיפורים של דו' בתקופתו האחרונה. בעקבות פרשה זו נסע דו' ב1863 בפעם השניה לאירופה, וסוסלובה ביקרה אותו בפאריס ובברלין; הקשר ביניהם נמשך כמה שנים ופצע את נפש שניהם פצעים קשים. ממסעו השני לאירופה חזר דו' שבור, רצוץ וחולה. בינתיים נסגר „הזמן" ע"י הצנזורה בגלל מאמר על השאלה הפולנית (בקשר למרידת 1863), שאותו פירש השלטון — בטעות — כעוין לו. ע"י כך נגרם לאחים דו' הפסד־ממון. לאחר שידולים הורשו להוציא ירחון חדש בשם Эпоха („התקופה"), אך זה לא זכה להצלחה חמרית; ב„התקופה" פירסם דו' את Записки из подполья („רשימות מן המרתף") ואת Крокодил („התנין").

ב1864 מתו בזה אחר זה אשתו של דו' ואחיו מיכאיל, ובראשית 1865 פסקה „התקופה" להופיע. דו' נאלץ לקבל על עצמו את עול החובות של אחיו ושל הירחון, לפרנס את משפחת אחיו המנוח, ואף הוסיף לדאוג לבנו־חורגו, שהיה לא־יוצלח. לחץ החובות העיק עליו בעבודתו הספרותית. הוא כתב בחפזון קדחתני, ומכתביו מלאים קובלנות, שאין לו פנאי ללטש את סיגנונו ו„לכתוב בנחת כמו הרוזן טולסטוי". שוב נסע לחו"ל, התחיל לשחק ברולטה בוויסבאדן, ותשוקת־המשחק השתלטה עליו. בהפסידו את כל מה שהיה לו, היה נודר בכל פעם למשוך ידו מן המשחק, אך חוזר ומפר את נדרו. אעפ"כ הצליח דו' באותן שנים, כשמצב־רוחו ובריאותו ומצבו החמרי היו בכל רע, לכתוב את Преступление и наказание („החטא וענשו") ולפרסמו ב1866 כרומאן־בהמשכים בכת"ע; הרומאן עשה רושם אדיר על הקהל. אותה שנה התחייב דו', כדי לפרוע חוב לאחד המו"לים, לסיים מהר עוד יצירה אחת — הסיפור Игрок („קוביוסטוס"), שיש בו הרבה יסודות אוטוביוגראפיים; לשם כך הזמין כקצרנית את אנה גריגורייבנה סניטקינה, וב1867 נשא אותה — שהיתה צעירה ממנו ב25 שנים — לאשה, ובהמלטו מנושיו נסע עמה לחו"ל ונשאר שם למעלה מ4 שנים. בשוייץ נולד באותה שנה בנו הראשון של דו', שמת בינקותו. אע"פ שעדיין היה דו' סובל מהתקפים תכופים, וכן לא עמד גם בפני פיתויי המשחק ברולטה, חל שיפור במצבו, ותקופה זו היתה פוריה מאד ביצירתו. אנה גריגורייבנה היתה אשה פיקחת וטובת־לב, שהבינה לסיבוכי־נפשו של בעלה הגאוני ונתנה לו חוף־מבטחים בחייו הפרטיים. ב1869 ילדה לדו' בת, וב1871 — בן. באותן שנים כתב דו' את „אידיוט" (1868) ואת Вечный муж („הבעל הנצחי"), 1870, ועשה עבודת־הכנה חשובה ל„שדים" ול„האחים קאראמאזוב". כן החל ב1867 בכתיבת מאמרים ורשימות על נושאים חברתיים, פילוסופיים וספרותיים בשם Дневник писателя („יומנו של סופר"), שהיו מתפרסמים באורח קבוע, תחילה באחד מכתבי־העת ואח"כ בצורת ירחון בפני עצמו.

ב1871 חזר דו' עם אשתו וילדיו לפטרבורג. בזכות עזרתה, דאגתה ואהבתה השקטה של אנה גריגורייבנה נכנסו חייו למסלול קבוע. אשתו נטלה על עצמה את הנהלת משק־הבית ואת הטיפול בצד המסחרי של עבודתו. דו' שוחרר מעול חובותיו ויכול להקדיש את כל זמנו לכתיבה שקטה — לא עוד „תחת איומי־מקל" ו„במהירות של סוסי־דואר"; וכן זכה לקנות לו ידיד ותלמיד שהבין לרוחו ביותר: ולדימיר סולוביוב (ע"ע). — אולם יש לציין, שאשתו השניה, שמילאה תפקיד חיובי כזה בחייו, אינה תופסת מקום ביצירתו — בניגוד לאשתו הראשונה ולסוסלובה, שהרסו כמעט את חייו.

ב1871 פירסם דו' את „שדים" (Бесы), ב1875 — את „עול־הימים" (Подросток), וב1879/80 — את „האחים קאראמאזוב" (Братья Карамазовы). כבר ב1878 נבחר לחבר באקאדמיה המלכותית. ב1880 הוטל עליו לשאת נאום־זכרון על פושקין בעצרת חגיגית במוסקווה, שנערכה בחנוכת אנדרטה של המשורר, ובנאום זה הביע דו' את תמצית השקפת־עולמו. הוא הציג את פושקין כנביא לעמו ולאנושות כולה וקבע לרוסיה את היעוד של הצלת אירופה בכוחו של האידיאל האנושי, הבא לידי ביטוי ביצירתו של פושקין (למשל, בדמותה של טאטיאנה שב„יווגיני אוניגין"); לפיכך דרש מן הרוסים להיות רוסים ולכבד את רוסיה, את עמה ואת מסרתה. את „גאולת אירופה ע"י רוסיה" לא תיאר ככיבוש אלא כאיחוד המזרח והמערב, אירופה ואסיה, וכסינתזה בין היסוד הפרטי והיסוד החברתי שבאנושות. הנאום נתקבל על כל חוגי האינטליגנציה הרוסית בהתלהבות שלא היתה דוגמתה; אף טורגנייב הושיט לדו' יד לפיוס. דו' מת חדשים מעטים לאחר מכן בגיל 60.

יצירתו. נהוג לחלק את יצירת דו' לשלוש תקופות: א) 1846—1849 — מן „האנשים העניים" עד למאסרו (בתוספת „הלכאים ונדכאים", שנכתב לאחר המאסר, ואולי גם „הכפר סטפאנצ'יקובו"); ב) תקופת־מעבר, 1861—1863 — „הרשימות מן המרתף" ו„רשימות מבית־המוות"; ג) 1866—1880 — מן „החטא וענשו" עד „האחים קאראמאזוב". החלוקה הזאת מוצדקת על אף הסכמאטיות שבה. ברומאנים הגדולים, החל מן „החטא וענשו", נתגלה דו' בכל מלוא־קומתו ומקוריותו כסופר וכהוגה. אולם כבר ביצירותיו הראשונות יש סימנים מובהקים כמעט לכל מעלותיו ומגרעותיו, המצויות גם בספריו האחרונים.

בתקופה (א) מושפע דו' מ„סיפורי־פטרבורג" של גוגול ובעיקר מן „המעיל" שלו: „כולנו יצאנו מבין קיפולי ,המעיל' של גוגול" היתה מימרא שגורה על פיו (ע"ע גוגול, עמ' 303). עולמו של „האדם הקטן", ביחוד הפקיד הפטרבורגי, הוא

נושא מרבית סיפוריו הראשונים. אולם גם בתקופה מאוחרת הוסיפו ענייני פטרבורג והעיר פטרבורג עצמה ו„הפאנטאסטיות" שבה — שאותה גילה גוגול במטרופולין זו — לשמש רקע ליצירת דו'. דו' שייך ל„קו הפטרבורגי" בספרות הרוסית, המתאר את המעמד העירוני והבינוני, לעומת „הקו המוסקוואי", שטולסטוי הוא נציגו העיקרי, וגיבוריו — בני המשפחות הגדולות של בעלי־אחוזה והאצולה הגבוהה. גם סממנים סיגנוניים של גוגול מצויים בכתבי דו' בתקופה זו: הגרוטֶסקה (ב„דמות־משנה") ולשון־התיאורים המסוגננת (ב„הלילות הלבנים"). ליטוש סיגנוני זה כמעט ונעלם כליל ברומאנים הגדולים המאוחרים שלו, שבהם שם דו' את לבו כמעט אך ורק ללשון הדו־שיח.

כן ניכרות בתקופה (א) בדו' השפעת הרומאנטיקה הגרמנית והשפעת ז'ורז' סַנד (ע"ע), שדו' היה מחסידיה הנלהבים, ו„עלובי־החיים" של ויקטור הוגו (ע"ע), אך ביחוד השפעתו של דיקֶנז (ע"ע), הבולטת ביותר ב„חלכאים ונדכאים". היסוד הדיקֶנזי הוסיף ללַוות את דו' בכל מהלך יצירתו, גם לאחר שנשתחרר מתלותו ברוב הסופרים שהשפיעו עליו בתקופתו הראשונה; **בכל** ספריו מצויים תיאורי מצבים מֶלוֹדראמתיים ובניין־עלילה „מותח", המגלים את קרבתו לדיקנז. — תיאור העוני בסיפוריו הראשונים של דו' ניתן, אמנם, להתפרש כתיאור של נגע סוציאלי, אך דו' עצמו איננו מדגיש את המומנט הזה, שכן אינו מתאר את הצד שכנגד — את חיי העשירים והשבעים. בתקופה האחרונה של יצירתו אין חיי העניים באים בעיקר אלא להביע את „מצב־האדם" עלי אדמות, את דרך היסורים, שהיא גם דרך ההיטהרות והקדושה. בסיפורי תקופה (א) כבר מופיעים כמה מן המוטיווים שאותם פיתח דו' ביצירותיו הגדולות: האדם בירידתו החָמרית והמוסרית; בדידותו של אדם בעיר הגדולה, היותו בן־בלי־בית עלי אדמות; התפלגות האישיות; סבל הילדים. האנשים הקטנים של דו' הם אומללים, מדוכאים, תמימים, אך לפעמים בעלי נשמות מורכבות; הם רגישים, חסרי־אונים, ויש שההשפלה העצמית מסיבה להם תענוג חולני. ב„חלכאים ונדכאים" דו' מתאר את חפץ הקרבן וההכנעה שבלב טהור, ואת היסורים שגורמים זה לזה אלה האוהבים זה את זה ביותר — הקו היסודי בתיאור האהבה ביצירת דו', ביחוד באהבת הגבר והאשה. פה כבר מסתמנים גם שני הקצוות של האופי הנשיי ביצירתו של דו': הכניעה וקבלת היסורים באהבה — מצד אחד; הגאוה ה„אינפֶרנאלית" והתאווה לגרום יסורים לאוהב — מצד שני.

שתי היצירות של **תקופת־המעבר** (ב) נושאות אופי של „קאתארסיס", של מתן פורקן לנפש מתסביכים קשים — כפי שהעיד דו' עצמו. ב„רשימות מבית־המוות" ביקש להשתחרר מאימת הרשמים שקלט בסוהר סיביר, וביחוד להבהיר לעצמו ולזולתו את פרצופם הרוחני של בני ההמון הרוסי, כשהם מופיעים בדמויות פושעים ואסירים. בעיית הפשע כגילוי מעמקי־נפשו של האדם לא פסקה מכאן ואילך מלהעסיק את דו', והוא חזר אליה ביצירות העיקריות שלו. את „רשימות מבית־המוות" ציין ל. טולסטוי — מתנגדו הגדול של דו' — כ„מושלמת ביותר בספרות הרוסית, לרבות פושקין". — ב„רשימות מן המרתף" רצה דו', לדבריו, לפרוק את „כל הזוהמה שנצטברה" בנפשו בימי גסיסת אשתו ומסעו באירופה עם סוסלובה. ביצירה קטנת־הכמות הזאת משתלבות זו בזו הצגת הבעיות העומדות ברומו של עולם, הנובעות משאיפתו של האדם להכרה ולגאולה, עם ציניזם מוחלט, שמקורו בשלילת כל הערכים המקובלים. כאן מופיע דו' כעצמאי ומקורי — אם כי קדמו לו מבחינות מסויימות שטירנר (ע"ע) ופוֹ (ע"ע), שדו' לא הכירם —, כחלוץ של ניהיליזם ניצ'שֶאני — מצד אחד, ושל חיטוט במעמקי־הנפש במובנו של פרויד — מצד שני. הדמות, שמגרונה מדבר דו' ב„רשימות", שואלת — כרבים לפניה: האמנם יש הגיון כלשהו בכך, ש„אדם לעמל יולד"? האם על האדם להכנע למציאות כמות־שהיא, משום שהיא חומה בצורה, או שמא עליו לנסות לשבור את החומה בראשו, אע"פ שהוא יודע שלא החומה תישבר אלא ראשו? ב„רשימות" אין דו' רואה מוצא כלשהו למצוקת אנוש: כי בעצם הימים, שבהם האמינו המשכילים באירופה — וביחוד תלמידיהם ברוסיה — בכוחם הגואל של המדע ושל השכל האנושי ובעתיד מזהיר של האנושות, מביע דו' את כפירתו בכל אלה. הדובר ב„רשימות" הוא פַאוסט ומֶפיסטו כאחד: הוא חוזה האהבה למין האנושי, ויחד עם זה יצור אנוכי, קטנוני, חשדן, מלא לעג לכל נעלה, הדן כל תופעה בחיים לכף־חובה; הוא מלא בוז למין האנושי, ואף לעצמו, מתוך אהבה עצמית שהושפלה; אין הוא שואף לאושר — „כוס־תה יקרה לו מאָשרה של האנושות כולה" —, אלא להיות עריץ ולהפגין עליונות. ה„רשימות מן המרתף" זכו לתשומת־לב מיוחדת בספרות האירופית של דורנו. החיטוט בנפש האדם, במקור רשעותו ורגשי־נחיתותו, מציין את אורח התיאור הפסיכולוגי של דו' גם ביצירותיו המאוחרות יותר, אלא שבהן הוא פותח גם שערי־תקווה.

פסגת יצירתו של דו' הושגה **בתקופה** (ג), ב5 הרומאנים הגדולים: „החטא וענשו", „אידיוט", „שדים", „עול־ימים", „האחים קאראמאזוב". יצירה זו ניתנת לסיכום בדברי דו' עצמו: „כאן, עלי־אדמות, נלחמים האלוהים והשטן, ושדה־הקרב הוא לבו של האדם"; האנתרופולוגיה והפסיכולוגיה מקבלות משמעות דתית. שאלת האמונה והכפירה עומדת במרכז הרומאנים האלה, אלא שבשביל דו' לא היתה האמונה אלא הנצרות, והנצרות לא היתה אלא הפראוּוסלאוויות. שלוש עובדות מרכזיות בחייו משתקפות ברומאנים האחרונים: (1) מחלתו — כמה מגיבוריו (קירילוב, מישקין, סֶמרדיאקוב) הם נכפים, והאדם החולה מתואר כעומד על הגבול בין התופת ובין העדן; (2) מעמדו אל פני ההוצאה להורג — עליה הוא מדבר ב„אידיוט"; (3) העובדה שבמשך שנות־מאסרו קרא רק ספר אחד — את הברית החדשה. השפעת האוואנגליון ומושגי הנצרות וסמליה ניכרת ברומאנים אלה בכל. כמה מאישיהם (מאקאר דולגורוקוב [„עול־ימים"], מישקין [„אידיוט"], אַליושה וזוסימה [„האחים קאראמאזוב"]) מעוצבים כדמויות של קדושים; מישקין ואַליושה נראים כהתגלמויות של ישו הנוצרי. אף הנשים, המקבלות עליהן יסורים מאהבה או למען הזולת (סוניה [„החטא וענשו"], סופיה [„עול־ימים"]), הן דמויות של קדושות. לעומת אלה ניצבת דמות השטן בהתגלמויות שונות (סטאוורוגין [„שדים"], רוגוז'ין [„אידיוט"]). — המשוכללת שביצירות אלו, הן מבחינת הצגת הרעיון המרכזי והן מבחינת המבנה והביצוע, היא „החטא וענשו". בראסקולניקוב ניסה דו' להוכיח בכוח רב, כיצד הכפירה מביאה את האדם בהכרח לידי המסקנה: „הכל מותר" (מסקנה זו מנוסחת בפירוש ב„האחים קאראמאזוב"); יחד עם זה מתגלית בראסקול־

ניקוב אפשרות התעלות הרוצח־מטעמי־שוד לדרגת קדוש. סוניה — המעוצבת בדמות מרים המגדלית הפרוצה מהאוואנ־גליון —, המוכרת את גופה ברשות־הרבים כדי לספק מזונות לאמה החורגת ולילדיה וי"ש לאביה, צדקת גמורה היא; אך דו' אינו דן לכף־חובה אף את אביה השיכור, שגרם להרס משפחתו ולהפיכת בתו לזונה. סלחנות אוואנגלית והצדקה ניצ'שאנית של החטא כרוכות כאן זו בזו, וניכר שהן מבטאות שתי מגמות שנאבקו בנפשו של דו' עצמו. ברומאנים מאותה תקופה ניכרת גם השפעה רבה על ס' איוב.

התגלמויות של „האדם העליון", הרואה את עצמו כמי שאין החוק האלוהי „לא תרצח" — ואף שום חוק אחר — חל עליו, הם גם המהפכנים ב„שדים"; ורעיון זה הוא המביא גם את סמֶרדיאקוב ב„האחים קאראמאזוב" למעשה רצח אביו. „שדים" היא התקפתו הגדולה של דו' על כל זרמי הקידמה, החפשיות וההשכלה ברוסיה של ימיו. הליבראלים המערב־ניים — וביניהם במסווה שקוף טורגניב — מתוארים בצורה קאריקאטורית כבטלנים ושוטים מנותקים מן המציאות; ואילו המהפכנים־הסוציאליסטים, הניהיליסטים, מתוארים בקווי זוועה אַפוקאליפטית. הרומאן נכתב תחת רושם משפט נֶצַ'יֶב (ע"ע ניהיליזם). דו' ראה את החטא הקדמון של הנוער הניהיליסטי הרוסי במגמתו לגאול ולהיגאל בעזרת השכל, החומר והכוח — במקום האמונה, האהבה והכניעה; מגמה זו — לא זו בלבד שהיא מעכבת את הגאולה, אלא עשויה היא להחריב את העולם. בניגוד לשוללי הסוציאליזם מבין הליבראלים במערב, שלא ראו בתנועה זו אלא אוטופיה הזמאנית בלבד שאינה ניתנת להגשמה, ראה בה דו' סכנה מציאותית — שיטת עבדות לאדם, העשויה להתגשם, אם יוסיפו הליבראלים לתמוך בה מתוך אי־הבנה ואם ימשיכו השלטונות באי־יעילות מלחמתם נגדה מחמת שאננות ובט־לנות. מכמה בחינות צפה דו' ב„שדים" מראש את חורבן האדם ע"י הבולשוויזם.

יצירתו הגדולה ביותר של דו' — הן מבחינת הקפה והן מבחינת תנופתה הרעיונית, אך לא מבחינת אמנות הביצוע — היא „האחים קאראמאזוב". רומאן זה נועד להיות החלק הראשון של טרילוגיה, שלא נכתבה; אולם הוא יצירה מוגמרת בפני עצמה. זהו ויכוח גדול בין הנצרות ובין האתֶאיזם, ואף ויכוח תוך־נוצרי, על רקע התגלמויות שונות של הנפש הרוסית. כל אחד מן הגיבורים מסַמל אחד מפָניה של רוסיה. קאראמאזוב־האב מסמל את השלילה שברוסיה — תוצאה מחדירת השפעה אירופית לתוך הפרי־מיטיוויות של הפרובינציה הרוסית: באפיו משמשות בעיר־בוביה ספקנות וולטריאנית צינית ותאוותנות של איכר רודף־זימה ורודף־יין. דימיטרי מסמל את כוחות־בראשית של רוסיה בפראותם הבלתי־מרוסנת; לכאורה אף הוא נטול כל יסוד מוסרי וכל מטרה בחיים, פרט למילוי תאוותיו, אלא שהוא מסוגל לתשובה הגדולה הגואלת. הדמות המעניינת ביותר היא איוואן, המסמל את רוסיה שלאחר פיוטר, שעיכלה את תרבות המערב: בפיו של איוואן שׂם דו' את הדעות וההירהורים המֶפיסטופֶליים, שניקרו בו בעצמו. איוואן מנו־תק לא מקרקע־רוסיה בלבד, אלא מכל מגע נפשי בלתי־אמצעי עם האדם ועם החיים, שאינם בשבילו אלא נושא לניתוח שׂכלתני; הוא האדם ללא אלוהים. איוואן שונא את דימיטרי, כשם שאירופה שונאת את רוסיה; ואילו דימיטרי אוהב את איוואן, כשם שרוסיה אוהבת את אירופה. האח

השלישי, אַליושה, מסמל את רוסיה שלפני פיוטר, את הנפש הרוסית המזוקקת בנצרות; לא במקרה הוא נושא את שמו של הנסיך אַלֶכּסֵי (ע"ע), בנו של פיוטר, שהתנגד לרפורמות של אביו ונעשה קרבנן. ב„קאראמאזוב" יצר דו' גם דמות אשה, שאין לה מקבילה בכל ספריו — גרושֶנקה, אשה שכולה חיות וחושנות, רֶשע וטוב־לב בעת ובעונה אחת, חטא וקדושה גם יחד. — ב„האחים קאראמאזוב" נתן דו' את סיכום דעותיו על הנצרות ומציג אותה בפנים כפולות: פראווסלאוויות מול קאתוליות. הראשונה — נצרות־בראשית, אֶוואנגלית, המיוּ־צגת ע"י ה„זקן" זוֹסימה; השניה — הנצרות בהתגוונותה ההיסטורית, המיוצגת ע"י הדמות הדמיונית של האינקוויזי־טור הגדול. הפראווסלאוויות שומרת על מהותה הרוחנית־מיסטית של הנצרות, המתגלמת בנפש האדם ובמעשי־הקרבה שלו, והיא ג א ו ל ת האדם; הכנסיה הקאתולית היא, לדעת דו', חמרנות ושׂכלתנות שחדרו לתוך הנצרות עצמה — הת־גלמות הנצרות באירגון ובשלטון מתוך דאגה ל ת ו ע ל ת האדם, שסופה דיקטאטורה עלי־אדמות. באופן פאראדוכסאלי דרש דו' סמוכין בין הכנסיה הקאתולית ובין הפוזיטיוויזם הכפרני המערבי („האינקוויזיטור הגדול אינו מאמין באלו־הים"); שניהם עשויים להביא כליה על הפרט ועל החברה. אין גאולה לאדם משלטון החומר — שהוא שלטון השטן — אלא בקבלת יסורים מאהבה. העם הרוסי, לפי השקפת דו', הוא העם רב־היסורים, הוא „גוף־ישו" המכפר על עוון העולם — הוא העם בעל הייעוד. — נתעלם מדו' באדיקותו הפראווסלאווית ולאומניותו הרוסית, שלמעשה מתגלית הפראווסלאוויות הרוסית אף היא באינקוויזיטור הגדול, ורבים הכירו בזה האחרון את ידידו האישי של דו' בסוף ימיו — את פּוֹבֶּדוֹנוֹסְצֶב (ע"ע), ראש הראקציה הכנסייתית־לאומנית־ממלכתית הרוסית בדור שלפני נפילת המשטר הצארי.

ד ו' כ ס ו פ ר ו כ ה ו ג ה ־ ד ע ו ת. בשעתו נחשב דו' בראש וראשונה כסופר־פסיכולוג. אך הוא עצמו מיחה נגד דעה זו וטען שאינו אלא „רֶאליסטן במובנה הנעלה של המלה". אולם הראליזם לפי פירושו הוא תיאור תנועות־סתר של הנפש, ונפש־האדם אינה אלא האספקלריה, אשר בה משתקף האור־הצל של עולם החומר והרוח. לפיכך משמשים ספריו עד היום חומר־עיון לאנשי ספרות, לפילוסופים ולתאולוגים גם יחד.

קשה להפריד בין דו' הסופר ובין דו' הוגה־הדעות. מבחינת עיבוד הצורה, הפלאסטיות והבהירות לא הגיע דו' לדרגת המספרים האירופיים הגדולים של המאה ה19, אבל הוא עולה עליהם בעושר התוכן, באומץ המחשבה ובניתוח המעמיק, שמעטים דוגמתו בספרות העולמית. מקוריותו מתגלית בחדירה לנפש הפרט. לפי דו' אין האדם מגיע לאָשרו אלא בדרך יסורים. דו' היה חדור שנאה לתועלתיות, לחיים מתוכננים במחשבה תחילה. את אנשי־המעשה תיאר בלעג — מהם טיפשים ומהם נבלים. כנביאי ישראל וכסוֹק־ראטס בשעתם, לא שׂם דו' את דעתו לטבע אלא דרך־אגב; לנגד עיניו היה אך ורק האדם על הבעיות המזעזעות של מעמקי־נפשו — ובזה נבדל הבדל יסודי מטולסטוי (ע"ע). הוגי־דעות ומבקרים, כגון מֶרֶז'קובסקי (ע"ע) ווֶרֶסַיֶב (ע"ע) ברוסיה ותוֹמַס מַן (ע"ע) בגרמניה, העמידו זה לעומת זה את שני גדולי הסיפור הרוסי: את ל. טולסטוי האַפוליני, ההֶלֶני, הנוצרי במשמעות כיתתית־ראציונאליסטית ופוריטאנית לעומת דו' הדיוניסי (ע"ע דיוניסוס), „היהודי" (באופן פארא־

דוֹפסאלי), הנוֹצרי במשמעות כנסייתית־מיסטית וסימבוֹלית. אולם שניהם היו חדורי יחס שלילי למערב ולמשׂכילים. שניהם דגלו בפולחן „האדם הקטן". שניהם העלו בעיית „אל תדון את חברך": טולסטוי ב„תחיה", ודו' בעיקר ב„אחים קאראמאזוב". גיבּוֹרו של שניהם היה האדם, הפונה עוֹרף לחברה והולך „המדברה", למנזר: „אבא סֶרגֵי" לטולסטוי, „הזקן זוֹסימה" לדו'.

בדעותיו החברתיות לא היה דו' מקורי; בעצם היה תלמיד הוגי־הדעות הראקציוֹניים הצרפתיים שלאחר המהפכה והרוֹמאנטיקנים הגרמניים, ואת דעותיהם קיבל מכלי שני של הסלאווֹפילים. הפוּבּליציסטיקה של דו' — תחילה בשבועון הראקציוֹני „האזרח" (Гражданин) ואח"כ ב„יומן־הסופר" שלו עצמו — היתה פוֹפּוּלאריזאציה של הדעות השוללות את רעיונות ההשכלה, הקידמה והחירות של המערב והמאדירות את הקיסרוֹ־פאפּיזם הביזאנטי־רוסי. דו' פסל את החופש המדיני בטענה, שהבורגנים והמשׂכילים ינצלו חופש זה לשם השתלטות על „העם"; ליבּראליזם, דמוֹקראטיה ופארלאמנטאריזם לא היו בעיניו אלא שלטון הכסף והדמאגוגיה. הוא פסל כל שיטה המתיימרת לתקן את האדם ולהיטיב לו ע"י תיקונים חברתיים. לעומתה העמיד את שלטון־היחיד המסָרתי הרוסי, שהוא שלטון „אבהי", מחוסר פניות מפלגתיות ומעמדיות: המלוכה הרוסית היא „תופעה דתית, מיסתורית, משיחית, שהמערביים אינם מבינים אותה". הפּראווֹסלאוויוּת ברוסיה הפכה כתר־מלכות לכתר־כהונה, ואילו באירופה נסתלפה הנצרות ע"י הקאתוֹליוּת, שהפכה כתר־כהונה לכתר־מלכות. בכל חיי המערב לא ראה דו' אלא שחיתות, בורגנות, קרתנות זעירה, צימצום־הרוח וריקנות־הנפש. הוא שנא את צרפת — הן בשל קאתוֹליוּתה והן בשל רפּובּליקניוּתה; את אנגליה — סמל החנוונות השלטת; את הפולנים — שלקוּ „בקאתוֹליוּת, בישועיוּת ובאריסטוֹקראטיה". זמן־מה העריץ את ביסמארק, אך אח"כ בחל גם בפּרוּסיאניזם הנוקשה, בטכניקה ובקרתנות של גרמניה החדשה. דו' היה תוֹעמלן לשאיפות הסלאווֹפילים לסיפּוּחה של קוֹשטא לרוסיה, ולכן הטיף למלחמה עם תוּרכיה, ומתוך כך הגיע לשיר שיר־מזמור למלחמה בכלל, שהיא מעין ניתוח מבריא ביחסים בין העמים ומלכדת את האומה. אחרי אכזבת קוֹנגרס־בּרלין יעץ לעמו לפנות עוֹרף לאירופה לחלוטין, ואף „לאחים הסלאוויים" כפויי־הטובה ל„אחיהם הבכור", הוא רוסיה, ולהשקיע את כל כוחו ומרצו של העם הרוסי בקרקע־הבתולה של המרחב האסייתי. מתוך דחיית הציוויליזאציה המערבית הגה דו' כל ימיו חיבה למזרח, אף הלא־נוצרי; הוא הירבה לקרוא בקוראן ותיאר באהדה טיפּוּסים קאווקאזיים, ואף תוּרכיים.

א י ש י ו ת ו ש ל ד ו'. דו' היה אדם חולני בגוף ובנפש. האֶפּילֶפּסיה דבקה בו מנעוריו והחמירה אחרי שנות מאסרו בסיביר; הוא תיאר את הֶתקֵפיה מתוך מומחיות (ב„אידיוט"). מלבד זה סבל רוב ימיו ממיחושים שונים, אורגאניים ונֶוּרוֹטיים. באָפיו התלכדו גילויי שׂגב וגילויי קטנוניות אנושית: תכונות נביא וקדוש, אהבת אלוהים ואהבת הבריות וחמלה רבה לכל נפש מעונה, ואפילו לפושע — מזה, ורוע־לב, קנאה, תאוות־בשׂרים, ואפילו רשעות ממש — מזה. אישיותו היתה שסועה, והתנהגותו נתונה להשפעות דחפים מתחלפים. „גינוּניו היו נשיים, פתאומיים וארעיים... הוא נמשך לנבלוּת והיה מתגאה בה" (נ. סטראחוֹב, מי שהיה ידידו של דו', במכתב אל ל. טולסטוי). גם ביצירתו ובהגוּתו מתגלית, בצד ניתוח נוקב ואכזרי של בעיות הטוב והרע — נטיה „לסנטימנטאליוּת מתקתקה והזיות הוּמאניות... דו' ויצירתו מוכיחים, שבאדם יכולים עילאות וכל מיני שפלות לשמש בעירבוביה" (הנ"ל).

ד ו' ו ה י ה ו ד י ם. צדקת משפטו של סטראחוֹב מתגלית ביותר ביחסו של דו' ליהודים. אהבת־האדם המהוללת שלה, כָשרוֹ ומגמתו לחשוף את ה„אנושי", ואף את „האלוהי", בכל נפש — כל אלה לא היה כוחם יפה לגבי היהודים. כרוֹב הגדולים בסופרי רוסיה היה גם דו' אנטישמי מובהק, ולא זו בלבד אלא ששׂנאת־ישראל היתה חלק בלתי־נפרד מהשקפת־עולמו, והיא באה לידי ביטוי הן בסיפוריו והן במאמריו. בדו' נתמזגו: מסורת־האיבה ליהודים, המושרשת בעם הרוסי; הלאוּמנוּת הרוסית החדישה של ימיו, שפנתה נגד כל העמים הזרים בתחומי רוסיה, ש„דתיהם שונות"; הניגוד הדתי העמוק של הנצרות ליהדות. יהודים רבים מופיעים בסיפוריו של דו', כולם טיפּוּסים שליליים — מסוכנים ונלעגים כאחד: הם חלשים ופחדנים עלובים, אך יחד עם זה חצופים, ערמוּמיים, חנפים, בוגדנים, נוטים לפשע, וביחוד — לניצול זולתם ולעסקי־ריבּית. גם בדתיותם ובתפילתם של יהודים אין דו' רואה אלא צדדים מגוחכים ודוחים; הוא אף אינו נמנע מלרמז על עלילות יה"ב כלפי היהודים כעל עובדות (חילול האיקוֹנין של אם־האלוהים [ליאמשין ב„שדים"]). לעומת זה נמנע ההוגה הדתי דו' מרוב איבה אף מלהסתכל יפה בתופעות החיים הדתיים היהודיים הגלויות לעין, והוא נכשל בטעות של זיל־קרי־בי־רב — בתיאור יהודי מניח תפילין בשבת (איסַי פוֹמיץ' ב„רשימות מבית־המוות"). לעולם אין דו' משתמש בשם „יהודי" או „יהודים" סתם, אלא תמיד בשמות הגנאי והפיחות המקובלים ליהודים בלשון הרוסית (жиды, жидки, жидишки, жидюги, жиде-нята — ועוד).—בפוּבּליציסטיקה שלו דו' מתריע על היהודים כעל סכנה לרוסיה ולעמה, מבחינה כלכלית, מדינית ורוחנית; הוא מציג את היהודים כרודפים ואת העם הרוסי כנרדף, וטוען שבעם הרוסי אין כלל „שנאה מוקדמת, אפריוֹרית — דתית או אחרת — ליהודי": היהודים הם השונאים את העם הרוסי, וחוקי־האפליה נגדם והגבלת זכויותיהם אינם אלא אמצעי־הגנה הכרחיים נגד התוקפנות היהודית. כל ליבּראליזאציה של המשטר תביא לידי כך, ש„יהודוֹנים בהמוניהם יעטו על רוסיה וישתו את דם העם; נַסוּ לומר מלה (נגד השתלטוּת היהודים על הכלכלה) — ומיד תקום צעקה על הפרת עקרון החוֹפש הכלכלי והשיוויון האזרחי". כאוֹיב מבחינה רוחנית ולאומית־ממלכתית רואה דו' — לכאוֹרה — רק את היהודי המתבולל, נציג הכפירה והקוֹסמוֹפּוֹליטיוּת הליבּראלית, השולטות באירופה: „איזה יהודי משׂכיל־עילאי, מאלה הכופרים באלוהים", הוא החוליה המקשרת את היהודי הדתי הקנאי והמוֹכס עם הלורד בּיקוֹנספילד „לבית ד'ישראל" (כך!), שאת מדיניותו האנטי־רוסית דו' תולה במוצאו כ„יהוּדוֹן (ז'יד) ספרדי... שניהל את המדיניוּת השמרנית האנגלית בחלקה מנקודת־מבט היהודוֹן". רק בשל תוקף הרעיון היהודי בעולם נפתרה השאלה הסלאווית (בקונגרס־ברלין) לא לטובת הסלאווים, אלא לטובת התורכים. לפעמים דו' מעמיד פנים, כאילו הוא מבדיל בין היהודים המשׂכילים, שמחוסר שָרשיות תרבותית הם מסייעים למהפכה, ובין היהדות כתרבות עתיקה, שאמונתה ודבקותה באלוהיה הן מן הנכסים של האנוֹשוּת כולה. בחליפת־מכתבים עם כמה יהודים או מומרים

(כגון אורי קובנר [ע"ע]), שפנו אליו בקשר ליחסו ליהודים, הוא מדגיש את הערכת נאמנותם של היהודים לדתם ואת התפעלותו מסוד קיומם —, אלא שגם מתוך שבחם זה הוא בא לידי גנותם: „ארבעים מאות שנות־קיום מוכיחות, שגזע זה מחונן בכוח־חיים חזק מאד, שלא יכול היה במשך ההיס־טוריה שלהם שלא ליצור כל מינים של מדינה בתוך מדינה". כדרך האנטישמיים מאשים דו' את היהודים משתי בחינות מנוגדות זו לזו: את המתבוללים — בגלל התבוללותם, ואת הנאמנים לעמם ולדתם — בגלל סירובם להתבולל.

אולם שנאת־ישראל של דו' היא עמוקה וכבדת־משקל מזו של האנטישמיות השיגרתית: אין היא שנאת הלא־יהודי ליהודי בלבד, אלא — מדעתו או שלא מדעתו של בעליה — ביטוי לשנאת הנצרות ליהדות. דו' רואה את עם־ישראל, את תולדותיו ואת מעמדו בעולם, כפֶנוֹמֶן דתי, שתָכנו הדתי אינו מתבטל לעולם: עם־ישראל הוא מטֶבע ברייתו העם הדתי, ודו' טוען — בלי להרגיש בסתירה שהוא סותר את עצמו — ש„אין יהודי ללא מושג האלוהים... אינני מאמין במציאות יהודים משכילים כופרים". מכאן מקבלת האנטישמיות של דו' מֵמַד נוסף — היא נעשית מלחמת אלוהי־הנצרות באלוהי־ישראל. בניגוד לשיגרה הליבראלית הרווחת, לא גרס דו' שיתוף רעיוני־דתי יהודי־נוצרי, אלא — בדומה לגֶתֶה (ע"ע, עמ' 756) — חש בניגוד התהומי שבין היהדות והנצרות. בשביל גתה הפגני לא היה בכך אלא משום קביעת עובדה, ואילו בשביל דו' היה ביהדות, המוסיפה להתקיים, משום פגיעה קשה בנצרות, שזכות קיומה אינה אלא בטענתה שהיא באה במקום היהדות ומבטלת אותה. לפיכך נעשו לו היהודים ע"י עצם קיומם לאויבי הנצרות. — אין ספק, שגישתו של דו' ליהודים השפיעה על הקו האנטי־שמי הרשמי ברוסיה בשנות ה80 ואחריהן (וע"ע פּוֹבֶּדוֹנוֹסְצֶב).

ה ש פ ע ת ד ו'. ברוסיה הורגשה השפעת דו' אחר מותו יותר מבימי־חייו והיתה ניכרת יותר בהגות מאשר בספרות. חותמו של דו' טבוע בזרמים שונים של המחשבה הרוסית, מימי ו. סולוביוב (ע"ע) עד המהפכה הבולשוויסטית, וגם אחריה בחוגי האֶמיגראציה. הדעות החברתיות של דו' ושל „אנשי־הקרקע" (ר' לעיל, עמ' 210) הדריכו את הרֶאקציה המדינית הרוסית מ1881 עד 1904. מיורשי מחשבתו ומפרשי השקפותיו בפילוסופיה, באמונה ובמוסר היו רוזָנוב, לוסקי, בֶּרדיֶיב (ע"ע), שֶסְטוב (ע"ע); זה האחרון גילה את הצד־השווה בדו' ובקירקֶגור (ע"ע). הביקורת הספרותית ברוסיה הסובייטית עדיין עסקה בדו' בשנות ה20 וראשית שנות ה30, וכן עדיין היתה ניכרת השפעתו כאמן ומעצב־דמויות בכמה רומאנים של אותה תקופה. אולם עם ה„טיהור" הרוחני שנערך בידי ז'דאנוב והשלטת „הראליזם הסוציא־ליסטי" בכוח השלטון, נתעלמו מדו' או ביטלוהו כאיש הראקציה וכפסימיסטן מסוכן. גם בשנות ה„הפשרה" שאחרי מות סטאלין, כששוב „נזכרו" בדו' כסופר רוסי גדול, מוסיפה לשלוט המגמה למיעוט דמותו.

באירופה המערבית שמו לב לדו' עוד במאה ה19. ניצ'שֶה (ע"ע) נתלהב לניתוחיו הפסיכולוגיים של דו', ובגרמניה הוצמד שמו של דו' לשם ניצ'שה תכופות. לאור האכזבה מערכי הציוויליזאציה של המאה ה19, שאחזה את אירופה — וביחוד את גרמניה — לאחר מלחמת־העולם I, נמצאה יצי־רתו של דו' במרכז ההתעניינות. המתנבאים ל„שקיעת המערב" היו קרובים לרוחו. שפֶּנגלֶר (ע"ע) ראה בדו' את הביטוי המושלם הראשון של „התרבות הרוסית", העומדת לרשת את „התרבות הפַאוּסטית" של המערב. הרוח הדינא־מית הסוערת, הסובייקטיוויזם, הביקורת של הציוויליזאציה הטכנית ושל הראציונאליזם והאידיאליזם, הפסימיזם, ואף החזון של דו' התאימו ללבטי האינטֶלֶקטואלים בדור שבין שתי מלחמות־העולם. עדיין קשה לחרוץ משפט, מהו ערכו של דו' ומה מהשפעתו הוא בר־קיימא בחיי־הרוח של האנו־שות בתקופה היסטורית זו.

בימינו רבה השפעת דו' בעיקר בצרפת. אנדרה ז'יד (ע"ע) לא זו בלבד שכתב ספר עליו, אלא גם הלך בדרכיו ביצירותיו. האֶכְּסיסטֶנציאליסטים, וביחוד אַלבֶּר קַמִי (ע"ע), רואים בדו' את אבי ספרות האכסיסטנציאליזם (ע"ע), והם קוראים בהעלם אחד את שלושת השמות: קירקֶגור, דו', קַפקה (ע"ע). הפסיכואנאליזה הירבתה אף היא לעסוק בדו', ופרויד (ע"ע) עצמו הקדיש לו תשומת־לב רבה.

בספרות העברית ראה ברֶנֶר (ע"ע) את עצמו כתלמידו של דו'.

כל כתבי דו' יצאו ב14 כרכים ב1882—1883; ב14 כרכים ב1906; ב23 כרכים ב1911—1918; ב16 כרכים ב1925—1930. לאחר תאריך זה לא נדפסו כתבי דו' ברוסיה הסובייטית במשך שנים רבות; בשנים האחרונות שוב החלו להופיע מהדורות של כתבים נבחרים.

הרומאנים הגדולים של דו' ורוב סיפוריו, וכן חלקים מכתביו הפובליציסטיים, תורגמו לרוב הלשונות התרבותיות. ב ע ב ר י ת מצויים: רשימות מבית־המוות, תרע"ב; החטא וענשו, 1924; האחים קרמזוב, 1921—1929, 1949; חלכאים ונדכאים, 1929; אידיוט, 1929; שדים, 1930; לילות לבנים, 1946; נֶיטוֹצְ'קה נֶיֶזְבַנוֹבה, 1947; וכמה מן היצירות הקטנות של דו'.

הספרות על דו' — הביוגראפית, הספרותית־ביקרתית והפסיכולוגית ופילוסופית — ברוסית ובלשונות אחרות היא עצומה.

ביבליוגראפיה נבחרת

רוסית: Н. Н. Страхов, Восиоминания о Ф. М. Д-ом, 1883; В. Е. Соловьев, Д., его жизнь и литературная деятельность, 1891; Д. С. Мережковский, Толстой и Д., 1899, 1903[3]. Л. Шестов, Д. и Ничше, 1903; В. В. Розанов, Легенда о великом инквизиторе, 1906[2]; В. Зелинский, Критич. комментарий к сочинениям Д-го, I—IV, 1907; А. А. Волынский, Царство Карамазовых, 1910; В. Иванов, Д., 1912, 1922; Л. П. Гроссман, Творчество Д-го, I—II, 1921—1928; его-же, Жизнь и труды Ф. М. Д-го, 1937[2]; Н. Бердяев, Миросозерцание Д-го, 1923; Ф. М. Д. (קובץ): Статьи и материалы, I—II, 1923; А. Г. Достоевская (אלמנתו של דו'), Дневник, 1923; ея-же, Воспоминания, 1928[2]; Н. А. Соколов, Ф.М.Д., 1924; О Д-ом. Сборник статей, 1929; В. Вересаев, Живая жизнь, I, 1930; М. Горький, О карамазовщине (литературно-критические статьи, 1937); Д. Заславский, Против идеализации реакционных взглядов Д-го, 1947; В. В. Ермилов, Против реакционных идей в творчстве Д-го, 1948; Н. Лосский, Д. и его христианское миропонимание, 1953.

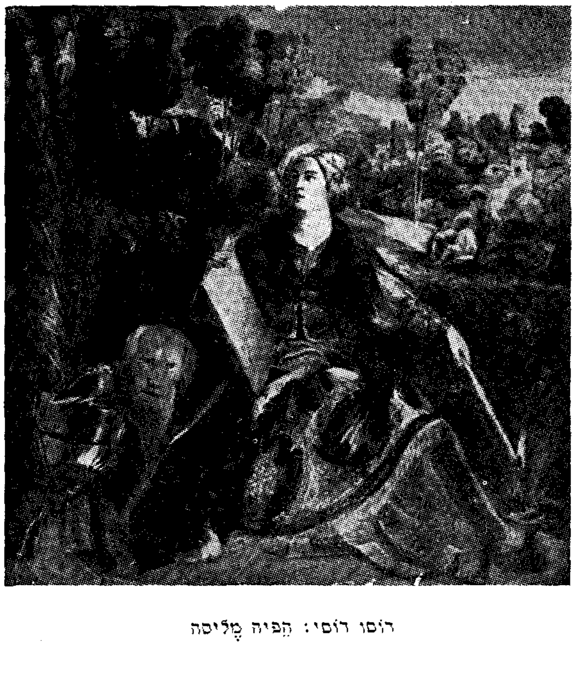
גרמנית: G. Brandes, *D.*, 1889; R. Saitschik, *Die Weltanschauung D.s u. Tolstois*, 1893; Th. v. Bodisco, *D. als religiöse Erscheinung*, 1921; P. Natorp, *D.s Bedeutung f. d. gegenwärtige Kulturkrise*, 1924; K. Nötzel, *Das Leben D.s*, 1925; W. Mahrholz, *D.*, 1926[2]; J. Meier-Graefe, *D., d. Dichter*, 1926; S. Freud, *D. u. d. Vaterlösung*, 1928; St. Zweig, *Drei Meister: Balzac, Dickens, D.*, 1929; T.

Kampmann, *D. in Deutschland,* 1931; R. Guardini, *Der Mensch u. d. Glaube,* 1933; id., *Religiöse Gestalten in D.s Werk,* 1947; E. Thurneysen, *D.,* 1935[5]; A. Dempf, *Drei Laster: D.s Tiefenpsychologie,* 1946; T. Steigbüchel, *F. M. D.,* 1947; Th. Mann, *D. — mit Massen* (Neue Studien), 1948; Z. Maurina (לאטווית), *D.,* dtsch. 1952; F. Stepun, *D.s Weltschau u. Weltanschauung,* 1950; R. Lauth, *Die Philosophie D.s,* 1950; J. Mantl, *D. u. unsere Zeit,* 1953; J. Bohatec, *Der Imperialismus-Gedanke u. d. Lebensphilosophie D.s,* 1957.
צרפתית: A. Juarès, *D.,* 1912; S. Persky, *La vie et l'œuvre de D.,* 1918; Aimée Dostoïevsky (בתו של דו׳), *La vie de D. par sa fille,* 1920; A. Gide, *D.,* 1923, 1948[11]; J. Madaule, *Le christianisme de D.,* 1939; H. Trojat, *D.,* 1940.
אנגלית: J. M. Murry, *F. D.,* 1919, 1923[2]; J. Lavrin, *D. and his Creation,* 1920; E. H. Carr, *D.,* 1931; E. J. Simmons, *D.: The Making of a Novelist,* 1940; J. C. Powys, *D.,* 1946; H. Kohn, *D.* (Prophets and Peoples, ch. V), 1946; V. Ivanov, *D.: Freedom and the Tragic Life,* 1957; C. Wilson, *The Outsider,* 156–198, 1957; V. Seduro, *D. in Russian Literary Criticism 1846–1956,* 1958.

א. אח.

דוֹסִי, דוֹסוֹ (ג׳וֹבַני דִי נִיקוֹלוֹ לוּטֶרוֹ) — Dosso Dossi (Giovanni di Niccolo Lutero) — (1479 [מקום מולדתו אינו ידוע], — 1542, פֶּרארה), צייר איטלקי. רוב ימי־חייו עבד דו׳ יחד עם אחיו באטיסטה לוטֶרוֹ (1474—1548), גם הוא צייר חשוב, אם כי נופל מאחיו; בין שניהם אירעו סיכסוכים לרוב, ואעפ״כ היתה שותפותם פוריה. מסתבר שבאטיסטה עשה לרוב ברומא, ואילו דו׳ — בווינציאה. עד היום קשה להפריד בבירור את יצירתו של דו׳ מזו של אחיו, ואף להגדיר את הקֶפה. מכל־מקום מתמזגים בתמונות המיוחסות לו המונומנטאליות של האסכולה הרומית ועָשרה הציורי של האסכולה הוויניציאנית. בעיקר נתגלה כוח־יצירתו של דו׳ בתמונות־הנוף המלאות רוח שירה, שבהן מופיע עולם־הקסמים של ידידו אַריוֹסטוֹ (ע״ע). הוא הירבה לצייר בבני־גוֹנים, במיתארים מתמוגגים באוֹר ובאוויר ובצללים־למחצה; צבעיו חמים ומזהירים, הכל ברוחה של האמנות של איטליה הצפונית באותה תקופה, בתוספת השפעת־מה מצד אמני ארצות־השפלה.

דו׳ צייר את דיוקנו של אריוסטו והכין רישומים ל„אורלאנדו המשתולל״ שלו. הדיוקנות שצייר מלאים כוח־הבעה רב בעיצובם הציורי; בהתאם לרוח הזמן הבעת־הפָנים היא קרה ופאתֶטית כאחת. הוא צייר גם תמונות על נושאים דתיים ומראות מן התנ״ך, וכן כמה תמונות אַלֶגוריות, אך מן האחרונות יש שמיוחסות לאחיו. — שני האחים עבדו בעיקר בשביל דוּכסי־פֶּרארה; מתמונות־הקיר שציירו בשבילם לא שרדו אלא מעטות.

דוסו דוסי: הַפֵיה מֶלִיסה

אולם עצם כוחו האמנותי של דו׳ בא לידי ביטוי בתמונות על נושאים מאגיים, כגון תמונת־היער, המתארת תיאור נפלא את קירְקֵי (אַלצִ׳ינָה) הקוסמת עם עפריה, וכן תמונת „הפֵיה מֶליסָה״, היושבת ביער לבושה לבוש מזרחי (כפי שהיה מצטייר לאירופים) ובצדה כלב. דו׳ היה מטבעו מספר־אגדות, שכשרונו עמד לו להפוך את סיפוריו לציורים.

G. Vasari, *De le Vite de più eccelenti pittori, sculptori, ed architettori* (éd. Milanesi), V, 96, 1906[2]; A. Venturi, *I due Dossi,* 1893; W. C. Zwanziger, *D. D.,* 1911; H. Mendelsohn, *Das Werk der D.,* 1913; C. Ricci, *North Italian Painting of the Cinquecento,* 1929.

פ. ש.

דוס פַּסוֹס, ג׳וֹן רוֹדֶרִיגוֹ — John Roderigo Dos Passos — (נו׳ 1896, שיקאגו), סופר אמריקני, ממוֹצא פוֹרטוּגֶזי. ד״פ למד באוניברסיטה של הארוואַרד, וב1916 סייר את ספרד לשם התבוננות בארדיכלות ובאמנות. במלחמת־העולם I שירת בצרפת, וחוויה זו עשׂתה אותו למבקר חריף של החברה והמשטר השליט. הצלחתו הספרותית הראשונה באה לו עם הרוֹמאן Three Soldiers („שלושה חיילים״), 1921, שעשׂה רושם ע״י התיאוּר הריאליסטי של ההווי והמעמד של החייל האמריקני. בManhattan Transfer („המעבר למנהטן״), 1925, ניסה ד״פ לראשונה לפַתח טכניקה חדשה של כתיבת־רוֹמאנים, שהיה בה משהו גם מן האֶכּספֶּרסיוֹניזם (ע״ע) הגרמני וגם מספרוּת „זרם־התוֹדעה״ של גֵימז ג׳וֹיס (ע״ע) ושל וירג׳יניה וולף (ע״ע); חידושו היה — הפסקת סיפור־העלילה מפרק לפרק ע״י כותרות־עיתוֹנים (לקוּחוֹת מן המציאוּת), זמִרים פוֹפוּלאריים ורשימות קצרות על דמוּיוֹת היסטוֹריוֹת ידוּעוֹת, — כדי לעורר בקורא תחוּשה חיה של התקוּפה והרקע החברתי שעליו מתרקם הסיפור. את הסיגנון הזה, המכוּנה לפעמים „אֶפיקה פאנוֹראמית״, שיכלל ד״פ ב3 רוֹמאנים — The 42nd Parallel („קו־הרוֹחב ה42״, 1930); „1919״ (1932); The Big Money („ההוֹן הגדול״, 1936) —, שצירף אותם אח״כ יחד לטרילוֹגיה בשם הכולל ״U. S. A.״ (מהדורה חדשה 1942). זהו נסיון לתאר את התפתחוּתה של החברה התעשׂיינית־קאפיטאליסטית האמריקנית מראשית המאה ה20 עד המשבר הכלכלי הגדול של 1929, את אזלת־ידו של הפרט המשוּלב בחברה זו ואת הישחתו ע״י שחיתוּתה. באותה תקופה חיבר ד״פ גם מחזות ריאליסטיים, שהוּעלו על הבימה האמריקנית. ביקָרתו החברתית החמורה נראתה כמקרבת אותו לקוֹמוּניזם, אולם ד״פ מעולם לא היה קוֹמוּניסט. ברוֹמאן Adventures of a Young Man („הרפתקוֹתיו של צעיר״, 1939) תיאר את הטראגדיה של קוֹמוּניסט אידיאליסטי, שנעשׂה קרבן התככים של המפלגה. בהשפעת המאוֹרעות ברוּסיה הסוֹבייטית ובאירופה בשנות ה30 מצד אחד ופעוּלתו של הנשׂיא רוּזוולט באה״ב מצד שני, שינה ד״פ את עמדתו והכיר בערכי הדמוֹקראטיה האמריקנית כמָגן מפני העריצוּת הקוֹמוּניסטית והפאשיסטית־נאצית כאחד. ביטוי לכך נתן מראשית מלחמת־העולם II במסות פוֹליטיוֹת־חברתיוֹת — The Ground We Stand On („הקרקע שעליה אנו עומדים״, 1941); State of the Nation („מצב האומה״, 1944); The Prospect Before us („הסיכוי

שלפנינו", 1950); The Head and Heart of Thomas Jefferson („מוחו ולבו של תומס ג'פרסון", 1954) —, וכן ברומאנים — Number One („מספר 1" [ז"א „אני"], 1943); The Great Design („המזימה הגדולה", 1948); Chosen Country („ארץ־הבחירה", 1951); רומאנים אלה מוצלחים פחות מקודמיהם. — ד"פ כתב גם ספרי־מסע ושני קבצי־שירים.

S. Lewis, *J. D. P.'s Manhattan Transfer*, 1926; W. Neuse, *Die literarische Entwicklung v. J. D. P.*, 1931; J. Chamberlain, *J. D. P.*, 1939; M. Geisman, *Writers in Crisis*, 87–140, 1942.

מ.

דוֹסְת מֻחַמַּד — دوست محمد — (1793—1863), אמיר של אפגאניסטאן (מ1826), מייסד שושלת בארַכְּזאי השולטת בארץ זו עד היום. דו' היה הבן העשרים מבין 21 בניו של פַּאיִנְדָה ח'אן, שהיה רב השפעה במדינה. לאחר שהומת אביו נתחנך דו' אצל אחיו הבכור פַּתְּח ח'אן, אחד מעוזריו העיקריים של מַחמוד שאה משושלת דֻראני. הריגתו של פַּתְּח ע"י אחד מבני מחמוד ב1818 קוממה את האוכלוסיה נגד השאה, ודו' אסף צבא גדול וניצח אותו. ממלכתו של מחמוד שאה נחלקה בין המורדים, ודו' קיבל את גַזְני; ב1826 כבש גם את כּאבּוּל. חלקי הממלכה שבצפון־הודו נכבשו, אמנם, בידי הסיקהים; אך הממלכה המצומצמת נתחזקה מאד בשלטונו התקיף והנבון של דו'. ב1834 ניסה שָג'אע אַלְמֻלְךְ משושלת דֻראני המודחת להחזיר לעצמו את קַנְדַהאר בעזרת הבריטים. כאשר ביקש דו' להעזר כנגדו ברוסים, חדר צבא בריטי לאפגאניסטאן, כבש את קנדהאר ואת כּאבּוּל והמליך שם את שוג'אע אלמולך. דו' ברח תחילה לבּוּכארה (1839), אולם אח"כ חזר והסגיר את עצמו בידי הבריטים והוחזק שבוי בכּאלכּתה. לאחר פינוי אפגאניסטאן ע"י הבריטים הורשה דו' לחזור לכּאבּוּל (1842), ולאחר שנרצח שוג'אע אַלמולך — חזר והומלך שם. תחילה ניסה דו' לשוב ולכבוש את חלקי הודו הצפונית שאבדו לארצו, ושוב נתקל בהתנגדות הבריטים. כשנוכח דו' לדעת שאין סיכויים להחזיר את פֶּשאוואר ואת קאשמיר, פנה להגנת ממלכתו מפני הפרסים, שאיימו על צפונה ומערבה. ב1851 כבש את בּלח' וב1855 את קנדהאר. באותה שנה כרת ברית עם אנגליה מפני סכנת הפרסים; אחרי כיבוש הֶראת בידי אלה האחרונים ב1856 נתחדשה הברית. נאמנותו של דו' לאנגליה, גם בזמן המרד ההודי ב1857, הניעה את האנגלים לתת לו את עזרתם, וב1863 הצליח לכבוש את הראת אחרי מצור ממושך. הוא מת ימים מעטים אחרי נצחונו. — דו' היה שליט רב־כשרון ורכש לו את לב עמו; המלוכה נתונה בידי צאצאיו עד היום (וע"ע אפגניסטן, עמ' 113).

Enc. Isl., s. v. *D. M.;* Mohan Lal, *Life of D. M. Khan*, 1876; J. Schwager, *Die Entwicklung Afghanistans als Staat u. seine zwischenstaatlichen Beziehungen*, 1932.

מ. פ.

דוֹסְתַּאי, דוֹסִיתֶּאוֹס — Δωσθῆς, Δοσίθεος — (המאה ה1 לסה"נ?), מייסד כת שומרונית, שעליו מצויות ידיעות שונות וסותרות במקורות יהודיים, שומרוניים, נוצריים וערביים. לפי המסורת היהודית האגדית (פדר"א ל"ח; תנח' וישב ב') היה דו' מחכמי־ישראל, מגולי עשרת־השבטים, שהביאו לשומרונים לראשונה את התורה (על־סמך מל"ב יז, כז—כח). נראה, שנכונה המסורת של אבות־הכנסיה הנוצריים, הקובעת את זמנו של דו' בימי השליחים בתקופת ראשית הנצרות, אך אין לדעת אם יש ממש בסיפורים על קשריו עם שמעון מַגוס (ע"ע), אשר דחק את רגליו ופיתה את אשתו. לפי מסורת נוצרית אחרת היה דו' יהודי שעבר לשומרונים. לפעמים הוא נזכר כמייסד הצדוקיות ביהדות, אך ברור שזוהי טעות, שמקורה בגישות מסויימות משותפות לצדוקים ולשומרונים. מכל החומר על דו' נובע בוודאות רק שדו' הופיע כמשיח השומרונים, ובזה גרם להיווצרות כת, שהוסיפה להתקיים אחריו ושחסידיה האמינו שדו' לא מת. בידי אנשי כת זו התהלכו ספרים על שם דו' — מהם נוסחאות „מתוקנות" של כתבי־הקודש של השומרונים, ומהם חיבורים עצמאיים; ספרים אלה לא הגיעו לידינו, ואין לדעת מה היה תכנם ואם דו' חיברם באמת. בספריית הגנוסטיקנים (ע"ע גנוסיס), שנתגלתה לאחרונה במצרים, נמצא חיבור בלשון הקופטית בשם „גילוי שלוש מצבות שֵת ע"י דו'"; החיבור טרם פורסם. — הלכות הכת הצטיינו בחומרתן: חסידי דו' לא יצאו ממקומם בשבת, והיו שגזרו על עצמם לא לישא אשה.

חסידי דו' היו אף באלכסנדריה של מצרים; שם התנהל במאה ה5 ריב ביניהם ובין שאר העדה השומרונית. בשכם היה לחסידי דו' בית־כנסת עוד במאה ה9. מאז נעלמו; במקורות שומרוניים וערביים מאוחרים הם נזכרים כדבר שבעָבר.

מ. י. בן־גריון, צפונות ואגדות, א', 199–203, תרפ"ד; J. A. Montgomery *The Samaritans*, 253 sq., 1907; A. Merx, *Der Messias od. Taeb d. Samaritaner* (ZAW, 1909); E. Meyer, *Ursprung u. Anfänge d. Christentums*, II, 410 sq., 1921; L. Ginzberg, *Eine unbekannte jüd. Sekte*, 197 sq., 1929; M. Gaster, *The Samaritans*, 66 sq., 1923; R. M. L. Wilson, *Simon, D. and the DSS* (ZRG IX), 1957; J. Doresse, *Les livres des Gnostiques d'Égypte*, 206/7, 1958.

ד. פ.

דוֹפִינֶה (Dauphiné), פרובינציה היסטורית של מלכות צרפת, המתאימה בערך לדפארטמֶנטים אִיזֶר (Isère), דְרוֹם (Drôme) ואַלְפים־עיליים (Hautes Alpes) של היום; מרכזה — העיר ג ר ֶ נ וֹ ב ְ ל (ע"ע).

בתקופה העתיקה היתה דו' נכללת בתוך „גאליה נארבּוֹנֶנסיס" הרומית והיתה מיושבת אוכלוסיה מעורבת, גאלו־רומית, בעלת תרבות גבוהה. במאה ה5 נכבש האיזור כולו בידי שבטים טֶוטוניים, בעיקר מבני הבורגונדים, ונעשה לחלק של מלכות בּורגונדיה. ב534 עבר, עם יתר חלקי הממלכה, לידי הפראנקים ובידם נשאר עד שנתפלגה ממלכת הקארולינגים במאה ה9 למלכויות קטנות, שאז הפכה דו' לחלק של „מלכות אַרְל" או „מלכות בּורגונדיה", שבאה תחת עליונות קיסרי גרמניה (1032). במאה ה11—12 קמו בדו' רוזני העיר וְיֶן (Vienne) כשושלת עצמאית. גיגו (Guigo) IV מופיע כראשון (ב1110) שהשתמש בשם „דול־פין", וברבות הימים נקרא מחוז־שלטונו בשם דו' (ע"ע דוֹפֶן). במאות ה12—13 התרחבה והתחזקה דו' כנסיכות עצ־מאית מתוך מאבק מתמיד עם נסיכי סאוויה שכנתה. תחילה הכירו רוזני דו' בריבונותם הפֶאודאלית של קיסרי גרמניה על מחוזם, אך למעשה היתה דו' קשורה כבר מן המאה ה13 לצרפת בגלל מצבה הגאוגראפי והרכבה האֶתני. ב1349 הוריש רוזן־דו' את רוזנותו למלך צרפת, ועי"כ נצמד האיזור

לכתר הצרפתי, תוך שמירה על עצמאות אדמיניסטראטיווית והעברת התואר „דופן" ליורש־העצר הצרפתי. הדופן לואי (מי שהיה עתיד להיות המלך לואי XI) בן שארל VII נשלח ע"י אביו לדו' על מנת למשול בשמו ולהחליש את כוח הפֵאודאלים המקומיים. דופן זה התכוון לתת תוכן ממשי לתְאָרו, התיישב בגְרֶנוֹבְּל ובהסכמת אביו יסד פארלאמנט מקומי. זה היה השלב האחרון בקיום עצמאות מסויימת של דו', שסופחה סופית אל הכתר הצרפתי בשנת 1456. — מסביב לפארלאמנט המחוזי של דו' התרגשה אחת התסיסות המהפכניות הראשונות ערב המהפכה הצרפתית, כאשר התכנס ב1788 כינוס־מחאה של פארלאמנט זה, כדי להפגין נגד נסיון המלך לשלול מן הפארלאמנטים המחוזיים את הזכות לרישום חוקים וכדי לתבוע את כינוס אסיפת המעמדות הכלליים. — השם דו' נעלם מן המפה הפוליטית של צרפת ב1790, עם הקמת המחוזות המינהליים החדשים — הדפַרטמֶנטים.

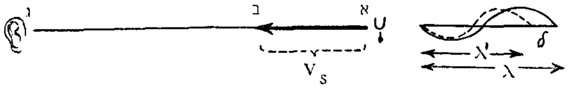
רע"ע דופן.

J. J. Guiffrey, *Histoire de la réunion du D. a la France*, 1868; A. de Tenebasse, *Notice sur les Dauphins de Viennois*, 1875; O. Chenavas, *La révolution de 1788 en D.*, 1888; A. Prudhomme, *De l'origine et du sens des mots Dauphin et D.* (Bibl. de l'École des Charles, 1893); P. Berret, *Le D.*, 1922; G. de Manteyer, *Les origines du Dauphin de Viennois*, 1925; J. B. Morel, *Le D. au nom paradoxal (Bull. de l'Acad. Delphinale*, 1943/47, 317–340); G. Letonnellier, *Histoire du D.*, 1946; P. Vaillant, *Les libertés des communautés dauphinoises (des origines au 1355)*, 1951; *Le Livre d'or du D., 1349–1949* (Conf. hist. organisées en 1948–49 par le comité du VIe Centenaire du rattachement du D. à la France), 1951.

י. טו.

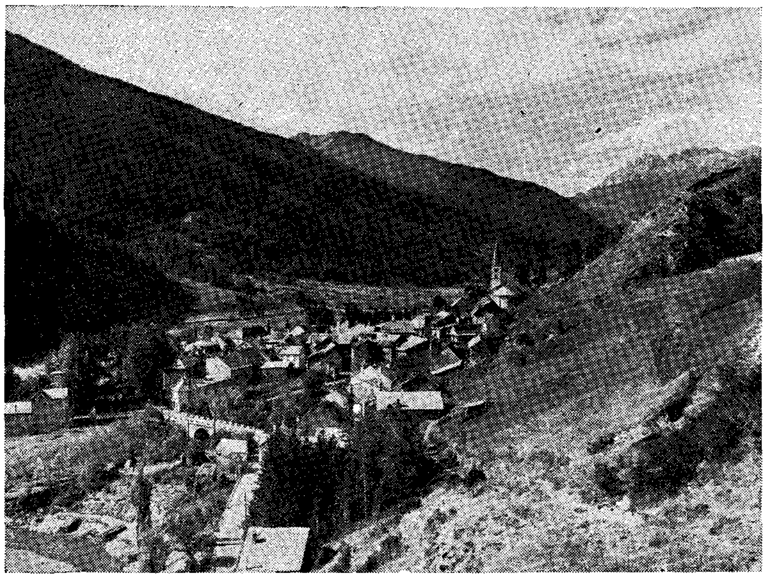
דוֹפְּלֶר, כְּרִיסְטְיַן יוֹהַן — Christian Johann Doppler — (1803, זַלְצבּוּרג — 1853, ויניציאה), פיסיקן אוסטרי. דו' נתחנך בווינה. אחרי שעסק כ13 שנים בהוראה בפראג נתמנה ב1848 לפרופסור לגאומטריה מעשית בפוליטֶכניון בווינה וב1851 לפרופסור לפיסיקה באוניברסיטת וינה.

אֶ פֶ קְ ט ־ ד ו': ב1842 פירסם דו' את המאמר „על האור הצבעוני של הכוכבים הכפולים ושל מזלות אחדים" (Über das farbige Licht der Doppelsterne u. einiger anderer Gestirne). הוא דן בשינויי צבעו של גוף מקרין, הנע בכיוון

אֶפֶקְט־דופלר: λ — אורך הגל המקורי;
λ′ — אורך הגל הנקלט;
$\lambda - \lambda' = \delta$

אל הצופה או ממנו והלאה, והסביר, שתדירות האור הנקלט ממקור נע גדולה או קטנה מן התדירות של האור הנקלט ממקור נח, בהתאם להתקרבותם של המקור והקולט זה לזה או להתרחקותם זה מזה (אֶפקט־דו' אָרכי). דו' צפה מראש תופעות בתחום האקוסטיקה והאופטיקה (ע"ע אקוסטיקה, עמ' 565; גל, גלים, עמ' 734), המתחייבות מן העקרון הזה — שינויים בגובה־הטון או בצבע. את אפקט־דו' בגלי־

נוף בדפארטמנט אלפים־עיליים (Hautes-Alpes)

הקול מצא ב1845 בּיס־בַּלוֹט (Buys Ballot), שאִימת באופן ניסויי גם את ערפו הכמותי לפי הנוסחה של דו':

$$f' = \frac{f}{1 - \frac{v_s}{v}}$$

(f′ — התדירות הנקלטת, f — תדירות המקור, v — מהירות הקול באויר נח, v_s — מהירות המקור). ב1848 הצביע פיזו (ע"ע) על האפשרות של בדיקה אופטית של אפקט־דו' ע"י השוואת הספֶקטרונים של כוכב נע ושל מקור־אור נח על־פני הארץ. אולם רק כעבור 20 שנה אושר הדבר ע"י ויליֶם הַגינס (William Huggins). הוכחה נוספת לאפקט־דו' ניתנה ב1871 ע"י מדידה ספקטרוסקופית של אור השמש הסובבת על צירה: נמצאה העתקה קלה אל האדום בקווים ספקטראליים של האור הבא מן השוליים העולים בהשוואה לאלה שמאור השוליים היורדים. משיעור העתקה זו (כ$^{1}/_{10}$Å) ניתן לחשב את מהירות הסיבוב, ועֶרכה התאים למהירות שחושבה על־סמך הסתכלות בתנועת כתמי־השמש. כוחו של אפקט־דו' באסטרונומיה (ע"ע, עמ' 803) גדול; בין השאר הביא לידי גילוי כוכבים כפולים, שהמשקפת הגדולה ביותר לא הצליחה להפריד ביניהם. מהופעתם המחזורית של קווים ספקטראליים כ פ ו ל י ם באורם הוסקו מסלוליהם ומהירויותיהם; וכן שימש פירוש „ההעתקה אל האדום" של קווי־הספקטרום באור הכוכבים יסוד להשערה על־דבר העולם המתפשט (ע"ע אסטרונומיה, עמ' 806). מדידת המהירות הראדיאלית של הכוכבים ע"פ אפקט־דו' היא שיטה מקובלת היום. — ב1905 גילה ומדד י. שטַרק (ע"ע) את אפקט־דו' גם באור קרני־תעלה, שבו המקור והקולט אינם נעים בכיוון קו־חיבורם, אלא בכיוון ניצב לו (אפקט־דו' רחבי). מימצא זה הוא בהתאם לדרישת תורת היחסות (ע"ע) המצומצמת.

H. Kienle, *Ch. J. D.* (Naturwiss. 30), 1942.

מ. י.

דוֹפֶן (Dauphin), תארו של יורש־העצר הצרפתי מאמצע המאה ה14 ואילך. לפני כן היה מונח זה בחינת תואר פֵאודאלי המיוחד לבית רוזני העיר וְיֶן (Vienne). התואר מופיע לראשונה במקורות ב1110. יתכן שמלה זו,

שפירושה „דולפין", היתה תחילה כינוי־משפחה, ובמרוצת הזמן הפכה לתואר. עם הופעתה החל מופיע גם צלם הדולפין כסמל המשפחה, ויש סבורים, שמסורת סמל־הדולפין היא בעלת שרשים עתיקים ועמוקים יותר באותו המחוז עצמו, שנקרא במרוצת הזמן דופינֶה (ע"ע), והיא נעוצה בסימבוליקה של הנצרות הקדומה ואף בשרידי זכרונות של המיתולוגיה הקלאסית שנותרו באיזור. הרוזן האחרון של וְיֶן, אֲנבֶּר II (Humbert), הבטיח ב1343 — תמורת תשלום — את זכות־הירושה בארצו, אם לא יוולד לו בן, למלך פיליפ VI למען נכד־המלך, בתנאי שהמלך עצמו או יורש־העצר ישא להלן את תואר הדו'. מימי שארל VI ואילך נשאו רוב יורשי־העצר הצרפתיים את התואר דו', ומסורת זו נמשכה עד למהפכה הצרפתית; אף כשחזרו הבורבונים למלכות אחרי נפילת נאפוליון נשא בנו של שארל X את התואר הזה. אחרי הדחת שארל X במהפכת 1830 נשללה מן הדו' האחרון זכות־הירושה, והתואר נתבטל.

בפקודת לואי XIV הוצאה לאור מהדורה מיוחדת של הקלאסיקנים היווניים והרומיים (64 כרכים) לשימוש יורש־העצר ("ad usum Delphini"), שבה הושמטו כל המקומות ה„עדינים", שנחשבו כעלולים לסכן את תומת התלמיד. מכאן נעשה הביטוי „לשימוש הדו'" כינוי־לעג ל„ריכוכים" או „תיקונים" המבוצעים ביצירות ספרותיות ואמנותיות מטעמי איסתניסיות מוסרית או אֶסתֶטית.

וע"ע דופינֶה.

י. טו.

דוצ'ו דִי בּוּאוֹנִינְסֶנְיָה – Duccio di Buoninsegna — (1260, סִיֶינָה —1319, שם), צייר איטלקי. כבן 20 עבר לפירֶנצה, ושם צייר תמונת־מזבח גדולה בשביל כנסיה. אחרי 1290 ישב, כנראה, שוב בסיינה. בינו ובין שלטונות עירו נפלו סיכסוכים רבים; אעפ"כ פעל בכמה ועדות לאמנות וקיבל הזמנות לציורים. בשל אורח־חייו הפרוע היה דו' מסובך בחובות תמיד, ולאחר מותו סירבו אלמנתו ובניו לקבל את ירושתו.

בתקופה המוקדמת של אמנותו היה דו' נתון כולו להשפעת האסכולה האיטלקית־ביזאנטית של ה„דוצֶ'נטו" (אסכולת סייֶנה); אח"כ ניכרת ביצירתו השפעתה של האסכולה הפלורֶנטינית, שבה הובלט היסוד הדראמתי. תקופת־שלמותו של דו' מיוצגת ע"י התמונה „המאדונה בתפארתה" (היום במוזיאון הדואומו שבסיינה). יצירה זו, שהובאה בשעתה לקאתדראלה לקול תרועת־העם, מורכבת מתמונה מרכזית, שבה מתוארת המאדונה בקרב מלאכים וקדושים, הסוגדים לה; מסביב לתמונה המרכזית — בתוך מסגרות־עץ נפרדות — מופיעים דמויות קדושים ותיאורים מחיי ישו. — ביצירתו מתגלה דו' כאחד ממבשרי הציור הרֶנֶסאנסי בעיר־מולדתו. הקומפוזיציה של תמונותיו מבוצעת כולה ברוח המסורת הביזאנטית, אולם בביצוע הפרטים ניכרים לראשונה נסיונות ליצור חלל־לעומק לתמונות, לפסל את הדמויות באמצעות צללים אפורים ולשוות לפָנים ולתנועות־הגוף אופי ריאליסטי. הצירוף של אותן התחלות הריאליזם למסורת הביזאנטית ראוי לכינוי „הגותיקה האי־טלקית". — בניגוד לאמנותם המונומנטאלית של בני־דורו שבפירנצה וברומא, היתה יצירתו של דו' לירית בכיוונה, נרגשת בצד הסיפורי שבה ולוהטת בגוניה. על אף אָפיָן האידיאלי של תמונותיו שוררת בתיאוריו הסיפוריים דווקא התרגשות, המשמשת אספקלריה לאָפיו האישי שלו, עד כמה שהוא ידוע לנו מן התעודות (תמונה: ע"ע אמנות, לוח מול עמ' 48).

C. H. Weigelt, *D. di B.*, 1911; G. De Nicola, *Mostra di opere di D. e della sua scuola*, 1912; R. van Marle, *Recherches sur l'iconographie de Giotto et de D.*, 1920; id., *Development of the Italian Schools of Painting*, II, 1924; G. Soulier, *Cimabue, D. et les premières écoles de Toscane*, 1929; P. D'Ancona, *Les Primitifs italiens du XIe au XIIIe siècle*, 1935; id., *L'arte italiana*, I, 1950[5]; C. Brandi, *D.* 1951.

פ. ש.

דוּקַט, ביה"ב — המטבע המוטבע והמופץ ע"י מושל־מדינה, בעל סמכות עצמאית, בדרגת דוּכּס (יש גם פירושים אחרים למוצא המונח). תחילה ניתן השם דו' למטבעות־כסף, שהוצאו באמצע המאה ה12 באיטליה הדרו־

דוקאט ויניציאני של הדוגֶ'ה מארינו פאליֶירי (המאה ה14)

מית על־ידי רוגֶ'רו דוכס־פוליה, ואחר־כך למטבעות דומים שהוטבעו ב1202 ע"י הדוגֶ'ה של ויניציאה. במחצית השניה של המאה ה13, כשהתחילו מדינות־המערב לחזור לטביעת מטבעות־זהב, נתנו הוויניציאנים את השם דו' למטבע־זהב של 3.537 ג', כמשקל הזהוב הפלורֶנטיני; הוא נקרא גם בשם צֶקינו (Zecchino). בשל טיבו המעולה שימש הדו' דגם למטבעות־זהב, בעלי אותו המשקל וההרכב, במדינות־איטליה השונות ובארצות אחרות באירופה. הדו' היה מטבע־זהב רשמי בוויניציאה עד סוף קיום הרפובליקה (1797). דו" הוטבעו גם בהונגריה (כבר מ1325), בגרמניה (מ1559) ובהולאנד (מ1586). בגרמניה לא בוטל הדו' אלא ב1857 ע"פ הסכם בברית־המכס הגרמנית. הדו' ההולאנדי, שטביעתו נמשכה עד המאה ה20, היה קל יותר (3.44 — 3.49 ג'), ובמתכונתו נטבעו מטבעות בפולניה (זלוטי=זהוב) וברוסיה (צֶ'רוונֶץ=זהוב).

שפע הכסף, שבא ממכרות אמריקה הלאטינית, הביא במאה ה16 לריבוי טביעת מטבעות ממתכת זו בארצות מערב־אירופה. בשל גָדלו נקרא מטבע זה „דוּקַטוֹן" (duca-tone), ז"א דו' גדול; הוא היה נפוץ בעיקר במדינות האיטלקיות במאות ה16—17. משקלו של הדוקאטון המקורי, מטביעת ויניציאה ב1563, היה 32.896 ג', אולם לבסוף הופחת עד 29.40 ג'.

מ. א. י.

דוֹקְטוֹר (doctor), תואר הבא מלאטינית, ופירושו: מורה, מלומד. בתקופה העתיקה וגם ביה"ב הראשונים היה תואר זה ציון כבוד והוקרה לאיש הידוע כמלומד והבקי בעיקר במשפט. בהוראה זו הוא מופיע במסורת הלימודית של הכנסיה הקאתולית (ר' להלן), ומבחינות רבות אפשר למצוא לו דמיון לתואר „רב" או „רבי" (ע"ע), ז"א בקי ומלומד בעניני הלכה וחוק, שבמסורת היהודית.

בראשית ייסוד האוניברסיטות (במאות ה11—12) לא נבדל תואר זה מן התואר מַגיסְטֶר (Magister, מורה), והוא

ניתן לרוב למי „שהורה בפועל" או מי ש„הוסמך להוראה". בהתגבש אירגוני המורים והתלמידים, המהווים את ה„אוניברסיטה" עצמה, הורגש הצורך ע״י הראשונים להתארגן בקורפוראציה מקצועית: עי״כ הפך התואר דו׳ לדרגה אקאדמאית, בעלת תוקף חוקי, המַשווה את מעמדו של הזוכה לה לדרגת בוחניו והמקנה לו את הזכות והרשות להורות. המועמד לתואר דו׳ היה חייב לעמוד בשתי בחינות סופיות — אחת בפני חוג מוריו המצומצם, והשניה בפני קהל גדול בכנסיית־העיר. הוא היה מרצה על תוצאות מחקריו, שבהן הביא חידושים לגבי קודמיו או הציע מסקנות מדעיות המביאות להשקפות חדשות. תואר דו׳ מופיע בראשיתו בין לומדי משפטים; מהמאה ה13 ואילך הוכתרו בו גם הבקיאים בתאולוגיה, בפילוסופיה, ברפואה ועוד. בעת החדשה וגם בימינו נשתמר התואר דו׳ כדרגה אקאדמאית, הנקנית במוסדות־הוראה גבוהים והמכתירה את סיום תקופת הלימודים בכל המקצועות, אולם מובנו המקורי לא נשתמר אלא מבחינה חיצונית ופורמאלית בלבד. בארצות אירופה הלאטינית והגרמנית הפך למעשה לתעודה ממשלתית, שאינה מקנה עדיין את הרשות להורות, בעוד שבארצות האנגלו־סאכסיות שמר במידה גדולה יותר על טעמו המקורי, כציון המועמדים והמוכשרים למחקר המדעי (פרטים נוספים ע״ע אוניוֶרסיטה). — יש שהתואר „דו׳" ניתן מטעם מוסד אקאדמי גם כתואר־כבוד גרידא (doctor honoris causa) לאנשים, שתרמו להתקדמות המדינה או החברה במעשיהם, בלי שתכלול הענקתו הערכה והוקרה מדעית־מקצועית.

למרות ההגבלות והאיסורים שחלו על ביקורם של היהודים באוניברסיטאות ביה״ב ועד המאה ה19, הוכתרו לעתים אף הם בתואר דו׳, בעיקר ברפואה (בתקופת ההומאניזם והרנסאנס האיטלקי — גם בפילוסופיה ובמדעים אחרים). במאות ה17—18 יצאה קבוצה של „דוקטורים" יהודים מהאוניברסיטה של פאדובה, שבה למד תמיד מספר קטן, אך קבוע, של יהודים.

הדו׳ של הכנסיה (doctores ecclesiae — חכמי־הכנסיה): כך נקראו ע״י הכנסיה הנוצרית אלה מבין חכמיה המפורסמים ביותר, אשר הצטיינו במיוחד בחקירתם העיונית בענייני האמונה והמחשבה הדתית. „חכמי־הכנסיה" — בניגוד ל„קדושים" או לאלה שמתו על קידוש־השם (Martyres) — מוגדרים בידיעה העיונית, בעומק החשיבה ובנאמנות האורתודוכסית לדוגמאטיקה של הכנסיה, ולאו־דווקא בחיי מעשה וקדושה. ביה״ב כונו בכינוי זה שמונה מבין ה„אבות הראשונים" (ע״ע אבות הכנסיה). מן המאה ה16 ואילך ניתן תואר זה גם למלומדים, אשר משנתם זכתה לסמכות מיוחדת והפכה לרשמית בקרב הכנסיה (כגון תומַס מאַקווינו ובונַוֶנטורה הקדוש). תואר זה הפך למעשה לדרגה „ליטורגית", המחייבת הכרזה והצהרה רשמית מטעם האפיפיור והמזכה את ה„דו'" בפולחן מיוחד, בדומה לקדושים. — בתקופת פריחת התאולוגיה הסכולאסטית צורף לתואר דו׳ בכמה מקרים כינוי המציין את טיב דעותיו, את דרך־מחקרו, ולפעמים אף את שבחו סתם, של המלומד. כך, למשל, מכונה תומאס מאַקווינו — doctor angelicus (החכם הדומה למלאך), דונס סקוטוס — doctor subtilis (החכם השנון), אלבֶּרטוס הגדול — doctor universalis (החכם הכולל), בונאוונטורה הקדוש — doctor seraphicus (החכם הדומה לשרף), אלכסנדר מהילז — doctor irrefragabilis (החכם שאין להפריכו), רוגֶ׳ר בֵּיקון — doctor mirabilis (החכם המופלא).

Fr. Pelster, *Die Ehrentitel d. scholastischen Lehrer d. MA* (Theolog. Quartalschr. 103, 37–57), 1922; V. Colorni, *L'ammissibilitá degli Ebrei alla laurea anteriormente al secolo XIX* (Scritti in onore di Riccardo Bachi, 1950).

י. ב. ס.

דוֹקֶטִיזְם (מיוּו׳ δοκεῖ, „נדמֶה"), מינות נוצרית, הטוענת שלַישו לא היה לא גוף ולא טבע־האדם, אלא רק נראה היה כאדם. הדו׳ לא היה תורתה של כת־מינים מסויימת, אלא נטיה הנובעת משתי הנחות־יסוד של המיתוס הנוצרי: א) ישו היה אדם ויחד עם זה אל; ב) אעפ״י שהיה אל חל עליו המוות. מכאן נוצרה הנטיה „לשחרר" את ישו מן התכונות האנושיות ולפתור בכך את הפאראדוכס של המיתוס הנוצרי; אולם בעצם הדו׳ הורס את המשמעות המקורית של המיתוס הזה.

כבר בברית החדשה נמצאים רמזים נגד הדו׳, כגון: „מתעים רבים באו לעולם, אשר אינם מודים בישו המשיח כי בא בבשר" (אגרת יוחנן ב׳, 7). אולם מצד שני מצויה בברית החדשה הדעה שה„בשר" הוא תחום החטא, וגישה זו קיבלה סיוע נוסף מן הדואַליזם (ע״ע) של רוח—חומר, הנמצא בכמה שיטות של ההגות היוונית. בעלי ההשקפה שהגוף החָמרי הוא יסוד החטא ותחומו של השטן, לא יכלו לקבל את הדעה שלַישו הטהור היה גוף. ביחוד דגלו הרוב המכריע של חסידי הגנוסיס (ע״ע) בדו׳, ועכ״פ ניסו למצוא פתרונות אחרים כדי להפריד בין המשיח הטהור לגופו. הדו׳ משתקף בכמה מן הספרים החיצוניים של הנצרות, המושפעים מן הגנוסיס. מאותו הטעם מגלה גם שיטתו של מַרקיון (ע״ע) נטיות דוקֶטיסטיות מובהקות, ואין צריך לומר, שחסידי מאני (ע״ע) הסבירו את המיתוס הנוצרי על ישו הסבר דוקֶטיסטי. גם מינויות נוצריות של יה״ב, שהמשיכו את רעיונות הגנוסטיקנים והמאניכֶאים, כגון האַלביגֶנזים (ע״ע), הפאוליקִינים (ע״ע) והבוגומילים (ע״ע), דגלו בדו׳. גם דעתו של מוחמד על מותו של ישו היא דעה דוקטיסטית. — מאחר שמסקנת הדו׳ עשויה להתעורר מתוך הניגוד בין הטבע האנושי ובין הטבע האלהי של ישו ומתוך הפאראדוכס של „האל המת", קמות נטיות דוקטיסטיות גם בזרמים נוצריים שונים בתקופה החדישה, ללא זיקה לדו׳ הגנוסטי ויורשיו. — תופעות מקבילות לדו׳ ישנן גם בבודהיזם; חסידי המאהאיאנה הם דוקטיסטים פחות או יותר לגבי בודהא (ע״ע).

F. Chr. Baur, *Die christliche Gnosis*, 1835; A. Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, 1909–1910; A. Bludaw, *Die ersten Gegner der Johannesschriften*, 1925.

ד. פ.

דוֹקְטְרִינֶרִים (doctrinaires, מלאט׳ doctrina — תורה, הוראה), זרם במחנה הרויאליסטים המתונים בצרפת בתקופת הרֶסטוראציה של הבורבונים ב1815—1830. הדו" הושפעו במידה רבה מן המחשבה המדינית של אנגליה שבסוף המאה ה18 וראשית המאה ה19. הם התנגדו גם לעקרון המלוכה בחסד־האל וגם לעקרון ריבונות־העם, ושאפו להנהיג בצרפת מונארכיה קונסטיטוציונית, שבה ישמש ליד המלך גם פארלאמנט, בעל סמכות מיעצת בעיקר, שייבחר ע״י חוג מצומצם של בוחרים. במשטר זה ראו ערובה לשלטון החוק והצדק, וכן לשמירת זכויות־היסוד של האזרח: חופש הדיבור, חופש הפארלאמנט ואי־תלותם של השופטים; הדו" הדגישו

את הצד המוסרי שבמדיניות. קבוצה זו התבלטה יותר באישיה — שעמם נמנו אחדים מהוגי־הדעות הצרפתיים בתקופה ההיא, כגון מֶן דֶה בירַן (ע"ע) ורוּאַיֶה־קולַר (ע"ע) — מאשר באחדות דעותיה וגיבושה הרעיוני, וכוחה האירגוני היה קטן מלהקים מפלגה פעילה ומקיפה. הדו" נהנו מתמיכתו של לואי XVIII, אשר הסתייג מקיצוניותו של הימין בפארלאמנט הצרפתי בימיו; לעומת זה התנגד להם שארל X. אחרי ההפיכה של יולי 1830 ובימי המונארכיה האורלֶאַנית נתמזגו הדו" עם חוגים שמרניים־מתונים אחרים, ונציגם גיזו (ע"ע) שלט בצרפת מ1840 עד הפיכת 1848.

בפובליציסטיקה קיבל השם דו" טעם־לפגם, ככינוי לחוגים או זרמים הנתפסים לשיטה רעיונית מופשטת, המנותקת מן המציאות.

J. Charléty, *La Restauration*, 1921; A. Thibaudet, *Les idées politiques de la France*, 1932; G. Remond, *Royer-Collard*, 1933; J. P. Mayer, *Political Thought in France*, 1942.

מ. זי.

דֶוקַלִיוֹן (Δευκαλίων), דמות במיתולוגיה היוונית — „נֹחַ היווני". דו' היה בנו של פרומֶתֶוס (ע"ע) ובעלה של פירה (Πύρρα „אדמדמת־השער"), בתם של דודו אֶפִּימֶתֶוס ושל פַּנדוֹרָה (ע"ע). כשביקש זֶוס להשמיד את בני־האדם — שירדו מ„דור־הזהב" ל„דור־הכסף", וממנו ל„דור־הנחושת" — בשל חטאיהם ע"י הבאת מבול על הארץ, ניצלו רק שני צדיקים — דו' ואשתו (לפי מסורות אחרות ניצלו גם אחרים). בעצת פרומֶתֶוס עשו שניהם תיבה וחסו בה בבוא המים. תשעה ימים ותשעה לילות צפה התיבה על פני הים שנוצר בעקבות המבול, ואח"כ עמדה ביבשה (לפי המסורת הרווחת ביותר — ליד הר־פַּרנַסוס בחבל־פוקיס). דו' ואשתו יצאו מן התיבה והקריבו קרבנות לזֶוס. הלה שלח אליהם את הֶרמֶס, שהבטיח להם בשם שולחו למלא את בקשת־לבם. דו' ביקש לו חברים, וזֶוס ציווה לו ולפירה להשליך אבנים מעל ראשיהם; אבניו של דו' היו לאנשים, אבניה של פירה — לנשים. אגדה זו יש בה משום לשון־נופל־על־לשון (בדומה לגזירת „אדם" מ„אדמה"): λᾶς, λᾶας — אבן, λαός — עם. הדמיון שבין סיפור זה, בין סיפור המבול בעלילת גִלְגָמֶש (ע"ע) ובין הסיפור המקראי, אך גם ההבדלים שבין הסיפורים הללו — בולטים. — אווידיוס (מֶטאמורפוסות, I, 350 ואילך) מקשר את פרשת דו' ופירה לאוראקול של האֵלה תֶמיס (הוא האוראקול של דֶלפוי שלאחר מכן).

דו' א ח ר הוא בנו של מינוס מלך כרתים ואחיה של אֲריאַדנה; הוא היה ידידו של תֶסֶוס ולקח חלק בצַיד הקַלֶדוֹני יחד עם מֶלֶאגרוס ואחרים. דו' זה הוא אבי הֶלֶן (Ἕλλην), שעל שמו נקראים היוונים (ההלנים).

W. H. Roscher, *Ausführl. Lexikon d. griech. und röm. Mythologie*, 1884–1937, s. v.; P. Grimal, *Dictionnaire de la Mythologie grecque et romaine*, 1951. s. v.; R. Graves, *The Greek Myths*, I, 138 ff., 1955.

מ. רו.

דוּקַס (Δουκάς), משפחה ביזאנטית רמת־יחס, שהעמידה כמה קיסרים, שרי־צבא ומדינאים. מבניה: המצביא א נ ד ר ו נ י ק ו ס דו', שלחם במלכות הקיסר מיכאל III (842—867) נגד הפאוליקיָנים על הגבול המזרחי של הממלכה. — ק ו נ ס ט א נ ט י נ ו ס דו' היה אֶפיטרופסו של הקיסר קונסטאנטינוס VII בילדותו; הוא ניסה לכבוש לעצמו את כסא־הקיסרות, אך נכשל והוצא להורג עם רבים מבני־משפחתו. — ק ו נ ס ט א נ ט י נ ו ס X דו' היה קיסר ב1057—1059; הוא הצטיין בכשרון מעולה בהנהלת־הכספים ושיפר את מצבה של המדינה בשטח זה, ובימיו התחיל משטר הביורוקראטיה הבירתית. אחיו י ו ה א נ ס ד ו' היה אף הוא רב־כשרונות וזכה לתואר „קיסר", אך לא למלוכה בפועל. — בנו של יוהאנס, הנסיך אַ נ ד ר ו נ י ק ו ס ד ו', מוחזק אחראי — כבוגד או כמוג־לב — למפלה הניצחת של הביזאנטים בקרָב מאנזיקֶרט נגד הסֶלג'וקים (1071). בנו מ י כ א ל VII היה קיסר אחרי מפלה זו (1071—1078), אך לבסוף נאלץ לוותר על המלוכה. — א ִי רֶ י נֵ י ד ו', נכדתו של אַנדרוניקוס הבוגד, היתה אשתו של אַלֶכּסיוס I, מייסדה של שושלת הקוֹמְנֵנים. — כמה שליטים יווניים באֶפירוס, בניקאיה ובתֶסאליה במאה ה13 הוסיפו על שמם את הכינוי דו', שנחשב למכובד ביותר. — היסטוריון ביזאנטי חשוב הוא י ו ה נ ס ד ו', שחי במאה ה15, שירת את הגֶ'נוֹבֶזים וכתב את תולדות התקופה 1341—1462, ז"א מהופעת התורכים באירופה עד אחרי כיבוש קושטא. — בימי התורכים ישבו בני משפחת־דו' בין שאר צאצאי המשפחות הביזאנטיות רמות־היחס בשכונת־היוונים פאנאר. — ג א ו ר ג י ו ס וקו נ ס ט א נ ט י נ ו ס ד ו' היו מושלים (הוספודארים) בחסות השולטאן בנסיכויות־הדאנובה במחצית השניה של המאה ה17 ותחילת המאה ה18; שניהם זכורים לרעה כרודפי־בצע וסוחטי־מסים. — המדינאי הרומני הליבראלי יון דוקה, שלחם בשנות ה20—30 של מאה זו בתנועה הפאשיסטית בארצו והגן על זכויות היהודים, היה מצאצאי משפחת־דו'; הוא נרצח ב1933 בידי אנשי „משמר־הברזל".

וע"ע ב י ז נ ט י ו ן, ה י ס ט ו ר י ה; ר ו מ נ י ה.

C. Du Cange, *Familiae Augustae byzantinae seu stemmata Imperatorum Constantinopol.*, 160 sq., 1860; P. Krumbacher, *Gesch. d. byz. Literatur*, 305ff., 1897².

ח. ק. ב.

דוּקֶס, יְהוּדָה לֵיב (לֶאוֹפּוֹלד) (1810, פֶּרסבורג — 1891, וינה), חוקר בחכמת־ישראל. דו' היה מתלמידיהם של ר' משה סופר (ע"ע) ושל ר' חיים יוסף פּאָלאַק, מפרש ס' „עקדת יצחק", וזה האחרון הוא שהכניסו גם ללימודי־החול. דו', שהירבה לנדוד, ביקר ברוב הספריות החשובות של אירופה וחקר את אספי כה"י העבריים. מחקריו דנים בשטחים שונים של הספרות והלשון: ספרות האגדה, פרשנות המקרא, השירה והמחשבה של יה"ב, דקדוק ומסורה, פתגמים שבספרות התלמודית והרבנית. הוא תירגם את רש"י על התורה לגרמנית, ותרגום זה הופיע עם הסכמתו של ר' משה סופר (Raschi zum Pentateuch, פראג 1833—1838, 5 כרכים). מחקרים שונים הקדיש לשירתו של אבן גבירול ושל משה אבן עזרא. — דו' כתב אוטוביוגראפיה (הופיעה בAZJ, 1892).

W. Zeitlin, *L. D.* (HB, I, 69–71), 1891.

דוּ־קְרָב (duel, מלאט' duo — שניים), מלחמת־שניים, קרב בין שני יריבים, עפ"ר בנשק (חם או קר) ביד, לפעמים גם באמצעים אחרים, במקום ובמועד שהוסכם עליהם מראש, וכתוצאה מדרישה־הזמנה של אחד הצדדים. הסכם זה מייחד את הדו' מקְרָב מקרי בין שני יריבים (השו' דוד וגלית [שמ"א יז]; מֶנֶלאוס ופאריס [איליאס ג', 38 ואילך]).

כמוסד חברתי מוּכּר ע"י החברה משמש הדו' כאחת הצורות המרובות של דין־שמים (ע"ע), והוא רגיל אצל שבטים

דו־קרב של אבירים בין שני מחנות: מימין—סָרָקִנים, משמאל—נוצרים
מיניאטורה מן המאה ה13 (Vita Caroli Magni, ספריית סאנקט־גאלן)

קמאיים רבים. בין שבטי האינדיאנים בדרום־אמריקה (בוטו־קודו ואחרים) אין היריבים משתמשים בנשק כלל, והדו׳ מתנהל בדרך ההיאבקות; בין ילידי אוסטראליה, וכן בין צוֹעני רוסיה, נהוגה צורת הכאה הדדית לסירוגין. ברוב החברות מתכוונים היריבים להריגה, אך יש גם שבטים אינדיאניים בצפון־אמריקה, שבהם מוכרז כמנצח הפוצע את יריבו. בין האֶסקימוֹאים בגרנלאנד נהוג דו׳ בצורת התחרות על חיבור שירים, שבהם מושׂם היריב ללעג ולקלס: חוות־דעתם של המאזינים לתחרות זו קובעת את המנצח.

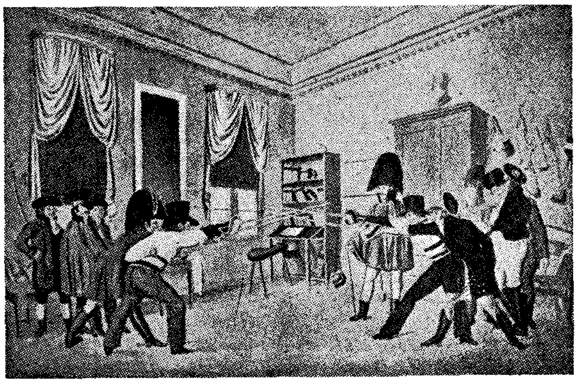
בעולם היווני־רוֹמי לא קיבל הדו׳ גושפנקה משפטית־חברתית, אם כי היה נהוג בחוגים מסויימים, בעיקר במסגרת טקסי־פולחן; הרומאים ראו בו מוסד בַּרבַּרי. לעוּמת זה היה הדו׳ נפוץ בין שבטי הגרמנים, הקֶלטים והפראנקים מתחילת יה״ב. חוקי הטֶוטוֹנים פטרו רק נשים וילדים, חולים, בעלי־מום וזקנים למעלה מגיל 60 מחובת ההיענוּת להזמנת דו׳. לפי מסורת יה״ב נתן גונדאבאלד מלך־הבּוּרגוּנדים ב501 את ההכרה הראשונה לדו׳ כדרך הכרעה במקום שבית־דין של מטה אינו יכול להוציא פסק־דין.

מן המאה ה9 ואילך נלחמה הכנסיה בדו׳ ושללה את השימוש בו כבאמצעי־הכרעה משפטי (הוועידה בוואלנסיה ב855; איסור האפיפיור סטֶפאנוס VI ב887); היא הצליחה לבטלו רשמית באיסלאנד (1006) ובנוֹרווגיה (1012). אולם ברובה של אירופה הוסיף הדו׳ להתקיים כמוסד חברתי מאושר, ואף נתפתחו סביבו חוקות מיוחדות, ביניהן חוקת גוֹטפריד מבוּיוֹן לשימוש הצלבנים. אף אנשי־כמורה השתתפו בדו״, וניקולאוס דה לירה (ע״ע) ראה במלחמת דוד וגלית גושפנקה אלהית להתר השימוש בדו׳.

עד המאה ה16 היה הדו׳ נפוץ באירופה, ביחוד בחצרות צרפת ואנגליה ובחוגי האצולה והצבא שם, כדרך הכרעה משפטית. ב1528 החליטו מלכי ספרד וצרפת לערוך דו׳ ביניהם לשם יישוב סיכסוך בעניין פגיעה בכבוד שאירעה בין שניהם. אע״פ שהחלטה זו לא הוצאה לפועל, נתפשט מאז מנהג הדו׳ באירופה כמוסד חברתי גם מחוץ לתחומי הבירור המשפטי: בחוגי החצר, האצולה והחברה הגבוהה נעשה מקובל, שמי שראה את עצמו נפגע ונעלב זכאי היה לתבוע לדו׳ את מי שראה בו את עולבו ופוגע בכבודו. בלחץ דעת־הקהל נעשתה ההזמנה למתן „סיפוק לכבוד" ע״י דו׳ חובה על כל מי שנפגע — או נראה כנפגע — בכבודו מבחינת יחסיו החברתיים, והמוזמן לדו׳ חייב היה להיענות לדרישה זו. הערכת כבודו, אומץ־לבו ומעמדו החברתי של „קאוואליר" נעשתה תלויה — בין השאר — במספר הדו״ שבהם השתתף כתובע או כנענה לתביעה; ההימנעות מהזמנת מעליב — אמיתי או מדומה — לדו׳ או הסירוב להיענות להזמנה כזאת נידונו כהתנהגות בזויה וכעדות למוֹרך־לב. החרמות והאיסורים התכופים שהטילה הכנסיה על שפיכות־דמים מוסכמת זו (בתקיפות מיוחדת נוסח האיסור בוועידת־טְרֶנט ב1549) לא הצליחו לעקור את מנהג הדו׳. את מספר הדו״ שנערכו ב400 השנים האחרונות מעריכים במאות־אלפים, ורבבות מבני־האצולה נהרגו בהם, ביחוד בצרפת; ב13 שנות מלכותו של אַנרי IV בלבד נהרגו לפחות 4,000 איש בדו״.

אחרי המהפכה הצרפתית, עם עליית קרנה ומעמדה החברתי של הבורגנות בכל ארצות המערב, התפשט נוֹהג הדו׳ גם בחוגים השליטים החדשים, שראו את עצמם כממשיכי מסורת המנהיגות הצבאית־אצילית או כקובעי הדמות המדינית־חברתית החדישה של הציבור: „נוער־הזהב" של בני־עשירים, מדינאים, עיתונאים, סופרים, אמנים. במאה ה19 רבו הדו״ בכל ארצות התרבות המערבית בשכבות שתבעו לעצמן מעמד של אריסטוֹקראטיה חברתית. שכבות אלו — הבורגנוּת הגבוהה, חוגי המשכילים, יחד עם הקצוּנה והאצולה הוותיקה — יצרו לעצמן „חוקת־כבוד" מיוחדת לשם הבדלה בינן ובין המעמדות הנחותים; חוקה זו הטילה חובה של נכונות מתמידה להסתכנות עצמית ע״י דו׳ כמחיר הזכות של השתייכוּת לחברת „המכובדים" ו„המיוחסים". בחברה זו נערכו דו״ רבים בשל פגיעות אישיות, ביחוד על רקע של עסקי־נשים וקנאת־גבר, אך גם בעקבות פולמוסים ספרותיים או מדיניים־מפלגתיים. ביחוד היתה ההשפעה הפסיכולוגית של מלחמות מַרבה דו״, תחילה בשכבת הקצינים ואח״כ גם בשכבות אחרות המנסות לחַקותה. כך, למשל, רבו הדו״ בין קצינים צרפתיים ואנגליים אחרי קונגרס־וינה (1815).

הדו׳ הקשור בדין־שמים ביה״ב היה אכזרי ביותר; הוא התנהל כקרב לחיים ולמוות, שאחד המשתתפים בו היה נהרג תמיד, ולפעמים היו נהרגים אף שניהם. בדו׳ החדיש, הקשור בשמירת הכבוד ובתביעת סיפוק על עלבון, בלט יותר הצד הטקסי־פוֹרמאלי. במאה ה19 היה הדו׳ מסתיים עפ״ד עם פציעת אחד המשתתפים, ולפעמים אף לפני כן: או לאחר ששני הצדדים לא נפגעו ביריה הראשונה, או ע״י פיוס והשלמה לפני התחלת הקרב — לאחר ששני הצדדים „הצילו את כבודם" ע״י גילוי נכוֹנותם לדו׳ והופעתם בשדה הדו׳. אעפ״כ לא חסרו גם מקרים של תוצאות חמורות, הן בגלל איבת־ממש עמוקה בין שני היריבים והן בגלל פגיעות שלא־במתכוון. סטאטיסטיקה שנערכה באנגליה במאה ה19 על כמה מאות מקרים של דו׳ העלתה, שאחוז הפציעות הרציניות בהם הגיע ל16% ואחוז המיתות — ל7%.

דו־קרב בין סטודנטים בגֶטינגן (1808)

עד תחילת המאה ה19 התנהלו דו״ עפ״ר בסַיִף. דבר זה הקנה יתרון רב לבעלי כושר גופני ולאמני הסיוף, שהיו מטילים חתיתם בחברה. עם שיכלול כלי־היריה הזעירים המדוייקים התפשט הנוהג של דו׳ באקדחים, שבו סיכויי שני הצדדים מותנים פחות בהכשרתם האישית. במאה ה19 התפתח ענף מיוחד של תעשיית־הנשק — ייצור „אקדחי־דו׳״ אלגאנטיים, ותיק של זוג אקדחי־דו׳ היה כלול בציודו האישי של כל „ג׳נטלמן״ או „קאוואליר״. בארצות שונות אף נערכו והועלו על הכתב תקנונים מפורטים לדו׳, שנעשו חלק מנימוסי החברה וגינוניה המקובלים.

בדו״ השתתפו כמה מן האישים החשובים בחיי המדיניות והרוח בתקופה החדישה: בצרפת — דימָה־האב, תְּיֵר, לא־מארטין, רושפור (הראשון והאחרון היו דואלאנטים מפורסמים); באנגליה — המחזאי שֶרידן, המדינאים פוכּס, פיט הצעיר, קֶנינג, קאסלרי, וכן הדוכס מוולינגטון; באה״ב — אלכסנדר הַמילטון (שנהרג בדו׳ עם סגן־הנשיא אהרוֹן בֶּר) ואַנדרוּ ג׳קסון. מגדולי היוצרים, שנקטפו באיבם בדו״, היו: גאון־המאתמאטיקה הצרפתי גאלוֹאַה (בן 21); גדולי השירה הרוסית פושקין (בן 37) ולֶרמונטוֹב (בן 27).

בגרמניה היה הדו׳ נפוץ מאד בציבור־הסטודנטים הפריע במאה ה17, ששאף להידמות בהליכותיו לאנשי־הצבא. הנוהג בוטל — או עכ״פ צומצם מאד — במאה ה18 ע״י השלטון האבסולוטיסטי מצד אחד וע״י הלך־הרוח ההשכלתי־הומאניסטי מצד שני. אולם נוהג הדו׳ חודש בשנות ה30 של המאה ה19 באגודות־הסטודנטים כביטוי לתנועה הרומאנטית־לאומית ונעשה אחת התופעות הבולטות בחיים האקאדמאיים הציבוריים באוניברסיטאות הגרמניות. חבר־האגודה חייב היה להוכיח את אומץ־לבו ע״י דו׳, וההשתתפות בדו׳ נחשבה לא רק לחובת־כבוד אלא אף לזכות מיוחדת, שנמנעה מנחותי־דרגה, וביחוד מיהודים (ר׳ להלן). אמנם הדו״ הסטודנטיים התנהלו לפי תקנון מיוחד ומתוך אמצעי־זהירות שמנעו בדרך־כלל פציעות רציניות, ומקרי־מוות היו נדירים ביותר; אולם הצלקות בפנים נחשבו כסימן לגברות אישית ולאומית וקבעו במידה רבה את מעמדו החברתי של האקאדמאי.

החוק והמימשל במדינות שנשתחררו מן המשטר הפאודאלי וממסרתו לחמו נגד מנהג הדו׳. פתח במלחמה זו כבר רישֶלְיֶה (ע״ע), הן בגלל איבוד־הנפשות הכרוך במנהג נפסד זה (אחיו של החשמן נהרג בדו׳), והן בגלל הזילזול במשפט־המדינה ובדין־המלכות שבא לידי ביטוי בדו״, שבהם היו אנשי־האצולה עושים דין לעצמם. רישליה הטיל איסור חמור על דו״ וענשים כבדים על המשתתפים בהם, ולא נמנע מלהוציא להורג אצילים חשובים שעברו על איסור זה. אולם מכת הדו״ חזרה ונתפשטה בצרפת אחרי מותו של רישליה, ובשנות ילדותו של לואי XIV שוב נהרגו בדו״ כ4,000 איש. השלטון האבסולוטיסטי במחצית השניה של המאה ה17 ובמאה ה18 בצרפת ובשאר הארצות השתדל בדרך־כלל לרסן את הדו׳. המשפט המודרני ברוב ארצות אירופה והעולם העמיד את הדו׳ מחוץ לגדר החוק; המשתתפים בדו׳ — לא רק כלוחמים אלא אף כשופטים, כעדים או כצופים — צפויים לאישום ולענשים על עקיפת משפט המדינה ועל גרימת נזקי־גוף, לפעמים עד כדי אישום בהריגה; אולם עפ״ר אין ההריגה בדו׳ מוחזקת רצח. יותר מאשר בשאר שכבות האוכלוסיה נתקיים הדו׳ בקצונה הצבאית עד הדורות האחרונים; בצבא הגרמני הקיסרי ובצבא הרוסי הצארי אף היתה מוטלת חובה מפורשת על קצין להגן על כבודו ע״י דו׳, וכל מי שלא נשמע ל„חובת־כבוד״ זו פוטר מן הצבא.

האיסור הרשמי המוטל היום על הדו׳ בכל מדינה נאורה לא הצליח, אמנם, לשרש את המנהג לחלוטין, אך צימצמו מאד ועשאו למקרה נדיר, בפרט לאחר שהדו׳ איבד ברוב החברות גם את ההכרה החברתית בהשפעת הלכי־הרוח המתקדמים והדמוקראטיים: הדו׳ נראה כמנהג ברברי וכשריד מן ההווי של משטר אריסטוקראטי־פאודאלי וממושגי־הכבוד הרֵאַקציוניים שלו. היום עוד נערכים דו״ בודדים בארצות רומאניות, שבהן מסורת־„הכבוד״ מושרשת ביותר, וביחוד במדינות הדרום־אמריקניות.

לעניין הדו׳ בציבור האקאדמאי הגרמני היתה בחינה יהודית מיוחדת. אגודות־הסטודנטים היו מרכזי האנטישמיות האקאדמאית־חברתית בגרמניה ברבע האחרון של המאה ה19; סירובן לקבל יהודים כחברים או לתת ליהודים „סיפוק של כבוד״ בדרך הדו׳ הורגש ע״י ציבור המשכילים היהודים המתבוללים כעלבון צורב ביותר. עניין זה גרם לתסיסה בין הסטודנטים היהודים ולייסוד אגודות־סטודנטים יהודיות (הראשונה נוסדה בבְּרֶסלאוּ ב1886), שקיבלו עליהן להוכיח ע״י דו״ שערכו בין חבריהן ש„הסטודנט הגרמני ממוצא יהודי״ שווה בערכו ובתכונותיו לחברו הנוצרי. גם כשנוסדו אגודות־הסטודנטים היהודיות הלאומיות (תחילה ב1895), קיבלו הללו את גינוני אגודות־הסטודנטים הגרמניות, והדו׳ בכללם — כדי לטפח את „רגש הכבוד העצמי היהודי״. רק כשהתפתחה הציונות הסטודנטית ואגודותיה נתמזגו ב1914 באירגון K.J.V., הוחלט — מתוך שיבה לרוח היהדות — לבטל את עקרון „הסיפוק ללא תנאי״ ואת הדו׳.

באגדות של עמים שונים, וביחוד של עמי־הצפון, וכן בשירי־עם אֶפיים, בשירי־עלילה, בסיפורי־אבירות וברומאנסות ובבאלאדות של יה״ב רווחים מאד מוטיווי הדו׳. ביניהם שכיחים ביותר: דו׳־בין אב ובנו או בין בני־ידידים, מבלי שידעו היריבים על קרבתם או על ידידות הוריהם; דו׳ בין הגיבור המחזר אחרי הנסיכה ובין המפלץ השומר עליה, או אף בין הגיבור ובין הנסיכה; אי־היענות להזמנת דו׳, הנחשבת לעבירה על טאבו חמור והגוררת אחריה עונש מן השמים; דו׳ מאגי, שהוא קרב של היפוכים (טראנספורמאציות) בין שני קוסמים, עפ״ר בין קוסם ותיק ובין תלמידו — הלה מתגלגל בסוף הדו׳ בצורה המאפשרת לו לגבור על צורת רבו (כגון: שועל טורף תרנגולת וכיו״ב).

במיתולוגיות של עמים קמאיים נפוץ מוטיו הדו' בין אל האור והשמים ובין אל החושך או דרקון האוקיינוס והתהום.

ר. פטאי, מדע האדם, 242–241, תש"ח; F. de Champigneul, *Hist. des d.s anciens et modernes*, I–II, 1835/7; Comte de Châteauvillard, *Essai sur le d.*, 1836; A. Steinmetz, *The Romance of Duelling*, I–II, 1868; G. Neilson, *Trial by Combat*, 1890; G. Letainturier-Fradin, *Le d. à travers les âges*, 1892; C. A. Thimm, *Bibliography of Fencing and Duelling*, 1896; J. Gelli, *I duelli mortali del secolo XIX*, 1899; id., *I duelli celebri*, 1928²; A. Hutton, *The Sword and the Centuries*, 1901; G. E. Levi – J. Gelli, *Bibliografia del duello*, 1903; M. Liepmann, *D. u. Ehre*, 1904; H. Fehr, *Der Zweikampf*, 1908; G. Neilson and L. H. Gray, *Duelling* (ERE, V, 114–117), 1912; G. Dubois, *Le point d'honneur et le d.*, 1920; W. D. Wallis, *Duelling* (ESS, V, 268 ff.) 1931; St. Thompson, *Duelling* (Motif Index of Folk-Literature, H332, H503, N731, V351), 1955–1958.

ד. נ.

דוֹר, גִּיל. „דור" הוא ביסודו מושג ביולוגי, המתייחס לחילופי האוכלוסיה בתוך חברה מתוך התהליך הטבעי של לידות ומיתות. לתופעה ביולוגית זו ניתנה בכל חברה משמעות תרבותית והגדרה חברתית על סמך חלוקת־העבודה לפי ה ג י ל. ההגדרה החברתית של ד ו ר ו ת שונים היא, בדרך־כלל, הגדרה של הבדלי ג י ל י ם.

חלוקת־עבודה לפי גילים קיימת בכל החברות. בכל חברה וחברה מחולקת האוכלוסיה לפי גילים שונים, כגון: ילדות, התבגרות, בגרות, זיקנה וכיו"ב, ולכל גיל וגיל אורח־חיים משלו. השייכים לגיל מסויים מצווים על דרכי־התנהגות משלהם ועל מילוי תפקידים חברתיים ותרבותיים מיוחדים להם, שהם מבדילים אותם מהגילים האחרים. לא כל החברות מבדילות בין אותם גילים עצמם, אולם לכל הגדרה של גילים כמה תכונות יסודיות המשותפות לכל החברות: (1) הגדרת הגיל עניינה — תיאור של מכלול האישיות, של דמות־אדם שלמה ולא רק של תכונות מוגבלות. דמות הלוחם המבוגר האמיץ, דמות ראש־בית־האב הזקן, השולט בביתו ומַנחה את דרכי משפחתו — דמויות אלו ודומיהן אינן ציוני תיפקודים מסויימים או הכשרות מסויימות, כי אם יש בהן כדי להבליט דמות אדם שלמה. (2) אין הגדרה של גיל אחד עומדת ברשות עצמה — היא מתייחסת תמיד אל הגדרות של גילים אחרים: תכונותיו של הילד מתייחסות אל אלה של המתבגר, אשר הילד עתיד להתפתח לקראתן; תכונות המתבגר קשורות לאלה של המבוגר, וכיו"ב. יש תרבויות, שבהן רואים את תכונותיו של הילד (או המתבגר) כמנוגדות לאלה של המבוגר, ואילו בתרבויות אחרות רואים את תכונות הילד והמתבגר כמגלמות בתוכן את תכונותיו של המבוגר. בחברות הגורסות הֶעדר של המשכיות ביחסים בין הגילים מַצריך המַעבר התקין מגיל אחד למשנהו פעולה חינוכית מיוחדת, אשר משמעותה — העברת המורשה החברתית והתרבותית מדור לדור. תהליך זה של לימוד והזדהות מובלעים בו בהכרח הבדלי הגילים שבין האנשים. הגדרת ההבדלים בין הגילים לעולם תרבותית היא ולא ביולוגית בלבד: עמדת הסמכות של המבוגרים מוצדקת ע"י יתרונם מבחינת נסיונם החברתי וידיעתם והבנתם של עניינים חברתיים ותרבותיים. ההדגשה הרבה של ההבדלים בין גילים שונים, המצויה בכל חברה, נובעת מתוך הצרכים היסודיים של תהליך הסוציאליזאציה, ומגמתה הבולטת — להקל על העברת המורשה החברתית והתרבותית ולתת הצדקה להוראה וללימוד.

בחברות שונות זוכים הדורות השונים לא רק להגדרה חברתית־תרבותית, אלא גם לאירגון חברתי משלהם. בכל מקום קיים מעין אירגון כזה בתוך היחידה המשפחתית. מֵעבר ליחידה זו לובש אירגון הדורות בשבטים פרימיטיביים שונים — בעיקר אפריקנים, כגון הגַלה (ע"ע), הקיקויו, המַסאִי, הנַנדי והקרובים להם — צורה של אירגון החברה ב ק ב ו צ ו ת ־ ג י ל, שביניהן מתחלקים עיקר התפקידים הכלכליים, הפוליטיים והריטואַליים.

ק ב ו צ ו ת ־ ה ג י ל מאורגנות בשורה של מערכות, שהן אחידות לגבי החברה כולה (כפר, שבט, ממלכה, או אחד מחלקיהם המקומיים). הכניסה לתוך המערכת, ע"י יצירת קבוצה חדשה, מבוססת על הקריטֶריון השייוכי של גיל כרונולוגי, והיא חובה על כל אחד מבני־החברה המגיע לאותו שלב. המערכת מאורגנת בקבוצות של בני גיל אחד מהשבט כולו, או בקבוצות מקבילות מתוך סֶקטורים טֶריטוריאליים שונים, החותכות את תחומי הקבוצות המיוסדות על קירבה או מקום־מושב, כגון משפחה או יחידות־מוצא; מעבְרו של היחיד מסטאטוס לסטאטוס או מַדרגה לדַרגה מתרחש על־ידי שינוי הסטאטוס של כל המערכת, והוא מַעבר־חובה אוטומאטי. יצירת מערכת־גיל חדשה קשורה קשר הדוק בטקסי ה ה ת ב ג ר ו ת (ע"ע) ובהכנסתו של היחיד לכלל בגרות בשבט, אף שאינה זהה עמם בהכרח — שכּן בשעת יצירת מערכת־גיל חדשה נערך תמיד טקס ק י ב ו צ י מיוחד —, והיא תנאי יסודי להשגת סטאטוס חברתי מלא של אדם מבוגר. השיטה של מערכות־גיל נוטה לסדר את האוכלוסיה שכבות־שכבות לפי סדר־הגילים. מעמדו של היחיד בתוך המערכת הוא סימן חשוב של הסטאטוס החברתי שלו, ובמידת־מה השיטה מכַוונת את התנהגותו כלפי שאר בני־החברה. היחסים בין בני גיל אחד, ובמקרים מסויימים גם בין בני קבוצות־גיל שונות, אינם יחסים של התחייבויות לפי חוזה, שאדם מתחייב לבצען מרצונו, ושהם פוסקים עם מילוּיָן: הם מקיפים הרבה יותר וכוללים חובות כלליות ומתמידות של שיתוף־פעולה, אחדות, עזרה הדדית וכו'; מבחינה זו הם דומים ביותר לאיחוד משפחתי או לקבוצה המבוססת על יחסי־קירבה. אולם השיטה של קבוצות־הגיל שונה במיבנֶהָ מקבוצות של משפחה וקירבה (או מוצא) מכמה בחינות: (א) קני־המידה של החברות הם אוניוורסאליסטיים; הם חלים על כל הגברים שבחברה וחותכים את תחומיהן של קבוצות אחרות. (ב) תחומי־הפעולה של מערכות־גיל ושל קבוצות־קירבה שונים זה מזה ולפעמים אף מנוגדים זה לזה; למשל: יש שאסור לחברי קבוצת „לוחמים" לישא אשה, ויש שהמטופלים בגידול משפחה חדלים מלהשתתף השתתפות פעילה בקבוצת־הגיל. (ג) הכניסה לקבוצת־גיל גוררת אחריה תמיד יציאה מהמשפחה והשתחררות מסמכותה. (ד) המשפחה היא קבוצה המחייבת שיתוף בין חבריה בני הגילים השונים, ואילו בקבוצות־הגיל מודגש הגיל הכללי של החברים. כל אימת שקבוצות־גיל פועלות במשותף, מוטלים עליהן תפקידים שונים, שהם חשובים לקיום הסדר החברתי בכללו.

מערכות־גיל בנויות לפי קריטֶריונים ועקרונות שהם שונים מאלה שלפיהם בנויות קבוצות־משפחה או קבוצות־מוצא. השיטה של מערכות־גיל מופיעה ופועלת באותן חברות, שבהן אין חלוקת התפקידים נקבעת לחלוטין ע"י חברות בקבוצות־קירבה, ושבהן נשארו כמה תפקידים אינטֶגראטיוויים

אלה אינם, לשיטתו, אקדמות פילוסופיות המשמשות יסוד לאמונה, אלא הם קובעים את תחומיה של האמונה, וגם המחשבה הפילוסופית חייבת להשאר במסגרתם. — דעתו של הרשב"ץ על שלושת העיקרים, נתקבלה אח"כ ע"י ר' יוסף אלבו (ע"ע) בס' העיקרים.

הרשב"ץ כאיש־מדע. ספרו „מגן אבות" אינו קונטרס פילוסופי בלבד, אלא מעין חיבור אֶנציקלופדי, שכלולים בו דברי פיסיולוגיה, פאתולוגיה של בני־אדם ובעלי־חיים, פסיכולוגיה, מדעי־הטבע, פוֹנֶטיקה ועוד. אפשר שבחיבורו נתכוון הרשב"ץ לכתוב ספר שישמש מקור ידיעה והשׂכלה ליהודי אפריקה הצפונית. אף בתשובותיו הוא עוסק לא בעניני דת והלכה בלבד אלא גם בפילוסופיה ובקבלה, ואף בענייני דקדוק, בלשנות ופרשנות, תולדות הספרות, מאתמאטיקה ואַסטרונומיה. בכל השטחים האלה מתגלית שליטתו המלאה במדע ובמחקר של תקופתו. — מיוחדת לרשב"ץ היא התעניינותו בזמרה מבהינת קירבתה ללשון ולדיבור („מגן אבות", נ"ה, ע"ב — נ"ו, ע"א). הוא רואה את ניגון המקרא כמוסיקה היהודית האמיתית והוותיקה בניגוד ללחני הפיוטים. ביאורו למערכת טעמי־המקרא לפי נוסח־טבריה חשוב מבחינה היסטורית כעדות לקיומו של זרם עממי חזק, אשר התנגד לקבלת טעמי־טבריה והוסיף לקרוא לפי המסורה הבבלית. באחת מתשובותיו מזכיר הרשב"ץ אחת מאגרותיו — „תקון החזנים" —, המוקדשת לזמרת ביהכ"נ. כמו־כן תיאר בדיוק רב את מבטא העברית בקאטאלוניה ובספרד, תוך השוואה למבטא הנהוג בצפון־אפריקה (שם, נ"ג ואילך).

הרשב"ץ כמקובל. רשב"ץ היה מחסידיה הנלהבים של הקבלה, שהוא מפליג בשבחה. בחיבוריו הוא מרבה להביא את דברי „המקובלים", או „בעלי־הספירה", או „בעלי־הקבלה" או „חכמי־הקבלה". כשהוא מביא את דברי ס' הזוהר הוא מוסיף לרוב „לרשב"י ז"ל". בתשובותיו הוא מביא גימטריות, נוטריקונים וצירופי־אותיות, ואף מרכיב חדשים בעצמו.

הרשב"ץ כפולמוסן דתי. הרשב"ץ התווכח עם הקראים ופירושיהם והטעים את חשיבותה של התורה־שבעל־פה להבנת התורה־שבכתב ולקיום המצוות. — הוא היה בקי בספרות הנוצרית, שלדעתו צריכים אנו ללמדה על מנת לסָתרה („מגן אבות" ב', י"ד), והתווכח גם עם חכמי הדת הנוצרית („קשת ומגן"). הוא מביא את דברי הרס"ג, ס' הכוזרי, הוויכוח של ר' יחיאל מפאריס והוויכוח של הרמב"ן; אולם אין זכר בכתביו ל„ביטול עיקרי הנוצרים" של ר' חסדאי קרשקש ולחיבורים הוויכוחיים של פרופיט דוראן (ע"ע). לא זו בלבד שהוא סותר את התקפות הנוצרים אלא אף עובר להתקפות־שכנגד. הוא מוכיח שישו ותלמידיו עצמם היו מקפידים בקיום המצוות, ושמיתתו של ישו לא באה משום זילזול בתורה אלא משום שאמר שהוא „בן אלדים ומשיח". הרשב"ץ מגלה כמה סתירות בדבר מוצאו של ישו, בדבר טענתו שהוא המשיח ובדבר טענת הנוצרים, שהתורה נתבטלה ע"י האֶוואנגליון. הוא מעיר על תרגום היירונימוס, שיש בו טעויות וסילופים לרוב, וכן הוא מונה 21 מקרים, שבהם הביאו ישו ותלמידיו פסוקים מן התורה שלא כלשונם. — בוויכוח נגד המוסלמים מנסה הרשב"ץ להוכיח שהקוראן לא ניתן מן השמים ומביא כהוכחה לכך את ריבוי הסתירות שבו, את הקטעים המרובים שאין להבינם כלל, ואת תפיסתו החושנית של חיי העוה"ב. לדעתו הטוב שבקוראן שאול מן המדרש.

הרשב"ץ חיבר הרבה פיוטים, קינות, סליחות ותחינות, שרק מקצתן נדפסו, וכן גם פירושים לפיוטי קדמונים, מהם — פירוש על האזהרות של ר' שלמה אבן גבירול, אחד החיבורים החשובים על מניין המצוות.

חיבוריו העיקריים של הרשב"ץ. ס' התשב"ץ (ר"ת: תשובות שמעון בן צמח), ג' חלקים (עם ס' „חוט המשולש" [שו"ת של 3 רבנים — הראשון שבהם ר' שלמה בר' צמח דוראן, דור ששי לרשב"ץ]), אמשטרדם תצ"ח—תק"א, לבוב תרנ"א. — „מגן אבות", ד' חלקים: א'—ג' (בהשמטת ב', פ"ד, המכוון נגד הנצרות), ליוורנו תקמ"ה; ד' — פירוש על מס' אבות, הידוע עפ"ר כ„מגן אבות" סתם —, ליוורנו תקכ"ג, ליפציג תרט"ו, וינה תרכ"ד. — „יבין שמועה", על הלכ' שו"ב וטרפות, הלכ' פסח, פי' ההגדה, בעניין המולדות, ועוד — (עם ס' תקון סופרים לרשב"ש), ליוורנו תק"ד. — „קשת ומגן", תשובות נגד הנוצרים והישמעאלים — (עם ס' „מלחמת מצוה" לרשב"ש), ליוורנו תקכ"ג; בשם „סתירת אמונת הנוצרים" (בס' „מלחמת חובה"), קושטא ת"ע; י. ד. אייזנשטיין, אוצר ויכוחים, 118, תרפ"ח. — ספר ההשגחה", הנקרא „אוהב משפט", פי' על איוב — ויניציאה ש"ן; „קהלת משה", אמשטרדם תפ"ד—תפ"ז. — „זוהר הרקיע", פי' על אזהרות של רשב"ג — קושטא רע"ה, לבוב תרי"ח, וילנה תרל"ט.

ר' שלמה בן שמעון (רשב"ש; בערך 1400, אלג'יר — 1467, שם), רב, פוסק, חכם תלמודי, מחבר ובעל־ויכוח. ר"ש היה בן הרשב"ץ ולמד, כנראה, מפי אביו. הוא היה בקי לא רק בלימודי היהדות אלא גם במדעי־הטבע, ברפואה ובפילוסופיה. תשובותיו מעידות שנצטרף לבית־הדין של אביו כבר בצעירותו; אחדות מהן נכתבו בחיי אביו. אחד מפסקי־ההלכה שפסק לשיטתו המחמירה זכה לאחר מעשׂה להסכמת אביו, ועל פיו נהגה אח"כ הקהילה כולה. גם ספר־הויכוח שלו, „מלחמת מצווה", נכתב ע"פ דרישת אביו (1438). ר"ש סותר בו את ההתקפות של המומר יהושע הלורקי על התלמוד, וביחוד את העלילה שהתלמוד פותח פתח לזימה; הוא אף עובר להתקפת־נגד וקובע שהכמרים והנזירים הנוצרים הם השטופים במעשׂה־זימה. אחר ההגנה על ההלכה שבתלמוד דן ר"ש באגדות, שאותן התקיף הלורקי, ובעקבות ר' יחיאל מפאריס והרמב"ן בוויכוחיהם הוא קובע שאין לאגדה כוח מחייב.

לאחר מות אביו נתמנה הרשב"ש לרבה של אלג'יר, וכנראה היה אף ראש־ישיבה. שמו היה מכובד ביותר לדורות בקרב יהודי אפריקה, יחד עם שם הרשב"ץ אביו. תשובותיו עוסקות לא רק בענייני הלכה אלא אף באמונות ודעות ובכמה בעיות פילוסופיות, ולפעמים גם בפירושים לפסוקים במקרא ולקטעי־תלמוד שונים. ב„ענין אתונו של בלעם והאבק איש עם יעקב וג' אנשים נצבים וכו' — אם היו כל זה בחלום או בהקיץ", הוא מחליט — בניגוד לרמב"ם ומתוך הסתמכות על הרמב"ן — „שהכל היו בהקיץ... וזאת היא הדעת הראוי להאמין בו וללכת בנתיבה". כן מתח ביקורת חריפה על המתפלספים, שלדבריהם השׂגת המושׂכלות מביאה את שלמות הנפש, וש„העליה לא"י לא מעלה ולא מוריד". לדעתו של ר"ש, „המושׂכלות כולם הם סובבים על קוטב אחד, והוא יסוד כלל החכמות ועמודם, והיא האמונה בש"י במציאותו ואחדותו... והחלק השני תלוי במעשׂים, והיא עשׂית המצוות..." את העליה לא"י ראה כמצווה גדולה, ומה גם „שהרבה מצוות נצטוו ישראל בארץ מה שלא נצטוו

בחו"ל". בעניין הקבלה העיד על עצמו: „ואני איני מאנשיה", והטיח דברים כלפי תורת עשׂר הספירות. תשובה מיוחדת חיבר בתור „מאמר על האנוסים".

חיבוריו: (1) שו"ת, ליוורנו תק"ב. (2) מלחמת מצוה: (א) קשת ומגן, ליוורנו תקכ"ג; (ב) לייפציג תרט"ז, לבוב תרי"ז; (ג) אוצר ויכוחים לי. ד. אייזנשטיין, תרפ"ח, 134 ואילך. (3) תיקון סופרים על דיני שטרות, ליוורנו תק"ד (נדפס עם „יבין שמועה" של הרשב"ץ). (4) קינה בשם „שמים לבשו קדרות".

ר׳ צמח בן שלמה (המאה ה15, אלג׳יר), בנו השני של הרשב"ש ונכד הרשב"ץ. ר"צ שימש דיין באלג׳יר יחד עם אָחִיו ר׳ אהרן ור׳ שמעון, ומסתבר שהיה הפעיל והמלומד שבשְׁלָשתם. נוסף על גדלותו בתורה היו לר"צ ידיעות ברפואה והשׂכלה פילוסופית, וכן היה בקי בקבלה, שיחסו אליה היה חיובי. אולם ר"צ לא ראה את ערכן של שבע החכמות אלא בכך, „שבהם ילמד ליראה את ד׳ ולאהבה אותו, והאהבה והיראה מביאים לידי מעשׂה המצוות, והמעשׂה הזה הוא שלמות הנפש"; לדעתו לא חיבר הרמב"ם את מורה הנבו־כים אלא „כדי שנדע מה להשיב איזה אפיקורוס או פילוסוף שאינו מאמין בתורה", „להסיר הספקות מלבות של אותם בני־אדם שהתעסקו בפילוסופיה ונטו מדרך אמת" („יכין ובועז", א׳, קל"ד; ר׳ גם בתשובות הרשב"ש, סי׳ ג׳). דו׳ עסק גם בבעיית האנוסים, שחשב אותם ליהודים מבחינה דתית. — תשובותיו מהוות את החלק הראשון של קובץ „יכין ובועז", ליוורנו תקמ"ב; את מקצתן מביא ר׳ יוסף קארו.

חיד"א, שם הגדולים, ערכים: יכין ובועז, דלב"ג, רשב"ץ, רשב"ש; דוד קונפורטי, קורא הדורות, כ"ה–כ"ז, תר"ו, תש"ה; א. ה. ווייס, דור דור ודורשיו, ה׳, 189–202, תרפ"ד[7]; ח. מיכל, אור החיים, 572, 601, תרנ"א; ש. מ. חאנעס, תולדות הפוסקים, 274–277, תש"ו; ח. ילון, שבילי המבטאים (קונטרסים, ב׳), תרצ"ט; L. Zunz, *Zur Gesch. u. Lit.*, 435, 464, 519, 523, 1845; id., *Lit.-Gesch. d. synag. Poesie*, 521, Nachtrag, 46, 1865; H. Jaulus, *RSbZD* (MGWJ XXIII, XXIV), 1867; D. Kaufmann, *Zu den Gedichten d. RJbSh u. RSbZD* (ibid. XLI), 1897; J. Guttmann, *Die Stellung d. SbZD in d. Gesch. d. jüd. Religionsphilosophie* (idib. LII, LIII), 1908, 1909; J. Epstein, *The Responsa of RSbZD*, 1930; A. M. Hershman, *RJbSh Perfet and his Times*, 46, 48, 178, 199 f., index, 1943; I. Garbell, *The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain* (Homenaje a Millás-Vallicrosa, I), 1954.

צ. י. צ.

דוּרַאן, פְּרוֹפִיַט (המחצית השניה של המאה ה14 — ראשית המאה ה15), חכם ומדקדק, מגדולי המת־ווכחים עם הנצרות ביהדות ספרד.

על תולדותיו של דו׳ אין אנו יודעים אלא מעט מאד. שמו העברי היה יצחק בן משה הלוי; על ספריו ואגרותיו חתם בפסֶודוֹנים „אפד" (ר"ת: אני פרופייט דו־ראן [?]), ובתולדות־ישראל נודע בכינוי „בעל האפד" או „האפדי". דו׳ היה, כנראה, יליד קאסטיליה; הוא רכש בקיאוּת מרובה במדעים ובלשונות; היה מיודד עם אישים שונים ממשפחת קְרֶשְׂקַשׂ (ע"ע). שני כתבי־הפולמוס שלו נגד הנצרות נכתבו בשנות קנ"ו—קנ"ז (1396/7). ספרו „מעשה אֵפֹד" נשלם בשנת קס"ג (1403). דו׳ היה עוד בחיים לאחר ויכוח טורטוסה (1413/4).

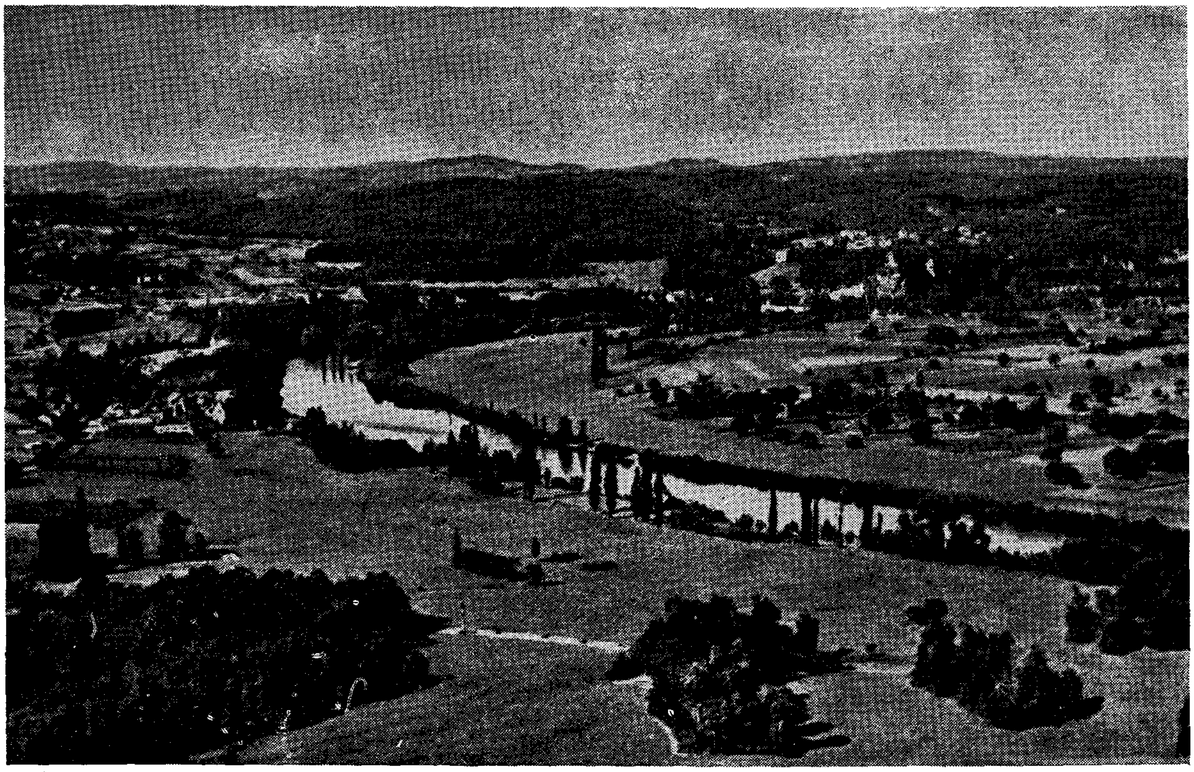
המאורע המכריע בחייו היתה גזרת קנ"א (1391). לפי מסורת אחת (הקדמת ר׳ יצחק עקריש ל„אל תהי כאבותיך", 1570?) היה דו׳ עצמו מן האנוסים, וכשאחד מחבריו — דוד בוניט בונג׳ורן —, שנאלץ להמיר את דתו יחד אתו, היה לנוצרי בכנות וניסה להשפיע אף על דו׳ בכיוון זה, כתב לו הלה כתשובה את איגרתו „אל תהי כאבותיך". יש מוֹצאים רמזים להמרה־מאונס זו גם בכתביו של דו׳; אך יש חוקרים המטילים ספק באמיתות סיפור זה.

על כל פנים הגיע לדו׳ פירסומו העיקרי בשל כתבי־הפולמוס נגד הנצרות. איגרתו „אל תהי כאבותיך" היא סאטירה נוקבת על הנצרות, על עיקרי אמונתה ועל סדרי הכנסיה (הפילוג בין רומא ובין אוויניון), וביחוד על היהודים המומרים הנמשכים אליה. דו׳ מבליט את האי־ראציונאליות שבתורה הנוצרית ואת עמידתה על דברים־שבלב („אמונה") בלבד; לעומתה הוא מציג את דעת היהדות, בהתאם לגישתם של הפילוסופים היהודיים, שישועת האדם באה ע"י אמונה שאינה סותרת את דרישות השׂכל וע"י המצוות המעשׂיות גם יחד. מחמת דו־משמעותה השנונה של האיגרת הובנה זו בשעתה ע"י כמה נוצרים — שבפיהם נקראה, בסירוס מלות־הפתיחה, Alteca Boteca — כשבח לנצרות, ובמובן זה צוטטה בכתבי סופרים כנסייתיים. כשהוכרה כוונתה האמיתית, נשרפה האיגרת בפומבי בפקודת השלטונות.

„כלימת הגוֹים" הוא התקפה על עיקרי הדת הנו־צרית בשיטה ביקָרתית־היסטורית. את הספר חיבר דו׳ ביזמתו של ר׳ חסדאי קרשקש. בין השאר הוא בוחן בספר זה את כתביהם של אבות־הכנסיה ומברר אי־דיוקים וזיופים, שיש בתרגום דבריהם של חכמי־ישראל ע"י מתקיפי היהדות. מ„כלימת הגוים" של דו׳ שאבה אח"כ הרבה ספרות האפו־לוֹגֶטיקה (ע"ע) של היהדות.

בספרו הדקדוקי של דו׳ „מעשה אֵפֹד" באות לידי ביטוי ידיעותיו המרובות בלשונות השמיות, וכן בלאטינית ובנותיה הרוֹמאניות וביוונית. יותר משיש בספר זה הצגה שיטתית של כללי־הדקדוק בנוסח המקובל, מצטיין הוא בגי־שה מקורית ביותר לבעיות הדקדוק ובניתוח הגיוני חריף של כמה מן המושגים העיקריים של אותו מקצוע, תוך ביקוֹרת ללא משוא־פנים כלפי קודמיו. בין השאר הגיע דו׳ להערכה חדשה של בנייני הפועל, שדומה לה ביותר השיטה הנהוגה בבלשנוּת שמית בימינו (וע"ע דקדוק). בדיוניו בתורת־ההגיה מתגלית התבוננות מדוייקת ביותר בפעולות כלי־הדיבור, וניתן דרך־אגב תיאור מבטא העברית שהיה מקובל בדורו ובארצו. דו׳ מבליט את תפקידה החברתי של הלשון, וכן הוא מדגיש שהכתב הוא עניין הסכמי. — מיוחד לדו׳ ב„מעשׂה אפֹד" הוא דיונו במהות המוּסיקה היהודית, שהוא מייחס לה שני סיגנוֹני־יסוֹד: הדיבור שבנעי־מה, כדוגמת ניגון המקרא, שהוא מופנה לשׂכל ולבינה; המנגינה החפשית בתנועה המעוֹררת את הלב, כגון זמרת המתפללים והחסידים. דו׳ מגלה בניגון היהודים תכלית רוחנית או נפשית, ובכך הוא מייחד אותו מהמוסיקה של שאר האומות, שהן שואפות למגמה אֶסתטית לשמה.

בהקדמתו ל„מעשה אפֹד" מדגיש דו׳ את הערך הדתי הגדול של לימוד התנ"ך: לא התלמוד והפוסקים, ואף לא הלימודים העיונים, צריכים לתפוס את המקום העיקרי בהשתלמות הדתית, אלא „העבודה האמיתית לאלוהים הוא העסק בתורה ובספרי־הנביאים", שרק הם „דבר ה׳" ממש. השקידה על המקרא עצמו, כגון הקריאה של מזמורי תהלים, היא ששמרה על האומה בימי גלותה, ורק היא עלולה להמשיך

נוף בדורדון

להגן עליה גם בעתיד. הוא אף מעז לחשוב, שהגזרות והשמדות, שפגעו קשה ביחוד ביהודי אשכנז וצרפת, לא באו אלא בשל השתקעותם המופרזת בפלפולים ובחידושים תלמודיים, שבגללה הזניחו את כתבי־הקודש וגרמו להת־רופפות הקשר בין ה׳ לעמו. מלימוד המקרא מתחייבת ידיעת לשון־הקודש, וממנה — ידיעה נכונה של הדקדוק העברי.

דו׳ חיבר פירוש קצר ל„מורה נבוכים״. שלא כנרבוני וכשם טוב, אין האפדי מאריך בדיונים ובוויכוחים. במקומות שונים הוא מעורר את הקורא לקרוא בין השיטין של הספר ולעמוד על הדברים הנרמזים ולא מפורשים בדברי הרמב״ם.

עדות היסטורית חשובה כלולה באיגרת־התנחומים שכתב דו׳ (בשנת קנ״ד [1394]) לאחד מידידיו על מות אביו של זה, ר׳ אברהם ב״ר יצחק הלוי מגירונה, ממנהיגי הציבור היהודי בקאטאלוניה. באיגרת מתאר דו׳ את מצבה המיואש של האומה בדורו, שצרותיה ומכאוביה גדלו ורבו, עד שכבר אינה מרגישה באבוד ראשיה וחכמיה. הוא מאשים את העם בקיום מצוות ללא כוונה ובדאגה יתירה של כל אחד לטובת עצמו; לעומת זה הוא מנחם את האנוסים ומעוררם לתשובה.

משאר חיבוריו של דו׳: תשובות על נושאים פילוסופיים; פירושים למקומות שונים בפירושו של ראב״ע על התורה ולאחדים משיריו; כתבים אסטרונומיים — „חשב האפד״ על הלוח העברי (קנ״ה/1395), הערות לפירוש אבן רשד ל„אלמגסטי״, ביקורת על „אור עולם״ לר׳ יוסף אבן נחמיאס; „מאמר זכרון השמדות״ — תולדות הרדיפות והגירושים מחורבן בית שני עד ימיו (נזכר ע״י דון יצחק אברבנאל, אך לא הגיע אלינו). רוב החיבורים הללו נשארו בכ״י; מקצתם נתפרסמו כנספחות ל„מעשה אפד״.

„אל תהי כאבותיך״ נדפס לראשונה בקושטא, 1570(?); מהדורות חדשות: „קובץ ויכוחים״ לא. גיגר, 1844 (וכן בקצת טפסים של „מלא חפנים״ להנ״ל, 1840); „אבן בוחן״ לפלאי (=פ. מ. הילפרין), ב׳, עמ׳ 1, 1846; „אוצר ויכוחים״ של י. ד. אייזנשטין, תרפ״ח. „כלימת הגויים״ יצא לאור על־ידי ש. א. פוזננסקי ב„הצופה מארץ הגר״, תרע״ד—תרע״ה, וב„אוצר ויכוחים״, ר׳ לעיל. — „מעשה אפד״ נדפס בווינה, 1865. — הפירוש ל„מורה נבוכים״ נדפס לראשונה בסביונטה, 1500, ואח״כ כמה פעמים במהדורות של ה„מורה״ עם שאר הפירושים.

צ. גרץ, די״י, ו׳, 89, 401, 1902; א. קאמינקא, „הצופה לחכמת ישראל״, יב, 33, 38, 1928; ח. ילון, שבילי מבטאים (קונטרסים, ב׳), תרצ״ט; י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ב׳, 389, תש״ה; A. Geiger, *Melo Chofnajim,* 101, 1840; J. Friedländer – J. Kohn, *Maaseh Efod,* 1865; S. Gronemann, *De Profiatu Durani vita ac studiis,* 1869; F. Baer, *Die Juden im chr. Spanien,* 799, 1929; id., *Untersuchungen über Quellen... d. Schebet Jehuda,* 2, 1936; I. Garbell, *The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain* (Homenaje a Millás-Vallicrosa, I), 1954.

יע. ל. / א. ג—ל / ח. אב.

דוֹרְדוֹן (Dordogne). (1) נהר בדרום־מערב צרפת. אָרכּוֹ כ470 ק״מ ושטח גליל־מימיו כ24,000 קמ״ר. מקורו בהרי אוֹוֶרן (ע״ע) של המאסיו המרכזי בגובה 1,700 מ׳. תחילה הוא זורם דרומה־מערבה בזרם עז בגאיות עמוקים ותלולים של רמת־המאסיו; חלקו זה העליון מנוצל ליצירת כוח הידרואֶלֶקטרי. אח״כ הוא יוצא מן הרמה, פונה מערבה, ועִמקוֹ מתרחב; הוא קולט משמאלו את יובלו סֶר (Cère). בעברו דרך מחוז־דו׳ (ר׳ להלן [2]) נשפכים אליו מימינו הֶוֶזֶר (Vézère), המפורסם במערות הפרֶהיסטוריות שבסלעי־הגיר שעל גדותיו, והאִיל (Isle). בחלקו התחתון משמש הדו׳ עורק־תחבורה חשוב. כ75 ק״מ לפני שפכו למפרץ־ביסקאיה (ליד בורדו [ע״ע]) הוא מתחבר עם הגַרון (ע״ע) ויוצר את המשפך של הז׳ירונד (ע״ע).

(2) דפארטמֶנט בדרום־מערב צרפת. שטחו 9,224 קמ"ר; 378,000 תושבים (1954). דו' היא ארץ־גבעות, שופעת מצפון־מזרח לדרום־מערב ומבותרת ע"י נהרות ונחלים רבים. בחלק המזרחי של הדפארטמנט נמצאים המורדות המערביים של המאסיו המרכזי; פסגות הגבעות מגיעות כאן עד לגובה של 400 מ'. הנהר דו' עובר לרוחב דרומה של דו' ויובליו מנקזים את הדפארטמנט. האקלים נוח, ימי־ממוזג; גשמים יורדים בשפע בכל עונות השנה; הטמ־פראטורה הממוצעת של החודש הקר ביותר (יאנואר) — 5°, של החודש החם ביותר (יולי) — 19°. אדמת דו' פוריה מאד, והחקלאות היא עיקר כלכלתה. כשליש השטח, בעיקר במערב ובדרום, נמצא בעיבוד; מגדלים חיטה, שׂעורה, תירס, תפו"א, סלק־סוכר, טבק, ירקות, פירות; כרמים מצויים בעיקר בסביבת העיר בֶּרז'רַק (Bergerac). שאר השטח מכוסה ברובו יערות וכרי־מרעה. גידול בקר, צאן, חזי־רים ועופות הוא ענף חשוב במשק החקלאי. גם ייצורו התעשייתי של הדפארטמנט מושתת בעיקר על החקלאות: שימורי־מזון, יין, יין־תפוחים ושזיפים, מוצרי־חלב. במקומות אחדים בדו' כורים פחם־חום, וכן התפתחה בה בממדים מצומצמים תעשיית ברזל ופלדה, מלט, חרסינה ועץ. — עיר־המחוז: פֶּריגֶה (Périgueux).

יפ. ש.

דּוֹרְדְרֶכְט (Dordrecht), עיר בהולאנד, במחוז הולאנד הדרומית; 77,000 תושבים (1956). העיר יושבת בדֶלתת הרֵינוּס, דרומית־מזרחית לרוֹטֶרדאם; היא עיר־נמל, מרכז מסחר ותעשיה, צומת תעלות, מס"ב ודרכים. המסחר העיקרי של דו' הוא סחר־עצים. תעשייתה — מנסרות ותעשיית מוצרי־עץ, מספנות, תעשיית מכונות ומנועים חשמליים, דשנים חנקניים, סוכר ועיבוד־שמנים. — בעיר העתיקה עוברות תעלות רבות, שמקצתן הותקנו בהן מעגנים פנימיים. מצויים בה בניינים, שערים ואַספי־אמנות מן המאות ה15—18 וכנסיה גותית מן המאה ה14, המצטיינת במגדלה הגבוה והנטוי.

דו' נוסדה בראשית המאה ה11 וזכתה למעמד של עיר ב1220. היא נמנתה עם ערי ההַנזה (ע"ע), וסמוך ל1400 היתה עיר־הנמל החשובה ביותר והעיר הגדולה ביותר בהולאנד; רק אח"כ השיגה ועברה אותה רוֹטרדאם. דו' היתה אחד המרכזים הראשונים של תנועת הרֶפוֹרמאציה בהולאנד. ב1572 היתה מרכז תנועת המרד נגד הספרדים. ב1618—1619 נערכה בה ועידה כללית של הכנסיות הפרוטסטאנטיות בהולאנד, שדנה על תורת ארמיניוס (ע"ע).

J. L. van Deelen, *Geschiedenes van D.*, 1932/3.

דורדרֶכט

דּוּרָה (Andropogon s. Sorghum או), סוג של צמחים ממשפחת הדגניים (ע"ע). זהו עשב המגיע לפעמים לגובה של 4 מ'; תפרחתו מַכבֵּד, ובה מסודרות השבֳּליות בזוגות או בשלישיות, ובכל קבוצה כזו שבלית אחת יושבת ופוריה (אנדרוגינית), והאח־רות נישאות על עקצים ומכי־לות מוצים ריקים או פרח אבקני בלבד. הגלומות קשות, אך המוצים דקים וקרומיים.

הדורה התרבותית (או הפשוטה)
(Andropogon, Sorghum)
א. הצמח; ב. הפרח (שבלית)

לדו' מערכת־שרשים רח־בה ומעמיקה. שטח־עָלֶיהָ קטן באופן יחסי, ובזמן יובש נס־גר הטֶרֶף ע"י התקפלותו לאו־רך העורק האמצעי. מסיבות אלו עמידה הדו' מאד לתנאי־יובש, והרי היא גידול המת־אים ביותר לאיזורים שחונים או שחונים למחצה, שגשמי־הקיץ בהם מועטים או שאין בהם גשמי־קיץ כלל.

הדו' היא מן החשובים בצמחי־התרבות — גרגר־המזון השלישי בחשיבותו העולמית (אחרי החיטה והא־ורז). ההרכב הכימי הממו־צע של גרגר־הדו' (ב% של החומר היבש): עמילן וסוכר — 81, תאית — 2, חלבון — 11, שומן — 4, חומר מינראלי — 2. — גידול הדו' נפוץ בארצות טרופיות ותת־טרופיות — באפריקה, הודו, מדינות־הדרום של אה"ב, וגם בסין הצפונית ומאנצ'וריה (ע"ע אפריקה, עמ' 324, מפה).

גידול הדו' בעולם (1954)

	השטח (ב1,000 דונם)	היבול (ב1,000 טונות)	ק"ג/דונם
אירופה	300	40	129
אסיה	268,300	20,310	76
(מזה הודו . . .	175,860	9,238	53)
אפריקה	105,000	7,600	72
אמריקה	49,000	5,830	119
(מזה אה"ב . . .	45,400	5,489	119)
אוקיאניה . . .	700	100	138
ס"ה*	424,000	33,800	80

* חוץ מברה"מ

המין הנפוץ ביותר הוא הדו' התרבותית או הפשוטה (S. vulgare), שהיא חד־שנתית, גבעולה עבה למדי, וגרגריה גדולים ובולטים מהגלומות. מבחינים במין זה 3 קבוצות של זנים בהתאם למטרת הגידול: (א) דו' לגרעינים, קבוצת הזנים הגדולה והנפוצה ביותר — המכבד צפוף מאד והגר־עינים גדולים. לקבוצה זו משתייכת, בין השאר, ה„דו' הלבנה" הגבוהה, אשר אותה זורעים הערבים במזרח הקרוב. באה"ב טופחו זנים ננסיים המתאימים לקצירה בקוֹמבַּין. את הזן דורת־הכַּפירים, שמוצאו מאפריקה הדרומית, מרבים לגדל בארצות טרופיות ותת־טרופיות, בעיקר כתבואת־סתיו למספוא. — (ב) דו' מתוקה — המַכבד מרווח והגרגרים קטנים יותר וכהים; לבת הגבעול עשירה במיץ, המכיל

קציר דורה בקֶנטקי (אה"ב)

18%—10 סוכּרים, שניתנים להפקה בצורת סירופ. — (ג) דו׳ למטאטאים — ענפי המכבד ארוכים מאד, קשים וגמישים, ומשמשים להכנת מטאטאים, ע"פ רוב בתעשיית־בית של עיוורים.

הדו׳ הסודאנית (S. sudanense), או „חציר סודא־ני", הנזרעת למרעה ולשחת, היא צמח חד־שנתי, שגבעולו דק מזה של הדו׳ התרבותית, עליו צרים, מַכבֵּדו מרווח, וגרגריו עטופים גלומות.

דורת ארם־צובא (S. halepense) היא עשׂב־רע ממאיר, הנפוץ בכל איזור הים־התיכון. הצמח דומה מאד לדו׳ הסודאנית, אך הוא רב־שנתי ובעל קני־שורש זוחלים; מִסיבה זו קשה מאד להדבירו. באה"ב משמש צמח זה כגידול־מרעה תרבותי (תמ׳: ע"ע דגניים, עמ׳ 963).

כל מיני הדו׳ מכילים גליקוזיד, המשחרר חומצה הידרו־ציאַנית בהתפרקותו. לכן קיימת בתנאים מסויימים סכנת הרעלה לבהמות הרועות בצמח זה.

במשק העברי בישראל נזרעת הדו׳ כגידול־בעל קיצי. בגלל עמידותה ליובש אפשר לגדלה גם באיזורים שכמות־המשקעים בהם אינה עולה על 300 מ"מ. דו׳ תרבותית לגר־עינים מן הזנים האמריקניים קצרי־הגבעול נזרעת בשטחים נרחבים; זני דו׳ מתוקה נזרעים בעמק־יזרעאל המזרחי לתחמיץ; דו׳ סודאנית נזרעת למרעה קיצי ולשחת. הסתָוִיוֹן, הבא לשפר את האספקה הירוקה בתקופת־המעבר הקשה בראשית החורף, שייך לזן דורת־הכּאפירים. בשנת תשי"ד היה שטח שדות הדו׳ במשק העברי כ250,000 דונם. היבול הרגיל הוא כ150 ק"ג לדונם, אך במשקים אחדים הושׂגו יבולי־שיא של 350—450 ק"ג לדונם. גרגרי־הדו׳ משמשים בישראל להזנת עופות־הלול.

מחלה המצויה בגידולי דו׳ בא"י היא „פחמון־הדו"; היא נגרמת ע"י הפטריה Sphacelotheca sorghi, ואפשר להדבירה בנקל ע"י חיטוי הזרעים. זחלי העש Sesamia נוברים בגב־עולי הדו׳ הצעירה וגורמים נזקים ניכרים; רימות הזבוב Atherigona מכרסמות את קדקוד־הצמיחה של הנבטים הצעירים וגורמות למותם. הדברת שני מזיקים אלה קשה ונזקם רב. הציפרים גורמות לנזקים רבים לגרגרים בהבשלתם, זמן־מה לפני הקציר.

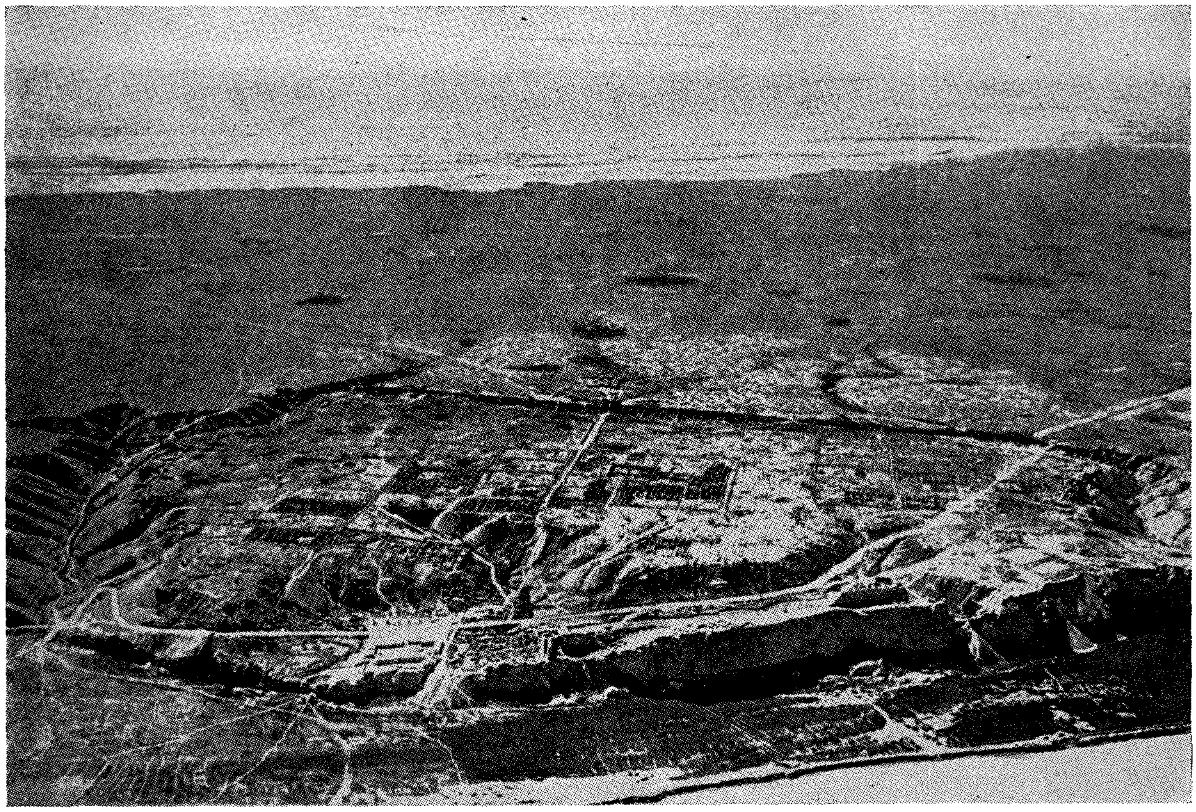
תולדות הגידול. מוצאה של הדו׳, כנראה, מאפרי־קה; לפי דעה אחרת — מהודו. היא היתה ידועה כגידול תרבותי ונפוצה באיזורים נרחבים באסיה ואפריקה מתקופה קדומה מאד. תבליטים שנמצאו בחרבות נינוה, בארמון סנחריב (סמוך ל700 לפסה"נ), מראים את הדו׳ באופן ברור. באירופה לא נפוץ גידולה בקנה־מידה נרחב. לאמריקה הוכנסה סמוך ל1870, ולאחר טיפוח זנים המותאמים לקציר בקוֹמבַּין הורחבו מאד שטחי גידולה באה"ב. — הערבים בא"י גידלו זן מקומי, שגרגריו לבנים ושאינו מתאים לקציר בקוֹמבַּין בגלל קומתו הגבוהה ובגלל שפרטיו מבשילים בזמנים שונים. הרחבת שטחי הדו׳ במשק העברי בשנים האחרונות באה לאחר שהובאו מאה"ב זנים משובחים, המות־אמים לקציר ממוכן.

י. ארנון, ההלכה והמעשה בגידולי השדה, תשט"ז; A. Arber, *The Gramineae*, 1934; J. M. Hector, *Introduction to the Botany of Field Crops*, 1936; J. D. Snowden, *The Cultivated Races of Sorgum*, 1936; H. N. Vinall, J. C. Stephens, J. H. Martin, *Identification, History and Distribution of Common Sorghum Varieties*, 1936; J. H. Martin and W. H. Leonard, *Principles of Field Crop Production*, 1949; G. B. Masefield, *A Handbook of Tropical Agriculture*, 1949; F. A. O., I. N. O., *Yearbook of Food and Agricultural Statistics*, IX, 1955.

א. מ.

דוּרָה־אֶורוֹפּוֹס (יוו׳ τα Δοῦρα, Εὔρωπος; לאט׳ Europus), עיר עתיקה בסוריה הצפונית־מזרחית, על גדות הפרת; היום — חורבות אַ־צאלִחיה. ב1921 נתגלו שם במקרה תמונות משוחות בצבע על קיר, ובְּרֶסטֶד (ע"ע) הספיק להעתיקן ולפרסמן; סיגנון הציורים עורר עניין רב, ומאז נחקר האתר הרבה, ביחוד ב1928 — 1937 על־ידי משלחת של האוניברסיטה של יֵיל והאקאדמיה הצרפתית בהנהלתו של מ. רוסטוֹבְצֶב (ע"ע). שטחים נרחבים של העיר נחשפו. המימצאים הם בעלי חשיבות רבה ביותר להכרת התרבות באיזור־הספר הרומי־איראני בתקופת הקיסרות הרומית; בדו׳ נתגלתה אמנות יהודית של אותה תקופה, אשר על מציאותה לא היה ידוע כלום. מחמת אקלימה היבש נשתמרו בדו׳ קירות בגובה רב, מהם משוחים בצבע, בציורי גראפיטו ודיפינטי, וכן חפצי־עץ וכתבים על־גבי פאפירוס וקלף בכמויות גדולות; אופן חורבנה של העיר (ר׳ להלן) סייע גם הוא לשימור השרידים.

תולדות העיר. השם דו׳ מקורו בבלי, וכנראה כבר היתה קיימת במקום זה עיר אשורית. אולם מייסדה־בפועל של העיר הידועה לנו היה — סמוך ל300 לפסה"נ — ניקָנוֹר, נציבו של סֶלֶוּקוס I, אשר על־שם עיר־מולדתו המקדונית נתווסף לדו׳ השם אֶורוֹפּוֹס. העיר היתה בנויה לפי התכנית של הערים ההֶלֶניסטיות: חוֹמת־מגן, ובה 4 שערים; חקרא על סלע נישא מעל לפרת; אֲגוֹרה (רחבה ציבורית) במרכז; רחובות מצטלבים. בעיר הוקמו מקדשים לאלים האולימפיים. תושבי העיר היו מתיישבים מקדונים, שהיו מאורגנים כדוגמת הפּוֹליס היוונית ונהנו משלטון עצמי. ב141 לפסה"נ נכבשה דו׳ ע"י הפרתים, אשר הקימו בה ארמון; אולם התושבים היוונים והמתיוונים נשארו במקום, והעיר שמרה על האוטונו־מיה שלה, אלא שלתוכה חדרו השפעות מזרחיות: ליד היכל־אַרטֶמיס, שחודש ב33/2 לפסה"נ בסיגנון מזרחי, נוספו היכלי עַתַרעַתה, הדד ותמוז. בימי השלטון הפרתי פרחה דו׳

חורבות דורה־אורופוס אחרי החפירות של 1928—1937. תצלום מן האויר
(מצילומי המשלחת הארכאולוגית הצרפתית בבירות)

כתחנת־מעבר ותחנת־מכס לאורחות אשר עברו מתדמור בדרך הקצרה לעבר המדבר. הבניינים הפרטיים המפוארים (ביניהם בתי־מרחץ), וכן שוק גדול, מעידים על עליה כלכלית בתקופה זו, ואילו הזנחת הביצורים מעידה על שלווה מדינית. השפעת התדמורים ניכרת בהקמת היכל לאלים בעל וַארצוּ (ב32 לפסה"נ). המצב השתנה במאה ה2 לסה"נ; טריינוס קיסר לכד את דו' במסעו למסופוטאמיה, אולם אדריינוס פינה את העיר ב117; הרומאים חזרו וכבשו אותה ב162. מאז שימשה דו' מבצר־גבול רומי על הפרת; כל צפון־העיר הפך למחנה־צבא, ובו בניין־מפקדה מפואר ובתי־מגורים לקצינים ולחיילים; בין החיילים היו גדודי קַשָּׁתים תדמוריים ופרשים מארצות שונות. ב168 הוקמו היכל למיתרַס (אשר חודש ב211), וכן היכל ליופיטר דוליכֶנוּס. מבחינה כלכלית כבר חלה בתקופה זו ירידה בחיי דו' מחמת ניתוקה מדרכי־המדבר ומקשריה עם המזרח. העיר נפלה פעם בידי הפרסים ב238, ובין 256 ו260 חזרו וצרו עליה מחדש. בזמן המצור נשפכה סוללה אל פני החומה מן החוץ, ואילו הנצורים שפכו אדמה מבפנים לחיזוק החומה וכיסו את קירות הבניינים הסמוכים לחומה עד לגובה רב. בגלל זה ניצלו הללו מהרס, כשנכבשה דו' ונחרבה; מאז נשארה בחורבנה.

ארכאולוגיה. רובה של העיר שנחשפה בחפירות הוא מזמן הכיבוש הפרתי, עם תוספות ושינויים שנעשו בה בתקופת השלטון הרומי. כבר מן המאה ה1 לפסה"נ ניכרת השפעה מזרחית של יסודות איראניים, אנאטוליים, שמיים, וביחוד תדמוריים, על צורת־הבניין ההֶלֶניסטית המקורית. ארמון החקרא ובית־המושל עדיין בנויים בסיגנון יווני, אך לא כן בתי־המגורים הפרטיים. היכלי האלים המזרחיים הם בעלי צורה מזרחית מובהקת, ובמאה ה1 לסה"נ נבנו בצורה זו גם מקדשי האלים ההֶלֶניסטיים־סינקרֶטיסטיים. לכל בנייני־הקודש האלה תכנית של עֲזָרה, שאליה נכנסים דרך שער־פאר; היא מוקפת לשכות, במרכזה מזבח, ובצד אחד ניצב היכל של פסל האל או פסלי האלים. לכמה מהמקדשים הללו מצורף גם אגף קדמי, בצורת אמפיתיאטרון קטן, למשתתפי הפולחן. גם בניין ארמון־המושל נשתנה בתקופה מאוחרת יותר מהצורה היוונית, ובחלקו המרכזי נכללו שלושה ליוואנים (עֲזָרות) גדולים, שהם אפיָנים לסיגנון הפרתי. מיוחדות במינן היו מערכות החנויות והח'אנים (ה„שוק") שבמרכז־העיר, שנערכו לאורך שני צדי הרחוב ולפניהם שדרות־עמודים, או מסביב לחצרות שנתקשרו זו עם זו. בתי־המגורים היו בנויים סביב לחצרות, שמהן היתה כניסה ישירה לחדרים; ניתן להבחין בחדרים מיוחדים לנשים; בחצר נמצא בור־שופכין או נמצאו בתי־שימוש ואמבטיות מותקנים היטב; הגגות היו שטוחים (לטיפוס זה של בית נמצאות הקבלות בבבל). — בתקופת הכיבוש הרומי השני, כשנהפך הרובע הצפוני של העיר למחנה חיל־המצב (ר' לעיל), היה — כנראה — מקדש אַרטֶמיס נָנאיה, מרכז הפולחן הראשי של העיר, גם למרכז הנהלת־העיר האזרחית.

מרובים ביותר ומיוחדים במינם בדו' הם שרידי אמנות: ציורי־קיר — ביחוד על־גבי קירות המקדשים —, תבליטים, פסלים, מצבות משוחות־צבע, חריתות־קיר וכד'. אנו למדים מהם על אופי התלבושת של תושבי־דו', שהיא תערובת יסודות יווניים, איראניים, שמיים, ולבסוף גם רומיים; וכן משתקף בהם האופי הכללי של תרבות העיר ודתותיה, שבהן מתמזגים יסודות שמיים, עילמיים, איראניים, רומיים־צבאיים וכו'. דת דו' במאה ה1 לסה"נ מגלה נטיות להֶנוֹתֶאיזם ולסינקרֶטיזם; אֵלות־הטבע השונות מתמזגות לדמות

ה„היכל" (גומחה המכוונת כלפי ירושלים) בקיר המערבי של ביהכ"נ
מעל לגומחה (מימין לשמאל) — עקדת־יצחק, תבנית המקדש(?), לולב, אתרוג ומנורה
מימין — שמואל מושח את דוד למלך, משמאל — אחשורוש ואסתר
(Excavations at Dura-Europos, Final Report. VIII. p. 1. 1956 מתוך)

אַרטֶמיס אחת בעלת כינויים שונים, והשם „זֶוס" מאחד אֱלי־שמַים שונים. גם אמנות דו׳ עצמה, המציגה מחזות של קרבן, תפילה, צַיד, סעודות וכו׳, היתה פרי השפעות שונות. היא נסמכת במשהו על האמנות היוונית, אך גוברת בה השפעת התחיה של רוח־המזרח; לסוף משַקפת היצירה מסורת דתית סיגנונית מיוחדת, שהיתה מגובשת כבר במאה ה1 לסה״נ.

כנסיה נוצרית קטנה נחשפה בדו׳ מתחת לסוללת חומת־העיר הצפונית. היא הוקמה סמוך ל232 ע״י התקנת כמה בתים פרטיים, המסתירים אותה מעיני הציבור. תכני־תה — אולם ארוך עם במה, וחצר שממנה נכנסים לליוואן ולהיכל־הטבילה. בריכת־הטבילה מכוסה כיפת־עמודים משוחה צבעי־קישוט בהירים, ועל קירה האחורי ציור של דמויות אדם, חוה והנחש, ומעליהם — הרועה הטוב, ז״א: סמלי החטא והגאולה. על קירות אותו החדר — ציורי מחזות מסיפורי הברית החדשה, וכן מעשה דוד וגלית. סיגנונם של ציורים אלה הוא יווני־רומי מובהק ושונה בתכלית מהסיגנון המסו־פוטאמי של שאר ציורי דו׳.

בית־הקברות של דו׳ השתרע מצפון לעיר, ושטחו כשטח העיר כולה. הגופות הוטמנו במערות חצובות בסלע ובמגדלים בעלי כמה קומות; תאי־הגופות שבמגדלים היו פתוחים כלפי חוץ, ובפנים נמצאו מדרגות שהובילו לראש המגדל.

בית־הכנסת. ביהכ״נ של דו׳ הוא המימצא הארכֶאו־לוגי המעניין והחשוב ביותר באתר זה. הוא עמד ליד החומה המערבית של העיר ונחשף ב1932/3 מתחת לאדמה שנשפכה בשעת המצור האחרון לחיזוק החומה; האדמה כיסתה את קירותיו והצילה את הציורים שעליהם. כשפורקו הקירות — שהועברו לדמשק והוקמו שם מחדש במוזיאון — נתגלו מתחת לבניין זה שרידי ביכ״נ אחר שקדם לו: ביכ״נ זה היה קטן וצנוע יותר; נכנסו אליו מצד החומה דרך מסדרון צר אל חצר קטורה מוקפת סטיווים משני צדדים. אולם־התפילה היה 10.85 על 4.60 מ׳; בקירו המערבי היתה גומחה (ששימשה לארון־קודש?); מסביב לאולם נמשך ספסל. לאולם שני פתחים, אשר אחד מהם שימש, אולי, לכניסת הנשים (אין סימנים בדו׳ לעזרת־נשים מיוחדת). קירות הבניין היו מעוטרים בדגמים הנדסיים ובציורי פרחים ופירות. בפינת החצר היתה בריכה, ולידה חדר גדול ובתוכו ספסלים (בית־מדרש ?).

ביהכ״נ השני, העליון, הושלם ב244/5, לפי כתובת ארמית שנתגלתה בו. הכניסה לבניין זה היתה מהרחוב, הרחק מהחומה; היא נסתרת, ולאולם־התפילה אין מגיעים אלא דרך מעברים שונים. חצר ביהכ״נ הורחבה והוקפה סטיווים משלושה צדדים; גם אולם־התפילה הוגדל (עד 13.65 × 7.68 מ׳). הספסלים הועברו לכל אורך קירותיו; ליד הגומחה הוקמה בימה, שאליה עלו במדרגות. לפי כתובת יוונית בנה ביכ״נ זה שמואל בן אידי „זקן־היהודים", ולידו סייעו כמה אישים מבני־העדה.

קירות ביהכ״נ השני בדו׳ היו מכוסים **ציורים** משוחים בצבע. מהם נשתמרו כמעט כל הציורים בקיר המערבי (הפונה לירושלים — שהוא החשוב ביותר), כמחצית הציו־רים בקירות הדרומי והצפוני והפס התחתון בקיר המזרחי. הציורים מחולקים לשלושה פסים, זה מעל זה, פרט לציורים שמעל לגומחה (ה„היכל") שבמרכז הקיר המערבי. תוכן הציורים — מחזות מסיפורי התורה (מעשי האבות, חיי משה), נביאים ראשונים (שמואל, דוד ושלמה, אליהו הנביא), נבי־אים אחרונים (חזונות יחזקאל) ומגילת־אסתר. תכנם ומשמ־עותם של רוב הציורים גלויים וברורים; רק אחדים מהם ניתנים לפירושים שונים, שלגביהם דעות החוקרים חלוקות.

בציורים אלה ניכרת ידם של שני אָמנים לפחות. האחד, שהיה מושפע מהאמנות ההֶלניסטית, תיאר את אישי־המקרא הגדולים (כגון משה, יעקב, יוסף וכו׳) בדמות אזרחים רומיים לבושי טוניקה וטוגה, ואת מחנה ישראל — כחיילים רומיים; השני נטה לאמנות הפרסית ותיאר את דמויותיו בצורת פרשים בלבוש פרתי (כך מתוארים מרדכי, יחזקאל הנביא, בני אהרן, ישראל הנלחמים בפלשתים וכו׳). דמויות הנשים (כגון אסתר המלכה [תמ׳: ע״ע אחשורוש], בת־פרעה וכו׳) הן לפי דוגמת אֵלות־הערים (טיכֵי) ההלניסטיות. מבחי־נה אמנותית מצטיינות בעוזן התמונות הדמיוניות, כגון חזון העצמות היבשות, המתארת את יחזקאל הנביא בשלושה מצבים בתמונה אחת ואת נשמות המתים בדמות פסיכות יווניות בעלות כנפי־פרפרים (תמונות: ע״ע אחרית־הימים, עמ׳ 443/4, 448, 453). בתיאורי דו׳ רב מאד החומר האגדתי, שבחלקו הוא שאוב, כנראה, ממדרשים שאבדו, כגון תיאור נס מי־מריבה, שבו מוזרמים המים בתעלות אל כל אחד מ12 האהלים המסמלים את מחנות השבטים. כסא־שלמה, וכן קרבן נביאי־הבעל בהר־הכרמל, מתוארים בהתאם לאגדות מדר־שיות על נושאים אלה; לפיכך מופיעים בהם פרטים שאינם נמצאים במקרא עצמו, כגון חיאל במזבח נביאי־הבעל, שהכישו נחש (השו׳ ילק״ש, מל״א יח, כה [רי״ד]). הבניינים המתוארים בציורי דו׳ בנויים עפ״ר בסיגנון ההלניסטי; אולם בכמה פרטים ניכרת מסורת יהודית, כגון בתיאור ארון־הברית במדבר כמרכבה על גלגלים (דוגמת התבליט בכפר־נחום), בבגדי אהרן הכהן הגדול ועוד. — מבחינה היסטורית־תרבותית והיסטורית־דתית חשובה העובדה, כי במאה ה3 לא חששה עדה ישראלית בגולה לקשט את קירות ביהכ״נ בציורי דמויות־אדם — דמויות גיבורי־המקרא (דבר זה נמצא, אמנם, גם בעיטורי בתי־הכנסת בגליל). אולם תגלית דו׳ חשובה ביותר מבחינת תולדות האמנות: עד לתגלית זו היה אותו סיגנון אמנותי — יהודי־הלניסטי — ידוע רק מציורי הנוצרים הקדומים בקאטאקומבות שברומא; עתה נמצא מקור יהודי לאמנות זו. ציורי דו׳ מעניינים כתערובת של השפעות מזר־חיות ומערביות, פרסיות והלניסטיות (כגון הלבוש ההלניסטי והעציבה החזיתית של כל הדמויות), המקדימה במאות בשנים את אותו המיזוג שהיה טיפוסי לאמנות הביזאנטית. ציורי ביהכ״נ בדו׳ ממחישים לנו נקודת־מוקד לאמנות העתיקה, שבה מצטלבות השפעות העָבר עם התפתחויות לעתיד־לבוא. וע״ע אמנות, לוח מול עמ׳ 64.

ש. ליברמן, מדרשי תימן, ת״ש; מ. שנייד, ציורי בית־הכנסת בד״א, תש״ו; א. ל. סוקניק, בית־הכנסת של ד״א וציוריו, תש״ז; F. E. Cumont, *Les fouilles de D.–E., 1922/3*, 1926; M. Rostovtzeff (et al.), *The Excavations at D.–E.*, Reports I–VIII, 1929–1956; H. F. Pearson (et al.), *Preliminary Report on the Synagogue at D.*, 1936; T. Ehrenstein, *Üb. d. Fresken d. Synagogue D. E.*, 1937; M. Rostovtzeff, *D. and its Arts*, 1938; Du Mesnil du Buisson, *Les peintures de la synagogue de D.–E.*, 1939; H. F. Pearson, *Guide de la synagogue de D. E.*, 1940: R. Wischnitzer, *The Messianic Theme in the Paintings of the D. Synagogue*, 1948; R. Meyer, *Die Figurendarstellung in d. Kunst d. späthellenistischen Judentums* (Judaica, V), 1949.

מ. א. י. — ש. אפ.

ג. דוֹרֶה: מתוך האילוסטראציות לְרַבֶּלֶה (חיתוך־עץ)

דוֹרֶה, גִּיסְטַו — Gustave Doré — (1830, שטראסבורג — 1883, פאריס), רַשָּׁם, גראפיקן, צייר ופַסָּל צרפתי. בעודו בשנות־לימודיו בביה״ס החל לספק (מ1847 ואילך) ציורים בשביל עתון מצוייר, ובשבילו עבד עד 1855. יצירתו המקיפה הראשונה של דו׳ היתה אוסף של 104 ליתוגראפיות על הנושא „עבודות הֶרקולס״. באותה תקופה צייר עוד סדרות רבות של ליתוגראפיות, המעידות על חוש־הומור מפותח, על כושר־ציור מעולה ועל השליטה על הטכניקה הליתוגראפית. לדו׳ יצאו מוניטין, ומ1854 ואילך קיבל הזמנות לציורי ספרים מן הספרות הקלאסית והחדישה (בין השאר — „התופת״ לדאנטה [תמ׳: ע״ע דנטה, עמ׳ 859], „גארגאנטיאה״ לראבֶלֶה, „דון קישוט״, „עלילות מינכהאוזן״, „מעשיות משונות״ לבאלזאק). בציורים אלה, שבוצעו בטכניקה של פיתוחי־עץ (ע״ע גרפיקה, עמ׳ 667/8, ור׳ שם ציור, עמ׳ 666) הגיעו נטיותיו הרומאנטיות של האמן למלוא התפתחותן. בציורים למקרא (1866), שנשארו חביבים על הקהל עד ימינו, מתגלות גדולתו וחולשתו של האמן כאחת: רעיון הקומפוזיציה שטחי לפעמים, וביצועם של הציורים לקוי לעתים קרובות, משום שדו׳ היה מסתפק בציור על לוחות־עץ ומניח את הפיתוח בידי הפועלים. אעפ״כ קובע דו׳ לעצמו מקום מיוחד בין גדולי הרַשָּׁמים, ציירי־האילוסטראציות וציירי־הקאריקאטורות הצרפתיים, שכן הרעיונות והביצוע של הליתוגראפיות ופיתוחי־העץ שלו מצטיינים ביסודות רומאנטיים וגרוטֶסקיים — עד כדי יצירת רושם־בלהות תיאטראלי —, במידה שאין למצוא אותה ביצירות של בני־דורו.

הצלחתו של דו׳ בשעתו היתה עצומה; הוא נתמנה לבסוף לאביר לגיון־הכבוד, ולפי האומדן הכניסו לו ציוריו כ7 מיליון פראנקים־זהב.

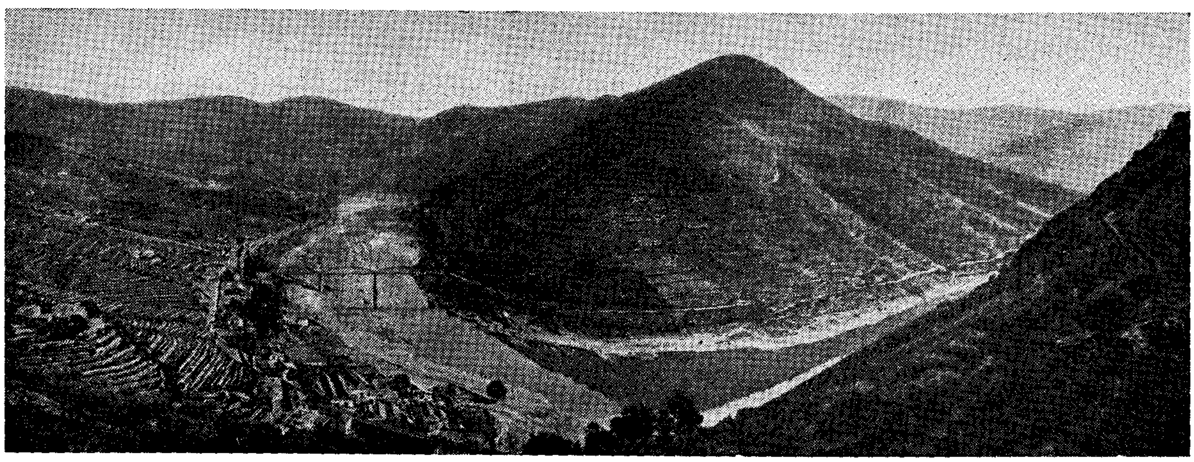
את כשרונו האמנותי של דו׳ ניתן להכיר במלוא־כוחו בעיקר במיתוות שלו (שמקצתם עובדו לאחר מכן לתחריטים בידי אחרים): ברובם מתגלה תפיסה מזהירה של מראות מחיי יום־יום, מאולם הצופים בתיאטרון, טיפוסים מטיפוסים שונים וכיו״ב (תמ׳: ע״ע איטליה, עמ׳ 743/4); יש ביניהם אף תמונות־נוף ודיוקנות. מלבד אלה צייר דו׳ אף תמונות בצבעי מים ושמן, שכמעט כולן נמצאות באספים פרטיים. כפַסָּל עבד דו׳, בין השאר, בבסיס האנדרטה של אלכסנדר דימָה האב בפאריס.

B. Roosevelt, *G. D.*, 1885; W. B. Jerrold, *G. D.*, 1891; G. F. Hartlaub, *D.*, 1924; J. Valmy-Baisse, *G. D.*, I–II, 1929/30; R. Delorme, *G. D.*, 1930; H. Leblanc, *Catalogue de l'œuvre complète de G. D.*, 1931; M. Rose, *G. D.*, 1946.

פ. ש.

דוֹרְהַם, ע״ע דַרֶם.

דוֹרוֹ (פורט׳ Douro, ספרד׳ Duero [דְוֶרוֹ]), אחד הנהרות הגדולים בחצי־האי האיבֶּרי. ארכו כ780 ק״מ, גליל־מימיו כ98,000 קמ״ר. מקורו לרגלי הרי בורגוס; הוא זורם תחילה דרומה־מזרחה, אך בין הערים סוריה ואַלמַסאן הוא פונה בברך חדה מערבה; הוא מנקז את רמת קאסטיליה הישנה. בחלקו התיכון מהווה הדו׳ לאורך 120 ק״מ את הגבול בין ספרד לפורטוגאל. בחלק זה יורד הנהר מן הרמה לעבר שפלת מערב־פורטוגאל בגאָיוֹת צרים ועמוקים ויוצר אשדות. משום כך, וכן בגלל התנודות בגובה־המים באפיקו,

פיתול הדוֹרוֹ העילי בהרי קאסטיליה הישנה

ערכו של הנהר כעורק־תחבורה מועט; גם בחלקו התחתון מהלכות בו ספינות קטנות בלבד בגלל השרטונות שבשפכו. הדו׳ נשפך לאוקיינוס האטלאנטי, בשפך רחב ורדוד, מדרום לאופורטו. הנהר מקבל את מרבית מימיו מהרי־קאנטאבריה, המשופעים בגשמים כל ימות השנה, וכן מהרי־גוואדאראמה. מימי הנהר מנוצלים להשקאת שטחים מצומצמים משני עבריו, בעיקר בחלקו העליון והתיכון, וכן ליצירת כוח הידרואלקטרי. עמק־הנהר התחתי מפורסם בכרמיו, שמהם מופק יין־פורט.

דורושנקו, פיוטר דורופייביץ׳ — П. Д. Дорошенко — (1627—1698), מדינאי אוקראיני. בימי ב. חמלניצקי (ע״ע) מילא דו׳ שליחויות דיפלומאטיות. אח״כ נתמנה ל„יסאול גנראלי״ (סגן־הטמאן), ולבסוף — בעזרת שליטי קרים — להטמאן של מערב־אוקראינה (1665—1676), שנמצאה בפיקות פולין. דו׳ שאף להקמת אוקראינה מאוחדת ועצמאית; הוא נלחם בפולנים על הגדה הימנית של הדניפר וגם ניסה — ללא הצלחה — לפלוש לגדתו השמאלית של הנהר, שהיה בידי מוסקווה. כדי להשתחרר מפולין וממוס־קווה גם יחד תיכנן דו׳ ברית עם תורכיה, ובהשפעתו הכירה ב1669 המועצה של הקוזאקים שמימין־הדניפר במרותו של השולטאן תמורת הבטחת אוטונומיה, שיחרור ממיסים ואישור משרת ההטמאן בידי דו׳ וצאצאיו. החוזה הזה עם תורכיה לא היה לרצון המון העם האוקראיני הנוצרי. אך בעזרת הטאטארים והתורכים היכה דו׳ ב1671 את ההטמאן־מטעם־פולין במערב אוקראינה והגיע ב1672 עד לבוב. בחוזה בוצ׳אץ׳ נאלצה פולין לוותר על זכויותיה באוקראינה לטובת תורכיה. אולם ב1674 פלש למערב־אוקראינה ההטמאן של מזרח־אוקראינה, ובעזרת צבא מוסקווה שם מצור על צ׳יהי־רין, שבה ישב דו׳. ב1676 נכנע דו׳ למוסקווה; הוא הוגלה מאוקראינה, ולאחר שהשלים עם הצאר נתמנה ב1679 למושל ויאטקה שבאוראל, והוענקו לו קרקעות ואיכרים צמיתים. — המלחמות בימי דו׳ השמו את מערב־אוקראינה.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, XI—XIII, 1879—1885; И. Н. Костомаров, Исторические монографии и исследования, XV, 1882; В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, I, 1908.

א. אח.

דורותיאה (Dorothea), מקדושות הכנסיה הנוצרית, נהרגה ב304, בתקופת גזירות דיוקלטיאנוס. לפי האגדה היתה דו׳ בתולה נוצרית מקיסריה שבקאפאדוקיה, שסירבה לבגוד ביראתה, בהצהירה שהיא ארוסתו של ישו ושאחרי מותה על קידוש יראתה תבוא לגן מלא תפוחים ושושנים. כשהוצאה להורג, לעג לה איש — ותאופילוס שמו — וביקש ממנה שתשלח לו אחרי מותה פירות ושושנים מהגן השמימי. זמן־מה אחרי מותה הביא ילד קטן לתאופילוס סל, ובו התפוחים והשושנים שנשלחו ע״י דו׳ מגן־עדן של מעלה. תאופילוס נבעת, היה לנוצרי ומת אף הוא על קידוש יראתו. על־סמך אגדה זו נעשתה דו׳ לפטרונית של הגננים, וביום זכרה (6 בפברואר) מברכים כל שנה על פירות ופרחים. — את זכרה של דו׳ כיבדו מאד בגרמניה, ודמותה מופיעה הרבה באמנות הגרמנית של המאות ה15—16. אגדתה שימשה נושא למחזה עממי צ׳כי מפורסם, וכן לאחת מ„שבע הלגנדות״ של גוטפריד קלר (ע״ע).

דורטמונד (Dortmund), עיר ומרכז תעשייתי בגרמניה, במדינת רינוס הצפוני־וסטפאליה, בחלקו המזרחי של חבל הרור, על נהר אמשר (Emscher), יובלו של הרינוס. שטחה 271 קמ״ר; 620,000 תושבים (1956). גרעינה של העיר — „העיר העתיקה״ — מוקף שדרות רחבות, שהותקנו אחרי סתירת חומתה של העיר באמצע המאה ה19. בעיר העתיקה נמצאים בית־העיריה מן המאה ה13, כנסיות מן המאות ה12 — ה15, בית־הגילדות מן המאה ה15 — שכולם ניזוקו קשה במלחמת־העולם II.

בתחום העיר נמצאים 14 מכרות־פחם, והם משמשים יסוד לתעשיית הברזל והפלדה, שמפעליה בדו׳ הם מן הגדולים ביותר בגרמניה ובכל אירופה המערבית. משאר תעשיותיה של דו׳ חשוב ביחוד מבשל־הבירה. דו׳ קשורה ע״י תעלות עם הים הצפוני (תעלת דו׳־אמס [ע״ע גרמניה, עמ׳ 402]) מאז 1899 ועם מערכת־המים של הרינוס מאז 1916; היא נעשתה נמל תוך־יבשתי גדול, שעוברות בו כ4½ מיליון טונות סחורות בשנה; עיקר היבוא — בצרי־מתכת, עצים ותבואה, עיקר היצוא — פחם. — בדו׳ מרוכזים מוסדות מדעיים, שתחום מחקרם קשור לטכניקה ולתעשיה, כגון החברה לטכניקה של הפחם, המכון לבדיקת־חמרים, מכון מאכס פלאנק לפיסיולוגיה של העבודה. — אצטדיון ענקי ואולם־ספורט מן הגדולים באירופה עשו את דו׳ למרכז חיי הספורט בגרמניה המערבית.

דו׳ התפתחה מסביב למצודה של מלכי גרמניה וקיסריה, ששמרה על דרך התנועה בין הרינוס והוזר; הישוב נזכר לראשונה ב899. במשך המאה ה13 השיגה דו׳ זכויות של עיר חפשית ונעשתה חברה בהנזה (ע״ע). סחר הצמר מברחה (ע״ע) לים הבאלטי עבר דרך דו׳. סכסוכים עם הארכי־הגמונים של קלן ועם רוזני מארק בסוף המאה ה14 החלישו את כוחה של העיר, ומלחמת 30 השנה במאה ה17 עירערה כמעט כליל את מעמדה הכלכלי. ב1802 הפסידה דו׳ את עצמאותה (ע״ע גרמניה, עמ׳ 444), וב1815 סופחה לפרוסיה; באותה שעה היתה עיירה בת 4,800 תושבים. עלייתה המהירה התחילה באמצע המאה ה19 בעקבות ניצול הפחם והתיעוש. מספר תושביה היה ב1871: 60,000, ב1900: 145,000, ערב מלחמת־העולם I: 270,000, ב1925: 320,000. ב1928 סופחו לדו׳ העיר השכנה הרדה (Hoerde) וכמה ישובים תעשייניים סמוכים אחרים, ואוכלוסיית־העיר עלתה ל535,000. במלחמת־העולם II נפגעו כ40% מבנייני העיר ע״י הפצצות מן האויר, וחלק גדול ממפעלי־התעשיה נהרס כליל; מספר התושבים ירד ל430,000. אחרי המלחמה שוקמה התעשיה והאוכלוסיה גדלה שוב, ביחוד בגלל זרם הפליטים ממזרח־גרמניה, המהווים היום כ18% של התושבים.

E. Rohsa, *Wirtschaft u. Siedlung in D.*, 1937; L. v. Winterfeld, *Die Entstehung d. Stadt D.* (Beitr. z. Gesch. D.s u. d. Grafschaft Mark, 48, 5-97), 1948; id., *Gesch. d. freien Reichs- u. Hansestadt D.*, 1956²; H. Hellgrave, *D. als Industrie- u. Arbeiterstadt*, 1951.

א. מ. י.

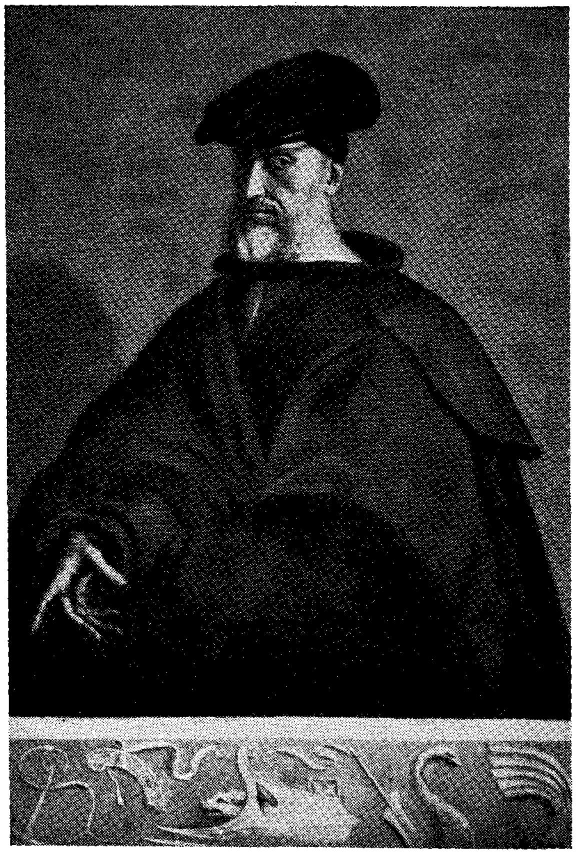
דורי (דוסטרובסקי), יעקב (נו׳ 1899, אודסה), רב־אלוף, מצביא ישראלי. דו׳ עלה ארצה עם הוריו ב1906 ולמד בביה״ס הראלי בחיפה עד 1917. במלחמת־העולם I התנדב לגדודים העבריים. עם היווסדו של אירגון ה„הגנה״ ב1920 הצטרף אליו מיד ושימש בו תחילה כמדריך לנשק קל. ב1921 סולק מהצבא הבריטי בגלל השתתפותו בפעולות

ה„הגנה" במאורעות 1920. מ1921 עד 1925 למד הנדסת־בנאות באוניברסיטה של גֶנט. ב1926 חזר ארצה ועבד במחלקה הטכנית של הסוכנות היהודית, ויחד עם זה חידש את פעולתו במסגרת ה„הגנה". מ1931 עד 1938 היה מפקד של חיפה וסביבתה, ובאותה תקופה שימש כמפקד או מדריך ראשי בכמה קורסים מרכזיים של ה„הגנה". כשהוקמה ב1938 לשכת הדרכה ארצית של ה„הגנה", נקרא דו' לעמוד בראשה, ועם כינון המטה הכללי של ה„הגנה" ב1939 התמנה לרמטכ"ל וכיהן בתפקיד זה עד סוף 1945. אז יצא לשליחות מטעם ה„הגנה" לאה"ב וחזר לתפקידו הקודם במאי 1947.

דו' ריכז את מאמצי האירגון, התיכנון וההדרכה אשר גרמו לשינוי מכריע בדמותה של ה„הגנה" בין 1939 ו1947. באותה תקופה הפך האירגון ממסגרת רופפת של תאים מקומיים לכוח צבאי, אשר התקרב באופן שיטתי ומגמתי לדפוסים סדירים והתכונן באופן תכניתי ליהפך לכוח־בטחון ממלכתי בבוא העת. בתקופת כהונתו של דו' כרמטכ"ל של ה„הגנה" תוכננו התכניות האופראטיוויות העיקריות של גוף זה. דו' ניהל את ההכנות למלחמת־הקוממיות ועמד בראש המטה הכללי של ה„הגנה", ואח"כ של צה"ל, במשך כל תקופת המלחמה ובמשך השנים של מעבר צה"ל לדפוסי־קבע בעת שלום. — ב1950 פרש דו' מסיבות בריאות מהשי־רות הפעיל. ב1951 ניהל את אגף־המדע במשרד ראש־הממשלה, ומ1952 ואילך הוא מנהל הטכניון בחיפה.

יש. ב.

דוֹרִיָה (Doria גם D'Oria), משפחת־אצילים גֶ'נוֹבֶזית, רבת פעולה והשפעה בתולדותיה ובהתפתחותה הכלכלית והמדינית של גֶ'נ ו ב ה (ע"ע). בית־דו' נזכר בין המשפחות המיוחסות שבעיר החל מראשית המאה ה12. המשפחה נתחזקה ופרחה, הן בגלל הרכוש הקרקעי הרב שהחזיקה לאורך החוף וגם באיי סארדיניה וקורסיקה, והן בגלל הכשרון הצבאי והמינהלתי של ראשיה, אשר שימשו לעתים קרובות ראשי הצי, צירים במדינות שונות, ומכווני המדיניות הכלכלית של הרפובליקה. בתקופת גדולתה של ג'נובה במאות ה12 וה13 תפסו בני־דו' את המעמד הבולט בעיר; הם ניהלו את המו"מ המדיני עם המדינות הגדולות של הים התיכון, ורבים מבני המשפחה השתתפו בכל המסעות הצבאיים של הרפובליקה. ס י מ וֹ נֶ ה ד ו' היה אחד האד־מיראלים של צי־הצלבנים ששם מצור על עכו ב1189/91; בנו פ ֶ י ט ר ו ד ו' ניהל את הפעולות הימיות במצור על דמיאט שבמצרים ב1219. בג'נובה עצמה ניהלה המשפחה מדיניות של התקרבות, ואף השתייכות, למפלגה הגיבֶּלינית (ע"ע גֶוֶלפים וגיבֶּלינים), ואף שאפה לכבוש את השלטון ולהפוך את העיר החפשית לנסיכות, בדומה לתהליך שחל ברוב הערים החפשיות האיטלקיות; כתוצאה מזה היו בני־דו' מעורבים במריבות המפלגתיות ששיסעו את העיר במשך כל התקופה הזאת. במחצית השניה של המאה ה13 נראו בני־דו' קרובים לכיבוש הנסיכות; אך התנגדות המפלגה הגוֶלפית, וביחוד הסכסוכים עם שותפיהם לשלטון, הכשילו את התכנית. א וֹ בֶּ ר ט וֹ ד ו' פיקד על הצי הג'נובזי בנצחונו על הרפובליקה הימית של פיזה בקרב ליד האי מאלוריה (1284); אחיו לַ מ בָּ ה ד ו' הנחיל תבוסה לצי של ויניציאה על יד קורזולה בים האדריאטי (1298). אולם מ1339 עד 1528, כשהתקיים בג'נובה מעין שלטון דמוקראטי, שהיה בעל צביון גוֶלפי מובהק, נדחו בני־דו' לחלוטין מכל תפקיד מדיני. אעפ"כ נמנתה עוד משפחת דו' בין המשפחות החשו־בות שבעיר, בשל המספר הרב של בניה ושל שלוחותיה ובשל כוחה הכלכלי; ביחוד הוסיפו בני־דו' לשמור על תפקידם הצבאי בשירות הרפובליקה. במאה ה16 חזרה המשפחה למרכז החיים המדיניים של העיר ע"י גדול בניה, אַ נְ ד רֶ אָ ה ד ו' (ר' להלן), שהצליח להפוך את משטר העיר בכיוון אריסטוקראטי, להבחר לדוג'ה (1528) ולבסס בעיר למעשה — אם לא להלכה — את ממשלו האישי. נכדו ויורשו של אנדרֶאה, גַ'ן א נ ד רֶ א ה ד ו' (1539—1606), היה מן האד־מיראלים המעולים והנאמנים של פֶּליפֶּה II (ע"ע) מלך ספרד. אולם מתחריהם האצילים של בני־דו' הוציאו במהרה את השלטון מידי צאצאיו של אנדרֶאה; במאות ה17 — ה18 לא הצליחו אלה לעלות למשרה העליונה של העיר אלא פעמיים. אעפ"כ המשיכה המשפחה בדורות ההם במסָרתה המפוארת; היא נתפצלה לשלוחות רבות, שתרמו את תרומתן בשטחים שונים של תולדות העיר. הענף העיקרי התאחד עם המשפחה הרומית פַּמפילי, המפורסמת בעָשרה.

אנדרֶאָה דוריה (מאת סבאסטיאנו דֶל פיומבו)

לאחר המהפכה הצרפתית לקחו רבים מבני־דו' חלק פעיל בתנועת התקומה האיטלקית ובתנועה הליבראלית שהביאה לשחרורה של איטליה. גם היום מיוצגת משפחת־דו' בחוגי אנשי־הרוח ובפעילות הציבורית באיטליה.

וע"ע ג'נ וֹ ב ה.

L. M. Levati, *I Dogi di Genova*, 1914–1930; C. Imperiale di S. Angelo, *Jacopo D'Oria e i suoi Annali, Storia di una aristocrazia italiana nel 1200*, 1930.

אַ נ ד רֶ אָ ה ד ו' — Andrea D. — (1466—1560) פעל בצעירותו כאיש־צבא בשירות האפיפיור, ואח"כ כמצביא־

שכיר בשירות דוכס־אורבינו. הוא סייר בא"י ובשאר ארצות המזרח התיכון, והכיר מקרוב את הכוח הצבאי של התורכים. ב1503 חזר לג'נובה וקנה לעצמו שם כאדמיראל מעולה במסעות נגד אניות־המלחמה התורכיות, שהפריעו את סחרה הימי של הרפובליקה, ובהדברת מרד בקורסיקה.

דו' הפעיל את נסיונו המדיני והצבאי הרב לשם הטלת שלטונו האישי על ג'נובה. הוא הטיל את כוחה הימי ואת עמדתה האסטרטגית של ג'נובה לתוך המשחק המדיני, שבו התמודדו על אדמת איטליה שתי המעצמות הגדולות — צרפת וספרד, ותמורת זה השיג את השלטון על העיר. ב1512/3 הצליח לשחרר את העיר מיד הצרפתים; אח"כ כרת עמם ברית, וב1522 נעשה בעצמו למצביא בשירות פרנסואה I (ע"ע), והצי של ג'נובה, בפיקודו של דו', הביא תועלת רבה לצרפתים. אחרי גמר התקשרותו עם המלך הצרפתי עבר דו' ב1528 למחנה הספרדים. עי"כ הועמד לרשותו של קרל V (ע"ע) צי מעולה, שאיפשר לו את השליטה על הים התיכון. לעצמו השיג דו' את הבטחת שלטונו האישי על ג'נובה, שבה הפך את המשטר הדמוקראטי לאוליגארכי, בבטלו את החוק שאסר על בני המשפחות האצילות להבחר למשרות הגבוהות של המדינה. בהפיכה של 1528 השיג דו' ממלך ספרד גם את הכרת עצמאותה של ג'נובה בחסותה של ספרד. דו' הזקן נעשה לגדול האדמיראלים של ספרד וניהל קרבות רבים נגד הצי הצרפתי ונגד בעלי־בריתה של צרפת — התורכים. הוא השתתף בכיבוש תוניס ב1535 והציל את הצי הספרדי מכליון ליד חופי אלג'יריה ב1541. קארל V מינה אותו לדוכס־מַלפי, ותואר זה עבר בירושה במשפחת־דו'.

ב1547 קשרו בני משפחת פִיֶסקי, ראשי האופוזיציה האצילית, קשר נגד דו', ואף הרגו את נכדו האהוב עליו, ג'אנֶטינו. אולם הקשר לא הצליח, ודו' התנקם ביריביו באכזריות. בסוף ימיו העביר דו' את השלטון לידי נכדו ג'אן אנדרֶאה דו' (ר' לעיל, עמ' 264). — דו' מופיע בכל מעשיו כנסיך טיפוסי של תקופת הרנסאנס, אם כי יש לזקוף לזכותו את השכנת השקט הפנימי בעיר והנחת היסוד להכרה אזרחית בה. הוא גם ידע ליפות את ג'נובה בעזרת ארדיכלים מעולים, שבנו לו חווילות והקימו בניינים ציבוריים רבים.

F. D. Guerazzi, *Vita di A. D.*, I–II, 1874[3]; E. Petit, *A. D., un amiral condottiere au XVI siècle*, 1887; A. v. Czibulcka, *A. D.: Ein Freibeuter und Held*, 1926[2]; *Rivista Storica Italiana*, 1926, 136 sq.; *Atti della Societa Ligure di Storia: Documenti Ispano-Genovesi dell' "Archivio di Simancas"*, VII (s. a.).
דראמה: Fr. Schiller, *Die Verschwörung d. Fiesco zu Genua*, 1782.

י. ב. ס.

דוֹרִים (Δῶρες), אחד משבטי יוון. הדו' פלשו ליוון מהצפון במאה ה11 לפסה"נ ונדדו בה ככובשים עד שהגיעו לפֶלופונֶסוס. מסתבר, שהם עקרו ממקום־מושבם הקודם בלחץ השבטים האיליריים. מימצאים ארכאולוגיים אישרו את נכונות המסורת היוונית, שפלישת הדו' היתה מאורע ולא תהליך ממושך. הומֶרוס (ע"ע) עדיין אינו מזכיר מאורע זה, והעדות הספרותית הקדומה ביותר לכיבוש הדורי מצויה אצל טירטַיוס (ע"ע), במאה ה7 לפסה"נ. המסורת קשרה את פלישת הדו' עם חזרתם של צאצאי הֶרַקלֶס (ע"ע) למולדתם. לפי מסורת זו שכנו הדו' תחילה בתסליה, ובדרכם דרומה נהדפו ע"י התושבים הקדומים של תבי שביוון המרכזית, אך פלג מהם נשאר בסביבות ההרים פַרנַסוס ואֶטה; חבל־ארץ זה נקרא עוד בתקופה הקלאסית בשם דוריס. הזרם העיקרי של הדו' פנה ליוון הדרומית, כבש את מזרחו ודרומו של הפֶלופונֶסוס — קורינתוס, אַרגוליס, לַקוניה, מֶסֶניה — והתיישב שם. פלגים אחדים של הדו' עברו את הים, חדרו לכרתים והשתלטו על האיים הקטנים מלוס ותירה. בעמק הנהר אֶורוֹטַס נוסדה העיר סְ פַ ר ט ה (ע"ע), ותושבי המחוז הזה הפכו לנתיניהם של הכובשים הדו'. גם בכרתים היו הדו' המעמד השליט; לעומת זה נתמזגו במקומות אחרים (אַרגוס, אַיגינה, קורינתוס) עם האוכלוסיה המקומית ולא יצרו מעמד מיוחד בעל זכויות־יתר. הדו' ייסדו בפלופונסוס גם ישובים חדשים: סיקיון, פליאַס, מֶגַרה. כתוצאה מהכיבוש נחרבו מרכזי התרבות הקדומה באַרגוליס ובכרתים; מיקֶנַי (ע"ע) וטירינְס (ע"ע) נהרסו, כנראה, בזמן הפלישה. בעקבות הכיבוש התגבשה חלוקת הלשון היוונית לניבים, אשר התמידה גם בתקופה הקלאסית (ע"ע יְוָנית, לשון). — הדו' הביאו אתם את השימוש בברזל, ובכוחו הגיעו לנצחונותיהם וכיבושיהם; אעפ"כ היו בדרך־כלל בעלי תרבות נמוכה מזו של קודמיהם, ופלישתם עיכבה את התפתחותה התרבותית של יוון לדורות רבים. ברם, בתקופות האַרכאית והקלאסית תרמו הדו' לפיתוח האמנות והשירה הכורית; מוצאה הדורי של שירה זו הטביע את חותמו בשפת החלקים הכוריים בדראמה היוונית. חלקם של הדו' בעיצובו של העולם היווני ובתולדותיו בא לידי ביטוי בעיקר ב ס פ א ר ט ה ובאירגונה הממלכתי והחברתי.

הדו' התיישבו גם באיי הים האגאי ועל חופה של אסיה הקטנה, דרומית מאיזור ההתיישבות של בני השבט היוני. יוצאי אַרגוליס ייסדו את הַליקַרנַסוס (סמוך לשנת 1000 לפסה"נ); כמו כן נוסדו מושבות דוריות באיים קוס, רודוס וקפריסין. יוצאי מֶגארה וקורינתוס לקחו חלק פעיל ביישוב סיקיליה: הקורינתים ייסדו את סִירַקוּסַי (ע"ע); באמצע המאה ה7 לפסה"נ נוסדה אַקרי וסמוך ל600 לפסה"נ—קַמַרינה.

הניגודים בין הדו' ליונים מבחינת התרבות, ההווי והאירגון הממלכתי־חברתי היו ניכרים כבר בתקופת ההתיישבות והחריפו אחרי מלחמות הפרסים. הברית הלאקֶדַימונית בראשותה של ספארטה היתה בעיקרה איגוד הערים והמדינות הדוריות, שמולה קמה הברית האַטית־דֶלית, איגוד של ערים יוניות רובן ככולן, תחת מנהיגותה של אתונה.

וע"ע י ו ן, ה י ס ט ו ר י ה.

על הסיגנון הדורי ע"ע י ו ן, א מ נ ו ת; מ ו ס י ק ה.

K. O. Müller, *Die Dorer*, I–II, 1844[2]; W. Ridgeway, *Who were the Dorians?*, 1907; L. Pareti, *Storia di Sparta arcaica*, I, 1917; M. Neubert, *Die dorische Wanderung*, 1920; J. L. Myres, *Who were the Greeks?*, 1930; T. C. Skeat, *The Dorians in Archaeology*, 1934; F. Miltner, *Die dorische Wanderung* (Klio, XXVII), 1934.

ב. ל.

דֶוְרִיֶנְט (או דֶפְרִיֶנְט, Devrient), משפחת־שחקנים גרמנית. הגדול והמפורסם בבניה — ל ו ד ו י ג ד ו' (1784, ברלין — 1832, שם). הוא היה בנו של סוחר־משי ממוצא היגנוטי ונועד למסחר, אולם כבר מנעוריו נמשך לתיאטרון. את הצלחתו הראשונה רכש בתיאטרון של גֶרה (מ1804 ואילך) בתפקידים של אופי, ביחוד אלה שבהם נמזגה מידה של שטָניות. מ1809 עד 1814 הופיע בבְרֶסלאו והתבלט במחזות של שיקספיר. שם נפגש עם איפלנד (ע"ע), שהכיר

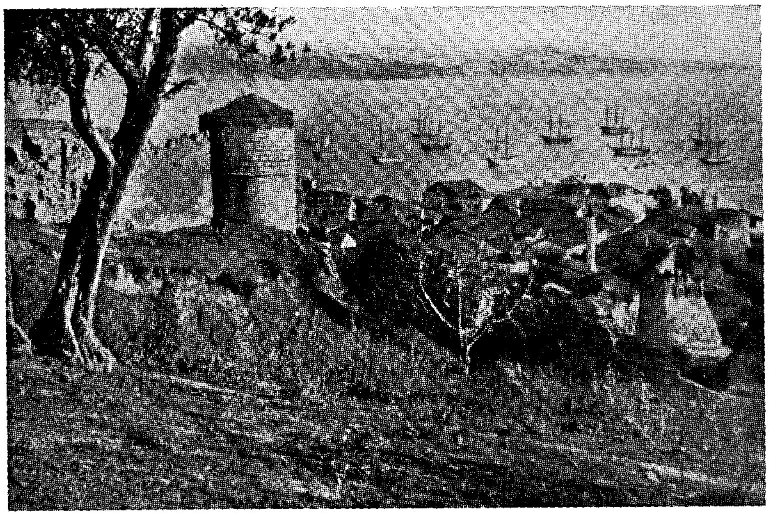
את כשרונו וראה בו את יורש אמנותו. ע"פ המלצתו הגיע דו' לתיאטרון־החצר בברלין; שם פיתח במשך 17 שנים את אמנות־משחקו והציג את יצירות־המופת של הספרות הדראמתית. הוא גילם את דמויות הגיבורים הראשיים בכוח־הבעה עז ובמשחק מעמיק וחודר, ששימש מופת לדורות הבאים. גופו הצנום, פניו החיוורים ועיניו הלוהטות הביעו את כל הגונים של הנדיר, המחריד, המבעית, המוזר והמגוחך. אישיותו הלוהטת והדמונית לא ידעה רסן גם בחיים הפרטיים; שתיינותו גרמה למותו המוקדם. — דו' היה ידידו של א. ת. א. הופמן (ע"ע) והושפע ממנו במידה מרובה; שני הידידים היו מרכזו של חוג ספרותי־אמנותי בברלין. — על אמנותו של דו' נכתב הרבה, ודמותו שימשה גם נושא ספרותי.

רבים מבני משפחת דו', בני־אחיו של לודויג דו' ובני־הם, היו שחקנים מהוללים על הבימה הגרמנית, בימאים ומנהלי תיאטרונים במאה ה19 ובראשית המאה ה20. אֶ ד ו ּ־אַ ר ד ד ו' (1801—1877), דודנו של לודוויג דו', התבלט גם כסופר, וחיבורו Geschichte der deutschen Schauspiel-kunst („תולדות אמנות־הבימה הגרמנית"), 1929[3], זכה להו־קרה עד ימינו.

E. Erwin, *D. in Wien*, 1829; R. K. Goldschmit, *Eduard D.s Bühnenreform*, 1921; G. Altmann, *Ludwig D.*, 1926; J. Bab, *Die D.s*, 1932; Z. Frank, *Aus d. Leben zweier Schauspieler, Ifflands u. D.s*, 1938; K. Reinholz, *Eduard D.s Geschichte d. dt. Schauspielkunst*, 1949.

ג. ק. גר.

דוּרְנוֹבוֹ (Дурново) — משפחת־אצולה רוסית, שהעמידה פקידים ואדמיניסטראטורים מסוף המאה ה16 ואילך. שנים מבניה היו מדינאים חשובים בדור האחרון לשלטון הצארי. 1) א י ב ן נ י ק ו ל ַ י ֶ ב י ץ' ד ו' (1830—1903) — סגן־מיניסטר לענייני־פנים 1882—1889, מיניסטר לענייני־פנים 1889—1895, יו"ר ועד־המיניסטרים 1895—1903. הוא נקט קו מדיני רֶאַקציוני ברוח אדוניו אלכסנדר III (ע"ע); צימצם את סמכויות מוסדות ההנהלה העצמית האיזורית („זֶמְסְטְבוֹ") וחיזק בקרבם את נציגות האצולה על חשבון נצי־גות האיכרים, וכן הגדיל את נציגות בעלי־הבתים והסוחרים העשירים בעיריות. 2) פְּ י וֹ ט ְ ר נ י ק ו ל ַ י ֶ ב י ץ' ד ו' (1844—1915) — היה נציג הכיוון הראקציוני הקיצוני בביורו־קראטיה השלטונית. מ1884 עד 1893 היה ראש־המשטרה, מ1900 עד 1905 — סגן־מיניסטר לענייני־פנים, ובעיצומה של תנועת המהפכה ב1905 — מיניסטר לענייני־פנים בממ־שלתו של ויטֶה (ע"ע). בתפקיד זה פעל דו' ביד חזקה לדיכוי התנועה המהפכנית; לאחר מעשה הביע ויטה את חרטתו על מינויו של דו'. מ1906 ואילך היה דו' חבר המועצה הממלכתית (הבית העליון הרוסי), ושם עמד בראש הסיעה הימנית הקיצונית, שהתנגדה אפילו לתיקונים השמרניים־מתונים של ראש־הממשלה סטוליפין (ע"ע). לעומת זה גילה דו' תבונה רבה וראיית־נולד מפתיעה בענייני־חוץ. הוא התנגד לכל הרפתקנות במדיניות־חוץ (מגמת „שיחרור" העמים הסלאוויים שבאוסטריה־הונגריה; כיבוש קושטא) ולברית הצבאית בין רוסיה ובין מעצמות־המערב, הטעים את

דוּרֶס

האינטרסים המשותפים של רוסיה וגרמניה והתרה באביב 1914 בצאר מפני התוצאות של כניסה למלחמה נגד גרמניה, שתסתיים במפלת רוסיה, באנארכיה ובנפילת בית־המלוכה.

א. אח.

דוּרֶס (Durres, איט' **דוּרַצוֹ** [Durazzo]), עיר־הנמל הראשית של א ל ב נ י ה (ע"ע); כ16,000 תוש־בים (1955). העיר בנויה על לשון־יבשה ושוכנת על המפרץ הנקרא על שמה, על החוף המזרחי של הים האדריאטי, ומסילת־ברזל מקשרת אותה עם טירַנה. בעיר נמצאים מפעלי־תעשיה אחדים לייצור מלח (ממי המלֵחות שבסביבתה), סבון, טבק וסיגריות, טחנות לקמח־סולת, תחנה חשמלית, מספנה. דו' מייצאת שמן־זית, עצים, עורות, טבק.

דו' היא עיר עתיקה, שעברו עליה הרבה גילגולים בהיס־טוריה. העיר העליונה היא אֶ פִּ י דַ מְ נ וֹ ס היוונית, שנוסדה ב627 לפסה"נ כמושבת קורקירה וקורינתוס; העיר התחתונה היתה אילירית. ב229 לפסה"נ השתלטו עליה הרומאים, כנקודת־היאחזותם הראשונה בבאלקאן. הם צירפו את שני הישובים יחד לעיר אחת בשם (האילירי) ד י ר ַ כ ְ י וּ ם (Dyrrhachium) והעניקו לה זכויות של עיר חפשית בעלת־בריתה של רומא. היא היתה תחנת המוצא לדרך אשר חצתה את הבאלקאן והגיעה עד ביזאנטיון, ומכאן נבעה חשיבותה לתחבורה ולמסחר. ב48 לפסה"נ התחולל בדו' קרב גדול בין יוליוס קיסר ובין פומפֵּיוס. אוגוסטוס יישב בדו' אזרחים איטאליים, והעיר הושוותה בזכויותיה לערים האיטאליות. עם חלוקת מלכות־רומא נפלה דו' בחלקה של הקיסרות המזרחית. ב481 נכבשה בידי תֶאודוריך מלך האוסטרוגותים. בימי יוסטיניאנוס חזרה לידיהם של הביזאנטים, ואלה החזיקו בה עד המאה ה11. מכאן ועד סוף יה"ב התמודדו על השלטון עליה שליטים באלקאניים ומדינות־ערים ושושלות איטלקיות, ששאפו להרחיב את שלטונן על חופי הים־התיכון המזרחי. ב1082 נכבשה העיר ע"י רוברט הנורמאני מלך סיציליה, אך כבר ב1085 חזרה לרשות ביזאנטיון. ב1205 קיבלו הוויניציאנים את דו' לידיהם, וב1257 עברה לרשותו של מאנפרֶדו מלך־סיציליה. ב1268 קיבל שארל מֵאנז'ו מלך־נאפולי את העיר כירושה פאודאלית. אחריו משלו בה להלכה נסיכים ממלכות־נאפולי, ממקורבי בית־אנז'ו, ולמעשה —

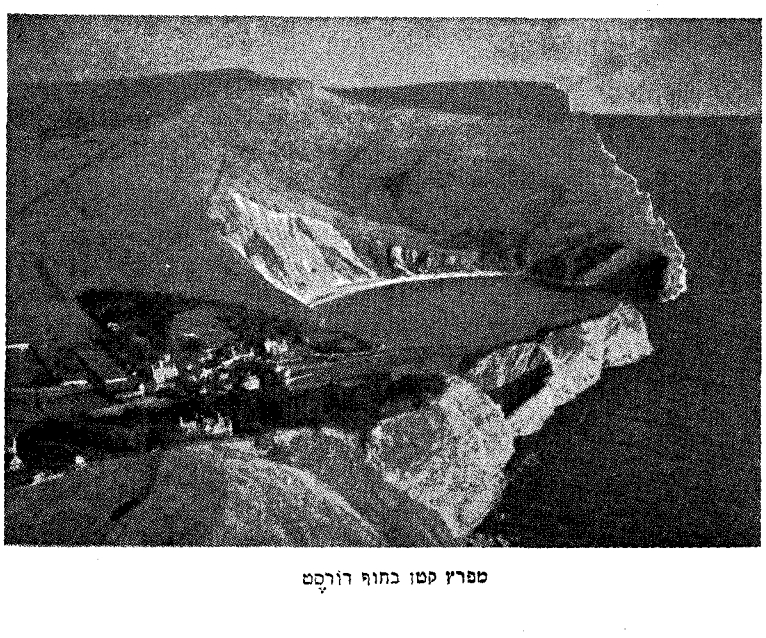
נסיכים מקומיים, אלבאניים וסלאוויים. ישובה של דו׳ באותה התקופה היה מעורב — סלאווים, אלבאנים, יוונים, איטלקים, ואף יהודים; העיר הגיעה לשיגשוג רב, הקף סחרה — שעיקרו היה מכירת מלח — התרחב, היא בוצרה היטב, ועלה בה מעמד של בעלי־הון מקומיים. ב1392 שוב נמסרה לרשות הוויניציאנים, ששיבצו אותה לתחום־השיפוט של החוף הדאלמאטי שהיה בידיהם. ב1501 נלכדה ע״י התורכים, ואלה החזיקו בה עד מלחמת־הבאלקאן במאה ה20. בתקופת השלטון התורכי הלכה ופחתה חשיבותה, עד שהפכה לעיירה עלובה. כשהוקמה ב1913 מדינה אלבאנית עצמאית, שימשה לה דו׳ עיר־הבירה עד 1921. בשנות ה30, במלכות המלך זוגו, הוקם בדו׳ נמל מודרני. במלחמת־העולם II, כשהיתה אלבא־ניה תפוסה בידי האיטלקים, ואחריהם בידי הגרמנים, הופגזה דו׳ קשות ע״י הצי הבריטי.

ה י ה ו ד י ם ב ד ו ׳. יש סברה, שיהודים נמצאו בדו׳ עוד בסוף ימי הקיסרות הרומית. ביה״ב נזכרת קהילת דו׳ לראשונה ב1204, באחת מתשובותיו של ר׳ ישעיהו מטראני הזקן. ב1322 מצא נוסע אנגלי בדו׳ קהילה יהודית. בתעודות הרשמיות של אותו הדור נזכרים ב1368 פרנס־הקהילה ("magister Judayce"), שותפיו בעסקי־מסחר וסופר־הקהי־לה. הסוחרים היהודיים היו קשורים עם סוחרים איטלקיים באמצעות סוכנים בראגוזה, וכן עם סוחרים סרביים; עיסוקם היה ביצוא מלח וביבוא אריגים. לאחר שחזרה דו׳ ב1392 להיות מושבה ויניציאנית, פנו נציגי היהודים לסנאט של ויניציאה בבקשה שישחררו את הקהילה — ולו במקצת — מתשלום מס־היהודים השנתי, שהגיע ל16 אמות של קטיפה משובחת (או בגדים תפורים ממנה), נוסף על סכום־כסף במזומנים. על מספרם ועל מצבם של היהודים בדו׳ אחרי הכיבוש התורכי ב1501 אין אנו יודעים כמעט כלום. ב1939 נתיישבו בדו׳ כ40 משפחות מפליטי וינה.

S. Kraus, *Stud. z. byzant.-jüd. Gesch.*, 85, 1914; C. Jiriček, *Die Lage u. Vergangenheit d. Stadt D.* (L. v. Thalloczy, Illir.-alban. Forsch., I, 152–167), 1916; H. Bernstein, *Jews in Albania* (Jew. Daily Bull., 17/18.4.1934).

ח. ק. ב.

דוֹרְסֶט או דוֹרְסֶטְשִׁיר (Dorsetshire או Dorset), מחוז בדרום־מערב אנגליה, על חוף מיצר לה־מאנש. השטח 2,520 קמ״ר; 291,000 תושבים (1951). שני טורי גבעות של סלעי־גיר — הדַאונז (Downs) — נמשכים לכל רחבו של המחוז, בכיוון כללי ממזרח למערב; הנקודה הגבוהה ביותר — 278 מ׳. בין שני טורי־הגבעות, הנפגשים סמוך לגבול המערבי של דו׳, משתרעת שפלה, התופסת כמחצית שטחו של המחוז; מצפון לַדאונז — איזור של גבעות נמוכות עם עמקים רחבים. מבחינה אקלימית דו׳ היא אחד האיזורים הנוחים ביותר בבריטניה; הטמפראטורה הממוצעת של החודש הקר ביותר (ינואר) היא 5.8°, של החודש החם ביותר (יולי) — 16°. גשמים יורדים בשפע בכל עונות השנה.— כ15% מהשטח מעובדים; מגדלים שיבולת־שועל, חיטה, שעורה, מספוא, ירקות, פירות (בעיקר תפוחים). קרוב ל60% מהשטח הם כרי־מרעה; גידול בקר, כבשים וחזירים הוא הענף העיקרי של המשק החקלאי. דו׳ מייצאת כמויות גדולות של חלב ומוצרי־חלב ללונדון וסביבותיה. — התעשיה מועטה; מייצרים כלי־חרסינה, מוצרי עור ומשי, שימורי־מזונות, נייר, מלט. בחצי־האי פֶּרבֶּק (Purbeck), בדרום־מזרח דו׳, חוצבים שַיש לבן, שממנו נבנו רבות מהכנסיות המפורסמות באנגליה. עיר־המחוז — דורצֶ׳סטר (Dorchester); הערים החשובות: הנמלים פּוּל (Poole), 83,000 תושבים — מספנות ובניין־אניות, וֵיימַאוּת (Weymouth), 37,000 תושבים.

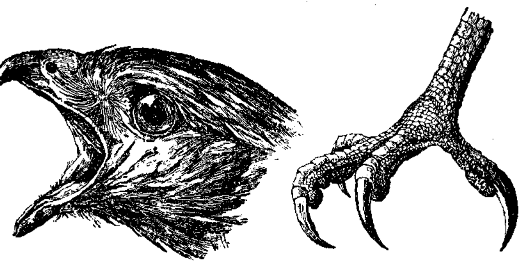
ספרץ קטן בחוף דוֹרְסֶט

Victoria County History, II: *D.*, 1908; T. Nash, *D.*, 1936; *Land of Britain, Survey*, pt. 88, 243–292, 1940; A. de Selincourt, *D.*, 1947.

יפ. ש.

הדּוֹרְסִים, ע ו פ ו ת (Falconiformes), סידרה של עופות, שכולם ניזונים מבע״ח אחרים — הם צדים אותם חיים או אוכלים את נבלותיהם; רק מינים מעטים אוכלים גם מזון צמחי. הדו״ צדים גם בע״ח, שהם גדולים ביחס לעצמם, והם מסוגלים להתגבר עליהם הודות לשיכלולים פיסיים ולפעילות אינסטינקטיווית, שהם מותאמים במיוחד לצורך זה ואפיינים לסידרה זו. סימנם המובהק של הדו״ — ה ר ג ל י י ם, שהן חזקות מאד ומזויינות בציפרניים גדולות וחדות, ביחוד באצבע הראשונה והשניה; כשהדו׳ תופס את טרפו ברגליו, ציפרני שתי האצבעות הללו פועלות זו כנגד זו כעין צבת. הטורף ד ו ר ס את הטרף תחת רגליו, ואם הקרבן לא נהרג בלחץ הרגליים ופציעות הציפרניים — הוא הורגו ב מַ ק ו ר, שהוא נשקו השני. המַקור הוא חד וחזק, וההרטום העליון כפוף כאנקול מעל לתחתון. — הסיד־רה כוללת מינים קטנים (מיני הבַזים Microhierax ו־Polihierax משקלם רק כ80 ג׳), בינוניים וגדולים (קונדורים מגיעים למשקל 10—12 ק״ג). כל הדו״ הם מעופפים טובים; המינים הקטנים — מעופפי ריפרוף וחתירה, המינים הבינו־ניים — מעופפי חתירה ודאיה, המינים הגדולים דואים. רוב הדו״ מחפשים את טרפם כשהם פורחים באויר ומתנפלים על הטרף שהם רואים אותו על פני־האדמה; מיעוטם צדים טרף באויר, ומינים אלה עפ״ר אינם מסוגלים לצוד טרף על פני האדמה מחמת מהירות־תעופתם הגדולה. רק מינים מעטים מאד, כגון הנִצים, מסוגלים לציד גם באויר

וגם על פני האדמה, אלא שלגבי חרקים כבדי־מעוף העניין שונה: דַיוֹת ובַזים אחדים, הצדים כרגיל טרף דק על פני האדמה, יכולים לצוד את הארבה כבד־המעוף גם תוך תעופה. צורת הכנפיים ודרך־התעופה של כל מין מותאמות לאורח־חייו: כשוכן־יערות, הזקוק לכושר־תימרון בתעופתו

רגל ומקור של עוף דורס טיפוסי (העָקָב המצוי)

בִרדפו אחרי טרפו; או כתופס ציפרים בחלל־האויר החפשי, שעיקר הכשרתו — תעופה מהירה מאד, בלי להיות מסוגל לפניות מהירות; כאוכל־נבלות, שצריך להיות דואה מצויין ומסוגל לעבור מרחקים גדולים, ללא מאמץ, בחיפוש אחרי פגרים המוטלים בשטח. גם צורות הרגליים, האצבעות, הציפרניים והמַקור מותאמות לדרך התזונה — כאוכלי־חרקים, אוכלי־ציפרים, אוכלי יונקים גדולים־ביחס, אוכלי־נחשים, אוכלי־דגים. לאוכלי־הנבלות המובהקים, שאינם תופסים טרף ברגליהם ואינם סוחבים אותו ברגליהם כשאר הדו״, ציפרניים קהות, אבל מַקורים חזקים ביותר. יש דו״ אוכלי־צרעים, שחופרים ברגליהם באדמה כדי לגלות קנים של דבורים וצרעים, שאת זחליהם הם אוכלים — להם ציפרניים ארוכות, קהות וכפופות פחות מאשר לשאר הדו״, וגם מַקורם חלש. — לדו״ זפק, שהם ממלאים אותו מזון בשעת האכילה לאחר מילוי הקיבה. אוכלי־נבלות שרעבו מסוגלים להכניס לזפקם בשר עד לשליש משקל־גופם, ואח״כ אין הם מסוגלים לעוף במשך כמה שעות עד שחלק מן המזון נעכל. קיבת הדו״ מעכלת גם עצמות, אולם שערות ונוצות מוקאות בצורת גושים.

ברוב הדו״ הזכר קטן מן הנקבה, במינים רבים — במידה ניכרת; רק באוכלי־הנבלות אין הבדל כזה, ולפעמים הזכר במינים אלה אפילו גדול מן הנקבה. כל הדו״ מונוגאמיים. רובם בונים קִנים מענפים וזרדים על עצים או צוקים או בנקיקי־סלעים ומרפדים אותם בעשבים או בענפים ירוקים, שהם מחליפים אותם מדי פעם בפעם כשהגוזלים מלכלכים אותם; הזרונים מקננים על פני האדמה או בסוף; הבזים והנשרים האמריקניים אינם בונים קן כלל, אלא מטילים את ביציהם במערות או בנקיקי־סלעים או בקנים עזובים של עופות אחרים. מספר הביצים 1—6; זמן הדגירה 28—55 יום. במינים הטורפים טרף חי הדגירה נעשית ע״י הנקבה בלבד, ואילו הזכר בתקופת הדגירה וגם לאחר בקיעת הגוזלים מביא לקן טרף, אשר הנקבה דורסתו ברגליה, קורעת במַקורה חתיכות קטנות ממנו ומגישה אותן לגוזלים. האֵם גם מחממת את הגוזלים הקטנים, שהם מכוסים תחילה פלומה דקה; בגיל שבוע עד 3 שבועות מופיע לבוש־פלומה שני, צפוף יותר, שמתקיים במשך כל ימי חיי העוף מתחת לנוצות כלבוש תחתון חם. כשהגוזלים אינם זקוקים עוד לחימום מתמיד מצד האם, יוצאים שני ההורים לציד כדי לספק את תצרוכת־המזון של הגוזלים ההולכים וגדלים. בגיל של חודש עד 3 חדשים יכולים הדו״ הצעירים לעוף ולעזוב את הקן, אבל במינים רבים ממשיכים ההורים לטפל בילדיהם גם אח״כ. באוכלי־הנבלות משתתפים הזכר והנקבה בדגירה, ושניהם מאכילים את הגוזל או את הגוזלים, עפ״ר ע״י הקאה של בשר מעוכל באופן חלקי מן הקיבה או מן הזפק. בקונדורים התפתחות הגוזלים אִטית ביותר; הם נשארים בקן עד 5 חדשים וההורים מוסיפים לטפל בגוזל עוד זמן רב אח״כ. מינים קטנים של דו״ מגיעים להתבגרות מינית בגיל של שנה, ברוב המינים ההתבגרות חלה רק בגיל 2—3 שנים, ובמינים הגדולים — בגיל 4—6 שנים.

סדרת הדו״ כוללת כ270 מינים בשתי בנות־סדרה: הנשרים האמריקניים (Cathartae); הדורסים (במובן המצומצם) או התחמסיים (Falcones). לבת־הסדרה האחרונה על משפחותיה שייכים — בין השאר — הבז (ע״ע), הנץ (ע״ע), העקב (ע״ע), הדיה (ע״ע), חִוְיָאִי ארוך־הרגליים, סוגי העיט (ע״ע) וסוגי הנשר (ע״ע) של העולם הישן.

ה. מ.

דֶוּש רַמוּש, ז׳וֹאַן דֶה — João de Deus Ramos (1830—1896), משורר פורטוגזי. דו׳ למד משפטים מ1849 עד 1859 באוניברסיטה של קואימברה; שם התיידד עם קֶנטַל (ע״ע) והשתייך לחוג שוחרי הקידמה, המכונה „דור קואימברה״ (ע״ע פורטוגל, ספרות). אח״כ התמסר כולו לשירה וחי כל ימיו בדחקות, בפרנסו את עצמו ואת משפחתו בצימצום רב מעבודות מקריות ואף ממלאכה. ב1868 נבחר לציר בית־הנבחרים, אך התפטר כעבור זמן קצר בגלל אדישותו כלפי העולם המקיף אותו. — דו׳ הוא אחד מגדולי הליריקנים הפורטוגזים בשל ההרמוניה הנהדרת, שפע התמונות, עדינות הרגש והחמימות האנושית, המציינים את שיריו — שהם פשוטים ועם זה מלוטשים מאד. הנושאים העיקריים של קָבצי־שיריו — Flores do Campo („פרחי־שדה״, 1868), Fôlhas soltas („עלים שנשרו״, 1876) ועוד — הם פולחן האשה והאהבה המיסטית. יחד עם זה מהווה שירתו את המעבר מהרומאנטיקה אל הרֶאַליזם, והוא נחשב לאבי השירה המודרנית של ארצו. — הוצאות שיריו: J. de D., Poesias liricas completas, 1892; Livro de Amor de J. de D., 1930.

T. Braga, *As modernas idéias na literatura portuguesa,* II, 5–95, 1892; A. F. C. Bell, *J. de D.* (Stud. in Portug. Lit., 1914).

דֶזֶה (דֶה וֵיגוּ), לוּאִי־שַרְל־אַנְטוּאַן — Louis-Charles-Antoine Desaix (de Veygoux) (1768—1800), מצביא צרפתי. דֶזֶה היה בן אצילים, חונך באקדמיה צבאית ושירת כקצין בחיל־הרגלים המלכותי. אעפ״כ הצטרף בהתלהבות למהפכה, אך מחה נגד הדחת המלך, ואף נכלא בגלל זה לזמן־מה. ב1793, לאחר שנתמנה גנראל־של־בריגאדה בגיל 25, נשלח ע״י קארנו לחזית־הרֵינוס והצטיין בקרבות רבים, ביחוד במערכה של 1796/7, שבה נלחם נגד האוסטרים כגנראל־של־דיוויזיה בפיקודו של מורו. אח״כ הועבר לחזית־איטליה, ומאז נמנה עם קציניו של בונאפארט. הוא ליווה אותו במסעו למצרים ב1798, הצטיין בקרָב ליד הפיראמידות, ניהל את הפעולות לכיבוש מצרים העילית עד גבול הסודאן, נתמנה למושל צבאי בשטח הכיבוש וזכה

בפי הילידים לכינוי „השולטאן הצדיק". בדרכו חזרה לצרפת ב1800 נשבה ע"י האנגלים, אך שוחרר אחרי זמן מועט. הוא הצטרף אל צבא נאפוליון במסעו השני באיטליה. בראש חטיבה של 6,000 איש נשלח בדרך לג'נובה, בשעה שנאפוליון עצמו הסתבך בקרָב עם האוסטרים ליד מארֶנגו. לשמע רעם־התותחים במרחק, נע דֶזֶה על דעת עצמו לאותו כיוון, והגיע בעוד מועד לשדה־הקרב, כשמצבו של נאפוליון היה בכל רע. התקפתו של דֶזֶה בשעות שלאחה"צ הביאה לידי מפנה בקרב והפכה את תבוסת הצרפתים לנצחון מכריע; אך דֶזֶה עצמו נהרג בעמדו בראש חייליו המסתערים. נאפוליון, שקינא בו, לא הזכיר את שמו בהודעת הנצחון, אולם אח"כ הקים לו פסל־זכרון בפאריס.

וע"ע מַרֶנגוֹ, קרב־.

F. Martha-Becker, Comte de Mons, *Le Général L. C. A. D.*, 1852; M. de Hayn, *D.*, 1901; A. Chuquet, *Quatre généraux de la Révolution*, IV, 1919; A. Sauzet, *D., le "sultan juste"*, 1954.

י. טו.

דְזוּנְגַרְיָה (מונגול' דזון — שמאל, גר — יד), אגן בצפונו של מחוז סינקיאַנג שבצפון־מערב סין רבתי. שטחו כ¾ מיליון קמ"ר; הוא גובל במערב ובצפון ברפובליקה הסובייטית קאזאכסטאן ובמזרח — ברפובליקה העממית המונגולית. האגן מוקף הרים רמים: בצפון וצפון־מזרח — אַלְטַי, במערב — אַלַא־טַאוּ, בדרום ובדרום־מזרח — טְיֶן־שאן ושלוחתו קַרְלִיק־טאג. יש כוללים בתחום השטח הקרוי דז' גם אגנים קטנים סמוכים, כגון טורפאן (בדרום) ואילי (במזרח). בשוליו יש לאגן דז' אופי של ארץ־גבעות; הגבעות הן ערימות ענקיות של סחף נהרות וקרחונים. מרכזו של האגן הוא בחלקו מישור מדברי מבותר ובחלקו מדבר־חולות. נהרות, היורדים מההרים הרמים המקיפים את האגן, יוצרים בשולי האגן שטחי ביצות נרחבים וימות מתוקות ומלוחות.

האקלים הוא יבשתי־קיצוני ושחון. הבדלי־הטמפרטורה בין היום והלילה מגיעים עד 34°, וההבדל בין הטמפרטורה הממוצעת של החודש החם ביותר והחודש הקר ביותר הוא כ־45°. כמות המשקעים קטנה מאד. פרט לעמקי־הנהרות ולרגלי ההרים, במקומות שבהם מפכים מעיינות, נושא אגן דז' אופי של ערבת־מדבר. החקלאות אפשרית רק בשדות־שלחין, ובעיקר בצפון האגן, שבו מרובים המעיינות והנהרות.

איזור זה שימש במשך אלפי שנים ארץ־מעבר לעמים ולשבטים שנדדו מערבה ולשיירות־מסחר. מן המעבריות שבהרים המקיפים את דז' נודעת חשיבות היסטורית מיוחדת ל„שער־דז'" — עמק שאָרכו כ70 ק"מ ורחבו כ10 ק"מ, בהרי אַלַאטַאוּ, המחבר את דז' עם ערבות קאזאכסטאן בכיוון לאירופה. — בדז' מצויים מקורות־נפט — שלא נוצלו עד עתה אלא מעט, וכן מרבצי פחם, זהב, מתכות לא־ברזליות ומחצבים אחרים.

האוכלוסיה נאמדת ב2 מיליונים, והיא בליל שבטים ועמים שונים, מונגוליים ותורכיים — טונגאנים, אויגורים, מונגולים, קירגיזים, קאזאכים ומתיישבים סיניים. התושבים מרוכזים ברובם בשולי האגן לרגלי ההרים. הם מגדלים דגנים, כותנה ופירות. חלק גדול מהאוכלוסיה של דז' הם נוודים, העוסקים בגידול סוסים, בקר, צאן וגמלים. מוצרי תעשיית־הבית כוללים אריגים, שטיחים, מוצרי־עור, כלי־חרס וכו'. התושבים ברובם הגדול מוסלמים. — העיר הראשית טִיהְוָה (Tihwa; רוס' אורומצ'י), כ180,000 תושבים, יושבת בדרום האגן ומשמשת לו מרכז אדמיניסטראטיווי ומסחרי.

דז' היתה לפנים מלכות מונגולית, ושמה המקובל באירופה ניתן לה מנסיכות (ח'אנות) אוירוטית, שנוסדה שם במאה ה17 (צבאה תפס מקום באגף השמאלי של המערך הקרבי של הצבא המונגולי — ומכאן שמה). ב1759 נכבשה דז' בידי הסינים, וב1864—1866 נחרבה בימי מרידת הטונגאנים נגד המשטר הסיני. ב1884 סופחה למחוז סינקיאנג, שהוקם באותם הימים. ב1949 נכבשה ע"י צבאות סין הקומוניסטית. — החל מ1876 נחקר האיזור כמה פעמים ע"י נוסעים וגאוגראפים רוסיים.

И. И. Велиханов, Очерки Джунгарии (Записки Русск. геогр. о-ва, IV), 1868; В. А. Обручев, Пограничная Джунгария, I—II, 1932—1940[2]; M. R. Norins, *Gateway to Asia: Sinkiang, Frontier of the Chinese Far West*. 1944; М. В. Певцов, Путешествие в Кашгарию и Кунь-Лунь, 1947[2]; O. Lattimore, *Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian Frontier of China and Russia*, 1950.

ס. ק.

דֶזִידֶרְיוֹ דַה סֶטִּינְיַנוֹ — Desiderio da Settignano — (1428—1464), פסל איטלקי מן הרנסאנס המוקדם. — דז' היה בן למשפחת סַתּתים ואף חבר בגילדה שלהם. הוא היה מתלמידיו של דוֹנַטֶלוֹ (ע"ע), ואף מעוזריו — לפי וַזַרִי — בפיסולו את „דוד". מקום פעולתו של דז' היה פירֶנצֶה. אמנותו מצויינת בעדינות לירית בעלת יופי חינני־פלאסטי.

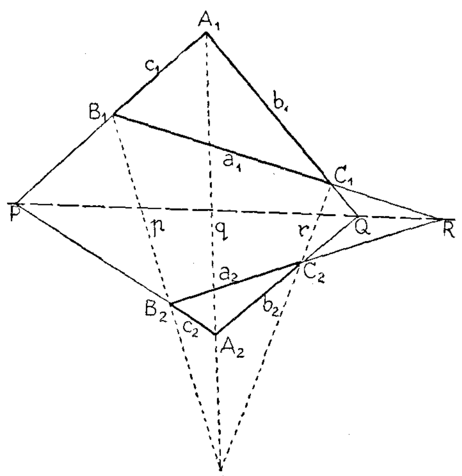
דֶזִידֶרְיוֹ דה סֶטִּיניאנוֹ: פרוטומה של נכרת

הוא היה יוצרו של סיגנון חדש בתקופתו, שנעלם שוב עם הופעת הנאטוראליזם של א. פּוֹלַיוּאוֹלוֹ וּוֶרוקיו. שתי יצירותיו הראשיות הן: מצבת־הזכרון לקארלו מַרצוּפִּינִי בכנסיית סאנטה קרוֹצֶ'ה והיכל־השיש בכנסיית סאן לוֹרֶנצו; וכן פיסל פרוטומות, שבהן תיאר דיוקנות של נשים צעירות, של עלמים וילדים בדמויות המביעות חן יחד עם חשיבות וכבוד. דז' נמנה עם יוצרי אותה התכונה האמנותית של ראשית־הרנסאנס, שהיא ידועה במיוחד באֶסתֶטיקה (ע"ע) בשם „יופי".

W. Bode, *Florentiner Bildhauer d. Renaissance*, 1911; Cl. Kennedy, *Studies of the History of Sculpture*, II–III, 1928; L. Planiscig, *D. da S.*, 1942.

דֶז'נֶב, סֶמְיוֹן אִיוַנוֹבִיץ' — С. И. Дежнев — (1605[?] — 1672[?]), תייר, ימאי וכובש רוסי. דז' שירת כקוזאק בסיביר המערבית. ב1638 עבר ליאקוטסק בסיביר המזרחית ושירת שם במשך 20 שנה. הוא סייר בדרכי־המים את איזור היערות והטונדרות של צפון־מזרח סיביר לצרכי הציידים והדייגים וכבש את האיזור לשלטון הרוסי. ב1643 הגיע במורד האינדירקה עד לשפכה אל ים־הקרח הצפוני ושט לאורך החוף מזרחה עד שפך הקולימה. ב1648 יצא למסע גדול בראש משלחת של 25 איש ב6 סירות, שט משֶפך הקולימה מזרחה והגיע למיצר המפריד בין אסיה ובין אמריקה. בדרך אבדו 3 סירות ונספו 13 מאנשיו; עם יתרם הקיף דז' את הזווית הצפונית־מזרחית של סיביר, פנה דרומה והגיע עד שפך האנאדיר, עלה בנהר זה והקים על גדותיו את תחנת אנאדירסקי־אוסטרוג; משם חזר בדרך היבשה ליאקוטסק. דז' עצמו לא עמד על ערך תגליתו הגאוגראפית, שעליה שלח הודעה לשלטונות במוסקווה; כעבור 80 שנה נקרא המיצר על שם בֶּרינג (ע"ע), שלא ידע על דז' קודמו. רק ב1898 הוסב שם הקצה הצפוני־מזרחי של סיביר ל„כֵף־דז'". דז' עשה עוד כמה סיורים לאורך הנהרות הגדולים של סיביר הצפונית־מזרחית. ב1671 ביקר במוסקווה.

דֶזַרְג, ז'ירַר — Girard Desargues — (1593, ליון — 1661, שם), מאתמאטיקן צרפתי. דז' היה ארדיכל ומהנדס, ובמצור לַה רוֹשֶל (1628) פעל כמהנדס צבאי. מ1626 ואילך ישב בפאריס והשתייך לחוג המלומדים, שממנו התפתחה אח"כ האקאדמיה למדעים. חבריו וידידיו במשך שנים רבות היו דֶקַרְט (ע"ע) ומֶרסֶן (ע"ע); גם פַּסקַל (ע"ע) בא במגע עם דז' והושפע ממנו כמאתמאטיקן. סמוך ל1650 חזר דז' לעיר־מולדתו ושם חי את שנותיו האחרונות. — גדולתו של דז' בהנחת היסוד ל ג א ו מ ט ר י ה ה פ ר ו י ֶ ק ט י ו ִ י ת (ע"ע; וע"ע ג א ו מ ט ר י ה ס י נ ת ֶ ט י ת), שאליה הגיע מדיוּנו בבעיות ה פ ֶ ר ס פ ֶ ק ט י ו ו ה. ספרו על הפר־ספקטיווה הופיע ב1636; נספח לספר זה מכיל את המשפט

המפורסם על משולשים, הנקרא על שמו של דז' (ר' להלן). עולה עוד עליו בחשיבותו הספר Brouillon Project d'une atteinte aux événements des rencontres d'un cône avec un plan („טיוטה לתכנית לחקירת הקורות בהיפגש חרוט ומישור"), שהופיע ב1639. ספר זה נפסל בעיני בני־דורו בגלל ליקויים פורמאליים שבדרך הרצאתו של דז', אך בעיקר בגלל חידושו — שלא נתקבל על דעתם: ביטול ההבדלה בין ישרים נחתכים ומקבילים, שהיתה מקובלת מהגאומטריה היוונית ושדז' ביטלה ע"י יצירת המושג של „נקודה לא־אמיתית" — מושג האָפייני לגאומטריה הפרוייק־טיווית. במשך 200 שנה נשכח דז' לגמרי. רק במקרה נזדמן ב1845 טופס של הBrouillon למ. שַל (M. Chasles), והוא ופוֹנסֶלֶה (ע"ע) ובריאַנשוֹן (ע"ע) פירסמו את שמו ברבים.

מ ש פ ט ־ ד ז' הוא הראשון (בזמן ובמעלה) מבין משפטיה הקלאסיים של הגאומטריה הפרוייקטיווית, מלבד משפטים אחדים של פאפוס היווני (אך ייתכן, שהמשפט הנקרא עתה על־שם דז' כבר היה ידוע לפאפוס — ואולי אף לאֶוקלידס): נניח ששני משולשים (ר' ציור) $A_1B_1C_1$ ו$A_2B_2C_2$, החלים במישורים שונים או במישור אחד, נמצאים במצב שהישרים המקשרים ק ד ק ו ד י ם מ ו ת א מ י ם — הישרים $A_1A_2=q$, $B_1B_2=p$, $C_1C_2=r$ — נחתכים בנקודה אחת S; משפט־דז' טוען, שזוגות הצלעות המותאמות — $B_1C_1=a_1$, $B_2C_2=a_2$; $C_1A_1=b_1$, $C_2A_2=b_2$; $A_1B_1=c_1$, $A_2B_2=c_2$ — נחתכים בשלוש נקודות P, Q, R, ה ח ל ו ת ב י ש ר א ח ד.

מותר להפוך משפט זה, שהרי היפוכו אינו אלא המשפט הדוּאַלי לו (ע"ע גאומטריה פרויֶקטיוִית). מקרה פרוט נקבל אם הישרים, המקשרים קדקדים מתאימים, מקבילים הם, כלומר „נחתכים בנקודה לא־אמיתית".

הוכחת המשפט קלה מאד במרחב התלת־ממדי (אם המשולשים חלים במישורים שונים); אך הוכחתו במישור (אם הם חלים במישור אחד) קשה יותר, והיא נזקקת — אם אינה יוצאת לתוך המרחב התלת־ממדי — לתורת ה ד מ י ו ן (ע"ע), שהיא מחוץ לתחום הגאומטריה הפרוייקטיוִית. המפתֵח להבנת עובדה מפתעת זו, שלפיה מקומה „הטבעי" של הוכחת משפט דו־ממדי הוא המרחב התלת־ממדי, ניתן ב1899 ע"י הילבֶּרט (ע"ע), שהראה את תפקיד משפטו של דז' בבעיה של הרחבת מישור למרחב של שלושה ממדים או יותר (ע"ע גאומטריה רב־ממדית).

W. M. Ivins, Jr., *A Note on G. D.* (Scripta Math. 9, 33–48), 1943; *L'œuvre mathématique de G. D.* (éd. R. Taton), 1951.

א. ה. פ.

דְזֶרְז'ינְסְק (Дзержинск), עיר־תעשיה בברה"מ, בחבל גורקי של הרפובליקה הסובייטית הרוסית. העיר יושבת על הגדה השמאלית של האוקה, כ35 ק"מ ממקום חיבורה עם הוולגה, והיא מחוברת ע"י נתיבי־מים וע"י מס"ב וכבישים עם גורקי (ע"ע) ועם מוסקבה. עד מהפכת 1917 היה שם מקום־קַיִט, וזמן־מה אח"כ — ישוב־עובדים. מ1929 ואילך, עם התחלת תקופת תכניות־החומש לפיתוח תעשייתי, פותחה דז' למרכז־תעשיה גדול וחשוב. התעשיה כוללת ייצור דשנים כימיים וכימיקאלים אחרים, מוצרי ברזל ופלדה מכונות, מכוניות, חמרי־בניין, חבלים ומוצרי־מזון.

מספר התושבים עלה מ9,000 ב1926 ל103,000 ב1939 ו147,000 ב1956.

דְזֶרְז'ינְסְקִי, פֶלִיכְּס אֶדְמוּנְדוֹבִיץ' — Ф. Э. Дзержинский — (1877—1926), מראשי השלטון הסובייטי בשעתו. דז' בא ממשפחת אצילים ובעלי־אחוזה פולניים מסביבות וילנה; מנעוריו השתייך לתנועה המהפכ־נית. ב1897 נאסר דז' ע"י השלטון הרוסי הצארי, ומאז

נאסר עוד פעמים אחדות, בהצליחו לברוח כל פעם, עד שנאסר ב1912 ולא שוחרר אלא עם נצחון המהפכה במארס 1917. דז' היה מראשי המפלגה הס"ד של פולין וליטה, שהתנגדה לעצמאות פולין, שהיתה עשויה — לדעתה — לגרום לניתוק התעשיה הפולנית מהשוק הרוסי הגדול. דז' היה מתבולל עקבי, וביזמתו החליטה המפלגה הס"ד של פולין וליטה בוועידתה בברלין ב1903 להצטרף למפלגת ס"ד הרוסית. דז' השתתף במהפכה הרוסית של 1905, וב1917 היה מראשי המפלגה הבולשוויסטית במוסקווה. מיד עם היווסד המשטרה הסובייטית הפוליטית (ע"ע צֶ'קָה) ב7 בדצמבר 1917, הועמד דז' בראשה, ואז התגלה אָפיו כאדם קנאי, ממעט בדיבור ומחוסר רגשות הומאניים. דז' היה מנאמניו של לנין, אך סטה ממנו בזמן המו"מ על השלום בברֶסט־ליטובסק ב1918. דז' הצטיין בדיכוי אכזרי של מרד הסוציאל־רבולוציונרים השמאליים (יולי 1918), וכן היה אחראי ל„טֶרור האדום" אחר ההתנקשות בחיי לֶנין (30 באוגוסט 1918), כשאלפי אנשים הוצאו להורג ללא דין ודיין. בשבתו בפֶרם, ערך דז' בסוף 1918 טיהור אכזרי בעורף החזית המזרחית של מלחמת־האזרחים. בימי המלחמה עם פולין ב1920 שימש דז' בראשונה „מדריך פוליטי" בחזית אוקראינה. עם התקרב הצבא האדום לווארשה ולבוב בקיץ 1920, הוקמה על־ידי הפולשים בביאליסטוק ממשלה קומוניסטית פולנית, בשם „הוועדה הרבולוציונרית הזמנית הפולנית", שדז' היה מראשיה. ממשלה זו נתבטלה בעקבות מפלת הצבא האדום. ב1921 נתמנה דז' ל„קומיסאר העממי למסילות־ברזל", והוטל עליו לחדש ביד חזקה את תנועת הרכבות. ב1924 הועמד בראש „המועצה העליונה של המשק העממי". — דז' לא היה אחראי לכיוון המדיני של השלטון הסובייטי, אלא שימש עושה־דברו של לנין. לאחר מותו של דז' הוכלל ע"י סטאלין ברשימת „הנאמנים". על שמו נקראו כמה ישובים באיזורים שונים של ברה"מ, ואף בפולין הקומוניסטית.

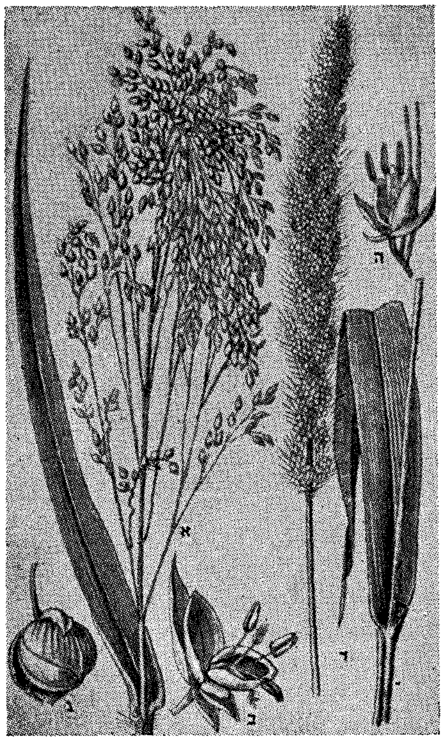
א. אח.

דֹּחַן, שם כולל למיני גידולי־תרבות בעלי גרגרים קטנים, המשתייכים לשני שבטים ממשפחת הדגניים (ע"ע). הם נזרעים לשם איסוף גרגריהם או לשם קציר כמספוא ירוק.

טחינת דוחן (זיפנוצה כחלחלה או זיפנוצת־הסוף) באפריקה המשוונית הצרפתית

מיני הדו' הם צמחי־תרבות עתיקים, המגודלים מן התקופה הקדם־היסטורית ואילך. הדו' משמש גם היום מזון חשוב, ביחוד לעמים הפרימיטיוויים באפריקה ובמזרח הרחוק. מגרגרי הדו' מכינים דייסות ומרקים, או שטוחנים אותם ומערבבים אותם בקמח לאפיית־לחם. באירופה ובאה"ב משמשים גרגרי

דוחן וזיפן
א. הדוחן התרבותי (Panicum miliaceum);
ב. הפרח (שבלית); ג. הפרי (גרגיר); ד. הזיפן האיטלקי (Setaria italica): תפרחת דמויית־שבולת, קנה ועלה; ה. הפרח (שבלית)

הדו' בעיקר כמזון לעופות ובהמות, וכן מגדלים שם את הדו' למספוא ירוק ולשחת.

מיני הדו' הם גידולי־קיץ, הנפוצים בעיקר באיזורים טרופיים, שבהם הטמפראטורה גבוהה ותקופת־הגשמים קצרה, כגון האיזורים השחונים־למחצה בהודו ובמרכז־אפריקה. הם מתאימים לגידול בתנאים אלה בגלל תקופת־גידולם הקצרה. שטח־גידולם בא"י מצומצם.

גידול הדוחן בעולם (1954)

	השטח (ב1,000 דונם)	היבול (ב1,000 טונות)	ק"ג/דונם
אירופה . .	1,200	110	95
אסיה . .	308,500	20,070	65
(מזה הודו	189,300	7,882	42)
אפריקה . .	90,000	5,000	56
אמריקה .	1,400	120	88
אוקיאניה .	200	—	—
ס"ה *	402,000	25,400	63

* בלי ברית־המועצות.

המינים העיקריים של הדו'. א) שבט הדחָניים (Paniceae); סימניו העיקריים — גלומות דקות וקרומיות, מוצי הפרח הפורה קשים וגלדניים. (1) הדו' התרבותי (Panicum miliaceum) — התפרחת בצורת מכבד גדול ומרווח; הגרגרים ברובם נשארים עטופים במוציהם אחרי הדַיש. מין זה היה גידול תרבותי במצרים ובאירופה הים־תיכונית מימי־קדם. היום מגדלים אותו בעיקר בברה"מ, בסין ובמאנצ'וריה, בבאלקאן, באה"ב. — (2) זִיפָן איטלקי (Setaria italica) — התפרחת דמויית שיבולת גלילית, בבסיס כל שיבֳלית דור של זיפים ארוכים; הגרגרים נשארים עטופים במוציהם אחרי הדַיש. מין זה משמש צמח־מזון עתיק

וחשוב בסין, מאנצ׳וריה והודו. — (3) זיפנוצה סופנית או דו׳־הפנינים (Pennisetum typhoides) — התפרחת שיבולת גלילית מְאֻרכת ודקה, בבסיס כל שיבלית דור של זיפים קצרים; הגרגרים אפורים־כחלחלים ומשתחררים ממוציהם עם ההבשלה (תמ׳: ע״ע דגניים, עמ׳ 961). — (4) דְחֶנית יאפאנית (Echinochloa frumentacea) — התפרחת מַכבד בעל ענפים דמויי־שיבולת; צמח־מזון נפוץ במזרח הרחוק, ביהוד ביאפאן. — ב) שבט הכלוריסיים (Chlorideae): הדו׳ המאוצבע (ע״ע דגניים, עמ׳ 966).

יחזקאל (ד, ט) אכל דו׳ כתערובת בתוך לחם־עוני. במשנה (שבי׳ ב׳, ז׳) נמנה הדו׳ עם גידולי־קיץ המשרישים לפני ר״ה. לפי ההלכה אין הדו׳ נחשב לדגן (ברכ׳ ל״ז, ע״א); לפיכך פת־דו׳ אינה נחשבת לחם (ט״ז ס״ק י״א; מג״א ס״ק י״ב), אין מברכים עליה ברכת המוציא אלא בורא מיני מזונות או שהכל, אין היא חייבת בחלה (מנח׳ ע׳, ע״ב), ואין עוברים עליה משום חמץ בפסח (רמב״ם, חמץ ומצה ה׳, א׳).

י. ארנון, ההלכה והמעשה בגידולי שדה, תשט״ז; C. R. Ball, *Pearl Millet,* 1903; M. A. Carleton. *The Small Grains,* 1916; A. Tiemann - E. Kämpffer, *D.e Hirse,* 1941; H. K. Wilson, *Grain Crops,* 1948.

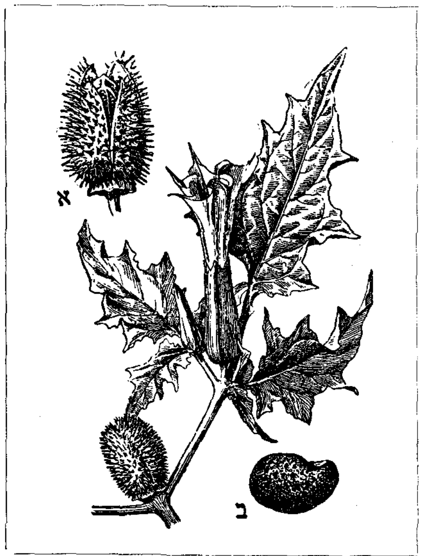
א. מ.

דַט, מַיְקֶל מ. ס. — Michael M. S. Dutt; בעצם: מַדהוּ סוּדן דַטָה — Madhu Sudan Datta — (1824—1873), משורר בֶּנגאלי, מנהיג התחיה הבנגאלית התרבותית שבמחצית השניה של המאה ה19. דאט היה בנו של עו״ד, וכשגדל המיר את דתו בנצרות. תחילה חי חיי־דוחק כעתונאי ופקיד במאדראס ובכַלכַתה. ב1862 נסע לאנגליה; שם נתקבל למעמד עוה״ד, אולם בשובו להודו נכשל במשלח־יד זה. כל חייו עברו עליו, על אשתו האנגליה ועל בניו בדכדוכי־עניות, והוא מת בבית־חולים לנצרכים. את פירסומו לדורות קנה לעצמו בשיריו. יצירתו Meghnad-vadh היא גדול האֶפּוסים בלשון הבנגאלית; בשיר זה, וכן בViranganaKavya החיה את קדמוניות עמו וגיבוריו. ביטול החרוזים בשיריו היה בו משום חידוש גמור וניתוק כבלי המסורת הספרותית.

A. and L. Ray, *Bengali Literature,* 1942; J. C. Gosh, *Bengali Literature,* 1948.

דַטוּרָה (Datura; מקור השם הודי), סוג של צמחים ממשפחת הסולָניים (ע״ע), הכולל כ15 מינים של עשׂבים, חד־שנתיים או רב־שנתיים, או עצים, בחלקם דרום־אמריקניים ובחלקם אירופיים־אסייתיים. כולם מצטיינים בעליהם הגדולים ובפרחיהם הגדולים, שצבעם עפ״ר לבן ולפעמים סגול, אדום או צהוב. הכותרת דמויית חצוצרה או משפך; מספר האבקנים 5. הפרי — הֶלֶקט יבש או בשׂרני, עפ״ר מכוסה שִׂכים ונפתח ב4 קשְׂוות; הזרעים מרובים וגדולים. מינים אחדים מקובלים בגינות כצמחי־נוי. אולם עיקר חשיבותה של הדט׳ — באַלקָלוֹאידים (ע״ע) המצויים בכמה ממיניה, ובגללם מינים אלה ידועים כבר מימי־קדם כמקורות לחמרי־רעל, לסמי־מרפא ולסמי שכרון ורוח־עוועים.

ממיני הדט׳: (1) דט׳ זקופת־פרי (D. stramonium), גָבהה כ1 מ׳, ו(2) דט׳ נטויית־פרי (D. metel), גָבהה 50—90 ס״מ ואורך־פרחיה 15—20 ס״מ; שני המינים נפוצים היום בארצות חמות וחמות־ממוזגות, ומצויים גם בא״י. (1) כבר היתה ידועה לתֶאופראסטוס ולדיוסקורידס; היא גדלה עפ״ר במקומות־ישוב, בין אשפתות או בחולות ליד החוף. כל חלקי הצמח ארסיים מאד. מעליו ומזרעיו מפיקים את הדאטורין או הסְטְראמוניום, שהוא תערובת של אלקאלואידים מקבוצת האַטְרוֹפּין (ע״ע) — בעיקר הִיאוֹסְציאמין (ר׳ שם). ברפואה משתמשים בתמצית (Extr. Hyoscyami) או באבקת־העלים (Folia Stramonii), שפעולתן הפארמאקולוגית והפיסיולוגית דומה לזו של הבֶלַדונה (ע״ע) כמַרפה את מתח־השרירים בצינורות־הנשימה. הן משמשות כתרופות נגד דלקת־הסימפונות, כסם מרגיע נגד התקֵפי־שיעול, וכן נגד נֶוראלגיות של הפָנים. אך ביחוד חשובים התכשירים הללו כתרופות נגד התקפי הקֶצֶרת (ע״ע): נוהגים לשׂרוף בקערית פתוחה עלי דט׳ (לפעמים יחד עם עלי הקנבוס ההודי [„חשיש״] או הלוֹבֶליה ועם תוספת של מלחת־הודו), שמעלים בשעת שרפתם עשן הפועל על כלי־הנשימה, או מעשנים סיגריות המכילות אבקת־דט׳. הרעלת דט׳ כרוכה בהפרעות פסיכיות אָפייניות: סחרחורת, התרגשות מופרזת, הזיות; משום כך נקרא הצמח לפנים „עשׂב־המכשפות״ או „עשׂב־השׂטן״. הרעלה קשה עשויה לגרום למוות. — (2) דומה בתכונותיו הפארמאקולוגיות ל(1). בהודו ובהודו־סין מכינים ממנו סם לתדהמה ולתרדמה, המכונה קא־דואוק. ידוע גם ששבטים אינדיאניים משתמשים בו לרפואה ולטקסים מאגיים. הערבים מכינים מן הזרעים משקה משכר. — (3) דט׳ אילנית (D. arborea) מדרום־אמריקה (פֶּרוּ, צ׳ילֶה), שפרחיה גדולים ביותר, מגודלת הרבה לנוי. (4) דט׳ דמית (D. sanguinea) מפֶּרוּ מגיעה לגובה של 9 מ׳. ממנה מכינים הילידים משקה הפועל כמעורר־תאווה וכן כסם משכר, ששותיו חשים בהתקשרות בשדים ורוחות.

דטורה זקופת־פרי (D. stramonium): ענף נושא פרח ופרי. א. פרי; ב. זרע

בדט׳ זקופת־הפרי נעשו מחקרים גֶנֶטיים חשובים, שבהם נתגלתה ההשפעה הנגרמת לצמח ע״י תוספת כרומוסומים יחידים למערכת־הכרומוסומים הַתקינה, שהיא כוללת בדט׳ 12 זוגות (2n=24). נמצאו פרחים המכילים 2n+1 כרומוסומים והמצטיינים בסימנים מיוחדים, והוּכרה הדרך המיוחדת של חלוקת תאים אלה בתהליך המֵיאוֹזה (וע״ע תורשה).

A. F. Blakeslee, *Stud:es in the Behaviour of Chromosomes* (U. S. Dep. of Agr. Yearbook 1605, 1-35), 1937.

מ. ט.

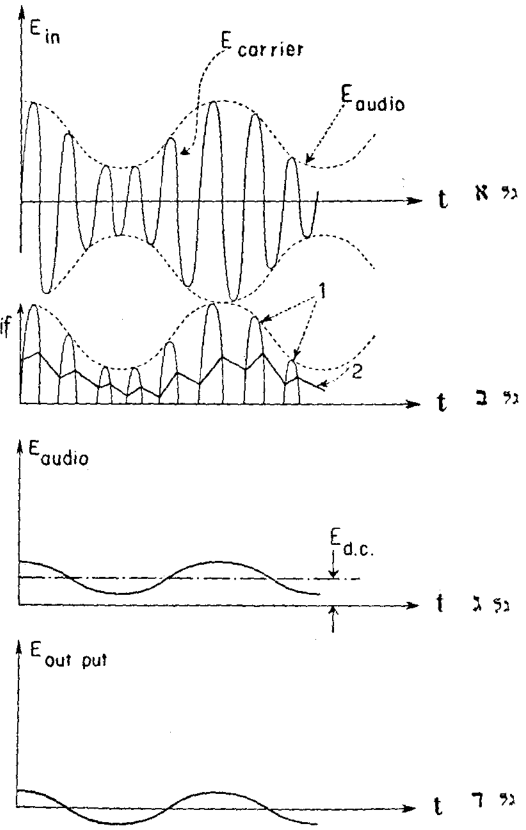
דֶטוּשׁ, פִּילִיפּ — Philippe Destouches (שמו האמיתי פ. נֶריקוֹ [Néricault]) — (1680—1754), מחזאי צרפתי. לפי מקצועו היה דט׳ דיפלומאט, ובמשך שנים רבות שימש כמזכיר השגרירויות הצרפתיות בשוויץ ובאנגליה; הוא נשׂא אשה אנגליה. ב1723 נבחר לאקאדמיה הצרפתית, יותר בזכות פעילותו הפוליטית מאשר בגלל השגיו הספרותיים. — דט׳ חיבר כ25 קומדיות שזכו להצלחה בשעתן, אך רובן פחותות־ערך וידועות היום אך מעט. הקומדיה אשר זיכתה אותו בתהילה היא Le Glorieux („הרברבן", 1732), מחזה בחרוזים, שהוא אחת מקומדיות־המידות המוצלחות ביותר של המאה ה18. דט׳ חיבר גם אופרה, Les Amours de Ragonde („אהבותיה של ראגוֹנד", 1742), עם המלחין מוּרֶה (Mouret). דט׳ היה הצרפתי הראשון שתירגם מחזות של שיקספיר לצרפתית; אולם תרגומיו לא זכו לעלות על הבימה. — כל כתביו של דט׳ הופיעו, ב5 כרכים, ב1755; מבחר חדיש של מחזותיו — ב1884.

J. B. d'Alembert, *Éloge de D.*, 1755; A. Burner, *D. et ses comédies*, 1906; id., *Le poète D. diplomate* (Rev. d'hist. diplom., 1929); F. Baldensperger, *Shakespeare en France*, 1907; J. Hankiss, *Ph. N. D., l'homme et l'œuvre*, 1920.

דֶטֶקְטוֹר, גַּלַּאי, בטכניקה האַלחוטית — (1) מכשיר לגילוּי גלים אֶלֶקטרוֹ־מאגנֶטיים, וגם (2) מכשיר לברירת גלים בעלי תדירוּת נמוכה מתוך חבורת גלים בעלי תדירויות גבוהות (דֶמוֹדוּלטוֹר — מְמַצה־אִפנוּן).

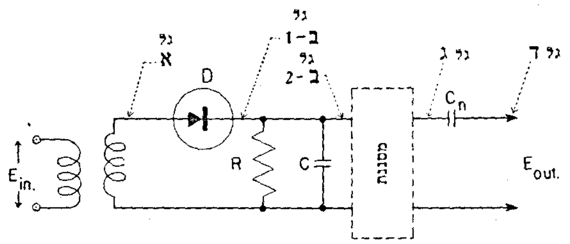
(1) הדט׳ הראשון הומצא ע״י בְּרֶנלי (Branley) בסוף המאה ה19. הוא מורכב משפופרת־זכוכית מלאה נסורת־מתכת; לתוך הנסורת בולטות שתי אֶלֶקטרוֹדוֹת, שהן חלק של מעגל־זרם. ההתנגדות הגבוהה של הנסורת עוצרת את הזרם לחלוטין, אולם כשהשפופרת נפגעת ע״י גלים אלקטרוֹ־מאגנטיים נלכדים קְרטי־הנסורת יחד, והתנגדותם פוחתת עד כדי הפעלת מעגל־הזרם; מחוֹג, פטיש או פעמון וכד׳ מורים על קליטת הגל. זעזוע מכאני מבטל את הליכוד ומכשיר את השפופרת לקליטה נוספת. מכשיר זה (coherer) יכול לשמש רק לקליטה ראדיוֹ־טלגראפית. — בין הדט" הראשונים היה גם ה ד ט׳ ה מ א ג נֶ ט י, שפוּתח ע״י מַרקוני (ע״ע) וַרתֶרפוֹרד (ע״ע): קליטת הגל משנה את המצב המאגנטי של חוט־פלדה, הנע בין קָטבי אלקטרוֹ־מאגנט, ומפעילה עי״כ סימנים אקוסטיים בהתאם לאות הנקלט בתוך טלפון, המחובר לאלקטרוֹמאגנט.

(2) כדט" הפועלים כמפרידי אותות מסויימים מתוך תערוֹבת של גלים אֶלקטרוֹמאגנטיים משמשים: דיודות־גביש ודיודות־שפוֹפרת. צורת גל־שידור המאוֹפנן איפנוּן־משׂרעת מתוֹארת בציור 1 (גל א). גל זה מורכב מגל „נושׂא" ($E_{carrier}$) בעל תדירוּת גבוהה מאד, המשנה את עָצמתו (המשׂרעת שלו) בהתאם לצורתו ותדירותו של גל „מאַפנן" (E_{audio}), שהוא מכיל את ה„תוכן" שרוצים לשדר (צליל, דיבור וכיו״ב); ה„תוכן" הוא, בדרך־כלל, גל בעל תדירוּת נמוכה מאד. מבחינה טכנית נוח ויעיל יותר לשדר גלים בתדירויות גבוהות; לכן מרכיבים בצד השידור את גל־התוכן על הגל־הנושׂא ע״י איפנוּן מתאים. פ ע ו ל ת ה ד ט׳ נעשית ע״י יישוּר גל־השידור וסינון הגל המיוּשר או ע״י שימוש בתוֹפעת הפעימוֹת. דט" כאלה הם הנפוצים ביותר. מעגל טיפוסי של דט׳ מסוג זה נתון בציור 2. כמיישר D יכולות לשמש דיוֹדת־גביש או דיוֹדת־שפוֹפרת. גל־השידור (ציור 1, גל א) המיוּשר הופך לגל בעל פעימוֹת שמשׂרעתן משתנית (ציור 1, גל ב־1).

ציור 1

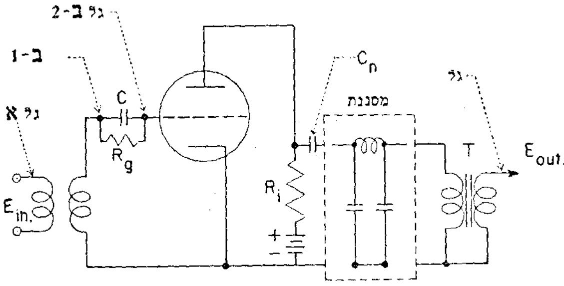
המעגל R—C מוֹציא מתוך גל־הפעימוֹת הזה את הממוּצע (ציור 1, גל ב, 1—2), הנהפך לאחר סינוּן מתאים לגל ג (ציור 2). את הרכיב הישר ($E_{d.c.}$) של הגל ג מוֹרידים בעזרת קבל־החיסום C_n או בעזרת הטראנספוֹרמאטוֹר T (ציור 2 ו3); הגל ד, המתקבל בסוף, הוא גל־התוֹכן. פעולתו

ציור 2

של דט׳־הגביש מבוססת על האַנאיזוֹטרוֹפיוּת החשמלית של גבישים (ע״ע גביש, עמ׳ 231, 238—239), ביחוד של גבישים קטביים. פעולה זוֹ נתגלתה ונוּצלה לראשונה ב1901 על־ידי ק. פ. בּרַאוּן (ע״ע); היא הוּסבּרה אחר־כך מבחינה תֵאוֹרטית ע״י ו. שוֹטְקי (W. Schottky). הגבישים הטובים ביותר למטרה זוֹ הם גבישים של מוֹליכים־למחצה, כגון גֶרמַניוּם (ע״ע), גַלֶנָה (ע״ע), צוֹרן (ע״ע), תחמוֹצת־הנחוֹשת. בזמן האחרון מרבים להשתמש בדט׳־הגביש ביחוד ברַדָר (ע״ע) ובטֶלֶויזיה (ע״ע), ואילו שימושו בַקשר האַל־חוטי ובשידור נדחה ע״י דיוֹדת־השפוֹפרת (ע״ע אֶלקטרוֹ־

ניקה, עמ׳ 811—813). דט׳ של מתח־הקדם טיפוסי, הקרוי גם דט׳־טריודה, מתואר בציור 3. הטריודה מוסיפה הגברה במעגל האֲנודי לגל המיושר והמגולה במעגל הסריג.

ציור 3

השימוש בדט״ כיום נרחב ביותר. באלקטרוניקה הכללית משמש „הדט׳ לגלים מתקדמים״ למדידת עָצמת השדה החשמלי כפונקציה של המרחק לאורך „מדריך־גל״; הדט׳ לקרניים אינפרה־אדומות מגלה את מציאותן ימודד את עָצמתן של קרניים אלו. בראדיו הדט׳ משמש חלק של מעגל אֶלקטרוני, המגלה את קליטתו ואת תָכנו של גל־השידור, וכן הוא משמש כגלאי לגילוי התוכן של גלי־שידור המאופננים איפנון־משרעת או איפנון־תדירות או ־פאזה, ובמעגלי־גלים אולטרא־קצרים — כ„דט׳־המנה״; בטלגראפיה מרבים להשתמש בדט׳־הפעימות לקליטת אותות־מורס. אם שפופרת הדט׳ מייצרת בעצמה את התדירות המקומית, קרוי מעגל זה דט׳־אוטודינה.

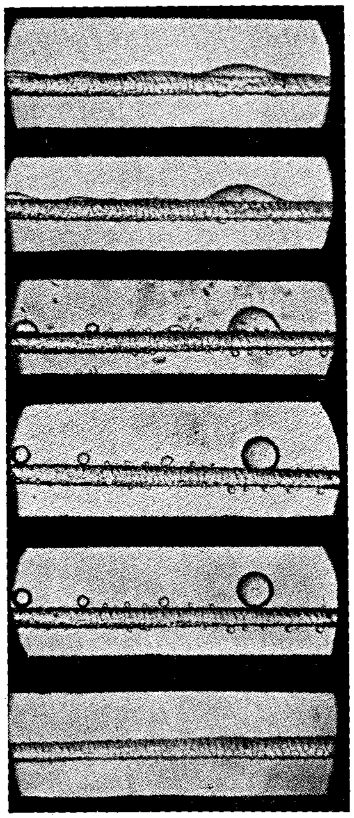
בטכניקה הצבאית משמש הדט׳ לגילוי מוקשים מתכתיים הטמונים באדמה. למטרה זו הוא מורכב ממַשדר נייד, הניזון מסוללה; ביד מוחזק ראש־הגישוש, שדרכו משדרים לתוך האדמה גל בתדירות גבוהה. גל זה מַשרה בתוך כל גוף מתכתי, שהוא פוגש בדרכו, זרמי־מערבולת, שהם מצדם גורמים להשמעת צליל מסויים בתוך המכשיר. טכניקה זו משמשת גם לחקירות בגאופיסיקה (ע״ע, עמ׳ 157). בַּרַדַר (ע״ע) מגלה הדט׳ עצמים מחזירי גלים אֶלקטרומאגנטיים ואת מקומם המדוייק ע״י גילוי התוכן של הגלים המוחזרים.

H. C. Torrey – Ch. A. Whitmer, *Crystal Rectifiers*, 1948;
H. G. Mende, *Rundfunkempfang ohne Röhren*, 1952².

י. פז

דֶטֶרְגֶנְטִים (detergents, מלאט׳ detergeo — אני מנַגֵב, מנַקה), תרכּובות כימיות פעילות־שטח, הפועלות כחמרי ניקוי וכביסה. כל הסבונים, האֶמולגַטורים, החמרים המרטיבים והחמרים המחדירים — כולם דט״ הם, במובן הרחב של המונח. אולם נהוג לייחד את השם לחמרים סינ־תֶטיים, שהוכנו בזמן האחרון כתחליפים יעילים ומשובחים ביותר לסבון (ע״ע), בגלל שני חסרונות בולטים של חומר־ניקוי ותיק זה: 1) יצירת מלחים בלתי־מסיסים עם סידן ומאגנֶזיום — המפריעה את השימוש בסבון במים קשים; 2) אי־יציבות הסבון בפני חומצות. הדט״ נקיים משני ליקויים אלה.

פעולת הדט״ היא הרחקת חומר זר — מוצק בצורת גרגירי־אבקה, נוזל בצורת טיפות או מריחה —, הדבֵק כלכ־לוך בעצם מוצק שיש לנקותו. פעולה זו מושתתת על גורמים פיסיקו־כימיים מיוחדים, המתבטאים בהשפעתם על תכונות שטח־הפנים (ע״ע). דט״ בעלי כושר של פעילות־השטח מנמיכים במידה עצומה את מתח־הפנים של התמיסות שבהן הם שרויים כמומסים. השפעה זו ניכרת לפעמים כבר במיהול של 1:10,000; סיבתה — ספיחת המולֶקולות או היונים של החומר פעיל־השטח בשטח־הפנים של התמיסה. בתמיסות רגילות אין בדרך־כלל כיווניות מסויימת במצב המולקולות בשכבה הגבולית של החומר המומס, ואילו בתמיסות של חמרים פעילי־השטח שכבה זו רוכשת לפעמים כיווניות מובהקת. נוסף על כך המולקולות או היונים של החמרים פעילי־השטח בתמיסה ניתנים לאסוציאציה, היוצרת מיצלות קולואידיות (ע״ע קולואידים) מסודרות, וההלו מסוגלות ליצור מעטפה מסביב למולקולות של חמרים אורגאניים שונים, לא־מסיסים במים. משום כך הרבה חמרים לא־מסיסים במים מסוגלים להתמוסס במצע מימי, המכיל חומר פעיל־השטח; במקרים אלה מייחסים לחומר זה כושר הכשרת־המַסה או סולוּביליזאציה. ההשפעה על מתח־הפנים והסולוּביליזאציה הם המכאניזמים של פעולת הניקוי של הדט״: (1) הדט׳ משפר את כושר־ההרטבה של המים ומחליש עי״כ את הקשר בין החומר הזר (הלכלוך) ובין השטח העומד להתנקות; (2) המעטפות שתמיסת הדט׳ יוצרת מסביב לגרגירים או לטיפות של הלכלוך מונעות את הצטברותו של זה האחרון לגוש או לשכבה רציפה, ועי״כ נגרמת אֶמולסיפיקאציה (= יצירת תחליב) של הלכלוך (ציור 1); (3) הדט׳ יוצר קצף במצע — כשזה ניתן לבחישה או לטלטול —, והשטחים הנרחבים של בועות־הקצף מסייעים לספיחת הלכלוך.

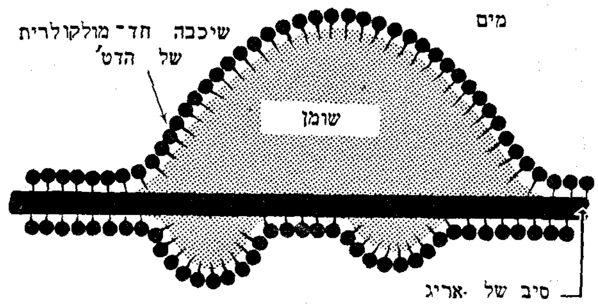

ציור 1
שכבת־שומן על־פני סיב מתכדרת לטיפות בהשפעת תמיסת־דט׳ וניתקת מעל פני הסיב

מבחינה כימית הדט״ — בדומה לסבון — הם חמרים שהמולקולות שלהם אַסימֶטריות ביותר לגבי תכונות־המסיסות והעֶרכּוּת השאֵרית או הקֻטביות. חלק אחד של המולקולה הוא שייר פחמימני גדול, ע״פ רוב אַליפאטי או אַרומאטי מותמר באַלקיל — הקבוצה ההידרופובית (או האולֶאופילית) של הדט׳, שהיא נדחית מפני המים. חלק שני של המולקולה הוא קבוצה מסיסה במים ובעלת קטביות בולטת — הקבוצה ההידרופילית (או קבוצת־הסולוביליזאציה), שהיא נמשכת למים; עפ״ר — אך לא תמיד — היא יונוגֶנית. קבוצות־סולוביליזאציה מובהקות הן:

$-(C_2H_4O-)_n$, $-NR_3^+$, $-OSO_3H$, $-SO_3Na$, $-COOH$

בשכבה הגבולית שבשטח־המגע בין הגוף המתנקה ובין תמי־סת הדט׳ מולקולות הדט׳ מסתדרות כשקצן ההידרופילי נעוץ במים וקצן ההידרופיבי מכוון מן המים החוצה, אל החומר הזר (ציור 2).

ציור 2.
שטח־הגבול בין השומן ובין התמיסה המימית של הדט׳ על־פני סיב

לצרכי ניקוי בדט״ משתמשים עפ״ר בתמיסות המכילות 0.05—1.0% דט׳ פעיל, כשמשקל נוזל־השטיפה גדול פי 2 עד פי 100 ממשקל החומר המתנקה. הניקוי מבוצע עפ״ר בטמפראטורות שבין טמפראטורת־החדר ובין 80°, אך יש אריגים שעומדים יפה גם בטיפול בתמיסות רותחות של הדט׳.

הדט׳ הסינתטי הראשון, שפותח בשלהי המאה ה19, היה „השמן האדום התורכי״ — מוצר של הפעלת חומצה גפרי־תנית מעשנת על שמן־קיק. מרכיבה העיקרי — המלח

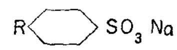
$$\mathrm{I.}\quad \begin{array}{l} CH_2.O.CO.R \\ CH.O.CO.R \\ CH_2.O.CO.R \end{array} \qquad \left(R = CH_3(CH_2)_5CH(O.SO_3Na).CH_2.CH{=}CH(CH_2)_7-\right)$$

הנתרני של גליצריל־טריריצינואיל־סולפאט (I); זהו חומר מרטיב יעיל, אולם אינו חומר־ניקוי טוב. רק סמוך ל1930 הופיעו בשוק הדט״ הראשונים ממש. מבחינה כימית הם מתחלקים ל4 קבוצות:

א) חמרים פעילי־שטח אניוניים, שהם — בדומה לסבון — מלחים נתרניים (לפעמים אשלגניים) של חומצות אורגאניות גבה־מולקולאריות סינתטיות, כגון סולפונאטים (II) או אסתרים סולפאטיים (III) (R = ראדיקאל אורגאני). לסוג זה שייכים המוצרים המסחריים דיופונול ואוירול, שהם

$$R.SO_3^-Na^+ \qquad R.O.SO_3^-Na^+$$

II. III.

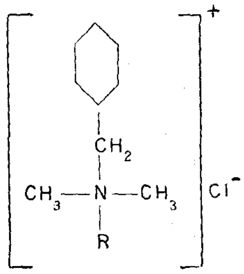

IV.

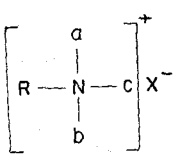
תערובת של סולפאטים של כהלים גבוהים — לאורילי, פאל־מיטילי, סטארילי, אולאילי; כהלים אלה מתקבלים מחיזור (הידרוגנאציה) של חומצות־שומן. — נוקונול (IV), נקאל, אלקאנול — הם תולדות סולפוניות של מוצרי האלקילאציה של בנזול או של נאפתאלין; המוצרים היעילים ביותר הם בעלי שרשרת אלקילית של $R = C_{14} - C_{18}$. חמרי־הגלם להכנת דט״ מסוג הנוקונול נלקחים מן הנפט: המקטע הקרו־סיני (נקודת־רתיחה 200—300°) עובר כלורינאציה, ואחר כך — דחיסה עם בנזול או נאפתאלין בריאקציית פרידל־קראפטס (ע״ע בנזול); הגרעין הארומאטי עובר סולפונא־ציה ע״י חומצה גפריתנית מעשנת, ותרכובת־סולפו המת־

קבלת נסתרת ע״י סודה. — סינתכס (Synthex) (V) הוא אסטר סולפאטי של מונוגליצריד של חומצה שומנית, המת־קבל ע״י חימום של שמן טבעי (טרי־גליצריד) עם עודף של גליצרין.

$$\mathrm{V.}\quad \begin{array}{l} CH_2.O.CO(CH_2)_{10}CH_3 \\ CH.OH \\ CH_2.O.SO_3Na \end{array}$$

ב) חמרים פעילי־שטח קאטיוניים מן הטיפוס VI. כאן רק הקבוצה R חייבת להיות שרשרת ארוכה, ואילו a, b ו c אינם פוגמים בפעילות גם כשהם שרשרות קצרות; X הוא האלוגן או סולפאט. לסוג זה שייכים החמרים מטיפוס הזפיראן (VII), חמרי־דחיסה בין דימתיל־אלקיל־אמין ובנזיל כלורידי; חמרים אלה הם גם אנטיספטיים.

VII.

VI.

ג) דט״ לא־יוניים מן הטיפוס VIII, שבהם ההידרוכסיל משמש כקבוצה מושכת־מים. לסוג זה שייכים תוצרי הדחיסה בין אתרים פולי־אוכסימתילניים ואלקיל־פנולים, הנקראים איגפל או פרגל. מספר קבוצות האתילן־אתר (n), הדרוש לשם קבלת דט״ יעילים, תלוי במשקל המולקולארי ובמבנה של הקבוצה ההידרופובית של המולקולה; למשל: כאשר R.OH הוא הכסיל־פנול, n יכול להיות קטן מאשר במקרה שבו R.OH הוא כוהל אוקטאדצילי.

$$\mathrm{VIII.}\quad R.O.CH_2.CH_2(O.C_2H_4)_n.OH$$

ד) דט״ שבהם הקבוצה החומצית חסומה ואינה מסוגלת ליצור מלחים; חמרים אלה מסיסותם במים מועטת, ולשם הגדלתה מכניסים בהם קבוצה הידרופילית. כאלה הם, למשל, מיני האיגפון (IX). חמרים אלה משמשים בעיקר כאמולגא־טורים — חמרי הרטבה והקצפה.

$$\mathrm{IX.}\quad \underbrace{CH_3(CH_2)_7CH{=}CH(CH_2)_7CO}_{\text{ח׳ אולאית}}.\underbrace{HN.CH_2.CH_2.SO_3Na}_{\text{טאורין}}$$

הקשר בין טיבו הכימי של דט׳ מסויים ובין יעילות פעולתו עדיין אינו ידוע כל־צרכו; כמו־כן לא תמיד ניתן להסביר, מדוע דט׳ מסויים יעיל כחומר־הרטבה, אך אינו משמש חומר־ניקוי טוב. מקובלות בדיקות סטאנדארטיות לקביעת טיבו של דט׳: (1) בדיקת פעולת שטח־הפנים (ע״ע) בשיטת הטבעת, ז״א — מדידת הכוח (במשקלות) הדרוש להרחקת טבעת בעלת קוטר נתון, שהושמה על פני הנוזל:

$$\gamma = \frac{P}{2\pi R}$$

(γ נקבע בdyn/cm, P הוא הלחץ הדרוש, R — ראדיוס־

הטבעת); (2) בדיקת כושר־ההרטבה — טבילת משקל מסויים של אגד חוטי־כותנה בנוזל וקביעת הזמן הדרוש להרטבתם השלמה; (3) בדיקת פעולת־הניקוי לגבי לכלוך סטאנדארטי — טובלים פיסת־בד בתמיסת CCl_4, המכילה שמן מינֶראלי ופיח, ולאחר ההספגה בודקים את פעולת הניקוי של הדט׳ בּלַנדֶרוֹמֶטר: זהו תֶרמוֹסטאט הבנוי ממספר תאים, שבהם מוכנס האריג המלוכלך יחד עם כמות מסויימת של הדט׳ (בתמיסה של 0.1%); לאחר עירבוב מכאני נקבעת דרגת הניקוי בפוטומֶטר לפי בהירות האריג המנוקה בהשוואה למצבו הקודם; (4) קביעת אחוז הדט׳ בתמיסה הנתונה לפי כמות־החומר המסיסה בכוהל; (5) קביעת צמיגות תמיסת־הדט׳; (6) מדידת גובה הקצף; (7) בדיקת קרישת הדט׳ בטמפרטורות שונות.

הדט״ יעילים כחמרי־ניקוי בתמיסה, במקרים שבהם הסבון אינו יעיל גם במים רכים, למשל: לגבי שמני־סיכה. דט״ רבים פעילים גם כחמרים באקטֶריצידיים ואַנטיספטיים. הם נכללים כמרכיבים באבקות־ניקוי בתעשיית־הטכסטיל, וערכם רב בצביעה כמחדירי־צבעים וכמחזיקי־צבעים, וכן כמחזיקי ציפוי־אספאלט על כבישים; בתעשיה הקוסמֶטית — בקרֶמים, שאמפונים ותכשירים אחרים; בתעשיית המתכות; כתוספת למזונות, ועוד. — הייצור העולמי של דט״ שווה היום בהקפו לזה של הסבון.

A. M. Schwartz–J. W. Perry–J. Berch, *Surface Active Agents*, I–II, 1949, 1958; F. G. Thomssen–J. W. McCutcheon, *Soaps and Detergents*, 1949; Kirk-Othmer, *D.* (Encycl. of Chem. Technol., IV, 938–960), 1949; A. M. Schwartz, *Detergency*, 1950; W. W. Niven, *The Fundamentals of Detergency*, 1950; J. W. McCutcheon, *Synthetic Detergents*, 1950; J. H. Moilliet–B. Collie, *Surface Activity*, 1951; N. K. Adam–D. G. Stevenson, *Detergent Action* (*Endeavour* XII, 25–32), 1953; N. Pilpel, *Detergents and How They Work* (Discovery XVI, 102–105), 1956; P. A. R. Puplett, *Synthetic Detergents*, 1957.

ד. אס.

דֶטְרוֹיט (Detroit), עיר באה״ב, במדינת מישיגן, העיר הגדולה שבמדינה זו והחמישית (או הרביעית) בגדלה באה״ב. 1,910,000 תושבים (1957); בדט׳־רבתי („השטח המֶטרופוליטאני״) — כ3¼ מיליון תושבים (1956). דט׳ משתרעת כ30 ק״מ לאורך הגדה המערבית של נהר־דט׳, המחבר את יַמת סֶנט־קלֶר עם ימת־אירי. על הגדה שממולה יושבת העיר וינדזור שבמדינת אונטֶריו, קאנאדה; שתי הערים מחוברות על־ידי שתי מנהרות העוברות בקרקע הנהר.

חשיבותה של דט׳ נובעת ממצבה הגאוגראפי — כצומת דרכי מים ויבשה, במרכז איזור הימות הגדולות, בתחום מכרות ברזל ופחם ואיזורי הישוב הצפוף של אה״ב וקאנאדה. נמלה של דט׳ נמצא על נתיב־המים ההומה ביותר בעולם; הוא אחד הנמלים הגדולים והעמוסים ביותר של אה״ב. הספינות העוגנות בו או החולפות על־פניו במסען דרך נהר־דט׳ מובילות מטען — בעיקר בצרי־ברזל ותבואות — בשיעור העולה על 100 מיליון טונות בשנה.

דט׳ היא מרכז תעשייתי עצום, וביחוד המרכז העולמי לבניית מכוניות ומטוסים. כבר במחצית השניה של המאה ה19 התחילה דט׳ להתפתח כמרכז לייצור קטרים וקרונות. תעשיית המכוניות התרכזה מתחילתה (מ1899 ואילך) בדט׳, שבה נמצאו המוני פועלים מומחים לתעשיה זו. בדט׳ נמצאים

איזור־העסקים בדטרויט (צילום־אויר). מעבר לנהר־דטרויט — וינדזור שבקאנאדה

ההנהלה וגדולי המפעלים של ג׳נֶרַל מוטורס (ע״ע), מפעלי פורד (ע״ע) ומפעלי קרַיזלֶר, והחיים הכלכליים של כל האיזור מבוססים על תעשיית המכוניות, שבה מועסקים כ½ מיליון עובדים; למעלה ממחצית המכוניות המיוצרות באה״ב מוצאן מדט׳. אותם המפעלים מייצרים גם טאנקים, זחלים, טראקטורים, וכן מטוסים אזרחיים וצבאיים וחלקי־מטוסים. ענפי־תעשיה אחרים הם: בניין ספינות, קרונות־רכבת, מכונות שונות וציוד תעשייתי, הפקת מוצרי פלדה ואלומיניום, מנועים חשמליים, מכשירי חשמל, ראדיו וטֶלֶוויזיה, כימיקאלים, צמיגים, רהיטים, בגדים, שימורי־בשר ומצרכי־מזון אחרים; בעיר נמצאים גם בתי־זיקוק לנפט.

בניין העיר תוכנן מראש, אולם מחמת קצב גידולה התפשטה מעבר לגבולות התיכנון. בשלהי המאה ה19 ותחילת המאה ה20 נמשכו לדט׳ המוני מהגרים מאירופה, גרמנים וסקאנדינאווים, ואח״כ ביהוד בני מזרח־אירופה — אוקראינים, פולנים, צ׳כים, יוגוסלאווים, שנקלטו כפועלים בתעשיה המתרחבת. עם צימצום ההגירה מאירופה פנה לדט׳ זרם של הגירה פנימית מן השכבות המדולדלות של מדינות־הדרום הנחשלות, לבנים וכושים; מספרם של אלה האחרונים בדט׳ הוא כ475,000. — בדט׳ 2 אוניברסיטאות: עירונית־כללית וקאתולית, טכניון, ספריה ציבורית גדולה, מכון ומוזיאון לאמנות.

הישוב האירופי במקום נוסד ע״י קבוצת צרפתים מקאנאדה ב1701, שהקימו את „מצודת פונשארטרן די דֶטרואָה״ (Fort Pontchartrain du Détroit) [צרפ׳ détroit = מיצר]. במלחמת שבע השנים עבר כל האיזור לידי הבריטים. בשעת תחימת הגבול בין אה״ב ובין קאנאדה ב1796 עברה דט׳ לידי אה״ב. במלחמת 1812/3 היתה זמן־מה כבושה בידי הבריטים. ב1824 הוענק לה מעמד של עיר. בתקופה 1805—1847 היתה בירת הטֶריטוריה (אח״כ המדינה) מישיגן. גידולה המהיר החל במחצית השניה של המאה ה19 עם פיתוח רשת התחבורה הימית והיבשתית באיזור ועם תיעושו והוחש ע״י פיתוח תעשיית המכוניות. ב1870 מנתה האוכלוסיה 80,000 נפש, ב1900 — 286,000, ב1930 — 1.57 מיליון.

S. Farmer, *The History of D. and Michigan*, 1889; id., *The Building of D.*, 1912; G. B. Catlin, *Story of D.*, 1926; A. Pound, *D.: Dynamic City*, 1940.

יפ. ש.

היהודים הראשונים הגיעו לדט׳ מדרום-גרמניה באמ־צע המאה ה19. ב1850 נוסד ביהכ״נ הראשון; כשקיבל זה ב1861 את המנהג הרפורמי, פרשו חברים רבים וייסדו ביכ״נ חרדי. שני בתי-כנסיות ותיקים אלה מקיימים עד היום מרכזי-חינוך למבוגרים. חבר מוסדות-צדקה יהודיים הוקם ב1899 והורחב לאירגון-סעד מקיף ב1926. ב1955 נאמד מספר היהודים בדט׳ ב72,000, ולהם יותר מ50 בתי-כנסיות. יש בדט׳ הרבה בתי-ספר יהודיים, ואף אירגון של בתי-ספר עבריים; קיימת שם גם ישיבה.

דֶטֶרְמִינִיזְם (מלאט׳ determinare, קבוע), במשמעותו הכללית — התורה, שכל הנמצא — ובעיקר כל המתארע — נקבע קביעה חד-משמעותית בתוך מערכת-יחסים כללית. כתורה פילוסופית הדט׳ נבדל מן הפטליזם (ע״ע), שהוא דרך-חשיבה מיתית או דתית (ע״ע גורל; גזרה קדומה). הנחת-היסוד של הדט׳ — שכל יש הוא „קבוע" — אינה אומרת כלום על אופן הקביעה, ובהתאם לכך אפשר להבחין בין סוגים שונים של דט׳. מעיקרא אין הדט׳ פוסק, אם תיתכן קביעה פרטית של עצמים ואירועים, או רק קביעה ע״פ חוקים כלליים, שגם בה ניתן להבחין בין סוגים שונים של קביעת ההוויה וההתהוות. השיטות הידועות ביותר הן שני סוגיו של הדט׳ הקוסמולוגי: הסיבתי-מכאניסטי והטֶלֶאולוגי (תכליתי); סוג אחר של דט׳ הוא הפאנלוגיזם של הֶגֶל (ע״ע); אף הדט׳ הפאנתֶאיסטי של שפינוזה (ע״ע) מורה קביעה מוח־לטת של כל סוגי הנמצא ע״פ התבונה. — דט׳ סתם הוא עפ״ר הדט׳ הסיבתי.

בניגוד לסוגי הדט׳, המניחים קביעת הכל ע״פ חוקים כלליים, טוען האינדֶטֶרמיניזם, שיש עובדות חסרות קביעה — אירועים שאינם נקבעים אלא במקצת או שאינם נקבעים כלל ע״י חוקים כלליים, כלומר אירועים „מקריים" (אינדטרמיניזם זה נקרא, לפי הצעת פירס [ע״ע], „טיכיזם" [מיוו׳ τύχη, מקרה]), או מעשי-יצירה חפשיים (של אלוהים ואדם), או אלו בצד אלו.

הדט׳ הוא בראש ובראשונה אחת מתורות-היסוד של הקוסמולוגיה הפילוסופית. אולם הבעיה, אם תורה זו כוחה יפה ללא צימצום מכל הבחינות, והוויכוח המתמיד בין הדט׳ והאינדטרמיניזם מוסבים בעיקר על כוחו של הדט׳ כלפי האדם. השאלה הנשאלת כאן היא: אם אפשר ואם מוצדק להניח חוקיות כללית באנתרופולוגיה — הנחה, שלכללה נכנס אף הדט׳ הסוציולוגי (ר׳ להלן, עמ׳ 297). הבעיה המכרעת היא מכלול השאלות, אם וכיצד יכול האדם להיות חפשי במעשיו בכלל ובפעילותו היוצרת, ואם ניתן לו חופש פנימי בחשיבתו, וביחוד — ברצייתו (ע״ע בחירה, עמ׳ 149—150). פתרונות לבעיה זו מבקשות הפילוסופיה הביקרתית, האונטולוגיה, הפֶנוֹמֶנולוגיה של הרוח והאֶתיקה.

א. הדט׳ בפילוסופיית-הטבע (הדט׳ הקוס־מולוגי). התורה הראשונה של דט׳ מוחלט, שנמסרה לנו בפילוסופיה האירופית, היא השקפה פיסיקאלית, סיבתית־מכאניסטית — שהיא קיימת עד עתה ושחשיבותה גדלה עם התפתחות מדעי-הטבע בעת החדשה. דֶמוֹקריטוס (ע״ע) ניסח את הדט׳ באמרו: „שום דבר איננו קורה באקראי, אלא הכל קורה מתוך סיבה הכרחית". אפלטון אומר על עולם המתהווה (שמעבר לו מתרומם עולם ההוויה האמיתית): „הכרחי הוא שכל מה שמתהווה מתהווה ע״י סיבה" („פילֶבּוס"). הסטואה הדגישה את הקשר הסיבתי החמור בין הדברים; לדעתה, כל מקרה אינו אלא מדומה; הלוגוס (ע״ע) שולט בעולם שלטון מוחלט. אולם כבר בזמן הקדום נשמעות גם טענות ספקניות נגד הנחת השלטון הבלתי-מוגבל של חוק-הסיבתיות; אפיקורוס (ע״ע) יִחס משקל מכריע בתמונת-עולמו למקרה.

ביה״ב ניסח הרמב״ם את הדט׳ ברוחו של אריס־טו: „כל מה שיצא מן הכוח אל הפועל מוציאו זולתו והוא חוץ ממנו בהכרח" (מו״נ, חלק ב׳, הקדמות). תוֹמָס מאקווינוֹ נתן לחוק-הסיבתיות 3 ניסוחים: „כל מה שמתהווה, סיבתו עמו"; „כל מה שמתנועע, מתנועע ע״י זולתו"; „כל מה שיוצא מן הכוח אל הפועל, אינו יוצא אלא ע״י משהו ממשי בפועל". את הסיבה הגדיר תומאס כ„משהו, שמשהו אחר בא אחריו בהכרח". בדרך-כלל נבלעה ביה״ב הבעיה הפילוסופית של הדט׳-אינדֶטֶרמיניזם בבעיות התאו־לוגיות של הידיעה והבחירה (ע״ע), ההשגחה (ע״ע) והגזרה הקדומה (ע״ע). רוב הוגי-הדעות של היהדות היו אינדטרמיניסטים לגבי האדם והכרעתו הדתית והמוסרית; יוצא מכלל זה ר׳ חסדאי קרשקש (ע״ע). ההוגים הנוצריים הגדולים של יה״ב החזיקו גם הם בחופש־רצונו של האדם, ואילו רוב ההוגים של האיסלאם נטו אל הדט׳, ואפילו אל הפאטאליזם.

עם הוגי-הדעות הגדולים של העת החדשה, שבתורתם מצוי עקרון הדט׳, נמנים: פ. בֵּיקון, גאלילֵאי, הוֹבְּז, שפי־נוזה, לַיבּניץ (בהדגשת הדט׳ הטֶלֶאולוגי כגזירת האל), ניוטון, יום (אע״פ שהוא חולק על ההכרח והחוקיות שבסיב־תיות), ובדור האחרון — בְּרֶנטאנוֹ, וכן נציגי תפיסות-העולם הפוזיטיוויסטית (א. קוֹנט [בהסתייגות מסויימת]), הדארוויניסטית והמארכסיסטית, שפיתחו אמנם בעיקר את הדט׳ האֶוולוציוניסטי והסוציולוגי. חשיבות מיוחדת נודעה לדט׳ כשנתקבל כבסיס של מדע-הטבע החדש. דֶקארט מנה את חוק הסיבתיות בין „האמיתות הנצחיות", כלומר: האמיתות הראציונאליות, ה„אַפריוֹריות", הלא-נסיוניות; אך לדעתו אין חוק זה חל על רצונו של האדם. שפינוזה ניסח את החוק: „מן ההכרח ליחס לכל דבר סיבה או טעם, מפני מה הוא קיים או מפני מה אינו קיים" („תורת המידות", א׳, משפט 11, הוכחה 2). עקרון הדט׳ במשנת שפינוזה הוא ביטוי של שכלתנות, אשר לפיה הכל — לרבות הרציה — מתחייב מהטבע האלוהי, כשם שמתחייב מטבע המשולש שסכום זוויותיו שווה לשתי זוויות ישרות; ממושג הסיבה אפשר לגזור את מושג התולדה באופן הגיוני טהור. אעפ״כ מורה שפינוזה — בדומה לסטואה —, שהאדם חפשי מבחינה מוסרית במידה ששכלו הוא הכוח השולט בו, כלו׳: במידה שהוא מבין את ההכרחיות שבטבעו וקובע את רצייתו על פיה. — על קאנט, פיכטֶה, שוֹפֶּנהַאואר — ר׳ להלן, ב.

הניסוח הידוע ביותר של התפיסה הדטרמיניסטית הוא משל לַפּלַס (ע״ע). הוא העלה את דמותו של רוח מקיף, בעל ידיעה שלמה על מצב העולם ברגע מסויים, שיודע יחד עם זה את כל הכוחות הפועלים בטבע ואת המשוואות הפיסיקאליות, שעל-פיהן הם פועלים. בעזרת „נוסחת-העולם" הזאת יכול הרוח הזה לחשב כל אירוע, את תנועות גרמי-השמים ואת תנועות האטומים: כל דבר ודאי לו; העתיד והעבר פתוחים לפניו. — שכלו של האדם מתקרב לדרגת הרוח הזה בשטח האסטרונומיה.

במטאפיסיקה של סוף המאה ה19 קמו אסכולות שונות,

אשר נלחמו נגד הדט׳. נגד הצפת הדור בהלכי־רוח מכאניסטיים־דטרמיניסטיים, שפעלו את פעולתם גם מחוץ לפיסיקה — בתורת־הנפש, בהיסטוריה, בתורת־החברה —, התקוממו **בגרמניה** פילוסופים וולונטאריסטיים ונאו־אידיאליסטיים, כגון אֶדוּאַרד פון הַרטמַן, אויקן ואחרים. דחיפה חזקה בכיוון של מטאפיסיקה של החירות, שתפיסתה קשורה בהתנגדות לדט׳, ניתנה ע״י הפילוסופיה הצרפתית בסוף המאה ה19; בשיטותיהם של לַשֶׁליֶה (Lachelier), רֶנוּביֶה (Renouvier) ואחרים עמדה במרכז הצגת הממשות היסודית של החירות. **בּוּטרוּ** (ע״ע) **ובֶּרגסוֹן** (ע״ע) פיתחו, מתוך ויכוח מתמיד עם מדעי־הטבע של דורם, מטאפיסיקה כללית של החירות בהוראת חוסר־קביעוּת („קונטינגֶנציה") ושל הפעילות היוצרת והמתקדמת שבטבע, אשר פסגתה היא חירות רצונו של האדם; המכאניזם, הן בטבע והן בעולם התודעה, מתגלה לדעתם מבחינה מטאפיסית כתופעה משנית. במשנתו של ברגסון נודעת חשיבות מיוחדת לזיקה שבין עקרון החירות ובעיית הזמן — מזה, ולדחיה הראדיקאלית האנטי־ראציונאליסטית של **כל** צורה של קביעה־מראש — מזה.

עד כאן לא התנהל הפולמוס בדבר הדט׳ בעיקרו אלא מבחינת בעיות של תורת־ההכרה או של האנתרופולוגיה הפילוסופית: העירעור על הדט׳ הסיבתי של מדע־הטבע בא בתולדות המחשבה בעיקר משיקולים שמתחום הדת ותורת־המידות, שרבים מן הדוברים בשמן ראו צורך להגן על חופש־הרצון נגד התקפות הדט׳ הסיבתי עליו (ע״ע **בחירה**). גישות תאולוגיות או מוסריות מסויימות טענו, שאם אין לאדם החופש לציית למצוות האל או לצווי המוסר, או להפר אותם, אין לאלה שום משמעות ואין טעם בשכר ועונש ובהערכה מוסרית של מעשי האדם. בדור האחרון לבש הוויכוח על הדט׳ צורה חדשה מחמת ספקות הבאים מן המדע הניסויי עצמו, לאחר שבמסגרת **מכאניקת הקוואנטים** נעשה מושג הדט׳ החד־משמעותי מפוקפק, ניטשטשו הגבולות בין **סִבָּתִיּוּת** (ע״ע) **והסתַּבְּרוּת** (ע״ע) ונוצרו מושגים **כרפיפות־הקביעה** **וכקומפלמנטריות** (ע״ע אטום, עמ׳ 497/8; בור, עמ׳ 954). מעירעור המושג הקלאסי של הדט׳ במדעי־הטבע, מחמת הקשיים הלוגיים־מאתמאטיים שנתעוררו בהם בהגדרת הסיבתיות, יש שמסיקים מסקנות לגבי הדט׳ הפילוסופי, ויש שמגלים במשבר זה אפילו הסבר נאטוראליסטי לחופש־הרצון. אולם ספק רב הוא אם ניתן להקיש מן הבעיות המקצועיות של הפיסיקה על הבעיות של הפילוסופיה והאנתרופולוגיה הפילוסופית.

בניגוד לדט׳ הסיבתי לא היו תורות של **הדט׳ הטלאולוגי** (ר׳ להלן, ג) רווחות במדע־הטבע החדיש, פרט לביולוגיה. הוויטאליזם של המאה ה18 ותחילת המאה ה19 והנאו־ויטאליזם של סוף המאה ה19 ותחילת המאה ה20 היו מושתתים על הנחת קביעה **תכליתית** של תהליכים פיסיולוגיים והתפתחותיים (ע״ע חיים), ובדור האחרון — בעיקר בעקבות התפתחות האמבריולוגיה הניסויית — קמו בביולוגיה העיונית גם בין שוללי הוויטאליזם זרמים („הוליסטיים", „אורגאניסמיים" וכו׳) המרבים להשתמש בקאטגוריות תכליתיות — גלויות או מוסוות — לשם תיאורה והסברתה של מכאניקת־ההתפתחות (ע״ע אורגניזם; אינדוקציה [2]; התפתחות: אונטוגֶנֶזה).

ב. הדט׳ ובעיית החופש בפילוסופיה הביקרתית ובאידיאליזם של המעשה. בעקבות מייסדי מדע־הטבע דגלו רוב הפילוסופים של המאות ה17—18 — לרבות אלה שעסקו במחקר הסובייקט, וביחוד בכושר־הכרתו — באמונת־התבונה בדט׳ הסיבתי־מכאניסטי, מאחר שהאמינו בחוקיות ובהכרחיות הגיוניות־מאתמאטיות בטבע בכלל. נגד הדט׳ כיסוד המדע הרים **דֵיוִיד יוּם** (ע״ע) את קולו. הוא טען, שהכרחיות לוגית־מאתמאטית קיימת רק בקשרי **המושגים**, ושאין אנו תופסים בעזרתם קשרי עצמים או יחסים **ממשיים** שבטבע: היחס הסיבתי נמצא מחוץ לגדר המאתמאטיקה, ואין לנו שום ודאות שנוכל לתפוס את המאורעות הממשיים באמצעות המאתמאטיקה. אין חוק־הסיבתיות אלא הֶרגל של חשיבתנו, כלומר: הכרח פסיכולוגי, שלפיו מקשרת חשיבתנו אירוע אחד עם אירוע שני הבא אחריו. יום ראה את תורת הדט׳ הסיבתי כאמונה הנובעת מאותו הרגל־חשיבה; הוא הכיר, אמנם, שאין ביכָלתנו להשתחרר מן האמונה בסיבתיות — ומבחינה זו ניתן לומר עליו שקיבל את תורת הדט׳, אולם הוא שלל ממנו תוקף הכרחי־אובייקטיווי, מאחר שבאמונתנו בתוקף זה אנו עוברים את גבולות ההכרה. ספקנותו זו של יום חתרה תחת הדט׳ ותחת יסודות המדע בכללם, ותחת המטאפיסיקה כמדע בפרט.

אולם ספקנות זו מצידה היתה מושתתת על העובדה ההיסטורית, שעד אז נמנה הדט׳ — כאמונתם של הפילוסופים ושל חוקרי־הטבע — עם העקרונות של מטאפיסיקה שהיתה **דוגמטית** בעיקרה (ע״ע דוגמטיזם ובקֹרת), למרות הספק שממנו יצא דֶקארט. לאמיתו של דבר לא היה הדט׳ נוהג אלא בתורת משפט קדום, מאחר **שלא** הוצדק ע״י חקירה **ביקרתית** של יסודותיו ושל גבולות־תקפו ההכרחיים. חקירה זו נתאפשרה רק ע״י ה„מהפכה" שחולל **קַנט** (ע״ע) ושהביאה אותו להצדקת דרכו של המדע בפני התקפותיו של יום. הדוגמאטיזם הניח — כדבר מובן מאליו — שהכרתנו מכוונת לפי הדברים, ושהחוקים שהכרחיותם נתפסת אַפריוֹרי (ע״ע) הם חוקי־היסוד של **הדברים**; בין השאר ראתה המטאפיסיקה הדוגמתית בדט׳ חוק־תבונה כזה, הקיים בעולם הדברים־כשהם־לעצמם. קאנט אישר את ניתוחו ואת מסקנתו השלילית של יום: תפיסת־יסוד דוגמתית זו של הכרתנו אינה ניתנת להוכחה ואי־אפשר להוכיחה כלל — אין הכרתנו מעתיקה את הדברים־כשהם־לעצמם, ולכן אין לנו כל ידיעה בדבר שליטתו של הדט׳ לגביהם. אולם לאחר שקאנט הפך את תפיסת־היסוד של ההכרה והורה, שאנו יכולים להכיר את הדברים רק באשר הם מכוונים ע״י תנאי אפשרות הכרתנו, — קבע שהנחת הדט׳ הכרחית היא לגבי „הנסיון האפשרי": אנו „מכתיבים לטבע" את חוקי־שכלנו ה„טראנסצנדנטאליים", וביניהם את עקרון הדט׳ הסיבתי, לשם אפשרות הנסיון, ולחוקים אלה משתעבד כל דבר המסוגל להיות בתחום נסיוננו והמשתייך לעולם „התופעות", שבהן עוסק המדע, ואילו מה שאינו משתעבד לו — לעולם לא יוכל להיות בשבילנו בגדר נסיון. שכלנו מטיל על טיבו הפורמאלי של הטבע כעולם־התופעות את חוק־הסיבתיות, ותָקפו ההכרחי נוהג בתופעות; אנו יכולים להיות בטוחים מראש, שבתוך כל נסיון — שאותו אין אנו בונים אלא על־סמך חוק־הסיבתיות — ישלוט הדט׳. לפיכך אין הסיבתיות קאטגוריה של **החשיבה** בלבד אלא נעשית קאטגוריה של **ההכרה** —

קאטגוריה של „ה ט ב ע" המוכּר לנו. אולם ביקורת־התבונה אינה מתירה לייחס את תקפו של הדט' גם לעולמם של הדברים־כשהם־לעצמם, שאותו אין אנו יכולים להכיר; לפיכך אנו רשאים לראותו כבלתי־משועבד לדט'. ע"י תבונתנו מכירים אנו את עצמנו כאיברים של אותו העולם, ואנו יודעים שאנו חפשים בתודעת הצו הקאטֶגורי. תורת־המידות יכולה לדחות את הדט': האדם משועבד לדט' רק באשר הוא תופעה — רצוננו כתופעה, למשל כאובייקט לחקירה אֶמפירית־פסיכולוגית או סוציולוגית, כפוף לחוק סיבּתיות־הטבע, כשם שכפופות לו התופעות בכללן, אך החופש ניתן לנו כעובדה של התודעה העצמית המוסרית הטהורה. אין סתירה בין שלטון מוחלט של הדט' בעולם החושני־תופעתי ובין „סיבּתיות ע"י חירות" בעולם הדברים־כשהם־לעצמם. בכוח תבונתו הטהורה נעשׂה האדם — בחינת דבר־כשהוא־לעצמו (ע"ע) — חפשי ואחראי למעשׂיו, אע"פ שבחינת תופעה הוא משועבד לדט'.

קאנט פתר את בעיית הדט' במדע ובתורת־המידות ע"י חלוקת ההכרח והחירות בין שני עולמות שונים — תופעות ודבר־כשהוא־לעצמו. פילוסופים אידיאליסטיים מבין ממשיכיו של קאנט חיפשׂו פתרון אחר, שלא הסתמך על עולם בלתי־ידוע לנו של „דברים־כשהם־לעצמם". פיכטֶה (ע"ע) ייחס לדט' תוקף כללי ובלעדי לגבי העצמים, אך הורה כי העולם האובייקטיווי של העצמים אינו אלא הֶטֵל (פרוֶיקציה) של האני, ומשום כך אין האני כפוף לדט'. עולם העצמים, שבתוכו האדם הוא דבר בין הדברים וכפוף לדט' כמו כל האובייקטים, נתון בידי האני כ„חומר־חובה", כדי שיוכל האני למלא את חובתו המוסרית. חובה זו דורשת מן האדם שיתרומם מעל העולם הנתון לו ויהיה סובייקט („אני") חפשי, אוטונומי ואדון ל„חומר". אמנם נוח לו לאדם להיות עצם בין העצמים, שכל צעד מצעדיו נקבע: „קל להביא את רוב בני־האדם שיראו עצמם כגוש־לַבָּה בירח ולא שיראו עצמם כ„אני"". האני הוא חפשי, והחופש פירושו — מאמץ מוסרי גדול. נמצא: הניגוד בין תורת־הדט' הדוגמתית ומתנגדיה אינו ניגוד עיוני בין שתי השקפות, אלא נוגע בצו המוסרי, האומר: היֵה חפשי! — ניתן, אולי, לגלות מעין קירבה של ז'.־פ. סַרטְר (ע"ע) לתורתו זו של פיכטה (ע"ע אֶכּסיסטֶנציַליזם, עמ' 289; דבר כשהוא־לעצמו, עמ' 879); אלא שפיכטה לוחם נגד הרגשה של חוסר־אונים פאטאליסטי, ואילו סארטר לוחם נגד הנחת מהות קבועה־מראש של האדם ונגד טיפוס של איש־מכונה בלתי־יוצר, המתגלם בטיפוס בורגני־שיגרתי, שכנגדו הוא מציג את האדם החפשי.

ש ו פֶ נ הַ א ו אֶ ר (ע"ע) — שקיבל מפיכטה ופירש את קאנט לפי דרכו — ראה את העולם כ„רציה" ו„דימוי", והורה: בעולם כדימוי, הנבנה ע"י הרצון באמצעות הקאטגוריות של החלל, הזמן ו ה ס י ב ת י ו ת, שולט הדט' שלטון מוחלט וחמור; אך שלטונו אינו חל על ה ר צ ו ן במובנו המטאפיסי. — תורתו של שופנהאוֶאר על הרצון השפיעה השפעה מרובה על השיטות המטאפיסיות שהתקוממו בסוף המאה ה19 נגד הדט' (ר' לעיל, עמ' 291). — ה נֶ א ו ־ ק א נ ט י א נ י ו ת קרובה לקאנט ולפיכטֶה. לפי ה. כ ה ן (ע"ע) הדט' הסיבּתי שולט בעולם־המציאות, ואילו בעולם־החיובים שולטת חוקיות־התבונה של החירות.

ג. ה ד ט' ה טֶ לֶ א ו ל ו ג י. בצד הדט' הסיבּתי המוחלט לגבי הטבע, שהוא עולם התופעות, פיתח קאנט (בעיקר ב„ביקורת כוח־השיפוט") תורה של תכליתיות או „ט ֶל ֶא ו ־ ל ו ג י ה" (ע"ע). תורה זו אינה טוענת להיות הכרה, אלא דרך־חשיבה על העולם בכלל, ובמיוחד על החיים ועל מעשי בני־אדם ומגמותיהם, והיא באה לידי השלמתה בתֵאולוגיה מוסרית כתורה של אמונת־התבונה. הטֶלֶאולוגיה של קאנט היא תפיסה מֶטאפיסית־פאנלוגיסטית, האומרת שכל הנמצא מוטל עליו החוק העליון של קביעה מצד התבונה האלוהית ע"י תכליתה הסופית של היצירה — היא תחיקת־התבונה האוטונומית של האדם הדומה לאלוהים. דרך־הסתכלות טֶלֶאולוגית מעין זו אנו מוצאים — בדפוסים שונים — בשיטות רבות של הפילוסופיה האירופית מהתחלותיה ועד ימינו; אולם רוב התורות הללו טענו להיות ה כ ר ה מטאפיסית של העולם. כאלו היו התורות של אנאכסאגורס, הֶראקליטוס, אפלטון, אריסטו ושל הסטואה, האונטולוגיה והתאולוגיה התומיסטית, השיטות המטאפיסיות של לַיבּניץ ושל הֶגֶל. א ר י ס ט ו היה הראשון, שפיתח השקפת־עולם כזו לשיטה מקיפה (ע"ע אריסטוטלס, עמ' 843—846), המסתעפת לכמה מדעים עיוניים, שהחשוב שבהם — הביולוגיה העיונית, וכן למדעים פילוסופיים, שהיסודי שבהם — האונטולוגיה. תמונת־עולמו של אריסטו מסתכמת בתאולוגיה מטאפיסית, שעיקרה — דט' אונטו־תֵאולוגי, טֶלֶאולוגי: ה„תנועה", שהיא מכלול כל האירועים בעולם, נקבעת ע"י האל, באשר הוא מגמתה ותכליתה; לשון אחרת: העולם שואף אל האלוהות ונע מן החומר אל הצורה הטהורה. ההוויה עשויה דרגות, שכל אחת מהן משמשת חומר לגבוהה ממנה, שהיא סיבּתה הצורנית; העולם הוא אורגַניזם (ע"ע, עמ' 223). ביה"ב לבש דט' מטאפיסי זה משמעות דתית (ע"ע משה בן מימון; תומס מאַקוִינו). משנעשׂה האל לא רק הסיבה הצורנית והתכליתית העליונה אלא גם סיבה ראשונה לקיום העולם, פסק הדט' במערכת דרגות־המציאות מלהיות בעל תוקף מוחלט ונעשׂה יחסי ומוגבל: האל הוא אדון לו.

ד. מ ע מ ד ה ד ט' מ ב ח י נ ת ת ו ר ת ־ ה ה כ ר ה. אחרי השגותיו של יום ותשובותיו של קאנט עליהן נתערערה תפיסת פילוסופיית־הטבע הקלאסית, שחשבה את חוק־הסיבּתיות ל„אמת נצחית" של המציאות. הדט' נעשׂה הנחה של תורת־ההכרה — מסגרת כללית שנועדה להיות ממולאה ע"י נתוני הנסיון. בחקירתנו המדעית משתזרות הנחותינו החָפשיות, הספונטאניות, והעובדות הניתנות, ואנו מחוייבים מדי פעם בפעם לשנות את הנחותינו, כשהמסגרת שהצבנו אינה עשׂויה עוד לאפשר את סידור העובדות. מתוך תפיסה מסויימת — וכנראה מוטעית — של תורת קאנט על חוקי־היסוד נחשב אף חוק־הסיבּתיות (ולא רק ניסוחו המכאניסטי של החוק!) כזקוק לאישור או תיקון ע"פ הנסיון. ולכן נתעוררה השאלה — שנעשׂתה אקטואַלית בעקבות ההתפתחות האחרונה של המדע עצמו (ר' לעיל, עמ' 291) —: האם הדט' והאינדֶטֶרמיניזם הם ניגודים קיצוניים, שאין מעבר ביניהם? האם אפשר לענות על בעיית ההֶקשר הסיבּתי בין חלקי העולם רק ב„הן" או ב„לאו", או שמא קיימת, בצידה של הסיבּתיות החמורה, הקלאסית, גם סיבּתיות רופפת יותר? שמא ישנן ד ר ג ו ת של ההכרח, ושמא ההכרח המכאני, המצוי בעולם הגופים לפי תורת המכאניקה הקלאסית, אינו אלא האפשרות הקיצונית, שבצידה קיימות אפשרויות אחרות? האדם המודרני, אשר חונך לחשוב בקא־

טגוריות של מדע־הטבע הקלאסי, רואה את הדט׳ החמור כמובן מאליו, והדרישה להסתפק בדט׳ רופף מחייבת אותו להתגבר על הרגלי־חשיבה חזקים הפועלים בו. דט׳ חמור זה ככלל המקיף את המציאות כולה לא היה מובן מאליו בעת העתיקה וביה״ב, וההשקפה שהדט׳ הסיבתי אינו הדט׳ היחיד, אלא שעל־ידו אפשריים סוגים אחרים של דט׳, שוב מיוצגת בפילוסופיה החדישה.

ה. תורת הרמות בדט׳ — דט׳ והרצון החפשי. כבר בּוּטרוּ (ר׳ לעיל, עמ׳ 291) הורה בשעתו, שכשם שיש רמות שונות של המציאות, שאינן מתחייבות זו מזו ואינן משתלשלות זו מזו בהכרח מכאני, אלא מתוך תהליך של יצירה חפשית — כך יש גם רמות שונות של חוקים. כל רמה של חוקים קובעת את השכבה המתאימה לה של המציאות, אך היא מניחה מקום לקביעה נוספת ע״י רמה גבוהה יותר של חוקים. במובן זה נמצאים חוקי המציאות הפסיכולוגית מעל לחוקי המציאות הביולוגית, והללו — מעל לחוקי המציאות הפיסיקו־כימית, והמציאות כולה אינה ניתנת להבנה, ואף לא לתיאור, בקאטגוריות של חוקים סיבתיים בלבד. — במשנתו של הוּסֶרל (ע״ע) תופס מקום נכבד מושג התחומים השונים של היש: התודעה הטהורה („הטראנסצֶנדֶנטאלית״) היא היסוד המוחלט של הכרת עצמה והכרת כל יש אחר; לפיכך מיוחסת עדיפות מוחלטת ליש הרוחני מכל יש אחר. מתוך הפלגתו האידיאליסטית בביקָרתיות של קאנט מגיע הוסרל לידי מסקנה, שלא תיתכן כפיפות הפעילות הרוחנית לדט׳־הטבע המֶכאניסטי — וזאת לא רק מבחינת נסיבותיה בכל מקרה ומקרה אלא מבחינת עצם מעלת־היש המוחלטת שלה.

נ. הַרטמַן (ע״ע), המושפע מן הפֶנוֹמֶנוֹלוֹגיה של הוסרל, פיתח באופן שיטתי תורה של שכבות־היש, שהיא קרובה לזו של בּוּטרוּ. העולם בנוי שכבות־שכבות, הרבודות זו מעל זו: שכבה אנאורגאנית, אורגאנית, נפשית, רוחנית — כל אחת והקאטגוריות שלה. השכבה העילאית כוללת קאטגוריות רבות משל הירודות ממנה, אולם הקאטגוריות המיוחדות לה מתנוססות מעליהן; אמנם הקאטגוריות העילאיות נישאות על הקאטגוריות של השכבות הירודות ותלויות בהן, אולם הן רבות־תוכן יותר, ומבחינת החידוש שבהן — הן חָפשיות ואוטונומיות לגבי הירודות. ברוח זו הארטמאן מסביר אף את היחס שבין הקביעה הסיבתית ובין ההכרעה המוסרית החפשית. שלא כקאנט, שייחד לדט׳ שלטון בעולם־התופעות, ולחירות — בעולם הדברים־כשהם־לעצמם, אין הארטמאן מבחין בין שני עולמות, אלא בין שתי שכבות של החוקיות — שני סוגים של הדט׳ בתוך העולם האחד, עולמו של האדם. שני הטיפוסים של הדט׳ — הסיבתי והעל־סיבתי — רבודים זה מעל זה, והדט׳ הסיבתי נתון לקבלת קביעות נוספות מן הדט׳ העילאי. לשון אחרת: חופש־הרצון של האדם אינו ביטוי לאינדֶטֶרמיניזם אלא לדט׳ מסוג גבוה יותר. הדט׳ הסיבתי שולט בטבע שלטון מוחלט — ובזה מסתייג הארטמאן מרעיון „הקונטינגֶנציה״ של בּוּטרוּ —, וחופש־הרצון אינו הורס אותו אלא נותן לו מפנה חדש. רצונו של האדם קבוע קביעות סיבתיות, ואעפ״כ הוא חפשי מבחינת קבלתו — מעבר לקביעה הסיבתית ומעָליה — תוספת של קביעה, שלא היתה כלולה בגורמים סיבתיים: קביעה ע״י חוקי־המוסר. לדעת הארטמאן היו השגיאה והחד־צדדיות של הדט׳ הסיבתי בזה, שהוא עשה את הסיבתיות, שהיא קאטגוריה של הטבע, לקאטגוריה כללית של העולם כולו, והביא ע״י כך לידי „נאטוראליזם״ בתורת־המידות. שגיאתו של הדט׳ הסיבתי לא היתה בזה שהוא דרש קביעה כוללת של העובדות, אלא ב„שלטון״ היחיד, המוניסטי, של טיפוס אחד ויחיד של הדט׳״. אפשרות חירות־הרצון אינה מותנית באינדֶטֶרמיניזם, המבטל את דרישת הקביעות ונותן עי״כ מקום למקרה, אלא בדט׳ עילאי, המחזיק בדרישת הקביעות, אע״פ שקביעות זו איננה סיבתית דווקא. האדם משועבד לדט׳ כפול: „כיצור הטבע הוא קבוע קביעה סיבתית אפילו בנטיותיו ובדחיותיו; אולם באשר הוא אישיות, הרי הוא הנושא של דט׳ אחר, אשר מוצאו מן הממלכה האידיאלית של הערכים״. — „הארטמאן דוחה את הדט׳ הטֶלֶאולוגי, בהשתמשו בטענה של קאנט: הטֶלֶאולוגיה מוצדקת, אמנם, כמֶתודה של החשיבה, אך אין בה משום הכרת קשר־הקביעה שבין סיבה ומסובב. אין הארטמאן שולל מציאות של תכליתיות, ביחוד בחיים האורגאניים, אך הוא מטיל על המחקר המדעי לברר את גורמיה: יש לתהליכי־החיים תכליתיות, אלא שזו עצמה נקבעת ע״י חוקיות וסיבתיות המיוחדות לחיים. בזה הארטמאן מתקרב לזרם ה„אורגאניסמי״ בביולוגיה העיונית החדישה.

ו. דט׳ כללי ופרטי. עם התקדמות המדע, המשתדל לגלות את החוקים המדוייקים של הדט׳, הולכת ומתבלטת העובדה, שהאירוע הפרטי בכל תחומי המציאות הממשית — מן המקרים בעולם חייו של האדם ועד למסלולי האלקטרונים באטום הבודד — אינו ניתן לחישוב בטוח ומדוייק על סמך חוקים כלליים. הוגי־דעות חדישים מדגישים, שבקביעת אירוע מסויים יש חלק למספר רב — לפעמים למספר שאינו ניתן לסקירה — של גורמים פועלים, מהם פיסיקאליים ומהם אחרים; בזה מתערער ממילא היסוד לתפיסה המכאניסטית של הדט׳ ברוחו של לאפלאס (ר׳ לעיל, עמ׳ 290). הדט׳ הסיבתי הקפדני של מדע־הטבע הקלאסי מקורו בעובדה, שברוב המקרים אין המחקר מעוניין אלא בהכרת אחד הגורמים הפעילים בלבד, כגון בהכרת חוק־הגראוויטאציה לגבי האבן הנופלת. בדרך־כלל אין המדע, ובכלל זה גם הביולוגיה, צריך להגיע להכרה מלאה של הקביעה הפרטית־אישית כדי לנסח את „חוקיו״, ולפיכך אין הוא נוהג לעורר את הבעיה של קביעה זו. אולם מבחינת האדם, גורלו, הכרעתו ומעשיו — הקביעה הפרטית־אישית היא המעניינת, וספק אם ניתן לתפוס אותה בקאטגוריות של הדט׳ של המדע.

וע״ע: אורגניזם; בחירה; גורל; גזרה קדומה; הסתברות; השגחה; חיים; טבע; טֶלֶאולוגיה; מקרה; סִבּה; סבתיות; תכלית.

מן הספרות החדשה על הבעיה הפילוסופית של הדט׳:
מ. ברוד, אקדמות לחירות (קובץ „הגות״, תש״ד); ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת ההגיון, פרק ה׳, ס׳ ז׳, ט״ו־י״ז, תשי״ד; י. י. גוטמן, דת ומדע, 149–168, תשט״ו;
A. Pfänder, *Phänomenologie d. Wollens*, 1901, 1930[2]; H. Cohen, *Ethik d. reinen Willens*, 1904, 1923[2]; K. Joel, *Der freie Wille*, 1908; W. Windelband, *Über Willensfreiheit*, 1904, 1923[4]; id., *Zum Begriff d. Gesetzes* (Ber. d. III. internat. Congr. f. Philos.), 1909; E. Husserl, *Phänomenologische Untersuchungen z. Konstitution*, 1912 (Ges. Werke, IV, 1952); H. Driesch, *Das Problem d. Freiheit*, 1917, 1920[2]; N. Hartman, *Ethik*, 1926, 1949[3]; id., *Der Aufbau d. realen Welt*, 1940, 1949[2]; id., *Teleologisches Denken*, 1951; J. Hessen, *Das Kausalprinzip*, 1928; H. Winterstein, *Kausalität u. Vitalismus v. Standpunkt d. Denkökonomie*, 1928; H. Bergmann, *Der Kampf um d. Kausalgesetz in d. jüngsten Physik*, 1929; J. Lange, *Verbrechen als Schicksal*, 1929; A. H. Compton, *The Freedom of Man*, 1932; N. Ach, *Analyse d. Willens*

(Hndb. d. biolog. Arbeitsmeth., VI), 1935; E. Cassirer, *D. u. Indeterminismus in d. mod. Physik*, 1937; A. Mittasch, *Katalyse u. D.*, 1938; M. Planck, *D. u. Indeterminismus*, 1938; H. Groos, *Willensfreiheit od. Schicksal? — Die Konsequenzen u. Inkonsequenzen d. D.*, 1939²; J.-P. Sartre, *L'être et le néant*, 1943; E. Schrödinger, *What Is Life?*, Epilogue, 1944; E. Gonseth, *D. et liberté*, 1945; F. Dessauer, *Die Teleologie in d. Natur*, Kap. V, 1949; L. v. Bertalanffy, *Das biologische Weltbild*, I, 1949; P. Ricoeur, *Philosophie de la volonté*, I, 1949; P. Weiss, *Man's Freedom*, 119 sq., 1950; E. Troeltsch, *Contingency* (Encycl. of Relig. a. Ethics, IV), 1951; C. J. Ducasse, *Nature, Mind and Death*, II, 1951; *Proc. of the XIth Internat. Congr. of Philos.*, VI, 1953; Th. v. Uexküll, *Der Mensch u. d. Natur*, Kap. IV–V, 1953; E. Mounier, *Le personnalisme*, 1950, 1957⁵; P. Vendryes, *D. et autonomie*, 1956; A. Farrer, *The Freedom of the Will*, 1957.

ש. ה. ב.—א. ע. ש.

דֶטֶרמיניזם סוֹציוֹלוֹגי — שיטות במדע־החברה, המנסות להסביר את התופעות החברתיות כמתחייבות באופן חוקי מגורם אחד — בלעדי או עיקרי —, המעצב את דמותן. לפי אסכולות הדט' הסוציולוגי קובע גורם כזה את מהותה של החברה האנושית, ובעיקר את ההבדלים בין חברות שונות. התופעות החברתיות, המוסדות החברתיים השונים נתפסים בעיקר כפעולות של גורם מסויים או כתגובות עליו.

סוג אחד של אסכולות דטרמיניסטיות מנסה להסביר את התופעות החברתיות השונות על־ידי גורמים בלתי־חברתיים — גורמים הנתונים מחוץ לחיים החברתיים ואינם מושפעים על־ידיהם, כגון הגורם הגאוגראפי והגורם הביולוגי. סוג שני מנסה לגלות בין המוסדות או הגורמים החברתיים השונים גורם אחד, שהוא הקובע ומשפיע השפעה גמורה על התופעות האחרות.

(1) לפי האסכולות „הנאטוראליסטיות" ניתן להסביר את התפתחותן של תופעות חברתיות כתגובה של החברה — בין אם בצורה ישירה ובין אם בצורה עקיפה — על התנאים הגאוגראפיים או הנתונים הביולוגיים השונים, ולא מתוך כוחותיה הפנימיים של אותה חברה עצמה. האסכולה הגאוֹגראפית מייחסת השפעה מכרעת לגורמים גאוגראפיים: א) מבנה השטח וחלוקתו (שטח הררי או מישורי, ימים ונהרות וכו'); ב) תנאים אקלימיים שונים. האסכולות הגאוֹגראפיות השונות קבעו כללים שונים ומציאויות שונות של קשר הדוק בין התופעות החברתיות והגאוגראפיות. היו שקבעו דט' נוקשה, והיו נוקשים פחות, אשר גרסו רק השפעה עקיפה של גורמים אלה. האסכולות הגאוגראפיות העיקריות התפתחו בעיקר באמצע המאה ה19, והן קשורות ביחוד בשמותיהם של בְּרֻנְטֶס (Bruntès) בצרפת, פוֹן מַיר (von Mayr) ופ. רַצֶל (ע"ע) בגרמניה וה. ת. בַקְל (ע"ע) באנגליה; במאה ה20 היה הנציג העיקרי של אסכולות אלה האמריקני הַנְטינְגְדוֹן (C. Huntingdon).

הכיוון הדטרמיניסטי־ביוֹלוֹגי כולל אסכולות גזעיוֹת שונות ואסכולות „דארוויניסטיות". האסכולות האַנתרופוֹ־גזעיוֹת גורסות, שהתכונות החברתיות השונות — ובמיוחד הכושר התרבותי של עמים שונים ותרבויות שונות — נקבעות ע"י המורשה הגזעית שלהם וכמעט אינן ניתנות לשינוי (ע"ע גזע, עמ' 575/6). הנציגים העיקריים של אסכולות אלו היו גוֹבּינוֹ (ע"ע) וה. סט. צ'ימבֶּרלֶן (ע"ע). בעקבות ההתפתחות בגֶנֶטיקה בסוף המאה ה19 ותחילת המאה ה20 קמה גם אסכולה דטרמיניסטית גֶנֶטית, אשר ניסתה למדוד את התכונות הגזעיוֹת בשיטות אנתרופוֹמֶטריוֹת שונות (וע"ע א. גוֹלטוֹן; ק. פירסון).

האסכולות הדארוויניסטיות בסוציולוגיה ניסו להסביר את תהליכי העליה והירידה של תרבויות כביטויים למכאניזם של הברירה הטבעית נוסח דארווין. כתהליך כזה של ברירה טבעית בתוך החיים החברתיים נראתה, למשל, המלחמה, אשר הנצחון בה משמש ערובה להישארות החברות היעילות ביותר מבחינת כושר הקיום. בתוך אסכולה זוֹ היה זרם־מִשנה, אשר ניסה להסביר גם את התהוות ההבדלים בין שכבות שונות בתוך אותה חברה (מעמדות) ע"י תהליכים של ברירה טבעית דומה; זרם זה היה קרוב לזרם האנתרופוֹמֶטרי (ר' לעיל). מנציגיה החשובים של הגישה הדארוויניסטית בסוציולוגיה — י. נוביקוב (J. Novikov) ול. גומפּלוביץ' (ע"ע).

האסכולות הפסיכולוגיות שבדט' הסוציולוגי, ביחוד זו שמיסודו של ג. טַרְד (ע"ע), ניסו להעמיד את כל החיים החברתיים על עקרון החִקוי (ע"ע).

(2) החשובות בין האסכולות הדטרמינסטיות המייחסות חשיבות מכרעת לגורמים חברתיים הן: האסכולה הסוציולוגיסטית מיסודו של א. דִירקֶם (ע"ע) והאסכולה המארכסיסטית, אשר פיתחה את המַטֶריַליזם ההיסטוֹרי (ע"ע).

הנימוקים העיקריים להשגות על האסכולות הדטרמיניסטיות הנאטוראליסטיות הן: א) האוטונומיה של חיי־החברה וחוקיותם הפנימית; ב) ההבדלים והגונים השונים בחיים החברתיים והתרבותיים בתוך החברה האנושית, שהם מרובים מכל השינוים האקלימיים והביולוגיים שאליהם אפשר לייחס אותם; ג) בתוך גבולות מסויימים החברה האנושית מעבדת את הנתונים הטבעיים השונים למיניהם באֳפנים שונים. דוגמות לרוב מעידות, שהתנאים האקלימיים אין ביכָלתם לקיים הבדלים חברתיים־תרבותיים, ולעומת זה — הביאו שינויים טכניים־תרבותיים אף לידי שינויים מסויימים בתוך „הסביבה הטבעית". המהפכה התעשייתית באנגליה, למשל, לא נתחוללה בכוח שינויים בטבע ובאקלים, כי אם בכוח שינויים טכניים־חברתיים, אשר הביאו לניצול של נתונים טבעיים שונים שלא נוצלו ולא עובדו קודם לכן.

רוב פעולות האדם אין להן שום קביעות ביולוגית ותורשתית, אלא הן באות כתוצאה של החינוך בחברה. אמנם פעולותיו החברתיות והתנהגותו של האדם מותנות בפוטֶנציאל הביולוגי שלו — בכשרונות הטבועים בו מלידה, אך הפעלתם של כשרונות אלה תלויה בחינוכו ובמסגרתו החברתית, וחינוך זה הוא הקובע את דמותם־בפועל של אותם נתונים ביולוגיים. למשל: אדם בעל כשרון של חשיבה מופשטת מסוגל להיהפך למאתמאטיקן גדול בחברה המודרנית, המושתתת על טיפוח המדע, ואילו בחברה אחרת הוא יכול, אולי, להיות למנהיג דתי גדול. התנאים הטבעיים למיניהם קובעים גבולות כלליים לאפשרויות השינוי והפעולה החברתיים והתרבותיים; אולם בתוך גבולות אלה פועלת החוקיוּת הפנימית של חברה ותרבות, והיא שקובעת גם את קצב השינויים למיניהם.

עיקר הביקורת על אסכולות הדט' הסוציולוגי היא, שאין הן תופסות במלוא־המידה את מבנה החברה האנושית ואת האוטונומיה של חלקיה השונים.

וע"ע דַרויניזם: דרויניזם חברתי.

מ. גינסברג, ראשי־פרקים בסוציולוגיה, תשי"א; P. Sorokin, *Contemporary Sociological Theories*, 1927.

ש. נ. א.

דֶטֶרְמִינַנְטָה (קוֹצֵב), ביטוי אַלְגֶבּרי, הקשור למערכת של מספרים או איברים המסודרים בריבוע. הדט' הומצאה בחיפוש אחרי נוסחה לפתרון משוואות קוויות (מן המעלה הראשונה). משתי משוואות בשני נעלמים:

$$a_1x + b_1y = c_1 \quad (1), \qquad a_2x + b_2y = c_2 \quad (2)$$

מחלצים את המשתנה y ע"י הכפלתה של (1) ב b_2 ושל (2) ב b_1 וע"י צירופן של שתי המשוואות, הנותן:

$$(3) \quad (a_1b_2 - a_2b_1)x = c_1b_2 - c_2b_1.$$

תהליך דומה לזה לגבי x נותן:

$$(4) \quad (a_1b_2 - a_2b_1)y = a_1c_2 - a_2c_1.$$

בשני המקרים מופיע כמקדם של x ו y הביטוי $a_1b_2 - a_2b_1$ — ה„דט' מסֵדר שני"; נוהגים לסמנה ע"י סידור 4 האיברים a_1, b_1, a_2, b_2 בריבוע, באותו הסדר שבו הם מופיעים במערכת המשוואות, וע"י זקיפת שני קווים משני צדי הריבוע:

$$a_1b_2 - a_2b_1 = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} \quad (5)$$

בפתרון של 3 משוואות ב3 נעלמים:

$$(6) \quad a_1^ix + a_2^iy + a_3^iz = b^i \quad (i = 1, 2, 3)$$

מופיעה ה„דט' מסדר 3":

$$(7) \quad \begin{vmatrix} a_1^1 & a_2^1 & a_3^1 \\ a_1^2 & a_2^2 & a_3^2 \\ a_1^3 & a_2^3 & a_3^3 \end{vmatrix} = \begin{matrix} a_1^1a_2^2a_3^3 + a_2^1a_3^2a_1^3 + a_3^1a_1^2a_2^3 \\ - a_1^1a_3^2a_2^3 - a_2^1a_1^2a_3^3 - a_3^1a_2^2a_1^3 \end{matrix}$$

בדרך־כלל: הדט' מסֵדר n, התלויה בn^2 איברים, מסומנת

$$(8) \quad D = \begin{vmatrix} a_1^1 & a_2^1 & \dots & a_n^1 \\ a_1^2 & a_2^2 & \dots & a_n^2 \\ - & - & - & - \\ - & - & - & - \\ a_1^n & a_2^n & \dots & a_n^n \end{vmatrix}, \quad \text{או בקיצור:} \quad (9) \quad D = \left| a_k^i \right|$$

ב (9) מסמן i את השורה ו k — את העמוד, שבהם נמצא האיבר a_k^i.

הדט' הופיעה לראשונה במכתב של לַיבּניץ לידידו ל'אוֹפיטַל (L'Hôpital) ב1693. היא נשכחה, עד שהומצאה מחדש ע"י קרַמֶר (1750), שמצא אף את הנוסחה לפתרון משוואות קוויות. הצרפתי וַנדֶרמוֹנד היה הראשון (1771) שטיפל בדט' כמושג מאתמאטי עצמאי, שאינו קשור בפתרון משוואות קוויות דווקא, והביסוס המדוייק לדט' ניתן רק ב1812 ע"י קוֹשי. הסימון המקובל היום לדט' הונהג בספרות המאתמאטית ע"י קֵילִי (1841). פתרון משוואות קוויות מספריות ע"י דט' דורש מספר רב של פעולות־חשבון (ר' להלן); לפיכך נדחתה היום שיטה זו בטיפול בבעיות שימושיות מפני שיטות אחרות, כגון שיטות קירוב וחילוץ הדרגתי. לעומת זה נפוץ מאד השימוש בדט' בבעיות עיוניות, והיא משמשת מכשיר יעיל מאד להבעת תנאים מאתמאטיים בכל ענפי המאתמאטיקה.

נוסף על נוסחת הפתרון של משוואות קוויות מופיעה הדט' בפרקים שונים של תורת־המספרים והאלגברה, כגון בתורת המַטריצות והחילוץ. הצורה הנפוצה ביותר של הֶרזוּלטַנטה והדִיסקרימינַנטה (הבוחן) של משוואות אלגבריות היא הצגתן כדט". חשיבות מיוחדת יש באלגברה לדט" הסימֶטריות והאנטי־סימֶטריות ולדט" של ואנדרמוֹנד. — באנאליזה המאתמאטית מופיעה הדט' היעקוֹבינית (ע"ש ק. יעקובי) של פונקציות גזירות $f_i(x_1, \dots, x_n)$ ב n משתנים, שנוהגים לסמנה:

$$(10) \quad \frac{\partial f_i}{\partial x_k} = \frac{\partial(f_1, \dots, f_n)}{\partial(x_1, \dots, x_n)}$$

ושהתאפסותה בתחום הוא תנאי לתלות אלגברית של הפונקציות הנידונות; דט' זו מופיעה גם בקשר לשינוי משתנים של אינטגראלים כפולים, וכן בפרקים שונים של הגאומטריה הדיפֶרֶנציאלית והאלגברית. הדט' של גרֵיאֶם (Graham) במרחבים קוויים ובמרחבי־הילבֶרט והדט' של וְרוֹנסקי של משוואות דיפרנציאליות הן תנאים לאי־תלות קווית של פונקציות. מושג הדט" הורחב לדט" אין־סופיות (לראשונה ע"י ג. היל) בקשר למשוואות אינטגראליות—„דטרמינאנטות של פְרֶדְהוֹלם". לעומת זה לא נמצאו שימושים למושג הדט' המורחב לממדים העולים על שנים, כגון דט' של קוביה — התלויה ב n^3 מספרים. — בגאומטריה האנאליטית משמשת הדט' מכשיר חשוב ביותר; בין השאר ניתן נפח המקבילון בעזרת דט'. במסגרת הגישה החדישה למרחבים הקוויים מופיעה הדט' (כהכללת הנפח) כפונקציה של וֶקטורים במרחב של n ממדים. השורות של הריבוע הן n הווקטורים שבהם תלויה הדט', והדט' מוגדרת כפונקציה (היחידה!) של n וֶקטורים המקיימת את תנאי ההומוֹגֶניוּת והאַלטֶרנַטיוויות (להלן [א] ו [ב]) והשָווה ל1 לגבי וֶקטורי הבסיס, שהם השורות:

$$(100\dots0),\ (010\dots0),\ \dots,\ (000\dots1).$$

כלל־קרַמֶר: למערכת משוואות קוויות

$$(11) \quad a_1^ix_1 + a_2^ix_2 + \dots + a_n^ix_n = b_i \quad (i = 1, 2, \dots, n),$$

אשר הדט' של מקדמיה

$$D = \left| a_k^i \right| \neq 0,$$

יש פתרון אחד ויחיד, שהוא ניתן בנוסחה

$$x_i = D_i / D$$

(D_i הוא דט' המתקבלת מ D ע"י החלפת העמוד הi, המכיל את מקדמי המשתנה x_i, בעמוד המכיל את האיברים b_i; השוי' המקרה (1)—(2), שבו $n = 2$.

הגדרת הדט'. מתוך n^2 האיברים a_k^i של הריבוע D (בסימון דלעיל) ניתן לבנות $1 \cdot 2 \cdot \dots \cdot n = n!$ מכפלות של n איברים, אשר בכל אחת מהן משתתף איבר יחיד מכל שורה ומכל עמוד. הצורה הכללית של מכפלה כזו היא

$$a_{i_1}^1 \cdot a_{i_2}^2 \cdot \dots \cdot a_{i_n}^n;$$

$(i) = (i_1, i_2, \dots, i_n)$ הם n המספרים מ1 עד n, מסודרים בכל סדר אפשרי, כלומר — (i) היא תמורה של המספרים $(1, 2, \dots, n)$. כל תמורה מתקבלת מן המספרים 1 עד n, המסודרים בסדר טבעי, ע"י החלפה הדרגתית של שני מספרים בלבד בכל פעם. אִם מספר הפעמים הדרוש להשגת התמורה (i) הוא זוגי („תמורה זוגית"), ניתן הסימן + למכפלה $a_{i_1}^1 \dots a_{i_n}^n$; אם מספר הצעדים הדרושים הוא אי־זוגי („תמורה אי־זוגית"), ניתן למכפלה הסימן −. הסכום האלגברי של כל הביטויים המתקבלים לפי כלל זה הוא הדט' מסֵדר n (השוי' (6) — (7), הדט' מסדר 3). זוגיותה או אי־זוגיותה של תמורה אינה תלויה בדרך שבה מגיעים אליה; מחצית התמורות הן זוגיות ומחציתן אי־זוגיות. מספר המחוברים בדט' הולך וגדל עם הסדר: בדט' מסדר 5 יש 120 מחוברים, בדט' מסדר 6 — 720. מספר פעולות־החשבון הדרושות לחישוב דט' מסֵדר 5 (לפי ההגדרה) הוא 4,319. **ערך הדט'** הוא הביטוי או

המספר המתקבל אחרי הצבת מספרים או איברים אחרים במקום האיברים a_k^i.

תכונות: א) הומוגניות — הכפלת שורה אחת (או עמוד אחד) בגורם משותף מכפילה את ערך הדט׳ באותו גורם. ב) אלטרנטיוויות — החלפת מקומן של שתי שורות (או מקומם של שני עמודים) משנה את סימן הדט׳. מכאן: ג) דט׳ שבה שתי שורות שוות (שני עמודים שווים) שווה לאפס. ד) דט׳ המכילה שורה (או עמוד) של אפסים היא אפס. ה) צירוף שורה של דט׳ לשורה אחרת של אותה דט׳ אינו משנה את ערך הדט׳; והוא הדין לגבי עמודים. ו) סיבוב של דט׳ סביב האלכסון הראשי, הגורר הפיכת שורות לעמודים ועמודים לשורות, אינו משנה את ערך הדט׳. ז) מכפלה של שתי דט״ מסדר n אפשר לחשבה כדט׳ חדשה מסדר n, אשר איבריה מתקבלים משורותיה ועמודיה של הדט׳ של המכפלה. ח) פיתוח לפי שורה (או עמוד) — בין הדט׳ D ובין הדט׳ D_k^i מסדר n−1 המתקבל מ־D ע״י מחיקת השורה ה־i והעמוד ה־k, קיימים לגבי כל i היחסים

$$(-1)^{i+1}a_1^{\,i}D_1^{\,i}+(-1)^{i+2}a_2^{\,i}D_2^{\,i}+\dots+(-1)^{i+n}a_n^{\,i}D_n^{\,i}=D_n^{\,i}$$
$$(-1)^{k+1}a_k^{1}D_k^{1}+(-1)^{k+2}a_k^{2}D_k^{2}+\dots+(-1)^{k+n}a_k^{n}D_k^{n}=D \quad (12)$$

הדט״ D_k^i נקראות בשם מינורים מסדר n−1; כל דט׳ המתקבלת מ־D ע״י מחיקת מספר שווה של שורות ועמודים נקראת בשם מינור. הנוסחה האחרונה מאפשרת חישוב דט׳ מסדר n בעזרת שורה נתונה וכל המינורים מסדר n−1 המתקבלים ע״י מחיקת שורה זו וכל אחד מעמודי הדט׳. פיתוח־לאפלאס של דט׳ מכליל תוצאה זו למספר גדול יותר של שורות. תכונות הדט׳ (ד), (ה) ו(ח) פותחות פתח לחישוב דט״ מספריות בדרך קלה.

G. Kowalewski, *Einführung in die Determinantentheorie*, 1909, 1948[3]; T. Muir, *The Theory of Determinants in Historical Order of Development*, I–IV, 1923; W. L. Ferrar, *Algebra: A Textbook of Determinants, Matrices and Quadratic Forms*, 1941; A. C. Aitken, *Determinants and Matrices*, 1949[6].

ש. א. ע.

דיאגנוזה (יוו׳ διάγνωσις, הבדלה), ברפואה — סכום הידיעות המביאות להכרת מהותה של מחלה או של מצב מיוחד במהלכה (ע״ע אבחנה). מקובל להניח, כי הדי׳ מהווה את השלב הראשון בגישה הרפואית, שהרי על יסודה קובעים את הטיפול ומכאן מגיעים לפרוגנוזה, שהיא מושתתת על הדי׳ ועל התגובה לטיפול. לאמיתו של דבר אין הפרדה זו אלא דידאקטית וטכנית, ובימינו נעשית החשיבה הרפואית יותר ויותר כוללת (הוליסטית) וסינתטית. השפעת הדי׳ על הטיפול מובנת מאליה, אבל מאידך גיסא נתמכת הדי׳ עצמה ע״י שני השלבים הבאים אחריה — הטיפול והפרוגנוזה. באותה מידה שהסיכויים הטיפוליים משתפרים, גדל הערך וגוברת הנחיצות של די׳ מעמיקה ומדוקדקת יותר. כך, למשל, נשתפרה הדי׳ במחלות הרומאטיות מזמן שהונהג הטיפול בקורטיזון וא. ק. ט. ה.; האיבחון של מחלות־המוח נעשה יעיל יותר מזמן שלמדו לסלק את הליקויים, ביחוד את הגידולים למיניהם, בניתוחים מוצלחים. אף הפרוגנוזה השפיעה על האיבחון: מצד אחד למדו לוותר על איבחון מסובך במחלות העלולות להתרפא מעצמן, ומצד שני דירבנה אפשרותם של סיכויים טובים יותר את שיכלולה של הדי׳. למשל: האיבחון ע״י צינתור־הלב התפתח בעקבות הסיכויים שנפתחו עם כירורגיית־הלב החדישה.

ברפואה היוונית העתיקה לא תפסה הדי׳ מקום נרחב. בכתבי היפוקרטס (ע״ע) אין כמעט זכר לדי׳ של מחלות בודדות, ומדובר בהם על תסמונות (סינדרומים) בלבד: הרופא היווני היה מעוניין בראש וראשונה בפרוגנוזה: „מי יחיה ומי ימות״, והזניח במכוון את הדי׳, שאף לא יכלה להיות מדוייקת במצב הרפואה של ימיו. רק עם התפתחותן של האנטומיה (ע״ע) ברנסאנס, של הפיסיולוגיה במאה ה19 והבאקטריולוגיה בסוף המאה ההיא, וכן של שיטת ההוראה על־יד מיטת־החולה (ע״ע בורהוה), ניתן היסוד למעמדה הנכבד של הדי׳ בימינו.

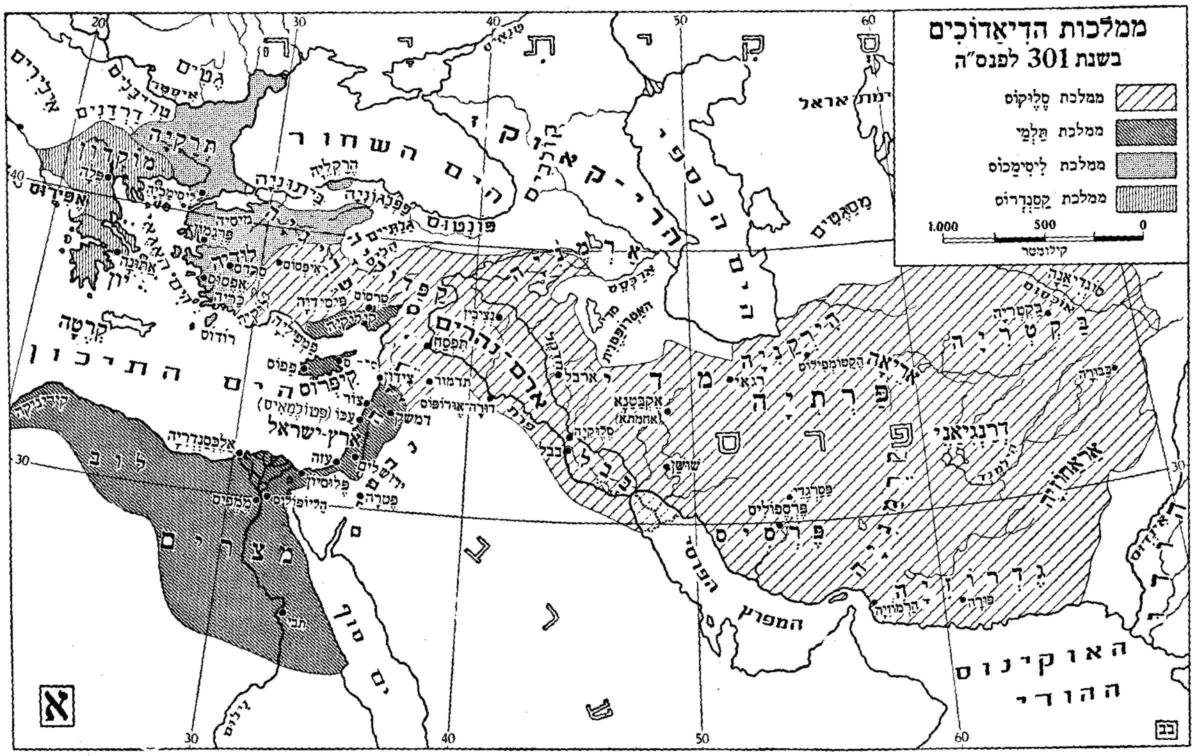
אף הדי׳ החדישה עברה כמה גילגולים. בפרוס המאה ה20 שלטה הדי׳ האנאטומית; אח״כ הודגש באבחנה יותר המצב התיפקודי. הדי׳ כשלעצמה אינה אומרת הכל, ויש עוד לדון, אם אותה מחלה עצמה מופיעה בצורה קלה או קשה, ויש שחולי קל שקול כנגד חולי קשה — אם הוא מופיע בצורה רצינית יותר. הגישה הכוללת לכל שלושת השלבים האלה — האנאטומי, הפיסיולוגי ובחינת צורת המחלה — והשיפוט הנכון לגבי הממצאים, מהותם ועצמתם מקנים לדי׳ את ערכה ברפואה של זמננו.

R. Koch, *Die ärztliche Diagnose; Beitrag z. Kenntnis d. ärztlichen Denkens*, 1920[2].

יה. ל.

דיאדוכים (יוו׳ διάδοχοι = „התופסים מקומו של אחר״, ז״א היורשים), השם שניתן בהיסטוריה לשריו ומצביאיו של אלכסנדר מוקדון (ע״ע), שחילקו ביניהם את העולם ההלניסטי אחרי מותו. כ„תקופת־הדי״״ מציינים את השנים שממותו של אלכסנדר עד להתגבשותן של הממלכות והשושלות החדשות (323—280 לפסה״נ), והיא מתחלקת לשני פרקים: עד 301 — תקופת המאבק על השלטון העליון, ומ301 ואילך — מאבקים בין היורשים וגיבוש הממלכות החדשות.

אלכסנדר מת מיתה חטופה בבבל ולא הניח אחריו יורשים הראויים לשלטון. להלכה הוכרזו כ„מלכים״ בנו, שנולד כחדשיים אחרי מותו, ואחיו פיליפוס ארידאיוס, איש תם וחולה. למעשה עבר השלטון לידי השרים המוקדוניים. המכובדים ביניהם היו אנטיפטרוס (ע״ע), קראטרוס ופרדיקס (ע״ע). אנטיפאטרוס לא השתתף בכיבוש אסיה והיה ממונה על מוקדון ויוון כל זמן שעשה אלכסנדר במזרח. קראטרוס היה מבני־לווייתו של אלכסנדר, אך נשלח על־ידו ליוון זמן קצר לפני מותו, ובשעת מות אלכסנדר נמצא בדרך. השלטון בפועל בתחום הכיבוש התרכז, איפוא, בידי פרדיקאס, שראה את עצמו כעוצר־המדינה ואת תפקידו הראשון — לשמור על שלמות הממלכה של אלכסנדר ועל אירגונה הפנימי. הוא המשיך בכיבוש המובלעות הבלתי־תלויות שנשתיירו בתחום הממלכה (בעיקר באסיה הקטנה) ומסר את חלקי הממלכה (הפחוות הפרסיות לשעבר) לידי שרים מוקדוניים; בחלוקה ראשונה זו של הפחוות קיבלו — בין השאר — תלמי (פטולמאיוס, ע״ע) את מצרים, אנטיגונוס מונופתלמוס (ע״ע) את פריגיה וליסימכוס (ע״ע) את תראקיה. השרים ראו את עצמם מיד כמושלים בכיפה, ואת פחוותיהם — כחלקם בירושת אלכסנדר. פרדיקאס, שהגן בכוח על אחדות המדינה נגד שאיפותיהם הבדלניות, נחשד שהוא שואף לכתר־המלכות, ואנטיפאטרוס וקראטרוס — לאחר שדיכאו ב323—321 את מרד היוונים נגד

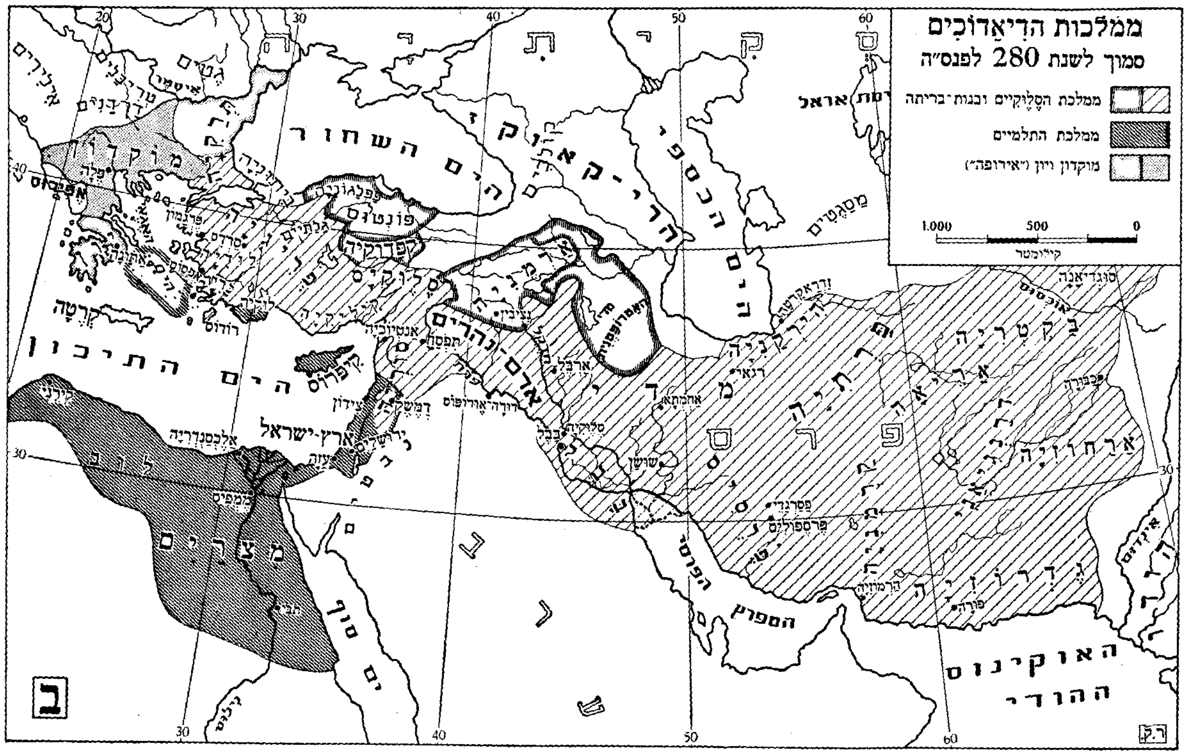

מוקדון (ע"ע יון, היסטוריה) — יצאו לאסיה הקטנה למלחמה על פרדיקאס. הלה שלח נגדם את עוזרו אֶוּמֶנֶס (ע"ע) היווני, אשר — למרות היותו הלא־מוקדוני היחיד בין הדי' — תמך באחדות ממלכתו של אלכסנדר; פרדיקאס עצמו פנה נגד תלמי שליט מצרים. בקרב בין אֶוּמנס וקראטֶרוס נפל האחרון חלל. אולם פרדיקאס לא הצליח במלחמתו בתלמי ונעצר על גדות הנילוס, ושם נהרג בידי קציניו שקשרו קשר נגדו — כנראה ביזמת סוכני תלמי (321).

אחרי מות פרדיקאס נבחר אנטיפאטרוס לעוצר־המדינה, והפחוות נתחלקו מחדש; בחלוקה זו נתמנה סֶלֶוּקוֹס (ע"ע), שלקח חלק פעיל ברצח פרדיקאס, למושל בבל. אנטיפאטרוס, שהיה מוקדוני צר־אופק ולא התעניין באסיה, חזר למוקדון בקחתו עמו את שני ה„מלכים". עי"כ השתחררו הפחוות לגמרי מפיקוח מצד השלטון המרכזי. תלמי, שכבר תפס את קירֶנֵי לפני כן, השתמש בשעת־כושר זו כדי לצרף לתחום־שלטונו גם את א"י וסוריה הדרומית. אנטיגונוס קיבל על עצמו את המשכת המלחמה באֶוּמנס והרחיב את שלטונו על כל אסיה הקטנה.

ב319 מת אנטיפאטרוס; לפני מותו מינה לעוצר־המדינה את פּוֹלִיפֶּרְכוֹן, אדם ללא כל סמכות בין המוקדונים, למורת־רוחם של כל השרים. קַסַנְדְּרוֹס (ע"ע), בנו של אנטיפאטרוס, אסר מלחמה על פּוֹליפֶּרכון באירופה, ואנטיגונוס יצא נגדו באסיה. פוליפֶּרכון פנה לאֶוּמֶנֶס ומינה אותו מטעם ה„מלכים" לשר־צבא ראשי באסיה. בידי אֶוּמנס עלה לאסוף צבא רב, ביניהם את מבחר חייליו הוותיקים של אלכסנדר, שאותם העמיד פּוליפרכון לרשותו; אולם לאֶוּמנס היווני היתה אורבת תמיד סכנת בגידה מצד המוקדונים. הקרב הראשון בינו ובין אנטיגונוס בקרבת אִספהאן (פרס) נגמר ללא תוצאות (317); בקרב השני (לא הרחק משושן) בגדו בו המוקדונים ומסרוהו לידי אנטיגונוס, שהוציאו להורג (316). שני הקרבות האלה חשובים בהיסטוריה הצבאית מבחינת החידושים הטאקטיים של שני הצדדים, ביחוד השימוש בפילי־קרב. בינתים נסתיימה גם המלחמה באירופה בין פּוליפרכון וקאסאנדרוס בנצחונו של זה האחרון; לידיו נפלו אתונה ועמדות־מפתח אחרות ביוון, ולבסוף גם מוקדון עצמה. במשך מלחמה זו נרצח ה„מלך" פיליפוס ארידאיוס בפקודת אמו — שהיא גם אמו של אלכסנדר הגדול — אולימפיאס, והיא עצמה הוצאה להורג ע"י קאסאנדרוס (316). ממשפחת אלכסנדר נותר רק בנו הקטן; קאסאנדרוס הכריז על עצמו כעל אפוטרופוס המלך־הילד ולמעשה החזיק אותו בידיו כשבוי; לבסוף רצח אותו — יחד עם אמו רוֹכּסאנה — ב310.

ב7 שנות־מלחמה אלו כבר נהרסה למעשה אחדות הממלכה הכבירה; ברם, רעיון האחדות עוד לא עבר מן העולם, ואנטיגונוס, הזקן והחזק בין הדי', לקח על עצמו להחיותו שוב, יחד עם בנו דֶּמֶטריוֹס פּוֹליוֹרקֶטֶס (ע"ע). אנטיגונוס ראה את עצמו כעוצר־המדינה; אחרי נצחונו על אֶוּמנס נפלו לידו כל ארצות המזרח; דמטריוס הופיע כיורש־עצר. סֶלֶוּקוס, פֶּחַת בבל, ברח מארצו ומצא מקלט בחצרו של תלמי במצרים; בינו ובין תלמי, קאסאנדרוס וליסימאכוס נכרתה ברית, וכך הוקמה קוֹאליציה רחבה נגד אנטיגונוס ודמטריוס. המלחמה, שפרצה ב315, נמשכה — בהפסקות קלות — כ15 שנה. בראשונה היתה יד אנטיגונוס על העליונה; אולם ב312 הוכה דמטריוס בסביבות עזה ע"י תלמי וסֶלֶוּקוס. תלמי חזר ונסוג למצרים מחשש של פגישה פנים אל פנים עם אנטיגונוס; אולם סֶלֶוּקוס — בראש גדוד קטן שקיבל מתלמי — הצליח להגיע לבבל ולהקים מחדש את שלטונו במזרח. אנטיגונוס ודמטריוס גיבשו את שלטונם בסוריה וברובה של אסיה הקטנה וניהלו משם מלחמה ב3 חזיתות — נגד קאסאנדרוס וליסימאכוס במערב, סֶלֶוּקוס במזרח ותלמי בדרום. ב311 עשה אנטיגונוס שביתת־נשק עם מתנגדיו

במערב כדי להשמיד את סֶלֶוקוס, אולם הדבר לא עלה בידו. ב307 נתחדשה המלחמה באירופה; דמטריוס תפס את אתונה, ושנה לאחר מכן כבש את האי קפריסין מידי תלמי. אחרי נצחונות אלה שם אנטיגונוס את כתר־המלכות על ראשו (306); בזה הכריז בגלוי, שנוסדה שושלת־מלכים חדשה הטוענת למימשל בכל גבולותיה של ממלכת אלכסנדר. מיד אחרי זה ביקש אנטיגונוס לפלוש למצרים בדרך היבשה ובדרך הים, אולם הצי שלו, שבראשו עמד דמטריוס, נטרף בסערה על־יד רפיח, ואנטיגונוס נסוג עם צבאו חזרה לסוריה. תלמי המנצח שם את כתר מלכות־מצרים על ראשו: בזה הוכח, שגם ח ל ק מן האימפריה של אלכסנדר היה בכוחו להתארגן כממלכה בפני עצמה. מיד עשו גם קאסאנדרוס וליסימאכוס כמוהו (305), וכך הושלם תהליך ההתפוררות של האימפריה של אלכסנדר, ומהריסותיה קמו חמש מדינות, אשר מרכזיהן היו מוקדון, תראקיה, מצרים, סוריה, בבל. אולם מדינות אלו עוד לא הגיעו לידי הכרה הדדית, וגבולותיהן עוד לא היו קבועים.

אנטיגונוס המשיך במאמציו לכיבוש יוון ודרכי־המסחר בים התיכון, בנצלו את ההפוגה בחזיתו המזרחית בעקבות הסתבכות סֶלֶוקוס במלחמות באיראן המזרחית ובהודו. דמטריוס שם מצור על הנמל העשיר ר ו ד ו ס (305), אך למרות מבצעיו המזהירים במלחמה זו לא הצליח לשבור את ההגנה של תושבי האי וסיים את המלחמה בפשרה. מוצלחות יותר היו פעולותיו ביוון; אולם כאשר התכונן למלחמה מכרעת נגד קאסאנדרוס, קרא לו אנטיגונוס לשוב לאסיה, כי בינתיים חזרה ונתארגנה שם קואליציה רחבה נגדו. תלמי חזר ותפס את ארץ־ישראל, וליסימאכוס עבר את מיצרי־הים ופלש לאסיה הקטנה; אך אויבו החזק ביותר של אנטיגונוס היה סֶלֶוקוס, שסיים את מלחמתו בהודו אחרי שרכש שם מספר עצום של פילי־מלחמה (לפי המקורות — 500 פילים). צבאות בעלי־הברית נועדו להיפגש באסיה הקטנה; אולם תלמי נטש ברגע האחרון את המערכה וחזר מצרימה, משהגיעה אליו שמועת־שווא שאנטיגונוס מתכונן להתקיף את ארץ־ישראל. הוא לא השתתף, איפוא, במערכה האחרונה, והקרב המכריע על־יד א י פ ס ו ס (301) נערך בלעדיו. קרב זה היה מבחינת תוצאותיו אחד המאורעות המכריעים בהיסטוריה העתיקה, ומבחינת הקֵפו וממדיו — הקרב הגדול ביותר בתולדות העולם היווני וההלניסטי. השתתפו בו כ150,000 לוחמים משני הצדדים. צבאם של אנטיגונוס ודמטריוס מנה 70,000 רגלים ו10,000 פרשים, עם 75 פילים; צבאותיהם המאוחדים של סלוקוס וליסימאכוס מנו כ64,000 רגלים ו10,500 פרשים, עם 480 פילים (יש מן ההיסטוריונים החדישים הרואים מספר זה כמופרז). שני גורמים הכריעו את הקרב לטובת בעלי־הברית: שגיאתו הטאקטית של דמטריוס, שהתקיף בראש פרשיו את אחד האגפים של האויב והכה אותו, אך ברדפו אחריו התרחק משדה־הקרב העיקרי עד כדי ניתוק הקשר בין מחנה פרשיו ובין מחנה־הרגלים שלחם בפיקוד אביו; פיליו של סלוקוס חדרו לתוך הרווח שנוצר בין שני המחנות ומנעו את איחודם. דמטריוס הצליח להימלט, אבל אנטיגונוס אביו נפל בשדה־המערכה. ממלכתו של אנטיגונוס נתחלקה בין המנצחים: ליסימאכוס קיבל את אסיה הקטנה המערבית, סֶלֶוקוס את סוריה, ואחיו של קאסאנדרוס את החוף הדרומי של אסיה הקטנה. תלמי נמחק מרשימת הזוכים, אולם הוא הוסיף להחזיק בא"י, אע"פ שסלוקוס לא הכיר בשלטונו בה. המצב הפוליטי שנתהווה בסוריה הדרומית נשאר מעורפל, והארץ היתה לסלע־מחלוקת בין התלמיים והסֶלֶוקיים במשך דורות רבים.

בחלק השני של תקופת הדי' (301—280) רבתה הבניה על המלחמה. 4 ממלכות הלניסטיות — של קאסאנדרוס, ליסימאכוס, סֶלֶוקוס ותלמי — עמדו עתה על תילן, ומושליהן פעלו במרץ לשיגשוגן הפוליטי והכלכלי. סלוקוס, ששלט על רובה של אסיה, היה החזק בין הדי', ומיראתו כרתו תלמי

וליסימאכוס ברית ביניהם, וליסימאכוס נשא את בת תלמי לאשה. אז לקח לו סֶלֶוקוס את בת דמטריוס לאשה, ועי"כ הוחזר דמטריוס עצמו, שנשאר אחרי קרב־איפּסוס מלך ללא מלכות, לחיים הפוליטיים. ב297 מת קאסאנדרוס; בניו היו חלשים, וכסא־המלכות במוקדון החל עובר מיד ליד. בשנות 293—287 החזיק דמטריוס במלוכה במוקדון; אולם הוא לא הסתפק בכך ותיכנן את כיבוש המזרח, והקים למטרה זו צבא אדיר. עוד לפני שהספיק לעבור לאסיה, פרץ מרד נגדו, שנתמך ע"י ליסימאכוס וע"י פירוס (ע"ע) מלך אֶפּירוס, וזה האחרון הוכרז מלך־מוקדון תחתיו. אעפ"כ עבר דמטריוס בראש צבא קטן לאסיה, אולם שם נפל בידי סלוקוס ומת בשבי (283). פירוס לא התמיד בשלטונו במוקדון ועזב את הארץ כדי לנסות את כוחו במלחמות בסיציליה ובאיטליה נגד רומא. אז ריכז ליסימאכוס בידיו את השלטון במוקדון ובעמדות־המפתח ביוון; אך ממלכתו, המצורפת משטחים נרחבים באירופה ובאסיה, לא האריכה ימים. ב281 פרצה מלחמה בינו ובין סלוקוס, וליסימאכוס נפל בשדה־הקרב בקורוּפֶּדיוֹן בארץ לודיה (281), והחלק האסייתי של ממלכתו סופח למלכותו של סֶלֶוקוס. הלה ביקש לבקר גם במוקדון ארץ־מולדתו, שיצא ממנה 54 שנים לפני כן, אולם ברגע שדרכה רגלו על אדמת אירופה קם עליו אחד מבני־חצרו — בן מודח של תלמי — והרגו (280); את מלכותו ירש בנו אנטיוכוס I. עוד לפני כן (283) מת תלמי, וכסא־המלכות במצרים עבר לבנו, תלמי פילאדֶלפוס. במוקדון עצמה — לאחר תקופה קצרה של מהומות — חזרה והתבססה שושלת־אנטיגונוס ע"י בנו של דמטריוס, אנטיגונוס גוֹנאטאס. בסופו של דבר נמצא העולם ההלניסטי מחולק בין 3 מעצמות גדולות: מוקדון, עם יוון שבחסותה, בשלטון האנטיגוֹניים; סוריה, עם רובה של אסיה עד גבול הודו, בשלטונם של הסֶלֶוקיים; מצרים, עם קירֶני, א"י ודרום־סוריה, קפריסין ורצועת־חוף בדרום אסיה הקטנה, בשלטונם של התלמיים. מלבדן התקיימו עוד כמה מדינות קטנות וערים חפשיות בתחום האֶגאי ובאסיה הקטנה הצפונית.

רב היה תפקידם של הדי" בהיסטוריה: הם הרסו את הממלכה שנוסדה ע"י אלכסנדר, אבל הקימו על הריסותיה סדר פוליטי חדש, שהתמיד בקיומו במשך דורות רבים עד כיבוש ארצות המזרח הקרוב בידי הרומאים.

מקורות: דיוֹדוֹרוס, ספרים י"ח–כ'; פלוטארכוס, חיי אֶומנס ודמטריוס.

J. G. Droysen, *Gesch. d. Hellenismus*, II–III, 1877/8²; B. Niese, *Gesch. d. griech. und makedon. Staaten*, I, 190 sqq., 1893; F. Geyer, *Alex. d. Gr. u. d. Diadochen*, 1925; J. Kaerst, *Gesch. d. hellenistischen Zeitalters*, II, 1926²; W. W. Tarn, *Cambr. Anc. Hist.*, VI, 461 sqq., VII, 75 sqq.; M. Cary, *A History of the Greek World from 323 to 146 B. C.*, 1–64, 1951²; V. Kahrstedt, *Gesch. d. griech-röm. Altertums*, 1952².

א. צ'.

דִיאֶטָה (מיוּו' δίαιτα, אורח־חיים), במובן הרחב — משטר־הזנה של בע"ח בהתאם לצרכיו הפיסיולוגיים; במובן המצומצם המקובל יותר — משטר־הזנה מיוחד לאדם לשם ריפוי מחלה או לשם מניעתה: התאמת הרכב המזון למצב המיוחד, הנוצר בגופו של האדם עקב מחלתו.

הסטיות העיקריות ממצב־בריאות תקין, המחייבות שינויים בהרכב המזונות, הן: מחסור או עודף של אבות־מזון מסויימים; הפרעות בפעולותיו של אחד האיברים הפנימיים; שינויים בחילוף־החמרים. בהתאם לכך מוכנסים שינויים בתזונה: הוספה או הפחתה של אבות־מזון מסויימים; החלפת מזונות מסויימים במזונות אחרים; שינויים בצורת ההכנה של מזונות (למשל: די' רכה, די' נוזלית).

תורת־התזונה קובעת את איכותם וכמותם של המזונות הדרושים לאדם בריא לשם קיומו והתפתחותו. גם די' לאדם חולה צריכה לספק צרכים אלה, וזהו העקרון היסודי של תורת־הדי' החדשה: כלכלה מאוזנת היא נקודת־המוצא של כל די'.

דוגמאות של כמה די" יסודיות ואפייניות:

1. דיאֶטת־רזון. מטרתה לספק לאדם קאלוריות פחות מהתצרוכת הרגילה, ועי"כ להכריח את הגוף להשתמש במלאי השומן המיותר — לשון אחרת: לרזות. מידת ההגבלה של כמות הקאלוריות נקבעת ע"י הרופא בהתאם למצבו של החולה ולמסיבות המחלה. די' זו מבוססת על העקרונות האלה: א) הגבלת חמרי־מזון עשירים בקאלוריות, כגון שומנים, ממתקים, דייסות, לחם; ב) הספקת חמרי־מזון בעלי נפח גדול וכמות־קאלוריות מועטת (ירקות, פירות); ג) הספקה מוגברת של מזונות חלבוניים בעלי ערך משׂביע גבוה ויחד עם זה — בעלי פעולה ספציפית־דינאמית חזקה (בשׂר רזה, דגים, גבינה רזה); ד) הבטחת כּמוּת מספקת של ויטאמינים ומינראלים. אין כל צורך בהגבלת נוזלים, בתנאי שלא יכילו חמרים מזינים.

ע"פ עקרונות אלה אפשר לבנות דיאֶטת־רזון בצורות שונות; מומחיותו של הדיאֶטֶטיקן משתקפת בכך, שהחולה — למרות הקיצוץ במזונות — אינו חש רעב ומחסור באוכל. השמטה שיטתית של ארוחות מסויימות (למשל — ארוחות־ערב) אינה מביאה כל תועלת.

2. די' דלת־נתרן. הנתרן שבמזון נמצא בעיקר (קרוב ל40%) במלח־הבישול, ולכן יש צורך להגביל את השימוש במלח או להימנע ממנו לגמרי. זוהי די' המקשה על החולה, מאחר שחוסר מלח מַשְׁוֶה למזון טעם תפל. ע"י שימוש בתבלינים אחרים וע"י בחירה מתאימה של מאכלים ושל צורת הכנתם אפשר להתגבר במידה רבה על קושי זה, באופן שהמחסור במלח לא יורגש במיוחד. בדי" חמורות מסוג זה יש צורך להגביל גם מזונות המכילים מטבעם כמות ניכרת של נתרן, כגון חלב, סלק, תרד, גזר. מיצרכים מוכנים רבים, כגון: לחם ומיני־מאפה אחרים, וכן שימורים, מכילים אף הם כמות ניכרת של מלח או של נתרן בצורה אחרת — ויש להיזהר בשימושם.

די' זו נועדה לשימוש בדרגות מסויימות של מחלות הלב, כלי־הדם, הכליות והכבד.

3. די' לחולי־סכרת. למרות השימוש באינסולין, עדיין הדי' היא שיטת־הריפוי העיקרית בסַכֶּרֶת (ע"ע). הרופא קובע — בהתחשב עם מצבו של החולה וכמות האינסולין שהוא מקבל — את הכמויות המותרות של פחמימות, חלבונים ושומנים, והחולה מקבל הוראות מדוייקות, מה הן כמויות־המזונות המותרות לו. בעיקר מוגבלים חמרים המכילים פחמימות, כגון לחם, דייסות, פירות; סוכר וממתקים למיניהם אסורים בהחלט; הכמויות של מזונות חלבוניים ושומניים מותאמות לזו של פחמימות. בגבולות הכמויות המותרות קיימת אפשרות של גיוון הדי' בהתאם להרגלי־האוכל של החולה ומצבו הכלכלי. לעזרתו של החולה הורכבו טבלות המלמדות, בצורה פשוטה ומובנת, איך להחליף מזון מסויים במזון אֶקוויוואלֶנטי.

4. די' לחולי כיב עיכולי. המטרה העיקרית בדי' זו היא שלא לגרות את פעולות הקיבה ע"י מאכלים גסים,

חריפים וחמוצים, אלא לספק המרים, המגבילים את הפרשת מיץ־הקיבה והסותרים את החומצה שבו. המאכלים הרצויים — לפי סדר עדיפותם — הם: חלב, שמנת מתוקה, דייסות, חמאה, ביצים, צנימים, גבינה רכה, ירקות עדינים ומבושלים, פירות מבושלים, בשר ודגים. החמרים האסורים הם ירקות ופירות חיים, מאכלים חריפים, חמוצים, מטוגנים ושמנים, מרק־בשר ותמציות־בשר, שימורי בשר ודגים, ממתקים. די׳ זו, אם היא נמשכת זמן רב, עלולה להביא למחסור בוויטא־מין C; לפיכך מספקים את זה האחרון בצורת מיץ־עגבניות או מיץ פרי־הדר. חולי כיב חייבים לאכול ארוחות קטנות לעתים קרובות. — שיטת ריפוי מקובלת במחלה זו היא שיטת סיפי (Sippy): האכלת החולה בחלב מעורב בשמנת, כל שעתיים במשך ימים מספר, ואח״כ הוספה הדרגתית של מאכלים מותרים לפי סדר עדיפותם.

די׳ במחלות אחרות של מערכת־העיכול מבוססת אף היא על העקרון של די׳ רפה, עדינה ובלתי־מגרה, חסרת ירקות ופירות חיים, חמרים גסים, חריפים ושמנים. את פרטי הדי׳ קובעים חומרת המחלה ומקומה; למשל: במחלות של המעי הגס הדי׳ מוגבלת בחלב ועשירה בחלבונים, ויטאמינים ומינראלים, ואילו במחלות־כבד הדי׳ מוגבלת בשומנים ועשירה במיוחד בפחמימות וחלבונים. — בכל המחלות של מערכת־העיכול חשוב המעבר ההדרגתי מדי׳ חמורה לדי׳ חפשית יותר.

נוסף על ארבע הדי״ הללו, שהן הנפוצות ביותר, קיימות די״ ספציפיות בשביל מחלות מסויימות, כגון מחלות־מחסור (מחסור בוויטאמינים, מינראלים, חלבונים).

הדיאֶטֶטיקה (תורת־הדי׳) החדישה אינה מסתפקת בקביעת הדי׳, הכנת המזונות וצורת הגשתם. בהזנת החולה כרוכות בעיות שונות, שקביעת הדי׳ אינה אלא אחת מהן. קיימים גורמים כלכליים, חברתיים, עדתיים ופסיכולוגיים, שיש להתחשב בהם כדי להצליח בריפוי. הדיאטטיקה נעשתה חלק בלתי־נפרד של מדע־הרפואה המודרני. מימצאים רפו־איים משמשים יסוד לקביעת סוג הדי׳ ופרטיה, ומחקרים דיאֶטֶטיים נכללים לאחרונה במחקרים הרפואיים במידה גדלה והולכת.

בגלל הדרישות הספציפיות והמגוונות של הדיאטטיקה החדישה נוצר הצורך בהכשרה מקצועית מיוחדת בשדה זה: נוצר מקצוע נפרד וחדש של דיאֶטֶטיקָנית, שמתפקידה לעסוק בדי׳ ובכל הקשור בה בבתי־חולים, בתי־הבראה ומוסדות דומים.

בארצות רבות קיימים מוסדות־לימוד, שמתפקידם להכ־שיר דיאֶטטיקָניוֹת בדרגות שונות עד לדרגות אקאדמיות, וכן נוסדו אגודות מקצועיות ארציות ואירגון בינלאומי לדיאֶטטיקה. גם בישראל קיימות אפשרויות להכשרה במקצוע זה.

וע״ע תזונה.

י. ק. גוגנהיים, תורת התזונה, חלק ג׳ ונספחים ג׳, ד׳, 1954; M. Abrahams — E. M. Widdowson, *Modern Dietary Treatment*, 1940²; A. Fleisch – C. Petitpierre, *Ernährungslehre u. Diätetik*, 1948; W. Heupke, *Diätetik: Die Ernährung d. Gesunden u. Kranken*, 1950⁵; Amer. Med. Assoc., *Handbook of Nutrition*, 1951; D. Turner, *Handbook of Diet Therapy*, 1952; J. S. McLester, *Nutrition and Diet in Health and Disease*, 1952⁶; M. G. Wohl, *Dietotherapy*, 1955²; L. Cooper – M. Barber – H. Mitchell, *Nutrition, Health and Diseases*, 1957².

רח. פ.

דיאַטוֹמִיוֹת, ע״ע צוֹרָנִיוֹת.

דיאַטוֹמִיט (diatomite) או **קִיזֶלְגוּר** (kieselguhr), סלע־משקע המורכב בעיקר מקליפות דקיקות של צוֹרָנִיוֹת (ע״ע) מיקרוסקופיות, בשיעור של 3 מיליון קליפות ל־1 סמ״ק. הדי׳ מופיע כחומר אבקתי (אדמת־צורניות) או כסלע מלוכד. זהו חומר רך וקל: קשיותו 1—1½, ומשקלו הסגולי במצב יבש אינו אלא 0.13, וזה בגלל מילוי הקליפות העדינות באויר. מאותה סיבה עצמה מצטיין חדי׳ במוֹבילוּת תֶרמית נמוכה מאד. נקודת־ההיתוך של הדי׳ היא בין 1,610° ל־1,750°. די׳ נקי הוא לבן, אך לרוב צבעו חום, אדמדם או צהוב מחמת תוספת של תחמוצות־ברזל. הדי׳ מכיל כ־80% סיליקה ועפ״ר כמויות קטנות של אלומינה ותחמוצות של ברזל, סידן, מאגנזיום ואשלגן, וכן כ־10%—5 מים.

די״ הם משקעים של מים קרים, הן מתוקים והן מי־ים. אדמת־צורניות מן הפְּלֵיסטוֹקֶן מכסה שטחים נרחבים מאד של קרקעית האוקיינוס השקט באיזור הָארקטי והאַנטאַרקטי. די״ יבשתיים מאובנים ידועים מן הטְריאַס ואילך, אך עיקרם הוא מן השלישון. ברוב המקומות מופיע הדי׳ בסידרת הסלעים בשכבות בעובי של כמה מטרים בלבד, בסירוגין עם סלעי־משקע אחרים, אך במקומות אחדים, כגון קאלי־פורניה, מצויות שכבות־די׳ שעָביין מגיע עד כדי 900 מ׳.

לדי׳ שימושים טכניים ותעשייתיים מרובים, ביחוד: 1) כחומר מסנן — המספח חמרי־זוהמה — לניקוי נוזלים (תעשיית סוכר, משקאות, שמנים, נפט, הכשרת מי־שתיה וכד׳); 2) כחומר־בידוד תֶרמי ואַקוּסטי; 3) כחומר־מילוי בתעשיית צבעים, חמרים פלאסטיים, גומי, נייר, תקליטים, דשנים ומוצרים פארמאצֶוטיים; 4) כחומר־ספיגה לנוזלים שונים, כגון חמרי־נפץ (ע״ע דינַמיט). די׳ מסוגל לספוג מים בשיעור 200% של משקלו בלי להתפרק.

די״ מופקים בארצות רבות. היצרן העיקרי הוא אה״ב, המפיקות כ־300,000 טון בשנה, בעיקר בקאליפורניה.

י. ב.

דיאַלוֹג (יוו׳ διάλογος = דו־שיח), שיחה בין שניים או יותר, שבה מכוונים דברי הצד האחד לקבל תשובה מן הצד האחר, ואף מקבלים אותה, וחוזר חלילה. מכאן, שהדי׳ הוא תהליך של חשיבה משותפת, וזו כרוכה בהבנה הדדית, הבאה לידי ביטוי בדרך של הסכמה או בדרך של התנגדות מנומקת. שיחה ללא הבנה הדדית אמיתית אינה ראויה להיקרא בשם די׳. תיתכן צורת ויכוח, שבה מביעים המתווכחים את דעותיהם, הסותרות זו את זו, וכל אחד מהם תוקף את השקפתו של האחר בכל האמצעים, בלי שיבין שום צד את העיקר בחשיבתו של הצד־שכנגדו. לא כן הדי׳, שהוא בחינת חשיבה משותפת, המונעת ע״י בעיות משותפות, שבירורן — ואם אפשר אף פתרונן — הוא המניע המשותף והמגמה המשותפת לבני־השיחה. שיתוף־פעולה רציני כזה מצוי בעיקר בשיחה הפילוסופית. לפי יַספֶּרס (ע״ע), „הוויכוח הפילוסופי האמיתי״ הוא התפלספות־במשותף, שבה האנשים באים במגע זה עם זה בהווייתם ללא הסתגרות, באמצעי תָכנו של הוויכוח. אעפ״כ יאספרס מטיל ספק בדי׳ — ואפילו בדי׳ האפלטוני — כ„צורת־התמסורת האַדקוואטית של ההתפלספות״, וצורת הדי׳ של חיבורי ג׳וֹרדָנוֹ ברוּנוֹ, שֶלינג ואחרים נראית לו „מלאכותית״ לגמרי (ר׳ להלן).

מכל־מקום באה „ההתפלספות־במשותף" לידי ביטוי בבהירות מובהקת בשיחותיו של סוקראטס, כפי שנמסרו או נוסחו ע"י אפלטון, וכן בשיחותיו של אפלטון עצמו (השו' „אגרתו השביעית"), וביחוד בדי' שלו עם ידידו הצעיר דיון (ע"ע דיוניסיוס) בחצר סיראקוסי. הדי" הספרותיים של אפלטון, ביחוד הראשונים שבהם (כגון „פרוטאגוראס", „אפולוגיה", „קריטון", „גורגיאס"), וכן „המשתה" וכמה מן הדי" האחרונים, הם יצירות המייצגות די" אמיתיים, והם מבטאים את טיב שיחו של סוקראטס ואת השפעת דבריו על הצעירים שביקשו את קירבתו. כתבים אלה, המפתחים לעיני הקורא את פעולת ההתפלספות האמיתית, יש בהם, מבחינת תולדות־הספרות, משום שיא לצורת הדי' כסוג ספרותי. אף אריסטו כתב די", ומכל כתביו היו אלה דווקא שהביאם הוא עצמו לידי פירסום; גם די" אלה — שהלכו לאיבוד — נחשבו בשעתם ליצירות־מופת.

הדי' הספרותי כבר היה מצוי בימים ההם מזה דורות רבים בתחום התרבות העתיקה שממזרח הים התיכון עד הודו; בספרות היוונית נקבע לו תפקיד חשוב כבר בדראמה. אולם הפיכת הדי' לסוג חשוב בפני עצמו בספרות־הפרוזה היתה תוצאה משיחותיו של סוקראטס. תלמידיו — ולא רק אפלטון לבדו — עשו את הדי' לצורה העיקרית של הספר הפילוסופי.

בין החיבורים שנכתבו בצורת די' מחוץ לתחומה של הספרות היוונית־הרומית החשוב ביותר הוא ספר איוב, הספר „הפילוסופי" ביותר שבכל ספרי־המקרא, שהוא קרוב לוויכוחי־הבעיות היווניים. השקלא־וטריא התלמודית וספרות השאלות־ותשובות הן דיאלוגיות מבחינת מהותן. ממסרתה של ספרות זו, יחד עם המסורת האפלטונית, נוצר אותו הסוג של די', שהוא אפייני ליה"ב — הדי' הלימודי הפילוסופי־תאולוגי, שדוגמתו המובהקת הוא ס' „הכוזרי" של ר' יהודה הלוי.

אולם תחומן העיקרי של תולדות הדי' נשארה ספרות־הפרוזה החילונית. שונה תכלית השינוי מן הדי' האפלטוני הוא הדי' של הסאטיריקן לוקינוס (ע"ע). אך לרוב הסופרים שכתבו בצורה הדיאלוגית בתקופה העתיקה משמש כמופת אפלטון, לעתים אף כסנופון; כך, למשל, לקיקרו בהרצאתו הדיאלוגית על חכמת־החיים. בתקופה העתיקה המאוחרת הפך הדי' לצורה מקובלת של הספרות הפילוסופית עד כדי כך, שאף אותם מכתבי סנקה, שלא נכתבו בצורת דו־שיח דווקא, נקראו בשם די". כיצירת־מופת כתובה בצורת די' בולט בספרות הרומית המאוחרת Dialogus de oratoribus („הדי' על הנואמים"), שנתחבר — כפי הנראה — על־ידי טקיטוס. פלוטרכוס, שכתב את מרבית חיבוריו הפילוסופיים בצורת די", מעיד על עצמו בבירור ובפירוש כעל ממשיכה של המסורת האפלטונית. רוח קלאסית מנשבת גם בראשון הד" של ניצוח נוצרי — „אוקטאוויוס", מאת מינוציוס פליכס.

בספרות הרנסאנס, שבה נתגברה שוב השפעתו של אפלטון, תופס הדי' — בעיקר הדי' הפילוסופי, המדעי והמדיני — מקום חשוב. ניקולאוס מקוזה (ע"ע) כתב כמה די" בלאטינית; בחשוב שבהם נתפסת הדמות הראשית, ההדיוט (Idiota), לפי דוגמת סוקראטס. זמן מועט לאחר מכן מצאה האפלטוניות הרנסאנסית את ביטויה המושלם ב„ויכוח על האהבה" של יהודה אברבנאל (ע"ע), שבו מפותח רעיון האהבה כיסוד קוסמי בשיחות בין „פילון" ו„סופיה". ב. קסטיליונה (ע"ע) הביא ב„קורטג'אנו" שלו את האידיאל של אביר־הרנסאנס לידי תיאור בצורת די'. — ה„שיחות" (Colloquia) של ארסמוס (ע"ע) רובן תיאורי־מידות סאטיריים, שבהם הוא שם ללעג בעיקר את חיי־הנזירים. תומס מורוס (ע"ע) כתב את הדי' הגדול „אוטופיה" בהשפעה ניכרת של „מדינת" אפלטון ובמגמה הקרובה לזו של אפלטון — להשפיע על השליט כמחנך פילוסופי.

בסוף תקופת הרנסאנס נכתבו הדי" של ג'ורדנו ברונו (ע"ע), שבהם נתן ביטוי לפילוסופיית־הטבע הפאנתאיסטית שלו ולתפיסה קוסמותאולוגית של האנושות. ראשיתה של ספרות המדע החדיש הם הדי" של גלילאי (ע"ע), שבהם הוסברה המתודה של המדע, הובאו ההוכחות לתורה ההליוצנטרית והונחו היסודות של המכאניקה. אולם הצורה הדיאלוגית לא יכלה להתקבל כצורת ההרצאה וההסברה של המדעים.

לעומת זה בחרו אף במאות האחרונות פילוסופים והוגי־דעות לעתים קרובות בדי' כצורת־הרצאה של השקפות־עולם ושל תורות פילוסופיות, למשל ליבניץ, פנלון, ברקלי, יום, שלינג, רנאן. מחברים שהציגו אישים היסטוריים בדי" מדומים הם גובינו (ע"ע) ב„הרנסאנס" ולנדור (ע"ע). בדור האחרון מציינים עומק המחשבה וליטוש הצורה את הדי" של פול ולרי (ע"ע), „הנפש והריקוד" ו„אופלינוס". אחד הספרים החשובים של מ. בובר (ע"ע), „דניאל, שיחות על ההגשמה", 1913, כתוב בצורת די'.

R. Hirzel, *Der D.*, I–II, 1895; P. Friedländer, *Platon*, I, Kap. 6, 8, 12, 1954², II, 1957²; *D.* (Th. Klauser, Reallex. f. Antike u. Christentum, III, 928–955), 1957.

א. ע. ש.

דיאלוגית, פילוסופיה, תנועה מודרנית בפילוסופיה ובתאולוגיה האירופית. האפייני לפיה"ד אינו הצורה של הדיאלוג (ע"ע), אלא המחשבה עליו. עניינה של פילוסופיה זו להוכיח, שהטעם האנושי האמיתי של חיינו ומחשבתנו מחייב אותם להיות „דיאלוגיים". הפיה"ד חוזרת אל תפיסת תפקידה של הפילוסופיה כהגות למען החיים. מבחינה זו היא קרובה ביותר לשתי תנועות חדישות אחרות בעולם־הרוח — לפילוסופית החיים (ע"ע) על כיווניה ולאכסיסטנציאליזם (ע"ע).

מגמתה של התנועה הדיאלוגית המודרנית אינה בעיקרה פילוסופית־פדגוגית־פוליטית, כפי שהיתה זו של הדיאלוג האפלטוני, אלא עיקר עניינה הוא יחסו של היחיד לזולתו ולאלהים. לתנועה זו מתחילתה ניתן דחף ע"י התחיה של האמונה הדתית. היא מרבה להסתמך על המקורות הדתיים של היהדות והנצרות. נציגיה היהודיים של הפיה"ד מבקשים סמוכים לשיטתם בחוויית התפילה היהודית, שהם מפרשים אותה כ„שיח" עם האל (חשו', למשל, תה' קב, א; שם קמה, ה, ועוד), בשיחות שבספר איוב ובדיאלוגים האישיים שבין האל ובין נביאיו ובחיריו. מ. בובר (ר' להלן) רואה את הגותו מושפעת גם מ„הדיאלוג החסידי עם אלהים".

מגילוייה הראשונים של הפיה"ד — רשימותיו היומניות המונולוגיות של סרן קירקגור (ע"ע) מ1835/7, שבהן גלומים גם ניצני האכסיסטנציאליזם. לקירקגור היה עניין בחיים דיאלוגיים עם אלהים, והוא עצמו ניתח את היחס שבין כוונתו היסודית — הנוצרית — הזאת לבין חשיבתו של סוקראטס. לודויג פויארבך (ע"ע) היה גם הוא מסוללי־הדרך

לפיה"ד המודרנית. אמנם, בניגוד קיצוני לקירקגור, הובילה דרכו של פויארבאך מן הדת, שאיבדה בעיניו את טעמה, למאטֶריאֲליזם אתֶאיסטי. אך הצד השווה בשניהם — העמידה על המשמעות האמיתית של החיים, שהם דיאלוגיים, — וזה בניגוד לעניין התֶאורטי בלבד, שהוא העניין שמוצאות בחיים ובעולם השיטות ה„מונולוגיות" (ר' להלן) של ההוגים האידיאליסטיים הגדולים שקדמו להם, ובניגוד לעניין האֶגואיסטי והמאטריאלי גרידא של הבורגנות העולה של זמנם.

שלושת הכיוונים האלה — פילוסופיית־החיים, פילוסופיית־האכסיסטנציה והפיה"ד — היו במאה ה20 לזרמים חזקים ורחבים של החשיבה. תחילה הגיעו להשפעה באירופה. התקופה העיקרית של התפתחותה ותפוצתה של הפיה"ד היו השנים שאחרי מלחמת־העולם I, ומרכזה היה גרמניה; לאחר מכן התפשטה השפעתה גם לתחום דוברי אנגלית ועברית. גם בצרפת התפתחה, בדומה לתולדותיה בגרמניה, יחד עם שני הזרמים האחרים המקבילים לה. בכל מקום התקוממו שלושת הזרמים יחד נגד תפיסות־היסוד בתורות־ההכרה של האסכולות האקדמיות, ובייחוד של האידיאליזם החדש. „האני המונולוגי אינו אלא אי־הבנה, שאליה התנפצה — ואליה מוכרחה היתה להתנפץ — כל הפילוסופיה של האני; האני קיומו בדיאלוג" (פ. אֶבּנֶר). בדברים אלה מותקפת תפיסת האני כ„סובייקט" גרידא, שפעולתו היא בהכרת אובייקטים. הפילוסופים הנתונים לסובייקטיוויזם מדומה זה תופסים למעשה את האדם עצמו — באשר הוא יותר מסובייקט של ההכרה — כאובייקט. נמצא, שתפיסה זו היא בעצם אובייקטיוויזם קיצוני, ובמקום שהיא שוררת אפילו בראיית הוויָתו של האדם וחייהם המשותפים של בני־האדם — שם אין קיום אפשרי לדיאלוג. אובייקט הריהו „סתם־דבר"; וב„עולם של סתם־דברים", שבו אני חי כסובייקט מכיר גרידא או שאליו אני קשור ביחסים ענייניים בלבד, לא יהא דיאלוג. בדיאלוג יש משום דיבור ושמיעה; הדיאלוג הוא יחס של „אני ואתה".

להתקוממות זו נגד החיים ב„עולם של סתם־דברים", שאינם מביעים כלום, נתן ר. מ. רילקֶה (ע"ע) ביטוי נוקב בשירה, ואילו מ. בובֶּר (ע"ע) נתן לה ניסוח פילוסופי בספרו „אני ואתה" (1923); בקובץ של כתביו על הדיאלוג (1954) הציג בובר בנספח, מתוך עמדה ביקָרתית, את תולדות ההכרה של „יחס־היסוד של אני־ואתה", לרַבּות חלקו הוא בהכרה זו.

„מלת־היסוד אני־ואתה" בניגודה למלת־היסוד של האובייקטיוויזאציה „אני וסתם־הוא" (Es) — ז"א לעולם של סתם־דברים —, נתקבלה ע"י כמה מבני־דורו של בובר כביטוי המתאים של מחשבתם הם ונעשתה לאחד הרעיונות המרכזיים של משנותיהם. אולם התנועה הדיאלוגית של המאה ה20 ניכרת גם בכמה כתבים שנכתבו ללא קשר עם בובר, ואף לפניו. הפיה"ד באה לידי ביטוי בתחומים רבים של חיי־הרוח: בין מייצגיה — פילוסופים ופדגוגים, כגון גְריזֶבַּך (ע"ע); אֶכּסיסטֶנציאליסטים כגון ק. יַספֶּרס (ע"ע) וג. מַרסֶל (ע"ע); תאולוגים פרוטסטאנטיים, כגון ק. הַים (K. Heim), ג'. ה. אולְדֶם (J. H. Oldham); תאולוגים קאתוליים, כגון רומַנו גוַרדיני (ע"ע); בספרות־העיון העברית בישראל היא מיוצגת ע"י ש. ה. בֶּרגמן (ע"ע).

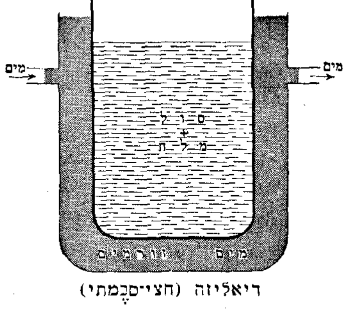
הוגים רבים, ביחוד רוב התאולוגים, מקשרים את ההערכה העקרונית של הדיאלוג עם פילוסופיה של הלשון ותאולוגיה של הדיבור והמאמר (ה„דבר") האלוהי והאנושי, ואף מסבירים את הערכתם מתוך קישור זה. כאלה הם פרַנץ רוזֶנצוַיג (ע"ע), הקאתולי פֶרדינאנד אֶבּנֶר ואישי התאולוגיה הדיאלקטית (ע"ע דיאלקטית, תאולוגיה) הפרוטסטאנטית: ק. בַּרת (ע"ע), א. ברונר (ע"ע), פ. גוגַרטֶן (ע"ע). ברוב התורות הללו משולבים יחד ה„דבר" והאהבה — ה„דבר" כבחינה האובייקטיווית והאהבה כבחינה הסובייקטיווית של היחס בין האני והאתה. לעומת זה התנגד אלפרד דֶלְפּ (ע"ע) — כקאתולי תומיסטי — לעשיית עקרון הדיאלוג לעיקרון מֶטַאפיסי בעל תוקף אוניוורסאלי והיחס „אני־ואתה" — לדרך היחידה לדעת־אלוהים: לכך משמש לנו בראש ובראשונה גם כוחה של המחשבה הפילוסופית הטבעית. דֶלפּ הדגיש את המרחק האין־סופי של האל ממנו עם כל קרבתו אלינו בדיאלוג; אולם בימיו האחרונים, בהגיונותיו על אמרי־תפילה, נתן ביטוי עז לגישת הפיה"ד.

בטאונה של תנועת הפיה"ד בשנות 1926—1930 היה כה"ע Die Kreatur, שי"ל בעריכת מ. בובר, י. ויטיג, ו. פוֹן וַיצֶזֶקֶר.

ש. ה. ברגמן, הפילוסופיה והדת, תשי"ג; הנ"ל, הפיה"ד מקירקגור עד בובר, תשי"ז; F. Rosenzweig, *Der Stern d. Erlösung,* 1921; F. Ebner, *Das Wort u. d. geistigen Realitäten,* 1921; id., *Wort u. Liebe,* 1935; M. Buber, *Ich u. Du,* 1923; id., *Die Schriften üb. d. dialogische Prinzip,* 1954; E. Brunner, *The Word and the World,* 1931; K. Heim, *Glaube u. Denken,* 1931; K. Jaspers, *Philosophie,* II, III, 1932; J. H. Oldham, *Real Life is Meeting,* 1942; A. Delp, *Christ u. Gegenwart,* I–III, 1949; M. S. Friedmann, *Martin Buber and the Life of Dialogue,* 1955; L. Richter, *Existenz im Glauben — Aus Dokumenten, Briefen u. Tagebüchern Sören Kierkegaards,* 1956; F. Kaufmann, *K. Jaspers u. d. Philos. d. Kommunikation* (Karl Jaspers [ed. P. A. Schilpp], 193–284), 1957.

א. ע. ש.

דִיאַלִיזָה (יוו' διαλύειν, הַפְרֵד), שיטה להרחיק מתמיסה מימית של קולואידים (ע"ע) חלקיקים, שאין המסתם קולואידית אלא אלקטרוליטית (מלחים, בסיסים, חומצות) או מולֶקולארית לא־רב־פולימֶרית (כגון סוכרים, כהֲלים וכד'). שיטה זו נמצאה ע"י תומס גרֶיאֶם (ע"ע) ונחקרה ע"י דוֹנֶן (ע"ע) ואחרים. היא מיוסדת על מציאות קרומים חדירים־למחצה (סֶמיפֶּרמֶאַבּיליים, ע"ע אוסמוזה) טבעיים בעולם החי (שלפוחית, מעיים) או מלאכותיים (כגון ניטרו־צֶלולוזה, אֲצֶטיל־צֶלולוזה, ועוד). הם חדירים למולקולות פשוטות או ליונים פשוטים, אבל לא לחלקיקים רב־פולימֶריים גדולים מאד, כגון קולואידים שונים שבסולים. לפיכך כלי העשוי מקרום סֶמיפֶּרמֶאַבּילי יכול לשמש חדר־די', ויחד עם מיכל של מים נכנסים ויוצאים הוא עושה תא של די' (ציור); המלח שבתמיסת־הסול חודר דרך הקרום מחמת הפעפוע ויוצא אל המים הזורמים; לא כן חלקיקי הסול. אילו היו המים עומדים, היתה חלוקת המלח בין הסול ובין המים שמחוץ לקרום מגיעה עד מהרה לידי שיווי־משקל קבוע (ע"ע דוֹנֶן); החלפת

דיאליזה (חצי־סכֵמתי)

המים מתיקה את שיווי־המשקל בלי־הרף לצד אחד, עד שלמעשה כל המלח שבחדר הסול יוצא ונשטף. — מהירות הדי' תלויה בטיב הקרום, ביחס שבין שטח־הקרום לנפח־הסול, בטמפראטורה ובהפרש התרכזות של האלקטרוליט (מלח) שבין שני צדי הקרום; היא גדולה לפי גדלם של שיעורים אלה. — לשם החשת תהליך הדי' אפשר להכניס מתח חשמלי (זוג אלקטרודות) במיכל־המים, שנהפך ע"י כך לתא אלקטרוליטי (ע"ע אלקטרוליזה). שיטה זו נקראת אלקטרו־דיאליזה. — הדי' משמשת להפקת סולים נקיים (כגון לצרכי ריפוי) או לצרכים אנאליטיים מדעיים (חקירת קולואידים) או שימושיים (כגון בדיקת־דם).

מ. ה. ב.

דיאלֶקטולוגיָה (מיוו' διάλεκτος, ניב, להג), חקר ניביה השונים של לשון מסויימת. הגדרת נושא המחקר הדיאלקטולוגי כרוכה בתחימת הגבול שבין המושגים „ניב" ו„לשון". לפי ההשקפה המקובלת, ה„לשון" היא יחידה תרבותית, המשמשת כלי ביטוי והבעה רשמי במדינה או גם על פני שטח שלעתים אינו מצטמצם בגבול מדינה אחת (כגון הלשון האנגלית, הגרמנית או הספרדית), ואילו ה„ניבים" הן השפות המדוברות (ולעתים אף הנכתבות) באיזורים השונים של אותו השטח עצמו, ובלבד שיהיו נמנות על קבוצה לשונית אחת מבחינת מוצאן, אע"פ שהן יכולות להיות נבדלות זו מזו במידה ניכרת, ואף להתקרב (בשטחי־הגבולין) ללשונות אחרות (כגון ניבי הפרובאנסאלית והאיטלקית, המדוברים משני עברי הגבול הבין־לאומי שבין צרפת ואיטליה). בעקבות תמורות מדיניות מסויימות, כגון הקמת מדינות עצמאיות חדשות, עשויים ניבים להפוך ללשונות (כשם שקרה הדבר בהולאנד, בנורווגיה, במאקדוניה); וכן עלולות לשונות לרדת לדרגת ניבים עם אבדן העצמאות המדינית (כשם שקרה בקאטאלוניה).

לפי מגמותיה נחלקת הדי' לשני סוגים: 1) הדי' האנאליטית, המבקשת לקבוע את מציאותן של תופעות לשוניות מסויימות בניבים השונים ואת חלוקתן לפי האיזורים. התופעות החוזרות בנקודות שונות באיזור אחד או באיזורים שונים נקראות איסוגלוסות (יוו' γλῶσσα — לשון); תופעות שונות זו מזו קרויות הטרוגלוסות. הדי' האנאליטית עשויה להבהיר את הגורמים ההיסטוריים, החברתיים והתרבותיים, שפעלו בעיצוב דמותם של הניבים השונים. — 2) הדי' הסינתטית, המבקשת לקבוע את דמותו הכללית של כל ניב כשהוא לעצמו או את דמותה של קבוצת ניבים (די' משווה). הדי' הסינתטית בכלל נחלקת לדי' מתארת גרידא ולדי' היסטורית, המכוונת לעקוב אחרי התפתחות הניבים במשך הדורות ולציין את הגורמים שפעלו בה.

ע"י צירוף כל המגמות הללו ניתן לקבוע, אם הניבים השונים שימשו בחלקם נקודת־מוצא ללשון הלאומית (הספרותית), ובאיזו מידה שימשו לה נקודת־מוצא, או אם נתהוו בדרך פיצולה או אף ניוונה של לשון אחידה.

שיטות המחקר הדיאלקטולוגי שונות הן לפי המגמות. הדי' האנאליטית משתמשת בשיטת משאל־אוכלוסין בעזרת שאלונים או טכסטים, הערוכים מראש בכוונה לכלול את כל התופעות, שמציאותן וחלוקתן עומדות לחקירה. תוצאות המחקר נרשמות בצורת מפות גאוגראפיות, שבהן מצויינות האיסוגלוסות וההטרוגלוסות השונות. הדי' הסינתטית מבוססת על שמיעת שיחות, סיפורים, שירים וכיו"ב מפי האוכלוסין ורישומם בכתב או הקלטתם בפונוגראף או בסרטים מאגנטיים (ע"ע גרמופון). לשם דיוק במסירת כל פרטי ההגיה וההטעמה בכתב משתמשים החוקרים בשעת הרישום בשיטות־כתב מיוחדות, מהן המומצאות לצורך השעה ומהן המקובלות באסכולות מסויימות, כגון באסכולות המזרחנים הצרפתיים והסובייטיים; ברוב הארצות נהוגה היום שיטת הכתב הפונטי הבין־לאומי (ע"ע פונטיקה).

וע"ע בלשנות, עמ' 984—987.

L. Bloomfield, *Language*, chs. III (52–56), XIX, XXVII, 1933; J. Gillieron – E. Edmont, *Atlas linguistique de la France*, I–XII (Table), 1902–1912; F. Wrede, *Deutsche Dialektologie*, I–XXXVIII, 1908; id., *Deutscher Sprachatlas*, I–VI, 1926–1932; Р. И. Аванесов, Вопросы лингвист. географии русск. говоров, 1922; его-же, Лингвист. география и история русск. языка, 1952; G. Bergsträsser, *Sprachatlas Syriens und Palästinas*, 1915; K. Jaberg – J. Jud, *Sprach- u. Sachatlas Italiens u. d. Südschweiz*, I–VIII, 1928–1940; S. Pușcariu, *Atlasul linguistic român*, I–II (Suppl.), 1938–1942; H. Kurath, *Linguistic Atlas of New England*, I–IV, 1939–1943.

א. ג.־ל

דיאלֶקטי, מטֶריאַליזם: ע"ע מטֶריאַליזם היסטורי; מרכס, קרל.

דיאלֶקטיקה (יוו' διαλεκτική, מ διαλέγεσθαι — שוחח), מונח פילוסופי, שנוצר בידי אפלטון (ע"ע) כדי לציין בו את המתודה של השיחה המתנהלת לפי כללי הנכונות והמגלה את האמת. הדיאַלקטיקן, לדעת אפלטון, מסוגל לבחון את השיחות היומיומיות ולהוציא מהן את התוכן האמיתי (והשקרי). מושג זה של די' עבר לו לאפלטון מסוקרטס (ע"ע), שהוא מצדו הושפע מן הסופיסטים (ע"ע). מקורותיו של סוקראטס במלאכת הדי', הרחוקים יותר בזמן, הם: זֵנון (ע"ע), שהתכוון להוכיח — דרך הבלטת הסתירות ללא־יישוב שבין הלשון והממשות — את אחדותה המוחלטת של הישות ואת אפיה המטעה של כל הכרה המתבססת על החושים; ובמובן מנוגד לגמרי — הֵרַקליטוס (ע"ע), שראה את היסוד הראשון של כל ממשות בסתירה ובמאבק.

בצורה כזאת נעשית הדי' של אפלטון, במשמעותה הראשונה, מתודה לטיהור השיחה ולעשייתה מתלכדת ונכונה לפי כללי האמת הצורנית. אולם כבר אצל אפלטון מופיע המונח גם במשמעות שונה מן הראשונה: במקום לסלק את הסתירות מן השיחה, מגלה הדי' את הסתירות בממשות, שאין השיחה רשאית להתעלם מהן. בדרך זו מתברר לאפלטון, שההתהוות עצמה אינה אלא הדי': הדבר המתהווה הריהו קיים — שאם לא כן לא יכול היה להיות מתהווה —, והוא גם איננו, משום שהדבר הנמצא בתהליך של השתנות לעולם איננו הוא עצמו, כלומר: איננו זהה עם עצמו בתוך הזמן. כך מצטרפת הדי' האוביֶקטיווית (מפרי השראתו של הראקליטוס) לדי' הסוביֶקטיווית (מיסודם של סוקראטס, הסופיסטים וזנון). בקשר עם תורתו על האידיאות מפתח אפלטון את הדי' כאמנות הניתוח של האידיאות ושל יחסן אל האידיאה של הטוב (מדינה, ז').

אצל אריסטו (ע"ע) מכריעה משמעותו הסוביֶקטיווית (המתודולוגית) של המונח. אין זאת אומרת, שאריסטו איננו מכיר את המשמעות האובייקטיווית של הדי' או שהוא דוחה אותה, אלא שהוא מייחד את המונח לציון הכללים המדריכים את השיחה בלבד. כללים אלה הכרחיים הם לשם גילוי האמת בדרך סילוק הטעויות וההטעיות; אולם המתודה הדיאלקטית שונה תכלית שינוי מזו של הדיון המדעי, הנעשה

על יסוד הכללים, שאותם מנתחת ומתארת הסילוגיסטיקה (ע"ע לוגיקה).

השפעתו של אריסטו גרמה, שביה"ב ראו החכמים — חוץ מיוצאים מועטים מן הכלל (כגון אַבֶּלר) — את הדי' כמכשיר טכני של השיחה. תפקידה של הדי' באותה תקופה נקבע ע"י חשיבותם של הוויכוחים הפורמאליים בשיטת ההוראה האסכולַסטית, אך שיטה זו לא נכנסה לכלל הפילוסופיה או המדע העיוני, מאחר שלא התייחסה אלא ללשון בלבד, ולא הגיעה במישרין לֵישות ולמַמשות.

כך קרה, שהפילוסופיה המודרנית בתחילתה (פְרַנסיס בֵּיקוֹן וְדֶקַרט) בזה לדי'. פילוסופיה זו, שדנה לשלילה כל שנחשב בעיניה כשימוש במלים ריקות בלבד, דחתה גם את הדי', שבה לא ראתה אלא משחק ללא ערך כלשהו. לפי השקפה זו חייבים המדעים והפילוסופיה להימנע משימוש במלים גרידא, ולפנות אל אשר ישנו ממש; האמת מגלה את הממשות רק להסתכלות ולנסיון, אך לא להרהורים על המונחים ולא לחיפושי השיחה המלוכדת באופן צורני.

להשקפה זו על מהות הדי', האָפיינית לתקופת ראשיתה של הפילוסופיה המודרנית, מנוגד שימוש שני במונח, שאפשר לקרוא לו שימוש של זמננו אנו — והוא מהווה מקור למשמעויות השונות המיוחסות לדי' בימינו. השינוי המכריע במשמעות המונח חל במשנתו של קַנְט (ע"ע). לאמיתו של דבר נועד למונח די' אצל קאנט תחילה ערך שלילי או — לפחות — מפוקפק: היא אינה אלא המדע של מראית־העין בלבד. אך המדע של מראית־העין אף הוא מדע, ומראית־העין האמורה כאן איננה פרי של טעות, וגם לא פרי של כוונה רעה, אלא נובעת ממהותה של התבונה עצמה: שכן, לדעתו של קאנט, אין המדע, במובנה המדוייק של המלה, מסוגל להקיף את כל הממשות, אלא נשאר מוגבל באופן מהותי; אולם תבונה זו, המוגבלת בשימושה המדעי, טבועה בה מגמה הדוחפת אותה לעבור את הגבולות האלה, ומגמה זו היא עובדה שהפילוסופיה אינה מסוגלת לסלקה. זאת ועוד: גבולותיה של הידיעה המדעית אינם מתגלים אלא למי שחוזה ידיעה כוללת ושלמה, למי שמתכוון לא למושגה של האחדות הגמורה, כי אם לאידיאה שלה. מכאן נמצאת הצדקה למגמתה זו של התבונה: הטעות מופיעה, כשהתבונה מחליפה את המושג המדעי באידיאה המכוונת. אותה האידיאה של האחדות, שאי אפשר בלעדיה בשטח העיון וההכרה, נודעת לה חשיבות גדולה עוד יותר בשטח המוסר: האידיאות של החירות, של הישארות־הנפש ושל עולם המתואם לחוק המוסרי, הכרחיות הן לשם הבנת המוסר, אך הן מובילות לסתירות שאין ליישבן בשעה שהן מוחלפות במושגים, המתיימרים להציע הכרות עובדתיות. כך הופכת הדי', בסופו של דבר, לחלק חיובי בשיטתו הפילוסופית של קאנט: היא מתארת את טבעה של התבונה האנושית, שהיא אמנם מוגבלת, אך אין היא יכולה לוותר בשום פנים על האידיאות של האחדות והכלות. הדי' חייבת, איפוא, לשחרר את הסובייקט החושב, שגבולות יכָלתו נעלמו ממנו, מטעויותיו, אולם כשהיא מתייחסת אל מבנהו של הסובייקט עצמו — הריהי מדע פילוסופי אובייקטיווי.

תפיסת הדי' אצל קאנט מכניסה לשיטתו פאראדוכס, שהוא עצמו לא יכול היה לסלקו: האמת המוחלטת והישות כשהיא לעצמה אינן ניתנות לתפיסתו של האדם, ובכל זאת לא תיתכן כל הכרה, אפילו בגבולותיה של המחשבה האנשית המצומצמת, אלא כמחשבה המכוונת תמיד למה שאין היא יכולה להשיג לעולם. הֶגֶל (ע"ע) הוא שקיבל על עצמו לחרוג מגבולות אותו ניגוד שבין הסופי והאין־סופי, בין הידיעה והאמונה (שפירושה אצל קאנט בתחום המוסר: הבטחון, כי אמנם אפשר להתקרב אל האידיאה יותר ויותר). הממשות הופכת אצל הגל אחדות וסתירה גם יחד — אחדות של סתירות, שהעמוקה שבכולן היא הסתירה המנַגדת והמאחדת את המחשבה עם האובייקט הנחשב על־ידה. בזה פוסקת הדי' מלהיות מתודה בלבד: אין היא משמשת עוד לבניין שיחות מחוסרות־סתירה, אין היא מיועדת עוד להפריד בין תחום מראית־העין ובין האמת הבדוקה של המדעים, אלא נעשית תנועתה של הממשות עצמה. בדרך הסתירות, המתיישבות תדיר והמתחדשות תדיר על רמות אחרות (תֶזה־אַנְטיתֶזה־סינְתזה־אנטיתֶזה..., וחוזר חלילה), מתקדמת התנועה הדיאלקטית לקראת אחדות ההשקפה, המגיעה בסופו של דבר — בתְפסה את הסתירות בכְלותן המסודרת, כלומר: בהיסטוריה שלהן — אל יישוב הניגוד שבין המחשבה והממשות. הדי', לפי הגל, אינה לכתחילה ידיעה עיונית, אלא מקורה במאבקם ההיסטורי של האנשים זה עם זה ועם הטבע החיצון, — אותו מאבק כפול, שבו מבקש האדם סיפוק ליִצרו להשתלט על אחרים ולכפות את רצונו על הטבע. תוך מאבק ותוך עבודה מפתח האדם מחשבה, שהיא מקיפה יותר ויותר את הממשות, שאותה משנה הוא עצמו ללא הרף. כך מגשימה תנועה דיאלקטית זו את התבונה בתוך ההיסטוריה: הפילוסופיה, החיה בתוך ההיסטוריה והחיה את ההיסטוריה, אינה אלא הפיכתה של היסטוריה זו למודעת.

השימוש במונח די' במחשבה הפילוסופית של ימינו — עדיין שולטת עליו הגותו של הגל (לפחות בכל אותן שיטות הטוענות שהן דיאלקטיות). הפירושים המודרניים השונים למשנתו זו של הגל — עם כל הניגודים שביניהם (ע"ע מַטריאליזם דיאלֶקטי; אֶכסיסטֶנציאליזם) — כולם תופסים את הממשות כ„בעלת סתירות", כמתהווה וכהיסטורית במהותה, ובכך מסתייגים הם הסתייגות ברורה מן הגישות ה„נִצחניות" („אֶטֶרנאליסטיות"), המעמידות את ההתהוות על הבלתי־משתנה.

בצד שימוש פילוסופי־סגולי זה במונח די' מצוי בימינו גם שימוש אחר, שהוא שריד של המשמעות שניתנה למלה בראשיתה של המחשבה המודרנית: כציון לטכניקה של ויכוח, עפ"ר בטעם של גנאי, כלומר: טכניקה של ויכוח המתנהל בערמה ובכוונה להכשיל.

וע"ע לוגוס; הויה; גוֹנסֶת.

A. Trendelenburg, *Log. Untersuchungen,* 1840; E. Dühring, *Natürliche D.,* 1865; Ed. v. Hartmann, *Über die dialektische Methode,* 1910; E. Frank, *Das Princip der dialekt. Synthesis u. die Kantische Philosophie,* 1911; P. Hofmann, *Die antithetische Struktur des Bewusstseins,* 1914; B. Croce, *Logica come scienza del concetto puro,* 1920[4]; Nic. Hartmann, *Grundzüge e. Metaphysik d. Erkenntnis,* 1914; M. Losacco, *Storia della d.,* 1922; G. Gentile, *La riforma della dialettica hegeliana,* 1923; J. Cohn, *Theorie der D.,* 1923; S. Marck, *Dialekt. Denken in d. Philosophie d. Gegenwart* (Logos, XV), 1926; M. J. Adler, *Dialectic,* 1928; P. Wust, *D. des Geistes,* 1928; A. Liebert, *Geist u. Welt der D.,* 1929; J. Stenzel, *Studien z. Entwicklung d. platon. D.,* 1931[2]; "*Dialectica*", Internat. Review of the Philosophy of Knowledge (מופיע החל מ 1947, מאמרים בשלוש שפות); P. Sandor, *Histoire de la d.,* 1947; P. Foulquié, *La d.,* 1948; B. Liebrucks, *Platon's Entwicklung z. D.,* 1949; H. Gauss, *Über d. Bedeutung u. Grenzen d. dialkt. Prinzips in d. Philos.* (Zs. f. Philos. Forsch., VI), 1951.

א. ו.

דִיאַלֶקְטִית, תֵאוֹלוֹגְיָה, זרם בתאולוגיה הפרוטסטאנטית אחרי מלחמת-העולם I. בראש האסכולה עומד קַרל בַּרְת (ע"ע); בטאונה, שהופיע 1922—1933, היה Zwischen den Zeiten („בין-העתים").

התנועה הדוגלת בתה"ד היא ביטוי למשבר האדם המודרני ותגובה על הדתיות הפרוטסטאנטית הליבראלית ולהלכי-הרוח של המאה ה19, שמקורם העיקרי היה בתנועת ההשכלה. הלכי-רוח אלה ראו בדת עניין ה„מתקבל על הדעת", ובמרכז עיוניהם עמד האדם, — אדם שנצטייר בדמות חבר בחברה האנושית המתפתחת והמתקדמת (ע"ע אַנתרופוֹצֶנטריוּת). דתיות ליבראלית זו כרתה ברית עם התרבות והמדע.

התה"ד — הטוענת שהיא אינה שיטה תאולוגית, אלא גישה לבעיות הדת והאמונה — מעמידה מול הגישה הליבראלית הזאת גישה תֵאוֹצֶנטרית בלבוש נוצרי. בארת מכיר רק בקיומה של דרך מן האֵל אל האדם ולא בקיומה של דרך בכיוון ההפוך, ולכן הוא דוחה את האפשרות של התאולוגיה הטבעית: לדעתו אין האדם יכול להקיש מן העולם האנושי על האל — אינו יכול ללמוד „הקבלה מן היקום" (analogia entis) על דרכי האל; רק „הַקבלת האמונה" (analogia fidei) היא הדרך היחידה לדעת את האל. גם שאר חסידי התה"ד דוגלים בעיקרה של תורה זו, אך יש ביניהם הממתיקים את הדין (כגון א. בּרוּנֶר [ע"ע] ופ. גוֹגַרטֶן [ע"ע]) ונותנים בהשקפת-עולמם מקום מסויים לתאולוגיה הטבעית, שהיא אָפיינית לשיטה הקאתולית, מה שעורר את התנגדותו של בארת. לפי התה"ד האדם הוא שפל ומחוסר-ישע, אך דווקא ריחוקו מן האל מושך אליו את החסד האלוהי. כלי החסד הוא ישו, אל בורא עולם שהפך אדם ומת מיתת-כפרה וקם לתחיה (theologia crucis, התאולוגיה של הצלב).

התה"ד טוענת, שהיא חוזרת לגישתם של פאולוס ושל לותר וקאלוין. אך הבלטתה של שפלות האדם וחוסר הגישה שלו אל העולם האלוהי קשורה קשר סיבתי גם במשבר של האדם המודרני; משבר זה אינו נתפס כמקרה חולף או כמצב יוצא-מן-הכלל, אלא כמצב הטבעי הקיים תמיד. מבחינת התה"ד, המתיימרת לתפוס את העולם מבחינת האל, כביכול, אין בעיית התֵאוֹדִיקֵיָה (המשפט עם האל, כגון ס' איוב או ירמ' יב, א וגו') קיימת כלל. מבחינה דתית זכותה הגדולה של גישה זו שהיא מתרכזת בתחום הדתי ממש ומבדילה בין הדת מצד אחד, ובין המוסר, המדעים, התרבות והפילוסופיה מצד שני. עמדה זו נתאפשרה עי"כ, שתחומים אלה הפכו היום לאוטארקיים: האדם הדתי המודרני אינו מגיע דרכם להבנת האֵל ואינו מסוגל כיום לגשת לבעיות האמיתיות, שמקורן ביחסים שבין הדת ובין תחומי העיון והמעשה האחרים.

התה"ד תפסה תחילה את היחסים בין האל והאדם כיחסים הדיאַלֶקטיים: כשהאדם בן-תמותה מדבר על האל האין-סופי — ה„לאו" הוא, לאמיתו של דבר, „הן"; משפטו של האל הוא החסד, פסק-דינו לחובה הוא מחילת עוונות, המוות הוא החיים, גיהינום הוא השמים, האל הנורא הוא האב האוהב, והצלוב הוא גם זה אשר קם לתחיה.

דיאלקטיקה זו היתה נחלת התה"ד בשלבה הראשון, ובמתודה זו התייחסו חסידיה גם למושג הכנסיה. ברם, במשך הזמן פיתחו והבליטו בארת וחסידיו עקרון אחר של תורתם: אמיתות „דבר-אל" המשתקף בכתבי-הקודש. הבלטת עקרון זה גררה יחס חיובי יותר אל הכנסיה במובנה המוסדי: התנועה הפכה, איפוא, לתנועה שמרנית או שמרנית-למחצה, והיא אף דוחה את השם „תאולוגיה דיאלקטית".

מבחינת תולדות המחשבה הדתית מהווה התה"ד המשך של הזרמים האנטי-ראציונאלסטיים והאנטי-ליבראליים של המאה ה19, המשתקפים ברומאנטיקה (שלדתיותה הפני-מית — הקשורה בסובייקט — מתנגדים בארת וחסידיו) ובכתבי קירקֶגוֹר (ע"ע). יחס מיוחד קיים בין התה"ד ובין האֶכּסיסטֶנציאליזם (ע"ע): בארת וחסידיו דיברו מאז ומת-מיד על המצב האכסיסטנציאלי של האדם, וכוונתם מבחינה מסויימת לאותה התלישות של האדם, שעליה מדברים חסידי האכסיסטנציאליזם. למרות קירבה זו (המותנית הן במשבר המודרני, שהוא מקורן של שתי התנועות גם יחד, והן בהשק-פות פאוליניות מסויימות, שהן גם נחלתם של כמה אֶכּסיס-טנציאליסטים) דוחים חסידי התה"ד את האכסיסטנציאליזם כהשקפת-עולם. יוצא-דופן הוא ר. בּוּלְטמַן (ע"ע), שהתרחק מן התה"ד והפך חסיד האכסיסטנציאליזם של הַיְדֶגֶר (ע"ע), ומתוך עמדתו החדשה הגיע לדרישה של הסרת המיתוס (Entmythologisierung) מן הנצרות. במחלוקת שפרצה בעקבות דרישה זו התנגד לה בארת בחריפות, ואילו גוֹגארטן עומד לצידו של בולטמאן.

התה"ד, המבדילה בין התחומים השייכים לדת ובין תחומים אחרים, המדגישה את מקומו המרכזי של האל ומעמידה בזה את הדת על בסיס של אוֹבייקטיוויות, — מהווה משקל-כנגד לזרמים הפסיכוֹלוֹגיים של הבנת הדת. אע"פ שאין היא שיטה סיסטמתית, פתחה פתח להתהוות תאולוגיה מודרנית. — למרות היותה תנועה נוצרית מובהקת קיימת גם קירבה בינה ובין זרם אנטי-ליבראלי שבקרב היהדות (למשל: וִיל הֶרבֶּרג וישעיהו ליבוֹביץ).

K. Barth, *Das Wort Gottes u. d. Theologie*, 1924; id., *Nein: Antwort an E. Brunner*, 1934; M. Klapp, *Philosophie u. dialekt. Theologie*, (Zt. f. philos. Forsch., II), 1947; H. Urs v. Balthasar, *Karl Barth*, 1951; G. Wingren, *Gott u. Mensch bei Karl Barth*, 1951; Will Herberg, *Judaism and Modern Man*, 1951; י. ליבוביץ, תורה ומצוות בזמן הזה, 1954.

ד. פ.

דִיאֶם, פְּיֶר (מוֹרִיס-מַרִי) — Pierre (Maurice-Marie) Duhem — (1861—1916), פיסיקן ופילוסוף צרפתי. מ1886 ואילך לימד מדעי-הטבע בּרֶן, ומ1895 היה פרופסור בּבּוֹרדוֹ. תחום-מחקרו העיקרי בפיסיקה היה התֶרמוֹדינאמיקה ושימושה בכימיה. מתוך התעמקות בעקרון התרמודינאמי השני (עקרון האֶנטרוֹפּיה [ע"ע]) הגיע לשלילת המושג של האֶנרגיה האחת והכוללת וקיבל את הצורות השונות של האֶנרגיה כנתונים ראשוניים ויסודיים. די' הרבה לעסוק בחקירת תולדות תמונת-העולם של המדע, ביחוד במעבר מתמונת-העולם של האסכוֹלאסטיקה לזו של המדע החדיש; דמות מרכזית במעבר זה היה לו לֶאוֹנַרדוֹ דַה וִינצ'י. די' תרם גם תרומה מקורית חשובה לפילוסופיה של המדע. בהמשך לעיוניו של א. פּוּאַנקרֶה (ע"ע) ומתוך העמקה והרחבה של גישתו העמיד את השאלה על משמעותה של התיאוריה הפיסיקאלית ועל תפקידה במחקר הפיסיקאלי. על שאלה זו ניתנו, לפי די', בעיקר שתי תשובות: 1) על התיאוריה להסביר מכלול של חוקים שנתגלו ע"י הנסיון; 2) התיאו-ריה הפיסיקאלית היא מערכת מופשטת, המכוונת לסַכֵּם ולסַדֵר באופן הגיוני מכלול של חוקים נסיוניים, בלי

להתיימר שהיא מסבירה אותם. די' דוחה את התפיסה הראשונה: אילו היתה מטרתה של התיאוריה ל ה ס ב י ר את החוקים הנסיוניים, היתה הפיסיקה משועבדת למֶטא־פיסיקה על־ידי הנחה־לכתחילה, שקיימת מאחורי התופעות החושניות הניתנות לנו ממשות שונה מן התופעות הללו. אולם אין לתיאוריה הפיסיקאלית שום זכות להניח הנחות מטאפיסיות כאלו. תפקידה של התיאוריה הפיסיקאלית הוא לתרגם את התופעות, הניתנות לחושים, ל ס מ ל י ם. לשם כך בוחר החוקר את הפשוטות בין התופעות הניתנות לחושים, ועל־ידי מתודות־מדידה מתאימות הוא מתָאם לאיכויות פשוטות אלו סמלים מאתמאטיים, מספָרים, גדָלים. אין לסמלים האלה יחס ט ב ע י אל האיכויות המיוצגות על־ידיהם, אלא הם מותאמים להן, כשם שכל סימן מותאם למסומן על־ידיו על־פי הסכם; במובן זה מתאים לכל מצב של האיכויות הפיסיקאליות ערך מסויים של הסמל המאתֶמאטי המייצג אותו, ולהפך. תרגום מאתמאטי זה מאַפשר הוצאת מסקנות, המתאַמתות בתופעות. אך עם ה„תרגום" מופיע גורם שאינו מיוסד על עובדות. נמצא, שהתיאוריה אינה יכולה להיות מושתתת על העובדות הניתנות כשהן־לעצמן, לא בהתחלתה — כשהפיסיקן בונה גשר ה ס כ מ י בין עובדות ובין סמלים —, ולא בסופה — כשהחוקר מתרגם את שפת הסמלים חזרה לשפת החוויות החושניות. ביסודו של תרגום זה מן העובדות אל הסמלים ומן הסמלים אל העובדות מונח „מִלון" שרירותי, הניתן ע"י מֶתודות־המדידה. אך לעולם אין שוויון בין שתי המערכות הצמודות זו לזו ע"י התרגום. תמיד נשארת תהום בין העובדות־שבנסיון ובין ייצוגן הסמלי־מאתמאטי. הסמל העיוני, המספָר, הוא חד־משמעי ומדוייק; העובדה החושנית לעולם מטושטשת היא. מכאן, שכנגד כל עובדה מסויימת קיימת אֵין־סופיות של תיאוריות, היכולות לשמש לה תרגום. הפיסיקן ב ו ח ר בין האפשרויות, ובחירתו חפשית במידה רבה. לפיכך אין לומר על התיאוריה הפיסיקאלית שהיא „אמיתית" או „לא־אמיתית", אלא רק שהיא מתקרבת לאמת. „חוקי הפיסיקה לעולם ארעיים הם; בין החוקים והמציאות קיימת מלחמת־תמיד. לכל חוק שנקבע תתנגד המציאות במוקדם או במאוחר ע"י עובדותיה. המדע יתַקן, ישַנה או יסַבך את החוק הנדחה מחמת המציאות, עד שגם היוצא־מן־הכלל שנתגלה ימצא את מקומו בתוך הכלל של החוק החדש. מלחמת־תדיר זו בין המציאות ובין החוק מכַוונת את ההתקדמות במדעי־הטבע.

בהתאם לכך הגיע די' לניסוח סופי זה: „תיאוריה פיסיקאלית אינה הסברה; היא מערכת של משפטים מאתמאטיים, אשר מגמתם לייצג, בפשטות ובדיוק האפשריים, מכלול של חוקים ניסויים". די' סבר, שאפשר להניח כבסיס של מערכות־ייצוג אלו היפותֶזות שרירותיות, בתנאי שהן חַפות מִסתירה, אך הוא הוסיף: „במידה שהתיאוריה משתכללת, אנו מרגישים, שהסדר ההגיוני, שבו היא מסדרת את החוקים הניסויים, משקף סדר א ו נ ט ו ל ו ג י, ,ישותי'". עם התקדמות החקירה מצטמצם החופש של הבחירה בין תיאוריות שונות. אך „לעולם לא יתיימר הפיסיקן שתפס את הממשות על־ידי תיאוריה פיסיקאלית; הוא רואה בה דֶגֶם (מודֶל) אנאליטי או גאומטרי, המועיל והפורה לייצוג ארעי של התופעות; אין הפיסיקן מאמין עוד, שההסכמה של תיאוריה כלשהי עם הנסיון מוכיחה שהתיאוריה מבטאת את הממשות של הדברים".

מכאן גם מסקנותיו של די' בפולמוסו עם השקפת־העולם החָמרנית, הטוענת להתבססותה על המדע. בפולמוס זה לא יִחֵס די' ערך להחלפת החומר כיסוד־עולם ב„אנרגיה" או ב„אֶתֶר" וכד', אלא ראה את הדרך להתגברות על החָמרנות בהבהרה הביקָרתית של מתודת־הפיסיקה בכלל, המרָאה שהתיאוריה הפיסיקאלית עוסקת רק בסמלים ושאין היא יכולה ללמד משהו על הרכבו הממשי של העולם. „ההיפותזה, שכל התופעות הטבעיות יכולות להסתבר באופן מכאני, אינה אמיתית ואינה לא־אמיתית; היא מחוסרת כל מובן".

די' היה קאתולי מאמין; במהדורה השניה של ספרו העיקרי (ר' להלן) כלל פרק בשם „פיסיקה של איש מאמין".

מ ח י ב ו ר י ו, בפיסיקה: „תֶרמוכימיה", 1897; Traité élémentaire de méchanique chimique fondée sur la thermodynamique („מחקר יסודי במכאניקה כימית על־יסוד התֶרמודינאמיקה"), I—IV, 1897/9; Traité d'énergique ou de thermodynamique générale („מחקר באֶנרגֶטיקה או בתֶרמודינאמיקה הכללית"), I—II, 1911. — בהיסטוריה ובפילוסופיה של המדע: La théorie physique („התיאוריה הפיסיקאלית"), 1906, 1914[2]; „לאונארדו דה וינצ'י", 1906, 1911, 1913; Le système du monde: Histoire des doctrines cosmologiques de Platon à Copernic („מערך־העולם: תולדות התורות הקוסמולוגיות מאפלטון עד קופרניקוס"), 7 כרכים (לא הושלם), 1913—1956.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת ההכרה, ת"ש; A. Rey, *La philosophie scientifique de D.* (Rev. de Metaphys. et de Morale, XII), 1904; E. Cassirer, *Philosophie d. symbolischen Formen,* III, 25 f., 478 ff., 1929; id., *The Problem of Knowledge,* 111–114, 1950; P. Humbert, *P. D.,* 1932; Hélène Pierre-Duhem (בתו של די'), *Un savant français — P. D.,* 1936; J. Agassi, *D. versus Galileo* (Brit. Jl. Philos. Sci., VIII, 237–248), 1957.

ש. ה. ב.

דִיאַמֶל, ז'וֹרְז' — Georges Duhamel — (נו' 1884, פאריס), סופר צרפתי. אביו של די' היה רופא, ואף הוא עצמו למד רפואה ופעל שנים רבות במקצוע זה, שהשפעתו ניכרת בכל כיוונו כהוגה־דעות וכסופר. כבר בנעוריו החל גם ביצירתו הספרותית. ב1906—1907 השתייך לקבוצת צעירים, שיסדו מעין „קיבוץ" בקְרֶטֵי (Créteil) לשם שיתוף בחיים ובהגות. זמן־מה הזדהה די' עם מגמות האסכולה הספרותית של ה־unanimisme („אחדות הרוח") מיסודו של ז'יל רומֶן (ע"ע). תחילה קנה לו די' שם כמשורר וכמחזאי, ורק אח"כ מצא את יעודו ברומאן. במל־

ז'ורז' דיאמֶל

חמת־העולם I שירת כרופא מתנדב בקו־החזית, ולחוויותיו נתן ביטוי בהגות ובסיפור. בתקופה שבין שתי המלחמות כתב: מסות על בעיות חברתיות־תרבותיות; תיאורי־מסעות, שאף בהם העיקר הוא הרקע התרבותי של הארצות שביקר; סיפורים וטובי הרומאנים שלו. ב1935 נבחר לאקדמיה הצרפתית. בזמן מלחמת־העולם II הצטרף ל„וועדת הסופרים הלאומית" המחתרתית, שמגמתה היתה לטהר את הספרות מן הבגידה והבוגדים במולדת ובחירות; אולם הוא פרש ממנה בשעה שנוכח — אחרי השיחרור — שהיא הפכה למכשיר פוליטי של הקומוניזם. ב1944 נבחר גם למזכירה הקבוע של האקדמיה הצרפתית, אך התפטר ב1946, בראותו שכוחות האקדמיה לא חודשו ע"י הזרמת דם צעיר.

הקו המַנחה את יצירתו של די' הוא ה ה ו מ א נ י ז ם, אהבת האדם, הבנה לנפשו ולנפתולי שני יצריו. שיריו של די' כתובים ב„חרוזים חפשיים". הם מביעים אמונה עזה באנושות, והם מוסיקאליים מאד; די' עצמו קרוב כל ימיו למוסיקה. הוא חיבר גם ספר על תורת השירה: „רשימות על הטכניקה הפיוטית" (Notes sur la technique poétique), 1910, 1925[2]. יצירותיו ההגותיות והסיפוריות, המשקפות את ההעמקה של אישיותו והגותו בעקבות החוויה המלחמתית וראיית גבורתו וסבלו של האדם בה, הן: La vie des martyrs („חיי הקדושים־המעונים"), 1917, ו־Civilisation („ציוויליזאציה"), 1918, שזכתה בפרס גונקור (ע"ע). החשובות שבמסותיו La possession du monde („הבעלות על העולם"), 1919; Entretiens dans le tumulte („שיחות בתוך ההמולה"), 1919; L'humanisme et l'automate („ההומאניזם והאוטומאט"), 1933. מתיאורי־מסעותיו: Le voyage de Moscou („הנסיעה למוסקווה"), 1927; Géographie cordiale de l'Europe („גאוגראפיה לבבית של אירופה"), 1932 — על ארצות־אירופה הקטנות; Scènes de la vie future („מחזות מחיי העתיד"), 1931 — על אה"ב. שיאי יצירתו ברומאן הם שתי הסדרות: Vie et aventures de Salavin („חייו וקורותיו של סאלאוֶן", ב5 חלקים, 1920—1932, ביחוד החלק הראשון — La confession de minuit („וידוי של חצות" [תרג' עברי ע"י א. ל. יעקוביץ, תש"א]); Chronique des Pasquier („דברי־הימים לבני־פאסקיֶה"), 10 חלקים, 1933—1945 — אֶפּוֹס של חיי משפחתו במסווה שקוף של שם־משפחה בדוי, שנעשה תעודה גדולה להווייתה ולתרבותה של משפחה צרפתית מן הבורגנות המשׂכילה בדורנו. — בדמות אישיות יהודית רגשנית ונעלה, המופיעה ב„פאסקיה", וכן רשמים נלהבים מסיור בישראל — Israël, clef de l'Orient („ישראל — מפתח המזרח התיכון"), 1957 — נתן די' ביטוי להבנתו ולאהדתו ליהודים. — די' פירסם זכרונות: Le temps de la recherche („עת החיפוש"), 1947; Lumière sur ma vie („אורות על חיי"), ב4 כרכים, 1950.

L. Durtain, *G. D., l'homme et l'œuvre*, 1920; C. Santelli, *G. D.*, 1925, 1948[2]; C. Aveline, *Bibliographie des ouvrages de D.*, 1925; A. Thérive, *G. D. ou l'intelligence du cœur*, 1925; P. Humbourg, *G. D., son œuvre*, 1930; A. Ouy, *G. D., l'homme et l'œuvre*, 1935; L. Wehrli, *Welt, Mensch u. Stil im Werke G. D.s*, 1937; G. Sénéchal, *L'Abbaye de Créteil*, 1938; A. Maurois, *Études littéraires*, II, 65–112, 1947; P. H. Simon, *G. D. ou le bourgeois sauvé*, 1948.

מ. ק.

דִיאַן מִפּוּאַטְיֶה, דוּכָּסִית מוּלַנְטִינוּאָה — Diane de Poitiers, duchesse de Valentinois — (1499—1566), פילגשו של אַנרי II (ע"ע) מלך־צרפת. די' היתה בת לבית רוזנֵי סֶן־ואלְיֶה (Saint Vallier); בת 16 נישאה לרוזן נורמאנדי. ב1531 נתאלמנה, וב1536 — בהיותה בת 37 — היתה לפילגשו של יורש־העצר אַנרי, בנו של פרַנסוּאָה I. מאז שלטה על לבו של אנרי, שהיה נתון להשפעתה המתמדת גם כשהיה למלך, ואהב אותה עד יום־מותו, על אף היותה גדולה ממנו ב18 שנה. די' ניצלה אהבה זו כבר בחיי פראנסואָה I כדי להשיג מן המלך נכסים וכבוד בשביל עצמה ובשביל ידידיה ומקורביה, וכן השתמשה בדמותו ובמעמדו של אנרי כדי לארגן בחצר מפלגה קאתולית קנאית, שנטתה לשלום עם ספרד — בניגוד לקו המדיני של פראנסואה. כשמלַך אנרי ב1547 — העמיד את די' במרכז חיי־החצר, העניק לה את דוכסות ואלנטינואָה ומסר לה ולאנשי־שלומה השפעה מכרעת בעניינים מדיניים. די' צידדה במדיניותם של בני גיז (ע"ע) במועצת־המלך ולחמה בקנאות נגד ההוגנוטים. מבחינת מעמדה בחצר והשפעתה על המלך היתה די' יריבתה של המלכה קַתַרינה (ע"ע) לבית־מֶדיצ'י. קנאתה של קאתרינה הביאה להרחקתה של די' מיד לאחר מות אנרי ב1559; היא אף חוייבה בהחזרת חלק מן הרכוש ואבני־החן שניתנו לה ע"י אנרי.

די' תמכה באמנים ובמשוררים והטביעה את חותמה בחיי המרכז הצרפתי של תרבות הרנסאנס, שנוצר בחצר מלכי־צרפת; המשוררים הנציחוה ביצירותיהם והיללו את יפיה, והאמנים פיארו ושיכללו את ארמונותיה.

M. Hay, *Mme D. de P.*, 1900; P. Champion, *Paris au temps de la Renaissance*, 1935; Ph. Erlanger, *D. de P.*, 1955.

י. ב. ס.

דִיאַנָה (Diana, מן השורש div —, זוהר, — „המזהירה"), אלוהות איטאלית, בעיקר אֵלַת הפריון והלידה. החל מן המאה ה5 לפסה"נ — ואולי כבר לפני זה — זוהתה עם א ר ט מ י ס (ע"ע), כנראה בהשפעת המושבות היווניות

דיאנה: תבליט איטאלי קדמון
(קאפואה, המוזיאון הקאמפאני)

שבדרום־איטליה, ובפרט קוּמֵי. היסודות האיטאליים והיוונים שבדמותה שימשו מכאן ואילך בערבוביה במיתוס ובפולחן, וגם באמנות. אעפ"כ ניתן לחשוף את קווי־דמותה האיטאלית־המקורית, שהיתה פרימיטיווית וּבַרְבַּרית. מקדש קדום שלה, שעדיין אין בו מרישומי הסיגנון היווני, נחשף ב1927 מדרום לרומא; במקדש קדום אחר, על הר טיפַטָה (Tifata) בקירבת קאפּוּאה, היא מתוארת בדמות ציידת (לפי דוגמת ארטמיס היוונית), וכן בדמות פרשת, שלרגליה רועה אווז — רמז לזיקתה לשאול (המסומלת בסוס) ולפריון (המסומל באווז). המפורסם שבמקדשיה נמצא בהרי־אלבאניה בקירבת אֲריקיה (Aricia), ביער (nemus) על גדת אגם־נֶמי (Nemi — המכונה „ראי־די'", מכאן — D. Nemorensis, „די'־של־היער"). די'־של־היער היתה מוחזקת זהה עם ארטמיס הטאורית, שפּסלה הובא לאריקיה על־ידי אוֹרֶסטס (ע"ע), ובפולחנה נשתמר זכר למנהג־הדמים המיוחס לארטמיס הטַאורית — המנהג להקריב על מזבחה כל נכרי המזדמן לתחומה. עד תקופת הקיסרות כיהן בנֶמי „מלך־היער" (Rex Nemorensis), שתמיד היה עבד בורח שהצליח להרוג את קודמו בדו־קרב, לאחר שקטף ענף בחורשת־הקודש (וע"ע דבקון).

די'־של־נֶמי היתה — בדומה לארטמיס — בתולה ציידת, ותוארה באמנות לעתים קרובות בסיגנון יווני, כנערה אוחזת חץ וקשת, ועמה עֹפרה או חית־שדה אחרת. לפעמים היא מתוארת כבעלת קרניים קטנות בצורת סהרון — סמל הלבנה, שדי' היתה אלוהותה, ועל מטבעות היא מופיעה לפעמים כ„נושאת־האור" (Lucifera), רכובה על סוס ובידה אבוקה, שהיא מסמליהן המובהקים של „אֵלות־הפריון" — כנראה, בגלל תחושת הקשר בין האור ובין הלידה והחיים. אולם האבוקה היא — ברוח ההשקפה הרומית — גם סמל

דיאנה: פסל מן התקופה העתיקה המאוחרת (המוזיאון הקאפיטוליני)

טיציאן: דיאנה ואקטיאון

לחיי־הבית, והאֵלה אף נקראה בנמי בשם וֶסטה (ע"ע), ובמקדשה שם היה בניין עגול שבו הוחזקה אש־תמיד — כמו ברומא, וכן נמצאו בנמי פסלוני־חרס של וֶסטאליות. תפקיד רומי מובהק נודע לדי' אף בהיותה פטרונית הברית הלאטי־נית, שמרכזה היה באֲריקיה לאחר חורבנה של אַלבה־לונגה. די' נעבדה כאלת־הברית גם במקדש שהוקם לה על הגבעה האֲונטינית ברומא — לפי המסורת ע"י המלך סֶרוויוס טוּליוס, ויום היווסדו, ה13 באוגוסט, הוחג בכל שנה כחגה של די'. הפסל שבמקדש זה היה דומה לפסל ארטמיס של אֶפֶסוס (תמונה: ע"ע דבורים, עמ' 847).

בנֶמי נעבדו, בצדה של די', הנימפה אֶגֶריה (ע"ע), שנחשבה כעומדת לנשים בשעת לידתן, וכן הגבור וירביוס, שזוהה אח"כ עם היפּוליטוס בן תֶסֶוס (ע"ע), שנגרר עד מוות ע"י סוסיו והוקם לתחיה ע"י אַסקלֶפּיוס (ע"ע); משום כך נאסרו הסוסים בכניסה למקדש שבאֲריקיה.

אוגוסטוס קיסר חש בזיקה מיוחדת לאַפּוֹלוֹ ודי' והכניס את פסליהם — יחד עם זה של אמם לאטוֹנה (=לֵטוֹ) — למקדש שהקים על הגבעה הפּאלאטינית; וכן מופיעה די' — בצדו של אַפּוֹלוֹ, רכובה על צביה ובידה אבוקה — על תמונת־התבליט של השריון בפסל אוגוסטוס (שבוואטיקאן). הפולחן הקיסרי של די' גבר שוב בימי סֶפּטימיוס סֶוֶרוס במאה ה3 לסה"נ. אולם באותה תקופה, כשניתן לדמויות האלים היווניים־רומיים צביון מזרחי, נעשתה די' לאם האלים ולאלת־השמים: במטבעות שנטבעו אז באסיה הקטנה היא מתוארת כשסביב לראשה קרני־אור; לעתים קרובות (בעיקר בגמוֹת) מופיעים בצדה הכוכב והסהר, המסמלים את שלטונה העולמי; דמותה נוטה להתמזג עם דמויותיהן של שאר אֵלות קוסמיות־מיסטיות (כגון איסיס, קוֹרֵי, הֶקַטֵי, נֶמֶסיס); בתורת אלת־הלבנה נעשית היא שותפת לפולחנו של אל־השמש בגילוייו השונים. בקשר לאותן אלוהויות, שהיו מקובלות בצבא הרומי בתקופה הקיסרית המאוחרת, נודעה ונתפרסמה די' בכל הפרובינציות של הקיסרות הרומית: כך, למשל, מופיעה היא על מצבת יופיטר שבמגנצה, ואילו בגרש שבעה"י הוקם לה מקדש. לעתים קרובות נטמעה בין אלות מקומיות, אך יחד עם זה הוסיפו להתקיים מקדשי ארטמיס־די' הקדומים שביוון וברומא, עד שהוטמעה דמותה — כזו

של שאר האלים העתיקים — בהדרגה בנצרות, שהלבישה את פולחנה צורת פולחן אם-ישו, ה„בתולה יולדת-האל".

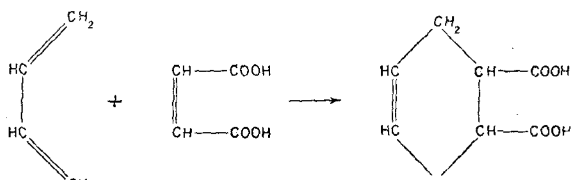
באמנות הרנסאנס, הבארוק והרוקוקו תוארה די' הרבה, וביחוד בדמות הנערה-הציידת על רקע של נוף יערי.

וע"ע א ר ט מ י ס.

G. Wissowa, *D.* (Pauly-Wissowa, Real-Encycl. d. klass. Altert., V[1]), 1903; K. Wernicke, *Religion u. Kultus d. Römer,* II, 1912; F. Altheim, *Griechische Götter im alten Rom,* 1930; id., *Römische Religionsgeschichte,* I–II, 1931; A. E. Gordon, *The Cults of Aricia,* 1934; K. Hoenn, *Artemis: Gestaltwandel e. Göttin,* 1946; J. G. Frazer, *The Golden Bough,* I, ch. 1, 1951[2].

מ. רו. — פ. פ. כ.

דִיאֶנִים, תרכובות כימיות אורגאניות, המחזיקות במולקולה שלהן שני קשרים כפולים בין אטומי-פחמן (ע"ע אולֶפינים ופוליאֶנים; איזופרן). חשיבות טכנולוגית מיוחדת נודעת לדי' בעלי קשרים כפולים צ מ ו ד י ם, מפני יעילותם להרכבתם של חמרים מלאכותיים שונים, ביניהם חמרים פלאסטיים, וכן אינסֶקטיצידים (ע"ע) טובים. די' צמודים מתחברים בקלות יתירה לתרכובות בעלות קשר כפול, כגון כינון (ע"ע), אֲצֶטילֶן (ע"ע), וכד'. ראקציה זו נחקרה יפה ושוכללה באופן שיטתי („ס י נ תֶ ז ה ד י אֶ נ י ת") בידי אוטו דילס (ע"ע) וקורט אַלדֶר (*1929*). בהרכבה שממין זה פועלים תמיד שני צדדים: האחד הוא „הדיאֶני", כגון בוטא-דיאֶן (I), והשני ה„פילודיאֶני", כגון חומצה מאלֶאינית (II); קשרים כפולים נפתחים ומוזזים:

I II

כל הסינתזות שממין זה הן אֶכּסותֶרמיות, וכמות החום היוצא היא מסדר-הגודל של 17,000 קאלוריות; הן נעשות בקלות, בלי עזרת קאטאליזאטור. חשיבות טכנית מיוחדת נודעת לתולדות הסינתזות של די' שונים עם חומצה מאלֶאי-נית; אך גם חמרים טבעיים שונים המחזיקים קשרים כפולים, וכן אַנתּרַצֶן (ע"ע), משמשים כפילודיאֶנים בסינתזה של חמרים מלאכותיים מסוג זה.

מ. ה. ב.

דִיאַס, פּוֹרְפִירְיוֹ — Porfirio Diaz — (1830—1915), גנראל ומדינאי מֶכּסיקני. די' היה ממוצא אינדיאני מצד אמו. תחילה נועד לכמורה, אולם בהשפעתו של חוּאֶרֶס (ע"ע) פנה ללימוד משפטים ונעשה עו"ד. בימי מלחמת-האזרחים (1858—1861) נתגלו בו כשרונות-פיקוד מעולים, ובמהרה נעשה למוכשר שבמצביאי חוּאֶרֶס. הוא לקח חלק במסעות נגד הצרפתים ונגד הקיסר מאכּסימיליאן (1863—1867) בראש הצבא הרפובליקני, וב1867 כבש את עיר-הבירה. ב1867, ושוב ב1871, הציע את מועמדותו בבחירות-הנשיא כנגד חוארס, אולם נכשל ולא נבחר לנשיא אלא ב1877, לאחר שתפס ע"י חייליו הנאמנים את מכסיקו העיר והדיח את יורשו של חוארס, סבאסטיאן לֶרדו. ב1884 נבחר שנית, ומאז עמד בראש המדינה במשך 27 שנים על סמך בחירות מעושות, שחזרו 6 פעמים. די' שלט שלטון רודני, לפעמים תוך שימוש אכזרי בכוח, והביטוי "el porfirismo" („פורפיריות") נעשה בארצו שם נרדף לרודנות. אולם יחד עם זה הביאה ממשלתו גם ברכה רבה למכסיקו: ביחוד הצליח להשליט ביד חזקה סדר ושלום בפנים המדינה — לאחר ששרר שם מצב של אנארכיה במשך עשרות שנים —, ואף לשמור על עצמאותה הלאומית. די' המשיך במדיניות ההפרדה בין המדינה והכנסיה, שאותה הנהיג חוארס, אך יחד עם זה עלה בידו לעשות שלום עם הכנסיה ע"י ריכוך הקו האַנטי-קלריקאלי החריף של קודמו וביטול כמה גזרות שהיו מכוונות נגד הכנסיה; בצעדיו אלה הושפע, בין השאר, מאשתו השניה, שהיתה קאתולית אדוקה. די' הקים לעצמו קבוצת יועצים מבין אנשי מדע ורוח, רובם מחסידי קונט (ע"ע) והפוזי-טיוויזם שלו, ובהדרכתם הנהיג כמה תיקונים בחינוך (בעזרתו של חוסטו סיֶרה [Justo Sierra]), וביחוד בכלכלת המדינה. הוא משך למכסיקו הון מחו"ל — בעיקר מאה"ב —, ושר-הכספים שלו לימַנטור (Limantour) הצליח לשפר את מצבו של האוצר. רשת של מסילות-ברזל ושל קווי-טלגראף פותחה בארץ, ועל-ידי ניצולם של אוצרות-הטבע המרובים — בעיקר שדות-הנפט — הושג שיגשוג כלכלי מהיר; אולם דבר זה הושג במחיר השלטת ההון הזר על משק המדינה. די' היה מעוניין בפיתוח הכלכלי מבחינת האינטרסים של האוצר ושל השלטון בלבד, ואילו למצבם של המוני העם לא נתן דעתו כלל. מהשיגשוג לא נהנתה אלא שכבה דקה של בעלי-אחוזות ובעלי-הון, ואילו האיכ-רים — רובם אינדיאנים — היו נתונים לניצול ולדילדול קשה. מספר האיכרים המנושלים מן הקרקע הלך ונתרבה, וכנגדם נוצר פרולטאריון עירוני. ההתנגדות לדי' הלכה וגדלה. כשנבחר שוב לנשיא-המדינה ב1910, פרצה מהפכה מדינית וחברתית, שבראשה עמד המועמד-שכנגדו, הליבראלי פ ר א נ ס י ס ק ו מ א דֶ ר ו. די' הזקן נאלץ להתפטר ב1911, ברח לאירופה ומת בפאריס.

פורפיריו דיאס

וע"ע מכסיקו, היסטוריה.

J. Sesto, *El Méjico de P. D.,* 1912; D. Hannay, *D.,* 1917; P. Lopez-Partillo y J. Royas, *Elevación y caida de P. D.,* 1921; C. Beals, *P. D.: Dictator of Mexico,* 1932; J. C. Valadés, *El porfirismo, Historia de un régimen,* I–II, 1941–1948; A. M. Carreño, *Archivo del general P. D.: Memorias y documentos,* I–XVI, 1947–1953.

ב. ד. ג.

דִיאַס דֶה לַה פֶּנְיָה, נַרְסִיס וִירְז'יל — Narcisse Virgile Diaz de la Peña — (1807—1876), צייר צרפתי. די' היה ממוצא ספרדי. בנעוריו עבד כשוליה בבית-דפוס; אח"כ נכנס לבית-חרושת לחרסינה בפאריס ועסק שם כצייר על גבי חרסינה; יחד עם זה למד ציור מאקאדמי-קנים שונים. לבסוף הכיר את תאודור רוסו (ע"ע), ראש אסכולת ברביזון (ע"ע); מעתה נעשה לצייר נלהב של יער

פוֹנטֶנְבּלוֹ. די' היה קשור כולו לאסכולה הרומאנטית: את היער איכלס בדמויות מיתולוגיות ואַלֶגוריות; כן אהב לצייר תמונות־הווי של נאהבים, של צוענים, של רוחצים, ואף — בהתאם לאָפנה המזרחית של דורו — קבוצות של

דיאס דה לה פֵּניה: יער

ערביים או נשים תורכיות. אולם הנושא העיקרי בתמונותיו הוא — דימדומי היער, על הסלעים, הנחלים, המיפלשים וסוכות חוטבי־העצים שבו. מימשחו של די' בציק; בהשפעת שפע הגונים, שראה ביער־פונטֶנבלו, הרכיב את תמונותיו מכתמי־צבעים רחבים ובהירים, שמאחוריהם מבהיקה לעתים תכלת־השמים העמוקה. אותה טכניקה חפשית מעמידה את די' בין קודמי האימפרֶסיוניסטים, והללו אף העריכו את יצירותיו מאד.

I. N. Mollet, *The Painters of Barbizon*, 1890; D. C. Thomson, *The Barbizon School of Painters*, 1891; C. Bénézit, *Dictionnaire de peintres, sculpteurs etc.*, III, 1955.

דִיאַס דֶל קַסְטִילְיוֹ, בֶּרְנַל — Bernal Diaz del Castillo — (בערך 1498 — 1580), חייל וכרוניסטן ספרדי. די' השתתף ב1514 — 1517 במסעות לאמריקה, ב1519—1521 היה בצבאו של קורטֶס (ע"ע) בכיבושה של מכסיקו, וב1524—1526 השתתף בכיבוש הונדוראס. אח"כ קיבל די' אחוזה ותפקיד מינהלי בגוַטֶמַלָה (ע"ע), ושם חיבר בימי זקנתו את ספרו Verdadera historia de la conquista de la Nueva España („תולדות אמיתיות של כיבוש ספרד החדשה"). הספר לא נדפס אלא כ50 שנה אחרי מותו; הוא יצא גם בהוצאות חדשות (1928, 1941), תורגם לכמה שפות ומשמש מקור חשוב לתולדות הכיבוש הספרדי.

R. B. Cunninghame Graham, *B. D. del C.*, 1915; R. Iglesia, *Introducción al estudio de B. D. del C.*, 1941; A. M. Carreño, *B. D. del C.*, 1946.

דִיאַסְטְרוֹפִיָה (יוו' διαστροφή, עיקום), כלל התמורות במבנה פני כדור־הארץ, הנגרמות ע"י קימוט, שבירה (הֶעתקים) וע"י הרמה או שקיעה של יבשות או של מפלסי־ימים. קימוט השכבות, הגורם בעיקר לבניית הרים, הוא תוצאה של האורוגֶנֶזָה (ע"ע); תנועות גושי קרום־הארץ מחמת שבירה והעתקה נכללות לפעמים במושג טַפְרוֹגֶנֶזָה (tafrogenesis, בניית לוחות או מישורים); תנועות הרמה או שקיעה בעלות הקף נרחב מאד, המתייחסות ליבשות שלמות, נקראות אֶפֵּירוֹגֶנֶזָה (ע"ע), והן קרובות לתנועות האֵיזוֹסְטַזָה (ע"ע) ולתמורות אֶוּסְטַטִיוֹת (ע"ע).

תמורות דיאסטרופיות מכל הטיפוסים מביאות לידי שינוי האופי של תהליכים גאולוגיים שונים ולהפסקת רציפותם, כגון: הגברת תהליכי הסחיפה (ע"ע), שינויי אופי ושינויי קצב בתהליך הרבידה, או המרת הרבידה בשטח מסויים בסחיפה או הסחיפה ברבידה. במקרה האחרון נפסקת רציפות השכבות: נוצר חֹסֶר של משקעים ונגרמת אי־התאָמה במצב השכבות העליונות ביחס לתחתונות; עפ"ר שונה האופי הליתולוגי של השכבות משני עברי שטח אי־ההתאָמה. כשאי־ההתאָמה נגרמת ע"י תמורות אורוגֶניות נמצאת זווית־הצניחה (הנטיה) של השכבות העליונות קטנה מזו של התחתונות. — התמורות הדיאַסטרופיות למיניהן קובעות את הדמות המורפולוגית של פני־הארץ.

דִיאַקוֹנוּס (יוו' διάκονος, בברית החדשה — משרת, שמש; אנג' deacon, צרפ' diacre), תארו של הממונה על חלוקת הצדקה, הנדבות והעזרה לנצרכים בחברה הנוצרית הקדומה. המסורת הנוצרית מייחסת את יסוד תפקיד זה לשליחי ישו, אשר הטילו על „שבעה אנשים מלאי חכמה ורוח־הקודש" את תפקיד התמיכה באלמנות, ביתומים ובנצרכים (מעשי השליחים ו', א'—ו'). יחד עם תפקיד חברתי זה היה לדי' חלק בפולחן חדתי של החברה הנוצרית: הדי', כמו הכומר וההגמון, משתייך עד היום ל„דרגות־הכהונה העליונות". מן המחצית השניה של המאה ה3 ואילך ניתן שם זה לראשי מוסדות־הצדקה הציבוריים בקהילות הנוצריות בכל ערי הקיסרות. יחד עם ניהול קופות־הצדקה הוטלה על הדי' האחריות לכנסיה של האיזור או של הרובע שעליו הופקד. מוסדות־צדקה ובראשם די" נמצאו בעיקר במצרים, בא"י, בסוריה ובביזאנטיון. לפי הדוגמה המזרחית נתפתחו, בין שלהי המאה ה7 ובין המאה ה9, משׂרות די" במערב, ביחוד ברומא ובאיזורי־איטליה שהיו תחת השיפוט הביזאנטי. הדי" (שלפעמים נקראו גם archidiaconi = „די" ראשיים") נעשו מראשי האדמיניסטראציה של הכנסיה הרומית ומעוזריו הראשיים של האפיפיור. בין המאה ה9 וה11 ניטלה מתפקידו של הדי' המשמעות של ממונה על הצדקה ובטל המוסד הקשור בו. התואר די' מופיע שוב במחצית השניה של המאה ה11 כתואר־כבוד, הניתן ל18 חשמנים, הממונים על אותן כנסיות ברומא, שהיו לפנים חלק של מוסדות־הצדקה או איזורי־הצדקה; חשמנים אלה היו בעלי חשיבות מדינית גדולה בחצר האפיפיורית ואף נמנו בין בוחרי האפיפיור. — היום נשאר לדי' למעשה רק תפקיד הפולחן: עפ"ר הוא איש צעיר, המיועד להיות כומר ועוזר בשעת הפולחן בפעולות הליטורגיות וכד'. בשל תפקידים אלה הוא כפוף לחוק הכנסייתי, המסדיר את הנדרים שעליו לקבל, את דרך קבלת הקדשתו מידי ההגמון ואת החובות והזכויות הקשורות בתפקידו.

בקהילות הנוצריות הראשונות ניתן התואר דיאקוניות (diaconissae) גם לנשים צדקניות, שעסקו בפעולת עזרה לחולים, צדקה ופולחן; ברבות הימים הפך תפקידן למוסד קבוע, שחזר ונעלם — יחד עם התואר הקשור בו — בהתגבש המבנה האירגוני של הכנסיה (וע"ע דיאַקוניסות).

H. Leclercq, *D.* (Diction. d'Archéol. Chrét. et de Liturgie, IV, 738–746), 1921; L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*, 372–378, 1925[5]; F. Claeys Bouvaert, *D.* (Diction. de Droit Canon., IV, 1198–1206), 1949; *Enciclopedia Cattolica*, s. v. Diacono–Diaconia: IV, 1520–1545, 1950.

י. ב. ס.

דיאַקוֹנִיסוֹת (גרמ' Diakonissen; וע"ע דיאקונוס), מיסדר־נשים לוּתְראני, גרמני מיסודו, שמטרתו להכשיר ולהפעיל נערות ואלמנות בגיל 18—36 לכל סוגי עבודת־סעד (עזרה סוציאלית, טיפול בחולים ובעבריינים צעירים, חינוך ילדים ונערות מתבגרות) ולספק להן ביטוח לעת מחלה וזקנה. הדי" יושבות ב„בתי־אמהות" משותפים, שלהם מסונפים במקומות רבים בתי־ספר לאחיות, בתי־חולים, בתי־מדרש לגננות ומוסדות־חינוך. הדי" לובשות תלבושת מיוחדת; הן רשאיות לעזוב את „בתי־האמהות" בכל עת, ואף להינשא אחר־כך. לראשונה נוסד בית־די" ב1836 בקַיְזֶרְסְוֶרְת בחבל־הַרֵינוּס ע"י תֶאוֹדוֹר פְלִידְנֶר (Th. Fliedner). „אגודת־הדיאקוניה" לתמיכה במוסדות הדי" נוסדה ב1894 בברלין. ב1916 נוסד „האיגוד הקַיְזֶרְסְוֶרְתִי לבתי־האמהות של הדי" הגרמניות", המוציא ירחון משלו; לאחר מכן נוסדו בגרמניה גם איגודים אחרים מעין זה. ב1928 כלל האיגוד 66 „בתי־אמהות" (ובהם 23,440 אחיות ו2,587 אחיות־עזר) בגרמניה, ו41 „בתי־אמהות" (ובהם 6,500 אחיות) בארצות־חוץ. ב1933 הגיע מספר הדי" בגרמניה ל46,000. ב1947 נוסד בברלין־שפאנדאו בי"ס גבוה לדי". — ב1851 באו לירושלים 4 די" בהנהגתו של ת. פלידנר ויסדו שם מוסד־חינוך לילדות; המוסד, שנתרחב והועבר לבניין החדש בעיר החדשה ב1868, נקרא בשם „טליתא קומי" (ע"פ מרקוס, ה', מ"א; לוקאס ח', נ"ד); מוסד זה נסגר בימי מלחמת־העולם II. כן נוסד בירושלים ב1894 ביה"ח הגרמני של חדי", שהפך אחרי קום המדינה לביה"ח ע"ש זיו.

מסוף המאה ה19 ואילך נוסדו איגודים דומים גם באוסטריה, בשוויץ, והחל ב1920 אף באנגליה, ששם נסמכות הדי" ע"י ההגמונים.

L. Bauer, *Volksleben im Lande der Bibel,* 337, 339, 341, 1903[2]; Th. Schaefer, *Die weibliche Diakonie* I–III, 1911[3]; G. Grossmann, *Der Evangelische Diakonissenverein,* 1919; *Diakonissenlesebuch,* 1927; M. Gerhardt, *Th. Fliedner,* 1937; N. Bellardi, *Schwesternberuf u. Diakonie,* 1951.

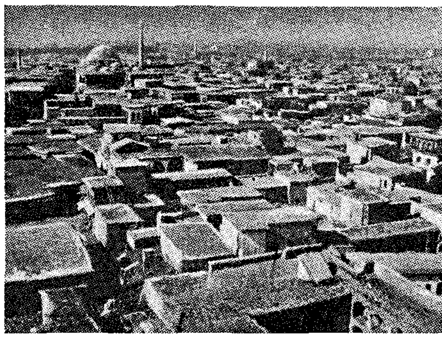
מ.

דיאַרְבַּכִּיר (Diarbekr, Diyarbakir) [„ארץ בַּכְר", ע"ש הח'ליף אבּוּ בַּכְר]), עיר בדרום־מזרח תורכיה; 63,000 תושבים (1955). העיר יושבת על הגדה הימנית של החִדֶקל וחולשת על מעבר נוח על הנהר בדרך המחברת את שפלת ארם־נהריים עם אנאטוליה. די' היא גם היום צומת־תחבורה חשוב; היא גבול אפשרות השַיִט בחדקל, והיא מחוברת במסילת־ברזל עם אנקַרה ובכבישים עם עיראק, עם סוריה ועם איזורים שונים בתורכיה הדרומית והמזרחית. — אקלימה יבשתי־קיצוני: הקיץ חם מאד, החורף קשה אך קצר; כמות־המשקעים הממוצעת היא 350 מ"מ. — די' יושבת במרכז איזור חקלאי פורה, שאדמתו בזלתית דשנה ושמסתייע במידה רבה בהשקאה. העיר מוקפת גנים; בתוכה ולרגלי ההרים בסביבתה נובעים מעיינות, שמימיהם מובאים באַמות־מים. סביבת העיר מפורסמת בפירותיה, ביחוד באבטיחיה המתוקים.

העיר מוקפת חומה עתיקה של אבני־בזלת (שנשתמרה בחלקה). בנייניה עפ"ר בני קומה אחת, בנויים אבנים או אבנים בצירוף לִבני־חומר; הרחובות צרים, רובם בלתי־מרוצפים. בעיר מפותחת מלאכת־מחשבת: פיתוחי זהב וכסף, עיבוד עורות וייצור חוטי־משי. היא משמשת גם מרכז ליצוא עפרות־נחושת, המופקות ממכרות שמצפון־מערב לעיר

האוכלוסיה היא כורדית־תורכית מעורבת.

היסטוריה. בעת העתיקה נקראה העיר אָמיד בסורית, והיא אַמַיָה (Ἀμμαία) הנזכרת ע"י פטולמאיוס (V, 18, 10); מכאן שמה קארא־אמיד („אמיד השחורה" — ע"ש אבני־הבזלת שמהן בנויים בתיה) בתורכית לפנים. ב230 נוסדה

דיארבכּיר (פאנוראמה)

בה קולוניה רומית בשם אמידה (Amida), ששימשה מצודת־ספָר רומית וביזאנטית בתקופת המלחמות עם הפרסים במאות ה3—6. קונסטאנטיוס II (במאה ה4) הפך אותה למבצר־עוז; הביצורים והמצודה, שנבנו על־ידיו ושקיימים עד היום, חוזקו ע"י יוסטיניאנוס. את העיר תיאר אַמיאנוס מארקֶלינוס (XVIII, 9, 1), שהיה בה בעת המצור ששׂם עליה שאפור II ב359 ושנסתיים בכיבושה ע"י הפרסים. העיר נכבשה שנית ע"י כַבָאד ב502.

אמידה נכבשה ע"י הערבים ב640, והאיזור נקרא די' ע"ש השבט בַּכּר אִבְן ואיל, שהתיישב שם; על העיר עצמה לא הועבר השם די' אלא בימי התורכים. תחילה היתה העיר כפופה לשלטון המרכזי של הח'ליפים, ומשעת התפוררות הח'ליפות בתחילת המאה ה10 עברה לשלטונן של השושלות השונות שהשתלטו בזו אחר זו על ארם־נהריים או על חלקים ממנה. מן הכובשים הללו היו: החַמדאנים (934), צַלאח אל־דין (1183), השאה הצַפַוִי איסמאעיל (סמוך ל1505) ולסוף השולטאן העותמאני סֶלים I (1515).

יהודים בדי' נזכרים כבר במאה ה5, ואח"כ ע"י בנימין מטודלה במאה ה12, ובעת החדשה — לראשונה במאה ה18. בנימין השני (ע"ע) במחצית הראשונה של המאה ה19 מצא בעיר 250 משפחות יהודיות, שהתגוררו בשכונה מיוחדת. לדבריו היו לרבים מבני העדה ידיעות ביהדות; אולם בדרך־כלל היו יהודי די' מוחזקים בורים גמורים. מן המחצית השניה של המאה ה19 הגיעו אלינו ידיעות על סבלם של יהודי העיר מחמת נגישׂות גובי־המסים והתעללות שכניהם הכורדים; גם הנוצרים האורתודוכסים והארמנים היו מציקים להם. מחמת המהומות שׂשררו בסביבה בתחילת המאה ה20 נאלצו הרוכלים היהודים לנדוד למרחקים. מספר יהודי די' היה ב1873 כ200, ב1906 — כ505 וב1943 — כ380.

י. בנימין, מסעי ישראל (תרגום עברי), 19, תרי"ט; ילקוט המזרח התיכון, א', חוב' 6, 16, 1949; E. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire,* I, ch. XX, c; K. Niebuhr, *Reisebeschreibung v. Arabien,* II, 324, 1772; Bull. de l'All. Isr. Univ., 1873, 61; ibid., 1874, 13; M. van Berchem, *Amida: Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes de Diyar-Bekr,* 1910; C. H. Becker, *Islamstudien,* I, 307, 1924; A. Galante, *Histoire des Juifs d'Anatolie,* II, 320, 1939.

מ.

דִיאַש, בַּרְתוֹלוֹמֵאוּ — Bartholomeu Diaz (de Novaes) — ([?]1450 —1500), יורד־ים פורטוגזי. ב1486 נשלח ע״י המלך ז׳וֹאַן II לצאת בעקבות גילויים קודמים של ספנים פורטוגזים לאורך החוף המערבי של אַפריקה, שהגיעו בחיפוש אחרי דרך־הים להודו עד לרוחב דרומי של 21°50′. די׳ עבר קו זה, הרחיק להפליג דרומה מעבר לקצה הדרומי של אפריקה, והגיע בפברואר 1488 לחופה הדרומי בקרבת מפרץ־מוֹסֶל. הוא קבע בבירור את הקצה הדרומי של יבשת זו ואת אפשרות הקפתה, אולם בלחץ צִוותי אניותיו נאלץ להפסיק את מסעו מזרחה ולהפוך ולהפליג בכיוון חזרה לפורטוגאל. לנקודת־המפנה של כיוון קו־החוף (מצפון־דרום למערב־מזרח) קרא בשם כֵּף־הסערות (Cabo Tormentoso), אולם המלך הסב אח״כ שם זה ל**כֵף התקווה הטובה**, על שום שגילויו נתן תקווה להקפת אפריקה בדרך הים. הפיקוד על המשלחת, שיצאה ב1497 בעקבות מסעו של די׳ להשלים את הקפת אפריקה ולהגיע להודו, נמנע מדי׳ — למגינת לבו — ונמסר לוַסְקוֹ דַה גַמָה (ע״ע), ודי׳ ליווה אותו רק עד איי כֵּף־וֶרְדֶה. ב1500 הצטרף די׳ למשלחת של קַבְּרַלוּ (ע״ע) לבראזיל; בדרכו חזרה נספה בסערה לא הרחק מכף התקווה הטובה שאותו גילה. — קַמוֹאֶנְשׁ (ע״ע) שר את תהילתו של די׳ ב„לוזיאדים".

E. G. Ravenstein, *The Voyages of D. Cão and B. D.* (Geogr. J. XVI), 1900; E. Schwarz, *B. D.'s Furthest East* (South Afr. J. of Sci., 1912); S. R. Welch, *Europe's Discovery of South Africa*, 1935; E. Prestage, *Die portug. Entdecker*, 1936.

דִיאַתֶרְמִיָה (diathermia, מיוו׳ δία — דרך, θέρμη — חום), שימוש ריפויי בזרם־חילופין בעל תדירות נמוכה או גבוהה לשם יצירת טמפראטורות גבוהות בתוך הרקמות. — פעולת החום של זרמים בעלי תדירות גבוהה נגלתה ע״י טֶסְלָה (ע״ע) ב1891. ב1892 חקר ד׳אַרסוֹנְוַל (A. d'Arsonval) את השפעת הזרמים האלה בתדירויות גבוהות מ10,000 בשניה על גוף־האדם. ב1907 טבע נַגֶלְשְׁמִיט (Nagelschmidt) את השם די׳. החל מ1925 הוכנס לשימוש — ע״י שֶׁרֶשֶׁבְסְקִי באה״ב ושְׁלִיפְּהַקֶה (Schliephake) בגרמניה — הטיפול ע״י גלים קצרים. אחרי מלחמת־העולם II נבדקו ופותחו כאמצעי ריפויי „קרני־ראדאר", שהן תנודות אלקטרומאגנֶטיות. קְרוּזֶן ואוֹסְבּוֹרן הגיעו ב1947 לתדירויות מסדר־הגודל של מיליון בשניה, ז״א לאורך־גל של 300 מ׳, ואח״כ הגבירו את התדירות עד כדי 50 מיליון ויותר והשיגו גלים קצרים שאָרכם מ6 מ׳ ולמטה. היום מבחינים בין די׳ של גלים ארוכים, של גלים קצרים ושל גלי־מיקרו.

בדי׳ של גלים ארוכים משתמשים באֶלקטרודות מתכתיות מצורות שונות, המוּשָׂמות ישר על העור. לזרם בעל התדירות הנמוכה יש פעולת־גירוי חזקה על שרירים ועצבים בעקבות נדידת־היונים הנגרמת באורגאניזם בתורת אֶלֶקטרוליט. בדפנות התאים נוצרים ריכוזים ודילדולים, ושינויי הריכוז הם הפועלים כגירוי. בגלים קצרים האלקטרודות נתונות בין שתי שכבות־גומי והן מונחות על העור המכוסה של החולה. מאחר שאין היונים יכולים לציית לחילוף המהיר בתדירויות הגבוהות, אין טיפול זה קשור בהרגשת גירוי. בדי׳ של גלי־מיקרו מוקרן החולה ע״י צרור־גלים מכוּון למקום מוגדר, שבו נגרמת עי״כ החשת זרימת הדם.

שלא כחימום הרגיל, שממנו נהנה בעיקר העור, מופנה החימום ע״י די׳ לתוך עומק הרקמות. הוראות הטיפול הן: דלקת מוגלתית, ביחוד סימטת האף והפנים, מחלות הפרקים ומַעֲטֵיהם, דלקת העצבים, ובמידה מסויימת גם מחלות איברים פנימיים.

צורה מיוחדת של הדי׳ היא שימושה הכירורגי: אֶלקטרודה בצורת מחט, חוד או סכין חותכת את הרקמה ע״י הזרם שהורס אותן. בייבוש חשמלי הרקמה נהרסת ע״י ייבוש התאים הנפגעים והצטמקותם, והטיפול אינו משאיר אלא צלקות קטנות שאין בהן משום ניוול; משתמשים בשיטה זו להרחקת גידולים לא־נרחבים בעור. בהקרשה החשמלית התאים נשרפים, וגם בטיפול זה הצלקת מצומצמת. החיתוך החשמלי היא שיטה כירורגית ממש, שיתרונה במניעת דֶמֶם (ע״ע); היא הונהגה ב1926 בהצלחה לשם ניתוחים במוח.

J. Kowarschik, *Die Diathermie*, 1928; H. Kelly and G. Ward, *Electrosurgery*, 1932; S. L. Osborne and H. J. Holmquest, *Technic of Electrotherapy*, 1944.

יה. ל.

דִיבּוּאָה, גִיוֹם — Guillaume Dubois — (1656—1723), מדינאי צרפתי. די׳ היה בן לרופא־רוקח ונתחנך לכהונה. ב1683 נתמנה למורה לפיליפ דוכס־שארטר, מי שהיה עתיד להיות אח״כ דוכס־אורלֶאַן ועוצר המלוכה, ומ1701 היה מזכירו. ב1715 מינה אותו העוצר לחבֵר במועצת־המדינה ושנתיים אח״כ לשר־החוץ. די׳ עשה את הסידורים שנקבעו בחוזה־אוטרכט כקו למדיניותו, שהביאה להשׂגת הבנה עם בריטניה ולחתימת ה„ברית המשולשת" בין צרפת, בריטניה והולאנד (1717), לשם הבטחת מעמדו של אורלֶאַן בצרפת נגד מזימות פֶּלִיפֶּה V מלך ספרד ומעמדו של ג׳ורג׳ I ההאנוברי באנגליה נגד מזימות בית־סטיוּאַרט. מדיניות זו הבטיחה את השלום באירופה במשך 16 שנה ואיפשרה את שיקומה של צרפת מפצעי מלחמת הירושה הספרדית. ב1718 הפעיל די׳ צבא נגד ספרד, כשניסתה זו — בהנהגת אלבֶּרוֹני (ע״ע) — להפר את שלום־אוטרכט, ואלברוני הודח. מיד אח״כ חידש די׳ את הידידות עם ספרד ב„הסכם־משפחה" (1721), שלפיו שודכו מלך־צרפת לבת פֶּלִיפֶּה V ובת אורלֶאַן ליורש־העצר הספרדי. במאבק הפנימי בכנסיה הקאתולית בצרפת מילא די׳ את דרישת האפיפיור ופתח בפעולות־דיכוי נגד הזַ׳נסֶניסטים (ע״ע); תמורת זה הוענק לו ב1721 תואר חשמן. ב1722 נתמנה די׳ לראש־הממשלה ונשאר בתפקידו זה גם לאחר עליית לואי XV לשלטון; זמן מועט לאחר מכן מת.

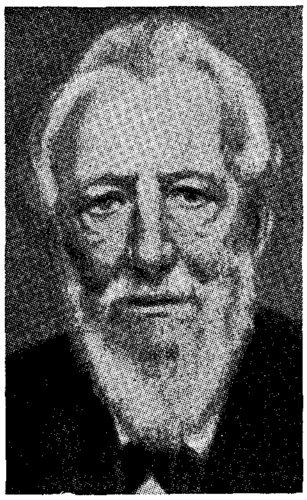
עד סוף המאה ה19 רווחה בין ההיסטוריונים בצרפת הערכה שלילית של אישיותו ומדיניותו של די׳ — במידה רבה בשל העובדה, שדמותו הונצחה דווקא ע״י אויביו בני־האצולה, שראו בו נחות־דרגה שעלה לגדולה. ההערכה נשתנתה לטובה בעקבות חתימת „ההסכמה הלבבית" בין צרפת לבריטניה ב1904, שיצרה הבנה גם למדיניותו של די׳ במאה ה18.

L. Wiesener, *Le régent, l'abbé D. et les Anglais*, 1891; P. Bliard, *D., cardinal et premier ministre*, 1901; E. Bourgeois, *Le secret du Régent et la politique de l'abbé D.*, 1909.

מ. ז׳.

דִי בּוּאָה־רֵימוֹן, אֵמִיל — Emil Du Bois-Reymond — (1818, ברלין — 1896, שם), פיסיולוג גרמני, ממוצא הוגנוטי. די׳ היה תלמידו של יוֹהַנֶס מִילֶר (ע״ע), ומ1840 —

עוזרו; ב1858 ירש את הקתדרה של מורו. מפעל־חייו הוא מחקר הפיסיולוגיה של העצבים והשרירים, וביחוד של התופעות החשמליות של החיים; בזה נעשה לאחד מאבות הביופיסיקה. מתצפיותיו וניסוייו — שבוצעו במכשירים שהוא המציאם והנהיגם במחקר הפיסיולוגי — הסיק את המסקנה, שרקמות העצבים והשרירים מורכבות מ„מולֶקולות חשמליות”, שפעילותן משתקפת בתופעות הפיסיולוגיות ברקמות אלו. השקפה זו נדחתה אח"כ מפני ההכרה, שהתהליכים החשמליים אינם קיימים באיברים הנחים ושאין הם מתחוללים אלא בעקבות הפעולה; אעפ"כ שימשה תורתו של די' בשעתה אמצעי־עזר חשוב לפיתוח המחקר, ותצפיותיו הנכונות שימשו נקודות־מוצא למקצוע החדש של האֶלקטרו־פיסיולוגיה. בין השאר גילה די', שרק שינוי בצפיפות הזרם החשמלי — ולא ערכו המוחלט של זרם זה ברגע מסויים — פועל כגירוי בשריר או במרכז המוטורי שלו; וכן הוכיח, שכל פעילות־שרירים מלווה תמורות חשמליות ושבהתכווצות השריר נוצרת חומצה, ואילו רקמת השריר הנח — ניטראלית או בסיסית במקצת.

אמיל די בואה־רֵימוֹן

די' הירבה לעסוק בבעיות השקפת־עולם והפילוסופיה של המדע. הוא ייצג כיוון מאטריאליסטי בתפיסת החיים והסתייג מכל מטאפיסיקה. יחד עם זה תחם תחומים ברורים למתודה המדעית והוציא מכללה — ועם זה, לפי דעתו, מכלל ההכרה — את כל הבעיות המטאפיסיות, כגון מהות החיים, העצם, הבחירה החפשית וכו', שלגביהן הכריז בנאום (1872), שעשה בשעתו רושם רב: „אין אנו יודעים ולא נדע” (Ignoramus et ignorabimus). — מכתביו: Unters. über tierische Elektrizität („מחקרים בחשמל של בעה"ח”), I—II, 1848—1860, 1884^2; Ges. Abhand. z. allgem. Muskel u. Nervenphysik („מאמרים מקובצים בפיסיקה הכללית של השרירים והעצבים”), I—II, 1875/7; Üb. d. Grenzen d. Naturerkennens („על גבולות הכרת הטבע”), I—II, 1872; Die sieben Welträtsel („שבע חידות העולם”), 1882.

J. B. Sanderson, *E. D. B.-R.* (Nature, IV), 1897; T. W. Engelmann, *Gedächtnisrede auf E. D. B.-R.*, 1898; *D. B.-R.s Reden* (hrsg. v. J. Rosenthal u. Estelle Du Bois-Reymond), 1912; H. Boruttau, *E. D. B.-R.*, 1922.

י. ל.

דִיבִּיץ', אִיוַן אִיוַנוֹבִיץ' — И. И. Дибич [בעצם: Hans von Diebitsch] — (1785—1831), מצביא רוסי ממוצא גרמני. די' נולד בשלֶזיה ונתחנך בבית־ספר לקצינים בברלין; ב1801 עבר לשרת בצבא הרוסי. הוא הצטיין כקצין במלחמות נגד נאפוליון ב1805, 1806/7 ו1812. בזמן נסיגת הצרפתים מרוסיה פיקד על חטיבה בחזית הצפונית, ובהגיעו לגבול פרוסיה עשה בטַאורוֹגֶן חוזה עם הרוזן יורק, מפקד החטיבה הפרוסית בצבאו של נאפוליון, והצבא הפרוסי הוכרז ניטראלי; בזה הוכשרה הקרקע להצטרפות פרוסיה למלחמה נגד נאפוליון. די' מילא תפקידים חשובים במסעות־המלחמה של 1813/4 ואח"כ בקונגרס־וינה כשלישו של אלכסנדר I. הוא נעשה נאמנו האישי ואיש־סודו של קיסר זה, ואחריו גם של ניקולאי I. ב1825 היה די' בין מדכאי מרד הדֶקַבריסטים (ע"ע). הוא קיבל תואר רוזן ונתמנה לפֶלדמארשאל. בשלב האחרון של המלחמה נגד תורכיה ב1828/9 היה די' המפקד העליון של הצבא הרוסי, ובפיקודו בוצע מעבר הרי־הבאלקאן שהכריע במלחמה. השׂג זה רכש לו את תואר־הכבוד „זאבאלקאנסקי” (Забалкан-ский = „שמעֵבר־לבאלקאן”). כשפרץ המרד הפולני ב1831, הועמד די' בראש הצבא הרוסי וניצח את הפולנים בקרב־אוסטרולֶנקה; אולם הוא מת לפתע במגפת־חולירע לפני סיום הפעולות הצבאיות.

דִי בֶּלֶה, ז'וֹאַקֶן — Joachim Du Bellay — (1522, לִירֶה [Liré], על־יד אַנזֶ'ה — 1560, פאריס), משורר צרפתי. ד"ב היה בן למשפחת אצילים זעירים; הוא למד משפטים בפּוּאַטיֶה (1545), ואחר־כך ספרות יוונית ורומית בפאריס. שם נתקשר ד"ב בקבוצת חברים צעירים, שהיו מאוחדים עמו בשאיפה לחדש את פני הספרות הצרפתית: זו היתה קבוצת ה„פְּלֵיַידה” (ע"ע), אשר במאניפֶסט שלה (1549) הסביר ד"ב, שהצרפתית עשויה להפיק שירה בעלת רמה עליונה, בתנאי שהמשוררים יטשו את המסורת של יה"ב ויקחו להם לדוגמה את השירה היוונית והרומית. באותה שנה התחיל ד"ב עצמו לפרסם את שיריו Cinquante sonnets à la gloire d'Olive („50 סונטות לשבח אוליב”, דמות אידיאלית של האהובה, מושפעת הרבה מפֶטראַרקה). מאז נהנה מחסותה של המלכה מַרגריט מנאווארה, אחות פראנסוּאָה I. בעקבות מחלה קשה נעשתה השראתו של ד"ב אֶלֶגית יותר. ב1553 נסע בשליחות דיפלומאטית לרומא; שם כתב את הסונֶטות Les Antiquités de Rome („עתיקות רומא”) ולמד גם מן המשוררים הלאטיניים של אותה תקופה לטבוע מטבעות־שירה זעירות ("Jeux rustiques" [„משחקי הכפר”], 1557). אך באותו זמן נמאסו עליו תפקידו וגם תככי החצר ושחיתותה, ופרי הלך־רוח זה היו השירים המהווים את גולת־הכותרת של יצירתו, "Les Regrets" („הגעגועים”, יצאו לאור ב1558 אחרי שובו לצרפת). בפאריס כתב עוד, בין השאר: "Poemata" (שירים בלאטינית לכבוד מטרונה שהתאהב בה ברומא) והסאטירה "Le Poète courtisan" („המשורר־החצרן”). דאגות, חֵרשות ומחלה תקפו עליו, והוא מת בדמי־ימיו.

ד"ב היה משורר בעל לב רך ושאָר־רוח. מדַרגת חרוזיו הראשונים, שהיו בחינת תרגילי־שירה ולרוב תרגומים וחיקויים, עלה, לאחר מסעו לרומא, לשׂיא של כֵנות בהבעת הגעגועים למולדת, האכזבה מן הכבוד, הכאב המנקר. מלאכת־שירתו נעשית בקפדנות ובפשטות כאחת, ושיריו מלאים חן ויופי שבצניעות. — המהדורה הראשונה של כל כתביו יצאה לאור ב1568, ואחריה יצאו מהדורות רבות עד ימינו; מהדורה חדשה (ע"י ה. שאמאר) ב6 כרכים, 1908—1931.

H. Chamard, *J. du B.*, 1900; id., *Histoire de la Pléiade*, I–IV, 1939–1940; K. Lenz, *Du B. u. d. Antike*, 1923; J. Vianey, *Les Regrets de Du B.*, 1930; V. L. Saulnier, *Du B., l'homme et l'œuvre*, 1951.

מ. ק.

דִיבֶּלְיוּס, אוֹטוֹ — Otto Dibelius — (נו' 1880, ברלין), איש־כנסיה פרוטסטאנטי גרמני. די' כיהן מ1907 ואילך ככומר, תחילה בערי־שדה ומ1915 בברלין, וב1925 נתמנה למפקח הכללי של הכנסיה הפרוטסטאנטית במחוז בראנדנבורג. עם עליית הנאצים לשלטון ב1933 הורה די' באיגרת פנימית לכמרים שבמחוזו לנקוט בעמדה, שהאֶוואנגליון דורש אהבה ולא שנאה, מלכות־שמים ולא לאומניות, ושהוא נעלה מכל אידיאלים אנושיים. השלטונות פקדו על סילוקו מכהונתו; די' הגיב על כך במכתב, שבו הודה בזכותה של המדינה לפטר אותו רק ממילוי התפקידים המינהליים הכרוכים במשרתו, ואילו התפקידים הכהונתיים נשארו לדבריו „חובותי כלפי שמים", והוא נוהג לפי כה"ק ו„חייב לשמוע בקול האלוהים יותר מבקול האדם". די' הוסיף לפעול במסגרת „כנסיית־הנאמנים" (Bekennende Kirche), וב1937 הודיע במכתב גלוי לשר־הכנסיות של הרַיך — בין שאר דבריו על עצמאותה של הכנסיה כלפי המדינה —, שלא ייתכן לאסור על הכנסיה להודיע „שישו ופאולוס היו יהודים ושהישועה באה מן היהודים". די' הועמד לדין בעוון „התקפות זדוניות" על המדינה, אולם זוכה; אח"כ נאסר עוד כמה פעמים. אחרי נפילת הנאצים ב1945 נתמנה די' להגמון־המחוז של ברלין, וב1949 ליו"ר מועצת הכנסיות האֶוואנגליות בגרמניה; הוא נמנה עם חברי המועצה העולמית של הכנסיות (הלא־קאתוליות).

רוב הספרים שחיבר די' הם דרשות ספרותיות או כתבי־פולמוס למען הדת, הכתובים לצרכי־השעה. בספרו Die werdende Kirche („הכנסיה המתהווה", 1938, [5]1951) הוא מציג את „מעשי השליחים" כסיפור על העדה הלוחמת והמנצחת — סיפור שכוחו יפה לגבי ימינו. משאר כתביו: Bericht von Jesus aus Nazareth („הסיפור על ישו מנצרת", 1938); Die Jünger. Ein Bericht von der Nachfolge damals und heute („התלמידים. סיפור על הליכה בעקבות ישו בימים ההם ובימינו אנו", 1940); Die Grenzen des Staates („גבולות המדינה", 1949); Vom ewigen Recht („על המשפט הנצחי", 1950).

H. Hermelink, *Kirche im Kampf*, 1950.

א. ע. ש.

דִיבֶּלְיוּס, מַרְטִין — Martin Dibelius — (1883—1947), תאולוג פרוטסטאנטי גרמני, מחוקרי הנצרות הקדומה. די' היה תלמידם של אַדולף הַרנַק (ע"ע) והֶרמַן גונֶקל (ע"ע). מ1915 ועד מותו שימש פרופסור לתאולוגיה של הברית החדשה בהַידלברג. בהשפעת שיטתו של גונקל בחקר המקרא ייסד די' — יחד עם בּוּלְטמַן (ע"ע) ואחרים — אותה שיטה של פירוש היסטורי וספרותי לברית החדשה, שאת שמה קבע בספרו Die Formgeschichte des Evangeliums („תולדות הצורות של האֶוואנגליון", 1919, [2]1933). די' הורה, שאת הפירוש ההיסטורי לאֶוואנגליון יש להתחיל בפירוק הטֶכּסט הכולל ובהבחנת חלקיו המרכיבים לפי צורותיהם; עי"כ ייתן לברר את דרכי־המסורת, החל מן הסיפורים, המשלים והדרשות הראשונים, שנאמרו בע"פ. מתוך ניתוח כזה של החומר שבאֶוואנגליונים הגיע די' להכרת שכבה קדומה ביותר של מסורות על ישו, שנקבעו בשנים 30—70 בשיתוף עם עדי־ראיה, כמעט ללא זיקה להשפעות שמחוץ לנצרות. די' ייחס חשיבות ראשונה במעלה להבנה נכונה של כוונת המחבר, כפי שהיא באה לידי ביטוי בטכסט. דוגמה מעולה לשיטת־מחקר זו היא מסתו Paulus auf dem Areopag („פאולוס בּאַרֶאוֹפַּגוס", 1939). כתביו ההיסטוריים של די' תרמו תרומה חשובה לחקר תולדות הרוח והספרות של הנצרות הקדומה, שאותן הציג בקשריהן לעולם התרבות היהודית והאלילית, שבו קמה הבשורה הנוצרית. — על־ידי פירושם המדעי המובהק של הטכּסטים ביקש די' לשרת את עניין האמונה. את זאת הדגיש בחיבורו ?Wozu Theologie („תאולוגיה לשם מה?", 1941), שבו עמד על זכותם של האמונה ושל המדע התאולוגי לעצמאות לעומת מדיניות החינוך הנאציונאל־סוציאליסטית.

משאר כתביו ראויים לציון: Die Lade Jahwes („ארון ה'", 1906); Die Briefe des Apostels Paulus („אגרות פאולוס השליח", I—III, 1911—1913); Geschichte d. urchristlichen Literatur („תולדות הספרות של הנצרות הקדומה", 1926); Jesus („ישו", [2]1949); Paulus (1951); Botschaft und Geschichte („בשורה והיסטוריה", I—II, 1953, 1956).

V. Taylor, *The Formation of the Gospel Tradition*, 1933; A. Fridrichsen, *Bibliographia Dibeliana atque Bultmanniana*, 1944; W. G. Kümmel, *M. D. als Theolog* (Theol. Lit.-Ztg. 74, 129–140), 1949.

א. ע. ש.

דִי בַּרִי, מַרִי־זַ'ן בֶּקִי, רוֹזֶנֶת — Marie-Jeanne Bécu, comtesse Du Barry — (1746—1793), פילגשו של לואי XV (ע"ע) מלך־צרפת. ד"ב היתה בתה של אשה מפשוטי־העם; אביה אינו ידוע. מילדותה הצטיינה בְּיָפיה; בנעוריה עבדה ככובענית בחנות בפאריס ונתפתתה לזנות, עד שנעשתה פילגשו של הרוזן די בארי, אדם מושחת ובעל עסקים מפוקפקים. ב1768 נעשתה בתיווכו פילגשו של המלך; כדי לזכות בתואר־אצילות הושאה לאחיו של די בארי. השפעתה על לואי XV היתה רבה מאד; מעמדה בחצר־המלוכה היה כמעט כשל מלכה חוקית, ושרי־המלוכה — ואף בני בית־המלוכה, ששנאוה בתכלית — החניפו לה. המלך העניק לה כספים עצומים, תכשיטים יקרים, ארמונות ואחוזות. אע"פ שלא היתה מעוניינת בשלטון, הפכה לגורם מדיני בגלל תככי־החצר שהיתה מעורבת בהם. ביזמתה הודח מהשלטון שואַזֶל (ע"ע) ולשר־החוץ נתמנה ד'אגיון, מידידיה הקרובים. אחרי מותו של לואי XV הורחקה ד"ב מן החצר והתיישבה באחת מטירותיה; בשל נדיבותה נתחבבה על האיכרים בסביבתה. עם פרוץ המהפכה נסעה פעמים אחדות לאנגליה — כנראה כדי לבטח או למכור את תכשיטיה. בשובה מאחת הנסיעות נאסרה „זונת־המלך לשעבר", הועמדה לפני בית־דין המהפכה על פעולה נגד הרפובליקה, הורשעה והוצאה להורג. עד הרגע האחרון התחננה על חייה, ואף התנגדה לתליין בכוח.

הרוזנת די בארי

E. et J. de Goncourt, *La D. B.*, 1880, 1933; Ch. Vatel, *Histoire de Mme D.*, I–III, 1882/84; R. Douglas, *The Life and Times of Mme D. B.*, 1896; J. Antonneau, *La comtesse D. B. et le fin de l'ancien régime*, 1937; E. Breitner, *J. D. B.*, 1938; K. v. Schumacher, *Mme D.*, 1948.

דַּיִג, צַיִד או איסוף של בע"ח וצמחים ממקווי־מים; אחד הענפים הגדולים של אספקת־המזון (ובמידת־מה — גם אספקת צרכים שימושיים אחרים) בחברה האנושית. הדיג העולמי מנצל קבוצות שונות של בע"ח: ספוגים; נבוביים (אלמוגים); קווצי־עור (מלפפוני־ים, קיפודי־ים); תולעים נימיות; רכיכות (דיונונים, צדפות, תמנונים); סרטנים (פֵּנוּנים, מעשירי־רגליים); עגולי־הפה (צמדים); כרישיים (כרישים, תריסניות); דגים; דו־חיים (צפרדעים); זוחלים (צבים, אֲלִיגַטורים); יונקים (כלבי־ים, דולפינים, לווייתנים). מן הצמחים מופקות מן הימים בעיקר האצות — האדומיות, החומיות, ובמידה מצומצמת יותר — הירוקיות. מבין הצמחים העילאים נאספת בדיג השׂרוכית הימית (עשׂב־הים Zostera marina) שמִן הנַהֲרוניתיים.

ה ד ג י ם תופסים מקום בראש הדיג בכל העולם. ב1953 נאמדה התפוקה העולמית ב28 מיליון טונות מֶטריות; מהם נידוגו 86% בימים, והשאר באגמי מים מתוקים ובנהרות. כמות־הדיג של הכרישים והתריסניות הגיעה ל0.5 מיליון ט' מֶטריות, זו של הרכיכות ל2.5 מיליון וזו של הסרטנים ל0.85 מיליון טונות (לוח 1—3). — אף לציד לווייתנים

לוח 1

שלל־הדיג בעולם לפי קבוצות־מינים

(1953)

קבוצות־מינים	מיליון טונות מטריות
דגי מים מתוקים	3.0
סלמונים, טרוטות	0.6
דמויי־סנדל	0.8
סוגי־בקלה	4.0
טריתות (מליחים)	6.5
טונוס, קוליאסים	1.8
דגי־גרם ימיים שונים	5.5
כרישים ותריסניות	0.5
סרטנים	0.8
רכיכות	2.5
אחרים	1.1
ס"ה	27.1

לוח 2

שלל־הדיג בעולם לפי איזורים (1953)

	מיליון טונות מטריות
איזורי הדיג הימי	
האיזור הארקטי	1.1
האיזור הממוזג בחצי־הכדור הצפוני	17.7
האיזור הטרופי	4.0
האיזור הממוזג בחצי־הכדור הדרומי	1.3
האיזור האנטארקטי	—
איזורי הדיג במים מתוקים	
אירופה	0.1
אסיה	2.0
אפריקה	0.2
אמריקה הצפונית	0.1
אמריקה הדרומית	0.1
אוקיאניה	—
ברה"מ	0.5
ס"ה	27.1

לוח 3

שלל־הדיג בעולם לפי היבשות (1953)

היבשת	מיליון טונות מטריות
אירופה	7.16
אסיה	11.73
אפריקה	1.54
אמריקה הצפונית	3.45
אמריקה הדרומית	0.59
אוקיאניה	0.10
ברה"מ	2.50
ס"ה	27.07

נודע מקום חשוב בדיג העולמי; בעונות־הציד שמ1937 עד 1953 ניצודו בממוצע כ45,000 לווייתנים בשנה.

התפוקה השנתית של אצות ימיות עלתה ב1953 על 315,000 טונות מטריות (לפי משקלן ביבשה). מזה הפיקה יאפאן בלבד 304,000 טונות מטריות; לפני מלחמת־העולם II הגיעה התפוקה היאפאנית השנתית כמעט ל450,000 טונות מטריות.

קשה להשיג ידיעות מדוייקות על ערכו של שלל־הדיג בארצות השונות, וכל המספרים הם בהכרח בחינת אומדן גלמי. ספקי־הדגים העיקריים בעולם, מבין הארצות שלגביהן יש נתונים סטאטיסטיים, הן: יאפאן, אה"ב, נורווגיה, בריטניה, קאנאדה, ולפי אומדן — ברה"מ וסין. שבע ארצות אלו מספקות כ60% מכלל הידוג בעולם. ב1952 נאמד ערכם הכללי של הדגים ושאר קבוצות בעלי־החיים והצמחים שנדלו בימים ובמים המתוקים (חוץ מלווייתנים) ב2 מיליארד דולאר

לוח 4

שלל־הדיג לפי ארצות ב1953

(ב1000 טונות)

איטליה	208
איסלאנד	415
אירלנד	19
אנגולה	222
אפריקה הדרומית	650
ארגנטינה	80
אה"ב	2,350
בלגיה	74
בראזיל	230
בריטניה	1,120
גרמניה המערבית	740
דנמארק	343
הולאנד	343
הונג־קונג	36
יאפאן	4,577
יוון	46
מאלאיה	180
מארוקו	128
נורווגיה	1,506
ספרד	640
פארארנה (איים)	89
פורטוגאל	392
פיליפינים	306
פינלאנד	62
צ'ילה	107
צרפת	520
קאנאדה	970
קונגו	50
שוודיה	196
תאילנד	170
תורכיה	103

הידוג בברה"מ ובסין נאמד ב2 מיליון טון בכל אחת מהן.

לוח 5

ערך שלל־הדיג לפי ארצות (1952)

(באלפי דולאר של אה״ב)

אוסטראליה	13,754
איטליה	51,003
אירלנד	3,099
אפריקה הדרומית	4,449
אה״ב	359,477
בלגיה	10,100
בריטניה	129,240
גרמניה המערבית	45,686
דנמארק	29,247
הולאנד	23,452
הונג־קונג	6,741
זאנזיבאר	1,506
יוגוסלאוויה	1,620
יאפאן	667,640
ישראל	17,629
מאלטה	409
מאלאיה	83,835
מארוקו	9,958
נורווגיה	73,051
ניו־זילנד	4,600
ספרד	78,242
פורטוגאל	35,659
פיליפינים	149,046
צ׳ילה	4,968
צרפת	116,817
קאנאדה	87,342
שוודיה	23,568
תוניסיה	3,417

בכל ארצות־העולם. קרוב למחצית הסכום הזה נופל בחלקה של אסיה, ושניה לה במעלה — אירופה (לוח 4). מפות: ע״ע אירופה, עמ׳ 129 (למטה); אסיה, עמ׳ 907, ה׳; אפריקה, עמ׳ 325, ב׳.

את טיפוסי הדיג הימי ניתן לחלק ל5 קבוצות: דֶמרסאלי; פֶלאגי; אנאדרומי; תרבותי; מיוחד.

הדיג הדֶמֶרסאלי מנצל את אוכלוסיית השכבה התחתונה של מימי העולם, בעיקר לאורך מסד־היבשת, במים שעמקם מגיע ל200 מ׳ ובמקרים נדירים — ל400 מ׳. במידה מצומצמת נהוג טיפוס־דיג זה גם לאורך שפּות מסד־היבשת, במים העמוקים יותר של מדרון־היבשת. ב1953 נדוגו בדיג דמרסאלי בכל ארצות־העולם 10.3 מיליון טונות מטריות דגים; מהם — 39% ממשפחת הבַקלה, 8% מקבוצת דמויי־הסנדל, והשאר ממשפחות־דגים רבות ושונות. רובם של הכרישים, התריסניות והסרטנים נידוגים בעיקר בדיג דמרסאלי.

הדיג הפֶלאגי מנצל את אוכלוסיית השכבה העליונה של מימי העולם, הן במסד־היבשת ובמדרונות היבשתיים, והן מעל לתהומות שבלב הים. ב1953 הגיעה כמות הדיג הפלאגי בעולם ל8.3 מיליון טונות מטריות דגים; מהם — 78% מן המליחים (הטריתות) וקרוביהם ו22% מן הטונוס ודמויי־הקוליאַס.

הדיג האַנאדרומי מצטמצם בנתיבים שבהם נכנסים דגי־הים לנהרות. בנתיבים אלה נידוגו ב1953 0.6 מיליון טונות מטריות דגים, רובם ממיני הסלמון.

הדיג התרבותי (ר׳ להלן, עמ׳ 356 ואילך) נפוץ בארצות רבות בצורות שונות. בין דגי־התרבות, המגודלים בבריכות, קובע לעצמו מקום בראש הקרְפיון, שגידולו נפוץ באירופה, במזרח הקרוב ובמזרח הרחוק. מלבד זה מגדלים בבריכות מינים רבים של דמויי־קארפיון, בעיקר באסיה; את דג־החלב (Chanos chanos); את הקיפון גדָל־הראש ושאר מיני קיפו־ניים; את האַמנוניים, בעיקר הסוג אמנון (Tilapia); רכיכות מגודלות בצפון־אמריקה, באירופה ובאסיה; מינים שונים של צדפות (Crassostrea virginica) — על חוף האוקיינוס האט־לאנטי של אירופה; Ostrea denselamellosa ו־O. laperousei (יאפאן) — בכל היבשות הללו לצרכי־מאכל, וביאפאן — במיוחד לשם פניניהן. באירופה מגדלים את הצדפה הנאכלת Mytilus edulis. תרבות האצות מיוחדת בעיקרה ליאפאן, ששם מגדלים את האצה האדומה (Porphyta tenera) לצרכי מאכל, וב1944 הגיעו שטחי־גידולה ל50,000 דונאם. את הספוג מגדלים בהצלחה באיי־באהֵימה ובהונדוראס הבריטית.

הדיג המיוחד כולל טיפוסים רבים ושונים, כגון: צֵיד לווייתנים וכלבי־ים; דליית ספוגים, קונכיות־פנינים ופנינים מצדפת־הפנינים; איסוף אלמוגים ואצות. הלווייתנים ניצו־דים בכל הימים, אך מרביתם — ב1952/3 יותר משני־שלישים מן הציד הכללי — נלכדים באנטארקטיקה. בעיקר ניצודים הסוגים: הלוויתן הכחול (Balaenoptera musculus), לוויתן־הסנפירים (B. physalus); הלוויתן הצפוני (B. borealis); המינים Megaptera nodosa ו־Physeter catodon. כלבי־הים ניצודים במידה נרחבת משני עברי חלקו הצפוני של האוק־יינוס השקט, באיי־פריבילוב, איי־קומאנדר, אי־רובֶן ובקורי־לים; כאן ניצודים בעיקר כלבי־ים מהסוג Callorhinus בשל פרוותם. במידה מצומצמת יותר נוהג צֵיד כלבי־הים במימי גְרֶנלנד, ניו־פַאונדלֶנד ולאבראדור, באי יאן מאיֶאן ובנובאיָה זֶמליָה, וכן בים הלבן ובים הכספי; כאן ניצודים כלבי־ים לשם תפוקת שמן ועורות. הסוגים החשובים הם: Phoca groenlandica; Phoca vitulina; Cytophora cristata; Phoca caspica.

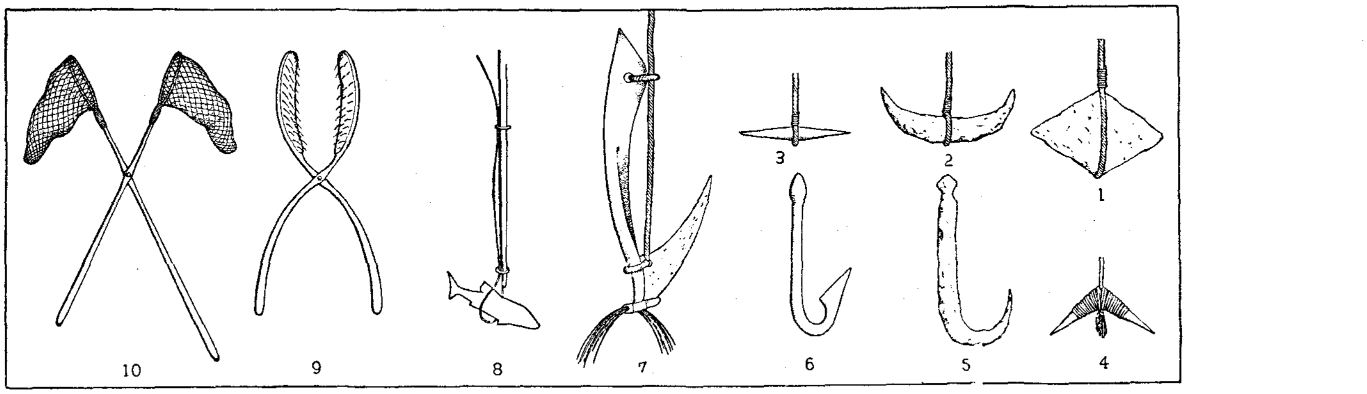
דליית־הספוג מפותחת ביותר במפרץ־מכסיקו, בקרבת איי באהֵימה, בקובה ובפלורידה, וכן במזרח הים התיכון. טובי הסוגים הגדלים במפרץ־מכסיקו לצרכי מסחר הם: הספוג הצמרי (Hippiospongia lachne); הספוג הצהוב (Spongia barbara); ספוג־הקטיפה (Hippiospongia gras-sypina).

דליית־הפנינים נוהגת באיזורים שונים — במפרץ הפרסי, בים־סוף, בצֵילון, וֶנֶזוּאֶלה, חופי האוקיינוס השקט של פאנאמה ושל מכסיקו, וכן של אוסטראליה והפיליפינים. הפנינים המשובחות ביותר מצויות בצדפות מסוג Margaritifera, אולם יש למצוא פנינים מאֵיכויות שונות כמעט בכל סוגי־הרכיכות החיים במים מתוקים או מלוחים, שבהם ניכרת ביחוד שכבת־הצדף המבריקה. עפ״ר הפנינים אינן אלא מוצרי־לוואי לדליית קונכיות־הפנינים.

דליית האלמוגים רבי־הערך נוהגת בקרבת יאפאן ולאורך חוף הים התיכון של אלג׳יריה ותוניסיה. עיקר שימושם הוא לתכשיטים ולקישוטים. — דליית־האצות מפותחת ביותר ביאפאן, ששם מלקטים סוגים מרובים לצרכי מאכל ותעשיה. בקאנאדה, באה״ב ובצפון־אירופה מלקטים ומעבדים את האצה Chondrus crispus. לאורך החוף האטלאנטי של אה״ב נדלות כמויות גדולות של Macrocytis pyrifera לצרכי־תעשיה.

שיטות־הדיג. הציוד ללכידת אוכלוסי־הים או ללקיטתם מגוון ביותר, החל בחניתות פשוטות וכלֵה באניות משוכללות ביותר של ציידי־הלוויתנים, שהן מעין בתי־חרושת צפים.

כלי־דיג פרימיטיוויים

1.—3. קרסים פשוטים („סהרונים") מן הפאלאוליתיקון: 1, 2 — צור, 3 — עצם או קרן; 4. קרם פשוט עשוי קוץ; 5.—6. קרסים כפולים מן הנאוליתיקון (סקאנדינאוויה): 5 — צור, 6 — עצם; 7. קרם פולינזי עשוי עצם או צדף־פנינה; 8. חכת־לולאה צ׳וקצ׳ית (צפון־מזרח סיביר) ללכידת דגים קטנים; 9. מלקחיים סיניים לאחיזת דגים; 10. מלקחיים סיניים ובקצותיהם רשתות.

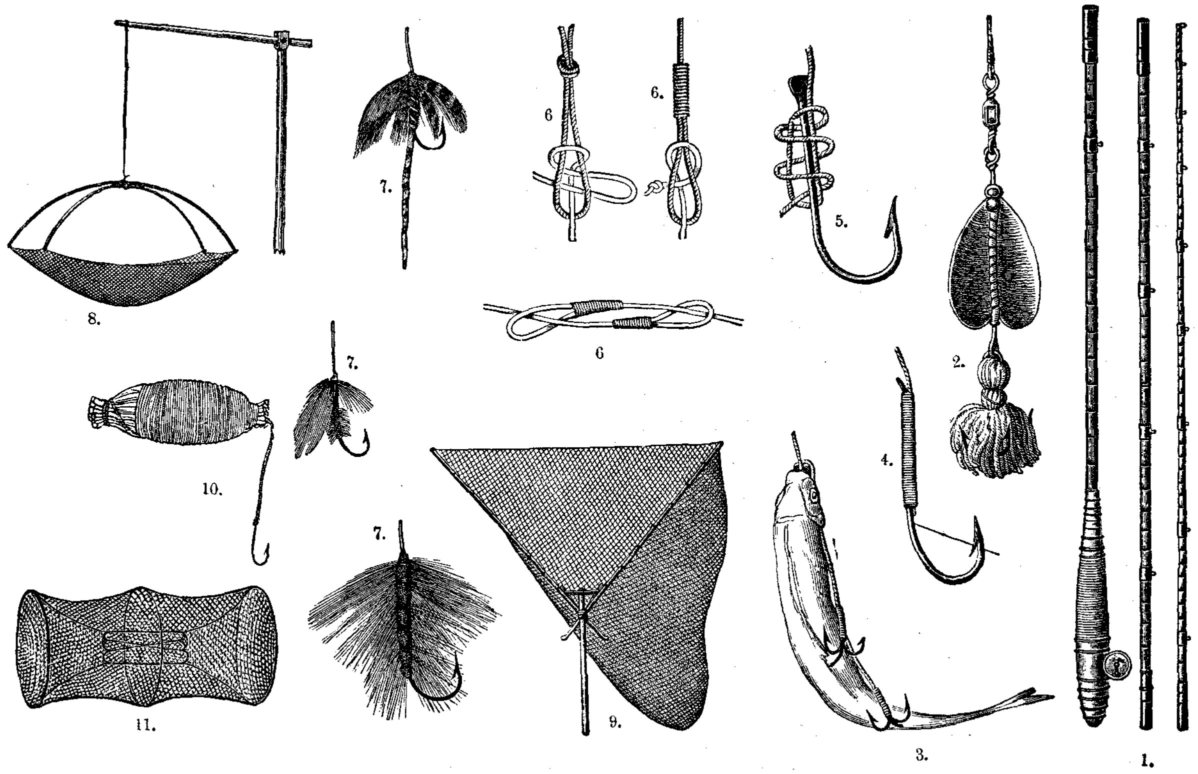
ניתן לחלק את ציוד־הדיג ל6 טיפוסים כלליים: ציוד כידוני; חַכה; רשתות; מלכודות; רשתות־עמידה; ציוד מיוחד.

הציוד הכידוני משמש לנעיצת מַטות מחודדים בבעה"ח המצויים בימים. הכלי הוא חנית פשוטה, המקובלת בקרב שבטים פרימיטיוויים, או צלצל משוכלל ביותר לצַיד דגי־החרב או הטונוס. לציד־הלווייתנים משמש צלצל שבראשו נתון חומר־נפץ, המתנפץ בתוך גוף החיה הניצודה. בזמן האחרון ניסו להנהיג הארפון חשמלי, המחשמל את הלוויתן.

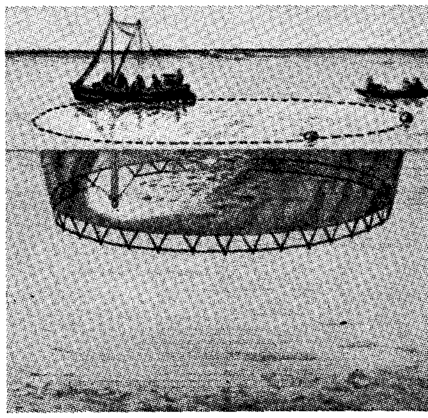
ציוד־החַכה כולל מינים שונים, החל בחוט פשוט הנמשך ביד, שלקצהו מחוברת חַכּה, וכלֵה במערכת „החוט הארוך", שבה מחובר מספר רב של חכות נושאות־פיתיון לאורך החוט הראשי, המונח במאוזן על קרקע־הים או בעומק שנבחר מראש. מערכת החוטים הארוכים, המונחת על קרקע־הים, מאפשרת לדוג מינים, המוצאים את מזונם על קרקע־הים, כגון הבַקלה ודגי־הקרקע השטוחים, וכן משתמשים במערכת זו במים האמצעיים לציד הטונוס; חַכּות שבהן נעוץ פתיון חי או חכות הנתונות בפתיונות מלאכותיים ושנגררות במים, יעילות ביותר לציד דגים ממשפחת הסלמון והטונוס.

הרשתות האמורות כאן הן רשתות הרודפות אחרי קבוצה של דגים או בע"ח אחרים המצויים במים, והמחזיקות בהם בלי ללכדם בעיני־הרשת המבודדות. רשתות מסוג זה הן: החֵרם; רשת־הטבעות; מכמורת־הפַשָׂקים; כלי־גורף. בחֵרם משתמשים כדי להקיף דגים בקרבת החוף, על־פני קרקע־ים חלקה, המאַפשרת למשוך את הרשת לחוף בלי שתיקרע. רשת־הטבעות משמשת כדי לכתר להקות־דגים

כלי־דיג חדישים

1. מקל־חכה עשוי חלקים; 2. פתיון דמוי־כף; 3. חכת־קרסים שעליה מושחל דג; 4. קשר מגולל לחכה; 5. קרם בעל קצה שטוח; 6. קשרים; 7. פתיון דמוי־חרק; 8. רשת־הרמה; 9. כַּפרֶשת; 10. חכה לצלופחים ולזאביים; 11. מלכודת־דגים.

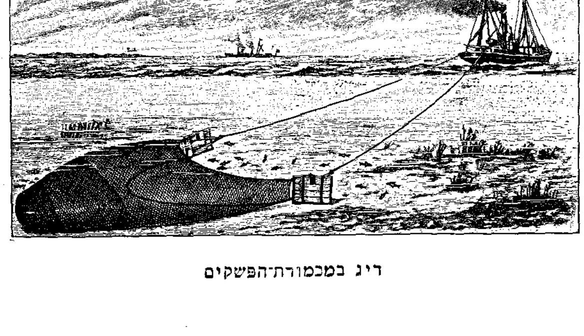
דיג ברשת־טבעות

בים; לאחר מכן חלקה התחתון של הרשת נסגר בצורת כיס. זוהי הדרך הרגילה לציד סַרדינים, מליחים, קוליאסים וטוּנוס. מכמורת־הפַּשקים היא רשת גדולה, שבמרכזה נתון שק עמוק; משני קצותיה נתון מזה ומזה לוח מַלבֵּני, שאליו קשורים חוטי־המשיכה. החוטים מחוּבּרים לגַלגֶלֶת הנתוּנה בסירה; זו מסיעה את המכמורת על פני קרקע־הים. הלוחות משמשים לפתוח את המכמורת ולהחזיק אותה בקרבת קרקע־הים. בדרך זו נעשה מרבית הדיג הדֶמֶרסאלי. — כלי־גורף הוא שק עשוי רשת־מתכת, שפתחו מסגרת מַלבֵּנית של מתכת. אף הוא נגרר על פני קרקע־הים עם תנועת הסירה, ומשמש בדרך־כלל לאיסוף רכיכות.

מַלכּוֹדוֹת לדגים מסוּגים שוֹנים נמצאות בשימוש — החל ברשת־עצירה פשוטה, החוסמת את מוֹצאו הצר של גוף־מים המבוּדָד כמעט ומוֹנעת להקות־דגים מלחזור לים, וכלֵה במיתקני־רשתות מסוּבּכים, המסוּדרים בצורה היוצרת מכלאות לדגים שנכנסו בהם. פּוּתחו גם סוגים שונים של מלכודות מיוחדות ללכידת סרטנים, תמנוּנים וצלוּפחים. — רשתות־עמידה דומות במראהן לרשתות, אך הן נועדות ללכוד דגים או בע"ח אחרים, המצויים במים, בעיני הרשת.

טיפּוּסים שונים של ציוד־דיג מיוחד מצויים בכל רחבי־העולם. ציוד־צלילה (ע"ע אמודאות) דרוּש לדליית ספוֹגים, פּנינים וקוֹנכיות־צדף ואלמוגים. באוֹקיינוֹס השקט בקרבת חוֹפי אמריקה משתמשים במכוֹנה מיוחדת לקצירת האצה Macrocystis pyrifera. בישראל נהוּג דיג חשמלי בחוֹלה ובנחלים שבקרבת חוף הים. הדגים נמשכים לאֶלק־טרוֹדה החיוּבית של גֶנֶראטוֹר של זרם ישיר ונאספים ברשת או במכמורת.

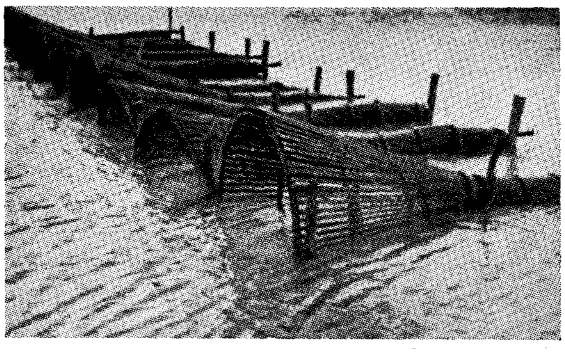
שיטות הדיג במים מתוּקים אינן שונות בהרבה משיטות הדיג בים, ביחוד מן הדיג החוֹפי והדיג במים עליוֹנים. בגלל העומק המוּעט ומבנה הקרקע אין משתמשים

דיג במכמורת־הפשקים

ברשת־מכמורת, אלא ברשת־עמידה, רשת־ראי, רשת־טבעות, חֵרֶם, קלע, רשת־הרמה, מלכודות וכד'. גם דֵיג־חכות מקובל מאד, אולם הוא נושא עפ"ר אופי של דיג־ספּוֹרט (ר' להלן). באירופה ובמזרח אמריקה הצפונית חשיבות רבה לדיג הצלופחים, הנתפסים בעזרת מלכודות מחוטי־ברזל, העשויות בצורת גליל בעל פתח קוני. שיטות־דיג רבות מכוונות לציד סלמוֹנים, הנודדים לאורך הנהרות, עם הזרם או נגד הזרם, בקשר למחזור רבייתם; לרוחב הנהרות מוקמים סכרים לחסימת דרך נדידתם, ועי"כ נוצר הצורך לבנות דרכי־מעבר מיוחדים לדגים. באגמי אפריקה ואסיה ניצודים דגים רבים ממשפחות הקרפיוֹנים, השפַמנוּנים והאמנוּנים. — וע"ע ארץ־ישראל, עמ' 883/4, תמונה.

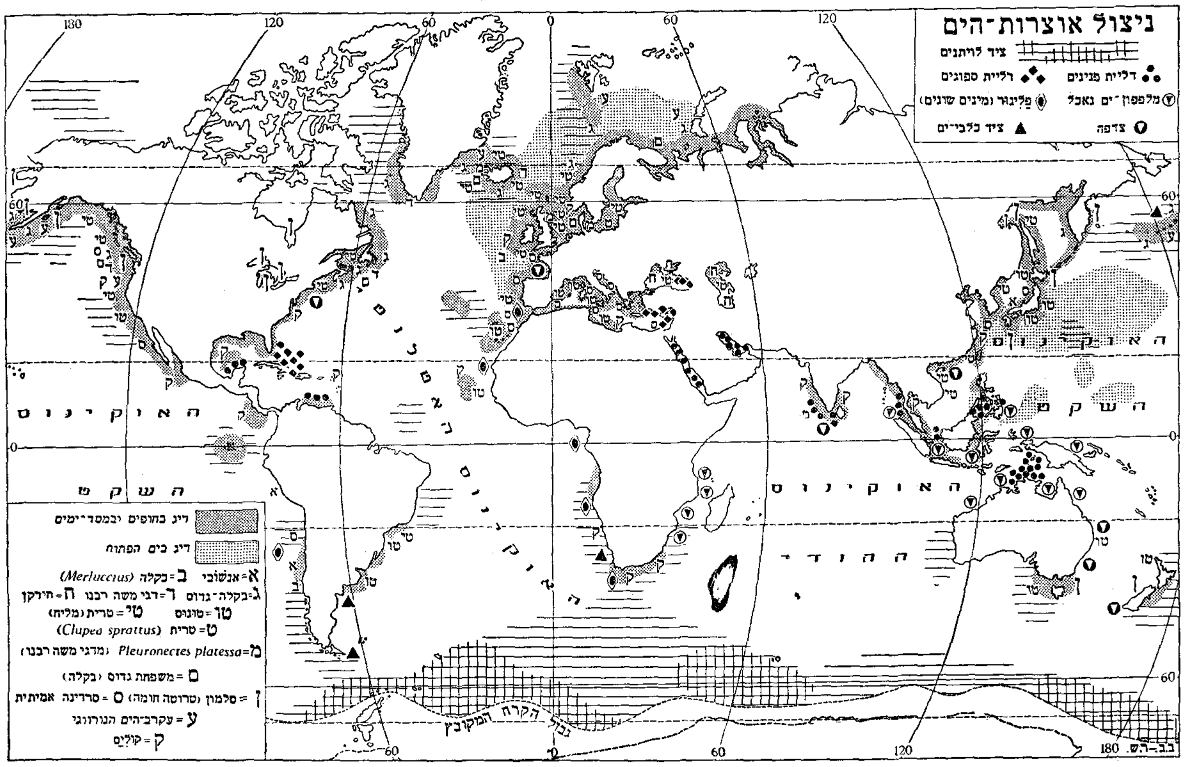
הדיג נעשה באמצעות כלי־שיט שונים, הכל לפי מיני הדגים השונים ולפי מקומות הימצאם. ספינות־מכמורת, מצויידות במנוע חזק, מותקנות לדיג דגי־קרקע; הן גוררות רשת־מכמורת, המגיעה עד קרקע־הים ולוכדת את הדגים בהיגררה. ספינות־מכמורת הפועלות בקרבת החוף אָרכן 16—20 מ'; בשטחי דיג מרוחקים פועלות ספינות גדולות, המגיעות עד לאורך של 80 מ' ויותר. רשת־המכמורת קשורה לספינה באמצעות כבלי־פלדה ונאספת לספינה בעזרת מנוף

מלכודת לדיג־נהרות

מכאני חזק. בבריטניה נמצאות בשימוש רשתות צפות, המיועדות לדֵיג המליח והמופעלות מעל ספינות שאָרכן 18—35 מ'. באה"ב, ביאפאן, בנורווגיה ובכמה ארצות אחרות נודעת חשיבות רבה לכלי־שיט המפעילים רשתות־הקפה ללכידת דגים של מים עליונים, כגון טרית, קוליאס, טוּנוס ועוד (וע"ע איסלנד, עמ' 46, תמונה; א"י, עמ' 881/2, תמונה). הספינה מצויידת במערכת של מנופים ובשולחן מסתובב, המאפשרים לסגור ולאסוף את הרשת הגדולה, המגיעה לפעמים לאורך של 200 מ'. בים הפתוח ובמרחק רב מן החוף פועלות ספינות־טוּנה, שאָרכן 22—40 מ'. כל ספינה מצויידת במיכלים מיוחדים, שבהם מוחזקים דגים קטנים המשמשים פתיון לדגי־טוּנוּס; הללו נתפסים בעזרת חכה וחוט המחוברים למקל או לשני מקלות. רוב ספינות־הדיג החדישות מצויידות במכשירי־ראדיו, במד־עומק הֵדי ובמחסן־דגים עם קירור חשמלי. אניות־הדיג הגדולות ביותר הן „אניות בית־חרושת", שנפחן מגיע לאלפי טונות; הן מאפשרות לדוג דגים במרחק רב מהחוף, להקפיא את המוצר ולהכין שימורי־דגים, שמן־דגים וקמח־דגים. אניות בית־חרושת לציד לווייתנים מספקות גם דלק לספינות־הציד, ויש שהן נושאות מטוס לגילוי להקות.

השימוש בשלל־הדיג. לשלל הדיג שימוש נרחב בחיינו היום־יומיים. מכל הדגים, הכרישים והתריסניות,

הסרטנים והרכיכות שנידוגו ב1952, נצרכו חיים 4%, 41% הוקפאו, 26% הומלחו, יובשו או נכבשו, 7% הושמו בקופסות־שימורים, 15% עובדו למאכל בהמות ועופות, ו7% עובדו לצרכי־תעשיה שונים, כגון לדבק (ע"ע). בעונת 1952/3 הופקו 381,300 טונות מֶטריות של שמן־לוויתנים ו47,500 טונות מטריות של שמן־ספרמה לצרכי מאכל ותעשיה, וכן יוצרו 32,000 טונות מטריות של קמח מבשר־לוויתנים למאכל לבהמות ועופות ולצרכי דישון. קציר־האצות ביאפאן, באה"ב, בקאנאדה ובאירופה הצפונית מספק חמרים, המשמשים לייצור ולאַמולסיה במוצרי־מזון ולמטרות שונות בתעשיה הפארמאצֶוטית ובענפי־תעשיה אחרים. צֵיד כלבי־הים מספק פרוות עדינות, עורות ושמני־תעשיה. ספוגים נמכרים לשימוש כירורגי, לצרכי רחיצה ולצרכים מיוחדים. פנינים, צדף ואלמוגים מעובדים לתכשיטים ולקישוטים; צדף מעובד אף לכפתורים בעלי איכות משובחת.

הדיג כספורט מקובל מאד בארצות רבות בעולם. באה"ב בלבד רשומים 15 מיליון אנשים כדייגים־חובבים, המוציאים על ציודם ועל פעולת הדיג יותר ממיליארד דולאר לשנה; את שללם השנתי מעריכים ב200 אלף טונות דגי־ים ובכמות גדולה מזו של דגי מים מתוקים. דִיג־החכה הוא השיטה המקובלת ביותר בין הדייגים־החובבים. מערכת־החכה עשויה קרס, חוט ומקל; על הקרס שמים פתיון, כגון דג, תולעת או רכיכה, או גם פתיון מלאכותי, העשוי למשוך אחריו את הדג. דיג־הספורט באיזורי מים מתוקים מגיע לפעמים לממדים המחייבים הֶסדר מיוחד של אספקת מלאי מתאים של דגים. האיכלוס־מֵחדש נעשה ע"י גידול טרוטה ואוקונוסים בתרבית, שהם מועברים אח"כ לנהרות ולאגמים שבהם מתנהל דיג־הספורט. — בים ובאגמים נהוגה גרירת החכות מאחורי כלי־שיט. מבחינים בין גרירה על פני המים ובין גרירה בעומק. מהירות הגרירה היא בין 1 ל10 קשר, בהתאם למיני הדגים. שיטת הגרירה בים מיועדת לתפיסת דגים גדולים, כגון דג־המפרש, דג־החרב, דגי־הטונה, ועוד. בדיג זה רצוי להשתמש בכסא־דיג מיוחד, המעניק שליטה טובה על התנועות בזמן שליית הדג.

בתקופה האחרונה מקובל מאד הדיג התת־מימי בעזרת צלצל או רובה תת־מימי. הספורט הזה התפתח בארצות הים־התיכון, אולם היום הוא נפוץ מאד בעיקר בארצות האנגלו־סאכסיות. באה"ב מגיע מספר הציידים התת־מימיים ל4 מיליון. דיג־הספורט התת־מימי מבוצע ע"י צלילה חָפשית; מסכה או משקפיים מכסים את העיניים ומאפשרים להשקיף על הנעשה במים. בדרך־כלל משתמשים גם בצינור קצר, הנותן את השהות לנשום אויר כשהראש שקוע במים. ע"י שימוש באויר דחוס או בחמצן אפשר להאריך את השהיה מתחת לפני המים עד ¾ שעה ואף יותר. בציד תת־מימי מסתכן הצולל בהתקפה מצד דגים טורפים גדולים, וכן נדרש מאמץ פיסי רב לשם צלילה לעומק ופגיעה בדג. ציידים מנוסים מעלים לפעמים דגים ממשפחת האוקונוסים שמשקלם 15 ק"ג ויותר.

שמירה על הדיג ותחוקת־הדיג. ניצול אוצרות המים הולך וגובר בד בבד עם ההתרבות המהירה של אוכלוסיית העולם. בשנים האחרונות הוכר, שאוצרות־הים מוגבלים ושלשם השגת תפוקה מאכסימאלית בכל שנה יש להימנע מהפרזה בדיג או בדליה. הביולוגיה החדישה של הדיג מנסה לווסת את הדיג בכיוון זה על סמך חקר מדעי של אוכלוסיית הצמחים ובעה"ח שבים. על יסוד מחקרים כאלה הוצאו ע"י מוסדות ממשלתיים שונים חוקים להגנה על אוכלוסיית־הים. בארצות רבות נאסר השימוש בציוד העשוי להשמיד את אוכלוסיית המים, וכן ציד דגים, רכיכות, סרטנים וספוגים קטנים שלא הגיעו לבגרותם. יש שאיזורים מסוימים נחסמים בפני הדיג בעונת הרביה ובתקופות שבהן מרוכזים בהם דגים צעירים.

בחלקי־עולם רבים הושג שיתוף־פעולה בין־לאומי בחקר

אוכלוסיית־המים ובשמירה עליה באיזורים מסויימים. חקר־דיג משותף מבוצע במזרח האוקיינוס האטלאנטי ע״י המועצה הבין־לאומית לחקר הים ובמערב האוקיינוס האטלאנטי ע״י המועצה הצפון־אמריקנית לחקר הדיג. מועצות כגון אלו מצויות גם באיזור הים התיכון ובאוקיינוסים ההודי והשקט.

אוצרות־ים מיוחדים נשמרים ע״י הס־כמים מיוחדים. כך ניצלו מכליה כלבי־הים ספקי־הפרוות שבאיי־פריבילוב ע״י חוזה מיוחד שנחתם ב1911 בין יאפאן, אה״ב, קאנאדה ורוסיה, שבו נאסרו שיטות־השמד של הציד הפֶלאגי של כלבי־הים. ההסכם הבינלאומי על דיג הליבּוּט באוקיינוס השקט, שנחתם ב1923 בין קאנאדה ואה״ב, גרם לשיקום ענף־הדיג הזה. דומים להס־כמים אלה הם: ההסכם הבאלטי; הסכם דיג־הים של סקאגֶראק — קאטֶגאט — בֶלט; ההסכם הבין־לאומי על דיג־סלמון; ההסכם הבין־לאומי על ציד־הלוויתנים; ההסכם הבין־אמריקני על דיג הטונוס במים הטרופיים; ההסכם הבין־לאומי על הדיג באוקיינוס האטלאנטי הצפוני־מערבי; ההסכם הבין־לאומי על הדיג באוקיינוס השקט הצפוני; החלטות הוועדה המתמדת לניצול אוצרות־הים בדרום האוקיינוס השקט ולשמירה עליהם.

על הדיג בישראל ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 881—885.

עלון מקצועי לדייגים, ירחון, מ1954 ואילך; M. A. Herbel, *Sea Fisheries: Their Treasures and Toilers,* 1912; J. Murray–J. Hjort, *The Depths of the Ocean,* 1912; J. T. Jenkins, *The Sea Fisheries,* 1920; W. H. Gibbs, *The Fishery Industry,* 1922; S. H. Wright, *Marvels of the World's Fisheries,* 1923; R. Demoll–H. N. Maier, *Hndb. d. Binnenfischerei Mitteleuropas,* I–V, 1924–1930; id., *Hndb. d. Seefischerei Nordeuropas,* I–X, 1928–1935; M. Stahmer, *Fischhandel u. Fischindustrie,* 1925²; F. Volkmer, *Das Recht am Fisch in Vergangenheit u. Gegenwart,* 1927; G. H. Fowler–E. J. Allen, *Science of the Sea,* 1928; E. S. Russell, *The Overfishing Problem,* 1942; M. Graham, *The Fish Gate,* 1949²; O. Wille, *Hndb. d. Fischkonservierung,* 1949; K. Tressler–J. Mc. H. Lemon, *Marine Products of Commerce,* 1951²; G. C. Rounsefell–H. H. Everhart, *Fishery Science,* 1953; Ph. Street, *Beoyned the Tides,* 1955; R. Morgan, *World Sea Fisheries,* 1956; G. P. R. Balfour-Kinnear, *Catching Salmon and Sea-Trout,* 1958; L. A. Walford, *Living Resources of the Sea,* 1958.

אל. פ.—א. ב. ט.

ביחסים הבין־לאומיים נעשה הַדיג גורם שחשיבותו הולכת וגדלה. כבר ביה״ב היה הדיג לעמים יורדי־ים, כגון האנגלים וההולאנדים, בחינת נכס כלכלי־לאומי, ועמים אלה נקטו צעדים להגנה עליו, שבעקבותיהם עלו בעיות הדיג על הרמה הבין־לאומית. במשך הזמן גדל והתרחב הֶקפן של בעיות אלו. הדיג — הן של דגים, והן של צדפים, פנינים ואלמוגים — נעשה נושא לתביעות ולתביעות־שכנגד וגורם ליצירת מתיחות ולהתלקחות סיכסוכים בין עמים. מרחבי הים הגדול נעשו מעין שטחי־מריבה, שעליהם מתנהל מאבק עז באמצעים שונים, כגון מו״מ דיפלומאטי, כינוסים וועידות, מעשי חקיקה פנימית, התדיינות בפני ערכאות בין־לאומיות. המאבק מתנהל גם באמצעים כלכליים מובהקים ומתבטא בהתחרות, הרותמת לשירותה את חידושי המדע והטכניקה ושאר גורמי העָצמה הכלכלית. המאבק הֶחריף משעה שהוכּר, כי ניצולם הפרוע או המופרז של שדות־הדיג ע״י ציי־דיג

דיג המֶנהֵידן (Menhaden, ממיני הטריתות) ברֶלאוֶר, בחוף האטלאנטי של אה״ב. הרשת נמשית מן הים

גדולים, המצויידים בכלים משוכללים והמשתמשים בשיטות חדישות, עשוי ברבות הימים לגרום לחיסולם — או לפחות לדילדולם הניכר — של מקורות־האספקה של מזון חשוב זה. עמים רבים, וביחוד המפגרים מבחינת הפיתוח הכלכלי והחוששים למחסור בחמרי־מזון בעתיד, החלו לדרוש להפעיל זכות־יחיד בניצול או בפיקוח לגבי שדות־דיג הסמוכים לשטחיהם, ולא רק במימי־החוף אלא אף מחוצה להם. לעומתם עלתה תביעתם המקבילה של עמים אחרים לזכות דיג חפשי ושווה לכולם במרחבי הים הגדול ולערובות ממשיות בפני מונופוליזאציה והפליה.

התנגשות האינטרסים הכלכליים בשדה הדיג מתבטאת גם בחילוקי־דעות מן הבחינה המשפטית העקרונית, וזה בקשר לבעיות הנובעות מעקרון חופש־הימים. הדיון בבעיה זו נמשך מימי הוויכוח בין המשפטנים ההולאנדים (גרוטיוס [ע״ע] וחבריו) והאנגלים (סֶלדֶן [ע״ע] ואחרים) במאה ה17 ועד היום.

עם ההודאה בעקרון חופש־הימים, ובזיקה לבעיות הדיג, הוכרה זכותן של מדינות ימיות לרכוש שליטה מלאה על מימי־החופים שלהן וליַחד לעצמן ולאזרחיהן את ניצול מקורות־העושר שבהם, לרַבות הדיג. אך הכרה זו לא היתה מלווה קביעה מוסמכת ומחייבת בדבר רחבה של רצועת מימי־החוף; הכלל של שלושה מילין ימיים לא זכה מעולם להכרה אוניוורסאלית; רבים המערערים עליו והמעלים תביעות לארבעה, לששה, לשנים־עשר, לעשרות ואף למאות מילין. נסיון להכריע במחלוקת זו נעשה ב1930 בחסותו של חבר־הלאומים, אך נסיון זה לא עלה יפה. בשנים שלאחר מלחמת־העולם II החל האו״מ — ע״י ועדתו למשפט הבין־לאומי — בנסיון לקודיפיקאציה של משפט־הים בכללו, לרבות יחסי־הדיג. במסגרת הפעולה הזאת נתכנסה ב1955 ברומא ועידה טֶכנית בין־לאומית לבעיות השמירה על אוצר החי בים, שבה השתתפו למעלה מ50 מדינות, ביניהן ישראל. גם בוועידה זו בלטו בבירור ניגודים והבדלי־גישות בשטח המדיני, הכלכלי והחברתי גם יחד.

ניגודים אלה שוב באו לידי ביטוי נמרץ בוועידת ז׳נווה למשפט־הים (1958), שבדיוניה תפסו בעיות הדיג מקום

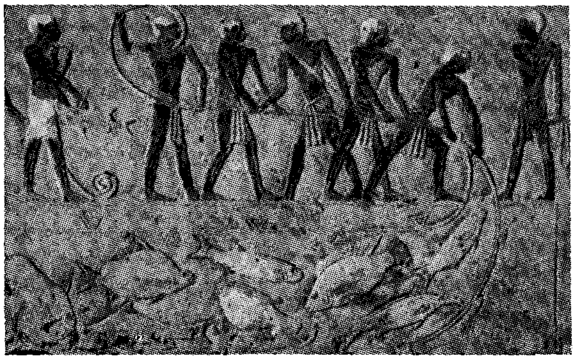
מרכזי. בשאלת הרוחב של מימי־החופים לא הצליחה אף הוועידה הזאת לנסח כלל מוסכם, אך בשאלת הדיג בים הפתוח והשמירה על אוצר־החי בים עלה בידה לנסח אמנה, שיש בה כדי איזון מסויים של האינטרסים השונים. היא קובעת, שלכל מדינה הזכות לכך שאזרחיה — ז״א כלי־השיט הנושאים את דגלה — יעסקו בדיג בים הפתוח, תוך כפיפות להתחייבויות בין המדינות, לאינטרסים ולזכויות של מדינת־החוף ולהו־ראות לשמירה על אוצר־החי בים. כל סיכסוך בין המדינות בנוגע להפעלתו של הסדר זה יימסר להכרעה לוועדה מיוחדת, והאמנה מונה כללים ומבחנים להכרעה בסיכסוכים כאלה.

S. A. Reisenfeld, *Protection of Coastal Fisheries under International Law*, 1942; L. L. Leonard, *International Regulation of Fisheries*, 1944; W. L. Herrington–J. L. Kask, *International Fishery Conservation Problem and Solutions* (U.N. Gen. Ass. A/CONF. 10/L4), 1955; U.N. Gen. ASS.: 11th Session Suppl. No. 9 (A/3159), 1956.

י. ב.־מ.

תולדות הדיג. האדם הפאלאוליתי עסק בדיג באמ־צעים פרימיטיוויים ע״י בניית מחסומים ומלכודות בנהרות ובאגמים, או ע״י ציד ישיר בעזרת מכת אבן או זריקת צלצל; אבני־צור בצורת סהרונים שימשו קרסים לחכות. בתקופת־האבן התיכונית מופיעים קרסים וצלצלים עשויים עצם. בתקו־פה הנאוליתית למד האדם להשתמש ברשת עשויה חוטי פשתן או כותנה. כנראה היתה הרשת בנויה בצורת חרם; בתור משקלות שימשו אבנים קשורות לשנץ או מנוקבות. במצרים העתיקה היו נהוגות שיטות שונות של דיג, בעיקר בנהרות ובאגמים, והן מתוארות בפרוטרוט בציורי־קיר רבים. דיג־החרם מן האלף ה2 לפסה״נ לא היה שונה בהרבה מן השיטה הנהוגה היום במזרח הים־התיכון: גזרי־עץ מנוקבים שימשו בתור מצופים, והחבל התחתון היה מצוייד במשקלות עשויות עופרת; הרשת הארוכה היתה נגררת ע״י אנשים העומדים על החוף ומושכים בחבלי־גרירה. מאותה תקופה מתוארות גם מלכודות עשויות רשת או קלועות מגומא, בעלות צורות שונות וגדלים שונים. לפשוטות שבהן היתה צורת סל בעל פתח גלילי; אחרות נבנו כקיר רשתי, הסוגר על קטע של הנהר או האגם. דיג־חכות היה נהוג גם כספורט. מצויים גם ציורים המתארים דיג בעזרת צלצל, המבוצע ע״י אצילים מצריים. גם הקלע (רשת־הזריקה) היה נהוג במצרים, ויש להניח שמשם הועבר לשאר ארצות הים־התיכון, שבהן הוא נהוג עד היום. וע״ע אמנות, עמ׳ 30, תמונה.

ביוון וברומא היה הדיג מפותח מאד; בספרות נשמרו לנו תיאורים של דיג טונוס ושל גידול דגי־ים בבריכות. — עמי צפון־אירופה דגו דגים לא רק בנהרות ובאגמים אלא גם לאורך חופי־ים העשירים בדגה. סולינוס (240 לסה״נ) כותב, שהפיקטים והסקוטים חיים בעיקר מהדיג. דיג המליחים בים הצפוני ידוע מן המאה ה12 ואילך. במאה ה14 הופיעה באנגליה רשת־מכמורת פשוטה, אשר הת־פתחה מגורף של צדפות נאכלות. בתקופה החדשה לא היה דיג־המכמרות מוגבל עוד לשפכי־הנהרות אלא כבש לו שטחים חד־שים בים הצפוני ובים הבאלטי. עם המצאת מכונת־הקיטור נעשו מיד נסיונות להשתמש בכוח־הקיטור לשם הנעת ספינות־מכמורת, ובסוף המאה ה19 כבר היו באנגליה 1,104

תיאור של דיג בקיר של מצבת־קבר (מַצְטַבָּה) מן הממלכה העתיקה במצרים

ספינות־דיג מונעות בעזרת הקיטור לעומת 925 ספינות־מפרשים. התפתחות דומה לכך חלה בארצות אחרות של מערב־אירופה וצפון־אמריקה. באמריקה נודעת חשיבות רבה לדיג בעזרת רשת־הקפה, שהתפתחה בקאליפורניה מרשת־ההקפה האיטלקית, הלאמפארה (lampara); היא משמשת לדיג במים עליונים ותופסת דגים כגון סרדינים, קוליאסים ודומיהם.

א. ב. ס.

הערך התזונתי של דגים. החלק הנאכל מגוף הדגים עיקרו השרירים. הוא מהווה כ50%—40 ממשקל גופם; השאר (עצמות, עור, סנפיר וקשקשים) הוא פסולת. החלק הנאכל מהדגים אינו קטן מזה של בקר או של עופות (למשל: רק 42% מהמשקל החי של הבקר משמש לאכילה).

ההרכב הכימי של החלק הנאכל שבדגים איננו אחיד והוא תלוי בסוג הדגים, גילם ועונת גידולם. בדרך־כלל מכיל „בשר״־דגים 85%—70 מים, אך הערכים הקיצוניים הם 53% ו90%. תכולת החלבון היא 20%—14. תכולת השומן ותכולת המים נמצאות בדגים ביחס הפוך זו לזו, כי הרקמות השומניות מכילות מים הרבה פחות מאשר הרקמות החלבו־ניות. רוב סוגי הדגים מכילים פחות מ3% שומן, אולם יש קבוצות של דגים שמנים, שבהם אחוז השומן מגיע עד 22%. תכולת הפחמימות (גליקוגן) בדגים מועטת — 0.85%—0. תכולת האפר (מינראלים) היא 1.5%—1. 100 ג׳ של החלק הנאכל של דגים מספקים בדרך־כלל 200—100 קאלוריות (בדומה לרוב סוגי הבשר), ודגים שמנים — אפילו 300 קאלוריות.

דגים מהווים מקור לחלבון משובח. ערכו הביולוגי של חלבון־הדגים עולה אפילו על זה של חלבון בשר־בהמות, כי חלבון־הדגים עשיר מאד בחומצות־אמינו הכרחיות (ע״ע אמיניות, חמצות, עמ׳ 973), ובשר־דגים דל יותר ברקמת־חיבור מאשר בשר־בהמות. שומן־הדגים משמש מקור עשיר

דיג אשורי. דייגים רכובים על נאדות נפוחים השטים במים
תבליט מארמונו של סנחריב

לאֶנרגיה במזון בני־אדם ומשפיע לטובה על טעם הדגים. שומן־הדגים רך ונוזלי יותר מזה של בהמות כתוצאה מריבוי קשרים בלתי־רוויים בשומן־הדגים. השומן של דגי־הים עשיר יותר בחומצות שומניות בלתי־רוויות משומנם של דגי־האגמים. הדגים מספקים כמויות ניכרות של מינֶראלים למזון, וביחוד של זרחן ומאגנֶזיום, ודגי־הים הם המקור העשיר ביותר ליוד ולפלואור להזנת בני־אדם.

הכבד של סוגים מסויימים של דגי־ים מכיל כמויות גדולות מאד של ויטאמיני A ו־D, אע"פ ששומן גוף־הדג מכיל רק כמויות זעירות מהם. הכבד של דגים מסויימים הוא המקור העשיר ביותר לוויטאמינים אלה בהזנת בני־אדם ובהמות־המשק. תכולת הוויטאמינים של קבוצת־B בבשר דגים ובבשר בהמות שווה בערך. בשר־דגים נוטה לקילקול יותר מאשר בשר־בהמות, כי החידקים מתקיפים ביתר קלות מרכיבים מסויימים האָפיניים לדגים, כגון שומנים לא־רוויים ותרכובות־חנקן לא־חלבוניות. לכן נודעת חשיבות כללית מיוחדת לשיטות לשימור הדגים ע"י הקפאה, המלחה, עישון וכד'.

וע"ע בשר.

לוח 6

ההרכב הממוצע של כמה דגי־מאכל

	חלבון (%)	שומן (%)	קאלוריות 100 ג'
בקלה	18.1	0.5	78
פילֶה	18.0	0.9	82
טרית*	19.0	7.1	143
	16.7	18.1	273
אפּז	20.5	4.0	121
טרוטה	21.1	3.5	118
סלמון	20.6	12.3	200
צלופח	14.5	27.8	317

* לפי ההכנה.

M. E. Stanly, *Fish* (M. B. Jacobs, The Chemistry and Technology of Food and Food Products, II), 1951; J. A. Lovern, *Fish* (E. C. Bate-Smith and T. N. Morris, Food Science), 1952; H. L. A. Tarn, *Sea Food* (F. C. Blanck, Handb. of Food and Agriculture), 1955; R. M. Love, *The Biochemical Composition of Fish* (M. E. Brown, The Physiology of Fish, I), 1957.

א. בו.

הדַיג באמונה ובפולקלור. לדייגי כל העולם, ללא הבדלי דת ורמת־התרבות, יש אמונות ומנהגים מיוחדים. מכיוון שבטחונו האישי של הדייג והצלחתו תלויים בתהפוכות הים מלא־הסכנות, פוחדים רוב העמים הפרימיטיוויים מן הים וחושבים אותו לאלוהות או עכ"פ למושבן של רוחות טובות ורעות. מהם יש סבורים, שהדגים הם בעלי נפש ורגשות, ושיש להתחשב בהם ולכבדם. משום כך צריך הדייג להיזהר בהתנהגותו ולחַשב היטב את דרכיו, לפייס את הרוחות המזיקות ולזכות בתמיכתן של הרוחות הטובות. מכאן תפקידו של הכישוף בדַיג הפרימיטיווי. עד ימינו נוטים הדייגים לזקוף כשלון בדיג על „עין־הרע", מזל רע וכד'.

בכל שלבי עבודתו מלווה הדַיג מערכת שלמה של מנהגים ואמונות: „סימנים" טובים ורעים, השבעות, סגולות, וכד'. עוד היום אפשר למצוא במנהגים הכרוכים בדיג את שיירי האמונות של העמים הפרימיטיוויים. ראשיתה של עונת הדיג מלווה טקסים פולחנים. בסנגאל מקריבים לפני העונה מנחות לאלוהי־הים; אם התאחרה העונה בקולַמביה הבריטית, עושה המכשף דמות של דג ושם אותה במים בכיוון המיוחל; אצל האינדיאנים משבט יורון מצוי בעל־תפלה מיוחד, הקורא לדגים ומזכיר להם את ידידותם; בקאליפורניה רוקדים האינדיאנים לסַלמון; ואילו בארצות הקאתוליות נפתחת העונה בטקס דתי ובברכת הכומר.

לכבוד מיוחד זוכה הדג הראשון שניצוד, שהוא קודש לאלוהות או לכוהן (והשו' בכורים [ע"ע]). האינדיאנים בקולמביה הבריטית מכבדים אותו בתואר „מנהיג"; המַאורים זורקים את הדג הראשון חזרה הימה, כדי שיספר לבני־מינו על היחס הטוב כלפיו ויפייסם ע"י כך. במקומות רבים באירופה נהוג להחזיר לים כמה דגים מן השלל כקרבן לאל־הים.

רבים המנהגים להבטחת הצלחה בדיג. בכפרים הסקוטיים נהוג, שאשת הדייג זורקת מטאטא אחרי בעלה היוצא לראשונה לים. באֶסטוניה סבורים, שמריבה משפחתית משמשת סגולה למזל־טוב, וכל מכה שקולה כנגד שלושה דגים; רבים מתושבי אירופה המערבית יורקים לשם מזל־טוב על החכה, ואילו בסקוטלנד ובגרמניה נחשבת כסגולה יריקה על הכיריים. אסור לברך את הדייג היוצא לדַיג בברכת שלל מוצלח; כן אין לשאול, ברדתו לסירה, לאן פניו מועדות. פגישת אשה בדרך להפלגה נחשבת לסימן רע, ובהֶבּרידים שולחים הדייגים היורדים לסירות שליח מיוחד ש„יבטיח" את הדרך לפניהם. בכמה ארצות מַפנה האשה את גבה בראותה דייג יורד לים. במרחבי־תרבות רבים ידועים מחולות פולחניים לפני היציאה לים או אחרי הבאת השלל. המחוללים מחקים את תנועות הדג במים ובתום הריקוד את אזלת כוחותיו — מאגיה סימפאתֶטית, שנועדה להקל על הדייגים את מלאכתם.

רבים הסייגים ואיסורי־הטאבּו להתנהגות בים. השריקה מביאה מזל־רע. הדייג התורכי אינו משתמש במלח בסירה. הערבי לא ידרוך בנעליים על סירתו, וכלל נקוט בידיו, שאין מכניסים לסירות־דיג אנשי־דת, חתולים ושפנים. בכמה מקומות באנגליה ובסקוטלנד נזהרים שלא לגעת בברזל בשעת הדיג ושלא להזכיר שמות של דגים מסויימים אלא על דרך הרמז, ודומים לכך מנהגי מאלאיה. הדייג היוגוסלאווי לא יעריך את השלל לפני תום העבודה.

אם נפגע מזל הדייגים ב„עין־הרע" והשלל ירד, ידועים בכל מקום אמצעים שונים לביטול הגזירה. במארוקו שוחטים תיש וזורקים את נבלתו לים; בלוב מביאים אשה מן הרחוב שתטיל מימיה על חרטום הסירה; בסקוטלנד שורפים רשת כקרבן לרוח הרעה, וכד'.

מנהגים מיוחדים קשורים בחנוכת רשת חדשה: בקאלֶדוניה החדשה — ע"י שיקוי שהוכן ע"י הכהן, בצפון־צרפת — ע"י שפיכת יי"ש, בארצות ערב — ע"י חלוקת נדבות לעניים. בארצות הקאתוליות נוהגים לקדש סירה חדשה ע"י הכומר, ואם לא קודשה לא יימצא לה צֶוות. בארצות הפרוטסטאנטיות נחנכת הסירה בבקבוק משקה. הדייגים הערביים שוחטים כבש על חרטום הסירה ומגירים דמו לים.

הדייגים בדרך־כלל אדוקים בדתם. אצל הקאתולים מתבטא הדבר בעליה־לרגל לכנסיות ומנזרים, אצל הפרוטסטאנטים — בעצרות תפלה ושירה. הדייגים הנוצרים מרבים בתפילות לפטרוניהם השונים, במיוחד פֶּטרוס הקדוש, שהיה דייג בים־כנרת. דייגים רבים נוהגים להצטלב ולהתפלל לפני פרישת הרשתות; הדייגים הסקוטיים אף אומרים פרקי־

תהלים מיוחדים. הערבים מזכירים בזמן פרישת הרשת את שמו של מוּחמד. דייגי הכנרת הערביים היו נוהגים להזכיר את שמו של השַיח' הקדוש עֲלי, שלפי המסורת היה דייג.

בסיפורי עמים השוכנים על חוף ימים והמתפרנסים מדיג שכיחות מעשיות על דגים מאגיים ופלאיים (ע"ע דג), וכן על *מכשירי־דיג מאגיים, אשר הדגה נמשכת אליהם*. דיג בשדה זרוע, ברחוב, דרך ארובת הבית וכיו"ב שכיח בסיפורי־כסילים. גם דַיג של בעל־חי באמצעות זנבו שייך למחזור־סיפורים זה. בסיפור־עם נודע, שתפוצתו אוניוורסאלית, ממַלא דג אסיר־תודה את כל בקשותיו של הדייג, עד שבגלל *דרישותיה המופרזות* של אשתו הולך כל האושר לאיבוד. בסיפורים רבים מופיע דייג כגיבור המציל תינוק, שהופקר או שולח על־פני המים בידי הוריו האכזריים, והוא מגדלו בביתו ומחַנכו.

ה ד ַ י ג   ב י ה ד ו ת. בתקופה העתיקה שימש הדיג מקור חשוב לפרנסה וגורם כלכלי נכבד בא"י ובבבל כאחד. במקרא נזכר שער־הדגים" שבירושלים (צפנ' א, א; נחמ' ג, ג; דהי"ב לג, יד), שנקרא — בוודאי — ע"ש שוק־דגים שבסמוך לו; במפורש מדובר על צורים מוכרי־דגים בירושלים (נחמ' יג, טז). ריבוי ההלכות והאגדות על דיג ודייגים בשני התל־מודים ובמדרשים מעיד על התעסקות רבה בדיג בתקופת הבית השני והתלמוד, וכן ניכר מסיפורי הברית החדשה; ראשוני תלמידי ישו היו דייגים בכנרת. גם בכתבי יוסף בן מתתיהו נזכרים כמה פעמים דייגים יהודים וצי של ספינות־דיג בכנרת. ביפו נמצאה כתובת יוונית (מן המאה ה2 לסה"נ) על משפחה או אגודה של דייגים יהודים.

בתנ"ך נזכרים הרבה מכשירי־דיג: חכה (ישע' יט, ח), מכמורת (שם; חבק' א, טו), מצודה (קה' ט, יב), חֵרֶם (יחז' כו, ה), צלצל (איוב מ, לא), צִנה וסירת־דוגה (עמוס ד, ב); רשת, האמורה הרבה בתנ"ך, מופיעה רק פעם אחת כמכשיר לציד חי ימי (יחז' לב, ג). בתלמודים נזכרים החכּה וסוגים שונים של מצודות וחרמים (עקון [מיוו' ὄγκινος], משנ' כלים כ"ג, ה'; כפיפה, תוספ' מכשיר' ג', י"ב; פיתוס [מיוו' πίθος], יר' שבת י"ג, ה'; לחי, קוֹקְרֵי ואוהֲרֵי, בבלי שבת י"ח, ע"א, גט' ס'—ס"א, מ"ק י"א, ע"א; חרמי־ (=דייגי) טבריה, יר' פס' ד', א'), וכן מיתקני־דיג שונים (למשל: מצודת־הסְכרים, משנ' כלים שם), שמהם ניתן ללמוד גם על דרכי הדיג בשעתם (למשל: קיד' ע"ב, עמ' א'; ב"מ י"ב, ע"ב). במדרש נזכרת התקנת הרשתות בידי הדייגים (תנח' וילך ב'). נמצא גם מטבע שעליו מצוייר דיג בים־כנרת. לפי המסורת האגדית של „צוואות־השבטים" היה זבולון, „השוכן לחוף ימים", הדייג הראשון, ובפיו מושם גם תיאור פעולתו (צוואת זבולון ה', ה'—ו', ח').

הדיג בהלכה. כבר בעשר תקנות־ההתנחלות הקדומוֹת („תנאי יהושע בן נון") נכלל מתן רשות־דיג לכל השבטים בכנרת, אע"פ שזו כולה שייכת לתחומו של שבט־נפתלי: „מחכין (רש"י: מטילין חכה לצוד דגים) בימה של טבריא, ובלבד שלא יפרוס קלע ויעמיד את הספינה" (ב"ק פ"א, עמ' א'—ב'). דגים במימיהם הם הפקר, וכל הצד אותם ראשון *זוכה בהם; מן התורה* חל דין זה אפילו על דגים במצודה שעודנה בתוך המים, אלא „מפני דרכי שלום" תיקנו שיהיו שייכים לבעל המצודה (משנ' גט' ה', ח'). הוראות מפורטות ניתנות לגבי איסור דיג בשבת וביו"ט, שחל גם על פרישת מצודות בערב־שבת לשם ציד בשבת, וכן לגבי תנאי הדיג בחול־המועד (משנ' ביצה ג', א'—ב'; יר' פס' ד', א'; בבלי שבת י"ז, ע"ב; יומא פ"ד, ע"ב; מו"ק י"א, ע"א).

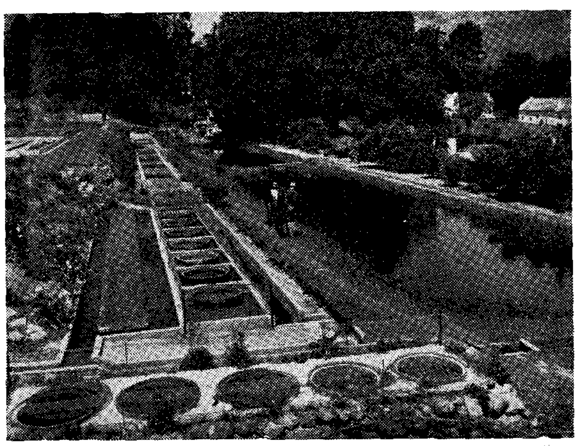
מ. שובה, כתובת יונית־יהודית על משפחת דייגים ביפו (ס' היובל לש. קרויס, 80–86), תרצ"ז; REJ, XIII, 16, 1897; M. Mainzer, *Jagd, Fischfang u. Bienenzucht bei d. Juden in d. tann. Zeit* (MGWJ 43), 1909; S. Krauss, *Talmudische Archeologie*, II, 145 ff., 1911; P. F. Anson, *Fishermen and Fishing Ways*, 1920; A. Aarne – S. Thompson, *The Types of the Folktale*, No. 555, 1928; J. Newman, *The Agricultural Life of the Jews in Babylonia*, 136–140, 1932; G. Dalman, *Arbeit u. Sitte in Palästina*, VI, 343–370, 1939; Funk-Wagnall, *The Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*, I, 391 sq., 1949; J. G. Frazer, *The Golden Bough*, Index, s. v. *Fishing*, 1951[2]; S. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, Index s. v. *Fishing*, 1955–1958.

מ. נ. — ד. נ.

ג י ד ו ל ־ ד ג י ם (pisciculture), במובן הרחב — כל השיטות (1) לאיכלוס מקווי־מים במיני דגים המועברים מאיזורים אחרים, ו(2) להמרצת גדילתם של דגי־מאכל ובע"ח אחרים בנהרות, אגמים ובבריכות; במובן הצר — (3) גידול אוכלוסיית־דגים במקווה־מים סגור בתנאים מלאכותיים.

דגי־משה־רבנו הועברו מהמים המזרחיים של הים הצפוני אל איזור־הדַיג שבתחום ספ־דוֹגֶר (Dogger Bank) וקנו להם שביתה בחלק זה של הים. את אוכלוסיית הצלופחים שבנהרות גרמניה הצפונית מעשירים ע"י העברת מיליוני צלופחים צעירים מנהרות בריטניה המשתפכים אל האוקיי־נוס האטלאנטי, וכן אוכלסוּ בדרך זו לאגונות ע"י צלופחים צעירים שנלכדו בפיורדים של דנמארק. באמריקה הצפונית אוכלסו מימי חוף האוקיינוס השקט בדגי־שמש ע"י העברת ביצי דגים שחיו במימי החוף האטלאנטי, ואף נהרות ניו־זילנד אוכלסו בטרוטות שביציהן הובאו מן המים האטלאנ־טיים. נסיונות להמריץ את התפתחות הדגה באגמים ונהרות ע"י טיפול מתאים בַמים לא הוכתרו בהצלחה אלא במקרים מעטים, כגון באגם בסקוטלנד ע"י הוספת מלחים.

אולם עיקרו של גידול־דגים היום הוא גידולם במים מתוקים בבריכות. גידול־דגים במקווה־מים סגור מתאפשר ע"י הֶסדר מלאכותי של גורמים הקובעים את מהלך הגידול של אוכלוסיית הדגים. בכל מקרה ומקרה יש לבחור את המינים המתאימים ביותר לגידול בתנאים הנתונים; להת־קין בריכות הניתנות לריקון ולייבוש; להזרים מים שהֶרכבם רצוי מבחינת הגידול; לדאוג לזיבול ולדישון של הבריכה.

חווה לגידול־דגים באפריקה הדרומית. סוגים שונים של בריכות־גידול

ולעתים קרובות — לאספקת מזון קבוע לדגים; למנוע התפשטות מחלות.

מיני הדגים שמרבים לגדלם בבריכות היום הם קרפיונ־ים, סלמונים (טרוטה וכו') ודגי־שמש.

הרכב המזון שיש לספקו במי הבריכה תלוי במבנה שרשרות־המזון במים ובביולוגיה הכללית של האורגניזמים השונים החיים בהם. יוצרי־המזון הראשוניים הם: (1) הפיטו־פלאנקטון — באגמים רחבים ועמוקים, (2) צמחים מפותחים יותר הצמודים לקרקע — במים רדודים, באגמים שטוחים או קטנים. שרשרת־מזון בנויה כמתואר בסכמה:

פיטופלאנקטון ← זואופלאנקטון ← דגים קטנים ← דגים גדולים, טורפים
↑
צמחיה צמודה לקרקע ← חסרי־חוליות אוכלי־צמחים ← חסרי־חוליות טורפים

הפיטופלאנקטון או הצמחיה הקשורה לקרקע יוצרים פחמימות, חלבונים וכו', המשמשים מזון לזואופלאנקטון או לבע"ח חסרי־חוליות (אוכלי־צמחים); הללו נאכלים ע"י מיני דגים קטנים, ואלה האחרונים משמשים מזון לדגים גדולים, טורפים.

הדגים אינם מסוגלים לנצל כתוספת לחומר גופם יותר מאשר 1/7 מחומר הצמחיה הגדלה בבריכות. בעיה מכרעת לגבי הגידול המלאכותי היא מציאת מזון המגדיל את משקל הדג וגורם לגידולו עוד בראשית שרשרת־המזון. בעיה חשובה אחרת היא אספקת המלחים וקביעת כמותם או ריכוזם במי הבריכה. האספקה הקבועה של חמרי־המזון והמלחים מושפעת מטיב הקרקע המהווה את קרקעית־הבריכה — ממידת ספיגת חמרי־המזון והמלחים ע"י הקרקע ופליטתם ממנה. קרקע עשויה טין, וביחוד טין שחור, היא המשובחת, כי היא סופגת חמרים המוכנסים למים וחוזרת ופולטת אותם אח"כ לאט־לאט במשך זמן רב. קרקע של חול או כבול אינה אוגרת את חמרי־המזון באותה מידה, ומלחים שהוספו למי הבריכה עלולים להישטף מן הקרקע לפני שיהיו הצמחים מסוגלים לנצלם. קרקע של חול, חצץ או חומר ניתנת לשיפור — בדומה לאדמה מעובדת — ע"י הוספת זבלים או בוץ של מי־שופכין. קרקע־כבול עשירה בחמרים אורגאניים שלא התפרקו מחמת מחסור בסיד ו־PH נמוך; אפשר לשפרה ע"י הוספת סיד.

החמרים שיש להוסיפם לבריכה לשם הגדלת פוריותה כוללים: א) חמרים המשמשים מזון ישיר לדגים — הכל בהתאם למינים. ב) דשנים כימיים המכילים זרחן, אש־לגן וחנקן; בתנאים של חומציות הקרקע יש להוסיף סיד לשם ניטרול (ר' לעיל). ג) זבלים אורגאניים — ביחוד בתנאים של קרקע אנורגאנית.

דרכי הגידול. יש מתחילים את הגידול בביצים מופרות. הללו מונחות בשוקת שבה מוזרמים המים או בבריכות־הטלה קטנות; מהביצים בוקעים דגיגים, שנשארים שם עד שמתרוקן שק־החלמון שלהם; אח"כ הם מועברים לבריכות גידול או אימון רחבות, ובהן הם מוחזקים עד גיל של שנה, שנתיים או שלוש. יש מתחילים את הגידול בהפריה מלאכותית: לוחצים על בטנה של נקבת־דג כשביציה בשלות, ומפתח־המין נופלות הביצים לתוך מיתקן מלא מים; על הביצים מפזרים תאי־זרע של הזכר.

לדוגמה ניתנת בלוח 6 חלוקת־השטח במשק־מים של 400 דונם.

לוח 6

סוג הבריכה	השטח הכללי (בדונמים)	גודל הבריכה הבודדת	עומק בס"מ
להטלה	½	¼	60 — 30
לשנה ראשונה . . .	20	1	100 — 50
לאימון העיקרי . .	360	12	200 — 40
בריכה חרפית . . .	20	2	250 —180

תוצאות הגידול בתנאים אופטימאליים מובאות בלוח 7.

לוח 7

מין	גיל (שנים)	המשקל בהתחלת עונת־הגידול (ג')	תוספת־המשקל במשך העונה (ג')	תמותת הדגים במשך עונת־הגידול (%)
קרפיון . .	1	32	192	10
	2	224	512	5—2
תיכלון . .	1	4	32	20
	2	32	96	5—2
טרוטה . .	1	32	80	5—2

יחידת־שטח של בריכת־מים יכולה לספק כמות מזון חלבוני השווה לזו המיוצרת בחקלאות ע"י אותה יחידת־שטח של אדמת־בעל. בארצות טרופיות וסובטרופיות מגיעים ליבולים גדולים יותר מאשר באיזורים הממוזגים (לוח 8).

לוח 8

יבול דגים בבריכות
בק"ג לדונם לשנה

ארץ	מינימום	ממוצע	מאכסימום
גרמניה	2.5	20	80
יוגוסלאוויה . . .	23.5	37	140
אינדונזיה	25	100	800
ישראל	45	165	500
קונגו הבלגית . . .	60	200	930
אה"ב	4	17	38

צמחיית־המים היא גורם מפריע לגבי גידול דגים; לשם הדברתה משתמשים באמצעים כימיים קוטלי עשבים שוטים, כגון חומצת "2,4-D" (הח' ה־4,2־דיכלורופנוכסי־אצטית), שהשפעתה באה לידי ביטוי 1—4 שבועות אחרי הפעלתה.

גידול־דגים בעולם. בארצות רבות באירופה המרכזית והמזרחית מגדלים בעיקר את הקרפיון בבריכות הבנויות באיזורי־מישור או בעמקים שאינם צפויים לסכנת שטפונות. גודל הבריכה 10—50 דונם ועמקה 1—5 מ'; נפח המים המחושב לגידול דג עד לגודל המסחרי הוא 5—6 מ"ק. המים זורמים בקיצוב דרך כניסה מיוחדת ויוצאים בקצה העמוק של הבריכה דרך צינור־יציאה. עונת ההטלה היא בסוף חודש מאי, כשטמפראטורת המים היא כ־20°. עד חדשי הסתיו של השנה הראשונה הדגיגים מגיעים למשקל של 50 ג', בסוף שנת־הגידול השניה — ל־500 ג', ובסיום השנה השלישית — ל־1.5 ק"ג. — בצרפת מקובל לגדל קרפיונים יחד עם תיכלונים וזאבי־מים.

באירופה המערבית ובאמריקה הצפונית מקובל גידול הטרוטה למאכל ולאיכלוס מי נהרות ואגמים. תחילה גידלו את הטרוטה החומה ילידת אירופה, שעונת הטלתה (אוקטובר־יאנואר) אינה נוחה ביותר; אח"כ הוחל בגידול הטרוטה הקשתית מאמריקה הצפונית. הטרוטה אינה

סובלת חום שלמעלה מ20°, והיא זקוקה למים זורמים עשירים בחמצן. עומק הבריכה צריך להיות גדול, לא פחות מ1.3 מ׳. את ביצי־הטרוטה המופרות באופן מלאכותי מדגירים במדגרות — ארגזים בעלי צורה מיוחדת — בשטח פתוח או במקום סגור; זרם־המים שוטף את הביצים מלמטה (שיטה קאליפורנית) או עובר לאורך הארגז ושוטף את הביצים מלמעלה. מאכילים את הדגים במזון מלאכותי שעיקרו חלבונים: טחול, כבד, מוח, גבינה לבנה או קמח־דגים. בתנאי־הזנה טובים הדגים מגיעים למשקל של 200 ג׳ אחרי 15—18 חודש.

באה״ב מרבים לגדל דגים ממשפחת דגי־השמש. בדרום מתקבלים יבולים טובים מגידול המין Lepomis macrochirus, המתרבה מהר וניזון מבע״ח זעירים, ואילו הוא עצמו משמש מזון למין הגדול Huro salmoides. נוהגים לאכלס דונם בריכה ב200—250 דגיגי לְפּוֹמִיס עם 25 דגי־הוּרוֹ. מדשנים את הבריכה באביב, בקיץ ובסתיו, בהפסקות של שבוע עד 10 ימים, ב200 ק״ג לכל דונם; הרכב הדשן (N—P—K): חנקן מסיס 8%, זרחן 8%, אשלגן 4%.

ב ס י ן נוהגים לגדל את הקרפיון יחד עם דגים אחרים ממשפחת הקרפיונים. לשם ניצול מאכסימאלי של שטח הבריכה מאכלסים את הבריכה במינים שונים של דגים, הניזונים ממיני־מזון שונים; באיזורי גידול תולעת־המשי מזינים את הדגים בחמרים האורגאניים ששרדו מהתולעת. נפח המים המקובל בסין לגידול דג אחד עד לגודל המסחרי אינו אלא 1.3—3.3 מ״ק.

ב ה ו נ ג ־ ק ו נ ג מגדלים דגי־ים, כגון קיפונים, בבריכות של מים מלוחים־למחצה ומאכלסים דונם של בריכה ב3,000 דגיגים. אחרי 3—4 חדשי גידול מבררים את הדגים אחת לכל כמה ימים: את הגדולים (150 ג׳ ומעלה) — לשוק, ואת הצעירים — להמשך הגידול. — מעריכים את השטח הכללי של הבריכות בסין ב2 מיליון דונם; היבול הממוצע הוא כ200 ק״ג דגים לדונם לשנה.

ב ק ו נ ג ו ה ב ל ג י ת ו ב א י נ ד ו נ ז י ה התחילו לגדל בזמן האחרון מיני אמנונים, שמכמה מהם משיגים יבולים טובים ביותר.

על גידול־דגים בבריכות ב י ש ר א ל, ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 885/6. ב1956 הגיע מספר משקי־הדגים בארץ ל97, שטח הבריכות — ל36,700 דונם, שללם — ל6,700 טון (הממוצע: 182 טון לדונם), הפדיון — ל9.03 מיליון ל״י.

ה י ס ט ו ר י ה. גידול־הדגים ידוע לבני־אדם מימי־קדם. כבר לפני יותר מ3,000 שנה גידלו בסין קרפיונים ודגי־זהב בבריכות, וכן השתמשו במים מלוחים־למחצה לשם גידול דגי־ים מתאימים, כגון קיפונים. שליטים רבים של סין דאגו לפיתוח הענף ע״י קביעת מדריכים ופקחים. ספר מצויין על גידול־דגים חובר ב475 לפסה״נ ע״י פאואו לאי (Fou Lai). המצרים הקדמונים גידלו דגים בבריכות לאורך היאור; מהם, כנראה, למדו היוונים לגדל דגים בארצם, ואף העבירו את אמנות הגידול לסיציליה. במלכות־רומא גודלו לא רק קרפיונים אלא גם דגי־ים אחדים, כגון המולית האדומה. ביה״ב היו המנזרים מרכזים של גידול־דגים. את ראשית השימוש בשיטת ההפריה המלאכותית מייחסים לנזיר הספרדי דום פינצ׳ון (Dom Pinchon) ב1420, אולם התיאור הראשון של השיטה לא ניתן אלא ע״י החייל הפרוסי ס. ל. יעקובס (S. L. Jacobs), אשר הצליח ב1763 לגדל דגיגים מביצי־טרוטה המופרות באופן מלאכותי. גרמניה שימשה ביה״ב — ומוסיפה לשמש — מרכז חשוב של גידול הקרפיונים. יש רשימות מ1399, המזכירות את בריכות־הדגים בפרוסיה. לאיי־בריטניה הועבר הקרפיון בסוף המאה ה15 והתפשט שם בנהרות; ומשם הגיע לדנמארק ב1560, לפטרבורג — ב1729. לאה״ב הועבר הקרפיון במחצית השניה של המאה ה19, והיום הוא מצוי כדג־בר באיזורים רבים של אמריקה. גידול הטרוטה התפשט במאות ה19—20 בעיקר באירופה המערבית ובאמריקה הצפונית.

א. ישוב, התחנה לחקר המדגה בדוד: דו״ח לשנת 1956 (במדגה, 9), 1957; משרד החקלאות, המחלקה לדיג, הדיג בישראל בשנת 1956, 1957; F. Taurke, *Fische u. Fischhaltung*, 1927²; P. Vogel, *Lehrb. d. Praxis d. Teichwirtschaft*, 1928; M. C. James, *Propagation of Pond Fishes* (USA Dept. Commerce, Bur. of Fisheries Doc. No. 1056), 1929; H. Mehring, *Karpfenzucht* (Hndb. d. Binnenfischerei Mitteleuropas, IV), 1934; T. T. Macan–C. H. Mortimer–E. B. Worthington, *The Production of Freshwater Fish for Food*, 1942; O. L. Meehean, *Farm Fish Ponds and Their Management*, 1945; C. F. Hickling, *Fish Farming in the Middle East* (Nature, 161, 748), 1948; W. Koch, *Fischzucht*, 1949; W. Schäperclaus, *Grundriss d. Teichwirtschaft*, 1949; G. A. Rounsefelt–W. Everhart, *Fishery Science*, 1953; W. H. Schuster–G. L. Kesteven – G. E. P. Collins, *Fish Farming and Inland Fishery Management*, 1954; *FAO Fisheries Bulletin* (FAO, VII–VIII), 1954–1955; W. Wunder, *Karpfenteichwirtschaft* (Die Binnenfischerei, No. 94, 45–68), 1955; S. Y. Lin, *Chinese Systems of Pond Stocking* (Indo-Pacific Fisheries Council, F.A.O., 113–125), 1955.

א. ב. ט.

דִּיגֶה, גַּסְפַּר — Gaspard Dughet, המכונה גַּסְפַּר פּוּסֶן או לֶה גַּסְפֶּר — Le Guaspre — (1615, רומא — 1675, שם), צייר ורשם צרפתי. הוריו היו צרפתים אמידים שנשתקעו ברומא; הוא היה תלמידם של ניקוֹלָה פוסן (ע״ע) (וגיסו של זה) ושל קלוֹד לוֹרֶן (ע״ע). די׳ לא נשא אשה וחי ברומא כל ימיו. הנושא העיקרי של יצירתו הוא הנוף הטבעי, המתואר מעברים שונים ובמצבי־תאורה שונים. גם את תמונות־הקודש לכנסיות שהוזמנו אצלו צייר בעיקר כתמונות־נוף, שבהן דמויות־האדם טפלות לגבי עולם־ההרים.

מקובל למנות את די׳ עם הקלאסיציסטים — אולם לא בצדק. בתמונותיו מופיעים בניינים עתיקים לעתים רחוקות בלבד, ומראות מעולם המיתולוגיה העתיקה מתוארים אצלו תמיד כתוספות בדמויות קטנות. יצירתו סובבת על ציור הרקע הנשגב של ההרים האלבאניים והסאביניים שעל־יד רומא, על יערותיהם — שאותם הוא מגבש בשטחים גדולים, שביניהם מתגלים שמים מכסיפים־תכולים —, על נחליהם, אשדותיהם וגיאיותיהם השוממים; וכן אהב את מראות זריחת החמה ושקיעתה וימי גשמים וסערות על ענניהם האפורים. משום כך ראוי לתאר את אמנותו כרומאנטית.

G. Lanoé–T. Brice, *Hist. de l'École Franç. du Paysage*, 1901; E. Magne, *Poussin*, 1928; K. Gerstenberg, *G. D.* (Jb. f. Kunstwiss. 1), 1923; id., *Die ideale Landschaftsmalerei*, 177 ff., 1923.

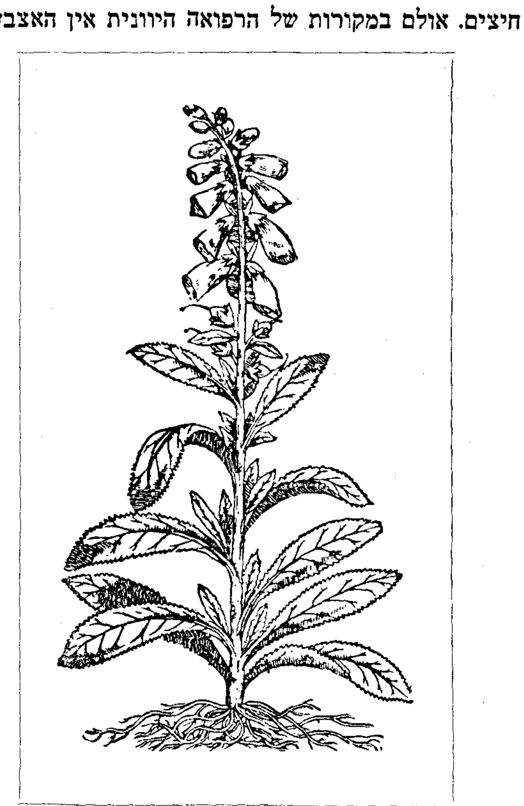
דִּיגִי, לֵאוֹן — Léon Duguit — (1859—1928), משפטן צרפתי, הוגה־דעות בשטח מדעי־המדינה. מ1883 פרופסור בקאן, מ1886 בבורדו. די׳ הוא אבי הזרם הפוזיטיוויסטי־חברתי בפילוסופיה המשפטית. מגמתו היתה להגיע לשיטה של פילוסופיה משפטית ולתאוריה של המדינה, המבוססות על אמפיריות, בלי כל הנחות מטאפיסיות. את הבסיס לכך ראה בתפיסה אובייקטיווית של המשפט — כסדן

הכללים שהם יוצאים מהיחסים החברתיים של בני־האדם, ושהצורך בהם, ואף תָכנם, נקבעים ע"פ אותם יחסים. הנסיון האנושי מוכיח, איפוא, שקיום המשפט קדם לקיום המדינה, ולא להפך (כטענת רבים). די' התנגד לאינדיווידואַליזם ולמדינה הכל־יכולה כאחד; הוא שאף להעמיד במקום הסולידאריות הממלכתית ביחסי בני־האדם את הסולידאריות החברתית. יצירתו החשובה והמושלמת ביותר היא Traité de droit constitutionnel („מחקר במשפט חוק־המדינה", 1911, 1928/30[3]). משאר כתביו: Rousseau, Kant et Hegel (1918).

A. Jardon, *Las teorías políticas de D.*, 1919; W. Y. Elliot, *The Pragmatic Revolt in Politics*, 1928; R. Bonnard, *L. D.*, 1929; Ch. Eisenmann, *Deux théoriciens du droit: D. et Hauriou* (Rev. philos., 100), 1930; M. P. Markovitch, *La doctrine sociale de D.*, 1933; J. Stone, *The Province and Function of Law*, 343 sqq., 1947.

דִיגִיטַלִים (Digitalis), השם הבוטאני של האצבעונית (ע"ע). שימוש השם בפארמאקולוגיה וברפואה כולל את הגליקוזידים (ע"ע) הסגוליים שבכמה מצמחי סוג זה, ובמובן רחב יותר — גם את הגליקוזידים הדומים להם שבכמה קבוצות־צמחים אחרות. הצד השווה שבהם — מבנה כימי מיוחד ופעילות נמרצת על שריר הלב; פעילות זו עושה אותם לסמי־מרפא חשובים ביותר — מזה, ולרעלים עזים — מזה. המקורות העיקריים להפקת חֳמרי־די' הם מיני האצבעונית D. purpurea ו D. lanata, מיני סְטְרוֹפַנְתוּס (מן ההרדופיים) ומיני בן־חָצָב (מן השושניים) (ציור 1).

בן־חצב כבר נזכר בפאפירוס־אֶבֶרס הרפואי שממצרים של המאה ה16 לפסה"נ. תכשירים מצמחי־סטרופאנתוס נמצאים בשימוש בשבטים פרימיטיוויים באיזור הטרופי כרעלי־חיצים. אולם במקורות של הרפואה היוונית אין האצבעונית

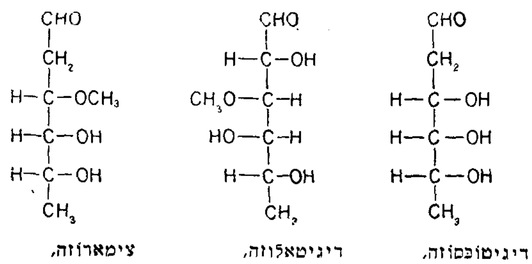

ציור 1.
אצבעונית ארגמנית (D. purpurea)
ציור מספר־הצמחים של ג'ון ג'ררד (1597)

נזכרת. היא תוארה ראשונה תיאור מדעי ע"י לֶאונרד פוקס (ע"ע בוטניקה, עמ' 744) ב1542; הוא אף קבע את שמו של הצמח. עד סוף המאה ה18 לא הוכר ערכו הסגולי במחלות־לב, ואילו ברפואה העממית היו משתמשים בו — בלי ידיעת סגולותיו — בכל מיני מחלות, מאפילפסיה עד פצעי־עור. הנהגת השימוש בדי' ברפואה המדעית היא השֵגו הגדול של ו. וִיתְרִינג (ע"ע). הוא שם לב לטיפול שהיתה זקנה כפרית מטפלת בחולי **בצקת** (ע"ע) בתרופה סודית, שהיתה מורכבת מעשבים שונים. בין אלה הבחין ויתרינג את עֲלֵי האצבעונית כגורם הפעיל. אחרי בדיקות וניסויים במשך 10 שנים פירסם ב1785 את תצפיותיו ואת מסקנותיו על השפעתו הריפויית של הדי' על חבצקת; הוא קבע, שלחומר זה „יש פעולה על תנועת־הלב, שכמוה לא נראתה עד כה בשום תרופה אחרת". ב1799 הוכיח פֶּרְיֶה (Ferrier), שהגבָּרת ההשתנה בחולי־הבצקת ע"י די' אינה אלא תופעה משנית ותוצאה מפעולתו העיקרית של סם זה, שהיא השפעתו הישירה על מצבו ופעילותו של שריר־הלב. מאז נעשתה הדי' התרופה המקובלת ביותר ברפואה לטיפול במקרים של אי־ספיקת הלב. תכשירי־די' רבים ושונים הוכנו ממיני אצבעונית, ואח"כ גם מצמחים אחרים; הסיכום השיטתי הראשון של החומר הניסויי והקליני על הדי' ניתן ע"י שְמִידֶבֶּרג (Schmiedeberg) ב1885, במלאת 100 שנה לתגליתו של ויתרינג. בדורות האחרונים הובהרו היסודות הפיסיולוגיים־פארמאקולוגיים של פעולת חֳמרי־הדי' — מצד אחד, ומהותם הכימית — מצד שני. אחרי שהוכּר האופי הסטֶרואידי של האגליקונים של חֳמרי־הדי' (ע"י וינדאוס [ע"ע] ואחרים) נחקר המבנה של האַגליקונים ושל הסוכרים כאחד, ביחוד ע"י קיליאני (Kiliani), שטול (A. Stoll) וטְשֶשֶה (R. Tschesche) בגרמניה, גֵ'יקוֹבְּז (W. A. Jacobs) ואֶלְדֶרפילד (R. C. Elderfield) באמריקה בשנות ה20—30.

כל חֳמרי־הדי' הם גליקוזידים של סֻכָּרים (ע"ע) מורכבים, שבין אבני־בניינם מופיעים — בצד סוכרים פשוטים מצויים, כגון גלוקוזה וראמנוזה — סוכרים נדירים מיוחדים, שאינם מצויים בטבע אלא בתרכובות אלו בלבד: הללו הם סוכרי־דֶסאוֹכְּסי של הֶכְּסוֹזוֹת או אֶתֶרים (ע"ע) מֶתיליים שלהם (ציור 2). האגליקונים של גליקוזידי־די' נקראים **גֶנִינִים**; הם שייכים לקבוצת הסטֶרואידים (ע"ע), ובכולם קשור הגרעין הסֶטֶרואידי לטבעת לאקְטונית לא־רוויה (ציור 3). לפעמים מאוסטר הסוכר בחומצת־חומץ, שניתן להרחיקה ע"י סיבון בסיסי עדין; הידרוליזה חומצית נמרצת הופכת את הגליקוזיד כולו לתערובת של הגֶנין והסוכרים הפשוטים

ציור 2.
אחדים מסוכרי־דיגיטאלים

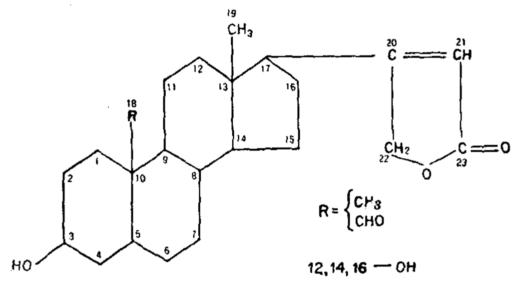

דיגיטוכסוזה, 2, 6־דֶסאוכסי־D־אלוזה,

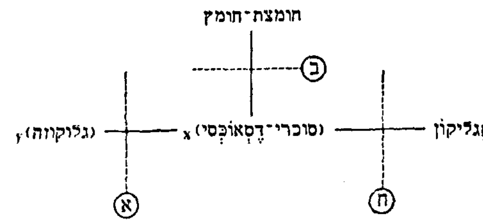
דיגיטאלוזה, 3־מֶתיל־D־פוקוזה, 3־מתיל־6־דסאוכסי־D־גאלאקטוזה

צימארוזה, 3־מתיל־דיגיטוכסוזה

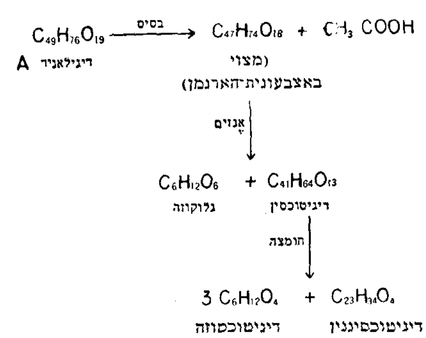
שהיו כלולים במבנה המולֶקולה; אֶנזימים, המצויים ברקמות אותם הצמחים, מבצעים הידרוליזה חלקית, שבה ניתקים מן המולקולה חלק מן השיירים הסוכרים ומשתייר גליקוזיד מקוצץ בחלקו (ציור 4). ציור 5 מסכם את פרשת הפירוקים של אחד מגליקוזידי־די׳ שמD. lanata.

ציור 3.
השלד של מולקולות הנגינים.
הנגינים השונים נבדלים זה מזה בטיב הקבוצה R (CH_3 או CHO), במציאותן של קבוצות־הידרוכסיל נוספות (ב12, 14, 16), בקשרים כפולים בגרעין הסטֶרואידי, ובסטֶרֶאואיזומֶריה trans-cis.

ציור 4.
סכמה של מולקולת גליקוזיד־די׳ (דיגילאניד)
א. פירוק אֶנזימתי; ב. פירוק בסיסי; ח. פירוק חומצי

ציור 5.
סכמה של פירוק דיגילאניד A

חֲמרי־הדי׳ מגבירים את כוח־ההתכווצות של שריר־הלב ומסדירים את מהירות הדופק ואת קצבו. בניסויי הפיסיולוגי־פארמאקולוגי ניתן להמחיש פעולה זו בלב המבודָד של הצפרדע או של היונק או בתכשירי לב־ריאה, ואפילו בסרטי־רקמה משריר־הלב. בצורה בולטת ביותר ניכרת פעולה זו בתצפיות קליניות במקרים של אי־ספיקת הלב, וביחוד כשהם מלווים החשת הדפיקות ואי־סדירות הקצב. בעקבות הגברת ההתכווצות מתרוקן חדר־הלב ביתר יעילות ומתאפשרת הטבה במילוי הדיאסטולי; ע״כ מתחסל גודש־הדם בצד הוורידי של המחזור, כי הדם שנעצר בריאות, בכבד, בגפיים וכו׳ יכול שוב לזרום ביעילות לכיוון הלב וממנו הלאה לצד העורקי של המחזור. החולה משתחרר מחוסר־הנשימה ומלחץ הכבד המוגדל; גם הצריכה המוגברת של חמצן פוחתת עם פעולת הדי׳. במקרים של פירפור־הפרוזדור מוחזר קצב הדפיקות התקין ע״י הארכת זמן־ההפסקה בין התכווצות להתכווצות והאטת הובלת הגירוי, וכן מוסדרות גם צורות אחרות של אי־סדירות הקצב.

פעולה בולטת ביותר של הדי׳ במקרים של חולשת־המחזור היא הגבָּרת ההשתנה ושיחרור הגוף מן המים שנקוו ברקמותיו (ע״ע בצקת); פעולה זו אף היתה הראשונה שתוארה ע״י ויתרינג (ר׳ לעיל). הגדלת הנפח היומי של השתן וההפחתה במשקל הגוף מיום ליום הם קני־המידה המהימנים ביותר לקביעת הצלחת הטיפול בדי׳ ולהטבת מצב החולה. אולם אין הדי׳ יכולה להיחשב כמשתֵּן יעיל כשלעצמו, וריבוי השתן במהלך הטיפול בדי׳ אינו אלא תוצאה מהגברת כוח־הלב. במקרים של היקוות־מים מסיבות שאין להן קשר לאי־ספיקת הלב, אין הדי׳ מַרבה את כמות ההפרשה.

כל חֲמרי־הדי׳ הם רעלים מסוכנים, שמָנות מופרזות מהם מגבירות את המתח של שריר־הלב עד כדי גרימת שיתוק סיסְטולי ומוות. המנה הממיתה של חֲמרי־הדי׳ השונים היא בשיעור של 0.2—0.4 מ״ג לכל ק״ג ממשקל־הגוף בניסויי בחתול או של 8μg—2.5 לכל ג׳ ממשקל־הגוף בניסויי בצפרדע. גם כשדי׳ ניתן במנות תקינות במשך זמן ממושך הוא עלול להצטבר בגוף ולהביאו לידי סיכון. לפיכך טעון הטיפול פיקוח והשגחה רפואיים קפדניים, והתכשירים עצמם טעונים בדיקה מדוקדקת של עָצמת פעולתם. לפנים היו התכשירים המקובלים אבקות של עלי־אצבעונית מיובשים וטחונים (Folia Digitalis), שלגביהן היתה קיימת סטאנ־דארדיזאציה בין־לאומית ונקבעה יחידה המתאימה ל0.1 ג׳ של חומר גָלמי זה. מאחר שעָצמת־הפעולה משתנה לפי מקום גידולו של הצמח, עונת היבול וכו׳, עוברים התכשירים קביעה ביולוגית של פעולתם על לב הצפרדע, החתול או היונה. בטיפול הריפויי ניתן הדי׳ בצורת תמציות בכמויות יומיות המקבילות ל0.3—0.5 ג׳ של החומר במשך שבוע עד 10 ימים — בס״ה כ2—3 ג׳, שהם כ0.033 ג׳ לכל ק״ג של משקל־הגוף. צורה אחרת של אותו הטיפול היא בפתילות. היום נמצאים בשימוש תכשירים רבים של הגליקוזידים המנוקים, הניתנים בצורת גלולות. פעולת הדי׳ מתחילה להתגלות אחרי שעות אחדות, ובדרך־כלל היא ניכרת מאד תוך ימים אחדים; במקרים המוצלחים נמשכת ההטבה שהושגה בטיפול חדשים רבים.

בדור האחרון הוכנו ממיני־סטרופאנתוס חמרי־די׳ (סטרו־פאנתין, אוּאַבַאין) נקיים, עזי־פעולה ביותר, המתמוססים יפה במים. הם ניתנים בזריקה תוך־ורידית במקרים חריפים של חולשת־הלב, כשנדרשת פעולה מידית. המנה הניתנת היא בשיעור 0.2—0.6 מ״ג. המנה הממיתה של חמרים מסוכנים אלה היא כ0.12 מ״ג לק״ג משקל גוף־החתול או כ0.5μg לג׳ משקל גוף־הצפרדע.

O. Schmiedeberg, *Arch. exp. Path. Pharm.* 16, 162, 1883; M. Lewin, *Die Pfeilgifte,* 1923; A. Fraenkel, *Die intravenöse Strophantintherapie* (Dt. Arch. f. klin. Med., 65), 1923; id., *Strophantin-Therapie,* 1933; A. J. Cushing, *The Action and Use of D.,* 1925; R. C. Elderfield, *Chem. Rev.* 17, 187, 1935; id., *Adv. in Carbohydrate Chem.* 1, 147, 1945; E. Edens, *Die D. behandlung,* 1933; M. Weese, *D.,* 1936; A. Stoll, *The Cardiac Glycosides,* 1937; H. Gold et al., *A Metho' of Bioassay of D.* (J. Pharmacol. and Exp. Ther., 196), 1942; H. Feil, *The Story of Foxglove* (Bull. Cleveland Med. Libr., 59), 1957.

יה. ל.-י. ל.

דְיַגִילֶב, סֶרְגֵי פַּוְלוֹבִיץ׳ — С.П. Дягилев — (1872, פֶּרם [רוסיה] — 1929, ויניציאה), מדריך ומנהל של הבאלט הרוסי. די׳ למד משפטים באוניברסיטה של

פטרבורג, אך שאף להיות מלחין ולמד קומפוזיציה; יחד עם זה עסק בציור ובספרות והיה מעורכי כתב־העת Мир искусства („עולם־האמנות"), בטאון של התנועה האמנותית הצעירה ברוסיה. מ1898 החל די' לארגן הופעות של אמני המוסיקה והריקוד הרוסיים ותערוכות־ציור. ב1907 בחר את הרקדנים המעולים שבדורו, ליכדם ללהקת־באלט שהגיעה לדרגה אמנותית גבוהה ביותר, ובראשה יצא למערב־אירופה. שם אירגן גם קונצרטים והצגות־אופרה מיצירותיהם של הקומפוזיטורים הרוסים הגדולים. מפעל־חייו היה החיאתו של הבאלט הרוסי ועיצובו בצורתו המודרנית, שבה ניסה לאחד את כל האמנויות: הריקוד, המוסיקה, הציור, המשחק והתאורה — לחטיבה אמנותית אחת ושלימה. בימתו של די' נעשתה ל„מעבדה" של הזרמים המודרנים באמנות. לבאלט מיסודו של די' יצא שם בעולם כולו; די' עצמו חי ופעל בתקופה האחרונה של חייו בעיקר בצרפת. השׂגיו הגדולים ביותר היו ההצגות: „שַׁהרזאדה" של רימסקי־קורסאקוב, „מחולות הפולובְצים" של בורודין, „הסילְפידות" של שופֶּן, „ציפור־האש" של סטראווינסקי. די' שיתף ציירים מעולים (באקסט, פיקאסו, מאטיס, רואו) בהכנת התפאורות ואת טובי הקומפוזיטורים החדישים, ביניהם סְטרַוִינסקי (ע"ע) — שיצירותיו הראשונות נועדו מלכתחילה לבאלט של די' —, דֶבִּיסי (ע"ע), רָוֶל (ע"ע) ואחרים; ר. שטראוס (ע"ע) חיבר את המוסיקה לבאלט „אגדת יוסף במצרים", שהופמַנְסתַּל (ע"ע) כתב לה את הטכסט.

W. A. Propert, *The Russian Ballet 1921–1929: Story of D.'s troupe*, 1931; Richard Buckle, *In Search of D.*, 1955.

ג. ק. גר.

דִיגֶנִים אַקְרִיטַס, בַּסִילֵיוֹס (Βασιλεῖος Διγένης Ἀκρίτας), כינויו של גיבור האֶפּוֹס הביזאנטי הלאומי, הנקרא על־שמו: דיגֶנִיס = „ילוד־כלאיים", משום שהגיבור נולד לאב מוסלמי ולאם יוונית; אקריטס (מ ἄκρα גבול) = „איש־הגבול". הרקע ההיסטורי לאגדת די' הם הקרבות המתמידים שניהלו ה„אַקריטים" — ז"א חיילי־הסְפָר — הביזאנטיים במזרחה של הממלכה נגד הכופרים והאַפֶּלאטים (מתמרדים־שודדים). — האֶפּוֹס המקורי הלך לאיבוד ולא נשתמרו ממנו אלא עיבודים מאוחרים. מקום העלילות הוא קַפּדוקיה וגבול־הפרת, וזמנן — בערך אמצע המאה ה10. לפי האגדה היה די' בנם של אמיר סורי שנתנצר ונשא לאשה את בתו של אַנדרוניקוס דוּקַס (ע"ע). השירים האֶפּיים מספרים את פרשות גבורתו של די' במלחמותיו באַפֶּלאטים ואהביו עם אֶוּדוקיה היפה — אף היא מבית־דוקאס. — הקטעים הראשונים מאֶפּוֹס זה נתגלו בסוף המאה ה19 בכ"י מן המאה ה16, ואח"כ נתגלו עוד כ"י מן המאות ה14—16; בס"ה נמצאו כ5,000 שורות מן היצירה כולה. אמיתותם של כתבים אלה אינה מוטלת בספק, מאחר שכבר לפני זה היו ידועים שירי־עם יווניים על אותם נושאים, ויש להניח שהיו אלה אגדות עתיקות שנשתמרו בפי העם.

H. Pernot, *Étude sur la lit. grecque moderne*, 1–70, 1916; Σ. Κυριακίδης, Ὁ. Δ. Ἀ., 1926; D. C. Hesseling, *La plus ancienne redaction sur D.*, 1927; H. Grégoire, *Les sources historiques de D. A.* (Byzantion V, 327–346), 1929/30; id., *Le tombeau et la date de D. A.* (ibid. VI, 509–516), 1931; N. Adontz, *Les fonds historiques de l'épopée byzantine de D. A.* (Byz. Ztsch. XXIX, 198-227), 1929/30.

ח. ק. ב.

דִי גַ'קוֹמוֹ, סַלְוַטוֹרֶה — Salvatore Di Giacomo — (1860, נאפולי — 1934, שם), משורר וסופר איטלקי, משוררה של העיר נאפולי ושל עמה. בצעירותו התחיל ד"ג' ללמוד רפואה, אך במהרה פנה עורף למקצוע זה והקדיש את עצמו לספרות ולשירה. תחילה פירסם בעיתונות הנאפוליטנית רשימות ספרותיות ושירים קצרים בדיאלֶקט הנאפוליטני, וכן עסק גם בחקר תולדות עירו, בעיקר מבחינת הכרת הפולקלור וההווי העממי במאות ה17—18. בסונֶטות ובשירים השתדל להנציח את כל גילויי עירו, את נופה, את אופי תושביה ואת מזגם העליז והרגשי; אחדים משיריו הותאמו למוסיקה עממית נאפוליטאנית. בשיריו, בסיפוריו ובמחזותיו המתארים את עוני העיר, את עמה הדל והרעֵב ואת הטראגדיות המתרחשות בין תושביה מחמת בורות ואבטלה — קרוב ד"ג' לזרם ה„וֶריסטי", אך מעורב בו גם ניב של התנועה ה„דֶקאדֶנטית", כי ציורו שופע עצבון ורגשות־רחמים, המעניקים לו גון לירי עדין.

K. Vossler, *S. D. G., ein napolitanischer Volksdichter in Wort, Bild u. Musik*, 1908; B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, III, 73–100, 1929[3]; A. Tilgher, *La poesia dialettale napoletana*, 1930; L. Russo, *S. D. G.*, 1945; F. D. Macrino. *S. D. G. and Neapolitan Dialectal Literature*, 1951.

דִי גֶקְלֶן, בֶּרְטְרַן — Bertrand Du Guesclin — (1320—1380), מצביא צרפתי במלחמת מאת השנה. די"ג היה בן למשפחת אצילים ברֶטונית; כבר בצעירותו נתבלטו כשרונותיו הצבאיים. בתחילת ההתגוששות בין אנגליה וצרפת העמיד את עצמו בראש קבוצת לוחמים בלתי־סדירים, והחל להתבלט במלחמת־הגֶריליה המתמדת, שהתנהלה בין אנגלים וצרפתים על אדמת צרפת; פעולותיו הצבאיות הראשונות היו מכוונות בעיקר להנאתו הפרטית כנסיך פֶּאוֹדאלי. אח"כ לחם בשירותו של שארל מבלוּאָה נגד סימון דֶה מונפור, בעל־בריתם של האנגלים, ובעקבות הצלחותיו בפעולות אלו נתקבל לשירותו של המלך זַ'ן II. ב1356 הצליח להכניס תגבורת ומזון לתוך העיר רֶן, שהיתה נתונה במצור האנגלים, ומעשה נועז זה פירסם את שמו. זמן־מה ניהל די"ג מלחמת־הטרדה במחוזות נורמַנדיה וברֶטַן, לעיתים נגד האנגלים, אך בעיקר נגד קבוצות־השׂכירים שפשטו על מחוזות אלה לשם שוד והרס. עלייתו הגדולה בחצר המלכות הצרפתית החלה ב1364 כאשר ניהל את הפעולות הצבאיות של שארל V, בנו של ז'אן II, במלחמה על ירושת דוכסות בורגונדיה. די"ג זכה לנצחונות חשובים ואיפשר את הכתרתו של המלך הצעיר ברֶנְס; בעבור זה הוענק לו התואר של מארשאל־נורמנדיה. אולם חדשים מועטים לאחר מכן נפל בשבי בקרָב ליד אוֹרֶה (Auray), אך נפדה ע"י המלך שארל. ב1365 ערך מסע־מלחמה נגד פֶּדרו (ע"ע) האכזר, מלך־קאסטיליה, ובהזדמנות זו הצליח לגייס מסביב לדגל־המלך את רוב השׂכירים הנודדים ולהרחיקם עי"כ מאדמת צרפת. המלחמה עצמה, שבה באו לעזרתו של פֶּדרו צבאותיו של „הנסיך השחור" (ע"ע אדוורד, הנסיך השחור) האנגלי, היתה רבת תמורות. פעם אף נלקח די"ג שוב בשבי, ושיחרורו עלה לשארל במאה־אלף דובלונים זהב; אך ב1369 הביס די"ג את פדרו סופית. ב1370 נתמנה לקונטאבל של צרפת. בין 1370 ל1377 הביא די"ג שיפור יסודי במצבה האסטרטגי והמדיני של צרפת ע"י ביעור חיל־המצב האנגלי שנשאר במדינה, והודות למסעותיו חזרו שטחים נרחבים

דידו מארחת את אֶנֵאַס.
מיניאטורה מכ"י מן המאה ה5 לסה"נ

במערב־צרפת סופית לבעלותו של בית־וָלוּאָה. — די"ג היה האישיות הצבאית הבולטת ביותר שקמה לצרפת בימי שארל V. שֵׁמע פעולותיו המלחמתיות ועלילות־הגבורה שנרקמו מסביב לדמותו תרמו הרבה ליצירת התודעה הלאו־מית הצרפתית ולתמיכה העממית במלוכה וסללו את הדרך לפעולתה של זַ'ן ד'אַרק ולתנועה לשחרור הלאומי של צרפת, שקמה כמה עשׂרות שנים אחרי מותו.

S. Luce, *Histoire de B. Du G.*, 1896[3]; E. V. Stoddard, *B. Du G., Constable of France*, 1897; R. Delachenal, *Histoire de Charles V*, I–V, 1909–1931; M. S. Coryn, *B. Du G.*, 1934; J. Tourneur–Aumont, *D. Précurseur*, (Rev. des Cours et Conférences. 1, 39), 1937–38; id., *L'originalité militaire de Du G.* (Le Moyen-Age, 48), 1938; E. Perroy, *La guerre de Cent Ans*, 1945.

י. ב. ס.

דִידוֹ [אוֹ אֶלִיסָה אוֹ אֶלִיסַר] — Dido; Elissa[r] —, המייסדת האגדית של קרת־חדשת. מוצא האגדה, כנראה, פיניקי; יש משערים, שמעיקרו היה שם די' מכינויי אֵלת־האהבה עשתורת. לפי האגדה היתה די' בתו של מוטוֹן (או בֶּלוּס [בֵּל]) מלך צוֹר, ונישׂאה לדודה סִיכַּרְבַּס (=זכר־בעל?) או סיכַיוּס. לאחר שנרצח בעלה בידי אחיה פיגְמַליוֹן מלך צוֹר, ברחה די' בלוויית כמה מבני־עירה והגיעה — דרך קפריסין — לצפון־אפריקה. שם קנתה מן המלך יַרְבַּס שטח־אדמה, „שניתן לכסוּתוֹ בעוֹר של שור אחד"; את העוֹר חתכה לרצועות ארוכות וצרות והקיפה בהן את שטח המצודה (בורסה, βύρσα = עוֹר), שס־ביבה קמה העיר קרת־חדשת. אולם לאחר שתבע ממנה יַרבּס תוך איומים שתינשׂא לו, הציתה את עצמה ומתה על המוקד.

אגדת די' נזכרת לראשונה בכתבי טימַיוֹס (סמוך ל300 לפסה"נ); אולם היא נת־פרסמה ביותר בצורה ששיווה לה וֶרגיליוס (ע"ע) באֶנֵאִיס, אולי בעקבות נַיוויוס (Naevius). לפי גירסת ורגיליוס שלחה די' יד בנפשה לא כאלמנה שומרת אמונים לבעלה הנרצח, אלא — ברוח האֶרוטיקה ההֶל־ניסטית — כאהובתו העזובה של אֶנֵאַס (ע"ע), שנקלע לקרת־חדשת בדרך נדודיו ונתקבל בביתה. לפי גירסת וַרוֹ (עפ"י סֶרוויוס) נתאהבה באֶנֵאס לא די', אלא אחותה אנא (חנה).

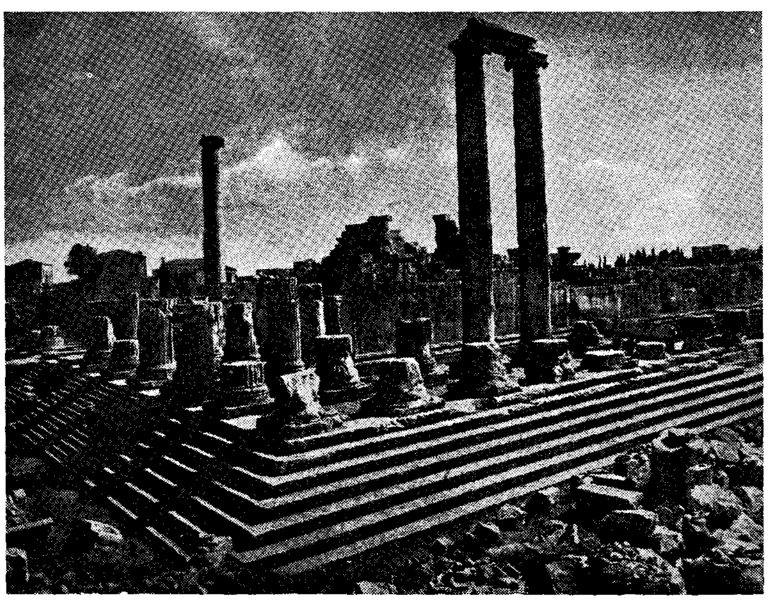
מות די' שימש במאות 17—18 נושא לדראמות ולאוֹפרות; המפורסמת שבהן היא "Dido and Aeneas" לפֶּרְסֶל (1689).

O. Meltzer, *Gesch. d. Karthager*, I, 1879; id., *D.* (Roscher's Lex. d. Griech. u. röm. Mythol. I), 1884; S. Gsell, *Hist. ancienne de L'Afrique du Nord*, I, 1914; H. Dessau, *Vergil u. Karthago* (Hermes, 49), 1914; id., *D. u. Anna* (ibid., 52), 1917; J. Kowalski, *De Didone graeca at Latina*, 1929; H. Oppermann, *D. bei Naevius* (Rhein. Mus. 1939, 206, ff.); H. J. Rose, *D.* (Handb. of Greek Mythol., 308), 1950[4].

מ. רו.

דִידִימָה (Διδύμα), מקום אוֹרַקוּלוּם של אַפּוֹלוֹן פִילֶסִיוֹס באסיה הקטנה, דרומית למִילֶטוֹס. המקדש העתיק — הדידימַיוֹן — נחרב ב494 לפסה"נ בימי מרידת היוונים נגד דריוש I מלך פרס. ב333 לפסה"נ החליטו בני מִילֶטוס להקים את הדידימַיוֹן מחדש כגדול המקדשים בעולם היווני. המקדש נבנה על שטח של 51×109 מ'; גופו של הבניין היה מוקף שורה כפולה של 108 עמודים, שגָבהם הגיע ל19.70 מ', וגג־העזרה היה נשען על 12 עמודים נוספים; מסביב לאכסדרה כולה היו 7 מדרגות גבוהות. בחלקו הקדמי של המקדש, המוגבה במקצת, היתה הלשכה שבה נרשמו דברי האוֹרַקוּלוּם; משׂמאלוֹ ומימינוֹ ירדו מסדרונות ארוכים מכוסים בקמרונות־שַיש לחצר — מעין גינה, שאָרכּה הגיע ל58 מ'; שם נמצא, על־יד מעיין, עץ־חדפנה, שבצלו נזדווג — לפי האגדה — זֶוּס עם לֶטוֹ. מאחריו היתה קאפֶלה יונית, ובה פסל־ברונזה של אפולון פִילֶסיוֹס. בניית המקדש נתקדמה לאט, נמשכה דורות רבים והופסקה מפעם לפעם; לבסוף לא נשלם הבניין. — שׂרידי הבניין נחשׂפו בחפירות שנערכו במקום מ1900 ואילך.

B. Haussoullier, *Étude sur l'histoire de Milet et du Didymeion*, 1902; E. Herzog, *Das panhellenische Fest u. d. Cultlegende von D.*, 1905; Th. Wiegand, *6. u. 7. Milet-bericht*, 1908, 1911; id., *D.* (hrsg. v. C. Weickert), I–III, 1941; H. Knackfuss, *D.*, 1939; W. B. Dinsmoor. *The Architecture of Ancient Greece*. 1950[3].

דידימה: שרידי הדידימיון

דִידִימוֹס — Δίδυμος — (בערך 80—10 לפסה"נ), מדקדק אלכסנדרוני. לפי המסורת חיבר 3,500—4,000 (!) ספרים בענייני ספרות ולשון (מכאן כנוייו: Χαλκέντερος = „בעל מעי־נחושת", או Βιβλιολάθας = „שוכח ספרים" [שחיבר בעצמו]). די' לא חידש הרבה במחקריו, אך בקומפילאציות שלו נשתמר הרבה ממיטב המחקר האלכסנדרוני שלפניו, ששימש חומר חשוב למדקדקים ולחוקרי־ספרות מאוחרים יותר. חיבוריו של די' כוללים: ביקורת הטכסט של הוֹמֶרוס; פירושים ליצירותיהם של רבים מגדולי המשוררים והסופרים הקלאסיים; מחקרים מִלונאיים ולשוניים, בעיקר בלשון הטראגדיה והקומדיה; מחקרים בתולדות הספרות, בעיקר בפיוט הלירי היווני. — מחיבוריו של די' נשתמרו קטעים בלבד; הם הוצאו לאור ב1854 (M. Schmidt, Didymi Chalcenteri Fragmenta). קטעים מפירושו של די' לנאומי דֶמוֹסתֶנֶס הוצאו לאוֹר ב1904 ע"י H. Diels - W. Schubart.

דִידָכֵי (Διδαχή, יוו' — תורה), אחד החיבורים הנוצריים הקדומים ביותר, מסוף המאה ה1 או תחילת המאה ה2, ששמו המלא הוא „תורת י"ב השליחים". לפנים היה חיבור זה ידוע רק ממובאות בכתבי מחברים נוצריים קדומים, אך כולו נתגלה בסוף המאה ה19 בקוֹשטא באחד מכתבי־היד שהובאו מספריית הקבר הקדוש בירושלים; הוא הוצא לאור לראשונה ב1883. החיבור מורכב משני חלקים: פרקים א'—ו' הם בעיקרם חיבור יהודי על „שתי הדרכים", שבו נכלל רק קטע נוצרי קצר (א', ג'—ו'); פרקים ז'—ט"ז דנים בענייני הפולחן הנוצרי ואירגון הקהילות הנוצריות.

בחיבור היהודי „שתי דרכים" כבר השתמש מחבר איגרת ברנבא (ע"ע); תרגום לאטיני (מיוונית) של חיבור זה נשתמר בכ"י (מינכן) והוצא לאור ב1900. החיבור נותן הוראות להתנהגות מוסרית ע"פ תורת שתי הדרכים, דרך־החיים ודרך־המוות: „שתי דרכים יש בתבל, דרך החיים והמוות, האור והחושך, ועליהן ממונים שני מלאכים, מלאך הצדק ומלאך העוול, והבדל רב יש בין שתי הדרכים". קירבה בולטת קיימת בין חיבור זה ובין הפרק התאולוגי של מגילת־הסרכים (ג', 13 — ד', 14) של כת מדבר־יהודה, הבנוי אף הוא על הדוּאַליזם (ע"ע) של טוב ורע. המחבר של „שתי הדרכים" משתמש ברשימות של המידות הטובות והרעות הנמצאות במגילת־הסרכים, ביחוד במה שנוגע לדרך־המוות, ואילו את הדיון בדרך־החיים הוא עורך מתוך השקפת־עולם מוסרית משלו. לעומת זה אין בעל החיבור שבדי' מקבל מכת מדבר־יהודה את תורת הגזרה הקדומה (ע"ע) שלה. מגילת־הסרכים רואה את רוחות האור והחושך ככלי הגזירה האלוהית, ואילו מחבר „שתי הדרכים" מטיף לקוראיו — ברוח של דב' ל, טו — לבחור בדרך החיים. בקירבתו לדואליזם של כת מדבר־יהודה ובריחוקו מתורת הגזירה הקדומה שלה דומה מחבר „שתי הדרכים" למחבר של הספר החיצון „צוואות השבטים" (ר' שם צוואת אשר); גם התורות המוסריות דומות הן בשני החיבורים האלה.

החלק הנוצרי של הדי' כולל: 1) דיון בטבילה (פרק ז') ובצוֹם (ח') ואת תפלת „אבינו שבשמים" (שם); 2) ברכות של סעודת־הקודש הנוצרית (ט'—י'); 3) דיון באירגון הקהילה הנוצרית (י"א—ט"ז). זהו מקור חשוב להכרת החיים הנוצריים בתוך הקהילות של הכנסיה הקדומה. הדי' היא במקרים רבים העדות הראשונה לעניינים פולחניים ואירגוניים של הנצרות, ולפעמים נשתמרו בה ידיעות על סידורים שנשתנו אח"כ במשך הדורות ואינם ידועים לנו עוד משום מקור אחר. הדי' מכּירה, למשל, מלבד הֶגמוֹנים ודיאקוֹנים גם שליחים ונביאים, המקבלים מן הקהילה תרומה מכל תוצרת חקלאית — „כי הם כהניכם הגדולים". על הנביאים לנדוד ממקום למקום, ואם הנביא שוהה בקהילה שלושה ימים — הרי הוא נביא־שקר, וכן אם הוא דורש כסף: נביא ומוֹרה חייבים להתפרנס מיגיע־כפם. על הנוֹצרים לצום ביום רביעי וששי, ולא—כיהודים—ביום שני וחמישי. בנוסח הברכות שלפני סעודת־הקודש ואחריה שבדי' בולטת השפעה יהודית. טוֹפס־ברכוֹת זה הוא עיבוד נוֹצרי של המטבע שטבעו חכמים בברכת־המזון. גם בכמה עניינים אחרים יכוֹלה הדי' לשמש עדות בעקיפין למצב ההלכה בימי הבית. וע"ע דידַסקַליוֹת.

ג. אלון, ההלכה שבתורת י"ב השליחים (מחקרים בתולדות ישראל, א', 274–294), תשי"ז; A. Harnack, *Lehre der zwölf Apostel*, 1884; R. Knopf, *Die Lehre d. zwölf Apostel*, 1920; K. Brihlmayer, *Die apostolischen Väter*, I, 1924; F. E. Vokes, *The Riddle of the D.*, 1938; Th. Klauser, (ed.) *Doctrina duodecim apostolorum*, 1940; J. P. Audet, *Affinités littéraires et doctrinales du "Manuel de Discipline"* (Rev. Bibl. 59, 219–238), 1952; id., *D.*, 1957.

ד. פ.

דַידָלוֹס — Δαίδαλος (= „רב־אמנויות") —, במיתולוגיה היוונית: דמות האמן הכולל — פַסָל, ארדיכל וממציא מוכניות־פלאים. לדברי כל המקורות היה מצאצאי בית־המלכות באתונה. תחילה פעל די' בעירו; בן־אחיו טַלוֹס (נ"א פֶּרְדִיכַּס), שהיה תלמידו, עורר את קנאתו ע"י שהמציא את המַשּוֹר (או את המחוגה או את האָבניים), ודי' רצח אותו. לאחר שהורשע בדין ע"י האַרֵאוֹפַּגוֹס ברח לכרתים, ושם

דידאלוס ואיקארוס. תבליט (וילה אלבאני, רומא)

נתקבל ע״י המלך מינוס (ע״ע) ונכנס לשירותו כארדיכל ופסל. כשנפלה בלב המלכה פַּסִיפַאֵי תשוקה לפר שנשלח ע״י פוֹסִידוֹן, עשה די׳ בשבילה צורת פרה, שבה נתחבאה המלכה, והפר — שנתפתה ע״י דמיון הצורה — הוליד ממנה את מינוֹטַוּרוֹס, שחציוֹ אדם, וחציוֹ — שוֹר. אחר־כך בנה די׳ בשביל המלך מבוך (לַבִּירִינתוֹס [ע״ע], ובו שיכנו את מינוֹטַוּרוֹס. כן הכין די׳ חפצי־אמנות בשביל אַרִיאַדנה (ע״ע) בת־המלך, ואף נתן לה את פקעת־החוטים, שבעזרתה הוציאה את תֶּסֶוּס (ע״ע) מן המבוך. המלך ביקש לכָלאוֹ בגלל מעשה זה, או — לפי אגדה אחרת — בגלל עזרתו לפאסיפַאֵי, אולם די׳ הכין כנפיים והדביקן בשעווה בגופו ובגוף אִיקַרוֹס (Ἴκαρος) בנו, ובדרך זו ברחו שניהם מכּרתים. אולם איקארוֹס לא שמע לאזהרת אביו והתקרב במעופו לשמש; השעווה שבכנפיו נמסה, והוא נפל לתוך הים, הנקרא מאז על שמו. די׳ עצמו הגיע בשלום לקוּמַי שבדרום־איטליה. מינוֹס רדף אחריו וגילה אותו בבית קוֹקַלוֹס מלך־קַמִיקוֹס (אקראגאס, אַגְרִיגֶנטוֹם) בסיקיליה, אולם בנות־המלך המיתו את מינוֹס באמבט. לאות תודה למארחוֹ הקים די׳ כמה בניינים נאים בסיקיליה. — תיאור מפורסם של בריחתו של די׳ מכּרתים ומות בנו נמצא ב„תמורות״ וב„אמנות־האהבה״ של אוֹוידיוּס (ע״ע). מעשׂי די׳ עם פאסיפאי ועם איקארוֹס תוֹארוּ הרבה באמנות העתיקה, למשל בתמונות־הקיר שבפוֹמפֵּיי. תמונה על נפילת איקארוֹס נעשתה על־ידי פּ. בּרֶהֶל (ע״ע).

W. H. Roscher, *D.* (Ausf. Lexikon. d. griech. u. röm. Mythologie), 1884–1937; F. Holland, *Die Sage v. D. u. Ikaros,* 1902; W. Miller, *D. and Thespis,* II, 1931; C. Picard, *Manuel d'archéol. grecque,* I, 77 sqq., 1935.

מ. רו.

דִידַסְקַלִיוֹת. 1) ביוון העתיקה — ע״ע יוָן, תיאטרוֹן.

2) בנצרוּת הקדומה — „תורות השליחים״ (Didascalia apostolorum), חיבור מן המאה ה3 לסה״נ, שמוֹצאוֹ, כנראה, מסוּריה או מעבר־הירדן. מן המקוֹר היווני, וכן מתרגומו ללאטינית, לא נשתמרו אלא שׂרידים, אולם החיבור נשתמר בשלמותו בתרגום סורי (פורסם לראשונה ב1854). צורת החיבור היא שׂיחתם של 12 שליחי ישו בשעת כינוסם בירושלים (מעשי־השליחים ט״ו, כ״ג) בענייני אירגון הכנ־סיה ותורותיה. בין השאר מזהיר המחבר את הנוצרים מפני השפעות היהדות והנצרות־היהודית; הוא טוען, שמצוות התורה — שאינן אלא כבלים שהוטלו על עם ישראל קשה־העורף אחרי חטא העגל — בוטלו ע״י ישו, פרט לעשׂרת־הדברות, „העוֹל הנעים״. אעפ״כ ניכר, שהמחבר עצמו הושפע מן הנצרות־היהודית, ובחיבור נמצאות מסורות יהודיות רבות.

חיבור יווני נוצרי מסוֹף המאה ה3 או מן ה4, „תקנות השליחים״ (Apostolicae constitationes), נקרא אף הוא לפעמים בשם די׳. מ8 ספריו מבוססים א׳—ו׳ על הדי׳ המקוֹ־ריוֹת, עיקרו של ספר ז׳ — על הדִידַכֵי (ע״ע), סופו של ספר זה ורוב ספר ח׳ — על מקורות לא־ידוּעים שונים, ביחוד טופסי־תפילות; הפרק האחרון כולל 85 תקנות כנסיי־תיוֹת. בתפילות שבחיבור זה ניכרים יפה רישומי חומר יהודי שחדר לתוכן מביהכ״נ ומן הסידור. הפרקים ל״ג—ל״ח שבספר ז׳ אינם אלא עיבוד נוצרי שטחי של תפילת־העמידה של שחרית של שבת בנוסח יווני, שהיה, כנראה, נהוּג בביהכ״נ של יהודים הֶלֶניסטיים, ושהותאם לתפילת יום ראשון של הנוֹצרים. פרק ל״ה כולל את הקדושה — והוא העדוּת הקדומה ביותר לאותה תפילה.

Constitutiones apostolorum (ed. P. Lagarde), 1854; A. Harnack, *Die Chronologie der altchristlichen Literatur,* II, 484–501, 1904; F. X. Funk, *D. et constitutiones apostolicae,* 1905; R. Hugh Canlly *D. apostolorum* (translated), 1929; E. R. Goodenough, *By Light Light,* 1935; A. Spanier, *Stilkritisches z. jüd. Gebet* (MGWJ 80, 345), 1936; id., *Die erste Benediktion d. Achtzehngebetes* (ibid. 81, 71–76), 1937.

ד. פ.

דִידַקוּס פִּירוּס — Didacus Pyrrhus (Pirus) — (1517, אֶוורה [פּוֹרטוּגאל] — 1595, דוּברוֹבניק), שמו הספרותי של ישעיהו כהן, הוּמאניסט יהודי, שנקרא גם Jacobus Eborensis ו Jacobus Flavius. די׳ היה מבניהם של אנוּסי פּוֹרטוּגאל; בנעוּריו נשתקע בספרד, למד באוּניבר־סיטה של סאלאמאנקה ונסמך לדוֹקטוֹר, ואחר־כך עבר לפלאנדריה. שם נפגש עם אַמַטוּס לוּזִיטַנוּס (ע״ע); הוא נסע עמו לאיטליה, ומתוך השאיפה לחזור בגלוּי ליהדות פנה משם לקוּשטא; לבסוף בא להשתקע בדוּבּרוֹבניק (ראגוּזה), בה שוב נפגש עם אמאטוּס. בדוּבּרוֹבניק פירסם די׳ כמה קֹבצי־שירים בלאטינית, שלתָכנם ולצורתם נודע ערך רב. יש אומרים שהוֹרה בליצֵאוּם של העיר, אולם דבר זה לא הוּכח; לעוּמת זה יתכן שעסק בהוראה פרטית, בעיקר במשפחות יהודיוֹת. מלבד זה עסק בעסקי־מסחר זעירים ואף בהלוואת־כספים. על שמו העברי האמיתי מעידות התעודות שבארכיון־העיר; וכן נשתמרה צוואתו, שנכתבה בגֶטוֹ דוּבּרוֹבניק. די׳ נקבר בבית־העלמין הישן שמחוּץ לחוֹמוֹת־העיר.

M. Grünwald, *D. P.,* 1883; Dj. Körbler, *Život i rad humaniste D. P. Portugalca,* 1928; J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII Stoljeca,* 1937.

דִידַקְטִיקָה (מיוו׳ διδάσκειν = לַמֵד), אמנוּת ההוֹראה. הדי׳ היא — יחד עם תורת־החינוּך — עיקר הפד־גוֹגיה (ע״ע). המוּנח הוּכנס לשימוּש על־ידי רַטְקֶה (1629) וקוֹמֶניוּס (ע״ע). הדי׳ מחוּלקת לדי׳ כללית, שהיא מתארת את כללי ההוראה בביסוּסם על יסוד פסיכוֹלוֹגי, ולדי׳ ספציפית או מֶתוֹדִיקָה, שתָכנה הוראות לשימוּש של כללי הדי׳ הכללית במקצוּעות־ההוֹראה השונים. תפקידי הדי׳ הכללית הם: השׂגת מטרת ההוראה מתוך מטרת החינוך, בחירת החוֹמר מתוך האוצר התרבותי בהתאָמה לבית־הספר, עריכת החומר הלימודי לתכנית־הוראה שיטתית והצגת עקרונות ההוראה, תיאוּר והערכה של שיטות ואמצעי לימוד והוראה. המתוֹדיקה מטפלת במטרת ההוראה של המקצוּעות הבודדים, בבחירת החומר בהתאם לטיב ביה״ס ושנת־הלימוּדים, בשיטות סגוּליוֹת ואמצעי־ההוראה במק־צוֹעוֹת. — החל מן המאה ה18 טוּפּחה הדי׳ כחלק אינטגראלי של תורת־החינוּך, וזרמיה משַקפים את ההתפתחויוֹת בתוֹ־לדות החינוּך; וע״ע חינוּך; פדגוֹגיה; פסיכוֹלוֹגיה; רוּסוֹ; בֵּזֶדוֹ; פֶּסטַלוֹצִי; פְּרֶבֶּל; הֶרבַּרְט; צִילֶר; וִילמַן; דִיסטֶרְוֶג; קֶרְשֶׁנשְׁטַיְנֶר; גַאוּדִיג; ו. גֵ׳ימְז; ג׳וֹן דיוּאי; תוֹרְנדַיק.

H. L. Hollingworth, *Educational Psychology,* 1933; L. Cole, *Psychology of the Elementary School Subjects,* 1934; A.Petzelt, *Grundzüge syst. Päd.,* 1947; F. X. Eggersdorfer, *Jugendbildung,* 1950; Th. Schwerdt, *Krit. D.,* 1952[8].

דידקטית, שירה, (מיוו' διδακτικός, „לימודי"), שירה „לימודית", כלומר שירה העשויה להרחיב את הדעת.

מסורת קדומה ביותר (בוודאי כבר מתקופה קדם־היס־טורית) היא לערוך את הידיעות שהיה רצוי למסור מדור לדור בצורת שירים, כדי להקל על שינונן בע"פ; וכן נהגו כמה עמים, במערב כבמזרח, בראשית ספרותם, ונוהגים עמים פרימיטיוויים, חסרי־כתב, עוד היום. אולם במשך הזמן נודע לשה"ד, נוסף על תועלתה לגבי השינון, גם ערך אסתטי — ביחוד משום החן אשר לתיאורים פיוטיים של הטבע, המלאכות ודרכי־החיים ולהירהורים על אלה —, ומכאן קיום מתמיד של ספרות דידאקטית מסועפת, על נושאים שונים מאד, כסוג ספרותי מיוחד, לרוב בצורת שירות ארוכות, בדומה לשירות האפיות. ש"ד היתה מרובה ומכובדת ביחוד בתקופה העתיקה הקלאסית, אך מצויה למדי גם ביה"ב ובעת החדשה; אולם בתקופה החדישה פחתה והלכה הזיקה לה מאד, שהרי האסתטיקה המודרנית שוללת את זכות־קיומה של שירה הנובעת רק מן השכל ולא מן הרגש, ושכל תכליתה היא ההוראה.

בין היוונים היה הסיודוס (ע"ע) הראשון שכתב ש"ד — אם נתעלם מכמה קטעים בשירי הומרוס, המכילים תיאורי־לחימה; שירתו הגדולה של הסיודוס, „המעשים והימים", עוסקת בעבודת יום־יום בשדה. פרמנידס (ע"ע) ואמפדוקלס (ע"ע) כתבו את יצירותיהם הפילוסופיות בצורת ש"ד. לעניין מיוחד זכה סוג זה של ספרות בתקופה ההלניס־טית, שבה נתפתח בכתבי המלומדים־המשוררים של אלכסנ־דריה. ארטוס (ע"ע) חיבר שיר על האסטרונומיה. נומניוס (בערך 250 לפסה"נ) כתב שירים על מלאכת־הבישול ועל הדיג, אולם יצירותיו לא נשתמרו. בן־דורו ניקאנדרוס חיבר, בין השאר, שירים על עבודת־האדמה, על בעלי־חיים מזיקים ועל סמים וסמים־שכנגד. אפולודורוס (ע"ע) מאתונה חיבר את ספרי־ההיסטוריה שלו במשקל־השירה הנהוג בקומדיות. הרקלידס מפונטוס (אמצע המאה ה1 לסה"נ) כתב שירים לימודיים על בעיות דקדוקיות; דמוקראטס בן־דורו — קבצי מתכונים לבישול בשירים; ועוד.

אף הרומאים עסקו בש"ד לא פחות מן היוונים. היסטוריה בצורת שירה אפית חיבר ניויוס (ע"ע). קווינטוס אניוס (ע"ע), „אבי השירה הלאטינית", חיבר אפוס גדול על תולדות רומא מימי אנאס עד ימיו הוא, וכן יצירות דידאקטיות בענייני פילוסופיית־הטבע, גאסטרונומיה, ועוד. לוקרטיוס (ע"ע) הוא בעל השיר הלימודי „על טבע הדברים", שנשתמר ברובו הגדול (כ7,400 שורות) ושחשי־בותו רבה מאד בשבילנו כהרצאה שיטתית של תמונת־העולם האפיקורית; בין השאר מתוארת בו תורת־האטום העתיקה. ורגיליוס (ע"ע) כתב שירים על עבודת־האדמה, הורטיוס (ע"ע) — על תורת־השיר; מבחינה מסויימת ניתן לראות כש"ד גם את „אמנות־האהבה" לאו־וידיוס (ע"ע), שחיבר גם לוח־חגים בחרוזים. באותה התקופה חיבר פדרוס (ע"ע) את משליו המפורסמים. זמן מועט לאחר מכן חיברו מניליוס את שירו על האסטרו־נומיה וקולומלה שיר על החקלאות, ביחוד על הגננות. אחריהם המשיכו כמה משוררים פחותי־ערך את מסורת השה"ד עד ליה"ב; בין המאוחרים היו אוסוניוס (ע"ע), בעל התיאור השירי של הנהר מוזל וגדותיו, וטרנטינוס מאורוס (המאה ה3), בעל ש"ד בת 3,000 שורות על מלאכת־השיר.

W. Kroll (Pauly-Wissowa, Realenc. d. class. Altert. XII, 1842 sq.), 1912; F. Lübker–J. Geffken–E. Ziebarth, *Real-lex. d. klass. Altert.*, 1914[8]; *The Oxford Class. Dictionary*, 277/8, 1949; H. J. Rose, *A Handbook of Greek Literature*, 1951[4].

מ. רו.

בימי־הביניים ובעת החדשה. השה"ד תופסת מקום נכבד בשירת־יה"ב, שלא הבחינה בדרך־כלל בהבדל בין התפקיד האסתטי והתועלתי (המוסרי־לימודי) של השירה; על המשורר הוטל גם להועיל לקוראו וגם לשעשע אותו. מכאן, שההבדלה בין ש"ד ובין שירה טהורה בשירת יה"ב נעוצה לפעמים בקנה־המידה שלנו ולא בגישת אותם הדורות עצמם.

עיקר השה"ד היה מרוכז בשירה ה„למדנית" — הלא־טינית וה„לועזית" הקרובה לתרבות הלאטינית. בסוף התקופה העתיקה ניסו המשוררים הנוצריים להתחרות בשירה האלילית וחיברו אפוסים לאטיניים על סמך כתבי־הקודש (ע"ע ארטור). תפקיד דידאקטי בולט היה לשני האפוסים מן העולם הטווטוני מן המאה ה9: הליאנד — בגרמנית־תחתית (סאכסית) העתיקה —, המתאר את חיי ישו על סמך האוואנגליונים, והעיבוד האנגלו־סאכסי האפי של ספר בראשית (שנשתמר רק בשרידים).

בספרות יה"ב היו רגילים טישטוש גבולות בין שירה לפרוזה והעברת חיבורים למדניים מפרוזה לצורה מחורזת. המשורר הלאטיני, הגאלי־איטלקי, מגנוס פליכס אנודיוס (Magnus Felix Ennodius, 474—521), כשעמד לחבר את הרצאת האידיאל החינוכי שלו Paraenesis didascalica („הרצאה דידאקטית"), פיקפק, אם עליו לכתוב בשירה או בפרוזה — ולבסוף החליט להשתמש בשני סוגי־כתיבה אלה גם יחד. באותו הסוג של מזיגת פרוזה ושירה השתמש גם בואתיוס (ע"ע) בחיבורו הפילוסופי „על נחמת הפילו־סופיה". איזידור מסביליה (ע"ע), מחבר האנציקלופדיה הראשונה של יה"ב, חיבר גם שיר, שבו תיאר את תוכן ספרייתו. על האנציקלופדיה של איזידור מתבססים שיריו של הנזיר הצרפתי תאודופריד (Theodofrid, המאה ה7): שיר אלף־ביתי De sex aetatibus mundi („על שש תקופות־העולם"), שתכנו — סקירת תולדות האנושות מבריאת־העולם עד צליבתו של ישו, וDe Asia et de universi mundi rota („על אסיה ועל גלגל כל העולם"), הכולל את תיאור העולם.

גם שירו של הנזיר הגרמני ולפריד סטרבו (מת 849), De cultura hortorum („על הגננות"), הוא ביסודו עיבוד של מקורות ספרותיים, ביחוד של ספרו של קולומלה (ר' לעיל). אולם יחד עם זה השיר הוא יצירה פיוטית עצמאית ואמיתית; המשורר מתאר את הפרחים ואת הצמחים של גן־המנזר ומסביר את תכונותיהם הרפואיות, את מובנם האלגורי ואת קשריהם למיתולוגיה העתיקה. שיר זה הוא אחת היצירות המצויינות של התחיה הקארולינגית.

השירה המתארת, שהיא עוסקת בעיקר ביפיו של הטבע, פרחה בלאטינית ובלשונות אחרות עד המאה ה18, בהמשיכה את הקו הנמשך מאוסוניוס (ר' לעיל) ואילך.

שירי־תיאור לא נתחברו לשם תועלת הקורא, אולם שירים דידאקטיים אחרים באו בכוונה ברורה להשכיל

או להועיל. החיבור De viribus herbarum („על כוחות הצמחים"; המאה ה10 [?]) הפיץ בהֶכּסאמטרים את השגי המדע של אסכולת הרפואה של סאלֶרנוֹ. חיבורו של מַרבּוֹד מֶרֶן (Rennes) (המאה ה11), Liber lapidum („ספר האבנים"), מתאר כ60 מיני אבנים ותכונותיהן הטבעיות והמאגיות המיוחדות. השיר Flos medicinae („פרח הרפואה"; המאה ה12 [?]), מסר לקוראיו המרובים ידיעות רפואיות. באותה מאה חיבר המשורר האיטלקי פֶּיטרוֹ דֶה אֶבּוֹלִי (Petrus de Ebulo) שיר לאטיני על מרחצאות פּוֹצוּאוֹלִי (De balneis Puteolanis), שהוא גם חיבור להועיל וגם שירה מתארת.

בעקבות שירו של הוֹראטיוּס „על אמנות השירה" (ר' לעיל) נוצרו החיבורים השיריים על ענייני־ספרות, כגון חיבורו של מַתיֶה מוֹאנְדוֹם (Mathieu de Vendôme, 1185 בערך), Ars versificatoria („מלאכת־החרוזים"), הכתוב רובו בפרוזה ומקצתו — בחרוזים. החיבור השירי של אֶבֶּרַר דֶה בֶּתִין (Eberhard de Béthune, סוף המאה ה12), Graecismus („חכמת יוונית") נותן בין השאר אינפורמאציה על סוגי קישוטים שיריים ועל הדקדוק. בן־זמנו ובן־ארצו (צרפת), אלכסנדר דֶה וילה דֶאִי (Alexander de Villa Dei), חיבר בשביל תלמידיו דקדוק בחרוזים בשם Doctrinale. האנגלי ג'פְרִי מוֹינְסוֹף (Geoffrey of Vinsauf) חיבר בצורת שיר את „אמנות־הפיוט החדשה" (Poetria nova; סמוך ל1210), המלמדת איך לחבר שירים טובים. שיר זה השפיע אף על השירה הלא־לאטינית של יה"ב, וג'פרי נזכר ע"י צ'וֹסֶר (ע"ע).

לדעת אנשי יה"ב ניתן לחבר בצורה שירית אף חיבורים אנציקלופדיים. לסוג זה שייכים החיבורים השיריים הלאטיניים: De laudibus divinae sapientiae („שבחי החכמה האלהית") לאלכסנדר נֶקַם (Alexander Neckam, המאה ה12), הפותח בבריאת־העולם וכולל בין השאר פרקים גאוגראפיים, דיון באבנים יקרות, בצמחי־רפואה ובבע"ח ובשבע האמנויות החפשיות; חיבורו של גוֹדפריד מוויטֶרבּוֹ, Pantheon, שבחלקו עוסק בפילוסופיה, ובחלקו בהיסטוריה, וכתוב במזיגה של שירה ופרוזה. בין החיבורים האַנציקלוֹפדיים השיריים שנכתבו בלשונות המדוברות המפורסם הוא Tesoretto („האוצר הקטן") האיטלקי לבְּרוּנֶטוֹ לַטִּינִי (ע"ע).

ביה"ב נהגו להלביש בלבוש שירי גם את ההגות הפילוסופית. שירו של פרוּדֶנטיוּס (ע"ע), מאחרוני סופרי העת העתיקה, Psychomachia („מלחמת הנפש") ושירי אָלֶן מֶלִיל (ע"ע) הם שירים אֶפִּיִּים־פילוסופיים בעלי עלילה אלגוֹרית. — יש ומשייכים לשה"ד גם את משלי־השועלים, שחוברו ביה"ב — לפעמים בעקבות פֶּדרוּס (ר' לעיל) — הן בלשונות העמים והן בלאטינית. בין החיבורים הלאטיניים מסוג זה המפורסם הוא Ysengrimus — שיר אֶפִּי, הכולל סיפורי זאב ושועל, שחובר ע"י נִיוַרְד מגֶנט (סמוך ל1148). בסוף יה"ב נפוץ בכל אירופה המערבית סיפור רֵינֶקֶה־שועל (ע"ע גרמנית, ספרות, עמ' 559—560).

בהשפעת חיי־החצר התחילה במאה ה12 לפרוח גם השירה בלשונות העמים המדוברות. חברת החצר פיתחה את כללי האהבה המתורבתת, שהסתמכו, בין השאר, על „אמנות האהבה" לאוֹוידיוּס (ע"ע). כְּרֶטְיֶן דֶה טְרוּאָה (המאה ה12) תירגם שיר זה לצרפתית, אך התרגום אבד. השירים העיוניים של יה"ב בענייני־אהבה בלשונות העמים, כתובים בדרך־כלל, כמו השירים הפילוסופיים, בסגנון אלגוֹרי. המפורסם בין אלה הוא Roman de la Rose („רומאן השושנה").

„הקומדיה האלהית" של דַנְטֶה (ע"ע), אע"פ שאינה ש"ד במובן המצומצם, מאחדת בתוכה את כל ההשגים החשובים של השה"ד של יה"ב, שסללה למשורר זה את הדרך להבעת תוכן עיוני בצורה שירית.

בימי ההומאניזם פרחה השה"ד, הן בלאטינית והן בלשון המדוברת, ביחוד באיטליה. רבם הנערץ של משוררי התקופה ההיא היה וֶרגיליוּס (ע"ע), ובעקבותיו הלך לואיג'י אַלַמַּנִי (ע"ע), שחיבר את המפורסם שבשירים הדידאקטיים של איטליה באותה תקופה — La Coltivazione („עבודת־האדמה", 1546). פְרַקַסטוֹרוֹ (ע"ע) נתן תיאור שירי (בלאטינית) של העגבת. בגרמניה פרחה השה"ד ברוח ההומאניזם המאוחר בחוגו של מַרטין אוֹפיץ (ע"ע), העומד בראשית הספרות הגרמנית החדשה.

תקופות הבארוק וההשכלה היו תקופת פריחה של השה"ד, ביחוד בזכות תנועת ההשכלה, שלדעתה נודע לשירה בכלל תפקיד השכלתי; השה"ד היתה, לדעת אנשי הזרם ההוא, כלי נאה להפצת רעיונות מועילים. „אמנות־הפיוט" (L'art poétique) לבּוּאַלוֹ (ע"ע), שסיכמה בחרוזים אלכסנדריניים את תורת הספרות של האסכולה הקלאסיציסטית, היתה מן החיבורים שהטביעו את חותמם בספרות האירופית. גם אישים אחרים בצרפת עסקו אז בשה"ד בנושאים עיוניים, כגון רַסִין הבן בשירו על הדת (La Religion), וכן ווֹלטֶר (ע"ע) בשירו Discours en vers sur l'homme („דיון בחרוזים על האדם"). המפורסם בין משוררי השה"ד בצרפת היה זַ'ק דֶלִיל (ע"ע), מחבר השיר Les Jardins ou L'Art d'embellir les paysages („הגנים או האמנות לְיַפּוֹת את הנופים", 1782). בש"ד עסקו גם משוררי ההשכלה בשאר הארצות, כגון פּוֹפּ (ע"ע) באנגליה בשירו Essay on Crticism („מסה על הביקורת") וכריסטוֹף אוֹגוסט טידגֶה בגרמניה בשירו על האל־מוות בשם Urania, שהיה מפורסם מאד בשעתו.

המאה ה18 היתה גם עת פריחת השירה המתארת, שאליה שייכים מבחינה מסויימת השירים הדידאקטיים של ז'אק דליל (ר' לעיל), וביחוד קובץ שירים בשם „הנאה בעולם־הזה מאלוהים" (Irdisches Vergnügen in Gott) מאת הגרמני ב. ה. בּרוֹקֶס (1680—1747). השירים המתארים המפורסמים ביותר בתקופה ההיא היו Die Alpen („האל־פים") לאַלְבְּרֶכט פוֹן הַלֶר (ע"ע) ו The Seasons („עונות־השנה) לגֵ'ימז תוֹמסוֹן (ע"ע); שיר זה זכה לחיקויים ועיבודים בלשונות רבות, ואחד מהם משמש טֶכּסט לאוֹראטוריה „עונות־השנה" של הַיְדן (ע"ע).

אָפנת השה"ד עברה מן העולם במאה ה19, בהשפעת חסידי הרומאנטיקה והבאים אחריהם, שדגלו בהפרדה בין ערכי־השירה הפיוטיים ובין הערכים התועלתיים־לימודיים. פרשת השירה המתארת תמה בעקבות פולמוסו הפיקח של המשורר הצרפתי מ. ז. שֶׁנְיֶה (1764—1811), וביחוד בעקבות חיבורו של לֶסינג (ע"ע) „לאוקוֹאוֹן", שבו הציב גבול בין השירה והציור והראה את מגרעות השירה המתארת. רק בדור האחרון מסתמנת תחיית השה"ד בברה"מ, וכן בגרמניה המזרחית על־ידי ב. בּרֶכט (ע"ע), בהתאם לאסתטיקה

המארכסיסטית, שאינה מכירה בערכים אסתטיים הנבדלים מן האידיאולוגיה.

F. Re, *Della poesia didascalica georgica degli Italiani*, 1809; R. Eckart, *Die Lehrdichtung*, 1909²; E. Bertana, *In Arcadia*, 1909; F. Th. Vischer, *Aesthetik*, VI, 1923²; E. Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siecle*, 1924; W. Vontobel, *Von Brockes bis Herder*, 1944; C. Spitteler, *Vom Lehrgedicht*, 1947.

ד. פ.

השה״ד בספרות הערבית ענפה מאד. בתקופת פריחתה של התרבות הערבית ביה״ב היתה מלאכת־השיר חלק בלתי־נפרד מההשכלה הגבוהה, ולמעשה ידע כל מלומד להרצות את תורתו גם בצורה „פיוטית". אין נושא ונושא־משנה מדעי שלא זכה גם לעיבוד פיוטי, מכללי קריאת הקוראן בציבור עד לפרטי חוקי־הירושה במדעים הדתיים, מכללי תורת־ההגיון עד סודות האלכימיה במדעים החילוניים. השירים מסוג ספרותי זה ידועים בשם „אֻרג׳וּזה" (שיר דידאקטי במשקל רַגַ׳ז) ו„מַנזוּמה" (סתם שיר דידאקטי). יש ביניהם מפורסמים, כגון „אַלְפִיה" של המדקדק אִבְּן מאלִךְ (מת 1274), שדנה בכללי התחביר ושזכתה לספרות שלמה של פירושים מקיפים; אותו מחבר כתב גם שירים מיוחדים על השרשים המשולשים, על פעלי ל״ו ול״י ועל השמות ממין נקבה. אבן סינא (ע״ע) חיבר את „אלקַצידה אלנַפְסִיה" (השיר על הנפש), וכן שירים על תורת־ההגיון ועל שמירת הבריאות. האצטגנין המפורסם אִבְּן אַבִּי אלרִג׳אל (במחצית הראשונה של המאה ה11) הפיץ את תורותיו באסטרולוגיה גם בצורת „ארג׳וּזה".

תופעה לא־נדירה באיסלאם היא גם עיבוד שירי של חיבור פרוזאי הכתוב בידי מחבר אחר. למשל, ספרו של אלחרירי (ע״ע) „פנינת האמודאי בדבר שגיאות־לשון של המשכילים" עובד בצורת שיר ע״י אַלְוַראק אלְמִצרי (מת 1296). מצד שני נכתבו גם פירושים בפרוזה על שירים דידאקטיים. אחד השירים הנפוצים ביותר על תורת האלכימיה, „שֻדוּר אַלדַ׳הַב" („מרגליות הזהב") של אִבְּן אַרְפַע ראסה (מת 1197), זכה לפירוש מפורסם של אַלְגִ׳לְדַכִּי (מת 1342); ואילו האלכימאי אִבְּן אֻמַיל אַלתַּמִימי (המאה ה10) חיבר בעצמו את הפירוש „אַלְמַא אַלוַרַקי" („מי הכסף") על שירו „רִסאלַת אלשַׁמְס אִלָא אלְהִלַאל" („אגרת השמש אל הירח המתחדש").

ביתר שפות האיסלאם השה״ד מפותחת פחות בשטח המדעים ויותר בשטחי המסתורין והמוסר. מן השירים הדידאקטיים בענייני מדע בלשון הפרסית ייזכר „רוּשַנָאִי נאמֶה" („ספר הזוהר") של נאצר חֻ׳סְרו (המאה ה11).

H. Etké, *Neupersische Literatur* (Grundr. d. iran. Philol., II, 212–368), 1896–1904; C. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Literatur*, V, 1937–1944².

מ. פ.

השירה העברית הדידאקטית היא קדומה וסוגיה שונים: שירי מוסר, שירי דינים והלכה, שירי דקדוק ומלאכת־השיר, שירי רפואה, שירי זכרון ושירי משחק. הדברים נכתבו בדרך שיר, כדי שיעשו רושם, ייכנסו ללב וייזכרו יפה. ספר משלי הוא אוסף שירים דידאקטיים, וכמו כן ספר בן־סירא. לסוג זה שייכים גם ספר „מוסר השכל" לרב האיי גאון ו„שיר הקערה" לר׳ יהוסף האזובי (ברלין תר״כ), וכד׳. ה„אזהרות", פיוטים על תרי״ג מצוות לשבועות, כגון „אתה הנחלת תורה לעמך" (דודסון, אוצר השירה והפיוט, 8788), וכן ה„אזהרות" של רב סעדיה גאון, ר׳ שלמה אבן גבירול ואחרים שייכות לסוג שירי הדינים וההלכות. לסוג זה שייכים גם השירים „אוכל בשרים אל תהי שוכח", על איסורי חלב, לר׳ בנימין אספינוזא (דודסון, 1818), ספר „שוחטי הילדים", על הלכות שחיטה, לר׳ ישראל נג׳ארה (אמשטרדאם תע״ח; הספר נקרא כך משום שדיני השחיטה בשיר זה הם קלים ביותר עד שגם ילדים יכולים ללמוד אותם), וכיו״ב. שירי לימוד הדקדוק ומלאכת־השיר הם מרובים, ומהם: ס׳ „דקדוקי הטעמים", שנתחבר — או נערך — בידי אהרן בן משה בן אשר בסוף המאה ה9 בפרוזה מחורזת ומכיל כללים להגיה ולשינויים ההגאיים בצורות הנטיה; ה„ענק", על יסודי תורת הדקדוק, לר׳ שלמה אבן גבירול (דודסון, 8937); השיר „אזור חלק אומץ", על כללי קמץ קטן, למרדכי ב״ר הלל (דודסון, 2194), והשיר „שמע אתה בני יקיר", על מלאכת־השיר, לר׳ מנחם תמר (דודסון, 1663). ספר „רפואת הגוויה" לר׳ יהודה אלחריזי (שאלוניקי שנ״ג, ונדפס הרבה פעמים) שייך לשירי לימוד הרפואה והנהגת האדם בהלכות בריאות. משירי הזכרון: „בראש התולדות אברם ראה", סימנים לסדר פרשיות התורה, לר׳ יששכר סוסאן מערבי (דודסון, 1359); „ברך לפאה ועל דמאי וכלאים", סימנים לסדר שמות מסכתות התלמוד, לר׳ אברהם סמרה (דודסון, 1722). משירי המשחק: השירים על משחק האישקוקי (שחמט) — „אשורר שיר במלחמה ערוכה" לראב״ע (דודסון, 7863); „מלכים נפגשו אחד לאחד" לאנונימוס (דודסון, 1757), ועוד; שיר על משחק־הקלפים לעמנואל פרַנשיש. כל השירים על משחקי האישקוקי נאספו ע״י שטיינשניידר במחברתו Schach bei den Juden (ברלין 1873). — שירים לימודיים היו מקובלים באיטליה עד המאה ה18.

ענפים ספרותיים קרובים לשה״ד, אך נבדלים ממנה, הם המשל (ע״ע) והשירה האלגורית; שניהם היו רווחים מאד בספרות העברית ביה״ב, ואף אח״כ עד המאה ה19.

וע״ע עברית, ספרות.

א. מ. ה.

דִידְרוֹ, דֶנִי — Denis Diderot — (1713, לאנגר [Langres] — 1784, פאריס), הוגה־דעות וסופר צרפתי, מראשי האֶנציקלוֹפדיסטים (ע״ע). די׳ היה בן בעל־מלאכה אמיד; רצון ההורים היה שדי׳ יהיה כומר, והוא נשלח לקוֹלֶז׳ ישועי בפאריס, שהעניק לו השׂכלה קלאסית רחבה. אולם עד מהרה נטש די׳ את האמונה ועִמה — את הקולז׳, וכמה שנים חי בעוני, שקוע בלימודים פילוסופיים מקיפים ומתפרנס בצימצום משיעורים ומתרגומים (ביחוד מאנגלית). ב1744 נשׂא צעירה עניה לאשה. באותן שנים נעשׂה מבאי טרקלינה הפילוסופי של המארקיזה ד׳אֶפִּינֶה (ע״ע), ושם הכיר את רוב אנשי־הרוח, שהיו במרוצת הזמן לשותפיו במפעל האֶנציקלוֹפדיה. חיבוריו הראשונים של די׳ הם: Essai sur le mérite et la vertu („מסה על הזכות והמעלות הטובות", 1745); Pensées philosophiques („הירהורים פילוסופיים", 1746); Les allées du sceptique („טיוליו של הספקן", 1747); Les bijoux indiscrets („התכשיטים מגלי הסודות", 1748 — רומאן סאטירי, מתובל בדברי־זימה,

דני דידרו

המתאר ומבקר את חיי־החברה בצרפת במסווה של שיחות הגבירות והפילגשים בבית־הנשים של שולטאן מזרחי, כלומר לואי XV), וחמישה „מאמרים (Mémoires) על נושאים מאתמאטיים שונים" (1748). הקו־המַנחה בכל היצירות הללו הוא העקרון: „הספקנות היא הצעד הראשון לקראת האמת"; עם הופעתן החלו הישועיים מיד להתריע על די׳ כעל איש מסוכן לדת הנוצרית, וה„הירהורים" אף נידונו לשׂרפה מיד להופעתם.

ב1745 הוזמן די׳ ע״י מו״ל פאריסאי לתרגם את ה„ציקלופדיה" האנגלית של צֶ׳ימְבֶּרס (ע״ע אנציקלופדיה, עמ׳ 635), אך די׳ שיכנע את המו״ל ליצור תחתה אֶנציקלופדיה מונומֶנטאלית משלו, אשר ערכיה יהיו מעמיקים ומקיפים יותר וכתובים ללא משוא־פנים, בעיקר בשטחי ההגות והדת. הוא קירב מיד לרעיונו סֶגֶל של אנשי־רוח: ד׳אַלַנבֶּר (ע״ע), מונטֶסקיֶה (ע״ע), וולטֶר (ע״ע), רוסו (ע״ע), ביפון (ע״ע), הולבַך (ע״ע), הֶלוֶטיוס (ע״ע) ואחרים. תוך כדי עבודות־ההכנה נעצר די׳ ונכלא ב1749 במצודת וֶנסֶן בגלל ספרו Lettre sur les aveugles („איגרת על העיוורים"), המגלה במקצת את כפירתו בענייני הדת. אחרי 4 חדשים שוחרר ונרתם בכל כוחו ומרצו לעבודה המייגעת של חיבור הערכים החשובים ביותר באֶנציקלופדיה, עריכת המאמרים שנכתבו ע״י שותפיו, הכנת התרשימים המלַווים את הערכים, הגהות המאמרים בבית־הדפוס. הכרך הראשון הופיע ב1751, האחרון (י״ז) — ב1765; האחרון מ4 כרכי־התמונות — ב1772 (ע״ע אֶנציקלופדיה, עמ׳ 636). זה היה מפעל ענקי, גיבוש רעיונותיה של פילוסופיית־„ההשׂכלה" והתקפה אדירה על משטר הפֶאודאליזם, המלוכה ושלטון הכנסיה. די׳ לא זו בלבד שהיה העורך ומחבר מאמרים בפילוסופיה ותרבות, אלא לצרכי האֶנציקלופדיה אף התמחה בשטחים מדעיים וטכניים רבים, שעליהם לא היה לו מושׂג קודם לכן, ותרם מאמרים מעולים בתחומי המכונאות, הטכניקה, התעשיה ותורת־החברה.

האֶנציקלופדיה עוררה התנגדות חריפה מצד השליטים, וכבר ב1758 הוטל עליה איסור, ומאז נאלצה להופיע באורח בלתי־חוקי. רבים מחבריו של די׳ נטשו את המערכה ועזבו את די׳ לנפשו, כשהיצירה הבלתי־גמורה בידו. אולם די׳ לא אמר נואש; במשך 30 שנה עמל ביצירת האֶנציקלופדיה, אשר הביאה למו״לים עושר רב, ולו לעצמו — מצוקה ורדיפות, ותהילה רק בדורות הבאים.

באותן השנים מצא די׳ עוד כוח ופנאי לחבר כמה יצירות ספרותיות חשובות: הרומאנים הפילוסופיים Jacques le fataliste („ז׳אק הפאטאליסטן"), La religieuse („הנזירה"), Le neveu de Rameau („בן אחיו של ראמו"; תורגם ע״י גֶתה לגרמנית, תורגם לעברית ע״י מ. לוין [1943]); המסות ההיסטוריות Principes de politique d'un souverain („עקרונות מדיניים של שליט"); Essai sur les Règnes de Claude et de Néron („מסה על שלטונם של קלאודיוס ונירון"), ומחזות אחדים.

בשנים ממחזותיו: Le fils naturel („הבן שלא מן הנישואים", 1757) ו Le père de famille („אבי המשפחה", 1758), פילס די׳ דרכים חדשות לתיאטרון העולמי; הוא יצר את הטיפוס של הdrame bourgeois — מחזות בעלי מתח דראמתי ואף טראגי, שגיבוריהם הם אזרחים פשוטים ועלילותיהם נובעות מסיבוכים יום־יומיים. יצירות אלו מבשרות במידת־מה את הדראמה והרומאן הנאטוראליסטיים של המאה ה19. בשעתן לא השפיעו ביותר בצרפת, אולם השפעה מידית היתה להן בגרמניה, למשל על לֶסינג ועל שילֶר הצעיר. די׳ חיבר גם קומדיה טובה, Est-il bon? Est-il méchant? („הטוב הוא אם רע?"), ומסה חשובה Discours sur la poésie dramatique („נאום על השירה הדראמאתית", 1758).

ב1764 הוזמן די׳ ע״י פ. מ. גרים (ע״ע) לכתוב מאמר על תערוכות הציורים בפאריס; הוא חיבר ספר שלם, גדוש רעיונות בשטח האמנויות הפלאסטיות: Essai sur la peinture („מסה על הציור", 1765). במשך 3 שנים הוסיף לשלוח לגרים מאמרי־ביקורת ומאמרים עיוניים על האמנות, שהופיעו לאחר מכן במקובץ בשם Histoire des Salons („תולדות טרקליני־התערוכות"); בזכות חיבורים אלה יש לראות את די׳ כמבקר־האמנות הראשון בצרפת. חשיבות לגבי תולדות האֶסתֶטיקה יש גם למסתו Paradoxe sur le comédien („חידוש תמוה על השחקן"), שבו הוא מסביר שאין שחקן מגיע למשחק מושלם אלא אחרי שהפך את רגשו לדבר של שיקול שכלי קריר.

באמונות ודעות פסח די׳ על שתי הסעפים בין דֶאיזם קלוש ובין אַתֶאיזם ברור, אך בעיקרה היתה משנתו הומאניזם מאטריאליסטי־מדעי. בגישתו המדעית, בשאיפתו לבסס את השקפת־עולמו על מסקנות הפיסיקה והביולוגיה, נראה די׳ מודרני יותר מחבריו, אשר המאטריאליזם שלהם לא היה בעיקר אלא פרי הלכי־רוח ושיקולי־דעת. — כאיש היה די׳ נדיב־לב, דואג למשפחתו ולידידיו, מצניע לכת, ללא שנאה וקנאה, עני ושמח בחלקו. הוא עזר לכמה מחבריו ביצירותיהם הספרותיות, ועל כך לא תבע זכויות לעצמו: „אין גוזלים ממני את חיי", נהג לומר, — „אני נותן אותם!". כאשר עמד להשיא את בתו, לא היתה הפרוטה מצויה בכיסו, ומשום כך החליט להציע את ספרייתו למכירה. כשנודע הדבר ליֶקאטרינה II קיסרית־רוסיה, שנהגה להעמיד פנים של שוחרת השׂכלה ומוקירת אנשי־רוח, קנתה אותה בתנאי שהספרים יישארו בידי די׳ כל ימי־חייו והוא יקבל ממנה

שכר־סַפרן. בשנת 1773 נסע די׳ לרוסיה על מנת להודות אישית לקיסרית. למרות הפצרותיה שישאר בחצרה, חזר ב1774 לצרפת. שם המשיך בפעילותו הספרותית, והפך למרכז ההתעניינות של הדור הצעיר. במותו הניח אחריו כ40 כרכים של חיבורים שטרם נדפסו בחייו. חשיבות רבה נודעת גם לאלפי מכתביו שכתב לאנשי רוח בכל רחבי־אירופה. — די׳ היה אחד הסופרים הגדולים והרב־גוניים ביותר של המאה ה18; רוּסוֹ ראה בו את אפלטון של העת החדשה. יצירותיו של די׳ מבשרות את המהפכה הצרפתית משלוש בחינות: המדינית, הספרותית והפילוסופית.

ההוצאה השלמה של כתבי די׳ ב20 כרכים הופיעה ב1875—1879; אוסף חדיש של יצירותיו הנבחרות יצא ב1935. אוסף מכתבים, שלא היו ידועים עד אז, הופיע ב1938, והשלמות לכל כתביו ב1951.

Mme de Vandeul (בתו של די׳), *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des ouvrages de son père, D. D.*, 1786; K. Rosenkranz, *D.s Leben u. Werke*, I–II, 1886; E. Schérer, *D.*, 1881; J. Reinach, *D.*, 1894; A. Collignon, *D., sa vie, ses œuvres, sa correspondance*, 1895; E. Herriot, *D.*, 1902; W. Kassner, *D. D.*, 1906; R. L. Cru, *D. as a Disciple of English Thought*, 1913; P. Hermand, *Les idées morales de D.*, 1923; J. Morley, *D. and the Encyclopedists*, I–II, 1923[2]; J. Le Gras, *D. et l'Encyclopédie*, 1928; H. Dieckmann, *Stand u. Probleme d. D.-Forschung*, 1931; L. Barthou, *D.*, 1932; H. Gillot, *D.*, 1937; J. Thomas, *L'humanisme de D.*, 1938; J. Luc, *D.*, 1938; D. Mornet, *D., l'homme et l'œuvre*, 1941; A. Billy, *Vie de D.*, 1943; L. G. Crocker, *The Embattled Philosopher*, 1955; A. M. Wilson, *D.*, 1957; J. Seznec, *Essais sur D. et l'Antiquité*, 1957.

מ. ל.-ח. פ.

דַּיָּה (Milvus), סוג של עופות טורפים ממשפחת הדורסים (ע״ע); כולל כ70 מינים. לדי״ רגליים קצרות בעלות אצבעות קצרות, כנפיים ארוכות וזנב ארוך וממוזלג. הן בעלות מעוף־דאִיה מובהק, ואפשר להכירן בנקל בתעופתן ע״פ הצורה האָפיינית של כנפיהן וזנבן. הדי״ נפוצות בכל חלקי העולם. מזונן — בעלי־חיים קטנים, ביחוד עכברים וצפרדעים, וכן דגים מתים, שאותם הן מרימות מעל פני המים או מן החוף, ובשׂר נבלות. הן מקננות בעצים גבוהים, לעתים רחוקות בצוקים, במקרים מיוחדים בשיחים או בקני־סוּף באגמים ובביצות, ובונות קן מזרדים, מרופד בצמר, שׂער וסמרטוטים. הן מטילות כרגיל 3 ביצים, שצבען לבן או לבן־ירקרק ובהן כתמים חומים מועטים.

הדיה השחומה (M. migrans) מצויה גם בא״י, בעיקר בשפלות, ודוֹגרת בא־ביב על עצים גבוֹהים, לפעמים על צוקים (כרמל, חוף־הים). אָרכּה כ55 ס״מ, משקלה 800—900 ג׳. צבעה חום־שחרחר מפוספס, הראש אפור, קשתית־העין אפורה־לבנה, הרגליים צהובות, ה־מַקוֹר שחור. הדי״ הדוגרות בא״י הן, כנראה, יציבות בה, אבל בחורף מתווס־פות עליהן רבות

דיה שחומה

שבאות מן הצפון כדי לבלות את החורף כאן. הדיה נוטה לחיות בקירבת ישובי־אדם; במקומות שהיא מוגנת ע״י החוק מפני צַיִד, כגון בשוויץ או בתורכיה, היא נראית גם בערים דוגרת על עצים ברחובות־העיר מעל לראשיהם של העוברים־ושבים. נדידת הדי״ צפונה נראית בא״י יפה באביב בבקעת־הירדן ובערבה, וביחוד באילת.

הדיה החוּמה (M. milvus) גדולה מן השחומה: אָרכּה כ60 ס״מ, ומשקלה ק״ג אחד בקירוב; מיזלוג זנבה בולט יותר, והיא גם ססגונית יותר: צבעה חום־אדמדם מפוספס, ראשה אפור־לבנבן, וכתמים לבנים בולטים מצדן התחתון של אברות־היד. מבחינת אורח־חייהם אין הבדל בין שני המינים. הדיה החומה היתה לפנים נפוצה מאד באירופה, אך הושמדה ברובה, ורק בשנים האחרונות, משזכתה להגנה מיוחדת, היא חוזרת להיות שכיחה יותר ברוב הארצות. פרטים בודדים מופיעים בחורף בא״י.

הדיה נמנית בתורה עם העופות הדורסים הטמאים (דב׳ יד, יג; ויק׳ יא, יד: דאה); וכן היא נזכרת במקרא עם עופות־המדבר (ישע׳ לד, טו). חז״ל מזהים את הדיה, הדאה, האיה והראה שבתורה (שם שם) כעוף אחד (חולין ס״ג).

ה. מ.

דְּיוֹ, תמיסה או תרחיף של חומר צוֹבע בתוך מַצע נוֹזלי או נוזלי־למחצה, המשמשים לכתיבה או להדפסה. התהווּת רישומי־דיו יציבים על־פני הנייר (או כל מצע אחר) נגרמת ע״י הידבקות החלקיקים המוצקים, השחורים או הצבעוֹניים, בשטח פני המצע אחרי התייבשות הדיו. חלקי־קים מוצקים אלה קיימים בדיו מלכתחילה או מתהווים בה כמשקע מחמת המגע בנייר ובאויר.

הדיו נזכרת לראשונה בתעודות סמוּך ל2500 לפסה״נ. הסינים והמצרים הקדמונים היו מייצרים אותה מפיח שחוק מעוֹרב בדבק או בשׂרף טבעי; היא נוצקה למקלות יבשים, שהורטבו לפני השימוש. כדיו־צבעוֹנין (עפ״ר אדומה) שימשו בימי־קדם תמציות צבעוֹניות של צמחים או בע״ח, כגון אַלִיזַרין (ע״ע), מיץ חֶלזון הארגמן (ע״ע) ומיץ הדיוֹנוּן (ע״ע), וכן חֳמרים מינראליים, כגון מיניוּם. גם הדיו העשׂויה מלח־ברזל וְעַפְצים כבר היתה ידועה בתקופות קדומות — לפחות מן המאה ה3 לפסה״נ ואילך. במקורות היהודיים נזכרת הדיו לראשונה בס׳ ירמיהו (לו, יט), ומאוחר יותר — במשנה (שבת ח׳, ג׳; אבות ד׳, כ׳); במשנה־תורה לרמב״ם נתון אף מַתכון מסָרתי להכנת דיו (הלכ׳ תפילין א׳, ד׳).

מַתכוֹנים שונים לדיו, הערוּכים כוּלם לפי עקרונות שווים, נקבעו בדרך אֶמפירית ביה״ב ובראשית הזמן החדש. — המוּנ־חים לדיו בלשונות הרומאניות, וגם באנגלית (למשל: צרפ׳ encre, אנג׳ ink), מקוֹרם בלאט׳ encaustum = הציפּוּי הצבעוֹני של לבֵנים; המונח הגרמני Tinte נגזר מלאט׳ tingere = צָבע.

הצד השווה בכל סוגי־הדיו הישָׁנים — שהם היו מלכתחילה תרחיפים של חמרים מוצקים בנוזל. הדיו החדישה היא בדרך־כלל תמיסה צלולה, המפיקה מתוכה את המשקע — ולפעמים אף את עיקר הצבע — רק אחרי הכתיבה. דיו מתאימה לכתיבה צריכה לספק את הדרישות הבאות: 1) יצירת קווים דקים וחטובים, ז״א, אי־פיזור בתוך הנייר או על־פניו; 2) צמיגוּת מתאימה, המוֹנעת הידבקות בקצה ציפּוֹרן־העט; 3) אִינרטיוּת כימית כלפי החומר שממנו מיוּצרים חלקי־העט;

4) ההתייבשות מהירה; 5) אחרי התייבשותה — יציבות בפני מים, אור, אויר וכימיקאלים.

דיו־כתיבה. 1) **דיו־כתיבה רגילה** — עיקרה **ברזל־עפצים**. העפצים (או חָמרי־בורסי אחרים) מספקים טַנין (ע"ע) או את מרכיבו, החומצה הגאלית; הברזל הוא מלח היון הדו־ערכי (Fe^{++}). שני החמרים נותנים במים תמיסה צלולה, שהיא כחלחלה־בהירה או כמעט חסרת־צבע; לתמיסה זו מוסיפים: א) קצת חומצה, מלחית או גָפריתנית — לשם מניעת התחמצנות Fe^{++} ל־Fe^{+++}; ב) חומר־חיטוי; ג) חומר־עיבוי — לשם הקניית הצמיגות הרצויה. הכתוב בדיו זו על־גבי הנייר משחיר רק לאחר זמן־מה, בעקבות סתירת החומציות של הדיו ע"י האֲלומינה או הסיד שבנייר, וכתוצאה מכך — חימצון מלח־הברזל באויר והתהוות ברזל תלת־ערכי, היוצר עם חומר־העפצים תרכובת קומפלֶכסית, שהוא חומר־צבע כחול־כהה או שחור, לא־מסיס במים ויציב. כשרצויה הופעה מיידית של כתב כֵּהה־צבע על הנייר, מוסיפים לדיו חומר־צבע חומצי מסיס (כגון כחול־אנילין או נתרן אינדיגו־סולפונאטי). — כחומר ליצירת דיו, ז"א להתהוות הקומפלכסים השחורים עם Fe^{+++}, מסוגלות לשמש רק תרכובות המכילות 3 הידרוכסילים שכנים בטבעת ארומאטית או 2 הידרוכסילים וקבוצת־קארבוכסיל במצב־אורתו; החומצה הגאלית היא דוגמה מובהקת לחומר כזה. פרטי המבנה הכימי של קומפלכסים אלה עדיין לא הובהרו במלואם. — לשם הכנת ליטר של דיו רגילה מערבבים 600 סמ"ע מתמיסה מימית של 10% טאנין עם תמיסה של 5 ג' ברזל גָפריתני ($FeSO_4.7H_2O$) ב־400 סמ"ע מים, מחומצים ע"י קצת חומצה גָפריתנית או מלחית; מרתיחים 10—15 דקות ומוסיפים 30 ג' סוכר (לעיבוי), 1 ג' פֶנול (לחיטוי) ו־10 ג' כחול־אנילין 1B. התהליך מבוצע בדוודים גדולים; לאחר השהיה מפרידים את הנוזל מן השארית המוצקה ע"י דֶקאנטאציה או סינון. המילוי בבקבוקים נעשה ע"י מכונות אוטומאטיות. לבחירת הציוד המתאים יש חשיבות רבה בייצור הדיו בגלל האופי המאכל שלה; מקובל ציוד מעץ, מקראמיקה, מפלדת כרום וניקל וכד'. הכתוב בדיו של ברזל־עפצים הוא יציב מאד ומתקיים לדורות. לפי הנוהג הבין־לאומי אין חותמים על חוזים מדיניים אלא בדיו זו.

2) **דיו עץ־הכחול** — תמצית של עץ־הכחול הטרופי (Haematoxylon) בתמיסת־סודה, בתוספת מלח כרומאטי כחומר־חימצון המייצב את ההשחרה. — **אבקת־דיו** — תמצית מיובשת של עץ־הכחול, עם 1% אשלגן דו־כרומאטי ו־10% אינדיגו־קארמין; מכינים תמיסת 4% מאֲבקה זו במים מזוקקים.

3) **דיו־צבעונין** — תמיסות מימיות של 1—2% חמרי־צבע (עפ"ר צבעי־אנילין), עם חומר־עיבוי (למשל: ½% גומי־ערבי) וחומר־חיטוי ($^1/_{10}$%) חומצה סאליצילית או בֶנזואית): לדיו אדומה — אֶיאוזין, רודאמין או דיאמאנט־פוּכסין; לדיו כחולה — כחול־מֶתילֶן או כחול פרוסי; לדיו ירוקה — ירוק־מאלאכיט, וכו'. חסרונן של דיואות אלו — אי־יציבותן בפני מים.

4) **דיו־להעתקה** — דומה בטיב מרכיביה לדיו רגילה, אך מרוכזת ממנה. **דיו־העתקה רגילה**, המאפשרת הכנת העתק אחד או העתקים אחדים ע"י לחץ, מכילה — נוסף על ברזל־העפצים או על חמרי־הצבע — עוד חומר סמיך והיגרוסקופי, כגון סירופ או גליצֶרול, לשם מניעת התייבשות מהירה מדי. **דיו־הֶקטוגראף** — מרוכזת פי 10 מדיו־צבעונין רגילה ומכילה גליצרול, 10—20% כוהל וחומצה חלשה למניעת שקיעת חומר־הצבע לפני השימוש; בגלל ההתאַידות המהירה של הכוהל מוחש ייבוש הכתב.

מיני־הדיו השונים עוברים בדיקות לפי תקנים מקובלים, הן לקביעת אחוזי המרכיבים והן לקביעת האיכות. למשל, לשם בדיקת סגולות־הכתיבה מטפטפים את הדיו מפיפֶטה על־גבי נייר בזווית של 45°: בודקים את הצבע, את גודל הכתב, את צורתו ואת מידת חדירתו לעומק הנייר, ובוחנים את יציבותו ע"י השריית הכתב במשך 8 ימים במים, בכוהל של 5%, בכוהל של 80% ובאויר.

5) **דיו כימית.** צורתה המקובלת ביותר — תמיסת גומי־ערבי עם מלח־כסף, שחיזורו נותן את הגון השחור של כסף מתכתי קולואידי. סוגים מיוחדים של דיו כימית נועדו לכתיבה על גבי מתכת; למשל, על־גבי ברזל או אבץ — תמיסה של נחושת גָפריתנית, חומצת־חומץ וגומי־ערבי במים: המצע המתכתי (Fe או Zn) מפיק מדיו זו נחושת. לכתיבה על־גבי זכוכית משמשת תמיסת גומי־ערבי עם חומצה הידרופלואורית בתוספת חומר־צבע המסוגל לעמוד בפני החומצה: החומצה ההידרופלואורית מאַכלת את הזכוכית (ע"ע פלואור), והצבע נקלט בחריצים.

6) **דיו־שירטוט** (**דיות, טוש**) — פיח מפוזר בתמיסת דבק (ע"ע); לשם הפגת הריח מקובל להוסיף קצת קאמפור. לשם ייצוב הכתב בפני מים מוסיפים שֶלָכָה מומסת בכוהל או בממס אורגאני אחר. דוגמה להכנת דיות: מחממים 1,250 ג' שֶלאכה ב־7½ ליטר מים תוך הוספת 600 ג' בוראכס; מסננים ומוסיפים 500 ג' פיח וכותשים; אח"כ מוסיפים משהו מתמיסת כוהל־מושק. מדיות נדרש שתתן על הנייר קו שחור סמיך, שהוא ניתן לשטיפה בשעת הכתיבה, אך נעשה יציב כלפי מים לאחר התייבשותו.

7) **דיו־סימון לאריגים** — צריכה להיות עמידה בפני דֶטֶרגֶנטים וחמרי־הלבנה. הרכב מקובל: 3 חלקים אנילין־כלורידי, 2 חלקים נחושת גפריתנית, 1 חלק דֶכּסטְרין — במים.

8) **דיו־סתרים** — מורכבת מתמיסות שונות חסרות־צבע, שרישומיהן על־גבי הנייר מקבלים צבע בהשפעת חום או רֵאַגֶנטים כימיים מסויימים. תמיסות מימיות של קובאלט כלורידי מכילות את היון $Co(H_2O)_6^{+++}$ הוורוד־חיוור, שצבעו אינו ניכר כלל בשכבה דקה של תמיסה מהולה; כשמחממים את הכתב מתנדפים המים מן הקומפלֶכּס ונוצר קובאלט כלורידי אַלמֵימי, שהוא כחול־כהה. תמיסת מי־עפצים חסרת־צבע משחירה על־גבי הנייר בבואה במגע בתמיסת מלח ברזלי; והוא־הדין בתמיסת מלח־עופרת בהשפעת גאז־H_2S.

ייצור דיו־כתיבה הוא ענף בפני עצמו בתעשיה הכימית, ענף מצומצם בהֶקפו, אבל עשיר בשיטות־עיבוד, שרובן נלמדו מן הנסיון, ופרטים רבים מהן נשמרים בסוד ע"י היצרנים השונים. סטיות קלות מן התקן של חמרי־הגלם או שינויים כלשהם בדרכי־ההכנה משנים בהרבה את טיב המוצר. ביחוד תהליך העיבוד של דיות דורש מומחיות רבה. — כסחורה משתייכת הדיו למוצרים אשר ההוצאות לצרכי בית־קיבולם (הבקבוקים), אריזתם ומשלוחם מכריעות בקביעת מחירם בשוק.

דיו־הדפסה (צבע־הדפסה). סוגי דיו־דפוס הם בדרך־כלל תרחיפים של חמרים צבעוניים (פיגמֶנטים) בתוך מצע שומני לא־מימי, נוזל או נוזל למחצה. שיטות־ההדפסה וצרכי הייבוש הם הקובעים את טיב המצע ואת יחסי־הכמויות בין הפיגמֶנט והנוזל. הייבוש לאחר הדפוס מושג ב3 דרכים: א) ספיגת הנוזל בתוך מצע־הדפוס; ב) חימצון הנוזל באויר עם יצירת קרום קשה; ג) איוד הנוזל הנדיף בחום. כפיגמנטים משמשים: פיח — המתקבל מהתפחמות של גאז טבעי; תחמוצות או סולפידים מתכתיים, כגון ZnS; לַכּות — שעי־קרן תרכובות קומפלֶכסיות של אבץ או באריום עם צבעי־אַזו. השמנים הם ממוצא צמחי או מינראלי או תערובות של שמן ושרף; משתמשים בשומנים „רכים", ז"א לא־רוויים, שהם נוטים להקשיה ולהתייבשות מחמת חימצון באויר, כגון שמן־פשתן, שמן־קיק וכד', בשֶלַכָּה, וכן בשרפים פולימֶריים סינתטיים, כגון אלה המתקבלים מאלמֵימה פְּתאלית. אחת משיטות־ההכנה של דיואות אלו היא עירוב השמן והפיגמֶנט ועירבובם יחד ע"י העברת התערובת בטחנת־גלילים; בגמר הפעולה מרחיקים את המשחה הנוצרת בסכין. לפי שיטה אחרת מערבבים את הפיגמנט תחילה במים, אח"כ מעבירים את העוגה לתוך תמיסה מרוכזת של המצע הלא־מימי, ולבסוף מרחיקים את המים.

דיו לדפוס־בֶּלֶט, כגון **דיו־עיתונים**, מורכבת מפיח (15%), כחול פרוסי (10%) ושמן מינראלי סמיך; **דיו־ספרים** מכילה גם תערובת של אולֶאַטים של קובאלט, עופרת ומאנגאן, המשמשת קאטאליזאטור לחימצון, וכתוצאה מזה — גם לייבוש, וכן חמרי־צבע נוספים. **דיו־אַנילין** טיפוסית מכילה, למשל, 110 ג' צבע־אנילין ו180 ג' שֶלאכה בליטר כוהל. **דיו ליתוגראפית** מכילה אחוז גבוה ביותר של פיגמנט. **דיו־תמונות** היא תרחיף של פיגמנט בתמי־סת שרף־כוהל; תערובת של פיגמנט ושרף בשיעור של 1:1 נותנת דיו מבריקה, בשיעור של 2:1 — דיו עמומה. — **„דיו שוקעת בהשפעת קיטור"** מורכבת מפיגמנט מומס בתמיסת שרף בנוזל כָּהלי (כוהל או גליקול); כשרף משמשים מוצרים מאַלמֵימה מאלֶאית וקולופוניום; השרף והצבע שוקעים, כשהכוהל המתרווה במים — מחמת רטיבות־האויר או בהשפעת קיטור — מחלחל לנייר. — **„דיו שוקעת בהשפעת חום"** מורכבת מפיגמנט ומשרף סינתטי (כגון פולי־ויניל־כלוריד) ומרכך (כגון טריקרֶזיל־פוספאט), מומסים בממֵס נדיף המתאייד בחום.

דיו־חותמות מכילה בדרך־כלל ריכוז גבוה מאד של פיגמנט עם אולֶאין, שמן־קיק או שמן־פשתן. **דיו לסרטי מכונות־כתיבה** גם היא מרוכזת מאד ומכילה שמנים מוצקים, שמנים מינראליים בהירים, פאראפין או צֶרֶזין.

D. N. Carvalho, *Forty Centuries of Ink*, 1904; S. Lehner, *Tintenfabrikation*, 1922[7]; L. A. Andés, *Schreib-, Kopier- u. andere Tinten*, 1922[2]; *Tinte* (Ullmanns Encykl. d. techn. Chem. 10), 1932[2]; C. Becher, *Die Fabrikation d. Tinte*, 1934; C. A. Mitchell, *Inks: Their Composition and Manufacture*, 1937[4] id., *Ink* (Thorpe's Dict. of Appl. Chem. VI, 485–494), 1943; C. E. Waters, *Inks*, 1940; W. B. Ellis, *Printing Inks*, 1940; M. Wolfe, *Printing and Litho Inks*, 1940; R. S. Casey, *Writing Ink* (Chem. Industr. 58, 246), 1946; id., *Writing Ink* (Kirk-Othmar, Encycl. of Chem. Technol. 7, 870–877). 1951

ד. אס.

דִיוֹ, קַסְיוּס קוֹקֵיאַנוּס — Cassius Dio Cocceianus — (המאות ה2—3 לסה"נ), היסטוריון ומדינאי רומי.

דיו היה יליד ניקֵיה שבביתיניה והשתייך לעולם ההֶלניסטי של האימפריה הרומית; כתב בשפה היוונית. הוא מילא משׂרות אדמיניסטראטיוויות חשובות בתקופת שלטונם של קומודוס, סֶפטימיוס סֶוֶרוס וסֶוֶרוס אלכסנדר; בין השאר היה — בזה אחר זה — מושל הפרובינציות אפריקה, דַלמַטיה ופַנוניה־עילית, וכן קונסול (ב229). דיו כתב ביוגראפיה של ההיסטוריון אַריאנוס וספר על חלומות. יצירתו החשובה ביותר היא „היסטוריה של רומא", מייסוד העיר עד 229 לסה"נ, ב80 ספרים. החיבור מתחלק ל3 חלקים גדולים: 1) תקופת הרפובליקה; 2) ממותו של יוליוס קיסר עד מותו של מרקוס אַוְרֶליוס (44 לפסה"נ — 180 לסה"נ); 3) תולדות רומא בשנים 180—229 לסה"נ. הספרים 36—54 (68—10 לפסה"נ) הגיעו לידינו בשלמותם, 55—60 בצורה מקוצרת, 17 ו79—80 בחלקם; מספרים אחרים נשתמרו קטעים, וכן מצוי תקציר של הספרים 1—21 ו44—80 מידי סופרים ביזאנטיים ביה"ב.

תיאור המאורעות בחיבורו של דיו הוא אַנַליסטי — לפי סדר השנים, אם כי לפעמים סוטה המחבר מסדר זה מתוך התחשבות בצורך השלמת התיאור של נושא מסויים. דיו השתמש כמקורות ביצירותיהם של פוליביוס (ע"ע), ליוויוס (ע"ע) והיסטוריונים אחרים. בסיגנונו ניכרת השפעת תוקי־דידֵס (ע"ע); בדומה לו הוא משלב בתיאור המאורעות נאומים ארוכים. בתיאורי מאורעות דראמתיים ודמויות אישים מתבלט כשרונו הספרותי.

ב. ל.

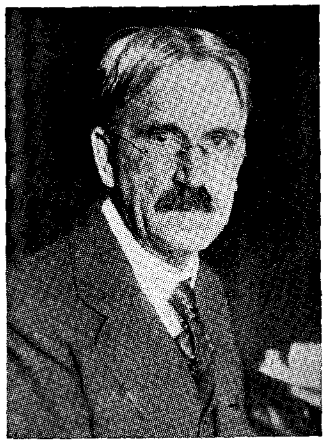
היהודים נזכרים בחיבורו של דיו פעמים רבות. הוא מתאר את אמונתם, את שמירת השבת ואת בית־המקדש ומציין לשבח את כושר עמידתם על ייחודם הלאומי והדתי (ל"ז, 16, 5 — 17, 3); הוא מזכיר את עלייתו של הורדוס (מ"ט, 29), את גירוש היהודים מרומא ע"י טיבֶּריוס (נ"ז, 18, 5), את יחסו של קלַאודיוס ליהודי־רומא (ס', 6, 6), את גביית מס־היהודים בידי דומיטיאנוס (ס"ו, 7, 2) ואת המתתו של פלאוויוס קלֶמֶנס וגירוש אשתו דומיטילה ע"י קיסר זה בעוון התייהדותם (ס"ז, 14). אולם חשיבות מיוחדת נודעת לחומר שדיו מספק לידיעת המאורעות ההיסטוריים הגדולים של תולדות־ישראל המשולבים בהיסטוריה של רומא — המרד הגדול והחורבן (ס"ה, 4—7); מרד יהודי קירֶנֵי וקפריסין בימי טריינוס (ס"ח, 32), שלגביו דיו משמש לנו מקור עיקרי; מרד בר־כוכבא (ס"א, 12—14). בדרך־כלל כותב דיו על היהודים והיהדות במידת האובייקטיוויות האפשרית מצד סופר יווני־רומי. רק תיאור מרדם של יהודי־הגולה בימי טריינוס נכתב מתוך איבה גלויה ליהודים ומייחס להם מעשׂי־אכזריות דמיוניים. אולם יש לציין, שתיאור זה שייך לאותו חלק של החיבור, שלא הגיע לידינו אלא בצורת עיבוד וקיצור בידי הסופר הביזאנטי כסיפילינוס (מן המאה ה11).

הוצאות מדעיות: M. Ph. Boissevain, I—V (1895—1930); J. Melber (1890—1928).

E. Schwartz, *D.* (Pauly–Wissowa, Realencycl. d. klass. Altert. III₂, 1684—1722), 1899.

דְיוּאִי, ג'וֹן — John Dewey — (1859, בֶּרלינגטון [וֶרמונט] — 1952, ניו־יורק), פילוסוף, פדגוג

והוגה־דעות דמוקראטי־ראדיקאלי אמריקני. די' היה בן חקל־אים; הוא למד פילוסופיה באוניברסיטה של ורמונט, ואח"כ באוניברסיטת ג'ונז הופקינז בבולטימור. מ1888 הורה פילו־סופיה באוניברסיטה של מינֶסוטה, ואח"כ בזו של מישיגֶן;

ג'ון דיואי

מ1894 עד 1904 שימש פרופסור בשיקאגו, ומ־1904 עד 1931 באוניברסיטת קולַמביה בניו־יורק. בשיקאגו ניהל גם את ביה"ס לחינוך, ובאותן שנים התחיל לפעול למען תיקון החינוך להלכה ולמעשה; בין השאר ייסד ליד האוניברסיטה בית־ספר יסודי לדוגמה. לאחר מלחמת־העולם I ערך די' סידרת הרצאות באוניברסיטה של טוקיו, וכן הרצה במשך שנתיים באוניברסיטה של פֶּקינג. ע"פ הזמנת הממשלה התורכית ערך תכנית לאירגון חדש של בה"ס בתורכיה.

בהשפעת ג'. ס. מוריס (ע"ע) נטה די' תחילה לדעות הפילוסופים הגרמנים הקלאסיים, בעיקר לתורתו של הֶגֶל, אולם לאחר מכן התנגד להן. הוא נתפס להעברת מושׂגי הדארוויניזם לתחום מדעי הרוח והחברה והושפע השפעה מרובה מוִילְיֶם גֵ'ימְז (ע"ע); בצדו של זה האחרון נעשה די' לדוברו העיקרי של הפְּרַגְמַטִיזם (ע"ע) באה"ב. די' ייצג בתוקף את הכיוון האֶמפיריסטי, הנאטוראליסטי והאנטימֶטאפיסי של הפראגמאטיזם בכל התחומים, מתורת־ההגיון — שבה הונהגה שיטת־חשיבה זו לראשונה ע"י צ'. ס. פירס (ע"ע) — עד לכל הבעיות החשובות של עיצוב־החיים בביה"ס ובחברה.

נקודת־מבטו היסודית של די' היא ביולוגית־סוציולוגית; הוא רואה את האדם בתוך סביבתו ובתהליך תמידי של התפתחות. למשנתו העדיף לקרוא בשם „אינסטרומֶנטאליזם" („מכשיריות"), או גם „אֶכספֶרימֶנטאליזם". די' רואה בשׂכל את המכשיר שבו מתגבר האדם על מצבי־חיים פרובלמאטיים (והשו' „חובות הלבבות" לר' בחיי אבן פקודה [ע"ע]). לדעתו משמשות רק הבעיות המציאותיות מניע רציני לפעולת החשיבה, וזו מצדה קובעת את התנהגותו של האדם: רעיונות הם תכניות. הנסיון, ההולך ומתרחב בדרך הניסוי, מכשיר אותנו להבין את העולם המשתנה שבו אנו חיים, להכיר את מבנהו ואת התפתחותו לעתיד לבוא ואף לשַׁנותו. המדע הוא הפונקציה הכוללת והפעילה של יחסי־הגומלין שבינינו ובין עולמנו. יחס זה משמש מקור לבעיותינו, ופתרונן הוא בחינת קידמה פראגמאטית. ההכרה עצמה היא תהליך של פעולה בתוך מציאות החיים, שהיא ניתנת לשינוי מתמיד.

די' מדגיש את האֶתוֹס שבהכרה הנסיונית, ובפרט בעבודה המדעית: את שאיפתה המתמדת להפוך מצבים פרובלמאטיים ובלתי־ברורים למצבים, שתהא לאדם שליטה עליהם. אף מבחינה מוסרית החיים הם תהליך של פעילות, שבו אנו משנים את מצבנו — הפרטי ובעיקר החברתי־המשותף — ואת עצמנו. התהליך המתמיד של השתלמות או של השתכללות הוא כשהוא־לעצמו המטרה. איזהו טוב? — ההולך ונעשה טוב יותר. — על־אף האֶמפיריזם שלו משתדל די' לשמור על כוחם של האידיאלים המוסריים. בתורת־המידות — כמו בפילוסופיה בכלל — הוא נלחם נגד הריחוק מן החיים והעולם, נגד הדואַליזם (ע"ע) של הפרדה מטאפיסית בין היצירה והפעולה ובין האידיאלים. את אלה האחרונים משתדל הוא לבסס על חיי האדם, שנגד עיניו מופיעים האידיאלים כמגמת פעולתו: „את האידיאלים המוסריים יש להוריד אל האדמה" (“Moral ideals must be brought down to earth”).

כשם שהפראגמאטיזם ופילוסופיית־החיים קרובים זה לזה, כן מצוי במשנתו של די' אף הניתוח הפילוסופי המודרני של האֶכְּסיסטֶנציה, למשל בבחינה שהוא בוחן את הקשרים ה„אֶכסיסטֶנציאליים" שבין הערכה, שאיפה וצורך. די' מדגיש את חשיבות הצרכים (האינטֶרֶסים) של הפרט ושל הקבוצות החברתיות, הן בהתפתחות בעיותיה של פילוסופיית המידות וההערכה, האנתרופולוגיה, הפסיכולוגיה ותורת־החינוך, והן בהתבוננות ההיסטורית בחיי־החברה. כאן משמשת ראיית גורם־האינטרס נקודת־ראות סוציולוגית־מאטֶריאליסטית, בעיקר להסברת הליבֶּראליזם הקאפיטאליסטי, להבנת הפילוסופיה האינדיוִידואַליסטית שלו מתוך מצב־התהוותו, ולהבנה של הפיכתו לעמדה שמרנית ושל המשבר הקשה, העובר עליו היום עם קום המשטרים הדיקטאטוריים. כנגד כל ייצוב של אינטרסים קבוצתיים מעמיד די' את נקודת־המבט של שינוי חברתי מתמיד; מאחר ששינוי זה חל מכל־מקום, מוטב שתוַסת ותנהל אותו סמכות מאורגנת ע"י החברה, שתדע לשמור על חופש־הפרט. דוגמה ממשית לצירוף זה של סמכות (כלומר — משמעת שבתיכנון) ושל חופש ודינאמיקה־שבהתפתחות רואה די' בשיתוף־הפעולה בין המשכילים במדע. משא־נפשו הוא ששיתוף־פעולה חפשי זה יוסיף להתפתח ושיהא רישומו בחיי־החברה ניכר ככל האפשר. אף אירגון הדמוקרטיה הפעילה בחינוך היה חלק של פעולתו למען הגשמת אותו האידיאל.

בתורת־החינוך של די' נחשב הילד כאדם ממש: לא רק כאדם בהתהוותו, חָבר־לעתיד בחברה שלקראתה הוא מתחנך, אלא גם חבר בחברה שבה הוא חי בהווה. תורת־החינוך של די' חדורה לכל פרטיה ע"י השקפתו על הדמוקראטיה כאורח־חיים וכעקרון־פעולה חי (a living principle of action). החינוך המתקדם, מיסודם של די' ושל תלמידיו ועוזריו — בעיקר ו. ה. קילפֶּטְריק — זכה להשפעה רבה באה"ב. הוא מושתת על העקרונות הבאים: ביה"ס צריך שיהא „מוסד חברתי חיוני" (a vital social institution), שלא ישמש הכנה לחיים בלבד, אלא ייהפך בעצמו לחיים מעשיים וחברתיים; הערנות והכוחות אינם מתפתחים אלא ע"י שימושם הפעיל בחיים; החינוך צריך שיטפל בבעיות חיוניות בעולמו של הילד ושל המבוגר; התלמידים לומדים, בהדרכת המורה, להיות אזרחים ע"י מילוי חובות ותפקידים אחראים של אזרחים בקבוצה החברתית שבתוכה הם חיים: בכיתה, בכינוס ובמגרש־המשחקים (וע"ע אה"ב: החינוך, עמ' 103).

די' נלחם לרעיונותיו עד זקנתו המופלגת בפעילות ובמרץ רב, והשפעתו היתה גדולה וממריצה במשך כשני דורות. אמנם משנתו — יותר משהיא פילוסופית במובנה המדוייק היא אידיאולוגיה מדעית מודרנית; אולם במובן זה היא יצירה חשובה ופורה. די' היה היוזם של רפורמה פדגוגית, ומבחינת כל סגולותיו היה איש־המעשה — נציג בולט של רוח אמריקה במחצית הראשונה של המאה ה20. — בשנים האחרונות הוטל דופי מבחינה פוליטית בראדיקאליזם שלו, ותלמידיו נאלצו להגן על תורתו מפני החשדות שטפלו עליהם.

על האֶסְתֶטיקה של די' ע"ע אסתטיקה, עמ' 96.

מספריו: My Pedagogic Creed (עברית: „אני מאמין בחינוך", 1946), 1897; The School and Society („ביה"ס והחברה"), 1899; Ethics („תורת המידות"), 1908; Educational Essays („מסות בחינוך"), 1910; Essays in Experimental Logic („מסות בלוגיקה ניסויית"), 1916; Reconstruction in Philosophy („שיקום הפילוסופיה"), 1920; Human Nature and Conduct („טבע האדם והתנהגותו"), 1922; Experience and Nature („נסיון וטבע"), 1925; The Quest for Certainty („ביקוש הוודאות"), 1929; Authority and Social Change („סמכות ושינוי חברתי"), 1936; Logic, The Theory of Inquiry („לוגיקה, תורת הבחינה"), 1938; Experience and Education („נסיון וחינוך"), 1938; Theory of Valuation („תורת ההערכה"), 1939; Freedom and Culture („חירות ותרבות"), 1939; Problems of Men („בעיות בני־אדם"), 1946.

ש. מ. בלומנפילד, משנת די' והחינוך העברי, תש"א; ג. חורגין, הפילוסופיה של ג'. די' (בצרון, כ"ב), תש"י; א. ע. שפיר, פילוסופיה וחינוך: פרגמטיזם (אנציקלופדיה חינוכית, א'), 1958; W. Feldmann, *J. D.*, 1934; *Intelligence in the Modern World: J. D.'s Philosophy* (ed. by J. Ratner), 1939; S. Hook, *J. D.*, 1939; id., *Heresy, Yes — Conspiracy, No*, 1953; *J. D.: Philosopher of Science and Freedom* (ed. by S. Hook), 1950; *The Philosophy of J. D.* (ed. by P. A. Schilpp), 1951[2]; E. C. Kelley–M.J. Rasey, *Education and the Nature of Man: To the Memory of J. D.*, 1952; P. K. Crosser, *The Nihilism of J. D.*, 1955; *J. D.: His Contribution to the Amer. Tradition* (ed. by I. Erdman), 1955; M. C. Baker, *Foundations of J. D.'s Educational Theory*, 1955.

א. ע. ש.

דְּיוּאִי, מֶלְוִיל — Melvil (Louis Kossuth) Dewey — (1851—1931), ספרן אמריקני, מפַתח מדע הספרנות, ממציא השיטה העשׂרונית למיון הספרים. די' למד באַמהרסט קולג' (מס.), וכבר בתקופת לימודיו היה מנהל־בפועל של ספריית הקולג' והתחיל בפעילותו לקראת שיפור אירגון הספריות. ב1876 הופיע ספרו Classification and Subject Index for Cataloguing and Arranging the Books and Pamphlets of a Library („מיון ומפתח־עניינים לקיטלוגם ולסידורם של ספרים וחוברות בספריה"). די יסד את התאחדות הספריות האמריקניות והתחיל להוציא לאור את כה"ע Library Journal. מ1883 עד 1888 היה מנהל הספריה של אוניברסיטת קולמביה, וכן פרופסור למדעי הספרנות (Library Economy) באותה אוניברסיטה. בתקופה זו יסד די' את ביה"ס לספרנים של מדינת ניו־יורק. בשל סירוב שלטונות האוניברסיטה להרשות לנשים ללמוד באותו בי"ס, התפטר די' ב1888, העביר את המוסד לאַלבּני וניהלוֹ שם עד 1906. ב1889 נתמנה מנהל ספריית מדינת ניו־יורק, וב1904 — מנהל כללי של ספריות המדינה. מלבד זה היה פעיל במוסדות חינוכיים שונים.

שיטתו העשׂרונית של די' נתקבלה בספריות רבות גם מחוץ לאה"ב, בין השאר — בישראל. הספרות בכללותה מחולקת ל10 חוגים, שכל אחד מהם מקבל את אחד המספרים מ0 עד 9, והם: ספרים כלליים, פילוסופיה, דת, סוציולוגיה, בלשנות, מדע טהור, מדע שימושי, אמנות, ספרות, היסטוריה. חלוקת־משנה ראשונה נעשית ע"י תוספת הספרות מ00 עד 99 לעשר הספרות האלו, שהן עצמן משמשות לסימון המאות. למשל: ההיסטוריה מחולקת להיסטוריה כללית (900—909), גאוגראפיה (910—919), ביוגראפיה (920—929), היסטוריה עתיקה (930—939) וכו'. כל חלוקה נוספת נעשית ע"י תוספת מספרים עשׂרוניים אחרי נקודה, למשל: 922 כוללת ביוגראפיות של אנשי־דת, 922.2 — של אנשי־דת קאתוליים, 922.21 — של אפיפיורים; 922.9 — של לא־נוצרים, 922.96 — של יהודים, 922.97 — של מוסלמים. ברור, שאפשר להרחיב את העשׂרונים לצד ימין לפי הצורך; על כן נתונה שיטה זו לפיתוח בשביל ספריות שאינן בנויות לפי המתכונת של הספריות הכלליות בארה"ב, ואף בשביל ספריות מקצועיות. — הספר המפרט את השיטה נקרא (החל ממהדורתו השניה, 1885) Decimal Classification and Relative Index („מפתח עשׂרוני למיון וליחוס").

בעקבות שיטתו של די' נוהגים היום לסמן סימון עשרוני גם את הסעיפים וסעיפי־המשנה שבספרים ובמאמרים מדעיים.

מלבד בבעיות הספרנות עסק די' בעיקר בשני עניינים: בהנהגת השיטה המֶטרית באמריקה ובהמצאת כתיב אנגלי פשוט יותר, המותאם להגיה. את שמו שלו כתב Dui; אלא שהבאנקים סירבו לקבל צֶ'קים חתומים בכתיב זה.

ח. וליש, המיון העשרוני האוניברסלי („מדע", ג', מס' 1), תש"ח; G. Dawe, *M. D.*, 1932; F. Rider, *M. D.*, 1944.

מ. פ.

דִּיוַאן (دِيوان), מונח מתחום האדמיניסטראציה והספרות בארצות התרבות האיסלאמית: המלה מופיעה בהיסטוריוגראפיה הערבית מזמן הכיבושים, ומשרשה „דון" נגזר פועל ערבי במובן „כנס חומר בכתב"; אחד מספרי ההלכה הנכבדים נקרא „מֻדַוַּנַה". — מקור המלה, כנראה, פרסי, אך האֶטימולוגיה שלה אינה ברורה.

בימי הח'ליפים הראשונים היה הדי' פינקס הערבים, שהיו זכאים לקבל קצבות מהכספים שזרמו לאוצר־המדינה עקב הכיבושים. שימוש המלה הורחב לציון משרדי־ממשלה הקשורים בעניינים פיסקאליים, ואח"כ גם מעֵבר לזה. מימי בני־אוּמַיה ידועים: די' אַלְגֻ'נְד (הצבא) — לרישום אנשי־הצבא; די' אלחַ'ראג' — לגביה ולניהול של מסי־המדינה; די' אלרַסאיל — הקוֹרֶספּוֹנדֶנציה; די' אלחַ'אתַם — משרד־החותם, שבו היו משאירים העתקים ממכתבי הח'ליף; די' אלבַּריד — הדואר. תחילה נהגו בדי" הלשונות הרשמיות שמלפני הכיבוש — פרסית בעיראק ויוונית במצרים ובסוריה; בימי עַבְּד אַלְמַלִךְ (658—705) הונהגה בדי" השפה הערבית.

בימי העבאסים חלו בזמנים שונים שינויים בצורות האדמיניסטראציה, בוּטלו די" ישנים והונהגו חדשים, כגוֹן די' אלאַזִמַּה — מוסד־ביקוֹרת על חשבונות הממונים על הכנסות המדינה והוצאותיה; די' אַלנַזַר פי אלמַטַאלִם — בי"ד לעירעורים. משרד־הקוֹרספּוֹנדנציה נקרא בזמן מאוחר יותר די' אלאִנְשַא. התפתחות המונח הביאה, איפוא, מהכתובים — למשרד המנַהל את הכתובים, ואפילו לגוף האנשים המנהלים את המשרד.

בתורכיה העוֹתמאנית היה פירוש המלה די' — אסיפה רשמית, שנתכנסה בארמון השוּלטאן בראשותו של הוֶזיר הגדול, וכן נקראו בשם זה גם קבלות־הפנים הפומביות של שגרירים, מגישי־בקשות וכיו"ב. בתקופות מסויימות היו די" כאלה גם בכמה מחוזות ונוהלו ע"י מושל־המחוז. מהדי' העוֹתמאני נובע, כנראה, השימוש במלת די' בלשונות האירופיות לציון ס פ ה, על־שם הספות הארוכות שהיו מוצבות

לאורך הקיר בחדרי־קבלה כאלה. — בתורכית — ואף בערבית — חדישה משתמשים במלה זו לציון לשכה, כגון לשכת־המלך, לשכת נשיא־הרפובליקה.

„רשימה כתובה" מסוג אחר מהווה קובץ שירים של משורר אחד או של משוררים אחדים, הנקרא כרגיל אף הוא די׳.

St. Lane-Poole, *A. History of Egypt in the Middle Ages*, 1936; S. A. Q. Husaini, *Arab Administration*, 1949; H. A. R. Gibb–H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, 1950–1957.

ח. י. כ.

דְיוּאַר, סֶר גֶ׳ימְז — (Sir) James Dewar — (1842—1923), כימאי בריטי ממוצא סקוטי. שימש פרופסור למדע ניסויי בקימבריג׳ ואח"כ פרופסור לכימיה בלונדון. ב1904 הוענק לו מעמד אצילות. — בכימיה אורגאנית עבד די׳ בחקר חָמרי־נפץ; יחד עם פ. א. אֶבֶּל (ע"ע) המציא את הקורדיט. אולם את עיקר מקומו קנה לו בחקר הגאזים ומצב החומר בטמפראטורות נמוכות מאד. ב1891 בנה מכונה להפקת חמצן נוזל בשיעורים ניכרים, ובייחוד פתר את בעיית שימורם של נוזלים מפני השפעת הטמפראטורה ע"י המצאת הכלי עטוף־הריק, שנקרא על שמו (ע"ע תֶרמוֹס). שנים מועטות לאחר כך עלה בידו להפיק מימן נוזל (1898) ומוצק (1899) בדרך פעולת גַ׳אוּל־תּוֹמסוֹן (ע"ע ג׳אול; גַז, עמ׳ 544/5; נוזל). בחקר תכונותיו של החומר בטמפראטורות נמוכות גילה את התכונות המאגנטיות של חמצן ושל אוזון נוזל; וכן הוכיח, שחמרים רבים (כגון נוֹצוֹת וקליפת־ביצים) נעשים פוספוֹרֶסצֶנטיים בטמפראטורה של האויר הנוזל. כיוצא בו חקר את כוח ספיחתו של פחמן־שריפה בטמפראטורה נמוכה ועשאו יסוד לשיטת הפקה של ריק מופלג ושל אנאליזה של גאזים. ב1910 הצליח לקבוע את מידת יצירת ההֶליום מתוך מלח־ראדיום. — מאמריו נאספו והוצאו בשני כרכים ב1927.

H. E. Armstrong, *J. D., 1842–1923*, 1924.

דְיוֹגְנֵטוֹס (Διόγνητος), אִ גֶ רֶ ת אֶ ל — חיבור אַפּוֹלוֹגֶטי נוצרי מן המאה ה2 או ה3. הוא כתוב בצורת דברי־תשובה על שאלותיו של די׳ על מהות הנצרות. הנצרות היא „אומה חדשה", השונה גם מן היוונים הסוגדים לאלילי כסף וזהב מעשי ידי אדם, וגם מן היהודים בעלי האמונות הטפלות, שהם מקריבים קרבנות לעושה שמים וארץ (פרט זה מגלה חוסר ידיעת המחבר על היהדות של זמנו) ושמצוותיהם המעשיות סותרות את ההבנה הנכונה של רצון האל, שהרי איך אפשר לקבל או לאסור חלק מן הדברים שברא האל לצורך האדם?

האגרת מתארת את מעמד הנוצרים בעולם כגֵרים בכל ארצות מושבותיהם, אע"פ שהם אזרחים, ולא שפה ולא אורח־החיים אינם מבדילים אותם משאר בני־אדם. היא משווה את מקומם בעולם למקום הנפש בגוף האדם, שהיא ממלאה את כל איברי־הגוף אך איננה חלק ממנו. כשם שהנפש מקיימת את הגוף, כן מקיימים הנוצרים את העולם. בהמשך האיגרת מדובר בין השאר על ביאתו של ישו לעולם ועל טעויות הפילוסופים. סוף האיגרת אבד. — האיגרת נשתמרה בכ"י יחיד בשטראסבורג, וזה נשרף ב1870 בשעת המצור על העיר. האיגרת כתובה בשפה נאה; אע"פ שאינה כוללת ידיעות היסטוריות מעניינות, עֲרכה בכמה הגדרות מקוריות על מקומם של הנוצרים בעולם בתקופה שלפני תפיסת השלטון ע"י הנצרות. הוצאה חדישה: Patres apostolici (ed. F. X. Funk, I, 390—411).

A. Harnack, *Die Chronologie der altchristlichen Literatur*, I, 513–5, 1897; E. Hennecke, *Neutestamentliche Apokryphen*, 619–623, 1924.

דְיוֹגֶנֵס לַאֶרְטִיוֹס — Διόγενης Λαέρτιος — (המאה ה3 לסה"נ), סופר יווני, מחברו של ספר על חייהם ועל דעותיהם של הפילוסופים מן האסכולות השונות. על חייו ועל אישיותו של די׳ אין לנו ידיעות. ספרו הוא החיבור החשוב ביותר על תולדות הפילוסופים שהגיע אלינו מהתקופה העתיקה, וכלול בו חומר רב־ערך, למשל: כתבים של אֶפּיקוּרוֹס, שהם מרבית כתביו של אותו פילוסוף שנשתמרו. נראה, שדי׳ נזקק הן לחיבורים מקוריים של הפילוסופים, והן לספרי מחברים שקדמו לו, שעסקו בתולדות הפילוסופים; לפרקים השתמש גם בחומר של הדוֹכסוֹגרַפים (ע"ע), שבסופו של דבר מקורו הוא תֶאוֹפְרַסטוֹס (ע"ע). קיימים הֶקבלים מעניינים בין מקומות מסויימים שבספרו של די׳ ובין ידיעות על פילוסופים הנמצאות בכתביו של הסופר הנוצרי קלֶמֶנס (ע"ע) מאלכסנדריה.

H. Diels, *Doxographi graeci*, 161 sqq., 1879; E. Schwartz, *D. L.* (Pauly–Wissowa, Real-Encycl. d. klass. Altert., IX, 738–763); A. Gercke, *De quibusdam L. D. auctoribus*, 1899; Fr. Leo, *Die griech.-röm. Biographie nach ihrer literarischen Form*, 35 sqq., 1901; *D. L., Lives of Eminent Philosophers* (transl. by R. D. Hicks), 1950.

דְיוֹגֶנֵס מֵאוֹינוֹאַנְדָה (המאה ה2 לסה"נ [?]), פילוסוף אֶפּיקוּרי. על קיומו לא נודע אלא בעקבות מימצא אַרכֵאולוגי ב1884, כשנתגלו קטעים מכתובת ארוכה, בהקף של ספר, שחיבר די׳ וחרת אותה באבני אכסדרה בכיכר המרכזית שבעיר־מגוריו אוֹינוֹאַנדה (Οἰνοάνδα) שבדרום־מערב אסיה הקטנה. בכתובת זו מופיע די׳ כחסיד תורתו של אֶפּיקורוס (ע"ע). הוא מכריז, שעל הפילוסופיה לשחרר את האדם מן הפחד מפני האלים, וכן מן הפחד מפני המוות, המכאוב והצער. היא צריכה לקצץ בתאוות העוברות את המידה הטבעית, לשים קץ להערכות המוטעות של הדברים ולהביא לידי אַטַרַכסיה (ע"ע). די׳ מסכם את השקפות אֶפּיקורוס בתחום הפיסיקה, תורת־ההכרה והאֶתיקה ומתפלמס בחריפות נגד שיטות פילוסופיות אחרות. הוא תוקף את סוקראטס על שראה את מחקר־הטבע כחסר־ערך; וכן את אריסטו, שלו הוא מייחס — בטעות — את הדעה הסקֶפּטית, שידיעה ודאית של הדברים נמנעת בגלל מהירות זרימתם, — דעה שהיא, לאמיתו של דבר, מושפעת מתורתו של הֶרַקלֵיטוֹס (ע"ע). את אֶמפֶּדוֹקלס (ע"ע) הוא מבקר בגלל אמונתו בגלגול־נשמות (ע"ע). הוא פוסל את הסטוֹאיקנים בגלל אמונתם בניחוש־עתידות ובהשארת־הנפש, ואינו נמנע אפילו מביקורת על דֶמוֹקריטוֹס (ע"ע) בגלל נקודות מסויימות שבתורתו. במכתב מיוחד, הכלול בכתובת, הוא מרצה את ההשקפה שמספר העולמות הקיימים הוא אין־סופי. די׳ רואה את עצמו כאזרח־העולם, שכן „כל העולם הוא מולדת אחת וכל הארץ בית משותף לכל"; „אפילו אלה שעדיין לא נולדו שייכים אלינו".

לכתובת די׳ נודעת חשיבות רבה, הן כמבהירה את תורתו של אֶפּיקורוס בנקודות אחדות, והן כעדות לחיוניותה של התורה הזאת במאה ה2.

H. Usener, *Epikuräische Schriften auf Stein* (Rhein. Museum 47, 414 sqq.), 1892; J. William, *Diogenis Oenoandensis Fragmenta*, 1907; E. Bignone, *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro*, I, 1 sqq., 1936.

ש. פ.

דִיוֹגֶנֶס מֵאַפּוֹלוֹנְיָה (המאה ה5 לפסה"נ), פילוסוף יווני. די' היה ידוע מאד באתונה, ויתכן שבמשך תקופה מסויימת גר שם. הוא כתב ספר בשם „על הטבע" (Περὶ φύσεος), שממנו נשתמרו קטעים אחדים.

תורתו נראית מבחינה מסויימת כהמשך לשיטתו הפילו־סופית של אַנַכְּסִימֶנֶס (ע"ע) בדבר האויר האין־סופי והנצחי כיסוד הראשון, שכתוצאה מהשתנויות החלות בו—התעבותו או דילולו — מתהווים שאר כל הנמצאים. האויר הוא האֵל הנמצא בכל מקום והמושל בכל; גם נפשות בעלי־החיים אינן אלא אויר, שהוא חם יותר מהאויר שבחוץ, אך קר יותר מהאויר הנמצא בקרבת השמש. מסתבר, שבחזרה זו לפילוסופיית־הטבע המילֶטית יש משום תגובה שלילית על הדוּאַליזם של אַנַכְּסַגּוֹרַס (ע"ע), בן־דורו של די'. בניגוד לאנאכסאגורס, אין די' מקבל את ה„שכל" כישות בפני עצמה, אלא מייחס לאויר הכרה שכלית. לפיכך אפשר לראותו כהילוזואיסט, הרואה את החיים כתכונה יסודית של החומר.

יש רגליים לסברה, שדי' הציע הֶסבֵּרים טֶלֶאוֹלוֹגיים לתו־פעות טבעיות שונות, ואולי במיוחד לתופעות שבתחום הביולוגי, שבו היה לו עניין רב. ייתכן שהסברים אלו השפיעו על ההשקפות המיוחסות לסוקראטס ע"י כְּסֶנוֹפוֹן, ואולי גם על השקפות מסויימות של אריסטו, ובעקיפין גם על הפילו־סופיה הסטואית. דעות מסויימות שאותן שׂם אריסטופַנֵס (ע"ע) ב„עננים" בפי סוקראטס, מקורן בתורתו של די'.

P. Natorp, *D. v. A.* (Rhein. Museum 41, 350–363), 1886; H. Diels, *Leukippos u. D. v. A.* (ibid. 42, 1–14), 1887; id., *Die Fragmente d. Vorsokratiker,* I, 416 ff., 1922; E. Krause, *D. v. A.,* I–II 1908/9; W. Theiler, *Zur Gesch. d. teleologischen Naturbetrachtung bis auf Aristoteles,* 18 ff., 1925; H. Diller, *Die phil.-geschichtl. Stellung d. D. v. A.* (Hermes 76), 1941; W. Jeager, *The Theology of the Early Greek Philosophers,* 164 sqq., 1947.

ש. פ.

דִיוֹגֶנֶס מִסִּינוֹפֵּי (המאה ה4 לפסה"נ), פילוסוף יווני, המפורסם בין הפילוסופים הקיניקנים (ע"ע) בגלל הסיפורים הרבים שרווחו עליו והפתגמים שיוחסו לו.

דיוגנס בחביתו ואלכסנדר מוקדון
(תבליט עתיק, וילה אלבאני, רומא)

סיפורים אלו, שבהם די' מופיע כטיפוס־אב אידיאלי של הפילוסוף הממַמש באישיותו את החזרה לחיים הטבעיים וסותר בגלל זה את יסודות חיי־ההרבות היווניים, מקשים על חקירת חייו. מסופר עליו, שהוא גורש מעיר־מולדתו, שהיה באתונה תלמידו של אַנטיסתֶנס (ע"ע), ושנמכר כעבד לכסניאדס מקורינתוס. לפי מסורת אחת חיבר די' כמה ספרים, ואילו לפי מסורת אחרת לא כתב אף ספר אחד.

קשה מאד לקבוע בוודאות את חידושיו הרעיוניים של די', אך מסתבר שאחד מהם היה ראיית עצמו כאזרח־העולם. השקפתו זו מסבירה את הערתו של פלוטארכוס, שאלכסנדר מוקדון הגשים את תורתם של הקיניקנים ע"י ייסוד ממלכתו. כן נראה, שתורתו של די' על השותפות בנשים ובילדים אינה עולה בד בבד עם תורתו של אַנטיסתֶנס, שאותו ביקר די' גם מבחינה אישית, בהאשימו אותו בנטיה לתפנוקים. לפי המקורות העתיקים, המוסרים אולי גם דעות מאוחרות יותר, שלל די' — מתוך דבקות קיצונית ב„חיים טבעיים" — את הנהגים התרבותיים והדתיים, כגון טכסי־קבורה, ואפילו את איסור אכילת בשר־אדם, בהסתמכו על ההתנהגות של בעלי־החיים למיניהם ושל העמים חלא־יווניים. כמו כן שלל את המדעים; יחד עם זה נמסר, שהוא ראה את השכל כאֵל הנמצא באדם, ואת הפילוסוף — כרופא־הנפשות.

מסתבר, שדי' המציא או פיתח בהרבה את הפרישות הקינית, שיסודה אינו בשנאה לגוף, אלא ברצון לאמן את האדם באורח־חיים קשה כדי לשחררו מתלותו בדברים הנראים לקיניקן כמותרות. לפי מעשיות רבות שנמסרו עליו הרחיק לכת בהדגמת חוסר־הבושה — מאחר שגם הבושה לא היתה בעיניו אלא מן המוסכמות המלאכותיות. רווחו סיפורים על התנצחויותיו עם אפלטון ועל פגישתו עם אלכסנדר מוקדון. — הטראגדיות והמכתבים שיוחסו לו אינם משלו. — המקור החשוב ביותר על אודות די' הוא דיוֹגנס לַאֶרטיוס (ע"ע).

די' הוא אחד הפילוסופים היווניים הידועים לאיסלאם וליהדות. אלפַראבי מזכיר אותו כראש אסכולת ה„כלביים". בספרו „מוסרי־הפילוסופים" מקדיש חֻנין אִבן אִסחאק פרק אחד לפתגמיו של די', ומשם מצאו אחדים את דרכם לספרות היהודית של יה"ב, למשל לס' „תיקון מידות הנפש" לר' שלמה אבן גבירול ול„שירת ישראל" לר' משה אבן עזרא. אַלשַהרַסְתאני, מחבר „ס' הכתות והאסכולות", מקדיש אף הוא לדי' פרק אחד, שבו הוא מספר עליו אַנֶקדוטות טיפו־סיות, שהן ידועות בחלקן מהספרות היוונית. בספרות האיסלאמית עורבבה דמותו של די' בזו של סוקראטס; למשל, דווקא הסיפור הידוע על החבית, ששימשה מושב לדי', מכוון באיסלאם לסוקראטס.

וע"ע קיניקנים.

K. W. Göttling, *D. d. Kynikos od. d. Philosophie d. griech. Proletariats* (Ges. Abhandl., I, 251–277), 1851; Ch. Lévêque, *La vie socratique et la v e cynique* (Séances et travaux de l'Acad. des Sci. Morales et Politiques, 1887, 199–221); M. Steinschneider, *Die arab. Übers. aus d. Griech.,* 8, 7(31), 1893; K. v. Fritz, *Quellenuntersuchungen zu D. v. S.,* 1926; Sa'id ál-Andalus, *Kitâb Tabakât al-'Umam* (trad. Glachère, 74), 1935; F. Sayre, *D.v.S.,* 1938; S. Ferrand, *D. of S.,* 1938; ס' מוסרי הפילוסופים לחנין אבן אסחאק (ח"ב, א', ו'; תרג' גרמני [1896]: 87, 121); מ. פלסנר, ליקוטים לספר „מוסרי הפילוסופים" מאת חנין אבן אסחאק ולתרגומו העברי (תרביץ כ"ד, 60), תשט"ו.

ש. פ. — מ. פ.

דִיוֹדוֹטוֹס טְרִיפוֹן — Διόδοτος Τρυφῶν — (מת 138 לפסה"נ), מצביא ומלך סורי הֶלֶניסטי. די' שירת תחת דֶמֶטריוס I ועבר לצד אלכסנדר באלאס. בקום על באלאס דמטריוס II (147), ברח די' לירכתי סוריה המדב־ריים, ליכד מסביב לו מורדים בדמטריוס, תפס את אנטיוֹכוס הצעיר בן באלאס והופיע בתור אפיטרוֹפּסוֹ של יורש־הכתר הלֶגיטימי. לאחר שהכה את דמטריוס (146/5), השתלט על אנטיוֹכיה והמליך את אנטיוכוס (VI); הוא רכש את תמי־כתו של יונתן החשמונאי, ומינה את אחיו שמעון למפקד של איזור־החוף בין סולמה־של־צור ועזה. את פעולתם למען די' ניצלו החשמונאים בעיקר לטובת העניין היהודי, וב141 כבשו גם את החקרא הירושלמית. אולם ב140, אחרי נצחונות על דמטריוס, לכד די' את יונתן בעָרמה, ולאחר זמן הוציא אותו להורג. ב142/141 רצח די' את אנטיוכוס הצעיר ומלך במקומו. ב138 נחת אנטיוכוס VII, אחיו של דמטריוס, על חוף סוריה ומשך לצדו את מרבית האוכלוסיה; אחרי מאבק ממושך הוכה די', ברח לאַפַּמֶאָה, ושם שלח יד בנפשו.

מקורות: חשמונאים א', י"א, ל"ט, נ"ז—נ"ט; שם י"ב, מ"א—נ"ג; שם י"ג, י"ב—כ"ד; יוסף בן מתתיהו, קדמו־ניות י"ג, קי"ד, קל"א, קמ"ה, קפ"ז Appianus, *Syr.*, 68; Diodorus, XXXIII; Justinus, XXXVI, I; Livius, *Epit.* 52, 55; Strabo, *Geogr.*, XIV, 668, XVI, 782.
Bouché-Leclerq, *Histoire des Séleucides,* 1913.

דִיוֹדוֹרוֹס מִסִּיקִילְיָה (Διόδωρος) (המאה ה1 לפסה"נ), היסטוריון יווני. די' סייר שנים רבות בארצות אירו־פה ואסיה, ומסעות אלה שימשו לו הכנה לכתיבת היסטוריה עולמית, „בִּיבְּליוֹתֵקֵי" (Βιβλιοθήκη), ב40 ספרים. 6 הספ־רים הראשונים (1—5 נשתמרו כולם, מ6 נשתיירו קטעים) מתארים את התקופה שקדמה למלחמת טרויה — תולדות מצרים, ארם־נהריים, הודו, ערב, סקיתיה ויוון; הספרים 7—17 (נשתמרו בשלמות) — את תולדות העולם עד מותו של אלכסנדר הגדול; הספרים 18—40 (רק 18—20 נשתמרו, מיתר הספרים נשתיירו קטעים) — את ההיסטוריה מתקופת הדיאדוֹכים עד המלחמות הגאליות של יוליוס קיסר (עד 54 לפסה"נ).

מקורותיו של די' היו חיבוריהם של היסטוריונים שקדמו לו, ביחוד אֶפוֹרוֹס (ע"ע). די' לא השתמש בתעודות מקוריות, לא הצטיין בגישה בִיקָרתית, ולא גיבש השקפה כללית על מניעים וסיבות של מאורעות היסטוריים. ערכו כהיסטוריון תלוי, איפוא, במהימנות מקורותיו ובנאמנותו להם. מאחר שלפעמים הוא מעתיק קטעים שלמים של היסטוריונים חשו־בים שקדמו לו, שכתביהם לא נשתמרו, יש לחלקים של חיבורו ערך היסטורי לא־מבוטל. — הוצאה חדישה של ההיסטוריה של די': L. Dindorf—F. Vogel—C. Th. Fischer, 1888—1906.

E. Schwartz, *D.*, (Pauly–Wissowa, Real-Encycl. d. klass. Alt. 5, 1669), 1903; G. L. Barber, *The Historian Ephoros,* (1935).

דְיוּ וִינְיוֹ, וִינְסֶנְט — Vincent du Vigneaud — (נו' 1901, שיקאגו), ביוכימאי אמריקני. ד"ו שימש מ1932 פרופסור ומנהל המחלקה לביוכימיה באוניברסיטת ג'ורג' ואשינגטון, ומ1938 הוא מכהן בתפקיד זה באוניבר־סיטת קוֹרנֶל בניו־יורק. תחום מחקריו — פרוֹטֶאינים, ויטא־מינים, הורמונים. השׂגו הגדול — הבידוד, הכרת המבנה והסינתֶזה של שני ההורמונים של האונה האחורית של ההיפופיזה: האוכסיטוצין והוואזופֶּרסין (1952—1954). על השׂג זה, שהוגדר כ„מבצע היסטורי בביוכימיה", הוענק לו ב1955 פרס־נובל לכימיה.

וע"ע הורמונים; היפופיזה.

דֵיוֹטַרוֹס — Deiotarus — (מת 40 לפסה"נ), שליט גַלַטיה (ע"ע). די' היה בעל השׂכלה יוונית; הוא היה בעל־ברית נאמן לרומא בזמן המלחמה השלישית נגד מיתרִידַטס (ע"ע), ובשכר זה קיבל מפּוֹמְפֵּיוס שטחים נרחבים באסיה הקטנה המזרחית, וכן זכה לתואר של מלך. די' החזיק צבא של שני לגיונות מאומנים וחמושים לפי המתכונת הרומית. במלחמת־האזרחים הרומית הלך תחילה אחרי פומפיוס, אולם אח"כ עבר לצדו של יוליוס קיסר, אשר אישר אותו במלכותו. רק האיזורים שכבש מחוץ לגאלטאיה הופקעו ממנו ונמסרו לידי מיתרידאטס מלך פֶּרגַמוֹן. ב46/5 הועמד די' לדין ברומא באשמת נטיות לפומפיוס וקשירת קשר נגד חייו של קיסר; לימד עליו סנגוריה קִיקֶרוֹ (ע"ע). אחרי רצח קיסר שוב כבש די' את נחלת מיתרידאטס שנפטר בינתיים, והחזיק בה תמורת תשלום לאנטוניוס. במלחמת־האזרחים בין רוצחי־קיסר והטריאומוירים עזר די' תחילה לברוטוס; אך בקְרַב־פיליפי עברה חטיבתו לצד הטריאומוירים, ועי"כ הצליח די' לשמור על ממלכתו עד שמת בזקנה מופלגת. אחד מלגיו־נותיו נשתלב אח"כ בצבא הרומי של אוגוסטוס בתור XXII Deioteriana. — בתור שליט הצטיין די' כמארגן המינהל של גאלאטיה ומפַתח החקלאות, בעיקר בענף גידול־הבקר. — קברי משפחתו נתגלו בקאראלאר.

F. Stähelin, *Gesch. d. Kleinasiatischen Galater,* 1907[2]; Türk Tarih, *Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* II, 182, 308, 1934; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor,* I, 1950.

דֵיוִי, סֶר הַמְפְּרִי — Sir Humphry Davy — (1778, פֶּנְזֶנְס [Penzance, קורנוול] — 1829, ז'נֶווה), כימאי בריטי, ממבססי הכימיה במאה ה19. הוריו של די' היו מפשוטי־העם; הוא עצמו לא למד אלא בבי"ס יסודי בלבד, ואת רוב השכלתו רכש לו ע"י לימוד מע־צמו. בעיקר אחרי מות אביו (1794), כשהיה שוליה של רוקח־כירורג בעיירת־מולדתו. מ1797 ואילך התחיל להתעניין בכימיה ועשה ניסויים ובדיקות באמצעות מכשי־רים פרימיטיוויים שהכין לעצמו. ב1798 מינה או־תו הרופא והכימאי תומס בֶּדוֹז (Th. Beddoes) למפקח על מעבדת־מחקר בבריסטול. כאן גילה — בין השאר — את הפעולה המשכרת והמדהימה של החנקן התת־חמצני — „גאז־הצחוק" (ע"ע אַנֶסתֶסיה; חנקן) —, וע"י תג־לית זו וכמה המצאות כימיות אחרות שהמציא נתפרסם שמו. ב1801 הוזמן להורות כימיה במכון המלכותי בלונדון, ומ1802 עד 1812 היה פרופסור שם. מחמת החידושים שהעלה בשנים אלו יצא שמו בכל העולם; בשעת פרישתו מן המכון הוענק לו מטעם המלך תואר־אצילות, ולמרות מצב־המלחמה שהיה קיים באותה שעה בין אנגליה לצרפת ניתן לו ב1813 לבקר

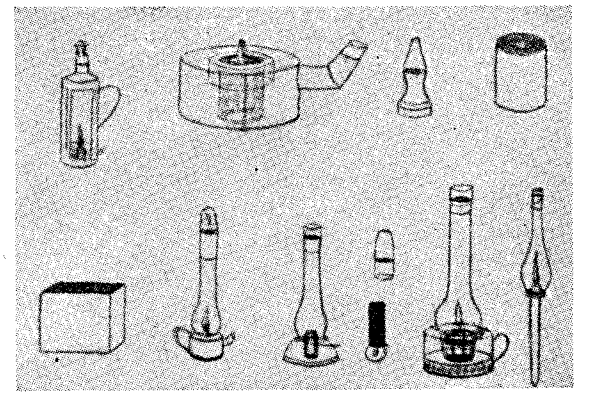
סר הַמפרי דֵיוי

בפאריס, ושם נתמנה לחבר באקדמיה למדעים. אחרי שובו לאנגליה המשיך די' — שנשא בינתיים לאשה אלמנה צעירה, יורשת עשירה — בעבודתו המדעית כחוקר עצמאי. ב1818 ניתן לו תואר בֶּרוֹנֶט, ומ1820 עד 1826 היה נשיא החברה המלכותית. בשנותיו האחרונות היה ידוע־חולי ובילה רוב זמנו בשוויץ, ושם אף מת. — נוסף על פעילותו המדעית־מחקרית מצא די' כל ימיו ענין רב בספרות ובהגות. הוא חיבר שירים, ובאחרית־ימיו — אף מאמרים בעיון פילוסופי ומוסרי.

כחוקר הגדיל די' לעשות הן במדע הטהור והן במדע השימושי. בראשית פעולתו במכון המלכותי העסיק אותו משרד החקלאות בבעיות חקלאיות, ודי' היה מן הראשונים שפיתחו את מקצוע הכימיה החקלאית; ספרו Elements of Agricultural Chemistry („יסודות הכימיה החקלאית", 1813) היה החיבור החשוב ביותר בתחום זה עד לחיבוריו של ליביג (ע"ע). אולם השגיו הגדולים ביותר של די' היו בהפעלת הזרם הגאלוואני על תמיסות של מלחים, חומצות ובסיסים, מ1800 ואילך. הוא הוכיח, שמים נקיים לגמרי מתפרדים בכוח הזרם החשמלי למימן ולחמצן בלבד, אם ההתפרדות נעשית בריק, ואילו בנוכחות אויר (חמצן) נוצרת ליד האַנוֹדה גם חומצה חנקנית, וליד הקאתוֹדה — אַמוֹניה. די' תיאר את האלקטרוליזה (ע"ע) של מלחים שונים, והסיק מן הניסויים האלה על טיב מקורו של הזרם הגאלוואני, על טיבו של מבנה החומר ושל הקשר הכימי. ב1807 הצליח להפריד את האַלקַלי (ע"ע) ליסודותיו הכימיים, וכך גילה ותיאר את המתכות האַלקליות (ע"ע) נתרן ואשלגן; ב1808 הפריד בשיטתו גם את העפרות האלקאליות וגילה את המתכות האַלקַליות־עַפרתיות (ע"ע) סידן, סְטרוֹנְטיום ובאריום ואת המַגנֶזיום.

מחקריו המוצלחים בשנים הסמוכות היו בפרשת הכלור (ע"ע) והחֻמצה המלחית (ע"ע). ב1810 הוכיח די', שהחומר שהיה מוחזק תרכובת חמצנית — חומצה „אוכסימוריאטית" — אינו אלא יסוד כימי (כלור), וש„החומצה המוריאטית" אינה מחזיקה חמצן, אלא כלור ומימן בלבד (החומצה המלחית); וכן גילה וחקר בזמן ההוא את שני הכלורידים של הזרחן. ב1813 עסק גם בחומצה הפלואורידית והביא ראיות ניסוייות, שהיא בנויה ע"פ מתכונת החומצה המלחית ומכילה יסוד חדש, שתכונותיו דומות לשל כלור, אבל לא עלה בידו להפריד את הפלואור (ע"ע) עצמו. ב1814 תיאר את תכונותיו של היסוד החדש שנתגלה אז בפאריס, ויחד עם גֵי־לִיסַק (ע"ע) הכיר את טבעו האלמנטארי ואת דמיונו הכימי לכלור, אבל גם את התכונות המבדילות ביניהם: זה היה היוֹד (ע"ע). באותה שנה חקר די' את היהלום והוכיח, ששריפתו בחמצן מפיקה חומצה פחמנית בלבד, ומכאן — שיסוד הפחמן קיים בשתי צורות (ע"ע אַלוטרופיה).

בעקבות תאונות־התפוצצויות, שאירעו במכרות־פחם ושנגרמו מחמת פליטת מֶתַן (ע"ע) מגושי־הפחם בעומק גדול, נחלק די' לעזרת התעשיה בדרכי החקירה וההמצאה, ולאחר שבדק את תכונותיהן הפיסיקאליות והכימיות של הלהבה והשריפה וההתפוצצות בנה ב1815 את **פנס־הבטחון**, הנקרא על שמו עד היום. עיקרו — פנס שבו הלהבה מוקפת רשת־מתכת; כל גאז דליק שבפנים רשת זו נשרף שם ומסייע להגברת הלהבה, אבל אין שריפתו יכולה לעבור את גבול הרשת, מפני שהמתכת בולעת את החום

הדגמים הראשונים של פנס־הבטחון וחלקיו

ומונעת את חימום הסביבה הסמוכה, עד שאין הגאז שמחוץ לרשת מספיק להידלק. בשינוי הלהבה הכוֹרֶה מכיר את מציאותם של גאזים נפיצים בסביבה. די' ראה בהמצאתו עניין של פיקוח־נפש וסירב להוציא פאטֶנט עליה, אלא מסרה חינם לשימוש ביד הזקוקים לה. המצאתו של פנס־די' הביאה ברכה רבה לתעשיה ולבריות, אבל גם הרבה רוגז לדי', משום שקצת בעלי־המכרות טענו, שלא לדי' אלא לסְטִיוְנְסוֹן (ע"ע) זכות־ההמצאה. כנגד זה העשירוהו חקירותיו בעניין פנס־הבטחון בידיעות בטבע הלהבה (ע"ע) ושריפת גאזים. אגב מעשה הרגיש, שתערובת של גאזים דליקים עם אויר באה לידי התאגדות כימית שלא בנוכחות להבה, אלא מחמת נגיעה בחוט־פלאטינה חם, ומפני חום הפעולה הכימית החוט חוזר ומתלהט ומפרנס את השריפה. די' הדגיש, שתכונה זו מיוחדת לפלאטינה ולפאלאדיום, וכך מצא — שלא מדעת — את התופעה הראשונה של **הקַטַליזה** (ע"ע). — למרות שקיעת בריאותו והתשת כוחותיו בפרק האחרון של חייו, פתח די' אז בשורת מחקרים באֶלֶקטרומַגנֶטיוּת (ע"ע) בהשפעת תגליתו היסודית של אֶרסְטֶד (ע"ע). הוא מצא את שינוי צורתה של הקשת החשמלית בהשפעת מאגנט נח ואת סיבובה בהשפעת מאגנט נע, וכן תופעות אלקטרומאגנטיות אחרות, שנועדו להיות מעין הקדמה למחקריו של תלמידו ועוזרו הגדול **פֶּרֶדֵי** (ע"ע).

כל כתביו של די' י"ל (ע"י אחיו ד"ר ג'. דֵיווי) ב9 כרכים ב1839—1840; כרך־השלמה — ב1858.

J. A. Paris, *Life of Sir H. D.*, 1836; J. Davy, *Memoirs of the Life of Sir H. D.*, 1836; W. Cruse. *Sir H. D.*, 1841; T. E. Thorpe, *H. D., Poet and Philosopher*, 1896, 1901[2]; W. Ostwald, *H. D.* (H. Bugge, Das Buch d. grossen Chemiker, I), 1929; J. C. Gregory, *The Scientific Achievements of Sir H. D.*, 1930; J. G. Crowther, *Brit. Scientists of the 19th Century*, I, 1935; W. Prandtl, *D. u. Berzelius*, 1948; J. Kendall, *H. D.*, 1954.

מ. ה. ב.

דֵיוִיד, שמם של שני מלכי־סקוטלנד.

(1) די' I (נו' 1084), מלך 1124—1153. הוא כבש את הכתר הסקוטי מידי דוֹנֶלדבֵּין, ראש הקֶלטים, בעזרת הֶנרי I מלך אנגליה, אשר בארצו בילה די' תקופת־גלות ולו נתן הצהרת־אמונים פֶאודאלית. די' הגביר בארצו את השפעת התרבות והמשטר החברתי האנגלו־נורמאני על המסורת הקֶלטית המקומית: הגדיל את סמכויותיהן של קבוצות־האצילים שהלכו ונוצרו בארץ, חיזק והעשיר את הכמורה, ובדרך־כלל הנהיג בסקוטלנד את מבנה־החברה הפאודאלי, בניגוד למבנה המשפחתי־שבטי הקדמון; גם החוק, דרכי־

השיפוט וסדרי חצר־המלך ומועצתו הותאמו לנוהג האנגלי־נורמאני. — כמקורב למשפחת מלכי־אנגליה מצד אשתו, ירש די' אחוזות רבות בארץ זו; ע"י תביעותיו הסתכסך עם סְטיוון מלך אנגליה, יורשו של הנרי I, ולשם הגנה על זכויותיו פלש לארצו ב1138, אולם נוצח ונסוג לתוך סקוטלנד, ותביעותיו לגבי אחוזות חותנו לא נתמלאו אלא בחלקן. — די' הוא המלך הראשון של סקוטלנד שהוא דמות היסטורית מובהקת, ללא עירפולי־האגדה שהיו אָפיניים לתולדות ארץ זו עד ימיו.

(2) די' II (נו' 1324), מלך 1329—1371, בנו של רוֹבֶּרט בְּרוּס (ע"ע), הומלך בעודו ילד ב1329, מיד לאחר מות אביו, והוכתר ב1331. העוצרים ששלטו בשמו בילדותו נוצחו ע"י אֶדוורד בֶּליוֹל, שהשתלט על הכתר הסקוטי בעזרת האנגלים, והמפלגה הלאומית ונאמני די' היו נתונים במצב קשה: על מנת להציל את חיי המלך — הערובה העיקרית להמשכת מסורת העצמאות שהחלה עם אביו — שלחוהו לצרפת, בעלת־בריתם במלחמה נגד האנגלים. כשגברה בסקוטלנד יד המתנגדים לאיחוד עם אנגליה, חזר די' ב1341 לארצו, וכשפרצה המלחמה בין אדוורד III והצרפתים פלש לאנגליה כדי לבוא לעזרת הצרפתים. הוא נוצח ונשבה בקְרָב ליד נֶווילְז קרוֹס (Neville's Cross) ב1346. שִׁביו, שארך עד 1357, הפך לבעיה מדינית קשה לגבי הסקוטים, ושיחרורו עלה להם במחיר עצום. בעת שִׁביו גילו האנגלים יחס טוב כלפיו והפכוהו לתומך האיחוד עם אנגליה. תמיכה זו היתה לעקרון קבוע במדיניותו של די' לאחר שחזר לסקוטלנד, והוא אף הציע להוריש את כסאו לאחד מנסיכי בית־המלוכה האנגלי ולפתור עי"כ את בעיית תשלום פדיונו ואת בעיית האיחוד. מועצת־האצילים דחתה הצעה זו. בהיותו חשׂוך בנים זכרים ניתן כתרו לנכדו, רוֹבֶּרט, מייסדה של שושלת מלכי בית סטיוארט (ע"ע). — בכל מעשׂיו הופיע די' כמלך חלש ורחוק מאד מכשרונותיו המדיניים והצבאיים של אביו.

C. S. Terry, *History of Scotland*, 1920; D. A. Mackenzie, *Scotland: The Ancient Kingdom*, 1930; A. M. Mackenzie, *The Kingdom of Scotland*, 1940; id., *D. I.*, 1954; R. L. G. Ritchie, *The Story of Scoto-Norman Relations*, 1955.

י. ב. ס.

דֵיוִיד הַקָּדוֹשׁ (מת 601[?]), פטרונה של וֵילז. הידיעות ההיסטוריות עליו קלושות מאד. סיפור־חייו הקדום ביותר, שהגיע לידנו ושבו כבר מרובים הפרטים האגדיים, אינו אלא מן המאה ה11. מסופר, שדי' היה בנם של אציל ונזירה, הפיץ נצרות בבריטניה ויסד 12 מנזרים. הוא בא לירושלים, שם הוקדש להגמון וחזר בתפקיד זה לוֵילז וישב ראש בכמה אסיפות כנסייתיות; בין השאר נלחם במינות הפֶּלאגיאנית (ע"ע פֶּלַגיוּס). לפי האגדה חי 147 שנים. ב966 הועברה גופתו לגלֶסטוֹנבּרי (Glastonbury), וקברו נעשה מקום לעליה־לרגל לצליינים. ע"פ בקשת המלך הנרי I הכריז עליו האפיפיור קאליכסטוס II ב1120 כעל קדוש.

A. W. Wade-Evans, *Life of St. D.*, 1923; J. F. Kenney, *The Sources of the Early History of Irland*, 178 sqq., 1929.

דֵיוִידְסוֹן, ג'וֹן — John Davidson — (1857—1909), סופר בריטי. די' נולד ונתחנך בסקוטלנד; שם אף שימש מורה וכתב מחזות. הוא התמרד בקאלוויניזם של סביבתו, נעשה אַתֶאיסט לוחם, עזב את סקוטלנד, וב1889 בא להשתקע בלונדון. בין 1893 ל1905 פירסם את מיטב שיריו בכמה קבצים, וכן חיבר רומאנים ומחזות ספרותיים. כתביו מקוריים ביותר, אך מבחינה אמנותית חסרים עיבוד מוגמר. די' נמנה עם ראשוני האנגלים שהושפעו מניצשֶה; הוא נתפס לכמה מהלכי־הרוח הדֶקאדֶנטיים של „סוף־המאה", ולסוף נעשה שופרו של האימפריאליזם הבריטי. יש משיריו שבהם באה לידי ביטוי סובייקטיוויות חולנית ואנוכיות מופרזת, כשהמשורר מזהה את עצמו עם „האלהים" מזה ועם „האֶנֶרגיה" — מזה. ב1901 התחיל לכתוב סידרה של „צוואות" פילוסופיות, שהן חסרות מבנה מסודר ומגַלות פסימיות הולכת וגדלה. בסוף ימיו גברו עליו דכדוכי העניות והמחלה, ונראה ששלח יד בנפשו. — מכתביו: קְבצי שירים — Fleet Sreet Ecologues (על רחוב העיתונאים בלונדון), 1893, 1909^2; Ballads and Songs („באלאדות וזמָרים"), 1895; New Ballads („באלאדות חדשות"), 1897; The Last Ballad and Other Poems („הבאלאדה האחרונה ושירים אחרים"), 1899; Selected Poems („שירים נבחרים"), 1905. הטרילוגיה הלא־גמורה God and Mammon („אלהים וממון"), 1907/8.

H. Fineman, *J. D.: A Study of the Relation of His Ideas to His Poetry*, 1916; G. v. Petzold, *J. D. u. sein geistiges Werden unter d. Einfluss Nietzsches*, 1928; B. I. Evans, *Engl. Poetry in the 19th C.*, 1933; P. Thouless, *Modern Poetic Drama*, 1934.

דֵיוִיס, ג'וֹן — John Davis — (1550[?] — 1605), ספן אנגלי. בשנים 1585—1588 ערך די' 3 מסעות במטרה לגלות מַעבָר לסין מצפון ליבשת־אמריקה. הוא הקיף את החלק הדרומי של גְרנלאנד, ובמסעו השישי הפליג לאורך החוף המערבי של גרנלאנד עד 73° רוחב צפוני. הוא גילה את המיצר המחבר את האוקיינוס האטלאנטי עם מפרץ־בֶּפין, מיצר הנקרא על שמו. ב1592 פנה דרומה בכיוון למיצר־מאגֶלאן וגילה את איי־פוקלֶנד. אחרי 1598 הפליג די' בשליחות הולאנדית ואנגלית לאיי הודו המזרחית ונהרג ב1605 ע"י שודדי־ים יאפאניים בקרבת חופי סומאטרה.

דֵיוִיס, גֶ'פֶּרסוֹן — Jefferson Davis — (1808—1889), מדינאי ואיש־צבא אמריקני, נשיא הקונפֶדֶראציה של מדינות הדרום ב1861—1865. די' היה בן למשפחת בעלי־מטעים מג'ורג'ה וקֶנטַקי ובילדותו הגיע עם הוריו למיסיסיפי. הוא למד באקדמיה הצבאית בוֶסט פּוֹינְט ושירת מ1828 עד 1835 כקצין בצבא; אח"כ עזב את השירות הפעיל וחזר לאחוזתו לאחר מחלה קשה, שממנה לא התרפא כליל כל ימיו. אעפ"כ חזר והשתתף בהצטיינות במלחמה נגד מכסיקו כקולונל של גדוד־מתנדבים ממיסיסיפי בפיקודו של חותנו ז. טֵילור (ע"ע). ב1845 נבחר כציר לבית־הנבחרים וב1847 לסנאט, ובימי נשיאותו של פירס (ע"ע) שימש שר־הבטחון (1854—1857), ולאחר מכן חזר וייצג את מדינתו בסנאט. בקונגרס היה די' מנהיגם של אנשי־הדרום הקיצוניים, כחסיד הסמכויות הריבוניות של מדינות־הברית וכמצדד במשטר העבדות; הוא התנגד בתקיפות גם למדיניות הפשרה של א. ס. דַגלֶס (ע"ע; וע"ע אה"ב, היסטוריה, עמ' 175). אמנם עם החרפת הסכסוך, וגם אחר בחירתו של לינקולן לנשיא (1860), התנגד די' תחילה לניתוק הקשרים עם הצפון, אולם לבסוף הצטרף לפורשים. הוא שאף לשרת כמפקד בצבא

הדרום, אולם במקום זה נבחר לנשיא הקונפדראציה, ומקום־מושבו נקבע בריצ'מונד. גם כנשיא התעניין בעיקר בענייני צבא, ואף התערב תכופות בניהול המלחמה, דבר שגרם לסיכסוכים בינו ובין קונגרס הקונפדראציה ומפקדי־הצבא. די' היה עקשן ואוהב־שררה, לא התחשב בדעת חבריו — פרט לגנראל לי (ע"ע) —, ולא ידע לעורר התלהבות גם בתומכיו. אחרי נפילת ריצ'מונד וכניעתו של לי באפריל 1865 נמלט די' דרומה בתקווה שיוכל להמשיך במערכה; הוא נתפס והוחזק במאסר במשך שנתיים, תחילה בתנאים קשים מאד, בתור מורד־בוגד. ב1867 שוחרר בלי שהועמד לדין וב1868 ניחן. את שנותיו האחרונות חי בעניות; הוא כתב ספרים, שבהם השתדל להגן על מדיניותו: The Rise and Fall of the Confederate Government, 1881; A Short History of the Confederate States of America, 1890.

Mrs. J. D. (אלמנתו של די'), *J. D., a Memoir*, I–II, 1890/1; W. E. Dodd, *J. D.*, 1907; A. C. Gordon, *J. D.*, 1918; H. J. Eckenrode, *J. D., President of the South*, 1923; A. Tate, *J. D., His Rise and Fall*, 1929; R. N. Elroy, *J. D.*, 1937; R. W. Patrick, *J. D. and his Cabinet*, 1944; C. Dowdy, *Experiment in Rebellion*, 1946; H. Strode, *J. D.*, 1955.

מ. ז.

דייויס, ויליָם הנרי — William Henry Davies — (1870—1940), סופר אנגלי־ולשי. בצעירותו היה די' רוכל ופושט־יד נודד באנגליה ובאמריקה; את השנים הללו תיאר אח"כ בספר אוטוביוגראפי, אשר ג'. ב. שו (ע"ע) הקדים לו מבוא (1908). גם על קובץ־שיריו הראשון (1905) המליץ שו, שעורר עליו את תשומת־לב הציבור. די' הירבה לכתוב בפרוזה ובשירים, בעיקר על נושאים הקשורים בטבע, בהסתכלות בו ובהתרשמות ממנו. מבחינה זו, וכן מבחינת רגשי החמלה והרחמים על סבלות העניים הבאים לידי ביטוי בכתביו, יש שדימו אותו לבליק (ע"ע) ולוורדזוורת (ע"ע). הליריקה של די' מצטיינת בפשטות הרגש הבלתי־אמצעי, אך לעתים נתפס הוא לסתם חריזה קלה.

T. Moult, *W. H. D.*, 1913.

דייויס, ויליָם מוריס — William Morris Davis — (1850, פילדלפיה — 1934, פסדינה [קליפורניה]), גאוגראף וגאולוג אמריקני. די' שימש מ1877 עד 1912 מרצה ואח"כ פרופסור לגאוגראפיה פיסית באוניברסיטת הארוורד ורכש לו שם בין־לאומי במקצועו. הוא סידר וקישר את הידיעות וההנחות השונות, הבאות להסביר את התהוות הצורות החיצוניות השונות על פני היבשה ואת תהליך התפתחותו של הנוף, ויצר מהן מדע מגשר בין הגאוגרפיה והגאולוגיה — את הגאומורפולוגיה (ע"ע; וע"ע גאולוגיה, עמ' 100). די' התפרסם בעיקר בתורתו על "מחזור הארוסיה", הבאה להסביר את התפתחות הצורות השונות והגבהים השונים על פני כדור־הארץ כתהליך, שסופו צורת המישור הענק — הפיניפלין (peneplain), מושג שנקבע ע"י די' בגאומורפולוגיה. הוא ראה בצורות השונות של הנוף תוצאה של התפתחות אטית וארוכה וקבע כמה שלבים אפיינים לתהליך זה. אם כי נמצאו חולקים על כמה מהנחותיו של די', נתקבלה שיטתו וגרמה למהפכה בלימוד הגאוגראפיה הפיסית בכל העולם. — די' פירסם כ400 ספרים ומאמרים בבעיות של הגאוגראפיה הפיסית והגאומורפולוגיה.

מספריו החשובים: Elementary Meteorology, 1894; Physical Geography, 1898; Geographical Essays, 1909; Physiography, 1911; The Lesser Antilles, 1926; The Coral Reef Problem, 1928.

דייויסון, קלינטון ג'וזף — Clinton Joseph Davisson — (נו' 1881), פיסיקן אמריקני. די' למד באוניברסיטות של שיקאגו ופרינסטון והיה מתלמידיו של מיליקן (ע"ע). ב1911 נתמנה למדריך בפיסיקה במכון לטכנולוגיה בפיטסברג; מ1917 עד 1946 עבד כחוקר במעבדות של "בל־טלפון", וב1947–1949 היה פרופסור לפיסיקה באוניברסיטה של ורג'יניה. — עיקר מחקריו של די' הם בתחום הקרינה והאלקטרונים ובשימושיהם במכשירים אופטיים וחשמליים. ב1927 גילה — יחד עם ל. ה. ג'רמר — את עקיפת האלקטרונים ע"י גבישים והוכיח בזה את הכפילות החלקיקית־גלית, המתחייבת מתורתו של ל. דה ברולי (ע"ע). ב1937 הוענק לדי' — יחד עם ג'. פ. תומסון (ע"ע) — פרס־נובל לפיסיקה.

ק. ג'. דייויסון

דיומדס (Διομήδης), שתי דמויות במיתולוגיה היוונית; לפי סברת קצת החוקרים — שתים שהן אחת.

1. די' מלך תראקיה — הרוס (ע"ע) קדום מאד, שהיה נעבד בקרבנות־אדם; על כך מעידה המסורת, שלפיה היה די' משליך כל נכרי, המגיע לחופי־ארצו, לפני סוסיו למאכל. סיפור זה על די' משולב במחזור־הסיפורים על הרקלס (ע"ע); לכידת ארבעת סוסיו הפרועים של די' היתה השמינית ב12 עלילות הראקלס. לפי המסורת המקובלת שבה הראקלס את די' והשליך אותו לפני סוסיו, שבלעו אותו. לפי מסורת אחרת שולחו הסוסים לחפשי ונטרפו ע"י חיות רעות בהר אולימפוס.

2. די' מארגוס — לקח חלק במסעם השני של האפיגונים נגד תבי ובכיבוש העיר. אך ביחוד הוא תופס מקום נכבד במחזור האגדות על טרויה, שחלקן נמצא באיליאס להומרוס. די' נמנה בשעתו בין מבקשי ידה של הלני, נצטרף למסע נגד טרויה, ובמסגרת מלחמה זו הוטלו עליו כמה שליחויות עדינות מטעם היוונים, וכן ביצע הרבה מעשי־גבורה קרביים — עפ"ר בשיתוף־פעולה עם אודיסוס. בין השאר מסופר עליו שפצע בקרב את אנאס ואת האלים ארס ואפרודיטי. מפורסם הוא סיפור פגישתו של די' בגלוקוס, שבו הכיר את ידידו ומארחו (איליאס). — לאחר שובו לארגוס ניצל די' מידי אשתו הבוגדת, שביקשה להרגו, וברח לאפוליה; שם נתקבל בבית המלך דונוס, אולם בסופו של דבר נהרג בידי זה האחרון לאחר מריבות רבות,

וחבריו הפכו לציפרים. לדי' מייחסים ייסוד ערים שונות באיטליה הדרומית, שבהן נעבד כאֵל.

R. Graves, *The Greek Myths*, II, 122, 1955; E. Bethe, *D.* (P-W, RE 9, 815 ff.), 1903; L. V. Sybel, *D.* (W. U. Roscher, Ausführl. Lex. d. griech. und röm. Mythologie, I, 1022 ff.), 1884–1937.

מ. רו.

דִּיוֹן כְּרִיסוֹסְטוֹמוֹס (= „בעל פי־הזהב״) — (Δίων Χρυσόστομος) — (המאה ה1 לסה״נ), סופר ופילוסוף יווני. די' היה נצר למשפחה מכובדת בעיר פרוסה (Prusa) שבאסיה הקטנה. רוב ימיו גר בעיר־מולדתו, אולם גם ערך נסיעות באיטליה והיה מוכר בחצר הקיסרים; אולם במלכות דומיטיאנוס, סמוך לשנת 80, הוטל עליו עונש גירוש מרומא ומכל איטליה וגם ממחוז עיר־מולדתו. במשך כמה שנים חי די' חיי נדודים ועוני, עד אשר היה ידידו נֶרְוָה (ע״ע) לקיסר. ב97 — או קצת לאחר מכן — חזר די' לרומא, נעשה מקורב למלכות והשתמש בהשפעתו לטובת ערים שונות וביניהן גם עיר־מולדתו. הוא נשאר במעמדו זה גם בימי טריַנוס (ע״ע). בפרוסה עסק די' בתכניות־בניין גדולות, ובעקבות כך נאשם במעילה והועמד למשפט, אשר בו שימש פליניוס הצעיר (ע״ע) כשופט. על סוף ימיו לא ידוע לנו מאומה.

מדי' הגיעו אלינו שמונים נאומים; מלבד אלה חיבר גם חיבורים פילוסופיים והיסטוריים, שלא נשתמרו. מחשבתו של די' יונקת מהפילוסופיה הקינית בצירוף יסודות סטואיים; היא מכוונת בעיקר לתחום המוסר והחיים המעשיים. לפי דעתו צריכה התנהגותם של בני־אדם להיקבע ע״י החכרה, שהם מהווים ביחד עם האלים ועם הטבע חברה אחת, שאין להוציא ממנה גם את הצמחים ואת בעלי־החיים. אין אף אחד מהכלולים בחברה יכול למרוד בה בלי לגרום נזק לעצמו. חוק החברה הזאת הוא חוק־הטבע, המהווה גם את החוק העליון של המוסר, אשר האדם מצווה לקיימו. האדם מגיע לידיעת אותו חוק ולידיעת האלים הן ע״י התכונות השכליות הטבועות בו והן ע״י המסורת העתיקה, שנשתמרה ע״י משוררים, שאת דבריהם יש לפרש פירוש אַלֶגוֹרִי, וכן ע״י מחוקקים קדמונים, ואפילו בפסלים עתיקים שהפילוסוף מבין את משמעותם האמיתית. די' מעלה על נס את „החיים הטבעיים״ של העמים הקדומים ושל הבַּרְבָּרים והאיכרים, שלא נתפסו לתרבות העירונית. בחיים הטבעיים התאוות מרוסנות; אלה הם חיים של צדק ושל אחווה. נמסר, שמבחינה זו שיבח די' — באחד מחיבוריו שלא הגיעו לידינו — גם את האִסיים (ע״ע). לפי די' האדם המושלם הוא הפילוסוף, ושלמותו מתבטאת בהתנהגותו המוסרית ובכשרו לדעת את האמת; הוא גם האדם היחיד המאושר והחפשי, שכן הוא שולט על עצמו. על אף הבוז שהוא רוחש לדעות ההמון הנבער מדעת, מטיל די' על הפילוסוף את החובה לעזור לבריות, לעסוק בצרכי־ציבור ואף להתחנך לקראת יעוד של שליט. הטובה שבצורות־השלטון במדינה היא המותאמת לצורת־השלטון הקיימת בקוסמוס: כשם שזֶוּס מושל במדינה הקוסמית על האלים ועל בני־האדם, כך רצוי שימשול במדינתם של בני־האדם המלך הנוהג כפילוסוף. הניגוד הגמור למלוכה טובה זו הוא משטר העריצות (הטירַניס).

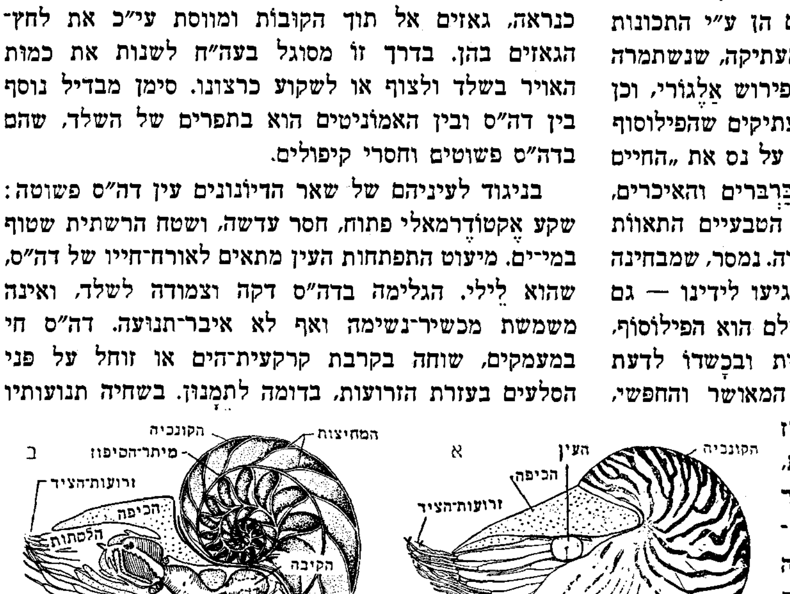
C. Martha, *Les moralistes sous l'empire romain,* 215 sqq., 1865; J. Weghaupt, *De Dione Chrysostomo Xenophontis sectatore,* 1896; E. Schürer, *Gesch. d. jüd. Volkes,* II^3,563, 1898^3; H. v. Arnim, *Leben u. Schriften d. D. v. Prusa,* I–II, 1898; W. Schmid, *D.* (P-W, RE I., 848–877), 1903; H. Binder, *D. Ch. u. Poseidonius,* 1905; E. Thomas, *Quaestiones Dioneae,* 1909; J. Scharold, *D. Ch. u. Temistius,* 1912; M. Valgimigli, *La critica letteraria de D. C.,* 1913; L. François, *D. Ch.,* 1922; R. W. Livingstone, *D. C.* (The Mission of Greece, 101–138), 1928.

ש. פ.

דְּיוֹנוּן־הַסִּירָה או שַׁיִּטָן (Nautilus), סוג בע״ח ממחלקת הדיונונים (ע״ע), הכולל 2—4 מינים. הוא חשוב בזואולוגיה כשריד היחיד של הקבוצה הגדולה של הדיונונים הארבעת־זימיים, שצורותיה היו נפוצות מן האורדוביקון ואילך במשך התקופה הארוכה ביותר בתולדות החי עלי אדמות, ושממנה ידועים לנו כ2,000 מינים מאובנים. דה״ס התפתח מצורות עתיקות בעלות שלד הנוטה ללוליינות, כגון השלד העקום של Cyrtoceras, שנכרך סביב עצמו עד שנתהווה השלד הלולייני המושלם של דה״ס.

דה״ס דומה מאד לאַמוֹניטים (ע״ע) בצורתו. שלדו הוא קונכיה, עשויה חדרים־חדרים — קובות גיריות — בצורה לוליינית במישור אחד; הקובה הקדמית היא קרומית (באמוניטים היא גירית); מחיצות חוצות את הקובות באלכסון. כל קובה מייצגת שלב־התפתחות בחיי בעה״ח. הלה שוכן בקובה הקדמית הגדולה, האחרונה להתהוות; הקובות האחרות, הישנות, מלאות תערובת גאזי־אויר — מבנה המֵקל על בעה״ח לעלות על פני המים. התפתחות זו נמשכת עד ליצירת הקובה ה36. מגופו של בעה״ח, השוכן בקובה זו, מתמשך כעין מיתר־סיפון (siphunculus), העובר במרכזה של כל מחיצת־קובה ונוקב אותה (באמוניטים הסיפון עובר בצדי המחיצות). הסיפון מכיל צינורות־דם, והוא מפריש, כנראה, גאזים אל תוך הקובות ומווסת ע״כ את לחץ־הגאזים בהן. בדרך זו מסוגל בעה״ח לשנות את כמות האויר בשלד ולצוף או לשקוע כרצונו. סימן מבדיל נוסף בין דה״ס ובין האמוניטים הוא בתפרים של השלד, שהם בדה״ס פשוטים וחסרי קיפולים.

בניגוד לעיניהם של שאר הדיונונים עין דה״ס פשוטה: שקע אֶקטודרמאלי פתוח, חסר עדשה, ושטח הרשתית שטוף במי־ים. מיעוט התפתחות העין מתאים לאורח־חייו של דה״ס, שהוא לֵילי. הגלימה בדה״ס דקה וצמודה לשלד, ואינה משמשת מכשיר־נשימה ואף לא איבר־תנועה. דה״ס חי במעמקים, שוחה בקרבת קרקעית־הים או זוחל על פני הסלעים בעזרת הזרועות, בדומה לתמנון. בשחיה תנועותיו

דיונון־הסירה
א. בעה״ח בקונכייתו; ב. החתך

העדינות מבוצעות ע״י התכווצות שרירי־המַשפֵּך בלבד, תנועותיו החזקות — כנראה ע״י התכנסות פתאומית של כל הגוף אל תוך הקונכיה והדיפת המים החוצה דרך חלל־הגלימה.

מספר הזרועות גדול מאד — כ60—90; הן חסרות כפתורי־מציצה, מסוגלות להתקפל פנימה ולהידבק לגופים מוצקים. הזרועות מתחלקות לקבוצות: מסביב לפה — 4 של 12—14, מסביב לזימים — 2 של 17, 2 זרועות מקיפות את הראש ושתי זרועות קטנות נמצאות בכל צד של העין.

המין N. pompilius, החי ליד החופים הטרופיים של האוקיינוס השקט הדרומי ושל האוקיינוס ההודי עד עומק של 650 מ׳, הוא הידוע ביותר. אָרכו 18 ס״מ, ורוחב שלדו מגיע עד 25 ס״מ. הוא ניזון מסרטנים ובע״ח ימיים קטנים אחרים ונמצא תמיד בחבורה. הוא נאכל ע״י הילידים באיים הטרופיים. — המין Spirula spirula, שאָרכו כמה ס״מ, הוא בעל איבר־האָרה בחלק האחורי של גופו.

A. Willey, *Natural History of the Pearly Nautilus*, 1902.

מ. ט.

דְיוֹנוּנִים (Cephalopoda, מיוו׳ *κεφαλή*, ראש, ו πούς רגל — ראש־רגליים), מחלקת בע״ח חסרי־חוליות ממערכת הרכיכות (ע״ע), החיים בכל הימים הטרופיים והממוזגים. המחלקה כוללת בהווה כ400 מינים. היא היתה מפותחת ועשירה מאד בפאלֶאוזואיקון ובמֶסוזואיקון, ומספר המאובנים המשתייכים לה מגיע ל10,000.

סימניהם המיוחדים של הדי״ בין הרכיכות: (1) החלק הקדמי של גופם, „הרגל״ של החלזון (ע״ע), הפך למַשפֵּך (siphon) — מכאן גם השם Siphonopoda („משפך־רגליים״); (2) לרובם בלוטות־דיו — מכאן שמם העברי די״; (3) כולם טורפים, מצויידים בזרועות־ציד, שגם הן גילגולי־רגל — מכאן שמם „ראש־רגליים״.

הקבוצה כוללת בע״ח קטנים וגדולים. אורך המינים השונים של הסוג Loligo — מ2.5 ס״מ עד 80 ס״מ; של מיני הסוג Rossia — עד 7.5 ס״מ; של די־הרוקחים — עד 30 ס״מ. Architeuthis, החי במי ניו־פאונדלֶנד, מגיע לאורך של 16.5 מ׳ — יותר מזה של גדולי הכרישים — ולרוחב של 3.6 מ׳, ומשקלו מגיע ליותר מ⅕ ממשקלו של הגדול שבלוויתנים.

ה ז ר ו ע ו ת. הבֶּלֶמניטים (ע״ע) שמן המֶסוזואיקון היו, כנראה, בעלי 6 זרועות, שהסתיימו בווים חדים. בצורות הקיימות — 8 ו10 זרועות, מהן 2 ארוכות יותר (מכאן החלוקה הסיסטֶמטית; ר׳ להלן, עמ׳ 409). כפתורי־מציצה מכסים את הזרועות הקצרות; בשתים הארוכות הם נמצאים רק בקצותיהן המורחבים. בדי־הרוקחים ובלוליגו כפתורי־המציצה מצויידים בעֻקצים ומוקפים טבעות קרניות. בתמנונים ובשיטן הנייר כפתורי־המציצה שטוחים וחסרי טבעות קרניות. בכמה מינים נמצאים בזרועות הארוכות במקום כפתורי־המציצה ווים חדים מאד, הדומים לציפָּרני־חתול. הזרועות בבסיסן מחוברות ע״י קרום־שחיה, שהוא מפותח ביותר בתמנונים.

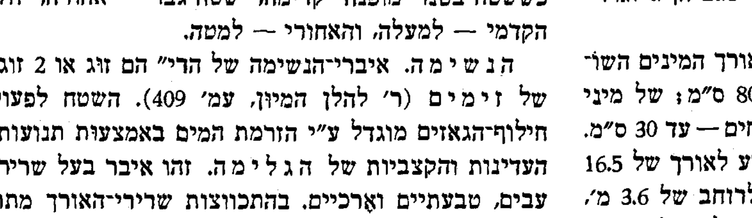
ה ע ו ר. בדֶרמיס מצויים תאי־כרומאטופורים (ע״ע דג, עמ׳ 910; דו־חיים, עמ׳ 112/3), בעלי גרגירי־פיגמֶנט אדומים־צהובים או צהובים, שחורים וחומים, והם הקובעים את צבעי הדי׳. בעקבות גירויים מן החוץ ניתן הצבע לשינויים מהירים מאד ורב־גוניים ביותר, מקומיים או מתפשטים על כל שטח פני־הגוף. התא הכרומאטופורי עשוי שַׂק כדורי גמיש, ואליו מחוברים 4—24 סיבים מקרינים, הפועלים בשעת גירוי כסיבי־שריר חלקים. התכווצותם גוררת אחריה התפשטות שק־הפיגמנט על פני שטח גדול יותר, ז״א השחרת הסביבה; בעקבות הרפיית הסיבים חוזר השק לשטחו הצר הקודם וסביבתו מחווירה. חילופי הצבע בדי״ מצטיינים במהירותם. הכרומאטופורים פועלים בהשפעה הורמונאלית, המכוונת ע״י מרכזים עצביים במוח התיכון. לעתים קרובות ניכרת בדי״ התאָמת הצבע לרקע הסביבה.

ה ש ל ד. במאובני ה ב ֶ ל ֶ מ נ י ט י ם (ע״ע) ניכרים יפה חלקי שלד תיצון אָפייני. בדי״ החיים הצטמצם השלד ברוב חלקיו, בדי׳ הרוקחים התנוון החרטום לגמרי והפך לעוקץ; קונוס־המחיצות מנוון והדופן עשויה לוחיות סידָניות בצורת חצאי־עיגולים גלוניים. בסוגים Loligo ו Sepioteuthis נשארה רק הדופן כעין „נוצה״ קרנית שקועה בתוך הגלימה; בIlex הדופן צרה ומסתיימת בצורת קונוס; בתמנונים חסר השלד למעשה.

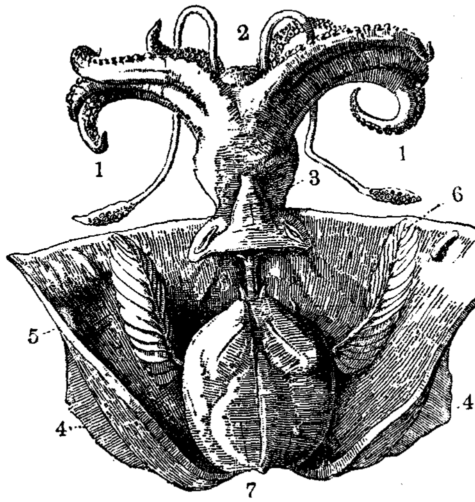
ה ת נ ו ע ה. הדי״ נעים בהתאם לעקרון הסילון. הגלימה (ר׳ להלן) נסגרת בבסיסה, והמים נדחפים בכוח החוצה דרך המשפך. הגוף נדחף אחורה או קדימה, כשהמשפך מכוון כלפי הזרועות או כפוף למטה; כיוון המשפך הפוך לכיוון ההתקדמות. הזרועות חותרות במים ומסייעות לתנועה; צימצום השלד ללוחית קלה מקל על תנועת הגוף. התמנונים וכמה ממיני לוליגו מסוגלים לזחול על זרועותיהם. שלא כבע״ח דו־צדדיים, שהם מְאֻרכים בכיוון קדם־אחור, ציר־האורך של הדי״ הוא בכיוון הגב־הגחון; די־הרוקחים שוחה כששטח־בטנו מופנה קדימה, שטח־גבו — אחורה, חלקו הקדמי — למעלה, והאחורי — למטה.

ה נ ש י מ ה. איברי־הנשימה של הדי״ הם זוג או 2 זוגות של ז י מ י ם (ר׳ להלן המיון, עמ׳ 409). השטח לפעולת חילוף־הגאזים מוגדל ע״י הזרמת המים באמצעות תנועותיה העדינות והקצביות של ה ג ל י מ ה. זהו איבר בעל שרירים עבים, טבעתיים ואָרכיים. בהתכווצות שרירי־האורך מתרוממת דופן הגלימה ומתרחב חללה, ומים נשאבים פנימה; בהתכווצות שרירי־הרוחב מצטמצם החלל, והמים מוזרמים החוצה דרך המשפך. ע״כ הופכת הגלימה לאיבר־עזר בנשימה. כשהדי׳ מותקף או מגורה, מתכווצים השרירים התכווצות נמרצת עוויתית — המים נדחפים בכוח רב החוצה, והדי׳ נדחף אחורה.

מ ח ז ו ר ־ ה ד ם. מערכת כלי־הדם בדי״ כמעט סגורה. היא מורכבת מ2 פרוזדורים (בדי־הסירה מ4) בצדי הגוף, שהם המקבלים את הדם מהזימים, ומחדר אמצעי, שממנו

ציור 1.
המבנה הפנימי של דיונון (Loligo) (סכמתי־למחצה)
המראה לאחר הסרת הזרועות ודופן־הגוף שמצד שמאל

ציור 2.
דיונון־הרוקחים, לאחר פתיחת חלל־הגלימה.
1. זרועות; 2. הפה; 3. המשפך; 4. כנפירים; 5. הגלימה; 6. זימים; 7. כיס־הדיו

יוצאים עורק קדמי ועורק אחורי, מובילי דם מחומצן. דם ורידי חוזר ללב מהראש ע״י הווריד הנבוב, המתפצל לשני ורידים זימיים; הללו מתרחבים בבסיס הזימים ויוצרים כעין „לבבות זימיים״ המסוגלים להתכווץ ולהתמתח, והם שואבים את הדם לתוך הזימים („לבבות״ אלה אינם מצויים בשאר הרכיכות). רשת צינורות־הדם בדי״ מסועפת מאד.

מ ע ר כ ת־ה ע י כ ו ל. עיקר מזונם של הדי״ — סרטנים, דגים קטנים ורכיכות קטנות, שהדי״ אורבים להם בין הסלעים או הצמחים על קרקע־הים. זרועות־הציד תופסות את הטרף ומעבירות אותו ללוע השרירי הגדול, שבפתחו לסתות עשויות שיני־כיטין קשות. השיניים והמגרדת של הלשון מרסקות ומפוררות את הטרף. בתוך הלוע מצויים שני זוגות של בלוטות־רוק: בלוטות למיץ־עיכול ובלוטות לרעל המשתק את הטרף. המזון עובר דרך הוושט לקיבה שרירית לא־בלוטית, שבה הוא מתערב עם ההפרשה הבאה מבלוטת־העיכול, ומשם — לשק־עִור לולייני (מעי גס). בַשק מנגנון ריסים העשוי להפריד בין החלקים הגסים לנוזל המזון. בלוטת־העיכול הגדולה מורכבת משתי אונות: „כבד״ ו„פאנ־קראס״. המזון בכללו נספג בצינור־העיכול ואינו עובר ב„כבד״, שלא כברוב חסרי־החוליות. ה„כבד״ הוא איבר־התשמורת העיקרי למזון המגיע אליו דרך הדם הזורם.

כ א י ב ר י־ה פ ר ש ה משמשות שתי כְלָיוֹת־נֵפרידיות, הנפתחות סמוך לפי־הטבעת. מיוחד לדי״ הוא כ י ס־ה ד י ו — בחלקו בלוטה המפרישה את הנוזל השחור ובחלקו בית־קיבול לנוזל. הוא נפתח בשק־העור סמוך לפי הטבעת, והנוזל מוזרם החוצה דרך חלל הגלימה והמשפך. הדיו הוא תרחיף של גרגירי הפיגמֶנט מֶלאנין, הנוצר ע״י חימצון הטירוזין וה„דופה״ (ע״ע אלקפטונוריה) בהשפעת האֶנזים טירוזי־נאזה. הדיו כחולה־שחורה בדי־הרוקחים, חומה בלוליגו ושחורה לגמרי בתמנונים. כשדי׳ נתקף, הוא משחיר ומפריש את הדיו, המעכירה ומשחירה את המים סביבו ומשמשת מעין „מסך־עשן״ העוצר את המתקיף. החיה הנתקפת מחליפה בינתיים את צבעה, עפ״ר לגון שקוף, ונעה בכיוון אחר.

מ ע ר כ ת־ה ע צ ב י ם בדי״ מפותחת מאד. בניגוד לשאר חסרי־החוליות הירודים אין היא בנויה מגאנגליונים המפוז־רים בכל הגוף, אלא רוב הגאנגליונים מרוכזים בגוש אחד — כעין מ ו ח, המקיף את איזור הוושט ומונח בין העיניים. „מוח״ זה אף מוקף מעין „גולגולת״ — קופסית עשויה רקמה הדומה מאד לחסחוס של החוליתיים; היא משמשת גם תמיכה לסנפירים ולזרועות. מבחינים במוח 3 גאנגליונים זוגיים: (1) גאנגליון מוחי, (2) גאנגליון־הרגל, (3) גאנגליון־הקרביים. מ(1) יוצאים עצבים המסדירים את פעולות האכילה, השחיה והזחילה, וכן נמצאים בו שני איזורים גדולים, שגי־רוים החשמלי אינו גורר שום תגובה מוטורית — ואילו נטילתם מן הדי״ אינה מבטלת שום תגובה רֶפלֶקטורית, אך משַנָה משהו בהתנהגות הכללית של האורגאניזם מבחינת הספונטאניות של התנועה — בדומה לפונקציה של „המרכזים השניוניים״ ו„האיזורים האילמים״ שבקליפת־המוח בבע״ח עילאים, שמוחזקים מרכזים של תהליכים פסיכיים. (2) מפעיל את הזרועות ואת המשפך; (3) מספק עיצבוב לאיברים הפנימיים ולגלימה. — לדי״ מערכת רֶפלֶכסים מפותחת מאד, וגם מבחינה זו הם דומים לחוליתיים. זרועות קטועות של די״ ממשיכות בתגובות רֶפלקטוריות תכליתיות ומושלמות (כגון ההֶקטוקוטילוס, ר׳ להלן), בדומה להתנהגותם של צפרדע נטולת־ראש או של זנב־הצלופח.

ה ג ל י מ ה מורכבת מ20 קבוצות של סיבי־שרירים, שכל אחת מהן מעוצבבת ע״י סיב אחד, המגיע מן הגאנגליון (3). הגלימה עשירה ברשת־עצבים, ובה נמצאים סיבי־עצבים ענקיים — מן העבים ביותר הידועים לנו בעולם־החיים — שעביָם מגיע עד 1 מ״מ. לכל אחת משתי הפונקציות של הגלימה — הנשימה והשחיה — יש מרכז עצבי בשביל הרֶפּ־לֶכסים להכנסת המים או להוצאתם; שניהם כפופים למרכז גבוה מהם, המסוגל לשנות, לפי הצורך, את תנועות־הנשימה לתנועות־שחיה (ר׳ לעיל, עמ׳ 406).

א י ב ר י־ה ח ו ש י ם. עיני הדי״ (פרט לדי־הסירה [ע״ע] הפרימיטיווי) גדולות, והן דומות במבנן באופן מפתיע לעיני חוליתיים, כגון האדם; יש בהן קרנית, קשתית עם אישון, עדשה, רשתית. דמיון זה מפתיע ביותר נוכח השוני שבהת־פתחות עיני הדי״ ועיני החוליתיים מבחינת מוצא חלקיהן. עין הדי׳ מתפתחת כולה משקע אֶקטודֶרמאלי: הריפוד הפנימי של השקע יוצר את הרשתית, והחלל מתמלא זגוגית, שבחלקה הקדמי נוצרת עדשה. העין הנחה מכוונת לראִית־רוחק, והתכווצות שרירי־העטרה מגדילה את לחץ הזגוגית, דוחפת את העדשה קדימה ומכוונת את העין לעצמים הקרו־בים. כמות־האור החודרת לעין מווסתת ע״י רפלכס־האישון. בניגוד לעין־החוליתיים, שבה האור צריך לעבור תחילה דרך המבנה העצבי של הרשתית כדי לפגוע בתאים הרגישים לאור, הקָנים והמדוכים, — אין הקנים והמדוכים בעין־הדי׳ נמצאים מאחורי הנורונים של העין, אלא מקבלים את האור במישרין. מכאניזם גירוי הקנים בדי׳ דומה אף הוא לזה שבעין־האדם ופועל על רקע של רֶאקציה פוטוכימית ברֶטינין.

לדי״ איבר שיווי־משקל בצורת סטאטוציסטים, הנמצאים יחד עם העיניים בקופסית־הראש. מאחורי העיניים 2 גומות מרופדות קרום־חיפוי ריסני, והן מוחזקות איברי חוש כימי.

ה ר ב י ה. המינים נפרדים; לכל אחד מהם בלוטה מינית בחלקה העליון של הגלימה. בכמה קבוצות של די״ בולטת דופרצופיות מינית; בשיטן־הנייר הנקבה גדולה מן הזכר עד פי 20. ההפראה מבוצעת ברוב הדי״ ע״י אחת מן הזרועות, ההקטוקוטילוס (hectocotylus), שנעשית כלי להעברת תאי־הזרע — ע״י סְפֶרמאטופורים המונחים בסביבת הפה או בחלל־

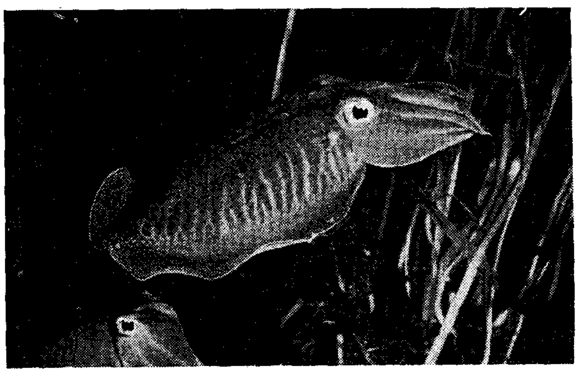
הגלימה — לנקבה. בסוגים Philonexis ו-Argonauta הזרוע הנושאת את הספרמאטופורים ניתקת כולה מגוף הזכר ונכנסת לחלל הגלימה של הנקבה; לפיכך תיארוה חוקרים ראשונים, שלא הבחינו במוצאה, כתולעת טפילית. — יצירת הֶקטוֹ־קוטילוס בזכר מותנית בגורם הורמונאלי, והיא נמנעת בזכר מסורס.

מ י ו ן. הדי״ מתחלקת ל2 סדרות:

א. א ר ב ע ת ־ ז י מ י י ם (Tetrabranchiata) — סימניהם: שלד חיצון מפותח; 2 זוגות של זימים ושל איברי־הפרשה; זרועות מרובות מאד חסרות כפתורי־מציצה; עיניים פשוטות חסרות עדשה; משפך דו־אונתי; אין בלוטת־דיו. לסידרה זו שייכות 2 קבוצות: 1) אַ מ ו נ י ט י ם (ע״ע) — הידועים לנו כמאובנים בלבד; 2) שִ י ט ָ נ י י ם (Nautiloidea) — שמהם ידועים לנו כ2,000 מינים מאובנים מן הסילור עד הקרטיקון, כגון האורתוקרס (ע״ע) ו-Endoceras (מן האורדוביקון), ששלדו — הגדול ביותר בין חסרי־החוליות — הגיע לאורך של 4.5 מ׳; סוג אחד בלבד — ד י ו נ ו ן ־ ה ס י ר ה (ע״ע) — קיים היום.

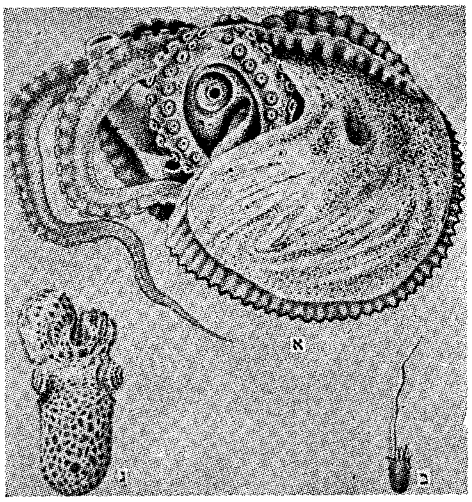
ב. ד ו ־ ז י מ י י ם (Dibranchiata) — מופיעים מן הטריאַס ואילך, ועליהם נמנה הרוב המכריע של הדי״ הקיימים בהווה. סימניהם: שלד פנימי בשלבים שונים של צימצום, עטוף גלימה; זוג אחד של זימים ושל איברי־הפרשה; 8 או 10 זרועות, מצויידות בכפתורי־מציצה; משפך בצורת צינור; עיניים משוכללות בעלות עדשה; בלוטת־דיו. שתי קבוצות בסידרה זו — (1) ב ע ל י 10 ז ר ו ע ו ת (Decapoda); (2) ב ע ל י 8 ז ר ו ע ו ת (Octapoda).

ל(1) משתייכים הַ בֶ לֶ מ נ י ט י ם (ע״ע) המאובנים מן המֶסוֹזוֹאיקון, שמהם התפתחו 3 שבטים קיימים. Sepioidea (דמויי־סֶפיה) הם „דגי־הדיו״ במובן המצומצם של המונח. בין זרועותיהם מצוי זוג אחד של זרועות ארוכות, הנתונות מקופלות בתוך כיסים בשעת מנוחה; עיניהם בעלות קרנית. — הסוג Sepia מונה כ100 מינים. ד י ־ ה ר ו ק ח י ם (Sepia officinalis) הוא „דג־הדיו״ הטיפוסי, הידוע ביותר כשוכן המים הרדודים ליד חופי האיזורים הממוזגים; שלדו הפנימי הוא לוח גירני, שלד חיצוני נעדר. — Oegopsida הם בעלי עיניים חסרות קרנית, שלִשכָתם הקד־מית פתוחה; זרועות־הציד שלהם שוות כולן; השלד הפנימי הצטמצם לחרב קרנית. הם שחיינים מצויינים, החיים במעמקי־הימים, ורבים מהם הם בעלי איברי־הארה בזרועות, בגלימה ומסביב לעיניים; אחדים מהם מצטיינים בשלל צבעיהם. על קבוצה זו נמנים, בין השאר: Architeuthis הענקי (ר׳ לעיל, עמ׳ 405); Lepidoteuthis, שגופו מכוסה קשקשים כעין זוחל; Grimalditeuthis, השקוף לגמרי. — מן השבט Myopsida הוא הסוג Loligo, שמיניו נפוצים מאד ליד החופים בכל הימים.

ציור 3.
דיונון־הרוקחים
שחיה בעזרת תנועות גליות של הסנפיר המקיף את גופו

ל(2) שייכים כ660 מינים, בין השאר -- התמָנוּן (ע״ע) והסוג Argonauta (ע״ש הספינה המפורסמת במיתולוגיה היוונית); זה האחרון מכונה גם „שִיטַן־הנייר״ (Paper nautilus) בגלל העדינות והדקות של שלדו. שתיים מ5 זרועותיה של הנקבה, שארכה מגיע ל20 ס״מ, מפיקות מקרבן

ציור 4.
שיטן־הנייר (Argonauta argo)
א. נקבה, עם בית־קיבול לביצים; ב. זכר, עם הקטוקוטילוס שלוח החוצה; ג. זכר צעיר, עם הקטוקוטילוס סגור ומקופל פנימה. יחס־הגודל בין (א) ובין (ב) הוא האמיתי; (ג) מוגדל מאד

שלד חיצון רחב כעין דיסקוס, לולייני, כעין שלד החלזונות — אלא שזה האחרון נוצר מן הגלימה. השלד המוזר הזה של שיטן־הנייר משמש בית־קיבול לביצים, שמאוחסנות בו עד להבקעתן. הזכר, שגדלו אינו אלא כ2.5 ס״מ, מבצע את ההפראה ע״י הֶקטוֹקוֹטילוס המנותק מגופו (ר׳ לעיל, עמ׳ 408/9). סוג זה כולל 12 מינים, ביניהם — A. argo, המצוי באוקיינוס האטלאנטי.

בדו־זימיים ניתן להבחין בין 2 צורות־חיים: (1) מינים פֶלאגיים (כגון לוליגו) — שגופם מָארך, סנפיריהם מפותחים, והם שקופים בצבעם. הם שחיינים טובים, ובמקרים אחדים תנופת שחייתם מוציאה אותם מן המים — בדומה לדגים מעופפים (ע״ע). (2) מינים החיים על פני קרקעית־המים ותקועים כמעט במקומם — מבנה גופם קצר, וזרועותיהם הרחבות יותר משמשות גם לזחילה. עם אלה נמנה התמנון, המתחבא בין סלעים ומחכה לטרפו בלילות; גם Sepia ו-Sepiola, למרות כושר־תנועתם המפותח, מבלים רוב זמנם במנוחה, שקועים־למחצה בחול. הצורה הקבועה ביותר במקומה הוא Opisthoteuthis — בעל סימֶטריה ראדיאלית כעין כוכב־ים, שהוא נצמד בזרועותיו כעין דיסקוס גדול לסלעים.

די״ נאכלים ע״י לִוְיתָנים, כלבי־ים ודגים טורפים גדולים. הם משמשים מאכל־אדם בארצות הים התיכון, האוקיינוס ההודי, המזרח הרחוק ואיי האוקיינוס השקט. בדַיִג, ביחוד בדיג־הבַקָלָה, משמשים די״ קטנים כפתיון. מן הדיו של הדי״ מכינים צבע־ציירים משובח, חום־כהה או שחור (צבע־סֶפיה). — מבנם והתנהגותם של הדי״, הנראים מוזרים

ומשונים, גרמו לריבוי אגדות ואמונות תפלות עליהם, ביחוד על התמנון (ע"ע) הענקי. חלקי גופם של די" שימשו אמצעים מאגיים וסמי־מרפא (זכר לכך נשמר בשם די־הרוקחים). מן השלד היו מכינים תכשיטים, ספלי־שתיה וכד'. היום מכינים מן החומר הגירני הקשה הזה לאחר טחינתו אבקת־שיניים ואבקות־לֶטֶש.

יש סוברים, שה„חלזון" — ש„דמו" משמש לפי ההלכה מקור להפקת התכלת לציצית (מנח' מ"ד, ע"א; רמב"ם, הלכ' ציצית, ב', ב') — הוא די־הרוקחים; אולם דעה זו אינה נראית מבוססת כל צרכה.

התיאור המדעי הראשון של הדי" ניתן ע"י א ר י ס ט ו, ופרק זה במחקריו הביולוגיים — וביחוד תיאור רבייתם, ביציהם והתפתחותם של הדי" — הוא מהשׂגיו המדעיים הנאים ביותר. אריסטו מבחין במֶכאניזם המיוחד של הזיווג המיני בדי" באמצעות ההֶקטוקוטילוס (ר' לעיל, עמ' 408/9); אולם תיאורו זה נשכח לגמרי, ורק לאחר שהעובדות הנכונות חזרו ונתגלו ב1852 (ע"י ה. מילר) נמצא שאריסטו הקדים את המחקר החדיש ב2,200 שנה. אריסטו אף הבדיל בין קבוצת הדי" ובין שאר הרכיכות וחיות־ים אחרות וקבע לדי" מקום בפני עצמו במסגרת מערכת־החיים שלו (ע"ע ביולוגיה, עמ' 319/20). ציור מצויין של גוש ביצי די־הרוקחים, הנראה כאשכול־ענבים, ניתן במאה ה16 ע"י רונדלֶה. ניתוחים ראשונים בדי" בוצעו במאה ה17 ע"י מ. א. סֶורינו (ע"ע), ואחריו ע"י פ. רֶדי (ע"ע) ומ. ליסטר (ע"ע), שהניחו את היסוד לאנאטומיה המַשווה של קבוצת בע"ח זו. תצפיות מיקרוס־קופיות ראשונות באיברים של די" עשה סְוַמֶרדַם (ע"ע). המחקר החדיש של הדי' התחיל עם קִוִיֶה (ע"ע), שקבע שמות לקבוצות רבות מהם, שהם מקובלים עד היום, ותיאר אותן תיאור מורפולוגי. הסיסטמאטיקה של הדי" נקבעה ע"י ה. בֶלֶנְוִיל (H. Blainville; 1770—1850), וביחוד ע"י אורבִּיני (ע"ע). ר. אוֹאֶן (ע"ע) תרם הרבה להבנת המורפולוגיה של קבוצה זו, וקֶליקֶר (ע"ע) נחשב כמייסד המחקר האֶמבריולוגי שלה. משלחת „צֶ'לֶנגֶ'ר" המפורסמת (ע"ע ביולוגיה, עמ' 343) הרחיבה בהרבה את ידיעותינו על הדי".

אחת מטעויותיו של אריסטו בתחום מחקר הדי" היתה רבת־תוצאות בתולדות הביולוגיה. הוא תיאר את השלד החיצון והדק של שַיטַן־הנייר (ר' לעיל, עמ' 410), הנמתח בין 2 מזרועותיו, כעין מפרש שמשמש לחיה לשַיט על־פני המים, בשעה ששאר זרועותיה פועלות כמשוטים. תפיסה זו היתה מקובלת בין חוקרי החי במשך 2,000 שנה, ובֶלון (ע"ע) אף צייר את שיטן־הנייר בהתאם לתיאורו של אריסטו. מבנהו האמיתי של בע"ח זה ומשמעות שלדו לא הובנו הבנה נכונה אלא במאה ה19.

בשנים האחרונות נעשו די" חיות־נסיון מקובלות מאד במחקרים בנֶורו־פיסיולוגיה ופסיכו־פיסיולוגיה בגלל הרמה הגבוהה של התפתחות מערכת־עצביהם, וביחוד בגלל הדמיון המפתיע שבין המבנה והתיפקוד של עיניהם ושל עיני החוליְ־תיים, ובכלל האדם. מניסויים בדי" ניתן ללמוד הרבה במֶכאניזמי הרֶפלֶכסים ותלו־תם במנגנוני המוח; כן נעשו נסיונות להציג את התנהגות הדי" במסיבות ניסוייות שונות כמוֶדלים לתהליכי זכירה ולמידה.

וע"ע ת מ נ ו ן.

ג. ח. לינר, מאמר פתיל תכלת, תרמ"ח; L. Lewysohn, *Die Zoologie des Talmud*, 283/4, 1858; W. E. Hoyle, *Report on the Cephalopoda* ("Challenger"'s Reports, Zoology, LXVI), 1886; C. Chan, *Die Cephalopoden*, I–II, 1910–1915; W. Th. Meyer, *Tintenfische*, 1913; A. Nef, *Die Cephalopoden in Fauna u. Flora d. Golfes v. Neapel*, I–II, 1921–1923; J. Thiele, *Cephalopoda* (W. Kukenthal, Handb. d. Zool., X), 1926; D. H. Tompsett, *Sepia*, 1939; H. B. Cott, *Adaptive Coloration in Animals*, 1940; F. K. Sanders – J. Z. Young, *Learning and Other Functions of the Higher Nervous Centers of Sepia* (Journ. Neurophysiol. 13), 1940; D. P. Wilson, *Life on the Shore and Shallow Sea*, 1951; L. A. Borradaile – F. A. Potts – L. E. S. Eastham – J. T. Saunders, *The Invertebrata*, 587–605, 1956, 1958[3]; F. W. Lane, *The Kingdom of the Octopus*, 1957; B. B. Boycott, *The Cuttle-Fish – Sepia* (Penguin New Biology, 25), 1958; B. Heuvelmans, *Dans le sillage des monstres marins*, 1958.

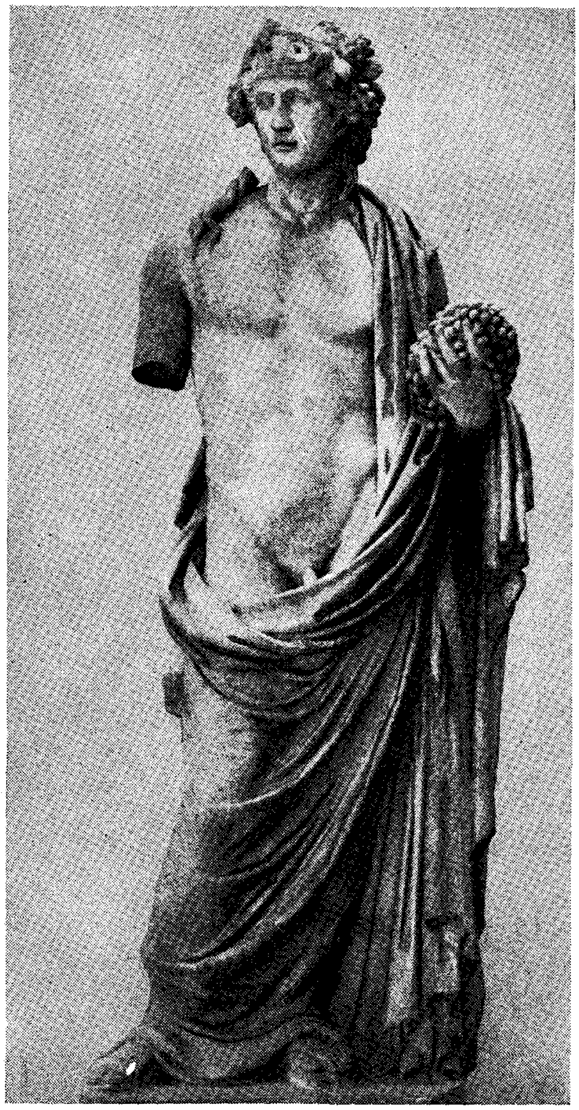
מ. ט.

דִיוֹנִיסוֹס (Διόνυσος), אל ההתלהבות והיין בדת יוון. הוא נקרא גם בַ ק ְ כ ו ֹ ס (Βάκχος), וזה שמו הרגיל בפי הרומאים, שזיהו אותו עם האל הרומי ליבֶר (Liber). השם די' קשור מבחינה לשונית בשמו של זֶוּס (ע"ע), „אביו של די"', — מצד אחד, ובשם עיר־מולדתו האגדית של האל, ניסה — מצד שני; בדבר זיהויה של ניסה נחלקו דעות הקדמונים.

בפאנתֶאוֹן היווני תופס די' מקום מיוחד, וצורה מיוחדת היתה גם לפולחן האל, המעניק התלהבות הגובלת בשגעון והמתפרצת באורגיות שנערכו לכבודו. בתקופה הקדומה הביאה ההתלהבות שבפולחן־די' את המשתתפים למעשים זרים ופראיים, כגון זלילת בשר נא, וכנראה אף לקרבנות־אדם, בדרך־כלל ע"י קריעה. בחגיגות די' השתתפו ביחוד חבורות של נשים — מֵינאדות (μαινάδες, משתגעות) —, ששוטטו בהרים וביערות ומרוב התלהבות ודבקות לא חשו בפצעים ולא בכוויות־אש; הן קרעו לגזרים חיות, ואף בני־אדם. בהתלהבות היתה כרוכה שתיית יין לשָכרה, ומכאן היה די' לאלוהי־היין, שייחסו לו את הפצת נטיעת הגפן בעולם. יותר מכל האלים היה די' קשור בטבע הפורה והמשגשג. את פוריות הטבע ואת ההשתוללות בעקבות ההתלהבות והשכרון סימלה פמלייתו, המורכבת מאלים־למחצה — סַטירים (ע"ע) והזקן השיכור סִילֶנוּס. בתהלוכות לכבוד די' החזיקו מייצגי

ציור 5.
ציור דמיוני־למחצה של שיטן־הנייר לפי בֶלון (1551)

דיוניסוס. פסל־שיש מקירֶני (סמוך ל100 לפסה"נ)

האל וחסידיו בידיהם תירסוס (θύρσος) — מקל ועליו עלי־גפן — וקיסוס, שהוא סמל הפוריות; האל עצמו הופיע לפעמים בצורת שור. — בתקופה הקלאסית רוסן פולחן־די' במקצת, אע"פ שהעובדים אותו לא שכחו את אפיו האורגיאסטי של האל. בכמה ערים יווניות קמה התנגדות לפולחן־די' הפרוע; ברומא אסר הסנאט ב186 לפסה"נ את האורגיות של די'. שרידי הפולחן האורגיאסטי של די' נשתמרו גם ביוון הקלאסית; אחת לשנתיים בחדשי־החורף נערכה במרומי הפארנאסוס שעל־יד דלפוי (ע"ע) חגיגת הנשים „המשתגעות". חגי האל תפסו מקום נכבד בלוח־החגים; הטרגדיה (ע"ע) האטית התפתחה מן ההצגות באחד החגים האלה.

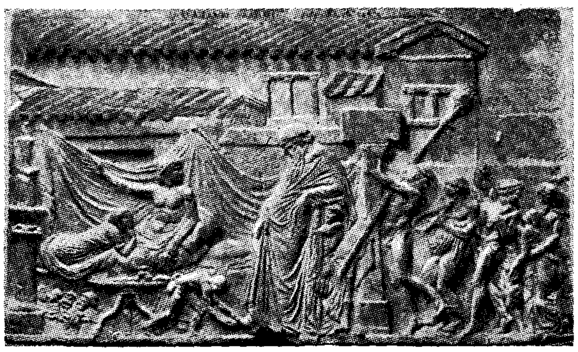
רובם של המיתוסים על די' מתפרשים כמתן ביטוי סיפורי לתכנו האורגיאסטי של פולחן האל. לפי האגדה נולד די' מזיווגם של זוס וסמלי (Σεμέλη), שהיא מתוארת כבת־תמותה — בת קדמוס, מלך־תבי הראשון; אך שמה אינו, כנראה, אלא צורה יוונית של השם זמלו, אלת־האדמה הפריגית (השו' רוס' земля = אדמה). אהבת זוס לסמלי עוררה את קנאת הרה, שהסיתה את סמלי לדרוש מזוס שיתגלה לפניה בכל הדר גאון עוזו האלוהי. מתוך כך נהרגה סמלי המעוברת ע"י ברקיו של זוס, אולם זוס הציל את הוולד והכניסו לתוך שוקו, ומשם נולד די'. בסיפורים על נעוריו של די' ועל עלילותיו מרובים המוטיווים של שגעון וטירוף המביאים לשפיכות־דמים, וכן שמות ממוצא אסייתי־שמי. מפורסם הוא הסיפור על פנתוס (Πένθευς) מלך תבי, בן אחות־אמו של די', סיפור שעליו בנויה הטרגדיה „בקכי" („חסידות־באקכוס") של אוריפידס (ע"ע). פנתוס התנגד להנהגת פולחן־די' בתבי, אך נשי עירו הלכו להשתולל ולרקוד בהרים לכבוד האל. האל עצמו נתגלה למלך בצורת כוהן־האל והסית אותו לילך בלבוש־אשה ולרגל את הנשים, אך אלו — ובראשן אם המלך — גילוהו וקרעוהו לגזרים בשגעון ההתלהבות. יש עוד כמה סיפורים על מקרי התנגדות לפולחן־די' ועל מאורעות טירוף וזוועה שאירעו בעקבות התנגדות זו. — המיתוס של די' נתקשר גם במיתוס של אריאדנה (ע"ע).

חשיבות מיוחדת נודעת לדי' במיתוס של האורפיקנים (ע"ע אורפוס). לפי מיתוס זה הרגו הטיטנים (ע"ע) את די' הילד, קרעו אותו לגזרים ואכלוהו. אתני הצילה את לבו של הילד והביאה אותו לזוס; הלה אכל את הלב, וממנו נולד די' חדש, הוא בנה של סמלי; הטיטאנים נהרגו ע"י ברקי זוס, ומאפרם נוצר האדם, שבו מעורבים היסוד הטיטאני־חמרי הרע והיסוד הדיוניסי הרוחני (ע"ע דואליזם). תנועת האורפיקנים קמה לתחיה בתקופה ההלניסטית, ובקרבה נוצרו, כנראה, אז המיסטריות (ע"ע) של די', שנפוצו בעולם ההלניסטי; תיאור המיסטריות של די' נשתמר בשורת תמונות נהדרות בבית אחד בפומפיי (ע"ע).

זמן רב שלטה בין החוקרים הדעה, שדי' „הברברי" לא היה מיסודו אל יווני, אלא פריגי או תראקי, ושפולחנו חדר ליוון מתראקיה בתקופה מאוחרת למדי. אולם מקומות־העלילה של אגדות־די' — תבי, ארגוס, אורחומנוס — היו מרכזים של התרבות היוונית־המיקנית הקדומה, ומכאן אפשר היה להסיק, שדי' היה מקובל על היוונים כבר בתקופה־הראשית שלהם; עובדה זו אושרה בשנים האחרונות, אחרי פיענוח הכתב המיקני־כרתי, כשבכתובת אחת מן המאה ה13 לפסה"נ נמצא השם di-wo-nu-so-jo (= Διονύσοιο). נראה, איפוא, שדי' היה אל יווני מקורי, אע"פ שהוא — בדומה לכמה אלים אחרים — אינו משתייך מטבעו לקבוצת האלים האולימפיים. האגדות על התנגדותם של שליטי ערים יווניות לפולחן האל אינן זכר למאבק ההלניות נגד „אל זר", ואינן באות אלא להעיד על התנגדות השכבות העליונות של החברה להשתוללות ההמונית ולפריקת עול המוסר הכרוכות בעבודת די'. די' הוא דמות מורכבת, שספגה לתוכה השפעות שונות — מכרתים, מתראקיה ומפריגיה, שמשם בא, כנראה, השם באקכוס. אוריפידס מכיר סיפור, שהאל כבש את כל המזרח; בתקופה ההלניסטית נתרחבו הסיפורים על כיבושי

דיוניסוס ואריאדנה עם פמליית מינאדות וסאטירים.
תבליט על אגרטל הלניסטי־רומי מן המאה ה1 לפסה"נ

דיוניסוס ופמלייתו בביתו של איקאריוס
(מ4 המסכות שמתחת לשולחנם של המארחים ניכר שמכניס־האורחים
הוא משורר־מחזאי)
תבליט־שיש הלניסטי מן המאה ה3 או ה2 לפסה"נ

די' במזרח — עד הודו — בהשפעת הרושם של כיבושי אלכסנדר מוקדון.

השוללים את מקוריותו היוונית של האל די' טענו, שהאופי היווני ההארמוני והשקול עומד בניגוד לאָפיו האֶנתוּסיאסטי של די'. את תחושת הניגוד הזה העמיק ניצ'שֶה (ע"ע), שהעמידו על ניגוד עקרוני בין דת־אַפולון ובין דת־די': בין „האפוליני" — השלווה של המראית היפה, ובין „הדיוניסי" — הדחף הרצוני, הבורא עולמות ומחריבם; אלא שניצ'שה ראה בזה ניגוד הקיים בתוך עולמו של האדם בכלל. החלוקה הזאת — שנעשתה מקובלת מאד בהגות ובספרות המודרנית — מבטאה את השקפת־עולמו של ניצ'שה, אך אינה מבוססת על המציאות ההיסטורית, שבה לא היו היסודות האפוליניים והדיוניסיים בדת־יוון מנוגדים זה לזה, אלא משולבים זה בזה; די' תפס מקום חשוב בפולחן בדֶלפוֹי דווקא, מקום המקדש והאוראקולום של אפולון.

אם נשתמש בקאטגוריות של ניצ'שה — הרי דת־ישראל בוודאי אינה „אפולינית", אלא יש בה קווים „דיוניסיים" ברורים. מבחינה זו מעניין ריבוי המגע בין עם־ישראל וא"י ובין די' ופולחנו במפגש ההיסטורי בין היהדות ובין העולם ההלניסטי, וכן במקורות הספרותיים של התקופה העתיקה המאוחרת. בימי גזירת אנטיוכוס הוכרחו היהודים להתקשט בקיסוס ולהשתתף בחגיגות די' (חשמונאים ב', ו'—ז'); די' מופיע על מטבעות העיר האלילית שהוקמה על חרבות ירושלים אחרי מרד בר־כוכבא, וכן על מטבעות העיר קיסריה. סופרים הלניסטיים זיהו את ניסה, מקום מולדתו של די', עם בית־שאן; היה אף רווח סיפור, שלפיו נוסדה העיר ע"י האל, שקבר שם את אומנתו. יחסם של אנשי בית־שאן האליליים אל היהודים היה טוב החל ממרד החשמונאים ועד המרד הגדול נגד רומא; אולי אפשר לזקוף על חשבונם את הזיהוי של אלוהי־ישראל עם די', הנזכר הן בדברי פלוּטַרכוס (ע"ע) והן בדברי טקיטוס (ע"ע). אסמכתא לזיהוי זה ראו בחג־הסוכות, וביחוד בלולב — שאותו זיהו עם התירסוס (ר' לעיל), וכן בגפן־הזהב שבבית־המקדש. מצד שני ייתכן, שהצורה הקדומה של עלילת־הדם (ע"ע), שלפיה „תופסים היהודים אחת לשבע שנים נכרי ומקריבים אותו מתוך קריעת בשׂרו קרעים־קרעים", הומצאה על־סמך קריעת קרבנות־האדם בפולחן הקדמון של די'.

באמנות היוונית בתקופתה הקדומה מוצג די' עפ"ר כגבר מזוקן עטוף גלימה ארוכה, ומפְּראכְּסיטֶלס ואילך — כעלם ערום המחזיק בתירסוס.

וע"ע ב ַ כ ְּ כ ַ נ ָ ל י ם וציור שם. ראה גם את הציור בכרך ט', עמ' 557/8.

ד. פלוסר, עלילת הדם (ספר יוחנן לוי, 104), תש"ט; O. Ribbeck, *Anfänge u. Entwicklung d. D.-kultus in Attica,* 1869; A. Rapp, *Beziehungen d. D.-kultus zu Thrakien,* 1882; C. Lanzani, *Religione dionisiaca,* 1923; G. W. Elderkin, *Kantharos: Studies in Dionysiac and Kindred Cults,* 1924; E. Rohde, *Psyche,* II, 1925[10]; F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain,* 1929[4]; W. F. Otto, *D.,* 1933, 1939[2]; M. P. Nilsson, *Gesch. d. griech. Religion,* I, 578–583, 1941; E. R. Dodds, *Euripides: Bacchae,* 1944; H. J. Rose, *Greek Mythology,* 149–157, 1950; H. Jeanmaire, *D.: le culte de Bacchus,* 1951; J. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion,* 359–453, 1955; W. K. C. Guthrie, *The Greeks and their Gods,* 145–182, 1955; M. Ventrys–J. Chadwick, *Documents in Mycenean Greek,* 127, 1956.

ד. פ.

דִּיוֹנִסְיוֹס (Διονύσιος), שמם של שני שליטים של סִירַקוּסַי (ע"ע), אב ובנו.

1) ד י' I ‏(430[?]—367 לפסה"נ), הגיע כבר בגיל צעיר לדרגת מצביא של עיר־מולדתו במלחמתה בקרת־חדשת. ב405 תפס את השלטון בידו ונעשה טיראנוס של סיראקוּסַי. ב404 סיים את המלחמה עם קרת־חדשת ע"י חוזה, שבו חולקה סיציליה בינה ובינו. די' ביסס את שלטונו הרודני בסיראקוסי בעזרת הספארטנים, וב397—392 חידש את המלחמה בקרת־חדשת לשם כיבוש סיציליה כולה. אחרי מאבק רב חליפות ותמורות בים וביבשה ואחרי הגנה מוצלחת על סיראקוסי עצמה, שהובאה במצור ע"י הקרת־חדשתיים, השתלט די' על כל מזרחו ומרכזו של האי, אך לא הצליח להדוף את הקרת־חדשתאים מחלקו המערבי. אח"כ פנה נגד הערים היווניות האחרות שבסיציליה ובדרום־איטליה ובעלי־בריתן מבין העממים האיטלקיים, מתוך מגמה להקים ממלכה מאוחדת בתחום „יוון הגדולה". הוא ניצח את צבאותיהן של סיבּאריס וקרוטון, הרס את רֶגיון, וייסד מושבות חדשות באיטליה המרכזית והצפונית, ביניהן — אַדְרִיָה, על שפך הפו, ואַנקונה. המלחמה בקרת־חדשת נתחדשה ב383, ושוב זמן מועט לפני מותו, אולם בשני המקרים הללו לחם די' ללא הצלחה. אע"פ שלא ביצע את משימתו — גירוש בני קרת־חדשת מסיציליה —, הצליח די' להקים מדינה, שהיתה לזמן־מה לכוח הראשון במעלה בעולם היווני. זו אף היתה מדינה מסוג שלא היה ידוע ביוון: לא מדינת־עיר או ברית־ערים, אלא מַעֲצָמה טֶריטוֹריאלית אדירה, שהקדימה ביותר מיובל־שנים את הממלכות ההֶלניסטיות במזרח, כשם שדי' עצמו דומה יותר לדיאדוֹכים (ע"ע) מאשר לטיראנים שלפניו. — די' הרחיב, ביצר ושיכלל את סיראקוּסַי ועשה אותה לעיר הגדולה והמפוארת ביותר באיזור הים התיכון. הוא היה פטרון של אָמנים, משוררים והוגים; בין השאר הזמין את אפלטון (ע"ע) לחצרו, וכן חיבר בעצמו טרגדיה, שהוצגה באתונה וזכתה לפרס ראשון — כנראה מטעמים פוליטיים.

2) ד י' II ‏(396—337[?] לפסה"נ), בנו של (1), ירש את השלטון על סיראקוסי אחרי מות אביו, אך — שלא כמוהו — היה חלוש־האופי והפכפך. הוא לא הוסיף להלחם בקרת־חדשת, אך בדרך־כלל המשיך במדיניות־החוץ של (1) — ברית צבאית עם ספארטה והתבססות באיטליה ע"י ייסוד ערים חדשות. במדיניות־הפנים קיים את רודנותו בהסתמכו על צבא־שׂכירים משלו. די' התעניין הרבה בספרות ואירח בחצרו סופרים ופילוסופים. ההיסטוריון פיליסטוס היה

מעוזריו הראשיים. — השפעה רבה על די' היתה לגיסו דיון (Δίων, 354—310 לפסה"נ), שהיה מחסידיו הנלהבים של אפלטון ושאף להפוך את סיראקוסי למדינה האידיאלית ברוחו של רבו. לפי הצעתו של דיון הזמין די' את אפלטון ב366 לחצרו להיות לו מורה ומדריך. אולם כבר אחרי חדשים אחדים נפל סיכסוך בין הטיראנוס ובין הפילוסוף, ואפלטון נאלץ לעזוב את חצרו של די'. ביקורו השני של אפלטון בסיראקוסי ב361 נסתיים בקרע גמור בינו ובין די'. גם דיון עזב את סיראקוסי ובילה כמה שנים ביוון בקשר הדוק עם האקדמיה של אפלטון. ב357 חזר דיון בראש גדוד של 800 איש לסיציליה, עורר מרד נגד די' השנוא על העם והצליח לגרש אותו מסיראקוסי ולעמוד בראש העיר. אולם די' החזיק מעמד בלוקרוי שבאיטליה הדרומית, ומשם חזר והתקיף את דיון. הלה לא הצליח לבסס את מעמדו בסיראקוסי, מאחר שחסרו לו התכונות של מנהיג תנועה עממית, ויהירותו האריסטוקראטית הרחיקה ממנו את ההמונים. הוא, אמנם, הצליח להציל את סיראקוסי בשנית מפני התקפתו של די', אך ההתנגדות לו לא נפסקה. אחרי נסיון להקים בעיר משטר ברוחו של אפלטון, הפך למעשה דיון עצמו לטיראנוס, וב354 נרצח ביזמתו של קאליפוס, אף הוא מתלמידי אפלטון. — אחרי מותו נמשכו בסיראקוסי המהומות, וכתוצאה מהן הצליח די' ב346 לחזור ולהשתלט על העיר. מתנגדיו פנו לעזרת קורינתוס, אשר שלחה לסיראקוסי את טימולאון (ע"ע). ב344 נאלץ די' להכנע; הוא הובא לקורינתוס, ושם חי עוד כמה שנים.

וע"ע אפלטון; סיציליה; סירקוסי.

J. B. Bury, in *Cambr. Anc. Hist.* VI, 108 ff., 1927; R. Hackforth, *ibid.* VI, 212; R. v. Schelika, *Dion,* 1934; M. L. W. Laisther, *A History of the Greek World,* 268 ff., 1936; K. F. Stroheker, *Platon u. D. I. v. Syrakus* (Hist. Ztschr. 173), 1952.

ב. ל.

דִיוֹנִיסִיוֹס אִישׁ־הָאַרֵאוֹפַּגוֹס (Διονύσιος Ἀρεοπαγίτα),

לפי מעשי־השליחים (י"ז, ל"ד) — אתונאי נשוא־פנים שהתנצר בהשפעת הטפתו של פאולוס. לפי אוזביוס היה די' ההגמון הראשון של אתונה, ולפי מסורת הכנסיה מת באותה העיר מות־קדושים. לעומת זה היו ביה"ב שזיהו אותו עם דיוניסיוס הקדוש (ע"ע), פטרונה של צרפת, שחי במאה ה3. — לדי' מיוחס אוסף של כתבים, שהיתה לו השפעה רבה על התפתחות התאולוגיה והמיסטיקה בנצרות. כתבים אלה נזכרים לראשונה במאה ה6, ואז הובעו ספקות באמיתותם; אולם ממחצית המאה ה7 ואילך נתקבלו על־ידי הכנסיה כבעלי סמכות גדולה. הספקות לגביהם נתחדשו במאה ה15 (ע"ע ניקולאוס מקוזה ולורנטיוס ולה), והמחקר החדיש הבחין שהם מושפעים במידה מכרעת מן הפילוסופיה הנאו־אפלטונית, ביחוד מפרוקלוס (ע"ע), ולפיכך אין להקדים את זמן חיבורם למאה ה5. אך עדיין לא הושגה אחדות־דעות לגבי בעיית זהותו וזמנו של מחברם.

תורת האלוהות, המוצאת את ביטויה בכתבי האוסף הדיוניסי, בנויה על ההנחה היסודית, שאין האל ניתן בשום פנים להשגתו של האדם. רק הוא עצמו יודע את עצמו, ואילו האדם אינו יכול לעלות בשלבים השונים של העליה המקרבת אותו לאלוהות אלא בעזרת כתבי־הקודש. אך כתבי־הקודש דיברו בלשון בני־אדם, ומכאן השמות השונים שהם קוראים לאלוהות והתארים הרבים שהם מייחסים לה. בשלב נמוך של האמונה שמות ותארים אלה נתפסים פשוטם כמשמעם — „התאולוגיה החיובית". בשלב גבוה יותר מוכר, שאין לדבר על האל אלא באמצעות שלילות — „התאולוגיה השלילית", שגם פרוקלוס הגה אותה. שלילה זו היא קיצונית, והיא מרחיקה מן האל כל הגדרה ע"י קאטגוריה מתחום ההכרה וההשגה האנושית. ברם יש עוד „תאולוגיה עליונה", אשר לפיה ראוי האל לכל השמות המיוחסים לו בכתבי־הקודש, אבל לפי משמעות של כל אחד מהם שהיא נעלה מההשגה האנושית. השלב העליון, אשר אליו יכול להגיע האדם, הוא הערפל שלתוכו נכנס משה. הנכנס לתוכו שוקע בעלטת האי־ידיעה, עוצם את עיניו בפני כל ההשגות של הידיעה, אינו שייך לא לעצמו ולא לאחר, מתאחד בחלקו הטוב ביותר עם הבלתי ניתן לידיעה, ויודע ע"י עצם אי־ידיעתו באופן הנעלה מהשכל.

למרות השלילות הקיצוניות שבה, מתקרבת תפיסת האל בכתבים הדיוניסיים לתפיסת ה„טוב" כעקרון עליון בתורת אפלטון והאפלטוניקנים. האל, שהוא ה„טוב", משפיע את קרניו על כל היקום — בדומה לשמש — ללא מחשבה וללא רצון, ושפע זה מקיים את העצמים המשכילים והמושכלים שאינם ניתנים להשתנות: השפע הוא עצם קיומם. העצמים העליונים אינם שווים זה לזה בדרגותיהם. הם מהווים הייראַרכיה שמימית או הייראַרכיה של המלאכים, בת תשע דרגות, שהן מחולקות לשלוש שלישיות; כל דרגה מעבירה את השפע לדרגה הנמוכה ממנה. כנגד ההייראַרכיה הזאת קיימת ההייראַרכיה של הכנסיה, שהיא דומה לראשונה, אע"פ שהמשתייכים לה הם בשר־ודם; מכאן המשמעות הסמלית של טקסי הכנסיה. — האל הוא גם החשק (ἔρως), מונח שהמחבר — כנראה — מעדיפו על המונח אהבה (ἀγάπη). החשק הוא אֶקסטאזה, המוציאה מצד אחד את האל מעצמותו בכיוון אל הנבראים, ומצד שני את הנבראים מעצמותם לקראת תכליתם הסופית, שאין היא אלא ההת־אחדות עם האל, ההאלהה.

הרע אינו אלא הלא־יש או האין, ואין הוא מסוגל לפעול אלא מכוח הטוב המעורב בו. ההשגחה האלוהית משתמשת בו לתכלית טובה. המעשים הרעים אינם אלא פרי חולשה. אפילו הרוחות הרעים — באשר יש להם חלק ביֵש — יש להם גם חלק בטוב. הרע שבהם נובע מפגימת שלמותם הראשונית.

הכתבים מן האוסף הדיוניסי השפיעו השפעה עצומה על הנצרות הביזאנטית ועל המחשבה המיסטית של המזרח האורתודוכסי. בנצרות המערבית החלה השפעתם להיות ניכרת מ827 ואילך, כשהביאה משלחת ביזאנטית לקיסר לודוביקוס החסיד — בין השאר — כ"י של האוסף (שעודנו בנמצא). עד 835 תורגמו כל הכתבים ללאטינית תרגום משובש. כ25 שנה אח"כ חזר יוהנס סקוטוס אֶריוגֶנה (ע"ע) ותירגם אותו כה"י ללאטינית. תורתו של יוהאנס אריוגנה חדורה כולה רעיונות דיוניסיים. מן ההוגים המערביים ביה"ב שעסקו באוסף הדיוניסי והושפעו ממנו היו אַלבֶּרטוס הגדול, תומאס מאקווינו, רובֶּרטוס גרוסטסט, ניקולַאוס מקוזה; גם במיסטיקן אֶקהארט ניכרת השפעת המושגים והתפיסות של הכתבים הללו. — האוסף נדפס כולו במסגרת Patrologia graeca של Migne.

F. Hipler, *D. d. A.,* 1861; H. Koch, *Proklos als Quelle d. Pseudo-D. in d. Lehre vom Bösen* (Philologus, 1895); id., *Pseudo-D. in seinen Beziehungen z. Neuplatonismus*

u. *Mysterienwesen*, 1900; J. Stiglmayr, *Pseudo-D.*, 1895; H. Weertz, *Die Gotteslehre d. Pseudo-D. A. u. ihre Einwirkung auf Thomas v. Aquin*, 1908; H. F. Müller, *D., Proklos, Plotinos*, 1918; V. Losski, *La notion des analogies chez le pseudo-D. l'A.* (Arch. d'hist. littér. et doctr. du Moyen-Age, 1930); id., *La théologie négative dans la doctrine de D. l'A.* (Rev. des sciences philos. et theol., 1932); Г. Б. Фроловский, Византийские труды, 95–117, 1933; G. Théry, *Études dionysiennes*, I–II, 1932–1937; H. C. Puech, *La tenèbre mystique chez le pseudo-D. l'A. et dans la tradition patristique* (Études carmelitaines, 1938).

ש. פ.

דִּיוֹנִיסְיוֹס הַגָּדוֹל (מת ב264), מאבות הכנסיה הנוצרית ומקדושיה, תלמידו של אוֹריגֶנֶס (ע"ע). ב231/2 נתמנה די' לראש „בית־הספר הקַטֶכֶטי" הנוצרי שבאלכסנדריה, וב247/8 — להגמונה של עיר זו. ב250, בזמן רדיפות הנוצרים ע"י הקיסר דֶקיוס (ע"ע), נאסר זמנית. ב257, כשנתחדשו הרדיפות בשלטונו של הקיסר וַלֶריאנוס, הוגלה מאלכסנדריה לשלוש שנים.

מדי' נשתמרו מספר מכתבים, וכן קטעים — בעיקר בחיבוריו של אֶוּזֶביוס — מכתביו: Περὶ φύσεως („על הטבע"), שבו התפלמס נגד תורת האַטוֹמיסטים היווניים; Περὶ ἐπαγγελιῶν („על ההבטחות"), שבו התקיף את התורות הכיליאסטיות, שייחסו למלכותו העתידה של ישו אופי ארצי וגשמי, ואילו די' נתן פירוש רוחני להבטחות כתבי־הקודש לגבי העתידות; חיבורים שבהם התנגד די' לדעות שהחומר קדמון ושישו הוא יצור שיש לו התחלה בזמן.

די' ירש את שיטתו האֶכּסֶגֶטית מאוריגנס, ועל כך מעידים דבריו בחיבור „על ההבטחות", שבהם הוא מוכיח שאין יוחנן מחבר ספר־החזון זהה עם יוחנן בעל האֶוואנגליון.

Migne, *Patrologia Graeca*, X, 1232–1345; L. Dittrich, *D. der Grosse*, 1867; C. L. Feltoe, *Letters and other Remains of D.*, 1904; J. Burel, *Denys d'Alexandrie*, 1910.

דִּיוֹנִיסְיוֹס הֶעָנָו — Dionysius Exiguus — (המחצית הראשונה של המאה ה6), נזיר ומלומד נוצרי. די' בא לרומא מארץ „סקיתיה" וישב ברומא רוב ימיו. הוא אסף וערך את ההחלטות והחוקים הכנסייתיים שנקבעו בוועידות־הכנסיה שקדמו לזמנו (עם תרגום התעודות היווניות ללאטינית) והוסיף עליהם את פסקי־ההלכות (דֶקרֶטאלים) של אפיפיורי המאות ה4—5. „ה א ו ס ף ה ד י ו נ י ס י" נעשה יסוד לספר־החוקים הכנסייתי של כל ארצות המערב ומספרי־החוק היסודיים של הקיסרות הרומית הקדושה ביה"ב. די' אף תירגם מיוונית ללאטינית חיבורי אבות־הכנסיה המזרחיים וכמה ספרים על חיי־הקדושים; תרגומיו השפיעו השפעה רבה על התפתחות המחשבה הספרותית במערב. — די' הוא שהנהיג את ספירת־השנים ע"פ שנת לידתו של ישו ואת קביעת הפסחא, שנשארה בתקפה עד לרפורמה הגרֶגוֹריאנית של ה ל ו ח (ע"ע).

Migne, *Patrologia latina*, LXVII; B. Krusch, *Studien z. christl.-mittelalt. Chronologie*, 1938; Fliche-Martin, *Histoire de l'église*, IV, 1940.

דִּיוֹנִיסְיוֹס הַקָּדוֹשׁ (צרפ' Saint Denis), לפי המסורת — הגמונה הראשון של פאריס, קדושה־פטרונה של צרפת. לדברי גרֶגוֹריוס מטוּר (ע"ע) נשלח די' עם חבריו בימי דקיוס קיסר (סמוך ל250) ע"י האפיפיור סיכסְטוס II לצרפת כדי להפיץ שם את הנצרות; הוא נעשה הגמון של פאריס ונהרג שם על קידוש אמונתו. ב626 נקברו שרידי גופו בכנסיית מנזר בֶּנֶדיקטיני, שנוסד שנה לפני כן מצפון לפאריס ונקרא עד היום על שמו (Saint-Denis). בתקופה מאוחרת יותר הקדימו סופרי הכנסיה את פעולת הקדוש ואת מותו לסוף המאה ה1 לסה"נ, לימי האפיפיור קלֶמֶנס, וסיפרו שהוא נהרג, יחד עם חבריו, על גבעת Montmartre (Mons Martyrum, הר הנהרגים על קידוש הנצרות), הכלולה היום בתחום העיר פאריס. לפי האגדה לקח די' את ראשו הכרות בידיו והלך ברגליו למקום קבורתו, הוא המקום שעליו הוקמה אחר־כך הכנסיה על שמו. אין עדות לאגדה זו לפני המאה ה9; באותה תקופה החל גם הזיהוי המוטעה של די' זה עם די' איש־הארֵאוֹפָגוס (ע"ע). — קבר די' היה עד ימי המהפכה מקדש נוצרי־לאומי של צרפת, ושמו של הקדוש נזכר ביה"ב בסיסמת־הקרָב של האבירים הצרפתיים. באגדת די' קשור גם דגלה של צרפת ביה"ב — האוריפלַם (ע"ע דגל, עמ' 941).

וע"ע סֶן־דֶּנִי.

J. Havet, *Les origines de Saint-D.*, 1890; M. Manitius, *Gesch. d. latein. Lit. d. Mittelalters*, I, 325–6, 1911; H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, 358 sqq., 1933.

דִּיוֹנִיסְיוֹס הַקַּרְתוּסִי — Dionysius Carthusianus (Dionysius van Leeuw) — (1402—1471, רורמונד), נזיר, תאולוג ומיסטיקן נוצרי פלאמי, המכונה Doctor extaticus („החכם בעל־הדבקות"). בילדותו היה די' רועה; כבר בגיל רך נמשך אחרי הזיות מיסטיות ונתקבל לביה"ס של הבֶּנֶדיקטינים בעיירת־מולדתו. אח"כ למד את הפילוסופיה הסכולאסטית בקֶלן. כבן 21 הסתגר במנזר הקארתוסיים שברורמונד, שאותו לא עזב כמעט עד מותו ובו כתב את חיבוריו המרובים (יצאו לאור ב43 כרכים ב1896—1913 ו1935). ביסודם אין חיבורים אלה אלא בחינת חזרה שיגרתית על עמדותיה המחשבתיות והדוגמתיות ועל מסקנותיה התאולוגיות של הכנסיה ועל פירושי כתבי־הקודש בהתאם למסורת הפרשנית־ספרותית שהיתה נהוגה ביה"ב. אולם די' ניסה להחיות את המחשבה הסכולאסטית ע"י הוספת יסודות ומסקנות השאולים מן המסורת הנאו־אפלטונית (דיוניסיוס איש־הארֵאופגוס[ע"ע]) מצד אחד, ומן המיסטיקה של המאה ה14 (רויסברוק [ע"ע]) מצד שני. בהשקפת־עולמו של די' מופיעים גם העיון השכלי וגם ההזיה המיסטית — המושגת בדרך המעשים הטובים — כדרכים להכרת מהות האל. — באחד מספריו מקדיש די' פרק לוויכוח עם היהודים והיהדות; הוא משתמש בטענות שהיו רווחות בוויכוחים כאלה ביה"ב ומושתתות בעיקר על פירוש פסוקים מן המקרא ברוח נוצרית; נראה, שרוב דבריו לקוחים מספרי ניקולאוס דֶה לירה (ע"ע).

A. Mougel, *D. le Chartreux*, 1896; H. Keiser, *D. d. Kartäusers Leben u. pädagogische Schriften*, 1904; K. Krogh-Tonning, *Der letzte Scholastiker*, 1904; E. Ewig, *Die Anschauungen d. Kartäusers D. üb. d. christl. Ordo in Staat u. Kirche*, 1936; H. Pohlen, *Die Erkenntnislehre D. d. Kartäusers*, 1941; S. Axters, *La Spiritualité des Pays-Bas*, 70–75, 1948; A. Stoelen, *D. le Chartreux* (Dict. de Spiritualité, 430–449), 1954.

י. ב. ס.

דִּיוֹנִיסְיוֹס הַתְּרַקִי — Διονύσιος Θρᾶξ — (המחצית השניה של המאה ה2 לפסה"נ; נו' 166[?]), מדקדק יווני. די' היה בן לאב תראקי ותלמידו של אַרִיסְטַרכוס מִסַמוֹתְרַקִי (ע"ע); הוא חי תחילה באלכסנדריה, אחר־כך ברודוס, עבר לרומא והורה שם. די' הוא בעל הסיכום השיטתי הראשון של תורת הלשון היוונית (שאינו כולל את

התחביר), המכונה „מלאכת־הדקדוק" (τέχνη γραμματική; לאט' ars grammatica). את הדקדוק הוא מגדיר כ„מכלול הידיעות המעשיות של מה שמשמש בדרך־כלל בלשונם של המשוררים ומחברי־הפרוזה"; בזה הוא מוציא מתחום מקצוע־הדקדוק כל ידיעה על הלשון המדוברת (וכנראה גם על זו של הנואמים, שחקירתה כלולה ברֶטוריקה [ע"ע]). ספרו של די' נעשה היסוד המוצק, שעליו נבנו מצד אחד דקדוקים של הרומאים, ובתיווכם של אלה — המֵתודה והסיווג הדקדוקיים של העמים האירופיים, ומצד שני — לאחר שניתרגם לסורית במאה ה6 — אף הדקדוק הסורי, ובעקבותיו במידת־מה גם הערבי והעברי.

ספרו של די' יצא לאור ע"י ג. אוליג (G. Uhlig) ב1884.

וע"ע בלשנות; דקדוק.

M. Schmid, *D. Th.* (Philologus VII–VIII), 1852–1853; U. v. Wilamowitz-Möllendorff, *D. Th.* (Hermes XXXVII), 1902; L. Cohn, *D. Th.* (P–W, RE, V), 1903.

דיוֹנִיסִיוֹס מֵהַלִיקַרְנַסּוֹס (המאה ה1 לפסה"נ), חוקר־עתיקות ומבקר ספרותי יווני. די' היה בן אסיה הקטנה; סמוך לשנת 30 לפסה"נ עבר לרומא, ושם נשאר 22 שנה והתמסר בעיקר לחקירה, להוראה, ולחיבור כתביו. חיבוריו מתחלקים לביקורת ספרותית ולעבודה היסטורית מקיפה. כתביו על הנואמים היווניים הגדולים מספקים לנו חומר חשוב להכרת דֶמוֹסתֶנֶס (ע"ע) ולהכרת חיי אריסטוֹ (ע"ע). די' עסק הרבה בבעיות סיגנון השירה והפרוזה, בחקירת קני־המידה של הסיגנון והשימוש במלים, כשהוא מלווה את הרצאת־דבריו בניתוח יצירותיהם של סופרים שונים; וכן הוא נותן תיאור ההגיה היוונית בזמנו. תיאורים דומים ביותר לזה מצויים ב„מאמר על התנועות" לרב סעדיה גאון (ע"ע), וכן ב„כְתָבָא דצֶמחֵא" של בר־עבריא (ע"ע), ולא מן הנמנע ששניהם שאבו — במישרין או בעקיפין (באמצעות דברי דיוֹניסיוס התרַקי [ע"ע]) — מכתבי די'.

חיבורו העיקרי של די', Ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογια („קדמוניות רומא"), כולל 20 ספרי־היסטוריה, שמהם נשמרו הספרים א'—י' וחלק מספר י"א, מיתרם קיימות מובאות בלבד. החיבור כולל את תולדות רומא החל ביסוד העיר וכלה בפרוץ המלחמות הפוניות (264 לפסה"נ). מטרתו היא להוכיח שמוצאם של הרומאים הוא מן היוונים, ושלטון רומא אינו פוגע בתרבות היוונית. בחיבור זה שולטת המגמה הרֶטורית, אם כי די' שואב ממקורות מרובים, ומתעניין ביחוד בהת־פתחות חוקת המדינה הרומית וכן בשאלות כרונולוגיות. למרות חריפות כשרונו בביקורת ההשוואתית בשדה הספרות אין די' מצטיין בחוש־אבחנה כלפי מקורותיו או בהבנת חוקת רומא מן הצד המשפטי, וכן הוא מרבה באנאכרוניזמים, אעפ"כ הוא משמש בשבילנו — בצד ליוויוס (ע"ע) — המקור החשוב ביותר לתולדות הרפובליקה, מאחר ששמר על חומר רב אשר בלעדיו היה נעלם. — כל כתביו הו"ל ע"י ד. רַיסקֶה (D. Reiske) ב1774–1777; הוצאה חדישה של ה„קדמוניות" (ע"י ק. יעקבי [C. Jacoby]) — 1885—1925.

W. R. Roberts, *D. of H.: The Three Literary Letters*, 1901; id., *D. H. on Literary Composition*, 1910; M. Egger, *D. d'H.: Essai sur la critique littéraire chez les Grecs*, 1902; A. Rosenberg, *Einleitung u. Quellenkunde z. röm. Gesch.*, 157 ff., 1921; J. W. H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity*, II, 1934; S. F. Bonner, *The Literary Treatises of D. of H.*, 1939.

ש. אפ.

דיוֹנִיסִיוֹס פֶּרִיאֶגֶטֶס — Διονύσιος Περιηγητής — (המחצית הראשונה של המאה ה2 לסה"נ), סופר יווני מאלכסנדריה, חיבר בימי אדריינוס קיסר את „תיאור היישוב" (Οἰκουμένης περιήγησις) ב1,187 טורים הֶכסאמֶטריים. את החומר לחיבור זה שאב בעיקר מפּוֹסידוֹניוֹס (ע"ע). ספרו של די' היה מקובל ביותר ברומא ובביזאנטיון כספר־לימוד לגאוגראפיה, ובעיבודו הלאטיני בידי אָוויאנוס (המאה ה6) עם פירושו של אֶוּסטַתיוס (ע"ע) מילא תפקיד זה ביה"ב גם בארצות־המערב.

הוצאה מדעית: C. Müller, Geographi Graeci minores, II, 1861.

דיוֹסְקוֹרִידֶס, פֶּדַנְיוֹס — Πεδάνιος Διοσκουρίδης — (המאה ה1 לסה"נ), רופא יווני, מאבות הבוטאניקה הרפואית. די' נולד באנאזַרבה שעל־יד טארסוס בקיליקיה ושימש רופא צבאי של הקיסרים נירון ואספסיינוס. מפעלו העיקרי הוא חיבורו על הצמחים הרפואיים Περὶ ὕλης ἰατρικῆς (לאט' De materia medica — „על חָמרי־רפואה") — אנציקלופדיה בוטאנית, הכוללת תיאורים של 600 צמחים ושימושם ברפואה; נזכרים בה גם בע"ח ומחצבים שונים. הספר מצטיין בשיטתיות הסידור ובתיאור מדוייק לזיהוי בוטאני; במשך 1,500 שנה נחשב כיצירה החשובה ביותר במקצועו. הוא נשתמר במקורו היווני ובתרגומים ללאטינית ולערבית; חכמי יה"ב והרנסאנס חיברו פירושים עליו, שהחשובים שבהם הם אלה של אַמַטוּס (ע"ע) לוּזיטַנוּס ושל מַתיאוֹלוּס (ויניציאה 1550).

די' תופס מקום מכובד ביותר בתולדות הציור הבוטאני. בין כה"י המצויים מחיבור זה חשוב ביותר בתולדות האיקונוּ־גראפיה הבוטאנית כה"י של קושטא מ512. גם ההוצאות

לענה (Artemisia)
ציור מכה"י של חיבורו של דיוסקורידס
(קושטא 512, Codex Aniciae Iulianae)
השם מצויין ביוונית (למעלה ולמטה), בערבית (מימין), וגם בעברית (באותיות קטנות למטה): „ארטמישיאה אחרת"

הקדומות של די׳ מלוּווֹת ציורים מרובים, בעיקר זו של מֶתיאוֹלוֹס.

בספרו של די׳ נזכרת כמה פעמים ארץ־ישראל, שהוא קורא לה יהודה. על הבֹּשֶׂם (ע״ע בשמיים), למשל, נאמר כי הוא „צומח רק בארץ־יהודה בבקעה עמוקה... במקום הזה נמכר הסטאַטמוס ממנו במחיר הכפול של משקלו בכסף... מפֶּטרָאס מביאים חמרים כדי לזייף את הפרי״. נזכרים עוד: „אבן־יהודה״ — מחצב לטיפול באבני־כליות, „עשב־יהודה״, והביטומן (אספאלט) של יהודה.

די׳ בספרות הרפואית היהודית. עקבות חיבורו של די׳ ניכרים, כנראה, בספר אסף (ע״ע) הרופא. במאה ה10 חיבר ר׳ חסדאי אבן שפרוּט תרגום חדש של די׳ מיוונית לערבית בעזרת כומר יווני. די׳ נזכר פעמים רבות בספרות הרפואית העברית של יה״ב. ב„ספר הנסיונות״ על תרופות, המיוחס לר׳ אברהם אבן עזרא, מתחיל כמעט כל פרק במלים: אמר דיושקורידס.

וע״ע בּוֹטניקה, עמ׳ 743, והציור שם.

הוצאה מדעית חדישה של חיבורו של די׳ במקורו היווני נערכה ב1906—1914 (ע״ע מ. וֶלמאן). כ״י־קוּשטא (512) (ר׳ לעיל) יצא לאור ב1906 ובו תצלומים נהדרים.

Ch. Singer, *Studies in the Hist. and Method of Science*, II, 1921; T. C. Allbutt, *Greek Medicine in Rome*, 1921; K. Sudhoff, *Hndb. d. Gesch. d. Med.*, 1922; R. T. Gunther, *The Greek Herbal of D.*, 1934.

יה. ל.

דִיוֹסְקוּרִים (יוו׳ Διόσκουροι, לאט׳ Dioscuri, ז״א „בני זֶוּס״), במיתולוגיה היוונית והרומית שני אחים־תאומים, קאסטוֹר (Κάστωρ, Castor) ופוֹלידֶוּקס (-Πολυ δεύκης) או פוֹלוּכּס (Pollux), בני לֵדה — ספק מבעלה טינדאראוֹס, ספק מזֶוּס, שבא עליה בדמות בַּרבּוּר; לפי גירסה אחת היה קאסטוֹר ילוּד־אנוֹש ופוֹלידֶוּקס ילוּד־האל. עכ״פ היו הדי׳ אחֶיה או אחיה־חורגיה של הֶלֶני. שניהם היו מהוּללים כלוחמים: קאסטוֹר בעיקר כפרש, פוֹלידוּקס — כאגרוֹפן. המפורסמות שבעלילות־גבורתם: חלקם במסע הארגוֹנָאוּטים (ע״ע) והצלת הלני אחותם שנשדדה ע״י תֶּסֶוּס. — באמונה העממית נצטיירו הדי׳ רכובים על סוסים לבנים ומופיעים כמושיעים בעת צרה, בעיקר בקרב, אך גם לנטרפים בלב־ים, וכן לחולים; מכאן גם כינויים „המושיעים״ (באתונה — „השליטים״). פולחנם היה בעיקרו בלאקוניה (ספארטה), אך היה נפוץ גם במֶסֶניה, באַטיקה ובתֶבַּי. מיוון עבר פולחן הדי׳ לערים היווניות שבדרום־איטליה, ומשם הגיע לרוֹמא. כבר ב484 לפסה״נ הוקם להם מקדש ברוֹמא, שנעשה אח״כ מרכז הפוֹרוּם. לפי ההיסטוריוגראפיה הרומית האגדית הופיעו הדי׳ בקרב שליד אגם־רֶגילוס (499 או 496 לפסה״נ) והכריעו לטובת הרומאים; מסתבר, שהגרעין ההיסטורי שבאגדה זו הוא העזרה שניתנה בקרב זה לרומאים ע״י פרשים־שכירים יוונים. ברוֹמא היו הדי׳ (או ה„קאסטוֹרים״) מוחזקים פטרוֹני הפרשים; באוֹסטיה העריצו אותם גם כמושיעים ליורדי־הים. היו שזיהו אותם עם אלים שבאו מן המזרח, עם הקאבּירים, הקוֹרֶטים או הקוֹריבּאנטים, משרתיה של „האם הגדולה״ של אסיה הקטנה; מזל תאומים נקרא ע״ש הדי׳, ולפעמים אף זוהה עמם. אף הנצרות הקדומה לא הצליחה לדחוק את פולחן הדי׳, שנמשך בצורת פולחן זוג השליחים יוחנן ופיליפּוֹס.

פסלי־ענק של הדיוסקורים (4 מ׳ גבהם) מן המאה ה1 לסה״נ, רומא

התיאור הראשון של הדי׳ באמנות, שהגיע לידינו, נמצא במֶטוֹפּוֹת שבבית־האוצר של בני־סיקיאוֹן בדלפוֹי (ע״ע). ידועים ביותר הם שני הפסלים הגדולים, שעמדו לפנים במקדשם ברוֹמא ושנשתמרו עד היום. הדי׳ מתוֹארים הרבה בתבליטים ובציורי אגרטלים.

M. Albert, *Le culte de Castor et Pollux en Italie*, 1883; E. Bethe, *D.* (P-W, RE, V), 1905; R. Harris, *The Heavenly Twins*, 1906; L. R. Farnell, *Greek Hero-cults and Ideas of Immortality*, 175 sq., 1920/1; F. Altheim, *Griech. Götter im alten Rom*, 1930; G. Chapouthier, *Les D. au service d'une déesse*, 1935; R. Graves, *The Greek Myths*, I, 245 sq., 1955.

מ. רו.

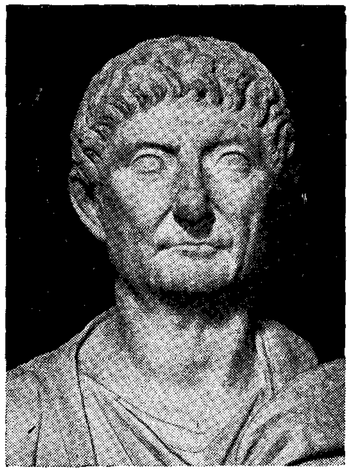
דִיוֹפַנְטוֹס — Διόφαντος — (המאה ה3 לסה״נ, אלכסנדריה), מאתמאטיקן יווני. שלא כגדולי תקופת הזוהר של המאתמאטיקה היוונית (במאות ה4—3 לפסה״נ) עסק די׳ בייחוד בתורת־המספרים ובאלגברה. ספרו העיקרי — „אריתמטיקה״, שמ13 חלקיו הגיעו אלינו רק 7 — דן במשוואות מהמעלות הראשונה והשניה, בעלות נעלם אחד או כמה נעלמים. מערכות של משוואות בעלות יותר מנעלם אחד, שבהן מספר הנעלמים גדול ממספר המשוואות ולכן מספר שרשיהן הוא אין־סופי, נקראות עד היום בשם „משוואות דיוֹפאנטיוֹת״. למשל: $ax+by=c$ היא משוואה דיוֹפאנטית קווית „בלתי־קבועה״; $x^2-Dy^2=1$ (משוואת־פֶּל) — משוואה דיוֹפאנטית ריבועית „בלתי־קבועה״. אולם במאתמאטיקה החדישה מכוּון הדיוּן במשוואות דיוֹפאנטיוֹת עפ״ר לשרשים השלמים בלבד, ואילו די׳ עצמו הסתפק במציאת השרשים הראציוֹנאליים.

פירוש על ספרו של די׳, שנתחבר ע״י היפַּטיה (ע״ע) מאלכסנדריה, הלך לאיבוד. — די׳ היה האחרון למאתמאטיקנים החשובים של העולם הקלאסי. הראשון שהתקדם אחריו מעֵבר לאריתמטיקה שלו היה ההודי בְּרַהְמַגוּפְּטָה (במאה ה7); ההודים פיתחו גם את הסימבּוֹליקה האריתמטית, שמקורה בדי׳. — ספרו של די׳ תורגם לערבית במאה ה10. ב1621 נדפס הספר ביוונית, עם תרגום לאטיני והערות מאת החוקר הצרפתי א. ג׳. באשֶׁה (U. G. Bachet) — שחיבר את הספר הראשון על שעשועים מאתמאטיים, בעיקר על יסוד משוואות דיוֹפאנטיוֹת). בשולי טופס של הוצאה זו של די׳ רישם פֶּרמָה (ע״ע) רבות מתגליותיו, שלא פירסמן בחייו, ובצורה זו הגיעו לידינו.

G. Wertheim, *D.*, 1890; T. L. Heath, *D. of Alexandria, a Study in the History of Greek Algebra*, 1910²; R. D. Carmichael, *Diophantine Analysis*, 1915; A. Birkenmajer, *Diophante et Euclide* (Mathematica, IX), 1935; Th. Skolem, *Diophantische Gleichungen* (Ergebn. d. Mathematik u. ihrer Grenzgebiete, 5. Heft 4), 1938.

א. ה. פ.

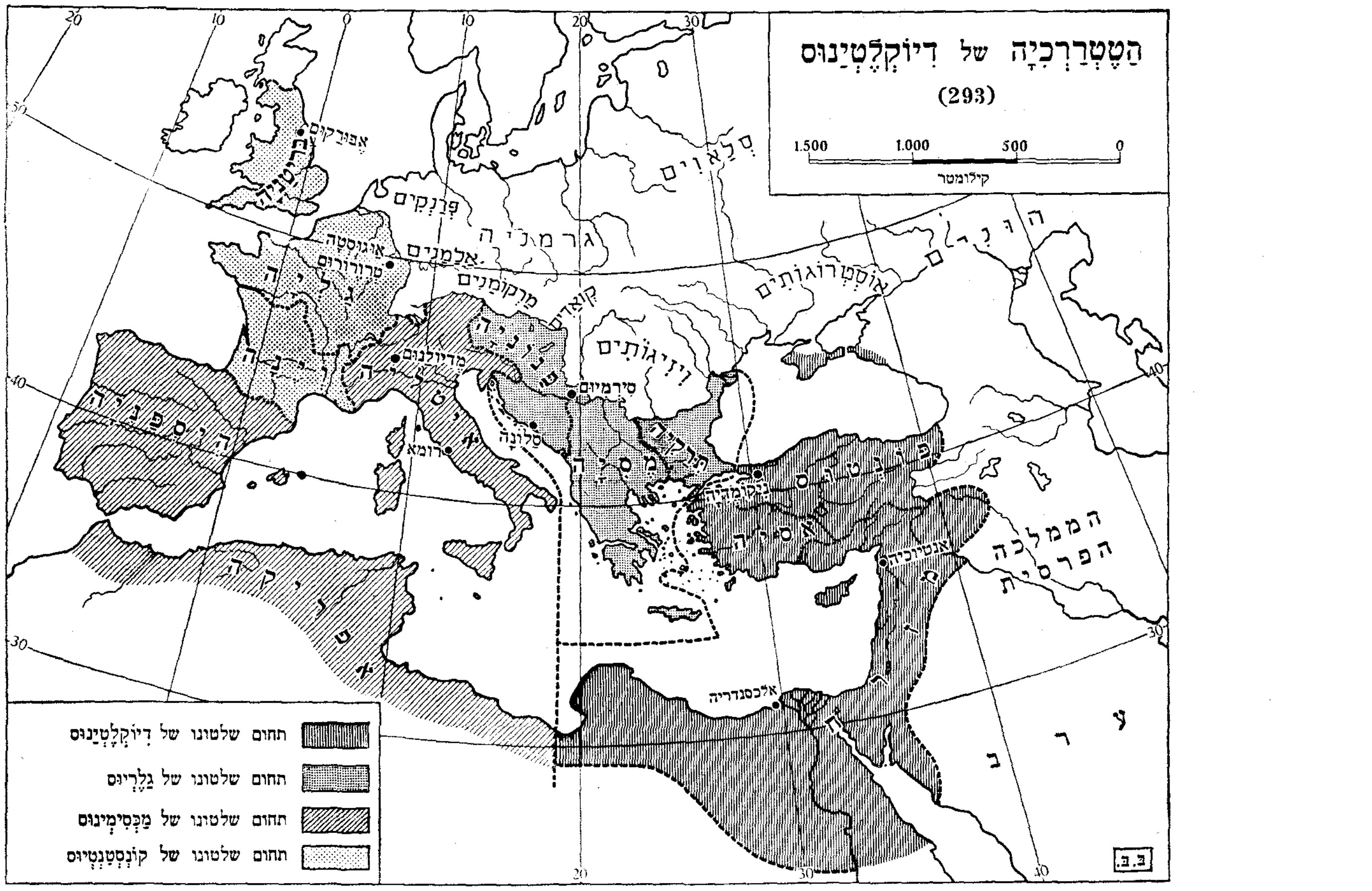
דיוקלטינוס, גיוס אורליוס ולריוס — Gaius Aurelius Valerius Diocletianus — (243—313 [או 316] לסה"נ), קיסר רומא בשנים 284—305, מחדשה־בפועל ומארגנה של הקיסרות המאיחדת. די' היה בן אילירִיה (דאלמאטיה) ומוצאו מפשוטי־העם; שמו היה תחילה דיוקלס. בשירות בצבא עלה מהר עד לדרגות הפיקודיות הגבוהות. ב283 היה מפקד שומרי־ראשו של קרוס קיסר. קארוס נספה במזרח במסע־מלחמה נגד הפרסים, ומשני בניו שירשו את השלטון נרצח האחד - נומריאנוס - בידי אריוס אפר, מפקד הפרטוריאנים, שנתכוון לתפוס את השלטון. אולם במחנה הלגיונות בכאלקדון נבחר במקומו די', שמעשהו הראשון היה להרוג את אפר במו ידיו. בין די' ובין בנו השני של קארוס — קארינוס —, שליט המערב, פרצה מלחמה, שנסתיימה מהר ברציחתו של קארינוס בידי אחד מאנשיו. די' הוכר כקיסר ע"י צבאות שני הצדדים; הוא השכיל להשלים עם מתנגדיו ולמשוך אותם לצדו ע"י מתן חנינה והענקת משרות. ד' הצליח להגיע לשלום־קבע בפנים המדינה אחרי 50 שנות האנארכיה, שנגרמה ע"י מרידות חוזרות ונשנות של חיילים, מיגורם של שליטים ותפיסות השלטון ע"י מתמרדים. באותן 50 השנים נתחלפו בשלטון המרכזי (מלבד אוזורפאטורים איזוריים) 18 קיסרים, שכולם — פרט לאחד — נספו ע"י רציחה או נפלו בקרב, ואילו די' החזיק בשלטון 21 שנה ופרש ממנו בשלום ומרצונו. נוסף על חיסול האנארכיה הפנימית הוטל על די' להתגבר על הסכנות מן החוץ מחמת ההסתערות הבלתי־פוסקת של שבטי־הברברים על כל גבולותיה האירופיים של המדינה והמלחמה עם הפרסים על גבולה המזרחי.

דיוקלטיאנוס
(המוזיאון הקאפיטוליני, רומא)

מתוך מגמה למנוע מרידות שרי־צבא שואפי־שלטון, להבטיח העברת־שלטון מסודרת ולהקל על ניהול האימפריה הרחבה ועל הגנת גבולותיה הארוכים — יזם די' את חלוקת תפקיד הקיסר. תחלה מינה את חברו־לנשק מכסימיאנוס לקיסר בצדו והפקיד אותו על מערב האימפריה, ואילו די' עצמו נשאר במזרח; מ286 אף נשא מאכסימיאנוס את התואר „אוגוסטוס", כדי' עצמו, אלא שלשמו של די' הוסף הכינוי „חיובי" (Jovius, „בן־יופיטר") ולשמו של מאכסימיאנוס — הכינוי „ההרקולי" (Herculius) — לרמז שדרגתו של הראשון עלתה על זו של האחרון. ב293 הורחבה חלוקה זו עד כדי יצירת טטראכיה (שלטון־ארבעה): שני האוגוסטים אימצו להם מבין טובי שרי־צבאותיהם שני סגנים, שנקראו „קיסרים" (Caesares) ונועדו להיות יורשיהם, והפקידום על חלקים מסויימים מתחומי־שלטונם; הוסכם, ששני האוגוסטים, בהגיעם לזקנה, יתפטרו וימסרו את מקומותיהם ותאריהם לשני ה„קיסרים", אשר יאמצו להם — כאוגוסטים חדשים — שני „קיסרים", וחוזר חלילה. ה„קיסר" של די' היה גלריוס (ע"ע), ה„קיסר" של מאכסימיאנוס — קונסטנטיוס כלורוס (ע"ע). שני האוגוסטים ושני הקיסרים באו בקשרי־חיתון זה עם זה והיו מוחזקים משפחה אחת של היוביים וההרקוליים; הם שיתפו פעולה מתוך הסכמה הדדית כל ימי שלטונו של די', שהיה מוכר כאוגוסטוס בכיר. הממלכה כולה נשארה שלמות אחת מבחינה פוליטית, אולם לצרכי מינהל והגנה נחלקה ל4 חלקים: די' נטל לעצמו את המזרח — אסיה ומצרים, ובירתו היתה בניקומדיה; גאלריוס — את הבאלקאן עם אילירִיה ואיזור הדאנובה התיכון, עם עיר־הבירה סירמיום; מאכסימיאנוס — את איטליה עם רטיה ואיזור הדאנובה העילית, את ספרד ואת אפריקה הצפונית, ומושבו היה במדיולאנום (מילאנו); קונסטאנטיוס — את גאליה ואת גרמניה עד הרינוס ואת בריטניה, והוא ישב באוגוסטה טרורורום (טריר). כל אחד מארבעת השליטים לחם באיזורו נגד האויבים הפנימיים והחיצונים, ובשעת הצורך באו איש לעזרת רעהו. הפרובינציות ההיסטוריות מימי הרפובליקה והקיסרות הקדומה בוטלו; הממלכה כולה חולקה ל101 פרובינציות קטנות, מאוגדות ב12 דיוקסות (διοίκησις): מזרח, אסיה, פונטוס; תראקיה, מואסיה, פאנוניה; איטליה, אפריקה, היספניה; ויינה (גאליה הדרומית), גאליה, בריטניה; העיר רומא וסביבתה היו דיוקסה בפני־עצמה.

האויב החיצון המסוכן ביותר, שבו לחם די' — תחילה לבדו ואח"כ יחד עם סגנו —, היתה מלכות פרס. ב287 סיים די' את המלחמה, שבה התחיל קארוס, בשלום של פשרה, שקבע את גבולות הקיסרות על הפרת העילי. ב297/8 נתחדשה המלחמה עם נארסאהי (נארסס) מלך פרס; אחרי מאבק קשה, רב חליפות ותמורות, גבר גאלריוס והגיע עד קטסיפון. די' הסכים לשלום בתנאים מתונים למדי: גבול האימפריה נקבע על החידקל העילי, וארמניה ואיבריה (קאווקאז הדרומי) הועמדו תחת חסות רומא. בין שתי המלחמות נגד הפרסים לחם די' יחד עם מאכסימיאנוס על הדאנובה התיכונה ברטיה וגירש את הסארמאטים מגבולות הקיסרות (288). מן המרידות המרובות במזרח מלכות־רומא, שדי' התגבר על כולן, היתה החמורה ביותר זו שבמצרים (294/5) בהנהגתו של אכילוס, שהכריז על עצמו כקיסר מקומי. די' הכריע אותו אחרי מלחמה קשה ואחרי שצר על אלכסנדריה 7 חדשים. אח"כ שהה די' כמה שנים במצרים, אירגן פרובינציה חשובה זו מחדש וחיזק את בטחונה ע"י מלחמות מוצלחות נגד שכניה הערבים במזרח והנובים בדרום (298). — מאכסימיאנוס דיכא תחילה את מרד הבאגאודים בגאליה — כנופיות של איכרים קלטיים שהתקוממו נגד בעלי־האחוזות והשלטון הרומי (284/5), ואח"כ הדף במלחמות רבות את השבטים הטווטוניים השונים, שפרצו את גבולות הרינוס והדאנובה וחדרו לתחום מלכות־רומא — את הפראנקים בצפון, את הבורגונדים, האלמאנים וההרולים על הרינוס התיכון והעילי, את הגותים, המארקומאנים והסוֵבים על הדאנובה העילית (287–292, 294/5). את הפראנקים השבויים יישב מאכסימיאנוס בהמוניהם בתחום הרומי על הגדה השמאלית של הרינוס העילי — דבר שהיו לו תוצאות חמורות בתקופה מאוחרת יותר. ב290 וב298 דיכא מאכסימיאנוס התקוממויות של המאורים באפריקה הצפונית־מערבית שתקפו אף את אספאמיה הדרומית. אולם האויב הפנימי

הקשה ביותר במערב היה קאראוסיוס, מפקד הצי הרומי בים הצפוני, שהתמרד ב287, השתלט על בריטניה והקים בה קיסרות נפרדת. במשך כמה שנים נאלץ מאכסימיאנוס להשלים עם פרישה זו מן האימפריה. קאראוסיוס נרצח ב293 ע"י עוזרו אַלֶקְטוּס, שתפס את מקומו. רק ב297 הצליח קונסטאנטיוס, סגנו של מאכסימיאנוס, לחזור ולכבוש את בריטניה ולהחזירה למרות השלטון המרכזי.

בשורת מלחמות זו הוחזרו גבולות מלכות־רומא לקדמותם. ב303 הגיע די' לעיר רומא, שממנה נעדר שנים רבות. הוא חגג בה את חגיגת שנת־העשרים למלכותו וערך — יחד עם מאכסימיאנוס — טריומפוס מפואר לאות שהשקט הוחזר לממלכה כולה אחרי עשרות־שנים של מלחמות־חוץ ומלחמות־אזרחים.

שלטונו של די' מציין מפנה לא רק באירגונה של מלכות־רומא אלא גם במהות הממשלה בה — את המעבר הסופי מן הפרינקיפט אל ה ד ו מ י נ ט. אמנם הדיאַרכיה של אַוגוסטוס (ע"ע), שהיתה מושתתת על חלוקת הסמכויות בין הקיסר ובין הסֶנאט, כבר התחילה לשנות את אפיה במשך המאות ה1—2 לסה"נ בכיוון הגדלת השפעתו של הקיסר ע"ח השפעתו של הסנאט. התפתחות זו הוחשה בתקופת האנארכיה של המאה ה3, כשעלו על כסא הקיסרים אנשים משפל־המדרגה מקרב אנשי־הצבא המקצועיים, שהיו רחוקים לגמרי מחוגי האריסטוקראטיה הסֶנאטורית ברומא; הסנאט אף לא היה גורם בעל חשיבות להגנת המדינה, שהפכה לתפקיד העיקרי של השלטון במציאות האיומה של הדורות ההם — תפקיד שהיה מוטל כולו על הקיסר כמפקד הצבא. אעפ"כ לא היה הקיסר להלכה אלא הפְּרִינְקֶפְּס, ז"א הראשון לסנאטורים ולאזרחים, ועדיין נתקיימו צורותיו החיצוניות של משטר הרפובליקה. די' ביטל את הפיקציה הזאת והופיע בגלוי כמושל־בכיפה — כ„אדון" ואף כ„אלוה" (dominus et deus), דוגמת השליטים המזרחיים (עד ימיו לא הוענקה מעלת אלוהות לקיסרים אלא אחרי מותם). שלטונו של הקיסר נעשה מוחלט, ולעומתו בטלו כל זכויות האזרח ועצם מעמד אזרחי־רומא (cives), שממנו היו נהנים כל תושבי המדינה החפשיים (מ212 ואילך); לגבי הקיסר מעתה נעשו כולם נתינים (subiecti). עובדה זו באה לידי ביטוי בתמורה הגמורה שחלה בהליכותיו החיצוניות של הקיסר: בחצרו של די' הונהגו טֶקס חמור וגינוני מלכות בדומה למקובלים בחצר המלכים הסאסאניים (אמנם כבר אַוּרֶלְיָנוּס [ע"ע] החל בסידורים אלה, אלא שפרובוס [ע"ע] חזר וביטלם); הסימן המובהק ביותר לכך היה הנהגת חובת ההשתחויה, שחלה אפילו על הפקידים הגבוהים ביותר. הפקידים כולם היו פקידי הקיסר; המשׂרות והכהונות ממסורת הרפובליקה בטלו ברובן. די' הפריד לגמרי בין התפקידים האזרחיים והצבאיים. הפקידים שובצו כולם, לפי דירוג קפדני של סמכויותיהם ותאריהם, במערך מסובך של מַנגנון ביורוקראטי עצום, שהיה מסוגל לפעול רק לפי רצונו של הקיסר. גם ההייראַרכיה הצבאית היתה מורכבת ומוסבכת מאד. אולם די' חיזק את הצבא בהרבה, הן ע"י הגדלתו והן ע"י שינוי מבנהו; בצד החלוקה המסָרתית של הלגיונות, הקבועים באיזורי־ספר מסויימים, שבהם חיו החיילים עם משפחותיהם — הוקם חַיל נייד גדול, שהקיסר יכול להעבירו בנקל ממקום למקום לפי הצורך.

המנגנון המינהלי והצבאי העצום שהנהיג די' דרש לשם

קיומו שיטת־מסים קשה, שרוששה את האוכלוסיה (ארנונה [ע"ע], מס־גולגולת). איטליה, שהיתה לפנים משוחררת מתשלום מסים, הועמדה בדרגה אחת עם הפרובינציות. כדי להשיג את הסכומים שהועמסו על האוכלוסין, הונהג פיקוח על עיסוקם; הוטל איסור לעבור ממקצועות מסויימים למקצועות אחרים. התוצאה של השיטה הפיסקאלית מיסודו של די' היתה — בדורות שאחריו — שעבוד כלכלי גמור של תושבי הערים, חיסול מעמד האיכרים החפשיים ויצירת המוני פועלים חקלאיים עניים, תלויים בבעלי הקרקעות (ע"ע רומא, היסטוריה). — מערכת־המסים המעיקה החלישה את כוחה הכלכלי של האוכלוסיה וגרמה להחרפת המשבר הכלכלי והסוציאלי הכרוני של מלכות־רומא, שכבר היה ניכר לפני ימי די', הרעת טיב המטבע גרמה לירידתו של ערך־הכסף ולעליית המחירים. כדי לשים קץ לקשייה הכספיים של המדינה, עשה די' את הנסיון הראשון לאֶטאטיזם בקנה־מידה גדול: בפקודה מ301 „על מחירי הסחורות" הונהגו מחירים קבועים למיצרכים שונים — תבואות, יין, שמן, בשר, פירות, עורות, אריגים, עצים וכו' —, וכן הגבלות על שכר־העבודה והמשכורות לבעלי מקצועות שונים, מפועלים שחורים עד עורכי־דין; העוברים

מטבע־זהב של דיוקלטיאנוס

על פקודה זו נקנסו בגירוש או אף במיתה (קטעים גדולים מהעתקים לאטיניים ויווניים של פקודה מפורסמת זו נמצאו במאות ה18—19 באתרים ארכֶאולוגיים שונים במצרים, באסיה הקטנה וביוון). נסיון אֶטאטיסטי זה להסדיר את חיי הכלכלה ע"י צו שלטוני נכשל כשלון גמור; הוא לא גרם אלא להיעלמותן של סחורות מסויימות מן השוק וליצירת שוק שחור. מוצלח יותר היה נסיונו של די' להעמיד את המטבע על בסיס חדש ע"י טביעת מטבעות זהב וכסף בעלות ערך מלא.

למרות השינויים המהפכניים שהכניס די' במשטר המדיני והכלכלי של רומא נשאר מבחינה רוחנית דבֵק במסורת התרבותית הקדומה. אע"פ שביטל את מעמדה של העיר רומא כבירת הממלכה בפועל, השתדל לקיים את מעמדה כמרכז סמלי. לפיכך הירבה לשכלל את העיר ע"י בניינים ציבוריים (מקדשים, קירקסאות, מרחצים) עצומים ומפוארים; שרידים ממרחץ־די' הגדול נתקיימו עד ימינו. מתוך דבקותו במסורת הרומית אף התנגד די' בחריפות להשפעות הדתיות שבאו מן המזרח, ובכללן הנצרות. אמנם כל זמן שהיה הקיסר עסוק במלחמותיו נגד האויבים הפנימיים והחיצונים, התייחס לאמונה החדשה במידה רבה של סובלנות. אולם בשנים האחרונות למלכותו נשתנה יחסו — כנראה, מצד אחד, בהשפעת גלֶריוס (ע"ע) ומצד שני בעקבות מעשי־מרי מצד הנוצרים. ב303 הוצא צו ראשון נגד הנוצרים, ואחריו באו עוד 3 צווים, שהטילו עליהם חומרות נוספות, ביחוד את חובת הקטרת קטורת או נסיכת נסך לאלים הרשמיים של המדינה ועונש־מוות על העבריינים. כתוצאה מצווים אלה נרדפו הנוצרים ברחבי הקיסרות, והיו אף שהוצאו להורג. המסורת של הכנסיה הנוצרית רואה בגזירות די' את המבחן האחרון והעליון של הכנסיה לפני נצחונה בדור שאחרי די', והיא מפריזה מאד בסיפורה על הקֵף הרדיפות ומספר הקרבנות. למעשה נחלשו מעשי־העונש נגד הנוצרים כבר זמן קצר לאחר פירסום הפקודות. במערב בוטלו הגזירות כבר ב306, במזרח נשארו בתָקפן עד 311.

די' קיים באמונה את כללי החוקה החדשה שהנהיג, וב305 — בהיותו כבן 60 — התפטר יחד עם מאכסימיאנוס מן השלטון, שהועבר לידי שני סגניהם. די' פרש למולדתו הדאלמאטית, לארמון גדול שבנה לו בסַלוֹנָה (היום סְפְּליט) ושחרבותיו נתקיימו עד היום, וחי שם חיי־שלווה של בעל־אחוזות עשיר. מיד אחרי פרישתו החל מאבק על השלטון בין יורשיו, אך די' נמנע מלהתערב בו בפועל. רק ב308 השתתף — לפי בקשת הצדדים הלוחמים — בהתייעצות בקארנוּטוּם, שבה ניסה לתווך ולפשר ביניהם, אך ללא הצלחה. הוא דחה את הרעיון לחזור ולתפוס את השלטון, ולמאכסימיאנוס, שהציע לו זאת, ענה: „אילו ראית את הירקות שאני מגדל בגני, לא היית מציע לי כדבר הזה". בשעת מותו כבר היתה הקיסרות מחולקת בין קונסטאנטינוּס ובין ליקיניוּס.

ד י' ו ה י ה ו ד י ם. די' נזכר כמה פעמים במקורות התלמודיים והמדרשיים. הסיפורים עליו מכילים הרבה יסודות אגדתיים, אבל טמון בהם גרעין היסטורי. הסיפור מזכיר, שדי' היה מפחותי־העם („רועה־חזירים") ועלה לגדולה, והוא מביא אותו במגע עם יהודים בטבריה בילדותו, ואח"כ שוב — בהיותו קיסר — עם ר' יהודה נשיאה באותה העיר (יר' תרומ' ח', ד'; ב"ר ס"ג). שהותו של די' בטבריה בשעת מסע־מלחמתו נגד הפרסים (ר' לעיל) היא עובדה, וייתכן שהיו קשרים מסויימים בינו ובין חכמי־ישראל. יחסו של די' אל היהודים היה נוח מיחסו אל הנוצרים; בפקודה בדבר הטלת חובת הנסך לאלים על אזרחי המדינה (פקודה שהתלמוד מזכירה בפירוש [יר' ע"ז ה', ד']) הוצאו היהודים — אך לא השומרונים — מכלל חובה זו. גרמה לכך העובדה, שהיהדות היתה דת מוכרת מטעם השלטון הרומי בעבָר (religio licita) ולא נחשבה — כנצרות — לכת הגורמת לשינויים בנהגים דתיים מקובלים. — הד למדיניות הפיסקאלית הקשה של די' נשתמר בסיפור על המסים הכבדים

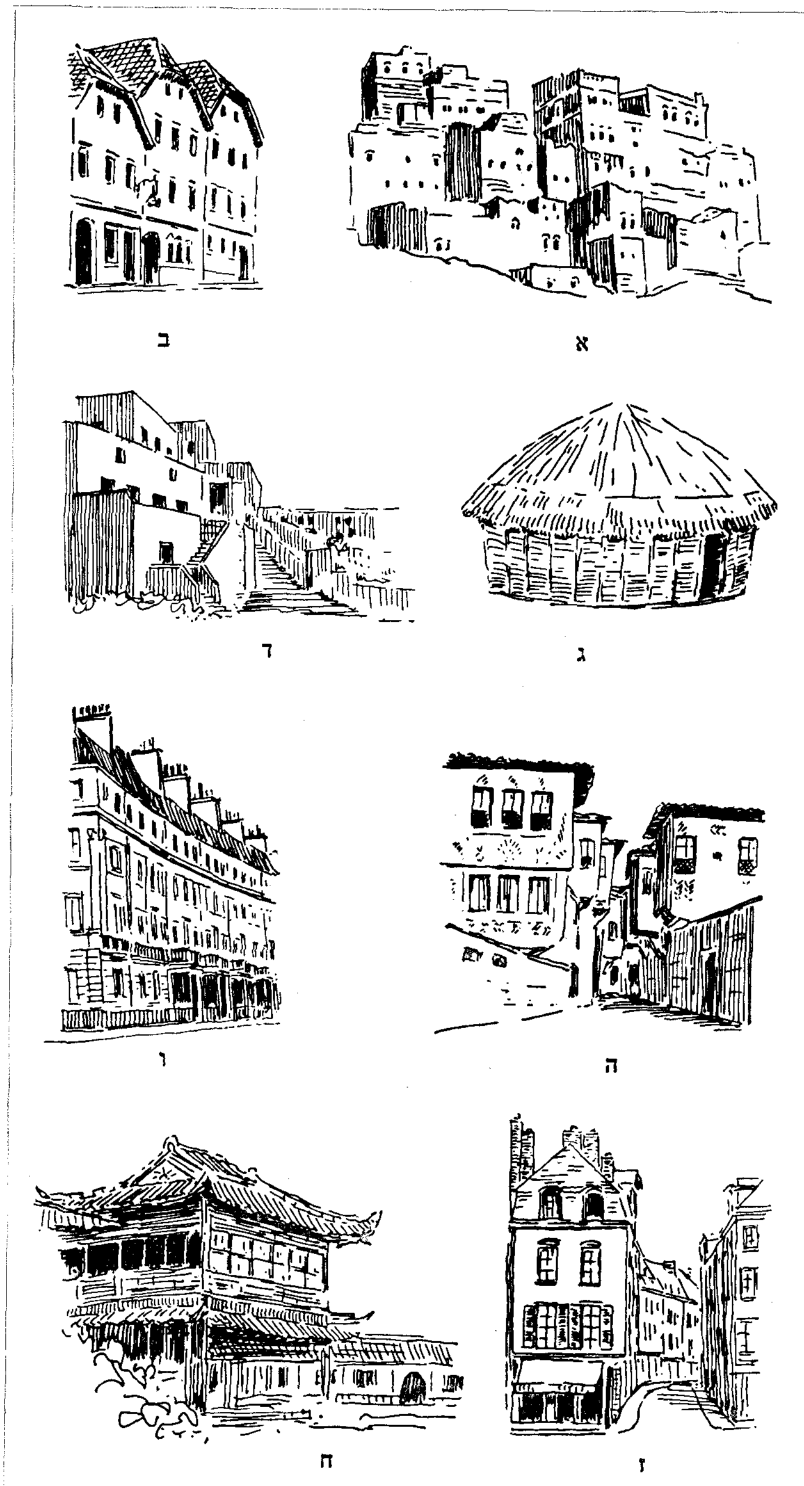

ארמונו של דיוקלֶטיאנוס בסְפְּליט

שהוטלו על בני־פמייס (שם שביע׳ ט׳, ב׳); מצד שני יודע התלמוד על מפעל־השקאה גדול שבוצע ע״י די׳ בסוריה (שם כלאים ט׳, ד׳) ועל שוק שבנה בצוֹר והקדישוֹ להרקולס (או להרקוליוס = מאכסימיאנוס) (שם ע״ז א׳, ד׳). נראה הדבר, שבדרך־כלל היה די׳ מקובל על חכמי־ישראל; מסופר, שהאמורא ר׳ חייא בר אבא דרך על קברים כדי לקבל פניו של די׳ בצוֹר (שם ברכ׳ ג׳, א׳).

T. Preuss, *Kaiser D. u. seine Zeit*, 1869; J. Lépalle, *L'édit de maximum*, 1886; T. Mommsen – H. Blümner, *Maximaltarif d. D.*, 1893; A. W. Hunzinger, *Die Dioclet. Staatsreform*, 1899; P. Allard, *La persécution de D.*, 1908[2]; O. Seeck, *Gesch. d. Untergangs d. antiken Welt*, I, 1925[4]; K. Stade, *Der Politiker D. u. d. Letzte grosse Christenverfolgung*, 1926; M. Rostovtzeff, *A Social and Econ. Hist. of the Roman Empire*, ch. XII, 1926; E. Stein, *Gesch. d. spätröm. Reiches*, I, 1928; W. Ensslin, *Zur Ostpolitik d. Kaisers D.*, 1942; id., *D.* (P-W, RE, 2 Reihe, VII), 1948; W. Seston, *D. et la tétrarchie*, 1946.

א. ש.

ציור 1. צורות־דיור במקומות שונים

א. מנאח׳ה (תימן); ב. ליוּבּלִיאנה (יוגוסלאוויה); ג. מאלינקֶס (אפריקה המערבית); ד. מיקוֹנוֹס (יוון); ה. סירִיהיסאר (תורכיה); ו. לונדון (אנגליה); ז. אַמְיֶן (צרפת); ח. האנגצ׳או (סין).

דִּיּוּר, תנאי המגורים הרגילים של האוכלוסיה. ד י ר ה מציינת חלל או כמה חללים המיועדים למשכן המשפחה והמשמשים לתפקידים הבאים: הגנה מפני פגעי־הטבע, הכנת אוכל וכלכלת המשפחה, טיפול בילדים וחינוכם, מילוי צרכים היגייניים, בילוי ופעילות תרבותית וחברתית, שמירת חפצים, כביסה וכו׳, כלומר — תפקידים שהמשפחה זקוקה להם בהתהוותה, בהתפתחותה ובקיומה, בהתאם לתנאיה הכלכליים ורמת התפתחותה הטכנית והתרבותית של החברה ובהתאם לאקלים של המקום.

ב י ת הוא מבנה המכיל דירה או כמה דירות, ובמובנו הרחב יותר — גם בניין שאינו מיועד למגורים. לפי מספר הדירות בבית מבדילים בין בית חד־משפחתי, דו־משפחתי או רב־משפחתי.

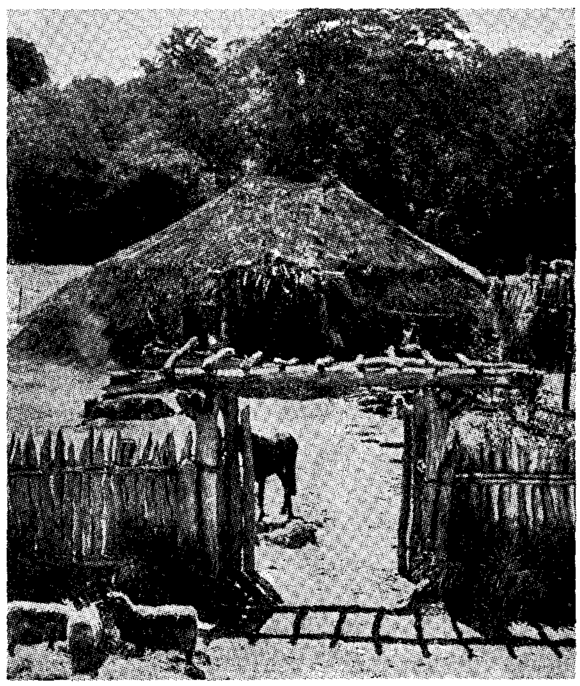
מגילת זכויות־האדם מטעם או״מ מ1948 קובעת זכותו של כל אדם לדירה משלו.

המבנה החברתי, המדיני והכלכלי של כל תקופה ורמתה הטכנית קבעו את צורת־הדי׳ האפיינית (ציור 1).

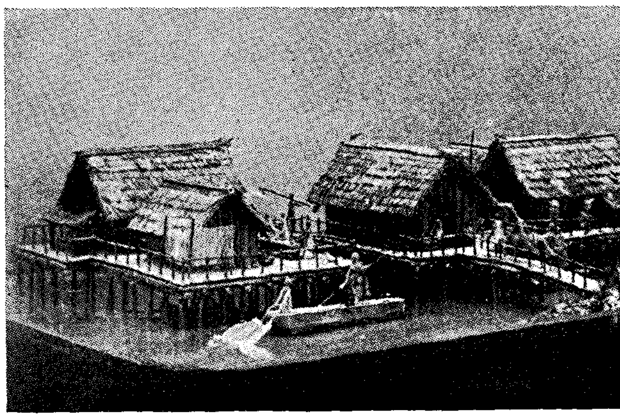
(1) ה ת ק ו פ ה ה ק ד ם ־ ה י ס ט ו ר י ת. בתקופת־האבן הקדומה ביקש לו האדם מחסה מפני השמש, הרוח, הגשם והקור במערות. די״ כאלה קיימים אף בימינו — באמריקה המרכזית, באפריקה הצפונית, ואפילו באירופה הדרומית. כשלא יכלו עוד „דירות טבעיות" אלו לשכן את כל האוכלוסיה, הוחל בהקמת מחסה מחוץ למערה, ואותו הקים האדם בכל מקום מחמרים שעמדו לרשותו. המימצאים

הארכֵאולוגיים מגלים לנו את יסודות המיבנים ששימשו לדי׳ והם מאפשרים לנו לשחזר את מיתארם. מבנה־הדי׳ המעוגל הוא הקדום ביותר; הקימו אותו מיריעות עוֹר או שיער או מענפים או קנים, כשהוא נתמך על־ידי קורות־עץ, שלמענן נחפרו באדמה חוֹרים עגולים. די׳ מסוג זה מייחסים אל חברת הציידים הנודדים, שהיתה מקימה אותו בכל מקום מחדש, ודוגמה לו נמצאה בגאגארינוֹ (על נהר־דוֹן) ברוסיה בצורת בור מעוגל, ששטחו 4.5×5.5 מ׳, והוא חפור באדמה בעומק 1½ מ׳; בתוכו ולאורך דפנותיו נמצאו עצמות גדולות וחטֵי ממותה, ששימשו — כפי הנראה — לתמיכת הגג.

בתקופת־האבן החדשה מתגלה טיפוס־די׳ חדש — ביקתה, שמחציתה היתה חפורה בקרקע, ועליה הקימו סוכה מענפים או מקנים טוחים טיח; הגג נתמך ע״י גזעי־עץ, ולמענם נחפרו באדמה חוֹרים מסביב לביקתה; הכניסה היתה בכבש חפור באדמה. על רצפת־טיט היו כיריים חפורות בעומק מעט באדמה ומרוצפות אבנים או בנויות על הרצפה מאבנים ומטיט מעורב בחרסים ואבנים קטנות. בקירבת הביקתה היו בנויות הנספחות (ציור 2). — בתקופה הכאלקוליתית ובתקופת־הברונזה מתגלה טיפוס די׳ בנוי עץ, שקצותיו מרובעים או מעוגלים, בעל שני חדרים ופרוזדור. הכניסה היתה דרך הפרוזדור; הקירות היו מקורות־עץ או מענפים טוחים טיח וקורות־עץ תמכו בגג־הגמלון. אחד החדרים שימש חדר־מגורים, ובו היו כיריים או תנור לאפיה; באחד החדרים נמצא מוגבה רחב למדי שיכול היה לשמש לשינה. על־יד הדי׳ היה שטח גדור של חצר, ובה בנויות הנספחות. מקומות־מגורים אלה היו בנויים בתים־בתים בלא סדר מיוחד הניכר לעין. — על חופי אגמים בקירבת ביצות מתגלה טיפוס־די׳ אחר — בנוי על כלונסאות מגזעי־עץ, שאותם תקעו בקרקעית־האגם ועליהם הקימו את הדי׳ ואת הנספחות מקורות־עץ (ציור 3). — גם בימינו בונים עמים פרימיטיוויים לפעמים את דיוריהם־סוכותיהם בכותרות־עצים לשם הבטחה נגד התקפה.

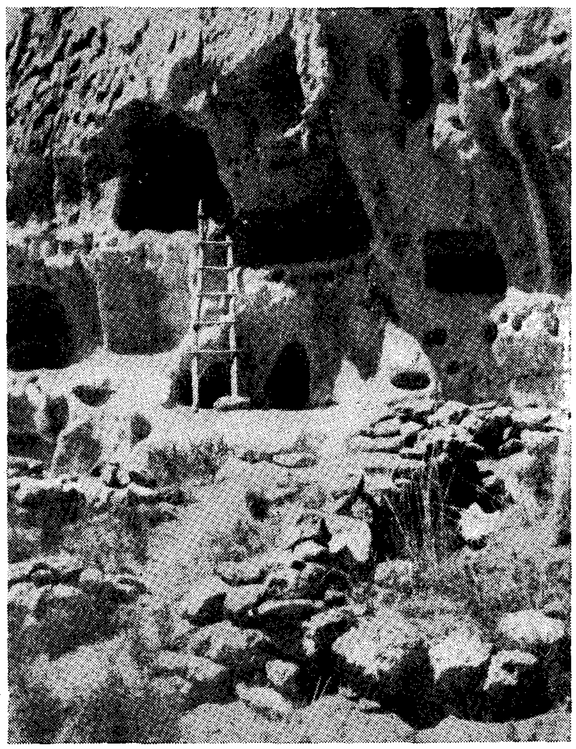
ציור 2. שיחזור של בקתה וחצר מתקופת־האבן החדשה בבריטניה

ציור 3. שיחזור של בתי־כלונסאות קדם־היסטוריים באגם

מ. שט

(2) **הדי׳ הפרימיטיווי.** צורות הדי׳ המקובלות אצל הפרימיטיוויים דומות לדירות מתקופות קדומות ביותר, הידועות לנו בעיקר מציורי־סלע. דירות הפרימיטיוויים מכילות עפ״ר חלל אחד, המשמש למגורים, לשינה, לבישול, ועוד. צורות הדי׳ הנהוגות אצלם עד היום הן: **המערה** — למשל באפריקה הצפונית ובאמריקה הצפונית (ציור 4); **הסוכה** העשויה ענפים ועלי־עצים — באפריקה המרכזית, אסיה ואוסטרליה; **הסכָכה** המגינה מפני הרוח והשמש בלבד והעשויה עלים וענפים אף היא — למשל בפיליפינים או באיי אַנדַמַן (ע״ע, תמונה); **האוהל** — ברוב חלקי תבל; **האיגלו** (אוהל־השלג) — באיזור

ציור 4. מערות־מגורים עתיקות בניו־מכסיקו

הארקטי. מעריכים, כי 125 מיליון תושבי אפריקה וכ100—150 מיליון תושבי אסיה, וכן תושבי איים רבים באוקיינוס השקט ושבטים שונים באמריקה המרכזית והדרומית, דרים בתנאי־די׳ פרימיטיוויים אלה. לדירותיהם של הפרימיטיווים צורות ושמות מקומיים שונים, למשל: „יורט" — אהלי הנוודים במדבר גובי באסיה המרכזית; „קבין" (cabin) — סוכות־העץ, שבהן דרים הכושים באיזורים הדרומיים של אה"ב.

הפרימיטיווים בונים את דירותיהם תמיד מחמרים טבעיים ומקומיים, כגון טיט, חומר (טין), קנים, עשבים, עורות, שלחים, גושי־שלג וכד׳. צורת המבנים נקבעת באופן ניכר ע"י תכונות החומר. הגגות עשויים לעתים סכך.

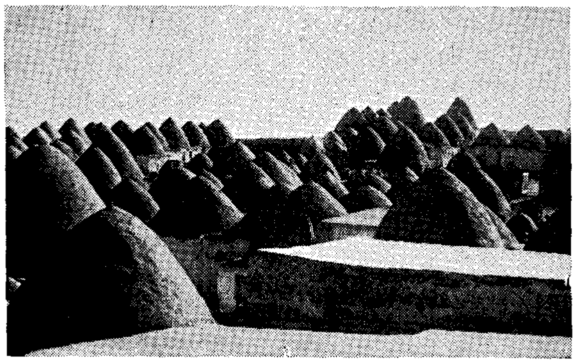
מבנה דירתם של הנוודים מותאם לפירוק ולהקמה מהירה מחדש, לפעמים תוך חצי־שעה. ישנם שבטים בפיליפינים ובמאלאיה החונים במקום אחד לא יותר מלילה אחד. מקובלות בעיקר שתי צורות של מבנים — עגולות ומלבניות — ומשתיהן נחשבת הצורה העגולה לקדומה יותר.

האוהל (תמ׳: ע"ע אוןמבו; אמריקה, עמ׳ 166) הוא מבנה קל, המשמש קורת־גג והניתן לפירוק והקמה מחדש במקום אחר. לעתים משמש האוהל כדירת־קיץ בלבד נוסף על דירה קבועה לימי־החורף. האוהל עשוי חמרים גמישים (עורות, שלחים, אריג משׂער־עזים, מחצלות) הנתמכים ע"י עמודים או סמוכות מעץ. צורה נפוצה של אוהל היא זו המזכירה את האות A (למשל באסיה הצפונית). מבנה־אוהל זה עשוי עפ"ר משלוש סמוכות בצורת חצובה. האוהל באסיה המרכזית עגול, למשל היורט במדבר גובי; מבנה הקירות הוא רשת עשויה ענפי עצים, והגג עשוי קורות־עץ בצורת כיפה שטוחה מכוסה אריג־לבד. בפנים מקושטים הקירות בשטיחים או — אצל הקירגיזים — במחצלות (ציור 5); גובה הקירות 2—3 מ׳, קוטר האוהל 8 מ׳ בערך. האוהל הבֶּדוי (במזרח התיכון ובאפריקה הצפונית) צורתו מלבנית, והוא בנוי מעמודים וקורות־עץ ומאריגים (תמ׳: ע"ע בדוים, עמ׳ 625).

הסוכה (תמונות: מבנים עגולים — ע"ע אוגנדה, עמ׳ 663/4; אֻוֶה, עמ׳ 715; גינאה, עמ׳ 689—691; מבנים מרובעים — ע"ע אוקיאניה, עמ׳ 141/2 [גג־גמלון]; אינדונזיה, עמ׳ 884, 887/8; בתי־כלונסאות — ע"ע ברזיל, עמ׳ 591/2; וכן ר׳ ציור 1 ג׳ [לעיל, עמ׳ 431/2]) משמשת דירה צנועה בת חלל אחד. יוצאת דופן היא הסוכה אצל שבטים שונים

ציור 5. אוהל קירגיזי

ציור 6. סוכות־כיפות בסביבת חַלֶּב

בקולומביה הבריטית, בורנאו, גינאה החדשה. אצלם מקובלות סוכות־מגורים גדולות מאד, שבהן דרות עשרות משפחות בתאים המובדלים על ידי מחצלות בלבד (תמ׳: ע"ע דַיָקים). לעתים נבנות הסוכות בתוך כותרות־עצים או על כלונסאות — כאמצעי בטחון מפני התקפה או שטפון. הגישה לסוכות המוגבהות היא בעזרת סולמות פשוטים, שהם מוסרים כשנשקפת סכנת־התנפלות. באיים הפולינֶזיים מגיע גובה הכלונסאות ל5—10 מ׳. סוכות עגולות מקובלות, למשל, באיניאס על יד סומַטרה ובאי סַמואה. בגינֶאה החדשה נמצא כפר, שכל תושביו דרים בסוכות על כלונסאות בתוך אגם. מעניינות בצורתן הן הסוכות הבנויות חומר, שהן בעלות כיפות פאראבוליות מוגבהות, המקובלות בכפרים סוריים בסביבות חלב (ציור 6).

האִיגְלוּ הוא מבנה הדיור של האֶסקימואים (תמ׳: ע"ע אסקימואים, עמ׳ 67/8; אמריקה, עמ׳ 149; ארקטיס, עמ׳ 302). הוא עשוי גושי שלג או קרח ומכיל חלל אחד. צורתו בדרך כלל עגולה; באלאסקה מקובלת צורה מרובעת. האֶסקימו של גרֶנלנד אינו דר עוד באיגלו, אלא בבתי־עץ, והאיגלו משמש לו מחסה ארעי בעת נסיעות, היות והקמתו קלה ומהירה ועמידתו במזג־האויר האַרקטי טובה אף בסופות־שלג קשות. ציודו הפנימי של האיגלו כולל יצועים לשינה בנויים מגושי־שלג ומכוסים פרוות. היצועים והמנורה נמצאים במקום קבוע בהתאם למסורת. לאיגלו פתח אחד, הנסגר ע"י גוש־שלג או וילון־עור. הגג עשוי גושי־שלג בצורת כיפה. איגלו אחד משמש לפעמים דירה לשתי משפחות, כל אחת בצד אחר של הכניסה. ליד האיגלו חופרים בשלג מקום־מחסה לכלבים ולמכשירים, וכן מחסני־מזון. בסוף החורף נמס האיגלו, והאֶסקימו עובר לדור באוהל עשוי שלחים, הנתמכים ע"י שלוש סמוכות (תמ׳: ע"ע אסקימואים, עמ׳ 70).

תמונות נוספות של מדורים פרימיטיוויים: ר׳ כרך ב׳, עמ׳ 147/8; ד׳, עמ׳ 913/4; ה׳, עמ׳ 414, 418, 420; ז׳, עמ׳ 815; ט׳, עמ׳ 215/6, 587/8; י׳, עמ׳ 364, 689/90, 691, 698.

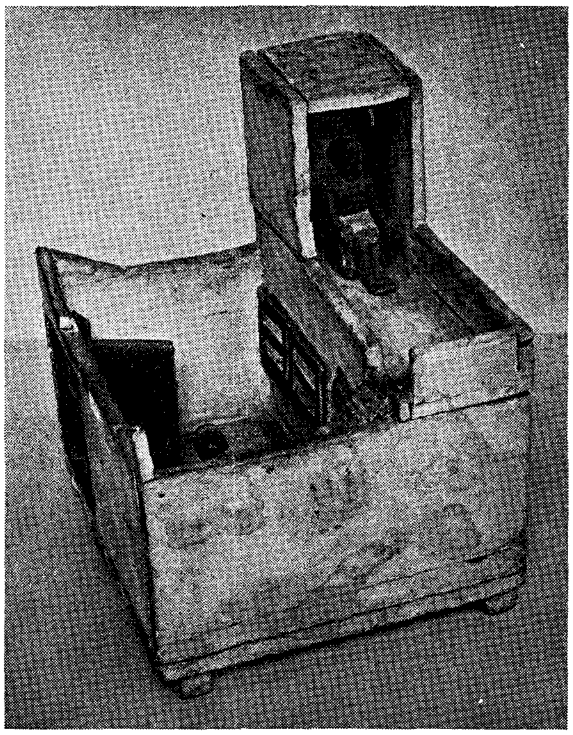
E. A. Griffini, *Costruzione razionale della casa*, 1946; *Housing in the Tropics*, U. N. Housing and Town & Country Planning, Bulletin No 6/1952.

י. אי.

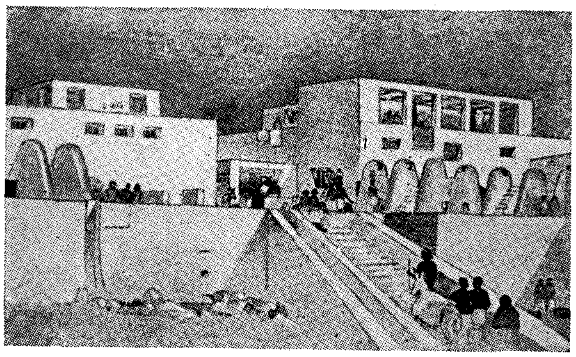
(3) המזרח הקדמון ועולם־המקרא. תנאי הדי׳ בימי־קדם — כבכל התקופות — תלויים בשני גורמים: המגורים והריהוט. החפירות הארכאולוגיות, אע"פ שהתרכזו בעיקר בגילוי ההיכלות, הארמונות ושאר הבניינים הציבוריים, חשפו גם מספר ניכר של בתים פרטיים, ואפילו בתי

דלת־העם — במצרים, בבבל ובארץ־כנען; גם המקרא יכול לשמש מקור חשוב לידיעת תנאי־הדי׳ בארץ־ישראל. הריהוט העתיק היה ברובו עשוי ממתכת, מעץ ומאריגים, ופרט למצרים לא נשתמרו החמרים הללו; רק במקרים מועטים נמצאו מדפות או גומחות בנויים, וכן מיתקני רחיצה ואספקת־מים. ידיעותינו בריהוט העתיק נובעות בעיקר מתיאורים בציורים ותבליטים שנתגלו במצרים, בבבל ובאשור, בסוריה ובכנען, וכן מן הספרות המקראית. תנאי־הדי׳ — שטח המגורים, גודל החדרים, תנאי ההארה, החימום, אספקת־המים, הביוב ושטח הגינה שמסביב לבתים — כל אלה משתנים, הן לפי השכבות החברתיות השונות והן לפי תנאים כלליים, כגון די׳ בצפיפות בערים בצורות, או די׳ בערי־פרזות או בכפרים ואחוזות.

מושג ברור על תנאי הדי׳ במצרים מתקבל רק מתקופת הממלכה התיכונה, ביחוד מגילויי כאהון (המאה ה19 לפסה״נ), ששם בולט הניגוד בין בתי־הפועלים הקטנים והצפופים ובין בתי הפקידים החשובים, התופסים כל אחד שטח גדול פי 20—50 מזה של בית־פועלים. בכל הבתים המצריים בולט העניין בהגדלת השטח המוצל וביצירת רוח־פרצים — דברים המובנים בתנאי האקלים שם. בבתי העשירים חצרות ובצדן הדרומי סטואות; חדרי הגברים היו נפרדים מבית־הנשים, וכל אחד מהחלקים האלה היה בנוי סביב חצר נפרדת. גם בחרבות תל אל־עמארנה שמתקופת הממלכה החדשה ניכרים טיפוסי הבית העשיר והבית העני (ציור 7). בכל הבתים ניכרת הדאגה להסתיר את פנים־הבית מעיני המסתכל. בבתי העניים חדר־המגורים, שגגו נשען על עמוד, הוא מרכז הבית (באחד מבתי העניים נמצא גם חדר־אמבטיה). בתי העשירים מגיעים לפעמים לשטח כולל של אלפי ממ״ר; בית כזה כולל גם אורוות, חדרי־מגורים למשרתים עם מאפיה (מצד

ציור 7. תבנית־עץ של בית (ובו 3 דלתות־הזזה), אסם־תבואה וחצר (מתקופת הממלכה התיכונה).
בחצר — אשה לשה בצק (רק ראשה נראה מעל למחיצה): על מרפסת־הגג — בעל־הבית

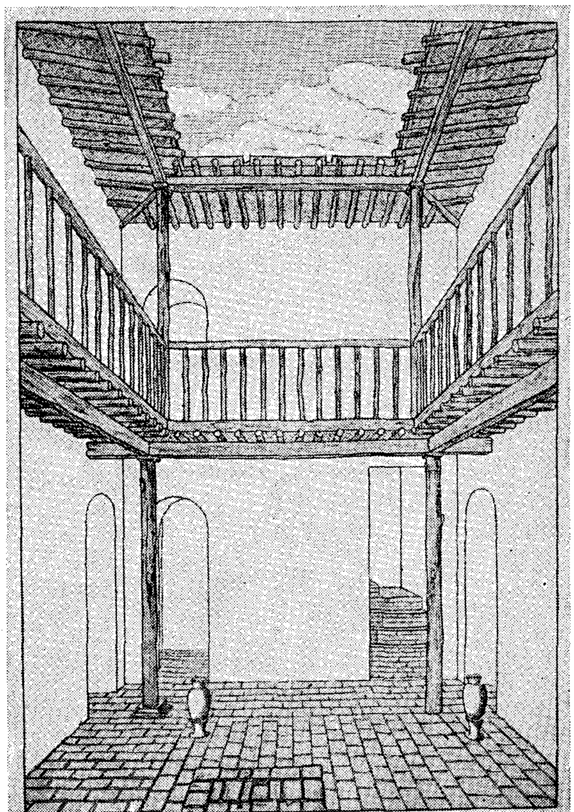

ציור 8. בית מגורים בעמארנה מן המאה ה15 (שיחזור).
העצמים החרוטיים שלפני הבתים הם ממגורות־תבואה

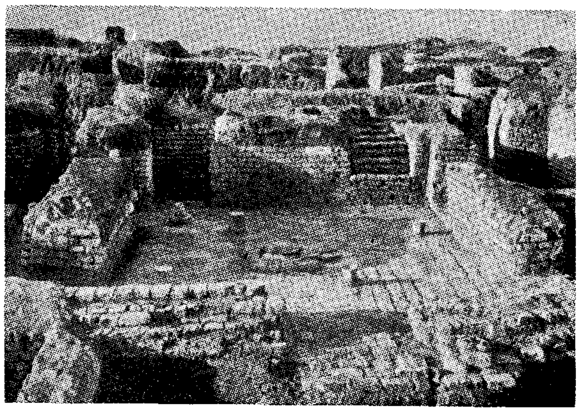
דרום — כדי לשמור את בית הגביר מריחה) ואסמים. חדרי־המגורים של בעל־הבית ומשפחתו כוללים חדרי־קבלה, הנשענים על עמודי־עץ משוחים בצבע אדום. טורי מדרגות מובילים לגג או לקומה העליונה. בצד דרום־מערב בנוי חדר־השינה של אדון־הבית (ובו גומחה, שבה עמדה מיטתו); מזרחית ממנו — חדרי הנשים והילדים. בין שני אלה היו שני חדרי־אמבטיה ובתי־שימוש. צפונית לבית השתרע הגן, שאליו הוביל שער מיוחד; בגן עמד היכל קטן. מעל לגג־הבית היו קירות משופעים פנימה לשם החדרת רוחות קרירות לחצר הבית. הבתים היו מסויידים מבחוץ, ומסביב לדלתות ולחלונות היו מסגרות צבעוניות. על מזוזות הדלת נכתבו שמות הגרים בו וגם תאריהם, וכן תפילות לאלים. קירות החדרים היו משוחים בצבעים שונים ומקושטים בציורי פרחים וכו׳; לחלונות היתה שבכה של עץ. חלונות חדרי־הנשים היו סגורים בלוחות־עץ ובתחתיתם אשנב קטן (ציור 8). — ריהוט הבתים המצריים הצטיין בפשטותו וביעילות צורותיו. הרהיט הקדום ביותר ולפעמים היחיד היתה המיטה — חתיכת־אריג שנמתחה במסגרת עצים, המונחים על רגליים דמויות רגלי־אריה; בבתי העשירים היה עץ־המיטה מוזהב. לרגלי המיטה היה לוח ועליו סמלים או דמויות של אלים שהגנו על הישן. על המיטה נערמו כרים גבוהים, עד שלפעמים היה צורך בהדום כדי לעלות עליה. ראשו של הישן היה מונח על קרש־עץ קעור שעמד על כן. לכסא המצרי היתה צורת הדום או כורסה בעלת משענת, מעוטרת בגילופים שונים. עד ימי הממלכה החדשה השתמשו בכסאות רק העשירים והאצילים; מאז נעשתה הישיבה על כסא למנהג כללי. שולחנות לא היו ידועים במצרים, פרט ללוחות־אבן על כן נמוך, שעליהם היו שמים את המאכלים בשעת הסעודה; אחרי שהנהיגו את השימוש בכסאות, הוגבה השולחן. במקום ארונות השתמשו המצרים בארגזי־עץ, בעלי מכסה מעוגל, מגולפים ומוזהבים. לריהוט הבית המצרי השתייכו עוד מחצלות ווילונים. בחדרים עמדו בחורף קערות ובהן גחלים, ובקיץ — כדים מלאים מים קרים. החדרים היו מוארים בלילה בנרות־חרס, שעמדו על כנים גבוהים (1—1½ מ׳).

צורת הבית הבבלי היתה מושפעת מהחמרים שעמדו לרשות הבונים. בבבל הדרומית בנו העניים את בתיהם מגומא, הצומח בביצות הפרת; הגומא שימש גם לעשיית רהיטים קלים. אולם כבר בתקופה קדומה מאד החלו לבנות בתים מלבנים מיובשות בשמש, ואח״כ מלבנים שרופות. בין הלבנים הונחו שכבות של חמר ומחצלות, ובפנים הקירות

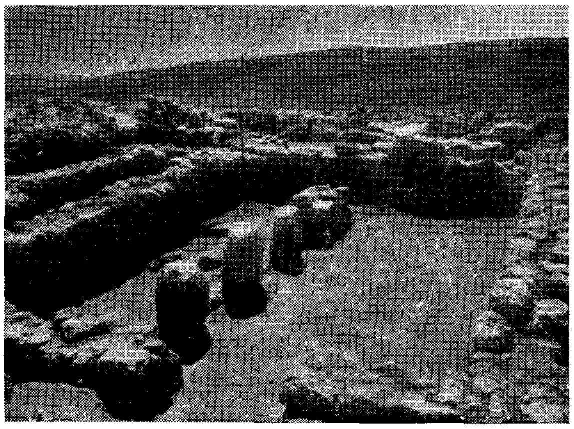
העבים הוכנסו צינורות לביוב ולאיוורור. בפנים היו הקירות משוחים בטיט ובצבעים שונים; בתקופה מאוחרת יותר השתמשו בלבֵנים מזוגגות. הרצפה בבתים היתה רצפת אדמה כבושה; עליה הניחו שטיחים בדגמים הנדסיים שונים וצי־ציות בקצוותיהם. רצפת חדרי־האמבטיה היתה מכוסה חֵמר; בתי־השימוש היו מרוצפים אבן. שיטת הביוב היתה מושלמת מאד, וביובים היו מצויים גם בבתי עניים. חלונות לא נמצאו בבתים הבבליים, ובמקומם באו פתחים בין העמודים שנשאו את הגג. הגג היה שטוח ומכוסה שכבת־אדמה עבה כהגנה מפני חום־הקיץ הלוהט. רוב הבתים הבבליים היו בני קומה אחת, פרט לערים גדולות, כמו בבל־רבתי עצמה (ציור: ע"ע בבל, עמ' 536). הבתים הפרטיים היו בנויים סביב חצר, אשר בצדה הדרומי היה חדר־המגורים העיקרי. פרוזדור קטן הפריד בין החצר והרחוב, ובו היו המדרגות לגג. חדר־המגורים היה פתוח לרָחבוֹ לרוחות הצפון. בבתי העשירים היו שלוש חצרות — אחת ציבורית, אחת לבעל־הבית ואחת לנשים; גם באשור נהגו לפי תכנית זו. דלתות־הבתים היו מעץ ונחשבו לחלק מן הריהוט — הדייר לקח את הדלת עמו בצאתו את הבית. הריהוט עצמו היה פשוט וכלל בעיקר מיטה וכסא. מתוך רשימות הנדוניות אנו למדים, כי בבית רגיל היו מיטה אחת או שתים, 5 כסאות, הדום ולוח־שולחן; הגברים הבבליים אכלו בהסבה, הנשים בישיבה. הארגזים נעשו מטין, ובבתי העניים ישבו גם על מדפי־טין. שאר הכלים כללו ריחיים, קדרות־נחושת, קערות לפחם, קערות ונרות. הרהיטים היו מעוטרים בצנע, ורק בתקופה האשורית מוצאים כסאות ברגליים דמויות־אשכולות. גינות נמצאו רק בבתי העשירים (ציורים 9, 10).

ציור 9. פנים של בית באור־כשדים
(שיחזור על־סמך ממצאי החפירות)

ציור 10. שרידי בתים בחפירות אור־כשדים
(מתקופת שושלת אור השלישית)

ציור 11. שרידי־בית מתקופת הבית הראשון
(תל בית־מרסם)

כנען וישראל. אבות האומה הישראלית היו נודדים ודרו באהלים. רהיטיהם היו, איפוא, מן הפשוטים ביותר: הם ישנו על שטיחים, על מחצלות או על עורות ואכלו על שולחן־עור פרוש על הרצפה. אחרי ההתנחלות עברו בני־ישראל לישיבה בבתים, אשר נבנו מאבני־גוויל או מלבנים על יסוד של אבני־גזית. תכנית הבתים היתה משני טיפוסים: או חדרים מסודרים מסביב לחצר; או בית בנוי ברוחב, כשהחדר העיקרי נמצא במרכזו, ולפניו פרוזדור (ציור 11). החדרים היו בדרך־כלל קטנים — עד 5 מ' באורך. בחדר העיקרי נמצאו התנור או הכיריים שהיו קבועים ברצפה, ולפעמים גם גומחה ששימשה לשמירת חפצים ומאכלים. חלונות על אשנביהם נמצאו רק בבתי עשירים, ועפ"ר בקומה העליונה בלבד. לקירוי השתמשו בקורות־עץ (שקמה או אשל), ועליהן נערמו כמה שכבות־טיט. התורה קוֹבעת חובת בניין מעקה מסביב לגג (דב' כב, ח). עליות נבנו על הגגות בבתי העשירים (שופ' ג, כ). פתחי הבתים היו נמוכים (השו' משלי יז, יט); הדלתות היו מעץ והסתובבו באמצעות ציר בפוֹתות (שם כו, יד; מל"א ז, נ). הקירות היו לפעמים משוחים בשָׁשַר (ירמ' כב, יד), אולם עפ"ר כוסו בטיח תפל (יחז' יג, י—טו) או בעפר (חול ומים — ויק' יד, מא). בבתים הפרטיים היתה הרצפה עשויה טין, בבתי העשירים — לוחות־אבן. הריהוט כלל כרגיל ארבעה חפצים: מיטה, שולחן, כסא ומנורה (לפי מל"ב ד, י). המיטה היתה לפעמים בנויה כמדף, ולפעמים ניתנת לטלטול (שמ"א יט, טו); בבתי העשירים

ציפו את המיטות בשנהב (עמוס ו, ד). המיטה שימשה גם כמושב לאוכלים (שמ״א כח, כג). בימי השופטים היתה המיטה מצויה בבתי העשירים בלבד; בימי המלוכה היא מופיעה גם בכל בית־אמידים (מל״ב ד, י). בני־ישראל אכלו בישיבה והיו זקוקים לשולחנות. לישיבה השתמשו בהדום, בכסא פשוט ובכסא־מלכים (יחד עם הדום); בארונו של אחירם מלך גבל ובאחד משנהבי מגידו כסא כזה מתואר ככורסה בעלת משענת, מעוטרת בכרובים משני הצדדים. ההארה בלילה באה ממנורות (מל״ב ד, י) או מ„נרות״ (כלי־חרס ממולאים שמן, צפנ׳ א, יב); במנורה בער הפתיל („פשתה״, ישעי׳ מב, ג), שצף בשמן. בחורף הכניסו לחדרים גם את האח (ירמ׳ לו, כב), ובה גחלים. מלבד הרהיטים נמצאו בבית כלים שונים לשמירת המאכלים, לבישולם ולהגשתם (צלחות, קערות, צפחות, צנצנות, ספלים, תנורים וכיריים).

W. Nowack, *Hebr. Archäologie*, 135–148, 1894; B. Meissner, *Babylonien u. Assyrien*, I, 245–9, 257, 275–281, 284–288, 406–7, 1920; A. Erman – H. Ranke, *Ägypten u. ägypt. Leben*, 195–218, 1923; K. Galling, *Bibl. Reallex., s. v. Bett, Thron, Tisch*, 1937.

מ. א. י.

(4) תקופת המשנה והתלמוד. השניות התרבותית הטיפוסית לתקופה זו נתנה את אותותיה גם בתנאי־הדי׳. במקורות התלמודיים אפשר להבחין יפה בין דירות העשירים ובין מגורי המון־העם. הראשונות היו עשויות לפי המתכונת ההלניסטית המקובלת בזמנים ההם (ר׳ להלן): בתים המורכבים מבית־שוער, פרוזדור, טרקלין, גינה, אכסדראות של עמודים, חדרים („בתים״ בלשון המקור) המחוברים אל האולם הראשי; השימוש במונחים יווניים רבים בתיאור בתים אלה מעיד על מקורו של טיפוס זה. רוב הבתים בערים ובכפרים היהודיים היו בנויים לפי צורת הבית המזרחי: כניסתם היתה דרך חצר, ובה בור, „חדותיות״ (אסמים), מרתף, ולפעמים גם עצי תאנים או חרובים, ומסביב לחצר — מחסנים (בית־התבן, בית־העצים וכו׳); חצרות אלה היו לעתים קרובות משותפות לכמה בתים. הבתים עצמם היו בנויים אבני־גוויל מטוייחות עם רצפה של אדמה כבושה או רבדי־אבנים ותקרת־עצים; הגגות היו שטוחים. ברוב הבתים הבדילו בין הבית החיצון, בית הגברים (יוו׳ אנדרון), ובין הבית הפנימי, ששימש לנשים; בין שני אלה הבדיל וילון. הבתים היו עפ״ר קטנים וצפופים, ובערים אפשר היה לעבור מגג אל גג. לבתים היו עליות, המחוברות על־ידי מרפסת. ריבוי ההלכות הפסוקות בענייני בתים בעלי עליות מוכיח את נפוצותה של צורת־מגורים זו; במקרים רבים היו „אנשי־החצר״ (יושבי קומת־הקרקע) ו„אנשי־המרפסת״ (יושבי העליה) חיים בנפרד. מציאות העליות מסבירה גם את הצורך בחלון מעל לדלת הכניסה בקומת־הקרקע; חלונות אלה היו סגורים בסורג או בלוחות אבן שקופה.

הריהוט הרגיל היה מן הפשוטים ביותר: בבתי העניים ישבו על הרצפה מסביב לעור חלק ששימש כשולחן; צורה משוכללת יותר של השולחן היתה הטבלה — לוח־עץ אשר הניחו אותו על משענות. העשירים נהגו מ„טרפזין דלפיקי״ בצורת לוח מתכת או אבן משובצת, העומדים על שלוש־רגליים. העניים ישבו על מחצלות או מרבדים; העשירים נהגו מכסאות או קתדראות, כשרגליהם נשענות על שרפ־רפים. המיטות היו גבוהות, ועלו עליהן בעזרת הדום. תיבות (ארגזים) ו„מגדלים״ (ארונות) שימשו לשמירת החפצים. הבתים היו מוארים בנרות חרס או מתכת על פמוטים או ב„קנדילות״ (נרות־שעווה); לחימום שימשו צלחות מלאות גחלים (אנטריכי).

ש. קרויס, קדמוניות התלמוד, א׳, ח״ב, 452–215, תרפ״ד; S. Krauss, *Talmud. Archäologie*, 1–77, 1910.

מ. א. י.

(5) בעולם העתיק הקלאסי. בבתים הקדומים ביותר ביוון (מן התקופה הנאוליתית) מצויות הן תכניות עיגוליות (או אליפטיות) והן תכניות מלבניות; לפי שתי התכניות הוקמו בתים על יסודות־אבן עם בנייני־על עשויים סורג־טוח, וכן גגות־גמלון וגגות־קמט. כבר באותה תקופה היתה מצויה הצורה ה„מגארונית״: אולם מלבני ארוך, ובו אח, מרפסת או עזרה בחזית־הבניין וחדר אחורי קטן יותר; הגג (כנראה גג־גמלון) היה נשען לפעמים על עמודי־עץ.

בטרויה I (הכאלקוליטית) נתגלו בתי־מגורים בצורת גושים של חדרי־אבן צרים וארוכים; בטרויה II מופיעים בניינים בצורת מגארון. בקנוסוס שבכרתים היה מצוי באותה תקופה די׳ שתכניתו חדר גדול ומאחריו חדר קטן. בלאפיתוס נמצאו תכניות עיגוליות־למחצה — חומות־חזית ישרות, המחברות קצוות של חצאי־עיגולים. תכניות מלבניות התחילו להשתרר בתקופת־הברונזה המוקדמת (2600—2000 לפסה״נ): קירות מלבנים מיובשות בשמש, מוקמים על יסודות־אבן; החדרים מלבניים, הגגות, העשויים תבן וטין, שטוחים.

תמונות־פסיפס בכרתים מן התקופה ההלאדית התיכונה (2100—1580 לפסה״נ) מתארות בתי־מגורים בודדים כבניינים בנויים עץ בשתי קומות, שגגותיהם שטוחים וחלונותיהם המותרסים בקומה העליונה מצויירים בצבעים מבהיקים, ועל גגותיהם מצויות לפעמים עליות. באותה תקופה נבנו בכרתים גם בתי־אבן, שקירותיהם מטוייחים מבפנים בסיד, בטיח ובגבס. באותם ימים התחילו להתקין בבתים חללי־תאורה וחדרי־אמבטיה. הארמונות ה„מינואיים״ נבנו בחלקם בתקופה זו, אך בצורתם הסופית הם שייכים לתקופה ההלא־דית המאוחרת (1600—1100 לפסה״נ). בניינים אלה הם גושים נרחבים של חדרי־אבן, שרבים מהם ארוכים וצרים, בנויים מסביב לחצר מרכזית (לפעמים פריסטילון) ללא תכנית ברורה. הארמונות הוקמו בשתי קומות או יותר, והאור היה חודר לתוכם דרך חצרות קטנות או חללי־תאורה. לעתים קרובות מצויות בהם דלתות הניתנות להיסגר, וכן אולמי־עמודים; בתי־מדרגות ומסדרונים (שאף בהם היו עמודים) מקשרים את הקומות והחדרים אלו באלו (ציור: ע״ע אגאית, הציוויליזציה ה־, 343/4). מבפנים היו החדרים מקושטים בתמונות־קיר וקישוטי־טיח עשירים; מיתקני הספקת־המים וחדרי־השימוש היו מעולים. גם בתי־המגורים בכרתים שבאותה תקופה היו בדרך־כלל בנויים שתי קומות; לפעמים היו מצויות בהם רצפות של גבס או עשויות פסיפס בלתי־סדיר; העמודים שעליהם היתה נשענת הקומה התחתונה, וכן מזוזות־הדלתות, היו עשויים עץ. — ביבשת־יוון נבנו באותה תקופה ארמונות גדולים (מיקני, טירינס, תבי) כמתכונתם של אולמי־העמודים וגושי־החדרים הכרתיים, אלא שהם היו מבוצרים יפה, ושררה בהם תכנית המגארון.

הארמון ההומרי, השייך לתחילת תקופת־הברזל הקדומה, אינו ניתן לשיחזור מדוייק. כנראה, היתה לפני הבניין הראשי חצר פתוחה, ובה בנייני־משק, ומול השער היה בנוי אולם־המגארון; חדרי־הנשים היו סמוכים לאולם,

אך אין לקבוע את מקומם בוודאות; חדר-משכבו של בעל הארמון היה בניין עגול מבודד.

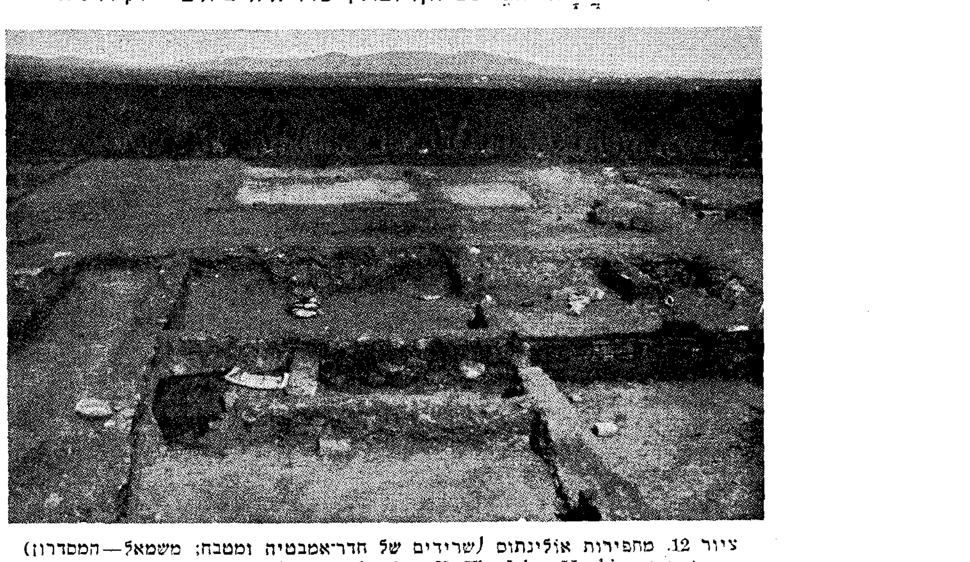
בתקופה ה„גאומטרית" (המאות ה9—8 לפסה"נ) נמצאו המשך לתכנית המגארון בטרויה ותכניות מלבניות ועגולות-למחצה במקומות אחרים. בתקופה האַרכַאית (המאות ה7—6 לפסה"נ) עדיין מצויה תכנית המגארון, אולם אי-אפשר לעקוב אחרי צורה זו עד התקופה הקלאסית. בארמון הטיראנים שבלאריסה במאה ה4 הפך המגארון לבניין מרובע, שאליו היו מחוברים חדרים וחצר; ידועה גם תכנית המחלקת את המגארון לאולם-תווך ולסיטראות. בהיכל פֶּרגַמון (שנבנה במאות ה3 וה2 לפסה"נ) ויתרו על צורת המגארון, ומופיעה בו רק חצר פֶּריסטילית מוקפת חדרים.

שׂרידים של בתי-מגורים מן התקופה הקלאסית (המאות ה5—4 לפסה"נ) אינם מצויים ביבשת-יוון אלא מעט, ותיאוריהם בספרות אינם מחוורים כל-צרכם. צפיפות האוכלוסיה בערים גרמה להקמת בתים בצורת חצר מוקפת חדרים. הדלת לחצר היתה מוכנסת לתוך הבניין, ואליה היה מוביל פרוזדור; החלונות החיצוניים היו קטנים ומועטים; לפעמים היתה מצויה עֲזָרה מאחרי החצר. חדר-האוכל של הגברים (אַנדרון) ודירת הנשים (גיניקון) היו חלק חשוב של הבניין, אך מקומם בתוכו לא תמיד ברור. בדרך-כלל היו בונים גם קומה שניה. כחמרי-בניין שימשו גם אבנים וגם לבֵנים מיובשות בשמש; הרצפה היתה עשויה לפעמים חצץ, אך היו מצויות גם רצפות-פסיפס; לפעמים היו הקירות מצויירים מבפנים. באולינתוס (בכאלקידיקי שבצפון-יוון) גילו החפירות למעלה מ100 בתי-מגורים, שנבנו בשנות 432—348 לפסה"נ (ציור 12). הבתים סדורים באיים מלבניים (86.6×35.5 מ' בממוצע); כל אי מכיל בדרך-כלל 10 בתים, שכל אחד מהם בנוי על שטח של 17 מ"ר — אדני-הבתים הם אבנים לא-מסותתות קבועות במלט, ובנייני-על שעליהם בנויים מלבֵנים מיובשות בשמש. הדלתות החיצוניות נפתחות לתוך חצרות, שרבות מהן מגודרות מצד אחד או מכמה צדדים בסטיו. החצר פונה לעזרה, הנמשכת לכל רחבו של הבית; מאחרי העזרה החדרים הראשיים, וביניהם מטבח, ובו מעשנה, שהתרוממה, כנראה, מעל לגג, ומאחריו — חדר-אמבטיה. בסמוך לזה האחרון היתה דירת הגברים (אנדרון).

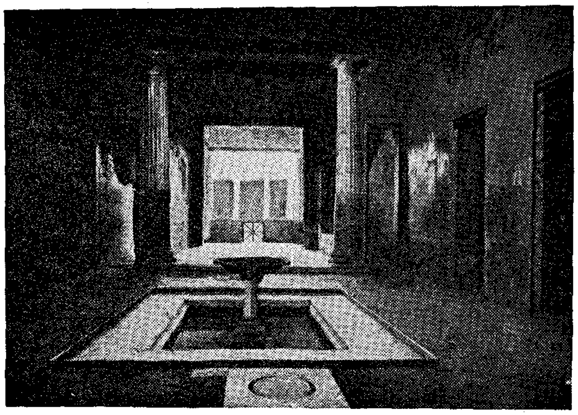
בתקופה ההֶלֶניסטית (המאות ה3—1 לפסה"נ) שׂרדו תכניות העֲזָרה והפֶּריסטילון, ובדרך-כלל היה ציודם של הבתים משוכלל יותר. בפְּריאֶנֵי המגארון מופיע כחלק של תכנית-בתים גדולה יותר במסגרת של אי מרובע; החדרים מקיפים את החצר; הכניסה למגארון היא ממול לדלת החיצונית, דרך סטיו, המורכבת משתי אומנות צדדיות וביניהן שני עמודים. בדֵלוס (ע"ע, ציור) הבתים בנויים בקבוצות בלתי-סדירות, והחצר הפֶּריסטילית מצויה לרוב. הבניינים נבנו מאבנים, ורצפות-פסיפס עשירות היו מצויות בהם לרוב.

הבתים שנבנו בתקופת בית-תלמי בבית-יֶרח בא"י היו מורכבים מחדרים מרובעים בנויים מסביב לחצרות, בסיגנון שהוא מזרחי יותר משהוא הלניסטי. קירותיהם היו עשויים לבֵנים על אדני-אבנים, ולא היתה בהם קומה שניה; חלונותיהם היו מלבניים; כתלי החדרים היו טוחים וצבועים. בתים דומים לאלה במקצת נתגלו בסֶבַּסטֵי (שומרון). אף הבתים שנבנו בתקופה הסֶלֶוקית במָרֵאשה היו צפופים ומורכבים מחדרים מרובעים — לעתים רצופים באבנים —, הבנויים מסביב לקטורות (חצרות פתוחות). בתי-האבן, שנבנו בתקופה ההלניסטית בבית-צור, היו בחינת חדרים בנויים ללא תכנית ניכרת, וחצרות לא היו מצויות בהם אלא לעתים רחוקות. בבית-מגורים מתקופת-החשמונאים הי[illegible]חרת (בתל אל-ג'דֵידה) הגוש המיוחד לגברים הוא בית פֶּריסטילי ובו עֲזָרה קדמית, ואילו הגוש המיוחד לנשים מורכב מחדרים הבנויים מסביב לקטורה קטנה. — במצדה נמצאו בתי-מגורים גדולים, מורכבים מסדרות של אולמים וחדרים בנויים מסביב לחצרות, ואילו בתי-מגוריו הפרטיים של הורדוס שם — ניכר בהם סיגנון הלניסטי יותר, שכן היתה בהם חצר-פֶּריסטילון, וקירותיה היו מקושטים טיח מצוייר.

בראשית התקופה הנאוליתית באיטליה מצויים גם בתים עגולים (או אֱליפטיים) וגם בתים מַלבניים, וכן גגות-גמלון. בתקופת-הברזל הקדומה בולטת הצורה המַלבנית; וכן נמצא בניין מעין מגארון מן המאה ה10 לפסה"נ. אגרטלים בצורת בתים מאיטליה המרכזית מעידים על בניין בתים קטנים ועגולים, שגגותיהם עשויים חרוטים או כיפות; זכר לתכנית זו נשתמר בבניין מקדש-וֶסטה שברומא. במַרזַבּוֹטוֹ נחשפו בתים עירוניים אֶטרוסקיים, סדורים באיים בשטח 160×35 מ', מורכבים מחדרים מרובעים, בנויים בקבוצות לא-סדירות, שהיו נכנסים אליהם דרך מסדרונות צרים; גגותיהם היו מצופים רעפים, יסודותיהם בנויים מאבן וקירותיהם — מטין, כנראה, במסגרת-קרשים; הגגות עפ"ר גגות-גמלון. — בתקופה מאוחרת יותר מופיע האַטְריוּם, צורת-הדי' האָפיינית לאיטליה הרוֹמית. זה היה חדר, המכיל את האָח המרכזית של הבית, ומעליו ארובה מרובעת לעשן; ארובה כזו מתאימה לצורת גג-הקמט. בית-האַטריום האיטלקי, כפי שנתפתח במאות ה4 וה3, היתה בו כניסה רחבה שהובילה לאַטריום, שמשני צדדיו היו חדרי-שינה (cubicula) ושתי אכסדרות צדדיות (alae, „אגפים"). מאחורי האַטריום היה חדרו של בעל-הבית (tablinum), ומצדדיו שאר החדרים; המטבח ובית-הכסא נמצאו כרגיל בחדר קטן בתוך הגן שמאחרי הבית. לאחר-מכן (בפומפיי [ציור 13]) הוסיפו חדרי-שינה קטנים מימינה ומשמאלה של הכניסה, אלא שהללו הפכו בסופו של דבר לחנויות, ומשום כך הורחב

ציור 12. מחפירות אולינתוס (שרידים של חדר-אמבטיה ומטבח; משמאל — המסדרון) (מתוך: D. M. Robinson, Excavations at Olynthus, II, The Johns Hopkins Press, Baltimore [ברשות המו"ל])

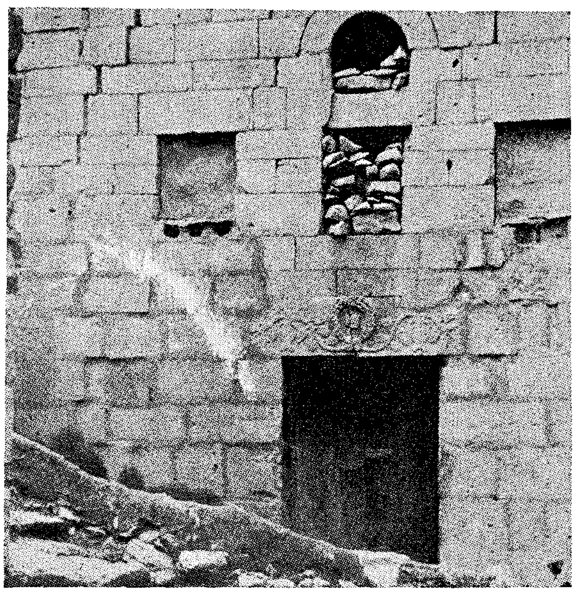
ציור 13. האטריום בבית מֶנאנדרוס בפומפיי

האַטריום כדי לאַפשר הקמת חדרי־שינה נוספים משני צדדיו; דבר זה הצריך הקמת עמודים מסביב למעשנה ולבריכה שמתחתיה, כדי שיוכלו לשאת את עומס הגג המוגדל; ע״כ הפך האַטריום לחצר ששוב לא היתה עשויה לשמש חדר־מגורים, וגם האָח שבה נתבטלה. בתקופה מאוחרת יותר הוסיפו חצרות־פֶּריסטילון ובהן גינות, לפי הדוגמה היוונית, ומסביב להן חדרים (חדר־אוכל, מטבח ומחסנים), מאחורי הטַבְּלינום או בצד הבית, וכן הקימו קומה שניה, ובה חלונות ואכסדרות הפונים לרחוב. בשלב האחרון של ההתפתחות הפכו את הטאבלינום למסדרון והתחילו מוותרים על האַטריום. מן המאה ה1 לפסה״נ ואילך התחילו מצפים את פני הקירות בפנים בטיח (עפ״ר צבוע במשוחים) ומרצפים את הרצפות ריצופי־פסיפס או רבדי־שיש.

הארמונות האַוגוסטאיים ברומא היו גושי־חדרים גדולים מסביב לפֶּריסטילים בסיגנון הלניסטי. הרחבת הבניין נעשתה ע״י הוספת חצרות; שיכלול נוסף הושג בעזרת הטכניקה של שימוש במלט ובֶטון, המיוחדת לרומא, שאיפשרה הקמת קמרונות וקירות תמוקים בממדים גדולים, וכן ע״י התפתחות הבסיליקה (ע״ע), המחולקת לאולם־התווך ולסיטראות, ואולמים גדולים המחולקים לגומחות ע״י עמודים, קירות־משנה אלכסוניים ואומנות; ביחוד נפוצו באותם ימים אולמות עגולים ואַפסיסים. מיוחדים לרומא היו פיתוח הבניה מלֶבֵנים, השימוש במסדרונות ותיכנון מעונות גדולים וארמונות־שדה בצורת גושים מָארכים, שחזיתותיהם היו מן הצד הארוך, כגון בשרידי „בית־הזהב״ של נירון. ארמון הפַלָטִיים על הגבעה הפַלָטינית היה בחינת גוש מרובע מוקף שדרות־עמודים.

במזרח, וגם ביוון וברומא המוקדמת, נועד בדרך־כלל לכל משפחה בית־די׳ משלה, גם כשצפיפות־הבניה היתה גדולה והבתים נצמדו לפעמים זה לזה. ברומא הקיסרית גרמו צפיפות האוכלוסיה שבעיר והתייקרות הקרקע להקמת בניינים לדירות שכורות, הבנויים בצורת שורות כפולות וארוכות של יחידות־די׳ מרובות־הקומות (תמ׳: ע״ע ארכאולוגיה, עמ׳ 895). לפעמים היתה בחזית הבניין שורה של חנויות, והדירות היו מאחריהן או למעלה מהן, או שהחנויות והדירות נבנו עורף מול עורף, או ששורות החנויות היו פונות לרחבה מרכזית (אוסטיה). בתקופה הקיסרית נבנו הבניינים האלה מבטון מצופה לבֵנים; כרגיל נבנו בקומה השלישית גזוזטרות, ובכל הקומות נקרעו חלונות מלבניים גדולים. אוגוסטוס הגביל את גובה הבתים האלה ל70 רגל (רומית) וטריינוס — ל60 רגל. מעריכים, שהמוני תושבי־רומא הצטופפו ב50,000 בתי־דירה בני 5—7 קומות, לעומת 2,000 בתים בודדים בלבד של המעמד העליון. — בתעודות מקוֹשטא הביזאנטית נזכרים בניינים בני 10 קומות (בגובה 100 רגל רומית).

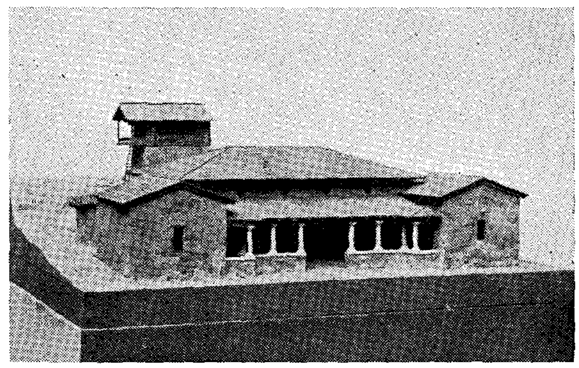
הדי׳ הרומי בצורת תכנית החצר הפֶּריסטילית נתפשט לדרום־צרפת, לדרום־רוסיה ולצפון־אפריקה. אולם בארצות הקיסרות הרומית רווחו גם בניינים מטיפוס מקומי יותר (ציור 14). באפריקה שרדו (מן המאה ה3) דירות, שהיו מורכבות מחדרים מקומרים המוארים דרך חלון בתקרה; בסוריה (מן התקופה הביזאנטית הקדומה) — בתים בשתי קומות, שבכל אחת מהן היתה שדרת־עמודים מצד אחד של הבניין, ובקצה האחר היו מדרגות פנימיות. מקצת הבתים הללו הכילו עד 16 חדרים. בתי־המגורים בדורה אֶורוֹפּוס (ע״ע), מן התקופה הפרתית, היו סדורים באיים מלבניים מורכבים מחדרים מסביב לחצר, שנפתחה לרחוב; היו בהם מדורות מיוחדים לגברים ולנשים, וכן חדרי־מחסנים, אורוות ובתי־כסא משוכללים ביותר. הגגות היו שטוחים; בחצר היה בּוֹר־שופכין מרכזי. בחלונות היו קבועות שמשות של זכוכית או של נציץ. הקירות היו טוחים ולפעמים מצויירים בפרֶסקוֹת. הבניינים היו בנויים אבני־שפך או לבֵנים גסות וטיט. — באירופה הצפונית־מערבית היו בתי־המגורים הצנועים יותר בעיר ובכפר בנויים בצורת מלבן פשוט ומארך, שקצהו הצר היה פונה לרחוב. בערים הוסיפו בצד הבית מסדרון המוביל לסדרת־חדרים, וכן הוסיפו גם אגפים, ולאחר מכן צד רביעי, עד שנוצרו חצרות פנימיות מוקפות מסדרון או מרפסת. בפרוֹבינציות האלה היתה מקובלת הסקה ע״י ההיפּוֹקאוּסטים במרחצאות־זעה פרטיים. הקירות נבנו מאבן, כשנדבכי הקשר והפינות שבהם מורכבים מלבֵנים; לעתים קרובות נבנתה הקומה העליונה מקרשים למחצה, עם גגות־רעפים משופעים. מעונות־שדה היו עפ״ר מורכבים משורת חדרים, ולפניה מסדרון; אף באלה הוסיפו לאחר־מכן אגפים כדי להקיף את החצר (ציור 15). הגרעין המקורי של אותו סוג הבניינים היה בניין בצורת באסיליקה, שבה היו הסיטראות מופרדות מאולם־התווך ע״י עמודי־עץ — תכנית שמקורה בתקופת־הברזל הקדומה באירופה הצפונית.

ציור 14. בית יהודי מן התקופה הרומית (נָוֶה שבגולן)
(מתוך: A. Reifenberg, Ancient Hebrew Arts, Schocken Books Inc., New York [ברשות המו״ל])

מקצת השינויים שחלו בארדיכלות הרומית בסוף התקופה הקיסרית נראים בארמון דיוקלֶטינוּס (ע"ע, תמ' עמ' 430) בסאלונה (ספליט), שהיה מוקף כולו חוֹמה בצורה. בחומה היו תאים למחסנים ולצרכי חיל־המצב; השטח כלל גינה וחדרי־משרתים, מקדש ומוּסוֹלֶאוֹן. עיקר הארמון — גוש מלבני בשתי קומות — נמצא לאורך החומה, וחזיתו — שלפניה היתה אכסדרה גדולה — פנתה לחוף הים. לארמון היו נכנסים דרך פרוֹזדור עגול מכוסה כיפה, ומשם — לאולם גדול, שלצידיו היו חדרי־קבלה, חדרי־דירה ומרחצאות.

הדי' הביזאנטי טרם נחקר די צרכו; בולטים בו הנטיה לבניה באבן כבדה, צפיפות מרובה בערים מטעמי

ציור 15. שיחזור של וילה (בית־משק) רומית שנחשפה במאיֶין (מחוז הרינוס, גרמניה)

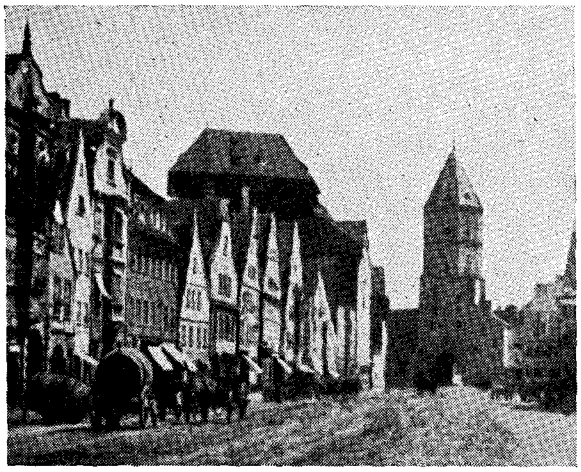
בטחון, התקרות המקומרות, הקשתות הפנימיות לחיזוקן של אלה, וכן הגגות השטוחים; אלה האחרונים היו מצויים בעיקר בבתי־מגורים מבודדים ומבוצרים בשדה.

בבתי־אבן בערי הנגב מצויות גם חצרות מרובעות, מוקפות חדרים בשתי־קומות, ובלוב גם סדרות־חדרים מקומרות המחוזקות מבחוץ בפני רעידות־אדמה ע"י חלקי־לקות בנויות אבן כבדה. בנגב נבנו הבתים כרגיל מטין ומאבני־שפך וצופו מבחוץ ומבפנים גושים מרובעים; רצפות הקומות העליונות נבנו כולן מאבן.

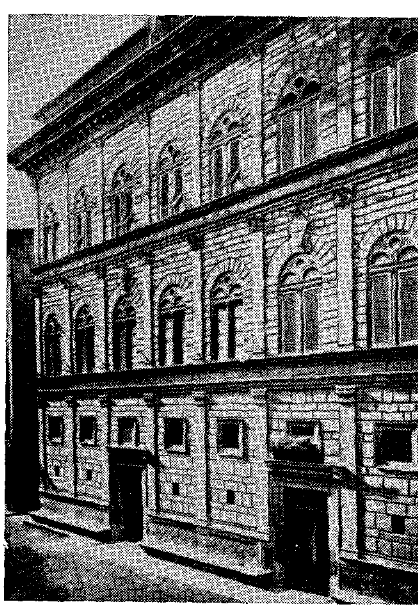
מ. אבי־יונה, ש. יבין, קדמוניות ארצנו, 124 ואילך, 1956/7; Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, III, 337 sqq. (s. v. Domus), 1892; P–W, RE, VII, 2, 2523 sqq. (s. v. Haus), 1912; I, A, 961 sqq. (s. v. Römisches Haus), 1914, Supplement VII, 225 sqq. (S.v. Haus), 1950; D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, VIII, 1938, XII, 1946; G. Pesce, *Bulletin de correspondance hellénique*, LXXI–LXXII, 1947/8; D. S. Robertson, *Handbook of Greek and Roman Architecture*, 354 sqq., 1949; G. A. Megas, *The Greek House*, 1951; C. W. Blesen et al., *Troy, The First to Sixth Cities*, I–III, 1950–52,

ש. אפ.

(6) מתקופת ימי־הביניים מַתחילה התפתחותו הרצופה של בית־הדי' המקובל היום. במאות ה11—12 התחיל, בעקבות התפתחות כלכלית, שגשוג וגידול מהיר של הערים באירופה. לפי המבנה החברתי של תקופה זו נועד לכל אזרח בית משלו למגורי משפחתו ועובדיו ולניהול עסקו. מספר הבתים ששימשו למגורים בלבד היה קטן, והם נועדו לפוֹעלים, לחיילים או לזקנים. תכנית הבית העירוני מתקופה זו עדיין מושפעת מהבית הכפרי. שער־הכניסה רחב, לפי מידות עגלה עמוסה; בחזית בולט הגמלון האָפייני. בקומת הקרקע נמצא, בדרך־כלל, בית־המלאכה או החנות והמטבח, ומכאן מובילות מדרגות תלולות לחדר־המגורים שבקומה הראשונה. לידו נמצאים חדרי־השינה של בני־המשפחה, ובקומה העליונה חדרי־השינה של העובדים ומחסנים. בין הבתים נשמרו רווחים קטנים, ובתמונה הכללית של הרחוב מודגשת הופעתם האינדיווידואלית ע"י הגמלונים (ציור 16). רק בהשפעת הרנסאנס האיטלקי עברו לבניה רצופה, ללא רווחים בין הבתים, וליצירת חלל־הרחוב האחיד, שרשמו עוד הודגש ע"י הכַּרכּוֹבים האפקיים. מבחינת הנוחות כבר עמד בית־המגוּרים של המאה ה12 או ה13 על רמה גבוהה באופן יחסי, ורק כעבור 500 שנה חלה התקדמות חשובה מבחינה זו. בחצרות הבתים נמצאו בארות־מים ובתי־שימוש (תמונות נוספות: ע"ע ברצלונה, עמ' 914; גוֹסלר, עמ' 458; גילדות, עמ' 667/8; גֶנט, עמ' 60).

ציור 16. אוגסבורג, בתים מיה"ב

ציור 17. פאלאצו רוּצֶ'לַאי, פירנצה (בית־מגורים מן הרנסאנס)

באיטליה הצפונית התפתח בתקופה זו הפַּלַצוֹ (הארמון) העירוני עם חצר פנימית (ציור 17). גם כאן לא שימשה קומת־הקרקע למגורים, בעיקר מסיבות בטחון. במאה ה15 החלה התפתחות להגדלת הנוחות והפרטיות בבתי־המגורים. החדרים הגדולים, שחימומם בחורף היה קשה, חולקו למספר חדרים קטנים, שתפקידם הוגדר כחדר־אוכל,

חדר לקבלת־אורחים וכד׳. — חמרי־הבניין היו תחילה עץ ואבן. אף בבתי־עץ נבנה עפ״ר חדר אחד מאבן, ובו הותקנה אח להסקה בחורף. החל מהמאה ה13 עוברים יותר ויותר לבניה באבן ובלבנים.

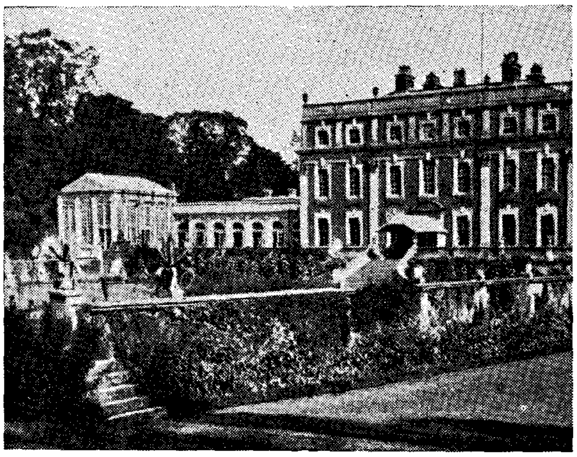
בית־המגורים היהודי בגטו ביה״ב אינו שונה מהבית המקובל בתקופה זו. לא היו בנאים יהודים, ומהמאה ה14 נבנו בתי־הדירות בשביל יהודים ע״י העיריות; לכל משפחה הושכר שטח מינימאלי בלבד. הגבלות בערים שונות (למשל בפראנקפורט) קבעו, שבבתים יהודיים אין לעשות חלונות שמהם אפשר להשקיף לתוך חצרות בתי הנוצרים. עד למאה ה14 נאסר על יהודים לסחור בבתיהם, והיה עליהם לנהל את עסקיהם בשוק העירוני; הבתים שימשו להם מחסני־סחורות בלבד, והיו אף הגבלות לגבי גודל המחסנים (תמ׳: ע״ע אבולעפיה, עמ׳ 103; אהרן מלינקולן; ארדיכלות יהודית, עמ׳ 759/60).

(7) מן הרנסאנס עד המאה ה19. תשומת־הלב בתיכנון, שקודם נודעה לכנסיה או לארמון בלבד, ניתנה לבית־המגורים לראשונה ברנסאנס. אמנם הפאלאצו או הווילה האיטלקיים נועדו לחלק קטן של האוכלוסיה בלבד, אך עקרונות תיכנונם השפיעו על כל אירופה, ושיטת חיבור החדרים ע״י דלתות נתקבלה גם בתכניות של דירות קטנות יותר. השפעת הרנסאנס האיטלקי מתבלטת בעיקר בעיצוב דמות החזית, המבוסס על חוקי הסימטריה והארכיטקטורה הקלאסית.

חיזוק השלטון האֲבסולוטי המרכזי באירופה התבטא גם בתיכנון בתי־המגורים. ע״י צווים נקבעו לבתי־המגורים של התושבים חזיתות אחידות מתוך כוונה לשוות לרחובות העיר אופי רפרזנטאטיווי, לפעמים ללא התחשבות בתנאי־די׳ טובים; נוחות הדיירים הוקרבה למען דמותם החיצונית של הבית והרחוב. בערים החדשות או באיזורי־הרחבה של ערים קיימות נמסרו המגרשים חינם תמורת התחייבות לבנות בהתאם לתכנית אחידה שנקבעה ע״י השליט. ערך הקרקע בעיר היה אז קטן מזה של קרקע חקלאית, ויחס זה השתנה בתקופה מאוחרת יותר עם העמסת הוצאות סלילת הדרכים על המגרשים הסמוכים. רוב בתי העיר היו עדיין בתי־המגורים המשפחתיים של בעלי־מלאכה ובעלי־עסקים, אבל היו גם בתים בני מספר דירות להשכרה למשפחות פקידי השליט.

מהמחצית השניה של המאה ה17 מורגשת בתיכנון בתי־מגורים ההשפעה הצרפתית, שהתבטאה בשאיפה לסימטריה מוחלטת. בית־המגורים מחולק לשני חלקים: הבניין הראשי, המשמש למגורים ונבדל מהרחוב ע״י חצר קדמית (חצר־הכבוד), שהיא סגורה מצד הרחוב ע״י גדר בצורת סורג־ברזל ומשני צדיה ע״י בנייני־עזר (מטבח, מחסנים, אורוות וכו׳). צורה זו של בית־המגורים המונומנטאלי הועברה גם לאמריקה. בסוף המאה ה18, עם התפתחות בית־המגורים של בעלי־האחוזות העשירים, נעשית אנגליה לדוגמה ליתר ארצות־העולם (ציור 18). מעמדה זה התחזק עוד יותר עם התפתחות ההנדסה הסאניטארית (אספקת־מים וביוב), שהתחילה שם במאה ה19.

גם במשך התקופה הזאת נאלצו היהודים לגור ברבעיהם הסגורים, והגבלות הרכוש והבניה שחלו עליהם גרמו שם לצפיפות גדולה, ולעתים קרובות דרו מספר משפחות בבית שנבנה בשביל משפחה אחת (תמ׳: ע״ע גטו, עמ׳ 595,

ציור 18. בית־מגורים של משפחה עשירה באנגליה מסוף המאה ה18

596, 598, 601). רק בתחילת המאה ה19 הורשו היהודים להתיישב גם מחוץ לשטחים המוגבלים.

(8) המאה ה19. שלושה גורמים, הקשורים בהתפתחות התעשיה, השפיעו על התפתחות הדי׳ במחצית הראשונה של המאה ה19: א) מקורות־פרנסה חדשים בערים; ב) גידול האוכלוסיה (בד בבד עם התפתחות ההיגיינה והרפואה); ג) גידול מעמד־הפועלים ועליית המעמד הבינוני.

עם התחלת נהירת הכפריים כפועלים למרכזי־התעשיה החדשים באנגליה, בלגיה וצרפת הופיעה לראשונה מצוקת־הדיור המודרנית. כך, למשל, היו בעיר גֶנט בבלגיה ב1796 מבין 54,000 תושבים כ1,000 פועלים, ואילו ב1817 עלה מספרם ל16,000. מ1800 עד 1831 נוספו באנגליה מיליון בתי־מגורים — תוספת של 50%. התקופה מ1800 עד 1840 מהווה את השלב הראשון בהתפתחות החדשה לקראת יצירת טיפוס הדירה הקטנה. הבית חדל לשמש בתפקידו הכפול — למגורים ולעסק או בית־מלאכה: לפועלים העובדים בבית־החרושת דרוש מקום־מגורים בלבד. לעומת זה הביא פיתוח התעשיה לריבוי חנויות להשכרה ברחובות הראשיים של הערים. נהירת הפועלים לערים גרמה לבניה ספקולאטיווית ולניצול מוגזם של הקרקע. בהעדר תכנית כללית לפיתוח העיר היו בונים על כל שטח פנוי, ללא התחשבות בתוצאות. בתי־די׳ קיימים הותאמו לצרכים החדשים ע״י חלוקתם למספר דירות קטנות (ר׳ לעיל, ציור 1,ו). תנאי־הדי׳ הגרועים והצפיפות המופרזת (תמ׳: ע״ע גרפיקה, עמ׳ 666), סייעו להתפשטות מגפות, למשל לחולירע שפרצה באנגליה ב1830—1832. אסון זה עורר תשומת־לב לבעיית תנאי־הדי׳ של הפועלים. בעקבות חקירותיה של ועדה פארלאמנטרית, שנתמנתה ב1844, אושר ב1851 חוק־הדי׳ הראשון, הכולל בעיקר תקנות סאניטאריות, שמכאן ואילך נעשו לכלל בעולם כולו. — מבחינת עיצוב דמות חזית־הבתים במחצית השניה של המאה ה19 שוב נעשתה צרפת לקובעת; פעולות הבניה הנרחבות בעת שלטונו של נאפוליון III, בעיקר שיקום מרכזה של פאריס, שימשו דוגמה בתקופה זו (ציור 19).

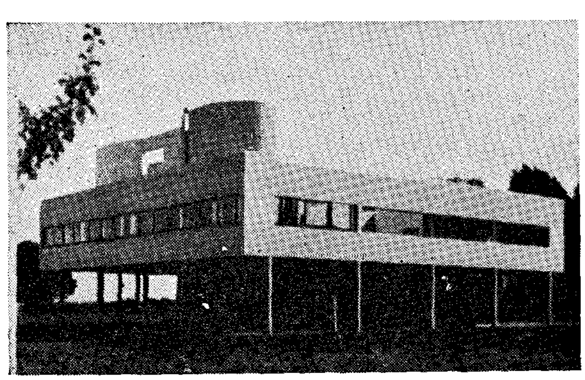
במאה ה19 עבר על בית־המגורים השינוי המכריע ביותר מאז יה״ב. שטח הדירה הצטמצם, למרות שמספר החדרים בעלי תפקיד מוגדר גדל. עליית מחיר הקרקע העירונית כתוצאה מגידול הערים והעמסת הוצאות הפיתוח והשירותים

ציור 19. בתי־דירות מהמאה ה19: פאריס, רח׳ ריוולי

הסאניטאריים והטכניים (מים, ביוב, תאורה) על בעלי־הקרקע גרמו להגברת צפיפות הדי׳. במקום בית־המגורים החד־משפחתי התחילו בונים בתי־מגורים רב־משפחתיים (תמ׳ ע״ע בְּרִיטון). בדורות האחרונים הבית החד־משפחתי עובר ממרכז־העיר לשטחים זולים יותר בקצותיה, וכך קמים הפר־ברים, האָפייניים לכרכים המודרניים, עם בתיהם הקטנים הבנויים על מגרשים מינימאליים. עם התפתחות כלי־הרכב במאה ה20 גבר תהליך עזיבת העיר הצפופה. רמת הנוחות של הדירות גדלה ללא־תקדים, הודות לשירותים הטכניים החדשים ולשיפורים בתיכנון. רָווח השימוש בפרוזדורים קטנים, המבטלים את הכרח המעבר דרך החדרים ומגדילים עי״כ את רגש הפרטיות של הדיירים.

(9) ה מ א ה ה20. בסוף המאה ה19 באה הקלה במצו־קת הדי׳ העממי בעיקר כתוצאה מפעולתן של חברות־שיכון שיתופיות. מצוקת הדי׳ החריפה שוב עם ההפסקה הכללית של בניית בתי־מגורים במשך מלחמת־העולם I. אחרי המל־חמה הוציאו מדינות רבות את החוקים הראשונים להגנת הדַיָר (ע״ע דירוּת). לפי חוק־השיכון מ1919 התחייבה הממ־שלה הבריטית לשאת באופן חלקי בהוצאות הבניה של בתי מגורים לתושבים מעוטי־היכולת. התקדמות חשובה הושגה בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. לראשונה הודגשה בתיכ־נון דירות התכליתיות, וכתוצאה מזה הוחל בביטול החדרים המיותרים, שתפקידם היה רֶפּרֶזֶנטאטיווי בעיקרו — הטרקלין, חדר־האוכל המפואר, חדר־המשחקים וכד׳. תשומת־לב מיו־חדת ניתנה לשאלות היגייניות בתיכנון — להכוונת הבתים לשמש ולאיוורור המפולש של הדירה. חדר־האמבטיה נכלל עתה גם בתכנית הדירה הקטנה. תיכנון הדירה הקטנה למעוטי־היכולת בהתאם לדרישות פונקציונאליות והיגייניות נעשה לנושא המרכזי בארדיכלות של תקופה זו. לה קורבּיזיֶה (ע״ע) הגדיר את השקפת זמנו בסיסמה — „הבית הוא מכונה לדיור״ (ציור 20).

ציור 20. בית־מגורים פרטי, מאת לֶה קוֹרבּיזיֶה

על התהוות הדירה בת־זמננו השפיעו שלושה גורמים שונים:

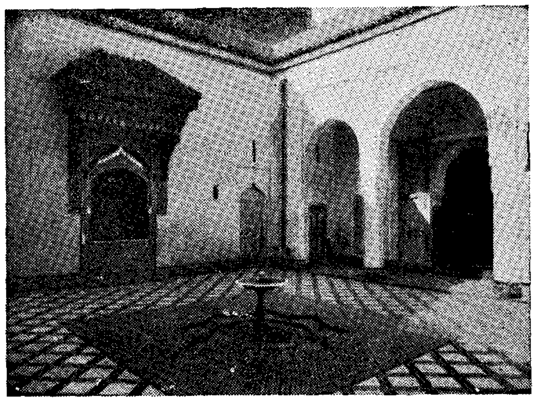
א. ה ג ו ר ם ה ט כ נ ו ל ו ג י — חמרי־הבניה החדשים (בטון וברזל) גררו שיטות בניה וקונסטרוקציה חדשות. הקיר חדל לשמש חלק קונסטרוקטיווי ונעשה למילוי של שלד בטון או ברזל. מעתה אפשר לבנות בתים מעל קומות־עמודים, בעלי גג שטוח ומחיצות נעות וחלונות לכל רחבו או גבהו של הבית. — ב. ה ג ו ר ם ה ח ב ר ת י — אפשרויות תעסוקה חדשות גרמו לעזיבת עבודת משק־הבית. בהעדר עוזרות־בית הוכנס לדירה ציוד טכני לבישול, לכביסה או להסקה, שהֵקל את עבודת עקרת־הבית. שטח־הדירות של המעמד הבינוני הצטמצם אף הוא, בגלל ריבוי ההוצאות לציוד הבית במכשירים החדשים ולהחזקתם. גם העברת הפעילות החב־רתית־תרבותית מהבית אל מקומות־הבידור החדשים השפיעה על צימצום השטחים בדירה. — ג. ה ג ו ר ם ה פ ס י כ ו ל ו ג י — הקטנת שטח הדירה דחפה לחיפוש דרכים להגדלת הרושם של החללים הקטנים באמצעים תיכנוניים — ע״י הדגשת הקשר בין הדירה והגן באמצעות חלונות גדולים וצירוף חללים קטנים ליחידה גדולה יותר ע״י מניעת מחיצות. באמצעים אלה השתמשו עוד קודם לכן בבית היאפאני (ר׳ ציור 24).

תפקידי הדי׳ של המשפחה בת־זמננו כוללים את הפונק־ציות העיקריות, שלא נשתנו במשך הדורות: שינה, הכנת ארוחות, אוכל, עבודה, פעילות חברתית, מנוחה, רחצה, כביסה. בעיות חדשות נוצרו לגבי האיחסון בגלל ריבוי חפצי־הבית, בגדים, ספרים וכו׳, והמכשירים החדישים — מקרר, מכונת־כביסה, כיריים של גאז או של חשמל, מכשיר לסילוק אשפה וכו׳. לאחר מלחמת־העולם II גברה הדרישה לציוד מסוג זה, ונבנו גם בתים שיש בהם שירותים ומוסדות משותפים (מסעדה, מעון־ילדים, מכבסה, מיתקן־הסקה וכו׳), המשחררים את עקרת־הבית מרוב דאגותיה היומיומיות (ציור 21).

הפסקת הבניה מחמת גיוס פועלי־הבניין ומחסור בחמרים במשך מלחמת־העולם II וההרס שנגרם כתוצאה ממנה הביאו שוב להחרפת מצוקת הדי׳. להקלת המצב היתה דרושה עזרה כספית גדולה, שניתנה ברוב המדינות ע״י ממשלותיהן במיש־

ציור 21. בית־דירות בעל 337 דירות; בבניין — חנויות, מסעדה, סניף־דואר, מכבסה ושירותים אחרים
(לֶה קוֹרבּיזיֶה, מארסי 1952)

ציור 22. חצר פנימית של בית ערבי (תוניס)

רין בצורת הלוואות למשתכנים, או באמצעותם של חברות ומוסדות־שיכון שנהנו מתמיכה ממשלתית.

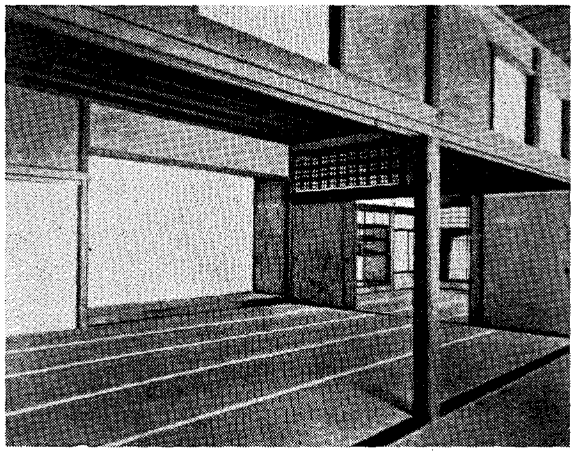
בארצות שבהן טרם החל תהליך התיעוש מתקיימות צורות הדי' לפי המתכונת הישנה. מקובל ביותר הוא טיפוס הבית הבנוי סביב חצר־די' פנימית, שהוא האָפייני לארצות המזרח התיכון והרחוק (ציור 22; וע"ע אסלאמית, אמנות, עמ' 27). גם הבית המזרחי המפואר מתוכנן לפי עיקרון זה. החצר מוקפת ארקאדות ומרוצפת שיש, ובמרכזה נמצאת מזרקת־מים דקוראטיווית. מסוף המאה ה19 התחילו לכסות גם את החצר בתקרה — יחד עם שאר חלקי הבית, והיא הפכה לחדר המרכזי של הבניין, למשל בארץ־ישראל (הבית הערבי העירוני), במצרים או בתורכיה. דרישות הדי' כאן מושפעות בעיקר משני גורמים: הגורם החברתי והאקלים. מעמד האשה בארצות־המזרח גורם לחלוקת הבית לשני חלקים — החלק הפנימי המיועד למשפחה והחלק המיועד לקבלת אורחים. תנאי האקלים החם גורמים להחלפת השימוש בחדרים לפי העונה או לפי שעות־היום. אין חלוקה קבועה לחדרי־שינה, חדרי־מגורים, חדר־אוכל וכו'; השימוש מתחלף — חדר מסויים יכול לשמש בעונת החורף במשך שעות־היום למגורים ולאוכל, ובשעות הלילה — לשינה. בקיץ ישנים על מרפסת־הגג, ואת השעות החמות ביותר של היום מבלים בחדר מיוחד במרתף (למשל בעיראק). בבית־דירות בן כמה קומות משתדלים לתת לכל דירה את הרגשת הבידוד המאפיינת את הבית החד־משפחתי. — זה הוא גם אָפיו של הבית היהודי (והנוצרי) בארצות האיסלאם (ציור 23), אלא שכאן חלק הבית המיועד לקבלת אורחים פתוח גם לאשה.

בית־המגורים במזרח־הרחוק מותאם לתנאים האק־לימיים, החברתיים והדתיים המיוחדים של האיזור. האקלים החם והלח בחדשי־הקיץ גרם ביאפאן להתקנת פתחים רחבים בקירות החיצוניים של הבית לשם הגברת האיוורור, ובהודו — להגבהת בית־הדיור על כלונסאות ולהתקנת מרפסות בבית־המגורים העירוני מרובה־הקומות. גורמים חברתיים השפיעו על חלוקת הבית לשני חלקים — לגברים ולנשים (למשל בהודו), או על גָדלו — למשל בסין, שבה יחידת־הדי' מאכסנת לפעמים כמה דורות של המשפחה, היו־שבים בביתנים בתוך חצרות נפרדות. סיבות דתיות קבעו את מקומו של המטבח בבית ההודי. — עם בואם של האירופיים לארצות אלה החל חלק מן התושבים לסַגל לעצמו מנהגי דיור זרים, העומדים בניגוד לתנאי האקלים המקומי.

את בית־המגורים במזרח הרחוק מאפיינת גישה דֶקוֹראטי־ווית ומורכבת בתיכנונו החיצון (ר' לעיל, ציור 1, ח), אך לא

ציור 23 רחוב היהודים במדנוז (דרום־תוניסיה)

ציור 24. בית יאפאני מסוף המאה ה16

מבחינת המבנה של הבית. יוצא־דופן הוא הבית היאפאני (ציור 24) המצטיין בתיכנונו התכליתי, ששימש גם השראה למעצבי הבית בן זמננו, הדוגלים בתכליתיות: גודל הפתחים בחזית־הבית, משקיות בתיכנון הקשורה לגמישות התכנית, רהיטים בנויים בקירות, מידות אחידות לחלקי־בניין. — חָמרי־הבניין המקובלים במזרח הרחוק הם העץ או הבמבוק, באיזורים אחדים גם הלבֵנים. מסימני הבית היאפאני והסיני — הקשר ההדוק בין הבית ובין הגן, המשלימים זה את זה בקומפוזיציה.

סיווג בתי־מגורים. את בתי־המגורים אפשר לחלק לפי נקודות־ראות שונות: א. לפי מספר הדירות — בית חד־משפחתי, דו־משפחתי או רב־משפחתי; ב. לפי מספר הקומות — בתי־מגורים בני קומה אחת, מעוטי־קומות ורבי־קומות (מעל לארבע קומות, ובהם מעליות); ג. לפי תיכנון הדירות — בית־מגורים ובו דירה (או דירות) במיפלס אחד או בשני מיפלסים, ז״א קומת־דיור וקומת־שינה; ד. לפי הסביבה — בית־מגורים עירוני, פרברי, כפרי, קיבוצי וכו׳; ה. לפי שיטת־הבניה — בתים בנויים בשיטות המקובלות ובתים מוכנים — „טרומיים״; ו. לפי הבעלות — בית־מגורים להשכרה, בית משותף, בית פרטי לשימוש עצמי בלבד וכו׳; ז. לפי צירוף הדירות או הקשר אליהן — בית בודד, כפול, ארבע־משפחתי, טורי, בתים שבהם חדר־מדרגות מאפשר גישה לדירות, או בתים שבהם פרוזדורי־גישה לאורך הדירות; ח. לפי סוג הדיירים או מקצועם — בתים שבהם דירות למשפחות בלי ילדים, לזקנים, או בתי־רופאים, בתי־ציירים וכו׳; ט. גם התנאים הגאוגראפיים, הטופוגראפיים והאקלימיים עשוים לקבוע סוגים שונים.

הצורות השונות של בית־המגורים בן־זמננו נובעות בחלקן ממנהגי־דיר שונים, אך לעתים הן גם תוצאות נסיונות שונים לפתרון אותה הבעיה.

בית־דירות הוא בית המכיל שלוש דירות או יותר, כל אחת מיועדת למשק־בית נפרד. סוג זה של בית־מגורים כבר היה ידוע ברומא העתיקה (ר׳ לעיל, עמ׳ 446). במאה ה16 התפתח באירופה סוג זה של בית־מגורים, המאפשר צפיפות־דיור גדולה, בעיקר בערים המוקפות חומה; באנגליה לא היה רווח לפני 1850. בתים של דירות רבות נבנו ביבשת־אירופה במחצית השניה של המאה ה19; לשיכונם של ההמונים שזרמו למרכזי־התעשיה הקימו בתי־דירות בני 5—8 קומות. בתים אלה, שנבנו ללא שירותים סאניטאריים מספיקים וללא תשומת־לב לדרישות היגייניות של איוורור או הַכוונה לשמש, מהווים היום את האיזורים העירוניים הנחשלים ביותר.

שיפור רב חל בתיכנון בתי־דירות אחרי מלחמת־העולם I, בעיקר בגלל העברת היזמה מבונים פרטיים לחברות־שיכון ציבוריות, שהיו נתונות לפיקוח ממשלתי. בהשפעת השירותים הטכניים החדשים שנכללו בדירות משתנה תיכנונן; מחירם הגבוה של השירותים גרם להקטנת שטח הדירות, מה שהיה מחייב תיכנון יעיל ותכליתי ביותר. שיטות־הבניה החדשות השפיעו גם הן ונתנו חופש רב יותר למתכנן בסידור הדירה.

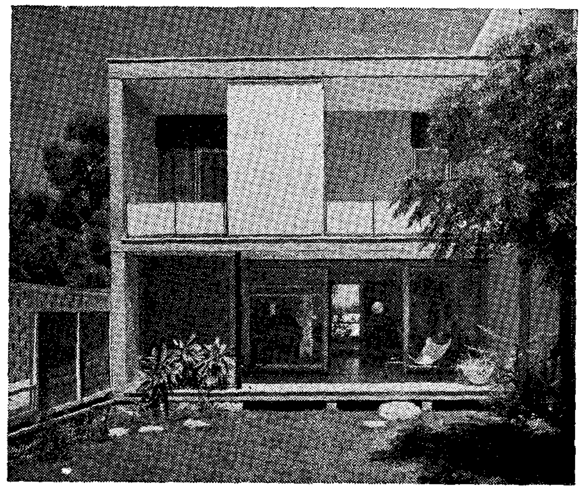
בעיה מיוחדת מהווה בית־הדי׳ רב־הקומות. צורת בניה זו התפתחה באה״ב בסוף המאה ה19 לבנייני־משרדים. מסימניה — קשר־מעליות בין הקומות, ומבחינת המבנה — שלד של פלדה או בטון מזויין וקירות־מילוי קלים. שימושם של „מגרדי־השחקים״ לדי׳ היה בעָבָר מוגבל לבתי־מלון, ורק אחרי מלחמת־העולם I נבנו בתי־דירות רבי־קומות, כאשר דרש מחיר־הקרקע הגבוה ניצול אינטֶנסיווי של השטח. בין אנשי־המקצוע יש מתנגדים לצורת־די׳ זו, בעיקר מסיבות חברתיות (חינוך ילדים), פסיכולוגיות (ני־תוק מהטבע) וכלכליות (הוצאות ההחזקה של השירותים). צורת־די׳ זו מקובלת היום, מלבד באה״ב, גם בכרכים הגדו־לים של אמריקה הדרומית, וכן בשוודיה, הולאנד, בריטניה. מספר הקומות בבתי־דירות אלה הוא בין 7 ל14.

תיכנון הדירה. התפתחות הדירה מראשיתה — עיקרה חלוקה של החללים לפי תפקידם. תחילה היה מיועד לכל תפקידי הדי׳ חלל אחד בלבד — מצב הקיים עוד היום בבתים כפריים פשוטים. עם עליית הרמה התרבו־תית, הכלכלית והחברתית גדל מספר החדרים, ותהליך זה הגיע לשיאו בסוף המאה ה19. שינוי התנאים הכלכליים והטכניים בהתחלת המאה ה20 הביא עמו את המגמה לאיחוד תפקידים שונים בחלל אחד. היום משמש לעתים קרובות חדר אחד למנוחה, לאוכל, לפעילות חברתית, לעיון וקריאה וכו׳; במטבח מוצאים את המקרר, את מכונת־הכביסה, שולחן־אוכל וכו׳.

הגורמים המשפיעים על תיכנון הדירה: א. תכנית הדירה תלויה בגודל המשפחה ובמצבה הכלכלי, בסוג הבית (חד־משפחתי או רב־משפחתי), במקומו וסביבתו ובמנהגי הדי׳ של הדיירים או במקצועם; ב. האקלים משפיע על הַכוונת החדרים לשמש ולרוח ועל הקשר ביניהם, על עיצוב סביבת הבית ועל ריהוטו וסידורו הפנימי; ג. התנאים הטבעיים — הטופוגראפיה והנוף — משפיעים על איתור הבית, על הפתחים ועוד; ד. סביבת הבית, גודל המגרש וצורתו והקשר לרחוב עשויים אף הם להשפיע על התכנית; ה. חמרי־הבניין ושיטת הבניה משפיעים על המפתחים הקונסטרוקטיוויים, על גודל הפתחים והחללים ועל חופש המתכנן בעריכת התכנית.

בעיית התיכנון מורכבת מאד. על האדריכל למצוא פתרון לכל הדרישות הנובעות מהתכנית ומשאר הגורמים וגם לצורה החיצונית של הבית ולשילובו בַסביבה (ציור 25, וכן ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 1117/8 [למטה]). בבניה העממית צריך הפתרון להיות גם כלכלי במובן הניצול הטוב ביותר של השטחים לתפקידי־הדי׳ השונים ושל חמרי־הבניין ושי־טות הבניה המתאימים.

שיטות־בניה חדשות. אפשר להבדיל בין שלוש שיטות־בניה עיקריות בהקמת שיכונים: א. השיטה המסרתית

ציור 25. בית-מגורים על הר-הכרמל (ארד׳ א. מנספלד, 1956)

של בניית בתים בודדים בידי בעלי־מקצוע שונים; ב. הקמת קבוצות של בתים שווים באמצעות מכונות ושימוש בתהליכים תעשייתיים בייצור חלקי־בניין (דלתות, חלונות וכו׳); ג. ייצור תעשייתי של בתים בבתי־חרושת והקמתם במקום הבניין מחלקים טרומיים תוך שעות־מספר.

שיטת הייצור התעשייתי התחילה במאה ה19 בבניית בתי־עץ עם חיתוך העצים שמהם הקימו את שלדי־הבתים. לאחר מכן הכינו קירות שלמים בבתי־חרושת. לפני מלחמת־העולם I הוחל בהכנת חלקי־בתים מבֶטון טרומי, ולפני מלחמת העולם II — גם ממתכת (ברזל, אלומיניום). שיטות אלו התפתחו בעיקר בארצות שתעשיותיהן מפותחות מאד (אה״ב, ברה״מ, אנגליה, צרפת). עם התפתחות התעשיה במשך מלחמת־העולם II באה״ב והרחקתה מהערים הקיימות העתיקו כ8 מיליון תושבים את דירותיהם; התפתחה גם צורת־די׳ חדשה — בקרונות קשורים למכוניות.

בית-המגורים והשכונה. תיכנון הבית וסביבתו, הַכוונת הבתים וצפיפותם — קובעים במידה רבה את שביעת־רצונם ואת יחסי־השכנות של הדיירים ומשפיעים גם על תנאי האקלים המקומיים. הגידול המהיר של הערים במאות ה19—20 גרם להזנחת תיכנונם של איזורי־המגורים ולחוסר דאגה לשטחים מתאימים ומספיקים למוסדות ושירותים ציבוריים ולנופש. היחס בין הרחוב והבית היה נתון לשינויים בתקופות שונות, בעיקר בהשפעת גורמים בטחוניים וחברתיים. מאז הופעתם של כלי־הרכב הממוכּנים ברחוב נעשתה רשת הרחובות המקובלת למסוכנת ובלתי־מתאימה לדרישות התעבורה.

שכונת־מגורים מתוכננת צריכה לספק את המוסדות והשירותים הדרושים בחיי יום־יום של האוכלוסיה: בית־ספר יסודי, גן־ילדים, מגרש־משחקים, גן ציבורי, מרכז קניות, בית־כנסת (או כנסיה), בית־עם, צרכניות וכד׳. הגישה מבתי המגורים לכל השירותים האלה צריכה להיות נוחה וקצרה, ללא צורך בחציית דרכי תנועה סואנת. בחלוקה נכונה של הקרקע לשימושים השונים בשכונה — לדיור, לדרכים, למוסדות ושירותים צבוריים — תלויה משקיות הפיתוח בהוצאות הראשונות ובהחזקה.

לפי עקרונות אלה נבנו איזורי־המגורים בערים החדשות ובאיזורי־ההרחבה של הערים הקיימות בישראל ובחו״ל; בישראל — בערים החדשות: קרית־שמונה, מגדל־אשקלון, באר־שבע, ובאיזורי ההרחבה של כל הערים הקיימות; בחו״ל — בערים החדשות: באנגליה (סביב לונדון), בקאנאדה (קיטימַט), בשוודיה (ואלינגבי), בפולין (נוֹבה הוטה), באה״ב (פארק פוֹרֶסט), בבראזיל, בהודו, בוונזוּאלה ועוד. גם בשיקום איזורי־המגורים בערים שנחרבו במלחמת־העולם II הוכנסו שיפורים לפי עקרונות אלה לתיקון תנאי־הדי׳ והשירותים הציבוריים, למשל ברוטרדאם, אַרנהם, וארשה, לֶה האוור, דיסֶלדורף, האמבורג, פראנקפורט, ברלין ועוד.

מימון הדיור. מחיר הדירה בת־זמננו עולה על יכָלתם הכספית של רוב האוכלוסין. קביעות המבנה מאפשרת, אמנם, לשלם הלוואות במשך תקופה ארוכה (עד 30 שנה), בתנאי שלא יחול שינוי בערך־הכסף או בגובה־הריבית המקובל. בעיית מימון הדי׳ היא חיפוש פתרון לכיסוי ההפרש הקיים בין מחיר הדירה ובין הסכום שביכָלתו של הדייר־בעתיד לשלם בעזרת המשכנתא הראשונה.

בסוף המאה ה19 התארגנו חברות השיכון השיתופיות הראשונות (ב1870 בגרמניה וב1873 באוסטריה). הלוואות ממשלתיות לשיכון ניתנו לראשונה בהולאנד (1901) ובאיטליה (1908). אחרי מלחמת־העולם I התחייבו ממשלות רוב הארצות שהשתתפו במלחמה לעזרה כספית לחברות־שיכון ציבוריות, לרשויות מקומיות ולאנשים בודדים, בתנאי שיבנו בתים בגודל מסויים ובתבנית מסויימת ויתחייבו להחזיק בהם ולא לשַנותם.

בארץ־ישראל התארגנה חברת־השיכון השיתופית הראשונה ב1920. ממשלת־המאנדאט השתתפה רק במימון דירות לחיילים משוחררים אחרי מלחמת־העולם II. מאז קום מדינת ישראל קיבלה הממשלה על עצמה את הדאגה לשיכון העולים וחלק גדול של האוכלוסיה הוותיקה. השקעת הממשלה במפעלי־שיכון ציבוריים בארבע שנות־התקציב 1.4.1949 עד 31.3.1954 הסתכמה ב116 מיליון ל״י; מזה:

שיכון ארעי	14%
שיכון בהתיישבות	28%
שיכון עולים	38%
שיכון עממי	10%
שכון ותיקים, עובדי־מדינה, .	
אנשי צבא־הקבע וכו׳ . .	10%

הדי׳ בישראל. לפני קום המדינה היו תנאי־הדי׳ קשים כבכל ארץ של עליה. צפיפות־הדי׳ היתה בין הגבוהות בעולם, וחלק גדול של האוכלוסין דרו בדירות שכורות של חדר אחד, או שתי משפחות דרו בדירה אחת בת שני חדרים. שכר־הדירה היה גבוה באופן יחסי — 25—30% משכר־העבודה הממוצע. 75% מן הישוב העברי דרו בערים, 65% — בשלוש הערים הגדולות. בתל־אביב ב1943/44 דרו כמחצית התושבים בצפיפות של יותר משלוש נפשות לחדר, כשליש — בצפיפות של שתי נפשות לחדר ורק מיעוט קטן בצפיפות שלא עלתה על נפש וחצי לחדר. בסוף 1955 מסתבר, שלא יותר משליש האוכלוסיה היהודית במדינה זכה לדי׳ בתנאי־צפיפות של לא יותר משתי נפשות לחדר; השאר דרים בתנאי־צפיפות ירודים יותר. תנאי־הדי׳ של העולים החדשים גרועים משל הוותיקים. מספר הנפשות הממוצע לחדר מגיע בישראל ל2.3, לעומת 0.7 בבלגיה ובשוויץ, 0.8 בבריטניה, 0.9 בהולאנד, 0.95 בצרפת ו1.25 באיטליה.

הדירה האָפיינית בישראל צנועה היא — בת 2—3 חדרים; בערים רווחת צורת בית־הדירות בן 3 קומות, המכיל 6—8

ציור 26. שיכון־עולים בבת־ים, 1949

דירות (ציור: ע"ע ארץ־ישראל, עמ' 1117/8 [למעלה]). תיכנון חסכוני דואג בעיקר לקשר הגיוני בין החדרים והשי־רותים ולניצול האפשרויות של איוורור מפולש. עד סמוך ל1925 התבססה תכנית־הדירה על הדוגמה של הבית הערבי — חדר מרכזי גדול מאוורר היטב, שאליו קשורים משני צדיו יתר החדרים והשירותים. עם עלייתם של מתכננים מאירופה חל שנוי בגישה, וב1930—1940 הודגשה בתיכנון הדירות הפניית כל החדרים לכיוון הרוח, ואח"כ גם הכוונת הבית לדרום או לצפון, לשם מניעת קרינת־השמש על חזית החדרים בחדשים החמים של השנה.

צפיפות־הדי' החמורה הכבידה על קליטת העליה ההמו־נית שהתחילה עם קום המדינה. הפעולה המתוכננת לפתרון בעיית השיכון היתה משולבת ומורכבת משלושה שלבים: א) בתי־עולים או מחנות עולים, שבהם רוכזו רוב העולים תחילה; ב) מעברות; ג) שיכון־קבע. פעולת הקליטה כללה קודם־כל הבטחת קורת־גג בצורת דיור ארעי (ציור 26). לצרכי די־הקבע הראשון נוצל הרכוש הנטוש, שבו הותקנו עד סוף 1949 42,500 יחידות־די'. לאחר ניצול אפשרות זו הוקמו שכונות־צריפים ליד ערים, מושבות או קיבוצים גדו־לים. מצריפוני־עץ עברו להקמת מבנים מגושי־בטון ובלוקים, עשויים מחמרים מקומיים. בינואר 1950 הוקמה המעברה הראשונה, ובאותה שנה הוקמו עוד מעברות רבות לשם חיסול מחנות־העולים והעברת העולים לחיים פרודוק־טיוויים. המעברה נחשבת עוד כיום (1958) לדי' ארעי, ותפקידה לשלב הבטחת קורת־גג ותעסוקה. מקומה נקבע ליד מקורות־תעסוקה ובסביבת המקום המיועד לשיכון־קבע של תושביה.

בסוף 1951 נמצאו בארץ יותר מ¼ מיליון נפש דרי שיכון ארעי — מהם כ10% במחנות־עולים, כ20% במחנות עבודה ומעבר וכ70% במעברות. בראשית 1957 נשארו עוד 4,600 משפחות במעברות, ועוד כ19,000 משפחות־עולים התגוררו בצריפונים ובמבנים של מחנות־צבא ממלחמת־העולם II — ס"ה יותר ממאה אלף נפש, המצפים עדיין לפתרון בעיית די־הקבע שלהם.

בשיכון־קבע לעולים טיפלו מחלקת־הקליטה של הסוכנות היהודית, החברה הלאומית לשיכון עולים „עמידר", חברות־שיכון ציבוריות, אגף־השיכון של משרד־העבודה הממשלתי. הדירות שהוקמו ע"י „עמידר" ב1948/9 היו קטנות מאד: שטח של 24 מ"ר, שכלל חדר־מגורים, מטבח קטן, פרוזדור ומקלחת עם בית־כסא. אחר־כך הוגדל שטח הדירה בשיכוני־עולים ל28—32 מ"ר. השנים 1950—1952 הצטיינו בהקף־בניה רחב. מ1952 צומצם הקף הבניה הכללי ואתו הצטמצמה גם בניית שיכוני־עולים. אולם טיב הבניה שופר, ושטח הדירה המינימאלית הוגדל ל38—42 מ"ר בבתים בני קומה אחת ול42—48 מ"ר בבתים בני שתי קומות. מספר הדירות שנבנו במימון ממשלתי כשיכון־קבע לעולים מ1949 עד 1956/7 מסתכם ב96,000.

מפעלי־השיכון הציבוריים פועלים בעזרה ממשל־תית לפתרון בעיות־די' של תושבים, שלגביהם יש למדינה התחייבויות מסויימות, כגון: עובדי־המדינה, אנשי צבא־הקבע, שוטרים, מומחים, עובדים חיוניים באיזורי־פיתוח ותושבים ותיקים שבעיית שיכונם טרם נפתרה (ציור 27).

מפעל שיכון־הוותיקים ע"י הסתדרות העובדים הכללית בוצע בעזרת הממשלה והקיף 10,000 דירות קטנות — 54 מ"ר, ובכלל זה שירותים, מקלחת ומרפסת חיצונית; אירגו־נים ציבוריים אחרים הקימו כ2,000 דירות כאלו. בשיכון־הוותיקים בהתיישבות העובדת נבנו דירות ששטחן היה 28 מ"ר ושכללו חדר וחצי.

„השיכון העממי" הממשלתי מתבסס על מימון עצמי של המשתכנים ומשכנתא ראשונה של הממשלה ושל החברות המבצעות; הוא מכוון לבניית דירות בנות 2—2½ חדרים בשטח כללי של 64—70 מ"ר. למפעל זה נרשמו 35,000 מועמדים, שצפיפות־הדי' הממוצעת בשיכונם הקודם היתה שלוש נפשות לחדר. עד סוף 1956 הוקמו במסגרת המפעל 14,200 דירות.

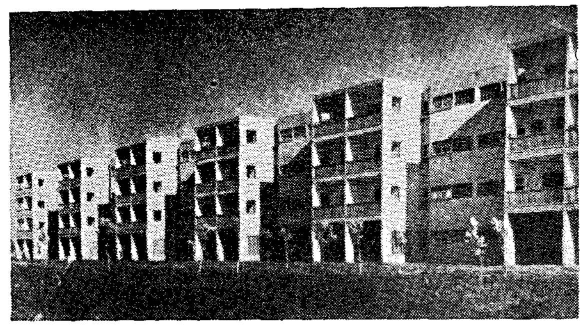
לנכים ולמשפחות שכולות הוקצבו 5% מהדירות שנבנו במסגרת שיכון־הוותיקים, שיכון־העולים והשיכון העממי, וכן שופצו בשבילם 4,500 יחידות־די' מנכסי־הנפקדים. בשביל אנשי צבא־הקבע הוקמו דירות בנות 2½—3 חדרים בשטח של 67—91 מ"ר. נבנו דירות לעובדי־המדינה שנאלצו להעתיק את מגוריהם לירושלים, וכן לשוטרים ולפועלים מקצועיים באיזורי־פיתוח.

מ1955 מכינה הממשלה מפעל חסכון לבניין, המבוסס על מימון עצמי של המשתכנים על־יסוד חסכון במשך תקופה ארוכה; חלקו של המשתכן במימון הדירה הוא כ60%, ו¼—⅓ של מחיר הדירה מובטח ע"י משכנתא מאמצעי המדינה והלוואה של חברות־השיכון. למפעל זה כבר נרשמו כ20,000 משפחות.

סיכום הבניה בישראל ב1949—1956. בתקופה זו נבנו:

	מספר הדירות
דירות עולים בערים	80,000
בהתיישבות (קיבוצים, קבוצות, מושבים)	44,000
במפעלי־שיכון ציבוריים (שיכון־ותיקים, שיכון עממי, שיכוני־עובדים וכו')	33,000
ס"ה בעזרת מימון ממשלתי	157,000
בניה פרטית	55,000

כ800,000 נפשות קיבלו שיכון בדירות־קבע אלה. מבחינה יחסית עולה הקף מפעל השיכון במדינת ישראל בשנים האחרונות על כל מה שנעשה בשטח זה במדינות אחרות, והסקר של המוסד הסטאטיסטי של או"מ (1955) יוכיח (באותה שנה נבנו בישראל כ20,000 דירות במימון ממשלתי וכ4,000 במימון פרטי):

ציור 27. שיכון בצפון תל־אביב (אדר׳ רכטר, זרחי ורכטר)

הארץ	בניית דירות ב־1955*
יוגוסלאוויה	1.7
איטליה	4.6
דנמארק	5.4
אוסטריה	6.0
ברה״מ	7.0
שוויץ	7.7
שוודיה	7.8
פינלאנד	7.9
פולין	9.4**
גרמניה המערבית	10.9
ישראל	14.1

* מספר הדירות לכל 1,000 תושבים. ** חדרים.

לעומת זה קטנה הדירה הממוצעת בישראל, ביחוד בשיכוני־עולים ובהתיישבות העובדת, בהשוואה לזו של ארצות אחרות, ובהתאם לכך גדולה צפיפות־הדי׳. הדירה הממוצעת של התושבים הוותיקים בישראל היא בת 2 חדרים, של העולים החדשים — בת 1½ חדר (תמ׳: ע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 937/8, 941/2); מספר־החדרים בממוצע בדירה בצרפת הוא 3.6, בבריטניה — 4.6, בהולאנד ובשוויץ — 4.8.

בהתפתחותו של **הבית הכפרי** בעולם מופיעים שני סוגי די׳: בית המאחד תחת גג אחד את כל התפקידים, ז״א המשמש למגורים, לבעלי־חיים, לאיחסון התוצרת החקלאית, כלי־העבודה וכו׳ (ציור 28; וע״ע אוקראינה, עמ׳ 165/6; אכר, עמ׳ 315/6); די׳ שבו נועד לכל תפקיד בניין נפרד (ציור 29; וע״ע אכר, עמ׳ 313). משני הסוגים האלה התפתח במרוצת הזמן הבית הכפרי המקובל בצורת חצר מוקפת בניינים. בחלק המשמש למגורים מהווים המטבח וחדר־הדי׳ חלל אחד, שבמרכזו עפ״ר נמצאים אח או תנור־חימום.

ציור 28. פנים של בית־אכר בצפון־מערב גרמניה

לבית־המגורים הכפרי היהודי בישראל חסרה המסורת בת־הדורות וההתפתחות הממושכת בבניה ובחיי המשפחות הדרות בו, שעיצבו את דמות הבית הכפרי בארצות אחרות; גם הבית הכפרי הערבי עולה על הבית היהודי בהתאמתו לנוף, לאקלים ולתנאי־המקום. תכנית הבית הכפרי היהודי בישראל מצומצמת בגלל הגבלות התקציב. צורתו — בית בודד, חד־משפחתי, מלבני פשוט, עפ״ר בעל גג־רעפים לשם התאמתו לנוף. תכניתו כוללת חדר־די׳ קשור למטבח, שני חדרי־שינה, מרפסת ושירותים הכלולים בבניין. — על בית־המגורים בקיבוץ מוטל לספק רק חלק מצרכי־הדי׳ האפייניים למשפחה העירונית או הכפרית, מאחר שהטיפול בילדים, הכנת האוכל, כביסה ושמירת בגדי־עבודה, פעילות תרבותית וחברתית — כל אלה נעשים מחוץ לבית־המגורים;

ציור 29. חוות־אכר סקאנדינאווית

גם מקום־עבודתה של האשה אינו בבית־המגורים. בשלבים הראשונים של הבניה הקיבוצית לא היה בית־המגורים אלא אוהל, ששימש ללינה בלבד. השלב השני בהתפתחות הדירה הקיבוצית היה הצריף. עם התבסס הקיבוץ במשקו הוחל בבניה מבטון ולבנים. תכנית הבתים הראשונים לא נבדלה מזו של הצריפים — צירוף של 4—8 חדרים („רכבת״) ולפניהם מרפסת המשמשת למעבר בלבד; טיפוס זה של בית־מגורים היה אפייני לקיבוצים עד סוף מלחמת־העולם II. בינתיים השתנתה ההשקפה על חייו

ציור 30. בתי־מגורים בקיבוץ

הפרטיים של חבר־הקולקטיו, ובית־המגורים בקיבוץ חדל לשמש מקום־לינה בלבד ונעשה גם מקום למנוחה, לשמירת החפצים האישיים, למיפגש ועיסוק עם הילדים, לבילוי שעות־הפנאי, לעיון ולקריאה. הדרישה לפרטיות ולנוחות מאפיינת את ההתפתחות החדשה (ציור 30).

הבית הערבי בא״י. הצורה הפרימיטיווית ביותר של בית פלאח בכפר הוא בית בן חדר אחד בלבד, בנוי מלבני־חרסית מיובשות ומכוסה גג שטוח מעץ וחרסית. בסביבה הררית הבית בנוי מאבן ומקומר קמרון. בית זה מיועד גם לבעלי־חיים, ועפ״ר רצפת הבית מחולקת על־ידי 2—3 מדרגות לחלק נמוך יותר, המיועד להחזקת הבהמות והתרנגולות, ולחלק מוגבה המשמש דירה לבני־המשפחה. הפרדה מושלמת יותר בין שני תפקידיו של הבית קיימת בטיפוס של חדר בעל יציע: חלקו התחתון של החדר משמש רפת ולול, וממנו עולים במהלך־מדרגות או בסולם

לחלק העליון המיועד למגורים. כמעקה ליציע משמשים כלים מיוחדים, עשויים חרס, לאיחסון תבואה ופירות, שהם עיקר הריהוט בבית. — למשפחות גדולות או אמידות יותר בית בן חדרים אחדים, המסודרים בצורת ד או ח מסביב לחצר פנימית; לפעמים מקיפים החדרים את החצר מכל עבריה. לחצר כניסה יחידה בצורת פרוזדור, וסידורו מונע תמיד את האפשרות לראות מן החוץ את הנעשה בפנים־הבית. סמוך לכניסה נמצא חדר־האורחים, וגם סידורו מונע פגישת האורחים עם נשי־הבית. החדרים נפתחים אל החצר, ובדרך־כלל אין פתחים בקירות החיצונים או במחיצות שבין החדרים. החצר משמשת מקום־בישול, מקום־לינה (בקיץ) ומרבץ לבהמות. לפעמים החצר מחולקת לחצר־דיור ולחצר־משק, ולכל חלק כניסה נפרדת. מבחינה ארכיטקטונית אָפייניים ביותר הם הכיפות והקמרונות, שצורתם היא פונקציה של השימוש באבנים מקומיות כחומר־בניין לשם גישור מִפְתָּחים. שלא כגג השטוח, המתחמם בכל שעות זריחתה של השמש, מונעת הכיפה המעוגלת את פגיעת קרני השמש לפחות בחלק משטחה.

בבית־המגורים העירוני הפכה החצר הפנימית, המוקפת חדרים, לחדר מרכזי מקורה גג, שאליו נפתחים כל יתר החדרים (ר׳ לעיל, עמ׳ 454); לפעמים מוגבה גג החדר המרכזי מעל לגגות של החדרים הסובבים לשם שיפור איוורור. סוג בית זה שימש דוגמה גם לבניה היהודית בא״י עד תקופת העליה השלישית.

מחקרים — עבודות המוסד לחקר הבניה והטכניקה, תש״ג; עתון אגודת האינג׳נרים והארכיטקטים, א׳, מס׳ א׳–ב׳; ט׳, מס׳ א׳; י״א, מס׳ ב׳; י״ב, מס׳ ד׳; י״ג, מס׳ ג׳–ה׳; ח. דרין, שיכון וקליטה בישראל, תש״ד; ד. זבלבסקי, שיכון עולים בישראל, תשי״ד; A. Reuter, *Das Wohnhaus in Bagdad,* 1910; K. Jäger, *Das Bauernhaus in Palästina,* 1912; R. Eberstadt, *Das Wohnungswesen,* 1922; A. Pinthus, *Judensiedlungen der deutschen Städte,* 1929; A. Klein, *Das Einfamilienhaus,* 1934; D. Lovejoy, *Residential Site Planning,* 1946; J. Madge, *Tomorrow's Houses, 1946*; R. Rainer, *Die Behausungsfrage,* 1947; H. Pakington, *How the World Builds,* 1949; R. Scharf, *Entwerfen von Wohnbauten,* 1951; T. Hamlin, *Form and Functions of the 20th Century Architecture,* 1952; T. Canaan, *The Palestine Arab House* (IPOS XII–XIII), 1932, 1933; G. Canaan, *Rebuilding the Land of Israel,* 1952; W. Segal, *Home and Environment,* 1953; J. Dollfus, *Les aspects de l'architecture populaire dans le monde,* 1954; T. Yoshida, *Das japan. Wohnhaus,* 1954.

י. אי.

בית־המגורים בדת ובפולקלור. בקרב העמים הפרימיטיוויים והקדומים קשור בית־המגורים קשר הדוק בחיי המשפחה ובחיי הפרט (הכפריים הערביים של א״י מכנים את דירתם „שקיקתי״ — „אחותי״). משום כך נחשב הבית כעומד תחת חסותם של אלים או רוחות מיוחדים (וע״ע דמונולוגיה, עמ׳ 757). באינדונֶזיה ובהודו־סין נזהרים מלבנות בתים מעצים מסויימים או מעצים שנפגמו, שכן דבר זה נחשב סימן רע לבוני־הבית. בשעת הנחת היסודות לבניין הבית או בשעת גמר בניינו עורכים טקסים מיוחדים או מקריבים קרבנות (בהודו־סין, באינדונזיה ובמזרח הקרוב), ובדומה לכך — כשנכנסים לדירה חדשה. בשעת הבניה נזהרים שלא יפול על הבית צלו של אדם (במזרח הקרוב, בארצות הבאלקאן), וכן יש נזהרים מחיי־אישות באותם ימים (דרום־אפריקה). — בהודו־סין ובאינדונזיה אין בונים בתי־קומות, מחשש שמא ידרכו דרי הקומה העליונה על ראשם של דרי הקומה התחתונה. בארצות רבות מקימים בבית בניין מיוחד או ארון לפולחן האלים והרוחות השומרים על הבית (מצרים, יוון ורומא העתיקות, וכן במערב־אפריקה, במֶלאֶנזיה, בארצות הבודהיזם והשינטואיזם בימינו). כמו כן נפוץ בכל ארצות העולם המנהג לשמור על הבית משדים ומזיקים ע״י תליית סגולות וקמיעות, בעיקר על הדלת (ע״ע).

J. G. Frazer, *The Golden Bough* (Index: House, Houses), 1951[2]; *Encyclopedia of Religion and Ethics* (Index: Dwellings) 1951.

דִיוֶרְטִימֶנְטוֹ (איט׳ divertimento, צרפ׳ divertissement [שעשוע, בידור]), יצירה מוסיקאלית, שנועדה לבידור ושעשוע ושנכתבה מעיקרה ללא זיקה לצורות המקובלות. הדי׳ נתפתח במאה ה18 מתוך הסוִיטה (ע״ע). בדרך־כלל הוא מכיל חלקים אחדים — עפ״ר ריקודים וקטעי־טֶמפּו, לכלי־מיתר וכלי־נשיפה —, שמספרם אינו קבוע ושלרוב אינם יוצאים מגדר הסולם הראשי. צורת הדי׳ אינה מוגדרת די־צרכה; בשם זה נקראו חליפות גם הקאסאציה, הפארטיטה, הסֶרֶנאדה, הנוטורנו, ואפילו סונאטות (הַידן). הדי׳ היה בעל חשיבות מיוחדת במוסיקה הקְדַם־קלאסית והקלאסית של וינה והגיע לשיאו ביצירות מוצארט („מוסיקת־לילה זעירה״), ואף בֶּטהובן הוסיף לטפח את סיגנון הדי׳ בסֶרֶנאדות op. 8 ו op. 25, וכן בשישיה ובשביעיה שלו. חשיבות מיוחדת נודעת ל„דיוֶרטיסמאן בסיגנון הונגארי, op. 54״ לשוּברט. בתקופת הרומאנטיקה התפתח הדי׳ ליצירות־סולו בעלות תכנים שונים (שוֹפֶּן), וגם לעיבודים סימפוניים לתזמורת (צ׳איקובסקי, בראמס, הוגו וולף). גם במוסיקה החדישה מצויה צורת הדי׳ (דֶביסי, סטראווינסקי, הינדֶמית). — במבנה **הפוגה** (ע״ע) מהווה הדי׳ נגינת־ביניים חפשית — בלתי כפופה לנושא —, שאף היא פוליפונית ושתפקידה להביא שיחרור־מה מן המבנה המחזורי הפורמאליסטי הטהור. — **לאוֹפֶּרה** נכנס הדי׳ מן המאות ה17—18 בתור תוספת־באלֶט והתפתח גם לריקודי־קבוצה או ריקודי־סולו עצמאיים משעשעים וחסרי־תוכן.

R. Haas, *Aufführungspraxis,* 1931; K. Geiringer, *Joseph Haydn,* 1947; Hausswald, *Mozarts Serenaden, 1951*; E. Ratz, *Einführung in d. musikalische Formenlehre,* 1952.

דִיוֹרִיט, קבוצת סלעים מאגמתיים בעלי מבנה גראניטי, שבהרכבם משתתפים מינראלים רבים: בהירים — שעיקרם פצלות־שדה (ע״ע), ביחוד פְּלאגיוקלאז, ועפ״ר גם קְוַרְצָה (ע״ע), וכהים — עפ״ר הוֹרְנבְּלֶנְדֶה (ע״ע אמפיבולים), ולפעמים ביוטיט (ע״ע נציץ), אוגיט (ע״ע) או היפֶּרסתֶן (ע״ע פירוֹכּסֶן). בהתאם לטיב המינראלים הצבעוניים גוני הדי׳ הם אפור־בהיר עד אפור־כהה, או גם ירוק. ההרכב הכימי של סלע דיוריטי טיפוסי הוא (ב%): SiO_2 כ56, Al_2O_3 כ17, CaO כ7, ברזל חמצני (Fe^{++} ו Fe^{+++}) כ7, MgO כ4, Na_2O וK_2O כ6, כמויות קטנות של TiO_2, MnO, P_2O_5; בדיוריטי־קווארצה מגיע SiO_2 עד 62%, ואילו אחוזי הברזל, הסיד, המאגְנֶזיה והאלקאלי נמוכים יותר.

הדי״ מופיעים בצורת דַיְקים, סדנים, או בשולי אינטרוּזיות גדולות של גראניטים. הדי״ של דייקים הם לפעמים בעלי מבנה פורפיריטי מובהק. דיוריטי־הקווארצה מופיעים לפעמים בבאתוליתים עצמיים נרחבים; הגדול שבהם הוא הבאתולית של אלאסקה הדרומית, שהוא חשוף על פני שטח של 12,000 קמ״ר. סלעי־געש המקבילים לדי״ במבנם המינ־

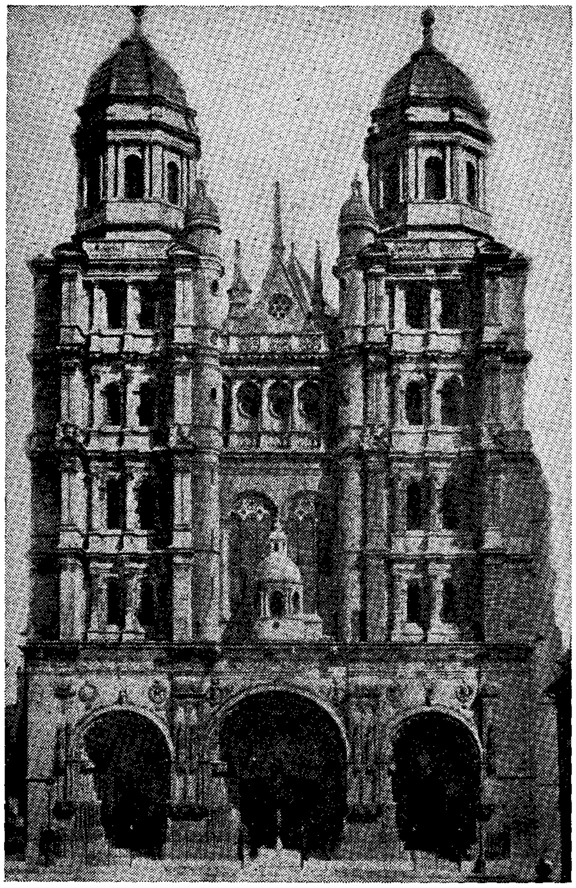
ראלוגי ובהרכבם הכימי נקראים אַנְדְזִיט; המקבילים לדי־הקווארצה — דָצִיט.

בא"י מופיעים סלעים דיוריטיים בצורת מאסיוּוים קטנים ודייקים בין הסלעים הקְדם־קאמבריים של איזורי תמנע ואילת.

דיז'וֹן (Dijon), עיר בצרפת, במזרח מרכז־המדינה, בירת הדפארטמאן קוט ד'אוֹר (Côte d'Or = „מדרון־הזהב", ע"ש הכרמים שבמורדות הגבעות החולשות על העיר); 113,000 תושבים (1954). העיר שוכנת על שני נחלים, המשתפכים לסוֹן. היא צוֹמת־דרכים חשוב, שבו עוברים כבישים ומסילות־ברזל מפאריס ומצפון־צרפת לליון ולחוף ים התיכון, וכן מפאריס לשוויץ ולאיטליה; תעלת־בּוּרגוּנדיה (Canal de Bourgogne), המחברת את חסון אל הסֶן, חוֹצה את די'. — די' היא עיר של תעשיה קלה, בעיקר של מפעלי צרכי־מזון מהייצור החקלאי העשיר של סביבתה — יינות, קמח, חוֹמץ, חרדל, עוּגוֹת־דבש, שמנים, תוצרי־סוּכר —, וכן של סדינים ולְבָנים, עוֹרות, כלי־מטבח, כלי־עבודה, מכוֹניות, רהיטים, זכוּכית וטבק. — די' היא מרכז תרבותי ותיק; קיימת בה אוניברסיטה (מ1722) ובה 2,800 תלמידים, וכן מרובים בה בתי הוצאות־ספרים ובתי־דפוס טובים.

העיר עשירה מאד בעתיקות מיה"ב ומתקופת הרנסאנס: כנסיות רוֹמאניוֹת וגוֹתיוֹת מן המאות ה11—14, שבחלקן הפכו בתי־נכוֹת; כנסיית סֶן־מישֶל, הנחשבת כאחת היצירות המושלמות של הרנסאנס הצרפתי, מקושטת בעבודות־פיסול של האמן הדיז'וֹני אֶיג סאמבֶּן (Hugues Sambin); בתים עתיקים טיפוסיים של האצילים והאזרחים; ארמון הדוּכּסים ואסיפת־המעמדות. ליד העיר — שרידי מנזר־שאנמוֹל של הקארתוּסיים (Chartreuse de Champmol) — בניין מפוֹאר מן המאה ה14, שרובו נהרס בימי המהפכה; נשתמרו בו פסלים של אישי־המקרא, מעשי־ידי קלַאוּס סלוּטֶר (ע"ע) ותלמידיו. בדי' גם גן ציבורי הדור, שתוכנן ע"י לֶה־נוֹטְר (ע"ע), וגן־צמחים עשיר.

ה י ס ט ו ר י ה. די' היא דיוויוֹ (Divio) הגאלו־רוֹמית, הידועה מן המאה ה2 לסה"נ ואילך. בתקופת פלישת השבטים הטֶוטוֹניים (המאות ה5—6) הפכה די' לבירתה של ממלכת הבוּרגוּנדים, שנכבשה ב534 ע"י הפראנקים. העיר גדלה והתפתחה בתקופת המֶרוֹבינגים והקארוֹלינגים. מושלה מטעם מלכי־הפראנקים, שנשא תחילה את התואר רוֹזן, נתמנה אח"כ — בשל חשיבותה של די' — לדוּכּס. ב1015 הפכה די' לבירת דוּכּסוּת בּוּרגוּנדיה (ע"ע), ובזה החלה תקופת פארה ושיגשוּגה. חיים אזרחים עֵרים התפתחו בה; ב1183—1187 קיבלה זכויות של עיר חפשית, המנוהלת בצורה דמוקראטית על־ידי ראש־העיר ומועצה מבין האזרחים. בימי הדוּכּסים לבית ואלוּאָה (1363—1477) היתה די' למרכז תרבותי ואמנותי חשוב; נוצר בה הווי מיוחד, שהתרכז סביב חצר הדוּכּס. עם נפילת דוּכּסוּת בּוּרגוּנדיה סוּפּחה די' לכתר הצרפתי (1477). מאז ירדה העיר מחשיבותה המדינית, אך הצליחה לשמור זמן רב על מסורת תרבותית עצמאית מסויימת. במשך המלחמות בין צרפת לבין בית־האבסבּוּרג שמוּ הגרמנים והשוויצים ב1513 מצוֹר על די', אך לא הצליחו ללְכדה. בימי מלחמות־הדת בצרפת קמה גם בדי' קבוצה של הוּגנוֹטים מבין בעלי־המלאכה, אולם הם הוּנסו ב1563, ומאז היתה יד הקאתוֹלים בדי' על העליונה, והעיר אף היתה אחד ממעוּזי ה„ליגה". — במאה ה18 פרחו החיים החברותיים בדי', הסאלוֹנים שנפתחו בה חיקו את אָפנת פאריס, והאקאדמיה שלה תפסה מקום נכבד בחיי־הרוח בצרפת. אקאדמיה זו היא שהכריזה על אותה תחרות ספרותית־פילוֹסוֹפית (בדבר השפעת התרבות על המוּסר), שבה זכה ז'.־ז'. רוּסוֹ (ע"ע) לפרס ושהוציאה את שמו בעולם. — במאה ה19 היתה די' מבצר חשוב, ששמר על מבוֹאות הרי־היוּרה; ב1870/1 לחמו עליה הגרמנים והצרפתים. — העיר מנתה ב1850 32,000 תושבים, ב1890 — 60,000, ב1926 — 85,000.

דיז'וֹן: כנסיית סֶן־מישֶל

H. Chabeuf, *D. à travers les âges*, 1897; A. Kleinclausz, *Histoire de Bourgogne*, 1924[2]; id., *D. et Beaune*, 1927; H. Drouot – J. Calmette, *Histoire de Bourgogne*, 1928[5]; A. Liebreich, *Claus Sluter*, 1936; M. Oursel, *Les origines de la commune de D.*, 1939/40.

יפ. ש. — מ. ק.

ה י ה ו ד י ם ב ד י'. יש סימנים לכך, שקהילה יהודית כבר היתה בדי' בתקופה הרוֹמית. על ישוב יהודי ביה"ב מעידות מצבות מן המאות ה10—14 ותעודות מן המאה ה12. היהודים התגוררו בשתי שכונות בעיר עצמה, וכן גם בפרוורים ובכפרים סמוכים. מן היהודים עסקו רבים בהלוואת כספים, אף לדוּכּס עצמו; הם היו חליפות במרוּתוֹ של הדוּכּס או במרוּתה של העיריה. ב1232 התנה הדוּכּס את זכויותיה של הקוֹמוּנה עליהם בכך, שייחָשבו כבני־חורין לכל דבר. הגירת יהודים מאנגליה ומגאסקוֹניה לדי' אחרי 1290 גרמה להתמרמרות בין צוררי היהודים, והדוּכּס רוֹבֶּר II פקד בצוואתו שיישארו על אדמוֹתיו, אך „יעסקו במסחר מתוך הגינוּת, בלי ריבּית וביגיע־כפיים" — בהתאם למגמות של „תיקון היהודים", שרווחו גם באנגליה ערב הגירוש. אלמנתו של רוֹבֶּר

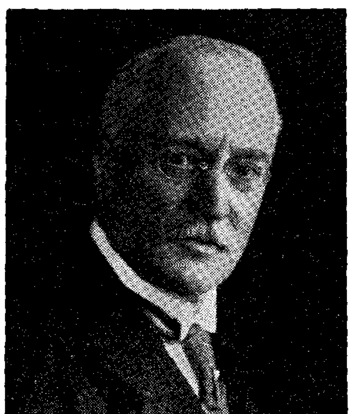
גירשה את יהודי די׳ עם כל היהודים מצרפת שנה אחרי מותו (1306). בשעת גירושם נמצאו להם נכסים דניידי ודלא־ניידי — ביניהם 22 בתים — בשווי 33,295 ליברות, וכולם הוחרמו. ב1315 הורשו היהודים לחזור לדי׳, ואף הושב להם חלק מן החובות שהוחרמו מהם. הוענקו להם מחדש זכויות, שכללו רשות שיפוט פנימי לבתי־הדין של הרבנים (1384), ברם ב1394 גורשו סופית, אחרי עלילת־דם. — בדי׳ חי החכם שמחה חזן, תלמידו של ר׳ יחיאל מפאריס (1260), וכן ידועים רופאים יהודים בדי׳, ביניהם אחד שהיה רופאו הפרטי של הדוכס.

ב1724 הותר לסוחר יהודי מבורדו לסחור בעיר חודש אחד בכל עונה, אך החלטה זאת בוטלה כמנוגדת לחוק. רק אחרי המהפכה התחילו מגיעים לדי׳ יהודים מאלזאס, וב1803 מנתה הקהילה כ30 משפחות; היו בה בית־כנסת ושלושה מורים שלימדו בביתם לימודי קודש וחול. מספר היהודים גדל והלך, ובית־הכנסת הרחיב את בניינו (1829, 1841). אחרי סיפוחה של אלזאס לגרמניה נהרו משם משפחות רבות לדי׳, ומספר היהודים גדל מ100 משפחות ב1869 ל550 נפש ב1879. אז הוקם בית־כנסת מפואר על מגרש עירוני שנמסר חינם. בראשית המאה ה20 ירד מספר היהודים בדי׳ ל400 נפש. בימי הכיבוש הגרמני (1940—1944) הוצאו 100 חברי־הקהילה למחנות־ההשמדה.

H. Gross, *Gallia Judaica*, 151 sqq.; Milsand, *Les Rues de D.*, 71 sqq., 1874; Clement-Janin, *Notice sur la communauté israélite de D.*, 1879; R. Berg, *Géographie historique de judaisme français: D.* (*Journal des Communautés*, V, 109), 1954.

מ. ק.

דִיזֶל, רוּדוֹלְף — Rudolf Diesel — (1858, פאריס — 1913 [טבע בתעלת לַה־מאנש]), מהנדס־מכונות גרמני; ממציא המנוע הנקרא על־שמו. די׳ נתחנך בפאריס ואוגסבורג ולמד מהנדסות בביה״ס הגבוה לטכניקה במינכן. אח״כ היה עוזרו של קַרל פוֹן לִינְדֶה (ע״ע), שאתו עבד בפיתוח מכונות־קירור במינכן, פאריס וברלין. בשנות ה90 התחיל לעסוק בתיקון מבנה המנוע בעל שרפה פנימית, והצליח ב־1892 להוציא פאטנט על הֶשֵׂגוֹ. ב1893 פירסם את ספרו Theorie und Konstruktion eines rationellen Wärmemotors, ומ1895 ואילך התמסר כולו לשיפור המצאתו. אחרי התלבטויות ואכזבות מרובות (בהתפוצצות אחד המודלים שלו נהרג כמעט) הצליח ב1897 לבנות — בשיתוף עם ביהח״ר למכונות אוגסבורג־נירנברג (M.A.N.) וקרופ, אֶסֶן — את המנוע המשוכלל הראשון, בעל 25 כוחות־סוס. המכונה הוצגה בתערוכה במינכן ב1898. זכויות ניצול הפאטנט באה״ב ובקאנאדה נמכרו לא. בוש במיליון מארק. די׳ ייסד ביח״ר באוגסבורג והמשיך בעבודתו

רודולף דיזל

למען שיכלול ההמצאה ע״פ עקרונות תהליך־המעגל של קרנו (ע״ע). הושגה יעילות־חום (נצילות) העולה על זו של מנועי־קיטור פי־שניים.

שנותיו האחרונות של די׳ היו מופרעות ע״י תסבוכות ומאבקים על זכויות ופאטנטים, שהביאו אותו לידי איבוד עצמו לדעת.

וע״ע מנוע.

J. Lehmann, *R. D. and Burmeister and Wain*, 1938; F. Pachtner, *Patent 67207, R. D. und das Werk seines Lebens*, 1943; E. Diesel, *D., der Mensch, das Werk, das Schicksal*, 1949[10].

ג. ל.

דִיזֶנְגוֹף, מֵאִיר (1861, אַקִימוֹבְצִי [בֶּסאראביה] — 1936, תל־אביב), עסקן ציוני, מייסדה־בפועל וראשה הראשון של תל־אביב. די׳ היה בנו של מנהל־משקים, חסיד־סאדיגורה וגם משׂכּיל; אמו היתה ממשפחת רבנים. כשעברו הוריו לגור בקישינֶב, רכש שם תעודת־בגרות של ביה״ס. ב1882 שירת די׳ בצבא בז׳יטומיר. ב1885 ישב במאסר באודסה במשך 8 חדשים, באשמת השתייכותו לאירגון המהפכני הרוסי „חירות־העם". ב1886 יסד די׳ בקישינב אגודה של „חובבי ציון", וב1887 השתתף בוועידת „חובבי־ציון" בדרוסקֶניקי והרצה על חינוך הנוער. אח״כ למד בפאריס כימיה והשתלם בליון בתעשיית־זכוכית. ב1891 חזר לרוסיה, ב1892 הצטרף ל„בני משה" (ע״ע) ועלה לא״י. שם הקים, לפי יזמת הבארון רוטשילד ובאמצעיו, ביח״ר לזכוכית בטַנטוּרָה (דאר) ליד זכרון־יעקב, שניהלו עד סגירתו ב1894. באותו הזמן הקים די׳, יחד עם אהרן אַיְזֶנְבֶּרג, את אירגון הפועלים הראשון בא״י, „הארץ והעבודה". מ1897 עד 1905 חי די׳ באודסה, התעסק במסחר והיה חבר ועד חובבי־ציון וחבר הוועדה הלאומית, שלחמה במגמת ההתבוללות של „חברת מפיצי ההשכלה". די׳ היה ציר בקונגרסים ציוניים אחדים, ובקונגרס הששי נמנה עם „אומרי־לאו" בשאלת אוגאנדה. ב1904 יסד את חברת „גאולה" לרכישת קרקעות וסידור השקאה בא״י וב1905 חזר לארץ וייסד את החברה „מ. דיזנגוף ושות׳", חברה לסוכנות, העוסקת ביבוא וביצוא, בפיתוח הארץ ובספנות. ב1909 היה די׳ בין מייסדי השכונה היהודית החדשה ליד יפו, „אחוזת־בית", שממנה התפתחה תל־אביב. ב1911 נבחר לראש הוועד של ת״א ועמד בראש הנהלת תל־אביב עד מותו, בראשונה כראש ועד־השכונה ואח״כ כראש־העיריה (פרט לשנים 1925—1928). אחר ההפיכה של „התורכים הצעירים" ב1908 היה די׳ מחברי „הוועד המדיני של יהודי א״י". בראשית מלחמת־העולם I אירגן את „הוועד להקלת המשבר" ופעל להגנת הישוב

מאיר דיזנגוף

מפני רדיפות ג'מאל פחה. די' קיבל (יחד עם י. א. שלוש) מהממשלה התורכית את הקבלנות לסלילת הכביש עזה—לטרון; אמנם גרם דבר זה להפסדים כספיים, אבל מאות צעירים יהודים ניצלו בדרך זו מגיוס לצבא התורכי. בזמן גירוש־יפו, ב1917, עמד די' בראש ועד־ההגירה ומילא תפקיד של „ראש־הגולה" בחיפה ואח"כ בדמשק. בסוף 1918 חזר די' לתל־אביב. ב1919 השתתף בייסוד ההסתדרות „האזרח" — הנסיון הראשון של מפלגה אזרחית בישוב. ב1926 היה די' סגן יו"ר עיריית יפו (הערבית). ב1927—1929 היה חבר ההנהלה הציונית ומנהל המחלקה למסחר ותעשיה בה. אחרי מות אחד־העם היה די' ממייסדי „בית אחד־העם" בתל־אביב וחבר הנהלתו. די היה פעיל באגודת בני־ברית, באגודה למען חבר־הלאומים, נשיא יריד המזרח מטעם חברת „מסחר ותעשיה". פנייתו הגאה של די' לנציב העליון הבריטי ווקופ בקשר למאורעות 1936 עשתה רושם על הישוב היהודי ועל הפקידות הבריטית. די' ציווה את רכושו לחברת מוזיאון תל־אביב.

בתור ראש העיר היהודית הגדולה הראשונה גילה די' כשרון מינהלי רב. באישיותו בלטו תכונות המעשיות, העממיות, הפשטות והאופטימיות.

מפירסומי די': מכתבים מרוסיה ומאמרים אחרים (בקובץ „דאָס הייליגע לאַנד", ז'יטומיר 1891); „הקנין והעבודה" (בקובץ „מירושלים" בעריכת ז. יעבץ, 1891/2); לזכר צינה דיזנגוף (צוואה רוחנית), תרצ"א; עם ת"א בגולה, 1931; פיתוח ת"א, 1932; שני סיפורים קטנים, 1934; לידידי מנוער, 1936.

א. אח.

דִינֶגְרוּק, צְבִי (1890, סְטְרִי [גאליציה] — 1940, סינסי־נָטִי), סופר פילוסופי יהודי. די' למד בבית־המדרש לרבנים ובאוניברסיטה של וינה. בשנים 1928—1930 שימש מרצה לפילוסופיה יהודית באוניברסיטה העברית בירושלים, ומאז ועד מותו — פרופסור לאותו מקצוע בHebrew Union College בסינסינטי. די' כתב מחקרים על אפלטון ועל הרמב"ם, וכן הרהורים פילוסופיים משלו; אך ביחוד נתפרסם על־ידי תרגומיו העבריים לדיאלוגים של אפלטון: „פידרוס" (תרפ"ג — התרגום הראשון מכתבי אפלטון שהופיע בעב־רית); „גורגיאס" (תרפ"ט); „המדינה" (תרצ"ו). יחד עם ג. שופמן ערך די' את הקובץ „גבולות" (תרפ"א). מחקריו של די', ביחוד אלה על הרמב"ם, מצטיינים בחריפות מרובה ומעוררים את הקורא להעמקה בנושאים הנדונים, אלא שחריפות זו עצמה היא שהכשילה את די' במידה רבה בפלפולי־סרק שאין להם על מה שיסמכו. — קובץ מאמרים פילוסופיים של די': „מן השפה ולפנים", תרצ"ד.

י. פיכמן, צ. די' („מאזנים", י"א, 439–441), תש"א; פ. לחובר, שירה ומחשבה, 164–181, תשי"ג.

דִיזְנִי, וֹלְטֶר אֶלִיאָס — Walter Elias Disney — (נו' *1901, שיקאגו*), אמן־סרט אמריקני, ממציאו ומפתחו של הסרט המצוייר. די' גדל בחווה חקלאית ומילדותו התבונן באורח־חייהם של בע"ח וחיבב אותם. אחרי הופעות כחקין בוואריֶטֶה ושירות כנהג־אמבולאנס בחזית־צרפת ב1917 למד, אחרי מלחמת־העולם I, רישום בשיעורי־ערב באקאדמיה לאמנות בשיקאגו ועסק בציורי־פירסומת וקאריקאטורות. ב1923 בא להוליווד כצלם, ולאחר זמן קצר עשה נסיונות ראשונים להפקת סוג חדש של סרטים, שדמויותיהם הרא־שיות — עפ"ר דמויות של בע"ח דמיוניים גרוטֶסקיים — הן מצויירות ועלילותיהן מלוות צלילים מוסיקאליים מבדחים. לפירסום רב ביותר ולהצלחה בכל רחבי העולם זכתה דמותו של „מיקי־מַאוז" — היצור הערום ורב־התחבולות, היודע להיחלץ מכל מיני הרפתקאות, עם ענקים, עם גמדים, עם

חגיגת יום־הולדת (מסרט של וולט דיזני)

חיות טורפות, עם רשעי־אדם וכד': הקטן והחלש מתגבר בזריזותו ופיקחותו על הגדולים והחזקים המגושמים. די' התחיל בהפקת סרטי מיקי־מאוז ב1928, ומ1932 ואילך הוא מייצרם בצבעים. יצירה מיוחדת במינה של די' הוא הסרט „פאנטאסיה" (1940), שבו ניסה להמחיש מוסיקה באופן חזותי ע"י חילופי שלל־צבעים וצורות אבסטראקטיות. — די' זכה לפרסים ולתארים אקאדמיים כאות־הוקרה לערכן האמ־נותי של יצירותיו. הוא הקים בבֶּרבֶּנק (קאליפורניה) אולפן גדול, שבו מועסקים מאות אמנים וטכנאים בהכנת סרטיו; להפקת סרטון מיקי־מַאוז אחד נדרשים כ10 אלפים רישו־מים. — די' הפיק גם כמה סרטים של דמויות חיות (העופר „במבי", 1939) וצילומי־טבע, ביניהם הסרט הנהדר „החי במדבר" (1953) וכן סרטים, שבהם מופיעים אנשים חיים בצד היצורים המצויירים.

R. D. Field, *The Art of W. D.*, 1944; Diana Disney Miller (בתו של האמן), *W. D.*, 1958.

ג. ק. גר.

דֵיטוֹן (Dayton), עיר במדינת אוהיו באה"ב, על נהר מִיאָמִי; 244,000 תושבים (1950). די' היא עיר־תעשיה, צומת־תחבורה ומרכז מסחרי ואדמיניסטראטיווי לאיזור החקלאי הפורה של דרום־מערב אוהַיו. בעיר הת־פתחה תעשיה קלה ענפה: ייצור מכונות ומכשירים עדינים (מכונות־חישוב), מקררים חשמליים, מנועים חשמליים, מכשירים למיזוג אויר, חלקי מטוסים ומכוניות, מוצרי־גומי, נייר ומוצרי־מזון. — די' היא מושב של אוניבר־סיטה (נוסדה ב1850), וכן נמצא בה מרכז חשוב למחקר אוירונאוטי ולפיתוח אמצעי־תעופה של ממשלת אה"ב ובסיס של חיל־האויר. בקרבת די' יש מכון לחקר האטום. — העיר נוסדה בסוף המאה ה18, אולם התפתחותה העיקרית באה מהרבע האחרון של המאה ה19 ואילך; ב1860 מנתה אוכלו־סייתה רק כ20,000 נפש.

יהודים ראשונים באו לדי' באמצע המאה ה19. בית־הכנסת הראשון נוסד ב*1850*. היום יושבים בדי' כ*5,500* יהודים, ולהם 4 בתי־כנסת. בעיר קיימים גם מרכז ציבורי יהודי ומוסדות־צדקה מאוחדים.

דיטרושה, רנה ז'ואקן אנרי — René-Joachim-Henri Dutrochet — (1847—1776), ביולוג צרפתי. די' למד רפואה והיה תחילה רופא צבאי ומנהל בי"ח צרפתי בבורגוס בתקופת המלחמות הנאפוליוניות בספרד. אח"כ פרש למחקר הביולוגי בלבד; ב1831 נבחר כחבר לאקאדמיה. — די' היה מחלוצי הביולוגיה החדישה, הן באנאטומיה והן בפיסיולוגיה של הצומח ושל החי. הוא היה מן הראשונים — ואולי הראשון — שעמד על המבנה התאי של הרקמות (1824), והקדים בזה את שוון (ע"ע) ואת שליידן (ע"ע). הוא תרס תרומה חשובה לביעור התפיסות הוויטאליסטיות מהסברת תופעות־החיים ולהחלפתן בעקרונות פיסיקאליים. בתצפיותיו על חדירת חמרים מומסים דרך מחיצות (1826) הניח את היסוד להכרת האוסמוזה (ע"ע) — מונח שהוא טבע אותו — ולהבנת קליטת חמרי־המזון בתאים. ב1832 גילה די' את הפיוניות בעלים ואת תפקידן כדרבי־חיבור בין החללים התוך־עליים ובין האויר החיצון — ראשית הכרת נשימת הצמחים. די' קבע ב1837 שהטמעת דו־תחמוצת הפחמן מן האטמוספירה אינה מתרחשת אלא בצמחים ירוקים בלבד — עובדת־היסוד של הפוטוסינתזה (ע"ע).

דיטריך מברן (Dietrich von Bern), דמות מרכזית בעלילות־הגיבורים הגרמניות ביה"ב. דמות זו ושמה מושתתים על אישיותו של תאודוריק הגדול (526—471) מלך האוסטרוגותים (ע"ע גותים, עמ' 518), שמושבו היה בורונה. גרעינה המקורי של אגדת־די' היה, כנראה, כדלקמן: די' גורש ממלכותו ע"י אודואקר (שנתחלף לאחר מכן במסורת האגדית בארמאנריך מלך הגותים), ניסה להחזיר לעצמו את מלכותו בקרב גדול ("Rabenschlacht", כלומר: „קרב־ראוונה"), אולם נחל תבוסה וברח להונגאריה, לחצרו של אטצל מלך החונים (הוא אטילה); שם עשה 30 שנה, ולאחר מכן חזר ל„ברן" והשיב לעצמו את מלכותו בדרכי שלום. במשך הזמן הלך ונתרחב גרעין האגדה, בעיקר ע"י צירופה לאגדת הניבלונגים (ע"ע) הבורגונדית, תוספת דמויות היסטוריות ואגדיות ושילוב של מוטיווים מעולם הדמונולוגיה (ענקים, גמדים, דרקונים, ועוד); תוך כדי כך הפך די' יותר ויותר לסמל האביר הנוצרי האידיאלי. בצורתה המורחבת והמורכבת הזאת גרמה אגדת די' ליצירת מחזור גדול של אפוסים במאה ה13, ביחוד בדרום הגרמני, בבוואריה ובאוסטריה; האפוס העיקרי הוא Das Buch von Bern („ספר ברן") של היינריך דר פוגלר (סמוך ל1280) ב10,000 חרוזים. האגדה זכתה גם לעיבוד נורווגי־איסלאנדי (Thidrekssaga, סמוך ל1260). גם בספרות הגרמנית החדשה נתחברו הרבה אפוסים, דראמות ורומאנים על די', או נוצלו מוטיווים מאגדתו. פרידריך הבל (ע"ע) עשה את די' לאחד מגיבורי טרילוגיית „הניבלונגים" שלו ולמגלמו של הנושא הרעיוני של יצירה זו — שקיעת העולם האלילי מפני הנצרות ומוסרה.

R. C. Boer, *Die Sagen v. Ermanarich u. D.*, 1910; B. Altauer, *D. in d. neueren dtsch. Literatur*, 1912; H. Patzig, *D. u. sein Sagenkreis*, 1917; K. Jiriczeck, *Deutsche Heldensage*, I, 1922; H. Schneider, *German. Heldensage* I, 1928; Th. Steche, *Das Rabenschlachtgedicht, das Buch von Bern u. d. Entwicklung d. D.sage*, 1939.

ח. פ.

דיטריך, מרלנה — Marlene Dietrich [בעצם: מריה מגדלנה פון לוש — Maria Magdalena von Losch] — (1904, ברלין), שחקנית תיאטרון וקולנוע גרמנית־אמריקנית. — די' היא בת למשפחת־אצולה פרוסית; היא היתה תלמידה מצטיינת של מכס ריינהרט (ע"ע), ומ־1922 שיחקה בתיאטרון שלו בברלין, וכן בסרטים אילמים. לפירסום הגיעה ב־1930 בסרט המדבר „המלאך הכחול", שבו הציגה נערה מושחתת, מגרה ומפתה. בעקבות הצלחתה העצומה הוזמנה להוליווד ונעשתה עד מהרה לכוכב־קולנוע פופולארי ביותר, ביחוד בתפקידי נשי־תעלולים ווּמפים. קולה העמוק וגינוני הציניות, שבהם היא שרה את שיריה, יחד עם הופעתה ומשחקה המפתה והמקסים, היו לאפנה במשך דור שלם וחוקו על־ידי שחקניות רבות, אבל לא הושגו. בימי שלטון הנאצים נדרשה די' על־ידם לשוב לגרמניה; תשובתה השלילית לשר־התעמולה גבלס (ע"ע) עשתה רושם רב. ב1937 רכשה די' את הנתינות האמריקנית, ובימי מלחמת־העולם II הופיעה במחנות צבא־הברית באירופה; גם אחרי המלחמה הוסיפה להחרים את גרמניה ואת כל מה שמופק בה, לרבות תעשיית־הסרטים. די' שמרה על רעננותה עד היום, וגם בשנים האחרונות היא מופיעה בהצלחה בסרטים צרפתיים, אמריקניים ואנגליים. סרטיה הישנים מוצגים עוד היום, ותקליטי שיריה הוכנסו לספריות המוסיקאליות ולתכניות הראדיו.

מארלנה דיטריך בסרט „ונוס הבלונדית" (1932)

ג. ק. גר.

דיטרסדורף, קרל דיטרס פון — Carl Ditters von Dittersdorf — (1799—1739), כנר וקומפוזיטור אוסטרי. כבר בילדותו התבלט די' בכשרונו המוסיקאלי, וכבן 12 נלקח לחצרו של אחד הנסיכים הגרמניים, שתמך בו ובהשתלמותו. ב1761 קיבל די' משרה בתזמורת אופרת־החצר בווינה. הוא גלווה לגלוק (ע"ע) בביקור באיטליה, ובבולוניה זכה לתשואות הקהל בשל נגינתו הווירטואוזית בכינור. אח"כ היה מנצח על התזמורת בחצר ההגמון בפרסבורג שבהונגאריה. כאן פיתח לראשונה את כשרונו לקומפוזיציה ולאירגון: הוא הרחיב את התזמורת ל34 נגנים, פתח תיאטרון קטן וכתב יצירות במוסיקה תזמרתית וקאמרית, קאנטאטות, אוראטוריות — שהוצגו על הבימה —, וכן את האופרות הראשונות שלו. משם עבר לשירות ההגמון הרוזן שאפגוץ' בברסלאו ופעל במשרה זו 26 שנים. אף כאן אירגן מיד תיאטרון, שבשבילו כתב אופרות קומיות מרובות. ב1770 זכה לעיטור מטעם האפיפיור, וב1773 נתקבל למעמד־האצולה. באותה תקופה הוסיף לחבר אוראטוריות על נושאים מקראיים וכן כתב את האופרה „הרופא והרוקח", שהיא מוצגת עד היום, ובשעתה לא נפלה הצלחתה מזו של „חתונת פיגארו" של מוצארט. די' חיבר 12 סימפוניות (מבוס־

סות על ה„מֶטאמורפוסות" של אוֹוידיוס) ואופרות גרמניות ואיטלקיות. הוא קשר קשרי־ידידות הדוקים עם הַיְדן, ובתיווכו של זה הוצגו יצירותיו אף בהונגאריה. ב1789 נסע די' לברלין וכתב שם בשביל המלך פרידריך וילהלם II — שהוא עצמו היה מנגן בצ'לו — כמה יצירות למוסיקה קאמרית. מיצירות זקנתו — האופרה הקומית „נשי־וינדזור העליזות". בסוף ימיו כתב אוטוביוגראפיה (Lebensbeschreibung [hrsg. v. B. Loets], 1940), שאת הכתבתה — כשהוא משותק — סיים יומיים לפני מותו.

חשיבותו של די' כקומפוזיטור מבוססת בעיקר על עיצוב צורתה של האופרה הגרמנית. בסיגנונו נמנע מסיבוכים קונטראפונקטיים; בתיזמור ובטיפול בצורת הסונאטה הלך בעקבות הסיגנון המאנהַימי של תקופת שטאמיץ (וע"ע גרמנית, מוסיקה, עמ' 596). די' כתב הרבה ומהר, אך היה מחוסר ביקורת עצמית, ומיצירותיו המרובות לא האריכו ימים אלא מועטות בלבד.

C. Krebs, *Dittersdorfiana*, 1900; L. Riedinger, *D. als Opernkomponist*, 1914; G. Rigler, *Die Kammermusik D.s*, 1927; H. Jancik, *Michael Haydn*, 1952.

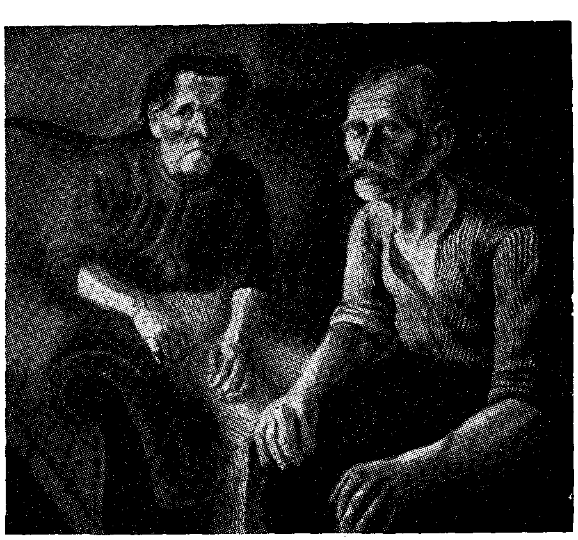
י. טל

דֵיינַארְד, אֶפְרַיִם (1846, סאסמאקֶן [קורלאנד] — 1930, ניו־יורק), סופר־נוסע וביבליוגראף עברי. די' קיבל חינוך מסָרתי ולמד לשון וספר. הוא הירבה בנסיעות, ובין השאר נסע 4 פעמים לארצות המזרח התיכון, וכן ישב כמה שנים בקרים; שם עזר לאברהם פירקוביץ (ע"ע) בעבודתו ברישום כ"י. אח"כ פתח חנות של ספרים באודסה. די' היה עסקן עֵרני בענייני־ציבור יהודיים, וכבר ב1880 נשלח לא"י כדי לבדוק שם את האפשרויות של התיישבות חקלאית. לאחר מכן נשלח ע"י חברת כי"ח לברודי, כדי לנהל משם את ההגירה מרוסיה לאמריקה, והיה זמן־מה גם מנהל לשכת־ההגירה באודסה. ב1888 היגר בעצמו לאמריקה; שם עסק במכירת כ"י וספרים עתיקים, שרכש בנסיעותיו באירופה ובארצות־המזרח, וכן הוציא לאור כמה ספרים. בשנות 1912—1914 רכשה ספריית־הקונגרס — בתרומת הנדבן יעקב שיף (ע"ע) — אלפי ספרים מדי'. בשנות מלחמת־העולם I ישב די' בא"י, אולם אח"כ חזר לאמריקה. — די' היה עסקן תקיף מטבעו ולא סבל דעות המתנגדות לדבריו; לכן נודע כאיש ריב ומדון. הוא עשה נפשות לרעיון ישוב א"י, אבל התנגד לציונות המדינית ולחם נגדה, וכן לחם עד לימי זקנתו גם בחסידות וגם ברֶפורמה.

מחיבוריו: „תולדות אבן רש"ף" (ביוגרפיה של אברהם פירקוביץ), תרל"ב; „משא קרים" (על חיי היהודים בקרים), תרל"ח; „מלחמת קרים", תרל"ט; „מסע בחצי ארץ הקרים", תרמ"א; „מסע בארץ הקדם", תרמ"ג; „מסע באירופא", תרמ"ה; „עתיקות יהודה" (רשימת ספרים יקרי־המציאות שנדפסו אחרי ר"ס), תרע"ה; „שבלים בודדות" (אוסף תעודות ושירים ע"פ דפים בודדים וכ"י), תרע"ה; „קהלת אמריקה" (רשימת הספרים העברים שנדפסו באמריקה, תצ"ה—תרפ"ו), תרפ"ו; „מלחמה לה' בעמלק" (נגד אתרוגי־קורפו), תרנ"ב, ועוד ספרי־פולמוס מרובים. ב1889 הוציא לאור שבועון עברי בשם „הלאומי" (מכתב־עתי לעבודת־האדמה), וב1891 — שבועון ביידית בשם „דער פּאַטריאָט".

ז. צייטלין, קרית ספר, 64, 1891—1894; מ. זיוו, אפרים דיינארד וספריו באמריקה, תרס"א; ז. רייזען, לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור, 1, 686–687, 1926.

א. מ. ה.

או. דיכס: הורי הצייר

דִיכְּס, אוֹטו — Otto Dix — (נו' 1891), צייר גרמני. די' הוא בן־פועלים; למד באקאדמיה לאמנות בדרֶזדֶן, וב1927 נתמנה בה לפרופסור. די' היה הנציג הבולט ביותר של זרם „הרֵאליזם החדש" (Neue Sachlichkeit) באמנות הגרמנית בשנות ה20. הוא נתפרסם ביותר בסידרת תמונות, המתארות באכזריות ללא רחמים את מלחמת־החפירות במלחמת־העולם I ואת זוועת „מות־הגיבורים". ע"י תערובת זו של האנושי והאכזרי נעשה ליורשה של מסורת האמנות הגרמנית של המאה ה15 (ע"ע גרמנית, אמנות, עמ' 586/7). די' קרוב לאמנים הקדומים אף בטֶכניקת־הציור שלו, שבה מתמזגים דיוק רב של מיתווה ועושר־הניגודים שבגוונים. גילויי ההתנוונות החברתית בשנות האינפלאציה (1919—1923) סיפקו נושאים נוספים לראליזם שלו: בתי־שעשועים של לילה, זונות, אלמנות עזובות, וכיו"ב. אח"כ פנה לציור דיוקנות — של משוררים בני־זמנו ושל בני־משפחתו, בעיקר הילדים. ב1933 נאסר עליו מטעם השלטון הנאצי להורות ולהציג את יצירותיו. ב1939 צייר את „לוט ובנותיו", כשדרֶזדֶן מתוארת כסדום העולה באש; בעקבות כך נאסר. ב1950 שוב נתמנה לפרופסור באקאדמיה לאמנות בדיסֶלדורף. בשנים האחרונות הוא עוסק בציור דיוקנות ותמונות־נוף, וגם תמונות דתיות, בסיגנון ציורי־חפשי, המושפע מן האֶכספרסיוניזם הגרמני ומן הפוביזם הצרפתי.

W. Wolfradt, *O. D.*, 1924; P. F. Schmidt., *O. D.* (Gesch. d. mod. Malerei), 1952; Städtisches Museum Wuppertal, *O. D. Ausstellungskatalog*, 1957.

פ. ש.

דֵיל, סֶר הֶנְרִי הֶלֶט — Sir Henry Hallet Dale — (נו' 1875, לונדון), פארמאקולוג אנגלי. דֵיל למד רפואה בקֵימבריג' ובלונדון ועסק במחקר רפואי, תחילה בבי"ח ואח"כ כמנהל מעבדות־המחקר של חברת וֶלקוֹם (Wellcome); מ1928 עד 1942 היה מנהל המכון הלאומי למחקר רפואי בלונדון. מחקריו בשדה הפיסיולוגיה, הפארמאקולוגיה, הביוכימיה, הפאתולוגיה והריפוי ע"י הורמונים היקנו לו פירסום עולמי. הוא זכה לכיבודים רבים; ב1932 הוענק לו תואר־אצילות, וב1936 — יחד עם אוטו לוי (ר' להלן) — פרס־נובל לרפואה ופיסיולוגיה; מ1940 עד 1945 היה נשיא החברה המלכותית.

סר הֶנרי הֶלֶט דֵיל

השגיו הגדולים של דיל הם תגליותיו במכאניזם הכימי של העברת הגירוי העצ־בי בסינאפסות של מערכת־העצבים וב־מַעברים בין העצבים ובין השרירים. ב1914 גילה את הפעילות הכפולה של האֲצֶטיל־כולין (ע"ע) — זו שמעין המוסקארין וזו שמעין הניקוטין, וב־1929 בידד לראשונה את האֲצֶטיל־כולין מרקמת בע"ח. דיל הוא אבי הכרת החלו־קה של מערכת־העצ־בים האוטונומית מבחינה פונקציונאלית־ביוכימית — לעצ־בים כוליגֶרגיים ולעצבים אַדְרֶנֶרגיים (1934), הכרה שירשה את מקום ההבדלה המסָרתית לפי נתונים אנאטומיים בין הסימפאתיקוס ובין הפאראסימפאתיקוס; הוא הגיע לכך על־ידי ההוכחה, שקצוות הסימפאתיקוס, המפעילים את בלוטות־הזעה, מפרישים אַצֶטיל־כולין ולא אַדְרֶנַלין (ע"ע). דֵיל הירבה לחקור את האֶנזים כולין־אֶסטֶראזה, וב1938 גילה גם את המכאניזם האֶנזימתי של יצירת אַצֶטיל־כולין מכולין בסינאפסות בהשפעת הגירוי העצבי. הוא אף גילה את הופעתו של אצטיל־כולין בטַסיות המוטוריות הסו־פיות של מערכת־העצבים המרכזית ואת פעולתו בהעברת הגירוי לשרירי־התנועה, וכן הביא ראיות לתיפקוד האצטיל־כולין בסינאפסות של מערכת־העצבים המרכזית. מחקריו של דיל בכל התחומים האלה משתלבים במחקריו של אוטו לוי (ע"ע), ושני החוקרים היו קשורים כל ימיהם קשרי ידידות וחברות. — משאר פעולותיו של דיל נודעת חשיבות רבה למחקריו בהיסטַמין (ע"ע) ובחמרים אנטי־היסטאמי־ניים. — מבחר ממאמריו המרובים בכתבי־עת מדעיים יצא במקובץ ב1953 (Adventures in Physiology [„עלילות בפיסיולוגיה"]); הוא פירסם גם זכרונות (An Autumn Gleaning [„לקט־סתו"], 1954).

וע"ע עצבים.

י. ל.

דִילְיֻס, פְּרֶדְרִיק — Frederick Delius — (1862—1934), קומפוזיטור אנגלי. אביו של די' היה סוחר־צמר גרמני, שנתאזרח באנגליה ב1850; פרדריק, שהיה הרביעי מ14 הילדים שנולדו להוריו, עדיין נקרא בנעוריו פְּריץ. כבר בילדותו נתגלה כשרונו המוסיקלי, אולם אביו, לאחר שדאג לחינוך מעולה של בנו, הכניס אותו — עם סיום חוק לימודיו בביה"ס — לבית־מסחרו. בקשר לעסקי אביו ערך הצעיר מסעות לצרפת, גרמניה וסקאנדינאוויה; לסוף עזב את בית־אביו ובא להשתקע כפרדסן בפלורידה (1884—1886). אולם דבר זה לא שימש לדי' אלא תירוץ לעסוק בלימודי המוסיקה ללא הפרעה מצד אביו: במקום לעסוק במטעי עצי־הדר למד מוסיקה בשקידה רבה ונעשה מורה למוסיקה, „משורר" באחד מבתי־הכנסיות ואורגאניסט בגֶ'קסונ־וויל. לאחר שנתרושש משקו לחלוטין, הס־כים סו"ס אביו לספק בידו ללמוד מוסיקה בלַיפציג במשך שנ־תיים (1886—1888). שם קיבל די' השראה ממורים מצויינים ומהֶכֵּרוּת עם גְריג (ע"ע), צַ'יקוֹבְּסקי (ע"ע), בוזוני (ע"ע). מ1888 עד 1896 חי בפאריס; על חוג ידידיו נמנו אמנים וסופרים, בין השאר — גוֹגֶן וסְטְרִינְדבֶּרג. ב1897 נשא די' לאשה את הציירת יֶלקה רוֹזֶן.

פ. דִילְיֻס

יצירותיו הראשונות של די', שיצאו בדפוס ובוצעו אח"כ בציבור באנגליה ובגרמניה, היו: ה„לֶגֶנדה" לכינור ולתז־מורת (1892); הפאנטאזיה־הפתיחה "Over the Hills and Far Away" („מעבר לגבעות, למרחקים"), 1893; הקונצ'רטו לפסנתר בדו־מינור (1897). ב1899 רכש לו די' בית־אחוזה בכפר הקטן גְרֶה־סיר־לוּאֶן (Grez-sur-Loing) בצרפת המר־כזית; שם חי עם אשתו עד סוף ימיו, ושם חיבר את יצירותיו הראשיות, שבוצעו תחילה בגרמניה בניצוחם של גדולי המנצחים: שירות־המקהלה "Appalachia", "Sea-drift" (סחף־הים), A Mass of Life („מיסת החיים", ע"פ „זרתוּשְׁתרא" של ניצשֶה), והאופרות "Koanga", „רוֹמֵאוֹ ויוליה בכפר", „פֶנימור", „גֶרדה". ב1907 בוצעה בפסטיוואל־הקומפוזיטורים בבאזל שירתו הסימפונית "Brigg Fair" („היריד בבריג"). ב1909 ניצח תומס ביצֶ'ם על „מיסת־החיים" בלונדון, ומאז יצא שֵם יצירתו של די' באנגליה. בימי מלחמת־העולם I נסעו די' ואשתו לאנגליה, אך ב1918 חזרו לצרפת. יצירותיו החשובות של די' אחרי המלחמה הן בעיקר הקונצ'רטות לכינור ולצ'לו. ב1924 נתגלו בדי' לראשונה סימני מחלה קשה, שהביאה לידי שיתוקו וסינוורו הגמור, אך לא שברה את רוח־יצירתו; מ1928 ואילך עוד הכתיב הקומפוזיטור העיוור למזכירו ועוזרו יצירות רבות. ב1929 נתכבד בתואר־כבוד מטעם המלך בבריטניה. באותה השנה נערך בלונדון פסטיוואל לכבודו בניצוחו של תומס ביצֶ'ם, ודי' היה נוכח בכל 6 הקונצרטים כשהוא שוכב בכורסת־חולים.

סיגנונו של די' טבוע בחותם הרומאנטיקה הגרמנית המאוחרת. הוא פנה עורף לצורה הקלאסית; על הקאדֶנצות הוא מעדיף לרוב מהלכים כרומאטיים והארמוניות מקדימות, ללא כבלים קונטראפונקטיים. האמצעים החביבים עליו ביותר בפיתוח־הנושאים הם צורת הוואריאציה החפשית והסילסול הראפסודי של המֶלודיקה, הדומה עפ"ר לזו של שירי־עם.

M. Chop, *F. D.*, 1907; R. H. Hull, *F. D.*, 1928; Clare Delius, *F. D., Memories of my Brother*, 1935; E. Fenberg, *D. as I Knew Him*, 1937; P. Warlock (Ph. Heseltine), *F. D.*, 1952.

י. טל

דִילֶמָה (dilemma; יוו׳ δι = שנַיִים, λῆμμα = הנחה), בתורת־ההגיון — הצורה הפשוטה ביותר של ההֶסקים ה„לֶמאטיים". ה ל ֶ מ ָ ה בנויה באופן שההקדמה הגדולה היא קשר של משפטי־תנאי אחדים; ההקדמה הקטנה, בצורת „אוֹ־אוֹ" (צורה „דיסִיוּנקטיווית"), מחייבת את ה ת נ א י ם של משפטי־התנאי או שוללת את ה מ ו ת נ י ם של משפטי־התנאי. מכאן יוצא, במקרה הראשון, חיוב המותנה, ובמקרה האחרון — ביטול התנאי. הלֶמה מאחדת, איפוא, את משפט־התנאי עם המשפט „המחַלק" („אוֹ־אוֹ"). לפי מספר משפטי־התנאי, המקושרים בהקדמה הגדולה, מבחינים די׳, טְרִילֶמה, וכו׳, או אף „פּוֹלִילֶמה" — כשמספר משפטי־התנאי המקושרים הוא למעלה משלושה. בתורת־ההגיון של התלמוד מתאימה ביותר ללֶמה הצורה הנקראת: „ממה נפשך?". הדי׳ היא „ב ו נ ה", כשהיא מביאה לידי מסקנה חיובית; היא „ה ו ֹ ר ס ת", כשהיא מביאה לידי מסקנה שלילית.

א. הסכֶמה של הדי׳ הבונה:

אם p — הרי q; ואם r — הרי q

נכון הוא או p או r

לכן: q

משני משפטים מַתנים — p, r —, שכל אחד מהם מביא לידי אותה מסקנה q, ומן ההוֹכחה כי עכ"פ אחד משני המשפטים האלה מתקיים, מתחייב שעכ"פ קיים המותנה. בשימוש בצורה זו של ההֶסק בוויכוח, ניתנת ליריב האפשרות לבחור לעצמו אחד משני תנאים: בין כך ובין כך הוא חייב להודות במסקנה אחת, היוצאת משני המשפטים המַתנים כאחד.

ב. הסכֶמה של הדי׳ ההורסת:

אם p — הרי q; ואם p — הרי r

נכון הוא אוֹ לא־q אוֹ לא־r

לכן: לא־p

משני משפטים מַתנים, ששניהם תלויים באותו התנאי p ומראים שתי מסקנות — q, r — שאותו התנאי מביא אתו, ומן ההוֹכחה שעכ"פ אחת משתי המסקנות האלו אינה מִתקיימת, מתחייב שגם התנאי א י נ ו ֹ מתקיים: שהרי אם המוּתנה אינו קיים, גם התנאי אינו קיים.

הדי׳, הן בצורתה הבונה והן בצורתה ההורסת, אינה נכונה אלא במקרה שהדיסִיוּנקציה (אוֹ־אוֹ) שבהקדמה הקטנה ממַצה את כ ל האפשרויוֹת. אם המתווכּח מצליח להראות, שיריבוֹ השמיט אפשרות אחת ושהדיסיונקציה שלו אינה שלמה — הצליח „להמלט מקרני הדי׳"; „אחיזה בקרני הדי׳" היא ההוֹדאה באַלטֶרנאטיווה של היריב יחד עם דחיית התוצאות שהוציא ממנה. פעמים רבות מנסה היריב לדחות את הדי׳ על ידי די׳ אחרת — „הדדית" —, המוֹכיחה, מתוך אותם תנאים, מסקנות מהופכות. דוגמא של די" הדדיוֹת: מצד אחד — „אם אנו מוֹכרים לחו"ל, אנו שולחים נכסים אל מחוץ לארצנו; אם אנו קונים מאנשי חו"ל, אנו שולחים כסף, שגם הוא נכס, אל מחוץ לארצנו; לכן — בין אם אנו קונים מחו"ל ובין אם אנו מוֹכרים לחו"ל — אנו מפסידים נכסים". מצד שני — „אם אנו מוֹכרים לאנשי חו"ל, אנו מכניסים כסף אל הארץ; ואם אנו קונים מחו"ל, אנו מכניסים נכסים אל הארץ; לכן — בין אם אנו קונים מחו"ל ובין אם אנו מוכרים לחו"ל — אנו מכניסים נכסים".

מפורסמות הן בתולדות תורת־ההגיון די" מַ ט ע ו ת, כגון זוֹ „של התנין": תנין גזל מאֵם את ילדה והבטיח לה להחזירוֹ לה, אם תשיב כהלכה על שאלתו: „האִם אחזיר לך את ילדך?". האֵם באֵימתה ענתה: „לא תחזיר לי את הילד". ענה התנין: „אוֹ שדיברת את האמת או ששיקרת — בין כך ובין כך איני יכול להחזיר לך את הילד. אם אמרת אמת, איני יכול להחזיר לך את הילד, שכן האמת נותנת; ואם אמרת שקר, איני יכול להחזירוֹ, שהרי לא קיימת את התנאי שהתנינו והשיבות תשובה שלא כהלכה. לכן לא אחזיר לך את הילד בשום פנים". ענתה האֵם: „אתה תחזיר לי את הילד על־כל־פנים; שהרי אם אמרתי אמת, מחוייב אתה להחזירוֹ לי, שכך התנינו בינינו; ואם אמרתי שקר, הרי האמת היא הפך אמירתי, כלומר — אקבל את הילד. לכן אקבלוֹ על־כל־פנים". המַטעה בדי׳ זו הוא, שגם האֵם וגם התנין מעמידים את עצמם פעם על הבסיס של התנאי שביניהם, ופעם על הדברים שנאמרו.

בשימוש רחב ורופף בשׂפת־חולין של חיי יום־יום מציין המונח די׳ את קְשי הבחירה בין שתי אפשרויוֹת.

וע"ע ה ג י ו ן; הֶסֵק.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת ההגיון, 341–345, תשי"ג; L. S. Stebbing, *A Modern Introduction to Logic*, 107–108, 1945.

ש. ה. ב.

דִילְמַן, אַוגוּסְט — August Dillmann — (1823—1894), מזרחן ותאולוג פרוטסטאנטי גרמני. די׳ היה פרוֹפסור לפילוֹלוגיה מזרחית בקיל (מ1860) ופרופסור למחקר המקרא בגִיסֶן (מ1864) ובברלין (מ1869). הוא היה מתלמידיו הנאמנים של אֶוַלד (ע"ע) והלך בעקבותיו גם בבלשנות השמית וגם בפרשנות המקרא. די׳ חידש את פני הפילוֹלוֹגיה החבשית, בעיקר על־ידי חיבור ס׳ הדקדוק Grammatik d. äthiop. Sprache (1857; 1899[2] [בעריכת ק. בֶּצוֹלד, ע"ע]) והמילון הגדול Lexicon linguae aethiopicae (1865), וכן על־ידי הוצאת Chrestomathia aethiopica (1866) וטֶכְסטים בחבשית, ביניהם: ס׳ חנוך (1851), החלק הראשון של המקרא החבשי (1853/5), ס׳ היובלים (1859), ס׳ מלכים (1861, 1871) ועליית ישעיהו (1877). — די׳ חיבר פירושים לכמה מספרי־המקרא; הידוּעים שבהם הם פירושיו לבראשית (1893[6]) ולשמות־ויקרא (1897[3]). בגישתו למקרא נתמזגו אמונה דתית עמוקה ושיטת הביקוֹרת. הוא קיבל את תורת־המקורות, אך — בניגוד לוֶלהאוזן (ע"ע) — הגיע למסקנה ש„המקור P" קדם בהרבה לגלות־בבל.

W. Baudissin, *A. D.*, 1895; id., *D.* (Realencykl. f. protest. Theol. u. Kirche, IV, 662), 1898 (כולל ביבליוֹגראפיה).

דִילְס, אוֹטוֹ פַּאוּל הֶרְמַן — Otto Paul Hermann Diels — (1876, האמבורג — 1954, קיל), כימאי גרמני. די׳ היה תלמידו של אֶמיל פישֶר (ע"ע); הוא היה פרופסור לכימיה בברלין, ומ1916 — בקיל. די׳ מצא ב1906 את תת־תחמוֹצת הפחמן, C_3O_2 (ע"ע מַלוֹנית, חמצה; פחמן), ואת הדֶהידרוֹגֶנאציה של תרכובות אורגאניוֹת בעזרת סֶלֶן (ע"ע); שיטה זו היתה לתועלת גדולה בחקירת הסטֶרוֹלים (ע"ע), שדי׳ עסק בה. אולם השגוֹ החשוב ביותר הוא פיתוח הסינתזה הדיאֶנית (ע"ע דִיאֶנים), ובעד חידושיו בתחום זה קיבל (יחד עם תלמידו קוּרט אַלדֶר) את פרס־נוֹבּל לכימיה לשנת 1950. ספר־הלימוד שלו Einführung in die organische Chemie („מבוא לכימיה האורגאנית", 1907) זכה למהדורות רבות (1950[14]).

דילְס, הֶרְמַן — Hermann Diels — (1848—1922), פילולוג קלאסי גרמני; מ1882 ואילך שימש פרופסור בברלין. מפעלו העיקרי של די׳ הוא הוצאת „קטעי הקדם־סוקראטיקנים, ביוונית ובגרמנית"; המהדורה הראשונה יצאה ב1903, ומאז הופיעו ומוסיפות להופיע — גם אחרי מותו של די׳ — מהדורות מורחבות, מלוות מנגנון ביקרתי, הערות, מילון ומפתח־שמות ומראי־מקומות; המהדורה השישית יצאה ב1951/2. ספר זה הוא הוצאה שלמה וביקרתית של הטכסטים כפי שנמסרו, בתוספת חומר ביוגראפי ודוכסוגראפי (ע"ע דוכסוגרפים), ומשמש עד היום בסיס מדעי לכל מחקר — פילולוגי ופילוסופי — של הוגי־הדעות הקדם־סוקראטיים.

משאר כתבי די׳: Doxographi Graeci, 1879, 1929²; פירוש סימפליקיוס ל„פיסיקה" של אריסטו, I–II, 1882–1895; Die Handschriften d. antiken Ärzte, griech. Abteilung („כתבי־היד של הרופאים העתיקים, המחלקה היוונית", I—II), 1905/6; Antike Technik („הטכניקה העתיקה"), 1914, 1924³; הוצאה ביקרתית של כתבי לוקרטיוס עם תרגום גרמני, I—II, 1923/4.

O. Kern, *H. D. u. Carl Robert*, 1927.

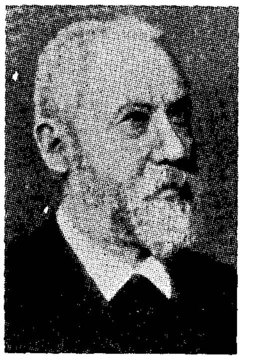
דילק, סֶר צַ׳רלְז וֶנְטְוֹוֶרת — Sir Charles Wentworth Dilke — (1843—1911), עיתונאי ומדינאי אנגלי.

די׳ למד משפטים; ב1866/7 ערך נסיעה סביב העולם, שבה ביקר ביקורים ממושכים בעיקר את המושבות הבריטיות — קאנאדה, אוסטראליה, ניו־זילנד. את רשמיו והשקפותיו סיכם בספרו Greater Britain („בריטניה המורחבת", 1868, 1890²), שעשה בשעתו רושם רב ותרם לביסוסו הרעיוני של האימפריאליזם הבריטי החדיש; שם הספר נעשה סיסמה מדינית. בדי׳ נתמזגו חזון האימפריה העולמית של בריטניה ובנותיה עם שאיפות הומאניטאריות ועמדה פוליטית־חברתית מתקדמת. הוא היה ממנהיגי האגף השמאלי, הראדיקאלי, של המפלגה הליבראלית ונטה לרפובליקניות, אך שלל מהפכנות. מ1868 היה חבר־הפארלאמנט, ובממשלת גלֶדסטון (ע"ע) ב1880—1885 היה תחילה סגן־מיניסטר לענייני־חוץ ואח"כ יו"ר המשרד למינהל מוניציפאלי. הוא פעל הרבה לשיפור תנאי־העבודה של הפועלים, לחיזוק האגודות המקצועיות, וכן בענייני שיכון ודיור של ההמונים. הקאריירה המדינית המזהירה שלו נפסקה לפתע, כשנמצא מעורב במשפט־גירושין והואשם בניאוף (1886). בסוף ימיו היו אהדתו ותמיכתו נתונות לתנועת־העבודה, אע"פ שלא הצטרף לה כחבר. — במדיניות־חוץ היה מחסידיה של הרפובליקה השלישית בצרפת, שבה ביקר תכופות, ומידידיו של גַמבֶּטה (ע"ע).

S. Gwynn – G. M. Tuckwell, *Life of Sir Ch. D.*, I–II, 1917; R. Jenkins, *Sir Ch. D.*, 1958.

דילְתַּי, וִילְהֶלְם — Wilhelm Dilthey — (1833—1911), פילוסוף גרמני. די׳ למד באוניברסיטת ברלין פילוסופיה ומדעי־רוח אחרים. מ1866 ואילך שימש כפרופסור לפילוסופיה בבאזל, קיל, ברסלאו, ומ1882 — בברלין. בתקופה האחרונה של חייו גדלה השפעתו — על־ידי אישיותו, הרצאותיו ומחקריו — בחוגי פילוסופים, פסיכולוגים, פדגוגים, סוציולוגים, היסטוריונים, סופרים ומשוררים. הוא הקים אסכולה, שהמשיכה בדרכו אחריו.

כבר בצעירותו הושפע די׳ הרבה משְׁלַיֶארמַכֶר (ע"ע), ולמחקר חייו ומשנתו התמסר כל ימיו. אח"כ הירבה להת־

וִילְהֶלְם דִילְתַּי

עסק בכתבי הֶגֶל (ע"ע) הצעיר. מפעלו המקורי של די׳ מתחיל עם הופעת ספרו „מבוא למדעי־הרוח" (חלק א׳, 1883), שבו ניסה לברר מבחינה פילוסופית את הנושא ואת השיטות של מדעי־הרוח הנסיוניים. הוא נקט עמדה נגד הפוזיטיוויזם המושפע ממדעי־הטבע (ביחוד נגד קונט [ע"ע] ומיל [ע"ע]) והטעים את יחודם של מדעי־הרוח מבחינת הגישה והמתודה שלהם. במחשבתו של די׳ נקבע מקום חשוב להיסטוריזם (ע"ע), הסוקר את כל שטחי החיים בהתפתחותם ומחפש את מובנם בהשתלשלותם ההיסטורית. אולם די׳ תפס את האישים והתקופות ההיסטוריים ואת יצירות־רוחם לא רק מבחינה היסטורית, אלא יחד עם ההסתכלות ב„התפתחותם החיה" ראה אותם גם כ„צורה טבועה": „כשם שהביט גתה על גילגולי הצמחים, כך הסתכל די׳ בגילגולי הצורות הרוחניות (Metamorphose geistiger Formen) וראה את כוחן המתמיד בזרם החיים ההיסטוריים" (ה. פון הופמַנסתַל [ע"ע] על די׳). די׳ תפס את תולדות החיים והמחשבה מנקודת־ראות פילוסופית. הוא חיפש בהן את עצם הוויתו של האדם, ובעמקה של התהוות־האדם — את גרעין מהותו. במחקריו על הספרות, על הפילוסופיה של האידיאליזם הגרמני ועל סוגי השקפת־העולם — ניסה לבסס את מדעי־הרוח על „פסיכולוגיה מתארת ומנתחת" („אידיאות", 1894). מצד שני ראה תמיד את יסוד שיטותיהם של מדעי־הרוח ב„הֶרמֶנויטיקה" (ע"ע) — תורת ההבנה של חיי־הרוח: „החיים תופסים כאן את החיים". התפיסה הישירה של החיים — החוויה (Erlebnis) ונסיון־החיים (Lebens-erfahrung) — משמשת יסוד־היסודות להבנתם המדעית. לכן נעשה הנסיון העיוני להבין את דרכי ההבנה ל„פילוסופיית־החיים". האדם המתפלסף תופס את עָצמת החיים ואת עושר יצירותיהם וגם מבחין ומנתח את דמויותיהן (Wesens-Typen) של השקפות־העולם ושל עיצוביהן במדיניות, באמנות, בדת ובמטאפיסיקה. די׳ שאף לתיאוריה שיטתית של עיצוב החיים והעולם ולשיטה של המושגים הראויים לתפיסתם, כדי לבסס עליה תורה של קאטגוריות־החיים ותיאוריה ביקרתית של דרכי המדעים ההיסטוריים, העוסקים בתיאור ובהבנה של חיי־הרוח. את נושאו המרכזי הזה כינה בשם „ביקורת התבונה ההיסטורית".

השפעתו של די׳ על המדע ועל חיי־הרוח בדורו משולבת במידה מרובה בזו של חברו גאורג זימֶל (ע"ע). ההטעמה של ה„חוויה" הפועמת והמקוריות הרוחנית — בניגוד לנימוסים ולהשקפות המוסמכים, המקובלים והקפואים של תרבות זמנו — יצרה את האווירה לפגישה של פילוסופיית־החיים של אסכולת די׳ עם תנועת הנער (ע"ע), שבה שיתפו פעולה מ. בּוּבֶּר (ע"ע), שהיה תלמידם של די׳ ושל זימל, ופילוסופים של החינוך, כגון א. שפרנגר.

אסכולה זו קמה בתוך הזרם הרחב של „פילוסופיית־החיים" ככיוון מיוחד המתרכז באדם, בחייו וביצירתו הנפשיים והרוחניים, תוך חקירת מבניהם והמוטיווים שבהם.

אסכולה זו מתבוננת ביצירות, שבהן מביא האדם לידי ביטוי את בעיותיו ואת פתרונותיהן (יצירות אמנותיות וכיו״ב), וכן מקיפה היא את התופעות האוביקטיוויות שבחיי אדם בצורתן הכללית — ההיסטורית. כך הפכה הפילוסופיה הזאת לאַנתרופולוגיה.

מאישי האסכולה של די׳: 1) ב. גרוטהויזן (ע״ע). 2) גֶאורג מיש — G. Misch — (נו׳ 1878), יהודי מומר, חתנו של די׳, פרופסור בגֶטינגֶן מ1920 עד 1937, סולק ע״י הנאצים וחזר לכהונתו ב1946/48. עסק בתולדות האוטוביוגראפיה כ„צורה העליונה והמאלפת ביותר שבה מוצגת לפנינו הבנת החיים״ ובביסוסם של מדעי־הרוח ע״י ההֶרמֶנויטיקה וע״י חקר הגיון־החיים ברוחו של די׳. 3) הֶרמַן נול — H. Nohl — (נו׳ 1879), מ1920 עד 1949 פרופסור בגטינגן, הודח ממשרתו בימי שלטון הנאצים. ביצירתו הספרותית ובפעולתו החינוכית פיתח תפיסה סוקראטית־אפלטונית של איחוד הפילוסופיה והפדגוגיה, ברוחו של די׳, שראה את הפדגוגיה כ„תורת עיצוב דמותו של האדם, שהיא שיאה ומגמתה של כל פילוסופיה אמיתית״. אחרי נפילת הנאצים הציג ה. נול — יחד עם חברו א. פ. בולנו (O. F. Bollnow) — את הסיסמה ללמד את החיים, את „המוסריות הפשוטה, להחיות את ההומאניות בקרב העם ולחזק את הבטחון בכוח הרוח שאין בו אלימות״.

כתביו המקובצים של די׳ (I—XII) הופיעו ב1914—1958.

מכתבי ג. מיש: Lebensphilosophie u. Phänomenologie, 1931²; Geschichte d. Autobiographie im Altertum, I—IV ,1949—1955² ;Der Weg in d. Philosophie, 1950².

מכתבי ה. נול: Charakter u. Schicksal, 1949⁴; Die sittliche Grunderfahrung. Eine Einführung in d. Ethik, 1949³; Pädagogik aus 30 Jahren, 1949.

E. Spranger, *D.*, 1912; L. Landgrebe, *W. D.s Theorie d. Geisteswissenschaften* (Jahrb. f. Philos. u. phänomenolog. Forschg., IX), 1929; Clara Misch-Dilthey, *Der junge D.*, 1933; A. Liebert, *W. D.*, 1933; J. Stenzel, *D. u. die deutsche Philosophie d. Gegenwart* (Kant-Gesellsch. Philos. Vorträge, 33), 1934; G. Misch, *Vom Lebens- u. Gedankenkreis W. D.s*, 1947; H. A. Hodges, *The Philosophy of W. D.*, 1952; O. F. Bollnow, *D., Eine Einführung in seine Philosophie*, 1955².

א. ע. ש.

דִימָה

דִימָה (Dumas), שני סופרים צרפתיים, אב ובנו.

1) אלכסנדר די׳ (האב) — Alexandre D. père — (1802—1870), היה בנו של הגנראל אלכסנדר די׳ (1762—1806), שהצטיין במלחמות המהפכה ובמסעותיו הראשונים של נאפוליון. אבי הגנראל היה המארקיז דאווי דֶה לַה פאיֶטְרי (Davy de la Pailleterie), ואמו — בת־עבדים כושית בשם די׳; בקלסתר־פניו של נכדם די׳ עדיין היתה תורשה כושית זו ניכרת מאד. די׳ קיבל חינוך תיכוני מצומצם בלבד וב1823 מצא לו פרנסה כלבלר במשרד הדוכס מאורלֶאַן. אך הקדיש את מרצו ליצירה ספרותית (שירים, סיפורים ומחזות מבדחים קטנים) וזכה להצלחה בשל שני מחזות היסטוריים: Henri III et sa cour („אַנרי III וחצרו״) וChristine (על מלכת שוודיה), שהוצגו ב1829/30; היו אלה מניצני הדראמה הרומאנטית, על כל ברק ההיסטוריה ותסיסת־הרגשות שבה. ע״כ יכול די׳ להשתחרר מכבלי הפקידות ונכנס לחיי־הרפתקאות, שהיו אהובים עליו ושגופו החסון היה מסוגל לשאתם. הוא היה רודף־נשים ללא שובע,

דימָה האב (ליתוגראפיה, 1829)

ומייחסים לו מאות אהובות ופילגשים. את הרפתקאותיו תיאר בצורה מרתקת ומבדחת — אך ע״פ רוב לא כהוויָתן — ב22 כרכי זכרונותיו (1854). במהפכת 1830 פעל די׳ ברחבי צרפת כלוחם, כמפקד וכשליח השלטון החדש, אך עמדתו הליבֶּראלית וחוצפתו בהפגנת רעיונותיו הבאישו את ריחו בעיני המלך לואי־פיליפ, מעבידו לשעבר, והפרשה הפוליטית בחייו נסתיימה מהר. אולם בינתיים עלתה תהילתו עקב הצגת הדראמה הרומאנטית המובהקת Antony (1831). אחריה באה שורה ארוכה של מחזות על נושאים היסטוריים, ביניהם: Napoléon Bonaparte (1831), Charles VII (1831), Kean (על השחקן האנגלי הנודע, 1836), ורבים אחרים. בהקדמות שכתב לכמה ממחזותיו הסביר די׳ את דעותיו על התיאטרון. די׳ הצטיין בקלות נפלאה בכתיבה; יצירות רבות כתב תוך ימים ספורים כדי לסלק חובות, שבהם היה שוקע מפעם לפעם. אעפ״כ אין להסביר את פוריותו המדהימה אלא בהעסקת עוזרים רבים שהכינו לו את החומר, ואילו הוא עצמו הכניס בו את ברק מזגו התוסס, את רוחו העליזה ואת חוש החיות שלו.

ב1832, אחרי שנפגע בחולירע, נאלץ די׳ לצאת מפאריס, ומאז ערך נסיעות בצרפת, ברחבי אירופה ובצפון־אפריקה, שעליהן כתב „רשמי מסעות״ (Impressions de voyage, 36 כר׳), מלאים פרשיות מבדחות ומעניינות; ביניהם — Quinze jours au Sinaï („שבועיים במדבר סיני״), 1839 (לאמיתו של דבר — לא היה בסיני כלל).

לשיא ההצלחה והפירסום הגיע די׳ ברומאנים ההיסטוריים שחיבר עם צוות עוזריו, ובראשם אוגיסט מַקֶה (Auguste Maquet, 1813—1888). במשך 30 שנה הופיעו כ300 כרכי רומאנים וסיפורים בשמו של די׳. יש מייחסים למַקֶה ולאחרים את עיקר היצירות, ולדי׳ רק את החתימה. אולם — על אף כתבי־פלסתר ותביעות משפטיות מצד אחדים מעוזריו — מסתבר, שרק את המלאכה הטכנית עשו העוזרים, ואילו החן והקסם באו מידי די׳ עצמו. המפורסמים והטובים שבחיבורים אלה הם: Les trois mousquetaires („שלושת המוסקֶטרים״), 1844, והמשכו Vingt ans après („מקץ עשרים שנה״), 1845 — סיפורים מתקופת החשמנים רִישֶׁלְיֶה ומאזארֶן וראשית מלכות לואי XIV; Le Comte de Monte-Cristo („הרוזן ממונטֶה־כריסטו״), 1844/5 — רומאן תככים, מזימות, יצרים והרפתקאות מתקופת הרֶסטוראציה. Isaac Laquedem הוא סיפור על גילגולו של „היהודי הנצחי״ בצרפת המודרנית, כתוב בהתחרות עם „היהודי הנודד״ של סי (ע״ע).

די׳ הרוויח הון־תועפות משׂכר־סופרים, ובעיקר מהעתונים

שפירסמו יום־יום את המשכי סיפוריו. ב8/1847 אף ניהל בפאריס את „התיאטרון ההיסטורי", שהציג במיוחד עיבודים של הרומאנים שלו. אולם מהפכת 1848 עירערה את מעמדו. הוא היגר לבריסל (1851—1854) ואחר־כך לנאפולי (1860—1864). באותה תקופה המשיך לכתוב זכרונות, סיפורים ותקצירי־היסטוריה, אולם השראתו ודמיונו התרופפו עם הזקנה, ואף חינו ירד בעיני קהל־הקוראים. אחרי ביזבוז כשרונו, הונו העצום ועצם חייו — די' לא זכה כל ימיו לישב בשקט ולא הגיע לחיי־משפחה — בילה את שנותיו האחרונות, כשהוא נתמך ע"י בנו אלכסנדר די' (ר' להלן), בחווילה בקרבת חוף לה־מאנש.

במחזות וברומאנים שלו ניצל די' את ההיסטוריה לצרכיו, ושינה והמציא כאוות־נפשו. אולם הוא עורר בהמוני קוראיו ברוב לשונות־העולם גישה וחיבה לנושאים שטיפל בהם. לפי דברי עצמו לא היתה מגמתו להורות או לחנך, אלא לעניין ולשעשע — ובזה הצליח במידה שאין למעלה הימנה. בחייו, ביחוד בראשית הופעתו, זכה לתהילה רבה בצרפת, ואף מחוצה לה; עשׂרות מסיפוריו תורגמו לרוב הלשונות התרבותיות. היום אין הוא נחשב כאחד מסופרי־המופת של ארצו, אלא כסופר עממי מצויין בלבד. אחדים מרומאניו עדיין מושכים קוראים לאין־שיעור בכל העולם, ועכ"פ מבין בני־הנוער.

בעברית הופיעו, בין השאר: „גשר השטן" (Le pont du diable), 1935; „האדם במסכת־הברזל" (L'homme au masque de fer), 1938; „הרוזן ממונטה־קריסטו", תרצ"ה, תשט"ו; „שלושת המוסקטרים", תש"י; „מקץ עשׂרים שנה", תשי"ג; „עלילות צ'יקוט הליצן" (Les Quarante-cinq), תשט"ו.

A. Crémieux, *Plaidoirie pour MM. Michel Lévy frères*, 1856; J. Janin, *A. D.*, 1871; P. Fitzgerald, *Life and adventures of A. D.*, I–II, 1873; Ch. Glinel, *A. D. et son œuvre*, 1884; H. Blaze de Bury, *A. D., sa vie, son temps, son œuvre*, 1885; G. Karpeles, *Ein Gespräch v. Heine u. A. D. père* (Die Gegenwart, XXVII), 1895; H. Parigot, *Le Drame d'A. D.*, 1899; id., *A. D.*, 1901; H. Spurr, *Life and Writings of A. D. père*, 1902; H. Lecomte, *A. D., sa vie intime, ses œuvres*, 1903; G. Simon, *Histoire d'une collaboration: A. D. et A. Maquet*, 1919; J. Lucas-Dubreton, *La vie d'A. D. père*, 1928; F. W. Reed, *D.'s Wandering Jew* (London Quarterly Rev., XXXVI), 1928; J. Charpentier, *A. D.*, 1947; R. Gaillard, *A. D.*, 1953; H. Conard, *A. D.*, 1955; J. E. Goodman, *The Road to Monte Cristo*, 1956; André Maurois, *Les trois Dumas*, 1957.

מ. ק.

2) **אלכסנדר די'** (הבן) — Alexandre D. fils — (1824—1895), סופר צרפתי, בן שלא־מן־הנישואין של אלכסנדר די' האב (ר' לעיל). די' גדל ללא בית־הורים מסודר, אע"פ שאביו דאג לו ולחינוכו. בגיל צעיר התחיל לכתוב שירים ורומאנים, אך באָפיו ובכשרונו היה שונה מאביו לחלוטין. די־הבן לא היה מחונן בכושר המצאת עלילות מרתקות ולא נמשך אחרי הדמיון ותיאורי־הרפתקות. הוא לא מצא את דרכו בספרות אלא כשניגש לתאר תאור רֵאַליסטי את החברה בת־זמנו, וביחוד את מה שקרא בעצמו le demi-monde („החברה הגבוהה־למחצה", ז"א חוגי המנצלים את החברה הגבוהה, שלה הם משתעבדים לכאורה — עולם הטפילות והזנות). הרומאן הראשון שלו מסוג זה, שזכה להצלחה מרובה, היה La Dame aux Camélias („גברת־הקאמֶליות"), 1848, על זונה המתקשרת באהבה כֵּנה לגבר,

אלכסנדר דימה הבן (1886)

אלא שעֲבָרה דוחה ממנה את מאהבה, המבין רק לאחר מותה שהיא אהבתו באמת. המחזה שעיבד די' ע"פ רומאן זה (1852) הוא המפורסם בכל חיבוריו, ונוהגים לראות בו את התחלתה של תקופת הרֶאליזם על הבימה. דומים לו Diane de Lys (רומאן, 1851; הומחז ב1853) ו-Le Demi-Monde (1855). די' נמשך יותר ויותר לתיאטרון הרעיוני, המשתמש בצורת המחזה להבעת השקפות ותכניות בדבר המציאות החברתית והתרבותית. לבסוף גבר לחלוטין במחזותיו הרעיון על העלילה, ודי' הוציא מעטו כעין דרשות־מוסר מומחזות. מסוג זה הם מחזותיו: La Question d'argent („בעיית הכסף"), 1857; Le Fils naturel („הבן שלא־מן־הנישואין"), 1858; Les Idées de Mme Aubray („רעיונותיה של הגברת אוֹבּרי"), 1867; La Femme de Claude („אשתו של קלוד"), 1873, שמופיע בו גם הרעיון הציוני; L'Étrangère („הנכריה"), 1876; ועוד. די' נזף בחברה הבורגנית על התנוונותה המוסרית, ביחוד מבחינת יחסה לנישואין. הוא דרש שהנישואין יהיו מבוססים על אהבה ולא על עסקים, שבחורה שנתפתתה וילדה לא תיפסל בשל כך מן הנישואין, ושלא יבוזו לוָלד על חטא הוריו; את הניאוף ראה כפשע לא־ייסלח, אך דרש לאפשר את הפרדת הזוג החי ללא שלום־בית ע"י גירושין. מחזותיו האחרונים — שכמה מהם מסתיימים במעמד בבית־דין — דומים יותר לתעמולה חברתית או סוציאלית מאשר ליצירות ספרותיות, אך אינם חסרים מתח דראמתי ולא מימרות קולעות. די' כתב גם רומאן על מקרה של רציחת נואפת על־ידי בעלה בצורת כתב־סניגוריה לבית־דין: L'Affaire Clemenceau („פרשת קלֶמאנסו"), 1866, וכן חוברות פובליציסטיות על העניינים הקרובים ללבו, כגון בעיית הגירושין וחקירת האבהות. ב1874 נבחר די' לאקדמיה הצרפתית — שלא כאביו, שלא נתקבל בה.

מחזותיו של די' נראים היום מלאכותיים ותוקפניים ללא־צורך, אך בזמנם מילאו תפקיד חברתי ממדרגה ראשונה והשפיעו גם על התפתחות הספרות הדראמתית; הם שהפנו את איבסן אל המחזה הסוציאלי. על „גברת־הקאמליות" מבוססת האופרה La Traviata של וֶרדי (1853). — הוצאה חדשה של כל מחזותיו, ב10 כרכים, הופיעה ב1923.

J. Claretie, *D. fils*, 1883; Max Nordau, *Etudes littéraires... D. fils* (Grande Revue XXIII, 481–512), 1902; L. M. Noël, *Les idées sociales dans le théâtre d'A. D. fils*, 1912 E. Seillière, *La morale de D. fils*, 1921; P. Lamy, *Le théâtre d'A. D. fils*, 1929; H. Lyonnet, *La Dame aux Camélias*, 1930; O. Gheorghiu, *Le théâtre de D. fils et la société contemporaire*, 1931; id., *Les romans de D. fils*, 1935; H. S. Schwarz, *A. D. fils, Dramatist*, 1932; F. A. Taylor, *The Theatre of D. fils*, 1937; M. G. Arvin, *A. D. fils*, 1939; André Maurois, *Les trois Dumas*, 1957.

מ. ק. - ח. פ.

דִּימַה, זַ'ן־בַּטִּיסְט־אַנְדְּרֶה — Jean-Baptiste-André Dumas — (1800—1884), כימאי צרפתי. די' למד תחילה רוקחות ואח"כ כימיה. מ1821 הורה בביה"ס הפוליטֶכני בפאריס; ב1832 ייסד את „ביה"ס המרכזי לאמנות ולחרושת" ונתמנה פרופסור לכימיה בסורבון. אחרי מהפכת 1848 פנה לעסקנות ציבורית־מדינית ונטש את רוב תפקידיו האקדמיים. ב1849 היה חבר האסיפה המחוקקת וב1850/1 שׂר החקלאות והמסחר. בתקופת הקיסרות השניה היה סנאטור, יו"ר המועצה העירונית של פאריס וסגן נשיא המועצה העליונה להשכלת־העם. בזקנתו נתמנה למזכיר קבוע של האקדמיה למדעים, וכן היה חבר האקדמיה הצרפתית.

די' היה מחשובי הכימאים בזמנו. מבחינת הכימיה הכללית חשובה השיטה שמצא (1826) לקביעת צפיפות־האֵדים של חמרים קשי־נידוף, שפתחה דרכים חדשות לקביעת המשקל המוֹלֶקולארי על סמך משפט אַווֹגַדְרוֹ (ע"ע), וכן שיטתו האנאליטית לקביעת שיעור החנקן בתרכובות. הוא היה ממבססיה של הכימיה האורגאנית הקלאסית ע"י מחקריו על הכוהל האַמילי, על האֶתֶרים, השמנים האתריים, האינדיגו והאלקאלואידים. מבחינה עיונית והיסטורית היתה חשיבות גדולה לתורת־הטיפוסים שלו (ע"ע כימיה), שבה הראה, שכל אטום של מימן בתרכובת אורגאנית ניתן להמירו באטום של האַלוֹגֶן או בקבוצה של אטומים חד־ערכית (שורשון) בלא שינוי תכונותיו של טיפוס־התרכובת. די' הוכיח את דעתו ב„טיפוס" של חומצת־החומץ, שהפכה (1839) לחומצת־חומץ טריכְלוֹרית (CCl_3.COOH). משנת הטיפוסים מיסודו של די' דחקה בשעתה את תורת הקשר הכימי של בֶּרצֶליוּס (ע"ע) מתחום הכימיה האורגאנית. — מכתביו: Traité de chimie appliquée aux arts, I—VIII, 1828—1845; Leçons sur la philosophie chimique, 1837.

מ. ה. ב.

דִּימוֹב, אוֹסִיפּ — Осип Дымов — כינויו הספרותי של יוסף פֶּרלמַן (נו' 1878, ביאליסטוק), סופר יהודי שכתב רוסית ויידית. די' היה בן למשפחה מתבוללת־למחצה; הוא קנה לו שם בספרות הרוסית בתקופת המהפכה של 1905 בפלייטונים הקלילים וההומוריסטיים שלו. אחרי המהפכה השתתף בעתונות הליבראלית הרוסית. באותן שנים פירסם שני קבצי סיפורים הומוריסטיים, שבהם ניכרת השפעת צֶ'חוב. ב1906 הוצגו בהצלחה על הבימה הרוסית מחזותיו „ניו" ו„קול־הדם". למחזה „שמע ישראל" (1907) — על הפרעות ביהודים — היתה הצלחה רבה, לא בשל ערכו הספרותי אלא בשל נושאו; גם מחזה שני על נושא יהודי — „הנודד הנצחי" (1913) —, למרות היותו שטחי ומגמתי, עשה רושם רב על הציבור הרוסי. ב1922 היגר די' לאמריקה ועבר לכתיבה ביידית. הנושא העיקרי של סיפוריו ומחזותיו בתקופה זו הוא הגורל וההווי של המהגרים ממזרח־אירופה, ביחוד בני עיר־מולדתו ביאליסטוק. הטובים ביניהם הם המחזות „בראָנקס עקספּרעס" (1919) ו„ברויט" („לחם", 1923). הוא כתב גם מחזות באנגלית בשביל הבימה האמריקנית. — יצירותיו המוצלחות ביותר של די' הן סיפוריו הקצרים, המוסרים מצבי־רוח חולפים; הסיפורים מעודנים ומפוקחים, ולפעמים בעלי משמעות סמלית. הם מעניינים גם מבחינת אופן כתיבתם; לעתים קרובות הם נפסקים במלים מקוטעות או במשפטים שלא באו לידי סיום.

К. Чуковский, От Чехова до наших дней, 1908;
ב. גארין, געשיכטע פון אידישען טעאַטער, 1918; קריטיקוס, א. ד. (ירחון „צוקונפט", 1920).

דִּי מוֹרְיֶה, ג'וֹרְג' (פַּלְמֶלָה בַּסּוֹן) — George (Palmella Busson) Du Maurier — (1834—1896), צייר וסופר בריטי. ד"מ היה מצאצאי מהגרים צרפתיים שנמלטו לאנגליה בימי המהפכה. הוא עצמו נולד בפאריס, וימי־ילדותו עברו עליו בצרפת; את התקופה הזאת בחייו תיאר אח"כ ברומאן הראשון שלו Peter Ibbetson (1892). ב1851 נסע ללונדון כדי ללמוד כימיה, אך כעבור 5 שנים חזר לפאריס ושם התמסר ללימודי האמנות. האוירה הבוהמית והקוסמופוליטית של הרובע ה„לאטיני", שבו היה דר, ממלאה את המפורסם שברומאנים שלו, Trilby (1894) — סיפור על נערה המשמשת דוגמנית לציירים ונעשית לזמרת מהוללת בהשפעתו ההיפנוטית של מוסיקאי יהודי הונגארי בשם סֶוֶנְגאלי. — ב1860 חזר ד"מ ללונדון והתחיל מצייר „קארטונים" — ציורים סאטיריים — על חיי הבורגנות הגבוהה והבינונית בשביל הירחון ההיתולי Punch, וב1865 נצטרף לחבר־עובדיו הקבוע. על סמך נסיונו בעבודה זו חיבר Social Pictorial Satire („סאטירה חברתית בציורים"), 1898. כצייר עסק גם באילוסטראציות לרומאנים — של עצמו ושל אחרים. ב1897, אחרי מותו, הופיע הרומאן The Martian („בן־מאדים"), העשיר בחומר אוטוביוגראפי. שלושת הרומאנים שחיבר ד"מ — ואף ציירם בעצמו — נראים בעיני הקורא בן־זמננו כסֶנטימֶנטאליים ומֶלודראמתיים, אלא שהם מעניינים מבחינת נטייתו של ד"מ לנושאים הדנים בטֶלֶפאתיה, בהיפנוזה ובגילויים נפשיים מוזרים אחרים. — נכדתו של ד"מ היא הסופרת דֶ פ נ י (Daphne) ד"מ.

T. M. Wood, *Du M., The Satirist of the Victorians*, 1913;
D. Du Maurier, *The Du Mauriers*, 1937.

דִּימוּרְיֶה, שַׁרְל פְּרַנְסוּאָה — Charles François Dumouriez — (1739—1823), איש־צבא ומדינאי צרפתי. די' היה בן למשפחת קצינים ושירת בצבא מנעוריו. ב1778 נתמנה למפקד שֶרבור ופעל שם במשך 10 שנים לשיפור מינהל הצי; ב1791 הגיע לדרגת מפקד־דיוויזיה. די' גילה אהדה למהפכה; תחילה תמך במירַבּוֹ (ע"ע), ואח"כ קשר קשרים עם הז'ירונדיסטים. במארס 1792 נתמנה למיניסטר־החוץ בממשלת הז'ירונדיסטים, ובתפקידו זה הציע את הכרזת המלחמה על אוסטריה. אחרי הפלת המלוכה ב10 באוגוסט 1792 העמיד את עצמו לרשות השלטון המהפכני. הוא נתמנה למפַקד עליון בחזית־הצפון וניהל ב20 בספטמבר, יחד עם קֶלֶרמַן (ע"ע), את קרָב־ואלמי, שבעקבותיו נסוגו הפרוסים מתחום צרפת. בנובמבר פלש די' לבלגיה, ניצח בקרָב־ז'מאפ — הנצחון הגדול הראשון של צבא־המהפכה על צבאות אירופה הישנה — והשתלט על רוב הארץ. אולם עם הגברת השפעתם של היעקובינים בפאריס גברו החיכוכים בין הממשלה ובין די', אשר סירב לקבל את מרותו של הקוֹנוֶנט ולהגשים את מדיניות־הכיבוש שלו. די' אף איים לעלות עם צבאו על פאריס, כדי לגרש את היעקובינים ולהקים עוצרות כצעד מכין להחזרת המלוכה. בינתיים נוצח צבאו בקרָב־נֶרווינדֶן (18.3.1793), ובעקבות מפלה זו התמרד די' בגלוי בקונוֶנט ופתח במו"מ עם האוסטרים כדי לזכות בתמיכתם. אולם הוא לא הצליח למשוך את חייליו אחריו, וכשהוכרז כבוגד ע"י הקונוונט נטש את צבאו ועבר לצד האוסטרים (אפריל 1793). כך נסתיים בכשלון הנסיון הראשון להקמת דיקטאטורה צבאית לחיסול המהפכה. עם בגידתו נסתיימה הקאריירה המדינית של די'. הוא התיישב באנגליה, ובתזכירים מרובים אל גֶלסון ואל רבי השלטון הירבה לעוץ

עצות בדבר ניהול המלחמה נגד צרפת. נסיונו להתפייס עם נאפוליון עלה בתוהו. גם אחרי הרסטוראציה לא חזר די׳ לצרפת, והוא מת בגלותו.

M. Boguslawski, *Das Leben d. Generals D.*, I–II, 1879; A. Chuquet, *Les guerres de la Révolution*, I–V, 1886–1891; id., *D.*, 1914; H. Welschinger, *Le roman de D.*, 1890; E. Cruyplants–W. Aertz, *D. dans les ci-devant Pays-Bas autrichiens*, I–II, 1912; Ponget de Saint-André, *Le général D.*, 1914; J. M. Thompson, *Leaders of the French Revolution*, 1929

י. טו.

דִימוֹרְפִיָה. (1) בביולוגיה — ע״ע מִין; פּוֹלִימוֹרְפִיָה. (2) בכימיה, קריסטאלוגראפיה, מינראלוגיה ופֶּטרוֹגראפיה — ע״ע אַלוֹטרוֹפִּיָה; פּוֹלִימוֹרְפִיָה.

רב דִּימִי, אמורא בבלי בדור השלישי והרביעי, שהעביר הרבה מאמרים משל חכמי א״י לישיבות בבל. בא״י נשא ונתן עם ר׳ ירמיה ובבבל עם רב נחמן, עם רב יוסף ועם אביי. על פיו שגור מאד הביטוי „אמרי במערבא" (=אומרים בא״י, ר׳ עיר׳ ג׳, ע״א; סוכה י׳, ע״א, ועוד). התלמוד הבבלי מוסר לעתים קרובות שמועות מפיו, שהביא אתו בבואו לבבל: „כי אתא רב דימי אמר..." (ר׳, למשל, במקורות הנ״ל). מסתבר, שיש לזהותו עם ר׳ אבדומה (או אבדימי) נחיתה (= יורד־בבל?), הנזכר כמה פעמים בירושלמי (שבת פ״ח ה״א [י״א, ע״ב]; עיר׳ פ״א, ה״ו [י״ט, ע״ב], ועוד). רב די׳ נזכר לעתים קרובות בתלמוד בבלי יחד עם רבין, שנחשב אף הוא לאחד מה„נחותי" (חול׳ קכ״ד, ע״א). יש סבורים, שתפקידו הראשי מטעם ישיבת־פומבדיתא היה להביא לישיבה מאמרים מחכמי א״י. — יש עוד אמוראים אחרים הנקראים באותו השם, אך הם נזכרים בתלמוד בבלי רק לעתים רחוקות, וידיעותינו עליהם מועטות.

דִימִיטְרוֹב, גֶאוֹרְגִי מִיכַיְלוֹבִיץ׳ — Г. М. Димитров (1882, ראדומיר — 1949, מוסקווה), מנהיג קומוניסטי בולגארי. די׳ היה לפי מקצועו פועל־דפוס, וכבר בנעוריו הצטרף לתנועה הסוציאליסטית. עם פילוג המפלגה הס״ד הבולגארית ב1902 נעשה די׳ מראשי האגף השמאלי, שהפך ב1919 למפלגה הקומוניסטית הבולגארית. מ1913 עד 1923 היה די׳ ציר הפארלאמנט הבולגארי. בתקופת מלחמת־העולם I נאסר בגלל תעמולה אנטי־מלחמתית. לאחר נפילת ממשלת מפלגת־האיכרים של א. סטאמבוליסקי (1923) ניסו הקומוניסטים בהנהגתו של די׳ לערוך הפיכה, אולם ניסיון זה נכשל (ע״ע בולגריה, עמ׳ 795). ב1925 אירגן די׳ את פיצוץ הקאתדראלה בסופיה. אח״כ יצא לגולה ופעל מטעם הקומינטֶרן במוסקווה, וינה וברלין. ב1933 היה בין הנאשמים במשפט הצתת הריכסטאג; הופעתו במשפט היתה אמיצה וגאה, והוא זוכה, אולם לא שוחרר אלא בהשתדלות הממשלה הסובייטית, שהעניקה לו את אזרחות ברה״מ (אך יש רגליים לסברה, שדי׳ ידע מראש על קיום הסכם חשאי בין הנאצים ובין הסובייטים, שהנאשמים הקומוניסטיים יזוכו). די׳ חזר לרוסיה, פירסם זכרונות ורשימות על המשפט, ומ1935 פעל כמזכיר הקומינטרן עד לביטולו של זה ב1943. אחרי כיבוש בולגאריה בידי הצבא הסובייטי פעל די׳ במולדתו למען הפיכתה ל„דמוקראטיה עממית". ב1946 היה לראש הממשלה הקומוניסטית הבולגארית והטיל על הארץ משטר־אימים בליווי „משפטי־טיהור" בנוסח מוסקווה. ביאנואר 1948 כרת די׳ בשם בולגאריה ברית עם טיטו (ע״ע), שליטה הקומוניסטי של יוגוסלאוויה, לשם הקמת פֶדֶראציה באלקאנית, אולם התכנית לא יצאה לפועל בשל התנגדותה של מוסקווה. ביוני 1948, כשחל הקרע בין טיטו לסטאלין, לא הצטרף די׳ לטיטו, אך ייתכן שבסתר נהה אחריו, ועכ״פ נראה שאיבד את אמונו של סטאלין. כעבור זמן־מה הוזמן למוסקווה ושם מת במסיבות מעורפלות.

D. contra Goering („הספר החום" נגד הנאצים), 1938; С. Д. Благоева, Г. Д. 1949; A. Gyorgy, *Governments of Danuba Europe*, 1949; R. W. Seton-Watson, *The East European Revolution*, 1950; Е. Савова, Д. 1952; G. D., *Reichstagsbrandprozess: Dokumente, Briefe, Aufzeichnungen*, 1953[2]. Г. Димитров, Летопис на живота и революционната мъдериост, 1882—1949, 1953.

א. את.

דִימִיטְרוֹבְגְרַד (Димитровград), עיר־תעשיה חדשה בבולגריה (ע״ע), שהוקמה ב1947 במסגרת תכנית־החומש הראשונה של בולגאריה הקומוניסטית. די׳ יושבת על המאריצה, במרכז איזור של מכרות־ליגניט. העיר תוכננה כמרכז לאספקת־כוח ולתעשיה כבדה למדינה; הוקמה בה תחנת־כוח גדולה, מפעלים לייצור דשנים כימיים, צֶמֶנט ובֶטון וכו׳. די׳ מתפתחת במהירות, וב1955 כבר נאמדה אוכלוסייתה ב60,000 נפש.

דִימִיטְרִי דוֹנְסְקוֹי (= הדוני) — Димитрий Донской — נסיך־גדול של רוסיה (1350—1389). די׳ ירש בילדותו את נסיכות מוסקווה מאביו איוואן II „האדום". בהשתדלות המיטרופוליט והבויארים של מוסקווה הוענק לו מטעם הח׳אן הטאטארי מעמד של נסיך־גדול, ז״א ראש נסיכי רוסיה הכפופים ל„אורדת־הזהב". כבר בגיל צעיר נהג די׳ את נסיכותו במרץ ובתבונה. ב1363 כבש את ולאדימיר, אבל השאיר את בירתו במוסקווה, שנעשתה עי״כ המרכז המדיני של רוסיה; ב1367 הקיף את הקרֶמל של מוסקווה חומת־אבנים. המצודה החדשה עמדה פעמיים (1368, 1370) בהצלחה במצור ששׂם עליה אולגֶרד (ע״ע) נסיך־ליטא. די׳ סיפח שטחים נרחבים של נסיכויות רוסיה הצפונית־מזרחית לתחום שלטונה של מוסקווה, וב1375 אילץ את נסיך טוֶר, מתחרם של נסיכי־מוסקווה על הראשות בין נסיכי־רוסיה, לכרות עמו ברית ולהכיר במרותו. די׳ היה השליט הרוסי הראשון שהעֵז להמרות בגלוי את פי שליטי אורדת־הזהב, וכשהתכונן הח׳אן מאמאי לעלות עם חילו על מוסקווה, אירגן די׳ נגדו ברית של רוב הנסיכויות הרוסיות ויצא לקראתו בראש צבא רוסי מאוחד. הקרב התחולל ב1380 בשדה־קוליקובו (Куликово) על גדות הדון העילי; די׳ הצטיין כמצביא וכלוחם אמיץ (הוא עצמו נפצע בקרב) וזכה לנצחון מכריע. לפי דברי הכרוניקות מנה הצבא הרוסי 150,000 איש, וצבא הטאטארים עוד יותר מזה, וכמחצית הלוחמים משני הצדדים נהרגו או נפצעו. מספרים אלה נראים מוגזמים, אך אין ספק שקרב־קוליקובו היה מן המאורעות הצבאיים הגדולים של יה״ב. אולם כבר ב1382 חידש הח׳אן טוכטאמיש, יורשו של מאמאי, בשליחותו של תימור לֶנג (ע״ע), את המסע על מוסקווה עם צבא טאטארי גדול, כבש את העיר והחריבה. די׳, שנסוג לוולאדימיר, נאלץ לחזור ולקבל עליו את חסות אורדת־הזהב. אולם הוא שמר על שלטונו בכל תחומי כיבושיו ברוסיה והצליח להוריש אותו — יחד עם עמדת הנסיך־הגדול — לבנו־בכורו,

לאחר שביטל את זכויות־הירושה המסָרתיות של קרובי הנסיך. בזה הניח את היסוד לשלטון־היחיד בשושלת נסיכי־מוסקווה.

למפעלו של די׳, וביחוד לנצחונו בקוליקובו („טבח־מאמאי״), נודע ערך מוסרי רב, שנעשה גורם היסטורי. בקֶרב זה התלכדו נסיכי רוסיה בפעם הראשונה למטרה לאומית אחת, ובו הוכח שניתן להכות את הטאטארים; וכן עשו אז ראשי הכנסיה הפראווסלאווית יד אחת עם השליטים החילוניים של רוסיה. די׳ — שכינויו ניתן לו מנצחונו על גדות הדון — נעשה בזכרון העם הרוסי דמות של גיבור לאומי ושליט חסיד.

И. Костомаров, Д. Д. (Русская история в монографиях), 1872; А. Экземилярский, Великие удельные князья северной Руси, I, 1889; С. К. Шамбинаго, Повести о Мамаевом побоище, 1906; А. А. Строков, Военное искусство древней Руси, 1949.

א. אח.

דִימִיטְרִי הַכּוֹזֵב

דִימִיטְרִי הַכּוֹזֵב (Лжедимитрий), שם שניתן לשלושה הרפתקנים, שהתנשאו לשלוט ברוסיה בדמותו של הנסיך דימיטרי בן אִיוַן IV האָיום (ע״ע) ב„תקופת־המהומה״ ב1605—1612.

הנסיך דימיטרי איוואנוביץ׳ (1582 — 1591) היה בן־זקוניו של איוואן האָיום מאשתו החמישית מאריה לבית נאגי. לאחר מות איוואן ב1584 הוגלה די׳, לפי פקודת העוצר בּוריס (ע״ע) גודונוב, יחד עם אמו ומשפחתה לעיר אוּגליץ׳, ושם נספה בגיל 9, כנראה — ברציחה. ועדת־חקירה, שמוּנתה ע״י בּוריס ושבראשה עמד וַסילי שויסקי (ע״ע), פסקה שהנסיך היה קרבן לתאונה. מבני משפחת נאגי ומתושבי אוגליץ׳, שטענו טענת רצח, הוצאו אחדים להורג ואחרים הוגלו לסיביר. אולם בעם נתפשטה הדעה — שמצאה לה מיד ביטוי בכרוניקות —, שבּוריס אירגן את הרצח, כדי לסלק את האחרון לבני שושלת־המלוכה ולפַנות את הדרך לתפיסת כסא־המלוכה ע״י עצמו. דעה זו יצרה את הרקע להופעת הטוענים לזהות עם די׳ — שלפי דבריהם לא נרצח אלא נמלט (ר׳ להלן). ב1607, בימי מלכותו של ואסילי שויסקי, שהיה מעוניין לבטל טענות אלו, נקבע שדי׳ נרצח, והוא אף הוכרז למעונה וקדוש־הכנסיה והובא לקבורת־הצארים במוסקווה. — בין ההיסטוריונים יש מקבלים את הגירסה, שדי׳ נרצח לפי פקודתו של בּוריס; על דעה זו מבוססת גם הדראמה של פושקין (ע״ע) „בּוריס גודונוב״. אולם כמה היסטוריונים חדישים סבורים, שבּוריס היה חף מפשע זה.

(1) די׳ (הכוזב) I, צאר־רוסיה (1605—1606), הופיע בפולין ב1603. בדבר אישיותו ומוצאו חלוקות דעות ההיס־טוריונים עד היום, אולם — פרט ליוצאי־דופן — אין מקבלים את טענתו (וטענת מצדדיו בשעתו) שהוא היה הנסיך די׳ שנמלט; אך לא הוברר, אם היה רמאי־מדעת או אם שוכנע ע״י אחרים באמיתת טענתו. לפי הגירסה הרשמית מימי הצארים בוריס גודונוב ווַאסילי שויסקי וראשוני בני־רומאנוב, היה די׳ זה הנזיר הצעיר גריגורי או יורי אוֹטְרֶפְּיֶב, שנמלט ב1601 ממנזר במוסקווה לפולין ושם קיבל את הקאתוליות. די׳ מצא לו תומכים בין שליטי פולין, שראו בו כלי־שרת במדיניותם כלפי מוסקווה, וכן בין הישועים רבי־ההשפעה בפולין, שקיוו להשליט על־ידיו את הקאתוליות במוסקווה. פטרונו העיקרי של די׳ בפולין היה הוֹוֶיוודה של סאנדומֶיז׳ מְנִישֶק, שהשיא לו אחר־כך את בתו מארינה. במוסקווה עצמה נתמך די׳ ע״י חוגי בּויארים מיוחסים, שהתנגדו לצאר בּוריס כלנחות־דרגה שמָלך, וכן ע״י ההמון, שדבק בזכר שושלת־ריוּריק. ב1604 חצה די׳ את הגבול הפולני־רוסי בראש צבא מורכב ממתנדבים והרפתקנים, קוזאקים ופליטים פּוליטיים ממוסקווה. פעולות־האיבה הת־נהלו במשך כמה חדשים ללא הכרעה, אולם באביב 1605, לאחר מותו הפתאומי של הצאר בּוריס, עבר הצבא הרוסי לצדו של די׳. הלה נכנס למוסקווה ונתקבל שם בתרועות; מאריה, אלמנתו של איוואן האיום ואמו של הנסיך די׳, שהיתה עוד בחיים, הכירה בו כבבנה. די׳ הוכתר לצאר; פיוֹדוֹר II, בנו ויורשו של בּוריס, נרצח יחד עם אמו; את אחותו כְּסֶניה, בת בוריס, אנס די׳, ואח״כ כלא אותה במנזר. בתור צאר גילה די׳ מידה רבה של כשרון ויעילות. הוא ניסה להנהיג תיקונים בשיטת המינהל ברוח המערב, להקל את מצב האיכּרים־הצמיתים, תיכנן ברית המדינות הנוצריות של אירופה המזרחית והמרכזית נגד תורכיה, ואף גילה סובלנות דתית — דבר שהיה בו מן החידוש ברוסיה. הבויא־רים, ובראשם ואסילי שויסקי, שחששו להגדלת כוח שלטונו, החלו להסית את העם נגדו והפריחו את הידיעה שאין הוא אלא רמאי, וביחוד עוררו את ההמון נגד הפולנים־הקאתוליים, מקורביו של הצאר. כשהגיעה מארינה למוסקווה לעריכת כלולותיה עם די׳ בלוויית פמליה של שרים ואנשי־צבא פולנים, שהתנהגו בגסות ובבוז כלפי הרוסים — פרצו מהומות, שאותן ניצלו הקושרים כדי לרצוח את די׳ כ¾ שנה לאחר המלכתו. — די׳ מופיע ב„בּוריס גודוּנוב״ של פושקין (ר׳ לעיל), והוא גיבּורן של שתי דראמות אדירות (ששתיהן לא הושלמו) של פ. שילֶר ושל פ. הֶבֶּל.

(2) די׳ (הכוזב) II, המכונה „הגנב [ז״א הרמאי] מטושינו״ (Тушинский вор), הופיע ב1607 בסטארוֹדוּב, על גבול פולין־רוסיה, וטען שהוא־הוא (1), שנמלט מן המת־נקשים בו. גם בדבר זהותו של (2) לא הושגה ודאות; יש סברה שהיה יהודי משומד. מסביב לדי׳ זה נתלקטו קוזאקים ואספסוף מדרום־מערב מלכות־רוסיה, וכן כמה אצילים פּו־לנים. באביב 1608 התקדם די׳ בכיוון למוסקווה, חיכּה בדרכו חטיבת־צבא שנשלחה נגדו ע״י הצאר ואסילי שויסקי, הגיע עד לכפר טושינו (מכאן כינויו) שבקרבת הבירה, התבצר בו ושם מצור על מוסקווה, שנמשך כ1½ שנה. מארינה מְנִישֶק, אלמנתו של (1), הכירה בו כבבעלה הראשון. די׳ הטיל את מרותו על כמה ערים ועל שטחים נרחבים בצפון המדינה. מפעולותיו השלטוניות חשוב מינויו של פילארֶט רומאנוב לאפטריארך — הוא פילארט אבי מיכאיל, שהיה לאחר מכן הראשון לשושלת־רומאנוב. במלחמת־האזרחים ברוסיה הת־ערבו קארל IX מלך־שוודיה וז׳יגמוּנט III מלך־פולין; האחרון, ששאף להמליך את בנו על רוסיה, פנה נגד די׳. מחנהו של די׳ בטושינו החל להתפורר, והוא עצמו ניגף ונמלט לקאלוּגה, אולם חידש משם את ההתקפה על מוסקווה בעזרת קוזאקי־הדון, טאטארים ואספסוף מחבל הוולגה התחתית. תוך כדי הפעולות הללו נרצח בידי אחד מאנשיו ב1610.

(3) די׳ (הכוזב) III הופיע ב1611 באיוואנגוֹרוד שעל הגבול הרוסי־אֶסטוֹני; סבורים, שהוא היה כומר בשם סי־דוֹרקה. הוא נתמך ע״י כנופיות קוזאקים־שודדים, שפעלו בסביבות מוסקווה, וכן ע״י אזרחי העיר פְּסקוֹב, שהכירו בו

כבצאר ב1612. אחרי זמן־מה נאלץ לברוח מפסקוב, נתפס והוצא להורג במוסקווה.

Н. Устрялов, Сказания современников о Д. Самозванце, I—V; 1831—1834; Н. Костомаров, Кто был иервый Лжедимитрий?, 1864; O. Pierling, *Rome et D.*, 1878; M. Pantenius. *Der falsche D.*, 1904; Русская историческая библиотека, XIII, 1909²; С. Ф. Платонов, Очерки по истории смуты, 1937.

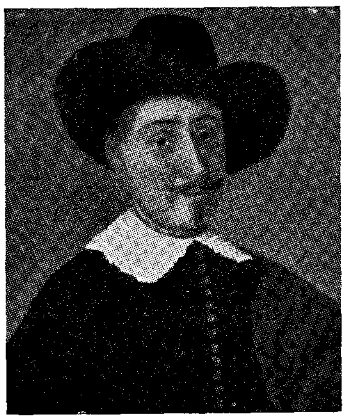
א. אח.

דימִיטְרְיֶבִיץ׳, דְרַגוּטִין — Драгутин Димитриевич — (1876—1917), איש־צבא ומנהיג לאומני סֶרבי, המכונה „אַפיס". די׳ היה ראש הקצינים־הקושרים, שרצחו ב1903 את המלך אלכסנדר אוֹבְּרֶנוֹביץ׳ (ע"ע, עמ׳ 636) ואת דראגה אשתו והעלו את בית קאראגֶאוֹרגֶביץ׳ על כסא־המלוכה. אח"כ היה די׳ מורה באקאדמיה הצבאית הסרבית. הוא היה חבר האירגון הרשמי־למחצה „הגנת העם", שהטיף לסרביה־רבתי ולאיחוד הסלאווים הדרומיים. כשנראה אירגון זה בעיני די׳ — הקיצוני והקנאי — פושר מדי, יסד ב1911 את אירגון־המחתרת „איחוד או מוות", שנודע בכינויו „היד השחורה"; האירגון החדש היה מורכב בעיקר מקצינים ומנוער, ותכניתו היתה — השגת המטרות של „הגנת העם" ללא ברירה באמצעים, לרבות דרך הטֶרור, המרידה והמלחמה. האירגון, ודי׳ עצמו, פעלו במלחמת הקומיטַג׳ים (ע"ע) במַקֶדוניה נגד השלטון התורכי וניהלו תעמולה אירֶדנטיסטית נגד שלטון אוסטרו־הונגאריה בבוסניה והֶרצֶגובינה. די׳ אירגן את רצח הארכידוכס פְרַנץ־פֶרדינַנד (ע"ע) בסאראיֶבוֹ ב28 ביוני 1914, המאורע שממנו נתלקחה מלחמת־העולם I. במשך המלחמה פרצו ניגודים חריפים בין די׳ וחסידיו ובין הממשלה הסרבית בראשותו של נ. פאשיץ׳, בעיקר בגלל הקו המדיני שיש לנקוט כלפי המַקֶדונים ובולגאריה. בדצמבר 1916 נאסרו די׳ ומקורביו בסאלוניקי — מושב הממשלה הסרבית הגולה — והואשמו בבגידה ובאירגון קשר על חייו של יורש־העצר אלכסנדר. ביוני 1917 הוצא די׳ להורג. שלטונו של טיטו חזר וטיהר את שמו ב1954. — די׳ היה אדם נועז, פיקח, בעל מרץ ורב־פעלים, אך חסר מעצורים מצפוניים.

R. W. Seton-Watson, *Saraievo*, 1927; M. Bogičevič, *Le procès de Salonique*, 1927; id., *Le colonel D.-Apis*, 1928; R. West, *Black Lamb and Grey Falcon*, 1942; M. Zivanović, *Pukownik Apis*, 1955.

א. אח.

דִימֶן, אַנְתוֹנִי וַן — Anthony van Diemen — (1593—1645), אדמיראל ומדינאי הולאנדי, ממניחי־היסוד של השלטון הקולוניאלי ההולאנדי במזרח הרחוק. בצעירותו קיבל ו"ד הכשרה מסחרית, אולם לאחר שנכשל בעסקים באמסטרדאם היה ליורד־ים וב1618 היגר להודו. במהרה נתעלה ממשרת פקיד נמוך למנהל הכללי של המסחר ההולאנדי בדרום־מזרח אסיה, ואף זכה לתואר אדמירל. ב1631 חזר להולאנד. ב1636 נתמנה למושל כללי של מושבות הולאנד ותחנות־הסחר שלה באיי הודו המזרחית ובמדינות הסמוכות, ותפקיד זה מילא עד יום מותו. בשנות שלטונו התרחב מאד הסחר ההולאנדי במזרח הרחוק והביא שיגשוג רב להולאנד. ב1641 כבש ו"ד את מושבות הפורטוגֶזים בצֵילון ובמאלאיה. ביזמתו חילקו ביניהן הולאנד ופורטוגאל את הסחר בקינמון, ואילו להולאנדים הבטיח ו"ד את המונופול בסחר הפילפל. ו"ד פיתח קשרי־מסחר בין הולאנד ובין הודו־סין, סין ויאפאן. ביזמתו ובאירגונו נערכו כמה מסעות־תגלית. לפי הוראותיו חקר אֵבֶל טַסמַן את חופי אוסטראליה, ובמסע זה גילה את האי, שנקרא תחילה בשם ארץ־ו"ד ושמו הוסב אח"כ לטאסמאניה ע"ש מגלהו. — ביזמתו של ו"ד חוברה ב1642 חוקת בַטַויה, ששימשה כ200 שנה בסיס לחוק באיי הודו ההולאנדית.

אנתוני ואן דימן

דִימֶנְשְטֵין, שִמְעוֹן — С. Димeнштейн — (1886, סֶבֶז׳ [בֶילורוסיה] — 1937[?]), עסקן קומוניסטי יהודי. די׳ היה בנו של רוכל בכפרים; למד בישיבת ליובאוויץ׳, ובגיל 18 נסמך לרבנות בווילנה ע"י ר׳ חיים עוזר גרודזנסקי (ע"ע). בנעוריו סבל מחסור ונתמך ע"י בן־עירו הסופר העברי שמואל צֶ׳רנוביץ („ספוג"). באותן שנים נספח די׳ לכיוון הבולשֶוויסטי של הס"ד הרוסית וניהל תעמולה נגד ה„בונד". ב1906—1910 נאסר פעמים אחדות, הוגלה לסיביר וברח לפאריס. ב1917 חזר לרוסיה, ובראשית השלטון הסובייטי היה לסגנו של סטאלין, ששימש אז קומיסאר לענייני הלאומים בממשלתו של לנין; די׳ נעשה מנהל הקומיסאריון לעניינים היהודיים. מ1918 ואילך ערך את העתון היידי „דער אמת", שכתיב־שמו הוחלף אח"כ ל„דער עמעס". העתון שימש את צרכיה התעמולתיים של המפלגה הקומוניסטית, בעיקר נגד הציונים וה„בונד". ב1919 היה די׳ הקומיסאר לתזונה ולעבודה בממשלת הרפובליקה הסובייטית ליטא־בֶילורוסיה, שהתקיימה זמן מועט בלבד. אחרי מלחמת־האזרחים, עם קום היֶבסֶקציה (ע"ע), עזב די׳ לזמן־מה את העניינים היהודיים ומילא תפקידים ממשלתיים שונים בפנים־רוסיה; בין השאר היה קומיסאר לענייני־חינוך בתורכסטאן וראש המינהל לחינוך פוליטי באוקראינה. לפעילות בענייני היהודים הוחזר בתחילת ההתיישבות היהודית בבירוביג׳ן (ע"ע), שבה מילא תפקיד בולט. די׳ הוצא להורג, כפי הנראה ב1937, בזמן ה„טיהור" שערך סטאלין בבולשוויקים הוותיקים. שמו של די׳ איננו נזכר עוד במהדורה החדשה של „האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה".

דַיָן, משה (נו׳ 1915, דגניה), איש־צבא ישראלי. דין הוא בנו של שמואל דַיָן, ממייסדיה של דגניה (ע"ע), ואח"כ של נהלל (ע"ע). משה דין התחנך בנהלל ומנעוריו השתייך לאירגון ה„הגנה". בתקופת המאורעות של 1936—1939 התגייס תחילה לנוטרות, פעל יחד עם יחידת־צבא בריטית בעמק־יזרעאל, והתמנה לדרגה של סארג׳נט. במשך המאורעות הצטרף ל„נודדת", כוח־המחץ הנייד הראשון של ה„הגנה"; שם נפגש עם וִינְגֵיט (ע"ע) ולקח חלק בפעולות שביצע מפקד זה. ב1940 נאסר דין עם מרבית החניכים והמדריכים בקורס אילֶגאלי למפקדי ה„הגנה" ונכלא עם חבריו ע"י השלטונות הבריטיים בבית־הסוהר של עכו למשך שנתיים. עם שיחרורו ב1941 הצטרף מיד ליחידות הראשונות של הפלמ"ח, אשר הוקמו באותה העת. ב1941 מילאה

קבוצתו תפקידים של סיור ושל משמרת קדמית לצבאות בעלות-הברית שפלשו לסוריה של וישי. דין נפצע בקרב ואיבד עין אחת. אחר החלמתו ושיחרורו מן השירות הבריטי חזר לנהלל לעבודה חקלאית.

בימי המאבק בין הישוב ובין השלטון הבריטי ב1947 גויס דין מחדש לשירות הפעיל ב„הגנה" ועשה במיוחד לחיול ולאימון מוגבר של בני-המושבים. במלחמת-הקוממיות שימש במאי 1948 כאחד המפקדים בגיזרת דגניה. כשאורגנה בימי ההפוגה הראשונה החטיבה המשוריינת הראשונה של צה"ל, נתמנה דין למפקד של גדוד-קומאנדו ממוכן. בראש יחידה זו נטל חלק במבצע „דני" וכבש את לוד. אחר-כך הועבר הגדוד לחזית הדרום והשתתף בפעולות נגד הצבא המצרי. בראשית 1949 התמנה דין למפקד חטיבת „עציוני" בירושלים בדרגת סגן-אלוף וניהל את הקרבות האחרונים בסביבת העיר. ב1950 התמנה לאלוף פיקוד הדרום; ב1951 עמד בראש פיקוד הצפון. ב1952 התמנה לראש אגף המטה הכללי במטכ"ל, ומ1953 עד ראשית 1958 היה רמטכ"ל. בתפקידו זה הקדיש מאמץ מיוחד להגברת יכולת התימרון של הצבא; בין השאר פיתח בשקידה רבה את חיל-הצנחנים, גיסות-השריון וחיל-האויר. דין עמד בראש צה"ל בתקופה של פעילות מוגברת: מיבצעי-התגמול ב1954—1956 ומערכת-סיני בסתו 1956, שהוציאה לו שם בעולם.

יש. ב.

דִינְגוֹ (Warrigal או Canis familiaris dingo), כלב-בר אוסטרלי, היונק העילאי היחיד שנמצא ביבשת זו לפני בוא המהגרים האירופיים; אינו נמצא בטאסמאניה ובניו-זילנד, אע"פ שעולם-החי של האיים האלה דומה בדרך-כלל לזה של אוסטראליה. גדלו של הדי' בין התן והזאב; רגליו ארוכות ביחס. צבעו חום-אדמדם עד צהבהב, פסים לבנים עוברים בחלק גופו התחתון, בקצה זנבו וברגליו (תמונה: ע"ע אוסטרליה, עמ' 1006). — הדי' הוא בע"ח לילי, החי במישורים וביערות הפתוחים. ההמלטה נעשית במאורה בקרקע או במחילות בתוך סלעים או בתוך עצים; מספר הגורים 4—8.

הדי' נוהג לצאת לטרף יחידי או בזוגות, ולעתים רחוקות בחבורות של 5—6; הוא מתנפל על קנגורו, חיות-כיס אחרות, עדרי-צאן וכו' ונעשה סכנה חמורה למשק הכבשים והעופות. כנגד זה הוא גם מועיל לחקלאות כמשמיד הארנב, שהפך למכת-מדינה באוסטראליה (ע"ע ארנבת, עמ' 1002/3).

בבוא האירופיים לאוסטראליה היה הדי' חית-בר; אחר-כך נוצרו בני-כלאיים של הדי' וכלבי-בית שהובאו מאירופה. האוסטראלים מביייתים די' צעירים, שמשמשים להם אח"כ לעזור בציד בע"ח: אופוסום, לטאות, נחשים וכו'.

בבעיות מוצאו ושייכותו הזואולוגית של הדי' רבו חילוקי-הדעות. היו שטענו, שהדי' הוא בע"ח מקומי, אחד מהיונקים הקדמונים של אוסטראליה, ואולי אף אחד מאבות כלב-הבית; אחרים סברו, שהוא כלב-בר או כלב-בית, שנדד לבדו או כבן-לוויתו של האדם הקדמון והגיע לאוס-טראליה בדרך היבשתית, שחיברה לפנים את גינאה החדשה עם אוסטראליה, או בדרך הים, או הובא מאסיה ע"י נוסעים הולאנדיים או מאלאיים. היום נראה הדבר, שהדי' בע"ח ותיק באוסטראליה, מאחר שמאובנים של די' נמצאו יחד עם עצמות של חיות-כיס ענקיות מן הפליסטוקן; מסתבר שהוא בא לשם בעבר הרחוק יחד עם האדם הקדמון דרך הים, ושאח"כ נתרופף הקשר בינו ובין האדם, והוא הפך לפרא. מבחינת זהותו הזואולוגית הדי' מוכר כמין של כלב מהסוג Canis, קרוב ביותר לזאב הצפוני מבחינת מבנה הגולגולת וקרוב לאבות הזאב מבחינת מבנה שיניו. אין בו סימני קירבה לתן: הוא שקט, אינו צורח ומייללל כסימן להתחלת הציד, והפרשותיו חסרות ריחות מזיקים.

F. W. Jones, *The Mammals of South Australia*, 1923.

מ. ט.

דִינְגְּלֶר, הוּגוֹ — Hugo Dingler — (1881—1954), פילו-סוף גרמני. די' היה פרופסור באוניברסיטת מינכן ובביה"ס הטכני הגבוה בדארמשטאט. הוא עסק בעיקר בבעיית ביסוסם של מדעי-הטבע והמאתמאטיקה מבחינת תורת-ההכרה ותרם תרומה מקורית למחקר זה כמתנגד חריף ועקשני ליסודות הפיסיקה החדישה. די' טען נגדה, שהיא חסרה בטחון מתודי וחד-משמעות. הוא דחה את התפיסה הרווחת, שלשם ביטוי הניתנים הניסויים רשאי הפיסיקן לבחור לו את הפורמאליזם המאתמאטי הנוח לו ביותר, למשל את הגאומטריה הלא-אוקלידית. די' הטעים את ההבדל היסודי שבין צורות נוחות לחשבון ובין צורות בעלות תוקף ישותי. משמעות ישותית מייחס די' לגאומטריה ולמכאניקה הקלאסית בלבד, ואילו הגאומטריה הלא-אוקלידית והמכאניקה הלא-ניוטונית חסרות בעיניו משמעות זו; לפיכך אין הוא רואה בשימוש בגאומטריה הלא-אוקלידית בפיסיקה אלא „אונטולוגיזאציה של צורות".

הוגו דינגלר

את טענתו זו מבסס די' מבחינה מעשית ע"י הטעמת הקשר ההכרחי שבין תוצאות המדידה ובין הכנת מכשירי-המדידה. המכשירים הפיסיקאליים שאנו בונים הם מימושים מלאכותיים של הגאומטריה האוקלידית, ולפיכך שקועה הגאומטריה האוקלידית מראש במכשירים הפיסיקאליים. מכאן יוצא, לפי די', שהאופי האוקלידי של החלל קבוע לפני כל ניסוי, ושום מסקנה ניסויית אינה יכולה להוכיח את האי-אוקלידיות של החלל, כי הניסוי מתבצע בעזרת מכשירים אוקלידיים („נקודת-מבט אופראטיווית").

מבחינה עיונית דורש די' לשם הכרעה בדבר הגאומטריה והמכאניקה הזכאיות לתבוע לעצמן תוקף ממשי — ניתוח מבחינת תורת-ההכרה של המהות של הניסוי, ניתוח הקודם בהכרח לכל ניסוי והמהווה „מדע-ראשית", המבסס את האכּסיומות העליונות של המחקר. לפי די' מראה מדע-ראשית זה, שהתוקף הכללי של האכסיומות יסודו ברצוננו למלא את כל התנאים הדרושים לשם השגת מדע בטוח, הדורש מושגים חד-משמעותיים. מושגים מדוייקים כאלה ניתנים לנו רק בבחינת „אידיאות" (למשל: האידיאה של הנקודה הטהורה) — יצירות חפשיות שלנו, שאינן שאולות מן הממשות.

אידיאות אלו משמשות יסוד לארבעה „מדעים אידיאליים": אריתמטיקה, אנאליזה, גאומטריה, קינֶמאטיקה (מכאניקה), שאינם מכילים אלא משפטים מובנים מאליהם. את המדעים האלה אנו מניחים ביסודה של הממשות, וע"י תהליך של מיצוי אנו מתאימים את זו יותר ויותר ליצירות אידיאליות־חפשיות שלנו. אנו חפשיים בהנחת החוקים הפיסיקאליים ובוחרים מלכתחילה ע"י הסכם בבסיס החד־משמעותי והפשוט ביותר, שעליו אנו ממשיכים לבנות, בהוסיפנו על ההנחות הראשונות ובהשלימנו אותן במידת הצורך. את „האידיאות" אנו ממחישים ע"י יצירה מלאכותית של עצמים ממשיים המגשימים את המדע האידיאלי. דוגמה לכך הם מכשירי־המדידה הפיסיקאליים האֵוקלידיים שלנו.

בתפיסתו, שהאַכּסיוֹמות היסודיות של הגאומטריה והפיסיקה קבועות אַפְּריוֹרי (ע"ע) לפני כל ניסיון, קרוב די' לקאנט, והוא מוציא מכאן מסקנות דומות לתורתו של קאנט על הדבר־כשהוא־לעצמו (ע"ע). התוקף הממשי, שאותו גזר מתוך דרישת החד־משמעות, הוא תוקף **בתוך המדע**, ולא נאמר בו שום דבר על העולם שמחוץ למסגרת המדע. די' קורא לו „עולם שלא חלוּ בו ידיים" (Das Unberührte), והוא מתאים לדבר־כשהוא־לעצמו. אסור לערבב עולם זה בתמונת־העולם של מדעי־הטבע; הוא אירַציונאלי, ודי' מדגיש שאפשר להוכיח הוכחה מדעית שאיראציונאלי כזה קיים. האדם שרוי ב„כוליות־הדברים" (Gesamtheit der Gegenstände) אי־ראציונאלית. הרוצה להיות מאושר, חייב לחיות בשלום עם „כוליות־הדברים", שהיא תופסת במשנתו של די' את המקום שאלוהים תופס בדתות. — די' רואה את האפשרות היחידה לביסוסה של תורת־מידות ראציונאלית בבחירת תכלית עליונה אחת, שממנה נגזרים תפקידיו של האדם וההערכה המוסרית של כל הדברים.

בחיבוריו טיפל די', בין השאר, גם ביהדות, ואף כתב עליה ספר מיוחד. כשהוא משווה את היהדות עם היוונות הוא עומד על „העָצמה של חוויית־אלוהים אצל היהודים ועל זכות־הקדימה של המוסרי אצלם, דבר שאין כדוגמתו אצל שום אומה אחרת".

מספריו של די': Die Grundlagen d. Naturphilosophie, 1913; Die Kultur d. Juden. Eine Versöhnung zwischen Religion und Wissenschaft, 1919; Grundlagen der Physik (1919, 1921); Kritische Bemerkungen zur Relativitätstheorie, 1921; Das Experiment, sein Wesen u. seine Geschichte (1928); Der Zusammenbruch d. Wissenschaft, 1931[2]; Die Grundlagen d. Geometrie, 1933; Das Handeln im Sinne d. höchsten Zieles, 1935; Lehrbuch d. exakten Fundamentalwissenschaft, 1944; Das Geltungsproblem u. d. Irrationale (Clausthaler Gespräche, 1948); Grundriss d. method. Philosophie (1949); Die Ergreifung d. Wirklichen, 1955.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת ההכרה, ת"ש; A. Haag, *Zu H. D.'s Lösung des Raumproblems* (Ann. d. Philos. 1928); F. Scheele, *H. D.'s philosophisches System*, 1933; H. Weinberg, *Das Geltungsproblem bei H. D.*, 1934; V. Kraft, *D.'s "Methodische Philosophie" u. d. Neopositivismus* (Zeitschr. f. philos. Forschung VIII/2); M. Wagner, *H. D.'s Beitrag z. Thematik d. Letztbegründung* (Kantstudien, 47), 1955/56.

ש. ה. ב.

דִינָה, בתו של יעקב אבינו, שנולדה לו מלאה אשתו אחר בנה הששי (בראׄ ל, כא). בתורה נשתמר סיפור אחד מחייה (שם לד) — שבזמן שהותה של משפחת יעקב בסביבות העיר שכם נאנסה די' ע"י „שכם בן חמור החִוי נשׂיא הארץ", ובני יעקב, שמעון ולוי, גאלו את כבוד אחותם בעריכת טבח בכל הגברים בעיר ושוד נשיהם וטפם וכל רכושם.

מסיפוּר התורה משתקפות הערכות מנוגדות למעשׂה הנקמה של שמעון ולוי. מצד אחד מובעת בו התנגדותו החריפה של יעקב למעשה בניו (שם שם, ל), התנגדות שאמנם אינה מנומקת לכתחילה מבחינה מוסרית אלא רק מתוך חשש לתוצאות, אלא שיעקב חוזר על הבעת שאט־נפשו אפילו בשעת מיתתו, גם לאחר שחששות אלה לא נתאמתו (שם מט, ה—ז). אבל מצד שני מעורר הסיום הנמרץ של הסיפור („הכזונה יעשה את אחותנו ?!" [שם לד, לא]) את הקורא להבנת מעשה הנקמה, ואפילו להזדהות עמו. הערכות מנוגדות אלו מוצאות את ביטויין גם במסורת המאוחרת (יהודית ט, ב—ד; ב"ר פ'; ילק"ש קל"ד), וכן בשירה ובספרות הפובּליציסטית של זמננו (ר' למשל, ש. טשרניחובסקי, „פרשת דינה" [בקובץ „ראי אדמה"], ת"ש; י. ליבוביץ, „לאחר קיביה" [בקובץ „תורה ומצוות בזמן הזה", ע' 171], תשי"ד).

מעשׂה די' מעורר את המחשבה גם על הגרעין ההיסטוֹרי הגנוז בו. שמעון ולוי הם שני השבטים שלא זכו בימי יהושע לנחלה משלהם וגם אינם נזכרים בשירת דבורה, ואילו דווקא במעשה די' שמתקופת האבות הם נחשבים ללוחמים ולכובשים. השערה רווחת היא, שסיפור די' נשתייר ממסורת היסטוֹרית קדומה — שכבר נשכחה ממנו —, שלפיה חלה ראשית כיבוש הארץ כבר בימי האבות ושחלק מן העם כבר נאחז בארץ בתקופה זו (והשו' דברי יעקב: בראׄ מח, כב). ההשערה על קיומה של מסורת זו, ואולי גם על נאמנותה ההיסטוֹרית, מתחזקת ע"י העובדה, שבכל פרשיוֹת הכיבוש שבמקרא — מס' יהושע ועד ס' שמואל — לא נשתמר כל זכר מכיבוש ארץ שומרון, שמרכזה שכם, ושלפי הסיפור המקראי באו שמה בני ישראל בימי יהושע כמי שבא אל נחלתו (יהו' ח, ל ואילך).

המקרא אינו מספר כלום על חייה של די' אחר המעשה ולא על משפחות שהתייחסו עליה, אע"פ שהוא מונה אותה בין יורדי־מצרים (בראׄ מו, טו). האגדה המדרשית משלימה את החסר בדרכים שונות. לפי אגדה אחת נישׂאה די' לשמעון וילדה לו את „שאול בן הכנענית" (ב"ר שם [השו' בראׄ מו, י]); לפי אגדה אחרת נישאה לאיוב (שם שם). לפי סיפור אחר הרתה לשכם, ונולדה ממנה אסנת, אשתו של יוסף ואמם של אפרים ומנשה (ילק"ש שם; אגדה זו שימשה מקור לשירו הנ"ל של ש. טשרניחוֹבסקי).

הדרשנים בישראל הרבו לנצל את סיפור די' כאסמכתא להשקפה, שאין ראוי לאשה להיות רגילה לצאת מן הבית (ר' בייחוד תנח' וישלח).

וע"ע יעקב; שכם.

ש. ייבין, (מערכות, כ"ו-כ"ז, 60, 62), תש"ה; ב. מייזלר, (ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, 84), תש"י; L. T. M. Noth, *Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung*, 10, 1928.

יע. ל.

דִינוּאָה, זָ'ן — Jean Dunois —, המכוּנה „הממזר מאוֹרלֵאַן" ["le Bâtard d'Orléans"], (1403?—1468), מצביא ומדינאי צרפתי. די' היה בנו־שמחוץ־לנישואין (מכאן

כינויו) של לואי לבית־אורלֶאַן, ענף מבית־המלוכה הצרפתי. מ1421 שירת בצבאו של הדוֹפֶן שארל — לאחר מכן המלך שארל VII. לדי' היה חלק מרכזי במאורעות הצבאיים בתקופה האחרונה של מלחמת מאת־השנים, שהביאו לשיחרור אדמת צרפת מן הכיבוש האנגלי. ב1428—1429 הגן על אורלֶאן הנצורה, ולאחר שהגיעה ז'ן ד'אַרק (ע"ע) לעיר — פעל יחד אתה והיה אחד מחסידיה ותומכיה עד לנפילתה בשבי. די' הוסיף להכות באנגלים גם אחרי מותה של הבתולה מאורלֶאן, ואחרי שורה של נצחונות שיחרר את פאריס ב1436. ב1439 נתמנה ע"י המלך לרוזן מדי'. כשניסה שארל VII להגביל את כוחה של האצולה הפֶאודאלית, השתתף די' בקשר ה„פְּראגֶרִי" נגד המלך, אולם אחרי כשלון המרד התפייס עם המלך, חזר לשירותו והמשיך בפעולות הצבאיות נגד האנגלים. בשנות 1449—1451 החזיר לשלטונו של מלך־צרפת את נורמאנדיה ואת גייֶן. — די' השתתף באופן פעיל גם במדיניות החוץ והפנים, ובין השאר ניהל מטעם המלך את המו"מ על שביתת־נשק עם האנגלים ועל הסכמים עם בורגונדיה, עם סאוויה ועם האפיפיורות. שארל VII העניק לו הכנסות, נכסים ותארי־כבוד רבים. — ב1461, עם עליית לואי XI על כסא־המלכות, הורחק די' — יחד עם שאר יועציו של שארל VII — מעֶמדות־המפתח של השלטון. לפיכך חזר והשתתף בקשר של הפֶאודאלים נגד המלוכה, אולם לאחר ששני הצדדים השלימו ביניהם — במידה רבה הודות לפעילותו הדיפלומאטית של די' — מיהר גם זה האחרון להשלים עם המלך. בשנות־חייו האחרונות הוחזרו לדי' מקומו והשפעתו במועצת־המלך, ואף הוענקו לו זכויות פאודאליות נוספות.

L. Martin, *D., le Bâtard d' Orléans*, 1943.

י. ב. ס.

דִינוּאַיֶה דֶה סֶגוֹנְזַק, אַנְדְרֶה — André Dunoyer de Segonzac — (נו' 1884), צייר, רַשם ופתח־חֶרֶט צרפתי. די' הוא בעל סיגנון ציורי עצמאי ומקורי. בציורי הנוף והדומם שלו בולטת הבעה חזקה, המושגת ע"י שימוש במימשח עבה ובצבעים חמים, ואפילו לוהטים. הרֶאליזם של Les Buveurs („השתיינים"), 1910, ושל Les Pains de Fantaisie („מיני־מאפה"), 1913, רחוק מן הזרמים הקיצוניים באמנות של זמנו, אולם ב„וֶנוס ממֶדיצ'י" (1912) ניכרת השפעה קוביסטית קלה. בציוריו המאוחרים יותר של די' ניכרת ביהוד השפעתו של סֶזַן (ע"ע). רישומיו של די' מצטיינים בעדינותם. הוא צייר גם תפאורות ותלבושות בשביל התיאטרון, הכין תחריטים על נושאים של ספורט וריקודים, וכן אילוסטראציות רבות לספרים. בשנים 1919—1924 צייר סדרת תמונות־עירום, ואח"כ את הסידרה „הנוף בפרובאנס" — מיטב יצירתו, שבגללה זכה לפירסום רב. — הביקורת האמנותית מדמה את אמנותו של די' לזו של דוֹמְיֶה (ע"ע) ושל קוֹרוֹ (ע"ע).

J. Guenne, *D. d. S.*, 1928; P. Jamot, *A. D. d. S.*, 1941[2]; C. Roger–Marx, *D. d. S.*, 1951.

דִינֶזוֹן, צְבִי הִירְש (1832, סלוצק [בֵילורוסיה] — 1877, לונדון), „המגיד מסלוצק", דרשן ומטיף; המגיד הראשון ברוסיה שדרש ביידית עממית ולא בלשון התורנית של המגידים המסרתיים. די' נחשב בזמנו ל„דרשן־ההשכלה"; הוא הטיף לשילוב של תורה והשכלה, הוכיח את בני־עמו על התרחקותם ממלאכת־כפיים והדגיש את ההכרח בתיקון החינוך (כלומר: ביטול ה„חדר" ולימוד בבת"ס ממשלתיים). די' נתפרסם ביָשרו האישי; בדבריו בציבור לא נשא פנים, אף לא פני המשכילים, שראה עצמו קרוב להם. עמדתו זו וביקָרתו על מנהיגי הדור הישן עוררו עליו את התנגדותם של חוגים רחבים, וביחוד את רגזם של החרדים, ובמקומות רבים נסגרו בפניו שערי בית־המדרש. זמן־מה פעל די' ברחבי רוסיה מטעם „חברת מרבי־השכלה בישראל". סופרי ההשכלה (ביניהם יל"ג) תמכו בו והחליפו עמו מכתבים. הרדיפות המתמידות של מתנגדיו אילצוהו לעזוב את רוסיה. ב1874 עבר ללונדון, ושם המשיך בתפקידו כמטיף בקהילת יוצאי רוסיה־פולין „עין יעקב". בלונדון יסד בי"ס עברי והתקרב לחוגי החרדים. — דרוש אחד של די' בשם „כבוד מלכים" נדפס ב1869.

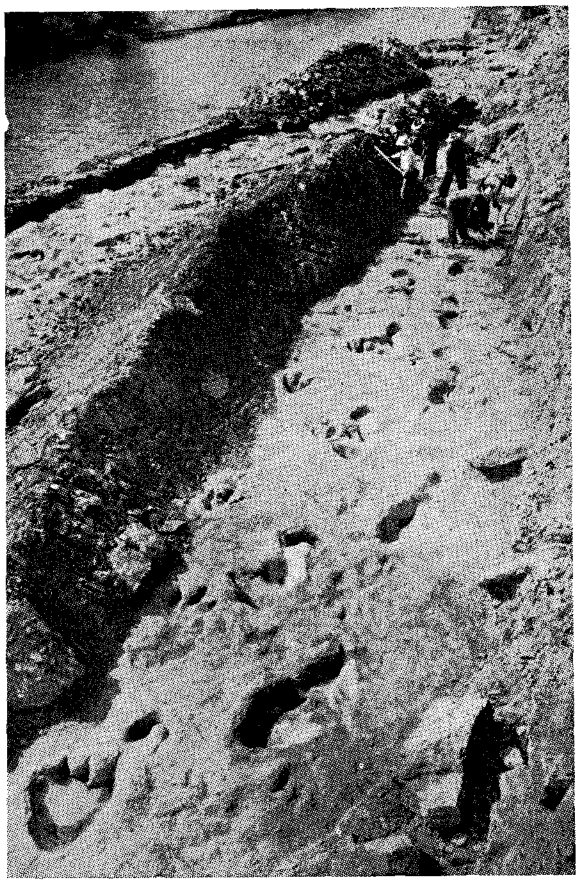
י. רוזנטאהל, תולדות חברת מרבי השכלה בישראל בארץ רוסיא משנת תרכ"ד-תרמ"ו, א', 69/70, ג', 207/8, 1885; י. ל. גורדון, אגרות יל"ג, סי' 60, 62, 77, 79, 97, 98, 101, 111, 1894; י. ה. ליפשיץ, זכרון יעקב, ב', 62–64, 194, 1927; ש. י. ה. גליקסברג, הדרשה בישראל, עמ' תכ"ז, ת"ש; W. Zeitlin, *Bibliotheca Hebraica Post-Mendelssohniana*, 63, 1891; J. Meisl, *Haskalah, Gesch. d. Aufklärungsbewegung unter d. Juden in Russland*, 174, 1919.

י. הו.

דִינוֹסַאוּרִים (Dinosauria, מיוו' δεινός, איום, σαῦρος, לטאה: „לטאי־אימים"), שתי סדרות של זוחלים (ע"ע) קדמונים, הידועים לנו ממאובנים מן הטריאַס, היורה והקרֶטיקון; הם הטביעו את חותמם בעולם־החי בתקופות הללי ונעלמו כליל לפני התחלת הקֶנוזואיקון. לקבוצת הדי" השתייכו בע"ח קטנים וגדולים — מגודל של חתול עד לממדים שאליהם לא הגיעה שום חיַת־יבשה אחרת בתולדות החיים: יצורים שאורך גופם היה כמעט 30 מ' ומשקלם — אולי — 40 טונות. את שם הקבוצה כולה טבע ר. אוֹאֶן (ע"ע) ב1842 בגלל ענקים אלה.

עצמותיהם של הדי" היו, כנראה, בחלקן חלולות. מיצוקי כפות־רגליהם הענקיות, שנמצאו בשכבות אבן־חול או אבן־טין במקומות שונים, ניכר שהיו לרגליהם 3 אצבעות קדמיות ואצבע אחת אחורית (ציור 1). בשני הסימנים הללו דומים הדי" לעופות. נמצאו גם ביצים של כמה סוגים, ומכאן שלפחות חלק מהם היו מטילי־ביצים. ידועים גם רישומי עורם המכוסה קשקשים. רוב הדי", ובכללם כל הטיפוסים הקדמונים שבהם, היו הולכים על שתיים, ובהתאם לכך היו רגליהם האחוריות גדולות וחזקות בהרבה מן הקדמיות; במצב־עמידה יכולה היתה החיה להסתייע גם בזנבה החזק. הגפיים הקדמיות שימשו כידיים לתפיסת הטרף (בטורפים) או להרכנת ענפי־עצים ועקירת שיחים (באוכלי־עשב). בין הטיפוסים המאוחרים נמצאו שחזרו להיות הולכי־על־ארבע. — הדי" היו קטני־מוח ביותר; למשל: Triceratops, בן כ10 טונות, היה בעל מוח שמשקלו לא הגיע ל1 ק"ג, ז"א לפחות מ0.01% ממשקל־גופו; Stegosaurus הגיע לאורך של 5 מ', ומשקל מוחו לא היה אלא 75 ג'. לעומת זה היה חוט־השדרה בדי" מורחב באיזור העָצֶה ויוצר שם מעין „מוח־עָצֶה" מִשְנִי להסדרת פעולתן של הגפיים האחוריות.

קבוצת הדי" היתה מרובת מינים ורבת־גונים מבחינת הטיפוסים ואורח־החיים: מהם קלי־תנועה ודקי־גו ומהם מסורבלים וכבדי־תנועה; מהם בעלי־שריון ומהם חשופי־עור; מהם בעלי קרניים או ציפרניים או שיניים חזקות

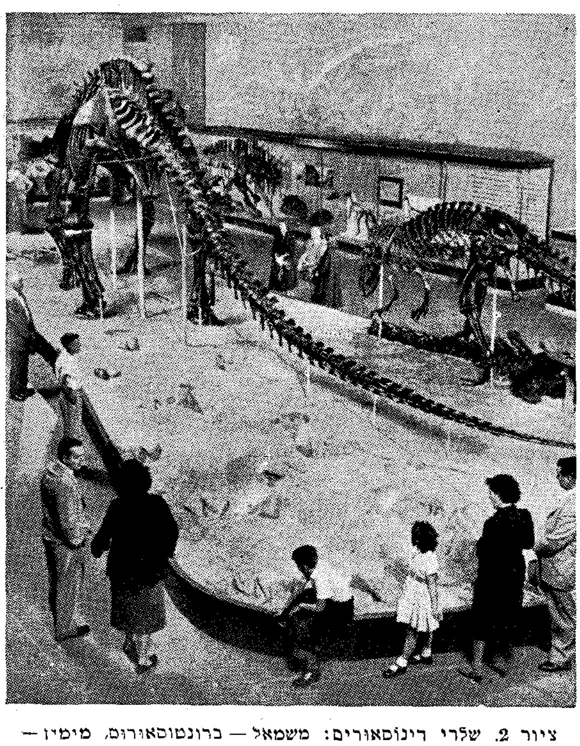

ציור 1. עקבות דינוסאורים בטין מאובן (בטכסאס)

וגדולות — וכנגדם מחוסרי כלי התקפה ומגן; טורפים ואוכלי־עשב. ראשוני הדי״ היו שוכני־יבשה מובהקים; טי־פוסים מאוחרים יותר הפכו בחלקם לשוכני גדות, ליד חופי ימות וימים, ואחדים היו טובלים בביצות, אולם לא חלה בהם הסתגלות לחיי־מים ממש.

מבחינה סיסטֶמתית מצטרפים כל הדי״ לתת־מחלקה מיו־חדת של הזוחלים — Diapsida, שסימנה המובהק: גולגולת מפורצת ע״י 2 פתחי־רקה, וביניהם 2 קשתות־עול (לעומת שאר הזוחלים, שהם חסרי פתח־רקה או בעלי פתח־רקה אחד בלבד). תת־מחלקה זו כללה 2 סדרות: (1) Saurischia — „בעלי אגן־ירכיים של לטאים״, קרובים לתנינים; (2) Or-nithischia — „בעלי אגן־ירכיים של ציפרים״, קרובים לעופות. ב(1) האגן הוא תלת־קרני, ב(2) — ארבע־קרני: בשניהם המכתש מוקף 3 עצמות — עצם־הכֶסל למעלה, עצם־החיק למטה קדימה, עצם השֵת למטה אחורה; אלא שב(2) עצם־החיק נוטה אחורנית במקביל לעצם־השת (כמו בעופות), ולחיזוק המבנה ולהרמת הקרביים התפתחה עצם נוספת, המכוונת קדימה בבסיס־החיק והמשַווה לאגן את הצורה הארבע־קרנית. ב(1) השיניים קבועות בשפת הלסת כולה, ובסוגים מסויימים חסרות השיניים האחוריות; ב(2) נעלמו השיניים הקדמיות, ובמקומן הופיע כעין מַקור קרני, המסתייע בעצם בולטת של הלסת התחתונה — העצם הקדם־שינית.

מוצאם של הדי״, כנראה, מבני סידרת Thecodontia, טורפים הולכי־על־שתים, שגולגָלתם בעלת 2 פתחי־רקה שייכת לטיפוס דיאַפסידי פרימיטיווי יותר. מן הדי״ האמי־תיים הופיעו הSaurischia (1) תחילה, והOrnithischia (2) אחריהם. סידרת (1) כוללת 2 סידרות־משנה: (1א) Sau-ropoda — צמחונים, (1ב) Theropoda — טורפים. (1א) ידועים מן הטריאַס העליון ואילך; בקבוצה זו נכללים טיפו־סים ענקיים, שעלו בממדים ובמשקל על כל בעה״ח היבש־תיים לפניהם ואחריהם. די״ אלה חזרו להליכה־על־ארבע; כובד גופם העצום חִיב פיתוח גם של הרגליים הקדמיות לאיזון בשעת ההליכה. אולם ברובם נשארו הרגליים האחו־ריות גדולות, עבות וחזקות מן הקדמיות; יוצא מכלל זה הBrachiosaurus הענקי (מן היורה של אמריקה הצפונית ודרום־אפריקה), שמשקלו היה 40—50 טונות ושבו התפתחו הרגליים הקדמיות יותר מן האחוריות. (1א) היו בעלי ראש קטן וצוואר וזנב ארוכים. למרות עָצמתם הגופנית היו חסרי הגנה מפני טורפים מחמת חולשת מערכת־שיניהם. להקלת הרמתו של גופם הכבד סייעו החוליות החלולות בעמוד־השדרה, ששקי־האויר שבהן היו מחוברים לריאות — בדומה למה שמצוי בעופות. אעפ״כ לא יכלו בעלי־גוף אלה לחיות אלא בביצות ועל גדות יַמות, כשמשׂא כובד־גופם הוקל עליהם ע״י טבילת רוב הגוף במים. הם פיתחו אורח־חיים אַמפיבי ונשמו כשקצה־ראשם, בעל נחיריים גדולים בין העיניים, בלט מעל פני המים. הם היו אוכלי עשׂב, שׂיחים, ענפי־עצים וצמחי־מים, ומסתבר שאכלו כ300 ק״ג ביום לשם סיפוק צרכיהם. — מענקי (1א): דיפלודוקוס (Diplodoccus), מן היורה של אמריקה הצפונית, שאָרכו מקדקדו עד קצה־זנבו הגיע כמעט ל30 מ׳ ומשקלו — ל25—30 טונות. ברונטוסאורוס (Brontosaurus) (ציורים 2, 7), מן היורה העליון של אמרי־קה הצפונית, אָרכו היה כ25 מ׳ מקצה־ראשו עד קצה־זנבו, ומעריכים את משקלו ב40 טונות; הוא היה בעל 4 רגליים דמויות עמודים עבים, כשהאחוריות גבוהות בהרבה מן הקד־מיות, ומרכז־הכובד של הגוף היה מונח עליהן; כפות־הרגליים קצרות ורחבות, הקדמיות מזויינות בציפורן אחת כפופה, האחוריות בעלות 3 ציפרניים. הראש קטן מאד ביחס לגוף

ציור 2. שלדי דינוסאורים: משמאל — ברונטוסאורוס, מימין — אלוסאורוס הטורף (המוזיאון האמריקני לידיעת הטבע). שיחזורים ע״פ מאובנים ועקבות

הענקי, והוא נישא על צוואר ארוך ורחב. הזנב ארוך, כבד וחזק וקצהו כעין שוט.

הTheropoda (1ב) הופיעו בעקבות הקבוצה (1א), ומאובניהם מצויים ביורה ובקרֶטיקון. מהם טיפוסים, כגון Coelurosauria, שלא היו גדולים מ1 מ׳ — בעלי מבנה קל ורגליים אחוריות ארוכות ודקות ומהירי תנועה; מהם די״ דמויי־יעֵנים, כגון הStruthiomimus והOrnithomimus (ציור 5) של אמריקה הצפונית. גם אלה היו קלי־תנועה בשל רגליהם האחוריות הארוכות; הגפיים הקדמיות שימשו להם לאחיזה; צווארם היה ארוך וראשם קטן; חסרו להם כל השיניים, ובמקורן היה להם מַקוֹר קרני. מסתבר, שניזונו מזלילת ביצים מקיני די״ אחרים; גולגולות של דמויי־יעֵנים אלה נמצאו בקיני ביצים מאובנות של מינים אחרים. — הקבוצה Carnosauria כוללת את הטורפים האיומים ביותר הידועים לנו. אַלוֹסַאורוס (Allosaurus) (ציור 2) הוא ענק מן היורה של אמריקה הצפונית, שגולגלתו גדולה מאד, שיניו רחבות וחדות ולסתותיו עמוקות וארוכות; סידור העצמות בגולגולת מאפשר תנועה בין עצם־הקדקוד ועצם־המצח, ועי״כ — בליעת כמויות גדולות של בשׂר —, בדומה למצוי היום בנחשים. טירַנוֹסַאורוס (Tyrannosaurus) (ציור 6), מן הקרֶטיקון של אמריקה הצפונית, גָבהוֹ עד כדי 6 מ׳ ואורך גולגָלתוֹ עד כדי $1\frac{1}{3}$ מ׳; למין T. rex שיניים שאָרכן מגיע עד כדי 20 ס״מ. — לסוג Ceratosaurus שייך המין C. nasicornis, שלו אַפיינית קרן קטנה על עצמות־האף; 3 גלילי כף־רגלו נוטים להתלכד לעצם אחת — בדומה להתפתחות המצויה בעופות.

סידרת Ornithischia (2) צעירה מן הסידרה (1); נציגיה היו נדירים בטריאס, ולא נמצאו בשפע אלא ביורה ובקרֶטיקון. בגָדלם לא הגיעו בני סידרה זו לממדי הדי״ מסידרה (1); אולם מצויה ב(2) רב־גוניות של טיפוסים. כולם היו צמחוניים, ודבר זה התבטא בשינויים אָפייניים במערכת־השיניים ובלסת התחתונה (ר׳ לעיל, עמ׳ 499), וכן נתווספו להם אמצעי־הגנה משוכללים — שריון, קרניים. רבים מהOrnithischia נשארו הולכי־על־שתים, אולם רגליהם הקדמיות לא נצטמצמו במידה שנצטמצמו רגלי הדי״ הטורפים מן הTheropoda. בקרֶטיקון חזרו בעלי־השריון ובעלי־הקרניים להליכה־על־ארבע.

את הסדרה (2) מחלקים ל4 קבוצות: 2א) בעלי מַקור־אווז — Ornithopoda; 2ב—2ג) בעלי־שריון — Stegosauria וAnkylosauria; 2ד) בעלי־קרן — Ceratopsia.

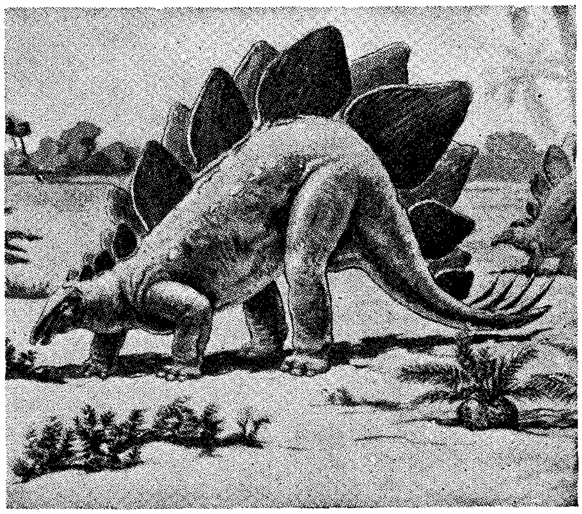
(2א) הם טיפוסים צמחוניים פרימיטיוויים, הולכי־על־שתיים, בעלי מַקור ושיניים אחוריות שטוחות ורחבות, מותאמות לשחיקת מזון צמחי; מספר שיניהם הגיע לפעמים ל1,500—2,000. ברגליהם קרומי־שחיה; זנבם הארוך שימש גם הוא לשחיה. בע״ח אלה חיו בביצות טובעניות או ליד גדותיהן, ובליטות רבות מעל לפתחי־נחיריהם החיצוניים שימשו, כנראה, איברי־עזר לנשימה — מעין חדרים למאגר־אויר; סידור זה איפשר לחַיות אלו לשהות במים כשראשן בולט החוצה. הHypsilophodon מהקרטיקון התחתון באירופה, הנחשב לפרימיטיווי שבקבוצה זו, לא הגיע בגָדלו ל90 ס״מ והיה נוהג לשכון בעצים בדומה לקֶנגורו האוסטראלי. הCamptosaurus מן היורה וראשית הקרטיקון באירופה ובצפון־אמריקה גָדלו היה מ2.5 עד 6 מ׳. בשכבות של הקרטיקון התחתון של בלגיה נמצאו עשרות שלדים של האיגואַנודון (ע״ע). קרוב לו הוא הטראכודון (Trachodon) (ציור 5), מן הקרטיקון העליון באמריקה הצפונית. — בקרטיקון העליון היו טיפוסים מקבוצה (2א) בעלי תפוצה עולמית.

בני קבוצת (2ב) היו הולכי־על־ארבע, בעלי רגליים קדמיות קצרות. הסְטֶגוֹסַאורוֹס (Stegosaurus) (ציור 3), שגָדלוֹ כ6 מ׳, מצוי בשכבות היורה באמריקה הצפונית, באירופה ובאפריקה; שריונו היה עשוי שני טורים של לוחות־עצם דמויי משולש לאורך גבו מן הראש עד הזנב. הזנב עצמו היה מזויין בארבעה דרבנות עצומים. — בני קבוצת (2ג) דומים לצבים בשריונם. ראשם היה מוגן ע״י לוחות גרמיים, וכן היו להם דרבנות בצדי הרגליים להגנה („זוחלים דמויי טאנקים״; ציור 5). הם הופיעו בקרטיקון אחרי (2ב); יש בהם כמה סימני אנאלוגיה לגְליפטודון (ע״ע) המשוריין של ראשית הקֶנוֹזואיקון.

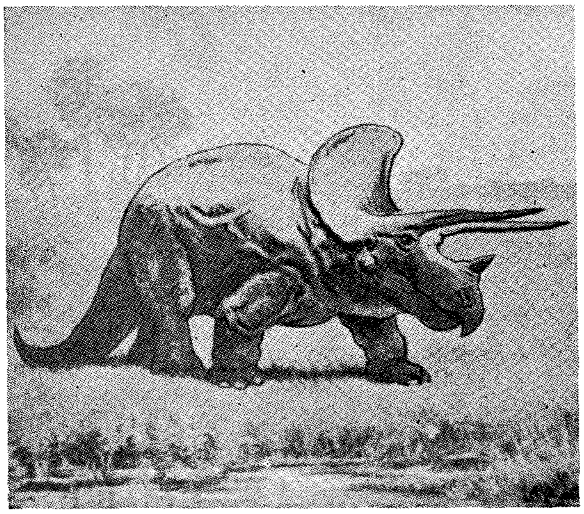
בני קבוצת (2ד), הולכי־על־ארבע, הופיעו בקרטיקון המאוחר. סימניהם האָפיינים: מצד אחד — ראש גדול, כ$\frac{1}{3}$ מאורך הגוף, שגָדלוֹ בא ממציאוּת בליטה משוננת, עשויה מהתרחבות עצמות הקדקוד והצדעים ונמשכת אחורה, כעין צווארון מעל הצוואר; מצד שני — קרניים. מהם נחשבים כפרימיטיוויים בני הסוג פרוטוֹצֶרַטוֹפְּס (Protoceratops), אשר שלדיהם וביציהם הלא־מבוקעות נגלו בשכבות קרטיקון של מונגוליה; היו אלה חיות קטנות ביחס, אשר ראשיהן היו מצופים ציפויי־עצם כבד ופיהן היה עשוי דמות מַקור. אחריהן הופיע המוֹנוֹקליוּס (Monoclius), בעל קרן אחת שארכה 5 מ׳, הסוג טְריצֶרַטוֹפְּס (Triceratops) (ציור 4), מן הקרטיקון של אמריקה הצפונית, הגדיל במידה מרובה את זיון ראשו וצווארו והוסיף עליו שתי קרניים ארוכות מעל לעיניים וקרן קצרה, אולם חזקה, מעל לאפו. מסתבר, שהגנה משוכללת זו היתה מכוונת כלפי טורפים מסוגו של טיראנוֹסַאורוס (ר׳ לעיל).

הופעתם, קיומם והיעלמותם של הדי״ מעוררים שורה של בעיות בהכרת תולדות החיים וגורמי ההתפתחות. מסתבר, שאבות הדי״ היו בעיקר שוכני־מים, אשר הסתגלו בהדרגה לחיי היבשה, בהישארם תמיד קשורים במידה מסויימת למים. הדי״ ברובם השתחררו לגמרי מתלות זו והפכו לחיות־יבשה ממש. אולם הדי״ לא יכלו להתקיים אלא בשטחים מכוסים צמחיה עשירה מאד ומהירת־צמיחה, שהיו מסוגלים לספק בתדירות את כמויות־המזון העצומות שנדרשו לגופם הענקי. צמחיה עשירה כזאת אינה יכולה להתפתח אלא באקלים לח וחם, כלומר — באקלים טרופי. אקלים כזה היה רצוי לדי״ גם כבע״ח בעלי דם „קר״, כלומר — בע״ח שמידת חומם תלויה בעיקר בחום הסביבה.

במשך כמה עשרות מיליוני שנים היו הדי״ שליטי עולם־החי עלי אדמות, ובתקופת פריחתם היתה תפוצתם רחבה מאד. רוב מאובניהם הידועים לנו נמצאו באמריקה הצפונית, ורבים באירופה ובאפריקה; רק באסיה שרידיהם נדירים ביותר. סיבת עובדה זו לא הוברה כל צרכה. מסתבר, שמוקד התפתחותם של הדי״ היה בשטח המוצף היום במי האוקיינוס האטלאנטי הצפוני, ומשם התפשטו לכל צד. אולם התופעה המפליאה ביותר, שלא נמצאה לה הסברה מניחה את הדעת, היא הכחדתה הפתאומית והמלאה של כל הקבוצה האדירה הזאת בסוף המֶסוֹזואיקון — אחת המהפכות הגדולות בתולדות־החיים, הדומה להעלמותם של האַמוֹניטים (ע״ע) בסוף הפאלֶאוֹזואיקון. יש משערים, שגורמים אקלימיים וטופוגראפיים הכריעו בכך: שינוי תנאי האקלים לרעה — חדירת קור לאיזורים החמים, הפחתת לחות האויר וכו׳ בפרוס

ציור 3.

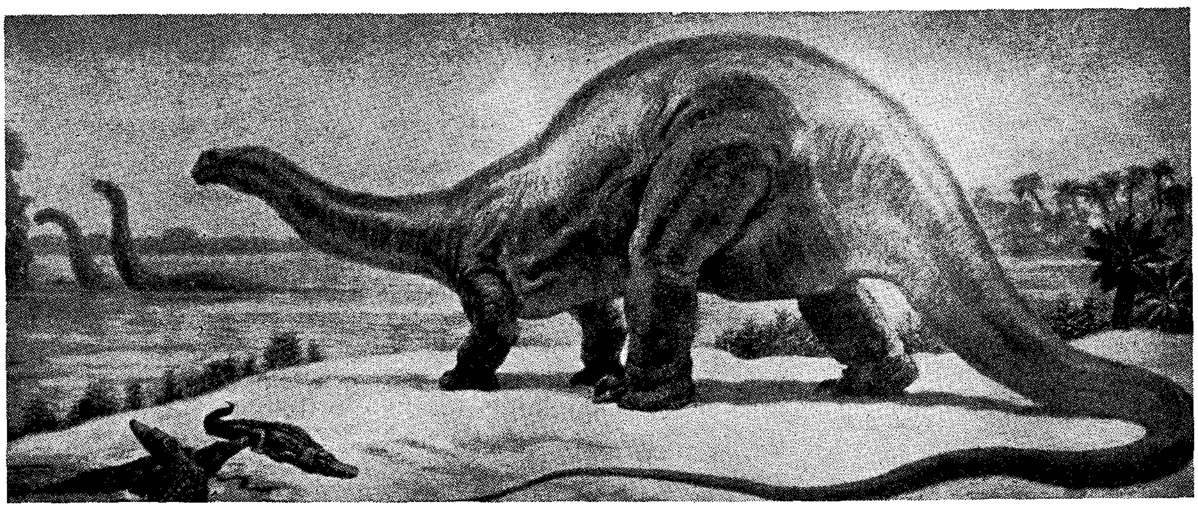
ציור 4.

ציור 5.

ציור 6.

ציור 7.

ציורים 3—7. שיחזורי דינוסאורים (המוזיאון לידיעת הטבע, שיקאגו).

3. סְטֶגוֹסאורוס; 4. טריצֶראטוֹפְּס; 5. מימין — טראכוֹדוֹנים, משמאל — פאלֶאוֹסקינקוס (Palaeoscincus) משוריין, על הרקע — אורניתומימוסים (Ornithomimus) דמויי־יעֵן; 6. טיראנוֹסאורוס;

7. ברוֹנטוֹסאורוס

הקנוזואיקון — גרמו לצימצום הצמחיה ולהאטת התחדשות היערות, שהדי" היו מבערים אותם בזלילתם, וכך נכרת מזון מפי הענקים; החרפת החילופים בין חום־היום וצינת־הלילה, או בין הקיץ והחורף, פגעה קשה בדי", שלא היו מסוגלים לייצב את הטמפראטורה של גופם, ומחמת גָדלם גם לא יכלו למצוא להם מקלט בין רגבי־עפר או בסדקי־סלעים, כדרך הלטאות והנחשים בימינו; שינויים לא־רצויים אלו של תנאי האקלים עירערו בוודאי את כושר התנגדותם של הדי" למזיקים שונים מחוללי מגפות. נוסף על כך התרוממו בסוף הקרטיקון יבָשות, הֵחֵלה תקופת התהוות מערכות־הרים ונעלמו הביצות, תחומי־מחייתם של הדי".

העלמותם הפתאומית של הדי" פינתה את השטח והכשירה את התנאים להתפתחותם והתעצמותם של יורשיהם, היונקים, אשר השתלטו על היבשות עם ראשית הקֵנוזואיקון. אך יש הופכים את הקשר הסיבתי בין שתי התופעות הללו: לפי דעה זו עליית היונקים היא שגרמה להכחדת הדי", שהיו מטילים ביציהם ומניחים אותן ללא שמירה — והיונקים היו אוכלים אותן.

R. Owen, *A History of Brit. Fossil Reptiles*, I–IV, 1849–1884; F. v. Huene, *Üb. d. D. d. aussereurop. Trias*, 1906; id., *Die D. d. europ. Trias*, 1907/8; id., *Die fossile Reptilordnung Saurischia*, I–II, 1932; id., *Die Saurierwelt u. ihre geschichtl. Zusammenhänge*, 1952; W. D. Matthew, *D.*, 1915; O. Abel, *Die Stämme d. Wirbeltiere*, 1919; W. E. Swinton, *Monsters of Primeval Days*, 1931; id., *The D.*, 1934; O. Kuhn, *Die fossilen Reptilien*, 1937; E. H. Colbert, *The D. Book*, 1945; A. S. Romer, *Vertebrate Paleontology*, 1945².

מ. א.

דִינוּר (דִינַבּוּרג), בֶּן־צִיּוֹן (נו' 1884, חורול [אוקראינה]), היסטוריון, מחנך ועסקן ציבורי ישראלי.

די' למד בישיבות ליטא, באוניברסיטת בֶּרן ובמכון הגבוה ללימודי היהדות בברלין. עד המהפכה הבולשוויסטית עסק בהוראה במוסדות יהודיים לחינוך מורים ולחינוך גבוה ברוסיה. מראשית פעולתו הציבורית הוא חבר בתנועת הפועלים היהודים ופעיל בציונות. די' עלה לא"י ב1921, ומ1923 עד 1948 היה פעיל בביה"מ למורים בירושלים, תחילה כמורה ואח"כ כמנהל המוסד. ב1936 נתמנה למרצה לתולדות ישראל בעת החדשה באוניברסיטה העברית, וב1948 — לפרופסור. די' הוא מן היוזמים והעורכים של „ציון" (השנתון והרבעון) ושל מפעלי הכינוס והתיאור ההיסטוריוגראפי „ס' היישוב", „ס' הציונות" ו„תולדות ההגנה". — די' היה חבר הכנסת הראשונה של מדינת ישראל מטעם מפלגת פועלי א"י, ומ1951 עד 1955 היה שר החינוך והתרבות בממשלת ישראל; בימי כהונתו נחקק חוק החינוך הממלכתי, תשי"ג, ששָם קץ למשטר „הזרמים" בחינוך. מ1953 עד 1959 עמד די' בראש מוסד „יד ושם".

כהיסטוריון די' מבטא בספריו ובמאמריו את הגישה הציונית להבנת דברי ימי ישראל. במרכז מחקריו ההיסטוריים עומד הגורם, שהוא המאחד את תולדות העם בכל גלויותיו ובפיזורו בין העמים והוא גם הקובע את חליפות התקופות ואת צביונן: היטלטלות הנפש היהודית והאירגון היהודי בין ביסוס בגולה ובין משיכה לגאולה, וא"י כמוקד ומרכז לתסיסה המתמדת הזאת. בין השאר העלה די' במחקריו את הערך הלאומי של הישוב היהודי בא"י מן החורבן עד ימי השלטון הערבי. בהיסטוריוגראפיה של התקופה החדשה הוא מעלה את החשיבות שבחקר האידיאולוגיה החברתית של החסידות ושל חיבת־ציון. — די' סבור, שלשון המקורות היא הטובה למסירת דבר העבר; לפיכך ספריו המסכמים (כגון „ישראל בארצו" ו„ישראל בגולה") כתובים פסוקי המקורות, שסידורם — יחד עם המבואות וההערות של די' — מלכדים אותם למקשה סיפורית אחת. די' עוסק הרבה בשאלת הפֶּריודיזאציה של תולדות ישראל, בייחוד במעבר מיה"ב לעת החדשה; הוא קבע את שנת 1700 — שנת העליה הגדולה לא"י — כראשית העת החדשה בהיסטוריה הישראלית.

רשימת כתביו של די': עד תש"ח — ע"י י. שוחטמן, „ירושלים", ד', 427—447, תש"ט; תש"ט—תשי"ד — ע"י ד. כהן, „ציון", י"ח, 169—199, תשט"ו. כרך א' של כתביו ההיסטוריים המקובצים „במפנה הדורות" יצא בתשט"ו, כרך א' של זכרונותיו — „בעולם ששקע" — בתשי"ט.

קובץ של דברי־הערכה על די' יצא ליובל־ה70 שלו בתשי"ד.

ח. ה. ב־ש.

דִינַוַרִי (الدينوری)**, אַבּוּ חַנִיפַה אַחְמַד אִבְּן דַאוּד אַל־** (מת ב895), מלומד איסלאמי ממוצא איראני. על חייו ידוע רק מעט, אע"פ שזכה לפירסום רב כבר בזמן מוקדם למדי. די' נולד, כנראה, בדינַוַר בעיראק הפרסית, ושם חי רוב ימיו. הוא היה בקי במקצועות רבים — היסטוריה, בוטאניקה, אסטרונומיה, מאתמאטיקה, בלשנות —, והניח אחריו יצירות כמעט בכל השטחים שעסק בהם. בגלל למדנותו הרב־גונית הישוו אותו לאל־ג'אחִז (ע"ע). הביוגראפים מונים את השמות של 20 מיצירותיו, אולם רק שתיים מהן נשתמרו בשלימותן, ועוד אחת בחלקה. לידינו הגיע ספר היסטורי בשם „אַלְאַח'בַּאר אַלטִוַאל" („הידיעות המסָרתיות הארוכות" — מצוי גם בהוצאה אירופית) — סיפור תולדות־העולם לפי מבחר מסויים, תוך הבלטת ההיסטוריה הפרסית. בחלק הראשון מובאת סקירה סינְכרונית של ההיסטוריה המקראית, הפרסית והערבית מלפני האיסלאם. זוהי, כנראה, היצירה הערבית הראשונה מסוג ספרותי זה, שלאחר מכן זכה לטיפול רב מצד היסטוריוגראפים ערבים.

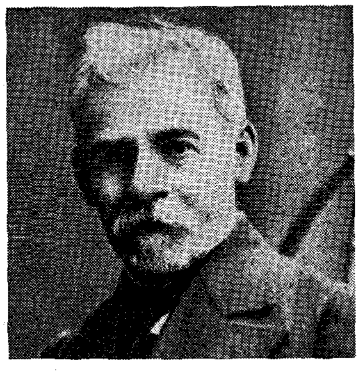
המפורסמת שביצירותיו של די' היא „כִתַאבּ אַלנַבַּאת" („ספר הצמחים"). ספר זה לא היה ידוע עד לפני זמן מועט אלא ממובאות רבות ביצירות מאוחרות יותר, אולם לפני שנים אחדות נתגלו חלקים שלמים ממנו. הספר מורכב מחלק כללי, הדן בעיקר במיון הצומח מבחינות שונות, וממילון של מונחים בוטאניים — שמות צמחים, חלקיהם, פירותיהם וכו' —, המכיל גם תיאורים מפורטים למדי של העצמים הנדונים. מיצירה זו שאבו המילונאים הערביים שאחריו את רוב הנתונים המתאימים.

Abū Ḥanīfa ad-D., Kitāb al-aḫbār aṭ-ṭiwāl (ed. V. Guivgass), Préface, variantes et index (publ. par I. Kratchkovsky), 1912; *The Book of Plants of Abū Ḥanīfa ad-Dīnawarī* (ed. B. Lewin), 1953; Brockelmann, *GAL*, I², 127–28; S I 187; EI s. v. *al-D.*; Geiger-Kuhn, *Grundriss der iranischen Philologie*, II, Index; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Index, s. v. *A. b. Dâwûd*, 1952; L. Kopf, *Oriens*, VII, 146 ff.

ל. קו.

דִינֶז'ן, יַעֲקֹב (1856, נובי זַגור [פלך קובנה] — 1919, וארשה), סופר יידי. די' נתחנך חינוך מסָרתי; עוד בצעירותו התקרב להשכלה והתחיל לפרסם מכתבים ומאמרים בעברית. הרומאן הראשון של די' ביידית, „בעוון אבות" (1876), נאסר ע"י הצנזורה הצארית. הרומאן השני, „הנאהבים והנעימים אָדער דער שווארצער יונגערמאנטשיק"

(1877), הפך במהרה לספר אהוב ביותר על קוראי־יידיש וזכה למהדורות רבות. בספרו זה, וכן ברומאנים „אבן נגף" (1890) ו„הרשלי" (1891), מתוארים חיי יום־יום של היהודים בזמנו תוך רגשנות יתירה והטפת מוסר והשכלה. די' נחשב ליוצרו של הרומאן הסנטימנטאלי ביידית. הוא פירסם גם סיפורים קצרים ועסק בתרגומים ליידית מהספרות המדעית הפופולארית; בין השאר תירגם את הנוסח העממי של תולדות היהודים לגרץ. — מאמצע שנות ה80 ישב בווארשה והיה מידידיו הקרובים של י. ל. פרץ (ע"ע) ומעוזריו בפעילותו הספרותית והציבורית.

יעקב דינֶזוֹן

ז. רייזען, לעקסיקאָן, א', 699–710, 1926.

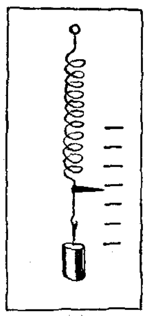
דִּינִיש — Diniz (Denis) — (1261—1325), מלך פּורטוּגאל. דנ' מלך ב1279 בגיל 18. הוא היה מלך למופת, שזכה לכינוי „אבי־העם" ו„המלך החקלאי" (Lavrador) בגלל שקידתו על פיתוח החקלאות, הייעור והמכרות, וכן על חקיקה צודקת ועל ריסון רדיפת־הבצע מצד הכמורה והאצולה. הוא הסדיר את יחסי ארצו עם האפיפיורות, ובשעת חיסול מיסדר הטֶמפלארים נתן לחלק מחבריו, עם רכושם העצום, מקלט בפורטוגאל — לתועלתה הכלכלית של המדינה. דנ' היה שוחר מדע, ספרות ושירה. ב1290 יסד בליסבון אוניברסיטה חשובה (שעברה ב1309 לקואימְבְּרה), יזם תרגומים מערבית, מלאטינית ומקאסטיליאנית לפורטוגזית, וכן פעל להחלפת הלאטינית בפורטוגזית בשימוש המשפטי. בכל מעשיו לטובת ארצו ועמו היתה עזר־כנגדו אשתו איזַבֶּלה מאראגון, שזכתה אח"כ למעמד של אחת הקדושות של הכנסיה. — דנ' ריכז בחצרו משוררים רבים, והיה בעצמו משורר מוכשר — מן הטרובאדורים הפורטוגזיים החשובים. נשתמרו ממנו 138 שירים, כמעט כולם שירי־אהבה. אמנם שירתו אינה מקורית, אבל היא מצטיינת בליטוש הסיגנון ובעדינות הרגש, ביחוד בשירים שאותם שם בפי נשים ונערות. — דנ' ניהל רק מלחמת־חוץ אחת — נגד פרנאנדו מלך קאסטיליה (1295/7), שתבע חלק מארצו. בתוך ארצו נאלץ דנ' לדכא שתי מרידות של מקורביו: של אחיו־החורג אַלפונסו, שתבע את הכתר לעצמו (1287), ולעת זקנתו — של בנו־בכורו אַלפונסו (1323), שקינא באהבת דנ' לבנו־ממזרו אלפונסו סאנצ'ס, שהיה אף הוא משורר כאביו.

H. R. Lang, *Liederbuch d. Königs D.*, 1894; R. de Pina, *Chronica do rey Dom D.*, I–II, 1907; S. Pellegrini, *Don D., saggio con traduzioni*, 1927.

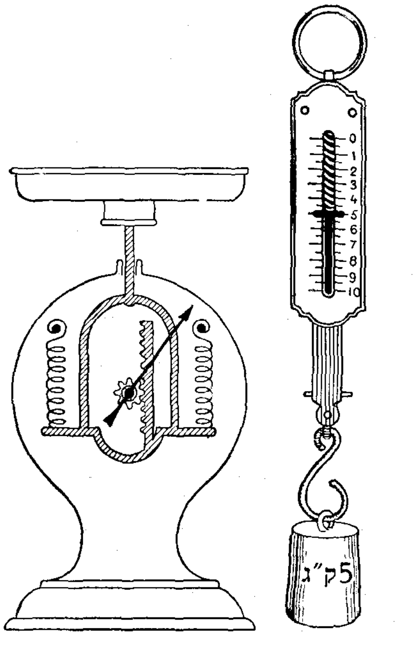
ח. פ.

דִּינַמוֹ, ע"ע גֶּנֶרַטוֹר.

דִּינַמוֹמֶטֶר (מיוו' δύναμις, כּוח), בפיסיקה שימושית — מיתקן למדידת כוחות בשיטה סטאטית. צורתו הרווחת ביותר היא זו של הפלס הקפיצי. התארכותו של הקפיץ פרופורציונית לכוח הגורם את ההתארכות (חוק־הוק [Hooke]): $F = Cx$ (C= „קבוע־הקפיץ"). לשם הכשרת הקפיץ למדידת כוחות (כיול הקפיץ) מהדקים מחוג בקצהו התחתון (ציור 1) ושמים מאחוריו רצועת פליז. על הקפיץ תולים משקולות שונות (100, 200 וכו' ג'־כוח), מודדים את התארכותו הנגרמת על־ידי המשקולות וחורטים על הפליז קווים עם מספרים במקומות המקבילים למעמד המחוג בשעת ההעמסה ב0, 100, 200 וכו' ג'־כוח. את המרחקים בין 0 ל100, בין 100 ל200 וכו' מחלקים ל10 חלקים שווים, שכל אחד מהם מייצג את תוספת ההתארכות מחמת תוספת עומס של 10 ג'־כוח. בהפעלת כוח כלשהו על הקפיץ ניתן לקרוא את שיעורו על הסקאלה עד דיוק של 10 ג'־כוח, ואף

ציור 1.

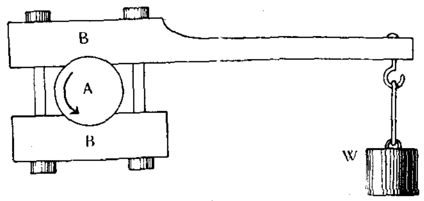
ציור 2.

לאמוד עשיריות של המרחק בין שני קווים, כלומר — יחידות של ג'־כוח. — די"ם לצרכים שימושיים, כגון שקילת מזונות במטבח או כביסה וכיו"ב, ר' בציור 2.

יש הבדלים קטנים (למעשה לא יותר מאלפיות אחדות של 1 ג'־כוח) בין המשקלים הנמדדים באותו הדי' לגבי אותו הגוף התלוי עליו במקומות שונים על־פני כדור־הארץ, בהתאם לרוחב הגאוגראפי, וזה מחמת סטיית צורת הארץ מן הצורה הכדורית המושלמת (פחיסות־הקטבים, ע"ע ארץ, עמ' 1049/50). מידת ההתארכות של הדי' ע"י עומס של גוף מסויים משתנית גם בהתאם לגובה מעל פני־האדמה, מחמת הפחתת הגְרַוִיטַציה (ע"ע) עם הגדלת המרחק ממרכז כדור־הארץ. כיחידת־הכוח (ק"ג־כוח) מוגדרת המשיכה שהארץ מושכת אליה את הקילוגראם הסטאנדארטי (גוש פְּלַטינה־אירידיום הנשמר במכון התקנים שבסֶוור ליד פאריס) ברוחב גאוגראפי של 45° וברמת־הים.

בטכניקה משתמשים בדי' הקפיצי, למשל לקביעת ההתנגדות של רכבות למשיכת הקטר. הכוח הדרוש כדי למשוך את הרכבת נמדד ע"י התארכות קפיץ, שאליו קשור עפרון, הרושם בזמן הנסיעה את שיעור הכוח על גבי תוף מסתובב. בעזרת מיתקן מיוחד (אינטֶגרַטור) ניתן למצוא מיד את **העבודה** שנעשתה במשך הנסיעה.

בהנדסה נקרא בשם די׳ מכשיר־עזר לקביעת ההספק של הציר המסתובב במכונה או במנוע. הדי׳ ע״ש פרוני (Prony) מתואר בציור 3: לשם מדידת הספקו של הציר A,

ציור 3.

המסתובב בכיוון המסומן, הוא נצבט בין שני גושי־עץ B, שאחד מהם מָארך בצורת זרוע היכולה לשאת משקולות. מחמת החיכוך בציר נעה הזרוע למעלה, אם אין היא מועמסת במידה מספיקה. העומס W מאַזן את החיכוך, כלומר — מניח את הזרוע במנוחה במצב אָפקי. אם M הוא מומֶנט־העומס ומשקל־הזרוע יחד לגבי ציר הסיבוב, וN — מספר סיבובי הציר בדקה, נקבע ההספק H (בכוח־סוס) ע״פ הנוסחה:

$$.H = \frac{M.2\pi N}{4500}$$

לשם מדידת ההספק של מכונה בעלת מהירות־סיבוב גדולה משתמשים בדי׳ חשמלי. החלק המסתובב מניע את ה„רוטור" במין של „גֶנֶרַטור" (ע״ע); ה„סטַטור", שדרך ליפופיו זורם זרם חשמלי, ניתן גם הוא לסיבוב על ציר המתלכד עם זה של הרוטור. בשעת הסיבוב של הרוטור נוצָרים בו, בהשפעת השדה המאגנטי של הסטאטור, זרמי־מערבולת, שפעולתם מכוונת להאֵט את מהירות סיבובו; כנגדם פועלים כוחות־תגובה מהרוטור על הסטאטור, המסובבים אותו באותה מגמה כמו הרוטור. ע״י מדידת המומֶנט הדרוש כדי להניח את הסטאטור במנוחה, קובעים את הֶספק המכונה.

F. J. Jervis-Smith, *Dynamometers,* 1915; R. G. Batson–J. H. Hyde, *Mechanical Testing,* II, 1923; A. W. Judge, *The Testing of High Speed Internal Combustion Engines,* 1944[3].

מ. לי.

דִינַמִיט, ע״ע חָמְרֵי־נֶפֶץ.

דִינַמִיקָה (מיוו׳ δύναμις, כוח).

1) בפיסיקה — ע״ע מֶכניקה.

2) בסוציולוגיה: די׳ קבוצתית — ע״ע קבוצה.

3) במוסיקה — גיוון עָצמת הצלילים לשם השׂגת הבעה מסויימת בביצוע. הדי׳ הכמותית באה לידי ביטוי, למשל, בזמרת קאנון, כשנפח־הצלילים הולך וגדל עם כניסת קולות נוספים. הדי׳ האיכותית מושגת ע״י שינוי בעָצמת הצלילים הבודדים או בעָצמת פסוקים מוסיקאליים מסויימים, והיא משמשת הן כאמצעי־עזר מכוון למערך הכללי של מבנה היצירה המוסיקאלית, והן כאמצעי־ביטוי סובייקטיווי לדיקלום נרגש. — הדי׳ כחומר־בניין אֶלֶמֶנטארי בקומפוזיציה היתה מצויה זמן רב לפני שנתפתחו סימנים מיוחדים לה בכתב־התווים. כבר בחלוקת־התפקידים הקדומה בין ה„חזן" והמקהלה (ע״ע אנטיפוניה; גרֶגוריָנית, זמרה) היה פועל הניגוד הדינאמי. גם במוסיקה הרב־קולית של תקופת הרֶנסאנס עמדו קבוצות־קולות גדולות וקטנות אלו כנגד אלו, כשהרושם של נפח־הצלילים ניתן לשינוי נוסף ע״י החלוקה לרֶגיסטרים גבוהים ונמוכים — שהרי הצלילים הגבוהים נשמעים ביתר חוזק מאשר הצלילים הנמוכים.

המונחים הדינאמיים piano (=חרישי) וforte (=חזק) הונהגו לראשונה ע״י ג׳ובַני גַבריאֶלי (ע״ע), וביצירות לאורגנון ע״י אַדריאַנוֹ באנקייֶרי (1567—1634). גאבריאֶלי כבר מילא את הניגודים הדינאמיים תוכן רעיוני־מוסיקאלי. באמנות הזמרה נתפתחה מערכת עשירה של דירוג דינאמי, שסייעה בהבעת רגשות נסערים. מֶרסֶן (ע״ע) קבע בחיבורו התאורטי על ההארמוניה הכללית 8 דרגות־חוזק לצלילי הזמרה, במקביל ל8 דרגות שבסולם האוקטאווה; וכן קמה אמנות מפותחת ביותר של צירופי שינויים דינאמיים, ברוח האופרה הבארוקית עמוסת־הרגשות.

במוסיקה הכלִיית של הבארוק, שנשתחררה מן הזיקה למִלל ונעשתה ללשון בפני עצמה ועי״כ הפכה את המבנה הצורני של הקומפוזיציה לבעיית־היסוד, היתה הדי׳ לעזר רב, בהדגישה את הניגודים בין הקבוצות השונות (ב„קונצ׳רטו גרוסו"), שמַתֶסון (ע״ע) השווה אותם „לאור־וצל שבציור". בימי באך היו קיימים, איפוא, זה בצד זה, שני אידיאלים של גיוונים דינאמיים: אחד בשטח אמנות־הזמרה ואחד בשטח המוסיקה הכלִיית.

עם התפתחות המוסיקה לצורות הסונאטה והסימפוניה של הקלאסיקנים הועמדה אף הדי׳ — בסערת תקופות־המעבר — בפני משימות חדשות. במקום החלוקה לקבוצות הושׂם עתה הדגש בז׳סטה האוראטורית אף במוסיקה כליית־גרידא. חָזקם וחולשתם של הצלילים התחילו משמשים, בין השאר, כנושאי הביצוע. אותו טיפוס חדש גרם לדינאמיקת־ההתחזקות או דינאמיקת־העקומים רבת־ההבעה של הסימפוניקנים מן האסכולה המאנהַימית (ע״ע גרמנית, מוסיקה, עמ׳ 596); מעתה צויינה בכתב־התווים הגברת עָצמת הצלילים (crescendo = הלוך־וגבור, והחלשתה descrescendo = הלוך־ורפה) על־ידי סימני־זווית < >. הנטיה הדראמתית שבמוסיקה החדשה הזאת באה לידי ביטוי הן בעקומים דינאמיים והן בניגודים דינאמיים פתאומיים ומפתיעים. הידן ומוצארט לא סיגלו לעצמם את הסיגנון המאנהַימי אלא בתנאים מסויימים, ואילו ביצירות בטהובן נעשתה הדי׳ לאספקלריה של מגמה אמנותית כבירה. הפאתוס הדוחף שלו יצר את הצליל המוגבר הבודד (sforzato) וגיוונים דינאמיים של פסוקי מבוא וסיום — טכניקה שעיצבה את מושג דינאמיקת־הכוחות.

המוסיקה של התקופה הרומאנטית והתקופה החדישה הביאה את דרגות הדי׳ עד לגבול הקיצוני של המוחש; ערכי־ההפלגה (pianissimo, pp [=חֶרֶש־חרש]; fortissimo, ff [=חזק מאד]) הועלו לפעמים עד לדרגות־הפרזה, כגון ppppp. לעומת זה מצויה אצל ברוקנֶר דינאמיקת־עקומים רחבת־תנופה, שאינה מצטמצמת בפסוקים בודדים, אלא מפתחת פרקי־סימפוניות שלמים לשיאים חדשים ומתחדשים (דינאמיקת־המרחב).

במוסיקה החדישה כתב שֶנבֶרג „קטעים לפסנתר" בשיטה רב־דינאמית, כשהיד הימנית מנגנת f והשמאלית — p בבת־אחת. ב„סונאטה לפסנתר" של סטראווינסקי מצויים רק f וp ללא קרֶשֶנדו — בסיגנון המוסיקה הרֶנֶסאנסית. אַנטון וברן, מאנשי אסכולת שנברג, עובר ב„קטע לכנור" מן

הדֶקְרֶשֶׁנְדוֹ דרך ppp עד לסימון „לא נשמע כמעט" כסמל הסוף.

M. Mersenne, *Harmonie universelle*, 1636; C. Ph. Em. Bach, *Versuch üb. d. wahre Art d. Klavier zu spielen*, 1753; H. G. Nägeli, *Gesangsbildungslehre nach Pestalozzischen Grundsätzen*, 1810; A. Heuss, *Üb. d. Dynamik der Mannheimer Schule* (Riemann-Festschrift, 1909); G. Schünemann, *Gesch. d. Dirigierens*, 1913; H. Mersmann, *Angewandte Musikaesthetik*, 1926; R. Haas, *Aufführungspraxis*, 1931; W. Apel, *Expression* (Harvard Dictionary of Music), 1947.

י. טל

דִינַן, זָ'ן אַנְרִי — Jean Henri Dunant — (1828, זֶ'נֶוה, — 1910, הַיְנֶן [אַפּנצל, שוויץ]), יוזם ומייסד־בפועל של הצלב האדום (ע"ע). די' היה בן למשפחה ז'נווית אמידה; בשעת נסיעה באיטליה הצפונית נזדמן במקרה לחזות בקרב סוֹלפֶרינוֹ (יוני 1859) והיה עֵד לסבלם של החיילים הפצועים. את רשמיו תיאר בספרו Un Souvenir de Solférino („זכרון מסולפרינו", 1862), ובו פיתח הצעותיו להטבת גורלם של פצועי־מלחמה. גישתו היתה מבוססת על שני עקרונות: (1) נֵיטראליזאציה של החיילים החולים והפצועים, ומתן מעמד של לא־לוחמים לחילות הרפואיים של כל הצבאות; (2) הקמת אגודות לאומיות לא־ממשלתיות, בתמיכה רחבה מצד הציבור, שמטרתן תהא לדאוג לפצועי־מלחמה. הספר הופיע ברגע פסיכולוגי מתאים, והצלחתו היתה גדולה. די' ביקר ארצות אירופיות שונות ונפגש עם כמה ראשי־מדינות, כדי לעשות נפשות לרעיונו. ב1863 הוקם בז'נווה ועד הצלב האדום הבלתי־רשמי, וב1864 התכנסה שם, לפי הזמנת ממשלת שוויץ, ועידה דיפלומאטית שחיברה את אֲמָנַת זֶ'נֶוָה (ע"ע) הראשונה. — די', שמבחינת אישיותו היה דמות יוצאת־דופן, הוסיף לטפל במפעלים הומאניטאריים שונים, אולם אחרי שהפסיד את כל הונו בעסקים לא־מוצלחים, פרש מן החיים הציבוריים ונדד שנים רבות בעוֹני על־פני אירופה, עד שמצא מקלט ב1892 בבית־מחסה בכפר שוייצי נידח. הוא נשכח לגמרי, עד שפירסם את זכרונותיו, שבהם העלה את זכרו כמייסד הצלב האדום. ב1901 הוענק לו (יחד עם פ. פאסי) פרס־נובל הראשון לשלום. — די' התעניין גם בשאלת היהודים והביע את דעתו על הצורך בהתיישבות יהודית בא"י. ב1875 יסד בלונדון אגודה לפעולה בכיוון זה, וכן פנה באגרת מיוחדת לקונגרס הציוני הראשון בבאזל.

R. Sonderegger, *J. H. D., Revolutionär!*, 1935; M. Gumpert, *D., d. Roman d. Roten Kreuzes*, 1938; F. Gigon, *H. D., d. Schöpfer d. Roten Kreuzes*, 1942; S. Markus, *H. D., apôtre de la Croix Rouge*, 1948; E. Hart, *Man Born to Life: Life and Work of H. D.*, 1953.

ש. רו.

דִינֶסֶן, אִיסַק — Isak Dinesen —, שמה הספרותי של הבארונית קָרֶן בְּלִיכסֶן — Karen Blixen — (נו' 1885), סופרת דנית. די' היא בת למשפחה אצילה, וחינוכה היה קוסמופוליטי. ב1914 נישאה לאחיינה, והזוג נשתקע במשק לגידול קפה בקֶניה (מזרח־אפריקה). די' הוסיפה לנהל את המשק אף לאחר גירושיה מבעלה ב1925, אולם ב1932 חזרה לדנמארק. — יצירתה הספרותית כוללת אגדות וזכרונות על אפריקה. מן הראשונות — Seven Gothic Tales („שבע אגדות גותיות", 1934, שאותן כתבה באנגלית; Vinter Eventyr („אגדות החורף", 1942, תורגמו לאנגלית ולגרמנית; Sidste fortellinger („סיפורים אחרונים", 1957), תורגמו באותה שנה לאנגלית. באגדות האלה נעה די' בגבול שבין עולם המציאות ובין עולם הדמיון; סיגנונן מלא תעתועים ורמיזות ספרותיות. לעומת אלה כתוב ספרה Den afrikanske Farm („החווה האפריקנית", 1937 (תורגם לאנגלית ולצרפתית), בסיגנון צלול ופשוט למופת; בספר זה היא מנתחת את נפש הילידים ניתוח פסיכולוגי מעמיק. — בשל רעיונותיה הפאראדוכסאליים, כוח־דמיונה וקסם סיגנונה זכתה למעמד חשוב בספרות הדנית של ימינו.

H. Brix, *K. B.'s Eventyr*, 1949.

דִינְצֶנְהוֹפֶר (Dientzenhofer), משפחת ארדיכלים גרמנים, שפעלו במאות ה17—18 בדרום־גרמניה ובוֹהֶמיה. הם בנו כנסיות, מנזרים וארמונות־אצולה בסיגנון הבָּרוֹק (ע"ע), בסגלם אותו לנוֹף־הגבעות של מולדתם, מלא החן והאור הרך — שלא כצללים החריפים המיוחדים לארצות הים התיכון, מולדת הבארוק הרומי —, וכן למסורת של הגוֹתיקה הגרמנית. החשוב שבהם — יוֹהַן די' (מת 1726); הגדולה שביצירותיו — הבניין הפנימי של כנסיית המנזר בבאנץ, העשוי במכוון בסיגנון „איראציונאלי", כלומר: מבוסס על אַסימֶטריה ורושם של אפתעה, מתוך מיזוג נאה של הרוח התיאטראלית של הבארוק עם הדבקות של הגוֹתיקה.

תמונה: ע"ע בָּרוֹק, עמ' 563/4.

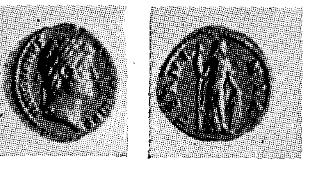
O. A. Weigmann, *Eine Bamberger Baumeisterfamilie: Zur Gesch. d. D.*, 1902; H. Schmerker, *D.* (M. Thieme–F. Becker, Allg. Lex. d. bild. Künstler IX, 237), 1913.

דִּינָר (לאט' denarius, מן deni, עשיריה), שמם של מַטבעות, עפ"ר של כסף או של זהב, מן התקופה העתיקה עד זמננו. — די־הכסף הרומי הראשוני, שעֶרכּוֹ המקורי היה 10 אַס (מכאן שמו) נטבע ב269 לפסה"נ במשקל $^1/_{72}$ של ליטרת־כסף, ז"א 4.55 ג'. בפני המטבע נטבעה דמותה הסמלית של רומא בתוספת הסימן X (=10); מהצד

דינר של הרפובליקה הרומית (269 לפסה"נ)

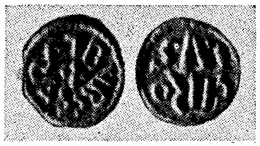
השני — דמותם של הדיוסקורים ומלת Roma. בימי הגראקכים הורד משקל הדי' ל$^1/_{84}$ של הליטרה, ז"א ל3.9 ג', ושוויוֹ הועמד על 16 אַסים. בימי הקיסרים הוחלפה דמותה של רומא בדיוקנו של הקיסר, ובצד השני הופיעו דמויות וסמלים

דינר של אדריינוס קיסר

שונים בצירוף כתובות, שהיו לעתים קרובות סיסמאות פּוליטיות. מימי אוגוסטוס ואילך נטבע דינר־זהב (aureus), שערכּוֹ נאמד ב25 דינרי־כסף (כך גם בתלמוד, למשל: ב"מ מ"ב,

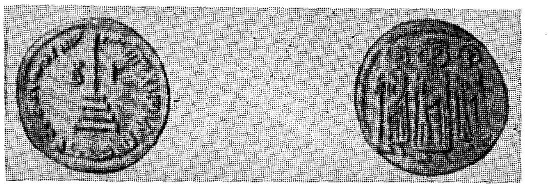
ע"ב; שבו' מ"ד, ע"ב, ותוס' ד"ה התקבלת; אמנם לפי ירו' קיד' א', א' — רק 24 דינרי־כסף). מימי נירון ואילך החלו להפחית את משקל הכסף בדי' ולהוסיף נחושת יותר ויותר: בימי נירון טבעו 96 די" מליטרת־כסף, ז"א כל די' הכיל 3.4 ג' כסף, בתוספת 15% נחושת; בימי סֶפּטימיוס סֶוֶרוס הגיעו ל105 די" מליטרת־כסף, ובהם 55% נחושת. הדי" הרומיים, של כסף ושל זהב, היו נפוצים בכל מלכות־רומא, והם גם נזכרים לרוב במשנה ובספרות התלמודית. בהלכה התלמודית נערך השקל שבתורה בּ2 דינרי־כסף (למשל לעניין פדיון־הבן [ב"מ שם]). די" נזכרים גם בשמות־לוואי שונים (יר' חג' ג', ח'; בבלי מנ' כ"ט, ע"א; חול' נ"ד, ע"ב; בכ' מ"ט, ע"ב) — ראיה לשימוש בשם די' בשביל ערכי־כסף שונים. דינרי־כסף, שהם ה„דינרים" סתם, נמצאו גם בחפירות בא"י. בשקלים שנמצאו מימי בר־כוכבא ניכר, שהטביעו את החותמות על גבי דינרי־כסף רומיים (תמונות: ע"ע ארץ־ישראל, עמ' 405/6). בתקופה הרומית המאוחרת היה הדי' למטבע־נחושת; אולם קונסטאנטינוס קיסר חידש את טביעת די־הכסף, שנקרא מיליארֶנסֶה (milliarense) במשקל של $^1/_{96}$ מליטרת־כסף = 3.4 ג'. את די־הזהב הרומי קיבלו הביזאנטיים ומהם הערבים, שאצלם שימש ביה"ב מטבע־הזהב העיקרי (ר' להלן).

דינר של קארולוס הגדול

די־הכסף חודש בממלכה הפראנקית במאה ה6; בימי הקארולינגים היה הדי' $^1/_{240}$ מליטרת־כסף ומשקלו 1.30 ג'; בשעתו נחשב למטבע חשוב: מחיר שור היה די־כסף. כמטבע קטן נתקבל הדי' בכל אירופה של יה"ב: ב צ ר פ ת (denier) נשתמר משקלו המקורי עד המאה ה11; בצדו האחד היתה הכתובת Franco(rum rex („מלך הפראנקים") ובצדו השני — צלב; הדי' של העיר טור (-denier Tour nois) שימש דוגמה למטבעות הצלבנים בא"י; טביעת הדי' הצרפתי נפסקה במאה ה15, כשמשקלו ירד ל0.7 ג'. באנגליה נטבע הדי' (שנקרא שָם penny — ולכן משמשת גם היום האות d באנגלית לסימן מטבע זה) עד ימי אליזאבת I; משקלו ירד עד ל0.58 ג'; במאה ה17 החליפוהו בפֶני של נחושת. תהליכים דומים אירעו באיטליה (משקל הdanaro הקארולינגי ירד במאה ה11 ל0.35 ג'), בספרד (-dinero — עד המאה ה14: 0.40 ג') ובפורטוגאל (dinheiro — במאות ה12—14: 0.75 ג'). בספרדית ובפורטוגֶזית משמשים המונחים dinero וdinheiro במובן „כסף" סתם.

הדי' הערבי היה מטבע־זהב במשקל 4.25 ג', שווה לסולידוס הביזאנטי, והח'ליפים מבית־אומַיה הטביעו בו דמויות המחַקות את דמותם של הקיסר הביזאנטי הֶראקליוס ובניו, כדי לדחוק את רגלי הדי' הביזאנטי מארצות־האיסלאם. מ696 ואילך נטבעו בדמשק די" ועליהם כתובות בלבד — בלי דמויות; העבאסיים טבעו די" בבגדאד, הפאטימיים — בקאהיר. משקלו של הדי' הערבי היה נתון לתנודות (דינרי העבאסיים 3.4—4.7 ג', דינרי האַיוּבּיים 3.48—

דינר של ראשוני בני־אומיה
(חיקוי של הדינר הביזאנטי. צורת הצלב נמחקה)

6.75 ג', דינרי הממַלוּכים — 4.11—12.00 ג'), אך הוא שמר על טהרתו (979 חלקי־זהב לאלף). בפרס שימש הדי' עד המאה ה20 מטבע־חישוב, ששוויו $^1/_{1000}$ של קְראן־הכסף; רבּוא־די" היה תומאן אחד.

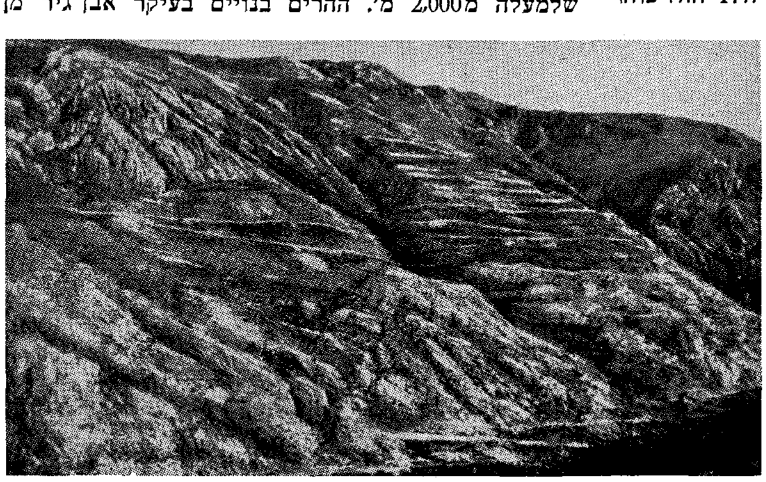
היום הדי' הוא שם יחידת־המטבע הנהוגה ביוגוסלאוויה (כ$^1/_{300}$ של הדולאר), בעיראק ובירדן (דינר = לי"ש).

מ. א. י.

דִינֶר, יוֹסֵף צְבִי הִירְש (קראקא, 1833 — אמסטרדאם, 1911), רב וחוקר הספרות התלמודית. די' למד בישיבה בעיר־מולדתו, ואח"כ באוניברסיטה של בּוֹן. ב1862 נתמנה למנהל הסמינריון לרבנים באמסטרדאם וב1874 לרב ראשי של קהילת האשכנזים באמסטרדאם. הוא נחשב למנהיגה הרוחני של היהדות האורתודוכסית ההולאנדית בדורו. בדי' נתמזגו למדנות מסָרתית עם גישה ביקָרתית־היסטורית. רוב מחקריו וחידושיו הופיעו בצורת „הגהות" על 14 מסכתות של התלמוד (1896—1905); אולם חיבורו העיקרי הוא Die Theorien üb. Wesen u. Ursprung d. Tosephta („התיאוריות על מהותה ומקורה של התוספתא", 1874). — די' תמך בתנועת „חיבת־ציון", ואח"כ בציונות, והצטרף ל„מזרחי".

ב. דה־פריס, הרב ר' יוסף צבי הלוי ד"ר דינר ז"ל („שי לישעיהו"), תשט"ז.

דִינַרִיִים, אַלְפִּים, שרשרות־ההרים הנמשכות לאורך החוף המזרחי של הים האַדרייָתי ותופסות את החלק המערבי של יוגוסלאוויה ואת הקצה הצפוני של אלבאניה. הם קרויים על־שם הר־דִינָרָה (1,830 מ') שמצפון לסְפְּליט. האה"ד הם ענף־המשך של האַלפים, המשתרע בכיוון צפון־מערב — דרום־מזרח; פסגות רבות מגיעות לגובה שלמעלה מ2,000 מ'. ההרים בנויים בעיקר אבן־גיר מן

קארסט באלפים הדינאריים

היורה והקרֶטיקון. בולטות בהם תופעות קארסטיות, ביחוד בצפון, ששם מצויים שטחים נרחבים של טרשים לבנבנים קרחים. הנוף פראי, והמעבר בו קשה. ההרים נופלים בתלילות לצד חוף הים האדרייתי, כשלרגליהם רצועת־חוף צרה בלבד. האיים המרובים המצויים לאורך החוף הם שרידי שרשרת מערבית של האה"ד ששקעה. שלא כמצוי באַלפים, הפסגות באה"ד הן ברובן מעוגלות ולא צוקים מחודדים. אעפ"כ דלים ההרים, בחלקם הגדול, בצמחיה בגלל אפיָם הקארסטי; יערות מצויים בעיקר בחלקם המזרחי של ההרים. — הישוב מרוכז בעמקים, והתושבים קצתם עוסקים בגידול דגנים, תפ"א, מספוא, ירקות ופירות, ביחוד גידול שזיפים, אך בעיקר הם מתפרנסים על גידול צאן וחזירים.

דִּין־שָׁמַיִם (לאט' של יה"ב — ordalia או Dei indicium; אנג' ordael; גרמ' Gottesurteil), צורת־משפט, שלפיה מחליט בית־דין לסמוך על הכרעה המסורה בידי שמים. לרוב מתקבלת החלטה זו כשאין אפשרות משפטית להכריע אם לחַייב או לזַכות את הנאשם, אם בשל העדר עדים מרשיעים במידה מספיקה (כשהצהרת המאשים עומדת מול הצהרת הנאשם), ואם בשל חילוקי־דעות בין השופטים. השימוש בד"ש רווח ביחוד בענייני כישוף, שמטבעם אינם מאפשרים הבאת ראיות משכנעות.

במסגרת ד"ש מובא הנאשם הטוען שהוא חף מפשע — ולעתים מובאים שני הצדדים המתנצחים — אחרי פרוֹצֶדורה משפטית־מאגית, לידי סכנה חמורה, עפ"ר לסכנת־מוות; הניזוק נחשב לאשם, ומי „שסייעוהו מן השמים" ולא נפגע — לחף מפשע.

שיטת ד"ש היתה, לפי הנראה, נהוגה ברוב העמים הפרימיטיוויים, ועדיין היא נהוגה ברוב העמים הקדַם־אלפביתיים (להוציא מן הכלל את ילידי־אוסטראליה). היא לא נתקבלה כחלק מן הפּרוֹצֶדורה המשפטית הקבועה לא במשפט היווני־הרומי ולא במשפט העברי (ר' סנה' מ"ג, ע"ב), אם כי יש מן הדומה לה בפרשת סוטה (ע"ע), וכן היתה ידועה להמוני־העם בין היהודים, שנהגו לפעמים על פיה (השו' סיפורי „מעשיות" [א. ילינק, בית־המדרש, ד', 145], וכן ס' חסידים רל"ב); היא לא פותחה גם במזרח הרחוק ובאמריקה. לעומת זאת נתקבלה והורחבה השיטה במרחבי התרבות של אפריקה, הודו ואוקֵיאַניה, בין שבטי הבדוים (ר' להלן), וכן בין העמים הטֶווּטוֹניים. שייריה, המשוחררים מן היסודות המאגיים המובהקים, נפוצו הרבה בין העמים ההודו־אירופיים וחדרו גם למשפט הכנסיה והמדינה באירופה של יה"ב, ושם היו מקובלים כאחת הדרכים הלגיטימיות לגילוי האמת והרצון האלוהי. בשלהי יה"ב נתבטלה שיטת ד"ש באירופה כשיטה רשמית, אך גילוייה מוסיפים להתקיים עד היום באמונות עממיות.

לפרוֹצדורה של ד"ש נודע אופי משפטי מובהק: הנאשמים נשבעים ומצהירים לפני המבחן, שהם נקיים מן החטא שבו הם נאשמים, ומקללים את עצמם במטבעות־קללה איומות, שתחולנה על ראשיהם, אם אמנם ביצעו את הפשע ואם הם נשבעים לשקר. המבחן עצמו הוא לרוב פיסי וכרוך בסכנת־מוות: העברת היד באש או במים רותחים, נגיעה בברזל מלובן או לקיקתו בלשון, שתיית רעל, ריצה על גחלים לוחשות, דו־קרב (ע"ע) בין החשודים או בין הצדדים היריבים או צורות אחרות של תחרות ביניהם (השו' אליהו ונביאי־הבעל בהר־הכרמל [מל"א יח]), זימון עם חיה רעה, הטלה למים או למערבולת (כבר בחוקי חַמוּרַבּי). השימוש במבחנים אלה כחלק בלתי־נפרד של ד"ש הוא אוניוורסאלי. אכזרי במיוחד הוא מבחן ההטלה למים, שבו הועמדו, בין השאר, החשודות בכישוף במאות ה16—17 באירופה: אם הנידונה טבעה במים — סימן שהיא חפה מפשע, אך אם לא טבעה — סימן הוא שהמים דחו אותה בגלל אשמתה, או שמעשה־כישוף היה בדבר, והנידונה שהוצאה מן המים הוטלה לאש־המדורה או הוצאה להורג בדרך אחרת.

לעתים קשור המבחן באמצעים ניטראליים, שהם עצמם אין בהם כדי לגרום נזק, אלא שהשפעתם היא מאגית־פסיכולוגית או פסיכולוגית־סוּגֶסטיווית: שתיית המים המאררים בסוטה (ע"ע); מים שבהם הוטבלו פסלי־אלים (הודו הבראהְמנית), דם מהול בחלב (שבט המאסאי במערב־אפריקה), דם שוורים (יוון העתיקה), דם מהול במי־ים (אינדונזיה); בליעת אבן מאגית, אדמה קדושה או עפר ממקום מקודש (מערב־אפריקה, מֶלאנזיה), דברי־מאכל מסויימים, הנתקעים בגרונו של האשם (הודו), וכיו"ב. לפי השקפתם המאגית של עמים פרימיטיוויים רבים יש לעצמים אלה כושר להכיר, בבואם למעי הנאשם, את סימני אשמתו או נקיונו; בהתאם לכך הם ממיתים את האשם ומחיים את החף מפשע. האכילה או השתיה מלוות לרוב נוסחאות־השבעה, הקוראות ודורשות שעונש מן השמים יחול על ראש הנבחן אם אין הצדק עמו, ושהמשקה או המאכל יגרמו להתנפחות גופו ולהתפקעות בטנו, אם הוא אשם בחטא שבו מאשימים אותו. האמונה בתוצאותיהן הנוראות של שבועת־השקר ושל השתיה או האכילה היא חזקה כל כך, שרק מי שמשוכנע לחלוטין בצדקתו מוצא אומץ בנפשו לגשת למבחן.

אחת הצורות השכיחות של הכרעה בד"ש היא הפלת גורל (ע"ע); עיקר תפוצתו — במזרח הקדום (השו' בתנ"ך: יהו' ז, יד—יח; שמ"א יד, מא—מב; יונה א, ז), באפריקה ובאירופה. מבחני־ד"ש שונים, שתחומי תפוצתם והתפשטותם מוגבלים יותר, הם: יריית חץ ממרחק מסויים אל ראש החשוד (מֶלאנֶזיה); שחיה בנהר או במפרץ־ים המלא כרישים (איי־שלמה); תחרות עמידה על רגל אחת (הודו) או בידיים פשוטות בצורת צלב מול צלב (אירופה ביה"ב); תחרות־נרות (בורמה — מי שנרו דועך אחרון יוצא זכאי); קירוב החשוד ברצח אל הנרצח, שפצעיו מתחילים שותתים דם אם הקרֵב הוא הרוצח (עמים טֶוּטוֹניים; זכר לכך מצוי בשירת הניבֶּלוּנגים וב„ריצ'ארד השלישי" לשֵיקספיר).

יש חברות שבהן רשאי הנאשם לדרוש ד"ש כדי להוכיח את צדקתו, ופרוֹצדורה זו מקובלת לכתחילה כתחליף לתהליך־שיפוט רגיל. בחברות שבהן תלויה תוצאת ד"ש ב„מומחה" המכין את הרעל או את המשקה המאגי ומגישם למי שחוייב בשתייתם, נתון גורל הנחשד (ולמעשה גורלו של כל פרט ופרט בחברה, העלול להיות נחשד באחד הימים) בידי השאמאן, הכהן או הקוסם, האחראיים לסדרי הפולחן והטקס הכרוכים בד"ש. מכאן השפעתם המכריעה של מייצגי הכוחות העל־טבעיים על כל פרט ופרט בחברה הפרימיטיווית.

במקרים רבים העידו משקיפים נאמנים, ביניהם חוקרים, על הצלחת הנבחנים לעמוד במבחן הפיסי של ד"ש, שלכאורה אין בו מנוס מפגיעה. מכלול־תופעות זה לא הוסבר עדיין באופן המניח את דעת כלל־החוקרים. ייתכן שההסבר גלום בגורמים הפסיכיים החזקים, הפועלים בתודעתו של האדם הנידון, המאמין והמשוכנע בצדקתו.

בסיפורי העמים ובמעשיותיהם שכיחים מאד מוטיווים של ד"ש ושל „מבחני־אמת". המבחנים הם לרוב של אש, מים ורעל, אך יש גם זימון עם תנינים (נחשים), שמירה על שיווי־משקל בהליכה על חבל, עליה מהירה בסולם ששל־ביו — סכינים, ריצה על פני ביצים, וכיו"ב. באגדות מטושטש הגבול בין ד"ש לניחוש, אבל במציאות המשפטית נבדלים שני תחומים אלה בבירור: אין כוונת ד"ש כלפי העתיד, כי־אם כלפי העבר, ומגמתו לא רק לדעת את האמת, כי אם גם לגַלות את הצדק — להרשיע את האשם ולזַכות את החף מפשע.

הדי ד"ש באירופה הנוצרית נשתמרו בספרות הרבנית ביה"ב: „מים שנכנסים בהם גנבים, והכומרים קורין עליהן שם עבודה־זרה שלהם" (ס' חסידים, סי' תל"ט); „וכל גוי, שנחשד מאותה אבידה ולא החזירה, העביר ידו באש כדיני המקום של גויים" (תשובות חכמי צרפת ולוּתֶר, סי' צ"ז), ועוד כיו"ב. יחס ההלכה והחכמים לד"ש כאל הוכחה משפטית מחייבת היה שלילי; האגדות שבהן משתמשים בו (כגון קביעת היורש האמיתי עפ"י תגובת דמו הנספג בעצם אביו המת, וכיו"ב), יש בהן יותר מן האמצאה ההגיונית־עממית של השופט הפיקח, מאשר מן הנסיון להכריע בדין ע"פ מקרה או גורם איראציונאלי־על־טבעי אחר.

ר. פטאי, מדע האדם, א', 243–246, תש"ח; J. Kohler, *Üb. d. Ordalien d. Naturvölker* (Zs. f. vrgl. Rechtswiss. V), 1885; F. Paletta, *Le ordalie*, 1890; A Wuttke, *Der dtsch. Volksaberglaube d. Gegenwart*, 13, 289, 307, 1900; G. Glotz, *L'ordalie dans la Grèce primitive*, 1904; J. Melzer, *Die Gottesurteile u. d. Stellung d. Christentums zu ihnen*, 1910; R. Köstler, *Der Anteil d. Christentums an d. Ordalien* (Zs. f. Rechtsgesch. 46, 208–248), 1912; R. M. Lowie, *Primitive Society*, 458 (s. v. "*Ordeals*"), 1920; E. Mayer, *Der Ursprung d. german. Gottesurteile* (Histor. Vierteljahrschrift 20, 289–316), 1920/1; *Ordeal* (Encycl. of Relig. and Ethics, IX, 507–533), 1951; S. Thompson, *Index of Folk-Literature*, H 220, 1955–1958.

ד. נ.

המונח לד"ש באיסלאם הוא „בִּשְׁעַה" (بشعة), והוא נקרא גם „נאר אַלתַג'רִבַּה" („אש הניסיון") או „נאר אַלבַּרָאַה" („אש הניקוי מאשמה"); צורתו — לקיקת ברזל מלובן באש. הפרוצדורה נוהגת עד היום בין בדויי הירדן וחצי־האי סיני ושבטי חצי־אי ערב; במדינת ישראל בוטל המנהג.

האדם העורך את טקס הבושעה — ה„מְבַשְּׁע" — נמנה על אחת המשפחות המכובדות והמתייחסות על אחד הצדיקים הידועים, והוא עצמו ידוע כאדם ישר ונקי־כפים, ואף כבעל סגולות מיוחדות. בימי המאנדאט בא"י היו מצויים בנגב שלושה „מובשעים". התובע הוא הבוחר את ה„מובשע", שלפניו מביאים בעלי־הדין את סיכסוכם, והוא מנסה להשלים בין שני הצדדים. אם לא הצליח בזה — ניגש הוא לטקס, הנערך בשעות הבוקר, תמורת תשלום קבוע מאת הנאשם. מגישים את כלי־הברזל לנאשם, כשהוא מלובן היטב באש. תחילה מעביר ה„מובשע" את הכלי על זרועו הוא, כדי להוכיח שאין האש פוגעת בישרים. לאחר מכן הוא מעביר במהירות את הכלי על לשונו של הנאשם, שהראה אותה לפני כן לכל הנוכחים והוכיח שהיא נקיה מכל פצע וחבורה. לאחר הלקיקה יורק הנאשם ושותה מים. אם שעתיים לאחר המבחן נתגלו על לשונו סימני כוויה או התנפחות — יצא הנאשם חייב בדינו, ואם לאו — יצא זכאי, „שכן אין האש יכולה להזיק לאדם חף מפשע".

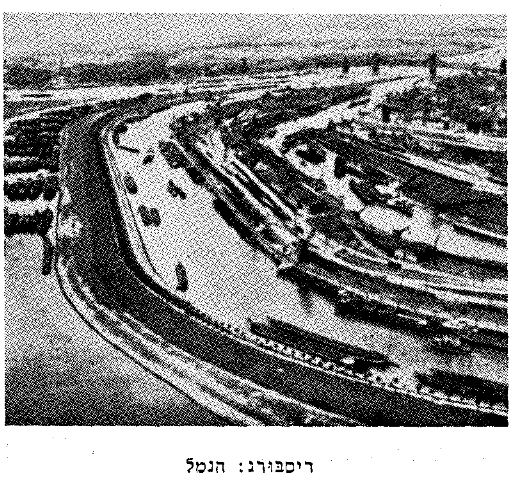
הנאשם החייב לעבור את מבחן־האש רשאי למנות בא־כוח, בתנאי שילבש זה את בגדיו של הנאשם. אם הנאשם מראה סימני פחד — מכריזים עליו כאשם; לפיכך החוששים מפני המבחן משתדלים „להסדיר" את הענין עם המאשים לפני שיובא בפני ה„מובשע". האמונה ב„בושעה" בקרב הבדוים חזקה, והם יראים מפניה; הודות לה נפתרו בעיות וסיכסוכים רבים.

עארף אלעארף, משפט הבדוים (עברית: מ. קפליוק), 1936; י. שמעוני, ערבי א"י, 140, תש"ז; B. Thomas, *Arabia Felix*, 1932; Omar Effendi el Barghuti, *Judical Courts among the Bedouin of Palestine* (JPOS, II, 34–65), 1936.

י. י.

במשפט העברי־התלמודי קיים המושג „חיוב בדיני־שמים" בדיני־ממונות, אולם כאן אין משמעותו אמצעי־עזר להוצאת פסק־דין של בי"ד שלמטה. בדרך־כלל נחשב ל„חייב בדיני־שמים" כל הגורם נזק לחברו באופן שהוא פטור מעונש בידי בי"ד, כגון: השולח חרש, שוטה וקטן להבעיר את ביתו של חברו (ב"ק כ"ב, ע"ב), או הנותן סם־מוות לפני בהמת־חברו (שם נ"ה, ע"ב) וכיו"ב. על הוראתו המילולית של המושג „חיוב בדיני־שמים" נחלקו הראשונים. לפי רש"י (גיט' נ"ג, ע"א, ד"ה וחייב בדיני שמים) פירושו, שהוא חייב עונש מאלהים אם לא ישלם את הנזק; ואילו לפי המאירי (בית־הבחירה לב"ק, 169) פירושו, שיש לו חיוב בפני אלהים לשלם את הנזק, ואין למושג כל קשר עם עניין העונש האלהי המגיע לכל עוברי־עברה.

דִּיסְבּוּרְג (Duisburg), עיר־תעשיה ונמל פנים־יבשתי בגרמניה המערבית, בארץ צפון־רַינוס—וֶסטפאליה; 480,000 תושבים (1955). העיר משתרעת על שטח של 150 קמ"ר על גדתו המזרחית של הרַינוס, במקום שהוא מקבל את יובליו אֶמשר ורור. די' היא נקודת־מפתח בתחבורה של חלקו המערבי של איזור המכרות והתעשיה של הרור (ע"ע; וע"ע גרמניה, עמ' 408/9); בתחום העיר נכללות 10 תחנות־רכבת לנוסעים ו14 למטענים, וכן חוצים בה 4 גשרים את הרינוס. די' חשובה ביותר כנקודת ההתקשרות בין חבל־הרור ובין מערכת דרכי־המים של הרינוס. בתעלת־אֶמשֶר, שהושלמה ב1916, יכולות לעבור ספינות עד ל1,350 טונות, ובדי' התפתח הנמל הפנים־יבשתי הגדול ביותר באירופה ואחד הגדולים בעולם: שטח אגניו כ10 קמ"ר, אורך רציפיו כ25 ק"מ; דרכו עוברים בשנה כ20 מיליון טונות מטענים, שעיקרם פחם. די' היא מרכז גדול של תעשיה כבדה: מפעלי־פלדה מן הגדולים שבאירופה המערבית, מפעלים לייצור ברזל ונחושת, לבניין מכונות וספינות, וכן בתי־מבשל לבירה

דיסבורג: הנמל

וטחנות גדולות, המספקות קמח לחלק ניכר של חבל־הרור.

די' היא עיר עתיקה; במקום היה קיים ישוב כבר בראשית יה"ב. סמוך ל1200 השיגה זכויות עיר חָפשית ואחר־כך הצטרפה להַנזה (ע"ע). ב1290 עברה למרותם של דוּכּסי קלֶוֶה (ע"ע) וב1666 סופחה סופית לבראנדנבּוּרג־פּרוסיה. מ1655 עד 1818 היתה בה אוניברסיטה. — עלייתה המהירה של העיר לכרך תעשייתי ומסחרי גדול התחילה באמצע המאה ה19, בעקבות התפתחותו התעשייתית של חבל־הרור. ב1860 עדיין לא ישבו בדי' אלא כ15,000 נפש, והיא היתה אחד הישובים התעשייניים הקטנים באיזור שפך הרוּר אל הרינוּס. ב1890 חיו בדי' ובשכנתה רוּראוֹרט (Ruhrort) יחד כ60,000 נפש; ב1900 אוחדו שתי הערים עם כמה ישובים אחרים לכרך, שמספר תושביו הגיע בפרוֹס מלחמת־העולם I ל¼ מיליון. התפתחותה המהירה נמשכה בתקופה שבין שתי המלחמות, ולאחר שב1929 סופחו לדי' העיר האמבּוֹרן (Hamborn) ושכנותיה — הגיעה אוכלוסיית הכרך המאוחד ל450,000 ב1939. במלחמת־העולם II נפגעה די' קשה ע"י הפצצות מן האויר, וכ50% מבנייניה נהרסו; מספר התושבים פחת ל350,000 (1946). העיר, נמלה ותעשיותיה שוקמו אחרי המלחמה, ואוכלוסייתה גדלה שוב, ביחוד ע"י קליטת המוני פליטים ממזרח־גרמניה.

E. Rexroth, *Die Grosstadt D.*, 1920; H. Averdunk – W. Ring, *Gesch. d. Stadt D.*, 1949^{2}; W. Greiling – K. Horalek, *75 Jahre D.er Kupferhütte, 1876–1951*, 1951; K. Heintges, *D., Landschaft, Mensch, Wirtschaft*, 1952; S. W. Ring, *Heimatchronik d. Stadt D.*, 1954; *Duisburger Forschungen*, Schriftenkunde für Geschichte u. Heimatkunde D.s, 1957.

א. מ. י.

יהודים בדי'. עדויות על קהילה יהודית קטנה בדי' מצויות מן המחצית השניה של המאה ה12 ואילך. בגזרות ה"מוות השחור" (ע"ע דֶבֶר, עמ' 874) ב1350 הושמדו גם יהודי די'. ב1362 הבטיח קארל IV לעיר, שלא ישבו בה יהודים בלי הסכמתה. רק במאה ה18 נזכרות בדי' 2—3 משפחות יהודיות, וכן למדו בשנות 1708—1817 כמה סטודנטים יהודים רפואה באוניברסיטה של די'. ב1793 ישבו בדי' 10 משפחות יהודיות, ונתארגנה שם קהילה; ב1826 נחנך בית־כנסת. הקהילה הקטנה גדלה בהרבה בימי מלחמת־העולם I ואחריה על־ידי קליטת מהגרים יהודים מפּולניה וגאליציה. ב1933 ישבו בדי'־האמבּוֹרן כ2,600 יהודים. ב1955 שוב נמצאו בדי' (יחד עם מילהַים הסמוכה לה) 80 יהודים.

F. Baer, *Gesch. d. Landjudenschaft d. Herzogtums Kleve*, 2–4, 54–55, 1922; M. Neumark, *Aus Vergangenheit u. Gegenwart d. jüd. Gemeinde D.* (Rhein- u. Ruhrzeitung, 5.3.1925); id., *Die jüd. Gemeinde D. vor 100 Jahren* (ibid., 29.9.1926); A. Kober, *Jüd. Studenten u. Doktoranden d. Univ. D. im 18. Jh.* (MGWJ LXXV, 118–127), 1931.

דִיסְטֶרְוֶג, פְּרִידְרִיךְ אַדוֹלְף וִילְהֶלְם — Friedrich Adolf Wilhelm Diesterweg — (1790—1866), פדגוג גרמני. די' פעל כמורה ומנהל בבתי־ספר וסמינריונים למורים בערים שונות, מ1832 ואילך — כמנהל הסמינריון למורים בברלין. את המוסדות שניהל עשה לסמינריונים לדוגמה, אולם על אף הצלחתו המזהירה נדחק ב1847 מעבודתו בשל השקפותיו המהפכניות וב1850 הועבר לפֶנסיה. מ1858 ואילך היה חבר בית־הנבחרים הפרוסי, ושם ניהל את המאבק נגד מגמת משרד־התרבות הפרוסי לארגן מחדש את מערכת החינוך העממי ברוח הרֶאַקציה. מאבק זה נסתיים רק ב1872 — 6 שנים אחרי מותו של די' — בנצחונם המלא של רעיונות די' וחסידיו.

השקפותיו הפוליטיות ופעולתו החינוכית עשו את די' לחלוץ הפדגוגיה העממית החדישה. הוא שאף לפעול ברוחו של פֶּסטַלוֹצי (ע"ע); כמו כן דרש אירגון אחיד של בתי־הספר, וגם השׂכלת העם במובן רחב, כי "השׂכלת העם היא שיחרור־העם". די' לחם במיוחד להרמת ההשׂכלה הכללית של המורים, בהטעימו שבית־הספר יצליח רק "כשמורי בתי־הספר היסודיים יקבלו השׂכלה כללית ויעבדו בלי מנוח במשך כל חייהם כדי לזכות יותר ויותר בהשׂכלה כללית". את הפיקוח על החינוך רצה ליטול מידי הכנסיה והמדינה ולמסור אותו לאנשי־מקצוע. הוא נלחם למען בית־ספר משותף לבני הדתות השונות ולהוראת־דת משותפת לכיתות הנוצריות השונות. רעיונותיו הליבראליים־ראציונאליסטיים עוררו התנגדות נמרצת בחוגי השלטון, ובחלקם לא הוגשמו אלא בעשׂרות השנים האחרונות.

די' היה סופר פדגוגי פורה, וכן התבלט כנואם וכסופר פוליטי. הוא פעל גם בשטח הסוציאלי למען המורים על־ידי ייסוד "קרן־פסטאלוצי" ו"חברת־פסטאלוצי", שמתפקידן היה לדאוג לאלמנות המורים וליתומיהם. — לזכרו נוסדה ב1860 קרן־די' לקידום הספרות החינוכית ולפתרון בעיות פדגוגיות. — מכתביו: Das pädagogische Deutschland ("גרמניה הפדגוגית"), 1835/36; Pädagogisches Wollen und Sollen ("רציה וחובה פדגוגיות"), 1857; Ausgewählte Schriften ("כתבים נבחרים"), 1890^{2}; Schriften u. Reden ("כתבים ונאומים"), 1956. ב1957 הוחל בהוצאה מקפת של כל כתביו, שעתידה לכלול 20 כרך.

Langenberg, *A. D., sein Leben und seine Schriften*, 1867/68; W. Kreitz, Hauffe und Wilke, *D. u. Lehrerbildung*, 1890; L. Rudolph, *A. D., d. Reformator d. dt. Volkschulwesens, 1890*; K. Richter, *D. nach seinem Leben u. Wirken*, 1890; A. Rebhuhn, *Zur Charakteristik D.s* (Die Deutsche Schule, 1908); H. Siebert, *A. D., Seine Bedeutung f. d. Entwicklung d. Erziehung u. Bildung in Deutschland*, 1956.

ג. ל.

דַיסִי, אַלְבֶּרְט וֶן — Albert Venn Dicey — (1835—1922), משפטן וחוקר מדעי־מדינה אנגלי. די' שימש פרופסור למשפטים באוניברסיטה של אוֹכּספוֹרד והיה מחסידי שיטתו האנאליטית של ג'וֹן אוֹסטין (ע"ע). עיקר פעולתו היה בשני שטחים: (1) המשפט החוקתי; (2) התנגשות המשפטים (לשון אחרת — משפט בין־לאומי פרטי). תרומותיו העיקריות למשפט החוקתי הבריטי היו בהגדרתו הקולעת של "שלטון־החוק" ובהבחנתו שהנוהג והנוהל הלא־כתובים, שנוצרו בחיים המדיניים במשך הדורות ומגדירים כיצד לנהל את העניין המדיני במדינה, הם העיקר של המשפט החוקתי בארץ של "החוקה הלא־כתובה". די' התנגד — תחילה בתוקף, אך לאחר מכן בפחות חריפות — לשיטה הקונטיננטאלית של "משפט מינהלי" ולקיומם של מוסדות שיפוטיים "מינהליים" מיוחדים, שהתחילו לתפוס גם באנגליה את מקומם של בתי־המשפט הרגילים בשטחים מסויימים. ספריו החשובים בתחום זה הם: Introduction to the Study of the Law of the Constitution ("מבוא למחקר משפט־החוקה"), 1885, 1915^{8}, 1939^{9} (אחרי מותו); Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during

the 19th Century („הרצאות על היחס בין המשפט ובין דעת־הקהל באנגליה במאה ה19״), 1905, 1914[2]. חיבורו על התנגשות החוקים, A Digest of the Law of England with Reference to the Conflict of Laws („תמצית המשפט האנגלי מבחינת התנגשות החוקים״), 1896, 1922[3], 1949[6] (אחרי מותו), נחשב כספר קלאסי, המצטיין בגישתו המעשית ובהימנעות מפילוסופיה משפטית תיאורטית; מרבים להסתמך עליו בכל הארצות שבהן נוהג המשפט הבריטי.

דיסיונטים, ע״ע דיסנטרים.

דיסלדורף (Düsseldorf), עיר בגרמניה המערבית, על הרינוס, בירתה של צפון־רינוס—וסטפאליה. שטחה 158 קמ״ר, מספר תושביה כ650,000 (1956). גרעינה העתיק של די׳ בנוי על הגדה המזרחית (הימנית) של הרינוס, ומסביב לו נתרחבה העיר, רובה על גדת הנהר המזרחית, ומיעוטה על גדתו המערבית. די׳, שלא נתפתחה לכרך גדול אלא מן המחצית השניה של המאה ה19, מצטיינת באופי המודרני של תיכנונה ובנייתה, בנוי ובפאר של רחובותיה ושדרותיה הרחבות. שלושה גשרים — למסילת־ברזל ולתנועה הכללית — מקשרים את שתי גדות־הנהר. עיר־התעשיה השכנה נויס (Neuss; כ80,000 תושבים) עומדת להיבלע בתחום די־רבתי.

בשל קירבת מכרות־הפחם של חבל־הרור נעשתה די׳ מרכז תעשייתי גדול למוצרי ברזל ופלדה. בעיר נמצאים מפעלים גדולים לייצור צינורות־פלדה, בתי־חרושת למכונות, למכוניות, לקרונות של מסילת־ברזל, וכן מפעלים כימיים חשובים, בתי־חרושת לייצור זכוכית, גומי, נייר, אבקות־כביסה. די׳ משמשת מושב למשרדיהם של מפעלים ואירגונים כלכליים של תעשיית הרור („שולחן־הכתיבה של חבל־הרור״), ובגללם היא ממוקדי חיי־הכלכלה של אירופה המערבית. — די׳ היא אף נמל פנים־יבשתי חשוב, שממנו נוסעות ספינות במורד־הרינוס להולאנד ולבריטניה. ב1937 עברו דרכו סחורות בנפח של 3 מיליון טונות; אחרי החורבן של מלחמת־העולם II שוב החל מחזור־הסחורות לעלות — מ1.1 מיליון טונות ב1949 עד 3.8 מיליון ב1955. — די׳ היא ממרכזי־התרבות של גרמניה המערבית, ביחוד של חיי האמנות והתיאטרון. ממוסדות־התרבות שבעיר: האקדמיה לאמנות (ר׳ להלן), האקדמיה לרפואה סוציאלית, האקדמיה למינהל ולכלכלה, המכון למחקר־הברזל, בתי־ספר מקצועיים למלאכה ולתעשיה, שתי ספריות גדולות; התיאטרון העירוני היה בתקופה הקדם־נאצית מן המוסדות המהוללים של אמנות־הבימה בגרמניה.

נויס היא נובזיום (Novesium) הרומית, שהוקמה כבר במאה ה1 לסה״נ (ע״ע גרמניה, עמ׳ 415/6, מפה 1). די׳ נזכרת לראשונה בתעודות ב1159. החל מן המאה ה13 השתייכה לרוזנות בֶּרג (ע״ע). ב1288 קיבלה זכויות של עיר חפשית. בתחילת המאה ה17 עברה די׳ יחד עם ברג לידי הרוזנים של פפאלץ־נויבורג (Neuburg), שהיו מאז 1685 נסיכים־בוחרים של פפאלטינאט־הרינוס. ימי שלטונם היו תקופת־פריחה לדי׳. בין השאר, ייסד ב1767 הנסיך־הבוחר קארל תאודור את האקדמיה לציור המפורסמת, שסביבה התגבשה במאה ה19 „אסכולת־הציור של די׳״ (ע״ע גרמניה, תרבות, עמ׳ 589). בתקופה הנאפוליונית נעשתה די׳ בירתה של הדוכסות הגדולה ברג, בשלטונו של ז׳ואקן מירה (ע״ע); ב1815 סופחה לפרוסיה. באותה תקופה היה מספר התושבים בדי׳ כ20,000.

דיסלדורף: הפלאנטאריום

העיר גדלה יחד עם התפתחותה של תעשיית חבל־הרור: 100,000 תושבים ב1880, 359,000 ב1910, 536,000 ב1939. ההפצצות במלחמת־העולם II הרסו 42% של בנייני־העיר, ואוכלוסיתה פחתה עד 421,000. אחרי המלחמה שוקמה די׳ במהירות; פליטים ממזרח־גרמניה הם היום כ20% מתושביה.

O. Brandt, *Studien z. Wirtschafts- u. Verwaltungsgesch. d. Stadt D. im 19. Jh.*, 1902; E. Lau u. O. Most, *Gesch. d. Stadt D.*, I–II, 1921; H. A. Lux, *D.*, 1925[2]; H. Knübel, *D.*, (Geographische Rundschau, II), 1950; *D.er Jahrbuch XL*, 1951.

א. מ. י.

יהודים בדי׳ נזכרים לראשונה ב1418, בקשר לבית־הקברות של הקהילה, ששמש את יהודי ברג כולה. ב1438 גורשו היהודים מדי׳. ב1582 הורשה „יהודי־חצר״ אחד לשבת בעיר, ב1677 ישבו בה שתי משפחות יהודיות, ב1750 נמנו בקהילה 14 משפחות, ב1775 — 24. ביניהן בלטה משפחת פן גלדרן העשירה, שאחד מבניה היה יוסף מגלדרן, „יהודי־חצר״ לדוכס מיליך־ברג ו„פרנס ומנהיג״ ליהודי הדוכסות, שתרם ב1712 לקהילה בית־כנסת, שבו היו מתפללים עד 1772. באותן שנים נעשתה די׳ למקום מושבו של רב־המדינה של יילידך־ברג. בנו ונכדו של יוסף מגלדרן שימשו באותן המשרות, ונכד־נכדו היה היינריך היינה (ע״ע). בימי נאפוליון נקבע מעמד היהודים בדוכסות ברוח „הפקודה המחפירה״, אם כי זו עצמה לא הונהגה. ההגבלות שהונהגו עמדו בתקפן גם בימי השלטון הפרוסי עד 1847. במאה ה19 הגיעו יהודי די׳ לחשיבות במסחר ובבאנקאות. מספרם עלה מ315 ב1823 ל5,130 ב1925. ב1867—1874 נתקיים בדי׳ בית־מדרש למורים יהודים. ב1907—1912 שימש הרב ל. בק (ע״ע) רב־המחוז, אחרי הרב מ. אשלבכר. — אחרי נפילת היטלר נתחדשה בדי׳ קהלה יהודית, וב1951 הוקמה בדי׳ המועצה המרכזית של היהודים בגרמניה, וכן מופיע שם הביטאון העיקרי של יהדות גרמניה היום (ע״ע גרמניה, עמ׳ 528).

A. Wedell, *Gesch. d. jüd. Gemeinde D.* (Festschr. z. 600-jähr. Jubil. d. Stadt D.), 1888; D. Kaufmann, *Aus H. Heines Ahnensaal*, 1896; A. Kober, *Die Juden in D.* (Philippson-Festschrift, 293–301), 1916; M. Eschelbacher, *Die Synagogengemeinde D. 1904–29*, 1929.

דִיסְמַן, אַדוֹלְף — Adolf Deissmann — (1937—1866), תאולוג פרוטסטאנטי גרמני. די׳ היה פרופסור למחקר הברית החדשה, מ1897 בהֵידלברג ומ1908 בברלין. הוא היה פעיל בעניינים האירגוניים והמעשיים של הכנסיה, ביחוד בתנועה „האֶקוּמֶנית״ — התנועה לאיחוד הכנסיות הנוצריות. חשיבות נודעת למחקריו הפילולוגיים של די׳, שבהם קשר את חקר לשונם של הברית החדשה ושל תרגום־השבעים בחקר הלשון היוונית־הֶלֶניסטית בכללה; הוא הגיע לידי המסקנה, שלא היה קיים ניב יהודי־הלניסטי מיוחד, אלא שלשון השבעים והברית החדשה היא הלשון היוונית שהיתה מדוברת בשעתה בשכבות העממיות. כוונתו של די׳ היתה להוכיח, שהברית החדשה משקפת מבחינה לשונית את החיים היום־יומיים של האיש הפשוט הדובר יוונית באותה תקופה. — ספרו החשוב והמפורסם ביותר של די׳ הוא Licht vom Osten („אור מן המזרח״), 1908, 1923[4]. הוא כתב גם אַוטוֹביוגראפיה (1925).

דִיסֶנְטֶרִים (ד״נ: מלאט׳ *dissentio*, *חולק על דעתו של פלוני*), **דִיסִידֶנְטִים** (ד״ס; מלאט׳ dissidentes, פורשים). בשם ד״נ (אנג׳ dissenters) מכונים באנגלית חברי קבוצות דתיות שונות, שאינן מקבלות את הדת השולטת, ז״א אינם חברי הכנסיה האנגליקנית. במובנו הרחב חל, איפוא, כינוי זה גם על הקאתולים, היהודים והפרוטסטאנטים הלא־אנגליקניים; אולם בדרך־כלל יוחד לחסידי הכיתות הפרוטסטאנטיות הקיצוניות, הדוחות את היסודות הקאתוליים שנשתמרו בכנסיה האנגליקנית, ביחוד את צורת פולחנה ואת הקדשת ההגמונים. המאבק בין הכנסיה הרשמית וסמכותה הממלכתית ובין הד״נ היה במשך דורות (במאות ה16—17) מן הנושאים המרכזיים שבהיסטוריה הבריטית. ב1688 הוכרזה סובלנות דתית כלפי הד״נ, אולם לשיווי־זכויות מלא לא זכו אלא במאה ה19. — מאחר שהכינוי ד״נ קיבל במשך הזמן גון שלילי, התחילו להשתמש במקומו בכינוי נוֹנקוֹנפוֹרמיסטים (nonconformist, שאינו־מסתגל); שם זה מופיע בפעם ראשונה בתעודה בעלת תוקף רשמי ב1665, והוא נתקבל אצל הד״נ בשימוש רגיל באמצע המאה ה19. כיום משתייכות לד״נ באנגליה כ300 כיתות פרוטסטאנטיות.

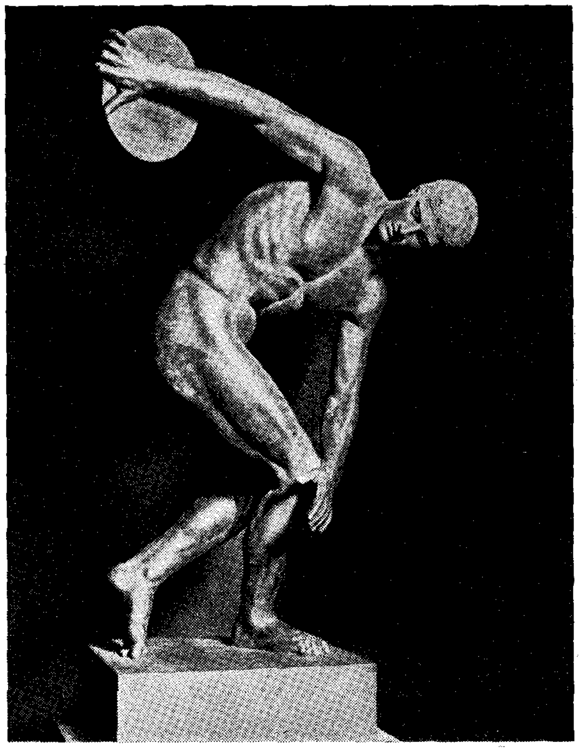
מחוץ לאנגליה ואמריקה נוהגים לכנות את הנוצרים שפרשו מן הכנסיה הרשמית בשם ד״ס. בפולין, למשל, נקראו בשם זה *הלוּתראנים והאחים המוראוויים*, שפעלו שם במאה ה16; הם נהנו מסובלנות דתית החל מ1573 („שלום־הד״ס״). חוקת־וַיימאר הגרמנית (1919) קבעה את השם ד״ס ל„חסרי־דת״, שאינם משתייכים לאחד הגופים הדתיים *המוּכּרים*, כגון הכנסיה הקאתולית, הכנסיות הפרוטסטאנטיות או הקהילה היהודית, — ויחד עם זה אישרה לד״ס זכויות אזרחיות מלאות.

Y. Armitage Robinson, *The Vision of Unity*, 1908; H. W. Clark, *History of English Nonconformity*, 1911-3.

ד. פ.

דִיסְפְּרוֹסִיוּם, ע״ע עֲפָרוֹת נְדִירוֹת.

דִיסְקוּס (יוו׳ δίσκος), לוח עגול ושטוח, המשמש לזריקה בתרגילים ספורטיוויים. כבר ה ו מֶ ר ו ס מתאר התחרות הגיבורים בהטלת הדי׳. בחפירות ביוון נמצאו די״ מאבן מסותתת או מברונזה, מן המאה ה6 לפסה״נ עד התקופה הרומית־הקיסרית. קֹטרם של הדי״ העתיקים העשויים

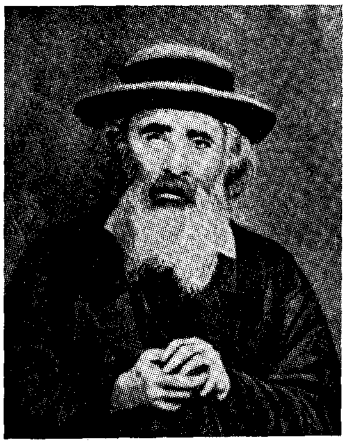
הדיסקוּבּוֹלוֹס של מירוֹן

אבן — 22—29 ס״מ, ומשקלם 0.9—7.5 ק״ג; של הדי״ העשויים מתכת — 17—34 ס״מ, ומשקלם 1.25—5.7 ק״ג. הטלת־די׳ היתה מתרגילי המשחקים האולימפיים, וידועה לנו מן התקופה העתיקה הטלת־די׳ למרחק של 30 מ׳ (אלא שמשקלו אינו ידוע). הטלת הדי׳ היתה נושא חביב באמנות הציור והפיסול. הציורים על אגרטלים, וכן פסלים, מראים כי הטכניקה של ההטלה דומה היתה לזו של היום. הפסל המפורסם ביותר של „דיסקוּבּוֹלוֹס״ (מטיל־די׳) הוא מעשה־ידי מירוֹן האתונאי (המאה ה5 לפסה״נ); נמצא עתה במוזיאון הוואטיקאן.

בימינו נמנית הטלת־הדי׳ בין תרגילי האתלטיקה הקלה. ההטלה מבוצעת מתוך מעגל שקָטרו 2.50 מ׳; משקלו של הדי׳ 2 ק״ג, לנשים 1.5 ק״ג, לנוער 1 ק״ג. ההטלה מפתחת כוח, זריזות, תיאום התנועה ומיזוגה. השיא העולמי הוא 59.28 מ׳; השיא העולמי לנשים — 57.04 מ׳. השיא הישראלי לגברים הוא 48.03 מ׳; השיא הישראלי לנשים — 42.92 מ׳.

J. Jüthner, *Antike Turngeräte*, 1896; E. N. Gardiner, *Greek Athletic Sports and Festivals*, 1910; id., *Athletics of the Ancient World*, 1930; Chr. Alexander, *Greek Athletics*, 1925; B. Schröder, *D.-Sport im Altertum*, 1927; P. Jacobsthal, *Diskoi*, 1933.

דִיסְקִין, ר׳ משֶׁה יְהוֹשֻׁעַ יְהוּדָה לֵיב („הרב מבריסק״; תקע״ז/1817, גרודנו — תרנ״ז/1898, ירושלים), רב ופוסק; מנהיג „הישוב הישן״ בירושלים. הרב די׳ נתפרסם כבר בילדותו כעילוי. מאז תר״ד שימש ברבנות בערים לוֹמז׳ה, מֶזְריץ׳, קובנו וְשקלוב, ומאז תרל״ג — בבריסק־דליטא. בעטיו של משפט שסובך בו ע״י השלטונות ולאחר שנאסר לזמן מועט, עזב את רוסיה, עבר לצרפת ובקיץ תרל״ז עלה לא״י ונתיישב בירושלים. שם כיהן ברבנות עד מותו וזכה ליחס של הערצה בישוב הישן, ובחלקים ממנו היה מקובל יותר מרבה של ירושלים, ר׳ שמואל סַלַנט (ע״ע).

ר' יהושע יהודה לֵיבּ דיסקין

ר' י. ל. די' היה בדורו מגדולי־התורה בחריפות ובבקיאות. הוא חי כולו בעולם של תלמוד־תורה, אך לא היה חסר גישה לב־עיות החיים. יש בידנו עדות על מה שעניין אותו בקהילה שהיר־הר לקבל רבנות בה: במכתב אליה הוא שואל על „איכות ה־עיר, הכנסתה ועמלה, ואנשיה ומצבה... מי המה פני העיר, אם הם מן החרדים לדבר ה', — הרבה יראי ה'? הרבה מופ־לגים בתורה? הרבה מגידים (אולי צ"ל מתנגדים)? הרבה משכילים? אם יש בה חסידים? אם אנשיה בעלי מצה ומריבה... יודיעני משפט הרב המנוח, אם הרגיל ההמון לדרוש להם כפעם בפעם, — אם היו דבריו בנחת נשמעין, או אם היה מרים כשופר קולו, — אם היה מסתפק במועט, אם היה לו רכוש שלו, אם היה מקובל במחנו לגדול בתורה" (שו"ת שלו, כתבים, סי' כ"ב: מלאמזא, שנת תרי"ח, ס"ג, ע"ב). התעניינותו בכוחות החברה ומאבקם נמשכה באורח פעיל גם בירושלים. שם היה די' לראש הלוחמים בכל גילויי החדש ותרבותו בארץ. הוא נקט בשיטת ההתבדלות הקיצו־נית מן „החפשים". הוא החרים וחזר והחרים את בתי־הספר בירושלים (ה„שקאָלעס"), באיסור „שאין בכוח שום אדם להתירו, כי יסדוהו גאוני קמאי... וגם הוא סייג לתורה — גם אם יתקבצו כל חכמי־ישראל אינם רשאים ואינם יכולים להזיזו אפילו זיז כל־שהוא" (בשנת תרנ"ו, שו"ת, סי' ל', ח', ע"א). בפרוץ הוויכוח על היתר השמיטה (תרמ"ט) פסק די' לאסור כל עבודה בשנה השביעית, כנגד דעתם של חכמים שנטו להקל. אולם במקרים אחרים היה נזהר מאד בקביעת פסק־הלכה, מהסס „לתקוע עצמו לדבר הלכה", ואף מציע לשאול פי גדולי־הדור זולתו (שם, סי' מ"ז, מ"ג, ע"א; נ"ב, מ"ה, ע"ב). די' התנגד לפלפול כשהוא־לעצמו וראה בו רק אמצעי „למטרת הוראת הדין בלבד"; לפי דברי עצמו היה צורף את טעמי ההלכה „בכור התבונה ובמבחן המתינות" (שם, א', סי' ח'; סי' נ"ב, מ"ג, ע"ד; ב', סי' א'). הוא הירבה במיוחד לעסוק בשאלות היתר עגונות.

די' פעל בכמה מוסדות ציבוריים בישוב הישן בירושלים: בשנת תר"מ ייסד את בית־היתומים הנקרא על שמו עד היום; בייסודו נתכוון „להציל" ילדים מבית־היתומים של ד"ר הרצברג שנוסד אז בירושלים, שבו לימדו גם שפות זרות. כמו כן סייע בידי המייסדים של „ועד השחיטה של אשכנזים, פרושים וחסידים" (תרמ"ז), ועמד בראשו יחד עם רבה של ירושלים; עד אז היתה השחיטה נערכת ע"י כל כולל בנפרד. די' ניהל את ישיבת „אהל משה" (היום „תפארת ירושלים") ולימד בה. הוא נתן את הסכמתו לייסודו של „כולל" נפרד לעולים מאמריקה. תחילה תמך במייסדי פתח־תקוה (ע"ע), ואף היה הסוכן הרשמי של החברה שלהם, אך פרש מהם משראה שהמקום מקבל גוון של הישוב החדש. — בכל פעולותיו הציבוריות של הרב די' בירושלים עמדה לימינו אשתו השניה (שרה [סוניה] לבית ראטנר) העסקנית, שהיתה ידועה בכינויה „הרבנית מבריסק". היו שאמרו, כי היא משתלטת על בעלה ומשפיעה עליו לקיצוניות יתרה; בספרות אנשי הישוב החדש היתה דמות ידועה לשמצה. — אחרי מותו של די' עברו בית־היתומים, ואח"כ גם הישיבה, להנהלת בנו־יחידו (שנולד לו מאשת־נעוריו), ר' יצחק ירוחם די', שהיה — יחד עם הרב זוננפלד (ע"ע) — ממנהיגי החרדים האנטי־ציוניים בראשית תקופת הבית הלאומי.

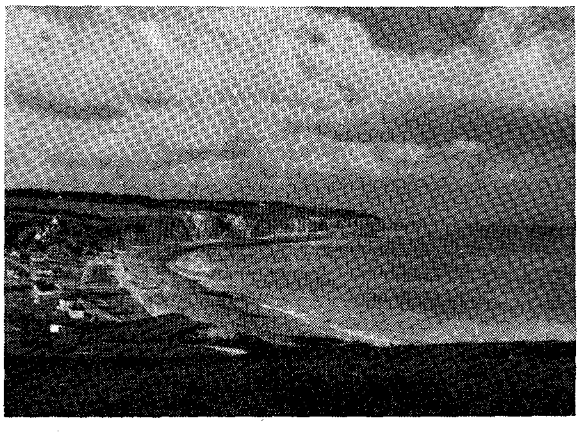
כתבי ר' י. ל. די': „תורת אהל משה", חידושים לס' שמות ולאגדות חז"ל, תרס"ב; שו"ת, תרע"א; „פני משה", חידושי תורה לפרשיות שמות־בשלח, תרצ"ד. חידושים שלו נתפרסמו גם בקובץ „מפתחות התורה מציון", תרמ"ז—תרנ"ח.

י. אורנשטין, תולדות מהרי"ל די' („תורה מציון", ג', חוב' ד', ס' כ"ד), תרנ"ח; לוח אחיאסף ו', תרנ"ט; ס' היובל של פתח־תקוה, מ"ו, ע"ה, קל"ח, תכ"ו/ז, תרפ"ט; י. פרס, לתולדות האסור על בתי־הספר בירושלים (מנחה לדוד, קכ"ט, קל"ה/ו), תרצ"ה; דוד ילין, פטירת הרב דיסקין ז"ל, תרנ"ח (כתבים נבחרים, א', 230–233, תרצ"ח); י. א. סג"ל ווייס, בשעריך ירושלים, 39–41, 88–90, תש"ט; י. שיינברגר, עמוד אש, תולדות חייו ופעליו של ר' מ. י. י. ל. די', תשי"ד.

י. הו.

דִּיפּ (Dieppe), עיר־נמל בצרפת הצפונית על חוף התעלה האנגלית (לַה מאנש) ועל שפכו של נהר אַרק (Arques); 25,000 אלף תושבים. די' היא אחד הנמלים העמוקים והבטוחים בתעלה. היא משמשת בסיס לצי־דיג, המפליג עד איסלאנד וניו־פאונדלנד, תחנת־קשר לאנגליה (לנמל ניוהיוון), המרוחקת ממנה כ100 ק"מ, ומקום־רחצה ומרכז־קיט, המפורסם בגלל שפת־הים הרחבה שלו. העיר מייצאת יין, משי, ירקות ופירות; היא מייבאת נפט, טבק, אריגים. תעשיה: מספנות ותעשיה קלה — כימיקאלים, מלאכת־מחשבת בעצם ובשנהב. — מבנייניה העתיקים: כנסיות גותיות מן המאות ה13—14 ומצודה שנבנתה בתקופת מלחמת מאת־השנים לשם הגנה מפני האנגלים.

די' היתה עיר חשובה במאות ה15—16, כשהיתה — בין השאר — מרכז לתעשיית־מותרות בטכסטילים יקרים, ביחוד תחרים, ובחפצי־אמנות בשנהב, וכן בסיס הצי הצרפתי. בתקופת מלחמות־הדת היתה ממעוזי ההוגנוטים. העיר נחרבה ב1694 על־ידי הצי האנגלי־הולאנדי במלחמת הקואליציה הגדולה נגד לואי XIV והיתה חסרת חשיבות במאה ה18.

שפת־הים ליד דיפּ

במאה ה19 חזרה והגיעה לפריחה. — במלחמת־העולם II, כשנמצאה בידי הגרמנים, נפגעה קשה בהפצצות האויריה האנגלית והאמריקנית, ורוב בנייניה העתיקים נהרסו.

A. Bouteiller, *Histoire de la ville de D.*, 1878; P. Gidel, *Caen, D. et Cherbourg*, 1922; J. E. Blanche, *D.*, 1928; E. Deshoulières, *D.*, 1930; M. Mollat, *Comptabilité du port de D. au 15e siècle*, 1951.

מ.

די׳ היתה המטרה של פשיטת־נחיתה רבת־ממדים של הכוחות הבריטיים והקאנאדיים בימי מלחמת־העולם II, ב19 באוגוסט 1942. מגמת המיבצע היתה לכבוש את העיר ולהחזיק בה זמן מוגבל, כדי לחבל בסוללות־החוף ובשׂדה־התעופה של הצבא הגרמני. בפעולה השתתפו כ6,000 איש (רגלים, שריון, חיל־הנדסה) ו253 אניות־מלחמה (סירות־נחיתה, שולות־מוקשים ו61 משחתות), בסיוע אוירי חזק של 69 טייסות של חיל־התעופה. הכוחות הגרמניים במקום היו קטנים, אולם לרשותם עמדה ארטילריה חזקה, וכן היתה להם אפשרות להזעיק סיוע אוירי במהירות.

הצלחת המיבצע היתה מותנית בגורם האפתעה, אולם חלק מצי־הנחיתה התנגש בדרכו בשיירת־אניות גרמנית ונכנס לקרָב עמה. ע״כ איבדו הפושטים את יתרון האפתעה, ומשום כך נאלצו לעלות על החוף התלול תוך קרבות בלתי־פוסקים בכל גיזרות־הנחיתה. הודות לאומץ ולהקרבה של יחידות־קומאנדו אחדות עלה בידם לחסל כמה מהסוללות הגרמניות ואף לחדור לתוך העיר די׳ עצמה, אבל הם לא הגיעו לכל היעדים שנקבעו בתכנית ולא הצליחו להשתלט על העיר. לאור מצב זה ניתנה פקודת־הנסיגה כבר אחרי שעות אחדות.

אבידות בני־הברית היו קשות: מחצית צבא־היבשה (הרוגים, פצועים ושבויים), 100 מטוסים ומשחתת אחת; אך גם הגרמנים איבדו הרוגים ופצועים רבים וכ70 מטוסים.

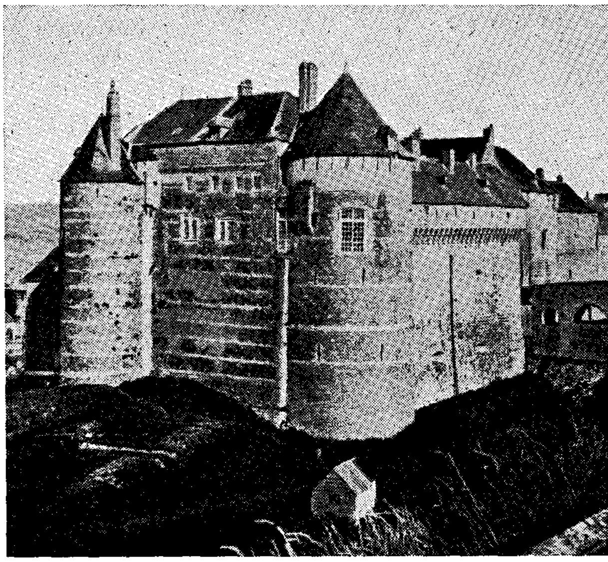
אעפ״י שהמבצע עצמו היה בו משום כשלון טאקטי, היתה לו חשיבות רבה לגבי השלבים המאוחרים של המלחמה. הנסיון שהצטבר תוך כדי הפשיטה על די׳, על השגיאות שנעשו ועל התקלות שאירעו, היה חומר־לימוד חשוב ביותר למתכנני הפלישה הגדולה לנורמאנדיה ב1944.

D. D. Eisenhower, *Crusade in Europe*, 1948; F. E. Morgan, *Overture to Overlord*, 1950; Ch. Wilmot, *Struggle for Europe*, 1952; R. W. Thompson, *D. at Dawn*, 1956.

יש. ב.

דִיפוּזְיָה, ע״ע פְּעְפּוּעַ.

דִיפוּזְיוֹנִיזְם וּפוּנְקְצְיוֹנַלִיזְם, באנתרופולוגיה חברתית (ע״ע) — שתי גישות לבעיית גידולן, התפתחותן ושקיעתן של תרבויות ולבעיית משמעותם של גילויי־תרבות מסויימים בחברות שונות. ה ד י פ ו ז י ו נ י ז ם (די׳, מלאט׳ diffusio — התפשטות, החדרה) מנסה להסביר את עיקר גידולן של תרבויות שונות ע״י שאילה של דרכי־חיים ממרכזים תרבותיים משותפים, ואת הדמיון או ההקבלות בין חברות ותרבויות שונות — ע״י תהליך־דיפוזיה (= תפוצה) זה.

דיֶפּ: המצודה העתיקה

אסכולת־הדי׳ ה ג ר מ נ י ת־א ו ס ט ר י ת, שנציגיה העיקריים היו פוי (Foy) וגרֶבנר (F. Graebner) ושהורחבה אח״כ — ביחוד לגבי החומר האפריקני — ע״י אנקֶרמאן, האב שמיט (Pater Schmidt) וקוֹפֶּרס (Koppers), מניחה את מציאותם של „איזורי־תרבות" (Kulturkreise) מיוחדים לקווים תרבותיים ולמוסדות חברתיים שונים — טכנולוגיה, לשון, טיפוסי מוסדות משפחתיים וכו׳. כל איזור כזה הוא מרכז התהוותו של אותו קו (או מוסד), וממנו נפוץ זה האחרון לאיזורים אחרים; שם שובש במקצת אָפיו המקורי והתערבבו בו במידה מסויימת קווים אחרים. החוקרים הללו אף ניסו לערוך מפות של איזורי־התרבות המקוריים השונים באפריקה ובמקומות אחרים.

בניגוד לאסכולה זו, הגורסת מרכזים שונים למוצרים תרבותיים ולקומפלֶכּסים מוסדיים שונים, הרי האסכולה ה ב ר י ט י ת, אשר נציגיה העיקריים הם ג׳. אֶליוט סמית (G. Elliot Smith) וו. פֶּרי (W. Perry), גורסת מרכז קדמון אחד בלבד, אשר ממנו צמחה כל תרבות מורכבת יותר — והוא מצרים. לפי אסכולה זו, כל תרבות פרימיטיווית, לפי עצם מהותה, קופאת על שמריה ומחוסרת כוחות־התפתחות פנימית, ולפיכך אינה יכולה, בדרך־כלל, להתפתח בכוחותיה הפנימיים. רק פעם אחת קרה בהיסטוריה הקדומה מעין „נס", שבמקום אחד — במצרים העתיקה, כ3,000 שנה לפסה״נ — חל מפנה וקמה תרבות מתקדמת: שם התפתחו חקלאות אינטֶנסיווית, מֶטאלורגיה, הכתב, החניטה הקשורה במושׂגים של דת עילאית, צורות מושלמות של אירגון פוליטי ודתי, מלוכה מסודרת, אירגוני כהנים וכו׳ — ומשם התפשטו בכל הכיוונים לתוך העולם העתיק. החוקרים הללו ניסו להוכיח, שרישומיהם של קווי־התרבות השונים הללו ניכרים בארם־נהריים, הודו, אוקיאניה, פֶּרו ומֶכּסיקו, אלא שבמידה שהתרחקו מצור־מחצבתם התנוונו במשך הזמן. כל תולדות התרבות עד לעליית התרבות היוונית אינם, לדעתם, אלא מעין ואריאציות קטנות על נושא יסודי זה של תרבות־מצרים.

ביקורת על השיטות הדיפוזיוניסטיות למיניהן נמתחה בעיקר ע״י אסכולת ה פ ו נ ק צ י ו נ ַ ל י ז ם (פ׳) שמיסודו

של ב. מַלינובסקי (ע"ע). לדעת מאלינובסקי, הטעות היסו־דית של הדי' היא בבידוד קו תרבותי או קומפלכס מוסדי (כגון צורה משפחתית או מבנה חברתי כללי מסוים) ממס־גרתו החברתית והתרבותית הכוללת: לכל קו תרבותי יש משמעות רק בתוך מסגרת כזו, מתוך הפונקציות שהוא ממלא בשביל החברה כולה ובשביל היחידים בתוכה, ובקשר עם כל הסדָרים המוסדיים האחרים. אין קו תרבותי או מוסדי מסוים יכול לעבור מחברה לחברה אלא אם כן יש בו צורך פונקציונאלי, ואם יש צורך כזה — מן הסתם נתפתח בתוך אותה חברה באופן עצמאי. מבחינת הפ' גישת הדי' היא מכאניסטית ביותר ואינה מתחשבת במבנה הפנימי של כל חברה ותרבות. במידה שקיימים קווים דומים או מקבילים בין תרבויות שונות, הם נובעים בעיקר מתוך פיתוח מקביל, מתוך הצרכים הפונקציונאליים של כל חברה, שהם לפעמים משותפים לחברות שונות, — ולא מתוך תהליכים מכאניים של העברה.

ביקורת פונקציונאליסטית זו על האסכולות הדיפוזיוניס־טיות נראית קיצונית מדי. הפ' יוצא מתוך הנחה של שילוב גמור ומהודק בין החלקים השונים של כל חברה ותרבות ואינו מניח את האפשרות של קיומן של תרבויות־משנה השונות מהתרבות הכללית ושל התפתחות אוטונומית מסויימת של תחומי־תרבות שונים. אם אנו מניחים שאמנם קיימות כל האפשרויות האלה — אם כי במידה שונה בתוך חברות שונות — לא נוכל להכחיש גם את האפשרות של התפתחות תהליך של שאילה והעברה של קווים תרבותיים והסדָרים מוסדיים מחברה לחברה. מחקרים אנתרופולוגיים והיסטוריים שונים הוכיחו באופן ברור את קיומם של תהלי־כים כאלה, כגון התופעות של גידול התירס באמריקה ובאפריקה, של אילוף חיות־הבית במקומות שונים בעולם, של התפתחות נְהגי־מלחמה זֵהים וכו'.

ולא רק בקדם־היסטוריה אלא גם בהיסטוריה עֵדים אנו לתהליכי דיפוזיה והעברה של תנועות רוחניות שונות ושל אמצאות טכניות שונות בתוך חברות מודרניות, וכן מחברות אירופיות לחברות קולוניאליות שונות. אלא שתהליך־העברה זה הוא בהכרח חלקי ומוגבל; הוא מותנה במציאותם של אנשים או קבוצות, המוכנים— מבחינת עמדותיהם וגישותי־הם — לעסוק בהעברה כזו, והוא דורש מן החברה המקבלת להתגבר על שמרנותה ולגלות נכונות לקבלת חידוש כזה. בשום חברה אינה קיימת נכונות לקלוט כל קו תרבותי או הסדר מוסדי מחברות אחרות; ולא עוד, אלא שגם כאשר קו כזה מועבר לתוך חברה אחרת, הוא משתנה בדרך־כלל תוך קליטתו באותה חברה.

W. J. Perry, *The Growth of Civilization*, 1926; R. H. Lowre, *History of Ethnological Theory*, 1938.

ש. נ. א.

דיפּוּי, (אַרסֶן־) ז'יל־(־אֶטְיֶן־ז'יוֶנַל) — (Arsène-) Jules (-Étienne-Juvénal) Dupuit — (1804 — 1866), כלכלן צרפתי. די' היה לפי מקצועו מהנדס ועבד כל ימיו במשרד העבודות הציבוריות של הממשלה, בעיקר בסלילת כבישים. הוא התחיל מתעניין בבעיות הכלכלה בשעה שביקש קנה־מידה אוביקטיווי לקביעת כדאיותו הכלכלית של ביצוע תכניות־בניה מסויימות. מחקריו הבי־אוהו לידי גילוי תורת התועלת־בשוליים בכלכלה (כ20 שנה לפני ג'וֹנז [ע"ע]; הלה אף הודה בראשוניותו של די' בכך). וכן — כראשון אחרי קורנוֹ (ע"ע) — לידי שימוש בתרשימים גאומטריים, לרבות עקום־הביקוש, בניתוח הכלכלי. די' היה הראשון שניסח את עקרון עודף־הצרכן (consumer's sur-plus); וכן עשה מחקרים חשובים בתורת המונופולין, בהו־כיחו שמונופולין פרטי עשוי לקבוע מחירים גבוהים יותר ממונופולין ציבורי, הפועל לטובת הציבור. — עיקר חיבוריו בכלכלה נערכו ונתפרסמו (ע"י מ. די בֶּרנארדי) ב1933 בשם De l'utilité et de sa mesure („על התועלת ועל מידתה").

דיפּוּיטרֶן, גיוֹם — Guillaume Dupuytren — (1777—1855), רופא־מנתח צרפתי. די' למד בפאריס מעוני ודוחק. ב1802 התחיל לעבוד בביה"ח Hôtel-Dieu; שם נתמנה ב1815 למנתח הראשי, אחרי שכבר ב1812 נתמנה לפרופסור בפאקולטה לרפואה. די' — יחד עם בִּישָׁה (ע"ע) ולַאֶנֶק (ע"ע) — ביסס את הכירורגיה על האנאטומיה הפאתולוגית. לכָשרו בהוראת הרפואה ולניתוחיו הנועזים המוצלחים יצאו מוניטין. הוא היה הראשון שביצע קטיעת צוואר־הרחם, התקנת פי־טבעת מלאכותי וניתוח של צינור־הדמעות. „שברו של די'" (של קצה הקנה הקטן) ו„התכווצות־האצבעות של די'" שייכים לתיאורים הרפואיים הקלאסיים. כושר עבודתו היה עצום; מעריכים את מספר החולים שטיפל בהם ל10,000 בשנה. ב1823 נתמנה לרופא של לואי XVIII ואח"כ — של שארל X, וכן הוענק לו תואר בארון. הכנסותיו היו גדולות עד כדי כך, שיכול היה להציע לשארל X הלוואה של מיליון פראנקים. — די' הניח לפאקולטה לרפואה חלק מהונו, ששימש להקמת מוזיאון רפואי, הנקרא על שמו.

„כ ו ו י צ ת ־ ד י'" היא תהליך של התכווצות כרונית מתקדמת של מַחתֶלֶת כף־היד, שכתוצאה ממנה מתעקמות ומתכופפות האצבעות, ביחוד III ו IV, כלפי כף־היד.

J. Cruveilhier, *Vie de D.*, 1841; H. Vierhordt, *G. D.* (Medizingeschichtl. Hilfsbuch, 74 f.), 1916.

די פּוֹן דֶה נֶמוּר, פְּיֶר־סַמְיֶאל — Pierre-Samuel Du Pont de Nemours — (1739, פאריס — 1817, אה"ב), כלכלן ומדינאי צרפתי, ממייסדי אסכולת הפיסיוקרַ־טים (ע"ע). ד"פ היה בן למשפחה אמידה; הוא למד רפואה ומשפטים ופעל תחילה כסופר חפשי. הוא נמשך לתורת־הכלכלה בהשפעתם של קֶנֶה (ע"ע) ומִירַבּוֹ (ע"ע), ערך את כתבי־העת של הפיסיוקראטים וטבע את עצם המונח „פיסיו־קראטיה" בעת שהוציא לאור ופירש את כתבי קֶנֶה בקובץ בשם Physiocratie (2 כרכים, 1768). ד"פ עסק הרבה גם בענייני חינוך. בימי כהונתו של טירגו (ע"ע) ב1774—1776 שימש לו יועץ. אחרי נפילתו של טירגו פרש מפעילות ציבורית, אולם חזר ונקרא לשירות המדינה בשנות ה80; הוא ניהל את המו"מ עם בריטניה בדבר הכרה בעצמאות אה"ב (1782) ובדבר חוזה מסחרי עם צרפת (1786). בשנים האחרונות למשטר הישן היה קומיסאר כללי לענייני מסחר. בימי המה־פכה היה חבר של אסיפת־המעמדות ושל האסיפה המכוננת, ואף נבחר ליו"ר שלה באוקטובר 1790. ד"פ היה מן המלוכנים־הקונסטיטוציונאליסטים, ואחרי הכרזת הרפובליקה נאלץ לרדת למחתרת; בתקופת הטרור ב1794 נאסר, אולם ניצול מן הגיליוטינה בעקבות נפילתו של רוֹבֶּספּיֶר. בימי הדירקטוריון היה חבר הסנאט, שבו השתייך לאגף הימני, וכשגברו ב1797 הרפובליקנים הקיצוניים — התפטר. ב1799 נסע לאה"ב, ושם הכין — בהזמנת ג'פרסון (ע"ע) — תכנית לחינוך ממלכתי, שנתפרסמה ב1800. תכניתו לא נתקבלה

באה"ב, אך החשובים שבכלליה הוכנסו לחוק הצרפתי, הנוהג עד היום. ב1802 חזר לצרפת וחי שם כאזרח פרטי, אולם אחרי נפילת נאפוליון ב1814 שימש מזכיר לממשלה הזמנית. ב1815 חזר לאה"ב והשתקע שם עד מותו.

ספרו של ד"פ De l'origine et des progrès d'une science nouvelle („על מקורו והתקדמותו של מדע חדש", 1767) הוא מן ההרצאות הברורות והבהירות ביותר של התורה הפיסיוקראטית. בספר זה, וכן בכמה חיבורים אחרים (למשל: Tableau raisonné des principes de l'économie politique [„תמונה סדורה של עקרונות הכלכלה המדינית"], 1775) ובמאמריו בכה"ע הפיסיוקראטיים, עשה את הנסיון הראשון לכתיבת היסטוריה מדעית של תורת־הכלכלה, חקר את הקשר בין האוכלוסיה ובין המחיה (והקדים בזה את מַלתוס [ע"ע]), הוכיח את הביזבוז הכלכלי שבמשטר העב־דות וצידד בסחר חפשי.

G. Schelle, *D. de N. et l'école physiocratique*, 1888; L. Cluny, *Le rôle de D. de N. en maitière fiscale à l'Assemblée constituante*, 1909; G. Wenlersee, *Le Mouvement physiocratiquc en France*, I–II, 1910; *Correspondence between Thomas Jefferson and P. S. D. de N.*, 1930; D. Aimé, *D. de N.*, 1933.

ש. רי.

די פּוֹן דֶה נֶמוּר וְשוּת', א. א. (E. J. Du Pont de Nemours & Comp.), חברה אמריקנית לתעשיה כימית, בעלת המפעלים הכימיים הגדולים ביותר באה"ב, ואולי בעולם כולו. מייסדה־בפועל היה אֶלֶתֶר־אִירֶנֶה ד"פ — Eleuthère-Irénée D. P. — (1771, פאריס — 1834, וילמינגטון [דֶלאוֶר]), בנו של פ.־ס. ד"פ (ע"ע). הוא היה כימאי ותלמידו של לַוואַזְיֶה (ע"ע); בשנות המהפכה נאסר כמה פעמים, וב1799 היגר לאמריקה. ב1802 הקים בווילמינג־טון בית־חרושת לאבק־שרפה. החל מ1857 הורחב בהדרגה תחום־הייצור של המפעל. בנו של המייסד, לֶמוֹט (Lemotte) ד"פ (1831—1884), היה ממציא בכימיה ורכש למפעל מקום ראשון בין מייצרי חומר־נפץ. מ1880 ואילך מפיק המפעל גם ניטרוגליצֶרין (דינאמיט), מ1904 — אבק־שרפה לא־מעשן (כותנה רועמת). נכדו של המייסד, תוֹמס קוֹלמֶן (Th. Coleman) ד"פ (*1863—1930*), הפך ב1899 את המפעל מנכס משפחתי לקורפוראציה ופיתח אותו למפעל־ענק של התעשיה הכימית הכבדה; התוצרת הצבאית הפכה לאחד מפרטי הייצור בלבד. מ1910 הפיקו ד"פ עור מלאכותי, מ1915 — חמרים פלאסטיים ואריגים סינתֶטיים מניטרו־צֶלולוזה, מ1916 — אריגים עם ציפוי־גומי. במלחמת־העולם I סיפקו ד"פ 40% מאבק־השרפה הלא־מעשן לכל צבאות בעלות־הברית. אולם בו בזמן הוחל גם בייצור חמרי־צבע סינתטיים, לשם שיחרור מן התלות במוצרי־העיטרן הגרמניים, ואחרי המלחמה — בייצור של תרכובות־חנקן מן האויר לצרכי התעשיה הצב־אית והחקלאות. ד"פ הקימו מעבדות־מחקר גדולות ומעסיקים

תחנת־נסיונות של מפעלי די פּוֹן בדלאוור, המעסיקה כ2,000 חוקרים ועובדים מדעיים

אלפי אנשי־מדע גם במחקר טהור, שפירותיו מנוצלים בחלקם למטרות שימושיות. מ1931 ואילך מיוצר בהם גומי סינתטי, וב1938 זכו ד"פ בהשגם המפורסם ביותר — הפקת הנַילון (ע"ע); בהכנתה הושקעה עבודת־מחקר, שעליה הוצאו כ43 מיליון דולאר. אחרי הנַילון באו טכסטילים סינתטיים אחרים — זהורית, אורלון ועוד. ענפי־ייצור גדולים אחרים הם: סרטים מחמרים פלאסטיים, דשָנים סינתטיים, אינסֶק־טיצידים. אחרי מלחמת־העולם II החלו ד"פ גם בייצור נשק גרעיני ע"פ הזמנת הממשלה, וכן מבוצע חלק גדול מן המחקר האטומי במעבדות החברה. במיתקניה להפקת אֶנרגיה אטומית הושקעו 350 מיליון דולאר. בהשקעה של 1 מיליארד דולאר נבנו המעבדות והכורים לפצצת־המימן.

היום חברת ד"פ מסועפת מאד. מסונפים לה כ80 בתי־חרושת בחלקים שונים של אה"ב וקאנאדה, וכן כמה חברות־בנות גדולות; היא מחזיקה ב22% ממניות ג'נרל מוטורס (ע"ע). ב1955 הגיע הון החברה (עם הרזרוות) ל1.8 מיל־יארד דולאר; היא העסיקה כ120,000 כימאים, פקידים ופועלים, ורווחיה הגיעו ל440 מיליון דולאר.

D. P. de N., *The Autobiography of an American Enterprise*, 1952.

ג. ל.

דִיפוּר, גִיוֹם אַנְרִי — Guillaume Henri Dufour — (1787 — 1875), איש־צבא שוויצי. די' היה בן למשפחה ז'נֶווית. בנעוריו למד משפטים, מאתמאטיקה והנדסה, שירת כקצין בחיל־ההנדסה של צבא נאפוליון, ועם נפילתו הסופית של זה האחרון עזב את הצבא הצרפתי וחזר לשוויץ. זמן־מה שימש מרצה למקצועות טכניים באוניברסיטה של ז'נווה, ואח"כ עבר לשירות־קבע בצבא השוויצי וב1819 התמנה למנהל בי"ס צבאי. אחד מחניכיו היה לואי בוֹנַפַּרט, אח"כ הקיסר נאפוליון III. ב1827 הגיע די' לדרגת קולונל; ב1832 נמסר לו תפקיד הרמטכ"ל של הצבא השוויצי. ב1847 פיקד כגנראל על צבא הברית השוויצית במלחמת־האזרחים נגד המחוזות הקאתוליים הפורשים. די' הצטיין בניהול המלחמה בצורה נמרצת ורחמ־נית כאחד, והשכיל לסיים את פעולות־האיבה בהצלחה ובזמן קצר, תוך אבידות מועטות מאד לשני הצדדים.

מאז הוטלה על די' שורה של תפקידים דיפלומאטיים וצבאיים מרכזיים. הוא היה חבר בכל המוסדות הפוליטיים העליונים של מדינתו, ועוד 3 פעמים התמנה למפקד הכללי של הצבא השוויצי המגויס: ב1849, בימי ההתקוממות בבאדן הסמוכה; ב1856, בימי הסיכסוך עם פרוסיה בעניין מחוז־נֶשאטֶל, וב1859, בימי המלחמה בין אוסטריה ובין איטליה וצרפת. ב1864 שימש יו"ר לוועידה הראשונה של אירגון הצלב האדום הבינלאומי בז'נווה, ולאירגון זה הקדיש את כוחו, לאחר שפרש מן השירות הפעיל ב1867.

בעבודתו הצבאית ידע די' למזג את המעשה עם התורה. הוא עיצב את שיטת אימון הקצינים בצבא ארצו, חיבר ספרי לימוד לטאקטיקה ולאסטראטגיה, וכן מחקרים על ההיסטוריה הצבאית השוויצית. חשובים הם השגיו כמנהל המכון הטופוגראפי הפֶדֶראלי, שפירסם בהדרכתו את המפה הטופוגראפית של שוויץ, שיש לה ערך גם היום. פסגת ההר הגבוה ביותר בשוויץ (בקבוצת מונטֶרוזה) נקראת על שמו — פסגת־די'.

די' נמנה עם מעצבי מדיניות־הבטחון, שבה דוגלת שוויץ עד היום. הוא לחם לעקרון של ניטראליות המבוססת על

כושר התגוננות עצמית, וכן עשה רבות כדי להפוך את המיליציה השוויצית מתרכובת של יחידות מפוצלות לפי קאנטונים לצבא אחיד וחדיש, הכפוף למרותה של ממשלה מרכזית. מימרתו המפורסמת: „המלחמה היא העוול הגדול ביותר, לכן יש לקצרה עד כמה שאפשר, ודבר זה תלוי בראש ובראשונה בהכשרה היסודית של המפקדים", מגדירה את די' כאיש־צבא אפייני למשטר דמוקראטי ומתקדם.

E. Sayous, *Le général D.*, 1884[2]; S. Ochsenstein, *General D.*, 1886; W. Senn-Barbieux, *Das Buch v. General D.*, 1890[3]; F. Wartenweiler, *D.*, 1934; O. Weiss, *General D. als Heerführer*, 1939; E. Chapuisat, *Le général D.*, 1940.

יש. ב.

דיפטיכים (יוו' δίπτυχος, מקופל־לשניים), ביוון העתיקה — לוחות כפולים, מעץ, מתכת או שנהב, מצופים שעווה בפנים, ששימשו לרשימות חטופות, וכן למכתבים; בשימוש למכתבים קשרו אותם מסביב בחוט ושמו עליהם חותם. במאות ה5—4 לפסה"נ היה נהוג לחלק לאורחים נכבדים בימי חגים פרטיים ורשמיים די' של לוחות־שנהב בגודל של 30×40 ס"מ. בדי' שחולקו ברומא ביום הכתרתו של קונסול בראש־השנה היתה גלופה דמותו של הקונסול החדש, לבוש טוגה רקומה, יושב על כסא קורולי, ובידו הימנית שרביט שבקצהו נשר, ובידו השמאלית סודר שבו ניתן האות להתחלת המשחקים בקירקס; לרגליו נראה הקירקס, ובו לודרים נלחמים בחיות טורפות או דמויות מפזרות מעות כסמל לנדיבותו של הקונסול. נהגו לחלק די', ובהם דמויות האלים, גם לכבוד נישואין בבתי האצולה הרומית; נוהג זה נמשך גם בתקופה הנוצרית, ואחד הדי' המפורסמים שמסוג זה הוא מ391 לסה"נ, שנעשה לכבוד נישואין בין משפחות הניקומאכים והסימאכים, ועל דפנותיו דמויות האלות היגיאיה והימניה.

די' מקושטים בדמויות של אישים או מאורעות מכתבי־הקודש שימשו בתקופה הנוצרית הקדומה לרישום שמותיהם של חסידים או נדבנים, חיים או מתים, שהוזכרו לטובה בכנסיה בשעת טקס המיסה, ביחוד שמותיהם של כל מי שהיו הגמונים באותה כנסיה (diptycha ecclesiatica). מי שבגד בעדה הנוצרית או הוצא ממנה — שמו נמחק מן הדי'. — באמנות יה"ב נקראה בשם דיפטיכון תמונת־מזבח דו־אגפית.

וע"ע שנהב.

A. F. Gori, *Thes. veterum diptychorum consularium et ecclesiaticorum*, 1759; H. Greaven, *Frühchristl. u. mittelalterl. Elfenbeinwerke*, 1898–1900; O. Pelka, *Elfenbein*, 1920; R. Delbrück, *Die Konsular-Diptychen*, I–II, 1929.

מ. א. י.

דיפי, גיום — Guillaume Dufay — (בערך 1400, קאמברי — 1474, שם), הקומפוזיטור החשוב שבנציגי האסכולה הבורגונדית והמגשר בין ראשית הרנסאנס המוסיקאלי בצרפת במאה ה14 ובין הדור הראשון של אמני האסכולה של ארצות־השפלה. את עיסוקו במוסיקה התחיל די' בעודו נער כחבר המקהלה של הקאתדראלה בעיר־מולדתו. מ1420 עד 1437 עבר עליו רוב זמנו בשירות בתי־נסיכים והמקהלה האפיפיורית. מ1437 עד 1444 שימש ראש המוסיקאים ויועץ בענייני מוסיקה בחצרו של דוכס־סאוויה; באותן שנים למד משפט־הכנסיה באוניברסיטה של טורינו ונסמך לדוקטור למשפטים. ב1444 חזר למולדתו; שם זכה למעמד חברתי מכובד, לאחר שנסמך לקאנוניקוס בקאתדראלות של קאמברי ושל מונס.

חיבוריו כוללים: א) כ16 מוטטות בכמה חלקים; ב) מוטטות קטנות והימנונות בסיגנון אקורדי־תצלילי (fauxbourdon); ג) 7 מיסות, ביניהן אף מיסות בסיגנון פארודי, המכילות קול־קבוע (cantus firmus) חילוני; ד) 35 פרקי־מיסות; ה) 68 זמרים חילוניים (בנוסח רונדו, וירלי [virelai], באלאדה ובאלאטה איטלקית). — על־ידי סינתזה נהדרת בין הסיגנון הצרפתי ובין דפוסי־סיגנון איטלקיים, אנגליים ופלאמיים־ואלוניים פיתח די' את ההארמוניה המיוסדת על צירופים של שלושה קולות, שהפכה להארמוניה הקלאסית של המוסיקה האירופית. עם יצירתו של די' התחילה גם הפריחה הגדולה של הזמר הפוליפוני בארצות־השפלה.

הוצאות חדשות של יצירותיו: Historical Anthology of Music (ed. Davison & Apel), Nos. 65—68; G. D., Opera omnia (ed. Van-Besseler), 1947 ff.; Two Motets a capella (ed. M. Bukofzer), 1949; "Capella" (ed. H. Besseler, I, No. 4), 1950.

F. X. Haberl, *Wilhelm D.* (Vierteljahrsschr. f. Musikwiss., 1), 1885; Ch. van den Borren, *G. D., son importance dans la musique au XVe siècle*, 1925; *G. D.* (Bull. de l'Institut hist. belge, 1939); M. Bukofzer, *Studies in Medieval and Renaissance Music*, 1950; H. Besseler, *Bourdon und Fauxbourdon*, 1950.

א. ג.־ק.

דיפי, ראול — Raoul Dufy — (1877—1953), צייר, רשם ופתח צרפתי. די' למד בבי"ס לאמנות יפה בעיר מולדתו לה אוור ובפאריס. אחרי תקופת־גישוש, שבה היה נתון להשפעתם המתחלפת של פיסארו, ון גוך ומטיס, נצטרף ב1906 ל„פובים" (ע"ע) והשתתף בתערוכתם, אולם ידע להתרחק מקיצוניותם של ה„פובים" ולמזג בין כיוונם ובין האימפרסיוניזם. בתקופה מאוחרת יותר ניכרת בציוריו גם השפעתו של סזן. סיגנונו האישי התגבש בשנות ה20; הוא מצטיין בעדינותו, קלותו העליצה ונטייתו לגנדרנות, שיש בה זכר ל„חגיגות הגאלאנטיות" של אמני המאה ה18. — יצירתו של די' שייכת למיטב האמנות הצרפתית של המאה ה20. רוב תמונותיו הן על נושאים ממראות פאריסאים מובהקים או תמונות־נוף. מלבד זה מקיפה יצירתו אילוסטראציות לספרים, ציורים על גבי משי ואריגים אחרים, ציורי־תפאורות ומעשי־קדרות. די' היה בין ראשוני התורמים להחיאת אמנות־הטפיטין הצרפתית. בין הפרסקות והדקוראציות שלו — הדקוראציה הגדולה בעולם (60×10 מ'), שביצע בשביל „ארמון־האור".

P. Courthiou, *R. D.*, 1928; Chr. Zervos, *R. D.*, 1928; M. Berr de Turique, *R. D.*, 1930; P. Camo, *R. D.*, 1947; Cl. Roger-Marx, *R. D.*, 1950; R. Cogniat, *R. D.*, 1950; R. Ben Susan, *D.*, 1958.

די פיארה או דאפיירא (d'Apierra; de Piera), משפחה יהודית מיוחסת, שהעמידה חכמים ומשוררים במאות ה13—15 בקאטאלוניה. מבניה:

1) משלם בן שלמה (אנבידש מעיר יירונדא) ד"פ (מת אחרי 1260), משורר והוגה עברי. ד"פ חי בגרונה והיה בן־חוגו של הרמב"ן; הוא נתחנך בתורה ובחכמה, והיו לו גם ידיעות בקבלה. חכמי הדור החשיבו אותו וכיבדוהו; לחוג ידידיו השתייכו: מלבד הרמב"ן — המתרגם והמשורר אברהם בר חסדאי, המקובלים עזרא ועזריאל, הפייטן הפרובנצאלי יצחק השנירי. ד"פ היה אחד המתנגדים החריפים לפילוסופיה של הרמב"ם, אך ממעריצי חיבוריו בהלכה. — 49 משיריו של ד"פ הגיעו לידינו, והם מעידים

עליו שהיה גדול המשוררים העברים בדורו. שיריו הם שירי־הגות, שירי־ידידות, שירי התנגדות ופולמוס, וכן שירי־לעג ושירי־נחמה. לשונו נשמעת לו למשורר יפה, ומוטיווים משירת הזמן ושירת ספרד הקדומה שימשו לו סממנים נעימים לשיריו. יחד עם דברי ענווה נמצאים בשיריו דברי התנשאות והערכה עצמית, בדומה לשירי משוררי ספרד שלפניו.

י. פטאי, משפוני השירה, תש"ד; ח. שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ב', 295–318, תשי"ז.

2) שְׁלֹמֹה ד"פ (1340[?]—אחרי 1417), משורר עברי, בסוף ימיו — מומר. (2) היה מבני־בניו של (1) וראה את עצמו כיורשו הרוחני. הוא ישב בסאראגוסה כסופר ומורה למשפחת בני לביא (דֶה לה קאבאלֶריה) העשירים, ובשביל אחד הבנים — וידאל, הנודע גם הוא כמשורר עברי — חיבר ספר על מלאכת־השיר בשם „אמרי נואש", שרק חלק ממנו נשתמר. ד"פ היה נודע לתהילה כראש כת־המשוררים שבעיר, ועמד בקשרים עם דון מאיר אַלגואַדש, שלמה בוֹנַפיד וחכמים ומשוררים אחרים. גל הגזירות והרדיפות שעבר בימיו על היהודים בספרד הנוצרית — שהמשורר ראה בה „ארץ אדום, כגליל סדום" — פגע בו קשה; בגזירות קנ"א (1391) איבד את משפחתו ואת ביתו. הסבל וחוסר התקווה לצאת מן המיצר הביאו את המשורר הזקן לידי יאוש, ולאחר ויכוח טורטוסה (1413—1414), בהיותו בן שבעים ומעלה, המיר — כרבים באותה שעה — את דתו. מקורביו ותלמידיו, וביחוד שלמה בונַפיד, השתדלו להחזירו למוטב, ולא הצליחו; אבל הם לא ניתקו את קשריהם אליו. גם לאחר המרתו המשיך ד"פ לכתוב שירים בעברית; שירו האחרון הידוע לנו הוא משנת קע"ז (1417). כארבע מאות משיריו, רובם חול ומיעוטם קודש, הגיעו אלינו, ורק חלק מהם נדפס. השירים מגוונים: שירי־ידידות, שירי ויכוח וחידות, שירי־אהבה, שירי־יין ושירי קינה והספד.

מ. שטיינשניידר, „המזכיר" ט"ז, 86–88, י"ז, 129–131, 1876/7; ח. בראדי, ר' שלמה דאפיארה, תרנ"ג; א. טויבר, ס' אמרי נואש לר' שלמה דאפירה („קרית ספר", כ"א, 62–66, 139–141, תרפ"ד/ה); ש. ברנשטיין, שירי הקודש של ר' שלמה דאפיירא („תרביץ", ז', 335–344), תרצ"ו; הנ"ל, דיואן של שלמה בן משולם דאפיירא, תש"ג; הנ"ל, שיר תהילה של שלמה דאפיירא („סיני", ספר יובל, ר"ה–רי"ט), תשי"ח; י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ב', 388–390, 433–435, 563–565, 593, תש"ה; ח. שירמן, מבחר השירה העברית בספרד ופרובאנס, ב', 564–581, תשי"ז.

א. מ. ה.

דִיפְּלוֹמַטִיָה (מיוו' δίπλωμα = מיסמך מקופל לשנַים, אחר־כך — הגנזך שבו נשמרו או הוחזקו המיסמכים, ומכאן כינוי לחיבור המיסמכים ולעיסוק בהם), ניהול יחסים בין־לאומיים בדרך מו"מ — השיטה לטיפוח יחסים אלה ע"י שגרירים ושליחים; בדרך־העברה — כשרון או שקידה בביצוע מגע בין־לאומי ומו"מ בין־לאומי. מטבעו מוסב מושג הדי' על כל היחסים הבין־לאומיים של המדינה, בעתות שלום כבעתות מלחמה; אולם מקובל לציין בו בעיקר את החיפוש אחרי פתרונות לבעיות בין־לאומיות בדרכי שלום, וביחוד — ע"י הסכמים ופשרות. מבחינה זו פריצת מלחמה יכולה להתפרש ככשלון הדי', אע"פ שמנקודת־השקפה נרחבת יותר רבה האמת באמרתו של קְלַאוזֶוויץ: „המלחמה אינה אלא המשך המדיניות בדרכים אחרות".

די', במובן המדוייק של המלה, מציינת את ההוצאה אל הפועל — בידי בעלי־מקצוע — של אותה מדיניות־חוץ, שעל קַווה החליטו האישים או הגופים המוסמכים. עצם התהליך של קבלת ההחלטות, ואף השיתוף בתהליך זה, אינם בגדר הדי' — והבחנה זו חשובה ביותר, גם אם בדרגים הגבוהים ביותר נתונים שני התפקידים האלה — האחד בעל האופי המדיני והשני בעל האופי המינהלי — בידי אדם **אחד**. בימי־קדם — ובמידה רבה יותר ביה"ב — טושטשו הגבולות בין שני התפקידים, וגם בימינו מרבים לערבב את שני המושגים האלה.

ההכרה, שניהול מו"מ עם קבוצות של בני־אדם זרים הוא מקצוע הדורש כשרונות מיוחדים וטכניקה משלו, עתיקת־יומין היא. הממלכות העתיקות כבר פעלו ע"פ הכרה זו, והמחקר האנתרופולוגי החדיש העלה שהיא גם נחלת העמים הפרימיטיוויים. טכניקה מיוחדת זו כללה מלכתחילה מספר גורמים: הקפדה בבחירת השליח, שיוכל למסור למקבלו בדיוק נמרץ את אשר בכוונת שולחו, וגם ליתן לשולחו דו"ח מדוייק על מילוי תפקידו; עריכת טקסים חגיגיים מסויימים בשלבים שונים של השליחות, שמקורם בשיקולים פולחניים ומעין־דתיים; הכרה במעמדו המיוחד של השליח ביחסו אל מקבלי־פניו. ביסודותיהם לא נשתנו גורמים אלה עד ימינו אנו. הרמזים על ניהול העניינים הבין־לאומיים, המפוזרים על דפי כה"ק, מתאימים בדרך־כלל לאלה המצויים בשאר הספרויות הקדמוניות —של יוון ורומא ושל עמים אחרים. השליח — המכונה „מלאך", יוו' ἄγγελος, לאט' nuntius, ערב' رسول, וכיו"ב (מונחים שלאחר מכן שמרו כמעט כולן על תָכנן הדתי) —, היה נשלח לפי הצורך; הוא נבחר מבין האנשים הנאמנים על בית־המלוכה (השו' „העבדים", שמ"ב י, ב) או מבין אצילי־האומה (למשל באתונה). טקסי שיגורם וקבלתם השתנו מעם לעם ומתקופה לתקופה; אולם בדרך־כלל היתה השמירה הקפדנית על הטקסים נחשבת כתנאי להצלחת השליחות, ואי־קיום הטקסים — ביחוד ע"י מקבלי פני השליח — היה סימן המבשר רעות. יחס רע כלפי השליח היה אפילו סיבה מספקת להכרזת מלחמה, והאסכולאסטיקנים של יה"ב מצאו סמוכין בפרשת המשלחת של דוד אל מלך־עמון (ר' לעיל) להצדקת הטענה הזאת.

כבר בימי־קדם נתגלו מספר בעיות הקשורות בדי', שהן קיימות ועומדות עד היום. הדי' של **אתונה**, למשל, לקתה בתלות מופרזת של נציגיה בדעת־קהל של ציבור רחב מדי: שליחיה הדיפלומאטיים של אתונה לא היו מומחים מקצועיים בתפקידם, אלא נבחרי כלל־האזרחים המכונסים באסיפת־העם, שממנה קיבלו הנציגים את הוראותיהם ולה מסרו את הדו"ח שלהם; כשלון במילוי השליחות היה כרוך בעונש, שהיה לפעמים חמור ביותר. לפיכך היה ניהול הדי' נתון כולו לשיקולים בני־חלוף, והעדר חֶבר עובדים מקצועיים להנהלת יחסי־החוץ נטל מהדי' את האפשרות להעזר בניתוחים אובייקטיוויים של המיסמכים ושל המצב. **ברומא** לא היה טיב המשלחות הדיפלומאטיות, שנשאו ונתנו עם אחד העמים המשועבדים לרומא או הנתונים למרותה, כטיבן של אלו שניהלו מו"מ עם מתחריה הגדולים של המדינה. סגל מיוחד של כוהני־דת (fetiales) היה בעל תפקידים מיוחדים הקשורים בקבלת שליחים זרים; האחריות המדינית ליחסי־החוץ ולניהול המו"מ היתה מוטלת על הסנאט. בתקופת הקיסרות, וביחוד **בביזאנטיון**, נתפתחו שני גילויים של הדי', שהשפעתם ניכרת עד היום. הראשון — השימוש המחושב בטקסים והתאָמתם לגונים השונים והמשתנים של היחסים הבין־

לאומיים של המדינה; הקיסר קונסטנטינוס פורפירוגנטס (905—959) אף חיבר ספר על הנושא „פרוטוקול". השני — פיתוח היסוד המקצועי של העוסקים בדי', בצורת סגל פקידים ורשת של מלווים ומודיעים למיניהם — לא תמיד בעלי תפקיד רשמי —, שצורפו לכל משלחת דיפלומאטית. חידוש נוסף היה כינון מחלקה ממשלתית מיוחדת לטיפוח יחסי־החוץ. כמה מן ה„עקרונות", שמקובל לייחסם לדי' החדישה — כגון העקרון המכונה „שיווי־משקל של הכוח המדיני" — כבר היו מוכרים לשליטי ביזאנטיון, והשימוש בהם מסביר כמה מההצלחות הדיפלומאטיות שלהם.

בתקופה מאוחרת יותר נעשו יסודות אלה בסיס לדי' של הערים־המדינות האיטלקיות, ששם נתערבבו עם הלכי־התרבות החדשים של תקופת ה**רנסאנס**. דאנטה, פטראַרקה, בוקאצ'ו במאה ה14, גוויצ'ארדיני ומאקיאוולי במאה ה16 — נמנים עם הדיפלומאטים המצטיינים ביותר, שהבינו היטב את טיב הגורמים המשפיעים על מדיניות־חוץ ואת האפשרויות לנצל אותם. אך מדינות אלו היו קטנות וחלשות, אופק האינטרסים והמגמות שלהן היה מצומצם, והדי' שלהן היתה מכוונת לטווח קצר בלבד; היא לא עמדה על רמה רעיונית גבוהה והצטמצמה בעיקר בתככים ובמזימות. מסימניה המובהקים היו חוסר־מוסריות והשימוש השיטתי באמצעים פסולים, משוחד עד רצח.

הדי' **החדישה** צמחה עם פריחת המדינה הלאומית. תהליך זה היה מלווה התפתחויות חשובות במחשבה המדינית היסודית. ז'. בודן (ע"ע) בודד וניתח את מושג הריבונות, מקיוולי (ע"ע) — את מושג הכוח והשלטון המדיני, וגרוטיוס (ע"ע) — את מושג המשפט הבין־לאומי. חידושיהם של הוגי־דעות אלה חלו בתקופה שבה הפכה המדינה לגורם חילוני, בטלה עליונותה של רומא בעולם הנוצרי והוקמו אימפריות גדולות מעבר לימים (ספרד, פורטוגאל, הולאנד, ובזמן מאוחר יותר — אנגליה וצרפת); כל אלה אילצו במשך הזמן את קברניטי־האומות לבצע ראורגאניזאציה שלמה בדרכי ניהול מדיניותם החיצונית ובטכניקה של הדי'. בשינויים אלה צעדה בראש הרפובליקה הוויניציאנית, ובעקבותיה הלכו שאר הערים־המדינות של איטליה ואחריהן שאר מדינות אירופה. כבר במאה ה13 החלה ויניציאה בתיקון תקנות להתנהגותם של שליחיה הדיפלומאטיים, במגמה כללית לחסנם מפני לחץ והשפעות בעלי אופי אישי, העשויים להטותם מתפקידיהם הציבוריים. באותו זמן צץ המנהג של הקמת **נציגויות דיפלומאטיות קבועות** בבירות נכריות חשובות, אע"פ שהשגרירים התחלפו תכופות. רק במאה ה16 הוחל בביסוס מוסד הנציגות הקבועה, על תקופת־כהונה ממושכת פחות או יותר של הנציגים. חידוש אחר של אנשי ויניציאה — אשר נתקבל אח"כ ע"י שאר כל המדינות — היה תיקון תקנות מיוחדות בדבר מסירה שיטתית של דו"חות כתובים ע"י הנציגויות בחו"ל וע"י השליחים עצמם בשובם הביתה בתום שליחותם; ארכיוני אותן התעודות, שנשתמרו עד ימינו, הם מקור חשוב ביותר להיסטוריון ולחוקר העניינים המדיניים. כנגד שיכלולים טכניים אלה התחילה רווחת הדעה, שהכללים הרגילים של המוסר האישי והציבורי אינם תופסים במו"מ דיפלומאטי, ושהעוסקים בו פטורים מכנות וגילוי־לב ורשאים להשתמש באמצעים שכונו „מאקייאוליים" — תככים ומעשי־מרמה. שני התפקידים המתמלאים ע"י הנציג הדיפלומאטי, הייצוג מזה ומסירת דו"חות לשולחיו מזה, הביאו לידי התפיסה — המוטעית —, ש„השגריר הוא אדם תמים הנשלח לחו"ל כדי שישקר לטובת ארצו", ושלאמיתו של דבר אינו אלא „מרגל מכובד". מניהי היסוד של המשפט הבין־לאומי נתכוונו — בין השאר — לבלום את הציניות והאי־מוסריות בניהול יחסי־חוץ; ובדרך־כלל ניתן לומר, שכדי' מוצלחת הוכיחה את עצמה זו שכוללת — יחד עם פיקחות, ידיעה עמוקה בנושא והבנה מיוחדת לטיבה של המדיניות הבין־לאומית — גם את הסייגים, אשר תורות המשפט והמוסר מעמידות כדי לרסן את יצרי האדם. אע"פ שהיו כמה יוצאים בולטים מן הכלל — שלא הוכתרו בהצלחה מיוחדת — ניתן לומר שהדי' המאקייאוולית, במובן הצר של הביטוי, נעלמה כבר במאה ה17; אמנם כל די' הראויה לשמה יודעת לנצל היטב את חולשותיו של הצד־שכנגד, אולם אין לגנות אותה משום כך גינוי מוסרי.

חידוש נוסף, שהונהג במקביל להקמת הנציגות הקבועה היה, במאה ה17, כינון מחלקה ממשלתית מיוחדת, הממונה על ניהול העניינים הבין־לאומיים של המדינה — משרד־החוץ. הראשון היה משרד־החוץ הצרפתי (1626), שהוקם ביזמתו של רישליה (ע"ע). ענייני־החוץ מוצאים אל הפועל כמעט תמיד בשמו של ראש־המדינה, האמיתי (שהוא ראש־הממשלה) או הנומינאלי (כברוב המלוכות). קיים צורך בקירבה מיוחדת ואינטימית וביחס מיוחד־במינו בין משרד־החוץ ובין בעלי הסמכות והכוח העליונים שבמדינה; שכן כל מגמתו ומטרתו של משרד־החוץ היא להבטיח ככל האפשר את ההנהגה המרכזת והמרוכזת והאחידה של העניינים הבין־לאומיים, על מנת שלא תדבר המדינה בקולות רבים הסותרים זה את זה; אמנם לא תמיד מושגת מטרה זו.

הטכניקה המסרתית של הדי' היא זו של מו"מ, בעל־פה או בכתב, במגמה כללית להשפיע על מדיניות־החוץ של הצד השני בדרך השיכנוע, ועי"כ להשיג את המטרות המדיניות ששמה המדינה לעצמה. בניהול מו"מ כזה יש דרגות שונות של חגיגיות ושל רישמיות, אשר לעתים הן מגיעות אפילו למלאכותיות מדומה. דבר זה אין בו משום מקריות ואינו סימן לגנדרנות. הסיבה נעוצה לא רק במוצאם האצילי של רוב הדיפלומאטים בתקופת התגבשותה של הדי' החדישה: הנסיון לימד על הצורך להפריד ככל האפשר — ע"י תריס של גינונים וניסוחים — בין תגובתו האישית־נפשית הטבעית של הדיפלומאט בתור אדם, ובין התנהגותו בסביבתו במילוי־תפקידו, כדי שייעשה כלי נאמן למסירה המדוייקת ביותר של מחשבת ממשלה אחת לחברתה. כיום בטל הגורם האצילי בדי', אך המסורת של גינוני־אצילות, וגם הצורך בהם, מוסיפים להתקיים.

ההתפתחויות הטכניות של הזמן החדש, ביחוד בכל מה שנוגע לקשר ותחבורה, שינו את שיטת העבודה הדיפלומאטית שינוי יסודי. דרכי־הקשר המשוכללים מאפשרים לדיפלומאט מגע קבוע ומתמיד עם השלטונות בבית; וההקלות בתחבורה הבין־לאומית מאפשרות לו לנוע בלי קושי מקצה העולם עד קצהו. יש תועלת רבה במגע האישי הישיר שנתאפשר עי"כ בין קברניטי האומות וביכלתם של בעלי השלטון לעמוד מקרוב על המתרחש בחלקי־עולם שונים; אולם דברים אלה אין בהם כלל ועיקר משום תחליף לשיטות הדיפלומאטיות באמצעות הצינורות המסרתיים. לא זו בלבד שהדיפלומאט אינו בחינת „נושא־מכתבים מכובד" (כדברי המתלוצצים), אלא — אדרבא — היום דווקא מוטלת עליו

אחריות גדולה אפילו מזו שרבצה על שכם קודמיו בדורות עברו, מאחר שהורחב ללא שיעור חוג הנושאים והאנשים במדינת כהונתו, שעל המגע עמהם עליו להקפיד.

החידוש הגדול של דורנו בשטח הדי׳ הוא הניהול של מו״מ דיפלומאטי בפומבי ע״י ועידה — תופעה אָפיינית לחבר־הלאומים ולאו״מ. אמנם גם במאה ה19 ואחריה עד מלחמת־העולם I נתכנסו לפי הצורך כינוסים דיפלומאטיים רבי־משתתפים, שהידועים שבהם הם קונגרס־וינה (1815), קונגרס־פאריס (1856), קונגרס־ברלין (1878), ועידת־השלום בפאריס ב1919. חוץ מן האחרונה היו כולם פתוחים להשתתפותן של מדינות־אירופה בלבד, והקונגרסים של 1815, 1856 ו1919 נועדו לחַבר הסכמי־שלום לאחר מלחמות הרות־תוצאות, או — כוועידת־אלחֶסיראס (1906) — להגיע להסכם שימנע מלחמה. אסיפות אלו כונסו ללא מזכירות קבועה ומרַכז קבוע והיו חסרות אותו האופי של אורגאניות ותדירות, המציין את המוסדות הבין־לאומיים של היום. עבודתם היתה בדרך־כלל סודית; רק ההסכמים עצמם, ולפעמים חלק מפרטי־כל של הישיבות, פורסמו. בין כינוס לכינוס נהגו המעצמות האדירות של אירופה, שהתאגדו בצורה רופפת ב„קונצֶרט של אירופה״, לשתף פעולה זו עם זו בעניינים משותפים. הקמת חֶבר־הלאומים ב1919 רק נתנה בסיס קבוע יותר לשיטה זו; היא שמרה על רעיון־היסוד של ה„קונצרט״ במעמדן המיוחד של המעצמות האדירות, אשר להן ניתנו מקומות קבועים במועצת החֶבר — בדומה למקומן המיוחד בתורת חברות קבועות במועצת־הבטחון של האו״מ היום. בדרך־כלל לא שינה חבר־הלאומים את עצם מהותה של הדי׳ המסָרתית ולא הוסיף עליה הרבה. הוא גם לא ביטל את הוועידה הדיפלומאטית שמחוץ למסגרת החבר, כגון ועידת־ואשינגטון (1921) על פירוק־הנשק וענייני המזרח הרחוק וּועידת־לוקארנו (1924) על ייצוב היחסים בין צרפת וגרמניה.

אולם משעה שנוסד האו״מ הונהגו שינויים מרחיקי־לכת בדי׳. רק מעטים מן הדיונים המתנהלים במוסדותיו, ביחוד בעצרת ובמועצת־הבטחון, שומרים על המסורת הדיפלומאטית; רק לעתים רחוקות מוּשׂם כאן הדגש בקידום שאיפות היסוד של הדי׳ — השגת החלטות מוסכמות בדרכי השיכנוע או אפילו המיקוח —, ובמקום זה שואפים המשתתפים — בגלל הפומביות של הדיון — לניצוח בוויכוחים. אמנם אין אסיפות עולמיות כגון אלו עשויות לגרום נזק, ותועלתן אף מרובה — אך בתנאי, שבד־בבד אתן ממשיכות המדינות בהלכים הדיפלומאטיים המקובלים. טעות גמורה, ואף מסוכנת, היא הדעה, שה„די׳־בפומבי״ עשויה לשמש תחליף מצויין לדי׳ הסודית. גם קיום האו״מ לא ביטל את הוועידה הדיפלומאטית שמחוץ למסגרתו, כגון ועידת־זֶ׳נֶווה (1955), ששׂמה קץ למלחמת הודו־סין.

ההתפתחויות החדישות לא שללו לחלוטין את המו״מ האישי בין ראשי־המדינות. בראשית המאה ה20 גילוּ המלכים שמלכו באירופה פעילות דיפלומאטית רבה; המוצלח בהם היה אֶדוואַרד VII מלך־אנגליה, שמייחסים לו השפעה רבה על הקמת „ההסכם המשולש״ (אנגליה־צרפת־רוסיה) מול „הברית המשולשת״ (גרמניה־אוסטריה־איטליה). וילהֶלם II קיסר־גרמניה וניקולאי II קיסר־רוסיה ניהלוּ אף הם אישית שיחות דיפלומאטיות חשובות; בוועידת־בְּיֶרקֶה (1905) עשׂה הקיסר הגרמני נסיון — שלא הצליח — לשדל את הצאר לבגוד בבעלי־בריתו. המאמצים האישיים של ראשי המדינות האירופיות העיקריות לבלום את התפשטות גרמניה הנאצית באו לידי ביטוי ב1938 בוועידות גוֹדֶסבֶּרג ומינכֶן ובתוצאותיהן האומללות. בימי מלחמת־העולם II נקבעה המדיניות העולמית בפגישות האישיות בין צֶ׳רצִ׳יל, רוזוולט וסטאלין, ואותו רעיון מתבטא ב„ועידת שׂרי־החוץ״, שהיתה מתקיימת לסירוּגין אחרי מלחמת־העולם II, ובזמן האחרון — בעקבות סידורים מיוחדים שהיו קיימים בימי המלחמה — בוועידת „הפיסגה״, שהתקיימה ב1955 בין ראשי־הממשלות של המעצמות האדירוֹת.

הצורך בהעמדת תריס בין הדיפלומאט ובין סביבתו (ד׳ לעיל, עמ׳ 538) — הדֶפֶרסוֹנאליזאציה (אך לא הדֶהוּמאניזאציה!) — בא על סיפוקו במשפט ובנימוס הבין־לאומיים. הגורם המשפטי נתון במושׂג החסינות הדיפלומאטית, שלפיו הדיפלומאט מוּצא מסמכות השיפוּט — ולמעשׂה גם מן הסמכות האדמיניסטראטיווית — של המדינה שבה הוא מכהן (אֶכְסְטֶריטוֹריאליוּת), ויחד עמו גם פמלייתוֹ הרשמית, בני־משפחתו הדרים בכפיפתו ובנייני הנציגות עצמם (אין חסינות זו משחררת את הדיפלומאט הזר מן החובה לכבד את כל חוקי המדינה שבה הוא מכהן, ומוסכם הוא שעבירה חמוּרה על חוקים אלה היא סיבה מספקת לדרוש את החזרתו). פרטי החסינות וזכויות־היֶתר של הדיפלומאטים נקבעים על בסיס מדוקדק של הדדיות. יחד עם זה כפוּף הדיפלומאט לחובה להימנע מלהתערב בפומבי בחילוקי־הדעות הפנימיים של המדינה שבה הוא מכהן. כנגד זה יש לדיפלומאט הזר זכות גישה חפשית אל שר־החוץ של המדינה שבה הוא מכהן וזכויות מוגבלות יותר של גישה אל ראש־הממשלה ושאר חברי־הממשלה, וכן אל ראש־המדינה, זכות חופש־התנועה ורשות להיפגש עם מי שיעלה על לבו, וכן למסור לממשלתו דינים־וחשבונות אפילו בכתבי־סתר ובצוֹפֶן ובאמצעות בלדר (courier) דיפלומאטי. הבַּלְדָּר (ר׳ יר׳ תענ׳ ד׳, ה׳; ב״ר י׳, ח׳; המונח — מלאט׳ veredarius, פרש מהיר), הנושׂא את הדואר הדיפלומאטי בין המשרד בבירה ובין הנציגוּיות בחו״ל, נהנה אף הוא מחסינות, ואין הדואר שהוא מביא עמו טעון בדיקת מכס וצֶנזורה בעָברו ממדינה למדינה. הגורם הנימוסי מוצא את ביטוּיו בשיטה מוסכמת ומקובלת על הכל של דרגות ותארים דיפלומאטיים ובכללים על מקומו של כל דיפלומאט בסולם־הבכורה הדיפלומאטית — כללים שהתגבשו עד כדי התאבנוּת. לפנים גרמו שאלות אלו לחיכוכים עצומים, ולפעמים הביאו אפילו לידי תגרות־ידיים, ועכ״פ הכבידו על ניהול העניינים הדיפלומאטיים. למשל, הזכות לשלוח שליחים בדרגת שגרירים נחשבה לפנים כמיוחדת לקיסרים, ושאר המלכים והנסיכים היו חייבים להסתפק בשליחים פחותי־דרגה, מה שהביא לידי בילבול גדול בתארים, בדרגות וכיו״ב. סיבוך נוסף נגרם, כשסירבו אמריקה העצמאית וצרפת המהפכנית להתנות את דרגתו של השליח בתארו המלוכני של השולח. בקונגרס־וינה (ואחריו בקונגרס־אַכֶן ב1818) הוסכם חגיגית על תקנה, שקבעה את עניין התארים וכללי־הבכורה — תקנה שכוחה יפה עד היום הזה. יסודה של התקנה הוא שלילת מעמדה של המדינה המַאמנת (השולחת) כגורם המשפיע על הבכורה האישית של הנציג במקום הכהונה והחלפתו בוותק האישי של זה האחרון. ע״י שינוי זה נעקר הגורם המדיני מבעיה זו, והיא הפכה לעניין נימוסי־חברתי בלבד. דרגות הנציגים הדיפלומאטיים ותאריהם בנויים על ההבחנה בין המְאֻמנים מראש־המדינה אל ראש־המדינה ובין המאמנים משׂר־החוץ אל שׂר־החוץ. הסוג הראשון נחלק

לשתי דרגות: 1) שגרירים, ובכללם ה„נונציים" של האפיפיור; 2) השליחים, הצירים וה„אינטֶרנונציים". הסוג השני כולל דרגה אחת בלבד — „הממונה הקבוע על ענייני המדינה" כלפי המדינה המקבלת (Chargé d'affaires en pied). הממלא את מקומו של ראש הנציגות בהעדרו של זה האחרון נקרא, ללא קשר עם דרגתו, „ממונה זמני של ענייני המדינה" (Chargé d'affaires ad interim). כל אלה הם פקידים דיפלומאטיים; ואילו בהעדר זמני של כל פקיד דיפלומאטי משמש במקומם הממונה הזמני על ענייני הנציגות (Chargé des affaires de la légation), שאינו בעצם אלא הכתובת הרשמית של הנציגות בלבד. התארים האלו נוגעים לדרגה ולרמה של הנציגות ושל ראשה בלבד; מבחינת התפקיד אין בין בעלי התארים השונים הבדל אלא בגינוני כבוד וטקס בלבד. נציגים אלה הם הרגילים לגבי מילוי תפקידים מדיניים; נוסף עליהם מתמנים נציגים למטרות מסויימות, כגון להכתרת־מלך וכד'. — מלבד ראש הנציגות כולל חבר־העובדים של נציגות דיפלומאטית מספר עובדים, שהם לפי דרגותיהם: צירים (בנציגות שבראשה עומד שגריר), יועצים, מזכירים ראשונים, שניים ושלישיים; חלוקת תפקידיהם נקבעת בחלקה ע"י המסורת הדיפלומאטית ובחלקה ע"י הצרכים הפנימיים של המדינה המַאמנת. — נוסף על הסגל הדיפלומאטי במובן המצומצם מצויים בנציגויות רבות, ובכפיפות לראשה, כמה נציגים בעלי תפקידים מיוחדים, וכינוים הרגיל הוא „נספח" (attaché) בתוספת שם־לוואי מתאים. הנספחים הצבאיים ועמיתיהם מחֵיל־הים ומחיל־האויר מאֻמנים במישרים מן הכוחות המזויינים של המדינה השולחת אל אלה של המדינה המקבלת, והם מהווים סגל בפני עצמו. נספחים אחרים ממונים על יחסים מיוחדים, כגון נספח לענייני־תרבות, נספח לענייני־עבודה — המקיים מגע בעיקר עם אירגוני־הפועלים ומשרד־העבודה —, נספחים מדעיים, נספחים לחקלאות, וכיו"ב. השימוש בנספחים כאלה נוטה להתרבות בזמן האחרון, ללא ספק בעקבות ההרחבה הניכרת בטיבם ובאָפיים היסודיים של היחסים הבין־לאומיים.

כל הנציגים הדיפלומאטיים באחת הבירות מהווים ביחד את הסֶגל הדיפלומאטי (Corps diplomatique) — אירגון מוכּר, שבידיו מופקד הייצוג הכללי של כלל הדיפלומאטים כלפי המדינה המקבלת. הוותיק שבבעלי התואר הגבוה ביותר בין חברי הסגל מכונה „זקן־הסגל" (Doyen). אין לאירגון זה תפקיד מדיני, אלא תפקידו רק לשמור על האינטרסים המשותפים ועל מעמדם המיוחד של חברי הסגל בתור שכאלה; הוא מקיים מגע עם פקיד מיוחד במשׂרד־החוץ, המכונה „ראש־הטקס" (Chef du Protocole).

מבעיות הדי', שלא נמצא להן פתרון מניח את הדעת עד היום, היא מציאת תיאום נכון בין פעילות דיפלומאטית מקצועית יעילה ובין הפיקוח הציבורי עליה. בעיה זו עמדה כשׂטן בפני הדיפלומאטיה של אתונה (ר' לעיל, עמ' 536), ולדעת רבים היתה היא הסיבה העיקרית לרבים מכשלונותיה. ביה"ב, וגם בזמן החדש לפני התפשטות משטר הדמוקראטיה הפארלאמנטארית במערב, פחתה חשיבותה של בעיה זו: מוסכם ומקובל היה, שסודיות אופפת כל מו"מ דיפלומאטי, ושסיכומיו נשמרים ברוב המקרים בגנזכים של הממשלות, בצורת חליפת־מכתבים סודית ואֲמָנות סודיות, עד שמתגלית מהותם ע"י הפעולה המדינית. גם כשנתגבשה הדעה — בעקבות המהפכות בבריטניה, אמריקה וצרפת — שנציגות־העם זכאית, ואף חייבת, לפקח על מעשי הממשלה, היתה הדרישה לפיקוח כזה מופנית תחילה כלפי פנים, לעניינים הביתיים של המימשל בלבד, בלי לנגוע בניהול יחסי־החוץ. אולם שאננותם של ההמונים, ואף של המשכילים, לגבי מדיניות־החוץ נזדעזעה ע"י הגילויים של ההיסטוריה הדיפלומאטית של השנים שלפני מלחמת־העולם I ובימיה. הציבור נתרשם ביחוד מעובדת כריתת כמה הסכמים בין־לאומיים, שחייבו את עושיהם לפעולה צבאית חמורה ביותר, ושהיו סודיים במידה שאפילו לא כל חברי הממשלות הנוגעות בדבר ידעו עליהם, בחלקם או במלואם, — וזאת על אף חשיבותם המכרעת לשלום העולם. מכאן נוצרה הדעה, שהדי' הסודית מטִבעה משמשת גורם למלחמה, והראשונה מ„14 הנקודות" שהציע וילסון (ע"ע) כבסיס לסיום המלחמה דרשה „הסכמים גלויים, פרי מו"מ גלוי". סיסמה זו עשתה לה מַהלכים בציבוריות העולמית, אע"פ שהיה בה משום פישוט מסוכן ומופרז: היא מערבבת את המו"מ בתוצאות המו"מ; וספק הוא, אם בכלל אפשר לנהל בפומבי כל מו"מ — לפעמים עדין —, בין אם הוא פרטי ובין אם הוא ציבורי. ואמנם בוועידת־השלום בוורסַי לא יכול וילסון עצמו לעמוד על העקרון שהציע ונאלץ לנהל עם בעלי־בריתו מו"מ שהיה סודי עד כדי כך, שלא הוא ולא שותפיו בו לא הרשו אפילו ליועציהם הנאמנים ביותר להכנס לחדר־הישיבות. הדרישה למתן פירסום אינה מתקבלת על הדעת אלא לגבי התוצאות של המו"מ, אלא שכאן אין בה משום חידוש מהפכני. דרישה זו אינה אלא תקבולת — בשׂדה יחסי־החוץ — לפיקוח פארלאמנטארי בשטח מדיניות־הפנים, וספק רב אם נודעת לה השפעה מעשית כלשהי על הלכי הדי'. גם הוראת סעיף 18 של ברית חבר־הלאומים, שנכלל מחדש — בשינויים מסויימים — בסעיף 102 של מגילת האו"מ, בדבר דיפתור הסכמים בין־לאומיים במזכירות האו"מ והוצאתם לאור, אינה אלא הוראה למען הנוחות הכללית ומסירת אחריות למוסד בינלאומי מַתמיד לדבר אשר למעשה היה קודם לכן עניינם של מחברים ומו"לים פרטיים. כתוצאה מכל זה ניתן היום למו"מ דיפלומאטי פירסום גדול ללא שיעור ממה שהיה נהוג לפני 1914, ובדרך־כלל לא נגרם כל נזק ע"י כך.

לגבי הבעיה של בחירת הנציגים הדיפלומאטיים, ובפרט ראשי הנציגויות, הדעות מחולקות. לפי דעה אחת, מוטב בדרך־כלל שיתמנו הנציגים מבין שורות עובדי־המדינה הקבועים, ובמיוחד מבין אנשי משׂרד־החוץ, שמקצועם — מדיניות־החוץ והדי', אלא אם כן מסיבות יוצאות מגדר הרגיל מחייבות סטיה מן הדרך הזאת. הדעה השניה שׂמה את הדגש בתפקידי הדיפלומאט לייצג את המדינה כולה, ומסיקה מזה שהנציג צריך להיות קרוב באופן אישי לבעלי הסמכויות העליונות ולמעצבי דעת־הקהל שבמדינה; מאחר שאדם כזה אינו מצוי בדרך־כלל בפקידות המקצועית, יש לחַפשׂו בשורות העסקנים הציבוריים. אין לתת תשובה מוחלטת בעניין זה, והדבר תלוי בשיקולים רבים, שהם קשורים בהֶרכֵּבה הפנימי של המדינה, בכוח־האדם העומד לרשותה וכיו"ב (הנוהג של מדינת־ישראל אינו קובע מסמרות לכאן או לכאן). אשר לעובדי הנציגויות הדיפלומאטיות בחו"ל, היתה קיימת לפנים נטיה להפריד בין השירות הדיפלומאטי והשירות הקונסולארי (ע"ע קונסול), אולם הנסיון לימד, שאין הפרדה נוקשה רצויה או מועילה, ועתה נוטות רוב המדינות, וישראל בתוכן, לראות את עובדי משרד־החוץ בבית ואת

כל העובדים בחו"ל כ„שירות־חוץ" אחיד, שחבריו נתונים לשינויי־מקום ולשינויי־תפקיד לפי המסיבות ולפי כשרונותיו של העובד.

בחירת הנציג עצמו אינה נתונה למדינה המַאמנת בלבד. המדינה ההיא מודיעה למדינה המקבלת על המועמד ומוסרת פרטים על קורות־חייו, ולזו האחרונה ניתנת הרשות להביע את הסכמתה (agrément) לקבל את המועמד בתורת נציגה של המדינה המַאמנת, ועם קבלת ההסכמה נעשה המועמד לנציג מיועד. הוא נכנס רשמית לתפקידו, כשהוא מוסר את כתב־האמנתו (Lettre de créance) לראש המדינה שאליה הוא מְאֻמָן. הנציג ממשיך לכהן עד שהוא מוחזר ע"י שולחיו, או עד שהמדינה המקבלת מודיעה על סיום השליחות, למשל עקב ניתוק יחסים דיפלומאטיים או פרוץ מלחמה בין שתי המדינות. המדינה המקבלת רשאית להכריז על נציג זר שהוא „אישיות לא־רצויה" (Persona non grata) — למשל, אם הוא עובר על המקובל בהתנהגות של נציג דיפלומאטי. במקרה של סיום תפקידו של ראש־הנציגות מסיבות אישיות אין קיומה של הנציגות כשהיא־לעצמה נפסק, והיא ממשיכה במילוי תפקידיה עד ביאת ראש־הנציגות החדש. אולם במקרה של ניתוק־יחסים או מלחמה בין שתי המדינות חייבת הנציגות כולה לצאת את גבולות המדינה האויבת. המשפט הבין־לאומי אוסר כל פגיעה בחברי המשלחת של האויב, והנימוס הבין־לאומי אף מחייב שהמדינה המקבלת תְקֵל את צאתה; אולם בשעת סערת־הרוחות לא תמיד עמדו המדינות במבחן זה.

הטכניקה הדיפלומאטית הביאה לידי מנהגים מיוחדים וקבועים בדבר לשון וסיגנון. ביה"ב ובעת החדשה עד אמצע המאה ה17 היתה הלאטינית השפה הנהוגה במגע בין־לאומי בין ארצות אירופה הנוצרית (משרד־החוץ של הרפובליקה הוותיקה של סַן־מַרינוֹ [ע"ע] מקיים נוהג זה עד היום). חוזה־השלום הוֶסטפאלי (1648) אחרי מלחמת שלושים־השנים הוא אחד המיסמכים הדיפלומאטיים ההיסטוריים האחרונים שנערכו בלאטינית. משגברה באירופה העליונות המדינית והתרבותית של צרפת, היתה הצרפתית ללשון המקובלת במגע בין־לאומי; חוזה־אַכֶן (1668) אחרי מלחמת־הקואליציה הראשונה נגד לואי XIV כבר נוסח צרפתית. הצרפתית שמרה על מעמדה כ„לשון־הדי'" במידת־מה עד היום, גם אחרי ביטול ההגמוניה הצרפתית במדיניות ובתיי־הרות. גרמו לכך לא רק המסורת של 300 שנים, אלא גם העובדה, שבשפה זו נתגבשו מונחים ונוסחות המתאימים לצרכי הדיוק הנמרץ בהבעת הגונים העדינים ביותר של המחשבה המדינית, ומבחינה זו עדיין לא קמה מתחרָה רצינית לצרפתית; המיסמכים הדיפלומאטיים הצרפתיים ראויים לפעמים לציון־למופת גם בתור תעודות ספרותיות. האנגלית הוכרה בתורת שפה דיפלומאטית ב1919, הספרדית — ובמידת־מה גם הרוסית — אחרי מלחמת־העולם II בנוהל האו"מ. אולם עלייתן של לשונות אלו לא סילקה את הצרפתית ממעמדה המיוחד. — הסיגנון הדיפלומאטי המיוחד נראה בעיני ההדיוט מעושה ויבש, ומשום כך — בלתי־מספיק. אך אין הדבר כן לאמיתו: דרכי הסיגנון של המיסמכים הדיפלומאטיים — החל בתזכיר הפשוט, חסר חתימה ודברי פתיחה וסיום, וכלֵה באיגרת החגיגית ביותר — עמוסי הביטויים הסמליים, זכר לחיי־חצר בימים עברו, אינם אלא דפוסי־הבעה חיצוניים ומסָרתיים, המציינים בעדינות את החגיגיות — ומכאן את החשיבות המדינית —, שיש לייחס לאותו מיסמך; ומקבלו יודע, או צריך לדעת, להעריכו לפי סימנים חיצוניים כאלה. כפיית סיגנון מסויים ונוסחות־אדיבות קבועות על שני הצדדים המתדיינים יש בה משום ריסון יצרי הכעס והרוגז, והיא מונעת במידת־מה החרפת יחסים מחמת פליטות־פה ופליטות־עט, העשויות להביא לתוצאות חמורות. ערכם של גינוני־הסיגנון הדיפלומאטי המסָרתי ניכר היום ב„די' הפומבית" של הדיונים באו"מ, שהם מתנהלים בלי כפיה זו, ושבהם אין הצדדים מצליחים להתגבר על הנטיה להשתמש בלשון מעליבה ולהגיד את דברם בצורה המוסיפה מתיחות על המתיחות הקיימת. צֶ'רצ'יל (ע"ע) לימד סניגוריה אפילו על האיגרת הרשמית, המנומסת והחגיגית ביותר, שבה מסר לשגריר־יאפאן את הכרזת־המלחמה ב1941: „היו אנשים אשר בעיניהם לא מצא חן הסיגנון החגיגי הזה. אולם אחרי ככלות הכל — אם עליך להרוג אדם, לא יעלה לך במאומה להיות אדיב כלפיו."

ל א ש ה נועד מקום בדי' עוד לפני שהושוותה לגבר מבחינת השירות־בפועל בתפקידים דיפלומאטיים. רב תפקידה של האשה המארחת ובעלת־הבית בחיי הנציג הדיפלומאטי — והנציגות כולה. מטֶבע הדברים עושה דיפלומאט חלק גדול של עבודתו לא במשרדו דווקא, אלא בבתים פרטיים — ביתו או בתי חבריו־שכנגדו —, והכלל: „ביתו — זו אשתו" מתאר יפה גם את מקום האשה בחיי הסגל הדיפלומאטי. אולם עד לאחר מלחמת־העולם I כמעט שלא היו מקרים, שבהם נתמנתה אשה בתור נציגה דיפלומאטית או אפילו בתור עובדת בנציגות כלשהי. מאז הוטלו מטעם ממשלות שונות תפקידים דיפלומאטיים חשובים גם על נשים.

A. Baschet, *La d. vénitienne*, 1862; O. Krauske, *Die Entwicklung d. ständigen D.*, 1885; D. J. Hill, *Hist. of D.*, I–III, 1905–1914; W. Lippmann, *The Stakes of D.*, 1917[2]; M. Hankey, *D. by Conference*, 1921; A. Wynen, *Die päpstl. D.*, 1922; L. Bittner, *Die Lehre v. d. völkerrechtl. Vertragsurkunden*, 1924; id., *Repert. d. dipl. Vertreter aller Länder seit d. Westfäl. Frieden*, I–II, 1936; J. Cambon, *Le diplomate*, 1926; Ch. Morton, *Les privilèges et immunités diplomatiques*, 1927; R. B. Mowat, *Hist. of Europ. D.*, I–III, 1928–1933; R. Genet, *Traité de d. et de droit diplomatique*, I–III, 1931–1933; E. Satow, *A Guide to Diplomatic Practice*, 1932[3]; M. A.-F. Frangulis, *Dictionnaire diplomatique*, I–IV, 1933–1955; M. Noack, *Das polit. Ethos in d. europ. D.*, 1939; R. v. Kühlmann, *Die Diplomaten*, 1939; E. Wolgast, *Le diplomate et ses fonctions*, 1939; Б. П. Потемкин, История дипломатии, I–III, 1941–1945; Lord Halifax, *D. by Conference*, 1946; D. Antokoletz, *Tratado teoretico y práctico de derecho diplomatico y consular*, 1948; J. Serre, *Manuel pratique de protocole*, 1948; L. Dollot, *Histoire diplomatique*, 1948; P. A. Petrie, *Diplomatic History 1713–1933*, 1949; S. Nava, *Sistema della diplomatzia*, 1950; E. Plischke, *Conduct of Amer. D.*, 1950; R. Numedin, *The Beginnings of D.*, 1950; H. Nicolson, *D.*, 1950[2] (עברית: דיפלומטיה, 1956); id., *The Evolution of the Diplomatic Method*, 1954; *Histoire des relations internationales* (ed. P. Renouvin), I–VI, 1953–1954; F. L. Ganshof, *Histoire des relations internationales,*. I, *Le Moyen-Âge*, 1953; R. Sallet, *Der diplomatische Dienst*, 1954; W. Strang, *The Foreign Office*, 1955; G. Mattingly, *Renaissance D.*, 1955; U. N. Legislative Series, *Laws and Regulations regarding Diplomatic and Consular Privileges and Immunities*, 1958 (על ישראל: עמ' 174–187).

ש. רז.

דִיפְּלוֹמַטִיקָה (מיוו' δίπλωμα — דף מקופל לשנַים, וע"ע דיפלומטיה), חקר התעודות הרשמיות, בעלות תוקף ותוכן משפטי. המונח „תעודה" כולל כאן: כתבי־מינוי ואגרות הדנות במסירת פריווילֶגיה או סמכות כל־שהיא מצד השלטון למוסד או לאדם פרטי; מיסמכים של נוטַריונים; חוזים בין המדינות; מכתבים רשמיים של הקיסרים,

המלכים והאפיפיורים; פנקסים שבהם נרשמו פעולות שונות שנעשו במזכירויות של כל מדינה ומדינה, ואף הטיוטות ששימשו להכנת התעודות עצמן. מדע הדי' חוקר את המבנה הפורמאלי של התעודה, ז"א — את הנוסחות הקבועות והמשתנות המופיעות בתוכה, ואת צורתה החיצונית — הנייר, הדיו, הכתיב, החותמות והסרטים —, ואילו את חקר סיפור המאורע הנידון או המוזכר בתעודה הוא מניח למדע ההיסטוריה. תעודות מן התקופה העתיקה לא נשתמרו, ואילו התעודות של העת החדשה הן בדודות ומובנות לכל מבחינת הבעיות המעניינות את מדע הדי'; לפיכך מדע זה עוסק למעשה בתעודות של יה"ב ומשמש מדע־עזר לחקר תולדות אותה תקופה. — לדי' נודעת חשיבות מרובה לגבי הביקורת ההיסטורית, כי עיקר מטרתה לקבוע, אם התעודות, המשמשות הוכחה למאורע היסטורי מסויים, אמיתיות הן או מזוייפות. אעפ"כ אין מדע הדי' מזדהה עם הביקורת ההיסטורית עצמה, כי ייתכן שתעודה פלונית אמיתית היא, אך תָכנה אינו מדוייק או אף שקר גמור. בחקירותיה נעזרת הדי' במדעים שונים, בעיקר בפַּלֶאוֹגרַפיה (ע"ע) — שאליה היא קשורה קשר הדוק —, וכן הבלשנות, תולדות־המשפט, הכרונולוגיה וחקר החותמות (סְפְרַגיסטיקה).

הדי' נוסדה כמקצוע־מחקר כבר במאה ה17, אך לא התבססה על יסודות מדעיים איתנים אלא במשך המאה ה19. ראשיתה בטענותיהם של מוסדות, ערים, מדינות, ואף אישים, לזכויות על קניין מסויים (בית, תואר־כבוד, פריווילגיה, וכו') על סמך תעודות שבידיהם, שעוררו דיונים באמיתותן או זיופן של התעודות הללו. במשך המאות ה16—17 התרבו בעיקר בגרמניה „מלחמות על דיפלומים". הבֶּנֶדיקטיני ז'אן מאבִּיון (Jean Mabillon) חיבר ספר שיטתי על דרכי קביעת אמיתותם של הדיפלומים (De re diplomatica, 1681, [2]1709), ובו הניח את היסודות לדי' המדעית ע"י ציון עובדות אובייקטיוויות דרך השוואת התעודות, העתֵקיהן, וכן דרכי־חיבורן וכתיבתן במזכירויות המדיניות ביה"ב. הודות לעבודתו של מאביון התפתח מדע הדי' בכל אירופה בקשר למטרה המעשית של הוכחת זכויות המבוססות על המשפט הפֶאוֹדאלי. אולם אחרי המהפכה הצרפתית וקבלת יסודות החוקה הנאפוליונית ברוב ארצות אירופה פחת ערכן של התעודות של יה"ב כמיסמכים משפטיים, אך יחד עם זה הוכרו חשיבותן כעדות היסטורית וערך מחקרן לגבי הביקורת ההיסטורית. ב1821 הוקם בצרפת בית־ספר מיוחד לחקר התעודות (École des Chartes), שממנו יצאו טובי חוקרי הדי' והפאלֶאוגראפים של המאה ה19 — ביניהם ל. דְלִיל (Delisle) וא. ז'ירי (Giry). בגרמניה התפתחה אסכולה של דיפלומאטיסטים בהדרכתו של ג. ה. פֶּרץ (Pertz), שלזכותה יש לזקוף את פירסום ה„תעודות ההיסטוריות הגרמניות" (Monumenta Germaniae Historica). מאנשי אסכולה זו בגרמניה ובאוסטריה היו פ. בֶּמר (Böhmer), פיליפ יפה (Jaffé), אוגוסט פוטהאסט (Potthast), תאודור זיקֶל (Sickel), יוליוס פיקֶר והַינריך ברונר — שעבודותיהם ושיטות־המחקר שפיתחו הביאו את המקצוע לדיוק קפדני ולביקָרתיות יסודית. מדע־הדי' מוסיף ללכת בעקבות האסכולות של גרמניה וצרפת שמן המאה הקודמת, אלא שהיום הוא נעזר במידה רבה באמצאות ותגליות טֶכניות, כגון הצילום וקרני־רֶנטגן, שהן מקילות על השוואת התעודות ועל בדיקת הנייר והדיו; וכן נוהגים החוקרים החדישים לבדוק את התעודה על הרקע המשפטי, המדיני והכלכלי של התקופה והארץ שבהן נכתבה.

נוהגים לחלק את התעודות לשתי קבוצות גדולות: 1) תעודות ציבוריות — שהוצאו ע"י קיסרים, מלכים, מועצות־ערים ואפיפיורים; 2) תעודות פרטיות — שהוצאו ע"י נוטריונים בשביל אנשים פרטיים.

התעודות הציבוריות רובן כתבי־פריווילֶגיות, שבהם ניתנו זכויות לאיש פרטי, לעיר או למנזר (ע"ע פֶאודַליזם), או תעודות תחיקתיות (capitularia, constitutiones), מכתבים ויפויי כוח (litterae, praecepta, mandata). הן בנויות עפ"ר על יסוד שלושה חלקים עיקריים: א) ה„מבוא", ב) ה„טֶכּסט", ג) ה„סיומת". המבוא כולל: קריאה — נוסחת בקשת עזרת־האל לפני כל פעולה ולפני התחלת הכתיבה (לפעמים רק בצורת מונוגראמה סִמלית, הבנויה על יסוד האות הראשונה של השם Christus); „כותרת" — המציינת את שם האוטוריטה המעניקה את התעודה, על תאריה וסמכויותיה; „רישום" — שמו של מקבל־התעודה, תאריו וסמכויותיו; „פרישת־השלום" — מעין ברכה בשם האל או ביטוי של הוקרה וחסד בשם המלך. — הטֶכּסט מחולק אף הוא למספר נוסחות קבועות, המסתדרות מסביב לגרעין המרכזי של התעודה, שהוא סיפור עניין המאורע והמעשה. — נוסחות הסיומת הן: התאריך — המקום והזמן של כתיבת התעודה; הברכה; החתימות של מעניק התעודה, של הצדדים המסכימים עליה, של העדים, הסופרים, מזכירי הממלכה או האפיפיורות והנוטריונים. שינויי־נוסחות אלה מבחינת צורתן וסיגנונן לפי השליטים השונים, לפי המקום והתקופה, משמשים סימני־הֶכֵּר למדע־הדי' לגבי קביעת זמנן המדוייק ומחבריהן של התעודות ולגבי ביקורת אמיתותן.

בתחילת יה"ב נכתבו התעודות בלאטינית בַּרבַּרית משובשת, אולם לאחר המאה ה9 נעשית שפה זו — בהשפעת התעודות האפיפיוריות — מעודנת ומדוייקת יותר. לאחר המאה ה13 מופיעות בחצרות מלכי גרמניה וצרפת תעודות כתובות בלשון המדוברת. באיטליה הדרומית ובקיסרות הביזאנטית רב השימוש ביוונית ובנוסחות האַפייניות לחצר הקיסרות; לעתים מופיעות גם תעודות כתובות ערבית. — כחומר־כתיבה שימשו לרומאים לוחות מצופים שעווה או גילופים בעופרת. בתקופת שקיעתה של הקיסרות ובתחילת יה"ב עד שלהי המאה ה8 — ובחצר האפיפיורית אף בתקופה מאוחרת יותר — היה בשימוש כללי הפאפירוס. אחריו בא הקלף — החומר האַפייני לתעודות במשך כל יה"ב עד כדי כך, ששמו (pergamentum) הפך לשם נרדף ל„תעודה". במשך המאה ה12 כבש את מקומו באירופה הנייר, אך השימוש בנייר לשם כתיבת תעודות נעשה כללי רק במאה ה14. — התעודות המלכותיות כתובות תמיד באותיות חגיגיות, כאילו מוקפאות וקבועות ע"פ כמה מַתכונות. חשיבות מיוחדת נודעה לסימני־ההֶכֵּר המיוחדים לכל מזכירות ושליט, שאף הם התפתחו לנוסחה קבועה, המופיעה בכל התעודות המלכותיות והאפיפיוריות, כגון המונוגראמה של המלך, שהוחלפה בתקופה מאוחרת יותר בחתימתו, סימני־ההכר של מיופי־הכוח שכתבו את התעודה בשמו, הערות המזכירויות, סימני־הרישום בפנקסים הרשמיים וכו'. לסגירת התעודות השתמשו בחותמות, בדרך־כלל מעופרת ולעתים אף מזהב, ובתקופה מאוחרת יותר — משעווה.

חשיבות מיוחדת נודעת לתעודות שהוצאו ע"י המז־

כירות האפיפיורית (הקוריה [curia]), ששימשה למעשה דוגמה לכל המזכירויות של יה"ב. מספר התעודות שהוצאו על־ידי האפיפיורות עצום, וגדול גם מספר הזיופים שנעשו בהן: הזיוף המפורסם ביותר הוא המיסמך שהעיד על הענקת העיר רומא ומחוזה לאפיפיורות ע"י קונסטנטינוס קיסר. ניסוח התעודות הללו, סיגנונן ודרכי כתיבתן התגבשו במשך דורות; אפשר לעמוד על תהליך התפתחות זו ולחלק אותה לתקופות. מן התקופה שעד שלהי המאה ה8 לא נותרו לנו אלא העתקי תעודות בלבד; התעודות הללו חסרות ניסוח קבוע ודומות יותר בסגנונן למכתבים פרטיים. האוריגינאל הראשון של תעודה אפיפיורית הוא שריד של מכתב של אדריאנוס I אל קארולוס הגדול (788). מכאן עד המחצית השניה של המאה ה11 נתפתחה חלוקה בין התעודות מבחינת הניסוח והצורה החיצונית: פריווילגיות לחוד ומכתבים לחוד. הופיעו סימנים מיוחדים, כגון benevalete („היו שלום") והRota — צלב המשובץ בתוך שני עיגולים, ובתוכם אותיות של שם האפיפיור המוסר את התעודה ופסוק מכתבי־הקודש. מכאן ואילך הלכו וגדלו השיכלול, ההרחבה והדיוק בתעודות של הקוריה. אינוצנטיוס III (1198—1216) קבע סופית את כל הנוסחות ואת כל דרכי חיבור התעודות. לתעודות השונות שהוצאו ע"י האפיפיור ניתן השם הכולל „בולה", ע"ש החותמת מעופרת (bulla plumbea) שבה נחתמו. מכתבים שנשלחו ללא טקסים מיוחדים, בלי כל חתימות המזכירות האפיפיורית, כונו בשם brevis („מקוצר"). מסוף המאה ה15 הונהגה עוד צורה של תעודה, הנקראת motu proprio (= תעודה שהוענקה **ביזמתו העצמית** של האפיפיור).

המזכירויות המדיניות העיקריות, שבתעודותיהן מטפל מדע הדי', הן המזכירויות של המלכים המרובינגיים והקארולינגיים ושל הקיסרות הרומית־גרמנית הקדושה. כולן אורגנו על פי מתכונת הקוריה; כל אחת מהן כללה צוות מאורגן של מזכירים ומעתיקים — מזכיר, ממונה על החותמות, מכתיבים מחברי־תעודות, מעתיקי הטיוטות והמקור, נוטריונים ומסגננים —, והיו לה חדרי־עבודה וארכיונים לשמירת התעודות. במזכירות המלכים המרובינגיים הבחינו בין כותבי־התעודות, בעלי רמה נמוכה, ומאשרי התעודות, בעלי דרגה גבוהה יותר. מזכירות הקארולינגים היתה כולה מורכבת מאנשי־כנסיה, שהיו בזמן ההוא היחידים הבקיאים בלאטינית ובדרכי ניסוח התעודות. יעילה מאד היתה מזכירות קיסרי גרמניה, שחולקה בימי השושלת האוטונית למזכירות לענייני־גרמניה ומזכירות לענייני־איטליה. במזכירויות האלה נקבעו כמה מן היסודות הראשוניים לכתיבת התעודות, כגון קביעת התאריך לפי סדרים כרונולוגיים מסויימים (ע"ע כרונלוגיה; לוח), ושיטות קאליגראפיות מסויימות של הכתב, שפעמים רבות קיבלו את שמן ע"פ הנוהג של המזכירות שבה פותחו (מרובינגי, קארולינגי, קוריאלי; וע"ע כתב; פלאוגרפיה).

2. **התעודות הפרטיות** הנחקרות בדי' כוללות מיסמכים על מו"מ (קניה, מכירה, העברה מרשות לרשות) בין שני צדדים, אשר קיבל גושפנקא רשמית ע"י נוטריון או מוסד ציבורי אחר. נוסחות קבועות, טפסים מקובלים וכו' היו בשימוש בכל **העולם העתיק** וביחוד במזרח. כבר השומרים והאכדים פיתחו אסכולות משפטיות לניסוחן ולקביעתן של תעודות מסוג זה. גם **בישראל** רווחו נוסחות קבועות לביצוע פעולות של מכירה וקניה או לפעולות אחרות שדרשו אישור משפטי (השו' ירמ' לב, י—יד). אולם שרידי התקופה ההיא הם עניין לארכאולוגיה, לאפיגראפיה ולפאלאוגראפיה יותר מאשר לדי'.

בניגוד לעמי־המזרח — ובמידת־מה אף **ליוונים** — לא הכירו **הרומאים** תעודות בכתב עד לתקופה מאוחרת מאד. המו"מ בין שני אנשים נעשה לרוב בפני שופט או ממונה ציבורי, שרשם לפניו את הפעולה המשפטית שנעשתה בנוכחותו, את סיום חתימת החוזים וכו'. בזמן מאוחר יותר הופיעה הצוואה (testamentum) כתעודה־פרטית ראשונה, וסתם רושמי־התעודות נקראו ברומא „רושמי צוואות"; רק אח"כ נפוץ גם ברומא מנהג כתיבת תעודות נוטריוניות בשני העתקים בצירוף חתימות העדים והצדדים, או תעודות כתובות בידי הצדדים עצמם (chirographa), שאושרו ע"י הנוטריון. התעודה נקראה charta או instrumentum (מ־instruere = „הורות, נתון הוראות", ודומה לו documentum, מ docere = „הורות, למד"), ובדרכי־חיבורה ונוסחותיה הקבועות היתה פעולה אפיינית למוסדות המשפט הפרטי הרומי, שנפוצה בכל הקיסרות וגם בין העמים הפולשים בעת שכבשו את הקיסרות. בתחילת יה"ב החלו התעודות האלה להשתנות בסיגנונן ובניסוחן לפי האיזורים השונים ובהשפעת השבטים השונים, שחדרו לתוך הקיסרות במערב. בזמן מאוחר יותר נקבעו נוסחות קבועות, שהיו בידי הנוטריונים והקלו על חיבור התעודות. האנאלפביתיות הכללית שרווחה בתקופה ההיא צימצמה את השתתפותם של הצדדים בחיבור התעודה והגדילה את חלקו של הנוטריון בניסוחה ובכתיבתה. הצדדים היו מכתיבים לנוטריון ראשי־פרקים בלבד, והוא היה מסדר ומכין את התעודה כולה, בוותרו אפילו על חתימת הצדדים המעוניינים או הצד המעוניין. דבר זה הקנה חשיבות עצומה למוסד הנוטריון, שנפוץ בכל אירופה החל מן המאה ה12 ושעליו הושתת כל אירגון המשפט הפרטי בעולם המערבי עד ימינו (ע"ע נוטריון). באנגליה הוסיפה להשתמר שיטת כתיבת הכירוגראפים.

הדי' והתעודות העבריות. על צד הדיוק לא היה בתולדות ישראל ביה"ב מקום להיווצרות שיטה קבועה בכתיבת תעודות **רשמיות** ובמתכונות וניסוחים קבועים לפעולות ציבוריות, מחמת היעדר גופים שלטוניים המוסמכים לפעולות כאלה. כדבר הקרוב לנוסחות של תעודות ציבוריות אפשר לראות את הנוסח של התקנות שנקבעו בקהילות שונות. הדי' העברית מצטמצמת בעיקר בחקר התעודות **הפרטיות**, שהיו נתונות לסמכות ההלכה, שבכוחה היה להתיר ולאסור ולחוקק בשטח זה: כתובות־נשים, נוסחות־שטרות, היתרי־עיסקאות, תשובות הגאונים בהתפתחותן החיצונית — בלי להתחשב בתכנן ההילכתי והמשפטי —, פסקי הרבנים (על צורתן הפורמאלית והחיצונית של נוסחותיהם הקבועות), התעודות המעניקות את רשות־ההוראה לרבנים ולחכמים. בכל אלה התפתחו במשך הדורות נוסחות וסיגנונים של קבע, הכל לפי הארץ והרקע התרבותי שבהם חיו היהודים ביה"ב. מכמה בחינות דומות התעודות הללו בניסוחן לתעודות הנכריות: כגון ה„קריאה" „ב"ה" או „בעזרת ה'" בראשית התעודות נוסח ברכת־השלום ופרישת־השלום שבראשית הפסקים ובסיומם, החתימות וסימני־ההכר של הרבנים והחכמים. חומר רב זה יש בו בוודאי כדי להניח את היסודות לחקר הדי' העברית,

הנבדלת בתחומיה מן הפאלֶאוגראפיה ומתולדות המשפט — די' עברית, שעדיין לא פותחה כל־צרכה.

וע"ע יהודים, היסטוריה: מקורות.

D. Tassin – Ch. Toustain, *Nouveau traité de d.*, I–V, 1750–1765; K. T. G. Schönemann, *Versuch e. vollständ. Systems d. D.*, 1818; Th. Sickel, *Beiträge zur D.*, 1861–82; J. Ficker, *Beitr. z. Urkundenlehre*, 1877/8; F. Leist, *Urkundenlehre*, 1893; W. Erben – O. Redlich, *Urkundenlehre* (Hndb. d. mittelalt. u. neueren Gesch.), 1907–11; A. Giry, *Manuel de d.*, 1925²; A. de Bouard, *Manuel de d.*, I–II, 1929–1948; H. Bresslau, *Hndb. d. Urkundenlehre für Deutschland u. Italien*, 1912–1931²; C. Paoli, *Diplomatica* (a cura di G. C. Bascapé), 1942²; M. Modica, *Diplomatica generale e speciale*, 1942; H. O. Meisner, *Urkunden- u. Aktenlehre d. Neuzeit*, 1950.

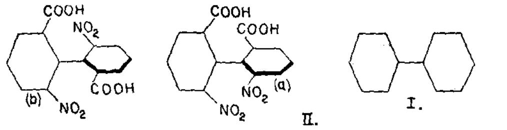
י. ב. ס.

דִיפְּלֶכְּס, ז'וזֶף־פְּרַנְסוּאָה, מַרְקִי — Joseph-François, marquis Dupleix — (1697—1763), מושל קולוניאלי צרפתי. די' היה בנו של אחד ממנהלי חברת הודו־המזרחית הצרפתית. ב1720 נשלח להודו כחבר מועצת החברה בפונדישֶרי; שם פעל בתפקידים אדמיניסטראטיוויים של השלטון הצרפתי, ויחד עם זה עסק במסחר וצבר הון גדול. ב1741 נתמנה למושל כללי של כל המושבות הצרפתיות בהודו. — די' יזם הקמת אימפריה קולוניאלית צרפתית בהודו ע"י רכישת בעלי־ברית בין הנסיכים המקומיים והטלת חסות צרפת עליהם; תכנית זו הביאה לידי המאבק ההיסטורי בין צרפת ובין אנגליה על השלטון בהודו. די' התערב בסכסוכי־הירושה בין נסיכי הודו הדרומית, בהושיטו עזרה למתנגדי האנגלים. תחילה זכו הצרפתים בהצלחות ניכרות. בימי מלחמת־הירושה האוסטרית נכבשה מאדראס ב1746 בידי האדמיראל הצרפתי לַה בּוּרְדוֹנֶה (La Bourdonnais), אולם הלה חתם על הסכם להחזרתה לידי האנגלים תמורת שוחד בסך 40,000 ליי"ש. על רקע זה פרץ סיכסוך חמור בין לה בורדונה ובין די', שסירב לאשר הסכם זה. לה בורדונה נקרא לחזור לצרפת, ושם עורר את השלטונות ואת דעת הציבור נגד די' כ„עריץ" ו„שודד". בינתיים הדף די' בהצלחה התקפה גדולה של הצי הבריטי על פונדישֶרי; אעפ"כ הוחזרה מאדראס בשלום־אַכֶן (1748) לאנגלים. די' המשיך במאבקו ע"י ניצול ההתחרויות בין הנסיכים ההודיים והסיכסוכים ביניהם ובין האנגלים. הוא אף השיג לעצמו את התואר „נַוַאבּ" מטעם המוגול ובעלות על אחוזות נרחבות. אולם לסוף הוכשלו כל תכניותיו על־ידי האנגלים בהנהגתו של קלַיב (ע"ע). כשלונו בא מחמת מיעוט התמיכה שקיבל מצד שלטונותיה המרכזיים של החברה בצרפת, שלא היתה מעוניינת אלא ברווחיה המסחריים בהודו; אף הממשלה הצרפתית לא גילתה הבנה לתכניותיו הפוליטיות של די' וראתה בו גורם מפריע את השלום עם אנגליה. ב1754 פוטר די' ממשרתו ונצטווה לחזור לצרפת. שם מת בעוני, לאחר שסירבה החברה — שהאשימה אותו במעילה — לפַצותו על הסכומים הגדולים שהשקיע מהונו בפעולותיה.

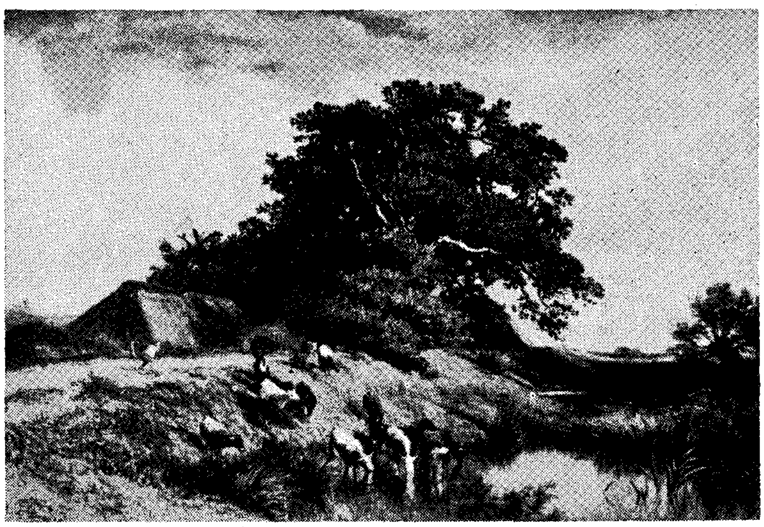
H. Castonnet, *D., ses expéditions et ses projets*, 1888; id., *La chute de D.*, 1888; G. B. Malleson, *D.*, 1890; P. Cultru, *D., ses plans politiques et sa disgrâce*, 1901; E. Guérin, *D.*, 1908; H. H. Dodwell, *D. and Clive*, 1920; A. A. Martineau, *D. et l'Inde française*, I–V, 1920–1929; M. Saintoyant, *La colonisation française sous l'ancien régime*, II, 179–240, 1929; V. M. Thompson, *D. and his Letters 1742–1754*, 1933; I. Charpentier, *D. et l'empire des Indes*, 1937.

מ.

דִיפֶנִיל, $C_6H_5 - C_6H_5$, תרכובת אורגאנית ארומאטית, שבה שני גרעיני בנזול (ע"ע) קשורים זה בזה בלי שיתוף באטום־פחמן. חומר גבישי לבן, שריחו דומה לשל נַפתַלין (ע"ע), ניתך ב°70 ורותח ב°254; ברבות מתכונותיו הכימיות הוא דומה לבנזול. די' נמצא בעיטרן־הפחמים, ואפשר להפיקו בכמה דרכים סינתֶטיות, למשל ע"י העברת בנזול בצינורות לוהטים. — די' הוא אב־גופם של צבענים אורגאניים חשובים (ע"ע בֶּנזידין). הוא גם משמש כחומר־חיטוי מיוחד: נייר ספוג די' טוב לעטיפת פרי־הדר הנשלח למרחקים, משום שדי' מעכב את צמיחתן של פטריות המזיקות לפרי. — מבחינה עיונית מעניין הדי' בגלל תופעות מסויימות מצד הסטֶרֶאוכימיה (ע"ע) שלו. בדי' עצמו שני הגרעינים הבנזוליים מונחים במישור אחד, ויש להם ציר משותף (I), שמסביב לו אפשרי סיבוב חָפשי. אולם כש4 מקומות־האורתו (ע"ע בנזול) בשני הגרעינים הבנזוליים תפוסים ע"י זוגות של קבוצות־חילופין מסויימות, נדחקות שתי הטבעות לשני מישורים שונים (II) ע"י סיבוב על צירן המשותף — ונוצרים סטֶרֶאואיזומֶרים שהם אֶנאַנטיומורפים (a ו b).

II. I.

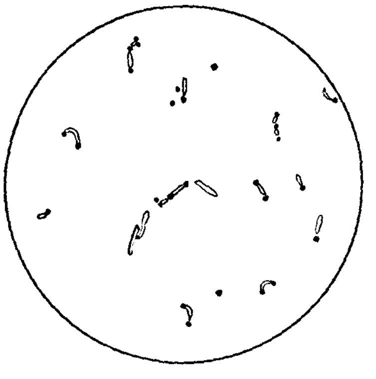
ז'. דיפֶּרֶה: האלון הגדול

דִיפֶּרֶה, ז'יל — Jules Dupré — (1811 — 1889), צייר צרפתי. די' היה בנו של צייר שנעשה יצרן־חרסינה; בנעוריו היה צייר־חרסינה. בנסיעתו ב1834 לאנגליה הושפע השפעה רבה מציירי־הנוף קונסטֶבֶּל (ע"ע) ובונינגטון (ע"ע). עם שובו לפאריס הצטרף לחוג בַּרביזון (ע"ע). לאחר שיצא שמו נשתקע בכפר בקרבת פאריס ועסק שם עד סוף ימיו בציור הנוף של סביבות־פאריס — גשרים עם אילנות, צריפים ביער לפני קבוצת־אילנות, בהמות במרעה, זריחות ושקיעות של החמה. בציוריו ניכרת השפעת הציירים ההולאנדיים בני המאה ה17 בצד ההשפעה האנגלית־

הנאטוראליסטית. צבעיו כהים יותר משל שאר ציירי בארביזון; הוא מרבה בציור גושי־עננים אפורים כבדים, המשווים לתיאורו נימה של דראמתיות. התמונה משמשת לו למתן ביטוי לרגש רומאנטי כלפי הטבע. די' פיתח את ה-"paysage intime" (הנוף האישי־הפרטי), שמצטיין בתאורה מתחלפת, ובו נעשה למבשר האימפרסיוניזם.

J. Claretie, *D.*, 1879; L. Delteil, *Le peintre-graveur illustré*, I, 1906; P. Dorbec, *L'art du paysage en France*, 1925; E. Bénézit, *Dictionnaire des peintres, sculptures, etc.*, III, 1955.

דִיפְתֶרְיָה (diphtheria, מיוו' διφθέρα, עור — ע"ש הקרום העבה הנוצר בגרון), מחלה מדבקת חריפה, הנגרמת ע"י החידק Corynebacterium diphtheriae. זהו מתג קטן, לפעמים מעוקם, מורחב בשני קצותיו, שהם מצטבעים ציבוע סגולי („גופיפים קטביים"); הוא גדל בתרבית על קרקע־מזון של גליצרול־אגאר או נסיוב־הדם (ציור 1). למחלה

ציור 1. חידקי־דיפתריה בתרבית

שני פנים: היא מתבטאה בדלקת מקומית, בעיקר בדרכי־הנשימה העליונות, במקום הצטברות החידקים שחדרו אל תוך הגוף, ונוסף על כך — בפעולה מרוחקת, ביחוד על הלב והעצבים ההֶקֶפיים, בהשפעת רעלן סגולי (טוכסין), המופרש מן החידק ומועבר עם זרם־הדם לכל חלקי־הגוף.

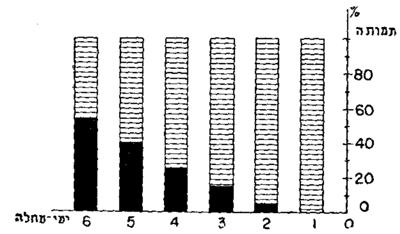
תחילת ידיעותינו על הדי' — בכתבי הרופא היווני אֲרֶטַיאוס (המאה ה1 לסה"נ). במקומות רבים בתלמוד (שבת ל"ג, ע"א; תענ' כ"ז, ע"ב; יבמ' ס"ב, ע"ב; סוטה ל"ה, ע"א, ועוד) נזכרת מחלת ה א ס כ ר ה, שרבים מזהים אותה עם הדי'; היא מתוארת כמחלה קשה ביותר, הנופלת בעיקר בתינוקות (השו' גם רש"י על ברא' א, יד, ד"ה „יהי מארת") והמלווה לפעמים מַחנק. תיאור מדעי שיטתי של הדי' ניתן לראשונה ע"י הרופא הצרפתי פ. בּרֶטוֹנוֹ (P. Bretonneau) ב1826. ב1883 תיאר קְלֶבּס (Klebs) את החידק, כפי שהוא מופיע בתכשירים צבועים לקוחים מן הקרומים הדיפתֶריים. ב1884 בידד לֶפלֶר (ע"ע) את החידק, גידלו בתרביות נקיות והצליח להדביק בו חיות־ניסוי. ב1888 גילו רוּ (ע"ע) וְירֶזֶן (Yersin), כי אפשר לעורר כמה מן התופעות של הדי' בחזירי־ים ע"י תסנינים חסרי־תאים מן התרביות של חידקי־הדי'; בזה הוכחה מציאותו של אֶכּסוֹ־טוֹכּסין — רעלן המופרש מגוף החידק. ב1893 הוכיח בֶּרינג (ע"ע), כי גופו של בעל־חיים מגיב על הרעלן ביצירת נוגדנים (אנטי־טוכסינים) המבטלים את פעולתו (וע"ע אימונולוגיה; חִסון). ע"י הזרקה תוך־ורידית של הטוכסין בסוסים ניתן להפיק בנסיובם ריכוזים גבוהים של האנטי־טוכסין, ובנסיוב זה השתמש בּרינג לראשונה לטיפול ריפויי בבני־אדם שחלו בדי'. באותה שנה תיאר שיק (Schick) תבחין־עור לקביעת רגישות האדם להידבקות בדי'. ב1923 נמצא, שאפשר לבטל את אלימותו של הטוכסין בלי להרוס יחד עם זה את תכונתו האַנטיגֶנית; „טוכסואיד" לא־מזיק זה משמש לחיסון פעיל, הניתן עכשיו בתור זריקה מונעת בשנות הילדות.

הדי' מצויה בכל האיזורים הגאוגראפיים והאקלימיים, אך ביחוד באיזורים הממוזגים. מקרי־המחלה מתרחשים בכל מקום ובכל זמן, אולם מפעם לפעם מתלקחת הדי' — מסיבות לא־ידועות — למגפה המונית מקומית או איזורית. הדי' עשויה לפגוע בכל הגילים, אבל היא שכיחה ביותר בילדים בגיל 2—6. דרך־העברתה היא הזיהום הטיפתי ברוקם של החולים או של נושאי־טפילים שאינם חולים. הרגישות להידבקות מחמת הזיהום שונה בבני־אדם, והיא נקבעת ע"י ריבּוּים, מיעוטם או העדרם של נוגדנים; תבחין־שיק מאפשר הערכה של כמות הנוגדנים בדם־המחזור. חסינות טבעית נגד די' נפוצה בבני־אדם; הידבקות חד־פעמית גוררת חיסון מַתמיד.

זמן־הדגירה אחרי הזיהום הוא קצר — יום עד שבוע. הליקוי הראשוני מסתמן ככיב שטחי מכוסה קרום; מקומו עפ"ר ברירית השקדים, החך, האף או הקנה. הקרום אפור, צהוב או לבן, והוא מתהווה מהצטברות החידקים המתרבים, יחד עם נֶמֶק של תאי־האֶפיתֶל של האיבר הנגוע ועם הפיבּרין המופרש על פני הפצע. הקרום דבק לרקמה שמתחתיו; מסביבו נוצרת בצקת־הרקמה, וכן מתנפחות בלוטות־הלימפה האיזוריות. הקרום והבצקת גורמים להִצָרוּת דרכי־הנשימה; ביחוד קשה הדי' שבגרון, שסכנת חֶנק כרוכה בה. מלבד דרכי־הנשימה עלולים להיפגע ע"י הדי' הערווה, השפכה, הטבור (ביילודים), ובארצות טרופיות — פצעי־עור. בתהליך ההתרפאות מן המחלה ניתק הקרום מן הרקמה החיה ונדחה מעל פני שטחה.

כשהדי' תופסת את האף בלבד, אין מהלכה טוכסי. במקרים אחרים מופיעים — מלבד הנזקים המקומיים — שינויים ניוונִיים בחלקי־הגוף האחרים. טוכסין־הדי' הוא פרוטֶאין ארסי, אשר בצורתו המנוקה הוא גורם מיתה לחזירי־ים במנות של 0.001 מ"ג לק"ג משקל־הגוף. באדם הוא פוגע בעצבים ההֶקֶפיים, וכתוצאה מכך נגרמים שיתוקים במערכת־השרירים — ביחוד בשרירי־הלוע עם קשיים בבליעה, בשרירי־העין עם הפרעות בהַכְוונה, ולפעמים גם בשרירי־הגפיים. חמור ביותר עלול להיות הנזק הנגרם לשריר־הלב, הנראה בעליל באֶלֶקטרוקארדיוגראמה והמתבטא בשינויים בדופק ובהרחבת הלב. אולם ההפרעות בעצבים ובלב באות על תיקונן עם ריפוי המחלה, והוא הדין בשינויים הניווניים בכליה, המופיעים לפעמים בעקבות הדי'. — סיבות המוות מדי' הן חנק ע"י הקרום והבצקת המקומיים (מכאן השם ק ָר ֶמ ת שניתן למחלה) או החלשת הלב.

אבחנת־המחלה הוודאית מושתתת על הבדיקה הבאקטריו־לוגית — נטילת מימרח מדרכי־הנשימה העליונים המודלקים

ציור 2.
תלות התמותה במועד התחלת הטיפול בנסיוב

וגידול החידק בתרבית על קרקע־מזון מתאים. הטיפול בזריקות נסיוב־ריפוי יעיל מאד בראשית המחלה, אך יעילותו הולכת ופוחתת עם הפיגור בהפעלת האנטי־טוכסין (ציור 2). בזמן האחרון משתמשים גם בפניצילין (ע"ע), ביחוד להשמדת החידקים בנושאי־טפילים. במקרים של התהוות מחסום בגרון יש לפעמים צורך בשיחרור מִידי של דרכי־הנשימה ע"י הכנסת־צינור או ע"י חיתוך־הגרגרת.

במאה ה19 היתה הדי' מן המחלות הקטלניות ביותר בארצות־התרבות, ביחוד כמחלת־ילדים. תפוצתה היתה גדולה, והתמותה הגיעה לשיעור של 30%, ובמקרים של מגפות קשות — אף למעלה מזה. מספר המתים בה היה גדול ממספר המתים בשאר כל מחלות־הילדים. הנהגת הטיפול הסֶרולוגי הביאה למיפנה: תחילה הפחית השימוש בנסיוב־הריפוי את התמותה, שהיא היום — לפי סטאטיסטיקות שונות — כ4% מן המקרים הקשים הבאים לידי אישפוז, שאינם אלא אחוז קטן מכלל־המקרים; אח"כ צימצם החיסון

ציור 3. התמותה מדיפתריה (מקרי־מוות ל100,000 נפש) בגרמניה מ1886 עד 1914

הפעיל בטוכסואיד גם את התחלואה בהרבה (ציור 3). דוגמה מניו־יורק רבתי:

השנה	התחלואה	התמותה
1895*	15,040	3,630
1929**	6,548	463
1945	264	15

* הנהגת הטיפול באנטי־טוכסין. ** הנהגת זריקות־החיסון

הסטאטיסטיקה הישראלית בשנים האחרונות

השנה	התחלואה	התמותה
1955	1,399	9
1956	965	2
1957	693	1

י. טובים, הדי' או האסכרה ואופן רפויה החדש בנסיוב של ברינג, 1897; J. Preuss, *Biblisch-talmudische Medizin*, 179–182, 1911; F. Göppert, *D.* (Hndb. d. inneren Med., I), 1947[4]; A. Joe, *D.* (The Acute Infectious Fevers, 1947); W. L. Bradford, *D.* (W. E. Nelson, Textbook of Pediatr., 374–383), 1950[6]; F. S. Cheever, *D.* (Textbook of Med., 204–211), 1951[9]; G. Edsall, *Immunization of Adults against D. and Tetanus* (Amer. J. Publ. Health, 42, 393), 1952; W. Scheid, *Diphterial Paralysis* (J. Nerv. and Ment. Dis., 116, 1095), 1952.

יה. ל.

דיצְגֶן, יוֹזֶף — Josef Dietzgen — (1828—1888), פילוסוף סוציאליסטי גרמני. די' היה בורסקי לפי מקצועו; ב1864—1869 עבד ברוסיה כמומחה לעיבוד־עורות. די' למד פילוסופיה מעצמו; הוא נמנה עם ידידיו של לודויג פויאֶרבַך (ע"ע). בשנותיו האחרונות חי באמריקה, וב1884—1886 ערך בניו־יורק את העיתון The Socialist.

שלא כמארכס ואנגלס, שפיתחו בעיקר את הבחינה הסוציולוגית של המאטריאליזם הדיאלקטי, עסק בו די' בעיקר כביסוד לתורת־ההכרה. הוא דוגל בתורת־הכרה רֶאליסטית־פוזיטיוויסטית, המלמדת שאמת בעלת סמכות עליונה ניתנת לנו ע"י הנסיון וע"י המחקר המדעי כמפעלה של האנושות כולה; אולם תורת־ההכרה הנכונה היא מעניינו של הסוציאליזם במיוחד, מאחר שכל המנצלים אינם מחזיקים את העם בשיעבודם אלא ע"י טענה לדברים בלתי־נתפסים, מטאפיסיים, שהווייתם ותקפם מעל לכוח הכרתנו. את תורת־המידות מבסס די' ביסוס חברתי טהור.

בקונגרס הסוציאליסטי בהאג ב1872 הציג מארכס את די' במלים: „זהו הפילוסוף שלי". אֶנגלס (ע"ע) ציין בדיון על הדיאַלקטיקה המאטֶריאליסטית, שזו נתגלתה לא רק ע"י מארכס וע"י עצמו, אלא „נוסף על כך — ללא זיקה לנו ואף לא להֶגֶל — ע"י פועל גרמני, יוזף די'". גם לֶנין מצטט את דברי די' (בצד דבריהם של אֶנגלס ופויאֶרבאך), מתוך הסכמה להם, כביטוי לתורה הרֶאליסטית־מאטריאליסטית של ההכרה האנושית.

חיבורו העיקרי של די': Das Wesen d. Kopfarbeit, dargestellt v. e. Handarbeiter („מהותה של עבודת־הראש, מתוארת ע"י עוסק בעבודת־כפיים"), 1869; משאר כתביו: Briefe üb. Logik, spez. demokr.-proletar. Logik („מכתבים על לוגיקה, ועל לוגיקה דמוקראטית־פרולטארית בפרט"), 1880/3; Die Religion d. Sozialdemokratie („דת הסוציאלדמוקראטיה"), 1845. — כל כתביו הוצאו (ע"י בנו) ב3 כרכים, 1911, 1930[4]; מבחר רעיונותיו (בשם D.-Brevier) — ב1915.

H. Roland-Holst, *J. D.s Philosophie*, 1910; E. Untermann, *Die logischen Mängel d. engeren Marxismus*, 1920; A. Hepner, *J. D.s philosophische Lehren*, 1922[2]; E. Dietzgen (בנו של י. די'), *Evolutionärer Materialismus u. Marxismus*, 1929.

א. ע. ש.

דִיק, אַיְזִיק מֵאִיר (1814, וילנה — 1893, שם), סופר יידי. בנעוריו קנה דיק לעצמו מידת־מה של פירסום כלמדן ואח"כ כמשׂכיל, והיה — יחד עם רוב משׂכילי דורו — מתנגד ללשון־ההמונים, ה„ז'ארגון". אולם משנות ה50 ואילך התחיל לכתוב סיפורים פשוטים ביידית ולפרסמם כחוברות. הוא זכה להצלחה ללא תקדים; מעריכים, שבמשך 40 שנות פעילותו הספרותית נפוצו בקהל כמה מאות־אלפי אֶכסמפלארים של חוברותיו — תפוצה שלא זכו לה אף גדולי הסופרים העבריים. רבים מסיפוריו לא הגיעו אלינו, מאחר שהחוברות עברו מיד ליד עד שבלו ונקרעו לחלוטין. מספר החוברות שפירסם נאמד ב300—400.

דיק הנהיג בספרות היידית את הרומאן הסֶנטימֶנטאלי, הרֶאליסטי וההיסטורי. עיקר מגמתו היתה להרים את רמתו המוסרית של האיש הפשוט ולהרחיב את אָפקו הרוחני ע"י סיפוק דברי־מוסר וידיעות שונות תוך סיפורים ואַנֶקדוטות מרתקים. הסאטירה שבחיבוריו היתה חריפה פחות משל שאר

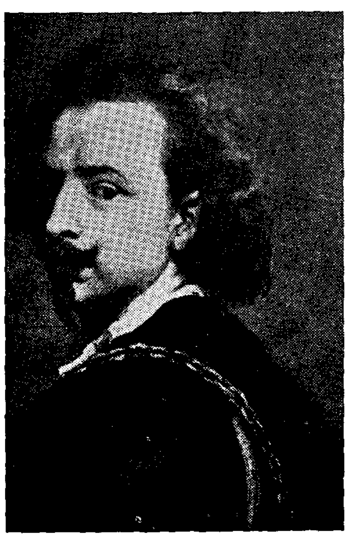
סופרי דור־ההשכלה, ובמקומה בא לעתים קרובות הומור צרוף. כתיבתו, המשכילית במגמתה והעממית באָפיה, היא כדרך שיחה חיה ורהוטה, כפי שהיתה רוָחת בסיפורי־המעשיות של היהודים (וגם בסוג ה„גוואנדות" של הפולנים). סיפוריו מתארים, בעירוב תוכחה והומור, טיפוסים מסביבתו, פרקי־חיים מזמנו, עלילות מן המסורת האגדתית וכד׳; שלא מדעתו נעשה חוקר הפולקלור ומאספו, וחיבוריו הם אוצר בלום של האידיומאטיקה היידית. היום מוצא חוקר־הלשון עניין רב במעשי־תרגומו של דיק מעברית ליידית — מתחום המדרש, סידור־התפילה, כרוניקות ותעודות, משלים, דברי חכמה ומוסר; דרך תירגומו — נשמרו בה יסודות של מסורת־הטייטש. — בכתביו הטיף לאהבה ליהדות ולסובלנות כלפי אומות־העולם, לזניחת התלבושת של יה"ב ויחד עם זה לשמירת־התורה. הוא הציג לפני היהודים את אמריקה כארץ הנכספת בעלת האפשרויות הבלתי־מוגבלות והעדיף אותה כמקום־מבטחים על פני א"י. בסיפור היסטורי מימי שלמה המלך זיהה את אמריקה עם ארץ־הזהב אופיר (מל"א ט, כח). בעיבודו של „סוכת הדוד תום" הציג את אדוניו הטוב של תום כבעל־מטעים יהודי, ובסיום הסיפור משתחררים בני־משפחת הכושי מעול העבדות, מתייהדים ומתערבים בקרב הקהילה היהודית. — דיק נחשב כאבי הספרות היידית בדורות האחרונים, וב1888 מנה אותו שלום־עליכם בין ענקי ספרות זו. אולם כעבור זמן קצר התחיל חינו לרדת בעיני הקהל. היום נחשבים חיבוריו — שהם חסרי ערך ספרותי־אמנותי — בעיקר כאוצר בלום של הפולקלור היהודי באירופה המזרחית.

מ. ויינרייך, בילדער פון דער יידישער ליטעראַטורגעשיכטע, 292–329, 1928; ז. רייזען, לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור, ו, 711–734, 1928; ש. ניגער, דערציילערס און ראָמאַניסטן, 63–75, 1946; י. ריבקינד - ש. ניגער, איוואָ בלעטער, 1952, 191–240; ד. סדן, אנשי מרמה (אורלוגין, ח׳, 222–226), 1953.

ס. ל.

דיק, אַנְתוֹנִים וַן — Anthonis van Dyck — (1599, אנטוֶרפן — 1641, לונדון), צייר פלאמי.

ו"ד, בנו של צייר־זכוכית אמיד, היה מתלמידיו של רובֶּנס (ע"ע), ועד 1620 היה עוזרו המובהק. עבודות־נעוריו היו נתונות כולן להשפעת אמנותו הדינאמית של רבו. ב1620 נסע ו"ד לראשו־נה ללונדון. אחר־כך ערך ביקור ממושך באיטליה; שם הת־עניין בעיקר ביצירו־תיהם של הוויניציא־נים הגדולים — ג׳ורג׳ונֶה (ע"ע), טיציאן (ע"ע) וורונֶזֶה (ע"ע). ב1622/3 נמצא שוב בעיר־מולדתו, ומיצי־רותיו באותן שנים ניכר, שהרשמים שנת־רשם באיטליה הוסיפו מעוף לסיגנונו וסדר לקומפוזיציה שלו. ב־1623 שוב נסע לאי־טליה; בוויניציאה נו־

א. ון דיק: דיוקן עצמו

א. וַן דַיק: ילדי צ׳ארלז הראשון מלך אנגליה

צר פינקס הרשומות שלו, שבהן מתגלית משיכת־עט האָפיינית לו, המלאה רוח ונשמה. משם נסע ו"ד לפאדובה, למאנטובה ולרומא; שם התעמק בעיקר בדרכי הקומפוזיציה של רפאל ומיכֶלאנג׳לו. בינתיים יצאו מוניטין לציור־הדיוקנות שלו, והוא הוזמן ע"י משנה־המלך בסיציליה לפאלֶרמו, ואף שם צייר בעיקר דיוקנות. שם גם נפגש עם הציירת סופוניזבה אַנגויסולה (ע"ע) וקיבל ממנה עצה והדרכה. ו"ד השתקע לכמה שנים בגֵ׳נובה, וחי שם בחוג אצולת־הסוחרים. באותם הימים צייר את המעולים שבדיוקנותיו: גברים וגבירות בגינותיהם, על ספי ארמונותיהם, הנראים כמעט כבלא רצון לשמש מודֶלים לצַיָר וכאילו חולפים ועוברים. מדיוקנותיו הנהדרים — אלה של החשמן בֶּנטיוולְיוֹ ושל שני הציירים לוּקס וקורנֶליס דֶה וַל. כל התמונות הללו מצטיינות באצילות שבהבעת־הפנים, בקוויהם הישרים ובצבעיהם העמוקים והזו־הרים, ביחוד בתיאור אמנותי מושלם של משחק האורות על אריגי המשי והזהב, על האבנים היקרות, על צמחים וכיו"ב.— אותו האופי האצילי־חילוני מתגלה אף בתמונותיו הדתיות, שנוצרו בתקופה ההיא, כגון „המַדונה בסכך־ורדים" או „מרים עם ישו התינוק ויוחנן"; והוא־הדין בתיאורי מראות עתיקים, שאין בהם ולא כלום מן ההומור הרֶאַליסטי של בני־ארצו ולא מזה של וֶלַסקֶס הספרדי.

לאחר שהיה קצרה בפאריס חזר ו"ד ב1627 לארצות־השפלה, נתגורר פעם בהולאנד, פעם באנטוורפן, שוב נסע ללונדון ושוב חזר לאנטוורפן. שם נעשה לחבר במסדר־הישועים, שבשבילו צייר את „המַדונה עם רוזאליה הקדושה", המושיטה זֵר לישו, ואת „הֶרמאן יוזֶף הכורע לפני המאַ־דונה" — נושאים שבעצם לא היה בהם עניין אלא לבעלי המשרות הכנסייתיות. מעתה נעשתה לאחד הנושאים החבי־בים עליו ביותר „הקינה על ישו"; אותה תיאר פעמים רבות בתמונות, שבהן באה לידי ביטוי נטייתו להפרזה ברגשות; רק כִשרו האמנותי האדיר וחוש־המידה המיוחד לו שמרו עליו מפני סֶנטימֶנטאליות. לבסוף עלה בידו להתגבר על נטייתו זו, ומ1630 התחיל לעבוד על אותו נושא בנוסח חדש: השימוש העז בגוני תכלת ולבן על גבי רקע חום וחַמים באותה תמונה חדשה הוא מהשׂגיו הציוריים הגדולים של ו"ד.

באותן שנים היה ו"ד מוצף גל של הזמנות לציורי־דיוקנות של אישים רמי־מעלה — גברים ונשים — בשלטון ובחברה (תמ': ע"ע גוסטַו, עמ' 454). אמנותו בציור־הדיוקנות כמעט דבר אין לה עם אמנותם הנאטוראליסטית של בני־דורו הפלאמים, ההולאנדים והצרפתים, שכן כל אותן דמויות עדינות, יותר משהן מגלות לנו את אָפיים של המצויירים, מעידות הן על אָפיו של הצייר עצמו. — באותם ימים נוצרו אף 24 התחריטים — היחידים שביצע ו"ד —, המתארים אנשי־שם מבני דורו. כמאה תחריטים נוספים נעשו לאחר מכן בידי תלמידיו לפי רישומיו ונתפרסמו במכונס ב„איקונו־גראפיה של וַן דיק".

ב1632 קרא לו צ'ארלז I מלך אנגליה לבוא ללונדון, מינה אותו לצייר־החצר והעלהו לדרגת אציל. שפע ההזמנות שקיבל שם אילץ אותו לפתוח בית־מלאכה, ובעקבות כך נפגמה איכותן של רבות מתמונותיו. ו"ד צייר את המלך, את המלכה ואת בני־המלך, במפורד ובמקובץ; מלבד אלה צייר דיוקנות של בני־האצולה. על אף קשריו ההדוקים עם אנגליה חזר ו"ד ב1634 לאנטוורפן, ששם רכש כמה מגרשים ונתמנה לדֶקאן־הכבוד של גילדת־הציירים ע"ש לוקאס הקדוש. מ1635 עד מותו שוב ישב בלונדון.

ב1639 הכיר ו"ד בלונדון צעירה מבנות־האצולה, מֶרי רַתוֶן (Ruthven), שאותה נשא אח"כ לאשה. דיוקנה של אותה צעירה בת ה17 נמנה, על־אף מידה מסויימת של אדישות בהבעת־הפנים, עם החשובות שביצירותיו המאוחרות (תמ', ע"ע אֲמוֹר ופסיכי).

יצירתו של ו"ד אין בה מגדלותו הרוחנית של רוּבֶּנס רבו, מעוז ציורו, מחכמת הקומפוזיציה והצבעים שלו, ובעיקר אין בה מן ההומאניזם העמוק, המציין את רובנס. גאוניותו האמנותית עלתה על יכָלתו הפיסית, ואף על כוחותיו המוס־ריים. אעפ"כ נמנה ו"ד — בשל ציורו הנהדר, שחרג לבסוף ממסגרת הנושא המתואר והפך לציור לשמו — עם גדולי הציירים בתולדות האמנות באירופה.

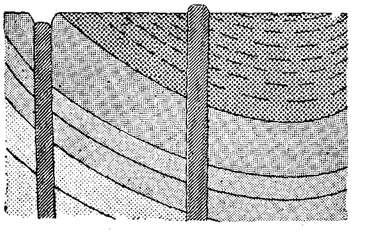
F. Wibiral, *L'iconographie d' A. v. D.*, 1877; A. Michiels, *V. D. et ses élèves*, 1881; J. Guiffrey, *A. v. d., sa vie et son œuvre*, 1882; E. Law, *V. D.'s. Pictures at Windsor Castle*, 1899; L. Cust, *A. v. D.*, 1907²; A. L. Mayer, *A. von D.*, 1923; H. Rosenbaum, *Der junge v. D.*, 1928; G. Glueck, *V. D., Des Meisters Gemälde* (Klassiker der Kunst), 1931²; G. Adriani, *V. D.s italienisches Skizzenbuch*, 1940; F. v. d. Wijngaert, *A. v. D.*, 1943; W. v. Bode u. E. Plietzsch, *Die Meister d. holl. u. fläm. Malerschulen*, 1951.

פ. ש.

דָּיְק (אנגל' dike), בפֶּטרוגרַפיה (ע"ע) — גוף של סלע מאגמתי בצורת חומה, עפ"ר בעלת קירות ישרים ומקבילים, שרָחבה עולה בהרבה על עָביה. די" חוצים עפ"ר את קוי־המבנה של סלעי הסביבה. הם נוצרו ע"י חדירה של מַגמה (ע"ע) לתוך סלעי הקרום לאורך סדקים טֶקטוניים, תוך הרחבת הסדקים מפאת הלחץ של החדירה המאגמתית. עָביים של די" הוא ממילימטר — ואף פחות מזה — עד כדי מאות מֶטרים ויותר. אָרכם נמדד בקילומטרים ועשרות־קילומטרים ואף יותר; די־קליוולֶנד בצפון־אנגליה מגיע לאורך של 175 ק"מ. — סלעים מאגמתיים מכל המינים עשויים להופיע בדי"; השכיחים ביותר הם פֶּגמַטיטים (ע"ע).

די" פשוטים נוצרו תוך חדירה אחת ובנויים סלע מאגמתי אחיד, שהוא לפעמים בעל מבנה איזורי במקביל לקירות. די" כפולים נוצרו ע"י חדירות חוזרות של אותה מאגמה לאורך אותם קווים. די" מורכבים נוצרו ע"י חדירות חוזרות של מאגמות שונות; לכן הם מכילים סוגים שונים של סלעים, המסודרים עפ"ר במקביל לקירות או גם בצורת עדשות. הדי' המורכב המפורסם ביותר הוא הדי' הגדול של רודֶזיה, שארכו 500 ק"מ ורחבו 3—12 ק"מ.

לפעמים מופיעים די" בקבוצות המסודרות בקווים מקבי־לים או בסידור ראדיאלי, כגון באיים מַל (Mull) ואַרַן (Arran) ליד החוף המערבי של סקוטלנד. תופעה זו מציינת עפ"ר איזורי־בסיס של פעילות וולקנית.

דייקים החוצים שכבות של סלעי־משקע מימין — דיק שחמרו קשה מחומר סביבתו; לפיכך הוא נמחה פחות ע"י סחיפה ומתבלט מעל פני השטח. היפוכו של דבר בדיק משמאל

דייקי־טבעות הם בעלי מחשוף עגול, שצורתו לעומק היא צורת חרוט, ש־חודו מופנה כלפי מעלה. דייקי־טבעות מופיעים לפעמים ב־צורת קבוצות קונ־צנטריות, והתהוותם מוסברת על־ידי הש־תפלות של גוש חרו־טי של הקרום וחדירת המאגמה לאורך גבולותיו. דייקי־טבעות מצויים בחצי־האי אַרדנאמֶרכאן בסקוטלנד, בבּושפֶלד בדרום־אפריקה, בניו־הֶמפשיר באה"ב ועוד.

קילוחים קוניים הם די" בעלי מחשוף עגול בצורת חרוט, שחודו מופנה לעומק. מסתבר, שהם חדירות מאגמתיות לאורך גבולות של גוש קוני של הקרום, שהורם כתוצאה מלחץ מאגמתי מן העומק.

די" מופיעים במקומות שונים בא"י. דייקי גראניט, סיאֶניט, מוֹנְזוֹניט, קווארצה־פורפיר ודיאבַּז במספר רב חוצים את הסלעים העד־קאמבְּריים של איזור אילת־תמנע. דייקי טראכיט, אַנדֶזיט ובַּזֶלת מן הקרֶטיקון התחתון מופיעים בתצורות המֶסוזואיות של מכתש־רַמון והר־עָריף, ודייקי בזלת מן הנֶאוגֶן והרביעון — בגבעת־המורה ובגליל המזרחי.

י. ב.

דיקָה, פּוֹל — Paul Dukas — (1865, פאריס — 1935, שם), קומפוזיטור צרפתי, יהודי. די' למד בקונסר־וואטוריון בפאריס, ובאותו מוסד שימש פרופסור מ1909 עד מותו. במוסיקה הצרפתית מגשר סיגנונו של די' בין אסכולתו של סֶזַר פְרַנק (ע"ע) ובין האימפרֶסיוניזם של דֶביסי (ע"ע). לפירסום בין־לאומי הגיע די' בסקֶרצו התזמָרתי „שוליַת־הקוסם" (1897, לפי הבאלאדה של גֶתֶה); חיבור מזהיר זה נמנה על סוג „הפוֹאֶמה הסימפונית", אך יתכן שדי' התכוון כאן דווקא לסאטירה על ענף מוסיקאלי זה. החשובה שביצי־רותיו של די' היא האופרה "Ariane et Barbe-Bleue" („אריאנה ובעל הזקן הכחול", ע"פ הטכסט של מ. מאטרלינק, 1907), המסמלת את המאבק על זכויות־האדם נגד הדיקטא־טורה. די' חיבר גם יצירות במוסיקה קאמרית וסונאטה גדולה לפסנתר.

G. Samazenilh, *P. D.*, 1913, 1936²; V. d'Indy, *E. Chabrien et P. D.*, 1920; G. Favre, *P. D.*, 1948.

דיקוֹמֶן, אֶלִי — Élie Ducommun — (זֶ'נֶווה, 1833 — בֶּרן, 1906), סופר שוויצי, לוחם למען שלום־העולם. די' היה עתונאי בז'נווה, ואח"כ בבֶּרן. מ1868 ואילך היה חבר המרכז של ה„ליגה הבין־לאומית למען השלום והחופש"

ועורך עיתונה. הוא השתתף בוועידות־השלום הבין־לאומיות מ1889 ואילך וקיבל על עצמו את ניהול משרד־השלום הבין־לאומי בברן ב1891. ב1902 הוענק לו — יחד עם ש. א. גוֹבָּה (ע״ע) — פרס־נובל לשלום. מפירסומיו: L'œuvre de la paix, 1895; Le programme pratique des amis de la paix, 1897; Précis historique du mouvement en faveur de la paix, 1899.

דִיקְטַטוּרָה (מלאט׳ dictum, הֶגֵד, פקודה). (1) ב ר ו מ א ה ר פ ו ב ל י ק נ י ת — משרה מיוחדת לשעות־חירום, שהקנתה לנושאה סמכויות נרחבות ביותר. יש סבורים שהדי׳ היתה שריד של תקופת המלכים, אך מסתבר יותר שהיתה מיסודה מוסד רפובליקני, שנועד למנוע תקלות הכרוכות בשלטון הקונסולארי הדואַליסטי. ד י ק ט ט ו ר (dictator) [דר׳] היה מתמנה, כשהיה הכרח למסור את הפיקוד העליון בידי איש אחד בגלל מצב קשה שנוצר במלחמה או כשנשקפה סכנה של מהומות ומלחמת־האזרחים. במינויו של דר׳ היו נוהגים לציין בפירוש, שהוא נבחר „לצרכי דיכוי מרידה וניהול המדינה" או „לצרכי ניהול מלחמה". הדר׳ היה מתמנה ע״י הקונסולים או ע״י אחד מהם לפי המלצת הסנאט; בתקופה מאוחרת היה קורה שאסיפת־העם היתה משתתפת בהחלטה. בידי הדר׳ הופקדו סמכויות צבאיות בלתי־מוגבלות אפילו בתחום העיר רומא, וגם סמכויותיו השלטוניות האזרחיות היו משוחררות מהגבלות רבות, שהטילה החוקה על שלטון הקונסולים. מעמדו העליון במדינה סומל ע״י 24 ליקטורים שניתנו לו — מספר כפול מזה של קונסול. נושאי משרות אחרות שהמשיכו במילוי תפקידיהם אחרי מינויו, היו כולם כפופים לו. עד 300 לפסה״נ לא היתה לאזרח רומי זכות לערער בפני אסיפת־העם על החלטותיו של הדר׳, וכן לא חלה עליו זכותם של הטריבונים לבטל כל החלטה של שררה. בדי׳ לא היה משום ביטול של תוקף החוקה ושל זכויות־האזרח. זמן־כהונתו של הדר׳ הוגבל ל6 חדשים בלבד; יש סבורים — משום שהדר׳ היה בראש וראשונה מצביא, ופעולות־מלחמה היו מתנהלות בעונת־הקיץ בלבד. ההגבלה בזמן גרמה להחלשת יעילותה של משרה זו במלחמות שהתנהלו הרחק מן העיר רומא. — הדר׳ היה מפקד חיל־הרגלים (magister populi) והיה ממַנה כעוזרו את מפקד צבא־הפרשים (magister equitum).

מינוי דר׳, כביטוי לשעת־חירום של המדינה, היה כרוך בטקס דתי מיוחד ומבוצע בשעות־הלילה. עד 361 לפסה״נ היו מתמנים כדר״ קונסולים־לשעבר בלבד; אח״כ פקעה הגבלה זו. — בהיסטוריוגראפיה הרומית נמנו 88 דר״. לפי המסורת האגדית של לִיוִיוּס על התקופה הקדומה של תולדות־רומא היה המינוי של הדר׳ הראשון קשור בסכנת המלחמה מצד הלאטינים והסאבינים בדור הראשון לקיום הרפובליקה. מפורסם הסיפור על ק י נ ק י נַ ט ו ס, שבשעת המלחמה נגד האֶקווים ב458 נלקח מאחרי המחרשה לקבל עליו את הדי׳, ניצח במערכה וחזר כעבור 16 ימים לעבודתו בשדה. קָ מ י ־ ל ו ס, מושיעה ו„מייסדה השני" של רומא, נתמנה כדר׳ בזמן פלישת הגאלים ב387. אחרי המפלה הגדולה, שנחלו הרומאים מידי חניבעל בקרָב שליד האגם הטְראסימֶני (217), המליץ הסנאט על מינוי דר׳, וכשלא יכלה המלצה זו להגיע אל הקונסול — התערבה אסיפת־העם בדבר ומינתה לדר׳ את פַ בִּ י ו ס מַ כְ ס י מ ו ס. אחרי מלחמת־חניבעל בסוף המאה ה3 פסקו מינויי דר״ לשעות־חירום.

דר״ לתפקידים מוגבלים — כגון עריכת חגיגות דתיות, עריכת אסיפת־בחירות, השלמת הסנאט — היו מתמנים, כפי הנראה, רק במאה ה3, ז״א בתקופה שבה פחתו המינויים לדי׳ אמיתית. לשם מילוי תפקיד מוגבל כזה היה דר׳ מכהן ימים ספורים בלבד.

לדי׳ של סולה (ע״ע) ושל יוליוס קיסר (ע״ע) היה אופי אחר לחלוטין. לשם מתן תוקף חוקי לפעולותיו ולתקנותיו ציווה סולה אחרי נצחונו, שימנוהו לדר׳ בעל סמכויות בלתי־מוגבלות בחקיקת חוקים ובהסדרת שאר ענייני המדינה. המינוי בוצע, אמנם, תוך שמירה על הצורה החיצונית של הנוהג המקובל, אך למעשה לא נשאר במקרה זה מן המוסד הרפובליקני העתיק אלא השם בלבד. יוליוס קיסר כיהן כדר׳ לראשונה ב49 כדי לנהל את בחירות הקונסולים לשנת 48; הוא מילא את תפקידו במשך 11 יום. בסתיו 48 נתמנה לדר׳ לשנה אחת, ב46 — ל10 שנים; חודש אחד לפני מותו נתמנה לדר׳ לכל ימי חייו. זה היה למעשה שלטון אבסולוטי במסווה של תואר רפובליקני קדום.

מוסד הדי׳ היה קיים בערים איטלקיות שונות. עוד בסוף התקופה הרפובליקנית היתה קיימת בערים לאטיניות אחדות (לאנוביום, אַלבה) כהונה עירונית של דר׳, שתפקידיו היו בעיקר דתיים־פולחניים.

Th. Mommsen, *Abriss d. röm. Staatsrechts* II, 141 sqq., 1893; F. Bandel, *Die röm. Diktaturen,* 1910; W. E. Heitland, *The Roman Republic,* 1923[2]; E. Meyer, *Kleine Schriften,* II, 272, 1924; H. Rudolph, *Die Diktatur in Rom,* 1932; U. Wilcken, *Zur Entwicklung d. röm. Diktatur,* 1940.

ב. ל.

2) ב ע ת ה ח ד ש ה. מושג הדי׳ הרווח היום אינו זהה כלל ועיקר עם המושג המקורי. בניגוד לדר׳ הרומי, שמשרתו לא פרצה את גדר המשטר הרפובליקני, וסמכויותיו המיוחדות נקבעו ע״פ החוקה ולא כללו זכויות חקיקה ושיפוט, מציין המונח המודרני ר וֹ דָ ן: מי ששלטונו אינו משולב בהגבלות וערובות חוקיות, והוא מרַכז וממַזג באישיותו את הרשויות המחוקקת, המבצעת, השיפוטית והפיקודית־צבאית; לשון אחרת — שליט־אַלים שאינו כפוף לחוק. מבחינה זו אין לראות את המלכים המושלים־בכיפה של עמי־הקדם (מצרים, אשור, פרס), את הח׳אנים והשולטאנים של עמי־המזרח, את שליטי האינקה בפֶרוּ העתיקה וכו׳ כדר״, שהרי שלטונם הבלתי־מוגבל בא להם בתוקף החוק המקובל והמוסכם, ולפעמים אף נתקדש קדושה דתית.

משהו מאָפיו המודרני של הדר׳ מתגלה בסולה וביוליוס קיסר, שהכניסו שינוי מהותי בתוכן הדי׳ הרומית ונעשו מעין שליטים עליונים, הדוחים את שאר מוסדות המדינה ומשתררים עליהם (ר׳ לעיל). אולם הדי״ הללו לא היו אלא אֶפיזודות קצרות וחולפות בתולדות רומא. אוגוסטוס קיסר נמנע מלצרף את הדי׳ לשאר המשרות הרפובליקניות שמיזג בידו. — התופעה ההיסטורית בעולם העתיק, שאפשר לראות בה מעין מקבילה לדי׳ המודרנית, היא ה ט י רַ נ י ה (ע״ע) היוונית.

יה״ב נתנסו במשטרים אכזריים ושרירותיים לרוב, אך מושג הדי׳ היה זר מיסודו לחברה הפֶאודאלית, הבנויה על חלוקה מדוקדקת של זכויות ותפקידי־שלטון בין דרגות־שררה מרובות. ה מ ו נ א ר כ י ה ה א ב ס ו ל ו ט י ת באירופה במאות ה16—18, שראתה את עצמה כמוסד הקיים בחסדי־

שמים ומכונן לתמיד, לא נזקקה למושג הדי׳, שסימל חזיון זמני וחילוני. הקומונוולת של אוליור קרומול באנגליה (1660—1648) היה תופעה מורכבת מכדי שאפשר להגדירה כדי׳; עכ״פ היה חסר כמה מסימניה של די׳ מודרנית. בעת החדשה חודש מושג הדי׳ ע״י המהפכה הצרפתית ב1793, כאשר לקח לעצמו „ועד הבטחון הציבורי״ זכויות דיקטאטוריות במלוא מובנן המודרני. אמנם זכויות אלו הוענקו לו מטעם הקונונט ולהלכה לא הופעלו אלא בסמכות הקונוונט, אולם למעשה הפכה „הדי׳ הקולקטיווית״ הזאת למשך חדשים מכריעים אחדים לדי׳ אישית של רובספייר. הרפובליקה הצרפתית השניה העבירה זמנית יפוי־כוח דיקטאטורי מוגבל לגנראל קאוויניאק בעת מהומות־הדמים בפאריס בקיץ 1848 — מעין הדי׳ שברפובליקה הרומית.

עיצומה של אישיותו של נאפוליון I משווה לשלטונו אופי של די׳, אע״פ שמכמה בחינות היה שלטון זה שונה מדי׳ — כעין העתק מודרני של הקיסרות הרומית. אולם אישיות כבירה זו עיצבה בתודעת הציבור האירופי את דימוי הדר׳, ורוב הדר״ של המאה ה19—20 נראים כחיקויים לא־מוצלחים או כקאריקאטורות — לפעמים קאריקאטורות מפלצתיות — של נאפוליון. במובן זה אפשר לראות במשטרו של נאפוליון III מעין פרוטוטיפוס של די׳ מודרנית, אלא שמשטר זה עבר תהליך של ליבראליזאציה, וזמן מועט לפני התמוטטותו הפך למונארכיה קונסטיטוציונית.

תחיית הדי׳, במובנה המודרני, נסתמנה באירופה בעיקר לאחר מלחמת־העולם I. בניגוד לדי׳ העתיקה לא באה אחותה המודרנית לחזק קונסטיטוציה קיימת באמצעים תקיפים־זמניים, אלא לבטלה, תוך העברת הזכות העליונה של חקיקה, של אדמיניסטראציה — ולעתים גם של שיפוט — לידי הדר׳ עצמו. להבדיל מן הדי׳ הרומית, באו הדר״ החדישים — להוציא את מוצטפא כמאל — לכונן את משטרם לתקופה בלתי־מוגבלת, אע״פ שלא הצליחו להגדיר, כיצד תתגבש הקביעות עם פטירתו של הדר׳ המייסד. הדמויות הבולטות בין הדר״ האירופיים המודרניים הם: מוסוליני באיטליה (1943—1922), מוצטפא כמאל אתא־תורך בתורכיה (1920—1938), פילסודסקי בפולין (1926—1935), פרימו דה ריורה (1930—1923) ופרנקו (1939—) בספרד, סלזר (1932—) בפורטוגל, הורתי (1920—1944) בהונגריה, דולפוס ושושניג באוסטריה (1934—1938); אליהם אפשר לצרף את אלכסנדר מלך יוגוסלאוויה (1929—1934), ובמידת־מה אף רודנים באלקאניים ובאלטיים אחרים (צאנקוב בבולגאריה, מטאפסאס ביוון, ואלדמאראס בליטא) בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. הדר״ הראשונים בעולם החדש — ומחקיו ממש של נאפוליון — היו הקיסרים הכושים של האיטי בתחילת המאה ה19, דסלין (1803—1806) ואנרי כריסטוף (1806—1820). ברוב הרפובליקות של אמריקה התיכונה והדרומית, מזמן שיחרורן מן השלטון הספרדי עד זמננו, היה הממשל במשך דורות בידי דר״, שהידועים שבהם הם: רוסאס בארגנטינה (1829 — 1852), פראנסיה ולופס האב והבן (1814 — 1840, 1840—1870) בפאראגוואי, פורפיריו דיאס במכסיקו (1876—1911), גומס בוונזואלה (1908 — 1935), ובדור האחרון — פרון בארגנטינה (1945—1955) והאחים טרוחיליו ברפובליקה הדומיניקנית (1930—).

הדי״ המודרניות עולות — מצד אחד — בארצות בלתי־מפותחות ביחס, שעליהן עובר תהליך חלקי של מודרניזאציה. בתוך ארצות אלו מתפתחים תהליכים של תיעוש ואורבאניזאציה, ההורסים את המשטר הכלכלי ואת ההווי החברתי המסרתי, וכן של כניסתן של שכבות רחבות למדי — ביחוד בני המעמד הבינוני, ובמידת־מה אף איכרים ופועלים — לזירה הפוליטית, בלי שימצאו אפשרות של פעולה פוליטית משותפת עם השכבות השליטות המסרתיות, ובלי שיוכלו להיקלט בתוך מסגרת המוסדות הפוליטיים הקיימים. מצד שני עולות די״ גם בארצות מתקדמות, כתופעות פוסט־דמוקראטיות — בחינת תוצאה מאי־יכולת החברה לפתור בעיות כלכליות, סוציאליות או בטחוניות חמורות בדרך של פשרה ליבראלית והכרעה דמוקראטית. במידה ידועה מבטאת הדי׳ את יאושו של האדם המודרני להבין ולפתור בכוח שכלו ובדיוניו הציבוריים את הבעיות המסובכות של הזמן. רקע לעליית די״ שימשו משברים כלכליים ואי־סיפוקם של מאוויים לאומיים (גרמניה, ובמידת־מה גם איטליה). כמעט תמיד נהנתה הדי׳ החדישה בתחילתה מתמיכה עממית נרחבת, לעתים — מרצון רובו של העם. תופעות של שחיתות, נפוטיזם ופרוטקציוניזם — אישי, כיתתי ומפלגתי — בצמרות המשטרים הדמוקראטיים דירבנו כמיהה עממית לשלטון דיקטאטורי „מבריא״ ו„הוגן״. פילסודסקי השתמש בהלך־הרוח הזה בהכרה, בכנותו את משטרו בשם „משטר־ההבראה״ („סאנאציה״). התפצלות דעת־הציבור הדמוקראטית למפלגות קטנות מרובות, שאף אחת מהן לא היתה מוכשרת לשמש מפלגת־שלטון או מפלגת־אופוזיציה אחראית, פעלה אף היא לעידוד הלכי־רוח דיקטאטוריים. בכמה ארצות התקשרה הצלחתו הפוליטית של דר׳ בהשגים צבאיים בעבר או בהווה. מבחינה חברתית יסוד מעמדו של הדר׳ המודרני הוא עפ״ר עממי, ז״א אין הדר׳ נצר מונארכי־לגיטימי או אריסטוקראטי, אם כי בתנאים מסויימים (כמו בהונגאריה ויוגוסלאוויה) נתקיימו גם די״ בעלות אוריינטאציה ובסיס אריסטוקראטיים־שמרנים. די״ שונות נבדלו זו מזו לפי מידת נטייתן לשכבות המסרתיות־אריסטוקראטיות ומידת השינויים והרפורמות החברתיים, אשר היו נכונות להנהיג. בדרך־כלל לא נטו הדי״ השונות — פרט לטוטאליטאריות (ר׳ להלן) — להנהיג שינויים חברתיים וכלכליים מרחיקי־לכת, אולם יחד עם זה ניסו במידה שונה לטפח אותן שכבות, אשר יצאו זה עתה לפעילות חברתית ופוליטית ואשר היו הגורם התוסס בהקמת הדי׳ — שכבות עירוניות שונות, ובמידה מסויימת שכבות איכרים. בכמה מן הארצות הללו ניסו הדר״ להנהיג רפורמות אגראריות חלקיות (פולין), וכמעט בכל הארצות תמכו בפיתוחן של שכבות עירוניות ביורוקראטיות, דאגו למקומות־עבודה לבני אותן שכבות ולטיפוח כללי של האטאטיזם והביורוקראטיה. — לרוב מבליט הדר׳ את אפיו העממי־ההמוני ומפגין אותו בלבוש (מוסוליני), בדיבור גס (פילסודסקי) ובגינונים רטוריים ואמנותיים (פרון). בדרך־כלל שואף הדר׳ לתת אישור פסודו־דמוקראטי לשלטונו האישי ע״י משאל־עם (כבר במשטריהם של שני הנאפוליונים) או ע״י בחירות מבויימות או כפויות. די״ אחדות ניסו לשמור על מסגרות קונסטיטוציוניות של התקופה הפארלאמנטארית־דמוקראטית שקדמה להן: למשל, בכל ימי שלטונו של פילסודסקי פעל הסים (הפארלאמנט) הפולני, ונשמרה מידה של חופש־דיבור וחופש האירגון המפלגתי־פוליטי. במדינות מונארכיות מניח לפעמים הדר׳ את המלך על כסאו, אך ללא כל תפקיד ומשקל של ממש (למשל: מוסוליני לגבי המלך

ויטוריו־אֶמנואֶלֶה III). לעתים — לא קרובות — המלך הוא המבטל את תוקף הקונסטיטוציה והופך למעשה דר' בעצמו (אלכסנדר היוגוסלאווי); לרוב אין זו אלא תופעה זמנית.

כמה חוקות מודרניות, דמוקראטיות וליבראליות, כללו סעיפים המאפשרים מתן סמכויות דיקטאטוריות לממשלה (סעיף 48 של החוקה הגרמנית הווימארית; סעיף 17 של החוקה הספרדית של 1876). הסעיפים הללו התכוונו להגנת המדינה הקונסטיטוציונית בימי־חירום (בדומה לדי' הרומית), אך לעתים השתמשו בהם דר" להנאתם.

אין אידיאה חברתית שלא התמזגה עם הדי', ואין אידיאה חברתית שדר" לא השתמשו בה לצרכיהם: הדי' הושלטה בשם רעיונות שמרניים ונוצריים (ע"י פראנקו בספרד, סַלַזַר בפורטוגאל, דולפוס באוסטריה), למען „הגשמת הסו־ציאליזם" (ברוסיה ושאר המדינות הקומוניסטיות), לצורך פיתוח סוציאלי וכלכלי (פֶּרוֹן בארגנטינה), בעקבות שאיפה לגדולה לאומית (מוסוליני באיטליה), ולמען הצלת המדינה מהתפוררות (מוצטפא כמאל בתורכיה).

ראוי להבדיל בין משטר דיקטאטורי, המתכוון למרות עליונה על המנגנון הפוליטי והתחוקתי של המדינה בלבד, לבין משטר ט ו ט א ל י ט א ר י, המרחיב את כלי הדי' ונהגיה על כל שטחי החיים הציבוריים, הכלכליים, התרבותיים, ואפילו האישיים. למעשה, לא תמיד קל לתחום תחומים בין משטר דיקטאטורי ובין משטר טוטאליטארי. ביטויים מוש־למים למשטר טוטאליטארי הן רוסיה הסובייטית לאחר גמר מלחמת־האזרחים (בערך מ1921 ואילך) וגרמניה הנאצית (1933—1945). המדינה הפאשיסטית של מוסוליני בשנותיה האחרונות התקרבה מאד לטיפוס הטוטאליטארי, ואילו רוסיה הסובייטית בתקופתה הראשונה התנהלה במשטר של די' קומוניסטית־מפלגתית, אך לא היתה עדיין מדינה טוטאלי־טארית. מבחינה מסויימת קיימות הרבה נקודות משותפות למשטרים דיקטאטוריים וטוטאליטריים מודרנים (ע"ע ט וֹ־ טַ ל י טַ ר י וּ ת).

מרבית הדי" המודרניות רואות עצמן, מבחינה אידיאולו־גית, כמשטרי־מעבָר לחברה מושלמת, ואפילו לחברה חֲפ־שית; הדי' הקומוניסטית, למשל, טוענת, שהיא משמשת שלב־ביניים כדי להגיע לחברה חסרת־מדינה בכלל. למעשה מעטים המקרים, שבהם עברה הדי' לצורת־שלטון יציבה בדרך שקטה ואֶוולוציונית. לרוב מוגר המשטר הדיקטאטורי בעקבות מפלה במלחמה (יורשי פילסודסקי בפולין, מוסוליני באיטליה, היטלר בגרמניה) או כתוצאה של מרידה (פֶּרוֹן בארגנטינה). לעתים רחוקות הצליח נסיון מודרני לחקות את פָּעלו של אוגוסטוס קיסר ולהעביר די' אישית לפסי מונארכיה שושלתית — מה שלא עלה בידי נאפוליון I ונאפוליון III; הנסיון המוצלח היחיד בדורנו הוא של ריזא־שאה פֶּהלֶוִי בפרס. מקרה נדיר של התפתחות אורגאנית ממשטר של די' לדמוקראטיה קונסטיטוציונית משמשת תורכיה המודרנית: הדי' של אתא־תורך ומפלגתו הרפובליקנית הוחלפה לאחר מלחמת־העולם II — בהתאם לצוואתו של אתא־תורך עצמו — במשטר קונסטיטוציוני עם שתי מפלגות מתחלפות בממשלה, שאחת מהן היא המפלגה הדיקטאטורית־לשעבר. יתכן שגמישות המעבר מדי' לדמוקראטיה קונסטיטוציונית בתורכיה מוסברת באָפייה המיוחד של הדי' הכֶּמאליסטית, שהיתה תופעה קדם־דמוקראטית ולא אחר־דמוקראטית דוגמת הדי" המערביות; לא היתה כאן אכזבה מהדמוקראטיה ותגר־בה על כשלונותיה, אלא נסיון להכשיר מדינה מפגרת למשטר דמוקראטי־ליבראלי, שלא נתנסתה בו מעודה.

סימניה החברתיים והתרבותיים של הדי' המודרנית אינם זהים בכל מדינה ומדינה. הרבה תלוי באופי האומה, בטיב כלכלתה, בתנאים הבין־לאומיים ובנסיבות השלטון. אולם כל המשטרים הדיקטאטוריים מצטיינים במידה רבה של צביעות, סֶנטימנטאליות מעושה, „פולחן־האישיות", חנופה וחוסר־אמת באוירה הציבורית. תופעות אלה הן, כנראה, תוצאה בלתי־נמנעת מנטייתו של השלטון הדיקטאטורי להתגדר בתכונות עילאיות ובהבטחות מוגזמות, שאין בכוחו לאַמתן ולהגשימן.

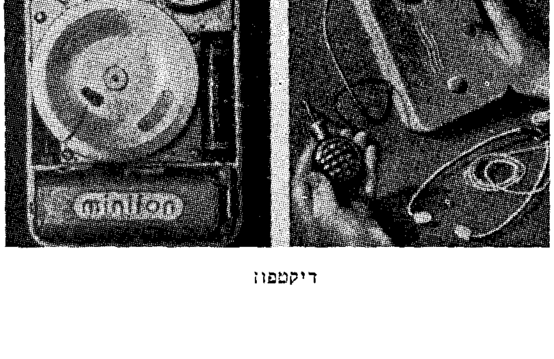
M. Bakunin, *La révolution sociale ou la dictature militaire*, 1871; K. Kautsky, *Terrorismus u. Kommunismus*, 1919; E. Ortega y Gasset, *La verdad sobre la dictatura*, 1920; F. Garcia Calderon, *Dictatorship and Democracy in Latin-America* (Foreign Affairs, 3), 1924/5; C. Schmitt–Dorotić, *Die Diktatur v. d. Anfängen d. modernen Souveränitätsgedankens bis z. proletarischen Klassenkampf*, 1928[2]; O. Forst de Battaglia, *Der Prozess d. Diktatur*, 1930; C. Sforza. *Dictateurs et dictatures de l'après-guerre*, 1931[4]; J. Bainville, *Les dictateurs*, 1935; L. v. Mises, *Le Gouvernement omnipotent*, 1947; C. I. Rossiter, *Constitutional Dictatorship*, 1948.

א. לי.

דִיקְטַפוֹן, מכשיר להקלטה, לשמירה ולהשמעה חוזרת של טֶכְּסטים מדוברים. הדי' הוא התאמה של הגרַמופון (ע"ע) לצורך זה, והוא משמש במשרדים לשם הכתבת קוֹרֶס־פונדֶנציה, שמירת שיחות (לרַבות שיחות טלפוניות), הקלטת הרצאות בוועידות וכד', והוא ממלא את מקומו של הרישום הסטֶנוגראפי.

די' אינו נבדל מן הגראמופון אלא בטווח הקטן יותר של התדירויות הנקלטות והמושמעות על־ידו. ב ד י' ה מ כ א נ י נושא־הקול הוא גליל־שעווה; במכשירים ה א ל ק ט ר וֹ־ אַ ק וּ ס ט י י ם נקלט הדיבור בטבלות־קול, סרטי־קול או חוטי־קול (ע"ע גרמופון). בשיטה ה מ א ג נֶ ט י ת הגיע המכשיר לשלמות ניכרת. בעזרת אָזניות או רם־קול אפשר לחזור ולהשמיע פעמים רבות את השיחה הנקלטת. את מהירות הדיבור אפשר לשנות בהשמעה החוזרת ולהתאימה לצרכי ההכתבה. אחרי השימוש אפשר למחוק הקלטה קודמת, ולהכ־שיר את נושא־הקול להקלטה חדשה. נֶפח הדי' המודרני — גם במכשירים המותאמים לזמני־הקלטה ממושכים — קטן עד כדי גודל קופסת־סיגריות.

בזמן האחרון הוכנס הדי' גם לשימוש משפטי. במדינת ישראל הוכרו לראשונה ב1957 ההקלטה ע"י די' והפרוטוקול המאגנטו־אקוסטי כמיסמכים משפטיים. אולם הרישומים האקוסטיים עדיין לא זכו להכרה משפטית בין־לאומית. —

דיקטפון

הדי׳ מופיע בשוק בטיפוסים שונים, ששמותיהם המסחריים מבטאים את מטרת המכשיר ואת מבנהו (,"Stenophon" "Telecord", "Magnetophon", "Textaphon", "Mini-fon" ,"Dimaphon" ,"Telediphon" וכו׳).

ג. ל.

דִיקֵי (Δίκη), סמל המשפט בעולם התרבות היוונית. המונח שימש תחילה במשמעות של הוראת-דרך, אח״כ — הוראת-הלכה, משפט, עונש וכיו״ב. במיתולוגיה ניתנה לדי׳ צורה אישית, והיא נעשתה אֵלה. לפי הֵסיודוס (ע״ע), די׳ היא בת לזֶוּס ולתֶמיס ואחת ההוֹרות — אֵלות תקופות-השנה, סמלי האביב, הקיץ והחורף: אֶוּנוֹמיה („סדר חוקי״), די׳ (משפט וצדק), אֵירֶנֵי (שלום). די׳ מתנקמת בעמים עושי-עוול ונותנת לזֶוּס דין-וחשבון על פשעי-האדם. אף בטראגדיה האַטית (אַיסכילוס, סוֹפוֹקלֶס, אֶוּריפִּידֶס) נודע לדי׳ מקום חשוב: היא יושבת במשפט יחד עם זֶוּס או עם אֵלי-שאוֹל, היא תופסת את הפושעים ואינה מניחה את הרוצחים בחיים. בשירתו האסטרונוֹמית של אַרַטוֹס (ע״ע) מועתקת די׳ — מאחר ששוב אין לה מקום עלי אדמות — לשמים ומזוהה עם מזל-בתולה; בצורה זו היא מופיעה אף ב„מטאמורפוסות״ של אוֹוידיוּס (ע״ע), הקורא לה בשם אַסטְרֶאָה (Astrea).

המושג די׳ מצוי גם בספרות העיון הפילוסופי. להֶרַקלֵי-טוֹס (ע״ע) הוא סמל לסדר מוסרי וצודק, שאינו ניתן להמרה, של העולם ושל קורותיו; מתפקידיה של די׳ לתפוס את הכַּזָבים ועדי-השקר ולעורר את עוֹזרותיה, הֶארִיניוֹת (ע״ע), במקרה שהשמש עוברת על מידותיה. לפי פַּרמֶנידֶס (ע״ע) הופקדו בידי די׳ — ה„רַבָּה לענוֹש״ — המפתחות לשער נתיבות היום והלילה.

D. (W. H. Roscher, Ausführl. Lex. d. griech. u. röm. Myth. I, 1018 f.), 1884; *D.* (Pauly-Wissowa, Realencycl. d. klass. Altert. IX, 574 ff.), 1903²; R. Hirzel, *Themis, D. u. Verwandtes,* 1907; V. Ehrenberg, *Die Rechtsidee im frühen Griechentum,* 1921; Diels-Kranz, *Fragmente d. Vorsokratiker,* III (Index, 130), 1937; E. Wolf, *Griech. Rechtsdenken,* I–II, 1950 ff.

מ. דו.

דִיקַיאַרְכוֹס — Δικαίαρχος — (נו׳ סמוך לאמצע המאה ה4 לפסה״נ), פילוסוף, היסטוריון וגאוגראף יווני.

די׳ היה, כנראה, בן מֶסֵני (היום מֶסינה) שבסיציליה והיה מתלמידיו של אריסטו. מספריו נשתמרו קטעים בלבד, ועיקרי תורתו ידועים לנו ממקורות אחרים. די׳ דגל בדעה, שהנפש היא מזיגה של ארבעת היסודות, ולפיכך — בת-תמותה. אך יש מייחסים לו — יחד עם זה — את הדעה, שיש בנפש משהו אלוהי, המאפשר לאדם לעתים לראות את העתידות בחלום ובמצב של אֶקסטזה. מסתבר, שדי׳ דחה את התורה האריסטוטלית על השכל בן-האלמוות, ואולי משום כך העדיף — בוויכוח עם תֶאוֹפרַסטוֹס (ע״ע) ובניגוד לדעת רבם המשותף — את חיי-המעשה על חיי העיון. בהסתמכוֹ על אורח-חייו של סוקראטס, ראה קירבה בין הפעילות הפילוסופית והפעילות המדינית. — די׳ כתב כמה חיבורים ביוגראפיים, ביניהם „חיי אפלטון״.

לספר-ההיסטוריה של די׳, „חיי-הֶלַס״, היתה השפעה רבה בספרות היוונית והרומית. די׳ האמין בנצחיותו של הגזע האנושי וחילק את התפתחותו ל3 תקופות: תור-הזהב, שבו חיו בני-אדם ללא דאגה וללא מלחמות, כשהם ניזונים מפירות-האדמה המצויים להם ללא עבודה; תקופת הנוֹמאדיוּת, אשר בה מבוססת כלכלתם של בני-האדם על השימוש בבעלי-חיים; התקופה השלישית היא תקופת החקלאות. — המשטר המדיני הטוב ביותר בעיני די׳ הוא המזיגה של שלושת המשטרים היסודיים, המלוכני, האריסטוקראטי והדמוקראטי. — בתחום הגאוגראפיה הגן די׳ על ההשקפה שהארץ היא כדור וחישב, כנראה, את אָרכּוֹ של המֶרידיאן; וכן חיבר ספר על גָבהם של הרי הפֶּלוֹפּוֹנֶסוֹס.

E. Passamanti, *D. di Messina* (Rend. della Reale Accad. dei lincei, ser, IV, 7), 1811; F. Leo, *Die griech.-röm. Biographie,* 1901; F. Wehrli, *D.* (Die Schule d. Aristoteles, I), 1944.

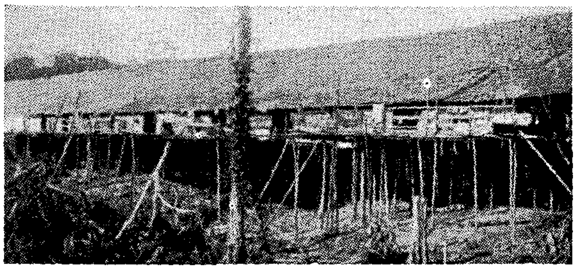
ש. פ.

דַיָקִים (Dayak, Dyak), השם שבו נקראו בפי זרים השבטים הפרימיטיוויים היושבים בפנים האי בּוֹרנֵאוֹ — להבדיל מן המאלאיים המוסלמים, היושבים באיזורי-החוף. מַבחינים בדי״ כמה קבוצות-עממים: פּוּנאן בפנים האי; קֶלֶ-מאנטאן — בצפון-מזרח; בּאהאוּ — במרכז ובצפון-מזרח; איבאן או „הדי״ הימיים״ — בסאראוואק; נְגאג׳וּ — בדרום; ה„די״ היבשתיים״ — בדרום-מערב. מספרם הכללי נאמד ב1.5 מיליון נפש. הדי״ נמנים ברובם עם „המאלאיים הקדומים״ — ממוצא קאווקאזי-מונגולי מעורב — של אינדונֶזיה (ע״ע, עמ׳ 885/6). מבנה גופם מגושם יותר ולסתותיהם בולטות פחות מאלה של המאלאיים ממש; כמו-כן הם חסרים קיפולי זוויות-העיניים. — הדי״ מדברים בלשונות ובניבים מאלאיו-פּוֹלינֶזיים שונים, הקרובים זה לזה. כל הדי״ — חוץ מן הפּוּנאנים — עוסקים בגידול אורז בקרקע יבשה; הפּוּנאנים נוודים, ויש מטילים ספק בייחודם האֶתני ומשערים, שבשם זה נקראו כל אותן קבוצות שבחרו בחיי-נוודים. מדי 10—15 שנים — הכל לפי מצב הקרקע — מעתיקים רוב בני-הכפרים את מושבותיהם לאדמות חדשות, שהוכשרו לחקלאות ע״י בירוי יערות. הדַיִג והצַיִד ממלאים תפקיד חשוב בכלכלתם של הדי״. כלי-זינם העיקריים הם קנה-הנשיפה וחיצים מורעלים. — בקרב הבּאהאוּ נהוגה בניית בתים ארוכים, באורך 100—150 מ׳, שבכל אחד מהם דרה לעתים קרובות אוכלוסיה של כפר שלם, המונה 200—300 נפש; לצרכי בישול, אכילה וחיים חברתיים משמשת עזרה, הנמשכת לאורך הבניין כולו; לכל משפחה חדר מיוחד, הפונה לעזרה, ובזו האחרונה ישנים רק נערים ובחורים.

לבושם של הד״ הוא עפ״ר איזור-מתניים עשוי פשתים; איזור הנשים ארוך יותר, והן נוהגות לגלות את ירכן השמאלית; לבגדי-חג משמשים לשני המינים מעילי-פשתים וכובעים קלועים מעלי-ראטאן (תמ׳: ע״ע בּוֹרנֵאוֹ, עמ׳ 77). האירגון החברתי פרימיטיווי ביותר, ואינו עולה על רמה כפרית אלא במקרים מועטים. בעלי-המלאכה עוסקים

טיפוסי דאיאקים מסאראוואק

בית ארוך של דאיאקים

בחישול־ברזל, בחטיבת־עץ, בציור ובקיעקוע; לכל סוגי המלאכה נודעת משמעות דתית. — האירועים השנתיים כרוכים בטקסים מיוחדים. לפי האמונה הרווחת בקרב הדי״ תלויה מידת האושר וההצלחה בכוח מאגי; עד הזמן האחרון נהגו להשיג את הכוח הזה ע״י צֵיד ראשי־אדם, שהיה ממלא תפקיד חשוב בטקסי פריון, נישואים וחנוכת־מתבגרים. לפנים אירעו בקרב הדי״ מקרים בודדים של אכילת בשׂר־אדם. הכַשָׁפים — שרובם נשים — משמשים מתווכים בין אדם לכוחות שמעל לטבע. לפי דימוּיָם שוכנים רוחות מסוגים שונים וממדרגות שונות בגופים חיים ובודדים; כן שומרים הדי״ על מיני טַבּוּ (ע״ע) שונים.

H. L. Roth, *The Natives of Sarawak and Brit. North-Borneo*, I–II, 1896; C. Hose and W. McDougall, *The Pagan Tribes of Borneo*, I–II, 1912; C. Hose, *Natural Man: A Record from Borneo*, 1926; Fay-Cooper Cole, *The People of Malaysia*, 1945; M. A. Dekker, *A Book on the Country and People of Indonesia*, 1951; H. Schärer, *Die Gottesidee d. Ngadju-D. in Süd-Borneo*, 1951; W. R. Geddes, *Nine Dayak Nights*, 1958.

ס. אג.

דִיקִין, אַלְפְרֶד — Alfred Deakin — (1856—1919), מדינאי אוסטראלי. לפי מקצועו היה די׳ עורך־דין; ב1880 נבחר לבית־הנבחרים של מולדתו, המושבה ויקטוריה, והיה במהרה לאחד המנהיגים של המפלגה הליבראלית; הוא התבלט כנואם מזהיר וכלוחם למען המעמד הבינוני. די׳ מילא כמה פעמים תפקידים ממשלתיים כשר־המשפטים וכשׂר לעבודות ציבוריות, ובתפקידו האחרון עסק ביחוד בבעיית ההשקאה, שהיא גורלית לפיתוחה של אוסטראליה; הוא אף פירסם מחקרים בבעיה זו. די׳ היה מראשי הפעילים למען איחודן של המושבות האוסטראליות והקמת הקהיליה האוסטראלית (ע״ע אוסטרליה, היסטוריה, עמ׳ 1012). חוקת המדינה החדשה עובדה בעיקר במו״מ שניהל די׳ בלונדון עם ג׳. צֵ׳ימבֶּרלֶן (ע״ע). בממשלה הראשונה של הקהיליה היה די׳ שׂר־המשפטים, ואח״כ כיהן 3 פעמים (1903/4, 1905/8, 1909/10) כראש־הממשלה.

W. Murdoch, *A. D.*, 1923.

דִיקִינְסוֹן, אֶמִילִי — Emily Dickinson — (1830, אֶמְהֶרסט [מֶסֶצ׳וּסֶטס] — 1886, שם), משוררת אמריקנית. די׳ היתה בת עורך־דין וגיזבר־קוֹלֶג׳ אמיד, ממשפחה שבה שׂררה הרוח הפוריטאנית־קאלוויניסטית של „אנגליה החדשה" המסָרתית; היא עצמה נתחנכה ב„אקאדמיות לבנות" על כל שיטות־החומרה שהיו מקובלות בזמנה, אבל עוד בנעוריה התמרדה במשטר של הביקורים הקבועים בכנסיה. בהיותה בת 23 נתלוותה לאביה — שהיה אז חבר־הקונגרס — בשהותו בוושינגטון ובפילאדלפיה. באותה תקופה עבר עליה, כנראה, זעזוע של פרשת אהבה, שסופה היתה אכזבה. אחרי שובה לעיר־מולדתה פרשה בהדרגה מחיי־החברה, הסתגרה בבית־אביה ולא באה עוד במגע אלא עם בני־משפחתה. ב1862 התחילה כותבת שירים, בעיקר — כנראה — בחינת שיח פנימי לעצמה וללא מגמת פירסום. רק חמישה משיריה יצאו לאור בחייה, ואף אלה בעילום־שמה. יותר מ1,000 משיריה לא נמצאו אלא אחרי מותה בעזבונה, רובם כתובים על פתקים בודדים. הקובץ הראשון של שיריה יצא ב1890, ואחריו באו הרבה מילואים ומהדורות חדשות, רובן משובשות ואפילו מסולפות. היום מונים אותה עם הקלאסיקנים של הספרות האמריקנית, ורבים רואים בה אחת המשוררות הגדולות של כל הזמנים.

אֶמילי דיקינסון

שיריה של די׳ כולם קצרים; רק מעטים עוברים תריסר שורות. הגותה ותחושת־עולמה מזוקקות וממוצות, וביטויין מתקרב לצורת המכתם; יצירות בודדות נראות לפעמים כמקוטעות. אולם מתוך כלל־שירתה נשקפת אחדות האישיות וההשקפה; בגלל עומק החוויה שניתן לה ביטוי ביצירתה נאמר על די׳ שהיא „תיירת נועזת בעולם־הנצח". יש בה משום נזירה ומיסטיקנית, המתנודדת בין היאוש מיכָלתה למצוא את האלוהים לבין הוודאות הלוהטת שהוא נמצא, שהוא האהבה שמעבר־ליקום, שניתן לאדם לדעתו ולחיותו. אך יחד עם זה היא לוקחת חלק בחיי העולם הזה, מגיבה עליו תגובה חושנית ערה, והיגונים, האכזבות והשמחות של החיים ידועים לה מאד. נוסף על כך היא מחוננת בכושר הלצה שנונה ולפעמים חריפה, שאינה מהססת לכוונה לאלוהים עצמו. שכן אמנם שוכן האל במרומים — והיא יודעת את מקומו כאילו רואה אותו בעיניה —, ואמנם גם בני־אדם וגם החיות, הצמחים, העופות והכוכבים מצטרפים למערך רוחני מסודר, אולם האל אינו עונה לתפילות ונראה לעתים זועף כילד, נתפס כביכול לדקדוקי־עניות, למעשים חסרי־טעם, ואף נוהג בלב ולב: לגבי דידה הוא „האב הפורץ, השולחני" (burglar, banker father). לדברי עצמה היא מחשבת חישובים קטנים באריתמטיקה הרוחנית — חישובים של נפש נבוכה, מתלבטת וכֵנה עד למעמקיה. — די׳ נמנית עם ההוגים העזים ביותר והדמויות הרגישות ביותר שקמו עד עתה לתרבות האמריקנית. מהות יצירתה אינה ניתנת לחיקוי, אולם לחלוחיתה של לשונה וניסוייה במֵעין־חרוזים ובתחבולות־שירה אחרות השפיעו על משוררים רבים של המאה ה20.

הוצאה חדשה מתוקנת של כל שיריה יצאה (ע״י ת. ה. ג׳ונסון) ב3 כרכים ב1955.

M. D. Bianchi, *The Life and Letters of E. D.*, 1924; G. Tagger, *Life and Mind of E. D.*, 1930; A. Tate, *Reactionary Essays*, 2–26, 1936; G. F. Whicher, *This Was a Poet: A Critical Biography of E. D.*, 1938; R. P. Blackmuir, *Expense of Greatness*, 106–138, 1940; R. Chase, *E. D.*, 1952; T. H. Johnson, *E. D.*, 1955; M. T. Bingham, *E. D.: A Revelation*, 1955.

ש. י. כ.

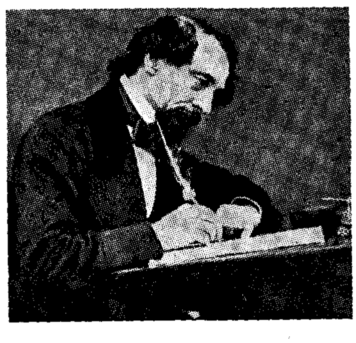
דִי קַן, מַכְּסִים — Maxime Du Camp — (1894—1822), סופר ופובליציסטן צרפתי. בנעוריו היה ד״ק ידיד של פלוֹבֶּר (ע״ע), שאותו ליווה בנסיעתו למזרח. תיאור־הנסיעות שלו — שהוא חי, אך גם שטחי ולא תמיד מהימן — זכה בשעתו להצלחה רבה; זה היה גם אחד הספרים הראשונים שקושטו בצילומים, שהכינם המחבר עצמו. ד״ק היה פעיל בחיים הציבוריים והמדיניים, ובין השאר השתתף כמתנדב בגדודים של גאריבּאלדי ב1860. ברומאנים שלו, וכן במחקרים היסטוריים, תיאר את המציאות החברתית־תרבותית והכלכלית של הכרך פאריס ואת המאורעות הגדולים שאירעו בו בימיו — מהפכת 1848 והקומוּנה של 1871. במאמרי־ביקורת בענייני ספרות ואמנות, וביחוד במסות פוליטיות, נתן תיאורים שנונים של אישים רבים מבני־דורו. חומר היסטורי־תרבותי חשוב נמצא בזכרונותיו, שלא הוצאו בשלמותם — בהתאם לצוואתו — אלא ב1949, יותר מ50 שנה אחרי מותו. — ע״י השתלבותו בענייני־דיומא של זמנו רכש לו ד״ק בשעתו מקום מכובד בספרות; אולם אחרי מותו ירדה קרנו.

ספריו העיקריים: Souvenirs et paysages d'Orient („זכרונות ונופים מן המזרח״), 1848; Paris, ses organes, ses fonctions, sa vie dans la seconde moitié du 19e siècle („פאריס, איבריה ופעולתם, חייה במחצית השניה של המאה ה19״), 1869—1875; Souvenirs littéraires („זכרונות ספרותיים״), 1882.

S. Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, XII, 1858; E. Maynial, *Flaubert et son milieu*, 1927; A. Finot, *Essais de clinique littéraire. M. Du C.*, 1949.

דִיקֶנְז, צַ׳רְלְז — Charles Dickens — (1812, פורטסמות — 1870, לונדון), סופר אנגלי. די׳ היה בנו השני של פקיד ממשלתי, ג׳ון די׳, אדם שהיה חסר כל יציבות באָפיו, נמשך תמיד לחיים טובים, היה מסתבך בחובות, משתמט מאחריות ומלא פיו מליצות נבובות. ימי־ילדותו של די׳ עברו באוירה של חוסר בטחון כלכלי, פחד מפני יום־מחר ונדידה מדירת־ארעי אחת לשניה; עד סוף ימיו נשארה טבועה השתרשות בחיי־קבע. בו הרגשה של חוסר קרובי אמו היו בזים לאביו, שהוריו היו משרתים, וסירבו לקבלו בביתם; אולם לאחר זמן נתגלה, שאבי־אמו הגאה של די׳ מעל בכספי־ציבור ונאלץ לברוח לחו״ל. יתכן, שכל המאורעות הללו גרמו לאחר מכן לעיסוקו המופרז של די׳ בבעיות הבטחון החברתי והחָמרי, הן בכתביו והן בחייו, וכן לעובדה, שאף לאחר שיצאו לו מוניטין לא קנה לו את מקומו בחברה האנגלית. די׳ נתחנך בעיקר בביתו על־ידי אמו ודודתו, אך ב1821 נשלח לבית־ספר מקומי. ב1822 הועבר אביו ללונדון, אולם שם הלך ונסתבך בחובות, עד שנאלץ למכור או למשכן את כל חפצי המשפחה, לרבות הספרים שגרמו לעיצוב טעמו הספרותי של די׳ — כתבי פילדינג, סמוֹלֶט, גולדסְמית, סֶרוַנטֶס, וס׳ אלף לילה ולילה. הנער נאלץ להפסיק את לימודיו כדי לעסוק בעבודות־בית ובטיפול באחיו הקטנים. כשמלאו לו 12 שנים, נשלח לבית־חרושת קטן באחת משכונות־העוני, כדי להדיח בקבוקים ולהדביק בהם פתקים. ההשפלה שבעבודה בזויה זו, שתמורתה היה מקבל פרוטות, נטבעה עמוק בזכרונו; בקטע האוטוביוגראפי, ששילב אותו ב„דֵיויד קופרפילד״ (ר׳ להלן), כינה את החוויה הזאת בשם „יסורי נפשי בסתר״ ולא גילה אותה אף לאשתו ולבניו, כשם שהסתיר מהם את דבר מוצאו ומאסרו של אביו; כל הדברים הללו לא נתגלו אלא לאחר מותו. באותם ימים שוב הושם אביו במאסר, אך לאחר חדשים־מספר שוחרר בעקבות ירושה קטנה שקיבל. אח״כ נסתכסך עם בעל ביהח״ר ואמר להוציא את בנו משם, אולם אמו של די׳ היתה תקיפה בדעתה להחזירו לעבודה; אע״פ שנכשלה בכך, לא סלח לה די׳ לעולם — כפי שהודה הוא עצמו לאחר מכן —, ובסיפוריו חוזרת דמותו של ילד שנוא על הוריו או עזוב מהם. בינתיים הוכרח אביו להתפטר ממשרתו בממשלה ונעשה לכַּתָּב פארלאמֶנטארי של אחד העתונים. די׳ נשלח שוב לבי״ס במשך כמה שנים, וב1827 יצא לעבודה, תחילה כשליח במשׂרד, ואח״כ כפקיד אצל עורך־דין. ב1828 למד קצרנות ונעשה לכתב בדומה לאביו; במשך הזמן נעשה מומחה למקצוע זה. פרי הסתכלותו בהווי של בתי־המשפט במשך שנתיים ושל הפארלאמנט במשך 4 שנים היה — שנאה לעיוות־הדין ועינוי־הדין מצד אחד, ואכזבה מכל אידיאולוגיה פוליטית ומכל רעיונות דוקטרינאריים — מצד שני; כשהוזמן לאחר מכן כמה פעמים להציע את מועמדותו לפארלאמנט, היה מסרב כל פעם. בינתיים שקד על הקריאה בספריית המוזיאון הבריטי וביקר בתיאטרון, שהיה מחסידיו הנלהבים כל ימי־חייו, ואף חלם זמן־מה להפוך אותו למקצועו. אח״כ נתפס די׳ לאהבה עזה לאשה שלא השיבה לו אהבה; חוויה זו גרמה לו במשך שנים יסורים נפשיים קשים, שהטביעו בו את חותמם עד סוף־ימיו. ב1834 נאסר אביו שוב, ודי׳ נאלץ לקבל על עצמו את האחריות לקיום כל בני־ביתו; עד סוף חייו היו הוריו ואחיו, ולאחר מכן אף קרובי אשתו, מנצלים אותו ללא רחמים. ב1835 התחיל די׳ לפרסם רשימות בכ״ע שונים; כתבים אלה יצאו במכונס ב1836 בשם: Sketches by Boz, Illustrative of Every-Day Life and Every-Day People („רשימות בּוֹז, המתארות חיי יום־יום ואנשי יום־יום״), וזכו להצלחה רבה. די׳ הוזמן לחבר רומאן בהמשכים חדשיים בשביל אחד מכה״ע. כך נכתבו Pickwick Papers (1836/7), שעשׂאוהו למקובל שבסופרי זמנו. אח״כ חיבר עוד 15 רומאנים, שכולם נתפרסמו בהמשכים בכתבי־עת, וכן שפע של סיפורים קצרים, מסות, רשימות־מסע, פארסות ובורלֶסקות דראמתיות, ואף „דברי־ימי אנגליה כתובים לילדים״. ב1836 נשׂא די׳ לאשה את קֶיט הוֹגַרת, בתו של עתונאי, שילדה לו 10 ילדים. זמן קצר לאחר נישׂואיו באה להשתקע בביתם אחת מאחיותיה; מותה הפתאומי גרם לדי׳ עגמת־נפש, ששוב לא הירפתה ממנו. כעבור כמה שנים נשתכנה בביתם האחות השלישית, והיא היתה מטפלת בבית ובילדים. לאחר 22 שנות־נישׂואים עזב די׳ את אשתו ואת ילדיו בשל קשריו עם שחקנית צעירה, אֶלֶן טֶרְנַן (Ellen Ternan); רק גיסתו הצעירה צידדה בו כנגד בני־משפחתה שלה, ואף נתיידדה עם אהובתו.

לאחר שיצאו לדי׳ מוניטין כסופר ולאחר שזכה לאמידות,

צַ׳רְלְז דִיקֶנְז (צילום משנת 1859)

הירבה בנסיעות. תקופות ארוכות היה שוהה באיטליה ובצרפת; רשמי שהותו באיטליה תוארו ב„תמונות מאיטליה" (1846). ב1842 ערך לראשונה מסע־הרצאות לאמריקה, אך הדעות שהביע בגלוי בגנותם של החוקים להגנת זכויות־הסופרים ובגנותה של העבדות, עשו לו מתנגדים; על מסעו זה כתב ב„רשומות אמריקניות" (1842). במסעו השני לאמריקה ב1867/8, כשכבר היה סופר בעל שם־עולם, נתקבל בכל מקום בהתלהבות. ב1850 יסד די' כ"ע משלו, את השבועון Household Words („דברים השגורים בפי הכל"), וב1859 כ"ע אחר בשם All the Year Round („כל ימות השנה"), וכל כתביו המאוחרים, יחד עם אלה של סופרים נודעים אחרים, יצאו בכה"ע האלה. בשנות־חייו האחרונות נהג די' לקרוא קטעים מחיבוריו בציבור, והקריאות הללו נתחבבו על הקהל ביותר בגלל כשרון־המשחק הנפלא, שבו הצטיין המחבר. נוסף על פעילותו הספרותית הירבה די' גם לעסוק בצרכי־ציבור; מתוך רגש סוציאלי עמוק לחם מלחמה פעילה ומעשית בליכלוך, בבערות, בעוני ובפשע, שחזה בחברה שבקרבה חי. הוא יסד מכונים לפועלים, מועדונים ומעונות־מקלט לנשים שסרחו, והוקיע במאמריו ובכה"ע שלו, וכן בנאומים בציבור, את חוסר־ההיגיינה, את מעונות־העוני וכיו"ב. כל העיסוקים הרבים והשונים הללו, וכן המתיחות שבחייו הפרטיים, התֵשו את כוחותיו, והוא מת בגיל 58 משבץ־המוח. די' נקבר ב„פינת־המשוררים" שבכנסיית־וֶסטמינסטר.

די' מחבר־הרומאנים היה בעצם משורר, שכן הקו העיקרי שבחייו ובכתביו היה דמיון נלהב, המיוחד למשוררים. שתי גישות ניכרות ביצירותיו של די', שמעולם לא הצליח לגשר ביניהן: מצד אחד היה רומאנטיקן סנטימנטאלי, הנוטה להזיות, ומצד שני היה רֶאַליסט סאטירי נוקב, שנלחם בפגעי החברה בזמנו; האור והחושך היו משמשים בו בערבוביה; פעמים היה פונה לקומיות, ואף לפארסה ולבורלֶסקה, ופעמים היה שטוף במידה חולנית בתיאורי פשעים ומוות, בלהות ושגעון, ותמיד אנו מוצאים בכתביו את האגדה משולבת במסגרת רֶאַליסטית. ביצירותיו הראשונות ניכרת היתה רפיפות של המבנה הספרותי והתגלו בהן אימפרוביזאציות של גאון בלתי־מרוסן; הדמויות נתפסו תפיסה סאטירית כקאריקאטורות גרוטֶסקיות או כטיפוסים „שטוחים", בעלי תכונות בולטות ואפייניות מועטות; המציאות החברתית נראתה מתוך אספקלריה של השניות הפשטנית של לבן ושחור, של תום ואשמה, של עושר ועוני, של צדק ורשע. ביצירותיו המאוחרות באו בהדרגה חישוב־נושאים מרוכז ומכוון יותר, חקירות פסיכולוגיות מעמיקות יותר של דמויות בעלות אופי מורכב ומרובה־צדדים, באה ההבנה לסוד קיומם זה בצד זה של הטוב והרע בעולם כולו, בכלל ובִפרט כאחד. מבחינה מסויימת ניתן לומר, שדי' התקדם מאופטימיזם קל לפסימיזם זועם, ממֶלודראמה לדראמה אמיתית.

הרומאן הראשון של די', „פיקוויק", היה נמכר במאה ה19 בכמויות גדולות מכל ספר אחר ונשאר עד ראשית המאה ה20 המקובל שבספריו. „פיקוויק" מתאר את הרפתקאותיה המבדחות של קבוצת אנשים אֶכּסֶצֶנטריים, מבני לונדון הטיפוסיים; הסיפור מתחיל בצורה בורלֶסקית מובהקת, אך בדרך־התפתחותו הופך לתיאורו של אדם תם וישר, הנופל בפחים שטמנו לו רודפי־בצע. יש כאן כבר משום רמיזה בנוסח קומי לנושאים, שאליהם חזר די' בכתביו המאוחרים בצורה מעמיקה ואף טראגית יותר — השחיתות והשימוש לרעה בזכויות־העדיפות של אנשי המינהל והמשפט, נֶגע החניפות שבִכלל והצביעות שבִפרט. ברומאן משולבים סיפורי־מעשיות בעלי נימה של היסטֶריה חולנית, שהיא משמשת יסוד קבוע בכתבי די': סיפורים העוסקים בשגעון, במעשי־פשע, באשמה, בעוול ובאכזריות, בחיי בית־הסוהר. — הרומאן השני של די', Oliver Twist (1837/8), עיקרו חמלה ואימה, כמעט ללא צחוק ודברי־בדיחה; זהו סיפור גורלו של ילד עלוב ונדכא, הנמלט מעולם אכזרי וזועם של בית־יתומים אל האכזריות והכיעור שבעולם התחתון של גנבים, זונות ורוצחים. אחד הקטעים העזים ורבי־הרושם ברומאן הוא פרשת היהודי הזקן, חיים (Fagin), שעמד בראש חבורת־פושעים. — ברומאן Nicholas Nickleby (1838/9) מסופר על גיבור אציל־הרוח, אמו האלמנה ואחותו (שבהן תיאר די' את אמו ואת אחותו שלו), הנופלים בפח שטמן להם הדוד, נושך־הנשך הרשע, איש־העסקים חסר המצפון. הגיבור נעשה חליפות למורה־עוזר, לשחקן בלהקה פרובינציאלית ולפקיד בבית־מסחר. בסיפור זה מגלה די' את ידיעותיו בחיי התיאטרון, אך בעיקר הוא מוקיע את האכזריות ואת חוסר־היעילות שבשיטת בה"ס שהכיר; הצלחתו של הספר גרמה לתיקונים בשיטות החינוך. כמו ב„אוליוור טוויסט", באים לבסוף הרשעים על ענשם, בעוד שרוב הטובים זוכים לאושר והצלחה. — The Old Curiosity Shop („בית־ממכר לעתיקות", 1840/1) הוא מֶלודראמה סֶנטימֶנטאלית, המכילה מַראות ומאורעות עזים ורֶאַליסטיים. לסיפור עֱנותה של נֶלי הקטנה (שבה תיאר די' את גיסתו, מֶרי הוגַרת, שמתה בנעוריה) ולתיאור מותה הָמָה בשעתו לב ציבור הקוראים; הגיבורה נחשבה לסמל עליון של תום־הנעורים. — Barnaby Rudge (1841) הוא רומאן היסטורי מימי „מהומות גורדון" (ע"ע, גורדון, לורד ג'ורג', עמ' 483), ב1780, והוא משקף את גישתו של די' כלפי התנועה הצ'ארטיסטית בימיו: מצד אחד — אהדה למעמד־העניים הנרדף, ומצד שני — רגשי פחד ושנאה כלפי ההמון הפרוע. — A Christmas Carol („פזמון חג־המולד", 1843) הוא המפורסם שבסיפורי חג־המולד, שאותם חיבר די' מדי שנה בשנה, אע"פ שהתרחק מן הכנסיה ומאס במיסתורין שלה וגם במנהגיה ונימוסיה. — Martin Chuzzlewit (1843/4) הוא סאטירה נוקבת על סדרי המשפחה והוקעת הכיעור שבחיים, שיסודם ברדיפת־בצע, באנוכיות ובצביעות של החברה האנגלית הוויקטוריאנית והחברה האמריקנית כאחד. אחד הטיפוסים המרכזיים שברומאן, הארדיכל פֶּקסְניף (שדמותו מבוססת במקצת על זו של אביו של די'), המעמיד פני צדיק גמור כדי לכסות על רשעת־לבו, הפך בספרות האנגלית לסמל הצביעות המתחסדת. ברומאן זה עדיין הומתקה המגמה הסאטירית־התוקפנית ע"י בורלֶסקה והומור, ואילו ברומאן Dombey and Son („דומבי ובנו", 1847/8) הנעימה והנושא כאחד זעומים הם. הנושא המרכזי שבו הוא הטראגדיה של גאוות העשיר ושל ההתמסרות לכסף ולהצלחה במסחר, שהופכת לאידיאל־החיים. מתוארות בו כל ההסתעפויות המסובכות של עסקי־מסחר גדולים. בעל־העסקים קשה־הלב מאבד בשל חוסר־רגש ואדישות את בנו, את אשתו האצילה, ולבסוף גם את רכושו ואת בית־מסחרו, שלהם הקדיש את כל חייו. בתו, שאותה הרחיק מעליו, נישאת לפועֵל בחיר־לבה, והיא שגואלת לבסוף את נפש אביה, שנעשה שבור, עני, בודד ושפל־רוח. — David Copperfield (1849/50) זכה מיד להערכתם של אנשי־הטעם והיה חביב על די' עצמו יותר מכל יצירותיו, ולסוף זכה אף בציבור בהצלחה יותר מכל הרומאנים של די'. זה היה הרומאן הראשון של די' שנכתב

בגוף ראשון, ומרובה בו היסוד האוטוביוגראפי. גיבור הספר אינו במידת־מה אלא די׳ הנער; דמויותיהם של מר מיקוֹבֶּר ואשתו מבוססות על דמויות הוריו, ואילו דורה, אשתו הראשונה של דֵיוִיד, מגלמת את מֶרִי בִּידְנֶל, אהובת־נעוריו של הסופר. בספר מופיעים המצבים והעציבות החביבים על די׳: הילד האובד; הטיפוסים הקומיים, המוצגים מעשה ידי־אמן ע״י ביטוי אָפייני או עציבה קבועה או תנועה מורגלת; הנסיון להזיל דמעות מעיני הקורא ע״י פאתוס מופרז; התיאור המֶלודראמתי של הנערה העלובה; הרשע המרושע והצבוע; מחזה המוות. ברומאן זה באים לידי ביטוי הבנתו ההולכת ומעמיקה של די׳ למלחמת המעמדות ושנאתו ההולכת וגוברת לפוריטאניזם של המעמד הבינוני, שכרוכים בו דיכוי הרגש וחוסר חמלה אנושית במסווה של מוסריות. בדומה לבְּלֵיק (ע״ע) ושֶלי (ע״ע) קודמיו, נתקומם די׳ נגד הפיכת דפוסי החברה למוסדות של קבע — הן במשפט, הן בממשל והן בדת, וראה בתהליך זה דיכוי הרגש הבלתי־אמצעי והחופש שבהתנהגות הטבעית. — ברומאנים Bleak House („הבית השומם״, 1852/3), Hard Times („ימים קשים״, 1854), Little Dorrit („דוריט הקטנה״, 1857/8) המשיך די׳ במלחמתו לאהבת־אנוש צרופה. כל אחת מן היצירות הללו בנויה מסביב לנושא מרכזי, שסמלו המובהק בצדו. הגישה הסמלית באה לידי ביטוי מילולי בשמותיהן של הדמויות, שיש בהם משום פעולה עזה על הרגש, וכן בתמונות, כגון תיאורי הערפל ב„בית השומם״, הקירקס ב„ימים קשים״, בית־הסוהר ב„דוריט הקטנה״, וכיו״ב; הסמליות מתבטאת גם בדרך הסיגנון: די׳ נוהג לברור פרטים וקווים אָפייניים אישיים ולהגביר אותם עד כדי הפיכתם לסימנים מובהקים של דפוסי ערכים שונים וגישות שונות לחיים. ברומאנים אלה נתרחבה תמונת החברה והקיפה את כל מרוַח הטיפוסים והקבוצות, מביתו של בעל־האחוזה עד מעונות־העוני, ממנהיגי התרבות, החברה, הממשל והתעשיה, שמעלו בתעודתם, עד גורפי־הביבים והקבצנים. גדולי־הארץ מוצגים כקטנים בגאוותם, ברדיפת־הבצע שלהם, באכזריותם ובצביעותם, ואילו קטני־הארץ — כגדולים באנושיותם האינסטינקטיווית. החברה המאורגנת מוצגת כנטולה אופי אישי ואנושי ותופסת את היחסים האנושיים בצורת נוסחות משפטיות מופשטות ומוקפאות. את כל מרירות לעגו שופך די׳ על אותם אוהבי־אדם בעיני עצמם, על אותם מיסיונרים, הנותנים את דעתם על טובת הפראים שבאפריקה ומתעלמים מכל אחריות ללכלוך, לבערות, לעוני ולפשע שבקרבם. „ימים קשים״ הוא התקפה נמרצת על תורות האוטיליטַריים, על מדיניות חופש־הפעולה בשדה הכלכלה ועל תאוות־הבצע בכלל. אולם גם לתנועת הפועלים, שהתגבשה באגודות המקצועיות, התייחס די׳ מתוך הסתייגות, בהתאם להשקפותיו על ההמון ב Barnaby Rudge (ר׳ לעיל, עמ׳ 572): בעיניו היתה תנועה זו מנציחה את הליקויים שבאירגון התעשייתי, שבא במקום היחסים האישיים שבין אדם לחברו. די׳ נכנס למבוי סתום בין שנאתו לעבדות התעשייתית ואהדתו לזכויות הפועל כפרט כנגד המעביד הקשה — מצד אחד, ובין שנאתו למסגרות האירגוניות של ההמונים ולמנגנוניהן — מצד שני. לעולם היה לבו אל החלשים, העניים והעלובים; אולם, אעפ״י שהבין שאי־אפשר להבריא את החברה ע״י תיקונים חברתיים, מדיניים וכלכליים לצורך־השעה בלבד, לא יכול היה להסכים לפעולות מהפכניות הכרוכות במעשי־אלימות. את הפתרון היחיד ראה ב„לב חדש״, בפיתוח רגישות רוחנית, שיהא בה כדי להביא את הבריות לאידיאל של אחוות־אנוש, המרומם על כל הבדלי המעמדות. די׳ היה מחלק את האנשים לשני סוגים עיקריים — רודפי־בצע ושאינם רודפי־בצע, אולם לא הצליח להביא את הרעיון של הגורמים המוסריים בהתנהגות החברתית לידי שיטה שלמה ומלוכדת. — ב„דוריט הקטנה״ מסמל הכלא הממשי — שהיה כרוך בנפשו של די׳ בזכרונות־ילדות גורליים — את הכלא המוסרי מיסודם של הפוריטאנים ואת הכלא הכספי שבו נלכדים אנשי־העסקים. תיאורו של „המשרד לדיבורים־בעקיפין״ (Circumlocution Office) באותו הספר יש בו משום סאטירה רותחת על חוסר־היעילות הביורוקראטי של מנגנון הפקידות הממשלתית, ואוירת־הסיוט שבאותו תיאור קרובה לה ביותר זו שביצירות קַפקה (ע״ע). — ברומאן ההיסטורי The Tale of Two Cities („אגדת שתי ערים״, 1859) מעולמה של המהפכה הצרפתית מסתתר פסימיזם פוליטי־היסטורי עמוק מבעד לאוירה הרומאנטית־הרפתקנית של הסיפור. גם בו מתגלה אותו מבוי סתום לגבי הערכת המאבקים החברתיים: אמנם עריצי המשטר הישן באים על עָנשם המגיע להם, אולם בני־העם, המתקוממים לעוול ולעושק בתורת כלל ולא בתורת פרטים, אינם מעלים בידם אלא החלפת נוגשיהם בנוגשים אחרים. אף כאן אין די׳ רואה דרך לישועה אלא בגאולתו הרוחנית של הפרט עצמו. — ברומאן Great Expectations („תקוות גדולות״, 1860/1), שהוא שוב סיפור בגוף ראשון, יש תיאור של ימי־ילדות בדומה לזה שב„דיויד קופרפילד״. הרומאן מתאר את כוחו של הכסף כסימן־הֶכֵּר חיצוני לעליונות חברתית ומעמדית, וסמלו המרכזי הוא הבִצה — רמז ליסודותיה העכורים של החברה המאורגנת. האירוניה מכוונת כאן כלפי הסנוביזם של העושר והסנוביזם של המעמד. תיאור השפלתו וגאולתו הסופית של הגיבור בדרך היסורים וההתבוננות יש בו מן האמיתות יותר מאשר במקרים התכופים של „חידוש־הלב״ ברומאנים הקודמים של די׳. בדרך־כלל מלא הספר רוח פסימית הרבה יותר מ„דיויד קופרפילד״, שהוא דומה לו מבחינות רבות. — Our Mutual Friend („ידידנו המשותף״, 1864/5), האחרונה שביצירות המוגמרות הגדולות של די׳, מתגלה בה מלוא כוחו בשימוש בסמל — גל־האשפה, שעליו מבוסס עָשרן של הדמויות, ועליו הן נאבקות זע״ז. כאילו לכפר על דמותו של היהודי הרשע חיים ב„אוליוור טוויסט״ (ר׳ לעיל) מציג כאן די׳ את הזקן היהודי רִיָה (Riah), אחת מאותן נפשות טובות ויקרות, שבהן ראה די׳ ביאושו את התקווה היחידה לאנושות. — ביצירתו האחרונה — שלא נשלמה — של די׳, הרומאן Edwin Drood, מופיעה אישיות מפולגת, נגָן־בכנסיה ורוצח, שדמותה מעידה על המיפנה מביקורת־החברה לחקר־האופי הפסיכולוגי.

באנגליה היה די׳ במשך כמה דורות הסופר הפופולארי ביותר, אך גם באירופה זכה להצלחה עצומה. כבר בחייו יצאו תרגומים וחיקויים רבים לרומאנים שלו בגרמנית, וכן ניתרגמו ספריו לאיטלקית ולצרפתית, ואח״כ גם להולאנדית ולרוסית ולכמה לשונות אחרות. בעברית מצויים:

1) בית־ממכר־עתיקות (תרג׳ א. אובסי), תרפ״ד—תרפ״ט. 2) דוד קופרפילד (תרג׳ מ. בן־אליעזר), תרפ״ח; (תרג׳ י. לויט), תשט״ו. 3) אוליבר טוויסט (תרג׳ הלל בבלי), 1924. 4) כתבים מעזבון בית־הועד הפיקויקי, א׳ (תרג׳ י. ח. טביוב), ב׳ (תרג׳ ב. קרופניק), תרפ״ד; א׳—ב׳, תש״ז[2]; 5) פרשת

חייו והרפתקאותיו של ניקולס ניקלבי (תרג' י. לוז), א'—ד', תש"ח, תשי"ד[2]. 6) רישומים מאת בוז (תרג' א. אמיר), תשי"ג. 7) שתי ערים (תרג' י. גרוזובסקי), תרס"ז; (תרג' מ. בן־אליעזר), תרפ"ט. 8) תקוות גדולות (תרג' ק. כצנלסון), 1955. 9) הצרצור מאחורי התנור (תרג' י. סרייסקי), תרפ"ה.

השפעתו של די' היתה ניכרת בספרות האירופית בכללה; פריץ רויטר וגוסטַו פרַיטג בגרמניה, אלפונס דודֶה ואֶמיל זולה בצרפת, ואף סופרים כגוֹן סְטרינְדבֶּרג, דוֹסטוֹיֶבסקי וקַפְקה ניכר בהם שעסקו בכתבי די' בעיון רב. באנגליה נתנה השפעתו את אותותיה בדרכים שונות בכתביהם של גיסינג, ולז, שוֹ ופְּריסְטלי, שכל אחד מהם מצא בדי' את מבוקשו כדרכו. עתה נשתלבו כתבי די' במסורת הרומאן במידה כזו, שקשה לבודד את השפעתו העצומה של אותו אביר־הרומאן על התפתחותו של סוג ספרותי זה בכללו.

הוצאות חדשות של כתבי די': The Gadshill Edition, I—XXXVI, 1897—1908; The Nonesuch Edition, I—XXIII, 1937—8; The New Oxford D., 1945 —.

ביבליוגר.: Cambridge Bibliography of English Literature (ed. F. W. Bateson), III, 435—455, 1940; W. Miller, The D. Student and Collector, 1946.

J. Forster, *Life of C. D.*, 1872–4; G. Gissing, *D.: A Critical Study*, 1898; G. K. Chesterton, *C. D.*, 1906; W. Dibelius, *C. D.*, 1926[2]; P. Delattre, *D. et la France*, 1927; T. A. Jackson, *C. D.*, 1937; G. Orwell, *C. D.* (Inside the Whale and other Essays), 1940; E. N. Gummer, *D.'s Works in Germany*, 1940; E. Wilson, *C. D.: The Two Scrooges* (The Wound and the Bow), 1941; A. H. House, *The D. World*, 1941; U. Pope-Hennessy, *C. D.*, 1945; H. Pearson, *D.*, 1948; R. J. Cruikshank, *C. D. and Early Victorian England*, 1949; J. Lindsay, *C. D.*, 1950; E. Johnson, *C. D.: His Tragedy and Triumph*, 1952; A. B. Nisbet, *D. and Ellen Ternan*, 1952; J. Butt and K. Tillotson, *D. at Work*, 1957; A. A. Adrian, *Georgina Hogarth and the D. Circle*, 1957; K. J. Fielding, *C. D.*, 1958; J. H. Miller, *C. D.: The World of the Novels*, 1959.

א. א. מ.

דִי קַנְז', שַׁרְל דִי פְּרֶן, סְיֶה — Charles du Fresne, Sieur du Cange — (1610, אַמְיֶן — 1688, פאריס), היסטוריון ופילולוג קלאסי צרפתי. ד"ק למד משפטים באורלֶאַן, וב1631 הוסמך לעו"ד לפני הפארלאמנט, אולם לא הצליח במקצוע זה. הוא חזר לאַמְיֶן, קיבל מחותנו את משרת הממונה על אוצר־העיר והקדיש את עיקר זמנו למחקר לֶכּסיקוגראפי והיסטורי. ב1668 נשתקע בפאריס ונשאר שם עד סוף ימיו. — ד"ק הוא מאבות המחקר הביזאנטולוגי באירופה. החשובים מבין חיבוריו המרובים במקצוע זה הם: ההקדמה ל־Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français („דברי ימי קיסרות־קושטא תחת שלטון הקיסרים הצרפתים") — הכרוניקה של סופר־יה"ב ז'ופרֶה דֶה וילְאַרדוּאֶן (Geoffrey de Villehardouin), שד"ק ההדירה ותירגמה לצרפתית חדשה (1657); Historia Byzantina (1680). נוסף על כך ההדיר ופירש כתבי סופרים ביזאנטיים. אולם מפעליו החשובים ביותר הם: Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis („מילון לסופרים הלאטיניים הבינוניים והזעירים", 1678), ו־Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis („מילון לסופרים היווניים הבינוניים והזעירים", 1688), שאי־אפשר בלעדיהם לחוקרי ההיסטוריה של יה"ב עד היום הזה. על 3 הכרכים של „המילון" הלאטיני הוסיפו מלומדים אחריו כרכים נוספים עד המאה ה19; המהדורה האחרונה ב10 כרכים יצאה ב1883—1887. „המילון" היווני יצא במהדורה חדשה ב1889.

J. Ch. Dufresne d'Aubigny, *Mémoire historique pour servir à l'éloge de Ch. du Fresne, Sieur D. C.*, 1766; H. Hardouin, *Essai sur la vie et sur les ouvrages de Ch. D. C.*, 1849; L. Feugère, *Étude sur la vie et sur les ouvrages de D. C.*, 1852.

ח. ק. ב.

דַּיָּרוּת, במשפט — היחסים בין בעל־בית ודיירו, הנקבעים בדרך־כלל ע"פ דיני הקניין והחוזה. מכוח השליטה ברכושו רשאי בעל־הבית לקבוע את גובה דמי־השכירות של נכסיו, והשוכר חייב לשלם את דמי־השכירות שהוסכם עליהם. לא שילם — רשאי בעל־הבית לדרוש פינוי המושכר בהתאם להסכם שביניהם. תמה תקופת השכירות — נתונה הרשות לבעל־הבית למאן לחדש את חוזה־השכירות ולדרוש את החזרת המושכר, או להאריך את תקופת השכירות. השלטונות אינם מתערבים בדרך־כלל ביחסי השכירות שבין בעל־בית ודיירו ובהסדרתם (ע"ע שכירות).

ה ג נ ת ־ ה ד י י ר. בימי מלחמות־העולם I וII, משפסקה תנועת הבניה בארצות הלוחמות, החלו דמי־השכירות של בתי־מגורים מאמירים והולכים, ומשפחות רבות לא היתה ידן משגת לשלם את דמי־השכירות שנדרשו מהן, מפני היות מפרנסיהן משרתים בשורות הצבא. אז החלו השלטונות בארצות השונות להתערב ביחסים שבין בעלי־בתים ודייריהם, ע"י הגבלת חופש פעולתם של בעלי־בתים בנכסי מקרקעיהם. במקומות רבים נחקקו חוקים מיוחדים, או נבקטו אמצעים מינהליים, שנועדו להסדיר את דמי־השכירות שישלמו דיירים, ולהגביל את זכויותיהם של בעלי־בתים בענייני החזרת החזקה בנכסיהם המושכרים. עם גמר המלחמה קנו להן הוראות־שעה אלו שביתה במערכת־החוקים של מדינות רבות, לפי שנתרבו הנימוקים לדרישות ההגבלה ולהסדרת היחסים ע"י החוק בין בעלי־בתים לדיירים: מאות־אלפי חיילים הוחזרו משירות־הצבא לחיים האזרחיים; משפחות רבות, שבאו לגור במאוחד בימי המלחמה, עם גיוסם של הזכרים יוצאי־הצבא שבהן, חזרו ונפרדו ונזקקו למעונות מיוחדים; מקרי־הנישואין נתרבו; הפועלים החקלאיים, שנהרו קודם לכן לערים בשל שכר־העבודה הגבוה בתעשיות לצרכי המלחמה, לא נחפזו לשוב לכפריהם; מחירי־הבניה האמירו מפני האינפלאציה שפגעה בכלכלתן של ארצות רבות. סיבות אלו, ואחרות כיוצא בהן, החמירו את מצוקת הדירות והצריכו הטלת פיקוח — או המשכת הפיקוח שהוטל קודם לכן — על שיעור שכר־הדירה ועל זכותם של בעלי־בתים לדרוש פינוי, כדי למנוע תסיסה כלכלית. באמצעות חוקי־פיקוח אלה התערבו השלטונות בזכויות הרכוש של הפרט ובחופש ההתקשרות, ובעיקר הדבר הבטיחו לדייר את הזכות להמשיך ולהחזיק בדירתו אשר שכר לו, אף כי תקופת השכירות פקעה, ומנעו מאת בעלי־הבתים את האפשרות להפקיע שער ולדרוש, אם מאת הדייר הישן ואם מאת דייר חדש, את שיעור דמי־השכירות הגבוה שהיה ברצונם — ולעתים קרובות גם ביכלתם — לקבל. המחזיק בדירה ע"פ חוזה נעשה דייר מטעם החוק. למעשה לא היתה זו שכירות כלל, כי אם יחסי־דיירות שכפה החוק על בעלי־בתים שלא בהסכמתם ושלא בטובתם, מסיבות שהזמן גרמן, כן בעמים וכן בישראל.

ההוראות על הגבלת שכר־דירה ועל הגנת דיירים בא"י

מקורן בימי ההנהלה הצבאית, שהוקמה אחרי הכיבוש הבריטי. כבר ב1919 פורסמה בעניין זה פקודה מטעם המנהל הראשי של איזור הכיבוש, שהוראותיה הראשיות — אשר עיקריהן חוזרים ונשנים בכל פקודות־החוק שבאו אחריה — הן: (1) המושל הצבאי רשאי לצוות, כי בכל מקום באיזור־סמכותו לא יועלו דמי־השכירות של בית־מגורים או של בית־עסק, או של חלק מהם, אלא אם כן תתקבל על כך הסכמתו של המושל הצבאי; (2) דיירים רשאים להשאר במושכר המוחזק בידם שנה אחת נוספת, אף אם תקופת השכירות נגמרה, לפי אותם דמי־שכידות ולפי אותם תנאים הכלולים בחוזה שנגמר תקפו, אלא אם כן ישכנע בעל־הבית את ביהמ״ש שקיימת סיבה מספקת לדרישת הפינוי, כגון שהוא, בעה״ב, זקוק לדירה לצרכי עצמו. — מצוקת הדירות לא הוקלה גם לאחר מכן, והורגש הצורך להמשיך במתן הגנה לדיירים. לפיכך נחקקה ב1920 פקודת העלאת שכר־דירה, המרשה גם היא לכל דייר להשאר שנה נוספת במקום, אף אם תקופת השכירות החוזית נגמרה, לפי אותם דמי־השכירות, ולפי אותם התנאים שבחוזה שתקפו נגמר.

פקודת העלאת דמי־שכירות, 1921, אשר נחקקה על־ידי השלטונות האזרחיים, קבעה מחדש את עיקרי ההוראות שהיו כלולות בפקודות הקודמות, עם כמה חידושים. כגון מתן רשות לבע״ב לדרוש את פינוי המושכר כשהוא אומר להביא בו שינויים חשובים ותיקונים יסודיים. תקנה זו נועדה לעודד בניה והרחבת הבניינים הקיימים.

מטרת פקודות בעלי־הבתים והדיירים (פינוי והגבלת דמי־שכירות), 1934 ו1940, היתה לשלול מאת בתי־המשפט את הסמכות לפסוק פינוי, אף שתקופת השכירות החוזית נסתיימה, אלא במקרים מסויימים, כגון שהדייר לא שילם דמי־שכירות, או הפר את תנאי השכירות, או השתמש במושכר למטרה בלתי־חוקית או בדרך המהווה מטרד לשכנים, או שהמשכיר זקוק למושכר לצרכי עצמו, ואילו לרשות הדייר עומד שיכון־חילוף. ככלות תקופת השכירות זכאי היה הדייר להשאר במושכר לפי תנאי החוזה שתקפו פקע. אך כל דייר, אם חדש ואם ישן, לא היה חייב לשלם שכר־דירה מעל לשכר־הדירה המאכסימאלי שנקבע בחוק לחדר, בתוספת שיעור של 20%. ב1935 ניתנה הגנה כזאת גם למחזיקי „בתי־עסק", כלומר מקומות שכורים שאינם משמשים בתי־מגורים.

להוראותיהם של כל החוקים הנזכרים היה לכתחילה אופי זמני בלבד. אך בא״י, שלא כבארצות רבות אחרות, לא נעלמו במרוצת הימים שבין שתי מלחמות־העולם כל הסיבות אשר הצריכו הנהגת פיקוח על דמי־השכירות, ולא עוד אלא שנוספה עליהן סיבה אחת מקומית: קצב הבניה לא הדביק את קצב העליה היהודית המוגברת, ומצוקת הדיור הלכה וגדלה. לפיכך נחקקו ב1940/1 שתי פקודות־חוק, אשר גיבשו את ההוראות השונות להגנת דיירים שהיו קיימות עד אז, והנהיגו פיקוח קבוע ועומד על שיעור דמי־שכירות ועל זכותם של בעלי־בתים לדרוש פינוי בתים מושכרים. פקודות אלו הקפיאו את דמי־השכירות, בקבען דמי־שכירות „יציבים" לגבי בתי־מגורים או „מאכסימאליים" לגבי בתי־עסק. הוראות מיוחדות נקבעו לגבי בניינים חדשים. הסמכות להכריע בשאלת דמי־השכירות שיש לשלמם בכל מקרה ניתנה לבתי־דין מיוחדים. מאת בתי־המשפט נשללה הסמכות לצוות על פינויו של דייר מן המושכר שבחזקתו, אף אם תקופת השכירות פקעה, אלא במקרים המסויימים שפורטו בגוף הפקודות. — פקודות־חוק אלו הלכו בדרך־כלל בעקבות החוקים שהיו קיימים במשפט האנגלי בתחום ההגנה על דיירים. מטרתן היתה להגן על דיירים ולא להעניש בעלי־בתים, והן מורות על המאמץ שנעשה מטעם השלטונות בשעת־מצוקה להגיע לידי פתרון שיהיה צודק, במידת האפשר, לכל הצדדים המעוניינים.

ב מ ד י נ ת ־ י ש ר א ל בא שינוי יסודי בהלכות הדיירות־מטעם־החוק. החקיקה החדשה היא ישראלית מקורית, ואף שהיא בנויה על הנסיון המעשי שנרכש בעבר בתחום משפטי זה, היא מבטלת את הפקודות הישנות שנחקקו בימי המאנדאט להגבלת דמי־שכירות ולהגנת הדייר. חוקי הגנת הדייר, תשי״ד־1954, תשט״ו־1955, נועדו בעיקר לבטל את המצב של הקפאת דמי־השכירות שהונהגו 14 שנים קודם לכן, ולתת עם זה הגנה לדיירים מפני פינוי והעלאות שרירותיות בדמי־שכירות. דמי־השכירות של בתי־מגורים נקבעים לפי מספר החדרים שבהם: דירה שמספר חדריה אינו עולה על שלושה וחצי — דמי־השכירות שיש לשלם בעדה הם כדמי־השכירות ששולמו בעדה ביום הקובע (ב1940) עם תוספת, ששיעוריה מדורגים לפי מספר החדרים וחצאי־החדרים; דירה של ארבעה חדרים או יותר — דמי־השכירות שלה כדמי־השכירות שהיו משלמים בעדה ביום הקובע ב1953, בתוספת קבועה. בתי־עסק נחלקים לסוגים שונים, ודמי־השכירות של בית־עסק מסויים נקבעים לפי הסוג שאליו הוא שייך. החוק מסמיך את הממשלה לקבוע בתקנות שיעורי מינימום ומאכסימום של דמי־השכירות לפי שיקולים מסויימים.

החוק מטיל על בעל־הבית ועל הדייר כמה חיובים הדדיים, זה כלפי זה. על בעל־הבית מוטלת חובה לתת לדייר שירותים מסויימים ולעשות במושכר תיקונים מסויימים, אף אם לא קיבל על עצמו חובות אלה בחוזה־השכירות. הוצאות התיקונים והשירותים — מהן שחלות על בעל־הבית לבדו, ומהן שמתחלקות בין בעל־הבית ובין הדייר, לפי ראות עיני בית־הדין־לשכירות. כל הסיכסוכים בין בעל־הבית ודיירו, הנובעים מהוראותיהם של חוקי ההגנה על הדייר — ולאו־דווקא בענייני דמי־שכירות בלבד, כבפקודות־החוק הקודמות — מובאים להכרעה לפני בית־דין־לשכירות. תום תקופת השכירות החוזית אינו משפיע על מעמדו של הדייר, והלה זכאי להשאר במושכר ע״פ תנאי השכירות שהיו קיימים בתום תקופת־השכירות, אם לא שונו ע״פ הסכם או ע״פ החוק. החוק מסדיר גם את זכויותיהם של יורשיו של דייר שמת לבוא במקומו כדיירים מוגנים. סמכות רחבה נתונה לבית־הדין־לשכירות להרשות לדייר להשתמש במושכר למטרה אחרת מזו שלשמה שכר אותו, להשכיר חלק מן המושכר בשכירות־משנה ולבצע בו תיקונים ושינויים. בעל־הבית רשאי לתבוע את פינויו של הדייר מן המושכר רק על סמך העילות המנויות בחוק, כגון: (1) אי־תשלום דמי־שכירות; (2) אי־קיום תנאי מתנאֵי־השכירות אם הוסכם על כך בחוזה השכירות; (3) גרימת נזק למושכר בזדון; (4) שימוש במושכר למטרה בלתי־חוקית; (5) הטרדת השכנים; (6) הפקת רווח בלתי־הוגן מהשכרת־משנה; (7) המושכר דרוש לבעל־הבית לצורך עצמו, או לשם הבאת תיקונים יסודיים בו, ולרשות הדייר הועמד שיכון־חילוף. אך לעולם נתון לבית־המשפט שיקול־דעת נרחב, והוא אף חייב לשקול את הסבל הצפוי לדייר כנגד הרווחה שתבוא לבעה״ב, אם יינתן צו־הפינוי.

הוראות מיוחדות נקבעו בחוק בהתחשב בצרכיה המיוחדים של המדינה ומתוך דאגה לקליטתם של עולים חדשים. כך, למשל, נקבע, כי תושב־חוץ שהשכיר דירה אשר רכש לו לצרכי־מגורים לכשיעלה ארצה, רשאי לדרוש פינוי בתנאים מסויימים, אף שלא לפי אחת העילות שנזכרו בחוק. והוא הדין בבעל־בית, שהוא גוף ציבורי שאושר ע"י שר־המשפטים לעניין החוק, והמושכר דרוש לו להשכרה למעוטי־אמצעים.

החוק להגנת הדייר אינו חל: (1) על שכירות של קרקע שאין עליה בניין; (2) על שכירות של משק חקלאי; (3) על שכירות לתקופה של יותר משבע שנים, שנעשתה אחרי תחולת החוק, אם פורש בחוזה שההגנה לא תחול על הדייר, ועל שכירות לתקופה של יותר מ14 שנה, שנעשתה לפני תחולת החוק; (4) על מקום שהושכר להצגת דברי־פירסומת; (5) על שכירות בבית־מלון ופנסיון; (6) על דירה שהושכרה ע"י מעביד — ובכלל זה המדינה או אחד ממוסדותיה — לעובדו בקשר לשירותו בשביל המעביד ולתקופת שירותו. כדי לעודד את הבניה נקבע, כי הוראותיהם של החוקים על הגנת הדייר לא יחולו במשך 10 שנים על מושכר שבנייתו הושלמה לאחר 1 באפריל 1954, אם כך הוסכם מפורשות בחוזה־השכירות. — הוראות נוספות להגנת דיירים במקרים מיוחדים כלולות בחוקים מיוחדים, שחוקקו בשנים תש"י־1949 עד תשט"ו־1955.

דייר־משנה (ד"מ) לפי חוק הגנת הדייר, תשט"ו—1955, פירושו: מי שמחזיק בנכס בשכירות־משנה ע"פ חוזה־שכירות או מכוח אותו חוק וחוק הגנת הדייר, תשי"ד־1954. המחוקק ביקש להשוות ד"מ לדייר ראשי לעניין הגנת זכויותיהם; לפיכך קבע, כי ההוראות הכלולות בחוקי הגנת הדייר יחולו הן על שכירות ראשית והן על שכירות־משנה. החובות והזכויות ההדדיות שבין בעל־הבית והדייר הראשי קיימות בדרך־כלל גם בין הדייר הראשי לדה"מ. ד"מ שמחזיק בחלק מדירת־מגורים או מבית־עסק חייב לשלם לדייר הראשי לא יותר מאשר חלק יחסי מדמי־השכירות שמשלם זה בעד כל הדירה או בית־העסק, בתוספת רווח סביר, ע"פ הסכם בין הצדדים או לפי הכרעת בית־הדין־לשכירות. בדרך־כלל אין כל יחסים משפטיים נוצָרים בין בעל־הבית לד"מ מכוח שכירות־המשנה, וכל חובות אינן מוטלות על האחד כלפי השני, אלא בשני מקרים: (א) כשנעשה דה"מ דיירו של בעל־הבית מכוח החוק; (ב) כשפוסק בית־הדין־לשכירות במקרים מסויימים, שזכותו של דייר תהא נתונה גם לד"מ כלפי בעל־הבית.

ד"מ נעשה, לגבי החלק המוחזק בידו, דיירו של בעל־הבית, כאשר הדייר הראשי חדל להחזיק בנכס המושכר או נפטר, וכל אדם אחר אינו בא במקומו מכוח החוק. אולם זכותו של בעל־הבית לחזור ולהשכיר את הנכס כולו לאחר אינה מקופחת; ומשעשה כן, שב דה"מ לדרגתו הקודמת ונעשה ד"מ של הדייר הראשי החדש. הסמכות לדון בסיכסוכים שנפלו בין דייר ראשי לד"מ נתונה לבית־הדין־לשכירות. בית־דין זה רשאי גם להרשות לדייר להשכיר חלק מן המושכר בשכירות־משנה, אם בעל־הבית מתנגד לכך ללא טעם סביר או תולה את מתן הסכמתו בתנאים בלתי מתקבלים על הדעת. אך אין דייר רשאי להשכיר בשכירות־משנה את המושכר כולו, בין בבת־אחת ובין חלקים־חלקים, שלא בהסכמת בעל־הבית. אין דייר ראשי זכאי לדרוש את פינויו של דה"מ מן המושכר אלא ע"פ אחת מעילות־הפינוי הנזכרות בחוק.

בעל־בית חב חיובים מסויימים כלפי דיירו, כגון: לדאוג לניקוי הכניסה לבית ולחדר־המדרגות ולספק בהם מאור; להחזיק את בור־השופכין במצב תקין; לספק מים חמים, חימום ושירות־מעלית, במידה שהתחייב לכך בחוזה השכירות; לתקן את המושכר, במידה שהתיקון דרוש לשמירת בטחונו ובריאותו של הדייר. בית־דין־לשכירות רשאי להורות, שזכותו של הדייר, הנובעת מחיוביו אלה של בעל־הבית כלפיו, תהיה נתונה גם לדייר־משנה כלפי בעל־הבית. את ההוצאות שהוציא בעל־הבית על אספקת שירותים וביצוע תיקונים אלה רשאי הוא לדרוש — במידה שהחוק מזכהו לכך — אם מאת הדייר בלבד ואם מאת הדייר ודייר־המשנה גם יחד, לפי חלקיהם היחסיים במושכר.

מי שרכש לו מעמד של דייר, או של דייר־משנה, ע"פ חוקי ההגנה על דיירים שנחקקו בתקופת השלטון המאנדאטורי ובוטלו רק ב1955, נחשב כדייר, או כדייר־משנה, ע"פ חוק הגנת הדייר, תשט"ו־1955.

רשומות, ספר החוקים תשי"א–1950, תשי"ד–1954, תשט"ו–1955; J. W. Willis, *A Short History of Rent Controls Laws* (Cornell Law Quart. 36, 54–96), 1950; H. Roquette, *Mietrecht*, 1954[4]; R. E. Megarry, *The Rent Act*, 1955[8].

ש. ז. ח.

דִּירִיכְלֶה, פֶּטֶר גּוּסְטַו לֶזֶ'ן־ — Peter Gustav Lejeune-Dirichlet — (1805, דירֶן [חבל־הרינוס] — 1859, גֶטינגֶן), מאתמאטיקן גרמני. די' היה בן מהגרים צרפתים; בנעוריו שהה כמה שנים בפאריס לשם לימודים. ב1827 נתמנה למרצה למאתמאטיקה בבּרֶסלַאו וב1831 — לפרופסור בברלין; ב1855 הוזמן לגטינגן כיורש הקתדרה של גַאוּס (ע"ע). — די' נשא לאשה את רבקה מנדלסזון נכדתו (המומרת) של משה מנדלסזון (ע"ע) ואחותו של פליכּס מנדלסזון־בַּרתוֹלְדי (ע"ע).

די' נמנה עם גדולי המאתמאטיקנים של המחצית הראשונה של המאה ה19. השגיו הגדולים ביותר שייכים לתחום תורת־המספרים. אחת המפורסמות שבתגליותיו היא ההוכחה למציאות מספר אין־סופי של מספרים ראשוניים בסדרות חשבוניות $a+nd$ $(n = 1, 2, \ldots)$, שבהן a וd הם מספרים טבעיים ללא מחַלק משותף. החידושים הרעיוניים שבמחקריו אלה מוסיפים להיות פוריים עד היום. די' הדגיש את הטיפול האנאליטי בבעיות של תורת־המספרים, וביחוד הראה את חשיבותם של טורים מיוחדים, הנושאים עתה את שמו. את יסודות האנאליזה העשיר מאד על־ידי ניתוח ובירור של מושגים, כגון התכנסות מותנה של טורים אין־סופיים. — נוסף על פעולתו במאתמאטיקה הטהורה תרם די' תרומות נכבדות גם למאתמאטיקה השימושית — למכאניקה ולפיסיקה המאתמאטית. חשיבות מיוחדת נודעת למחקריו בבעיית ערכי־השפה, שעוררו בשעתם פולמוס פורה ביותר. — לדי' גם זכויות גדולות בהוראת המאתמאטיקה. הרצאותיו הבהירות, המשלבות פיתוח הסתכלותי בדיוק קפדני, הן למופת אף היום, ומאתמאטיקנים רבים חונכו על מהדורותיהן המרובות.

חיבוריו המקובצים של די' יצאו ב2 כרכים ב1890—1897, ע"י קרוֹנֶקֶר ופוכס.

E. E. Kummer, *Gedächtnisrede auf P. G. L. D.*, 1860; H. Minkowski, *P. G. L. D.* (Ges. Abh., II), 1911.

א. דב.

דִירִינְג, אוֹיגֶן קַרְל — Eugen Carl Dühring — (1833, ברלין — 1921, שם), פילוסוף וכלכלן גרמני. די' למד משפטים בברלין ופעל שם כעורך־דין, עד שתקפה עליו מחלת־עיניים ונתעוור; מאז פנה להוראה. מ1863 ואילך היה מרצה לפילוסופיה ותורת־הכלכלה באוניברסיטה של ברלין. ב1877 פוטר ממשרתו בגלל סיכסוך עם פרופסורים אחרים — בעקבות אָפיו הנרגן ויחסו הקשה לבריות —, ומאז עסק בעבודה ספרותית בלבד.

די' תרם תרומות בשטחי הפילוסופיה, הספרות, המאתמאטיקה, מדעי־הטבע ומדעי־החברה. הפילוסופיה שלו היא בעלת גון פוזיטיוויסטי מובהק; הוא חיפש קני־מידה נאטוראליסטיים אחידים לחקר הטבע וחיי־החברה, דחה כל מֶטאפיסיקה והתנגד התנגדות חריפה לכל הדתות. די' בז ליהדות, לנצרות וגם ל„רקבון" ולשלילת־החיים של הבודהיזם. הוא היה צורר־ישראל מובהק, מנציגיה הראשונים והראשיים של האנטישמיות הגזענית (ע"ע גזע, עמ' 575/6). את „הגזע" היהודי ראה כמושחת מטבעו וכסכנה לעמים הטֶוטוֹניים. די' היה מיוזמי המאבק המדיני למען „טהרת־הגזע" ולמען סילוק היהודים מכל מוסדות החברה, התרבות והכלכלה, ובזה היה מסוללי־דרכו של הנאציזם.

בשטח תורת־הכלכלה מתח די' ביקורת חריפה על האסכולה הקלאסית וההיסטורית כאחד. הוא היה המבקר המדעי הראשון של תורת מַרְכּס (ע"ע). מתוך התנגדות להֶגֶל (ע"ע) דחה את הרעיון של התפתחות דיאַלֶקטית בלתי־פֶּרסונאלית מן הקאפיטאליזם לסוציאליזם, ואת הרעיונות הסוציאליסטיים ראה כ„אוטופיים" — כמתנגדים לטבע האדם. במשנתו החברתית־כלכלית הדגיש די', שהניצול הקאפיטאליסטי אינו מתחייב חיוב הגיוני מן השיטה הקאפיטאליסטית עצמה, אלא נובע מסיבות חברתיות, מדיניות וכיו"ב, שהן מחוץ לתחום הכלכלה. הוא הצדיק את הקניין הפרטי ואת הריבית, אולם יחד עם זה ראה צורך למנוע כל שימוש־לרעה בכורחם של בעלי־הרכוש, ולשם כך תבע אירגוני־פועלים שיהיו שקולים כנגד כוחם של בעלי־הרכוש, וכן התערבות מצד הממשלה.

החשובים שבחיבוריו הם: Careys Umwälzung d. Volkswirtschaftslehre u. Sozialwissenschaft („המהפכה שחולל קֶרי בתורת־הכלכלה ובמדעי־החברה"), 1865; Kapital und Arbeit („הון ועבודה"), 1865, 1924^{3}; Der Wert d. Lebens („ערך החיים"), 1865, 1894^{5}; Krit. Gesch. d. Philosophie („היסטוריה ביקרתית של הפילוסופיה"), 1869, 1894^{4}; Krit. Gesch. d. Nationalökonomie u. d. Sozialismus („היסטוריה ביקרתית של תורת הכלכלה ושל הסוציאליזם"), 1871, 1900^{4}; Krit. Gesch d. allgem. Prinzipien d. Mechanik („היסטוריה ביקרתית של עקרונות המכאניקה הכלליים"), 1872; Die Judenfrage („שאלת היהודים"), 1881, 1930^{6}; Curs d. National- u. Sozialökonomie („קורס של תורת הכלכלה המדינית והחברתית"), 1876; Der Ersatz d. Religion durch Vollkommeneres u. d. Ausscheidung alles Judentums durch d. modernen Völkergeist („החלפת הדת בדבר מושלם ממנה וסילוקה של כל היהדות ע"י רוח־העמים המודרנית"), 1833, 1906^{3}; Wirklichkeitsphilosophie („פילוסופיה של המציאות"), 1895. אוטוביוגראפיה: Sache, Leben u. Feinde („עניין, חיים ושונאים"), 1882. — פר. אֶנגֶלס (ע"ע) כתב נגדו את החיבור Herrn E. D.s Umwälzung d. Wissenschaft („מר א"ד כמהפכן־המדע"), 1878, הידוע בספרות המארכסיסטית כ„אנטי־די"".

H. Vaihinger, *Hartmann, D. u. Lange,* 1876; E. Laskine. *Les doctrines économiques et sociales d'E. D.* (Rev. d'hist. des doctrines économiques et sociales, V, 228–276), 1912; Th. Lessing, *D.s Hass,* 1922; G. Albrecht, *E. D.s Wertlehre,* 1914; id., *E. D., e. Beitrag z. Gesch. d. Sozialwissenschaften,* 1927; J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis,* 509–510, 1954.

א. ע. ש. - ש. רי.

דַיְרֶן (יאפ' Dairen, סינ' טַלְיֶנְוַן [Talienwan], רוס' דַלְנִי [Дальний]). עיר־נמל בסין, בדרום־מַנצ'וריה, על חוף הים הצהוב בדרום חצי־האי קְוַנְטוּנג, שהוא חלקו הדרומי של חצי־האי ליאַוטונג. האוכלוסיה כ800,000 נפש (1950); יחד עם פ ו ֹ ר ט ־ א ַ ר ת ו ּ ר (ע"ע), שנבלעה בדי' — 1,054,000 נפש. — די' היא הנמל הגדול והחשוב ביותר בצפון־סין, שדרכו עוברת מרבית הסחר של איזורי־התעשיה הגדולים בדרומה ובמרכזה של מַנצ'וריה. בעיר ובסביבתה מפעלי־תעש־ה רבים: תעשיית ברזל ופלדה, ייצור מכונות, ציוד תעשייתי, מכונות חקלאיות, כימיקאלים, זכוכית, חרסינה, מלט, נייר, מוצרי־עץ, מזונות (די' היא אחד המרכזים הגדולים לייצור שמן־סויה), ועוד; בנמל מספנות לבניין ולתיקון של אניות. העיר משמשת גם מרכז צבאי חשוב ובסיס־צי. די' היא נקודת־המוצא של מסילת־ברזל, העוברת לכל אָרכה של מַנצ'וריה והמחוברת עם רשת מסה"ב של סיביר (המסילה הטראנס־סיבירית); משום כך עובר דרכה גם חלק מהסחר של איזור נרחב במזרח־סיביר.

ה י ס ט ו ֹ ר י ה. עד סוף המאה ה19 לא היתה די' אלא עיירה קטנה. התפתחותה החלה לאחר שב1898 החכירה סין לרוסיה את חצי־האי קְוַנְטונג, והרוסים בחרו בדי', בגלל מפרצה הנוח והחפשי מקרח כל ימות־השנה, כתחנה הסופית של ענף של מסלת־הברזל הטראנס־סיבירית. הרוסים הקימו בדי' נמל ורובע אירופי, וכן הקימו בפורט־ארתור הסמוכה לה בסיס צבאי ומבצר אדיר. ב1904 נכבשה די' ע"י היאפאנים, שהחזיקו בה בתוקף חוזה־חכירה עם סין. היאפאנים הקימו בה מתקני־נמל גדולים ומשוכללים ומפעלי־תעשיה רבים. בשנת 1945 נכבשה ע"י בריה"מ. בהתאם להסכם סיני־סובייטי הועמדו די' ופורט־ארתור הסמוכה, שאוחדו ליחידה מינהלית אחת, תחת שלטון משותף ושימשו נמלים חפשיים ובסיסים צבאיים לבריה"מ. ב1955 הוצא הצבא הסובייטי מדי', אך בריה"מ נהנית עד היום מזכויות מיוחדות לגבי תנועת סחר דרך נמל־די'.

מ.

דִירַק, פּוֹל אֶדְרִיאֶן מוֹרִיס — Paul Adrien Maurice Dirac — (נו' 1902, בריסטול), פיסיקן אנגלי. די' למד אֶלקטרוטֶכניקה ומאתמאטיקה, ומ1932 הוא מכהן כפרופסור למאתמאטיקה בקימבריג'. ב1930 נבחר כחבר בחברה המלכותית, וב1933 קיבל — יחד עם ר. שרֶדינגר (ע"ע) — את פרס־נובל לפיסיקה „על צורות חדשות ויעילות של תורת האטום".

תורתו של די', שפורסמה ב1928, איחדה בפעם הראשונה באופן שיטתי את מ כ א נ י ק ת ה ק ו ַ נ ט י ם (ע"ע) של הַיְזֶנבֶּרג־שרֶדינגר עם ת ו ר ת ה י ח ס ו ת בניסוח מאתמאטי של האירועים בעטיפת האֶלקטרונים של האטום. די' שינה את הפורמאליזם של מכאניקת־הקוואנטים, שהיתה מבוססת — בהתאם לפיסיקה הקלאסית — על הפרדה בין הזמן ובין

פ. א. מ. דיראק

קואורדינאטות־המרחב: בנוסחותיו של די' מופיעים הזמן והמרחב באופן מקביל ואחיד בצורת ארבע קואורדינאטות של ה„עולם". בעקבות שינוי זה מופיעים ה„ספין" של האלקטרון (ע"ע אטום, עמ' 488) ופיצול הקווים הספֶּקטראליים של המימן (ע"ע ספקטרום) כתוצאות ישירות מהנחות־היסוד, בניגוד לכל השיטות המאתמאטיות הקודמות להבנת מבנה האטום וסגולותיו, שנזקקו להנחות־עזר. אולם חידושה העיקרי של תורת־די' היתה ההכרה של הופעת מצבי „אֶנֶרגיה קינֶטית שלילית", שלא היו מובנים במושׂגי המכאניקה. די' הסביר, שבדרך־כלל כל המצבים של אנרגיה קינֶטית שלילית „מלאים" — ולפיכך אינם מורגשים; אולם קיימת האפשרות של „קפיצת" אלקטרון ממצב של אֶנרגיה קינטית שלילית למצב של אֶנרגיה קינטית חיובית ע"י „יצירת־זוג" — הופעת אֶלקטרון חדש וכנגדו „חור" בתוך המצבים השליליים. די' הראה, שסגולותיו הפיסיקאליות של „חור" כזה מן ההכרח שיהיו כשל „אֶלקטרון בעל מטען חיובי". בזה הגיד מראש את קיומו של הפוזיטרון (ע"ע אֶלקטרון, עמ' 807/8), שנמצא בפועל 4 שנים לאחר מכן ע"י אַנדֶרסון (ע"ע). בינתיים אף הצליחו ליצור „זוגות" באופן מלאכותי — ובזה הוכחה נכונותה העקרונית של תורתו של די'. — תורה זו מאפשרת גם הבנה מעמיקה וטיפול יעיל יותר בתופעות של פעולות־גומלין בין אֶלקטרון ובין שדה אֶלקטרומאגנטי — פליטה ובליעה של קרינה וכיו"ב. כל התורה הקוואנטית החדישה של הקרינה מבוססת היום על מחקריו של די'.

וע"ע אטום; אלקטרון; חלקיקים אֶלֶמֶנטַריים; יחסות, תורת ה־; ספֶּקטרום; קְוַנטים, תורת ה־. א. א.

דִירֶקְטוּאַר (Directoire, ע"ש הדירֶקטוריון [ע"ע]), כינוי לתקופה ולסיגנונה בתולדות האָמנות השימושית — בעיקר עשיית הרהיטים והאָפנה. סיגנון הדי' הוא בחינת

מסיבה בפאריס בימי הדירקטוריון (תחריט־נחושת ע"פ תמונת נוֹרֶה)

מעבָר מזה של לוּאִי XVI לזה של האַנפיר (ע"ע). מן הראשון ירש הדי' את הנטיה הקלאסיציסטית החדשה לנוחותו של מעמד האזרחים, בהשמיטו את עקבות הרוקוקו האחרונים, שנחשבו לסימנים מובהקים של המשטר הישן. מעתה נעשו צורות הרהיטים שימושיות יותר, והשתררו בהן קווים ישרים וזוויות ישרות. בארונות ובמיטות הותקנו לפעמים עמודים מחורצים וכותרות דוריות או קורינתיות, והרהיטים צופו בקישוטי־זהב בצורת זרי־פירות, עלי־דקלים ופרחי־מרגניות, ואף בדגמי־מעויינים פשוטים; לעתים רחוקות הוסיפו להם כותרות בצורת אגרטלים.

ב א ָפ נ ת ה ג ב ר י ם היתה ניכרת זמן רב השפעתה של האפנה האנגלית (מקטורן ארוך, מכנסיים צרים ומגפי־רכיבה גבוהים), ואילו בבגדי־נ ש י ם הונהגו הטוניקה והצעיף הגדול, המבשׂרים את אָפנת האַנפיר, שכולה היתה חיקוי לאפנה העתיקה. בהתאם לנטיות הללו חלו שינויים אף בדגמי ה א ר י ג י ם, המשמשים לציפוי ריפודי הרהיטים, לווילונות ולשמלות: מוטיווים נאטוראליסטיים (כגון פרחים) הלכו ונדחקו מפני שטחים בעלי גון אחיד וקווים ופסים פשוטים. שינויים דומים — שבהם לקח חלק חשוב ז'.־ל. דָוִיד (ע"ע) — חלו אף בענפים אחרים של האמנות השימושית, כגון תכשיטי־נשים.

H. Martin, *Le style Empire, Le style D.*, 1925; G. Janneau, *Le style D.*, 1938; P. Francastel, *Le style Empire du D. à la Restauration*, 1939.

פ. ש.

דִירֶקְטוֹרְיוֹן (Directoire), המוסד השלטוני העליון — בעיקר הרשות המבַצעת — של הרפובליקה הצרפתית לפי חוקת שנת III, שהיתה בתָקפה בין 5 בבְּרימֶר שנת IV עד 18/19 בברימר שנת VII (27 באוקטובר 1795 — 9/10 בנובמבר 1799). על־שמו נקראת כל תקופת שלטונו, שהיתה השלב האחרון במהלך המהפכה הצרפתית הגדולה.

חוקת הדי' נתקבלה ע"י הקונוֶנט מתוך מגמה להחליף את משטר הרודנות המהפכנית במשטר של יציבות חוקתית. היא היתה נסיון לא־מוצלח של פשרה בין רצונם של אנשי הקונוונט לקיים את עיקרי המהפכה ואת שלטונם במדינה ובין הנטיה הכללית ימינה, שהלכה וגברה בציבור מחמת האכזבה מן הקיצוניות המהפכנית והעייפות מן החליפות והתמורות המתמידות והעדר הסדר והבטחון במשטר המהפכני. חוקת הדי' דמתה מכמה בחינות לחוקת 1791: כמותה קבעה שוויון גמור של כל האזרחים מבחינת החוק והזכויות האזרחיות, אולם מבחינה פוליטית הבדילה בין „אזרחים אַקטיוויים" ו„אזרחים פאסיוויים", ז"א הגבילה את זכות־הבחירה למוסדות השלטוניים ע"י תנאים מסויימים הקשורים ברכוש ובתשלום־מסים. שלא כחוקת 1791 קבעה החוקה החדשה מוסד מחוקק מורכב משני בתים: בבחירות עקיפות נבחרו 750 צירים, והללו בחרו מקרבם 250 איש כחברי הסֶנאט („מועצת־הזקנים"), והשאר היוו את „מועצת־ה500"; כוחה של זו האחרונה היה יפה יותר, מאחר שה„זקנים" היו מוסמכים רק להציע תיקונים לחקיקת ה500 או לעַכבה למשך שנה אחת, אך לא לפסול אותה. הסמכות המוציאה לפועל נמסרה בידי 5 דירֶקטורים שווי־סמכויות — מעין נשיאות קולֶקטיווית של הרפובליקה; הדירקטורים נבחרו ע"י הסנאט מתוך רשימה של 50 מועמדים שהוגשה ע"י ה500. מדי שנה צריך היה המוסד המחוקק לחדש שליש

מהרכבו ע״י בחירות חדשות, וכן להחליף את אחד הדירקטורים (לפי הגורל) במועמד חדש שנבחר על־ידו.

אנשי הקונוונט השניאו מלכתחילה את החוקה החדשה על העם על־ידי כבילת הביטוי החפשי של דעת־הקהל: לשם הבטחת רציפות שלטונם התקינו, ששני־שלישים מן המוסד המחוקק הראשון יתמנו מבין חברי הקונוונט לשעבר. כתגובה על נסיון זה להנצחת שלטונם פרצה בפאריס מרידת 13 בוואנדֶמְיֵר (5 באוקטובר 1795), שדוכאה ע״י נאפוליון בונאפארט.

הדי׳ לא הצליח במילוי משימתו העיקרית — החלפת המשטר המהפכני בשלטון חוקתי. כל ימי שלטונו היו תקופת אי־יציבות פנימית, שסיבותיה היו: א) מריבות ופילוגים, שגררו נסיונות־התקוממות מלמטה והפרות החוקה ע״י עריכת הפיכות מלמעלה; ב) תלות המשטר בתמיכת הצבא, הן לשם המשכת המלחמה בחוץ והן לשם קיום שלטונו בפנים; ג) חוסר כשרון להתגבר על המשבר הכספי והמצוקה הכלכלית; ד) תאוות־הבצע של השליטים ושחיתות כללית.

מלכתחילה היו הדי׳ והמועצות מפולגים לאגף של המהפכנים הוותיקים ולאגף של ה„קונסטיטוציונאליסטים". על הראשונים נמנו רוב אנשי־הקונוונט, על האחרונים — רוב הצירים שנבחרו בבחירות חפשיות. הראשונים דרשו את קיומן של הרבה מתקנות שעת־החירום של הקונוונט, את החרמת האצילים־לשעבר והאֶמיגראנטים, את המשכת דיכוי הכנסיה, וביחוד ניהול נמרץ של המלחמה המהפכנית־כיבושית נגד אוסטריה בגרמניה ובאיטליה; האחרונים שאפו להפעיל את החוקה החדשה ע״י ביעור שרידי המשטר הרודני־מהפכני, לנהוג במתינות כלפי האֶמיגראנטים והכנסיה ולהגיע לשלום־של־קיימא עם אוסטריה ואנגליה. אנשי האגף הקיצון החזיקו בשלטון, ואילו המתונים ייצגו באותה שעה בלא ספק את הרוב המכריע של העם. מֵחברי הדי׳ בהרכבו הראשון (ר׳ לוח), שכולם היו מאנשי הקונוונט הוותיקים, השתייכו שלושת הראשונים לקיצונים ושני האחרונים — למתונים. האישיות הדגולה בדי׳ היה קַרנוֹ (ע״ע), אלא שהוא הצטמצם בפעולת אירגון הצבא והגנת המדינה והניח את ניהול המדיניות בידי חבריו, אשר התקיף שביניהם היה היעקוביני רֶוּבֶל. הניגוד בין שני האגפים בדי׳ ובמועצות החריף עוד יותר בגלל קנאה ושנאה הדדית בין המנהיגים. הקיצונים האשימו את המתונים בקונטר־רוולוציה ולא דיקדקו אם לחַשדם כמלוכנים או כאנארכיסטים. רוב ההאשמות האלו היו עלילות־שוא, אולם לא חסרו גם נסיונות של קשר ממש — משמאל (קשר „השָוִים" של בַּבֶף [ע״ע]) ומימין (של חוגים מלוכנים) — להפלת המשטר. אי־הבטחון הפוליטי והתככים הפנימיים בשלטון, וביחוד אי־אֵמון העם במשטר, הכשילו את כל המאמצים לייצוב כלכלי; גרמו לכך גם השחיתות והספסרות, שבהן היו מעורבים אנשי השלטון עצמם. ירידה קאטאסטרופאלית בערך המטבע (האַסיגנאטים ושטרי־המקרקעין) הגבירה את המצוקה ואת הגרעון בקופת־המדינה. — את עיקר כוחו שאב הדי׳ מניהול המלחמה הגדולה נגד האויב החיצון, שבה זכה להצלחה עצומה הודות לנצחונותיו של נאפוליון בונאפארט באיטליה ב1796/7. נצחונות אלה עוררו התלהבות עצומה בצרפת, והשלל המלחמתי — וביחוד השילומים והקנסות שגָבה נאפוליון מאת הערים, המדינות והשליטים באיטליה — נעשה אחד ממקורות־ההכנסה העיקריים של הרפובליקה. לכאורה חיזקו גורמים אלה את מעמד הדי׳, אולם לאמיתו של דבר הביאוהו לידי תלות מוחלטת בצבא ובמפקדו המנצח ורב־התהילה. כבר במו״מ על שביתת־הנשק ועל השלום עם אוסטריה ב1797 פעל נאפוליון כמעט על דעת עצמו בלבד, בלי התחשבות בהוראות הדי׳.

בבחירות של שנת V (מאי 1797) נחלו אנשי הקונוונט מפלה ניצחת, ובמועצת־ה500 נוצר רוב של מתונים. אע״פ שבדי׳ עצמו לא חל שינוי ביחסי־הכוחות (כשהוחלף לֶטורנֶר בבארתֶלְמִי), ראו הקיצונים את השלטון הולך ונשמט מידיהם, וכדי לקיים את מעמדם לא נרתעו מהפרת החוקה במסווה של „הצלת הרפובליקה מפני קשר מלוכני". באָרַה ומרעיו פנו לנאפוליון, אשר שלח להם גדוד מחייליו הנאמנים לפאריס בפיקודו של אוֹז׳רוֹ (ע״ע). בעזרתם בוצעה הפיכת ה14 בפְרִיקְטִידוֹר (4 בספטמבר 1797): קארנוֹ ובארתֶלמי הוצאו מן הדי׳ — הראשון נמלט לשוויץ והשני נאסר והוגלה; הבחירות ב49 דפארטמֶנטים נפסלו, עשרות מחברי מועצת־ה500 ומאות מחסידיהם בארץ נאסרו והוגלו אף הם לַקַייֶן (בגוויאנה הצרפתית). הקיצונים ביססו מחדש את המשטר הרפובליקני־מהפכני. אחת מפעולותיו של הדי׳ החדש היתה הכרזת פשיטת־רגל חלקית, מאחר שבתקציב שהוכתב למועצה לשנה הבאה נמחקו שני־שלישים מחובות המדינה.

מעתה לא היו החוקה והמשטר אלא חיפוי על רודנות צבאית. אולם תחילה לא סיכן נאפוליון את הדירקטורים, מאחר שהיה עסוק בתכניותיו להמשכת המלחמה באנגליה. הדי׳ שמח להיפטר מתומכו המסוכן הזה ע״י מתן תמיכה מלאה לתכניתו ההרפתקנית של המסע למצרים, שהרחיקה אותו מצרפת. בינתיים המשיכו הדירקטורים במריבותיהם על השלטון ובנסיונות לא־מוצלחים להשקיט את הארץ. גם בשנת VI (1798) נאלצו השליטים לבצע הפיכה — מוסווית כפעולת־חירום להצלת המשטר — לשם „תיקון" תוצאות הבחירות, שהגבירו הפעם את השפעת היעקובינים הקיצונים. כשפרצה ב1799 מלחמת־הקואליציה השניה והביאה בחדשים הראשונים מפלות קשות של הצרפתים באיטליה, נתערער מעמדם של הדירקטורים לחלוטין. בציבור גברה והלכה הדרישה לשלטון חזק ויציב, שישליט סדר, חוק ובטחון בפנים וישים קץ למלחמה. נציגה המובהק של מגמה זו היה סִייֶס (ע״ע), שנבחר באותה שנה לדי׳ במקום רֶוּבֶל. הוא החל בתיכנון חוקה חדשה, שתחזק את סמכות הממשלה ע״ח הנציגות הנבחרת של העם ותשחרר אותה מתלותה בתנודות דעת־הקהל. מאחר שנוכח שלא יצליח להגשים את תכניותיו בדרך חוקית, החליט ללכת בדרך ההפיכה הצבאית. אחרי שתלה תקוותו בכמה גנראלים אחרים פנה לנאפוליון, אשר חזר באוקטובר 1799 ממצרים עטוף הילת גיבור למרות כשלון המסע המצרי. אמנם באותה שעה כבר הצליח הדי׳ להדוף את עיקר הסכנה שנשקפה למדינה ולרפובליקה מן החוץ, הודות לנצחונותיהם של מאסֶנָה בשוויץ ושל בְּרִין בהולאנד. אעפ״כ נתקבל נאפוליון בכל מקום כ„מושיע וגואל"; הדי׳ מינה אותו למושל צבאי של פאריס. סִייֶס וחברו בדי׳ דיקוֹ קשרו קשר עם נאפוליון ועם אחיו לִיסְיֶן בונאפארט, שנבחר לנשיא מועצת־ה500, וב18/19 בּרִימֶר שנת VII (9/10 בנובמבר 1799) ביצעו את ההפיכה: שלושת הדירקטורים האחרים חתמו — בלחץ של שידולים ואיומים — על התפטרותם, ובזה פסק המוסד המבצע מלפעול; נאפוליון

הרכב הדירקטוריון

ברימר שנת IV (נובמבר 1795)	פרריאל שנת V (מאי 1797)	פריקטידור שנת V (ספטמבר 1797)	פלורֶאַל שנת VI (יולי 1798)	פְּרֶריאַל שנת VII (מאי–יוני 1799)	ברימֶר שנת VII (נובמבר 1799)
בחירה	בחירה	הפיכה	הפיכה (+ בחירה)	בחירה + הפיכה	הפיכה
1) בארָה (Barras)	· · · · · ·	· · · · · ·	· · · · · ·	· · · · · ·	
2) רֶוּבֶּל (Rewbell)	· · · · · ·	· · · · · ·	· · · · · ·	סִיֶּיס (Siéyès)	קונסולים:
3) לארֶווּלייֶר־לֶפּוֹ (Larévellière-Lépaux)	· · · · · ·	· · · · · ·	· · · · · ·	מוּלֶן (Moulins)	1) בונאפארט
4) לֶטוּרנֶר (Letourneur)	בארתֶלמי (Barthélemy)	דֶנֶפשאטו (Deneufchateau)	טרֵיאַר (Treilhard)	גוֹיֶה (Gohier)	2) סייס 3) דיקו
5) קארנוֹ (Carnot)	· · · · · ·	מֶרלֶן (Merlin)	· · · · · ·	דיקוֹ (Ducos)	

הופיע במוסדות המחוקקים ודרש יפוי־כוח לו ולמרעיו לתי־קון החוקה; מועצת־הזקנים נתנה את הסכמתה לכך, וכשסירבה מועצת־ה500 הרפובליקנית להצטרף להחלטה זו, ואף איימה להטיל חרם על נאפוליון כמפר החוקה — פוזרה ע״י פלוגת־חיילים ממשמרו של נאפוליון, אמנם ללא שפיכת־דמים. בכל הארץ לא הורמה יד להגנת הדי׳, ואת מקומו תפסה ממשלה זמנית בראשות שלושת הקונסולים: נאפוליון, סִיֶּס ודיקו.

י. טורי, קיצור תולדות המהפכה הצרפתית, תש״ט; א. סובול, המהפכה הצרפתית, תשי״ד; L. Sciout, *Le D.*, I–IV, 1895/7; F. A. Aulard, *Paris pendant la réaction thermidorienne et sous le D.*, 1898–1902; id., *Histoire politique de la Révolution française*, 1901; G. Deville, *Thermidor et D.*, I–II, 1905; A. Debidour, *Rec. des actes du D. Exécutif*, 1900–1917; R. Guyot, *Le D. et la paix de l'Europe*, 1911; A. Meynier, *Les coups d'État du D.*, I–III, 1927–1929; A. Mathiez, *Le D.*, 1934; J. Godechot, *Les commissaires aux armées sous le D.*, 1937; G. Lefèbvre, *Le D.*, 1946.

י. טו.—י. ל.

דִירְקֶם, דָּוִד אֶמִיל — David Emile Durkheim — (1858—1917), סוציולוג צרפתי יהודי. די׳ היה בן לרב אלזאסי; הוא למד ב*École normale* בפאריס, ב1887 נתמנה לפרופסור לכלכלה חברתית בבורדו, וב1902 — לפרו־פסור לסוציולוגיה ותורת־החינוך בסורבון. די׳ העמיד אסכו־לה גדולה של תלמידים וחברים שעבדו בהשראתו; השפעתו ניכרת ביותר בזרם חשוב של האנתרופולוגיה החברתית האנגלית ונותנת את אותותיה גם בהתפתחותה של הסוציולו־גיה האמריקנית. הוא נחשב — יחד עם מַכּס וֶבֶר (ע״ע) — לאחד מאבות הסוציולוגיה החדישה.

די׳ הוא אבי ה ס ו צ י ו ל ו ג י ז ם, המייחס משקל מכריע להשפעת גורמים חברתיים בהתנהגותם של בני־אדם. בהת־פתחות תורתו מסתמנים כמה שלבים. בעבודתו על חלוקת־העבודה החברתית עָקצוֹ של הדיון מכוון נגד התורית האינ־דיווידואליסטיות למיניהן. די׳ מבחין בין שני טיפוסים של סולידאריות חברתית — מ כ א נ י ת ו א ו ר ג א נ י ת. אח־דותה של חברה, שעדיין לא נתפתחה בה חלוקת־עבודה דיפֶרֶנציאלית, מבוססת בעיקר על הומוֹגֶניות תפקידית. היחידות השונות זהות ואוטארקיות ואינן נזקקות הרבה למגע־גומלין. ליכודן לחברה אחת מובטח בעיקר ע״י טי־פוחה של תודעה קולֶקטיווית אחידה ושוות־מידה, הכופה עצמה על כל יחיד החי בתחומה. אחדות פשוטה ו„מכאנית" זו קיימת בעיקר בחברות דלות־אוכלוסין, מצומצמות־הקף ומבודדות. ריבוי אוכלוסין, הרחבת הקף החברה והגברת המגע החברתי מחישים את תהליך הדיפֶרֶנציאציה. עם התפתחות הספֶציאליזאציה המקצועית משתנה גם אָפיו של הליכוד החברתי. מעתה אחדותה של החברה אינה מבוססת על דמיון אלא על שוני. כל תפקיד תורם את תרומתו המיוחדת והאָפיינית לקיומו של הגוף החברתי. התלות שבין היחידים היא תלות הדדית — תלות „אורגאנית". היחיד שוב אינו עומד בפני סדרת־תביעות אחידה, אלא בפני מערכת של אַלטֶר־נאטיוות תיפקודיות, ויכול לבחור את התפקיד הקרוב לנטייתו ולכשרונו. מניתוח זה נובעת דחיה גמורה של תורות החוזה החברתי, הרואות את החברה כמוצר של חוזה מוגבל בין יחידים עצמאיים. לפי די׳ אין היחיד בא אלא מכוח החברה, ולפיכך אף חופש הפרט מוגבל ע״י צרכי החברה ומותר רק במידה שהוא משמש צורך הגיבוש החברתי.

לפיתוח נוסף זוכה התורה הסוציולוגיסטית בחקר ההת־א ב ד ו ת (ע״ע). די׳ דוחה את התֵאוריות, התולות את התנודות בשיעורי־ההתאבדות בגורמים גאוגראפיים, ביולוגיים ופסי־כולוגיים, ומצביע על חשיבותו המכרעת של הגורם ההברתי: הוא מבחין בין 3 טיפוסי התאבדות, שיסודם: (1) בהזדהות מלאה של היחיד עם הכלל ומסירות מוחלטת לו; (2) בניתוק היחיד מן הכלל; (3) באבדן ערכים ונורמות חברתיות, וכתוצאה מזה — עירעור יציבותו הנפשית של היחיד. מסתבר, איפוא, שגם הכרעה אישית פרטית כעניין ההת־אבדות מושרשת ביחסו של היחיד לחברתו ולערכיה.

ההשקפה הסוציולוגיסטית של די׳ עומדת על מספר עיק־רים: א) החברה היא מציאות אובייקטיווית, שניתן לנתחה ניתוח חוקי־סיבתי; ב) החברה היא מציאות יחידה במינה, מציאות שבה שולטים חוקים עצמיים, ויש לחָקרה תוך ניתוח של תהליכים פנימיים ולא להשען על הסברים גאוגראפיים, ביולוגיים ופסיכולוגיים; ה ס ו צ י ו ל ו ג י ה ה י א מ ד ע ע צ מ א י. ג) החברה היא מֵעבר ליחידים: המציאות החב־רתית נתונה ליחיד במסורת היסטורית, בחינוך, במוסדות, בחוקים, בנוהג מקובל ובמוסר; מציאות זו קודמת ליחיד ומעצבת את דמותו; ד) החברה היא מכלול: היא יותר מסך־הכל של היחידים החברים בה. די׳ מגיע עד להנחה מֶטאפיסית של מציאות נ ש מ ה א ו ת ו ד ע ה ק י ב ו צ י ת, שהיא ביטוי העצמאות והחוקיות הפנימית של המכלול החברתי.

במחקריו של די' על המוסר, הדת וההכרה מתחדדות ההנחות הסוציולוגיסטיות, אך משתנות באופן ניכר ההנחות התאורטיות הכלליות. המוסר עומד לפי די' על שלושה יסודות: א) ה ח י ו ב של הנורמה החברתית, הנתמך על ידי סאנקציות חברתיות; ב) ה ח ו ב ה המוסרית, שהיא תוצאה של הפנמת החיוב. המצפון הוא האכף החיצוני, שהפך לכוחו המחייב של ערך אובייקטיווי. האכף החברתי פועל כלפי היחיד גם כגורם חיצוני וגם כגורם מצפוני פנימי; ג) ה ר י צ ו י. המוסר, לדעת די', הוא ההפנמה המלאה של הנורמה החברתית, הזדהות מרצון ובלב שלם עם המקובל. רק כשרואה היחיד בפעולה המוסרית, שהוא מצווה עליה מטעם החברה ומטעם מצפונו, ביטוי ספונטאני של אישיותו ומוצא בה אושר, הופכת פעולה זו לפעולה מוסרית במלוא מובן המלה. כיוצא בזה גם גישתו של די' בחקר הדת. הדת היא הבחנה מוסכמת בין קודש לחול. אין לעמוד על מהותה של הקדושה מאפיים של הדברים השונים, הנחשבים כקדושים בחברות שונות: ההתגלמויות השונות של הקדושה אינן אלא סמלים למציאות שמעבר להן, והמציאות הזאת נתונה בנורמות החברתיות. קיימת הקבלה מלאה בין היחס המוסרי לנורמות ובין היחס הדתי לקדוש. בשני התחומים הופכת התודעה של כורח חיצוני לתודעה של כורח פנימי — אימה יחד עם קבלת־דין, אמונה ואהבה. בדת מעריצה החברה את התגלמותה הסמלית; הטקס הדתי אינו אלא טקס הקדשת הנורמות המקובלות.

די' נותן פירוש סוציולוגיסטי קיצוני לתורת־ההכרה של קנט (ע"ע), ביחסו לו את ההשקפה שהקאטגוריות הבסיסיות של המחשבה האנושית — זמן, מקום וסיבתיות — נשאבות מהנסיון של חיי־החברה.

לדי' נודעת חשיבות גדולה בתולדות הסוציולוגיה, ביחוד מבחינת התגברות על האסכולות הדטרמיניסטיות הלא־סוציולוגיות („הטבעיות") והפוזיטיוויסטיות למיניהן (ע"ע דטרמיניזם חברתי; פוזיטיוויזם). אמנם ניסוחיו הסוציולוגיסטיים אינם מקובלים עוד היום כמות שהם, אולם מחקריו בנושאים שונים של הסוציולוגיה ובעיות־היסוד ומושגי־היסוד שפיתח בהם שימשו נקודת־מיפנה להתפתחותו של הדיון הסוציולוגי המודרני, כגון הניתוחים שניתח את גורמי הסולידאריות החברתית, את טיב חלוקות־העבודה החברתיות השונות, את הפונקציה החברתית של הדת.

החשובים שבספריו: De la division du travail social („על חלוקת העבודה החברתית"), 1893; Les règles de la méthode sociologique („כללי השיטה הסוציולוגית"), 1895; Le suicide („ההתאבדות"), 1897; L'éducation morale („החינוך המוסרי"), 1902/3; La détermination du fait moral („קביעת המעשה המוסרי"), 1907; Les formes élémentaires de la vie religieuse („הצורות היסודיות של החיים הדתיים"), 1912; Sociologie et philosophie („סוציולוגיה ופילוסופיה"), 1929.

ש. גינצבורג, סוציולוגיה ומוסר: למשנת המוסר של א. די' (מאזנים ט"ז, 15–25), תש"ג; צ. רודי, המוסר הפרופסיונלי במשנתו של א. די' (משפט וכלכלה, ב'), תשט"ו; G. Davy, *E. D.: Choix de textes et étude du système sociologique*, 1912; id., *E. D.*, 1927; C. E. Gehlke, *E. D.'s Contributions to Sociological Theory*, 1915; C. Bouglé, *Die philos. Tendenzen d. Soziologie E. D.s* (Jb. f. Soziol., I), 1925; R. Lacombe, *La méthode sociologique de D.*, 1926; G. E. Marica, *E. D.'s Soziologie u. Soziologismus*, 1932; H. Alpert, *E. D. and his Sociology*, 1939; J. Vialatoux, *De D. à Bergson*, 1939; G. Kagan, *D. et Marx*, 1939.

י. גר.

דירר, אלברכט — Albrecht Dürer — (1471, נירנברג — 1528, שם), צייר, גראפיקן ותאורטיקן של האמנות, גרמני, מגדולי האישים בתולדות האמנות.

אביו של די', שהיה צורף־זהב, בא ב1455 לנירנברג מן העיר איטוש (Ajtos) שבהונגאריה, וכנראה נגזר שם־משפחתו, שבו נקרא בגרמניה, משמה של עיר־מולדתו (ajto, דלת = dür בגרמנית־דרומית). די' היה השלישי שב18 ילדי אביו. זה האחרון לימד אותו את הטכניקות של מלאכת צריפת־הזהב, שממנה נתפתחה באותו הדור אמנות פיתוח־הנחושת (ע"ע גרפיקה, עמ' 661); כן קירב אותו אביו לאמנות הציור של ארצות־השפלה. מ1486 עמד די' בקשרים עם בית־מלאכתו של מו"ל חשוב בעירו, ובו רכש לעצמו את הטכניקות של הציור והגראפיקה. עם גמר שנות־לימודיו התחיל לנדוד מעיר לעיר — כמנהג האמנים ובעלי־המלאכה הצעירים בזמנו —, ויש להניח שנפגש עם כמה מהאמנים הגדולים שבדורו ושהגיע בדרכו עד לארצות־השפלה. ב1492 בא לבאזל, ושם הכין חיתוכי־עץ בשביל מו"לים שונים; באותה מלאכה עסק אח"כ גם בשטראסבורג. במאי 1494 חזר לנירנברג ונשא את אגנס פרי לאשה; אולם הוא לא זכה לשלום־בית: אשתו לא הבינה לנפש בעלה הגאוני, והוא מצדו לא נהג בה אלא אדיבות שבאדישות. חצי־שנה לאחר מכן פרצה מגיפה בנירנברג, ודי' נסע דרך טירול לוויניציאה; לבריחה זו גרם, כנראה, הכשלון בחיי־נישואיו יותר מן הפחד מפני הדבר. יש להניח, שמקצת תמונות־הנוף שלו באקווארל — הראשונות במינן — נוצרו אגב אותה נסיעה, שהביאה אותו במגע עם גדולי אמני הציור הוויניציאני.

בסוף 1495 חזר די' לנירנברג והתחיל ליצור אמנות משלו מתוך האוצר הרב של נסיונות שצבר בשנות־נדודיו. מכאן ואילך היה הקו היסודי באמנותו: המתח בין מורשת הגותיקה המאוחרת ואמנות־הרנסאנס העולה, בין הראליזם

א. דירר: דיוקן־עצמו (1498)

א. דירר: הפרשים של אחרית־הימים ע״פ חזון־יוחנן (1498)

רב־ההבעה של הצפון והאידיאליזם ההארמוני של הדרום, בין חזון שבדבקות וראציונאליזם בעל גון נֵאוֹ־אפלטוני, בין האמונה בכישופים של יה״ב וההומאניזם של העת החדשה. אותו המתח בין היסודות השונים לא סר ממנו וממפעלו עד סוף ימיו. די׳ נשאר מעורה במסורת האמנות הגרמנית, ויחד עם זה נפקחו עיניו לראות את הרוחניות, הנשׂגבה והעליזה כאחד, של התרבות הים־תיכונית, ומשאת־נפשו היתה שתשתתף האמנות הגרמנית ב„התעוררות האמנות באיטליה״.

ברוח הראליזם־שבחזון של הגותיקה המאוחרת יצר די׳ את 15 חיתוכי־העץ האדירים על נושא „חזון־יוחנן״ (1498 ו1512), אך קשה להניח שהיה מגיע לידי ניסוחים פלאסטיים מפליאים כאלה, אילמלא שהיו לו למופת האמנים הגדולים מבני איטליה הצפונית, וביחוד מַנטֶניה (ע״ע). באותן שנים (1498/9) נוצרו באותה הרוח חיתוכי־העץ של „היסורים (ז״א עינוייו ומיתתו של ישו) הגדולים״, שדפיהם האחרונים לא יצאו לאור אלא ב1510. בגלל סגולותיה המיוחדות של הטכניקה הגראפית היה לחיתוכי־העץ שלו — כגון „בית־המרחץ״ (1498?), „יסורי קאתארינה הקדושה״ ו„הֶרקולֶס והאריה״ (שניהם 1497/8) — אופי רישומי יותר, ואילו פיתוחי־הנחושת, כגון „הבן הסורר״ (1495), „זוגות־נאהבים״ שונים ודמויות של איכרים — הצטיינו באופי ציורי. מעשה ידי־אמן של טיפול ציורי בחלל־הפנים ברוחם של ציירי ארצות־השפלה הוא „חלומו של דוקטור (=מלומד)״ (1498), שאינו, בעצם, אלא הצגה סאטירית של נושא נושן — פיתויי איש־הרוח ע״י היצר. אולם דמות האשה הערומה, המופיעה בו, מקורה באיטליה, וברוח האמנות העתיקה יצר די׳ באותה תקופה אף פיתוחי־נחושת אחרים לרוב, כגון „מותו של אורפוס״ (1494), „חטיפת אורופה״ (1495), „פלא־הים״ (1498), וכן פיתוחים המתארים את אפולון וסוסים — שהם חיקויים לפסלים עתיקים (סמוך ל1505). בהשראת האמנים האיטלקיים השתדל די׳ להעתיק גם נושאים של יה״ב — כגון מכשפות, „המזל הגדול״ (נֶמֶסיס, 1501/2), ואף נושאים דתיים, כגון „אדם וחוה״ (1504; תמונה ע״ע גרפיקה, עמ׳ 662), „הוּבֶרטוּס הקדוש״ (1504), ודמויות מרים — מלשון הגותיקה המאוחרת לזו של הרנסאנס. גם בסדרת חיתוכי־העץ „חיי מרים״ (1504/5) הצליח די׳ למזג את הסיגנון הגרמני רב־ההבעה עם אמצעי־התיאור האיטלקיים וליצור סיגנון, שבו מופיעים חזיונות מרים לא כפירוש גראפי לרעיונות תאולוגיים, אלא — לראשונה — כאגדה אנושית של חיי־משפחה בורגניים על רגשותיהם האינטימיים. באותו הזמן (1504) נוצרו אף 11 ציורי „היסורים״ על־גבי נייר ירוק.

המתח שבין מורשת וחידוש נמצא אף בתמונות בצבעי־שמן שנוצרו באותה תקופה. תמונתו היחידה על נושׂא קלאסי „הֶרקלֶס הורג את העופות הסטימפאליים״ (1500), מעידה על מאמץ כביר לכבוש את הרנסאנס האיטלקי לאמנותו. אך גם הדיוקנות — כגון דיוקנות עצמו (1498, 1500), תמונותיהם של ידידים ונסיכים (תמונה ע״ע אלברכט, עמ׳ 381), ועוד — שצויירו בין 1496 ו1498, ניכרת בהן השפעתו של ג׳וֹבַני בֶליני (ע״ע). לעומת זאת התמונות שצייר בשביל מזבחות — כגון „הקינה על ישו״ (1498/9), „הולדת ישו״ (1502/4), „אשת איוב לועגת לאישה״ (1503/4), „סגידת שלושת המלכים״ (1504) — נוצרו כולן ברוחה של מסורת הגותיקה המאוחרת, על־אף כל היסודות הפורמאליים הרנסאנסיים והשפעות האמנות של ארצות־השפלה, המתגלים בקומפוזיציה שלהן. — כל ימיו לא חדל די׳ מלהיות רַשָם: מקצת רישומיו, המעידים על דיוק של הסתכלות בטבע — כגון „כר־הדשא״, „התוכי״, ועוד — נעשו בשנים הראשונות שלאחר 1500, וכן רישומי־הגיר המזעזעים, כגון „ראשו של ישו המת״ (1503), ו„זכור אותי!״ (Memento mei) או „המוות־הפָרָש״ (1504).

בשנים 1505—1507 שוב ערך די׳ נסיעה לאיטליה. הפעם בא לוויניציאה כאמן ידוע־שם ומהולל, שהיו לו מהלכים בין גדולי העיר, ציירים, מלומדים וסוחרים; באחד ממכתביו הביתה כתב את הדברים האלה: „הוי, מה קר יהיה לי לאחר השמש הזאת. כאן אני אדון לעצמי, ואילו בבית איני אלא מלחך־פינכא״. הסוחרים הגרמניים היושבים בוויניציאה הזמינו אצלו תמונת־מזבח לכנסייתם, את „חג מחרוזת־הוורדים״ (1506, פראג); בה מתוארים — בצידה של מאדונה, המצויירת כולה בטעם איטלקי — חברי „אגודת־המחרוזת״, וביניהם מופיעים כמה הומאניסטים אמידים, וכן האפיפיור יוליוס II, הקיסר מַכסימיליאן I ובני משפחת פוּגֶר — מגדולי בעלי־הכספים בדורם. כן נוצרו באותן שנים בוויניציאה „מרים עם האנקור״ ו„הוויניציאנית״ (1506), דיוקנות של גבירות איטלקיות (1505, 1506), וכן „ישו הנער בין הסופרים״ (1506); תמונה זו צויירה, בקומפוזיציה הדחוסה שלה, ברוח המאה ה15, אולם הפכה למעשה־אמן בשל השפעת רישומי־ההבעה של לֶאונארדו דַה וינצ׳י.

בתחילת 1507 חזר די׳ לנירנברג, קנה לו בית ופנה לחקירות תֵאוֹרֶטיות — שהמשיך בהן עד יום־מותו —, במגמה למצוא את הדרך לתאר את הטבע באמצעים מאתמאטיים. בעשר השנים הבאות לא צייר די׳ הרבה, אולם הלוחות המופלאים של „אדם וחוה״ (1507) מעידים עליו, שהצליח

לתרגם את תוצאות חקירותיו ללשון־ציור מושלמת ומלאה הרגשה מעודנת. באותה שנה השלים גם את „מאדונה ובידה אירוס" (1507), שהיא מונומֶנטאלית ורכה כאחת (אך יש מייחסים תמונה זו — לפחות בחלקה — להנס בלדונג [ע"ע]). ב1508 צייר די' בשביל הסוחר הפראנקפורטי יעקב הֶלֶר את „עליית־מרים" — אחד ממעשי־אמן שלו; מַתיאַס גרינֶוַלד (ע"ע) עבד אף הוא בתמונת־מזבח על נושא זה בשביל הלר; אין אנו יודעים, אם נפגשו שני האמנים הגדולים בהזדמנות זו; מכל־מקום ניכרת כאן השפעת־גומלין בין שניהם. קרובה לאותה תמונה היא „תמונת כל־הקדושים" — בעצם „סגידת שׂרים וקדושים לשילוש" (1511, וינה); מתגלית בה אף קירבה לרפאל (ע"ע), אלא שבניגוד לרפאל אין די' מפריד כאן בין עולם־האדמה ועולם־השמים, אלא מצרף את שניהם לאחדות ברוח האמנות הבארוקית העתידה לבוא.

עיקר פעולתו של די' באותן שנים היה — כמקודם — חיתוך־עץ ופיתוח־נחושת; לעתים עבד גם בתחריט רגיל ויבש (תמ': ע"ע איניציאלות, עמ' 954; אֶכּס־ליבּרים, עמ' 292). בשתי סדרות „היסורים" — האחת מחותכת בעץ („היסורים הקטנים", 1511), והשניה מפותחת בנחושת (1513) — הגיע סיגנונו למלוא הבשלתו; בעיקר בפיתוחי־הנחושת פיתח גישה חדשה לגמרי לבעיית אור־וצל, ששוב אינם משמשים לתיאור הצללים בלבד, אלא הפכו לאמצעי־הבעה ממש. בטכניקת פיתוח־העץ, הבאה לידי ביטוי בדפים בודדים לרוב, לא זז די' מן הסיגנון האֶכּספרֶסיוני של הגו־תיקה המאוחרת, אולם שפת־הצורות האיטלקית משַׁווה לעבודותיו — כגון „סדרות ההגמונים" (1508), „כסא־הרחמים" (1511), ובעיקר „תפילת ישו בגת־שמנא" (1509) — אופי של מונומנטאליות־שבחזון, שהוא יחיד במינו.

מ1513 ואילך ניכרים ביצירתו של די' רישומי המשבר הדתי של תקופתו והמאבק בין הכנסיה ובין ההומאניזם; עם התפתחות הרֶפורמאציה הפך לחסידו של לותֶר. ככל משׂכילי הדור היה מחשיב את הצד המדיני של התנועה החדשה פחות מ„חירותו של האדם הנוצרי", מזיקתו האישית של הפרט לאלוהיו; ברוח זו נוצרו שלושת פיתוחי־הנחושת המפורסמים שלו: „הפָּרָש, המוות והשׂטן" (1513), שיש בו רמז ללותר, ושדמות הפרש שבו מושפעת מאנדרטת קולֶאוני הרוכב של וֶרוקיו (ע"ע); „הייֶרונימוס בחדר־משׂכיתו" (1514); „המרה השחורה" ("Melencolia I", 1514, תמ': ע"ע דכאון, עמ' 612), שבה תורגמו לחלוטין הרעיונות הנוצריים לסמלים הומאניסטיים. באותה תקופה, כנראה, נוצרה אף דמות־דיוקנה הנהדרת של אמו הזקנה, שדרה בביתו לאחר מות אביו ב1502.

החל מ1512 בא די' בקשרים עם הקיסר מַכּסימיליאן, הרומאנטיקן ההומאניסטי. הקיסר העריך את די' מאד והעניק לו קיצבה שנתית. פרי פגישותיהם היו: ציורים שבשולי ספר־התפילה המודפס של הקיסר (1515) — שהם דומים ל„דרולֶריות" שב„ספרי־השעות" הצרפתיים של אחרית יה"ב (ע"ע גרוטסקה, עמ' 257); חיתוכי־עץ לשער־כבוד — שגָבהו הגיע ל3.4 מ' ורָחבו ל3 מ' ושהיה מורכב מ192 גושי־עץ —, וכן חיתוכי־עץ למרכבת־הנצחון של הקיסר. שתי היצירות הללו (1515—1518) — שבהן השתתפו גם אמנים אחרים — מתארות את חיי הקיסר ומפעליו וכוללות אַלֶגוֹ־ריות, שיש בהן משום מיזוג של רוח יה"ב וההומאניזם. ב1518 צייר די' באַוגסבורג את דיוקנו של הקיסר.

א. דירר: ארבעת השליחים (1526)

בהמשך מאמציו לגַלות את סודות הטבע בעזרת אמצעים תֶאורֶטיים התחיל די' באותן שנים בחיבור הספרים Unterweysung und Messung mit Zirkel und Richtscheyt („הוראה ומדידה במחוגה ובסרגל־ישור") וVier Bücher von menschlichen Proportionen („ארבעה ספרים על שיעורי גוף־האדם"). — תחריטי „המתיאש" (1516), „ישו בגת־שמנא" (1515), „חטיפה בידי בעל־הקרן" (1516), „המלאך ובידו סודָרה של וֶרוניקה הקדושה" (1516), הם ביטוי מזעזע ללבטים פנימיים שתקפו את די'. אמנם באותן שנים נוצר גם התחריט בהיר־המבנה „הנוף ובו התותח" (1518). אולם התמונה בצבעי־שמן „לוקרֶציה שולחת יד בנפשה", שהושלמה ב1518, מהווה, בקונסטרוקטיוויזם הסטאטי שלה — הנראה כמקדים את פוּסֶן (ע"ע) ואת סֶזַן (ע"ע) — תעודה אדירה למשבר בנפשו של האמן.

אחרי מותו של מַכּסימיליאן ב1519 נסע די' לאַכֶן להכ־תרתו של קארל V, שהבטיח לו את המשך תשלום הקיצבה; בהזדמנות זו ביקר גם את ארצות־השפלה. הפעם לקח עמו את אשתו ואת משרתתה; יומן מדוקדק ורישומים רבים מתארים את הנסיעה בבירור. באַנטוורפן קיבלה הגילדה של צורפי־הזהב את האמן — ששמו נתפרסם בינתיים בעולם כולו — בכבוד־מלכים. ב1521 חזר די' לנירנברג. נסיעתו לארצות־השפלה הביאה את סיגנונו למלוא הבשלתו; על כך מעידים הרישומים שרישם כבר באַנטוורפן, כגון „מראה הנמל" (1520) ו„תפילת ישו בגת־שמנא" (1521) בתבנית סגלגלת, שבו מובעת הדבקות בצורה קלאסית־מושלמת. לאחר מכן נוצרו כמה תמונות בצבעי־שמן: „הייֶרונימוס הקדוש ובידו גולגולת" (1521) — שאותה יזם די', כנראה, עוד באַנטוורפן, דיוקנות של אזרחים חשובים בנירנברג (1521—1526), סקיצות ופיתוחי־נחושת לרוב, המתארים הומאניסטים מבני־דורו ואצילים משׂכילים (1526—1527),

ועוד הרבה. עם היפים שברישומים אלה נמנה דיוקנה של אשתו (1521). בכל הדיוקנות הללו מתגלה כשרון עליון לתפוס את פני־האדם במראיהם הפלאסטיים בתוך השטח לא מתוך ראִיה־של־רגע, אלא כתעודה לכל הדורות.

סידרה של רישומי־יד בתבנית סגלגלת (סמוך ל1524) מעידה, שהיה, כנראה, בדעתו של די׳ לעבד שוב את נושא „היסורים" עיבוד גראפי. האחרונה ביצירותיו הגדולות היא תמונת „ארבעת השליחים" (יוחנן, פטרוס, פאולוס ומארקוס), שבה עבד זמן רב, ולבסוף (ב1526) ציווה אותה — בתוך מסגרת ועליה כתובת ארוכה — לעיר נירנברג (תמורת זה קיבל שכר הגון). כאן מתמזגים המונומֶנטאליות האיטלקית והרֶאליזם הצפוני לשלמות נהדרת. התמונה נחשבת לצוואתו של די׳ לא רק מבחינה אמנותית, אלא גם מבחינה מדינית, שכן הכתובת שעליה מכילה אזהרה לשליטים החילוניים שלא יחשבו את חולשת־האדם לדברי אלוהים חיים. בדברים אלה יש משום רמז, שדי׳ — כרבים מחבריו ההומאניסטים — התאכזב בינתיים מן הרפורמאציה, לאחר שנשתלבו בתנועה הדתית גורמים מדיניים ומעמדיים. תמונתו של די׳ אינה מכוונת נגד שום צד, אך יש בה משום מחאת ההוגה נגד השחתת הרעיונות במציאות.

בשנות חייו האחרונות הקדיש די׳ את כל כוחותיו להשלמת ספריו, שעסקו בבעיות הפֶרספֶקטיווה המאתמאטית, בתורת־הביצורים, בהכנת אותיות־דפוס, בשיעורים ובתנועות של גוף־האדם, בפיסיוגנומיקה ובאסתֶטיקה. בשביל הספרים האלה הכין די׳ חיתוכי־עץ, שהם מושלמים הן מבחינה דידאקטית והן מבחינה אמנותית. בתאוריית־האמנות שלו הוא קובע — בניגוד לתאורטיקנים של הרנסאנס האיטלקי וברוח הראליזם של הגרמנים ובני ארצות־השפלה — שאין לך דבר בטבע האלוהי שחשיבותו פחותה מכדי לזכות לתיאור אמנותי. בהתאם לאסתטיקה של יה"ב ראה די׳ כמושכל ראשון, שהיופי האמיתי ידוע רק לאלוהים בלבד ושאין שום אמן יכול להשיגו בשלמותו: הציור הוא עניין של „השראה מלמעלה" (oebere Eingiessungen). אולם יחד עם זה ביקש די׳ — בדומה ללאונארדו דה וינצ׳י בן־דורו — למצוא ניסוח ראציונאלי לדעותיו, „שכן אמנם נעוצה האמנות בטבע, וכל המצליח להוציאה מידיו הרי זה הופך אותה לקניינו שלו".

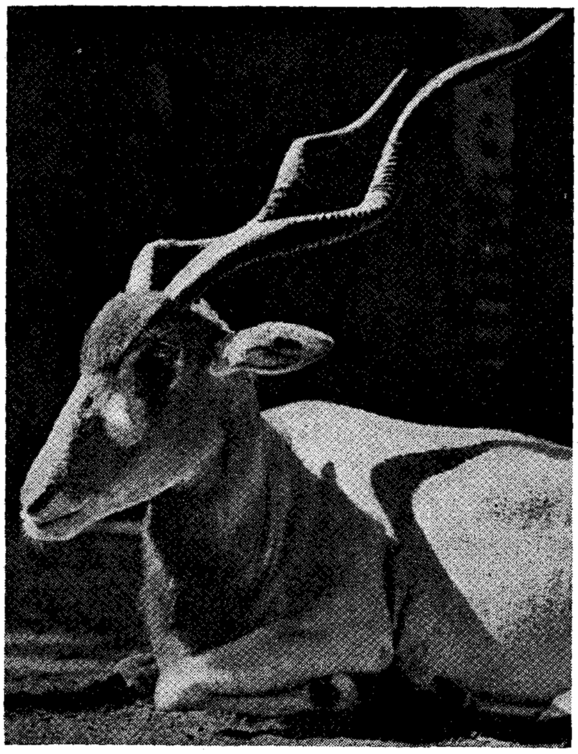
כבר ב1487 התחיל די׳ לצייר דיוקנות־עצמו; בין החתומים בשמו יש דיוקן (1512/3), שבו הוא מצביע על בטנו וכותב: „במקום הכתם הצהוב שם נמצא הכאב", וכן נתן תיאור מזעזע של עצמו בדמות „איש־מכאובות" (כלומר ישו בין כלי־עינוייו, 1522). בשנותיו האחרונות היה חולה כרוני; בשעה שערך מחקרי־טבע בביצות הולאנד תקפה אותו קדחת, שלא סרה ממנו מאז. באחת מיצירותיו המאוחרות — סקיצה בצבעי־מים (1525) — תיאר האמן, המעונה עינויי־הגוף, הנפש והרוח, את סיוט „השטפון", שנראה לו בחלום.

די׳ הניח אחריו למעלה מ70 תמונות, מאות פיתוחים ותחריטים, יותר מ250 חיתוכי־עץ, יותר מ1,000 רישומים ושלושה ספרים. שלא כבן־דורו גרינֶוואלד, לא נשכח זכרו של די׳ בשום דור. כבר בחייו זכה להערכה מרובה מצד חובבי־האמנות והאמנים, לא רק בגרמניה אלא גם באיטליה; עם רפאל החליף מכתבים מלאי־ידידות. השפעתו על הגראפיקה של המאה ה16 היתה עצומה. עד לסוף המאה ה19 החשיבו בעיקר את הצד הקלאסי־ראציונאלי שבאמנותו, ורק בדורות האחרונים הבינו את ערכו של סיגנונו רב־ההבעה, ובפרט את המתח הנפשי שבו.

M. Thausing, *A. D., Geschichte seines Lebens u. seiner Kunst*, I–II, 1884^{2}; W. M. Conway, *Literary Remains of A. D.*, 1889; A. Springer, *A. D.*, 1892; K. Lange u. F. Fuhse, *D.s schriftlicher Nachlass*, 1893; E. Heidrich, *D.s schriftlicher Nachlass*, 1908; id., *D. u. d. Reformation*, 1909; E. Panofsky, *D.s Kunsttheorie*, 1915; id., *A. D.*, 1945^{2}; id., *The Life and Art of A. D.*, I–II, 1948–1955; J. Veth u. S. Müller, *A. D.s Niederländische Reise*, I–II, 1918; M. J. Friedländer, *A. D.*, 1921; E. Panofsky u. F. Saxl, *D.s "Melencolia I"*, 1923; C. Dodgson, *A. D.*, 1926; id., *D.'s Drawings*, 1928; P. du Colombier, *A. D.*, 1927; O. Fischer, *A. D., Leben u. Werke*, 1928; H. Tietze u. E. Tietze-Conradt, *Krit. Verzeichnis d. Werke A. D.s*, 1928, 1937/8; F. Winkler, *D., Des Meisters Gemälde, Kupferstiche u. Holzschnitte*, 1928^{4}; id., *Die Zeichnungen A. D.s*, I–IV, 1936/9; J. Meder, *D.-Katalog*, 1932; A. Warburg, *D. u. d. italienische Antike*, 1932; W. Kurth, *D.s sämtliche Holzschnitte*, 1935; D. Waetzold, *D. u. seine Zeit*, 1941^{5}; H. Woelfflin, *Die Kunst A. D.s*, 1943^{6}; G. Noël, *D.*, 1946; T. D. Barlow, *Woodcuts of A. D.*, 1948; D. Wild, *D., Handzeichnungen u. Aquarelle*, 1948; Th. Musper, *A. D.*, 1952.

פ. ש.

דִישׁוֹן (Addax nasomaculatus), אחד ממיני האַנטילופה (ע"ע), החי במדברות צפון־אפריקה. הדי׳ בעל גוף מגושם, אָרכּוֹ כ2 מ׳, גָבהו כ1 מ׳, משקלו כ80 ק"ג. פרסותיו רחבות מאד ומאפשרות לו לדרוך על שטחי־חול. קרניו זקופות ומסולסלות כעין מִברָג ומרובּות טבעות (עד 45). צבעו אפור בחורף ולבן־צהבהב בקיץ; רק הראש והצוואר חומים תמיד, ופס־רוחב לבן נמתח בין העיניים לחוטם. הצעירים — שנולדים באביב, אחד בכל המלטה — לבנים לגמרי. הדי" מצויים כרגיל זוגות־זוגות או בקבוצות קטנות. — הדי׳ הוא שוכן מדברות וערבות, ונמצא גם באיזורים השוממים ביותר, מאחר שאין הוא — בדומה לחיות־מדבר רבות אחרות — נזקק למי־שתיה, אלא יכול להסתפק ברטיבות

דישון (Addax nasomaculatus)

הנמצאת בצמחי־המדבר, שהם מזונו. גם צבעו הבהיר מֵגן עליו במידה רבה בפני התחממות־יתר ע"י קרני־השמש.

לפנים — ועד המאה ה19 — היה הדי' נפוץ בכל רחבי הסהרה, ממצרים עד מערב־אפריקה ודרומה עד גבולות הסו־דאן וניגריה; ואילו היום הוא בעל־חי נדיר, הנמצא רק במקומות מועטים, מאחר שצַיִד אינטנסיווי גרם להשמדתו בשטחים נרחבים. הדי' איננו „קל כצבי", למרות הקרבה המשפחתית שביניהם, וצַיָד־רוכב — וביותר צַיָד נוהג־ג'יפ — מדביקו בנקל. במצרים, שבה צדו ואילפו את הדי', נכחד מין זה רק בזמן האחרון. מגבולותיה הדרומיים והמז־רחיים של א"י, שבהם היה מצוי לפנים, נעלם כבר לפני כמה עשרות שנים.

זיהויו של הדי' שבמקרא (דב' יד, ה), שהוא אחת מ7 הבהמות המותרות באכילה, עם A. nasomaculatus הוא עניין שבהשערה.

ה. מ.

דִישֶׁן, גִיוֹם־בֶּנְזַ'מֶן־אַמַן — Guillaume-Benjamin-Amand Duchenne — (1806, בּוּלוֹן־סיר־מֶר — 1875, פאריס), נֵוּרולוג צרפתי. די' למד רפואה בפאריס; ב1831 חזר לעיר־מולדתו ועבד בה כרופא מעשי במשך 11 שנה. אולם הוא לא מצא עניין רב בפראקטיקה הרפואית כשלעצמה ועסק גם במחקר פיסיולוגי, בעיקר בתופעות החשמליות במערכת העצבים והשרירים ובהשפעת החשמל עליה. ב1842 חזר לפאריס, כדי להמשיך בחקירותיו על הגירויים החשמליים של השריר. בלי כל מינוי רשמי בפא־קולטה הצליח לפתח את הענף החדש הזה של הפיסיולוגיה והרפואה. כל בוקר היה מבקר את אחד מבתי־החולים ובודק את החולים שהתאימו לכיוון חקירותיו, וכך יצר — לפי דבריו — מעין „אנאטומיה חיה".

די' נחשב לאחד ממניחי היסוד של האֶלֶקטרוֹ־פיסיולוגיה והאֶלֶקטרוֹ־תֶּרַאפיה, שראשיתן עם ספרו L'électrisation localisée (1855). תגליותיו קשורות כולן במחלות השרירים. הוא גילה את האַטרופיה המתקדמת של השרירים (הנקראת עד היום על שמו ועל שם אראן [Aran]) ואת השיתוק הבּוּלבּארי והוסיף פרטים להכרת מחלת שיתוק־הילדים. במחקרים שפירסם במוֹנוֹגראפיה Paralysie pseudohypertrophique (1860) נעזר בבדיקות אנאטומיות בחלקים קטנים שהוצאו מתוך שריר החולה החי; בזה יצר את שיטת הביאופסיה. ספרו על הפיסיולוגיה של התנועות, Physiologie des mouvements (1867), מיוסד על ניסויים חשמליים ותצפיות קליניות. את שיטותיו האלקטרו־פיסיולוגיות העביר די' גם לשטח החקירה של הבעת־הפנים, וע"י גירויי חשמלי של שרירים בודדים הדגים את הביטויים הפיסיוגנומיים של תהליכי־הנפש בקלסתר־פניו של האדם; ספרו Mécanique de la physiognomie humaine, ou analyse électrophysiologique de l' expression des passions, applicable à la pratique des arts plastiques („המכאניקה של הפיסיו־גנומיה האנושית, או בחינה אלקטרו־פיסיולוגית של הבעת ההרגשות ושימוש לגבי האמנות הציורית", 1862) הוא מן החיבורים הראשונים שניצלו את מלאכת־הצילום לצרכי ההרצאה המדעית.

G.-B.-A. D. (Arch. gén. Méd., 1875, 687–715); P. Guilly, *D. de Boulogne*, 1936; J. Lhermitte, *D. de Boulogne* (Bull. Acad. méd. 130, 745–755), 1946.

יה. ל.

דִישֶׁן, לוּאִי (־מַרִי־אוֹלִיוְיֶה) — Louis (-Marie-Olivier) Duchesne — (1843—1922), כּוֹמֶר צרפתי, חוקר תולדות הכנסיה. די' נתחנך במוסדות כנסייתיים, וב1866 נשלח לרומא לשם השתלמות בתאולוגיה. כאן נת־עורר לחקר תולדות הכנסיה ועתיקותיה. ב1867 נתקבל לכמורה, חזר לצרפת והחל להורות את תולדות הכנסיה בסמינריון לכמרים; יחד עם זה המשיך במחקריו. ב1874 השתתף במשלחת לחֵקר גנזי־הספרים במנזרים האורתודוכ־סיים בתֶסאליה שביוון; הדו"חות שפירסם על מחקריו הו־ציאו לו שם. ב1877 קיבל תואר־דוקטור מטעם הסורבּוֹן, מ1878 היה מרצה בביה"ס הקאתולי לתאולוגיה ומ1887 — ב École des Hautes-Études. השיטה הביקָרתית שנקט די' לחקר תולדות הכנסיה ובחיפוש אחרי האמת ההיסטורית, וביחוד הוכחותיו על הבדותות שבסיפורים על ייסוד כנסיות והגמוניות בידי שליחי־ישו ואבות־הכנסיה, עוררו רוגז בקרב החוגים השמרניים שבכנסיה. כדי למנוע חרם מצד הרשות הכנסייתית עזב די' את ההוראה וב1895 נתיישב ברומא; שם ניהל את ביה"ס הצרפתי לאַרכֵאולוגיה. — שלא כקודמיו התייחס די' ברצינוּת מדעית ובחוש ביקָרתי חריף להשתל־שלות המאורעות והפריד בקפדנות בין האגדה והתעודות המזוייפות ובין האמת והמציאות; הדבר עלה לו בצו איסור־קריאה על ספרו העיקרי, שנכלל ב„רשימת הספרים האסו־רים". די' קיבל עליו את פסק־הדין של הכנסיה וצימצם את פעולתו המדעית. — ב1910 נתמנה לחבר באקאדמיה הצרפתית.

עבודת־הדוקטור של די' (1877) היא מחקרו המקיף על „ספר האפיפיורים" (Liber pontificalis) — המקור העיקרי לחקר תולדות האפיפיורים ביה"ב המוקדמים, שאותו הוציא די' הוצאה ביקָרתית (1886—1892) על־יסוד השוואה של 150 כתבי־יד. את מאמריו על אגדות הייסוד של הכנסיות אסף בספרו Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule („רשימות הגמוניות של גאליה העתיקה"), 1894—1910. חיבורו העיקרי הוא Histoire ancienne de l'Église („דברי־ימי הכנסיה הקדומים"), ב4 כרכים, 1905—1925. — תרומתו של די' לחקר תולדות הכנסיה גדולה היא. בולטת בספריו הגישה הפילולוגית הביקָרתית, הנוטה להתבסס על המקורות; כנגד זה נראית לפעמים פרשנותו ההיסטורית כשטחית וקלושה.

H. Leclercq, *Historiens du Christianisme* (Dict. d'Archéol. Chrét. et de Liturgie, VI², 2680–2735), 1921; J. Coppens, *In memoriam Mgr. D.*, 1922; J. Giraud, *L. D.* (Rev. des Quest. Histor. 97/98), 1922/3; E. Dupont, *Mgr. D. chez lui*, 1923; Ch. Guignebert, *Mgr. D.* (Le Flambeau, VII²), 1924; Cl. d'Habloville, *Mgr. D.* (Grandes figures de l'église contemporaine), 1925; A. Loisy, *Mémoires pour servir à l'histoire de notre temps*, 1930/1; M. Pernot, *Mgr. L. D.* (L'Hist. et l'oeuvre de l'École française à Rome, 57–64), 1931; A. P. Frutaz, *L. D.* (Encicl. Cattol. IV, 1960–1965), 1950.

י. ב. ס.

דִישַׁן, מַרְסֶל — Marcel Duchamps — (נו' 1887), צייר צרפתי. בראשית דרכו היה מושפע מסֶזַן (ע"ע), אולם במהרה הצטרף לקוביסטים (ע"ע); תמונותיו בתקופה זו הן בעלות מבנה פורמאלי וצבעים חמורים, אך הקצב שבהן חי ועירני יותר מאשר ביצירות הקוביסטיות הרגילות — הוא מֶכאני ואורגאני כאחד. תמונתו ה„כרונו־פוטוגרא־פית" — כפי שכינה אותה די' — „האשה הערומה היורדת במדרגות" הוצגה בתערוכות אחדות, עוררה שערוריה של

התרעמות, אך יחד עם זה פירסמה את שמו. ב1914 החל די׳ ביצירת חפצי־אמנות מתוך כל מיני „מציאות" (אבנים, גרו־טאות, מחזיקי־בקבוקים וכיו״ב) — אמנות "ready-made", שעוררה גם היא סערה בחוגי חובבי האמנות. ב1915 השתקע די׳ בניו־יורק והיה למרכז של קבוצה, שעוררה תנועה אנטי־ציורית ואנטי־אמנותית באמנות, בדומה לתנועת הדדאיזם (ע״ע) באירופה. ב1915—1923 צייר די׳ את יצירתו הרא־שית — „הרווקים מפשיטים את הכלה" — בטכניקה מור־כבת מציור והדבקה על־גבי זכוכית. אח״כ נתאכזב מן האמנות ומשך את ידו מן הציור. מ1920 עד 1926 הוציא סרטים סיר־רֵאַליסטיים אחדים, המושתתים על אֶפקטים אופטיים מוזרים. זמן־מה התמסר למשחק השחמט, ואף כתב ספר עליו; וכן עסק בניסויים מכאניים ואופטיים. די׳ כתב גם שירים וערך כ״ע אמנותי־ביקרתי.

די׳ נמנה עם רבי ההמצאות והסיבוכים שבאמני דורנו, ושמו נודע חליפות לשמצה ולתהילה. הוא מלא רוח התמרדות אנארכיסטית ונמנה עם חלוצי הדדאיזם והסיר־ריאליזם — עד ל„אוטומאטיזם". במסותיו הביקרתיות הוא הורס ושולל את „חוקי־האמנות", ושלילה זו הפגין גם ברבות מיצירותיו. יחד עם זה תרם תרומה חשובה ל„אמנות המופשטת", וביחוד לפיסול החפשי באמריקה, ולכל הרוח האישית, הנועזת והמהפכנית, שזרמים מסויימים של האמנות של המאה ה20 דוגלים בה.

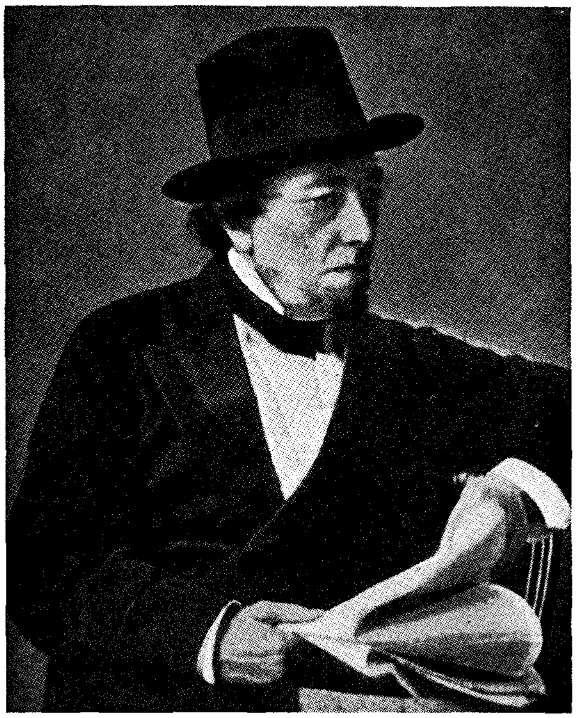
A. Breton, *Les pas perdus*, 1924; D. Gascoyne, *A Short Survey of Surrealism*, 1935; A. H. Barr, *Cubism and Abstract Art*, 1936; K. Dreier and M. Echaurren, *D.'s Glass, an Analytical Reflection*, 1944; *View*, Number devoted to M. D. (Series V, No. 1), 1945.

פ. אי.

דישראלי, בנימין, אח״כ רוזן ביקונספילד — Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield — (1804—1881), מדינאי וסופר אנגלי, מגדולי המדינאים במאה ה19; יהודי מומר.

די׳ היה בנו הבכור של יצחק ד׳ישראלי (ע״ע). הוא גדל באמידות, ובילדותו ובנעוריו זכה לחינוך מעולה, אם כי לא שיטתי. תחילה נשלח לבי״ס פרטי, שבו לא שותף בלימודי הדת הנוצרית; פעם בשבוע בא אליו מורה יהודי כדי ללמדו את עיקרי היהדות ואת קריאת העברית. ב1817, בהיותו בן 13, הוכנס — יחד עם שני אחיו ואחותו — ע״י אביו לנצרות. מאז קיבל חינוך קלאסי ונוצרי מובהק. אולם גם בבי״ס אחר, שאליו עבר אחרי התנצרותו, לא נתקבל ע״י חבריו כאחד מהם בשל הופעתו ושמו היהודיים המובהקים. לפיכך עזב כבן 15 את ביה״ס והמשיך בלימודים פרטיים בבית, תוך שימוש בספרייתו הגדולה של אביו; ביחוד הירבה לעסוק בנושאים דתיים ומיסטיים. די׳ לא למד באוניברסיטה, והשכלתו היתה זו של חובב משכיל. צעדיו הראשונים כאדם העומד ברשות עצמו נעשו במשרד של עורך־דין ובבורסה, כשהוא משתדל לרכוש לו עמדה בציבור המשכילים האמידים והקרובים לשלטון. כאן נתקל בחומה של התנכרות חברתית, וכן לא ראה הצלחה בפרקליטות ובעסקי־מניות, ואף לא בנסיון להוציא — בשותפות עם צעירים אחרים — עיתון יומי. כשלונות אלה סיבכו אותו בחובות, שהעיקו עליו במשך עשרות שנים.

מעתה פנה די׳ לספרות, וב1826 פירסם — תחילה בעילום

בנימין דישראלי, לורד ביקונספילד

שמו — את סיפורו הגדול הראשון Vivian Grey, שעורר הד רב בציבור האנגלי. בסיפור זה — כבכל ספריו — רב היסוד האוטוביוגראפי. הגיבור הוא בנו של סופר, חדור שאיפה לוהטת לרכוש לו מעמד בעולם הפוליטי; הוא רב־כשרון, אולם חוסר־ייחוס מרחיק אותו מן השלטון. לפיכך הוא מתכנן הקמת מפלגה חדשה ע״י התחברות עם אציל חסר־אינטליגנציה, בכדי שישלימו שניהם זה את זה. — ספר זה — לאחר שנודע שם מחברו הצעיר — הבקיע לדי׳ דרך לאריסטוקראטיה הבריטית ולחיי החברה הגבוהה. די׳ נעשה מעורב בטרקליני הגבירות בלונדון ובמסיבות האצולה והור־פיע כדֶנדי (ע״ע), בולט בלבושו הגנדרני והססגוני ומבריק בשנינותו. הוא פירסם עוד כמה סיפורים, בעלי מגמה פוליטית־סאטירית, המתארים את חיי האצולה. ב1830 יצא לסיור ממושך דרך ספרד למזרח הקרוב והתיכון — יוון, תורכיה, א״י ומצרים —, אשר אליו נשא את נפשו מנעוריו. ביקורו בא״י, וביחוד בירושלים, עשה עליו רושם אדיר שלא פג כל ימי חייו; הוא חיזק בו גם את תודעת מוצאו היהודי, אע״פ שבעיקרן היו לו א״י וירושלים מולדת הנצרות ומקום פעולתו ומותו של ישו. לנסיעה זו היתה גם השפעה עמוקה על השקפותיו המדיניות; היא עוררה בו את אותה ההת־עניינות ב„בעיה המזרחית" ובקשרי בריטניה עם המזרח, שהדריכה אותו שנים רבות אח״כ בפעולתו המדינית.

חוויות נסיעתו במזרח וביקורו בא״י שימשו לדי׳ עילה לחיבור שני סיפורים גדולים מיד אחר שובו לאנגליה: „דוד אֶלרֹאי" ו„קונטריני פלֶמינג". „דוד אלראי" חדור גאווה יהו־דית ומגמה „ציונית": די׳ מעלה את דמותו של משיח־השקר והגיבור היהודי מיה״ב, המתכוון לכבוש את ארץ־הקודש מידי המוסלמים ולחדש את מלכות־ישראל כקדם; הוא מעורר מרד נגד הח׳ליף וכובש שטחים גדולים באסיה המע־רבית; ההצלחה מעבירה אותו על דעתו, הוא שוכח את ירושלים ומנסה להקים מלכות אדירה בבגדאד; אך הוא

נלכד בקסמיה של בת־הח׳ליף ונוחל תבוסה; על חטאו זה הוא מכפר בסירובו להציל את חייו ע״י המרת־דתו.

די׳ חזר לאנגליה בעיצומו של המאבק על תיקון חוק־הבחירות (1832). אחרי היסוסים רבים — בין המשכת פעילותו הספרותית ובין פעילות ציבורית־מעשית —, הכריע להתמסר לפוליטיקה ולהשתדל להכנס לפארלאמנט. שלוש פעמים הציג את עצמו בבחירות כמועמד בלתי־תלוי, נוטה לטורים, ושלוש פעמים נכשל. רק ב1837, לאחר שהצטרף למפלגת הטורים, נבחר לפארלאמנט מטעמה. הצטרפות זו לא היתה צעד תכסיסי בלבד אלא פרי בָשֵל של מהלך השקפותיו. מאמרו „דברי־סניגוריה על החוקה האנגלית״ (1835) היה הניסוח המושלם הראשון של האידיאולוגיה השמרנית המחודשת בתקופה שאחרי רֶפורמת־הפארלאמנט הגדולה. די׳ תפס את האומה והמדינה תפיסה אורגאנית והטעים את ערכם של המוסדות המסָרתיים וצורות האירגון החברתי והמימשל שצמחו מן ההיסטוריה — המלוכה, הכנסיה והאצולה —, שרק בהן הערובה לתקינות החברה ולשיווי־המשקל הפוליטי במדינה, מאחר שכל סמכות אמיתית אינה יונקת אלא מן המסורת. די׳ דחה כל תיכנון מלאכותי של המדינה והחברה על סמך אידיאולוגיה מופשטת ובשם „זכויות״ מדומות והאשים את הוויגים בעירעור היציבות החברתית ושיווי־המשקל הפוליטי. אולם יחד עם זה שלל כל ניגוד בין שמרנות ובין עממיות, בין היסודות המסָרתיים של המדינה ובין הטבת מצבם הכלכלי והרחבת זכויותיהם של המוני־העם. בדרשו את חיזוק מעמדה של האצולה המיוצגת בבית־הלורדים לא נתכוון להגן על אינטרסים מעמדיים של האריסטוקראטיה, אלא להטיל עליה את החובות והתעודה של מנהיגות האומה כולה. את מפלגתו שאף להפוך ממפלגת־מעמד למפלגה עממית, המגינה על מורשת העבר רק במידה שזו חיה וממשית, וההולכת בדרך של תיקונים חברתיים ומדיניים המכוונים לטובת האומה והמדינה כולה. די׳ ראה ניגוד בין השמרנות ובין הליבֶּראליזם של הבורגנות, אך לא ראה כל ניגוד בין השמרנות ובין המוני־העם; הוא היה סבור, שהמלוכה, הכנסיה והמנהיגות האריסטוקראטית צריכות להיות מעורות בעם, והיה משוכנע שדווקא השכבות העממיות הרחבות עתידות לתת את אהדתן ואת תמיכתן למוסדות המסָרתיים האלה. די׳ לא התנגד להרחבת זכות־הבחירה, אך טען נגד האופי האינטֶרֶסֶנטי של תיקון־הפארלאמנט ע״י הוויגים ב1832. הוא הצטרף לשלילת המשטר הקודם, שהקנה לשכבה אוליגארכית „ייצוג בלי בחירות״, אבל צפה גם את הסכנה של סילוף הדמוקראטיה ע״י „בחירות בלי ייצוג״ — התהוות כת עסקנים מדיניים מקצועיים, הנבחרים ומקיימים את שלטונם ע״י דמאגוגיה בלי התחשבות ברצונם האמיתי של הבוחרים.

כשנבחר די׳ לפארלאמנט — לאחר מאבק ממושך של 5 שנים — עדיין נראָה זר ומוזר בציבור העסקנים המדיניים המסרתיים, ורבים התייחסו אליו בחשדנות מהולה בבוז. נאומו הראשון והלא־מוצלח (בשאלה האירית) בפארלאמנט נתקבל בלעג ובצחוק רם מצד מתנגדיו ובמבוכה, ואף ברוגז, מצד בני מפלגתו. די׳ נאלץ להפסיק את נאומו, אך תוך כדי כך השמיע את המלים: „הפעם אני מפסיק, עוד יבוא יום ותאבו לשמוע אותי״. די׳ למד מכשלונו זה לשכלל את צורת נאומיו ולהעמיק את תָכנם, ונעשה אחד הנואמים הפארלאמנטאריים הגדולים בדורו. תוך שנים אחדות רכש לו מקום מכובד בסיעת השמרנים, שנמצאה אז באופוזיציה, והתחיל להיחשב כדוברה הרעיוני. ביחוד טיפל בעניינים הנוגעים בכנסיה, בחינוך ובבעיות הסוציאליות והשתדל לחזק את מעמדה של הכנסיה האנגליקנית. כשהוצעה ב1839 תכנית ראשונה וצנועה של חינוך ממלכתי — התנגד די׳ לכך, מתוך חשש ל„השכלה מטעם״, לחינוך המכוון ע״י המדינה והמביא לידי שיעבוד הדעת, כדוגמת פרוסיה וסין. כשגברה באנגליה התנועה הצ׳רטיסטית (ע״ע), וראשיה פנו אל הפארלאמנט, דיבר די׳ לטובתם; בלי להזדהות עם דרישתם להנהגת זכות־בחירה כללית, דרש מהפארלאמנט לעיין בדרישותיהם והביע את אהדתו לתכניתם הסוציאלית.

ב1839 נשא די׳ לאשה את מֶרי אַן וינדַם ליואיז (Wind-ham Lewis), אשה עשירה ואלמנתו של אחד מחבריו לפארלאמנט. היא היתה גדולה מדי׳ ב12 שנים ומצומצמת בהשכלתה ובאֻפקה הרוחני, אולם העריצה את בעלה והתמסרה כולה לדאגה לו ולדרכו; גם די׳ הוקיר אותה והיה נאמן לה. הונה סייע לו להשתחרר מנטל חובותיו ולבסס את אי־תלותו החָמרית ואת מעמדו בחברה. לזוג לא היו ילדים.

ב1841 נפלה ממשלת הוויגים, והשמרנים עלו לשלטון בראשותו של פיל (ע״ע). די׳ ציפה שיצורף לממשלה, אולם פיל דחה אותו. מתוך אכזבה והתמרמרות, אך גם מתוך הסתייגות עקרונית ממדיניותו של פיל, שייצגה את האינטרסים של הבורגנות העירונית ושל התעשיה המתפתחת, הקים די׳ עם כמה שמרנים צעירים אחרים חוג אופוזיציוני בקֶרֶב המפלגה השמרנית, שנודע בשם „אנגליה הצעירה״. חוג זה דגל ברעיון הרומאנטי של די׳ על הידוק הקשר בין המלוכה והאצולה ובין העם בניגודם המשותף לבורגנות הגדולה; מצד אחד נלחם נגד מגמתו של פיל לבטל את מכסי־המגן על התבואה, שהיו מקור הכוח וההשפעה המסרתית של החוגים האגראריים בחברה האנגלית, ומצד שני דרש חוקים להגנת העובדים. את השקפות החוג הזה — בתוספת נימה אישית חזקה משלו — ביטא די׳ באותן שנים ב3 רומאנים, שהם החשובים שבספריו ויחד עם זה הדוגמות הראשונות של הרומאן הפוליטי החדיש. Coningsby, or The New Generation („קונינגזבי, או הדור החדש״), 1844, הוא בעיקרו — במסוות של סיפור — דיון במצב הפוליטי ובמאבק המפלגתי. די׳ מביע בו את התנגדותו הנמרצת לגישה המאטריאליסטית־תועלתנית, הקובעת את יחסי בני־אדם לפי גורמים כלכליים ומעריכה בני־אדם לפי היעילות והכדאיות הכספית. דמות מרכזית בספר זה (גם בספרים שבאו אחריו) הוא סידוניה, טיפוס אידיאלי של בנקאי יהודי, שליט בעולם־הכספים ויחד עם זה הוגה־דעות וחכם־החיים, שבידו ההדרכה הפוליטית של תנועת הצעירים — דמות שיש בה מעין מזיגה של רוטשילד ודי׳ עצמו; סידוניה מדגים את הזיקה הנפשית של בני הגזע היהודי למלוכה, לדת ולשמרנות מדינית. — Sybil, or the Two Nations („סיביל, או שתי האומות״), 1845, מבליט את הבעיה הסוציאלית המרכזית של התקופה הוויקטוריאנית — את פילוג האומה האחת בעקבות המהפכה התעשייתית לשני מעמדות, העניים והעשירים, הנעשים שני עמים שונים, זרים זה לזה; רק המלוכה מסוגלת לגשור על פני התהום הזאת ולתקן את המצב. — מבחינה רעיונית המעניין ביותר ברומאנים אלה הוא Tan-cred, or the New Crusade („טאנקרֶד, או מסע־הצלב החדש״), 1847. הגיבור הוא צעיר מן האצולה הרמה, המואס

בחמרנות, בשטחיות ובריקנות הרוחנית והנפשית של החברה והכנסיה באנגליה הוויקטוריאנית. הוא שואף לחשוף את שרשי המציאות האנושית האמיתית ע״י שמיעה מחודשת של הבשורה האלוהית, שיצאה פעם מהר־סיני ומארץ־ישראל, וע״י התקשרות אישית עם אותו איזור בגבול אסיה, אשר רק בו נתגלה אלוהים לבני־אדם. עיקר הרומאן הוא סיפור הרפתקאותיו — הרעיוניות והרומאנטיות — של הגיבור במסעו בא״י ובסביבותיה, שבהן הוא נפגש ביהודים, במוסלמים, בנוצרים, ואף בנציגי האלילות הקלאסית ששרדו בכיתות־סתרים בסוריה. הגיבור — שמגרונו מדבר המחבר — מצפה, שמחידוש הקשר עם המזרח, עם עולם המקרא והברית החדשה („הדת השֵמית״), תצמח גם תחיית הכנסיה הנוצרית במערב, שתבוא לידי הכרה מחודשת של שליחותה — להיות מנהיגה ומורת־דרך בכל תחומי החיים החברתיים, המדיניים והרוחניים. חוקי סיני הם־הם היסוד לחברה ולתרבות של אירופה, ורק בהדרכה אלוהית ושלטון האלוהים ייתכנו שוויון וחירות לבני־אדם. ברומאן זה שוב מופיע סידוניה, וכן מרובים בו טיפוסים אידיאליים של יהודי־מזרח אריסטוקראטיים, גברים ונשים. המחבר מעלה על נס את נאמנותם של היהודים לדתם ואת עָצמת קשריהם הנפשיים לעברם המפואר, שבהם הוא רואה ערובה לשובם לארצם בעתיד. העולם הנוצרי חייב תודה לעם היהודי, כי הנצרות אינה אלא יהדות מושלמת ומותקנת לצרכי העולם כולו. נוסף על הרעיונות הדתיים והפילוסופיים־היסטוריים שברומאן זה יש בו גם חזון פוליטי־אקטואלי: הפניית האינטרס של אנגליה אל עמי־המזרח והעתקת מרכז־הכובד של האימפריה אל המזרח התיכון ואל הודו, ויחד עם זה — הקמת ברית של „עמים שמיים״ לשם פתרון בעיות האיזור ולשם הקמת „תרבות עליונה״.

המערכה של „אנגליה הצעירה״ לא מנעה את ביטול מכסי־התבואה, אך היא פילגה את מפלגת השמרנים ועירערה את מעמדו של פיל, שנאלץ להתפטר ב1846, והליבראלים חזרו לשלטון. די׳ נעשה מנהיגה־בפועל של המפלגה השמרנית, שהיתה באופוזיציה בשנות 1846—1852. אולם מבחינה פורמאלית נשארה ראשות המפלגה בידי אריסטוקראטים מן המנהיגות הוותיקה, תחילה הלורד בֶּנטינק (ע״ע) ואח״כ הלורד דרבי (ע״ע), ודי׳ הופיע כעוזרם. ב1848 נתעורר ויכוח חריף בקשר להיבחרו של הציר היהודי הראשון לפארלאמנט, הלורד רוטשילד, שסירב להשבע את שבועת־האמונים שהיתה מנוסחת ניסוח נוצרי מפורש. די׳ ובנטינק היו השמרנים שהצביעו בעד ביטול הנוסח ההוא. די׳ לא נימק את עמדתו בדרישת סובלנות דתית, שלא היתה בעיניו אלא עקרון אידיאולוגי פסול, אלא דווקא כנוצרי דרש את ביטול ההפליה כלפי היהודים, כדי „לא להרחיק מן הפארלאמנט את בני אותה הדת שבחיקה נולד צורי וגואלי״. אחרי מותו של בנטינק כתב די׳ את הביוגראפיה שלו (1852), ובה פיתח בהרחבה את רעיונותיו הפוליטיים ואת דעותיו על הנצרות והיהדות.

ב1852 הגיעו השמרנים לשלטון בראשותו של הלורד דרבי, ודי׳ נעשה שר־האוצר בממשלתו. בכהונתו הממשלתית הראשונה הזאת לא הצליח ביותר, מאחר שכוחו לא היה רב בשטח העניינים הכספיים. ממשלת דרבי נאלצה להתפטר כעבור חדשים אחדים, לאחר שהצעותיו התקציביות של די׳ נדחו, בעיקר בגלל פולמוסו של יריבו גְלֶדסטון (ע״ע). זו היתה ראשית ההתחרות בין שני האישים האלה, שבה השתלבו עד מהרה ניגודים מדיניים באיבה אישית. שניהם התחלפו כמה פעמים בשלטון, והמאבק ביניהם היה ציר המדיניות הבריטית במשך דור. די׳ ומפלגתו שוב היו באופוזיציה עד 1858, כשהקים דַרבי את ממשלתו השניה, גם הפעם עם די׳ כשר־האוצר ומנהיג בית־הנבחרים. ממשלה זו נפלה ב1859, והשמרנים המשיכו להיות באופוזיציה 7 שנים נוספות. ב1866 קמה ממשלתו השלישית של דרבי בשל פילוג הליבראלים בענין רֶפורמה חדשה של הפארלאמנט. די׳, שוב כשר־האוצר ומנהיג בית־הנבחרים, היה הרוח החיה בממשלה זו והפתיע את העולם, כשהצטרף לדרישת הליבראלים בדבר הרחבת זכות־הבחירה ואף הרחיק ללכת מהם בהרבה, בהציעו הנמכה גדולה של הצֶנזוס הכספי והגדלת הנציגות של ערי־התעשיה החדשות. די׳ פעל בהתאם להשקפתו, ששיתוף ההמונים במימשל יגביר דווקא את היסודות המסָרתיים־שמרניים, וכן הושפע, כנראה, ממעשהו של ביסמארק, אשר הנהיג באותה שעה את זכות־הבחירה הכללית בברית הצפון־גרמנית, בלי לערער עי״כ את כוחה וסמכותה של המלוכה. תכניתו של די׳ נתקבלה (1867) למרות חששותיהם של רבים מחבריו, והביאה לידי הכפלת ציבור הבוחרים. הצלחתו זו נחשבת כהשגו הגדול ביותר במדיניותו הפנימית; מכאן ואילך היה ברור, שהשמרנים אינם מתנגדים לשיתוף עם העם ולתיקונים חשובים במדינה ובחברה. ב1868, כשהתפטר דרבי בגלל מחלה, נתמנה די׳ כראש־ממשלה; אך לממשלתו לא היה רוב בטוח בפארלאמנט, והיא נפלה כעבור חצי־שנה בעקבות הוויכוח על השאלה האירית, ובבחירות ניצח גלֶדסטון את די׳. בוויכוח זה דרש גלדסטון לבטל את מעמדה הרשמי של הכנסיה האנגליקנית באירלנד, ואילו די׳ התנגד לכך בחריפות, מאחר שראה בתכנית זו צעד ראשון להפרדת הכנסיה מן המדינה, ומכאן — להתפוררותה העתידה של המדינה והחברה. — בתקופת כהונתו הראשונה והקצרה כראש־ממשלה הצליח די׳ לרכוש את לב המלכה ויקטוריה, בהכניסו נימה אישית ביחסים הרשמיים ביניהם ובהשתמשו במקצת גם בשפת־חלקות ובחנופה. המלכה נעשתה מעריצתו ותומכתו הנלהבת עד סוף ימיו.

מעתה היה די׳ מנהיגה המוכר של המפלגה השמרנית באופוזיציה (1868—1874). באותן שנים כתב את הרומאן Lothaire („לותֵיר״), שגם בו חלק מן העלילה מתנהל בא״י; ספר זה זכה להצלחה גדולה. ב1874 זכתה מפלגתו לנצחון מכריע בבחירות, ודי׳ חזר להיות ראש־ממשלה, כשהפעם השלטון כולו בידו, כי הפארלאמנט, בית־הלורדים והכתר, וגם אהדת ההמונים, עמדו מאחוריו. בזה הגיע אחרי מאבק של 40 שנה למטרתו הנכספת, כשהוא כבר בן 70, עייף וחולה, וגם גלמוד, כי אשתו מתה עליו ב1872; לפי הרגשתו בא לו הנצחון במאוחר. די׳ החזיק בשלטון 6 שנים (1874—1880); בתקופה זו הגשים חלק מן הרעיונות של „אנגליה הצעירה״, אשר להם הטיף בספריו: הוא נעשה אביה של החוקה הסוציאלית באנגליה, יצר שוויון בין נותני־העבודה ובין הפועלים מבחינה משפטית ע״י הענקת זכויות מלאות לאיגודים המקצועיים, הקטין את מספר שעות־העבודה והרחיב את זמן־המנוחה השבועי. די׳ היה מן המדינאים הראשונים להכיר ולציין במפורש, שיחסי ההון והעבודה הם הבעיה החשובה ביותר בחברה החדישה.

אולם עיקר תשומת־לבו של די׳ כראש־הממשלה ניתנה

לבעיות האימפריה הבריטית ומדיניות-החוץ. בניגוד לאסכולת-מֶנצ׳סטר הליבראלית, אשר העריכה את המושבות מבחינת כדאיותן הכלכלית בלבד ובדרך-כלל לא ראתה במדיניות הקולוניאלית אלא מעמסה על אנגליה, היתה לדי׳ האימפריה המתפשטת על פני כל חלקי-העולם דבר שבחזון ויסוד גדולתה של אנגליה; ביחוד החשיב את חלקיה האסייתיים — את הודו ואת ארצות המזרח התיכון, המשמשות גשר בין אירופה ובין הודו. כבר ב1872 הציע די׳ להעניק למושבות שלטון עצמי ולקשור אותן לאנגליה ע״י מכסי-מגן משותפים והסכמים צבאיים. ב1875 רכש מידי שליט מצרים חלק גדול ממניות חברת תעלת-סואץ בשביל אנגליה בסכום של 4 מיליון לי״ש; מאחר שהעיסקה היתה טעונה חיפזון, לווה את הכסף מידי רוטשילד, ורק לאחר מעשה קיבל אישור תקציבי רשמי על כך. עיסקה כספית זו היתה מאורע היסטורי, שגרם להתבססות השלטון הבריטי בצומת-הדרכים החשוב ביותר במזרח התיכון; לדעת היסטוריונים היה זה „שירותו הגדול ביותר של די׳ לארצו". ב1876 העניקה לו המלכה את התואר של רוזן-בִּיקוֹנְסְפִילד, ושנה לאחר מכן העביר די׳ בממשלה ובפארלאמנט את הכרזת המלכה ל*קיסרית-הודו* — מתוך צירוף של שיקולים אימפריאליים ורומאנטיקה מזרחנית.

במדיניות-החוץ נקט די׳ קו תקיף ועקיב, כדי להחזיר לבריטניה את מעמדה ואת כבודה, שנפגעו, לדעתו, בשל הססנותו וחולשתו של גלדסטון. מדיניות זו הועמדה במבחן בשעת המשבר הבאלקאני הגדול בשנות 1876—1877, כשמרד הבולגארים בשלטון התורכי, שדוכא באכזריות רבה, גרר אחריו את המלחמה הרוסית-תורכית. דעת-הקהל באנגליה ודוברה גלדסטון התקוממו נגד „הזוועות הבולגאריות" ודרשו את גירוש התורכים מאירופה. אולם די׳ ראה בראש וראשונה את הסכנה הצפויה לאינטרסים החיוניים של אנגליה מחיסולה של תורכיה והשתלטותה של רוסיה על הבאלקאן. הוא החליט למנוע בכל מחיר את חדירתה של רוסיה לאגן הים התיכון ולא היה מוכן להקריב אינטרסים בריטיים למען גאולת הנוצרים הבאלקאניים; על כך הותקף קשה ע״י הליבראלים, שמקצתם אף קשרו את הגנתו על תורכיה במוצאו היהודי (טענה זו השמיע נגדו באותה שעה גם דוסטוֹיֶבסקי [ע״ע, עמ׳ 218]). כשכפתה רוסיה על תורכיה את חוזה סאן-סטֶפאנו, שהשליט את רוסיה על הבאלקאן למעשה (ע״י גרורתה בולגאריה), איים די׳ במלחמה לשם ביטול חוזה זה. הוא שלח צי-מלחמה לים התיכון, העביר צבא מהודו למאלטה, גייס את דעת-הקהל ואת הפארלאמנט נגד רוסיה והשיג מן הפארלאמנט הקצבה של 6 מיליון לי״ש לצרכי הכנת המלחמה. ביזמתו ובלחצו של די׳ כּוּנס קונגרס-ברלין של המעצמות הגדולות לשם הסדר חדש של בעיית הבאלקאן. בקונגרס זה זכתה הדיפלומאטיה של די׳ בנצחון מוחלט, בהביאה לידי ויתורים גדולים מצד רוסיה, לצימצום תחומה של בולגאריה החדשה ולהרחקתה מחוף הים האֶגאי. תמורת הצלת השלטון התורכי השיג די׳ מתורכיה את מסירת האי קפריסין לשלטון הבריטי. בהחלטות הקונגרס נכללה, בין השאר, לפי דרישתו המפורשת של די׳ החלטה בדבר מתן שיווי-זכויות ליהודים במדינות-הבאלקאן החדשות. — תוצאות הקונגרס הובנו בכל העולם כנצחונו האישי של די׳, ובשובו לאנגליה נתקבל הלה בהתלהבות כמביא „שלום בכבוד" (peace with honour), ז״א כמי שמנע את המלחמה בלי לוותר על האינטרסים של האימפריה. המלכה העניקה לו את אות-ההצטיינות הגבוה ביותר, והסיטי הלונדונית מינתה אותו לאזרח-כבוד. אולם הביקורת של גלדסטון ושל הליבראלים על מה שנראה להם כתקיפות יתרה וכתוקפנות של די׳ לא רפתה, ולאחר שאירעו ב1879—1880 משבר כלכלי באנגליה וכמה כשלונות במלחמות קולוניאליות שלה (באפגאניסטאן ובאפריקה הדרומית) — הביאו הבחירות ב1880 מפלה לשמרנים, ודי׳ נאלץ למסור את השלטון לגלדסטון. למרות זקנתו (הוא היה בן 76) נשאר די׳ מנהיג האופוזיציה השמרנית בבית-הלורדים, ונאומיו הוסיפו להצטיין בשנינותם ובכוחם. כבן 77 פירסם את הרומאן האחרון שלו, Endymion, שהפתיע ברעננותו. עם זה גברה חולשתו הגופנית, והוא מת כשנה אחרי התפטרותו. ההערצה אליו מצד מפלגתו ושכבות נרחבות בעם כולו גברה בשנותיו האחרונות, וגם אחרי מותו. בכנסיית-וֶסטמינסטר הוקמה לו מצבה, ו„איגוד בכור-האביב" (Primrose League — ע״ש הפרח שהיה חביב על די׳) השמרני שומר על זכרו ועורך טקס מיוחד בכל שנה ביום מותו.

הדעות על די׳ כאדם וכמדינאי חלוקות, וההיסטוריונים ממשיכים עד היום במחלוקת שבין די׳ וגלדסטון. יש רואים בדי׳ אחד מגדולי המדינאים הבריטים, אחד ממניחי היסוד של הדמוקראטיה הפארלאמנטארית החדישה, מעַצבה ומבַססה של האימפריה; ויש רואים אותו כהרפתקן, הוזה-הזיות, שאפתן ואופורטוניסטן חסר אופי ועקרונות, שרק המזל שיחק לו. מסתבר, שהוא חתר למטרות פוליטיות מגובשות וברורות ושמר להן אמונים כל ימי פעולתו, אלא שבבחירת הדרכים והאמצעים להשגתן גילה גמישות רבה. די׳ נבדל כמעט בכול משאר המדינאים הגדולים של אנגליה במאות ה18—19, וכל ימיו — גם לאחר שהוכרה מנהיגותו — נשאר זר ומוזר לעם האנגלי. בניגוד למנהיגים האחרים באותם דורות, שמוצאם מן השכבה השלטת ודרכם היתה סלולה לפניהם, כפה עליו מוצאו של די׳ מאבק קשה על דרכו מילדותו ואילך, וכל שלבי חייו היו זרועים מכשולים וכשלונות, שעליהם צריך היה להתגבר ועליהם התגבר — מצד אחד בכשרונותיו, ומצד שני ברצונו החזק ובשאיפתו הלוהטת להגיע לידי השפעה ושלטון. כבר בביה״ס היה יוצא-דופן, וכמעט מנודה; תכניותיו הספרותיות הראשונות נכשלו; על הכניסה לפארלאמנט נאבק 5 שנים ולא השיג את מטרתו אלא 5 שנים אחרי יריבו גלדסטון, שהיה צעיר ממנו ב5 שנים; הופעתו הראשונה בפארלאמנט היתה כשלון גמור; למרות היותו ראוי לכך, לא צורף תחילה לממשלה, וכן נמנעה ממנו זמן רב מנהיגות המפלגה; גם כשהגיע למנהיגות זו נגזר עליו להימצא באופוזיציה במשך מרבית שנות פעולתו. האפשרות להגשמת חזונו לא ניתנה לו אלא בגיל שבו כבר אבד — לפי הודאת עצמו — מיטב כוחו ומרצו. דעותיו, שבהן משולבת ראיה נוקבת ומפוכחת של המציאות בחזון רומאנטי, הופעתו התיאטראלית, תכסיסיו המפתיעים והנועזים שרבים לא עמדו על טיבם, המזיגה של איש-הספרות עם איש המעשׂ המדיני, עצם התופעה של יוצא-דופן ממוצא יהודי-איטלקי, בעל קלסתר-פנים יהודי-מזרחי ושם יהודי מובהק, שהצליח להעשות לוחמן של המלוכה הבריטית והכנסיה האנגליקנית ודוברה ומנהיגה של האריסטוקראטיה הבריטית הוותיקה — כל אלה עוררו, ועדיין מעוררים, תמיהה. גם כשזכה להערצה נשאר די׳ לא-מובן לבני-דורו, איש-פלאים, „הקוסם היהודי".

לאמיתו של דבר נשאר די׳ יציב בדעותיו כל ימי חייו, בניגוד ליריבו גלדסטון, ועוד בשנים האחרונות של שלטונו הגשים שאיפות, אשר להן נתן ביטוי בצעירותו בנאומים ובספרים. נאמנותו לרעיונו משתקפת גם בעוז־הרוח אשר בו דגל בעניינים שמצא אותם נכונים, גם כשדבר זה עלול היה לסכן את עלייתו האישית. את „אלראי", שנראה היה מוזר, פירסם בשעה שנאבק קשה על כניסתו לפארלאמנט, ואת „טאנקרד" — כשהתכונן לקבל על עצמו את מנהיגות המפלגה.

כשרונו הספרותי של די׳ אינו מוטל בספק; אחדים מספריו עוררו בשעתם הד חזק. צירוף זה של מדינאי, שהיה אח"כ גם ראש־ממשלה, ושל סופר היה מיוחד במינו. את הרעיונות והחזונות שבספריו העתיק לתחום המעשה וניסה להגשימם, לעתים גם אחרי עשרות שנים, ומצד שני משקפים ספריו את חוויותיו ונסיונותיו בעולם המעשה. כוח דמיונו נתן למדיניותו מעוף וחזון, שהיו חסרים למדינאים אחרים. הוא היה מסוגל להתוות תכנית פוליטית, להעריך את חשיבותה ולשער את תוצאותיה, זמן רב לפני שעשויה היתה להתקבל על דעת אחרים. אחרי חורבן המפלגה הטורית הישנה בעקבות רפורמת־הפארלאמנט, חזר והקים אותה כמפלגה השמרנית החדישה והפך אותה למפלגה עממית, שבה שאף להחדיר רצון לתקן ולהתקדם בהתאם לצרכים של מדינה וחברה מודרנית, תוך שמירה על הערכים והמוסדות המקודשים של העבר. מדיניות התיקונים של די׳ שימשה תריס בפני החרפת הניגודים הסוציאליים וסייעה להבטחת התפתחות שקטה של הדמוקראטיה באנגליה — בניגוד לחזות שחזו לאנגליה מארכס ואנגלס. די׳ החדיר אל תודעת בני־עמו את החשיבות של האימפריה ושל ארצות־המזרח. הוא גם היה הראשון שהבין את יעוד הכתר כסמל של איחוד הלאום והאימפריה והצליח להרים את קרן המלוכה, שירדה לשפל בתחילת המאה ה19.

הן כסופר והן כמדינאי העמיד די׳ במשך כל חייו את שאלת הדת והכנסיה במרכז. אין להטיל ספק בכנות הכרתו הנוצרית, באמונתו ביעוד הדתי של האדם ובנצחיותם ואמיתותם של עקרונות הדת. אמנם הוא לא הקפיד על הדוגמה, והיה תמים בדעה עם ידידו בולוור — שהאדם הדתי מַשלים עם שקרים קטנים רבים למען אמת נשגבה אחת, ואילו אנשי־המדע מטפחים אמיתות רבות למען שקר אחד גדול. בנאום לפני הסטודנטים באוכספורד אמר פעם (ברמזו לַמחלוקת על תורת דארווין), שאם השאלה היא: מהו האדם — קוף או מלאך, הרי הוא עצמו עומד לצדם של המלאכים.

אולם למרות היותו נוצרי לפי הכרתו, לא נמנע די׳ כל ימיו מלהתגאות ב„יהדותו", שבה נתכוון בעיקר למוצאו הגזעי. די׳ היה מן „הגזענים" הראשונים במאה ה19 והקדים את גובינו (ע"ע) בדעה שה„גזע" הוא הגורם המכריע בתולדות האנושות ותרבותה (ע"ע גזע, עמ׳ 575/6), וכ„גזע עליון" ראה את הגזע „השמי", שרק לו נתגלה האלוהים. להטעמתו המתמדת של שייכותו הגזעית הזאת, שבאמצעותה יכול היה להזדהות עם עולם־המזרח, סייעה נטייתו לרומאנטי ולאכזוטי, אך היה בה גם משום תגובת־נגד על העלבונות ששבע בתחילת דרכו מצד האריסטוקראטים האנגלים, שלעומתם הפגין את יחוסו העולה על יחוסם. ידיעותיו על היהדות־בפועל, כפי שקיבל אותן בבית אביו המתבולל, היו קלושות, והשקפותיו עליה גוונו על־ידי שאיפתו לקָרֵב את היהדות ואת הנצרות זו לזו, ואף לזהותן. הוא העיד על עצמו (ב1853): „לא חונכתי בתוך עמי, גודלתי במשפט קדום נגדו; רק מחשבה ואהדה מסתורית הביאו אותי לסגל לעצמי את הדעות שאני לוחם למענן". אף מושגו הגזעי של „יהדות" היה עמום ומטושטש, והמונחים „שמי", „יהודי", „ערבי" — אברהם אבינו מכונה ב„טאנקרד" „ערבי" — משמשים אצלו בעירבוביה; בעם היהודי פיאר במיוחד את ענפו הספרדי, שממנו יצא הוא עצמו.

תודעתו היהודית של די׳ היתה עמומה ומעורפלת; למעשה היה קשור לאנגליה הנוצרית במלוא הכרתו, והיא היתה „ישראל" של חזונו, אע"פ שתמיד — גם בגדולתו — נשאר זר ומוזר לרוב בני־ארצו. מפעם לפעם בא לידי ביטוי בכתביו חזון מעורפל של שיבת־ציון וגאולת העם היהודי מגלותו. „אלראי" הוא מעין ויכוח „ציוני" עם ההתבוללות; ב„טאנקרד" משולב רעיון שיבת ישראל לארצו ברעיון שיבת ישראל ל„ישו היהודי". בפרק המוקדש לשאלת היהודים בביוגראפיה של הלורד בֶּנטינק (ר׳ לעיל, עמ׳ 603) ניכרת נסיגה מן הרעיונות הלאומיים־„ציוניים" והטפה להתבוללות בצורת מזיגה בין היהדות ובין הנצרות, שהיא „השלמתה" של הראשונה. אך ביצירת זקוניו „לוֹתֵיר" הוא חוזר לקשר שבין ישראל וארצו. — יש מייחסים לדי׳ — על סמך עדויות מפוקפקות — חוברת, שהופיעה בעילום־שם ובלשון הגרמנית בווינה (בדפוס פרץ סמולנסקין) ב1877 ושהציעה תכנית של הקמת מדינה יהודית בא"י; אולם השערה זו אינה מתקבלת על הדעת.

הרומאנים והסיפורים של די׳ יצאו במקובץ ב12 כרכים ב1881 ובמהדורה חדשה ב13 כרכים ב1926/7. מבחר נאומיו יצא ב2 כרכים ב1881/2, אוסף מכתביו משנות 1830—1852 — ב1887. הרומאנים העיקריים שלו מוסיפים להופיע במהדורות שונות ונקראים הרבה עד היום; כמה מהם תורגמו ללשונות אחרות.

בעברית הופיעו: „חוטר מגזע ישי או דוד אל־ראי" (ע"י א. א. ראקובסקי), תרמ"ג, תרמ"ח, תרנ"ח, תרס"ט; „דוד אלראי" (ע"י א. רוזט), תרפ"ד, תרצ"ה; „אלראי" (ע"י א. עמיקם), תשי"ב; „נס לגויים או טאנקרד" (ע"י יהל"ל), תרמ"ג/ד, 1927.

א. קולישר, לורד ביקונספילד, 1923; ב. יפה, „אלראי" והשפעת בירון על די׳ (גליונות, כ׳), תש"ז; הנ"ל, די׳ היהודי („העולם", תש"ח, חוב׳ ל"ו); נ. מ. גלבר, תכנית המדינה היהודית ללורד ביקונספילד, 1947 (ר׳ הוויכוח ג. אלקושי — נ. מ. גלבר, „דבר", אוגוסט—ספטמבר 1958); א. גרנות, יהדותו של די׳ (מאזנים, כ"ד), תשט"ו; ב. רות, היהודי די׳, תשט"ז; G. Brandes, *D.*, 1879; Th. P. O'Connor, *The Earl of Beaconsfield*, I–II, 1880; W. Fraser, *D. and His Day*, 1891; Ph. Aronstein, *B. D.s Leben u. dichterische Werke* (Anglia, XVII), 1895; W. Sichel, *D.: A Study in Personality and Ideas*, 1904; W. F. Monypenny – G. E. Buckle, *The Life of B. D., Earl of B.*, I–VI, 1910–1920; O. A. H. Schmitz, *Lord B.*, 1911; Y. A. Froude, *Life of the Earl of B.*, 1914[4]; E. Gosse, *The Novels of B. D.*, 1918; I. Zangwill, *Dreamers of the Ghetto*, ch. X, 1918[2]; H. Waelder, *B. D.s Stellung z. Judentum*, 1924; D. C. Somervell, *D. and Gladstone*, 1925; E. G. Clarke, *B. D.: The Romance of a Great Career*, 1926; E. T. Raymond, *D.: The Alien Patriot*, 1927; D. L. Murray, *D.*, 1927; A. Maurois, *La vie de D.*, 1927 (עברית: תר"ץ); B. Segalowitch, *B. D. u. d. Orientalismus*, 1930; J. C. Caro, *B. D., Juden u. Judentum* (MGWJ 76), 1932; R. W. Seton-Watson, *D., Gladstone and the Eastern Question*, 1935; E. Thane, *Young Mr. D.*, 1936; E. F. Beebe, *Young Mr. D.*, 1937; H. W. J. Edwards, *Radical Tory*, 1937; H. Pearson,

Dizzy, 1951; W. Meynell, *The Man D.*, 1951; W. S. Churchill, *The Great Democracies* (A History of the English-Speaking Peoples, IV), 94–95, 283–285, 290–303, 1958; A. P. Thornton, *The Imperial Idea and its Enemies*, 1958.
הנאצים על ד"י: R. Craemer, *B. D.* (Forsch. z. Judenfrage, V), 1941; K. H. Pfeffer, *B. D.* (Hist. Zeitschr. 166), 1942.

פ. ר.

דִ'ישְׂרְאֵלִי, יִצְחָק — Isaac D'Israeli — (1766—1848, לונדון), סופר אנגלי יהודי. ד"י היה בן סוחר ממשפחה מיוחסת של יהדות־איטליה, שנתיישב ב1748 באַנגליה. אע"פ שהאב גדל ברוח המסורת והקפיד כל ימיו על קיום מצוות, לא נתן לבנו אלא חינוך יהודי שטחי. הצעיר גדל באוירה של ההשכלה, ובהשפעת אמו — שלא היתה לה זיקה לענייני היהדות — סלד מנעוריו מדרכי היהדות ומנהגיה. ד"י התנגד לרצון אביו לעשותו לסוחר; הוא למד וערך מסעות ביבשת־אירופה, וב1788 חזר לאנגליה, נתיישב בלונדון וכאיש אמיד הקדיש עצמו לספרות. הרומאנים שלו ומחקריו ההיסטוריים הם מעוטי ערך. לעומת זה היתה לספריו על נושאים ספרותיים — שהחשוב שבהם הוא „שְׂכִיּוֹת־הספרות" (Curiosities of Literature), 3 כרכים, 1791—1828 — הצלחה רבה בשעתם, והם מוסיפים גם היום לידיעותינו על דמויות בספרות האנגלית של המאה ה18.

ד"י היה מתבולל מחַפש־נוֹחיות טיפוסי. אע"פ שבכמה ממאמריו (למשל The Genius of Judaism [„רוח היהדות"], 1833) הביע רגשי כבוד והתלהבות כלפי תולדות־ישראל בעבר, האשים את היהודים בדורו בנטיה להתבדלות, בסירוב לקחת חלק בחיי החברה ובהחזקה עקשנית במנהגים ובאמונות תפלות שעבר זמנם; וכן יש במאמריו משום בוז לתלמוד ולדיני־ישראל. כשנתבע מטעם הקהילה הספרדית לקבל עליו תפקיד של פרנס — סירב, ולאחר סיכסוך שנמשך כמה שנים פרש מן הקהילה. הוא עצמו, אמנם, לא המיר את דתו, אך את הפתרון הכללי לשאלת היהודים ראה בהתנצרות, וברוח זו פתר את שאלת עתידם של ילדיו, שהטבילם לנצרות ב1817; אחד מהם היה ב נ י מ י ן ד י ש ר א ל י (ע"ע).

ב. יפה, הקהילה הפורטוגיזית בלונדון ומשפחת ד"י („העולם", ל"ו), תש"ט; הנ"ל, יצחק ד"י („בצרון", י"א, חוב' ח', 275–280), תש"י; S. Kopstein, *I. D., 1766–1848*, 1939.

מ.

דִיתִירַמְבּוֹס (διθύραμβος), אחת הצורות הקדומות ביותר של השירה היוונית. את מקורה של המלה אין לקבוע בוודאות, וייתכן שאינו יווני. מסתבר, שמעיקרו היה ד"י אחד מכינויי דיוניסוס (ע"ע) והועבר אח"כ לשיר־תהלוכה שהושר לכבודו, לראשונה — כנראה — בתחילת המאה ה7 לפסה"נ בקורינתוס. לאחר מכן נתפתח הדי' — בעיקר בהשפעתו של אַריון (ע"ע) — לשירה מושרת במקהלת גברים הלבושים כסַטירים, שהקיפה את מזבח האל. במאה ה6 הנהיג לַסוֹס מֶהֶרמיוֹנֵי, מורו של פינדַרוֹס, מקהלות גברים ונערים כאלה אף בחגיגות־דיוניסוס, שנערכו מדי שנה בשנה באתונה. עד למחצית הראשונה של המאה ה5 נמשכו לחיבור די" משוררים בעלי שיעור־קומה, כגון סימוֹנִידֶס (ע"ע), שזכה ל57 פרסים על השׂגיו בשדה זה, פינדַרוֹס (ע"ע) ובַקכילידֶס (ע"ע), שפיתח את צורת־המיבנה הסְטְרוֹפית־אַנְטִיסְטְרוֹפית של שירה זו. בקטעי־הדי" שנשתמרו עד ימינו שוב אין לגלות קשר הדוק לדיוניסוס או לפולחנו דווקא, אולם ביסוד הסיפורי המרובה שבהם יש לראות, כנראה, שׂריד למסורת שנמשכה מימי אַריון. סמוך ל470 לפסה"נ ניכר שינוי בטיבו של הדי': בהדרגה נעשתה נגינת החלילים, שהיתה מלַווה את השירה, לעיקר, והמלים נעשו לטפל; הטֶכּסט הפך לגיבוב מליצות מנופחות, לשירה נשתלבו זמרי־יחיד, המבנה הסטרופי־אנטיסטרופי נתבטל. מן המאה ה4 ואילך התחיל הדי' יורד בערכו, אעפ"י שבכמה מקומות, כגון באיים דֶלוֹס, טֶאוֹס וסַמוֹס, הוסיפו לערוך עוד זמן רב תחרויות־זמרה בדי'. — מקצת החוקרים רואים בדי' את הגרעין שממנו צמחה הטראגדיה, אולם רוב החוקרים מערערים על השערה זו. — בדרך־השאלה קוראים היום „שירה דיתיראמבית" לשירה המכילה דברי־שבח נלהבים.

O. Crusius, *D.* (P–W, RE V), 1905[2]; A. W. Pickard-Cambridge, *D., Tragedy and Comedy*, 5–82, 1927.

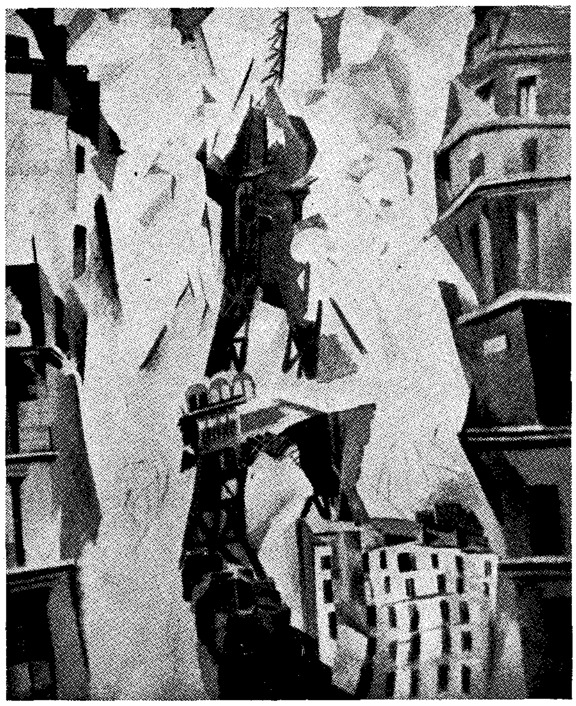
מ. רו.

דַךְ, סִימוֹן — Simon Dach — (1605, מֶמֶל — 1659, קֶניגסבֶרג), משורר גרמני. דך למד תאולוגיה ופילוסופיה באוניברסיטה של קניגסברג ונתמנה ב1639 לפרופסור לשירה באותה אוניברסיטה. הוא הירבה לחרוז חרוזים לעת מצוא, ביניהם שירי תהילה לבית בראנדֶנבורג. כן חיבר מחזות אחדים שנשכחו, ושירים ברוח דתית, המהללים בסיגנון פשוט ונוגע עד לב ערכים של החיים האזרחיים הצנועים, כגון ידידות וחיי נישואין. שירים אלה (שכוּנסו אחרי מותו בקובץ Poetische Werke, 1696) קובעים לדך מקום נכבד בשירת הבארוק הגרמני. כמה מהכוראלים שלו נכנסו לספריי התפילה הפרוטסטאנטיים הגרמניים, ואף האנגליים, ואחדים משיריו האחרים מוסיפים לחיות כשירי־עם; אולם באחרונה נתעוררו ספקות, אם אמנם היה הוא מחברו של שיר־העם המפורסם Aennchen von Tharau, החביב מאד על העם הגרמני. — הוצאה חדשה של שיריו ב4 כרכים, 1936—1938.

H. Bretzke, *S. D.'s dramatische Spiele*, 1922; W. Ziesemer, *S. D.* (Altpreuss. Forschungen, I), 1924; id., *S. D.* (Altpreuss. Biographie, I), 1941.

דַכָאוּ (Dachau), עיר בגרמניה הדרומית, בקרבת מינכן; 24,000 תושבים. — ליד העיר הוקם ב10.3.1933 אחד מ מ ח נ ו ת ־ ה ר כ ו ז (ע"ע) העיקריים של הנאצים; הוא התקיים עד שכבשוהו האמריקנים ב29.4.1945. בשנות מלחמת־העולם II נקרא שם דכ' גם על 150 סניפיו בקירוב, שהוקמו במשך הזמן בדרומה של גרמניה ובאוסטריה.

במחנה העיקרי דכ' היו מתחילה 32 צריפים בשתי שורות, גדר מחושמלת ובה שער, ועליו הכתובת המפורסמת Arbeit macht frei (=בעבודה החירות). המפקד הראשון של המחנה היה תֶאוֹדוֹר אַיקֶה (Eicke), והוא תיכנן ואירגן את המשטר בדכ', שהיה לדוגמה למחנות־ריכוז אחרים של גרמניה. בדכ' ניתנה לראשונה רשות לשומרים לירות באסיר הניגש אל גדר־התיל של המחנה, ואף הונהג עידוד לרוצחים ע"י מתן חופשה למי שפגע באסיר. בדכ' הנהיגו את שיטת ההעדפה של הפושעים שבין העצירים: הקאפּוֹ (Kapo), ז"א הממונים על האסירים, נבחרו מבין הפושעים; הם טופחו כשכבה „הטוֹבה" של המחנה, והם סייעו ב„חינוכם" של העצירים המדיניים. מ9/1938 ואילך הוטלה על העצירים עבודת הכפיה והפרך במפעלי הס.ס. — מפעלי־זיון, מכרות ומחצבות. ממפעלים אלה קיבלה הנהלת המחנה תשלום בעבור עמל „פועליה". לדכ' באו מזמן לזמן עובדים במחנות־ריכוז אחרים

ר. דלונֶה: מגדל אֵיפֶל, 1911

צבים מגוונים" (1925—1927), „מיקצבים לאין־סוף" (1925—1937), „אויר, אדמה ומים" (1937).

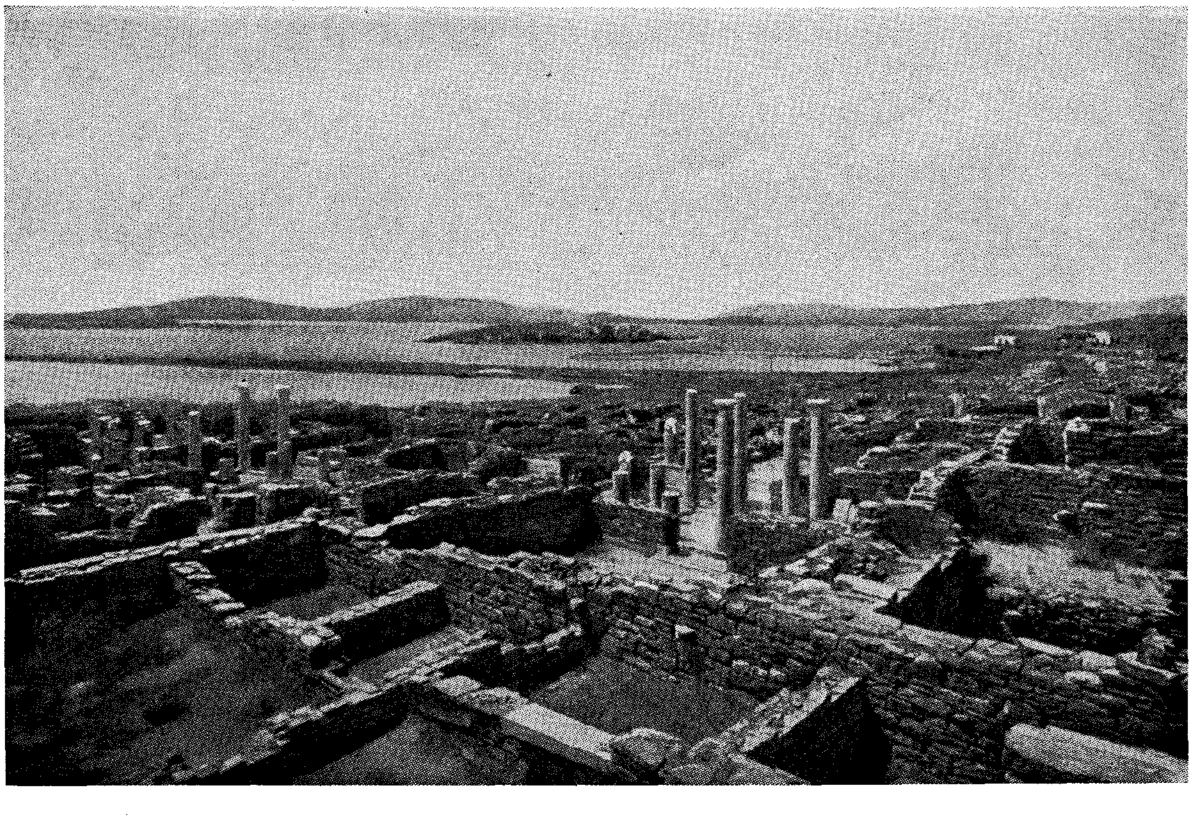
F. Gilles de la Tourette, *R. D.*, 1950.

דֶלוֹנִי, תוֹמֶס — Thomas Deloney — (1543?—1607?), סופר אנגלי מן התקופה האֶליזאבֶתנית. דל' היה אורג־משי, ולאחר מכן רוכל. הוא חיבר פאמפלֶטים ובאלא־דות — מקצתן היסטוריות, מקצתן רומאנטיות ומקצתן עתונאיות, אולם בעיקר הוא נודע בשל סיפוריו העממיים־הרֶאַליסטיים, הרומאנים Jack of Newbury (בשבח האורגים), The Gentle Craft („המלאכה העדינה" — בשבח הסנדלרים), Thomas of Reading (בשבח האורגים). ביצירות הללו, שדמויות גיבוריהן נלקחו מן החיים, משולב חומר אגדתי ומסָרתי לרוב; הן מכילות מעשיות מבדחות, אַנֶקדוטות על מאורעות הזמן, תיאורים של מנהגים עממיים, רשומות־אופי חיות, מעין ביוגראפיות וסיפורי־אהבה רומאנטיים, שכולם מוסיפים רוח־חיים למסגרת הרֶאליסטית, המלאה גון מקומי. תיאוריו הנאמנים של בני המעמד הבינוני ושל חיי לונדון ודבריו על המסחר והמלאכה ועל סבלות העם בדורו יש בהם ערך רב לחוקרי תולדות־החברה. סיפורי דל' הם, אולי, הנסיון הראשון לטפל טיפול ספרותי בחיי יום־יום של אנשים פשוטים, בעיקר של בעלי־מלאכה וסוחרים. — כתבי דל' יצאו במהדורה חדישה ב1912.

A. Chevaley, *T. D., le roman des métiers au temps de Shakespeare,* 1926; E. A. Baker, *The History of the English Novel,* vol. 2, ch. II, 1940; M. Hablützel, *Die Bildwelt T. D.s,* 1946.

דֶלוֹס (Δῆλος), אי קטן בים האֶגֶאי, במרכז קבוצת הקיקלדים. שטחו כ5 קמ"ר; נקודתו הגבוהה ביותר 107 מ' מעל פני־הים. ביוון העתיקה נודעה לדל' חשיבות הן מבחינה דתית והן מבחינה מדינית. דל' נחשבה למולדתם של אַפולון (ע"ע) ואַרטֶמיס (ע"ע), וכבר באודיסיאה היא ידועה כמרכז פולחן־אפולון. באביב הוחג שם חג שנתי בהשתתפות כל היוונים היוניים; באי נאסרה כל לידה ומיתה, ונשים הרות וחולים הועברו לאחד האיים הסמוכים.

מימי פֵּיסיסטרַטוס (ע"ע) ואילך נמצאו האי ומקדשו בתחום השפעתה של אתונה. ב490 נכבשה דל' ע"י הפרסים,

דֶלוס: חפירות העיר העתיקה

שכיבדו את קדושתה. היא נשתחררה עם נצחון היוונים, וב478 נקבעה כמרכז הברית הימית האתונאית (שנקראה גם הדֵלית) ולמקום אוצר־הברית. ב454 הועבר האוצר לאתונה, ודל׳ נעשתה למעשה כפופה לאתונה. היא נש־תחררה אחרי המלחמה הפֶּלוֹפּוֹנֶסית, אך חזרה לתחום השפעתה של אתונה עם הקמת הברית הימית השניה ב378. אנטיגונוס מונופתלמוס (ע״ע) שיחרר אותה סופית מתלותה באתונה והחזיר את הנהלת המקדש לידי בני האי. בתקופה ההֶלֶניסטית היתה דל׳ מרכז ברית האיים האֶגֵאיים, שהוקמה ע״י התלמיים. בגלל תמיכתה במוקדון בוטלה עצמאותה ע״י רומא, שמסרה אותה לידי אתונה, ותושביה הוחלפו באזרחים אתונאים (166). לאחר חורבנה של קורינתוס ב146 הגיעה דל׳ כמושבה רומית לשיגשוג כלכלי רב — כנמל ראשי ומרכז מסחרי לאיזור הים האֶגֵאִי, ביחוד לסחר־התבואה וסחר־העבדים; את שוק־העבדים שבדל׳ פירנסו מלחמות־הכיבוש של הרומאים באסיה, וכן פעולת שודדי־הים. באי התגוררו הרבה סוחרים ובנקאים זרים — מאיטליה, אסיה הקטנה, סוריה ומצרים; הזרים היו מאורגנים באגודות־פולחן, ולכל אגודה היו מקדש ואכסניה משלה. ב88 ו69 לפסה״נ נשדד האי ע״י מיתרידַטס מלך פּוֹנטוס. בעקבות התמורות שחלו בנתיבי־המסחר ודיכוי שודדי־הים בידי פומפיוס ירדה חשיבותם של הנמל והשוק של דל׳, ובמאות הראשונות לסה״נ שמם האי כמעט לגמרי.

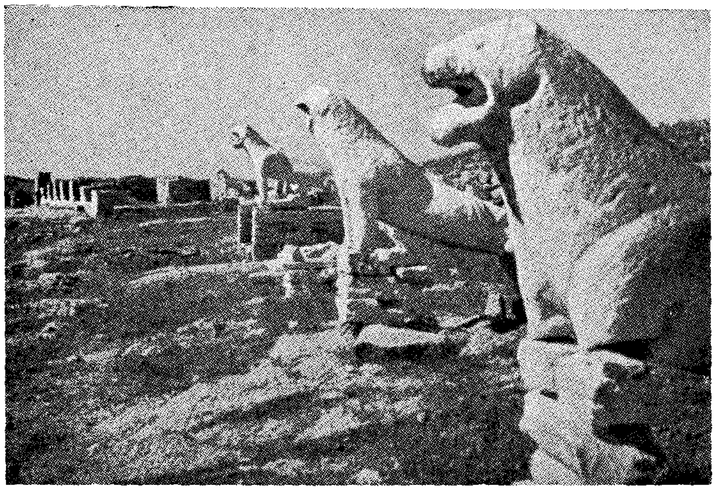
בדל׳ נעשו חפירות, בעיקר ע״י ארכֵאולוגים צרפתיים, מ1873 ואילך. נחשפו כמה מרבעי־העיר, מקדש־אפולון והיכל־ארטמיס ומקדשי אלים מצריים, גימנסיון, השוק, מח־סנים שבנמל, בתי־אוצר; נמצאו ציורים, מעשי־פסיפס, כתובות, חשבונות־המקדש ומטבעות.

על מציאותם של **יהודים** בדל׳ כבר ב138 לפסה״נ מעיד מיסמך המובא בס׳ חשמונאים א׳ (ט״ו, כ״ג); יוסף בן מתתיהו (קדמ׳ י״ד, י׳, י״ד) מזכיר יהודי־דל׳ אזרחי־רומא ב49 לפסה״נ. בניין סמוך לחוף האי, שנחשף בחפירות, זוהה כביכ״נ על־סמך כתובות; הוא מחולק לשני אולמות — לגב־רים ולנשים. בית־הקברות היהודי היה באי הסמוך רֶנייה.

Homolle–Holleaux, *Exploration archéol. de D.*, 1909; F. Durrbach, *Choix d'inscriptions de D.*, 1921/2; P. Roussel, *D.*, 1925; W. A. Laidlaw, *A. History of D.*, 1933; E. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, 37 sqq., 1934; M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, 1941.

מ. רו. — ש. אפ.

הבעיה הדֵלית, במאתמאטיקה — אחת מחמש הבעיות הגאומטריות, שאותן הניחו המאתמאטיקנים היוו־ניים אחריהם ללא פתרון (ע״ע גאומטריה, עמ׳ 106). היא מתייחסת לדרישה לבניית קוביה, שנפחה גדול פי־ שנים מנפח קוביה נתונה. מקור השם באגדה היוונית, שלפיה ציווה האוֹרַקוּלוֹם של אפולון לשם מלחמה נגד הדֶבר בדל׳ להכפיל את המזבח, שצורתו היתה קוביה. בין המקצוע x של הקוביה הנדרשת והמקצוע a של הקוביה הנתונה קיים היחס: $x^3 = 2a^3$. מחקר הפתרונות של משוואות אלגבריות (התאו־ריה של גַלוּאָה [ע״ע]) הראה, שאין פתרון לבעיה באמצעים של הגאומטריה האלמנטארית, ז״א שהבניה במחוגה וסרגל בלבד היא מן הנמנעות; רק בעזרת עקומים מן המעלה השלישית יתכן הפתרון. פתרונות מאתמאטיים לבעיית־דל׳ בתקופה העתיקה ניתנו ע״י היפּוֹקראטס מכיוֹס, אַרכיטאס, מניכמוס, אֶראטוֹסתֶנֵס ואחרים. הם סוכמו בפירושו של אטוקיוס ל,,על הכדור והגליל״ של אַרכימֶדס.

מחפירות דלוס: פסלי־אריות ארכאיים (המאות ה7—6 לפסה״נ)

דְלוּעִיִים (Cucurbitaceae), משפחת צמחים מן הדו־פסיגיים, שהיא סדרה בפני עצמה: הדלוּעָניים (Cucurbitales). *המשפחה כוללת* כ100 סוגים וכ850 מינים, רובם באיזורים הטרופיים או החמים, ורק מיעוטם — באיזורים הממוזגים. רוב המינים הם עשבים חד־שנתיים בעלי קנוקנות; ירוקת־החמור (ר׳ להלן) היא חסרת קנוקנות, ושני מינים מהסוג Dendrosicyos הם עצים נגסיים בעלי גזע רך שאינו מעוצה. הקנוקנות פשוטות או מסועפות, ומסתבר שהן הומו־לוגיות לענף. העלים המסורגים בעלי פטוטרת ארוכה ועפ״ר שסועים, ורק לעתים רחוקות — תמימים; רק קשאוּן־הקוצים (Acanthosicyos horrida), הגדל במדבריות של אפריקה הדרומית־מערבית, הוא בעל קוצים וחסר עלים. עפ״ר הדל״ הם חד־מיניים, וצבע הפרחים עפ״ר צהוב; בסוגים אחדים מופיעים גם פרחים אנדרוגיניים. הפרחים בודדים או ערוכים בתפרחות, שהן לרוב בצוּרת מכבֵד, בחיקי העלים. הגביע מעורה בשחלה ומסתיים ב5 אונות מחודדות; הכותרות בעלות 5 עלים, לרוב מאוחים. הפרחים האבקניים בעלי עוקץ ארוך ומכילים 5 אבקנים. הפרחים העֶליניים בעלי עוקץ קצר או יושבים, בעלי שחלה תחתית המורכבת מ3—5 עלי־שחלה. הפרי הוא ענבה, לפעמים — תרמיל או שלפוחית. וברוב המינים הוא בעל דופן מוצקת, הנוצרת כתוצאה מהתקשות הפֶּרִיקַרפּ — pepo.

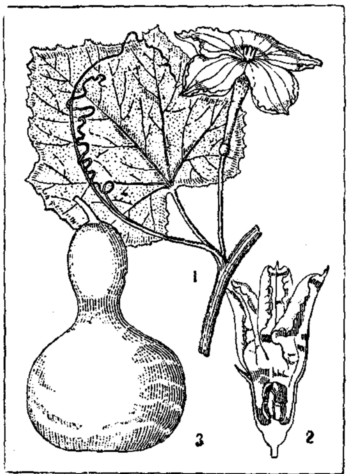
במשפחת הדל״ מינים רבים בעלי חשיבות כלכלית. לסוג **קשוא** (Cucumis) שייכים, בין השאר, **המלפפון** (ע״ע), **המֶלוֹן** (ע״ע) והמין הטרופי C. anguria, המשמש להכנת שימורים.

על הסוג **דלעת** — ע״ע.

על הסוג **אבטיח** — ע״ע; וע״ע פקועה.

לופה (Luffa) היא סוג של עשבים מטפסים טרופיים. מינים אחדים פירותיהם משמשים למאכל לפני הבשלתם הסופית, ואחרים מקובלים כצמחי־נוי. החלק הפנימי הסיבי של הפירות המיובשים של הלופה הגלילית (L. cylindrica) משמש להכנת ספוגי־רחצה.

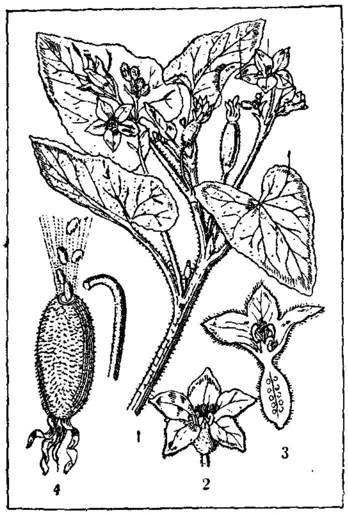
גם הסוג לְעוּסִית (Momordica) כולל מיני מטפסים, שמוצאם מאפריקה ואסיה הטרופיות. הלעוסית המטפסת (M. charantia) והלעוסית גדולת־הפרי (M. balsamina) שתיהן צמחי־נוי ועושות פירות עסיסיים וריחניים. הראשונה גדלה גם בשפלת־הים ובעמק־הירדן של א״י, ופירותיה (תפוח־ירושלים [Poma hierosolymitana]) היו מקובלים לפנים כתרופה. מפירותיה של השניה מכינים את הקָרִי (curry), המקובל מאד כתבלין — ביחוד לאורז — בהודו.

הקרא הפשוט (דלעת־הבקבוק)
(Lagenaria vulgaris)
1. פרח ועלה; 2. פרח עליני, חתך־אורך; 3. הפרי.

קָרָא (Lagenaria) הוא סוג צמחים זוחלים חד־שנתיים. מוצאו מדרום־אפריקה, והוא מגודל בארצות טרופיות ותת־טרופיות; הוא כולל רק מין אחד: הקרא הפשוט, המכונה דלעת־הבקבוק (L. vulgaris), צמח שנודף ממנו ריח־מושך; עליו גדולים ורחבים (19 — 30 ס״מ), רכים, שעירים ודביקים; הפרחים חד־מיניים, בודדים, לבנים וקצרי־ימים. הפירות גדולים מאד — ארכם 7—90 ס״מ, וצורתם דיסקוס או כדור, בקבוק וכד׳. קליפתם עבה וקשה, ירוקה או חומה; הזרעים מרובים. לפני ההבשלה הפירות משמשים למאכל, בדומה לדלעת; כשהם יבשים הם משמשים — לאחר הוצאת תוכם — ככדים או כתופים. הקרא הוא גם צמח־נוי. הוא צמח־תרבות קדום, הידוע בסין כבר מלפני סה״נ; מסתבר שהוא־הוא ה„דלעת״ שבתלמוד (קְרָא הוא שמו בארמית).

הסֶכְיוֹן הנאכל (Sechium edule [Chayota]), הוא מין יחיד בסוגו, שמולדתו מֶכסיקו ואמריקה המרכזית. זהו מטפס בעל שרשים מעובים, צמח רב־שנתי, שפירותיו הירוקים או הלבנים הבשרניים והגדולים (7.5—20 ס״מ) מכילים זרע אחד גדול; גם שרשיו העשירים בעמילן נאכלים.

ירוקת־החמור
(Ecballium elaterium)
1. ענף נושא פרחים ופירות; 2. פרח אבקני; 3. פרח עֱלִיני, חתך־אורך; 4. פרי בשל מתיז זרעים.

לסוג Benincasa שייך המֶלון הסיני (B. cerifera), שפירותיו ארכם 25—50 ס״מ, והם שעירים ומכוסים שכבת־דונג לבנה. הם נאכלים ומשמשים להכנת ריבות.

דלעת־הנחש (Bryonia) היא סוג של עשבים מטפסים רב־שנתיים דו־ביתיים, בעלי שרשים מעורבים; הפרי — ענבה אדומה, שחורה או צהובה. אחדים ממיניה מכילים חמרי־רעל. בא״י גדלים 2 מינים בין סלעים בבתה ובחורש.

בארצות הים־התיכון, ובכללן א״י, גדלה ירוקת־החמור (Ecballium elaterium) על גלי־אשפה בצדי־דרכים ובשדות־בור. היא מצטיינת בדרך תפוצת זרעיה: עם הבשלת הפרי עוקצו מתכופף כלפי מטה, ואח״כ הפרי ניתק בכוח, והזרעים הקטנים יחד עם מיץ הפרי ניתזים עד למרחק של 6—8 מ׳.

מ. זהרי, עולם הצמחים, 357–361, תשי״ד; מ. זהרי וא. פאהן, צמחי התרבות של ישראל, 385–391, תשי״ז; J. M. Hector, *Introduction to the Botany of Field Crops*, 1935; L. H. and E. Z. Bailey, *Hortus Second*, 1956.

ע. ג.

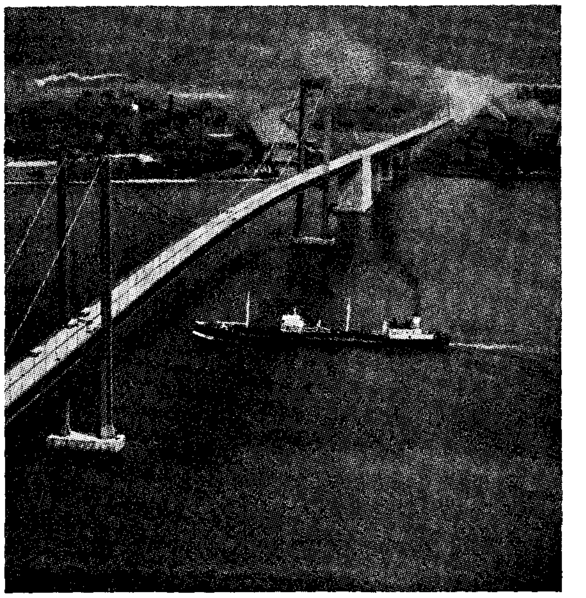
דֶלָוֶר (Delaware), 1) נהר־דל׳ (D. River), נהר גדול בצפון־מזרח אה״ב; ארכו 580 ק״מ. מקורו בהרי־קֶטסְקיל (Catskill) במזרח מדינת ניו־יורק. הוא זורם דרומה־מזרחה, כשהוא מהווה את הגבול בין פֶנסילוֶיניה וניו־יורק, ואח״כ — בין פנסילוויניה וניו־ג׳רזי. הוא זורם באפיק צר, עמוק ותלול, באורך של 3 ק״מ דרך הרי־קיטטיני (Kittatinny) — „פירצת נהר־דל׳״ —, ונשפך לאוקיינוס האטלאנטי במשפך ארוך, שחלקו התחתון קרוי מפרץ־דל׳. משפך זה משמש גבול בין ניו־ג׳רזי ומדינת־דל׳. — בחלקו העליון זורם הדל׳ באיזור הררי, בנוף מגוון ונאה; גדות מיוערות מלַוּות את הנהר, ויש בו כמה מפלים קטנים. בחלקו התחתי, מהעיר טרֶנטון (Trenton) ומטה, מתרחב הנהר, נושא אניות ומשמש נתיב־מים חשוב. הוא מקשר את פילדלפיה (ע״ע) עם הים, ואפיקו עד עיר זו הועמק. בחלקו התחתון מחובר הנהר ע״י תעלה גם עם מפרץ־צֶ׳סאפיק. — מן הערים היושבות על גדותיו — מלבד פילאדלפיה וטרֶנטון: איסטון (Easton) בפנסילוויניה, קֶמדֶן (Camden) בניו־ג׳רזי.

2) מדינת־דל׳ (D. State), מדינה בצפון־מזרח אה״ב, על חוף האוקיינוס האטלאנטי; גובלת בפנסילוויניה בצפון ובמֶרילֶנד במערב ובדרום, ואילו נהר־דל׳ ומפרץ־דל׳ במזרח מפרידים בינה ובין ניו־ג׳רזי. שטחה 5,138 קמ״ר; 387,000 תושבים (1955).

רוב שטחה של דל׳ הוא מישור נמוך; רק חלקה הצפוני הוא ארץ גבעות, המגיעה לגובה של 135 מ׳. אקלימה של דל׳ ממוזג.

לפנים היה רוב שטחה של דל׳ מכוסה יערות ארנים ואלונים; מהם שרדו רק שטחי־יער קטנים, והיום דל׳ היא ארץ חקלאית, שכ־62% משטחה מעובדים לצרכי אספקת תוצרת חקלאית לכרכים הגדולים שבסביבת המדינה. מגדלים בה חיטה, תירס, חציר, תפ״א, קטניות, ירקות (בעיקר עגבניות) ופירות (תות־שדה ותפוחים). שטחים נרחבים משמשים למרעה. נפוץ גידול בקר ועופות; דל׳ מיצאת כמויות גדולות של חלב, מוצרי־חלב וביצים. הדיג מפותח במפרץ־דל׳ ולאורך חוף האוקיינוס האטלאנטי.

רק בקצֶה הצפוני של דל׳ מצוי איזור תעשייתי. בגבעות כורים כמויות קטנות של קאולין וחרסית וחוצבים גרַניט. התעשיה מתרכזת בעיקר בעיר וילמינגטון — העיר הגדולה שבמדינה (110,000 תושבים, 1950), נמל וצומת־תחבורה — ובסביבתה. הייצור התעשייתי: כימיקאלים (מפעלי די פּוֹן דה נמור [ע״ע]), ברזל ופלדה, קרונות־רכבת,

גשר על נהר־דֶלאוֶר. מעבר לנהר — חלק ממפעלי די פּוֹן

מנוֹעים וציוד לאניות, נייר, טֶכּסטיל, מוצרי־עוֹר, שימוּרי פירות וירקות.

מהאוכלוסיה 85% הם לבנים ו־15% כושים; רובם הגדול פרוֹטסטאנטים ומיעוטם קאתולים. 63% מהתושבים ב־1950 הם יושבי־ערים (ב־1940 רק 52%); 26% מהעובדים מועסקים בתעשיה. — עיר־הבירה של דל׳ היא דוֹבֶר (Dover), 6,500 תושבים (1950). אוניברסיטת המדינה (נוסדה 1834) שוכנת בעיר ניוּאַרק (Newark).

C. Liberman–J. M. Rosbrow, *The D. Citizen*, 1952; *D.: A Guide to the First State* (Federal Writers' Project), 1955².

יפ. ש.

ה י ס ט ו ר י ה. אוכלוסייתה המקורית של דל׳ היתה מורכבת מאינדיאנים בני לֶני־לֶנאפֶּה („דלאוֶרים") בצפון ומהנאנטיקוקים בדרום — שבטים שלווים, שעסקו בדַיג ובצַיד חיות־פרווה. במאה ה־16 גילו הספרדים את המפרץ והנהר דל׳. ב־1609 חקר את דל׳ — בשליחות ההולאנדים — הֶנרי הַדסון (ע"ע), וב־1616 — בשליחות אנגליה — הלורד דֶה־לַה־וֶר, שעל שמו היא נקראת. ב־1631 יסדה קבוצה של הולאנדים ישוב על חוף מפרץ־דל׳, אך זמן מועט לאחר מכן נטבחו כל תושביו ע"י האינדיאנים. ב־1636 יסדו מהגרים שוודיים את מצודת־כּריסטינה, היא וילמינגטון, והאיזור היה תחום שלטון שוודי עד 1654, כשחזרו ההולאנדים והשתלטו עליו. ב־1663 הוכללה דל׳ כולה בתחום־שיפוטה של „אמסטרדם־החדשה", שנכבשה ב־1664 ע"י האנגלים. תחילה נמצא השלטון בדל׳ בידי הדוכס מיורק (מי שעתיד היה להיות המלך ג׳ימז II), והוא העביר את זכויותיו ב־1682 לוִילְיֶם פֶּן (ע"ע), מה שגרם לסיכסוכים בין מצדדיו ובין מצדדי הלורד בולטימור, בעל הזכיון על מֶרילֶנד. עד 1710 היתה דל׳ כפופה למושל פנסילווניה; באותה שנה הוקמה בה מועצה מוציאה־לפועל עצמאית. ב־1767 הושג הסכם בדבר תחימת הגבול בין דל׳ ובין מרילנד. בדל׳ נמצאו רבים מנאמני הכתר הבריטי, אך רוב התושבים השתתפו במלחמת־העצמאות, ושתי החטיבות של מתנדבי־דל׳ נחשבו כיחידות הצבאיות המעולות ביותר של הצבא האמריקני במלחמה ההיא. דל׳ היתה המדינה הראשונה שאישרה את חוקת אה"ב של 1787. בשנות 1790—1830 התפתח משק המטעים בדל׳ וגדל מספר העבדים הכושים. רוב התושבים היו ממצדדי משטר־העבדות גם בבחירות של 1860 והצביעו נגד לינקולן, אך סירבו להצטרף לפרישת הדרומיים מן הברית. דל׳ השתתפה במלחמת־האזרחים בצד הצפון, אם כי בדרום המדינה רבו המתנדבים לצבא הדרום. אחרי המלחמה נמנעה המועצה המחוקקת של דל׳ מלאשר את תיקוני־החוקה, שהקנו שיווי־זכויות וזכות־בחירה לכושים, ותיקונים אלה לא הונהגו במדינה זו אלא ב־1880 בעקבות התערבות ישירה של השלטון הפֶדֶראלי. ב־1917 תוקנה חוקת־המדינה ברוח מתקדמת.

J. T. Scharf, *History of D.*, 1888; H. C. Conrad, *History of D.*, 1908; A. Johnson, *The Swedish Settlements on the D.*, 1911; W. A. Powel, *History of D.*, 1928; Ch. Ward, *The Dutch and Swedes on the D.*, 1930; H. C. Reed, *D.: A History of the First State*, I–III, 1947.

א. אח.

יהודים באו לראשונה לדל׳ מ„אמסטרדם החדשה" (ניו־יורק של היום), לאחר שלקחו ההולאנדים חבל זה מידי השוודים (ר׳ לעיל). זמן רב היו היהודים המועטים בדל׳ קשורים במוסדות היהודיים שבפילאדלפיה הסמוכה. חיים ציבוריים יהודיים עצמאיים בדל׳ התחילו ב־1883, כשהוקמו חברת גמילות־חסדים וחברה קדישא בווילמינגטון. ביהכ"נ הראשון נוסד ב־1889; בתי־כנסיות אחרים נוסדו ב־1901, 1906 (רפורמי), 1922, 1929. מוסד למגבית הכללית לצרכי היהודים הוקם בדל׳ ב־1935. — מספר היהודים בדל׳ היום הוא כ־10,000, וכמעט כולם יושבים בווילמינגטון; כמה עשרות משפחות של יהודים נמצאות בדוֹבֶר.

דְלוֹרְם או דֶה לְ׳אוֹרְם, פִּילִיבֶּר — Philibert Delorme (de l'Orme) — (1512—1570), ארדיכל צרפתי, מיוֹצרי הארדיכלוּת של הרנסאנס הצרפתי. דל׳, ששהה בנעוריו ברוֹמא, סיגל את עקרונותיה ואת צורותיה של ארדיכלות הרנסאנס האיטלקי לתנאיה המיוחדים של תפיסת־הבניה הצרפתית; בבנייניו בולטים ציוריות־התופעה וחופש־הקומפוזיציה. בסוף ימיו עבר לבניה בצורות דֶקוראטיוויות גדולות, שיש בהן משום רמז לסיגנון הבּארוֹק של התקופה שלאחריו. — דל׳ עבד בשירות מלכי־צרפת. מפעליו החשובים ביותר הם הארמון בפוֹנטֶנבּלוֹ וארמון־הטִוּילֶרִי בפאריס.

דל׳ כתב גם חיבורים באמנות־הבניין: Nouvelles inventions pour bien bâtir et à petits fraizs („תחבולות חדשות לבניה נאה וזולה"), 1561; L'Architecture de Philibert de l'Orme („הארדיכלות של פ. דה ל."), 1567.

L. C. Colomb, *Ph. de l'O.*, 1882; H. v. Geymüller, *Die Baukunst d. Renaissance in Frankreich*, I–II, 1898–1901; H. Clouzot, *Ph. de l'O.*, 1901; A. Blunt, *Ph. de l'O.*, 1957.

דֶלַוְרַנְצָ׳ה (סְטֶפַּנֶסְקוּ), בַּרְבּוּ — Barbu Delavrancea (Stefanescu) — (1858—1918), סופר ומדינאי רוּמֶני. לפי מקצועו היה דל׳ עורך־דין. הוא היה שייך למפלגה השמרנית, שימש זמן־מה ראש עיריית בּוּקארשט ופעמים אחדות היה מיניסטר; הוא נחשב כגדול הנואמים בדורו ברוּמֶניה. בימי מלחמת־העולם I נמנה עם המדינאים הרומניים, שהיו מצדדים בכניסת רומניה למלחמה בצד האנטאנטה. — דל׳ חיבר כמה נוֹבֶלות עממיות בעלות תוכן רומאנטי;

לאחר מכן עבר לתיאורים ראַליסטיים של הצדדים העגומים שבחיי החברה. כדראמאטיקן ניסה לכתוב „כרוניקות היסטוריות" לפי דוגמת שיקספיר, אך בעיקר היה מושפע מד'אנונציו. חדראמות של דל' מצטיינות בדיאלוג חי, בלשון נמלצת וברגש לאומי עז. — דל' היה ממעריצי קַרדוּצ'י (ע"ע) וכתב עליו מספד נרגש.

O. Densușianu, *B. D.*, 1919; I. G. Perieţeanu, *B. D., orator, judiciar și politic*, 1934; L. Predescu, *B. D.*, 1937; St. Milicescu, *B. D.*, 1940.

דְלוּת (Duluth), עיר באה"ב, במדינת מינֶסוטה; 105,000 תושבים (1950). דל' יושבת על חוף הקצה המערבי של ימת-סוּפּיריֶר במקום שנהר סֶנט-לואיס נשפך אליה. נמלה של העיר הוא אחד הגדולים והמשוכללים באה"ב; הוא משתרע על פני שטח של 49 קמ"ר, והאורך הכולל של רציפיו הוא כ80 ק"מ. רכסי-הגבעות שממערב ומצפון-מערב לעיר מכילים בצרי-ברזל עשירים, המהווים את עיקר המטען היוצא דרך נמל דל'; וכן נשלחות דרך נמל זה כמויות גדולות של תבואות הייצור החקלאי של הסביבה — עצים, פירות ומוצרי-חלב. עיקר היבוא: פחם, מכוניות ונפט. על בסיס אוצרות-הטבע שבקרבת העיר התפתחה בה — מצד אחד — תעשיית ברזל ופלדה ענפה, ומצד שני היא משמשת מרכז לעיבוד תוצרת חקלאית. יש בה מנסרות, תעשיית עץ, מפעלים לייצור נייר, מכונות חקלאיות, כימיקאלים, עורות, טֶכּסטיל, וכן מספנות.

דל' מצטיינת באקלימה הקריר בתקופת הקיץ, כשהטמפראטורה הממוצעת אינה מגיעה בה ליותר מ°17. משום כך, ומשום יפי נופה — מורדות גבעות ושפת-הימה — משמשת העיר עם סביבתה מרכז-נופש בחדשי-הקיץ.

האירופי הראשון שבא למקום היה הסוחר הצרפתי דִי לית (du Luth), שפתח כאן ב1679 תחנה של סחר-חליפין (בעיקר לפרוות). ישוב נוסד כאן ב1853. ב1880 מנתה האוכלוסיה רק כ3,500 נפש. העיר החלה להתפתח בעיקר אחרי שחוברו היא וסביבתה לרשת מסח"ב ב1880—1890.

מספר היהודים בדל' הוא 3,100 (1957), ויש בה 4 בתי-כנסיות, שהראשון שבהם הוקם ב1891.

דַלְטוֹן, ג'וֹן, ע"ע דוֹלְטוֹן, ג'וֹן.

דֶלַטְר דֶה טַסִינְיִי, זָ'ן (־ז'וֹזֶף-מַרִי) — Jean (-Joseph-Marie) Delattre de Tassigny — (1890—1952), איש-צבא צרפתי. דל' התחנך באקדמיה הצבאית של סן-סיר. במלחמת-העולם I שירת כקצין, נפצע 3 פעמים וקיבל אותות-הצטיינות רבים. אחרי המלחמה שירת זמן-מה במארוקו, ושוב נפצע. בשנים 1927—1929 השתלם בביה"ס הגבוה למדעי-המלחמה, מ1935 עד 1937 היה מפקד חטיבת-רגלים, וב1939 הוענקה לו דרגת גנראל-בריגאדה. בראשית מלחמת-העולם II שימש ראש-מטה של המחנה החמישי הצרפתי. במאי 1940 קיבל את הפיקוד על דיוויזיית-רגלים והתבלט בניהול קרבות-הגנה עקשניים נגד ההתקפה הגרמנית. אחרי כניעת צרפת מילא תחילה תפקידים שונים בצבא וישי — בין השאר את התפקיד של מפקד על הצבא הצרפתי בתוניסיה. אולם כשהרחיבו הגרמנים בסוף 1942 את שלטון כיבושם על שטח ממשלת-וישי, היה דל' כמפקד-דיוויזיה אחד המעטים שניסו להתנגד להם בכוח למרות החלטת-הכניעה של ממשלתו. משום כך הועמד בפני בית-דין צבאי ונידון לגירוש מהצבא ול10 שנות מאסר. אולם בספטמבר 1943 ברח לאנגליה והצטרף אח"כ לצבא של צרפת החפשית בצפון-אפריקה. הוא הועלה לדרגת גנראל-של-ארמיה והתמנה למפקד של המחנה הצרפתי הראשון. חַיל זה השתתף בנחיתת בעלות-הברית בדרום-צרפת ב1944 והוצב בשלבים האחרונים של מלחמת-העולם II בגיזרה הדרומית של צבאות-הברית שפלשו לגרמניה. דל' ייצג את צרפת בחתימה על כניעתה של גרמניה ב9.5.45 בברלין. בנובמבר של אותה שנה התמנה לראש המטה הכללי בצרפת. בתפקיד זה הוטלה עליו המשימה הקשה ליצור מהמסגרות הצבאיות הסדירות והבלתי-סדירות השונות, שהיו קיימות אז בצרפת, כוח מזויין אחיד וחדיש. דל' פתר את הבעיות המורכבות של התקופה ההיא בהצלחה ניכרת.

ב1950 נטל דל' בעצמו את הפיקוד במלחמת הודו-סין וזכה לכמה נצחונות; אולם הללו היו בעלי ערך טאקטי בלבד ולא היו עשויים לשנות את המצב מיסודו. מחלתו הכריחה אותו למסור את הפיקוד בידי אחר, וזמן קצר אחרי שובו למולדתו מת. אחרי מותו העניקה לו האסיפה הלאומית את תואר „מארשאל-צרפת".

M. Drait, *D., Maréchal de France*, 1952; J. d'Esme, *D.*, 1952; B. Simiot, *D.*, 1953.

יש. ב.

דַלִי, סַלְוָדוֹר — Salvador Dali — (נו' 1904), צייר ספרדי. דאלי למד באקאדמיית-האמנויות במאדריד וסיגל לעצמו, בין השאר, את הטכניקה של האמנים הגדולים של המאות ה15—16. ניכר, שהושפע השפעה מרובה מהירוֹנימוּס בּוֹש (ע"ע), וכן יש לראות בו את יורשו של גוֹיָה (ע"ע); נטיות דֵמוֹניות, אכזריות ומיסטיות-דתיות נעשו אָפייניות לאמנותו. מ1929 ואילך נשתקע דאלי בפאריס. שם נתקרב לבן-ארצו פיקַסוֹ (ע"ע) — למרות השוני הקיצוני שביניהם —, נקשר ל„ציור המֶטאפיסי" האיטלקי, אולם במידה מכרעת הושפע מן הפילוסופיה הסיר-רֶאַליסטית של אנדרֶה ברֶטוֹן (ע"ע סיר-ראליזם), אלא שדאלי — כקאתולי אדוק — לא מצא עניין אלא בחלקה הפסיכו-אַנאליטי של תורה זו והניח ידו מחלקה ההֶגֶליאני-מארכּסיסטי. מכל היסודות הללו עיצב

דלות: מראה כללי של הנמל

תקופת הדכ' ומקל את הסבל מעל החולים במידה ניכרת. במקרים הקלים אפשר להניח את החולים בסביבתם הרגילה, ואף להתיר להם שימשיכו בעבודתם, אפילו עולה להם דבר זה במאמץ גדול; מטפלים בהם בתרופות מרגיעות, ובסמי־שינה לפי הצורך.

י. פר.

דֶּכְּסְטְּרִין (dextrin), שם כולל לקבוצת פוליסכרידים, שהם תולדות הפירוק החלקי של העמילן (ע"ע).

הדכ" הם חמרים המסיסים במים מסיסות קולואידית ומושקעים מתמיסותיהם ע"י כוהל. הם נוצרים בחילוף־החמרים בפעולת עמילאזות שלא הספיקו לסיים את מלאכת־ההידרוליזה שלהן בעמילן; לפיכך הם מצויים הרבה ברקמות צמחיות, והם נבדלים ממרכיבים פחמימיים אחרים של התא הצומח (גומי צמחי) — הדומים להם במסיסות — בפעילותם האופטית: סיבובם האופטי מכוון ימינה — ומכאן שמם (מ dexter, ימין). הדכ" ניתנים להפקה מעמילן גם בשיטות פיסיקליות־כימיות: ע"י חימום ממושך בטמפראטורה גבוהה (לפיכך הם מצויים בקרום של לחם ומעשי־אפיה אחרים) או ע"י טיפול ממושך בקור בחומצות מהולות. בשתי השיטות, האנזימאטית והתרמית־כימית, משתמשת התעשיה הכימית להפקת דכ" מעמילן (תפוחי־אדמה, מיני דגנים וכו'). — הדכ" הם קטעים — ארוכים או קצרים — של השרשרת הפוליסכרידית של העמילן, והם מורכבים משיירי־גלוקוזה הקשורים ביניהם קשרי־מאלטוזה. נוסחתם הכללית $(C_6H_{10}O_5)_n$ בקירוב (על צד הדיוק $[(C_6H_{12}O_6)_n (n-1)H_2O]$; אורך השרשרת — בין כמה עשרות ובין חצי־תריסר (או קצת יותר) שיירי־סוכר. האורך הממוצע של שרשרת־הדכ' בתכשירים הטכניים הוא $n = 10-15$. בפעילות נמרצת של אנזימים עמילוליטיים הדכ" מתפרקים למאלטוזה $(n = 2)$; ע"י הידרוליזה שלמה באמצעות חומצות (או בסיוע מאלטוזה) הם נהפכים לגלוקוזה. — בין דרגות־הפירוק השונות של העמילן ניתן להבחין לפי הגדלת כושר החיזור (שהוא גדול יותר בדכ" קצרי־השרשרת) — מצד אחד, ולפי שינוי הגבת היוד — מצד שני: מבחינים בין עמילו־דכ" — הנותנים ציבוע־יוד כחול (כעמילן עצמו), אריתרו־דכ" — נותני צבע חום־אדום, ואכרו־דכ" — שאינם מצטבעים.

בטכניקה מבחינים — לפי שיטות ההכנה — בין דכ" לבנים ודכ" צהובים. כל הדכ" מסיסים במים קרים, אך התמיסות המרוכזות הן סמיכות וצמיגות מאד; לפיכך דכ' מורטב במים נעשה דבק. מיני הדכ" הלבנים משמשים הרבה לחיזוק ולהקשיה של סיבים ואריגים, מיני הדכ" הצהובים — בתעשיית הדבק (ע"ע). תכשירים של דכ" קצרי־השרשרת, שהם מתוקים ותכונותיהם קרובות לאלו של הסוכרים, משמשים כתחליף זול לסוכר בתעשיית בירה (כחומר הניתן להתססה ע"י שמרים), ריבות וכד' („סירופ־עמילן").

בפירוק העמילן ע"י חידקים מסויימים (כגון בתסיסה האצטונית) נוצרים דכ" גבישיים, שהם קטעי שרשרת־העמילן, הנסגרים כטבעות; לפיכך הם נטולי כושר־חיזור ונוסחתם היא $(C_6H_{10}O_5)_n$ בדיוק; גודל המולקולות: $n = 5-8$.

D. (Ullmann's Enzycl. d. techn. Chem. III, 627–643), 1929; *D.* (Thorpe's Dict. of Appl. Chem. III, 567–571), 1939[4]; *Starch Sirups* (Kirk-Othmer, Encycl. of Chem. Technol. IV, 967–969), 1949.

מ.

דֶּכְּסִיפּוֹס — Δέξιππος — (בערך 210—273 לסה"נ), אדמיניסטראטור והיסטוריון יווני־רומי. דכ' היה אתונאי ומילא תפקידים שונים במינהל עירו, וכן הגן עליה בראש־צבא־מתנדבים ובסיוע הצי הרומי מפני התקפת ההרולים (ע"ע) ב275. נשתמר בסיס של אנדרטה, שהציבו לו בניו אחרי מותו, ועליו כתובים דברי־שבח על דכ' כהיסטוריון, נואם, מדינאי וגיבור־מלחמה. מחיבוריו נשתמרו קטעים גדולים מ„כרוניקה" של מלכות קלאודיוס II קיסר (268—270), וכן ידועים לנו חיבורים היסטוריים שלו על פלישות הגותים בימיו ועל דברי ימי הדיאדוכים; כתבים אלה, וכן נאומיו, מצוטטים ע"י סופרים מאוחרים. כהיסטוריון נהג דכ' בדייקנות ובאובייקטיוויות וניסה לחקות את תוקידידס (ע"ע).

A. Busse, *Der Historiker u. Philosoph D.* (Hermes, XXIII), 1888; H. Peter, *Die Script. Hist. Aug.*, 1892; F. Jacoby, *Die Fragmente d. griech. Historiker*, IIa, 1926.

דַל, וְלַדִימִיר אִיוַנוֹבִיץ' — В. И. Даль — (1801—1872), בלשן ופולקלוריסטן רוסי. דל היה בן לאב דני (Dahl) ולאם גרמניה; אביו, שהיה בלשן ותאולוג, נתיישב ברוסיה והתאזרח בה. בנו דבק בלאומנות הרוסית, בתרבות וב„עממיות" הרוסית; בסוף ימיו אף עבר מן הדת הלותראנית לפראווסלאווית. דל היה פקיד לענייני תרבות במשרד־הפנים ופעל ברוח הראקציה. הוא היה מעורב בחוג אנשי הספרות, ובין השאר היה נוכח כעד בדו־קרב, שבו נפצע פושקין פצעי־מוות. דל עצמו כתב סיפורים מחיי־העם, שזכו בשעתם להערכה חיובית מאת בלינסקי, טורגניב ואחרים; ערכם בעיקר בחומר האתנוגראפי הכלול בהם. — מפעליו העיקריים של דל הם „המילון המפורט של הלשון הוליקו־רוסית" (Толковый словарь великорусского языка), 1861—1868, ו„הפתגמים של העם הרוסי", 1862 (1870[2], בשני כרכים, 1904[3], ב8 כרכים); וכן אסף אגדות־עם ותירגם את כה"ק לשפה רוסית עממית. בגישתו הבלשנית הירבה דל להסתמך על „האוזן הרוסית", על „רוח העם והלשון" וכד', אך מלונו לא אבד ערכו עד היום, בעיקר כאוסף של מקורות ושל חומר גלמי להכרת הלשון. — דל מוחזק מחברה של החוברת האנטישמית המרשעת האנונימית „על רצח תינוקות נוצריים בידי יהודים" (1844), ועכ"פ הוא שהוציאה לאור.

דַל'אוֹנְגַרוֹ, פְרַנְצֶ'סְקוֹ — Francesco Dall'Ongaro — (1808—1873), משורר, סופר ופאטריוט איטלקי. דל"א היה יליד איטליה הצפונית. בצעירותו היה כומר, אך נראה שנכנס לכהונה נגד רצונו, ולאחר זמן חזר לחיים האזרחיים. דל"א החל לפעול בין חוגי הפאטריוטים של מחוז ויניציאה למען הפצת הרעיונות של הליבראליזם הרומאנטי ולמען שיחרורה של איטליה מעול האוסטרים. במהפכת 1848 הצטרף דל"א לממשלה הרפובליקנית הזמנית שהוקמה ברומא, ולאחר נפילת העיר נאלץ להמלט לחו"ל. הוא התקרב לרעיון של איחוד איטליה בעזרת מלכות־פימונטה, בלי להמיר את עקרונותיו הרפובליקניים. בקום הממלכה האיטלקית המאוחדת נתמנה למרצה לספרות דראמתית בפירנצה ואח"כ בנאפולי. — עיקר פעולתו הספרותית של דל"א היתה עתונאית. אך בימיו נודע לתהילה גם קובץ הסונטות שלו (Stornelli italiani, 1848), בעלות תוכן ומגמה לאומיים, שהיו שגורות על פי כל ועוררו את העם לפאטריוטיזם ולהתקוממות.

דל"א חיבר גם מחזות, אשר זכו להצלחה על בימות איטליה במשך תקופה ארוכה.

M. Trabaudi Foscarini, *F. D'O.*, 1925.

דֹּלֶב (Platanus), סוג עצים, שהוא משפחה בפני עצמה (דֻלְבִּיים), הקרובה לחַמַּמֶליים (ע"ע). יש מונים בו 11 מינים, ויש מבחינים 2 מינים בלבד. עלי הדולב דומים לכף־היד; הפרחים זעירים, חד־מיניים, מקובצים בקרקפות כדוריות, הנראות כחרוזות על עֻקצים ארוכים; העטיף כפול, וכל דור בן 3—8 עלים, וכזה גם מספר האבקנים ועלי־השחלה. ההאבקה נעשית ע"י הרוח. הפרי — אגוזית קטנה, המצויידת בציצית־שׂערות ומכילה זרע אחד.

הדולב (Platanus)
א. קרקפת זכרית; ב. קרקפת נקבית; ג. פרי; ד. זרע

הדולב המזרחי (P. orientalis) נפוץ בעיקר בארצות המזרח של אגן הים־התיכון ומגיע עד הרי־הימאלאיה. הוא גדל בא"י בעיקר על גדות־נחלים ומגיע כאן לגובה של 15 מ' ולגיל של כמה מאות שנים; בארצות השכנות נמצאים עצים בודדים שגָבהם עד 30 מ' ושגילם נאמד ב2,000 שנה. בשל גידולו המהיר ונופו היפה מגדלים את העץ הזה במקומות רבים בפארקים, כעץ־שדרות וכו', וזה למרות השׂערות המחופספות המכסות את עליו הגדולים, שהן נושרות על נקלה ועשויות לפגוע בעור־האדם, וביחוד בקרום־העין. הדולב המזרחי מהולל כבר מימי־קדם בשל חָסנו ויָפיו; מסתבר שזהו הערמון המקראי (יחז' לא, ח; היום מקובל השם ערמון לCastanea). היוונים והרומאים חיבבוהו כעץ מֵצֵל. — הדולב המערבי (P. occidentalis) נפוץ באמריקה הצפונית, והוא מן העצים הגדולים של יבשת זו. הוא עולה על המין המזרחי בעמידתו בפני כפור־לילה. המין המכונה דולב אדרי (P. acerifolia) אינו אלא בן־כלאיים של שני המינים, והוא הנפוץ ביותר בתרבות כעץ־נוי. — עצו של הדולב יפה ומשמש לעבודות־עץ קישוטיות.

הדולב נמנה עם ראשוני העצים הדו־פסיגיים, שכבר היו קיימים בקרטיקון.

מ. ז.

דֶּלְבּוֹ, אֶטְיֶן־מַרִי־ז'יסְטֶן־וִיקְטוֹר — Étienne-Marie-Justin-Victor Delbos — (1862—1916), פילוסוף צרפתי. דל' היה מתלמידיו של בוטרו (ע"ע); הוא שימש פרופסור בסורבון והיה חבר באקדמיה למדעי המוסר והמדינה. דל' היה חוקר מובהק של תולדות הפילוסופיה. תחומי מחקרו העיקריים היו: 1) שפינוזה והתנועה השפינוזיסטית — בזו האחרונה ראה את מקור המעוף הפילוסופי של תקופת הרומאנטיקה הגרמנית; 2) קאנט — ספריו של דל' העוסקים בפילוסופיה המעשית ובתורת־המידות של קאנט נחשבים לטובים ביותר שנכתבו בצרפת על נושא זה; הוא עוקב אחרי התפתחות השקפתו של קאנט עד הניסוח הסופי של עקרון הרצון האוטונומי; 3) התנועה הפילוסופית הגרמנית אחרי קאנט — ספרו (בלאטינית) על משנת־זקנתו של שֶלינג ועל הניגוד שבין פילוסופיה זו ובין תורתו של הֶגֶל הוא „הסיכום הטוב ביותר של המחשבה המסובכת הזאת, שהופיע בכל הארצות" (דברי אֶמיל מאירסון); בספר זה דל' מוכיח, ששֶלינג מבקר קשות את הֶגֶל כבעל מערכת מלאכותית של מושגים ריקים. דל' כתב גם על הפילוסופיה הצרפתית ועל כמה מאישיה ועל המתודולוגיה של מחקר תולדות הפילוסופיה, וכן תיאר את דמויותיהם של פילוסופים והוגי־דעות יווניים ומערביים. דל' התנגד למֶתודה האַפְּריורית של הֶגל, הדוחסת את הפילוסופים למסגרת קבועה מראש, ודרש את הבלטת הקווים האינדיווידואַליים והאנושיים של כל אחד מהם.

מחיבוריו: Le problème moral dans la philosophie de Spinoza et dans l'histoire du spinozisme („בעיית המוסר בפילוסופיה של שפינוזה ובתולדות השפינוזיזם"), 1893; De Kant aux postkantiens („מקאנט לפילוסופים שאחריו"), 1900; De posteriore Schellingii philosophia quatenus Hegelianae doctrinae adversatur („הפילוסופיה המאוחרת של שֶלינג בניגודה לתורת הֶגל"), 1902; Essai sur la formation de la philosophie pratique de Kant („מסה על התהוות הפילוסופיה המעשית של קאנט"), 1913[2]; Figures et doctrines de philosophes („דמויות ותורות של פילוסופים"), 1915; La philosophie française („הפילוסופיה הצרפתית"), 1919.

J. Benrubi, *Philos. Strömungen in Frankreich*, 510–513, 1928.

ש. ה. ב.

דַּלְבֶּרְג, קַרְל תֶּאוֹדוֹר פוֹן — Karl Theodor von Dalberg — (1744—1817), מדינאי גרמני. דל' היה בן למשפחת־אצילים קאתולית ותיקה. בנעוריו נכנס לכמורה ופעל בשירותו של הארכיהגמון־הקורפירסט של מאינץ. מ1772 ואילך ניהל מטעם הקורפירסט את העיר אֶרפורט והצטיין כאדמיניסטראטור, וכן כמארגן החינוך והשירותים הסוציאליים. דל' מיזג את מעמדו ופעילותו הכנסייתיים עם דבקות בתנועת ההשכלה וידידות עם גֶתה, שילר, וילהלם הומבולט ואנשי־רוח אחרים בדורו. ב1787 נתמנה על־ידי האפיפיור לסגנו של הארכיהגמון־הקורפירסט של מאינץ, ואחרי מותו של זה ב1802 נעשה ליורשו. דל' ניהל מדיניות פיקחת וזריזה בשעת התפוררות הקיסרות (1803) והצליח להחזיק מעמד כאחרון לנסיכים הכנסייתיים בתור ארכיהגמון וקורפירסט של רֶגֶנסבורג. הוא תמך במדיניותו של נאפוליון בגרמניה, ואחרי ייסוד ברית־הרינוס נתמנה ב1806

לנשיא הברית מטעם נאפוליון. הוא אף השתדל לארגן את הכנסיה הקאתולית בגרמניה באופן שיצמצם את תלותה באפיפיור, אך לא הצליח בכך. כשנמסרה רגנסבורג ב1810 לבאוואריה, הותקנה בשביל דל׳ „הדוכסות הגדולה פראנקפורט", שנתבטלה ב1813 אחרי מפלתו של נאפוליון. — בתקופת שלטונו בפראנקפורט אישר דל׳ תחילה את שיווי-הזכויות שכבר הוענק ליהודים ע״י צבאות המהפכה הצרפתית; אולם בתקנון העירוני שהנהיג אח״כ שוב צימצם את זכויותיהם.

K. Beaulieu-Marconnay, *K. v. D. u. seine Zeit*, I–II, 1879; P. Darmstädter, *Das Grossherzogtum Frankfurt*, 1901; H. Bastgen, *D.s u. Napoleons Kirchenpolitik in Deutschland*, 1917; P. Leroux, *La théorie du despotisme éclairé chez K. Th. D.*, 1923; Th. Scherz, *Das Schulwesen unter D.*, 1939; *Historia Judaica*, XX, 52, 54, 1958.

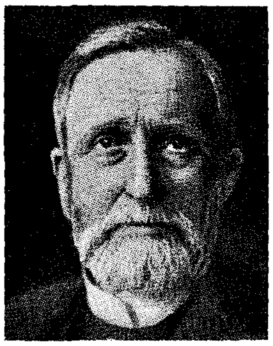
א. מ. י.

דֶלְבְּרִיק, בֶּרְתּוֹלְד — Berthold Delbrück — (1842–1922), בלשן גרמני. דל׳ היה פרופסור לסאנסקרט ולבלשנות מַשווה באוניברסיטה של יֶנָה. הוא תפס מקום מיוחד בקרב חבורת הבלשנים המכונים „המדקדקים הצעירים" (ע״ע בלשנות, עמ׳ 969): את עיקר עבודתו ריכז בתחביר, ואילו במורפולוגיה עסק רק במידה שהיא יסוד הכרחי לחקר התחביר. חיבוריו הגדולים בתחום זה הם Syntaktische Forschungen („מחקרים בתחביר"), I—V (1871—1888), וביחוד Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen („התחביר המַשווה של השפות ההודו-אירופיות"), I—III (1893), שבמבואו נתן סקירה מזהירה על תולדות חקר התחביר מימי-קדם עד ראשית הבלשנות ההודו-אירופית המַשווה. בסוף ימיו עסק דל׳ בעיקר בשפות הגרמניות. ספרו Synkretismus (1907) דן ב„התמזגות" יחסות הודו-אירופיות שביסוד מערכת-היחסות של השפות הגרמניות הקדומות. ספרו הקטן על „יסודות תחבירה של הגרמנית החדשה" (Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre), 1920, נועד למורים. ספרו Einleitung in das Sprachstudium („מבוא ללימוד הבלשנות"), 1893[3], דן, תוך תיאור היסטורי-ביקרתי של האמונות והדעות המקובלות, בכמה מבעיות-היסוד שעמדו אז במרכז ההתעניינות, כגון ה„חוקים" הפוֹנֶטיים, טיב קרבתן של השפות ההודו-אירופיות („אילן-היוחסין" — „תאוריית-הגלים"), ועוד. בגישתו ניכרת מידה מסויימת של ספקנות אירונית לגבי עיקרים מקובלים, ובכלל — היעדר דוקטרינריות.

E. Hermann, *B. D.*, 1923.

דֶלְבְּרִיק, הַנְס — Hans Delbrück — (1848—1929), היסטוריון ופרשן צבאי גרמני. דל׳ היה בן למשפחה ותיקה של אנשי-מדע. הוא למד היסטוריה והושפע השפעה עמוקה מרַנְקֶה (ע״ע). במלחמת 1870/1 שירת בצבא הפרוסי ונתמנה לקצין. מ1874 עד 1879 היה מחנכו של בנו-בכורו של יורש-העצר פרידריך (הקיסר פרידריך לעתיד), בעל ההשקפות הליבראליות. בשנים שבילה בחצרו של הנסיך התעורר בו עניין לבעיות מדיניות וצבאיות. ב1881 נתמנה דל׳ למרצה להיסטוריה באוניברסיטה של ברלין וב1884 — כיורשו של טְרַיטְשְׁקֶה (ע״ע) — לפרופסור, ותפקיד זה מילא עד 1920.

דל׳ לא הסתפק במחקר מדעי צרוף אלא לחם גם כפובליציסט וכעסקן ציבורי-מדיני להגשמת תורותיו, שנבעו מהשקפותיו ההיסטוריות, וביחוד מראיית הגורם הצבאי בהיסטוריה. שנים רבות היה העורך של „השנתון הפרוסי" (Preussische Jahrbücher) החשוב, וכן היה חבר אסיפת-הנבחרים הפרוסית מ1882 עד 1885 וחבר הרַייכסטאג מ1884 עד 1890. הוא השתייך למפלגת השמרנים-החפשיים („מפלגת-הרַייך" [ע״ע גרמניה: היסטוריה, עמ׳ 458]), אולם לאחר שעזב את הפארלאמנט נעשה בלתי-מפלגתי; הוא היה מיועציו המדיניים של הרַייכסקאנצלר בֶּתְמַן-הוֹלְוֶג (ע״ע), ובסוף ימיו נתקרב לשמאל הליבראלי-דמוקראטי. אחרי מלחמת-העולם I הוטל עליו להגיש לרייכסטאג של הרפובליקה הגרמנית חוות-דעת של מומחה על סיבות המפלה הגרמנית במלחמה.

האנס דֶלבריק

דל׳ הוא מחשובי החוקרים של המלחמה כתופעה היסטורית וכגורם היסטורי. תורתו, שבאה לידי ביטוי הן בחיבורים גדולים, הן במחקרים היסטוריים בודדים והן בכתבי פרשנות צבאית, מבוססת על העקרונות הבאים: א) יש רציפות בהתפתחות הדפוסים הצבאיים ושיטות-הלחימה. לכן יכולות תולדות העבר לשמש מורה-דרך להווה ולעתיד, בתנאי שנדע לדלות מן התעודות ההיסטוריות על המערכות בעבר את האמת העובדתית. לאמת זאת אפשר להגיע ע״פ ניתוח ענייני (Sachkritik), הבוחן את הכתוב והמסופר לאור הנתונים המציאותיים, ז״א: מביא בחשבון את כלי-הנשק, את מבנהו ואירגונו של הצבא בתקופה הנידונה — מצד אחד, ואת פני-השטח של שדות-הקרב השונים — מצד שני.

ב) קיימים יחסי-גומלין ישירים בין דפוסי-המבנה ושיטות-הלחימה של הצבא בתקופה מסויימת ובמחנה מסויים ובין התנאים החברתיים והמשטר המדיני השוררים באותה תקופה במדינה, שהצבא הנידון נושא את נשקה. את הרעיון הזה הוכיח דל׳ בשורה ארוכה של דוגמאות, הָחל ביוון ורומא העתיקות וכַלֵה בצרפת של המהפכה.

ג) כשם שדמותו ודרכי-פעולתו של הצבא אינם דבר לעצמו, אלא תלויים בתהליכים סוציאליים והיסטוריים, גם עצם המלחמה אינה תופעה מבודדת, אלא פועל-יוצא מהתפתחות מדינית, אשר היא הקובעת את המגמות להתמודדות המזויינת ולנושאיה.

ד) מכאן — וזוהי החשובה שבמסקנות שהגיע אליהן דל׳ —, שהאסטראטגיה הצבאית צריכה להיות כפופה לאסטראטגיה הפוליטית ולשרתה. לפיכך צריכות מטרות המלחמות להיקבע ע״י המדינאים ולא ע״י המצביאים, והאחרונים חייבים להתאים את דרכי-הביצוע באופן גמיש לצרכים היסודיים של הראשונים. לאור הנחות אלו קבע דל׳ ע״פ הנסיון ההיסטורי, שההכרעה הצבאית המוחלטת, השמדת האויב, אינה המטרה האסטראטגית המעשית, ואפילו לא הרצויה, בכל המסיבות. מכאן הסיק, שיש שיטות אסטראטגיות שונות: האסטראטגיה של ההכרעה וההשמדה, ולעומתה — האסטראטגיה המוגבלת, שתכנה להַתיש את כוח האויב, במקום לנסות למַגרו.

דל׳ גילה, שדווקא אותם אנשי-צבא פרוסיים, כגון

פרידריך הגדול וקלאוזוויץ, אשר מקובל להציגם כחסידים מובהקים של התפיסה האסטראטגית הראשונה, צידדו למעשה בעקרון של תלות המעשה הצבאי במגמה המדינית, ומשום כך — באסטראטגיה מוגבלת, אשר איננה רואה בהכרעה בשדה־הקרב את פתרון־הכל. מתוך הכרה זו הפך דל' למבקר חריף של האסטראטגיה הגרמנית במלחמת־העולם I.

ערכו של דל' אינו ביצירתו ההיסטורית־המחקרית הגדולה בלבד, כי אם גם בזאת, שביסס במידה רבה את הגישה המדעית לבעיות הצבא וקבע את יחסי־הגומלין בין המדיניות והשימוש בכוח מזויין, אשר מהם מתחייבים עקרונות הפעולה הצבאית בכל מדינה מתוקנת (וע"ע גרמניה, היסטוריה: המיליטאריזם הגרמני, עמ' 486).

יצירתו הספרותית־מדעית הגדולה של דל' היא Geschichte d. Kriegskunst im Rahmen d. politischen Geschichte („תולדות מלאכת־המלחמה במסגרת ההיסטוריה המדינית") ב4 כרכים (1905—1920, 1921, 1923[3]), המקיפה את התקופה שממלחמת היוונים והפרסים עד מלחמות נאפוליון; תלמידיו הוסיפו עליהם 3 כרכים, הממשיכים את המחקר עד מלחמת רוסיה־יאפאן. — משאר חיבוריו: ביוגראפיה של גְנַיְזֶנָאו (1882, 1920[4]); Die Perserkriege u. d. Burgunderkriege („מלחמות הפרסים ומלחמות הבורגונדים"), 1882; „האסטראטגיה של פֶּריקְלֶס ופירושה ע"י האסטראטגיה של פרידריך הגדול" (1890); „פרידריך, נאפוליון, מוֹלְטקֶה" (1892); Weltgeschichte („דברי ימי העולם"), I—V, 1924—1928, 1931[2]. מאמריו ודברי הפרשנות הצבאית שלו, המפוזרים בכתבי־עת שונים, יצאו ב4 אספים: Historische u. politische Aufsätze („מאמרים היסטוריים ופוליטיים"), 1892; Erinnerungen, Aufsätze u. Reden („זכרונות, מאמרים ונאומים"), 1902; Krieg u. Politik („מלחמה ומדיניות"), 1919; Vor u. nach d. Weltkriege („לפני מלחמת־העולם ולאחריה"), 1926.

Fr. Mehring, *Eine Geschichte d. Kriegskunst* (Die Neue Zeit, Erg.-Heft 4), 1909; *H. D., d. Kritiker d. Kriegsgeschichte* (Die Gesellschaft, VI), 1921; J. F. Schmidt – K. Molinki – S. Mette, *H. D.*, 1928; R. H. Bauer, *H. D.* (B. E. Schmitt, Some Historians of Modern Europe), 1942; P. Rassow, *H. D.* (Die Sammlung, 1949); A. v. Harnack, *H. D. als Historiker u. Politiker* (Neue Rundschau, 1952, III, 1–19); A. Thimme, *H. D.s politische Zeitkritik 1890–1918*, 1953; id., *H. D. als Kritiker d. Wilhelminischen Epoche*, 1955.

יש. ב.

דֶלְבְּרִיק, רוּדוֹלְף פוֹן — Rudolf von Delbrück — (1817—1903), מדינאי גרמני. דל' פעל מנעוריו בשירות האזרחי הפרוסי, ומ1849 ואילך ניהל למעשה את מדיניותה המסחרית של פרוסיה. הוא היה חסיד מובהק של המסחר החפשי. ב1851 השיג את הצטרפותה של האנוֹבר לברית־המכס של גרמניה (ע"ע, עמ' 448, 452) ומנע את הצטרפותה של אוסטריה לברית זו. בשנות ה60 יזם בריתות־מכס בין פרוסיה ובין צרפת, בלגיה, איטליה ומדינות אחרות — כולן על בסיס המסחר החפשי. מ1867 ואילך היה מנהל משרדו של ביסמארק כראש־הממשלה של הברית הצפון־גרמנית ואח"כ של הרַיך החדש. ביסמארק הניח את הנהלת ענייני הכלכלה והתחבורה בידי דל', והלה הגשים בהם את עקרונות הליבראליזם הכלכלי, כגון חופש־התנועה בכל תחום־הברית — ז"א ביטול הדרכונים —, חופש־המלאכה, אחידות המשקלים והמידות לפי השיטה העשרונית. כשנודעו לדל' ב1876 תכניותיו של ביסמארק בדבר שינוי המדיניות הכלכלית של הרַיך ע"י הנהגת מכסי־מגן (ע"ע ביסמרק, עמ' 486/7; גרמניה, עמ' 458), התפטר ממשרתו ונלחם ב1879—1881 כחבר־הרַיכסטאג נגד חוקי־המכס. — זכרונותיו (Lebenserinnerungen, 1817 — 1867, I — II, 1905[2]) משמשים מקור היסטורי חשוב.

K. Helfferich, *R. v. D.* (Biographisches Jahrb. u. dt. Nekrolog, 1903); E. Vietsch, *Die politische Bedeutung d. Reichskanzler-Amtes für d. innern Ausbau d. Reiches 1867–1880*, 1936.

דֶלֶדָה, גְרַצְיָה — Grazia Deledda — (1871, נוּאוֹרוֹ [סארדיניה] — 1936, רומא), סופרת איטלקית. דל' גדלה ונתחנכה באי סארדיניה, בתוך חברה וסביבה תרבותית, שבה נשתמרו יסודות של הווי פרימיטיווי ופראי ושהוא שונה בהרבה מהאוירה התרבותית הכללית של איטליה. מנעוריה נהגה דל' להביע בכתב את רשמיה ואת רגשות־לבה. בגיל 17 כתבה את שתי הנוֹבֶלות הראשונות ואת הרומאן הראשון שלה. ב1895 החל פירסומה ברחבי איטליה בשל הרומאן Anime oneste („נפשות כנות"), המצטיין בתכנו המוסרי ובסיגנונו העדין. ב1900 נישאה דל' לאיש והשתקעה ברומא; כך נאלצה לעזוב את מקור שירתה, את האי סארדיניה האהוב עליה. ברומא בילתה את שאר שנות חייה תוך שקט וריכוז מופלא, כששמה הולך ומתפרסם בעולם כולו בשל הרומאנים והנובלות שהוסיפה לחבר. ב1926 הוענק לה פרס־נובל לספרות.

גראציה דלדה

הנוף של האי סארדיניה, העם ומנהגיו העתיקים והפרימיטיוויים, החיים הפאטריארכאליים של דלת־העם והעשירים כאחד — הם הנושא העיקרי והרקע היסודי של הרומאנים של דל'. על רקע זה היא רוקמת טראגדיות נפשיות, שהן תוצאת ההתנגשות בין היצרים הראשוניים — האהבה, התשוקות והאלימות — ובין המסורות העתיקות, המנהגים, המוסר וההווי הדתי העמוק של בני־האי. ניגוד זה בולט ביותר בגיבורת הרומאן La madre („האם", 1920). על עולם־יצרים זה, הסגור והנעול בפני כל רוח חדשה והקופא על מנהגיו ועל דתיותו, שהיא לעיתים אלילית ומאגית, מרחפת מעין רוח־קסמים אגדית ומיתית, המעבירה את הקורא לעולם הסיפורים והעלילות, לעולם הדמיון והלירית של ימי־קדם. מצד אחד קרובה יצירתה של דל' לאסכולת הוֶריזמו (ע"ע) ומצד שני — לבעייתנות המוסרית (הרגשת החטא וצורך הכפרה), שעליה מבוסס לרוב הסיפור הרוסי של סוף המאה ה19. אולם יש ביצירתה של דל' מקוריות רבה, משום שבסיפור־העלילה משולבת אצלה הבעה שירית ולירית עזה.

בין שאר הרומאנים שלה בולטים: Il Vecchio della montagna („הזקן שבהר", 1900); Elias Portulo (1903); Cenere („אֵפר", 1904); L'edera („הקיסוס", 1904); Nos-

talgie („געגועים", 1905); Canne al vento („קנים ברוח", 1913); Marianna Sirca (1913); Fuga in Egitto („המנוסה למצרים", 1925). הנובלות שלה יצאו במקובץ ב1941.

M. Mundula, *G. D.*, 1929; L. Falchi, *L'Opera di G. D.*, 1937^2; E. De Michelis, *G. D. e il decadentismo*, 1938; R. Branca, *Bibliografia Deleddiana*, 1938; B. Croce, *Letteratura della nuova Italia*, VI, 317–326, 1940; P. Pancrazi, *I due tempi della D. (Ragguali di Parnaso*, 1941); N. Sapegno, *Ricordo di G. D.* (Rassegna di cultura e vita scolastica, 1947).

י. ב. ס.

דַלַדְיֶה, אֶדוּאַר — Édouard Daladier — (נו' 1884, קארפאנטְרה [דרום-צרפת]), מדינאי צרפתי. דל' היה בן אופה; כתלמיד שקוד בבית-הספר זכה לסטיפנדיה, שאיפשרה לו לימוד אוניברסיטאי; אח"כ נעשה מורה להיסטוריה. ב1919 נכנס לפארלאמנט מטעם המפלגה הראדיקאל-סוציאליסטית ונעשה מנהיג אגפה השמאלי. הוא התבלט כמתנגד חריף של פּוּאֶנְקַרֶה (ע"ע) ושל מדיניותו התקיפה נגד גרמניה. ב1924 נתמנה שר-המושבות בממשלתו של הֶריוֹ (ע"ע), ומאז היה כמה פעמים חבר בממשלה. ב1933—1934 היה דל' ראש-הממשלה; שערוריית סטאוויסקי זיעזעה את ממשלתו ושימשה לאירגונים הפאשיסטיים תואנה להתקפות על המשטר הרפובליקני; בעקבות התנגשויות-הדמים בין מפגינים ובין המשטרה ב6 בפברואר 1934 נאלץ דל' להתפטר. ב1938 נעשה שוב ראש-ממשלה, לאחר שהתקרב יותר לאגף הימני של מפלגתו. דל' ביצע כמה פעולות נמרצות במדיניות-פנים לתיקון המשבר הכספי של המדינה ולריסון התעמולה הקומוניסטית ותנועת-השביתות שבעקבותיה, אך גילה חולשה רבה במדיניות-חוץ. בהתאם לדעת-הקהל שרווחה בחוגים רחבים בצרפת השתדל לקיים את השלום בכל מחיר, ונגרר בזה אחרי מנהיגיה של בריטניה ללא יָזמה עצמית; יחד עם צֶ'ימבֶּרלֶן (ע"ע) חתם בספטמבר 1938 על הסכם-מינכן עם היטלר, ובזה הפקיר את בעלת-בריתה של צרפת צ'כוסלובאקיה וגרם לאבדן העמדות הפוליטיות והצבאיות של צרפת באירופה המרכזית. אחרי פלישת היטלר לפולין בספטמבר 1939 הכריזה צרפת יחד עם בריטניה מלחמה על גרמניה. בהנהלתו של דל' נקטה צרפת — בדומה לבריטניה של צֶ'ימברלן — קו של חוסר-מעשה בחדשים הראשונים של המלחמה ולא הגישה עזרה של ממש לפולין. בגלל חילוקי-דעות עם חבריו בממשלה בדבר הגשת עזרה לפינלאנד, כשזו הותקפה ע"י רוסיה הסובייטית, וכן בלחץ הביקורת הגוברת על אזלת-ידה של הממשלה, נאלץ דל' להתפטר מתפקידו כראש-הממשלה במארס 1940, אך הוסיף לכהן כשר-הבטחון בממשלתו של רֶנוֹ, והיה בתפקיד זה בשעת ההתמוטטות הצבאית של צרפת במאי-יוני 1940. דל' היה מן המתנגדים לכניעה לגרמנים והצטרף לקבוצת המדינאים שנתכוונו לעבור לאפריקה הצפונית כדי להמשיך שם במאבק. הוא נעצר בפקודת פֶּטֵן (ע"ע), וב1942 הובא ע"י שלטונות-וישי לפני בית-משפט — יחד עם מדינאים אחרים של הרפובליקה השלישית — באשמת אחריות למלחמה ולתבוסה. בדומה לבלוּם (ע"ע) הפך גם דל' את הגנתו להגנה על הרפובליקה ולהתקפה על משטר וישי. לאחר שהופסק המשפט ללא מתן פסק-דין, הוסגר דל' — יחד עם הנאשמים האחרים — לידי הגרמנים והוחזק על-ידיהם במעצר עד סוף המלחמה. אחרי שיחרורה של צרפת נבחר שוב לפארלאמנט ב1946 וחזר לפעול במפלגה הראדיקאל-סוציאליסטית כמנהיג האגף הימני המתנגד לקו המדיניות של מֶנדֶס-פְּרַנְס (ע"ע).

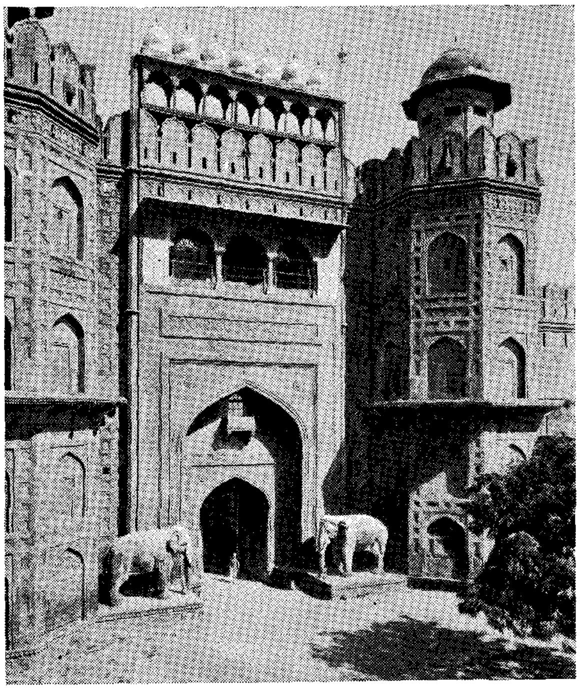
J. Lapaquellerie, *E. D.*, 1939; A. Werth, *France and Munich*, 1939; J. W. Wheeler-Bennett, *Munich: Prelude to Tragedy*, 1948; L. B. Namier, *Diplomatic Prelude*, 1948.

דַלְהוּזִי, גֵ'ימְז אֶנְדְרְיוּ בְּרַאוּן רַמְזִי, מַרְקְוִיס — James Andrew Broun Ramsay Marquess of Dalhousie — (1812—1860), מושל קולוניאלי בריטי. דל' היה בן למשפחה מן האצולה הסקוטית הרמה, שהעמידה לבריטניה מדינאים ומצביאים. נתחנך בהָרוֹ ובאוכספורד; ב1836 נבחר לפארלאמנט, וב1837 נכנס אחר מות אביו לבית-הלורדים. ב1845—1846 היה שר-המסחר בממשלת פיל (ע"ע) ותמך בביטול „חוקי-הדגן". ב1848 נתמנה למושל כללי של הודו. דל' נמנה עם גדולי הנציבים ששלחה בריטניה להודו, ופעולותיו ותיקוניו קבעו במידה רבה את צורת המימשל והמינהל בהודו הבריטית למשך כמה דורות. הוא פעל הרבה להרחבת גבולותיו של השלטון הבריטי בהודו ולחיזוקו, וכן הנהיג מערכת-תיקונים נרחבת במינהל הארץ. אחרי מלחמה קשה עם הסיקהים סופחה פַּנְג'אב להודו הבריטית (1849), ודל' השכיל לפייס את הסיקהים ולקשרם לשלטון הבריטי. ב1852 הכריז דל' מלחמה נגד בורמה, שהביאה לסיפוחה של בורמה-תחתית לשלטון הבריטי. בהודו עצמה סיפח דל' לכתר הבריטי כל מדינת-נסיך מן המדינות שהיו תלויות בבריטניה במישרין או בעקיפין, אם מת מושלה ללא יורשים או ללא מינוי יורש באישורו של השלטון הבריטי. בצורה זו הפכו מספר מדינות לטריטוריות בריטיות ללא התנגדות. ב1856 סיפח דל' גם את אוּדה, אחרי שהדיח את שליטה, שנאשם בשחיתות ובדיכוי נתיניו. במינהל הפנימי הנהיג דל' תיקונים נמרצים ומקיפים. הוא הכניס להודו מסילות-ברזל, שיטת-דואר אחידה וטלגראף; קרונות הרכבות נפתחו בשווה לבני כל הכיתות, וכן קיבל דל' את בני הכיתות הנמוכות גם לפקידות האזרחית — כל זה למורת-רוחם של הדבקים בשיטת הקאסטות. דל' הקים משרד לעבודות ציבוריות, סלל כבישים, חפר תעלות וסידר מפעלי-השקאה; וכן הניח יסוד למערכת-חינוך מודרנית בהודו. דל' פרש מכהונתו ב1856 וחזר לאנגליה. שנה לאחר מכן פרץ המרד הגדול, ורבים באנגליה תלו את הקולר בצווארו של דל', בכיבושיו ותיקוניו.

E. Hunter, *D.'s Administration of Brit. India*, I–II, 1862/4; L. J. Trotter, *Life of the Marquis of D.*, 1889; W. Lee-Warner, *The Life of the Marquis of D.*, I–II, 1904; W. W. Hunter, *Life of the Marquis of D.*, 1890, 1905^2; J. A. Williamson, *A Short History of British Expansion*, II, 1947.

ק. ק. ד.

דֶלְהִי (Delhi, בהינדי: דִילי [Dilli] או דֶהְלִי), בירת הרפובליקה ההודית; 1,660,000 תושבים (1956), מהם כ20% מוסלמים. העיר יושבת על הגדה הימנית של הג'מנה (ע"ע), בצפון-מערב המדינה, בגובה 220 מ' מעל לפני-הים. אקלימה יבשתי-חם מובהק: הטמפראטורה הממוצעת של החודש הקר ביותר (דצמבר) היא 15°, של החם ביותר (מאי) — 34°; בחודש החם עולה הטמפראטורה כמעט מדי יום ביומו על 40°. כמות-הגשמים השנתית הממוצעת בדל' וסביבתה היא 650 מ"מ; כ90% מהמשקעים יורדים בתקופת מונסון-הקיץ (יוני-ספטמבר). מסביב לעיר איזור

דֶלהי העתיקה: הטירה האדומה

חקלאי עשיר, המבוסס ברובו על שלחין ומיושב ישוב צפוף.

בדל׳ מרוכזים מוסדות־השלטון המרכזיים של הודו, ובה יושבים בתי־המחוקקים המרכזיים ובתי־הדין העליונים. היא צומת גדול של דרכים, מסילות־ברזל וקווי־תעופה, מרכז מסחר ותעשיה ומרכז חינוך ותרבות. בעיר ובסביבתה מצויים כ500 מפעלי־תעשיה, המעסיקים קרוב ל60 אלף פועלים, בעיקר בטוויית כותנה וייצור מוצרי־כותנה, ייצור מזונות, כימיקאלים, קֶראמיקה, מוצרי־עור ועוד. דל׳ ידועה כמרכז למלאכת־מחשבת בזהב, כסף, אבנים טובות, שנהב ועץ. בעיר אוניברסיטה גדולה (נוסדה ב1922) ובתי־ספר גבוהים אחרים, ובהם 11,000 סטודנטים.

דל׳ מורכבת מעיר עתיקה ועיר חדשה. העיר העתיקה מוקפת חומה, באורך 9 ק״מ, שנבנתה במאה ה17. יש בה בניינים מפוארים רבים, שנבנו באמצע המאה ה17 ע״י שאה גֶ׳האן: „הטירה האדומה״, אַרמון המלכות, המסגד ג׳ימה מַסגִ׳ד (שהוא מהגדולים והיפים שבעולם); עוד שני מסגדים מפורסמים שם הם המסגד השחור (קָלָה מַסגִ׳יד — מן המאה ה14) ומסגד־הפנינים (מוֹטי מַסגִ׳יד — מן המאה ה17). — העיר החדשה, שניסדה על־ידי הבריטים ב1912 כמרכז שלטונם בהודו, בנויה לפי תכנית של כרך מודרני: רחובותיה רחבים וישרים, ומרובים בה הגנים הציבוריים. מצויים בה בניינים חדישים גדולים ומפוארים — ארמון־הממשלה, בנייני מיניסטריונים שונים, האוניברסיטה ועוד.

בקרבת דל׳ נמצא הקבר המפואר של המוגול הומַיון (מאמצע המאה ה16), ובין שרידי דל׳ העתיקה (ר׳ להלן) — ה„קֻטב מנאר״, מגדל גבוה 73 מ׳, בנוי שיש ואבני־חול ססגוניות מן המאה ה13 (תמ׳: ע״ע ארדיכלות באסלאם, עמ׳ 746).

דל׳ וסביבתה מאורגנות כיחידה אדמיניסטראטיווית מיוחדת (כ1,500 קמ״ר עם 2 מיליון תושבים), הכפופה במישרין לממשלה המרכזית של הודו.

מ. בר.

ה י ס ט ו ר י ה. דל׳ ידועה בהיסטוריה ובאגדה מזה 3,000 שנה בקירוב; כבר במַהאבהארטה מסופר על עיר שהיתה שוכנת באותו מקום. דל׳ קרובה לגבול שבין שתי השפלות הגדולות של צפון הודו, שפלת־הגאנגס ושפלת־האינדוס, באיזור שדרכו חדרו כל הפולשים לשפלת־הגאנגס ממערב ובו עוברות אורחות־המסחר. נוסף לכך יושבת העיר סמוך לגבול השֵׁיט בג׳אמנה, במקום נוח למעבר על פני הנהר. יתרונות אלו גרמו להתפתחותו של כרך גדול במקום זה, ששימש במשך מאות בשנים צומת־דרכים ומרכז מסחר ושלטון להודו. מן המאה ה11 ואילך קמו במקום זה 7 ערים — זו בצד זו או זו במקום זו —, ובתוך חוג של 20 ק״מ מסביב דל׳ של היום מצויים שרידים רבים של הערים שקדמו לה.

חשיבותה המדינית התחילה עם פלישות התורכים המוסלמים במחצית השניה של המאה ה12. ב1192/3 כבשו את דל׳ צבאותיו של מוחמד מגוֹר (ע״ע גורים) וקבעו בה, בשל חשיבותה האסטראטגית, את המפקדה העליונה בהינדוסטאן.

דֶלהי החדשה

בימי אילתתמש, מייסדה של שולטאנות עצמאית בדל׳ (ראה להלן), הלכה העיר ונתרחבה מסביב למסגד קות אל־אסלאם ולמגדל קטב מנאר (ר׳ לעיל). כובשה של ראג׳פוטאנה והודו הדרומית, עלא אל־דין ח׳אלג׳י (ר׳ להלן), הפך אותה לבירת הינדוסטאן וסיפח לה עיר חדשה. הטגלקים במאה ה14 הוסיפו עליה עוד 3 פרוורים. בימי פלישת תימור לנג (1397/8) נהרסו הפרוורים שנבנו ע״י ח׳אלג׳י והטאגלאקים, ובימי הסיידים והלודים ירדה העיר מעמדתה השלטונית.

ב1504 העתיקו הלודים את מרכזם לאגרה (ע״ע). גם עם כיבושי המוגולים לא חזרה דל׳ מיד למעמדה הקודם. אע״פ שהומיון בנה שם עיר חדשה בין 1530 ו1540 (וקברו נמצא בקירבתה [ר׳ לעיל]), העתיק אכבר (ע״ע) את מושבו משם לאגרה (1564). אולם ב1638 החזיר שאה ג׳האן את בירתו לדל׳, ובין 1638 ו1648 בנה את הרובע המלכותי שאהג׳האנאבאד על „הטירה האדומה" המפוארת שבו, המשמשת מרכז לדל׳ העתיקה עד היום. בימי אורנגזיב (ע״ע) מנתה העיר כ2 מיליון תושבים וייצגה את עצמתה ועשרה של הקיסרות המוגולית האיסלאמית.

חורבן שאהג׳האנאבאד ב1739 בידי נאדר שאה מלך פרס, וכן כיבושי האפגאנים והמאראטהים שבאו אחריו, עירערו את מעמדה המדיני של דל׳. ב1803 קיבלה חברת הודו־המזרחית הבריטית את שטח דל׳ לידיה, והמוגולים נעשו למקבלי־קצבה מידי בריטניה. אולם באותם ימי שקיעת הקיסרות המוגולית שימשה דל׳ מרכז לתחיה תרבותית וספרותית.

מאורעות המרידה ההודית של 1857 הביאו חורבן על דל׳ המוגולית. לאחר שנכבשה העיר ע״י האנגלים, גורשה משם זמנית כל האוכלוסיה המוסלמית ונסתרו בניינים לרוב. אולם ב1900 הפכה דל׳ לצומת מסילות־ברזל חשובה, וב1911 הועתק לשם מכלכתה — בשל נימוקים היסטוריים ומעשיים — מרכז הקיסרות ההודית הבריטית. העיר החדשה היתה מכוונת כולה לצרכי מימשל; מלכתחילה תוכננה להכיל אוכלוסיה של כ60,000 נפש, אך תוך שנים מעטות גדלה ופרצה את התכנית המקורית שהכינו הבריטים. — ב20 השנים האחרונות התפתחה דל׳ במהירות רבה. מ1941 ואילך היא משמשת מושב לממשלת הודו העצמאית ולפארלאמנט שלה והופכת בהדרגה לבירתה הלאומית של הודו.

H. C. Fanshawe, *D. Past and Present*, 1902; G. R. Hearn, *The Seven Cities of D.*, 1906, 1928²; H. Sharp, *D.: its Story and Buildings*, 1929²; id., *D.: A Story in stone* 1938; T. G. P. Spear, *D.: a Historical Sketch*, 1937; id., *D.: Its Monuments and History*, 1943; id., *The Twilight of the Mughals*, 1951.

פ. הר.

דלהי, שולטאנות־, הממלכה האיסלאמית החשובה ביותר, וזמן־מה אף הראשית, בהודו הצפונית, מן המאה ה13 עד ראשית המאה ה16.

לממלכת דל׳ קדמה הממלכה שהקימו הגורים (ע״ע) בצפון־מערב הודו. ב1210 הועבר מרכז השלטון התורכי לדל׳; אילתתמש (ע״ע), שתפס את השלטון בתמיכת מפקדי־הצבא המקומיים, הנחיל תבוסה לשליטים תורכיים והינדואיים בפאנג׳אב, בנגאל וראג׳פוטאנה. עי״כ נעשתה שולטאנות־דל׳ למדינה עצמאית, ובמעמדה זה הכיר הח׳ליף העבאסי אלמסתנצר ב1229. השולטאנות החדשה עמדה במבחן וזעזועים קשים, שנגרמו ע״י מאבקים על השלטון במדינה לאחר מותו של אילתותמיש. יציבות הושגה בימי השולטאן נאצר אלדין מחמוד (1246—1265/6) ויורשו גיאת׳ אלדין בלבאן (1266 — 1290). באותה תקופה התגוננה השולטאנות מפני סכנת המונגולים, שהגיעו לקו האינדוס, ואף הרחיבה את גבולה בצפון, מזרח ודרום. לעומת זאת לא הצליחו שני השולטאנים האלה להשתלט בפועל על לאהור, על ראג׳פוטאנה הצפונית ועל בנגאל, אע״פ שערכו מסעות מוצלחים נגד מחוזות אלה וטענו למרות עליהם.

עם סילוק נכדו ויורשו של בלבאן ע״י ג׳לאל אלדין פירוז שאה ח׳ א ל ג׳ י (1290), התחילה תקופה של הרחבת שטח המלכות ע״י כיבושים. השולטאן הישיש עצמו לא הצליח במסעיו נגד הראג׳פוטים והמונגולים, ומשום כך תמכה האצולה הצבאית בבן־אחיו עלא אלדין, שערך ב1296 על דעת עצמו מסע־פשיטה מוצלח נגד מלכות דוואגירי בהודו הדרומית ורצח את דודו באותה שנה. ע ל א א ל ד י ן ח׳ א ל ג׳ י (1296—1316) עמד בפני התקפות חוזרות ונשנות של המונגולים — מצד אחד, ומצד שני כבש את גוג׳ראת ואת מעוזי הראג׳פוטים, ושר־צבאו מלך כאפור אף פלש לדרום־הודו והכריח את דוואגירי ומלכויות הינדואיות אחרות לשלם מס לשליט־דל׳, שנעשה לקיסר הינדוסטאן.

לאחר מותו של עלא אלדין הושמדו בני־ביתו ע״י מקורבים למלכות ששאפו לשלטון — תחילה מלך כאפור, ואח״כ ח׳סרו ח׳אן (שניהם הינדואים מומרים לאיסלאם). ח׳סרו ח׳אן נהרג ב1320 בידי גיאת׳ אלדין טגלק, שנתמך על־ידי חוגי האצולה המוסלמית־תורכית ונלחם בהצלחה במונגולים, וכן חזר והפגין את עצמתה הצבאית של דל׳ במלחמותיה נגד המלכות ההינדואית של טלינגאנה ונגד בנגאל. אולם בימי בנו יורשו מוחמד (1325—1351) החלה הקיסרות שנוסדה ע״י עלא אלדין להתפורר. ליקויים באפיו, כשלונות בהרפתקאות צבאיות, התרחקות המוסלמים הסוניים ממנו מחמת תמיכתו בחכמי־דת ראציונאליסטיים, וכן הקשיים העצומים הכרוכים בניהול חצי־יבשת ממרכז אחד — כל אלה גרמו לתסיסה מתמדת בתוך המדינה, שהביאה לידי אבדן הדקאן (1347) עם הקמת השולטאנות הבאהמאנית שם. בימי יורשיו של מוחמד בן טגלק נמשכה ירידת השלטון המרכזי, והאצילים המקומיים הגדולים צברו כוח ועושר. את המכה הקשה ביותר קיבלה השולטאנות ע״י פלישת תימור לנג ב1397/8. האחרון לבני טגלק מת ב1413, ויורשו ח׳זר ח׳אן, מושלה הסיידי של מולטאן, הכיר בריבונותם של בני תימור ולא שימש אלא ראש גובי־המסים המזויינים באיזור דל׳־דואב. שטחים נרחבים בהודו הצפונית הפכו לנסיכויות עצמאיות, ותחום ממלכתו של „אדון העולם" הצטמצם לדל׳ וסביבותיה. ב1451 ויתר הסייד עלא אלדין עאלם שאה על מעמדו לטובת בהלול לודי, מושלה האפגאני של פנג׳אב.

הלודים החזירו לשולטאנות דל׳ את עטרתה. בתמיכת הרפתקנים אפגאניים כבש בהלול (1451—1489) בחזרה את הודו המרכזית ואת פנג׳אב. אולם בימי יורשיו סירבו האמירים האפגאניים, שעליהם נשען שלטון הלודים, לצמצם את עצמאותם לטובת השולטאן, ולסוף קראו לעזרתם נגד איבראהים לודי (1517—1526) את מושלה של כאבול, באבר (ע״ע), מצאצאי תימור. באבר ניצח את איבראהים לודי בפאניפאט ב1526; בנו הומיון המשיך במלחמה ואחרי כמה חליפות ותמורות כבש את דל׳ סופית ב1555. הנצחון השני בפאניפאט, שנחל אכבר (ע״ע) ב1556, שם קץ לשולטאנות דל׳ וביסס את שלטון המוגולים בהודו.

מ י נ ה ל ו כ ל כ ל ה ב ש ו ל ט א נ ו ת ד ל׳. מעמדה של

השולטאנות היה מעמד של חסות עליונה יותר משהיה מעמד של שלטון ריבוני. השולטאנות לא היתה קיסרות ריכוזית בעלת שיטת־מינהל אחידה, ספר חוקים אחיד ואזרחות אחידה, אלא בחינת מכלול אותם שטחים, שאת שליטיהם הצבאיים — כמוסלמים כהינדואים — יכלו שליטי־דל׳ להכריח להכיר בעליונותם ע״י שירות בצבא ותשלום מסים. השליטים, שעשו נסיונות להנהיג במדינתם מוסדות מינהליים וצבאיים אחידים, נכשלו בדרך־כלל. — להלכה ראו שולטאני־דל׳ את עצמם כפופים לח׳ליף העבאסי (בבגדאד, ואח״כ במצרים), אולם למעשה היו רשאים לנהוג מנהג ח׳ליפים בתחום שלטונם בהסכמתם הסמויה של נתיניהם המוסלמים.

ראשי הפקידים במדינה היו: הָוְזיר, הממונה על האוצר; „אַרְזִי־מַמְלַכַּת״, הממונה על גיוס־הצבא; „קאזי אַלְקֻזאת״, השופט הדתי הראשי. אולם לפעמים היתה קובעת בעניני־המדינה דעתם של פקידי־החצר, כגון הממונה על הבית, ראש־הטקס, המפקח על אורוות־המלך או כל אחד מן „הקרובים למלך״.

מושלי המחוזות היו בעיקר שליטים צבאיים; הם היו שוכנים עם חיילותיהם בערים הראשיות, ועליהם הוטלה הגביה הסדירה של המסים. לאחר ניכוי הוצאות הצבאות, היו חייבים לשלוח את העודפים לדל׳. על ידם שימשו מפקדי־גדודים ומפקדי־פלוגות בתפקידים דומים במחוזות־משנה. הפקידים היו עשויים להיהפך בקלות למושלים זעירים עצמאיים במחוזותיהם. שיטה זו בתשלום שׂכר הצבאות, הפקידים ובני־החסות גרמה להגברת תלותם של השולטאנים במקורביהם. תמורת שירותים שהוטלו על בעלי־האחוזות היו השליטים מקציבים להם חלק ממסי כפרים מסויימים; שולטאנים תקיפים היו משתדלים שהקצבות אלו ישולמו כמשכורת במזומנים ע״י האוצר המרכזי או המחוזי, הגובה את המסים ע״י פקידיו הממונים, ואילו שולטאנים חלשים היו מניחים לעתים קרובות לבעלי־האחוזות שיפרישו את קצבותיהם בעצמם, ועי״כ היו הללו תופסים את מקומם של גובי־המסים הממונים. אולם להלכה לא ויתרו השליטים על זכויותיהם בנידון זה, והאצולה בהודו המוסלמית נשארה מבחינת החוק מבוססת על משׂרות ממשלתיות או על חסדי המלכים, ולא על בעלות־קרקע או על ירושה.

המוני האוכלוסין בכפר ובעיר — עובדי־האדמה, בעלי־המלאכה והסוחרים — נשארו מאורגנים אירגון כיתתי או דתי, שבטי או כפרי, והיו רשאים לנהל את ענייניהם ללא התערבות מצד השלטונות, ובלבד שישלמו את המסים ולא יתנגדו לשלטונות בכוח. רובם המכריע של האוכלוסין היו הינדואים, והתנהגות השולטאנים המוסלמים כלפי נתיניהם לא היתה נקבעת ע״י שיקולים דתיים. כראשי־שבטים היו הינדואים צפויים ללחץ כדי להכריח אותם לתשלום מסים, כפקידים — היו צפויות להם משׂרות במינהל־המסים, כעובדי־אדמה — נדרשו לתת לשלטון חלק בהכנסות מן הקרקעות, וכמַלווים־בריבית — מילוות. אולם כהינדואים לא זכו אלו ואלו מן השלטונות המוסלמים אלא לסובלנות־שבזילזול.

H. M. Elliot - J. Dowson, *History of India,* I–VIII, 1867–77; *The Cambridge History of India,* III: *Turks and Afghans;* W. H. Moreland, *The Agrarian System of Moslem India,* 1929; C. A. Storey, *Persian Literature,* II: *History of India,* 1939; I. H. Qereshi, *The Administration of the D. Sultanate,* 1944[2]; A. B. M. Habibullah, *The Foundation of Muslim Rule in India,* 1945; K. M. Ashraf, *The Life and Conditions of the People of Hindustan 1200 to 1500 A. D.,* 1948.

פ. הר.

דֶלָה סְקַלָה (Della Scala), משפחת־אצילים איטלקית, ששלטה בוֶרונה במאות ה13—14. המשפחה מופיעה בוורונה החל מן המאה ה12 כאחת המשפחות הפֶאודאַליות; היא רכשה אחוזות נרחבות בסביבה, באה לידי עושר רב וביססה לעצמה מעמד מכריע בעיר. בני־ד״ס תמכו פעם באצולה הפֶאודאלית ופעם בנציגי הבורגנות ובנציגי האומנויות והקורפוראציות, וע״י שנהגו בקו מדיני שקול חיזקו את מעמדם יותר ויותר, ובין 1260 ל1280 הפכו את ההנהגה הדמוקראטית של העיר שבידם לשלטון נסיכי מובהק. אַ ל בֶּ ר ט וֹ ד״ס (שלט 1277—1301) היה ראשון הנסיכים לבית ד״ס, שיצרו מדינה קטנה, אך בעלת השפעה מכרעת בקֶרב הערים החפשיות והנסיכויות של איטליה הצפונית הסובבות את וֶרונה. הם נמנו על המפלגה הגיבֶּלינית (ע״ע גֶולפים וגיבֶּלינים) ושמרו לה אמונים. הדמות הבולטת ביותר של בית ד״ס היה קַ נְ גְ רַ נ דֶ ה I (Cangrande, 1291—1329; שלט מ1311). הוא השׂיג מהינריך VII סַמכויות נרחבות כ„נציג־הקיסר״ בוורונה ובערים הנתונות לשיפוטה ונעשה מנהיגה של המפלגה הגיבלינית באיטליה; בגלל זה אף הוחרם ע״י האפיפיור יוהאנס XXII. במלחמות מוצלחות הרחיב קאנגראנדה את גבול נסיכותו וסיפח לה ערים שונות שבעמק־הפו. חצרו היתה מרכז תרבותי מפואר: נדיבותו ותמיכתו באמנים ובמשוררים הביאה לחצרו, בין השאר, את דַ נ טֶ ה, אשר הנציח את שם פטרונו ב„קומדיה האלוהית״. בחצרו של קאנגראנדה ישב זמן־מה גם ר׳ עמנואל (ע״ע) הרומי, שחיבר שני שירים לכבודו בלשון איטלקית. אולם המלחמות המתמידות שניהל קאנגראנדה, וביחוד התנגדותה הנמרצת של העיר פַּדובה (ע״ע), הכשילו בסוף ימי קאנגראנדה את תכניותיו להתפשטות והתישו את את כוחה של וֶרונה. יורשיו של קאנגראנדה עוד הצליחו לספח לוורונה את בְּרֶשה ופארמה, אולם ב1336 התארגנה קואליציה של פירֶנצֶה וויניציאה, ששׂמה קץ להתפשטות שלטונם של בני ד״ס. מאז אָרבה להם סכנה מצד כוחה ההולך ועולה של נסיכותם של בני ויסקונטי (ע״ע) במילאנו. גם שינוי המדיניות הגיבֶּלינית המסָרתית של נסיכי ד״ס וחיפושׂ תמיכה ברפובליקה הוויניציאנית הגוֶלפית לא הצילו אותם. בין 1359 ל1387 גווע ושקע שלטונה של משפחת ד״ס; ניוון וחוסר יכולת מדינית מציינים את פעולותיהם של צאצאיה האחרונים, שהיו עסוקים ברציחות, במריבות משפחתיות פנימיות ובנישולם הכלכלי של נתיניהם. עם כיבושה של ורונה ב1387 ע״י גַ׳ן גַלֶאַצוֹ ויסקונטי דוכס־מילאנו הגיע הקץ לנסיכות.

ההומאניסטים ג׳וליו צֶ׳זַרֶה סְקַליגֶר (ע״ע) ובנו ג׳וזֶפֶּה ג׳וסטו התייחסו על משפחת ד״ס.

H. Spangenberg, *Cangrande I D. S.,* I–II, 1892–95; E. Salzer, *Über d. Anfänge d. Signorie in Oberitalien,* 1900; L. Simeoni, *La formazione della Signoria Scaligera* (Atti Accadem. di Verona, 1926); F. Ercole, *Dal Commune al Principato,* 1929; W. Hagemann, *Die Entstehung d. Signorie D. S.,* 1937; ב. רות, הרקע ההיסטורי של מחברות עמנואל (ספר אסף, תשי״ג).

י. ב. ס.

דֶלָה פּוֹרְטָה, גַ׳מְבַּטִיסְטָה — Giambattista Della Porta — (1535, נאפולי — 1615, שם), מלומד וחוקר־טבע איטלקי, משיירי ההומאניזם והרנסאנס, דמות טיפוסית לדור המעבר מן הסכולאסטיקה למדע החדיש. ד״פ נתפרסם כבר בנעוריו ע״י ספרו Magiae naturalis sive

(„על חכמת de miraculis rerum naturalium libri IV המאגיה הטבעית או על פלאי הטבע"), 1558 (מהדורה מורחבת ב20 כרכים: 1589), שהוא אוסף של ידיעות על תופעות־טבע ופעולות שונות, המעידות על סקרנות רבה והתעניינות רחבה בטבע, אך לא על שיטתיות מדעית; המסו־פר גובל לעתים קרובות במעשי־כשפים ופעולות מסתוריות. ד"פ אף הואשם במעשי־כשפים והועמד בפני בי"ד של האינק־ויזיציה, אך זוכה. מתוך שאיפתו להכרת הטבע הירבה ד"פ בביקורים בארצות שונות, ביחוד בצרפת ובספרד, ונפגש עם רבים מגדולי־דורו. סמוך ל1565 ניסה לייסד בנאפולי אקאדמיה, שבה יתקבל כחבר רק מי שגילה לפחות „סוד אחד מסודות הטבע". מוסד זה נסגר על־ידי האינקוויזיציה, ורק ב1610 חזר ד"פ לתכנית דומה. ב1590 השתתף ד"פ בוויכוח פומבי על בעיות המדע והנחותיו עם קמפנלה (ע"ע); בעקבות ויכוח זה בא במגע עם יהודי בשם אברהם, שממנו — כנראה — למד את יסודות הקבלה. — פירסומיו הרבים של ד"פ נוגעים בתחומים הרבה; הם כוללים — במסגרת החיבור הגדול על ה„מאגיה" — את אחד התיאורים הראשונים של התופעות המאגנטיות, כתבים על הפיסיוגנו־מוניה (1586), וכן על החקלאות (1592), על האופטיקה (1593), על הזיקוק (1609). ד"פ חיבר גם מספר רב של מחזות — שהם חיקוי לקומדיות של פלוטוס (ע"ע) — וטראגדיות ברוח ובסיגנון הקלאסיציסטיים של הרנסאנס המאוחר.

ספריו של ד"פ על הטבע הם בעיקר אוסף של ידיעות נסיוניות ופרי הסתכלות חדה של מחברן, יותר משהם מחקרים ממש; אך יש בהם כמה הברקות, שבהן הקדים תגליות מדעיות של הדורות שאחריו. בגישתו הנאטורא־ליסטית מתמזגות השקפות הנאו־אפלטוניים הפלורנטיניים על היקום כ„נאצל" מן האל עם המסורת האריסטוטלית על הקשר בין עולם הכוכבים והגלגלים ובין העולם הארצי. ד"פ רואה הקבלה מדוייקת בין „העולם הקטן" — האדם, גופו, איבריו ונפשו — מצד אחד, ובין „העולם הגדול" — מצד שני; לפיכך הוא מניח שגם בטבע טמונים נפש ורוח. הוא מאמין, שהחוקר המצליח לגלות ולהבין את „נשמת הטבע", שהוא גם „סוד הטבע", יצליח להשתלט עליו ולמשול בתופעותיו ובכוחותיו. „המאגיה הלבנה", „החכמה הטבעית", האסטרולוגיה — הן־הן „המדע" המביא לתפוס את היחס שבין התופעות הארציות והשמימיות ואת הסוד שבכוחות־הטבע. נאטוראליזם „אנימיסטי" זה של ד"פ רואה את הטבע מבחינת „איכויותיו"; בזה עדיין קרוב הוא לגישה הסכולאסטית של יה"ב ונבדל מן הגישה המדעית החדישה, הכמותית, שהתחילו לפתח באותו הדור ביקון (ע"ע) וגלילאי (ע"ע).

G. Rossi, *G. D. P. e la philos. nat. del suo tempo* (Cron. Liceo Benevento, 1880/2); C. Fornari, *Di G. P. e della sue scoperte,* 1900; V. Spampanato, *Quattro filosofi napolitani nel carteggio di Galileo,* 61–68, 1907; F. Fiorentino, *Sulla vita e le opere di G. D. P.* (Studi e ritratti della Rinascenza, 235–340), 1911; L. Olschki, *Gesch. d. neusprach. wissensch. Literatur,* II, 262 sqq., 1919–1929; B. Croce, *Teatri di Napoli,* cap. IV, 1927[3]; G. Gabrieli, *G. D. P.* (Linceo, Giorn. Crit. della Fil. Ital., 1927); id., *Bibliografia di G. D. P.* (Rendic. Accad. dei Lincei, 3-4 — 206/7), 1932; E. Garin, *La filosofia italiana,* II. 106–109, 1947.

י. ב. ס.

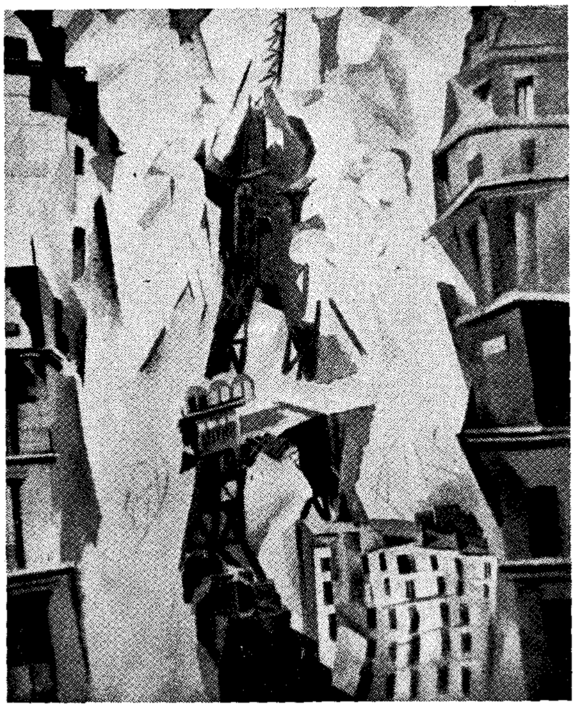
דְלוּגוֹשׁ, יָן — Jan Długosz — (בלאטיניזאציה: יוהאנס לונגינוס; 1415—1480), איש־כנסיה והיסטוריון פולני. דל' נתחנך לכמורה בקראקוב ונעשה עוזרו ומזכירו של החשמן אוֹלֶסניצקי; בשליחותו ובשליחות המלך קאזִ'י־מיֶז' IV מילא תפקידים דיפלומאטיים ברומא, וכן היה מחנך בני־המלך. בסוף ימיו נתמנה ארכיהגמון של לבוב. — חיבורו העיקרי של דל' הוא „14 ספרי דברי־ימי פולניה" (בלאטי־נית), שסיימו ב1479. דל' היה מראשוני הנציגים של תרבות ההומאניסטים והרנסאנס בארצו, ובספרו השתדל ללכת בעקבות ליויוס (ע"ע), שאת כה"י של ספרו הביא לפולניה. הוא השתמש במקורות שונים — תעודות, סיפורי־עם, מסורות עממיות —, בעיקר פולניים והונגאריים, אך גם ליטאיים, פרוסיים ורוסיים. ספרו פותח בתקופה האגדית של מולדתו ומסתיים בתקופת המחבר, והוא המקור העיקרי לידיעת תולדות פולניה ביה"ב המאוחרים, ביחוד המאבק בינה ובין המיסדר הטבטוני. דל' הכניס לספרו הרבה אגדות, אך יש בו גם נימה חזקה של גישה ביקרתית ופראגמאטית, ומבחינה זו נמנה דל' עם חלוצי ההיסטוריוגראפיה המדעית החדשה. דל' היה פאטריוט פולני נלהב, אך ברוח ההשקפות של יה"ב; הוא צידד בעצמאות הכנסיה ובעליונותה על השלטון החילוני. — דל' כתב גם כמה חיבורים בתולדות הכנסיה בפולניה. — הוצאה חדישה של כל כתביו ב14 כרכים, 1867 — 1887.

M. Bobrzyński – St. Smolka, *J. D.*, 1893; P. David, *Les sources de l'histoire de Pologne à l'époque des Piasts,* 1934.

דְלַוִין, קָזִימִיר — Casimir Delavigne — (1793—1843), מחזאי צרפתי. דל' התפרסם תחילה בשיריו הפאט־ריוטיים והמרדניים — על נאפוליון, ז'אן ד'ארק, בירון, על שעבוד־יוון, ועוד —, ונבחר לאקדמיה בגיל צעיר (1825). אך יצירותיו הבולטות הן טראגדיות היסטוריות, רובן בחרו־זים, שהן חשובות בתולדות הספרות הצרפתית כשלב־מעבר בין החוקיות הנוקשה של התיאטרון הקלאסי ובין ההעזה וה„צבע" הרומאנטיים; המפורסמת שבהן — Louis XI (1832). בשעתו היתה למחזות אלה הצלחה רבה בשל מעוף סיגנונם ועלילותיהם המרתקות, אך בינתיים ירדו מהבימה כמעט לחלוטין. — כל כתביו יצאו ב6 כרכים ב1847.

F. Vuacheux, *C. D.*, 1893; A. Favrot, *Étude sur C. D.*, 1894.

דְלוֹנֶה, רוֹבֶר — Robert Delaunay — (1885 — 1941), צייר צרפתי; דל' למד בפאריס ציור־דקוראציות. תחילה הושפע מיצירותיהם של גוגן וסזן. לאחר ניסויים פו־ביסטיים (דיוקנות־עצמו, 1904) ופואנטיליסטיים („הכרכרה", „קרקס־החזירים", 1906) התחיל מתרשם מן היצירות הקוביס־טיות הראשונות, וכן מן הפיסול הכושי והמצרי, והגיע ב1909 לקוביזם ממש („מגדל־אייפל", 1910; „החלונות הסי־מולטאניים", 1911). יצירתו נתפתחה בכיוון שונה מן הקוביזם הסטאטי. באמצעות ריכוז כיווני־מבט שונים בתמונה אחת ("Simultané") מגיע דל' לתיאור דינאמי של החלל ושל המתרחש בו; קונטורות הארכיטקטורה משמשות לו רק מסג־רת המתמלאת תנועה סינכרונית. צבעיו להוטים באדום ובצהוב. ההפשטה הספקטראלית של דל' הגיעה לשיאה אחרי 1912. אפולינר קרא לאמנותו בשם „אורפיזם, השירה הדינאמית החדשה". מסידרות יצירותיו: „הדיסקוסים" (1913—1925), „מגדל־אייפל" (1925—1937), „הרצים" (1925—1937), „מיק־

ר. דלוֹנֶה: מגדל אֵיפֶל, 1911

צבים מגוונים" (1925—1927), „מיקצבים לאין-סוף" (1925—1937), „אויר, אדמה ומים" (1937).

F. Gilles de la Tourette, *R. D.*, 1950.

דֶלוֹנִי, תּוֹמַס — Thomas Deloney — (1543?—1607?), סופר אנגלי מן התקופה האֶליזאבֶּתנית. דל' היה אורג-משי, ולאחר מכן רוכל. הוא חיבר פאמפלֶטים ובאלא-דות — מקצתן היסטוריות, מקצתן רומאנטיות ומקצתן עתונאיות, אולם בעיקר הוא נודע בשל סיפוריו העממיים-הרֶאליסטיים, הרומאנים Jack of Newbury (בשבח האור-גים), The Gentle Craft („המלאכה העדינה" — בשבח הסנדלרים), Thomas of Reading (בשבח האורגים). ביצי-רות הללו, שדמויות גיבוריהן נלקחו מן החיים, משולב חומר אגדתי ומסָרתי לרוב; הן מכילות מעשיות מבדחות, אֲנֶקדו-טות על מאורעות הזמן, תיאורים של מנהגים עממיים, רשומות-אופי חיות, מעין ביוגראפיות וסיפורי-אהבה רומאנ-טיים, שכולם מוסיפים רוח-חיים למסגרת הרֶאליסטית, המלאה גון מקומי. תיאוריו הנאמנים של בני המעמד הבינוני ושל חיי לונדון ודבריו על המסחר והמלאכה ועל סבלות העם בדורו יש בהם ערך רב לחוקרי תולדות-החברה. סיפורי דל' הם, אולי, הנסיון הראשון לטפל טיפול ספרותי בחיי יום-יום של אנשים פשוטים, בעיקר של בעלי-מלאכה וסו-חרים. — כתבי דל' יצאו במהדורה חדישה ב1912.

A. Chevaley, *T. D., le roman des métiers au temps de Shakespeare,* 1926; E. A. Baker, *The History of the English Novel,* vol. 2, ch. II, 1940; M. Hablützel, *Die Bildwelt T. D.s,* 1946.

דֵלוֹס (Δῆλος), אי קטן בים האֶגֶאי, במרכז קבוצת הקיקל-דים. שטחו כ5 קמ"ר; נקודתו הגבוהה ביותר 107 מ' מעל פני-הים. ביוון העתיקה נודעה לדל' חשיבות הן מבחינה דתית והן מבחינה מדינית. דל' נחשבה למולדתם של אַפּוֹלוֹן (ע"ע) ואַרטֶמיס (ע"ע), וכבר באוֹדיסיאה היא ידועה כמרכז פולחן-אפולון. באביב הוחג שם חג שנתי בהשתתפות כל היוונים היוניים; באי נאסרה כל לידה ומיתה, ונשים הרות וחולים הועברו לאחד האיים הסמוכים.

מימי פֵּיסיסטְרַטוס (ע"ע) ואילך נמצאו האי ומקדשו בתחום השפעתה של אתונה. ב490 נכבשה דל' ע"י הפרסים,

דֵלוֹס: חפירות העיר העתיקה

שכיבדו את קדושתה. היא נשתחררה עם נצחון היוונים, וב478 נקבעה כמרכז הברית הימית האתונאית (שנקראה גם הדֶלית) ולמקום אוצר־הברית. ב454 הועבר האוצר לאתונה, ודל׳ נעשתה למעשה כפופה לאתונה. היא נשתחררה אחרי המלחמה הפֶּלוֹפּוֹנֶסית, אך חזרה לתחום השפעתה של אתונה עם הקמת הברית הימית השניה ב378. אנטיגונוס מונופתַלמוס (ע״ע) שיחרר אותה סופית מתלותה באתונה והחזיר את הנהלת המקדש לידי בני האי. בתקופה ההֶלֶניסטית היתה דל׳ מרכז ברית האיים האֶגֶאיים, שהוקמה ע״י התלמיים. בגלל תמיכתה במוקדון בוטלה עצמאותה ע״י רומא, שמסרה אותה לידי אתונה, ותושביה הוחלפו באזרחים אתונאים (166). לאחר חורבנה של קורינתוס ב146 הגיעה דל׳ כמושבה רומית לשיגשוג כלכלי רב — כנמל ראשי ומרכז מסחרי לאיזור הים האֶגֶאי, ביחוד לסחר־התבואה וסחר־העבדים; את שוק־העבדים שבדל׳ פירנסו מלחמות־הכיבוש של הרומאים באסיה, וכן פעולת שודדי־הים. באי התגוררו הרבה סוחרים ובנקאים זרים — מאיטליה, אסיה הקטנה, סוריה ומצרים; הזרים היו מאורגנים באגודות־פולחן, ולכל אגודה היו מקדש ואכסניה משלה. ב88 ו69 לפסה״נ נשדד האי ע״י מיתרידַטס מלך פונטוס. בעקבות התמורות שחלו בנתיבי־המסחר ודיכוי שודדי־הים בידי פומפיוס ירדה חשיבותם של הנמל והשוק של דל׳, ובמאות הראשונות לסה״נ שמם האי כמעט לגמרי.

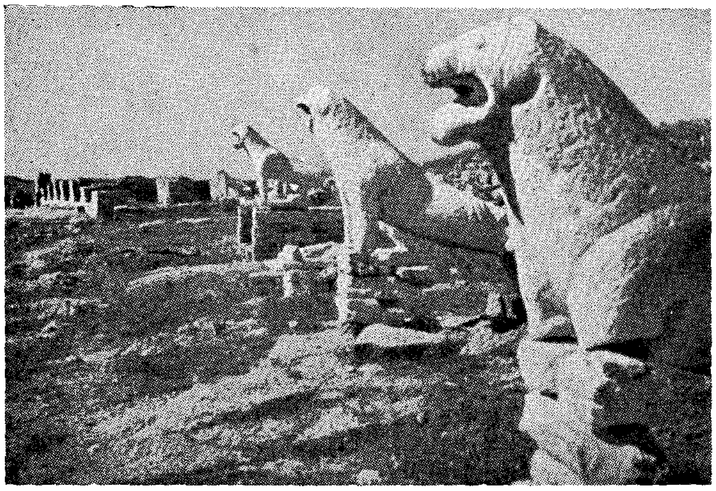
בדל׳ נעשו חפירות, בעיקר ע״י ארכֶאולוגים צרפתיים, מ1873 ואילך. נחשפו כמה מרבעי־העיר, מקדש־אפולון והיכל־ארטֶמיס ומקדשי אלים מצריים, גימנסיון, השוק, מחסנים שבנמל, בתי־אוצר; נמצאו ציורים, מעשי־פסיפס, כתובות, חשבונות־המקדש ומטבעות.

על מציאותם של י ה ו ד י ם בדל׳ כבר ב138 לפסה״נ מעיד מיסמך המובא בס׳ חשמונאים א׳ (ט״ו, כ״ג); יוסף בן מתתיהו (קדמ׳ י״ד, י׳, י״ד) מזכיר יהודי־דל׳ אזרחי־רומא ב49 לפסה״נ. בניין סמוך לחוף האי, שנחשף בחפירות, זוהה כביכ״נ על־סמך כתובות; הוא מחולק לשני אולמות — לגברים ולנשים. בית־הקברות היהודי היה באי הסמוך רֶנייה.

Homolle–Holleaux, *Exploration archéol. de D.*, 1909; F. Durrbach, *Choix d'inscriptions de D.*, 1921/2; P. Roussel, *D.*, 1925; W. A. Laidlaw, *A. History of D.*, 1933; E. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, 37 sqq., 1934; M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, 1941.

מ. רו. — ש. אפ.

ה ב ע י ה ה ד ֶ ל י ת, במאתמאטיקה — אחת מחמש הבעיות הגאומטריות, שאותן הניחו המאתמאטיקנים היווניים אחריהם ללא פתרון (ע״ע גאומטריה, עמ׳ 106). היא מתייחסת לדרישה לבניית קוביה, שנפחה גדול פי־ שנים מנפח קוביה נתונה. מקור השם באגדה היוונית, שלפיה ציווה האוֹרַקוּלוּם של אפולון לשם מלחמה נגד הדֶבר בדל׳ להכפיל את המזבח, שצורתו היתה קוביה. בין המקצוע x של הקוביה הנדרשת והמקצוע a של הקוביה הנתונה קיים היחס: $x^3 = 2a^3$. מחקר הפתרונות של משוואות אלגבריות (התאוריה של גַלוּאָה [ע״ע]) הראה, שאין פתרון לבעיה באמצעים של הגאומטריה האלמנטארית, ז״א שהבניה במחוגה וסרגל בלבד היא מן הנמנעות; רק בעזרת עקומים מן המעלה השלישית יתכן הפתרון. פתרונות מאתמאטיים לבעיית־דל׳ בתקופה העתיקה ניתנו ע״י היפוקראטס מכיוס, אַרכיטאס, מניכמוס, אֶראטוֹסתֶנס ואחרים. הם סוכמו בפירושו של אטוקיוס ל„על הכדור והגליל" של אַרכימֶדס.

מחפירות דֶלוס: פסלי־אריות ארכאיים (המאות ה7—6 לפסה״נ)

דְּלוּעִיִּים (Cucurbitaceae), משפחת צמחים מן הדו־פסיגיים, שהיא סדרה בפני עצמה: הדלוּעָניים (Cucurbitales). המשפחה כוללת כ100 סוגים וכ850 מינים, רובם באיזורים הטרופיים או החמים, ורק מיעוטם — באיזורים הממוזגים. רוב המינים הם עשבים חד־שנתיים בעלי קנוקנות; ירוקת־החמור (ר׳ להלן) היא חסרת קנוקנות, ושני מינים מהסוג Dendrosicyos הם עצים ננסיים בעלי גזע רך שאינו מעוצה. הקנוקנות פשוטות או מסועפות, ומסתבר שהן הומולוגיות לענף. העלים המסורגים בעלי פטוטרת ארוכה ועפ״ר שסועים, ורק לעתים רחוקות — תמימים; רק קשאון־הקוצים (Acanthosicyos horrida), הגדל במדבריות של אפריקה הדרומית־מערבית, הוא בעל קוצים וחסר עלים. עפ״ר הדל" הם חד־מיניים, וצבע הפרחים עפ״ר צהוב; בסוגים אחדים מופיעים גם פרחים אנדרוגיניים. הפרחים בודדים או ערוכים בתפרחות, שהן לרוב בצורת מכבֵּד, בחיקי העלים. הגביע מעורה בשחלה ומסתיים ב5 אונות מחודדות; הכותרות בעלות 5 עלים, לרוב מאוחים. הפרחים האבקניים בעלי עוקץ ארוך ומכילים 5 אבקנים. הפרחים העֶליניים בעלי עוקץ קצר או יושבים, בעֱלי שחלה תחתית המורכבת מ3—5 עלי־שחלה. הפרי הוא ענבה, לפעמים — תרמיל או שלפוחית. וברוב המינים הוא בעל דופן מוצקת, הנוצרת כתוצאה מהתקשות הפֶּריקַרפּ — pepo.

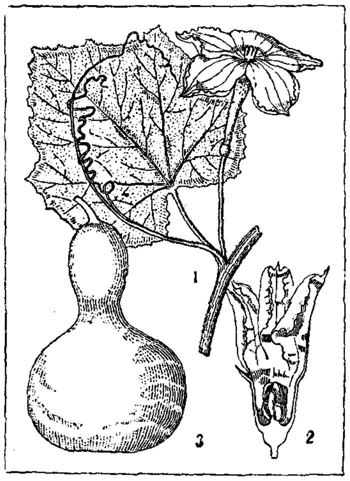
במשפחת הדל" מינים רבים בעלי חשיבות כלכלית. לסוג ק ש ו א (Cucumis) שייכים, בין השאר, ה מ ל פ פ ו ן (ע״ע), ה מֶ ל ו ן (ע״ע) והמין הטרופי C. anguria, המשמש להכנת שימורים.

על הסוג ד ל ע ת — ע״ע.

על הסוג א ב ט י ח — ע״ע; וע״ע פקועה.

ל ו פ ה (Luffa) היא סוג של עשבים מטפסים טרופיים. מינים אחדים פירותיהם משמשים למאכל לפני הבשלתם הסופית, ואחרים מקובלים כצמחי־נוי. החלק הפנימי הסיבי של הפירות המיובשים של הלופה הגלילית (L. cylindrica) משמש להכנת ספוגי־רחצה.

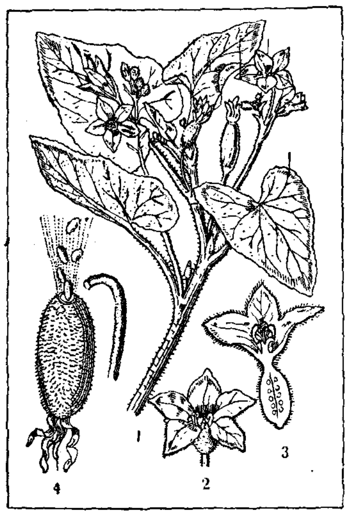
גם הסוג לְ ע ו ּ ס י ת (Momordica) כולל מיני מטפסים, שמוצאם מאפריקה ואסיה הטרופיות. הלעוסית המטפסת (M. charantia) והלעוסית גדולת־הפרי (M. balsamina) שתיהן צמחי־נוי ועושות פירות עסיסיים וריחניים. הראשונה גדלה גם בשפלת־הים ובעמק־הירדן של א״י, ופירותיה (תפוח־ירושלים [Poma hierosolymitana]) היו מקובלים לפנים כתרופה. מפירותיה של השניה מכינים את הַקרי (curry), המקובל מאד כתבלין — ביחוד לאורז — בהודו.

הקרא הפשוט (דלעת־הבקבוק)
(Lagenaria vulgaris)
1. פרח ועלה; 2. פרח עליני, חתך־אורך; 3. הפרי.

קָרָא (Lagenaria) הוא סוג צמחים זוחלים חד־שנתיים. מוצאו מדרום־אפריקה, והוא מגודל בארצות טרופיות ותת־טרופיות; הוא כולל רק מין אחד: ה ק ר א ה פ ש ו ּ ט, המכונה ד ל ע ת ־ ה ב ק ב ו ּ ק (L. vulgaris), צמח שנודף ממנו ריח־מושך; עליו גדולים ורחבים (19 — 30 ס״מ), רכים, שעירים ודביקים; הפרחים חד־מיניים, בודדים, לבנים וקצרי־ימים. הפירות גדולים מאד — אָרכם 7—90 ס״מ, וצורתם דיסקוס או כדור, בקבוק וכד׳. קליפתם עבה וקשה, ירוקה או חומה; הזרעים מרובים. לפני ההבשלה הפירות משמשים למאכל, בדומה לדלעת; כשהם יבשים הם משמשים — לאחר הוצאת תוכם — ככדים או כתופים. הקרא הוא גם צמח־נוי. הוא צמח־תרבות קדום, הידוע בסין כבר מלפני סה״נ; מסתבר שהוא־הוא ה„דלעת״ שבתלמוד (קְרָא הוא שמו בארמית).

הסֶכְיוֹן הנאכל (Sechium edule [Chayota]), הוא מין יחיד בסוגו, שמולדתו מֶכסיקו ואמריקה המרכזית. זהו מטפס בעל שרשים מעובים, צמח רב־שנתי, שפירותיו הירוקים או הלבנים הבשרניים והגדולים (7.5—20 ס״מ) מכילים זרע אחד גדול; גם שרשיו העשירים בעמילן נאכלים.

ירוקת־החמור
(Ecballium elaterium)
1. ענף נושא פרחים ופירות; 2. פרח אבקני; 3. פרח עֱלָיֶני, חתך־אורך; 4. פרי בשל מתיז זרעים.

לסוג Benincasa שייך המֶלון הסיני (B. cerifera), שפירותיו אָרכם 25—50 ס״מ, והם שעירים ומכוסים שכבת־דונג לבנה. הם נאכלים ומשמשים להכנת ריבות.

ד ל ע ת ־ ה נ ח ש (Bryonia) היא סוג של עשבים מטפסים רב־שנתיים דו־ביתיים, בעלי שרשים מעורבים; הפרי — ענבה אדומה, שחורה או צהובה. אחדים ממיניה מכילים חמרי־רעל. בא״י גדלים 2 מינים בין סלעים בבתה ובחורש.

בארצות הים־התיכון, ובכללן א״י, גדלה י ר ו ּ ק ת ־ ה ח מ ו ּ ר (Ecballium elaterium) על גלי־אשפה בצדי־דרכים ובשדות־בור. היא מצטיינת בדרך תפוצת זרעיה: עם הבשלת הפרי עוקצו מתכופף כלפי מטה, ואח״כ הפרי ניתק בכוח, והזרעים הקטנים יחד עם מיץ הפרי ניתזים עד למרחק של 6—8 מ׳.

מ. זהרי, עולם הצמחים, 357–361, תשי״ד; מ. זהרי וא. פאהן, צמחי התרבות של ישראל, 385–391, תשי״ז; J. M. Hector, *Introduction to the Botany of Field Crops*, 1935; L. H. and E. Z. Bailey, *Hortus Second*, 1956.

ע. ג.

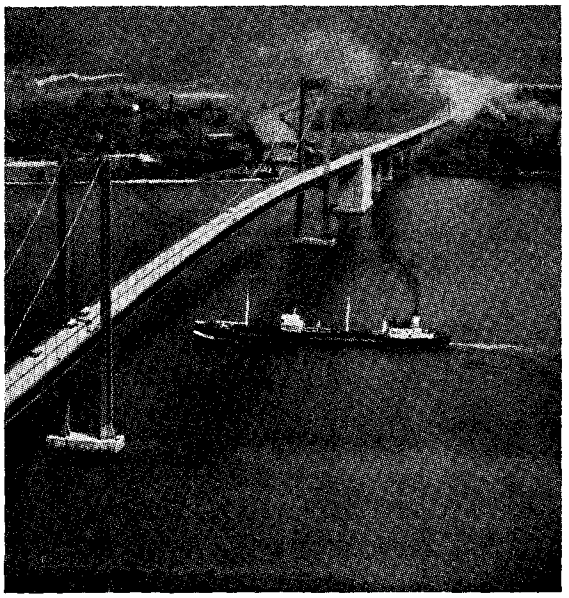
דֶלַוֶּר (Delaware). 1) נ ה ר ־ ד ל ׳ (D. River), נהר גדול בצפון־מזרח אה״ב; אָרכּו 580 ק״מ. מקורו בהרי־קֶטסְקיל (Catskill) במזרח מדינת ניו־יורק. הוא זורם דרומה־מזרחה, כשהוא מהווה את הגבול בין פֶּנסילוַניה וניו־יורק, ואח״כ — בין פנסילווניה וניו־גֶ׳רזי. הוא זורם באפיק צר, עמוק ותלול, באורך של 3 ק״מ דרך הרי־קיטַטיני (Kittatinny) — „פירצת נהר־דל׳״ —, ונשפך לאוקיינוס האטלאנטי במשפך ארוך, שחלקו התחתון קרוי מפרץ־דל׳. משפך זה משמש גבול בין ניו־גֶ׳רזי ומדינת־דל׳. — בחלקו העליון זורם הדל׳ באיזור הררי, בנוף מגוון ונאה; גדות מיוערות מלַווֹת את הנהר, ויש בו כמה מפלים קטנים. בחלקו התחתי, מהעיר טרֶנטון (Trenton) ומטה, מתרחב הנהר, נושא אניות ומשמש נתיב־מים חשוב. הוא מקשר את פילדלפיה (ע״ע) עם הים, ואפיקו עד עיר זו הועמק. בחלקו התחתון מחובר הנהר ע״י תעלה גם עם מפרץ־צֶ׳סאפיק. — מן הערים היושבות על גדותיו — מלבד פילאדלפיה וטרֶנטון: איסטון (Easton) בפנסילווניה, קֶמדֶן (Camden) בניו־גֶ׳רזי.

2) מ ד י נ ת ־ ד ל ׳ (D. State), מדינה בצפון־מזרח אה״ב, על חוף האוקיינוס האטלאנטי; גובלת בפנסילווניה בצפון ובמֶרילֶנד במערב ובדרום, ואילו נהר־דל׳ ומפרץ־דל׳ במזרח מפרידים בינה ובין ניו־גֶ׳רזי. שטחה 5,138 קמ״ר; 387,000 תושבים (1955).

רוב שטחה של דל׳ הוא מישור נמוך; רק חלקה הצפוני הוא ארץ גבעות, המגיעה לגובה של 135 מ׳. אקלימה של דל׳ ממוזג.

לפנים היה רוב שטחה של דל׳ מכוסה יערות ארגים ואלונים; מהם שרדו רק שטחי־יער קטנים, והיום דל׳ היא ארץ חקלאית, שכ־62% משטחה מעובדים לצרכי אספקת תוצרת חקלאית לכרכים הגדולים שבסביבת המדינה. מגדלים בה חיטה, תירס, חציר, תפ״א, קטניות, ירקות (בעיקר עגבניות) ופירות (תות־שדה ותפוחים). שטחים נרחבים משמשים למרעה. נפוץ גידול בקר ועופות; דל׳ מיַצאת כמויות גדולות של חלב, מוצרי־חלב וביצים. הדַיג מפותח במפרץ־דל׳ ולאורך חוף האוקיינוס האטלנטי.

רק בקצֶה הצפוני של דל׳ מצוי איזור תעשייתי. בגבעות כורים כמויות קטנות של קַאולין וחרסית וחוצבים גרַניט. התעשיה מתרכזת בעיקר בעיר ו י ל מ י נ ג ט ו ן — העיר הגדולה שבמדינה (110,000 תושבים, 1950), נמל וצומת־תחבורה — ובסביבתה. הייצור התעשייתי: כימיקאלים (מפעלי די פּוֹן דה נמוּר [ע״ע]), ברזל ופלדה, קרונות־רכבת,

גשר על נהר־דֶלאוֶר. מעבר לנהר — חלק ממפעלי די פּוֹן

מנועים וציוד לאניות, נייר, טֶכּסטיל, מוצרי־עור, שימורי פירות וירקות.

מהאוכלוסיה 85% הם לבנים ו15% כושים; רובם הגדול פרוטסטאנטים ומיעוטם קאתולים. 63% מהתושבים ב1950 הם יושבי־ערים (ב1940 רק 52%); 26% מהעובדים מועסקים בתעשיה. — עיר־הבירה של דל' היא דוֹבֶר (Dover), 6,500 תושבים (1950). אוניברסיטת המדינה (נוסדה 1834) שוכנת בעיר ניוּאַרק (Newark).

C. Liberman–J. M. Rosbrow, *The D. Citizen*, 1952; *D.: A Guide to the First State* (Federal Writers' Project), 1955^{2}.

יפ. ש.

ה י ס ט ו ר י ה. אוכלוסייתה המקורית של דל' היתה מורכבת מאינדיאנים בני לֶני־לֶנאפֶּה („דלאוֶרים") בצפון ומהנאנטיקוקים בדרום — שבטים שלווים, שעסקו בדיג ובציד חיות־פרווה. במאה ה16 גילו הספרדים את המפרץ והנהר דל'. ב1609 חקר את דל' — בשליחות ההולאנדים — הֶנרי הַדסון (ע"ע), וב1616 — בשליחות אנגליה — הלורד דֶה־לַה־וֶר, שעל שמו היא נקראת. ב1631 יסדה קבוצה של הולאנדים ישוב על חוף מפרץ־דל', אך זמן מועט לאחר מכן נטבחו כל תושביו ע"י האינדיאנים. ב1636 יסדו מהגרים שוודים את מצודת־כריסטינה, היא וילמינגטון, והאיזור היה תחום שלטון שוודי עד 1654, כשחזרו ההולאנדים והשתלטו עליו. ב1663 הוכללה דל' כולה בתחום־שיפוטה של „אמסטרדם־החדשה", שנכבשה ב1664 ע"י האנגלים. תחילה נמצא השלטון בדל' בידי הדוכס מיורק (מי שעתיד היה להיות המלך ג'ימז II), והוא העביר את זכויותיו ב1682 לוִילְיַם פֶּן (ע"ע), מה שגרם לסיכסוכים בין מצדדיו ובין מצדדי הלורד בולטימור, בעל הזכיון על מֶרילֶנד. עד 1710 היתה דל' כפופה למושל פנסילווניה; באותה שנה הוקמה בה מועצה מוציאה־לפועל עצמאית. ב1767 הושג הסכם בדבר תחימת הגבול בין דל' ובין מרילנד. בדל' נמצאו רבים מנאמני הכתר הבריטי, אך רוב התושבים השתתפו במלחמת־העצמאות, ושתי החטיבות של מתנדבי־דל' נחשבו כיחידות הצבאיות המעולות ביותר של הצבא האמריקני במלחמה ההיא. דל' היתה המדינה הראשונה שאישרה את חוקת אה"ב של 1787. בשנות 1790—1830 התפתח משק המטעים בדל' וגדל מספר העבדים הכושים. רוב התושבים היו ממצדדי משטר־העבדות גם בבחירות של 1860 והצביעו נגד לינקולן, אך סירבו להצטרף לפרישת הדרומיים מן הברית. דל' השתתפה במלחמת־האזרחים בצד הצפון, אם כי בדרום המדינה רבו המתנדבים לצבא הדרום. אחרי המלחמה נמנעה המועצה המחוקקת של דל' מלאשר את תיקוני־החוקה, שהקנו שיווי־זכויות וזכות־בחירה לכושים, ותיקונים אלה לא הונהגו במדינה זו אלא ב1880 בעקבות התערבות ישירה של השלטון הפֶדֶראלי. ב1917 תוקנה חוקת־המדינה ברוח מתקדמת.

J. T. Scharf, *History of D.*, 1888; H. C. Conrad, *History of D.*, 1908; A. Johnson, *The Swedish Settlements on the D.*, 1911; W. A. Powel, *History of D.*, 1928; Ch. Ward, *The Dutch and Swedes on the D.*, 1930; H. C. Reed, *D.: A History of the First State*, I–III, 1947.

א. את.

יהודים באו לראשונה לדל' מ„אמסטרדם החדשה" (ניו־יורק של היום), לאחר שלקחו ההולאנדים חבל זה מידי השוודים (ר' לעיל). זמן רב היו היהודים המועטים בדל' קשורים במוסדות היהודים שבפילאדלפיה הסמוכה. חיים ציבוריים יהודיים עצמאיים בדל' התחילו ב1883, כשהוקמו חברת גמילות־חסדים וחברה קדישא בווילמינגטון. ביהכ"נ הראשון נוסד ב1889; בתי־כנסיות אחרים נוסדו ב1901, 1906 (רפורמי), 1922, 1929. מוסד למגבית הכללית לצרכי היהודים הוקם בדל' ב1935. — מספר היהודים בדל' היום הוא כ10,000, וכמעט כולם יושבים בווילמינגטון; כמה עשרות משפחות של יהודים נמצאות בדוֹבֶר.

דֶלוֹרם או דֶה לְ'אוֹרם, פִּילִיבֶּר — Philibert Delorme (de l'Orme) — (1512—1570), ארדיכל צרפתי, מיוצרי הארדיכלות של הרנסאנס הצרפתי. דל', ששהה בנעוריו ברומא, סיגל את עקרונותיה ואת צורותיה של ארדיכלות הרנסאנס האיטלקי לתנאיה המיוחדים של תפיסת־הבניה הצרפתית; בבנייניו בולטים ציוריות־התופעה וחופש־הקומפוזיציה. בסוף ימיו עבר לבניה בצורות דֶקוראטיוויות גדולות, שיש בהן משום רמז לסיגנון הבארוק של התקופה שלאחריו. — דל' עבד בשירות מלכי־צרפת. מפעליו החשובים ביותר הם הארמון בפוֹנטֶנבּלוֹ וארמון־הטְווילֶרי בפאריס.

דל' כתב גם חיבורים באמנות־הבניין: Nouvelles inventions pour bien bâtir et à petits fraiz („תחבולות חדשות לבניה נאה וזולה"), 1561; L'Architecture de Philibert de l'Orme („הארדיכלות של פ. דה ל."), 1567.

L. C. Colomb, *Ph. de l'O.*, 1882; H. v. Geymüller, *Die Baukunst d. Renaissance in Frankreich*, I–II, 1898–1901; H. Clouzot, *Ph. de l'O.*, 1901; A. Blunt, *Ph. de l'O.*, 1957.

דֶלַוְרַנְצָ'ה (סְטֶפָּנֶסְקוּ), בַּרְבּוּ — Barbu Delavrancea (Stefanescu) — (1858—1918), סופר ומדינאי רומני. לפי מקצועו היה דל' עורך־דין. הוא היה שייך למפלגה השמרנית, שימש זמן־מה ראש עיריית בוקארשט ופעמים אחדות היה מיניסטר; הוא נחשב כגדול הנואמים בדורו ברומניה. בימי מלחמת־העולם I נמנה עם המדינאים הרומניים, שהיו מצדדים בכניסת רומניה למלחמה בצד האנטאנטה. — דל' חיבר כמה נוֹבֶלות עממיות בעלות תוכן רומאנטי;

לאחר מכן עבר לתיאורים רֶאליסטיים של הצדדים העגומים שבחיי החברה. כדראמאטיקן ניסה לכתוב „כרוניקות היסטוריות" לפי דוגמת שיקספיר, אך בעיקר היה מושפע מד'אנונציו. הדראמות של דל' מצטיינות בדיאלוג חי, בלשון נמלצת וברגש לאומי עז. — דל' היה ממעריצי קַרדוּצ'י (ע"ע) וכתב עליו מספד נרגש.

O. Densuşianu, *B. D.*, 1919; I. G. Perieţeanu, *B. D., orator, judiciar şi politic*, 1934; L. Predescu, *B. D.*, 1937; St. Milicescu, *B. D.*, 1940.

דְלוּת (Duluth), עיר באה"ב, במדינת מינֶסוֹטה; 105,000 תושבים (1950). דל' יושבת על חוף הקצה המערבי של ימת־סוּפּיריֶר במקום שנהר סֶנט־לוּאיס נשפך אליה. נמלה של העיר הוא אחד הגדולים והמשוכללים באה"ב; הוא משׂתרע על פני שטח של 49 קמ"ר, והאורך הכולל של רציפיו הוא כ80 ק"מ. רכסי־הגבעות שממערב ומצפון־מערב לעיר מכילים בצרי־ברזל עשירים, המהווים את עיקר המטען היוצא דרך נמל דל'; וכן נשלחות דרך נמל זה כמויות גדולות של תבואות הייצור החקלאי של הסביבה — עצים, פירות ומוצרי־חלב. עיקר היבוא: פחם, מכוניות ונפט. על בסיס אוצרות־הטבע שבקרבת העיר התפתחה בה — מצד אחד — תעשיית ברזל ופלדה ענפה, ומצד שני היא משמשת מרכז לעיבוד תוצרת חקלאית. יש בה מנסרות, תעשיית עץ, מפעלים לייצור נייר, מכונות חקלאיות, כימיקאלים, עוֹרות, טֶכסטיל, וכן מספנות.

דל' מצטיינת באקלימה הקריר בתקופת הקיץ, כשהטמפּראטורה הממוצעת אינה מגיעה בה ליותר מ°17. משום כך, ומשום יפי נוֹפה — מורדות גבעות ושפת־הימה — משמשת העיר עם סביבתה מרכז־נופש בחדשי־הקיץ.

האירופי הראשון שבא למקום היה הסוחר הצרפתי דִי לית (du Luth), שפתח כאן ב1679 תחנה של סחר־חליפין (בעיקר לפרוות). ישוב נוסד כאן ב1853. ב1880 מנתה האוכלוסיה רק כ3,500 נפש. העיר החלה להתפתח בעיקר אחרי שחוברו היא וסביבתה לרשת מסה"ב ב1880—1890.

מספר היהודים בדל' הוא 3,100 (1957), ויש בה 4 בתי־כנסיות, שהראשון שבהם הוקם ב1891.

דלות: מראה כללי של הנמל

דַלְטוֹן, ג'וֹן, ע"ע דוֹלְטוֹן, ג'וֹן.

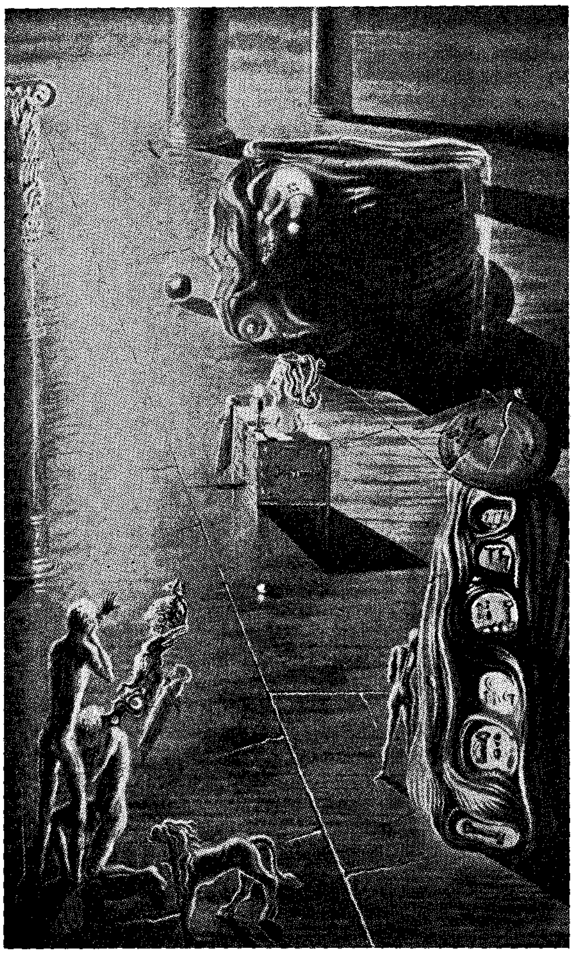
דֶלַטְר דֶה טַסִינְיִי, ז'ן (־ז'וזֶף־מַרִי) — Jean (-Joseph-Marie) Delattre de Tassigny — (1890—1952), איש־צבא צרפתי. דל' התחנך באקדמיה הצבאית של סן־סיר. במלחמת־העולם I שירת כקצין, נפצע 3 פעמים וקיבל אותות־הצטיינות רבים. אחרי המלחמה שירת זמן־מה במארוקו, ושוב נפצע. בשנים 1927—1929 השתלם בביה"ס הגבוה למדעי־המלחמה. מ1935 עד 1937 היה מפקד חטיבת־רגלים, וב1939 הוענקה לו דרגת גנראל־בריגאדה. בראשית מלחמת־העולם II שימש ראש־מטה של המחנה החמישי הצרפתי. במאי 1940 קיבל את הפיקוד על דיוויזיית־רגלים והתבלט בניהול קרבות־הגנה עקשניים נגד ההתקפה הגרמנית. אחרי כניעת צרפת מילא תחילה תפקידים שונים בצבא וישי — בין השאר את התפקיד של מפקד על הצבא הצרפתי בתוּניסיה. אולם כשהרחיבו הגרמנים בסוף 1942 את שלטון כיבושם על שטח ממשלת־וישי, היה דל' כמפקד־דיוויזיה אחד המעטים שניסו להתנגד להם בכוח למרות החלטת־הכניעה של ממשלתו. משום כך הועמד בפני בית־דין צבאי ונידון לגירוש מהצבא ול10 שנות מאסר. אולם בספטמבר 1943 ברח לאנגליה והצטרף אח"כ לצבא של צרפת החפשית בצפון־אפריקה. הוא הועלה לדרגת גנראל־של־ארמיה והתמנה למפקד של המחנה הצרפתי הראשון. חֵיל זה השתתף בנחיתת בעלות־הברית בדרום־צרפת ב1944 והוצב בשלבים האחרונים של מלחמת־העולם II בגיזרה הדרומית של צבאות־הברית שפלשו לגרמניה. דל' ייצג את צרפת בחתימה על כניעתה של גרמניה ב9.5.45 בברלין. בנוֹבמבר של אותה שנה התמנה לראש המטה הכללי בצרפת. בתפקיד זה הוטלה עליו המשימה הקשה ליצור מהמסגרות הצבאיות הסדירות והבלתי־סדירות השונות, שהיו קיימות אז בצרפת, כוח מזויין אחיד וחדיש. דל' פתר את הבעיות המורכבות של התקופה ההיא בהצלחה ניכרת.

ב1950 נטל דל' בעצמו את הפיקוד במלחמת הודו־סין וזכה לכמה נצחונות; אולם הללו היו בעלי ערך טאקטי בלבד ולא היו עשויים לשנות את המצב מיסודו. מחלתו הכריחה אותו למסור את הפיקוד בידי אחר, וזמן קצר אחרי שובו למולדתו מת. אחרי מותו העניקה לו האסיפה הלאומית את תואר „מארשאל־צרפת".

M. Drait, *D., Maréchal de France*, 1952; J. d'Esme, *D.*, 1952; B. Simiot, *D.*, 1953.

יש. ב.

דַלִי, סַלְוַדוֹר — Salvador Dali — (נו' 1904), צייר ספרדי. דאלי למד באקדמיית־האמנויות במאדריד וְסיגל לעצמו, בין השאר, את הטכניקה של האמנים הגדולים של המאות ה15—16. ניכר, שהושפע השפעה מרובה מהִירוֹנימוס בוֹש (ע"ע), וכן יש לראות בו את יורשו של גוֹיָה (ע"ע); נטיות דֶמוֹניות, אכזריות ומיסטיות־דתיות נעשו אָפייניות לאמנוּתו. מ1929 ואילך נשתקע דאלי בפאריס. שם נתקרב לבן־ארצו פִיקַסוֹ (ע"ע) — למרות השוני הקיצוני שביניהם —, נקשר ל„ציור המֶטאפיסי" האיטלקי, אולם במידה מכרעת הושפע מן הפילוסופיה הסיר־רֶאליסטית של אנדרֶה בּרֶטוֹן (ע"ע סיר־ראליזם), אלא שדאלי — כקאתוֹלי אדוק — לא מצא עניין אלא בחלקה הפסיכו־אַנאליטי של תורה זו והניח ידו מחלקה ההֶגֶליאני־מארכסיסטי. מכל היסודות הללו עיצב

סאלוואדור דאלי: כיור הטבילה (1930)

דאלי את השקפתו האֶסתֶטית — שכינה אותה „פאראנואית־ביקָרתית" — ואת דרכו בציור.

דאלי יודע מאין כמוהו להביא לידי ביטוי נוקב ועקבי את שפע החָזָיות של משכילי דורנו, שמקורו ביאוש ובחוסר־אונים. כמו כן אין דומה לו בין הציירים הסיר־ראליסטיים לכושר הציור והשימוש בצבעים. בתמונותיו הוא נוהג להרכיב חפצים שונים, מצויירים בחריפות רֶאליסטית — בדומה לסיגנונו של סורבַּרן (ע"ע) — לקומפוזיציות, שנראות חסרות כל קשר פנימי וכל טעם, מָשָל לחזיונות־לילה שהאדם חוזה בחלומותיו. ללא כל אשליה על יָפיו של הגוף, על טוב־לִבָּן של הבריות, מתוך בוז לאנושות, מצייר דאלי בבהירות אכזרית את המנגנון המיני של האדם או את האדם והחומר במצב של רקבון. כמו בחלום נראה בתמונותיו לעתים קרובות מישור לאין־סוף — וזה הצד השווה שבינו ובין ציירים סיר־ראליסטיים אחרים —, או סדרות של חדרים, חדר לִפְנים מחדר, או שורות של בני־אדם, הנראים כגופות־מתים. לפעמים מופיעה בתמונותיו דמות־דיוקנה של אשתו. לעתים קרובות נראה בהן השעון, המוטל עזוב על החול, כגוף עקמומי ורכרוכי. אולם כל אותן תמונות אינן בחינת רמזים או סמלים, שהצייר הגיע אליהם בדרך הפשטה, אלא תיאורים שנולדו ב„תהליך האוטוֹמַטיסטי" של העברתן הבלתי־אמצעית, ללא תלות בשׂכל, של תמונות פנימיות ליצירה אמנותית.

מ1940 ואילך קבע דאלי את מושבו בניו־יורק, ששם השפיעה אמנותו בעיקר על הגראפיקה השימושית (לצרכי פירסומת) ועל ציורי האָפנה. לשם תיאור חזיונותיו השתמש אף בסרטים, וכן נעזרה בו תעשיית־הסרטים האמריקנית לביום של מראות־חלום, שלרוב הם מהווים את החלק החזק ביותר של המחזות שבהם הם מופיעים. לאחר מלחמת־העולם II התחיל דאלי מבקש במוטיווים דתיים פורקן מתמונות־הסיוט שהיה נמשך להן. הוא נפגש עם האפיפיור ופנה לציור נושאים דתיים, כגון מאדונות, צליבת ישו, וכיו"ב. אולם אף כאן נשאר נאמן לסיגנונו שלו; גם בתמונות ראליסטיות אלו, המצויירות בטכניקה מזהירה, תוך קיצורים פרספקטיוויים נועזים, מופיעים חזיונות אמנותו „הפאראנואית־ביקָרתית".

דאלי נתן לגישתו ולהשקפותיו גם ביטוי ספרותי במסות, באוטוביוגראפיה, וגם בסיפור. מכתביו: La femme visible, 1930; La conquête de l'irrationnel, 1936; La vie secrète de S. D., 1942; Hidden Faces, 1944.

A. Breton, *Situation du surréalisme entre les deux guerres*, 1945; J. T. Soby, *S. D.*, 1946[2].

פ. ש.

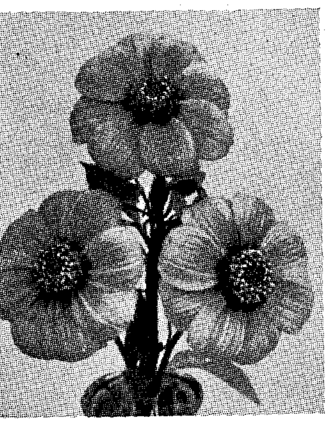
דְלִיבּ, (קְלֶמַן־פִילִיבֶּר־) לֶאוֹ — (Clément-Philibert-) Léo Delibes — (1836—1891), קומפוזיטור צרפתי. דל' למד בקונסרוואטוריון של פאריס. תחילה פעל כאורגאניסט וכרֶפֶטיטור; ב1865 נתמנה למנהל המקהלה באופרה של פאריס, ב1881 — לפרופסור לקומפוזיציה בקונסרוואטוריון. — יצירותיו של דל' מצטיינות בקלוּתן העדינה והחיננית. כוחו היה בעיקר במוסיקה לתיאטרון, וביחוד לבאלֶט. בבאלט ראה דל' דראמה ללא מלים וזמרה, ולמוּזיקה ייעד בו לא תפקיד של ליווי צלילי לנעשה על הבימה, אלא את התפקיד העיקרי של הפעלת דמיון הצופה והמאזין לתפיסת משמעותו של המחזה. יצירותיו החשובות ביותר הם הבאלטים „קוֹפֶּליה" (1870) ו„סילוויה" (1876), המוּחזקים קלאסיים ומוצגים הרבה עד היום; וכן יש ערך־של־קיימא לאופרות שלו Le roi l'a dit („כה אמר המלך", 1873) ו„לאקמֶה" (1883). נוסף על אלה חיבר דל' עוד כמה באלטים, אופרות ואופרטות, וכן את מוסיקת־הליווי ל„המלך משתעשע" לוויקטור הוגו.

E. Guiraud, *L. D.*, 1852; Y. Loisel, *Lakmé de L. D.*, 1924; H. de Curzon, *L. D.*, 1927.

דַלְיָה (Dahlia, ע"ש הבּוֹטנאי השוודי אנדרֶאס דַל [Andreas Dahl], תלמידו של לינֶה), סוג צמחים רב־שנתיים ממשפחת המֻרכבים (ע"ע), כולל כ16 מינים, שהם נפוצים בהרי מֶכסיקו ואמריקה המרכזית עד צפון אמריקה הדרומית. מיניו החשובים: דל' מנוצה (D. pinnata), המכונה גם דל' רב־גונית (D. variabilis); דל' אדומה (D. coccinea); דלית־חוארֶס (D. juarezii). ממינים אלה ומקרובים להם פותחו במאות ה19 — ה20 אלפי זְנים כצמחי־נוי הדודי־פרחים. פיתוחה וגידולה של הדל' נעשה אחד הענפים החשובים של גננות־הנוי.

לדל' ציצת שרשים מתעבים, המתמלאים במשך הקיץ אי־נולין (ע"ע) כחומר־תשמורת (עד 40%). הגבעולים בשׂרניים, חלולים ומסועפים. מסד־הצמח החָרפי, עם שרידי גבעוליו דאשתקד, נראה כעין „פקעת"; זו ניתנת לחלוקה לשם ריבוי ע"י „עיניים"; השרשים אינם מצמיחים גבעולים. גובה הדל' מגיע ל1 מ' ויותר. עָלֶיהָ נגדיים, מנוצים פעם או פעמיים; הקרקפות בודדות ונישׂאות על עקצים ארוכים.

מבחינים בין דל״ פשוטות, שתפרחתן בעלת פרחים צינוריים במרכזה, המוקפים פרחים לשוניים, ובין דל״ מלאות — זני־תרבות שפותחו מן הקודמות —, שכל פרחי קרקפתן לשוניים. הראשונות משמשות לשתילה צפופה בערוגות, האחרונות — לנוי ולקטיף; בין אלו יש שקרקפתן מגיעה לגודל של 20 ס״מ ויותר. — הדל׳ נוטה מאד לוואריאציות ולמוטאציות. המין המצוי ביותר — דל׳ מגוצה — אינו אלא בן־כלאים, ומספר הכרומוסומים שלו כפול מזה של שאר המינים ($2n=64$, במקום 32).

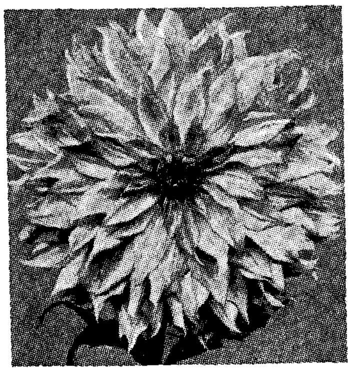

ראליה פשוטה

כיום מכירים כ20,000 זני־דל׳, המצורפים ל11 או 13 טיפוסים לפי צורת הצמח, צורת התפרחת, גֳדלה, מבנה הפרחים, צבעם, גיוונם וכד׳. צבעי הדל׳ — צהוב, אדום, ארגמן, ורוד או לבן; ידועים גם זנים בעלי שני צבעים, למשל: לבן ואדום. — בגלל ערכן הרב של הדל״ בגננות־הנוי נוסדו באמריקה ואירופה חברות מיוחדות לשם טיפוחם והערכתם של הזנים החדשים, המוצאים לשוק מדי שנה בשנה; הם נוצָרים בדרך קלה ע״י הכלאה וזריעה. גם בא״י טופחו כמה זנים מקוריים מוצלחים.

גידול הדל׳ דורש אדמה עמוקה ומחלחלת, שפע של אור ומים ודישון רב — זבל־עופות, שתן ודשן כימי מעורב, הניתנים לסירוגין. הדל׳ מעדיפה קרקע קלה, שאינה מכילה הרבה סיד. את פקעות־הדל׳ שותלים אחרי פוג הקרה — בא״י בפברואר־מארס; עונת־הפריחה היא בחדשי מאי־נובמבר. עם התחלת הנבילה מוציאים את הפקעות הצעירות מן הקרקע לשם שתילה בעונה הבאה. הפקעות רגישות לקור ולעֳדפי־מים בקרקע; לפיכך מחזיקים אותן בחורף טמונות בחול או בכבול יבש במחסנים מאווררים. ריבוי הדל׳ נעשה ע״י זרעים, יחורים או חלוקת הפקעת. אפשר להרבות אותה גם בחורף בבתי־זכוכית או תחת חלונות של מנבטות בטמפראטורה של 19°. — דל״ קטופות הנתונות באגרטל נובלות מהר. הנבילה מתעכבת, אם טובלים את קצות הגבעולים אחר הקטיפה במים חמים (40—50°) במשך דקות אחדות.

הדל׳ נתקפת על־ידי חיפושיות־הזבל, תולעים נימיות, וביחוד על־ידי וירוסים. לשם מניעת רקבונות־השורש — מחלות שאין להן תקנה כמעט — שותלים יחורים מדי שנה בשנה באדמה לא־מזוהמת.

ראליה מלאה

הדל׳ הובאה מאמריקה המרכזית לצרפת ב1715 כצמח־מאכל, בגלל האינולין שבה; אולם נמצא, שהשרשים אינם יפים לאכילה, וגם הפקת הסוכר מהם אינה כדאית מבחינה משקית. ב1789 הובאה הדל׳ לספרד — שבה הצליחו לגדלה מזרעים —, ואח״כ לצרפת, כצמח־נוי, ומשם התפשטה על פני אירופה כולה. בצרפת, הולאנד, גרמניה ואנגליה פותחו שפע הזנים התרבותיים, שחזרו ונשלחו גם לאמריקה, ארץ מוצאם הראשון.

ל. קרוא־ד. צירקין, מדריך למשתלות, תשי״ז; H. A. Sandhack, *D.en u. Gladiolen*, 1927; K. Förster–C. Schneider, *D.en-Buch*, 1927; G. Schönborn, *Unsere D.en*, 1939; L. Jelitto–P. Pfitzer, *D. in Garten u. Haus*, 1952[2]; N. Post, *Florist Crop Production and Marketing*, 1952; M. C. Walker, *D.s for Every Garden*, 1954.

ה. או.

דַלִימִיל (Dalimil), הַכְּרוֹנִיקָה שֶׁל, כרוניקה צֶ׳כית

בחרוזים מתחילת המאה ה14. מחברה אינו ידוע; המשורר וההיסטוריון הצ׳כי דאלימיל, בן המאה ה15, שלו יוחסה לפנים יצירה זו, לא היה מחברה. כרוניקה זו היא החיבור ההיסטורי הראשון בשפה הצ׳כית, והיא מעניינת כביטוי הספרותי הראשון של הרגש הלאומי הצ׳כי. תוך פירוט מקורותיה הלאטיניים פותחת הכרוניקה באגדות על דמדומי ההיסטוריה הצ׳כית וממשיכה בה עד 1314. חשיבותה בביקורת החברתית־הלאומית של תקופת חיבורה: היא קובלת על בית־המלוכה שהזמין בורגנים ואיכרים גרמנים להתיישב בצ׳כיה, על העדפת אצילים גרמניים מן הצ׳כיים בארמון־המלך ועל חיקוי שפתם ומנהגיהם של הגרמנים; לפי הכרוניקה, הולכת בעקבות המלך מרבית האצולה, ועל הגשר בפראג נשמעת הלשון הגרמנית יותר מן הצ׳כית. — מניחים, כי מחבר הכרוניקה היה אציל צ׳כי, אשר חתר נגד זרם הגרמניזאציה שהציף את בוהמיה בימיו.

הוצאות של הכרוניקה: Fontes Rerum Bohemicarum, IV, 1878; E. Schier, 1932.
A. Bachmann, *Die Reimchronik d. sog. D.*, 1902.

דֶלִינְגֶר, אִיגְנַץ — Ignaz Döllinger — (1799—1890),

תאולוג קאתולי גרמני, ממייסדי כת „הכנסיה הקאתולית הוותיקה״. דל׳ הוקדש לכומר קאתולי ב1822; מ1826 ואילך היה פרופסור לתולדות־הכנסיה במינכן. הוא תרם תרומות חשובות להיסטוריה הדתית של הנצרות הקדומה ושל יה״ב וגם להיסטוריה הכללית. דל׳ לקח חלק פעיל בוויכוחים בענייני־דיומא — כפולמסן קאתולי נגד הפרוטסטאנטים, וכן כמצדד בהקלות בתקנות נגד היהודים. ב1848—1849 היה חבר הפארלאמנט של פראנקפורט, שבו נלחם למען אי־תלות הכנסיה במדינה. בשנים שאח״כ פיתח דל׳ דעות ליבראליות, שהביאוהו לידי מחלוקת עם הישועים. בשעת הוועידה הוואטיקאנית של הכנסיה (1869—1870) התנגד לדעה שהוכרזה בה כדוגמה, שאין האפיפיור יכול לטעות כפוסק בענייני אמונה ומוסר. בגלל עמדתו זו הוכרז עליו ב1871 נידוי, וב1873 הפסיק מרצונו את הרצאותיו באוניברסיטה, אולם נשאר בחבר־המורים עד מותו. דל׳ היה אחד ממנהיגיה הרוחניים של „הכנסיה הקאתולית הוותיקה״ (Altkatholische Kirche), שנוסדה ע״י המתנגדים לדוגמה החדשה. אולם הוא ראה את עצמו כקאתולי נאמן ואת האירגון החדש (בניגוד לדעת רבים מחבריו) כאירגון לצורך־השעה בלבד; הוא קיווה, שהפילוג שנוצר בכנסיה יסתיים בקרוב. דל׳ דגל גם ברעיון של יצירת אחדות בין

הכנסיות הנוצריות השונות, ובסוף ימיו הגיע לגישה אוהדת יותר ללותר.

חיבורו העיקרי של דל׳ בתולדות הכנסיה: Lehrbuch d. Kirchengeschichte („ספר־לימוד של תולדות־הכנסיה״), I—II, 1843²; חיבורו הפולמוסי הגדול נגד „הרפורמאציה״— I—III, 1846—1848. מחיבוריו בפולמוס הכנסייתי הפנימי: Kirche u. Kirchen, Papsttum u. Kirchenstaat („כנסיה וכנסיות, אפיפיורות ומדינת־הכנסיה״), 1861; Der Papst u. d. Konzil („האפיפיור וועידת־הכנסיה״), 1870. מחיבוריו ביהדות ובשאלת־היהודים: Heidentum und Judentum („אלילות ויהדות״), 1857; Die Juden in Europa („היהודים באירופה״), הופיע באוסף־הרצאותיו, 1888.

J. Friedrich, *J. v. D.*, I–III, 1899–1901; H. Schrörs, *Briefe D.s an e. junge Freundin,* 1914; F. Vigener, *3 Gestalten aus d. mod. Katholizismus* (Hist. Zs., Beihefte, 1926); S. Losch, *J. v. D.* (Lex. f. Theol. u. Kirche, III, 373 ff.). 1931; id., *D. u. Frankreich,* 1955; R. Keussen, *D. u. d. altkathol. Kirche* (Intern. Kirch. Zs. 26, 168–192), 1936: St. Lösch, *D. u. Frankreich,* 1955.

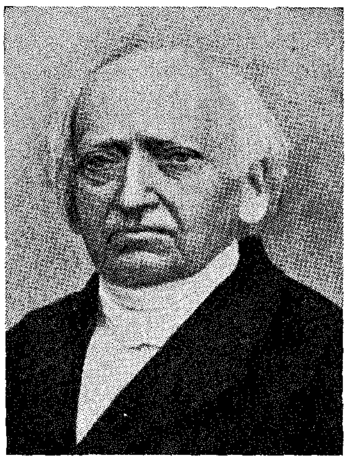
ד. פ.

דֶלִיצְשׁ, פְרִידְרִיךְ — Friedrich Delitzsch — (1850—1922), מזרחן גרמני, בנו של פרנץ דל׳ (ע״ע). דל׳ היה תלמידו המובהק של א. שרדר (ע״ע); הוא שימש פרופסור ללשונות שמיות ולאשורולוגיה בלַיפציג (1877) ובבְרֶסלאו (1893), ומ1899 — כיורש הקתדרה של רבו — בברלין. דל׳ היה ממניחי־היסוד של האַשורולוגיה החדישה — בשטח הדקדוק והלֶכסיקוגראפיה, פיענוח כתובות והוצאת טכסטים וספרי־לימוד באַכַּדית; בחקר הלשונות השוּמֶרית והכַּשית; בחקר התרבות, החברה והכרונולוגיה בבבל ובאַשור. הוא עסק גם בחקר הלשון העברית מבחינת קירבתה לאכדית, וכן בחקר הקירבה של הלשונות השמיות וההודו־גרמניות. חיבוריו החשובים בתחום האשורולוגיה הם: Stud. in d. indogerm.-sem. Wurzelverwandtschaft („מחקרים בקירבת השרשים בלשונות ההודו־גרמניות והשמיות״), 1873; Assyrische Lesestücke („פרקי־קריאה באשורית״), 1876, ⁵1912; Die Sprache d. Kossäer („לשון הכַּשים״), 1884; Proleg. zu e. neuen hebr.-aram. Wörterbuch („אקדמות למילון עברי־ארמי חדש״), 1886; Assyrische Grammatik („דקדוק אַשורי״), 1889, 1906²; Beitr. z. Entzifferung u. Erklärung d. kappadok. Keilschrifttafeln („לפיענוחם ולפירושם של הלוחות הקַפַּדוקיים בכתב־היתדות״), 1893; Assyrisches Handwörterbuch („מילון שימושי של הלשון האשורית״), 1894/6; Das babylon. Weltschöpfungsepos („האֶפּוס הבבלי על בריאת־העולם״), 1896; Handel u. Wandel in Altbabylonien („מסחר והווי בבבל העתיקה״), 1909; Grundzüge d. sumer. Grammatik („יסודות הדקדוק השוּמֶרי״), 1914; Sumerisches Glossar („מילון שומרי״), 1914; Sumer.-akkad.-hettit. Vokabularfragmente („קטעים של מילון שומרי־אכדי־חיתי״), 1914.

גם במקרא עסק דל׳ — מלבד רשימותיו הלֶכסיקאליות והטֶכּסטואליות (Die Lese- u. Schreibfehler in AT [„טעויות קרי וכתיב בברית הישנה״], 1920) — מבחינת המחקר המשווה בין תרבות־בבל ובין עולם התנ״ך. אולם כאן סטה מן הדרך המחקרית־מדעית ונתפס למגמתיות אנטישמית מובהקת. ב1902/3 ערך דל׳ שורה של הרצאות על הנושא „המקרא ובבל״ (Bibel und Babel — לשון נופל על לשון), שבהן הישווה את המיתוסים הבבליים על בריאת־העולם והמבול לסיפורי התורה ואת ההשקפות והרעיונות הבבליים לערכי־הרוח של התורה; הוא טען לעליונות מוחלטת של „בבל״ על „ישראל״: שכל ערכי־התנ״ך גנובים מן התרבות הבבלית, וביחוד מן השוּמֶרים — שלא היו שֵמיים —, ושאין לתנ״ך כשלעצמו ערך דתי ומוסרי. להרצאות אלו היה הד עצום בציבור הרחב; הן יצאו במקורן במספר רב של מהדורות, ואף תורגמו ללשונות אחרות. דעותיו של דל׳ נתקבלו ע״י האנטישמים בתרועה; בין השאר הביע גם הקיסר וילהֶלם II את קורת־רוחו מ„הנמכת־הקומה של העם הנבחר״. גם בעולם המדע עורר דל׳ ויכוח סוער; חוקרים ואנשי־דת, כיהודים כנוצרים, הגיבו בחריפות על השטחיות שבמסקנותיו של דל׳ ועל המגמה הזדונית הגלומה בהן. אולם דל׳, שנשתתק לזמן־מה, חזר אחרי מלחמת־העולם I על טענותיו, והפעם בצורת התקפה גלויה על היהדות ועל היהודים: בספרו Die grosse Täuschung („התרמית הגדולה״), 1920, הוכרזו לא רק סיפורי התורה אלא גם דברי הנביאים והכתובים כמעשי דמיון ותרמית, אלהי התנ״ך — כאל שבטי שמעולם לא נחשב לאלהי־העולם, מזמורי תהילים — כחיקויים גרועים של תפילות בבליות, והתנ״ך כולו כמשובש ומזוייף בנוסחו. כ„תרמית״ ציין דל׳ לא רק את „גזלת הערכים הבבליים ע״י היהודים״, אלא גם את ההערכה המקובלת למקום שתופסת תרבות־ישראל בדת ובתרבות של העולם המערבי־נוצרי. דברי דל׳ תרמו לא מעט לסיסמאות התנועות האנטישמיות בגרמניה. — מכתבי־הפולמוס נגד דל׳ החשוב ביותר הוא ספרו של א. קֶניג: Fr. D., Die grosse Täuschung — kritisch beleuchtet („פרידריך דל׳, התרמית הגדולה — לאור הביקורת״), 1920.

פ. אר.

דֶלִיצְשׁ, פְרַנְץ (יוּלִיוּס) — Franz (Julius) Delitzsch — (1813, לַיפציג — 1890, שם), תאולוג ומיסיונר פרוטסטאנטי גרמני, חוקר המקרא והיהדות. דל׳ למד פילוסופיה ותאולוגיה באוניברסיטה של לַיפציג; יוליוס פירסט (ע״ע) היה ממעורריו ללימודי היהדות. מ1844 היה דל׳ פרופסור לתאולוגיה בליפציג, מ1846 — ברוסטוק, מ1850 — בארלאנגן, ומ1867 — שוב בליפציג.

פראנץ דליצש

באישיותו של דל׳ נתמזגו תכונות אישיות נעלות בגדולה מדעית. אדיקותו הנוצרית־פרוטסטאנטית ואמונתו בעליונותה של הברית החדשה על הישנה לא מנעו ממנו הבנה ואהבה כנה ליהדות. הוא היה בקי בעברית ובלשונות שמיות אחרות ורכש לו ידיעות רחבות גם בספרות

התלמודית ובספרות היהודית של יה"ב. מלבד פירושים גדולים לכמה מספרי התנ"ך חיבר את הספר המקיף הראשון על השירה העברית, וכן הוציא לאור כתבי־יד עבריים חשובים; הוא עמד בקשרים אישיים וספרותיים עם טובי חכמי־ישראל בדורו. כנוצרי אדוק מצא את ייעודו במיסיון בין היהודים; לשם כך חיבר כתבים מיסיונריים שונים, ותירגם מחדש את הברית החדשה לעברית (לפי השמועה — בסיועו של א. ה. וייס), ייסד ב1863 את כה"ע המיסיונרי Saat auf Hoffnung („זריעה לתקווה", הופיע בקביעות עד 1935), והקים ב1880 את ה־Institutum Judaicum בליפציג (שנקרא אחר מותו Delitzschianum) — מכון לחינוך מיסיונרים ליהודים, הקיים עד היום (במינסטֶר). יחד עם זה נלחם בתוקף בהשמצות ובסילופים שהשמיצו ושסילפו סופרים אנטישמיים את התלמוד, ביחוד נגד כתב־הפלסתר של רולינג Der Talmudjude (1871).

ספר־הנעורים של דל', Zur Gesch. d. jüd. Poesie v. Abschluss d. Heil. Schriften d. Alten Bundes bis auf d. neueste Zeit („לתולדות השירה היהודית מחתימת כתבי־הקודש של הברית הישנה עד הזמן החדש"), 1836, היה הסקירה המקיפה הראשונה על תולדות השירה העברית ונסיון רציני ראשון לדון בשירה העברית לפי הקטגוריות המקובלות בדיונים ספרותיים; הוא גילה בשעתו לעולם המשכילים באירופה את קיומה של ספרות עברית יפה גם בתקופה שאחר המקרא. — בפירושיו לתנ"ך, שהחשובים שבהם הם הפירושים ל ת ה י ל י ם (1859/60, 1894[5]) ו ל י ש ע י ה ו (1866, 1889[4]), מתבסס דל' בראש ובראשונה על השיקול הפילולוגי, מתוך התחשבות קפדנית במסורה, גם בניקוד ובטעמים, ובאופן עקרוני — תוך הימנעות מתיקוני־נוסח. גישתו היא בדרך־כלל דתית־שמרנית, ורק בשנות חייו האחרונות קיבל כמה מהשערותיה של ביקורת־המקרא בדבר מקורותיהם של ספרי־המקרא. לביקורת הנוסח המקראי מוקדש בייחוד Complutensische Varianten zum alttestam. Texte („שינויי־נוסחאות של הביבליה־פוליגלוטה בנוסח המקרא"), 1878. דל' גם השתתף עם ז. בֶּר (ע"ע) בהוצאת ספרי־תנ"ך מדוקדקים ע"פ המסורה.

ממפעליו של דל' בתחום „חכמת־ישראל" — הוצאה ראשונה של „מגדל עֹז" לרמח"ל (1837) ושל „עץ חיים" לקראי אהרן בן אליהו (1841 [בסיועו של מ. שטינשנַידר]); Jüdisches Handwerkerleben zur Zeit Jesu („חיי בעלי־המלאכה היהודים בזמנו של ישו"), 1868, 1879[3]; Jüdisch-arabische Poesien aus vormohammedanischer Zeit („פיוטים יהודיים־ערביים מהתקופה שלפני מוחמד"), 1874. מחיבוריו בתחום התאולוגיה וחקירת הברית החדשה ובבחינה הנוצרית של התנ"ך — Die biblisch-prophetische Theologie... („התאולוגיה המקראית־נבואית..."), 1845; System d. biblischen Psychologie („שיטת הפסיכולוגיה המקראית"), 1855, 1861[2]; Commentar zum Briefe an d. Hebräer („פירוש לאיגרת לעברים"), 1857; Jesus und Hillel (1866, 1875[3]; תרג' עברי: ס' ישוע והלל..., תרנ"ד); System d. christlichen Apologetik („שיטת האַפולוגטיקה הנוצרית"), 1869. תרגום הברית החדשה לעברית בידי דל' (1877, 1901[12]), הכתוב בלשון־המקרא מתובלת במלים של לשון־המשנה, נחשב תרגום למופת. מחיבוריו המיסיונריים של דל' — Ernste Fragen an d. Gebildeten Jüdischer Religion („שאלות רציניות אל המשכילים שבבני הדת היהודית"), 1888 (תרג' עברי [על־ידי המומר פ. פ. לורטוב]: העמק שאלה, 1912[2]).

א. מ. שטענגעל, דברי אמת ואהבה... ליום הלדת... פראָפעססאָר פראנץ דעליטש, 1884; A. Köhler, *Realencycl. f. protest. Theol. u. Kirche*, 4, 565, 1898; D. Kaufmann, *Gesammelte Schriften* 1, 290, 1908; E. Delitzsch, *F. D. als Freund Israels*, 1910; H. J. Kraus, *Gesch. d. hist.-krit. Erforschung d. AT*, 210–221, 1956.

יע. ל.—מר. ב.

דֶּלְמֶדִיגוֹ, משפחה יהודית של רבנים ומלומדים, שמוצאה מגרמניה ושהיגרה במאה ה14 לכרתים. מבניה:

1) א ל י ה ו ד ל' (בערך 1460 קאנדיה [כרתים] — 1497, שם), פילוסוף יהודי. דל' נולד ונתחנך בתחום שלטונה של ויניציאה במזרח. באישיותו התמזגו השכלה יהודית תורנית ופילוסופית עם השכלתו של הומאניסט מתקופת הרנסאנס; נוסף על עברית ידע ערבית, יוונית, לאטינית ואיטלקית. על גדולתו בתורה מעידים חילופי־איגרות בינו ובין ר"י קולון (ע"ע), הכותב אל דל' בתארי־כבוד נעלים (ר' שו"ת ר"י קולון, סי' נ"ד). זמן־מה שימש דל' ראש־ישיבה בפאדובה, ושם — ואולי גם בערים אחרות באיטליה — השמיע הרצאות פומביות גם בפילוסופיה. בין תלמידיו ומעריציו הנוצריים היה פיקו דֶלָה מירַנדולה (ע"ע). פעם הוזמן דל' — בתמיכת שלטונות ויניציאה — לשמש בורר במחלוקת פילוסופית שפרצה בין שתי כיתות של מלומדים באיטליה, והכרעתו לצד האחד עוררה נגדו איבה מן הצד השני. להתנגדות זו בקרב חוגים נוצריים נתוספה מחלוקת חריפה בדבר־הלכה בינו ובין רבה של פאדובה, ר' יהודה מינץ, ולאחר מותו של פטרונו פיקו ב1494 נאלץ דל' לעזוב את איטליה ולחזור לעיר־מולדתו. הוא נתקבל בה בכבוד רב ע"י יהודים ונוצרים כאחד, אך מת כבר כעבור שנים אחדות בגיל צעיר.

חיבורו העיקרי של דל' הוא הספר הקטן „בחינת הדת" (עברית, נשלם רנ"א), שנושאו הוא היחס בין הדת ובין הפילוסופיה. בספר זה — כבשאר כל חיבוריו — ניכרת זיקתו הרבה לאִבן־רֻשד (ע"ע). בעקבותיו הולך דל' בהשקפה, שבמקום שנראית סתירה בין האמונה הדתית ובין ההכרה הפילוסופית — רשאי הפילוסוף לפרש את האמונות הדתיות באופן המביא לידי התאמתן לאמיתות הפילוסופיות. אולם דל' מגביל רשות זו לדברים שאינם בגדר עיקרי־אמונה, ואילו לגבי האחרונים (שאמנם לא הוגדרו אצלו בצורה ברורה) הוא מחייב כל אדם — וגם את הפילוסוף — להאמין בעיקרי־הדת גם בשעה שהם נראים כסותרים את האמיתות הפילוסופיות. בהכרת הניגוד האפשרי בין עיקרי־הדת ובין האמיתות הפילוסופיות נראה דל' כנוטה לתורת האמונה הכפולה של האבנרֻשדיים (ע"ע) הנוצריים. — חשיבותו של דל' בתולדות־הפילוסופיה היא בהפצת משנת אבן־רֻשד בחוגי המשכילים באיטליה בתקופת הרנסאנס. הספר „בחינת הדת" נמצא בספרייתו הפרטית של שפינוזה (ע"ע), ויש לשער שהיתה לו השפעה מסויימת על התפתחות דעותיו ב„מסכת התאולוגית־מדינית".

בלאטינית חיבר דל' מחקרים בפילוסופיה האריסטוטלית ופירוש על כתביו של אריסטו במדעי־הטבע, וכן תירגם מכתבי אבן־רֻשד מערבית ללאטינית.

ס' „בחינת הדת" נתפרסם לראשונה בשפ"ט/1629 (בס' „תעלומות חכמה" לר' יהודה שמואל אשכנזי); הוצאה

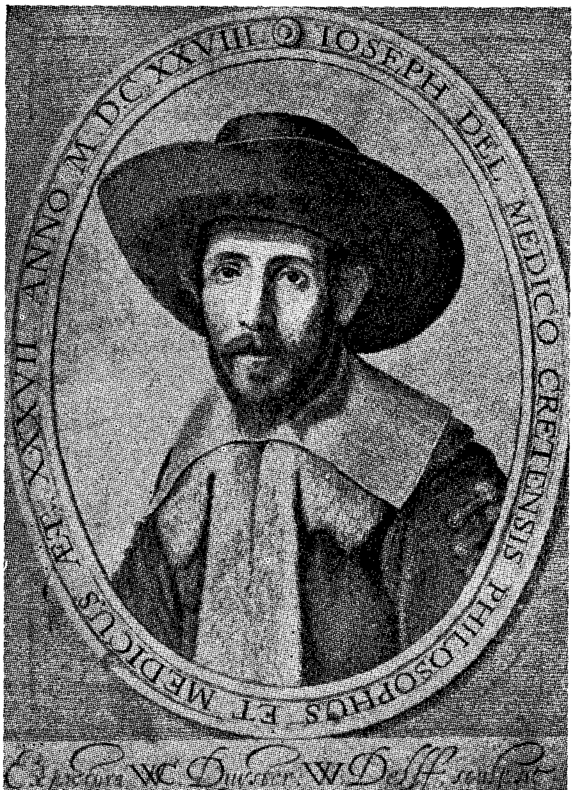
חדשה עם פירוש — ע"י י. ש. רֶג'יוֹ (ע"ע), 1833. — רשימה מלאה של כתביו: U. Cassuto, Gli Ebrei in Firenze nell' età del Rinascimento, 282—299, 1918.

יש"ר מקנדיה, מצרף לחכמה, 10–11, 1864; צ. גרץ, דברי ימי ישראל, ו', 271, תרנ"ח; א. ה. ווייס, דור דור ודורשיו, ה', 375, תרע"ה; י. י. גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, 235, תשי"א; S. Munk, *E. d. M.* (Mélanges, 510), 1859; Rippner, *E. d. M.: Ein jüd. Popularphilosoph* (MGWJ XX, 481), 1871; J. Dukas, *Recherches sur l'histoire littéraire du 15e siècle*, 25, 1876; *E. d. M.* (Hebr. bibliogr. Blätter [Steinschneider]), 1881/2; A. Hübsch, *Bechinath ha-Dath u. Ibn Roschds Façl ul-maqâl* (MGWJ, XXXI, 555, XXXII, 28), 1882, 1883; J. Perles, *Beitr. z. Gesch. d. hebr. u. aram. Studien*, 196, 1884; M. Steinschneider, *Miscellen* (MGWJ 37, 185), 1893; J. Guttmann, *E. d. M.s Verhältnis zu Averroës* (Jew. Studies in Memory of Israel Abrahams, 192), 1927.

יע. ל.

(2) **יוֹסֵף שְׁלֹמֹה בן אליהו דל' המכונה יש"ר** (= יוסף שלמה רופא), (1591, קאנדיה — 1655, פראג), רופא, חכם תורני, חוקר פילוסופי ומאתמאטיקן. אביו של יש"ר היה רב בקאנדיה; אמו היתה ריבעתו של (1). הוריו המשכילים והאמידים הקנו לנער השכלה תלמודית רחבה יחד עם ידיעת יוונית, לאטינית, איטלקית וספרדית; אח"כ למד גם צרפתית, גרמנית ופולנית. בגיל 15 נתקבל לאוניברסיטה של פאדובה, שבה למד בראשונה פילוסופיה, מאתמאטיקה ואסטרונומיה והיה תלמידו של גַלִילֵאִי (ע"ע); אח"כ למד רפואה בפאקולטה, שעם מוריה נמנה באותו הזמן פַבְּריציוס (ע"ע). כל הזמן הוסיף יש"ר להגות בתלמוד והיה בקשר עם רבני ויניציאה הסמוכה, יהודה אריה דֶה מוֹדֵינה (ע"ע), שמחה לוּצאטוֹ ואחרים. ב1613 חזר לקאנדיה כדוקטור לרפוּאה, וכנראה עסק שם זמן קצר ברפוּאה למעשׂה. אבל מכאן ואילך תקף אותו יצר־הנדודים, שהוליכוֹ במשך דור ברוב ארצות המזרח הקרוב ואירופה המזרחית והמרכזית. אין אנו יודעים את סיבת אי־השקט הנפשי, שדחף אותו ממקום למקום; לא המחסור הניע אותו לנדודים, כי — לדברי עצמו — „לא חסר לי מאומה, הון ועושר בביתי". בכל מסעותיו אסף ספרים וכתבי־יד וצבר במשך השנים ספריה של 7,000 ספרים, וכן אוסף של מכשירי תצפית ומדידה אסטרונומיים („כלי־נחושת" = אצטרולב [ע"ע]). ב1616 הגיע למצרים; שם חקר כתבי־יד עברים עתיקים והשתתף בהצלחה בוויכוח פומבי עם מאתמאטיקן מוסלמי ידוע. במצרים התחילה התידדותו עם חכמי הקראים, שנמשכה כל ימיו; הוא מצא בהם — יותר מאשר ברבנים — התעניינות בלימודי־היהדות ובחכמות חיצוניוֹת גם יחד. ב1619 שהה יש"ר בקוֹשטא, בחוג של תלמידים וחברים מן הרבנים ומן הקראים; שם אף בא במגע עם מקובלים, ומכאן ואילך לא פסקה הקבלה מלעניין אותו. כעבור שנה יצא מקוֹשטא צפונה ועבר דרך ואלאכיה, מולדאוויה, רוסיה הדרומית־מערבית ופולין־ליטא. בדרכו עסק ברפואה, בעיקר בין האצילים המקומיים, ורוב זמנו עבר עליו בנסיעות לאחוּזותיהם. הוא מספר, שבמשך הנסיעות הארוכות האלו היה עוסק, בשבתו בעגלה, בקריאה ובעיון במדע, בפילוסופיה ובדת, ובכל ערב היה רושם לעצמו את מחשבותיו, עד שנצטברו תחת ידו „אגודות של כתבים ופנקסים".

ב1620 נתמנה יש"ר רופאו של הנסיך ראדזיוויל באחוזתו שבליטא; אולם יש עדוּיוֹת שבאותה שנה שהה גם בקראקא, וב1621 — בלובלין; ב1624 היה בווילנא. מפולין־ליטא

יוסף שלמה דֶלְמֶדִיגוֹ (דף השער של ספר אֵילִם, אמסטרדם, 1629)

עבר יש"ר לגרמניה וישב זמן־מה בהאמבורג ובגליקשטאט הסמוכה לה. שם היה גם מגיד שיעורים בתורה ומכובד כגדול בתורה; אולם למרות התואר רב ואב"ד שכינוהו בו (ר' להלן) לא שימש ברבנות בפועל. ב1628 הגיע יש"ר לאמסטרדם, ושם התקרב למנשה בן ישראל (ע"ע), והלה הוא שהמריץ אותו להתחיל בפירסום חלק מכּתביו המרובים; „ס' אֵילִם" יצא ב1629 בדפוס מנשה בן ישראל באמסטרדם ושני חלקי „תעלומות חכמה" — ב1629—1631 בבאזל. מאמסטרדם נקרא יש"ר לפראנקפורט ד"מ כדי לכהן שם כרופא הקהילה היהודית, וב1631 נחתמו בינו ובין הקהילה חוזה וכתב־מינוי, שקשרו אותו לעיר והכניסוהו למסלול של עבודה קבועה. זוֹ היתה התקופה השקטה ביותר בחייו, וגם התקופה הארוכה ביותר לישיבתו במקום אחד; הוא ראה ברכה בעבודתו וגם בחיי משפחתו. אעפ"כ לא נשתקע סופית בפפד"מ, אלא שתולדות חייו בשנותיו האחרונות אינן מחוורות לנו כל־צרכן. ב1645 (או 1648) עזב את פפד"מ ועבר לפראג; ב1652 היה בוורמס, חזר לפראג, ושם מת. על מצבת־קברו מצויין „אב"ד בהאמבורג ובגלילות אמסטרדם" — ציון שאין לו אחיזה היסטורית.

בחיין זכה יש"ר לפירסום רב. הוא העמיד תלמידים שהעריצוהו הערצה נלהבת, כעין יחס של חסידים לרבם. חכמים רבים פנו אליו בשאלות בענייני אמונה ומדע. הוא היה אישיות מורכבת ומסובכת: לימודיו, ידיעותיו, פעילותו והגותו הקיפו שטחים רחבים ושונים — תורה, אמונה, פילוסופיה, רפואה ומדעי־הטבע; הוא היה בעל מחשבה ביקָרתית, חוש היסטורי חריף, ידיעה ביבליוגראפית עצומה, וגם כשרון ספרותי מפותח. בתולדות המדע בין היהודים הוא תופס מקום חשוב כמבשר תחיית המדעים במאה ה17. אך

יחד עם זה אישיותו מלאה תהפוכות ותעלומות. הצדדים השונים שבהשכלתו ובפעולתו לא נתלכדו לשלמות אחת אלא משמשים בעירבוביה, ובחייו וביצירתו בולטות כפילות וסתירות, שמקורן — כנראה — במשברים באמונות ובהשקפות. אי־שלמות זו ואי־השקט הנפשי מנעו ממנו יצירה שיטתית ומקיפה; מדבריו ומעדות תלמידיו אנו למדים, שהוא תיכנן תכניות נרחבות של פעולה מחקרית וספרותית, אך מהן לא הגשים כמעט מאומה, ורוב חיבוריו — עם כל העניין הרב שיש בהם — אינם אלא קבצים של יצירות חלקיות, אספי שאלות־ותשובות, חילופי־מכתבים, או חיבורים לעת־מצוא או מאמרי ויכוח ופולמוס.

ישׁ״ר היה כל ימיו יהודי ירא־שמים, לומד תורה ושוחרה. יחד עם זה שלט בכל ענפי המדע החדיש, כפי שהתפתח מן הרנסאנס ועד ימיו; הוא הכיר את ראשיתה של המאתמאטיקה החדשה, קיבל בלי היסוס את תורת קוֹפֶּרניקוס באסטרונומיה ואת חידושי גאלילֵאי בפיסיקה — ולא ראה כל סתירה בין אלה ובין האמונה והמסורת: „...וגם אמנה המכונה חכמה חיצונית בת אבי היא, לקח טוב ומתת אלקים... ועמו מקור חיים באורו נראה אורים”. אולם צימצום־האופק של היהדות בתקופתו, התרכזותם של חכמי־התורה בלימודי התלמוד ובהלכה בלבד וריחוקם מן הפילוסופיה והמדע — דחו אותו, וזוהי, כנראה, אחת מסיבות ידידותו עם הקראים, שבהם מצא לב פתוח יותר לעיון ולמחקר. קשה וחמור יותר היה המאבק שהתחולל בנפשו בין הגישה התורנית־פילוסופית הראציונאליסטית, שבה היה מעורה, ובין השפעת הקבלה. הוא היה מעריץ נלהב של הפילוסופיה וקבע את מקום „הנפשות הטהורות” של אריסטו ותלמידיו בגן־עדן. יחסו לקבלה מלא סתירות: לפי הודאת עצמו היה בנעוריו „מטיח דברים כלפי חכמי הנסתר ורודף אותם עד חרמה”; במכתב לידידו הקראי זרח מטרוקי גילה גם אח״כ בוז לקבלה — עכ״פ ל„קבלה המעשית”, ל„שמות” ולהשבעות — ולא נמנע מלכנות את שלמה מולכו „שוטה” ואת מעשיו — „שגעונות” (אך יש חושדים שמכתב זה נזדייף בידי הקראים); הוא גילה דעתו, שה„זוהר” וספרי־סוד אחרים המיוחסים לקדמונים מזוייפים הם, וכן כתב על „הענוה והחסידות השועלית” של המקובלים. אולם מצד שני כתב ספר — „מצרף לחכמה” —, שהוא עצמו מכנה אותו „מאמר אַפּוֹלוֹגֶטי” להגנת הקבלה, ובספר „נובלות חכמה” אף נכנס לעָמקה של חכמת־הנסתר ע״פ שיטת האר״י. אמנם משתמע מדבריו בהקדמת „מצרף לחכמה”, שלא כתבו אלא כדי לעשות נחת־רוח לאחד התקיפים ולהמון הרבנים; אולם ניכר שפעלו כאן גורמים נפשיים עמוקים יותר, ושהוא נמשך בכנות אחרי המיסטיקה, לאחר שהתחיל להתעמק בה. דבר זה משתקף גם במשבר ביצירתו הספרותית: אחרי פירסום ספריו „אֵילִם” ו„תעלומות חכמה”, בגיל 38, נאלם דום; הלהט שגילה למדעים בתחילת פעולתו הספרותית פג, ובפירוש הוא מעיד באותה הקדמה: „וגם אני כעת כל עסקי בספרינו הקדושים, ושארית ימי נתתי לה׳, ואין לי עסק עם שום חכמה”. מסתבר, שאירע לישׁ״ר מעין מה שאירע לשני החוקרים הנוצרים בני־דורו הצעירים ממנו: סְטֶנוֹ (ע״ע) וסְוָמֶרְדַם (ע״ע) — שהתחילו במחקרים מזהירים באנאטומיה וזואולוגיה, אך חדלו פתאום מעבודותיהם המדעיות, נכנסו לתחום המיסתורין ועברו מן הפרוטסטאנטיות לקאתוליות.

ספר „אֵילִם” (אמסטרדם שפ״ט/1629; אודסה, תרכ״ד/1864) מורכב מ3 חלקים: א) 3 אגרות ששלח החכם הקראי זרח מטרוקי לישׁ״ר, ובהן שאלות בתכונה וקוסמולוגיה, מכשירי־מדידה, השבעות וסגולות, אסטרולוגיה, רפואה, וגם באמונות ודעות, וכן שאלות רבות בפרטים במאתמאטיקה, מכאניקה ועוד; ב) מכתב של תלמידו של ישׁ״ר, ר׳ משה ממיץ, המכיל שאלות שונות, ביוגראפיה מפורטת של ישׁ״ר ורשימת כתביו וקצת תשובות בפילוסופיה ואסטרונומיה; ג) „מעין גנים” — על מאתמאטיקה, אסטרונומיה ופיסיקה, עם ציורים במכאניקה, והוא חלק מתשובותיו של ישׁ״ר על שאלותיו של זרח מטרוקי, וקצת דברים ברפואה, ביניהם שני האֲפוריסמים הראשונים של היפוקראטס עם ביאור להם. — ב„אילם” מתגלית תמונת־עולמו של ישׁ״ר, שבה עדיין מעורבבות תורות אריסטו בהשקפות החדשות שמן התקופה שאחרי הרנסאנס. הספר מכיל גם חומר חשוב מאד להכרת אישיותו וחייו של ישׁ״ר ודעת בני־דורו עליו. עובדה מעניינת היא, ש„אֵילִם” הוא אחד משלושת הספרים העברים שנמצאו בעזבונו של שפינוזה.

ספר „תעלומות חכמה” מורכב מ2 חלקים: א) „מצרף לחכמה” — הוא האפולוגיה על הקבלה, יחד עם „קיצור עולם התיקון” ו„שבר יוסף” (באסיליאה שפ״ט/1629); ב) „נובלות חכמה” — קבלה בדרך האר״י, יחד עם „כח ה׳” (באסיליאה שצ״א/1631; וארשה, תר״ס/1900). — „מכתב אחוז”, שנועד לזרח מטרוקי וכולל ענייני אסטרונומיה, דת ופילוסופיה (בין השאר — ההתקפות החריפות על הקבלה), לא נתפרסם אלא ע״י א. גַיגר ב„מלא חפניים” (ת״ר/1840; לפי בן־יעקב [ע״ע] כבר נדפס מכתב זה בדפוס הקראי באֶופאטוריה ב1835, אולם מהדורה זו אינה ידועה). — עוד נתפרסמו מישׁ״ר ברפואה: תרגום מצויין של האֲפוֹריסמים להיפוקראטס (בספר של הרופא יששכר טלר, פראג סמוך ל1655); „באר מים חיים” על רפואות עממיות, שנשתמר בטופס אחד בלבד. — עוד כתבים של ישׁ״ר — במדעי־הטבע, רפואה, פילוסופיה, כרונולוגיה, ביבליוגראפיה ופרשנות־המקרא — בחלקם נשארו בכ״י ובחלקם אבדו ואינם ידועים לנו אלא מדברי ישׁ״ר עצמו או תלמידיו.

ישׁ״ר כמעט נשכח אחרי מותו, והערכתו החדשה לא התחילה אלא מ1840 ואילך, אחרי שא. גיגר הוציא לאור את „מכתב אחוז” (ר׳ לעיל) עם ביוגראפיה והסברים מדעיים. בזמן האחרון גדלה ההתעניינות בו, כשהפסיכולוגיה החדישה התחילה בחקר אישיותו רבת־הסתירות.

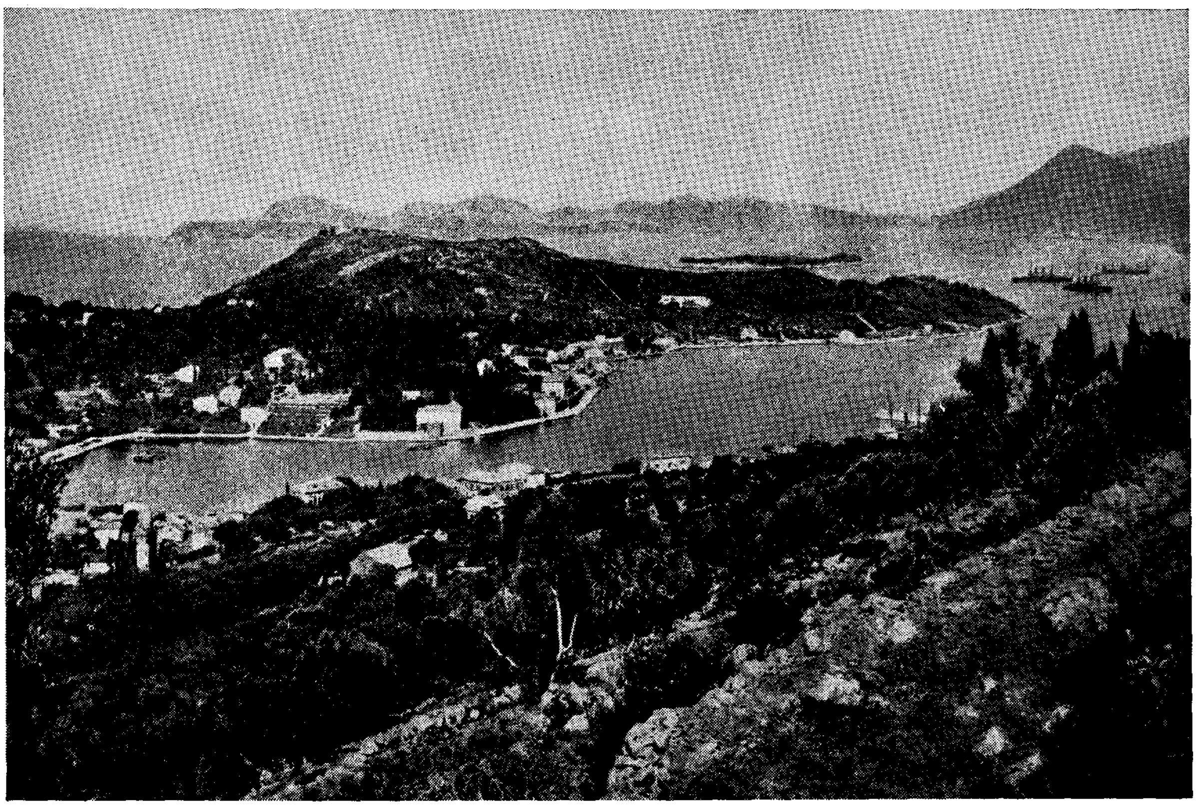
מ. א. בלינסון, תולדות הרב ישׁ״ר דל׳ מקנדיא, תרכ״ד; ש״י פין, כנסת ישראל, 461–464, תרמ״ז; י. צינברג, די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן, 206–231, 1943; ש. מ. חאנעס, תולדות הפוסקים, 395–400, תש״ו; ז. י. פלשקס, מסעותיו ונדודיו של ישׁ״ר מקנדיה (הרפואה ל״ט), 1950; י. גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, 239–240, תשי״א; ד. א. פרידמן, י. ש. דל׳ למלאת 360 שנה להולדתו, 1951; יה. ליבוביץ, חוזים של רופאים: י. ש. דל׳ וקהילת פרנקפורט דמיין (הרפואה מ״א), 1951; A. Geiger, *Melo Chofnajim*, IX–LVI, 1840; M. Horovitz, *Zur Biographie J. S. D.s* (MWJ, X, 113–115), 1883; id., *Jüd. Ärzte in Frankfurt a. M.*, 13–25, 1886; H. Graetz, *Gesch. d. Juden*, X, 140–147, 1897[3]; I. Heilbronn, *Die mathem. u. naturwiss. Anschauungen d. J. S. Medigo*, 1913; J. D'Ancona, *D., Menasseh ben Israel en Spinoza* (Bijdr. en Mededel. van het Genootsch. vor de Jood. Wetenschap in Nederland, VI, 105–152), 1940; C. Roth, *A Life of Menasse ben Israel*, 132–134, 1945[2].

יה. ל.

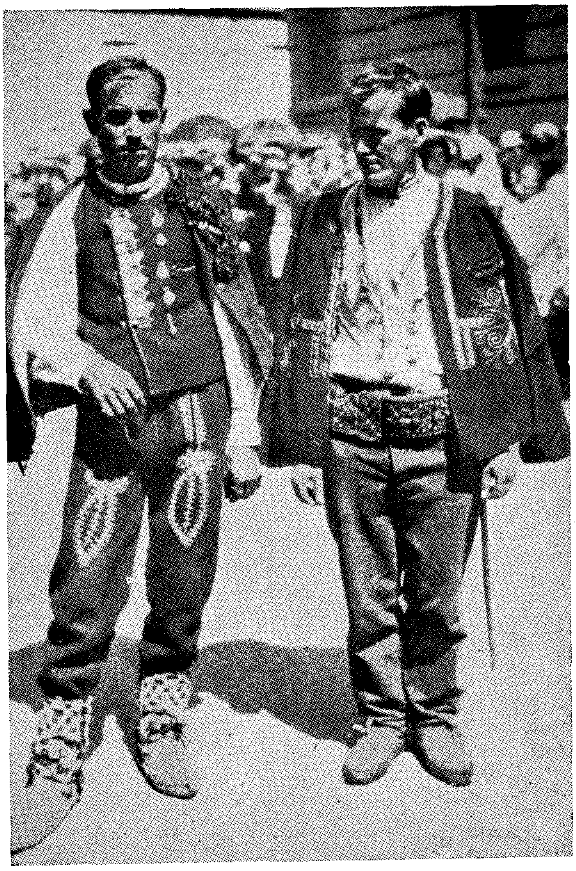
דַלְמַטְיָה (Dalmacija), חבל חופי־הררי ביוגוסלאוויה. דל׳ נמשכת לאורך חוף הים האדריאטי, מחצי־האי איסטריה בצפון עד מפרץ־קוטור בדרום. היא כוללת רצועת־חוף צרה בין הים ובין מורדותיהם התלולים של הרי־וֶלֶביט והאֲלפים הדינאריים וחלק מן ההרים האלה עצמם; במקו־מות רבים מגיעים ההרים עד לים ממש. לפיכך רובה של דל׳ רמה הררית, ששיאיה מגיעים לגובה 1,800—1,900 מ׳. לאורך קו־החוף, המפורץ מאד, נמשכת שורת איים, מְאֻרכים וצרים, שגם הם הרריים, ומצרי־ים צרים מפרידים ביניהם ובין החוף, וכן בין אי לאי (תמ׳: ע״ע אדריאטי, הים ה׳, עמ׳ 559/60); איים אלה אינם אלא שרידי שרשרת־הרים ששקעה, וששיאיה בלבד בולטים מעל פני־הים. — מבחינה גאולוגית הרמה הדאלמאטית בנויה בעיקרה סיד קְרֶטיקוני ואֵיאוקֶני, ששכבותיו העליונות הפכו לאדמת־חמרה (terra rossa) פוריה; שטחים נרחבים הם קַרְסְט (ע״ע) מובהק. — האקלים של החוף הוא ים־תיכוני טיפוסי, בדומה לריווייֶרה וליוון; שרשרות־הרים שממזרח מגינות על רצועת־החוף מפני חומרות האקלים היבשתי הבאלקאני, ולכן גם החורף וגם הקיץ בו נוחים וממוזגים. אולם בגָבהי הרמה הקור החָרפי חריף, ומן ההרים נופלת לפעמים אל חוף־הים בנשיבה תקיפה רוח קרה מאד — הבורה (bora). המשקעים השנתיים בצפון כ1,000—1,500 מ״מ, בדרום עד 4,500 מ״מ, שהם השיא האירופי. — בשטחים מרובי־המשקעים ובעלי קרקע לא־קארסטית הצמחיה עשירה ביותר; הצומח הוא ים־תיכוני מובהק — שיחים ירוקי־עד, עָר, אורן־הסלע, צבר, זית, גפן, עצי־הדר, תאנה, רימון, אגאווה. אולם שטחי־הקארסט הם דלי־הצמחיה ובחלקם חשופים לגמרי (תמונה: ע״ע דינַריים, אלפים). — האוכלוסיה רובה קרואטית־קאתולית ומיעוטה סֶרבית־אורתודוכסית; בהווי עדיין ניכרים רישומי התרבות האיטלקית (הוויניציאנית), שהיתה לפנים השליטה בחבל זה, אע״פ שהיום אין אלא מיעוט איטלקי קטן בערי־הנמל. הדאלמאטים גבוהי־הקומה נחשבים כנצי־גים טיפוסיים של „הגזע הדינארי" (ע״ע גזע, עמ׳ 570/1). — מחמת מבנה הקרקע אין החקלאות מפותחת; היא מצ־טמצמת בגידול תירס ושעורה בעמקים ובגידול צאן, חמורים ופרדים בהרים. עיקר הכלכלה מושתת על הדַיִג ועל הספנות; הנוף הנהדר והאקלים הנוח מעודד את התיירות. — לפנים היתה דל׳ מנותקת כמעט מן הארץ שמאחורי שרשרת־ההרים; היום נסללו כבישים והותקנו קווי־רכבת, המקשרים אותה עם פנים־יוגוסלאוויה. — מבחינה אדמיניסטראטיווית משתייכת דל׳ ברובה למדינת קרואטיה שביוגוסלאוויה, פרט לקצֶהָ הדרומי הנכלל במונטֶנֶגרו.

מ.

ה י ס ט ו ר י ה. האיזור נקרא ע״ש הדאלמאטים (יוו׳ Δελματεῖς, לאט׳ Dalmatae או Delmatae), שבט אילירי מעורב בקֶלטים. באיזור החוף האדריאטי ביקרו כבר הפיני־קיים. מן המאה ה7 לפסה״נ ואילך נתיישבו על איים אחדים יוונים וייסדו את המושבה אֶפידַורון (ע״ע דוברובניק). ב168 לפסה״נ סופח חלק של דל׳ לרומא, אולם עוד במשך תקופה ארוכה נאלצו הרומאים להשקיע מאמצים צבאיים רבים, עד שהכניעו את דל׳ סופית והפכו אותה בימי טיבריוס קיסר לחלק מן האימפריה הרומית; היא נכללה בפרובינציה אילירִיקום. בימי דיוקלטיאנוס קיסר היתה דל׳ לפרובינציה בפני עצמה, שבירתה היתה סאלונה (היא סְפְּליט). — עוד במאות ה2—1 לפסה״נ נתיישבו בערי־הנמל סוחרים איטא־ליים לרוב. בדל׳ הוקמו מחנות של לגיונות וערים חדשות ונסללו כבישים טובים. אוגוסטוס שלח לשם משוחררי־צבא רבים, שישוביהם זכו במהרה למעמד של מושבות רומיות

דאלמאטיה, החוף האדריאטי: שפך הנהר גראוּוזה עם חצי־האי לאפאד

דאלמאטים בלבושם המסָרתי

וגרמו להפצת התרבות הלאטינית בדל׳. הדאלמאטים העמידו לקיסרות הרומית חיילים מצויינים; דיוקלטינוס (ע״ע) קיסר היה יליד דל׳ (וע״ע אִליריה).

עם נפילת הקיסרות המערבית בשלהי המאה ה5 סופח החוף הדאלמאטי אל מלכותו של אודואַקר, ואח״כ אל מלכות האוסטרוגותים באיטליה. יוסטיניאנוס חזר והשליט את מרות ביזאנטיון על כל האיזור וקשר אותו מבחינה מנהלית אל האֶכסארכאט של ראוֶנה. הדבר הביא לפריחתה המחודשת של דל׳, ביחוד שגשגו ערי־החוף, שהיו גשר טבעי בין קושטא ובין השטחים הביזאנטיים באיטליה. במאות ה7—8 הביאו פלישות האווארים — שכבשו את סאלונה ב614 — והסלאווים הרס וחורבן על האיזור. רק אל פסי החוף הדאלמאטי, הצרים והמוקפים ברוב הקֶפם ים, לא הגיעו הפולשים, וכאן הוסיפו להתקיים במידת־מה הסדרים הארגוניים והמסורת התרבותית הרומיים־ביזאנטיים; ראגוזה (ע״ע דוברובניק) נוסדה מחדש בתקופה זו ע״י הבורחים מפני הסלאווים. הקשר עם ביזאנטיון הודק מחדש בימיו של באסיליוס I, אשר הניס ב867 צי סָרָקֶני שצר על ראגוזה, והחזיר את דל׳, יחד עם כל הבאלקאן, לריבונות הביזאנטית. במשך המאות ה10—11 נוצר קשר הדוק בין ערי דל׳ ובין הרפובליקה הוויניציאנית, תחילה מבחינה מסחרית ואח״כ גם מבחינה מדינית. ב1000 ניצח הדוגֶ׳ה של ויניציאה, פִּיֶטרו אורסֶאולו, את השודדים הקרואטיים והנארֶנטאנים, שהציקו לערי דל׳, פינה את הים האדריאטי מצייהם, והוכר על־ידי רוב ערי־החוף כשליט חוקי; ריבונותו של הקיסר הביזאנטי על איזור זה נעשתה פורמאלית בלבד. עם התרופפות השלטון הביזאנטי נעשו ערי דל׳ תלויות בוויניציאה כמגינה עליהן מפני שודדי־הים הקרואטיים, וכן מפני הלחץ המתמיד של הישוב הסלאווי שבסביבתן. באותה תקופה גברה בדל׳ גם השפעתה של הכנסיה הרומית, שתרמה גם היא להתרחקות דל׳ מן המרכז הנוצרי המזרחי ולהתקשרותה עם המערב.

במאה ה11 קמה מלכות דל׳ וקרואַטיה, שאיחדה את החוף הדאלמאטי ועריו עם האיזור הפנימי שמאחוריו, המיושב קרואטים. ב1091 עברה קרואטיה לידיו של לאסְלו מלך־הונגאריה, שתבע לעצמו אף את דל׳; בין הרפובליקה הוויניציאנית ובין מלכות־הונגאריה התחיל מאבק על השליטה בדל׳, שנמשך כ200 שנה. מדי פעם בפעם הצליחה ויניציאה, באמצעות תכסיסים מדיניים או בדרך מלחמות, להחזיר לעצמה כמה מערי־החוף ולרכוש לעצמה כבעלי־ברית את הפֶאודאלים הסֶרביים והקרואטיים, יושבי האיזורים הפנימיים. במשך המאות ה12—13 היה החלק הצפוני של דל׳ נתון רוב הזמן למרות ויניציאה. לערים הימיות ניתנו אוטונומיה וצורת אירגון פנימי לפי דוגמת הרפובליקות הימיות האיטלקיות. במסע־הצלב הרביעי כבש הדוגֶ׳ה הוויניציאני אנריקו דַנדולו (ע״ע) ב1202 את העיר זארה. אחרי נפילת ביזאנטיון והקמת הקיסרות הלאטינית המזרחית ניתנה דל׳ לסטֶפאן, מלך־סרביה הראשון (1217 — 1227). אח״כ לחמו עליה בֶלָה IV מלך־הונגאריה, ויניציאה והנסיכים הסרביים והקרואטיים המקומיים; ויניציאה והפאודאלים הסלאוויים דחקו את הונגאריה מדל׳. לאיוש הגדול מלך־הונגאריה ניצח את ויניציאה וסיפח את כל האיזור הדאלמאטי אל הונגאריה (1357/8). אולם לאחר מותו הציעו השליטים הקרואטיים והדאלמאטיים המקומיים את השלטון לקארל מדוראצו, מלך־נאפולי (1385); הלה נרצח לאחר כמה חדשים של שלטון. בנו לאדיסלאוס, מלך־נאפולי, ניסה ב1403 מבסיסו בזארה למלוך על הונגאריה בסיוע הוויניציאנים. בגלל כשלונו ובהיותו דחוק לכסף נאלץ למכור לוויניציאה את כל דל׳ (חוץ מראגוזה — שהוסיפה להתקיים כרפובליקה חפשית) בעד 100,000 דוקאטים. בין 1409 ל1420 הצליחה ויניציאה לסַפח מחדש את כל דל׳, וזו נשארה בידיה יותר מ300 שנה. הוויניציאנים אירגנו את עריה לפי דוגמת הערים האיטלקיות; הסַפנות והמסחר עברו לידי הוויניציאנים. זו היתה תקופת פריחה לדל׳: החקלאות הגיעה לידי שגשוג גדול; הבטחון בים הושב על כנו; האמנות והמלאכה פרחו, ודל׳ לקחה חלק ברנסאנס האיטלקי.

בשלהי המאה ה15 הגיעו התורכים מן המזרח לדל׳, ומלחמות רבות נערכו ביניהם ובין הוויניציאנים על אדמתה. התורכים לא כבשו את ערי־החוף המבוצרות יפה, אך החריבו לעתים קרובות את פנים־הארץ. המלחמות עם התורכים גרמו נזקים קשים לכלכלתה של דל׳, וביחוד לחקלאות. תושבי־הכפרים הסלאוויים נמלטו בהמוניהם לערים, שהפכו מאיטלקיות לדו־לאומיות. הוויניציאנים החלו להזניח את דל׳ מבחינה כלכלית ותרבותית גם יחד. הארץ נידלדלה, כמעט שלא היו בה בתי־ספר, ובית־הדפוס הראשון לא נוסד בה אלא ב1796. רק בראגוזה נתקיים מרכז רוחני, שהקים משוררים, סופרים ומלומדים (ע״ע דוברובניק).

אחרי חיסול הרפובליקה הוויניציאנית בידי נאפוליון ב1797 נמסרה דל׳ בחוזה־השלום של קאמפו־פורמיו לידי אוסטריה. בחוזה־השלום של פרֶסבורג (1805) נאלצה אוסטריה לוותר על דל׳ לטובת מלכות־איטליה הנאפוליונית.

לאחר מלחמת צרפת־אוסטריה ב1809 סופחה דל׳ ל„גלילות האִלירִיים״ של הקיסרות הצרפתית. מושל המדינה החדשה מטעמו של נפוליון היה המרשאל מארמון, דוכס־ראגוזה, שמילא את תפקידו בהצלחה רבה. לאחר מפלתו של נפוליון החזיר קונגרס־וינה את „הגלילות האִליריים״ לשלטונה של אוסטריה.

מ1815 עד 1848 היתה דל׳ פרובינציה נידחת של הקיסרות ההאבסבורגית. אוכלוסייתה היתה סלאווית ברובה, אלא שבה היתה קיימת שכבה דקה של משׂכילים, שרבים מהם שמעו גם איטלקית, ומקרבם מינתה הממשלה האוסטרית פקידים לשירות בלומבארדיה־ויניציאה. מהפכת 1848 עוררה תסיסה מדינית וניגודים לאומיים אף בדל׳. במחצית השניה של המאה ה19 נתגבשו בדל׳ שני מחנות: הדאלמאטו־וֶנֶטים — בעיקר מבני הבורגנות האיטלקית —, שתבעו אוטונומיה דאלמאטית, ואח״כ שאפו לאיחוד עם איטליה; והדאלמאטו־סלאווים, שהדגישו את אחדותם של שבטי הסלאווים הדרומיים ושאפו להחזרת „המלכות הקרואטית־הסלובֵנית״ במסגרת הקיסרות ההאבסבורגית. הסלאווים אוכזבו מן ההסכם בין השלטון הקיסרי ובין הונגאריה (1867), שלפיו סופחה דל׳ בלבד כאחת מ„ארצות־הכתר״ למחצית האוסטרית של הקיסרות, ואילו קרואטיה וסלאווניה סופחו להונגאריה. מאז עברו הפאטריוטים הסלאוויים הדאלמאטיים לאופוזיציה לשלטון, וזו זכתה בשלהי המאה ה19 לרוב בפארלאמנט הדאלמאטי וכמעט בכל העיריות.

עם פרוץ מלחמת־העולם I נתפשט באוכלוסיה רעיון האיחוד היוגוסלאווי. השלטון הקיסרי כלא את מנהיגי התנועה הדאלמאטו־סלאווית ופירק את רוב העיריות — חוץ מעיריית זארה, שבה היה רוב איטלקי.

אחרי התפוררות הקיסרות האוסטרו־הונגארית בסתיו 1918 הצטרפה דל׳ למדינה היוגוסלאווית המאוחדת, למרות מחאתה של איטליה, שטענה לזכויות היסטוריות על איזור זה. לפי חוזה־ראפאלו בין איטליה ויוגוסלאוויה (1920) קיבלה זו האחרונה את כל דל׳, חוץ מזארה ומובלעה צרה מסביב לעיר. — לאחר פלישת צבאות היטלר ליוגוסלאוויה במלחמת־העולם II (1941) נשתלטה איטליה על כל שטחה של דל׳. לאחר תבוסת הפאשיזם וכניעתה של איטליה (1943) סיפחו הגרמנים את דל׳ כולה ל„מדינת קרואטיה העצמאית״ שבחסותם. ב1944 לחמו הפלוגות הפארטיזאניות של המארשאל טיטו בהרי־דל׳ בגרמנים, ואחרי המלחמה חזרה דל׳ ליוגוסלאוויה כחלק של הרפובליקה הקרואטית.

G. Cattalinich, *Storia della D.*, I–III, 1834/5; G. Zippel, *Die röm. Herrschaft in Illyrien*, 1877; H. Cons, *La province romaine de D.*, 1882; R. Eitelberger v. Edelberg *Die mittelalt. Kunstdenkmale D.s*, 1884; T. G. Jackson, *D., the Quarnero and Istria*, I–III, 1887–1893; P. Pisani, *Les possessions vénétiennes de D.*, 1890; id., *La D. 1797–1815*, 1893; C. Jireček, *Die Romanen in d. Städten D.s*, I–III, 1901–1904; R. W. Seton–Watson, *The Southern Slav Question*, 1911; M. Brückner, *D. u. d. östr. Küstenland*, 1911; G. Prezzolini, *La D.*, 1915; F. Šišić, *Gesch. d. Kroaten*, 1917; id. *Le littoral jugoslave*, 1919; H. F. Brown, *D.*, 1924; L. De Voinovitch, *Histoire de D.*, I–II, 1934/5; G. Gesemaan, *Gesch. D.s*, 1938; G. de Rossi dell'Arno, *D.*, 1940/1; P. Digović, *La D. et les problèmes de l'Adriatique*, 1944; W. Hodgkinson, *The Adriatic Sea*, 1955; A. Rhodes, *The Dalmatian Coast*, 1955.

ח. ק. ב.

דַלְמַן, גּוּסְטַף הֶרְמַן — Gustaf Hermann Dalman

(1855—1941), תאולוג פרוטסטאנטי, בלשן וחוקר א״י. בנעוריו היה דל׳ קרוב לחוגי „עדת־האחים״ של הֶרנהוּט, ובקרבם אף חי את ימיו האחרונים. מ1895 ואילך היה פרופסור ב Institutum Judaicum בלֵיפציג. מ1902 עד 1917 ניהל את המכון האֶוואנגֶלי הגרמני לחקר הקדמוניות בירושלים, ולאחר מכן שימש פרופסור וראש המכון לחקר א״י בגריפסוואלד.

מחיבוריו של דל׳: (א) בתאולוגיה — Der leidende und sterbende Messias („המשיח בסבלו ובמותו״, 1888); Jesaja 53 („ישעיהו נג״, 1914^2); Worte Jesu („דברי ישו״, 1930^2); (ב) בחקר הארמית הא״י (הכוללת, לדעתו, את לשון תרגום־אונקלוס) — Grammatik des jüd.-paläst. Aramäisch („דקדוק הארמית היהודית של א״י״, 1905^5); Aramäische Dialektproben („דוגמאות של ניבים ארמיים״, 1927^2); Aram.-neuhebr. Wörterbuch („מילון ארמי־עברי־תלמודי״, 1922^2); (ג) בגאוגראפיה היסטורית וטופוגראפיה של א״י — Petra („פטרה״, 1901); Neue Petraforschungen („מחקרים חדשים על פטרה״, 1912); Orte und Wege Jesu („מקומות ודרכים של ישו״, 1924^2); Hundert Fliegerbilder aus Palästina („100 צילומים מן האויר בא״י״, 1925); Jerusalem und sein Gelände („ירושלים ושטחה״, 1930); (ד) בפולקלור הא״י — Palästinischer Divan (קובץ שירי־עם ערביים מא״י, עה״י וסוריה, 1901); Arbeit und Sitte in Palästina („עבודה ומנהגים בא״י״, I—VII, 1928—1942). זה האחרון הוא חיבורו החשוב ביותר, שבו נאסף חומר מקיף על ענפי המשק הערבי בא״י על כל המונחים והמנהגים הכרוכים בהם, תוך השוואה מתמדת עם המקורות המקראיים והתלמודיים. — דל׳ כתב אוטוביוגראפיה (1928).

א. ג—ל

דַלְמַן, פְרִידְרִיךְ כְּרִיסְטוֹף — Friedrich Christoph Dahlmann

(1785, ויסמאר — 1860, בּוֹן), מדינאי והיסטוריון גרמני. דל׳, שלמד באוניברסיטאות של קיל וקוֹפֶּנהאגֶן, נתמנה ב1812 לפרופסור להיסטוריה בקיל. הוא היה מן הפעילים והלוחמים למען עצמאותו של מחוז שלֶזוויג־הולשטין ובעד הפרדתו מן הכתר הדני; הדנים האשימוהו שהוא היה מחולל של התנועה הלאומית הגרמנית המכוונת למטרה זו. מ1829 היה דל׳ פרופסור בגֶטינגן, וב1837 היה אחד מ7 הפרופסורים שיצאו במחאה גלויה נגד ביטול החוקה הליבראלית של המדינה ע״י מלך־האנובר (ע״ע גטינגן); בגלל זה פוטר מן האוניברסיטה וגורש מגטינגן. ב1848 היה דל׳ חבר האסיפה הלאומית בפראנקפורט וצידד באיחודה של גרמניה כמלוכה קונסטיטוציונית תחת שושלת ההוהֶנצולרים; הוא אף צורף למשלחת שהציעה למלך פרוסיה את הכתר הגרמני (ע״ע גרמניה, היסטוריה, עמ׳ 451). מתוך אכזבה על כשלון תנועת־האיחוד הלאומית פרש דל׳ מפעולה מדינית, ומכאן עד מותו הצטמצם במחקר ובהוראה של ההיסטוריה באוניברסיטה של בּוֹן. — דל׳ היה עסקן מדיני והיסטוריון כאחד, והשקפותיו ודרכי־מחקרו השפיעו אלו על אלו. הוא היה פאטריוט גרמני קנאי; כנואם גדול ידע להלהיב את שומעיו. הוא היה מיוצריה של אסכולה היסטורית בעלת מגמתיות מובהקת, שנתכוונה להפוך את ההיסטוריה לנשק מדיני למטרות הלאומנות הגרמנית. בשל מגמתיות זו לא רב ערכם המדעי של מחקריו. ביסוד השקפותיו היה ליבראלי, אולם מֵעל הכל החשיב את החזון של מדינה גרמנית חזקה, ואף קבע

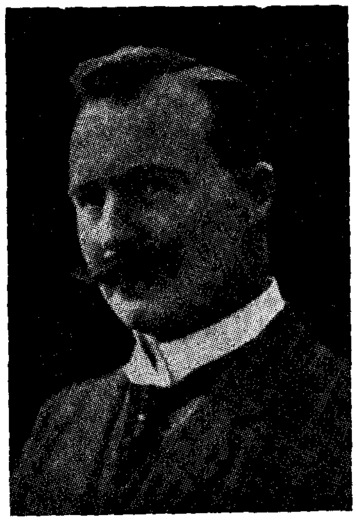
בפירוש, כי „הגרמנים זקוקים לכוח (Macht) יותר מאשר לחירות". — החשוב בתלמידיו היה טרייצ'קה (ע"ע).

מחיבוריו: Quellenkunde d. dt. Geschichte („תורת המקורות להיסטוריה הגרמנית"), 1830, 1932[9]; „תולדות דנמארק, 1840—1843; „תולדות המהפכה האנגלית", 1844; „תולדות המהפכה הצרפתית", 1845 — בשני הספרים האחרונים הטיף לרעיון המלוכה הקונסטיטוציונית.

A. Springer, *F. C. D.*, I-II, 1870/2; H. V. Sybel, *Drei Bonner Historiker*, 1874; M. Christern, *D.s. politische Entwicklung bis 1848*, 1921; O. Westphal, *Zur Beurteilung Hegels u. D.s* (Hist. Zschr. 129), 1924; O. Scheel, *Der junge D.*, 1925; F. Walter, *Die Eigenart d. histor. Politik bei D. u. Treitschke*, 1931; E. R. Huber, *D. u. d. dt. Verfassungsbewegung*, 1937.

א. מ. י.

דלן, נילס גוסטו — Nils Gustav Dalén — (1869—1937), ממציא שוודי. — דאלן למד תחילה חקלאות; אח"כ פנה לטכנולוגיה ולמד מהנדסות בגטבורג ובציריך. הוא עבד במצבר־גאז והבטיח את שימושיהם ע"י החלפת מילוים המקובל הנפוץ במילוי אחר (Agamassan) ע"פ פאטנט צרפתי; וכן המציא וסת אוטומאטי ללחץ־גאז. ב1907 המציא דאלן „שסתום־שמש" ("solventil"), המדליק ומכבה באופן אוטומאטי — ע"פ שינויים תרמיים־סולאריים — פנס, הקשור למצבר־אצטילן. ניצול זה של אור־השמש איפשר את יצירת פנס־האיתות האוטומאטי, שנקרא על שמו של דאלן ושמצא שימוש נרחב במגדלורים ותחנות־איתות אחרות. קצב האיתות בפנס־דאלן הסטאנדארטי הוא לסירוגין: 1/10 שניה אור, 9/10 שניה חושך. על המצאתו הוענק לדאלן ב1912 פרס־נובל לפיסיקה. לממציא עצמו קרה אסון שבועות־מספר לפני הענקת הפרס: בהתפוצצות נפצע קשה ונתעוור בשתי עיניו, אולם המשיך בתיכנון ניסויים עד מותו.

נ. ג. דלן

Ch. Sylwan, *N. G. D.* (Industrifidningen Norden), 1937.

ג. ל.

דלנדר, אנרי אלכסנדר — Henri Alexandre Deslandres — (1853—1948), אסטרונום צרפתי, מאבות האסטרופיסיקה (ע"ע). דל' היה מ1908 מנהלו של מצפה־הכוכבים במדון (Meudon) ומ1927 גם של זה של פאריס. השגיו החשובים של דל' מבוססים על שימושו בחקירות ספקטרוסקופיות באסטרונומיה. הוא חקר את הספקטרום של פני־השמש ופיתח דרך לחקור את הכרומוספירה ואת הפרוטוברנצות באור מונוכרומאטי. הוא המציא ספקטרוהליוגראף וכן מכשיר למדידת מהירויות ראדיאליות באטמוספירה של השמש.

H. Villat, *H. A. D.* (Comptes rendus, 226), 1948.

דלס (Dallas), עיר באה"ב, בצפון־מזרחה של מדינת טכסאס, על גדות נהר טריניטי, הנשפך למפרץ־מכסיקו; 435,000 תושבים (1950). העיר יושבת במרכז של איזור חקלאי עשיר (בעיקר של גידול כותנה) ושל שדות־נפט נרחבים. היא מרכז למסחר ותעשיה, צומת־תחבורה גדול ונמל פנימי. דל' היא אחד השווקים הגדולים ביותר בעולם לכותנה והמרכז העולמי לייצור מכונות להפרדת־כותנה. בעיר נמצאים המשרדים הראשיים של חברות־נפט גדולות, וכן בתי־זיקוק לנפט. התעשיה המגוונת מייצרת מטוסים, חלקי־מכוניות, ציוד לקידוח ולהסקה של נפט, מכשירי מיזוג־אויר, מוצרי־עור, רהיטים, כימיקאלים, חמרי־בניין, מוצרים פלאסטיים, טכסטילים, שמן־כותנה, בשר קפוא. בדל' אוניברסיטה (נוסדה ב1911) וסמינאר לכמרים. בקרבת העיר בסיס גדול של חיל־האויר של אה"ב. — המקום יושב לראשונה ב1841 ונקרא ב1845 ע"ש מי שהיה אז סגן־נשיא אה"ב. ב1856 הוכרה דל' כעיר. ב1900 מנתה 43,000 תושבים; בדור האחרון התפתחה במהירות יחד עם פיתוחם של שדות־הנפט בטכסאס.

דלס, ג'ון פוסטר — John Foster Dulles — (נו' 1888, וושינגטון), משפטן ומדינאי אמריקני. דאלס הוא בנו של כומר פרסביטריאני ונכדו (מצד אמו) של ג'. ו. פוסטר, שר־החוץ בממשלתו של הנשיא הריסון (ע"ע). דאלס למד משפטים בפרינסטון, וכבר בהיותו תלמיד שם נכנס לשטח מדיניות־החוץ, כאשר ליווה את סבו לוועידת־האג השניה ב1907. אחרי גמר לימודיו בפרינסטון המשיך בלימודים בסורבון בפאריס, ובין השאר היה מתלמידיו של ברגסון (ע"ע) בפילוסופיה. במלחמת־העולם I שירת במטה הצבא האמריקני, ואחר־כך נתמנה יועץ למשלחת האמריקנית לוועידת־השלום בוורסאי. הוא היה עד למאבקו של וילסון עם מדינאי אירופה — מצד אחד, ועם הבדלנים האמריקנים — מצד שני, ומאז עומדת בעיית שלום של צדק ושל קבע במרכז עיונו. בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם יצאו לדאלס מוניטין כמשפטן מעמיק וכעו"ד מצליח; יחד עם זה המשיך בהתעניינותו בבעיות יחסי־חוץ והמשפט הבין־לאומי. ב1939 פירסם את ספרו War, Peace and Change („מלחמה, שלום ותמורות"), שבו עירער על הקו הבדלני ששרר בתקופה ההיא באה"ב; הוא הדגיש, שאין לקיים את שלום העולם ע"י שמירה על המצב הקיים בלבד, ושיש הכרח ב„תמורות בדרכי־שלום"; לשם מניעת מלחמות הציע שיתוף־פעולה הדרגתי בין העמים ע"י הקמת מפעלי־שלום.

דאלס היה קשור כל ימיו במפלגה הרפובליקנית. אעפ"כ מינה אותו הנשיא רוזוולט לחבר במשלחת האמריקנית לוועידה שהכינה את מגילת האו"מ. ב1950 פירסם דאלס את ספרו War or Peace („מלחמה או שלום"), שבו הוא דן במלחמה הקרה בין אה"ב ובין ברה"מ ומציע תכנית מקיפה לבלימת התפשטות ההשפעה הקומוניסטית תוך שימוש במנגנון האו"מ ובריתות בין מעצמות־המערב; יחד עם זה הוא מדגיש את הצורך בהתעוררות מוסרית־דתית והצטיידות רוחנית של העולם המערבי לשם התגברות על האידיאולוגיה והתעמולה הקומוניסטית. — ב1951 השתתף דאלס במשלחת האמריקנית למו"מ על השלום עם יאפאן.

במלחמת־הבחירות ב1952 ערך דאלס את מצע מדיניות־החוץ של המפלגה הרפובליקנית, ואחרי נצחונו של איזנהאואר נתמנה שר־החוץ („מזכיר־המדינה"). מיד התחיל

בפעולות לחיזוק מבנה אירגון־ההגנה של מדינות מערב־אירופה, ביקר במזרח התיכון — בכלל זה גם בישראל —, בהודו ובפאקיסטאן, ואחרי השגת הסכם שביתת־נשק בקוריאה חתם על חוזה־הגנה בין אה"ב ובין קוריאה הדרומית.

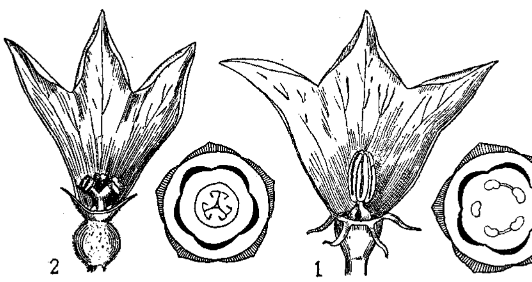
במרכז מדיניותו של דאלס עומד המאבק עם ברה"מ בזירה הבינלאומית, שבו הוא רואה בעיה גורלית לעתידה של האנושות, מאחר שהקומוניזם נראה בעיניו כאיום לא על אה"ב בלבד אלא על ערכי־האדם בכלל. לפי שיטתו חייבות מעצמות־המערב, כדי להצליח בהתמודדות זו, להיות מוכנות ללכת „עד גבול תהום־המלחמה" — בכוונה ברורה למנוע מלחמה: „אם פוחד אתה לגשת לתהום, אתה אבוד". מתוך דאגה למניעת התפשטות ההשפעה של ברה"מ התנגד דאלס ב1956 למבצע הצבאי של אנגליה וצרפת בסואץ ועמד גם על הוצאת כוחות ישראל מחצי־אי סיני. מדיניותו של דאלס במזרח התיכון התגבשה ב„דוקטרינת־איזנהאואר", המבטיחה עזרה כלכלית וצבאית למדינות האיזור שתוקפנות קומוניסטית מאיימת על עצמאותן. יחד עם זה אין דאלס נמנע ממאמצים להידברות בין המערב ובין המזרח, בעיקר בשטח הפיקוח על הנשק האטומי כשלב ראשון להגבלת הנשק בכלל.

דאלס הוא נוצרי־פרוטסטאנטי אדוק, ואף פעיל בפעולות הכנסיה. השקפותיו הדתיות מטביעות חותמן גם בעמדתו המדינית.

י. פ. כ.

דְּלַעַת (Cucurbita), סוג צמחים ממשפחת הדלועיים (ע"ע), המכיל כ25 מינים, אשר רובם מוצאם מן האיזורים החמים של יבשת־אמריקה. רוב המינים הם חד־שנתיים (C. ficifolia היא רב־שנתית), שיחיים או משתרעים, בעלי נטיה להשתרשות במפרקים. העלים לרוב מפורצים והקנוקנות מסועפות. הצמחים הם חד־ביתיים, והפרחים בודדים בחיקי העלים, והם צהובים וחד־מיניים: האבקניים בעלי עוקץ ארוך והעֱליניים בעלי עוקץ קצר. הפרי — ענבה בשרנית גדולה, עפ"ר בעלת דופן מוצקת; היא מגיעה לפעמים למשקל של עשרות ק"ג. פירותיהם של מינים תרבותיים משמשים למאכל־אדם כירקות טריים או משומרים, וכן לאביסה; הזרעים של זנים אחדים ניתנים לפיצוח, וכן נעשה בהם שימוש מצומצם להפקת שמן. המינים התרבותיים מגודלים היום באיזורים החמים והממוזגים.

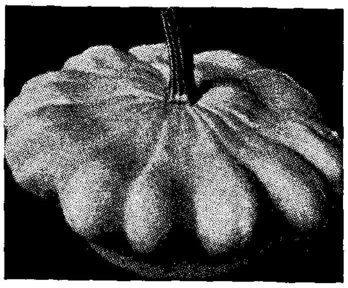
דל'־השדה (C. pepo) היא המין המצוי ביותר. ההרכב הכימי הממוצע של החלק הבשרני האכיל של פירותיה הגדולים (ב%): סוכר 2.7, עמילן 0.7, תאית 0.5, חלבון 0.6; הערך הקאלורי (ל100 ג'): 15. לפעמים מגיע אחוז הפחמימות עד 5, אחוז החלבון — עד 1, והערך הקאלורי — עד

דלעת־השדה, פרחים (אחרי הסרת הכותרת בחלקה העליון) וריאגראמות שלהם. 1—פרח אבקני; 2—פרח עֱליני.

דלעת־השדה, ענף פורח

20. מין זה מרובה זנים וצורות־פרי; כולם מצטיינים בעוקץ־פרי קשה ומצולע, שאינו מתרחב במקום חיבורו עם הפרי; שפת הזרעים חלקה. דל'־השדה מסוגלת לעמוד בפני מזג־אויר קריר — אם כי לא בפני כפור —, ולפיכך היא המבכירה בין מיני הדלועיים בא"י. — אחת מצורותיה היא **דלעת־הנוי** (C. pepo var. ovifera), צמח־נוי מטפס, בעל פירות זעירים ומגוונים.

דלעת־השדה (זן Custard), הפרי

דל'־הגנה או **קישות** (C. moschata; קִשּׁוּא בפי העם) משמשת למאכל־אדם ולאביסה. מין זה מצטיין בעמידותו בפני מחלות, אך רגיש לקור יותר מדל'־השדה. במין זה עוקץ־הפרי קשה ומתרחב במקום חיבורו עם הפרי; הזרעים בעלי שפה קרומית דקה.

הזנים השונים של **הדל' הגדולה** (C. maxima) משמשים למאכל או למספוא. צמח זה עמיד יותר לקרה מאשר הקודם. מין זה הוא בעל גבעולים רכים ולא מצולעים; עוקץ־הפרי עגול ומעובה ע"י שכבת־שעם רכה.

המין C. ficifolia ידוע כצמח תרבותי עוד מזמנים קדם־היסטוריים, והוא מגודל עוד היום ברמות הגבוהות שבאיזורים משווניים באמריקה. מין זה מצטיין בעמידותו הרבה בפני הקור ובדרישותיו הפוטופריודיות: אין הוא פורח אלא כשהיום קצר. בגלל עמידותה בפני מחלות רקבון צוואר־השורש, משתמשים בC. ficifolia באדמות הנגועות במחלות אלו בהולאנד ככַנָּה לקישוא־הגינה (המלפפון) ולדלועיים רגישים אחרים. — המין הידוע כדל'־הבקבוק אינו — לאמיתו של דבר — מסוג הדל' (ע"ע דלועיים).

מיני הדל' הם מצמחי־התרבות העתיקים ביותר. קליפות־

הפרי, עקצי־הפרי והזרעים משתמרים יפה וניתנים לזיהוי בנקל באתרים ארכאולוגיים. חלקי דל׳־השדה וC. ficifolia נמצאו באיזורים שונים ביבשת־אמריקה בשכבות המיוחסות לתקופה הסמוכה ל3000 לפסה״נ. לעולם הישן לא הגיעה הדל׳ אלא לאחר גילוי אמריקה.

מ. זהרי – א. פאהן, צמחי התרבות של ישראל, תשי״ז; J. M. Hector, *Introduction to the Botany of Field Crops*, 1935; L. H. Bailey, *The Standard Cyclopedia of Horticulture*, 1942; T. W. Whitaker – G. W. Bohn, *The Taxonomy Genetics, Production and Uses of the Cultivated Species of Cucurbits* (Econom. Bot. 4, 52–81), 1950; L. H. Bailey – E. Z. Bailey, *Hortus Second*, 1956; T. W. Whitaker, *The Origin of the Cultivated Cucurbita* (The Amer. Naturalist 90, 171–176), 1956.

ע. ג.

דֶלְפּ, אַלְפְרֶד — Alfred Delp — (1907, מַנְהַים — 1945, ברלין), כומר ופילוסוף קאתולי גרמני. דלפ היה מבית פרוטסטאנטי, אולם כבר בגיל 15 קיבל עליו את הקאתוליות ובן 18 היה לישועי. ב1935 פירסם את ספרו הראשון, Tragische Existenz („אֶכּסיסְטֶנציה טראגית״) — ביקורת על הפילוסופיה של הסופיות מיסודו של מ. הַיְדֶגר (ע״ע). אחרי תום לימודיו לכמורה עבד זמן קצר כמומחה לשאלות סוציאליות בביטאון הישועי „קולות־הזמן״, עד שנאסר הביטאון ע״י הנאצים ב1941. אח״כ שימש דלפ ככומר בבוגנהאוזן, פרוורה של מינכן, והתבלט בדרשותיו הלוהטות.

א. דֶלְפּ

מ1942 ואילך לקח חלק בתיכנון עתידה של גרמניה, שנערך בחוג המתנגדים לשלטון הנאצי. דלפ נאסר בסוף יולי 1944, אחרי כשלון נסיון ההתנקשות בחייו של היטלר בידי שטאופנברג (ע״ע גרמניה, היסטוריה, עמ׳ 479), שרוב חברי חוגו של דלפ היו במגע עמו. דלפ נידון למוות והוצא להורג זמן מועט לפני התמוטטות השלטון הנאצי.

„האל שׂגיא־הכּוֹח״ היה הנושא שבחר דלפ למחזור דרשותיו ב1943, כשהשעה היתה משחקת ל„כוח לא־אמיתי״; הן מכוּונות נגד המתכוונים למרוד באל ונגד התמיכה שזכו בה הללו, בין השאר, מצד רוב נציגי המדע. דרשות אלו הופיעו לאחר מותו של דלפ בקובץ Christ und Gegenwart („כריסטוס וההווה״), 1949, הכולל גם מאמרים על בעיית משמעותה של ה„היסטוריה״ והערכה מפורטת על הפילוסופיה הדיאלוגית (ע״ע דיאלוגית, פילוסופיה). גם הספר Der Mensch und die Geschichte („האדם וההיסטוריה״), 1943, מוקדש להבנה הפילוסופית של מעמד האדם בהיסטוריה; דלפ מטעים, שהשער שבו זוכים להגיע מסופיותם של החיים בתחום ההיסטוריה אל מעמד החיים הנצחיים — הוא שער־המוות.

הרשימות שרשם דלפ בחדשים האחרונים לחייו, בהיותו במאסר, הופיעו בשם In Angesicht des Todes („נוכח פני המוות״), 1947, 1956[5]. הגותו בחינוך האדם, בעתיד עמו ועתידה של אירופה ובסדרים הנצחיים של הבריאה ושל החסד האלוהי הצטיינה בדייקנות, בהעמקה ובריכוז מחשבתי עד יומו האחרון. רשימות אלו נשתמרו ע״י כומר בית־הסוהר, שדלפ מסר אותן לידיו.

A. D. — Kämpfer, Beter, Zeuge. Letzte Briefe u. Beiträge v. Freunden, 1955.

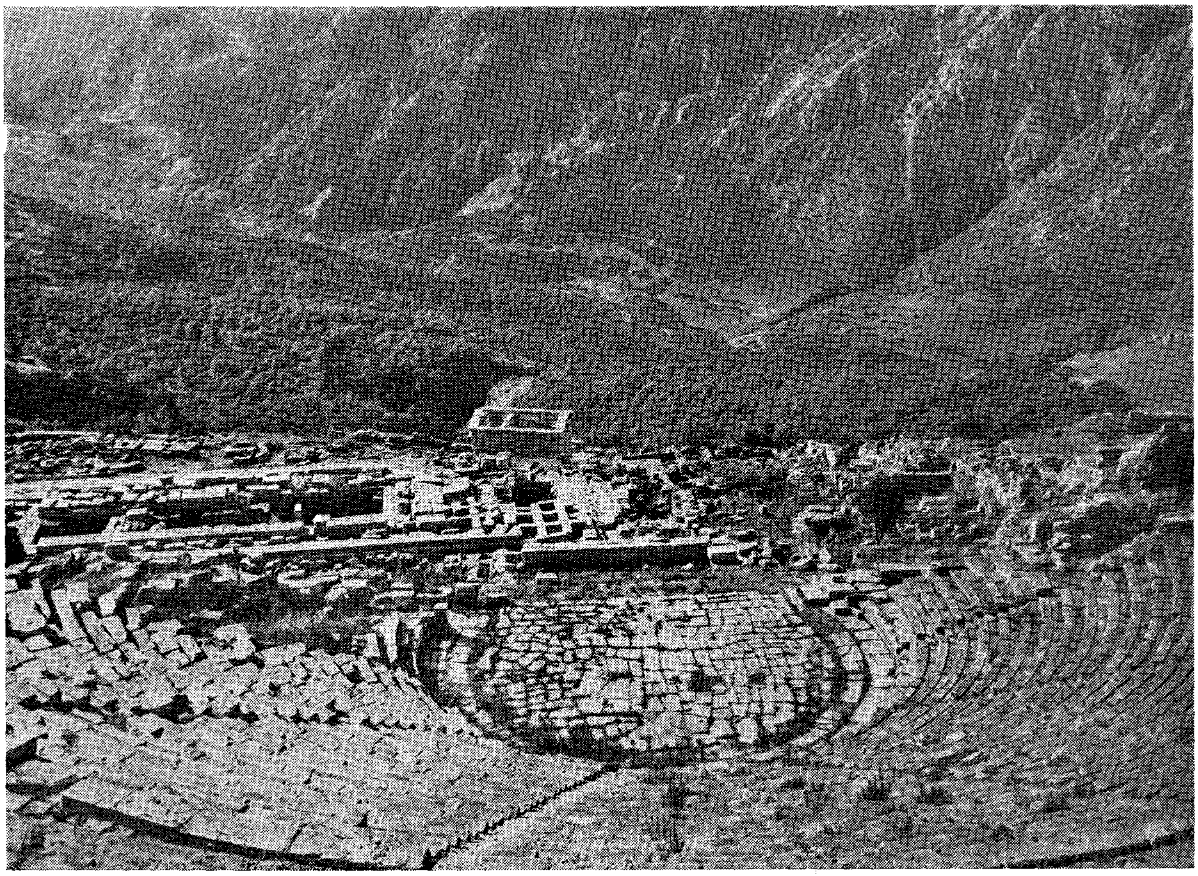
א. ע. ש.

דֶלְפוֹי (Δελφοί), עיר ביוון העתיקה, במחוז פוֹקיס, מקום מקדש אפולון ואוֹרקוּלוֹם שלו. העיר יושבת על מדרגות בגובה 570 מ׳ מעל פני־הים; מעליה — סלעים תלולים משלוחות הפארנאסוס, ומתחתיה — גיא עמוק, שבו זורם נחל־פְּלֵיסטוס. הנוף מקצתו פראי וזעום, וכולו אומר כבוד והוד. — את התחלותיו של מקדש דל׳ יש לייחס לתקופה המיקֵנית (המאה ה14 לפסה״נ). שם המקום נקרא בכתבי־הומרוס פיתו (Πυθώ). הפולחנים העתיקים של אלי האדמה והים — גֵיאה, פּוֹסֵידוֹן ותֶמיס — נדחקו שם ברבות הימים ע״י פולחן אפּוֹלוֹן (ע״ע), הורגו של הדרָקון פיתון (פתן); לאחר מכן נתוסף לו פולחנו של דיוניסוס (ע״ע).

מקדש דל׳ היה מן המקדשים המפורסמים בעולם העתיק. לידו נערכו אחת לארבע שנים המשחקים הפיתיים — חגיגות ספורטיביות לזכר נצחונו של אפולון על פיתון. אולם בעיקר נתפרסמה דל׳ בשל האוֹרַקוּלוּם (ע״ע) המהולל שבה: פיתיה, כוהנת במקדש־אפולון, היתה יורדת לאֲדיטון (ἄδυτον), מבנה שמתחת לאדמה בשטח המקדש, יושבת שם על חצובה ונכנסת לאֶקסטאזה — אמיתית או מבויימת. הכוהנים (προφῆται, „נביאים״) היו קולטים את מילמולה של פיתיה, משווים לדבריה צורה והֶקשר מובנים ומוסרים אותם בחרוזים — ולאחר מכן בפרוזה — לדורשים את דבר־האל. האוראקולום נענה לשאלות בענייני ייסוד מושבות (בעיקר במאות ה7—6 לפסה״נ), בשאלות טקס דתי, בבעיות אישיות, וביחוד בבעיות מדיניות; האוראקולום של דל׳ היה לפעמים גורם חשוב לגבי הכרעות פוליטיות־היסטוריות ביוון. למרות הדו־משמעיות הזהירה, שבה היתה דל׳ נוהגת לנסח את פסקיה, ניכר שבדרך־כלל היתה תומכת

כוהנת אפולון בדֶלפוי יושבת על החצובה (ציור על אגרטל)

דֶלפוי: מראה כללי (לפנים—התיאטרון; מאחריו—מקדש אפולון; מאחרי המקדש—בית־אוצר האתונאים)

בצד האוליגארכי במאבקים הפנימיים ביוון, ולעתים קרובות היא נראית כמשרתת את האינטרסים של ספארטה. תהילתה של דל׳ חרגה מתחומי העולם ההֶלֶני, ואליה פנו בשאלות מכל חלקי העולם שהיו ידועים באותם ימים. — מקדש דל׳ היה מקושט בסיסמאות: „דע את עצמך" ו„כל יתיר כנטול דמי", והן שהטביעו בו את החותם המוסרי „האַפוליני" המיוחד לו.

בתולדותיו המדיניות של המקדש משתקפות כל התמורות בתולדות המדינות הזעירות ביוון. ב590 לפסה"נ, בימי „מלחמת־הקודש" הראשונה, פרקה דל׳ את עולה של שכנתה קְריסה. כשנשׂרף מקדש־אפולון הקדום ב548, קיבלה על עצמה משפחת האַלקמַיאונידים המיוחסת, שגורשה מאתונה, לבנותו מחדש. בימי מלחמות־הפרסים לא האמינה דל׳, כנראה, בסיכויי ההתנגדות לפרסים ורמזה בצורה שקופה על הכניעה; אך לאחר נצחונם המפתיע של היוונים ידעה להסתגל מהר למצב החדש ולטשטש את עמדתה ה„דפטיס־טית" הקודמת. כשנחרב המקדש שנית (ב370) — על־ידי רעידת־אדמה —, נבנה מחדש מכספי תרומות, שנאספו בכל רחבי יוון. בימי „מלחמת־הקודש" השניה (355—346) שדדו הפוקים את אוצר המקדש והשתמשו במתנות־הנדבה לצרכי המלחמה. — בימי עלייתה של מוקדון שוב עמדה דל׳ מנגד למאמצי ההתנגדות הלאומית היוונית; היא הכירה מיד בעָצמתם המתרחבת של פיליפוס ואלכסנדר, ואף ניצלה אותה לטובתה. בשעת פלישת הקֶלטים (ב278) ניצלה דל׳ בדרך נס — ע"י רעידת־אדמה וסופות־שלגים. — המקדש הוסיף להתקיים אף בתקופה הרומית, אע"פ שנשדד בידי סולה ונירון; תיאור מפורט ממנו ניתן ע"י פ א ו ס א נ י א ס במאה ה2 לסה"נ. השלטת הנצרות ברומא המזרחית שׂמה קץ לקיומה של דל׳: סמוך ל390 לסה"נ נסגר המקדש ע"י תֶאוֹ־דוֹסיוס I, והוא חרב, כנראה, בראשית יה"ב.

מ1840 ואילך נערכו בידי אַרכֶאולוגים חיפושים ובדיקות בתחום חָרבות דל׳. ב1880 גילה וזיהה הצרפתי ב. אוסוּליֶה (B. Haussoulier) כמה מחרבות אלה על סמך התיאור הקלאסי של פאוסאניאס. תחילה היו חפירות שיטתיות מן הנמנעות, מאחר שהכפר קאסטְרי היה מפוזר על פני כל השטח. ב1891 נמסרה זכות החפירה לביה"ס הצרפתי לאַר־כאולוגיה, שהצליח לפנות את תושבי הכפר ולייַשבם מחוץ לתחום המקדש. ב1892 הוחל בחפירות בהנהלתו של ת. אומוֹל (Th. Homolle; מת ב1927); הן הביאו לידי השֵׂגים גדולים, אך עוד לא נסתיימו עד היום.

היום ידועה לנו הטופוגראפיה של העיר העתיקה בבירור. תחום מקדש־אפולון הוא מַלבֵּן על פני שטח משופע, מוקף חומה. מן הכניסה עולה למקדש בפיתולים דרך מרוצפת, שבחלקה הראשון מוצבות משני צדדיה אנדרטות־נצחון. לאחר מכן באים בתי־אוצר של ערים יווניות שונות, שבהם היו מניחים מתנות־נדבה שלא נמצא להן מקום במקדש עצמו; מקצתם מצטיינים בקישוטים פלאסטיים עשירים ביותר. בחלקה העליון עוברת הדרך על פני מקדש גַיאה וסלעה של לֶטוֹ ומגיעה לַ„גורן" — רַחבה, שבה נערכו המחוֹ־לות. המקדש עצמו (מן המאה ה4 לפסה"נ), המוקף 6×15 עמודים, היה עומד על מדרגה נרחבת; הבניין לא נשתמר במצב טוב. לפני המדרגה עמדה חצובת־הזהב הגבוהה על עמוד־נחשים — נדבת היוונים אחרי נצחונם על הפרסים. מן המבנים שלמעלה מן המקדש — תיאטרון מן התקופה ההלניסטית (ל5,000 צופים) ואולם־האסיפות של הקנידיים (מן המאה ה5 לפסה"נ), המפורסם בשל ציורי־הקיר שבו —

מעשי ידי פוליגנוֹטוס. בתחום המקדש נמצאו מתנות־נדבה לאלפים, כדים ופסלים, כולם מטיב משובח. בדל׳ נמצאו כמה מהיצירות האמנותיות היווניות הנעלות ביותר — פסלי קְלֶאוֹבִּיס וּבִיטוֹן, הספינכס הנאכּסית (מן התקופה הארכאית הרמה), הרַכָּב (פסל־ברונזה מן המחצית הראשונה של המאה ה5), פסל אנטינוֹאוס (מימי אדריינוס). — בחפירות נתגלה עוד תחום מקדשה של אַתֵנֵי, הכולל שרידים של שני בתי־מקדש, מבנה עגוֹל (תוֹלוֹס) מן המאה ה4 לפסה״נ — שהוא נאה ביותר, אולם תפקידו אינו ידוע —, וכן כמה בתי־אוצר. עוד נמצאו הגימנסיון, הכולל פאליסטרה ובית־מרחץ (מן המאה ה4 לפסה״נ), וכן איצטדיון, המכיל 7,000 מקומות (מן המאה ה2 לפסה״נ).

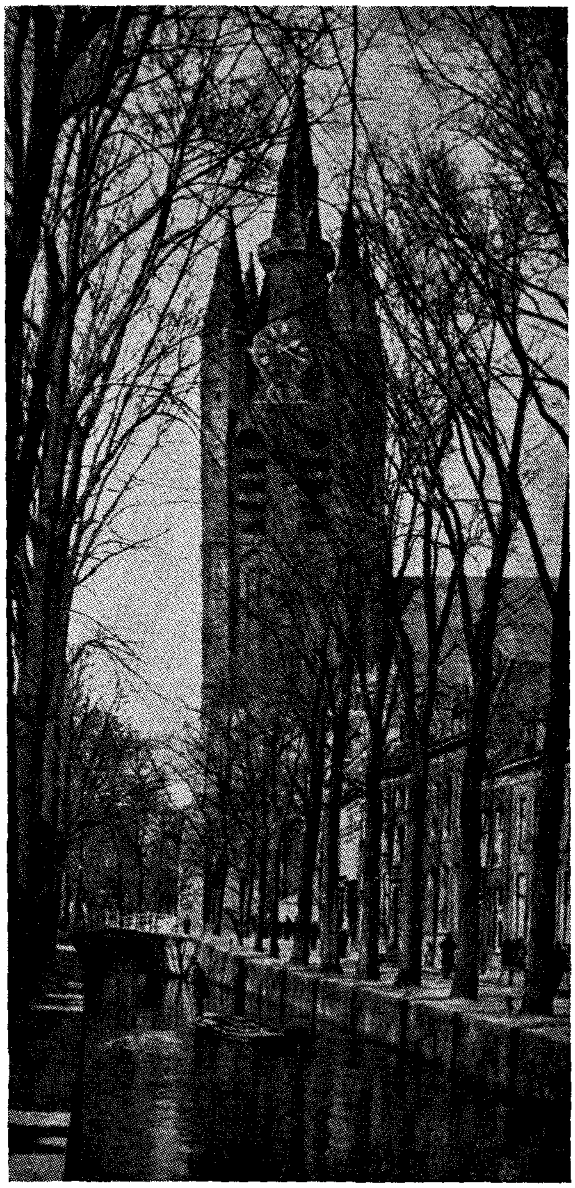
D. (P-W, RE, I–IV. Suppl. IV), 1901, 1924; L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, IV, 1902; *Fouilles de D.*, I–XV, 1902 ff.; E. Bourguet, *Les ruines de D.*, 1914; id., *D.*, 1925; F. Poulsen, *D.*, 1920; id., *Delph. Studien*, 1924 ff.; G. Karo, *Die Gestaltung d. delph. Heiligtums*, 1923; G. Daux, *D.*, 1936; P. de la Coste-Messelière, *Au Musée de D.*, 1936; id., *D.*, 1943; H. W. Parke, *A Hist. of the Delphic Oracle*, 1939; M. P. Nilsson, *Gesch. d. griech. Religion*, I, 1941; H. W. Parke – D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle*, I–II, 1957; W. G. Forrest, *Colonisation and the Rise of D.* (Historia 6, 160–175), 1957.

פ. פ. כ.

דֶלְפְט (Delft), עיר בהולאנד, בפרובינציה הולאנד הדרומית, על נהר־סכי (Schie), בסמוך להאג; מחוברת ע״י תעלה עם רוטרדאם. 69,000 תושבים (1956). דל׳ קיימת מן המאה ה11, והיא אחת הערים העתיקות והיפות ביותר בהולאנד. בחלקה העתיק עוברות תעלות צרות לרוב. יש בה בניינים מפורסמים מסוף יה״ב והרנסאנס. במאות ה17—18 היתה מפורסמת בכלי־החרסינה שלה; עם כיבוש העיר ע״י הצרפתים בסוף המאה ה18 התנוונה תעשיה זו. היום יש בעיר, נוסף על תעשיית כלי־חרסינה שהתפתחה מחדש, תעשיות חשובות אחרות: ייצור כימיקאלים, מוצרי־מתכת, זכוכית, שמני־מאכל, שמרים, סיגרים, משקאות חריפים, מוצרי־עור. בעיר קיים שוק לבקר ולמוצרי־חלב. בדל׳ נמצא הטכניון החשוב ביותר בהולאנד.

דֶלֶק, כל חומר־גלם להפקת אנרגיה בצורת חום ע״י תהליך של ב ע ר ה (ע״ע); במובן רחב יותר — כל חומר שגילגוליו מסוגלים להפיק אנרגיה של חום. במובן זה המושג רחב ביותר וכולל חמרים מסוגים שונים — מזבל־בהמות עד אוראן ומימן כבד.

השימוש בדלק ליצירת א ש (ע״ע) הוא מגילוייו היסודיים ומתנאי אפשרותו של כל קיום אנושי — להבדיל ממציאות בהמית, ואפשר שהוא ראשיתו של ההווי האנושי בכלל. תחילה שימש הדלק לאדם לבישול אָכלו (ואח״כ לאפיה) ולחימום משכנו (מערתו או ביתו) ולטכניקות מסויימות של הציוויליזאציה הקְדַם־מדעית והקדם־תעשייתית: הפקת מתכות מִבְּצָרֵיהן בקנה־מידה צנוע, צריפת מתכות ויציקתן, מלאכות הקדרות, הנפחות, קליית סיד ושׂרפת לְבֵנים, תהליכי כביסה וצביעה וכיו״ב. המהפכה המדעית־תעשייתית בשלהי המאה ה18 ותחילת המאה ה19 גררה מפנה מכריע בצריכת הדלק, ואף היתה מותנית בהגדלה עצומה של אספקת דלק, שהיא הולכת ונמשכת, לייצור האנרגיה המכאנית והחשמלית, בתעשיה ובתחבורה ובשימוש היום־יומי. ב ע י י ת ה ד ל ק היא היום עיקרה של בעיית מ ש ק ־ ה א נ ר ג י ה (ע״ע אנרגיה, עמ׳ 673—677), שהיא

דֶלְפְט: רחוב ותעלה

בעיית קיומה של הציוויליזאציה החברתית־טכנית בצורתה הנוכחית. כל מקורות־האנרגיה האחרים, כגון אלה של המים הזורמים, של הרוח הנושבת, של קרינת־השמש הישירה, אינם תורמים היום אלא אחוז קטן לאספקת האנרגיה. לפיכך קיימת הקבלה בין צריכת האנרגיה הטכנית לכל נפש (ע״ע אנרגיה, עמ׳ 676) — המדד להתפתחות הציוויליזאציה הטכנית בכל ארץ — ובין צריכת חמרי־דלק לפי הארצות (לוח 1).

ל ו ח 1

צ ר י כ ת ־ א נ ר ג י ה ל פ י א ר צ ו ת

א ר ץ	צריכה לנפש (מיליון קאלוריות בשנה)
אה״ב	60
בריטניה	33
ברה״מ	17
צרפת	10
יאפאן	9
ישראל	7
הודו	3

לשם השוואה יצויין, שכמות האֶנרגיה המסופקת לאדם ממזונו („הדלק לגוף החי") היא בממוצע כ1 מיליון קאלוריות לשנה.

מעט הדלק הנדרש במשק הפרימיטיווי בא ממקורות שמתחדשים מטבעם, ובדרך־כלל אין קצב צריכתו עולה על קצב ההתחדשות: בארצות מיוערות — מעצים; בהודו — מזבל־פרות; במשק הערבי־כפרי — מעשׂבים ושיחים של הבַתה והגַריגה ומגֶפת־זיתים. הכמויות העצומות של דלק, הדרושות לחברות המפותחות מבחינה טכנית, באות ברובן המכריע ממקורות פוסיליים (=אוצרות־אדמה), שהם מטבעם מקורות חד־פעמיים, ז"א חמרים שנצטברו ונשמרו בחיק־האדמה במשך תקופות של מיליונים עד מאות־מיליונים בשנים ושהתחדשותם תוך זמן מועט אינה אפשרית. לסוג הזה שייכים הפחם, הנפט וגאז־האדמה. ניצולם של אוצרות אלה התחיל רק בתקופה החדישה: של הפחם —בסוף המאה ה18, של הנפט — במחצית השניה של המאה ה19. הניצול הולך וגובר בקצב מחריד: מעריכים, שעכשיו צורֵך האדם בכל שנה כמות דלק פוסילי שנצטברה בתהליך גאולוגי של מיליון שנים.

כל דלק — חוץ מהדלק הגרעיני (ע"ע אטומית, אנרגיה) — מורכב מפחמן ופחמימנים, בתוספת קטנה של חמרים אורגאניים אחרים; לכן שרפתו נותנת בעיקר דו־תחמוצת הפחמן ומים. סוגים שונים של דלק טבעי מכילים כמויות שונות של מים ושל חמרים מינראליים, שאינם נשׂרפים ואינם מנוצלים להפקת חום. ערך־ההסֵק הוא מספר הקאלוריות המשתחררות בשרפת קילוגראם אחד של דלק מסויים.

לוח 2

הערך הקאלורי של סוגי־הדלק העיקריים

סוג הדלק	ערך־ההסק (kcal/kg)
עץ	5,000 — 4,000
פחם־אבן	8,000 — 6,000
נפט	11,000 — 10,000
גאז־אדמה	12,000

אָפני שימושו וערכו השימושי של דלק נקבעים לא ע"י הגורם הכמותי של ערך־ההסק בלבד, אלא בעיקר ע"י גורמים איכותיים: מצב־צבירתו; אופן שריפתו — קלות־ההדלקה ומהירות־הבעֵרה; חמרי־הלווי שבו, וכו'. סוגי הדלק — מהם מוצקים, מהם נוזלים, מהם גאזים. סוגי הדלק המוצק הם: העץ וסוגי הפחם, ובמידה מצומצמת — כְבול ואבן־ביטומן. עיקר סוגי הדלק הנוזל הם מקטעים של שמן־האדמה (נפט); במידה מצומצמת משתמשים גם בספירט. סוגי דלק גאזי הם: גאז־האדמה ותזקיקים גאזיים מפחם (גאז־המאור) ומנפט („בוטאגאז"), ובמידה מצומצמת — מוצרים טכניים־סינתטיים, כגון גאז־פחמים, גאז־גנראטור, אֲצֶטילֶן ומימן.

„דליקותו" של חומר־דלק נערכת לפי „נקודת־ההדלקה" שלו — הטמפרטורה המינימאלית הנדרשת לשם הפעלת הבערה — ולפי מהירות הבערה, שהיא הקובעת במידה רבה את הטמפרטורה המאכסימאלית שאפשר להשיגה בבערה זו. לעומת זה אין קשר ישיר בין הדליקות של חומר־דלק ובין כמות־החום שניתן להפיק משרפת כמות מסויימת של דלק זה. הדליקות תלויה בנדיפותו של הדלק, או באחוז החומר הנדיף שבו, או בכמות החומר הנדיף הנוצרת כתוצאה מהתפרקותו מחמת חימום; הגורם האחרון הוא הקובע לגבי דלק מוצק או נוזל שאינו בר־אידוי. דלק בצורת גאז מסוגל להתערבב בחמצן־האויר, מה שמאפשר בערה נִפחית; ואילו דלק כחומר מלוכד — מוצק או נוזל — אינו מסוגל להתקשר עם חמצן אלא על־פני שטחו, והבערה מתפשטת בהדרגה משטח־הפָנים פנימה. לפיכך מהירות־הבערה מוחשת מאד בדלק מוצק ע"י טחינתו לאבקה ופיזורה כאבק, ובדלק נוזל — ע"י פיזורו בטיפות דקות. — מובן מאליו, שנוכחותם של מים או עירבוב בחמרים לא־דליקים מפחיתים הן את הדליקות והן את ערך־ההסק של הדלק.

מכל הבחינות הללו ניתנים סוגי־דלק שונים להשבחה ע"י טיפולים ועיבודים טכניים שונים: ייבוש; טחינה לאבקה, או — להפך — דחיסת אבקה לגושים מלוכדים; זיקוק; פיחום; פיצוח — שבירה תֶרמית של מולֶקולות גדולות למולקולות של חמרים נדיפים; וכן טיפולים כימיים, כגון הידרוגֶנאציה או דֶהידרוגֶנאציה, ועוד. אולם השיטות להשבחת הדלק ולשיפור שימושו כאמצעי לסיפוק אנרגיה הן עצמן תהליכים הצורכים אנרגיה ומכַלים דלק.

בשעה זו עדיין באה רוב האנרגיה לצרכים טכניים מן הדלק המוצק. העץ הוא ללא־ספק הדלק הראשון של האדם, והוא אף שימש דלק עיקרי בכל מקום עד המאה ה19; שימוש זה הביא לידי השמדת היערות. פחם־עץ שימש להפקת מתכות מבצריהן. את מקומם של העץ ופחם־העץ ירש הפחם המינראלי — בעיקר פחם־אבן, ובמקצת גם פחם־חום (ליגְניט).

כל סוגי הדלק המוצק מכילים המרים מינראליים, המשתיירים אחרי הבעֵרה בצורת אֵפר (ע"ע); לפיכך כל תנור, כּור או כבשן, המוסק בדלק מוצק, טעון סילוק־האֵפר מפרק לפרק או באופן רצוף, דבר הגורם להוצאות ניכרות. בערה זו אף יוצרת עשן, ולפעמים גם גאזים מרעילים (כגון SO_2), העשויים לגרום הפרעה או נזק לאדם ולצומח בסביבה. גורם אחר, הקובע במידה רבה את שימושיותו ואת ערכו המשקי של הדלק המוצק, הוא הגאוגראפי־תחבורתי. בדרך־כלל אין מקומות מקורותיו של הדלק המוצק (יערות; מכרות־פחם) זהים עם מקומות צריכתו העיקרית. עצים מושטים כקורות בודדות או מחוברות לדוברות במורדות נהרות, וכדוברות הם ניתנים להיגרר גם על פני ימים. אספקת פחם מצריכה דרכי־תחבורה ואמצעי־תובלה — מסילות־ברזל ורכבות; כבישים ומכוניות; ספינות —, שקיומם והפעלתם צורכים דלק והוצאות שימושם עשויות להשפיע במידה מכרעת על מחיר הדלק. מרכזי התעשיה הכבדה, שעיקרה הפקת ברזל ופלדה, קמו כולם באיזורי מכדות־הפחם ולא באיזורי מכרות־הברזל, מאחר שכדאי יותר להביא את בצרי־הברזל אל הפחם מאשר את הפחם — הקל והתופס נפח רב — אל בצרי־הברזל. גם הכנסת הדלק למיתקני הבערה (כגון התנור הרם או מחסן־הדלק של ספינה) דורשת עבודת־ידיים או עבודת־מכונה.

מכל הבחינות האלו יש יתרון מכריע לדלק הנוזל מן הדלק המוצק. הנפט ותולדותיו אין בהם אפר כמעט, והם נשׂרפים כליל למוצרים גאזיים. נזילותו של הדלק מאפשרת להזרימו בקלות ובמהירות למרחקים גדולים ע"י מערכת של צינורות, וכן להטעינו בדרך ההזרמה במיכלי־הדלק. מִסיבות

אלו מגדילה החלפת הדלק המוצק בנוזל את יעילות העבודה ואת פריונה, ומשום כך התחיל הנפט לדחוק את הפחם מכל ענפי הטכניקה והתעשיה. אולם נוסף על כך יש חשיבות מכרעת למיקטעים הנדיפים בטמפרטורה נמוכה או בינונית, שניתן להפיקם מן הנפט הגלמי (ע"ע בנזין) ושיוצרים תערובות נפיצות עם אויר: על תכונה זו מושתת שימושם כדלק למנועים של שרפה פנימית, ומבחינה זו אין הדלק המוצק יכול לשמש תחליף לנוזל.

לדלק הגאזי יש אותם יתרונות שיש לנוזל, אלא שחלוקתו, איחסונו ושימושו מצריכים מבחינה טכנית מערכת מורכבת יותר — ועפ"ר אף בעלת ממדים גדולים יותר — של מיכלים וצינורות.

לוח 3

תפוקת־הדלק העולמית בשנת 1956/7

סוג הדלק	מיליון טונות
פחם לסוגיו	1,800
נפט ותולדותיו	800
גאז־אדמה	230

תפוקת הפחם, העומד עדיין בראש כל סוגי הדלק, הולכת וגדלה בעולם בקצב איטי; עתודות־הפחם הידועות גדולות ועשויות להספיק — לפי קצב הצריכה של היום — למשך אלף שנים ויותר. לעומת זה תפוקת הנפט נמצאת בקו־עליה תלול; העתודות בנפט מצומצמות ומספיקות לעשרות שנים בלבד. מניחים, שהדלק הגרעיני ישלים בעתיד את החסר.

חידוש בתחום הדלק הוא הדלק להנע סילוני: תרכובות כימיות מוצקות או נוזלות, שנחשבו עד עתה כעניין למחקר מעבדתי בלבד, עלולות ליהפך למוצרים של התעשיה הכימית הכבדה עם התפתחות הטיס הסילוני והטי־לים הסילוניים. לסוג זה של חמרים שייכים ביחוד הבורנים (ע"ע בור).

הדלק הגרעיני מפיק אנרגיה ע"י בקיעת הגרעין. לבקיעה ניתנים הגרעינים: של U235, המצוי באוראן הטבעי בשיעור של 0.7%; Pu239, המופק בראקציה גרעינית מU238; U233, המופק בראקציה גרעינית מתוריום. הפעו־לות שנעשו עד עכשיו לשימוש בדלק הגרעיני לאספקת כוח מושתתות על הראשון שבחמרים אלה. עתודות הדלק הגרעיני בעולם הן, לכאורה, גדולות מאד ונראות כמבטיחות אספקה לצרכי־האדם לאלפי־שנים רבות. אולם בידוד האוראן מבצריו בדרגת־הטוהר הדרושה, ובמידה גדולה עוד הרבה יותר — בידוד האיזוטופ U235 מן האוראן הטבעי, הם תהליכים קשים מאד; לפי שעה הדלק הגרעיני עדיין יקר מאד. על זה מתוסף המחיר הגבוה של חמרי־עזר, כגון מים כבדים, גראפיט טהור, מתכות נדירות וכו', שהם נדרשים לכור. אחרי ש„נשרף" חלק קטן של הדלק הגרעיני, יש להעביר את כל ה„אפר" דרך תהליך־טיהור מורכב ויקר, כדי לסלק את מוצרי־הפירוק ולהחזיר את המתכת הטהורה לכור. בהקמת המיתקנים יש להתחשב, בין השאר, בסיכון הרב הנגרם לסביבה ע"י המוצרים הראדיואקטיוויים, שהרחקתם וגניזתם עשויה ליהפך לבעיה חמורה במידה שכמותם תלך ותגדל; מלבד זה צורך המיתקן כמות עצומה של מי־קירור (וע"ע אטומית, אנרגיה).

תחנת־הכוח הראשונה, המספקת לתוך הרשת זרם חשמלי בקנה־מידה גדול (יותר מ100,000 קילו־ואט) מכוח דלק גרעיני, הוכנסה לשימוש באנגליה (בקולדר הול [Calder Hall]) ב1957, ולפי השמועה — הוקמה תחנה כזאת גם בברה"מ. ההשקעה שנדרשה להקמת תחנת קולדר הול היתה גדולה פי 3—4 (לכל קילו־ואט של הספק) מזו הנדרשת לתחנה המופעלת ע"י דלק רגיל (פחם או נפט). עדיין מוקדם להגיד, אם השימוש בדלק גרעיני זה יוכל להביא בעתיד — גם אחרי שיפורים וייעולים של השיטה — לאספקה זולה יותר של אנרגיה מזו המושתתת על השיטות של העבר וההווה. — יש שיקולים בדבר ניצול הU233, המופק מן התוריום הטבעי; הPu239, ששימש יסוד לפצצה האטומית (ע"ע), עדיין איננו משמש דלק להפקת אנרגיה לצרכי־שלום.

למרות כל הקשיים אין כל ספק, שיחול מעבר מחמרי־הדלק המסרתיים לדלק גרעיני, ושהשימוש בזה האחרון יגיע לממדים גדולים תוך כדי דור אחד. אמנם בארצות המבורכות בפחם יוסיפו עוד זמן רב להקים תחנות־כוח המופעלות ע"י הפחם הזול; מעריכים, שבאה"ב עדיין יופקו ב1975 — כשתצרוכת האנרגיה המשוערת תהיה פי 3 מהנוכחית — 65% מהאנרגיה החשמלית מפחם ורק 7.5% מדלק גרעיני. אולם באנגליה, שאינה יכולה להגדיל את תפוקת הפחם במידה הדרושה, ובארצות אחרות שמצבן דומה, תפותח האנרגיה הגרעינית מתוך הכרח בקצב מזורז. מניחים, שאחרי 1965 תבוסס כל תוספת בייצור החשמל באנגליה על אנרגיה גרעינית.

שיחרור של אנרגיה גרעינית ע"י מיזוג גרעיני מימן כבד לגרעיני הליום הוא תהליך שאינו יוצר „אפר" ראדיו־אקטיווי, ושה„דלק" הדרוש לו מצוי בכמויות בלתי־מוגבלות (במי־הים). אם יתאפשר ביצוע ראקציה זו — המנוצלת בפצצת־המימן — בצורה מווסתת, עשוי דבר זה לפתור את בעיית הדלק לצרכי האדם לצמיתות.

הדלק בישראל. התצרוכת בדלק בישראל היא כמעט כולה בנפט ותולדותיו. פחם ותולדותיו נצרכים למטרות מיוחדות בלבד ובכמויות מצומצמות מאד. מהמספרים שבלוח 4 יוצא, שהצריכה השנתית של אנרגיה לנפש בישראל היא נמוכה ביחס (השו' לוח 1).

לוח 4

צריכת הדלק בישראל בשנת 1956/7

סוגי הדלק	טונות
גאזי־נפט מנוזלים	25,000
בנזין	180,000
קרוסין	170,000
שמן סולר	200,000
שמן־דלק	600,000
ביטומן	25,000
ס"ה: נפט ותולדותיו	1,200,000
סוגי התצרוכת	
ייצור חשמל	330,000
צרכי תחבורה	200,000
ייצור חמרי־בניין	200,000
צריכה תעשייתית אחרת	300,000
צריכה ביתית	170,000
ס"ה	1,200,000

רובו ככולו של הדלק הנצרך בישראל הוא חומר־יבוא. מקורות־הדלק של ישראל עצמה דלים ביותר. הארץ דלת עצים וחסרה מכרות־פחם לגמרי. הכבול, המצוי בכמות מצומ־צמת בביצת־החולה, הוא מרובה־אפר וערכו כדלק מועט. על חוף ים־המלח, מצפון לסדום, נתגלו מרבצים של אבן ביטומנית, שערך־ההסק שלה אינו אלא כ1,200 קאלוריות

לק"ג. זיקוק הנפט ממנה קשה, והניצולת הכללית שניתן להפיק ממנה אינה מגיעה אלא כדי תצרוכת-הנפט הארצית ב1—2 שנים. חיפושי הנפט בישראל, אשר בהם הוחל בקנה-מידה שיטתי ב1955, לא העלו עד עתה אלא שדות-נפט מצומצמים בדרום; ניצולם המלא לא יספק אלא כ10% מן התצרוכת הארצית במשך שנים מועטות.

וע"ע אטומית, אנרגיה; אנרגיה, משק ה-, עמ' 674—677; אספלט; בנזין; כבול; מאור; נפט; עץ; פחם.

P. C. Putnam, *Energy in the Future*, 1953; G. H. Daniel, *Britain's Energy Prospects*, 1955; Current Science (India), March 1956; N. Landsdell, *The Atom and the Energy Revolution*, 1958.

ה. ה.

דֶּלֶקְלִיז, לוּאִי-שַׁרְל — Louis-Charles Delescluze — (1809—1871), מהפכן צרפתי. דל' החל את פעולתו הציבורית כרפובליקני-קיצוני בימי מלכותו של לואי פיליפ. הוא השתתף בהתקוממות ביוני 1832, וב1836 נאלץ לברוח מצרפת לבלגיה; ב1840 חזר לצרפת וחידש את פעולתו באופוזיציה הרפובליקנית. דל' לקח חלק פעיל גם במהפכת 1848 ונתמנה ע"י הממשלה הזמנית כפרֶפֶקט (מושל) של 2 דפארטמֶנטים בצפון-צרפת. עם פניית הממשלה ימינה עבר לאופוזיציה ויסד את כתב-העת "La Révolution Démocratique et Sociale". עם כשלון ההתקוממות ב1849 ברח לאנגליה. ב1853 חזר לפאריס, נתפס ע"י השלטונות ונשלח לעבודת-פרך לקַיֶן. ב1859 חזר, כשהוא לקוי בבריאותו, אך מלא מרץ ברוחו. דל' חידש את פעולתו העיתונאית, נאסר מחדש, שוב ברח לבלגיה ולא חזר לצרפת אלא עם מפלתו של נאפוליון III בספטמבר 1870. ב1871 נבחר לאסיפה הלאומית, ולאחר שזו קיבלה את תנאי-השלום עם גרמניה — חזר לפאריס ונבחר לקומונה הפאריסאית, ובה פעל בכמה תפקידים מרכזיים. נסיונו הציבורי הרב, יָשרו והאידיאליזם שלו העמידוהו בשורה הראשונה של מנהיגי הקומונה. דל' ניסה להכניס סדר כלשהו באדמיניסטראציה הפרועה של הקומונה. במאי 1871, כאשר גבר המצור של צבאות ממשלת-וֶרסַי על פאריס ומצב הקומונה נעשה מיואש, לקח לידיו את הנהלת מחלקת הבטחון. התנהגותו האישית בשבועות האחרונים של הקומונה זכתה להערצה כללית. ב25 במאי, כשנוכח דל' שהמפלה וודאית, ענד את הסרט האדום של חבר-הקומונה וניצב, ללא נשק, במרום באריקאדה שעליה התנהל קרב עז ביותר; הוא נהרג בו במקום בכדורי צבאות-הממשלה המסתערים.

דל' לא ראה את עצמו כסוציאליסט, ואף לא כ„אינטרנאציונאליסט", דוגמת רבים מאנשי הקומונה. לפי הגדרתו היה יעקוביני — בעצם דמוקראט רפובליקני קיצוני וחסיד של רפורמה סוציאלית. — דל' חיבר זכרונות מגלותו בקַיֶן: De Paris à Cayenne, journal d'un déporté (1869).

P. Lissegaray, *Histoire de La Commune de 1871*, 1896[2]; Ch. Prolès, *Les hommes de la révolution 1871*, 1898; E. Lepeletier, *Histoire de la Commune*, 1910; Л. Лурье, Портреты деятелей Парижской Коммуны, 1942.

א. לי.

דֶּלְקַסֶּה, תֵּאוֹפִיל — Théophile Delcassé — (1852—1923), מדינאי צרפתי. דל' התחיל בפעילותו המדינית כרפובליקני שמאלי; הוא היה מתומכיו של גַמְבֶּטה (ע"ע), ואח"כ השתייך למפלגה הראדיקאלית. זמן-מה שימש כמזכירו של חבר-פארלאמנט עשיר, ואח"כ נשא את אלמנתו לאשה, ועי"ז הבטיח לעצמו אי-תלות כלכלית וחברתית. בשנות ה90 כיהן בכמה תפקידי-מפתח במשרד-המושבות, ומ1898 עד 1905 היה שר-החוץ בכל הממשלות של אותן השנים. דל' עיצב מחדש את מדיניות-החוץ של צרפת ושינה את כיוונה: במקום מגמתם של ז'יל פֶרִי (ע"ע) וחבריו להשלים עם תוצאות התבוסה של 1871, לבוא לידי הסכם עם גרמניה באירופה ולהרחיב תמורת זה את שלטונה של צרפת באפריקה, אפילו במחיר של סיכסוך עם בריטניה — שאפו דל' ועוזרו קַמבּוֹן (ע"ע) לרכז את כוחותיה של צרפת באירופה נגד הסכנה האורבת לה מגרמניה ולרכוש את בריטניה ואת איטליה כבעלות-ברית לקראת המאבק ההכרחי המחודש עם גרמניה. ע"י ציר-צרפת ברומא, ק. בַּרֶר, פעל דל' להפגת המתיחות ששררה בין צרפת ואיטליה מאז כיבוש תוניסיה ועשה ב1900—1902 שורה של הסכמים עם איטליה בעניין צפון-אפריקה, וכן הגיע לידי הסכם עם ספרד בעניין מארוקו.

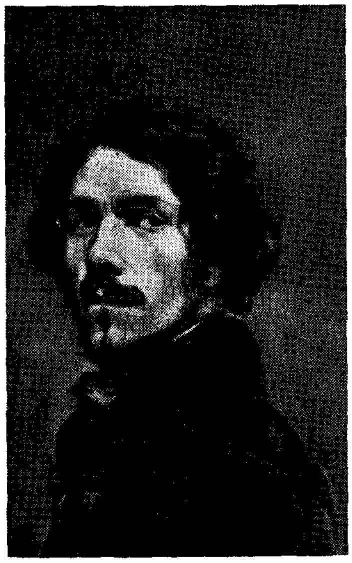
בימי משבר פאשודה ב1898 הניע דל' את חבריו בממשלה לוויתורים לבריטניה ולהסכם עמה בדבר חלוקת הסודאן בינה ובין צרפת. בזה נעשה צעד ראשון להסכם כולל בין צרפת ובין בריטניה, אשר סיכל את התכנית לכריתת ברית אנגלית-גרמנית. ב1904 נכרתה ברית „ההסכמה הלבבית" (Entente cordiale) בין צרפת ואנגליה, שבה ניתנה לצרפת יד חפשית במארוקו. כשניסתה צרפת ב1905 לחזק את השפעתה במארוקו על סמך הסכם זה, נתקלה בהתנגדותה הנמרצת של גרמניה, אשר איימה במלחמה. דל' היה מוכן להסתכן במלחמה, אולם חבריו בממשלה סברו שאין צרפת מוכנה למאבק, וביחוד לא האמינו — בניגוד לדל' — בעזרתה של בריטניה; בלחץ הגרמנים נאלץ דל' להתפטר. במשך שנים אחדות לא היה פעיל בזירה המדינית, ורק ב1911 חזר לממשלה בתפקיד שר-הצי, וב1913 יצא כשגריר-צרפת לפֶטֶרבּוּרג ופעל שם להידוק הברית הרוסית-צרפתית. עם פרוץ מלחמת-העולם I הצטרף לממשלה הלאומית ושוב ניהל בה את מדיניות-החוץ עד 1916, כשנאלץ להתפטר סופית בעקבות כשלון הקו המדיני והצבאי של בעלות-הברית בבאלקאנים, שדל' נחשב כאחד האחראים לו.

A. Mévil, *De la paix de Francfort à la conférence d'Algésiras*, 1909; id., *D.: son œuvre* (Rev. polit. et parlement., 1924); G. Reynald, *La diplomatie française: l'œuvre de M. D.*, 1915; E. Barrère, *La chute de D.* (Rev. des Deux Mondes, 1932); Ch. W. Porter, *The Career of D.*, 1936; A. Bach, *D.s Sturz* (Berl. Monatsh. 1937); E. Berger, *Die grosse Politik D.s*, 1939; J. F. Parr, *Th. D. and the Practice of the Franco-Russian Alliance 1898–1905*, 1931; A. Neton, *D.*, 1952.

מ. ז'.

דֶּלַקְרוּאָה, (פֶרְדִינָן-וִיקְטוֹר-) אֶזֶ'ן — (Ferdinand-Victor-) Eugène Delacroix — (1798—1863), צייר, רַשָּם וליתוגראף צרפתי. דל' מוחזק בנו של איש-הקוֹנוֶנט ומיניסטר-הדירקטוריון שארל דל'; אך יש סברה, שאמו הרתה אותו לטַיְרַן (ע"ע). דל' קיבל חינוך טוב ומילדותו נראו בו כשרונות אמנותיים — הן למוסיקה והן לציור; בהשפעת רישומיו של גוֹיָה (ע"ע) הכריע ב1814/15 לצד הציור. הוא למד באולפניהם של הקלאסיציסטן ז'. ב. פ. גֶרֶן (J. B. P. Guérin) ושל א. ז'. גְרוֹ (ע"ע), וכן עבד לעצמו, עשה תחריטים ע"פ רפאל ורובנס והכין ציורים לכתבי-עת. ב1822 הציג דל' בתערוכה את תמונתו „דאנטה

ווירגיליוס" — ע"פ „התופת" של דאנטה. מיד נעשתה תמונה זו סלע־מחלוקת בין הקלאסיציסטים והרומאנטיקנים. ב1824 צייר את „הטבח בכיוס" בעקבות השמדת אוכלוסיית האי ע"י התורכים כפעולת־עֳנשין על מרד היוונים. ב1831 הציג את תמונתו „החירות נוהגת את העם למיתרסים" — בעקבות מהפכת־יולי; כאן נעשים האשה הצעירה, המסתערת על המיתרסים ובידה הדגל משולש־הצבעים, ועמה הגברים הסובבים אותה — שהם בני־פאריס טיפוסיים — סמלים של מלחמת־החירות; זוהי יצירה אפיינית לרומאנטיקה. באותן השנים צייר דל' אף תמונות על נושאים דתיים ועל נושאים היסטוריים, וכן מראות מיצירות שיקספיר וגתה, דיוקנות, מראות נוף והווי — שכולם מתארים פרטים בעולמו של רומאנטיקן.

א. דלאקרואה: דיוקן עצמו

ב1832 ערך דל' מסע למארוקו. השמש האפריקנית, הממזגת את כל הצבעים בלהטה, הצמחיה התת־טרופית על רקע קירות לבנים־מבהיקים, ערבים בלבושיהם, אימת־האפלולית שבסימטאות — כל אלה היו לדל' לחוויה עמוקה, שרישומיה ניכרים בתמונות רבות משלו. עניין מיוחד מצא דל' בשכונות־היהודים, ואף בא במגע אישי קרוב עם יהודים; עדות לכך הן תמונותיו הגדולות „החתונה היהודית" ו„כלי־זמר יהודים במוגדור".

לאחר שובו לפאריס הציג ב1834 את „האסיר בשיון" — ע"פ יצירתו של בירון. לאחר־מכן שוב נוצרו תמונות על נושאים מן ההיסטוריה העתיקה ומן ההיסטוריה של יה"ב (כגון „כיבוש קושטא בידי הצלבנים", 1841); תמונות על נושאים דתיים; עוד תמונות על נושאים מיצירות שיקספיר, וכן מן הרומאנים של וולטר סקוט; „סירת דון חואן המיטרפת בים" (1841), בעקבות שירו של בירון; דיוקנות, וכן תמונות־דומם לוהטות, שבהן מתוארים פירות ופרחים, לעתים קרובות על רקע של נוף. — החל מ1833 צייר דל' תמונות־קיר גדולות באולמים ציבוריים, שבהן תיאר — ברוח האופטימיזם ואמונת־הקידמה של דורו — את תולדות נצחון התרבות על הברבריות, כגון התמונה על תקרת הגאלריה הגדולה בלובר — נצחונו של אפולון על הפיתון (1851).

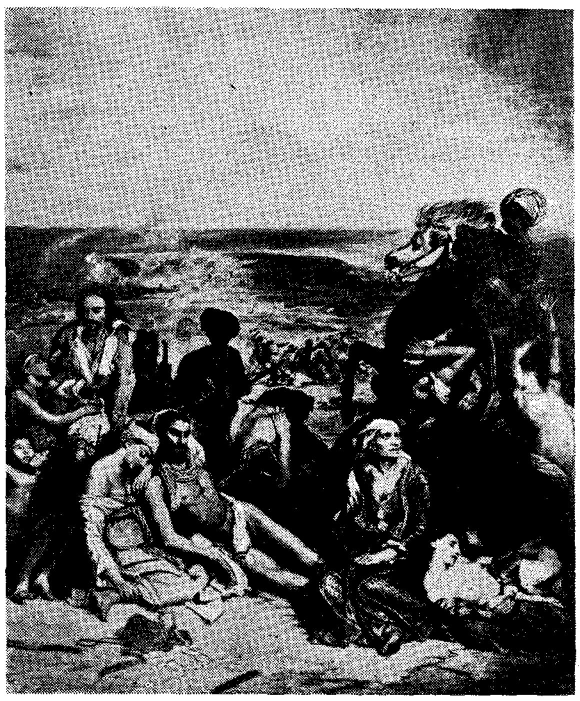
כגראפיקן יצר דל' ב1827 ליתוגראפיות ל„פאוסט" (תמ': ע"ע גרפית, אמנות, עמ' 664), שעוררו בגתה תחילה תמהון ולאחר־מכן התפעלות; ב1834 — ליתוגראפיות ל„המלט" של שיקספיר, ב1838—1843 — ליתוגראפיות ל„גץ פון ברליכינגן" של גתה.

לאחר שובו ממארוקו בילה דל' את רוב ימיו בפאריס. כבר ב1831 נתמנה לאביר לגיון־הכבוד, וב1855 הועלה לדרגת מפקד אותו מיסדר. בעשר שנות חייו האחרונות נתמוטטה בריאותו וחלשה עליו דעתו. אולם בני הדור הצעיר באמנות — ביניהם מנה (ע"ע) — ראו בו דוגמה ומופת לעצמם. — דל' הניח אחריו יומן, שבו רשומים עיסוקיו יום־יום, וידויים אמנותיים, דברי־ביקורת והרהורים מעמיקים על טכניקת הציור.

מפעל־חייו של דל' כולל 853 תמונות בצבעי־שמן, 1,505 תמונות בפאסטל ואקווארל, 6,629 מיתוות־יד, ויצירות גראפיות ואילוסטראציות לאין מספר. בהתפתחות אמנותו יצא מרובנס; לפי דברי עצמו העריך את רמבראנט יותר מאשר את רפאל, אך גם האחרון — וכן מיכלאנג'לו — השפיעו עליו השפעה מרובה. להתפתחות סיגנונו תרמו אח"כ קונסטבל (ע"ע) וטרנר (ע"ע), שבהשראתם פיתח את כשרונו המיוחד לצייר ב„מטאטא שיכור" — בצבעים שכתמיהם הסמיכים מביאים את התרגשות יוצרם לידי ביטוי ישיר. את הקומפוזיציות שלו בנה דל' — כרובנס — לא בשיווי־משקל אידאלי קלאסיציסטי, אלא בתנועות אלכסוניות מלאות להט. דל' גדול בכוח־ההבעה היוצא מגדר הרגיל, בדינאמיקה המלהיבה, באימה ובחדוות־הנצחון שבתמונותיו. אולם כמה מדיוקנותיו מצטיינים בקומפוזיציה בהירה ובהרכב־צבעים מדוייק ומרוסן.

בחייו חשבו אותו חסידיו לגדול אמני־הדור, ואילו האקדמיקנים — חסידי אנגר (ע"ע) — התקיפו אותו; בשעתה פילגה מחלוקת זו את אנשי־הרוח בפאריס לשתי מחנות. הוגו שלל את הדל', ואילו בודלר העריץ אותו. בסופו של דבר היה דל' לאבי הציור המודרני. אע"פ שהפאתוס התיאטראלי המצוי ביצירותיו האדירות זר לנו היום. — דל' התנגד בהחלט לראליזם של קורבה (ע"ע); לעומת זה היה קורו (ע"ע) קרוב ללבו יותר. אולם דל' עצמו דחה בחריפות את מושג הרומאנטיקה לגבי יצירתו ואישיותו, מאחר שכל סוג של הגדרה נראה לו כצימצום חופש־היצירה.

יומנו של דל' (Journal) יצא ב3 כרכים, 1893/5, [2]1932;

א. דלאקרואה: הטבח בכיוס (1824)

איגרותיו יצאו במקובץ ב[2]1880. כל יצירותיו הספרותיות בהוצאה חדשה — ב1923.

A. Robaut – E. Chesnau, *L'œuvre complet d'E. D.*, 1885; E. Dargenty, *D. par lui-même*, 1885; M. Tourneux, *E. D.*, 1886; G. Moreau, *D. et son œuvre*, 1893; D. Bussy, *E. D.*, 1907; C. Mauclair, *E. D.*, 1909; J. Meier-Graefe, *E. D.: Beiträge zu einer Analyse*, 1913, 1922[3]; R. Escholier, *D.*, I–III, 1927–1929; F. Gysin, *E. D.*, 1929; H. Graber, *Der junge D.*, 1938; M. Florisoone, *E. D.*, 1948; U. Christoffel, *E. D.*, 1951.

פ. ש.

דַלְקְרוֹז, (אֶמִיל) זַ'ק־ — (Émile) Jaques-Dalcroze — (1865, וינה — 1950, זֶ'נֶווה), מוסיקאי־פדגוג שוויצי. דל' למד מוסיקה בפאריס מפי לֶאוֹ דֶלִיב (ע"ע) ובווינה מפי בְּרוּקְנֶר (ע"ע) ופוקס; ב1892 נתמנה לפרו־פסור להארמוניה בקונסרוואטוריון של זֶ'נֶווה. נוסף על פעולתו המרובה בקומפוזיציה, הקדיש את עצמו לטיפול בבעיות החינוך המוסיקאלי, ופעולותיו בשטח זה יצאו להן מוניטין ברחבי־העולם. דל' הוא מייסדה של האֶוּרִית־מיקה — שיטה המבוססת על תיאום בין החשיבה המוסיקא־לית ותנועות הגוף; יש בה משום רֶאקציה נגד האימון הטכני בשימוש וירטואוזי בכלים, שהפך בסופו של דבר לאימון לשמו תוך ניתוק הזיקה החיה ליצירה המוסיקאלית. בעזרת תלמידים מתנדבים עשה דל' ניסויים בהגשמת רעיו־נותיו, ואת פרי ניסוייו הציג לראשונה בצורה שיטתית ב1905; בשנה שלאחריה ערך את הקורס הראשון למורי־המוסיקה. ב1910 הקים בהֶלֶרַאוּ שעל־יד דרֶזְדֶן אולפן והפך אותו למרכז הפדגוגיקה המוסיקאלית, שאליו נהרו המוני מורים. עם פרוץ מלחמת־העולם I חזר דל' לשוויץ ויסד את מוסד ז'אק־דל' בז'נווה. כבר ב1912 הציג את שיטתו באנגליה, וב1913 נוסד „ביה"ס הלונדוני לאֶוּריתמיקה ע"פ דל'". מאז נוסדו כמעט בכל הערים הגדולות ואף בערי־שדה של אירופה, וכן במקומות רבים באמריקה, מרכזים פדגוגיים לשיטה החדשה, המשמשים עד היום — בשינויים אחדים, שנעשו פה ושם — יסוד לחינוך המוסיקאלי. — רעיונותיו של דל' נעשו חשובים מאד אף לריקוד האמנותי, שכן תרגילי־הריכוז, הכרוכים באירגון ריתמי מפותח ביותר, נודע להם ערך עקרוני לגבי כלכלת תפקידי השרירים בתנועות־הגוף. שיטת־דל' מבוססת על קשר הדוק בין המוסיקה והריקוד, כשהמוסיקה אינה משמשת מסגרת לריקוד, אלא מופיעה בצדו כשותף ליצירה אמנותית אחידה. לגבי המוסיקאי־גרידא נעשות תנועות־הגוף לא אמצעים לטכניקת־הביצוע בלבד, אלא לפעולה שהיא נולדת מן החשיבה המוסיקאלית וכפופה לצרכי הביצוע.

חיבוריו העיקריים של דל', שבהם הסביר את שיטתו, הם: Méthode Jaques-Dalcroze (1907—1914); Le rhytme, la musique et l'éducation („קצב, מוסיקה וחי־נוך", 1920). הוא אף חיבר קומפוזיציות מרובות, בין השאר כמה אופרות, פאנטומימה, שירי־מקהלה, 2 קונצ'רטות לכי־נור, מוסיקה קאמרית וזמרים רבים.

י. טל

דַלֶקֶת (לאט' inflammatio), בפאתולוגיה — תגובה רקמ־תית על גירויים הגורמים נזק בגוף. היכולת להגיב על גירויים היא תכונה יסודית של האורגאניזם החי: כל סבך היחסים שבין החי וסביבתו מבוסס על תכונה זו. מבחינת מהות הגירויים ועָצמתם אפשר להבדיל בין גירויים פיסיולוגיים — שאינם מוציאים את הגוף מכלל פעילותו התקינה, ובין גירויים פאתולוגיים — גורמי נזק ותגובה פאתולוגית. קיים מעבר הדרגתי בין שני סוגי הגירויים, הפיסיולוגיים והפאתולוגיים, וקו־הגבול אינו ברור תמיד. לא כל גורמי־נזק מעוררים תגובות דלקתיות. יש גורמים שאינם מעוררים אלא תגובות תְאִיוֹת („תהליכים ניווניים"), כלומר: כל תא ותא בגוף מגיב כשהוא־לעצמו ע"י שינויים והפרעות במבנהו ובחילוף־החמרים שלו; התגובות הניוו־ניות נקראות גם בשם „תגובות סבילות" (פאסיוויות). לעומת זאת, התגובה הדלקתית היא תגובה פעילה (אַק־טיווית), תגובה של צְבִיר־תאים (רקמה) המגיב בצורה מאורגנת ומסודרת, תגובה אשר משמעותה הביולוגית היא בדרך־כלל ההתנגדות לגורם־הנזק, ולעתים קרובות — הר־חקתו או הריסתו או ביטול השפעתו.

רבים נוטים לזהות את מושג הדל' עם מושג הזיהום בחידקים. דעה זו מוטעית היא: אמנם החידקים הם גורמי־הדל' המצויים ביותר, אולם תהליכים דלקתיים רבים נגרמים ע"י גורמים מן העולם הדומם, כגון גורמים כימיים (למשל: חומצות צורבות) או פיסיקאליים (מֶכאניים, תֶרמיים, הקר־נות); כגורמי־דל' יכולים לפעול גופים זרים שחדרו לגוף או פגעו בו, או גם חמרים שנוצרו בגוף עצמו ע"י חילוף־חמרים מופרע (למשל: חומצת־שתן).

הדל' כבר היתה מוכרת לרופאי התקופה היוונית־רומית. וקֶלסוס ציין את ארבעת סימניה העיקריים: rubor (אודם), calor (חמימות), tumor (תפיחות), dolor (כְאֵב) — הסימ־נים החיצוניים המובהקים של הדל' החריפה. גאלֶנוּס הוסיף לרשימה זו עוד סימן: functio laesa, כלומר פעילות מופרעת.

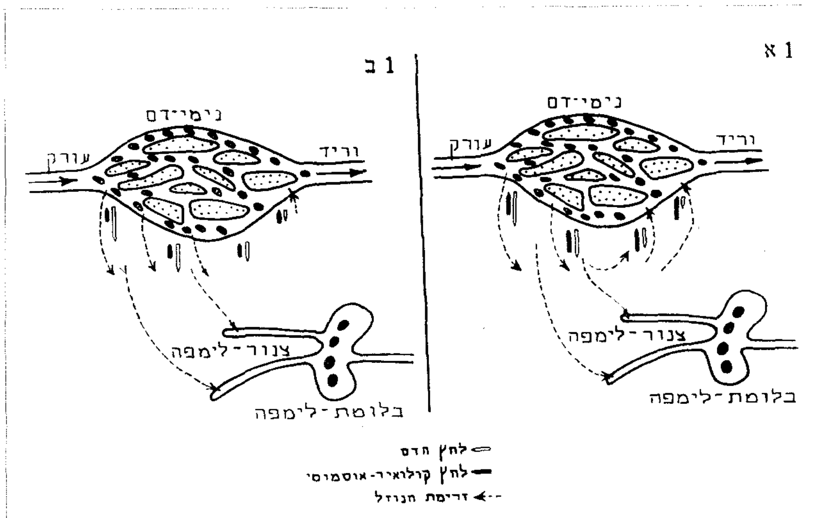
תופעות הדל' החריפה. התהליכים ברקמה, המונחים ביסוד התופעות החיצוניות של הדל', תוארו במחצית השניה של המאה ה19. קוֹנְהַים (ע"ע) תיאר את תגובות מערכת מחזור־הדם ואת חשיבותן היסודית בתהליך הדלקתי; מֶצְ'ני־קוב (ע"ע) תיאר והדגיש את חשיבות מערכת־הפאגוציטים.

קוֹנְהַים השתמש בניסוייו בקרומים דקים של חיות קרות־דם (צפרדעים). בקרומים אלה ניתן לראות במיקרוסקופ בזרימת הדם בצינורותיו, מן העורקים לעורקיקים, מהם לנימים, ומהן לוורידים. במצב תקין רוב הנימים שבאיזור ההסתכלות נמצאות חסומות מחמת התכווצות דפנותיהן, והדם אינו זורם אלא בנימים המעטות שחללן פתוח. בעורקים ובעורקיקים אפשר להבחין, שתאי־הדם (הלבנים והאדומים) זורמים בעיקר בחלק המרכזי של הזרם, ואילו החלק ההקֵפי של החלל מכיל למעשה רק את נוזל־הדם (פלאסמה). גירוי הקרום ע"י דקירה קלה (פגיעה מכאנית), או ע"י כוויה (פגיעה תֶרמית), או ע"י מגע גביש קטן של חנקת־הכסף (פגיעה כימית), או ע"י חידקים או רעלניהם — גורם מיד שינויים במהלך מחזור־הדם. בראשונה מופיע גודש־דם אקטיווי: העורקיקים והנימים מתרחבים, ודם רב יותר זורם דרך האיזור. הנימים שהיו סגורות נפתחות, וכל השטח המודלק נראה עתה מלא צינורות־דם מובילי דם רב. תופעה זו מסבירה שנים מהסימנים הקלאסיים של הדל' — את האודם ואת החימום. כתוצאה מהתרחבות הנימים מואטת זרימת־הדם בתוכן, והאטה זו מלווה טישטוש ההפרדה הברורה בין הזרם המרכזי וההקֵפי: הכדוריות הלבנות נוטשות את החלק המרכזי של חלל־הצינור ומתחילות לנדוד באִטיות לאורך הדפנות ולהדבק אליהן.

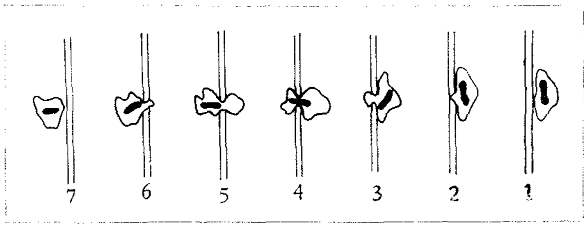
באותו זמן עצמו מתפתח תהליך נוסף, שקשה לעמוד עליו בהסתכלות מיקרוסקופית ישירה: נוזל מן הדם חודר את דפנות צינורות-הדם, יוצא מן הצינורות לרקמה ויוצר בה את **הבצקת** (ע״ע) **הדלקתית**. במצב תקין פועלת דופן צינורות-הדם כעין מחיצת דיאליזה (ע״ע) — כנפה בעלת חורים עדינים ביותר, המונעים את מעבר הפרודות הקולואידיות של חלבוני-הדם, בלי למנוע את מעבר הפרודות הקטנות של המים, הסוכר והמלחים; לחץ-הדם גורם ליציאת נוזל-הדם — בלי חלבונים — מתוך הצינורות לרקמה. הנוזל מופרש בעיקר מהקצה העורקי של הנימים, שבו לחץ-הדם גבוה יותר; בקצה הוורידי של הנימים לחץ-הדם נמוך, ושם גורם הלחץ האוסמוטי של חלבוני-הדם (הלחץ האונקוטי) לספיגת הנוזל מהרקמות לתוך צינורות-הדם. נמצא, שבמצב התקין קיים ליד מחזור-הדם מחזור של זרימת נוזל בתוך הרקמות — נוזל היוצא מהקצה העורקי של הנימים וחוזר לקצה הוורידי שלהן (ציור 1, א׳). לא כל נוזל-הרקמות חוזר למחזור-הדם: חלק ממנו מגיע לצינורות-הלימפה וזורם בכיוון בלוטות-הלימפה האיזוריות. מחזור-נוזלים זה ברקמות הוא אחד המיתקנים החשובים לצרכי חילוף-החמרים.

בדל׳ נגרם נזק לדפנות צינורות-הדם, והן נעשות חדירות יותר; הנוזל העוזב את הצינורות מכיל במקרה זה גם חלבונים, וההפרש בין ריכוזי החלבונים בפנים ובחוץ פוחת, ויחד עמו פוחתת ספיגת הנוזל חזרה לתוך הצינורות. התוצאה היא: ריבוי הנוזל ברקמה — הבצקת (ציור 1, ב׳), שהיא המסבירה את שני הסימנים הקלאסיים הנוספים של הדל׳: את התפיחות, וכן את הכאב, הנגרם ע״י הלחץ על קצות-העצבים. — תהליך דלקתי מקומי משתקף לעתים קרובות גם בסימני-מחלה כלליים, ביחוד **חֹם** (ע״ע) והחשת **שקיעת-הדם** (ע״ע דם, עמ׳ 697).

כדוריות-הדם הלבנות, שנדבקו לדפנות צינורות-הדם, מבצעות תנועות אמבואידיות, המעבירות אותן דרך דופן הצינור. תהליך זה — הדיאפדזה (diapedesis) — נראה יפה בהסתכלות במיקרוסקופ בניסוי של קונהים. תחילה שולח התא הלבן כעין אצבע דקה דרך הדופן החוצה; האצבע הולכת וגדלה ע״י זרימת חומר-התא לתוכה, עד שלסוף נמצא כל התא, על גרעיניו, מחוץ לצינור (ציור 2; ועי״ע דם, עמ׳ 714, ציור 10). התא שנשתחרר מן הצינור

ציור 1. זרימת הדם והנוזל התוך-רקמי: א. במצב תקין; ב. בדלקת.

ציור 2. כדורית-דם לבנה חוצה דופן של צינור (סכמה)

ממשיך לנדוד ברקמה בכיוון לאיזור שבו חלה הפגיעה שגרמה לתהליך הדלקתי. נדידה זו היא ביטוי למשיכה אחרי גורמים כימיים מסויימים — **כימוטכסיס** (ע״ע). בהגיע התאים הלבנים למקום הפגיעה הם מתחילים **בפאגוציטוזה** (phagocytosis), כלומר: הם בולעים חידקים, שאריות תאים הרוסים וכל חומר זר הנמצא במקום. מץ׳ניקוב ייחס לפאגוציטוזה תפקיד מרכזי בתהליכים הדלקתיים, כתגובה הגנתית של הגוף על חדירת חמרים זרים או גופים זרים אל קרבו. בין התאים ה„בלענים" (פאגוציטים) ובין החומר או הגוף הזר (וגם שרידי רקמה הרוסה הם בחינת „חומר זר" לגבי הגוף החי) מתנהל מאבק, שתוצאותיו — או פירוק הגורם הזר ע״י המנגנונים האנזימתיים של תאי-המגן, או הריסת התאים האלה ע״י רעלני החידקים או ע״י ההשפעה הכימית של החומר הזר.

מהלך הדל׳ החריפה ואופן סיומו של תהליך זה מותנים בעצמת הגירוי ובטיבו. אם השפעת גורם-הדל׳ מועטת — התגובה אינה אלא גודש-דם בלבד ואחריו חזרה למצב התקין. אודם-העור (erythema) בעקבות חשיפתו לקרינת-השמש במשך זמן-מה אינו אלא סימן לדל׳ קלה כזו. אם ההשפעה המזיקה חזקה יותר — מתהווית גם בצקת; במקרה של דל׳-העור מחמת הקרנה היא מתבטאת בהופעת שלפוחיות בעור. גירוי חזק ההורס רקמה עשוי לגרום להתהוות תפליט דלקתי, המכיל תאים נמקיים (מתים) וכדוריות-דם לבנות, — וזוהי **המֻגלה** (ע״ע). אולם יש גירויים שהשפעתם הכימוטאקטית על הכדוריות הלבנות מועטת, ובמקרים אלה אין הדל׳ הנגרמת על-ידיהם מלווה התמגלות, אפילו הפגיעה ברקמה קשה היא. המוגלה, המכילה כדוריות לבנות שלמות והרוסות, עשירה באנזימים מפרקי-חלבון, והיא היפרטונית לגבי סביבתה. היא יכולה להיספג לתוך זרם-הלימפה, אולם עפ״ר היא שואפת נוזלים לתוכה, לוחצת על סביבתה, ומחמת לחץ זה ובסיוע האנזימים שבתוכה היא יכולה לפרוץ לה דרך לחלל הקרוב ביותר. חלל זה יכול להיות גם העולם החיצון וגם חלל פנימי, כגון חלל-הצפק או חלל קרום-הריאה. הצטברות של מוגלה בחלל שנוצר כתוצאה מתהליך דלקתי בתוך הרקמות היא **המֻרסה** (ע״ע).

מנגנון התגובה הדלקתית החריפה. חלק מן התופעות, שצירופן יחד מהווה את הדל׳ החריפה, מובנות לנו מתוך ידיעת עובדות ודאיות, וחלק מהן מוסבר בדרך השערות המתקבלות על הדעת: 1) תגובת צינורות-הדם

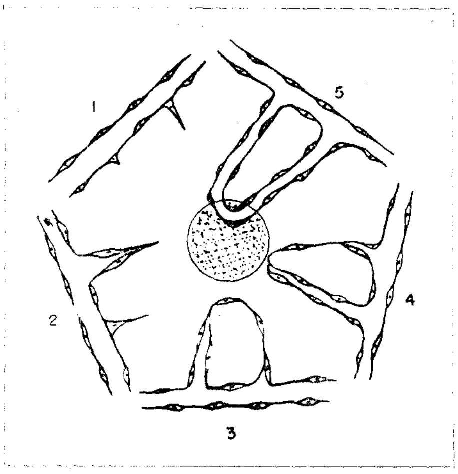
נגרמת — לפחות בחלקה — ע"י גירוי קצות העצבים המגי־עים לאיזור הנגוע; 2) סטיית התאים הלבנים מהזרם המרכזי והידבקותם לדופן נגרמת, כפי הנראה, ע"י עצם האטת הזרם — מזה, והגדלת צמיגות־הדם ודביקות התאים ודופן־הצינורות — מזה; 3) לנדידת התאים הלבנים דרך הדופן הבלתי־מנוקבת אין עדיין הסברה מתקבלת על הדעת, אולם נדידת התאים ברקמה בתהליך הכימוטאכסיס נגרמת, כנראה, ע"י מפל ריכוז החומר הגורם לכימוטאכסיס; 4) ההסברה המתקבלת ביותר על הדעת לגבי הפאגוציטוזה היא שהתהליך הזה הוא תופעה של מתח־הפנים.

כיצד מצליח הגוף לאתר את גורם־המחלה במקרים של תגובות דלקתיות שסיבתן בזיהום חידקי? איתור זה לא תמיד הוא קיים; אולם אם חדרו, למשל, סטאפילוקוקים לשורש־שערה, מצליח הגוף ברוב המקרים לאתר אותם בסמ־טה (ע"ע) ולמנוע את התפשטותם בדם ובגוף. יש סבורים, שאיתור גורמי־הדלקת נגרם ע"י רשת של פיברין הנוצרת בסביבתם: דל' קשות מתבטאות, לפי דעה זו, בתפליט עשיר בחלבונים, שאחד מהם הוא הפיברינוגן; הפיברינוגן המסתנן לרקמות נקרש שם (ע"ע דם, עמ' 697) בצורת רשת של סיבי־פיברין עדינים, ורשת זו מפריעה את התפשטות גורמי־הדל'. אחרים סבורים, שאיתור התהליך הדלקתי בזי־הומים חידקיים נגרם ע"י השפעת נוגדני־הנסיוב, המצמידים את החידקים ומונעים אותם מלהתפשט בסביבה. לפי דעה אחרת, עיקר הפעולה באיתור התהליך הדלקתי־זיהומי היא פעולת האנזימים המיוחדים לכל סוג של חידק: חידקים המכילים אנזימים מקרישי פיברינוגן מסייעים בעצמם ליצי־רת הרשת המפריעה להתפשטותם, ואילו חידקים המכילים את „גורם־ההתפשטות" — אנזים הממס, כפי הנראה, את החומר הבין־תאי — או המכילים אנזימים המסוגלים לחזור ולהמס את קרישי־הפיברין שנוצרו, נוטים להתפשט לסביבה. יתכן, שכל ההשקפות הללו נכונות — כל אחת לגבי מקרים מסויימים.

התגובה הדלקתית היא אחד ממנגנוני ההומאוסטאזה — ייצוב התנאים הקיימים — של הגוף; לשון אחרת — היא תגובה הגנתית של הגוף נגד גופים וחמרים זרים אשר הצליחו לחדור לתוכו דרך קווי־הגנתו הראשונים, החיצונים. קו־ההגנה העמוק מיוצג על ידי הרקמות המסנכימיות — צינורות־הדם, תאי־הדם ותאי המערכת הרטיקולו־אנדותלית (מערכת הפאגוציטים). התרחבות צינורות־הדם מביאה אספקת־דם רבה יותר לאיזור הנפגע, כלומר: יותר מזון, יותר חמצן, יותר נוגדנים — המסוגלים להצמיד את החידקים, להרוס אותם ולהכשירם לבליעה —, ויותר תאי־דם — המסוגלים לבלוע את גורמי הדל' או את תוצרות־הפירוק המזיקות ולעכלם. נמצא, שברוב המקרים מסייעת התגובה הדלקתית לגוף להתגבר על גורם הנזק. אולם יש מקרים שבהם היא גורמת לגוף נזק ניכר. במצבים מסויימים של רגישות־יתר מגיב הגוף לגירויים קלים־ביחס בצורה מוגזמת, ודל' כזאת (דל' אלרגית או על־אלרגית) עשויה לזעזע לגמרי את שיווי־המשקל הפיסיולוגי ולסכן את קיומו של הגוף (ע"ע אלרגיה).

תופעות הדל' הכרונית. בניגוד לדל' החריפה — שסימניה הם גודש־דם ויציאת נוזל וכדוריות מתוך הדם לרקמה — מתבטאת הדל' הכרונית בעיקר ביצירת נימי־דם חדשות ובשיגשוג הרקמה החיבורית. הדל' הכרונית עשויה להופיע בעקבות תהליכי הדל' החריפה אחרי פגיעות שגרמו להרס רקמה, או אם השפעת גורם־הנזק היא ממושכת. אולם צורות מסויימות של דל' כרונית מופיעות גם כתגובות עצמאיות לסוגים מיוחדים של גורמי־נזק. כשפעולתו של גורם הדל' החריפה נמשכת זמן־מה, משתנה עפ"ר הרכב התאים שבתפליט, ובמקום התאים הלבנים המגורענים — הנעלמים ברובם — מופיעים לימפוציטים ותאי־פלאסמה, אשר רק מקצתם מקורם בדם, ואילו אחרים מופיעים כתוצאה מהתרבות תאי־בוסר הקיימים ברקמה עצמה.

בדל' הכרונית מתרבים התאים של נימי־הדם בסביבת האיזור הניזוק. שיגשוג זה גורם שמופיעים כעין כפתורים על שטח הנימה, והם הולכים ומתבלטים כלפי חוץ יותר ויותר. בליטה זו, כשהיא נעשית לשלוחה ארוכה, הופכת בסופו של דבר לצינור הנמשך בצורת לולאה ארוכה מהנימה אל איזור הפגיעה; בלולאה נימית זאת זורם דם (ציור 3). עם חדירתן של מספר רב של נימים כאלה לאיזור

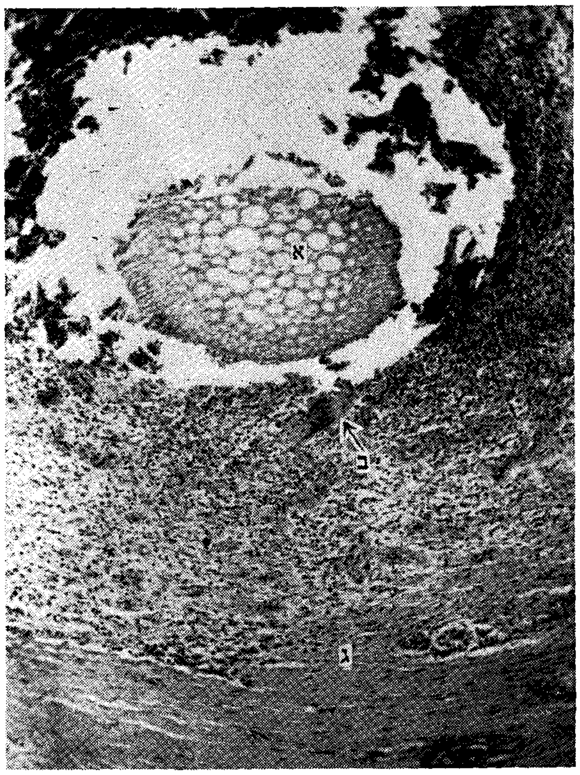

ציור 3. 5 שלבים בהתפתחות מחזור־דם באיזור דלקתי

הפגיעה חודרים לתוכו גם תאים חיבוריים צעירים, הנוצרים ע"י שיגשוג התאים שבסביבה. ע"י תהליך זה מתמלא האיזור הפגוע רקמה חיבורית צעירה, עשירה בצינורות־דם — **רקמת־גירעון** (granulatio). לאחר מילוי איזור הפגי־עה הולכות הנימים ונסתמות ונעלמות בהדרגה, והרקמה כולה הופכת בהדרגה **לצלקת** חיבורית דלת תאים.

סידרת התופעות הללו אפיינית לדל' הכרונית. היא מו־פיעה בגוף גם במקרים של מילוי חללים ריקים ואירגונם הרקמתי. למשל, בכל מקרה של פציעה, שחדרה מתחת לציפוי העור, נוצר חלל חסר רקמה, שעפ"ר הוא מתמלא דם. הדם נקרש ויוצר גלד שטחי, והאיזור כולו מתארגן מחדש ע"י רשת־נימים חדשה. השם „רקמת־גירעון" מתאר את מראה איזור־הפציעה בתהליך החלמתו: מתחת לגלד המכסה איזור זה נמצאת רקמה ורודה, המכילה גרגרים אדומים, זעירים ובולטים; גרגרים אלה הם קצות לולאות הנימים, הצומ־חות לתוך איזור החסר. תהליך מעין זה מביא גם לאירגונם של פקקים בצינורות־הדם ולהתהוות קופסית חיבורית מסביב לגופים זרים, לאספי־מוגלה, וכו'.

חמרים כימיים מסויימים, וכן גופים זרים (תולעים, חלקי־צמחים, חוטי־משי וכו'), גורמים לצורות מיוחדות של דל" כרוניות הנקראות גרנולומטוזיות, כלומר: דמויות גידולים

ציור 4. דלקת גראנולומאטוזית בעור כתגובה על חדירת גוף זר ושהייתו ברקמה (צילום מיקרוסקופי)
א. חומר צמחי, קוץ תקוע ברקמה; ב. תא ענק; ג. גבול רקמת־הגרעין; והרקמה החיצונית הצלקתית

ציור 4); הן מצויינות בשיגשוג רב של היסטיוציטים (תאים בעלי יכולת של פאגוציטוזה, הקבועים במקומם בדרך־כלל ומשתייכים לרקמה החיבורית), שהם מתקרבים לגוף הזר ומקיפים אותו. לעתים קרובות מופיעים ביניהם תאי־ענק, כתוצאה מחלוקות חוזרות של הגרעין, שאינן מלוות חלוקת הציטופלאסמה. בתאי־ענק אלה מצויים גרעי־נים רבים (עד 100 ויותר), המונחים עפ״ר בתוך התא ללא סידור מסויים. יש תהליכים זיהומיים גורמי תגובות גראנולו־מאטוזיות, שבהם ההיסטיוציטים מסתדרים בצורה ראדיאלית ושגם בהם מופיעים תאי־ענק. בין האחרונים אפשר למצוא לפעמים תאים מיוחדים, אשר בהם מסודרים הגרעינים בצורת פרסה בהקף התא („תאי לאנגהאנס״); הם אפייניים ביחוד לשחפת. יחידות כאלו יכולות להכיל במרכזן חומר נמקי (רקמה מתה), והן מופיעות בצורת גושים שנחשבו לפנים לגידולים, ומכאן כינוים „גראנולומים״ („גידולים של רקמת־גירעון״). מבחינים בין גראנולומים זיהומיים, כגון אלה המצויים בשחפת, בעגבת, במחלות־פטריות ובמחלות כרוניות אחרות, ובין גראנולומים המופיעים כתגובה למצי־אותם של גופים או חמרים זרים בתוך רקמת הגוף.

יצירת רקמה חיבורית חדשה בדל׳ הכרונית — גם היא תגובה הגנתית של הגוף, המתגבר בדרך זו על הרס רקמה, הן במקרים של נמק (מות הרקמה) והן במקרים של נטילת רקמה. להחלפת הרקמה ההרוסה בדרך זו נודעת חשיבות מיוחדת ברקמות חסרות כושר־התרבות (כגון שריר־הלב). נימי־הדם החדשות, הצומחות לתוך האיזור, מביאות אספקה של מזון וחמצן, ובעקבותיהן חודרים לאיזור תאים של הרקמה החיבורית. לאחר שחזר האיזור ונתמלא רקמה חיה, שוב אין צורך בפעילות מטאבולית מיוחדת; הרקמה נעשית דלה בצינורות־דם ובתאים, וסופה שהיא הופכת לצלקת אינֶרטית.

ביבל׳ ע״ע פ ת ו ל ו ג י ה. מש. ו.

דַּלְשַׁנַּיִים (Xenarthra, מיוו׳ ξένος — זָר, ἄρθρον — מיפרק), סידרה של יונקים (ע״ע), בני אמריקה הדרומית והתיכונה, הנראים מבחינות שונות כפרימי־טיוויים ביותר וכנבדלים משאר כל היונקים. שמם העברי מותאם לשם Edentata, שניתן לפנים לסידרה זו (או למשפחת אוכלי־הנמלים שבה), ואין הוא הולם את כל הקבוצה, שאמנם יש בה מינים חסרי־שיניים ומינים מעוטי־שיניים, אך גם מינים מרובי־שיניים — עד 100. אולם שיני הדל׳ — במידה שישנן — פשוטות הן ביותר במבניהן, עפ״ר חלשות ובדרך־כלל חסרות־שורש; לפיכך אין הן מסוגלות ללעוס את המזון ממש, אלא למעכו בלבד. השם המדעי, המקובל היום לקבוצה זו, ניתן לה בגלל המיפרקים הנוספים שבחוליות־החזה האחוריות ובחוליות־המָּתנַים, המחזקים את המיפרוק בין החוליות — סימן אנאטומי שאינו מצוי בשאר היונקים. סימנים בולטים אחרים של הדל׳ — ציפרניים חזקות מאד, המשמשות לחפירה או לטיפוס על עצים; מוח פשוט, קטן וחסר־קפלים.

היום הדל׳ מעוטי־מספר. הסידרה כוללת היום 3 משפחות: ש ר י ו נ י י ם (ע״ע אַרְמַדִיל); א ו כ ל י ־ נ מ ל י ם (ע״ע); ע צ ל נ י י ם (ע״ע). אולם בשלישון היתה סידרת הדל׳ מפותחת מאד ומרובת מינים, שביניהם היו שהגיעו לגודל של פיל. אלה היו היונקים ששלטו בתקופה ההיא בדרום־אמריקה; הם ידועים לנו היום כמאובנים בלבד. המינים הגדולים הללו היו בע״ח מסורבלים, בעלי מוח קטן מאד, שאכלו עשבים על פני האדמה או הזדקפו ליד גזעי עצים ואכלו את עליהם וענפיהם הרכים.

שריונים מאובנים, שהם הפרימיטיוויים שבדל׳, הופיעו באיאוקן והגיעו לפריחתם במיוקן; הגדול שבהם ובעל השריון המשוכלל ביותר היה ה ג ל י פ ט ו ד ו ן (ע״ע). — טיפוסים ענקיים אחרים שהתקיימו בשלישון הגיעו לשיא תפוצתם בפליסטוקן ולא נכחדו אלא על סף התקופה החדשה. יש בהם מינים שהיו בני זמנו של האדם הקדמון, וכנראה אף ניצודו בידו. במבנה ראשם ושיניהם דומים מינים אלה לעצלניים; במבנה החוליות, הגפיים והזנב — לאוכלי־הנמלים.

הגדול שבמינים אלה — והגדול בדל׳ בכלל — היה

מֶגָאתריום (שיחזור)

המֶגאתֶריום (Megatherium), שמאובניו נמצאו בארגנ־טינה. הוא מגיע לגודל של 7 מ׳, ועצמותיו עבות מעצמות הפיל; אולם ראשו, וביחוד חלל־המוח, קטן ביותר. שפתו התחתונה פתוחה כעין חדק, זנבו עבה וכבד ומשמש למשען כשהחיה מזדקפת; מכאן שעמידתה היתה כעין עמידתו של הקֶנגורו. החיה היתה נעה על פני הקרקע באיטיות ובכבדות, כשרגליה הקדמיות שימשו לה לאחיזה, לקטיפת ענפים ולעקירת עצים. גופה היה מכוסה שיער. — ענק אחר היה המילודון (Mylodon), שגולגלתו ושיניו דומים יותר לאלה של העצלניים שבהווה; הוא חי באמריקה הדרומית וגם בצפונית. — הגריפותֶריום (Grypo-therium) שמן הפלֵיסטוקן המאוחר גדלו היה כגודל הבקר; הוא היה בעל שריון בנוי מלוחות גרמיים שקועים בתוך העור ללא סדר. בע"ח זה היה, כנראה, מבוּיָת־למחצה בידי האדם. נשתמרו ממנו — מלבד העצמות — גם חלקי־עור עם שערות וגללים.

Brehm's Tierleben, X, *Säugetiere* 1, 1912; ibid., IV, *Säuge-tiere* 7, 1926; J. Yepes, *Los Edentata Argentinos* 5, 1, 1928; B. Schulthess, *Beitr. z. Kenntniss d. Xenarthra* (Abh. Schweiz. Paleont. Ges. Basel, 44), 1929; A. Cab-rera – J. Yepes, *Mamíferos sud-americanos*, 1940; J. M. Allen, *Extinct and Vanishing Mammals of the Western Hemisphere*, 1942.

ה. מ.

דֶּלֶת, מיתקן לסגירת פתח (שער), הנועד למַעבר בקיר חיצון או פנימי של בניין או בגדר או בחומה; עפ"ר בצורת לוח סובב על צירים. הדלת מורכבת ממסגרת הקבועה בקיר — מַשקוף, עם מזוזות, לפעמים גם סף או מפתן או אסקופה — ומכנף (או דף) הניתנת

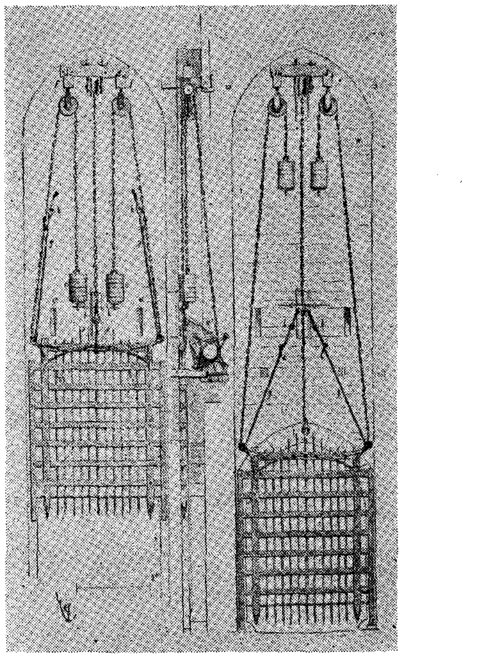
ציור 1. דלת מתקפלת מאלומיניום (בריסטול, אנגליה)

לפתיחה. לפי אופן פתיחתן מבחינים — מלבד הטיפוס הרגיל של דלת שיש בו צירים אנכיים — דל" בעלות צירים אָפקיים, דל" מתקפלות (ציור 1), מוזחות (נגררות; ציור 2) ומסתובבות. הדל" עשויות חמרים שונים, עפ"ר עץ, מתכת או זכוכית; בעָבר היו עשויות גם אבן (דלתות־קברים), עור או אריג (וילון).

הדלת בתקופה העתיקה. פתחי־הדלת הקדומים ביותר בבנייני עץ או טיט נבנו, כנראה, בצורת מַלבן, כשהמסגרת עשויה עץ. גם במצרים ניכר, שלפנים היתה מסגרת־הפתח נעשית מעץ, והפתח נסגר ע"י מחצלת; בימי השושלת ה5 היו הדל" בנויות שם גם בצורה מלבנית בקירית של אבני־גזית ונשאו משקוף בעל כרכוב. דל" מצריות

בעלות דף יחיד או כפול הורכבו מלוחות־עץ מאונכים, שהוחזקו ע"י קרשי־רוחב (ציור 3).

בתקופת־הברונזה הכרֵתית־מיקֵנית היו פתחי־הדל" לפעמים מפושקים, ולהם מזוזות בעלות מגרעות; הד" היו

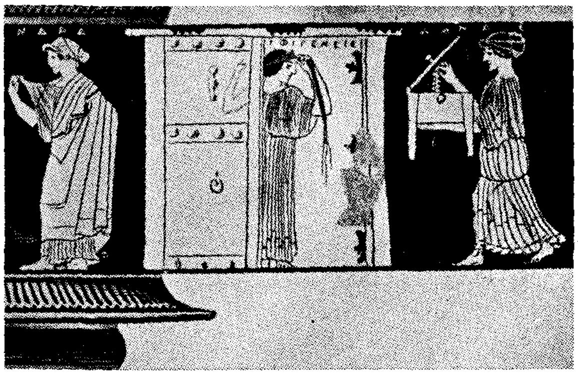
ציור 2. דלת מוגנת מיה"ב (נארבון, דרום־צרפת)

בנויות אבן או עשויות דפים יחידים, או אף כפולים, מור־כבים מלוחות מוחזקים בקרשי־רוחב ומסמרים; הן הסתובבו על צלעות אנכיות מוכנסות בפותות השקועות במשקוף ובמפתן. בדלת „האוצר של אטרֶוּס" (במיקֵני) היתה מסגרת־הפתח של עץ, והמפתן מצופה עץ או ברונזה.

א"י וסוריה. גלוסקמות־־חרס מן התקופה הכאלקו־ליתית ותבליטים שונים מן התקופות הכנענית והישראלית מראים בתים שדלתותיהם עפ"ר מלבניות; אך במקרים אח־דים (בסוריה) נראות גם דל" מקושתות. לדלת מלבנית מתקופת־הברונזה הקדומה (בבית־עגלים) היה משקוף של לבֵנים; הדלת לאור־וות־שלמה במגידו בנויה בקיר של אבני־גזית, ומשקופה נשען על זיזי־אבן שבראשי המזוזות. אין עדיין עדות ארכאולוגית לשימוש כמסגרות־עץ בתקופה זו. על מקדש־שלמה נאמר: „ואת פתח הדביר עשה דלתות עצי שֶׁמֶן, האיל מזוזות חמשית. ושתי דלתות עצי שמן וקלע עליהם מקלעות כרובים ותמרת ופטורי צצים וצפה זהב" (מל"א ו, לא — לב); דלתות־

ציור 3. דלת־עץ מקבר מצרי

ציור 4. דמות־דלת על תיבה אַטית

הבניין האחרות נעשו גם מעץ־ברושים ו„צלעיהן גלילים".

גם לפתחי־הדל" בארמונות **א ש ו ר** היו דפים כפולים מקושטים. דפיה של דלת בַּלַוואט (המאה ה9 לפסה"נ), שגָדלם 2.5×8.4 מ', מצופים רצועות־ברונזה מעוטרות עיטור עשיר, והם נסַבּו על צלעי־ברונזה, שהעליונה שבהן הוכנסה בצווארון הבולט מן המזוזה. בעקבות התפתחות הבניה בלבֵנים התפתחה באשור גם צורת הדלת בעלת הקשת.

גם הדל" **ב י ו ו ן** (ציור 4) דפיהן צופו ברונזה כבר במאה ה6 לפסה"נ ונתלו בצלעי־ברונזה שנסַבּו על פותות. הדל" נסגרו ע"י משיכת טבעת, והמנעול הופעל מבחוץ ע"י רצועת־עור. בבניינים ציבוריים היו לפעמים הפתחים מפושׂקים, ז"א נעשו צרים יותר פנימה; המזוזות היו מעוטרות

ציור 5. דלת בסיגנון רומי, ממערכת־הקברים בבית־שערים

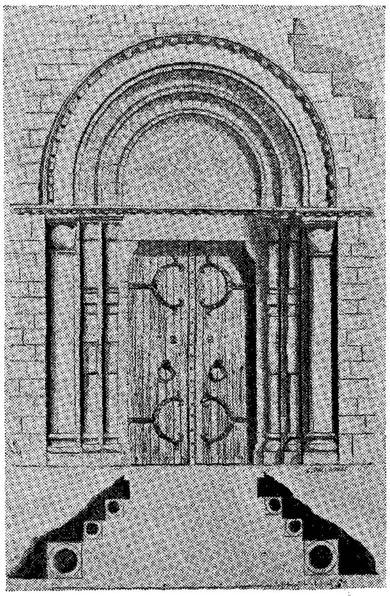
בפאר רב במגרעות ובגילופים, שנמשכו לאחור מעל צדי ראשי המזוזות, שעליהן נישאו המשקוף, האפריז, הכרכוב, ולעתים קרובות גם גג גמלוני. המשקוף בלט בדרך־כלל משני צדי המזוזות; בבניה לפי הסגנון היוני נשען המשקוף על שני זיזים. הדפים נעשו לפעמים בצורת מילוי המלבן ע"י ספינים מחוברים זה לזה בשיטת השילוב. הם נעשו מעצים שונים, עוטרו במסמרים מוזהבים, בשנהב וכו', ולפעמים נצבעו. באולינתוס (המאות ה5—4 לפסה"נ) היו דפי דלתות־הבתים החיצוניות כפולים ונסגרו פנימה כנגד המפתן; הם נסַבּו על צלעות אנכיות, שהתחתונה בהן הוצבה בלוחית־ברונזה מרובעת. דלתות־הקברות נחצבו לרוב מאבן, מתוך חיקוי לדלתות־עץ. — הדל" **הרומיות** לא נבדלו עקרונית מהיוניות, אם כי בתקופת־הקיסרות היו לפעמים גבוהות וצרות יותר, ובדפים בא במקום מסמרים הרכֵב של ספינים משוקעים. בין השאר נמצאו גם דוגמות של דלת מתקפלת בת 3 דפים, של דלת בת 4 דפים ושל דל" מסתובבות על צירים. **ב א " י** נתגלו דלתות־קברות רבות מן התקופה הרומית, החצובות מאבן במתכּונת דלת־עץ (בית־שערים; ציור 5); כאן נראים יפה ספינים משוקעים מקושטים בדגמי מתכת או מגולפים גילוף עשיר. לדלתות בתי־הכנסיות שבגליל מזוזות־אבן ומשקופים בעלי כרכובים ועיטור עשירים, ולפעמים היתה גם קשת־משנה בצורת חצי־עיגול מעל המשקוף.

ש. ייבין, בניה, האנציקלופ' המקראית, ב', 201–203, 1954; Daremberg-Saglio, *Janus* (Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, III, 603–609), 1899; H. Klenk, *Die antike Tür,* 1924; Pauly-Wissowa-Kroll, *Thyra* (RE, Suppl. VI, A. 737 sqq.), 1936; D. M. Robinson – J. W. Graham, *Excavations at Olynthus VIII,* Part IV, ch. V, 1938; H. Frankfort, *Art and Architecture of the Ancient Orient,* 1954; J. B. Pritchard, *The Ancient Near East in Pictures,* 1954.

ש. אפ.

בבניה **ב י ה " ב ו ב ע ת ה ח ד ש ה** מקובלות דלתות־עץ ודלתות־מתכת.

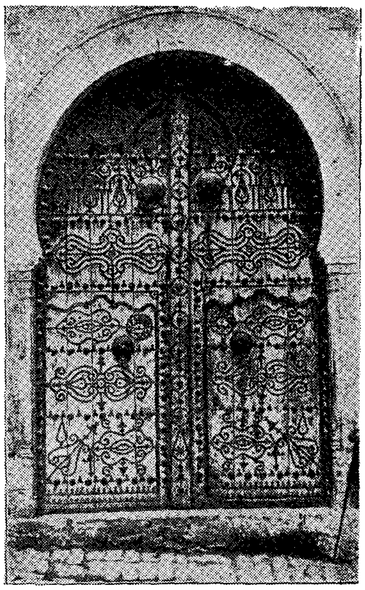
ד ל ת ־ ע ץ מורכבת ממספר לוחות או חלקים, שאופן חיבורם השתנה במשך הזמן עם התפתחותם של כלי־העבודה, חָמרי־העזר ומיכון העבודה. במאות ה11—12 נעשה החיבור בין לוחות־הכנף של הדלת בצורה גסה בעזרת מסמרי־עץ. בתור ציר שימש עמוד־עץ בקצה הכנף, ששני קצותיו בלטו לתוך שקעים בסף הדלת ובקורה, העשויה עפ"ר אבן. מהמאה 13 נפוץ השימוש בשגמים ובסרגלים לחיבור לוחות־הכנף; צורת־חיבור זו מנעה גם את עיקומם של לוחות־העץ. באותה תקופה נתקבלו השימוש בצירים ממתכת והפירזול בפסי־ברזל מקושטים, שחיברו את לוחות־העץ של הכנף. במאה ה14 חלה התפתחות בפירזול הדלתות, והתחילו משתמשים במסמרי־ברזל בעלי ראשים גדולים ומקושטים, וכן נהגו לצפות את כנף־העץ בפח־ברזל או

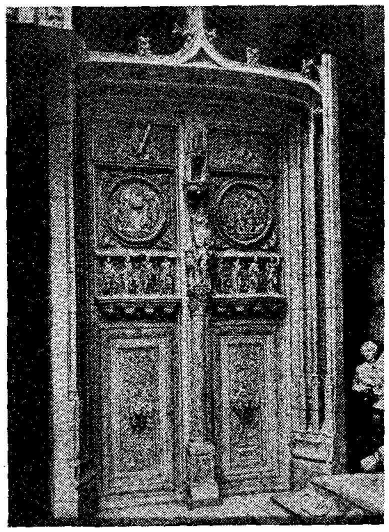
ציור 6. דלת־עץ מסוף המאה ה11 (נֶוֶר, צרפת)

ברונזה (ציורים 6, 7). לפעמים בוצע ציפוי הכנף בחיתוכי-עץ, בעור או בצבע. בסוף המאה ה14 נפוצה הרכבת כנפי הדלתות ממסגרות-עץ עם מילויים מקושטים מעץ. במאה ה15 התחיל השימוש בלוחות-מילויים עשירים בחיתוכי-עץ, המתארים דמויות והאפיינים לקישוטים הפיגוראליים הנהדרים של הרנסאנס (ציור 8). בתקופת הבארוק התפשט הקישוט על-פני כל הדלת וכיסה גם את מסגרת הכנף ואת המשקוף על כל חלקיו. התפתחות זו הגיעה לשיאה בצרפת במלכותם של לואי XIV ולואי XV.

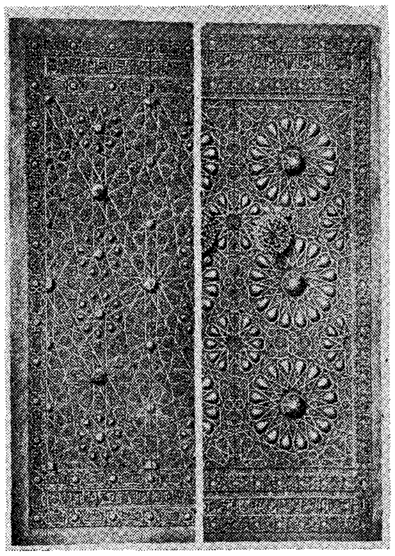
את האמנות האיסלאמית ביה"ב מאפיינת גישה דקוראטיווית, המתבטאת בדלתות-עץ מצופות ריקועי-ברונזה, המזכירים דוגמות של שטיחים מזרחיים (ציור 9, וכן ע"ע אסלאמית, אמנות, עמ' 29).

ציור 7. דלת-עץ מקושטת מסמרים (תוניס, שלהי יה"ב)

ציור 8. דלת-עץ מתקופת הרנסאנס (כנסיית סן-מקלו, רואן, צרפת)

ציור 9. דלתות-ברונזה, קהיר, המאות ה13—14

מבחינה טכנית חלה התפתחות נוספת בייצור דלתות-עץ רק במאה ה20. השימוש בחמרי-דבק חדשים ומיכון העבודה איפשרו יצירת לוחות חלקים מעץ לבוד, המכסים את כל פני הכנף, ואף השלד עשוי חלקי-עץ מודבקים זה לזה.

עבודות-העץ בארצות המזרח הרחוק מצטיינות בעדינות ובמלאכת-מחשבת. הדל" עשויות מסגרות עם מילויים, שצורתם לעתים פוליגונאלית. הקישוטים מכסים את כל פני הכנף ואינם מבליטים את מבנה המסגרת כמו בארצות המערביות. צורת-קישוט מקובלת של הכנף היא הרכבת ריקועי-מתכת מקושטים על פני הכנף או בפינותיה בלבד (בסין וביאפאן). ביאפאן משתמשים בדל" מוזחות (נגררות), שחלקן התחתון עפ"ר מלא, וחלקן העליון עשוי בצורת סבכת-עץ מקושטת, שעליה מודבקים גליונות נייר-אורז במקום-זכוכית.

דלתות-מתכת. באמנות הביזאנטית (שהיא ההמשך של אמנות-המתכת העתיקה) מקובל קישוט פני שטח-הדלת, ללא הדגשת מבנה הכנף. בכנסיה בבית-לחם נמצאת דלת-ברונזה מן המאה ה7, שממדיה 4.30×2.45 מ', והיא עשויה שתי כנפיים חלקות מקושטות על-ידי חירור של כל שטח-הכנפיים. ידועות גם דל" ביזאנטיות עשויות כסף. במאה ה11 עבר מרכז הכובד של אמנות-המתכת לראונה ולרומא, ואמניהן יצרו דלתות-ברונזה לכנסיות רבות. דלתות-ברונזה מן המאה ה12 נשתמרו בארצות אירופיות שונות. במאה ה13 הונהג הפירזול של דלתות-עץ בפסי-ברזל מגוונים לחיבור הלוחות והצירים או במסמרים בעלי ראשים מקושטים.

בתקופת הרנסאנס הגיעה התפתחות אמנות-הברונזה באיטליה הצפונית לשיאה; גיברטי (ע"ע, ור' תמונה שם) ותלמידיו יצרו דל" מעוצבות בקישוטי-דמויות נהדרים. שיפור טיב הברזל איפשר יצירת דל" עשויות בצורת סבכות-ברזל מפוארות — בצפון-איטליה, ספרד, צרפת, גרמניה, דנמארק ועוד. אחר-כך נוצרו דל" נהדרות מסבכות-ברזל בצרפת, ביחוד בארמונות-המלכים בוורסאי, טריאנון ועוד. — בזמננו משתמשים בברזל, אלומיניום ומתכות בלתי-מחלידות, בעיקר לדל" בעלות ממדים גדולים (דלתות מחסנים או מוסכים) או לסיפוק דרישות בטחוניות מיוחדות (ציור 1).

חלק הקיר שבו מותקנת הדלת זכה בעבר לטיפול מיוחד. הוא עובד לפעמים בצורה המשתלבת עם עיצוב הדלת לקומפוזיציה אחת, מותאמת לסגנון הארכיטקטוני של התקופה. לעתים קרובות הוסיפו מעל לדלת כרכוב להגנה מפני גשם או שמש, והלה נתמך לפעמים בעמודים או זיזים בקיר. בצורות אלו השתמשו גם בפנים-הבניין לקישוט הדל" הפנימיות.

ביה"ב הוקדשה תשומת-לב רבה לעיצוב הקיר סביב הדלת, שקיבל לפעמים צורה של פתח מקושט, שחולק עפ"ר על-ידי עמוד אמצעי לשני פתחי-משנה צמודים (ציור 6). ברנסאנס נהגו להוסיף לדל" מסגרות מקושטות, ובהן כרכובים בסיגנון התקופה — בדל" חיצוניות מהחומר שממנו נבנה הבניין, בדל" פנימיות גם מעץ; ע"י כך היתה כל דלת נעשית חלק חשוב של חזית-הבניין. — חשיבות מיוחדת נודעת לקישוט הקיר סביב לדל" בארצות מזרחיות. בארצות האיסלאם משולבת הדלת בקישוט הקיר: מכנפיה ניטלת

חשיבותן הדקוראטיווית העצמאית, והן נעשות לחלק משני בקומפוזיציה הכללית העשירה של החזית.

M. Violet Le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*, 1854–68; *Hndb. d. Architektur*, III₃, 1896; C. Uhde, *Die Konstruktionen u. d. Kunstformen d. Architektur*, II, IV, 1903, 1911; Wasmuth, *Lexikon der Baukunst*, 1932.

י. אי.

הדלת בדת ובפולקלור. במרחבי־תרבות רבים תופסת הדלת (וכמוה השער) על כל חלקיה (מפתן, משקוף, מזוזות) מקום חשוב באמונה ובפולחן — ככוח המֵגן על השוכנים בתוך המבנה בפני כוח עויין, המתנכל להם מבחוץ. בהתאם לכך משמשת תחתית־הדלת (המפתן) מקום מקודש, המיועד להקרבת קרבן לרוחות השומרים על הבית, וכן לטקסים מאגיים־דתיים שונים. תפילות או ברכות מיוחדות נאמרות בשעת כניסה או יציאה בדלת, וכדי שלא תישאר זו בלתי מוגנת — תולים בחללה (במשקוף או במזוזות) קמיעות מגינים. בשבטים קמאיים רבים, וכן בסין ובארצות־האיסלאם, חולצים על סף־הדלת את המנעל — לאו דווקא בכניסה למקום מקודש בלבד. גם את המנהג הנפוץ שלא להרשות לכלה לדרוך על סף ביתה בליל־החתונה רואים כשריד מן ההשקפה הקדומה על קדושת הדלת. במזרח־אירופה נזהרים בני־הכפרים שלא לדרוך על אסקופת־הדלת (השו' שמ"א ה, ה; צפנ' א, ט). בקרב הערבים בא"י הכלה נכנסת לביתה החדש, כשעל ראשה כד מלא מים, ומדביקה מעט שאור על משקוף־הדלת.

באמונות־עם, גם באלו ששוחררו מאָפיין המאגי המובהק, עדיין נועד לדלת תפקיד חשוב: ישיבה ארוכה על סף־הדלת כרוכה בסכנה; נפילה או התעטשות, וכן הכאת ילדים, בחללה הם סימנים רעים; אין להניח את הדל' פתוחה; יוצאים את הבית רק בדלת שבה נכנסו לתוכו; תוספת דלת לבית גורמת למותו של אחד הדרים בו; שערות האהובה או חפץ מחפציה, הקבורים מתחת לאסקופת־הדלת או התלויים על משקופה, מבטיחים את אהבתה ומביאים אותה לבית המחַזר (מאגיה אנאלוגית), וכיו"ב.

בדתות רבות ממלאת אחת האלוהויות תפקיד של שומר הסף והדלת. ברומא יוחס תפקיד זה ל י ַ נ ו ּ ס — בעל שני הפרצופים, ופסיליו היו מוצבים ליד הדלת או תלויים בה. לכך מתכוונים, כנראה, גם דברי חז"ל על דורו של יאשיהו, שבו היו נותנים חצי־צורה (של ע"ז) בדלת זו, וחצי־צורה בדלת זו, וכשסגרו את הדלת, היתה הצורה שלמה (איכ"ר א', י"ח).

במזרח הקדום, וכן ביוון וברומא, במֶכסיקו ובפולינֶזיה, נהגו לבנות מזבח בקרבת הדלת. בהודו העתיקה נחשבה אדמת האסקופה כמקום משכנן של רוחות־המתים, ובמקומות רבים נהגו גם לקבור את המתים מתחת לסף־הבית, כדי להפכם לרוחות המגינות עליו והמיטיבות ליושבים בו.

באירופה נוהגים לפתוח את כל דלתות־הבית במקרה מיתה. המנהג מבוסס על השקפה קמאית, המצווה על הנשארים בחיים להקל את יציאת הנשמה מגופת המת. מכאן גם האיסור לעמוד או לכרוע ברך בין הגוסס (או המת) ובין כל דלת שהיא, וכן מנהג פתיחת הדל" כאמצעי של הקלת חבלי־היולדות וזירוז הלידה — לשם כניסת הנשמה החדשה מן החוץ לתוך גוף הוולד.

עצמים שליד הדלת או התלויים מעליה מעירים שימת־לב מיוחדת. הדלת משמשת, איפוא, מקום אידיאלי לחפצים שתפקידם — גירוש שדים וכישוף, מלחמה בהשפעת מזיקים ורוחות, אות־ברית.

בכמה מרחבי־תרבות נוצריים משמשת הדל' כמקום לצלב, בהודו — לצמחים ופרחים מקודשים, בצפון־אפריקה ובמזרח הקרוב (גם בקרב היהודים) — ל„ידה של פאטמה" על חמש אצבעותיה הפשוקות (לגירוש עין־הרע ולביטולו).

בסקוטלנד מצויים על דלתות־הבתים, ואף בשערי־הכנסיות, סמלים מיניים. באפריקה נתלים בדלת אף אברי־מין של בעלי־חיים, כדי להבטיח מזל ופוריות. המנהג לתלות בדלת־הכניסה פרסת־ברזל, המביאה מזל, נהוג עדיין בכפרי אירופה ואמריקה.

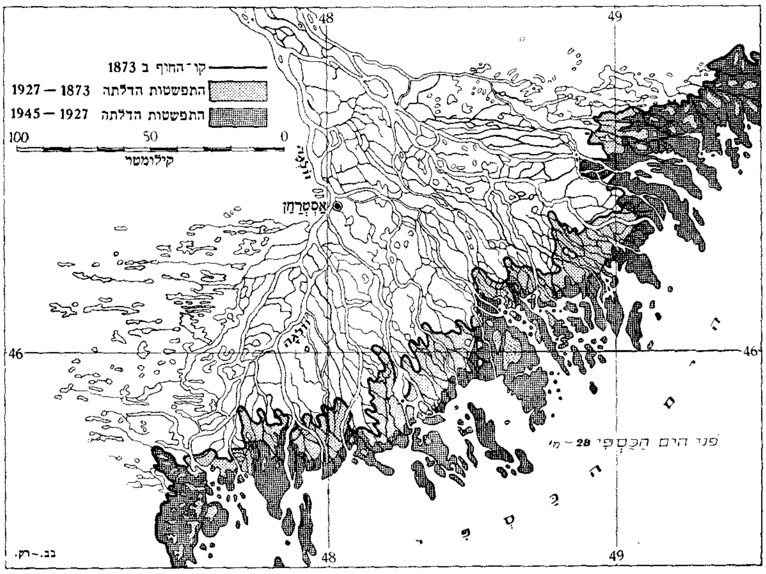
מוטיווים סיפוריים הכרוכים בדלת ובשער שכיחים מאד באגדות ובמעשיות־העמים, ביחוד באלו הקשורים במסע לעולמות אחרים. ליד דלתות־הכניסה ניצבים לרוב שומרי־סף פלאיים, הממלאים תפקידים מיוחדים ובוחנים את הנכנס והיוצא בחידות, בידיעת נוסחות־תפילה מסויימות וכיו"ב. בין מוטיווי הדלת: „דלת־הטאבו", השומרת על חדר אשר הכניסה לתוכו אסורה על הגיבור; דלת מאגית, אשר הנוגעים בה אינם יכולים להינתק ממנה; היפוך דלת־עץ לדלת אבן או זהב; דלת של מקדש, המגיעה למקומה המיועד מעצמה מן האניה שטבעה (השו' דלתי ניקנור [יומא ל"ח, ע"א]), וכיו"ב. מוטיו הדלת הנעולה, הנפתחת מעצמה או ע"י נס מן השָמַים, רגיל בלֶגֶנדה הנוצרית (כבר במעשי־השליחים, ה', י"ט—כ"ג); אך הוא מצוי גם באגדות חז"ל: אליהו הנביא פותח את דלתות בית־הכלא הרומי כדי להוציא מתוכו את גופת ר' עקיבא ולהביאה לקבורה (מדרש משלי ט', ב'); הדלת של בגתן ותרש נפתחת בפני מרדכי (ס' דאגדתא, מהד' בובר, 65). בפולקלור האיסלאמי נתפשט המוטיו של פתיחת דלת על־ידי נוסחה מאגית („סֻמְסֻם, היפתח!" או כיו"ב) בעקבות אחד הסיפורים המאוחרים של „אלף לילה ולילה".

זכר או רמז במקרא למשמעות של קדושה המיוחסת לדלת: הדם על שתי המזוזות והמשקוף כאות־ברית וכאמצעי־מגן בפסח־מצרים (שמ' יב, ז, כג); מעמד עמוד־הענן בפתח אוהל־מועד (שמ' לג, ט—י; דב' לא, טו); „כבוד" ה' מעל מפתן בית־המקדש (יחז' ט, ג; י, יח); רציעת עבדים מבוצעת „אל־הדלת או אל המזוזה" (שמ' כא, ו). — וע"ע מ ז ו ז ה.

L. Ginzberg, *Legends of the Jews* (Index, s. v. "Door"); L. Bauer, *Volksleben im Lande d. Bibel*, 108, 228 (No. 21), 1903[2]; H. C. Trumbull, *The Threshhold Covenant*, 1906; T. A. MacCulloch, *Door* (ERE, 846–852), 1911; S. Reich, *Étude sur les villages araméens de l'Antiliban*, 196, note 6; St. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature* (Index, s. v. "Door"), 1955–1958.

ד. ג.

דֶּלְתָּא (delta), שפכו של נהר לים או לאגם, המתפלג למספר זרועות, יחד עם שטחי היבשה שבין זרועות אלו. דמותו של השטח כולו היא כעין מניפה — כמשולש שחודו מופנה לצד היבשה ובסיסו לצד הים (תמונה: ע"ע גאוגרפיה, עמ' 33/4 [5]). משום דמיון צורה זו לאות דלת העברית־כנענית או דלתא היוונית (Δ) — בא גם השם; תחילה השתמשו בו הגאוגראפים היווניים לגבי שפך הנילוס. אך יתכן, שהשם מתייחס בעקיפין גם למשמעותו המילולית — דלתו של הנהר.

ציור 1. הדלתה של הוולגה

סיבת התפלגותם של נהרות רבים לזרועות לפני כניסתם לים היא חומר־הסחף הרב הנישא על־ידיהם והנערם במקום הפגישה עם הים. כאן הנהר מתפרק ממשאו, מכיוון שעם כניסתו לים זרמו של הנהר נפסק או מואט מאד, וכוחו אינו עומד לו לשאת את החמרים שהוא סוחף עמו. המשא השוקע יוצר את שטח הדל׳. לפעמים כמויות הסחף עצומות הן. מעריכים את כמויות הסחף המובאות לים ע״י המיסיסיפי ביותר ממיליון טון ליום ואת התקדמותה השנתית של הדל׳ ב80—100 מ׳ לשנה (תמונה: ע״ע אלוביון, עמ׳ 483/4); הדל׳ של הדנובה (ע״ע) מתקדמת בכמה עשרות מ׳ בשנה; העיר אסטראחאן, השוכנת על גדות הוולגה והמרוחקת היום מן הים כ65 ק״מ, היתה לפני 700 שנים סמוכה לחוף הים (ציור 1); אדמת הולאנד מתפשטת והולכת על־פני הדל׳ המשולבת של הרינוס ושל כמה נהרות סמוכים (ציור 2א); הדל׳ המשולבת של גאנגס־בראהמאפוטרה תופסת שטח של 130—150 אלף קמ״ר; איזור הדל׳ של הנילוס הוא עיקרה של מצרים התחתונה (ציור 2ב).

על שקיעת חמרי־הסחף בדל׳ משפיעים שלושה גורמים, הפועלים בכיוונים שונים: (א) הכובד משקיע את חלקיקי־הסחף באפיקי־הדל׳ או על קרקע־הים בצורת אפקי־טין נרחבים; (ב) זרם־הנהר דוחף את החומר קדימה אל הים, וכשפג כוחו של הזרם מסתדר החומר ברבדים אלכסוניים הנוטים אל הים; (ג) גלי־הים, הגיאות והשפל דוחפים את החומר בדרך־כלל בכיוון המנוגד לכיוונו של הנהר. מכיוון שיחסיהם ההדדיים של גורמים אלה אינם קבועים וניתנים לחילופין לסירוגין, מסתדרים המשקעים באופן לא־סדיר ויוצרים מבנה של רבדים, הנוטים לצדדים שונים. משקעי הדל״ הם עפ״ר בעלי גרגיר דקיק מאד ועשויים בעיקרם טין, חרסית וחול דק. — בד־בבד עם גידול שטחה של הדל׳ גדל גם עבי שכבותיה. עבי השכבות העליונות, הפליסטוקניות, של המיסיסיפי נערך ב1,000—2,000 מ׳, ואילו עבי השכבות כולן, שנרבדו מראשית התהוות דל׳ זו בתחילת השלישון, נערך ב10 ק״מ.

הצטברות של כמויות עצומות כאלו של משקעים בשטח הדל׳ ובסביבתה אפשרית רק בתנאי שקיעתו ההדרגתית של האיזור; במקרים רבים, וביחוד בשפכו של המיסיסיפי, נקבעה תופעה זו באופן ברור. דל׳ נוצרת, כשקצב הסדימנטציה (הספקת חמרי־הסחף ע״י הנהר) עולה על קצב השקיעה של האיזור. במקרה ההפוך — כשהפסד השקיעה היחסית (או עליית מיפלס־הים ביחס ליבשה) איננו מתכסה ע״י המשקעים של הנהר, הופך שפכו של הנהר למפרץ מעין משפך, המכונה אסטואר (estuary, estuaire); אסטוארים נפוצים בעיקר בחוף האטלאנטי של אירופה (נהר ז׳ירונד ועוד) ושל אמריקה הצפונית (נהר סנט־לורנס), ובדרך־כלל בשפכי נהרות לתוך ים, שקיימות בו תנודות גדולות של גיאות ושפל.

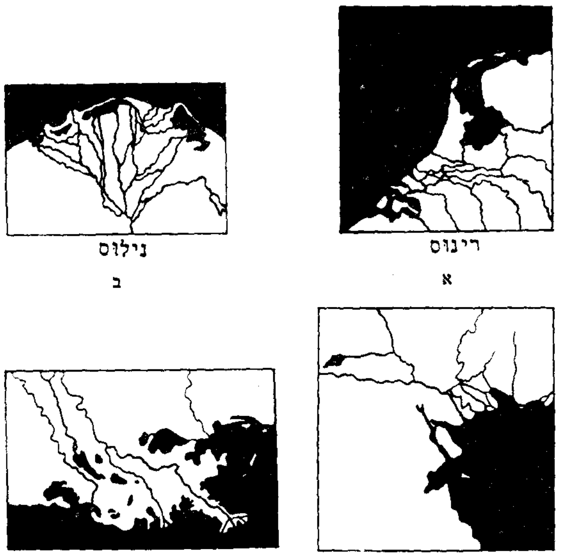
דמותו של שפך־נהר — ההתהוות של אחת מצורות הדל׳ או של אסטואר — מותנית בגורמים גאומורפולוגיים וגאולוגיים־היסטוריים, המתייחסים הן ליבשת והן לים. התפתחות הדל׳ תלויה ביחוד בכמות־המים בנהר ובעצמת נגרו, ואלה תלויים במידה רבה ביחס גובה אגן־הניקוז של הנהר לבסיס־הסחיפה שלו. הן גובה היבשות והן גובה פני־הים משתנים במשך הזמנים, ולפיכך משתנה גם כוחו של הנהר, ועמו — מידת הדל׳ ואופן התפתחותה. יש נהרות שהמשיכו לקיים את הדל׳ שלהם במשך תקופות ארוכות מאד — כגון הנילוס, אשר הדל׳ שלו קיימת לפחות מן האוליגוקן ואילך (כ30 מיליון שנים), או המיסיסיפי, אשר הדל׳ שלו קיימת כמעט מראשית השלישון (כ60—70 מיליון שנים); ויש נהרות, אשר הדל׳ שלהם צעירה (מבחינת התפתחותה) או הפכה בשלב מאוחר יותר לאסטואר — כגון הסן, הז׳ירונד, ועוד.

באגמים מקבלים שפכי־הנהרות עפ״ר דמות אסטואר, מאחר שכאן היחס בין גובה אגן־הניקוז של הנהר ובין גובה מיפלס־האגם יציב יותר.

אין שיטת־מיון מוסכמת לדל׳. אפשר להבדיל בין דל״ של נהרות בעלי זרם איטי, שהן בנויות מחומר־סחף דק מאד, כגון זו של המיסיסיפי, ובין דל״ של נהרות בעלי זרם חזק יותר, שהן מתקרבות מבחינה מורפולוגית לאסטואר (או אף זהות עמו, כגון שפכו של הקולוראדו). מבחינת אופי אגן־ההשתפכות אפשר להבחין: (א) דל״ ימיות, שהן החשובות ביותר; (ב) דל״ אגמיות, שהן בדרך־כלל קטנות — פרט לדל׳ של הוולגה הנשפכת לים הכספי, אשר הפך לימה סגורה רק בתקופה מאוחרת; (ג) דל״ קרחוניות, הנבדלות מן הקודמות בעיקר במקור מימיהן.

מבחינת יחסן לקו־החוף אפשר להבחין כמה טיפוסים בדל״: (א) דל׳ כפופה־קעורה, כגון זו של הפרת והחידקל (ציור 2ג) ושל האמאזונאס, ובדרך־כלל — של נהרות הזורמים באיזורים גאוסינקלינאליים או בבקיעים נרחבים, שלא הספיקו להתמלא לגמרי ולהגיע ליישור קו־החופים. — (ב) דל׳ מיושרת, היוצרת כמעט קו ישר עם החוף, כגון הדל״ של הרינוס (ציור 2א), של ההואנג־הו, של הסונג־קוי (הנהר האדום); לטיפוס זה מתקרבות הדל״ המשולבות של הגאנגס־בראהמאפוטרה ושל האיראוואדי־סיטאנג. — (ג) דל׳ כפופה־קמורה המתבלטת מחוץ לקו־החוף; הדוגמה הקלאסית היא הדל׳ של הנילוס (ציור 2ב), ודומות לה הדל״ של

הרוֹן, הדנוּבּה (ע״ע, עמ׳ 845), הפּוֹ, הוולגה (ציור 1), האֶבּרוֹ. — (ד) בדמות „כף־רגל־של־עוף״, שהיא התאַרכותה של הדל׳ הקמורה; הדוגמה המובהקת של טיפוס זה היא הדל׳ של המיסיסיפּי (ציור 2ד), ומתקרבת לו הדל׳ של האינדוּס.

ציור 2. טיפוסים של דֶלתות

לדל״ היה חלק רב בתולדות עיצוב פני כדור־הארץ בתקופות גאולוגיות שונות, מן הקדומות ביותר עד האחרונות.

בתולדות התיישבות האדם היו איזורי הדל״ של נהרות רבים מרכזים להתפתחות ישוב חקלאי צפוף כבר בימי־קדם, בגלל שפע־המים ואפשרויות טובות לחפירת תעלות בין זרועות־הדל׳ המשמשות תעלות־השקאה, וכן בגלל האדמה התחוחה והפוריה, הנוחה לעיבוד חקלאי.

וע״ע אַלוּביון.

מ. א.

השַיִט בדל׳ של נהרות, וכן ההתיישבות באדמות שבין זרועות הדל׳, מעוררים בעיות מיוחדות. התחלקות הזרם לכמה פלגים, שבהם מופיעים גם שרטונות ועיקומים חריפים, גורמת להפרעות שונות. ברוב ימות־השנה אין בשום פלג ספיקה מספיקה ועומק מספיק לשַיִט של ספינות־ים. על שטחי־היבשה שבין הפלגים עוברים שטפונות בתקופת גאות הנהר, ואילו בתקופות השפל נשארות בהם ביצות, המשמשות (ביחוד באיזורי אקלים חם) קִנים להתפתחות יתושי־קדחת. משום כך יש צורך בהסדרת הדל׳ ע״י העמקת האפיק של הזרוע הראשית, בניית סוללות משני עבריה, חיזוק חוד האי שבין הזרועות, ניקוז האי או העלאת רוב פניו ע״י שיקוע סחף־הנהר במקומות הנמוכים, וכד׳ (וע״ע דנוּבּה; מיסיסיפּי).

R. Goedner, *Die D.*, 1898; D. W. Johnson, *Shore Processes and Shore Development*, 1919; P. Jakunoff, *Erforschung d. Geschiebe- u. Schwerkraftbewegung in D.mündungen u. Flüssen*, 1932; N. E. A. Hinds, *Geomorphology*, 1943; A. Holmes, *Principles of Physical Geology*, 1945; F. S. Emerson–J. E. Smith, *Agricultural Geology*, 1946[2]; P. D. Trask, *Applied Sedimentation*, 1950; O. D. von Engeln. *Geomorphology*, 1953; R. J. Russel–R. D. Russel, *Mississipi River D. Sedimentation*, 1955.

דָּם (לאט sanguis, יוו׳ αἷμα), רקמה נוזלית של גוף בעה״ח והאדם: תרחיף של מרכיבים צורתיים (מוצקים למחצה) בתוך נוזל. הדם מצוי ברוב הרב־תאיים, והוא ממלא שני תפקידים — סטאטי ודינאמי: כ„סביבה פנימית״ וכאמצעי־תובלה (ר׳ להלן). דמם של בע״ח עילאיים ניתן להגדרה כאחת מרקמות־החיבור (ע״ע היסטולוגיה) של הגוף, באשר הוא בנוי מסוגים סגוליים שונים של תאים, המשוקעים בתוך מצע גָלמי — שהוא במקרה זה נוזל.

ברב־תאיים ממלא נוזל בין־רקמי את כל הרווחים, הסדקים והחללים שבין תא לתא, בין רקמה לרקמה ובין איבר לאיבר. הדם הוא אותו נוזל בין־רקמי, המכיל סוגי־תאים מיוחדים או שברי־תאים (גופיפי־דם — כדוריות לבנות ואדומות, פתיתי־דם) וזורם בתוך מערכת־צינורות מיוחדת. הדם מופיע במערכת בעה״ח החל מאותה דרגת־התפתחות, שבה אין הפעפוע דרך הרקמות מסַפק עוד את צרכי התובלה התוך־רקמית והבין־רקמית. לחד־תאיים, ספוגים, נבוביים, תולעים שטוחות ונימיות אין דם. ברַכיכות ובפרוקי־רגליים מצויה מערכת־צינורות, אלא שהיא פתוחה, ז״א: הצינורות נשפכים אל חללי־הגוף, ולפיכך אין בבע״ח אלה הפרדה ברורה בין דם ובין לימפה (ע״ע). בתולעי־הסרט ובתולעים הטבעתיות ובכל החוליתיים מצויה מערכת סגורה של כלי־דם, המשמשת מכשיר למחזור־דם (ע״ע) קבוע.

הסביבה הפנימית. האורגאניזמים מוקפים עולם חיצון, שתכונותיו הפיסיקו־כימיות משתנות ממקום למקום ומשעה לשעה. אולם לאמיתו של דבר אין תאי האורגאניזמים העילאיים חיים אלא בתוך מצע קבוע מיוחד, שהוא מוצר עצמי של מֶכאניזמים פיסיולוגיים של האורגאניזם, ושנקרא ע״י קלוד בֶרנַר (ע״ע, עמ׳ 883/4) „הסביבה הפנימית״. הפעולה התקינה, ואפילו קיום החיים, של התאים — ביחוד של תאי השרירים והעצבים — מותנים בהימצאם בסביבה המיוחדת הזאת, המוגדרת בסגוליות של ההרכב הכימי והתכונות הפיסיקאליות, שהאורגאניזם מעַצבָם ומייצבָם ללא תלות בתנודות של השפעות העולם החיצון. הדם, שנוזלו מסַפק את הנוזל הבין־תאי לכל הרקמות, הוא היוצר והמקיים את הסביבה הפנימית הזאת (ע״ע הוֹמֶאוֹסטַזה) באמצעות מנגנון המקיף כמעט את כל הגוף (והכולל בעיקר את הריאה, הכליות, מוח־העצמות, בלוטות־הלימפה והטחול, השרירים).

תובלה. הדם הוא אמצעי־תובלה עיקרי לתהליכי חילוף־החמרים בגוף ולקיום קוֹרֶלאציה וקוֹאורדינאציה בין חלקיו. הוא מוביל לכל האיברים את חֳמרי־הגלם לחילוף־החמרים המובאים מן החוץ, וכנגדם הוא מעביר את מוצרי־חילוף־החמרים מאיבר לאיבר ואת פסולת חילוף־החמרים — למקומות הפרשתם אל מחוץ לגוף.

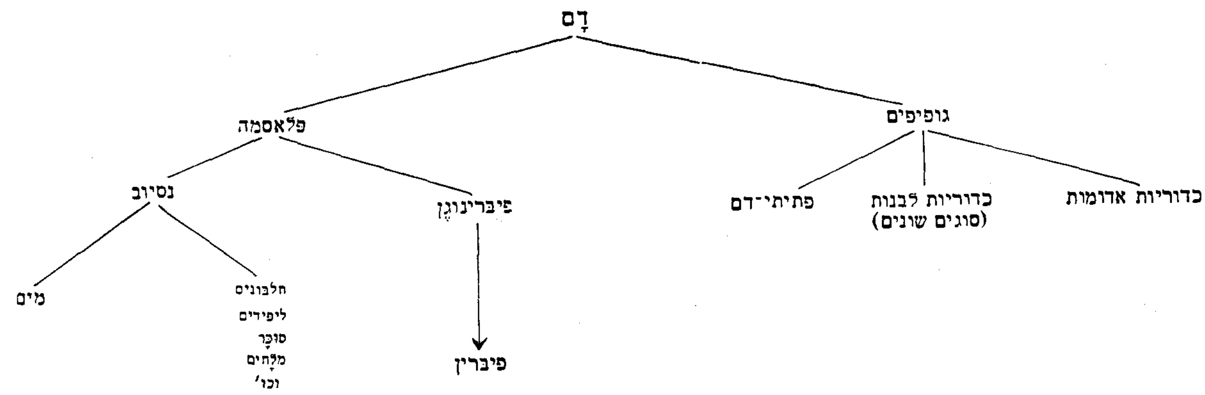
הפונקציות של הדם כוללות: נשימה — הוא מעביר את החמצן הנקלט בכלי הנשימה החיצונית (עור, טראכֵיאות, זימים, ריאות) לכל חלקי הגוף, ואת הפחמן הדו־חמצני — מן הרקמות אל כלי־הנשימה; הזנה — הוא מעביר לתאים את חמרי־המזון שנקלטו מן המעי; הפרשה — הוא מעביר את פסולת חילוף־החמרים מן התאים אל איברי־ההפרשה; הגנה — בדם מצויים (או עם הדם מעֻברים) הנוגדנים והתאים, המקנים לגוף חִסוּן (ע״ע) נגד מזיקים רבים החודרים אל קרבו; הפרשה פנימית — הדם מעביר את ההוֹרמוֹנים (ע״ע) מבלוטות ההפרשה הפנימית

אל מקומות פעולותיהם בכל חלקי הגוף; ויסות חֹם־הגוף (ע"ע); הסדרת חלוקת הנוזלים בין התאים והרווחים הבין־תאיים; ויסות הלחץ האוסמוטי ושיווי־המשקל היוני; ויסות שיווי־המשקל החומצי־בסיסי של האורגאניזם.

הדם הוא מערכת־דו־פאזית: גופיפים (תאים ושברי־תאים) השטים בתוך נוזל — הפלאסמה (plasma); בין שתי הפאזות ניתן להפריד ע"י צֶנטריפוגאציה. הפלאסמה היא תמיסה (במקצת גם תחליב) מימית מרובת־מרכיבים, והיא — וכמוה הדם בשלמותו — חסרה יציבות: אחד החמרים המומסים בה הוא הפִיבְּרינוֹגֶן, שהוא עלול — בהשפעת גורמים אֶנזימאטיים שמקורם אף הם בדם עצמו — ליהפך לפִיבּרין, השוקע מן התמיסה בצורת קְרִיש (ר' להלן, עמ' 718: קרישת־הדם). הנוזל המשתייר הוא הַנַּסְיוֹב (serum), שבו מומסים במים חמרים רבים ושונים בצורה קולואידית, מולקולארית ויונית.

נמצא המבנה הסכֵמתי של הדם הנוזלי בשלמותו כדלקמן:

לוח 1

כמות־הדם התקינה בגוף־האדם היא בממוצע כ75 סמ"ק לכל ק"ג, ז"א כ1/13 ממשקל־הגוף; לשון אחרת — כ5—6 ליטר באדם הממוצע. ערכים יחסיים כאלה או קרובים להם מצויים ברוב היונקים, למשל בכלב. בדגים מסויימים אין אלא 1.5 סמ"ק דם לק"ג, בתולעת Planorbis — 58 סמ"ק לק"ג.

בדם האדם ורוב היונקים והציפרים תופסות הכדוריות בממוצע כ45% מן הנפח (כ47% בגבר וכ42% באשה), והפלאסמה כ55%. כמות הכדוריות בדמם של שאר בע"ח קטנה מזה בהרבה.

המשקל הסגולי של הכדוריות (כ1.092) גדול במידה ניכרת מזה של הפלאסמה (כ1.030); לפיכך נוטות הכדוריות לשקיעה מתוך הדם הנח. מהירות היפרדות הדם לשתי הפאזות — המוצקת הכבדה והנוזלת הקלה יותר — מושפעת מן הטיב הכימי של החלבונים המומסים בפלאסמה (ר' להלן, עמ' 700). ערכה קבוע לגבי הדם התקין, אך היא משתנית בעקבות תהליכים חולניים מסויימים. מדידת מהירות־השקיעה נעשתה אמצעי דיאגנוסטי ברפואה; היא מבוצעת — אחרי הוספת חומר מונע־קרישה (ר' להלן, עמ' 720) — בדם המוחזק בצינור אנָכי, שבו מופיעה שכבת פלאסמה שקופה מעל לשכבת כדוריות אטומה־כהה: הראשונה מתארכת והשניה מצטמצמת משעה לשעה. מהירות־השקיעה מוחשת ביחוד בעקבות תהליכים דלקתיים בגוף, כגון בשחפת, וכן בעקבות גידולים, אך גם בהריון. — המשקל הסגולי של הדם השלם הוא בממוצע כ1.056 באדם, וכן ברוב היונקים והציפרים, וקטן מזה ברוב חסרי־החוליות (פרט לדבורה [ע"ע], שנוזל־גופה עשיר ביותר בסוכר). המשקל הסגולי של הפלאסמה (או הנסיוב) נקבע בעיקר ע"י תרכוזת החלבונים, שהם רוב־רובו של החומר המומס בנוזל. — סמיכות הדם נקבעת בעיקר ע"י ריכוז הכדוריות, ובאדם, ביונקים ובציפרים היא גדולה בממוצע פי 4.5—5 מזו של המים, ואילו ערכי־הסמיכות של הפלאסמה והנסיוב אינם אלא כ1.8—2.0 וכ1.5—1.6; דם הזוחלים, הדו־חיים והדגים סמיך רק פי 2—2.5 מן המים.

חשיבות פיסיולוגית רבה יש ללחץ האוסמוטי (ע"ע) של הדם, שהוא פונקציה של החמרים המומסים בנסיוב, בעיקר — של החמרים קטני־המולקולות; הוא משתקף בהנמכת נקודת־הקפאון. הנסיוב (או הפלאסמה) של האדם קופא ב־0.56°־, מה שמקביל לתמיסה 0.3־מולארית או ללחץ אוסמוטי של 6.7 אטמוספירות. כ¾ מלחץ זה באים ממלח־הבישול שבנסיוב; הכמות הגדולה של החמרים הקולואידיים (חלבונים) שבנסיוב אינה תורמת ללחץ האוסמוטי אלא מעט. תמיסה מימית של 0.85%—0.90% מלח־בישול היא איזוטונית עם דם־האדם, ז"א: בעלת אותו לחץ אוסמוטי ואותה נקודת־קפאון. לעומת זה תמיסה של 0.60—0.65% מלח־בישול איזוטונית עם דם־הצפרדע.

מסימניו המובהקים והבולטים של הדם — הצבע. בכל החוליְתיים, וגם בחסרי־חוליות רבים, מכיל הדם פיגמֶנט־נשימה — חומר־צבע הקושר חמצן מולֶקולארי. בכל החוליְתיים ובחלק מחסרי־החוליות פיגמנטים אלה הם פורפירינים (ע"ע) ברזליים (הֶמוגלובינים [ע"ע] וחמרים הקרובים להם), המשווים לדם צבע אדום עז; קצת מן הרכיכות ופרוקי־הרגליים הם כחולי־דם, מאחר שפיגמנט־הנשימה שלהם הוא ההֶמוֹציאַנִין (תרכובת חלבון־נחושת). בבע"ח ירודים פיגמנט־הנשימה מומס בנוזל־הדם או מחולק בין הנוזל ובין התאים; בבע"ח עילאיים כולו מרוכז בגופיפים תאיים סגוליים, ואילו הפלאסמה או הנסיוב עצמם נראים כנוזלים צהבהבים־בהירים.

הפלאסמה והנַסיוב. לשם קביעה כמותית של היחס הנפחי נוזל:תאים בדם משמשת הצֶנטריפוגאציה בהֶמאטוֹקְריט — צינור גלילי מכוייל (ציור 1) —, אגב הוספת חומר מונע־קרישה (ר' להלן, עמ' 720); בדרך זו מתקבלת הפלאסמה כנוזל שמעל לגוש הכדוריות המושקעות.

לוח 2

הרכב דם־האדם (המרכיבים העיקריים)

(ג'/100 סמ"ק, ערכים ממוצעים; בסוגריים — טווח התנודות הפיסיולוגיות)

	דם שלם	פלאסמה	כדוריות אדומות
מים	(84—78) 81	(93—91) 92	(70—66) 67
חמרים אורגאניים .	(22—18)	(8—7)	(34—30)
חלבונים	(21—18)	(7.5—6.5)	(34—30)
אלבומיני־הנסיוב .	2.5	4.6	—
גלובוליני־הנסיוב .	1.4	2.6	—
פיבּרינוֹגֶן . . .	0.2	0.3	—
הֶמוגלובּין . . .	(16—13) 15	—	(34—32)
חמרים שומניים . .	0.55	0.5	0.6
שומנים נֵיטראליים	0.1	0.1	0.1
פוֹספאטידים . .	0.3	0.2	0.4
כוֹלֶסטֶרול . . .	0.2	0.2	0.2
סוכר (גלוקוזה) . .	0.09	0.1	0.08
שתנה	0.03	0.03	0.03
חומצת־שתן . . .	0.003	0.004	0.002
קְרֵאטין+קְרֶאטינין .	0.005	0.003	0.008
אינדיקאן, פֶנולים .	0.002	0.003	0.001
חומצות אמיניות			
חפשיות . .	0.05	0.05	0.05
צבעי־מרה	0.0003	0.0006	—
זרחן אורגאני . . .	0.04	0.01	0.07
מלחים	(1.0—0.8) 0.9	1.0	0.8

לוח 3

יונים אנאורגאניים בדם־האדם

(מ"ג/100 סמ"ק)

	Na	K	Ca	Mg	NH_4	Cl	PO_4
דם שלם . .	190	210	5.5	4	0.2	260	5
פלאסמה . .	340	20	10	2.5	0.3	360	2
כדוריות אדומות .	40	410	1	6	0.1	170	6

הצנטריפוגאציה של הדם הנקרש, המשקיעה את הפיבּרין יחד עם הכדוריות, מביאה להפרדת הנסיוב; זה האחרון נסחט גם מעצמו מגוש הקָריש המצטמק.

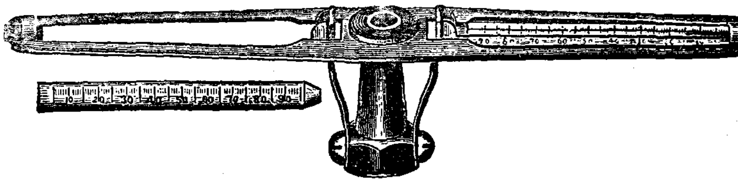
החמרים המרובים, האורגאניים והאנאורגאניים, הנכללים בתמיסה המימית של הפלאסמה (או הנסיוב), מתחלקים ל2 קבוצות: מהם המרכיבים התיפקודיים של הפלאסמה; ומהם חמרים הנקלטים ע"י הרקמות מן הפלאסמה, ואין שהותם בפלאסמה אלא תקופת־מעבָר בדרכם ממקום יצירתם או אחסנתם למקום צריכתם.

המרכיבים התיפקודיים של הפלאסמה הם: (1) מים; (2) חלבונים; (3) מלחים שונים. המים אינם מצע בלבד לחמרים המומסים בהם, אלא חומר פעיל ביותר בתהליכי־החיים של התאים. אע"פ שמים נקלטים בכמויות מתחלפות מן המעי ונפלטים דרך הכליות, הריאה, בלוטות־הזיעה וכו', הרי ריכוז המים בדם נשאר קבוע במסגרת טווח־תנודות, שהוא מצומצם מאד באורגאניזם התקין; הוויסות נעשה באמצעות הכליה, הפועלת בהשפעת הורמונים, בעיקר מן ההיפופיזה האחורית. מן הגורמים הפעילים בייצוב ריכוז המים הם חלבוני־הפלאסמה, בגלל כושר החזקת המים (ההידראטאציה והלחץ האונקוטי = לחץ התפיחה) שלהם, והחלבון עצמו מיוצב אף הוא בריכוז קבוע בכל מין של אורגאניזמים; הנמָכה פאתולוגית של ריכוז החלבון בדם היא מן הסיבות המביאות לבַצֶקת (ע"ע) של הרקמה. מבחינת המבנה הכימי של חלבוני־הפלאסמה השונים, השתייכותם לסוגים השונים של הפרוטֶאינים והיחס הכמותי ביניהם יש לכל מין של בע"ח חלבון־דם משלו, שנקבע ע"י גורמים תורשתיים ושעושה אותו לחומר זר מבחינה אימונולוגית לגבי דמו של מין אחר; וייתכן שמבחינת הבדלים דקים ביותר קיימת סגוליות של חלבון־הדם אף לגבי כל פרט ופרט. בפלאסמה של דם־האדם מרובה תמיד האלבומין מן הגלובולין (לוח 2), שבהם נכלל גם הפיבְּרינוֹגֶן, והיחס התקין ביניהם („מנת־החלבון") הוא כ1.6—1.7; ואילו בפלאסמה של דם־הסוס, למשל, מרובה הגלובולין מן האלבומין. הגלובולין הוא קבוצה של חלבונים, הקרובים זה לזה מבחינה איכותית, אך נבדלים זה מזה מבחינה כמותית בתכונותיהם הפיסיקו־כימיות, ביחוד במסיסותם בתמיסות־מלחים (אֶוגלובולין, פסֶודוגלובולין) ובהתנהגותם באלקטרופורֶזה (α-, β-, γ-גלובולין). על ה γ-גלובולין נמנים הנוגדנים המופיעים בדם כתגובה על חדירת אנטיגֶנים מן החוץ (ע"ע אימונולוגיה), וכן הנוגדנים (אַגלוטינינים [ע"ע]) לאַנטיגֶנים של הכדוריות, הקובעים את ההשתייכות לאחת מקבוצות־הדם (ע"ע דם, סוגי־). הפיבְּרינוֹגֶן תופס מקום מיוחד בין חלבוני־הפלאסמה כסובסטראט של קרישת־הדם (ר' להלן, עמ' 718 ואילך). — חלבוני־הפלאסמה אינם מהווים מלאי קבוע ויציב של חמרים: הם נמצאים בתהליך מתמיד של התהוות ע"י ביוסינתֶזה וכליון ע"י פירוק אֶנזימתי, והייצוב האיכותי והכמותי של הרכבם הוא ביטוי לשיווי־משקל דינאמי.

הפלאסמה, והדם כולו, אינם סובלים חימום למעלה מ°60, מאחר שכבר ב°56 מתחילה קרישה חלקית של חלבוני־הפלאסמה מחמת חום.

בניגוד לחלבוני־הפלאסמה, שהם מיוחדים לכל מין ומין, קיימת אחידות בכל מערכת בעה"ח העילאיים מבחינת הרכב מלחי־הפלאסמה: הערכים שצויינו לפלאסמת־האדם (לוח 3) כוחם יפה לגבי כל היונקים והציפרים, ואף זוחלים רבים (לוח 4). אחידות זו בַהרכב היוני של המצע הבין־תאי מפתיעה ביותר נוכח ההבדלים הגדולים בהרכב היוני התוך־תאי בדמם של בע"ח שונים (ר' להלן, לוח 5).

קאטיוֹנֵי הנוזל הבין־תאי של הדם הם בעיקר נתרן (כ92%), ואילו בתאי־הדם של האדם מכריע האשלגן (ר' להלן, לוח 5). האַניון העיקרי הוא כלור, שגם ריכוזו בפלאסמה עולה בהרבה על ריכוזו בכדוריות, וכנגדו יש עדיפות לפוס־פאט בתאים מן הפוספאט שבנוזל. רובו המכריע של הזרחן הוא אורגאני — בצורת קבוצות פוספאטיות אֶסטֶריות בפוספאטי־

ציור 1. הֶמאטוקריט

לוח 4

מרכיבים מינראליים של הפלאסמה

באדם, בבקר, בסוס, בכבש, בחזיר, בכלב, בתרנגולת ובצב

	ערכים קיצוניים בג׳/ליטר	ערכים ממוצעים בריכוז מולארי
Na	3.85—3.35	0.146
K	0.21—0.18	0.005
Ca	0.11—0.09	0.004
Mg	0.03—0.02	0.0025
Cl	3.90—3.30	6.100
HPO_4	0.05—0.02	0.001
HCO_3	1.2 —1.0	0.027
SO_4	0.28—0.18	0.004
חלבון	90—70	0.005 (בערך)

דים, חומצות נוקלֶאיות וכו׳, ורק מיעוטו מצוי בצורת מלחי־פוספאט. הביקארבונאט שבפלאסמה ממלא תפקיד חשוב בייצוב הpH (ר׳ להלן). הסידן שבפלאסמה משתתף במנגנון האֶנזימתי של קרישת־הדם (ר׳ להלן, עמ׳ 719). ייצוב ריכוזי המלחים בדם קשור בפעולת ההפרשה הבררנית של הכליה ובהשפעות הורמונאליות (מבלוטת יתרת־הכליה ויתרת בלוטת־התריס).

אע״פ שהכמות הכללית של החמרים המינראליים בפלאסמה נראית מועטת בהשוואה לחלבון (לוח 4), הם המכריעים בקביעת הלחץ האוסמוטי, שהרי מבחינת הריכוז המולֶקולארי כ־80% ממולקולות הפלאסמה הן אֶלֶקטרוליטים (בעיקר NaCl). קביעותו וייצובו של הלחץ האוסמוטי של הפלאסמה הם תנאי לקיום התאים השרויים בה. אולם נוסף לפעולתם המשותפת כקובעי הלחץ האוסמוטי יש לכמה מיוני־הפלאסמה השפעות סגוליות על פונקציות פיסיולוגיות שונות, ורק צירופם יחד ביחסי־הכמויות הקבועים שבפלאסמה יוצר את התנאים הדרושים לפעילות תקינה של הרקמות. שריר־הלב ותאי־העצבים מפסיקים את תיפקודם אחרי זמן קצר כשהם שרויים בתמיסת מלח־בישול איזוטונית, ואילו תוספת של כמויות מועטות של מלחי אשלגן וסידן מחזירה את פעילותם. לפיכך הוכנו לצרכים פיסיולוגיים וריפויים תמיסות־מלחים מלאכותיות, המחַקות את הפלאסמה (או הנַסיוב) מבחינת הרכב היונים העיקריים והעשויות לשמש תחליף חלקי לנוזלים הפיסיולוגיים הטבעיים. הידועה שבהן היא תמיסת־רינגֶר (Ringer), שהרכבה הוא:

NaCl	0.9%
KCl	0.02%
$CaCl_2$	0.02%
$NaHCO_3$	0.01%

„רינגר לצפרדעים" אינו מכיל אלא 0.6% NaCl.

אחידות ההרכב היוני בנוזל הבין־התאי שבבע״ח עילאיים ודמיון מסויים בין יחסי־הכמויות של היונים השונים שבפלאסמה ובין אותם יחסים שבמי־הים הביאו גֶנֶטיקנים וחוקרי־התפתחות לידי השערה, שיש כאן זכר פילוגֶנֶטי לים הקדמון, שבו נוצרו התאים החיים הראשונים, ושהאורגאניזמים מקיימים לעצמם עד היום את סביבתם הקדומה בצורת „סביבה פנימית". אמנם ריכוז־המלחים בפלאסמה קטן בהרבה מזה שבים, אולם מניחים שהים הקדמון היה דליל יותר ולא נתעשר במלחים אלא במשך התקופות הגאולוגיות על־ידי מי־הנהרות שנשפכו אליו. אך סברה זו אינה עומדת בפני הביקורת, מאחר שדווקא בחַיות־ים ירודות רבות משתווה הרכב המלחים בנוזל־גופם להרכב המלחים בים בהווה, ואילו בבעה״ח העילאיים מכילה הפלאסמה לאמיתו של דבר באופן יחסי יותר K ופחות Mg ו־SO_4 מִשמכילים מי־הים.

מן החמרים שנוזל־הדם משמש להם מעבָר החשוב הוא הסוכר, שהוא הגלוקוזה. „רמת־הסוכר" התקינה בדם היא כ־0.1%, והתנודות הפיסיולוגיות שמחמת כניסת סוכר לדם מן המזון בעודף או יציאתו ממנו אל כל הרקמות הפעילות מצטמצמות בגבולות צרים. ויסות סוכר־הדם נעשׂה באמצעות מנגנון־פעולה עצום, שבו פועלים הכבד והשרירים בהשפעת הורמונים מאיי־הלבלַב (אינסולין) ומיתרת־הכליה (אדרֶנאלין), וכן מן ההיפופיזה. הפרעה בוויסות זה, כגון במחלת הסַכרת (ע״ע), גוררת תוצאות חמורות לאורגאניזם (וע״ע סֻכר־הדם; חִלוף־החמרים). — דרך הדם מְעֻברים גם חמרי־שומן (ר׳ לוח 2), שמיעוטם שומנים נֵיטראליים וחומצות־שומן ורובם פוספאטידים וכולֶסטֶרול. חמרים אלה, שאינם מסיסים במים, אחראים למראה התחליבי של הפלאסמה והנסיוב.

קבוצה גדולה של חָמרי־פלאסמה כוללת תרכובות חנקניות — מהן חומצות אמיניות המשתתפות בבניית חלבוני־הגוף, ומהן הפסולת של חילוף חמרי החלבון, המְעֻברת לאיברי־ההפרשה. כל החמרים הללו נכללים במושׂג „שארית־החנקן", מאחר שהם משתיירים בתמיסה לאחר השקעת החנקן החלבוני. כמות שארית־החנקן בדם האדם אינה עולה בתנאים תקינים על 25—30 מ״ג ב־100 סמ״ק. הכליה משחררת את הדם בקביעות מעודף חמרים מרעילים אלה, ועלִיה בשיעור שארית־החנקן בדם היא בדרך־כלל סימן להפרעה בתיפקוד הכליה ומסכנת את קיומו התקין של האורגאניזם.

חשיבות עצומה נודעת לרֶאַקציה (= ריכוז יונֵי־המימן) של הפלאסמה. בתנאי קיומם הטבעיים של הדם או הפלאסמה, המונעים יציאת הגאזים — ביחוד הפחמן הדו־חמצני — העצורים בהם, נמצאת הראקציה התְקינה שלהם נֵיטראלית כמעט, עם נטיה קלה לצד הבסיסי: pH = 7.36 בממוצע. מצב זה מיוצב ייצוב איתן, וסטיות הpH באורגאניזם האדם התָקין אינן עוברות את גבולות הערכים 7.28 ו־7.40, וזה למרות השינויים המתמידים הנראים כמתחייבים מן הנשימה ומתהליכי חילוף־החמרים. לייצוב זה גורמת מערכת־הבלמים של החלבונים האַמפוטֶריים ושל הביקארבונאט הקולט יונֵי־מימן, ומסייע לה ההֶמוגלובין שבכדוריות־הדם (ר׳ להלן, עמ׳ 706); הריאה והכליות פולטות את עודף הפחמן הדו־חמצני וחמרי־הפסולת החומציים של חילוף־החמרים. גורמים פאתולוגיים, המערערים את שיווי־המשקל הזה ומביאים לידי „אַצידוזה" (= החמצת הדם), כגון במחלת הסַכרת, מסַכנים את שלום הגוף, ואף את חייו.

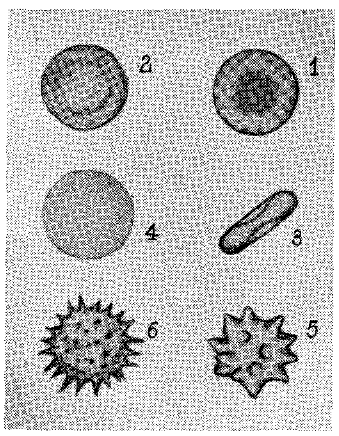
הטמפראטורה של הדם נקבעת ע״י מנגנון ויסות־החום של הגוף ל־37° באדם, בקופים דמויי־האדם, בעכבר ובחולדה; ל־38° (בערך) ברוב הטורפים, בנברנים, בבקר ובצאן; ל־34° (בערך) בדלשיניים ובחיות־הכיס. הטמפראטורות הקבועות של רוב הציפרים הן בגבולות 41°—43°.

י. ל.

גופיפי־הדם כוללים את הכדוריות האדומות (אֶריתרוֹציטים, erythrocytes), את הכדוריות הלבנות (לֶוּקוֹציטים, leucocytes) ואת פתיתי־הדם (תְּרוֹמבּוֹציטים, thrombocytes [platelets]); הרוב המכריע בהם (95%—98%) הן הכדוריות האדומות. — המקצוע העוסק במורפולוגיה ובפיסיולוגיה של מנגנון זה, בשינויים הפאתולוגיים החלים בו ובטיפול במחלות הבאות בעקבות שינויים אלה הוא ההֶמאטולוגיה.

הכדורית האדומה (כ״א) של האדם חסרה גרעין; צורתה — דיסקית דו־קעורה, שקֹטרה הממוצע 7.7μ ועָביה בהקֶפה העבֶה 2.2μ ובמרכזה הצר 1μ. הנפח הממוצע של הכה״א הוא $95\mu^3$, ושטחה — $155\mu^2$. היא משמרת את צורתה ואת גדלה התקין בתמיסה איזוטונית (ר׳ לעיל, עמ׳ 698), ואילו בתמיסה היפּוטונית היא תופחת ובתמיסה היפֶּרטונית — מצטמקת (ציורים 2—4). המספר התקין הממוצע של הכה״א בדם־הגבר הוא כ־5×10^6 בממ״ק, ובדם־האשה — כ־4.5×10^6 בממ״ק; דם היילוד מכיל עד 6×10^6 כ״א בממ״ק. סך הכה״א במחזור־הדם של האדם המבוגר (כ־6 ליטר דם) הוא כ־3×10^{13}, ושטחן הכללי מגיע ל־4,500 מ״ר; שטח עצום זה מאפשר חילוף־חמצן יעיל ומהיר בין הדם ובין הרקמות. מספר הכה״א עולה כשהאדם נמצא בגובה רב, ז״א באטמוספירה דלילה, והוא מגיע, למשל, ל־7×10^6 בממ״ק בטיבֶּטנים, החיים בגובה של 4,000 מ׳; עליה זו מאפשרת אספקת־חמצן מַספקת לרקמות גם בתנאֵי מיעוט החמצן באויר־הנשימה. — כרגיל שָטות הכה״א בנוזל־הדם באופן חפשי, אולם במצבים מסויימים הן נוטות להידבק זו בזו בצורת שרשרת, כשקָטרן הגדול ניצב לציר השרשרת, בדומה לגליל של מטבעות (rouleaux) (ציור 5). בגלל כָבדן שוקעות הכה״א לאט מתוך הדם הנח (ור׳ לעיל, עמ׳ 697/8).

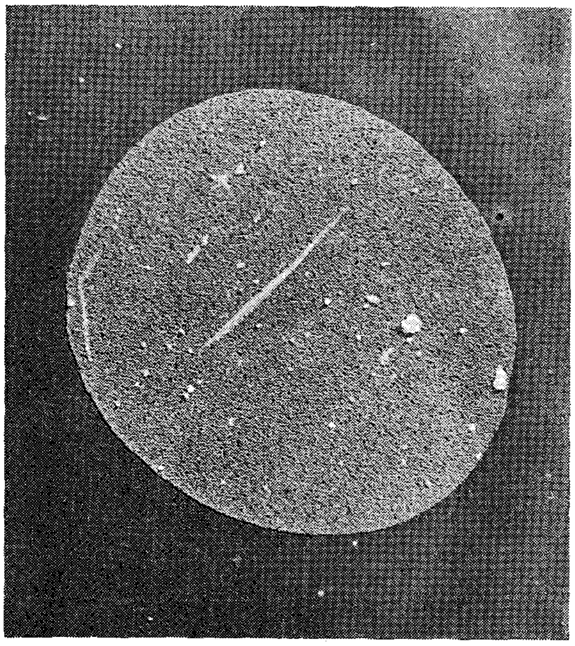
הכה״א נתגלו לראשונה בדם־הצפרדע ע״י סוָמֶרדַם ב־1658 ובדם־האדם ע״י לֶוֶנהוּק ב־1673.

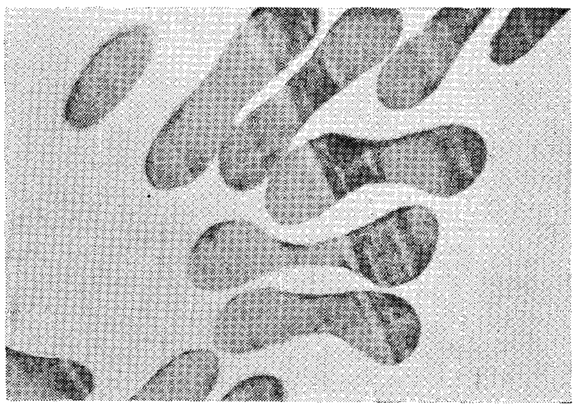

ציור 2. כדוריות־דם אדומות של האדם (הגדלה מיקרוסקופית ×1,500). 1.—3. — תקינות: 1.—2. — משטחז, 3. מן הצלע; 4. תפיחה בתמיסה היפּוטונית; 5.—6. הצטמקות בתמיסה היפֶּרטונית

אף בדמם של שאר כל היונקים הכה״א חסרות גרעין; ואילו בדמם של שאר כל החוליְתיים הכה״א מגורענות. אולם מבחינת צורתן, מידותיהן ומספרן קיימים הבדלים בין הכה״א של מינים שונים: הכה״א בגמל הן אֶליפטיות; קוטר הכדורית בעֵז אינו אלא 4μ, ואילו בדגים מסויימים הוא מגיע עד 23μ, בדוחיים — עד 67μ (ציור 6). מספר הכה״א (ב־10^6 בממ״ק) בדם־הבקר הוא 5.5, בסוס — 7, בעכבר — 9.5, בכבש — עד 12, ובעֵז — עד 15; ואילו בדם התרנגולת רק 3, ובדמם של דגים מסויימים פחות מ־1×10^6.

במצבים חולניים מסויימים באדם מופיעות סטיות שונות במספרן ובמראהן של הכה״א: מיעוט או ריבוי; כדוריות קטנות (מיקרוֹציטים) או גדולות (מאקרוֹציטים) מן התקן;

ציור 3. קרום של כדורית־דם אדומה במיקרוסקופ אלקטרוני (הגדלה ×15,000, התמונה מוקטנת עד החצי*)

ציור 4. כדוריות־דם: חתך בעובי (המראה במיקרוסקופ אלקטרוני, הגדלה ×12,000; התמונה מוקטנת עד החצי)

צורות משובשות — אֶליפטיות, דמויות־אגס, דמויות־כדור (סְפֵירוֹציטים), דמויות־חרמש, ועוד.

לוח 5

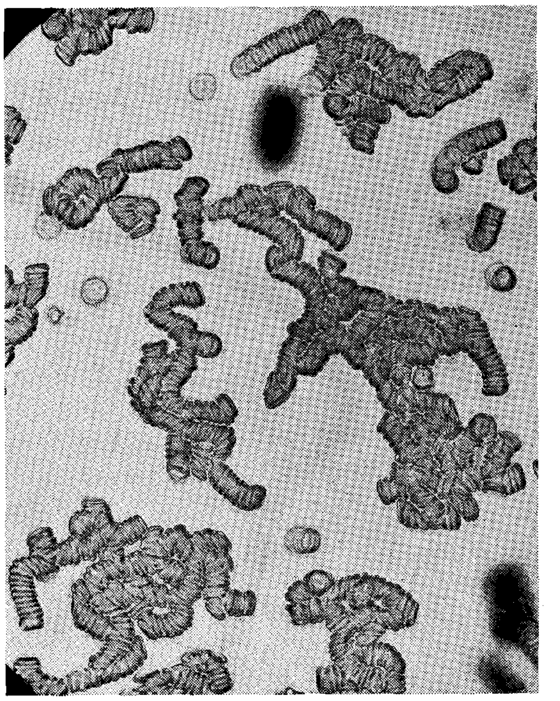
נתרן ואשלגן בכדוריות האדומית

(ג׳/1,000 ג׳, ערכים ממוצעים)

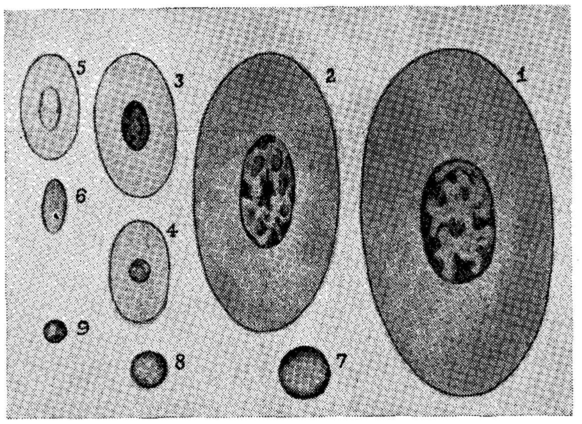
	אדם	בקר	כבש	עז	סוס	כלב	חזיר	חתול
Na	0.40	1.70	1.60	1.65	0	0	2.15	2.05
K	4.10	0.60	0.60	0.55	4.10	4.10	0.25	0.20

על הרכב הכה״א ר׳ לוחות 2, 3, 5. החומר החלבוני של הכה״א של היונקים הוא כמעט כולו ההֶמוגלוֹבּין הסגולי, ורק כמות קטנה (לא יותר מ־½%) היא מסוג חלבוני־הבניין הרגילים של התאים. מאחר שהכדורית חסרה גרעין, אין

*) הצילומים במיקרוסקופ האלקטרוני הוכנו ע״י ד״ר ד. דנון, מכון ויצמן למדע, רחובות

ציור 5. גלילים (rouleaux) של כדוריות אדומות (במיקרוסקופ אופטי רגיל)

ציור 6. כדוריות־דם אדומות של בע"ח שונים (צורה וגודל יחסי)
1. פרוטֶאוס; 2. אַכּסולוטל; 3. צפרדע; 4. קרפיון; 5. יונה; 6. גמל; 7. פיל; 8. אדם; 9. איל־המושק.

לראותה כתא במשמעות הציטולוגית המדוייקת של המונח. השכבה החיצונית של הכדורית — הקרום — מורכבת מצירוף של חלבון וחמרים שומניים. הקרום פועל כמחיצה בין פְּנים־הכדורית ובין הפלאסמה המקיפה אותה ומקיים את ההפרש הרב שבין ריכוזי־היונים משני צדי המחיצה. פנים־הכדורית בנוי, כנראה, מרשת חלבונית, שאליה קשור ההֶמוגלובין. רשת זו, יחד עם הקרום, מהווה את המשתית (stroma) — החומר שנשאר לאחר הוצאת כל ההֶמוגלובין מן הכדורית. — הרכב המלחים המומסים בנוזל הכדורית שונה בדרך־כלל לחלוטין מהרכב המלחים שבפלאסמה (לוח 4). וכן הוא מצטיין בסגוליות לגבי כל מין של בע"ח, או לגבי קבוצות שונות של מינים (לוח 5). באדם בולטת העדיפות העצומה של האשלגן בכדוריות ומיעוט הנתרן בהן, בהיפוך היחסים הקיימים בפלאסמה של דם־האדם. יש בע"ח, כגון הסוס והחזיר, שכדוריותיהם מכילות אשלגן בלבד וחסרות נתרן, אע"פ שהן שָטות בפלאסמה עשירת הנתרן; ואילו כדוריות הבקר, הצאן והטורפים מחזיקות ריבוי נתרן ומיעוט אשלגן — בדומה לפלאסמה, אך ביחסי־כמויות שונים.

פיגמֶנט־הנשימה בדם האדם והיונקים הוא ה ה ֶמ ו ג ל ו ב י ן (ע"ע); ריכוז הברזל ההֶמוגלוביני בכה"א מגיע ל־0.115%. יש סוגים שונים של הֶמוגלובינים הניתנים להבדלה ע"י אֶלֶקטרופורֶזה; ההבדלים נקבעים ע"י טיב החלק הגלוביני של המולקולה, ואילו החלק ההֶמי משותף לכולם. בין השאר קיים הבדל בין הֶמוגלובין־המבוגר (המוגלובין A [adult]) ובין הֶמוגלובין־העובר (הֶמוגלובין F [fetal]), המתקיים בוולד־האדם עד גיל של שנה. מחלות־דם תורשתיות מסויימות הן ביטויים למציאותם של הֶמוגלובינים סוטים (J, I, G, D, E, C, S, H). הצורה S, למשל, מופיעה בחוסר־הדם החרמשי (ר' להלן, עמ' *709*), וכאן הוכח שאין הֶמוגלובין זה נבדל מן ההֶמוגלובין הנורמאלי אלא בהחלפת אחת מ־300 החומצות האַמיניות שבשרשרת הגלובין בחומצה אחרת (ואלין במקום חומצה גלוטאמית [ע"ע אמיניות, חֻמצות]). כל ההֶמוגלובינים הללו הם בעלי צבע אדום־כהה כחלחל — צבע ה ד ם ה ו ו ר י ד י (ע"ע מחזור־הדם), והצד השווה בתכונותיהם הביולוגיות־כימיות — שהם קושרים ח מ צ ן מ ו ל ֶ ק ו ל א ר י והופכים בתהליך הפיך ל א ו ֹ כְּ ס י ־ ה ֶ מ ו ג ל ו ב י נ י ם, בעלי צבע אדום־בהיר עז — צבע ה ד ם ה ע ו ר ק י (וע"ע נ ש י מ ה). לעומת זה המֶטְהֶמוגלובין נבדל מן ההֶמוגלובין הנורמאלי בשינוי בחלק ההֶמי של המולקולה — חימצון לא־הפיך של הברזל Fe^{++} ל־Fe^{+++}, הכרוך באָבדן כושר־קשירת החמצן. ההצטברות הפאתולוגית של מֶטהֶמוגלובין בכדוריות על חשבון ההמוגלובין, כתוצאה מליקוי־מלידה במערכת אֶנזימים או מהרעלות מסויימות, מתבטאת בהכחלת הדם ומסכנת את החיים. כיוצא בזה נוצרת סכנת חנק בהרעלה ע"י פחמן חד־חמצני, המתקשר בהמוגלובין ומוציאו מכלל פעולת קשירת החמצן.

על מֶכאניזם הובלת החמצן על־ידי המוגלובין והשפעת ההמוגלובין על הובלת CO_2 ע"ע נ ש י מ ה: דם. — על פיגמֶנטי־הנשימה האחרים ע"ע נ ש י מ ה: פיגמנטים.

הכה"א מכילות גם כמויות קטנות של פ ו ֹ ר ְ פ י ר י נ י ם (ע"ע) חָפשיים, בעיקר פרוטופורפירין, שהוא מקנה לכדוריות את כושר הפלואורֶסצֶנציה באור אולטרה־סגול. — המרכיבים של המשתית — פוספאטידים, כולֶסטֶרול וחלבונים — קובעים את חוזק הקרום ואת כושר התנגדותו לחמרים מזיקים שונים, שעשויים להמיסו ולגרום ליציאת ההמוגלובין מן הכדורית. הסוכר הוא הסובסטראט העיקרי לחילוף־החמרים בכדורית, המספק את האֶנרגיה הדרושה לקרום לשם פעילותו בקיום מַפל־הריכוז בין פְּנים הכדורית וסביבתה; חלוקה לא־שווה זו בין היונים שבפנים ובחוץ חשובה להסדרת המים והמלחים בגוף. חילוף־חמרים תקין דרוש גם לשמירה על צורתן הדו־קעורה של הכדוריות. ליקוי במערכת חילוף־החמרים מביא להפיכת הצורה התקינה לצורת־הכדור, שהיא אָפיינית לספֵּירוציטוזה התורשתית — מחלה שבה הכה"א חלשות ונהרסות בקלות, מה שגורם לחוסר־דם.

הכה"א עשירים באֶנזימים; מהם: האנהידראזה הקארבונית — המזרזת את הרֶאקציה $H_2CO_3 \rightleftarrows CO_2 + H_2O$, שהיא חשובה להובלה תקינה של CO_2 מן הרקמות לריאה; הפוספאטאזה — המשפיעה על חילוף־החמרים של הסוכר; הכולין־אֶסטֶראזה — אשר לה תפקיד בהסדרת חדירות הקרום לגבי חמרים שונים.

חשיבות יתרה נודעת לאַנטיגנים מסויימים בכדוריות, הקובעים את שייכותם של בני־אדם (ובע"ח) לקבוצות תורשתיות שונות (ע"ע דם, סוגיי־).

יצירה, התפתחות והרס של הכה"א באדם. הכה"א אינן מתמידות בקיומן בגוף החי, ומלאי הכה"א מתקיים הודות לאיזון תהליכי ההרס ע"י יצירה חדשה בלתי־פוסקת. ראשית היצירה של כ"א (אריתרופואֶזה, [erythro-poesis]) **בעובר** היא מתאי־הדם הפרימיטיוויים, הנמצאים באיי־הדם שבשק־החלמון (ע"ע אמבריולוגיה, עמ' 872). אח"כ מופיעים מוקדי־יצירה בכבד ובטחול, ובחודש החמישי לחיי־העובר מתחילה יצירת כ"א **במוח־העצמות**, שבו מתרכזת האֶריתרופואֶזה אחרי הלידה ובמשך כל חיי האדם. רק במצבים פאתולוגיים מסויימים, שבהם נדרשת יצירה מזורזת של כ"א או שבהם תש כוחו של מוח־העצמות, מתחדשת האֶריתרופואֶזה החוץ־מוחית. באֶריתרופואֶזה התקינה משתתפות בשנים הראשונות של החיים כל העצמות, והמוח בהן אדום; בגיל מבוגר יותר הוא הופך בעצמות רבות למוח לא־פעיל צהוב, המכיל שומן, והאֶריתרופואֶזה מתרכזת בעצמות עמוד־החוליות, בעצם־החזה ובצלעות, בגולגולת, באגן ובקצוות העליונים של הזרוע והירך.

הכדורית הצעירה היא תא בעל גרעין המכיל גרעינונים, והציטופלאסמה שלה עדיין חסרה הֶמוגלובין. תא זה הופך לכ"א בתהליך של הבשלה בעל כמה שלבים, שבו משתנה הגרעין עד כדי היעלמותו ומופיע המוגלובין בציטופלאסמה. בשלבים הראשונים של תהליך זה מתרבים התאים ע"י מיטוזה. בהתחלקות התאים וביצירת הגלובין ושאר החלבונים שבכה"א פעילים בעיקר הנוקלאו־פרוטאינים. לפני ההתבשלות הגמורה של הכה"א אפשר להבליט בה ע"י צביעה מיוחדת גרגירים קטנים היוצרים מעין רשת — ומכאן השם תאי־רשת (רֶטיקולוציטים, reticulocytes). קצת מן הכה"א המבשילות כבר יוצאות ממוח־העצמות בשלב זה, ולפיכך מהווים רֶטיקולוציטים אחוז מסויים (כ1%) מכלל הכה"א גם במחזור־הדם התקין. כ"א אלו מאבדות את רשתן תוך ימים אחדים והופכות לכ"א מבוגרות. אריתרופואֶזה מוגברת — שהיא בדרך־כלל תגובה על הרס־דם מוגבר — ניכרת בעליית אחוז הרֶטיקולוציטים בדם.

על הכימיה של הביוסינתזה של ההֶמוגלובין ע"ע **פורפירינים**. כמות ההמוגלובין הנוצרת כל יום במוח־העצמות של אדם מבוגר היא כ7 ג', המכילים כ22 מ"ג ברזל. מאחר שהגלובין והפורפירין נוצרים מחמרי־יסוד הנמצאים בגוף בעודף, נעשית כמות הברזל המצוי הגורם העיקרי המגביל את יצירת ההֶמוגלובין: חוסר ברזל גורר אחריו חוסר הֶמוגלובין. מערכת האֶנזימים הפעילה ביצירה זו דורשת נחושת וקובאלט. כשפעולת האֶנזימים מופרעת, בין מחמת הפרעה שמלידה ובין מחמת הרעלה, כגון ע"י עופרת, עולה כמות הפורפירינים החפשיים בגוף; עליה זו גוררת תופעות חולניות („פורפיריות"), ביחוד רגישות יתרה לאור־השמש. האֶריתרופואֶזה התקינה דורשת בין השאר את הויטמינים (ע"ע) חומצה פולית וציאנוקובאלאמין (B_{12}), ואולי גם את החומצה האַסקורבית (ויטאמין C), ביחוד לצרכי הסינתזה של החומצות הנוקלאיות.

הכה"א המבוגרת מתקיימת במחזור־הדם כ120 יום בממוצע. במשך זמן זה עובר עליה תהליך של הזדקנות, הקשור, כנראה, באפיסת כוחם של האֶנזימים שבה, ולסוף היא נעלמת מן המחזור בתהליך של הרס — תֶמֶס־הדם (הֶמוליזה, haemolysis [ר' להלן, עמ' 711]). במצבים חולניים מסויימים מוגברת ההמוליזה ומתקצר אורך־החיים הממוצע של הכדורית. מספר הכה"א במחזור נקבע ע"י המאזן של שני התהליכים — כניסת הכה"א לדם ממוח־העצמות וההמוליזה. במצב תקין שני התהליכים מתאָזנים: למחזור נכנס ועוזב אותו בכל יום כ1/120 של כלל הכה"א, שהם כ2.5×10^{11} כדוריות. על איזון זה מפקח מנגנון, שהמכאניזם שלו עדיין אינו ידוע כל־צרכו. בדרך־כלל גורר פירוק־יתר של כ"א יצירה מוגברת, הממלאה מיד את הפחת, ובשעת הצורך יכול מוח־העצמות להגביר את קצב היצירה פי 8 מהנורמה. לפיכך אין חוסר־דם נגרם ע"י תֶמֶס־דם אלא כשאורך־החיים הממוצע של הכה"א יורד מתחת ל15 (120/8) ימים, או כשמוח־העצמות חולה אף הוא; אם אין מוח־העצמות יכול להגדיל את האֶריתרופואֶזה למעלה מ2.5×10^{11} כדוריות ליום, נגרם חוסר־דם אפילו כשקצב פירוק הכה"א אינו מוגבר אלא במקצת. מצד שני, כשמוח־העצמות מגביר את היצירה מעל לנורמה בשעה שאורך־החיים של הכה"א תקין, מתמלא מחזור־הדם בכ"א יתר על המידה — פוליציתֶמיה (polycy-thaemia, ריבוי תאי־דם), שהיא תופעה פיסיולוגית כשהיא באה בהשפעת אַטמוספירה דלילת־חמצן (ר' לעיל, עמ' 703), ותופעה פאתולוגית כשהיא באה כתוצאה ממחלת מוח־העצמות (ר' להלן, עמ' 712).

מכאניזם ההרס הפיסיולוגי של הכה"א „הזקנות" אינו ידוע כל־צרכו. ייתכן שבחלקן הן מתפרקות בתוך המחזור לקטעים קטנים או שהן נכלאות באיברים פנימיים שונים, ביחוד **בטחול** (ע"ע), וכן בכבד, ונהרסות שם. תפקיד מיוחד בהריסת הכה"א ממלאים „תאים־בלעניים" ענקיים (מאקרופאגים, macrophages), המצויים בדפנות כלי־הדם וברקמות שמחוצה להם והמוכשרים „לזלול" קטעי כ"א או כ"א שלמות. — הברזל המשתחרר מן ההֶמוגלובין מנוצל כמעט כולו ליצירת המוגלובין חדש במוח־העצמות, ורק כ3% ממנו נפרשים מן הגוף, בעיקר בשתן. בעקבות פירוק מוגבר של כ"א נאגר הברזל ברקמות שונות, שמהן הוא יכול לשוב ולהשתחרר בשעת הצורך ליצירת כ"א חדשות; מצב זה של אגירת ברזל ברקמות נקרא הֶמוסידֶרוזה. — הפורפירין המשתחרר מן ההמוגלובין מתפרק פירוק כימי **לצבעי המָרָה** (ע"ע), הנפרשים לסוף בעיקר בצואה ובחלקם אף בשתן. — הגלובין שמן ההמוגלובין מתפרק לחומצות אַמיניות, המשמשות חומר־גלם לחילוף־החמרים בגוף.

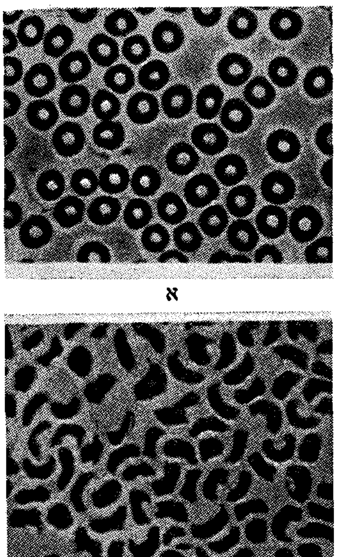
הפאתולוגיה של הדם האדום. חוסר־דם (anaemia) הוא מצב של הפחתת מספר הכה"א וכמות ההֶמוגלובין ביחידת־הנפח של הדם. חוסר־דם מוגדר ונמדד בערכים יחסיים ריכוזיים — באחוזים מן הריכוזים התקינים של הכה"א וההמוגלובין בדם, ויש להבחין בין חוסר־דם ובין מצב של **מיעוט־דם** (oligaemia), שהוא הפחתת נפח־הדם הכללי במחזור־הדם.

כל חוסר־דם — אם ממדיו ניכרים — גורר סימני־מחלה, שיסודם בצימצום אספקת החמצן לרקמות ובמאמצי האורגאניזם להגביר את מחזור־הדם כדי לאזן את מיעוט־החמצן. חומרת סימני־המחלה תלויה במידה רבה בקצב התפתחות חוסר־הדם: בחוסר־דם „חריף" הסימנים קשים, ואילו בחוסר־דם „כרוני" — ז"א חוסר־דם שמתפתח באיטיות — יכול האדם להסתגל למצב ע"י הסדרת זרימת־הדם והנשימה;

חוסר־דם כרוני — אף בממדים ניכרים — לפעמים אינו מפריע ביותר את אורח־החיים, אלא אם האדם נזקק למאמץ גופני מוגבר. לחוסר־דם שמחמת הֶמוליזה (ר' לעיל, עמ' 708, וכן להלן, עמ' 711) תסמונת מיוחדת, שיסודה בהצטברות חמרי־הפירוק של ההמוגלובין.

האֲנֶמיות מתחלקות ל3 קבוצות לפי סיבותיהן: חולשת האֶריתרופוֹאֶזה; הגברת הרס־הדם; הפסד־דם. אולם הסיבות לאֲנֶמיה יכולות להופיע גם במשותף.

שיטות שונות של מיון האֲנֶמיות מושתתות על גילויים שונים במורפולוגיה או בהרכב של הכה"א. מיון לפי נפח־הכדוריות: חוסר־דם מיקרוציטי — נפח מוקטן, עד $70\mu^3$; מאקרוציטי — נפח מוגדל, עד $130\mu^3$; נורמוציטי — נפח תקין, $90—95\mu^3$. מיון לפי תכולת ההמוגלובין בכדוריות: אם אחוז ההפחתה של ההמוגלובין בדם גדול מאחוז ההפחתה של מספר הכדוריות, נמצאת כל כדורית עניה בהמוגלובין מן התקן (שהוא כ$30m\mu g$ לכדורית), והיא נראית חיוורת — היפוֹכְרוֹמית; אם כמות הכדוריות פוחתת בשיעור העולה על הפחתת ההמוגלובין, מכילה כל כדורית המוגלובין בכמות יתרה, וצבעה עז יותר — היפֶּרְכרוֹמי. אולם כמות ההמוגלובין בכדוריות יכולה לרדת או לעלות גם מחמת הקטנה או הגדלה של נפח הכדוריות תוך שמירה על ריכוז ההמוגלובין. מראה הכדורית ומַתכונת ההמוגלובין בה חשובים להכרת טיב המחלה וסיבתה (ר' הלוח הצבעוני): עפ"ר מעידות כדוריות מיקְרוציטיות היפוֹכְרומיות על חוסר אספקת ברזל, וכדוריות מאקְרוציטיות היפֶּרְכרומיות — על חוסר ויטאמין B_{12} או חומצה פולית; למחלות הֶמוליטיות אָפיינים ספֵירוציטים וכמות מוגדלת של רֶטיקולוציטים; התופעה האחרונה היא ביטוי לאֶריתרופוֹאֶזה מוגברת כתגובה על ההרס המוגבר. במחלות הֶמוליטיות מסויימות חלים גם שינויים בשבירות הכה"א, הנתונות ללחץ אוסמוטי נמוך או להשפעת חבלה מכאנית (ר' להלן, עמ' 711/2). — יש מחלות חוסר־דם, שסימנן הבולט הוא מציאות סוגי ההמוגלובינים השונים (ר' לעיל, עמ' 706) במקום ההמוגלובין הנורמאלי; ברוב המקרים האלה הכדוריות חלשות ונוטות ליהרס בנקל. דוגמה בולטת לכך היא האֲנֶמיה החרמשית (ר' לעיל, עמ' 706). מחלה זו נפוצה בין הכושים באפריקה הטרופית וצאצאיהם באמריקה ונדירה באוכלוסיה של אגן הים־התיכון ואסיה הדרומית; בשאר אזורי־העולם אין היא ידועה כמעט. זוהי מחלה תורשתית מובהקת, שגורמה גֶן רֶצֶסיוי. הכדוריות האדומות של נושאי הגֶן הופכות לצורה החרמשית בתנאים של מיעוט אספקת חמצן (ציור 7). בהֶטֶרוזיגוטים אין סטיה זו מביאה לידי חוסר־דם, ואילו בהומוזיגוטים הסטיה קשה יותר, הכדוריות רפות ונוטות לשבירה, וכתוצאה מכך מתפתח חוסר־דם הֶמוליטי. האֲנֶמיה החרמשית נעשתה בשנים האחרונות נושא חשוב למחקרים בגֶנֶטיקה ובתורת־ההתפתחות.

א

ב

ציור 7. כדוריות־דם אדומות במיקרוסקופיה של ניגודי־פאזות (הגדלה ×600). א. דם תקין; ב. חוסר־דם חרמשי

חוסר־דם יכול להיגרם ע"י איבוד־דם, כשאין היצירה יכולה לאזן את ההפסד; דבר זה הוא עפ"ר תוצאה מדלדול מחסני־הברזל בגוף. חוסר ברזל יכול להיגרם ע"י איבוד־דם בכמויות ניכרות במשך תקופה ממושכת או ע"י אי־אספקת ברזל לגוף. מצד שני יכול חוסר־דם להיגרם ע"י יצירה מופחתת מחמת ליקוי במוח־העצמות, הפוגע או ביצירת ההמוגלובין או בבניית המשתית של הכדוריות או בשני התהליכים גם יחד. ליקויי האֶריתרופוֹאֶזה הם לפעמים תורשתיים וקיימים מלידה, ולפעמים נרכשים במשך החיים — ע"י חוסר חמרים הדרושים לבניית הכה"א או ע"י גרימת נזק למוח־העצמות. חוסר ברזל גורם להפחתת סינתֶזת ההמוגלובין, ליצירת כ"א היפוכרומיות, נורמוציטיות או מיקרוציטיות, וגם לשינויים במנגנונים אנאטומיים־פיסיולוגיים אחרים (במערכת־העיכול, בצמיחת הציפרניים ועוד). הפחתת האֶריתרופוֹאֶזה נגרמת גם ע"י הרעלות (כגון ע"י עופרת), ע"י זיהומים וע"י תהליכים ממאירים, כגון לֶוקֶמיה, סרטן וכו'.

חוסר ויטאמין B_{12} או חומצה פולית (ר' לעיל, עמ' 707) גורם לחוסר־דם מאקרוציטי היפֶּרכרומי. המחלה שסיבתה חוסר ויטאמין B_{12} — חוסר־דם ממאיר (anaemia perniciosa) —, תוארה לראשונה ב1849 ע"י ת. אדיסון (ע"ע) וב1868 ע"י א. בירמֶר (A. Biermer). התסמונת שלה כוללת הפרעות במערכת־העיכול, ולפעמים גם במערכת־העצבים. הבשלת הכה"א במוח־העצמות מתעכבת, ומופיעות בו צורות צעירות מאד — מֶגאלובלאסטים. הכדוריות היוצאות למחזור בקצב מואט גדולות ועזות־צבע מחמת ריבוי המוגלובין, אך גם רפות ובעלות אורך־חיים מקוצר, וההֶמוליזה מגבירה את חוסר־הדם. במערכת־העיכול חל ניוון בקרום הרירי של הלשון ושל הקיבה, מלווה הפחתת הפרשת מיץ־קיבה; במערכת־העצבים —ניוון בחוט־השדרה, מלווה ליקויים שיתוקיים או אחרים, ולפעמים אף הפרעות פסיכיות. עד הדור האחרון לא נודעה תרופה למחלה זו, וסופה אחרי מהלך כרוני היה תמיד מיתה. ב1926 גילו מַינוֹט (ע"ע) ומֶרפי (ע"ע), שהמחלה ניתנת לריפוי ע"י האכלת כמויות גדולות של כבד לחולה: מיד מתרבים הרֶטיקולוציטים בדם כסימן לחידוש היצירה התקינה במוח־העצמות, ואח"כ חוזרים גם הכה"א וההמוגלובין לערכיהם התקינים. ב1931 מצא קַסְל (ע"ע), שאת החומר הפעיל בריפוי ניתן להכין מבשר ע"י טיפול במיץ־הקיבה של אדם בריא, אך לא במיץ־הקיבה של החולה, ומזה הסיק שבהפרשת רירית־הקיבה של החולה חסר משהו („גורם פנימי"), המפיק מחומר המצוי בבשר („הגורם החיצון") את החומר המרפא שנאגר בכבד („גורם־הכבד"). אחרי 20 שנות־מחקר הוכח, ש„הגורם החיצון" ו„גורם־ הכבד" הוא ויטאמין B_{12}, ומניחים ש„הגורם הפנימי" דרוש כדי לאפשר את ספיגת הוויטאמין במעי הדק ושהיעדרו הוא הסיבה הראשונה למחלה. בזה מוסבר, שמתן ויטאמין B_{12} לחולה דרך הפה אינו מועיל ושיש להזריקו לגוף. מאחר שלא ניתן להחזיר לרירית־הקיבה המנוונת

את כושר יצירת הגורם הפנימי, יש להמשיך בטיפול בוויטאמין כל ימי חייו של החולה. — הוסר ויטאמין B_{12} בגוף — וכתוצאה מכך חוסר־דם מאקרוציטי — עלול להיגרם גם ע"י תזונה לקויה או ע"י מחלת המעי הדק, המונעת את ספיגת הוויטאמין, כגון מחלת הספרו (sprue) הטרופית. גם חוסר חומצה פולית — מחמת תזונה לקויה או מחלת המעי הדק — גורם לחוסר־דם מאקרוציטי, אולם בלי ההפרעות העצביות האָפייניות לחוסר־הדם הממאיר.

תֶמֶס־הדם (הֶמוליזה). פירוק־יתר של כ"א מלווה חוסר־דם, אם אין היצירה במוח־העצמות יכולה לאַזן את ההרס; מסימניו גם צהבת — הצטברות צבעי־מרה ברקמות כתוצאה מאי־יכולת הכבד להפריש את כל צבעי־המרה הנוצרים מן ההֶמוגלובין. במקרים של הֶמוליזה חריפה עובר גם המוגלובין מן הכדוריות הנהרסות אל הפלאסמה, מגיע לפעמים לשתן ומשַוה לו צבע אדום או שחור — הֶמוגלובינוריה.

הסיבות לתמס־הדם הן לפעמים ליקויים תוך־תאיים — סטיות מלידה, ואפילו תורשתיות, מן המכאניזם התקין של האֶריתרופואֶזה; לפעמים ליקויים חוץ־תאיים, הפוגעים בכה"א לאחר היווצרן. בזמן האחרון הוכרו מקרים של ליקויים־מלידה שהם־כשלעצמם אינם מספיקים לגרום לתֶמֶס־דם, אולם הם מכשירים את כדוריות־הדם ליהרס ע"י פגיעות מן החוץ. ליקוי כזה, המתבטא בנטיה להֶמוליזה, נקרא היום trait = „קו", והוא מתבטא לעתים קרובות בתכונות מורפולוגיות, ביוכימיות או אימונולוגיות מיוחדות כגון: הופעת ספִירוציטים, אֶליפּטוציטים (ר' לעיל, עמ' 706), ז"א כ"א שטוחות ריקות מהמוגלובין (מחלת התאלאסֶמיה = „חוסר־דם של הים־התיכון"), תאי־חרמש בעלי המוגלובין סוטה (ר' לעיל, עמ' 706). ה„קו" הוא ביטוי פֶנוטיפי של גֶנוטיפּוס הֶטֶרוזיגוטי (ע"ע גנטיקה, עמ' 706) — ירושת גֶן רֶצֶסיווי חולני מאחד ההורים; בצורה גלויה מופיעה המחלה רק בהומוזיגוטים, הנושאים בקרבם שני גֶנים חולניים.

התמדת קיומם של אחוזים גבוהים של הֶמוגלובינים סוטים מסויימים באיזורים גאוגראפיים מסויימים מעוררת לכאורה תמיהה, שהרי מתחייב שהברירה הטבעית תפעל להכחדת הליקוי הפוגם בכושר־החיים. בזמן האחרון נפתח פתח להבנת תופעה זו ע"י ההכרה, שבתנאים מסויימים עלול הפסד הסטיה לצאת בשכרה. כך, למשל, נמצא שחוסר־הדם החרמשי מלווה תנגודת מוגברת למאלאריה — נמצא, שהוא מַקנה לבעליו יתרון מסויים באיזורים נגועים במאלאריה.

תבחינים מיוחדים משמשים לגילוי הליקוי בכה"א ולקביעת טיבו: השבירות האוסמוטית — כ"א הנמצאות בתמיסות־מלח היפוטוניות (=שלַחצן האוסמוטי קטן מזה של תמיסה איזוטונית [ר' לעיל, עמ' 698]) סופגות מים מן התמיסה, מתנפחות, משַנות את צורתן לצורת־כדור, ולסוף מתחיל ההמוגלובין לצאת מהכדוריות — הֶמוליזה אוסמוטית. ריכוזי־המלח הגורמים להתחלת ההמוליזה ולהשלמתה הם ערכים קבועים בשביל כ"א תקינות, מה שאין כן לגבי כדוריות סוטות. ספִירוציטים מפסידים את ההמוגלובין בעקבות הנמכה קטנה יותר של ריכוז־המלח מזו הנדרשת להֶמוליזה של הכדוריות התקינות — שבירותם האוסמוטית גדולה מהנורמה; הכדוריות השטוחות של התאלאסֶמיה הן בעלות שבירות אוסמוטית פחותה מהנורמה; — השבירות המכאנית — שבירה מחמת חבלות מכאניות; — שבירות־הדגירה — שבירה בעקבות שהִיה בטמפראטורה של 37°; — שבירות חומצית — שבירה בpH נמוך מ7, תופעה אָפיינית ל„המוגלובינוריה הֶתקֵפית לֵילית": החולים מפרישים שתן שחור בבוקר, משום שבלילה הדם מחמיץ מחמת הנשימה השטחית, המביאה לידי הצטברות CO_2; — תְנגודת ההמוגלובין לאַלקאלי — שהיא מוגברת במקרים של עליית ההמוגלובין F העוּברי (ר' לעיל, עמ' 706).

סיבות חוץ־תאיות להֶמוליזה מרובות הן — גורמים זיהומיים, כגון מאלאריה, חידקים שונים, נגיפים; חום גבוה (כוויות); ארסים, כגון ארס־הנחשים ורעלים צמחיים שונים; גורמים כימיים שונים, שבחלקם פעילים הם רק באנשים בעלי רגישות מיוחדת; גורמים אימונולוגיים אחראים לתֶמֶס־דם במקרים של עירויי־דם מסוג לא־מתאים, במחלה ההמוליטית של הילוד (ע"ע דם, סוגי־), ועוד.

הטיפול. מקרים רבים של אַנֶמיה, כגון אלה שמחמת איבוד־דם ע"י פציעה, באים על תיקונם מעצמם בכוח האֶריתרופואֶזה המוגברת או לאחר מתן ברזל; במקרים קשים אפשר להתגבר על הסכנה ע"י עירויי־דם. ריפוי האנמיות ההֶמוליטיות מותנה באפשרות להרחקת גורם ההֶמוליזה. אנמיה שמחמת מחסור באה על תיקונה על־ידי אספקת הברזל או הוויטאמין החסר. לאנמיה שמחמת חולשת מוח־העצמות אין תקנה אלא אם כן ניתן לרפא את המחלה היסודית.

הפוליציתֶמיה (ר' לעיל, עמ' 708), שסיבתה הגברת־יתר של האֶריתרופואֶזה, היא לפעמים תגובת האורגאניזם על אספקה לקויה של חמצן, כגון מחמת שהִיה בגבָהים, מחלות־ריאה ממושכות, מומי־לב מסויימים; אך לפעמים היא מופיעה בלי כל גורם חיצוני ניכר כמחלת מוח־העצמות. עפ"ר מתרבים במקרים אלה גם הלֶוקוציטים והתרומבוציטים בדם, ולפעמים אף כמות הפלאסמה מוגדלת, ונפח־הדם יכול להגיע עד 10—11 ליטר. ריבוי־יתר של התאים בלי הגדלה מקבילה של כמות הפלאסמה גורם להגדלת סמיכות הדם, להפרעות בזרימת הדם ולסכנת יצירת מעצורים ופקקים בצינורות. הטיפול בפוליציתֶמיה מכוון לדיכוי יצירת הדם במוח־העצמות, למשל ע"י הקרנה רֶנטגנית או ראדיואַקטיווית.

הכדוריות הלבנות (כ"ל; ר' הלוח הצבעוני). בדם שבמחזור מצויים 3 מינים של כ"ל: 1) תאים בעלי־גרגירים או גראנולוציטים (granulocytes); 2) תאי־לימְפה או לימְפוציטים (lymphocytes); 3) חד־גרעיניים או מונוציטים (monocytes). — הכה"ל נראו לראשונה בדם ע"י יוסון (Hewson) ב1770. הצד השווה בכל הכה"ל הוא, שהן — בניגוד לכה"א, בעלות גרעין וחסרות חומר־צבע. אולם, בדומה לכה"א, אף הכה"ל המופיעות בדם ההֶקֵפי הן פרי תהליכי־הבשלה, העוברים כמה שלבים ודרגות־ביניים והנכללים ב3 סדרות: גראנולוציטית או מיאֶלואידית, לימְפוציטית ומונוציטית. הסדרה המיאֶלוציטית מתפתחת במוח־העצמות; הלימפוציטית — ברקמה הלימפאטית, ז"א בבלוטות־הלימפה, בטחול, בתימוס, בשקדים ובדָפנות המעי־הדק; המונוציטית מקורה ברקמה הרֶטיקולואֶנדותֶלית (ע"ע היסטולוגיה; רקמה), בעיקר בטחול. עדיין לא הוברר אם 3 הסדרות הללו נפרדות מעיקרן, או אם קיים מקור משותף להן (ואולי גם לסדרת הבשלת

ציור 8. אאוזינופיל במיקרוסקופ אלקטרוני
(הגדלה X 13,000, התמונה מוקטנת עד 2/3)

הכה"א) בצורת תא־דם פרימיטיווי אחד, המסוגל בהתפתחותו לדיפרנציאציה משולשת או אף מרובעת.

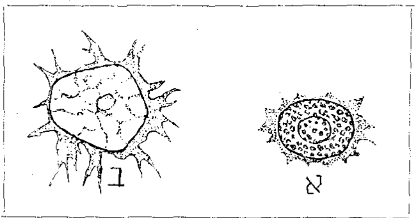
המספר הכולל של הכה"ל בדם האדם המבוגר הבריא הוא בין 5,000 ל־10,000 בממ"ק, וחלוקתן הממוצעת היא: כ־65% גראנולוציטים, 25%—35% לימפוציטים, 3%—7% מונוציטים. בתינוקות היחס בין הגראנולוציטים והלימפוציטים הפוך, והוא הולך ומשתנה עם ההתקרבות לגיל הבגרות.

1) הגראנולוציטים גדולים מהכה"א, קטרם הממוצע כ־12μ; הציטופלאסמה של התא המבוגר התקין זרועה גרגירים (granulae). ע"פ התנהגותם כלפי חמרי־צבע ניתן להבחין בהם 3 סוגים גראנולוציטים ניטרופיליים בעלי גרגירים עדינים, שאינם מצטבעים אלא צביעה קלושה; אאוזינופילים (ע"ע), שגרגיריהם גדולים יותר ומצטבעים בצבע אדום מבהיק (ציור 8); באזופילים, שגרגיריהם גסים וקולטים צבע כחול־שחור. אחוז האאוזינופילים הוא כ־1%—3%, אחוז הבאזופילים כ־0.5% מכל הכה"ל. — הגרעין של רוב הניטרופילים מורכב מאונות, שאינן מחוברות זו עם זו אלא ע"י חוטים דקים של חומר גרעיני ונראות כריבוי של גרעינים; מכאן השם גראנולוציטים מקוטעים (segmented) או מרובי צורות־הגרעין (polymorph-nuclears). גם בגרעין האאוזינופיל ניתן עפ"ר להכיר 2 אונות, ואילו גרעין הבאזופיל הוא גוש אחיד. בין הגראנולוציטים מצוי אחוז קטן — בממוצע כ־7%, שהם כ־3%—5% מכלל הכה"ל — של תאים שגרעינם אינו מקוטע אלא בעל צורת נקניק או פס, ושנקראים צורות־סרט (band form) או צורות־מקל (Stabformen); הללו הם צורות „צעירות", ז"א כ"ל שתהליך הבשלתן עדיין לא נשלם.

מספר הכה"ל המופיעות בדם האדם הבריא נתון לתנודות פיסיולוגיות מהירות: הוא עולה אחרי כל ארוחה, וכן בעקבות מאמץ פיסי או זעזוע נפשי ואחרי הפרשת אדרנאלין (או זריקתו לתוך הגוף); מספר האאוזינופילים יורד אחרי התרגשות, כנראה בהשפעת הפרשת הורמוני קליפת יתרת־הכליה.

הגראנולוציטים הם בעלי חילוף־חמרים ער ועשירים באנזימים, המפעילים מערכות ביוכימיות שונות.

תפקוד. הגראנולוציטים הם בעלי כושר־תנועה עצמי, בהפעילם תנועה אמבואידית ע"י שליחת פסודופודיה (ע"ע אמבה), שלתוכה זורמת שאר הפרוטופלאסמה של התא (ציור 9). בדרך זו יכול התא להתקדם במהירות המגיעה עד 20μ בדקה. תנועה זו מאפשרת לכה"ל למלא תפקיד של משטרת־

ציור 9. תנועה אמבואידית של כדורית־דם לבנה.
א. אדם; ב. סרטן

מגן לאורגאניזם. הלוקוציטים נמשכים בהמוניהם אל כיוון רקמות ניזוקות, בהשפעה הכימוטאקטית של חמרים המופרשים מהן. הם פועלים כפאגוציטים (phagocytes, תאים־בלעניים), בזללם גופיפים שבהם הם נתקלים — חידקים, נגיפים, חלקיקי־זוהמה —, לאחר שהם מקיפים אותם בפסודופודיות שלהם. החידקים הנזללים נעכלים בתוך הכה"ל בעזרת האנזימים שבהן; לפעמים יכולות הכה"ל גם להפריש חמרים ההורסים חידקים מחוצה להן. ע"י התנועה והפאגוציטוזה עושים הלוקוציטים לטיהור הדם ממזיקים שחדרו לתוכו. הלוקוציטים יכולים גם לחדור דרך דפנות נימיות־הדם אל תוך הרקמה המקיפה אותן, ע"י שליחת פסודופודיות דרך נקבים וסדקים שבדופן (ציור 10). הצטברות של כ"ל בתוך רקמה נגועה היא המגלה (ע"ע), שתאיה פועלים כפאגוציטים להדברת זיהומים מקומיים. הגראנולוציטים מכילים גם חמרים פירוגניים — חמרים המגרים את מרכז־החום במוח. — תפקידיהם המיוחדים של האאוזינופילים והבאזופילים טרם הובררו.

הלימפוציטים. קוטר הלימפוציט כ־10μ. הגרעין הגדול תופס את רוב נפח־התא, והציטופלאסמה חסרת הגרגירים אינה אלא עטיפה צרה סביבו. גם הלימפוציט מוכשר לנוע באופן פעיל ולזלול חמרי־פסולת בגוף.

קרוב ללימפוציט מבחינה ציטולוגית הוא הפלאס־

ציור 10. 4 שלבים בדיאפדזה של כדורית־דם לבנה דרך קרום נימי
(בצפרדע)

מוציט (plasma cell). זהו תא גדול מן הלימפוציט, בעל ציטופלאסמה רחבה חסרת גרגירים וגרעין בעל גושי־כרומאטין גסים. הפלאסמוציטים מצויים בעיקר ברקמות, אך מופיעים גם בדם ההקפי. מסתבר, שלפלאסמוציטים — ואולי גם ללימפוציטים — תפקיד ביצירת נוגדנים ובחיסון הגוף נגד אנטיגנים שונים.

המונוציטים. המונוציט גדול מהגראנולוציט; קטרו כ‑12—20μ, גרעינו בעל מבנה־כרומאטין עדין, הציטופלאסמה מכילה גרגירים קטנים עדינים מאד. גם המונוציט נע באופן פעיל. קרוביהם של המונוציטים הם **ההיסטוציטים** שברקמות, המכונים מאקרופאגים בגלל כשרם הפאגוציטי (ר' לעיל, עמ' 714). *המונוציטים זוללים חלקיקים שונים*, כגון חידקים, ומעכלים אותם בעזרת אנזימים. המונוציטים מצטופפים עפ"ר באיזורי דלקת חריפה לאחר שהגראנולוציטים עשו את מלאכתם הפאגוציטית הראשונה, וכן באיזורי דלקת כרונית, כגון בשחפת. הליפאזה שבמונוציטים מכשירה אותם לעכל חידקי־שחפת, בעלי קופסית עשירה בחמרים שומניים.

חייהן והריסתן של הכה"ל. מאחר שהכה"ל יכולות לצאת את מחזור־הדם אל הרקמות ולחזור מהן לתוכו וחוזר חלילה. קשה יותר לעקוב אחרי מהלך־חייהן מאשר אחרי הכה"א. אעפ"כ הוכח, שבמוח־העצמות נוצרים בכל יום כ־2×10^{11} גראנולוציטים, שאורך־חייהם אחרי הבשלתם הוא כ‑8—10 ימים. מסתבר, שמספר הגראנולוציטים הנמצאים מחוץ לזרם־הדם גדול פי כמה וכמה — אולי פי 70 — ממספרם בתוך המחזור, וייתכן שאין גראנולוציט שוהה במחזור־הדם מפעם לפעם אלא שעות ספורות. בין הלימפוציטים קיימים, כנראה, הבדלים מבחינת אורך־חייהם — מימים אחדים עד 100 יום. — אין ידיעות ודאיות בדבר המקום והאופן של הריסת הכה"ל. רבות מהן נכלאות בנימיות־הריאה ונהרסות שם; אולם הריאה יכולה גם לחזור ולשחררן למחזור־הדם. ייתכן שהשפעת הורמוני קליפת יתרת־הכליה על מספר הכה"ל היא תוצאה מהשפעתם על קצב הריסת הכה"ל ברקמות.

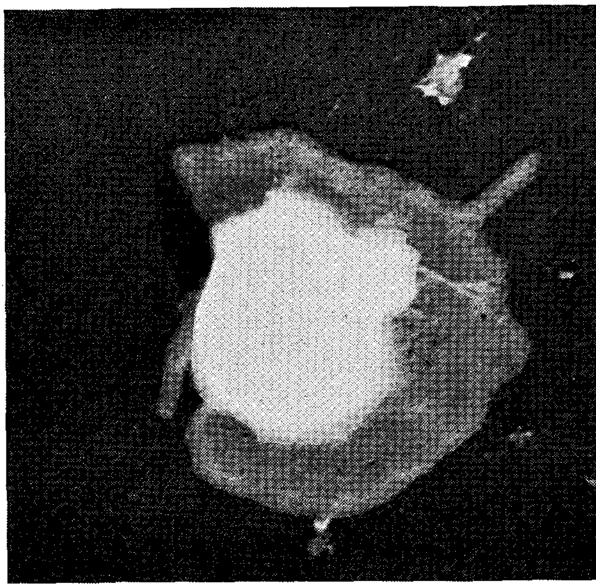
על כ"ל וסוגי־הדם ע"ע **דם, סוגי־**. על תופעות אימונולוגיות הקשורות בכה"ל ע"ע **חסון**.

תנודות בכה"ל במחלות. מחלות רבות ושונות זו מזו מלוות תנודות במספר הכה"ל ושינויים במורפולוגיה שלהן. בזיהומים שונים, כגון ע"י פנומוקוקים, סטאפילוקוקים וסטרפטוקוקים, חלה עליה במספר הכללי של הכה"ל — **לוקוציטוזה**, וכן עליה באחוז צורות־הסרט, ומופיעים גרגירים גסים שחורים בציטופלאסמה — גראנולאציה טוכסית. בזיהומים אחרים, כגון בטיפוס־הבטן, חלה ירידה במספר הכה"ל — **לוקופניה**. יש מקרים שמידת העליה או הירידה שונה לגבי הסוגים השונים של הכה"ל — עליה או ירידה יחסית. בזיהומים מסויימים בולט השינוי במערכת הכה"ל עד כדי כך, שהמחלה נקראת ע"ש תופעה זו, כגון המונונוקלאוזה הזיהומית והלימפוציטוזה הזיהומית — שתיהן מחלות־נגיפים. במונונוקלאוזה הזיהומית, למשל, שבה נגועות בלוטות־הלימפה, הטחול, השקדים וכו', מוצף הדם מונוציטים שלגרעיניהם צורה אונתית. סימנן המובהק של מחלות מסויימות הוא עליה ניכרת באחוז האאוזינופילים — אאוזינופיליה —, כגון מחלות אלרגיות ומחלות הנגרמות ע"י תולעים, ואילו לטיפוס־הבטן ולמצבי־הלם אפיינית ירידה במספר האאוזינופילים.

אגראנולוציטוזה היא ירידה קיצונית במספר הכה"ל, בעיקר של הגראנולוציטים, לפעמים עד אפס. בזה נשלל מן הגוף אחד המנגנונים המגינים עליו מפני זיהום (ר' לעיל, עמ' 714), והתוצאה היא התפתחות דלקות במקומות שונים בגוף, עד כדי התהוות אלח־דם. רוב מקרי האגראנולוציטוזה נגרמים ע"י חמרי־רעל הפוגמים בפעילות מוח־העצמות או הגורמים להרס הגראנולוציטים, ביניהם גם תרופות שונות, אשר לגביהן מגלים בני־אדם מסויימים רגישות חולנית, כגון פיראמידון, חמרי־סולפה, סמי־שנה שונים וכו'.

לוקמיה (leucaemia, „לובן־הדם") היא שגשוג חולני של הכה"ל ואבותיהן ברקמות, המלווה עפ"ר שינויים כמותיים ואיכותיים גם בכה"ל בדם. שגשוג זה הוא תהליך מתקדם, אשר ניתן להאיטו, אך לא לעצרו. מבחינה זו הלוקמיה נראית כעין „סרטן־הדם". את הלוקמיות ממיינים לפי סוג הכה"ל המשגשג — לוקמיה **מיאלואידית**, **לימפאטית** או **מונוציטית** (ר' הלוח הצבעוני), וכן לפי מהירות מהלך המחלה — לוקמיה **חריפה** או **כרונית**. ברוב מקרי הלוקמיה מופיעות בדם כ"ל צעירות מדי, ז"א כ"ל השייכות לשלבים מוקדמים של תהליך ההבשלה, וכן כדוריות בעלות צורה פאתולוגית, והמספר הכללי של הכה"ל יכול להגיע לרבבות רבות, ואף למאות־אלפים, בממ"ק. אולם יש גם מקרים שבהם לא חל שינוי בולט בתמונת־הדם, או חלה אפילו ירידה במספר הכה"ל בדם, ואין המחלה ניתנת לאיבחון אלא ע"י בדיקת הרקמות, ביחוד מוח־העצמות. בדומה לסרטן, אף בלוקמיה אין סיבת המחלה הממאירה ידועה באופן חד־משמעי. שכיחות הלוקמיה עולה בהשפעת קרינה ראדיו־אקטיווית, כפי שהוכח בערים שהופצצו בפצצה האטומית ובמקרי רופאים־ראדיולוגים שלא נזהרו מהקרינה בשעת עבודתם. בבע"ח מסויימים הוכרו חמרים כימיים שונים, הורמונים (אסטרוגנים), קרינות ונגיפים כגורמי לוקמיה, וכן הוכחה מציאותם של גורמים תורשתיים בגרימת המחלה או בהכשרתה: בעכבר נוטים גזעים מסויימים ללוקמיה הרבה יותר מגזעים אחרים; אולם באדם אין הגורם התורשתי בלוקמיה בולט. אע"פ שידועים מקרים בודדים של לוקמיה לימפאטית משפחתית. בעופות ידועות לוקמיות הנגרמות ע"י נגיפים, וגם בעכבר ניתנה הלוקמיה להעברה ע"י תסנין חסר־תאים המופק מרקמת עכבר לוקמי, אלא שאת ההדבקה ב„נגיף" יש לבצע בימים הראשונים לחייו של העכבר, ואילו הלוקמיה אינה מופיעה אלא כעבור חדשים רבים. באדם לא הוכחה גרימת לוקמיה ע"י נגיפים. — הטיפול בלוקמיה הוא ע"י הקרנות רנטגניות או ראדיו־אקטיוויות, או ע"י חמרים כימיים וההורמונים מסויימים, המרסנים את יצירת הכה"ל, וכן משתמשים בעירוי דם בריא. בדרכים אלו ניתן להאריך את חיי החולים במידה ניכרת.

פתיתי־הדם (**תרומבוציטים**) הם הגופים העדינים והרגישים ביותר בין המרכיבים הצורתיים של הדם, ולפי חילופי התנאים של הכנת התכשירים המיקרוסקופיים הם מתקבלים במספרים שונים ונראים בצורות שונות. בדרך כלל התרומבוציטים נראים כגופיפים נוצצים, עגולים, סגלגלים או חסרי צורה תקינה, המוציאים שלוחות כעין חוטים (ציור 11); קטרם 2—4μ ונפחם כ־8μ³. אין בהם גרעין, אך בצביעות מיוחדות ניתן להבחין בהם גרגירים זעירים (ר' הלוח הצבעוני). מספרם בדם התקין הוא בין 150,000 ל־300,000 בממ"ק. — פתיתי־הדם תוארו לראשונה ב־1842,

ציור 11. תרומבוציט במיקרוסקופ אלקטרוני

אולם רק כעבור 40 שנה (ב1882) הוכּרו כמרכיבים קבועים של הדם, ע"י ביצוזרו (Bizzosaro).

לפתיתי־הדם חילוף־חמרים פעיל; הם מכילים חלבונים ונוקלֶאו־פרוטֶאינים, אֶנזימים מרובים, חמרים בעלי פעילות פארמאקולוגית עזה, כגון היסטמין (ע"ע) וסֶרוטונין (ר' להלן), ובעיקר חמרים שונים המשפיעים על קרישת־הדם (ר' להלן). בדומה לכה"א, אין הפתיתים תאים חיים שלמים: מקורם במֶגאקאריוציטים (megakaryocy-tes, „תאי גרעיני־ענק") שבמוח־העצמות, שהם תאים גדולים, שקטרם 30—40μ ואף יותר, בעלי גרעין אחד או גרעינים רבים וציטופלאסמה גרגירית; התרומבוציטים הם שברי הציטופלאסמה של מֶגאקאריוציט. אורך־חייהם אינו אלא 3—8 ימים, וקצב יצירתם נאמד ב־6×10^{11} ביום. הפתיתים דביקים ביותר ונדבקים בקלות הן לשטחים זרים שונים, כגון לזכוכית, והן ביניהם לבין עצמם — צימוד ספונטאני.

תפקידי הפתיתים מרובים: זירוז קרישת־הדם בשלביה השונים; כיווץ קריש־הפיברין הנוצר בקרישה והפיכתו למבנה מוצק; הפרשת סֶרוטונין — חומר המכַווץ את צינורות־הדם; סתימת נקבים בדפנותיהם של כלי־דם ע"י צימודם העצמי. כל הפעילויות הללו מצטרפות לפעולת־סיוע להֶמוסטאזה — עצירת דֶמם (ע"ע). שינויים כמותיים ואיכותיים בפתיתים גורמים תופעות חולניות בהתנהגות הדם מבחינת נטייתו לקרישה. הפחתת מספר הפתיתים — תרומבוציטופֶניה —, או ליקויים באיכותם בלי ירידה במספרם — תרומבוציטופאתיה או תרומבאַסתֶניה —, מביאים לידי דֶמם במקומות שונים בגוף. עליית מספר הפתיתים עד ערכים גבוהים מאד (עד 2,000,000 בממ"ק) — תרומבוציתֶמיה — מלווה לפעמים נטיה להתהוות קרישי־דם ופקקים בתוך כלי־הדם בגוף החי. התרומבוציטופאתיה היא עפ"ר סטיה־מלידה, ביטוי לליקוי תורשתי. התרומבוציטופֶניה נרכשת עפ"ר בחיים בעקבות תהליכים אימונולוגיים — יצירת נוגדנים נגד התרומבוציטים, תהליכים חולניים במוח־העצמות, כגון גידולים, השפעת רעלים, כגון בֶנזֶן, וזיהומים קשים. במקרים מסויימים של תרומבוציטופֶניה חלה הטבה אחרי כריתת הטחול; כנראה משפיעה הכריתה ע"י סילוק מקום הריסת הפתיתים. — תרומבוציתֶמיה מצויה לפעמים כתופעה חלקית של הפוליציתֶמיה (ר' לעיל, עמ' 712), שבה עולה מספר כל כדוריות־הדם. ארגמֶנת תרומבוטית־תרומבוציטופֶנית היא צירוף מוזר של פַקֶקת עם חוסר פתיתים מלווה דֶמם.

הֶמוסטאזה וקרישת־הדם. סכּנת דֶמֶם (ע"ע) מסיבות רבות ושונות זו מזו צפויה לגוף תמיד, והוא מצוייד במנגנוני שמירה והגנה לעצירת דֶמם — הֶמוסטאזה (haemostasis). בהמוסטאזה יש חלק: (1) לרקמות שמסביב לכלי־דם פצוע — ע"י יצירת לחץ נגדי; (2) לכלי־הדם — ע"י התכווצות; (3) למרכיבים שונים של הדם עצמו — ע"י גרימת קרישת־הדם. התהליך האחרון הוא החשוב ביותר, אך הוא גם מן המורכבים והמסובכים ביותר שבפיסיולוגיה הכימית. ריבוי הגורמים והגורמים־שכנגד הפועלים בו, שפעילויותיהם משתלבות זו בזו או מעכבות זו את זו, יוצר בדם התקין איזון בין שני מצבים, ששניהם מסוכנים לגוף: נזילות יתרה של הדם, המגדילה את סכנת הדֶמם; נטיה יתרה לקרישה, העלולה להביא לידי פַקֶקת (ע"ע). כל ליקוי במנגנון הקרישה ממחיש אחת משתי הסכנות הללו. באורגאניזם התָקין מתקיים הדם כנוזל בזרימתו בתוך מערכת כלי־הדם ונקרש במהירות רבה בצאתו מהם — בין אל תוך הרקמה בין אל מחוץ לגוף; הוא נקרש כולו בתוך כלי־הדם לאחר המיתה.

קרישת־הדם (coagulation, clotting) היא יצירת גוש מוצק־למחצה, בצֵקי־ספוגי, המורכב מחומר חלבוני, הסופג לתוכו כמויות גדולות של הפלאסמה וכולא בקרבו גם כדוריות־דם, המקנות לו צבע אדום; הגוש מצטמק ולסוף חוזר ונמס. עיקרו הכימי של התהליך — הפיכת הפיברינוגֶן (ר' לעיל, עמ' 697) המסיס לפיברין בהשפעת האֶנזים תרומבין; התרומבין אינו מוכן מראש, אלא מופק מפְּרותְרומבין על־ידי תְרומבופְלאסטין, וזה עצמו טעון הפקה מחמרי־אב מסויימים. בכל אחד משלבי הקרישה מעורבים גורמים מזרזים ומעכבים, וביחוד משפיעים עליהם פתיתי־הדם.

תרומבופלאסטין
↓
פרותרומבין ← תרומבין
↓
פיברינוגֶן ← פיברין

תהליכי הקרישה והשינויים החלים בקריש ניתנים לחלוקה לפי סדר השתלשלותם ל5 שלבים, אולם מבחינת הזמן חלים הללו בחלקם בד בבד: (1) יצירת התרומבופלאסטין; (2) יצירת התרומבין; (3) יצירת הפיברין; (4) התכווצות הקריש; (5) פירוק הפיברין.

1) התרומבופלאסטין (המכונה גם תרומבוקינאזה) נמצא ברקמות רבות, ביחוד במוח, וגורם לקרישה מיָדית של דם החודר מכלי־הדם לתוך הרקמות. מבחינה כימית הוא ליפופרוטֶאין מורכב, הבנוי מפרוטאין ופוספאטיד. בדם עצמו אין תרומבופלאסטין מצוי בצורה פעילה, אלא נוצר בו מחמרים שונים ברגע שהדם בא במגע בשטחים מסויימים „זרים" לו, כגון שטח העור או זכוכית, שהם שונים בתכונותיהם משטח־מגעו הטבעי — הציפוי הפנימי של כלי־הדם, האֶנדותֶל. ביצירת התרומבו־

פלאסטין יש חלק לפתיתים מצד אחד ולחמרי־פלאסמה מצד שני. הפתיתים העדינים והרגישים נשברים במגעם בשטח הזר ופולטים המרים המשתפים פעולה עם חמרי־פלאסמה מסויימים ביצירת התרומבופלאסטין, או פועלים כמפעילי התרומבופלאסטין עצמו. חמרי־הפלאסמה הנוטלים חלק ביצירה זו הם מרובים, מהם גלובולינים ומהם תרכובות אחרות, והיעדרם — או היעדר אחד מהם — גורם למחלות־דמם. המפורסמת שבהן היא **הדממנות** (**המופיליה** [haemophilia]), מחלה תורשתית־משפחתית מובהקת, שכבר היתה ידועה לקדמונים ונתפרסמה בהיסטוריה, בין השאר, כנגע של שושלות שליטות מסויימות (בית־האבסבורג; צאצאי ויקטוריה מלכת־בריטניה). סיבתה — היעדר הגלובולין האנטי־המופילי A, מחמרי־המוצא של התרומבופלאסטין, ויסודו של ליקוי זה בגן רצסיווי שמושבו בכרומוסום־המין, ומכאן — החוקיות המיוחדת של הורשת נגע זה, שהוא מופיע כמעט רק בזכרים, אך מעבר מן החולה לנכדו דרך בתו, שאינה חולה בעצמה (ע"ע תורשה). הדמם שמחמת המופיליה יכול להיות קשה מאד, והחולה עלול למות מזיבת־דם מחמת פציעה כלשהי; חולים אלה נספים עפ"ר כבר בילדותם. במקרים אחרים הדמם קל יותר, ויש שהתכונה החולנית סמויה, ואין ליקוי כושר־הקרישה של הדם מתגלה אלא בבדיקות מיוחדות. הטיפול במחלה הוא במילוי החסר בדם ע"י הזרקת דם או פלאסמה מן הבריא, או מקטע חלבוני מן הפלאסמה המכיל את הגלובולין האנטי־המופילי; השפעת העירוי היא זמנית בלבד, והוא טעון חידוש מפעם לפעם. — יש מחלות־דמם הדומות להמופיליה, שבהן נעדר אחד מגורמי־הפלאסמה האחרים הדרושים ליצירת התרומבופלאסטין.

2) **הפרותרומבין** הוא גלובולין המיוצר בכבד בעזרת **הוויטאמין** K שמקורו במזון. הפרותרומבין הופך **לתרומבין** ע"י התרומבופלאסטין שנוצר בדם או בא מן הרקמות. הפיכה זו טעונה נוכחות יוני־סידן, המצויים בנסיוב, וכן זירוז ע"י גורמים פלאסמתיים נוספים. דם נטול יוני־סידן אינו נקרש; על עובדה זו מבוססות השיטות המעבדתיות למניעת קרישת־דם לשם ביצוע בדיקות־דם או לשם שימור הדם מחוץ לגוף לצרכי עירוי: הוספת ציטראט, הקושר ומשקיע את הסידן מן התמיסה (בדומה לזה פועלים גם אוכסאלאט ופלואוריד). משקלו המולקולארי של התרומבין קטן מזה של הפרותרומבין; לפיכך מניחים שהפיכת הפרותרומבין לתרומבין היא תהליך של פירוק קשרים פפטידיים מסויימים בשרשרת החלבונית, ושהתרומבופלאסטין הוא אנזים פרוטאוליטי (ע"ע חלבון); גם הטריפסין מבצע הפיכה זו. — התרומבין אינו מתקיים בדם זמן רב, מאחר שהוא מותקף שם על־ידי „אנטי־תרומבינים" שונים, המפרקים אותו או מבטלים את פעילותו.

מחלות־דמם שונות נגרמות כשחסר פרותרומבין או אחד הגורמים האחרים הדרושים ליצירת התרומבין, מחמת ליקוי מלידה או ליקוי נרכש. חוסר ויטאמין K סיבתו במחלת דופן־המעי המונעת את ספיגת הוויטאמין, מחלות־כבד מסויימות, סתימת דרכי־המרה ועוד. חומר המדכא את יצירת הפרותרומבין הוא הדיקומארול שמן התלתן.

3) **הפיברינוגן** הוא חלבון בעל משקל מולקולארי של 330,000—500,000; המולקולה — חוט שארכו כ700Å. התרומבין מפרק קשר פפטידי ומנתק מן המולקולה פפטיד חומצי. ע"כ רוכשים שיירי המולקולות כושר פולימריזאציה, הן בין קצותיהן והן ע"י יצירת גשרים בין־חוטיים, עד כדי יצירת מולקולה רשתית או אף תלת־ממדית, שהיא מחוזקת ע"י יוני־סידן וגורמים נוספים שמקורם בנסיוב ובפתיתים. — חוסר פיברינוגן — המונע קרישת־דם — הוא מחלת־דמם תורשתית, הדומה בסימניה להמופיליה, אלא שהיא מצויה גם בזכרים וגם בנקבות. היא עלולה להופיע גם כמחלה נרכשת, למשל בנשים הרות, כשתרומבופלאסטין פעיל חודר מן השליה או מעובר מת למחזור־הדם של האם וגורם בתוך כלי־הדם לקרישה הדרגתית של הדם, תוך ניצול הפיברינוגן שבו; הקרישים מתמוססים אח"כ.

4) זמן־מה לאחר התהוותו קריש־הפיברין מצטמק ופולט נסיוב. כיווץ זה מחזק את הקריש ומסייע להמוסטאזה. ההתכווצות מזורזת אף היא ע"י הפתיתים, והיא לקויה במקרים של תרומבוציטופניה (ר' לעיל, עמ' 717).

5) בפלאסמה התקינה מצוי חומר (פרו־פיברינוליזין) ההופך בתהליך מסובך — בסיוע מפעילים שונים, שמקורם ברקמות שנפגעו או בחידקים — לפיברינוליזין, ז"א לאנזים המפרק פיברין ופיברינוגן ומסייע בסילוק קרישים שהתהוו בתוך כלי־הדם; הפתיתים מעכבים פעולה זו. הגברת פעולת הפיברינוליזה יוצרת אף היא נטיה לדמם, שהיא מורגשת בגידולים מסויימים ובזיהומים קשים.

נוגדי־קרישה (אנטי־קואגולאנטים). חומר מונע־קרישה, המיוצר ברקמת הכבד ומצוי בכמויות קטנות מאד בדם התקין, הוא **ההפארין** (heparin), פוליסכריד המורכב מחומצה גלוקורונית וגלוקוזאמין המאוסטר בחומצה גפריתנית. הוא מבטל את פעילות התרומבין, ואולי גם מעכב את השלבים (1)—(2) שבתהליך הקרישה. ייתכן שמקרים מסויימים של מחלת־דמם הם תוצאה מעליית רמת ההפארין בפלאסמה. — חומר המעכב את הקרישה הוא גם ההירודין שמעלוקת־הדם (ע"ע).

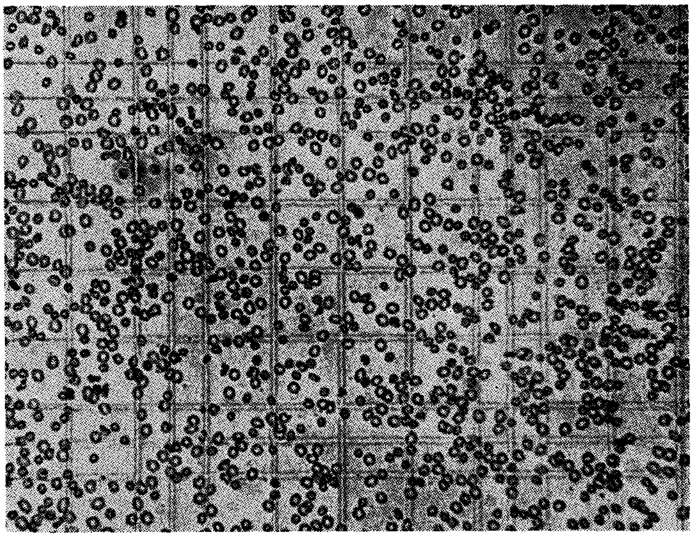
נטיה מוגברת לקרישת־דם היא מן הסיבות **לפקקת** (ע"ע).

א. ד. פ.

ספירת־דם ותמונת־דם. קביעת ריכוז הכדוריות האדומות והלבנות והפתיתים בדם (= מספרם בממ"ק) וחלוקת הכדוריות הלבנות לסוגיהן באחוזים היא מן השיטות הדיאגנוסטיות החשובות ביותר ברפואה, מאחר שהערכים המספריים הללו משקפים — לפעמים באופן סגולי — מצבים ותהליכים פאתולוגיים רבים בגוף.

לשם ספירת **הכדוריות האדומות** ניטלת טיפת־דם זעירה מדודה (0.01 סמ"ק) במיקרו־פיפטה ונמהלת פי 100 בתמיסת־מלח, שבה הכדוריות נשמרות בשלמותן. מכניסים טיפה מתרחיף מהול זה **לתא־ספירה**, שהוא שקע מלבני בזכוכית, שעמקו 1/10 מ"מ ובקרקעיתו חקוק סריג של קווים, היוצר ריבועים שאורך־צלעם 1/20 מ"מ; נמצא הנפח שמעל לכל ריבוע = 1/4000 ממ"ק. מונים במיקרוסקופ את הכדוריות בנפחים רבים כאלה, מחשבים את המספר הממוצע ומכפילים ב400,000 (= 100×4,000) (ציור 12).

לשם ספירת **הכדוריות הלבנות** מוהלים את הדם פי 10 בתמיסת 1% של חומצת־חומץ, שבה נעלמות הכדוריות האדומות ומשתמרות הלבנות בלבד. מונים במיקרוסקופ את הכדוריות שבכל תא־הספירה, ששטחו 1 ממ"ר ונפחו 1/10 ממ"ק, ומכפילים את המספר ב100.

ציור 12. תמונה מיקרוסקופית של תא־ספירה ממולא דם במיהול של 1:100. על־פני ריבוע (= 1/400 ממ"ר) בממוצע 13 כדוריות.
מכאן — 5,200,000 (=13×400,000) כדוריות בממ"ק דם.

לשם מיון הכדוריות הלבנות מכינים **מ ש ט ח ־ ד ם** (ר' הלוה הצבעוני) על־פני זכוכית וצובעים אותו בתמיסת תערובת של חמרי־צבע. הכדוריות האדומות חסרות הגר־עין אינן מצטבעות אלא בצבע חיוור, ואילו הגרעינים וגרגירי־הציטופלאסמה של הכדוריות הלבנות קולטים צב־עים עזים וכהים, המאפשרים אבחנת צורותיהם בראיה מיקרוסקופית.

טכניקות מיוחדות פותחו לצורך קביעתם של פתיתי־הדם העדינים והרגישים, הנהרסים בשיטות־הטיפול הרגילות לקביעת כדוריות־הדם.

Handb. d. norm. u. pathol. Psychologie (hrg. Bethe–Bergmann–Embden–Ellinger), I, 1925; *Handb. d. vergl. Physiologie* (hrg. H. Winterstein), I, 1925; *Traité de physiologie normale et pathologique,* VII, 1926; J. Barcroft, *The Respiratory Function of Blood*, 1928; L.-J. Henderson, *Blood: A Study in General Physiology,* 1928; id., *Le sang, système physico-chimique,* 1931; O. Naegeli, *Blutkrankheiten u. Blutdiagnostik*, 1931; W. B. Cannon, *The Wisdom of the Body,* 1939[2]; V. Schilling, *Das Blutbild,* 1943[21]; J. Vaughan, *The Anaemias*, 1944[3]; J. E. Jorpes, *Heparin*, 1946[2]; H. Schulten, *Lehrb. d. klin. Haematologie,* 1948[4]; L. van den Berghe, *Le sang*, 1948; J. Wyman, *Heme Proteins* (Adv. in Protein Chem., IV), 1948; K. Rohr, *Das menschliche Knochenmark,* 1949[2]; H. Bénard – A. Gajdos – M. Tissier, *Hémoglobine,* 1949; R. J. W. Roughton – J. C. Kendrew (eds.), *Haemoglobin,* 1949; C. H. Best – N. B. Taylor, *The Physiological Basis of Medical Praxis,* chs. 1–13, 1950; D. W. Bishop – F. A. Brown – Th. L. Jahn – C. L. Prosser – V. J. Wulff, *Comparative Animal Physiology,* 1950; W. Siebert, *Klinische Hämatologie,* 1950; H. U. Rosemann, Landois-Rosemann's *Physiologie d. Menschen,* 64–128, 1950[26]; E. Chagraff, *The Coagulation of Blood* (Adv. in Enzymol., V), 1950; H. W. Davenport, *The ABC of Acid-Base Chemistry,* 1950[3]; L. Heilmeyer–H. Begemann, *Blut u. Blutkrankheiten* (Handb. d. inn. Med., II), 1951[4]; B. A. Houssay, *Physiologie humaine,* pt. I, 1951[2]; L. Whitby–C. Britton, *Disorders of the Blood,* 1953[7]; L. Pauling, *Haemoglobin* (Harvey Lectures, 49), 1954; L. W. Diggs–D. Strum–A. Bell, *The Morphology of Human Blood Cells,* 1955; J. W. Wilkinson (ed.), *Modern Trends in Blood Diseases,* 1955; R. Biggs – R. G. MacFarlane, *Human Blood Coagulation,* 1957[2]; M. Bessis, *Le sang et la transfusion sanguine,* 1957; A. J. Quick, *Hemorrhagic Diseases,* 1957[2]; M. M. Wintrobe, *Clinical Hematology,* 1957[4]; C. Dreyfus, *Some Milestones in the History of Hematology,* 1957; L. Schudel, *Leitfaden d. Blutmorphologie,* 1958[9].

ה ד ם ב ד ת ו ב פ ו ל ק ל ו ר. המחשבה הפרי־מיטיווית רואה בדם — הנוזל בעל הצבע האדום העז שבְגוּף כל אשר רוח־חיים בו — את החיים עצמם. מכיוון שעם איבוד הדם השותת מן הפצע בא הקץ לחיים, הרי „הדם הוא הנפש", כלומר: מקור החיים (ר' להלן, עמ' 724). בלשונות רבות נרדפים השמות לדם ולחיים. אגדות־עם רבות משַווֹת לדם אישיות, ואמונות־עם, איסורים של אכילת דם, טקסים ופולחנות מאגיים קשורים בדם. יחס מיוחד, מהול הערצה ומורא, מתייחסים לדם בני־אדם רבים בכל הזמנים והתרבויות; „הדם הוא עסיס מיוחד במינו" (מֶפיסטוֹפֶלס ב„פאוסט" לגֶתה).

בחברות רבות זוכה דם שנשפך במזיד או בשוגג לקבורה עצמאית או לשריפה, כדי שלא ייהפך אמצעי־כישוף בידי קוסם; נפוצה האמונה שאפשר להכניע מכשפות וענקים, רוחות ושדים, בעזרת טיפת־דם; כן אסור שדם־אדם, או דמה של חיה בעלת תפקיד מסויים (פולחני, מאגי, לאומי) במחשבת החברה, יוגר ארצה, כי הוא עלול להפרות את האדמה־האם או לחולל בה שינויים מסוכנים (משום כך הקפידו באתונה העתיקה, שהריגת אדם שנתחייב מיתה תיעשה בלי לשפוך את דמו — ע"י הרעלה). המקום שבו נשפך או לתוכו נספג דם (של נרצח או קרבן) הוא מקום מקודש ומסוכן כאחד. מכאן הפחד המצוי בעמים רבים מפני שתיית דם בעלי־חיים, העלולה להכניס את רוח החיה לתוך גופו של השותה. שבטים פינו־אוגריים ואינדיאניים מנקרים את בשר־מאכלם, בדומה ליהודים שנצטוו על איסור הדם.

אולם לרוב גורם הפחד מפני הדם כמקור־החיים לתגובה הפוכה: מכיוון שהדם מכיל את הנפש ואת הכוח של בעליו, נהוגה בשבטים רבים שתיית הדם כאמצעי לרכוש את כוחו ולספח אותו לכוחות השותה. תוספת־כוח כזאת צפויה ביחוד מבחינת הפוריות, אך גם מבחינת תכונות אחרות: פיקחות, סבלנות, גבורה, אומץ־לב, בריאות. מכאן הדרישה המיוחדת בשבטים רבים לדם של חיה בריאה וחזקה (אריות, נמרים, דובים) או של אדם אוייב או ידיד אמיץ־לב; בני שבטים באוסטראליה נהגו לשתות לפני הקרָב מדם גיבוריהם ומנהי־גיהם האמיצים. מכאן גם השימוש בדמו של תינוק (שטרם פקדוהו מחלות) בהרכבת תרופות עממיות. חשוב במיוחד דמם של איברים מסויימים, הממלאים בהשקפה הפרימיטי־ווית — המבוססת על מאגיה סימפאתֶטית — תפקיד מיוחד: הלב, המוח, איברי־המין. לדמם של איברים אלה תפקיד ראשוני ברפואה העממית. מרחצי־דם לריפוי מצורעים היו שכיחים במצרים הקדומה, וזכרם נשאר באגדות־עם רבות על רודנים אכזריים ומיפלצים הרוחצים בדם.

במעשיות ממלא לעתים הדם את תפקיד מי־החיים: הוא מחיה מתים, מצעיר, מרפא, שומר בפני אש (הסך גופו בדם של סלמנדרה אין האש שולטת בו [חג' כ"ג, ע"א]), או מחזיר את הצורה המקורית לבני־אדם, שכוחות מאגיים הפכום לפסלי־אבן או לבעלי־חיים (סיפורי „שני האחים", „יוחנן הנאמן" [ספר המעשיות, הוצ' גאסטר, מס' 447], ועוד). רחיצה בדם של דרקון (ע"ע) מעניקה לרוחץ סגולת אי־היפגעות. רבות אגדות על דמו של אדם מקודש, המחזיר כוח־ראִיה לעיוורים, מרפא חולים וכיו"ב.

וכן על ואמפירים ומיפלצים הניזונים ממציצת דם אדם ובעלי־חיים.

האמונה בחיות עצמאית של הדם הולידה גם את האמונה בפצעי נרצח השותתים דם מחדש, בהופיע הרוצח בפניהם, וכן בכוח־הנקמה העצמאי של הדם, שנדבק לידי הרוצח או לבגדיו, ואין כוח בעולם יכול לנקותם ולטהרם. דמו הנשפך של הנרצח צועק מן האדמה, רותח, או דורש בצורה אחרת את נקמתו־גאולתו. מוטיו זה מצוי גם במליצה המקראית והרבה באגדתנו: דמי הבל הצועקים מן האדמה, דמו הרותח של זכריה הנביא (ע״ע), וכן הסיפור הרווח בעולם כולו על הדם התוסס כסימן החיים, שנוסחו העברי הוא: „מעשה בשני אחים, שהרג אחד מהם את חברו. מה עשתה אמם? — נטלה כוס אחת ומלאתה מדמו והניחתה במגדל, והיתה נכנסת כל יום ויום ומוצאת אותו הדם תוסס. פעם אחת נכנסה והביטה בו ומצאתו ששתק. אותה שעה ידעה שנהרג בנה האחר" (דב״ר ב׳ כ״ה; ר׳ גם ספר המעשיות, הוצ׳ גאסטר, מס׳ 194, 373).

בפחדים המיוחדים הכרוכים בדם נִדה (ע״ע) ובאיסורי־טאבו השונים המתייחסים לתקופת־הווסת של האשה והמקובלים ברוב העמים הפרימיטיוויים, וכן בדיני דם־הבתולים — מעורב היחס המיוחד לדם בגורמים פסיכיים שיסודם סֶכּסוּאַלי.

חלומות על דם, כתמי־דם על הירח בזמן ליקוי־הלבנה (השו׳ דברי הורַציוֹ ב„הַמלט" לשיקספיר) וכיו״ב הם בעיני העם אותות המבשׂרים רעות: מגפה, מלחמה, רעב. גם בתלמוד (סוכה כ״ט, ע״א) נאמר: „פניו (של השמש) דומין לדם — חרב בא לעולם".

לדם תפקיד מרכזי בפולחנוּת של מרבית הדתות בעולם, אולי בעקבות המנהג הקמאי לשתות את דם האל, המעניק את כוחו ואת תכונותיו לעובדיו. שתיית דם־הקרבנות המקודש לאל, מנהג פולחני הנפוץ במרבית הדתות, אינה אלא שייר של שתיית דם האל עצמו. בכמה דתות קמאיות נותן האל העליון את דם בנו כקרבן לאנושות, ודם זה משמש אות־ברית בין האל ובין עדת המאמינים בו. גילגולו של מיתוס זה הוא סאקראמֶנט הסעודה הקדושה ב נ צ ר ו ת; הכנסיה הקאתולית אף מכירה בפולחן מיוחד של „הדם היקר" של ישו. לפעמים היה עיקרם של קרבנות־אדם שהוקרבו לאלים — שתיית הדם, ואף בַקַניבַּליזם (ע״ע) מתגלה יסוד זה לפעמים. גם בקרבנות בעלי־חיים, שבאו כתחליף לקרבנות־אדם, העיקר בקרבן הוא לעתים קרובות הדם הנשפך על המזבח או המוגש לשתיה בסעודת הפולחן. — על ה מ י ל ה — ע״ע.

הדם, בעל הכוח המאגי, משמש גם אמצעי כריתת ברית בין אדם לחברו. למטרה זו שימש הדם כמשקה בחברה קדַם־אלפביתית וכתחליף של דיו לחתימת חוזה בחברה אלפביתית. בעיני כורתי הברית או חותמי החוזה נותן הדם להסכם גושפנקה מאגית וקובע את העונש העל־טבעי שבו ייענש העובר והבוגד. חילופי הדם ושתייתו ההדדית בטקסי ידידות ואחווה מסמלים את הפיכת הצדדים המשתתפים בטקס לגוף אחד בעל דם אחד — נפש אחת. טקסים אלה לא היו מוגבלים לחברות פרימיטיוויות בלבד. מסופר, שקַטילינה (ע״ע) וידידיו אנשי־המחתרת הקיזו מדמם לתוך גביע מיוחד, שכולם שתו ממנו, כדי להבטיח עי״כ את אחדות החוג המחתרתי.

ברית־הדם, הנפוצה בכל מרחבי־התרבות בעולם, מחייבת „אחוות־דמים", כלומר חיזוק קשרי־המשפחה, המחייבים את כל אחד ואחד מ„בני־הברית" להגן על אחיו בחברה ולנקום את נקמתו, אם יש צורך בכך. ברית כזו בין בני־אדם נעדרי מוצא משותף עושה אותם לאחים לֶגיטימיים בעיני החוק והחברה. אם קיים בשבט מנהג נישואי אלמנת האח (ייבום), מחוייב בן „ברית־הדמים" לשאת את אלמנת „אחיו", לרשת את רכושו, וכיו״ב. לעתים נכרתת ברית „אחוות־דמים" בין מנהיג השבט לבין כל יחיד ויחיד בעדתו, אך לא בין בני השבט לבין עצמם.

האמונה העממית, שבדם נעוץ האופי האישי, וגם המשפחתי־גזעי, ושעל־כן הדם מעביר בירושה את תכונות בעליו, עדיין רווחת בציבור, אף באירופה ואמריקה, אע״פ שהוכחה כמוטעית ע״י הגֶנֶטיקה; היא מתבטאת, למשל, בציון בני־האצולה כבעלי „דם כחול". במלחמת־העולם II עדיין הבדיל „הצלב האדום" באה״ב בין דם של לבנים ובין דם של כושים לצרכי עירוי לשם ריפוי. כדי למנוע אי־הבנה ולא לפתוח פתח לאמונה זו חדלה האנתרופולוגיה המדעית להשתמש במונח המושרש „קרבת־דם" (קונסאנגוויניות), שאינו מתאים למציאות הביולוגית, ומחליפה אותו ב„קרבה גנטית".

על ע ל י ל ת ־ ה ד ם — ע״ע.

P. Cassel, *Die Symbolik d. Blutes*, 1882; Robertson Smith, *The Religion of the Semites* (Index: Blood), 1894[2]; H. L. Strack, *Das Blut im Glauben u. Aberglauben d. Menschheit*, 1900[8]; F. W. Faber, *Das Kostbare Blut*, 1920[4]; *Blut* (Handb. d. dtsch. Aberglaubens, I), 1927; *Blut* (Relig. in Gesch. u. Gegenwart, I), 1927; F. Ruesche, *Blut, Leben u. Seele*, 1930; G. van der Leeuw, *Phänomenologie d. Religion*, 258 f., 1933; A. Jensen, *Mythos u. Kult bei Naturvölkern*, 1951; *Blood* (Encycl. of Relig. a. Ethics, II), 1951; J. G. Frazer, *The Golden Bough* (Index: Blood), 1951[2].

ד. נ.

ה ד ם ב י ה ד ו ת. בדומה לתפיסה שרווחה בעמי־הקדם, בייחוד בעמים השֵמיים, רואה המקרא בדם את הנפש (בר׳ ט, ד; ויק׳ יז, יא—יד; דב׳ יב, כג), ז״א את כוח־החיים; וכן הוא בדברי חז״ל, למשל: „חיים באדם — זה דמו של אדם" (אדר״נ ל״א). מסתבר, שבהשקפה זו קשור גם הביטוי „לשפוך דם" כפועל נרדף להריגה סתם (כגון מל״ב כא, טז; כד, ד; ישע׳ נט, ז; תה׳ קו, לח ועוד). איסור אכילת דם, החוזר ונשנה בתורה פעמים רבות, וגם בהדגשה יתירה (בר׳ ט, ד; ויק׳ ג, יז; שם ז, כו—כז; שם יז, י—יד; דב׳ יב, טז, כג—כה), האיסור „לאכול על הדם" (ויק׳ יט, כו; והשו׳ גם שמ״א יד, לב–לה), שנתפרש בדרכים שונות, והמצווה לכסות בעפר דם חיה ועוף שנשחטו (ויק׳ יז, יג), הם, כנראה, מחאה על מנהגי כנען להשתמש בדם לצרכי מאגיה (ר׳ לעיל, עמ׳ 722; והשו׳ מו״נ ג׳, מ״ו).

אעפ״כ משתקפות גם בתורה משמעויות סמליות המיוחסות לדם, שהן דומות מאד לאותה סימבוליקה שהיתה מקובלת בעמים השכנים. בסיפורי התורה נמצא, שציפורה הצילה את משה מזעמו של האל בכך, שחתכה את ערלת בנה ו„הגיעה" (את הדם?) „לרגליו" (של משה? של המלאך?) (שמ׳ ד, כד—כו); בפסח־מצרים נצטווה העם למשוח מדם הקרבן על שתי המזוזות ועל המשקוף (שמ׳ יב, ז, כב) — טקס שנמצאה לו אנאלוגיה בלוחות בבליים־אשוריים, ואף במנהג הנפוץ בימינו בארצות המזרח הקרוב („דם־פסח" ו„דם־מילה" מקבלים גם באגדת חז״ל משמעות מיוחדת כמביאים לגאולה [ר׳, למשל, מכילתא ראש פר״ה]); במעמד הר־סיני זרק משה

על העם „דם ברית" (שמ' כד, ח); בקידושם של אהרן ובניו לכהונה ניתן דם־קרבן „על תנוך אָזנם הימנית ועל בֹּהן ידם הימנית ועל בֹּהן רגלם הימנית" והוזה עליהם „משמן המשחה ומן הדם אשר על המזבח", וגם זה האחרון קודש ע"י יציקת דם־הקרבן אל יסודו (ויק' ח).

גם המצוות שבתורה מייחסות, כנראה, לדם משמעות סמלית — משמעות של חיטוי וכפרה. על המצורע שנרפא יש להזות דם ציפור שנבלע ב„מים חיים" (ויק' יד, ו—ז); בדרך זו יש לטהר גם את הבית המנוגע (שם, שם, נא). בקרבנות חטאת, בפר כהן־משיח, בפר העלֵם־דבר של ציבור ובפר ושעיר של יום־הכיפורים ובכל קרבן־חטאת, יש להזות מן הדם „את פני פרכת הקֹדש" או „על פני הכפרת" ו„לפני הכפרת", או לתת ממנו „על קרנת מזבח העולה" (שם ד, ו, יז, כה, ל; שם טז, יד—טו). תפקיד כזה של חיטוי ניתן אולי לייחס גם למצווה הקבועה בכל הקר־בנות — לזרוק או „למַצות" מן הדם על המזבח (שם, א, ה—טו ועוד).

התורה מכירה בטומאת נדה (ע"ע) ובטומאת זיבה, הנו־בעות מ„מקור דמיה" של האשה (ויק' טו, יט—לג; שם כ, יח); אולם — שלא כאמונות הרווחות בתרבויות פרימיטי־וויות — היא מעמידה אותן על איסור דתי־ריטואַלי טהור בלי לקשור בהן פחדי רוח רעה או מושגים מאגיים אחרים.

ההלכה מטעימה בדיני מילה (ע"ע) את החיוב „להטיף דם־ברית". את האיסור של אכילת דם ההלכה ממַיינת בין חיובי כָּרֵת, אבל מגבילה עונש זה לדם „שהנשמה יוצאת בו", להוציא „דם־הטחול", „דם־הכבד" וכיו"ב, שאין עליו אלא „לא תעשה" רגיל, שחייבים עליו מלקות בלבד (כרית' ב', ע"א; שם כ', ע"ב; שם כ"ב, ע"א; רמב"ם, הל' מאכלות אסורות י', א'). ההלכה מגבילה את עצם איסור התורה לאכי־לת דם בהמה, חיה ועוף, אבל דם דגים וחגבים נחשב למותר מן התורה, ורק כשהוא מכונס במקום אחד הוא אסור מדברי־סופרים משום מראית־העין (שו"ע יו"ד ס"ו, ט'). איסור אכילת דם גורר אחריו כמה דיני שחיטה (ע"ע) והרבה מן הדינים להכשרת הבשר, כגון דיני מליחה והדחה (טוש"ע יו"ד ס"ט—ע"ח). שלא כרוב איסורי מאכלות אין הדם אסור אלא באכילה, אבל בהנאה מותר (פס' כ"ב, ע"א; רמב"ם שם, ח', ט"ו).

דם־אדם נחשב בדרך־כלל בספרות התלמודית כמותר מן התורה ורק אסור מדברי־סופרים, עכ"פ מצד איסור דם (כרית' שם; רמב"ם שם; רק הדרשן בתנא דבי אליהו רבה פט"ו כולל גם דם־אדם באיסור דם שבתורה). וגם איסור זה אינו חל אלא כשהדם פרש מן הגוף (רמב"ם שם ו', ב'); לפיכך מותר לאדם למצוץ את הדם היוצא מבין שיניו (כרית' כ"א, ע"ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם ס"ו, י'). אעפ"כ יש נוטים לאסור לבלוע דם הנמצץ מהאצבע ודם מציצה של מילה (ר', למשל, „שיטה מקובצת" לכר' כ"א, ע"ב). בעניין דם הנמצא בביצים כשרות קיימות הבחנות עדינות וגם דעות שונות (ר' שו"ע יו"ד ס"ו, הגהות הרמ"א ונושאי־כלים).

איסור אכילת דם, האמור בתורה בין המצוות שנצטוו בהן נח ובניו (בר' ט, ד), מפורש בהלכה כאיסור דם מן החי (או איבר מן החי), ואין איסור אכילת דם סתם נמנה כאחת משבע מצוות בני נח (ע"ע).

הידיעות במקורות היהודיים על טיב הדם ועל הפיסיו־לוגיה והפאתולוגיה שלו מועטות ומצומצמות כבכל העמים והתרבויות לפני תקופת המיקרוסקופיה וההֶמאטולוגיה החדישה. את מקור הדם ראו חז"ל — בהתאם לפיסיולוגיה של גלֵנוס (ע"ע) — בכבד („זכרותא דדמא — כבדא" [בכור' נ"ה, ע"א]). הם ידעו על הבדלים תורשתיים־משפחתיים מבחינת כושר קרישת־הדם („איכא משפחה דרפי דמא, איכא משפחה דקמיט דמא" [יבמ' ס"ד, ע"ב]), וכנראה הכירו את דֶמם־היילוד וכן את מחלת ההֶמופיליה ואת דרך הורשתה, שממנה הסיקו מסקנות הלכה למעשה לדיני מילה (שבת קל"ד, ע"א; ור' רמב"ם, הל' מילה, א', י"ז—י"ח, וכן שו"ע יו"ד, רס"ג).

י. ל. קצנלסון, התלמוד וחכמת הרפואה, 226–234, תרפ"ו; א. לוינגר, הרמב"ם בתור רופא ופוסק („הרפואה", ח', 152, 159), תרצ"ה; האנציקלופדיה המקראית, ב', 657/8, ג', 357/8, תשי"ד, תשי"ח; האנציקלופדיה התלמודית, ז', תכ"ב ואילך, תשט"ז; J. Preuss, *Biblisch-talmudische Medizin*, 285, 1923[3];
F. Ruesche, *Blut, Leben u. Seele*, 308–363, 1930.

יע. ל.

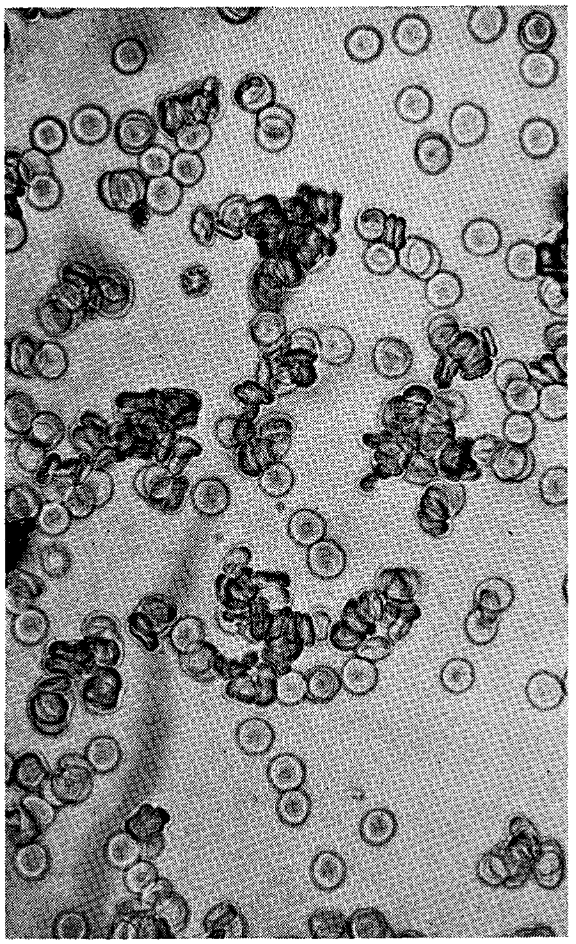
גם ה א י ס ל א ם אוסר את אכילת הדם בהחלט (קוראן, סורה ב', קע"ג). על כן המוסלמים נוקטים שיטת־שחיטה דומה לשיטה היהודית, המכוונת להוצאת הדם מהגופה במידה מאכסימאלית. אולם באיסלאם מותר גם להמית בירייה בע"ח מותרים לאכילה (כגון אייל, ארנבת, ועוד); וכן אין נהוגה מליחת הבשר, הנהוגה ביהדות במגמה להוציא את שארית הדם שלא נזלה מאליה עקב השחיטה. — איסור הדם לא מנע גם את הסופרים המאגיים באיסלאם מלמסור הוראות לתרכיבי־כשפים, המכילים דם ודברים אחרים אסורים לאכילה, גם אם תרכיבים אלה היו מיועדים לאכילה.

דָם, סוּגֵי־. ניסויים ראשונים לעָרוֹת דם של אדם או של בע"ח לחולים למטרות ריפוייות כבר נעשו לפני מאות שנים, בשלהי יה"ב או בתחילת העת החדשה. לפי מקורות שאינם מהימנים כל־צרכם נעשה העירוי הראשון לאפיפיור אינוֹצֶנטיוס VIII בסוף המאה ה15; המקרה הראשון הידוע לנו בוודאות הוא עירוי שנעשה ב1667 ע"י הרופא הצרפתי ז'אן־באטיסט דֶני (J.-B. Denis). בימים ההם הש־תמשו עפ"ר בדם־כבשים, אך גם בדם בני־אדם, ללא בדיקה מוקדמת של ההתאמה, ואחרי העירויים האלה אירעו מקרי־אסון רבים. מדֶני עצמו הגיע אלינו תיאור מדוייק ומושלם של הֶלם הֶמוליטי אחרי עירוי־דם. לסוף הטילה הממשלה הצרפתית איסור חוקי על עירויי־דם כעל שיטה קטלנית.

בסוף המאה ה19 פורסמו לראשונה תצפיות על צימות והמסה של כדוריות־דם, כשמערבבים את דמם של שני בע"ח שונים. תחילה ייחסו את תופעת הצימות וההמסה לתהליכי מחלה, וביחוד למחלות־זיהום חריפות ולגידולים ממאירים. ב1900/01 נתפרסמו התוצאות הראשונות של חקירותיו של ק ָ ר ל ל ַ נ ד ש ט י נ ר (ע"ע), שהניחו את היסוד לתורת ס ו ג י ־ ה ד ם השונים של בני־האדם.

לאנדשטַינר גילה תחילה, שאם מוסיפים לנסיוב שהופק מדמו של אדם מסויים כדוריות־דם מבני־אדם אחרים, יש מהם שכדוריותיהם נצמתות ואחרים שכדוריותיהם נשארות ללא שינוי. על יסוד מחקריו הראשונים קבע לאנדשטַינר את מציאותן של שלוש קבוצות של בני־אדם, הנבדלות זו מזו מבחינת סוג דמן. ב1902 גילו שניים מתלמידיו ועוזריו סוג רביעי, נדיר יותר, של דם בבני־אדם.

התופעה שדמו של בע"ח ממין אחד משמש אַנטיגֶן לבע"ח ממין אחר ומעורר בו יצירת נוֹגדנים, המצמיתים את הדם הזר — כבר היתה ידועה לפני זה (ע"ע אימונולוגיה). הצי־מות (אַ ג ל ו ט י נַ צ י ה, ע"ע) מתבטא בהידבקות הכדוריות

ציור 1. צימות של כדוריות מסוג B ע״י נסיוב A
(תמונה מיקרוסקופית)

זו בזו עד כדי יצירת גושים שאינם ניתנים להפרדה ע״י ניעור (ציור 1). חלוקת בני־אדם לקבוצות אימונוֹלוֹגיות לפי 4 סוגי־דם, שצויינו באותיות O, AB, B, A, מבוססת על אפשרות הימצאם של אנטיגֶן או שני אנטיגֶנים (אֲגלוטינוֹגֶנים) בכדורית האדומה, שכנגדם מופיעים נוֹגדנים (אֲגלוטינינים) בנסיוב. כדי לציין שהמדובר הוא ביחסים אימונולוגיים במסגרת מין אחד של בע״ח, משתמשים במונחים „איזוֹ־אֲגלוטינוֹגֶנים" ו„איזוֹ־אֲגלוטינינים". שני האנטיגנים של הכדורית האדומה סומנו באותיות A וB, ושני הנוגדנים הפיסיולוגיים או הטבעיים שלהם, המופיעים בנסיוב, נקראים אנטי־A ואנטי־B. כל אחד מסוגי־הדם נקרא ע״ש האנטיגֶן שבכדוריותיו, והמיון של בני־אדם ע״פ סוגים אלה — מערכת ABO.

כלל גדול הוא, שאין נסיוב־האדם יכול להכיל נוֹגדן המכוּון נגד כדוריות עצמו. מכאן, שאפשרי המבנה הסֶרוֹלוֹגי דלקמן של מערכת ABO, שהוא גם מאוּמת בפועל:

לוח 1

סוג	אנטיגֶן (איזוֹ־אֲגלוטינוֹגֶן) בכדוריות	נוגדן (איזוֹ־אֲגלוטינין) בנסיוב
A	A	אנטי־B
B	B	אנטי־A
AB	A, B	—
O	—	אנטי־A, אנטי־B

דמם של אנשי קבוצת־A, המכיל בנסיובו את הנוגדן אנטי־B, מצַמת את כל סוגי הדם המכילים את האנטיגן B, ז״א את דמם של אנשי קבוצת־B, וכן קבוצת־AB. כיוצא בו מצמת הדם B את הדם מקבוצת־A וגם מקבוצת־AB. בדם מקבוצת־AB אין נוגדנים, ולפיכך אין הוא מצמת שום סוג של דם. היפוכו של דבר בקבוצת־O, שהיא מוחזקת חסרת אנטיגנים; לפיכך יכול נסיוב־דמה להכיל את שני הנוֹגדנים ולצמת את הדם של כל הסוגים, פרט לדם מסוּגי עצמה.

עירוּי־דם מאדם לחברו ללא התאמה סֶרוֹלוֹגית עשוי להביא לידי צימות כדוריות התורם ע״י נסיוֹב המקבל בתוך זרם־דמו של זה האחרון. סכנת מקרה כזה אינה רק בהתהוות גושי כדוריות בזרם־הדם, היכולים לסתום כלי־דם קטנים, אלא גם בתֶמֶס (ע״ע דם, עמ׳ 711) הפתאוֹמי של הכדוריוֹת, הבא אחרי צימוּתן. מן המערך שבלוח 1 מתחייב, לכאוֹרה, שבכל זוג של בני־אדם המשתייכים לשתי קבוצות שונות קיים יחס סימֶטרי בין בני הזוג מבחינת האיסור או ההתר של עירוי־דם מזה לזה. אולם מבחינה מעשית אין הדבר כן: עירוי של דם לא־מתאים מסוכן בעיקר כשנסיוב המקבל מצַמת את כדוריות התורם, משום שהכדוריות המעוררות נתקלות בכמות הגדולה של האיזוֹ־אגלוּטינין שבכל מחזור־דמו של המקבל; ואילו הסכנה מועטת הרבה יותר כשנסיוב התורם מצמת את כדוריות המקבל, והאיזו־אגלוּטינינים של התורם נמהלים מיד במחזור־הדם של המקבל. לפיכך בשעת־הדחק, כשאין בנמצא דם מאותה קבוצה, מוּתר לתת דם O לאדם מקבוצות A, B או AB. משום כך הקבוצה O מכונה „התורם האוניוורסאלי", לעומת הקבוצה AB שהיא „המקבל האוניוורסאלי". לפי זה ניתנו האיסורים וההתרים לעירויי־דם לסיכום ראשון בסכֶמה דלקמן:

לוח 2

תורם \ מקבל	A	B	AB	O
A	+	−	+	−
B	−	+	+	−
AB	−	−	+	−
O	+	+	+	+

+ = מותר
− = אסור

על צד הדיוק ההתֵרים שבלוח 2 טעונים צימצום, מאחר שבמקרים שבהם נסיוב התורם מכיל נוגדנים בריכוז גבוה עלול להיגרם תמס גם לכדוריות המקבל; לכן יש להיזהר שלא לתת דם O לבעלי הסוגים האחרים אלא אחרי מדידת כמות הנוגדנים בנסיוב התורם או אחרי סילוקם לפני העירוי (ר׳ להלן).

ב1910/11 הוכר שהקבוצה A אינה אחידה: נמצא שהאנטיגן שהיה מוחזק כגורם אחיד מופיע בשתי עצמות שונות, ולאמיתו כלולים בו שני אנטיגנים — A_1 וA_2, שהם אמנם קרובים זה לזה, אך לא זהים, מבחינת התנהגותם הסרולוגית. לפיכך יש להבחין בין 4 קבוצות־דם, המכילות "A": A_1, A_2, A_1B, A_2B. בנוגדנים יש להבחין בין אנטי־A, המצמת את כל הקבוצות הללו, ובין אנטי־A_1, שאינו מצמת אלא A_1 וA_1B בלבד. אח"כ נודעה עוד שורה של סוגי־משנה נוספים: A_3, A_4, A_5, A_0, A_x, שהם שייכים לקבוצות נדירות מאד. בזמן האחרון תוארו גם סוגי־משנה בקבוצת־B, אולם הללו עדיין לא נחקרו כל־צרכם. למעשה יש להתחשב היום במערכת ABO ב6 קבוצות: A_1, A_2, B, A_1B, A_2B, O.

התורשה של מערכת ABO. בדיקות מקיפות של סוגי־הדם בין קרובי־משפחה הוכיחו, שההשתייכות לקבוצת־דם מסויימת היא תכונה תורשתית־משפחתית מובהקת. סוג־הדם מעבר מהורים לצאצאיהם לפי כל חומרת חוקי־מנדל, ולא זו בלבד אלא שסוג־הדם נעשה בגנטיקה אחת ההדגמות הבולטות ביותר לתקפם של חוקים אלה, מאחר שהגילוי הפנוטיפי של ההשתייכות לקבוצת־דם מסויימת נקבע באופן חד־משמעי ע"י הגנוטיפוס ואינו ניתן לשינוי או לטישטוש ע"י תנאי־החיים או קורות־החיים. קיימים גנים נפרדים ל"A", B וO, והתכונות האנטיגניות "A" וB הן דומינאנטיות ביחס לO: סוג־הדם O אינו מופיע אלא באדם הומוזיגוטי OO. לפי זה אנו יכולים להבחין במערכת גנטית זו 4 פנוטיפוסים ו6 גנוטיפוסים, שכן הפנוטיפוס A יכול להופיע כהומוזיגוטי AA וכהטרוזיגוטי AO, וכיוצא בו הפנוטיפוס B — כBB וכBO. המערכת מסתבכת ע"י מציאותם של גני A_1 וA_2 נפרדים, שמהם A_1 דומינאנטי ביחס לA_2. בסיכום מתקבלים 6 פנוטיפוסים ו10 גנוטיפוסים:

לוח 3

יחסים גנטיים של קבוצות־הדם

גנוטיפוס	פנוטיפוס
A_1A_1	
A_1A_2	A_1
A_1O	
A_2A_2	A_2
A_2O	
BB	B
BO	
A_1B	A_1B
A_2B	A_2B
OO	O

מערכות אחרות של קבוצות־דם. מערכת MN. ב1927 נמצא (ע"י לאנדשטינר ולוין), שהכדוריות האדומות מכילות עוד זוג של אנטיגנים, השייכים למערכת אימונולוגית אחת בלי קשר למערכת ABO; הם סומנו באותיות M וN. במסגרת מערכת MN קיימים 3 פנוטיפוסים, ז"א 3 קבוצות־דם: M, N, MN. הגנים M וN דומינאנטיים במידה שווה; לפיכך בעלי הסוגים M וN אינם יכולים להיות אלא הומוזיגוטים, בעלי הגנוטיפוסים MM וNN, ואילו בעלי הסוג השלישי הם הטרוזיגוטים — MN. בדרך־כלל אין צורך להתחשב באנטיגנים M וN בהתאמת הדם לעירוי; רק בשנים האחרונות נודעו גם מקרים של הופעת נוגדנים אנטי־M ואנטי־N, טבעיים וחיסוניים (כתוצאה מעירויים או הריונות, ר' להלן). למרות מיעוט חשיבותה של מערכת MN מבחינה רפואית־מעשית, יש בה עניין רב במחקר גנטי ואנתרופולוגי (ר' להלן), וכן בשאלת קביעת האבהות במקרים משפטיים (ר' להלן). — ב1947 נמצא זוג של תכונות אלליות אנטיגניות Ss, שהוא קשור במערכת MN: האנטיגן S שכיח יותר בדם המכיל M מאשר בדם מסוג N. תוארו גם מקרים בודדים של הופעת נוגדנים אנטי־S, טבעיים או חיסוניים.

מערכת P. יחד עם גילוי מערכת MN גילו לאנדשטינר ולוין ב1927 עוד אנטיגן, שסומן באות P, ושאיננו קשור במערכות ABO וMN. לפי מציאותה או העדרה של תכונה סרולוגית זו בכדורית האדומה ניתן לחלק את בני־האדם לחיוביי־P ושליליי־P. P גם הוא עובר בירושה כגורם דומינאנטי לפי חוקי־מנדל. נסיוב שמכיל אנטי־P טבעי הוא נדיר, ומקרי חיסון ע"י עירוי־דם מתורם חיובי למקבל שלילי נדירים ביותר.

מערכות אחרות של סוגי־דם. בשיטות סרולוגיות חדישות, עדינות ומדוייקות, נתגלו כמה אנטיגנים נוספים של הכדוריות האדומות, ועי"כ נקבעו כמה מערכות חדשות של קבוצות־דם, המתייחסות ביניהן ביחס תורשתי קבוע, ללא יחס תורשתי לקבוצות־הדם של מערכת אחרת. רובן נקראות ע"ש משפחת האשה או החולה אשר בנסיובם נתגלה הנסיוב החיסוני החדש: Lutheran, Kell, Lewis, Duffy, Kidd, Jay, Wright, Vel. יש עוד כמה אנטיגנים פרטיים או משפחתיים, שכל אחד מהם נמצא רק במסגרת משפחה אחת או משפחות אחדות.

לעומת כל אלה נודעת חשיבות מיוחדת **למערכת Rh-Hr**. הגורם Rh נתגלה ב1940 על־ידי לאנדשטינר ווינר אגב נסיונות של חיסון שפנים וחזירי־ים נגד כדוריות־הדם של הקוף Macacus Rhesus; בנסיוב בעה"ח המחוסנים נמצאו נוגדנים שצימתו לא רק את כדוריות הקוף אלא גם את דמם של 85% מבני־האדם שנבדקו, ז"א: בקוף ובבני־אדם אלה נמצא אנטיגן משותף, שכונה Rh. באותו פרק־זמן תיארו לוין וסטטסון מקרה של תגובה המוליטית באשה שילדה בלידה שניה ילוד מת, ובהיותה זקוקה לעירוי־דם — קיבלה אותו מבעלה. התגובה ההמוליטית באה למרות ההתאמה המלאה בין התורם והמקבלת מבחינת הסוג במערכת ABO (שניהם היו O). בנסיוב האשה נמצא נוגדן חדש, שצימת לא את כדוריות הבעל בלבד אלא אף את דמם של רוב בני קבוצת־O שנבדקו. נוגדן זה שבנסיוב היולדת נמצא זהה עם הנוגדן של נסיוב חיות־המעבדה שחוסנו ע"י דם־Rhesus: שני הנסיובים צימתו את דמם של אותם בני־אדם. בזה הונח היסוד לחלוקת בני־אדם לנושאי האנטיגן Rh („חיוביי־Rh", Rh^+), שהם כ85% בין בני הגזע הלבן, ולחסרי האנטיגן Rh („שליליי־Rh", Rh^-), שהם כ15%. מקרי מחלה המוליטית חריפה של ילודים (Erythroblastosis foetalis) היו ידועים מכבר כאסונות המתרחשים ב1/250 (בממוצע) של כל הלידות. עתה נמצא פשר הדבר, כשגילה מחקר סטאטיסטי שכמעט כל האמהות (92%) שילדו ילודים מנוגעים במחלה המוליטית זו היו מקבוצת־Rh^-: האנטיגן Rh,

שהעובר יורש אותו מאביו, גורם בזמן ההריון לחיסון האם, ז"א ליצירת נוגדנים אנטי־Rh, והללו חודרים ממחזור־דמה של האשה דרך השליה אל מחזור־דמו של העובר וגורמים לצימותן והמסתן של כדוריות־דמו. מיד לאחר תגלית זו, ב1941, נתגלו גם מקרים של גרימת תגובות הֶמוליטיות בבני־אדם מסוג Rh^- שקיבלו עירויי־דם, אע"פ שהתורם היה מקבוצת־הדם המתאימה מבחינת מערכת ABO: במקרים אלה היו התורמים בני Rh^+, והמקבלים — בני Rh^- — פיתחו בדמם נוגדנים אנטי־Rh; התקריות הפאתולוגיות אירעו כשהחולים חזרו וקיבלו עירוי של דם מסוג Rh^+, והכדוריות שהוכנסו למחזור־דמם צומתו ונהרסו ע"י הנוגדנים. מתוך אנאלוגיה למקרים אלה הובן, מדוע מחלת ההֶמוליזה של הילודים נדירה בלידה ראשונה ושכיחה יותר מן הלידה השניה ואילך.

המחקר הנמרץ שבוצע במערכת Rh גילה עד מהרה, שמה שנחשב לאנטיגן Rh הוא לאמיתו של דבר קבוצה של 3 אנטיגנים (לפחות), הנבדלים זה מזה בעַצמתם ובשכיחותם; הם סומנו כRh_0, Rh' ו־Rh''. ההשתייכות לקבוצות־הדם ממערכת Rh הוכחה גם היא כתכונה תורשתית, וכשהיה הגורם Rh עדיין מוחזק אחיד, כבר הוכר שהוא עובר בירושה כתכונה דומינאנטית בזוג תכונות אַלֶליות Rh—rh. כשנתברר ריבוי האנטיגנים במערכת זו הוכּר, שלכל אחד מהם יש בן־זוג כנגדו, שסומן באותיות בסדר הפוך — Hr_0, Hr', Hr''. נגד כל אחד מהאנטיגנים הללו נמצאו נוגדנים ספֶציפיים בנסיובים של בני־אדם מחוסנים — בין ע"י עירויים ובין ע"י הריון. הגֶנֶטיקנים מסמנים את שלושת זוגות־הגֶנים, הקובעים את מהלך התורשה של קבוצות־הדם במערכת Rh—Hr, באותיות Cc, Dd, Ee; אלו הם 3 זוגות של אַלֶלים, היושבים בצפיפות במקום קבוע בכרומוסום מסויים ועוברים בירושה כיחידה של 3 גֶנים, שהצאצא יורש מכל אחד מהוריו; כל הגנים דומינאנטיים במידה שווה. לפי תאוריה זו קיימות 8 צורות של הכרומוסום הנידון:

CDe, cDE, cDe, CDE, cde, Cde, cdE, CdE.

ע"י צירוף של 2 כרומוסומים נוצָרים 36 גֶנוטיפוסים. אם האב, למשל, הוא Rh^+ הומוזיגוטי, CDe/CDe, הוא מוריש לילדיו בהכרח את התכונה Rh^+; אם הוא Rh^+ הֶטֶרוזיגוטי, CDe/cde, יהיו 50% מצאצאיו Rh^-, ז"א מובטח להם שלא ייזקו ע"י נוגדני אנטי־Rh של האם. — לפי תיאוריה אחרת, תורת "ריבוי־האַלֶלים", נקבע הגנוטיפוס של קבוצת־הדם במערכת־Rh ע"י שני גֶנים מבין 6, היושבים כל אחד בכרומוסום במקום קבוע אחד. — בינתיים נמצאו במערכת־Rh זוג־אנטיגנים נוסף, Ff, ועוד 5 גורמים משניים: C^w, C^v, C^u, D^u, E^u. עי"כ נסתבכה עוד יותר התיאוריה של הורשת קבוצת־הדם במערכת Rh—Hr, אולם היא מאפשרת היום בירורים רבים בבעיות אבהות (ר' להלן, עמ' 733/4).

משעה שהוכר הנזק שעלול להיגרם לאשה מקבוצת־Rh^- ולצאצאיה על־ידי דם מסוג Rh^+, מקפידים על שימוש בדם המתאים מבחינת סוג־Rh לזריקה או לעירוי לנשים בגיל הפריון, אע"פ שרק כ5% של הנשים מסוג־Rh^- נוטות להתחסן בתקופת ההריון מבעליהן בני סוג־Rh^+. נשים הרות שליליות־Rh נמצאות בפיקוח רפואי מתמיד לשם בדיקת הנוגדנים המופיעים בדמן ולשם נקיטת אמצעים למניעת הסכנה ליילוד. — גם בכל עירויי־דם יש להקפיד היום על תיאום לא רק מבחינת המערכת ABO אלא גם מבחינת האנטיגן Rh, לשם מניעת חיסון של מקבל מסוג Rh^- נגד דם Rh^+, שגורר סכנת תגובה הֶמוליטית בעירויי חוזר.

האנטיגנים ABO מחוץ לכדוריות האדומות (ברקמות ובהפרשות־הגוף). כמות חומר האנטיגֶנים הסגוליים בכדוריות האדומות מצומצמת מאד, למרות פעילותם העזה, והיא לא הספיקה לבידוד החמרים ולזיהויָם הכימי. אולם אחר־כך נתגלה, שהחמרים הקובעים את סוג־הדם אינם מצטמצמים בכדוריות האדומות בלבד: ב80%—78 של בני־אדם נמצא, שהם מפרישים את החמרים הסגוליים של קבוצת־דמם ממערכת ABO בריכוז ניכר **ברוק**; 22%—20 מבני־אדם חסרים תכונת הפרשה זו. אח"כ נמצאו האנטיגנים גם במיץ־הקיבה, בדמעות, בריר האף והסימפונות, בזרע ובשתן של "המפרישים". כושר הפרשת האנטיגנים ABO עובר בירושה כתכונה דומינאנטית. מלבד ABO נמצאו ברוק עוד אנטיגנים (Le^a, Le^b), הקשורים קשר גֶנֶטי לתכונת ההפרשה.

מהפרשות־הגוף ניתן להפיק את האנטיגנים בכמויות שהספיקו לבדיקות כימיות. האנטיגנים A, B, O, Le^a הם קומפלֶכּסים של פוליסַכּרידים סגוליים וחומצות אמיניות. כולם מכילים בחלק הפוליסכרידי שלהם סוכרים, ביניהם הסוכר הנדיר L־פוקוזה, וסוכרים אמיניים מאוסטרים בחומצת־חומץ; וכן נמצאו בהם 11 חומצות אמיניות שונות. האנטיגנים השונים נבדלים זה מזה ביחסי־הכמויות של מרכיביהם אלה. — לא נמצאו הוכחות למציאות אנטיגנים של מערכות אחרות ברוק.

בשיטות סֶרולוגיות עדינות הוכחה בשנים האחרונות מציאות גורמים אנטיגניים גם בכדוריות הלבנות ובפתיתי־הדם, וכנגדם — מציאות נוגדנים סגוליים בנסיוב. בכדוריות הלבנות ובפתיתים נמצאו האנטיגנים של מערכת ABO, שנגדם פעילים חמרי אנטי־A ואנטי־B של הנסיוב הנורמאלי. נמצאו גם אנטיגנים אחרים, אשר הנסיוב הנורמאלי אינו מגיב עמם; אולם הם מסוגלים לעורר יצירת נוגדנים אנטי־לֶוקוציטאריים חדשים באדם לאחר עירויי־דם. באדם המפתח נוגדנים כאלה עלולות להופיע תגובות קשות לעירוי־דם, גם במקרים שקיימת התאמה בין המקבל והתורם מבחינת סוג־דמם. מניחים, שגם מקרים מסויימים של אגראנולוציטוזה (ע"ע דם, עמ' 716) נגרמים ע"י תהליך של חיסון: בהשפעת חמרים כימיים שונים נוצָרים נוגדנים אנטי־לֶוקוציטאריים, ההורסים את הכדוריות הלבנות בנוכחות הגורם הכימי.

רמז לאפשרות הבנת חלוקת קבוצות־הדם על־סמך גורמי הברירה הטבעית ניתן ע"י גילוי קשר סטאטיסטי בין סוגי־דם מסויימים ובין הנטיה או התְנגודת למחלות מסויימות. כך, למשל, נמצא שסרטן־הקיבה שכיח יותר בקבוצת־A, ואילו כיב־התריסריון — בקבוצת־O.

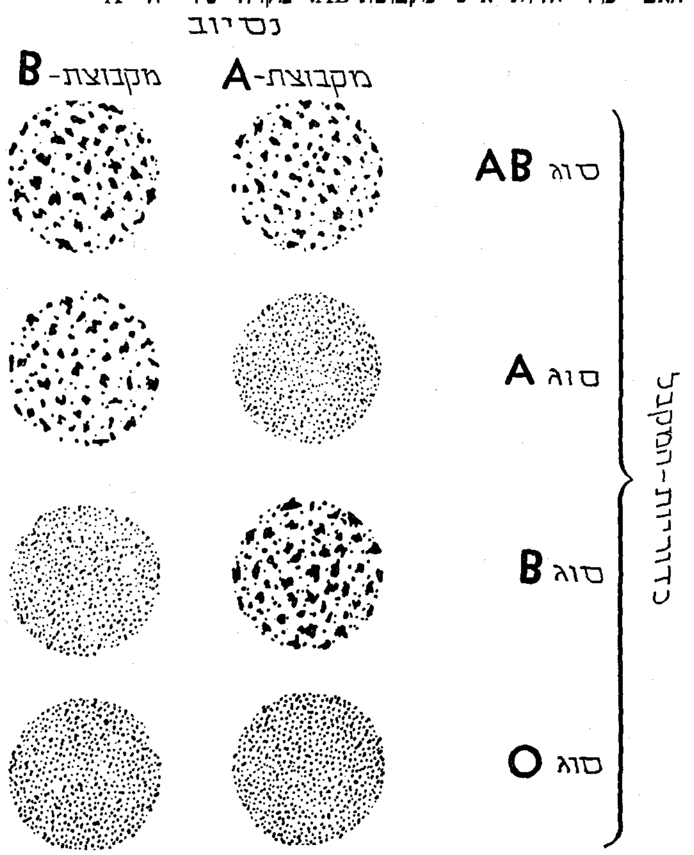
עירוי־דם. חלוקת בני־אדם לקבוצות־דם מסבירה את האסונות שאירעו בעירויי־דם לפָנים, לפני שהוכּר הצורך בהתאָמת התורם והמקבל מבחינת סוג־דמם. היום נעשׂה עירוי־הדם שיטה בלתי־מזיקה ובטוחה, רבת השימוש ורבת התועלת בטיפול הרפואי, שיטה שהיא מצילה נפשות במקרים רבים.

כל הזקוק לעירוי־דם אינו מקבל אלא דם מסוגו במערכות ABO ו־Rh—Hr; בדרך־כלל אין צורך להתחשב באנטי־

גנים שמן המערכות האחרות. לשם הבטחון והדיוק נבדק סוג־הדם של המקבל והתורם בשתי שיטות מקבילות: לפי כדוריות־הדם — ע"י הוספתן לנסיובים אנטי־A ואנטי־B הטבעיים (ציור 2) ולנסיוב אנטי־Rh שהוכן ע"י חיסון; לפי הנסיוב — ע"י הוספת כדוריות משתי הקבוצות A ו־B. לשם ביקורת נוספת עורכים „ניסוי־תצלובת": עירוב כמות קטנה של נסיוב־המקבל בטיפת דמו של התורם — אסור שיופיע כל סימן של צימות במבחנה. לשם גילוי נוגדנים מיוחדים בנסיוב־המקבל משמשים מבחני־תצלובת מורכבים יותר.

בצד העירוי הישיר מאדם לחברו נפוץ מאד העירוי ממחסנים של דמים שנבדקו והוכשרו לשימוש — ב נ ק־ה ד ם, הקיים היום ליד בתי־חולים גדולים ומרכזים רפואיים בכל מקום. דם של בני־אדם בריאים, שנאגר בבקבוקים או בשקיקים פלאסטיים בתוספת חומר מונע־קרישה וחמרים משמרים אחרים ומוחזק בטמפראטורה של 4°, נשאר ראוי לשימוש כמה שבועות. — פותחו גם שיטות להפרדת מרכיבי־הדם בקנה־מידה גדול, וניתן לערות בנפרד כדוריות אדומות או לבנות, פתיתי־דם, פלאסמה ומקטעי־פלאסמה (הגלובולינים למיניהם [ע"ע דם, עמ' 700]) או נסיוב — הכל לפי הצורך בכל מקרה ומקרה.

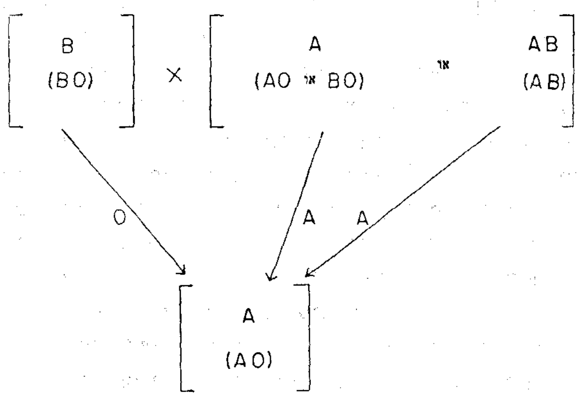
ס ו ג י ־ ה ד ם ו ק ב י ע ת ה א ב ה ו ת. הכרת חוקי־ההורשה של סוג־הדם מאפשרת להגיד מראש את האפשרות וההסתברות של הופעת סוג־דם מסויים בוולד של הורים, שסוגי־דמם ידועים. אולם ניתן גם להסיק מסקנות בכיוון הפוך, ז"א מסוגי־דמם של אדם ו א ח ד מהוריו על סוג־הדם האפשרי של הורה שני לא־ידוע. דבר זה יש לו חשיבות רבה בבירור משפטי של טענת־אבהות. למשל: כשהאם וילדה שניהם מקבוצת־O (ז"א בעלי הגנוטיפוס OO), אין האב יכול להיות איש מקבוצת־AB. מקרה של ילד A

ציור 2. בדיקת סוג־הדם לפי הכדוריות

ואם B ייתכן רק בגלל אפשרות היות הגנוטיפוס של הראשון AO ושל השניה — BO, ומזה מתחייב היות האב נושא הגן A, ז"א איש קבוצת־A (AA או AO) או קבוצת־AB, אך לא איש־B (לוח 3). כשהילד הוא A

לוח 3

ואמו O, מן ההכרח שהראשון קיבל את הגן A מאיש קבוצת־A או קבוצת־AB; ואילו כשהילד הוא A ואמו AB, יכול אביו להשתייך לכל קבוצה — A (AA או AO), B (BO), AB (AB), O (OO); וכיוצא בו רבים, וכן גם במערכות MN ו־Rh. ברור הוא, שלעולם אין שיטה זו יכולה לקבוע את ודאות האבהות של איש מסויים; לעומת זה כוחה יפה לפעמים לשלול בוודאות את אפשרותה של אבהותו.

ס ו ג י ־ ה ד ם ב א נ ת ר ו פ ו ל ו ג י ה. המחקר האנתרופולוגי השתמש מאז לשם מיון של עמים וגזעים בסימני־הכר נראים לעין, כגון צבע־העור, צבע השער והעיניים, מבנה הגוף וצורת הגולגולת. אולם חוקי־התורשה של רוב התכונות האלו, שכל אחת מהן קשורה בגנים אחדים בלתי־תלויים, הם מסובכים ולא תמיד שקופים; ולא זו בלבד, אלא שכמה מסימנים אלה הם איכויות הניתנות לשיעורין ולאומדן. נוסף על כך רוב התכונות הללו מושפעות מתנאי־הסביבה — למשל: תלות גובה־הקומה במצב התזונה, בפרט בגיל הצעיר —, ועל שכיחותן חלים כללי הברירה הטבעית (ע"ע א נ ת ר ו פ ו ל ו ג י ה פ י ס י ת; ג ז ע).

מכל הבחינות הללו יש לסוגי־הדם ערך מיוחד בשביל המחקר האנתרופולוגי. התכונות הגנטיות של סוג־הדם נקבעות בשעת ההפריה, ואפשר להבחין בהן כבר בכדוריות־הדם של עובר בן 5 שבועות. הן עוברות בירושה מהורים לצאצאיהם לפי חוקי־התורשה של מנדל. הסוג אינו משתנה במשך כל חיי־האדם, אינו מושפע מאקלים ותזונה, מחלה או תרופה. זהו סימן־הכר קבוע ויציב, הניתן לאבחנה אובייקטיווית ומדוייקת. מכאן המגמה, שבאה לידי ביטוי מיד אחר גילוי סוגי־הדם, לעשות את סוגי־הדם בסיס למיון אנתרופולוגי, ז"א: לזהות את קבוצות־הדם עם „גזעים"; לשון אחרת: לקבוע ע"פ סוגי־הדם מוצא ביולוגי משותף של קבוצות בני־אדם ומידות של קירבה או ריחוק גנטיים של קבוצות אלו. מיליוני בדיקות של סוגי־הדם בוצעו באוכלוסיות

בחלקי־תבל שונים. עד מהרה נמצא, שאין קבוצה אֶתנית (עם, „גזע") שאין כל סוגי־הדם — או עכ"פ רובם — מיוצגים בה (פרט, אולי, לאי־אלה שבטים מבודָדים). לעומת זה קיימים הבדלים בולטים בין קבוצות אֶתניות שונות מבחינת יחסי־הכמויות של סוגי־הדם השונים באוכלוסיותיהן, וזה בכל המערכות של סוגי־הדם. משום כך המיון הסֶרולוגי המפורט של אוכלוסיית כדור־הארץ מאפשר להסיק מסקנות — או לפחות לשער השערות — על ההרכב הגֶנֶטי של קבוצות שונות, המוגדרות כשבטים או עמים, על סמך השכיחות השונה של סוגי־הדם בקרבן (לוחות 4—6). משכיחות זו ניתן לחַשב — בהתאם לכללי־התורשה ומתוך הכרת הדומינאנטיות או הרֶצֶסיוויות של התכונות השונות — את אחוזי הגֶנים השונים במלאי התורשתי של אוכלוסיה מסויימת, ולהגדיר את האוכלוסיה הגדרה כמותית במספרי האחוזים הללו (או במְנותיהם).

תחילה נעשו נסיונות למיין אוכלוסיות שונות על יסוד השוני או הדמיון שבשכיחות סוגי־הדם במערכות ABO וMN בלבד. בשנים האחרונות נעשתה האבחנה דקה ומדוייקת יותר ע"י השימוש במבנה המפורט של המערכת Rh—Hr. התוצאות אינן חד־משמעיות: בצד הבדלים ניכרים בין קבוצות אֶתניות שונות נמצאה גם שכיחות דומה בגֶנים מסויימים בעמים ו„גזעים" המרוחקים זה מזה מבחינה גאוגראפית והיסטורית (ע"ע אנתרופולוגיה, עמ' 711/2).

ביבשת האֵירו־אסייתית ניכר, למשל, מפל שיטתי של ערך המנה $\frac{\text{גן־A}}{\text{גן־B}}$ ממערב למזרח: ערך זה הוא בקצה המערב (בריטניה, ספרד) כ־$\frac{5}{1}$, באירופה המזרחית והדרומית־מזרחית — כ־$\frac{2}{1}$ עד $\frac{1.5}{1}$, במזרח התיכון — $\frac{1}{1}$, ובמזרח הרחוק (הודו המזרחית, סין) — כ־$\frac{1}{1.5}$. מכאן הרושם, שאת המבנה הגֶנֶטי של אוכלוסיית גוש זה ניתן להסביר מתוך הנחת שני גזעים קמאיים — A במערב וB במזרח —, שנתערבבו זה בזה בתחום מגעם. אולם בתחום האֵירו־אסייתי הזה יש איים אֶתניים, שהמבנה הסֶרולוגי שלהם אינו מתיישב עם סכֵמה זו. המבנה הסרולוגי אף מְקרב את ההודים לסינים יותר מאשר לאירופים — בניגוד גמור לכל סימני־ההכר האנתרופולוגיים־גזעיים האחרים. — מפל מעין זה ממערב למזרח ניכר באירופה המערבית גם לגבי הגֶן של O (ר' עמ' 737, מפה). מקום מיוחד בחלוקה הסרולוגית תופסים שבטים אינדיאניים בדרום־אמריקה, שבהם אחוז הגן O מתקרב ל־100 — וזה למרות מוצאם המשוער מאוכלוסיית צפון־מערב אסיה.

לוח 4

שכיחות סוגי־הדם במערכת ABO באוכלוסיות שונות

(דוגמות)

אוכלוסיות	פֶנוֹטיפוּסים (%)				גֶנים (%)		
	O	A	B	AB	O (r)	A (p)	B (q)
אנגלים (לונדון)	47.9	42.4	8.3	1.4	69.2	25.5	5.3
ספרדים	41.5	46.5	9.2	2.2	64.1	29.2	6.7
צרפתים (פאריס)	39.8	42.3	11.8	6.1	63.4	27.7	8.9
שוויצים	39.8	47.3	8.6	4.3	62.9	30.4	6.7
גרמנים (ברלין)	36.5	42.5	14.5	6.5	60.5	28.5	11.0
פולנים	27.9	45.3	17.5	9.3	52.9	32.7	14.4
יוגוסלאווים (סֶרבים)	32.8	41.7	19.6	5.9	58.4	27.8	13.8
יוגוסלאווים (מוסלמים)	32.5	41.9	18.2	7.3	57.4	28.8	13.8
בולגארים (סופיה)	32.1	44.4	15.4	8.1	56.7	30.8	12.5
תורכים (איסטאנבול)	33.8	42.6	14.8	8.8	58.1	29.3	12.6
איטלקים (סיציליה)	45.9	33.4	17.3	3.4	67.7	21.3	11.0
בֶּרבֶּרים (אלג'יריה)	39.0	37.6	18.6	4.6	62.3	25.0	12.7
מצרים (קאהיר)	27.3	38.5	25.5	8.7	52.1	28.6	20.3
מצרים (אסיוט)	24.6	24.4	31.0	10.0	45.9	28.0	26.1
חבשים (אמהארים)	38.5	32.7	21.1	7.7	61.6	22.7	15.7
רוסים (מוסקווה)	31.9	34.4	24.9	8.8	56.5	25.0	18.5
קירגיזים	31.6	27.4	32.2	8.8	56.1	20.5	23.4
סורים	43.3	22.1	30.3	4.3	65.3	15.0	19.7
עיראקים	33.7	31.4	28.2	6.7	58.1	22.6	19.3
פרסים (טהראן)	37.7	33.3	22.4	6.4	61.8	22.5	15.7
הודים (גואה)	29.2	26.8	34.0	10.0	54.0	20.8	25.2
הודים (בּומבּי)	31.8	29.2	28.2	10.8	55.7	22.4	21.9
הודים (בּנגאל)	32.5	20.0	39.4	8.1	57.1	15.4	27.5
סינים (פֶּקין)	30.7	25.1	34.2	10.0	55.4	19.3	25.3
יאפאנים (טוקיו)	30.1	38.4	21.9	9.7	54.9	27.9	17.2
אינדיאנים (צ'יפאווה)	87.6	12.4	—	—	93.6	6.4	—

לוח 5

סוגי־הדם במערכת MN בעמים שונים

(דוגמות)

	פֶנוטיפוסים %			גֶנים %	
	M	MN	N	M	N
צרפתים	30.3	49.3	20.4	54.9	45.1
פולנים	35.5	48.3	16.2	59.6	40.4
פולנים	38.1	42.0	19.9	59.1	40.9
מארוקנים־ערבים . .	28.1	50.4	31.5	53.3	46.7
מארוקנים־בֶרבֶרים	11.9	50.6	37.5	37.2	62.8
באנטו, דרום־אפריקה	27.0	51.0	22.0	52.5	47.5
סינים (ניו־יורק) . .	23.3	54.7	22.0	50.7	49.3
יאפאנים (ניו־יורק) .	30.0	53.3	16.7	56.7	43.3
אוסטראלים־ילידים .	2.4	30.4	67.2	17.6	82.4
אינדיאנים (צפון־אמריקה)	56.7	39.2	4.2	76.3	23.7

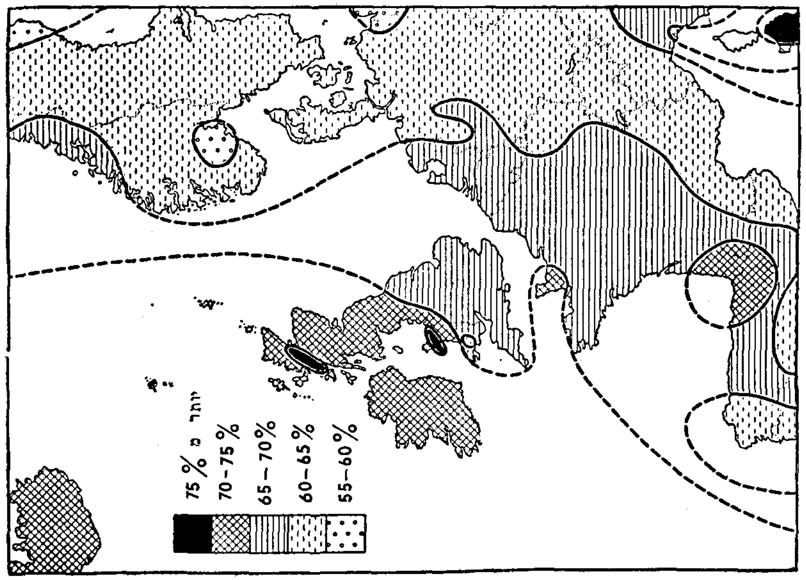
על סמך צירוף כל הנתונים הסרולוגיים נעשה נסיון לחלק את אוכלוסיית כדור־הארץ חלוקה שהיא קרובה למיון הגזעי לפי סימנים אנתרופומֶטריים (ע"ע אנתרופולוגיה, עמ' 725/6; גזע, עמ' 569—574), אך אינה חופפת אותה בדיוק. ע"פ חלוקה זו מתקבלות 6 קבוצות:

1) קבוצה (היפותֶטית) אירופאית־קמאית — ששרידיה היום הם הבאסקים: בקבוצה זו נמצאים הערכים הגבוהים ביותר של Rh^-, והסוג B נעדר כמעט לגמרי.

2) קבוצה אירופית (קאווקאזואידית): אחוזים גבוהים של Rh^- ושל הגן Rh_1.

3) קבוצה אפריקנית (נֶגרואידית): אחוז גבוה של Rh_0, שכיחות בינונית של Rh^-, שכיחות גבוהה של הגן B.

4) קבוצה אסייתית: שכיחות גבוהה של הגנים A_1 ו־B, הגן rh נעדר כמעט לגמרי, ז"א כמעט אין Rh^-.

שכיחות הגן r (של סוג־O) במערב־אירופה

לוח 6

סוגי־הדם במערכת Rh—Hr בעמים שונים (דוגמות)

עדה	פנוטיפוסים %												כרומוסומים %							
	CCDE	CCDee	CCddE	CCddee	CcDE	CcDee	CcddE	Ccddee	ccDE	ccDee	ccddE	ccddee	CDE	CDe	CdE	Cde	cDE	cdE	cDe	cde
אנגלים	—	16.88	—	—	12.99	35.71	—	0.65	18.18	0.65	1.30	13.64	—	40.74	—	0.82	16.22	1.60	0.93	39.69
צרפתים	—	18.18	—	—	10.88	35.71	—	1.40	13.82	3.41	0.30	16.98	—	40.96	—	0.88	13.03	—	1.34	39.88
פולנים	1.00	19.80	—	—	17.40	29.00	—	0.72	13.60	1.20	0.60	16.00	1.07	41.43	—	1.69	15.97	0.86	1.38	37.58
באסקים	0.91	23.03	—	0.18	4.57	36.38	0.18	1.10	4.75	8.23	—	20.66	0.87	43.26	—	1.12	4.28	0.20	7.76	42.51
ערבים (בגדאד)	—	24.00	—	—	15.67	26.33	—	1.00	13.67	8.33	0.67	10.33	—	43.74	—	1.76	15.18	1.15	9.77	28.40
דרום־הודים	1.00	32.00	—	—	20.00	30.00	—	—	8.74	3.00	—	8.00	0.89	57.11	—	—	13.67	—	4.17	24.16
סינים	—	53.40	—	—	24.27	11.65	—	—	6.00	0.97	—	0.97	—	71.36	—	—	18.15	—	3.07	7.42
יאפאנים	0.46	33.64	—	—	43.78	9.22	—	—	12.44	—	0.46	—	0.40	60.20	—	—	30.81	3.33	—	5.26
ערבים (אלג׳יריה)	—	18.37	—	—	12.24	36.73	—	—	13.27	7.14	—	12.24	—	42.86	—	—	13.69	—	8.92	34.53
באנטו (דרום־אפריקה)	—	0.33	—	—	3.83	14.00	—	2.50	12.50	62.17	—	4.67	—	4.66	—	5.84	8.53	—	59.57	21.40
אוסטראלים־ילידים.	2.99	47.86	—	1.71	27.35	10.26	—	—	8.55	1.28	—	—	2.08	56.42	—	12.87	20.09	—	8.54	—
אינדיאנים (צפון־אמריקה)	1.24	9.94	—	—	41.61	7.45	—	—	39.13	—	0.62	—	2.04	33.67	—	—	53.03	3.22	—	0.03

5) קבוצה אֲמֶר־אינדית: הסוג B נעדר לגמרי, וכן אין Rh^-.

6) קבוצה אוסטראלואידית: אחוז גבוה של הגן A_1, הגן rh נעדר לגמרי.

סוגי־הדם של היהודים. עניין רב יש במחקר שכיחות סוגי־הדם בין היהודים בעולם. מחקר זה יכול לספק נתונים להכרת קירבתם הגֶנֶטית זה לזה או ריחוקם הגנטי זה מזה של קיבוצים יהודיים בארצות שונות, לגלות תערובת עם העמים אשר בקרבם ישבו, או — להפך — להוכיח את בידודם, ז"א את הצלחתם לשמור על יחוד גנטי. החומר על שכיחות סוגי־הדם בין היהודים בארצות פזוריהם עדיין מצומצם מאד; הוא מצטמצם בכמה מארצות אירופה ומבוסס עפ"ר על מערכת־ABO בלבד. אולם חומר זה מלַמד, שקיימים הבדלים ניכרים בין הקיבוצים היהודיים השונים. בכל מקום כמעט מגלה המבנה הסֶרולוגי של האוכלוסיה היהודית נטיה להתקרב לזה של האוכלוסיה הלא־יהודית, אם כי תמיד נשאר הבדל ביניהם; אך יש שהדמיון בשכיחות סוגי־הדם בין קיבוץ יהודי מסויים ובין שכניו גדול מן הדמיון שבינו ובין קיבוץ יהודי במקום אחר. מתופעה זו ניתן להסיק — בהתאם למה שמסתבר מתולדות ישראל —, שבתקופות שונות של נדודי היהודים על פני ארצות־תבל וקורותיהם בין העמים לא היה גרעינם הביולוגי המקורי המשותף מוגן מפני חדירת יסודות זרים — בין מרצון ובין מאונס.

בעקבות קיבוץ־הגלויות במדינת ישראל ניתנה הזדמנות יחידה במינה לבדוק בדיקה מפורטת את סוגי־הדם בעדות היהודיות השונות. התוצאות סוכמו בלוחות 7—9.

לוח 7

סוגי־הדם במערכת ABO בעדות היהודיות השונות בישראל

עדה	פֶנוטיפוסים %				גֶנים %		
	O	A	B	AB	O (r)	A (p)	B (q)
פרסים	29.0	37.5	25.5	8.0	55.0	26.4	18.6
תימנים	52.6	30.0	13.8	3.6	72.4	18.5	9.1
כורדים	27.9	41.1	17.8	13.2	51.2	32.0	16.8
בגדאדים	24.7	38.3	24.1	12.9	49.3	30.1	20.6
טריפוליטנים	37.5	32.5	25.0	5.0	62.4	21.1	16.5
קוצ'ינים	54.2	14.9	26.5	4.4	73.1	10.1	16.8
מארוקנים	37.7	33.2	20.0	9.1	62.2	23.1	14.7
תוניסים	39.5	31.0	22.5	7.0	62.9	21.2	15.9
ספרדים	29.5	45.0	16.5	9.0	54.4	32.1	13.5
אשכנזים	38.1	42.2	15.9	5.8	61.7	28.2	12.1

לוח 8

סוגי־הדם במערכת MN בעדות היהודיות השונות בישראל

עדה	פֶנוטיפוסים %			גֶנים %	
	M	MN	N	M	N
פרסים	31.5	55.5	13.0	59.2	40.8
תימנים	57.0	37.2	5.8	75.6	24.4
כורדים	30.8	44.2	25.0	52.9	47.1
בגדאדים	40.7	39.5	19.8	60.5	39.5
טריפוליטנים	27.5	46.0	26.5	50.5	49.5
קוצ'ינים	34.6	50.9	14.5	60.0	40.0
מארוקנים	24.1	63.6	12.3	55.9	44.1
תוניסים	29.0	53.0	18.0	55.5	44.5
ספרדים	15.0	70.0	15.0	50.0	50.0
אשכנזים	27.1	52.9	20.0	53.5	46.5

לוח 9

סוגי־הדם במערכת Rh—Hr בעדות היהודיות השונות בישראל

עדה	פֶנוטיפוסים %											
	CCDE	CCDee	CCddE	CCdde	CcDE	CcDee	CcddE	Ccddee	ccDE	ccDee	ccddE	ccddee
פרסים	—	36.50	—	—	13.00	35.00	—	—	7.50	3.00	—	5.00
תימנים	0.60	34.60	—	—	9.40	34.60	—	0.60	6.00	4.80	—	9.40
כורדים	10.85	29.46	—	—	26.36	17.05	—	—	9.30	3.10	—	3.88
בגדאדים	5.56	33.95	—	—	20.99	17.28	—	0.62	11.11	3.09	0.62	6.79
טריפוליטנים	3.00	19.00	—	—	11.50	37.00	—	—	6.50	8.50	—	14.50
קוצ'ינים	—	16.36	—	—	4.36	49.09	—	2.55	5.45	5.09	—	17.09
מארוקנים	—	30.90	—	—	6.80	38.20	—	—	5.50	7.70	—	10.90
תוניסים	0.50	34.00	—	—	7.50	36.50	—	—	5.50	6.50	—	9.50
ספרדים	1.00	27.00	—	—	10.50	35.00	—	3.00	9.00	7.00	0.50	7.00
אשכנזים	0.43	26.88	—	—	12.69	38.49	—	0.22	3.60	8.44	—	9.25

עדה	כרומוסומים %							
	CDE	CDe	CdE	Cde	cDE	cdE	cDe	cde
פרסים	—	60.50	—	—	10.85	—	6.00	22.65
תימנים	0.49	56.06	—	0.95	7.86	—	6.45	28.19
כורדים	9.00	53.01	—	—	17.86	—	5.12	15.00
בגדאדים	4.30	53.54	—	1.11	15.81	1.32	4.09	19.83
טריפוליטנים	3.27	42.98	—	—	7.85	—	9.46	36.44
קוצ'ינים	—	41.50	—	2.87	5.04	—	6.18	44.42
מארוקנים	—	53.40	—	—	6.34	—	9.45	30.80
תוניסים	0.41	56.09	—	—	6.58	—	8.47	28.45
ספרדים	1.00	46.80	—	5.20	8.60	1.00	11.00	26.40
אשכנזים	0.45	51.48	—	0.36	12.08	—	5.22	30.41

במערכת ABO בולטים ההבדלים בשכיחות של הגן O בעדות השונות (לוח 7). אחוזים גבוהים של גן זה נמצאו ביהודי תימן וקוצ'ין (72%—73%), אחוזים בינוניים — ביהודי צפון־אפריקה ובאשכנזים (62%), אחוזים נמוכים — בין בני העדות הבגדאדית, הכורדית, הספרדית והפרסית (49%—50%). אחוז גבוה של גן־O, בדומה לזה שנמצא ביהודי תימן וקוצ'ין, אָפייני גם לערבים ולבֶּדוים. הבדלים ניכרים בין העדות היהודיות קיימים במערכת Rh—Hr (לוח 9) — עובדה שהיא חשובה מבחינת הופעת המחלה ההֶמוליטית של היילודים (ר' לעיל, עמ' 730). אחוז ה־Rh^- נמוך מאד (כ5%) בין הכורדים, הפרסים והבגדאדים — שלוש עדות קרובות זו לזו מבחינת מוצאן הגאוגראפי. ערך בינוני (כ10%) נמצא בשתיים מן העדות הצפון־אפריקניות — המארוקנית והתוניסית, בין הספרדים — אשר מבחינה היסטורית וגאוגראפית באו בלי־ספק במגע אמיץ עם תושבי צפון־אפריקה, וגם בין האשכנזים. ערכים כאלה של Rh^- נמצאו גם בבדיקות שנערכו בין יהודים אשכנזים בקאנאדה. אחוז גבוה של Rh^- (כ15%) נמצא בעדה הצפון־אפריקנית השלישית — הטריפוליטנית, ואחוז גבוה ביותר (כ17%) — בין יהודי קוצ'ין. הכרומוסום CDe, הידוע כ„כרומוסום הים־תיכוני", נפוץ בכל העדות היהודיות באחוזים גדולים (פחות מכולן — בין יהודי טריפולי וקוצ'ין), ויש רואים בכך עדות למקור הים־תיכוני האחיד של עם־ישראל. הכרומוסום cDe, „האפריקני", נמצא כמעט בכל העדות באחוז גבוה; גם בין האשכנזים ערכו ניכר. הכרומוסום cDE, „הצפון־אירופי", גם הוא נפוץ בכל העדות במידה רבה, ומגיע לערכים הגבוהים ביותר בין הכורדים והבגדאדים.

י. גורביץ, סוגי־הדם ועירוי־דם, ת"ש/1940; L. Hirszfeld, *Les groupes sanguins*, 1939; F. Schiff – W. C. Boyd, *Blood Grouping Technic*, 1942; S. Mudd – W. Thalhimer, *Blood Substitutes and Blood Transfusion*, 1942; P. Dahr, *Die Technik d. Blutgruppen- u. Faktorenbestimmung*, 1944²; K. Landsteiner, *The Specificity of Serological Reactions*, 1945²; A. S. Wiener, *Blood Groups and Transfusion*, 1946³; H. G. Bray – M. Stacey, *The Blood Group Polysaccharides* (Adv. in Carbohydr. Chem., 4), 1949; W. C. Boyd, *Genetics and the Races of Man*, 1950; P. Dahr – E. Regenbogen, *Blutgruppenbestimmung und Bluttransfusion*, 1952²; R. R. Race – R. Sanger, *Blood Groups in Man*, 1954; J. Gurevitch – D. Nelken, *ABO Groups in Blood Platelets* (J. Lab. Clin. Med., 44), 1954; A. E. Mourant, *The Distribution of Human Blood Groups*, 1954; E. A. Kabat, *Blood Group Substances: Their Chemistry and Immunochemistry*, 1956; J. Gurevitch – E. Hasson – E. Margolis, *Blood Groups in Persian Jews* (Ann. Hum. Genet., 21), 1956; E. Margolis – J. Gurevitch – E. Hasson, *Blood Groups in Jews from Morocco and Tunisia* (ibid., 22), 1957; S. D. and L. I. Lawler, *Human Blood Groups and Inheritance*, 1957².

י. גו.

דָם, (קָרל פֶּטֶר) הֶנְרִיק — (Karl Peter) Henrik Dam — (נו' 1895, קופנהאגן), פיסיולוג וביוכימאי דני. דאם למד כימיה וביוכימיה, ומ1920 היה מדריך, ומ1929 — פרופסור לביוכימיה בקופנהאגן. בתקופת כיבוש דנמארק בידי הנאצים ב1941—1945 עסק בעבודות־מחקר במוסדות מדעיים שונים באה"ב. ב1946 חזר לדנמארק.

עיקר חקירותיו של דאם הן בתחום הביוכימיה של הסְטֶרולים, השומנים והוויטאמינים השומניים. ב1934—1935 גילה ויטמין חדש, שהוא אחד הגורמים במנגנון של קרישת הדם (ע"ע דם, עמ' 718/9), וציין אותו באות K — האות הראשונה שהיתה פנויה לסימון ויטאמינים באותו הזמן, וגם ראש־תיבת „קואַגוּלאציה" (בכתיבים הסקאנדינאווי והגרמני של המלה). ב1939 בידד — יחד עם קָרֶר (ע"ע) — את הוויטאמין הזה מתוך עלים ירוקים. על השג זה הוענק לו ב1943 — יחד עם דויזי (ע"ע), שגילה את מבנהו של הוויטאמין — פרס־נובל לפיסיולוגיה. ממחקריו בפיסיולוגיה ראוי לציין עוד את אלה על התהוותן של אבני־מרה.

הנְריק דאם

H. Dam, *The Discovery of Vitamin K*, 1946.

דֶמְבִּינְסְקִי, הֶנְרִיק — Henryk Dembinski — (1791, קראקא — 1864, פאריס), איש־צבא פולני. דמ' שירת כקצין בצבא הפולני של נאפוליון. לראשונה התבלט כגנראל בעת מלחמת־השחרור של פולניה נגד רוסיה ב1831. כאשר שוגר לעזרת ההתקוממות בליטא והוקף ע"י כוחות רוסיים עדיפים, הצליח לחלץ את עוצבתו ע"י מסע־בזק בשטח קשה ביותר. מיבצע זה הוציא לדמ' שם רב, ובשלבים האחרונים של מלחמת־השחרור נתמנה למצ־ביא של הצבא הפולני; אולם למרות מאמציו לאַרגנו מחדש, לא עלה בידו לתקן את השגיאות והכשלונות של קודמיו. כעבור זמן קצר התפטר מהפיקוד העליון, אך לחם עד גמר ההתקוממות בראש של קורפוס; אחרי המפלה הסופית נמלט לצרפת. ב1833 הוזמן למצרים כמארגן צבאו של מוחמד עלי, הכוח הסדיר החדיש הראשון שהיה למדינה ערבית. עם פרוץ מלחמת־העצמאות של הונגריה נגד הקיסרות האוסטרית ב1849, הציע דמ' את שירותו לממשלה ההונגרית. שוב התמנה למצביא אחרי שהיתה המלחמה אבודה למעשה; הוא לא הצליח להציל את המצב ונוצח בכמה קרבות. לאחר סיום המלחמה עזב את הונגריה ביחד עם קושוט, עשה עמו זמן־מה בתורכיה, אחר־כך התיישב בפאריס; שם חיבר את זכרונותיו.

דמ' הוא אחד מהנציגים האָפיינים של אנשי־הצבא הפולנים, שנטלו חלק ניכר במלחמות־המהפכה של אירופה במאה ה19.

E. Danzer, *D. in Ungarn*, I–II, 1873.

דֶמְבִּיצֶר, חַיִּים נָתָן (1820, קרקא — 1892, שם), מחוקרי התלמוד ותולדות־ישראל. דמ' היה ב1856 לדיין בעיר־מולדתו. הוא היה מן הפעילים לטובת הישוב הישן בא"י, ובתרי"ב עורר במכתביו את חכמי הדור להכריז מחדש על קופת ר' מאיר בעל הנס, שמעותיה קודש לבני א"י. — ראשית עבודתו המדעית היתה חקירתו בספרות שו"ת ובתקופת בעלי־התוספות. מחקריו ההיסטוריים מצטיינים בבקיאות גדולה בספרות התלמודית והרבנית ובהערכה שקולה של

האישים הנידונים. כבר ב1841 התחיל דמ' בחליפת־מכתבים בענייני ביוגראפיה והיסטוריה עם רבנים מפורסמים בני־דורו, ר"ש קלוגר ורצ"ה חיות, ובעקבות נסיעה לגרמניה ב1874 בא במגע ישיר עם חכמי־דורו: גרץ, ז. פרנקל, צונץ, ד. קאופמן, שבהשפעתם התחיל לפרסם את מחקריו. — מספריו: לוית חן — הגהות והערות לס' הראבי"ה, 1882; כלילת יופי — א' (סקירה היסטורית של רבני לבוב), 1888, ב' (ביוגראפיות של רבנים מפורסמים בפולין־ליטא מ1493 עד 1692, וכן חומר על ההנהגה העצמית היהודית בפולין), 1893; מכתבי בקורת על ועד ד' ארצות, 1892; תורת חן — תשובות ומחקרים בהלכה, 1895.

פ. ה. ווטשטיין, תולדות מהרח"ן, 1893; הנ"ל, לתולדות ישראל וחכמיו בפולין, (האשכול, תרע"ג, 147–194; לוח אחי אסף א', 151), תרנ"ד; M. Brann, MGWJ, XXXIX, 142, 1895; B. Wachstein, *Die hebr. Publizistik in Wien*, III, 11, 1930.

דמגוג (יוו' δημαγωγός, מנהיג־העם), באתונה העתיקה — כינוי למנהיגי הדמוקראטיה, שהגיעו למנהיגות בכוח אישיותם והשפעתם כנואמים באסיפת־העם ולא בתוקף משרה רשמית שנתמנו לה. תחילה השתמשו בכינוי זה לשבח; גם פריקלס (ע"ע), למשל, נקרא דמ'. אולם בימי המלחמה הפלופונסית — אולי בהשפעת רושם אישיותו של קלאון (ע"ע) — נתלווה לשם דמ' בפי מבקרי הדמוקראטיה (כגון אריסטופנס [ע"ע]) טעם־לוואי לגנאי: המלה באה לציין אדם המנצל בהופעותיו הפוליטיות את הדעות הקדומות והרגשות של ההמון ומוליכו שולל על־ידי חנופה והבטחות־כזב או ע"י השמצת מתנגדיו, כדי לנהוג בעם.

במובן האחרון משמשת המלה בלשונות המודרניות. כ ד מ א ג ו ג י ה מציינים היום פניה אל דעת־הקהל (ע"ע), המלווה גילויים שליליים, כגון: גישה אופורטוניסטית לבעיות ציבוריות, שאינה מתחשבת בצרכים מדיניים לטווח ארוך; שימוש בסמלים ובסיסמאות כלליות ומושכות, אשר אין להן זיקה ישרה לבעיה הנידונה; תעמולה והסברה, המרבה להשתמש בסממנים רטוריים, באמצעי־ראווה וכו' לשם „עשיית רושם"; גירוי הרגשות ויצרים של פחד, איבה, קנאה ושנאה; הצעת פתרונות „קלים" ופשוטים לבעיות חברתיות ופוליטיות מסובכות.

דמאגוגיה ודמ" מצויים בחיים הציבוריים בכל מקום. אולם תנאים חברתיים מסויימים מכשירים את התפתחות הדמאגוגיה במיוחד: (1) כל אותם תנאים חברתיים, המציינים את התפתחותה של דעת־קהל „חפשית"; (2) עלייתן של תנועות חברתיות חולפות, לא־יציבות ולא־ממוסדות, כגון תנועות פופוליסטיות, המארגנות התקהלויות המוניות (ע"ע המון); (3) מציאות חברתית היוצרת בקבוצות או בשכבות מסויימות הרגשת מבוכה ואי־בטחון, הגורמת עקירת קבוצות ושכבות שונות מתוך מסגרותיהן החברתיות והמוסדיות, שינויי סדרי־חיים מקובלים ושינויי המשמעות של סמלים מסרתיים, חוסר התמצאות של הבריות בתוך סביבה חדשה או בנסיבות חדשות, כגון בעקבות תנועות עקירה של אוכלוסיה, וכיו"ב.

מסימניו של הדמ' שאין הוא מנסה לתת ניתוח ריאליסטי של הבעיות ולהורות על דרך ריאליסטית לפתרונן, אלא משתדל לטשטש את הבעיות ע"י היאחזות בסימנים חיצוניים וטפלים. הדמ' נאחז לעתים קרובות בסמלים קולקטיוויים או בהסברים מיסטיים או מחפש שעיר לעזאזל ומוצא אותו באויבים מדומים, בקבוצות חברתיות מסויימות, ביסודות זרים שבקרב האוכלוסיה או בגורמי־חוץ שונים. הדמאגוגיה נוטה בדרך־כלל לליבוי יצרים ולהגברת המתיחות הבין־קבוצתית בתוך החברה; היא מחשידה קבוצות שונות זו על זו, ומביאה, ביודעין או בלא־יודעין, לעירעור מסגרות הסדר החברתי, האשיות של ההסכמה הכללית וכללי־המשחק הקיימים בין קבוצות שונות בתוך החברה.

הדמאגוגיה יכולה להתפתח בכל התנועות החברתיות המודרניות. היא מצויה הן בתנועות שמאליות והן בתנועות ימניות, בתנועות סוציאליות ובתנועות לאומיות, בחילוניות או בדתיות. היא נוטה במיוחד להתפתח בתוך תנועות המתגבשות מתוך יסודות חברתיים, שנפלטו מתוך מסגרות חברתיות מסרתיות מגובשות ולא נקלטו בתוך מסגרות מוסדיות מגובשות אחרות. הדמ" עולים בדרך־כלל מתוך חוגים שוליים שבחברה — חוגים ושכבות הנמצאים במצב של עירעור עמדתם ומעמדם החברתיים. לעתים קרובות הם אנשים שלא הצליחו בדפוסי ארחי־חיים רגילים בתוך החברה ושאישיותם בלתי־מגובשת מבחינה מסויימת. ע"פ רוב אין הם מגלים כשרונות לאירגון ולמיסוד של תנועות, אולם לפעמים הם מתחברים עם אלמנטים יציבים יותר ומשרתים אותם.

ש. נ. א.

דמדומים או **דמדומי־חמה**, התופעות האופטיות במעבר מיום ללילה, וכן מלילה ליום: בערב — משקיעת־החמה עד לחשכה, בבוקר — מעלות עמוד־השחר עד לזריחת־החמה.

בעקבות ההחזרה והפיזור של קרני־השמש ע"י שכבות־אטמוספירה גבוהות אין אור־השמש נעלם כולו בבת־אחת עם רדת השמש מתחת לאופק, אלא הולך ונעלם בהדרגה; וכן אין הוא מופיע פתאום עם עלות השמש מעל לאופק, אלא הולך ומתחזק עם התקרבות השמש אל האופק. ה ד מ' ה א ז ר ח י י ם הם כלל תופעות־האור הנראות כשהשמש נמצאת בין האופק ובין 6° מתחתיו; במשך זמן זה מספיק האור להבחנה בין עצמים שונים. ה ד מ' ה א ס ט ר ו נ ו מ י י ם נמשכים כל זמן שהשמש נמצאת בין האופק ובין 18° מתחתיו, ז"א — פי 3 מהדמ' האזרחיים.

משך הדמ' תלוי ברוחב הגאוגראפי ובתקופת־השנה. כאשר השמש עולה ושוקעת במאונך לפני־האופק (בימים מסויימים באיזור הטרופי), נמשכים הדמ' האזרחיים 24 דקות והדמ' האסטרונומיים — 72 דקות. באיזורי מעלות־רוחב גבוהים יותר נמשכים הדמ' יותר: בא"י — הדמ' האזרחיים כ½ שעה והאסטרונומיים כ1½ שעה. הם אינם נפסקים כלל בלילה במקום ובעונה שלגביהם חל:

$$\varphi + 18 \geqq 90 - \delta$$

(φ = הרוחב הגאוגראפי, δ = נטיית־השמש).

בכל הרחבים שמעל ל־49° נמשכים הדמ' בימי־הקיץ הארוכים כל הלילה, מאחר שאין השמש יורדת אז למטה מ־18° מתחת לאופק. בקטבים קיימות שתי תקופות דמ', שנמשכות כל אחת למעלה מחדשיים: לפני הקיץ, שכולו יום ארוך אחד, ולאחריו.

מאחר שמידת פיזור־האור תלויה באורך־הגל של האור (ע"ע, עמ' 192), מלווים הדמ' בתופעות־אור בגונים שונים. באיזורים שונים של הרקיע מופיעים במשך זמן הדמ' צבעי צהוב, כתום, אדום־ארגמן, חום, כחול וירוק. ריבוי אבק ורסיסי־מים באטמוספירה מגביר את עצמת התופעות הצבעוניות. לפיכך התפרצויות של הרי־געש משפיעות במידה ניכרת על גונם ועצמתם של הדמ' (למשל, 1883—1885,

אחרי התפרצות הקראקאטאו); בזמן האחרון נמצאה תופעה זו גם אחרי פיצוצים אטומיים. אור־הארגמן, המופיע בהיות השמש כ־4°—3 מתחת לאופק וחוזר ומופיע ברדתה ל־10°—8, יוצר לפעמים אֶפקטים נהדרים מסביב לצוקי אבן וקרח גבוהים (Alpenglühen).

צבעי דמ׳ ברקיע נראים לא רק בצד קרבת השמש לאופק, כי אם גם בצד הנגדי. עם שקיעת־החמה במערב מופיעה בקרבת אופק־המזרח רצועה כחולה־כהה, המציינת אותו החלק באטמוספירה המוצל אותה שעה ע״י כדור־הארץ והמקבל רק אור מפוזר; בגבולות רצועה זו מופיעות רצועות בצבעי אדום־ארגמן וצהוב. עם התקדמות השקיעה מתרחבת הרצועה הכחולה ודֵהָה, עד שלבסוף אין להבחין בה עוד, והחשכה משתלטת על פני רובו של הרקיע, פרט לרצועה שבקרבת האופק המערבי. שרידי גוני הדמ׳ נעלמים עם גמר הדמ׳ האסטרונומיים. — תופעות־האור בדמדומי־הבוקר מקבילות לאלו של דמדומי־הערב, אך — כמובן — בסדר הפוך. צבעי־השחר זכים יותר בשל מיעוט האבק באטמוספירה בשעות־הבוקר המוקדמות. התחלת הדמ׳ עם עלות עמוד־השחר קלה יותר לתצפית גם משום שהעין הרגילה לחשכת־הלילה רגישה אז יותר לאור בעָצמות קטנות.

בהעדר אטמוספירה נופלת חשכה גמורה מיד עם השקיעה. לפיכך אין דמ׳ על הירח, והגבול בין שטח מואר לחשוך נראה עליו כקו חד.

תופעות הדמ׳ הוכרו כבר בתקופה עתיקה. בתלמוד מוזכר השם (ברכ׳ כ״ט, ע״ב, ועוד) ומובעות שתי דעות על משך הזמן העובר מֵעלות־השחר עד הנץ־החמה או משקיעת־החמה עד הלילה. פרקי הזמן הנזכרים (פס׳ צ״ג—צ״ד) — עשירית־היום או שמינית־היום — קרובים למשך הדמ׳ האסטרונומיים בא״י. שעת הדמ׳ של הערב מקבילה למושג התלמודי „בין־השמשות", שעל גדרו המדוייק כבר קיימת מחלוקת תַנאים (שבת ל״ד, ע״ב; ירו׳ ברכ׳ א׳, א׳), והמחלוקות עליו הולכות ונמשכות עד אחרוני הפוסקים והמפרשים. שעת „בין־השמשות" נחשבת בדרך־כלל לשעת ספק, שבדינים מן התורה מטילים עליה את החומרות של שני הימים, זה שלפניה וזה שלאחריה. גם שעת הדמ׳ של הבוקר, ז״א הזמן שבין „עלות־השחר" לבין „הנץ־החמה", נחשבת בהלכה כשעת ספק, שמלכתחילה אין למלא בה את החובות שיש לקיימן ביום דווקא, כגון תפילת־שחרית, הנחת תפילין, מילה, שמיעת שופר, נטילת לולב וכיו״ב; אפע״כ „בשעת הדחק" יצא ידי חובתו (ר׳ ש״ע או״ח תקפ״ח, א׳; שם תרנ״ב, א׳; יו״ד רס״ב, א׳).

י. מ. טיקוצינסקי, בין השמשות, תרפ״ט; P. Gruner und H. Kleinert, *Die Dämmerungserscheinungen*, 1917; M. Minnaert, *The Nature of Light and Colour in the Open Air*, ch. XI, 1954.

א. הל.

דַם־הַמַּכַּבִּים (Helichrysum), סוג של עשבים ממשפחת המֻרכבים (ע״ע), מבת־משפחת הצינוריים. הסוג כולל כ־350 מינים רב־שנתיים, רובם בני אפריקה הדרומית ואוסטראליה; אחרים נפוצים גם באירופה ובאסיה. כמה מינים מקובלים כצמחי־נוי; נשי הילידים האוסטראלים מקשטות את שערן בפרחיהם. גבעוליהם ועליהם של מיני דה״מ מכוסים לֶבֶד; פרחיהם — קרקפות בודדות או ערוכות בקבוצות בקצות הענפים; הדורים הפנימיים של החפים עפ״ר גדולים ודומים לעלי־כותרת, והם לבנים או בעלי צבעים בולטים. דה״מ הוא דוגמה מובהקת לצמחי־אלמָוֶת: צמחים שמעטפת פרחיהם העשויה חפים שומרת על צבעה, והפרח כולו שומר על צורתו החיצונית, זמן רב אחרי הנבילה. — ממיני דה״מ: דה״מ האדום (H. sangui-

דם־המכבים המחופה
(H. bracteatum)

neum), הנפוץ בא״י בבִתה ובגריגה — עשב רב־שנתי צמיר; דה״מ המחֻפֶּה (H. bracteatum), צמח חד־שנתי קֵרֵח, שצבעו אדום, כתום־צהוב או לבן; דה״מ המזרחי (H. orientale) או הצרפתי, המגודל בקנה־מידה מסחרי בדרום־צרפת — הוא מקובל מאד באירופה לעשיית זֵרים למתים, וכן נוטעים אותו בבתי־קברות, כסמל לנצחיות; דה״מ של החולות (H. arenarium), נפוץ באירופה המרכזית בחולות ובשולי היערות.

צמחי־אַלְמָוֶת אחרים ממשפחת המורכבים הם, בין השאר, היַבְשׁוּשׁ והֶהֶליפֶּטרון. אולם טיפוס זה של צמחים מצוי גם במשפחות אחרות, כגון: הירבוזיים (ע״ע); מינים אחדים מן הדגניים (ע״ע) — הנַחלית, הזַעזועית, זנב־הארנבת, הקוֹרטַדריה הארגנטינית; העַדְעַד מן העַפריתיים; מינים אחדים מן הצִפָּרניים (ע״ע).

מ. ט.

דְמוֹבְסְקִי, רוֹמַן — Roman Dmowski — (1864, וארשה — 1939, שם), מנהיג לאומי ומדינאי פולני. דמ׳ התחיל בפעילות ציבורית בעודו סטודנט באוניברסיטת־וארשה, ובאותה שעה היה קרוב לסוציאליזם הלאומי של פילסודסקי (ע״ע), אולם אח״כ פנה יותר ויותר ימינה. ב־1895 עבר ללבוב כעורך עיתון פולני־לאומי, ומ־1902 החל לדגול בקו של „מדיניות רֵאלית", שמטרתה היתה להשיג את השאיפות הלאומיות הפולניות מתוך השתוות עם רוסיה והסכם אתה. על־ידי כך נעשה דמ׳ מתנגדו של פילסודסקי ומדיניותו האנטי־רוסית. דמ׳ היה ממייסדי המפלגה הלאומית־עממית הפולנית, ששלטה בציבוריות

הפולנית עד אחרי מלחמת־העולם I ושתכניתה היתה לאומנית, אנטישמית, אנטי־גרמנית, ובמידה מתונה — סלאוופילית. אחרי מהפכת 1905 חזר דמ׳ לרוסיה. הוא היה חבר הדומה (ע״ע) השניה (1907) והשלישית (1907—1912) ויו״ר הסיעה הפולנית בהן. הוא התפטר מן הדומה כאות מחאה על מדיניות הממשלה הרוסית בפולין. ב1912 עמד דמ׳ בראש תנועת החרם הכלכלי הפולני על היהודים ושאף להקים מעמד בינוני פולני, שיוכל לעמוד בהתחרות בחנוונים ובסוחרים היהודים. במלחמת 1914—1918 היה דמ׳ ממצדדי ההסתמכות על בעלי־הברית ושיתוף־הפעולה עם רוסיה; לשם ניהול מדיניות בכיוון זה עבר לפטרבורג ומשם לפאריס. ב1917 הקים דמ׳, יחד עם פֵּדֶרֶבְסקי (ע״ע), את „הוועד הלאומי הפולני״ בפאריס, עמד בראשו וייצג את פולין בוועידת־השלום בוורסאי. ב1923 היה דמ׳ מיניסטר לענייני־חוץ בממשלת פולין.

דמ׳ שאף לפולין צנטראליסטית, חדורת רוח פולנית וקאתולית ותקיפה כלפי המיעוטים הלאומיים. אחרי הפיכת פילסודסקי ב1926 הורחקו הלאומנים־עממיים מן השלטון, וב1928 פרש דמ׳ מן החיים הציבוריים.

א. אח.

דֶמוֹגְרַפְיָה (מיוו׳ δῆμος, עם; „כתיבת־העם״ = תיאור האוכלוסיות), חקר אוכלוסיות האדם (ע״ע אוכלוסיה). שם המקצוע רומז על כך, שעיקר תפקידו הוא תיאור האוכלוסיות; אולם המדע הדמוגראפי בתפיסתו המודרנית משתדל להתקדם מעֵבר לבחינה התיאורית־גרידא ולהגיע גם לידי ניסוח חוקים — או לפחות הכללות — לגבי אוכלוסיות, תנועותיהן, הרכבן ודרכי התפתחותן, לגבי הקשרים שבין התופעות הדמוגראפיות לבין עצמן, וביניהן לבין גורמיהן הביולוגיים, החברתיים, הפסיכולוגיים, הכלכליים, וכו׳, וכן לגבי תוצאותיהן של התופעות הדמוגראפיות בחיי החברה, הכלכלה, וכו׳.

ה ס ט א ט י ס ט י ק ו ת ה ד מ ו ג ר א פ י ו ת הן הבסיס או „חומר־הגלם״ למחקר המדעי בשטח האוכלוסיות; עם התפתחות הדמ׳ רבה גם הדרישה לסטאטיסטיקות כאלה ולפירסומן הסדיר. גם ערכן המעשי של הידיעות על האוכלוסיות רב מאד, כבסיס לניהול סדיר של פעולות אדמיניסטראטיוויות רבות ע״י השלטונות המרכזיים והמקומיים, לתיכנון בשטח הבטחוני, הכלכלי והחברתי, וכן בשטח השירותים הציבוריים — כגון בריאות, חינוך וסעד —, ואף לתיכנון ולניהול הסדיר של עסקים כלכליים גדולים, לחקר השווקים וכו׳.

כל אלה, יחד עם התפתחות המכשירים הדרושים לכך, הביאו לידי פיתוח של רשת הסטאטיסטיקה הדמוגראפית, תחילה בארצות בעלות תרבות אירופית, בחלק ממושבותיהן ובמספר ארצות אחרות; בזמן האחרון הולכת ורבה הדוקומֶנטאציה הסטאטיסטית, הנאספת ומתפרסמת בשטח הדמ׳ בכל חלקי העולם. את הנושאים העיקריים של דוקומנטאציה זו אפשר להעמיד על שלושה: (1) מצב האוכלוסיה, (2) הרכב האוכלוסיה, (3) תנועת האוכלוסיה.

(1)—(2). לסוגים אלה שייכות הסטאטיסטיקות על מספר התושבים הכולל בכל מדינה, על חלוקתם הגאוגראפית — בין האיזורים האדמיניסטראטיוויים או „הטבעיים״ או „הכלכליים״ השונים —, וכן על חלוקתם בין צורות־הישוב השונות — כגון ערים לסוגיהן, כפרים לסוגיהם, וכו׳. סטאטיסטיקות כאלה נותנות לפעמים את מספר התושבים במדינה או באיזור מסויים ללא הבחנה ביניהם. אולם הדמ׳ מתעניינת לעתים קרובות בהבדלים הקיימים בין התושבים מבחינת התכונות הדמוגראפיות, החברתיות, התרבותיות והכלכליות, ולכן היא דורשת סטאטיסטיקות המתארות את הרכב האוכלוסיה מן הבחינות האלה; למשל: מהו מספר האנשים הנמנים על קבוצות מסויימות מבחינת הגיל, המין והמצב המשפחתי; מהו מספר המשפחות לגָדליהן ולסוגיהן השונים; מהו מספר האנשים השייכים לכל קבוצה לאומית, דתית וכו׳; מהו הרכבה הכלכלי של האוכלוסיה לפי תכונות כוח־העבודה שלה או לפי ענפי־הכלכלה או משלחי־היד או מעמדם של העובדים, וכו׳; מהו מספר האנשים בעלי רמות־ההשׂכלה השונות, מהו מספרם של המשתמשים בשפות השונות וכו׳.

הדרך העיקרית להשגת ידיעות סטאטיסטיות על מצב האוכלוסיה והרכבה היא מִ פ ק ד ־ ה א ו כ ל ו ס י ה. מִפקדים כבר נערכו לפעמים בקרב עמי־קדם וביה״ב, אלא שמטרתם העיקרית, בדרך־כלל, היתה קביעת מעמדו של הפרט כתושב, כאזרח, כבוחר, כחייב במיסים או בגיוס וכו׳. המִפקד במובנו המודרני נועד בראש וראשונה להשגת מספרים סטאטיסטיים על האוכלוסיה, ונדרש ממנו שיהא מלא ויקיף את כל התושבים בכל המדינה ללא יוצא מהכלל, לפי מצבם בתאריך מסויים.

כבר בעשור 1855—1864 נערכו מִפקדים כאלה ב24 ארצות, מהן 21 באירופה ובאמריקה הצפונית, שכללו כ200 מיליון תושבים; ב1945—1954 נערכו מפקדים ב65 ארצות, שכללו למעלה מ1,900 מיליון תושבים. סמוך ל1960 יאורגן, ביזמת האו״מ, מפקד עולמי לפי מתכונת אחידה — שאלון ולוח מינימאלי משותף לכל הארצות — ולפי הגדרות אחידות.

בהעדר מִפקדים משתמשים בדרכים שונות לשם קבלת אומדנות על מספר התושבים במדינות. השיטות המודרניות של ד ג י מ ה (ע״ע) הועילו בהרבה לקבלת אומדנות מבוססים גם לגבי האוכלוסיות של ארצות פרימיטיוויות.

המִפקד נותן כעין „צילום רגעי״ של האוכלוסיה — ואין מתפקידו לעקוב אחרי השינויים החלים בה במשך הזמן. לשם מַעֲקָב זה משתמשים בדרכים שונות: בארצות רבות נערכים מִפקדים מפקידה לפקידה (למשל כל 10 או 5 שנים); במספר מצומצם של ארצות מקבלים חומר סטאטיסטי ממִרשם התושבים, שהוא עוקב אחרי כל שינוי אינדיווידואַלי ברשימת התושבים בכל מקום, הנגרם ע״י לידה, מיתה, הגירה וכו׳; בארצות אחרות מכינים מזמן לזמן אומדנות המבוססים על צירוף של הסטאטיסטיקות הבסיסיות של המפקד האחרון והסטאטיסטיקות השוטפות בדבר תנועת האוכלוסיה (ר׳ להלן).

3) ב ת נ ו ע ת ה א ו כ ל ו ס י ה מבחינים תופעות שונות: ה ת נ ו ע ו ת ה ט ב ע י ו ת, שעיקרן — ה י ל ו ד ה ו ה ת מ ו ת ה ותנועת־ה ה ג י ר ה; הסטאטיסטיקות על הילודה והתמותה — ביחוד אם הן מפורטות לפי התכונות הדמוגראפיות, החברתיות והכלכליות של הורי־היילוד ושל הנפטר — חשובות ביותר הן למחקר דמוגראפי טהור והן למחקר בריאותי־רפואי וסוציולוגי. מערכת המדינות האוספות סטאטיסטיקות כאלה התפתחה גם היא במהירות בזמן האחרון, אע״פ שהיא רחוקה עדיין מלהקיף את כל העולם. — גם לסטאטיסטיקות של ה נ י ש ו א י ן ו ה ג י ר ו ש י ן נודעת

חשיבות רבה, אולם לגביהן קיים קושי בהשוואתן הבין־לאומית, בגלל האופי השונה של הגדרת אותן התופעות מנקודת־מבט חוקית, ובגלל הדרכים השונות של רישום ע״י השלטונות האזרחיים והדתיים. — במסגרת הסטאטיסטיקה על תנועות ההגירה התפתחו במיוחד הסטאטיסטיקות על התנועות הבין־לאומיות, המתקבלות מתוך רישום מתמיד ע״י שלטונות הגבולות והנמלים, מתוך מִרשמי־תושבים או מתוך סטאטיסטיקה של הדרכונים. כמו כן זכתה להתפתחות ניכרת גם הסטאטיסטיקה של ההגירות הפנימיות בתוך אותה מדינה — הן הגירה לצמיתות, והן הגירה ארעית למטרות עבודה עונתיות —, ואף הסטאטיסטיקה של התנועות בין מקום־המגורים ומקום־העבודה, שהיא בעלת חשיבות רבה לחקר דרכי־התחבורה.

איסופו של החומר הסטאטיסטי־דמוגראפי הוא ברוב הארצות תפקיד מוכר של הלשכות הסטאטיסטיות הלאומיות. עבודה רבה הושקעה בשטח זה גם ע״י מוסדות בין־לאומיים שונים, כגון המוסד הבין־לאומי לסטאטיסטיקה, חֶבר־הלאומים בשעתו, האו״מ, האירגון העולמי לבריאות, האירגון הבין־לאומי לעבודה, וכו׳. המוסדות האלה, וביחוד האו״מ, שוקדים על הרחבה מתמדת של רשת הארצות — אף הנחשלות שבהן — האוספות סטאטיסטיקות דמוגראפיות; על שיפור איכותן של הסטאטיסטיקות באמצעות הגדרות אחידות, דרכי־איסוף אחידות, מפתחות בין־לאומיים אחידים לסיווג, שיטות־עבודה מוסכמות וכו׳; על פירסום מרוכז של לקטים בין־לאומיים לסטאטיסטיקה דמוגראפית, אשר החשוב שבהם הוא השנתון הדמוגראפי של האו״מ.

המדע הדמוגראפי המודרני משתמש בחומר העצום של הדוקומֶנטאציה הסטאטיסטית־דמוגראפית ומנסה להגיע לידי מסקנות כלליות בדרכים ובכיוונים שונים:

1) מוֹדֶלים דמוגראפיים. התופעות הדמוגראפיות מושפעות מגורמים רבים, ואין ביכָלתו של החוקר לבודד כל אחד מהם לחוד על מנת למדוד את השפעתו. מכאן — הנטיה לבנות „מודֶלים" תֵאוֹרֶטיים של אוכלוסיות (לעתים קרובות בצורה של נוסחות מאתמאטיות), אשר עליהם משפיעים רק גורמים מסויימים בתנאים פשוטים הרבה יותר מהתנאים המציאותיים. מניחים, למשל, אוכלוסיה הנוצרת ע״י „דורות" בעלי תמותה קבועה בכל גיל ופריון קבוע לפי גילי האם או פריון המבטיח שוויון בין מספר הלידות השנתי ומספר המיתות השנתי, וכו׳. הנחות אלה מביאות לידי חישוב של „לוחות התמותה והחיים", לידי חישוב של „אוכלוסיה עומדת" או „אוכלוסיה יציבה" וכו׳, ואלה איפשרו את פיתוח התורה המודרנית של „התחלופה" ושל „השיעורים האמיתיים" של ריבוי האוכלוסיה.

יצירת מוֹדֶלים כאלה בסוף המאה ה19 ובמאה ה20 איפשרה: גילוי קשרים יסודיים בין תכונות מסויימות של חיי הפרט — כגון אורך־חייו, פריונו וכו׳ — ובין תכונות מסויימות של הרכב האוכלוסיה לפי גיל ומין ועָצמת הילודה והתמותה של האוכלוסיה; השוואת התוצאות, המתקבלות מתוך מחקר העוקב אחרי „דור" מלידתו עד להיעלמו כליל ע״י מיתות ומתוך מחקר הנעשה על אוכלוסיה לגיליה השונים ברגע מסויים; השוואה בין אוכלוסיות מציאותיות ובין אוכלוסיות תאוֹרטיות מבחינת המבנה לפי הגיל והמין או מבחינת עָצמת התנועות הטבעיות, ומדידת השפעה של גורמים מסויימים — כגון הגירה —, המבדילים בין האוכלוסיות המציאותיות והתאורטיות; מיון האוכלוסיות המציאותיות לפי טיפוסים דמוגראפיים, כגון: בעלות פריון ותמותה גבוהים, פריון גבוה ותמותה יורדת, פריון ותמותה נמוכים, וכו׳; פיתוח מֶתודות מיוחדות למדידת התופעות הדמוגראפיות.

2) כללים וחוקים אֶמפיריים. ניתוחו של החומר הסטאטיסטי העצום שנאסף בשטח הדמוגראפי, יחד עם ניתוח הגורמים של התופעות הדמוגראפיות הנחקרות, מאפשר להגיע לידי ניסוח של „חוקים", או לפחות של „הכללות", לגבי אַספֶּקטים רבים של הדמ׳, כגון: עָצמת התמותה לפי המין והגיל וסיבותיה; הפריון לפי גילי האשה והבעל ומספר הילדים; הנישואין לפי הגיל והמצב המשפחתי; הגורמים האֶתניים, התרבותיים והחברתיים בהרכב הנישואין, לפי תכונות הבעל והאשה; משך־הזמן של הנישואין והשפעת התמותה והגירושין עליו; ההתפתחויות החלות במשך הזמן בילודה, בתמותה ובהגירות בארצות שונות; עוֹנָתיותן של התופעות הדמוגראפיות; הרכב האוכלוסיות לפי המין והגיל וגורמיו; וכו׳.

תוך קביעת הכללות כאלה מתברר לעתים קרובות, כי התופעות הדמוגראפיות הנידונות נתונות להשפעתם של גורמים שונים: מצד אחד — תופעות דמוגראפיות מסויימות, כגון הפריון, הנשואין והתמותה באוכלוסיה, יסודן בגורמים הביולוגיים של הלידה, ההזדקנות והתמותה של האדם ובתשוקה המינית. מצד שני — השפעת הגורמים הביולוגיים היסודיים משתנית ופועלת באינטֶנסיוויות שונה בחברות שונות; גורמים חברתיים, כלכליים, פוליטיים, פסיכולוגיים וכו׳, עשויים להשפיע השפעה רבה ולהביא לידי הבדלים גדולים — למשל באינטנסיוויות של התופעות הדמוגראפיות בארצות השונות ובתקופות השונות.

מכאן שהמחקר הדמוגראפי צריך לעתים קרובות ללבוש צורה של מחקר משותף למדעים שונים. גישה זו באה לידי ביטוי במחקרים החדישים, הנעשים ע״י צֶוָתות של אנשי־מדע, ובהקמת מוסדות לחקר האוכלוסיה, הכוללים דמוגראפים, סטאטיסטיקנים, אנתרופולוגים, סוציולוגים, כלכלנים ופסיכולוגים. עם התפתחות דרכי הדגימה המדעית חלה התקדמות רבה במחקר הגורמים השונים של התופעות הדמוגראפיות; מחקרים אלה מעמיקים גם בחקר בעיות עדינות, כגון חיי המין, שימוש באמצעים למניעת ההריון, תיכנון מספר הילדים וכו׳, הדורשות ניתוח סוציולוגי, פסיכולוגי וכיו״ב.

הדגשת היסוד הביולוגי של התופעות הדמוגראפיות הביאה לידי קשר חשוב בין הדמ׳ והביוֹמֶטריה או האנתרופוֹמֶטריה (ע״ע אנתרופולוגיה פיסית, עמ׳ 709 ואילך). לעומת זאת נידונו לכשלון נסיונות להסביר את הבעיה העיקרית של הדמ׳ — התפתחות האוכלוסיות במשך זמן רב — על יסוד ביולוגי בלבד, מתוך התעלמות מהשפעת גורמים חברתיים. „החוק הלוגיסטי", שנוסח מחדש ע״י הביולוג האמריקני רֵימוֹנד פֶּרל (R. Pearl) ב1920 והוצג כחוק כללי לכל האנושות, מתקבל היום למעשה רק כפונקציה מאתמאטית נוחה, העשויה לשמש מכשיר נוח לסיכום ההתפתחות של אוכלוסיות מסויימות בתקופות מסויימות, אבל אינו מתאים למטרה זו בתנאים חברתיים אחרים.

ההכללות של המדע הדמוגראפי אָפיין עפ״ר ארעי בלבד, בהיותן רק סינתֶזות של עובדות, אשר כוחן יפה רק בתקופה מסויימת ובאוכלוסיות מטיפוס מסויים. רק במקרים מסויימים מגלה המחקר הדמוגראפי תופעות, אשר בהן קובע היסוד

הביולוגי המשותף, ואין הן משתנות מחמת הבדלי גורמים חברתיים־סביבתיים במקומות שונים ובזמנים שונים; למשל: הפרופורציה הקבועה של המינים בלידות יכולה להיחשב עד היום כחוק לכלל־האנושות.

3) **חקר התוצאות הכלכליות והחברתיות של התופעות הדמוגראפיות.** במשך התקופה החדישה חלו במצב הדמוגראפי של העולם תמורות, אשר כמותן לא ידעה האנושות בכל תולדותיה: בארצות בעלות תרבות אירופית פחתה התמותה במשך תקופה ממושכת, אורך־החיים הממוצע של האדם הוכפל לפחות, הריבוי הטבעי גדל בהרבה, האוכלוסיה התרבתה בממדים גדולים; אולם כעבור זמן ידוע (בעיקר בתקופה שבין 1880—1930) התחילה גם הילודה פוחתת, והריבוי הטבעי הצטמצם, ובקשר לכך התפתח התהליך הידוע בשם „הזדקנות האוכלוסיה" (אמנם הָחל מסוף שנות ה30 של המאה ה20 שוב חלה עלִיה ניכרת בילודה ברוב ארצות־המערב). באומות מהטיפוס האסייתי־אפריקני איחרה ירידת התמותה לבוא, אולם לאחרונה התפתחה במהירות, ואילו הילודה נשארה גבוהה כמאז; לכן הֵחלה אוכלוסיית הארצות האלה לגדול במהירות — ועמה אוכלוסיית העולם כולו, אשר עלתה מ1,170 מיליון ב1850 ל1,600 מיליון ב1900 ול2,700 מיליון ב1955; משערים, כי גידולה ימשיך ויביא אותה להכפלת מספרה לפני סוף המאה הנוכחית.

בארצות מהטיפוס האירופי נתלוותה לשתי „המהפכות הדֶמוגראפיות" נטיה כללית לפיתוח כלכלי, אע"פ שקצב הפיתוח היה שונה בתקופות השונות, ובדרך־כלל חלה — יחד עם גידול האוכלוסיה — גם עליה ברמת־החיים. לעומת זאת ספק הוא אם בארצות האסייתיות־אפריקניות הצליח הפיתוח הכלכלי להדביק את ההתפתחות הדמוגראפית. מכאן הדאגה הרבה לתוצאות, העשויות לנבוע מהגידול המהיר של אוכלוסיית־העולם — בעיקר לאור העובדה, שבמצב הפוליטי הנוכחי של העולם אין לראות אפשרות של מעבָר שיטתי של המוני אוכלוסיה עודפת מארצות צפופות, עניוֹת ובלתי־מפותחות, לארצות אחרות. אין גם לדעת, אם עתידה לחזור — או מתי תחזור — באסיה ובאפריקה התופעה שהיתה אָפיינית לעמים מטיפוס אירופי — התחלת ירידת הילודה זמן לא רב אחרי ירידת התמותה.

בעקבות כל אלה הפכו בעשרות־השנים האחרונות בעיית ריבּויה המהיר של אוכלוסיית העולם ותוצאותיה האפשריות בשטח המדיני, הכלכלי והחברתי לנושא חשוב ביותר בספרות הדמוגראפית, וגם בדיונים פוליטיים לאומיים ובין־לאומיים. בארצות רבות הודגשו הסכנות של אוכלוסיית־יתר, אולם בכמה ארצות מן המפותחות ביותר הובלטו דווקא הסכנות המדיניות והחברתיות הכרוכות בצמצום הילודה ובהזדקנות האוכלוסיה. מדינות רבות קבעו להן מדיניות דמוגראפית: עזרה למשפחות רבות־הילדים במסגרת מדיניות הביטוח הסוציאלי לשם עידוד הילודה, או — להפך — נקיטת אמצעים להפחתת הלידות —, ורבּה היא הדרישה לידיעת תוצאותיהם הממשיות של שני קווי מדיניות זו — ומכאן דחיפה נוספת לקידום המחקר הדמוגראפי.

המדע הדמוגראפי החדיש משתדל להתרחק מהנחות תֵאוֹרֶטיות פשטניות ומהכללות נועזות מדי לגבי הקשר שבין התופעות הדמוגראפיות והתופעות הכלכליות, בניגוד לנטיה שהיתה בולטת בעָבָר לקביעת „חוקים" כלליים ביותר, מסוג „עקרון־האוכלוסיה" של מַלתוס (ע"ע; ור' להלן). אמנם הכל מודים, שקיים קשר בין התופעות הדמוגראפיות והכלכליות, אלא שקשר זה לובש צורות שונות, בהתאם למבנה הכלכלי והחברתי של כל ארץ וארץ, למידת פיתוחה ולמציאות אוצרות־טבע מנוצלים ובלתי־מנוצלים בה. כדי לקבוע, באילו דרכים ובאיזוֹ מידה תכונותיה הדמוגראפיות של אוכלוסיה מסויימת משפיעות על כלכלתה, דרוש ניתוח מסובך למדי, הכולל חקר השפעת מבנה הגילים והריבוי הטבעי על חלוקת האוכלוסיה לפי תכונות כוח־העבודה, על מידת יצירת הון והשקעות ודרכי הפיתוח הכלכלי וכו'.

4) **מֶתודות מיוחדות למדידת התופעות הדמוגראפיות.** במחקר הסטאטיסטי של האוכלוסיות משתמשים במכשירים המקובלים, שפותחו ע"י המתודולוגיה הסטאטיסטית הכללית. אולם הומצאו גם מתודות מיוחדות לפתרונן של הבעיות המיוחדות למחקר דמוגראפי, כגון: מדידת התנועות הטבעיות בניכּוי השפעת הרכב האוכלוסיה לפי המין והגיל, מדידת התחלופה הנקיה כפונקציה של הפריון והתמותה, דרכים לתחזית התפתחות האוכלוסיה בעתיד, וכו'. טכניקות אלה התפתחו במיוחד בעשרות־השנים האחרונות, בעקבות ההתפתחות הכללית של תורת הסטאטיסטיקה ויצירת המוֹדֶלים הדמוגראפיים התאורטיים (ר' לעיל, עמ' 749).

תולדות המדע הדמוגראפי. המונח דמ' הונהג לראשונה, כנראה, ב1855 ע"י הצרפתי אַשיל גִיאר (Achille Guillard) בחיבורו Éléments de statistique humaine, ou démographie comparée („יסודות הסטאטיסטיקה האנושית, או דמ' משווה"); אולם את שרשיו של המדע הדמוגראפי יש למצוֹא כבר בתקופות קודמות. שרשוֹ העיקרי נמצא ב„אריתמטיקה הפוליטית" מיסודם של ג'ון גרַנט (ע"ע) וו. פֶּטי (ע"ע) במחצית השניה של המאה ה17. תרומות חשובות למדע זה ניתנו ע"י א. הֶלי (ע"ע), שערך את לוח־התמותה הראשון (1693); ע"י י. זיסמילך (Süssmilch), אשר גילה על סמך ניתוח חומר סטאטיסטי כמה כללים דמוגראפיים חשובים וראה בסדירוּתם סימן מובהק להשפעה האלוהית על חיי האנוֹשוּת (בחיבורו "Die Göttliche Ordnung in der Veränderung des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt ,dem Tode, und der Fortpflanzung desselben erwiesen" („ההֶסדר האלוהי בשינוי המין האנושי, כפי שמוּכח מלידתו, ממיתתו ומהשתלשלותו"), 1741; ע"י הצרפתי דְפארסיֶה (Deparcieux, *1703—1768*), אשר חקר באופן שיטתי את אורך חיי בני־האדם, ועוד.

במאות ה17—18 פרח — בעיקר באוניברסיטות בגרמניה — המדע הידוע בשם „ידע־המדינוֹת" (Staatenkunde), שהתפתח מ„תיאורי־המדינות" של המאות ה16—17 ושהוריש את שמו ל„סטאטיסטיקה" המודרנית. במאות ה17—18 נעשׂו בארצות שונות נסיונות רבים להגיע לאומדנות על גודל אוכלוסיותיהן ותכוּנותיהן הדמוגראפיות והכלכליות: באנגליה — ע"י גרֶגוֹרי קינג (1648—1712); בשוודיה — ע"י פֶּר וַרגֶנטין (Per Wargentin; 1717—1783); בצרפת — ע"י סֶבַּסטְיֶן ווֹבַן (Vauban; 1633—1707) וע"י מוֹאוֹ (Moheau), שחיבר Recherches et considérations sur la population de la France („מחקרים ושיקוּלים על אוכלוסייתה של צרפת"), 1778. שלטוֹנוֹת המדינות החלו באיסוף שיטתי של חומר סטאטיסטי־דמוֹגראפי. כבר באמצע המאה ה18 החלה „ועדת הלוּחוֹת" (Tabellenkommissionen) השוודית לאסוֹף חומר סטאטיסטי רב על תנוּעת האוכלוסיה; קרוב לאותו הזמן

נערכו מִפקדים באנגליה, באיסלאנד ובמושבות האנגליות והצרפתיות באמריקה; באה"ב נערכו מפקדים במחזור קבוע של 10 שנים הָחֵל מ1790. במאה ה19 הפך אירגון משׂרדים סטאטיסטיים ומרשמים לדבר מקובל בארצות אירופיות רבות, ועריכת מפקדים הפכה לנוהג גם במספר מושבות וארצות ביבשות אחרות (הודו, יאפאן, כמה ארצות באמריקה, ועוד). בכמה מדינות כבר היו נהוגים מקודם רישומים שוטפים של לידות, מיתות וכו', ביחוד מטעם הרשויות הדתיות, אולם אלה נעשו בעיקר לשם סיפוק צרכים דתיים או אדמיניס־טראטיוויים; רק בתקופה מאוחרת יותר הפכה המטרה הסטאטיסטית כשלעצמה לאחד הגורמים העיקריים לרישום הדמוגראפי והביאה לידי שיפור איכותו והרחבת הקפו של זה. התקדמות המחשבה הליבראלית הבשילה את הרעיון, שעל המדינה לא רק לאסוף את הסטאטיסטיקות הדמוגרא־פיות, אלא גם לפרסמן — בניגוד לשיטה המקובלת קודם לכן, שראתה בידיעות על האוכלוסיה סוד מדיני.

דחיפה עצומה קיבלה הדמוגראפיה מן הדיונים והוויכו־חים הנרחבים על התוצאות הכלכליות של התפתחות האוכלו־סיות, כגון חיבורו המפורסם של מַלתוּס (ע"ע) ו„עקרון־האוכלוסיה" שלו. אע"פ שעקרון זה, כפי שנוסח בעבודתו של מַלתוס, אינו עומד בפני הביקורת המודרנית, זכותה של עבודה זו עומדת לה, שעוררה התעניינות עצומה בנושא.

תורת ההסתברות, שהחלה מתפתחת במאה ה17, שימשה יסוד תאורטי למתודה הסטאטיסטית. — מכל השרשים הללו צמחה ההתפתחות הגדולה במחקרים סטאטיסטיים־דמוגראפיים, סטאטיסטיים־בריאותיים וסטאטיסטיים־חבר־תיים, שהיא אָפיינית למאה ה19 (ע"ע סטטיסטיקה).

בסוף המאה ה19 ובמאה ה20 הוכּר באופן ברור, כי לסטאטיסטיקה נודע התפקיד של מתודה, שבה ניתן להשׁ־תמש בחקר תופעות קיבוציות אף בשטחים רבים אחרים (למשל: במחקר ביולוגי, מֵטֵאורולוגי, כלכלי, פסיכולוגי, בלשני, וכו'). לכן חלה הפרדה בין הסטאטיסטיקה והדמ'. אע"פ שהדמ' מוסיפה להשתמש במתודה הסטאטיסטית כאחת הדרכים העיקריות לקידום מחקריה. הדמ' הוכרה כמדע עצמאי, אם כי קשור מצד אחד עם המדעים הביולוגים, ומצד שני עם המדעים החברתיים. בכמה מדינות נוסדו מוסדות מיוחדים, שמטרתם חקר בעיות האוכלוסיה בלבד; וכן נוסדו אגודות לאומיות ובין־לאומיות של אנשי־מדע העובדים בשטח הדמוגראפי, כגון Union Internationale pour l'Étude Scientifique de la Population (האגודה הבין־לאומית לחקר מדעי של האוכלוסיה); נוסדו כ"ע חשובים לחקר דמוגראפי, והדמ' הולכת ומתקבלת כנושא להוראה אוניברסיטאית במדינות רבות.

וע"ע אוכלוסיה; דגימה; סטטיסטיקה.

R. Gonnard, *Histoire des doctrines de la population*, 1923; P. Mombert, *Bevölkerungslehre*, 1929; H. Westergaard, *Contributions to the History of Statistics*, 1932; A. Landry, *La révolution démographique*, 1934; W. S. Thompson, *Population Problems*, 1942[3]; A. Fromont, *Démographie économique*, 1947; A. Sauvy, *La population*, 1948; R. v. Ungern-Sternberg u. H. Schubnall, *Grundr. d. Bevölkerungswiss.*, 1950; F. Burgdörfer, *Bevölkerungsdynamik u. -bilanz*, 1951; *The Determinants and Consequences of Population Trends* (ed. by the UN), 1953; D. V. Glass, *The University Teaching of Demography* (ed. by Unesco), 1957; F. Lorimer, *The Development of Demography as a Science* (Symposion), 1958.

ר. ב.

דְּמוּי, ע"ע מֶצַג.

דֶּמוּלֶן, קָמִיל — Camille Desmoulins — (1760—1794), מאישי המהפכה הצרפתית. דמ' היה בן למשפחת־פקידים אמידה; הוא היה חבר־ללימודים לרוֹבֶּסְפְּיֶר (ע"ע), וב1785 היה לעורך־דין ליד הפארלאמנט הפארי־סאי. כבר באותן שנים היה רפובליקני, וחובר־תו „הפילוסופיה של עם־צרפת" (1788) יש בה מן הבשורות הראשונות של המהפכה הממַשמשת ובאה. במאורעות יולי 1789 בפאריס היה לדמ' חלק רב בשילהוב ההמו־נים; הוא השמיע בליל ה12 ביולי לראשונה את הקריאה „אל הנשק", שהביאה להסתערות על הבאסטיליה. כוחו העיקרי של דמ' היה לא בנאום כי אם בעטו. שבועונו „המהפכות של פאריס ושל בראבאנט" (1789—1791) היקנה לו השפעה ניכרת והפיץ דעות רפובליקניות־קיצוניות עוד בשלב הראשון של המהפכה. אע"פ שדמ' היה חסר עצמאות רעיונית, ואף לא יציב בהשקפותיו. בראשונה נטה לקו המתון של מִירַבּוֹ (ע"ע), אח"כ התקרב אל דַנטון (ע"ע), שאליו נשאר קשור עד הסוף; ב1790 ייסד יחד עם דאנטון את קלוב־הקוֹרדֶלְיֶרים. ביולי 1791 היה דמ' בין דַבְּרֵי ההמון הפאריסאי ודרש את הדחת המלך אחרי נסיון הבריחה, ובגלל זה הוצאה פקודת־מאסר נגדו. דמ' נתקרב ליעקובינים, ובאוגוסט 1792 היה פעיל במאורעות שהביאו להסתערות על ארמון־הטוּילֶרִיוֹת ולהדחת המלך, ומשהיה דאנטון למיניסטר־המשפטים בממשלה הזמנית פעל דמ' כמזכירו. בספטמבר נבחר דמ' כציר פאריס לקוֹנוֶנט והשתתף בפעילות במשפט נגד המלך ובהוצאת גזר־דין המיתה נגדו. הוא שיתף פעולה עם היעקובינים במערכה נגד הז'ירונדיים, ולהבאשת ריחם של האחרונים כתב את כתב־ההשמצה „ההיסטוריה של אנשי־בְּריסוֹ" (1793). אחרי בחירת רוֹבספייר ל„ועד לשלום־הציבור" תמך בו דמ' נגד הקיצוניים מצד שמאל — מתוך ההנחה, שיחד עם חיסול האופוזיציה השמאלית יקבל רוֹבספייר את הצעת דאנטון ואת הצעתו שלו להנהגת קו מתון. כשנכזבה תקוותו זו, נתקרב דמ' ל„מתונים" ונעשה דַבְּרם הראשי בעיתונו „הקורדליירי הזקן" (Le vieux Cordelier), שבו התקיף קשות את הדיקטאטורה של רוֹבספייר ואף פגע בו אישית בסאטירות קטלניות. דאנטון ודמ' דרשו בגלוי את ריכוך הטֶרור והקמת „ועדת־החנינה". בראשית 1794 הוצא דמ' מקלוב־היעקובינים, ובסוף מארס נאסר יחד עם דאנטון ומקורביו. הם הועמדו לפני בית־הדין המהפכני, ולאחר שניטלה מהם האפשרות להתגונן — נידונו למיתה והוצאו להורג. — אשתו הצעירה של דמ', ליסיל דֶפלֶסי, שנישאה לו ב1790, מחתה נגד עיוות־הדין במכתב אל רוֹבספייר; היא נאסרה מיד, הואשמה בשיתוף־פעולה עם בעלה והוצאה להורג אף היא.

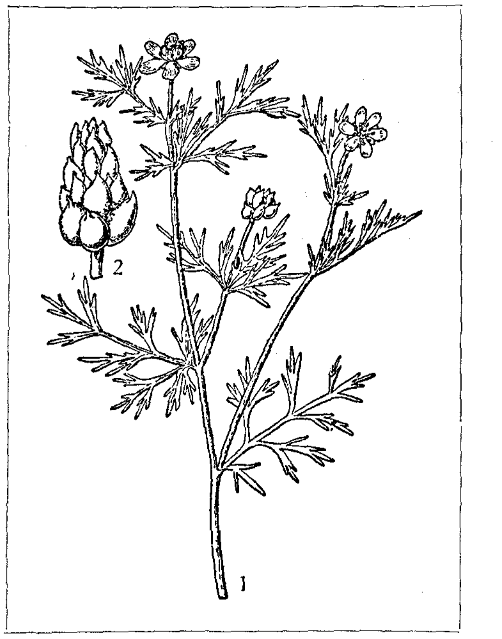
קאמיל דמולן

כל כתביו של דמ׳ הוצאו ב2 כרכים ב1874 (ע״י ז׳. קְלארֶטי).

F. Godart, *D. d'après ses œuvres*, 1889; F. A. Aulard, *Les orateurs de la Constituante, de la Législature et de la Convention*, 1905; V. M. Methby, *C. D.*, 1911; K. Hilt, *C. D.: seine polit. Gesinnung u. Parteistellung*, 1915; R. Arnaud, *La vie turbulente de C. D.*, 1928; *D.: Le vieux Cordelier* (ed. A. Mathiez), 1936.

י. טו.

דְמוּמִית (Adonis), סוג של צמחים ממשפחת־הנוריתיים (ע״ע); כ20 מינים חד־שנתיים, הנפוצים בעיקר באיזורים הממוזגים של אירופה ואסיה. הם דומים מאד לנורית ונבדלים ממנה בעלי־גביע צבעוניים ועלי־כותרת

דמומית־השדה (Adonis autumnalis)
1. הצמח; 2. הפרי המקובץ הבשל

חסרי צופנים. מספר עלי־הכותרת של פרחיהם 5—16; צבעם צהוב או אדום; עלי־השחלה מרובים, והפרי מקובץ ומורכב מפרודות רבות. אחדים מהם בעלי פרחים מרהיבי־עין, ובגללם נתקבלו כצמחי־נוי בתרבות. — המין דמ׳ קֵיצִית (A. aestivalis) מכיל את הגליקוזיד (ע״ע) אדונידין, הקרוב לדיגיטַליס (ע״ע) ומשמש ברפואה כמותו. — בא״י גדלים 5 מיני־דמ׳, שכולם יפי־פרחים.

דֶמוֹנוֹלוֹגְיָה (או דֶמוֹנִיזְם), האמונה במציאות ישויות או כוחות על־אנושיים (רוחניים או רוחניים־למחצה), שאין להם מעמד של אלוהות גמורה, ואעפ״כ הם פועלים בתוך הקוסמוס ובתוך האדם לטובה ולרעה. מכיוון שפעולתם משפיעה על גורל האדם או גם קובעת אותו, מופנות גם כלפיהם ההתייחסויות ה„דתיות" של פחד, הערצה, ריצוי וכו׳. לדמ׳ כתורה שתי פנים: א) תורה שיטתית של דת מסויימת, הדנה, לפי ההנחות התאולוגיות המיוחדות לה, בכוחות הללו ובפעולתם; ב) בירור וניתוח מדעי של התופעות הדתיות, החברתיות והפסיכולוגיות, הקשורות באמונה בכוחות אלה.

המונח דמ׳ נגזר מיוונית: דַימוֹן (δαίμων), שהוראתו הראשונית היתה, כנראה, כוח סתמי, בלתי־אישי, המתגלה בהתרחשויות מסויימות, — מושג קרוב לתפיסות הדינא־מיסטיות הפרימיטיוויות, כגון „מאנָה" (ע״ע דת) וכד׳. אולם בטֶכּסטים המצויים בידינו נתייחד המושג להוויות וכוחות אישיים דווקא. אצל הומרוס דימוֹן הוא שם נרדף לאל; הדַימוֹני מציין פעילות או התערבות על־אנושית. אצל הֶסיוֹדוס דַימוֹנים הם הוויות שמעלתן בין זו של האדם וזו של האלים, אולם הן קובעות את גורל האדם. במליצת פינדַרוס בולטת החפיפה של המושגים אלוהי־דַימוֹני. אח״כ נתפס הדימון כפטרון של האדם, הקובע את דרכו ומהווה את ייחודו האינדיווידואלי (מֶנאנְדרוס), עד שלבסוף נעשה כינוי לעקרון האלוהי שבתוך האדם, מעין „הניצוץ האלוהי" של שיטות מאוחרות יותר; חשיבות יתרה נודעת בהקשר זה, לדַימוֹן של סוקרטס (ע״ע). אולם בדרך־כלל התפתחה משמעות המונח בכיוון שלילי, ובסופו של דבר הפכו הדֶמוֹנים לרוחות רעות ומזיקין. — גם מחוץ לעולם התרבות היוונית נפוצה האמונה בכוחות מסוג זה ומוקצב להם מקום רחב בדת ובחיי־החברה. מבחינה זו אין הבדל בין דתות פרימיטיוויות לדתות של תרבויות גבוהות (הבבלית, הפרסית, ועוד).

נקודת־המוצא של כל דמ׳ היא ההנחה, שמצויות ישויות רוחניות אישיות, הדומות לאדם בתכונתו האישית העיקרית: רצון אינדיווידואלי; הן יכולות להיות שונות מן האדם בשאר כל תכונותיהן: חסרות גוף או — עכ״פ — גוף אנושי, חזקות יותר, לא־נראות, מהירות, נצחיות וכו׳. הנחה אַנתרוֹפומוֹרפית זו של קיום רוחות או נפשות „ערטילאיות" נקראה ע״י א. ב. טַילוֹר אַנימיזם (ע״ע) והונחה על־ידו ביסוד הדת כולה: האַנימיזם והדמוֹניזם המיוסד עליו מהווים תחום מיוחד ושלם בעולמו של האדם — תחום המאופיין על־ידי סטרוקטורה רצונית־אישית, והמבדיל בינו ובין המבנה הלא־פרסונאלי (דינאמיסטי, קדם־אנימיסטי) של תחושת־עולם המיוסדת על מציאותו של כוח סתמי (ע״ע דת). אולם המחקר החדיש אינו מקבל את התיאור של התפתחות הדת, ואף לא את ההסבר הפשטני־שכלתני על התהוות האנימיזם, שהוצע ע״י טַילוֹר. הוכר, שהדמ׳ היא התייחסות חיונית של האדם כלפי העולם וכלפי עצמו, הנובעת מעמקי נפשו ומתגבשת בעיצובי־דמות שונים תוך פגישה והתמודדות עם העולם. המציאות הדֶמונית שבעולם אינה דמונית אלא בזכות דמוניות מסויימת בתוך האדם עצמו, שהיא מוּטֶלֶת (ע״ע הֶטֵל) על הזולת ועל העולם בכלל. בהטֵלים אלו כלולים כל היצרים התוקפניים וההרסניים של האדם — כוחות מחרידים ומדהימים, שגיבושם הדמיוני הראשון חל כבר בימי הילדות המוקדמים. הדֶמונים מתגלים ב3 תחומים עיקריים: א) הטבע, במידה שאינו מראה פנים שוחקות של קוסמוס ממושמע, עשוי להפחיד; הטבע הלא־מיושב ולא־מתורבת מהווה, בפראותו הראשונית, כלי־קיבול לפראות האנושית, סמל הכַאוס וההשתוללות. מכאן הצבא הגדול של רוחות־הטבע (אִתְכּוּ בבבל; טרולים ו„הציידים הפרועים" [die wilde Jagd] בפולקלור הטֶוטוני; „קטב מרירי" [דב׳ לב, כד; תה׳ צא, ו; meridianus daemon], שהוא החום המעיק, המשתק את החיים בשעות־הצהריים בקיץ, וכו׳). גם המדבר הוא תחום הדמונים, ו„שעירים ירקדו שם" (ישע׳ יג, כא). ב) הדמוניות בוקעת ועולה באופן ישיר בתודעתו של האדם, בעיקר בחלומות ובסיוטים, שהם בין הסיבות החשובות למציאות הדמונים ויצורי־הדמיון למיניהם, כגון incubi ו succubi (שדים ממין זכר ונקבה, המזדווגים עם

האדם לרעתו), „אַרדַת לילי" הבבלית (שממנה יצאה הלילית של המסורת היהודית), ועוד; ג) תופעות חולניות, כגון שגעון, אֶקסטאזה, דיבוק וכד', המתפרשות ככניסת רוח או שד לתוך האדם, שהוא עדיין נשאר אישי ואינדיווידואלי, אבל לא באינדיווידואַליות שלו: „כפאו שד".

אולם עצם הצורה האַנימיסטית אינה מחייבת תמיד אופי מסוכן ועויין של הרוחות. לא כל הרוחות מזיקים הם, וידועים סוגים שונים שהם אף ידידיו ועוזריו של האדם, או עכ"פ אינם מתנקשים בו. ביניהם — הרוחות הביתיות של הפולקלור. רוחות אחרות אינן קבועות בדפוס מוסרי, והן מייצגות דווקא את הדו־ערכיות של הקוסמוס הלא־מוסרי ואת היסוד הלא־צפוי שבו: יכולות הן לעזור ולהועיל, אך גם להזיק ולקלקל, ואף הֶזקן לא תמיד הוא „שֵׁדי" ורע, אלא לפעמים יותר בחינת בדחנות גסה, שאינה מתחשבת באדם כבערך מרכזי, כגון הקובולדים של הפולקלור הגרמני ודומיהם. המחשבה המיתית והפרימיטיווית אף אינה מבחינה אבחנה גמורה בין חומר ורוח, ולכן כמה מדמויות ה„רוחות" הן בעלות גוף או „גוף דק" מסויים. לפעמים הן שונות בממדי־גופן מן האדם (למשל הננסים העוזרים בפולקלור), או שהן מתלבשות בצורות חיות או בדמות אדם. לפעמים מיטשטשת האבחנה בין רוחות־הטבע ובין רוחות־המתים; למשל, מושג "הציידים הפרועים" (ר' לעיל) כולל את שניהם.

גורם חשוב בהתפתחות הדמ' היא התעלמותו של האדם הפרימיטיווי מחוק־הסיבתיות — סירובו להכיר במציאות גורמים טבעיים, שאין לו שליטה עליהם ושמסַכנים לפעמים את שלומו או אף את קיומו. בלחץ הפסיכולוגי של מצבים כאלה נוטה האדם לאַכלֵס את עולמו בכוחות אישיים, בדמותו כצלמו, שניתן להשפיע עליהם באיום, בריצוי או בתפילה; וככל שמרבים לראות דמונים בפגעי־החיים, כן מתרבים מעשים וטקסים למנוע נזק מצדם. דתות פרימיטיוויות רבות עוסקות — אם בהרבה ואם במעט — ביחסים אל הדמונים.

סוגי הדֶמונים: 1) רוחות־הצמחיה, כגון „רוח־הדגן" ופֶרסוניפיקאציות דומות של פוריות השדה והיבול; מנהגים רבים בפולקלור של העמים (מנהגי־קציר וכד') קשורים לדבר זה. — 2) רוחות מקומיות — רוחות־טבע (של הר, של מעיין וכו') טובות ורעות או רוחות־מקום מיוחדות (genius loci); גם לבית יכולה להיות רוח משלו, שמביאים לה קרבנות. — 3) מוצרי היצרים הדֶמוניים וסיוטי הנפש, כגון ואמפירים מוצצי־דם, Werwolf (רוח הלובשת צורת זאב), Poltergeist (מזיק המפריע את סדרי־הבית) וכד'. — 4) נשמות המתים הועלו בתרבויות רבות לדרגת אלוהות (פולחן־האבות וכו'), אולם קיימת נטיה בפרימיטיווים רבים לראות ברוחות־המתים מזיקין המהווים סכנה. לכן יש למנוע מרוחות אלו לחזור לעולם המיושב ע"י החיים, וביקורם — אלא אם כן בא בהזדמנויות פולחניות מיוחדות — נחשב לאיום. יש שפחד זה מצומצם במתים מסוגים ידועים בלבד: מי שמת מיתה משונה, מי שנהרג ולא נוקמה נקמתו, מי שלא נקבר או לא זכה לטקסים הראויים לו. אולם קיימת גם שאיפה לבוא במגע עם המתים ע"י טכניקות מיוחדות, שביצוען נתון בידי מכשפים מיוחדים (אוב וידעוני). בתקופה החדישה עוסקים חוגים ספיריטיסטיים בחיפושי מגע עם נשמות־המתים, אולם פעולות אלו אינן נחשבות כ„דמוניות", מאחר שה„רוחות" מוחזקות חסרות השפעה. — 5) מלבד הרוחות שהיו פעם בתוך גוויה יש רבות שעיקר בריאתן „רוחנית" או „שדית": מהן פֶרסוניפיקאציות של גילויים שונים של המציאות, של תהליכים טבעיים או תופעות מטאורולוגיות, של מחלות (מחלת־הכפיה!), ומהן — של תקוותיו, חזונו והזייתו ופחדיו של האדם. רוחות כאלו מתחלקות למלאכים ולמזיקין; כת מדבר־יהודה, למשל, הבדילה בין „רוח בליעל" והרוחות של „גורל־אל", שבראשם עומד מיכאל המלאך, וכן מַבחינה גם המסורת האיסלאמית בין ג'נים טובים ורעים (ע"ע ג'ן). — 6) כנגד הדֶמוניזאציה של כוחות טבעיים ופסיכיים, ובעקבותיה ההאלָהָה של כוחות דמוניים, מצוי גם התהליך ההפוך: אלים עתיקים יורדים מדרגתם והופכים לדמונים. בהתפתחותה של דת מונותֶאיסטית יש שהיא „מעכלת" את האלים המרובים שהיא מוצאת לפניה — ע"י השפלתם לדרגת משרתים (מלאכים), טובים וגם מזיקים (מלאכי־חבלה), או למזיקין ממש (מלאכים שנפלו). לפי מידת הדואַליזם (ע"ע), הנסבלת בתוך מסגרתה של דת מסויימת, נקבע, אם מלאכי־חבלה אינם אלא שלוחיו הישירים של האל (השווה השטן בספר איוב!), או שהם נציגים של עקרון מנוגד לאלוהים. בדת זַרתושתרא הפכו כל האלים העתיקים לשדים, בני הפמליה של אַנגרה־מַניו, אֵל החושך והרע, וגם הנצרות הקדומה לא הסתפקה במיתוס על נפילת המלאכים, אלא צירפה להם גם את כל אלילי הפַגניזם הקלאסי. הדמ' הנוצרית, שנודעה לה חשיבות יתרה בתולדות התרבות האירופית, הכירה במלכות־שדים הייֶראַרכית ומאורגנת בפיקודו של השטן, מייצג ההתנגדות לאלוהים ומקור הרע, ובסוכניה ועושי־דברה האנושיים — המכשפים והמכשפות (ע"ע כשוף). גם זרמים מסויימים בקבלה פיתחו מערכת דמונית־שלילית, המקבילה והמנוגדת לעולם האלוהי — ה„סטרא־אחרא" (ע"ע). — 7) רוחות־מזיקין עלולות גם לפלוש לתוך האדם ולשלוט עליו מבפנים, עד ששוב אינו נתון ברשות עצמו — „כפאו שד". הברית החדשה מרבה לספר על כוחו של ישו בגירוש שדים מגוף בני־אדם (השו' לוקאס ח', כ"ז, ועוד). בקבלה המאוחרת נכנסים באדם לא שדים, אלא — מתוך שינוי משמעותי של מוטיו קבלי ידוע בדבר „עיבור־נשמות" — נשמות־מתים שלא באו על תיקונן (ע"ע דבוק). לא רק הכפיה הפסיכופאתולוגית אלא גם הכפיה או הדחיפה הפנימית לדבר־עבירה ניתנת להיתפס באספקלריה של הדמ': היצר־הרע הופך ממושג פסיכולוגי למושג דמונולוגי; הנסיון לעבירה בא מצד ה„סטרא אחרא". אפילו מאמר חז"ל, ש„אין אדם עובר עברה אלא א"כ נכנסה בו רוח־שטות" (סוטה ג', ע"א), המביע דעה מוסרית (סוקראטית), מנוסח בניב השאול מהדמ'. כל האספקטים השליליים של החטא, הקיטרוג וההרס התאחדו במשוואה: „הוא שטן, הוא יֵצר־הרע, הוא מלאך־המוות" (ב"ב ט"ז, ע"א).

היחס לדֶמונים שונה לפי המקום, הזמן, טיפוס־החברה וסוג הדמונים. יש רוחות טובות ועוזרות, שאינן דורשות אלא פולחן או מתנות. חשובה יותר בעיית ההתנהגות כלפי רוחות רעות. דרך נפוצה מאד היא הריצוי, אך יש גם אמצעים פולחניים וטקסיים מיוחדים לשם מניעת נזק מצד הרוחות (קמיעות) או לשם הרחקתן וגירושן מתחום־מושבו של האדם. יש שהאדם משתמש באמצעי־כפיה מאגיים גם לשם כפיית הרוחות לשירותו (למשל בסיפורי אלף לילה ולילה; שמות־הקודש בקבלה וכו'). סיפורים על

השבעת רוחות וגירושי דיבוק מרובים בפולקלור היהודי. מעמד דתי רשמי ומוכר נודע ל„גירוש ע״י הַשְׁבָּעָה" (exorcismus) בכנסיה הקאתולית. לפי האוואנגליון (מארקוס ט״ז, י״ז) מסר ישו את כוחו ורשותו על הדֶמונים לשליחים ועי״כ לכנסיה. כוח זה נתפס כאחד מגילויי יכלתו של המשיח להכניע את מלכות־השטן. הכנעתה של מלכות זו גם בדרך ההשבעה (במקום שמופיעה פעילות שדית) היא אחת מכלי־הזַיִן של הכנסיה הלוחמת. הכוהן, העורך את ההשבעה, מְצַווה לשד, בשם ישו הנוצרי, לעזוב אדם או אוביקט מסויים ולא להציק לו עוד. נוסח הexorcismus מודפס בדרך־כלל בסידורי־התפילה של הכמרים.

אפשרות אחרת של התייחסות לדמונים היא כריתת ברית אתם לעָבדם תמורת טובת־הנאה בעולם הזה (עושר, שלטון, כוח להזיק וכו׳). המוטיו ידוע בעיקר מהסיפור על פאוסט (ע״ע), אולם הדבר נחשב לאפשרות מציאותית, ביחוד בשלהי יה״ב ותחילת העת החדשה. בעיקר נחשדו נשים (מ כ ש־ פ ו ת) על ברית־זנונים עם השטן, שממנו גם למדו לגרום מחלות ונזקים. יותר ממיליון בני־אדם נשרפו באשמת „כי־שוף" בין המאה ה14 ל18, מיעוטם ע״י האינקוויזיציה הקאתולית ורובם ע״י הרשויות הפרוטסטאנטיות במאות ה16—17.

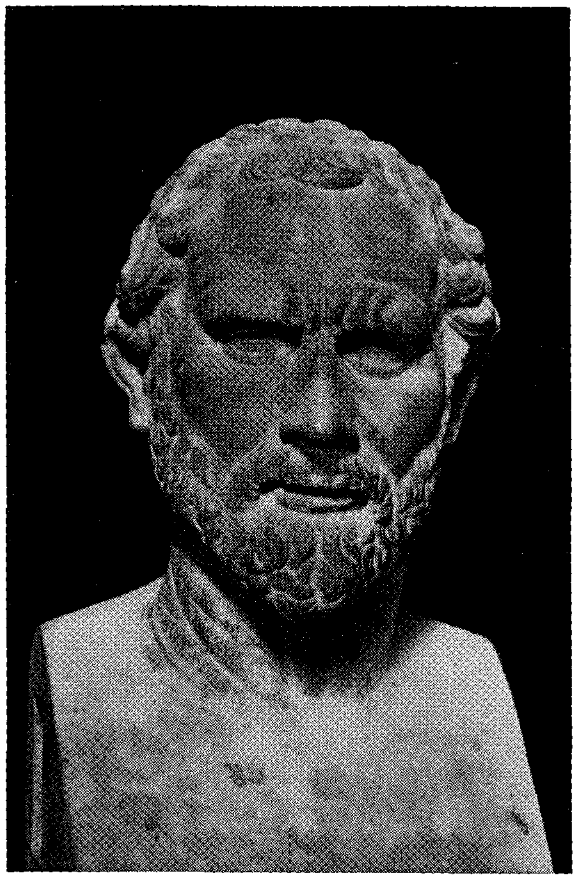
משמעות חדשה, שעיקרה פסיכולוגית, נתייחדה למושג הוותיק של הדֶמונים בספרות ובחשיבה המודרנית. הדמוני (או ה ד מ ו נ י ו ת) נתפס כאן ככוח פורץ לתוך הקוסמוס האנושי ומערער את סדרי־הווייתו. רוח זו מתגלה בדינא־מיקה אדירה, שאין לה מעצורים, וההולכת בדרכה ללא התחשבות בצרכים או בערכים אחרים; משום כך היא הורסת בסופה יותר משהיא בונה. הדמוני הוא, איפוא, מבנה פנימי מיוחד של כוחות הבלתי־מודע, המאורגנים באופן שהם פורצים ודוחפים את האדם לפעולות והֶשגים שהם למעלה מהרגיל, וגם נותנים לו השפעה ושליטה מיוחדת במינה על אחרים. אדם כזה, ההולך את דרכו בעָצמה גור־לית, כשהאחרים נכנעים לפניו מתוך ציות פנימי מסתורי, נקרא „אישיות דמונית". גֶתֶה, הראשון שהשתמש במונח זה במשמעות המודרנית, ייחס מידה זו לנאפוליון ולבַּירון; בדורנו משתמשים בו לתיאור אישיותו של היטלר. ברור, שבקשר זה אין לדבר על „דֶמונים" אישיים, אלא על „הדמוני" סתם.

על הדמ׳ ב י ה ד ו ת ובפולקלור היהודי ע״ע אשמדאי; דבוק; מזיקין; סטרא אחרא; קבלה; שדים ורוחות; שטן.

D. Defoe, *The Political History of the Devil*, 1726; G. C. Horst, *Daemonomagie*, I–II, 1818; id: *Zauberbibliothek*, I–VI, 1821—1826; J. Grimm, *Deutsche Mythologie*, 1835, 1875–78⁴; J. Görres, *Christliche Mystik*, III. IV, 1836/42; G. Roskoff, *Gesch. d. Teufels*, I–II, 1869; E. B. Tylor, *Primitive Culture*, 1871; M. D. Conway, *Demonology and Devil-lore*, I–II, 1879; W. G. Soldan–H. Heppe–M. Bauer, *Gesch. d. Hexenprozesse*, I–II, 1912, 1938²; W. Schneider, *Der neuere Geisterglaube*, 1913³; P. Volz, *Das Dämonische in Jahve*, 1924; P. Tillich, *Das Dämonische*, 1926; J. Bernhart, *Mystik, Magie u. Dämonie*, 1927; id., *Chaos u. Dämonie*, 1950; H. Kaupel, *Die Dämonen im AT*, 1930; J. A. MacCulloch, *Mediaeval Faith and Fable*, 1932; E. Reisner, *Der Dämon u. sein Bild*, 1947; M. Nilson, *Gesch. d. griech. Religion*, I–II, 1941, 1950; B. Reicke, *The Disobedient Spirits and Christian Baptism*, 1946; E. v. Petersdorff, *Dämonologie*, I–II, 1953; G. van der Leeuw, *Phänomenologie d. Religion*, 1953³.

צ. ו.

דֶמוֹסְתֶנֶס — Δημοσθένης — (384—322 לפסה״נ), נואם ומדינאי אתונאי. דמ׳ היה בן אתונאי אמיד, בעל בית־מלאכה לנשק; כבן שבע נתייתם מאביו. בהגיעו לגיל הבגרות האשים את האֶפיטרופסים שמונו ע״י אביו במעילה בירושתו, ובקשר עם בירור המשפט הזה נשא את נאומיו הראשונים (363—362). דמ׳ למד רֶטוריקה מאיסַיאוס (ע״ע), ויש אומרים — גם מקאליסטראטוס. הוא היה למורה לרטו־ריקה וכותב נאומים משפטיים (לוגוגראפוס), בתקופה הרא־שונה — במשפטים אזרחיים. נאומים אלה, הנוגעים לבעיות משפטיות שונות — תביעות בענייני ירושה, תביעת פיצויים בעד השחתת קרקע, האשמה על תקיפה גופנית, תביעת פיצויים הנובעת מהחכרת מכְרה, תביעה נגד שלילת האז־רחות — כבר מוכיחים את כשרונותיו כעורך־דין וכנואם. מ355 ואילך התחיל דמ׳ לנצל את כשרונותיו כנואם בתחום הפוליטי, הן באספות־העם והן במשפטים פוליטיים. נאומיו הראשונים מסוג זה כללו בעיקר ביקורת מדיניותה הכלכלית והכספית של הממשלה; אולם אח״כ נעשו בעיות מדיניות החוץ והבטחון של אתונה מרכז דיוניו. לבעיות הבראתה הפנימית של אתונה והחזרת עמדתה האימפריאלית כמנהיגת יוון אחרי החלשתה במלחמה עם בעלי בריתה (357—355) מוקדשים הנאומים הראשונים שנשא דמ׳ באסיפות־העם. בנאומו „על הסימוריות" (354/3) הציע חלוקה חדשה של נטל התרומות הכספיות, הנדרשות מן האזרחים להחזקת הצי האתונאי. בנאום „למען בני־מֶגאלופוליס" (353/2) תמך בבקשת עיר זו לעזרה בסכסוכה עם ספַרטה; בנאומו „למען בני־רודוס" (351) דרש את התערבות אתונה למען החזרת

דמוסתנס פסל הלניסטי־רומי
(המוזיאון הקאפיטוליני, רומא)

המשטר הדמוקראטי באי. דמ׳ לא זכה לתמיכה בהצעותיו אלה, מאחר שהיו מנוגדות למדיניות אי־ההתערבות והשלום של אֶובולוס (ע״ע). אך ההתפתחות ההיסטורית הוכיחה, כי אמנם צדק דמ׳ בדרישותיו שהעלה בשלושת נאומיו הפולי־טיים הראשונים.

כבר בתקופה זו רמז דמ׳ לסכנה המאיימת מצפון — מצד מוקדון. פעילותו העיקרית, שהנציחה את שמו, — הן כנואם והן כמדינאי — קשורה במאבק נגד פיליפּוס (ע״ע) המוק־דוני, וגדולתו של דמ׳ היא לא רק בהכרת הסכנה, אלא בהעמדתה כמאבק אידֵאולוגי בין שתי שיטות פוליטיות מנוגדות. במשך המלחמה הזאת עבר דמ׳ מן האופוזיציה לשיתוף פעולה עם המפלגה של אֶובולוס ופוקיון (ע״ע), לבסוף נטל לידיו את הנהגת המדינה.

בנאום הראשון „נגד פיליפּוס" (351) ובשלושת „הנאומים האולינתיים" (349/8) דרש דמ׳ לא רק שיגור צבא נגד פיליפּוס, אלא בראש וראשונה הקמת צי וצבא קבועים ומוכנים לכל מצב. לשם כך דרש להעביר כל הכנסות המדי־נה לקופת־המלחמה ולא ל„קופת־ההצגות" — כפי שנהוג היה עד אז. גם הפעם לא הצליח דמ׳ לשכנע את האתונאים; העזרה הצבאית שנשלחה לאולינתוס (ע״ע) באיחור־זמן לא הצילה את העיר, וכן נדחתה הצעת התיקונים בהנהלת כספי־המדינה.

אך נפילת אולינתוס גרמה לשינוי בהלך־הרוחות. ביזמתו של אֶובולוס נעשה נסיון להקים ברית נגד פיליפּוס. דמ׳ שיתף פעולה בנסיון זה ולקח חלק במשלחת לפֶּלוֹפּוֹנֶסוֹס. כן השתתף אח״כ בשתי המשלחות הראשונות לשם ניהול מו״מ עם פיליפּוס, שנסתיים בכריתת שלום־פילוקראטֵס (346). על אף התנגדותו לצורת ניהול המו״מ בשלבו האחרון ולהשתלטותו של פיליפּוס על יוון התיכונה (פוקיס) ועל ברית־האַמפיקטיונים, יעץ דמ׳ בנאומו „על השלום" (346) לשמור על ברית־השלום שנכרתה. נימוקיו — שהם גם נימו־קיו לשיתוף הפעולה עם אֶובולוס — היו, כי אתונה אינה מוכנה למלחמה ומבודדת ביוון; המלחמה עלולה להפך למלחמת־קודש של ברית האַמפיקטיונים נגדה. מעתה שם לו דמ׳ למטרה להוציא את אתונה מבדידותה ולהעמידה בראש קואליציה כלל־יוונית, לכונן כוח צבאי חזק ולדכא את המפלגה הפרו־מוקדונית באתונה, והשאיפות האלה שימשו נושאים לנאומיו, כגון נאומו „על המשלחת" (343), במשפט שבו האשים את אַיסכינֵס (ע״ע) בבגידה בזמן ניהול המו״מ עם פיליפּוס. דמ׳ הועמד בראש המפלגה הדמוקראטית־הפאטריוטית ונטל לידיו את ההנהגה במלחמה נגד פיליפּוס. הוא עמד מאחורי כל הפעולות המכוונות לבלימת התפש־טותו של פיליפּוס ביוון. בנאום השני ובנאום השלישי „נגד פיליפּוס" (344, 341) ובנאומו „אודות חֶרסוֹנֶסוֹס" (341) דרש את חידושה הגלוי של מלחמה נגד מוקדון; הוא טען, כי פיליפּוס הפר את השלום וכי למעשה כבר קיים מצב מלחמה, וכי אין זאת מלחמתה של אתונה בלבד, אלא מלחמה כלל־יוונית הדורשת איחוד של כל המדינות היוו־ניות. רושם הנאום הזה ביוון כולה היה גדול, ואף פיליפּוס נתן לו ביטוי, באמרו שהוא עצמו היה מצביע בעד דמ׳ ובעד המלחמה אילו היה יווני. ביזמתו של דמ׳ נכרתו בריתות עם רוב מדינות־יוון — ביניהן תֵּבַּי —, ובאתונה עצמה נתקבלו חוקים המסדירים את חלוקת התרומות להקמת הצי והמעבירים את כל עודף ההכנסות לקופת המלחמה. בכַּירוֹנֵיאָה (ע״ע) התייצב צבא הברית היוונית מול צבאו של פיליפּוס (338). מפלתו של הכוח היווני מסמנת את סוף חירותה של יוון.

על אף המפלה הביעו האתונאים את אמונם בדמ׳, בבחרם בו כחבר המועצה לבניין ביצורי־העיר וכמפקח על קופת־ההצגות; הוא גם היה הנואם הראשי בטכס קבורת חללי־הקרב. דמ׳ מנע צעדים מלחמתיים נחפזים מצד אתונה לאחר מותו של פיליפּוס, אך עם הריסת תֵּבַּי ע״י אלכסנדר הגדול ומסעו של זה האחרון לאסיה גברה התסיסה ביוון, ובאתונה נתחדש המאבק נגד המפלגה הפרו־מוקדונית. ב330 הגיע לידי בירור משפט, שבו האשים אַיסכינס את אחד מתומכי דמ׳ על הצעתו להעניק אות־הוקרה לדמ׳ על פעולתו למען המדינה. בהזדמנות זו נשא דמ׳ את נאומו „על הכתר", שבו סקר את מדיניותו האנטי־מוקדונית ואת עקרונותיה. בית־הדין הביע את אמונו בדמ׳ ופסק נגד איסכינס.

קבוצת מדינאים קיצונים באתונה דרשה את חידוש המל־חמה נגד מוקדון בכל מחיר, ואילו דמ׳ התנגד לה. במשך המאבק הפנימי הזה הואשם דמ׳ במעילה ובמקח־שוחד, ומאחר שלא יכול היה לפרוע את הקנס שהוטל עליו, נאלץ לעזוב את אתונה ולצאת לגלות. אולם ב323, אחרי מות אלכסנדר, נתחדשה המלחמה נגד מוקדון, ודמ׳ נקרא לפי חוק מיוחד לחזור לאתונה ולקח חלק פעיל במאבקה. לאחר דיכוי ההתמרדות הועבר באספת־העם באתונה — לפי דרישתו של אנטיפַּטרוֹס (ע״ע) המוקדוני — חוק המטיל עונש־מוות על מנהיגי ההתקוממות. דמ׳, שברח ונרדף ע״י סוכני מוקדון, שם קץ לחייו ע״י בליעת רעל. לאחר ארבעים שנה חזרו בהם האתונאים ולאות־הוקרה למנהיגם הגדול הציבו את פסלו במרכז העיר ואת צאצאיו כיבדו בזכות לארוחת־חינם בבית־הממשלה.

כבר בתקופה העתיקה נחשב דמ׳ ע״י מבקרים ונואמים יווניים ורומיים כגדול נואמיה של יוון. גדולתו יסודה בעיקר בכשרונו למזג צורות רב־גוניות לסיגנון אחיד. שליטתו בשפה והשימוש הנבון באמצעים רטוריים הבטיחו את שטף הנאום והגבירו את הרגשת הספונטאניות שבו, בלי לעשות כל רושם של מאמץ מכוון מצד הנואם. דמ׳ ניגש לעניין העומד לדיון גישה ישירה ודחה כל דבר אשר לא שימש את מטרתו. אך יחד עם זאת ידע להחיות את נאומיו ע״י תיאורים רעננים, הלקוחים במישרים מן החיים, וע״י דוגמות בולטות מן העבר ההיסטורי. אע״פ שנאומיו היו מכוונים למטרה העיקרית — לשכנע את הקהל —, לא שכח דמ׳ מעולם את תפקידו הגדול כמדינאי — הוא חינוך העם. נאומיו משמשים גם מקור היסטורי בעל חשיבות ממדרגה ראשונה, ויש למצוא בהם תמונה מעניינת ונאמנה של החברה האתונאית בת זמנו.

ההוצאות העיקריות של נאומי דמ׳ הן: F. Blass, I—III, 1885—1889; S. H. Butcher — W. Rennie, I—IV, 1903; K. Fuhr — J. Sykutris, I—III, 1914—1937.

לעברית תורגמו שלושת הנאומים האולינתיים (על־ידי א. א. הלוי), 1945.

S. H. Butcher, *D.*, 1881; A. Westermann, *Ausgewählte Reden d. D.*, 1883; H. Weil, *Plaidoyers politiques de D.*. I-II, 1883; id., *Harangues de D.*, 1886; A. Schaeffer, *D. u. seine Zeit*, 1885; S. Preuss, *Index in Demosthenem*, 1892; R. C. Jebb, *Selections from Attic Orators*, 1893; F. Blass, *Die attische Beredsamkeit*, III, 1893; J. E. Sandys - F. A. Paley, *Select Private Orations*, 1910[4]; A. W.

Pickard-Cambridge, *D. and the Last Days of Greek Freedom*, 1914; E. Drerup, *Aus e. Advokatenrepublik*, 1916; id., *D. im Urteil d. Altertums*, 1923; G. Clemenceau, *D.*, 1926; P. Cloché, *D. et la fin de la démocratie athénienne*, 1937; W. Jaeger, *D.: d. Staatsmann u. sein Werden*, 1939; G. Ronnet, *Étude sur le style de D.*, 1951; A. H. M. Jones, *The Athens of D.*, 1952.

ש. פר.

דמוקרטיה (δημοκρατία), „שלטון־העם". מונח זה מעולמה של המציאות החברתית־מדינית שימש — ומוסיף לשמש — לציון דברים רבים, אף שונים זה מזה, ואפילו מנוגדים זה לזה, בפיהם של הטוענים להגשמת הדמ' למעשה, וכן בדברי חוקרים והיסטוריונים, סוציולוגים ומשפטנים, אידיאולוגים ומתכנני תכניות חברתיות ומדיניות. לא זו בלבד שלדמ' ניתנו הגדרות שונות, ואפילו סותרות זו את זו, אלא שהמשתמשים באותם מונחים עצמם להגדרתה מתכוונים לעתים קרובות למשמעויות שונות של המונחים הללו. כל הגדרה מן ההגדרות המרובות של הדמ' מבטאה על־כרחה השקפה מסויימת, ועפ"ר גם דעה או שיפוט על הדמ', והמשמעויות הרבות והשונות המוכנסות במושג זה משקפות עפ"ר מגמות שונות וסולמי־ערכים שונים.

נעשו נסיונות רבים למצוא ולהגדיר את הצד השווה שבכל התפיסות של הדמ' ולהגיע עי"כ להכרת המושג היסודי והכולל שלה. אולם ספק הוא, אם נסיונות אלה הביאו לידי מסקנות המתקבלות על דעת הכל. רווחת מאד הגירסה, שחברה (או מדינה) דמוקראטית מורכבת מחברים (אזרחים) שווים וחפשיים, שכולם רשאים ליטול חלק בממשל, ושלטונה כפוף להכרעת רצון הרוב. ניסוח זה — הסתום מרובה בו מן המפורש; לשון אחרת — אין לו משמעות מציאותית מסויימת אלא על רקע של פרשנות, שאינה מוסכמת ע"י הכל: מי מבני־אדם החיים במסגרת שלטונית נתונה מוכרים כמשתייכים לחבר האזרחים השווים והחפשיים, ז"א — ממי מורכב „העם" נושא השלטון? על שאלה זו ניתנו בהיסטוריה תשובות שונות ע"י חברות ומשטרים המוחזקים כולם דמוקראטיים, ובעולם העיון — תשובות שונות מפי הדוגלים בדמ'. יתר על כן: השווים — במה הם שווים? החפשיים — ממה הם חפשיים, או חפשיים לעשות מה? מה חלקו של כל אחד בממשל? היש גבול לזכות ההכרעה של הרוב נגד המיעוט, ואם ישנו — מהו? מהי הדרך שבה רצון הרוב מובא לידי ביטוי? — משמעות ברורה יותר יש בהעמדת עיקרה של הדמ' על אפשרות חוקית ומעשית להחלפת השליטים ע"י הנשלטים, אלא שגם כאן המונחים צריכים פירוש — מהן האפשרויות שהחוק קובע להחלפה זו?

מושג הדמ' זוכה להבהרה מסויימת כאנטיתזה למושג האריסטוקרטיה (ע"ע) — שלטון של חוג, שכבה או מעמד של אצילים על המון העם, וכן כלולה במושג הדמ' הסתייגות ממשטרים כגון פלוטוקראטיה או טימוקראטיה — שלטון העשירים על העניים, או תאוקראטיה — שלטון הכמורה על העם, או גם ביורוקראטיה — שלטון הפקידות על העם. מבחינה פורמאלית מוגדרת הדמ' כשלטון „העם" (δῆμος) — באחד משני מובנים: (1) „העם" ככינוי לחלק מסויים של החברה, חלק שאינו נכלל לא באצולה, לא במעמד העשירים, לא בכמורה ולא בפקידות; או (2) „העם" ככינוי לכלל האוכלוסיה, שממנה מורכבת החברה על כל חלקיה ומעמדותיה. לפי תפיסה אחת, המיוצגת על־ידי מושגי ה„־קראטיות" האחרות וגם ע"י מושג הדמ' לפי הגירסה (1), החברה מחולקת תמיד לשתי קבוצות, שליטים ונשלטים, אלא שבמקרה של האריסטוקראטיה, הפלוטוקראטיה וכו' השליטים מיוצגים ע"י קבוצת מיעוט (אוליגרכיה [ע"ע]): בעלי־יחוס רודים בפשוטי־המוצא, או בעלי־הון — בעניים, או ממלאי תפקידים מקצועיים — בהדיוטות, או גם בעלי אמצעי־הייצור (בורגנים) — בפרולטארים; ואילו הדמ' עושה לשליטים קבוצה שהיא הרוב — „העם הפשוט", הרודה במיוחסים, בעשירים ובחבריהם, וגם היא עלולה לשלול מן הנשלטים את זכות השיתוף בשלטון ולפעמים גם זכויות אחרות. זהו מושג הדמ', למשל, בכתבי אפלטון ואריסטו. דמ' זו אף אינה ערובה לכך, שהשלטון יימצא בידי אותו החלק של החברה המהווה רוב באוכלוסיה, כי כשם שהקבוצה השלטת בדמ' מסייגת את עצמה מן המיוחסים, העשירים וכו' — יכולה היא להוציא ממסגרתה גם המוני „זרים", גרים, עבדים וכו', וכל קבוצה אחרת שהיא למורת־רוחה. דמ' לגבי חלק אחד מן האוכלוסיה יכולה להיות רודנות לגבי חלק אחר ממנה — תופעה המצויה בדמ" של העולם העתיק (ר' להלן), ובתקופתנו שם הדמ' נקרא גם על רודנות טוטאליטארית — במה שמכונה „הדמ' העממית".

לפי גירסה (2) אין ה„דמוס" חלק — ולו גם חלק גדול ביותר — של החברה, שיכול לשלוט בחלק אחר מחלקיה, אלא הוא „העם כולו", „כל אדם השייך לחברה", וממילא אין כאן חלוקה של האוכלוסיה לקבוצה שלטת ולקבוצה נשלטת, אלא יש כאן קבוצה אחת בלבד, שבה אין שום אדם מוגדר מלכתחילה כמשתייך לשליטים או לנשלטים: כל אדם מוחזק זכאי לשלטון לא פחות מכל חבריו, אך גם לא יותר מהם. זהו חזון הדמ' החדישה, הנבדלת בכך הבדל עקרוני מן הדמ' העתיקה.

י. ל.

הדמ' בעולם העתיק. (1) יוון. הגרעין שממנו התפתח המשטר הדמוקראטי ביוון היה אסיפת־העם של כל הגברים נושאי־הנשק, אשר היתה חלק בלתי־נפרד מן המשטר הפוליטי של שבטי יוון הקדומה. משהתפתחו ביוון חיי־העיר, שהפכו עד מהרה לחיי עיר־מדינה, החלה התפתחות לקראת המשטר הדמוקראטי. דרך ההתפתחות הרגילה של ערים־מדינות יווניות היתה, אחרי ביטול המלוכה: האריסטוקראטיה — הטימוקראטיה — ולבסוף המשטר הדמוקראטי; הטירניה (ע"ע) שימשה לעתים שלב־מעבר אל הדמ'.

לראשונה מוצאים אנו דמ' בכיוס, בשלהי המאה ה7 ותחילת המאה ה6 לפסה"נ. במאות ה6—5 לפסה"נ הגיעו רוב מדינות יוון עצמה ופזורי היוונים במזרח (אסיה הקטנה) ובמערב (סיקיליה ודרום־איטליה) לידי משטר דמוקראטי. המדינות הדמוקראטיות החשובות בעולם היווני באותה תקופה היו — נוסף על אתונה (ר' להלן) — אליס, ארגוס, סיראקוסי, רודוס.

המלחמה בין הברית האתונאית ובין הברית הלאקדימונית, בראשות ספארטה, היה בה משום התנגשות בין המשטר הדמוקראטי והמשטר האוליגארכי. נצחונה של ספארטה במלחמה הפלופונסית הביא לידי ירידת הדמ' בכמה מערי יוון. ברם, משנתבססה הדמ' האתונאית מחדש, בתחילת המאה ה4 לפסה"נ, הפכה הדמ' למשטר המקובל ביותר בערי יוון. — היו הרבה ערים־מדינות, שתולדות משטריהן לא התאימו לסכמה התפתחותית זו; ספארטה, למשל, וכן ערי הדורים בכרתים, לא הגיעו לדמ' עד חיסול עצמאותן, ואילו בכמה מרכזים חשובים, כגון סיראקוסי, חזרה והתמוטטה

הדמ׳ במאה ה4 לפסה״נ ופינתה את מקומה לטיראניה שניה.

אלכסנדר מוקדון (ע״ע) ביטל בערי אסיה הקטנה את הטיראניות, שנתמכו ע״י פרס, והעלה במקומן משטרים דמוקראטיים, ובמשך התקופה ההֶלֶניסטית נזדהתה להלכה בעיני היוונים חירות פנימית בחיי העיר־המדינה עם הדמ׳. ברם, למעשה היה עיקר ההשפעה נתון בערים היווניות בתקופה ההלניסטית בידי המעמדות האמידים.

מן המאה ה3 לפסה״נ ואילך בא העולם היווני תחת שלטונה של רומא, וזו תמכה בשלטונם של בעלי־היכולת בערים היווניות שבתחום מרותה. מועצות־הערים נדמו אט־אט לסֶנאט הרומי, והחברות בהן נצטמצמה בבעלי־רכוש ונקבעה למשך חייו של חבר־המועצה. בכך פסה למעשה הדמ׳ מן הערים היווניות, אע״פ שלפעמים הוסיפו עוד להיזקק לשם זה.

מ ו ס ד ו ת ה ד מ׳ ה י ו ו נ י ת בתקופת פריחתו הגדולה של המשטר הדמוקראטי במאות ה5—4 לפסה״נ הגיעו לידי התפתחות למופת באתונה (ע״ע), שהיתה נקודת־המוקד של הדמ׳ היוונית. בסיסה של הדמ׳ האתונאית היתה אסיפת־העם (ע״ע אֶקְלֶסיה) כגוף הריבוני במדינה, מקור כל סמכות מדינית ומינהלית. עם חברי אסיפת־העם נמנו כל הגברים האתונאים, ממוצא חפשי, מבני 18 שנה ומעלה; לנשים, לזרים — גם אם היו תושבים קבועים באתונה —, ואין צריך לומר לעבדים, לא היה חלק באסיפה. האֶקְלֶסיה היתה מתכנסת 40 פעם בשנה, והיא היתה בעלת הסמכות הבלעדית לבחירת כל בעלי הכהונות המדיניות והצבאיות החשובות, שהיו נתונים למרותה ולפיקוחה המתמידים; להכרזת מלחמה ולעשיית שלום ולאישור כל תכנית צבאית של מפַקדי־הצבא; לקביעת תקציב־המדינה ולהטלת מסים על אזרחי אתונה; לחקיקת חוקים.

ה מ ו ע צ ה (ע״ע בולֵי) שימשה כעין ועדה מתמדת של אסיפת־העם, וכן היתה הגוף המבצע הראשי במדינה. היא היתה מורכבת מ500 נציגים של 10 השבטים האתונאים, 50 איש לכל שבט, ובתוך נציגות־השבט מיוצג היה כל דֶמוס (כפר או שכונה) בהתאם לגודל אוכלוסייתו. כל אזרח, מבן 30 ומעלה, יכול היה להציע את מועמדותו, ומתוך כלל המועמדים נקבעו חברי המועצה למשך שנה אחת על־ידי ה ט ל ת ג ו ר ל.

ענייני שיפוט היו נתונים באתונה הדמוקראטית בדרך־כלל לא בידי שופטים מקצועיים קבועים, אלא בידי ב ת י ־ ד י ן ע מ מ י י ם — ציבור של 6,000 אזרחים, שמהם הורכבו 10 בתי־דין (500 שופטים ו100 סגנים בכל בי״ד), ואלה נתחלקו לפי סוגי המשפטים. כל אזרח בן 30 ומעלה יכול היה לכהן כשופט במשך שנה וקיבל תשלום קטן בעד מילוי תפקידו. רק ענייני רצח והריגה מזה וענייניים אזרחיים פעוטים מזה לא באו בפני בתי־הדין העממיים: הראשונים נידונו על־ידי 5 בתי־משפט בעלי אופי דתי, ביניהם האַרֵאו־פַּגוס (ע״ע), והאחרונים בפני בתי־דין של בוררות.

סדרי קביעת נ ו ש א י ־ ה מ ש ר ו ת, שתפקידיהם היו בשטח הביצוע, היו מושתתים על העקרון, כי יש לתת לכל אזרח את האפשרות לכהן בכל המשרות המדיניות, לרַבּות החשובות והמכובדות שבהן. רוב הכהונות נקבעו ע״י הטלת גורל; לפקיד ניתן פיצוי כספי בעד השירות, אולם זמן כהונתו הוגבל לשנה אחת, וברוב המשרות מותר היה לכהן פעם אחת בלבד. רק משרות מעטות, שהיו טעונות הכשרה מקצועית מיוחדת, נקבעו על־ידי בחירה אישית באסיפת־העם; הסטראטגים, ראשי הצבא והצי, היו החשובים שבפקידים הנבחרים, ולגביהם הותרה בחירה חוזרת. ברם, הפקידים הנבחרים נתונים היו לפיקוחן הקפדני של המועצה והאסיפה בזמן כהונתם, וכתום שירותם חייבים היו למסור דו״ח כספי ומדיני־כללי בפני ועדת־חקירה מיוחדת.

ה ה ל כ ה ש ל ה ד מ׳ ה י ו ו נ י ת. עקרון המבנה של מוסדות השלטון המדיני באתונה היה זה של דמ׳ י ש י ר ה, שבה נתונה ההכרעה בכל ענייני המדינה ב א ו פ ן י ש י ר בידי העם באסיפתו: האזרח יכול היה להפעיל את סמכותו הריבונית רק ע״י השתתפות אישית בקבלת ההחלטות. אמנם הדמ׳ האתונאית הכירה גם את שיטת הייצוג (ע״ע בולֵי, ור׳ לעיל), אך השתמשה בה כבשיטת־עזר בלבד. עקרון פעולת אסיפת־העם היה הכרעת ה ר ו ב. „על שום שמשטרנו נתון לא בידי מועטים, אלא בידי הרוב, הוא נקרא דמוקראטיה״ (פֶּריקלס, לפי תוקידידס, היסטוריה, ב׳, 37). שלטון הרוב מותנה באפשרות של מתן ביטוי לדעת הרוב; לפיכך היה ח ו פ ש ־ ה ד י ב ו ר (ἰσηγορία) מן האידיאלים המרכזיים של הדמ׳ האתונאית. לכל אזרח ואזרח היתה הזכות להופיע בפני אסיפת־העם, להציע הצעות־חוק והצעות־פעולה, להגן עליהן ולהשיג על כל דעה והצעה של הזולת. שום הגבלה של חופש־הדיבור בעל־פה או בכתב לא נודעה בדמ׳ האתונאית. חופש זה לא היה אלא חלק ממושג כולל יותר, והוא ח ו פ ש ־ ה פ ר ט. מושג זה שתי פנים לו בתפיסת הדמ׳ האתונאית: חירות בחיים הפוליטיים והֶעדר כפיה בחיים הפרטיים; „כשם שאנו נוהגים בדרך חירות בחיינו המדיניים, כך אין אנו מקפידים זה על זה במעשי יום־יום״ (פֶּריקלס, שם). עונש המאסר כמעט ולא נודע בדמ׳ האתונאית, וקנס כספי הפך לצורת־העונש המקובלת; חופש־ההתאגדות לא היה מוגבל אלא במידה מועטת; חיי־אדם היו קודש, ופסק דין־מוות יכול היה לצאת רק מלפני העם באסיפתו. — חשובה לא פחות מעצם הזכויות האזרחיות והמדיניות היתה מידת השוויון (ἰσονομία) לגבי הזכויות והחובות של כל אזרחי אתונה: „כל האזרחים שווים הם בפני החוקים בדברים שבין אדם לחברו, וחשיבותו של אדם היא לפי ערכו וכבודו״ (שם).

הדמ׳ היוונית מושתתת היתה על החוק, שניתן לכל האזרחים בשווה ללא כל העדפה של מעמד או מוצא — ומכאן הערצת החוק ושלטון־החוק, שמצאה את ביטויָה הנעלה בדברי סוקראטס („קריטון״ לאפלטון, 50 A ואילך).

אולם במקום שאנו מוצאים גדולתה ושבחה של הדמ׳ האתונאית, אנו מוצאים חולשתה וגנותה. משטר הדמ׳ הישירה, שמסר בידי אסיפה המונית את ההכרעה אפילו בעניינים מינהליים ופיקודיים שוטפים, מנע גם בתחום האזרחי וגם בתחום הצבאי התהוות מנגנון מבצע יעיל, שיפעל מתוך עקביות ושיטתיות ע״פ תכנית קבועה מראש. המדיניות והסטראטגיה כאחת היו ניתנות לתנודות בלתי־פוסקות בהתאם לחילופי הלך־הרוח באסיפת־העם, שבה — וגם בבתי־הדין העממיים — גברה לעתים קרובות דֶמַגוגיה (ע״ע) לא־מרוסנת על השיקול המפוכח. אולם חמורה מזו היתה העובדה, שהסמכות הריבונית הבלתי־מוגבלת, שנטל לעצמו „העם״ כדי להבטיח לעצמו את החופש, היתה לרועץ לחופש. חופש־הפרט באתונה, אשר בו התפאר פֶּריקלס (ר׳ לעיל), היה קיים רק מבחינת אי־תלותו של הפרט בפרטים אחרים, אך הוא נקנה במחיר שיעבודו לכלל. בשימוש במונחים

חדישים ניתן לומר, שהדמ׳ האתונאית העניקה זכויות־אזרח שמקורן בחוק ובמשטר, אך לא הכירה בזכויות־אדם אשר שום החלטה של המדינה והחברה אינה רשאית לפגוע בהן. השלטון הדמוקראטי, שנועד להגן על האזרח מפני הטיראניה האישית והאוליגארכיה, הפך לעתים קרובות לטיראניה — לפעמים שרירותית ואכזרית לא פחות — של הרוב כלפי המיעוט או היחיד. הזילזול בזכויותיו ובמעמדו של היחיד לטובת האינטרסים — הממשיים או המדומים — של הדמ׳ בא לידי ביטוי נמרץ במוסד ה א ו ס ט ר ַ ק י ז ם (ע״ע).

מקורות: הרודוטוס, היסטוריה, ג׳, 80; תוקידידס, היסטוריה, ב׳, 35–46; אריסטו, פוליטיקה; הנ״ל, מדינת האתונאים.

א. פו.

(2) ר ו מ א. בראשית התפתחותה ההיסטורית של הרפובליקה הרומית היה קיים דמיון מסויים בינה ובין ערי־יוון מבחינת האירגון הפוליטי: אף רומא היתה עיר־מדינה דוגמת הפוליס היוונית, אף בה היו קיימות אסיפות־עם, שבפניהן הובאו הצעות־חוקים ובהן נבחרו הפקידים, ואף בה התחלפו הפקידים כל שנה ושנה. אולם האריסטוקראטיה ברומא היתה חזקה לאין שיעור מן האריסטוקראטיה באתונה, והשכילה לשמור על מעמדה־בפועל גם כשוויתרה להלכה על זכויות־יֶתר מדיניות; ודבר זה שימש מעצור בהתפתחות העיר לקראת הדמ׳. ראשי בתי־האבות של האצולה היו מאוחדים במועצת־הזקנים, היא הסֶנַט (ע״ע), ומוסד זה, שמרני לפי טבעו, עמד בראש השלטון ברומא במשך כל זמן הרפובליקה (ולהלכה גם אח״כ). הקאריירה המדינית נשארה פתוחה למעשה — אם כי לא להלכה — בפני בני־האצולה בלבד, ואם עלה בידי אדם ללא יחוס־אבות להגיע למשרות הגבוהות (פרֶטור או קונסול), צויינה עובדה זו כיוצאת מן הכלל, והאדם עצמו סומן כ„אדם חדש" (homo novus). אסיפות־העם, שהיו קיימות ברומא בשתי צורות שונות — לפי „המאות" (קֶנטוריות) ולפי האיזורים (טריבוס) —, לא היה בכוחן לסייע הרבה להתפתחות הדמ׳: החלוקה השרירותית והבלתי־שווה של האזרחים ליחידות־הצבעה אלו רוקנה את יחסי הרוב והמיעוט מכל תוכן ממשי; מלבד זה נמסרו האסיפות לניהול ולהַכוונה בידי הפקידות, ואפילו הרשות לנאום לפני העם נשמרה לפקידים הגבוהים בלבד, ותפקיד העם היה רק לקבל או לדחות את ההצעות שהובאו לפניו.

במאות ה5—4 לפסה״נ התחולל ברומא מאבק קשה בין הפאטריקיים והפלֶביים, ז״א בין האצולה העתיקה ובין הישוב העירוני הרחב, ששאף לשוויון פוליטי עם האצילים. המאבק הזה נסתיים בנצחון הפלביים, אולם הדבר לא גרם להתפתחות הדמ׳: הסמכויות השלטוניות הבלעדיות של הפאטריקיים לא נעשו נחלת העם כולו, אלא רק בני המשפחות העשירות מקרב הפלביים חדרו לסנאט ולמשרות הגבוהות, נקלטו כשווים בקרב האצולה העתיקה והתמזגו עמה למעמד חזק של אצולה פטריקית־פלבית (nobiles), שמעתה ואילך לקחה את רסן השלטון בידיה. אמנם מכשיר אחד חשוב להתפתחותה של דמ׳ נוצר בתקופת המאבק הזה, והיא משרת ה ט ר י ב ו ן (ע״ע); ברם, לאחר שנצטרפו הפלֶביים לאצולה, עברה גם משרה זו לידי האצילים וחדלה להיות מסוכנת לסנאט, ורק במאה ה2, בהופיע האחים הגרַקכים על הזירה הפוליטית, לבשה משרת הטריבון שוב את משמעותה המקורית.

התיקונים של ה ג ר ַ ק ְ כ י ם (ע״ע גרקכוס) באו כנסיון להתגבר על המשבר החברתי הקשה, שעבר על רומא ועל איטליה כולה בעקבות גידול האחוזות הגדולות על חשבון המשקים של האיכרים, נישול האיכרים הזעירים מאדמתם והתהוות המונים של פרולטאריון בעיר רומא. שני האחים השתמשו בזה אחר זה בטריבונאט לשם מלחמה באצולה, וטיבֶריוס גראקכוס אף הכריז, שמותר לעם לפַטר טריבון ממשרתו, אם התנכר לתפקידו: בזה הוכרז העקרון של ריבונות־העם ונעשה נסיון להניח יסוד להתפתחות דמ׳ ברומא. נסיונם של הגראקכים נסתיים בכשלון, מפני שאף הם לא העֵזו לערער את יסודות המשטר הקיים ולא פגעו בעצם קיומו של הסנאט, וגם לא בעקרון שרק אדם אציל ובעל־נכסים רשאי לתפוס משרות במדינה. פעולתם לא הביאה, איפוא, לא לייסוד „מפלגה" דמוקראטית, לא לעיבוד מצע פוליטי דמוקראטי רחב, ואף לא לפיתוח אידיאולוגיה מסויימת. מספר טריבונים נועזים הוסיפו ללכת בדרכי הגראקכים, אבל ללא תכנית ברורה, וכל מאמציהם לחתור תחת שלטון האצולה עלו בתוהו.

במאה ה1 לפסה״נ נמשך המאבק נגד הסנאט. מתנגדי הסנאט קראו לעצמם בשם „עממיים" (populares), ואנו נוטים לפרש את המונח הזה כ„דמוקראטים". ברם, כמעט כל ה„עממיים" האלה היו אף הם אצילים לפי מוצאם, ורק מעטים מהם דאגו בכֵנות לצרכי־העם, ואילו רובם נזקקו לתמיכת העם רק בשעת הבחירות למשרות; אז לא קימצו בהבטחות שהיה בכוחן לקנות את לב העם, כגון חלוקת הקרקעות או חלוקת לחם זול ולחם־חינם לדלת־העם. לעתים נסתמן בתקופה זו פילוג בקרב האצולה עצמה, ומנהיגי האצולה הזעירה והמתמרדת דגלו תכופות בסיסמות בעלות אופי סוציאלי, כגון ביטול החובות, הורדת שער־הריבית והנמכת שכר־הדירה, שיָכלו לספק הן את צרכיהם של האצילים שירדו מנכסיהם והן את צרכי הפרולטאריון העירוני. אולם כל הצעותיהם לא היו אלא אמצעים לצורך־השעה ותו לא. רק תכונה אחת היתה משותפת לכל ה„עממיים", והיא — השנאה לסנאט, אולם התכונה השלילית הזאת לא היה בכוחה לחפות על הֶעדר כל תכנית קונסטרוקטיווית בכיוון של דמוקראטיזאציה אמיתית של המשטר.

בינתיים הביא התהליך ההיסטורי לביטול עצם היסודות, שעליהם היתה הדמ׳ יכולה להתבסס — לביטול המשטר הרפובליקני. משנת 88 לפסה״נ ואילך נמנו כל תושבי איטליה עם אזרחי רומא. לכאורה היתה עובדה זו צריכה לשבור את המסגרת של עיר־מדינה: מאות־אלפים של אזרחים לא היו יכולים להשתתף אישית באסיפות־העם ברומא, ותפקיד האסיפה צריך היה לעבור למוסד רֶפּרֶזנטאטיווי שיהא מייצג את איטליה כולה. אולם המחשבה הפוליטית בעולם היווני־רומי הכירה אך במידה מצומצמת במוסדות רפרזנטאטיוויים, ושום רֶפורמה ברוח זו לא בוצעה. כמקודם הוסיפו אסיפות־העם ברומא להתאסף ולבחור פקידים, אע״פ שברור היה לכל, שהאלפים המעטים—בעיקר מקרב דלת־העם הרומית—שהטריחו את עצמם להופיע באסיפות אלו, אינם מייצגים את העם הרומי בכללותו. בסוף תקופת הרפובליקה פשה הנגע של שיחוד הבוחרים, וחלוקת השוחד נעשתה ללא כל בושה וכמעט בגלוי מטעם האצילים שהופיעו כמועמדים למשרות הגבוהות. הפרולטאריון הרומי לא התקומם נגד האצילים והעשירים, ואף לא ניצל את זכויות־האזרח שלו לניהול מדיניות עצמאית, אלא העדיף למכור את עצמו לכל

המרבה במחיר. אולם גם הסנאט איבד את מעמדו הקודם, כי הפיקוד על הצבא נשמט מבאי־כוחו ועבר לידי ה„אימפֶּראטורים", שניהלו פוליטיקה על דעת עצמם; מקצתם תמכו בסנאט (סולה, פומפיוס), ומקצתם נמנו על ה„עממיים" (מַריוס, יוליוס קיסר). מתוך המאבק הממושך בין הסנאט וה„עממיים" קם והתפתח ברומא כוחו של הצבא, ומפקדיו שמו קץ לאנארכיה הפנימית ברומא והקימו על הריסות הרפובליקה את הבניין החדש של שלטון היחיד, הוא שלטון הקיסרים.

עם הקמת המונארכיה ע״י יוליוס קיסר ואוגוסטוס נחסמו כל הדרכים להתפתחות הדמ׳ ברומא. משרת הטריבון איבדה את ערכה, כשהועברו כל זכויות הטריבון לקיסר. בחירת הפקידים עברה מאסיפת־העם לסנאט ובוצעה בדרך־כלל לפי המלצת הקיסר. אסיפות־העם עוד נתקיימו זמן־מה במשך המאה ה1 לסה״נ (לשם אישור פורמאלי של חוקים), ואח״כ נעלמו לחלוטין. כך ירדה הדמ׳ הרומית מן הפרק יחד עם הריסת המשטר הרפובליקני.

וע״ע יון, היסטוריה; רומא, היסטוריה; אתונה, היסטוריה.

א. צ׳.

W. Willoughby, *Political Theories of the Ancient World*, 1920; G. Busolt–H. Swoboda, *Griech. Staatskunde*, I–II, 1920–1926; N. Menzel, *Das Problem d. D. in d. griech. Staatslehre* (Zs. f. Volkswirtsch. u. Sozialpol., n. F., IV), 1924; T. R. Glover, *D. in the Ancient World*, 1927; G. Glotz, *The Greek City and Its Institutions*, 1929; H. Bogner, *Die verwirklichte D.: Lehren d. Antike*, 1930; B. Knauss, *Staat u. Mensch in Hellas*, 1940; A. H. M. Jones, *Athenian D.*, 1957.

הדמ׳ החדישה. על התפתחות הדמ׳ בעת החדשה ועל צורות הממשל הדמוקראטי ומוסדות המשטר הדמוקראטי בהווה — ר׳ הפרקים „חוקה ומשטר" ו„היסטוריה" בערכים של הארצות השונות.

הדמ׳ החדישה כתופעה חברתית. כסימנה של צורת־ממשל זו אפשר לראות את האפשרות התקינה של החלפת השליטים לעתים מזומנות ע״י הפעלת הנשלטים בדרך של שלום או הסדֵר חוקי (בחירות). משטר דמוקראטי יכול להתקיים הן במדינה שלמה והן בתוך קבוצות חלקיות שונות (רשויות מקומיות, אגודות, איגודים מקצועיים, מפלגות, מועדונים, וכו׳). המשטר הדמוקראטי הוא אחת מצורות־הממשל המצויות במדינות המודֶרניות, ומולו עומדות הדיקטטורה (ע״ע) והטוטַליטריות (ע״ע).

מבחינה סוציולוגית סימני־ההֶכֵּר העיקריים של מדינה דמוקראטית מודרנית הם: א. ריכוזו של השלטון ואחדותו הטריטוריאלית — ביטול כל מעמד מדיני וחברתי מיוחד בשביל מחוזות מסויימים והנהגת אחידות שלטונית ואדמיניסטראטיווית לגבי כל חלקי־המדינה. — ב. פיזורו של הכוח הפוליטי הפוטֶנציאלי בין שכבות רחבות ביותר של האוכלוסיה, וביטול המונופולין של ההשפעה הפוליטית בידי שכבה מסויימת. — ג. הפרדה בין זכויות אזרחיות ומדיניות ובין מעמד חברתי — מתן זכויות פוליטיות יסודיות (כגון זכות־בחירה) לכלל האזרחים, בלי להתחשב בהשתייכותם לשכבה חברתית מסויימת. — ד. הפרדה ניכרת, מבחינת ניהול של ענייני־המדינה, בין החטיבה הפוליטית השלטת — שהיא מתרכזת, בעיקר, במוסדות הפוליטיים הנבחרים: הפארלאמנט, הממשלה וכיו״ב, והיא המכַוונת את המנגנון ומפקחת עליו —, ובין מנגנון הביצוע האדמיניסטראטיווי. — ה. ניהול ענייני־המדינה השוטפים ע״י מנגנונים אדמיניסטראטיוויים־ביורוקראטיים, שאין להם אלא זיקה חלשה אל שכבות חברתיות מסויימות. — ו. הֶעדר שכבה שלטת אחידה ומגובשת, הבטוחה בעמדתה — בתוקף של מסורת, מנהגי־דורות וזכויות מקודשות כלשהן, ובתוקף הזדהות מסָרתית; והתפתחות חוגים ושכבות חברתיות מרובים, המתחרים זה בזה על השלטון. — מכאן — ז. התחרות גלויה או סמויה על השלטון, וכן אפשרות של חוסר־קביעות מסויים בממשל, כאפשרות מוסדית תקינה במבנה המדינה. — ח. התפתחות ניכרת של הקֵף הפעולה הפוליטית הבלתי־אמצעית וחדירתה ההדרגתית לתוך תחומי־חיים רבים — כלכלה, חינוך וכיו״ב.

קיימות כמה בעיות־יסוד, הכרוכות בַיחס שבין המשטר ובין החברה שבה הוא פועל: א. קיום קשרים תקינים, מוסדיים, בין הכוח הפוליטי המפוזר בתוך כל שכבות־האוכלוסיה ובין השליטים: אין השליטים בדמ׳ יכולים לקיים את שלטונם קיום מתמיד ויעיל, בלא שיבטיחו לעצמם לא רק את ה„הסכמה" הסבילה של הנשלטים, אלא גם את זיקתם והזדהותם הפעילה. — ב. מציאת „שביל־זהב" בין היציבות המדינית, הדרושה לכל ממשל ומשטר, ובין האפשרויות הפוטֶנציאליות — ואף הרֵיאליות — של שינוי בלתי פוסק ע״י ההתחרות על השלטון, הנעוצה בעצם טיבה של הדמ׳; לשון אחרת — קביעת כללי־ההתחרות שתָקפם חל על כל המשתתפים בהתחרות על השלטון, ושבעצם קיומם והמשֵכיותם הערובה ליציבותו של הממשל, אע״פ שמזמן לזמן עשוי לחול שינוי בחטיבה השלטת.—ג. הבעיה היסודית של תנאי־הזיקה בין החברה והמדינה. בעיה זו מחריפה בדמ׳ המודרנית בעיקר מתוך העובדה, שמתרחב וגדל הקֵפה של הפעולה הפוליטית, והיא חודרת והולכת לתוך תחומי־חיים נרחבים, מגבירה את התלות ההדדית של החברה והמדינה ונותנת בידי המדינה אפשרויות רחבות ביותר להשתלטות על החברה. מתוך כך עדים אנו במדינות מודרניות למאבק בלתי־פוסק בין החברה, על שכבותיה וחוגיה השונים, ובין המדינה: הראשונה נלחמת על האוטונומיה הפנימית שלה ועל הגבלת פעולותיה של המדינה, ואילו האחרונה שואפת, לפי עצם טיבה, להתפשטות יתירה, לאינטֶנסיפיקאציה גדלה והולכת של הפעולה הפוליטית.

בעיות אלו קיימות בכל מדינה מודרנית ונפתרות באֳפנים שונים בטיפוסים השונים של המדינה, בהתאם לאָפיָה הדמוקראטי או הלא־דמוקראטי.

ההסדרים המוסדיים העיקריים בתחומה של המדינה המודרנית, הם: א. החוקה (קונסטיטוציה); ב. מוסדות־הייצוג; ג. המפלגות; ד. אירגונים וגיבושים ציבוריים שונים, וביניהם מה שקרוי „דעת־הקהל".

א. האופי הדמוקראטי של **חקה** (ע״ע) מתבטא בדרך־כלל במגמתה לקבוע סייגים ברורים לכוחה ולפעולותיה של המדינה, כדי שיהיו הללו כפופים לערכים העליונים של החברה — כפי שמעידות „הצהרות־הזכויות" השונות, הבאות לעתים קרובות לפני הטֶכּסט החוקתי בכמה מן הקונסטיטוציות המודרניות. החוקה הדמוקראטית קובעת כללים לבחירתם ועלייתם של השליטים, כנציגי הנשלטים, ולאחריות המוטלת על הראשונים כלפי האחרונים. משטר הנושא את שם הדמ׳ ואין חוקתו מביעה מגמות אלו, או מביעה מגמות הפוכות — יש לראות כסילוף, ו„הדמ" העממיות" יוכיחו. מסימניה של החוקה הדמוקראטית הפרדת הרשות המשפטית מן הרשויות

האחרות — המבצעת והמחוקקת —, לשם הבטחת עליונותו של החוק גם על בעלי השלטון ועל המחוקקים עצמם. לעומת זה אין הפרדת שתי הרשויות האחרות — הממשלה והפארלאמנט — מתחייבת ממהותו ומעקרונותיו של משטר דמוקראטי, ואין היא נהוגה ברוב המשטרים הדמוקראטיים־פארלאמנטאריים.

ב. מוסדות־הייצוג (פרלמנטים, ע״ע). אפשרות פיטורי הממשלה ע״י בית־המחוקקים הנבחר היא שמהווה את נקודת־המוקד העיקרית של המשטר הדמוקראטי (אין כלל זה חל על אה״ב ורפובליקות אחרות, הנוהגות הפרדה קפדנית של הרשות המבצעת והרשות המחוקקת). אע״פ שמוסדות־הייצוג קיימים באופן פורמאלי גם במשטרים טוטאליטאריים, הרי במשטרים אלה הם ממלאים בעיקר תפקיד סמלי בלבד, והרכבם נקבע לחלוטין על־ידי הממשלה או המפלגה השלטת.

בתקופות קצרות מאד בתולדות הדמ׳ (בעיקר בתקופת הדמ׳ הליבראלית המצומצמת [ר׳ להלן]) התרכז למעשה המאבק על השלטון בקֶרֶב הפארלאמנטים. בתקופות מאוחרות, עם התפתחותה של הדמ׳ ההמונית, הועבר מרכז־הכובד של המאבק הזה למפלגות.

ג. המפלגות (ע״ע). ההבדל המכריע במבנה המפלגות במדינות דמוקראטיות מזה, ובמדינות טוטאליטאריות מזה, הוא שבמשטר הדמוקראטי קיימות תמיד כמה מפלגות, שהן יכולות להתחרות על השלטון התחרות פומבית, ואף להחליף זו את זו בשלטון; ואילו במשטר הטוטאליטארי לא תיתכן התחרות פומבית כזו, ועפ״ר קיימת רק מפלגה אחת, שבידה זכות־מונופולין גמורה על השלטון, ושוב אין שום מפלגה אחרת יכולה להגיע לכלל אפשרות של התארגנות פומבית.

ד. הבדל מכריע בין משטרים דמוקראטיים וטוטאליטאריים מודרניים מתבלט התבלטות ברורה בהתארגנותם של איגודים ציבוריים שונים, של דעת־הקהל (ע״ע), וכיו״ב, ז״א: בהופעתם של זרמים בלתי־מגובשים ובלתי־פורמאליים, שבחלקם צמודים הם אל המפלגות והאירגונים הציבוריים השונים ואף מכוונים על־ידיהם, ובחלקם הם בלתי־תלויים באלה. אותם אירגונים וזרמים קיימים הן במדינות דמוקראטיות והן במדינות טוטאליטאריות, מאחר שהם נעוצים בעצם טיבה ואירגונה של המדינה המודרנית. אך מידת התארגנותם בשני סוגי־מדינות אלה שונה באופן יסודי: במדינות הטוטאליטאריות קיימת הייֶראַרכיה ברורה, פחות או יותר, של אירגונים אלה — הייראַרכיה, הנקבעת ע״י השלטון המרכזי ומכוונת על־ידיו, וזרמי ההשפעה וההַכוונה באים כאן תמיד מלמעלה למטה, מן השלטון אל העם, ולא להפך; ואילו במשטרים דמוקראטיים אין לא הייראַרכיה ברורה של אירגונים ציבוריים ולא הצמדתם השלמה אל הפעולה הפוליטית; קיימת הפעלה הדדית של היָזמה הציבורית בין הציבור מזה והממשלה מזה, ואף אחד מאלה אין לו זכות־מונופולין שלמה עליה.

הטיפוסים העיקריים של משטרים דמוקראטיים מודרניים. (1) הדמ׳ הליבֶּראלית — כפי שהיתה קיימת באירופה בשני השלישים הראשונים של המאה ה19 ובאה״ב עד אחרי מלחמת־העולם I. מסימניו של משטר זה: הגבלת הפעילות הפוליטית לשכבות קטנות למדי, ובעיקר השכבות האריסטוקראטיות והמעמדות הבורגניים; מידה קטנה ביחס של התערבות המדינה בעסקי החברה והכלכלה; פיתוח קטן־ביחס של המנגנונים הביורוקראטיים המדיניים השונים; מידה ניכרת של פיקוח ישיר של בית־הנבחרים על הממשלה והֶעדר גיבוש מלא של קבוצות למפלגות המוניות; קשר ישיר למדי בין הנבחרים ובין איזורי־הבחירות וקהל הבוחרים שלהם.

(2) הדמ׳ ההמונית — אשר התפתחה ברוב ארצות אירופה בסוף המאה ה19, ובאה״ב בעיקר בתקופת כהונתו של פרֶנקלין רוזוולט, בעקבות המהפכה התעשייתית השניה והתפתחותן של תנועות לאומיות וחברתיות שונות. סימני־ההֶכּר של שלב זה הם: הרחבת זכות־הבחירה לכלל האזרחים המבוגרים; השתתפות פוליטית ערה וגדולה של שכבות רחבות; עליית האירגון המפלגתי ההמוני; התעצמותן של המפלגות והמשמעת המפלגתית בתוך בית־הנבחרים, ניתוקו או החלשתו של הקשר הישיר בין הנבחרים והבוחרים והתפתחותו של התיווך המפלגתי ביניהם; התעצמות כוחה המבַצע של הממשלה לעומת בית־הנבחרים, בעיקר בעקבות הנהגת המשמעת המפלגתית; התערבות גדלה והולכת של המדינה בתחומי חיים חברתיים שונים; התפתחותם של מנגנונים ביורוקראטיים ענפים. — שלב זה מתקשר, בתנאים מסויימים, בהתפתחותם של משטרים טוטאליטאריים.

הדמ׳ והמציאות החברתית. המשטרים הדמוקראטיים התפתחו בתקופה מסויימת והתבססו בארצות מסויימות בלבד, שכן התפתחותו וקיומו של משטר דמוקראטי מותנים בתנאים חברתיים מסויימים. התנאי הראשון הוא — שתהא קיימת בתוך ציבור־האזרחים רמת התעניינות מסויימת בענייני־המדינה. נכונות לפעילות פוליטית איננה קיימת בכל המסיבות: היא נעדרת, למשל, כשרמת־חיים נמוכה מצמצמת, מחמת הדאגות של יום־יום, את האופק החברתי והתרבותי של האזרחים, וכן כשהחברה דבקה דבֵקות בלתי־ביקָרתית באורח־חיים מסָרתי, או כשהאזרחים שרויים במצב של חוסר־בטחון, אישי וחברתי, מתמיד, השולל מן האדם אותו „אורך־נשימה" מינימאלי, שהוא הכרחי בשביל התעניינות ופעילות חברתית רחבה. — התנאי השני הוא, שלא יהיו הבדלים וניגודים חברתיים מכריעים בין שכבות וחוגים שונים בתוך החברה. אין הדמ׳ יכולה להתקיים, אם קיימים בתוך החברה הבדלים חריפים ובולטים בין שכבות שונות מבחינת רמת־ההכנסה וחלוקת הכוח הכלכלי. מכאן רופפותם של משטרים דמוקראטיים בארצות קולוניאליות וכיו״ב, וכן משבר הדמ׳ בארצות שבהן נתחדדו הבדלים אלה עד כדי מאבק מתמיד בין השכבות. גם הבדלים יסודיים באורח־החיים של שכבות שונות, ניגודים דתיים ואיזוריים חריפים, המתגבשים בתוך המבנה המוסדי של החברה — אף הם, בדרך־כלל, בעוכרי הדמ׳. הדמ׳ שיגשגה ביותר באותן ארצות, שבהן הושגה אחדות פוליטית לפני התעוררותן של הלאומיות ושל התודעה הלאומית; ואילו בארצות, שבהן קמה הלאומיות תוך התנגדות למסגרת פוליטית מסויימת ותוך ניגודים בין חטיבות או חוגים חברתיים שונים — לא יכלה הדמ׳ להכות שרשים. והוא הדין לגבי הבדלי־חינוך: מציאותן של שכבות שונות, המקיימות מסורות חינוכיות נפרדות ומנוגדות זו לזו, יש בה כדי לרופף את הדמ׳; ודוגמת גרמניה — ובמידת־מה אף צרפת — תוכיח. תנאי יסודי בשביל הדמ׳ הוא היחס הנכון בין אותן חטיבות חברתיות הפועלות והמפעילות בחברה, שלהן נודעות עמדות־בכורה בתוכה — האליטות, שהעיקריות בהן הן: האליטה הפולי־

טית — האליטה האריסטוקראטית המסרתית והאליטות המודרניות הבלתי-תורשתיות; האליטות המקצועיות למיניהן — האדמיניסטראטיוויות והטכניות; האליטה הכלכלית; האליטות האינטלקטואליות למיניהן. בין האליטות השונות שבכל חברה קיימת התחרות ניכרת על הכבוד והעמדה והכוח שבמערכת החברתית, והתחרות זו לובשת בחברה המודרנית צורה חריפה ביותר, משום החילוניות של ערכיה והעדר קני-מידה מסרתיים, ובעקבות כך — העדר סולם-הערכה אחיד, שיקבע את מקומן היחסי של האליטות זו כלפי זו, ויעניק להן מסגרת פורמאלית, ברורה ואחידה. ההתחרות בין האליטות מחזקת את הדמ׳ ע״י יצירת ריבוי של מרכזי-כוח (פלוראליזם חברתי), והיא פועלת את פעולתה התקינה הזאת, כל עוד איננה חורגת ממסגרת של ערכים משותפים מסויימים, שבתוכה ובהתאם לעקרונותיה היא מתנהלת; ערכים משותפים כאלה נקנים בדרך-כלל ע״י חינוך משותף. במקום שהאליטות השונות נעשו זרות זו לזו לחלוטין מחמת דרכי-החינוך השונות שלהן, פורצת התחרות פרועה ביניהן, שהיא מביאה בהכרח לידי התפוררות חברתית, ובסופו של דבר לידי השתלטות מוחלטת של אליטה אחת — בדרך-כלל האליטה הפוליטית — על חברותיה; ומצב זה מחסל, כמובן, את יסודות קיומו של המשטר הדמוקראטי בכללו.

אולם כשם שהבדלים חריפים מדי יש בהם כדי לערער את קיומו של המשטר הדמוקראטי, הרי סכנה רבה לא פחות צפויה לו מהשלטת השוואה גמורה של כל החטיבות. ניוולאציה של הבדלים עד כדי ביטולם הגמור של מרכזי-כוח מאורגנים שונים עשויה לבטל את האפשרות של התחרות על כוח-השלטון בכלל ולהביא לידי ביטול כל אפשרות של השפעת החברה על המדינה. בעקבות ניוולאציה כזו הופכים ההמונים להיות ביד השליטים כחומר ביד היוצר, ואילו תפקידו של משטר דמוקראטי הוא לקיים פיקוח מתמיד ומלא על המנגנון הביורוקראטי-שלטוני. הניוולאציה מביאה גם לידי ביטול גמור של התחרות בין האליטות, באופן שנוצר מחדש (כמו בחברה המסרתית — אך הפעם בצורה כפויה ומאורגנת) סולם-ערכים אחיד וכוח-שלטון אחיד בתוך החברה. אין משטר דמוקראטי יכול להיות יציב בחברה, שכל הכבוד וההערכה והכוח החברתיים מרוכזים בה בידי אליטה אחת, וביחוד בידי האליטה הפוליטית.

דמ׳ בקבוצות קטנות. בעיית החלפת ה„שליטים" (או הנושא, או המטרות השונות) קיימת לא רק בתחום המדינה, אלא גם בתוך קבוצות חלקיות שונות: מפלגות, אגודות מקצועיות, מועדונים וכו׳. בתוך קבוצות חלקיות כאלה — כשהן מתגבשות ומתמידות בקיומן — קיימת נטיה גדולה לאוליגארכיה ולריכוזו והתמדתו של השלטון בידי חבורה קטנה של אנשים, בעיקר בעקבות התמודדות הקבוצה עם קבוצות מתחרות שונות והמונופוליזאציה בידי המנהיגים של עמדות הכרוכות בסמכות למו״מ ובהשפעה כלפי-חוץ ושל אמצעי הקומוניקאציה בתוך הקבוצה עצמה. בדרך-כלל אין הקבוצה מצליחה להתגבר על הנטיה לאוליגארכיה פנימית אלא בתנאים מסויימים, שהחשובים בהם הם: מעמד חברתי וכלכלי בטוח של הקבוצה והעדר ההכרח להלחם עליו כל הזמן; פיזור הקבוצה בשטח לקבוצות-משנה שונות; שכר-עבודה גבוה, אשר אינו נופל משכר-העסקנים; פיתוח של מועדני-משנה וקבוצות-משנה שונות בתוך האגודה. ביסודם דומים תנאים אלה לתנאי-הקיום הכלליים של דמ׳ מדינית; אלא שבגלל אפיים המצומצם יותר של קבוצות וגיבושים חלקיים — וביחוד אלה העוסקים במאבק על עמדות — התפתחותה של דמ׳ פנימית והאפשרות להחליף „שליטים" מצומצמות בהם יותר מאשר בחברות שלמות (וע״ע קבוצה).

ש. נ. א.

הרעיון הדמוקראטי בעת החדשה. המדובר כאן הוא בהתפתחותן — מזמן הרנסנס (ע״ע) ועד ימינו — של הנחות-יסוד, שמצאו את מקומן במשנות דמוקראטיות, ז״א אותן ההנחות שבהסתמך עליהן נחשב המשטר הדמוקראטי כהכרחי וכרצוי; לא ידובר כאן בפרטי המשטרים המגשימים — או המתיימרים להגשים — עקרונות אלה. **כארבעה עקרונות-היסוד** של השקפת-עולם דמוקראטית ניתן להגדיר: זכויות מדיניות שוות של כל האזרחים, תלות השלטונות ברצון העם, החובה להימלך בדעתו של העם וסמכות ההכרעה של הרוב.

גיבושם וביסוסם של עקרונות-היסוד של הדמ׳ בעת החדשה הם חלק של היערכות חדשה של השקפת-עולם, והם מתלווים כסיבה ותולדה גם יחד לעלייתה של המדינה הטריטוריאלית-ריכוזית, לרפורמאציה, לשגשוג המדעים והפילוסופיה הראציונאליסטית, למהפכות בדרכי המסחר, הטכניקה והתעשיה, ולמהפכות המדיניות הגדולות באנגליה, צרפת ורוסיה. בתגובה לתופעות אלה, וכן בייזומן, נסתייעה ההגות המדינית באוצרות המסורת של התקופה הקלאסית ושל יה״ב, גם כשהמטרה והתוצאה היו בחזקת חידוש.

עם גיבושה של **המדינה הריכוזית-טריטוריאלית** נתמלא מושג „העם" משמעות מדינית חדשה. שוב לא היה פירושו המעמדות הנמוכים, כמו בהשקפה הקלאסית (ר׳ לעיל), או מערך קורפוראטיווי, כמו ביה״ב: מסתמנת הדרך אל הקפה שוויונית של כלל-התושבים. מושג הריבונות בא להדגיש את אי-תלותה הגמורה של המדינה כלפי חוץ — בעיקר כלפי מסגרות אוניוורסאליות, כמו הכנסיה הקאתולית — ואת עליונות השלטון המרכזי כלפי פנים. ההתייחסות בין השלטון המרכזי החילוני ובין כלל התושבים החלה להעיב על כל שאר ההתייחסויות המדיניות; החוק וסמכויות השלטון נעשו נובעים ממקור אחד. הלכו ורבו הבחינות שלפיהן יש דיין אחד, ובמרוצת הזמן גם דין אחד, במספר הולך ורב של עניינים לגבי מספר הולך ורב של אנשים.

עירעור משמעותן המקובלת של צורות-האירגון המדיניות הלך בד-בבד עם עירעור משמעותן של צורות-האירגון החברתיות, הכלכליות והדתיות. על רקע זה החלה עולה תפיסה חדשה של מעמדו של היחיד, שגרמה להשקפה המודרנית של הצגת זכות כתנאי לכל חובה חברתית ומדינית. שרשיו הרוחניים של אינדיווידואליזם זה נעוצים הן בשדה החוויה הדתית והן בשדה העיון החפשי.

האינדיווידואליזם בעל הצביון הדתי מקורו בהדגשה — המחודשת ברפורמציה (ע״ע) — של מעמד היחיד כמושא החסד האלוהי, כשהדגשה זו משמשת ציר ההתנגדות לתיווכה המוסדי של הכנסיה הקאתולית. עם התפצל התנועה הפרוטסטאנטית, ובמידה רבה בניגוד לתורות לותר וקאלוין, נתהוו בין **הפוריטנים** (ע״ע) דפוסי הלכה ומעשה, שלהם נודעת חשיבות בהתפתחות הדמ׳ — יותר מחמת המסקנות המדיניות שהוסקו מהם ומחמת הרציפות שזכו לה באנגליה מאשר בזכות הכוונה והמהות שהיו להם מלכתחילה.

בעדות־המאמינים הפוריטאניות־הפרסביטריאניות נתכנסו נאמני הרפורמאציה, שלא באו על סיפוקם עם היווצרותה והתבצרותה של הכנסיה האנגליקנית. במחאתה נגד האירגון ההייראַרכי ועליונות המלך בכנסיה קידשה העדה את עקרונות ההצטרפות החפשית, בחירת זקניה והוויכוח הפנימי. אע"פ שדרשה חופש לשם קיום דעות חבריה, לא עשתה זאת מתוך הכרה בזכות קיומן של אמיתות שונות: סמכותם של כתבי־הקודש מחייבת פירוש אחד, וכל מי שאינו מקבלו — הרי זה חוטא או טועה. אולם מן ההתנצחות של כיתות דתיות בלתי־סובלניות צמחה לסוף הסובלנות, שהוטלה ע"י השלטונות כדי לסתום מעיינות־מריבה שהיו בעוכרי קיום המדינה. מתחילה לא נועד הוויכוח בתוך העדה להניח מקום לגילויי אמיתות ולהתפשרות ביניהן, אלא לחיזוק החברים באמונה: יש מקום לחילופי־דעות, משום שבסופו של דבר אין מקום לחילוקי־דעות. העדה המקורית, שהיתה מורכבת מאנשים, שראו עצמם כעידית שזכתה במאור ומשום כך הצטרפו לעדתם מרצון, התבססה על הסכמת־הכל, ולכן לא הגיעה לצידוק הכפיה. אולם במהרה נתגלה בעֵדה עצמה כוחו של הגינוי המוסרי כלפי הסוטים מכללי התנהגות נוקשים, וכאשר השתלטה התנועה על האירגון המדיני, כגון בז'נֶוה של קַלוִין (ע"ע), או כאשר ראתה סיכויים להצלחתה, כגון בסקוטלנד של ג'ון נוֹכּס (ע"ע), הפך הגינוי המוסרי לכפיה ממש. הכיתות לא הגיעו לביקורת השימוש בכוח־הכפיה אלא בעיקר מתוך היותן במיעוט ומתגוננות מפני מדינה שלא היתה מושתתת על „האמונה הנכונה". כקאתוֹלים בזמנם וברוח התאולוגיה הקאתולית המסרתית, ראו הפוריטאנים באירגון המדיני — בגלל הזדקקותו לכוח־הכפיה — אירגון בעל ערך נחות ותחמו תחום בין דת ומדינה.

גישה זו של הגבלת סמכויות המדינה שימשה נקודת־מוצא לכיתות, כאשר נכנסו למאבק הפוליטי בזמן המהפכה האנגלית ועברו מהתגדרות מפני המדינה לעיצובה: הן למדו גזרה שווה מעקרונות הניהול העצמי של העדה על עקרונות הניהול של המדינה, ותוך כדי כך הומרה זכות ההתגודדות הדתית ב„זכות הטבועה בכל אנגלי מלידה".

ההלכה הדמוקראטית, שפותחה ברוח זו ע"י „המַשווים" (Levellers), הורתה, שלא רק סמכותו של השליט המלכותי אלא גם סמכותו של הפארלאמנט טעונה ריסון. ב„הסכמי־העם" (1649) נתבעו השוויון המדיני — זכות־בחירה לכל גבר — וממשל נציגים של בית אחד המתחדש בכל שנה, אגב איסור לבחור באותו הציר בשניה, וכן פורטו הגבלות לשליטים הנבחרים ע"י קביעת עניינים שלגביהם סמכות החקיקה מוגבלת או נשללת לגמרי. תכנית זו, כמקורות השראתה, משקפת את ההכרה, שמוטב היה אילו אפשר היה להתקיים בלא אירגון־כפיה, בהתאם לאידיאל המאכּסימאליסטי של הסכמת־הכל, העושה כל כפיה למיותרת. אולם משנצמדה לאידיאל של השוויון המוסרי־דתי — שבשמו נשללות זכויות־יתר מדיניות — אף הדרישה לשלול את חופש־הפעולה המוחלט של הכוחות הבלתי־שווים בתחום הכלכלי, נוצרה מתיחות בין ההנחה של הסכמת־הכל ובין הצורך בכפיה כלפי שאינם־מסכימים. סתירה זו כבר נתגלתה במשטרו של קאלווין, שהטיל את ביצועו של תוכן דתי־מוסרי על האירגון המדיני. הקומוניזם — שאותו דחו „המַשווים", דַבָּרי מעמדות־הבינים ובעלי־המלאכה העירוניים — נתגבש בנסיונות אנשי „ציון החדשה" במינסטר, במרידות האיכרים וב„אוטופיה" של תוֹמַס מוֹרוּס (ע"ע) במאה ה16 ובתנועת ה„חופרים" (Diggers) במהפכה האַנגלית במאה ה17. הנטיה להרחיב את השוויון המדיני לשוויון חברתי ע"י הפקעת הפעילות הכלכלית מתחום הפעולה הספונטאנית גרמה — עכ"פ בעקיפין — להגברת יסוד הכפיה באירגון המדיני, ולו רק כאמצעי חולף להשלטת הסדר הנכון. אָפייני הוא, שג'ררד וינסטנלי (Winstanley), מנהיג ה„משווים"־ה„חופרים", הציע לקרומוול, להשליט את תָכניתו על המדינה. מליצי־היושר של משטר קרומוול, ובראשם מילטון (ע"ע), נזקקו לעקרון של ריבונות־העם, כדי להצדיק את הדין שעשו במלוכה; אך הם לא הסיקו מסקנה מתאימה לגבי שלטונו של קרומוול עצמו. גם לאחר מות הפרוֹטֶקטוֹר היה הרפובליקניזם של מילטון מושתת על עקיפת הסכמת־העם לטובת זכות בעלי־המידות. מצד שני הוקיעו גם „המַשווים" כבוגד כל מי שלא היה מסכים לתכניתם. אלו ואלו לא היו מוכנים לתת מקום לאופוזיציה או לאַפשר תיקון במשטרם. בסופו של דבר נמצא, שאע"פ שהמחשבה הפוריטאנית על אפיקיה ושלוחותיה היתה מכוונת עקרונית להגבלת סמכות־הכפיה של המדינה, הרי בנסיונותיהם של הפוריטאנים לקיים את האירגון המדיני בכוחות נאמניהם או בהטילם על משטר זה ביצוע תוכן רוחני או חברתי, הגיעו לצידוק ביטול רצונם של השרויים בטעות, ואפילו הם הרוב — וזה מתוך האמונה באמת אחת ובלעדית, הגלויה לעיני הנאורים. ככל שקרבה המחשבה הפוריטאנית, שמקורה הראשוני היה דתי, לענייני המדינה, גברה בה הנמקה שׂכלתנית־חילונית, עד שבשיטתו של הֶרינגטון (Harrington) התמזגה בהלכי־רוח שמוצאם ממַקְיָוֶלי (ע"ע) ושפותחו ע"י הוֹבּז (ר' להלן). הרינגטון קשר את עקרונות הדמ' השוויונית, המגבילה את השלטון, עם רפובליקניזם ועם השאיפה להגביר את השוויון החברתי ע"י חוק אגרארי. הוא הצביע על כורח היסטורי ראציונאלי, שלפיו כרוך טיבו של המשטר המדיני בחלוקת הרכוש הקרקעי הנהוגה בו, כשהחלוקה הנכונה משמשת יסוד למשטר הנכון, ושניהם משמשים ביטוי לצִווי המוסר.

האינדיווידוּאַליזם שמקורו חילוני הגיע אף הוא לְמַה שקרוי הפאראדוֹכּס של החופש. מקורו של אינדיווידואַליזם זה בתקופת הרנסאנס; זו קיבלה מן הנצרות את ההכרה בערך המוסרי המוחלט של הפרט — מוֹרשת היהדות, הסטואה (ע"ע) ומשנת קיקֶרוֹ (ע"ע) — אלא שהיא העמידה אותה על בסיס חילוני: עמידת האדם ברשות עצמו שוב לא הצריכה סיוע ונעשתה תלויה בהכרתו של האדם בלבד. הברית בין הראציונאליזם והאוטונוֹמיזם חושלה בעקבות הפילוסופיה של דֶקַרט (ע"ע) והמתודה האנאליטית, השואלה מן הפיסיקה והמעמידה את המורכב על מרכיביו. במשנותיהם של אלטהוּזיוּס (ע"ע), גרוֹטיוּס (ע"ע) ופוּפֶנדוֹרף (ע"ע) מסתמנת תפיסה חדשה של משפט־הטבע: מעתה מותנים חוקיו בראש וראשונה בהגיונו של האדם, ובתוקף אותו הגיון בלבד הם חלים על ממלכת־הטבע ועל הלכות בני־אדם גם יחד. בסוף דרך זו עומדת התפיסה של „האדם ללא אדון", שרציותיו הן מניעיו הלֶגיטימיים ושכלו מורה הדרך לסיפוקן.

הביטוי השיטתי למהפכה זו בהבנת מעמדו של היחיד נמצא במשנתו המדינית של ת. הוֹבּז (ע"ע), אשר בכמה

דברים, אמנם, קדמה לה משנתו של ז'ן בודן (ע"ע). תחת ידיו של הובז הפך האינדיווידואליזם האריסטוקראטי לאינדיווידואליזם שוויוני. האבסולוטיזם השלטוני, שלו הטיף הובז, חושף את המגמה של האבסולוטיזם המלכותי להשוות את כל האזרחים בפני השלטון; אכן קל יותר היה להפוך את עורו המלכותי של ה„לוויתן" לדמוקראטי מאשר את טבעו. לפי הובז, השלטון אינו נתון טבעי, אלא יצירה מלאכותית, פרי ההסכם החפשי של בעלי זכויות טבעיות, הנעוצות באדם מטבע ברייתו; הבאים על ההסכם לייסודה של חברה מוציאים בזה מידיהם את השימוש באותן הזכויות. הובז שולל מן הנתינים את הזכות להתנות את דרכי השלטון, משום שלדעתו התניה כזו מפריעה את קיום תכליתו של השלטון — להבטיח את היחיד הבטחה יעילה מפני הסכנה הנשקפת לו מזולתו: כי האלטרנאטיווה היחידה לשלטון ריבוני מוחלט אינה אלא „המצב הטבעי", שהוא מלחמת הכל בכל, המתנהלת בין בעלי הזכויות הטבעיות השוות (בחינת „אלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו" [אבות ג', ב']). תכלית השלטון — הקיים למען היחיד — מגבילה את היחיד, אך גם את השלטון; כי שלטון שאינו מקיים תכלית זו שוב אינו נחשב לשלטון. מבחינה עקרונית הובז שולל את זכות־המהפכה, ובשיטתו גם אין בה צורך למעשה: כל עוד השלטון יעיל במילוי תכליתו — ואחרת אין הוא נחשב כקיים — ריבונותו בלתי־מוגבלת, אך גם מוסכמת מיסודה, כי אין להניח שבר־דעת יחדל מלרצות בשמירת חייו ממוות לא־טבעי. אולם דווקא משום כך נמצא, שזכות־המהפכה מוכרת בעקיפין, כי הובז עומד על זכותו של היחיד להתנגד לכל מעשה המסכן את חייו או את חיי קרוביו. — לעקרונות המוסר בהתייחסות איש אל רעהו אין, לדעת הובז, תוקף אלא בזכות קיומו של רצון אחד ויחיד, רצונו של „מלך על כל בני־שחץ", המחוקק חוקים והמפעיל את מנגנון הכפיה לשם קיום החוק. החירות הטבעית, שהיא הזכות לעשות כל אשר אתה מסוגל לעשות, הופכת לחירות האזרחית — הזכות לעשות כל אשר החוק אינו אוסר.

אע"פ שהובז העדיף מטעמי יעילות ריבון־יחיד, הכיר שמבחינה עקרונית אין הבדל לגבי משמעות הריבונות בין נתינתה בידי יחיד, בידי מועטים או בידי העם. בזה פתח פתח לממשיכיו הדמוקראטיים לחלוק עליו במסקנות שיש להסיק מתורת הזכויות הטבעיות, ההסכם והריבונות לגבי שיתופם של האזרחים בתהליכי השלטון. נסיון כבד־משקל ורב־תוצאות לעשות את ה„לוויתן" כפוף לערכי מוסר אוטונומיים ולתביעות השוטפות של נושאיהם — היחידים — עשה ג'ון לוק (ע"ע). ברוח המסורת הפוריטאנית דחה לוק את זיהויה של חברה טבעית עם מלחמת הכל בכל; את הרע הגדול ביותר ראה לא בהעדר שלטון אלא בשלטון שרירותי — שלטון שאינו תלוי ברצון הנתינים. אולם על אף האידיאליזאציה של חברה ללא שלטון לא הסיק לוק מדעותיו מסקנה אנארכיסטית. את תיאור מצב־הטבע האידיאלי תיבל בסממנים לא־אידיאליים שאולים מתיאורו של הובז. לוק מסכים עם הובז שיש מפירים את חוקי־הטבע, את חוקי־המוסר; אך אין הוא רואה טעם במניעת השרירותיות האפשרית של יחידים יוצאי־דופן ע"י שרירותיות ודאית של יחיד שליט־בכיפה. המצב הטבעי, אמנם, אינו בחזקת שלום בלתי־מופרע ובטחון מלא, אבל גם אינו בחזקת מלחמת הכל בכל. לפיכך השלטון שעליו מסכימים הנתונים במצב הטבעי נשאר לעולם מוגבל ע"י בעלי הזכויות הטבעיות, הבאים על ההסכם החברתי. הזכויות הטבעיות לחיים, לחירות ולרכוש נקראות לפעמים בפי לוק „נכס" סתם, כדי להדגיש שקניין זה אינו תלוי בהסכם החברתי. גם הצורך בהבטחתן היעילה יותר של אותן זכויות בחברה המדינית אינו גורע מהיותן קניין שאינו ניתן לביטול. ההסכם החברתי אין בו אלא ויתור מטעם כל יחיד על זכות השיפוט וההענשה לגבי המפירים את קיום הזכויות, שהן בחינת נכס מאז ומתמיד. לשם קיומן היעיל יותר מוסרים היחידים מכוחם לחברה המדינית ומקימים עליהם שופט בעל סמכות ויכולת להוציא את גזר־דינו אל הפועל. כללו של דבר — האירגון המדיני קם ומתקיים לשם הגנת הספונטאניות מפני מיעוט של פושעים, וכן בגלל החשש שעשיית־דין־לעצמם על־ידי הנפגעים עלולה להיות פגומה ע"י עצם היותם צד נפגע. כמו־כן קיים האירגון המדיני לשם הגנת חבריו מפני חברות מדיניות אחרות, מאחר שבינו וביניהן שורר המצב הטבעי, שכן אינן נשמעות לחוק אחד ולרשות שופטת אחת.

המרחק בין חירות טבעית וחירות אזרחית במשנתו של לוק מתקצר לעומת האמור ע"י הובז, אך אינו מתבטל: כי גם החירות המוגדרת ע"י לוק — כזכות להיות מוגן מפני שרירותיות — אינה מובטחת בלא חוק פוזיטיווי. ההבדל בין לוק והובז עיקרו בזה, שלוק אינו מניח שכל מעשה שעושה המחוקק־השופט לגיטימי משום שהוא, ולא אחר, עושה אותו: כמו בתורת משפט־הטבע המסרתית, נובעת סמכות החוק הפוזיטיווי מהיותו תואם עקרונות התנהגות ומוסר אובייקטיוויים ומוחלטים. אולם מאחר שעקרונות אלה הם מעתה בחזקת זכויות בלתי־נשללות של היחיד, ומאחר שהשלטון שוב אינו הפקד (trust) שניתן מגבוה, אלא הפקד מטעם היחיד, נמסר גם הפיקוח על הנאמנות לעקרונות לידי יחידים, ז"א לרוב.

זכותו הגדולה של לוק היא בזה, שוויתר על הסכמת הכל (ז"א כל היחידים) אף לגבי כינונה של החברה המדי־נית. עצם השימוש במושג הרוב בהקשר זה כולל את ההכרה בקיומו של מיעוט חולק, וההסתפקות בהכרעת הרוב מבטיחה מכללא גם את זכות המיעוט לחלוק על הרוב. אע"פ שכל אחד חייב להישמע לרוב כל עוד אינו נמנע מלהצטרף לחברה המדינית וכל עוד אינו פורש ממנה, ואע"פ שלוק שולל ניגוד בין הישמעות לחוק ובין חירות, נפרצה חומת המשאלה לאחדות־דעות טוטאלית, שהיא היסוד לכפיה טוטאלית.

לוק לא גרס את ההשתתפות השוטפת של רוב הנתינים בשלטון או בפיקוח עליו, ולא תבע זכות־בחירה כללית. זכות הסכמת הרוב למעשי השלטון כוללת את זכותו לתת ביטוי לאי־הסכמה ע"י התקוממות נגד כל שלטון שהרוב רואה אותו כמתנכר לזכויותיו, לתכלית השלטון. אין ריבונות העם וזכות רוב האזרחים לפסוק מופעלת בימים כתיקנם: אירגון השלטון הוא אשר בא בימים כתיקנם להבטיח את נאמנות השליטים לתכלית המדינה. דבר זה מושג ע"י עקרונות הקונסטיטוציונאליזם הדמוקראטי — זכות ההכרעה של רוב הנבחרים והפרדת הרשויות. הרשות המבצעת — שניתן לחלקה גם לשתיים —, אע"פ שהיא מצויידת בפררוגאטיוות, הרי היא כפופה לרשות המחוקקת הנבחרת, שאינה שליחתם ונציגתם של שולחיה — ז"א של בעלי זכות־הבחירה — בלבד, אלא של העם הריבון, שבידיו שמורה זכות המהפכה.

בסיכום ניתן להיאמר, שכל התפתחותה של המשנה הדמוקראטית אחרי לוק היא בחזקת „ואידך זיל גמור" לגבי משנתו, דווקא משום שבהסתמך על משנה זו ניתן להטות את כפות־המאזניים הן לצד הגשמת־יותר של זכויות הרוב, והן לצד הגבלת השפעתו הישירה. שתי המגמות הללו באו לידי ביטוי **במהפכה האמריקנית**.

במהפכה האמריקנית ייצג תומס פֵּין (ע"ע) את הדבקות באידיאל של החברה הטבעית ואת ראיית השלטון כרע הכרחי, שיש לצמצמו ככל האפשר. בהתאם לכך דרש את תרגומן של הזכויות הטבעיות לזכויות אזרחיות מפורטות, שמבטיחות את התלות הגמורה של השלטון ברצון הרוב, ושיש בהן אף כדי לאַזן את הניגודים החברתיים והכלכליים. גם בהרחבה רעיונית זו של הדמ' הפוליטית לכיוון של דמ' סוציאלית ניתן להסתמך על לוק, שביסס את זכות הקניין על העבודה המושקעת בנתוני־הטבע. פֵּין, ג'ֶפרסון (ע"ע) ומֶדיסון (ע"ע) היו מאוחדים בדעה, שעל אמריקה לשמש דוגמה לעולם בכינון משטר דמוקראטי מבוסס על ממשל נציגים. אולם אנשי ה„פֶּדֶרַליסט", אבות החוקה — ובראשם מֶדיסון והֶמילטון (ע"ע) — הדגישו את הפרדת הרשויות, שפותחה כעקרון ע"י מונטֶסקיֶה (ע"ע), והעמידו את משטר „הבלמים והאיזונים" (checks and balances), שנועד לא במעט לשמש תריס נגד מה שכבר מדיסון ציין כ„עריצות הרוב". בהתאם למגמה זו הושהה צירופם של עקרונות הזכויות הטבעיות שבהכרזת העצמאות לחוקה וכן הונהגו הגבלות של זכות הבחירה במדינות השונות. ההתלבטויות בין הפירוש הפופוליסטי והפירוש הפדראליסטי של עקרונות לוק מוסיפות להיות אָפייניות לדמ' האמריקנית עד היום הזה — ולא לה בלבד.

ההשכלה והמהפכה בצרפת. תנאים היסטוריים — כגון מורשת האַבסולוטיזם המלכותי ובריתו עם המעמד השלישי והסתבכותה של המהפכה הצרפתית במלחמה עם אירופה — גרמו לתופעות המייחדות את התפתחות הדמ' בצרפת; יש מבחינים במשנה הדמוקראטית, או — ביתר דיוק — בדרך ההגשמה הדמוקראטית, בין הדרך הפדראלית של המסורת האנגלו־סאכסית ובין הדרך הריכוזית של המסורת הצרפתית. ברם, מהנחות־היסוד של המחשבה האירופית היא האמונה, שכללי ההתנהגות כפופים לעקרונות, שסופם להיות מוכּרים כבעלי־תוקף ע"י כל בני־דעת. לפיכך אין להסביר את אי־ההסכמה בהגות הראציונאלית אלא באחד משני אָפנים: בעקבות האמונה הדתית — ע"י שחיתותו של האדם; או — בעקבות הפסיכולוגיה של לוק („נפש האדם היא בחינת לוח חלק") — על־ידי טיבם הלקוי של מוסדות החברה והמדינה. התגברות ההכרה האחרונה מבססת — מצד אחד — את הדרישה לכינונם או תיקינם של מוסדות־מדינה, המגבילים ומצמצמים ככל האפשר את תחומי השלטון. מצד שני ניתן — ע"פ אותן הנחות־היסוד עצמן — לזהות את השלטון עם הרצון האמיתי של העם, ובזה לצמצם או לבטל את הצורך בהגבלת השלטון, ואף את צידוקה של הגבלה כזאת. תוך זיהוי של חברה ומדינה, של פעילות ספונטאנית ומדינית, ניתן גם לכפור במציאות ניגוד בין חירות היחיד ובין ריבונות, נוסח בּוֹדֶן והובּז. כבר שפינוזה (ע"ע) טען, שאין ניגוד בין שלטון אַבסולוטי וחופש־הדעות — אלא שהוא הפריד בין מישור ההגות ומישור המעשה; לוק טען, שאין ניגוד בין חוק ובין חירות בחברה המדינית המושתתת על ההסכמה. מכולם הרחיק לכת **רוסו** (ע"ע), שעמד על הפעלת רצון העם הריבון וחידש את האידיאל האפלטוני־אריסטוטלי של חברה מדינית כוללנית — בלי לבטל את תורת הזכויות הטבעיות של היחיד. התוצאה לא היתה סינתֶזה, אלא אי־בהירות רבה, שהיא אופפת את תורת „**הרצון הכללי**" (la volonté générale) של רוסו. רצון זה מייצג את כל התבוני והמוסרי שבטבע האדם, שבגללו אין האדם תובע זכות לעצמו בלבד, אלא גם לזולתו. האדם הנשמע לרצון זה הוא חפשי, והוא מסכים עם שאר כל הבריות ללא כפיה חיצונית. ריבונות העם בתור ריבונות הרצון הכללי היא, איפוא, ריבונות הכל לגבי הכל או של כל פרט לגבי עצמו, ואילו היו בני־אדם מזהים עצמם תמיד עם הרצון הכללי, לא היה צורך בשלטון. אולם ליד ה„אני" התבוני והמוסרי קיים „אני" לא־ראציונאלי ואנוכי; בני־אדם מפולגים בינם לבין עצמם, משום שהאדם מפולג בתוך עצמו. רוסו מכיר, שתיתכן התהוות רוב למען אינטרסים פארטיקולאריים, והוא אשר נקרא „**רצון־הכל**" (la volonté de tous). בהנגדה זו בין „הרצון הכללי" ובין „רצון־הכל" עשויה קביעת טובת הכלל להיות מופקעת מהכרעתו החפשית של הרוב. רוסו מגיע למסקנה החשובה, שזכות העדיפות המספרית בלבד לא תמיד מספיקה היא כדי לעשות הכרעה שנתקבלה ע"י הרוב לצודקת או לנכונה. הכרה זו אינה אנטי־דמוקראטית כשלעצמה. אך רוסו מניח, שהדעה הנכונה והצודקת קיימת בידי הנאמנים לרצון הכללי; השאלה היא, איפוא, אם דעת הרוב, אף אם צדקתה מוטלת בספק, יש בה כדי לחייב את החברה. בנידון זה מסתבך רוסו בסתירות: אע"פ שהוא תולה את קביעת הרצון הכללי בהכרעת הרוב, הוא גם מבטל את חשיבותו של מספר הקולות לגבי אותה מטרה עצמה אין רוסו מציע אבני־בוחן אֶמפיריות, שבעזרתן אפשר להבחין בין צַווי הרצון הכללי, שהוא מכוון תמיד לטובת הכלל ותמיד זהה עם עצמו, ובין צַווי רצון־הכל השרירותי והאנוכי. ההבחנה בין שני מושגים של „הכלל", המושג המכאני־המספרי והמושג האורגאני־התָכני, פותחת פתח לפירושים שונים של משנת רוסו. יש רואים בה טוטַליטריות (ע"ע) והפיכת האינדיווידואַליזם לקולֶקטיוויזם, מאחר שהרצון הפרטי נשלל, אם הוא מנוגד לרצון הכללי, וזה האחרון אינו מוחזק התכוונות לטובת הכלל בלבד, אלא התגלמות הכלל עצמו. מכאן הביטוי החותך לפאראדוכּס של החופש: הזכות, ואף החובה, של נושאי הרצון הכללי הריבון „להכריח את האדם להיות חפשי".

יש חולקים על תפיסה זו של משנת רוסו ומטעימים, כי בסופו של דבר לא נטש רוסו לחלוטין את עקרון ההסכמה על־פי מניין־קולות ולא את דעתו, שלעולם אין הכוח מוליד זכות. אולם המגמה הטוטאליטארית לא זו בלבד שהוגשמה ב„ימות" המהפכניות ובדיקטאטורה של רובספייר וסֶן־ז'יסט, אלא שיש טוענים שיסודותיה ניכרים גם בהכרזות של זכויות האדם והאזרח ובחוקות של 1791 ו1793. אולם, יותר משמיסמכים אלה מגלים סטיה מעקרונות לוק, הם מעידים על נאמנות להם, ואם ניכרת בהם השפעת רוסו — הרי דווקא מבחינת הצד הליבראלי שבתורתו. בחוקות אלו מתפרש הרצון הכללי בבירור כרצון הרוב, והממשלה היא ממשלת נציגים, הנבחרים ע"פ זכות־בחירה שהיא (בחוקת 1793) כללית לגברים. הזכויות הטבעיות מתורגמות ללשון חוקים מפורשים, שנועדו להבטיח את האזרח מפני שרירותיות השלטון ושליחיו. כמו במשנת לוק, מוכרז על עליונות

הרשות המחוקקת, בלי שתהיה בידי גוף שלטוני אחר הזכות לבטל את החלטותיה אלא להשהותן בלבד. בחירות במועמדים קבועים וקשירת הציר לשולחיו בדרך בחירתו ובחובתו למסור דו"ח על פעולתו — באות להבטיח את תלות הנבחרים בבוחריהם, וההתקוממות לשלטון מתנכר נקבעת בזכות וחובה גם יחד. — בלבוש צרפתי זה עשו להם עקרונות הדמ' כנפיים וזכו להד אוניוורסאלי כמקור השראה והתדיינות באירופה ובתבל כולה. בין השאר, עוררו עקרונות אלה גם תורות של שוויון חברתי ותנועות למענו. כבר בחוקה הצרפתית מ1793 (סעיף 21) נטל על עצמו העם הריבון את גמילות־החסדים המלכותית וקבע כחובה ממלכתית את הדאגה לאומללים — „בין בצורת סיפוק עבודה, בין בצורת הבטחת אמצעי־קיום למחוסרי כושר־עבודה".

אולם תורות הזכויות הטבעיות וההסכם החברתי הותקפו קשות כחסרות הגיון ובסיס מציאותי — ולא רק ע"י מתנגדי הדמ'. בֶּנתֶם (ע"ע) יצא — בעקבות יום (ע"ע) — מכּוחו של האינטרס האנוכי, שרק בו ראה ערובה ל„מרבית האושר של מרבית האנשים". אולם, לאמיתו של דבר, הניח את היווצרותה של הארמוניה טבעית — ז"א ספונטאנית — בין האינטרסים של היחידים רק בתחום הכלכלה; ואילו לגבי האירגון המדיני הכיר גם הוא בצורך ביצירה מלאכותית של הארמוניה בין אינטרסים שונים. עם הצטרפותו לרַדיקַליזם (ע"ע) פסק בֶּנתֶם, שלא ייתכן ניגוד בין אינטרס הרוב ובין אינטרס השליטים הנבחרים על־ידו. ברם, בֶּנתֶם ותלמידיו התועלתנים ונאמני הראדיקאליזם הפילוסופי, יותר משסמכו על האֶגואיזם של המוני־אדם, סמכו על האַלטרואיזם של המחוקקים האינטלקטואליים. הם נתנו הֶכשֵר לאינטרס הפארטיקולארי וטיהרוהו מן הדופי שהטיל בו רוסו, וכן הדגישו את האוטונומיזם; ואעפ"כ עיקָרו של השוויון במשנת בֶּנתֶם אינו אלא שהוא מֵקֵל על מחוקק טוב ומיטיב להתייחס אל בני־האדם יחס מדעי־כמותי. — כבר פֵּין (ר' לעיל) הסיק מסקנות דמוקראטיות חד־משמעותיות מעקרון האינטרס; הוא צירף — אם כי לא זיווג — את עקרון האינטרס לעקרון הזכויות הטבעיות, תוך ראיה מפוכחת של ניגוד־אינטרסים אפשרי בין השליטים הנבחרים ובין בוחריהם.

במאה ה19 חלה תזוזה מתמדת לקראת מימוש זכויות הרוב: זכות־הבחירה הכללית — מזה, והגברת סמכותם של המוסדות הנבחרים — מזה. תזוזה זו בוצעה הן בשם הזכויות הטבעיות והן בשם האינטרס. היא לא היתה מלווה חידושים רעיוניים, אלא החריפה — לא רק בקרב מתנגדי הדמ', אלא גם בקרב חלק מהמחייבים תהליך זה עקרונית — את החשש מפני עריצות הרוב ומפני החלשת יכולת העמידה של הפרט בפני השלטון. אַלֶכּסיס דֶה טוֹקוִיל (ע"ע) הציג את השאלה: האם התקדמותו הבלתי־נמנעת של השוויון עשויה להוליך את העולם „לשעבוד או לחופש, לידיעה או לבַּרבַּריות, לשיגשוג או לחיים עלובים"? טוקוויל הרחיק ראות בהבנת קשיי הזיווג בין שני הערָכים שמקובל היה לצָרפם יחד מן המהפכה הצרפתית ואילך: החירות והשוויון. בניתוחים החדים שניתח את התופעות המתלוות להתפשטות השוויון במישורי החיים החברתיים עמד על ההתפלגות בין שוויון וחירות, בין דמ' וליבֶּרַליזם (ע"ע). טוקוויל ביקש להדגיש את הסכנה שבהעדפת השוויון מן החירות, שסופה ש„לא נשאר דבר הבולט זולתי הדמות הגדולה ורבת־הרושם של העם בכללו". טוקוויל הדגיש, שהרודנות אחת היא במהותה, בין אם היא של יחיד, של מועטים או של מיליונים; הוא צפה מראש, שרודנות בשם ההמונים תהא שונה בגילוייה מכל צורה אחרת של רודנות: מורגשת פחות — בהיותה מקובלת על דעת הרבים, אך יחד עם זה כוללת יותר — מאותה סיבה עצמה.

ג'. ס. מיל (ע"ע) יצא להגנת האינדיווידואליזם, וביחוד להגנת מעמדם של המועטים, שמאז ומתמיד נאבקו במשפטים הקדומים, במוסכמות ובמקובלות של הרוב. בדומה לטוקוויל הדגיש מיל, שטעות היא להניח שהחירות מובטחת לאחר שנבחרי העם הפכו מנושאי מחאותיו לבעלי השלטון. לפיכך הדגיש מיל מצד אחד את החשיבות שבריבוי ההתאגדויות החפשיות, ומצד שני ניסה גם להתנות לממשל־הנציגים תנאים, שיגבילו את השפעתם הישירה של ההמונים על התיכנון והביצוע הממשלתי ועל המוסדות הנבחרים.

כבר מדברי מיל וטוקוויל ניתן להכיר, שעצם הבעיה אינה בעריצות הרוב מכוחו הוא, אלא בשימוש ברוב שסופו לקפח את חירות הרבים לא פחות מחירות המועטים יוצאי־הדופן — להבדיל מהמועטים המנהיגים את הרוב. במאה ה20 הומחשה בעיה זו ביתר־שאת, לאחר שהפכה זכות־הבחירה לכללית ממש ברוב המדינות. אעפ"כ הוברר, שעקרונות הדמ', כפי שנתגבשו בעת החדשה, טעונים פירוש מחודש והגנת תָקפם, ביחוד לאחר שהלאומיות והסוציאליזם המארכּסיסטי — אשר במאה ה19 ניזונו בחלקם מעקרונות הדמ' — החלו להתגלם במשטרים שהם אנטי־דמוקראטיים, אם לפי מטרתם ואם לפי דרך תפעולם. היום מושפעת ההגות הדמוקראטית — ככל הגות מדינית אחרת — מהסתעפותם של מדעי־החברה והפסיכולוגיה, התקדמותם של המדעים המדוייקים, התיעוש והטכנולוגיה וממדיה הגלובאליים של המדיניות, ששינו את פני העולם ואת דרכי ההתמצאות בו. בעקבות שתי מלחמות־עולם „למען הדמ'" והאכזבות שבאו אחריהן נתערער הבטחון לגבי משמעות תכְניה של הדמ', אולם המלה דמ' זכתה לפרֶסטיז'ה עד כדי כך, שהיא משמשת כסות לתכנים שונים ומנוגדים ומחפה על הפילוג שחל בין המטרות המוצהרות ובין דרכי הגשמתן.

הסוציאליזם הֵחֵל בהבחנה בין דמ' פורמאלית ודמ' סוציאלית, ומתוך כך הגיעו התנועות המארכּסיסטיות, ובפרט הקומוניסטיות, לביטול חשיבותם של עיקרי הדמ' המדינית בשם התיקון החברתי־כלכלי. אולם גם רבים ממתנגדיהם קיבלו אותה הבחנה עצמה, כדי לעמוד במשנה־תוקף על הפרוֹצֶדוּרה הדמוקראטית כעיקר־מהותה של הדמ'. התפלגות זו בין תוכן וצורה אָפיינית למכלול שטחי ההגות והמעשה בימינו. במזרח אבדו למושג הדמ' — בגילגולו ב„דמ' עממית" — מסימני־ההֶכר המהותיים שלו. עיקר הבעיה במערב היא בנטיה לוותר על הראציונאליות של תכנים, תוך היאחזות בראציונאליות של הצורה. זרמים בולטים בחשיבה הדמוקראטית בדור האחרון נוטים להכיר כדמוקראטי כל שהוא נעשה בצורה דמוקראטית, יהיו תָכנה ותכליתה של העשיה אשר יהיו; שכן כל האינטרסים לגיטימיים במידה שווה. יש שדמ' במובן זה נחשבת כבעלת תוקף כלפי צורת השלטון המדיני בלבד, ויש שמטילים אותה על כל שטחי הפעולה החברתית („דמ' כאורח־חיים" [ג'. דיואי, ע"ע]); הצד השווה בשתי הגישות הללו הוא שסימן־ההֶכּר של הדמ' הוא הדרך שבה מתקבלות ההכרעות.

ולא עצם תָּכְנן. לעומת זאת אומרים הטוענים נגד ביטול משמעותו של תוכן ההכרעה, שבקביעת קני־מידה פורמאליים — שחשיבותם בעינה עומדת — לא סגי. ההפרדה בין הערכים ובין הפרוצדורה הנועדת להגשים אותם מוצדקת מבחינה מֶתודית בלבד, ואילו מחוץ לתחומי המתודה היא פיקטיווית. גם כאשר תָקפם של הערכים מתקבל כנתון, לא ניתן להסיח את הדעת מהם, באשר גם לפרוצדורה דרושים קני־מידה, ולוּ רק כדי לפסול הכרעה מסויימת, או לטעון לפסילתה של הכרעה הבאה לסלף או לבטל בעזרת הפרוצדורה את מהותה או את הפרוצדורה עצמה. נסיון החיים המדיניים מעיד, שאין אפשרות זו דמיונית בלבד. לא ניתן להבחין בין תקינותה של הפרוצדורה לקלקלתה אלא תוך התייחסות תדירה ומחודשת לעקרונות המוסר, למשל: לעקרון הערך המוסרי השווה של כל יחיד, המונח ביסוד השוויון המדיני, והזכות לחירות אזרחית שווה. מכאן הדעה, שה ד ר ך הדמוקראטית היא חלק של תָּכְנָה ושל תַּכְלִיתָהּ האנושיות של דמ׳, ולא צורתה בלבד, ושהמתיחות התדירה שבין הצורה והתוכן משמשת יסוד לריסונם ההדדי. ולא רק ב מ ע ש ה הדמוקראטי לא ניתן להניח את האחד ולהתרכז בשני בלבד, אלא גם ב ה ג ו ת הדמוקראטית מתחייב אותו דבר עצמו.

בעיית־המפתח של התֵאוריה הדמוקראטית בימינו היא מימושו ומשמעותו של עקרון־הרוב, והטיפול אשר לו זוכה בעיה זו מעיד על יחס־גומלין זה בין תוכן וצורה. עם ריבוי אמצעֵי התִקשורת והנוחות גברו אפשרויות הפיקוח על השלטונות מצד הרוב; אולם מחמת אותה התפתחות טכנית עצמה הפך ניהול השלטון לתהליך מסובך ומסועף, המחייב מתן חופש־פעולה נרחב וסמכויות רבות בידי מומחים ויודעי־דבר. מבחינה זו אין הבדל בין מסגרות ממשלתיות מובהקות ובין אירגונים כלכליים ומקצועיים ומפלגות מדיניות. משום כך הולך ומצטמצם הקף תחולתם של האידיאלים הפרוצֶדוּראליים של הדמ׳ — הכרעה על־סמך ויכוח ופשרה — בחוג הולך וקטן של אנשים.

על מה מתבססת, איפוא, בתנאים אלה הדבקות באידיאל של פיקוח השולחים על השליחים וכיבוד הכרעות עקרוניות של רוב האזרחים בדרך הוויכוח והפשרה? העומדים על אָפיים היחסי של כל אמת או ערך גורסים: מאחר שאין כל קנה־מידה לקבוע באופן מוחלט — גם לא לאחר מעשה — מה טוב ומה רע, לא נותר אלא להישמע לרצון הרוב. אולם על סמך אותה הנחה עצמה ניתן לגרוס: אם אין ערך מוחלט לאיזו אמת שהיא, מדוע יש לכבד דעה מנוגדת אם אפשר לדכא אותה? אם הרציה החזקה יותר היא הנותנת, מדוע לא ייעשה מה שמיעוט רוצה בו מאד — אם יש בכוחו ל כ פ ו ת רצונו על האחרים, כשאין בכוחו ל ש כ נ ע אותם —, במקום שייעשה מה שהרוב רוצה בו, אך לא באותה אינטֶנסיוויות?

נמצאנו למדים, שביסוסה של זכות הרוב אינו אפשרי בלי להניח יחס־גומלין בין טעמי יעילות ויכולת ובין טעמי זכות מוסרית. שילוב זה מתבטא בשלוש התשובות העיקריות, הניתנות לשאלתנו: א) אין להפריד מידיעה יעילה של מומחים ובעלי יכולת את הידיעה של המתנסים בהכרעותיהם; לשון אחרת — חשיבות דעתו של „האיש שאת רגלו לוחצת הנעל". אולם ידיעת המתנסה מושגת ע״י חקרי דעת־הקהל (ע״ע), בלי שתהא למתנסים זכות להתלונן, גם כשאין ברצונו של המומחה לשאול את דעת המתנסה. הכוונה, איפוא, אינה להגברת היעילות של ההכרעה, או לא לה בלבד, אלא לזכות מוסרית של המתנסה־בהכרעה לחוות את דעתו. ב) בעל זכות ההתלוננות נזקק מצדו לטעמי יעילות על־מנת לעשות זכות זו לבעלת־השפעה, ז״א על מנת להבטיח שתלונתו תזכה לתשומת־לב. לפיכך יש להכיר בזכות ההסכמה או הדחיה של הרוב לגבי הצעותיהם והכרעותיהם של המנהיגים והמומחים; ומכאן, שהידיעות העדיפות של יודעי־דבר ושל המיטיבים להגיד את התוצאות הצפויות אין בהן כדי להכריע אלא בדרך השיכנוע. ג) לזכות ההסכמה מצד הרבים יש גם בחינה של יעילות או יכולת לגבי טיב הביצוע של ההכרעות: שיעורה של הגשמת תכניות היוזם, המתַכנן והמתחייב בשם הכלל תלויה במידה רבה בשיעור נכונותם של הרבים לתרום מאמצים, ואף לשאת בקרבנות מצדם.

טעמים אלה נשללים ומבוטלים עקרונית במשטר אולי־גארכי או רודני גלוי, ויש שהם מזדייפים גם במשטרים דמוקראטיים וליבראליים. אולם השימוש ה ש י ט ת י ה מ ס ו ר ס בהסכמה ובהכרעות של הרוב הוא האָפייני למשטרים הטוטאליטאריים המודרניים. המשטר הטוטאליטארי מדגים באופן בולט לעין את יָכלתו של מיעוט תקיף להיות בלתי־תלוי במידה רבה בכוחו של הרוב — אפילו עד כדי הבטחת הסכמתו הפורמאלית. אנו למדים מתופעה זו, שקיום כללים קונסטיטוציוניים מסויימים הוא סימן־הכֵּר למהותו של המשטר הדמוקראטי, והראשון ביניהם — ההכרה בזכות־קיומן של מפלגות שונות, כדי שאקט הבחירה יהא בחינת בחירה ממשית בין אלטרנאטיוות. וכן יש בכך כדי ללמד, שזכות־הרוב הממשית אינה מושתתת — וספק אם היתה מושתתת מעולם — על כוח עדיף, אלא על ז כ ו ת מ ו ס ־ ר י ת עדיפה: היא המשַווה לדעת הרוב את עדיפותה מדעת המיעוט; היא — ולא עצמת הרצון, ולא הקפה ועָמקה של ידיעה, ולא כָּשרו של האדם מן השורה.

ביסוס זה לקבלת קנה־המידה הכמותי של מניין־קולות אינו מבטל, אמנם, את תוקף טענתו של רוסו (ר׳ לעיל), שההכרעה של הרוב עשויה להיות בלתי־נכונה, ואף בלתי־צודקת. אולם אותו ביסוס עצמו מחייב, שלא ניתן לבטל הכרעה של רוב אלא ע״י הכרעה אחרת של אותו הרוב או של רוב הבא במקומו. לפיכך טעונה הדמ׳ ה ג ב ל ה ע צ מ י ת ש ל ה ר ו ב — הגבלתו על־ידי אותם עקרונות המבססים את זכותו; עקרונות אלה מופָרים — ובכך נהרסת הדמ׳ — אם, למשל, הרוב של היום, בתוקף היותו רוב, מונע מן המיעוט של היום את האפשרות ליהפך לרוב של מחר, כגון ע״י שלילת הזכויות האזרחיות של חופש הביטוי וההתארגנות. לפיכך יש טוענים להנהגת הגבלות חוקתיות של הכרעות־הרוב ע״י מתן אלטֶרנאטיווה נוספת על זו שבין הכרעת הרוב והכרעת המיעוט, כדי למנוע את הפיכת זכות־ההכרעה של הרוב למקור של עריצות הרוב כלפי המיעוט או למקור של פגיעה בזכויות־יסוד. זוהי כוונת הדרישה לרוב מיוחס (כגון רוב של שני־שלישים) לשם הכרעה בעניינים מסויימים, או של המגמה של מסירת החלטות הרשות המחוקקת לביקורת הרשות השופטת, הרשאית לפסוק שההחלטה נוגדת את החוקה; בדרך זו מוסמך, למשל, בית־הדין העליון של אה״ב לבטל חוקים שנתקבלו ע״י הקונגרס. — יש מטילים ספק, אם סמכות זו של בית־

הדין העליון, וכן הדרישה לרוב מיוחס, מתיישבות עם העקרון הדמוקראטי של ריבונות הרוב; הטענה היא, שההגיון אינו נותן שאמנם תהא קיימת אלטרנאטיווה שלישית בין הכרעת־רוב ובין הכרעת־מיעוט: שכן אם אין חמישים אחוז ועוד קול אחד שיכריעו, הרי שיכריע מיעוט; נמצא, שכל הגבלה, שאינה לפי רצונו של אותו הרוב העומד בפני הכדעה, היא פגיעה בסמכותו, כלומר בעקרון הרוב. לעומת זה מעיקרה של הכרעת־הרוב — שלעולם אין הכרעה שאין לתקנה באותה הדרך שבה נתקבלה.

הוויכוח על משמעותם של עקרונות הדמ׳ בימינו מתנהל בלא ניתוק מהנחותיהם של הוגי־הדעות של הדמ׳ בדורות הקודמים. עם כל הביקורת שנמתחה מן המאה ה18 ואילך על תורת הזכויות הטבעיות, נשאר העולם הדמוקראטי דבק במש־מעותה של תורה זו, והיא — שהאירגון המדיני אינו מטרה בפני עצמה, אלא כפוף למימוש ערכים מסויימים, הנובעים מתודעת היחוד של הפרט, שאינה ניתנת לביטול ושהיא זכאית לביטוי. וכן שומרת הדמ׳ על עיקרה של הפיקציה של תורת ההסכם החברתי, הבא ללמד שההסכמה עדיפה על כל דרך אחרת לשם ביסוסו ועיצובו של השלטון. שני היסודות האלה, וכל המתבקש מהם, מיוסדים על האמונה בכָשרו הראציונאלי של האדם, או — אם השכל נחשב כעושה־דברם של דחפים בלתי־מודעים ושל העדפות סובייקטיוויות בלבד — האמונה שאין באלה כדי להקטין את דמות האדם ואת מותרו מן הבהמה. אמנם, אחרי האכזבות של הדורות האחרונים אין מחייבי הדמ׳ היום מניחים עוד, שניתן לקיימה נקיה משיבו־שים ומובטחת מפני סיכון: לכך דרושים בני־אדם מושל־מים, ואלה מן הסתם אינם זקוקים לשלטון כלל. אולם הברה מפוכחת זו אין בה משום שלילת הדמ׳, ואף לא משום מיעוט דמותה והפחתת ערכה; אם יכָלתו של האדם להיות צודק מ א פ ש ר ת דמ׳, הרי דווקא נטייתו לעשות את הרע מ צ ר י כ ה אותה (ניבור). באותו מובן אמר אחד השמרנים: „בדמ׳ אני מונים ראשים בכדי לחסוך את המאמץ לרוצץ אותם". רישומן של מסקנה זו והנחתה ניכר היטב בוויכוח המתנהל בימינו על חידושה של המחשבה הדמוקראטית, וביחוד באחת הבעיות המרכזיות של ויכוח זה — ההשלמה וההבטחה של הדמ׳ המדינית ע"י דמ׳ חברתית וכלכלית, ז"א מציאת קשר ותיאום בין דמ׳ ובין ס ו צ י א ל י ז ם (ע"ע).

מ. זל.

בין שני עולמות (סימפוזיון ביזמת אונסקו), תשט"ו; ש. נ. איזנשטט, סוציולוגיה פוליטית, תשי"ז; י. טלמון, ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית, תשי"ז; ק. מאנהים, דרכה של דמוקרטיה, תשי"ח; נ. רוטנשטרייך, אמת־מידה, תשי"ח; A. de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, 1835–1840; J. S. Mill, *On Liberty*, 1859; W. E. H. Lecky, *Democracy and Liberty*, I–II, 1903; J. Bryce, *Modern Democracies*, I–II, 1921; M. J. Bonn, *Die Krisis d. europ. Demokratie*, 1925; R. Michels, *Zur Soziologie d. Parteiwesens in d. modernen Demokratie*, 1925[2]; M. Adler, *Demokratie u. Kapitalismus*, 1926; A. Stern, *Abriss e. Gesch. d. demokratischen Ideen in d. letzten 4 Jrh.*, 1927; J. Dewey, *The Public and Its Problems*, 1927; H. Kelsen, *Vom Wesen u. Wert d. Demokratie*, 1929[2]; A. F. Hattersley, *A Short History of Democracy*, 1930; F. A. Hermens, *Demokratie u. Kapitalismus*, 1931; B. Groethuysen, *Dialektik d. Demokratie*, 1932; P. R. Rohden u. a., *Demokratie u. Partei*, 1932; Fr. Borkenau, *Zur Gesch. d. demokratischen Ideologie* (Zs. f. öffentl. Recht, VIII), 1933; W. Näf, *Der demokratische Gedanke in d. neueren Geschichte*, 1935; J. A. R. Mariott, *Dictatorship and Democracy*, 1935; P. Sloan, *Soviet Democracy*, 1937; R. A. Gram, *End of Democracy*, 1937; B. E. Lippincott, *Democracy in Transition*, 1938; E. Giraud, *La crise de la démocratie*, 1938; E. Beneš, *Democracy Today and Tomorrow*, 1939; V. Gitermann, *Die historische Tragödie d. sozialen Idee*, 1939; D. Thomson, *The Democratic Ideal in France and England*, 1940; C. L. Becker, *Modern Democracy*, 1941; R. Lennard, *Democracy*, 1942; E. Barker, *Reflexions on Government*, 1942; A. D. Lindsay, *The Modern Democratic State*, 1943; C. K. Allen, *Democracy and the Individual*, 1943; J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, 1943; H. S. Commager, *Majority Rule and Minority Rights*, 1943; D. W. Brogan, *The Free State*, 1945; J. Maritain, *Christianisme et démocratie*, 1945; T. D. Weldon, *States and Morals*, 1946; G. De Gré, *Freedom and Social Structure* (Amer. Sociol. Rev., 1946); E. v. Hippel, *Vom Wesen d. Demokratie*, 1947; A. Gasser, *Gesch. d. Volksfreiheit u. d. Demokratie*, 1949[2]; H. J. Laski, *American Democracy*, 1949; H. D. Lasswell, *The Democratic Character* (Works, I), 1950; id., *The Comparative Study of Elites*, 1951; Y. Simon, *Philosophy of Democratic Government*, 1951; G. Leibholz, *Der Strukturwandel d. Demokratie im 20. Jh.*, 1951; R. Maurach, *Sowietische Demokratie*, 1951; C. J. Friedrich, *Constitutional Power and Democratic Planning*, 1951; K. Mannheim, *Freedom, Power and Democratic Planning*, 1951; S. H. Sabine, *The Two Democratic Traditions* (The Philos. Rev., 1951); id., *A History of Political Thought*, 1953; L. Strauss, *Natural Right and History*, 1953; F. Heer, *Grundl. d. europ. Demokratie in d. Neuzeit*, 1953; Lord Percy of Newcastle, *The Heresy of Democracy*, 1954; S. M. Lipset, *The Political Process in Trade Unions*, 1954; J. H. Hallowell, *The Moral Foundations of Democracy*, 1954; B. de Jouvenel, *De la souveraineté*, 1955; R. A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, 1956; A. Ranney–W. Kendall, *Democracy and the American Party System*, 1956; E. Weill, *Philosophie politique*, 1956; F. Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State*, 1957; J. Coleman, *Union Democracy*, 1957; R. Wollheim, *Democracy* (Jl. of the History of Ideas, 1958); C. F. Strong, *Modern Political Constitutions*, 1958[5]; *Zur Gesch. u. Problematik d. Demokratie* (Festgabe f. H. Herzfeld), 1958.

דֶמוֹקְרַטִים־נוֹצְרִים, שם כולל לפלגים הדמוקראטיים והשמאליים שבתוך התנועות הפוליטיות הקאתוליות למיניהן. השם ד"נ נפוץ בעיקר בארצות של דוברי לשונות רומאניות (איטליה, צרפת, בלגיה: démocrates chrétiens, democratici cristiani), ואילו בארצות של דוברי גרמנית העדיפו מחוללי תנועות אלה לכנות את עצמם בשם „נוצרים בעלי מגמה חברתית" (Christlichsoziale). — פלגים אלה החלו להתארגן כתנועות פוליטיות בשתי עשרות־השנים האחרונות של המאה ה19. עוד קודם לכן החל להתגבש בזרמים קאתוליים ליבראליים־מתונים של אותה המאה הרעיון, שדווקא בנצרות הקאתולית ובפעולתה החינוכית במשך דורות יש לראות את בית־היוצר לערכים החיוביים, שעליהם מושתת העולם שצמח מן המהפכה הצרפתית, כגון קידמה, שוויון, הגדרה עצמית של העמים, חופש האזרח וכו׳. מאידך קיבלו החוגים השמרניים והקלֶריקאליים דחיפה לפעילות מחודשת בעקבות הסילאבוס של האפיפיור פיוס IX (ע"ע) מ1864, שבו הוטל איסור על תנועות רעיוניות ופולי־טיות מסויימות והותוו דרכי־הפעולה, שבהן יוכלו הקאתולים באירופה להתחרות בחברה החילונית ולכבוש לעצמם מחדש את העמדות שאבדו להם גם בשדה המחשבה וגם בשדה הכלכלה במשך המאות ה18—19. הקאתולים שאבו עידוד לכניסה לשדה־המערכה הפוליטי של הפארלאמנטריזם האי־רופי מן הנצחון שזכו בו ב„מלחמת־התרבות" בגרמניה (ע"ע, עמ׳ 458); הם נוכחו לדעת, שיש ביכָלתם להשפיע על החיים המדיניים דווקא ע"י השתתפות במשחק הפארלא־מנטרי ובחיים הדמוקראטיים של המדינה. המפלגה שביטאה בבירור את השיבה הזאת למערכה הפוליטית היתה מפלגת המרכז (Zentrum) הגרמנית (ע"ע גרמניה, עמ׳ 457), אשר מיזגה את המשמעת לצוִי הכנסיה ולהוראותיה בהנהגת

החיים עם גישה ליבראלית־מתונה בבעיות מדיניות וחברתיות. בעקבות התפשטות הרעיונות הסוציאליסטיים והתביעה לרפורמות סוציאליות אף במחנה הנוצרי קמו גם מפלגות נוצריות בעלות מגמה סוציאלית, שהתכוונו לארגן את חוגי הפועלים הקאתוליים. כבר ב1848 דרש הכומר הגרמני קֶטֶלֶר (Ketteler) בשם הרעיונות הקאתוליים עצמם להיטיב את תנאי־חייהם של הפועלים, ובעקבותיו התעוררו לפעולות דומות אנשי־כנסיה גם בארצות אחרות. ב א ה ״ ב קמה תנועת „אבירי־העבודה" (Knights of Labor), שהיא בעלת צביון סוציאלי ודתי כאחד. ב1885 קמה ב צ ר פ ת „הברית הקאתולית" (Alliance catholique), שהפכה ב1892 ל„התאחדות הקאתולית" (Association catholique) — למעשה המפלגה הדמוקראטית־נוצרית הראשונה באירופה. תנועה זו יצאה מן ההנחה, שגם מטרותיה הסוציאליות וגם מטרותיה הדתיות תוכלנה להתגשם רק בדרך כיבוש השלטון ובדרך של פעילות פוליטית ממשית. היא דרשה את התערבות הממשלה בחיים הכלכליים ודגלה בשיטות קורפוראטיוויסטיות ובארגון כלל־העובדים. בשלהי המאה ה19 נפרדה מן ההתאחדות הקאתולית קבוצה מתונה יותר, אשר הבליטה את חשיבות הפעילות הפארלאמנטארית מצד הנוצרים ואת הכרתם בהנחות הדמוקראטיות. פעולתה של תנועה זו נבלמה אחרי 1901 ע"י פסק הכנסיה, שחששה להתגברות היסודות הרעיוניים החילוניים על היסוד הדתי בתנועה. אולם אחרי מלחמת־העולם II, כשנשתנתה גם עמדת האפיפיורות לגבי התנועות הדֶמו־נוצריות, התאוששה תנועה זו בצרפת והתגבשה ב„תנועה הרפובליקנית העממית" (Mouvement Republicain Populaire [MRP]), שהיתה לאחת המפלגות הגדולות ברפובליקה הרביעית. תנועה זו אף הגיעה לשלטון ב1946—1948, ושני מנהיגיה, רוֹבֶּר שימאן (Robert Schumann) וז'ורז' בידו (Georges Bidault), כיהנו כראשי־ממשלה; היא הוסיפה למלא תפקיד חשוב בקאבינטים קואליציוניים גם בשנים האחרונות. מפלגת MRP אינה רואה את עצמה תלויה בכנסיה, וזו האחרונה אף נמנעת מלהתערב בפעולות המפלגה. לעומת זה יצאה הכנסיה בחריפות נגד תנועת „הכמרים־הפועלים", שניסו למזג את מילוי תפקידם הכהונתי עם שיתוף מלא בחייהם ובעבודתם של בני עדתם בפרברי־הפועלים. האיסור הכנסייתי שהוטל על תנועה זו נבע מחשש לסֶקולאריזאציה של פונקציית הכומר ולטישטוש התחום בין הערכים הדתיים והערכים הסוציאליים.

המפלגה הנוצרית־סוציאלית ה א ו ס ט ר י ת נוסדה ב1894. ראשיתה של תנועה זו נעוצה בפעילותו של קַרל לוֶאגֶר (ע"ע), אשר אירגן בשנות ה80 את הקבוצות הראשונות של פועלים קאתוליים. המפלגה הנוצרית־סוציאלית האוסטרית נודעה לשמצה בשל עמדתה האנטישמית בטענותיה נגד „הרכושנות היהודית", והיא סיפקה חומר רב לתעמולה האנטישמית גם בגרמניה. ב1897 הצליחו מועמדיה לכבוש את עיריית וינה, וב1907 היתה לסיעה הגדולה בפארלאמנט האוסטרי. בִּרבות הימים החלישה את עמדתה האֶטאטיסטית והקורפוראטיוויסטית והתקרבה לחצר הקיסרות ולחוגים השמרניים. אחרי מלחמת־העולם I היתה היא המפלגה השלטת ברוב ימי הרפובליקה האוסטרית. בד־בבד עם עלייתה לשלטון נחלשו תביעותיה לרפורמות סוציאליות (ואף מגמתה האנטישמית); למעשה התרוקנה מתָכנה הסוציאלי והפכה לתנועה בורגנית־ימנית מובהקת. מנהיגה הכומר איגנאץ זֵיפֶּל (Seipel) היה קאנצלר ב1922/24 וב1926/29; אח"כ היו אישיה הבולטים דולפוס (ע"ע) ושושניג, שהקימו באוסטריה משטר פאשיסטי־למחצה. גם ברפובליקה האוסטרית המחודשת שלאחר מלחמת־העולם II הנוצרים־הסוציאליים הם מפלגת־הרוב, והשלטון מושתת על קואליציה בינם ובין הסוציאלדמוקראטים. — תנועות דומות למפלגה זו קמו בהונגריה ובצ'כוסלובאקיה.

גורל אחר היה לתנועות הנוצריות־סוציאליסטיות ה ג ר מ נ י ו ת: הללו נשארו מאוחדות עם ה„מרכז" המתון והליבראלי, אשר חלק גדול מבוחריו בא משכבות פועלי־התעשיה; איגודים מקצועיים של פועלים קאתוליים היו למעשה מסונפים ל„מרכז" והתחרו באיגודים המקצועיים „החפשיים" מיסודם של הסוציאלדמוקראטים. בהשפעת הסיעה הפועלית שב„מרכז" היה מנהיג המפלגה וינטהוֹרסט (ע"ע) מיוזמי תחוקה סוציאלית רחבה בַריכסטאג בשנות ה90. — ה„מרכז" חוסל ע"י השלטון הנאצי יחד עם שאר המפלגות הפוליטיות בגרמניה. אולם הוא נתחדש לאחר מלחמת־העולם II בצורת Christlich-Demokratische Union (CDU, איחוד נוצרי־דמוקראטי); ל„איחוד" נצטרפו גם חוגים פרוטסטאנטיים מסויימים, והוא היה למפלגה השלטת כיום בגרמניה המערבית בהנהגת ק ו נ ר א ד אַ דֶ נ אַ ו אֶ ר, בנָקטו קו ליבראלי וסוציאלי מובהק.

ב א י ט ל י ה, אשר השיגה את איחודה על אף התנגדות הכנסיה הקאתולית, נאסר תחילה על הקאתולים ע"י הבולה Non expedit של פיוס IX להשתתף בחיים המדיניים ולהכיר עי"כ בשלטון החילוני. אולם פעולתם של הקאתולים בשאר ארצות אירופה והשֵׂגיהם המדיניים והחינוכיים נתנו את אותותיהם גם כאן. תנועת „הפעולה הקאתולית" (Azione cattolica), שנוסדה ב1889, עברה מהפצת רעיונות הנצרות לפעילות פוליטית מעשית, ביחוד אחרי פירסום הבולה Rerum Novarum („רוחות חדשות המנשבות...") מטעם האפיפיור לֶאו XIII (ע"ע), שקבעה את עמדתה הרשמית של הכנסיה לגבי הבעיות הסוציאליות ונתפרשה ע"י החוגים הקאתולים השמאליים באיטליה ובצרפת כהֶתֵּר מצד הכנסיה להשתתפות בחיים הפארלאמנטאריים ולפעילות מוגברת בשדה הסוציאלי ובאירגונם של ההמונים באיגודים מקצועיים נוצריים (האיגודים „הלבנים" — בניגוד לאיגודים „האדומים" של הסוציאליסטים). המצע הפוליטי של הדה"נ האיטלקיים כלל זכות־הצבעה כללית לפארלאמנט, דֶצֶנטראליזאציה של המינהל, קביעת מאכסימום של שעות־עבודה ומינימום של שכר, הגנה על שכבות האוכלוסיה בעלות הכנסות קטנות ורכוש מוגבל, וחתימת חוזה בין הכנסיה ובין הממשלה האיטלקית, שהיחסים ביניהן נותקו מ1870 ואילך. אולם פעולת הדה"נ הופסקה מטעם הכנסיה הרומית ב1901 ע"י הבולה Graves de communi, שחייבה, אמנם, את הפעילות הסוציאלית של התנועות הדֶמו־נוצריות, אך אסרה עליהן כל פעילות פוליטית בטענה, שלפי עקרונות הנצרות יכול אדם לבחור בכל צורת־שלטון שירצה, ואין הכנסיה רשאית להתערב בבחירתו. למעשה היו הגורמים שהניעו את הכנסיה לנקוט עמדה עויינת לגבי הדה"נ: החשש לקרבה הרעיונית ביניהם ובין זרם המוֹדֶרניזם (ע"ע), אשר דרש שינויים בעקרונות האמונה הקאתולית ובדרכי המחקר ההיסטורי של תולדותיה, וכן החשש לעירעור של עקרון הנצרות — שסֵבל העניים והמרודים בא בגזרת האל ואין לשַנותו. רוב הדה"נ באיטליה ובצרפת נשמעו להוראת הכנסיה ונמנעו

מלהשתתף בבחירות לפארלאמנטים; רק מיעוט שמר אמו־נים לרעיונותיו, והוא הוצא או נודה מקרב הכנסיה. המפלגה הדמוקראטית-נוצרית האיטלקית נתחסלה רשמית ב1904.

ב1919 קמה ביזמתו של הכומר הסיציליאני לואיג׳י סטורצו (Sturzo) „המפלגה העממית האיטלקית" (Partito Popolare Italiano), שירשה את היסודות הרעיוניים והאיר־גוניים של הדה"נ וזכתה להצלחה גדולה מיד עם הופעתה הראשונה בבחירות. למפנה זה קדם כבר ב1913 חוזה חשאי בין ג׳וליטי (ע"ע) ובין הקאתולים, שלפיו קיבלו הבוחרים הקאתוליים הֶתֵר להצביע בעד מועמדים ליבראליים שהכריזו על אהדתם לדת הקאתולית. בזה בוטל למעשה — אם כי לא להלכה — תוקף הבולה Non expedit (ר׳ לעיל). בינתיים אף כבשה לה הכנסיה עמדות-מפתח בכלכלה האיטל־קית באמצעות באנק-רומא (Banco di Roma), ולשם הגנה על עמדות אלה ועל רכושם של בעלי-הון מן החוגים הכנסיתיים היתה מעוניינת בנציגות בפארלאמנט, שתשפיע על התחוקה הכלכלית ותמנע את עלייתם של הסוציאליסטים. המצע הרעיוני, שבו הופיע סטורצו לפני הבוחרים, שימש למעשה מסווה למטרות החוגים השמרניים באיטליה. מצע זה היה, לכאורה, מקיף ומתקדם ביותר: הוא הדגיש את שוויונם של כל הבריות לפני האל ואת הערכת איש העמל והעבודה כאח לשאר כל בני-אדם, אשר כל אחד מהם נִברא בצלם; הוא טען למבנה קורפוראטיווי של החברה כמורשת החברה הנוצרית של יה"ב, להגנת העובד ע"י חוקים סוציאליים נאותים, לחידוש החברה בדרך חידוש הלבבות ולכפיפות הכלכלה למוסר הנוצרי; הוא הבטיח שהמפלגה לא תהיה תלויה באפיפיורות ותשמור על עקרונות הפארלאמנטאריזם הדמוקראטי. על יסוד עקרונות אלה יצא סטורצו למלחמה גם במשטר הליבראלי וגם בתנועה הסוציאליסטית. הסיעה ה„פופולארית" בפארלאמנט היתה לגורם מכריע במדיניות האיטלקית, ובה היו תלויות למעשה כל הממשלות שקמו באיטליה בין 1919 ל1922. עליית הפאשיזם נתאפשרה במידה מרובה ע"י עמדתה של מפלגה זו, אשר סירבה לשתף פעולה עם הסוציאליסטים ואח"כ עם ג׳וליטי עצמו. אמנם כשהגיע מוסוליני לשלטון, וכמה מאנשי המפלגה העממית השתתפו בממשלתו הראשונה, התנגד סטורצו לכך והצליח להעביר את מפלגתו לשורות האופוזיציה. ב1924 נאלץ הוא עצמו לצאת לגלות לחו"ל; המפלגה העממית פוזרה, וחבריה מקצתם נכנעו לפאשיזם ומקצתם הוגלו או שותקו. לאחר מלחמת-העולם II שוב התארגנה המפלגה, בחדשה את שמה הישן „דמוקראטית-נוצרית". היא הצליחה לרכז בתו־כה את הזרמים השונים של הקאתולים מן הימין השמרני עד השמאל הקיצוני והפכה במהרה למפלגה הגדולה ביותר והשלטת בפועל באיטליה הרפובליקנית ולכוח העיקרי העומד בפני הקומוניזם. הדה"נ הוכיחו את נאמנותם לשיטות הדמוקראטיות בניהול המדינה; וכן הצליחו להקים איגודים מקצועיים חזקים של פועלים קאתוליים. אולם בשל הרכבה המגוון של המפלגה והניגודים שבין אגפה השמרני ואגפה המתקדם לא חוללה רפורמות מרחיקות לכת; מנהיגיה — שביניהם התבלט דה גספרי (ע"ע) — משתדלים לשמור על איזון-הכוחות בין שני האגפים. נאמנותם של הדה"נ לוואטיקאן ותלותם בחוגים המדיניים והכלכליים הכנסיי־תיים נטלו כל ערך מפעולתם החינוכית והסוציאלית, ואף עוררו בעיות תחוקתיות קשות ביותר ביחסים שבין המדינה — שהיא חילונית מיסודה — ובין הכנסיה. הזרמים השמאליים שבמפלגה שותקו כמעט לגמרי, בדומה לתנועת ה„כמרים-הפועלים" הצרפתית (ר׳ לעיל).

L. Sturzo, *Sintesi sociali*, 1906; id., *Spiritual Problems of Our Times*, 1945; R. Murri, *La politica clericale e la democrazia*, 1908; G. Gimpl, *Christlichsoziale Arbeit*, 1920; G. Salvemini, *Il partito popolare e la questione romana*, 1922; E. Barbier, *Histoire du catholicisme et du catholicisme libéral*, 1925; J. Schulter, *Die katholisch-soziale Bewegung seit d. Jahrhundertwende*, 1928; A. M. Knoll, *Der soziale Gedanke im modernen Katholizismus v. d. Romantik bis Rerum Novarum*, 1932; R. v. Kralik, *K. Lueger u. d. christl. Sozialismus*, 1943; A. C. Jemolo, *Chiesa e Stato negli ultimi cento anni*, 1948; P. Alatri, *Appunti per una storia del movimento cattolico in Italia* (Società, V, 244–63), 1949; G. De Rosa, *Storia Politica dell' Azione Cattolica del 1874 al 1919*, 1954; id., *Storia del Partito Popolare*, 1958; E. Pratt Howard, *Storia del Partito Populare*, 1957; M. Vaussarol, *Histoire de la démocratie chrétienne (Belgique, France, Italie)*, 1957.

י. ב. ס.

דֶמוֹקְרָטִית, הַמִּפְלָגָה הַ־, אחת משתי המפלגות הראשיות באה"ב. המה"ד כיום אינה אלא גילגולה של מפלגתו של תומס גֶ׳פֶרסון (ע"ע) מימיה הראשונים של הרפובליקה. זאת היתה מפלגה שדגלה בשיתוף כל שכבות העם בשלטון ובשיוויון לכל והתנגדה לכל זכות יתרה, מתוך אמונה בכשרונו של העם לשלוט בעצמו. חופש-הפרט תפס מקום חשוב בהלך-מחשבתם של חבריה; כמו כן דרשו שמירה קפד־נית על זכויותיהן של המדינות באה"ב והתנגדו לכל הרחבה של סמכויות הממשלה המרכזית. חבריה של מפלגת ג׳פרסון נקראו תחילה רפובליקנים, אח"כ — רפובליקנים-דמוקראטים, ולבסוף — דמוקראטים. בעקבות הבחירות של שנת 1800 חוסלה השפעת ה„פדראליסטים" (ע"ע ארצות-הברית, היסטוריה, עמ׳ 166), ששלטו בממשלה ובקונגרס בתקופת נשיאותם של וושינגטון ושל ג׳ון אַדַמס, והרפוב־ליקנים-הדמוקראטים עלו לשלטון והחזיקו בו עד 1828. במשך כל התקופה הזאת היתה המפלגה מפולגת לשני אגפים עיקריים: קבוצת השמרנים, המורכבת מאנשי-עסקים, סו־חרים ובעלי משקי-מטעים, והקבוצה הראדיקאלית, שעליה נמנו האיכרים של ישובי הספָר המערבי והפועלים. ערב בחירות 1828 הביאה תמיכת הראדיקאלים באֶנדרוּ גֶ׳קסון (ע"ע) לידי פרישת היסודות השמרניים, שהקימו מפלגה חדשה — הרפובליקנים-הלאומיים, והשם „דמוקראטים" יוחד ליסודות הליבראליים שבמפלגה, שניצחו בבחירות של 1828.

חסידי ג׳קסון — אנשי המערב והדרום — עמדו על זכויות המדינות, התנגדו לחוגי הבאנקים והמסחר של המזרח, וכן למכסי-מגן, חייבו מכס לשם הגברת הכנסות האוצר בלבד ודרשו השקעות במערב, כסף זול ואוצר עצמאי; הם הוסיפו להתנגד לריכוז סמכויות בידי הממשלה המרכזית. מעיקריה של „הדמוקראטיה נוסח-ג׳קסון" היו מתן זכות-הצבעה לכל גבר וחינוך כללי על חשבון הציבור. ועידתה הראשונה של המה"ד התכנסה ב1836 בבולטימור. מ1828 עד 1860 זכתה המה"ד בכל מערכת-בחירות, פרט לשתיים (1840, 1848); בתקופה הזאת לא נשתנה מצעה. אולם לאחר המלחמה במכסיקו (1846—1848) החריפו חילוקי-הדעות בתוך המפלגה מחמת בעיית העבדות (ע"ע ארצות-הברית, היסטוריה, עמ׳ 174 ואילך). במשך תקופה ארוכה היתה למחייבי עבדות-הכושים השפעה גדולה במפלגה, אשר דרום אה"ב היה אחד ממעוזיה.

ב1856 נוסדה המפלגה הרפובליקנית (ע"ע), כדי להתנגד

להרחבת איזורי־העבדות באה״ב, וכשניסה סְטִיוִן דַגְלַס (ע״ע), מועמד המפלגה לבחירות הנשיאות ב1860, למצוא נוסחת־פשרה בין שתי המגמות, פרשו הנציגים הדרומיים והציגו את מועמדותו של אחד מתומכיה הקיצונים של שיטת העבדות. פילוג זה בשורות המפלגה הביא לידי בחירתו של אברהם לינקולן (ע״ע) ולמלחמת־האזרחים של 1861—1865. מלחמה זו גרמה כמעט להשמדתה של המה״ד, שהוטל עליה צל הפרישה והמרד. המה״ד נשארה מפלגת המיעוט בצפון, אשר גם בו התייחס חלק מחבריה באדישות למאמץ המלחמתי או אף התנגד לו (ה„צפעונים״ [Copperheads]).

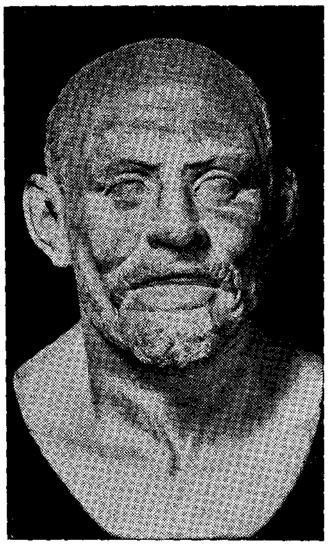
המה״ד לא התאוששה עד 1876, כשתמה תקופת ה„שיקום״ של הדרום וחוסל שלטון הרפובליקנים במדינות הכבושות. אז נוצר „הדרום המלוכד״ (Solid South) — גוש מדינות־העבדות לפנים, התומך בעקביות במה״ד עד היום הזה. אולם במשך 2 דורות היה השלטון הפדראלי רוב הזמן בידי הרפובליקנים; רק ב1884 וב1892 נבחר לנשיאות מועמד המה״ד קְלִיוְלֶנְד (ע״ע). באותה תקופה דגלו הדמוקראטים בתיקונים בשירות הממשלתי ובמכס נמוך; בצפון נעשה אָפיה של המפלגה „עממי״ יותר, ובמאמצים גדולים הצליחה ללכד את יסודותיה השונים והמנוגדים — איכרי הדרום והמערב ופועלי הצפון. ב1896 עוררה המה״ד תנועה עממית חזקה של המוני איכרים, פועלים והמעמד הבינוני הנמוך נגד שלטון בעלי־ההון, שהתבצרו במפלגה הרפובליקנית. תכנית הדמוקראטים היתה טביעת מטבעות־כסף ללא הגבלה — כנגד שיטת ביסוס המטבע על הזהב בלבד. אולם למרות ההד הרב שהיה לתכניתם, נכשל מועמדם ו. ג׳. בְּרַיאַן (ע״ע) בבחירות לנשיאות. רק הפילוג במפלגת הרפובליקנים ב1912 הנחיל למועמד המה״ד, הליבראלי וודרו וילסון (ע״ע), נצחון מכריע בבחירות. בתקופת כהונתו של וילסון נתקבל החוק למס־הכנסה, חוק נגד הטרסטים וחוק מערכת־הבנקאות של הממשלה המרכזית. וילסון נבחר שנית ב1916, בעיקר מפני שהוחזק כאיש ש„מנע את הסתבכות אה״ב במלחמה״. לאחר שנכנסה אה״ב בהנהגת וילסון למלחמת־העולם I נגד גרמניה, איבדו הדמוקראטים ב1918 את הרוב שלהם בקונגרס, וב1920 נשמטה מידיהם גם הנשיאות — בין השאר משום שדגלו בעקבות וילסון בהצטרפות אה״ב לחֶבר־הלאומים, בניגוד לרוח הלאומנית־בדלנית שהשתלטה על העם. הרפובליקנים משלו בכיפה במשך תקופת השפע של שנות ה20. המשבר הכלכלי שפרץ ב1929 החזיר את הדמוקראטים לשלטון בבחירות 1932. ב1933 התחילה ה„מערכה החדשה״ (New Deal) של פְרַנְקְלִין ד. רוזולט (ע״ע), שנקט אמצעים נמרצים לטיפול באבטלה, בדפלאציה ובקפאון הכללי בתעשיה, מתוך סטיה גמורה מהעקרונות המסרתיים של מפלגתו: תחום הפעולות של הממשלה הפדראלית הורחב לאין ערוך, וסכומים עצומים הוקצבו לסיוע למובטלים ולהבראת המשק. בבחירות 1936 נבחר רוזוולט שנית ברוב מכריע, ובפעם הראשונה בתולדות אה״ב נבחר, בימי מלחמת־העולם II, גם בשלישית ב1940 וברביעית ב1944.

אחרי מות רוזוולט ב1945 נעשה סגן־הנשיא הָרִי ס. טרומן (ע״ע) לנשיא, אולם למה״ד אבד הרוב בקונגרס — בפעם הראשונה מאז 1932. טרומן המשיך במדיניות הליבראלית של קודמו ונתן ידו להרחבת הזכויות האזרחיות של הכושים ולהגברת כוחם של פועלי הצפון. פרישת קבוצה רַאַקציונית („דמוקראטים מחייבי סמכויות המדינות״) בדרום מן המה״ד לא מנעה את נצחונו של טרומן והמה״ד בבחירות של 1948. אולם ב1952 נוצח המועמד הדמוקראטי ע״י המועמד הרפובליקני, גיבור־המלחמה הפופולארי דְוַיט אַיזנהַאוֶר (ע״ע), בשעה שהמלחמה הקרה והפחד מפני החתרנות הקומוניסטית הסעירו את הרוחות; הרפובליקנים זכו גם ברוב בקונגרס. אַיזנהאוֶר נבחר שנית בבחירות 1956, שכן עמד לו קסמו האישי, אולם הדמוקראטים חזרו והשתלטו על שני בתי הקונגרס; הם זכו בנצחון מכריע גם בבחירות לקונגרס ב1958. בשעה זו מסתבר, שהמה״ד היא מפלגת־הרוב בעם האמריקני, אלא שקרע עמוק מפריד בה בין אגפה המתקדם בצפון ובין אגפה הראקציוני בדרום.

F. Kent, *The Democratic Party, a History*, 1931; H. R. Bruce, *American Parties and Politics*, 1936[3]; W. E. Binkley, *American Political Parties*, 1945[2]; C. E. Merriam and H. F. Gosnell, *The American Party System*, 1946[4]; V. O. Key, *Politics, Parties, and Pressure Groups*, 1947; E. M. Sait, *American Parties and Elections*, 1948; L. Buchanan, *People and Politics*, 1949; D. McKean, *Party and Pressure Groups*, 1949; H. Bone, *American Politics and the Party System*, 1950.

ד. ב־א.

דְמוֹקְרִיטוֹס — Δημόκριτος — (460 [?] — 400 [?] או 370 לפסה״נ), פילוסוף יווני. הידיעות על חייו של דמ׳ באות כולן מכלי שני, והן מצומצמות ורבות־הסתירות. דמ׳ היה בן אַבְדֵרָה (ע״ע) — בן עירו של פְּרוֹטָגוֹרַס (ע״ע), ובן־דורם של זה האחרון ושל סוֹקְרַטֵס (ע״ע); אולם שנות לידתו ומותו אינן ידועות. דמ׳ היה איש עשיר, ואת הונו הקדיש למסעות ממושכים בארצות־המזרח כדי לקנות חכמה ודעת. הוא שהה כמה שנים במצרים ולמד מחכמיה, ויש אומרים שהגיע עד כוש; אחר־כך ביקר באסיה הקטנה, בבבל ובפרס, ויש אומרים שהגיע עד הודו. לפי דברי עצמו ביקר באתונה — כנראה בדרכו חזרה מן המזרח —, אך שם „לא ידעו איש״; מסופר עליו שראה את סוקראטס, אך לא התוודע אליו. על ימי זקנתו לאחר שובו לאבדֵרה מחולקים הסיפורים: לפי מקור אחד העריצוהו בני־עירו בגלל חכמתו, ולאחר שירד מנכסיו העניקו לו הון רב, ואף ערכו לו לוויה ציבורית אחרי מותו; לפי מקור אחר היה מוחזק משוגע בעירו. מסתבר, שדמ׳ הקים בית־מדרש באבדרה, וכמה מן החכמים „הדמוקריטיים״ מן הדור שלאחריו נזכרים בשמותיהם. דמ׳ היה סופר פורה מאד ומהולל בשעתו בגלל כשרונו הספרותי. רשימת חיבוריו נמסרה לנו ע״י תְּרַאסִילוֹס (המאה ה1 לסה״נ), שערך את יצירתו הספרותית של דמ׳ וחילק אותה ל5 קבוצות: פיסיקה, מאתמאטיקה, תורת־המידות, חיבורים בספרות ואמנות, חיבורים מדעיים־

דמוקריטוס. פסל הלניסטי־רומי
(המוזיאון הקאפיטוליני, רומא)

מקצועיים. אולם אף ספר אחד משל דמ׳ לא הגיע לידינו, ואין אנו מכירים את תורתו אלא ממה שנמסר עליה במקורות מאוחרים יותר (מאריסטו ואילך) ומקטעים ומובאות רבים (כ300), המופיעים במקורות אלה בשמו; מהימנותן של רבות מן המובאות הללו מוטלת בספק.

מימי־קדם ועד היום דמ׳ מוחזק אביה של התורה האטומיסטית ושל תמונת־העולם המכאניסטית־סיבתית. לאמיתו של דבר קשה מאד לקבוע את תרומתו המיוחדת של דמ׳ לפילוסופיה ולמדע, מאחר שמפעלו ומפעל רבו לוקיפוס (ע״ע) נתערבו במסורת הדורות שאחריהם, יחד עם כתבי תלמידי דמ׳, במסגרת „אוסף דמוקריטי״ אחד, ואין ביכלתנו היום להפריד ביניהם. מסתבר, שלוקיפוס הגה את רעיונות־היסוד של האטומיסטיקה ושל הדטרמיניזם (ע״ע) המכאניסטי, ואילו דמ׳ הרחיב והעמיק אותם והפכם להשקפת־עולם שיטתית.

האטומיסטיקה של דמ׳ היא — בצדן של שיטותיהם של אמפדוקלס (ע״ע) ואנכסגורס (ע״ע) — נסיון לגשר בין הגישה הסטאטית הקיצונית של פרמנידס (ע״ע) ובין הגישה הדינאמית הקיצונית של הרקליטוס (ע״ע): בין ראיית המציאות כאחדות בלתי־נעה ובלתי־משתנית ובין ראייתה כמכלול של שינויים וגלגולים מתמידים. את אחד מיסודות עולמו מקבל דמ׳ מן האלאטים (ע״ע יון, פילוסופיה) — את „המלא״ הנצחי והבלתי־משתנה; אולם בניגוד לאלאטים אין הוא רואה את התנועה כדימוי מוטעה אלא כאמיתית, ולשם הסברת אפשרותה הוא מקבל יסוד שני של המציאות — את „הריק״, שהוא ממשי לא פחות מן „המלא״. „המלא״ מיוצג על־ידי האטומים — יחידות־החומר הזעירות, שהן פשוטות־בתכלית, נצחיות ובלתי־משתנות, ומספרן אין־סופי. האטומים שווים באיכותם כיחידות חומר־העולם האחד והאחיד, ואין הם נבדלים זה מזה אלא בצורותיהם, במנחיהם ובסידוריהם ההדדיים. האטומים נמצאים בתנועה נצחית בחלל הריק האין־סופי, והשניות של האטומים והחלל היא ה„ארכי״ של המציאות, אשר דמ׳ תופסה תפיסה מוניסטית־מאטריאליסטית. כל גילויי המציאות — הגשמיים והרוחניים כאחד — אינם אלא ביטויים לתנועת האטומים בחלל. כל העצמים הם צירופים מסויימים של אטומים, ואין הם מתקיימים אלא במידה שהאטומים האלה מלוכדים יחד, והם פוסקים מלהתקיים כשאטומיהם מתפזרים. הוויה והפסד, צמיחה וגידול, וכן כל שינוי, — אינם אלא חילופים של צירופי אטומים וסידוריהם. החיים הם תנועת האטומים בגוף. אף הנפש עשויה אטומים — מן הקלים, הדקים וקלי־התנועה שבהם, שתנועותיהם מתבטאות ברגשות ובמחשבות. אטומים כאלה מפוזרים גם במרחב כולו, ויכולים גם להשפיע על גוף האדם — ומכאן ההסבר לחלומות, לחזונות ודומיהם. חומר־הנפש שבאדם, שהוא „עולם קטן״, מקויים ע״י תהליך הנשימה, היוצרת קשר בינו ובין חומר־הנפש שבעולם כולו (והשו׳ תורתו של אנכסימנס [ע״ע]). חומר־הנפש בכללותו נצחי הוא, אולם אין הישארות לנפש האישית, שהיא כלה עם התפזרות אטומיה.

תורת־ההכרה של דמ׳ היא סנסואליסטית־מאטריאליסטית. התפיסה החושית היא חדירת „תמונות״ אל תוך גופנו, ואף ההכרה אינה אלא תנועה של אטומי הנפש שהם חלק מגופנו. האיכויות החושיות המצטיירות בנפשנו אינן משקפות מציאות אוביקטיווית, אלא הן מוצרים סוביקטיוויים שלנו: „רק מבחינת המוסכם (בין הבריות) יש צבעים ויש מתוק ומר — מבחינת המציאות אין אלא האטומים והריק״; והוא הדין בצלילים ובריחות. לא ברור הוא, אם דמ׳ מייחס משקל לאטומים עצמם, או אם הוא רואה גם את המשקל כאיכות הקיימת בתפיסתנו בלבד בעקבות צירופים מסויימים של אטומים. בניגוד לאלאטים אין דמ׳ מבטל את החושים ואינו דן את התפיסה החושית כתרמית: התפיסה החושית היא הכרה מעומעמת — החושים אינם מציירים את המציאות כמות שהיא, אלא מעידים עליה, ויש לפרש את עדותם לאור השכל.

תנועת האטומים היא מקור כל התהליכים והאירועים במציאות; לפיכך מוצאה וטיבה של תנועה זו היא הבעיה המרכזית של הפילוסופיה של דמ׳. בהסברת מוצא התנועה לפי דמ׳ אין אחידות במקורות שהגיעו אלינו. אחת מטענותיו של אריסטו נגד דמ׳ היא, שאין דמ׳ נותן הסבר מניח את הדעת לראשיתה של התנועה: מסתבר, שדמ׳ ייחס לכל אטום תנועה בחלל האין־סופי, שאין בו לא מעלה ולא מטה, לא מרכז ולא גבולות, ומשום כך אין לתנועה זו כיוון מסויים; התנועה של האטומים היא נצחית כמציאותם של האטומים עצמם, וההתנגשויות בין האטומים בתנועתם הלא־מסודרת היא יסוד ההוויה וההפסד של כל הדברים. לפי גירסות מאוחרות יותר של תורתו של דמ׳, „נפלו״ תחילה האטומים כולם בכיוון אחד בחלל הריק האין־סופי, עד שאירעו — מסיבות לא־ברורות („המקרה״ [$\tau\acute{\upsilon}\chi\eta$]?) — סטיות לצדדים במהלכם של אחדים מהם, שהביאו לידי התנגשויות; משום כך נהפכה בהדרגה תנועת הנפילה בקו ישר לתנועת מערבולת, ובמערבולת החלו האטומים להסתדר בהתאם לקלות־תנועתם או כובד־תנועתם: הכבדים ביותר הצטברו במרכז, ומהם התהוותה הארץ, ומסביב לה הסתדרו הקלים יותר במעגלים או בכדורים, שמהם נוצרו המים, האויר, האש וגלגלי גרמי־השמים. הצד השווה שבכל התפיסות הללו — שמכאן ואילך תנועת האטומים נמשכת ותמשך מתוך הסיבתיות המכאנית של לחצם ההדדי והתנגשויותיהם זה בזה, ולפיכך כל דבר בעולם מתחייב מדבר מסויים שקדם לו, והוא עצמו מחייב דבר מסויים אחר שיבוא אחריו. במהלך קוסמי זה אין מקום להכוונה ולהדרכה ע״י אלים, אין מקום ל„אהבה״ ול„שנאה״ של אמפדוקלס ולא ל„נוס״ של אנאכסאגוראס, ואף לא לסיבה התכליתית של אריסטו — אין אלא ההכרח של הטבע, המונע כל „אפשרות״ וכל „מקריות״ (וע״ע אננקי; דטרמיניזם). — בחלל האין־סופי נוצרו מערבולות כאלו פעמים אין־ספור ובמקומות אין־ספור, ולפיכך אין במציאות עולם אחד, אלא מספר אין־סופי של עולמות, הנפרדים זה מזה ע״י ריק.

אולם לדמ׳, בעל התפיסה הקוסמולוגית המקיפה הזאת, לא היו אלא ידיעות דלות באסטרונומיה. הוא לא הכיר את כדוריותה של הארץ, שאותה ראה כשטוחה או כגלילית (והשו׳ אנכסימנדרוס [ע״ע]), ואף תפיסתו בסידור כוכבי־הלכת ותנועתם היתה פרימיטיווית. לעומת זה היה כוחו גדול במאתמאטיקה, והוא חיבר ספרים באריתמטיקה ובגאומטריה, שהיו מהוללים בפי הקדמונים; ארכימדס מייחס לו את התגלית, שנפח הפירמידה והחרוט הוא ⅓ מנפח המנסרה והגליל בעלי אותו בסיס וגובה, אע״פ שההוכחה לכך לא ניתנה אלא ע״י אודוכסוס (ע״ע). אולם נוסחת־נפח זו מצויה כבר בפאפירוסים מצריים עתיקים, ויתכן שדמ׳ —

שלפי דברי עצמו הכיר את הגאומטרנים („מודדי־השדות") המצריים — קיבל אותה בשהייתו במצרים. ויטרוביוס (ע"ע) מייחס לדמ' את המצאת הפֶּרספֶּקטיווה בהכנת תפאורות לתאטרון. — המסורת רואה את דמ' גם כגדול ברפואה ומייחסת לו חליפת־מכתבים עם היפוקרַטס (ע"ע), שבה נידונות בעיקר ההשפעות ההדדיות של הגוף והנפש — תופעות פסיכוסומאטיות לפי מושגינו החדישים; אך מסתבר שכתבים אלה אינם משל דמ'. — זיופים ודאיים הם הכתבים האלכימיים שייחסה התקופה העתיקה המאוחרת לדמ'.

אם בפילוסופיית־הטבע שלו דמ' נראה כממשיך הקו של „הפיסיולוגים" היוניים והאֶלֶאטים, הרי הוא מתגלה כבן־זמנם ובן־עולמם של הסופיסטים וסוקראטס בעיסוקו בבעיות האדם. בשם דמ' נמסרו כמה מאות אמרות קצרות בתורת־המידות, הדנות במוסר האישי והציבורי, בשלמותו ובאָשרו של האדם, ביחסים בין אדם לחברו, בחברה ובמדינה, במשטר ובכלכלה. חכמת־החיים ועולם־הערכים של דמ' אינם משקפים כלל את ה„מאטריאליזם" שלו. אמנם המוסר שלו הוא אֶוּדֶמוניסטי, אולם את ה„אושר" וה„הנאה" הוא גורס כהנאה נפשית, כמצב של הארמוניה ושיווי־משקל, של הבחנה בין התענוגות, של שלטון הנפש על הגוף (אע"פ שגם הנפש אינה אלא יֵשות גשמית); האדם השלם שקט ובטוח בתוך עצמו, ושלוות־נפשו אינה מופרעת לא ע"י תמיהה ולא ע"י התרגשות על כל המתרחש בעולם. לאי־היפָּעלות זו קרא דמ' חדווה או עליזות (εὐτυμία; וע"ע אַטַרַכּסיה), ובגלל אידיאל זה זכה — בטעות — לכינוי „הפילוסוף העליז" („הצוחק"), בניגוד להֶראקלֵיטוס, „הפילוסוף הבוכה". — דיודורוס מסיקיליה (ע"ע) מוסר בשם חכמים קדמונים תיאוריה מקיפה על התפתחות האדם והחברה, מן המצב הפרימיטיווי, שבו היה האדם כבהמה, עד להתהוות הטכניקה, הלשון, מוסדות החברה וגילויי התרבות, ועד לדיפֶרֶנציאציה של אומות, תרבויות ולשונות שונות; קרוב לוודאי שמחוללה של תיאוריה זו הוא דמ'. ההתפתחות הזאת מתוארת כאן — בהתאמה מפתיעה לתפיסות חדישות — כתוצאה ממאבק האדם לסיפוק צרכיו ולהסתגלות למציאות הטבעית שבה הוא שרוי.

דמ' הוא אחת הדמויות הגדולות בתולדות הפילוסופיה והמדע, אולם מעמדו בעולם המחשבה והערכתו ע"י נציגיו היו נתונים לתנודות גדולות. אפלטון אינו מזכיר אותו כלל — אם משום שלא הכירו או משום שלא רצה להכירו. אריסטו מרבה לצַטטו ולדון בו, אלא שהוא דוחה את עיקרי שיטתו. בפילוסופיה העתיקה המאוחרת נתפלגה מורשתו הרוחנית של דמ': הסטואה (ע"ע) קיבלה ממנו את הדֶטֶר־מיניזם המֶכאניסטי המוחלט, אך דחתה את האטומיזם; אֶפיקורוס (ע"ע) קיבל את תורת־האטומים, אך העמיד במקום הסיבתיות של דמ' את שלטון המקרה. גם מבחינת תורת־המידות אֶפיקורוס הוא יורשו של דמ', ואילו הסטואי־קנים קרובים יותר להראקליטוס. תורתו של דמ' ידועה לנו בעיקר בצורה שקיבלה בידי אֶפיקורוס ותלמידיו, וביחוד בידי לוקרֶטיוס (ע"ע). ביה"ב נדחתה תורתו של דמ' לגמרי, תחילה מפני האפלטוניות ואח"כ מפני האריסטוטֶליות, ששללה את האטומים ואת הריק והעמידה במקומם את הרצף של עולם ארבעת היסודות (ושל היסוד החמישי השמימי), ובמקום הסיבתיות המכאנית של דמ' — את הסיבה התכליתית. מבחינה זו יש במדע של העת החדשה משום חזרה אל דמ'. האטומיזם של המאה ה17 (גאלילֶאי, גאסאנדי, ניוטון) הוא תחיית האטומיזם של דמ', וההבדלה בין „איכויות ראשוניות" ו„איכויות שניוניות" בתורת־ההכרה ובפסיכולוגיה מגאלילֶאי ודֵקארט עד הוגי המאה ה18 אינה אלא פיסיולוגיית־החושים של דמ'. — בתקופה החדשה היו שהכריזו על דמ' כעל „אבי המדע החדיש" ואבי החשיבה המדעית בכלל. אולם הערכה זו של דמ' לא זו בלבד שהיא מופרזת, אלא היא גם מטעה. מדעו של דמ' — ככל המדע היווני — היה רחוק ריחוק מהותי מן המדע החדיש. תורת־האטומים המדעית מיסודו של דולטון (ע"ע), שעליה מושתתות הכימיה והפיסיקה החדישות, דבר אין לה כמעט עם האטומיזם של דמ' (ושל אנשי המאות ה17—18). עיקרו של האטומיזם החדיש הוא הבחינה הכמותית, הנעדרת לגמרי במשנתו של דמ'; תורת־האטומים המדעית באה להסביר את העובדות הניסוייות הבאות לידי ביטוי בחוק המנות הקבועות והכפולות, ואילו האטומיזם הקלאסי לא בא אלא לתת סיפוק לדרישות של העיון הפילוסופי, ומעולם לא הועמד — ואף לא יכול להיות מועמד — למבחן הניסויי. מקרי הוא גם הדמיון בין חזון ריבוי העולמות המערבלתיים של דמ' ובין ההכרה המדעית של הקוסמולוגיה החדישה על עולם הגאלאכּסיות הלוליניות. וכן לא היה הדֶטֶרמיניזם הסיבתי של דמ' אלא ענין של פוסטולאט פילוסופי, של אמונות ודעות, ואילו במדע החדיש הוא מבטא את הקשר הפונקציונאלי בין התופעות, כפי שהוא מתגלה בנסיון ומנוסח ניסוח מאתמאטי.

אָספי הקטעים של דמ' והמקורות עליו: F. Mullach, *Democriti Abderitae opera fragmenta*, 1843; H. Diels, *Fragmente d. Vorsokratiker*, II, 1952[6]; W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, 392–470, 1935.
E. Zeller, *Die Philos. d. Griechen*, I, 1038–1184, 1923[7]; F. A. Lange, *Gesch. d. Materialismus*, I, 9–22, 1921[10]; Th. Gomperz, *Griech. Denker*, I, 261–307, 1922[4] (עברית: חכמי יון, א', 235–276, תרצ"א); F. Überweg, *Grundr. d. Gesch. d. Philos.*, I, 1926[12].
H. Diels, *Leukipp u. D.*, 1880; P. Natorp, *D.* (Forsch. z. Gesch. d. Erkenntnisproblems im Altertum), 1884; id., *Die Ethika d. D.*, 1893; A. Brieger, *Die Urbewegung d. Atome u. d. Weltenstehung bei Leukipp u. D.*, 1884; H. C. Liepmann, *Die Mechanik d. leukipp-demokritischen Atome*, 1886; G. Hart, *Zur Seelen- u. Erkenntnislehre d. D.*, 1886; P. Tannery, *D. et Archytas* (Bull. de Sci. math. X), 1886; O. Hamelin, *La pesanteur de l'atome dans le système d. D.*, 1888; W. Kahl, *D.-Studien*, 1889; L. Löwenheim, *Der Einfluss D.s auf Galilei* (Arch. f. Philos. VII), 1894; id., *Die Wissenschaft D.s u. ihr Einfluss auf d. moderne Naturwiss.* (ibid. XXVII), 1914; A. Goedeckemeyer, *Die Naturphilos. Epikurs in ihrem Verhältnis z. D.*, 1897; A. Dyroff, *D.-Studien*, 1899; K. Reinhardt, *Hekataios v. Abdera u. D.* (Hermes XLVII), 1912; R. Philippson, *D.s Sittensprüche* (Hermes LIX), 1924; C. Bailey, *The Greek Atomists and Epikuros*, 1928; M. Solovine, *D.: Doctrine philosophique et réflexions morales*, 1928; M. Papadopulos, *D.*, 1934; P. Nizan, *Les matérialistes de l'antiquité: D., Epicur, Lucrèce*, 1936; P. Collinder, *Historical Origins of Atomism*, 1938; H. Weiss, *D.' Theory of Cognition* (Class. Quart. 1938); G. Vlastos, *Ethics and Physics in D.* (Philos. Rev. LIV–LV), 1945–1946; С. Я. Лурье, Очерки по истории античной науки, 1947; M. Mazziotti, *Le dottrine di D. di Abdera*, 1948.

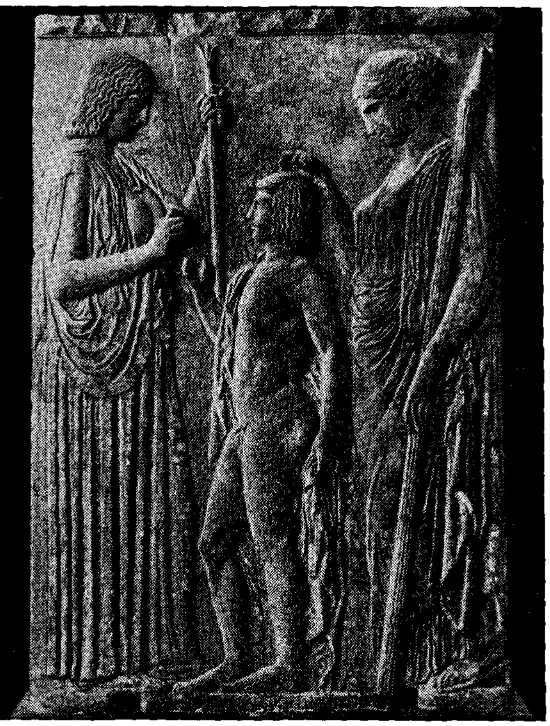
י. ל.

דֶמֶטֶר (Δημήτηρ), אֵלת האדמה־האֵם בדת היוונית; הדת הרומית זיהתה אותה עם קֶרֶס (Ceres). לדמותה של דמ' משמעות דתית ומיתית ברורה ועמוקה, בניגוד לזו של אלת־האדמה גֵי (ע"ע), הנתפסת תפיסה קוסמוגונית

גרידא. דמ׳ היא בתם של קרונוס ורֶאה, ז״א היא אֵלת־קדומים; אולם — שלא כגֵי — אין תחום־מציאותה כוחות־הטבע הגָלמיים (הגיגַנטים, ע״ע), אלא ה ח ק ל א ו ת כראשיתה ובבסיסה של תרבות האדם. מאת דמ׳ באה ברכת האדמות המעובדות ותנובת־השדה, ובתפקידה כאֵלת־החקלאות הפכה גם לאלת הגישואים המונוגאמיים, ובמיוחד לאלת הנשים הרעיות והאמהות, שכן המיתולוגיה מַשוה את מענית השדה החרוש לרחם ואת זריעת השדה להפריית האשה. כמחוללת החקלאות נחשבה דמ׳ גם כיוצרתה של החברה האנושית המסודרת, של הנוהג והנימוס התרבותי — כ„מחוקקת״ (θεσμοφόρος).

הן במיתוס והן בפולחן דמותה של דמ׳ קשורה בזו של בתה ק ו רֵ י ([Κώρη], הנערה), שזוהתה לאחר מכן עם אלת־האדמה פֶּ ר סֶ פ ו נֵ י (Περσεφωνή) — לאט׳ פרוסֶרפינה (Proserpina) —, ושתיהן נקראות לפעמים „האֵלות״ סתם. נלווה עליהן באגדה העלם טְ ר י פְּ ט ו לֶ מ ו ס, שנשלח על־ידיהן ללמד את הבריות את גידול החיטה ושמופיע רכוב במרכבה רתומה לשני נחשים בעלי־כנפיים — מתנת דמ׳. עלילותיה של השלישיה דמ׳־קורי־טריפטולמוס מצטרפות למיתוס המרכזי של האֵלות, שמשמעותו העמוקה והנסתרת נתגלתה במיסטֶריות (ע״ע) של אֶ לֶ ו ס י ס (ע״ע).

קורֵי, שהיתה בתם של זֶוס ודמ׳, נשדדה ע״י דודה הַדֶס (ע״ע), אל־שאול, שחשק בה. דמ׳ המתאבלת יצאה לבקש את בתה והגיעה בדמות אשה זקנה לאֶלֶוסיס; שם נתקבלה על־ידי המלך והמלכה, ששמו אותה לאומנת בנם הקטן; לפי גירסה אחת היה ילד זה טריפטולֶמוס. בימי גלותה של דמ׳ מן האולימפוס נתקללה האדמה וסר פריונה, וזֶוס נאלץ לבקש מהאדס אחיו שישחרר את הנערה פֶּרסֶפונֵי ויחזירה לאמה, כדי להביא תשועה לעולם. לסוף הוסכם, שפרספוני תשהה כל שנה 6 חדשים (לפי גירסה אחרת: 9 חדשים) על פני האדמה אצל אמה ושאר האלים, אך בשאר

טריפּטולמוס בין דמטר וקורי
(תבליט מאלוסיס, אמצע המאה ה5 לפסה״נ)

דֶמֶטֶר מקְנידוס (המאה ה4 לפסה״נ)

חדשי השנה תשהה בשאול כאשתו של האדס. מדי שנה בשנה עולה פרספוני באביב, עם ראשית נביטת הזרעים שהניבה אמה, משאול אל האולימפוס, ובעונת החורף היא חוזרת ויורדת לעולם־הצללים. — המיתוס מספר גם על זיווג של דמ׳ (או של פרספוני) עם יאסיון מלך כרתים בחלקת־שדה חרושה שלוש פעמים; מן הזיווג הזה נולד פלוטוס או אִיאַקְכוס, המזוהה לפעמים עם דיוניסוס (ע״ע).

מקדשיה המפורסמים של דמ׳ היו באֶלֶוסיס ובסיקיליה, אולם מקומות־פולחנה היו מצויים גם בכרתים, בפֶּלופונֶסוס ובתראקיה. באתונה חגגו — מלבד המיסתורין האֶלֶוסיים — חג שלושת ימים לכבוד דמ׳, ה„תֶסמופוריה״, שהיה חג מיוחד לנשים. — סמליה של דמ׳ הם: השיבולת, הנרקיס, הפרג; העוף המקודש לה — האנפה. באמנות היא מופיעה בדמות אצילה של אשה־אם במיטב שנותיה; לעתים קרובות היא מתוארת כיושבת, ובצדה שני לפידים — סמלי הפריון (אור = חיים או לידה) או החיפוש, או נחש — סמלה של שאול. על תבליט־ההקדשה הנעלה שבאֶלֶוסיס (המאה ה5 לפסה״נ) היא נראית עומדת עם קורֵי וטריפטולֶמוס. יפה ומפורסם מאד הוא פסל דמ׳ היושבת שמקנידוס (המאה ה4 לפסה״נ).

R. Förster, *Der Raub u. d. Rückkehr d. Persephone*, 1874; L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, III, 29ff., 1909; A. Dietrich, *Mutter Erde*, 1925[3]; Ch. Picard, *Sur la patrie et les pérégrinations de D.* (Rev. des Études grecques, 1927); W. F. Otto, *Die Götter Griechenlands*, 1929; M. P. Nilsson, *Gesch. d. griech. Religion*, I, 1941, II, 1950; id., *Die eleusinische Religion* (Antike, 1942); W. K. C. Guthrie, *The Greeks and their Gods*, 1955.

מ. רו.

דֶמֶטְרִיּוֹס (Δημήτριος), שלושה מלכי-סוריה מבית-סֶלֶוקוס.

1) דמ׳ I סוֹטֶר (162—150 לפסה״נ), בנו של סֶלֶוקוס IV (ע״ע). בנעוריו שהה בתור בן-תערובות ברומא, נמלט משם וכבש את כסא-המלוכה בסוריה מידי בן-דודו אנטיוכוס V (ע״ע). דמ׳ כונן מחדש את השלטון הסורי ביהודה ע״י נצחונו של שר-צבאו בַקכידס בקרב שבו נפל יהודה המכבי (161), וכן דיכא התקוממות בבבל. ב160 זכה להכרת הסנאט הרומי. דמ׳ עורר את איבת הסורים ע״י עריצותו, וכן הסתכסך עם אטאלוס II מפרגאמון ועם תלמי VI מלך-מצרים. שני המלכים התאחדו נגדו ותמכו באלכסנדר בַּלַס (ע״ע), אשר התיימר להיות בנו של אנטיוכוס IV ותבע את כסא-סוריה. דמ׳ נהרג בקרב נגדו.

2) דמ׳ II נִיקַטוֹר (125—141, 129—126), בנו של (1). ב147 גירש, בתמיכת תלמי VI מלך-מצרים, את אלכסנדר באלאס. לאחר שתלמי עצמו נהרג במלחמה, הצליח דמ׳ להרחיק את הצבא המצרי מסוריה ולהשתלט על הארץ. הוא שלט בעריצות בהשענו על חיל-שכיריו וגרם למרד בהנהגתו של טריפון, שהחזיק בחלק מן הארץ. ב141 יצא דמ׳ למסע-מלחמה נגד הפרתים, נכשל בו ונשבה. על רקע חולשתה זו של סוריה קמה עצמאות יהודה בראשותו של שמעון החשמונאי. בהעדרו של דמ׳ מסוריה מלך בה אחיו, אנטיוכוס (VII) סידֵטס (ע״ע), שניצח את טריפון וגם את היהודים, אך נכשל גם הוא במסעו נגד הפרתים ב130/129. דמ׳, אשר שוחרר ע״י הפרתים במגמה לעורר מלחמת-אחים בסוריה, כבש שנית את המלוכה, אך חזר ואיבד אותה שוב נמרד ומת מיד אח״כ.

Bouché-Leclercq, *Histoire des Séleucides*, I, 316 ss., 1914; M. Cary, *A History of the Greek World from 323 to 146 B. C.*, 225–230, 1951².

ש. אפ.

3) דמ׳ III פִילוֹפָטוֹר (96—88), מאחרוני מלכי בית-סֶלֶוקוס. דמ׳ הומלך בדמשק ביזמתו של תלמי לאתירוס מלך-מצרים, אולם לא עלה בידו להשתלט על כל סוריה בגלל המלחמות בין מלכים אחרים לבית-סֶלֶוקוס. מעיר-בירתו דמשק התערב דמ׳ בענייני מלכות-יהודה: בעת שנלחם ינאי המלך בערבים ובשליטי עבר-הירדן, קראו הפרושים המורדים את דמ׳ לעזרה נגד מלכם השנוא עליהם. אע״פ שדמ׳ ניצח את צבא ינאי בקרב על-יד שכם, נאלץ לבסוף לעזוב את ארץ-ישראל. זכר המאורעות האלה נשתמר, כנראה, ב„פשר נחום" שממגילות מדבר-יהודה: „... [דמ]טריס מלך יון אשר בקש לבוא ירושלים בעצת דורשי החלקות...". — במלחמה בין דמ׳ ובין פיליפוס אחיו (88) נשבה דמ׳, הוגלה לחצרו של מיתרידאטס II מלך פונטוס ומת בשבי.

י. ידין, המגילות הגנוזות ממדבר יהודה, 116-117, 188-192, תשי״ז; A. R. Bellinger, *The End of the Seleucids*, 72–77, 1949.

דֶמֶטְרִיּוֹס מִפָּלֵרוֹן (בערך 350—283 לפסה״נ), מדינאי אתונאי. דמ׳ היה תלמידו של תֵאופרַסטוס (ע״ע) מן האסכולה הפֶריפַטֶטית והיה ידוע כפילוסוף, מלומד ונואם; כעסקן ציבורי נמנה עם תומכי מוקדון. ב317 מונה ע״י קאסאנדרוס (ע״ע דיאדוכים) כמושלה של אתונה. בימי שלטונו צומצמו זכויות-האזרח של מעוטי-האמצעים, וכן נחקקו חוקים נגד מותרות, ונקבעה כהונה חדשה של „מפקחים על שמירת החוקים" (νομοφύλακες); בימיו נערך המפקד הראשון של האוכלוסיה האתונאית. עשר שנות שלטונו היו שנות שקט מבית ומחוץ לאתונה. כשנכבשה אתונה ע״י דמטריוס פוליורקֵטס (ע״ע), נמלט דמ׳ למצרים, ושם היה זמן-מה מראשי הספריה שבאלכסנדריה. — מחיבוריו נשתמרו קטעים בלבד; הם כללו מסות פילוסופיות-מוסריות, כתבים רֵטוריים וספרים היסטוריים.

E. Bayer, *D. Phalereus der Athener*, 1942.

דֶמֶטְרִיּוֹס (I) פּוֹלִיוֹרְקֵטֵס — Πολιορκητής („הצר על ערים") — (336—283 לפסה״נ), אחד הדיאדוכים (ע״ע), בסוף ימיו — מלך-מוקדון. דמ׳ היה בנו של אנטיגונוס מונופתלמוס (ע״ע) וחתנו של אנטיפטרוס (ע״ע) המוקדוני. מנעוריו היה יד-ימינו של אביו במלחמותיו על ירושת אלכסנדר הגדול. ב312 פיקד על צבא אביו במסע נגד תלמי שליט-מצרים, אך נוצח בקרב ליד עזה ונסוג לאסיה הקטנה. מבסיסו באֵפסוס יצא ב307 עם צי לפלישה לתחום שלטונו של קאסאנדרוס, תפס את נמל פיריאוס וקרא דרור לאתונה; הוא החזיר לה את משטרה הדמוקראטי והפכה לבסיסו היבשתי להמשכת כיבושיו ביוון. האתונאים קיבלו את דמ׳ בהתלהבות ובחנופה, הכריזו עליו ועל אביו כעל „מלכים" ו„אלים" ושיכנו את דמ׳ בפרתנון, שאותו מילא פילגשים וזונות. ב306 היכה דמ׳ את צִיו של תלמי בקרב ימי גדול על-יד סאלאמיס שבקפריסין וכבש את האי מידיו. באותה שנה נטלו הוא ואביו יחד באופן רשמי את התואר המלכותי ותבעו לעצמם את השלטון על מלכות אלכסנדר כולה; אולם צִיו של דמ׳ לא הצליח לתת סיוע יעיל לחיל-היבשה של אביו, שנכשל בנסיונו לפלוש למצרים. לשם השלמת שליטתו על הים האֶגאי תקף דמ׳ ב305 את רודוס. המצור, ששם על עיר-האי ונמלה ושנמשך כשנה, הוא מן המהוללים בתולדות התקופה העתיקה; דמ׳ השתמש בטכסיסים ובכלי-מצור חדשים ובאַרטילֶריה כבדה מכל מה שהיה לפניו. אולם למרות כשרונו הרב במלאכת-המצור — שממנו קיבל את כינויו — לא הצליח להכניע את רודוס ונאלץ לבוא לידי הסכם של פשרה עמה. לעומת זה הצליח בהרחבת כיבושיו ביוון נגד קאסאנדרוס וחידש את ברית הערים היווניות. אולם ב302 קמה עליו ועל אביו ברית שאר הדיאדוכים, שניצחו אותם בקרב המכריע ליד איפסוס (301), שבו נפל אנטיגונוס. דמ׳, שהצליח להימלט, החזיק מעמד — הודות לציו — באיים האֶגאיים וביוון המרכזית. אסף שם כוחות חדשים, ואחרי מות קאסאנדרוס הצליח ב294 לתפוס גם את כסא-המלכות של מוקדון. הוא נהג מלכותו בפאר וביד רמה בנוסח חצרות-המזרח, למורת-רוחם של המוקדונים. לפיכך לא מצא תמיכה במוקדון, כשפלשו לתוכה ב288 ליסימאכוס מן המזרח ופירוס (ע״ע) מלך-אֶפירוס מן המערב. דמ׳ הודח ממלכותו, אולם בהשענו על ציו ביצע ב287 עם צבא קטן פלישת-נגד אל תחום-

דיוקן-מטבע של דמטריוס פוליורקטס (מוגדל)

שלטונו של ליסימאכוס באסיה הקטנה ומשם אל קיליקיה שבתחום־שלטונו של סֶלֶוקוס. שם נחל תבוסה, ולאחר שרוב צבאו נטשו — נפל בשבי (285); כעבור שנתיים מת בשביו, מרוב שכרות.

דמ׳ היה האישיות המזהירה שביורשי אלכסנדר — איש יפה־מראה ויפה־תואר, בעל מרץ אדיר ורב־כשרונות כמצ־ביא ויורד־ים; אולם יחד עם זה היה חסר יציבות באָפיו, שחצן ופרוץ. — את תולדותיו סיפרו דיודורוס (ע״ע) ופלו־טַרכוס (ע״ע).

וע״ע דיאדוכים.

G. Droysen, *Gesch. d. Hellenismus,* II, 1878[2]; B. Niese, *Gesch. d. griech. u. maked. Staaten,* I, 258 ff., 1893; W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas,* 1913; J. Beloch, *Griech. Geschichte,* IV 1, 82 ff., IV 2, 366 ff., 1925–1927; E. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopogr. Grundlage,* 1926; M. A. Scott, *The Deification of D. P.* (Amer. J. Philol. XLIX), 1928; G. Dimitrakos, *D. P. u. Athen,* 1937; G. Elkeles, *D. d. Städtebelagerer,* 1941.

ש. אפ.

דְמְיַאט (دمياط, בלשונות האירופיות Damiette), עיר במצרים התחתונה, יושבת על רצועת־יבשה צרה בין הזרוע המזרחית של הנילוס ובין ימת־מַנְזָלָה, כ12 ק״מ משפך הנילוס לים: היא הולכת ומתרחקת מן הים כתוצאה מהצטברות הסחף המובא ע״י הנילוס. 54,000 תושבים (1947). דמ׳ היא מרכז לסחר אורז ודגים, וכן נמצאים בה תעשיות משי וכותנה, טחנות־אורז ומפעלים למוצרי־עור ונעליים. נמלה של דמ׳ משמש רק ספינות־חופים קטנות וספינות־נהר. — מצפון לעיר נמצא מקום־הנופש ראס אלבַּר (راس البر — „ראש־היבשה״), חצי־אי קטן בין הנילוס והים התיכון; בקיץ הוא הומה ממבקרים, אולם בחורף הוא נעזב.

דמ׳ העתיקה היתה במשך תקופה ארוכה מרכז מסחרי גדול ואחד מנמליה החשובים של מצרים. היא נכבשה בידי הערבים ב641. באותו הזמן היתה מרוחקת רק כ5 ק״מ מהים. בתקופת מסעי־הצלב הותקפה העיר פעמים רבות ע״י הצלבנים, וב1249 נכבשה ע״י לואי IX מלך־צרפת, אך שנה לאחר מכן חזרה לידי הממלוכים. כדי למנוע אפשרות של נחיתות חדשות בה סתם השולטאן בַּיבַּרְס את מוצא זרוע־הנילוס שעליו היא יושבת, הרס את העיר הישנה והקים את העיר החדשה במקומה הנוכחי.

דֶמִידוֹב (Демидов), משפחת תעשיינים, נדבנים ואישי ציבור רוסים. אבי המשפחה, ניקיטה דֶמידוֹביץ׳ (1656—1725), היה בנו של נפח מטולה. הוא נעשה ממקורביו של פיוטר הגדול כסַפָּק־נשק לצבא הרוסי, וכן סייע לפיוטר בבניין פטרבורג. הוא הניח את היסוד לעָשרה הרב של משפחת דמ׳. ב1701 מסר פיוטר לבעלותו כפרים עם צמיתים בסביבות טולה, וב1702 — שטחים נרחבים באוראל, ששם יסד ניקיטה בתי־חרושת לברזל. הוא קרא למשפחתו דמ׳ על שמו הפרטי של אביו. — בנו אקינפי (Акинфий) דמ׳ (1678—1745) גילה מכרות־כסף באַלטאי ויסד בתי־חרושת באוראל, שפועליהם היו צמיתים. ב1726 הועלתה משפחת דמ׳ לאצילות. — בנו של אקינפי, פרוקופי (Прокофий) דמ׳ (1710—1785), היה מגדולי העשירים בדורו; הוא שלט על רבבות צמיתים, שעבדו בעשרות אחוזותיו הגדולות, במכרותיו ובבתי־החרושת שלו. מצד אחד היה מפורסם בהוללותו, ומצד שני הקדיש סכומים עצומים לצדקה, בעיקר למוסדות־חינוך. — בראשית המאה ה19 הופק במפעלי משפחת דמ׳ יותר מ¼ כל הברזל של רוסיה. — אחדים מבני־דמ׳ היו שוחרי מדע וספרות וחובבי אמנות; אָספיהם האמנותיים היו מן הגדולים והחשובים באירופה. — פַּוֶל גְריגוֹרְיֶביץ׳ דמ׳ (1738—1821) יסד ב1803 ביארוֹסְלאבְל את „לִיצֵי־דמ׳״, מעין אוניברסיטה פרטית, אח״כ — פאקולטה למשפטים, שנתקיימה עד המה־פכה; כן הקדיש סכומים גדולים לייסוד אוניברסיטות בקיוב ובטומבולסק. — ניקולַי ניקולַיֶביץ׳ דמ׳ (1773—1828) צייד על חשבונו גדוד במלחמת 1812; הוא פיתח בקרים כרמי גפן, תות וזית. כחובב־אמנות נתיישב באיטליה, והיה ציר־רוסיה בפירֶנצֶה. בנו אַנַטוֹלִי דמ׳ (1812—1870) חי רוב ימיו בחו״ל. ב1841 נשא לאשה את הנסיכה מאתילדה בונאפארט, בת זֶ׳רוֹם אחי נאפוליון. מאת הדוכס הגדול של טוסקאנה רכש את התואר נסיך סאן דונאטו. תואר שנשאו אותו בני המשפחה מכאן ואילך בחו״ל, אך לא ברוסיה עצמה. א. דמ׳ יסד את „פרס־דמ׳״, שפירותיו חולקו מדי שנה בשנה מטעם האקדֶמיה הספרותית הרוסית. שני דמ״ אלה, האב ובנו, העשירו את המוזיאונים ברוסיה בתרו־מותיהם, וכן הקימו מוסדות־צדקה גדולים. — פַּוֶל פַּוְלוֹביץ׳ דמ׳ (1839—1885) חיבר ב1883 ספר על „השאלה היהודית ברוסיה״, שתורגם לצרפתית, גרמנית ואנגלית, ובו הביע דעתו לטובת שוויון־זכויות ליהודים; מנימוקיו היה, שדבר זה יגרום לביטול „ניצול האוכלוסיה הנוצרית במערב־רוסיה ע״י היהודים״.

И. Гамель, Описание Тульского Оружейного завода, 1826; Г. Спасский, Жизнеописание Акинфия Никитича Д.-а, 1833; Родословная дворян Д.-ых (Русский Архив, 1873); К. Головщиков, Род дворян Д.-ых, 1881; А. Огарков, Д.-ы, основатели горного дела в России, 1891; С. П. Покровский, Демидовский лицей в г. Ярославле, 1914; Б. Б. Кафенгауз, История хозяйства Д.-ых в 18—19 вв., I, 1949.

א. אח.

דִמְיוֹן. 1) במאתמאטיקה — העתק גאומטרי במישור או בחלל, כשכל ישר מועתק כישר, והזוויות ויחסי־הגודל של קטעים מתאימים משתמרים. הסימן הנהוג לדומה הוא ~. בפלאנימֶטריה נקבעים תנאי־הדמ׳ של משולשים ע״י 4 משפטים.

צורות דומות אפשר להעביר למצב, שבו כל הישרים, המחברים נקודות מתאימות, עוברים דרך נקודה אחת S, הנקראת מרכז־הדמ׳: הצורות הן דומות במצב או הומוֹתֶטיות. בצורות הומותֶטיות קטעים מתאימים מקבילים זה לזה; מרחקי נקודות מתאימות ממרכז־הדמ׳ מתייחסים כמו קטעים מתאימים. אם הנקודה S נמצאת בין הצורות הדומות — היא מרכז־דמ׳ פנימי (בציור: S לגבי III,I או לגבי III,II); אם S נמצאת מצד אחד של כמה צורות דומות — היא מרכז־דמ׳ חיצון (בציור: לגבי II,I).

על חוקי־הדמ׳ מבוססים מספר מכשירי ציור ומדידה, כגון מחוגת־המתכונת ומַקור־ההסידה; וכן מנוצלות בצילום ובפנס־הקסם תכונות הדמ׳ של העצם והתמונה.

ג. ל.

2) בפסיכולוגיה — שם לשתי פעולות נפשיות, שהן, אולי, אחת: א) כושר ציור דברים בנפש, ז״א הכושר להעלות בנפש תמונות הדברים ותכונותיהם ומה שהורגש בשעה שהדברים נתפסו בחוש; פעולה זו קרובה לזכרון (ע״ע; וע״ע מֻצָּג); ב) כושר נפשי ראשוני, שבעטיו אנו מצרפים דרך־חירות תמונות ומוצגים ויוצרים מהם יחידות נפשיות חדשות — דמ׳־יוצר. יש חוקרים, כגון ו. ירוזלם (ע״ע), המזהים את שתי הפעולות הנפשיות הללו, ויש המבדילים ביניהן הבדלה עמוקה. מן האחרונים הוא קַנט (ע״ע), הרואה בכושר־הדימוי אחת מהסגולות העיקריות של נפש־האדם, סגולה שהיא יסוד־היסודות לכל הכרה אַפריורי. המחקר הפסיכולוגי החדיש מבחין בדרך־כלל בין שני המושגים — „כושר־הדימוי״ (Einbildungskraft, imagination) ו„דמ׳־יוצר״ או „דמ׳״ סתם (פאנטאסיה, phantasy), אשר הראשון בהם הוא תנאי לשני, אולם אין השני נובע בהכרח מן הראשון. — פעולה נפשית זו נחקרה הרבה, ביחוד הדמ׳ ככוח יוצר, וכן הגורמים המרובים המשפיעים על התהוותו ועל פעילותו.

הדמ׳ פעיל כבר בילד הקטן, והוא משתקף בברירות במשחקיו. הילד משחק בגזיר־עץ ומכריז שבידיו בובה, בע״ח או איש מאנשי סביבתו; הוא מספר על עצמים שלא ראה ולא שמע עליהם מעולם ושאינם אלא פרי המצאתו; הוא מסוגל לתאר עצמים שאינם קיימים במציאות. כל אלו הם יצירי־דמ׳ טהורים — פאנטאסמים. הילד אינו מבחין כראוי בין העולם הממשי שבו הוא חי ובין תמונת־העולם המצטיירת בדמיונו, ובטעות רואים הורים ומחנכים לא־נבונים את דבריו כדברי שקר ומעגישים אותו על כך. רק עם הבשלתו הרוחנית לומד הילד — בעצימות ובמהירות לא־שווה — לראות את תופעות העולם בהתאם לממשותן.

פעמים מגלים הורים ומחנכים מקצועיים בילד סוג מיוחד של „שקרים״, הדומים לדברי התרברבותם של מבוגרים: ילדים מספרים לחבריהם דברים שלא היו ולא נבראו — מה החפָצים הנמצאים בבית הוריהם, כמה עשירים ומכובדים הוריהם, אחיהם ואחיותיהם או שאר קרובי משפחתם, או באיזו הרתפקות נתנסו זה עתה; ואין כל אֵלו אלא פרי דמיונם בלבד. הילד הגדל בתנאי־עוני שומע מפי חבריו העשירים ממנו על מסעותיהם, על מסיבותיהם ועל חוויותיהם, מתקנא בהם ורוצה לחיות כמותם, וכשדבר זה אינו בר־ביצוע בחייו הממשיים, בא הדמ׳ ומסייע לו למלא את מבוקשו; הוא מספק לו חוויות אלו בדרך של כעין אחיזת־עיניים ומסייע לו בכך לשמור על מנוחתו הנפשית: הילד „משתווה״ לחבריו המאושרים ממנו ואינו מרגיש עוד בקיפוחו — לפחות זמן מסויים. מכאן שיצירי־דמ׳ ממין זה הם פעולה אינטואיטיווית של ויסות נפשי.

הדמ׳ בתפקידו המווסת פעיל באנשים רבים גם בשנות בגרותם, אם כי ממדיו מצומצמים מבימי ילדות ונעורים. נכשל אדם בפעולה מפעולות חייו, הרי נפגעים בהרבה כבודו העצמי והערכתו העצמית. ושוב מסייע לו דמיונו להיחלץ ממצב זה: הוא מדמה לו, שלאמיתו של דבר הוכתרה פעולתו בהצלחה, הופך בכך את מורת־הרוח לקורת־רוח ומוצא תחליפים למאוויים שלא באו על סיפוקם. ניתן איפוא לומר, שעיכוב הסיפוק הוא שמעודד את פעילות הדמ׳.

הדמ׳ הוא גורם מווסת, גם כשאופפת את האדם הרגשת נקמה חסרת־אונים. במצב זה „יוצר״ הדמ׳ מוצגי נקמה שלא בוצעה, המעידים על רצונו של המדמיין להעניש את האיש השנוא ולהשפילו. גם תוקפנות זו שלא בוצעה, אלא לבשה צורה של יציר־דמ׳, גורמת לבעליה־מחוללה קורת־רוח וסיפוק או, לפחות, הרגעה נפשית.

גם „כינון מגדלים פורחים באוויר״ אינו אלא מילוי משאלה — בדומה לתפקידו של החלום (לפי פרויד); בכך נודע ערך חיובי לפעילות זו של הדמ׳, המנסה לאַזֵן ליקוי שהאדם מרגיש ולהחזיר לו בכך את שיווי־משקלו הנפשי, שהופר על־ידי חוסר סיפוק.

סברה מוטעית היא, שדמיוננו מכוון אך ורק כלפי העתיד; הנכון הוא שהוא מופנה באותה מידה גם לעָבָר. מי שאינו מצליח בחייו, ייתכן שהדמ׳ מסייע לו לסרס את תמונת העבר ולראותו „דרך משקפיים ורודים״, מתוך הפרעת פעולתו התקינה של הזכרון ושינוי החוויות בעבר, ביחוד הלא־נעימות שבהן. — אולם ניתן לדמיין גם תוך הרגשת אושר — כשהאדם ממשיך לטוות את חוט האירוע המוצלח, רואה בעיני רוחו מצבים טובים מבהווה, קובע את זמנם בעתיד ונהנה הרבה ממשחק זה של דמיונו. מצוי גם מצב הפוך: לאחר כשלון או אסון רואה האדם בעיני דמיונו את המשכם, או שהוא צופה סכנות נוספות שנשקפות לו, לדעתו. בעלי נטיה פסימית הם ראשונים לדרך־דמ׳ זו; אולם תופעה זו נדירה מן הקודמת, לפי שרוב האנשים נוטים יותר לאופטימיזם.

הדמ׳ עשוי לשנות את תמונת המציאות, מייפה אותה או מכער אותה, גם במצבים ריגושיים (אֶמוציונאליים). אנו נוטים לאידיאליזאציה של דמות האדם האהוב — לייחס לו שפע של מידות טובות ולהסיח דעתנו מחסרונותיו, או אף לפרשן כמידות חיוביות: „אהבה מקלקלת את השורה״. בכיוון הפוך פועל הדמ׳ במצבים של שנאה, כשהוא גורם לזילזול בחשיבותו של האדם השנוא ולהורדת ערך פעולותיו — ויהיו חשובות ונאצלות כאשר יהיו. אולם גם תהליך זה של סירוס פני המציאות צד חיובי דבוק בו, ויש סבורים שידידות או אהבה לא תיתכן בכלל אלא הודות לכושר זה של הדמ׳.

אל אדם „הבונה מגדלים באוויר״ מתייחסים בדרך־כלל בזילזול־מה, מתוך הֶעדר הבנת התפקיד המוטל על הדמ׳ במערכת התנהגותו של היחיד. אולם יחס זה נובע גם מטעמים ריאליים: אמת שהחלום־בהקיץ מסייע ליחיד להתגבר על סבלו הנפשי, אבל הוא גם יוצר תמונה מסולפת של הסביבה הממשית ומסייע בכך לכונן „ממשות מדומה״. האדם הנתון במצבים אלו מושפע מתעתועים, העלולים ליהפך לשגיונות־שווא, להפנותו לעולם הלא־ממשי ולהרחיקו מעט־מעט מן המגע הנכון עם הממשות; ובכך מצטמקת והולכת הצלחתו בחיים. אנשים, המתמסרים יתר על המידה לפעילות דמ׳, אינם מסוגלים לרכז את מחשבתם בנושא מוגדר, לשפוט משפט נכון ולהכריע כדרוש. עצימות מרובה של חלומות־בהקיץ מעידה על מצב לא־תקין, שבו נכלל לפעמים קו פאתולוגי ממש. הֶעדֵר ריסון הדמ׳ עלול לקרב

אדם למצב של מרה שחורה. ויש סבורים, שאיבוד מגעו של הסכיזופרני עם המציאות הוא־הוא המוליכו להזיות.

ד מ׳ ו ח ש י ב ה. הדמ׳ נמנה עם קבוצת הפעולות הנפשיות המכונה חשיבה, אלא שקיים הבדל של ממש בין החשיבה המדמיינת ובין החשיבה המסודרת, ההגיונית, העקיבה והמדקדקת בקפידה. ניתן להניח, שהחולמים בהקיץ מרובים מבעלי חשיבה הגיונית, עקיבה וסדירה.

כשאנו מדמיינים או חולמים בהקיץ, הרינו בעיקר כאילו צופים סבילים בתהליך המתהווה בנו מעצמו, כביכול; התמונות עולות ויורדות, מתחברות ומתפרדות, בלי השפעתנו הפעילה והמודעת על מהלכן, ותָכני הדמ׳ משמשים בדרך־כלל בעירבוביה. ואילו פעולת החשיבה היא בדרך־כלל מסודרת ומכוונת בגלל הקשר המהודק עם מטרה מסויימת, שהיא גורם מסדיר. ה„אני" פעיל בשעת החשיבה, והמחשבה היא כחומר בידיו. שעה שהאדם חושב על נושא מסויים, הריהו שואף להרחיק ככל האפשר את הרגשותיו ואת מצבי־רוחו, מאחר שלמד מן הנסיון, שגורמים אלו מסרסים את הלך־החשיבה, או לפחות מפריעים ומבלבלים אותו. ואילו הדמ׳ מותנע ע"י ההרגשה ומונע על־ידיה, שהריהו קרוב ליסודות היצריים, לשאיפות ולצרכים. לפיכך מהסס החולם־בהקיץ לעיתים קרובות ואינו יודע להכריע. — אעפ"כ טוענים הוגי־דעות מרובים, שהדמ׳ משמש גם את ההכרה; ב. קרוצ׳ה (ע"ע) אף כינה את הדמ׳ בשם „הכרה אינטואי־טיווית" (ע"ע אינטואיציה) וייחס לו תפקיד מרכזי בתהליכי־חשיבה.

ליציר־הדמ׳ נודעת חשיבות מסויימת לגבי הכרת אישיותו של היחיד. „אילו יכולנו לקבוע, מה הם דמיונותיו של היחיד בשעות־הפנאי שלו וכמה מזמנו מוקדש לפעולה זו, היתה בכך תרומה חשובה ביותר להכרת אָפיו" (צֶלר). פרויד סבור, שהמבוגר מתבייש בתוכן דמיונותיו ומשתדל להסתיר אותם, ולא משום שהדמ׳ מוחזק פעולה רוחנית פחותה, אלא בגלל הרגשת האדם שע"י סיפור דמיונותיו הוא מפקיר את חוויו־תיו האינטימיות ביותר וכאילו מתערטל מבחינה נפשית.

ערכו החיובי של הדמ׳ בתהליך היצירה ניכר ביותר ב ע י צ ו ב ה א מ נ ו ת י. ההשג ביצירת האמן, ההמצאה, הגשמת הרעיון, מבנה היצירה, תיאורם של אירועים ושל דמויות והדמויות גופן — כל אלו הם בשיעור מרובה פרי הדמ׳. דמיונו של האמן הוא כושר־מלידה, ואם כי ניתן להשיג בתחום זה משהו גם ע"י פעולה שקודה, לא תיתכן יצירה אמנותית בלי פעולת הדמ׳, שאין לה כל תחליף.

יתר על כן: אין שחר לסברה שבחיי ה כ ל כ ל ה אין צורך בדמ׳. תעשיית הטכסטיל, דרך משל, התפתחה הרבה דווקא תודות לדמ׳. האָפנה, שאין ערוך לה בחיי־הכלכלה, מיוסדת על פעולת הדמ׳ המשתלטת על כל תג ותג. השינויים המרובים ביותר במיתאר של גוף־האשה, בצורת הצווארון, השרוולים, המגבעת והנעליים, וכן בסוגי האריג, בצבעיו ובדגָמיו — כל אלו אינם מובנים, אלא אם כן נראה אותם כיצירי־דמ׳. הוא־הדין בכל ענף אחר של התעשיה, המייצר חפצים מרובי הגדָלים והצורות.

בימינו מנסה הדמ׳ הנועז לסול את הדרך בפני אמצאות טֶכניות לסוגיהן. ז׳יל וֶרן (ע"ע) היה הנציג הקלאסי של יצירות ספרותיות מסוג זה: האמצאות המודרניות, כגון הצוללת והאווירון, הן הגשמתם של יצירי־דמיונו שקדמו למציאות. בשנים האחרונות קם סוג ספרותי חדש — science fiction, וביחוד space fiction —, המיוסד על החידושים המדעיים העצומים ועל האמצאות הטכניות המרעישות של דורנו, ביחוד בתחום האֶנרגיה הגרעינית וחקר החלל. ביצירות ספרותיות מסויימות רווחים נסיונות לצור את צורתו של אדם־העתיד, החי בתנאים טכניים וחברתיים חדשים.

הצדדים השונים שבפעילות הדמ׳ משתקפים גם בהערכות שונות — חיוביות או שליליות — של הדמ׳ ב ח י נ ו ך. מחנכים מסויימים, ביחוד מצדדי החינוך „הישן", נוהגים להדגיש את התוצאות השליליות של פעילות הדמ׳ ולדרוש את צימצומה בחינוך: הם ממליצים על חינוך ל„חכמת־חיים מפוכחת". חסידי החינוך „החדש" רואים בעיקר את הצד החיובי הכרוך בפעילות הדמ׳ וממליצים על „חינוך יצירתי", על השתתת פעולות בית־הספר גם על דמ׳ הילד. — על הפסיכולוגיה ועל הפסיכיאטריה מוטל להוסיף ולחקור באורח אובייקטיווי את טיבו של הדמ׳ ולקבוע את תפקידו בחיי הפרט והכלל בהתאם לתוצאותיה של חקירה זו. מכאן — תפקיד חינוכי מיוחד וחדש: הַכְּוונה תכליתית של הדמ׳.

W. Dilthey, *Die Einbildungskraft d. Dichters*, 1887; Th. Ribot, *L'imagination créatrice*, 1900 (עבר׳: הדמיון היוצר (תרג׳ נ. טורוב), תרפ"א); A. Schöppa, *Die Phantasie*, 1909; O. Selz, *Zur Psychologie d. produktiven Denkens u. d. Irrtums*, 1922; J. Piaget, *La représentation du monde chez l'enfant*, 1926; M. Nussberger, *Die künstlerische Phantasie*, 1935; R. Lacroze, *La fonction de l'imagination*, 1938; J.-P. Sartre, *L'imaginaire*, 1940; V. Löwenfeld, *The Nature of Creative Activity*, 1939; B. Croce, *Estetica*, 1941[7]; M. Wertheimer, *Productive Thinking*, 1945; H. Kunz, *Die anthropologische Bedeutung d. Phantasie*, I–II, 1946; P. M. Symonds, *Adolescent Fantasy*, 1949; A. Vetter, *Die Erlebnissbedeutung d. Phantasie*, 1950; G. Révész, *Talent u. Genie*, 1952; Fr. Baumgarten-Tramer, *Die Regulierungskräfte im Seelenleben*, 1955.

פ. בא.

במשנתו של הרמב"ם נודעת חשיבות רבה לדמ׳ („הכוח המדמה" או „כוח־המשער" [אבן־תיבון]) במסגרת תורת־ההכרה ותורת־הנבואה שלו (מו"נ, ב׳, ל"ו—ל"ח). הדמ׳ מוגדר כ„כוח אשר יזכור רשומי המוחשים אחר היעלמם מקרבת החושים אשר השיגום, וירכיב קצתם אל קצתם ויפריד קצתם מקצתם; ולזה ירכיב זה הכוח מן העניינים אשר השיגם — עניינים שלא השיגם כלל ואי־אפשר להשיגם" (שמונה פרקים, א׳). הרמב"ם כורך יחד את שתי הפונקציות אשר הפסיכולוגים מבחינים בדמ׳ (ר׳ לעיל, עמ׳ 803), ואעפ"כ הוא שולל את הדמ׳ כיוצר עצמאי: אין למוצרי הדמ׳ כשהוא־לעצמו — האינטואיציות — ערך הכרתי. הדמ׳ אינו גורם פעיל אלא סביל — בית־קיבול ל„שפע" הבא מן השכל ומכשיר בידיו, אמנם מכשיר שע"י הפעלתו השכל מגיע לשיא השגיו, שהוא הנבואה. האינטואיציה אינה מוצר הדמ׳ אלא משקע שהשאירה החשיבה בדמ׳.

דֶמִיוּרְגוֹס (יוו׳ δημιουργός, מ־δῆμος — עַם, ו־ἔργον — פֹּעַל), מילולית — בעל־מלאכה, אומן, בעל־מקצוע, אמן. בכתבי א פ ל ט ו ן — כינוי לבורא־העולם (תִימַיאוס, 28א ואילך), שצָר את עולם־התופעות, החָמרי וחסר המציאות האמיתית, ברוח האידיאות הנצחיות. ב גְ נ ו ס י ס (ע"ע) הדמ׳ הוא אלהי „הברית הישנה", יוצר העולם החָמרי ומחוקקו. מן האל העליון, הבלתי־נודע והנמצא מחוץ לעולם, נאצלה בהדרגה שלשלת של ישויות רוחניות או כוחות נצחיים — „האַיאונים", שנצטרפו לשפע־חיים אלוהי; אלוהי־

היהדות, שהוא הדמ׳, הקשור בחומר כיוצר העולם החושני, יצא מסדרת האֵיאוֹנים התחתונה. משום כך ראו הגנוסטיקנים בדמ׳ מעין אלוהות־ביניים בין רוחניותו הצרופה של האלהים ובין החומר, שנחשב אצלם ליסוד הרע. התאולוגיה הנוצרית הרשמית דחתה את התפיסה הזאת בכל הדורות, מאחר שקיבלה מן היהדות שבורא־העולם הוא האל האחד והטוב (וע״ע לוגוס).

A. v. Harnack, *Marcion, das Evangelium vom fremden Gott*, 1921; H. Leisegang, *Die Gnosis*, 1932[2]; P-W, RE, s. v. *Demiurgos*.

דַמִירִי (الدميري) **מֻחַמַּד אִבְּן מוּסַא כַּמַאל אַלדִּין אַל־** (1344, קאהיר — 1405, שם), מלומד איסלאמי מצרי. בנעוריו היה דמ׳ חייט, ורק בגיל מאוחר יותר התמסר ללימודים, ביחוד במקצועות דתיים, אך גם בשטח הפילולוגיה והספרות הערבית. הוא פעל כמורה במוסדות־הוראה שונים בעיר־מולדתו, ביחוד במסגד אל־אַזְהַר. המקורות מוסרים על אדיקותו היתירה, שאף הגיעה לדרגת סגפנות. — חיבוריו של דמ׳ מוקדשים ברובם לנושאים דתיים, אך הספר שייסד את פירסומו הגדול ונשא את שמו גם מֵעֵבר לחוג התרבות האיסלאמית הוא מילונו הזואולוגי „חַיַאת אַל־חַיַוַאן" („חיי־החיות"). יצירה זו נחשבה זמן רב לספר־המופת בזואולוגיה האיסלאמית. היא אוסף של ידיעות מגוונות, המתייחסות מבחינות שונות לבע״ח, ובהן משובץ גם חומר החורג לגמרי ממסגרתה של תכנית הספר. לתיאור קצר של החיות עצמן ותכונותיהן מצטרפים כרגיל דיונים על סגולותיהן הרפואיות, דיני כשר וטרפה, פתרון חלומות ועוד, וכן נתונים ספרותיים, היסטוריים ופולקלוריסטיים. מסתבר שהמחבר לא הביא שום דבר משלו, אלא ליקט את החומר ממספר רב של מקורות. — הספר מצוי בדפוסים מזרחיים רבים, ורובו אף תורגם לאנגלית.

A. S. G. Jayakar (transl.), *Ad-D.s Hayāt al-Hayawān* (A Zoological Lexicon), 1906–08; J. Somogyi, *Index des sources de la Hayat al-Hayawān de ad-D.* (Journ. Asiat. 1928, 5–128); id., *Biblical Figures in Ad-D.s Hayāt al-Hayawān* (Emlékkonyv Dr. Mahler 263–299), 1937; id., *The Interpretation of Dreams in Ad-D's Hayāt al-Hayawān* (J. of the Royal Asiat. Soc., 1940, 1–20); id., *Ad-D.'s Hayāt al-Hayawān* (Semitic Studies in Memory of I. Löw, 123–130), 1947; id., *Chess and Backgammon in Ad-D.'s Hayāt al-Hayawān* (Études orientales à la mémoire de P. Hirschler, 101–110), 1950.

ל. קו.

דֶמֶל, רִיכַרְד — Richard Dehmel — (1863—1920), משורר גרמני. דמל למד פילוסופיה וספרות באוניברסיטת לַיפּציג, היה זמן־מה עתונאי ואח״כ פקיד בחברת־ביטוח; הֵחֵל מ1895 הקדיש את כל כוחו לספרות. תחילה ישב בברלין והשתייך לחוג ספרותי־אמנותי, שריכז באותן שנים את טובי הסופרים והאמנים המתקדמים שבבירה. ב1901 התיישב בבְּלַנְקֶנֶזֶה (על־יד האמבורג), בקירבת ידידו לִילִינְקְרוֹן (ע״ע). אשתו הראשונה של דמל היתה אחותם של פְרַנְץ וקַרל אוֹפֶּנְהַיְמֶר (ע״ע); ב1899 עזב אותה דמל בעקבות חוויית־אהבה עם יהודיה אחרת, שהיתה אח״כ לאשתו השניה. במלחמת־העולם I השתתף כחייל מתנדב בהיותו בן 50 ויותר.

דמל נחשב לאחד היוצרים של הסיגנון הנאטוראליסטי הגרמני; הוא נתן ביטוי להרגשות החיות החדשות ולשיחרור מצורות מקובלות ומאובנות. מאידך היה נתון להירהורים מֶטאפיסיים, שהביאו אותו למתח בין סיפוק־יצרים ובין סגפנות פיאֶטיסטית. המאבק למען ההארמוניה של גוף ונפש, למען הסינתֶזה של הזיקה האֶרוטית והרוח הצרופה, הוא הקו המאפיין את יצירתו. בתחום מוסר־החיים דגל דמל בשינוי־ערכין מרחיק־לכת. המוסר הסֶכסואלי, שהוא דגל בו, שלל לחלוטין את הצביעות שבמושגים המקובלים של המוסר הבורגני; הרומאן המחורז שלו, Zwei Menschen („שני בני־אנוש"), 1903, מתאר את היחס הכן והאמיתי שבינו לבינה, שבו דגל הוא עצמו.

גישתו של דמל למוסר הסוציאלי הביאתו לידי הזדהות עם גורלו של הפרולטאריון ועם מאבקו, ולכך נתן ביטוי עז בליריקה שלו. התוכן המהפכני של יצירתו בתחום הרֵפורמה הסֶכסואלית והסוציאלית הוליד גם סיגנון מיוחד והוציא את קצב חרוזיו מן הצורה המקובלת אל לשון וקצב המתאימים לפאתוס המציין את הליריקה שלו. אחדים משיריו המביעים בלהט סוער את חוויית „העולם היפה הפראי" (בשם זה [Schöne wilde Welt], נקרא אחד מקָבצי־שיריו, 1913) נמנים עם השירים החזקים ביותר שנכתבו בגרמנית בדורות האחרונים. — דמל היה ממעריציו הנלהבים של ניצשֶה, על אף הסתייגותו מכמה מהשקפותיו. הוא לחם נגד האנטישמיות וצידד בהתבוללות היהודים. על אף השקפותיו הקוסמופוליטיות היה מושרש עמוק בקרב עמו והזדהה עם גורלו; מכאן יש להבין שהוא, הפאציפיסט, התנדב בשעת המלחמה לצבא וגם חיבר שירים ברוח מלחמתית. אולם שם יומן־המלחמה, שפירסמו לאחר המלחמה — Zwischen Volk und Menschheit („בין אומה לאנושות"), 1919 — רומז שהוא עצמו חש בניגוד הפנימי הזה. — מקָבצי־השירים של דמל: Erlösungen („גאולות"), 1891; Aber die Liebe („אֲבָל האהבה"), 1893; Weib und Welt („האשה והעולם"), 1896. דמל חיבר גם מחזות שלא זכו להערכה מיוחדת, וכן מסות על אמנות, ספרות ותרבות. — כתביו המקובצים יצאו לאור ב10 כרכים ב1906—1909.

מספר שירים של דמל תורגמו לעברית ע״י צ. פרבשטיין, ע״י י. פיכמן וע״י ש. טשרניחובסקי (ביניהם „שירת־הקציר" [Das Erntelied]).

R. Schaukal, *R. D.'s Lyrik* (Beitr. z. Lit.-Gesch., 50), 1908; E. Ludwig, *R. D.*, 1913; J. Bab, *R. D.*, 1926; H. Slochower, *R. D.*, 1928; P. von Hagen, *R. D.*, 1932; F. Horn, *Das Liebesproblem in D.'s Werken* (Germ. Studien, 122), 1932; W. Lorenz, *Die religiöse Lebensreform R. D.s*, 1932; K. Oetter, *R. D. als Übersetzer romantischer Dichtungen*, 1936; P. Wiegler, *R. D.* (Neue Rundschau, Nov. 1938).

מ.

דֶמֶם (haemorrhagia), או **שֶׁפֶךְ־דָּם**, בפאתולוגיה — יציאת דם (ע״ע) מכלי־הדם החוצה, אל תוך הרקמות או חללי־הגוף או על שטח פני־הגוף. כל דמם — פרט לדם־הווסת — הוא תופעה חולנית, הפוגעת בגוף משתי בחינות: כללית — איבוד־דם, ז״א הפחתת כמות־הדם במחזור; ומקומית — הצטברות דם (או מקרש של דם) במקום אחד ברקמה, שגוררת נזק אנאטומי או תיפקודי לאיבר שנפגע. הסימנים הקליניים של דמם, וכן תוצאותיו, תלויים בגודל הפסד־הדם ובמהירות הדמם. דמם חריף יכול להביא לידי התעלפות מחמת התמעטות אספקת־הדם למוח, וכשהוא נמשך — הוא עשוי לגרום הֶלֶם (ע״ע) מחמת ירידת לחץ־הדם; כשהפסד־דם מהיר עובר גבול מסויים, נשקפת לנפגע סכנת מיתה מחמת חנק. דמם כרוני מביא לידי

אנמיה (ע"ע דם, עמ' 708). הצטברות מקומית של דם שנשפך לתוך הרקמה יוצרת לחץ שיכול לגרום הפרעות בתיפקוד האיבר, למשל במקרה של דמם במוח — איבוד־ההכרה ואפילו מוות; וכן עשוי הדם החודר לרקמה לגרום להרס תאי־הרקמה או לניתוק החיבור ביניהם.

מבחינים 3 צורות של דמם מבחינת גורמיהן: (1) חבלה מכאנית באחד מכלי־הדם הגדולים ויציאת הדם דרך הקרע; מעורק ניתז הדם בזינוק בהתאם ללחץ הדפק (ע"ע), מווריד הוא שותת בנחת. בדופן של צינור־דם חולה עלול להתרחש קרע גם בלי חבלה מן החוץ, בתוקף לחץ־הדם בלבד. — כל המקרים האלה מכונים דמם־מחמת־קרע (h. per rhexin [ῥῆξις = קרע]). (2) כירסום דופן של כלי־דם ע"י תהליך פאתולוגי ברקמה שבה הוא נתון — דמם־מחמת־כירסום (h. per diabrosin [διάβρωσις = כירסום, עיכול]). (3) שינוי חולני במבנה או בתיפקוד של דפנות הנימים והוורידים הקטנים, שנעשות חדירות לדם — דמם־מחמת־חדירה (h. per diapedesin [διαπήδησις = העברה, הגירה]).

הגוף מצוייד במנגנון־הגנה פיסיולוגי בפני סכנות הדמם. במקרים רבים הדמם מחמת פציעה נעצר מעצמו: הפציעה גורמת להתכווצות רפלקטורית של כלי־הדם, המצמצמת את הנקב או הקרע; יציאת הדם לתוך הרקמות מגבירה בהן את הלחץ ההידרוסטאטי, ואילו הלחץ בכלי־הדם פוחת; פתיתי־הדם מצטופפים במקום הפצע, נדבקים לקרום הפנימי של כלי־הדם וגורמים להפרשת פיברין עד כדי יצירת פקק. לתהליך זה מצטרפת קרישת הדם הנפלט מן הכלי הנפגע; העצירה הסופית של הדמם באה כתוצאה מהתכווצות הקריש והתארגנותו. כמות־הדם ולחץ־הדם שפחתו מחמת דמם שלא גרם למיתה באים על תיקונם המהיר ע"י קליטת נוזל מן הרקמות ושתיית־מים; ע"כ נעשה הדם מימי ביותר, אלא שהוא חוזר להרכבו התקין ע"י יצירה מוגברת של תאי־דם. אפילו במקרים של איבוד שליש הדם מחמת פציעה חוזר המצב לקדמותו תוך שבועיים באדם בריא.

קרע בכלי־דם גדול טעון טיפול כירורגי לשם עצירת הדמם (haemostasis); דמם קשה מחמת מחלת כלי־הדם טעון טיפול רפואי־פנימי. מימי־קדם טיפלו בדמם שמפציעות בחבישה, ז"א בלחץ מן החוץ; הליודורוס (המאה ה2 לסה"נ) מזכיר טיפול ברטיות עשבים ותומץ, שהוא אמצעי להחשת קרישת־הדם והוא נזכר גם בתלמוד („תחלי בחלא" [ע"ז כ"ח, ע"א]), וכן השתמשו למטרה זו בכוויית־אש. הטיפול הראציונאלי ביותר, שהוא קשירת כלי־הדם ע"י שנץ (ליגאטורה), נזכר כבר ע"י קלזוס (ע"ע), וכן ע"י גלנוס (ע"ע), אשר המליץ על השימוש בחוטי פשתן קלטי. הליגאטורה נשכחה וחזרה והומצאה כמה פעמים במשך יה"ב; הרמב"ם נותן תיאור מובהק של טיפול זה: העורק „יהודק בקשירה" (פרקי משה, מאמר ט"ו). בתקופת הרנסאנס שוב הנהיג אמברואז פרה (ע"ע) את הקשירה, אם כי בטכניקה גסה; הטכניקה הלכה והשתפרה במשך הדורות. ובסוף המאה ה19 התקין האמריקני האלסטאד מכשירים נוחים לצורך זה והכניס לשימוש חוטי־משי. השימוש במחסום־עורקים (tourniquet) הונהג כבר ב1674, במחסום אלאסטי — ע"י אסמארך ב1873. המלהצת (clamp) הונהגה בסוף שנות ה70 של המאה ה19. הפסקת הדמם היא תנאי הכרחי בכל ניתוח הכרוך בחיתוך של כלי־דם, והשימוש הנכון בליגאטורה הוא שאיפשר לכירורגיה החדישה לבצע את הניתוחים הגדולים. בכירורגיית המוח הנהיג קושינג (ע"ע) את השימוש במחט חשמלית של דיאתרמיה (ע"ע) — שיטה שבה חיתוך הרקמה והפסקת הדמם באים כאחד (1926). בזמן האחרון משתמשים למניעת הדמם בשיטות של קירור (החרפה מלאכותית): הורדת הטמפראטורה מנמיכה את חילוף־החמרים בגוף ומאפשרת ביצוע ניתוחים מסוכנים במינימום של דמם.

חבלה מן החוץ יכולה לגרום דמם פנימי שאינו נראה לעין. פגיעה בראש יכולה לגרור דמם תוך־גולגלתי; בחזה היא עלולה להביא לשבר צלעות עם קריעת קרום־הריאה והצטברות דם בחלל־החזה; בבטן — לקריעת איברים פנימיים. הדמם חזק ביותר במקרה של קריעת הטחול, שהוא מרובה כלי־הדם.

הסיבות לדמם מחמת תהליך חולני בלי חבלה מן החוץ מרובות הן. מפרצת של עורק, הקיימת מלידה או הנגרמת ע"י מחלה — כגון מפרצת־האאורטה שבעקבות העגבת —, עלולה להקרע באופן פתאומי, ואפילו בלחץ־דם תקין, והוא הדין בדלית של וריד. דמם מכלי־הדם במוח מתרחש — עפ"ר בזקנים — בעקבות לחץ־דם מוגבר או טרשת־העורקים. דמם מן האף שכיח בתהליכים דלקתיים בקרום הרירי או כתוצאה מהתרבות והתרחבות מקומית של הוורידים או מלחץ־דם מוגבר; דמם מן הגרון — במקרים של זיהומים; מן האוזן — גם בלי פגיעה ישירה, במקרים של שבר בבסיס־הגולגולת. כירסום של כלי־הדם קורה בריאות ע"י שחפת או ע"י סרטן, בקיבה — ע"י הכיב העיכולי וע"י סרטן. דמם מן הריאות יכול להגרם גם ע"י התרחבות הסימפונות, גודש־דם מחמת מום־לב, אוטם־הריאה, מורסה. שפכי־דם בכלי־העיכול מקורם לפעמים בהתרחבות־ורידים בוושט, או בדלקת המעי הגס עם כיבים; לפעמים הם נגרמים על־ידי תולעת־האנקול הטפילית. טחורים, שהם כשלעצמם מחלה לא־רצינית, יכולים לגרום לדמם כרוני ובעקבותיו — לחוסר־דם ניכר. דמם מכלי־השתן מופיע בדלקת־הכליות וכתופעת־לוואי של אבנים או של גידולים, ואף בהגדלת הערמונית. במערכת איברי־הלידה בנשים מסתמנים בדמם נראה־לעין לא רק סרטן־הרחם, אלא לפעמים גם גידולים לא־ממאירים (פיברומים), ואילו הריון־מחוץ־לרחם גורם לדמם פנימי בעקבות קרע של חצוצרות־הרחם.

מרובות הן הסיבות של הפרעות סיסטמיות בכלי־הדם המביאות לידי דיאפדזה (ר' לעיל). מחלה תורשתית נדירה היא התרחבות הנימיות והוורידים הקטנים בעור ובקרומים הריריים, הגוררת נטיה לשפכי־דם קטנים מרובים בכל חלקי־הגוף (ארגמנת [purpura]). נטיה כזאת מעוררים גם שינויים בדפנות כלי־הדם מחמת אלרגיות (ע"ע) שונות, ע"י רעלנים של חידקים או ע"י נגיפים, כגון באבעבועות השחורות (ע"ע), ע"י כימיקאלים ארסיים, כגון הזרחן הלבן — ובמקרים מסויימים אף כמה מן התרופות החדישות —, וכן בעקבות הפרעות בתזונה — כגון בסקורבוט שמחמת חוסר ויטאמין־C. קבוצה גדולה של תופעות שפכי־דם קשורה בשינויים פאתולוגיים בדם עצמו, כגון בלוקמיה (ע"ע דם, עמ' 716) או בהפרעות במנגנון קרישת־הדם — הפחתת מספר פתיתי־הדם, מחסור בויטאמין־K, מחלת זיבת־הדם, ורבות אחרות. — כל תופעות־הדמם הללו אינן באות על תיקונן אלא ע"י ריפוי המחלות שביסודן. הטיפול הריפויי במקרים

של הפסדי־דם קשים כולל עירויי־דם, או עירויי פלאסמה או תמיסת־מלח פיסיולוגית לשם החזרת נפח־הדם לתקנו, וכן סיוע ליצירת תאי־דם חדשים ע״י מתן תכשירים של ברזל. וע״ע דם, עמ׳ 719.

יה. ליבוביץ, רמב״ם על הכירורגיה (איתנים 1954, חוב׳ 4–5); S. C. Harvey, *History of Hemostasis*, 1929; W. H. Seegers – E. A. Sharp, *Hemostatic Agents*, 1948; G. Schwarzmann, *Hemorrhage*, 1948; L. B. Jaques, *Blood Clothing and Hemostasis* (Ann. Rev. Physiol. 16, 175), 1954; Macy Conference, *Shock and Circulatory Homeiostasis*, 1951–1953–1954.

יה. ל.

דַמַסוּס (Damasus), שמם של 2 אפיפיורים. (1) דמ׳ I, אפיפיור 366—384, היה מעורב בסיכסוכים בתוך הכנסיה ובין הכנסיה וחצר־הקיסר בקשר לפולמוס האַריאניות (ע״ע אַריוּס), וכן נאבק בימי־כהונתו במתחרים על כסא האפיפיורים. זכרו נשתמר בכנסיה בעיקר בשל פעילותו הרבה במוסדותיה הפנימיים. דמ׳ היה מן המכוונים העיקריים של פולחן הקדושים ומעוני־הרדיפות, שהתפתח בכנסיה הקאתולית מאותו הזמן ואילך. לפי הוראותיו הונחו ציונים על קברות הקדושים, וציונים אלה — המחקים את הסיגנון הלאטיני הקלאסי ובהם חקוקות כתובות בכתב ברור שנשתמר לדורות — משמשים חומר חשוב לחוקרי תולדות הכנסיה. לדמ׳ מיוחסים אֳספים שונים של פסקי־הלכות כנסייתיים, הדנים בעיקרי־האמונה ובאירגון מבנה הכנסיה, וכן ייחסו לו את הפרקים הראשונים של „ספר תולדות האפיפירים" (Liber pontificalis). כתבי דמ׳ (והכתבים המיוחסים לו): Migne, Patrologia latina, XIII. — (2) דמ׳ II, כיהן זמן מועט ב1048.

L. Duchesne, *Liber pontificalis*, I, 212–285, 1886; J. Wittig, *Papst D. I*, 1902; id., *Die Friedenspolitik d. Papstes D. I*, 1912; E. Caspar, *Gesch. d. Papsttums*, I, 196–256, 1930; A. Fliche, *Hist. de l'Église*, IV, 1940; H. Leclercq, *Dict. d'Archéol. chrét. et de Liturgie*, 145–197, 1940; A. Ferrau, *Epigrammata Damasiana*, 1942.

דַמַסְקִיוֹס — Δαμάσκιος (או Δαμασκός — הדמשקי) — (458[?] — אחרי 533), פילוסוף נאו־אפלטוני, ראשה האחרון של האקאדמיה האפלטונית באתונה. דמ׳ למד רֶטוריקה ופילוסופיה נֵאו־אפלטונית באלכסנדריה של מצרים, וכן ישב באתונה לרגלי מַרינוס (ע״ע). לאחר שחזר לאלכסנדריה הורה שם פילוסופיה, עד שנקרא (סמוך ל520) לאתונה כראש האקאדמיה האפלטונית. כשנסגרה האקאדמיה (ב529) מטעם יוסטיניַנוּס (ע״ע) קיסר בגלל תורותיה המתנגדות לרוח הנצרות, לא נכנע דמ׳ לגזירת הקיסר שדרש את התנצרותם של „עובדי־האלילים". ב531 בא דמ׳, יחד עם 6 מחבריו, לכּטֶסיפון לחסות בצלו של כוסרַו (ע״ע) אנוּשְרוַאן מלך־פרס, שנודע כידיד הפילוסופים. בחוזה־השלום שנחתם בין פרס והקיסרות הרומית ב533 הובטח חופש־דת לפליטים אלה; על סמך זה חזר דמ׳ לתחום הקיסרות הרומית־מזרחית, כנראה למצרים.

מחיבוריו הפילוסופיים של דמ׳ ידועים לנו: 1. „חיי איסידורוס", ביוגראפיה מפורטת של איסידורוס רבו — חיבור החשוב לתולדות הנֵאו־אפלטוניזם המאוחר; נשמרו ממנו קטעים. בחיבור זה מתגלית נטייתו של המחבר למיסטיקה ולמופלא; מרובות בו ההתרסות על הנצרות ובולטת האהדה לנסיונות להשיב את הדת האלילית על כנה. — 2. אוסף סיפורי־נפלאות ב4 ספרים — חיבור שבו מתגלה דמ׳, הדיאַלֶקטיקן החריף, כנוהה אחרי שיטה פילוסופית־מיסטית מקובצת, שבה ניכר רישומו של יַמבליכוס (ע״ע). — 3. „קושיות ותירוצים בעניין העקרונות הראשונים" — שבו מנתח דמ׳ בדיאלקטיקה חריפה ובדקדוק רב את המושׂגים ἀπόρρητον (שאינו ניתן להיאמר, הנסתר), ἕν (האחד), νοητόν (המושׂכל, הניתן להבנה), ὄν (הנמצא), וכד׳. — 4. „על המספר, המקום והזמן" — ידוע לנו רק מהזכרתו בכתבי סימפליקיוס ומכיל, כנראה, פיתוח רעיונות של פרוקלוס (ע״ע). — 5. „קושיות ותירוצים בעניין הדיאלוג פארמֶנידֶס של אפלטון" — חיבור שנשתמר ברובו ומכיל השׂגות של דמ׳ על דברי פרוקלוס בפירושו לדיאלוג הזה. — מלבד החיבורים האלה פירסם דמ׳ את הרצאותיו על דיאלוגים אפלטוניים שונים, שאף בהן הוא משׂיג על דעותיו של פרוקלוס; חיבורים אלה לא הגיעו לידינו.

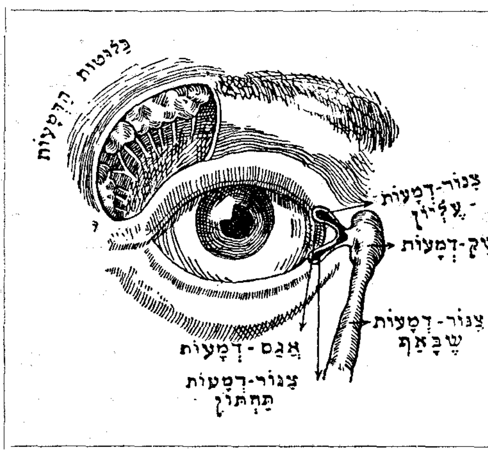
ה פ י ל ו ס ו פ י ה ש ל ד מ׳. משנתו של דמ׳ מערערת את ההיֶרארכיה המגובשת של הישויות וההתחלות העליונות, המצויה אצל פרוקלוס, וקובעת לעצמה נקודת־מוצא חדשה, הקרובה ברוחה לגישתו של פלוטינוס (ע״ע). בניגוד לפרוקלוס, אין דמ׳ רואה ב„אחד" את ההתחלה הראשונה; לפי דעתו נמצא ה ἀπόρρητον („שאינו ניתן להיאמר") אף מֵעבר ל„אחד", אלא שמשהו ממנו נמצא בכל דבר וגם בנו: ב„אחד" יותר מאשר ב„נמצא", ב„נמצא" יותר מאשר ב„חיים", וב„חיים" יותר מאשר ב„שׂכל". ברם מבחינה אחרת מציע דמ׳ אף את ההנחה המנוגדת, והיא — שההתחלה העליונה, שאינה ניתנת להיאמר, אינה מעניקה מעצמה ולא כלום למה שיוצא ממנה (או נתפס כיוצא ממנה). הקפיצה ממה שאינו ניתן להגדרה למוגדר אינה ניתנת ליהפך למעבָר תמידי ע״י הכנסת חוליות־ביניים; דמ׳ הכיר, שכל נסיון כזה נידון לכשלון מראש: על מה שאינו ניתן לאמירה, המצוי מעל ל„אחד", אין אנו יכולים לומר שאנו מכירים אותו ולא שאין אנו מכירים אותו, אלא אך ורק שאנו נתונים לגביו במצב של בערות יתרה (ὑπεράγνοια). אף בהאצלות (או ההסֵקים) המֶטאפיסיות, שהוא מניח אותן ומבקש להסבירן באמצעות מושׂג ה„יציאה", אין הוא עצמו נותן אמון רב, שכן לא היתה כאן „יציאה" כלל, מאחר שהעליון והתחתון אינם לא זהים ולא נבדלים, לא דומים ולא שונים. החשיבה על מה שאינו ניתן להגדרה היא בחינת שני הפכים בנושא אחד. בהשפעת יַמבליכוס דורש דמ׳ התגברות אִיראציונאלית על ההכרה הפילוסופית באמצעות המיסטיקה, ואת ההוגים האחרים הוא דן לפי מידת כָשרם לאֶקסטאזה.

C. E. Ruelle, *Le philosophe D.*, 1861; E. Heitz, *Der Philosoph D.*, 1884; Ch. Levêque, *D.* (Journal des savants, Févr. 1891); R. Whittaker, *The Neoplatonists*, 1901; A. Ostheide, *Zu D.s Vita Isidori* (Berl. Philos. Wochenschr., 1907); Ch. Elsee, *Neoplatonism in Relation to Christianity*, 1908; E. Zeller, *Die Philos. d. Griechen*, III, 2, 1923[7]; Fr. Überweg, *Grundriss d. Geschich. d. Philosophie*, I, 195, 1926 (ביבליוגראפיה); A. v. Harnack, *Dogmengeschichte*, I, 823 f., 1931.

ח. ק. ב.

דְמָעוֹת, נוזל פיסיולוגי, המרטיב את שטח־הפנים של עיני החוליְיתיים היבשתיים. כלי־הדמ" של האדם מורכבים משני חלקים: 1) מנגנון בלוטי לייצור הדמ" והפרשתן; 2) שבילי־הדמ" להובלת־הדמ" מעל שטח פני־העין אל חלל־האף. כל עין מצויידת ב2 ב ל ו ט ו ת ־ ד מ" מאקרוסקופיות, הקרובות במבנן לבלוטות הרק (ע״ע): אחת

גדולה — בחלק הקדמי של הצד הרקתי של ארובת־העין, ואחת קטנה ממנה — בעפעף העליון; הן מריקות את הנוזל המיוצר בהן דרך כמה צינוריות־הפרשה שבשק־הלחמית. מלבד זה מצויות בלוטות מיקרוסקופיות רבות, המפוזרות בקרום הרירי של לחמית־העפעפיים. הדמ״ הן מעין תרכיז של אולטרא־תסנין של נסיוב־הדם: הן מכילות 1% מלח, עיקרו NaCl ומיעוטו ביקארבונאט, וכ1% חומר אורגאני — רק כ0.6% חלבון (אלבומין וקצת גלובולין ומעט חומר רירי), וכנגדו כ0.5% סוכר; מאנזימים נמצא בנוזל־הדמ״ ליזוצים, המסוגל לפרק את העטיפות הפוליסאכארידות־ריריות של מיקרואורגאניזמים שונים.

כלי־הדמעות

מפעולותיהן של הדמ״: הן מרטיבות בתמידות את פני העפעף ואת שק־הלחמית ומאפשרות לגלגל־העין תנועה חפשית וחלקה ללא חיכוך; הן מדיחות את פני הקרומים הריריים ופני הקרנית וגורפות את תאי־האפיתל המתקלפים מעל פניהם, וכן כל עצם זר (גרגירי־אבק וכד׳) המגיע אל פני העין מן החוץ; הן משוות לקרנית ברק וחלקלקות, המגדילים את יעילותה האופטית; שכבת־הלחות הדקה, שהן פורשות על הקרנית, משתתפת בתהליכי־האוסמוזה המקומיים; הודות לליזוצים שבהן הן פועלות במידה מסויימת כחומר־חיטוי להגנת העין מפני זיהום בחידקים ומפני התרבותם בשק־הלחמית.

כשאדם ער ועיניו פקוחות, מתנדפות הדמ״ מעל פני גלגל־העין ומתחדשות ללא־הפסק ממקור הפרשתן. כל עודף של דמ״ מועבר אל תוך חלל־האף בכוחו של מיצמוץ־העפעפיים ובפעולת הספיגה של **שבילי־הדמ״** — מערכת של צינורות־הובלה: **נקודות־הדמע** (העליונה והתחתונה) שבזווית הפנימית של מיפתח־העפעפיים הן פיותיהן של שתי **תעליות־הדמע**, המתאחדות ועוברות **לשק־הדמ״** ודרך **צינור־הדמ״** האפי אל חלל־האף מאחורי הקונכיה התחתונה.

בלוטות־הדמ״ מעוצבות עיצבוב אוטונומי, בעיקר ע״י סיבים פארא־סימפאתיים מעצב־הפנים (VII). הפרשת הדמ״ מתרבית באופן רפלקטורי, הן ע״י גירויים חיצוניים — מגע עצמים זרים או רוח קרה וכד׳ בעין, הן ע״י גירויים מבפנים — כגון דלקות־העין למיניהן, והן ע״י גורמים נפשיים. הבכיה — בדומה לצחוק — מיוחדת למין האנושי; הבכיה בדמ״ אינה מופיעה בתינוק אלא בגיל של כמה חדשים לאחר היוולדו.

הצרת שבילי־הדמ״ או סתימתם (עפ״ר מחמת מחלות־אף) גוררת מצב של דמיעה מתמדת — זרימת דמ״ מן העיניים על פני הלחיים; זוהי **הדמעת** (ארמ׳ דמעתא [ע״ז כ״ח, ע״ב]), ששמות נרדפים לה, המובאים בתלמוד (בכור׳ מ״ד, ע״א), הם: „עיניים טרוטות וצירניות, דומעות, דולפות, טורדות״.

על הדמ׳ בספרות העברית: E. Löw, *Tränen* (Abh. z. Erinnerung an P. Chajes, 95–148), 1933.

א. פ.

דַּמְפִּינְג (dumping, מאנג׳ dump — זרוק), בכלכלה — הפליה בין המחירים בשוק־הפנים והמחירים בשוקי־חוץ, כשסחורות בעלות טיב שווה נמכרות בארצות־חוץ במחירים נמוכים יותר מאשר בארץ־ייצורן. הדמ׳ הוא נסיון מצד היצרנים ליטול לעצמם את עודף הצרכנים — כולו או מקצתו — בשווקים, שמידת גמישות־הביקוש בהם שונה לפי הארצות.

המונח דמ׳ נכנס לשימוש לראשונה אגב הוויכוח על תעריפי־המכס, שנתעורר ב1903/4 באנגליה. אך למעשה היתה הפעולה עצמה מצויה, כנראה, זמן רב קודם לכן. כבר במאה ה16 האשים סופר אנגלי את יצרני הנייר בארצות זרות, שמכרו את סחורתם באנגליה תוך גרימת הפסד לעצמם כדי לקפח את תעשיית הנייר האנגלית. במאה ה17 היו ההולאנדים מוכרים את סחורותיהם בארצות הבאלטיות בחצי־חינם במגמה מכוונת לדחוק את רגלי הצרפתים מאותם שווקים. לאחר מלחמות נאפוליון נתרבו התלונות בצרפת ובאה״ב על הדמ׳ האנגלי, שהיה מכוון לעכב את התפתחותה של התעשיה באותן ארצות.

הדמ׳ כמדיניות מסחרית מכוונת ושיטתית הגיע לממדים רציניים בעשור האחרון של המאה ה19. התפשטות הייצור המודרני בקנה־מידה גדול, שבה היה כרוך הצורך בהשקעות קבועות גדולות, סייעה להתהוות תנאי־ייצור מונופוליים ואיפשרה ליצרנים לקבוע מחירים מופרזים בארצם, ויחד עם זה לנהוג דמ׳ בשוקי־חוץ. כדי למנוע את יבואן־בחזרה של הסחורות שנמכרו בדרך דמ׳, הסתמכו על תעריפי־מכס או הוצאת רשיונות־שבקיצוב — או על שתי השיטות כאחת. דוגמאות מובהקות של דמ׳ מונופולי הן השיטות שנקטו טרסטים אמריקניים וקארטלים גרמניים. אלה האחרונים נהגו בדרך כלל לקבוע לחבריהם קצבות־מכירה מוגבלות בשביל שוקי־הפנים, כדי להחזיק את המחירים ברמה גבוהה, ועדפי־הייצור היו נמכרים בארצות־חוץ במחירים נמוכים יותר. לפעמים היו הקארטלים מעניקים פרמיות־על־יצוא משלהם, ע״י הטלת הטלים מיוחדים על חבריהם לפי מידת כושר ייצורם, תפוקתם הממשית וכיו״ב. כן נהגו בשיטות דמ׳ מפעלי־ייצור גדולים אף בארצות אחרות. בתנאי התחרות חפשית בפנים־הארץ אין הדמ׳ מתאפשר אלא בעזרת פרמיות או הענקות ליצוא מצד הממשלות.

ניתן להבחין בין כמה סוגים של דמ׳: א) דמ׳ של דמי־הובלה — קביעת תעריפים נמוכים להובלת סחורות־היצוא; ב) דמ׳ של חליפין — פיחות המטבע בחו״ל במידה העולה על הפחתת כוח קנייתו בפנים־הארץ, במגמה להגדיל את היצוא ולצמצם את היבוא. בשיטה זו נקטו כמה ארצות באירופה לעתים תכופות בימי השפל הכלכלי הגדול של תחילת שנות ה30 במאה הנוכחית. מכאן צמח הנוהג — הקשור בשמו של שכט (ע״ע) בגרמניה — לקבוע שערי־חליפין שונים. מובן מאליו, שדמ׳ של חליפין אינו קיים במקרה שפיחות המטבע מכוון להתאים את שער־החליפין

החיצוני של המטבע לכוח קנייתו (המופחת) בפנים־הארץ; ג) המונח „דמ׳ סוציאלי" נוהג לפעמים לגבי יצוא המושתת על הוצאות־ייצור נמוכות ביותר בגלל עבודה זולה, כגון יצוא מוצרי־הטכסטיל וסחורות אחרות מיאפאן.

מטרות־הדמ׳ רבות ושונות הן: לנצל במלוא המידה את היתרונות של ייצור בקנה־מידה גדול בלי „לקלקל" את השוק הפנימי; לשמור על העמדה בשוק שהוא נתון בשפל זמני; לחדור לשוקי־חוץ חדשים; להיפטר מהתחרות; לנקוט מעשי־תגמול כנגד דמ׳ מצד ארצות זרות, ועוד.

יתרון הדמ׳ לארץ המַיצאת — שהוא מאפשר לה לנצל את כושר הייצור במלואו ובזה להגדיל את הקף התעסוקה בלי להוריד בהכרח את המחירים בשוק המקומי. אף ארצות־היבוא מפיקות לעתים קרובות תועלת מיבוא זול, בעיקר של חֳמרי־גלם הנועדים לעיבוד, שכן יכולות הן למכור את המוצרים המוכנים ברווחים העולים לפעמים על רווחי אותה הארץ, שמכרה להן את הגלמים בדרך של דמ׳. כך, למשל, טענו, שהתעשיה לבניית־האניות בהולאנד גדלה ופרחה בשל הדמ׳ שנהגה גרמניה במכירת הפלדה; לבסוף נאלץ קארטֶל־הפלדה הגרמני לקבל על עצמו למכור פלדה לבוני־האניות וליצרני סחורות־יצוא אחרות בגרמניה עצמה באותם מחירים נמוכים ששולמו בעדה בחו"ל.

הנזק הנגרם לארצות־היבוא ע"י הדמ׳ הוא בעיקר בקיפוח התפתחותה של התעשיה המקומית, לרבות תעשיה שבתנאים כתיקנם היתה יכולה לעמוד בפני ההתחרות מבחוץ. דמ׳ מופרז אין בו קבע ואין לחזות את תוצאותיו מראש. לעתים קרובות אינו אלא השלב הראשון בתכנית לזכות בשליטה מונופוליסטית על אחד משוקי־החוץ, על מנת לקבוע לאחר מכן מחירים מונופוליים מופרזים — „דמ׳־של־שוד".

התפשטות נהגי־הדמ׳ הביאה בעקבותיה באופן טבעי תחיקה נגד הדמ׳, לראשונה בקאנאדה (1904) ואח"כ בארצות אחרות רבות. עפ"ר קובע החוק הטלת דמי־מכס מיוחדים, כדי לאזן את מחירי הסחורות, המובאות בדרך דמ׳, בַשוק המקומי. ההסכם הכללי למכס ולמסחר (General Agreement on Tariffs and Trade = GATT) מצמצם במפורש את דמי־המכס המכוונים נגד הדמ׳ לְהֶבדל שבין המחירים המקומיים ומחירי־היצוא.

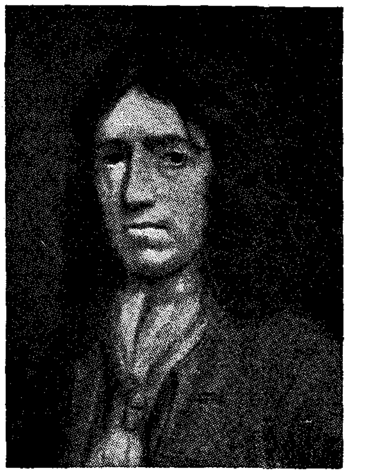
בעשור השנים שלאחר מלחמת־העולם II השתמשו לרוב בהענקות ליצוא בצורותיהן השונות, במגמה להגדיל את הקף היצוא, בעיקר בשווקים שבהם נהוג הדולאר או מטבע קשה אחר.

הדמ׳ נהוג כרגיל במכירת מוצרי־התעשיה, אולם בעיה מיוחדת נתעוררה לגבי שיווק המלאים העצומים של עודף תוצרת חקלאית באה"ב, הנקנים לפי החוק במחירים קבועים ע"י הממשלה הפדראלית. הסחורות הללו נשלחות במתנה לארצות נצרכות או נמכרות להן במחירים סמליים או תמורת מטבע מקומי. יחד עם זה דואגים שלא לערער את השוק העולמי הרגיל לסחורות האלה. בדרך זו קיבלה, למשל, ישראל בשנים האחרונות משלוחים גדולים של חמאה, בשר, אבקת־חלב, גבינה, תפוחי־אדמה, ועוד, מֵעֳדְפֵי המלאי באה"ב.

L. Perl, *Das D.*, 1921; J. D. Viner, *D.: A Problem in International Trade*, 1923; *Memorandum on D.* (League of Nations), 1926; P. Baer, *Das soziale D.*, 1928; A. Plant, *The Anti-D. Regulations of the South African Tariff* (Economica, XI), 1931; E. Döblin, *Theorie d. D.*, 1931; G. Haberler, *Der internationale Handel*, 1933; H. Rittershausen. *Internat. Handels- u. Devisenpolitik*, 1953.

ש. רי.

דֶמְפִּיֶר, וִילְיֶם — William Dampier — (1652—1715), סַפָּן והרפתקן אנגלי, חוקר ימי־הדרום. כבר בנערותו יצא דמ׳ למסעות ארוכים בים ולמד להכיר את חופי אמריקה הדרומית והמרכזית ואיזוריים נרחבים באוקיינוס השקט בדרום־מזרח אסיה. בשנות ה70—80 הצטרף לחבורות שונות של בוקנירים (ע"ע), שפעלו בעיקר ליד חופי אמריקה הדרומית. במסעות מרובי הרפתקאות מסוכנות ועלילות גבורה, אך גם מעשי שוד ופראות, חצה דמ׳ עם חבריו את האוקיינוס השקט, הגיע לפיליפינים, לסין ולאוסטראליה; ב1691 חזר לאנגליה.

וילְיֶם דֶמפִּיֶר

ב1699 נתמנה דמ׳ לעמוד בראש משלחת שיצאה למסע של תגליות בימי־הדרום. הוא חקר את חופיה המערביים של אוסטראליה ואת חופי גיניאה החדשה ובריטניה החדשה; על שמו נקראים עד היום מיצר־דמ׳ — ממערב לגיניאה החדשה, איי־דמ׳ — ליד חופה הצפוני־מערבי של אוסטראליה, וארץ־דמ׳ — חצי־אי על החוף הזה. שני מסעותיו האחרונים, ב1703—1707 וב1708—1711, היו מסעות מסחריים. דמ׳ פירסם כמה ספרים, שבהם תיאר בכשרון רב את מסעיו ואת הארצות והאיים שבהם ביקר, וכן תופעות־טבע שונות שבהן נתקל. החשובים שבספריו הם: A New Voyage Round the World („מסע חדש סביב העולם"), 1697; Voyage to New Holland („מסע להולאנד החדשה"), 1703. ספריו שימשו מקור ל„רובינזון קרוזו" של דֶפוֹ ול„גוליוור" של סְוִיפְט. חיבורו Discourse of the Winds („הרצאה על הרוחות"), 1699, היה בשעתו מאמר בעל ערך רב בשטח המֶטאורולוגיה.

J. Masefield, *D.'s Voyages*, 1906/7; F. Wackwitz, *Entstehungsgesch. v. Defoes Robinson Crusoe*, 1909; C. Wilkinson, *W. D.*, 1929; J. R. Moore, *The Geography of Gulliver's Travels* (J. of Engl. and Germ. Philol. 11), 1941.

יפ. ש.

דֶמְפְּף, אַלוֹאִיס — Alois Dempf — (נו׳ 1891), פילוסוף קאתולי גרמני. ב1930 נתמנה לפרופסור לפילוסופיה בבון וב1937 — בווינה; בימי השלטון הנאצי הוסר ממשרתו והוחזר אליה ב1945; מ1947 ואילך הוא משמש פרופסור במינכן. — תחילה עסק דמ׳ בעיקר באֶתיקה, במֶטאפיסיקה ובפילוסופיית ההיסטוריה והמדינה של יה"ב. אח"כ פנה לעיון בחשיבה האירופית בכל תקופותיה מתוך גישה נוצרית. הוא מבקר את הפילוסופים של האכסיסטֶנציה (ע"ע אֶכסיסטֶנציאליזם) של ימינו על שהם מבקשים להשתמט מהכרעתו של רבם קירקֶגור (ע"ע) לטובת אמונה נוצרית חיובית, ואת אנשי התאולוגיה הדיאלקטית (ע"ע) — על שאינם רוצים לראות את קירקגור כפילוסוף. דמ׳ רואה את קירקגור כ„פילוסוף נוצרי", אמנם רק „לפי הכוונה ולא לפי הנושא האובייקטיווי", שכן נושא זה היה „רק ההיפוך של הזיהוי

ההֶגֶליאני של רוח־העולם ושל הטבע, כלומר: ההפרדה הגמורה בין האל ובין העולם, בין רוח־האלוהים ובין רוח־האדם". לדעתו של דמ׳ אין הפרדה זו אלא מחצית „הנושא הקלאסי של הפילוסופיה הנוצרית, המקיף כאחד את השוני ואת הדמיון שבין הרוח וההוויה האלוהית והאנושית". באַנתרופולוגיה שלו דמ׳ פונה נגד כל תפיסה חד־צדדית של האדם: אין לתָפסו מבחינה אובייקטיווית־חברתית בלבד (הֶגֶל) ואף לא מבחינה סובייקטיווית־אישית בלבד (אֶכּסיס־טֶנציאליזם), אלא יש לראותו משתי זוויות־ראיה אלו כאחת, מתוך מתיחות דיאלֶקטית בין שתיהן; ויש להכניס את תורת־האדם לתוך תורת־יש כללית.

מכתביו: Ethik d. Mittelalters („תורת־המידות של יה"ב"), 1927; Metaphysik d. Mittelalters („מטאפיסיקה של יה"ב"), 1930; Kulturphilosophie („פילוסופיית־התרבות"), 1930; Meister Eckhart, 1934; Kierkegaards Folgen („עקבות קירקגור"), 1935; Christliche Philosophie („פילוסופיה נוצרית"), 1938; Theoretische Anthropologie („אנתרופולוגיה תאורטית"), 1950; Die Einheit d. Wissenschaft („אחדות המדע"), 1955; Kritik d. historischen Vernunft („ביקורת התבונה ההיסטורית"), 1957.

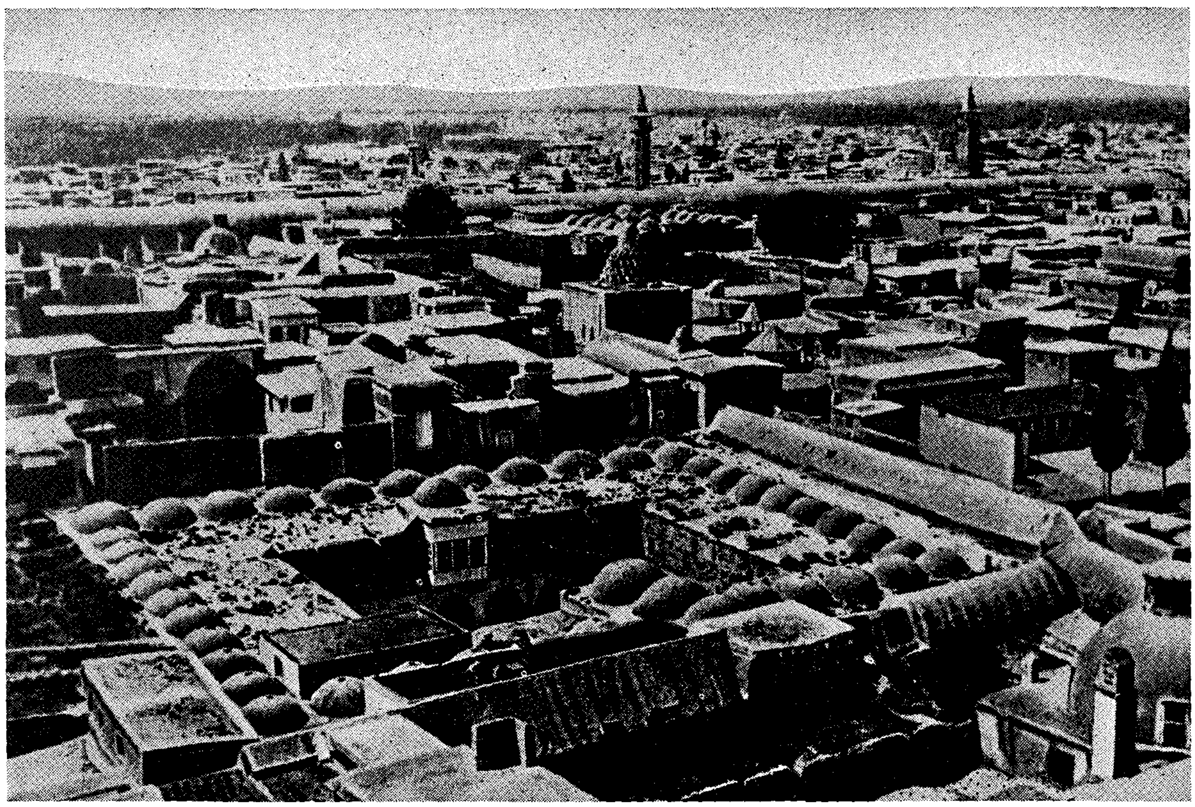
א. ע. ש.

דַמְרוֹשׁ (Damrosch), משפחת מוסיקאים גרמנים־אמריקנים ממוצא יהודי. (1) לֶ א ו פ ו ל ד ד מ׳ (1832, פוזן — 1885, ניו־יורק), היה לפי השׂכלתו דוקטור לרפואה. הוא פעל ככנר, מנצח וקומפוזיטור. ב1871 נתיישב בניו־יורק, ומאז קבע לעצמו מקום חשוב בחייה המוסיקאליים של אמריקה. בין השאר ניהל את החברה הפילהארמונית ואירגן מחדש את האופרה המֶטרופוליטאנית בניו־יורק. — (2) פ רֶ נ ק הֵ י נ ו ד מ׳ (1859—1937), בנו של (1), מנצח על מקהלה, מורה למוסיקה ומנהל ה־Institute of Musical Art ליד הקונסרוואטוריון של ניו־יורק. — (3) וָ ל טֶ ר י ו ה נ ס ד מ׳ (1862—1950), בנו של (1), מנהל החברה הפילהארמונית אחרי מות אביו ומיסד ה־Damrosch Opera Company.

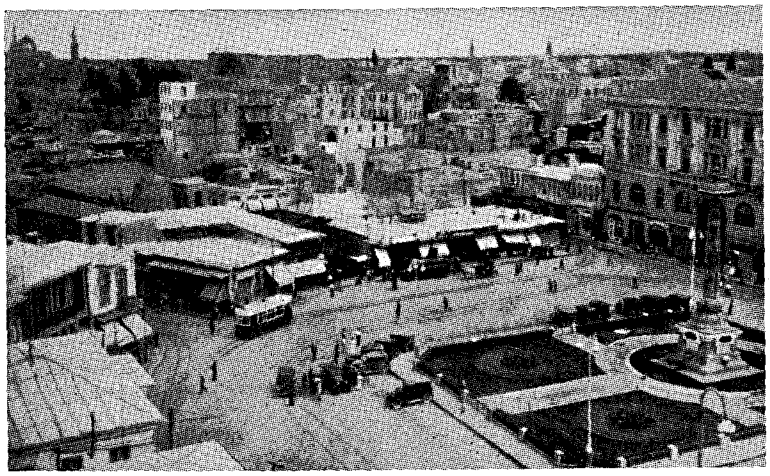
W. J. Damrosch, *My Musical Life*, 1923; E. Rice, *A Tribute to Frank D.* (Musical Quarterly 25), 1939.

דַּמֶּשֶׂק (ערב׳ دمشق או [دمشق] الشام), בירת סוריה ואחת הערים החשובות ביותר בעולם הערבי; 395,000 תושבים (1955), כ80% מהם מוסלמים. העיר יושבת סמוך לרגליהם המזרחיות של הרי מול־הלבנון, בגובה 680 מ׳ מעל פני־הים, בשוליו הצפוניים־מערביים של אגן, שהוא בחלקיו המקיפים את דמ׳ מדרום וממזרח נווה־מדבר גדול המכוסה פרדסים, גנים של עצי־פרי ושדות ירקות ותבואות. האגן מושקה על ידי הנהרות אֲמָנה (بردى), היוצא מהרי מול־הלבנון ופַרפַּר (عوج), היוצא מהר חרמון. שתי זרועות של האמנה עוברות דרך דמ׳, ומהן מסתעפות תעלות לרוב, המספקות מים לבתי העיר ולגניה. — אקלימה של דמ׳ יבשתי ונתון לתנודות גדולות בטמפראטורות. בחורף הכפור הוא תופעה תדירה, ואילו בקיץ מידות החום עולות לפרקים מעל ל°40. קיימים הבדלים גדולים בטמפראטורה בין היום והלילה, ואפילו בימות־הקיץ החמים הלילות קרירים.

העיר מורכבת מעיר עתיקה — שהיתה מוקפת חומה —, העומדת על הגדה הימנית (הדרומית) של האמנה, ומעיר חדשה, שנבנתה מדרום ומצפון לעיר העתיקה. פרבר גדול, אל־צאלחיה, נבנה מצפון־מערב לעיר, לרגליהם ממש של הרי מול־הלבנון. בדרום נמצאת שכונת ה„מידאן", המאוכלסת

דמשק: מראה כללי של העיר העתיקה (הפס בחלקה האחורי — גג השוק המרכזי)

דמשק: הכיכר המרכזית בעיר החדשה (אל־מֶרְגֶ'ה)

ברובה כורדים ובדוים. העיר מצטיינת ביפיה, בריבוי מסגדיה ובבתים רבים הבנויים בסיגנון ערבי, שבמרכזם חצר ובה ברכת־מים ומזרקה, והם מוקפים גנות עצי־פרי. בדמ' מצויים למעלה מ200 מסגדים, מהם כ70 שבהם נערכות תפילות בקביעות. המסגד הגדול של דמ', מסגד בני־אומַיה (תמ' ע"ע אֻמיה, בני־, עמ' 957; אִסלאם, עמ' 982; ארדיכלות באסלאם, עמ' 739; ור' להלן, עמ' 823), הוא אחד מהגדולים והמפורסמים שבעולם. בצפון־מערב העיר העתיקה עומדת המצודה של דמ', שנבנתה במאה ה13. מהחומות של דמ' העתיקה נותרו חלקים מעטים וכמה שערים. בתחתית החומה מצויים בכמה מקומות שרידי חומה רומית (ר' להלן, עמ' 822), שעליה נבנתה החומה הערבית (שממנה נותרו כמה נדבכים). על גבי שרידי החומה הערבית בנו התורכים את החומה הנוכחית. דמ' מפורסמת גם בשווקיה (הבאזארים), הנמצאים ברובם בעיר העתיקה מסביב למצודה. השווקים מחולקים לפי סוגי־סחורות הנמכרים בהם, ובעלי־המלאכה המייצרים במקום מצרכים שונים (למשל, שוק הרצענים, שוק חָרשי־הנחושת, שוק האריגים וכו'). בעבר היו בעיר רובע יהודי (נקרא היום الخراب = החָרבה) ורובע נוצרי נפרדים, אולם התחומים בין הרבעים האלו לרבעים המוס־למים ניטשטשו מאד בשנים האחרונות. בעיר מצויים כנסיות, מנזרים ומוסדות נוצריים רבים.

דמ' היא מרכז למסחר, לתעשיה, לתחבורה ולתרבות. בדוים באים אליה ממרחקים, כדי לערוך בה קניות. התעשיה ברובה זעירה ומקיפה אלפי בתי־מלאכה קטנים, המייצרים כלים שונים, רהיטים, אריגים, בגדים, חפצי־עור, מיני מזונות ועוד. העיר מפורסמת בתעשיית־המשי שבה ובחָרשי הנחושת, הזהב, הכסף והעץ. בעיר התפתחו גם תעשיות מודרניות, העוסקות בעיקר בייצור מוצרי טכסטיל, משי, מזונות ועוד. דמ' מפורסמת גם בפירותיה היבשים והמסוכרים, בעיקר מיש־מיש, ובייצור ממתקים מזרחיים. ממנה יוצאות דרכים מזרחה לעיראק (בעבר יצאו מכאן השיירות שעברו את מדבר־סוריה), צפונה לחלב ולתורכיה, דרומה לעבר־הירדן ולארץ־ישראל ומערבה לחוף הים התיכון (בירות). היא מחוברת במסילות־ברזל עם צפון־סוריה ועם הלבנון וחוף הים התי־כון. ממנה יוצאת מסילת־הברזל החִג'אזית, העוברת לכל אָרכה של ממלכת־הירדן. בקרבת דמ' שדה־תעופה גדול, שדרכו עוברים קווי תעופה בין־לאומיים רבים.

בדמ' אוניברסיטה (נוסדה 1921), בתי־ספר גבוהים, בתי־מדרש דתיים מוסלמים, אקדמיה ערבית, מוזיאונים, ספריות, הו־צאת־ספרים. היא נחשבת למרכז התרבותי הערבי־מוסלמי השני במעלה אחרי קאהיר.

מ. בר.

היסטוריה. במקורות המקראיים מופיע השם דמ' (לראשונה בראש' יד, טו, ועוד הרבה) גם בצורת דומשק (מל"ב טז, י) או דַרמשק (תמיד בדה"י). הגירסה האחרונה, שאפשר היא פרי השפעה ארמית, מצויה גם במגילת ישעיהו ממגילות מדבר־יהודה ושכיחה במקורות חז"ל. פירוש השם בצורותיו השונות אינו ברור, וכנראה לא נגזר כלל מלשון שמית. בתעודות האשר־ריות מן האלף ה1 לפסה"נ נקראת דמ' גם בכינוי התמוה שַׁ־אִמֵרִשְׁ (= עיר חמורו?). כתבי־המאָרות המצריים וכן תעודות מארי מן המאות ה19—18 לפסה"נ מזכירים את האיזור שמסביב לדמ' בשם ארץ אֻפּוּם. משמות מושליה של ארץ זו (אחד מהם נושא את השם איוב) מסתבר, שאז שלטו בה שבטים שמיים־מערביים. השם דמ' נזכר לראשונה בימי תחותמס III במאה ה15 לפסה"נ, ואפשר ששם זה הוא מורשת שבטי החיקסוס, דוברי לשון חורית, שפלשו לסוריה וארץ ישראל במאות ה17—16. דמ' נזכרת פעמים אחדות במאה ה14 במכתבי אל־עמארנה, ובאחד מהם נאמר בפירוש שמקומה בארץ אֻפֶּ (היא אֻפּוּם). בפרק זמן זה נמנו מושלי המקום על צאצאיהם של הכובשים ההודו־אירופיים, שהיו הנחשול האחרון בתנועת החיקסוס. במחצית השניה של האלף ה2 לפסה"נ נמצאה דמ' בדרך־כלל בתחום השלטון המצרי בכנען. במאה ה14 מרדו תושביה בשלטון מצרים בהשראת שֻׁפִּלֻלִימַ, מלך החיתים, שערך אליה מסע צבאי. גם במאה ה13 נכבשה כיבוש ארעי בידי החיתים. דמ', כשאר המקומות בכנען, לא נשתחררה לחלוטין מעול מצרים אלא עם ירידת מעצמה זו במחצית המאה ה12.

הארמים (ע"ע) נאחזו בוודאי בנווה־מדבר זה מראשית עלייתם בסוף האלף ה2 לפסה"נ. דמ' נזכרת כמרכז ארמי בפרשת מלחמות דוד (ע"ע) עם הארמים סמוך לשנת 1000 לפסה"נ. דוד כבש אותה, והיא הפכה מרכז לנציבות ישראלית (שמ"ב ח, ה—ו). רק בימיו של שלמה עלה בידי דמ' לפרוק את עולה של ישראל, והיא היתה לבירתה של ממלכה ארם־דמ' (ע"ע), ששגשגה במאות ה9—8 לפסה"נ והיתה יריבתה של שומרון במשך דורות. פעם היתה יד בני־ישראל על העליונה, ופעם ידה של דמ'. מדברי בן־הדד לאחאב: „וחוצות תשים לך בדמשק כאשר שם אבי בשמרון" (מל"א כ, לד) מסתבר, שבתקופה מסויימת נאלץ מלך ארם להעניק לסוחרי ישראל את הזכות לפתוח שווקים בדמ'.

ב841, ושוב ב838, הגיע הכובש האשורי שלמנאסר III עד לשערי דמ'; האשורים החריבו אז את הכרמים שבסביבתה, אך העיר עצמה לא נכבשה. ב805 צר על דמ' אֲדַדנירַרי III; הפעם נכנעה העיר וניצלה מחורבן רק הודות לתשלום מס כבד. ב773 ערך שלמנאסר IV עוד מסע לדמ'. ירבעם II ניצל את חולשתה של ארם־דמ' באותה תקופה ועצר כוח להטיל את מרותו על העיר (מל"ב יד, כח).

ב732 החריב תגלת פלאסר III את העיר, הגלה את

תושביה והמית את רצין מלכה (השו׳ מל״ב טז, ט). דמ׳ הפכה בירת פחווה אשורית ומושב של נציב אשורי. הדים לחורבנה של דמ׳ נשתמרו גם בנבואת המקרא (השו׳ ישע׳ יז, א—ג; ירמ׳ מט, כג—כז). דמ׳ נזכרת במקורות האשוריים בזמן מאוחר יותר (727, 694). ב720 ניסתה למרוד בשלטון אשור; זמן־מה אחר כך הושיבו האשורים בתוכה תושבים זרים; אשורבַּניפַּל מזכירה אגב מסעו נגד שבטי המדבר. בתקופה הפרסית היתה דמ׳ מרכז אדמיניסטראטיווי חשוב, ואולי אף שימשה כבירת פחוות עבר־הנהר.

דמ׳ היתה צומת־דרכים מרכזי במזרח התיכון; בה עברו עורקי־התחבורה הבין־לאומיים בין ארם־נהריים ומצרים, ובה נפגשו דרך־הים, שעלתה מא״י המערבית, ודרך־המלך, שחצתה את עבר־הירדן המזרחי מדרום לצפון, ומכאן נמשכו דרכים אלו לעבר הפרת. כלכלתם של תושבי דמ׳ היתה בעיקרה על אורחות מסחר שפקדו את המקום. המקרא מזכיר גם את סחר העיר בצמר וביין (יחז׳ כז, יח); כרמי דמ׳ נזכרים גם ע״י שלמנאסר III מלך אשור. הטבע השופע של נווה־המדבר של דמ׳ נרמז גם במקרא (מל״ב ה, יב) וגם במקורות החיצונים.

העיר הקדומה של דמ׳ לא נחשפה עד היום, ורק באקראי נתגלו תגליות שונות מתקופת המקרא, ביניהן תבליט־אבן מן המאה ה9 לפסה״נ, המשובץ היום בקיר של מסגד והמתאר כרוּב בסיגנוֹן פיניקי־מצרי.

אנציקל׳ מקראית, א׳, 577–580, ב׳, 672–675, תש״י, תשי״ד; F. Rosenthal, *Die aramäistische Forschung,* 15 sq., 1939; W. F. Albright, BASOR 83, 30–36, 1941; D. Abd el Kader, Syria 26, 191–195, 1949; E. A. Speiser, JAOS 71, 257 sq., 1951; C. H. Gordon, IEJ 3, 174 sq., 1952; M. F. Unger, *Israel and the Aramaeans of D.,* 1957; וע״ע ארם־דמשק, ביבליוגראפיה.

א. מל.

ה ת ק ו פ ה ה ה ֶ ל נ י ס ט י ת. דמ׳ היתה מטרתו הראשונה של אלכסנדר מוקדון אחרי קרב איסוס (333 לפסה״נ); שם נפלו לידו בית־הנשים והאוצרות של דריוש III. הכובש מינה מושל יווני בעיר, שנשארה בירת הפחווה. בימי הקרבות בין הדיאדוֹכים (ע״ע) עבר השלטון על דמ׳ מיד ליד. בראשונה החזיק בה תלמי I; אנטיוכוס I כבש את העיר מידי בנו תלמי הII. אולם ב259 לפסה״נ היתה דמ׳ שוב בידי התלמיים. בימי סֶלֶוּקוס II החזיקו בה הסֶלֶוּקיים, ותלמי III צר עליה לשווא ב246—242 לסה״נ. היא נשארה סֶלֶוּקית עד להתפוררות ממלכת סוריה. בתקופה ההלניסטית ירדה דמ׳ מעמדתה הקודמת כבירת סוריה — זו הועברה לאנטיוכיה; כמו־כן הזיקו להתפתחותה המלחמות התכופות בין התלמיים והסֶלֶוּקיים, שהפריעו את מסחר האורחות. בעוד שאלכסנדר טבע מטבעות בדמ׳, נפסקה הטביעה שם כמעט לחלוטין אחריו, ונמצאו רק מטבעות בודדות מדמ׳ שאפשר לייחסן לתקופה ההיא. אולם עד היום אפשר להכיר בשינויים הגדולים שנתחוללו במבנה העיר בתקופה ההלניסטית. עדיין ניכרת תכנית־העיר המלבנית, בעלת הרחובות המצטלבים בזוויות ישרות. שני רחובות מקבילים ארוכים עברו בה ממזרח למערב, ורחובות קצרים יותר מצפון לדרום. משרידי בנייני התקופה ההיא — ההיכל הראשי, האגורה, ארמון־המלך והתיאטרון.

אחרי נפילת הסֶלֶוּקיים קראו תושבי־דמ׳ לעזרתם מפני היְתוּרים את חרתת III מלך הנבטים (85—62 לפסה״נ), אשר הזדרז לתפוס את העיר והקדים בזה את ינאי החשמונאי (קדמ׳ י״ד, 392, 418); חרתת אף טבע מטבעות בדמ׳. ב69/70 לפסה״נ טבעה העיר מטבעות־כסף משלה, ומכאן שהיתה שוב אוטונומית. אולם כבר ב66 השתלטו עליה הרומאים (שם, י״ד, 27; מלח׳ א׳, 127), וב64 בא פּוֹמפֵּיוּס בעצמו לדמ׳. בימי שבתו בעיר פסק, בין השאר, בריב בין האחים החשמונאים אריסטובולוס והורקנוס, ומשם יצא למסעו על ירושלים.

ב ת ק ו פ ה ה ר ו מ י ת התאוששה דמ׳ מבחינה כלכלית, אם כי מבחינה מדינית נשארה כפופה לאנטיוכיה, בירתה של הפרובינציה סוריה. בימי אוגוסטוס קיסר הורחב שטחה על־חשבון ממלכת בני־יתור, עד כי היה לה גבול משותף עם צידון שעל שפת־הים (קדמ׳ י״ח, 153). הרומאים החזיקו בעיר ברציפות, פרט לשתי תקופות קצרות: אנטוניוס נתן את העיר לקלֶאוֹפַּטרה ב38 לפסה״נ, ונטבעו שם מטבעות בשמה ב37—32; במאה ה1 לסה״נ מסר, כנראה, קאליגולה את העיר לחרתת IV מלך הנבטים; פאולוס מוסר, כי בהיותו בדמ׳ ניסה המושל מטעם חרתת לאסרו שם (קורינתים ב׳, י״א, ל״ג). בימי נירון חזרה דמ׳ לשלטון רומי ישיר. בימי אדריינוס הוענק לה התואר מטרופוליס, ובימי פיליפוס (244—249 לסה״נ) הפכה לקולוניה רומית והחלה לטבוע מטבעות נושאי כתובות לאטיניות. דיוקלטיאנוס הקים בה בתי־נשק ובתי־מלאכה לכלי־מלחמה גדולים. ב613 נפלה העיר בידי הפרסים, וב636 הופיעו בשעריה הערבים המוסלמים. — משרידי התקופה הרומית בדמ׳: חלקים מרחבת ההיכל הראשי, שהיה בייסודו מוקדש לאל הדד והפך להיכלו של יופיטר דַמַסקֶנוּס (היום המסגד האוּמַיי); בעיר נפוץ היה גם פולחן האלים אַרטֶמיס, אַתֶנֵה, הֶליוֹס, ובעיקר דיוֹניסוֹס. מצודת דמ׳ בנויה במקום המחנה הרומי בפינתה הצפונית־מערבית של העיר העתיקה, ובה חלקי חומה קדומים; אחד משערי החומה הוא שער רומי.

הקשרים בין דמ׳ ובין א״י באותה תקופה היו לפעמים הדוקים למדי. הורדוס בנה שם תיאטרון וגימנסיון (מלח׳ א׳, 422). במאה ה2 היתה דמ׳ חלק מברית הדֶקפּוֹליס (ע״ע). בימי פּאוּלוּס ישבה שם עדה יהודית גדולה (מעשי־השליחים ט׳), וגם נשים נכריות רבות שם היו נוטות לדת ישראל (מלח׳ ב׳, 560); לפי דברי יוסף בן מתתיהו נהרגו שם 10,500 יהודים בראשית מרד היהודים ברומאים (שם). — העדה הנוצרית בדמ׳ היתה קטנה ובלתי־ידועה אחרי ימי פּאוּלוּס. רק ברשימות של ועידת־ניקֵיה (325) מופיע ההגמון הראשי מאגנוּס מדמ׳. אחד מיורשיו, תאוֹדוֹרוֹס, הפך את היכל יופיטר הגדול לכנסיית יוחנן המטביל; יוסטיניאנוס קיסר בנה בדמ׳ כנסיה נוספת.

ב״צ לוריא, היהודים בסוּריה, 233 ואילך, תשי״ז; E. Schürer, *Gesch. d. jüd. Volkes,* II, 150–155, 1907[4]; B. V. Head, *Historia numorum,* 784/5, 1911[2]; C. Watzinger – K. Wulzinger, *D.: die antike Stadt,* 1921; V. Tscherikower, *Hellenistische Städtegründungen,* 1921; id., *Mizraim,* IV–V, 34–36, 1937; E. T. Newell, *Coinage of W. Seleucid Mints* (s. v. D.), 1941.

מ. א. י.

מ ן ה כ י ב ו ש ה ע ר ב י ע ד ס ו ף מ ל ח מ ת ־ ה ע ו ל ם I. ב635 נפלה דמ׳ בידי המוסלמים בפיקודו של ח׳אלִד אִבְּן אַלוַליד. אח״כ חזרה ונכבשה בידי הביזאנטים, אולם ב636 נפלה סופית לידי המוסלמים, והח׳ליף עֻמַר מינה בה מושלים. עם עליית עלי לח׳ליפות ב656 סירב מושל דמ׳ מֻעאוִיה להכיר בו, ודמ׳ הפכה לבירת סוריה המורדת, ולאחר שהשיג

מעאויה את ההכרה כח׳ליף של המוסלמים — לבירת האימפריה הערבית. בתקופת שושלת בני־אומיה היתה דמ׳ על הרוב מושב הח׳ליף. בשנים האחרונות של השלטון האומיי החלה דמ׳ להחרב בעקבות המלחמות על הח׳ליפות. מַרואן II, לאחר שכבש את דמ׳, העביר את בירתו לחַ׳ראן (חרן) ב744, ומאז לא שימשה דמ׳ בירה עד 1918 (פרט לתקופות קצרות), והיתה בירת מחוז בלבד. — בתקופה האומיית הוקם המסגד האומיי ע״י וַליד I, שהחל בבנייגו ב705 על חורבות כנסיית יוחנן המטביל.

ב750 נפלה דמ׳ לידי העַבאסיים לאחר מצור קצר. העבאסיים זנחו את דמ׳, ורק ב858 העביר הח׳ליף אַלמֻתַוַכִּל את בירת האימפריה המוסלמית לדמ׳, אך חזר בו לאחר זמן קצר. — מ878 ואילך, עם התפוררות מלכות העבאסיים, עברה דמ׳ מידי שליט אחד לשני לעתים קרובות מאד. תחילה סופחה למצרים ע״י הטולונים, ששלטו בדמ׳ עד 905, ובתקופה זו סבלה הן מהתקפותיהם הרבות של הקַרמאטים, הן מנסיונות העבאסיים להשתלט עליה (ב884 אף הצליחו לכבוש אותה לזמן קצר), והן מפשיטות הבדוים. ב896—905 התמרד מושל דמ׳, האִח׳שידי טֻגג׳, באדוניו הטולונים; 905—935 שוב שלטו העבאסיים על העיר, וב935 מסרו אותה לידי מֻחַמַד, בנו של טֻגג׳, אבי השושלת האִח׳שידית. לאחר כמה כיבושים קצרי־קיום נכבשה דמ׳ בידי הפאטימיים ב968, ומ973 החזיקה בה שושלת זו יותר ממאה שנה. בתקופת שלטון הפאטימיים סבלה דמ׳ מחילופי מושלים וממלחמות פנימיות, ובאחת המלחמות האלה (ב1068/9) עלה המסגד האומיי באש.

ב1076 נכבשה דמ׳ ע״י הסֶלג׳וקים. ב1104 הקים טוּגתיגין את השושלת הבּורית, ששלטה על דמ׳ 50 שנה. בתקופת שלטון הבּורים הותקפה דמ׳ לעתים קרובות ע״י הצלבנים מדרום וע״י הזַנגים הסֶלג׳וקיים מן הצפון. הצלבנים לא הצליחו בנסיונותיהם השונים לכבוש את דמ׳, אולם נור אַלדין מַחמוד, בנו של זַנגי מחלב, הצליח לכבוש אותה ב1154. ב1174 נפלה דמ׳ בידי צַלאח אַלדין (ע״ע), שהבריז על עצמו כשולטאן סוריה; בימיו שימשה דמ׳ בסיס להתקפות המוסלמים על הצלבנים. דמ׳ נשארה בשלטון האַיובּיים עד 1260, ואחרי מות צלאח אלדין לא נהנתה משקט רב, מחמת מלחמות־האחים בין הענפים האַיובּיים שמשלו במצרים ובחלב וביניהם ובין הענף שמשל בדמ׳ עצמה, וכן מחמת התקפות חדשות של הצלבנים.

בכל תקופת החליפות והתמורות הללו הצליחו שליטים אחדים להתפנות לפיתוח העיר. לסלג׳וקים מייחסים את הבניינים של ח׳אנקאה המפורסם, של המַדרַסה (בית־המדרש) ושל בית־חולים. גם נור אלדין וצלאח אלדין דאגו לעיר, וביחוד לביצורה, וכן הקימו בה מוסדות־דת; נור אלדין הקים בית־חולים („אלבּימארִסתאן אַלנורי״) ומַדרַסה („אל־נוריה״), הנקראים שניהם על שמו; בדמ׳ נמצאים קברותיהם של שני שליטים אלה.

ב1260 שם הולאגו המונגולי קץ לשלטון האַיובּי בדמ׳, אך באותה שנה נוצח ע״י בַּיבַּרְס הממלוּכי, ומאז הפכה דמ׳ לבירת אחד המחוזות החשובים ביותר של השלטון הממלוּכי. בּיבּרס בנה בה את ארמונו המפורסם, אַלקַצר אַלְאַבלַק, ובימיו שימשה דמ׳ מרכז מדעי של עולם האיסלאם. תַנגיז הקים בדמ׳ מסגד על שמו (1317) ובי״ס ללימוד הקוראן והחַדית׳ (1337). אולם גם בימי המַמלוּכים נמשכו החיכוכים בין מושל דמ׳ ובין מושל מצרים. דמ׳ אף חזרה ונכבשה פעמיים ע״י פולשים ממרכז־אסיה: ב1300 הרס המונגולי גאזאן חלקים גדולים של העיר, וב1400/1 שוב נפגעה העיר קשה ע״י תימוּר לַנג, אשר גם העביר רבים מבעלי־המלאכה של דמ׳ לבירתו סַמַרקַנד.

ב1516 נפלה דמ׳ לידי העותמאנים, ובימי שלטונם הממושך נהנתה משקט יחסי. התמרדויות המושלים היו מעטות. רק במאה ה19 נעשתה דמ׳ שוב למוקד של מאורעות מדיניים, כשנכבשה ב1832 ע״י אִבּראהים פאשא, בנו של מֻחַמַד עַלי שליט מצרים. אולם ב1840 נאלצו המצרים לפַנותה בלחץ המעצמות, והעיר חזרה לשלטון העותמאני — עד לכיבושה של דמ׳ ע״י הצבא האנגלי בראשות אלנבי ב1918. כדי לשבות את לבב הערבים חיכו צבאות אלנבי בשערי דמ׳, עד שב1 באוקטובר 1918 נכנס האמיר פַיצַל, בנו של חֻסַין מושל חִג׳אז׳, לעיר בראש צבאו (בלווית ת. א. לורֶנס).

בתקופת השלטון העותמאני אירעו בדמ׳ עלילת־הדם המפורסמת (ע״ע דמשק, עלילת־) וב1860 טבח בנוצרים. — בכל תקופת השלטון העותמאני היתה דמ׳ עיר רדומה, אך נבנו בה מסגדים רבים. אִבּראהים פאשא דאג לפיתוח המסחר והתעשיה בדמ׳. מִדחַת פאשא, מחבר החוקה התורכית הראשונה, שמשל בדמ׳ ב1878, עשה בשטח החינוך וגם תיקן את הרחובות והשוק. החל מ1755 פעלו משלחות מיסיונריות נוצריות בדמ׳ בשטח החינוך.

גילוי הדרך הימית להודו ב1498 נטל הרבה מהחשיבות המסחרית של דמ׳ כתחנת־מעבר למסחר בין אירופה ובין המזרח הרחוק. חפירת תעלת־סואץ ב1869 נטלה גם את מעמדה בתור העיר השניה בחשיבותה (לאחר חלב) בסחר הפורה לסחר־המעבר בתוך האימפריה העותמאנית. העיר התפרסמה ביה״ב בתעשיית־הטכסטיל שלה, וביחוד באריגים הידועים בשם אריגי־דמ׳. כן היתה מפורסמת מלאכת־המתכת שבה (ע״ע דמשק, מלאכת־).

ابن عساكر، التاريخ الكبير، 1911/32؛ محمد كرد علي، خطط الشام، I–VI، 1925–1928؛ C. Watzinger – K. Wulzinger, *D.: die islamische Stadt*, 1924; J. Sauvaget, *Esquisse d'une histoire de la ville de D.*, 1924; Ph. Hitti, *History of Syria*, 1951.

ח. י. כ.

המאה ה20. כבר בתחילת המאה ה20, וביחוד ערב מלחמת־העולם I ובימי המלחמה, שימשה דמ׳ מרכז ראשי לתנועה הערבית הלאומית בראשית צעדיה שבמחתרת. עם כיבושה ע״י חילות בעלות־הברית ב1918 נעשתה מיד למרכזה של תנועת העצמאות הערבית מתוך מגמה להפכה לבירת ממלכה סורית־ערבית רבתי. בדמ׳ הוכרז ב1920 האמיר פַיצַל למלך סוריה. כניסת הצבא הצרפתי לדמ׳ באותה שנה שׂמה קץ לממלכתו הסורית של פיצל. משאירגנו הצרפתים בסוריה בשלטונם המאנדאטורי „מדינות״ נפרדות אחדות, היתה דמ׳ בירתה של אחת מהן; משהוקמה ב1922 הפדראציה הסורית, שימשה דמ׳ בירתה; וכן היתה בירת מדינת סוריה החל מ1925. ב„מרד הסורי״ (1925—1926) הורעשה דמ׳ פעמיים ע״י הצבא הצרפתי. היא הורעשה והופצצה בשלישית ב1945, בשעת המשבר האחרון במאבק הסורי־צרפתי על עצמאותה המוחלטת של סוריה. מ1937 ואילך שימשה דמ׳ מקלט ומרכז־שבגולה למנהיגי הלאומנים הערבים מארץ־ישראל; שם התרכזה מפקדתם של כוחות־הגֶריליה הערבים, הן הארצישראליים והן „חיל־השחרור״

שבא מארצות ערב, בשלב הראשון של מלחמת ישראל־ערב, 1948. — עם הקמת הרפובליקה הסורית היתה דמ׳ לבירתה ולמשכן הפארלאמנט, הממשלה ונשיא־הרפובליקה (ע״ע סוריה). עם איחוד סוריה ומצרים ב1958 שוב אבד לדמ׳ מעמדה כבירת מדינה עצמאית, ומעתה אין היא משמשת אלא בירת „החבל הסורי״ של הקהיליה הערבית המאוחדת.

יהודים בדמ׳. על התקופה העתיקה — ר׳ עמ׳ 822. ישוב יהודי נמצא בדמ׳ גם אחרי השואה שירדה על יהודי דמ׳ ב66 לסה״נ (ר׳ לעיל); התנא ר׳ יוסי בן דורמסקית היה מדמ׳ (ספרי דב׳ א׳). — בראשית המאה ה7, בזמן המלחמות שבין הפרסים והביזאנטים, עמדו יהודי דמ׳ לצד הכובשים הפרסים. אחרי הכיבוש המוסלמי התרכזו היהודים בצד דרום של רבעה המזרחי של דמ׳, שנקבע כמרכז שכונתם לדורות. מתקופת הזוהר של דמ׳ ומפריחתה הכלכלית בימי האומיים נהנו גם היהודים. יחסם של הפאטימיים ליהודים היה בתחילה טוב. בימי הח׳ליף אל־עזיז (975—996) עלו לגדולה מנשה בן אברהם אלקזאז ובנו עדיה כשרים וכראשי גובי־המסים בכל סוריה; שני אלה פעלו, בין השאר, לטובת היהודים, וימי גדולתם נשארו חרותים בזכרונם של יהודי דמ׳ זמן רב אחריהם. מתעודות שונות — בעיקר מן הגניזה (ע״ע) — ומספרי־מסעות אנו למדים על חשיבותה של קהילת דמ׳ במאות ה10—12. היא היתה אז גדולה בתורה ובחכמה, והיו בה חכמים מפורסמים. ר׳ יוסף בן יצחק אבן אביתור בילה בדמ׳ את אחרית ימיו ומת בה; זמן־מה ישב בה ר׳ אלחנן ב״ר שמריה מפוסטאט. בדמ׳ היו 2 קהילות: של יהודי ארץ־ישראל ושל יהודי בבל. יהודי דמ׳ היו מתעניינים בכל הנעשה בא״י, וגם התערבו במחלוקות שבגאונות הירושלמית. אחרי מסע־הצלב הראשון עקרה, כנראה, ישיבת א״י מצור לדמ׳ והמשיכה את קיומה שם. ר׳ בנימין מטודלה מצא בדמ׳ (סמוך ל1173) את „ראש הישיבה של ארץ־ישראל ושמו ר׳ עזרא ואחיו שר שלום אב־בית־דין״, וכן „כמו שלושת אלפים יהודים״ (כנראה, משפחות ולא יחידים) „וביניהם תלמידי חכמים ועשירים״; וכן מצא בה „מן הקראים כמו מאה״ וארבע מאות שומרונים, וציין ש„ביניהם שלום״. ר׳ פתחיה מרגנשבורג, שביקר את דמ׳ זמן מועט אחריו, מונה את מספר היהודים ל10,000 נפש. את דמ׳ ביקר גם ר׳ יהודה אלחריזי, והוא נותן תיאור מקיף על הקהילה בה (תחכמוני, מ״ו, נ׳); בזמנו ישב בה הנשיא ר׳ יאשיה בן ישי „נשיא גליות כל ישראל״. מחכמי דמ׳ במאה ה12 היה ר׳ יוסף ן׳ פלאת „סוד הישיבה״ (מסעות ר׳ בנימין), שעמד בקשר קבוע עם גדולי־הדור ר׳ זרחיה גירונדי והראב״ד. במאות ה12—13 קבעו בה את מושבם קצת מראשי־הגולה, ביניהם ישי בן חזקיהו, שהחרים ב1286 את החולקים על הרמב״ם וספריו. — במאה ה12 מצאו בדמ׳ מקלט רבים מיהודי ארץ־ישראל שעזבוה מפני הצלבנים. גם בדורות מאוחרים יותר שימשה דמ׳ לעתים קרובות מקום־מקלט לבני א״י, שעזבו את הארץ בעטיה של מגפה או בשל רדיפות מצד הפחוות המושלים בה. יהודי דמ׳ היו רגילים לבקר בא״י. את הבאים מדמ׳ לא״י מזכירים הרמב״ן (במכתבו לבנו) ור׳ אשתורי הפרחי („כפתור ופרח״) ונוסעים אחרים.

במאה ה13 סבלה קהילת־דמ׳ במקצת מן התמורות שבאו בעקבות פלישת המונגולים. לאחר מפלת המונגולים, ערכו המוסלמים בהם פרעות. במאה ה14 ירדה הקהילה, ובניה מעטו. ב1301 סבלו יהודי דמ׳ מהשפלות והגבלות יחד עם שאר אחיהם שבסוריה („גזירת ס״א״). ב1342—1344 נתחדשו רדיפות נגד יהודי דמ׳, הנוסעים במאה ה15 (ר׳ משולם וולטרה, 1481; נוסע אלמוני, 1495) מונים את מספרם ל400 או 500 משפחות. — אף בכפרים שבסביבות דמ׳ ישבו יהודים רבים. ישוב יהודי חשוב נמצא בכפר ג׳ובר, שבו בית־כנסת עתיק, הנקרא על שם אלישע ור׳ אלעזר בן ערך, ועוד בימינו עלו אליו לרגל יהודים רבים מסוריה ובבל.

א. שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א׳, 33–34, 44–47, 57–60, 67–71, 94–96, 136, 183, 255–267, 350–353, ב׳ 9–12, 114–117, 158–159, 321, 423–525, תש״ד־תשי״א.

ש. א.

במאה ה16 הגיע לדמ׳ חלק מן הזרם של גולי־ספרד בעיר הורגשה עליה כלכלית ורוחנית. ר׳ משה בסולה (ע״ע), שביקר בדמ׳ ב1521, מזכיר 500 בעלי־בתים יהודיים וארבעה בתי־כנסיות בעיר: של הספרדים, של מוריסקים או מוסתערבים, של יהודי סיקיליה ובית־הכנסת „ענב״ (ענבים). לאט־לאט נתמזגו יהודי דמ׳ והיו לחטיבה אחת; השפה הספרדית נדחתה מפני הערבית, ונמחו גם המנהגים הנבדלים. ב1525 שהה בדמ׳ שלמה מולכו (ע״ע). במחצית השניה של המאה ה16 נודעה דמ׳ כמרכז חשוב של מקובלים (ר׳ חיים ויטאל [ע״ע], שיש בדמ׳ בית־כנסת על שמו; ר׳ משה אלשיך [ע״ע]). באותה תקופה מנתה הקהילה כ550 ראשי בתי־אבות. הפגעים שפקדו את הישוב היהודי בא״י, ובצפת בפרט, הביאו פליטים לדמ׳, ביניהם את המשורר ר׳ ישראל נג׳ארה (ע״ע) עם אביו ר׳ משה. האב היה ראש־ישיבה, רב ודיין בדמ׳ וחיבר שם את ספריו „לקח טוב״ ו„מאמר במערכת״; הבן שימש חזן, דרשן וסופר־הקהילה. בדמ׳ היה בית־דפוס (של אברהם אשכנזי), שבו נדפס ס׳ „כסף נבחר״ של ר׳ יאשיה פינטו, רבה של דמ׳. היהודים עסקו במסחר גדול וזעיר, בצמר, משי, נחושת, ברזל ועבדים, וכן בשולחנות ובהלוואה ברבית. המלאכות המצויות ביניהם היו: רצענות, צריפת זהב, כסף ונחושת, אריגה וטוויה של צמר, פשתן ומשי, קליעת מחצלאות של קש וקנים דקים, כריכה, „כתיבה״ (העתקת כתבי־יד של קבלה) ודפוס.

במאה ה17 נודעה דמ׳ כ„עיר ואם בישראל, עיר גדולה לאלהים מאד״ (איגרת השל״ה, 1621); בתי־כנסיותיה וכתבי־היד שנמצאו שם זכו לתהילה. גם על דמ׳ עבר גל ההתלהבות של ימי שבתי־צבי (ע״ע). בדמ׳ ישבו המשוררים: ר׳ יוסף אלטרץ ובנו נסים, ר׳ דוד, ר׳ שלמה יעקב ור׳ שלמה ברכה. גם עדת הקראים בדמ׳ היתה חשובה. אולם במאה ההיא סבלו יהודי דמ׳ מנגישותיהם של פחות צוררי־ישראל, ביביר מוחמד ובנו.

במאה ה18 נודעה לסוחרים היהודים העשירים של דמ׳ — שהיו שולחים צמר־גפן לאירופה ומביאים משם אריגים ובגדים — השפעה בחצר הפחה. בין המשפחות המיוחסות קנתה לה שם משפחת פרחי (ע״ע), שמילאה תפקיד חשוב בחייה הכלכליים של סוריה. בניה — משה, שלמה ורפאל — היו בעלי השפעה בדמ׳ בראשית המאה ה19, בשל קרבתם לשררה. מרבני התקופה: ר׳ מרדכי גלאנטי, מחבר הס׳ „גדולת מרדכי״ (נפטר 1781), ור׳ משה גלאנטי, מחבר הס׳ „ברך משה״. בראש העדה הקראית עמד „הנשיא

הגדול" יוסף אמציה. מאיגרת מ1762 (מר' יוסף סופר מצפת) אנו למדים, שהיו אז בדמ' 7 בתי־כנסיות ובתי־מדרשות רבים.

המאה ה19. ב1840, בימי רבנותו של ר' יעקב ענתבי, הסעירה „עלילת דמ'" (ר' להלן, עמ' 830) את דעת־הקהל היהודית והעולמית. בנימין השני, שביקר בדמ' ב1848, מעריך את מספר היהודים בה ב4,000, ל. א. פראנקל ב1856/7 — ב5,000. באותה תקופה כבר נתבטל ישוב הקראים, וביהכ"נ שלהם נמכר לקאתולים לכנסיה. היהודים לא נפגעו בדרך־כלל ממאורעות 1860 (ע"ע סוריה, היסטוריה), אע"פ שהנו־צרים העלילו על היהודים שידם היתה עם הערבים והדרוזים. המתיחות בין יהודים לנוצרים ניכרה בדמ' גם ב1870, כשטענו הנוצרים שהיהודים התנכלו לרכושם בימי פרעות של מוס־למים בנוצרים. בפסח 1890 היתה בדמ' עלילת־דם שניה.

משנות ה70 של המאה ה19 ואילך נמצאת קהילת דמ' בירידה מתמדת. היהודים נפגעו מן הירידה הכללית של משק הקיסרות העותמאנית, וביחוד מהתחרות הסחורות האירופיות בתעשיית האריגים. מספר הסוחרים הגדולים פחת; בידי היהודים נשאר רק מסחר זעיר, ורבים מהם נעשו רוכלים הסובבים בכפרים ובין הבדוים. בין בעלי־המלאכה היו עדיין יהודים רבים, אך כמה מלאכות חשובות — כגון אריגה וטוויה, צביעה, פיתוח נחושת — נשמטו בהדרגה מידי יהודים. רובה של האוכלוסיה היהודית חי חיי עניות מנוולת; רמתה התרבותית ירדה, ועם אָבדן ערכי המסורת פשט גם ניוון מוסרי בחוגים מסויימים. ב1908 נמנו בדמ' 200 זמרות ורקדניות יהודיות, שיצא להן שם רע בעיר. — במשך המאה ה19 היתה הנהגת הקהילה בידי עשיריה, ולא היה לה ועד נבחר. ב1880 נפתח בדמ' בית־ספר לבנים מטעם האליאנס וב1883 — בית־ספר לבנות. מבין רבני התקופה יש להזכיר את ר' יצחק בן ר' משה אבולעפיא, בעל ס' „בני יצחק".

אחרי מלחמת־העולם I החזיקה ההסתדרות הציונית זמן מה בבית־ספר לבנים, בבית־ספר לבנות ובגן־ילדים.

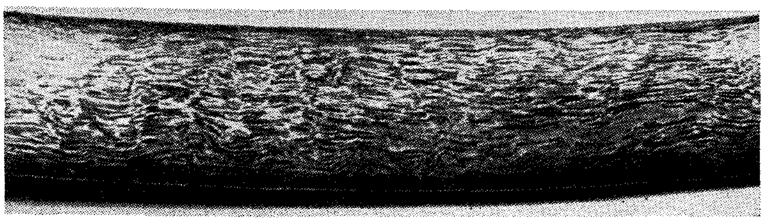
ב1871 היו בדמ' 6,000 יהודים, סמוך ל1900 — 10,000, סמוך ל1910 — 12,000. ההגירה לבירות בלבנון ולאמריקה הפחיתה בהתמדה את מספר היהודים בעיר. ב1926 היו בשכונה היהודית בדמ' 10,000 נפשות; במפקד 1932 לא נמנו אלא 6,266 יהודים.

ב1945 נאלצה גם העדה היהודית בדמ' להשתתף בהפגנה נגד הציונות. ב1947 לא היו בדמ' יותר מ2,500—3,000 יהודים, מהם כ80% פועלים ורוכלים ורק 5% סוחרים. מימי מלחמת־העצמאות הישראלית נתמוטטה קהילת דמ' עם שאר כל קהילות גלות־ערב. יהודים פוטרו ממשרות ציבוריות; רכושם הוחרם; השלטון גזר על היהודים ניתוק מחו"ל. באוגוסט 1949 נזרקה פצצה לתוך בית־כנסת, ו11 איש נהרגו. האוכלוסיה היהודית היתה צפויה לסכנת רעב ומחלות; רבים יצאו את העיר. ב1953/4 לא נשארו בדמ' אלא יהודים מעטים, והקהילה התקיימה רק הודות לסיוע מיהודים מבֵירות ומאמריקה.

א. אלמאליח, היהודים בדמשק, 1912; א. וי. י. ריבלין לקו־רות היהודים בדמשק במאה הרביעית לאלף הששי (רשומות ד', תרפ"ו); ש. רוזאניס, דברי ימי ישראל: קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב'—ג', 1937/8; א. יערי, מסעות א"י, תש"ו; הנ"ל, זכרונות ארץ־ישראל, תש"ז; הנ"ל, אגרות ארץ־ישראל, תשי"ג; א. י. ברור, יהודי דמשק אחרי העלילה בשנת 1840 (ציון, י"א), תש"ו; מ. בניהו, יהודי דמשק והג־ליל בימי התנפלות הדרוזים בשנת תר"כ (סיני, כ"ד, תש"ט); י. בן־צבי, נדחי ישראל, תשט"ז; Bull. All. Isr. Univ. 1870, 1873, 1890–1911; Bull. mens. All. Isr. Univ., 1883, 1895; M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman*, 1897; A. Galante, *Documents officiels turcs concernent les Juifs de Turquie*, 1931; S. Landshut, *Jewish Communities in the Muslim Countries of the Middle East*, 1950; B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, 1952.

ש. מ.

דַּמֶּשֶׂק, מְלֶאכֶת־ (צרפ' damasquinage, אנג' damascening, רוס' булат [מפרס' פֻּלָאד = פלדה]), טכניקה לעיבוד מתכת, הנהוגה בעיקר בארצות אסיה. המונח מ"ד משמש לציון שתי שיטות נפרדות, אך עיקר משמעותו — ייצור מוצרי פלדה „מימית", ביחוד חרבות, להבי־קְריסים (סַכינים מאלאיות) וקני־רובים. הדגמים שבמוצרי דמשק אינם מן המשובחים ביותר, אולם העיר הזאת היתה למרכז חשוב ליצוא בשטח זה, ומשום כך נקראה כל המלאכה על שמה.

חרב פרסית (המאה ה17)

להבי־קְריסים מאלאיים (המוזיאון הבריטי)

(א) הדגמים ה„מימיים" אינם נמצאים על שטח־הפָנים של החומר בלבד — כשם שהדבר הוא במוצרי שיטה (ב) —, אלא משמשים גילויי חיצון למבנה הפנימי של הפלדה לאחר עיבוד מיוחד. בתהליך הייצור מלחימים שכבות של פלדה צרופה עם שכבות של פלדה מרובת־פחם. אח"כ מקפלים את החומר פעמים רבות בכיוונים שונים או כופפים ועונבים אותו, ובכל שלב חוזרים על ההלחמה. את הדגמים הגליים או הענניים העדינים משיגים

מלאכת־דמשק מעשה־נפחים (1798).
הציור הראשון של מתכת צרובה

על־ידי שיטות־מירוק מיוחדות (בחרבות העשויות ביאפאן) או על־ידי צריבה קלה של השטח (לאחר ניקויו) בחומצה חמה (בארצות־האיסלאם).

הפלדה המימית המשובחת ביותר מצויה בחרבות היאפא־ניות, שבהן מבחינים האומנים והמומחים לדבר דגמים שונים ומשונים, המשולים לנימים של עצים וקליפות־עצים. בארצות־האיסלאם השתמשו במיני־פלדה בעלי מידת־קשיות שונה או הרכב שונה — דבר שגרם לצבעים שונים (כחול, צהוב, אפור) או לדגמים שונים. טכניקה זו נזכרת ע״י אל־כִּנְדי (המאה ה9) וע״י אל־בֵּירוני (973—1048), והיא מכונה בעולם האיסלאמי בשם „גַ׳וְהַר״ (جوهر = „תכשיט״). מרכ־זים מפורסמים לייצור חפצי־פלדה לפי טכניקה זו היו הודו, פרס (ח׳ֻרַסאן, אִצְפַהאן), ואף טולֵדו בספרד. — להבי־הקְריסים המאלאיים עשויים מֵרדידים דקים של פלדה ושל נתך ברזל־ניקל, המולחמים זה עם זה; הניקל הופק לכתחילה מברזל מֵטֶאורי, ויתכן שהדגמים הטבעיים שמציאות הניקל מחוללת בברזל המטאורי הם שהולידו את הטכניקה הזאת בארצות אסיה הדרומית־מזרחית, ואח״כ חיקו אותה עושי החרבות מחמרים אחרים. — אותן השיטות של מ״ד היו נהוגות אף בארצות־המערב בתקופות המֶרוֹבינגים והקארולינגים, והן נחקרו מן המאה ה18 ואילך ע״י מומחים בריטיים, צרפתיים ורוסיים, שהגיעו לבסוף לידי יכולת לייצר מחדש חרבות משובחות לפי שיטות של מ״ד.

(ב) בשם מ״ד נקרא בטעות גם השיבוץ של דגמים של זהב וכסף במתכות יקרות פחות (פליז, ברונזה, ברזל או פלדה). טכניקה זו ידועה בארצות־האיסלאם בשם „כֻּפְּת״ (كفت), ובהודו בשם „תאהְ־נישאן״.

П. П. Аносов, О булатах, 1841; T. H. Mendley, *Damascening on Steel or Iron, as Practised in India,* 1892; A. Dobrée, *Japanese Sword Blades* (Archeol. Jl.. 62, 1–19, 85–101), 1905; Н. И. Беляев, О булате, 1911; H. L. Joly, *The Sword Book in Honcho Gunkiko,* 1915; N. Belaiew, *Damascene Steel* (Jl..Iron and Steel Instit. 97, 417; 104, 181), 1918, 1921; G. C. Stone, *A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor,* 661–664, 1934; M. Chikashige, *Alchemy and Other Chemical Achievements of the Ancient Orient,* 85–101, 1936; I. Hakusui, *Nippon-Tô, the Japanese Sword,* 1948; A. France-Lanord, *The Fabrication of "Damascened" Swords in the Merovingian and Carolingian Periods* (Pays Gaumais, X), 1949; id., *Les techniques métallurgiques appliquées a l'archéologie* (Rev. de Métallurgie 49, 411–422), 1952; B. W. Robinson, *A Primer of Japanese Sword-Blades,* 12, 1955; A. R. Zaki, *Islamic Swords in Middle Ages* (Bull. Inst. d'Egypte 36, 365–379), 1955; K. A. C. Creswell, *A Bibliography of Arms and Armor in Islam,* 71–79, 1956; C. St. Smith, *Decorative Etching and the Science of Metals* (Endeavour XVI, 199–208), 1957.

ר. א.

דַּמֶּשֶׂק, עֲלִילַת־, עלילת־דם (ע״ע) ב1840, המפורסמת בעלילות־הדם במאה ה19, שזיעזעה את יהדות מערב־אירופה והיכתה גלים גם בעולם הנכרי. ע״י השתלבות של שנאת־ישראל נוצרית־מוסלמית במאבק בין המעצמות האירופיות על ההשפעה במזרח התיכון הפכה העלילה למאו־רע פוליטי. באותה שעה היתה סוריה כבושה בידי שליט מצרים מֻחַמַד עַלי (ע״ע), שהתמרד בשולטאן; צרפת תמכה במוחמד עלי, ואילו המעצמות האחרות — וביחוד אוסטריה ובריטניה — היו מעוניינות למנוע את התפשטות השפעתה של צרפת ולשמור על שלמותה של תורכיה. המאבק בין נציגיהן וסוכניהן של המעצמות במזרח התיכון שימש רקע פוליטי לעלילת־דמ׳.

ב5.2.1840 נעלם הנזיר הקאפוציני טומאסו, איטלקי תושב־דמ׳, יחד עם משָרתו המוסלמי איבראהים עמארה. לנזיר היה שם רע: הוא היה מעורב בעסקים מפוקפקים, ומסתבר ששני האנשים נרצחו ע״י אנשים מן השוק, שעמהם התקוטט הנזיר. אולם הנוצרים הפיצו מיד את השמועה, שהשניים נהרגו בידי היהודים כדי שדמם ישמש להם בחג־הפסח. הקונסול הצרפתי, הרוזן דֶה ראתי־מאנטון (de Rathy-Menton), שהיה מעוניין להופיע כמגן הקאתולים, נתן יד למעלילים. הוא הוסת ע״י הסוחר הצרפתי ז׳.־ב. בּוֹדֶן (J.-B. Beaudin) והערבי־הנוצרי חַנא בַּחרי, ממקורביו של הפחה המקומי. מטעם הפחה והקונסול ניתן ליהודי דמ׳ זמן שלושת ימים למצוא את הנעלמים. הרב הראשי ר׳ יעקב ענתבי הטיל על כל יהודי היודע בדבר הנזיר שיבוא ויעיד. הסַפר שלמה נֶגרין מסר שראהו לפני העלמו; הוא נאסר, הובא לקונסוליה הצרפתית ונחקר שם, אך הכחיש כל קשר לעניין. אולם אח״כ הועבר לבית־הסוהר הממשלתי, ושם עונה עינויים קשים עד שנסחטה ממנו „הודאה״, ששחט את הנזיר בבית דוד הררי במעמדם של 7 יהודים אחרים, שנקב בשמם. הללו נאסרו ועונו באכזריות; שניים מתו תחת יד מעניהם, והאחרים נאלצו גם הם „להודות״, ואחד מהם — כדי להנצל מהמשכת היסורים — אף התאַסלם ועזר למאשי־מים ב„הוכחות״ לעלילה מן התלמוד. משרת מוסלמי בבית דוד הררי, שנחקר בעינויים אף הוא, מסר שאיבראהים עמארה נשחט בבית מאיר פרחי — מנכבדי יהודי דמ׳ — בנוכחות בעל־הבית וקרוביו, כולם מחשובי היהודים. כולם נאסרו; רק אחד מהם — שהיה נתין אוסטרי ונהנה מחסותו של הקונסול האוסטרי — לא עונה, ואילו האחרים עברו עליהם יסורים נוראים. באכזריות עונה הרב יעקב ענתבי, שהואשם בייזום רציחת הנזיר ומשרתו ובאיסוף דמו בבקבו־קים כדי לחַלקו בין היהודים; הרב עמד בנסיון ולא נכנע למעלילים. עוד 2 יהודים, שהעידו שלא כרצון המעלילים, הומתו בעינויים. לפי המסופר, נוסחו ו„עובדו״ „הודאות״ המעונים במשרדו של הקונסול. בינתיים נמצאו בביב בשכונת־היהודים עצמות, שרופאים נוצרים ומוסלמים קבעו שעצמות־אדם הן, אע״פ שהיהודים טענו שאינן אלא עצמות־בהמה. הוכרז עליהן שהן עצמות טומאסו, והן נקברו בטקס מפואר בכנסיה, ועל המצבה נחרת שזהו קברו של קדוש מעונה בידי היהודים. אח״כ „נמצאו״ גם עצמות איבראהים עמארה; הפעם סירב אחד מן הרופאים המקומיים לאשר שהן עצמות־אדם ודרש לשַלחן לבדיקה באוניברסיטה אירופית, אולם הקונסול הצרפתי לא הסכים לכך. השלטונות הודיעו, שע״פ הודאת הנאשמים וע״י מציאת שרידי הנרצחים הוכח

הרצח הכפול שנעשה בידי היהודים, והחלו לחפש את הדם „שנאגר" ע"י היהודים. בין השאר תפסו 63 מילדי היהודים, כדי לסחוט מאמותיהם הודעות על מקום הדם.

הידיעות על זוועות דמ' עוררו חרדה בכל תפוצות ישראל. השתדלות ראשונה של יהודים לביטול הגזרה נעשתה באלכסנדריה ביזמתו של ר' ישראל ב"ק, המדפיס הירושלמי, בצורת פניה אל מוחמד עלי. באותו הזמן קיבל גם הקונסול הכללי האוסטרי במצרים, א. לאורין (A. Laurin), דו"ח מן הקונסול האוסטרי בדמ' על המאורעות שם. גם הוא פנה אל מוחמד עלי בבקשה להפסיק את עינויי־החקירה. הוא השיג מן השליט פקודות בנידון זה והריצן ע"י שליח מהיר לדמ', וכתוצאה מזה הופסקו העינויים ב25.4.1840, אולם העלילה עצמה לא בוטלה, והחקירה נגד היהודים נמשכה. לאורין ניסה להשפיע על חברו, הקונסול הכללי הצרפתי במצרים, לרסן את ראטי־מאנטון, שהיה נתון לפיקודו — אך לא הצליח בכך. אז עשה מעשה שלא כתקנות השירות הדיפלומאטי: הוא שלח את הדו"חות שקיבל מדמ' ליעקב רוטשילד, שהיה קונסול־כבוד אוסטרי בפאריס, וביקש ממנו שישתדל אצל הממשלה שם. — השתדלות זו לא הועילה, ויעקב רוטשילד פירסם — בלי נטילת רשות מהקאנצלר מֶטֶרניך (ע"ע) בווינה — את הדו"חות בעתונות כדי לעורר את דעת־הציבור בצרפת ובעולם התרבותי כולו; בווינה פנה אחיו שלמה רוטשילד אל מֶטֶרניך עצמו. הלה, אמנם, נזף בלאורין, אבל הסכים לפעולתו, שהיה בה כדי להכשיל את באי־כוח צרפת במצרים ובסוריה. ללאורין הצטרף אח"כ הקונסול הכללי הבריטי במצרים, וגם קונסולים אחרים סייעו לו נגד מזימות הצרפתים. בהשתדלותו נשלחה ביום 3.5.1840 פקודה ממוחמד עלי לדמ' להגן על היהודים מפני התעללות ההמון המוסלמי והנוצרי.

בינתיים הקיפה החרדה את יהודי המערב והביאה אותם לפעולת הגנה ומחאה נמרצת. יהדות מערב־אירופה, ביחוד זו שבצרפת ובאנגליה, שזכתה בשיווי־זכויות זמן מועט לפני זה או נמצאה במאבק על שיווי־זכויות, זועזעה ביותר ע"י פרשת־דמ', שבה ראתה מסימני שיבתה של אפלת יה"ב. זעזוע זה ניכר גם בתגובתם של מתבוללים גמורים ואף של יהודים שניתקו מן היהדות לגמרי, כגון לַסַל (ע"ע) הצעיר ודישראלי (ע"ע). גם החוגים הנאורים הלא־יהודיים מחו נגד העלילה בעתונות ובאסיפות. משלחת יהודית, שעם חבריה נמנו משה מונטיפיורי (ע"ע) ומזכירו אליעזר הלוי (ע"ע), יצחק אדולף כרֶמְיֶה (ע"ע) ושלמה מונק (ע"ע), יצאה למצרים והתייצבה לפני מוחמד עלי. היא דרשה ממנו להוציא את החקירה מידי השלטונות בדמ' ולהעביר את העניין לבירור משפטי באלכסנדריה או בפני שופטים מאירופה. דרישה זו לא יכלה להמלא מחמת סכנת המלחמה, שנראתה כעומדת לפרוץ בין מצרים ובין תורכיה והמעצמות התומכות בה; מוחמד עלי וצרפת התומכת בו היו מעוניינים למנוע בדיקת המאורעות שאירעו בדמ'. היהודים, שהיו מעוניינים בראש וראשונה בהצלת אחיהם, החליטו להשלים עם שיחרור האסירים גרידא, בלי בירור משפטי; רק לפי דרישתו של מונק נקבע בפירוש, שהחלטת השיחרור באה כמעשה־צדק ולא כחסד מטעם השליט. פקודת השיחרור ניתנה ב28.8.1840, ואסירי־דמ' שנשארו בחיים ניצלו.

מונטיפיורי והלוי יצאו ממצרים לקושטא ופעלו אצל השולטאן, שיוציא פירמאן השולל את אמיתותה של עלילת־הדם ואוסר לנהל משפטים נגד היהודים על סמך עלילה זו. ע"כ נמנעו משפטי עלילת־דם בתורכיה, והעלילה לא היכתה שרשים בעולם המוסלמי. אעפ"כ הוסיפו בדמ' עוד שנים רבות לספר לתיירים על הקדוש שעונה ונרצח בידי היהודים ועל הצלת המרצחים מן הגרדום ע"י תככיהם של גדולי היהודים בחו"ל.

מ. א. גינצבורג, חמת דמ', 1860; א. י. ברור, חומר חדש לידיעת עלילת־דמ' (ס' היובל לש. קרויס, תרצ"ז); הנ"ל, הערות לעלילת־דמ' (ציון, ה'), ת"ש; הנ"ל, יהודי דמ' אחרי העלילה בשנת 1840 (שם, י"א), תש"ו; ז. שייקובסקי, גורל התיקים במיניסטריון־החוץ הצרפתי הנוגעים לעלילת־דמ' (שם, י"ט), תשי"ד; D. Salomons, *An Account of the Recent Persecution of the Jews at D.*, 1840; L. H. Löwenstein, *Damascia*, 1840; G. B. da Mondovi, *Relazione istorica contenante il compendio della vita del Padre Tommaso*, 1850; N. M. Gelber, *Österreich u. d. D.-affäre* (JLG, XVIII), 1927; J. Meisl, *Beiträge z. D.-Affäre*, (Festschr. S. Dubnow, 1930); S. Posener, *A. Crémieux*, I, 198–247, 259–260, 1933.

א. י. בר.

דָּן, בנו החמישי של יעקב והראשון אשר ילדה לו בלהה שפחת רחל (בראׄ ל, ה—ו). על דן מתייחס אחד משבטי ישראל.

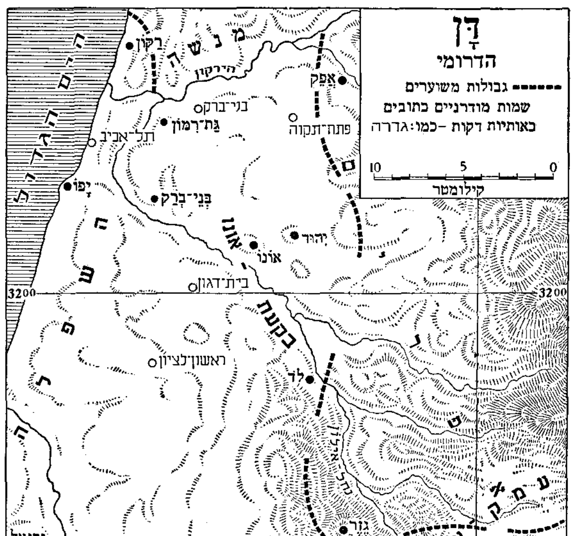
לדן בן יעקב לא היה אלא בן אחד — חושים (בראׄ מו, כג), הוא שוחם (במד' כו, מב—מג) —, לפיכך אין בשבט־דן אלא משפחה אחת, שנתחלקה, כנראה, למשפחות־משנה (שם שם). במפקד בני־ישראל בערבות־מואב מנה שבט־דן 64,000 יוצאי־צבא (שם שם). במסגרת ההתנחלות נתפלג שבט־דן לשני פלגים: הפלג הדרומי נחל את בקעת אונו־לוד עם חבל עקרון מדרומה ואת עמק־אַיָּלוֹן וחבל ההרים שבין אֶשְׁתָּאוֹל לבין קרית־יערים (יהו' יט, מ—מו); הפלג הצפוני נאחז בסביבות דן־לַיִשׁ, בחבל מקורות־הירדן (שם שם, מז; שופ' יח). לגבי מסיבות ההתפלגות וזמנה הדעות חלוקות. בדרך־כלל מניחים, כי עיקר מקומו של השבט היה לכתחילה בדרום, ומשלא יכלו שם בני־דן לשכניהם החזקים פנו מקצתם צפונה (יהו' שם; שופ' שם). אולם יש מקום גם לסברה אחרת מעיקרה: מרמזים שונים שבתורה (בראׄ יד, יד; דב' לג, כב) ניתן אולי להסיק, כי דווקא תכנית ההתנחלות של דן בצפון היתה קדומה, ואולי היתה חלק מן ה„אוטופיה" הארצישראלית שעלתה עם שבטי־ישראל בבואם לארץ. המציאות בארץ־כנען אילצה את בני־דן לנסות את מזלם בחבל אילון־הירקון, ומשלא הצליחו — חזרו בהם מקצתם ועלו צפונה אל הארץ היעודה להם מקדם. יש קובעים את זמנה של ההתפלגות בשלב קדום של תקופת ההתנחלות; אחרים דורשים סמוכין בין אותו מאורע ובין עליית גויי־הים בימי השופטים והשתלטות הפלשתים על החוף הדרומי של הארץ.

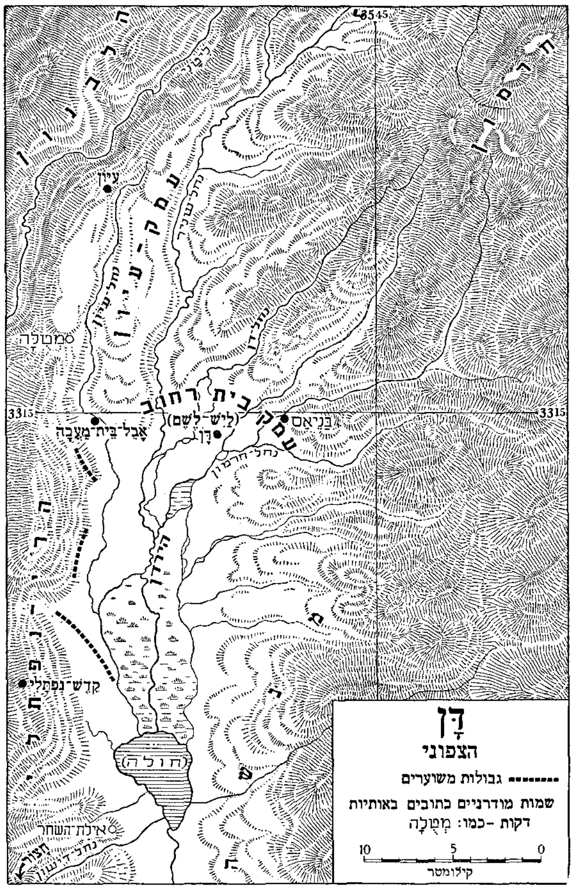
דן היה שבט־ספָר מובהק. פלגו הדרומי היה נתון תמיד במלחמת קיום מרה בעממים בעלי עָצמה צבאית־טכנית עדיפה, ואילו פלגו הצפוני היה מרוחק ממרכזי ההתרחשות ההיסטורית של ישראל. לפיכך לא נודעה לדן חשיבות בתולדות התרבות, המדיניות והחברה בישראל. ואולי משום כך מאחלת־מדגישה ברכת יעקב: דן ידין עמו כ א ח ד ש ב ט י י ש ר א ל (בראׄ מט, טז).

ה פ ל ג ה ד ר ו מ י. נחלתו התֵאורטית־אידֵאלית גובלת במערבה בים משפך נחל שורק (ואדי־רובין) עד שפך הירקון (לדעת אחרים — יותר צפונה). בדרום עובר הגבול לאורך נחל־שורק או בסמוך לו עד בית־שמש, ומשם הוא עולה אל עבר קרית־יערים. במזרח גובל דן בבנימין ובאפרים לאורך הקו קרית־יערים—בית־חורון, ומקרית־יערים אל עבר

גזר. משם נסב צפונה — כפי הנראה, עד סביבות מקורות־הירקון, ומשם ואילך לאורך הירקון עד הים. — המציאות של התנחלות השבט היתה בדרך־כלל דלה ומצומצמת הרבה יותר. תחילה לא עלה בידי בני־דן להיאחז אלא בקצוות ההרריים של נחלתם, ולעתים חישבו להיעקר מגבולם כליל בידי האמורים התקיפים יושבי החוף ועמק־אַיָּלוֹן (שופ' א, לד). באמצע תקופת השופטים התאוששו בני־דן, הרחיבו את גבולם ונאחזו בעמק־החוף, ושלחו ידם אפילו בספנות (שם ה, יז). עם התבססות הפלשתים על החוף הדרומי נהפך הגלגל שוב; בני־דן לא יכלו לעמוד בפני עָצמתם הצבאית־אירגונית של הפלשתים, ונשתעבדו להם בכל תחומי נחלתם (שם יד, ד). כל נסיונות ההתנגדות שלהם לא יצאו מגדר פעולות־מחתרת, מעשי־יאוש וגבורת יחידים, כגון עלילות שמשון (ע"ע). דורות השעבוד הפלשתי דיכאו את דן ודילדלוהו. משנשבר עול הפלשתים בתקופת המלוכה לא שבו עוד בני־דן לאיתנם, ולא נודעה להם חשיבות בהמשך ההיס־טוריה הישראלית. בחלק מערי נחלתם נאחזו בני־בנימין (דהי"א ח, יב—יג) ובני־אפרים (שם ו, נד). בתקופת שני בתי־ישראל היתה נחלתם שייכת מקצתה למלכות־שומרון ומקצתה ליהודה. מזמן לזמן חזרו והתלקחו שם מלחמות עם הפלשתים (מל"א טו, כז; שם טז, טו; דהי"ב כח, יח).

הפלג הצפוני. נחלת דן בצפון הקיפה, מלבד לַיִש־דן, את מורדות הבשן (דב' לג, כב), עמק־החולה (שופ' יח, כח) ועמק־עיון (מל"א טו, כ; ועי' גם שמ"ב כד, ו). גורל הפלג הצפוני של דן שפר משל אחיו; ידו היתה תקיפה ועמידתו איתנה (דהי"א יב, לו, והשו' ברכת משה: דן גור אריה יזנק מן הבשן [דב' לג, כב]), ובתקופות מסויימות, כשגברה יד ישראל, כבש, כנראה, עוד שטחים בבקעת־הלבנון ובמורדות החרמון (מל"ב יד, כה—כח). העיר דן

היתה בתקופת שני בתי־ישראל מעין מרכז דתי־מדיני בצפון (מל"א יב, כט—ל). בימי בעשא מלך ישראל עשה בן־הדד מלך ארם שפטים בערי דן (מל"א טו, כ). עם חורבן הגליל ועבר־הירדן בידי תגלת פלאסר III הוגלו בני־דן אשורה, ונחלתם נעשתה חלק מפחות מגדו האשורית.

מעטים האנשים משבט־דן שנזכרו במקרא. עלילות גבו־רתו וחולשתו של **שמשון** (ע"ע) הדני תוארו בפרטות בס' שופטים (יג—טז). המקלל שהוצא להורג במדבר היה בן שלומית בת דברי **למטה דן**, שנישאה לאיש מצרי (ויק' כד, י—יד). עוזרו של בצלאל במלאכת המשכן היה אהליאב בן אחיסמך למטה דן (שמ' לא, ו). גם בבניין הבית בימי שלמה שלח מלך צור אמן „בן אשה מן בנות דן, ואביו איש צורי יודע לעשות בזהב ובכסף" (דהי"ב ב, יג); הכתוב מדגיש את מוצאו וחוזר על לשון ס' שמ' על מנת להבליט את ההקבלה.

אגדות חז"ל על דן קשורות ברובן במקראות שבתורה ובפרשת שמשון. באגדה העממית המאוחרת נזכר דן במע־שיות עשרת השבטים (ע"ע; וע"ע אלדד הדני).

י. אליצור־זיידמן, ס' יהושע, 89–90, 1953[2]; ב. מייזלר — מ. ה. בן שמאי, תולדות א"י, 225–228, תרצ"ח; ש. ייבין, (מערכות, כ"ו–כ"ז, 70), תש"ה; י. קופמן, הסיפור המקראי על כבוש הארץ, תשט"ו; N. Garstang, *Joshua, Judges,* 245–247, 334–343, 1931; W. F. Albright, (BASOR 62, 27), 1937; F. M. Abel, *Géographie de la Paléstine,* 2, 52–53, 302, 1938.

י. א.

דַּן, ג'וֹן — John Donne — (1573, לונדון —1631, שם), משורר ותאולוג אנגלי. דן היה בן סוחר קאתולי אמיד ונתחנך ברוח הדת הקאתולית. הוא למד באוֹכּספוֹרד (1584—1587) ובקֶימבּריג' (1587—1590), וב1592 התחיל

ללמוד משפטים בלונדון; באותן שנים נתפס, כדברי־עצמו, ל„בולמוס־התאווה ללמוד חכמות אנושיות ולשונות". ב1595—1597 ערך, כנראה, מסעות באיטליה ובספרד, וכן השתתף במסעות־המלחמה של אֶסֶכּס נגד הספרדים. זמן מועט לאחר מכן נתמנה דן למזכירו של הלורד־צ׳אנסלור סר תומס אֶגֶרטון, וב1601 היה, כנראה, חבר בפארלאמנט. אולם עוד באותה שנה שׂם קץ לקאריירה המדינית שלו על־ידי שנשׂא לאשה את בת־אחותו של אגרטון, אֶן מור (Ann More), שלא מדעת דודה, ובגלל זה פוטר ממשרתו, וכל מאמציו לחזור ולהשׂיג משרה עלו בתוהו; אולם מסתבר, שב1614 היה שוב חבר־הפארלאמנט לזמן קצר.

באמצע שנות ה20 לחייו נתרחק דן מן הקאתוליות, וסמוך ל1610 התחיל לקחת חלק בפולמוסים תאולוגיים, כשהוא מצדד בכנסיה האנגליקנית. ב1615 הוקדש לכומר אנגליקני. הוא רכש תואר של דוקטור לתאולוגיה מטעם האוניברסיטה של קֶימבריג׳, נתמנה על שתי קהילות בלונדון, ולאחר מכן לכומר הפרטי של המלך גֵ׳ימז I, למרצה לתאולוגיה למשפטנים בלונדון (1616—1622), לכומר של השגרירות האנגלית בגרמניה (1619—1620), ולבסוף (1621) לדקאן של כנסיית סֶנט־פול בלונדון.

עוד בשנות לימודיו של דן בלונדון יצאו לו מוניטין בשל „חרוזיו השחצניים" — סאטירות נוקבות ברוח יוּבֶנָלִיס ופֶּרסיוּס על ליקויי החיים בלונדון, וכן אֶלֶגיות־אהבה ברוח אוּוידיוּס, שמתגלית בהן מידה מפתיעה של נאטוראליזם. אך באותה תקופה כתב גם כמה משירי־האהבה המקוריים שלו, שנתפרסמו לאחר מותו בשם Songs and Sonnets („שירים וסוֹנֶטים"). קובץ זה של 55 שירים, שאותם חיבר במשך 20 שנים בקירוב, נחשב היום בין יצירות־המופת של השירה האנגלית. אותם שירים יש בהם משום מפנה חדש וקיצוני בתולדות הליריקה של הרנסאנס האנגלי. דן בחר מתוך כוונה ברורה בסמלים הרחוקים תכלית חריחוק מן האוירה של הדימויים הפאסטוראליים והמיתולוגיים, שבה היה קושר הסכם משוררי־הדור את האהבה. בתיאורי אהובתו הוא כורך דברים רגילים של יום־יום, כגון פרעוֹשים ומחוגות — מזה, ורעיונות למדניים השאובים מן הפילוסופיה האסכולאסטית — מזה; עצם הניגוד הזה — המיזוג של הרציני והמוזר עם הקל והרגיל — גורם לרושם אדיר. דן נמנע גם מן המשקל הקצוב ומן הסיגנוֹן השירי המוסכם, ובמקומם הוא משתמש בצורות־דיבּור שבלשון יום־יום, ועי״כ יוצאים שיריו עזים ובלתי־מהוקצעים, ולעתים רבות מלאים רגש מפוצץ. ולא זו בלבד, אלא שפשטות הסיגנון עומדת לו בפיתוח מחשבות מסוּבכות, נלוזות ומוּפרכות על דרך הפלפול; עי״כ באח לידי ביטוי בטובים שבשיריו סקרנות פסיכולוגית לוהטת ומחטטת כלפי רגשות־עצמו. משום כך הגדיר סֶמיואל ג׳וֹנסון (ע"ע) את שירי דן והמשוררים הרבים שהלכו בעקבותיו כשירה „מֶטאפיסית".

בשיריו הליריים משתמֵש דן בחריפותו ה„מטאפיסית" כדי לערער את עצם תָכנה של שירת־האהבה האליזבתנית. בסדרה של שירים שנונים וציניים הוא שׂם ללעג את הדעות האפלטוניוֹת או הפטרארקיוֹת של דורו, השוללות את הגוף והרואות את האהבה לא כמטרה בפני עצמה אלא כאמצעי לחוויה נפשית רחבה ונעלה יותר. לדעת דן לא היו אותן השקפות אלא הבלים ורעוּת־רוח; הוא מצדו הביע בלהט רב את הדעה, שהאהבה אין לה ערך אלא מפאת עצמה, ובעיקר שכרוכה היא בזיווג הגופים ולא רק בזיווג הנשמות.

צד אחר באישיותוֹ של דן מצא את ביטויו ביצירתו הדתית־מוסרית. דכדוכי־נפשו בתקופת מאבקו על מעמדו הציבורי משתקפים בBiathanatos („המתאבד"), 1606—1609), מסה ארוכה ולמדנית על ההתאבדות. בתקופת פולמוסו נגד הקאתולים כתב סאטירות חריפות: Pseudo-Martyr („קרבן־האמונה המדוּמֶה"), 1620; Ignatius His Conclave („אנשי־הוועד של איגנאטיוּס" [לויולה]), 1611; בחיבור האחרון הוא מזכיר, בין השאר, את גלילֶאי (ע"ע), ששמו אך התחיל להתפרסם בעולם.

הצד החיובי של העמקת הרגש הדתי בנפשו של דן משתקף בשירים ליריים־דתיים, שנתחברו אחרי 1610, ובפרט ב19 „סוֹנֶטים שבקדושה" (Holy Sonnets), שאינם נופלים בלהטם ה„מטאפיסי" ובגדולתם השירית משירי־האהבה שלו. מעתה השתדל דן לכפות על מזגו הסורר את המשימה הנעלה לגשר על הפער בינו ובין אלוהיו. בשיר־תפילה (The Litanie) מתפלל המשורר לגאולה מן החטאים שבשיפוט נמהר לרַבּוֹת הבוז לעולם. שני השירים Anniversaries („ימי השנה", 1611—1612), לזכר מותה של בתו של אחד מידידיו, יש בהם הגות „מטאפיסית" נהדרת על שלושת הנושאים המסָרתיים של הנצרות: שלטון המוות, נִקלותו של העולם הזה, והתפארת של גן־עדן. גם כאן מזכיר דן את „הפילוסופיה החדשה, המטילה ספק בכל", כלומר — האסטרונומיה החדשה מיסודם של גלילאי וחבריו, שבאה לערער את תמונת־העולם המסָרתית.

בין 1611 ו1614 כתב דן Essays in Divinity („מסות בתאולוגיה"), שבהן ניסה להבהיר לעצמו כמה מבעיותיו וקושיותיו בענייני־דת. כדקאן של סנט־פול יצאו לדן מוניטין כדרשן בעל־לשון ובעל־טעם. דרשותיו שנשתמרו (כ150 במספר) אינן נופלות משיריו בפלפוליהן, בלמדנותן ובכוח־דמיונן. חיבורו Devotions on Emergent Occasions („תחינות לעתות־צרה", 1624), שנכתב בעקבות מחלה קשה שעברה עליו ב1623, מכיל קטעי־פרוזה מלאים רגש עמוק ביותר.

מדן עד תקופת הרֶסטוראציה היתה החריפות ה„מטאפיסית" לאָפנה הראשית בשירה האנגלית. אולם בתקופת הנֶאו־קלאסיציזם וההשׂכלה ראו את שירתו כזרה, משוּנה ומלאכוּתית. הזרם הרומאנטי בספרות האנגלית גרם למפנה במשפט זה, ובמשך המאה ה19 הלכה ההערכה לו וגדלה. היום נראה דן כמודרני במידה מפתיעה בחיטוּטו הפסיכולוגי הדק, שיש בו משום עינוי עצמי, ובהבנתו להתפוררותה של השקפת־העולם המסָרתית. מעריצים בו את היכולת גם לחשוב וגם להרגיש, לנהוג קלות־דעת וכובד־ראש בבת אחת. בתפיסה הרווחת היום מובטח לו מקומו בין אנשי־הסגולה, שעמהם נמנים שיקספיר ומילטון.

הוצאות חדשות של כתבי דן: Poems (ed. H. Grierson), I–II, 1912; Divine Poems (ed. H. Gardner), 1952; Sermons (ed. Potter–E. Simpson), I–X, 1953 ff.; Songs and Poems (ed. Redpath), 1956.

I. Walton, *Life of J. D.*, 1640; S. Johnson, *Life of Cowley*, 1779; E. Gosse, *Life and Letters of J. D.*, I–II, 1899; T. S. Eliot, *The Metaphysical Poets*, 1921; M. Ramsay, *Les doctrines médiévales chez D.*, 1924; E. Hardy, *D.: A Spirit in Conflict*, 1943; E. Sigel, *Liebe u. Tod in d. Dichtung J. D.s*, 1946; M. Praz, *Secentismo e marinismo in Inghilterra*, 1948; E. M. Simpson, *A Study of the Prose Works of J. D.*, 1948; J. B. Leisham, *The Monarch of Wit*, 1952; C. Hunt, *D's Poetry*, 1954; M. E. W. Tillyard, *The Metaphysicals and Milton*, 1956; G. Keynes, *Bibliography of J. D.*, 1957[2].

ד. א. פ.

דָן, פְּיוֹדוֹר — Ф. Дан — (1871—1947), הפסוּדונים, ואח"כ שמו המקובל, של פיודור אִילְיִיץ' גוּרְוִיץ', מנהיג סוציאל־דמוקראטי רוסי, יהודי. דן היה רופא לפי השכלתו. בנעוריו הצטרף לאיגודו הסוציאל־דמוקראטי של ג. פְּלֶחָנוֹב (ע"ע) „שיחרור־העבודה". הוא נתפס על־ידי השלטונות הצאריסטיים עקב פעולה בלתי־לגאלית ובילה מ1896 עד 1901 בבתי־סוהר ובגלות־סיביר. לאחר פילוג המפלגה הסוציאל־דמוקראטית הרוסית ב1903 נספח אל אגף המֶנְשֶׁוִיקים (ע"ע) המתון. ב1905 ערך בפֶּטֶרבּוּרג את בטאון המֶנשֶׁוויקים "Начало" („בראשית"). בתקופה שמהמהפכת 1905 עד 1914 נמנה דן על הכיוון המתון במפלגה הסוציאל־דמוקראטית, שהדגיש את האפשרויות של פעולה לגאלית במסגרת המשטר הקיים, — כיוון שזכה לשם־הגנאי „ליק־ווידאטורי" בפי לֶנין והבולשֶׁוויקים. דן הדריך את הסיעה הסוציאל־דמוקראטית בדומה (ע"ע) עד פרוץ מלחמת־העולם I, בלי להיות חבר באותו מוסד. בתקופת המהפכה הדמוקראטית ב1917 היה דן סגן־יו"ר הסובייט הפטרבורגי ועורך עתונו; למעשה שימש כמנהיג הגוש של הסוציא־ליסטים המתונים (מנשוויקים וסוציאליסטים־רוולוציונֶרים), שעליו נשענה הממשלה הזמנית. דן התנגד בחריפות לבול־שוויקים ולמהפכת־אוקטובר. ב1921 נאשם דן (ללא כל יסוד) ע"י השלטון הסובייטי באירגון מרידת מַלְחֵי־קרוֹנ־שטאט וישב בסוהר יותר משנה. ב1922 גורש מרוסיה וייסד בברלין, יחד עם חבריו מַרטוֹב (ע"ע) ואברמוֹביץ (ע"ע), את כתב־העת „המבשׂר הסוציאליסטי" (-Социалистиче ский вестник), שביקר את המשטר הבולשוויסטי ברוסיה ואת הקומוניזם הבין־לאומי. במשפט־הראווה הסטאליניסטי, שנערך במוסקווה ב1938 נגד בוּכָרין (ע"ע) וחבריו, הוכרז דן ע"י הקטגוריה ל„סוֹכן הגסטאפּוֹ". תחת רושם מלחמת גרמניה הנאצית ברוסיה הסובייטית נפרד דן מ„המבשׂר הסוציאליסטי" והטיף לפשרה עם המשטר הסובייטי, שבו ראה את המשטר הלאומי היחיד האפשרי אותה שעה ברו־סיה. — דן היה כל ימיו רחוק מענייני היהודים והיהדות; בשנותיו האחרונות הביע אהדה למפעל הציוני בא"י.

מספריו: „שנתיים של נדודים", 1922; „מקורות הבולש־ביזם", 1946.

א. אח. — א. לי.

דַן, פֶלִיכְּס — Felix Dahn — (1834—1912), היסטוריון וסופר גרמני. דאן שימש פרופסור לתולדות המשפט הגרמני ולהיסטוריה הגרמנית העתיקה בווירצבורג, קֶניגסְ־בֶּרג ובְּרֶסלאוּ. את מחקרו ואת יצירתו הספרותית הקדיש לעולם הגרמני הקדום. החשובים שבספרי־המחקר שלו הם: Die Könige der Germanen („מלכי הגרמנים", 20 כרכים, 1861—1911); Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker („ראשית תולדותיהם של העמים הגרמניים והרומאניים", 4 כרכים, 1880—1889); Deutsche Geschichte von der Urzeit bis 843 („היסטוריה גרמנית מראשיתה עד 843", 2 כרכים, 88—1883). המפורסם שברו־מאנים ההיסטוריים שלו הוא Ein Kampf um Rom („מאבק על רומא", 4 כרכים, 1876) — סיפור מגמתי, המתאר את שקיעת מלכותם של האוסטרוגותים באיטליה במאה ה6. דברי הגיבורים ברומאן משקפים את דעותיהם של השמרניס־הלאומנים הגרמנים בשנות ה70 של המאה ה19, וביחוד את עמדתם האנטי־קאתולית ב„מלחמת־התרבות". אולם הספר נכתב במתח רב ובדמיון ונתחבב על הנוער הגרמני; עדיין הוא נקרא הרבה. — כל סיפוריו והרומאנים ההיסטוריים של דאן יצאו ב21 כרכים ב1898/9.

Herbert Meyer, *F. D.*, 1913; J. Weisser, *Studien zu d. germanischen Romanen F. D.s*, 1922; Ch. Krollmann, *F. D.* (Altpreuss. Biographie, I), 1941.

דָנָאוֹס (Δαναός; ד"ס) **וְהַדָנָאִידוֹת** (Δαναΐδες; ד"ות), דמויות מן המיתולוגיה היוונית. לפי האגדה היו אֵיגיפּטוֹס וד"ס אחים־תאומים, בני בֵּלוֹס מלך מצרים. איגיפּ־טוס הוליד 50 בנים וד"ס 50 בנות, הן הד"ות; בין האחים שׂררה איבה. בחלקו של ד"ס נפלה מלכות לוב; אולם לאחר שהוזהר מפי אוֹרָקוּלוֹם מפני בני אחיו, ברח מארצו יחד עם בנותיו והגיע לאַרגוֹס שבפֶּלוֹפּוֹנֶסוֹס, שמלכה מסר — ע"פ אות שניתן לו מאחד האלים — את מלכותו לידי ד"ס, וזה הקים מקדש לאפולון, בנה את מצודת ארגוס והפליא לעשות במלכותו, עד שהסבו עם־הארץ את שמם (פֶּלַסגים) לדאנאים. לאחר זמן באו בני איגיפּטוס בכוח לארגוס וביקשו לשאת את הד"ות לנשים. בעל־כרחו ניאות ד"ס לבקשתם, אולם נתן לכל אחת מבנותיו פגיון, כדי שתמית אשה את אישה בליל־הכלולות. הד"ות עשׂו כדבר אביהן, חוץ מאחת, היפֶּרמֶסטרה, שחסה על לינקֶוּס חתנה ועזרה לו לברוח. גופות המתים נקברו בכבוד לפני חומות ארגוס, וראשיהם נטמנו בלֶרנה הסמוכה. בִּימַת לֶרנה טיהרו אַתֶנֵי והֶרמֶס, לפי פקודת זֶוּס, את הד"ות מאשמתן לאורך חייהן עלי־אדמות. ד"ס אישר את נישׂואי היפֶּרמֶסטרה ללינקֶוּס והשׂיא את שאר בנותיו לבני הארץ. לאחר מכן נקם לינקֶוּס את נקמת אֶחיו והמית את חותנו, ולפי מסורת אחרת — אף את כל אחיות־אשתו. בשאול נידונו הד"ות לשאוב מים לנצח בכדים נקובים. —

אגדת ד"ס משמשת מוֹטיו בטראגדיה של אַיסכילוס (ע"ע) „המבקשות מקלט".

מאחורי האגדות על ד"ס מסתתרים זכרונות היסטוריים־גאוגראפיים. „אַיגִיפּטוס" אינו אלא „מצרים" ביוונית, „בֵּלוֹס" — צורה יוונית של „בֵּל" (=בעל). „פֶּלַסגים" הוא שמם של התושבים הלא־יוונים הקדומים של יוון; „דאנ־אים" — שם קדום ליוונים, המופיע באיליאס, וגם קודם לכן — בכתובות חיתיות־כנעניות של קאראטֶפֶּה ובאגרות תל־עַמארנה.

V. G. A. Megas, *Die Sage v. D. u. d. Danaiden* (Hermes 1933, 415–428).

מ. רו.

דַנַאֵי, ע"ע **פֶּרְסֶוּס.**

דָּנִאֵל, שם אדם הנזכר בס' יחזקאל ודמות מן המיתולוגיה הכנענית. הנביא מזכיר את דנ' — יחד עם נֹחַ ואיוב — כאחד מצדיקי העולם, הראויים להנצל בשעת שואה כללית (יד, יד, כ), והוא מזכירו כחכם מהולל אשר נגיד־צוֹר אומר לשווא להידמות אליו (כח, ג). אנו למדים מכאן, שהמדובר באישיות המפורסמת בישראל ובאומות כאחד. מסתבר שאין לזהותה עם דניאל (ע"ע), אלא עם האיש הצדיק בשם דנ' שב**עלילות אוגרית** (ע"ע) — איש „רפא" מ„הרנם" (מקום בסוריה), ש„ידין דין אלמנות וישפוט שפט (= משפט) יתום". לפי המסופר בשירה זו, לא היה לדנ' בתחילה בן־זכר, והוא התפלל ששה ימים בשׂק

ואפר; בעל נַעֲנָה לו וביקש עליו לפני אל, ואז נולד לו בן שנקרא אקהת. קרוב לוודאי, שבמסורת הקדומה של ישראל וכנען קיים היה סיפור מפורט יותר על חכמתו וצדקתו של האיש, מעין מה שנמסר במקרא על נח ואיוב. — ייתכן שבדנ' זה נתקשר תחילה הסיפור על שושנה (ע"ע) שבין התוספות לס' דניאל שבתרגום־השבעים (וע"ע דניאל).

מ. ד. קאסוטו, נסיעתה של אשרה בכתבי אוגרית (ס' היובל לכב' י. נ. ה. אפשטיין, 1), תש"י; Ch. Virollaud, *La légende phénicienne de D.*, 1936; S. Spiegel, *Noah, D. and Job* (L. Ginzberg Jubilee Vol.), 1945; J. B. Pritchard, *Ancient Near-Eastern Texts*, 149, 1950; N. North, *Noah, D. u. Hiob in Ez. XIV* (Vetus Test. I, 251), 1951.

דֶנֶב (מערב' ذنب, זנב), הכוכב הגדול במזל ברבור (ע"ע, עמ' 418) — „זנב־הברבור" (α Cygni). זהו על־ענק לבן מן הטיפוס הספֶקטראלי A2. מרחקו מן הארץ כ650 שנות־אור; לפיכך אין הוא נראה אלא ככוכב מסֵדר־גודל שבין 1 ל2 (1.3^m), אף־על־פי שעָצמת־אורו המוחלטת היא מסֵדר־הגודל $M = -5.2$, ז"א פי 10,000 מזו של השמש. דֶנֶב הוא אחד הכוכבים העצומים ביותר בתחום־ראייתנו הבלתי־אמצעית (ע"ע כוכבים).

דַנְבַּר, וִילְיֶם — William Dunbar — (1460 [?] — 1522 [?]), משורר סקוטי. על חייו של דנ' לא ידוע אלא מעט. הוא למד והוסמך באוניברסיטה ע"ש סֶנט־אֶנדרוז, ולאחר מכן היה לכומר. פעמים אחדות השתתף במשלחות לצרפת ולאנגליה מטעם ממשלת סקוטלנד. הוא שימש בחצר־המלך — ככומר או כמשורר הרשמי או כפקיד —, אך תמיד היה סובל מחסור, ושנים רבות קיבל תמיכה מן האוצר הסקוטי. — משיריו: (1) שירי־חצר רשמיים, הכתובים בסיגנון של מליצה מכוונת, וע"פ רוב בצורות מורכבות ובלשון מצועצעת במקצת; אולם מצויים בהם גם תיאורי־טבע יפים להפליא; (2) שירים ליריים על נושאים דתיים ומוסריים, המכילים *פזמונים חוזרים* נהדרים בלאטינית ובאנגלית; (3) שירים היתוליים, שבהם מתגלים במלואו כשרונו הרב של דנ', שליטתו הווירטואוזית על מכמני הלשון, עוזו הגברי וגסותו בנוסח הגולִיַרדים (ע"ע), אהבתו לחיים ומעוף־דמיונו; מבחינות אלו הוא דומה לצ'וֹסֶר (ע"ע) ולרַבלֶה (ע"ע); (4) שירי בורלֶסקה וסאטירה, בעיקר הסאטירות על חיי אֶדינבּוֹרוֹ, על בתי־המשפט, על נזירים ועל אנשים בודדים.

כל כתביו יצאו ב3 כרכים ב1884—1893; הוצאה חדשה (ע"י ג'. קינסלי [J. Kinsley]) — 1958.

J. Schipper, *W. D.*, 1884; O. Smeaton, *W. D.*, 1898; C. Steinburger, *W. D.*, 1908; R. A. Taylor, *W. D.*, 1932; J. W. Baxter, *W. D.*, 1952.

א. א. מ.

דֶנְג (Dengue; שמות אחרים — Chapenomada, Dandy [בפיליפינים], קדחת־הגנדרנים [Dandy fever], קדחת שוֹברת־עצמות, קדחת־אוכף [Sellar fever], קדחת נטויי־הגרון), מחלה מידבקת, המופיעה בצורת מגפות המוניות, שבהן התחלואה עשויה להקיף את רוב האוכלוסיה (כגון המגפה באתונה ב1928). המחלה נגרמת ע"י נ ג י ף ומועברת מאדם לאדם ע"י עקיצת יתושים מהסוג Aedes. מגפות דֶנג אירעו באה"ב, בבראזיל, באוסטרליה, במזרח הקרוב (למשל: בא"י בסביבות טבריה ב1928) ובמזרח הרחוק.

המחלה תוֹארה לראשונה באינדונזיה ב1779 ובפילאדלפיה (ע"י בנג'מין רַש [ע"ע]) ב1780. מאז תוֹארה הרבה בספרות המקצועית. ב1907 הוכח, שהגורם הוא נגיף ושאפשר להעביר את המחלה מחולה לבריא ע"י תסנין של נסיוב־החולה. בשעת מגפה בקווינזלנד ב1916 הוכח, שנקבת היתוש Aedes aegypti מעבירה את המחלה 11—14 ימים אחרי עקיצת חולה.

מ ה ל ך ה מ ח ל ה. תקופת הדגירה — 3—15 יום, עפ"ר 4—9 ימים. עפ"ר המחלה מתחילה באורח פתאומי, תוך עליית חום, כאבי־ראש, כאב־עינים, וביחוד כאבים בפרקים, בשרירים ובעצמות, שהם האָפייניים ביותר למחלה מבחינה קליניתָ. גב החולה מתמתח (לא מתכופף) מתוך כאב, והוא מרים את רגליו לאט־לאט (מכאן כמה משמותיה של המחלה [ר' לעיל]). נימי העוֹר (ביחוד של הפנים) מתרחבות, והפנים מתאַדמים; החוֹם עולה עד 41°, והדופק מהיר. מצב זה נמשך 3 ימים, שאחריהם יורד החוֹם וחלה הקלה במשך יום עד 3 ימים, אלא שאח"כ חוזר המצב ומחריף, החוֹם עולה שוב, המיחושים גוברים, ותפרחת טיפוסית נראית בכל הגוף; התפרחת מורכבת מכתמים אדומים ועגולים, שקָטרם 2—3 מ"מ. הדופק מואט (לפעמים עד 40) — סימן משותף לכמה מחלות הנגרמות ע"י נגיפים. תקופה זו נמשכת עד 3 ימים, שאחריהם הטמפראטורה באה על תיקונה והחולה מחלים; רק האטת הדופק והחולשה הכללית עלולות להמשך שבועות אחדים. הסימנים הקליניים משתנים במקצת ממגפה למגפה; במגפה הגדולה באתונה ב1928 בלטו, למשל, הפרעות במערכת־העיכול. — בדרך־כלל אין במחלה משום סכנה, והתמותה ממנה קרובה לאפס.

ה נ ג י ף משתמר זמן ממושך בטמפראטורה של 70°; נגיף מיוּבש בריק משתמר יפה במשך שנים אחדות. בניסויים מעבדתיים ניתן להדביק קופים בנגיף מדמו של אדם חולה, אבל בלי גרימת סימנים קליניים של הדֶנג. הנגיף אינו פוגע ואינו מתקיים *בחיות־מעבדה* אחרות, אולם הצליחו לסגל אותו לעכברים ע"י העברה דרך המוח, ואחרי מספר העברות מאבד הנגיף את אלימותו כלפי האדם ונעשה ראוי לשימוש לצרכי חיסון.

א ב ח נ ת המחלה אינה אפשרית מבחינה קלינית, כשהיא מופיעה במקרים בודדים; היא קלה כשמופיע מספר רב של מקרים בלוויית הכאבים האָפייניים בשרירים ובפרקים יחד עם התפרחת. אפשר לוודֵא את האבחנה ע"י בידוד הנגיף והשוואתו הסֶרולוגית לנגיפים ידועים, או ע"י בדיקה סרולוגית של המבריא.

למחלה לא נמצא ט י פ ו ל ספֶציפי יעיל, אך אין גם צורך בו.

ה ג נ ה יעילה נגד דנג היא המלחמה נגד היתושים ע"י אינסֶקטיצידים חדישים, ביחוד .D.D.T. בא"י הושמד A. aegypti כמעט כליל ע"י פעולה אינסקטיצידית נמרצת.

ש. אד.

דַנְדוֹלוֹ (Dandolo), משפחת־אצילים ויניציאנית, מן האוליגארכיה המצומצמת שמקרבה נתמנו הדוג'ים. משפחת דנ' העמידה ארבעה דוג'ים בתקופת גדולתה של ויניציאה.

(1) אֶ נְ רִ י ק וֹ ד נ' (לפני 1120—1205, כיהן 1192—1205), נחשב כמייסד השלטון הקולוניאלי הוויניציאני. הוא היה בעל כשרונות דיפלומאטיים גדולים, מילא תפקידים מדיניים ושימש כשליח הרפובליקה בחצרותיהם של קיסרי

ביזאנטיון ומלכי סיציליה. ב1192, בהיותו למעלה מבן 70 וכמעט עיוור, נבחר כדוג׳ה. דנ׳ ידע לנצל לטובת הרפובליקה את מסע־הצלב הרביעי (ע״ע מסעי־הצלב), והפך אותו למסע־כיבושים של ויניציאה במזרח, בעיקר על חשבונה של הקיסרות הביזאנטית. קושטא נכבשה ב1204, ובה הוקמה הקיסרות הלאטינית. מדיניותו של דנ׳ היא שיצרה את התנאים להתערבות הצלבנים בסיכסוכים הפנימיים בביזאנטיון, והוא שניהל את המצור ואת הפעולות המלחמתיות. דנ׳ הצליח ליטול לטובת עירו ⅜ של הקיסרות הביזאנטית, וכך נוסדה אימפריה ויניציאנית, שהשתרעה על חלק גדול של חופי הים התיכון הצפוני־מזרחי, ומרכזה היה בכרתים. ב1205, כשנגפו נוסעי־הצלב בקירבת אדריאנופול בידי קאלויאן מלך הבולגארים והקיסר באלדואין נלקח בשבי, הצליח דנ׳ — למרות זקנתו המופלגת — לחלץ את צבאות הצלבנים ולמנוע תבוסה מכרעת.

C. Manfroni, *Storia della marina italiana della invasioni barbariche al trattato di Ninfeo,* 1899; E. Bravetta, *E. D.,* 1929; U. Gozzano, *E. D.,* 1941.

2) ג׳ו בַ נ י ד נ׳, ריבעו של (1), כיהן 1280—1288.

3) פ ר א נ צֶ׳ סְ ק ו ד נ׳, כיהן 1329—1339, היה מיוזמי הפניית קו המדיניות הוויניציאנית מענייני הים התיכון המזרחי אל ענייני איטליה ואל כיבוש שטחים ביבשת איטליה הצפונית־מזרחית.

4) א נ ד רֶ א ה ד נ׳, כיהן 1343—1354, מדינאי, היסטוריון ומחוקק. זמן־מה שימש פרופסור למשפטים באוניברסיטה של פאדובה. כדוג׳ה חזר למאבק נגד גֶ׳נובה על השליטה בים התיכון, אך נכשל בו. הוא פירסם כמה חיבורים על תולדות עירו, וכן אָספי תעודות וחוזי הרפובליקה הוויניציאנית עם מדינות שונות.

ח. ק. ב.

דַנְדִי (Dundee), עיר בסקוטלנד; 178,500 תושבים (1956).

דנ׳ יושבת על שפך הנהר טֵי, כ16 ק״מ מחוף הים הצפוני. היא אחד מנמלי־הדַיִג החשובים ביותר של בריטניה, וכן משמש נמלה הגדול חלק ניכר מתנועת־הסחר בין צפון־בריטניה ובין גרמניה והארצות הסקאנדינאוויות. דנ׳ היא המרכז החשוב ביותר לתעשיית מוצרי־יוטה (בעיקר שקים); חומר־הגלם מובא בכמויות גדולות מהודו. תעשיות אחרות: בניית אניות, ציוד לאניות (בעיקר חבלים ויריעות חזקות), מוצרי־פשתן, טכסטיל, זיקוק־נפט, ייצור מכונות, מכשירים חשמליים, חמרים פלאסטיים, מוצרי־גומי, ממתקים, שימורי־פירות ועוד. — בדנ׳ אוניברסיטה (נוסדה ב1880/3), המסונפת לאוניברסיטת סֶנט אֶנדרוז.

דנ׳ ידועה כישוב עירוני מן המאה ה12 ואילך. במלחמות בין סקוטלנד ואנגליה במאות ה13—14, כשהיתה דנ׳ עיר מבוצרת ונמל חשוב, עברה כמה פעמים מיד ליד. במאה ה16 היתה דנ׳ העיר הראשונה בסקוטלנד שקיבלה את תורת הרֶפורמאציה וזכתה לכינוי „זֶ׳נֶווה הסקוטית". במלחמת קרומוול בסקוטים נכבשה דנ׳ לאחר מצור קשה ב1652, והאנגלים ערכו טבח אכזרי באוכלוסייתה. — למרות חשיבותה של דנ׳ ביה״ב לא שרדו מן העיר העתיקה אלא בניינים מעטים בלבד, שהחשוב שבהם הוא מגדל־כנסיה מן המאה ה12. עיקר התפתחותה של העיר החדשה חלה במחצית השניה של המאה ה19. ב1841 מנתה העיר 63,000 תושבים, ב1891 — 153,000.

S. G. E. Lythe, *Origin and Development of D.* (Scot. Geogr. Mag. 54), 1938.

דֶנְדִי (dandy), מונח אנגלי, המציין אדם — עפ״ר עשיר הולך־בטל —, שעיקר עניינו בחיים נתון להתגנדרות בלבוש ובגינוני־האָפנה; ממונח זה נגזרים גם כינויים לאופן־דיבור ולצורות־התנהגות מצועצעים וגנדרניים. על עצם גזירת המלה הדעות חלוקות. בין השאר גוזרים אותה: (1) מהכינוי Jack-a-dandy, שמצוי לפעמים במאה ה17 באותה משמעות; (2) מלשון dandiprat — שם מטבע פעוט, שהיה מקובל במאה ה16, ומכאן — אדם קל־ערך; (3) מן המלה הצרפתית dandin — „תם", „טיפש"; (4) מצורה סקוטית, שהיא קיצורו של השם St. Andrews וציינה לראשונה באותה משמעות בסוף המאה ה18 במחוזות הגבול שבין אנגליה וסקוטלנד; (5) מהודית dandi (= „נושא־המַטֶה"), תואר של פקיד גבוה בשירות המינהלי בהודו. המונח במשמעותו המקובלת התחיל רווח באנגליה בתקופת העוצרות (1811 — 1820), אך המושג היה קיים זמן רב לפני שנוצר המונח. ברוב הזמנים נהגו בני טובים ועשירים באנגליה להפגין את הסנוביזם ואת רגשי־העליונות שלהם ע״י לבוש מופרז, הליכות שחצניות ודפוסי־התנהגות מלאכותיים. בימי שושלת טיודור היו האצילים הצעירים, החוזרים מסיבוב באירופה, מביאים אתם בגדים והליכות, האָפייניים לארצות זרות, בפרט לצרפת, איטליה וספרד, וכן היו משבצים בתוך לשונם צורות־דיבור מצועצעות ומלים וניבים זרים. דבר זה השפיע במידת־מה על דרכי־הכתיבה של זמנם ושימש מטרה ללעג בפי סופרי הדור, ביניהם שֵיקספיר, בֶן ג׳ונסון ועוד. הספרות של תקופת הרֶסטוראציה, המרבה לתאר את רודפי־האָפנה הליצנים והמושחתים, מעידה על המקום החשוב, שתפסו אותם טיפוסים בחברה ה„עליונה". בתחילת המאה ה18 נעשה „בו" נֶש (Beau Nash [„נש היפה"], 1674—1762) למנהיג של אותם חוגי־החברה ולפוסק בהלכות הנימוסים והמלבושים, שאותם הנהיג בבאת — מקום־מרפא, ששימש מפגש לבני החברה העליונה. ב1760 בקירוב נוסד Macaroni Club ע״י הצעירים, שהיו מתגנדרים באָפנות ובהליכות המופרזות שהביאו אתם ממסעיהם באירופה. המונח דנ׳ עצמו הופץ ברבים ע״י „בו" ג׳ורג׳ בְּרַמֶל (Beau G. Brummel, 1778—1840), הפוסק האחרון בענייני הידור שבדורו, שהיה יושב פאר עם חסידיו במועדון וַיט (White) ומטייל לראווה בהיד־פארק. אדם זה נמנה עם ידידיו של בַּירון (ע״ע), ודבריו היו נשמעים באזני העוצר (אח״כ המלך ג׳ורג׳ IV) ובני־האצולה, שהיו מקבלים את מרותו בכל ענייני הלבוש וההתנהגות בחברה. בשנות 1825—1835 נעשה ה„דֶנדיזם" סיגנון־חיים וצורת־ביטוי של חוגים מסויימים בחברה, וגם בעולם הספרות, ומצא את ביטויו ב„רומאנים־לפי־האָפנה" (Fashionable Romans). מן הנגררים אחרי סיגנון זה היה, בין השאר, גם בנימין דישראלי (ע״ע) בנעוריו. במאה ה19 הגיעו פולחן האֶלֶגאנטיות המופרזת ויחד עמו המונח דנ׳ לצרפת, וכן נפוצו אף בארצות אחרות של אירופה המערבית. העמקה לסיגנון ולנוהג זה ניתנה ביצירותיהם של בַּירון, סטֶנְדַל (ע״ע), בודלֶר (ע״ע) — עד הויסמַנס (ע״ע).

J. Barbey d'Aureville, *Du dandysme et de G. Brummel,* 1845, 1927[3]; A. D. Ross Lemington, *In the Days of the D.s,* 1906[2]; J. Boulenger, *Sous Louis Philippe: les d.s,* 1907, 1932[2]; L. Melville, *The Beaux of the Regency,* I–II, 1908; C. Jerrold, *The Beaus and the D.s,* 1910; G. Köhler, *Der Dandysmus im franz. Roman d. 19. Jhs.,* 1911; O. Mann, *Der moderne D.,* 1925; F. Schnabel, *Die "Fashionable Novels",* 1952; R. Gruenter, *Formen d. Dandysmus* (Euphorion 46), 1952.

א. א. מ.

דָנֶדִין (Dunedin), עיר־נמל בניו־זילנד, על מפרץ־אוטגו שבאי הדרומי; 100,000 תושבים (1956). דנ׳ נבנתה על מורדות תלולים של גבעות מכוסות יערות, המגיעות עד לים ומוסיפות לעיר ולסביבתה יופי רב. דנ׳ היא עיר־תעשיה ומרכז לחינוך. התעשיה כוללת: מוצרי־ברזל, צמר, בגדים, בשׂר קפוא ושימורי־בשׂר, בניית סירות. בדנ׳ נמצאת אוניברסיטת אוטגו (נוסדה ב1869), היחידה בניו־זילנד שיש בה פאקולטות לרפואה ולרפואת־שיניים.

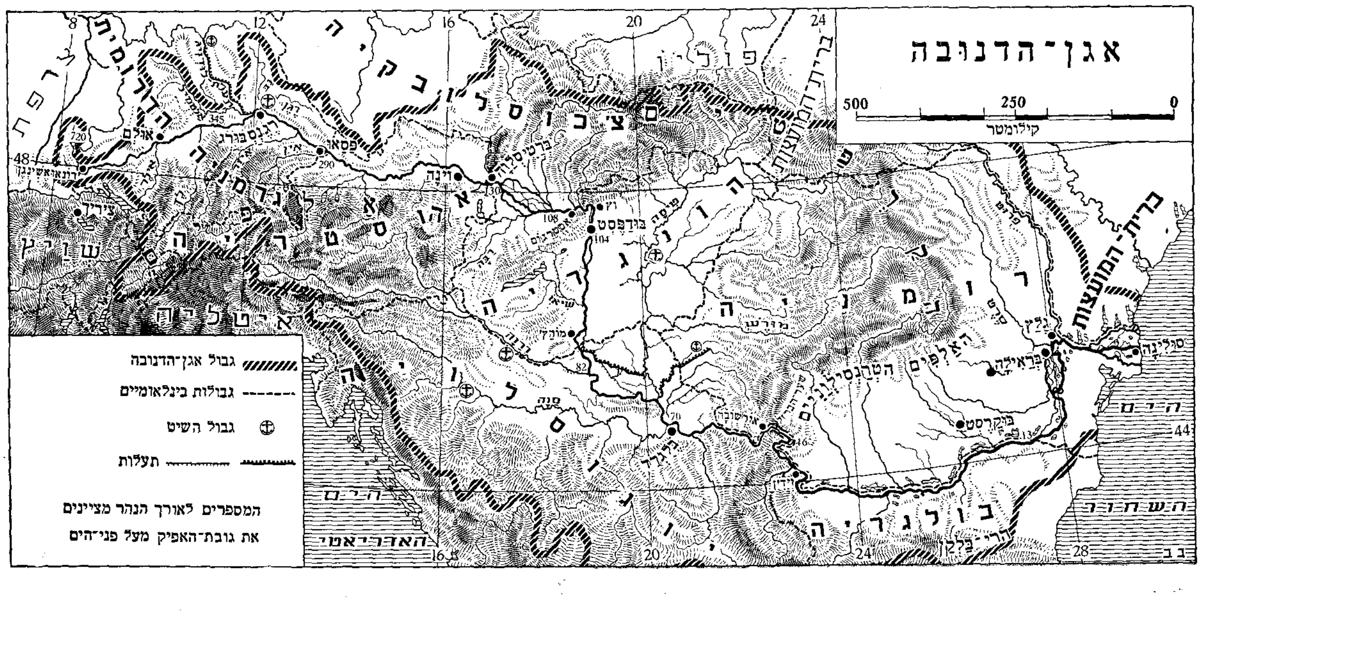
דנ׳ נוסדה ב1848 ע״י מתיישבים סקוטים, שהיגרו לניו־זילנד בעזרתה של הכנסיה הסקוטית החפשית. גילוי זהב במחוז אוטגו ב1861 גרם לעליה מהירה במספר התושבים ולהפיכת דנ׳ לעיר מסחר ולמרכז ספנות; אולם בסוף המאה ה19 נידלדלו מקורות אלה.

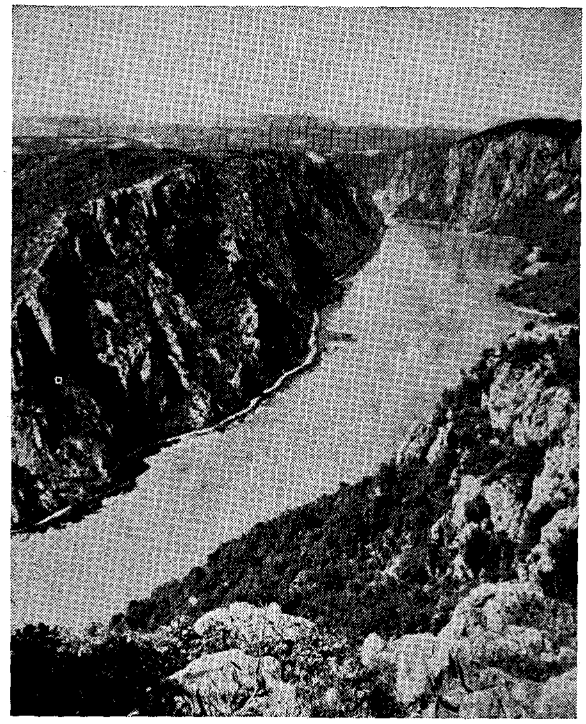
דָנוּבָּה (לאט׳ Danubius, גרמ׳ Donau, אנג׳ וצרפ׳ Danube), נהר גדול במרכזה ודרום־מזרחה של אירופה. אָרכו 2,850 ק״מ, ושטח אגן־ניקוזו 817,000 קמ״ר; משתי הבחינות הללו הוא הנהר השני בגָדלו (אחרי הוולגה) באירופה. מבחינת כמות מימיו הוא הנהר הגדול ביותר באירופה: הוא שופך לים השחור בממוצע כ9,000 מ״ק מים בשניה, שהם כ280,000,000,000 מ״ק בשנה. הדנ׳ היא אחד מנתיבי־המים החשובים ביותר בעולם ועורק־תחבורה ראשי באירופה; היא יוצרת, יחד עם יובליה, רשת של נתיבי־מים, הניתנים לשַיט לאורך 3,500 ק״מ. הדנ׳ זורמת בתחומן או בגבולן של 8 מדינות: גרמניה, אוסטריה, צ׳כוסלובאקיה, הונגאריה, יוגוסלאוויה, רומניה, בולגאריה וברית־המועצות (אוקראינה). על גדותיה יושבות ערים גדולות וחשובות, ביניהן בירותיהן של 3 מדינות: וינה (אוסטריה), בודַפֶּסט (הונגאריה), בֶּלְגְראד (יוגוסלאוויה).

נוהגים להבחין בדנ׳ שלושה חלקים: 1. ממוצאה עד בראטיסלאווה, המקום שבו היא עוברת בעמק צר בין האַלפים ובין הקארפאטים; 2. מבראטיסלאווה עד שער־הברזל — הגיא הצר שפילס לו הנהר בין האַלפים הטראנסילוואניים ובין הרי־הבאלקאן; 3. משער־הברזל עד שפך־הנהר.

מקורות הדנ׳ נמצאים בשווארצוואלד בדרום־מערב גרמניה, ליד העיר דוֹנַאוּאֶשינגֶן, בגובה 680 מ׳ מעל לפני־הים; באיזור זה מרוחק הנהר רק כ25 ק״מ מהרֵינוס. עד רֶגֶנסבורג זורם הנהר צפונה־מזרחה לאורך הגבול שבין הרי היורה השְוואבית והיורה הפראנקית ובין רמת שולי־האַלפים. ממזרח לרֶגֶנסבורג נתקל הנהר בהרי בַּיאֶרישֶרוואלד, משַנה את כיוונו וזורם דרומה־מזרחה לאורך הרים אלו, ואחר־כך לאורך הרי בֶּמֶרוואלד עד קרֶמס שבאוסטריה. בכניסתו לתחומי אוסטריה ליד פאסאו רחבו של הנהר כ200 מ׳. בקרבת קרֶמס עובר הנהר בעמק צר ותלול שבין הרי בּוֹהֶמיה ושלוחות האלפים; איזור זה, הידוע בשם ואכאו (Wachau), מרהיב ביפיו (תמ׳: ע״ע אוסטריה, עמ׳ 961/2). ממזרח לקרֶמס מתרחב עמק הנהר, והנהר עצמו מתפלג לכמה זרוֹעות. בווינה מגיע רחבו ל300 מ׳, וגובה אפיקו הוא 135 מ׳. עד וינה עבר הנהר כשליש מדרכו, אך כבר ירד כ80% ממורדו. מכאן ואילך שיפוע אפיק־הנהר קטן מאד (בממוצע ירידה של 1 מ׳ על כל 15 ק״מ).

מווינה עד בראטיסלאווה עוברת הדנ׳ בעמק המפריד בין הקצה הצפוני־מזרחי של האלפים ובין הקארפאטים הקטנים. ממערב לבראטיסלאווה (ע״ע, עמ׳ 683/4 [תמ׳]) היא נכנסת לתחומי צ׳כוסלובאקיה, זורמת כ20 ק״מ בתחומי ארץ זו, ואחר־כך ממזרח לבראטיסלאווה על גבול צ׳כוסלובאקיה־הונגאריה עד אֶסטֶרגום. תחילה עובר הנהר במישור נמוך, שבו הוא מתפלג לזרועות רבות ויוצר שטחי־ביצות; בין אֶסטֶרגום ובין ואץ חוצה הנהר, הזורם כאן בעמק צר, טור הרים נמוכים, שלוחה פנימית של קשת־הקארפאטים. ליד ואץ פונה הנהר בפניה חדה דרומה וחוצה בכיוון זה את שפלת הונגאריה עד קרבת בֶּלגראד. ליד בודאפסט (ע״ע, עמ׳ 721/2 [תמ׳]) מגיע רחבו של הנהר ל560 מ׳; גובה אפיקו כאן הוא 100 מ׳. בשפלת הונגאריה, המכוסה שכבות עבות של סחף, מרבה הנהר להתפתל, להתפלג לזרועות וליצור שטחי־ביצות. ליד מוהאץ׳ יוצאת הדנ׳ מהונגאריה ונכנסת ליוגוסלאויה, ומכאן ואילך היא משנה כיוונה כמה פעמים מחמת גושי־הרים ומחשופים של שכבות סלעים קשים העומדים בדרכה. ליד בלגראד נתקל הנהר בשלוחות האַלפים הדינריים, המאלצות אותו לפנות מזרחה, והוא זורם בכיוון זה עד שער־הברזל. שפלת־הונגאריה היתה עד סוף הפְּלִיוֹקֶן אגן סגור מוקף הרים גבוהים מכל עבריו, שאת מרבית שטחו כיסתה ימה גדולה. עֳדפי המים של ימה זו מצאו להם פירצה בטבעת ההרים המקיפה את האגן, במקום שבו נמצא כיום שער־הברזל, והמים חרצו כאן גיא צר

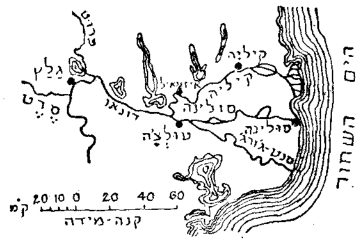

„שער־הברזל" בקרבת אורשובה

ומפותל; ככל שהלך והעמיק אפיק זה, הלכה והתנקזה הימה שכיסתה את שפלת־הונגאריה, עד שנעלמה. בגיא עמוק, צר ותלול זה, שהמקום הצר ביותר שבו — בקרבת אורשובה — הוא שער־הברזל, עוברת הדנ' משפלת־הונגאריה לשפלת־ואלאכיה, כשאפיק הנהר מצטמצם ל150 מ' וזרמו חזק מאד. משער־הברזל והלאה פונה הנהר דרומה וחוזר ומתרחב ל700 מ'. עד נֶגוטין משמשת הדנ' גבול בין יוגוסלאוויה ובין רומֶניה, מנֶגוטין עד סיליסְטרה — בין רומניה ובין בולגאריה. ליד וידין פונה הנהר שוב מזרחה וזורם בעמק רחב על הגבול שבין רמת צפון־בולגאריה ובין שפלת־ואלאכיה. ליד סיליסטרה הוא פונה צפונה ונכנס לתחומי רומניה, כששיפוע אפיקו קטן מאד (1 מ' על כל 60 ק"מ), ולפיכך הוא מתפתל מאד, מתפלג לזרועות רבות ויוצר שטחי־ביצות נרחבים. בגאלאץ פונה הדנ' בזווית חדה מזרחה ונשפכת לים השחור בדֶלתה גדולה, המקיפה שטח של 3,000 קמ"ר. מגאלאץ ועד השפך משמשת הדנ' — ואח"כ הזרוע הראשית של הדלתה שלה — גבול בין רומניה ובין ברה"מ. שטח הדלתה, המכוסה ברובו הגדול ביצות ולַגונות, מתקדם מדי שנה בשנה בכמה מטרים לתוך הים השחור בגלל כמויות־הסחף הגדולות שמביא עמו הנהר לשפכו; אומדים כמויות אלו ב100 מיליון טון בשנה (וע"ע דלתה). מימי זרועות הדלתה של הדנ' רדודים, ומרובים בהם השרטונות; כדי לאַפשר כניסת ספינות מהים השחור לנהר היה הכרח להעמיק את אפיק הזרוע הראשית — קיליה, ויש לנקות אפיק זה בתמידות מהיסתמות בסחף.

רשת יובליה של הדנ' מקיפה למעלה מ300 נהרות ונחלים גדולים ומספר רב של נחלים קטנים. משום כך התנודות בנפח הנהר בעונות־השנה השונות הן בדרך־כלל קטנות. אולם באביב ובקיץ הנהר גורם לפרקים לשטפונות, בעיקר באיזורים שבהם אפיקו נמוך רק מעט מפני השטח שבו הוא עובר.

יובליה העיקריים של הדנ' הם: מימין: אילֶר, לֶך, איזאר, אִין, אֶנס, רַבָּה, דְרַוָה — כל אלה יורדים מהאלפים, סַוָה — מהאלפים והאלפים הדינאריים, מוֹרָוָה — מהאלפים הדינאריים, איסֶקר, יַנטרה — מהרי הבאלקאן; משמאל: אַלטְמיל, נַבּ — מהרי גרמניה המרכזית, רֶגֶן — מהרי בוהמיה, מוֹרָוָה — מהרי מוֹרַוְיה, וַךְ, טיסה, אולט, סֶרֶט, פרוט — מהקארפאטים.

דלתת הדאנובה

ספינות־ים, השקרעות במים עד עומק של 6 מ', עולות במעלה הנהר (באפיק המתוקן, ר' לעיל) עד בראילה (170 ק"מ משפך הדנ'). משפכו ועד רגנסבורג מהלכות בו ספינות־נהר גדולות, ומכאן ועד אוּלם —— ספינות־נהר קטנות. תנועת הספינות בנהר גדולה. בשנת 1939 עסקו קרוב ל500 ספינות־נהר בהעברת משאות ונוסעים בין ערים ומדינות השוכנות על חופו של הנהר. במלחמת־העולם II נהרס חלק גדול מצי הספינות המהלכות בדנ'; את מרבית הספינות שלא ניזוקו לקחו הגרמנים אתם בנסיגתם וריכזון ברגנסבורג, ושם נפלו בידי צבא־הכיבוש של אה"ב (1945). בשנים שאחרי המלחמה היתה תנועת־הספינות בנהר קטנה, בעיקר כתוצאה מחוסר אניות. היא הולכת וגדלה, אך ב1957 טרם הגיעה לממדיה שמלפני מלחמת־העולם II.

מ. בר.

א ג ן ־ ה ד נ' ב ה י ס ט ו ר י ה. הדנ' נקראה בפי היוונים איסְטְרוֹס (לאט' Ister או Hister). היא נזכרת לראשונה ע"י הֶרוֹדוֹטוס בתיאור מסעו של דריוש I ב512 לפסה"נ נגד הסקיתים שבגדה השמאלית של הדנ' התחתית. כ200 שנה לאחר מכן עבר אלכסנדר מוקדון את הנהר. ב6 לפסה"נ הקים אוגוסטוס קיסר את הפרובינציה מֶסיה (Moesia) על גדות הדנ' התחתית, ומאז היה הנהר לכל ארכו במשך יותר מ300 שנה גבולה הצפוני של הקיסרות הרומית; רק זמן־מה במאה ה2 לסה"נ התקיימה גם בגדה השמאלית של הדנ' האמצעית הפרובינציה דַקיה. מַרקוס אַורֶליוס הגן על גבול הדנ' מפני הקְוואדים והמארקומאנים. ב238 עברו הגותים לראשונה את הדנ' ונכנסו לשטח הקיסרות, אבל גורשו ממנו ע"י קלַודיוס II. גבול הדנ' התמוטט סופית אחרי 375, ומאז הפכו שפלות הדנ' התיכונה והתחתית לאיזורי־פלישה של גותים, הונים, אווארים, סלאווים, מאדיארים. האחרונים הקימו במאה ה10 באיזור הדנ' התיכונה את מלכות הונגאריה. כבר לפני זה הקים קארולוס הגדול על הדנ' התיכונה את חבל־הסְפָר המזרחי (Ostmark) להגנת המלכות הפראנקית, שהפך אח"כ לאוסטריה.

בסוף המאה ה14 הגיעו לאגן הדנ' מדרום־מזרח התורכים וכבשו בהדרגה את האיזור תוך התקדמות לצפון־מערב. במאות ה16—17 שלטו התורכים בכל שפלות הדנ' התחתית והתיכונה, ופעמיים (1529, 1683) הגיעו עד שערי וינה. ע"י נצחונותיה של אוסטריה בסוף המאה ה17 וראשית המאה ה18 גורשו התורכים משפלת הדנ' התיכונה, וע"י נצחונותיה של רוסיה במאה ה19 — גם משפלת הדנ' התחתית.

בעקבות הפלישות המרובות ונדידות־העמים באיזור־הדנ' קמה שם אוכלוסיה מגוונת ומעורבת מעמים שונים: גרמנים, צ'כים, סלובאקים, הונגארים, סלובֶנים, קרוָאטים,

סרבים, רומנים, בולגארים, וסמוך לשפך־הדנ׳ גם תורכים וטאטארים. כל העמים האלה יושבים זה בצד זה, ולפעמים אף זה בקרב זה, ובאיזורים מסויימים אי־אפשר לתחום תחומים מוגדרים ביניהם. עד מלחמת־העולם I היו עמי איזור־הדנ׳ התיכון מאוגדים במונארכיה האוסטרו־הונגארית. אך נטייתם להתבדלות גרמה ב1918 להתפוררות המונארכיה ולהקמת מספר של מדינות קטנות („הבאלקאניזאציה" של דרום־מזרח אירופה), שלא יכלו לקיים את עצמאותן אלא בקושי. בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם נתעורר רעיון הפֶדֶראציה הדאנובית, שצריכה היתה לכלול — מלבד המדינות שקמו בשטח הקיסרות ההאבסבורגית לשעבר — גם את יוגוסלאוויה ואת רומניה, תחילה כאיגוד כלכלי, ואח"כ אולי גם כאיגוד מדיני, ועי"כ למלא את החסרון הכלכלי שנגרם ע"י התפוררות האחדות הכלכלית של האיזור, וכן למנוע את השתלטותה הכלכלית והמדינית של גרמניה עליו. רעיון זה לא יצא לכלל מעשה, וב1938 סיפח היטלר את אוסטריה לגרמניה, ב1939 — גם את צ׳כיה, ובמרוצת מלחמת־העולם II השתלטו הגרמנים על כל איזור הדנ׳. אולם ב1944 הגיעו הצבאות הסובייטיים בהתקפת־הנגד שלהם לשפך־הדנ׳, התקדמו משם ממזרח למערב וכבשו את רומניה, בולגריה, הונגריה ואוסטריה. שלוש המדינות הראשונות נשארו בתחום שלטונה של רוסיה הסובייטית. בווינה, מרכזו של אגן־הדנ׳, עמד חיל־מצב של 4 מעצמות־הכיבוש עד 1955, כשהוחזרה לאוסטריה עצמאותה המדינית.

ח. ק. ב.

ה ש ִּי ט ב ד נ ׳ מ ב ח י נ ה מ ד י נ י ת. כנתיב תחבורה ומסחר, המקשר מדינות רבות, נעשתה הדנ׳ גורם חשוב ביחסים המדיניים והכלכליים הבין־לאומיים; זכות השַׁיִט בה היתה נושא להסדרים משפטים בין־לאומיים, ועל השלטון על השיט התנהל — ומוסיף להתנהל — מאבק מדיני. כבר במאה ה18, כשהיה אגן־הדנ׳ מחולק בין אוסטריה ותורכיה בלבד, נחתמו ביניהן בעניין זה הסכמים דו־צדדיים: כלי־שַׁיִט, המניפים דגל זר, היו רשאים להשתמש בנהר רק על סמך הסכם עם המדינה שבתחומה עברו. כשהגיעה רוסיה במאה ה19 לשפך הדנ׳, נחתמו הסכמים כאלה גם בין רוסיה ותורכיה. אולם בחוזה־פאריס (1856) שאחרי מלחמת־קרים בא במקום ההסכמים הדו־צדדיים הסכם בין־לאומי, שקבע בינאום כללי של הדנ׳. השיט בתחום שפך־הנהר (עד בְּרָאִילה) הועמד בפיקוחה של „ועדה אירופית של הדנ׳", שבה היו מיוצגות (מקונגרס־ברלין ואילך) אוסטריה, איטליה, בריטניה, גרמניה, צרפת, רומניה, רוסיה, תורכיה; על שאר חלקי הנהר פיקחה „ועדה דיפלומאטית" של הארצות השוכנות בגדות הנהר. מגמת החוזה הזה, שכפוהו מעצמות־המערב על רוסיה, היתה לתת למעצמות־המערב אפשרות להתערבות בעניינים הקשורים בים השחור ובמיצרי־הכניסה אליו — מצד אחד, ולבלום את חדירת רוסיה למרכז־אירופה — מצד שני. למעשה לא נכנסה „הוועדה הדיפלומאטית" לכלל־פעולה, ואילו „הוועדה האירופית", שמושבה היה בגאלאץ, ביצעה עבודות חשובות בהכשרת שפך־הדנ׳ ושער־הברזל לתנועת ספינות.

החוזים והאמנות שאחרי מלחמת־העולם I יצרו תקופה חדשה בבינאומה של הדנ׳. ב1921 הוקמה „ועדת־דנ׳ בין־לאומית", שמושבה היה בווינה, בראטיסלאווה ובלגראד (בזו אחר זו), ושבה היו מיוצגות אוסטריה, איטליה, בריטניה, גרמניה, הונגאריה, יוגוסלאוויה, צ׳כוסלובאקיה, צרפת ורומניה; לפיקוחה נמסר השיט לכל אורך הנהר, פרט לאיזור השפך שמבראילה ומטה, שעליו הוסיפה לפקח „הוועדה האירופית", אלא שמזו האחרונה הוצאו רוסיה, גרמניה אוסטריה ותורכיה. למשטר הבינאום הוכנסו גם הנהרות הנשפכים לדנ׳. ב1936 ביטלה גרמניה הנאצית כל משטר בין־לאומי בנהרותיה — לרבות חלקה בדנ׳ — והפסיקה את השתתפותה ב„ועדת־הדנ׳ הבין־לאומית". ב1938 עברו כל הסמכויות החשובות של „הוועדה האירופית" לרומניה, שבתחומה נמצא שפך־הדנ׳.

בתקופת מלחמת־העולם II, כשכל אגן־הדנ׳ היה תפוס בידי גרמניה, הקימה זו „ועדת־דנ׳" משלה, שהיתה מורכבת ממנה ומגרורותיה בלבד. ועדה זו בוטלה ב1944. אחרי המלחמה נעשו כמה נסיונות להקים גוף בין־לאומי אחיד חדש לפיקוח על תנועת הספנות לכל אורך הדנ׳. נסיונות אלה נכשלו בעקבות הניגודים שבין ברה"מ מצד אחד ומעצמות־המערב מצד שני. ב1948 הקימה ברה"מ על דעת עצמה רשות לניהול התנועה בדנ׳, המורכבת רק מב"כ המדינות היושבות על הנהר. גרמניה ואוסטריה סירבו להשתתף בוועדה זו, שבה מיוצגות למעשה רק ברה"מ וגרורותיה ותחום פעילותה בפועל משתרע מן הגבול האוסטרי־הונגארי עד שפך־הדנ׳. כמרכז רשות זו נקבעה בלגראד. עם התגלעות הסיכסוך בין ברה"מ ויוגוסלאוויה שותקה רשות זו. היא חודשה ב1955, הפעם בהשתתפות אוסטריה, אבל הקף פעולותיה וסמכויותיה מוגבלים מאד, ולמעשה חולשת היום כל מדינה על ענייני הכשרת הנהר לשיט ועל תנועת הספינות באותו חלק של הנהר שהוא עובר בתחומה.

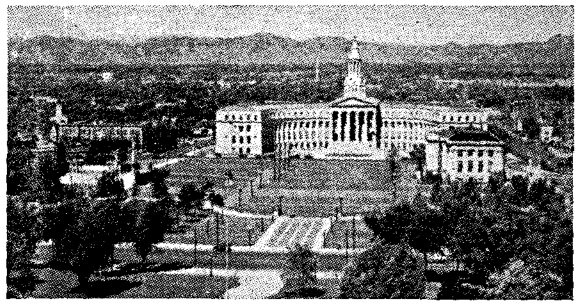
י. לד.

A. F. Heksch, *Die D. v. ihrem Ursprung bis an d. Mündung*, 1881; A. Pauck, *Die D.*, 1891; H. Hajnal, *The D.*, 1920; id., *Le droit du D. intern.*, 1929; O. Kende, *Das D.tal*, 1922; J. Valloton, *Le regime juridique du D.*, 1928; Fr. v. Solms-Braunfeld, *Die völkerrechtliche Stellung d. D.*, 1935; E. Lengyel, *The D.*, 1940; E. Benesh, *Danubian Reconstruction* (Foreign Affairs, 20/2), 1942; A. Allix, *Le D. jusqu' en 1939*, 1942; M. Kunz, *The D. Regime* (Am. Jl. Int. Law 43, 104), 1949; J. C. Campbell, *Diplomacy on the D.* (Foreign Affairs, 27/2), 1949; W. Wegener, *Die internat. D.*, 1951; H. Miehsler, *Die Donau im Völkerrecht* (Donauraum, 1957, 176–187).

דַּנוֹן (או **דַּאנוֹן**), שמן של משפחות יהודיות־ספרדיות, שהעמידו רבנים וחכמים.

א ב ר ה ם ד נ ׳ (1857, אדריאנופולי — 1925, פאריס), מלומד וסופר. למד בישיבה בעיר־מולדתו, היה מתלמידיו של יוסף הלוי (ע"ע) וממייסדי „חברת שומרי תושיה" („דורשי השכלה") בעירו. מ1871 עמד בראש בית־מדרש לרבנים שייסד באדריאנופולי ושעבר ב1898 בחסותה של חברת „כל־ישראל־חברים" לקושטא והתקיים שם עד 1917. בסוף ימיו שימש דנ׳ מורה לעברית בÉcole Normale Orientale. — דנ׳ ערך את כתב־העת ההיסטורי „יוסף דעת" (או „אֵיל פּרוֹגְרֶסוֹ"), שהופיע ב1888 באדריאנופולי בעברית ובלאדינו. הוא פירסם כמה מאמרים מדעיים, תירגם שירים וספרי־מחקר לעברית, וכתב בעצמו שירים. מחיבוריו: „משכיל לאיד"ן" (ר"ת אברהם יוסף דנ׳), תרגום תולדות־ישראל לתאודור רֵינאך בהוספת קטעים מספרי היסטוריונים יהודים.

א. אלמליה, ר׳ א. דנון (מזרח ומערב, א׳), תרע"ט; יום־טוב בכמוה"רם, תולדות אישים, 14–19, 1935; ש. מרכוס, לתולדות היהודים באדריאנופולי (סיני, כ"ט), תשי"א; A. Galanté, *Hist. des juifs d'Istanbul*, II, 99–100, 1942.

העיריה והספריה העירונית בְדנוור

דֶנְוֶר (Denver), עיר באה"ב, בירת מדינת קולורדו (ע"ע); 416,000 תושבים (1950). העיר שוכנת לרגלי הרי־הסלעים, בגובה 1,610 מ' מעל לפני־הים, על גדות הנהר סָאוּת פְּלֶט (South Platte). דנ' היא העיר הגדולה ביותר באיזור הרי־הסלעים; היא מרכז אדמיניסטראטיווי, מסחרי, פינאנסי, תעשייתי וצומת־תחבורה גדול, המשרת 14 מדינות במערב אה"ב. בה טובעת ממשלת אה"ב את מטבעות־הכסף שלה. בה אחד השווקים הגדולים בעולם לבקר, כבשים וסוסים. פחם ונפט הנמצאים בסביבה משמשים כחומר־דלק לתעשייתה המגוונת, שעיקרה מושתת על החקלאות של האיזור: הכנת בשר קפוא ושימורי־בשר, תעשיית מוצרי־חלב, סוכר; ענפים אחרים של תעשיה קלה — מכונות וציוד למכרות, מכונות שונות וציוד תעשייתי, מכונות חקלאיות, מוצרי־גומי, מכשירי־חשמל ועוד. בדנ' נמצאים בתי־זיקוק גדולים לנפט. בסביבה הקרובה כורים זהב, כסף ופחם.

דנ' בנוית בְּרֶווח; רחובותיה רחבים ומוצלים, יש בה מספר רב של שדרות ופארקים. אקלימה נוח מאד, העיר מוגנת מפני רוחות ע"י ההרים, ואוירה צח ויבש. כל אלה עשאוה למקום־נופש, בעיקר לחולי־ריאות. — בעיר אוני־ברסיטה (נוסדה 1864), בית־מדרש לכמרים וכמה מוסדות השכלה גבוהים אחרים. בקרבתה אחד משדות־התעופה הגדולים ביותר באה"ב ובסיס גדול של חיל־האויר.

המקום יושב לראשונה ב1857. ב1858 הפך למחנה של כורי־זהב, שהתפתח אח"כ למרכז־מסחר לכורים ולראשוני האיכרים בסביבה. ב1860 מנתה דנ' כ1,000 תושבים. ב1867 היתה לבירת קולוראדו. העיר החלה לגדול בקצב מהיר, אחרי שחוברה ב1870 לרשת מסילות־הברזל של אה"ב. ב1890 מנתה אוכלוסייתה 107,000 נפש. אחרי 1890 התפתחה העיר כמרכז פינאנסי ותעשייתי.

יפ. ש.

בדנ' יושבים כ16,000 יהודים. — ראשוני היהודים כבר הגיעו למקום בשנים הראשונות ליישובו, וב1861 נתארגנה חברה קדישא, שערכה גם תפילות בציבור לימים־הנוראים. ב1874 נבנה ביהכ"נ הראשון, שהוא היום ההיכל הרפורמי בעיר. היום קיימים בדנ' בית־המדרש הגדול ועוד כ15 בתי־כנסיות קטנים יותר, מוסדות ציבוריים ומוסדות־צדקה שונים. אירגונים יהודיים ארציים מחזיקים בדנ' בתי־חולים לילדים ולשחפנים.

דַנְטֶה אַלִיגְיֶרִי — Dante Alighieri — (1265, פירֶנצֶה — 1321, ראוֶנה), גדול המשוררים האיטלקיים, מגדולי אישי החזון והשירה בספרות־העולם, מנציגיה הדגולים של התרבות הנוצרית־מערבית בימי־הביניים.

חייו. משפחתו של דנ' היתה מן האצולה הקדומה של פירֶנצֶה, אולם לא נמנתה בין המשפחות הראשיות של העיר. המשפחה היתה שייכת למפלגת הגְוֶלפים (ע"ע גוֶלפים וגיבֶּלינים), אשר ניצחה ב1265/6 את הגיבלינים בפירנצה וגירשה אותם מן העיר; באותם ימים נולד המשורר. דנ' אינו מזכיר את אביו כלל, ועל־סמך רמזים בדברי בני־הדור יש מקום לחשוד, שהלה לא זכה לשם טוב בעירו. אמו של דנ' (שהמשורר הנציח את זכרה [„תופת", ח', 44/5]) מתה בנעוריה; אביו נשא לו אשה שניה, ומשתי נשיו היו לו 9 ילדים. יש להניח, שהעֶלם הרָגיש לא ראה ימים טובים בבית אביו — שלא היה מכובד על הבריות —, בכפיפה אחת עם אם חורגת ועם בניה המרובים, וייתכן שרשמי ילדותו גרמו לחיזוקם של קווים מסויימים שבאָפיו: מרירות, נטיה להתבודד, ובעיקר — גאווה יתרה, שהטביעו את חותמם הן במהלך־חייו והן ביצירותיו.

מימי ילדותו של דנ' ידוע לנו מאורע אחד בלבד, שהיה מכריע לגבי כל חייו הפנימיים ולגבי יצירתו: בהיותו בן 9 שנים (1274) ראה את בֶּאַטְרִיצֶ'ה (כנראה בת למשפחת פּוֹרטינארי המכובדת), הקטנה ממנו בחדשים אחדים, שלה הקדיש לאחר מכן את אהבתו ואת שירתו. — בימי נעוריו רכש לו ידיעות ביסודות הלימודים של זמנו, וכן בנגינה, בציור, בריקוד וברכיבה על סוסים; אולם את ידיעותיו המקיפות, שבהן הצטיין אח"כ, לא רכש אלא לאחר בגרותו. בהיותו בן 18 ראה את בֶּאַטְרִיצֶ'ה שנית וכתב את הסוֹנֶטה הראשונה, שאותה כלל לאחר מכן ביצירתו המקובצת; מאז נשתייך לאסכולה של משוררים פלוֹרֶנטיניים, שנקראה על־ידיו בשם Dolce Stil Nuovo („הסיגנון החדש המתוק"), ולאחר זמן מועט עמד בראשה. מורו של דנ' היה המלומד החשוב בּרוּנֶטוֹ לַטיני, ועם ידידיו של המשורר נמנו הצייר ג'וֹטוֹ (ע"ע) — שממנו נשתמרה תמונה המתארת את דנ' הצעיר ובֶּאַטְרִיצֶ'ה (ר' תמונת־השער השניה של כרך ב') — וקאֶזֶלה (Casella), מראשוני המלחינים שנתפרסמו בשֵם, שהלחין כמה משירי דנ'. ב1285 נשא דנ' לאשה את ג'מה דוֹנאטי (Gemma Donati), בת למשפחה מיוחסת מסיעת הגוולפים ה„שחורים" (הקיצונים); לזוג נולדו שלושה בנים ובת אחת. כשגורש דנ' לאחר מכן מפירֶנצֶה (ר' להלן), לא הלכה האשה לגולה יחד עם בעלה, ואף אין היא נזכרת בשום מקום ביצירותיו; משום כך שיערו שלא היה שלום־בית ביניהם. לפי מקורות מאוחרים למד דנ' ב1287 באוניברסיטת בּוֹלוֹניה, וב1288 לחם בשורות הצבא הפלוֹרֶנטיני בקרָב נגד הגיבֶּלינים. ב1290 מתה בֶּאַטְרִיצֶ'ה, שאותה העריץ דנ' מרחוק ועליה שר בלהט־אהבה סוער. לאחר מותה החלה תקופה, שאותה כינה דנ' לאחר מכן — תוך בושה וחרטה — כזמן „תעייתו"; אולם אין אנו יודעים, אם בדברים המרים שהטיח כלפי עצמו נתכוון לבגידה באהבתו לבאטריצ'ה המנוחה או להיתפסות לספקות דתיים או לדעות כוֹפרות או להימשכות לחיי־הוללות או לעבירות מוסריות; עכ"פ בתעודות הזמן ובביוגראפיות הקדומות לא נמצא זכר לכל אלה. את התגברותו של המשורר על אותו משבר פנימי מציין חיבור הVita Nuova („חיים חדשים", ביתר דיוק — „מחודשים") סמוך ל1295 (ועכ"פ לפני 1300), שבו הוא מתנה את אהבתו לבאַטריצ'ה ואת מותה בצורת מבחר משיריו עם פירוש מקשר. באותן שנים התחיל דנ' להתעמק בפילוסופיה (כתבי אריסטו, בּוֹאֶטיוס, קיקרוֹ), ומעלם הוזה, הנתון כולו לאהבה

ולשירה, נתפתח לגבר כבד־ראש. הוא נדחף גם לפעולה ציבורית־מדינית; מאחר שהזכות להבחר למשרות העירוניות בפירנצה הדמוקראטית של אותם ימים היתה מותנית בחברות באחת הגילדות, נזדרז — הוא האציל — להרשם בגילדה של הרופאים והרוקחים, אולם לא עסק במקצוע זה. בין 1295 ו1301 שימש דנ׳ לעתים קרובות חבר בוועדות ממשלתיות שונות, וכן נואם רשמי בשם עירו וצירה; ב1300 שימש זמן קצר חבר במוסד העליון של הרפובליקה, מועצת ששת „הראשונים". אולם הקארייר׳ה המדינית שלו נסתיימה בשואה לו לעצמו. דנ׳ נמנה — בניגוד למשפחת אשתו (ר׳ לעיל) — על סיעת הגוולפים „הלבנים" המתונה, וכשהגיעה סיעת הגוולפים ה„שחורים" לשלטון בפירנצה ב1301, ניגשה מיד לגירושם של ראשי „הלבנים" באמצעות משפטים מבויימים על מעילות בתפקידים ציבוריים. דנ׳ עצמו היה מקרבנות העלילה, ובצו, שניתן ב27 בינואר 1302, הוגלה מפירנצה; גלותו נמשכה עד מותו וגרמה לו סבל נפשי עמוק ביותר. הוא עזב אחריו את אשתו ואת ילדיו, את כל רכושו ואת כה״י של שבעת המזמורים הראשונים של „הקומדיה האלוהית". במשך שנים אחדות לקח דנ׳ חלק במאמציהם של הגולים הפוליטיים להשיג את שיבתם לפירנצה בכוח הנשק; לאחר מכן התאכזב מהליכותיהם הקטנוניות של חבריו־לצרה ופרש מן החיים המדיניים לחלוטין. רק בימי מסעו של הקיסר הֵינריך VII לאיטליה (1309—1313) — שממנו קיווה דנ׳ את הכנסתה של כל איטליה למרותו של הקיסר, ובעקבות כך את ביטולו של משטר האפיפיור בפירנצה וקץ לגלותו — נתן ביטוי לעמדתו לגבי הבעיות המדיניות הבוערות של אותם ימים ב4 מכתבים גדולים (כתובים לאטינית) לשליטי איטליה ולעמיה, לבני פירנצה, לקיסר ולחשמני איטליה; כן הרצה את השקפותיו על המדינה האידיאלית במסה De Monarchia, שבה התקרב הגוֹלפי ה„לבן" לשעבר קירבה יתרה לגיבֶּלינים. 20 שנות גלותו עברו על דנ׳ בנדידה מעיר לעיר ומחצרו של מֶצֶנאט אחד למשנהו, משליטי הערים באיטליה הצפונית והתיכונה. עוצם הכאב, שחש אותו אדם גאה בגלל תלותו בחסדי־נדיבים, בא לידי ביטוי במקומות רבים בשירתו ובמכתביו.

לראשונה מצא דנ׳ מקלט בחצרם של בני דֶלָה סֵקָלָה (ע״ע) בוֶרונה, ב1304—1306 התגורר בטרֶוויזו, באותה שנה בפאדובה וב1306/7 בלוניג׳אנה (Lunigiana) בביתו של המארקֶזֶה פְרַנצֶ׳סקינו מַלַספינה, שבשירותו מילא תפקידים של ציר ושל נואם בשם המדינה — תפקידים שפעל בהם קודם לכן בעיר־מולדתו, ואף לאחר מכן בחצרות שׂרים אחרים. ללוניג׳אנה הביא לו אחד מידידיו את כה״י של שבעת מזמורי „הקומדיה האלוהית" הראשונים, ושם חידש דנ׳ את עבודתו באֶפוס שלו, שהיתה עיקר עיסוקו עד יום מותו. במשך 10—15 השנים הבאות נדד בין ערים שונות בטוסקאנה, בלומבארדיה, ברומאניה, באומבריה, ואולי הגיע אף לנאפולי. מפַּטרוניו באותן שנים היה קאנגראנֶדֶה דֶלָה סֵקָלָה, שלו הקדיש דנ׳ את „גן־עדן" שלו ושבחצרו נפגש אולי עם עמנואל הרומי. יש עדויות, שסמוך ל1310 למד (ואף לימד?) דנ׳ פילוסופיה ותאולוגיה בסורבון בפאריס; אולם המסורת, שלפיה ביקר גם את אוכספורד, נראית מפוקפקת. — ב1315 הציעה ממשלת פירנצה חנינה לגולים, בתנאי שיחזרו בתשובה בטקס פומבי משפיל. בניגוד לחבריו דחה דנ׳, על אף געגועיו למולדתו, את ההצעה המחפירה הזאת; הוא כתב את המלים הגאות: „מאחר שאין להכנס לפירנצה בשום דרך אחרת, לא אכנס לפירנצה לעולם. ולמה אעשה זאת? הלא אוכל לראות את מראה השמש והכוכבים בכל מקום? הלא אוכל להתבונן באמיתות המתוקות בכל מקום תחת השמים, בלי להסגיר עצמי לעם ולעיר פירנצה כחסר־כבוד וכאדם בזוי? אף לחם לא אחסר". בגלל סירובו זה חידשו בני־פירנצה את גזרת הגלות נגד דנ׳ וכללו בגזר־דינם אף את בניו.

בשנות חייו האחרונות מצא דנ׳ — שכל עיסוקו כמעט היה נתון אז לחיבורו הראשי — מקלט שאנן ונכבד בחצר שליטה של ראוונה, גְווידו נוֹבֶלוֹ דַה פולֶנטה; בתו של המשורר נכנסה כנזירה לאחד המינזרים בראוונה, ושניים מבניו דרו, כנראה, בביתו. באותם ימים ביקשה העיר בולוניה להכתיר את דנ׳ לשׂר־המשוררים, אולם הוא דחה את הכבוד הזה. סמוך ל1319 סיים דנ׳ את שני חלקי ה„קומדיה" הראשונים ואת 10 המזמורים הראשונים של „גן־עדן".

ב20 בינואר 1320 ערך דנ׳ במאנטובה ויכוח על „פני־הים"; הרצאתו, הקרויה בשם „שאלה על המים והיבשה" (ר׳ להלן), הגיעה אלינו. ב1321 שלח אותו פטרונו גווידו נוֹבֶלוֹ כציר לוויניציאה לנהל שם מו״מ מדיני. בשובו דרך הביצות שבעמק־הפו חלה דנ׳ בקדחת ונפח את נשמתו בראוונה; הוא נקבר במנזר הפראנציסקני שבעיר זו. המשורר הספיק להשלים את יצירתו הגדולה לפני מותו.

יצירותיו. חיבוריו המדעיים והמדיניים של דנ׳ נכתבו לאטינית, יצירותיו בשירה והפירושים להן — איטלקית. מבחינת הזמן ניתן לחלק את יצירתו ל3 תקופות: (1) מנעוריו עד לגלותו מפירנצה — באותה תקופה נתחברו היצירות השיריות Vita Nuova („החיים המחודשים") וחלק מן הCanzoniere („ספר־הזְמָרים"), וכנראה גם תחילתה של „הקומדיה" („תופת", המזמורים א׳—ז׳). — (2) מגלותו עד מותו של הינריך VII (1313) — בעיקר הכתבים המדעיים והפילוסופיים De vulgari eloquentia („המליצה בלשון־העם"), Il Convivio („המשתה"), De monarchia („על המלוכה"), רובן של הEpistolae („אגרות"); היצירה השירית, שהיתה באותה תקופה טפלה לחיבורים המחקריים והפולמוסיים, כוללת את מרבית הCanzoniere ואת המשך חיבורו של ה„תופת". — (3) מ1313 (בקירוב) עד מותו — „טור־הטוהר" ו„גן־עדן", ואולי גם המזמורים האחרונים של ה„תופת", כמה משירי הCanzoniere, שתי אֶקלוגות לאטיניות (1319), כמה אגרות וQuaestio de aqua et terra („שאלה על המים והיבשה", 1320).

היצירה השירית מילאה את חייו של דנ׳ בימי נעוריו; עליה האפילה בשנות גברותו היצירה הלימודית והוויכוחית; בשליש האחרון לחייו מצא את הדרך חזרה ליעודו האמיתי, וב„קומדיה" עלה לפסגת יצירתו. יצירתו בכללה קשורה קשר הדוק בחייו האישיים; לא זו בלבד שיצירותיו בשירה מושרשות — כל אחת לפי דרכה — בחוויותיו האינטימיות ביותר (אהבתו לבֶּאַטריצ׳ה, אהבותיו ה„תועות", המתח בין זו ובין אלו, כלומר: בין מעשיו ורגשותיו ובין דרישותיו כלפי עצמו), אלא אף כתביו המדעיים, הפילוסופיים והמדיניים צמחו כולם מתוך סיטואַציות אישיות מסויימות, ואף מגלים במפורש את האופי האישי של מקורם ושל מגמתם. דנ׳ מופיע בשירתו ובמשנתו כאישי וכאוניוורסאלי כאחד,

במידה שאין לראות זאת אף באחד מגדולי הסופרים, חוץ מגֶתּה (ע"ע). — לעומת ה„קומדיה" נראים שאר כל כתביו כקטנים־ביחס.

את Vita Nuova („החיים המחודשים" או — אולי — „התחדשות החיים") חיבר דנ' שנים אחדות אחרי מותה של בֶּאַטְרִיצֶ'ה. בחיבור זה כינס כמה משירי נעוריו, הכרוכים באהבתו לבאטריצ'ה, וקשר אותם ע"י פרקי־ביניים בפרוזה, המספרים את המסיבות שבהן נולד כל שיר, או מסבירים את מבנהו. זהו ספר מיוחד במינו, כעין רומאן קטן (הראשון בספרות המודרנית), מקסים ברגשיותו הנלהבת. על האהובה הצעירה — שהיא מלאך יותר משהיא אשה —, על הפולחן האֶקסטאטי שהמשורר המאוהב, עדין־הנפש עד כדי חולניות, הביישן והסוער, מקדיש לה מרחוק באנחותיו ובשיריו עֲרבי־הצליל, ואפילו על רקע הסיפור (פירנצה ונוף סביבתה) והמאורעות המסופרים (ברכת־שלום, נשף־חתונה, מחלה, מות הנערה, אהבה חולפת לאיזו Donna Gentile [„אשה אצילה"], המרחמת על העלם המום־הכאב, ובסוף — חידוש אהבתו אל גבירתו שעלתה השמימה) — על כל אלה נסוכים התמימות הלבבית והזיו של תולדות־קדושים.

הCanzoniere („ספר־הזְמָרים") כולל שירים מראשית יצירתו של דנ' בגיל 18 עד שנות־גלותו הראשונות — סוֹנֶטות, קאנצוֹנות, באלאטות, סֶסטינות, סטאנצה אחת. ליקוטם בקובץ הוא פרי עבודתם של החוקרים, שכן דנ' עצמו לא כינס, כנראה, את שיריו לקובץ כולל. לשירים אחדים תוכן אַלֶגורי, מוסרי, פילוסופי, ואף אסטרונומי; לאחרים אופי אישי ובחלקם סאטירי, ומהם — שירי ניצוח וגידופים; אולם מרביתם — שירי־אהבה. כמה מהשירים, שמשום־מה לא נכללו ב„חיים המחודשים", כמה מהשירים, שמשום־מה לא אחרים מביע דנ' אהבה לDonna Gentile ולנשים אחרות, הנקראות בשמותיהן האמיתיים או בכינויים שנתן להן המשורר. ברגשו הלוהט ובסיגנונו הנועז והמחוספס, השונה מאד מהמֶתק השָלֵו של שירי „החיים המחודשים", בולט המחזור של 4 קאנצוֹנות לאשה שקרא לה Pietra („אבן") — רמז לעמידתה הקשה כאבן מול תשוקתו הסוערת. — ב„ספר־הזְמָרים" נכללו גם שירים שאינם משל דנ' אלא ממשוררים מחוגו או מאלה שהלכו בעקבותיו; מהם שירים בשבחו או בגנותו של דנ'.

ה„מ ש ת ה" (Convivio) הוא חיבור שירי אֶנציקלופדי ופילוסופי גדול, שבו התכוון דנ' להקיף עניינים מרובים בפילוסופיה, פסיכולוגיה, אסטרונומיה, ידיעת־הטבע, מדיניות, מוסר, תאולוגיה ועוד; חיבור זה — שהוא החיבור המדעי הראשון בלשון האיטלקית — לא הושלם.

הספר הלאטיני De Vulgari Eloquentia („על המליצה בלשון־העם") — אף הוא בלתי־גמור — היה מכוון להורות את מלאכת־השיר באיטלקית; על־אף כמה טעויות, שמצב הידיעות בזמנו גרמָן, באות בו לידי ביטוי תפיסות מעמיקות עד להפליא של מהות השפה והספרות. דנ' מניח, ששפתם של אדם וחוה היתה עברית; בעקבות בלבול הלשונות באו שלוש לשונות לאירופה: היוונית, „הצפונית" (כלו' הלשונות הגרמנית, הסלאווית, ההונגארית, ועוד) וה„דרומית" (כלו' הלשונות הרומאניות). דנ' היה הראשון שהשכיל לחוש בקרבתן ההדדית של הלשונות הרומאניות — פרובנצאלית, צרפתית, איטלקית —, אלא שהוא חשב אותן לא לבנות הלאטינית, כי אם לקודמות לה: אחרי שהתחלקו והלכו שלושת ענפי ה„דרומית" לניבים רבים, „המציאו" דובריהם שפה משותפת סדירה, היא הgrammatica („הדקדוק"), כלו' הלאטינית — שהיא בעיני דנ' יצירה מלאכותית מאוחרת. באיטלקית דנ' מבחין, תוך בקיאות והבנה מופלאה, ארבעה־עשר ניבים עיקריים; מעליהם הוא מעמיד את שפתם המשותפת של המשוררים האיטלקיים (לאמיתו של דבר — הניב הטוסקאני), שפה יפה ונאצלת, שאף הלאטינית נופלת ממנה — „שפת־העם האצילה, הריבונית, הטרקלינית והחצרנית". תפיסה חשובה זו — שהיא חידוש מקורי של דנ' — של שפת־עם כשפה לאומית עילאית היתה עתידה לתרום הרבה לאיחודה הלשוני — ובסופו של דבר, בעקיפין, גם הפוליטי — של איטליה. בתורת־הספרות שלו דנ' מבחין ומדגים שלוש דרגות־סיגנון ושלושה סוגי־שירים המקבילים להן ומייחד את הדיבור על הנעלה שבין אלה, הוא ה„קאנצוֹנה".

De Monarchia („על המלוכה") נכתבה, כנראה, בימי מסעו של הקיסר הֵינריך VII לאיטליה ומכוונת לשמש הדרכה — בחינת הלכה למעשה — לקיסר, לעמיו ולאנשי־הכנסיה בהווה ובעתיד. זוהי מסה פילוסופית חודרת בתורת־המדינה ומודרנית להפליא, והיא כוללת ליבון יסודי של עיקרי תולדות האנושות ושל תכליתם האידיאלית של חברת־האדם ושל שני מוסדותיה העליונים, המלוכה והכנסיה. דנ' מראה, שלמען המוסר והשלום ולמען אֳשרה של האנושות הכרחי שהקיסר ישלוט שלטון מוחלט ויחיד בעולם; שלטון עולמי זה מגיע — לאור ההיסטוריה ולפי הטבע — לעם הרומאי; רק בדרך עראי מסר אותו אלוהים לזמן־מה לידי הגרמנים. בקשר למריבה שבין הקיסר והאפיפיור בדבר חלוקת הזכויות והתפקידים ביניהם דנ' סבור, שהטבע הכפול של האדם (החָמרי והרוחני) מחייב פירוד מוחלט וקפדני בין השלטון החילוני והדתי, המלוכה והכנסיה: מוסדות אלה נובעים שניהם במישרין, ללא תלות הדדית, מאלוהים; הקיסר והאפיפיור — ריבונותו של כל אחד מהם מוחלטת היא בתחום שלטונו המיוחד, החילוני — לראשון, הרוחני — לשני, למען אושר האדם בעולם הזה והבא. מגמתו העיקרית של הספר היא דחיית תביעותיה של הכנסיה לשלטון חילוני. חזונו של דנ' לעתיד, אשר למענו הוא לוחם, הוא איחוד כל העמים (ועמי איטליה בראשונה) למדינה אחת, נוצרית ברוחה, רווַית חוק וצדק ושוכנת בשלום־קבע, מוגנת ונשלטת ביד חזקה ע"י קיסר, שכסא־מלכותו יעמוד שוב, כקודם, בבירת האימפריה המתחדשת, רומא.

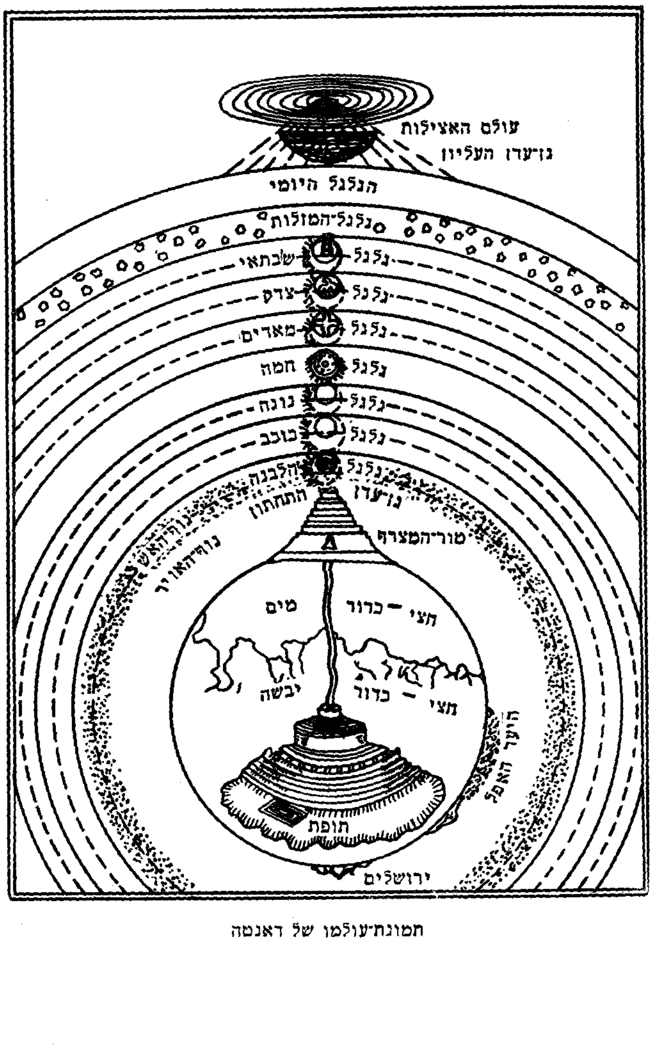
א י ג ר ו ת י ו של דנ' שנשתמרו כתובות בפרוזה לאטינית קשה ומסולסלת, מקושטת קישוט־יתר במליצות וברמזים תנ"כיים; ערכן רב משום שהן מספקות בידנו להכיר יותר את אישיותו של המשורר, הלוהטת והסוערת, הנוטה לכעס, לגאווה ולקיצוניות, וכן כמה מדעותיו על ענייני פוליטיקה וספרות. באחת מהן כלול גם חומר אוטוביוגראפי חשוב — סיפור „אהבה נוראה, רודנית ופרועה" אל אשה יפה, שלה נתפס המשורר.

La Divina Commedia („הקומדיה האלוהית") היא היצירה שבגללה זכה דנ' למעמדו כאחד מגדולי המשוררים של אירופה. דנ' עצמו קרא לשירו בשם „קומדיה" בלבד; הכינוי „האלוהית" נוסף עליו לראשונה בהוצאת ויניציאה (1555) כציון של תכנו וערכו גם יחד, והוא הנהוג מאז. האֶפּוֹס (14,233 שורות) מחולק לשלוש שירות: Inferno („תופת"), Purgatorio („המַצרף" או „טור־הטוהר"), Paradiso,

(„גן־עדן"), שהן כוללות ביחד 100 (1 [פרולוג] + 33 + 33 + 33) מזמורים (Canti); כל מזמור כולל מ115 עד 160 שורות, בנות 11 הברות, מחורזות לפי מתכונת ה„טֶרצה רימה" (ע"ע טֶרצינה), שאותה המציא דנ' עצמו. לכתיבת ה„קומדיה" הקדיש דנ' את 20 השנים האחרונות של חייו, מ1300 עד 1321. שירה זו נולדה בעת שהגיעה המסורת הסיפורית של יה"ב לנקודת השפל, כשהשתלטו על הסיפור המערבי האַלֶגוריה, הדוקטרינה והטיפול בדמויות המסמלות מושגים מופשטים. „הקומדיה האלוהית" עולה מתוך התחום המעורפל של האלגוריה (שהפרולוג משועבד לה ביותר) אל רקיע־הזוהר של השירה הצרופה — כשם שהמשורר עולה מתחום־הקרח של הגיהינום אל שפע הזיו של שמי־השמים.

את נושא שירתו הגדיר דנ' עצמו באיגרת־ההקדשה כ„מצבה של נפש האדם בעולם־האמת לפי מעשיו הטובים או הרעים". איגרת־ההקדשה האסכולאסטית הזאת אמנם מעמידה אותנו על צד חשוב במשמעות היצירה, אבל אין בה כדי לתאר את עַצמתה האמיתית של השירה, שהיא חושנית ושכלית, מציאותית ודמיונית כאחת: כוחו השירי של דנ' התעלה לרמה, שאליה לא יכלה להגיע המחשבה המופשטת של יה"ב. הקורא המודרני מעדיף לרוב על ליבון הכוונות האלגוריות־דוקטרינאריות את ההתבוננות בתמונה השופעת, שבה התגבשו כוונות מופשטות אלו.

ה„קומדיה" מתארת את מסעו הרוחני־קוסמי של דנ': דרך הגיהינום עד טבור־הארץ, משכן השטן הרודה ברשעים; משם דרך טור־המצרף, שהוא התחום שבו נצרפות הנשמות, והוא מתואר כהר, שעל פסגתו פוגש דנ' את אהובתו המתה ומתוודה לפניה; לסוף דרך השמים

תמונת־עולמו של דאנטה

עד למחוז הזוהר, שבו רואה המשורר את האלוהות פנים אל פנים. מלוויו ומדריכיו בדרכו זו הם: בשלבה הראשון — ורגיליוס (ע"ע), סמל התבונה האנושית; בשלבה הסופי — בֶאטריצ'ה, סמל החסד האלוהי.

התופת מתואר כאפרכסת רחבת ממדים, היורדת עד מרכז־הארץ. דנ' יורד לאורך דפנותיה, בכיוון לשאול־תחתיה. תיאור נוף התופת, שבו מהלך דנ', אינו אלא השלד החיצוני הסמלי של חזונו, שהוא פסגת השירה האַפּוקאליפטית; מרכז־הכובד של התיאור הוא בחיים המפרכסים, הבוקעים מתוך חשכת־הארגמן שמסביב. חיים קדחתניים ממלאים את כל מדורי־גיהינום: את מדבר־החול הלוהט, את יער־הפלא שעֵציו גופי־אדם, את אגם־הזפת וביצת־הקרח. על רקע הסימטריה הארדיכלית של תבנית התופת, הערוכה עיגולים־עיגולים, מתפרצות בתוהו תופעות־אימים — צווחה ושנאה, תחנוני־שוא ונפתולי־פחד וקיתונות של בוז. התופת של דנ' אינו אלא ראי מעוקם של חיי־אנוש עלי אדמות, כפי שראה אותם המשורר חסר־המנוחה. כי רק לכאורה מהלך המשורר בין צללים ורוחות, בין נשמות ערטילאיות: לאמיתו של דבר מהלך הוא בין בני־אדם מהעולם הזה, שאישיותם, אפָּים, מאווייהם ומחשבותיהם עדיין קיימים, ואף מוגברים. במחוז של ענשי־הנצח אין רגשי־חרטה בנמצא. נידוני גיהינום מוסיפים לחוש את רגשותיהם הקודמים, על אף עינוייהם שנצחיותם מכפילתם: מול האפס הגדול פולט המגדף את גידופיו כקודם; זו שאהבה — מתמידה באהבתה; האויבים בנפש נוטרים שנאה זה לזה כמאז ומתָמיד, והאב עדיין חרד לבנו; בן־פירנצה מקלל את תושב־סיינה, איש מפלגת הגיבֶּלינים את איש הגוֶלפים. הכל נמשך כדרכו — ריב המפלגות והשנאה שבין אדם לחברו, וכן גם כל רגש טהור ונעלה. רק בדבר אחד מתנשאים המתים על האני שלהם כפי שהיה עלי־אדמות: הם דוברי אמת. אע"פ שאין בהם חרטה, מודים הם בחטאותיהם בכַנות מוחלטת — מי כמהסס ואחוז־בושה, מי כשהוא לוהט וקודח, ומי — תוך ביטול שבלעג. בתחום שמעֵבר לעולמנו, עולם רודף־הבלים וכזבים, טועה ומטעה — בתחום ההוא יש תוקף לאמת בלבד, והיא שולטת גם במדורי־גיהינום. בבטחון תמים ראה והציג דנ' את יצורי דמיונו בתור התגלמות של האמת העליונה. מאמין הוא ביעודו לספר על מה שמעֵבר לחיי־אדם, על מנת לתת לקח לאחיו החוטאים ולהחזירם למוטב; לפי מיטב הכרתו הביא לבני־האדם את ידיעת אותה הארץ, שממנה לא ישוב כל הולך. משום כך תיאר בדייקנות של נוסע־חוקר את המסיבות החיצוניות של מסעו. לא זו בלבד שהוא קובע את תבניתם של שלושת מדורי העולם־הבא כאילו ע"פ מדידות במחוגה, באנך ובמד־זווית; אלא הוא אף מתחשב, במידת ידיעות זמנו, בכל חוקי הפיסיקה השולטים על משיכה, על לחץ ועל נפילה, ואת נתוני הכרונולוגיה הוא מפרט בדייקנות מדעית. תורת־הכוכבים לפי שיטת תלמי מופיעה בשלבים השונים של המסע בדיוק מאתמאטי: ברדת הערב ובעלות השחר הוא קובע ברמזים, שהם פיוטיים ומדוייקים גם יחד, את כוכבי־הלכת הנראים בשמים — כל אחד לפי זווית־עמדתו; ומי שמבקש לעמוד על כל פרטי־הפרטים של המסע הזה, עליו להיעזר במפת־שמים, שמצויינים בה מקומות כוכבי־הלכת, כפי שהיו בשבוע הפסחא של

שנת־היובל 1300, שבו חל לדבריו של דנ׳ מסעו החזוני. דיוק זה בנתוני הקוסמוגראפיה, הפיסיקה והאסטרונומיה עלול להיראות כביטוי לגנדרנותו של מלומד, המתרברב בשפע ידיעותיו, אולם לאמיתו של דבר הוא נובע מתוך טיב חזותו המיוחדת של דנ׳, החובקת בהירות שכלתנית וחושניות מגובשת, ויחד אתן — רדיפת האמת הנפשית המוחלטת.

מבין שלוש השירות של האֶפּוס ה„תופת" היא המזעזעת והלוהטת ביותר בלהט פנימי, ומשום כך היא שפעלה ביותר על הדורות. יש אומרים, שהמתח השירי והתיאורי יורד בחלק השני, וביחוד בשלישי; אולם לאמיתו של דבר נובעת העובדה, שבחלקים אלה אין אותו עוז־צבעים המצוי ב„תופת", מטיב הנושא עצמו: תיאור התופת שימש לדנ׳ עילה ליצור דמויות וסְצֵנות חזותיות ביותר, ואילו ככל שהנשמות הולכות ומיטהרות מעוונותיהן בטור־הטוהר, כן הולך ונחלש בהכרח הצד האנושי שבהן, עד שבגן־עדן נעלם צד זה לחלוטין, וכל הפרטים שוקעים בים של אור, שזיוו נפלא מכוחו של אדם לתאר אותו, כדברי דנ׳ עצמו. מכאן הבעיה האֶסתֶטית של ה„קומדיה": מצד אחד — שעל האלוהי לא ניתן כמעט לדבר אלא בשלילות, ומצד שני — שלשון השירה מחייבת גודש של תמונות, תנועות ומעשים. משום כך קיים הבדל סיגנוני חשוב — וכנראה מכוון — בין שלושת חלקי השירה: ב„תופת" עדיפים האירועים, ב„טור־הטוהר" — הדמויות, וב„גן־עדן" — האידיאות. ב„תופת" מסופרות, תוך גיבוש השופע תוכן ודימוי, אותן עלילות שנחרתו ביותר בתודעת הקוראים וקבעו את דמותה של ה„קומדיה" בזכרון הדורות: אהבת פַּאוֹלוֹ וּפְרַאנצֶ׳סקה, מות־הרעב של אוּגוֹלינוֹ, מסעו האחרון של אוֹדיסֶוּס, ועוד כמה סיפורים מרוכזי־תוכן וגדושי־רגש. הצד האנושי ביותר שבדנ׳ מוצא את ביטויו בשעה שהוא מהלך בין גידוני־גיהינום: יש ורחמיו נכמרים, יש ולבו מתפלץ; יש שהוא שופך לעג צורב, יש והקאתוֹלי שבו מוקיע את החטא בזעף. כל חוטא — וגורלו; והרי הגורל הוא הנושא האמיתי של השירה האֶפּית, ואין הגורל אלא גורלם של יחידים. משום כך ניתן רק ב„תופת" מקום לאֶפּיזודות אֶפּיות גדולות. דנ׳ חש את התופת תחושה שהיא חזונית ורֵאליסטית כאחת. הוא מאכלס מָדור זה שבעולם־הבא לא רק בדמויות שמן ההיסטוריה, האגדה, המיתולוגיה והדימוי הדתי, אלא אף באישים בני דורו וארצו, מהם שעדיין היו בחיים בשעה שדנ׳ כבר ראָם באחד ממדורי־גיהינום. בין השאר הוא דן לגיהינום כמה מן המדינאים והעסקנים הציבוריים ממתנגדיו הפוליטיים, שהפכו בעיניו התגלמויות הרע והרֶשע.

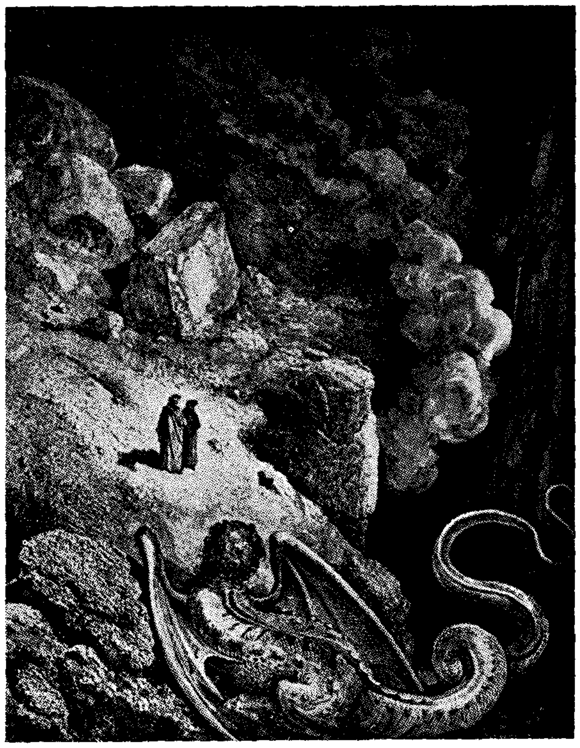
ב„טור־הטוהר" מצויים פרקים, העולים בְיָפְיָם על כל הפרקים שביתר החלקים — אע"פ שתָכנם של פרקים אלה אינו אלא פגישות־רֵעים ותו לא: המשורר עולה בשבע מדרגות ההר, שבהן נמרקים שבעת היצרים הרעים (גאווה, קנאה, כעס, עצלות, קמצנות, זוללות, תאוות־בשרים), יצר־יצר וכפרתו; ולקראתו באים ידידיו, קרוביו, מוריו ואישי־העבָר ששימשו לו מופת — אבל כל אחד מהם מתוֹאר לא בתיאור דינאמי של גורלו, כלומר תוך סיפור מעשיו, כי אם כעין דמות־פסל סטאטית, שיד האמן עיצבה אותו בחיבה שקטה. כאן מקומם של אלה, שאליהם היה דנ׳ קשור קשר אישי ביותר, בין בשל קורות־חייו ובין בשל מעמדו כאמן, כהוגה וכמדינאי. כאן מופיעים ידידי־נעוריו המלחינים, המשוררים והאמנים. כאן מופיעה בִּסְצֶנה גדולה (טור־הטוהר, ל׳—ל"א) — שהיא שיא־היופי של כל הפּוֹאֶמה — בֵּאַטְרִיצֶ׳ה, המעוררת את דנ׳ לווידוי נסער, שבו נגלים סתרי־לבו, ומטהרת את נפשו מפגמיה לקראת עלייתו לשמיים.

אולם ב„גן־עדן", שבו ספג האוניוורסאלי את כל האישי־הפרטי, אין עוד מקום לא לאירועים ולא לדמויות: כאן עדיפה הוראת־האידיאות. בדרכו אל „שושנת־השמיים" הזוהרת, שבה מתגלה לו לבסוף האלוהים עם פמלייתו, עובר דנ׳ דרך רקיעי שבעת כוכבי־הלכת ומעונות הקדושים לשבעת מדורותיהם: אלה שקדושתם טרם הושלמה; קדושי המעש; קדושי האהבה, החכמה, המלחמה, הצדק, החזון. מעוף מיסטי זה נותן כמעט בכל אחד מן המזמורים של „גן־עדן" מקום למשא, שאישיות היסטורית גדולה משמיעה על המסכת הקרובה ללבה: באטריצ׳ה מרצה על כתמי־הירח, יוסטיניאנוס — על יעוד האימפריה הרומית, תוֹמאס איש־אקווינוֹ — על פראנציסקוס ומיסדרו, בּוֹנאוונטורה הקדוש — על דוֹמיניקוס ומיסדרו, קאצ׳אגוִידה, אבי־אבותיו של דנ׳ — על תולדות פירֶנצֶה, פֶּטרוס — על האמונה, וכיו"ב.

בהתאם לכוונתו של דנ׳, מתעלים הנושאים שבכל אחד משלושת חלקי שירו לתחומים, שהם מיטהרים והולכים — למן הצימצום שבגורל־הפרט, הכבול בחבלי החטא, אל הגדולה המושלמת של אנשי־המעלה, ולבסוף אל עולם־האידיאות ואל חזיון הבורא, פנים אל פנים.

לאור תָכנה האוניוורסאלי הזה — המוסרי, ההיסטורי, הקוסמי — של הפוֹאֶמה, ניתן לומר שאין בכל ספרויות־העמים עוד יצירה, שהכינוי „שיר־עולם" נאה לה במידה שהוא נאה ל„קומדיה האלוהית". מראשית המאה ה־19 הוכר דנ׳ כאחד מגדולי המשוררים של האנושות; רק התנ"ך, הוֹמֵרוס, שֵיקספיר וגֶתֶה מושווים לו. גדולה עילאית זו כרוכה כולה ב„קומדיה", אע"פ ששנים מחיבוריו הלימודיים, „המליצה בלשון־העם" ו„המונארכיה", קובעים לו מקום נכבד ביותר כהוגה וסופר, המקיף את תמונת־העולם של יה"ב ופותח תקופת־התחיה. בדרכו כמשורר ניכרת התפתחות הדרגתית מהפרט אל הכלל, הכולל בו שוב את הפרט: שירתו הראשונה, הכלולה בעיקרה ב„חיים חדשים", היא שירת־יחיד מובהקת; ה„משתה" וכמה קאנצוֹנות מעבירים את שירתו לתחום המחשבה; ב„קומדיה" מתאחדות שתי מגמות אלו ומולידות שיר־עולם, שהוא יחד עם זה שיר־וידוי כביר, שבו מגלה המשורר את עמקי־עמקיה של נפשו. גדולתו העליונה של דנ׳ המשורר אינה יכולה להתבסס על עלילתה של ה„קומדיה", שאינה אלא תיאור מסע — ומסע דמיוני־אלגורי ולא אמיתי —, ולכן נמצא בה מתח דראמתי לא במהלכה בכללו כי אם באֶפּיזודות שבה: „הקומדיה" איננה אֶפּוס ממש, כי אם שיר דידאקטי, וכשירי־עלילה עולות עליה כמה יצירות אחרות, מעל כולן — שירי הוֹמרוס. אולם אותה גדולה נמצאת בה במידה שלמה מצד הגשמת תכניתה: הכרת־העולם, המתבטאת בה בדרך האוניוורסאלית ביותר (הכרה קוסמית, היסטורית, נפשית ומוסרית־דתית), מתגלמת על כל צעד ושעל בתמונות רוויות הסתכלות רֵאליסטית עזה ורגש פועם. חזון־העולם המונוּמֶנטאלי ועיצובו תוך שירָתיות מושלמת ע"י דמות גדולה של משורר ואדם, שהוא מקפיד בשיפוטו המוסרי על עצמו ועל זולתו, ויחד עם זה רך ועדין, מלא אהבה ורחמים — אלה הם שהקנו ל„קומדיה האלוהית" וליוצרה את התפעלות הדורות.

ח. פ.

מחיתוכי־העץ של ג. דורֶה ל„תופת"

ה„קומדיה" ורוב כתבי דנ' האחרים תורגמו — ומוסיפים להיתרגם — לרוב הלשונות התרבותיות; מטובי המשוררים והסופרים ניסו כוחם בתרגומים אלה, בשירה ובפרוזה. אמנים גדולים — ביניהם בוטיצֶ'לי, אורקאניה, סיניוֹרֶלי, רפאל, מיכֶלאַנגֶ'לו, דֶלאקרוּאָה, דוֹרֶה — שאבו מן ה„קומדיה" נושאים ליצירותיהם. — „פרשנות־דנ'" נעשתה ענף בתולדות הספרות והתרבות. כבר ב1373 הוקמה בפירֶנצֶה קאתדרה לחקר־דנ', והמורה הראשון למקצוע זה היה בוקאצ'ו. תקופת הרנסאנס העריצה את דנ', ואילו בתקופת ההשכלה נדחק לקרן־זווית. דנ' חזר ו„נתגלה" ע"י הרומאנטיקה הגרמנית והאיטלקית, ומאז מקובל לראותו כשייך — בדומה לשיקספיר — לשורה הראשונה של משוררי העולם. הפרשנות הפילוסופית של ה„קומדיה" ראשיתה בשֶלינג והֶגֶל.

ד נ' ב ע ב ר י ת. (א) חיקויים ל„קומדיה": עמנואל הרומי (ע"ע), „מחברת התופת והעדן" (מחברות עמנואל, כ"ח); אחיטוב בן יצחק מפאלֶרמו (גם הוא בן־דורו של דנ') „מחברת הטנא" (לא יצאה לאור); משה מֵריאֶטי (המאה ה15), „מקדש מעט", 1851; משה זכות (המאה ה17), „תפתה ערוך", 1715, 1743[2], 1777[3], הוצ' חדישה תרע"ב; יעקב דניאל אולמו (המאה ה18), „עדן ערוך", 1743, 1777 (נדפס יחד עם הקודם). (ב) תרגומים: ה„תופת" תורגם ע"י שאול פורמיגיני — „מראות אלוהים", 1851, 1923. ה„קומדיה" ניתרגמה בשלמותה ע"י ע. אולסבנגר, ב3 חלקים, תש"ד—תשט"ז. „החיים החדשים" ניתרגמו גם הם ע"י ע. אולסבנגר, תשי"ח/1957. קטעים מן ה„קומדיה" ניתרגמו ע"י ל. דֶלָה טורֶה (1871), ו. קאסטיליוני (1912), מ. ד. קאסוטו (1921, ארמית), ז. ז'בוטינסקי (התקופה י"ט, 1923).

ה ש ק פ ת ־ ע ו ל מ ו ש ל ד נ'. החזון האנושי־קוסמי־אלוהי של דנ' התלבש בצורה השאולה מן הסכולאסטיקה של תקופתו. הקוסמולוגיה של דנ' וכל תיאורי ההתרחשויות

הפיסיות והטבעיות שב„קומדיה" מושתתים על הנחות הפיסיקה האריסטוטלית או על ספרי מדעי־הטבע שהיו מקובלים ביה"ב. שלושת מדורי העולם־הבא, כפי שתוארו ע"י דנ', שימשו נושא לוויכוחים בין תאולוגים ופיסיקאים לפניו ובימיו. הימצאו של התופת בעמקי האדמה, במקום שאין קרני האור והשפעות הגורמים השמימיים יכולות להגיע אליו, מוסבר מתוך עקרונות הפיסיקה האריסטוטלית; הסברה, שגן־עדן התחתון נמצא על הר, שהוא אנטיפוד של הארץ המיושבת ומגיע עד גלגל־הירח, אף היא מצויה בספריהם של קדמונים, וכן חלוקת הארץ לחצי־כדור יבשתי וחצי־כדור ימי (ר' מפה, עמ' 855). יסורי גיהנום ויסורי טור־הטוהר יכולים לחול על בני־אדם לאחר מותם, כי מיד לאחר המוות הנפש האנושית מתלבשת בגוף דק יותר הניתן לפגיעות פיסיות — וזה בהתאם להנחה האריסטוטלית, שאין אפשרות קיום לצורות הנפרדות, אלא רק למורכב מחומר וצורה. דנ' עצמו יכול לעלות השמימה, בניגוד לחוקי הטבע, הודות לדחיפה הפנימית (impetus) הדוחפת כל נפש לקראת האל, שאליו נמשכים כל הברואים: כאשר האדם משתחרר מן התשוקות הארציות הוא חוזר באופן טבעי לצור מחצבתו. גם הגלגלים, שדנ' חוצה במסעו לקראת האור האלוהי, בנויים לפי הקוסמולוגיה המקובלת בזמנו, אע"פ שבכמה נקודות סטה מן הדעות המקובלות בפיסיקה האריסטוטלית. מלבד בעיית מבנה העולם וגלגליו מפוזרות בין דפי „הקומדיה" ו„המשתה" עוד הרבה מן הבעיות הפילוסופיות שהעסיקו את הסכולאסטיקנים, כגון תורת־ההכרה ונצחיות הנפש ומקורה. בבעיות אלו נראה דנ' קרוב יותר לשיטותיהם של הפראנציסקנים ושל הנֵאו־אפלטוניים מאשר לתומיסטים. דנ' מקבל את העקרון ששלמותו של האדם היא השגת הידיעה, שהיא מבטאה את שאיפתו של האדם — כשאיפתם של כל הנבראים — לאל. אולם לגבי כוח־הדמיון נוטה דנ' יותר להשקפתו של אִבְּן סינא, שכוח־הדמיון בא בצורה ישירה „מן האור המקבל את צורתו בשמים", ז"א מן ההשפעה הטבעית של הגלגלים השמימיים, המעוררים בנפש במישרים אינטואיציות והזיונות הדומים לחזיונות אלוהיים. הצורות האוניוורסאליות שבתוך השכל האנושי נטבעות בו, לפי דנ', בעזרת הארה הבאה מן האל, ומן האור האלוהי הזה נובעת השאיפה אל הטוב ואל האמת. הנפש מספקת שאיפה ותאווה זו באמצעות השגת החכמה: האור העליון והשכל משתפים פעולה למען השגת החכמה, וכל הפעולה ההכרתית של האדם בנויה על היסוד הזה.

גם לגבי בעיית נצחיות־הנפש נראה דנ' קרוב יותר לנאו־אפלטוניות האַוגוסטינית מאשר לתומיזם האריסטוטלי. לנצחיות־הנפש דנ' נותן שלוש הוכחות: (1) ההסכמה הכללית של כל בני־האדם — הרצון הטבעי לחיות לנצח, שהוחדר ללבו של כל אחד ע"י הבורא, שאינו עושה דבר לשוא. (2) תופעת הנבואה, שבה הנפש האנושית זוכה לגילוי בהשפעת העצמים השמימיים וע"י פעולה ישירה מצד האל עצמו מתוך „קירבה מהותית" שביניהם; מכאן נובעת המסקנה, שהנפש האנושית, המוכנה והראויה לקבל את התכונה הנבואית ולהתעלות עי"כ מעֵבר למושגי המקום והזמן, נצחית היא. השקפות אלו על הנבואה שאב דנ' בעיקר מאַלבֶּרטוס מַגנוּס, והן רחוקות מן האריסטוטליות הטהורה. אולם מעין הד לתורת־הנבואה של הרמב"ם נשמע באמונתו של דנ', שהחלומות הנבואיים אינם אלא דרגות וצורות

שונות של אותה הרוח, המגיעה לדרגה הגבוהה ביותר בחזיון ובאֶקסטאזה: דנ׳ היה משוכנע, שה„קומדיה" שלו עצמה היא חזון נבואי גדול. (3) הוכחה ניצַחת לנצחיות־הנפש היתה לדנ׳ אמונתו הבלתי־אמצעית: דנ׳ מאמין שהנפש נחצבת ישר מן המקור האלוהי ללא דרגות־ביניים, ולכן היא ניצולה מן ההתפורֵרות ומן ההפסד, מאחר שאינה תלויה בכל סיבה אחרת אלא בסיבה הראשונה, הנצחית והטהורה בלבד. ההשקפה, ש„הסיבות השנייות" אינן יכולות לפעול על הסיבה הראשונה, ומכאן — שמי שנוצר ע"י הסיבה הראשונה ותלוי בה בלבד אינו נפסד, היא נאו־אפלטונית וזרה בהחלט לרוח האריסטוטליות. מסקנה חשובה, הנובעת מהשקפה זו, היא הבחירה החפשית אשר לנפש, שגם היא אינה מתיישבת עם הדֶטֶרמיניזם האריסטוטלי. נאו־אפלטוני מובהק הוא התיאור שדנ׳ מתאר את ה„אֶמפירֶאום": אור־השׂכל השופע ומתקרב לעולם התופעות הטבעיות ומקבל צורה עגולה ומגולגלת; גלגל בוער זה, המשמש מעין גשר בין עולם השׂכלים ובין עולם החושים, אינו אלא ה„אחד" של הנאו־אפלטוניים, „הגלגל המאיר" של פרוקלוס ו„נפש־העולם" של פלוטינוס.

אולם דנ׳ איננו בעל שיטה פילוסופית מקורית או הגות מהפכנית, כי תכלית יצירתו והמטרה שאליה הוא שואף הן תיקון העולם ולא פתרון בעיות פילוסופיות, אע"פ שהוא מבסס תיקון זה על יסודות עיוניים. לכל יצירתו אָפיינית הנימה הדידאקטית, שהיא מורגשת ביותר ב„משתה", אך גלומה גם ב„קומדיה"; השאיפה להשׂגת ידיעה ברורה ואוביייקטיווית של העולם, ידיעה המעלה את האדם אל הדרגה האלוהית ומַשווה אותו כמעט לאל. דנ׳ ראה את עצמו כנביא או כמבשׂר, הבא להדריך את בני־עמו ואת האנושות כולה אל הדרך הנכונה ולתקן מה שעיוותו מנהיגיה הדתיים והחילוניים של האנושות. ההכרה הפנימית הזאת של המשורר מושתתת על יסודות פילוסופיים וספרותיים, שהושאלו בחלקם מן התנ"ך ומן הספרות הרומית ובחלקם מן ההגות הסכולאסטית. בעקבות אלבֶּרטוס מַגְנוּס, שהושפע מן הרמב"ם, מאמין דנ׳ שהאדם יכול להתעלות לדרגת נביא מתוך ההגות הפילוסופית, מתוך שלמותו העיונית והנפשית, והוא מרגיש את עצמו כאחד הנביאים: ניתנה לו הזכות לדעת ולהכיר את האמת האלוהית ולשוב אל העולם על־מנת לבשׂר את בשׂורתו, שעיקרה — רֶפורמה דתית־מדינית מקיפה. לפילוסופיה המדינית ממקורות התבונה והדת גם יחד מוקדשת „המונַרכיה" של דנ׳ (ר׳ לעיל, עמ׳ 854). תיקון חברתי־מדיני זה יוצר את התנאים שבהם יכול האדם להגשים את יעודו — להוציא את נתוני שכלו מן הכוח אל הפועל. לשם הגשמה זו צריך להתגבר על הטעויות והסטיות הנגרמות ע"י החושים והתשוקות. הנפש נמשכת יותר ויותר אל מקורה הראשוני דרך רכישת המושׂכלות והמושׂגים הכוללים, והיא מתגברת יותר ויותר על המושׂגים הפרטיים ועל ההוויות החולפות. האהבה לבֶאטריצ׳ה הופכת לדחיפה האפלטונית לקראת הטוב המוחלט, שהיא זהה עם השאיפה האריסטוטלית לחכמה. ב„משתה" נראית השׂגת חכמה זו נאמנה יותר למתכונת האריסטוטלית, ואילו ב„קומדיה" מתוספת למסע של הנפש האנושית לקראת האור האלוהי נימה אמונתית ודתית־תאולוגית עמוקה יותר. דנ׳ מגיע להכרה, שהשׂכל בלבד אין בכוחו להשׂיג שלמות והשלמת יעודה של הנפש; החסד האלוהי, הזורח אל הנפש ישר מן האל, מאיר למשורר בבואו לגן־עדן העליון ומאַפשר לו את הכרת החכמה. החסד האלוהי ובֶּאטריצ׳ה מזדהים למעשה, ודנ׳ יכול עתה להשׂיג את ה„חכמה" של האֶוונגליונים, שהיא רוח־הקודש שבשילוש הקדוש, כפי שנתפרש על־ידי אוגוסטינוס. אך המטרה האחרונה, שאליה חייבת להגיע הנפש ושבה היא מוצאת את סיפוקה הסופי, היא הכרת האל. כאן אפילו באטריצ׳ה = החסד, המעוררת את הלב והמאפשרת את השגת החכמה, איננה מספיקה. את המטרה האחרונה משיג המשורר בעזרתו של בֶּרנארדוס הקדוש, המסמל את התאולוגיה, הנמצאת מֵעבר לפילוסופיה והמזדהית עם האֶמפירֶאום שמֵעבר למניע־הבלתי־מונע, שהוא הסמל וההתגלמות של החכמה.

העולם המוסרי נוצר כדי לתת את ההכנה הראויה לנפש המשתוקקת אל החכמה. במסגרת הכנה מוסרית זו מוצאים את הצדקתם הפעולה החברתית וחיי־המעשה, חיי המוסר והמידות הטובות, שיש לקיימם בעולם הזה כתנאי וכבסיס לשלב השני שאליו עוברת הנפש. לפני כניסתו לגן־עדן העליון פוגש דנ׳ את לאה, היא סמל חיי־המעשה, ורק אחריה את רחל, סמל חיי־ההתבוננות. חיי־המעשה והחכמות השונות משועבדים לתכלית הסופית והעליונה, היא ההתבוננות באלוהות. בדומה לגלגלים השונים, המשתלבים זה בזה ואעפ"כ פועלים יחד בתיאום הארמוני לקראת האֶמפירֶאום, אף החכמות וחיי־המעשה משתלבים אלו באלו ומקבלים את שאיפתם ואת הנעתם הראשונית מן המקור העליון. אף המניע־הבלתי־מונע נמצא בדרגה אחת למטה מן האֶמפירֶאום, ואף שואף אליו ונמשך אליו מכוח האהבה המניעה את „השמש ואת שאר הכוכבים". ההתבוננות, האמונה, האור האלוהי השופע — אחד הם למעשה, והם קודמים לכול, בהיותם הנחת יסוד לכל הכרה שׂכלית. ההכרה שהאמונה קודמת לשׂכל וההזדהות הסופית באמצעות ההתבוננות עם האור הנאצל והשופע — אינן מניחות מקום להגדרות ברורות, אלא הופכות להזדהות מיסטית עם האל, שבה מסתיים מסעו של דנ׳. השקפה זו וסיום זה ודאי שמתקרבים יותר לנאו־אַפלטוניות מאשר לתומיזם האריסטוטלי, אך כל הסדר ההיֶיראַרכי של היקום, שאותו מתאר דנ׳, מבוסס ובנוי דווקא על האריסטוטליות.

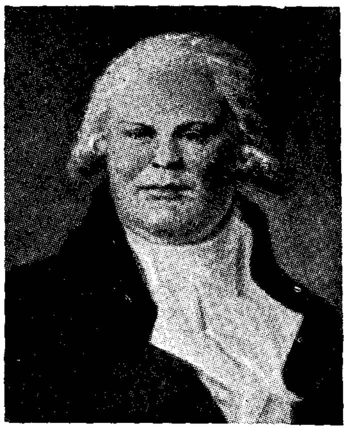
על־סמך המוטיווים הרבים ושפע הפרטים והבעיות המפוזרים ביצירתו של דנ׳, נעשו מאז ומתמיד נסיונות להתאים את השקפותיו לאחת השיטות המקובלות של הגות יה"ב. רבים — וביניהם הוגי־הדעות הרשמיים של הכנסיה — מבליטים בדנ׳ את תלותו בשיטה הפילוסופית של תומאס איש־אקווינו. אחרים הבליטו את הבניין המיסטי, את הסימבוליקה והאַלֶגוריה שב„קומדיה" והסמיכו את דעותיו של דנ׳ לאסכולה הפראנציסקנית. היו שמצאו אותו אף קרוב להזיותיהן של הכיתות הכופרות או הגובלות בכפירה, כגון תלמידי ג׳ואַכִינו דה פיורה או „עניי־ישו". מצד שני היו שהבליטו את הראציונאליזם של דנ׳ וראו אותו קרוב לאִבּנרֻשדיים (ע"ע). שוב אחרים הפכו את דנ׳ למבשׂר הרנסאנס והערכים החדשים, מעין הוגה־דעות מודרני, הרואה את מטרות האנושות במדינה החזקה ובכוחה והתפתחותה של רוח־האדם היוצרת. הביקורת החדישה של היסטוריוני הפילוסופיה והספרות נוטה לקבל סְכֵמה מורכבת, ראציונאלית־מיסטית, של דמותו הרוחנית של דנ׳. היום מבליטים שוב את נאמנותו של דנ׳ לאריסטוטליזם בכללותו, אם כי הוא סוטה ממנו

בכמה נקודות ומערבב בו מהנחות־היסוד של הנאו־אפלטוניות האגוסטינית. דנ' נשאר איש יה"ב, שכולו חדור רוח דתית ואמונה חזקה ומלא געגועים אל עולם הטראנסצנדנטיות; לפיכך מוצא הוא את סיפוקו בהחדרת מושגים נאו־אפלטוניים אל תוך המבנה ההגיוני המוצק של האריסטוטליות של זמנו. דנ' לא היה מחדש מהפכני, אלא דווקא המסכם של דעות, השקפות ופירושים שבאו לו מכל האוצר התרבותי של המאה ה13: מכתבי־הקודש ומן המסורת הספרותית הרומית ומספרי־מדע שתורגמו מערבית ללאטינית במאות ה11—13. כל אלה לא הפכוהו לאיש הרנסאנס, ואין צריך לומר — לאדם מודרני; הוא נשאר בן תקופתו, הקשור בכל נימי נפשו לסביבה שממנה ינק, אלא שידע להעלות את הגותו בערכי עולמו אל שירה נצחית ונשגבה.

י. ב. ס.

ש. שרידר, דנטה אליגיארי, תרל"ג; לאה גולדברג, מבוא לקומדיה האלהית, תשי"ג; A. F. Ozanam, *D. et la philosophie catholique au XIIIe siècle*, 1845; F. X. Kraus, *D., sein Leben u. sein Werk*, 1897; W. Moore, *Studies in D.*, I–IV, 1896–1917; P. Toynbee, *D. Studies and Researches*, 1902; id., *D. Alighieri: His Life and Works*, 1910; G. A. Scartazzini, *Dantologia*, 1906[3]; H. Hauvette, *D.*, 1911; F. Kern, *D.*, 1914; C. H. Grandgent, *D.*, 1916; M. A. Orr, *D. and the Early Astronomers*, 1916, 1957[2]; C. A. Dinsmore, *Life of D. A.*, 1919; E. G. Parodi, *Poesia e storia nella Div. Comm.*, 1921; K. Vossler, *D. als religiöser Dichter*, 1921; id., *Die Göttl. Kom.*, I–II, 1952[2]; B. Croce, *La poesia di D.*, 1921; G. Gentile, *La filosofia di D.*, 1921; E. Mestica, *La Comm. di D. Alighieri*, I–III, 1921/2; A. Solmi, *Il pensiero politico di D.*, 1922; H. Hefele, *D.*, 1923[5]; F. Ercole, *Il pensiero politico di D.*, I–II, 1927/8; E. Auerbach, *D. als Dichter d. irdischen Welt*, 1929; id., *Neue D.-Studien*, 1943; T. S. Eliot, *D.* (Selected Essays, 1932); G. Papini, *D. vivo*, 1933; R. Guardini, *Vision u. Dichtung: d. Charakter d. Göttl. Kom.*, 1940[2]; M. Barbi, *D.*, 1940[2]; id., *Razionalismo e misticismo in D.* (Problemi di Critica Dantesca, II), 1941; M. Grabmann, *Das Aristoteles-Studium in Italien z. d. Zeit D.s* (Dtsch. D.-Jahrb., XXIII), 1940; T. Gallarati-Scotti, *Vita di D.*, 1940[2]; G. Santayana, *Three Philosophical Poets: Lucretius, D., Goethe*, 1940; H. Gmelin, *D.s Weltbild*, 1940; L. Gillet, *D.*, 1941; H. Leisegang, *D. u. d. christliche Weltbild*, 1941; G. Bäumer, *Der Weg d. D. Alighieri*, 1942; B. Nardi, *Saggi di filosofia dantesca*, 1942; id., *D. e la cultura medioevale*, 1949[2]; M. A. Palacios, *La escatologia musulmana en la Div. Com.*, 1943[2]; F. Battaglia, *Impero, Chiesa e stati particolari nel pensiero di D.*, 1944; N. Zingarelli, *Vita, tempi e opere di D.*, I–II, 1944[4]; A. Rüegg, *Die Jenseits-Vorstellungen vor D.*, I–II, 1945; Fr. Schneider, *D., sein Leben u. sein Werk*, 1947[4]; L. Cicchitto, *L'escatologia di D. e il Francescanesimo* (Miscellanea Francescana, XLVII), 1947; U. Cosmo, *Guida a D.*, 1947; id., *Vita di D.*, 1949[2]; F. Maggini, *Introd. allo studio di. D.*, 1948[3]; id., *La critica dantesca dall' 300 ai nostri giorni* (Questioni e correnti di storia letteraria), 1949. A. Verzin, *D.*, 1949; A. Masseron, *D.*, 1950; F. v. Falkenhausen, *D.*, 1951; A. P. d'Entrèves, *D. as a Political Thinker*, 1952; A. Renaudet, *D. humaniste*, 1952; E. Gilson, *D. et la philosophie*, 1953[2]; M. Apollonio, *D., Storia della "Commedia"*, I–II, 1954[2]; F. De Sanctis, *Lezioni sulla Div. Comm.*, 1955; D. L. Sayers, *Papers on D.*, I–II, 1954, 1957; H. Peri, *The Original Plan of the Div. Com.*, 1956; Ch. T. Davis, *D. and the Idea of Rome*, 1957; J. A. Masseo, *The Analogy of Creation in D.* (Speculum, XXXII), 1957; R. Guénot, *L'ésotérisme de D.*, 1957.

דַנְטוֹן, ז'וֹרז'־ז'ק — Georges-Jacques Danton — (1759, אַרסי־סיר־אוֹב [Arcis-sur-Aube] — 1794, פאריס), מאישיה הבולטים של המהפכה הצרפתית. דנ' היה בן למשפחה בורגנית, למד משפטים, עבר לפאריס והיה לעורך־דין. בלשכת „הבונים החפשיים", שבה היה חבר, נפגש עם רבים מן המנהיגים העתידים של המהפכה, ביניהם דֶמוּלֶן (ע"ע); עם האחרון נקשר בידידות שנמשכה כל ימי חייהם. עם פרוץ המהפכה לא התבלט דנ' במיוחד, אע"פ שיש מייחסים לו השפעה על אירגון ההפגנות ב5—6 באוקטובר 1789. ביזמתם של דנ', דֶמוּלֶן ומַרָה (ע"ע) נוסדה „האגודה של ידידי זכויות האדם והאזרח" (היא „קלוב הקורדליירים"), שנעשתה מרכז הרפובליקנים הקיצונים. בראשית 1790 היה דנ' זמן־מה חבר בקומונה (העיריה) הפאריסאית, ומסתבר שהיה גם מפקד גדוד של „המשמר הלאומי". אחרי נסיון הבריחה של לואי XVI בקיץ 1791 תבע דנ' בגלוי את הדחת המלך, ואחרי „טבח שדה־מארס" ב17 ביולי העדיף להסתלק לזמן־מה מפאריס ומצרפת ולנסוע לאנגליה — עד שוך הרוחות. אחרי שובו נתמנה בסוף 1791 לסגן־פרקליט של הקומונה; בזה התחילה עלייתו הפוליטית. יש סברה, שדנ' היה המארגן העיקרי של הכרזת „הקומונה המתקוממת" וההסתערות על ארמון־המלך ב10 באוגוסט, אע"פ שאין הוכחות ברורות לכך; עכ"פ ייחסו לו חלק רב באותם מאורעות, והוא נתמנה לשר־המשפטים בממשלה הזמנית החדשה והיה לרוח החיה בה. דנ' תרם תרומה מכרעת להתגברות על המשבר, שפקד את צרפת עם מפלותיה בחזיתות המלחמה ועם התקדמות הפרוסים לעבר פאריס. הוא התנגד לפינוי הממשלה מפאריס, עורר את רוח ההתנגדות ע"י הסיסמה המלהיבה של „העזה, שוב העזה ותמיד העזה" (1 בספטמבר 1792). יזם את ביצור פרבריה של הבירה ואת גיוסם של 60,000 איש, שהצטיינו אח"כ בקרב־ואלְמי. דנ' לא מנע את הטבח הגדול באסירי בתי־הסוהר בפאריס („רציחות־ספטמבר"), ואף יש טוענים שהוא עודד אותו כדי להגביר את המתח המהפכני. דנ' נבחר לקונוֶנט כאחד מנציגי־פאריס; הוא ישב ב„הר" הקיצון והצביע בעד הוצאתו של המלך להורג. הוא היה חסיד הפיכת מלחמת־המגן של הרפובליקה למלחמת־תנופה כאמצעי להשגת „גבולותיה הטבעיים של צרפת, אשר נקבעו ע"י הטבע, ואנו נשיגם בכל ארבע רוחות־השמים: על הרינוס, על האוקיינוס האטלאנטי, בפירֶנאים ובאלפים". כשליח הקונוונט יצא פעמים אחדות לחזית הבלגית. כשנשלח לבדוק את התנהגותו של דימוּריֶה (ע"ע), לא פעל מיד נגד המצביא החשוד, אלא מסר תחילה דו"ח לקונוונט. בגלל זה הותקף — בעיקר ע"י הז'ירונדיסטים — כהססן, וכן הושמעו האשמות נגדו בדבר נטיה לשלטון אישי ולרודנות. אולם דנ' הצליח לגולל את ההאשמות מעל עצמו, וב6 באפריל 1793 נבחר כחבר ב„ועד לשלום־הציבור" והיה עד ליולי אותה שנה האיש המרכזי בו. בשעה הרת־אסונות לאומה ולרפובליקה בשל בגידת דימוּריֶה, התקדמות האוסטרים והאנגלים בארצות־השפלה והמרד הגדול בוואנדה — שוב היה דנ' האיש

ז'.־ז'. דאנטון

שאירגן את חכוחות להדיפת הסכנה; דיכויו המהיר של המרד היה בעיקר מפעלו. אולם דנ' התנגד להפיכת הטֶרור לשיטת-מימשל קבועה, ועכ"פ לא יזם את מעשי-הטרור שהחלו להתפשט בכל רחבי המדינה. גם בקונוונט התרחק מן הקיצונים ושאף לפייס בין הסיעות היריבות — ה„הר" והז'ירונדה —, כדי להקים ממשלה של אחדות לאומית ומהפכנית. מלכתחילה לא היה שותף באירגון טיהורם של הז'ירונדיסטים מן הקונוונט, אך בדיעבד השלים עמו. מסתבר, שבגלל עמדתו הפשרנית הזאת הושמט שמו מרשימת חברי ה„ועד לשלום-הציבור" המחודש, שאושרה ע"י הקונוונט ביולי 1793. דנ' לא נאבק על מקומו בצמרת השלטון, שבה התחיל רוֹבֶּספייר (ע"ע) לתפוס את המקום הראשון. אולם דנ' הוסיף לשבת בקונוונט וזמן קצר אף היה יו"ר הבית. במרוצת הזמן החלו מתגלעים חילוקי-דעות אידיאולוגיים בינו ובין רובספייר. בניגוד לרוֹבספייר סבר דנ', שמטרות המהפכה כבר הושגו ושמעתה יש לבסס אותן ע"י הפסקת הטרור, מתינות כלפי בעלי-ההון, ביטול הדיקטטורה של הקונוונט ומתן תוקף לחוקה הדמוקראטית של 1793. ניגוד זה בין שני המנהיגים הפך לאיבה אישית עמוקה: בעיני דנ' היה רובספייר רודן עריץ, ואילו בעיני רובספייר המחמיר והקפדן היה דנ' — רודף הנאות-החיים ותענוגות-בשרים — איש „מושחת", המוכן להתפשר עם אויבי המהפכה לשם טובת-הנאתו. בכל זאת תמך דנ' ברובספייר, כשזה יצא לחיסול האופוזיציה השמאלית הקיצונית (אֶבֶר ואנשיו) במארס 1794, וניסה אף להגיע לידי הבנה עם רוֹבספייר, בתנאי שתופעל מדיניות-פנים מתונה יותר. אך רוֹבספייר לא נטה לפשרה, אלא פעל במהירות אף לחיסול האופוזיציה הימנית של דנ' ומקורביו. בסוף מארס נאסרו דנ', דֶמוּלֶן ותומכיהם והועמדו למשפט בחברת מועלים וספסרים. בכתב-ההאשמה עורבבו יחד בכוונה תחילה עניינים מדיניים ועניני גניבות ומעילות. דנ' ניסה להפוך את הסניגוריה על עצמו לקטיגוריה על רובספייר ומשטרו, אך בית-המשפט המהפכני שלל ממנו את רשות-הדיבור והרחיק אותו ואת חבריו מן הדיונים; פסק-הדין נגדם ניתן שלא בפניהם. ב5.4.94 הוצא דנ' להורג, יחד עם דֶמוּלֶן וכמה מידידיהם.

בשני משברים חמורים של האומה והמהפכה עמד דנ' בפרץ, וראוי היה להחשב למציל הרפובליקה — ואעפ"כ לא נתקיים שלטונו האישי בידו אלא זמן קצר ביותר. את סיבת הדבר הזה יש למצוא באפיו: דנ' לא בחל בשׂררה ואהב תהילה וכבוד, אבל לא היה מוכן להקדיש ימיו וכוחותיו למאבק שיטתי ועקבי על השלטון. באישיותו נזדווגו ניגודים חריפים, ובני-דורו נתקשו לעמוד על טיבו: מדינאי מתכנן ומארגן — ודמאגוג מסית המונים; פאטריוט נלהב ומסור — ואיש תככים וזדון; דמוקראט ועממי — ואיש תפנוקים וחיי-הוללות; מצד אחד נערץ על שירותו למולדת ולחירות, ומצד שני הואשם במקח-שוחד ובשחיתות בניהול ענייני-הציבור. כפילות זו משתקפת גם בדעות ההיסטוריונים על דנ': יש רואים בו את הנציג המובהק של האידיאלים של המהפכה — גיבור לאומי, מדינאי אמיתי, בעל להט מהפכני ופאטריוטי (מישלֶה, אולאר); ואילו אחרים מציגים אותו כשאפתן מושחת, בעל-יצרים, נוכל ורֵע לנוכלים, שכל ביטויי שאר-רוחו לא היו אלא תכססנות ואופורטוניזם (מאתְיֶה). את האמת על אפיו ועל השניות שבין אישיותו ובין מפעלו סיכם אולי דנ' עצמו בצורה הברורה ביותר, באמרו: "Périsse ma réputation plutôt que ma patrie" („יאבד שמי הטוב ולא תאבד מולדתי").

הוצאות חדשות של נאומיו של דנ': Discours de D. (ed. A. Fribourg), 1910; Discours civiques (ed. H. Fleischmann), 1921.

י. טורי, קצור תולדות המהפכה הצרפתית, תש"ט; א. סר־בול, המהפכה הצרפתית, תשי"ד; I. Michelet, *Histoire de la Révolution française*, 1847/8; A. Bougeart, *D.: documents authentiques*, 1861; A. H. Beesley, *D.*, 1899[2]; H. Belloc, *D.*, 1899; A. Aulard, *Les grands orateurs de la Révolution*, 1914; L. Madelin, *D.*, 1914; A. Mathiez, *Autour de D.*, 1926; id., *D.: L'histoire et la légende* (Ann. Hist. de la Rév. Franç., 1927); L. Barthou, *D.*, 1932; O. Beliard, *La vie tragique de D.*, 1946; K. A. v. Müller, *D.*, 1949; M. Gohring, *Geschichte d. grossen Revolution*, 1950/1.

דראמות: Georg Büchner, *Dantons Tod*, 1835; Romain Rolland, *Danton*, 1901.

י. טו.

דֶנִי, מוֹרִיס — Maurice Denis — (1870—1943), צייר, פַּתָּח וחוקר-אמנות צרפתי. בראשית דרכו נמנה דנ' — עם בּוֹנַר (ע"ע) ואחרים — על קבוצת הציירים הצעירים (Nabis), שהתקוממו נגד הנאטוראליזם האימפרסיוניסטי. עיקר יצירתו באותה תקופה היתה מוקדשת לתיאטרון. מ1894 פנה דנ' לציור דתי-כנסייתי ותיאר בסיגנון פשוט נושאים דתיים בציורי-קיר דֶקוֹראטיוויים גדולים, מלאי רוממות-רוח, ולפעמים אף הרגשה מיסטית. דנ' היה ממייסדי „האולפן לאמנות-הקודש" (Ateliers d'Art sacré). הוא צייר סקיצות לחלונות-זכוכית ברוח ציורי יה"ב על-גבי אֱמַל וזכוכית, ושטיחים, וכן ליתוגראפיות ואילוסטראציות לספרים. ציורי-קיר שלו נמצאים בתיאטרונים, בכנסיות ובארמון חבר-הלאומים בז'נווה.

חיבוריו התֵאוֹרֶטיים של דנ' עולים בחשיבותם על יצירתו בציור. במסותיו ומאמריו הוא נלחם למען ציור רוחני ומוסרי כנגד האימפרסיוניזם „האלילי" ו„הקליל"; מתגלים בהם ידיעות מעמיקות ורוממות-רוח. השפעתו כסופר ותאורטיקן של האמנות היתה גדולה. — מחיבוריו: Théories („תיאוריות"), 1920[4]; Nouvelles théories („תיאוריות חדשות"), 1921; Histoire de l'art réligieux („תולדות האמנות הדתית"), 1939; Sérusier, sa vie et son oeuvre („סֶריזיֶה, חייו ויצירתו"), 1942.

F. Fosca, *M. D.*, 1924; M. Brillant, *M. D.*, 1929; P. Jamot, *M. D.*, 1946.

דָנִיאִיל — Даниил — (מת 1122), תייר רוסי. דנ', שהיה ראש-מנזר ברוסיה הדרומית, ערך ב1106—1107 מסע-צליינות לא"י — שהיתה אז בשלטון הצלבנים — דרך קושטא וביקר את ירושלים, את ים-המלח והירדן התחתי, את בית-לחם וחברון, והשתתף במסע הצבאי של המלך באלדווין I לדמשק. הוא התעניין ביחוד במקומות הקדושים לנוצרים, בלי לשים לב למצב המדיני. בספר-מסעותיו מציין דנ' את היחסים הטובים ששררו בזמנו בא"י ובסוריה בין הכנסיות הקאתולית והאורתודוכסית. תיאורו של דנ' מדוייק בדרך-כלל, אע"פ שמצוייות בו כמה שגיאות היסטוריות וטופוגראפיות. ספר-מסעותיו משמש אחת התעודות החשובות ביותר לידיעת א"י של יה"ב, לתולדות השפה הרוסית ולהתפתחות הפולחן האורתודוכסי. הטובה שבהוצאות החדישות היא: Хождение игумена Д.-а в Святую Землю בעריכת מ. א. וֶנֶויטינוֹב, 1885. הספר ניתרגם גם לגרמנית וליוונית חדשה.

דָנִיאֵל רוֹמַנוֹבִיץ' — Даниил Романович — (1264—1201), מלך האליץ' (=גאליציה) ווולין.

דנ' ירש את נסיכות האליץ' וולין מאביו רומאן, שנרצח כשהיה דנ' בן 4. ב1223 נלחם דנ' יחד עם שאר נסיכי רוסיה נגד הטאטארים ונפצע בקרב־קאלקה. אח"כ עמד במלחמות קשות עם קרוביו הפֶאודאלים, שנעזרו בהונגארים ובפולנים. דנ', שהיה מדינאי נבון ומצביא אמיץ, הכניע את הבויארים, הקים צבא סדיר, בנה ערים והזמין לארצו מתיישבים מן המערב. ב1239 הרחיב את תחום שלטונו מזרחה וכבש את קיוב, אולם כשעלו הטאטארים על רוסיה הדרומית־מערבית וכבשו גם את קיוב, נאלץ דנ' לקבל את מרות הח'אן ולהעלות לו מס. כדי להחלץ מן השעבוד הטאטארי ניסה דנ' לגייס את עזרת המערב, ומשום כך ניהל ב1246 מו"מ עם האפיפיור אינוֹצֶנטיוס IV (ע"ע) על איחוד הכנסיה הפראווסלאווית עם הקאתולית. בעקבות מו"מ זה הוכתר ב1253/4 ע"י שליח האפיפיור בכתר־מלכות; אולם מאחר שקריאת האפיפיור למסע־צלב נגד הטאטארים לא מצאה לה הד במערב, הפסיק דנ' את המו"מ אתו. — סופרי התקופה משבחים את דנ' כמושל ומחוקק ומכַנים אותו „שני אחר שלמה".

В. Г. Пашуто, Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, 1900.

דָנִיֵּאל, אחד מספרי הכתובים שבתנ"ך. לפי התלמוד (ב"ב י"ד, ע"ב) מקומו בין קינות לאסתר; בדפוסים בא דנ' במקום העשרים ושנים, לפני עזרא־נחמיה; בתרגום־השבעים הוא נחשב בין ספרי הנביאים, ומקומו, בהתאם לזמנו של דניאל, אחרי ס' יחזקאל. הספר מחולק לפי המסורה לז' סדרים; בחלוקה הנוהגת יש בו י"ב פרקים.

השם דנ' מצוי במקרא ובמקורות חיצוניים, וכן באוגריתית (ע"ע דנאל), בשְבאית, בתַדמורית ובנַבַטית. לפי דהי"א (ג, א) נקרא כך בנם של דוד ואביגיל; בעזרא (ח, ב) ונחמיה (י, ז) זהו שמו של ראש בית־אב של כוהנים.

הספר כתוב בשתי לשונות: עברית (א, א—ב, ג; ח—יב) וארמית (ב, ד—ז, כח). לפי עניינו הוא מתחלק לשני חלקים עיקריים: (א) פרקים א—ו — מעשי דנ' וחבריו עם נבוכדנצר ובלשאצר מלכי־בבל ודריוש המדי; (ב) ז—יב — חזונות שראה דנ'. — פ"א: דנ' וחבריו, חנניה, מישאל ועזריה, מובאים בין שאר ילדים מבני־יהודה לחצר נבוכדנצר להתחנך שם לעבודת המלך; הילדים מקבלים שמות בבליים (בֵּלְטְשַׁאצַּר, שַׁדְרַךְ, מֵישַׁךְ וַעֲבֵד־נְגוֹ) וניתן להם מזון מבית־המלך. ע"פ בקשת דנ' פוטר אותם המלצר מן המאכלות האסורים, ולמרות צימצום מזונם מראיהם טוב מזה של שאר החניכים. ארבעת הילדים מצליחים מאד בהשכלתם ועולים בחכמתם על כל חרטומי־בבל, „ודנ' הבין בכל חזון וחלומות". — פ"ב: נבוכדנצר חולם חלום שנשכח ממנו בבוקר, ורוחו נפעמת. הוא מצווה לקרוא לחרטומיו ודורש מהם להגיד לו את החלום ואת פתרונו; ומשאינם יכולים — גוזר המלך שמד על כל חכמי־בבל, ובהם גם דנ' וחבריו. דנ' מבקש ליתן לו זמן, והוא וחבריו עומדים בתפלה לפני ה'. בלילה נגלה לדנ' הסוד, והוא הולך למלך ומגלה לו את חלומו: המלך ראה צלם גדול, שראשו זהב, חזהו וזרועותיו כסף, מעיו וירכיו נחושת, שוקיו ברזל, ורגליו ברזל וחרס; על צלם זה נפלה אבן, שנחצבה לא בידים, ופוצצה אותו, והאבן עצמה גדלה עד שהיתה להר גדול, שמילא את כל הארץ. הפתרון הוא: ראש־הזהב הוא מלכות נבוכדנצר; אחריה יבואו שלוש מלכויות, כל אחת גרועה מחברתה הקודמת. לבסוף יקים „אלהי־השמים" מלכות שתירש את כל המלכים האלה ותעמוד לעולם. נבוכדנצר משתחווה לדנ', מודה לאלהיו וממנה את דנ' לשליט על בבל ולרב־סגנים על חכמיה. — פ"ג, א—ל: נבוכדנצר מקים צלם גדול בבקעת־דורא, מזמין שריו לחנוכת הצלם, ומצווה לכל יושבי מלכותו להשתחוות לצלם בשעת חנוכתו. חברי דנ' מסרבים מיראת־ה' להשתחוות לצלם; המלך בכעסו מצווה להשליכם לכבשן־אש, אבל מלאך יורד ומצילם מן האש. הדבר מעורר את תמהונו של נבוכדנצר, ובהתפעלותו הוא מודה לאלוהי הניצולים. — פ"ג, לא — פ"ד: נבוכדנצר רואה בחלומו אילן גדול, רב עפאים ופירות, המגיע עד לשמים. מלאך יורד ומצווה לכרות את האילן, אך להניח את גזעו, עד שיעברו עליו 7 זמנים. המלך קורא את דנ', והלה פותר לו את החלום (לאחר שלא עלה הדבר בידי חכמי־בבל): האילן הוא המלך, שנגזר עליו להיטרד מבני־אדם ולחיות שבע שנים כחיה בין חיות, עד שידע ש„עליון" הוא השליט באדם. לאחר שנים־עשר חודש, כשהמלך מתגאה בעירו שבנה, נופל קול משמים, ומתקיימים דברי דנ'. רק לסוף שבע שנות חיים בין חיות־השדה, לאחר שהמלך מקבל עליו את מלכותו של אל עליון, חוזרת אליו דעתו והוא שב אל מלכותו. — פ"ה: בלשאצר מלך־בבל עושה משתה לאלף שריו, והם שותים יין מכלי־הזהב ששדד נבוכדנצר מבית־המקדש. פס־יד יוצאת לעיניהם וכותבת על כותל היכל־המלך כתובת, שכל חכמי־בבל נלאים לקָראה. רק דנ' מצליח לקרוא את הכתב ולפענחו: מְנֵא מְנֵא, תְּקֵל וּפַרְסִין — שפירושו: אלהים מנה מלכות בלשאצר, היא נשקלה לפניו ונמצאה חסרה, נפרסה וניתנה למדי ופרס. המלך מצווה לכבד את דנ'. בו בלילה נהרג בלשאצר. — פ"ו: דריוש המדי ממַנה את דנ' לראש שׂרי־מלכותו. הדבר מעורר קנאת שאר השרים, וכדי להכשיל את דנ' מניעים הם את המלך לגזור גזרה, שכל מי שיתפלל תוך שלושים ימים לאל או לאדם חוץ מן המלך יושלך לגוב־אריות. דנ' ממשיך כדרכו להתפלל לה' שלוש פעמים ביום, כנגד ירושלים. השרים מרגישים בכך ודורשים מהמלך שיקיים גזרתו. המלך נענה להם שלא ברצונו, אבל למחרת — כשהוא הולך לגוב־האריות לראות בשלום דנ' — הוא מוצא שהאריות לא פגעו בו. המלך מצווה להשליך את המלשינים ומשפחותיהם לגוב, והם נטרפים ע"י האריות; המלך כותב לכל עמי מלכותו לעבוד את אלהי דנ'.

החלק השני כולל ארבעה חזיונות. פ"ז: בשנה הראשונה לבלשאצר רואה דנ' בחלומו ארבע רוחות מגיחות לתוך הים הגדול ומן הים עולות ארבע חיות, בזו אחר זו. הראשונה דומה לאריה, ולה כנפי־נשר; השניה — לדוב, ובין שיניו שלוש צלעות; השלישית — לנמר ולו ארבע כנפיים של עוף וארבעה ראשים; הרביעית — נוראה ומשונה מכולן: עשר קרניים לה, וביניהן צומחת קרן אחת קטנה, ולה עיני־אדם ופה מדבר גדולות, שמפניה נעקרות שלוש מן הקרניים הראשונות. עד שהוא מסתכל, מובאים כסאות, ו„זקן־הימים" („עתיק יומין") יושב לדין. החיה הרביעית נהרגת, ואילו שלוש הראשונות ניטל שלטונן. עם ענני־שמים בא „כבן־אדם" („כבַר אֱנָש"), ולו ניתן שלטון על כל האומות עד

עולם. דנ׳ נבהל מן המחזה ופונה אל אחד „העומדים" (המשרתים לפני עתיק־הימים), והלה מודיע לו פשר־דבר: החיות הן ארבעה המלכים, שאחריהם יקבלו את המלכות קדושי־עליונים, ואילו החיה הרביעית, המשונה מכולם, היא המלכות הרביעית, ועשר קרניה הן כנגד עשרה מלכים, שאחריהם יעמוד מלך שישפיל שלושה מלכים, ידבר לצד אל עליון ויילחם ב„קדושים", שיינתנו בידו למשך שלושה מועדים ומחצה („עִדָּן וְעִדָּנִין וּפְלַג עִדָּן"); ואז ייעשה דין, והמלכות תינתן „לעם קדושי־עליון" עד עולם. — פ"ח: בשנת שלוש לבלשאצר רואה דנ׳ בחזונו אַיִל בעל שתי קרניים, המפיל לארץ שאר כל החיות. עד שהוא מנגח, בא מן המערב צפיר־עזים בעל קרן אחת, מתגבר עליו ומשבר קרניו. אך גם קרן הצפיר נשברת, ובמקומה צומחות ארבע אחרות, ומאחת מהן יוצאת קרן קטנה הצומחת עד לשמים, מפילה לארץ מצבא־השמים והכוכבים, ואף מגיעה עד „שר־הצבא" ומבטלת קרבן התמיד והורסת „מכון המקדש". ואז שומע דנ׳ „קדוש" (מלאך) אחד אומר, שאלפים ושלוש מאות ערב ובוקר יתבטל התמיד עד כי ייטהר המקדש. ע"פ בקשת דנ׳ מבאר לו גבריאל המלאך את החזון: האַיִל בעל הקרניים — מלכי מדי ופרס; הצפיר — מלכות יוון, וקרנו האחת — מלכה הראשון. מלכותו תתפלג לארבע מלכויות, ומאחת מהן יצא מלך רשע שירבה להרע, אבל סופו לאבדון. — פ"ט: דנ׳ מתבונן בספרים ומוצא בחשבון, שכבר עברו 70 שנה, שנועדו לפי ירמיה (כה, יא—יב; כט, י) לעבור מחורבן ירושלים עד הגאולה. דנ׳ עומד בתפלה ומבקש מה׳ שלא יאחר את הגאולה. גבריאל נגלה אליו ומסביר לו שטעה בחשבון: אותן שבעים שנה — שבעים „שָׁבֻעִים" (שמיטות) של שנים הן, שמתחלקות לשלוש תקופות. 7 שָׁבוּעִים מהחורבן עד עמוד „משיח נגיד"; 62 שָׁבוּעִים (434 שנה) מבניין ירושלים עד הריגת „משיח"; ועוד שמיטה אחת מאז עד סוף „נגיד". במחצית השניה של שבוע זה יתבטל התמיד ויחולל בית־המקדש. — פ"י—פי"ב: בשנת שלוש לכורש מתאבל דנ׳ וצם במשך שלושה שבועות. מלאך „לבוש בדים" מופיע אליו ומוסר לו, שהוא שב עתה מן המלחמה עם שר מלכות־פרס, שעמד כנגדו במשך 21 יום, ועוד עליו לשוב ולהלחם בשר־פרס ושר־יוון; במלחמות אלה הוא נעזר רק במיכאל שר־ישראל. המלאך מוסר לו את דבר העתיד, שעניינו — תיאור ההיסטוריה ממלכות־פרס, מלכות־יוון הבאה אחריה והתפלגותה, המלחמות בין מלכי „הצפון" ו„הנגב", עד מלך־הצפון האחרון, „הנבזה". הוא מאריך בסיפור מעשיו של זה בחוץ־לארץ ובא"י — חילול המקדש, הסרת התמיד, נתינת „השקוץ משֹׁמֵם" על המזבח, ובעקבות זה — מעשי „מרשיעי הברית" וצרות ה„משכילים". עם קצו של מלך רשע זה מגיעה עת קֵץ: פליטה „לכל הנמצא כתוב בספר", תחיית־מתים, פורענות לרשעים ו„זהר" ל„משכילים" ול„מצדיקי־הרבים". דנ׳ מצטווה לסתום דברי החזון עד הקץ. הוא שומע שיחת אנשים (מלאכים), שממנה משתמעים בצורה סתומה אורך הפורענות („מועד מועדים וחצי", „ימים אלף מאתים ותשעים"), וגם מועד הגאולה („ימים אלף שלש מאות שלשים וחמשה"); לו עצמו מובטח לזכות „לקץ הימין".

ז מ ן ח י ב ו ר ו ש ל ה ס פ ר. המסורת הניחה, שס׳ דנ׳ נכתב ע"י אנשי כנסת הגדולה (ב"ב טו, א), ז"א בתקופת פרס. אבל כבר במאה ה4 לסה"נ הביע המלומד האנטי־נוצרי פורפיריוס את הדעה, שהספר לא נתחבר לפני זמנו של אנטיוכוס אֶפיפאנס. דעות שונות על חלוקת הספר ועל חיבורו הובעו מאז שפינוזה. במחקר המקרא של הדורות האחרונים מקובל, שהספר כמות־שהוא לא נתחבר בזמן גלות־בבל, ואף לא בדור הסמוך לה, שכן בתיאור התקופה יש כמה וכמה פרטים, שאינם עולים יפה עם המציאות ההיסטורית: מעולם לא היה מלך בשם דריוש המדי בין בלשאצר לכורש; הסיפור על נבוכדנצר שנהפך לחיה הוא מאוחר — כנראה, הד לאגדה על נַבוּנָאִיד (שנוסחתה נתגלתה בשנים האחרונות במערות קומראן). נוסף על כך יש בספר מלים פרסיות רבות, המעידות על השפעה פרסית ממושכת, ואף לשונו העברית מאוחרת ומתקרבת ללשון־המשנה. אך העיקר הם הרמזים הברורים שבחלק החזיונות שבספר לתקופה היוונית שמאלכסנדר מוקדון עד אנטיוכוס אֶפיפאנס. גם מקומו של הספר ב„כתובים" (ולא ב„נביאים") מוכיח, שידעו שהוא מאוחר לחתימת הנבואה. רוב חוקרי־המקרא בימינו מסכימים עכ"פ, שהפרקים ח—יב נתחברו בראשית מרד החשמונאים. יש בחלק זה רמזים ברורים לאלכסנדר מוקדון (ח, כא; יא, ג), לחלוקת מלכותו (ח, כב; יא, ד), וביחוד למאבק ההיסטורי שבין הסֶלֶוקיים („מלכי־הצפון") והתלמיים („מלכי־הנגב") (יא, ה—מ), וביתר בירור — לתולדות אנטיוכוס אֶפיפאנס (שם, כא—מה); אליו מכוונים הדברים על העמדת שיקוץ משומם, חילול המקדש וביטול התמיד (שם, לא; וכן ח, יא—יב; ט, כו—כז). לפי זה מסתבר, ש„משיח נגיד" (ט, כה), שקם 49 שנה אחרי החורבן — הוא יהושע בן יהוצדק או זרובבל, ו"משיח" (שם, כו) ש„נכרת" „שָׁבֻעִים ששים ושנים" (=434 שנים) אח"כ — הוא חוניו, שנהרג ב172 לפסה"נ (למעשה רק לאחר 366 שנים), ו„נגיד" (שם, שם) — הוא שוב אנטיוכוס IV. את זמן חיבורו של חלק זה של הספר אפשר לקבוע בקירוב ע"פ רמזים אלה שבתוכו, והוא — כנראה — שנת 164 לפסה"נ. אמנם כבר מדובר בו על מותו של אנטיוכוס (יא, מ—מה), אבל בצורת חזון שאינו מכוון למהלך־ההיסטוריה האמיתי (אנטיוכוס לא מת „בין הים" [התיכון] ובין ירושלים, אלא בפרס); אבל מצד אחר כבר יודע המחבר על הצלחות ראשונות של החשמונאים (יא, לד), אם כי עדיין לא על חנוכת בית־המקדש.

לעומת זה אין דעה מוסכמת על זמן חיבורם של מקצת הסיפורים שבפרקים א—ו. יש אומרים, שגם הם שייכים למחבר הפרקים ז(?)—ח—יב; אבל רוב החוקרים היום סבורים, שחלק זה הוא ספר לעצמו, והוא אוסף אגדות בודדות, שעיקרן — לפי דעה אחת — מן המאה ה4—3 לפסה"נ, או — לפי דעה הנראית מוצדקת יותר — עוד מאמצע התקופה הפרסית (המאה ה5—4). קביעת הזמן תלויה בפירוש „ארבע המלכויות" שבפ"ב: אם המלכות הרביעית היא מוקדון (בבל—מדי—פרס—מוקדון), או אם אינה אלא פרס, והצלם אינו מסמל — לפי שיטה זו — אלא את בבל ומלכיה, לרבות מלכי־פרס הראשונים, שגם הם כינו עצמם מלכי־בבל. מכל־מקום חלק זה של הספר שונה מאד מן החלק השני, והמלכים שעליהם מסופר בו הם היפוכו הגמור של אנטיוכוס וחבריו: לא זו בלבד שאינם רודפים את ישראל על אמונתו ואינם מתקוממים נגד אלהי־ישראל, אלא אדרבה: הם מכבדים את דנ׳ ואת אלהי־ישראל, ואף מאמינים בו ומצווים לירא אותו, ורק על גאוותם האלילית הם נענשים (ר׳ לעיל, עמ׳

868). בני־יהודה אינם נרדפים ומדוכאים, אלא משרתים במשׂרות הגבוהות ביותר שבמדינה (שם). אמנם על דנ׳ וחבריו ניטל לעמוד בנסיונות, אבל צרות אלו באות עליהם ע״י שׂרים, שעינם רעה בהצלחת יהודים אלה בחצר־המלכות שבבבל, ודבר אין להן ולרדיפת בני־ישראל שומרי תורה ומצווה בארץ־ישראל. לפי פרקים אלה אין בעם־ישראל עצמו רשעים ועובדי־אלילים כלל. רקע הסיפורים האלה הוא של בבל ולא של ארץ־יהודה, לעומת החזונות שבחלק השני; וכן שלא כבחלק השני — שבו דנ׳ חולם או חוזה, והמלאך פותר — הרי בחלק הראשון דנ׳ הוא המבין בחזון וחלומות, והוא הפותר חלומותיהם של אחרים. אף הלשון בחלק הראשון בדרך־כלל שוטפת היא, ואילו בחלק השני — עמומה וסתומה; בחלק הראשון מרובות המלים הפרסיות, ואילו בחלק השני אינן בנמצא כלל (מן המלים היווניות המצויות בספר אין להסיק מסקנות, מאחר שאלו הן מונחים טכניים בלבד, ויוונים כבר היו נפוצים במזרח במאה ה6 לפסה״נ).

פ״ז שנוי במחלוקת יותר משאר הפרקים. בין החוקרים המחלקים את הספר יש דעה, שבעיקרו שייך גם פרק זה לחלק הראשון, אלא שנוספו בו ע״י מחבר הספר כמה פרטים המקרבים אותו לחלק השני (פסוקים ז—ח, יט—כח); אבל לפי אחרים כל הפרק הזה מזמן אנטיוכוס IV הוא, כשאר פרקי החזונות. אמנם יש צד־שווה בו ובפ״ב שבחלק הסיפורים — בכללו של העניין: ארבע מלכויות באות בזו אחר זו, ומלכות־שמים בסופן; אבל בפרטים חשובים מניחים שני הפרקים רקע היסטורי שונה לחלוטין. בסיכומו של דבר מסתבר, שחלק א׳ של הספר קדם דורות הרבה לאנטיוכוס IV, ואילו חלק ב׳ נתחבר בזמנו ונתאחד, כנראה, עם חלק א׳ ע״י מחבר חלק ב׳ (על הרקע ההיסטורי של ס׳ דנ׳ ע״ע אנטיוכוס, עמ׳ 451—453 והביבליוגראפיה). לפי זה יש להפריד את בעיית הלשונות שבספר — שחלוקתן אינה חופפת את חלוקת המקורות — מבעיות התוכן והחיבור, אם כי אין השערה מניחה את הדעת, שתסביר חלוקה מוזרה זו. יש דעה, שפ״ח—פי״ב (חוץ מן התפילה ט, ד—יט) מתורגמים מארמית לעברית: אבל דעה זו מפוקפקת מאד.

בספר דנ׳ ניכרים כמה מוטיווים וצורות ספרותיות, שבדומיהם היו קיימים אותו הזמן גם בין עמי־המזרח העתיקים: הרעיון על 4—5 מלכויות תכופות מושלות בכיפה (החל מאשור), וכן החזונות על נפילתה של המלכות החמישית, מובאים ע״י סופרים הֶלֶניסטיים (כגון דיוניסיוס מהאליקארנאסוס [הקדמה 2]; דיודורוס מסיקיליה; פוליביוס XXXIX, 4; פלֶגון מטרַלֶס .Jacoby FHG, II, B 1174 sqq; וֶלֵיוס פַטריקולוס משמו של אֶמיליוס סורח; ור׳ גם ס׳ הסיבילות ג׳, שו׳ 601—610). יש רואים דמיון בין תיאורי הנבואות לעתיד שבס׳ דנ׳ ובין תיאורים נבואיים נכריים, כגון הסיפור הדֶמוטי־מצרי, המייחס עצמו לימי המלך תַחוֹ (ב360 לפסה״נ) ונותן תיאור פסֶודו־נבואי של מעשים בעבר יחד עם הבעת נבואות לעתיד, הנוגעות לשחרור מצרים. לתיאור הסמלי של ארבע המלכויות המשולות ל4 מיני מתכות (פ״ב) נמצאות הקבלות בחזונות מיוחסים לזַרַתושְתְרא, וכן בכתבי הֶסיודוס (המאה ה8 לפסה״נ). גם הדימויים הנועזים של „עתיק יומין", או של „בן־אדם" הבא עם ענני־שמים, הציורים הדמיוניים של הרוחות המגיחות אל הים ויולדות מפלצות, וכן של „נהר די־נור" — נראים קרובים לדימויי המיתוס.

יש מסמיכים את הדימוי של מלכות־פרס לאַיִל ושל מלכות הסֶלֶוקיים הסורית לצפיר־עיזים (פרק ח) לדימוי קדום, שתיאר את המדינות הראשיות של העולם בדמות החיות שבגלגל־המזלות. אך מכל הקבלות אלו אין ראיה ברורה על השפעות מן החוץ. כמה מן החיבורים הנידונים (כגון הזרתושתריים) מאוחרים מאד — עכ״פ בצורתם שלפנינו. יש גם הבדלים עיקריים בין התיאורים שבחיבורים האלה ובין התיאורים שבס׳ דנ׳; שלא כסֶכֶמה שבס׳ דנ׳, שנוהגת להעמיד את בבל בראש הממלכות ואחריה את פרס, מעמידות הסֶכֶמות הנכריות את אשור בראש הממלכות, אחריו את מדי, ורק אחרי זו — את פרס. ולא זו בלבד, אלא שהסֶכֶמה של 4 המלכויות כבר נמצאת בדנ׳ בפ״ב, שהוא בוודאי קודם לכל החזונות הנכריים הידועים. אין גם להשוות את השׂגב שבמראות האוניוורסאליים של דנ׳ אל הסיפור הדֶמוטי־מצרי, הקלוש בתָכנו ובצורתו. אין גם דמיון ביסוד הרעיוני של הסֶכֶמות בשני המקורות: הסֶכֶמה הנכרית יסודה בהשקפה שכל מה שבעולם סופו לאבדון, ואילו זו של ס׳ דנ׳ מושרשת באמונה הנבואית על מלכות־שדי בעולם ב„אחרית־הימים".

ס׳ דנ׳ בכללו מצטיין במקוריותו, בייחודו היהודי וגם בסגולותיו הספרותיות (ביחוד כחלקו הארמי). שמירת המצוות בגולה למרות הסכנה, ההינזרות ממאכלות אסורים ואף מיין־נכרים, קידוש־השם מתוך סירוב לעבוד עבודה־זרה, התפילה שלוש פעמים ביום בכיוון לירושלים — כל אלה מוטעמים לראשונה בס׳ דנ׳. זהו גם המקור הראשון לשמות המלאכים (ח, טז; ט, כא; י, יג כא); הללו — לא זו בלבד שהם משרתי־ה׳, אלא גם שׂרים לאומות־העולם, וכל מלאך נלחם ומגן על אומתו, ואין המלחמה למטה אלא בבואה למלחמה המתנהלת בעליונים. בדנ׳ נתבטאה בפעם הראשונה בבהירות מסויימת האמונה בתחיית־המתים לאחרית־הימים („ורבים מישני אדמת־עפר יקיצו, אלה לחיי עולם ואלה לחרפות לדראון עולם, והמשׂכילים יזהירו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד" [יב, ב—ג]). — השקפתו ההיסטורית של המחבר, התופס את ההיסטוריה האוניוורסאלית כיחידה אחת קבועה מראש, המחולקת לכתחילה לממלכות תכופות, שבסופן באה מלכות־שדי, שימשה דוגמה ומופת לכל ספרות אחרית־הימים (ע״ע) — כיהודית כנוצרית —, למן הדורות הסמוכים לחורבן, לפניו או לאחריו. בחישובי־הקץ השונים וה„סתומים" שבס׳ דנ׳ (ח, יד; כד—כז; יב, יא—יב) נאחזו מחשבי הקצים של כל הדורות הבאים. במידה מסויימת יצרו הם דווקא בסתימותם — היסטוריה, ע״י התסיסה שעוררו ושהשפיעה על מהלך המאורעות מפקידה לפקידה. השפעת הספר היתה עצומה גם על הנצרות והספרות הנוצרית הקדומה.

הספר מצויין בכמה סגולות ספרותיות ולשוניות מיוחדות לו. החלק הארמי (ר׳ להלן) מצטיין בלשונו העשירה והנאה ובכוחו הנוֹבֶליסטי; ביחוד רב כוחו הדראמתי של פ״ה, הנחשב כ„פנינה" בספרות העולמית. הלשון העברית בחלק השני היא, אמנם, לרוב עמומה; המחבר נוהג להשתמש במליצות מספרי התורה והנביאים ומספר תהלים, והוא נותן בהם מובן מיוחד ומוציאם מידי פשוטם („כלה ונחרצה": דנ׳ ט, כז — ישע׳ י, כג; „עוד חזון למועד": דנ׳ י, יד — חבק׳ ב, ג; „ובאו בו ציים כתים": דנ׳ יא, ל — במד׳ כד, כד); אבל הוא גם יוצר שורה של ביטויים מיוחדים לו, שנעשו מטבעות מקובלות בלשון: קץ הימין; חיי עולם;

קץ הפלאות; שיקוץ משומם; ברית קודש; ארץ הצבי; צוק העתים, וכו'.

בתרגום־השבעים ובתרגום היווני של תֵאוֹדוֹטִיוֹן יש ארבע תוספות לס' דנ': (1) מעשה שושנה (ע"ע) — בתחילת הספר; (2) תפילתם והודייתם של חברי דנ' בכבשן־האש (אחרי ג, כג); (3)—(4) מעשה בֵּל (ע"ע, עמ' 725/6) והתנין. בדרך־כלל מניחים, שהתוספות הללו מאוחרות; רק לגבי קטע הסיפור שבין התפילה וההודיה של חברי דנ', ביהוד הפס' מט—נא, יש דעה שהוא קטע מן המקור שהושמט מן הכתוב הארמי שבידינו. אחרי גילוי כתבי אוגרית (ע"ע) עלתה ההשערה, שדנ' האמור במעשה שושנה היה מעיקרו דנאל (ע"ע) הכנעני. — כמה ספרים יהודיים ונוצריים, המכילים סיפורים על דנ' או גילויים בשמו, נת־חברו באלף הראשון לסה"נ — ביוונית, בסורית, בארמית, בקופטית, בפרסית, בערבית ובלשונות סלאוויות.

לפי האגדה התלמודית היה דנ', ולפי דעה אחת — גם חבריו, מבני־בניה של רות, ז"א מבית־דוד (סנה' צ"ג—צ"ד); לפי אגדת בֵּל שבתרגום־השבעים — היה כהן. בתלמוד הבבלי אין דנ' נחשב לנביא (שם שם) — בניגוד למקורות הארצ־ישראליים (מכילתא, מס' דפסחא א'; והשו' קדמוניות־היהודים, י, ז); גם בנצרות מקובל דנ' כנביא (מתיא כ"ד, ט"ז; וכן במסורת הכנסייתית). האגדה מרבה לדבר בחסי־דותו ובמידת גמילות־חסדים שהיתה בו (אדר"נ, פ"ד); היא מייחסת לו איסור השמן של נכרים (ע"ז ל"ו, ע"א). אעפ"כ היא סבורה שלא בזכותו אלא בזכות אברהם אבינו נענה (בר' ז', ע"ב); ויש מחזיקים אותו חוטא ואומרים שנענש על שהשיא עצה טובה לנבוכדנצר (ב"ב ד', ע"א; אבל עי' רש"י לדנ' ד, כד: ד"ה הן תֶּהֱוֵה אַרְכָא לִשְׁלֵוְתָךְ). בדרך־כלל מעשי דנ' ע"פ אגדת חז"ל אינם אלא הרחבה מקושטת של מה שנאמר עליו במקרא (ע"ז שם; תנח' בובר, א', 110—111, 190—192, 213; מדרש תהילים, ס"ד). הם מזהים אותו עם הֲתָךְ שבמגילת אסתר (מג' ט"ו, ע"א; ב"ב ד', ע"א), עם מְמוּכָן (תרגום שני) או עם שֵׁשְׁבַּצַּר (שהש"ר א', ועוד). במדרש (שהש"ר ז', י"ד) מובא סיפור, שנבוכדנצר נתן לתוך פיו של הצלם שהקים ציצו של הכהן הגדול, שהיה כתוב עליו שם המפורש, והצלם אמר: „אנוכי ה' אלהיך"; היו הכל מקלסים לפניו, עד שנתקרב דנ' וגזר על הציץ שיצא, ומשיצא שוב לא היה כוח בצלם, ובאה רוח והפילתו. לפי ספר יוסיפון (כ"ז) היתה זו זכותו של דנ', שדריוש הרשה ליהודי הגולה לשוב לא"י ולבנות את בית־המקדש: קודם להתפטרותו ממשרת משנה־למלך הציג דנ' את זרובבל לפני דריוש וביקש שימנהו במקומו. בספר זה מובאים בהר־חבה גם הסיפורים על בל והתנין, המקבילים לאלה שבספרים החיצונים; אבל כאן הם נראים כשאובים ממקור עתיק אחר שאבד.

בתלמוד מסופר על „בית־כנסת של דנ'", במרחק ג' פרסאות מן העיר ברניש (עיר' כ"א, ע"א). על מקום קברו של דנ' נחלקות המסורות: ע"פ המסורת הקדומה (או מסורת א"י) עלה הוא וסיעתו לא"י עם הכרזת כורש (שהש"ר ה', ד'), אבל לפי מסורת מאוחרת (או מזרחית) נקבר בבבל או בשושן. ר' בנימין (ע"ע) מטודלה (מסעות, פכ"ה [הוצ' גרינהוט, 68—69]), מספר, שתחילה היו נוהגים לשמור ארונו שנה אחת בצד זה של החידקל (!) החוצה את שושן, ושנה אחת בצד זה, כדי שיושבי שני הצדדים יזכו בברכות הנשפעות מן הארון; לבסוף פקד סַניגר, מלך פרס, שיתלו את הארון בשלשלות באמצע הגשר העובר את הנהר, כדי להפסיק בזיון־המת שבטילטול ארונו (והשו' סיבוב ר' פתחיה מרגנשבורג, פ"ו [הוצ' גרינהוט, 20—21]).

על דנאל שבס' יחזקאל (יד, יד. כ; כח, ג) ע"ע דָּנִאֵל.

י. מ. ג.

הארמית של ס' דנ' (וכן זו של ס' עזרא) שייכת לארמית הממלכתית, שהיתה הלשון הרשמית ושפת המו"מ והדיפלומאטיה בממלכה הפרסית ובמדינות שהיו כפופות לה (ע"ע ארמית, עמ' 959—960). בדיקתה של הארמית בס' דנ' חשובה מאד לקביעת התהוותו של הספר עצמו, ובמַס־קנות שיש להסיק מן המחקר הלשוני הזה נחלקו החוקרים. היו שטענו שהארמית של ס' דנ' קרובה ללשון התרגומים, שנתהוותה בזמן מאוחר, ושאין היא שייכת לארמית־מזרחית. טענה זו לא עמדה בפני הביקורת: הוכח, שבתקופה הקְדַם־נוצרית עדיין לא בלטו הבדלים בין ארמית־מערבית וארמית־מזרחית, ובארמית המקראית אין לגלות את הבדלי־הניבים האָפיינים לתקופה המאוחרת, ועדיין ניכרות בה צורות דקדוקיות שנתבטלו אח"כ בדיאלקט המזרחי. לפיכך חזרו כמה חוקרים לתפיסה המסָרתית לגבי החלק הארמי של ס' דנ' — שהוא נתהווה בבבל במאה ה6 לפסה"נ. אמנם מהשוואת כתוֹבות ארמיות מתקופות שונות עם הארמית של ס' דנ' היו שהגיעו שוב למסקנה, שזמנה של הארמית המקראית הוא המאות ה3—2 לפסה"נ. אולם הוכחות אלה נסתרו, כשנמצא שההבדלים באותיות בין הארמית הקדומה ובין זו שבמקרא — הבדלים שעליהם נסמכו המאחרים — אינם בהגיה אלא בכתיב בלבד, ושיש ליחסם למוֹדֶרניזאציה של הכתיב, שחלה במאה ה5 לפסה"נ בירושלים. צורות לשוניות מסויימות שבס' דנ' אף משקפות, כנראה, השפעה אַכּדית, ז"א אינן מאוחרות מן המאה ה6 לפסה"נ.

בחלק הארמי של ס' דנ' משוקעות מלים השאולות מלשונות אחרות: מאכדית — אַרְגְּוָנָא = ארגמן (ה, ז), הֵיכְלָא (ה, ה), זִיו (ב, לא), כַּרְבְּלָא = מצנפת (ג, כא), כָּרְסֵא = כסא רבוד (ה, כ), מְשֵׁיזִב = פּוֹדה (ו, כח); מפרסית — אַזְדָּא = שמועה (ב, ה), הַדָּם = חתיכה (שם), זַן = מין (ג, ה), סַרְבָּל = מכנסיים רחבים (ג, כא), רָז (ד, ו); מיוונית (ביחוד כלי־נגינה) — קִיתְרֹס, סַבְּכָא, פְּסַנְתֵּר, סוּמְפֹּנְיָה (ג, ה ועוד), וכן כָּרוֹזָא = איש המכריז בפומבי (ג, ד).

י. קו.

מ. צ. סגל, מבוא המקרא, ג', 729-756, תש"ז; י. קוטשר, הארמית המקראית — ארמית מזרחית היא או מערבית? (לשוננו, י"ז, 118-122), תשי"א; י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ח', 405-408, 418-439, תשט"ז; S. R. Driver, *Introduction to the Literature of the O. T.*, 46-476, 1891[9]; id., *The Book of D.*, 1912; W. Bousset, *Der Antichrist*, 41-45, 69-71, 174-175, 1895; Ch. C. Torrey, *Notes on the Aramaic Part of D.*, 1909; E. Bayer, *D.-studien*, 1912; R. D. Wilson, *The Aramaic of D.*, 1912; G. R. Driver, *The Aramaic of the Book of D.* (J. Bibl. Liter. 45, 110-119), 1926; L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, IV, 326, VI, 413, 1913, 1928; J. A. Montgomery, *A Critical Commentary on D.* (עם ביבל.), 1927; W. Baumgartner, *Das Aramäische im Buch D.* (ZAW 45, 81-133), 1927; id., *Ein Vierteljh. D.-forschung* (Theol. Rndsch., N. F. 11, 59-83, 125-144), 1939; H. H. Schaeder, *Iranische Beiträge*, 199-296, 1930; H. H. Rowley, *The Bilingual Problem of D.* (ZAW 50, 256-268), 1932; id., *Early Aramaic Dialects and the Book of D.* (J. Roy. Asiatic Soc. 1933, 777-805); id., *The Unity of the Book of D.*

(HUCA 23 I, 233–273), 1950/1; *The Composition of the Book of D.* (Vet. Test. V, 3), 1953; J. Lindner, *Das Aramäische im Buche D.* (Zs. f. kathol. Theol. 59, 503–545), 1935; F. Zimmermann, *The Aramaic Origin of D. 8–12* (J. Bibl. Liter. 57, 258–272, 58, 349–354), 1938, 1939; J. W. Swain, *The Theory of the Four Monarchies* (Class. Philol. 35, 1–21), 1940; H. L. Ginsberg, *Studies in D.*, 1948; M. Noth, *D. u. Hiob in Ez XIV* (Vet. Test I, 251–260), 1951; A. Bentzen, *D.* (עם ביבל.), 1952[2]; A. A. Neumann, *Yosippon and the Apocryphs* (JQR 43, 1–26), 1952; W. H. Brownlee, *The Suffering Servant in the Book of D.* (BASOR 132, 12–15), 1953; וכן ר' ביבל. לאנטיוכוס (ע"ע).

דנ' באיסלאם. דנ' אינו נזכר בקוראן, אולם הוא מכובד באיסלאם כאחד הנביאים שקדמו למוחמד, וסיפורים שונים מסופרים מתולדות חייו, בחלקם תוך שינויים מסויימים ממה שנמצא בס' דנ'. — לנבואה אחת של דנ' היתה חשיבות בתולדות האיסלאם. ב1,335 השנים (דנ' יב, יב) גילה עַלי אַל־טַבַּרי, רופא נוצרי שהתאסלם, רמז להופעתו של מוחמד. התועמלן האיסמאעילי אחמד אבן עבדאללה אל־כַּרמאני ניסה להוכיח על סמך אותו פסוק, שהוא מביאו בעברית (באותיות ערביות) ובערבית, שהח'ליף אל־חאכּם יהיה למשיח בשנת 1335 לשטרות, היא 1023 לסה"נ; נבואה זו נכתבה 9 שנים לפני כן, ובהגיע המועד כבר היה אל־חאכּם מת (או נעלם -- לפי אמונת חסידיו). — אותה נבואה של דנ' נוצלה, לדברי אל־בֵּירוני (ע"ע), גם על־ידי היהודים והנוצרים: הראשונים מחשבים לפיה את בואו של המשיח, והאחרונים מוצאים בה גימטריה של „ישוע משיחא פְּרוקא רבא". גם אל־בירוני מביא את המקומות מס' דנ' בתעתיק ערבי ובלשון עברית, בצירוף תרגום.

בפרסית נשתמר חיבור בשם „מעשי דנ'", שנתחבר מעיקרו — אולי בארמית —, כנראה, במאה ה9. הוא בנוי על דרך ס' דנ': יש בו חלק של סיפורים על דנ' וחלק של דברי־חזון לעתיד — על מוחמד והארון אַל־רַשיד; על משיח בן יוסף, משיח בן דוד, הסעודה לאחרית־הימים, יום־הדין, עולם־הבא (תרגום עברי: יֶלינק, בית המדרש, ה', 117—130).

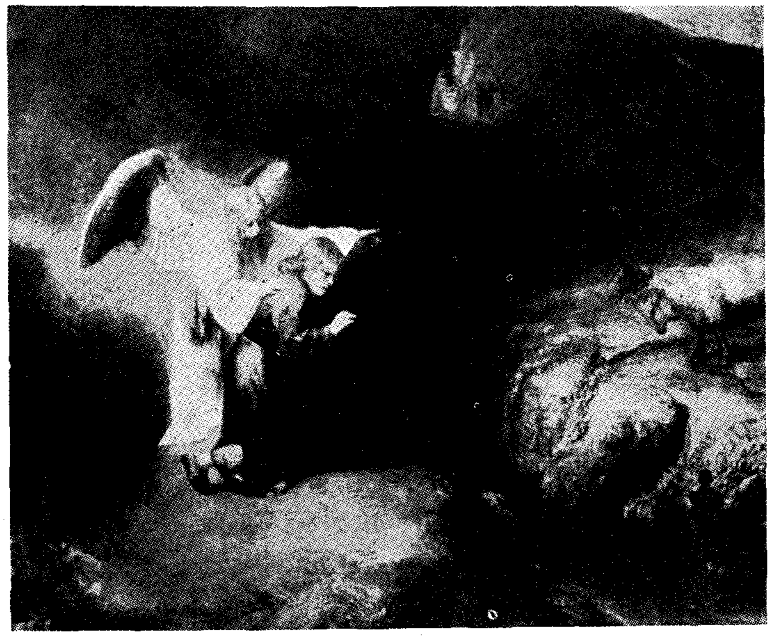
היסטוריונים וגאוגראפים ערביים מזכירים מקומות שונים, שבהם נמצא לפי המסורת קברו של דנ', וכן הם מביאים את תיאורו של הבניין הנחשב היום כמקום קברו.

דנ' באמנות. דמותו של דנ' עצמו מופיעה לעתים בסדרות הפיסולים שבחזיתות של כנסיות נוצריות מיה"ב, ולפעמים אף בציורים שעל שמשות חלונותיהן. אולם החשובים שבתיאורי דנ' נוצרו בתקופת הרנסאנס: פסל דנ' ב„באר־משה" שבדיז'ון, מעשה־ידי קלאַוס סְלוטר — דמות נהדרת של יהודי איש־הרוח, עשויה בסיגנון רֶאליסטי; תמונת דנ' שצייר מיכֶלאנג'לו בתקרת הקאפֶּלה הסיכסטינית ברומא — דמות אידיאלית של נביא, בהתאם לרוחו של האמן.

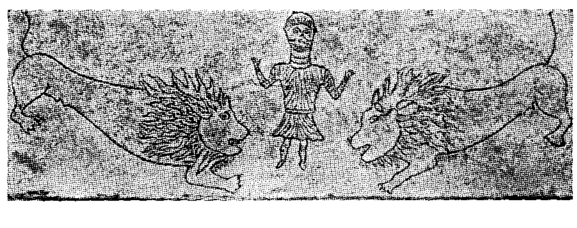
תיאורים קדומים של חזונות דנ' מצויים בתבליטים שבגלוסקמות נוצריות של המאות ה4—6; עפ"ר מתואר כאן נושא בֵּל והתנין — כנראה בקשר לחזון יוחנן. בכה"י הביזאנטיים של המאה ה10 מתואר לפעמים חזון דנ' מהר גבוה. רֶמבּרַנט צייר את חזון צפיר־העזים והאיל; כדרכו תמיד, נתן כאן האמן את דעתו על חוויתו הפנימית של בעל החזון יותר משנתנה על החזון עצמו. גם מעשה בלשאצר המלך בא לידי תיאור חשוב ע"י רמבראנט בתמונתו „מנה מנה תקל", שבה מוצגת דמותו הגרוטֶסקית של המלך אחוז־האימה לפני הקיר המואר באור בהיר, שעליו מופיע הכתב.

נפוצים יותר הנושאים הלקוחים מן הסיפורים שבס' דנ' ובנספחיו, שהם מסתיימים בהצלה בדרך נס. נושא „שלושת האנשים בכבשן־האש", וכן התיאור של הצלת שושנה ע"י פסק־דינו של דנ' הצעיר, מתוארים לעתים קרובות בציורי הקאטאקומבות ובתבליטי הגלוסקמות מן התקופה הנוצרית הקדומה. לאחר מכן נעלם הנושא האחרון כמעט לחלוטין, עד שחזרו וטיפלו בו ציירי הרנסאנס, מאחר שסיפק בידם לתאר אשה במערומיה. אַלבּרֶכט אַלטדורפר (ע"ע) צייר את כל סיפור המעשה: את ההתנקשות בשושנה ואת המשפט, המתנהל לפני ארמון בנוי בסיגנון דמיוני. הציירים הבאים אחריו — ביניהם טינטורֶטו, רובֶּנס, ואן דַיק, רֶמבּראנט — הפכו את הסיפור המוסרי לסאטירה אֶרוטית, ותיאוריהם נצטמצמו בדמויות שושנה ושני הזקנים, על רקע נוף של גינה נהדרת. מבין אמני ימינו טיפל בנושא זה האֶכספרֶסיוניסט הגרמני אֶמיל נולדֶה (ע"ע) ברוח הלוהטת־הגרוטסקית, המיוחדת ליצירתו.

נושא שחזר ונשנה בכל התקופות — בעיקר במאות הראשונות של הנצרות — הוא דנ' בגוב־האריות. הקומפוזיציה של התמונות הללו עשויה בדרך־כלל ב„סיגנון ההֶראלדי", ברוח המסורת של האמנות המֶסופוטאמית; דנ' מוצג כאן כניצב — לעתים קרובות בעציבה של מתפלל כשידיו מורמות (ע"ע אורַנס) — בין שני אריות רובצים. בצורה זו מתואר הנושא — פעמים בתערובת של יסודות הֶלֶניסטיים ורומיים — גם באמנות היהודית, בתקופה שזו לא נמנעה מהצגת דמויות־אדם מקראיות: ברצפות־הפסיפס של בתי־הכנסיות בנערן ובית־אלפא, וכן על קמיעות ועל זגוגית מוזהבת. באמנות הנוצרית הוא מופיע בציורי הקאטאקומבות ברומא וברצפות־פסיפס של הכנסיות הנוצריות

רֶמבּראנט: חזון דניאל (דנ' ח)

דניאל בגוב־האריות. תבליט מן התקופה המֶרוביגנית
(מנזר שאראנטון־די־שֶׁר, צרפת, המאה ה7)

בצפון־אפריקה, בתבליטי הגלוסקמות מראשית התקופה הנוצרית, על תיבות־שנהב, באריגים הלניסטיים־רומיים, ואף בפיסול ממש. לפי המסורת הקים קונסטאנטינוס קיסר בפורום של קושטא באר עשויה ברונזה, שבצידה האחד היה מתואר דנ׳ בין האריות. במחזור־התמונות הכריסטולוגי שבאחת מקאפֶלות־הקבורה באל־בגאואת במצרים (המאה ה5) יש לראות את דמותו של דנ׳ — שהיא מוקפת דמויות־נשים, המסמלות שלום וצדק — כסמל של הישועה. — המעשה האגדי בנביא חבקוק, המובא ע״י מלאך לגוב־האריות כדי להאכיל את דנ׳, מתואר בגילופים שבדלת־העץ של כנסיה ברומא (בסוף המאה ה5). — בסוף יה״ב פחתו התיאורים של דנ׳ בגוב־האריות; פה ושם עדיין מופיע תיאור זה בפיסולים שבחזיתות הכנסיות או בציורי־השמשות שבחלונותיהן, כגון באחד החלונות שבקאתדראלה של שַׁרטר (ע״ע; וכן ע״ע ברזיל, עמ׳ 603: תמונה); בתקופת הרנסאנס חדלו לתאר את הנושא הזה כמעט לגמרי.

פ. ש.

דָּנִיֵּאל בֶּן מֹשֶׁה אַלְקֻמִסִי (המחצית השניה של המאה ה9, דאמאגאן [מחוז קומיס, פרס] — המחצית הראשונה של המאה ה10, ירושלים), חכם קראי, מנהיג „אבלי־ציון״. על תולדותיו לא ידוע אלא מעט, אולם מכתביו ניכר שחייו וחיי חבריו היו קשים. דנ׳ היה הוגה־דעות מקורי — מאמין וסגפן, שראיית־עולמו ראציונאליסטית־דתית. בעצמאותו הרוחנית התרחק גם מהערצת עָנָן (ע״ע) ולא נמנע מלחלוק על כמה מהלכותיו. הוא נימק את התנגדותו לענן בקדמותו של זה, כי „האחרונים ימצאו אמת״. בהעדפה זו של דעות חדשות על ישנות נהג בעקביות גם לגבי עצמו, ולפי עדותו של קִרקִסאני (ע״ע) „היה מקבל כל מסקנה שהגיעו אליה ע״י השכל... והיה מודיע על שינויים שחלו בדעות שבכתביו...״

דנ׳ עסק הרבה בפרשנות המקרא, ובמקום שאין הוא מטיף — הרי הוא פרשן מקצר ומתכוון לפשוטו של מקרא מתוך גישה ראציונאליסטית. הוא מפרש, למשל, את המושׂג „מלאכים״ ככוחות־הטבע, כגון אש ומים, שנשלחו במלאכות ה׳ (והשו׳ תה׳ קד, ג—ד), ומגיע בזה לשלילת מציאות המלאכים. יחד עם זה משמשים לו פירושיו למקרא אמצעי הטפה להשקפותיו הקראיות והסגפניות. השלמה ביצירותיו שנשתמרו הוא „פתרון שנים־עשר״, שהוא מלא ביקורת דתית וחברתית חריפה על הרבנות ודרכיה ועל השקיעה ששקע כל עם־ישראל בעסקי העולם הזה ותענוגותיו. הוא תולה את אורך הגלות בהזנחת דבר־ה׳ האמיתי — שהוא המקרא — בעטיים של „רועי־גלות״ רבניים, וביחוד הוא מוקיע את התנשאותם ואת הניצול שהם ופקידיהם מנצלים את העם מבחינה חָמרית. לפי השקפתו של דנ׳ היתה התורה, ז״א תורה ונביאים וכתובים, תחילה בידי חוג מצומצם של נבחרים בלבד — „הכהנים והלוויים עם המלך לבדו״ —, אולם אחרי החורבן נמסרה לכל קהל ישראל, כדי שיהא כל יחיד נושא באחריות למעשיו.

שיטת אמונתו של דנ׳ נעוצה בעבר המפואר של ישראל, בסמליו ובחורבנו; משום כך נעשה מנהיגם ודוברם של „אבלי ציון״. קרוב לוודאי, שדנ׳ הוא מחברו של החיבור הפרוגראמתי של תנועה זו, שהוא גם מעין כרוז שלה. דנ׳ טוען, שהחורבן גרר ביטול הצדק האלוהי בסדרי העולם הנראה, „כי מקדש ה׳ שומם... ויעש את העולם כנעזב, בלא שופט ובלא אורים ולא מבקש, כדגי הים אשר לא מושל עליהם לדרוש את הנבלע מן הבולע״. דנ׳ מתנגד לכל נסיון להמתיק או לרכך את האסון הזה ע״י שימוש במושׂגים של „זכר למקדש״ ו„מקדש מעט״ בגלות. עבודת ה׳ בבתי־כנסיות של הרבנים היא עבודת עץ ואבן, שנענשנו בה בגלותנו. אסור לתת כבוד לארון־הקודש ולס״ת שבו, אין לפרוש פרוכת עליו. ארון־הקודש הוא „המצבה״; „ונתשתי אשריך — בתי־כנסיות״. דנ׳ מתנגד לקידוש מקום מיוחד בגלות לתפילה: „לא יכשר מקום קודש מן אדמה טמאה״. למאמין האמיתי נשאר מקום מוחשי אחד בעולמו לעבודת הבורא — מקום המקדש החרב. לכן תובע דנ׳ פרישות מן העולם הזה שלית ביה דין ודיין; הוא דורש אבלות פומבית ללא הרף על החורבן ובקשה שאינה פוסקת על הגאולה; כל אלה יש לעשות בישיבה בירושלים. גם את הקראים שאינם „אבלי־ציון״ מבקר הוא על ש„כל ישראל אחרי בצעו וסחורותיו תמיד״, ו„על כן שכחו את ירושלים״. הוא מעורר אותם לבוא כדוגמת „עמים חוץ מישראל באים מארבע קצוות אל ירושלם... ליראת אלהים... להתפלל״. לגבי רוב הקראים מוכן הוא להסתפק בעלייתם למקום המקדש לזמן־מה בלבד, והוא מעלה מעין תכנית של „חלקה״ (ע״ע) קראית, כדי שיוכלו בחירי־העדה לשבת בירושלים ולהתאבל כשלוחי הכלל הנשאר בגולה ומקיימם: „ואם לא תבוא, כי אתם הומים אחר סחורותיכם, שלחו מכל עיר חמשה אנשים ומחייתם עמם, למען נהיה לאגודה אחת, להתחנן אל אלהינו תמיד על הרי ירושלים״.

מחיבוריו של דנ׳ יצאו לאור: דרשות (ציון ג׳, 26—42), תרפ״ט; פתרון שנים עשר (מהד׳ י. ד. מרקון), תשי״ח.

א. א. הרכבי, זכרון לראשונים, ח׳, 187–192, 1903; א. מרמורשטין, שרידים מפתרוני הקראי דנ׳ אלק׳ (הצופה לחכמת ישראל, ח׳, 44–60, 321–337, ט׳, 129–145), תרפ״ד, תרפ״ה; J. Mann, *A Tract by an Early Karaite Settler in Jerusalem* (JQR NS XII, 273–291), 1921/2; id., *Texts and Studies in Jew. Hist. and Lit.*, II, 74–81, 1935; J. Markon, *Daniel al-Kumisi* (Korr.-Blatt d. Ver. z. Gründung u. Erhaltung e. Akad. f. d. Wiss. d. Jud., VIII, 18–30), 1927; L. Nemoy (ed.), *Karaite Anthology*, 30–41, 1952.

ח. ה. ב־ש.

דָּנִיֵּאל־רוֹפְּס — Daniel-Rops (כינוי ספרותי של אַנרי פֶּטִיו [Henri Petiot] — נו׳ 1901), סופר צרפתי. ד״ר היה מורה להיסטוריה בבתי־ספר תיכוניים בשנות 1922—1942. באותה תקופה פירסם מסות, סיפורים קצרים, רומאנים וספרי־ביקורת על פֶּגי, רֶנבּוֹ ופְּסִיקַרִי. בכל היצירות האלו השתדל ד״ר לנתח את דרכי המחשבה של העולם המודרני ברוח האמונה הקאתולית המסָרתית.

בימי הכיבוש הנאצי נתבקש ד״ר על־ידי מו״ל לכתוב ספר־היסטוריה. מתוך התנגדותו לרעיון הגזעני בחר להציג לפני קוראיו את תולדות עם־ישראל. ספרו Le Peuple de la

Bible („עם המקרא") יצא ב1943, אולם הגרמנים החרימו את כל החומר והשמידוהו. דבר זה עודד את הסופר בדרכו, ואחרי שיחרורה של צרפת פירסם ספר על תקופת ישו: Jésus en son temps („ישו בזמנו", 1945), שזכה להצלחה מרובה בצרפת, ואף תורגם ללשונות רבות. אח"כ פירסם ד"ר מאמרי־ביקורת על ויליֶם בליק, רילקֶה, אֶמילי ברונטֶה, הֶלדֶרלין וקאפקה (1946—1947), שלדעתו ניסו כולם להעלות את השירה עד למטאפיסיקה — וחלומם הפילם ארצה.

מכאן ואילך הקדיש ד"ר את עצמו לכתוב את דברי־ימי הכנסיה: L'Eglise des apôtres et des martyrs („כנסיית השליחים והקדושים", 1948); L'Eglise des temps barbares („כנסיית הזמנים הברבריים", 1950); L'Eglise de la cathédrale et de la Croisade („כנסיית הקאתדראלה ומסע־הצלב", 1952). מ1952 הוא עורך סידרה של ספרים להחדרת הרעיון הקאתולי בהמון (Le livre chrétien [„הספר הנוצרי"]). באותה הרוח פירסם ב1955: Qu'est-ce que la Bible? („הביבליה מהי?"). — בספרו על ישו גרס ד"ר את התפיסה המקובלת בכנסיה להצדקת רדיפות היהודים — האָלָה שאָמרו אבותיהם (לפי מתיא כ"ז, כ"ה) בשעת מסירת ישו להריגה: „דמו בראשנו ובראש צאצאינו". דבר זה עורר מחאות מצד חלק מהציבור, ולסוף חזר בו ד"ר מפירושו על מימרה זו. — ב1946 קיבל ד"ר את הפרס הגדול לספרות של האקאדמיה הצרפתית, וב1955 נבחר כחבר בה.

P. Dournes, *D.-R. ou le réalisme de l'esprit*, 1949; D. Feuerwerker, *D.-R. et le peuple de dieu*, 1951; Livres de France, Jan. 1956.

מ. ק.

דַנְיָה, ע"ע דֶנְמַרְק.

דַנִילֶבְסְקִי, נִיקוֹלַי יַקוֹבְלֶבִיץ' — **Н. Я. Данилевский** — (1822—1885), חוקר־טבע ופילוסוף־היסטוריה רוסי. דנ' היה בנו של גנראל; הוא למד מדעי־טבע באוניברסיטת פטרבורג. בנעוריו היה קרוב לרעיונות המהפכניים; זמן־מה צידד בשיטת פוּרְיֶה (ע"ע), ובשל כך נאסר עם גילוי מחתרת פֶּטרַשֶבסקי (ע"ע) ונשלח לשמש פקיד בפלכים מרוחקים של רוסיה. ב1853 השתתף במשלחת המדעית של ק. א. פון בֶּר (ע"ע), שחקרה את הדַיג בוולגה ובים הכספי; ב1857 השתתף במשלחת לחקירת הדיג בים הלבן ובאוקיינוס הצפוני. דנ' עיבד את תחוקת הדיג הרוסית, וכן שירת את החקלאות הרוסית ע"י חלקו במלחמה בפילוכסֶרה (ע"ע גפן, עמ' 140). בספרו „דארוויניזם" (1885), המכיל חומר רב בזואולוגיה ובבוטאניקה, נלחם דנ' בשיטת דארווין, שקמו לה אז הרבה מצדדים ברוסיה, ובראשם טִימִירְיַזֶב (ע"ע). ב1888, אחרי מותו של דנ', יצא „קובץ המאמרים המדיניים והכלכליים" שלו.

בספרו העיקרי, „רוסיה ואירופה" (1871), מביע דל' את רעיונותיו הפילוסופיים־היסטוריים. הוא שולל את החלוקה המקובלת בהיסטוריה ל„עת עתיקה", „יה"ב" ו„עת חדשה", ורואה בהיסטוריה כמה טיפוסים תרבותיים, שכל אחד מהם היה מיוחד לו קו־התפתחות משלו. בנידון זה היה דנ' קודמם של שְפֶּנגלֶר (ע"ע) וטוֹינְבִּי (ע"ע). לדעתו עשויה כל משפחת־עמים, בעלת שפה אחת או קבוצת שפות קרובות, ליצור טיפוס תרבותי־היסטורי בפני עצמה, אם רק קיימים בה הנתונים המאפשרים התפתחות היסטורית בכלל. דנ' מונה עשרה טיפוסים היסטוריים: מצרי, סיני, אשורי־בבלי־פיניקי, הודי, איראני, יהודי, יווני, רומי, שֵמי חדש או ערבי, גרמני־רומאני או אירופי; רוסיה עם העמים הסלאוויים מהווה טיפוס מיוחד, שונה מהטיפוס האירופי. לטיפוסים האלה מוסיף דנ' את האמריקני (מַאיָי ואַצטֶקי) והפֶּרוּאַני, ש„מתו שלא בדרך־הטבע, בלי לסיים את התפתחותם". דנ' לא בירר לעצמו, לפי דבריו, אם אמריקה החדשה מהווה טיפוס בפני עצמו. עיקרי הציוויליזאציה של טיפוס אחד אינם עוברים לטיפוס אחר. אמנם כל טיפוס מעבד את פרצופו הרוחני מתוך השפעה של טיפוסים אחרים, בין אם הם בני זמנו, בין אם עברו כבר מן העולם — השפעה, שדנ' רואה בה כעין תהליך של „זיבול רוחני"; אולם הוא שולל השפעה של טיפוס אחד על משנהו בדרך לימוד או הנחָיה רוחנית: כל טיפוס עצמאי הוא במובן רוחני (וע"ע דיפוזיוניזם). מבחינה זו שלל דנ' את דעתם של הסלַווֹפילים (ע"ע) על תפקידה הכל־אנושי של רוסיה והסלאוויות ונתן ביסוס אחר לאידיאולוגיה הסלאווֹפילית. הטיפוס שואב את תכנם ומהותם של חייו ההיסטוריים מנבכי נשמתו, אם כי לא כל הטיפוסים מגשימים את יעודם במלואו. דנ' הבדיל ארבעה סוגי פעילות בטיפוסים התרבותיים־היסטוריים: דתית, תרבותית במובן הצר (מדע, אמנות, תעשיה), מדינית, חברתית־כלכלית. יש טיפוסים המתרכזים בשטח רוחני מסויים — כגון היהודים בדת, היוונים בתרבות; אחרים מצטיינים באחדים מענפי־הרוח; רק רוסיה (עם העולם הסלאווי) מסוגלת להצטיין בפעילות בכל ארבעת השטחים, ועי"כ עומדת היא ליצור תרבות שלמה עצמאית. „אנושיות" ו„עניינים אנושיים" הם מושגים מופשטים שאין בהם ממש; לעומת זה ממשי הוא מושג „ענייני־אירופה", שהוא משותף לעמי מערב־אירופה. לגבי רוסי או סלאווי הרעיון הסלאווי הוא „הרעיון העילאי, מעל לחופש, מדע והשכלה". — דנ' מרבה לדבר על שקיעת המערב; ברעיון זה קדמו לו הסלאווֹפילים, דוסטוֹיֶבסקי (ע"ע), וגם הֶרצֶן (ע"ע). דנ' מדבר על תופעות המיוחדות לרוסיה, כגון: פראווֹסלאוויות, „מיר" (הקהילייה הכפרית), ועוד. אֵירופה זרה לרוסיה ועויינת לה; האינטרסים של רוסיה ואירופה מנוגדים, ומבחינה רוסית אין להפלות לטובה תופעה אירופית מסויימת, כגון קאתוליות, ליבראליזם, סוציאליזם ועוד. החורוואטים והצ'כים, שהם סלאווים לפי מקורם, בגדו בטיפוס הסלאווי; לעומת זה נמנים על אותו טיפוס היוונים, הרומנים וההונגארים, שאינם סלאווים לפי מקורם. דנ' הטיף לביתורן של אוסטריה ותורכיה ולמלחמה באירופה, שבראשה עומדת צרפת; בעלת־הברית הטבעית של רוסיה היא פרוסיה. — דעותיו של דנ' השפיעו על פובֶּדוֹנוֹסצֶב (ע"ע), שליטה־בפועל של רוסיה בשנים 1881—1904.

В. Соловьев, Д.Н.Я. (Энциклопедический словарь), 1893; П. Н. Милюков, История русской интеллигенции, 1903; A. v. Schelting, *Russland u. Europa in russ. Geschichtsdenken*, 1948.

א. אח.

דְנְיֶסְטֶר (Днестр, רומנ' Nistru), נהר באוקראינה המערבית, בדרום־מערב ברה"מ. מקורו בקארפאטים בקרבת גבול פולין; הוא זורם תחילה צפונה־מזרחה, ואח"כ דרומה־מזרחה, דרך מישורי מזרח־גליציה ודרום־מערב אוקראינה (תמ': ע"ע אירופה, עמ' 86), ונשפך לים השחור דרך לאגונה גדולה, לימַן־הדנ', שאָרכה כ28 ק"מ. בחלקו התחתון מגיע הנהר לרוחב ממוצע של 250 מ'. אָרכו

1,411 ק״מ, והוא מנקז שטח של 77,000 קמ״ר. למרבית אָרכּוֹ חפר לעצמו הדנ׳ אפיק עמוק והגיע לשכָבות קדומות של סלעים קשים; משום כך מרובים בנהר השוניות, ויש בו גם אשדות (בעיקר בסביבת יַמפּוֹל), וכן הוא מרבה להתפתל (בעיקר בחלקו התיכון). לפני הישפכו לים יוצר הדנ׳ שטח־ביצות נרחב. הנהר קופא כל שנה כ60—80 יום באמצע החורף, והוא נתון לגאות בשתי עונות קצרות: בסוף פברואר או במארס — כתוצאה מהפשרת הקרח על פני הנהר, ובסוף מאי — בעקבות הפשרת השלגים בקארפאטים.

הנהר משמש עורק־תחבורה חשוב בקיץ. ספינות מהלכות בו עד חוטין (כ800 ק״מ משפכו) ומובילות את עודף התוצרת החקלאית של הארץ החקלאית העשירה, שבה הוא זורם. עד לפני שנים אחדות היתה התנועה בנהר מועטת. אולם היא גדלה מאד לאחר שסילקו השלטונות הסובייטיים כמה מן המכשולים הטבעיים שבאפיק־הנהר והכשירו את האפיק לשיט.

הדנ׳ היה הגבול בין רומניה (בֶּסאראביה) ואוקראינה מ1918 עד 1940. מ1919 עד 1939 היה חלקו העליון של הנהר, עד סמוך לעיר חוטין, כלול בתחומי פולין.

דֶּנִיפְלֶה, הַיְנְרִיךְ — Heinrich Denifle — (1844—1905), היסטוריון ותאולוג אוסטרי. דנ׳ נכנס ב1861 למסדר הדומיניקאנים, ואח״כ הורה תאולוגיה במוסדות כנסייתיים באוסטריה. מתוך בקיאות בפילוסופיה האסכולאס־טית ובשיטתיות מדעית עסק בחקירת החומר הארכיוני וכתבי־היד שבכנסיות ואוניברסיטות אירופיות בכל הנוגע לתולדות התרבות והמחשבה הנוצרית ביה״ב. ב1880 הוזמן לרומא על־ידי האפיפיור לֶאוֹ XIII (ע״ע) כדי להשתתף בהוצאה המדעית הראשונה של כתבי תוֹמַס מַאקווינוֹ. ב1883 נתמנה למנהל הארכיון הוואטיקאני הסודי, אשר התארגן לראשונה תחת הנהלתו, ואף נפתח לפני ציבור החוקרים. דנ׳ עסק בחקר מחשבת המיסטיקנים הגרמנים של יה״ב, והדגיש במיוחד את הקשר ההדוק שבין מסקנותיה הסופיות של ההגות האסכולאסטית המאוחרת ובין ההגות המיסטית בכלל, וכן תרם תרומות חשובות למחקר החיים האוניברסיטאיים ביה״ב. מפעל זקוניו הוא התקפתו הגדולה על ההשקפות המקובלות בעולם הפרוטסטאנטי בדבר הגותו ופעולתו המדינית של מַרטין לוּתר (ע״ע). דנ׳ השתדל למעט את דמותו האישית של לותר ולהבליט את היסודות האסכו־לאסטיים שבמחשבת מחולל הרֶפורמאציה, שבו ראה יותר את איש יח״ב מאשר דמות המבשׂרת בהגותה ובמפעלה את השקפות הרנסאנס והעת החדשה. מסביב למחקרו של דנ׳ נתעוררו פולמוסים חריפים, ביחוד בקרב המחנה הפרוטסטאנטי.

מכּתביו: Das geistliche Leben: Blumenlese aus d. dt. Mystikern u. Gottesfreunden d. 14. Jh. („חיי האמו־נה: מכתבי המיסטיקנים ואוהבי־ה׳ הגר־מניים במאה ה14״), 1873, 1926⁸; Chartularium Universitatis Parisiensis, I—IV, 1889—1897; Luther u. Luthertum in d. ersten Entwicklung („לוּתֶר והלו־תריוּת בראשית התפתחותם״), I — III, 1904—1906. דנ׳ היה מעורכי הירחון החשוב Archiv f. Literatur u. Kirchengeschichte d. MA, I—VII, 1885—1900.

A. Pelzer, *P. H. D.* (Rev. néoscol. de philos. XII, 358-374), 1905; M. Grabmann, *P. H. D.*, 1905; H. Grauert, *P. H. D.*, 1906²; Th. v. Sickel, *Römische Erinnerungen*, 252–263, 1947.

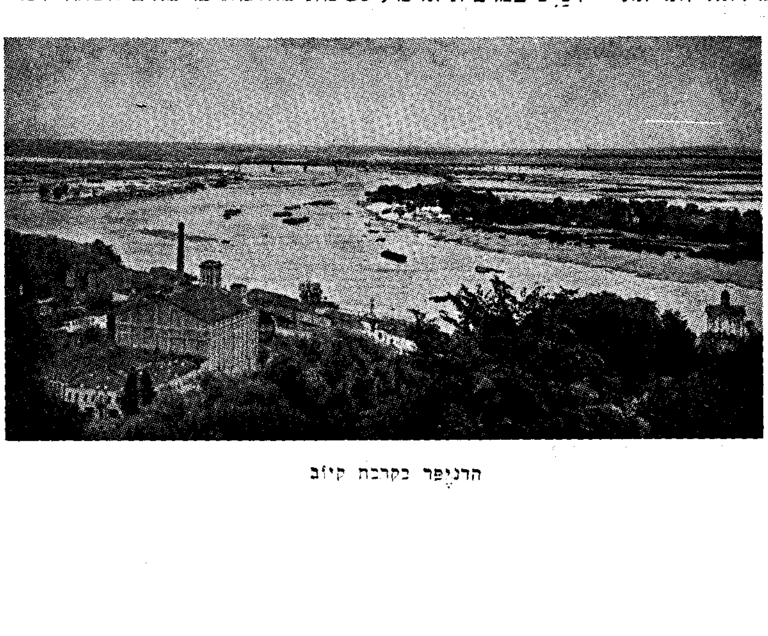
י. ב. ס.

דְּנֶיפֶּר (Днепр), נהר בדרום־מערב ברה״מ, בחלקו הגדול בתחומי הרפובליקה האוקראינית; אחד הנהרות הגדולים והחשובים ביותר באירופה. אָרכּו 2,285 ק״מ, והוא מנקז שטח של 503,000 קמ״ר. מוצאו מגבעות־ולדי, במרחק קטן ממקורות הוולגה והדווינה המערבית, בגובה של 285 מ׳ מעל פני־הים. בחלקו העליון זורם הדנ׳ דרומה־מערבה באיזור מרובה יערות וביצות. הוא חוצה את בֶּילורוסיה, כשהוא משנה את כיוונו ופונה דרומה. בחמישית הראשונה של דרכו הוא יורד כמחצית מורדו; מכאן ואילך שיפועו קטן, ובחלקו האמצעי הנהר נוטה להתפתל וליצור ביצות נרחבות. הוא חוצה את צפונה של אוקראינה מצפון לדרום, כשאפיקו נמצא בגובה 70 מ׳ מעל פני־הים ורחבו — כ700 מ׳. אח״כ מוּסט הדנ׳ דרומה־מזרחה ע״י רמה נמוכה, בנויה שכבות סלעי־יסוד קשים, העומדת בדרכו; תחילה זורם הוא לאורך גבולה הצפוני של רמה זו, עד שהוא חוזר ופונה דרומה בפרצו לו אפיק בתוך שכבות הגראניט, ובחלקו זה מרובים השוניות והאשדות; בין דנֶיפּרוֹפֶּטרוֹבסק (ע״ע) ובין זַפּוֹרוֹזְ׳יֶה הנהר יורד כדי 52 מ׳ במהלך של 50 ק״מ, ובחלק זה זרמו חזק ביותר. בצאתו מהרמה הדנ׳ פונה דרומה־מערבה במישור נמוך, שבו הוא מתפתל, מתפלג לכמה זרועות ויוצר ביצות רבות. בחלקו התחתי מדרונו קטן, ומשום כך נוטה הנהר להתפשט, ורָחבו כאן עולה על 2 ק״מ. הדנ׳ נשפך לים השחור במשפך רחב, בעל אופי של לאגונה (לימַן) גדולה, המשותף לו ולנהר בוּג.

בדומה לשאר נהרות רוסיה, גם בדנ׳ הגדה הימנית גבוהה בהרבה מן השמאלית; הבדל הגבהים מגיע בכמה מקומות ל200 מ׳ ומעלה. — יובליו החשובים של הדנ׳ הם: בֶּרֶזינה, פּריפְּיֶט — מימין; סוֹז׳, דֶסנה — משמאל.

על גדות הדנ׳ יושבות ערים גדולות וחשובות: סְמוֹלֶנסק, מוֹהילֶב, הוֹמֶל, קיוב, צֶ׳רקאסי, דנֶיפּרוֹפֶּטרוֹבסק, זאפּוֹרוֹז׳יֶה, ניקוֹפּוֹל, חֶרסוֹן.

לדנ׳ נודעת חשיבות רבה כעורק־תחבורה. הוא ראוי לשַיִט במרבית ארכּו; ספינות מהלכות בו מהים השחור ועד

הדנֶיפּר בקרבת קיוב

דורוגובוז', והן מעבירות תוצרת חקלאית, חמרי־גלם ומוצרי־תעשיה בין האיזורים השונים שבהם עובר הנהר, ומאותם האיזורים לים השחור. בקיץ משיטים בדנ' כמויות גדולות של עצים דרומה. האשדות והשוניות בין דניפרופטרובסק וזאפורוז'יה נעלמו בחלקם עם הקמת סכר־הדנ' ב1927—1932 (ע"ע דניפרופטרובסק), ובחלקם נעקפו ע"י תעלה צדדית, שדרכה עוברות הספינות. הדנ' מחובר באמצעות תעלת פריפיט־בוג עם הוויסלה, וכן עם הנימן, ובאמצעות הברזינה עם הדווינה, מה שמאפשר תנועת ספינות מהים השחור לים הבאלטי דרך הדנ'. — הנהר קפוא בחלקו העילי 140 יום בשנה, בחלקו האמצעי — 120 יום, בחלקו התחתי — 75—85 ימים. באביב, עם הפשרת הקרח המכסה אותו בחורף והשלגים המרובים בגליל־מימיו, הנהר גואה וגורם שטפונות. — הדנ' עשיר בדגים, והדיג בו מפותח.

תיאור נהדר — המפורסם מאד בספרות הרוסית — של הדנ' ניתן ע"י גוגול (ע"ע) בסיפורו „הנקמה האיומה" (Страшная мест).

יפ. ש.

היסטוריה. היוונים הכירו את הדנ' בשם בוריסתנם (Βορυσθένης), הרומאים — בשם דאנאפריס (Danapris); התורכים קראו לו אוזו. — הדנ' היה עיקרה של דרך הימים והנהרות, שהובילה מסקאנדינאוויה לביזאנטיון ושבה נסעו הוואריאגים. באיזור זה ולאורך דרך זו התארגנו השבטים הסלאוויים שיסדו את מלכות רוסיה הקדומה, ועל גדות הדנ' יושבות הערים הרוסיות הקדומות ביותר. אחרי התפוררות המלכות הקדומה בתקופה הטאטארית אורגן איזור אגן הדנ' מחדש ע"י נסיכי ליטא, פרט לאיזור שפך־הדנ', שבו החזיקו הטאטארים, ואחריהם התורכים. בתקופת השלטון הליטאי־פולני החלו להתגבש על גדות הדנ' העילי העם הבילורוסי, ועל גדות הדנ' התיכון — העם האוקראיני, ובמאות ה16—18 התפתחו על גדות הדנ' התחתי ישובים של קוזקים (ע"ע). לפי חוזה אנדרוסוב (1667) נקבע הדנ' לגבול בין פולין לרוסיה (פרט לקיוב, שעברה לרוסיה). עם חלוקת־פולין השניה ב1793 עברה גם הגדה הימנית של הדנ' לרוסיה. — המאבק על מעבר־הדנ' היה אחד השלבים המכריעים בהתקפת־הנגד הגדולה של הרוסים (1943/4) במלחמתם נגד הפולש הנאצי.

Н. И. Максимов, Д. и его бассейн, 1901; Н. И. Шадрин, Днепровский бассейн, 1935; И. И. Кандалов, Днепрострой в 1946 г., 1947; С. З. Толиков, Выдающиеся победы Сов. Армии в Великой Отечеств. войпе, 1952.

דניפרופטרובסק (Днепропетровск), עיר ברפובליקה האוקראינית של ברה"מ; 576,000 תושבים (1956).

העיר יושבת על גדות הדניפר, במקום שהקשת הגדולה של הנהר פונה דרומה, ואפיק הנהר עובר על פני סלעים ומצויים בו שוניות ואשדות. דנ' היא מרכז תעשייתי גדול ונמל פנימי חשוב. התפתחות תעשייתה נובעת ממושבה בין מכרות־הפחם של הדונץ (ע"ע) ממזרחה, מרבצי־הברזל של קריבוי־רוג (ע"ע) ממערבה ומרבצי־המאנגאן של ניקופול מדרומה. גורם חשוב מאד להתפתחות התעשיה כאן היו סכר הדניפרוגס (לפנים דניפרוסטרוי; תמ': ע"ע אוקראינה, עמ' 163/4) ותחנת־הכוח ההידרואלקטרית (הגדולה ביותר באירופה), שהוקמו ב1932 על מפלי הדניפר שבקרבת דנ'. התעשיה בדנ' עוסקת בייצור ברזל ופלדה, מכונות חקלאיות, ציוד תעשייתי, מנועים, מכשירי־חשמל, נשק וציוד צבאי, כימיקאלים, מוצרי־אלומיניום, מוצרי־עץ, כלי־חרסינה, מוצרי־עור, מצרכי־מזון ועוד. דנ' היא גם מרכז לעיבוד ושיווק של התוצרת החקלאית הרבה של האיזור החקלאי העשיר, שבמרכזו היא יושבת. — בעיר אוניברסיטה ומוסדות־לימוד טכניים גבוהים ובהם 15,000 סטודנטים.

היסטוריה. במאה ה17 עמדה במקום זה מצודה פולנית, שנהרסה ע"י הקוזאקים בימי מרד חמלניצקי. העיר נוסדה ב1786 ע"י פוטיומקין (ע"ע) ונקראה על שמה של יקאטרינה בשם יקאטרינוסלב. ב1860 מנתה אוכלוסייתה רק 19,000 נפש. התפתחותה כעיר־תעשיה החלה בסוף המאה ה19. במלחמת־האזרחים הרוסית עברה יקאטרינוסלאב כמה פעמים מיד ליד, עד שנפלה סופית לידי הסובייטים בסוף 1919. ב1926 נמנו בה 188,000 תושבים, ובאותה שנה הוסב שמה לדנ'. קצב גידולה הוחש מאד בעקבות הקמת הסכר (ר' לעיל) ותחנת־הכוח. הכשרת הדניפר לשיט באיזור האשדות של דנ' הפכה את העיר לנמל. ב1939 הגיעה אוכלוסייתה ל½ מיליון נפש. בימי מלחמת־העולם II היתה דנ' כבושה בידי הגרמנים ב1941—1943. לפני נסיגתם ממנה הרסו הרוסים חלק גדול ממפעלי־התעשיה שבה, וכן פגעו קשה בסכר ובתחנת־הכוח והוציאום מכלל שימוש. אחרי המלחמה תוקנו ושוכללו הסכר ותחנת־הכוח, ופעולתם חודשה בסוף 1947.

דנ' היתה מן הקהילות היהודיות החשובות בדרומו של תחום־המושב היהודי ברוסיה. התפתחות הישוב היהודי הלכה בד בבד עם התפתחותה הכלכלית של העיר במאה ה19. ב1805 מנתה קהילת דנ' 376 נפש, ב1825 — 880, ב1847 — 1,699; אולם ב1897 נמנו בה 41,240 יהודים (מתוך אוכלוסיה של 112,000), וב1940 היו בדנ' כ100,000 יהודים. בדנ' אירעו פוגרומים בשנות ה80 של המאה ה19 ופוגרום גדול באוקטובר 1905, שבו נהרגו 67 ונפצעו כמה מאות יהודים. בדנ' (יקאטרינוסלאב) חיו א. אורשנסקי (ע"ע), א. מ. אוסישקין (ע"ע) וא. דרויאנוב (ע"ע). — לפני מלחמת־העולם I היתה דנ' גם מרכז קראי ניכר; בעיר ובסביבתה ישבו כ350 קראים, והיתה להם גם „כניסה" (= בית־תפילה) משלהם.

יפ. ש. — א. אה.

דניקין, אנטון איונוביץ' — А. И. Деникин — (1872—1947), איש־צבא ומנהיג אנטי־בולשוויקי רוסי. דנ', שמוצאו היה מפשוטי־עם, החל את שירותו בצבא ב1890 כטוראי, הצטיין כקצין במלחמת רוסיה־יאפאן ב1904/5, היה גנראל־בריגאדה בראשית מלחמת־העולם I ועלה מהר בדרגה כאחד מן המוכשרים בין המצביאים הרוסים. ב1917 היה המפקד העליון של החזית המערבית. בסתיו 1917 תמך דנ' בקורנילוב (ע"ע) בנסיון המרד נגד ממשלת קרנסקי (ע"ע), ואחרי כשלון המרד נכלא יחד עם קורנילוב. אחרי מהפכת־אוקטובר הצליח להימלט, הגיע לחבל הדון והיה מראשוני המארגנים של היחידות הצבאיות של „הלבנים" במלחמת־האזרחים. אחרי נפילת קורנילוב באביב 1918 היה דנ' למפקדה הצבאי של התנועה „הלבנה" בדרום־רוסיה. בראש „צבא־המתנדבים", שמנה אותה שעה כ9,000 איש, פתח בקיץ בפעולה צבאית מוצלחת נגד השלטונות הסובייטיים בצפון־קאווקאז, ובסתיו כבר הגיעו כוחותיו ל40,000 איש. בראשית 1919 הכריז דנ' על עצמו כעל מפקד

„הכוחות המזויינים של דרום־רוסיה" תחת מרותו העליונה של האדמיראל קולצ'ק (ע"ע), ובקיץ 1919 פתח בהתקפה רבת־ממדים, שהביאה תוך חדשים אחדים לידי כיבוש כל דרומה של רוסיה האירופית (עד קורסק ואוריול) ולהתקדמות חלוצי צבאו בכיוון למוסקווה. אולם לבסוף נכשל מסעו בשל ההפקרות ששררה בצבא „הלבן" — ושהתבטאה בין השאר בפוגרומים ביהודים, שדנ' לא היה אחראי להם, אך גם לא פעל להפסקתם —, וכן בשל העדר תיכנון מדיני של התנועה: חוסר פתרון לבעיה האגרארית לטובת האיכרים ולבעיית המיעוטים הלאומיים, ביחוד לבעיה האוקראינית. בקרב מפקדי „צבא־המתנדבים" והשלטונות שהוקמו על־ידי דנ' התעורר ניגוד בין מצדדי החזרת שלטון הצאר ובין מצדדי משטר ליבראלי בנוסח מערבי. בנובמבר 1919 עבר הצבא האדום להתקפת־נגד, ופרשיו — בפיקודו של בודיוני (ע"ע) — פרצו את החזית באיזור קופיאנסק וגרמו לתמוטה כללית של הצבא הלבן. בינואר 1920 כבש הצבא האדום את רוסטוב, מושב הפיקוד והשלטון של דנ', ובמארס אותה שנה נאלץ דנ' להעביר את שרידי צבאותיו לקרים. הוא התפטר מתפקידו, אחרי שמסר את הפיקוד לגנראל וראנגל, והיגר מרוסיה דרך קושטא — תחילה לאנגליה ואח"כ לצרפת. בפאריס היה פעיל בענייניהם של המהגרים הלבנים ומוכר כמנהיגם. בשנותיו האחרונות ישב בארה"ב. בזמן מלחמת־העולם II הביע דנ' — כפאטריוט רוסי — את תמיכתו בשלטון הסובייטי כמגן על המולדת מפני גרמניה. — דנ' כתב על מלחמת־האזרחים (Очерки русской смуты — „מאמרים על המהומה הרוסית", 1921—1926) מנקודת־השקפתם של „הלבנים", וכן הניח אחריו זכרונות (Записки русского офицера — „רשימות קצין רוסי", 1952).

Т. Покровский, Деникинщина, 1926; А. Егоров, Разгром Д.-а, 1931.

א. אח.

דַנְלוֹפּ, ג'וֹן בּוֹיד — John Boyd Dunlop — (1840—1920), ממציא בריטי (סקוטי), חלוץ פיתוח הצמיג (ע"ע) הפנוימטי. דנ' למד רפואה וטרינארית, וב1867 התיישב בבלפאסט ועבד שם במקצועו בהצלחה. ב1887 הכין את הצמיג הראשון — בשביל אופני בנו; הוא הכיר מיד בערכה של אמצאה זו, וב1888 קיבל עליה פאטנט. ב1890 החל דנ' בייצור תעשייתי של צמיגים בשותפות עם חברת־תעשיה בבלפאסט. בינתיים נמצא, שפאטנט על אמצאת עקרון הצמיג הפנוימטי כבר הוצא ב1846 על־ידי ר. ו. תומפסון, אלא שאמצאתו לא הוצאה לפועל בשעתה, ואף נשכחה. מכיוון שתהליך הייצור החדש כלל כמה חידושים טכניים, אושר הפאטנט — לאחר בירור משפטי — בידי דנ'.

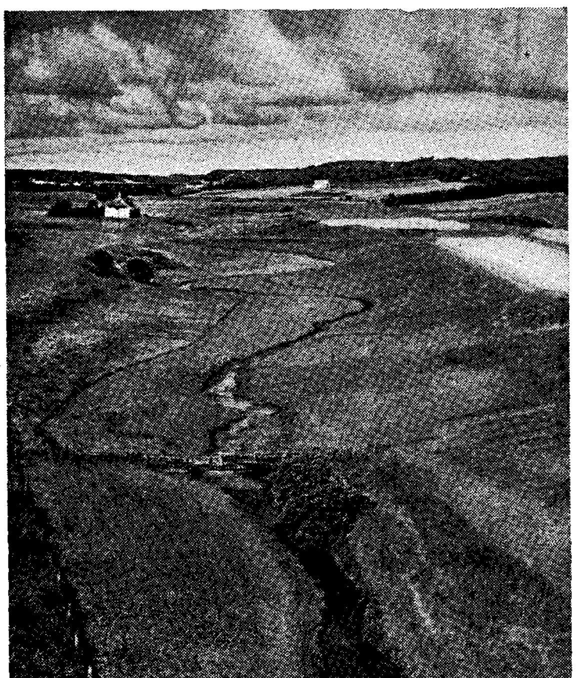
אמצאתו של דנ' היתה אחד הגורמים המכריעים בפיתוח כלי־הרכב והתחבורה החדישים, אך דנ' עצמו לא הצליח להתעשר מאמצאתו, מאחר שמכר את כל זכויותיו לפני התחלת ההתפתחות העצומה של השימוש בצמיגים. ב1896 נוסדה חברת־דנ' (Dunlop Tyre Co.), שהפכה לאחד האירגונים התעשייתיים הגדולים בעולם. היא מקיימת עשרות בתי־חרושת לתעשיית צמיגים באנגליה וגם מחוצה לה — ביבשת־אירופה, אה"ב, קאנאדה, אוסטראליה ועוד —, נטעה שטחים גדולים של מטעי־קאוצ'וק במאלאיה, ואף הקימה חברות־בנות גדולות, כגון מטוויית־הכותנה הגדולה ביותר בעולם ברוצ'דיל (אנגליה).

J. McClintock (בתו של דנ'), *History of the Pneumatic Tyre*, 1923; Deutsche D. Gummi Co., *D., d. Erfinder d. Luftreifens*, 1950.

דַנְמַרְק (Danmark), מדינה בצפונה של אירופה המרכזית, בין קווי הרוחב הצפוני "54°33'31 ו־"57°44'55 ובין קווי האורך המזרחי "8°4'36 ו־"15°11'59.

דנ' מורכבת מחלק יבשתי (חצי־אי) ומארכיפלאגוס נרחב, הכולל 100 איים מיושבים ו383 איים בלתי־מיושבים; עיקרו של הארכיפלאגוס נמצא ממזרח לחצי־האי, ורק איים מעטים נמצאים ממערב לו. גבולותיה של דנ' הם: בצפון — מיצר סקאגראק, המפריד בינה ובין נורווגיה; בצפון־מזרח — מצרי קאטגאט וארסונד, המפרידים בינה ובין שוודיה; בדרום־מזרח — הים הבאלטי; בדרום — גרמניה; במערב — הים הצפוני. גבול יבשתי יש לדנ' רק עם גרמניה — באורך 62 ק"מ; בהתאם לכך אפיה של המדינה הוא ימי מובהק.

חצי־האי של דנ', ייטלנד (בדנית — יילן [Jylland]), ארכו (מצפון לדרום) כ320 ק"מ ורחבו 50—175 ק"מ. האיים המרובים שממזרח לחצי־האי ייטלאנד נחלקים לשתי קבוצות ע"י מיצר הבלט הגדול: (1) ממזרח למיצר זה — קבוצת שלאן (Sjaelland [אנגל' Zealand], גרמ' Seeland), הכוללת את האי הגדול הנקרא באותו השם ואיים הסמוכים לו, שהחשובים שבהם הם אמאגר (Amager), לולאן (Lolland), פאלסטר (Falster) ומאן (Møen); (2) ממערב לבלט הג־

עמק פונדר ביוטלאנד המרכזית

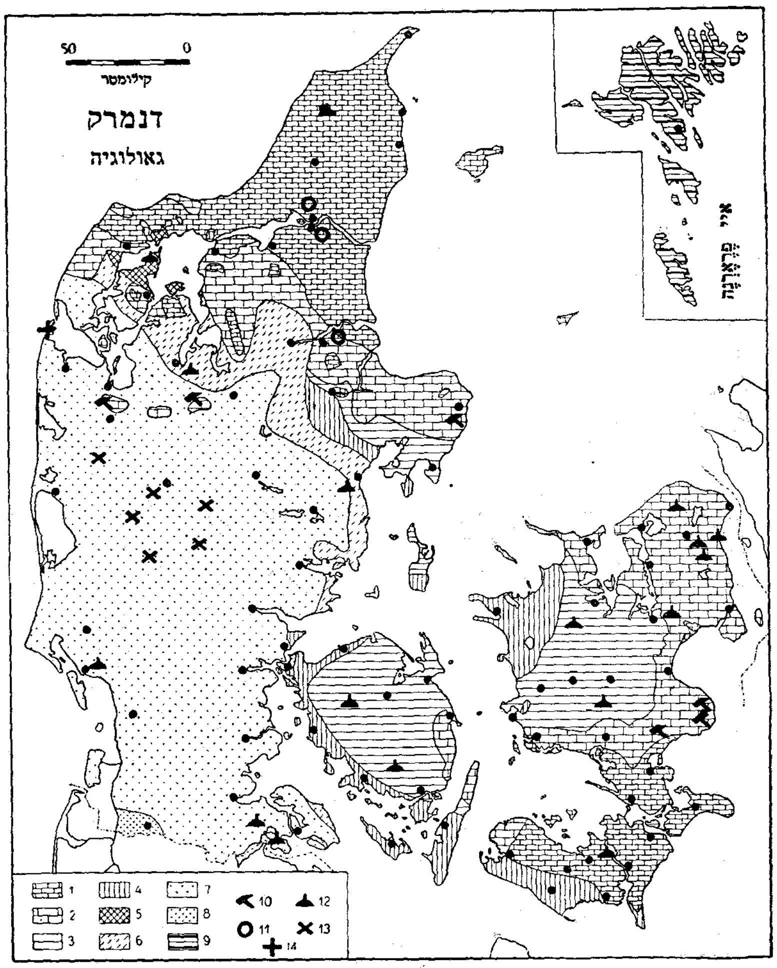
דול — קבוצת פין (Fyn [אנג' Funen, גרמ' Fünen]), הכוללת, מלבד האי הגדול הנקרא באותו השם, את האיים הסמוכים לו, שהחשובים שבהם הם לאנגלאן (Langeland), אֶרֶה (Aerø), טוֹסינגֶה (Tåsinge); ממערב למיצר הבֶלט הקטן וסמוך לחוף המזרחי של ייטלאנד נמצא האי אַלְס. רבים מן האיים הללו מפרידים ביניהם רק מְצָרֵי־ים צרים מאד, כעין תעלות. כמה איים בודדים מרוחקים יותר, כגון לֶסֶה (Læsø), סאמְסֶה (Samsø) ואַנהולט (Anholt) בקאטֶגאט, וביחוד בּוֹרנְהוֹלם (ע״ע) בים הבאלטי. לחופה המערבי של ייטלאנד סמוכים האיים פאנֶה (Fanø), מאנֶה (Manø), רֶמֶה (Rømø).

מבחינה פוליטית ואדמיניסטראטיווית שייכים לדנ' גם איי פֶרֶאֶרְנֶה (ע״ע) בצפון האוֹקיינוֹס האטלאנטי וגרֶנלנד (ע״ע).

לוח 1

חלקי המדינה	השטח בקמ״ר	האוכלוסיה (1950)	הצפיפות לקמ״ר
האיים . .	13,392	2,379,182	177.8
ייטלאנד . .	29,633	1,902,093	64.4
דנ' בכללה .	43.025	*4,281,275	99.7
איי פֶרֶאֶרְנֶה	1,399	31,781	22.7
גרנלאנד . .	2,175,600	24,118	

* לפי אומדן רשמי בסוף 1956 -- 4,466,000 נפש.

מפה 1. היסודות הגאולוגיים של דנמארק ומכרותיה העיקריים

1. סֶנוֹן (קרטיקון תיכון); 2. דאניון (קרטיקון עליון); 3. פּאלֶאוֹקֶן; 4. אֵיאוֹקֶן מוקדם; 5. אֵיאוֹקֶן מאוחר; 6. אוליגוֹקֶן; 7. מיאוֹקֶן; 8. פּליאוֹקֶן; 9. שלישון, בזלת, לבה ומופים; 10. מחצבת־סיד; 11. צֶמֶנט; 12. תעשיית מרצפות; 13. ליגניט; 14. מלח

המבנה. הארץ כולה היא שפֵלה, שמצויים בה כמה טורי־גבעות. הנקודה הגבוהה ביותר היא מֶלֶהֵי (Møllehøj — 177 מ' מעל פני־הים), בדרום־מזרח ייטלאנד, אולם מצויות גבעות מרובות המגיעות לגובה 100—150 מ'. סחף־קרחונים, רובו חרסית פוריה, בצורת מוֹרֶנוֹת נמוכות ורחבות — שרידי הקרחון של הפְּלֵיסטוֹקֶן —, מצוי בעיקר בשֶלאן, בפין ובייט־לאנד המזרחית, ועל פניו משתרע הנוף האָפייני ביותר לדנ' — שדות־תבואה, כרי־דשא, חורשות־אשורים. במערב נמצאים מישורים נרחבים; הם בנויים אדמות־חול דלות, שנסחפו משוליו המערביים של הקרחון הגדול, שכיסה את חצי־האי בעידן־הקרח השלישי. בתוך מרחבים אלו של חול מכוסה־שיחים מצויות פה ושם מוֹרֶנוֹת שנתהוו בעידני־קרח קודמים. שטחי החולות פותחו במידה רבה ב50 השנים האחרונות; בחלקם כוסו ביערות, ובחלקם הפכו אדמה חקלאית.

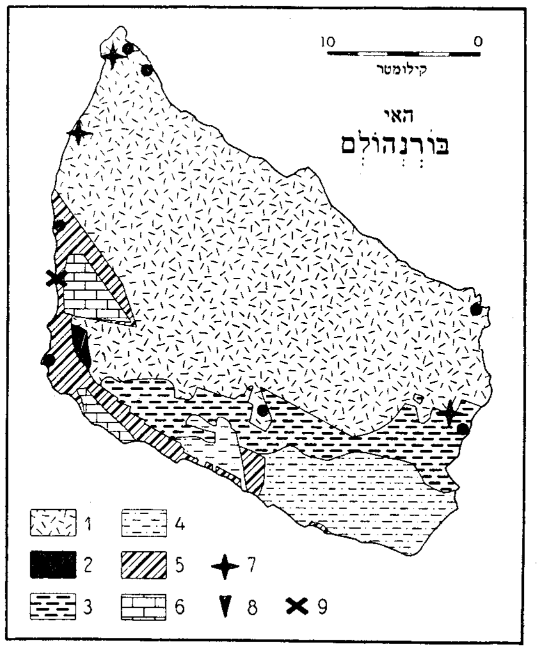
טורי־חולות וכמה איים מכוסים חולות מהווים קו רצוף כמעט לכל אורך החוף המערבי של ייטלאנד. עד סוף המאה ה19 גרמו החולות נזקים רבים, כי באמצעות הרוחות נעו מזרחה, כיסו שטחים מעובדים, ואף החריבו ישובים; אולם תנועת החולות רוסנה ברובה הגדול ע״י נטיעת צמחים. במקומות רבים לאורך החוף נבנו מעין שוברי־גלים קטנים למניעת הִסָחפות החולות.

מישורי־ביצות מצויים באיזורי החוף הדרומי־מערבי של דנ', שבהם קיימים הב־דלים ניכרים בקו־החוף בין שעות הגאוּת לבין שעות השפל. איזור־ביצות כמעט רצוף נמשך לאורך החוף הדרומי־מערבי של ייטלאנד (חוֹף וואדֶהאווט [Vadehavet]); וכן מצויים שטחי־ביצות נרחבים בחלקם המערבי של האיים הסמוכים לחוף זה.

באפיקים, שנוצרו מתחת לקרחונים מח־מת סחיפה ע״י זרמי־המים שהפשירו מקר־חונים אלה, זרמו כמויות־מים עצומות בכוֹח־הרס כביר והרחיבו את המרזבים שמתחת לקרחונים. כך נוצרו העמקים המצויים היום בין טורי־הגבעות, וכן הפִיוֹר־דים שבמזרח־ייטלאנד, שאינם אלא עמקים כאלה שלתוכם פלש הים.

גאולוגיה. רובם של היסודות הגאוֹ־לוגיים המוצקים של דנ' הם סלעים מן הקרֶטיקוֹן העליון ביותר (יש מצרפים אותם לחלק התחתון ביותר של השלישון). סלעים אלה חשופים במקומות מועטים בלבד, ושם התפתחו תעשיות סיד וצֶמֶנט; אולם עפ״ר הם מכוסים מרבצי חרסית קרחונית. תצוּ־רות קדומות יותר נראות רק באי בּוֹרנהוֹלם (ע״ע), הקרוב במבנהו לשוודיה הדרומית. בצפון־האי הבסיס הוא גראניט, ובו חריצים אשר נפסלו ע״י קרחונים. בחלקו הדרומי־מערבי של האי הבסיס בנוי משכבות קאמ־בּריון, סילוּר ויוּרה.

עלייתה הסופית של היבשה מן הים חלה בדנ' סמוך לסוף התקופה הקרחוֹנית. שכבות רצופות של עצים, שנשתמרו בתוך הכבול בכמה שקעים קטנים ביערות

מפה 2.
1. גרניט; 2. קאולין; 3. קאמבריון; 4. קאמבריון וסילור (אורדוביקון); 5. טריאס־יורה; 6. אבן־סיד; 7. מחצבת־אבנים; 8. מחצבת־קאולין; 9. ליגניט

רבים, מעידות שעל הצמחיה עברו תמורות ניכרות, שיש לכרוך אותן בשינויי האקלים במשך התקופה הקרחונית ולאחריה. בתקופת אגם־אַנקילוס (Ancylus) — ימה יבשתית של מים מתוקים בשטח התפוס היום ע״י הים הבאלטי — שלטה בדנ׳ צמחיית־טונדרה. עוד לפני היעלמות האגם נעשה האקלים נוח יותר — ובמקום הטונדרה הופיעו יערות־אלונים, ובתקופה מאוחרת ולחה יותר נוצרו יערות־אשוחים, שנפוצו, כנראה, בסוף תקופת־הברונזה ובתחילת תקופת־הברזל. מרבצי המוֹרֶנוֹת, המכסים את הארץ, נוצרו בעקבות נסיגת הקרחונים.

אקלימה של דנ׳ נוח יותר מזה של רוב הארצות שבאותו רוחב גֶאוגראפי, משום שהשפעת הים קובעת את טיבו במידה רבה. הטמפראטורה השנתית הממוצעת היא 8°—6½; הטמפראטורה הממוצעת של החודש הקר ביותר (פברואר) היא -0.1°, של החודש החם ביותר (יולי) — 16.0°. גשמים יורדים בכל עונות־השנה, וכמות־המשקעים השנתית רווחת בין 400 ו800 מ״מ.

הצומח. צורות־הצומח הרגילות של אירופה הצפונית גדלות בר באיים ועל החוף המזרחי, ואילו באֲפָרים ובאיזור־החולות שבחלקה המערבי של הארץ מצויים כמה מיני־צמחים מיוחדים. בשנים האחרונות ניטעו יערות עצי־מחט בשטחי־החולות של מערב־ייטלאנד. האשור הוא העץ האָפייני לנוף האיים של דנ׳.

השטח המעובד הכללי: 62.6%; שטחי מרעה בלתי־מעובד: 13.1%; יערות ומטעים: 9.1% (מהם 57% עצי־מחט); אֲפָרים וחולות: 6.8%; ביצות: 1.4%; דרכים, שטחים בנויים וכד׳: 5.8%.

החי. חיות־הבר ועופות־הבר של דנ׳ הם מִשֶל האיזור הפּאלֶאוֹאַרְקטי בכללו. היום מצויים שם רק אחדים מן היוֹנקים הגדולים: איילים, בונים, שועלים וארנבות.

א. ק.

אוכלוסיה. דנ׳ מנתה 4.475 מיליון תושבים ב1957, שהם 104 נפש לקמ״ר. צפיפות הישוב קטנה באופן יחסי בייטלאנד, ביחוד בחלקה המערבי. באיים מתרכזת האוכלוסיה בצפיפות גדולה הרבה יותר, ביחוד בשֶלאן, שבו נמצאת קופנהאגן; בבירה — עם פרבריה — יושבים למעלה מרבע מכל אוכלוסיית המדינה. הישוב העירוני כולל 67.3% מתושבי דנ׳, אך מלבד הבירה יש רק שתי ערים המכילות יותר מ100,000 תושבים: אורהוס (ע״ע) ואוֹדֶנסֶה (ע״ע).

אוכלוסיית דנ׳ גדלה במשך מאת השנים האחרונות יותר מפי שלושה (ר׳ לוח 2) — גידול מהיר יותר מאשר ברוב ארצות צפון־מערב אירופה. התמותה בדנ׳ היא בין הנמוכות בעולם; תמותת־התינוקות — 25 לאלף. אורך־החיים הממוצע (לזכרים) הגיע כבר ב1901/5 ל52.9 שנים ועלה ב1950/54 ל69.8 שנים. עד מלחמת־העולם I היתה הילודה גבוהה; היא פחתה מאד בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, חזרה והגיעה לגאות בשנות הכיבוש הגרמני ויוצבה אחרי המלחמה על רמה המבטיחה איזון האוכלוסיה. לגידול הילודה בשנים שאחרי שנות ה30 סייע עידוד ממלכתי בצורת בניית דירות והנחות במסים למשפחות מרובות־ילדים. תמותת־התינוקות ירדה בדנ׳ מ6.6% ב1937 ל2.5% ב1957; השג זה יש לייחס להקמת מוסד האחיות הציבוריות. — אחוז הנשארים ברווקות מגיע בדנ׳ ל10% מהגברים ול16% מהנשים. שכיחות הגירושין גבוהה — 18% ממספר הנישואין ב1946—1954.

לוח 2

אוכלוסיית דנ׳ 1850—1954

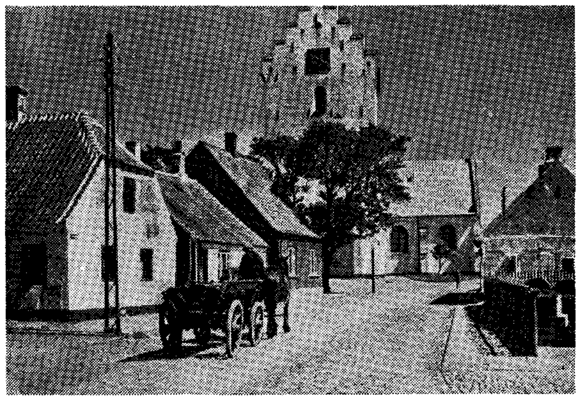
שנה	אוכלוסיה (ב1,000)	שיעור הגידול (% לשנה)
1850	1,415	
1870	1,785	1.22
1901	2,449	1.03
1921	3,104	1.16
	*3,267	
1930	3,544	0.84
1940	3,844	0.82
1945	4,045	1.11
1950	4,281	1.05
1955	4,435	0.90

* עם שלֶזוויג הצפונית.

מבחינה אֶתנית האוכלוסיה של דנ׳ כמעט כולה דנית. רק במחוזות הדרומיים (לְפָנים צפון־שלֶזוויג) נמצא מיעוט גרמני קטן של 30—40,000 נפש, וכן יושבים במדינה כ6,000 יהודים. כ98% של האוכלוסיה משתייכים לכנסיה הדנית הרשמית, שהיא הלותראנית.

ר. ג.

חינוך. כבר ב1814 הונהגה בדנ׳ חובת־הלימוד לגבי ילדים בגיל 7—14 שנה, ומ1915 ואילך חינוך זה ניתן חינם. ב1955 נמנו: 3,560 ב״ס יסודיים עירוניים ומקומיים, 364 פרטיים, 36 ממלכתיים; המורים מקבלים את הכשרתם ב25 מוסדות. לאחר 5 שנות־לימוד בביה״ס היסודי יכול התלמיד לזכות לחינוך תיכון (במשך 4 שנים), ולאחר מכן — לחינוך תיכון גבוה, לפי מגמה קלאסית, ראלית או ספרותית־מודרנית, שהבחירה ביניהן תלויה בתוצאות בחינה ממלכתית. למטרת החינוך התיכון בשני שלביו קיימים כ300 בתי־

כפר בצפון־יטלאנד

ספר. — דנ׳ ידועה לתהילה בפיתוח חינוך והשכלה למבוגרים; קיימים 57 בתי־ספר גבוהים עממיים למבוגרים (כולם פרטיים, אך נתמכים ע״י הממשלה). רשת החינוך המקצועי מקיפה 27 ב״ס חקלאיים (שאחד מהם כולל קורס וֶטֶרינארי), 343 ב״ס טכניים, וב״ס לרפואת־שיניים, לרוקחות ולאמנות. — אוניברסיטות: קופנהאגן (נוסדה ב1479), כ5,000 תלמידים; אורהוס (נוסדה ב1928), כ2,000 תלמידים. — הנשים מתקבלות בכל מוסדות החינוך וההשכלה תוך שוויון גמור לגברים.

תחבורה. לדנ׳ רשת צפופה של דרכים ומסילות־ברזל. היא מקיפה (מחוץ לתחומי הערים) כ8,400 ק״מ כבישים ממדרגה ראשונה ו46,000 ק״מ כבישים ממדרגה שניה (1956); אורך קווי־הרכבות — כ4,600 ק״מ (מהם כ2,600 ק״מ בבעלות המדינה). מספר המכוניות בדנ׳ הגיע ב1956 ל330,000. לאורך החופים ובין האיים תנועה רבה של ספינות־חופים. — הצי המסחרי הדני כלל ב1956 כ2,300 אניות בנפח כולל של יותר מ1.8 מיליון טון.

E. Löffler, *D.s Natur u. Volk*, 1905; D. Brunn, *D., Land og Folk*, I–V, 1919–1924; V. Madsen, *Summary of the Geology of D.*, 1928; M. Zimmermann, *Le D.* (Geogr. Univ. III), 1933; *D.s Kultur ved aar 1940*, I–VIII, 1941–1943; J. C. Moeller, – K. Watson, *Education in Democracy*, 1944; F. Skrubbeltrang, *The Danish Folk High Schools*, 1947; *D.* (מטעם משרד־החוץ הדני), 1952; S. Clissold, *The Land of Hans Andersen*, 1955; *D.* (Muirhead's Blue Guides), 1957; R. Sprink, *The Land and People of D.*, 1958.

א. ק.

כלכלה. הרכב כוח־האדם במשק הדני ב1953 היה כלהלן:

לוח 3

ענף הכלכלה	ב1,000 נפשות		
	גברים	נשים	ס״ה
חקלאות, יעור, ציד ודיג	381	119	500
תעשיה, מכרות מפעלי חשמל, גאז ומים .	430	180	610
בניה	140	6	146
מסחר	176	125	301
תחבורה ותובלה . .	109	24	133
שירותים אחרים	153	275	428
ס״ה	1,389	729	2,118

ההכנסה הלאומית הגלמית הגיעה ב1957 ל30 מיליארד כתר בערך, שהם 7,000 כתר לגולגולת (6.91 כתר = דולאר אחד). מאלה תרמו החקלאות 18%, התעשיה והבניין 33%, המסחר, הבנקאות וכיו״ב 16%, הספנות והשיכון 4% כ״א, השירותים הציבוריים 9%, מקורות שונים 16%. כשליש ההכנסה הלאומית בא מן היצוא, דבר המעיד על תלותה הרבה של דנ׳ בשוקי־חוץ. — בשנות ה50 נחסכו (חסכון גלמי) 20—25% של ההכנסה הלאומית הגלמית.

החקלאות הדנית מאופיינת בכמה תכונות מיוחדות, שהחשובות שבהן הן: מסורת כלכלית ליבראלית, משק משפחתי, אחוזות בבעלות עצמית, שיטות אינטנסיוויות של עיבוד הקרקע ושל גידול בעלי־החיים, מערכת־ייצור בעלת דרגה תעשייתית ומסחרית גבוהה, סחר־חוץ מסועף ואירגון קואופראטיווי בכל שטחי הייצור החקלאי.

בסוף המאה ה19 נהפך המשק החקלאי הדני — שהיה עד אז מושתת בעיקר על ייצור לתצרוכת עצמית — לתעשיה מסחרית מובהקת. הדגש הושם בגידול בעלי־חיים, בעקבות הגדלת הביקוש — ביחוד מבריטניה — ובעקבות ירידת מחירי התבואה והמספוא בשוק העולמי. עתה בא במקום יצוא של תבואה יבוא של תבואה, שהלך וגדל במשך הזמן, ויצוא מוצרי בעלי־החיים נעשה למקור העיקרי של ההכנסה מן היצוא. גורם חשוב באותו תהליך־הפיכה היתה התנועה הקואופראטיווית, שאורגנה ופותחה על־ידי האיכרים בכוחות עצמם. בהשפעת המוסד החינוכי המיוחד לדנ׳ — בית־הספר הגבוה לעם — הכירו האיכרים הדניים במוקדם את חשיבותה המכרעת של פעולה משותפת, וביָזמת עצמם למדו בהדרגה להשתמש בשיטה הקואופראטיווית בכל שטחי הייצור. עקרונות אלו של המדיניות החקלאית והייצור החקלאי הוסיפו לפעול אף לאחר מכן, אע״פ שבדור האחרון נאלצו האיכרים הדניים לסגל את גישתם הליבראלית המסָרתית לשיטות־כלכלה ממושטרות יותר.

משטחה הכללי של דנ׳ היו ב1955 3.1 מיליון הקטאר (75%) אדמות חקלאיות ו0.39 מיליון הקטאר (9%) יערות; רק 7% של השטח הם אדמות שוממות.

חלוקת השטח החקלאי לפי סוגי־התבואה: דגניים 42.3%; תבואה שָרשית 17.9%; מרעה מחוץ למחזור 0.3%; מספוא ירוק ומרעה 36.7%; שאר הסוגים 2.8%.

יבול הדגניים מגיע בשנים האחרונות בממוצע ל3.4—4.0 מיליון טון, יבול תפוחי־האדמה — ל2 מיליון טון, ויבול התבואה השרשית — ל23—25 מיליון טון. לפי ערכו התזונתי גדל היבול השנתי הממוצע מ1880 עד 1950 פי שלושה.

האינוונטאר החי:

לוח 4

שנה	סוסים	צאן ובקר	חזירים	עופות
1936	536,000	3,107,000	3,496,500	28,600,000
1956	302,000	3,169,000	4,630,000	25,885,000

מ1949 עד 1957 גדלה תפוקת מוצרי בעלי־חיים ב50%, אע״פ שכוח־העבודה החקלאי פחת מ400,000 ל350,000 פועלים. מכאן שהפריון גדל במידה ניכרת, וזה בעיקר בשל מיכון העבודה במשק: מספר הטראקטורים, למשל, גדל מ6,000 ב1949 ל80,000 ב1957.

ב1949 עלה ערכו של הייצור החקלאי שוב לרמתו שלפני

מלחמת־העולם II. ב1957 הגיע ערכו הכולל ל5.4 מיליארד כתר; מהם תרמו מוצרי בעלי־חיים 86%, ואילו מוצרים צמחיים — 14% בלבד. מערכו הכולל של הייצור החקלאי סופקו 41% לצריכה מקומית, 57% יוצאו, ו2% נכללים בגידול הטבעי של העדרים.

לוח 5

תפוקת מוצרי בעלי־חיים (בטונות)

	חלב	חמאה	גבינה	בשר־חזיר (טרי ומעושן)	ביצים
לפני מלחמת־העולם II . .	5,270,000	182,000	33,000	342,000	120,000
1956	5,064,000	166,000	86,000	531,000	139,000

דנ' היא ארץ של משקים משפחתיים בבעלות עצמית; שטחם של המשקים הגדולים אינו עולה על 15% של כלל השטח המעובד. מ1899 ואילך מעודדת המדינה את התיישבותם של פועלים חקלאיים מומחים באחוזות קטנות של 5—10 הקטאר. שטחו הממוצע של משק פרטי בדנ' הוא כ16 הקטאר.

מספר האחוזות וחלוקת־הקרקע לפי קבוצות־השטח (1950):

לוח 6

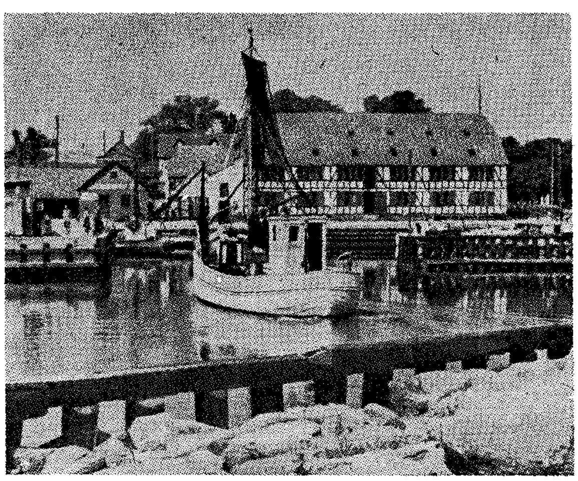
קבוצת־השטח (בהקטארים)	מספר האחוזות	שטח האחוזות (בהקטארים)	% מהאחוזות	% מכלל השטח החקלאי
0.5 — 10	101,573	509,844	48.8	16.1
10 — 30	80,136	1,363,368	38.5	42.9
30 — 60	21,908	829,774	10.5	26.1
60 — 120	3,534	266,827	1.7	8.3
120—	996	207,330	0.5	6.5
	208,147	3,177,143	100	100

הקואופראציה חדרה לכל שטחי הפעילות החקלאית. אגודות־אשראי מחזיקות ברוב המשכנתאות במשק החקלאי; אשראי לזמן קצר ניתן עפ"ר ע"י קואופראטיווים, מתווכים או באנקים פרטיים. הביטוח נעשה ע"י חברות לביטוח הדדי או ע"י אגודות קואופראטיוויות. כמעט כל החלב מעובד ע"י מחלבות קואופראטיוויות; בתי־חרושת קואופראטיוויים לעישון בשר קונים את רוב החזירים הנמכרים, וכן אחוז גדול של העגלים. קואופראטיווים אוספים כשליש מן הביצים המופקות ומעבדים אחוז ניכר של בשר־עוף. אירגונים קואופראטיוויים עוסקים בעיבוד זרעים ובאספקת זרעים, בייצור עמילן של תפוחי־אדמה, בעיבוד סיבי־פשתן וטוווייתם ובייצור סוכר, וכן בגידול פרים להרבעה, בבדיקת הפרות, בהזרעה מלאכותית (הנהוגה היום ב50% של הפרות), בדישון הקרקעות ובריסוס נגד מזיקים; הם מחזיקים תחנות־מכונות, המספקות טראקטורים ומכונות כבדות ויקרות למשקים בינוניים וקטנים בתנאים נוחים. מערכת של קואופראטיווים מסחריים מפקחת על הסחר הסיטוני והקמעוני של צרכי המשקים וכן על היצוא והיבוא.

התנועה הקואופראטיווית בדנ' נוהגת מידה יתרה של ספציאליזאציה, ובכל ענף או מגמה מטפל אירגון מיוחד. הקואופראטיווים המקומיים הם למעשה יחידות בעלות שלטון עצמי ובלתי־תלויות לחלוטין, אולם הם חברים באירגונים מרכזיים — שכמה מהם בעלי כוח והשפעה מרובים במדינה —, העוסקים בענפי־ייצור מסויימים. האירגונים הקואופראטיוויים המרכזיים מאוגדים בוועד הקואופראטיווי, העוסק בעיצוב עיקרי המדיניות הקואופראטיווית והמייצג את התנועה בעניינים כלליים. — המחזור הכספי של הקואופראטיווים הדניים הסתכם ב1950 ב6.1 מיליון כתר וב1957 ב6.6 מיליארד.

ענף הדיג נמצא בדור האחרון בעליה מתמדת. ב1956 עסקו 15,000 איש במקצוע זה במישרין, ורבים אחרים בעקיפין (כסוחרים, בוני־סירות ובוני־מנועים וכו'). באותה שנה נידוגו 425,000 טון דגים בשווי של 265 מיליון כתר; כ102,000 טון דגים ומוצרי־דיג אחרים בשווי של 232 מיליון כתר יוצאו. ב1935 לא הגיע יבול הדיג אלא ל85,000 טון בשווי של 40 מיליון כתר.

תעשיה. למרות מחסור בכל חמרי־הגלם התעשייתיים נעשתה דנ' ארץ תעשיה מפותחת. התיעוש התחיל בסוף המאה ה19 בעקבות היצוא המוגבר של חמאה וקתלי־חזיר מעושנים, שאיפשר לממן את יבואם של חמרי־גלם בשביל התעשיה. הספנות נתרחבה, והונח היסוד לתעשיה חשובה של בניין ספינות, שהביאה מצידה לפיתוח תעשיית מכונות. בתקופה שמ1949 עד 1957 בלבד גדל ערך היצוא של מוצרי־התעשיה מ800 מיליון ל2.9 מיליארד כתר, שהוא גידול מ23% ל37% של כלל־היצוא. תעשיית המתכת והמכונות מכניסה כ25% של הערך המוסף הכולל של התעשיה הדנית, וחלקה ביצוא התעשייתי עולה על 50%; שניה לה — תעשיית המזון, המשקאות והטבק (כ20% של הערך המוסף), ואחריה — תעשיית הטכסטיל וההלבשה (כ17%). — שכר־העבודה ותנאי־העבודה נקבעים על־ידי מו"מ קולקטיווי

כפר־דייגים בצפון־שלאז

בין אירגוני הפועלים והמעבידים, בדרך־כלל ע״י הסכמים הנחתמים אחת לשנתיים, שלפיהם שכר־העבודה משתנה באופן אוטומאטי כל ששה חדשים בהתאם לתנודות של מדד יוקר־המחיה. בסוף 1957 השתכרו פועלים מקצועיים בקופנ־האגן דולר אחד לשעה.

סחר־החוץ. ערך היצוא הכללי מדנ׳ היה ב1956 7.6 מיליארד כתר, ב1957 הגיע ל8 מיליארד, מזה: תוצרת חקלאית (חמאה, גבינה, בשר, קתלי־חזיר מעושנים, ביצים ובע״ח) — כ50%, התוצרת התעשייתית כ37%, שימורי בשר וחלב — 6%, דגים ומוצרי־דגים — 3%, שונות — 4%; ב1950 עדיין תרמו החקלאות והדיג כ69% מן היצוא. ערך היבוא הכללי לדנ׳ ב1956 הגיע ל9.0 מיליארד כתר וב1957 ל9.35 מיליארד, מזה: חָמרי־גלם לחקלאות 10%, חָמרי־גלם לתעשיה 26%, חָמרי־דלק 18%, מוצרים תעשייתיים 40% (מזה 18% נכסי־ייצור), מיצרכי־מזון ומשקאות 6%. הפער הגלוי בין היבוא והיצוא מתמלא בעיקר ע״י ההכנסות מן הסַפָּנות (ב1954 — 920 מיליון כתר); בסוף 1957 הגיע נפח צי־הסוחר הדני ל1.9 מיליון טון. בראש ארצות סחר־החוץ של דנ׳ — הן ביצוא והן ביבוא — עומדות בריטניה, גרמניה המערבית, אה״ב ושוודיה. — ערך היצוא מדנ׳ לישראל ב1957 הגיע ל31 מיליון כתר, מזה 9.5 מיליון כתר למכונות ו17 מיליון כתר לבע״ח. ערך היבוא מישראל לדנ׳ ב1957 הסתכם ב15.5 מיליון כתר, בעיקר לפירות וירקות.

הכספים הציבוריים. ס״ה של ההכנסות השוטפות של תקציב הממשלה הגיע בשנת־הכספים 1954/5 ל3.8 מיליארד כתר וב1956/7 ל5.2 מיליארד כתר, מזה 2.9 מיל־יארד ממיסים עקיפים, 1.9 מיליארד ממס־הכנסה אישי וממס־הרכוש, ו400 מיליון ממס־ההכנסה של חברות. — ס״ה של ההוצאות השוטפות הסתכם ב1954/5 ב3.7 מיליארד כתר וב1956/7 ב4.5 מיליארד, מזה 1 מיליארד כתר על ענייני־בטחון ו1.6 מיליארד כתר על ביטוח סוציאלי. עָדפי התקציב השוטף שימשו בעיקר להלוואות לצרכי בניה.

ביטוח סוציאלי. דנ׳ היא היום מדינת־סעד בעלת מערכת של ביטוח סוציאלי, המקיפה את כל האוכלוסיה. גימלות־זקנה ניתנות לגברים שמלאו להם 67 שנים ולנשים שמלאו להן 62 שנים: זוג־זקנים בקופנהאגן מקבל כ5,400 כתר בשנה, אם אין לו הכנסות ממקורות אחרים; אם יש לו הכנסות אחרות, מופחתת גימלת־הזיקנה לפי חישוב מודרג. קיים ביטוח מפני אבטלה. ביטוח־בריאות של חובה מספק אישפוז חינם, טיפול רפואי, דמי־מחלה, הענקות לאמהות, דמי־תרופות ומענק לקבורה — לאזרחים שהכנסתם החייבת במס אינה עולה על גבול מסויים —, והוא מקיף כ⅚ של האוכלוסיה. כל המערכת הזאת מבוססת על עקרון הביטוח הרגיל, אך המדינה והעיריות תורמות סכומים ניכרים למו־סדות הביטוח הסוציאלי. בצד הביטוח הסוציאלי קיימת מערכת של סעד סוציאלי. החוקה הדנית של 1953 קובעת את זכותו החוקית של האזרח הנצרך לקבלת סעד ציבורי.

H. Jones, *Modern D.: Its Social, Economic and Agricultural Life*, 1927; Qu. Howe, *D.: The Co-operative Way*, 1936; A. Rothery, *D.: Kingdom of Reason*, 1937; P. Mauniche, *D.: A Social Laboratory*, 1939; *D.s Kultur ved aar 1940*, I–VIII, 1941–1943; H. Ravnholt, *The Danish Co-operative Movement*, 1947; O. Jensen, *Social Services in D.*, 1948; W. v. Arnim, *Die Landwirtschaft D.s*, 1951; K. Vedel-Petersen, *D. Statistik*, 1952; *Economic Survey of D.* (מטעם משרד־החוץ הדני), **1954.**

א. או.־ק. ס.־א. ק.

חוקה ומשטר. חוקתה של דנ׳ נקבעה ע״י „חוק־היסוד״ של 1953, שהוא תיקון של חוקת 1915; עיקרי החוקה קבועים כבר מ1849. דנ׳ היא מונארכיה פארלאמנטארית־דמוקראטית. הרשות המחוקקת משותפת לכתר ולפארלא־מנט, ולמעשה נתונה כולה בידי האחרון. הפארלאמנט כולל רק בית אחד (Folketinget). זכות־הבחירה נתונה לכל התו־שבים, גברים ונשים, מבני 23 ומעלה. חברי הפארלאמנט נבחרים ל4 שנים בבחירות יחסיות. הרשות המבצעת נתונה בידי המלך, הממַנה את המיניסטרים; הללו תלויים באֵמונו של הפארלאמנט. המלך אינו רשאי להכריז מלחמה או לחתום על חוזה־שלום בלי הסכמת הפארלאמנט.

לצרכי מינהל מחולקת המדינה ל22 מחוזות (amter), הנתונים לפיקוחם של מושלים ממונים ובוחרים מועצות מחוזיות. המינהל המקומי נתון בידי המועצות העירוניות הנבחרות.

א. ק.

המשפט הדני קרוב למשפט השוודי והנורווגי ובחלקו אף משותף לכל הארצות האלה. המשפט האזרחי הדני אינו מנוסח בספר־חוקים; קודיפיקאציה קיימת רק בכמה ענפים, כגון המשפט הפרוֹצֶסוּאַלי, המשפט הימי, משפט־השטרות, וכו׳. תוקף רב במשפט בדנ׳ יש למנהג; המנהג יש בכוחו לשנות אף את החוק הכתוב.

חוקי הנישואין והגירושין (1922, 1925) משותפים לדנ׳, לשוודיה ולנורווגיה, וכן החוק בענייני אֶפיטרופסות (1922). הנישואין נערכים בצורה דתית או בצורה אזרחית, לפי בחירת הצדדים. על דיני ירושה חל חוק מ1845, המושפע מן המשפט האוסטרי; הוא תוקן ע״י החוק מ1857, שהישווה את זכות האשה לזכות הגבר בענייני ירושה, וכן ע״י כמה חוקים מאוחרים יותר. בדיני החיובים והמסחר נוהגים בדנ׳ חוקים שבחלקם הם משותפים אף לשאר הארצות הסקאנדי־נאוויות; והוא הדין בדיני הים.

הצבא הדני אורגן מחדש אחרי מלחמת־העולם II והכיבוש הגרמני. ב1948/9 נתקבל חוק שירות־חובה לשנה אחת וחוק של משמר־המולדת, המחייב את כל התושבים — שאינם נכללים במסגרת של יחידות סדירות או במילו־אים — לאימונים מינימאליים מדי שנה בשנה. ב1952 הוארכה תקופת־השירות ל16 חדשים. הכוחות המזויינים הדניים מונים היום בשירות קבע וחובה 41 אלף איש — 27 אלף בצבא־היבשה, 6,000 בצי, 9,000 בחיל־האויר. הצי מורכב מאניות קלות בלבד; חיל־האויר מונה 10 טייסות בנות 25 מטוסי־קרב סילוניים אמריקניים. את מספר החברים המאומנים במשמר־המולדת, שתפקידו הגנה מקומית בלבד, מעריכים ב100 אלף איש. — ב1949 הצטרפה דנ׳ לנאט״ו, שהקימה בדנ׳ מיתקנים לבסיסים אויריים וימיים.

מ.

היסטוריה. ראשוני הציידים והדייגים נכנסו לדנ׳ עם נסיגת הקרחון האחרון, בערך באלף ה10 לפסה״נ. מתקופת־האבן הקדומה נתגלו בדנ׳ כמה מקומות־ישוב, בעיקר על חופי הימים, האגמים והנהרות. — בתחילת תקופת־האבן המאוחרת (סמוך ל2500 לפסה״נ) חל שינוי יסודי באורח־חייהם של האוכלוסים עם הנהגת עבודת־האדמה וגידול־הבקר; האיכרים הקדומים הניחו אחריהם דולמֶנים רגילים ובעלי פרוזדור מחופה. בסוף תקופת־האבן

הגיעה הטכניקה של עיבוד אבני־הצור לרמה גבוהה מאד; דנ׳ קשרה קשרי־מסחר מפותחים עם ארצות אחרות, ויצאה אליהן ענבר וצור. תקופת־הברונזה החלה בדנ׳ סמוך ל1500 לפסה״נ והביאה עמה התפתחות נוספת במצב החמרי והתר־בותי. מאותה תקופה נמצאו קברים, ובהם בגדי־רקמה שנש־תמרו היטב. על המצב הדתי מעידים מימצאים כגון „מרכבת־השמש" (ע״ע אָש, עמ׳ 334). סמוך ל400 הפך הברזל למתכת העיקרית. בין מימצאי תקופת־הברזל נתגלו הרבה מיצרכים רומיים עשויים כסף, ברונזה וזכוכית. כמויות גדולות של כלי־נשק, שהוקדשו למתים, נתגלו בקברים בביצות; הם מעידים שנדודי־העמים נגעו גם בדנ׳.

גם מן התקופות ההיסטוריות הראשונות נמצא בארץ חומר ארכיאולוגי עשיר, אולם הידיעות על תולדותיה של דנ׳ בתקופה הקדומה ובימי הקיסרות הרומית קלושות בלבד. באיזור דנ׳ ישבו שבטים של טֶוטוֹנים־צפוניים, המחולקים למלכויות קטנות. אירגונן הפנימי של היחידות המשפחתיות או של הקבוצות השבטיות לא היה נבדל מזה של שאר השבטים הטֶוטוניים שישבו מחוץ לתחום הכיבוש הרומי. המלך נבחר על־ידי מועצות־העם (תינג [thing]), ועיקר תפקידו היה ריכוז בני־החורין למטרות צבאיות וניהול פעולות השוד והמלחמה. מסתבר שה„קימבּרים" וה„כארוּ־דים", הנזכרים במקורות רומיים, היו תושבי חצי־האי יוּט־לאנד. אולם העולם התרבותי החל להכיר את הדנים ולקבל ידיעות ודאיות יותר על ארצם רק במאות ה9 וה10, כשנתרבו באירופה פלישות הוויקינגים, יושבי איזור הים הבאלטי והים הצפוני, ובכללו האיזור הדני. הוויקינגים ערכו מסעות מסחר והתיישבות, אך גם מסעות־שוד, לחופי אירופה המערבית והדרומית. באותה תקופה קמה באיזור זה ממלכה אחידה והומוגנית, כשהשבטים מלוכדים מסביב לשושלת מלכותית קבועה. היחסים בין הממלכה הדנית ובין ממלכת הפראנקים, ולאחר מכן בינה ובין הקיסרות הגרמנית־רומית, היו עפ״ר יחסי־איבה. משום כך נבנתה ע״י הדנים סוללת־מגן (Danevirke — „חומת־הדנים") לאורך הגבול הדרומי של הארץ, ששרידיה נתקיימו עד היום; חלקיה הקדומים הם מראשית המאה ה9.

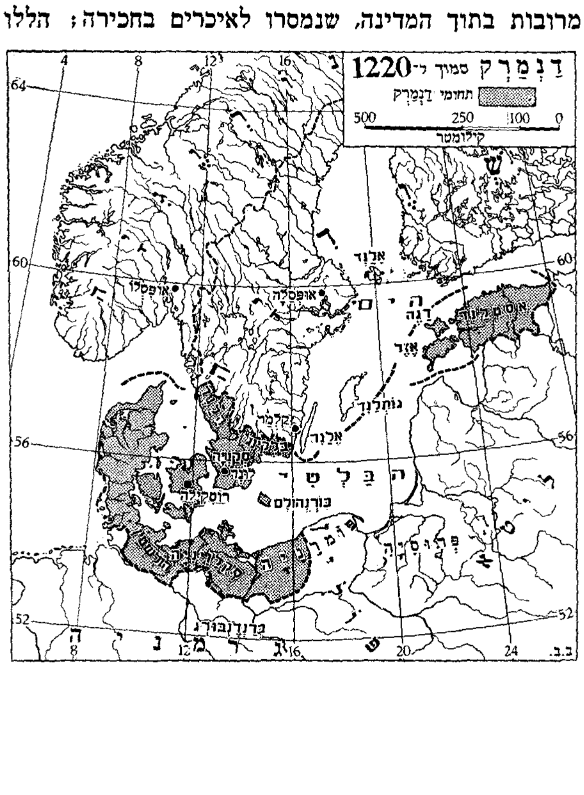
הדמויות ההיסטוריות הראשונות בדנ׳, היוצאות מן הערפל האגדתי, הם המלך גוֹרם (Gorm) הזקן ובנו הַרַלְד „השן־הכחולה" (Harald Blaatand) במחצית השניה של המאה ה9. המגע עם מרכזה של אירופה הביא לחדירתה של הנצרות לדנ׳ בשלהי המאה ה9, ותהליך המעבר אל הדת החדשה נמשך עד תחילת המאה ה12.

במשך המאה ה10 פקדו פלישות דנים־ויקינגים את חופי אנגליה, ושם נכבשו על־ידיהם שטחים רחבים. כיבוש זה הושלם בתחילת המאה ה11, כשהוויקינגים, שכבר התיישבו באנגליה, קראו לעזרתם את המלך הדני סְוֶן טיוּגֶסקֶג (Sven Tjugeskoeg), אשר השתלט על הארץ כולה ב1013. בעקבות הכיבוש קמה מדינה גדולה אנגלו־דנית, שהיתה מאוחדת לאחר מותו של סוון טיוּגֶסקֶג בידי המלך ק נ ו ּ ד ה ג ד ו ל (1014—1035); איחוד זה התקיים עד 1042.

בין 1028 ל1035 השתלט קנוּד גם על נורוגיה; איחודן של שתי המדינות הללו, בעלות יסוד אתני ותרבותי משותף, חזר ונשנה עוד פעמים מספר במשך תולדות דנ׳. במשך המאות ה11—12 התפתחו החקלאות והמסחר בדנ׳; שוק־המליחים שבשוּנד הפך למרכז מסחרי חשוב בצפון־אירופה.

באותה תקופה גדלה חשיבותה של הכנסיה ונבנו כנסיות ומנזרים לרוב; המלכים תמכו עפ״ר בכנסיה. אולם חדירת הנצרות נתקלה גם בקשיים; במחצית השניה של המאה ה11 פרצו מרידות שונות במלכי דנ׳, שבחלקן היו ביטוי להת־נגדות הלאומית־עממית לדת החדשה ולדבקות במסורות הקדומות של עבודת־האלילים.

אחרי 1050 החלישו רציחות וקשרי־חצר את בית־המלוכה, ומאז עד 1150 נמצאה דנ׳ במצב של אנדרלמוסיה פנימית, שהגיעה לידי אנארכיה מוחלטת. יחד עם זה נתרבו ההת־קפות על הגבולות, בעיקר מן הים, מצד הוֶנדים הסלאוויים. תקופה זו נסתיימה עם עליית השושלת „הוַלְדֶמָרית", שפת־חה את תקופת הזוהר של דנ׳ ביה״ב מבחינה מדינית, כל־כלית, דתית ותרבותית. את היסודות לפריחת דנ׳ באותם הימים הניח המלך וַ ל ד ֶ מ ַ ר ה ג ד ו ל (1157—1182), שהכניע את הוונדים לחלוטין וכבש ב1169 את האי ריגֶן, ששימש בסיס להתקפותיהם. במאמציו להדביר את הוונ־דים — מזה, ולרכז בידיו את השלטון הפנימי — מזה, נעזר ואלדמאר במדינאי הדגול הארכיהגמון אַבסַלון מרוֹסקילדֶה ובתמיכת הכנסיה. המלכים יוצאי־חלציו שבאו אחריו ניהלו מדיניות של הרחבה והתפשטות, שבעקבותיה נכבשו הוֹל־שְטַין בגרמניה הצפונית ואח״כ השטחים הגרמניים שלאורך החוף הבאלטי (1202); ב1219 נערך אף מסע מוצלח מזרחה, שהביא לכיבושה של אֶסטוֹניה. יוזמה ומגשימה של תכנית־התפשטות זו היה המלך ו א ל ד ֶ מ א ר II „ה מ נ צ ח" (1202—1241), שידע לנצל לטובתו את החלשתה של הקיס־רות הגרמנית מחמת ההתמודדות בין הוולפים וההוֹהֶנְשטַאוּ־פים, בשעה שהוא עצמו שלט על מדינה קטנה, אך מאוחדת. בימיו התפשטה הממלכה הדנית עד גדות האֶלבֶּה. בסוף ימיו אבד לו חלק מן השטחים שכבש, והוא הקדיש את מאמציו לאירגונה הפנימי של דנ׳. באותה תקופה היתה הרשות המחוקקת נתונה ביד המלך והתינג במשותף, ואף הוחל בחקיקת חוקים מקומיים במחוזות השונים. כן הוכנסו שיפורים בדרכי השיפוט והונהג סדר בהטלת מיסים; הוקמה קופה ממלכתית, שלתוכה זרמו המיסים והארנונות, ועי״כ התחזק והתרכז השלטון בידי המלך. הכתר רכש קרקעות מרובות בתוך המדינה, שנמסרו לאיכרים בחכירה; הללו

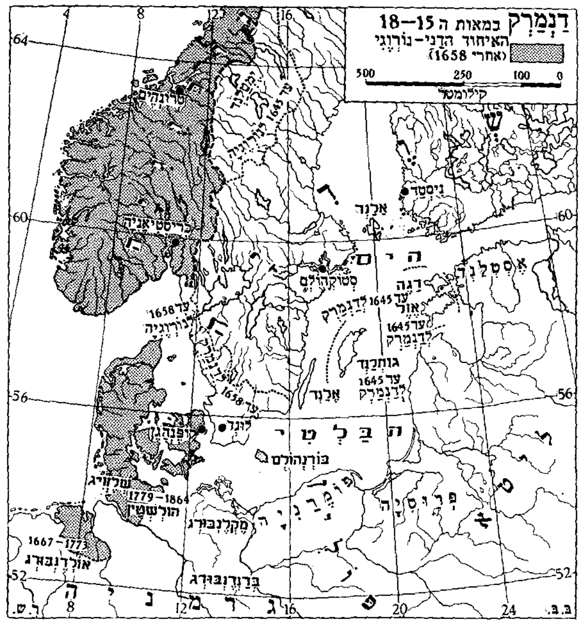

שילמו דמי־חכירה במישרין לבית־המלוכה, ובהכנסות טיפלו פקידים שנתמנו ע״י המלך. נוצרה אף שכבה של בעלי־אחוזות, שבימי ואלדמאר II שיתפה פעולה עם בית־המלוכה בניהול המדינה. האצילים לקחו חלק באסיפות השנתיות של חצר־המלוכה, שבהן נידונו הבעיות החשובות של המדינה. אולם בזמן מאוחר יותר הלכה עָצמת האצילים וגברה, והם השיגו זכויות עדיפות ופיטור ממסים שונים. כבר בימי מלכותו של אֶריק קליפינג (Erik Klipping, 1259—1286) נחלש השלטון המרכזי, בדומה לאותו תהליך של התפוררות המינהל המרכזי, שהיה האָפייני לכל החברות הפֶאודאליות באירופה. ב1282 נאלץ אֶריק קליפינג לחתום על הצהרה („אגרת־יד״ — Haandfaestning), שקבעה שיש לכנס מדי שנה בשנה כינוס ממלכתי של מנהיגי המדינה. לבסוף נרצח אריק ע״י קבוצת קושרים מבני־האצולה. במלכות בנו אֶריק מֶנֶוֶד (Erik Menved, 1286–1319) התמוטטה המדינה הדנית והשלטון המרכזי התפורר לחלוטין. המלך נשאר חסר־אונים בפני מרידות האצילים והתקוממויות העם, שכרע תחת עול המיסים. כריסטופורוס II (1319—1326), שהיה נתון במצוקה כספית מתמדת, נאלץ למשכן את המדינה חלקים־חלקים לאצילים ולשׂרים זרים. הארץ סבלה ממריבות־דמים וממלחמות־אזרחים, והשלטון היה נתון למעשה בידי רוזנים גרמניים. ב1326 הורד כריסטופורוס מכסאו, ובמקומו הומלך ו א ל דֶ מ א ר נסיך שלֶזוויג. הלה נאלץ לחתום על הצהרה (Constitutio Valdemariana), שעל־פיה נתחייבו הוא וצאצאיו לשמור על עצמאות מחוז־שלזוויג ועל הפרדתו הגמורה מן הכתר הדני. ע״כ נפתח פתח לסיכסוכים — שנמשכו מאות בשנים — בדבר הבעלות הפאודאלית על דוכסות זו, שהתאחדה ב1386 עם דוכסות הולשְטַין ונעשתה נתונה בחלקה למרות הפאודאלית של הקיסרות הגרמנית. ואלדמאר III מלך 4 שנים, ואח״כ הוחזר כריסטופורוס II על כסאו והוסיף למלוך על דנ׳ שנתיים (1330—1332). אחרי תקופת אנארכיה, שבה השתלטו על המדינה אצילים גרמנים, הומלך ו א ל ד מ א ר IV אַטֶרדַג (Atterdag; 1340—1375) בן כריסטופורוס, אשר הצליח בדרכים שונות לפרוע את חובות המלכות, להסיר את המשכנתאות שהכבידו על דנ׳ כולה ולהשתלט על המדינה השתלטות של ממש. הוא הטיל מחדש את מרות בית־המלוכה על האצילים ואיחד את המחוזות השונים; אדמות־הכתר חזרו למלך, והמינהל אורגן מחדש; בנקודות חשובות נבנו מצודות מלכותיות מבוצרות. ואלדמאר IV אף פנה לכיבושים מחוץ לגבולות דנ׳: ב1360 סיפח כמה מחוזות בדרום־שוודיה, וב1363 השיא את בתו מארגֶרֵתה להוקון (Haakoon), מלך נורווגיה. אחרי מות אולוף, בנם של הוקון ומארגארתה, נתאחדו דנ׳ ונורווגיה בידיה של מ א ר ג א ר ת ה (1387), שהומלכה אף על איסלאנד וגרנלאנד. ב1389 הציעה לה האצולה השוודית את הכתר השוודי, ואיחודן של שלוש הממלכות קם ב1397 בקאלמאר שבשוודיה. הנהגת האיחוד הסקאנדינאווי נשארה בידי דנ׳; מארגארתה המשיכה במדיניותו התקיפה של אביה, ובין השאר אסרה על האצילים לקנות אחוזות־איכרים חפשיות, מאחר שדבר זה היה בו כדי להפחית את הכנסות הכתר. מארגארתה אף ניסתה לספח מחדש את שלזוויג, שאותה העניקה היא עצמה ב1386 לנחלה פאודאלית למשפחת דוכסים מקרובי בית־המלוכה הדני, וע״כ באה לידי סכסוך עם נסיכי הולשטַין, שרכשו את הזכויות על מחוז זה.

האבסולוטיזם הנוקשה של מארגארתה החל להתערער אחר מותה (1412). בן־אחותה ויורשה, אֶריק מפומֶרן, הגדיל את הכנסות המדינה במידה ניכרת ע״י הטלת מכס על האניות הזרות המרובות שעברו את מיצר־אֶרסונד. אולם בימיו החריף הסכסוך בדבר הבעלות על שלזוויג־הולשטין, ובעקבותיו פרצה מלחמה, שבה עמדו ערי ההַנזה (ע״ע) לימינה של הולשטין. מלחמה זו החלישה את אֶריק ולא הביאה כל פתרון לבעיית היחסים בין שתי המדינות. ב1439 נאלץ אֶריק לוותר על הכתר, לאחר שנתמרדו בו השוודים. במחצית השניה של המאה ה15 נחלש בית־המלוכה יותר ויותר, והאצילים תפסו שוב מקום חשוב בניהול ענייני־המדינה. האיחוד בין שלושת הכתרים הועמד בסכנה כמה פעמים, ביחוד בימיו של כריסטיאן I (1449—1481), שלמעשה מלך על דנ׳ ונורווגיה בלבד, ורק במשך תקופות קצרות על שוודיה. ב1501 שוב התמרדו השוודים בשלטון הדני; נסיונו של כריסטיאן II (1513—1523) לדכא את המרד ביד חזקה ובאכזריות רבה נכשל, והאיחוד הקאלמארי נתפרד. — בתקופת האיחוד, וגם אחריו, התפתח בדנ׳ גידול־הבקר, ודנ׳ היתה מספקת בקר לגרמניה. ההכנסות נפלו בחלקם של בעלי־האחוזות, ואילו מצבם של האיכרים הורע, והם נעשו ברובם משועבדים לבעלי־האחוזות מבחינה כספית.

בימי פרדריק I (1523—1533) התחילה חודרת לדנ׳ השפעתו של לותר, ובימי כריסטיאן III (1534—1558) הונהגה שם הרֶפורמאציה (1536). ההגמונים הקאתוליים נעצרו, ורכוש הכנסיה הוחרם לטובת המלך והאצולה. — באותה תקופה היה המינהל המקומי נתון בידי אנשי־הפֶאודאלים, שהֶטֵליהם ושירותיהם היו קבועים בדיוק רב; המינהל המרכזי היה נתון בידי שני משׂרדים (קאנצֶלַריות). לפרקים כונסו ב״כ האצולה, הבורגנים והאיכרים לאסיפת־מעמדות. כיועצי־המלך העליונים פעלו הפקידים הממלכתיים והמועצה הממלכתית. עמדתם הכלכלית של האצילים נתחזקה בעקבות העליה במחירי התוצרת החקלאית, ובאחוזותיהם נבנו ארמונות מפוארים לרוב. אף מצבם של הסוחרים הבורגנים הלך ונשתפר. לעומת זה היו האיכרים מנוצלים. ובכל המדינה לא נשארו אלא איכרים חפשים מועטים.

המלך כ ר י ס ט י א ן IV (1588—1648) השתדל לקדם את המסחר והתעשיה ברוח המֶרקאנטיליזם, אולם כשלונותיו במדיניות־החוץ שימשו גורם מעכב לקידמה הכלכלית. התערבותו במלחמת 30 השנה לצדם של הפרוטסטאנטים הגרמניים — בתור דוכס־הולשטַין היה מלך־דנ׳ מנסיכי הקיסרות הגרמנית — נסתיימה בתבוסה מידי טילי וואלֶנשְטַין (1626/7); כן לחם ללא הצלחה נגד שוודיה. באמצע המאה ה17 נדחקה דנ׳ על־ידי שוודיה ממעמדה כמדינה מנהגת בצפון־אירופה, ובמלחמות 1643—1645 ו1655—1660 אבדו לה כל שטחיה מצפון לאֶרסונד. ב1658, במלכותו של פרֶדֶריק III (1648—1670), שמו השוודים מצור על קופנהאגן, ורק הגנת־הגבורה על עיר־הבירה הצילה את המלכות הדנית מכליון. אף בשנות־המלחמה הקשות לא הסכימו האצילים לוותר על זכויותיהם העדיפות, למורת־רוחם של המעמדות האחרים. מעמדה של הבורגנות הלך ונתחזק, וביזמתה ובתמיכת הכמורה קמה למלך פרדריק III ב1660 הזכות להוריש את מלכותו לצאצאיו. בתמיכת אותם גורמים הצליח המלך אף להנהיג במדינה את השלטון האבסולוטיסטי; האצולה התנגדה לשינויי־החוקה, אך נאלצה להכנע בלחץ איומים, והעם נתן ביטוי חגיגי לנאמנותו למלך.

האבסולוטיזם הביא שינויים יסודיים במבנה המדינה. במגמה לרכז את השלטון הונהגו במקום המשרדים (הקאנצֶלאריות) כמה ועדות (קולֶגיות). במקום מועצת־הממלכה באה מועצת־המדינה, שעם חבריה נמנו, בין השאר, ראשי הקולֶגיות. למשרות שוב לא נתמנו בני האצולה הישנה בלבד, אלא לעתים קרובות אף בורגנים, וכך נוצרה אצולת־פקידים חדשה. גם במינהל המקומי בא שינוי מכריע עם ביטולו של המשטר הפאודאלי. במקום הפאודאלים בעלי הסמכות האזרחית והצבאית נתמנו מושלים אזרחיים („יועצי־המדינה"). מזכיר לשכת־המלך, פטר שומאכר (אח"כ רוזן גריפֶנפֶלד [Griffenfeld]) הכין תעודת־חוקה, את „חוק־המלך" (1665). בימיו של כריסטיאן V (1670—1699) אף הונהג ספר־חוקים אחיד למדינה.

מדיניות־החוץ נקבעה במשך כל אותה תקופה על־ידי האיבה הישנה לשוודיה וע"י היחסים לרוזני שתי הדוכסיות. מלחמת־הצפון (1700—1721) לא הביאה לדנ' את התוצאה המקווה — כיבושם־מחדש של המחוזות, שעליהם ויתרה דנ' קודם לכן לטובת שוודיה. המלחמה וניהול החצר עלו למדינה בכספים רבים. בבניית הארמונות הגדולים שותפו האיכרים בתשלום־מסים ובעבודת־כפיה. אותה תקופה היתה עת ירידה כלכלית כתוצאה מהפחתת האפשרויות לשווק סחורות דניות, ההתחרות מצד מדינות אחרות, הפיגור בשיטות המשק והמגיפות שפקדו את הבקר. בני האצולה הישנה, שהכנסותיהם פחתו בגלל הירידה במחירי התוצרת החקלאית, היו נאלצים לעתים קרובות למכור את אחוזותיהם, והקונים — הבורגנים והאצילים־החדשים — עוד הכבידו את ידם על האיכרים. כדי להבטיח כוח־אדם לאחיזות, נצמתו ב1733 כל האיכרים־הגברים לאדמה.

אחרי 1730 בערך חלה שוב עליה במסחר הדני, שהתפשט גם מעבר לימים. דנ' רכשה שלושה איים קטנים בהודו המערבית כמושבות־מטעים, וסוחרים וספנים דניים נטלו חלק חשוב בסחר המזרח הרחוק. במחצית השניה של המאה עלו גם מחירי התוצרת החקלאית בעקבות עליית־המחירים שחלה באירופה בכלל. בהדרגה נתעורר — בהשפעת תנועת־ההשכלה — הרצון לתקן את המשטר, את שיטות החקלאות ואת מצב האיכרים. פעולות־הרפורמה התחילו קרוב ל1770 ביזמתו של סְטְרוּאֶנְזֶה (ע"ע), אך לא הופעלו במלוא־המרץ אלא לאחר שעבר השלטון בשנות ה80 מידי המלך כריסטיאן VII (1766—1808) חולה־הרוח ויועציו הרֶאקציוניים לידי יורש־העצר פרֶדריק, לאחר מכן המלך פרדריק VI (1808—1839). יורש־העצר ועוזריו מבין בעלי־אחוזות מתקדמים ומשפטנים מומחים מינו ב1786 ועדה חקלאית. כבר ב1788 בוטלה הצמיתות וצומצמו ממדיה של עבודת־הכפיה, שהיו בעלי־האחוזות רשאים לדרוש מן האיכרים. שיטת הכפרים המשועבדים בוטלה, רבים מן האיכרים נעשו חפשים, ודרכי המשק שופרו. למעשה היתה זאת מהפכה, שבוצעה מלמעלה ע"י שליט אבסולוטי בדרכי־שלום. ב1792 אסרה דנ' — כמדינה הראשונה — את יבוא העבדים הכושיים למושבותיה שבאיזורים המשווניים.

בשנות המהפכה הצרפתית השתדלה דנ' תחילה לשמור על ניטראליות בין צרפת ואנגליה, אולם אח"כ נסתכסכה במלחמה עם אנגליה פעמיים, ב1801 ו1807. האנגלים הפגיזו את קופנהאגן ושדדו את הצי הדני מחשש נפילתו בידי נאפוליון. דנ' נדחפה לברית עם נאפוליון, וכתוצאה מכך נאלצה אחרי נפילתו ב1814 לוותר על נורוויגיה לטובת שוודיה ועל האי הֶלגולאנד לטובת בריטניה. המלחמות האלה הביאו את דנ' לידי משבר כלכלי קשה. אבדן הצי גרם לניתוק הקשרים עם המדינות שמעֵבר־לים. חסימתו של השוק האנגלי בפני הדגן הדני במשך שנים רבות וירידה במחירי הדגן שבאה בעקבותיה גרמו לחקלאות הדנית קשיים רבים.

התנועות המתקדמות והמהפכניות באירופה עוררו הד בחוגי המשכילים בדנ'. בלחצם הוקמו ב1834 אסיפות־מעמדות מייעצות במחוזות. המפלגה הליבראלית, שנוסדה אז, דרשה את ביטולו של השלטון האבסולוטי. מהפכות 1848 באירופה החישו את ההתפתחות, ובבחירות כלליות נבחרה אסיפה ממלכתית במגמה לעבד הצעה לחוקה חפשית. ב5 ביוני 1849 חתם פרדריק VII (1848—1863) על החוקה החדשה; מעתה נעשה לשליט קונסטיטוציוני. הוקם פארלאמנט בעל שני בתים, נבחר בבחירות כלליות, ובידיו היתה נתונה הרשות המחוקקת.

הבעיה היסודית השניה שהעסיקה את דנ' היתה היחס לדוכסויות שלֶזוויג והולשטַין, ועל־ידי כך לגרמניה, שתמכה בהולשטַין בתביעתה לשלֶזוויג. הרגש הלאומי, שהלך והעמיק, החריף את הניגודים בין דנים וגרמנים, והבעיה הנושנה של השתייכותן של אותן הדוכסויות חזרה ונידונה. רבים מן המדינאים הדניים דרשו לספח את שלזוויג לדנ' תוך קביעת הנהר אֵידֶר כגבולה של זו האחרונה, כפי שהיה נהוג בימי־קדם; הקיצוניים דרשו לשמור גם על שייוכה של הולשטַין. הסכסוך הוחרף ע"י שאלת־ירושה והביא לידי מלחמה עם פרוסיה (1848—1851); אמנם יצאה דנ' כמנצחת, אך הבעיה לא באה על פתרונה. ב1863 נתקבלה ההצעה לחוקה משותפת לדנ' ושלזוויג, שהיה בה כדי להפריד בין זו ובין הולשטין. בזה ניתן האות למלחמה חדשה, שבה נתמכה הולשטין ע"י פרוסיה ואוסטריה. על־אף התגוננותה האמיצה של דנ' הקטנה נגד שתי המעצמות הגדולות נחלה תבוסה, ובשלום־וינה ב1864 נאלצה לוותר על הדוכסויות לטובת אוסטריה ופרוסיה. אבדן שלזוויג הצפונית,

המאוכלסת כולה דנים, היה בו משום מכה קשה לעם הדני.

התקופה שמ1848 עד 1870 היתה עת שיגשוג לחקלאות ולמסחר של דנ׳. אחרי 1870 החלו מחירי הדגן לרדת, וכתוצאה מזה חל שינוי במבנה המשק, והוא עבר מגידול דגן בעיקר לגידול בקר והפקת תוצרות־חָלָב, ביצים ובשר־חזיר מעושן לצרכי יצוא. החקלאים התחילו להתאגד בקואופרטיווים, ושטחים גדולים של האחוזות נתחלקו באותה תקופה לנחלות קטנות. אחרי 1870 נתקדם גם התיעוש בדנ׳; דבר זה עורר בעיות־עבודה, ובהדרגה גדלה בדנ׳ תנועה סוציאליסטית.

המדיניות הפנימית של דנ׳ היתה טבועה בחותם הניגוד בין שמרנים וליבראלים. ה„שמאל" הליבראלי, המורכב ברובו מאיכרים, אך גם מעירוניים, דרש הנהגת משטר פארלאמנטארי; לאחר מאבק ממושך השיג את מבוקשו, וב1901 הוקמה הממשלה הליבראלית הראשונה. לאחר מכן פורסמו חוקים סוציאליים רבים, כגון חוק העזרה לילד, חוק הביטוח לעת־זקנה וכיו"ב. במינהל המחוזי הונהגה זכות־בחירה לנשים ב1908.

בימי מלחמת־העולם I היתה די׳ ניטראלית, וניטראליותה כובדה ע"י שני הצדדים. היא אף הצליחה לקיים קשרי־מסחר עם שני הצדדים הלוחמים ולזכות לרווחים גדולים. במלכותו של כ ר י ס ט י א ן X (1912—1947) נעשו כמה תיקונים בחוקה ברוח של דמוקראטיזאציה נוספת, בין השאר — הנהגת זכות־הבחירה לפארלאמנט לנשים (1915). ב1918 נקבע מעמדה של איסלנד (ע"ע) כמדינה ריבונית, המאוחדת עם דנ׳ רק ע"י הכתר המשותף.

בחוזה־ורסאי ניתנה הכרה לבקשתה של דנ׳ לעריכת משאל־עם בשלזוויג לשם קביעה סופית של שייכותה המדינית. המשאל נערך ב1920, ושלזוויג הצפונית הוחזרה לדנ׳.

ב1924 הוקמה בדנ׳ הממשלה הסוציאלדמוקראטית הראשונה, ומאז הרכיבה המפלגה הסוציאלדמוקראטית עוד כמה ממשלות. המשבר הכלכלי העולמי של 1929 פגע קשה גם בדנ׳. הוא גרם לפשרה בין המפלגות, שהביאה בין השאר לשינויים מרחיקי־לכת בתחיקה הסוציאלית.

סכסוך בין דנ׳ ונורווגיה בדבר הזכות הריבונית לגבי גרנלאנד יושב בביה"מ הבין־לאומי בהאג, שפסק לטובת זכותה של דנ׳ לגבי האי כולו.

כשפרצה מלחמת־העולם II ב1939, שוב הכריזה דנ׳ על ניטראליותה, אולם ב9 באפריל 1940 פלשו צבאות הנאצים לדנ׳ ללא הודעה או הכרזה קודמת ובניגוד לחוזה אי־התקפה שנחתם שנה לפני כן. לדנ׳ לא היתה כל אפשרות של התגוננות. הכיבוש הגרמני נמשך 5 שנים. בשנים הראשונות היה קשה ואכזרי פחות מאשר בשאר שטחי הכיבוש הנאצי באירופה; המלך והממשלה הושארו על כנם, ושלטונות־הכיבוש הניחו בידם את המינהל ואת השיפוט במדינה. אולם במשך הזמן גברו דרישות הגרמנים להתערבות בענייניה הפנימיים של המדינה ולניצול משקה לטובתם. בדנ׳ קמה תנועת־מרי, שאירגנה מעשי־חבלה במפעלים שעבדו בשביל הגרמנים ובמשלוחי־מיצרכים לגרמניה ועוררה את האוכלוסיה כולה להתנגדות פאסיווית. למרות כל פעולות האיום והשידול של הכובשים הביאו הבחירות ב1943 רוב מכריע אנטי־גרמני ואנטי־נאצי. הגרמנים החלו לנקוט אמצעי־דיכוי קשים: הוכרז על מצב צבאי, הצבא והצי פורקו מנשקם, וקצינים רבים נאסרו; המלך נחשב כאסיר בארמונו, הממשלה נאלצה להתפטר, ורק ראשי־המחלקות שבמשרדי־הממשלה הורשו להמשיך במינהל. כתגובה על כך הקימה תנועת־המרי „מועצת־חירות", שהיו לה קשרים הדוקים עם הוועד הלאומי, שהיה קיים — בחינת ממשלת־גולה — מ1941 בלונדון. כשהתנכלו הנאצים להשמיד את יהודי דנ׳ באוקטובר 1943, סוכלה המזימה ע"י האוכלוסיה, שעזרה ליהודים לברוח לשוודיה הניטראלית (ר׳ להלן, עמ׳ 905). בספטמבר 1944 אסרו הנאצים את כל כוחות המשטרה הדנית, ואלפי שוטרים הועברו למחנות־ריכוז, ושם ניספו רבים מהם. גם רבים מלוחמי־החירות שנפלו בידי הנאצים הוצאו להורג. שנות המלחמה האחרונות הביאו הרעה הולכת וגדלה במצב הכלכלה והאספקה; המצוקה גדלה עוד עם חדירתם לארץ של המוני פליטים (כ200,000), שברחו מפני הרוסים. לפי האומדן גרם הכיבוש הגרמני לדנ׳ נזק בשיעור 11 מיליארד כתר.

עם נפילתה של גרמניה במאי 1945 שוחררה גם דנ׳ וחזרה למשטרה החפשי. — בזמן הכיבוש הנאצי של דנ׳ הכריזה איסלאנד על ביטול איחודה עם הכתר הדני.

לאחר המלחמה נעשו שפטים בבוגדים ובמשתפי פעולה — מדינית או כלכלית — עם שלטונות־הכיבוש הגרמנים. — ב1945 נעשתה דנ׳ לחברה באו"מ וב1949 נכנסה למועצת אירופה ולנאט"ו. קשייה הכלכליים הופחתו ע"י קבלת עזרה במסגרת תכנית־מארשאל בשנים 1948—1953, ושיקומה של הארץ התקדם בקצב מהיר. ב1953 תוקנה החוקה והונהגה שיטה של בית אחד בפארלאמנט; השיטה הפארלאמנטארית קיבלה ביסוס חוקי, וכן הונהגה שיטה של משאל־עם לגבי בעיות מסויימות. גרנלאנד אוחדה עם דנ׳ כמחוז שווה־זכויות. — ב1947 עלה על כסא־המלכות פ ר ד ר י ק IX.

F. C. Dahlmann – D. Schäfer, *Geschichte v. D.*, I–V, 1840–1902; E. Holm, *D.-Norges Historie 1720–1814*, I–VII, 1891–1912; H. Begrup, *Det danske Folks Historie: det 19. Aarhundrede*, I–IV, 1917²; *D.s Riges Historie* (ed. J. Steenstrup – K. Erslev), I–VI, 1896–1907; A. Friis – A. Linvald – M. Mackeprang, *Det danske Folks Historie*, I–VIII, 1926–1929; A. Nielsen, *Dänische Wirtschaftgeschichte*, 1932; J. Bröndsted, *D.s Oldtid*, I–III, 1938–1940; V. La Cour, *D.s Historie*, I–II, 1939–1940; H. Schutz, *D.s Historie*, I–VI, 1941–1943; J. Danstrup, *A. History of D.*, 1949²; *H. Crabbe, Histoire de D.*, 1950; W. Hubatsch, *Die deutsche Besetzung v. D. u. Norwegen*, 1952; J. Klindt – Jensen, *D.*, 1957.

ק. ב.

יהודים באו לראשונה להשתקע בדנ׳ ברבע הראשון של המאה ה17. היו אלה סוחרים בתכשיטים, מַלווים ובנקאים, סַפקי־צבא וכיו"ב, שזכו לזכויות מיוחדות. בהדרגה נתוספו עליהם אחרים, ובמחצית השניה של המאה ה17 כבר היו קיימות כמה קהילות — בנאקסקוב, בפרֶדֶריסיה, ובעיקר בקופֶנהאגן (1684). הגילדות והכמורה ראו את היהודים בעין רעה, ואילו הממשלה רצתה בפעולתם בתעשיה ובסחר־החוץ ונתנה להם פריווילגיות מתאימות מתוך גישת המֶרקַנטיליזם (ע"ע). ב1787 הגיע מספר היהודים בדנ׳ ל1,830 נפש.

המאה ה19 היתה ליהודי־דנ׳ תקופה של עליה כלכלית, חברתית ותרבותית. ב1814 נתן צו מלכותי ליהודים מעמד של אזרחי־דנ׳ מלאים, פרט לכמה הגבלות חיצוניות שבוטלו אף הן ב1849, ובמחצית השניה של המאה ה19 כבר תפסו יהודים עמדות ומשרות גבוהות במדינה. במקביל לכך

נשתפר מצבם הכלכלי. בתחילת המאה ה19 היו רוב בני־הקהילות עניים, ורק מיעוטם היו אמידים ובידיהם היו ענייני הקהילה; ואילו סמוך ל1900 השתייכו היהודים רובם ככולם לשכבות הבורגנות הבינונית והגבוהה. בימינו חלה אמנם ירידה מסויימת במעמדם, ואין מהם עוד בין חוגי הבורגנות הגבוהה. רובם עוסקים בסחר אריגים, עורות, נעליים ופרוות. אך רבים בהם גם אנשי המקצועות החפשיים, אנשי מדע ואמנות, ויש מהם בשירות המדינה, ואף במשׂרות גבוהות ביותר.

כבר בשלהי המאה ה18 היתה ניכרת מידת־מה של התבוללות בקרב המשפחות האמידות בהשפעתה של ההשׂכלה (ע״ע). ברם, הציבור התנגד לתופעה זו, ועם מינויו של הרב הראשי אברהם אלכסנדר וולף (ע״ע) ב1829 נקבעו סדרי־הקהילות על בסיס שמרני מוצק. אולם בציבור הלכה ההתבוללות וגברה. במשך המאה ה19 נתחסלו בזו אחר זו הקהילות הקטנות בערי־השדה, ומתחילת המאה ה20 ואילך לא נשתיירה אלא קהילה אחת — זו של עיר־הבירה. מספר היהודים הדניים הלך ופחת בעטיים של נישואי־תערובת רבים וילודה מצומצמת. אך בראשית המאה ה20 הוזרם דם חדש לאוכלוסיה היהודית בדנ׳: מרוסיה היגרו לדנ׳ מתקופת הפוגרומים של 1905 עד מלחמת־העולם I למעלה מ2,000 יהודים, רובם בעלי־מלאכה. היום (1958) מהווים בני השכבה הזאת כ⅔ של האוכלוסיה היהודית בדנ׳, המונה כ6,000 נפש (99% מהם בקופנהאגן), וכמעט שאין הם נבדלים עוד מבחינה כלכלית ותרבותית מבני־הקהילה הוותיקים.

גם בימי הכיבוש הנאצי לא נפגעו תחילה יהודי־דנ׳, כי הגרמנים חששו לתגובת האוכלוסיה הדנית. כשמסרו שלטונות־הכיבוש לממשלה הדנית על מגמתה להטיל על היהודים את נשיאת הטלאי הצהוב, הודיע להם המלך כריסטיאן X, שבמקרה זה יענוד גם הוא את אות־הקלון — והגרמנים נרתעו מפניו. לפי תכניתם נתכוונו הגרמנים להתחיל בחיסול יהדות־דנ׳ ברה״ש תש״ד (1943), אבל הדבר נודע בעוד מועד, ולהצלת היהודים נתגייסה תנועת־עזרה המונית חשאית של אירגוני־המחתרת והאוכלוסיה, שהבריחה כ6,000 יהודים — מ6,500 שהיו אז בדנ׳ — לשוודיה. רק כ500 נאסרו והוגלו לטֶרזיֶנשְטַט (ע״ע), אך רובם חזרו לאחר המלחמה; אף הפליטים חזרו אז רובם לדנ׳ ולעסקיהם. — הפעילות היהודית בדנ׳ הוגברה בזמן האחרון, והיא מתגלית בעיקר באירגונים רבים ושונים. בכלל מוסדות־הקהילה יש בקופנהאגן גם גן־ילדים יהודי, בי״ס עממי יהודי (שנוסד לפני 150 שנים), וגם מעין „חדר" (שנוסד לפני יותר מ100 שנים); מלבד אלה מקיימת הקהילה ספריה ובית־נכוֹת קטן. פלג מיוחד בתוך הקהילה היא אגודת „מחזיקי־הדת" האורתודוכּסית, שיש לה בית־כנסת, רב, גן־ילדים, „חדר" ומוסדות אחרים משלה.

במאות ה19—20 הצטיינו כמה מיהודי דנ׳ בשטחים שונים של חיי התרבות, הכלכלה והמדיניות, ומהם שזכו לשם בין־לאומי, כגון הסופר גֶאורג בְּרנדֶס (ע״ע), הרופאים וחוקרי־הטבע נ. ואליך, לודויג יעקובּסון, הארלד הִירְשפרונג, משפחת הבּנקאים האמבֶּרֶה (Hambroe) ועוד. בעולם היהדות נתפרסמו מיהודים בני־דנ׳ במאה ה18 עוזריו של מנדלסזון: וֶסֶלי (ע״ע) ויצחק אַיכֶל (ע״ע), ולאחר מכן הרבנים הדרשנים יצחק נח מאנהיֶמר ודוד סימונסן (ע״ע). ספרייתו הגדולה של זה האחרון נרכשה ע״י הספריה המלכותית של קופנהאגן ושימשה יסוד למחלקה למדעי־היהדות (Bibliotheca Judaica Simonseniana) שבה, הכוללת כ50,000 כרכים.

A. D. Cohen, *De mosaiske Troesbekjenderes Stilling i D.*, 1837; M. L. Nathanson, *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i D., navnlig Kjøbenhavn*, 1860; Jul. Salomon – Josef Fischer, *Mindeskrift i Anledning af Hundredeaarsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*, 1914; B. Balslev, *De danske Jøders historie*, 1932; M. Hartvig, *Jøderne i D. i tiden 1600–1800*, 1951.

ר. אד.

הלשון הדנית. הלה״ד, המדוברת היום בגבולות דנ׳, שימשה כלשון־הספרות במחוזות סקאניה, האלאנד ובלֶקינג עד לסיפוחם לשוודיה ב1658, והניבים המדוברים באותם מחוזות עדיין דניים הם. כמו כן היתה לפנים הלה״ד מדוברת במרביתה של שלֶזוויג הדרומית (השייכת עתה לגרמניה), אולם היום אין מדברים שם בניבים דניים ממש אלא בקהילות מועטות. באנגליה דיברו דנית במשך כמה מאות בשנים לאחר התקופה הוויקינגית בלינקולנשיר ובשאר המחוזות המרכזיים, שהיו נתונים בשעתם לשלטון הדני (Danelaw). כמו־כן דיברו דנית — במשך תקופה קצרה יותר — אף בנורמאנדיה. בנורווגיה — שהיתה מאוחדת איחוד מדיני עם דנ׳ — היתה הלה״ד לשון־הספרות ולשון־הדיבור של המשכילים משלהי יה״ב עד המחצית השניה של המאה ה19.

הדנית העתיקה (בערך 800—1100) ידועה מ200—300 כתובות רוניות ומכמה מלים שאולות בלשונות אחרות, בעיקר באנגלית הבינונית. בתחילת אותה תקופה לא נבדלה לשון זו מן הסקאנדינאווית המשותפת אלא מעט, אולם מן המאה ה10 ואילך חלו בלשונות הסקאנדינאוויות־המזרחיות (דנית ושוודית) שינויים מסויימים, שהחשוב שבהם הוא התכווצות של הדיפתונגים הקדומים ei, ey ו au.

הדנית הבינונית (1100—1500). במשך הזמן הלכה הלה״ד ונפרדה מן השוודית. באותה תקופה חלו כמה שינויי־הגאים (כגון „ריפוּיָם" של p, t, k ל b, d, g אחרי תנועות), ומערכת הנטיות נעשתה פשוטה הרבה יותר. לדנית הוכנסו מלים מושאלות מגרמנית־תחתית לרוב; השפעת הגרמנית על אוצר המלים גברה עוד יותר בימי הרפורמאציה הלותרית במאה ה16.

הניבים העיקריים של הדנית הבינונית, המדוברים בסקאניה, בשֶלאן ובייטלאנד, והמופיעים, למשל, בחוקים המחוזיים של יה״ב, היו שונים זמ״ז בכמה נקודות: הניב הסקאני היה הקדום, והניב הייטלאנדי — המפותח שבהם.

הדנית החדשה. במאה ה16 נוצרה לשון ספרותית קבועה, שהיתה מושתתת בעיקרה על הניב של שֶלאן, שגבר על שאר הניבים בספרות עוד ביה״ב; במאות ה17—18 הונהגה בערים — ובקרב המעמדות העליונים של האוכלוסיה בכלל — לשון מדוברת סטאנדארטית, שבה נכנסו מלים צרפתיות לרוב; אולם הניבים נתקיימו עד היום כלשון האוכלוסיה הכפרית.

על מבנה הלה״ד ע״ע **סקַנדינויות, לשונות**.

V. Dahlerup, *Det danske Sprogs Historie*, 1901, 1921[2] (גרמ׳ *Gesch. d. dän. Sprache*, 1905); P. Skautrup, *Det danske Sprogs Historie*, 1944; J. Stemann, *Manuel de la langue danoise*, 1944.

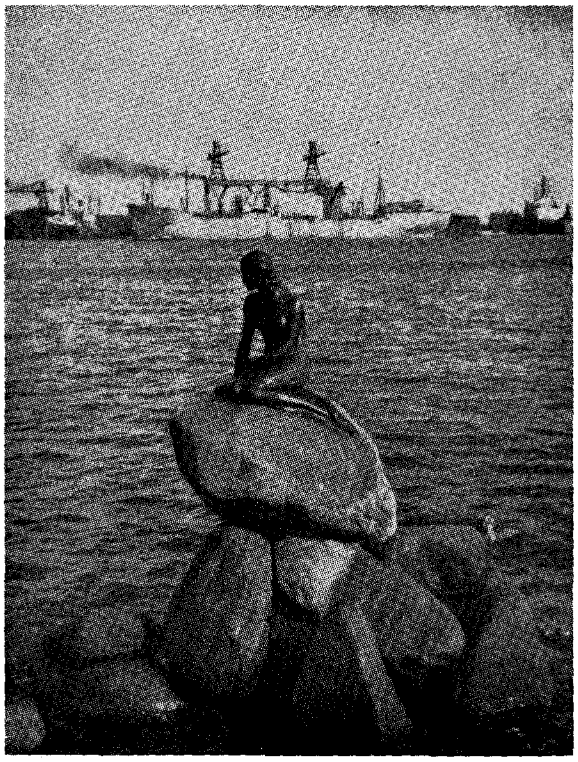
ק. ה.

ספרות דנית. ראשית הספרות הדנית היתה חקוקה באבן: במאות ה־9—10, שבהן חל ליכודה המדיני של מלכות־דנ׳, נהגו גדולי־הארץ להציב מצבות לזכר מתיהם, ועליהן כתובות בכתב רוני — בצורת שירים או בפרוזה — ובהן דברי־תהילה לזכר לוחם גדול, מנהיג דגול, מלך או מלכה. — תקופת־הפריחה הראשונה של הספרות הדנית — בלאטינית ובלשון־הדיבור — חלה סמוך ל1200. אז כתב סַכְּסוֹ (ע״ע) את Gesta Danorum („דברי ימי הדנים״), שבו משתקפת עָצמתה של מלכות־דנ׳, והארכיהגמון אַנְדֶרס סוּנֶסֶן חיבר את ה„הֶכְּסַאֶמֶרוֹן״, שהוא בחינת קיצור שירי של התאולוגיה האסכולאסטית. בלשון הדנית נתחברו באותם ימים קבצים של חוקי־המחוזות, וכן שיריי־עם לרוב. אלה האחרונים, ששימשו ליווי למחולות, נרשמו בכתב החל מן המאה ה16. צורת הבאלאדות האלה פשוטה ביותר, ותָכנן סובב עפ״ר על מלחמה ואהבה; מהן כתובות בנעימה של משחקי־אהבה או של שירי־נצחון, ומהן מלאות טראגיות מזעזעת.

במחצית הראשונה של המאה ה16 הולידה הרפורמאציה ספרות פולמוסית נרחבת. היצירה הקיימת, שנוצרה באותה תקופה, היא תרגום כה״ק לדנית (1550). נִילְס הֶמינְגסֶן (Niels Hemmingsen; 1513—1600), מתלמידי מֶלַנכְתוֹן (ע״ע), חיבר ספרי־לימוד לתאולוגיה, ששימשו הלכה למעשה בעולם הלותרי. — תנועת הרנסאנס נתנה בדנ׳ דחיפה חדשה גם למדעים (ע״ע בּרַהֶה; סְטֶנוֹ) וגם לספרות. מנציגיה של זו באותה תקופה מצטיינת הנסיכה לֶאונוֹרה כְּרִיסְטינה אולְפֶלד (1621 — 1698), שזכרונותיה Leonora Christina Ulfeld's Jammersminde („זכרונות יסוריה של ל.כ.או.״) משמשים תעודה אנושית וספרותית בעלת ערך רב. הסיגנון המליצי של הרנסאנס הונהג ע״י אַנְדֶרס אַרֶבּוֹ (Arrebo) בשירו האנציקלופדי „הֶכְּסַאֶמֶרוֹן״ (1661). בסוף המאה ה17 קם משורר דגול, שידע לאחד את רוח הלותראניזם עם הסיגנון הרנסאנסי האירופי: ההגמון תומס קלינגו (Klingo), שיצר שירה דתית ברמה גבוהה.

במאה ה18 בא הראציונאליזם לידי ביטוי בספרות הדנית בצורת קלאסיציזם מושתת על הערצת הדוגמות הגדולות של העת העתיקה, ובעיקר תלמידיהן הצרפתיים. במשך 35 שנים (1719—1754) חיבר ל. הולבֶּרג (ע״ע) בדנית יצירות מקוריות ברוח סיגנונות ספרותיים שונים. בו בזמן נתן ההגמון ה. א. ברורסון (Brorson, 1694—1764), שהושפע מן הפִּייֶטיזם הגרמני, דחיפה חדשה לשירה הלירית־דתית. במחצית השניה של המאה ה18 בא אותו הזרם לידי ביטוי באודות של יוֹהַנֶס אֶוַלד (ע״ע), המלאות סנטימנטאליות נשׂגבה. הוא שחידש בספרות הדנית את הטראגדיה, שהיתה חסרה ביצירות הקלאסיציסטיות של הולברג; אולם באותם ימים עצמם חיבר י. ה. וֶסֶל (Wessel, 1742—1785) פארודיות מוצלחות ביותר של הטראגדיה הצרפתית. בסוף המאה פחת מספר הסופרים המוכשרים. ביצירתו של יֶנְס בַּגֶסֶן (ע״ע) כבר נאבקים זרמים והשפעות חדשים בקשיחות הקלאסיציסטית.

הרומאנטיקה של ראשית המאה ה19 הכתה שני גלים בדנ׳. הגל הראשון בא בעקבות יצירותיהם של הרומאנטיקנים הגרמנים (כגון טיק, הופמאן, נובאליס), גרם לשיחרור הדמיון, ואף פתח פתח להשפעת הקלאסיקנים הגרמנים הגדולים, גתה ושילר. ראש האסכולה הרומאנטית

קופנהאגן: פסל בת־הים הקטנה (ע״פ אגדות אנדרסן), מאת א. אֶרִיקסֶן

הצעירה בדנ׳ היה א. ג. אֶהלֶנְשְלֶגֶר (ע״ע). בשטח הפילוסופיה קם בדנ׳ באותה תקופה תלמיד גאוני לפיכטֶה — גרונטְוִיג (ע״ע). הגל הרומאנטי השני היה מגוון ומורכב יותר מן הראשון. מצד אחד זנח את ציוריו הטראגיים ורבי־התנופה של אהלנשלגר ופנה לציורי הווי, לסוגי הספרות הזעירה, כגון הוודֶוויל (י. ל. הֵיבֶּרג, הֶנריק הֶרץ [ממוצא יהודי]), האגדות (ה. כ. אַנדֶרסֶן [ע״ע]), הנובֶלה (ס. ס. בּליכֶר [ע״ע], מ. א. גולדשמיט [ע״ע]). מצד שני חיקתה האסכולה הרומאנטית החדשה את הציניות של בַּירוֹן, אולם לאחר מכן פנתה לה עורף: פְרֶדֶריק פַּלוּדַן־מִילֶר בשני הרומאנים השיריים שלו Danserinden („הרקדנית״), 1833 וAdam Homo, 1841—1849; ובתחום ההגות הפילוסופית והדתית — ס. קירקֶגור (ע״ע). שנות ה40 של המאה ה19 הן תור־הזהב של הספרות הדנית; בהן הגו גרונטוויג, אנדרסן וקירקגור רעיונות ויצרו יצירות שהיו לנחלת העולם כולו.

בדור שלאחר אותה פריחה נתדלדלו, כנראה, אוצרות־הרוח כליל, והספרות הדנית לא נתחדשה אלא מ1870 ואילך, כשהגיע אליה גל הרעיונות החדשים. הדובר העיקרי בשמם היה גאורג בּרַנדֶס (ע״ע), שקרא מלחמה על המסורות הדתיות והמוסריות של דנ׳ ותבע את זכויות התבונה בכל שטחי החיים הרוחניים. במהרה נתלכד מסביבו חוג של סופרים צעירים: הדראמאטיקן אֶדוואֶרד בראנדֶס (1847—1931, אחיו של גאורג בראנדס); כותבי רומאנים נאטוראליסטיים, כגון סופוס שֶנדורף (1836—1901), קרל גֶילֶרופ (ע״ע), י. פ. יַקובּסֶן (ע״ע) והֶנריק פּוֹנטופּידַן (ע״ע); המשורר הלירי הולגֶר דרַכמַן (1846—1908) והפילוסוף הַרלד הֶפְדינג (ע״ע). בראנדס עצמו היה מיסד הביקורת הספרותית החדישה בארצו. — הגישה הפוזיטיוויסטית ניכרת אף בכתבי ההיסטוריון כריס־

טיאן ארסלו (K. Erslev, 1852—1930), שהנהיג בדנ' את הביקורת השיטתית של המקורות ההיסטוריים. אולם אצל מחבר־הרומאנים הגדול הרמן בנג (ע"ע) הפך בהדרגה הנאטוראליזם לאימפרסיוניזם רב־הבעה.

הראקציה נגד הפוזיטיוויזם הספרותי והפילוסופי, שהורגשה *כמעט בכל מקום באירופה החל מ1890, מצאה לה את* ביטוייה בדנ', בעיקר בהשפעת ההוגים הצרפתיים, בשני כיוונים מצטלבים: של הקאתוליות ושל הסימבוליזם. הנס ירגנסן (ע"ע) הביע את דעתם של כמה הוגים מבני־דורו, שמאסו במציאות של העולם הזה בלבד ובביטויה באמנות; לעומת זה היה משבח את הויסמאנס, בודלר, ורלן, מאלארמה. הוא עצמו היה משורר לירי חשוב; ע"י פנייתו לדת הקאתולית נתרחק משני ידידיו, ויגו סטוקנברג (1863—1905), ששיריו כתובים בנעימה אינטימית וגברית כאחד, וסופוס קלאוסן (1865—1931), הדק שבסימבוליסטים הדניים. המשורר הלירי הלגה רודה (1870—1937) היה נוטה למיסטיציזם.

על סף המאה ה20 קמה בספרות הדנית דמות חדשה, אישיות חזקה, אוהב האדמה ומשורר הטבע העולמי: יוהנס ו. ינסן (ע"ע) — נציג גאוני של האכספאנסיוניזם הספרותי. בעקבות תורת דארווין הפך ינסן לסופר ההתפתחות הביולוגית; בניגוד לסימבוליסטים, שפנו לעולמה הפנימי של הנפש, גילה הוא מחדש את העולם החיצון. מצד אחד תיאר את הארצות האכסוטיות, ומצד שני את מחוז מולדתו; ביצירותיו שימשו האכספאנסיוניזם והרגיונאליזם זה בצד זה. סופרים רגיונאליסטיים מובהקים הם: יפה אוקר (ע"ע), ששר על קסמי הנוף הייטלאנדי, ויוהאן שולדבורג (1861—1936), אף הוא ייטלאנדי, שבסיפוריו משתלב תיאור הווי האיכרים במאבק להטבת מצבם; בזה נעשה הרומאן הרגיונאלי לרומאן סוציאלי. הנימה הסוציאלית שולטת גם ברומאנים המאוחרים של מרטין אנדרסן נכסה (ע"ע) ושל הנס קירק (ע"ע).

רישומה של מלחמת־העולם I ניכר במידה מרובה בספרות הדנית, אע"פ שדנ' עמדה מחוץ למאבק העולמי. ביצירות 3 סופרים גדולים, שנתפרסמו בין שתי המלחמות: תום קריסטנסן (ע"ע), יעקוב פלודן (ע"ע) וניס פטרסן (ע"ע), באה לידי ביטוי המבוכה שבאכזבה מעולם שנעשה הפקר. שלשתם נמנים בין האמנים הגדולים של הלשון הדנית, והוא הדין בסופרת ק. בליכסן, הנקראת בשמה הספרותי איסק דינסן (ע"ע).

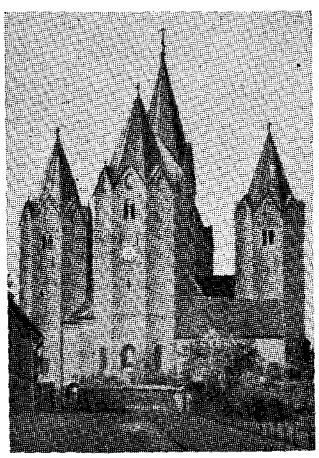
באותה תקופה עבר התאטרון הדני מן הניסויים האכספרסיוניסטיים לדראמה הגדולה נוסח שיקספיר. בסמוך לכיבוש הגרמני ובעצם ימי הכיבוש חיבר הכומר הלותרי קי מונק (ע"ע) מחזות, שבהם העלה את יסורי העולם המחולק לדמוקראטיות ודיקטאטורות. מונק, הנאטוראליסט סויה (Soya, נו' 1896) וקילד אבל (Abell), תלמידו של ז'אן ז'ירודו, נצטרפו לקבוצה קטנה של דראמאטיקנים מודרניים.

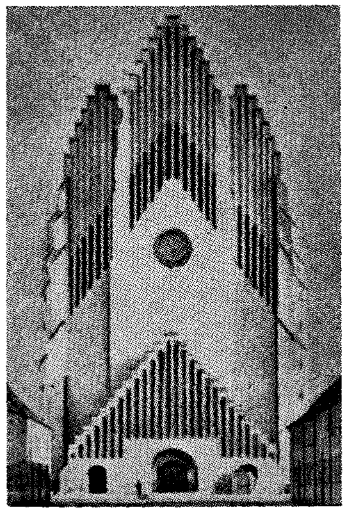
בשעה זו נמצאים בספרות הדנית מרבית הכשרונות, כנראה, דווקא בספקנים ובפסימיסטים שבמשוררים הליריים הצעירים, שרבים מהם — המשמיעים את קולם בכה"ע Heretica („דברי־מינות", מ1948 ואילך) — אחוזי חרדה נוכח העולם בימינו, מלאי רוח ביקורת כלפי ההומאניזם, המסתפק בעולם שכולו אנושי גרידא, והם מחפשים אלוהים. נטיות דומות מסתמנות אף במחברי־הרומאנים ה. כ. בראנר (נולד 1903) ומרטין א. הנסן, שהם קרובים לקבוצת Heretica, מודדים את האדם לפי מידת־המוסר ומסכמים את מבוכת הזמן. המשורר הלירי פאול לה קור (La Cour, נו' 1902) גילה את כוחו הרב בפרוזה ב„קטעים מיומן" (1948), שבהם הוא מביע את אמונו בשירה העשויה לשנות את הווייתו של האדם: השירה מקורה ביצריו הבהמיים, אך יש בידה להפוך אותם לרוחניות, וע"י כך משמשת היא תריס בפני הברבריות הראשונית, הטבועה בטבענו.

J. Jörgensen, *Gesch. d. dän. Literatur,* 1908; C. S. Petersen – V. Andersen, *Illustreret dansk Litteraturhistorie,* I–IV, 1924–1934; H. Kjaergaard, *Die dänische Literatur d. neusten Zeit,* 1934; H. Brix, *D.s digtere,* 1944; O. Friis, *Den danske Litteraturs Historie* I, 1945; F. J. Billeskov Jansen, *Danmarks Digtekunst,* I–II, 1944–1947; Sv. Norrild, *Fra Saxo til Kaj Munk,* I–II, 1949; S. Møller Kristensen, *Dansk Litteratur 1918–1950,* 1951[2]; G. Christensen – N. Heltberg, *Dansk Litteratur Historie,* 1951[6].

פ. י. ב.

האמנות. על האמנות הדנית של התקופה הקדם־היסטורית ע"ע סקנדינוית, אמנות. ביה"ב הושפעה הארדיכלות בדנ' (בניית קאתדראלות וכנסיות) תחילה מן הארדיכלות הגרמנית, ולאחר מכן — מן הצרפתית. במחצית השניה של המאה ה12 התחילה הבניה מלבנים לדחוק את הבניה מאבנים מסותתות — כנראה בהשפעה של הארדיכלות הגרמנית. אפיינים לתקופה זו בנייני־כנסיות בעלי גגות־גמלונים מודרגים (תמ': ר' עמ' 891). בתקופת הגותיקה המאוחרת אין להפריד כלל בין בניית־הלבנים של דנ' וזו של גרמניה (וע"ע גותיקה, עמ' 531). ההשפעה הגרמנית היתה ניכרת גם בפיסול; לשיאה הגיעה בפעולותיהם של האמנים הגרמנים ברנט נוטקה באורהוס וקלאוס ברג באודנסה סמוך ל1500. כמו כן הונהג גם סיגנון הפיסול של ארצות־השפלה. — אף הבניה בתקופת הרנסאנס, שמעודדה הגדול היה כריסטיאן IV, ניכרות בה אותן השפעות עצמן (למשל: טירת קרונבורג בהלסינגר [תמ': ע"ע אלסינור], בניין־הבורסה וטירת רוסנבורג בקופנהאגן, ארמון פרדריקסבורג), והוא הדין בפיסול. — בתקופת הבארוק הפכה קופנהאגן לעיר בצורה. ברוחה של מגמת־הייצוג האבסולוטיסטית נבנתה ע"י הגרמני א. הויסר (E. Häusser) והדני נ. איגטווד (N. Eigtved, 1701—1751) טירת כריסטיאנסבורג האדירה (שממנה נשתמרו רק חלקים); איגטווד הקים אף את שכונת אמאלינבורג, שהכיכר שבה נמנית עם הנאות שבכיכרות בערי אירופה. בפיסול ובציור היו קובעים אמנים צרפתיים, שהוזמנו ע"י מלכי־דנ' לארצם. — את התקופה הקלאסיציסטית פתחו ק. פר. הארסדורף (C. Fr. Harsdorff), שתחילה היה נתון להשפעה צרפתית ולאחר מכן פנה לסיגנון

הכנסיה ע"ש המארונה בקאלונדבורג
(מן המאה ה12)

הכנסיה לזכר גרונטוויג בקופנהאגן

ההֶלֶניסטי, ותלמידו כריסטיאן פֶּרֶדריק האנסֶן, שנטה יותר לסיגנון הרומי והפאַלאדיאני. אמן דני בעל שם אירופי היה הפסל בֶּרטיל תּוֹרוַלדסֶן (ע"ע). בציור הצטיינו בסיגנונם המקורי י. יוּאֶל (J. Juel [1745—1802]), א. אַבילגוֹר (A. Abilgaard [1743-1809]), ובעיקר ו. אֶקֶרסבֶּרג (W. Eckersberg [1783-1853]); מיטב יצירותיהם — תמוּנות־נוֹף קטנות, מראות־פנים ודיוקנות. במאה ה19 משכה אליה האקאדמיה של קופנהאגן ציירים גרמניים לרוב. הציירים כריסטיאן קֶבּקֶה (Chr. Köbke) וו. בֶּנדז (V. Bendz) היו ממשיכי מסרתו של אֶקרסבֶּרג; אולם שוב לא תרם הציור הדני תרומה ניכרת לאמנות האירופית. בסוף המאה ה19 יצאו מוניטין לאימפרֶסיוניסט פ. קרֶיֶר (P. Krøyer); אולם ו. האמֶרסהֵי (V. Hammershøi) עלה עליו ברגישותו האמנוּתית. — במאה ה20 ניסה י. סקוֹבגוֹר (J. Skovgaard) לחדש את הציור הדתי הגדול; מקבילה לו בפיסול היא הכנסיה לזכר גרונטויג בקופנהאגן — מעשי־ידי פ. קְלינט (P. Klindt). בארדיכלות החילונית חיפש מ. נירוֹפּ (M. Nyrop) דרכים חדשות (בניין העיריה בקופנהאגן). אולם בעיקר מצטיינת הארדיכלות הדנית החדישה בבניית בתי־מגורים בסיגנון נאה ומעודן.

על בית־המלאכה לחרסינה בקופנהאגן ע"ע חרסינה.

P. Weilbach, *Nyt Dansk Kunstnerlexikon*, I–II, 1896–97; K. Madsen, *Kunstens Historie i Danmark*, 1901–07; Fr. Beckett, *Danmarks Kunst*, I–II, 1924–26; Hannover *Dän. Kunst d. 19. Jhs.*, 1907; Laurin, *Nordisk Konst*, I–IV, 1921–25 (שוודית); E. Redslob, *Architektur u. Kunstgewerbe in Alt-Dänemark*, 1921[2]; E. Zahle, *Danmarks Malerkunst*, 1937; *Danmarks Kyrkor* (ed. Kjøbenhavner Nationalmuseum), 1940 sqq.

מ.

מוסיקה. ראשית תולדות המוסיקה בדנ' נעוצה בתקופת־הברונזה, שממנה שרדו כלי־נשיפה, המכונים לורות (lurar). ביה"ב היתה הפעילות המוסיקאלית נתונה במידה רבה להשפעות־חוץ, כגון השפעת הזמר הגרגוריאני במוסיקה הכנסייתית ואמנות הטרובאדורים והמינֶזנגרים בזמר החילוני. בתקופת הרנסאנס היה ניכר רישומה של המוסיקה של ארצות־השפלה, במאה ה17 — של המוסיקה האיטלקית, ואחר מכן — הצרפתית. הזמר העממי הדני של יה"ב הוא התופעה הספֶּציפית היחידה של מוסיקה דנית עד התחלת המאה ה19. בתקופת הרומאנטיקה הותאם הזמר הדני־העממי לטיפוס הזמר האמנותי, וגבר בו האופי הלאומי, בעיקר בעטיו של כ. א. פ. ויסה (Weyse, 1774—1842); זה האחרון לקח חלק גם בשאיפתו של גרונטויג (ע"ע) לשַׁווֹת לזמרת מזמורי־תהילים אופי עממי יותר. ויסֶה חיבר גם אופרה. אולם האופרה הלאומית הדנית, "Elverhøj" ("גבעת האלנוסים"), נוצרה בידי הקומפוזיטור הגרמני פ. קוּלַאוּ (Kuhlau, 1786—1832). מקום מרכזי בחיי המוסיקה במאה ה19 קבעו לעצמם: פ. א. הַרטמן (1805—1900) ונ. ו. גדֶה (ע"ע), יוצרי הסיגנון הלאומי במוסיקה הדנית. בצידם פעל גם פ. א. הֵיסה, שזמריו נתחבבו על העם. החשוב בין המלחינים המודרניים היה ק. נילסֶן (1864—1931). בזמן האחרון ניכרת בדנ', ובייחוד בקופנהאגן, פעילות מוסיקאלית יוצרת ומבצעת ערה.

C. Thrane, *Danske Komponister*, 1875; id., *Fra hofviolinernes tid.*, 1918; W. Niemann, *Die Musik Skandinaviens*, 1906; E. Abrahamsen, *Liturgisk music i den danske kirke efter reformationen*, 1919; A. Hammerich, *Danske Music ind til c. 1700*, 1921; K. Jeppesen, *Der Kopenhagener Chansonnier*, 1927; C. Claudius, *Samling av gamle musikinstrumente*, 1931; *Illustrere Musiklexikon* (ed. H. Panum, W. Berend, O. M. Sandvig), 1940[2].

ה. פ.

דַנְסְטֶבְּל, ג'ון — John Dunstable — (1380/90—1453,

לונדון), מלחין אנגלי. דנ' חי שנים רבות בצרפת, כמוסיקאי בשירות העוצר הדוכס מבֶּדפוֹרד, והעביר לצרפת ולבורגונדיה את סיגנון האסכולה המוסיקאלית של אנגליה. כבר בחייו יצאו לו מוניטין כמייסד הסיגנון המתקדם של „האמנות החדשה" (Ars Nova). רוב חיבוריו שנשתמרו הם ניגונים דתיים — המוֹטֶטה הליטורגית והמיסה; הוא היה מן הראשונים שאיחדו את כל חלקי המיסה במוסיקה בצורה מחזורית ע"י ניגון אחד (של טֶנוֹר) העובר את כל חלקי הטֶכּסט בתור בסיס־ההלחנה. אולם פירסומו של דנ' יסודו בעיקר באחד מ3 שירי־החול הקטנים שחיבר, O rosa bella, המצטיין ביפיו. סיגנון הנעימה של דנ', על טהרו הצלילי והתצלילי־הארמוני תרם הרבה לפיתוח הנעימה הנתמכת ע"י הארמוניות מלאות — סיגנון המאַפיין את המוסיקה האירופית מאז ועד היום. — הוצאה שלמה חדישה של יצירותיו: מ. בוקופצר (M. Bukofzer), 1953.

M. Bukofzer, *Üb. Leben u. Werke v. D.* (Acta musicologica 8), 1936.

דַנְסֵינִי, אֶדְווֹרד ג'וֹן מוֹרְטוֹן דְרֶקְס פְּלַנְקֶט, בֶּרוֹן

Edward John Moreton Drax Plunkett Baron — Dunsany — (נו' 1878), סופר ומחזאי אנגלו־אירי. דנ' הוא בן למשפחת־אצולה ותיקה. הוא שירת כקצין בצבא הבריטי במלחמת־הבּוּרים ובמלחמת־העולם I, אך רוב חייו היו מוקדשים לספרות. בזקנתו, ב1940, נתמנה כפרופסור לספרות באוניברסיטת אתונה, אולם כבר ב1941 נאלץ להמלט מפני פלישת הגרמנים ליוון. — זמן־מה היה דנ' קשור יחד עם ו. ב. יֵיטס (ע"ע) — לתאטרון האירי. נושאי מחזותיו שאובים בחלקם מן המיתולוגיות הקֶלטית והמזרחית, ובחלקם הם ביטוי למיתולוגיה משלו; מרובים בהם מוֹטיוים מיסטיים, אך אין הם מאבדים את המגע עם המציאות. ביחוד הצטיין דנ' בחיבור מערכונים, שבהם גילה כושר־המצאה ודמיון רב. במחזותיו, וכן בסיפוריו שיצאו בקבצים אחדים, בולטת נימה של סמליות ושל אירוניה פסימית. דנ' כתב גם דברי שירה משובחת, בעיקר „שירים בפרוזה", וכן ספר אוטוביוגראפי־למחצה, Patches of Sunlight („כתמי אור־השמש"), 1938.

מחיבוריו: מחזות — The Glittering Gate („השער הנוצץ"), 1909; The Gods of the Mountain („אֵלֵי ההר"), 1914; If („אילו"), 1921; סיפורים —, The Gods of

Pegana ("אֶלֵי פֶּגָאנָה"), 1905; Time and The Gods ("הזמן והאֵלים"), 1906; Tales of Wonder ("סיפורי-פלאים"), 1926.

E. H. Bierstadt, *D. the Dramatist*, 1917; B. H. Clark, *Lord D.: A Study of the Modern Drama*, 1925.

דַנְצִיג, ע"ע גְדַנְסְק.

דַנְצִיג (דאנציגער), ר' אַבְרָהָם בן יחיאל מיכל (1748, דאנציג [גדאנסק] — 1820, וילנה), רב ומחבר. ר' א. דנ' למד בפראג בישיבות ר' יוסף ליברמן ור' יחזקאל לנדוי, בעל ה"נודע ביהודה". נאמן למסורת בית-אבותיו לא עשה את תורתו קרדום לחפור בה והיה מתפרנס ממסחר. ענייני מסחרו הובילוהו לפעמים למרחקים לירידי גרמניה, אבל אף לשעה קלה לא הסיח לבו ודעתו מלימוד-תורה. מ1794 עד 1812 ישב על כס-ההוראה כדיין ומו"צ בוילנה שלא-על-מנת לקבל פרס; רק לעת זקנתו, לאחר שאבד רכושו, היה נאלץ לקבל משכורת בעד שירותו.

ר' א. דנ' חיבר כמה ספרים בהלכה, אך בעיקר נתפרסם בשני ספרי-ההלכה הפופולאריים שלו: (א) "חיי אדם", כולל כל דיני שלחן-ערוך אורח חיים, עם הנספח "נשמת אדם", שבו הרחיב והוסיף להנמקות שב"חיי אדם" עצמו את נימוקיו לאותם פסקים שב"חיי-אדם" שהוכרעו בניגוד לדעה המקובלת; הספר הופיע לראשונה בוילנא ב1810. — (ב) "חכמת אדם", כולל כל דיני שלחן-ערוך יורה-דעה, עם הנספח "בינת אדם", שכולל דיונים על נושאים הלכתיים שונים ותשובות הלכתיות המתיחסות ליורה-דעה; מהדורה ראשונה — וילנא 1814/15.

שני הספרים בחלקיהם העיקריים נועדו ללומדים צעירים, שלא הגיעו להוראה, ולסתם בעלי-בתים יודעי-ספר, שאין תורתם אומנותם ואין לאל ידם להתמצא בים ההלכות של השולחן-ערוך ולהכריע בעצמם בין הדעות השונות של נושאי כליו. המחבר נתכוון לספק לקוראים אלה ספרי הדרכה והוראה בחיי-הדת היום-יומיים. אך הספרים נועדו לשמש כספרי-עזר גם למורי-הוראה, שיסתייעו בהם לשם חזרה על לימודם.

המחבר מתגלה בספריו כבעל כשרון פדגוגי רב. הוא מסדר את הדינים סידור מְתֻודי, מגדיר את המונחים הגדרה מדוייקת ובהירה, מציע את השיטות עם ביסוסן במקורות, מכריע ביניהן הלכה-למעשה ומנמק את הכרעותיו — וכל זה בשפה מובנת, קלה ופשוטה, השווה לכל נפש. הנימה הלבבית של סיגנונו, חדורת אמונה תמימה ויראת-שמים טהורה, הועילה גם היא להצלחת חיבוריו בציבור היהודי. גם חוקר-הקדמוניות מוצא בספרים פרטים מעניינים מחיי יום-יום של יהודי ליטא בדור המחבר.

שני הספרים, וביחוד "חיי-אדם", נתחבבו במהרה על הקהל הרחב. "חיי-אדם" זכה עד היום כמעט למאה מהדורות. בכמה קהילות אף קמו חברות מיוחדות לשם לימוד "חיי-אדם" בצוותא ("חברות חיי-אדם"). גם רבנים ופוסקים בעלי-שם העריצו את דנ' כפוסק והיו מתחשבים בפסקי בעל "חיי-אדם" ו"חכמת-אדם".

ש. מ. האנעס, תולדות הפוסקים, ע' חיי אדם, תרע"א, תש"ו.

ש. ש. ש.

דַנְצִיגֶר, שושלת אדמו"רים בפולין, במחצית השניה של המאה ה19 ובמאה ה20, שמושב חצרה היה בעיירה אלכסנדרוב שעל-יד לודז'. היא נחשבה כיריבה לשושלת אלטר מגור (ע"ע) והתחרתה בה על ההשפעה בחסידות פולין. "אלכסנדר", כפי שכונו השושלת וחסידיה בפי העם, היתה מוחזקת בעלת מגמה של הנהגה מוסרית עממית ושל הימנעות מהתערבות במדיניות של המפלגות היהודיות בפולין, בניגוד לדרכה של "גור".

1. אבי השושלת, ר' שרגא פייביל דנ' מגריצא, היה רב בעיירות שֶרפֶּץ, גומבין ומאקובה; אחרי מות רבו, ר' יצחק מוורקי (ע"ע), מילא את מקומו עד מותו ב1849.

2. בנו ר' יחיאל (תקפ"ח/1828—תרנ"ד/1894), תלמידו של ר"י מוורקי, הוא שהתיישב באלכסנדרוב ועשאה למושב המשפחה.

3. בנו של (2), ר' ירחמיאל ישראל יצחק (תרי"ג/1853—תר"ע/1910), היה האישיות הבולטת בשושלת. הוא היה גדול בתורה, חריף ופיקח ואהוב על החסידים. שעות רצופות היה עומד על רגליו ומקבל את חסידיו, שואל ומשיב, מנחם ומעודד ומוכיח באהבה. הוא ניסה — מצד אחד — להקים חוג צר של תלמידים בני-עליה, ומצד שני — גם לקרב את פשוטי-העם למעשים טובים, לאהבת-רֵעַ ואהבת-ישראל. חיבר ספר "ישמח ישראל" (תרע"א).

4. אחיו של (3) ויורש מקומו, ר' שמואל צבי, מת בתרפ"ד.

5. האדמו"ר האחרון, ר' יצחק מנחם, נספה בפולין בשנות השואה, כנראה בתש"ג. ספרו — "עקידת יצחק" (תשי"ג).

ע. ה. זמלונג, עשר זכויות, תרצ"א; י. מ. ברומברג, אדמורי אלכסנדר, תשי"ב; א. ז. אשכולי, החסידות בפולין (בית ישראל בפולין, ב', 131–132), תשי"ד.

צ. מ. ר.

דַנְקוּר, פְלוֹרַן קַרְטוֹן — Florent Carton Dancourt — (1661—1725), שחקן ומחזאי צרפתי. דנ' למד בבי"ס של הישועים בפאריס. ב1685 נתקבל כשחקן ב"קוֹמֶדִי פראנסֶז", שבה שיחק עד 1718 ובה הוצגו עשרות הקומדיות שחיבר. בשעתן היתה להן הצלחה מרובה, ודנ' עצמו היה מוחזק יורש עטרתו של מולִיֶר. אולם לאמיתו של דבר לא ידע דנ' לטפל אלא בנושאים אקטואליים וחולפים ולא הצליח לגלם טיפוסים בעלי ערך אנושי-כללי; לפיכך אף פגה תהילתו אחרי מותו. — כל כתביו יצאו ב12 כרכים ב1760; מבחר מחזותיו, ב5 כרכים, יצא ב1884.

J. Lemaître, *La Comédie après Molière et le théâtre de D.*, 1903^2; H. C. Lancaster, *A History of French Dramatic Literature in the 17th Century*, IV, 1940.

דַנְקִיל, המכונים גם אַפָר, קבוצת שבטים מגזע חמי באפריקה המזרחית, המתגוררים באיזור הצחיח שבין רגליה המזרחיות של רמת חבש (ע"ע) ובין חופי הפינה הדרומית-מערבית של ים-סוף, רובם בתחום אֶרִיתְרֵאה-חבש ומקצתם בסומאלי הצרפתית. את מספרם של הדנ' אומדים ב80—100 אלף. עורם שחור או חום-כהה, הם גבוהי-קומה, בעלי שפתיים צרות, חוטם צר, ישר ומחודד וסנטר קטן ומחודד. מבחינה גזעית ולשונית הם קרובים לסומָלים (ע"ע) ולבני גַלָה (ע"ע), שכניהם בדרום ובמזרח. שפתם היא חמית בתערובת חזקה של יסודות ערביים. להלכה קיבלו על עצמם את האיסלאם, אולם עודם עובדים רוחות, עצים ותופעות-טבע שונות. אמונות תפלות תופסות מקום חשוב בחיים החברתיים ובפולחן הדתי של הדנ'. מקצתם נוודים, רועי בקר וצאן, מקצתם — עובדי-אדמה, ומקצתם — היושבים לחוף ים-סוף — עוסקים בדַיִג. ברובם הגדול הם דלים מאד ומתפרנסים בדוחק. הם חושבים את עצמם ל"ערבים".

ומסורת בידם שבאו למקום־מושבם הנוכחי מדרום חצי־האי ערב. מסתבר, שהדנ' התיישבו באיזור ישובם הנוכחי במאה ה16, לאחר שנדחקו משטח פורה יותר על־ידי הסומאלים, הנחשבים ע"י הדנ' לאויביהם.

דַנְקַן (Duncan), שמם של שניים ממלכי־סקוטלנד. דנ' I (מת ב1040), היה המלך הראשון שאיחד בידיו את סקוטלנד כולה. הוא ירש את המלוכה במחוז סְטְרַתְקְלַיד בסקוטלנד הדרומית ב1018, וב1034 ירש מסבו, מַלְקוֹם II מֶקֶנֶת, את שאר מחוזות סקוטלנד. הוא ערך פלישה לנורתַמבְּרִיָה, אולם נחל מפלה מכרעת מידי האנגלים ליד דַרֶם (Durham) ב1040. בעקבות תבוסתו התערער מעמדו של דנ', ואחד משרי־צבאו, מֶקבֶּת (Macbeth) — שהיה מקורב אל בית־המלוכה מצד אשתו — מרד בו ותבע את הכתר לעצמו. בקרב שניטש בין השניים נפל דנ'. פרשה זו משמשת רקע ל„מקבת" של שיקספיר, אלא שעלילת המחזה אינה מתאימה כלל לעובדות ההיסטוריות.

דנ' II היה נכדו של דנ' I. הוא הוחזק שנים רבות כבן־ערובות ע"י מלכי־אנגליה, שאביו — מלקום קֶנמוֹר — היה כפוף להם. לאחר שהעביר דנ' את אֱמונו הפאודאלי לווילְיֶם II רופוס, הומלך בעזרתו ב1093 על סקוטלנד. אך כבר ב1094 נהרג בקשר שקשר עליו דונאלד בֵין, ראש המפלגה הקֶלטית (האנטי־אנגלית) בסקוטלנד.

W. F. Skene, *Celtic Scotland*, 1876; W. C. Dickinson – G. Donaldson – J. Milne, *A Source-Book of Scottish History*, I, 1952; P. H. Brown, *A Short History of Scotland*, 1955².

דַנְקַן, אִיסֶדוֹרָה — Isadora Duncan — (1878, סאן פרנסיסקו — 1927, ניצה [בתאונת דרכים]), רקדנית אמריקנית. דנ' היתה ממוצא אירי. מילדותה למדה ריקודי־באלט, אולם כבר בנעוריה התרחקה מן השיטה המקובלת של הבאלט ופיתחה סיגנון משלה — מעין ניסוח חדיש של הריקוד היווני הקלאסי. ב1899 הגיעה דנ' לאירופה, וע"י הופעות, הרצאות וייסוד אולפנים הפיצה ברבים את רעיונותיה על־דבר „טיפוח יופי גופני הארמוני מתוך החוקיות הטבעית של הגוף ותנועותיו". היא נלחמה במלאכותיות של הבאלט, רקדה יחפה, לבושה שמלה יוונית ארוכה ללא שרוולים, לצלילי מוסיקה קונצרטית (גלוּק, שוֹפֶּן, בטהוֹבֶן), כשתנועותיה פשוטות וטבעיות. באולפניה למחול קלאסי בגרמניה וברוסיה סללה דרך לסיגנון־ריקוד אמנותי חדש. נסיונה לייסד אולפן בניו־יורק ב1915 נכשל. חייה הפרטיים היו מלאים טראגדיות: ב1913 שיכלה את שני ילדיה

אִיסֶדוֹרָה דַנְקַן

בתאונת־דרכים בפאריס; בשעת ביקור ברוסיה ב1921 נתקשרה לסֶרגֵי יֶסֶנִין (ע"ע), שהיה צעיר ממנה ב17 שנים, אך כבר ב1922 נפרדה ממנו. שנותיה האחרונות עברו עליה במצוקה כספית. היא נהרגה בנסיעה במכונית, כשצעיפה נאחז בגלגלים, והיא נחנקה. — דנ' נתנה גם ביטוי ספרותי לרעיונותיה בספריה The Dance of the Future („הריקוד של העתיד", 1903), The Art of Dancing („אמנות הריקוד") ו My Life („חיי"), שני האחרונים הופיעו אחרי מותה (1928); האחרון תורגם לעברית בידי א. שלונסקי (1929).

ג. ק. גר.

דֻנְקֶרְק (Dunkerque), עיר־נמל בקצה הצפוני־מערבי של צרפת, על חוף הים הצפוני, בקרבת גבול בלגיה; 32,000 תושבים (1952).

דנ' שוכנת בקצהו של שטח מישורי, והיא מוקפת איזור חקלאי עשיר. דרך העיר ומסביבה עוברות תעלות רבות, המחברות אותה עם האיזור התעשייתי של לִיל, עם מערכת התעלות של בלגיה ועם קַלֶה וסביבתה. נמלה של דנ' משמש את איזור־התעשיה שבצפון־מערב צרפת, וכן חלק גדול מתנועת הסחר והנוסעים שבין צרפת ומדינות מרכז־אירופה ובין בריטניה. דרכו מובאות כמויות גדולות של חמרי־גלם מאמריקה הצפונית והדרומית ומארצות צפון־אירופה לצרכי התעשיה הצרפתית. דנ' היא גם נמל־דַיג גדול, שממנו יוצאות מאות ספינות לדוג במימי הים הצפוני וצפון האוקיינוס האטלאנטי. בעיר ובסביבתה קיימת תעשיה ענפה, הקשורה בספנות ובתנועת־הסחורות הגדולה העוברת דרכה. התעשיה כוללת: מספנות לבניית ספינות ולתיקונן, תעשיית ברזל ופלדה, מכונות, ציוד לספינות, טוויה ואריגה של יוטה, פשתן וכותנה, חבלים, רשתות־דיג, כימיקאלים, ייצור שמני־מאכל, שימורי־דגים, ייצור שמן־דגים, זיקוק־נפט, טחנות־קמח ועוד.

היסטוריה. תחילתה של דנ', כפי שסוברים, היא בכנסיה שהוקמה סמוך ל650 באיזור החולות (מכאן Dune-Kerke — בפלאמית — כנסיית־החולות). ב958 בוצר המקום ע"י בּוֹדוּאֶן III דוכס־פלאנדריה נגד התקפות הנורמאנים. ב1218 זכתה דנ' במעמד של עיר. ב1300 עברה משלטון פלאנדריה לשלטון צרפת, אך ב1384 השתלטה עליה בורגונדיה, וב1477 עברה העיר לידי בית־האבסבורג (ע"ע בורגונדיה, עמ' 965) ונשארה בשלטון ההאבסבורגים הספרדים עד 1658. בשל מצבה האסטראטגי היתה דנ' לסלע־מחלוקת בין ספרד, צרפת, אנגליה והולאנד עד סוף המאה ה18, וכן שימשה במאות ה16 וה17 קן לשודדי־ים. הצרפתים כבשוה ב1558, אך שנה לאחר מכן חזרו וכבשוה הספרדים בהנהגת אֶגמוֹנט (ע"ע). ההולאנדים ניסו לכבשה ב1599, 1631, 1637 ו1639, כדי לחסל את שודדי־הים שפגעו במסחרם, וב1646 סגרו עליה ההולאנדים מהים, ואילו הצרפתים צרו עליה ביבשה עד שכבשוה. ב1652 שוב נפלה בידי הספרדים, אך ב1658 הוסגרה לאנגליה תמורת עזרתה של זו לצרפת נגד ספרד. צ'ארלז II מָכרה ב1662 ללואי XIV, שהפכה לבסיס ימי אדיר. בימיו הגיעה פעולתם של שודדי־הים במקום לשיאה, ובמיוחד נתפרסם אז ז'ן בַּר (Jean Bart), גיבורה של דנ'. האנגלים, שסבלו מאד מפעולותיו, תקפו את דנ' ב1694—1696, ובחוזה־השלום של אוטרֶכט (1713), וכן בהסכמים עם צרפת ב1717 וב1730 ובחוזי אֶכֶן (1748) ופאריס (1763), הכניסו סעיפים הדורשים מצרפת

להרוס את ביצורי העיר ולסתום את הנמל. סעיפים אלה מעולם לא בוצעו במלואם, ובשלום־ורסאי (1783) הסתלקה בריטניה מדרישה זו. ב1793 צרו הבריטים על העיר, אך לא הצליחו לכבשה. נאפוליון הקים בדנ׳ את אחת משתי „השייטות הלאומיות" נגד בריטניה. נמלה של דנ׳ שופר והועמק בסוף המאה ה19. במלחמת־העולם I היתה דנ׳ אחד מנמלי־האספקה מבריטניה לצר־פת, ובהיותה קרובה לקו־החזית נפגעה מאד בהפצצות הגרמנים.

במלחמת־העולם II היה איזור־דנ׳ זירת המערכה המפורסמת של הנסיגה והפינוי של צבאות־הברית במאי־יוני 1940 (ר׳ להלן), ואח"כ היתה העיר כבושה בידי הגרמנים. בספטמבר 1944, אחרי הצלחת נחיתת צבאות־הברית בצרפת, הושׂם עליה מצור מן היבשה, אך חיל־המצב הגרמני החזיק בה מעמד עד סוף המלחמה. בקרבות של 1940 ו1944/5 נחרבו העיר והנמל כמעט כליל, אך הם חזרו ושוקמו אחרי המלחמה.

V. Derode, *Histoire de D.*, 1852; K. Malo, *D.*, 1918; L. Lemaire, *Bibliographie de l'histoire de D.*, 1929.

אה. א.

מערכת־דנ׳, 1940 (ע"ע מלחמת־העולם II). דנ׳ *היתה העמדה האחרונה והנמל היחיד*, שנותרו לחיל־המשלוח הבריטי ומחנה צרפתי לאחר שנפרצה חזית צבאות־הברית במאי 1940 על־ידי הגרמנים, והשריון הגרמני הגיע לנמלי התעלה בולוֹן וקאלֶה ב23—24 במאי. האגף השׂמאלי (הצפוני) של צבאות־הברית נמצא מנותק מן החזית העיק־רית שלאורך הסום והיה צפוי להשמדה. המפקדה הבריטית נאלצה להחליט על פינוי כללי של כוחותיה שנמצאו בבלגיה וצפון־צרפת, ולמטרה זו לא עמדו לרשותה אלא נמל־דנ׳ ורצועת־החוף שמצפון לעיר. חיל־המשלוח הבריטי מנה 11 דיוויזיות־רגלים, 2 חטיבות־סיור קלות וחטיבת־טאנקים, עם יחידות סיוע ושירותים, בס"ה כ250,000 איש; המחנה הצר־פתי, שפעל יחד עם הבריטים, כלל 4 דיוויזיות־רגלים ו2 דיוויזיות ממוכנות קלות, בס"ה כ140,000 איש; את האגף השׂמאלי (הצפוני) של מערך צבאות־הברית החזיקו הבלגים. כל הכוחות האלה היו דחוסים בפינה הדרומית־מערבית של בלגיה, בין הסֶחלדה והלִיס והים, וברצועה צרה של טריטוריה צרפתית לאורך הגבול הצרפתי־בלגי. הם הותקפו מצפון, ממזרח ומדרום, ואף מדרום־מערב, ע"י כוחות גרמניים בהר־כב של 30—40 דיוויזיות־רגלים, 10 דיוויזיות משוריינות ו5 דיוויזיות ממונעות; מלבד זה היתה לצבא־היטלר עדיפות אווירית גדולה.

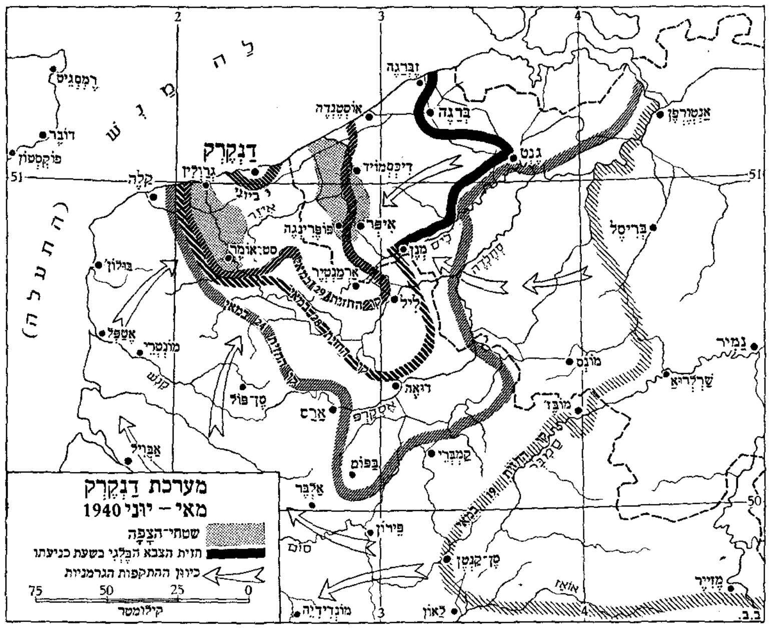
על בעלות־הברית היה לבצע נסיגה, כשהאויב מסוגל לתקפם מ3 כיוונים בבת־אחת. כדי למנוע כיתור היה על הנסוגים להפעיל חלק גדול מכוחותיהם להבטחת האגפים של פרוזדור־נסיגה, שצריך היה להימשך בערך מלִיל עד דנ׳ — דבר שהאֵט ממילא את הקצב האפשרי של פינוי הכוחות דרך נמל־דנ׳. העיר עצמה נמצאה במשך רוב זמנן של פעולות הפינוי בטווח הארטילריה הגרמנית, והנמל ורצועת־החוף והספינות שעגנו לידם היו נתונים להפצצות בלתי־פוסקות מצד האויריה הגרמנית. בתנאים אלה נראה

דנקרק: הנמל והמספנות

הפינוי כחסר סיכויים כמעט, ואעפ"כ בוצע בהצלחה. ב23—26 במאי הושלם התיכנון המשותף עם הצי הבריטי והצרפתי, וכן פונו כל השירותים הלא־חיוניים. כ3,000 אנגלים ו1,000 צרפתים, שהוקפו ע"י הגרמנים בקאלֶה, החזיקו מעמד 3 ימים ומנעו מן השריון הגרמני להגיע לדנ׳ מדרום־מערב לפני הכוחות האנגלו־צרפתיים העיקריים, שנמצאו עדיין כמה עשרות ק"מ ממזרח לנמל. ב26—27 נסוגו כל כוחות־הברית מעֵבר ללִיס, אחרי שבלמו את נסיונות השריון הגרמני לכַתרם. בשלב זה הקריבו עצמן יחידות צרפתיות אחדות, שהחזיקו במשלטיהן עד להשמדתן ואיפשרו את נסיגת חבריהן. ב27—28 חלה נסיגה מן הלִיס אל האיזֶר. ב27 בלילה החמיר מצב כוחות־הברית ביותר בגלל הכניעה הפתאומית של הצבא הבלגי, שחשׂף את האגף הצפוני־מזרחי הבריטי. ב28 התייצבו מפקדות חיל־המשלוח ומפקדות הקורפוסים הברי־טיים בדנ׳ עצמה, ובאותו יום הוחל בפינוי המוני החיילים בספינות. שטחים נרחבים בסביבות דנ׳ הוצפו מים ע"י פתיחת סכרים. לעזרת הצי המלחמתי הוזעק גם הצי האזרחי מאנגליה — אניות־מסחר ואניות־נוסעים, אף סירות־דיג וסירות שעשועים; ספנים־מתנדבים אזרחיים סייעו בחירוף־נפש תחת אש האויב לפינוי החיילים. אִשֻן של אניות־המלחמה הבריטיות והצרפתיות מן הים עיכבה את הגרמנים מלהתקרב לחוף, וחיל־האויר הצליח לקיים מטריית־מגן מעל לנמל ולשׂפת־הים למרות העדיפות המספרית של האויריה הגרמנית. ב29—30 במאי התקפלו כל כוחות־הברית בתוך ראש־הגשר של דנ׳ והצליחו להחזיק בו תוך התגוננות עקש־נית עד 4 ביוני, כשהפינוי נמשך בהדרגה, בעזרתם של אנשי הצי המלחמתי והאזרחי — מזה, ושל הטייסים — מזה. עד 4 ביוני פונו כ215,000 חיילים בריטים וכ120,000 צרפתים לאנגליה. על כוחות־היבשה פיקדו במיבצע זה עד 30 במאי הגנראל גורט (ע"ע) ואח"כ הגנראל אלכסנדר, על כוחות הימיה — האדמיראל הבריטי רֶמְזי והאדמיראל הצרפתי אַבריאַל.

מערכת־דנ׳ היתה, לכאורה, מפלה קשה של בעלות־הברית: פינוי יבשת־אירופה ע"י הצבא הבריטי אגב אבידות ניכרות (כ9,000 הרוגים ופצועים, כ30,000 שבויים) ואיבוד כל חימושו הכבד (בין השאר כ1,000 תותחים); אבידות היחי־דות הצרפתיות במבצע זה היו כ4,000 הרוגים ופצועים

וכ10,000 שבויים. מ900 כלי־השיט שנטלו חלק במפעל־ההצלה אבדו כ230 אניות מכל הסוגים (רובן קטנות), וכן אבדו 167 מטוסים. אעפ״כ היה ההשג האסטראטגי של בעלות־הברית גדול, ועוד גדולה מזה היתה השפעתו המוסרית על העם האנגלי ועל המשך מהלך המלחמה. הצלת עיקרו של צבא־היבשה האנגלי, שנראה היה כאבוד, הלהיבה את העם, ומציאותו של צבא זה היתה אחד הגורמים שהרתיעו את הגרמנים מנסיון פלישה לאיים הבריטיים; וכן היה חיל מנוסה זה הגרעין להרחבת הצבא הבריטי בשלבים הבאים של המלחמה.

הצלחה אסטראטגית זו הושגה תודות לתיכנון יסודי, שיתוף־פעולה הדוק בין שלוש זרועות־הצבא, ניצול פני־הקרקע אשר בחלקם היו לטובת המגינים, וגם כתוצאה מכּוח־האש הגדול של הבריטים והצרפתים. גורם מכריע להצלחת המיבצע הנועז היה האופי הלאומי הבריטי, כפי שבא לידי ביטוי בהזדמנות זו: משמעת־ברזל וקור־רוח, שעליהם שמרו רבבות החיילים במצב נואש, רצון־התנגדות עז, וכן גילויי התנדבות של אלפי ספנים אזרחיים. אולם משקל רב היה גם להקרבה העצמית של יחידות מן הצבא והצי הצרפתיים, שעמדו ונפלו במקומותיהן כדי לאפשר את נסיגת חבריהן. אף השגיאות שעשו הגרמנים תרמו להצלחת בעלות־הברית: העדר מאמץ החלטי ללכוד את דנ׳ בשלב מוקדם של המערכה ואי־הפעלת עיקר עוצבות־השריון במערכה בגלל הפנייתן לחזית של מרכז־צרפת.

G. A. Doumenc, *D. et la campagne de Flandres*, 1947; J. Armengaud, *Le drame de D.*, 1948; A. Chastelle, *D., mai–juin 1940*, 1950; M. A. Draper, *The Six Weeks War*, 1950; D. Devine, *The Nine Days of Dunkirk*, 1959.

יש. ב.

דֶסַאוּ (Dessau), עיר במחוז האלה ברפובליקה הדמוקרא־טית הגרמנית (גרמניה המזרחית); כ94,000 תו־שבים (1948). דס׳ יושבת על הגדה השמאלית של הנהר מולדה, סמוך לשפכו אל האֶלבֶּה, שעליה נמצא נמל־העיר ואלוִיצהאפֶן (Wallwitzhafen). דס׳ היא עיר־תעשיה, שמייצרים בה מכונות, קרונות־רכבת, מכשירי מכאניקה עדינה, כימיקאלים, טכסטילים, כלי־מטבח, סוכר, ממתקים, בירה. בדס׳ היה קיים בית־החרושת הגדול יונקרס (Junkers) לייצור מטוסים, שפורק על־ידי שלטונות־הכיבוש הסובייטיים ב1945.

בתחילת יה״ב נמצא במקום זה ישוב סלאווי. בסוף המאה ה12 יושבו שם גרמ־נים, וב1213 נזכרת דס׳ כעיר. החל מ1603 היתה דס׳ מושבו של ענף נסיכי אַנהַלט (ע״ע), ובזמן ממשלתו הארוכה של הנסיך לאופולד III (1751—1817) אחד המרכזים הרוחניים בגרמניה, עם תיאטרון מפורסם. ב1863 נעשתה דס׳ בירת הנסיכות אנהאלט המאוחדת. ב1871 ישבו בדס׳ 17,000 נפש, וב1939 הגיעה אוכלוסייתה ל121,000. במלחמת־העולם II הופצצה דס׳ קשה, ומר־בית הבניינים העתיקים, כנסיות וארמונות הנסיכים, נהרסו. — על היהודים בדס׳ ע״ע אנהלט.

E. Ebeling – E. Stein, *D.*, 1914; L. Würdig – B. Heese, *Chronik d. Stadt D.*, I–II, 1924/29[2]; H. Müller, *Die Frühzeit d. D.er Hoftheaters*, 1939.

דֶסַאוּ, הֶרְמַן — Hermann Dessau — (1856, פראנקפורט דמין — 1931, ברלין), היסטוריון גרמני יהודי. דס׳ היה בנו של מנהל בי״ס יהודי, מתלמידיו של יצחק בֶּרנַיס (ע״ע). הוא עצמו היה תלמידו של מוֹמְזֶן (ע״ע) ונעשה לעוזרו, ביחוד ב Corpus Inscriptionum Latinarum. מ1884 היה דס׳ מרצה ומ1896 פרופסור להיסטוריה עתיקה באוני־ברסיטת ברלין; יחד עם זה היה ממונה מ1900 ואילך על עבודות אֶפיגראפיות מטעם האקאדמיה הפרוסית, וכן היה חבר המכון הארכאולוגי. עיקר מחקריו של דס׳ קשורים בכתובות הלאטיניות, בבעיות האדמיניסטראציה והמדיניות של קיסרות רומא ובספרות הרומית והפאטריסטית. הוא ערך והוציא את הספר היסודי במקצוע הכתובות הלאטיניות Inscriptiones Latinae Selectae (1892—1918); מחיבורו Geschichte d. röm. Kaiserzeit („תולדות תקופת הקיסרות הרומית״) הספיק להשלים רק את 2 הכרכים הראשונים (1924—1930).

באישיותו של דס׳ נתקשרו אצילות רוחנית וצניעות טהורה; הוא היה מעוֹרה עמוק בשרשי המסורת היהודית. ב1919 הצטרף לוועד המדעי של „מכון־המחקר״ שעל־יד „האקאדמיה למדעי־היהדות״ בברלין. הפרק האחרון שבספרו על תולדות הקיסרות הרומית נקרא Judäa u. d. Juden („א״י והיהודים״) בכוונה ביקרתית נגד הפרק ב„היסטוריה הרומית״ של מומזן, הנקרא באותו השם. בכוח שליטתו במחקר ההיסטורי הכללי ובמקורות התלמודיים כאחד מנסה דס׳ להגיע לידי הערכה חדשה של תקופת הבית השני ולהבינה מבחינת ערכיה המקוריים, בלי לטשטש עם זה את תפקידו העיקרי כהיסטוריון של הקיסרות הרומית.

הערכות מפעלו המדעי: א. שטין (Klio, Beitr. z. alten Gesch.), 1932; ש. פראנקפורטר (Jahresber. f. Altertums-wiss.), 1933.

י. בע.

דֶסַאוּאֶר, פְרִידְרִיך — Friedrich Dessauer — (נו׳ 1881), ביופיסיקן ופילוסוף גרמני. דס׳ הוא בנו של יהודי מומר; הוא למד פיסיקה ורפואה, ועד 1920 עסק במפעלים תעשייתיים בייצור מכשירים רפואיים. ב1920 נתמנה פרופסור

לפיסיקה רפואית באוניברסיטת פפד"מ וייסד שם את המכון לביופיסיקה. מ1924 עד 1933 היה גם חבר הרייכסטאג מטעם מפלגת „המרכז" הקאתולית. הנאצים פיטרוהו ממשרתו האוניברסיטאית; כפליט מגרמניה הורה באוניברסיטות בתורכיה ובשוויץ; ב1946 נתמנה שוב לפרופסור בפפד"מ.

הנושא העיקרי של מחקריו המדעיים של דס' הם קרני־רנטגן ופעולתן הביולוגית; הוא נעשה מחלוצי הטיפול בסרטן ע"י קרינת־מעמקים, אולם תורת „ביולוגיית־הקוואנטים" שלו לא נתאמתה בהמשך המחקר. — דס' הירבה לעסוק בפילוסופיה ובבעיות חברתיות מתוך גישה נוצרית. ספריו, הכתובים בסיגנון עממי, דנים בהיסטוריה של מדעי־הטבע (לרבות ביוגראפיות של חלוצי המדע — גאליליאי, ניוטון ועוד) ובביסוסם הרעיוני, בהשקפת־עולם ובפוליטיקה. דס' שואף לסינתזה של מדעי־הטבע, הטכניקה והדת — לשימוש בטכניקה לשיפור חיי האדם ולאיחוד בין מדע מדוייק ובין אמונה נוצרית, וכן לפתרון הבעיות הסוציאליות ע"י משק קואופראטיווי.

מספריו: Leitfaden d. Röntgenverfahrens („מדריך לטיפול רנטגני"), 1903, 1925^{6}; Philosophie d. Technik („פילוסופיה של הטכניקה"), 1927; Kooperative Wirtschaft („כלכלה קואופראטיווית"), 1929, 1931^{2}; Zehn Jahre Forschung auf d. physikal.-med. Grenzgebiet („10 שנות מחקר בשטח־הגבול שבין פיסיקה ורפואה"), 1931; Weltfahrt d. Erkenntnis („מסע־עולם של ההכרה" [ביוגראפיה של ניוטון]), 1945; Der Fall Galilei u. wir („משפט גאליליאי ואנחנו"), 1947; Seele im Bannkreis d. Technik („הנפש במעגל־הקסמים של הטכניקה"), 1952^{2}; Religion im Lichte d. heut. Naturwiss. („הדת לאורו של מדע־הטבע של היום"), 1952^{3}; Begegnung zw. Naturwiss. u. Theologie („מיפגש בין מדע־הטבע והתאולוגיה"), 1952; Naturwissenschaftl. Erkennen („ההכרה ומדע־הטבע"), 1958.

א. ע. ש.

דֶסוּאַר, לוּדְוִיג (שמו המקורי: לֶאוֹפּוֹלְד דֶסאוּאֶר) — Ludwig Dessoir (1810, פוזן — 1874, ברלין), שחקן יהודי־גרמני. דס' היה בנו של סוחר יהודי; מגיל 14 התחיל להופיע על הבימה. מ1831 היה פעיל בתאטראות של ליפציג, מאינץ, ברסלאו, קארלסרוהה ועוד, כשחקן אופי ומעצב דמויות גיבורים ברפרטואר הקלאסי (שיקספיר, גתה שילר וכו'). ב1849 הוזמן לתאטרון המלכותי בברלין ופעל בו 23 שנים. נטייתו לאנאליזה ולפירוק פילוסופי של כל תפקיד, הדחף לאינטרפרטאציה מדוייקת של קווי־הנפש של הדמות המומחשת על־ידיו — הביאוהו לידי דקות פסיכולוגית למופת. — דס' נחשב בזמנו בין הגדולים שבמגלמי דמויותיו של שיקספיר לא על הבימה הגרמנית בלבד, אלא גם בתאטרון האנגלי.

O. F. Gensichen, *Berliner Hofschauspieler*, 1872; K. Frenzel, *Berliner Dramaturgie*, 1877; G. H. Lewes, *On Actors and the Art of Acting*, 1951^{5}.

דֶסוּאַר, מַכְּס — Max Dessoir (1867—1947), פילוסוף ופסיכולוג גרמני, יהודי מומר; בנו של לודויג דס' (ע"ע). דס' היה מתלמידיו של וילהלם דילתי (ע"ע) ונסמך לדוקטור לפילוסופיה ולדוקטור לרפואה. מ1897 עד 1934/5 שימש פרופסור לפילוסופיה בברלין, ואחרי נפילת המשטר הנאצי חזר ב1946 להורות באוניברסיטה של פראנקפורט.

דס' הירבה לעסוק בתופעות־שבגבול בחיי הנפש, שלחקרן הביקרתי הנהיג ראשון — ב1889 — את המונח „פַּרַ־פסיכולוגיה" (ע"ע; וע"ע אוקולטיזם). הוא תיאר וביקר את האַנתרופוסופיה (ע"ע) של רודולף שטינר (ע"ע). עוד לפני ז. פרויד (ע"ע) פיתח דס' תורה של על־הכרה ותת־הכרה, המתבססת בעיקר על נסיונות המושתתים על ההיפנוזה (ע"ע), ובמקצת — גם על אנאליזה של החלום ועל תצפיות פסיכולוגיות מחיי יום־יום.

נושא עיקרי שני בעיסוקו המדעי של דס' היו האֶסתֶטיקה (ע"ע) ו„מדע־האמנות הכללי" — מקצוע שאותו יסד הוא. דס' הבדיל והפריד בין שני התחומים הללו, שכן — מצד אחד — מקיפים העצמים האֶסתֶטיים (או הישויות האסתטיות) אף תופעות רבות בטבע ובחיי יום־יום של האדם, ואילו — מצד שני — יצירות האמנות נודעת להן לא רק משמעות אֶסתטית, אלא יש להן תיפקודים־של־משמעות, המקיפים את כל מרחב התרבות: תיפקודים דתיים או מוסריים, פדגוגיים, מדיניים, חברתיים וכיו"ב. האֶסתטיקה של דס' אובייקטיוויסטית היא בעיקרה. כפילוסוף־של־התרבות היה דס' נציגה של רוחניות דינאמית ואמן של סיגנון בעל־פה ובכתב. הוא היה קשור קשרי יצירה וידידות עם גאורג זימל (ע"ע), וכן עם משוררים ואישי האמנות והתיאטרון.

מכתביו: Das Doppel-Ich („האני הכפול"), 1890; Gesch. d. neuern dt. Psychologie („תולדות הפסיכולוגיה הגרמנית החדישה"), 1894, 1910^{3}; Ästhetik u. allgem. Kunstwissenschaft („אֶסתטיקה ומדע־אמנות כללי"), 1906, 1923^{2}; Das Jenseits d. Seele („מה שמעֵבר לנפש"), 1917, 1931^{6}; Lehrb. d. Philosophie („ספר־לימוד לפילוסופיה"), 2 כרכים, 1925; Der Okkultismus in Urkunden („האוקולטיזם בתעודות"), 3 כרכים, 1925; Beiträge z. allgem. Kunstwiss. („מחקרים במדע־האמנות הכללי"), 1929; Einleitung in d. Philosophie („מבוא לפילוסופיה"), 1936, 1946^{2}; Die Rede als Kunst („הנאום כאמנות"), 1940, 1948^{2}; Das Ich, d. Traum, d. Tod („האני, החלום, המוות"), 1947, 1951^{2}. ב1946 יצא ספרו „זכרונות" (1947^{2}).

ש. צמח, על היפה, 216–231, 239 ואילך, תרצ"ט; ש. ה. ברגמן, אמיל אוטיץ (מולד, 113/4), 1957; R. Steiner, *Von Seelenrätseln* (Kap. II: M. D. über Anthroposophie), 1917; Ch. Hermann, *M. D., Mensch u. Werk*, 1929; A. Werner, *M. D. — ein Siebzigjähriger* (Philosophia, II, 299–307), 1937.

א. ע. ש.

דֶסְטִיט דֶה טְרַסִי, אַנְטוּאַן־לוּאִי־קְלוֹד, רוֹזֵן — Antoine-Louis-Claude, Comte Destutt de Tracy — (1754, פאריס — 1831, שם), פילוסוף צרפתי. דס' למד שנים רבות בשטראסבורג, ושם הכיר, כנראה, את הפילוסופיה של קאנט, אשר למען הפצתה בצרפת פעל הרבה לאחר מכן. בתקופת המהפכה היה דס' חבר האסיפה המכוננת של 1789, ואח"כ שירת כקצין וכמפקד של חיל־הפרשים בפיקודו של לאפאיט. בנובמבר 1793 נאסר, אך שוחרר ממאסרו בעקבות נפילתו של רובספייר. בימי נאפוליון היה חבר הסנאט, אך — כחסיד ההשכלה וההומאניזם של המאה ה18 — היה מתנגדו של הקיסר, וב1814 היה הוא

שהציע לראשונה בסנאט את הסרת נאפוליון ממלכותו. — ב1796, כשנוסדה ב„מכון הלאומי" מחלקה מיוחדת למען „ניתוח התחושות והרעיונות", הציע דס' להמיר את הביטוי המורכב הזה בשם „אידיאולוגיה". ומאז נקראו הוא ותלמידיו בשם „האידיאולוגים". נאפוליון ייחס לשם „אידיאולוגיה" (ע"ע) טעם לגנאי, ובמשמעות זו נתקבל המושג הזה לאחר מכן גם ע"י מארכס. אולם ליוצר המונח עצמו היתה האידיאולוגיה „מדע של האידיאות" — פילוסופיה המשתדלת לגלות כללים מעשיים בשביל החינוך, תורת־המידות ותורת־המדינה על סמך ההכרה המדעית של האירגון הפיסיולוגי והפסיכי של האדם ועל סמך ידיעת העולם הפיסי. לפי דס' האידיאולוגיה היא הפילוסופיה המבקשת — מתוך ידיעת האדם והעולם — לגזור את הכללים המעשיים המתאימים לניהול הפרט, לחינוך הילד, לאירגון המדע: האידיאולוגיה נועדה להיות המדע האחיד, שכל יתר המדעים אינם אלא השימוש בתורותיו. לשם כך בנה דס' מערכת שיטתית של המדעים, ומבחינה זו הקדים את השתדלויותיו של קונט (ע"ע) למען אירגון המדעים.

דס' הוא הנציג החשוב האחרון של האסכולה הסנסואליסטית שמיסודו של קונדיק (ע"ע). את יצירת דימויינו הוא מסביר מתוך מציאות אובייקטיווית של דברים שמחוצה לנו. ההרגשה החושנית עצמה אינה יכולה לתת לנו מושג של עולם חיצוני, אולם אנו רוכשים לנו את הידיעה על מציאות דברים שמחוצה לנו ע"י תנועותינו וע"י ההתנגדות שבה אנו נתקלים בתנועות אלו. יצור חסר תנועה או חסר תחושת־התנועה לא היה יכול להכיר את עצמו, ואילו חומר שלא היה מתנגד לגוף הנתקל בו לא היה יכול להיות מוכר. דס' מבחין חמישה כשרונות יסודיים של ידיעתנו: החושניות, הזכרון, כוח־השיפוט, הרצון, יכולת־התנועה. הלשון היא בעיניו המצאה מלאכותית של האדם, והוא מדגיש — בדומה לקונדיאק — את החשיבות של הסימנים בשביל התהוות ההכרה. דס' תיכנן תכנית כללית של הלימודים הפדגוגיים כדי להעמיד את תורת הלשון לשירותה של תורת־ההגיון. את יסודות תורת־המידות משתית דס' על הפיסיולוגיה: את השנאה והחמלה הוא רואה כמותנות במצבים מסויימים של מערכת־העצבים.

חיבוריו העיקריים של דס': Eléments d'idéologie, I—V („יסודות האידיאולוגיה"), 1801—1818; Grammaire générale („דיקדוק כללי"), 1803; „לוגיקה", 1805; Commentaire sur l'Esprit des lois de Montesquieu („ביאור ל„רוח החוקים" של מונטסקיה"), 1806 (תורגם לאנגלית ע"י ג'פרסון); Essai sur le génie et les ouvrages de Montesquieu („מסה על הרוח ועל החיבורים של מונטסקיה"), 1808. — כל ספריו יצאו במקובץ (ב4 כרכים) ב1824/5.

Ph. Damiron, *Essai sur la philosophic en France au XIXe siècle*, 1828; F. Picavet, *Les idéologues*, 1891; V. Stepanowa, *D. de T., e. historisch-psychologische Studie*, 1908; H. Barth, *Ideologie u. Wahrheit*, 1928.

ש. ה. ב.

דֶסָלִין, ז'ן־ז'ק — Jean-Jacques Dessalines — (1758—1806), מנהיג כושי במלחמת־השיחרור של האיטי (ע"ע) ושליט ראשון של האיטי העצמאית. דס' נולד בגיניאה שבאפריקה והובא בצעירותו כעבד להאיטי הצרפתית. כשהתמרדו הכושים באדוניהם בתקופת המהפכה הצרפתית, הצטרף דס' לטוסן ל'אוברטיר (ע"ע) ונלחם בצדו לביטול העבדות ולשויון־זכויות לכושים, תחילה בשירות הספרדים שבסאן־דומינגו, נגד הצרפתים, ואחרי שהכריזו הצרפתים על מתן אמאנציפאציה (1793) — בצד צרפת נגד הספרדים ונגד האנגלים. כששלח נאפוליון צבא להאיטי בפיקוד גיסו לֶקלֶרק לשם חידוש שלטון צרפת באי (1802), התנגדו טוסן ודס' לצבא הצרפתי בכוח. דס' נקט שיטת האדמה החרוכה כדי להתיש את כוח הצרפתים. אך כשהסגיר טוסן את עצמו בידי הצרפתים, השלים גם דס' עם לקלרק ונתמנה גנראל בצבא הצרפתי ומושל בדרום האי. מתפקידו היה לפרק את הנשק מעל שארית הלוחמים הכושיים; לאנשיו הסביר שכניעתו היתה תכסיס בלבד. כשנודע לדס' ב1802, כי הצרפתים מבקשים לאסרו, הרים מחדש את נס־המרד והפנה את הנשק, שנאסף על־ידיו וע"י עוזרו אַנְרִי כְּרִיסְטוֹף (ע"ע), נגד הצרפתים; לעזרת הכושים באו אניות בריטיות ודס' ניצח את הצרפתים ואילצם להכנע. ב1.1.1804 הכריז דס' על עצמאות האי ונבחר למושלו הכללי לכל ימי־חייו. כשהכתיר נאפוליון את עצמו לקיסר, הלך דס' בעקבותיו ונטל לעצמו את השם והתואר ז'ן־ז'ק I, קיסר האיטי (אוקטובר 1804). אולם דס', בעל הכשרונות הצבאיים, היה נטול השכלה ותכונות של שליט ולא האריך ימים על כס־הקיסרות. הוא ערך טבח במתיישבים הצרפתים שנותרו באי והחרים את רכושם, והשניא את עצמו בעריצותו גם על תומכיו, ובעיקר על המולאטים, ואלה האחרונים נתמרדו בו. באחת המרידות נהרג דס', כשנתיים אחרי התקסרותו.

Don Juan Lopez Vida de Cancelada, *J. J. D.*, 1806; T. G. Steward, *The Haitian Revolution, 1791–1804*, 1914; P. Sannon, *La Guerre de l'Indépendance*, 1925; J. C. Dorsainvil, *Manuel d'Histoire d'Haiti*, 1926; H. P. Davis, *Black Democracy: the Story of Haiti*, 1936; S. Rodman, *Haiti the Black Republic*, 1954.

י. טו.

דַּעַת־קָהָל (אנגל' public opinion, גרמ' öffentliche Meinung), ההתייחסות של ציבור כלפי בעיה מסויימת בעלת משמעות ציבורית או פוליטית, שהיא שנויה במחלוקת בפועל או בכוח.

בחברות הפרימיטיוויות והמסרתיות מבטאת דה"ק בדרך־כלל את העקרונות המוסכמים של אותה חברה ותרבותה ומתעוררת בעיקר כלפי מקרים של סטיה מעקרונות אלו (עבירות, פשעים) או כתגובה על התרחשויות לא־רגילות (אסונות בידי שמים או בידי אדם). בחברות אלו מתגבשת דה"ק עפ"ר בהתאם להדרכתם והכוונתם של בעלי עמדות חברתיות, פוליטיות וריטואליות, אשר בידיהם הסמכות בבעיות פוליטיות וחברתיות שונות.

בחברות מפותחות — ובמיוחד בחברות מודרניות — דה"ק מתהווה מסביב לעניינים אשר אינם קבועים קביעות מסרתית מוחלטת, אלא עשויים להיות שנויים במחלוקת בתוך החברה, לאחר ששוב אין בה הכרעה סמכותית למנהיגות מקובלת של נושאי עמדות פוליטיות וחברתיות גבוהות. ד"ק כזו, המופיעה כגורם פעיל במציאות החברתית, מתפתחת במידה (א) שנוצרת דיפרנציאציה בין תחומים חברתיים ותרבותיים שונים; (ב) שהכוח הפוליטי הולך ומתפזר; (ג) שהסמכות הבלעדית של מנהיגות מסרתית מתערערת; (ד) שמתרחב תחום ערכי־הביניים, אשר אינם מקודשים קדושה של מסורת ושל ערכים עליונים — תהליך הקשור במידה מסויימת בתהליך הסקולאריזאציה של תחום־הערכים.

במלוא־המידה לא התפתחו תנאים אלה אלא בחברה המודרנית, שבה דה״ק על אירגוניה השונים היא אחד מצינורות־הקישור העיקריים בין החברה ובין המבנה המדיני שלה (ע״ע דמוקרטיה).

הגילויים הראשונים של ד״ק מודרנית מסוג זה הופיעו באנגליה במאות ה17—18 ובצרפת ובארצות אחרות ביבשת־אירופה מן המאה ה18 ואילך. המרכזים הראשונים של גיבוש דה״ק היו באנגליה בתי־הקפה, בצרפת — הסאלונים של תקופת ההשכלה. התפתחותה של דה״ק בתור תופעה חברתית כללית נתקשרה עם התפתחות העתונות (ע״ע), אשר העבירה ידיעות ודעות שונות בין חוגים חברתיים שונים. נושאיה של ד״ק זו היו בעיקר חוגים של שכבות־ביניים, חוגי פרופסיונאלים ואינטלקטואלים למיניהם, כלומר השכבות אשר הגיעו באותה תקופה לכלל גיבוש חברתי עצמי ושאיפות פוליטיות מובהקות.

בתקופה מאוחרת יותר התחילו חוגים עירוניים נרחבים, מן הבורגנות ומן הפועלים — ובהדרגה גם חוגים כפריים —, להשתתף בגיבוש זרמי דה״ק, להתעניין בנושאים ציבוריים ולנסות לתפוס עמדה כלפיהם ולהשפיע עליהם. דה״ק התפתחה כחלק אורגאני של התנועות החברתיות והלאומיות, אשר קמו באותה תקופה. תחילה עסקה בנושאים מדיניים ותרבותיים שונים, וביחוד בעניינים של ממשל־פנים ושל מדיניות־חוץ; אחת התופעות המיוחדות לתקופה החדשה היא ההשפעה שהתחילה דה״ק להשפיע על מדיניות־החוץ ועל ניהול־הדיפלומאטיה — השפעה שנתנה את אותותיה לראשונה בתקופה שלאחר קונגרס־וינה. הבעיות הסוציאליות־פוליטיות והלאומיות נשארו במשך כל אותה תקופה המוקדים העיקריים של דה״ק, אולם עם התפתחותם של חרושת המונית ושווקים אנונימיים בכלכלה ושל אמצעי־הקומוניקאציה ההמוניים התחילו להתגבש זרמי ד״ק גם מסביב לנושאים כלכליים, ספרותיים, ענייני־אפנה וכו׳.

התפתחות התנאים הנוחים לגיבושה של דה״ק הביאה לידי מאבק קשה על גיבושה והכוונתה בין גורמים פוליטיים שונים. בתוך אירגונים ומפלגות שונים נתפתח גם השימוש באמצעי הקומוניקאציה ההמונית לשם הכוונה זו. כן התפתחו גם טיפוסי מנהיגים מיוחדים, אשר עיקר עניינם היה להשפיע על דה״ק (ע״ע דמגוגיה). אך גם מנהיגים „יציבים״ וממוסדים יותר היו חייבים במידה הולכת וגדלה לשים לב לאפשרויות גיבושה של דה״ק. כמו כן נתפתחו צורות שונות של אירגון מפלגתי וציבורי, אשר עיקר כוונתן היה ללכד את דה״ק וליצור מעין הסכמה; גיבוש־מחדש בכל אותם שטחי־חיים, שבהם נתערערו מסגרות המקובל והתפתחו אפשרויות לוויכוח ולהשפעה חפשית. על העתונות, שכבר נתפתחה במאות ה18—19, נתוספו במאה ה20 הראדיו, הטלוויזיה וכיו״ב. בעוד שידיעות ומאמרים באו לכוון את דה״ק בעיקר מבחינה פוליטית, הרי סוגי־פירסומת שונים באו לכוונה מבחינה כלכלית — הכוונה של צריכה. הפירסומת הפכה באמצע המאה ה20 למעין טכניקה ומדע שלמים, אשר משתמשים בהם חוגים, קבוצות ועסקים שונים לשם השגת מטרותיהם בהכוונתה של דה״ק. התפתחו גם מכוני־מחקר מיוחדים העוסקים בכך (ר׳ להלן). מאמצים לגיבוש דה״ק נעשים בכל המשטרים המודרניים — הן בדמוקראטיים והן בטוטאליטאריים, אלא שבמשטר טוטאליטארי השליטים מנסים לרכז בידיהם את כל אמצעי־ההשפעה על דה״ק ולמנוע התהוותם של גיבושים עצמאיים, ואילו במשטרים דמוקראטיים קיימת התחרות מתמדת על דה״ק והתהוות בלתי פוסקת של גיבושים שונים שלה. אולם עצם העובדה, ששליטי המשטרים הטוטאליטאריים דואגים הרבה לגיבושה של ד״ק ולהכוונתה, מעידה על כך שאף במשטרים אלה קיימים תנאים להתפתחותה ונודעת לה חשיבות מרובה לגבי יציבותו של המשטר (ע״ע דמוקרטיה; טוטליטריות).

למעשה אין לדבר על ד״ק אחת ואחידה בתוך חברה מסויימת, כי אם על „דעות־קהל״ שונות, המשתנות לפי הזמן, העניין או החוג החברתי. קיימות התגבשויות שונות של דה״ק לגבי הבעיות העשויות לעמוד במרכז של דיון ציבורי או להיות נקודת־גיבוש שלו. התגבשויות אלו מקיפות תמיד חוגים שונים, ואחת מבעיות־היסוד של אלה המנסים להשפיע על דה״ק היא לזהות את החוגים העשויים להיות נתונים להשפעה בעניינים מסויימים.

המחקר הסוציולוגי והפסיכולוגי החדיש בירר את תהליכי ההתגבשות של דה״ק וסתר את הדעה, כאילו קיים תמיד יחס ישיר בין אמצעי הקומוניקאציה והתעמולה ההמונית ובין הקהל שאליו הם מופנים, כאילו קהל זה מושפע בעיקר מן התוכן האינטלקטואלי או האמוציונאלי של הידיעות, הסמלים וכו׳, המוגשים לפניו באמצעים אלה. מחקר זה הראה, שלגבי התפשטותן של דעות ובגיבושה של ד״ק נודעת חשיבות מכרעת לגורמים בלתי־פורמאליים שונים, ובעיקר לשנים מהם: (א) *לקבוצות הראשוניות* שבני החברה משתייכים להן (ע״ע קבוצה); (ב) *למנהיגים לא־פורמאליים* של קבוצות כאלה — „מנהיגי־הדעה״ בעלי ההשפעה. שני הגורמים האלה הם המתווכים בהעברה של ידיעות וגיבוש של דעות, ורק לעתים רחוקות מתהווים גיבושים של ד״ק בלי עזרתם או תיווכם. בחברות מסרתיות מנהיגים כאלה הם לרוב האנשים בעלי העמדות הרשמיות הסמכותיות השונות, אולם בקבוצות מודרניות אין דבר זה מחוייב־המציאות; ולא עוד, אלא שבתוך קבוצה חברתית או יחידה טריטוריאלית מסויימת קיימים מנהיגים שונים לגבי תחומי־חיים שונים: הפוליטיקה, המדע, תחומים פרופסיונאליים, תחומי האפנה, הבידור וכו׳. חשיבות רבה בגיבושה של ד״ק נודעת גם לסמלים קולקטיוויים וערכיים, שהם שונים בארצות שונות בהתאם למסרתן התרבותית ומערכת הערכים שלהן. אנשים שונים וקבוצות שונות ניתנים להשפעה ע״י סוגי־סמלים שונים וגישות שונות, אולם עיקר ההשפעה היא באמצעות אותם סמלים, שהם בעלי המשמעות הגדולה ביותר מבחינת הדימוי העצמי של האדם, דימוי הסטאטוס שלו ואותן נקודות ועניינים, שבהם הוא מתעניין ולגביהם הוא מרגיש חוסר־בטחון מסויים.

במסגרת התעמולה והפעולה לגיבוש דה״ק בחברה המודרנית אפשר להבחין בין הזרמים המתכוונים לחזק את אפשרויות הגיבוש של ד״ק עצמאית בשטחים שונים ובין הזרמים — המטופחים בעיקר ע״י גורמים פוליטיים סמכותיים שונים — שכוונתם להחליש ולמעט אפשרויות כאלה ולבטל את התנאים המביאים לידי גיבוש עצמאי של דה״ק. גישה אחת, המצויה בתחום הפוליטי בעיקר בארצות הטוטאליטאריות, ובתחום הכלכלי — בחלק מהפירסומת המסחרית, מדגישה את הבדידות וחוסר־האונים של הפרט בעולם, משתדלת להגביר הרגשה זו ומציעה לאדם להחלץ ממנה בעיקר ע״י הסתמכות בלעדית על הפתרונות המוצעים לו ע״י התעמולה. גישה

דמוקראטית, מחנכת יותר, המצויה בתחום הפוליטי והחברתי בארצות הדמוקראטיות, משתדלת יותר להגביר את בטחונו העצמי ואת כוח־שיפוטו העצמי של הפרט. הגישה הראשונה מכוונת בדרך־כלל גם לערער את סמכותם של הקבוצות הראשוניות ושל המנהיגים הלא־פורמאליים, המהווים מרכזים עצמאיים של גיבוש דה״ק, ואילו הגישה השניה מכוונת במידה גדולה לחזק את הגורמים הללו.

המחקר השיטתי של דה״ק התחיל רק בשנות ה20 והתפתח בעיקר בשנות ה30 וה40 של המאה הזאת, אע״פ שחיבורים עיוניים הדנים על אותה בעיה נתחברו כבר בשלהי המאה ה19 (פ. טֶנִיֶס [F. Tönnies] ואחרים). מרכז התפתחות המחקר של דה״ק היה בתחום הסוציולוגיה והפסיכולוגיה באה״ב (ו. ליפמן; ה. ד. לֶסוול ואחרים). תחילה עסקו רוב המחקרים הללו בעיקר — על סמך מקורות ספרותיים ועתונאיים — בניתוח של זרמים היסטוריים ושל קבוצות המשפיעות על התהוות דה״ק. דחיפה גדולה למחקר שיטתי ורצוף יותר באה עם התפתחותם של מכונים לחקר דה״ק — כגון מכון־גֶלַפּ (Gallup) ומכון־וולרַאוּד (Wal-roud), שעסקו במיוחד במחקרי־שוק, במחקרי־בחירות ובביצוע סקרים על בעיות שונות, שנראו להם כמעניינות. כדוגמתם פותחו מכוני־מחקר מרובים בארצות שונות; בישראל עוסק בסקרים אלה בעיקר המכון למחקר שימושי־חברתי. בימי מלחמת־העולם II התפתחו גם מחקרים חשובים העוסקים בבעיות תעמולה, הן זו של בנות־הברית והן הגרמנית.

הרבה שיטות טכניות חשובות במחקר חברתי ופסיכולוגי פותחו בקשר למחקרים אלה (ע״ע חברה: מחקר חברתי), ובקשר להם — הרבה מטכניקות הדְגימה (ע״ע). סוג אחד של מחקרים אלה — שעיקרו סקרים — מספק אוסף גדול של אינפורמאציה, המשקפת את עמדתם של חוגים ושכבות שונות כלפי בעיות חברתיות וציבוריות רבות ושונות במשך הדור האחרון; תוצאות המחקרים הללו משמשות חומר גָלמי חשוב להיסטוריה חברתית של התקופה. סוג שני של מחקרים תורם תרומה חשובה יותר לפיתוח הבנת התהליכים החברתיים והפסיכולוגיים של דה״ק והקומוניקאציה. בין המושגים החשובים אשר פותחו במחקרים אלה היו מושג „מנהיג־הדעה" (ר׳ לעיל) ומושג „קבוצות־ההתייחסות". נעשו גם נסיונות לפיתוח מחקרי־קומוניקאציה מַשווים בארצות שונות. בזמן האחרון פותחו גם מחקרים אַנתרופולוגיים שונים על תהליכי הקומוניקאציה בקרב שבטים פרימיטיוויים, ביהוד אותם שעליהם עוברים תהליכים של מודרניזאציה. בישראל בוצעו כמה מחקרי־קומוניקאציה במסגרת המחקרים על קליטת העליה.

א. ד. גורדון, לבירור רעיוננו מיסודו (כל כתביו, ב, 196 ואילך), תש״א; G. de Tarde, *L'opinion et la foule*, 1901; W. Bauer, *Die öffentliche Meinung u. ihre geschichtl. Grundlagen*, 1914; id., *Die öffentliche Meinung in d. Weltgeschichte*, 1929; F. Tönnies, *Kritik d. öffentlichen Meinung*, 1922; J. Rassak, *Psychologie de l'opinion et de la propagande politique*, 1922; W. Lippman, *Public Opinion*, 1926[2]; J. Stoetzel, *Théorie des opinions*, 1943; R. Merton (et al.), *Mass Persuasion*, 1946; id. *Social Theory and Social Studies*, 1957; R. Schnyder v. Wartensee, *Die öffentliche Meinung als Element d. Staatl. Willensbildung in d. Demokratie*, 1946; P. Lazarsfeld, *The people's Choice*, 1948; W. Schramm, *Mass Communication*, 1949; id., *The Process and Effects of Mass Communication*, 1955; B. Berelson - M. Janowitz, *Reader in Public Opinion and Communication*, 1950; A. Inkeles, *Public Opinion in Soviet Russia*, 1950; G. Weippert, *Die Ideologien d. kleinen Leute u. d. "Männer auf d. Strasse"*, 1952; H. Speier, *The Historical Development of Public Opinion* (Social Order and the Risks of Law, ch. 24), 1952; E. Katz and P. Lazarsfeld, *Personal Influence*, 1956; S. N. Eisenstadt, *Patterns of Communication & Social Structure* (Public Opinion Quarterly, 1956).

ש. נ. א.

דֶפו, דָנִיאֶל — Daniel Defoe — (1660 [?], לונדון — 1731, שם), פוליטיקן, סופר ועתונאי אנגלי. דפו היה בן למשפחת דיסֶנְטֶרים (ע״ע) וחונך בבית־ספר של הכת. לראשונה עסק במסחר, אולם ב1692 פשט את הרגל; במשך השנים הבאות הצליח לפרוע כמעט את כל חובותיו. לאחר מכן פנה דפו לעסקנות מדינית ולעתונאות. הוא נמנה עם מתנגדיו של גֵ׳ימז II (ע״ע), ואף השתתף במרד מונמַאות. עם המלכתו של ויליֶם III הצטרף אליו ונעשה לסופרו הראשי וליועצו המקורב. הוא נתמנה לתפקידי מינהל

דניאל דפו

וייעוץ באוצר ובמשרדים כלכליים ממשלתיים, וכן מילא כמה פעמים תפקידים מדיניים סודיים: תחילה מטעם הוויגים, אח״כ מטעם הטורים, ולבסוף שוב מטעם הוויגים במסווה של טורי. אולם בעיקר פעל כפובליציסט וכמחבר פַמפלֶטים, ובביקָרתו המדינית והחברתית לא נרתע מפני התקפות נמרצות על התקיפים, שהביאו לו לפעמים נזק חמרי וסיכון אישי. הוא נאסר כמה פעמים, וב1702 אף נידון — בגלל חיבור תוקפני ביותר — לעמוד־הקלון, אלא שההמון שנתאסף סביבו ערך לו תשואות. לאחר מכן היה כלוא בבית־הסוהר במשך שנה. בשנים 1704—1713 הוציא לאור את כה״ע „הסקירה" (The Review), שהוא היה גם סופרו ומחברו היחיד. מפעל זה עשה אותו לאבי העתונות האנגלית ולסולל דרך לבטאונים פובליציסטיים שבאו אחריו. — דפו נשא אשה ב1683 והוליד 7 בנים; אולם לא זכה לשלום־בית וחי רוב ימיו הרחק מביתו בשליחויות כסוכן־מודיעין או מרגל של הממשלה או של קבוצות שלחמו על השלטון. בגיל 60 פנה לסיפור, והרומאן הראשון שלו „רובינסון קרוזו" היקנה לו מיד פירסום עולמי. דפו פירסם עוד כמה סיפורים רֶאליסטיים מרתקים, וכן מדריך מצויין למסיירים בבריטניה הגדולה.

דפו היה הסופר הפורה ביותר בפובליציסטיקה האנגלית; מספר המַסות והפַמפלֶטים שכתב מגיע לאלף. הוא טיפל בכל הבעיות המדיניות, הכלכליות, החברתיות, התרבותיות והדתיות של דורו. לכאורה היה הפכפכן בעמדתו הפוליטית, ובזמנים שונים שירת תקיפים שונים; אולם בעיקר שמר על קו אחד בכל פעולתו: נאמנות לפרוטסטאנטיזם, לבית־המלכות ההאנוֹבֶרי, לעקרונות מהפכת־1688, לסובלנות הדתית

וליחס אנושי לעניים ונרדפים. הוא הופיע כלוחם אמיץ לחופש הפרט, למוסדות סוציאליים מודרניים, לתורת כלכלה מתקדמת, לשיחרור אינטלקטואלי וחברתי של האשה, לתחיקה דמוקראטית ולאיחוד האנגלו־סקוטי (Essay on Projects [„מסה על תכניות כלכליות"], 1698; Good Advice to the Ladies [„עצה טובה לגבירות"]; Legion's Memorial to the House of Commons [„מזכרת הלגיון לבית־הנבחרים"], 1701). בתורת־הכלכלה הקדים את דורו בהרבה; הוא היה מן הראשונים שהציעו תכניות מפורטות לביטוח באנקאי, לחברות־ביטוח, למס־הכנסה, לפיקוח ממשלתי על התעשיה, לתיקון החוקים על פשיטת־הרגל ועוד. בלהט מוסרי ובאירוניה קטלנית תקף את אי־סובלנותה של הכנסיה האנגליקנית, את שחיתות המידות ועושק־הדלים, שהיו מצויים בחוגי הכמרים, האצילים והעשירים, ואת הלאומנות הצרה, הדוגלת בטהרת הגזע האנגלי (A Poor Man's Plea [„טענות האיש הדל"], 1696; השיר The True-born Englishman [„האנגלי האמיתי"], 1701; The Shortest Way with Dissenters [„הדרך הקצרה לסלק את הדיסנ־טרים"], 1702; Reasons against the Succession of the House of Hannover [„נימוקים נגד הכתרת בית־האנו־בר"], 1713).

דפו נחשב לאחד המספרים הגדולים של התרבות האנ־גלית. חיבורו הגדול Tour through the Island of Great Britain („סיור באיי בריטניה הגדולה"), 1724/7, הוא מדריך־נסיעה קלאסי, הכולל תיאורים ראליסטיים ודברי־ביקורת נוקבים. חיבוריו הדֶמונולוגיים (Relation of the Apparition of one Mrs. Veal [„סיפור על הופעת רוחה של אשה בשם מרת וִיל"], 1706; The Political History of the Devil [„ההיסטוריה הפוליטית של השטן"], 1726; A System of Magic [„שיטה של מאגיה"], 1726; An Essay on the History of Apparitions [„מסה על ההיסטוריה של הופעת רוחות"], 1728) הם מיזוג מרתק של חזיון דמיוני ורפורטאז'ה ראליסטית. חיבורו Journal of the Plague Year („יומן של שנת־המגפה"), 1722, הוא — לאמיתו של דבר — חיבור דמיוני, אבל הראליזם החמור שבו עושה אותו לתיאור מזהיר ביותר של מגפת 1665 בלונדון.

„ר ו ב י נ ס ו ן ק ר ו ז ו" (1719) היה במשך דורות הספר הנפוץ והמקובל ביותר בספרות העולמית — ולא רק כסיפור החביב ביותר על הנוער, אלא גם כמקור למחקר בתולדות־החברה ובתורת־הכלכלה. תקופת־ההשכלה העריצה אותו כיצירה חינוכית מופתית, המתארת כיצד האדם מתכנן את חייו ומעצב את עולמו לפי שיטה; ז'־ז'. רוסו (ע"ע) המליץ עליו ב„אֶמיל" כעל ספר־הקריאה היחיד לנוער. הספר תורגם לכל הלשונות הספרותיות, ועד 1900 הופיעו ממנו למעלה מ900 מהדורות, תרגומים, חיקויים ועיבודים. — דפו חיבר גם שורת רומאנים פיקארסקיים, שהם סדרות של אֶפיזודות והרפתקאות, שגיבוריהן שייכים למעמד הבינוני־נמוך או לעולם התחתון; אלה הם אנשים בודדים, מנותקים מקשרי־משפחה וממציאות חברתית תקינה, אנשים החיים על עָרמתם, מוּנעים ע"י יצריהם הרעים, ע"י אנוכיות מוח־לטת ורדיפת־בצע, ואף אהבתם אינה אלא סיפוק תאוותיהם ללא שמץ של רומאנטיקה. הדיוק הצילומי, שבו מתוארים הגיבורים והגיבורות ומסיבות חייהם, עושים את הסיפורים האלה לראשית הרומאן הרֶאליסטי בספרות אירופה. הטוב שבהם הוא Moll Flanders, 1721.

אין הוצאה כללית של כל כתבי דפו, ורבים מכתביו לא זכו למהדורות נוספות ונעשו יקרי־מציאות. ההוצאה החדישה השלמה ביותר, המכילה את הרומאנים שלו ומבחר כתביו האחרים, הופיעה ב14 כרכים ב1927/8.

עיבודו העברי הראשון של „רובינסון" („כור עוני") הוכן ע"י י. רומש (תרכ"ב). הספר כולו תורגם לעברית ע"י א. ברש (תרפ"א) וע"י י. גרוזובסקי [גור] (1928). יש גם תרגום ערבי, שנדפס סמוך ל1940 באותיות עבריות לצרכי יהודים מעדות־המזרח.

W. P. Trent, *D. D., How to Know him*, 1916; H. Ullrich, *D.'s R. Crusoe, Die Geschichte eines Weltbuches*, 1924; *id., 12 Jahre D. forschung, 1916–1928* (Germ.-Roman. Monatsschr., Nov. 1929); A. W. Secord, *Studies in the Narrative Method of D.*, 1924; P. Dottin, *D. et ses romans*, I–III, 1924; id., *La vie et les aventures de D.*, 1925; H. M. Flasdieck, *Robinson Crusoe im Lichte d. neueren Forschung* (Deutsche Rundschau, Jan. 1928); E. A. Baker, *History of the English Novel*, III, chs. 6–7, 1928; G. Jakob, *D.'s Essay on Projects*, 1929; P. Ritterbusch, *Parlaments- u. Volkssouveränität in d. Staatslehre D.s*, 1929; R. Stamin, *Der aufgeklärte Puritanismus D.s*, 1936; H. Singer, *D. D., A Tour through England and Wales*, 1938; J. R. Moore, *D. in the Pillory*, 1939; D. Marion, *D.*, 1948[7]; J. Sutherland, *D.*, 1950[2]; W. Freeman, *The Incredible of D.*, 1950; F. Watson, *D. D.*, 1952; J. Watt, *The Rise of the Novel*, chs. 3–4, 1957.

א. א. מ.

דְפוּס, כל תהליך טכני, שבו מעבירים מ פ ו ר מ ה (תבנית, לוח) מ ו צ ק ת ס י מ נ י ם ו ק ו ו י ם קבועים לרקע אחר (בימינו — עפ"ר לנייר). צורת־הדפסה ראשונה אפשר לראות כבר בשימוש בחותמות, שהיה נפוץ מן האלף ה3 לפסה"נ בבבל ואח"כ גם באיזורים אחרים במזרח (ציור 1).

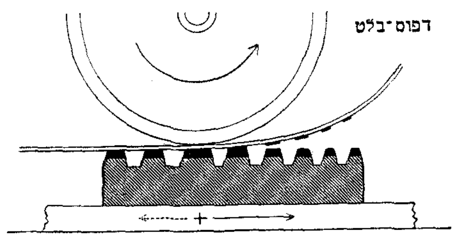
ציור 1. לוח־חרס מינואי (כרתים, המאות ה17—16 לפסה"נ): כתב שסימניו חותכו כל אחד לעצמו והוטבעו בחרס. דוגמה ראשונה לשימוש באותיות מיטלטלות

אולם מפנה חדש בטכניקת הדפ' חל במאה ה15 באירופה המרכזית עם המצאת פ י ת ו ח ־ ה נ ח ו ש ת (ע"ע גרפיקה, עמ' 661, 668) ו ד פ ' ־ ה ס פ ר (ד פ ' ־ ה ב ל ט), שפתחו את תקופת הדפ' במובנו המיוחד — והמקובל היום — של מונח זה. במאה ה19 נתוספו לאלה הצירוף עם הצילום, ואף ד פ ' ־ ה ש ט ח, ובמאה ה20 הורחב ד פ ' ־ ה ש א ב ל ו נ ו ת ונעשה

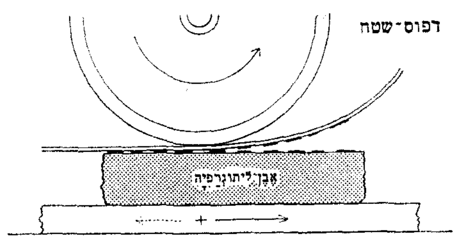
לטכניקה תעשייתית. בימינו מתחיל אף המדע האֶלקטרוֹני לתרום את תרומתו לפיתוחה של טכניקת הדפ׳.

שיטות־הדפ׳ העיקריות: (I) ד פ׳ ־ ב ֶ ל ֶ ט — החלקים המדפיסים נתונים על שטח־הפָּנים של הפורמה, החלקים שאינם מדפיסים — משוקעים (ציור 2). ההדפסה גורמת לתבליט קל בעָרפו של הנייר. — (II) דפ׳־ש ט ח — החלקים המדפיסים ושאינם־מדפיסים נתונים בשטח אחד (ציור 3); ההפרדה ביניהם נעשית ע״י דחייתם ההדדית של חמרים שונים (למשל של שמן ומים). ההדפסה מניחה את שני עברי הנייר משוטחים לגמרי. — (III) ד פ׳ ־ ש ק ע — החלקים המדפיסים משוקעים מתחת לשטח־הפָּנים של הלוח (ציור 4). לפעמים מונח הצבע על הנייר בתבליט קל; לפעמים ניכרת ההדפסה מעֵבר לנייר בשיקוע קל. — (IV) ד פ׳ ־ ס י נ ו ּ ן (דפ״משי) — הצבע מועבר על הנייר דרך שאבלונה מסננת (ציור 5) ומונח על הנייר בבליטה קלה; עֶברו השני של הנייר משוטח לגמרי.

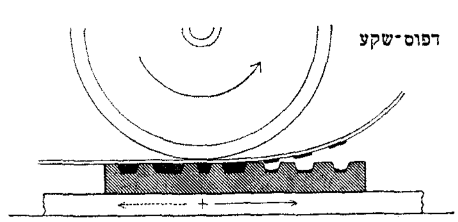
בכל שיטות־הדפ׳ יש להבחין בין הכנת ה פ ו ֹ ר מ ה ובין ה ה ד פ ס ה כשהיא לעצמה. למלאכה כולה קודמים ה ת י כ ־ נ ו ּ ן ו ה מ י ת ו ֶ ה. ה ת י כ נ ו ּ ן נעשה לרוב בבית־הדפ׳ עצמו וקובע את טכניקת הדפ׳, הזמנת הנייר, עבודת הכריכה לאחר ההדפסה, וכיו״ב. ה מ י ת ו ו ה נעשה יותר ויותר עניינו של מומחה לגראפיקה שימושית (ע״ע גרפיקה, עמ׳ 663—666), שצריך לאחד כושר אמנותי וידיעת הדרישות

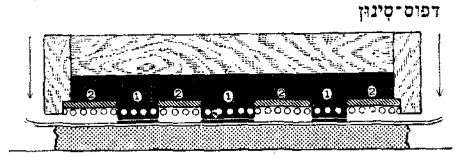
ציור 2. דפוס־בלט

ציור 3. דפוס־שטח

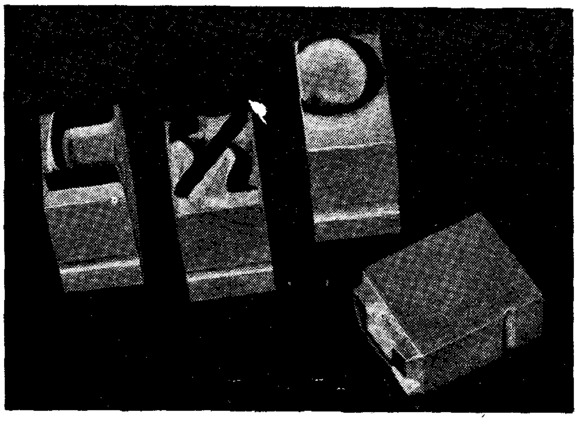
ציור 4. דפוס־שקע

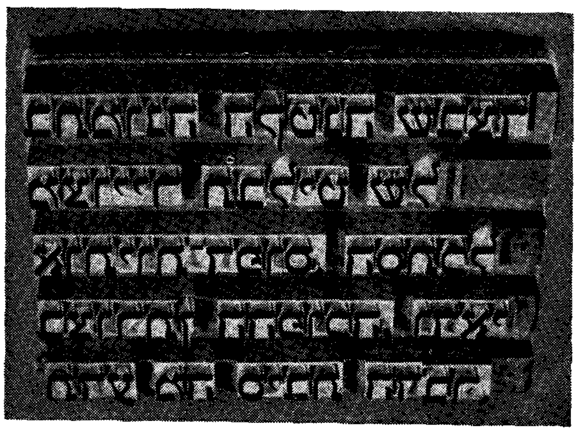
ציור 5. דפוס־סִינוּן

1 חלקי־הסדין המגולים — המדפיסים

2 חלקי־הסדין המכוסים — שאינם מרפיסים

ציור 6. אותיות לסידור־יד

ציור 7. סידור־יד

הטכניות. — מלאכת־הדפ׳ נעשתה בהדרגה בדור האחרון לתעשיה, המוּשתתת על ש י ת ו ף ־ פ ע ו ל ה ה ד ו ק ע ם ה מ ד ע. ענפי־מחקר מיוחדים עוסקים בשיפור השיטות הקיי־מות ובפיתוּח שיטות חדשות להכנת הפורמות; בבניית מכונות־הדפ׳, שהן מסובכות ביותר; בבדיקת התהליכים הפיסיקאליים והכימיים בצביעה בעת ההדפסה והייבוש; בבעיות אירגונם של מפעלי־הדפ׳.

I. ד פ׳ ־ ב ֶ ל ֶ ט (ד פ׳ ־ ס פ ר). א. ה כ נ ת ה פ ו ר מ ה. ה א ו ֹ ת י ו ֹ ת ה ב ו ד ד ו ת יצוקות מנתך־עופרת (65—70% עופרת, 5—10% בדיל, 20—25% אַנטימון). את ח ו מ ר ־ ה מ י ל ו ּ י לרווחים שבין המלים והשורות, וכן לשטחים ריקים גדולים־ביחס, יוצקים בדומה לאותיות, אלא שגָבהוֹ נמוך משל אלו האחרונות, כדי שישאר ריק מצבע בעת מריחת הצבע. בזמן האחרון מכינים את חומר־המילוּי לשטחים גדולים („הכפיסים") — שלפנים היה עשוי ברזל־יציקה — מאלומיניום או מפלאסטיקה.

הסַדָר־ביד תופס את האותיות בזוֹ אחר זוֹ ושׂם אותן על משוּרה, המכוּונת לרוחב־השורה הדרוש, עד שהשורה מת־מלאת בערך. את מילויה המדוייק הוא משיג ע״י הקטנה או הגדלה של הרווחים בין המלים, ובשעת הצורך — אף ע״י חלוקת המלים בסוף השורות; בדרך זו הוא מצרף שורה לשורה. משנתמלאה המשוּרה, הוא מוציא ממנה את השורות ונותן אותן על מגש המונח לצידו. הרווחים הדרושים שבין השורות מושגים ע״י הכנסת חצצות (פסים דקים של חומר־

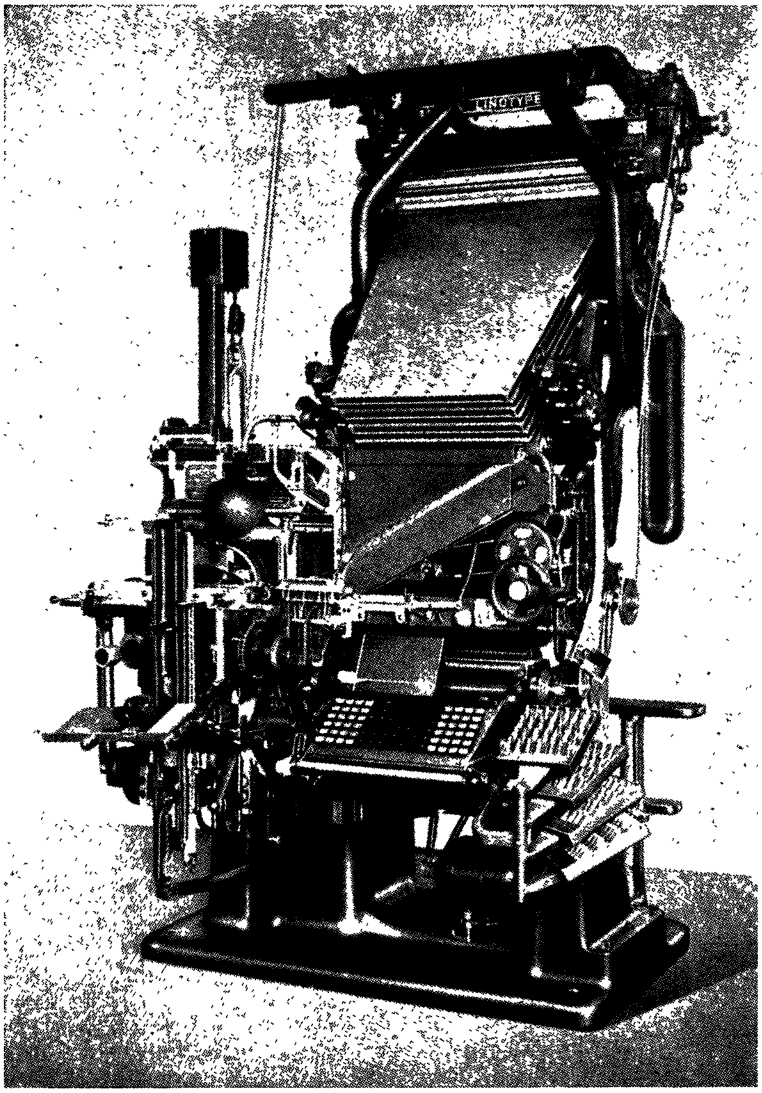
מילוי) בניהן. סידורי־קווים ורווחים גדולים בין השורות, וכן שורות מאותיות אחרות, מרכיבים על המגש. את הסידור המוכן מחשקים לפי שעה בחוט־משיחה דק; אח"כ מדפיסים במכבש־יד יריעה להגהה, ואותה בודקים ע"פ כתב־היד. לבסוף מכניסים את התיקונים הדרושים ע"י החלפת האותיות, השורות והרווחים (ציורים 6, 7).

בסידור־היד אפשר לבצע כמעט כל עבודות־דפ׳, הן באותיות שונות, הן בקווים או עיטורים, והן בלשונות לועזיות; אך הוא דורש זמן רב; אין לסדר בדרך זו יותר מ1,300 סימנים בשעה. מן המאה ה17 ואילך התחילו לחפש אחרי מכונות, שיוכלו לעשות לפחות את „הסידור החלק", ובעיה זו באה לידי פתרונה בסוף המאה ה19. כל המַסדֵרות של זמננו הן מכונות סידור ויציקה כאחד. במסדרות־השורות (לינוטיפ, אינטֶרטיפ, טיפוגראף) מוצאות אמהותיהן של האותיות הדרושות ממחסניתן ע"י שימוש במערכת־מכושים ומצורפות לשורות באורח אוטומאטי. שורת־אִמות זו מובלת אל פי־היציקה של הדד המכיל עופרת־אותיות מותכת; משאבה לוחצת את כמות־העופרת הדרושה אל האִמהות, וכך מתקבלת שורת־אותיות עשויה חתיכה אחת, מהוקצעת בדיוק לפי האורך, הגובה והמידה הדרושים, ומוכנה לעיבוד נוסף. לאחר יציקה מוחזרות האִמהות למקומותיהן באורח אוטומאטי. בתוך השורה עצמה לא ניתן עוד לשנות דבר; ואם דרושים תיקונים, יש לסדר שורה חדשה (ציור 8). — סוג מיוחד של מסדרות הוא מכונת־לַדלו (Ludlow), שבה האִמהות מסודרות לשורות ביד, בדומה לסידור־היד. לאחר יציקת השורה, שוב מחזירים את האִמהות למקומותיהן ביד.

מַסדֵרות־טֶלֶטיפ הן מַסדרות לינוטיפ או אינטרטיפ, שאת מערכות־המכושים שלהן אפשר להפעיל גם ע"י פסים מנוקבים של טֶלֶטיפ. בדרך זו ניתן להפוך חדשות, ידיעות־הבורסה, וכו׳ במישרין לשורות־עופרת מוכנות להדפסה במהירות ובאורח אוטומאטי; נוסף על כך יכול סַדָר אחד להשגיח על כמה מסדרות בעת ובעונה אחת, מה שאין כן לגבי מסדרות מסוגים אחרים.

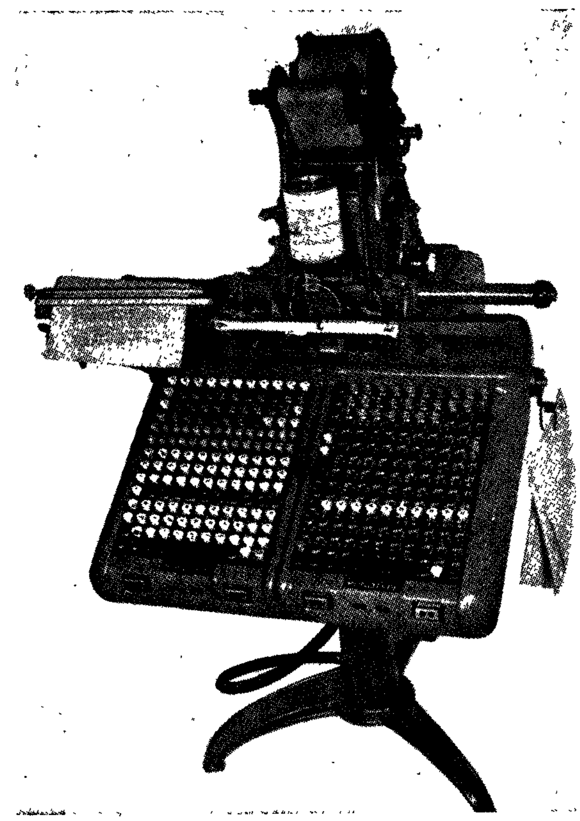
המונוטיפ מספק סידור מורכב מאותיות בודדות. תהליך־העבודה מחולק לשתי מכונות: במכונת־מַכְּשָה מתקין הסדר פס־נייר מנוקב, וזה מַוסת את סדר האותיות, הרווחים שבין המלים, הפיזור וכד׳, בשביל המכונה השניה, מכונת־היציקה. בזו האחרונה נתונה במסגרת אִמהה אחת לכל אות. המסגרת מוצבת לפני פי־היציקה, כשנקב האות הראשונה מכוון אל זה, והאות הזאת נוצקת. אח"כ נעה המסגרת הלאה, ונוצקת האות הבאה (ציורים 9, 10).

בזמן האחרון מפתחים מסדרות־פוטו, שבהן נתונים — במקום האִמהות — נֶגאטיווים מזכוכית. במקום מנגנון־היציקה באים הֶטֵל (בכל הגדָלים הדרושים) והצילום; כתוצאה מכך מתקבל טֶכסט על גבי סרט פוטוגראפי. מסדרות־הפוטו עדיין נתונות בראשית התפתחותן, אולם מסתבר שחשיבותן — בעיקר לגבי דפ׳־אופסֶט ודפ׳־שקע (ר׳ להלן, עמ׳ 941, 943) — עתידה להיות גדולה מאד. — בונים גם מכונות כתיבה־וסידור, המספקות עמודים של טכסטים מסודרים סידור שווה בטיב המאַפשר רפרודוקציה של ההדפסות בדרך צילום או עשיית־גלופות. להשלמת המכונות הללו נבנו גם מכונות־עימוד, שבעזרתן ניתן לצרף את הטכסטים המסודרים לעמודים שלמים. אף בשטחים אלה יש לצפות לחידושים מרחיקי־לכת.

ציור 8. מַסדרת־לינוטיפ חדישה

להדפסת תמונות שימשו לפנים חיתוכי־עץ ופיתוחי־עץ (ע"ע גרפיקה, עמ׳ 666/7—668). היום משמשות הטכניקות האלה רק בשטח הגראפיקה האמנותית. במקומן באו הגלופות הצרובות: גלופות־קו, העשויות לפי אוריגינאלים בשחור ולבן בלבד, וגלופות־רשת (אוטוטיפיות), העשויות לפי אוריגינאלים בגוני־ביניים (למשל תצלומים). לגלופות־הקו מצלמים תחילה את האוריגינאל בגודל הדרוש ומעתיקים את הנֶגאטיו ללוח־מתכת (אבץ, נחושת או תרכובת־מאגנזיום), המצופה שכבה רגישה לאור. ע"י ההארה נעשית שכבה זו בלתי־חדירה

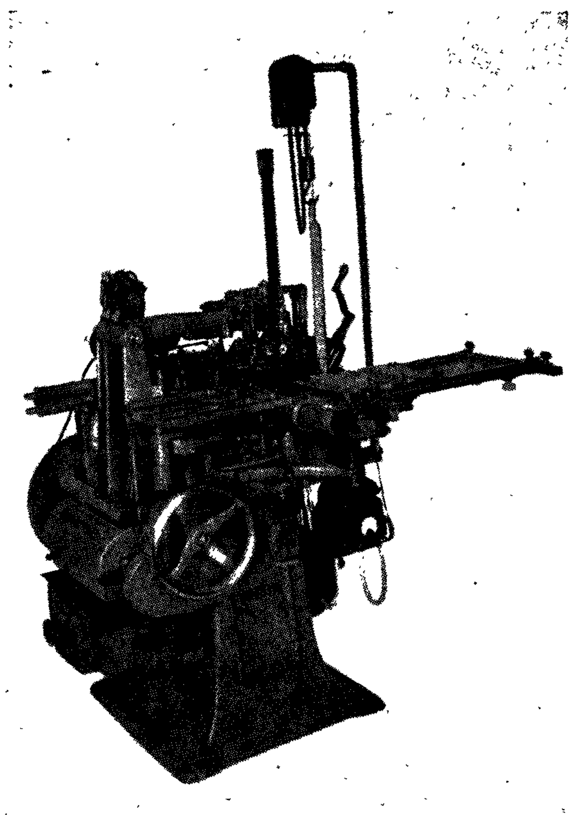

ציור 9. מונוטיפ: מכונת־מַקְשָׁה

לחומצה, שבה צורבים את הלוח; משום כך החומצה משקעת את החלקים הבלתי־מוארים ויוצרת תמונת־תבליט, שחלקיה הבולטים מקבילים לשחור שבאוריגינאל, ואילו הלבן שבו נצרב. המקומות הבולטים מהווים את התמונה הנועדת להדפסה. — לגלופות־הרשת מכניסים בשעת הצילום לפני לוח־הצילום רשת־זכוכית במרחק מ"מ אחדים. ע"י כך נוצרות על לוח־הצילום דמויות עקיפות של צַמצַם־האובייקטיו, שהן גדולות או קטנות לפי כמות האור החודרת דרך הרשת. לסולם־האפור שבין שחור ולבן מקבילות נקודות שחורות, גדולות או קטנות יותר (ציורים: ע"ע אוטוטיפיה). להלן דומה הטיפול בעיקרו לזה של גלופות־הקו. — את רוחב הרשת יש לבחור בהתאם לנייר. על גבי נייר חלק באות כ48 נקודות על ס"מ אחד, על גבי נייר־עתונים — כ20 נקודות.

לשם הדפסות צבעוניות נעשות גלופות־רשת מן האוריגינאל ע"י צילום במסננות צבעוניות. הגלופות, המקבילות בהרכב־צבעיהן לשלושת גוני־היסוד (צהוב, אדום וכחול) — ועפ"ר גם לשחור —, מודפסות ביחד, כל פעם בצבע שונה. לפי גודל הנקודות משתנית מידת מיזוג־הגונים, ועי"כ ניתן להשיג רושם של כל בני־הגונים כמעט.

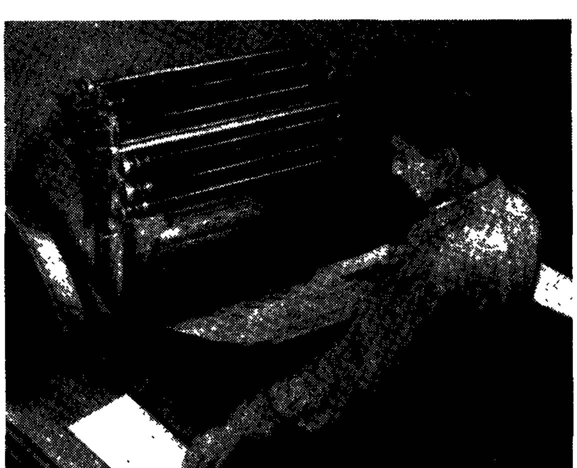
לוחות־סְטֶרֶאוֹ ולוחות־גאלוואנוֹ הם שיכפולים של סדרים מורכבים מאותיות או גלופות. לוח־סְטֶרֶאוֹ מכינים ע"י טביעה עמוקה של הסדר לתוך נייר רטוב או יבש, ועי"ז נוצרת ה„אמהה", שממנה אפשר לצקת לוח־עופרת. — לשם הדפסה במכונת־גלגלת (מכונה רוטאציונית) מותחים את האמהה על כלי־יציקה עגול, וכך נוצר לוח מעוגל, שאותו מרכיבים על טנבור המכונה. לוחות־גאלוואנוֹ מדוייקים ויציבים יותר מלוחות־סטראו. את

ציור 10. מונוטיפ: מכונת־יציקה

האוריגינאל טובעים בשעווה או בעופרת רכה; על תבליט זה משקיעים בדרך גאלוואנית קרום של נחושת או של ניקל, ועליו יוצקים — לשם חיזוק — שכבת־עופרת בעובי של 3—4 מ"מ.

ב. העימוד. המַסדֵרוֹת — ובמידת־מה אף הסַדָּר־ביד — מספקים לכתחילה רק סידור רציף של שורות שוות בארכן. החלוקה לעמודים, הכנסת שורות־הכותרות, הרווחים והגלופות, וכן סידור עמודי־השער, וכיו"ב — כל אלה נעשים ע"י הסַדָּר (המעַמֵד). תחילה מחלקים את הסֵדר הגָלמי לחתיכות שוות בערך, מדפיסים מהן יריעות להגהה במכבש־יד ומוסרים את אלה לקריאה. יחד עם ביצוע התיקונים שהוצעו ע"י המגיה

ציור 11. מדפסה

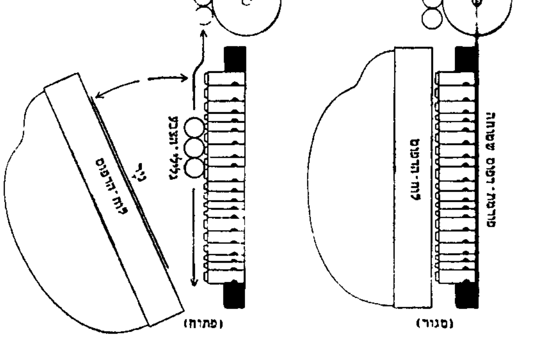
ציור 12. מכבש־יד

מעמדים את הסדר, כלומר: מביאים את כל העמודים לגדלם הדרוש ומכניסים את הכותרות, ההערות והגלופות למקומן הסופי. לאחר הגהה נוספת של הדפסות־העמודים מוכן הסדר להדפסה.

ג. ההדפסה כוללת 4 שלבים: 1) סגירת הפורמה (המסגר). — את העמודים שהכין הסדר סוגר הדפס למסגרת־ברזל (תבנית, פורמה), המתאימה למכונת־ההדפסה. את המרחק בין העמודים מווסתים בדיוק ע״י כפיסי־מתכת ומייצבים אותו בכלי־סגירה. עפ״ר מדפיסים ספרים בפורמות של 8 או של 16 עמודים; כשהמכונות גדולות מאד או כשהעמודים קטנים מאד, יש שהפורמה מכילה עד 64 עמודים.

2) ההכנה — מכניסים את הפורמה הסגורה למכונה ועושים הדפסה ראשונה. הדפסה זו יוצאת בחלקה קלה מדי, ובחלקה כבדה מדי, מאחר שלשם הדפסה נכונה דרוש לחץ־הדפסה מסויים, וזה שונה לגבי קווים דקים או אותיות שמנות או שטחים מלאים. ע״י הדבקת נייר דק על הגליונות שמהם מורכב ריפוד המכונה או ע״י חיתוך חלקים קטנים מן הגליונות האלה, ניתן ליישר את ההבדלים. הגלופות דורשות טיפול מדוייק ביותר.

3) ההדפסה והצבע. בהדפסה רגילה מכניסים למכונה גליונות־נייר בזה אחר זה, לוחצים אותם אל הפורמה — ועי״כ מועתק הצבע לנייר — ומוציאים אותם שוב. צבעי־הדפ׳ — הן השחור והן הצבעוניים — הם כמעט תמיד צבעי־שמן, שסמיכותם דומה לשל הדבש. את הצבע במכונה מורחים על הפורמה בשכבה שווה ודקה מאד באמצעות מערכת של גלילים רכים, עשויים ג׳לאטינה, גומי וכד׳; בתוך מערכת־הגלגלים מתקינים גם גלילי־פלדה, שכנגדם

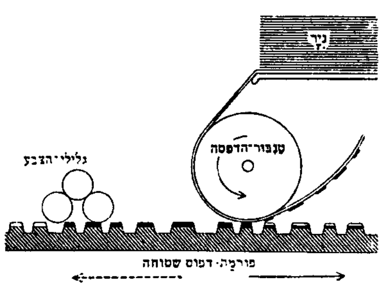

ציור 13. מדפסת־מנוע

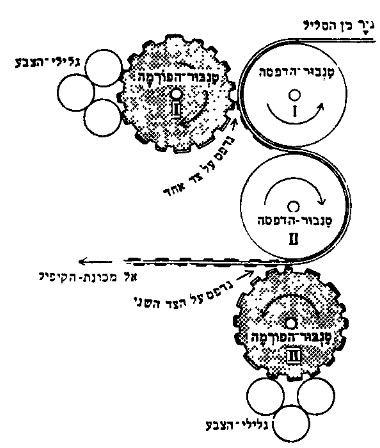
מסתובבים הגלילים הרכים. יש להקפיד על כך, שעמדת ההדפסה, לחץ־ההדפסה וכמות הצבע לא ישתנו בשעת תהליך־ההדפסה המהיר.

4) הייבוש של צבעי־הדפ׳ הרגילים דורש יום־יומיים. מידה רבה של ספיגות הנייר, וכן הוספת חומר מייבש לצבע, מחישות את התהליך. ע״י חימום הגליון לאחר הדפסה, ע״י הקרנה באינפרה־אדום, או ע״י הפחתת כמות שמן־הפשתה בצבע (בדפ׳־עתונים) ניתן להשיג מידה מספקת של ייבוש אפילו תוך דקות מספר. כדי למנוע העברת צבע מגליון לגליון בנייר שמידת־ספיגותו מועטת, משתמשים במכשירי־ריסוס, המטילים על הגליון אבקה או ערפל־נוזלים הנקרשים מהר, ובדרך זו נוצרת בין גליון לגליון שכבת־אויר מבדדת.

מכונות־ההדפסה. המַדפֵסה (ציור 11): הנייר והפורמה נלחצים זה כנגד זו ע״י לוח־ברזל כבד (מכבש שטוח). במדפסות־יד נלחץ הלוח, ע״י מנוף־ברך, מלמעלה

ציור 14א מכונת־טנבור (דפוס־בלט)

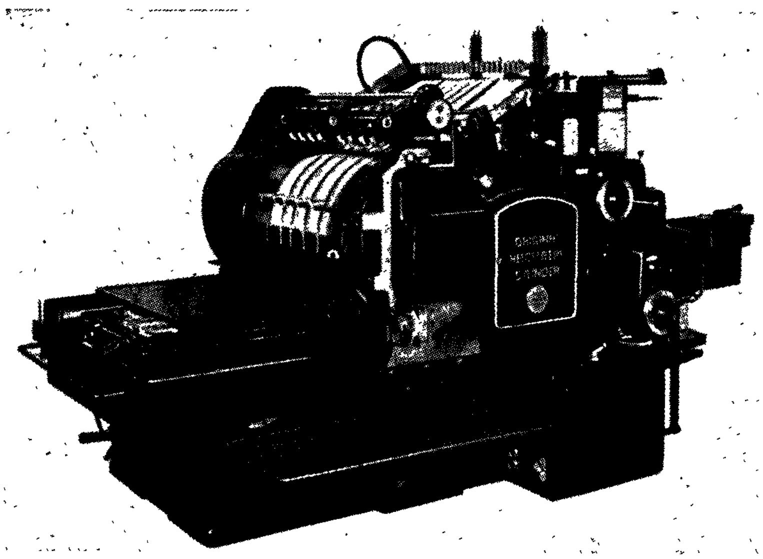
ציור 14ב. מכונת־גלגלת

על הפורמה המונחת על המרכבה האפקית. מריחת הצבע, הגשת הנייר והוצאתו נעשות ביד (ציור 12). במדפסות־מנוע (הנהוגות כשתבנית הנייר קטנה) נתונה הפורמה במצב אנכי, והמכבש מונע כלפיה מן הצד (ציור 13). ההספק — עד 5,000 הדפסות לשעה. — מכונת־הטנבור: הפורמה נתונה במצב אפקי על־גבי מרכבה, וזו מעבירה אותה מתחת טנבור (גליל־ברזל כבד) המסתובב סביב לצירו (ציור 14א). במכונת־ההפסקה הטנבור מסתובב בשעת ההדפסה ונעצר בשעה שהמרכבה חוזרת למצב־מוצאה. פחיסתו של הטנבור במקום הדרוש מאפשרת למרכבה לחזור בלי לגעת בו. במכונות דו־סיבוביות מסתובב הטנבור ללא הפסק: בעת הסיבוב הראשון נעשית ההדפסה, ובעת הסיבוב

השני, שבו מגביהים את הטנבור כדי מ"מ אחדים, חוזרת המרכבה למצב-מוצאה. שיכלול מודרני של טיפוס זה ניתן במכונה חד-סיבובית (ציור 15). כאן נעשית ההדפסה במחצית הראשונה של סיבוב הטנבור (שהוא עבה מאד); במחצית השניה של הסיבוב חוזרת המרכבה למקומה: הטנבור פחוס במקצת בחלקו שמתחתיו חוזרת המרכבה; ההספק: עד 5,000 לשעה. בטיפוס-משנה של מכונת-הטנבור (המקובל בעיקר לשם הכנת יריעות להגהה) מונחת הפורמה ללא תנועה, והטנבור מתגלגל עליה.

מכונות-גַלְגֶלת (רוטאציוניות): כאן מוכנס הנייר למכונה לא בגליונות בודדים אלא כ„סרט אין-סופי". ההדפסה נעשית בין שני טנבורים המסתובבים זה כנגד זה: טנבור-ההדפסה וטנבור הפורמה המצופה לוחות-סטֶרֶאוֹ עגולים (ר' לעיל, עמ' 935/6; ציור 14ב). מהירות-ההדפסה מגיעה עד 20,000 הדפסות בשעה; לפיכך משמשות מכונות-הגלגלת להדפסות בסך, כגון להדפסת עתונים או נייר בתבניות קטנות (למשל שוברי-קופות), וכד'. לכל מכונות-הגלגלת מחוברות מכונות-עזר (מכשירי חיתוך, קיפול, ניקוב וכד'), ועי"כ יוצאים דברי-הדפ' מן המכונה מוכנים לשימוש (ציור 16).

מכונות מרובות-צבעים. מעיקרא אין להדפיס אלא צבע אחד בכל פעם. כדי להחיש את התפוקה, נבנו מכונות מרובות-צבעים, היינו צירופים של מכונות-הדפסה (2 או יותר), שדרכן מועבר הנייר באורח אוטומאטי, כשהוא מקבל מכל אחת מהן את צבעה המיוחד לה. לשם הדפסת כתבי-עת צבעוניים במהדורות גדולות מאד בונים

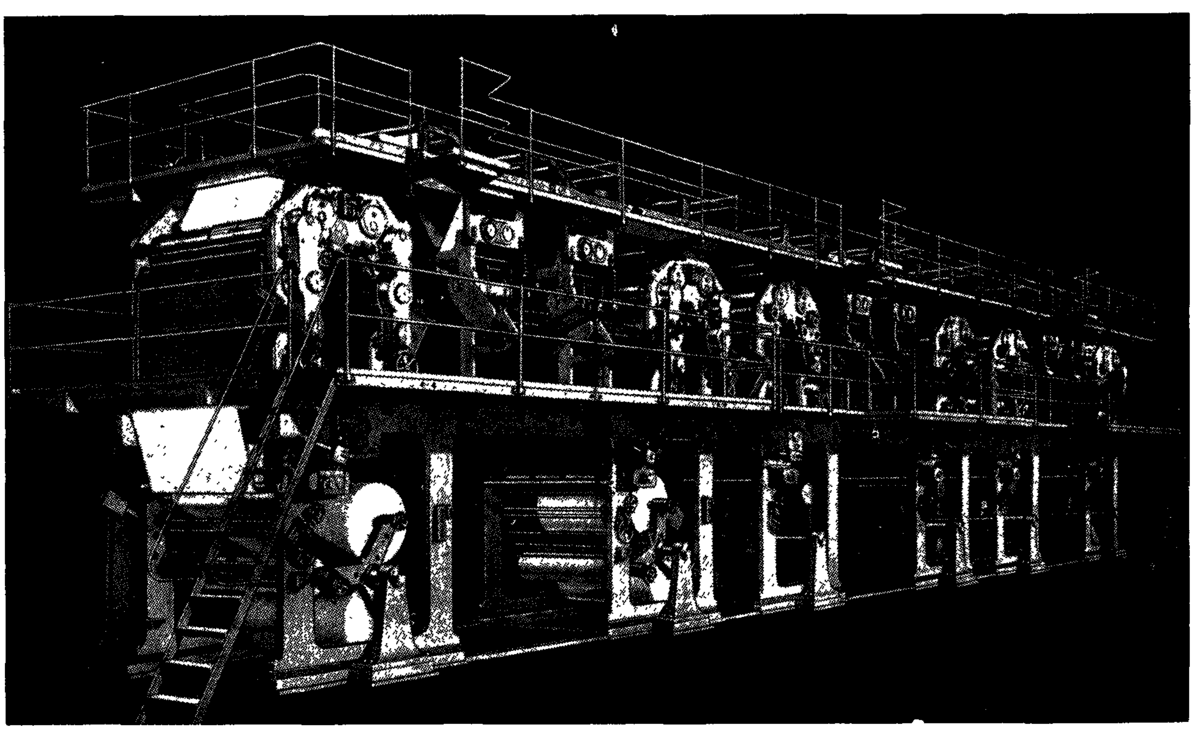
ציור 15. מכונה חד-סיבובית לדפוס-בלט

מכונות המכילות 5 מרכיבים (צהוב, אדום, כחול ושחור בשביל התמונות, וצבע נוסף בשביל הטֶכסט).

מכשירי-עזר מיוחדים נבנו לצרכי הגשה — הכנסת הנייר למכונה ע"י ספיגה או חיכוך מכאני, וכן לניקוב, לחריצה, לקיפול ולחיתוך הגליונות המודפסים. לסימון שוטף של הגליונות במספרים (למשל בשטרי-כסף) מוכנסים לפורמה מכשירי-מיספור קטנים; לאחר כל הדפסה המספר מתחלף.

ד. שטחי-השימוש.

הטכניקה של דפ'-הבֶלֶט נותנת תוצאות טובות למדי אפילו נעשית היא באמצעים פרימיטיוויים. יחד עם זה היא הטכניקה היחידה, שבה ניתן למסור את האותיות בצורה נקיה ונאה לגמרי. כן ניתן להשיג בה דפוסי-תמונות (שחורים

ציור 16 מכונת-גלגלת (רוטאציונית) לדפוס-בלט

וצבעוניים) מטיב משובח; אמנם לשם כך דרושים סוגים מיוחדים של נייר יקר, ויש להפחית את מהירות־ההדפסה. שטחי־צבעונין גדולים אינם ניתנים להדפסה אלא בקושי. מכאן, שדפ׳־הבלט כוחו יפה לגבי דברי־דפ׳ קטנים ולגבי כל העבודות, שבהן נודעת חשיבות מיוחדת לאותיות (הדפסת ספרים, עתונים וכתבי־עת).

II. דפ׳־השטח (דפ׳־אבן, אופסט) מושתת על הניגוד של שמנים ומים. א. הפורמה. לוח עשוי אבן־סיד, שאותו משמנים במקומות שונים ואח״כ מרטיבים במקצת — קולט את צבע־השמן במקומות המשומנים ופולט אותו במקומות הרטובים; הצבע הנקלט מועבר בעת ההדפסה לנייר. זהו העקרון של דפ׳־האבן. בדפ׳־אופסט אין מדפיסים על הנייר במישרין, אלא תחילה על סדין־של־גומי, ומשם חוזרים ומדפיסים על הנייר; כאן בא במקום האבן פח מחוספס של אבץ או של אלומיניום, שהוכשר להגיב על שמן ומים.

הליתוגראפיה משמשת עכשיו בעיקר לגרפיקה (ע״ע, עמ׳ 671). אעפ״כ נודעת לה חשיבות גם בימינו כשלב מוקדם בתכנת לוחות־אופסט. בליתוגראפיה אפשר לעבוד בטכניקה של רישום בציפורן ובדיות שמנה או בגיר שמן ישר על־גבי אבן־סיד; אפשר גם „לשטוף״ — ז״א לגוון — רישומי ציפורן בדיות שמנה או בגיר שמן, וליצור בתוך השטחים הכהים קווים לבנים דקים־שבדקים ע״י גירוד או חריטה, וכיו״ב. כאן ניתן להשיג כל מיני צירופים של רישום וציור בגוני־ביניים. שיכפולים (למהדורות גדולות) משיגים ע״י הדפסת הליתוגראפיה המקורית על נייר־העברה (נייר מצופה שכבת דבק־עמילן); את ההדפסות האלה נותנים על אבן גדולה ומדפיסים אותן עליה שנית; אח״כ מרטיבים את הנייר, מסירים אותו מעל האבן, ועל פני זו נשאר רק הציור השמן. בדרך זו ניתן להעביר גם אותיות מסודרות.

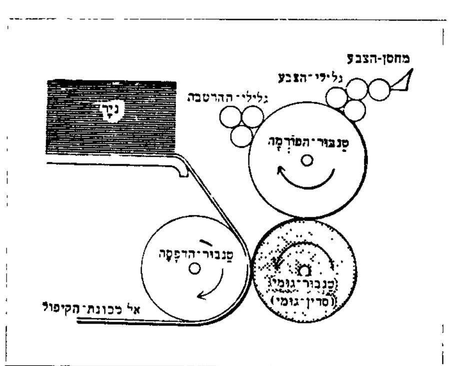
במיני אופסט־יבש בא במקום שכבת־שמן על רקע רטוב פח דו־מתכתי בשתי שכבות; השכבה העליונה (העשויה, למשל, כרום) קולטת את צבע־ההדפסה, בעוד שהשכבה התחתונה (העשויה, למשל, פלדה), פולטתו. ע״י צריבה מגלים את השכבה הפולטת, ואילו המקומות הלא־צרובים „מדפיסים״. התהליכים האלה, הנתונים עדיין בראשית התפתחותם, מונעים את הקשיים הרבים הכרוכים בהרטבת הפורמה.

הפוטוליתוגראפיה משמשת בהכנת גלופות בדפ׳־השטח. במקום לצרוב את התצלום במתכת, הופכים ע״י הצילום חלקים מסויימים של האבן לרגישים לשמן, ואחרים — ללא־רגישים. עי״כ משיגים הן רישומי־קו והן אוטוטיפים (תמונות־רשת) בגוני־ביניים, בגון אחד או בגונים רבים. לפוטוליתוגראפיה נודעת חשיבות רבה ביותר לדפ׳־אופסט.

דפ׳־האור (קולוטיפ) קרוב ביותר לדפ׳־האבן, מאחר שאף בו מושתתת ההדפסה על הניגוד שבין שמן ונוזל מימי, אולם ההדפסה נעשית מלוח־צילום מצופה שכבת ג׳לאטינה כרומית, שבעקבות הארה איבדה פחות או יותר את הכושר לספוג נוזלים מימיים, ומשום כך היא קולטת פחות או יותר צבע־שמן. שטח־הפנים של שכבת הג׳לאטינה הכרומית מכוסה „קמטים״ זעירים, שאינם נראים לעין, אך יש להבחין אותם בזכוכית מגדלת גם לאחר ההדפסה. דפ׳־אור טוב נאמן למקור כמעט בשלמות, אף לגבי הדפסות־צבעונין, אלא שכאן דרושים לפעמים יותר מ־4 צבעים.

הדפסות צבעוניות מוכנות היום בדרך הפרדת הצבעים ע״י צילום דרך מסננות צבעוניות, כמו בגלופות לדפ׳־בלט (ר׳ לעיל, עמ׳ 935). אמנם רק במקרים מועטים מספיקים 4 גונים לשם רפרודוקציה מדוייקת בדפ׳־אופסט. ההדפסה שלא־במישרין, המיוחדת לתהליך זה, מונעת למעשה את האפשרות להשיג סולם שלם ע״י רישות בלבד, ועפ״ר דרושות כאן שתי הדפסות נפרדות (למשל: באפור בינוני — להשגת אפור בהיר מאד עד בינוני, ובשחור — להשגת אפור בינוני עד שחור גמור). אילו גונים טעונים „הכפלה״ — דבר זה תלוי בדירוג־הגונים שבאוריגינאל. חשובה מאד היא הרטושה בהכנת הלוחות להדפסות צבעוניות בדרך צילום, משום שהיא מאפשרת להתאים את דירוג הגונים שבצילום לדרישות דפ׳־האופסט, שהרי כאן — בגלל ההדפסה הבלתי־ישירה — כמעט אי־אפשר להשיג סולם־גונים שלם מלבן עד לשחור, ללא אמצעי מלאכותי (הרטושה).

ב. ההדפסה. הניגוד שבין שמנים ומים, המונח ביסודו של דפ׳־השטח, מחייב התקנת מכשירי־הרטבה במכונות־ההדפסה. לפני כל הדפסה מרטיבים את האבן בגלילי־מים ומורחים את הצבע עליה בגלילי־צבע. — דפ׳־השטח יפה ביחוד לשטחי־צבעונין גדולים. בדפ׳־אבן דרוש לשם כך לחץ־הדפסה עצום. משום כך בנויות המכונות לדפ׳־אבן מבנה חזק מאד ואינן פועלות אלא באטיות (אף בגלל כובד האבן), ורצוי להשתמש בהן לדפ׳ על נייר חלק בלבד. לעומת זה פועלות מכונות־האופסט במהירות; את לוח־הפורמה ניתן לכרוך על טנבור, וכן את סדין־הגומי המקבל את ההדפסה הראשונה והמעביר אותה לנייר. סדין־הגומי מעביר את הצבע כבר בלחץ קל מאד ומסתגל בקלות לכל החיספוסים שבנייר; משום כך ניתן לכוון את כל תנועות המכונה בסיבובים מהירים. לצרכי דפ׳־אופסט אפשר להשתמש בכל מיני נייר; במיוחד ניתן להדפיס תמונות בעלות רשת דקה על נייר מחוספס (ציור 17).

ציור 17. דפוס־אופסט (דפוס־שטח עקיף)

מכונת־יד לדפ׳־אבן נהוגה עד היום לצרכי גראפיקה אמנותית ולהכנת האבנים. סרגל צר של עץ נלחץ על האבן בלחץ חזק, והאבן מועברת תחתיו לאט. ההרטבה, מריחת־הצבע, הכנסת הנייר למכונה והוצאתו ממנה נעשות ביד. — מכונת־טנבור להדפסת־אבן זהה כמעט עם מכונת־הטנבור לדפוס־בלט (ר׳ לעיל, עמ׳ 938), בשינויים המתחייבים מטיבו של דפ׳־השטח. ההספק הוא עד קרוב ל־600 הדפסות בשעה. — מכונות־אופסט הן מכונות־גלגלת, והנייר מוכנס בהן בגליונות או בצורת סלילים. לעתים קרובות משתמשים במכונות מרובות־צבעים (2—3,

שבהן מעבירים כמה סדיני־גומי — בזה אחר זה — את הציור על הנייר. במכונות המיוחדות להדפסת שטרי־ערך, שטרי־כסף וכד׳ מדפיסים שני לוחות־הדפסה על סדין־גומי אחד, ועי״כ נוצרים על זה עצמו מיזוגי־גונים שאי־אפשר לזייפם. **מכונות־אופסט לצרכי משרדים**, שהן בהכרח קטנות ומצומצמות בציודן, משתמשות לעתים קרוֹבות בפחי־הדפסה עגולים־למחצה. — הספקן של כל מכונות־אופסט הוא עד 8,000 הדפסות בשעה.

תהליך ההדפסה והמכונה ל**דפ׳־אור** זהים כמעט עם אלה של דפ׳־האבן, אלא שכאן משמש להרטבה גליצֶרין במקום מים. בגלל רגישותה של השכבה צריך להדפיס באִטיות (עד 800 הדפסות בשעה), ואף המהדורה מצומצמת עד 1,500 הדפסות. — דפ׳ זה מתאים מאד לדפוסי־פאקְסימילֶה ולרֶפרוֹדוקציות של תמונות מטיב משובח ביותר.

ג) **שטחי־השימוש**. דפ׳־אופסט יפה למהדורות גדולות, לעבודות־צבעונין, לשטחים גדולים, לתמונות על נייר מחוספס, וביחוד לפלאקאטים, מפות, שטרי־כסף ובולי־דואר. שטח חדש לשימוש בשיטת־דפ׳ זו הוא — הדפסה־מחדש של ספרים ותווי־נגינה; כאן מכינים לוח־אופסט חדש ע״י צילום הספר המקורי וע״י פוטוליתוגראפיה (ר׳ לעיל, עמ׳ 941).

III. **דפ׳־שקע**. א. **כפורמה** משמש כאן לוח־מתכת מלוטש ומבריק (עשוי נחושת, לעתים רחוקות פלדה), שבו נחרטים שקעים באמצעות חרט או מחט־פלדה או שהם נצרבים בדרך כימית. לאחר מכן מצפים את כל הלוח בצבע ומוחים את זה האחרון מעל שטח־הפָנים, והוא נשאר רק בשקעים. בשעת ההדפסה מוציא הנייר את הצבע מן השקעים. לפי עומק השקעים מונח הצבע על הנייר בבליטה פחות או יותר.

מכל התהליכים הגראפיים מסוגל דפ׳־השקע למסור את סולם־הגונים העשיר ביותר (למן קווים דקים־שבדקים עד לשטחים עמוקים ורוויי־צבע), וניתנות בו אפשרויות רבות לצירופי־גונים. משום כך הוא מהווה את החשוב שבתהליכי הגראפיקה האמנותית (ע״ע גרפיקה, עמ׳ 668—671). מן הטכניקות הללו מקובל היום בתעשיה רק הפיתוח — **פיתוח־הנחושת** ו**פיתוח־הפלדה** — לשם הדפסת כתב עדין (כרטיסי־ביקור, טופסי־מכתבים, וכד׳).

ב**פיתוח־הנחושת** נחרט הכתב בחרט מיוחד (נֶקֶר). ההדפסה נעשית במכונת־יד, תוך שימוש בצבע סמיך ועמום. כדי להאריך את ימי הלוח נוהגים לצפותו פלדה. **פיתוח־הפלדה** נבדל מפיתוח־הנחושת (נוסף על שוני החומר) ע״י חריטה עמוקה יותר וע״י השימוש בצבע מבריק; משום כך האותיות המודפסות יוצאות על הנייר מבריקות ובולטות במידה ניכרת. ההדפסה נעשית לפעמים במכונות־יד קטנות, ועפ״ר — במכונת־טביעה (ר׳ להלן, עמ׳ 945) אוטומאטית.

פיתוח־הנחושת והפלדה אינו מוסר רושם של גוני־ביניים אלא ע״י קיווקוו, ואילו **פיתוח־פוטו** מספק תמונות בגוני־ביניים ממש, בעלות דירוג מובהק מן האור הבהיר ביותר עד הצל העמוק ביותר. את לוח־הנחושת המלוטש מצפים בשכבת גְ׳לאטינה כרומית רגישה לאור, ועל זו האחרונה מועתק דיאפוזיטיו של צילום. לפי כמות האור החודרת אליה מאבדת הג׳לאטינה הכרומית פחות או יותר את כְשרה לספוג לַחות. אח״כ יוצקים על הלוח נוזל־צריבה, והמתכת נצרבת צריבה שטחית או עמוקה יותר — הכל לפי כושר הספיגה של הג׳לאטינה הכרומית; עי״כ מועבר לנייר בעת ההדפסה צבע בכמויות שונות, ונוצר גון בהיר או כהה יותר. לשם קביעת הצבע הנוזל במקומו נוהגים ב**פיתוח־פוטו** המקורי (**פיתוח־הֶליו**) לרסס את הלוח — לפני שמצפים אותו בג׳לאטינה כרומית — בשכבה דקה מאד של אבקת־אספאלט; לאחר מכן מחממים את הלוח, ועי״כ נמסים חלקיקי־האספאלט ונדבקים בלוח. בשעת הצריבה אין המקוֹמות המכוסים אספאלט נפגעים, ורק ביניהם נוצרות גומות המכילות צבע. גומות אלו פזורות ללא סדר שיטתי וקטנות במידה שאינן נראות לעין; משום כך דומה ההדפסה מאד לתצלום אמיתי. ב**דפ׳ השקע המרושת** החדיש מעתיקים על לוח־הנחושת או גליל־הנחושת לפני ציפויו בג׳לאטינה כרומית — נוסף על התצלום — דיאפוזיטיו־של־רשת דק מאד. משום כך נמצא שטח־הפנים של הלוח לאחר הצריבה מכוסה רשת צפופה של גשרים, וביניהם נתונות גומות־הצבע. הרשת דקה במידה שאינה נראית לעין כמעט, ובחלקים הכהים עובר הצבע הנוזל על גדות הגומות ויוצר גון רציף כמעט. — בגלל סולם־הגונים המלא מספיקים כאן להדפסת תמונות צבעוניות שלושת הצבעים צהוב, אדום וכחול כדי להשיג את כל הגונים עד לשחור גמור.

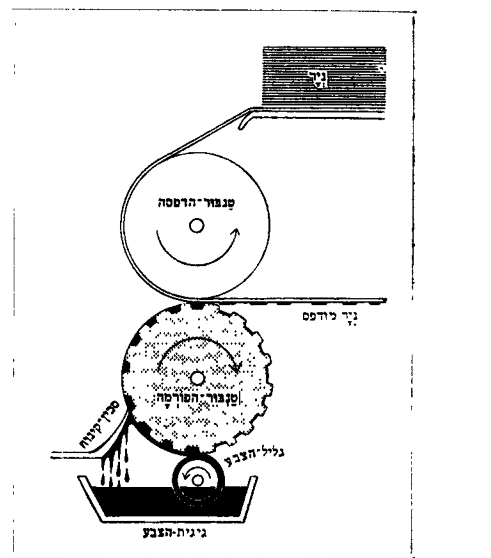
אם צריך להדפיס **כתב** יחד עם התמונה, מסדרים אותו תחילה בדרך הנהוגה בהדפסת־הספרים (ר׳ לעיל, עמ׳ 932 ואילך) או במסדֵרת־פוטו (ר׳ לעיל, עמ׳ 933), ואח״כ מעתיקים אותו לשכבת הג׳לאטינה. הן הרשת והן הצריבה פוגעות במידת חדותו ושוויונו של הכתב. — לפני ההדפסה **מצפים** את הלוח או הטנבור **בפלדה**.

ב. **ההדפסה**. שני סוגיו של דפ׳־השקע הטכני — הפיתוח ופיתוח־הפוטו — נבדלים זה מזה גם מבחינת ההדפסה: הראשון מודפס בצבע סמיך ובלחץ חזק מאד, והשני — בצבע מימי כמעט ובלחץ בינוני.

ב**פיתוח־הנחושת** מכניס המדפיס את הצבע הסמיך והעמום לשקעים, ואח״כ מוחה אותו מעל שטח־הפָנים של הלוח במטליות רכות ובכף־ידו; לבסוף הוא מכניס את הלוח למכונת־היד, נותן עליו את הנייר ומדפיס. ב**פיתוח־הפלדה** הצבע דליל קצת יותר, וניתן להסירו מעל פני ה„חותם" על־ידי שמעבירים אותו על גבי נייר. במכונת־היד נעשות הצביעה והמחיה ביד, וכן הכנסת הנייר. במכונה אוטומאטית להדפסת פיתוחי־פלדה נעשות הצביעה והמחיה ע״י המכונה, והוא הדין עפ״ר בהכנסת הנייר. ב**פיתוח־פוטו** הצבע דליל והשקעים קטנים כל כך, שניתן להסיר את הצבע העודף בסכין־קינוח דקה, ששפים בה את שטח־הפנים של הפורמה. הצבעים עשויים בתוספת חמרי־הַמַסָה מתנדפים, ומשום כך ההדפסה מתייבשת תוך שניות מספר.

מכונת־היד להדפסת פיתוחי־נחושת מורכבת משני גלילי־ברזל, וביניהם מעבירים לוח־ברזל שעליו מונח פיתוח־הנחושת. המכונה מונעת ע״י סיבוב גלגל־יד ניצב, שקָטרו מגיע עד ל־1¼ מ׳. כדי להבטיח את שקיעת הנייר לשקעים (וקליטת הצבע מתוכם) נותנים מטליות־לבד בין ערפו של הנייר וגליל־ההדפסה. ההספק מגיע עד ל150 הדפסות בשעה. — **מכונות־הטביעה להדפסת פיתוחי־הפלדה** הן מכונות־הַכָּשָה, המפעילות לחץ קצר וחזק על החותם ועל הנייר. — בערפו של הנייר מצוי קארטון עבה, שממנו הוסרו כל המקומות שאין להדפיסם, והושארו רק האותיות עצמן. הקארטון מסתגל לשקעים שבחותם, ועי״כ

יוצאות האותיות חדות ובולטות במידה ניכרת. — במכבש־גלגל־התנופה נעשית ההדפסה ע״י גלגל־תנופה גדול, המונח במצב אפקי ומונע ביד. צביעת החותם והסרת הצבע העודף נעשים מחוץ למכונה. ההספק מגיע ל300 הדפסות בשעה. — במכונת־הטביעה האוטומאטית נעשית ההד־פסה עפ״ר ע״י מנוף־ברך חזק. מנקים את החותם ע״י שפשופו בכר, שמעליו נתון סרט־נייר „אין־סופי". ההספק מגיע ל1,500 הדפסות בשעה. — המכונה החדישה להדפסת פיתוחי־פוטו (להדפסה מפורמות גליליות) היא מכונת־הגלגלת לדפ׳־שקע. כאן מסתובבים גליל־הפורמה וטנבור־הלחץ זה כנגד זה במהירות רבה. את הנייר מכניסים למכונה בגליונות או בצורת סרט „אין־סופי" (מסלילים); ההספק מגיע עד ל6,000 הדפסות בשעה (ציור 18). — מכו־נות מרובות־צבעים להדפסת־צבעונין נבנות גם לצרכי דפ׳־שקע (מצויידות ב2—3 גלילים). לצרכי הדפסת בולי־דואר, שטרי־כסף, וכד׳, משמשות מכונות ב„תבנית־ננס", שבהן אפשר להדפיס בצבע סמיך למדי, והצבע יוצא על הנייר בתבליט קל.

ציור 18. דפוס־שקע מרושת

ג. שטחי־השימוש. תהליכי פיתוח־הנחושת ופיתוח־הפלדה, העדינים והיקרים, משמשים רק לדברי־דפ׳ של־מותרות בתבנית קטנה (כרטיסי־ביקור, טופסי־מכתבים, וכיו״ב). דפ׳־שקע מרושת הוא התהליך המתאים ביותר מבחינה טכנית לרפרודוקציה משובחת של תצלומים. אולם בגלל ההוצאות הרבות, הכרוכות בעבודות המוקדמות של הכנת הפורמה, אין הוא מתאים מבחינה כלכלית אלא למהדו־רות גדולות (ספרים, כתבי־עת, עתונים המכילים תמונות לרוב (תמונות: ע״ע אוטוטיפיה). מסירתם המדוייקת של פרטים דקים־שבדקים והקושי שבחיקוי ההדפסות משוות לו חשיבות מיוחדת להדפסת בולי־דואר, שטרי־כסף, וכיו״ב.

IV. דפ׳־סינון (דפ׳־משי, סריגראפיה) הוא תהליך של שאבלונות. על צדה האחורי של מסגרת־עץ המונחת במצב אפקי מותחים סדין־משי, ומסתירים את חלקיו שאינם מיועדים להדפסה ע״י כיסוי בשאבלונה או בלכה, ואילו החלקים המיועדים להדפסה נשארים גלויים. את המסגרת נותנים על גבי הנייר, מכניסים בה צבע סמיך, ולוחצים אותו על הנייר דרך סדין־המשי בעזרת משפשף; אח״כ מסירים את המסגרת, וההדפסה מוכנה. לפנים היו כל תהליכי דפ׳־המשי נעשים ביד; עתה נבנו לשם כך מכונות קטנות, וכן הצליחו להשתמש בצילום להכנת השאבלונות.

הצבעים המשמשים לדפ׳־המשי הם צבעים אטומים לגמרי, וניתן להכינם על בסיס מקשרים שונים; ע״כ הם עשויים להידבק בנייר, באריגים, בזכוכית, בפלאסטיקה, ועוד. בשיטה זו מדפיסים פלאקאטים קטנים, תמונות־העתקה, סקאלות על גבי פלאסטיקה או על־גבי זכוכית (למשל, במכשירי־ראדיו), וזוהי ביחוד טכניקה חשובה להדפסת אריגים.

V. הדפסת חמרים שמחוץ לנייר. פח לקופסות וכיו״ב מודפס בשיטת־אופסט; משתמשים בצבעים המת־ייבשים בתוך עצמם, ומחישים את תהליך־הייבוש ע״י חימום חזק. — זכוכית (למשל נורות חשמליות) מודפסת בשיטה מיוחדת של אופסט: מדפיסים גלופה של דפ׳־בלט על חתיכת־גומי עבה, ומדפיסים את הגומי שנית על גבי הזכוכית. בזמן האחרון התחילו להשתמש בדפ׳־משי להדפסת זכוכית שטוחה. — אריגים ניתנים להיות מודפסים בדפ׳־בלט, דפ׳־שקע, דפ׳־אופסט ודפ׳־משי. הדפסת אריגים בדפ׳־בלט — בעזרת לוחות־עץ צבועים בצבעי־צמחים — קדומה מאד; היא משמשת לפעמים אף בימינו לעבודות של מלאכת־מחשבת. בתעשיה נהוגה ההדפסה במכונת גלגלת מפורמה גלילית על גבי פס־אריג „אין־סופי". דפ׳־שקע משמש במקרים מועטים בלבד, למשל להדפסת תחרי־טים על־גבי משי. הצבעים מכילים חמרים מקשרים שאינם שמנים אלא מסיסים במים, וניתן להסירם אחרי הייבוש ע״י אידוי וכביסה. לעתים קרובות מטפלים באריגים טיפול נוסף באמצעים כימיים, כדי לשוות לצבעים את הגון הדרוש.

כריכות־ספרים מודפסות בדפ׳־בלט. ההדפסה „עיוורת" (ללא צבעים), והכתב יוצא משוקע, או שההדפסה נעשית בצבעי־דפ׳ סמיכים מאד ואטומים לגמרי. על העור מדפיסים תמיד בפורמה מחוממת, הן בהדפסה „עיוורת" והן באותיות־זהב. כדי להדביק את ריקועי־הזהב בעור, מושחים את הכרי־כה לפני ההדפסה בחלמון־ביצים מדולל, וזה נקרש בעקבות החימום. במקום ריקועי־זהב וצבעי־דפ׳ משתמשים בימינו לעתים קרובות ב„עלי־צבעונין", שבתחתיתם נתון דבק; ע״י ההדפסה החמה מודבק העלה. העלים יוצרים הדפסות אטומות לגמרי.

עץ מודפס לעתים ע״י חותמות־שריפה (קופסות־סיגארים או עצי־בניה), או ע״י חותמות־גומי (עץ לבוד), או אף בעזרת שאבלונות (תיבות).

VI. תהליכים מיוחדים. א. פנקסי־חשבונות, מחברות ודברי־דפ׳ אחרים שיש בהם מערכת־קווים, מודפסים במכונות־שרטוט מיוחדות. הפורמה עשויה דיסקיות־פלדה, ששפתן החיצונה מתאימה לעביו הדרוש של הקו. את השפה הזאת צובעים בצבעי־אנילין מימיים, ומעבירים את הגליון לאורך הדיסקיות המסתובבות. לשם קיווקוו צפוף משמשות גם מכונות־שרטוט בעלות ציפרנים, שבהן מועבר הגליון מתחת לציפרני־שרטוט. — ב. דפ׳־אנילין הוא סוג מיוחד של דפ׳־הבלט, המשמש למהדורות המוניות (עפ״ר להדפסת נייר מחוספס, כגון נייר־עטיפה), שבהן מידת דיוק ההדפסה ושוויונה אינה חשובה. לעיתים קרובות אף מנצלים סטיות מקריות שבהדפסה כגורם אמנותי. מדפי־סים מגליל מצופה גלופת־גומי, תוך שימוש בצבעי־אנילין דלילים. ההספק הוא עד 10,000 גליונות בשעה.

ג. דפ׳־תבליט — במידה שאינו שייך לטביעת

פיתוחי־הפלדה — נעשה לפי שיטת דפ׳־הבֶלֶט במַדפסות. לפי סוג העבודה אפשר להדפיס על שטח־הפָנים או על שטח־העוֹרף של הנייר. הפורמה עשויה חותם־מתכת, שבו נחרת הציור בתבליט הפוך; ה„הכנה" — בניגוד לחותם — עשויה קארטון ונייר רך, ועליה נוצרת צורה הפוכה של החותם בדיוק רב. ההדפסה נעשית עפ"ר ללא צבע.

ד. כתב־בראיל (לעיוורים) מודפס עפ"ר בשטח־העוֹרף של הנייר בלחץ חזק; הנקודות יוצאות בולטות בשטח־הפָנים. בזמן האחרון משיגים את התבליט גם ע"י הדפסת מערכת הנקודות לפי שיטת דפ׳־הבלט הרגיל בצבע דביק ביותר וריסוּס הגליון באבקת־שׂרף, הנדבקת רק במקומות המיועדים להדפסה. ע"י חימום מותך השׂרף ויוצר נקודות קשות ומוצקות.

ה. העתקי־אור הם העתקים צילומיים, שלהם משמש הציור המקורי כ„נֶגאטיו". לפי תהליכים מיוחדים, המיוסדים על שימוש במלחי־ברזל, נוצר הציור בצורת נגאטיו (לבן על־גבי כחול) או בצורת פוזיטיו (חום על גבי לבן).

ו. דפ׳־צילום. גלויות נושאות צילומים נעשות במכונת־העתקה אוטומאטית. נייר־הצילום מוכנס למכונה מסליל, וההעתקים מועברים על הסרט בזה אחר זה ע"י הארה באורח אוטומאטי. המכונות החדישות ביותר מצויידות במכשירים לפיתוח, לקביעה, לייבוש ולחיתוך הגלויות באורח אוטומאטי.

וע"ע: אוטוטיפיה; אילוסטרַציה; ביבּ־ליוגרַפיה; גרַפיקה; טיפוגרַפיה.

הידעת איך מדפיסים ספרים? סקירה על מלאכת הדפוס וחקשור בה, 1957; ח. כהן, גלופה — מה היא, 1957; T. L. De Vinne, *The Practice of Typography*, I–IV, 1920/1; F. Bauer, *Hndb. f. Buchdrucker*, 1925; id. *Hndb. f. Schriftsetzer*, 1938, id., *Anfangsgründe f. Buchdrucker*, 1948[2]; A. Müller, *Lehrb. d. Buchdruckerkunst*, I–II, 1926/9; M. Valotaire, *La typographie*, 1930; E. C. Gress, *The Art and Practice of Typography*, 1931[2] G. Updike, *Printing Types: Their History, Form and Use*, 1937[2]; *Métiers et Arts Graphiques* (L'Encyclopédie Française, XVIII: La Civilisation écrite [éd. J. Cain]), 1939; *Hndb. f. Papier, Schrift u. Druck* (hrsg. F. Ebenbock–A. Brugger–E. Preis), 1943; L. Davidshofer–W. Zerbe, *Satztechnik u. Gestaltung*, 1945; H. Whetton, *Practical Printing and Binding*, 1946; H. G. Aldis, *The Printed Book*, 1947; G. Zürcher, *Allg. Berufskunde f. Buchdrucker*, 1947[3]; J. Reiner, *Typo-Graphik*, 1948; L. Hogben, *From Cave Painting to Comic Strip*, 1949; O. F. W. Krüger, *Satz, Druck, Einband*, 1949[6]; J. C. Tarr, *Printing To-Day*, 1949; *Kleine Einführung in d. Schwarze Kunst* (ed. Zollikofer), 1949; *Buchdruck* (Hndb. d. Bibliothekswesens [hrsg. G. Leyh], I), 1950[2]; L. Neipp, *Les machines à imprimer*, 1951; G. Schneidereit, *Neuzeitliche Druckmaschinen* (Zs. Verb. Dtsch. Ind. 93/4), 1951/2; *Lex. d. Buchwesens* (hrsg. J. Kürschner), I–IV, 1952–1956; S. Jennet, *The Making of Books*, 1953; R. Nash, *Printing as an Art*, 1955; E. Kollecker – W. Matuschke, *Der moderne Druck*, 1956[2].

כתבי־עת לענייני דפוס: הד הדפוס, מ1947 ואילך; עולם הדפוס, ירחון למקצועות הדפוס, מ1957 ואילך; *T. M.* (ed. Zollikofer), 1896 ff.; *Der Druckspiegel*, 1949 ff.; *Print in Britain*, 1952 ff.

ה. פר.

תולדות הדפ׳. המזרח הרחוק. הדפ" הראשונים ידועים לנו מסין; המשי הדק, וביחוד הנייר שהומצא בסין בראשית המאה ה2 לסה"נ, הקלו את התפתחות מלאכת־הדפ׳ שם. משנת 175 ידועים לנו העתקים מאבן, שנחרתו בה צורות או מלים בולטות (ע"ע גרפיקה, עמ׳ 659—660). דפ" ראשונים ממש הם דפוסי־בלוק — העתקים מטבלה של עץ, שנחרתו בה צורות, מילים ופסוקים. כתב־העת הראשון

ציור 19. עמוד מ„סוטרת היהלום" בתרגום הסיני (868), הספר הנדפס הראשון שהגיע לידינו

בעולם, שהופיע בסין ב713—741, הוא דפ״בלוק (נשתמר ממנו טופס אחד בלבד). ב770 נדפס ביאפאן במצוות המלכה שהוטוקו במיליון אכסמפלארים לחש בלשון סאנסקרט ובאותיות סיניות. ב868 נדפסה בסין „סוטרת היהלום" (חלק מכתבי־הקודש של ההודים) בצורת מגילה בת שבע יריעות של נייר, שארכה 16 רגל ורחבה רגל אחת (ציור 19); בסופה נאמר: „ההדפסה נגמרה ב15 לחודש הרביעי בשנת תשע להסיין־טאונג (= 11 במאי 868) ע״י ונג צ׳י לשם הפצה חפשית, כדי להנציח בהערצה עמוקה את זכר הורי". ב883 נזכר הדפ׳ בספרות הסינית לראשונה כדבר קיים ועומד. ב972 נדפסה לראשונה בדפ״בלוק תורת־בודהא (הטריפיטאקה) — חיבור של 130 אלף עמודים. במאה ה11 נדפסו בסין לראשונה שטרי־כסף על נייר. אותיות מיטלטלות של חרס הומצאו בסין ב1041—1049 ע״י הנפח פי שנג ונערכו על ידיו לשם הדפסה במסגרת של ברזל. סמוך ל1100 הומצאו שם אותיות מיטלטלות מבדיל ונקשרו זו לזו בחוטי־ברזל שהוכנסו לחורים שהותקנו בהן לשם כך.

עניין הדפ׳ היה סודי ולא נמסר אלא ליחידי־סגולה, שנשבעו לשמור על הסוד. אעפ״כ נסתננו הדברים ושמעם הגיע לעולם, שכן סוחרים ועוברי־אורח הביאו לארצות שונות את השמועה על ההדפסה ועל אותיות מיטלטלות, שברכה בהן. אבל המספרים לא ידעו דברים ברורים, והעניין לא יצא מגדר שמועה. אולם במאה ה13 הומצאו אותיות של עץ בתורכסטאן, וב1390 הוכרז בשם מלך קוריאה על ייסוד בית־חרושת ממלכתי לאותיות מיטלטלות עשויות ברונזה. מן המאה ה12 ידועים לנו דפוסי־בלוק במצרים.

אירופה. מגרמניה ידוע דפ״בלוק אחד על משי מהמאה ה12 או ה13, שרק קטע ממנו נשאר. מסוף המאה ה14 ידועים לנו משם דפוסי־בלוק על נייר. וזאת היתה דרך ההדפסה: היו נותנים צבע עשוי פיח ושמן על פיתוח־עץ ושמים עליו נייר; מעין מכבש פרימיטיווי הועבר על הנייר, וההעתק נעשה. הבאת הנייר לאירופה (לספרד ב1150; לפאבריאנו שבאיטליה ב1276; לצרפת וגרמניה ב1348) קידמה והחישה את מלאכת־הדפ׳. במאה ה15 נעשו גם באירופה נסיונות של התקנת אותיות והדפסה בצורות פרימיטיוויות, אבל רק יוהן גוטנברג (ע״ע) הצליח לפתוח ראש־פרק במלאכת־הדפ׳, ובדרך־כלל מקובל לקרוא לזו האחרונה על שמו; הדעה, שההולאנדי קוסטר מהארלם היה המדפיס הראשון באירופה, לא נתקבלה. עיקר אמצאותיו של גוטנברג היו: אותיות יצוקות; מכבש יעיל; צבע־דפ׳ שחור ומתאים להדפסה (ציור 20). כל אלה היה בהם יותר משום שכלולים של דברים קיימים משהיה בהם משום חידושים יסודיים; ואמנם לא התפארו גוטנברג, קוסטר ושאר מדפיסים ראשונים שהם המציאו את מלאכת־הדפ׳. מן המאה ה15 ידועים דפוסי־בלוק ממקומות שונים באירופה, כגון „המאדונה מבריסל" מ1418 ו„כריסטוף הגדול" מ1423 (כאן נדפסה השנה במפורש, בפעם הראשונה בדפ״בלוק אירופי).

גם גוטנברג, קוסטר וממשיכי פעולתם שמרו את מלאכתם בסוד ואסרו על פועליהם למסור לזרים דברים על ביצועה; אבל הסוד לא נשמר זמן רב ונתגלה לרבים. עד סוף המאה ה16 קמו באירופה למעלה מ1,000 מדפיסים ב250 ערים (מהן 60 בגרמניה), ובשנים 1445—1500 נדפסו כ35,000 ספרים שונים (בכללם כ10,000 דפים בודדים), בס״ה כ10 מיליון טפסים. בשנים הראשונות היו מדפיסים ספרים לא רק

ציור 20. בית־דפוס מתקופת גוטנברג

על נייר אלא גם על קלף — בדומה לדרך כתיבתם, עד שנעשה בסופו של דבר עיקר ההדפסה על נייר, שהיה חומר זול יותר. במאינץ נדפס סמוך ל1445 „ספר הסיבילות" (שרק קטע ממנו נשאר) — הדפ׳ הקדום ביותר שהגיע לידינו; וכן נדפסה שם ב1454—1455 הוולגאטה המפורסמת בת 42 השורות: מלאכת־פאר זו, בגודל פוליו, המכילה בשני חלקים 324 ו317 דפים, היא הספר הגדול הראשון במלאכת־הדפ׳; בעיטור ראשיתו של הספר וההתחלות שבו עסקו קַשָּׁטִים, בדומה לתקופת כתבי־היד.

ואלה הם מקומות־הדפ׳ הקדומים ביותר במאה ה15: מאינץ, 1445; שטראסבורג, 1460; סוביאקו (איטליה), 1465 (מ1467 ברומא); באזל, 1468; פאריס, 1470; אוטרכט, 1473—1474; ואלנסיאה, 1474; קראקא, 1474; וסטמינסטר, 1476; אודנסה (דנמארק), 1482 (מ1483 בסטוקהולם); פראג, 1487; צ׳רניגוב, 1492; קופנהאגן, 1493; צטיניה (מונטנגרו), 1494.

הודעה מפורשת ראשונה על שמות המדפיסים שעסקו במלאכת הספר הופיעה בפסאלטריום (ס׳ תהלים), מאינץ 1457. סמל של מדפיסים הופיע לראשונה במאינץ ב1462. ציורים נדפסו לראשונה בספר Meditationes de vita Christi, רומא 1467. מספרי־דפים הופיעו לראשונה בבית־הדפ׳ של ארנולד תרהרנן (Therhoernen) בקלן ב1470. שער נדפס לראשונה בספר Missale Virdunense, פאריס 1481. ספר נדפס ראשון מן הספרות הקלאסית הוא De officiis לקיקרו (1465), ובו נדפסו בפעם הראשונה אותיות יווניות. הדקדוק היווני של קונסטאנטינוס לאסקאריס, מילאנו 1476, הוא הספר היווני השלם הראשון שנדפס. הספרים של המאה הראשונה להמצאת הדפ׳ היו בעיקר ספרי־דת, לוחות־שנים, ספרי־לימוד, ספרי־שעשועים וספרי־שימוש. המדפיסים היו אומנים, חובבי־ספר, ובמקרים רבים גם יודעי־ספר. המהדורות היו עפ״ר של 400—800 אכסמפלארים.

כל הספרים שנדפסו עד 1500 נקראים היום אינקונבולות (לאט׳ incunabula, מה שמונח בחיתולים, בעריסה, — ספרים מן התקופה שבה היתה מלאכת־הדפ׳ מונחת עדיין בעריסה), והם נחשבים ביותר ע״י חובבי־ספרים ואוספיהם (וע״ע אינקונבולה).

מדפיסים חשובים במאה ה16 היו ההומאניסט הגדול אלדוס מנוציוס (ע״ע), הראשון שהכניס לספרי דפוסו את הקורסיווה האיטלקית (Cancellaresca Italique); יוהאן

פרוּבֶּן בבאזל, שקנה לו שם בהוצאת ספרים הומאניסטיים וקלאסיים. הספרים המודפסים החלו לדחוק מן השוק את ההעתקות בכתבי־יד. על סוגי הספרים המודפסים נוספו סיפורי־מעשׂיות, שירים, הודעות, וכן נתרבו הספרים המצויירים (ע"ע גרפיקה, עמ' 660/1). מאותה תקופה ידועים ספרים שנדפסו ב4,000 — 5,000 טפסים. שער־הספר נתאֱזרח מאז בדפ', והמסגרות, שקישטו את התחלות הספרים או עמודים מצויינים, עברו לפרקים לשערים. אחד ממרכזי־הדפ' הגדולים היתה ויניציאה, שבה פעל — מלבד משפחת מאנוּציוס — גבריאֶלֶה ג'וֹליטוֹ דה פֶּרארי (Gabriele Giolito de Ferrari), הנחשב לגדול המדפיסים במאה ה16. בפאריס עלו לגדולה משפחות המדפיסים אֶטְיֶן (Etienne) ובַּדיוס (Badius), ובאנטוורפן — בני פְּלַנטין (Plantin), הידועים ביפי ספריהם. ב1514—1517 הופיעה באַלקָלה שבספרד ב600 טפסים הפוליגלוטה הראשונה של התנ"ך (ה„קומפלוּטֶנסיה"), ובאנטוורפן נדפסה ב1569 — 1573 על־ידי פלאנטין ב1,200 טפסים הפוליגלוטה השניה (ה„רֶגיה"). באנגליה החלו בתי־הדפ' לפעול על־יד אוניברסיטות חשובות, כגון בית־הדפ' האוניברסיטאי של אוֹכספורד ב1582. הודעות או ידיעות שנדפסו על דפים בודדים, מעין עתונים פרטיים, החלו להופיע בראשית המאה ה16, ומהם הוצאו לאור ע"י רופאים לשם ריפוי ממחלות־הדיכאון. — ברוסיה המוסקווית הוקם בית־דפ' ראשון ב1553 במוסקווה.

מן המאה ה17 ואילך נעשה הספר המודפס דבר השווה לכל נפש; הספרים נתרבו והמחירים ירדו. פיתוחי־הנחושת כקישוט וכציור החל לדחות במידה רבה את פיתוחי־העץ. מן המדפיסים הידועים בתוצרתם הטובה והיפה בתקופה ההיא: אֶלזֶוויר (Elzevier) בלַידֶן, מֶריאן (Merian) בפפד"מ (ציור 21), וולפגאנג אֶנטֶר (W. Endter) בנירנברג, יוהאן גֶאורג קוטה (J. G. Cotta) בטיבינגן, יוהאנס פון גֶלֶן (Ghelen) בווינה, ויליֶם ג'גֶרד (William Jaggerd) בלונדון. גם עתונים החלו להופיע בתחילת אותה מאה בשטראסבורג, האנובר ווולפֶנביטל.

בית־הדפ' הראשון ביבשת אמריקה הוקם ע"י הספרדים כבר במאה ה16 במכסיקו (1539), וב1660 — בגואֶטמאלה. באמריקה הצפונית נוסד דפוס בקֵימבְּריג' (מס.) ב1640 ובבוסטון ב1675; הספר הראשון בניו־יורק הופיע ב1693. — בקושטא ניסו ב1627 נזירים נוצרים להדפיס ספרים דתיים ולא הצליחו (ר' להלן, עמ' 968).

במאה ה18 חלו בדפ' שיפורים ושיכלולים. הספרים המצויירים והמקושטים נתרבו, בעיקר בצרפת; פיתוחי־העץ, שנדחקו ע"י פיתוחי־הנחושת, הועלו שוב לתהילה ע"י אמנים גדולים, כגון ז'. מ. מוֹרוֹ (Moreau) הצעיר (1741—1814), ז'. ב. מ. פַּפִּיוֹן (1698—1776) ומשפחת המדפיסים דידוֹ (Didot, 1689 — 1880). גם סוגי־אותיות חדשים ועיטורי־דפ' שונים נוצרו בימים ההם. בידי צורף־הזהב האֶדינבורגי ויליֶם גֶ'ד (Ged, 1690—1749) עלה לראשונה לסדר הדפסה ע"פ אִמהות, ובנו גְוילַלמוס (Guilalmus) השלים את ההמצאה ב1739. ב1795 שוכללה דרך הדפ' ע"פ אִמהות, ועי"כ הוזלה לראשונה במידה ניכרת הדפסה שניה של ספר.

גוטלוב עמנואל בְּרַיטקוֹפף (Breitkopf) בלַיפציג פיתח הדפסת תווי־נגינה על־פי סימנים בודדים ב1755 — 1756. אמנם דפ' של תווים נודע עוד מסוף המאה ה15, אלא שההדפסה עד ימי בריטקופף היתה מסובכת מאד, ולכן יקרה ביותר.

בלַיפציג החל לפעול במאה ה18 המו"ל המפורסם גאורג יוֹאַכים גֶשֶׁן (Goeschen), שהציע לגֶתה ב1786 להוציא את כתביו ב8 כרכים ולשלם למחבר 2,000 טאלרים של זהב — סכום שלא נשמע כמוהו בעולמה של הספרות עד ימיו. יוהאן פרידריך בודוני (Bodoni) באיטליה (רומא ואחר־כך פארמה; 1740—1813) שלל את העיטור בשערים והשתמש באמצעים טיפוגראפיים בלבד לשם ייפויו של השער; הוא נודע גם כחותך אותיות, הנקראות עד היום על שמו.

בקאנאדה קם בית־דפ' בקוויבֵּק ב1752. — על הדפ' בארצות האיסלאם ר' להלן, עמ' 968—969.

באותה תקופה החלה גם הפרדה בין מדפיס ובין מו"ל. עד אז היה בדרך־כלל המדפיס גם המו"ל או עכ"פ שותף להוצאת הספר לאור; מעתה היו המו"לים מוכרים את הספרים ומשלמים למדפיסים שׂכר־הדפסה בלי לשתף אותם בדרך־כלל בעסק.

במאה ה19 המציא הגרמני פרידריך קֶניג (König) באנגליה את מכונת־ההדפסה הראשונה (1812). מכונת־הדפסה רוטאציונית הומצאה ב1846, וב־1848 נדפס ה„טַימְז" הלונדוני כעתון הראשון במכונה כזאת (ציור 22). ב1883 הציג אותומאר מֶרגֶנתאלר (Mergenthaler) לפני יודעי־דבר מכונת־סידור, שהוציא אותה לשוק לאחר השלמה מתאימה ב1886 בשם לינוטיפ. ב1890 המציא ג'ון רפאל רוֹגֶ'רז (Rogers) את הטיפוגראף. במכונות־סידור אלו מסדרים ויוצקים שורות שלמות, הנכנסות למסגרת של עמוד, ואילו מכונה המסדרת אותיות בודדות — המונוטיפ — הומצאה על־ידי המהנדס טולבֶּרט לֶנדסטון (Tolbert Landston) ב1897. גם הצינקוֹגראפיה (ע"ע) לכל שיטותיה, הקשורה

ציור 21. בית־דפוס במאות ה16—17 (מתוך Historische Chronik של גוטפריד, פפד"מ 1619)

למלאכת הדפ׳, היא המצאה של המאה ה19. דפ׳־אופסט הומצא עוד ב1879, אבל ההדפסה בדרך זו לא הגיעה לשלמות אלא ב1904 באמריקה.

במאה ה19 נראו — יחד עם סימני עליה בטכניקה של יצירת הספר ובהפצתו — גם סימני־ירידה בולטים. ריבוי הספרים וההתחרות בשוקי הספר הביאו להנמכה ברמת המלאכה ובטיב הנייר. גם האותיות החדשות שנוצרו היה בהן לפרקים משום ניוון וירידה. במאה ה19 הצטיינו כמדפיסים: באנגליה — ויטינגם (Whittingham) בצ׳יזוויק שעל־יד לונדון; בגרמניה — טאוכניץ (Tauchnitz), ברוקהאוז (Brockhaus), טויבנר (Teubner)), מיאר (Meyer), רובם בליפציג; באוסטריה — דֶגֶן (Degen); בצרפת — אֶדוּאַר פֶּלטאן (Pelletan); באיטליה — ג׳וזֶפֶּה פומאגאלי (Fumagalli). בתי־דפ׳ מסויימים נתייחדו בעיקר להדפסת ספרים יפים, מהם על קלף ובצבעים, למשל: באנגליה — Doves Press (לונדון), Golden Cockerel Press; בגרמניה — Bremer Presse (בּרמן); Cranach Presse (וַימאר), ועוד.

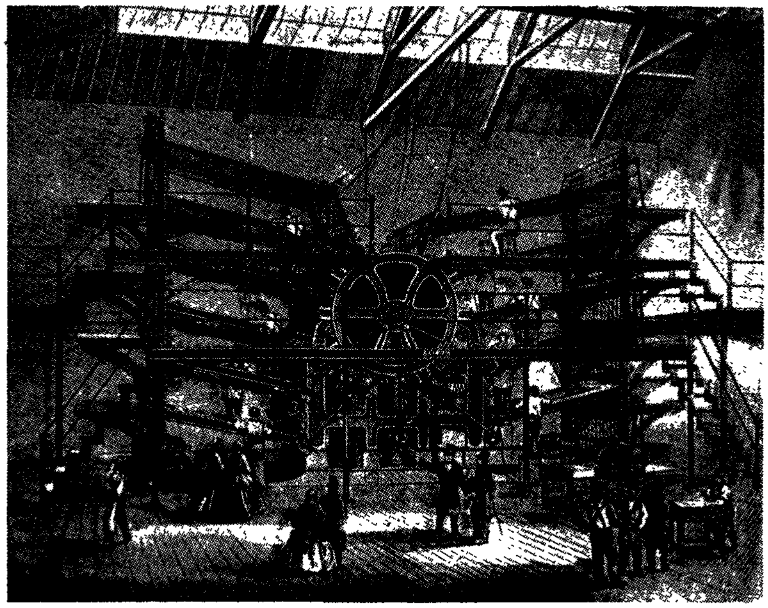
הליתוגראפיה, שבאה כתוצאה מחיפושים להזלת מחירי ההדפסה, הומצאה ע״י אַלוֹאיס זֶנֶפֶלדר (Senefelder) ב1797 במינכן. במשך השנים נשתפרה הטכניקה בדרך דפ׳ זו, והחל מ1833 נדפסו דברים בדפ׳־אבן גם על אריגים. — ממציא דפ׳־הצילום היה יוזף אלבֶּרט, אף הוא איש מינכן (1868).

סימנו הבולט של הדפ׳ במאה ה 20 הוא המיכּוּן הגובר והולך, על מעלותיו וחסרונותיו. הדפ׳ בצבעים קנה לו שביתה כמעט בכל בית־דפ׳ גדול, והתפוקה גדלה ביותר: מהמצאת הדפ׳ עד 1953 נדפסו למעלה מ18 מיליון ספרים בלשונות שונות, מהם ב1900—1953 בלבד כ6 מיליון.

דוגמות של דפוסים ישנים (המאות 15—18) ר׳ בכרכי האנציקלופדיה: א׳, 281; ב׳, 253, 831—835, 986; ג׳, 147, 503, 696, 947/8; ד׳, 398, 632—638; ז׳, 402, 938; ט׳, 847; י״א, 352, 559, 561.

K. Faulmann, *Illustr. Gesch. d. Buchdruckerkunst*, 1882; J. H. Hessels, *Gutenberg*, 1882; The Times, *Printing Number*, 1912; id., *Printing in the 20th Century*, 1930; Ch. Mortet, *Les origines et les débuts de l'imprimerie*, 1922; M. Audin, *Hist. de l'imprimerie*, 1924; G. Mori, *The Essence of the Gutenberg Invention*, 1925; R. A. Peddie (ed.), *Printing: A Short History of the Art*, 1927; J. C. Oswald, *A History of Printing*, 1928; G. A. Bogeng, *Gesch. d. Buchdruckerkunst*, I–II, 1930, 1940; D. Greenhood – N. Gentry, *Chronology of Books and Printing*, 1936; H. Barge, *Gesch. d. Buchdruckerkunst*, 1940; J. Rodenberg, *Die Druckkunst als Spiegel d. Kultur in 5. Jhn.*, 1942; A. Ruppel, *Johannes Gutenberg*, 1947²; St. Morison, *Five Centuries of Fine Printing* ,1949; F. A. Schmidt-Künsemüller, *Die Erfindung d. Buchdrucks als technisches Phänomen*, 1951; W. H. Lange, *Das Buch im Wandel d. Zeiten*, 1951; id., *Schriftfibel: Gesch. d. abendländischen Schrift*, 1952; K. Schottenloher, *Bücher bewegten d. Welt: e. Kulturgesch. d. Buches*, I–II, 1951/2; A. Uhlig, *Gesch. d. Buches*, 1953; A. L. Julian, *A Printing Millenary* (History Today, IV, 668–675), 1954; S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, 1955; T. F. Carter, *The Invention of Printing in China*, 1956²; S. Jennett, *Pioneers in Printing*, 1958.

א. מ. ה.

ציור 22. הדפסת עיתון במכונה רומאציונית־למחצה באספקה כפולת־10 (1860)

הדפ׳ העברי. המונח המקורי דפ׳ משמעותו — כלי או מסגרת, המשַׁווים צורה למה שניתן בהם; במובן זה הוא שכיח במשנה, בתלמוד וגם בספרות יה״ב. לאחר המצאת הדפוס ע״י גוטנברג נתקבל — בהשפעת שימוש־הלשון האיטלקי — השורש „דפס" כמונח להדפסה ולענייניים קרובים הקשורים בתהליך זה. תחילה הועבר בעברית השורש „כתב" גם לדפ׳, והמדפיסים הראשונים השתמשו בו לציון מלאכתם („כתיבה", „כתבתי", „נכתב"), שכן ראו במלאכה זו המשך למלאכת הסופר; אחד המדפיסים הקדומים, אברהם כּוֹנַת, כינה את עצמו: „הכותב בכמה קלמוסים, בלא מעשה נסים". היו שהשתמשו גם בשורש „חקק" („חקקתי", „לחקוק", „מחוקק") לעניין הדפ׳. לראשונה השתמשו בשורש „דפס" המדפיסים של פירוש איוב לרלב״ג, פֶּרארה, רל״ז/1477, והוא נתקבל בכל צורותיו עד היום הזה.

העובדים בבית־הדפ׳ נתכַּנו ע״פ סוגי עבודותיהם: „אומני הדפ׳", „עוֹשׂי המלאכה", מצרפי האותיות", „מרכיבי התיבות והשיטות והעמודים" וכד׳, והחל מהמאה ה18 השתמשו גם במונחים לועזיים (אשכנזיים): „פּרעסין ציהר", „זעציר", „דרוקיר".

הידיעה הראשונה על אותיות־דפ׳ עבריות באה מאוויניון: צורף־הזהב Procop Waldfoghel לימד ב1441 באוויניון יהודי בשם Davinus (דוד?) von Carderouse לחתוך אותיות עבריות. אשר לדפ׳ ממש — קשה לומר בבירור מתי נוסד הדפ׳ העברי, אך מסתבר עכ״פ שעריסתו עמדה באיטליה. מניחים היום, ש10 ספרים, המודפסים כוּלם באותיות מרובעות מטיפוס אחיד בלי ציון מקום ההדפסה וזמנה והמיוחסים לרומא לפני שנת ר״מ/1480, הם ספרי־הדפ׳ העברים הראשונים, ושספרים אלה נדפסו סמוך ל1470. אחד מהם, פירוש־רש״י על התורה, הוא — אולי — הספר העברי הראשון שראה אוֹר הדפ׳. ודאי הוא, ששנים מועטות לאחר שנוסד באיטליה הדפ׳ הראשון בכלל (בסוּביאקוֹ ב1465) — נוסדו שם בתי־דפ׳ עבריים. הספר העברי הראשון, שבו מצויינים בפירוש שנת הדפסתו, מקום הדפ׳ ושם המדפיס, גם הוא פירוש־רש״י על התורה, רֶגְ׳וֹ די קַלַבּריאה (Reggio

di Calabria), רל"ה/1475. ספר זה נדפס ע"י אברהם בן יצחק בן גרטון (ע"ע, ותמונה שם, עמ' 311/2), שבא — כנראה — מספרד או מפורטוגאל; אין שום ספר אחר ידוע מאותו בית־דפ'. הספר נדפס באותיות קורסיוויות מן הטי־פוס הספרדי, הידוע מאז עד היום בשם "כתב־רש"י" או "אותיות־רש"י". גם בפייביא די שקוֹ (Piove del Sacco) נוסד בשנת רל"ה/1475 בית־דפ' עברי על־ידי משולם קוזי ובניו, ובאותו זמן לערך — גם במַנטובה על־ידי "תלמיד הרופאים הנסמך" אברהם כוֹנַת; כתב־ידו שימש חומר לחותך־אותיות לשם יצירת האותיות בבית־דפוסו. על־ידו עזרה גם אשתו אֶשטֶלינה כוֹנַת, האשה הראשונה שעסקה בדפ' העברי והזכירה את שמה על מעשי־ידיה. בשנת רל"ז/1477 נוסדו בתי־דפ' עברים בפֶראָרה ע"י אברהם בר חיים מפֶיזארוֹ, ובבולוניה ע"י יוסף ונריה חיים מרדכי וחזקיה מוֹנטוּרוֹ. רק ספר אחד נדפס שם באותו הזמן, והוא ספר תהלים עם פירוש הרד"ק, הספר המקראי הראשון שראה אוֹר־הדפ'; הוא נדפס, כפי שנאמר בחתימה שם, ב"שלש מאות ספרים". אברהם בר חיים מפיזארו המשיך אחר־כך (רמ"ב/1482) להדפיס ספרים בבולוניה.

הדפ' העברי הוצא למרחב ע"י משפחת שׂוֹנצינוֹ (ע"ע), שהדפיסה בשלהי המאה ה15 ותחילת המאה ה16 יותר מ200 ספרים בעברית ב8 ערים באיטליה, וכן בשאלוניקי ובקושטא. גרשם בר משה שׂוֹנצינוֹ היה גם המדפיס היהודי הראשון שהדפיס ספרים בלועזית — ביוונית, לאטינית ואי־טלקית (ציורים 23, 24). מידו יצאה גם המהדורה הראשונה של התנ"ך בשלימותו — שׂוֹנצינוֹ רמ"ח/1488. גם הספר העברי המצוייר הראשון יצא לאור על־ידיו — "משל הקדמוני" ליצחק אבן אבי סַהולה (ע"ע), בּרֶשָׁה רנ"א/1491, והציורים הותקנו — כנראה — ע"פ כ"י מיסודו של המחבר (ע"ע אי־לוסטרציה, עמ' 833/4). האחרון לבני שׂוֹנצינוֹ ייסד בית־דפ' עברי במצרים בשנת שי"ז/1557 — בית־הדפ' הראשון במצרים בכלל (ציור 25). גרשם שׂוֹנצינוֹ העסיק את האומן המהולל פראנצֶ'סקוֹ דה בולוניה כצייר וכחותך־אותיות לבית־דפוסו, הוא־הוא שחתך לפני כן את אותיותיו של המדפיס הוויניציאני אלדוס מאנוציוס. — יוסף אשכנזי גונ־צנהויזר ובנו עזריאל הדפיסו ספרים בנאפולי בשנים רמ"ז—רנ"ב/1487—1492.

בספרד, שבה ידוע הדפוס הלועזי מ1475, התפתח דפ' עברי בשנים המעטות שלפני הגירוש. בשנת רל"ו/1476 הופיע בוואדי אלחג'ארה (גְוַדַלַחַרָה [Guadalajara]) פירוש רש"י על התורה; המדפיס, שלמה בן אלקאבץ הלוי, מוסר בחתימה לספר, כי צַיָר האותיות היה פֶּידרוֹ די וואד אל־חגארה. בדפוס וואדי אלחג'ארה נדפסו כ15 ספרים עברים, ובתוכם כמה ממסכתות התלמוד. באישאר (Ixar) נדפסו בשנים רמ"ה—ר"נ/1485—1490 כ5 ספרים עברים ע"י אלי־עזר בן אלאנתאנסי; בסאמורה (Zamora) נדפסו 3 ספרים עברים ע"י שמואל בן מוסה בשנים רמ"ה—רמ"ז/1485—1487 (ציור 26).

בפורטוגאל היו היהודים הראשונים שהנהיגו את מלאכת־הדפ', ואלה הם הספרים העבריים שנדפסו בה לפני הגירוש: בפארא (Faro) נדפסו בשנים רמ"ז—רנ"ב/1487—1492 למעלה מ20 מסכתות מן התלמוד ושאר ספרים על־ידי דון שמואל פורטיירה, והממֵמן היה דון שמואל ג'אקון. באשבונה (ליסבון, Lisbōa) נדפסו בשנים רמ"ט—רנ"ב/1489—1492 כ10 ספרים ע"י אליעזר טולֵידאנוֹ בהנהלת יהודה אבן גדליה; האחרון זכה לבנות בית־דפ' עברי בשאלוניקי בראשית המאה ה16, שבו השתמש באותיות בית־הדפ' הפורטוגזי. בלייריאה (Leiria) הדפיס דון שמואל דוֹרטאש כמה ספרים עבריים ולועזיים בשנים רנ"ב—רנ"ד/1492—1494. המדפיס הזה המיר דתו, וכאַלפונסוֹ דוֹרטאש הדפיס ספרים לועזיים בוואלֶנסיה.

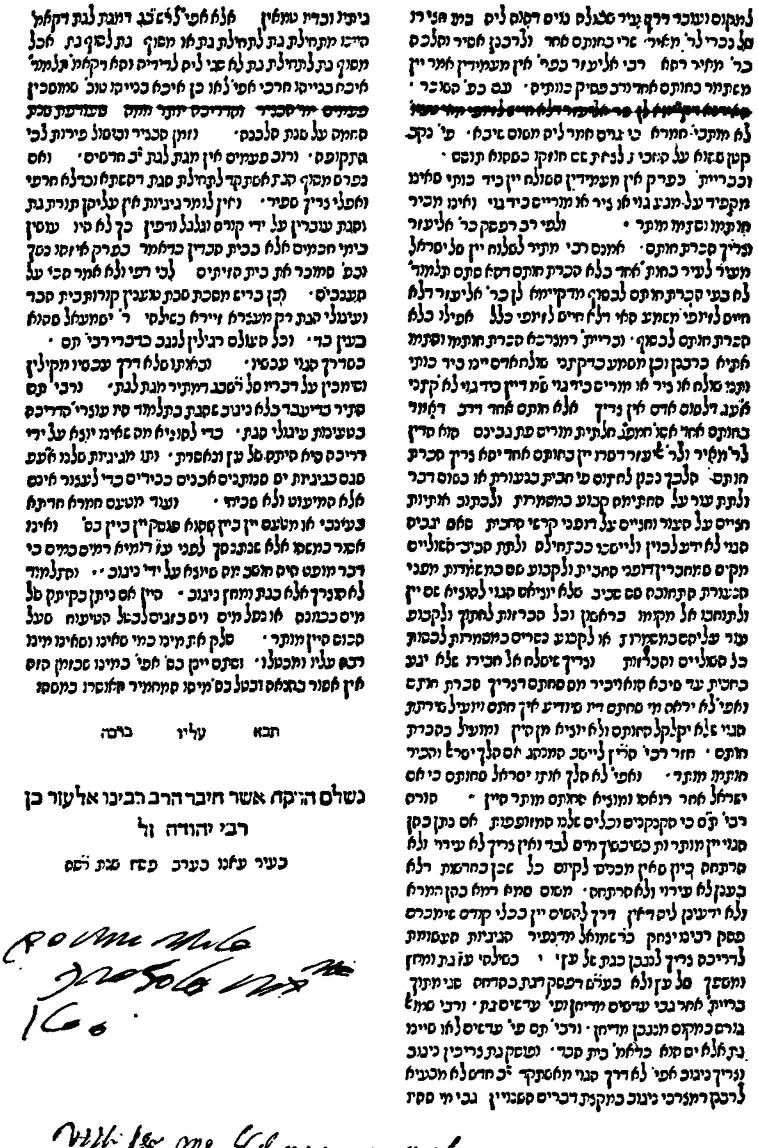
בקושטא נדפס באותה תקופה ספר "ארבעה טורים" לר' יעקב ב"ר אשר, ב"שנת חמשת אלפים ומאתים וחמישים וארבע" (1494), ע"י דוד אבן נחמיאש ואחיו שמואל. ספרים אחרים אינם ידועים מבית־דפ' זה, והדפ' העברי בקושטא פתח את שעריו מחדש רק בראשית המאה ה16; לפיכך יש מפקפקים בנכונות שנת־הדפ' של "ארבעה טורים".

בתקופה ראשונה זו למלאכת הדפ' העברי נדפסו ספרי־המקרא ופירושיהם, כמה ממסכתות התלמוד, ובעיקר אלו שלמדו בהן בישיבות, ספרי־תפילה וספרי־שימוש, לוחות־שנה, דפים מצויירים וגם ספרי־שעשועים. קרוב ל250 ספרים עברים נדפסו באיטליה, ספרד, פורטוגאל וקושטא במאה ה15, באותו פרק־זמן שבו נדפסו כ35,000 ספרים בכל הלשו־נות שבעולם. — יש לציין, שבדור הראשון לדפ' העברי היו יהודים שנרתעו מפני ההמצאה החדשה, ששינתה את הצורה המקובלת והמסָרתית של הספרים ושל אופן כתיבתם; נשמעו אף קולות שפסלו את הדפ' מבחינה דתית לגבי ספרים־של־קדושה.

המאה ה16 הביאה חיזוק והרחבה לדפ' העברי; ההמצאה נתקבלה, והיהודים התרגלו אליה כאל דבר המובן מעצמו. משום חידוש היה בתקופה ההיא במדפיסים הנוצרים, שהחלו להדפיס ספרים עבריים באיטליה בעזרת יהודים, וביניהם — דניאל בּוֹמברג (ע"ע), המדפיס הראשון של המקראות הגדולות ושל הש"ס השלם, והאצילים הוויניציא־ניים יוסטיניַני (ע"ע) וברַגדין (ע"ע). — גם בשאר מדינות, כגון תורכיה (קושטא, רס"ה/1505; שאלוניקי, רע"ג/1513), ביהם (פראג, רע"ב/1512), פולין (קראקא, רצ"ד/1534), גר־מניה (אויגשבורג, רצ"א/1531) ושוויץ (באזל, 1520), הוקמו בראשית המאה ה16 בתי־דפ' עבריים.

סמוך ל1534 התחילו המדפיסים להשתמש באות קורסי־ווית חדשה, שנתייחדה מאז לספרים ביהודית־אשכנזית, והיא הידועה כיום בשם "אותיות ווייבר־טייטש" או "אותיות צאינה וראינה" ("אותיות צו"ר"), על שם הספר העממי המפורסם, שרוב מהדורותיו נדפסו באותיות אלו. ספרים יהודיים בניבים האחרים, כגון לאדינו, יהודית־ערבית, יהודית־פרסית וכו', נדפסו באותיות מרובעות או אותיות־רש"י.

דניאל בומברג הנהיג בספרי־דפוסו העבריים בוויניציאה, בדומה לספרים לועזיים, רֶגיסטרים, מספרי־דפים ומפתחות, וממנו למדו גם אחרים, ואף הם הנהיגו חידושים אלה. — שתי מהדורות של ספר "משנה תורה" לרמב"ם, שהופיעו בשנים ש"י—שי"א/1550—1551 בוויניציאה ע"י המדפיסים המת־חרים בראגאדין ויוסטיניאני, גרמו להלשנות וחרמות משני הצדדים, ובסופו של דבר — לשריפת התלמוד ושאר ספרים עבריים ולאיסור של הדפסת ספרים עבריים, שהיה בתקפו עד שכ"ד/1564. — עד סוף המאה ה16 היתה מלאכת־הדפ' בבחינת אֻמנות; המדפיסים, יהודים ונוצרים גם יחד, השׂ־תדלו להוציא מתחת ידיהם ספרים מתוקנים כהלכה: נייר משובח ואותיות יפות, ואף שמו לב להגהה טובה. מספר הטפסים במהדורות של ספרים עבריים הגיע בזמן ההוא עד אלף.

למקום ועובר דרך עיר שכולה גוים דשום ליה כמו חצירו
של נכרי לר׳ מאיר׳ ארי כחותם אחד ולרבנן אסיר ואלכם
כר׳ מתיר דקה רבי אליעזר כפר׳ אין מעמידין אמר יין
מאתמר כחותם אחד ורב פסיק כוותיה׳ עם כפ׳ השובר׳
[redacted]
לא מתקבי׳ אמרה כי גרים אמר ליה משום איבה׳ פי׳ נקב
קטן שבא על הזכוכית לבית זה חוזקו כפסנא תנסם׳
וכברייתא׳ בפרק אין מעמידין ששולח יין ביד כותי שאינו
מקפיד על מגע גוי או ציר או מורייס ביד גוי ואינו מכיר
מותמו ושניה מותר׳ ולפי רב רפסק כר׳ אליעזר
צריך סכרית חותם׳ אמנם רבי מתיר לשלוח יין של ישראל
מעיר לעיר בחותם אחד כלא הכרית חותם דשמא סתם תלמוד׳
לא בעי הכרית חותם לבסוף ודקיימא לן כר׳ אליעזר דלא
חיים לזיופי משמע שאי דלא חיים לזיופי כלל אפילו בלא
הכרית חותם לבסוף׳ ובברייתא׳ דמנרכה הכרית חותמו ושניה
אתיא כרבנן וכן משמע כדקתני שלא אדם יין ביד כותי
ותני שלא או ציר או מוריס ביד גוי שם דיין ביד גוי לא קתני
מ״מ דלשום אדם אין צריך אלא חותם אחד ורב דאמר
בחותם אחד אפי׳ חומץ חלתית מורים פת גבינה מה סדין
לר׳ מאיר ולר׳ אליעזר דשרי יין בחותם אחד ישאה צריך הכרית
חותם׳ הלכך נכון לחתום פי חבית בנעורת או בטוס דבר
ולתת עור על שחתימה קבוע במסמרות ולכתוב אותיות
תיים על העור וחניים על דופני קרשי החבית שאם יגבים
שגוי לא ידע לכוין וליישב כבתחילה ולתת הכביד שאוליים
מקים שמחברין דופני החבית ולקבוע שם במסמרות ושגי
הכנורת שתחובה שם סביב שלא יוציאם הגוי להוציא זה יין
ולהחזיר אל מקומו כראשון וכל הכרזות לחתוך ולקבוע
עור עליהם במסמרות או לקבוע בשרים במסמרות לכסות
כל השוליים והכרזות וצריך שישלח אל חבירו שלא יגע
בחבית עד שיבא שמאיכיר אם שחותם דצריך הכרית חותם
ואפי׳ לא יראה מי שחותם דיין שיודיע איך חתום ויועיל שידע
שגוי שלא יקלקל החותם ולא יוציא מן היין ומועיל בהכרית
חותם׳ חזר רבי שרין לייסב המנהג אם הלך ישראל והכיר
חותמו מותר׳ ואפי׳ לא הלך אותו ישראל שחותם כי אם
ישראל אחר רואה ומוציא שחותם מותר היין׳ סורס
רבי׳ תם כי הקנקנים והכלים שלנו שמזופפות אם נתן בהן
הגוי יין מותר ית בשיכשוך מים לבד ואין צריך לא עירוי ולא
שריתה בין שאין מכניס לקיום כל זבן כחרשת דלא
בעינן לא עירוי ולא שריתה׳ משום שמא דמה כהן המרה
ולא ידעינן ליה דאין דרך להשים יין בכלי קודם שיתכרם
פסק רבינו יצחק כר׳ שמואל ודכפיר הגיגיות שעשויות
לדריכה צריך לנגבן כנת של עצי׳ בשלשה עונות ואין
ומשפך של עץ ולא כעלים דפסקינן בהרחם שני מתוך
ברייתא אחר גבי עדשים מדיחן ושפי עדשים בת׳ ורבי שמואל
נורם במקום תנגבן מדיחן׳ ורבי׳ תם פי׳ עדשים לאו שייכו
בת אלא יש שה כדאמ׳ בית שכר׳ ופוסק נת צריכין ניגוב
וצריך ניגוב אפי׳ לא דרך הגוי מאשתקד י״ב חדש לא מהניא
לרבנן דמגרכי ניגוב כמקצת דברים שהגויין גבי מי ששת

ביתי וכדית שמאין אלא אפי׳ לר׳ שב דמגת לגת דקאמר
היינו מתחילת גת לתחילת גת או מסוף גת לסוף גת אבל
מסוף גת לתחילת גת לא שני ליה לרדיה ושה דקאמר תלמוד׳
איכה בגייהו חרבי אפי׳ לאו כן איכא בגייהו טוב׳ שמשכין
פעמים יותר שכביר והדריכם יותר מזה שעודעת שכת
שחמה על שנת שלכבם׳ וזמן שכביר ושטול פירות לכי
התקופה׳ ורוב פעמים אין מגת לגת י״ב חדשים׳ ואם
כפרם מסוף הגת אשתקד לתחילת שנת דשתא וכדלא חרפי
ואפלי צריך שפיר׳ ואין לומר גיגיות אין עליהן תורת גת
ושגת עוברין על ידי קודם וגלגל ודפין כך לא היו עושין
בימי חכמים אלא בבית שבדין כדאמר בפרק אי זהו נשך
גבם׳ שמוכר את בית הזיתים לבי רפי ולא אמר שבי על
העגבים׳ והכן בריש מסכת שבת שעגין קורות בית הבד
ועיגולי הגת דק מעגלה ויורה בשלשי ר׳ ישמעאל שהוא
בעין כד׳ וכל שעולם רגילין לגנב כדברי רבי׳ תם׳
כסדרך שגי עכשיו׳ וכאותו שלא דרך עכשיו מקילין
ושמכין על דברית של ר׳ שב דמתיר מגת לגת׳ ורבי׳ תם
שתיר כדיעבד בלא ניגוב שבת בתלמוד שית עונרי׳ הדריכם
בטעיכות עיגולי שגת׳ כדי להוציא מה שאינו יוצא על ידי
דריכם שיא שיתם של עץ והאסרת׳ ותו מגיגיות שלנו אע״פ
שגם כגיגיות יש שמתגים אבנים כבידים כדי לעצור אותם
אלא שמיעוט ולא שכיח׳ ועוד מטעם אמרה חדתא
בעינבי או מטעם יין בין קשה שפסקינן בין כם׳ ואינו
אסור כמגע אלא שנתנסך לפני ע״ז דומיא דמים כמים כי
דבר מועט הוא ואסב מה שיוצא על ידי ניגוב׳׳ ותלמוד
לא שצריך אלא כבת ומחץ ניגוב׳ היין אם ניתן בקיתון של
מים כבונם או נפל מים ויש בזגים לבטל הטיפות שעל
שכום היין מותר׳ שלק את מימי כמי שאינו ושאינו מינו
רבה עליו ומבטלו׳ ושתם יין כם׳ אפי׳ במינו שבזמן הזה
אין אסור בהנאה ובטל כם׳ מינו שמחמיר שאוסרו במשקה

תבא עליו ברכה

נשלם הרקח אשר חיבר הרב רבינו אלעזר בן
רבי יהודה ז״ל

בעיר פאנו בערב פסח שנת רס״ה

ציור 23. סוף ספר הרקח, דפוס ראשון: פאנו רס״ה/1505 (המדפיס: גרשם שונצינו)
עם החתימות של צנזורים

E il tempo dissar tutto, & cosi presto;
Et morte in sua ragion cotanto auara;
Morti saranno inseme & quella, & questo:
Et quei, che fama meritaron chiara,
Che il tempo spense, e i bei visi leggiadri
Ch'impallidir fe il tempo & morte amara,
L'obliuion, gli aspetti oscuri & adri
Piu che mai bei tornando lasceranno
A morte impetuosa, e i giorni ladri.
Ne l'eta piu fiorita & verde haranno
Con immortal bellezza eterna fama.
Ma inanzi a tutti, ch'a rifar si vanno,
E' quella; che piangendo il mondo chiama
Con la mia lingua, & con la stanca penna:
Ma il ciel pur di vederla in terra brama.
Ariua vn fiume, che nasce in Gebenna,
Amor mi die per lei si lunga guerra;
Che la memoria anchora il core accenna.
Felice sasso, ch'il bel viso serra:
Che poi c'haura ripreso il suo bel velo;
Se fu beato, chi la vide in terra;
Hor che sia dunque a riuederla in cielo?

ציור 24 עמוד מספרו של פטרארקה: Opere volgari, פאנו 1503
המדפים: גרשם שונצינו

ציור 25. שער ספר פתרון חלומות, מצרים שי"ז/1557, המדפיס: גרשם בן אליעזר שונצינו

פירוש התורה לרבינו שלמה זל

בראשית ברא אלהים אמר ר יצחק לא היה צריך
להתחיל התורה אלא מהחדש הזה לכם ראש
חדשים לפי שהיא מצוה ראשונה שנצטוו
ישראל ומה טעם פתח בבראשית משום כח
מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים שאם
יאמרו אומות העולם לישראל ליסטים אתם
שכבשתם ארצות שבעה גוים והם אומרים
להם כל הארץ של הקבה היא הוא בראה ונתנה
לאשר ישר בעיניו ברצונו נתנה וברצונו נטלה
מהם ונתנה לנו בראשית ברא אלהים אין
המקרא הזה אומר אלא דורשני כמו שדרשו
רבותינו בשביל התורה שנקראת ראשית דרכו
ובשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתו שנא
קדש ישראל ליהוה ראשית תבואתו ואם באת
לדרשו כפשוטו כך פרשהו בראשית בריאת
שמים וארץ והארץ היתה תוהו ובהו וחשך
ויאמר אלהים יהי אור ולא בא המקרא להורות
סדר הבריאה לומר שאלו קדמו מאליו שאם בא
להורות כן היה לנו לכתוב בראשונה ברא אלהים
את השמים ואת הארץ שאין לך ראשית
במקרא שאינו דבוק לתיבה של אחריו כמו
בראשית ממלכת יהויקים ראשית דגנך ראשית
ממלכתו ואף אין אתה אומר בראשית ברא, הקבה
את השמים כמו בראשית ברא וכמו תחלת, דבר
הושע כמו תחלת. דבורו של הקבה ויאמר יהוה
אל הושע ואם תאמר להורות בא שאלו בתחלה
נבראו ופירושו בראשית הכל ברא אלין ויש
לך מקראות שמקצרים לשונם וממעטים תיבה
אחת כמו כי לא סגר דלתי בטני ולא פירש
מי הסוגר וכמו ישא את חיל דמשק ולא פירש מי
ישאנו וכמו אם יחרש בבקרים ולא אם יחרוש
אדם בבקרים וכמו מגיד מראשית אחרית ולא כתב
מגיד מראשית דבר. אחרית דבר אם כן תמה על
עצמך שהרי המים קדמו שהרי כתיב ורוח אלהים
מרחפת על פני המים ועדיין לא גלה בריאת המים
מתי היא למדת שקדמו לארץ ועוד שהשמים
אש ומים נבראו על כרחך לא למד המקרא בסדר
המוקדמים והמאוחרים כלום ברא אלהים ולא נאמר
ברא יהוה שבתחלה עלה במחשבה לבראתו במדת
הדין ראה שאין מתקיים והקדים מדת רחמים

ושתפה למדת הדין והיינו דכתיב ביום עשות יהוה
אלהים ארץ ושמים תוהו ובוהו תהו לשון תהי
ותמה ושממון שאדם תוהא ומשתומם על ובהו
שבא בהו לשון רקות וצדו על פני תהום על
פני המים שעל הארץ ורוח אלהים מרחפת וגו כסא
כבוד עומד באויר ומרחף על המים ברוח פיו של
הקבה ובמאמרו כיונה המרחפת על הקן אקובטיר
בלשוננו על פני התהום על פני המים שעל הארץ
וירא אלהים את האור כי טוב ויבדל אף בזה אנו
צריכין לדברי הגדה ראהו שאין כדאי להשתמש
בו רשעים והבדילו לצדיקים לעתיד לבוא ולפי
פשוטו כך פרשהו ראהו כי טוב ואין נאה לאור
ולחשך שיהיו משמשין בערבוביא וקבע לזה ת
תחומו ליום ולזה תחומו בלילה יום אחד לפי סדר
לשון הפרשה היה לו לכתוב יום ראשון כמו שכתו
בשאר הימים שני ושלישי ורביעי למה כתב אחד
על שם שהיה הקבה יחיד בעולמו שלא נבראו ה
המלאכים עד יום שני וכך מפורש בבראשית רבא
יהי רקיע יחזק הרקיע שאעפ שנבראו השמים
ביום ראשון עדיין לחים היו וקרשו בשני מגערת
הקבה כאומרו יהי רקיע והוא שכתוב עמודי שמים
ירופפו ויתמהו מגערתו כל יום הראשון ובשני
יתמהו מגערתו כאדם שמשתומם ועומד מגערת
המאיים עליו בתוך המים באמצע המים שיש
הפרש בין מים העליונים לרקיע כמו בין הרקיע
למים שעל הארץ הא למדת שהם תלויים במאמרו
של מלך ויעש אלהים את הרקיע תקנו על
עמדו והיא עשייתו כמו ועשתה את צפרניה מעל
לרקיע על הרקיע לא נאמר אלא מעל לרקיע לפי
שלא נגמרה בשני ודבר שלא נגמר אינו במלואו
וטובו ובשלישי שנגמר מלאכת המים והתחיל וגמר
מלאכה אחרת כפל בו כי טוב שני פעמים אחד
לגמר מלאכת השני ואחד לגמר מלאכת היום
ויקרא אלהים לרקיע שמים אש מים שם מים רא
אש ומים שערבן זה את זה ועשה מהם שמים
יקוו המים הם שטוחין על פני כל הארץ והקוום
באוקינוס הוא הגדול שבכל הימים קרא ימים
והלא ים אחד הוא אלא אינו דומה טעם דג · העולה
מן הים בעכו לטעם דג העולה באספמיא · תדשא
הארץ דשא עשב לא דשא שם עשב ולא עשב
לשון דשא ולא היה לשון המקרא לומר תעשיב
מיני דשאים מחולקים כל אחד נקרא לעצמו עשב
פלוני ואין לשון לומר דשא פלוני שלשון דשא

ציור 26. פירוש רש"י על התורה, סאמורה רמ"ז/1487, המדפיסים: שמואל בן מוסה ועמנואל

במאה ה17 התפתח הדפ׳ העברי ונעשה דבר השווה לכל נפש. תקופת כתבי־היד הלכה ונשתכחה, וכתבי־יד נתייחדו לתשמישי־קדושה בלבד, כגון ספרי־תורה, מגילות, תפי־לין ומזוזות. בתי־דפ׳ עברים חדשים קמו בגרמניה: הענא (Hanau), ש״ע/1610; פראנקפורט ענ״מ, תט״ז/1656; זולצ־באך, תכ״ט/1669; וילהֶרמסדורף (Wilhermsdorf), ת״ל/1670; פראנקפורט ד״א, תל״ז/1677. חשיבות מיוחדת נודעת לדפ׳ העברי באמסטרדם, החל משנת שפ״ז/1626. כ20 בתי־דפ׳ עבריים התקיימו בה; מן המדפיסים היו: מנשה בן ישראל ובנו יוסף, שפ״ז—ת״י/1626—1650; יוסף עטיאש ובנו עמנואל, תי״ח—תס״ט/1658—1709; משפחת פרופס, תנ״ז—תר״ט/1697—1849. „דפ׳־אמשטרדם" זכה לשם ולתהילה באיכותו המשובחת. אחד מן המדפיסים באמסטרדם עבר בשנת תנ״ב/1692 לפולין וייסד בית־דפ׳ עברי ראשון בזאלקווא (Żółkiew) שבגאליציה. ב1686 החל להופיע באמסטרדם דו־שבועון ביידית בשם „קוּרַנטן" („דינסטאגישֵׁי קוּרַנטן"; „פְרייטאגישֵׁי קוּרנטן").

יש לשער, שבס״ה נדפסו במאות ה16—17 כ8,000 ספרים עבריים (או באותיות עבריות).

במאות ה18 וה19 חלה ירידה חמורה באיכות הדפ׳ של הספר העברי, בעקבות התפתחותו הכללית של הדפ׳, תוצרת הנייר הגדולה, ריבוי הספרים בעולם ומחירם המוזל משנה לשנה. האותיות הישנות נשתחקו, והמדפיסים לא דאגו לחידושן; הנייר היה גרוע, וכן ירדה גם מלאכת־הדפ׳ בכללה. אמנות־הדפ׳ היתה לאומנות עסקית — ולפרקים לאומנות לא־משובחת ביותר. רק יחידים מן המדפיסים השתדלו לקנות להם שם טוב בעבודה טובה, ומעטים מאד זכו לו. בזולצבאך נמשכה הדפסת ספרים עבריים ע״י חיים פראנק, בהאמבורג — ע״י נחום הַלבּרשטאט, באלטונה — בעיקר ע״י האחים בּוֹן, בברלין — ע״י זיטֶנפלד, איצְקוֹבסקי, וכו׳; בכל הערים האלה היו בתי־דפ׳ עבריים כבר במאות הקודמות.

בית־דפ׳ עברי ראשון נוסד בשנת תקנ״ו/1796 בווארשה, ובשנת תקס״ג/1803 — בווילנה ע״י מנחם מַן ראם, ראש משפחת המדפיסים לבית ראם (ע״ע), שהמשיכו בפעולתם עד מלחמת־העולם II. בשנת תקנ״ב/1792 נוסד בסלאוויטא בית־דפ׳ לספרי חסידות. באמצע המאה ה18 החל להופיע כתב־עת עברי ראשון בשם „קהלת מוסר" בעריכת משה מנדלסזון, ברלין תק״י/1750. הספר העברי הראשון שנדפס באמריקה היה התנ״ך, פילאדלפיה תקע״ד/1814 (אמנם ספר דקדוק בעברית ואנגלית נדפס בקימבּריג׳ [מֶס.] עוד בשנת תצ״ה/1735, אלא שאותיותיו לא היו מרובות, ואף לא היה לו המשך).

תוצרת הדפ׳ העברי עברה במאה ה19 בעיקר לאוסטריה (וינה) ולפולין. במאה ה20 נוסדו בתי־דפ׳ חדשים בווארשה, וילנה, לבוב, קראקא וכו׳, וכן בכמה ערים בהונגאריה ורומניה, אלא שלא נתחדש בהם דבר לטובה מבחינת טיב הדפ׳ ויפוי הספר. בכל בתי־הדפ׳ הללו נדפסו ספרי רומ״ל, ספרי־השכלה וספרים ועיתונים בעברית ויידית, עד לחורבנם בשנות השואה של מלחמת־העולם II. בתי־דפ׳ עבריים נותרו רק באנגליה, הונגאריה, צרפת, ובעיקר — באמריקה ובארץ־ישראל.

הדפ׳ העברי בארץ־ישראל. הדפ׳ העברי הראשון נוסד בצפת בשנת של״ז/1577 ע״י אליעזר בר יצחק אשכנזי, שהדפיס תחילה ספרים בלובלין (החל משנת שי״ח/1558) ובקאנסקי וואלי (Konskawołowie), ובדרכו לארץ־ישראל — גם בקושטא. הוא הביא עמו אותיות, כלי־דפוס וכן פועלים, ועד שמ״ז/1587 הדפיס בצפת 6 ספרים (ציור 27). תקוותיו של המדפיס, כי ספריו שיצאו מציון יקנו את הלבבות, נתבדו, ולבסוף נסגר בית־הדפ׳ והאותיות נמכרו לדמשק, ובהן הופיע בשנת ש״ו/1606 הספר העברי היחיד שנדפס שם — „כסף נבחר" לר׳ יאשיהו פינטו. הדפ׳ העברי נתחדש בצפת רק בשנת תקצ״ב/1832 ע״י ישראל ב״ק, מדפיס ספרים מברדיצ׳וב. הוא עלה לארץ בשנת תק״צ/1830, וגם הוא הביא עמו את כלי בית־דפוסו, אותיותיו וכן פועלי־דפ׳. הספר הראשון שנדפס היה סידור „שפת אמת", תקצ״ב/1832. אחרי הרעש (1837) עזב ב״ק את צפת, עלה לירושלים

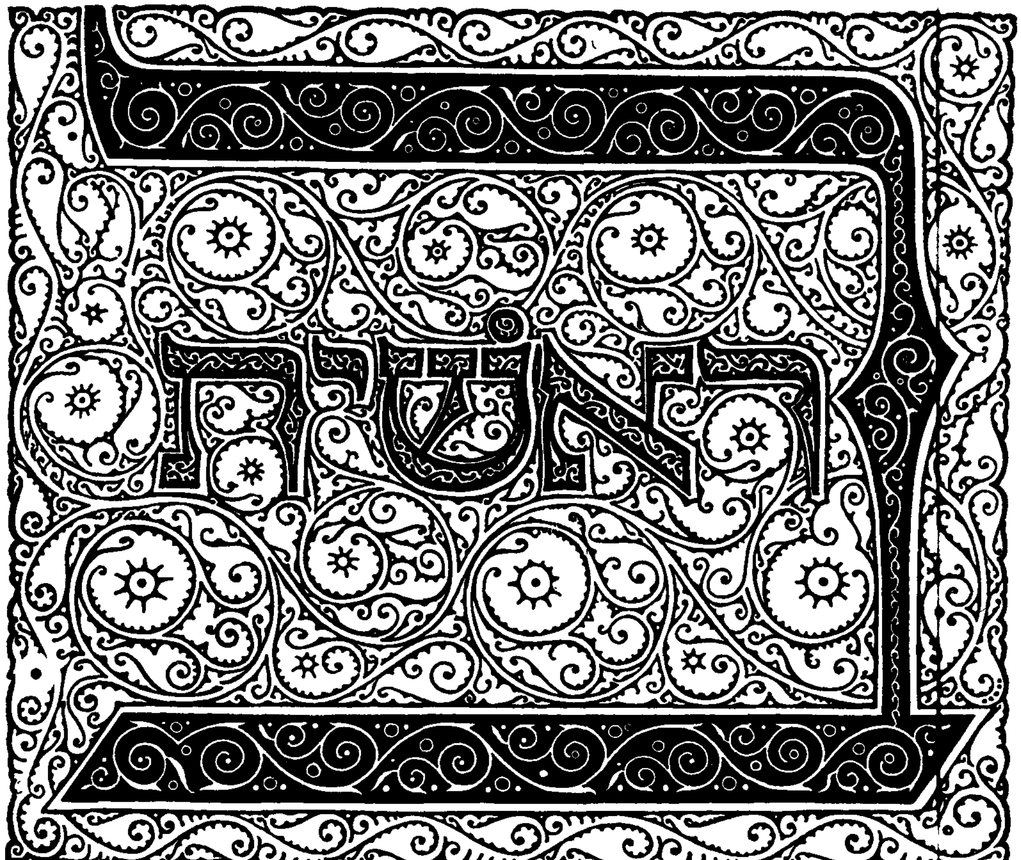
ציור 27. שער ספר קהלת יעקב, צפת של״ח/1577

א **אשרי** א

האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד
ובמושב לצים לא ישב : כי אם בתורת יהוה חפצו ובתורתו
יהגה יומם ולילה : והיה כעץ שתול על־פלגי מים אשר
פריו יתן בעתו ועלהו לא־יבול וכל אשר־יעשה יצליח : לא־
כן הרשעים כי אם־כמץ אשר־תדפנו רוח : על־כן לא־ ה
יקמו רשעים במשפט וחטאים בעדת צדיקים : כי־יודע יהוה
דרך צדיקים ודרך רשעים תאבד :
ב למה רגשו גוים ולאמים יהגו־ריק : יתיצבו מלכי־ארץ א
ורוזנים נוסדו יחד על־יהוה ועל־משיחו : ננתקה את־
מוסרותימו ונשליכה ממנו עבתימו : יושב בשמים ישחק
אדני ילעג־למו : אז ידבר אלימו באפו ובחרונו יבהלמו : ואני ה
נסכתי מלכי על־ציון הר־קדשי : אספרה אל־חק יהוה אמר
אלי בני אתה אני היום ילדתיך : שאל ממני ואתנה גוים נחלתך
ואחזתך אפסי־ארץ : תרעם בשבט ברזל ככלי יוצר תנפצם :
ועתה מלכים השכילו הוסרו שפטי ארץ : עבדו את־יהוה י
ביראה וגילו ברעדה : נשקו־בר פן־יאנף ותאבדו דרך כי־
ג יבער כמעט אפו אשרי כל־חוסי בו : מזמור לדוד א
בברחו מפני אבשלום בנו : יהוה מה־רבו

ציור 28. עמוד מתוך התנ"ך דפוס קולונייא 1603, עם האותיות החלולות של הוטר (דפוס נוצרי)

בראשית
א

ברא אלהים את השמים ואת הארץ: והארץ היתה תהו ובהו
וחשך על־פני תהום ורוח אלהים מרחפת על־פני המים: ויאמר
אלהים יהי אור ויהי־אור: וירא אלהים את־האור כי־טוב ויבדל
אלהים בין האור ובין החשך: ויקרא אלהים ׀ לאור יום ולחשך
קרא לילה ויהי־ערב ויהי־בקר יום אחד: פ ויאמר אלהים
יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים: ויעש אלהים
את־הרקיע ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר
מעל לרקיע ויהי־כן: ויקרא אלהים לרקיע שמים ויהי־ערב ויהי־
בקר יום שני: פ ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים אל־
מקום אחד ותראה היבשה ויהי־כן: ויקרא אלהים ׀ ליבשה ארץ
ולמקוה המים קרא ימים וירא אלהים כי־טוב: ויאמר אלהים
תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע עץ פרי עשה פרי למינו אשר
זרעו־בו על־הארץ ויהי־כן: ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע
למינהו ועץ עשה־פרי אשר זרעו־בו למינהו וירא אלהים כי־
טוב: ויהי־ערב ויהי־בקר יום שלישי: פ ויאמר אלהים יהי

ציור 29. עמוד מתוך החומש דפוס ברלין תר"ץ—תרצ"ג / 1930—1933, ע"י חברת שונצינו

וייסד את בית־הדפ׳ העברי הראשון שם. בשנת תרכ״ג/1863 שוב נתחדש הדפ׳ בצפת ע״י דובער בן שמואל קרא, שהדפיס עד תרכ״ו/1866 8 ספרים. עוד נסיון לייסד בית־דפ׳ בצפת נעשה בשנת תרל״ו/1876; אך בית־דפ׳ זה לא הצליח להדפיס אלא ספר אחד בלבד באותה שנה וספר שני בשנת תרמ״ה/1885. לאחרונה נוסד בצפת דפוס „הגליל״ בשנת תרע״ג/1913 ונתקיים עד שנת תרפ״ה/1925.

ישראל ב״ק (ר׳ לעיל) ייסד את בית־דפוסו בירושלים בשנת ת״ר/1840. הוא לא הסתפק באותיות הישנות אלא הזמין אותיות חדשות, וגם קצת כלים חדשים, והמשיך במלאכת־הדפ׳ עד מותו בשנת תרל״ה/1875. בבית־דפוסו של ב״ק היתה גם מחלקה מיוחדת ליציקת אותיות, וכן כריכיה; 30 פועלים היו עסוקים במפעל זה. לאחר מותו המשיכו בניו ובני־בניו להדפיס ספרים עד תרמ״ב/1882. בבית־דפ׳ זה נדפס בין השאר העתון „החבצלת״, תרכ״ט—תרע״א/1869—1911. בשנת תרכ״ב/1862 ייסדו מיכל הכהן, יואל משה סלומון ויחיאל בריל דפ׳־אבן בירושלים, ובשנת תרכ״ג/1863 התחילו גם להדפיס ספרים. בבית־דפוסם נדפס העתון העברי הראשון שיצא לאור בא״י — „הלבנון״.

בתי־דפ׳ עבריים אחרים בירושלים: של האחים ששון, מדפיסים מארם־צובא (חלב), שהדפיסו ספרים משנת תרל״ד/1874 עד תרל״ט/1879; דפוס הירשנזון, נוסד תרמ״ב/1882; דפוס גאשציני־צוקרמן, נוסד תרמ״ב/1882; דפוס לונץ, נוסד תרמ״ג/1883; דפוס עזריאל, נוסד תר״ס/1900; דפוס מרכז, נוסד תר״צ/1929. כמה מהם קיימים עד היום הזה.

ב ת ל ־ א ב י ב, שהיא היום עיר־הדפ׳ העיקרית בישראל, נוסד בית־דפ׳ עברי ב1919, ובו נדפס הירחון „האדמה״; קדמה לה יפו, שבה נוסד דפ׳ „אחדות״ ב1910. ב1930 ייסד אליעזר לווין־אפשטין, בן למשפחה של מדפיסים, דפ׳ (תחילה בתל־אביב ואח״כ בבת־ים) לשם הדפסה על פח (קופסות וכד׳), וב1936 — דפ׳־אופסט. כיום נמצאים דפוסי־אופסט גם בירושלים וברמת־גן.

כיום נמצאים בישראל כ75 בתי־דפ׳ (המדפיסים ספרים), ובהם מועסקים כ3,000 פועלים, ועם פועלים בעבודות־לוואי — כ4,000. בתי־דפ׳ נמצאים — מלבד בתל־אביב ובירושלים — גם בחיפה, פתח־תקוה, מרחביה, עין־חרוד, בת־ים ורמת־גן. יש בארץ כ275 מכונות־סידור, ובכללן מכונות־מונוטיפ, 50 מכונות־הדפסה רוטאציוניות ו500 מכונות־הדפסה רגילות. גם סוגים שונים של אותיות חדשות נוצרו בארץ בשנים האחרונות.

דוגמות של דפוסים עבריים ישנים (המאות ה15—18) ר׳ כרכי האנציקלופדיה: א׳, 85/6, 87, 198, 306, 311/2, 574, 595, 601, 680, 875, 939; ב׳, 259, 334, 692, 796, 831—834, 951—954, 985, 991, 992; ג׳, 696; ז׳, 850; י״א, 53.

ד. חוואלסאן, ראשית מעשה הדפוס בישראל, תרנ״ז; א. פריימן, האוצר למלאכת הדפוס העברי הראשונה עד שנת ר״ס (1500), 8 חוב׳, 1924-1931; ש. אסף, עם הספר וספר („רשומות״, א׳), תרפ״ה („באהלי יעקב״), תשי״ג; א. מ. הברמן, המדפיסים בני שונצינו, תרצ״ג; הנ״ל, נשים עבריות בתור מדפיסות, מסדרות, מוציאות לאור ותומכות במחברים, תרצ״ג; הנ״ל, תולדות הספר העברי מהזמן הקדום עד הזמן האחרון, תש״ה; ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניא, תרצ״ג; הנ״ל, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה־פורטוגליה, תוגרמה וארצות הקדם, תרצ״ד; הנ״ל, תולדות הדפוס העברי באירופה התיכונה, תרצ״ה; פ. גראייבסקי, תולדות בתי הדפוס העבריים בירושלים, תרצ״ט; א. יערי, דגלי המדפיסים העבריים, תש״ד; ר. נ. נ. רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, תשי״ב[3]; ה. פראנק, אידישע טיפאָגראפיע און בוך־אויסארבעטונג קונסט, 1938; J. B. de-Rossi, *Annales Hebraeo-Typographici Sec. XV*, 1795; M. Steinschneider - D. Cassel, *Jüdische Typographic u. jüdischer Buchhandel* (Ersch-Gruber, Allg. Encycl., II, 28 ,21–94), 1851, 1938[2]; A. Berliner, *Üb. d. Einfluss d. ersten hebräischen Buchdruckes*, 1896; A. Friemann, *Üb. hebräische Inkunabel*, 1902; id., *A Gazetteer of Hebrew Printing*, 1946; D. W. Amram, *The Makers of Hebrew Books in Italy*, 1909; M. Balaban, *Zur Geschichte d. hebräischen Druckereien in Polen* (Soncino-Blätter, III), 1929; *Studies in Bibliography and Booklore* (Library of the Hebrew Union College), 1953 ff

א. מ. ה.

דפ׳ ב א ר צ ו ת ה א י ס ל א ם. ראשית ההדפסה באותיות ערביות (טֶכּסטים ערביים, פרסיים, תורכיים) לא היתה בארצות האיסלאם, כי אם באירופה הנוצרית — כפרי מגמת האפיפיורות להגביר את תעמולתה בין בני הכנסיות המזרחיות ע״י הפצת ספרי־דת מודפסים. בשנות ה80 של המאה ה16 הוקם בית־דפ׳ ערבי סדיר ברומא ביָזמתו של הקארדינאל פרדינאנדו דֶי מֶדיצ׳י (אח״כ ארכידוכּס של טוסקאנה) ובהנהלתו של ג׳ובאני באטיסטה רֵימונדי. הספרים שיצאו מבית־דפ׳ זה היו מפורסמים בשל אותיותיהם היפות. אמנם הפצתם של הספרים הערביים האלה בתורכיה עצמה לא הצליחה ביותר; אולם בית־הדפ׳ ברומא שימש מופת להנהגת הדפ׳ באותיות ערביות גם במרכזי־לימודים אירופיים אחרים, כגון לֵידן ופאריס.

רק כ150 שנה לאחר מכן הוקם בקושטא בית־הדפ׳ הראשון להדפסת ספרים באותיות ערביות. בתי־דפ׳ להדפסת ספרים באותיות לא־ערביות היו קיימים שם מזמן רב: הספר העברי הראשון הודפס בקושטא כבר ב1494; גם הארמנים והיוונים היו מדפיסים שם, אם כי לפעמים בסתר, במשך המאה ה17, וכן היו קיימים בתי־דפ׳ נוצריים בסוריה, שהיו מדפיסים בסורית ובערבית. ב1737 נדפסו בקושטא ספרים בארמנית. להנהגת הדפ׳ בשביל מוסלמים עמדו למכשול טעמים דתיים ואֶסתֶטיים, וכן ההתנגדות המאורגנת של הסופרים המקצועיים, שפרנסתם היתה בסכנה. ביָזמת הוֶזיר הגדול המשׂכיל דאמאד איבראהים פאשא פקד השולטאן אחמד III ב1727 להקים בית־דפ׳ בקושטא והעמיד בראשו הונגרי שהתאסלם, הידוע בשם איבראהים מֻתַפֵּרקה. הדפסת ספרי־דת היתה אסורה בפירוש; וכן הוקמה ועדה לפיקוח על בחירת הספרים ועל תקינות הטֶכסטים. הספר הראשון שהודפס בבית־דפ׳ זה ב1729 הוא תרגומו התורכי של המילון הערבי החשוב אלצִחאח מאת אלגַ׳והַרי. ב1742 הופסקה פעולת בית־הדפ׳, לאחר שיצאו ממנו 17 ספרים. נסיון קלוש לחדש את העבודה נעשה ב1756. אולם רק ב1784 חודשה העבודה הרצופה בפקודת השולטאן עַבד אלחמיד I. ראשית פעולת ההדפסה באותיות ערביות בקושטא נתמכה מבחינה טכנית ע״י בתי־הדפ׳ האחרים שכבר היו קיימים שם, בעיקר ע״י בית־הדפ׳ העברי; כמו כן נשלחו תורכים צעירים לאירופה על מנת ללמוד את המלאכה. מחוץ לקושטא התחילו להדפיס בתורכיה רק במאה ה19, ביחוד בברוסה (בורסה). העתון התורכי הראשון יצא ב1831.

ב מ צ ר י ם הונהג הדפ׳ ביָזמתו של מֻחַמַד עלי ב1822, בית־הדפ׳ הוקם בבולאק, פרבר של קאהיר. רבים מבין הספרים המודפסים הראשונים היו מיועדים לספק את צרכי החניכים של בתי־הספר הצבאיים של המשנה־למלך. אולם

עד מהרה עברו להדפסת טכסטים קלאסיים בשלוש השפות האיסלאמיות. כמגיהים שימשו מלומדים בעלי־שם, ודפוסי־בולאק הראשונים של יצירות מהספרות הערבית הקלאסית מצטיינים בדיוקם. אולם עם התפשטות מלאכת־הדפ׳ ירדה רמת העבודה גם במצרים וגם בקושטא במידה ניכרת. לאחר שהותרה גם הדפסתם של ספרי הקוראן, החדית׳ וההלכה, פורסמו הללו לפעמים בדיוק מפליא; אולם יצירות הספרות והמדעים החילוניים הופצו ברובן בהוצאות ללא נאמנות לכתבי־היד ובשיבושים גסים.

בארצות האיסלאם המזרחיות הונהג הדפוס בזמן מאוחר עוד יותר. ב פ ר ס היו משתמשים במשך רוב המאה ה19 בדפוסי־אבן, שנחשבו מבחינה דתית למפוקפקים פחות מדפוסי אותיות יצוקות, וגם אלה נוצרו ברובם המכריע בהודו. הספר הפרסי הראשון שהודפס באותיות יצוקות יצא ב1874 בטהראן.

J. v. Hammer-Purgstall, *Gesch. d. osmanischen Reiches,* VII, 583 ff., 1831; M. A. Perron, *Journ. Asiatique,* IV 2, 1 ff., 1843; T. X. Bianchi, ibid., 24 ff.; G. Weil, *Die ersten Drucke d. Türken* (Zentrbl. f. Bibliothekswesen, XXIV, 49 ff.), 1907; F. Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert,* 1919; *Handb. d. Bibliothekswissenschaft, I, 627 f.,* 1952; J. Fück, *Die arabischen Studien in Europa,* 53 ff., 1955; H. A. R. Gibb & H. Bowen, *Islamic Society and the West,* I 2, 1957.

מ. פ.

דֶפּוֹרְט, פִּילִיפּ — Philippe Desportes — (1606—1545), משורר צרפתי. דפ׳ תופס מקום חשוב בתולדות השירה הצרפתית בין רוֹנְסַר (ע״ע) ומַלְרְב (ע״ע) וממזג בשירתו יסודות בארוקיים וקלאסיציסטיים. שפתו הפיוטית קלילה וחיננית. שיריו זכו בשעתו להצלחה רבה, ומחברם נעשה משורר־החצר של המלך אַנרי III. מלבד 630 שירים, שמחברם הוציאם ב3 קבצים, חיבר דפ׳ עיבוד מקוצר (בחרוזים) של „אורלַנדו המשתולל" לאַריוסטו ותרגום חפשי של ספר תהילים. — מתנגדו של דפ׳ היה מאלֶרב, שחיבר את תורת הסיגנון הקלאסי בצורת פירוש פולמוסי לשירי דפ׳.

J. Lavaud, *Ph. D.,* 1936; M. Th. Marchand-Rocques, *La vie de Ph. D.,* 1949.

דֶפּוֹרְמַצְיָה, שינוי כלל מידותיו („עיוות") של גוף מוצק — או חלק מהן — בלי תוספת או מגרעת של חומר; תהליכים כגון חיתוך או עיצוב של מתכות אינם בגדר של דפ׳. דפ׳ נגרמת כתוצאה מפעולת כוחות ח י צ ו נ י י ם או ע ו מ ס י ם; כוחות פנימיים המתנגדים לפעולתם נקראים מאמצים. חומר הניתן בקלות לדפ׳ הוא „רך"; כשהתנגדותו גדולה יותר הוא מוחזק „קשה". הדפ׳ יכולה להתבטא בשינוי־נפח בלבד, בשינוי־צורה בלבד או בשניהם גם יחד.

כשהנפח לבדו משתנה בשיעור ΔV — זוהי דפ׳ א י ז ו ־ ט ר ו פ י ת (שווה לכל הכיוונים). כמידה לשיעור ההשתנות הנפחית (דילאטאציה נפחית) משמש היחס בין תוספת־הנפח לנפח התחילתי: $D_V = \Delta V/V_0$. כאשר גליל־חומר בעל אורך ראשוני l_0 מתארך בשיעור Δl, משתנים בדרך־כלל גם נפחו וגם צורתו. ההתארכות (דילאטאציה אָרכית) — שהיא חיובית או שלילית — נמדדת לפי הנוסחה $D_l = \Delta l/l_0$ (לפי קוֹשי [ע״ע]). בדרך־כלל שינויים נפחיים קטנים הם ביותר, ואילו התארכויות — כגון זו של פיסת־גומי — עלולות להיות ניכרות ביותר. נמצא, שאם האורך הסופי הוא $l = l_0 + \Delta l$ — הרי היחס $\Delta l/l$ (לפי Swainger) שונה מהיחס $\Delta l/l_0$; במקרה המיוחד של הכפלת האורך, ז״א כאשר $\Delta l = l_0$, נקבל ממידתו של קושי: $D_l = 100\%$, וממידתו של סְוֵינגֶר — 50%. אם Δl קטן ביחס ל l_0, ז״א: $\Delta l/l$ ו $\Delta l/l_0$ זהים למעשה — כגון במקרה של מתיחת חוט־פלדה —, הדפ׳ היא אינפיניטֶסימאלית. נמצאנו למדים, שמידת הדפ׳ אינה ניתנת לקביעה חד־ערכית, ומשום כך אף הוצעו הצעות למידות, נוסף על אלו של קושי וסווינגר:

$$D^G = \tfrac{1}{2}\left[\left(\frac{l}{l_0}\right)^2 - 1\right]$$ (לפי גרין);

$$D^A = \tfrac{1}{2}\left[1 - \left(\frac{l_0}{l}\right)^2\right]$$ (לפי אַלמאנסי);

$$D^H = \ln\frac{l}{l_0}$$ (לפי הֶנקי).

הנוסחה האחרונה נובעת מראיית הדפ׳ הכוללת כמורכבת מאלמנטים של דפ׳, שהם שווים בכל שלב ל dl/l; אינטֶגראציה בין הגבול התחילתי והסופי נותנת:

$$D^H = \int_{l_0}^{l} \frac{dl}{l} = \ln(l/l_0)$$

כל המידות הללו מצטמצמות למידה של קושי במקרה שהדפ׳ היא אינפיניטֶסימאלית. אם בכתיבה, שמקצועותיה הן a_0, b_0, c_0, נגרמת דפ׳ המעוותת אותה לתיבה, שמקצועותיה הן a, b, c, משתנה הנפח מ $V_0 = a_0 b_0 c_0$ ל $V = abc$, ומכאן נקבל:

$$\ln\left(\frac{V}{V_0}\right) = \ln\left(\frac{abc}{a_0 b_0 c_0}\right) = \ln\left(\frac{a}{a_0}\right) + \ln\left(\frac{b}{b_0}\right) + \ln\left(\frac{c}{c_0}\right)$$

הווה אומר, שבשימוש במידת־הֶנקי מתקבל:

$$D_V = D_a + D_b + D_c$$

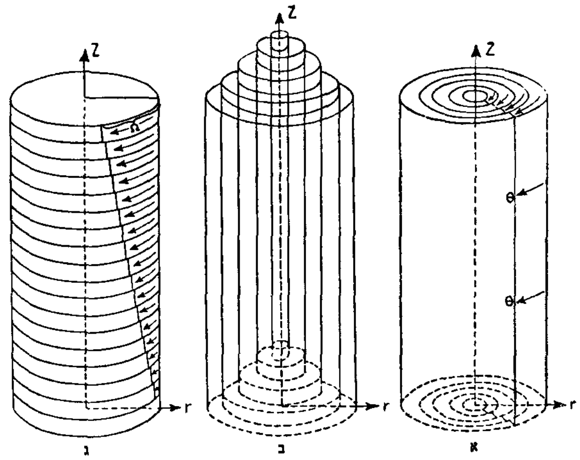
וקשר זה נכון גם כשהדפ׳ היא סופית וגם כשהיא אינפיניטֶסימאלית — מה שאין כן לגבי המידות האחרות. — כשגליל־חומר מתארך, מלווה התארכות זו בדרך־כלל ב ה צ ט מ צ מ ו ת רָ ה ב י ת, ששיעורה הוא $D_t = -\nu D_l$; ν הוא יחס ההצטַמצמות להתארכות — מְקַדם־פואסון (Poisson). בדרך־כלל משתמשים ביחס זה בדפ׳ אֶלאסטית (ע״ע גמישות, עמ׳ 943); אולם ניתן להרחיבו גם לגבי דפ״ פלאסטיות וויסקוזיות (צמיגות).

אם אחרי הסרת העומס החיצון הגוף חוזר למידותיו התחילתיות — החומר הוא אֶלאסטי; דפ׳ אֶלאסטית מכונה ע י ו ו ת. דפ׳ ההולכת וגדלה בהתמדה עם הזמן היא ז ר י מ ה, והיא תיתכן הן במוצקים והן בנוזלים. זרימת המוצק היא פלאסטית, ומתנגד לה חיכוך פנימי בעל אופי קשיח, ז״א שאינו תלוי בשיעור הדפ׳. לזרימת נוזל מתנגדים כוחות־צמיגות פנימיים, ההולכים ונעלמים במידה ששיעור הדפ׳ פוחת עד אפס. בדרך־כלל תיתכן זרימה רק תוך עיוות־צורה; אולם במקרים מיוחדים קיימת גם זרימה נפחית.

בכל דפ׳ קיימים שלושה כיוונים, ניצבים זה לזה, שאינם משתנים בשעת הדפ׳. כדור מעוּות בדרך־כלל לאֶליפסואיד תלת־צירי, שציריו הם ה כ י ו ו נ י ם ה ר א ש י י ם של הדפ׳. דפ׳ השווה בכל הנקודות שבגוף היא ה ו מ ו ג ֶנ י ת. במקרה זה ניתן לתאר את הדפ׳ ע״י ההשתנות שחלה בכדור (דמיוני) א ח ד, סופי, הנמצא בתוך הגוף. אולם גם במקרה של גוף לא־הומוגֶני ניתן לתאר את הדפ׳ מתוך ההשתנות של כדורים אלמנטאריים מסביב לכל נקודה, שכל אחד מהם הופך לאֶליפסואיד בעל כיוונים ראשיים המיוחדים לו לבדו.

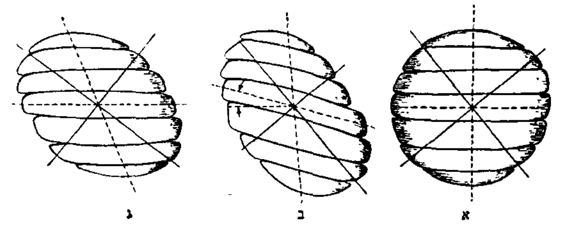
טיפוס מיוחד של דפ׳ היא הדפ׳ ה ל א מ י נ א ר י ת (שכבתית): שכבות דקות מקבילות מחליקות זו לגבי זו,

אולם הן כשלעצמן נשארות ללא שינוי; השכבה המחליקה יכולה להיות מישורית או גלילית או כדורית (ציור 1).

ציור 1. דפורמאציה שכבתית של גלילים

שכבות מישוריות שמוזזות כולן בכיוון אחד (בשיעור פרו־פורציוני למרחקן משכבה קבועה) — זוהי דחיה פשוטה (ציור 2), שניתן לקבלה כתוצאה מפעולה מורכבת של

ציור 2. דחיה פשוטה = התארכות + סיבוב
א. כדור לפני רפורמאציה; ב. דחיה טהורה — התארכות ציר אחד והתכווצות הציר השני: אליפסואיד; ג. דחיה פשוטה: אליפסואיד. הקווים המלאים — הצירים הראשיים של הרפורמאציה, הנשארים ניצבים זה לזה. ב(ב) אין מצב הצירים במרחב משתנה; ב(ג) מסתובבים הצירים בזווית המסומנת ב(ב).

דחיה טהורה — שבה הכיוונים הראשיים שומרים על מצבם — שאחריה בא סיבוב של כל הגוף. דחיה פשוטה היא דפ׳ הומוגנית; הדפ״ הלאמינאריות לפי ציור 2 הן „הומו־גניות־למחצה״.

מקרה של „הומוגניות־למחצה״ היא גם הכפיפה הפשו־טה — כפיפה של מנסרה או גליל בצורה שציר־האורך הופך לקשת מעגלית מחמת הכפיפה. אם העקמומיות של קו־הכפיפה משתנה מנקודה לנקודה, הכפיפה היא הטרוגנית.

שינויי־נפח עלולים לחול בחמרים שונים ללא מאמצים כתוצאה משינויים בטמפראטורות או בלחות. עם העלאת הטמפראטורה רוב החמרים מגדילים את נפחם, וכן תופחים הם בשעה של ספיגת לחות ומצטמקים כשהלחות נעלמת (כשהמים מתאיידים); ואם ניתן לגוף החופש להשתנות נפחית, אין תופעות אלו מלוות מאמצים. אולם במקרה של קורת־בטון, הקבועה בין קירות, גורמת ההתכווצות מחמת התייבשות הבטון או ההתפשטות מחמת חימום להופעת מאמצים, והקורה או הקירות עלולים להיסדק.

וע״ע ראולוגיה.

A. Sommerfeld, *Vorles. z. theor. Physik*, II: *Mechanik d. deformierbaren Medien*, 1949[2].

מר. ר.

דְּפְלַצְיָה וְאִינְפְלַצְיָה

דְּפְלַצְיָה וְאִינְפְלַצְיָה (דפ׳, אי׳), מושגי־יסוד של משק־הכספים ושל הכלכלה, המציינים הפרעות מסויימות בשיווי־המשקל בין זרם הכסף והאשראי ובין זרם הסחורות (ע״ע ערך ומחיר). המונח אינפלאציה (מלאט׳ inflare = נָפֵּחַ) נטבע במלחמת־האזרחים האמריקנית, אם כי התופעה כבר היתה ידועה זמן רב לפני־כן.

אין הגדרות מוסכמות, אחידות ומקיפות די הצורך, לשני מונחים אלה. באופן כללי אפשר לומר, שאי׳ פירושה עליית רמת־המחירים הכללית או ירידת ערכו של הכסף, ואילו דפ׳ מסַמנת ירידת רמת־המחירים הכללית או עליית ערכו — כוח־קנייתו — של הכסף. הגורם העיקרי — אך לא היחיד — לאי׳ ולדפ׳ הוא שינוי בהקף ההוצאות הכספיות במשק לעומת כמות הסחורות והשירותים המצויים בו.

מבחינים בין אי׳־של־ביקוש ובין אי׳־של־הֶצֵע או של־יציאות. שתי הצורות של האי׳ יוצאות מן הקשר שבין הכסף, בין המחירים ובין הערך הכלכלי. המחיר נקבע ע״י איזון של הביקוש־בפועל עם ההֶצע המצוי; הביקוש־בפועל הוא פונקציה של הקף ההוצאות הכספיות, כלו׳: אמצעי־התשלום כפול מהירות מחזור־הכסף. כשהקף ההוצאות הכספיות עולה, ואילו הצע המוצרים והשירותים בשוק אינו משתנה — הביקוש־בפועל עולה על ההצע המצוי ברמת־המחירים הקו־דמת, ומשום כך רמת־המחירים עולה, עד שהביקוש וההצע חוזרים לשיווי־משקל — וזוהי אי׳־של־ביקוש (או „של־רווחים״). אולם השפעת ההצע על המחירים אינה מוגבלת לנפחו של ההצע המצוי, שרמת־המחירים צריכה להשוות לו את הביקוש־בפועל הנתון, אלא גם לגבי יציאות אותו ההצע: בחברה חפשית מן ההכרח הוא להציע מחיר־הֶצע מסויים, כדי לעורר הצע מסויים. כל גורם הפועל במשק, שיש בו כדי להעלות את מחיר היציאות או ההצע של דברים, יש בו כדי להעלות את רמת־המחירים. בניגוד לאי׳־של־ביקוש, שבה רמת־החיים נמשכת למעלה בכוח שאיפת הביקוש העודף, מופיעה כאן אי׳־של־הצע או של־יציאות (או „של־הכנסות״), שבה רמת־המחירים נדחפת למעלה בדחף היציאות העולות. במקרה זה אין בנפחו הקודם של הביקוש־בכוח כדי לקלוט את כל ההצע המצוי, ומצב זה גורם לחוסר ניצול מלא של אמצעי־הייצור המקומיים, ז״א לאבטלה.

על מצב כזה ניתן להתגבר בשתי דרכים: (1) הרחבת היצוא; (2) הגדלת הביקוש־בפועל ע״י הרחבת אמצעי־התשלום. (2) כרוכה בשתי סכנות עיקריות: הראשונה — „נטייה שולית ליבוא״, ז״א אותו שיעור מכל תוספת־הוצאה, שמוצא על מוצרים ושירותים המובאים מן החוץ; אם נטיה זו חזקה, הרי התוצאה הראשית של הרחבת אמצעי־התשלום היא הגדלת היבוא במקום הגברת ניצולם של אמצעים מקומיים, ובעקבותיה — אבטלה כרונית, עד שיחס המחירים משתנה בצורה המאַפשרת הרחבת היצוא, יחד עם הקטנת הנטיה השולית ליבוא. הסכנה השניה היא, שהרחבת אמצעי־התשלום עשויה להיות מופרזת, מה שמביא להסתבכות המשק הלאומי באי׳־של־ביקוש.

באי׳־של־ביקוש יש להבחין בין אי׳ „גלויה״ — כשהממ־שלה מתירה ללחץ של עודף כוח־הקניה להתבטא בהעלאת רמת־המחירים, ובין אי׳ „כבושה״ — כשהממשלה מתערבת בפעולתו החפשית של מנגנון המחירים ע״י פיקוח על המחירים, קיצוב המוצרים וכיו״ב.

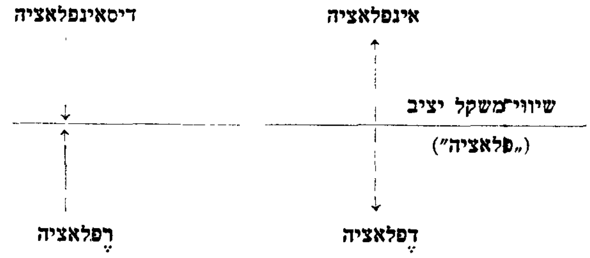
„אי׳־בכוח״ היא מצב, שבו עליה ראשונית במחירי־

ההצע עדיין לא הביאה לידי עליה מקבילה באמצעי־התשלום. כשעליה זו באמצעי־התשלום מתגשמת, הופכת אי״־של־היציאות מאי״־בכוח לאי״־בפועל.

בסיכום ניתן להגדיר את האי׳ כמצב של חוסר שיווי־משקל כלכלי, שבו עליית ההוצאות הכספיות ביחס למוצרים והשירותים המצויים בשוק נוטה לגרום לעליית רמת־המחירים (במקרה של אי״־של־ביקוש) או להיות תוצאה ממנה (במקרה של אי״־של־יציאות).

ד ֶ פ ל א צ י ה ניתן להגדיר כמצב של חוסר שיווי־משקל כלכלי, שבו צימצום הקף ההוצאות הכספיות גורם לירידה ברמת־המחירים.

ד י ס א י נ פ ל א צ י ה היא מדיניות המכוונת לתקן את חוסר שיווי־המשקל הנובע מן האי׳; ר ֶ פ ל א צ י ה — הנסיון להחזיר את המשק לשיווי־המשקל שהופרע ע״י דפ׳. הציר של שיווי־המשקל היציב, שסביבו נעות ארבע התנועות הללו, אפשר להגדירו כמצב שבו קיימים הן תעסוקה מלאה והן מחירים יציבים.

גורמי האי׳. אי״־של־ביקוש נגרמת ע״י כל תופעה, שיש בה כדי להגדיל את זרם כוח־הקניה במשק ביחס לזרם מוצרי־הצריכה. רק כשחלק מכוח־הקניה העודף נחסך — כלומר אינו מוצא על קניות — נמנע לחץ אינפלאציוני של ביקוש. בעולם המודרני קשורות בדרך־כלל תופעות חמורות של אי״־של־ביקוש עם מימון מלחמה ע״י הדפסת שטרי־כסף נוספים. כוח־הקניה הנוסף, שנוצר בדרך זו, מאפשר לממשלה בשלב הראשון להשתלט על האמצעים הממשיים הדרושים לה לניהולה היעיל של המלחמה. אולם כבר בשלב השני נמצאים אותם כספים — המוצאים, דרך משל, על הזמנות תחמושת — משתלשלים לכיסיהם של פועלי־התחמושת, המבקשים להוציאם על מוצרי־צריכה רגילים. ולא עוד, אלא שכוח־הקניה הנוסף, שהועמד לרשות הממשלה, מסייע בידיה להטות את הייצור הלאומי ממטרות פרודוקטיוויות אל צרכי־המלחמה, ומשום כך מצויים עתה פחות מוצרי־צריכה בשוק; התוצאה הסופית היא ש ג י ד ו ל כוח־הקניה מלווה צ י מ צ ו ם מוצרי־תצרוכת, גורם לעליית המחירים ויוצר „פער אינפלאציוני״ — שהוא ההפרש בין הגברת הביקוש למוצרי־צריכה ובין הפחתת הצֶעם בשוק. בדומה לכך עלולה אי״־של־ביקוש להיגרם ע״י מימון של מפעלי פיתוח ושיקום, של קליטת עליה המונית או ע״י השקעות־הון גדולות למטרות אחרות; אולם כאן — בניגוד למצבי המלחמה — הפער האינפלאציוני הוא בעל אופי חולף, וסופו להתבטל מאליו, כשמגיע הזמן שבו נקצר פרי אותן השקעות בצורת הגדלת הייצור והתפוקה.

אי״־של־יציאות נגרמת ע״י כל גורם העשוי להגדיל את מחירי־ההצע של סחורות ושירותים בלי הפחתה מקבילה של מחירי־הצע בשטחים אחרים: תמורות לרעה בתנאי־המסחר, אפיסת אוצרות־טבע חשובים או ניצולם בתנאים נוחים פחות, קנוניות להפרעת פעולות משקיות חפשיות ע״י מונופולים, טרֶסטים, קארטֶלים וכיו״ב, ואף עליה גדולה ומקיפה של שכר־העבודה („אי״־של־השכר״).

את סיבותיה של הדפ׳ קשה יותר לקבוע. בדרך כלל דפ״ באות בעקבות פעולה כלכלית מוגברת בתוך מחזור־העסקים, כגון „המשבר הגדול״ בתחילת שנות ה־30 של המאה הזאת, שבא בעקבות התמוטטותו של שוק ניירות־הערך ב־1929. במקרים אחרים חלה דפ׳ כתגובה על אי׳ פרועה שקדמה לה — בעקבות מדיניות דיסאינפלאציונית שעברה את יעדה.

ס כ נ ו ת ה א י׳. התפרעות והתפוררות הם קווי־היסוד בתיאור השפעתה של האי׳ על משק־חליפין מודרני המייצר לצרכי השוק. הפחתת ערך־הכסף חותרת תחת האימון שנותנים הבריות ביציבותו של המטבע הלאומי וגורמת ל„בריחה מן הכסף״ אל „נכסים־של־ממש״ — לאגירת נכסי־ערך, כגון מגרשים, בתים, מתכת יקרה ואבנים יקרות, מטבע־חוץ וכד׳, במקום הכוונת החסכונות לצינורות פרודוקטיוויים. במקום המסחר באים עסקי־חליפין, המושתתים על „זימון־צרכים כפול״, ובמקום משלחי־יד פרודוקטיוויים — עסקות־ספסרות. התפוררות הייצור הלאומי והשחתת מידות הצנע והחסכון מפעילות מעגל־קסמים של לחץ אינפלאציוני גובר והולך, הניזון מתנופת־עצמו. האי׳ מפריעה את מאזן־התשלומים הבין־לאומי של המדינה: היבוא גדל בגלל הביקוש הגובר בפנים־הארץ, ואילו היצוא לשווקים הבין־לאומיים פוחת עפ״ר, מאחר שהשוק המקומי מכניס רווחים טובים יותר. תחילת האי׳ מביאה שינוי בחלוקת ההכנסה הלאומית לטובת בעלי־הרכוש — שהכנסותיהם באות להם בצורת רווחי־שארית —, ואח״כ היא גורמת להשמדת החסכונות, ביחוד של המעמד הבינוני, ולפיכך היא עשויה לעורר מבוכה חברתית חמורה. אי׳ פרועה שהפכה ל„דוהרת״ — כגון זו של גרמניה ב־1923 — עשויה להביא משק־חליפין מודרני לידי קפאון גמור ולהפוך אותו לתוהו־ובוהו. בשלביה הסופיים שוב אין הגברת הוצאת שטרי־הכסף יכולה להדביק את קצב עליית המחירים, ומשום כך מורגש מחסור קשה בכסף לעיסקות יום־יום.

נסיון „כיבוש״ האי׳ ע״י ביטול מנגנון־המחירים כמווסת המרכזי של חיי המשק והחלפתו בפיקוח ישיר, המופעל ע״י פקידות ממשלתית — עפ״ר שכרו יוצא בהפסדו. קביעת מחירים רשמיים או חוקיים מתחת לרמת שיווי־המשקל הכלכלי שלהם גוררת מטֶבע הדברים גיבוש של עודף כוח־קניה בידי הציבור. אם סותרים את העודף הזה במהירות ע״י הטלת מסים נוספים, מילוות ציבוריות וכיו״ב — נמצאת הסיבה הישירה לאי״־של־ביקוש מתבטלת; אלא שאז נשאלת השאלה, משום מה לא ננקטו אמצעים אלה מראש בלי להנהיג פיקוח על המחירים וכיו״ב. במקרה שנותרות כמויות ניכרות של עודף כוח־קניה במשק — גורם הדבר לדרישות מוגברות של מוצרים או שירותים שנשארו עדיין חפשיים, והללו מצידן גורמות להרחבת שיטות הקיצוב והפיקוח על המחירים: הן משאירות עודף כוח־קניה מוגבר בצידו של שטח מצומצם של צריכה חפשית, וכך מתחייבת הרחבת שיטת הפיקוחים והקיצובים עד שכל המוצרים והשירותים נמצאים כפופים למרותם של תקנות־המחירים ותלושי־הקיצוב. בשלב זה נגרמות תופעות שליליות חמורות: (1) שיטת הפיקוח והקיצוב חותרת תחת יסוד הדירבון הכלכלי ומפחיתה את הייצור; (2) הלחץ הגובר של עודף

המטבע. בשני חלקי גרמניה המנוצחת בוצעה רפורמה יסודית של המטבע ביוני 1948 בפיקוחן של מעצמות־הכיבוש

פרודוקטיוויים בשווי של 100—200 מיליון דולאר — לא היה בו כדי לאפשר להצע כוח־העבודה להשתכר שכר־עבודה

כוח־הקניה עוקף את החוק ומוליד את הגילויים המגונים של השוק השחור, תוך חתירה תחת יסודות המוסר הציבורי לדעת החוקרים — ע״י עליה מחירה בשימוש הכסף כיחידת־המטבע בתקופה הנידונה.

רֶאלי ברמה הגבוהה פי־שניים: יבוא הון ללא תמורה הוא שאיפשר שכר־עבודה מופרז. דבר זה הביא לידי ליקוי כפול של שיווי־משקל במשק הלאומי: (1) חוסר שיווי־משקל פ נ י מ י בין הביקוש ובין ההצע של מקומות־עבודה כל־כליים, או — לשון אחרת — חוסר־יכולת לקיים תעסוקה כלכלית מלאה; (2) חוסר שיווי־משקל ח י צ ו נ י בין הביקוש ובין ההצע (האוטונומי) של מטבע־חוץ, או חוסר יכולת לאזן את מאזן־התשלומים הבין־לאומי של המדינה בכוחות עצמה ולהשיג אי־תלות כלכלית בת־קיימא. שכר־עבודה ראלי מופרז גרם למחסור במקומות־עבודה ועי״כ גם לחוסר יכולת להפחית את הגרעון השוטף במאזן־התשלומים: (1) משום שהייצור המקומי לא ניתן להרחבה במידה מספקת לשם צימצום פער־הסחר ע״י הפחתת היבוא והגדלת היצוא; (2) משום שיבוא־ההון עצמו לא ניתן לניצול מלא בהשקעות פרודוקטיוויות כדי לקרב את המשק לעצ־מאות כלכלית.

בין חוסר שיווי־המשקל הפנימי, הנוגע לבעיית התעסוקה, ובין חוסר שיווי־המשקל החיצוני, הנוגע לבעיית מאזן־התשלומים, קיים קשר הדדי הפוך, כלומר: ניתן להקל על אחד ע״י הכבדה על השני, וזאת ע״י מדיניות מוֹנֶטארית המשמשת תחבולה להעברת מרכז־הכובד מהפרעה אחת לשניה.

תחילה ניסתה הממשלה ללכת בדרך של אי׳ כבושה. ממארס 1949 עד יוני 1950 הורד מדד יוקר־המחיה ב14% בעזרת אמצעים מינהליים, אולם באותה תקופה עלו אמצעי־התשלום הנומינאליים ב48%, ולפיכך עלו אמצעי־התשלום הראליים ב72%. מחמת עודף כוח־הקניה שנוצר בדרך זו נתחוללו כל אותן תופעות שליליות הכרוכות במצב זה (ר׳ לעיל, עמ׳ 974): החלשת היזמה למאמץ כלכלי, פריחת השוק השחור וכיו״ב. לאחר שמבנה הפיקוח הפיסי, שעליו היתה מושתתת מדיניות זו, התפורר כמעט לחלוטין, נתנה המדיניות הכלכלית החדשה מ1952 ביטוי גלוי להפחתת כוח־הקניה הראלי של הלירה הישראלית, שהיתה מסוּוית עד אז: היא הרשתה העלאה מרחיקה־לכת של המחירים, לרבות המחיר הרשמי, בעל החשיבות המכרעת, של מטבע־החוץ. כדי שלא להוליד לחץ אינפלאציוני חדש לא הורחבו אמצעי־התשלום הנומינאליים מיאנואר 1952 עד יוני 1953 אלא ב16%, בעוד שהמחירים עלו ב74%; משום כך הצטמצם ערכם הרֶאלי של אמצעי־התשלום בשליש ויותר. אולם בתוקף המנגנון של תוספת־יוקר אוטומאטית עלו שכר־העבודה והמשכורות במידה מקבילה בערך לעליית המחירים, ולאחר חיסולם של עֳדפי כוח־הקניה ע״י עליית המחירים נתעוררה בעיה חמורה של אבטלה. במחיר החמרת חוסר שיווי־המשקל הפנימי של המשק הושג שיפור חלקי במצב של חוסר שיווי־המשקל החיצוני: הגרעון השוטף במאזן־התשלומים של המדינה פחת מ371 מיליון דולאר ב1951 עד 263 מיליון דולאר ב1953.

בשלהי 1953 התירה הממשלה את הגדלת אמצעי־התשלום, כדי להקל את האבטלה בארץ, והמטוטלת נעה לקצה השני. בשנים 1954—1957 גדלו אמצעי־התשלום ה ר א ל י י ם ב11%, 15%, 18% ו6%. מספר המובטלים (הרשומים בלשכות־העבודה) פחת במידה ניכרת. יחד עם זה הצטמצם הגרעון השוטף במאזן־התשלומים ב1954 עד 241 מיליון דולאר, בעיקר בזכות הרחבת היצוא בשליש מערכו בעקבות הנהגת שער־חליפין חדש. אולם ב1955 כבר לא היה בכוחו של השער החדש לעודד את היצוא, מאחר שבינתיים חלה עליה ברמת־המחירים הפנימית, ומשום כך נשאר הקף היצוא למעשה על רמתו הקודמת. העליה הגדולה באמצעי־התשלום הראליים נתאפשרה רק ע״י הגדלה ניכרת בנפח־היבוא, שהביא להרחבת הפער במאזן־התשלומים: ב1955 עד 283 מיליון דולאר, ובשנות 1956—1958 עד שיאים חדשים של 350—370 מיליון דולאר. בשנים האחרונות חלה עליה בנפחו וערכו של היצוא הישראלי, הודות לפרֶמיות ניכרות מאד על הרווח הנקי במטבע־חוץ ששולמו ליצואָנים ע״י הממשלה; אולם גידול היצוא לא הדביק את גידול היבוא, והפער המוחלט בין היבוא והיצוא אף התרחב, ותלות המדינה בכספי־תמיכה מן החוץ גדלה (וע״ע א ר ץ ־ י ש ר א ל, עמ׳ 746—750, 758, 777—781).

F. Neumark, *Begriff u. Wesen d. I.*, 1922; J. M. Keynes, *Monetary Reform*, 1924; id., *A Treatise on Money*, I–II, 1930; E. L. Hargreaves, *Restoring Currency Standards*, 1926; A. Rist, *Die D.*, 1925; H. Büscher, *Die I. u. ihre Lehren*, 1926; D. T. Jach, *The Restoration of European Currencies*, 1927; D. Elster, *Von d. Mark z. Reichsmark*, 1928; F. D. Graham, *Exchange Prices and Production in Hyperinflation: Germany 1920–1923*, 1930; W. Röpke, *Krise u. Konjunktur*, 1932; P. G. Wright, *I. and After*, 1934; C. Bresciani-Turrani, *The Economics of I.*, 1937; League of Nations, *The Course and Causes of I.*, 1946; W. A. John, *Die Nachkriegs-D.*, 1946; United Nations, *Swing of Current Inflatory and Deflatory Tendencies*, 1947; S. Wendt, *Die Lehre v. Geldwert*, 1949; B. Hansen, *A Study in the Theory of I.*, 1951; P. Einczig, *I.*, 1952; M. Flamant, *Théorie de l'i.*, 1952; S. Riemer, *Inflation in Israel* (Public Finance, XII, No 3), 1957; J. E. Meade, *The Control of I.*, 1958.

ש. רי.

דֶפָן, מַרִי־אַן, מַרְקִיז דִי — Du Deffand, Marie-Anne, Marquise (1697—1780), בעלת טרקלין ספרותי ומחברת־מכתבים צרפתית. ד״ד היתה בת למשפחת־אצילים; כבר בילדותה הפליאה ביָפיה ובשכלה, וכבר בנעו־ריה נתפסה להשׂכלה ולספקנות בענייני דת. ב1718 נישׂאה למארקי ד״ד ועברה לפאריס; בעקבות שערוריית ניאוף גירש אותה בעלה ב1722. באותם ימים התיידדה עם וולטֶר והתחילה לעשׂות את ביתה בית־ועד ל„פילוסופים״; טרק־לינה, שבו נפגשו הטובים שבהוגי־הדור, וביחוד ההוגים החפשיים, התפתח במרוצת הימים לגורם חברתי חשוב והמ־שיך בכך גם לאחר שד״ד נתעוורה (1753). סכסוך שנפל בינה ובין ידידתה ועוזרתה ז׳ילי דה לֶספינַס (Julie de Lespinasse) נעשה מאורע בחיי הרוח בפאריס וגרם לקרע רציני במחנה ההוגים החפשיים, שכמה מהם — ביניהם ד׳אלַנבֶר וטירגו — עברו לטרקלינה של האחרונה. החל מ1765 התפתחה ידידות (ואף אהבה) בין ד״ד הקשישה ובין הורֶס וולפול (ע״ע), שבא כמה פעמים מאנגליה לבקרה. עמו, עם מונטֶסקיֶה, עם דֵיויד יום ואחרים, וביחוד עם וולטֶר, קיימה ד״ד חליפת־מכתבים תכופה וחשובה, ביחוד בענייני פילוסופיה וספרות. על מכתביה אמר סֶנט־בֶו (ע״ע): „המַר־קיז ד״ד היא, אחרי וולטר, הפרוזאיקן המעולה ביותר של כל המאה ה18״. — הטובה שבין כמה הוצאות מכתביה היא זו של לֶסקיר (Lescure) ב22 כרכים, עם מבוא גדול (1865).

Ch.-A. Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, I, XIV, 1852, 1862; M. de Lescure, *Les femmes philosophes*, 1881; P. de Ségur, *Esquisses et récits: Mme du D.*, 1908; A. Maurois, *Études anglaises: Mme du D. et Horace Walpole*, 1927; Cl. Ferval, *Mme du D.: l'esprit et l'amour au 18e siècle*, 1933; V. Giraud, *Voltaire et Mme du D.* (Rev. bleue, 1933); id., *Pastels féminins*, 1939; G. Rageot, *Mme du D.*, 1937.

ח. פ.

דַּפְנָה, ע״ע מִתְנַנִּים; עָר.

דַּפְנֵי (Δάφνη), פרוור של אנטיוכיה (ע״ע) העתיקה שבסוריה; היום — בית־אלמא, במחוז האטאי, תורכיה. דפ׳ נבנתה ע״י סלֶוּקוס ניקאטור סמוך ל300 לפסה״נ. המקום נקרא ע״ש חורשת עצי־דפנה הנמצאת שם; לפי האגדה נהפכה הנימפה דַפְנֵי לשיח ע״י אפולון אוהבה. בחורשה הגדולה היה מקדש אפולון וַארטֶמיס, ששימש מקום־מקלט; בתוכו עמד פסל ענק של אפולון, מעשי ידי בריאכּסיס האתונאי; המקום שופץ ע״י אנטיוכוס IV אֶפיפַנס, אשר הנהיג שם גם פולחן של זֶוס. בגלל יָפיה ומימיה הרבים שימשה דפ׳ מקום נופש ותענוגות ונודעה בשל מעשׂי־ההוללות שנעשׂו בה; גם משחקים נערכו שם עד ימי יוסטיניאנוס. לאחר הנהגת הנצרות הפכה דפ׳ למקום מקודש לנוצרים, אולם יוליאנוס קיסר הסיר משם את סמלי הפולחן הנוצרי. מיד לאחר מכן נשרפו המקדש והפסל, אולי ע״י הנוצרים, ואחרי מות יוליאנוס נהרסו רוב יצירות האמ־נות העתיקה שבמקדש. במאות ה5 וה7 הוקמו בדפ׳ כנסיות נוצריות, אולם כנסיית מיכאל המלאך נשׂרפה בשעת כיבוש העיר ע״י כוסרו אנושירואן מלך פרס (541). חורבנה הסופי של דפ׳ בא עם כיבוש השולטאן בַּיבּרס (1298).

מסתבר, שראשית **הישוב היהודי** בדפ׳ היתה בשל־הי המאה ה3 לפסה״נ, כאשר כבשו הסֶלֶוּקים את א״י. דפ׳ היתה מקום גלותו ומותו של הכהן הגדול חוֹניו (174 לפסה״נ), שהודח ע״י אנטיוכוס IV. את בית־הכנסת של דפ׳ הרס טיטוס (70 לסה״נ) והקים במקומו תיאטרון. במשחקים האולימפיים שנערכו בדפ׳ בימי אנאסטאסיוס קיסר ב505, פרצו פרעות נגד היהודים, רבים נהרגו וביהכ״נ הועלה באש.

„דפ׳ של אנטיוכיא״ נזכרת תכופות בספרות התלמודית והמדרשית, בין השאר — כאחת מ„שלוש גלויות״ שאליהן גלו ישראל (ירו׳ סנה׳ י׳, ו׳). לפעמים זוהתה דפ׳ — שלא בצדק — עם רבלה המקראית (ירו׳ שקל׳ ו׳, ג׳).

ח. ק. ב. — ש. אפ.

ארכאולוגיה. מקצת תחומו של הישוב העתיק נחשׂף בחפירות שנערכו במקום אחרי מלחמת־העולם I על־ידי משלחת אמריקנית־צרפתית מטעם אוניברסיטת פרינסטון. מן התקופה **הסֶלֶוּקית** לא נתגלו שרידי־בניינים בעלי חשי־בות. עם שרידי התקופה **הרומית־קיסרית** נמנים: מערכת אמות־מים מקיפה להספקת מים לאנטיוכיה ולדפ׳ משלושה מעיינות, שהיו מספקים 1,500 ליטר לשניה; בתי־מרחצאות ציבוריים, שכל אחד מהם היה בו מדור למים חמים ומדור למים קרים; תיאטרון; וילות רומיות של עשירים מבני אנטיוכיה, שכל אחת מהן כוללת מערכת של הספקת מים וביוב. עם שרידי התקופה **הביזאנטית** נמנות כנסיות ווילות. — הן הווילות הרומיות והן הווילות הביזאנ־טיות מצויות בהן רצפות־פסיפס — מהן בעלות עניין וערך אמנותי רב; מעשי־הפסיפס מתארים מראות מיתולוגיים ותמונות הווי, כגון מסיבה ליד שולחן ערוך ומראות מחיי ציידים ורועים, וכן נראים באחדים מהם חלקים ובניינים של אנטיוכיה העתיקה, ומעליהם כתובות יווניות.

פ. פ. כ.

C. O. Müller, *Antiquit. Antiochenae*, 1839; A. Neubauer, *La géographie du Talmud*, 311, 1868; P–W, RE IV_2 v. *Daphne* (3), 1901[2]; S. Krauss, *Antioche* (REJ XLV, 27), 1902; R. Dussand, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, 1927.

מתמונות־הפסיפס של דפני

דַּפְנִי (Δάφνη), מנזר ביזאנטי ביוון, בסביבת אתונה, על הכביש שנסלל במקום „דרך־הקודש״ העתיקה שהובילה לאֶלֶוסיס. בתקופה הקלאסית עמד באותו המקום דַּפְנַיוֹן — מקדש־אפולון, שנקרא ע״ש דפנֵי (ע״ע), אהובתו של האל. מקדש זה נחרב ע״י הגותים ב395 לסה״נ. על חֳרבותיו הוקם — כנראה בימי יוסטיניאנוס — המנזר הרא־שון. המנזר הקיים היום נבנה בשנות 1052—1105 על יסודות בניינים קדומים תוך שימוש בחמרי־בניין קדומים. השליטים הפראנקים במאה ה13 מסרו את המנזר האורתודוכסי לידי נזירים ציסטֶרציָנים; ב1412 הוחזר לרשות הכנסיה האור־תודוכסית. — תחום המנזר מוקף חומה, המשַׁווה לו דמות מבצר, ובו נמצאים גם בית־אוכל, אכסניות לצליינים, בית־חולים, בתי־ספר ועוד.

פְּנים־המנזר מקושט במעשׂי־פסיפס מתקופת הקוֹמנֶנים (סמוך ל1100). בכיפה מצויה דמותו האדירה של „ישו פאנטוקראטור״ („שליט־העולם״), ומסביב לה דמויות מק־ראיות — ביניהן נביאים — ודמויות מלאכים. בבניין הכנסיה גופא מצוי תיאור מפורט של חיי־מרים ושל קורות ישו (תמונה: ע״ע אמנות, עמ׳ 41/2). פסיפסים אלה נמנים עם החשובות שביצירות האמנות הביזאנטית התיכונה. סיגנונם אין בו לא מאָפיה הציורי של האמנות העתיקה המאוחרת והביזאנטית הקדומה ולא מן הנאטוראליזם של ימי השושלת המקדונית, שנטה לחיקוי האמנות העתיקה; במקום זה באות בו לידי ביטוי מושלם מגמותיה של התקופה הקומנֵנית: שאיפה חדשה למונומנטאליות, המבוססת על עוז דראמאטי של קו־המיתאר ועל חלוקה הארמונית ביותר של שטחי־הצבעים בתוך הקומפוזיציה. הבעת הפנים והתנועות נושׂאת אופי אידיאלי ומתון, בהתאם לתרבות החצרנית המטופחת של אותה תקופה.

G. Millet, *Le monastère de D.. Histoire, architecture,*

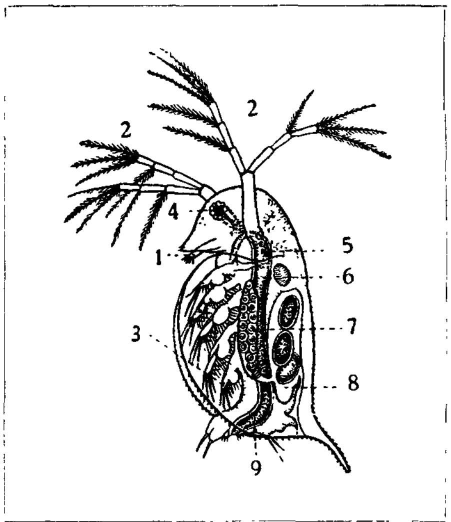
mosaiques, 1893; *Dictionnaire d'archéologie chrét. et de littérature,* I, 3075–3080, 1907; F. O. Wulff, *Altchristliche u. byzant. Kunst,* II, 465, 565, 1924; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin,* I, 448, II, 484, 524-535, 1925, 1927.

ח. ק. ב.

דַּפְנִיָּה (Daphnia), סוג של סרטנים (ע"ע) ירודים זעירים, מסידרת Cladocera שמן הַדַּפְרַגְלַיִּים. הדפ' היא בע"ח המשמש נושא מקובל וחביב ביותר לתצפיות ביולוגיות מראשיתה של המיקרוסקופיה ועד ימינו — וזה בגלל שקיפות גופה, המאַפשרת לעקוב אחרי פעולת האיברים הפנימיים באורגאניזם החי והשלם.

מיני הדפ' מצויים בכל מקווי־מים עומדים. המין D. hyalina חי באגמים, D. obtusa — בבריכות־רקב, D. akkinsoni — בשלוליות מלוחות (בצפון־אפריקה). המינים הנפוצים ביותר הם D. pulex והדפ' הגדולה (D. magna); רק נקבת המין האחרון הזה מגיעה לגודל של 6 מ"מ, ואילו אָרכּם של בני שאר המינים אינו עולה על 2—5 מ"מ. — גוף הדפ', פרט לראש, מכוסה שריון דו־קשוותי כיטיני, ושתי הקשוות המתלכדות בקצה האחורי של הגוף יוצרות קֶרֶן. במשך גידולה עוברת הדפ' 4—6 נשלים, ובדרגת בוגר — עוד 20—24. לדפ' 2 זוגות מחושים: הראשונים קטנים ומשמשים איברי־הרחה; מחושי הזוג השני גדולים, מסועפים ומצויידים בזיפים, והם משמשים איברי־שחיה, שדחיפות־חתירתם במים מסיעות את הדפ' בתנועות דילוג וניתור מהירות (מכאן שמה העממי המטעה של הדפ' — „פרעוש־המים"). 4—5 זוגות רגלי־החזה משוטחות, דמויות־לוחיות, נושאות זימים ומצויידות בזיפים עדינים ומנוצים, המקנים להן כושר לסינון המים: הרגליים מכות קדימה ואחורה בחלל הקשוות ויוצרות זרם, הגורף עמו אצות, חד־תאיים, חידקים וחומר־רקב אורגאני; החלקיקים האלה מצטברים בזיפי הדפ', מועברים לפיה ומשמשים לה מזון. הדפ' נושמת דרך כיסוי־הכיטין הדק, וגם באמצעות הזימים שברגלי־החזה, ולפעמים בעזרת המעי האחורי הקולט מים עשירים בחמצן. — לדפ' עין אחת מורכבת מ22 עדשות (בדרגת העובר מצויות 2 עיניים). 4 שרירים מחזיקים את העין בתנועה מתמדת, שהיא מושפעת מכיוון האור, והיא מצידה משפיעה על תנועת מחושי־השחיה ומכַוונת את הדפ' במרחב.

התופעות הבולטות ביותר בדפ' קשורות בדם ובמחזורו. ה ל ב הוא שק שרירי קטן, בעל שני פתחי־כניסה צדדיים ופתח־יציאה עיקרי מלפנים. אין מערכת צינורות־דם, והדם זורם זרימה חפשית בין האיברים. דרך הגוף השקוף ניתן לראות בהסתכלות מיקרוסקופית את דפיקות־הלב הנמרצות ואת חילופי קצבן בהתאם לתנאים ולנסיבות. הקצב מהיר יותר בזָכר הקטן מאשר בנקבה הגדולה. עליה בטמפראטורה או בעָצמת־האור מחישה את הלב; ירידה בטמפראטורה, רעב או חוסר־חמצן מאיטים אותו. — ד ם הדפ' הוא נוזל שקוף, שבו שרויים רק תאים דמויי התאים הלבנים שהם בולעים חידקים וגופים זרים אחרים שחדרו אל תוך הדם. אין כדוריות אדומות, אולם נוזל־הדם מכיל הֶ מ וֹ ג ל וֹ ב י ן מומס. כמות צבע־הדם ניתנת לתנודות מהירות בגבולות רחבים — עד כדי שיעור של 1:10 תוך ימים אחדים, ובהתאם לכך גוף הדפ' מסמיק או מחוויר. בחורף הדפ' אדומה יותר מאשר בקיץ. הגורם הקובע את כמות ההמוגלובין בגוף הוא אספקת חמצן־הנשימה: במים עניים בחמצן הדפ' נעשית אדומה ע"י סינתזה של המוגלובין — בתנאי של אספקה מספיקה של מזון וברזל; היא מחווירה בתנאי איוורור טוב. במקרה זה הנקבה משתחררת מעודף ההמוגלובין ע"י צבירתו בביציה לפני הטלתן לחלל־הדגירה (ר' להלן); בזכרים — וכן במקרה של מיעוט ביצים בנקבות — מפורק ההמוגלובין ע"י תאים שומניים מיוחדים, המצויים לאורך המעי ובבסיסי רגלי־החזה; הברזל המשתחרר מופרש החוצה. — כבר סְוַמֶּרדַם (ע"ע), ואחריו לֵינֵה (ע"ע), גילו שהצבע האדום המופיע לפעמים בבריכות מקורו בריבוי דפ" עשירות בהמוגלובין.

דפניה (סכמתי־למחצה)
1 זוג־המחושים הראשון; 2. זוג־המחושים השני; 3. רגליים; 4. העין; 5. המעי; 6. הלב; 7. שחלת־הביצים; 8. חלל־הדגירה ובו 3 ביצים; 9. אחורי־הגוף

הדפ' מ ת ר ב י ת ב2 דרכים: (1) רביית־בתולים — הטלת „ביצי־קיץ", עניות־חלמון, דקות־קליפה ושקופות, לתוך חלל־הדגירה הגבי שבין הגוף לשריון; מספרן יכול להגיע ל100 בבת־אחת, והן מתפתחות בטמפראטורה רגילה תוך 2—4 ימים לדפ" צעירות מושלמות, שהן כולן — בתנאי־מחיה טובים — נקבות. מכאניזם זה מסוגל להמשיך לפעול ללא הפרעה במשך מאות דורות. רק בתנאי־מחיה גרועים (מיעוט חמצן או מזון) בוקעים מן הביצים גם זכרים. קביעת המין נעשית ע"י גורמי־חוץ, ואין לה יסוד גֶנֶטי, מאחר ששני המינים מכילים את המספר השלם של כרומוסומים (שלא כדבורָניים [ע"ע, עמ' 849]); (2) הטלת ביצים מוּפרות — „ביצי־חורף", עשירות־חלמון, עבות־קליפה ולא־שקופות. בתנאי־מחיה גרועים מספרן אינו אלא שתיים, והן נושרות מחלל־הדגירה עם הנשל בצורת „ביצי־קיימא", המסוגלות להחזיק מעמד זמן רב בתנאי יובש וקור; עם שיפור התנאים משתחררות מהן דפ" נקבות. משום כך קיימת בחיי הדפ' מחזוריות עונתית מובהקת.

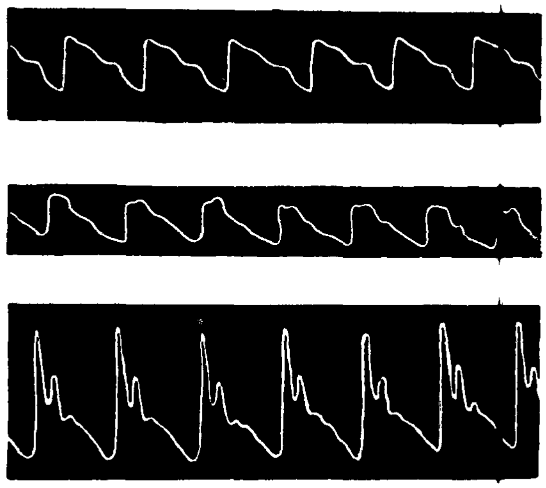
א ו ר ך ־ ה ח י י ם של הדפ' תלוי בטמפראטורה שבה היא חיה: D. magna חיה ב°8 בממוצע 108 ימים, ב°18 — 48 ימים, ב°28 — 29 ימים. אולם קצב חילוף־החמרים — ובהתאם לו קצבם של כל התהליכים הפיסיולוגיים — מוחש ע"י העלאת הטמפראטורה. לפיכך נמצא, שכמות האֶנרגיה שהדפ' מוציאה בחייה קבועה היא; החשבון מעלֶה, למשל, שבכל 3 הטמפראטורות הנבדקות הדפ' מבצעת אותו מספר של דפיקות־לב בחייה.

לדפ' חשיבות ביולוגית־אֶקולוגית רבה בחיי־המים — כחוליה חשובה בשרשרת־המזון בפלאנקטון. היא ניזונה מחידקים ואצות ומשמשת מזון ליצורים גדולים יותר — דגים קטנים, הידרות, תולעים ועוד. הדפ" החיות בבריכות־האגירה וברשת־הצינורות של אספקת־מים לערים מונעות את סתימת הצינורות ע"י צמחיה מיקרוסקופית, מאחר שזו משמשת מזון להן. — מספר עצום של טפילים מתקיים על הדפ': חידקים בדמה או בדְפנות־מעיה, צמחים ובע"ח חד־תאיים וזחלי־תולעים על שריונה.

F. M. Fox, *The Blood of Water Fleas* (Science News, 15), 1950; id., *Haemoglobin in Crustacea* (New Biology, 24), 1957; A. Comfort, *The Biology of Senescene,* 1956; J. Green, *D.: The Water Flea* (New Biology, 23), 1957.

מ. ט.

דֹּפֶק (לאט' pulsus, דפיקה, הקשה), התגלות תנועת הלב בתנודות לחץ־הדם בעורקים, המדגימה את הקצב, את העָצמה, את מידת המילוי של כלי־הדם, את מידת הקשיות של דפנותיהם ועוד תכונות אחרות של מערכת

א ב ג

טיפוסים שונים של סְפיגמוגראמות (הקריאה משמאל לימין)
א. דופק של מבוגר תקין; ב. דופק של זקן;
ג. דופק „מהיר" (באי־ספיקת האַאורטה).

מחזור־הדם (ע"ע). את הדופק אפשר למשש ביד, ביהוד מעל לעורק־הזרוע, אבל גם במקומות אחרים, כגון בצוואר או ברקות; כן נודעת חשיבות קלינית לדופק ברגליים, כדי לגלות ליקויים בהזרמת הדם לקצוות (ע"ע בירגר, ליאו). גם הדופק בוורידים נותן הוראות דיאגנוסטיות חשובות, כגון הדופק החיובי בוורידי־הצוואר הגדולים במקרים של אי־ספיקת־הלב. ברפואה החדישה אין מסתפקים בבדיקת־הדופק במישוש או בראיה; פותחו שיטות גראפיות לרישום תנועות־הדופק ע"י הקימוגראף (ספיגמוגראפיה), וכן שיטת האֶלֶקטרוקַרדיוגרַפיה (ע"ע). עם כל ההתקדמות בזמן החדש בחקירת פעולת־הלב עדיין נודעת חשיבות רבה לבדיקת־הדופק ולעיבוד ההגיוני של תוצאותיה.

התדירות והקֶצב של הדופק, עָצמתו (=ההפרש בין ערכי המאכסימום והמינימום של הלחץ) ומהירות חילופיו (=הדרגתיות או פתאומיות של מפל־הלחץ) ניתנים להיקבע במידה רבה של מהימנות אפילו בתחושתו המישושית הסובייקטיווית של הבודק המנוסה; באופן אובייקטיווי הם באים לידי ביטוי במהלך עקומי הסְפיגמוגראמה. תדירות הדופק במבוגרים בריאים במצב־מנוחה היא בין 60 ל80 בדקה; היא מהירה הרבה יותר בילדים (120—130 בשנה הראשונה, למעלה מ90 עד גיל 10), והיא חוזרת ומוחשת קצת (עד 80—90) בזקנים. ערכי־הלחץ של הדופק התקין, בעקבות התכווצות הלב והרפייתו, הם במבוגר הצעיר בממוצע כ120 מ"מ ו70 מ"מ כספית, והם עולים בדרך־כלל עם עליית הגיל. שינויים ניכרים בערכים אלה, ובייחוד בהפרש שביניהם, הם מסימני ליקויים בלב או במערכת כלי־הדם.

תורת הדופק היא עתיקה כימי תולדות הרפואה. הראשון שהשתמש בה לצרכי איבחון היה, כנראה, הרופילוס (ע"ע), ועיבוד מדוקדק ניתן לה כבר ע"י גַלנוס (ע"ע) באחדים מספריו (De pulsibus). לפני התגליות הדיאגנוסטיות של הזמן החדש הסיקו הרופאים מן השינויים של הדופק מסקנות רבות באיבחון ובראיית־הנולד. הם גם המציאו שמות משמות שונים לציון האיכויות של הדופק, שמות שהיו בשימוש עד המאה ה18. שמות אלה נמצאים ברובם כבר בתרגומים העבריים של „פרקי משה" להרמב"ם (מאמר ד', „כולל פרקים תלויים בדופק וקבלת מופת ממנו"), והם מובאים ב„מעשה טוביה" לטוביה כ"ץ (ע"ע) הרופא. סוגי הדופק ממויינים כדלקמן: „חזק, חלוש, קטן, נמהר, מאוחר, שוה ובלתי־שוה, גלי, תולעי, נמליי, זנב־עכבר, מפסיק, רך וקשה".

וע"ע מחזור־הדם.

יה. ל.

דֶפְּרֶטִיס, אַגוֹסְטִינוֹ — Agostino Depretis — (1813—1887), מדינאי איטלקי. בנעוריו היה דפ' פעיל במחתרת הרפובליקנית של מַציני (ע"ע) ולקח חלק בקשר נגד השלטון האוסטרי בלומבארדיה, במהפכת 1848, ואח"כ במיבצעי האיחוד הלאומי של איטליה בידי קַוור (ע"ע) וגַריבַלדי (ע"ע). במלכות איטליה המאוחדת התבלט דפ' בין הדמויות המרכזיות של בית־הנבחרים כמנהיג המפלגה השמאלית הפרוגרסיווית. בין 1876 ל1887 — שנת מותו — שימש 8 פעמים בתפקיד ראש־הממשלה. בעת כהונתו ניסה להגשים את מצע מפלגתו: הגדלת מספר הבוחרים, הנהגת חובת חינוך יסודי וחילוני חינם, דצנטראליזאציה במינהל, רפורמה של מערכת המסים ומדיניות כלכלית ליבראלית. דפ' הצליח להגשים חלק מן המגמות הללו: הרחבת זכות־הבחירה, הקלת המסים מעל האיכרים, מתן תנופה לפיתוח התעשיה; אולם בכמה דברים לא יכול היה להתגבר על קשיים ועל התנגדות, ואף נאלץ לפעמים לחזור לתכניות ולשיטות של הימין — מה שהביא לפילוג בתוך מפלגתו. אך על אף ההתקפות המרובות מצד הימין והשמאל הקיצוני הצליח דפ' לשמור על שלטונו עד מותו, הודות לזריזותו הגדולה בתכסיסנות מדינית־פארלאמנטאדית: הוא גיבש מסביבו רוב פארלאמנטארי גדול ע"י טישטוש ההשתייכות המפלגתית של הצירים, הקמת קואליציות רחבות מסביב למצע כללי ובלתי־מוגדר והנהגת העקרון של חלוקת זכויות ואינטרסים במדינה. נוהג נפסד זה, שנקרא transformismo (שינוי, הפיכת־עוֹר), גרם לירידת ההכרה הדמוקראטית בקרב העם האיטלקי ולהריסת האידיאלים של תקופת הריסורג'יי־מֶנטו; שיטת הממשל של דפ' גם שימשה דוגמה לשיטות הפארלאמנטאריות של ג'וליטי (ע"ע). — במדיניות־החוץ חיזק דפ' את עמדתה של ארצו על־ידי חתימת הברית המשולשת בין איטליה, גרמניה ואוסטריה (1882), שבה

הובטחה לאיטליה תמיכת מדינות אלו בשאיפותיה הטֶריטוריאליות באפריקה.

A. Breganze, *A. D. e i suoi tempi*, 1894; G. Salvemini, *L'Italia politica del secolo XIX* (L'Europa nel secolo XIX) 1925; B. Croce, *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, 1928; C. Morandi, *La Sinistra al Potere*, 1944; M. Vaussard, *Histoire de l'Italie contemporaine*, 1950; G. Carocci, *A. de P. e la politica interna italiana dal 1876 al 1887*, 1955.

י. ב. ס.

דֶפֶּרְיֶה, בּוֹנַוֶנְטִיר — Bonaventure Despériers או Des Périers — (1500 [?]—1544 [?]), משורר והוגה־דעות מן הרנסאנס הצרפתי. דפ' התחנך במנזר, אך אח"כ היה פעיל בתנועת הרפורמאציה ועזר בעריכת התרגום הצרפתי של כתבי־הקודש, ולסוף נעשה ספקן לגבי כל הדתות, שִׂכלתן קיצוני וכופר ביסודות הנצרות. זמן־מה היה דפ' מזכירה של מַרגריט מלכת נאווארה ונהנה מחסותה, ומייחסים לו חלק בחיבור ה„הֶפטאמֶרון" של המלכה. דפ' עצמו חיבר קובץ של נוֹבֶלות מצויינות בטעם ה„דֶקאמֶרון" של בּוקצ'וֹ (ע"ע). אולם יצירתו העיקרית היא הדיאלוג Cymbalum mundi („פעמון העולם", 1537) — סאטירה עוקצנית על אי־הסובלנות שבדת והתקפה חריפה על הקאתוליות והפרוטסטאנטיות כאחד; את לעגו עטף באַלֶגוריות מחוכמות, שהן בחלקן קשות להבנה. הספר הוחרם ונשׂרף (רק טופס אחד ממנו נשאר), והמחבר עצמו נרדף ונאלץ להמלט על נפשו, אך הוסיף לחבר ספרים גדושי ליגלוג וספקנות לגבי הדת והכנסיה. דפ' תירגם גם מיצירותיהם של אפלטון, טֶרֶנטיוס ואחרים וחיבר שירים רבים, שערכם מועט. אחרי שהסירה מארגריט את חסותה ממנו משום הקיצוניות שבדעותיו, נתדלדל דפ' ורוחו נפלה, וסמוך ל1544 התאבד. מיד אחרי מותו הוציאו ידידיו לקט ראשון של כתביו. — בשנים האחרונות גברה ההתעניינות בדפ' ובספרו העיקרי.

A. Chenevière, *B. D. P., sa vie, ses poésies*, 1885; Ph. A. Becker, *B. D. P.*, 1924; E. Walser, *Ges. Studien z. Geistesgesch. d. Renaissance*, 1932; L. Febvre, *Origène et B. D. P. ou l'Énigme du Cymb. M.*, 1942; H. Just, *La pensée secrète de B. d. P. et le sens du Cymb. M.*, 1948; L. Wencélius, *B. D. P. moraliste ou libertin?*, 1949.

ח. פ.

דַפֶרִין וְאַוָה, פְרֶדֶרִיק טֶמְפֶּל הֶמִילְטוֹן־בְּלֶקְווּד, מַרְקִוֶּס לבית־ — Frederick Temple Hamilton-Blackwood, Marquess of Dufferin and Ava — (1826—1902), דיפלומאט ומושל קולוניאלי אנגלי. תפקידיו הראשונים בשירות הדיפלומאטי הבריטי היו קשורים בבעיות המזרח התיכון בתקופה שאחרי מלחמת־קְרים. ב1864—1866 היה סגן־מיניסטר לענייני הודו, וזמן מועט — סגן־מיניסטר למלחמה. ב1872—1877 שימש מושל בקאנאדה ועשה הרבה למען ליכודם של המחוזות השונים בדומיניון המאוחד. ב1879 נתמנה לשגריר בריטי בפטרבורג, ב1881 הועבר באותו תפקיד לקושטא, וב1882 היה ממארגני משטר־החסות במצרים לאחר כיבושה בידי הבריטים. ב1884 נתמנה למשנה־המלך בהודו. בתפקיד זה פעל הרבה להפגת המתיחות הבין־עדתית והבין־גזעית, הסדיר את היחסים עם אפגאניסטאן, וב1888 סיפח את בורמה העילית לתחום השלטון הבריטי. בזה נתן לקיסרות ההודית הבריטית את גבולותיה הסופיים, שהתקיימו עד חיסול השלטון הבריטי ב1947. בתום תקופת שירותו בהודו שימש שגריר ברומא (1888—1891) ובפאריס (1891—1896). על שנות־חייו האחרונות, שאותן בילה באירלנד, העיבו סיבוכים כספיים ועסקיים.

A. C. Lyall, *The Life of the Marquis of D. and A.*, I–II, 1905.

דֶצֶמְבֶּר (מלאט' decem, עשרה), החודש האחרון של השנה האזרחית. דצ' היה החודש ה10 בלוח הרומי הישן (לפי מנין החדשים ממארס), ונקבע כחודש ה12 בלוח היוליאני. מספר ימיו היה בראשונה 30 והוגדל ל31 ע"י אוגוסטוס. — ברומא היה החודש הזה מוקדש לסַטורנוס, ובו חל חג הסאטורנאליה. — אצל הטֶוטונים חלה חגיגת יום־הולדתו של אֵל השמש המתחדש („יול") בדצ', ומכאן שמו „חודש־יול", שהיה רווח עוד ביה"ב. קארל הגדול קרא לו „חודש־הגאולה", ובתקופה מאוחרת יותר נקרא „חודש־כריסטוס", מאחר שנחוג בו יום־הולדתו של ישו, שאותו הנהיגה הכנסיה במקומו של חג־יול הטֶוטוני. — ב21 בדצ' חלה התחלת החורף בחצי־כדור־הארץ הצפוני. — באמונה עממית הרווחת בארצות נוצריות נחשב ה1 לדצ' כיום מיועד לפורענות, מאחר שהוא מוחזק יום חורבן סדום ועמורה.

דֶקַבְּרִיסְטִים (Декабристы), תנועה מהפכנית רוסית, שכינויה ניתן לה ע"ש נסיון ההפיכה שנעשה על־ידה בדצמבר (רוס' דֶקאבְר) 1825. הדק' היו משכילים יוצאי המעמד העליון ברוסיה, רובם אצילים, בעלי־אחוזות וקציני־צבא. רובם השתתפו כקצינים במלחמות 1812—1814, אשר הפיחו בלבם רגשי־גאווה על ארצם ועמם — מצד אחד, ואילו מצד שני העמידו אותם — בעקבות המגע הישיר עם המערב בתקופה שאחרי המהפכה הצרפתית — על הנחשלות החברתית של רוסיה ועל השפלת האדם בשלטון הצאר המושל־בכיפה ובמשטר צמיתות־האיכרים. התנגדותם למשטר גברה, כשפנה אלכסנדר I (ע"ע) אחרי קונגרס־וינה לקו רֶאקציוני מובהק במדיניות־חוץ ומדיניות־פנים כאחד, בניגוד לגינונים הליבראליים של שנות־מלכותו הראשונות; וביחוד עורר את חמתם המשטר שהטיל אַרַקְצֵ'ייֶב (ע"ע) על הצבא, משטר שדיכא את החייל באכזריות ופגע גם בכבודם ובחירותם האישית של הקצינים הנאורים. בין הקצינים שחזרו מן המסע לפאריס ובחוגים אזרחיים הקרובים להם קמו החל מ1816 אגודות־סתרים, שדגלו ברעיונות הקידמה החברתית והמדינית של המערב. הם התגבשו אחרי 1818 בשני אירגונים קושרים פעילים: „אגודת־הצפון", שמרכזה היה בפטרבורג וחבריה היו ברובם קציני חיל־המשמר של הצאר; „אגודת־הדרום" באוקראינה, שרוב חבריה היו קציני הגַיס השני. מנהיגם הרוחני והאירגוני של „הדרומיים" היה שר־הגדוד פֶּ ס טֶ ל — גרמני לפי מוצאו, לאומני רוסי ויעקוביני צרפתי לפי השקפותיו. הוא הטיף להקמת רפובליקה, ביטול כל זכויות־המעמדות, שיחרור הצמיתים, החרמת חלק מאדמות האצולה וחלוקתן בין האיכרים; הרפובליקה של פסטל תוכננה ברוח הרפובליקניות המהפכנית של הקונוֶנט — כאחידה וצנטראליסטית, שכל בניה יהיו אזרחים רוסים שווים וכל בעיות ריבוי הלאומים בקרבה ייפתרו ע"י רוסיפיקאציה. מכלל זה הוציא פסטל רק את הפולנים ואת היהודים, שאינם ניתנים להתבוללות בעם הרוסי; לפיכך הציע להחזיר לפולין את עצמאותה, ואילו את היהודים הציע להגלות מרוסיה לאסיה הקטנה ולסייע להם להקים שם מדינה יהודית. — „האגודה הצפונית" היתה מפולגת לאגף קיצוני,

שבראשו עמדו המשורר קונדראטי רילייב והסופר אלכסנדר בסטוז'ב, חסידי תכניתו של פסטל, ולאגף מתון, שמנהיגיו היו הנסיך טרובצקוי וניקיטה מוראוויוב; הללו צידדו במונארכיה קונסטיטוציונית ופדראלית, שתתן ערובה לזכויות־האזרח, אך נמנעו מלתפוס עמדה ברורה לגבי הבעיה החברתית המכרעת של רוסיה — הבעיה האגרארית.

הקושרים האריסטוקראטיים היו חסרים מגע עם המוני העם, אשר למענו תיכננו את הפיכתם, וכן חסרה להם ההבנה לצורך בתנועה המונית. הם ראו את ההפיכה לאור מעשי האצולה והקצונה הרוסית במאה ה18, שהורידה והעלתה קיסרים וקיסריות ע"י הפיכות־חצר שבוצעו בידי קבוצות של קושרים מאנשי משמר־הצאר. הזדמנות לפעולה נראתה להם בימי המבוכה שנגרמה ע"י מיתתו החטופה של אלכסנדר I. הקיסר חשוך־הבנים מת ב19 בנובמבר 1825 הרחק מפטרבורג, בשעת סיור בדרום־רוסיה. יורשו החוקי, אחיו קונסטאנטין, ששהה כעוצר מלכות־פולין הרוסית בווארשה, הודיע כבר בחיי אחיו על מגמתו לוותר על ירושת הכסא לטובת האח השלישי ניקולאי; אולם הודעה זו נשמרה כסוד בחוגי החצר. עם מותו של אלכסנדר הוחזק ברבים קונסטאנטין כקיסר, וכשלושה שבועות עברו במו"מ ע"י שליחים בין ניקולאי בפטרבורג ובין קונסטאנטין בווארשה בדבר סידור סופי של בעיית המלוכה. כשהודיע ניקולאי ב12 בדצמבר לרבי־המלוכה על התקסרותו, היו שהתייחסו לכך בספקות ובאי־אימון. אנשי „אגודת־הצפון" החליטו לפעול, בלי שהיתה להם אפשרות להתקשר עם אנשי „אגודת־הדרום" ולתאם את פעולות שני האירגונים. הקצינים הקושרים הפיצו בין פיקודיהם את השמועה שניקולאי גזל את המלוכה מידי קונסטאנטין, וב14 בדצמבר, כשנקרא חיל־המצב של פטרבורג להשבע שבועת־אמונים לקיסר ניקולאי I, סירבו גדודים אחדים — בס"ה כ3,000 חיילים — למלא פקודה זו, וע"פ הוראת קציניהם התרכזו בכיכר־הסנאט בקריאות: „אנו רוצים בקונסטאנטין ובקונסטיטוציה" (בסָברם ש„קונסטיטוציה" היא אשתו של קונסטאנטין). הפעולה לקתה מראשיתה בחוסר מנהיגות נמרצת ותכנית ברורה והתנהלה מתוך חוסר־ישע ואזלת־יד. הנסיך טרובצקוי, אשר לפי החלטת הקושרים צריך היה לקבל על עצמו את הפיקוד על הצבא המתמרד ולתפוס את ארמון־הממשלה, התגלה כספקפחדן וספק־בוגד ונעלם מן המערכה. המתמרדים, חסרי ההבנה למתרחש, ואף לפעולתם הם, נשארו במקומם במשך שעות ללא הוראות ובאפס מעשה, מוקפים המון אדיש, ובינתיים הצליח ניקולאי לרכז נגדם כוחות עדיפים מבין היחידות שנשמעו לפקודתו. המורדים לא נשמעו לדרישות הראשונות להכנע, והמושל הצבאי של פטרבורג מילוראדוביץ', שניגש לנהל מו"מ עמהם, אף נורה ונהרג בידי הקצין קאחובסקי, וכן נהדפו ההתקפות הראשונות של חיל הקיסר על מערך המורדים. אולם לפנות ערב, כשנפתחה עליהם אש תותחים, נפלה רוח המורדים, והם התפזרו בהניחם בכיכר כ80 הרוגים. — לקושרים בדרום נודעו מאורעות אלה רק כעבור 10 ימים. אע"פ שפֶּסטל עצמו כבר נאסר לפני כן בעקבות הלשנה של בוגד, ניסו חבריו להרים את נס המרד. רק יחידות־רגלים מעטות, ובראשן הקצינים מוראוויוב־אפוסטול ובֶּסטוּזֶ'ב־ריומין, נשמעו להם ב29 בדצמבר; הם הוקפו צבא ממשלתי עם ארטילריה ונאלצו להכנע ב3 בינואר 1826.

דין חמור נמתח על מארגני המרד ע"י ניקולאי I. כ600 איש, משַמנה וסָלתה של החברה הרוסית — כולם ממעמד האצילים, ורובם קצינים — נאסרו ונחקרו חקירה נמרצת במשך שבועות וחדשים. עשרות נידונו למיתה, אולם רק חמשה — פֶסטל, רילֵייֶב, קאחובסקי, מוראוויוב־אפוסטול ובֶסטוז'ב־ריומין — נתלו, וכ120 — ביניהם טרובֶצקוי — ניחַנו לעבודת־פרך ולגלות לסיביר. הללו שוחררו ב1839 מן הסוהר, אך נגזר עליהם להשאר בגלותם, ורק ב1856, עם הכתרת אלכסנדר II (ע"ע), זכו 29 הדק' שנשארו בחיים לחנינה גמורה ולחזרה לביתם ולמעמדם הקודם.

כשלון מרד הדק' חיסל את הליבראליזם הרוסי למשך דור. אולם מן הדק' ינקה המסורת של ההקרבה העצמית למען העם והחופש בכל תנועות־המהפכה הרוסיות במחצית השניה של המאה ה19, שראו בדק' את מעוניהן ו„קדושיהן" הראשונים. השפעה מוסרית רבה היתה ביחוד למעשה „נשי־הדק'", אשר את תהילתן שר נֶקרַסוב (ע"ע) — הנסיכות והרוזנות אשר נלוו לבעליהן בגלותם לארץ־גזרה ובילו עמהם שנים ביערות ובערבות של סיביר.

Восстание д-ов: матерьялы, I-IX, 1925-1950; В И. Семевский. Политическне и общественные иnеи д-ов, 1909: Д.С. Мережковский, 14 декабря, 1921 (עבר' ע"י א. קבק, תרצ"ה); С. Гессен. Д. перед судом истории, 1926: П.Е. Щеголев, Д., 1926; М. Цейтлин, Д.. 1948; М.В Нечкина, Восстание 14 декабря 1825 г., 1951; ея-же. Движение д-ов, 1955; M. N. Wolkonskij, *Die D.*, 1926, 1946²; A. M. Mazour. *The First Russian Revolution: The Decembrist Movement*, 1937; M. Whittock, *Russia's December Revolution, 1825* History Today VII, 530–537), 1957.

א. אח.

דִּקְדּוּק (גם: תורת־הלשון; אנגל' grammar, צרפ' grammaire, גרמ' Grammatik או Sprachlehre), החשוב בענפי מדע־הלשון.

תחומו וחלוקתו של הדק'. בדורות הקודמים היו רוב המדקדקים כוללים בתחום הדק' את תורת־ההגה, את תורת־הצורות ואת התחביר. בימינו מוציאים חוקרים רבים את תורת־ההגה מכלל הדק' ומטפלים רק בצורות־הלשון המורכבות מהגיים. שטח־גבול, שעל שיוכו לאחד משני הענפים הדעות חלוקות, הוא המורפ־פונולוגיה — תורת צורתם ההגאית של היסודות המורפולוגיים; דוגמה מן העברית: ההבדל בין הצורות הִגְדַּל־תִּי ו־הִגְדִּיל־וּ הוא הגאי בטבעו, אך תיאור ההבדל הזה וניתוחו הוא בתחום תורת־הצורות.

חשוב יותר התיחום בין הדק' ובין המִלון (הלֶכסיקון). יש קובעים את הגבול לפי מבחן המשמעות: המילון עוסק בהבדלים שבין המושגים ה„יסודיים" (כגון: דג לעומת כלב, שחור לעומת לבן, אהב לעומת שנא, וכיו"ב), ואילו הדק' עוסק ב„יחסים" שבין מושגים אלה או במושגים הגזורים מהם (כגון: דג לעומת דגים, כלבִּי לעומת כלבך, שחור לעומת שחורה, אהב לעומת יאהב, וכיו"ב) (לפי ו. פון הומבולט [ע"ע]), או בתופעות הנוגעות במלים רבות (כגון לשון ריבוי) (לפי א. יֶספֶּרסֶן [ע"ע]). אֶדוַרד סַפיר (ע"ע) מצמצם את תחומו של הדק' במושגי־יחס קונקרֶטיים (כגון מושג „הזמן" בפועַל) ובמושגי־יחס טהורים (התאמת המלים במשפט לפי המין והמספר), ומוציא את מושגי־הגזירה (כגון „הקטנה") מתחומו של הדק'. אולם לאמיתו של דבר כרוך תיחום כזה באמצעי־ההבעה המיוחדים לכל לשון ולשון; כך, למשל, שייך ההבדל בין „לבש"

ו„הלביש" בחלקו לתחום המילון באנגלית (שכן שניהם כלולים במלת dress), ולתחום הדק' — בעברית, והוא הדין במלים כגון eat/feed — מזה, ואכל־האכיל — מזה. לפי בלומפילד (ע"ע) עוסק הדק' בצורות, בהרכבן, במבניהן ובצירופיהן, ואילו המילון עוסק במשמעותן. שיטת־תיחום זו מעשית מאד במחקר הלשון, אך יש בה משום סטיה מן התפיסה המקובלת בקהל (ע"ע בלשנות, עמ' 974/5).

צמודה לשאלה זו היא בעיית חלוקתו הפנימית של הדק' לתורת־הצורות (מורפולוגיה) ולתחביר (סינטאכּסיס). השיטה המקובלת היא: התחביר עוסק בצירופים של צורות בלתי־כפופות, „עצמאיות", שכל אחת מהן יכולה לשמש מבע לעצמו (כגון, סוסִי, סוסים, הלכתי, ויקומו); תורת־הצורות עוסקת בצירופים של צורות כפופות, בלתי־עצמאיות (כגון סוס־ים, הלכ־תי, ו־י־קומ־ו, מַלְכַּ־ת־) (וע"ע בלשנות, עמ' 975). מחסרונותיה של חלוקה זו — שמלות־החיבור, שתפקידן לצרף משפטים (עצמאיים) זה לזה, נשארות מחוץ לתחום התחביר בגלל היותן בלתי־עצמאיות.

לפי שיטה אחרת הדק' מתחלק לחקר דרכי־הצטרפותן של הצורות (תחביר) ולחקר משמעויותיהן (מלונות); כאן אין תיחום בין „תורת־הצורות" וה„תחביר". בתחום התחביר יש מבדילים בין הטיפול בטיפוסי־המשפטים ובצירופם זל"ז (משפטי־שאלה, משפטים מורכבים, מלות־חיבור וכיו"ב) ובין הטיפול בתפקידיהן של המלים והצורות בתוך המשפט. אחרים מעבירים את זה האחרון לתורת הצורות כחלקה הסֶמאנטי (המשמעותי). שוב דרך אחרת היא, לייחס לתחביר את חקרן של מחלקות־צורה מיוחדות, שאיבריהן עשויים להתחלף זב"ז, אך לא בבני קבוצה אחרת („חלקי־הדיבֵּר"), ולתורת־הצורות — את חקירת מבניהם הפנימי של איברי־הקבוצות (שמות, פעלים וכיו"ב).

שיטות הדק'. כשאר כל ענפי הבלשנות (ע"ע, עמ' 976) עשוי הדק' להיות סינכרוני (מתאר מצבה של הלשון בתקופה, במקום ובחברה מסויימים), היסטורי (דיאכרוני) או השוואתי. בשם דק' נקראת גם מערכת הוראות, הניתנות לכותב ולדובר, כדי שיתאים את לשונו למבנה קבוע מראש, בין אם מערכת זו היא תוצאה של מחקר בשכבת־לשון מסויימת (כגון הקלאסיציזם היווני בתקופה העתיקה), בין אם היא מתקבלת מתרכובת־פרטים מכמה שכבות־לשון (כגון הקלאסיציזם העברי המקובל), ובין אם היא מלאכותית לחלוטין (כגון הקלאסיציזם היווני החדש, מערכות הלשונות המלאכותיות). דק' נורמאטיווי זה אינו נכנס לכלל המחקר הדקדוקי במובנו המדעי.

לשם חקירת הצורה הדקדוקית נוהגים להבדיל בין החלק ה„יסודי" שבה (שה:א בעל המשמעות ה„יסודית" [ר' לעיל, עמ' 990]) ובין שאר חלקיה — המוספיות (אֲפיכְּסים, affixes). במוספיות מבחינים, לפי מקומן במלה: (א) סופיות (סופיכסים, suffixes), הבאות אחרי החלק היסודי (כגון קבל־נ־ים; (ב) תחיליות (פְּרֶפיכּסים, pre-fixes), הבאות לפני החלק היסודי (כגון אֶ־שמֹר); (ג) תוכיות (אינְפיכּסים, infixes), הבאות בתוך החלק היסודי (כגון ערב' אִשְ־תַ־רָא اشترى „קנה", לעומת שִׁרָא شراء „קניה", או לאט' li-n-quit „עוזב", לעומת liquit „עזב"). במקרה של שינוי דקדוקי פנימי אין לצורה קיום ללא חלק משתנה בפנימיותה (כגון שָׁמַר/שומֵר/שָׁמור; אין קיום ל־ש־מ־ר). גם הטעם (האַקְצֶנט) עשוי לשמש יסוד של שינוי פנימי (כגון בעברית־מקראית בָּאָה לעומת בָּאָה).

מחלקות וסוגים (קאטגוֹריות). אוסף כל היסודות הדקדוקיים, העשויים למלא זה את מקומו של זה בתנאים זהים (ב„מסיבות זהות"), נקרא בשם „מחלקה" (לפי טרמינולוגיה אחרת — „פאראדיגמה"); כל הצורות המצויות באותה המחלקה האחת מצטרפות יחד ל„קאטגוריה" (כגון הצורות: ־תי [שָׁמַרְ־תִּי], ־תֶם [שְׁמַרְ־תֶּם], או אפס [שָׁמַר] וכיו"ב, מצטרפות לקאטגוריה של גוף־מין־מספר). השם „פאראדיגמה" יוחד בדרך־כלל לאוסף של צורות בלתי־כפופות, שלמות, שאינן נבדלות זו מזו אלא ע"י יסודות מורפולוגיים בני קאטגוריה אחת (כגון: שָׁמַרְ־תִּי, שָׁמַרְ־תָּ וכיו"ב — הפאראדיגמה של „עבר" בעברית). האיברים של קאטגוריה אחת עשויים לבוא במקומות שונים בתוך הצורה: א־ (אֶ־שְׁמֹר) הוא תחילית, ואילו — תי (שָׁמַרְ־תִּי) הוא סופית, אך שניהם שייכים לקאטגוריה של גוף־מין־מספר.

כל אחד מן היסודות שמהם נבנית הצורה הדקדוקית — הצוֹרָנים (המורפֶמות, morphemes) — שייך למחלקה מסויימת. כך, למשל, בנויה הצורה ו[1]־ה[2]־גדל[3]־תי[4]־ו[5] מ5 יסודות,

תחילית	סופית	גוף	מין	מספר	דוגמה	
א—	אפס	ראשון	זכר או נקבה	יחיד	אֶשמֹר	מדבר(ת)
נ—	אפס	״	״ ״ ״ או שניהם	ריבוי	נִשמֹר	מדברים או מדברות או מדברים ומדברות
י—	אפס	שלישי	זכר	יחיד	יִשמֹר	נסתר
״	—וּ	״	״	ריבוי	יִשמרו	נסתרים
אפס	אפס	שני מצווה	״	יחיד	שְׁמֹר	נוכח מצווה
״	—וּ	״ ״	״	ריבוי	שִׁמְרוּ	נוכחים מצווים
״	—י	״ ״	נקבה	יחיד	שִׁמְרִי	נוכחת מצווה
״	—נָה	״ ״	״	ריבוי	שְׁמֹרנה	נוכחות מצוות
ת—	אפס	שני	זכר	יחיד	תִשמֹר	נוכח
״	״	שלישי	נקבה	״	״	נסתרת
״	—וּ	שני	זכר	ריבוי	תשמרו	נוכחים
״	—י	״	נקבה	יחיד	תִשמרי	נוכחת
״	—נָה	״	״	ריבוי	תִשמֹרנה	נוכחות
״	״	שלישי	״	״	״	נסתרות

השייכים ל־5 מחלקות שונות: 1 — למחלקה של מלות־החיבור; 2 (הצורן של בניין־הפעיל) — למחלקה של בניינים; 3 — למחלקה של שרשים; 4 — למחלקה של סופיות גוף־מין־מספר של עושה־הפעולה; 5 — למחלקה של סיומי גוף־מין־מספר של מקבל־הפעולה.

יש וצורה לשונית שייכת לכמה מחלקות שונות. למשל, צורות ה„עתיד" וה„ציווי" בעברית־מקראית מכילות מחלקות של גוף, מין ומספר, והצורנים השייכים למחלקות הללו מאורגנים כמו בלוח שבעמ' 991/2.

מכאן שהצורנים י־, ת־, י־, ־נה שייכים ליותר מקאטגוריה אחת. לשונות, שבהן אין תופעה כזאת מצויה (או מצויה לעתים רחוקות בלבד), קרויות בשם „לשונות מדביקות" (ע"ע אגלוטינציה; בלשנות, עמ' 987). דוגמה — המלה ההונגארית „נער" על צורותיה השונות:

יחסה	מספר	דוגמה
אפס־; של הנושא או הנשוא	אפס־: יחיד	a fiú „הנער"
	— k: ריבוי	a fiúk „הנערים"
nak-: של המושא העקיף		a fiúnak „לנער" a fiúknak „לנערים"
(a)t-: של המושא הישיר		a fiút „את הנער" a fiúkat „את הנערים"

יש הצורה דקדוקית, המכילה בקאטגוריה מסויימת צורן מסויים (א), מכילה בקאטגוריה אחרת את אותו הצורן בשינוי־מה (א'); א וא' קרויים תמורות־צורה (ע"ע בלשנות, עמ' 974), כגון מֶלֶךְ (בסיום־אפס) — מְלָכ־ים (בסיום ־ים; השו' לעומת זה: סוס — סוס־ים). „השלמה" (סופְּלֶצִיָה, suppletion) היא המקרה, שבו שתי תמורות־צורה שונות זמ"ז במידה לא־רגילה; למשל: אנג' I am / you are (לעומת I go / you go), good / better (לעומת bigger / big). הפאראדיגמות, שמצויה בהן סופלציה, נקראות גם „בלתי־סדירות" או „חריגות".

לאחר שנקבעו כל המחלקות המשתתפות בבניית צורה דקדוקית מסויימת (למשל: ה־גדל־תי־ו; ר' לעיל, עמ' 992/3), אפשר לאחד למחלקת־צורה אחת את כל הצורות הלשוניות, שאותן קאטגוריות משתתפות בבניינן (כלומר: שהן בנויות לפי „דגם [pattern] מורפולוגי" אחד); למשל: „ה־גדל־תי־ו" כלול במחלקת „הפועל הנטוי" בעברית. איבריה של מחלקת־צורה אחת מהווים מצידם מחלקות ביחידות־ניתוח גדולות יותר ועשויים בדרך־כלל לבוא במבע זה במקום זה.

מושג מחלקות־הצורה חופף את מושג חלקי־הדיבֵּר, והגדרתם של מושגים אלה היא מן הבעיות הקשות שבתחביר. המחלקות, שמאיבריהן בנוי משפט, נקראות גם „חלקי־משפט". במשפט האיש הגדול התנפל עלי נמנית הצורה הגדול על המחלקה המכילה גם את הצורות החזק, העשיר וכו' (שהן שייכות למחלקה־הצורה „שמות־תואר"); אולם על אותו הסוג של חלקי־המשפט נמנות גם צורות כגון שהעלבתיו, שדחפתיו וכיו"ב, שהן שייכות למחלקה־הצורה של „הפועל הנטוי". מכאן, שהחלוקה ל„חלקי־משפט" אינה זהה עם החלוקה ל„מחלקות־צורה" (חלקי־דיבר, ור' להלן, עמ' 994).

כל הנסיונות להגדיר את חלקי־הדיבר לא מבחינה פורמאלית, אלא מבחינות פילוסופיות „משמעותיות" (ע"ע בלשנות, עמ' 959—960), כגון: הפעלים מביעים פעולות, שמות־העצם — עצמים, „מושגים" וכיו"ב — נמצאים נטולי־תועלת לגבי הניתוח הדקדוקי, מאחר שגם שם־עצם (מבחינה פורמאלית), כגון כתיבה, יש בו לפעמים משום הבעת פעולה לא פחות מבפועל נטוי, כגון כתבתי. מלבד זה הגדרתם של חלקי־הדיבר — ושל הקאטגוריות הדקדוקיות בכלל — לעולם מבוססת היא על נתוני לשון מסויימת, ואין כוחה יפה לגבי כל לשון אחרת; למשל: אנג' The tree was green (התכונה green מובעת ע"י תואר־שם) לעומת עבר' העץ הוריק (אותה „תכונה" מובעת על־ידי פועל); או אנג' left hand (התכונה „שמאל" מובעת ע"י תואר־שם) לעומת עבר' יד־שמאל (אותה „תכונה" מובעת על־ידי שם־עצם), וכיו"ב. כמו כן אין יסוד לקביעת „משמעותן" של מחלקות קאטגוריאליות בלשון מסויימת על־ידי מה שמקובל בלשון אחרת. למשל: הצורה האנגלית I have been working for twenty years מכילה, בין השאר, את איברי המחלקות הקטגוריאליות הבאות: 1) של אַספקט (ר' להלן) (מושלם), 2) של זמן (הווה), 3) של „הימשכות"־הפעולה; ואילו תרגומה בעברית „אני עובד(ת) זה עשרים שנה" אין בו הבעת האספקט והימשכות־הפעולה; הצורה האנגלית I cannot do this if I *work* to-morrow מכילה, בין השאר, איבר־קאטגוריה המתייחס אל זמן־הווה, ואילו לעברית היא מיתרגמת בצורת „אם אעבֹד" — ב„עתיד".

קאטגוריות שכיחות. אעפ"כ מצויות קאטגוריות דקדוקיות מסויימות ברוב הלשונות — גם אם הקף מַשמעותה של כל אחת מהן בלשון אחת אינו שווה לכל דבר לזו של המקבילה לה בלשונות אחרות. החשובות שבקאטגוריות אלו הן:

1. חלקי־דיבֵּר או מחלקות־צורה (ר' לעיל, עמ' 993), כגון שמות־עצם (substantiva), שמות־תואר (adiectiva), פעלים (verba), וכו'. לשונות שאין לגלות בהן חלקי־דיבר (כגון הסינית), נקראות גם „לשונות מבודדות" (isclating); לשונות, הקובעות מראש את מספרם וסדרם של חלקי־הדיבר בכל מבע (כגון כמה לשונות אמריקניות), נקראות „מרַכּזוֹת" (incorporating) (וע"ע בלשנות, עמ' 987).

א. בשם מצויות לעתים קרובות הקאטגוריות: (1) של המספר — העשויה לכלול יחיד (singularis), זוגי (dualis), שילושי (trialis) וריבויי (pluralis) — הכל לפי הלשון; (2) של המין (הטבעי, sexus) — העשויה לכלול זכר ונקבה, ובכמה לשונות — כגון האנגלית — גם דומם; (3) של המין הדקדוקי (genus) — הסימנים הפורמאליים של קאטגוריה זו („הממַיינים") גוררים אחריהם התאָמות פורמאליות מסויימות במסגרת המשפט; למשל, הממַיין ־ת שבשם העצם מַחברת גורם לבחירת הצורה גדולה (ולא גדול) בשם־התואר הנלווה אליה. ברוב הלשונות דומים הממַיינים בחלקם לאיברי־הקאטגוריות של המין הטבעי (ר' 2), ומשום כך נקראים אף איברי הקאטגוריה הנידונה „מין זכרי" (masculinum), „מין נקבי" (femininum) ו„מין סתמי" (neutrum); (4) של היחסה (casus) — הכוללת איברים שונים, המיועדים לסמן את תפקידו של שם־העצם לגבי הפעולה או לגבי גרעין־המשפט (ר' להלן, עמ' 997). החשובים שבהם: יחסת עושה־הפעולה או סובל־

הפעולה (nominativus); יחסת מקבל־הפעולה הישיר (accusativus); יחסת מקבל־הפעולה הנוסף או הבלתי־ישיר (הנוגע בפעולה, dativus); יחסת השם שממנו נובעת הפעולה (instrumentalis), ועוד; (5) של היידוע (determinatio) — הכרוכה בלשונות רבות במציאותם של „מיידעים" (תוויות וכד') לציון ייחודו של איבר מסויים מתוך הסוג כולו (articulus definitus: עבר' ה"א־הידיעה, אנג' the) או אי־ייחודו (articulus indefinitus: עבר' לרוב אפס, אנג' a/an); (6) של הערכה (comparatio) בשמות־התואר — קאטגוריה זו כוללת ערך־היתרון (comparativus, כגון עבר' גדול (יותר) מן, אנג' greater; בלשונות רבות כלול בערך זה גם ערך־ההפרזה [excessivus], כגון גדול מדי); ערך־ההפלגה (superlativus, כגון עבר' הגדול [ביותר] מכל, אנג' greatest); בלשונות רבות כולל האיבר האחרון ציון דרגה גבוהה ביותר של תכונה מסויימת גם שלא בהשוואה לעצם אחר (elativus, כגון גדול ביותר); (7) של הכינוי (pronomen) — איברי הקאטגוריה הזאת אינם מציינים עצמים מסויימים, אלא באים לייצג שמות שכבר הוזכרו (אני, אתה, הוא וכיו"ב); אולם בהיותם משמשים ממַלאי־מקום לשמות, עשויים הם להיבנות כדרך מחלקות־הצורה של שמות־עצם, שמות־תואר, שמות־מספרים וכיו"ב.

ב. בפועל מצויים לרוב איברי המחלקות הקאטגוריאליות הבאות: (1) של הגוף (persona) — ראשון (מדבר), שני (נוכח), שלישי (נסתר), ובכמה לשונות גם גוף המציין עושה־פעולה בלתי־מוגדר (impersonalis, כגון עבר' עושים, אנג' one does, וכו'). לקאטיגוריה זו נלוות בלשונות מסויימות (כגון עברית) הקאטיגוריות של המספר והמין (ר' א': 3,2,1); (2) של האַספֶּקט — הבחנות קאטגוריאליות שונות המציינות: (א) את מצבה של הפעולה בהטלה על רקע מרוצת־הזמן, כגון פעולה הנעשית בנקודת־זמן נתונה (אספֶּקט אימפֶּרפֶּקטיווי), או פעולה שהגיעה לידי גמר בנקודת־זמן נתונה (אספקט פֶּרפֶּקטיווי), או פעולה שתחילתה מצויה בנקודת־זמן נתונה (אספקט אינגרֶסיווי) או בפרק־זמן נתון (אספקט אינקוֹהאטיווי), או שתוצאותיה קיימות בפרק־זמן ידוע (אספקט פֶּרפקטי או רֶזולטאטיווי), וכיו"ב; (ב) את הימשכותה של הפעולה (אספקט דוראטיווי או פרוגרֶסיווי או ליניארי) או את אי־הימשכותה (אספקט פונקטואלי) או את הישנותה (אספקט איטֶראטיווי). בכמה לשונות מצטרפות ההבחנות (א) ו(ב) לקאטגוריה אחת בלבד. — קיום האַספֶּקט מותנה בתָכנו המשמעותי של הפועל (למשל: פועל המסַמן מעיקרו מצב סטאטי אינו מאַפשר את קיומם של כל האספקטים); (3) של הזמן — קאטגוריה זו כוללת בלשונות שונות שני איברים (עבר/לא־עבר), או שלושה (עבר/הווה/עתיד), או אף יותר (כגון: עבר־רחוק/עבר הגובל בהווה / הווה / עתיד הגובל בהווה / עתיד רחוק, וכיו"ב); (4) של דרך־ההבעה (modus) — המציין את יחסו הסובייקטיווי של הדובר כלפי מידת המציאותיות שבתוכן הפועל או באי־קיומו, כגון: התייחסות אל הפועל כאל עובדה („דרך־המחַווה", realis, גם indicativus), ההתייחסות אליו כאל מותנה (conditionalis) או כאל אפשרי (potentialis) או בלתי־אפשרי (irrealis), כאל נתון ברצונו של הדובר (volitivus, „העתיד־המָארך" בעברית) או בתכליתו (finalis) או בתקוותו (prospectivus) או בדרישתו (iussivus, „העתיד־המקוצר" בעברית), או כאל צו („דרך־הציווי", imperativus). בלשונות שאינן מַרבות בהבחנות קאטגוריאליות מסוג זה (כגון לאטינית), קרויה — שלא כדין — דרך־ההבעה, שאינה נכנסת לכלל המחַווה או הציווי, בשם subiunctivus או coniunctivus. — עם דרכי־הפועל נמנות גם צורות־הפועל חסרות הבחנות של גוף, שהן מחסלות (ע"ע בלשנות, עמ' 973) את סוגי־הדרך (צורות־פועל שֵמָניות): שם־הפועל (או „המקור", infinitivus), הבינוני (participium); (5) של הדיאתֶזה (לאט' genus verbi, אנג' voice) — קביעת מידות שונות של הבלטת עושה־הפעולה, כגון אי־ציונו (impersonale, השו' 1), או ציונו כגורם צדדי בלבד (passivum; בלשונות רבות, כגון עברית, נכללים שניהם לעתים קרובות באיבר סוגי אחד) או ציונו כמשתתף העיקרי בתוכן־הפעולה („פעיל", activum); והשו' בעברית שֻׁלַּם לעומת שִׁלֵּם, וכן הֻגַּד לעומת הִגִּיד. בכמה לשונות כוללת קאטגוריה זו גם איבר, המציין שעושה־הפעולה משתתף בה אף באופן אחר מלבד הביצוע (medium), ובפרט שהפעולה נוגעת בו במישרים (פעולה „חוזרת", reflexivum; וחשו' בעברית נשמר, הִצטַיֵד). לשונות אחרות מַבחינות רק בין שני איברים: אקטיווּם ולא־אקטיווּם. — מצויה חלוקה קאטגוריאלית גם לגבי קיומו של מקבל־פעולה: פועל יוצא (transitivum) ופועל עומד (intransitivum).

ג. בצידם של השמות והפעלים מצויות ברוב־הלשונות צורות, שאינן מתפרקות לאיברי מחלקות קאטגוריאליות (כגון אתמול, כאן, כי, הרי וכיו"ב). את הצורות האלה נוהגים לחלק למחלקות ע"פ כושר הצטרפותן לשם־העצם, לפועל וכיו"ב. הצורות המצטרפות בדרך כלל לשם־העצם — רובן כפופות — קרויות מלות־יחס (פְּרֶפּוזיציות), ואילו הצורות המצטרפות בדרך־כלל לחלקי־דיבֵּר אחרים קרויות — שלא כדין — תארי־פועל (אַדְוֶרביוֹת). כמו־כן נוהגים למנות עם אלה גם משפטים שהם חסֵרים איברי פאראדיגמות קאטגוריאליות (מלות־קריאה, כגון אוי!).

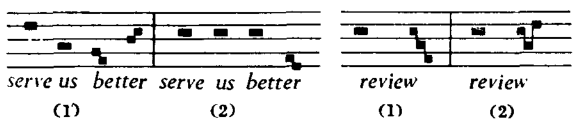
2. יש מחלקות קאטגוריאליות, שהצורות הנושאות את איבריהן עשויות להתחלף באחרות, שאינן מייצגות אותן מחלקות: למשל, הסופיות ‎-ed, -ing, -er הן איברים בפאראדיגמה אנגלית אחת (boiled, boiling, boiler), אולם במקום הצורות המכילות אותן עשויות לבוא צורות שונות מהן לגמרי (במקום boiler — kettle, במקום boiling — cold, במקום boiled — fresh). פאראדיגמה מסוג זה היא גזִירה (derivatio) או תצורה (formatio) — בניגוד לפאראדיגמות של נטיה (inflexio) מן הסוגים 1 א', ב'. לצורה נטולת צורני־נטיה קוראים גזע, ולצורה נטולת צורני־גזירה — בסיס (כגון boil בדוגמאות דלעיל), שהוא הנושא את המשמעות הבסיסית, ה„יסודית" (ר' לעיל, עמ' 992) של הצורה. בלשונות רבות אין אפשרות לפרק את הבסיס ליחידות־תצורה נוספות, ומשום כך מהווה הוא צורה כשלעצמו (ע"ע בלשנות, עמ' 975). בלשונות אחרות (כגון ההודו־אירופיות הקדומות, וביחוד השֵמיות) מכיל הבסיס כמה צורנים משולבים זה בזה; למשל, בצורה העברית ממלכתיים נשאר — לאחר נטילת צורן־הנטיה ־ים — הגזע ממלכתי־, המכיל את צורן־הגזירה ־י ואת הבסיס ממלכת־; אולם בסיס זה מכיל מצידו את הצורנים מ־ל־כ, וכן מַ־ְ־ַ־ת־. בדרך־כלל נוהגים לקרוא לאותו צורן שבבסיס, שהרכבו נתון לחוקיות ידועה (כגון שלושת העיצורים מ־ל־כ), בשם שורש, ואילו ליסודות הנותרים — בשם דגם בסיסי (משקל; לגבי הפעלים בעברית — בניין).

הקאטגוריות־של־גזירה כרוכות כרגיל בקיום קאטגוריות־של־נטיה — של שם (כגון ספר־ות, ספר־יה) או של פועל (כגון: סַפֵּר־נה): גזירה שֵׁמָנית או פָּעֳלית, גזעים שֵׁמָניים או פעליים. הגזירה השֵׁמָנית כוללת כרגיל גזירה של שם־הפועל (כגון נַבחן מן נ־ב־ה) או של שם־הפעולה (כגון נביחה). לעתים תכופות מצויה גזירה של שם מופשט משמות־עצם (כגון אלוהות מן אלוה) או משמות־תואר (כגון גדלות מן גדול). כן כלולים בקאטיגוריה זו שמות־הקטנה (כגון מפית מן מפה, כלבלב מן כלב), שמות קיבוציים (כגון Jewry מן Jew באנגלית), וכן שמות־תואר גזורים משמות־עצם (כגון ישראלי מן ישראל) או מפעלים (כגון מספיק מן הספיק, שמור מן שמר). — הגזירה הפָּעֳלית כוללת לעתים קרובות גזירת פעלים משמות־עצם (עשיית־דבר לאדם, כגון שעבד — עשה לעבד), פעלי עיסוק־בעצם (כגון קִלֵּף — עסק בקליפה). גזירת פעלים מפעלים כוללת במקרים רבים תצורת פעלים „יוצאים" מפעלים „עומדים" (כגון יִשֵּׁן מן יָשֵׁן) וכיו"ב.

3. בתחום התחביר הקאטגוריה הראשית היא המשפט (ע"ע), שהגדרתו היא מן הקשות שבתורת־הלשון בכלל, מבחינת קשי ההבדלה בין הקאטגוריה הדקדוקית ובין הקאטגוריה הפילוסופית של מושג זה. רובן של הלשונות אין בהן אמצעים מלוניים להבדלה בין שני החלקים העיקריים של המשפט: החלק שעליו מדובר (הנושא, הסובייקט; בתורת הלשון מקובל גם המונח „סובייקט הגיוני"), והחלק הנאמר על הסובייקט (הנשוא, הפרֶדיקאט „ההגיוני"). בעברית — כברוב הלשונות — אין לקבוע את ההבדל הקאטגוריאלי בין משפטים כגון: „הילד ברח" (שבו נתון הילד מראש, ועליו נאמר שברח; הילד הוא הנושא וברח + הנשוא), ובין „הילד ברח" (שבו נתונה מראש הבריחה, ומצויין שהבורח הוא הילד; הילד הוא הנשוא, וברח — הנושא). את המשפט האחרון אפשר לנסח גם בצורת „הילד הוא שברח", „הילד הוא הבורח", וצורות כאלו — שאינן מקובלות ביותר בעברית — הן היחידות המקובלות בלשונות אחרות (כגון הצרפתית). אולם רוב הלשונות מביעות את ההבדל הזה באמצעים, שאינם בתחום המלון במובנו המצומצם ואין לגלותם בטֶכסט כתוב — בעקומת־ההַנגָנה (האינטונאציה; ר' להלן), כשהנושא מובלט הבלטה קולית לעומת הנשוא; במערכת טעמי־המקרא הוא מצויין בדרך־כלל בטעם „מפסיק", כגון: וְהוּא יֵשֵׁב עַל־כִּסְאִי (מל"א א, יג).

חוקרים שונים מגדירים את מושג המשפט הגדרות שונות, שכולן מבוססות על כפילות החלקים נושא—נשוא (גרעין־המשפט), אלא שהדעות חלוקות בשאלה, אם יש לראות גם את איחודם של שני החלקים הללו כ„חלק" של המשפט, או שמא הוא־הוא המשפט בתוקף ההגדרה עצמה. יש מגדירים את המשפט כביטוי לשוני לאיחודם של כמה דימויים (או קבוצות־דימויים) בנפש הדובר, וכאמצעי ליצירת אותו איחוד בנפש השומע; אחרים מגדירים אותו כיחידה לשונית, שבאמצעותה הבריות מדברות זו עם זו או שבתקפה הווה דבר־מה; שוב אחרים רואים במשפט צורה לשונית מוחלטת־מושלמת (ז"א שאינה כלולה בצורה גדולה יותר), או את הביטוי הלשוני לתוכן־חשיבה, שהוא מצטיין בנקיטת־עמדה (רֶגולה — תוך דחיית ההַנגָנה [ר' להלן] כקריטֶריון להגדרת המשפט), ועוד.

בכל ההגדרות של משפט מצויינת תכונת היותו עצמאי (בלתי־כפוף [ע"ע בלשנות, עמ' 975]), ז"א: שאין הדובר נזקק לכל תוספת עליו כדי להשמיע מבע אחד, אע"פ שהמשפט ניתן להרחבה ע"י תוספות שונות. אם מצרפים את דגם־ההנגנה כיסוד להגדרתו של המשפט, ניתן להגיע להגדרות ברורות יותר. בלשונות רבות קיימים סוגים של מנגינות־משפט, שמשמעותם היא „משפט מסוג מסויים או משפט שלם", כגון משפט־אמירה, משפט־שאלה, וכן משפטי קריאה, רציה (איווי) וכיו"ב. ביחוד שונות עקומות־ההנגנה הללו בסופי המשפטים, ולפיהן ניתן לקבוע לא רק את סוג המשפט המגיע לסיומו, אלא גם את עצם העובדה שהמשפט מגיע לסיומו. למשל: במשפטים (1) It would probably serve us better to insist upon a complete review („כנראה כדאי לנו יותר לדרוש ביקורת מלאה"), ו(2) To insist upon a complete review would probably serve us better („לדרוש ביקורת מלאה כדאי לנו, כנראה, יותר") — נאמר החלק המסתיים במלת review בהנגנה של סיום ב(1), אך לא ב(2), וההפך מזה — בחלק המסתיים במלת better; ובהצגה גראפית (ברישום הדומה לרישום תווי־הנגינה):

הצורות הלשוניות, שלאָרכן משתרעת עקומת־הנגנה שלמה, מוגדרות כמשפטים, וסימנן — סימן־פיסוק בעל תוקף מוסיקאלי מסויים; כך, למשל, צורת „היום?" היא משפט, מה שאין כן בצורת „האִם תבוא היום לביתי?" משום שבמקרה זה אין בסוף הקטע (המסתיים במלה „היום") הנגנה של סיום. מכאן, שניתן להגדיר משפט כמבע לשוני מינימאלי; הגדרה זו מקבילה לראיית צורה לשונית, העשויה להוות משפט בתוקף שלמות ההנגנה שבה, כצורה לשונית עצמאית (ר' לעיל, עמ' 991).

דו־חלקיותו של המשפט (נושא—נשוא) אינה נפגמת אלא לכאורה כשהנושא אינו נזכר במפורש. למשל: במשפט „מחר." (הנאמר בתשובה לשאלה: „מתי יישלח המכתב?") — הנושא, המסתבר מכללא (נושא־אפס), הוא „יישלח המכתב". לפעמים אין אף צורך בהזכרת נושא כזה באחד המשפטים הקודמים, אלא מספיק שיהא מסתבר מתוך הֶקשר־הדברים; למשל: במשפט „הולכים?" (שמשמעו — „ההולכים אנחנו?"), או במשפט־ציווי, כגון „שֵׁב!" (אתה).

לעומת זה ניתן המשפט להרחבה ע"י תוספות שונות (למשל: הילד ברח אפשר להרחיבו ל„הילד הקטן ברח"); מכאן שיש צורות בלתי־כפופות, שאינן מקיימות את תנאי הגדרת המשפט. לגבי לשונות רבות אפשר להשתמש במושג של צורה בלתי־כפופה, שאינה ניתנת לחלוקה־ללא־שארית למרכיבים, שהם עצמם צורות בלתי־כפופות („צורה בלתי־כפופה מינימאלית" — היא המלה); כך, למשל, צורת ילד היא מלה, והוא הדין בצורת הילד, שכן אם ניטול מזו את הצורה הבלתי־כפופה (ילד) — נותר חלק כפוף (ה־).

אע"פ שהמשפט נחלק בהכרח לשני יסודות (נושא ונשוא), אין הוא מכיל בהכרח שתי מלים. מצויים משפטים בני מלה אחת, כגון הלכתי (שבו מובע הנושא ע"י הצורן ־תי, או הלך (שבו מובע הנושא ע"י „צורן־האפס"), או לך

(שבו מובע הנושא ע"י עצם בחירת-הצורה). בלשונות רבות משמש יסוד-הבחירה דווקא לביטוי איחודם של הנושא והנשוא למשפט („חפיפה דקדוקית"); כך בוחרת, מתוך הצורות ישב, ישבה, ישבו, מלת האיש בראשונה, האשה — בשניה, האנשים (או הנשים) בשלישית. — מאידך עשוי המשפט להכיל, מלבד מלים, גם חלקים כפופים (מלות-חיבור).

מבחינה סֵמאנטית (משמעותית) ופורמאלית (צורתית) כאחת נקבעים שני טיפוסי-יסוד של משפטים: (א) טיפוס של „פועל-פעולה" או של „סובל-פעולה" (כגון: הילד ברח; הסוס הוכה). (ב) טיפוס של משוואה, הנחלק בעצם לשני טיפוסי-משנה, כשהראשון מציין את שייוכו של הנושא לסוג מסויים (כגון שלמה חכם) והשני — את זיהויו עם הנשוא (כגון זה שלמה). משפט מטיפוס (ב) עשוי להכיל יסוד, המסמן את איחודם של הנושא והנשוא למשפט (אוגד), כגון אני הוא האיש, I am the man. צורות משפט-המשוואה, שאינן מכילות אוגד מילולי, קרויות משפט שֵמָני (במובנו המצומצם של המונח). אולם יש טיפוסים תחביריים, שקשה לייחס אותם לאחד הטיפוסים האלה (כגון המים רותחים, The water is boiling).

מקום חשוב בניתוח המבנה התחבירי של הלשון תופסים המשפטים, שהם איברי המחלקות הקרויות חלקי-משפט (ר' לעיל, עמ' 993), או הניתנות להמרה ב„חלקי-דיבֵר" מסויימים — המשפטים ה„טפלים". משפט, המכיל בתוכו משפטים טפלים, מקובל לכנותו בשם משפט מורכב או פֶריודה; שאריתו (שאינה בחינת משפט טפל) קרויה משפט ראשי — שלא כדין, שכן אין חלק זה משפט בהכרח. לדוגמה יובא משפט פשוט לעומת משפט מורכב, שבו הוחלפו חלקי-הדיבר המרכיבים — השייכים למחלקות

(1) מחר	(4) נמצא	(2) את הפתרון	(3) בעזרת חישובים מדוייקים
כשנחשוב,	נמצא,	מה שרצינו לדעת	בעזרת חישובים, שנערוך אותם

של תואר-הפועל (1), של שם-עצם (2) ושל שם-התואר (3) — במשפטים טפלים; המשפט הראשי מצויין ב(4).

בלשונות רבות מצויים יסודות מיוחדים, הבאים בראש המשפטים הטפלים. בראש משפטי תואר-הפועל באות מלות-חיבור (קוניונקציות) משעבדות (סוג המשפטים הקוניונקציונאליים כולל בכמה לשונות גם משפטי שמות-העצם); בראש משפטי שם-התואר — כינויי-זיקה (רֶלאטיווים), שיש בהם יסוד של רמיזה לשם-העצם שעליו מוסב המשפט (הקודם [antecedens], כגון ש-... — שנערוך אות-ם). הצורות המוסבות על „קודֵם" נקראות בשם „לוואי".

לעומת המשפטים הטפלים מצויות בלשונות רבות צורות המורכבות משני חלקים מושגיים, ואעפ"כ אינן בחינת משפט (שכן אחד מחלקיהם לפחות כפוף הוא), אלא בחינת מלה (כגון יפַת-תאר; יפת- היא צורה כפופה) או — ביתר דיוק — צירוף-מלים. צורות כאלה קרויות הרכבים תחביריים. יש גם מורכבים שניתן להמירם בחלק של משפט (כגון בית-חרושת, שניתן להמירו במפעל).

בדרך-כלל נכנסות לסוג זה צורות הסמיכות בלשונות השמיות.

4. המחלקות הסינטאגמאטיות (חלקי-המשפט). מן האמור (והשו' ביחוד עמ' *993*) מתחייב, שצורות דקדוקיות שונות (המובעות במלים, בצירופי מלים ובמשפטים טפלים) עשויות להיות איברים במחלקה של חלקי-הדיבֵר, דוגמות:

1. הקודֵם	הלוואי	הלוואי כאיבר במחלקה של חלקי-הדיבֵר
המפקדים	של הצבא	שם-עצם בצירוף של
מפקדי-	הצבא	שם-עצם סומך
המפקדים	הצבאיים	שם-תואר
המפקדים .	שבצבא	משפט-זיקה

2. הפועל	המושא (הישיר)	המושא כאיבר המחלקה של חלקי-הדיבֵר
מצא	חן	שם-עצם
מצא	מציאה	שם-פעולה
מצא	פרוטה	שם-עצם שאינו שם-פעולה
מצא	שצדקתי	משפט-זיקה

כל אחת מן הצורות התחביריות מהווה אופן-צירוף תחבירי (syntagma) מיוחד. במבנה המחלקות הסינטאגמטיות, במספר איבריהן ובתיחום המשמעויות שבין האיברים, וכן בכפיפות חלקיהן זל"ז (צירופים אידִיאומאטיים, כגון „מצא חן"), נבדלות הלשונות — אף הקרובות ביניהן קירבת-גזע — הבדל מרובה, ובנקודה זו דווקא נכשל כל נסיון לבנות „דק' כללי". דק' כללי מצטמצם, איפוא, בנוהל-ניתוח בלבד לגבי החומר הלשוני הנתון בכל לשון אינדיווידואלית.

ח. רוזן, העברית שלנו, 188–198, 203–215, תשט"ז; הנ"ל, עברית טובה, 68–70, 88–94, 126–129, תשי"ח; H. Sweet, *Words, Logic, and Grammar*, 1876; A. Marty, *Unters. z. Grundlegung d. allgem. Grammatik u. Sprachwiss.*, 1908; J. Ries, *Was ist Syntax?*, 1894, 1927[2]; id., *Was ist e. Satz?*, 1931; F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, 170–175, 185–188, 1916, 1949[2]; E. Sapir, *Language*, chs. IV, V, VI, 1921; A. Norreen, *Einführung in d. wissenschaftl. Betrachtung d. Sprache*, 1923; O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, 1924, 1948[5]; E. A. Sonnenschein, *The Soul of Grammar*, 1927; F. Brunot, *La pensée et la langue*, 1928[2]; Th. Kalepky, *Neuaufbau d. Grammatik*, 1928; L. Hjelmslev, *Principes de grammaire générale*, 1928; L. Bloomfield, *Language*, 158–280, 1933, 1950[2]; J. Marouzeau, *Léxique de la terminologie linguistique*, 1951[3]; M. Regula, *Grundlegung u. Grundprobleme d. Syntax*, 1951; E. Otto, *Stand u. Aufgabe d. allg. Sprachwissenschaft*, 41–59, 66–81, 1954; H. A. Gleason (Jr.), *An Introduction to Descriptive Linguistics*, chs. 5, 7, 10, 11, 1956; P. Guirard, *La grammaire*, 1958.

ח. ר.

סוף הכרך השנים-עשר